

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE

MAGYARORSZÁGON

II.

1849-TŐL A JELENKORIG

KOMORÓCZY GÉZA

K A L L I G R A M

Komoróczy Géza (1937) orientalista (assziriológia, hebraisztika) és történész, 1962 óta tanít az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, alapítója volt az MTA Judaisztikai Kutatócsoportnak (1987) és az ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszéknek (1989); professor emeritus. Fontosabb könyvei: „Fénylő ölednek édes örömében...” *A sumer irodalom kistükrébe* (1970, második kiadás: 1983); *Sumer és magyar?* (1976), *A sumer irodalmi hagyomány* (1979); *Bezárkózás a nemzeti hagyományba* (1992, második kiadás: 1995); *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*, I–II. (társszerzőkkel) (1995, második kiadás: 1995); *Kiáltó szó a pusztában: A holt-tengeri tekercsek* (1998); *Holocaust: A pernye beleég a bőrünkbe* (2000); *Héber mítoszok és mondák (A Bibliából)* (2000); *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig* (társszerzővel) (2003); s legutóbb a *Kalligramnál: Meddig él egy nemzet. A nemzet történeti látószöge* (2011).

KALLIGRAM

A székely története Magyarországon

A székely története

Magyarországon

450625

KOMORÓCZY GÉZA

A zsidók története Magyarországon

A zsidók története Magyarországon

II.

1849-től a jelenkorig

MTAK

0 44003 33427 3

KALLIKOSAI
Budapest, 2012

מגילת אסתר

430625
5

KOMORÓCZY GÉZA

A zsidók története Magyarországon

II.

1849-től a jelenkorig

1. Bevezetés	11
2. A zsidóság Magyarországon	19
3. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
4. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
5. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
6. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
7. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
8. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
9. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
10. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19

1849-TŐL A JELENKORIG

11. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
12. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
13. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
14. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
15. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
16. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
17. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
18. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
19. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19
20. A zsidóság Magyarországon 1849-től a jelenkorig	19

MTAK

0 00003 35627 2

KALLIGRAM
Pozsony, 2012

A képeket a szerző közreműködésével válogatta Toronyi Zsuzsa.
Köszönet a Magyar Zsidó Levéltárnak a közlés engedélyezéséért.

MTAK

BC-102.324

Komoróczy, Géza : A zsidók
története Magyarországon
2., 1849-től a jelenkorig

201300534

MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

201300534

Copyright © Komoróczy Géza, 2012

ISBN 978-80-8101-480-2

ISBN 978-80-8101-574-8 (I-II. kötet)

ISBN 978-80-8101-479-6 (I. kötet)

Tartalom

I. A KÖZÉPKORTÓL 1849-IG

Előszó.....	9
1 / Bevezetés.....	11
2 / Régiségekről.....	39
3 / A középkori magyar királyságban.....	69
4 / Kusta és Vina között.....	359
5 / Zsidók tartása vagy nem tartása.....	523
6 / Rendszeres szabályozás.....	787
7 / Konzervatívok és reformerek.....	863
8 / Moses vallású magyarok.....	1094
Névmutató.....	1189

II. 1849-TÓL A JELENKORIG

9 / Emancipáció és recepció.....	9
10 / Két világháború között.....	323
11 / “A zsidóellenes törvények kora”.....	505
12 / Maradék-zsidóság.....	867
Függelék.....	1109
Névmutató.....	1180

9 / Emancipáció és recepció

Rabbik börtönben	19
Feljelentés a Reform-egylet ellen.....	22
A Reform-egylet eszmei örökösei	26
Rendezés – külön a zsidóknak.....	27
Kinevezett hitközségi elnökök.....	31
A normalizáció lépései	40
A Dohány utcai zsinagóga.....	44
Német rabbi a Dohányban	48
Erdélyi Országos Főrabbiág.....	52
Izr. Iskola-alap.....	54
“Visszatér a régi szép idő, a magyar idő”	58
Hazafias istentisztelet.....	66
Irányzatok elkülönülése.....	67
A Schlesinger nyomda	70
Ben Chananja.....	71
Löv Lipót vitája Trefort Ágostonnal.....	74
Az újítók ellen	76
Az orthodoxia formálódása	78
Orthodox rabbik a császárnál.....	80
Nagymihályi rabbi-gyűlés, 1865.....	82
A kiegyenlítés / kiegyezés.....	84
1867: xvii. tc., “Az izraeliták egyenjogúságáról”	89
Az első zsidó képviselő az országgyűlésben.....	96
A zsidóeskü eltörlése.....	99
“Ó-hitűek” és “új-hitűek”.....	101
Izraelita Egyetemes Gyűlés, 1868/69	110
A “nagy szakadás”	121
“Nem építhetünk közösen házat”	127
“Önálló autonóm hitfelekezet”	129
Hitközségi szervezet: Országos Iroda (kongresszusi).....	133
Wahrmann Mór hitközségi elnök	135

Goldziher Ignác hitközségi titkár.....	137
Hitközségi szervezet: Közvetítő Bizottság (orthodox).....	140
Hitközségi szervezet: Status quo ante hitközségek.....	144
Zsidózókból lett zsidók.....	148
Szefárdik	152
Haszidok.....	153
Reformált izraelita egyház.....	154
Utólagos próbálkozások az egység megteremtésére	154
Oktatás.....	159
A rabbiképzés.....	164
Országos Rabbiképző Intézet.....	168
Rabbiképző Intézet: orthodox elutasítás	170
Rabbiképző Intézet: tanulmányi struktúra.....	171
Rabbiképző Intézet: könyvtár	175
Jesivák	176
Zsidó aranykor (?).....	185
Zsidó vagy magyar	187
Magyar zsidóság	189
Szabad foglalkozások	196
Iparbárók, pénzarisztokrácia	199
Házi zsidó.....	217
Nyakkendős / kaftános zsidók.....	218
Szekularizáció	221
Antiszemitizmus.....	226
Antiszemita Párt	233
Egy "világgraszoló <i>cause célèbre</i> ": Tiszaeszlár.....	235
Kossuth Tiszaeszlár után a "zsidó-kérdés"-ről	250
1895:XLII. tc.: a zsidó vallás recepciója	252
Zsidó-magyar nyelv	260
Zsidó helyett izraelita.....	265
"A zsidó nemzet megszűnt".....	266
Lélekszám a XIX. század végén	270
Millennium	273
Magyar Izraelita Közalap.....	274
A liberalizmus mint vád	275
Zsidók és szociáldemokrácia	276
A cionizmus kezdetei.....	279
Theodor Herzl.....	282
A cionizmus és a magyarországi zsidók	289
Jiddis és héber	295
"Jeruzsálem" a diaszporában.....	300

9 / Emancipáció és recepció

Az 1848/49. évi magyarországi függetlenségi háború után, az orosz–osztrák katonai győzelmet követő első időkben kegyetlen volt a megtorlás. Szándékosan bízták Haynaura, a tábornagy szabad kezet kapott. A helyzet rendezésére irányuló politika alapelveit Felix Fürst zu Schwarzenberg (1800–1852) altábornagy, osztrák miniszterelnök (1848–1852) dolgozta ki. A magyarországi hadjárat főparancsnokát, Windisch-Grätz herceget, egyébként sógorát, hamar kiszorította a hatalomból. A politikai rendezésre irányuló előterjesztésében (1849. június 2) Magyarország “jogeljátszás”- (*Rechtsverwirkung*) / jogvesztésére mint jogelvre (*Verwirkungstheorie*)¹ – értsd: a “Függetlenségi nyilatkozat”-ra – hivatkozva, minthogy a magyarok maguk számolták fel alkotmányukat, a császár abszolút hatalmát nyilvánította egyedül jogszerű megoldásnak. Schwarzenberg herceg eszménye a központosított hatalom, az egyeduralom volt. Halála (1852. április 5) után az államügyek irányítását a fiatal császár, I. Ferenc József (1848/1867–1916) személyesen vette kézbe. Az osztrák összbirodalom (*Gesamtstaat*) része Magyarország mint koronaország (*Kronland*), öt igazgatási kerületre felosztva (Pest-budai, Soproni, Pozsonyi, Kassai és Nagyvárad kerület). Erdély, a Temesi bánóság / Bánát / Szerb vajdaság, Horvátország–Szlavónia a tenger mellékel és a Katonai határőrvidék a korábbi Magyarországról leválasztva önálló területi egységek. A kivételes vagy ideiglenes állapot (*Provisorium*) közel öt éven át tartott, Magyarországon formálisan 1854. május 1-jén, Erdélyben december 15-én szüntették meg. Az ország katonai és polgári kormányzója egy évtizeden át Albrecht Frigyes Rudolf (1817–1895) főherceg,² tábornagy, Ferenc József nagybátyja volt (1851. október 10–1860. március 30).

A rendezett igazgatás megteremtését Ausztriában és a korona országaiban Alexander Bach (1813–1893) kapta feladatul. Bach báró, bécsi liberális ügyvéd, vezető szerepet játszott az 1848. március 13-i bécsi forradalomban,³ azután Schwarzenberg kormányában igazságügy-miniszter lett, majd pedig az 1849. július 21-i kor-

1 Csemegi Károly, *A jogvesztés elmélete és az államjog*; kiadta Pompéry János (Pest: Engel és Mandelonál, 1862) (különlenyomat).

2 1848-ban mint *Feldmarschall-Leutnant* / altábornagy Ausztria német nyelvű tartományaiban a hadsereg főparancsnoka.

3 Később ezért “barrikád-miniszter”-nek is nevezték.

mány-átalakítás után belügyminiszterként szolgálta a központosított egyeduralmat. Tíz éven át, egészen 1859-ig⁴ tartó hivatali idejét a nemzeti-függetlenségi szellemű magyar történetírás sommásan Bach-korszaknak nevezi, és önkényuralomnak tekint. Az osztrák történetírás a kevésbé elítélő *Neoabsolutismus* kifejezést használja. Minthogy Ferdinánd lemondó nyilatkozata a magyar koronáról nem rendelkezett, a magyar politikusok a helyzetet – naiv módon – úgy értelmezték, hogy továbbra is ő a király, illetve az országnak nincs megkoronázott királya. Bach, a jó szervező, a megbízható és hűséges államhivatalnok, a kormányzat kulcsfigurája volt. Az 1854-ben bárói rangra emelt belügyminiszter legtöbb intézkedése valóban a helyzet rendezését szolgálta, többek között igazgatási reformok útján, természetesen, Ausztria céljainak és érdekeinek érvényesítése érdekében. Ebben a korban épült ki Magyarországon a szakszerű közigazgatás, jelentős reformokat hajtottak végre a középiskolai és egyetemi oktatásban, szabályozták a hivatalok rendjét, az anyakönyvek vezetését (1851),⁵ Magyarországra is kiterjesztették az osztrák polgári törvénykönyv hatályát (1852) stb. A Bach-adminisztráció által kiépített hivatalszervezet minden külső kontroll nélkül irányította az országot, országgyűlést nem hívtak össze (ez a jog a koronás királyt illette), a császár hatalmát valóban nem korlátozta semmi. Ausztria a lázadó országokat, Magyarországot is, a hadsereg által elfoglalt, meghódított területnek tekintette. A belső rend fenntartására felállított – katonai státusú – csendőrség (*Gendarmerie*) azonban nem Bachnak volt alárendelve,⁶ Bach a hivatalnokok hadseregének (ahogy gúnyosan mondták: “Bach-huszárok”) volt a főnöke.

Mint maga Ferenc József és a kormány, Bach is arra törekedett, hogy lehetőleg megnyerje a zsidók rokonszenvét és támogatását, pártolta azokat a törekvéseket, amelyek a zsidó konzervativizmus, az autonomia / zsidó elkülönülés ellen irányultak, amelyek mérsékelt reformok útján akarták elősegíteni a zsidók beilleszkedését az új rendbe.

*

A jelen fejezetben tárgyalt korszak általános és külön magyar történeti irodalmából itt nincs szükség még a referencia-munkák megadására sem. A dualizmus koráról általában: Cieger András, szerk., *Kiegyezés (Nemzet és Emlékezet)* (Budapest: Osiris Kiadó, 2004); a zsidó emancipáció vonatkozásában is: Hanák Péter, *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1975); uő, *Ungarn in der Donaumonarchie. Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984). Korábbról: Gratz Gusztáv, *A dualizmus kora: Magyarország története, 1867–*

4 A császár 1859. augusztus 22-én mentette fel.

5 Frojimovics Kinga, *Magyar zsidó levéltári repertórium, III: Magyarországi zsidó anyakönyvek* (Hungaria Judaica, 21) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2007), p. 17.

6 A korábban mint budai kerületi parancsnok br. Jelačić altábornagy vezérkarához tartozó, még korábban a pozsonyi hadtest parancsnokaként szolgáló br. Johann Kempen von Fichtenstamm (1793–1863) rendőr altábornagy szervezte meg (1852) és vezette.

1918, I-II (A Magyar Szemle könyvei, 8–9) (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1934; reprint, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992).

A magyarországi zsidó történelemhez lásd különösen Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az "Egyenlőség" Könyvkiadóvállalata, 1917); Gonda László, *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992); Béri-Lichtner János, *Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében, 1790–1918* (Budapest: Argumentum, 1995); Nathaniel Katzburg, *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon* (Hungaria Judaica, 14) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999); Vörös Károly, "A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918", *Kortárs*, 30, no. 12 (1986), pp. 100–117; új lenyomatban in: uő, *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*, szerk. Glatz Ferenc (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 22) (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1997), pp. 225–293 / "Ungarns Judentum vor der bürgerlichen Revolution", in: Keith Hitchins, Ed., *Studies in East European Social History* (Leiden: E. J. Brill, 1981), pp. 187–206; Zeke Gyula, "A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése", "Szakadás után...", in: Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó & Horváth Pál, szerk., *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, II (Vallástudományi tanulmányok, 5) (Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990), pp. 126–144, 145–161, resp.

Az emancipációs törvény (1867:xvii. tc.) létrejöttének folyamatát ismerteti Munkácsi Ernő, "Az emancipációs törvény története", *Libanon*, 2 (1937), pp. 190–194. Vö. még Mezei Mór, "Visszaemlékezés az emancipáció idejére", in: *Évkönyv, 1918* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1918), pp. 11–32; Venetianer Lajos, "Az emancipáció története", in: *Évkönyv, 1918* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1918), pp. 32–52; Ballagi Ernő, "A magyarországi zsidóemancipáció előzményei", *Magyar Zsidó Szemle*, 58 (1941), pp. 59–77.

Az 1868/69. évi Egyetemes Gyűlés / zsidó kongresszus a magyarországi zsidó történelem talán legjobban dokumentált eseménye volt a Holocaust előtti időkben. Előzményeihez, történetéhez, következményeihez általában: Leopold Löw [Löw Lipót], *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte* (Pest: Verlag von Ludwig Aigner, 1871) / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte* (Budapest: Verlag von Ludwig Aigner, 1874²) (érthető tartózkodása, sőt, talán csalódott elfogultsága mellett is forrás értékű, roppant fontos!); Jacob Katz, *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-century Central European Jewry* (Hanover – London: Brandeis University Press / University Press of New England, 1998), p. 96 skk. (Ch. 10). – Az ülésekkel egyidejűleg jelent meg Wodianer Fülöp nyomdájában a *Congress-Zeitung* (összesen 19, részben összevont szám); ehhez lásd Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, szerk. Scheiberné Bernáth Livia & Barabás Györgyi (Hungaria Judaica, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 37, no. 8. Az ülések naplója / teljes jegyzőkönyve: *Az 1868. december 10-re összehívott izraelita egyetemes gyűlés naplója. Gyorsírói feljegyzések szerint. Hiteles kiadás* (Pest: Pesti Könyvnyomda Részvény-társulat, 1869); br. Eötvös megnyitó beszéde stb. külön is, in: Tenczer Pál, *Album. Első füzet – 1869. január 24* (Pest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-társulat, 1869). Az elfogadott szabályzatok: *A magyar és*

erdélyhoni izraelitáknak 1868–69-dik évi egyetemes gyűlésén alkotott szabályzatok és hozott határozatok (Pest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársulat, 1869), és azóta több új kiadás különböző jogszabály-gyűjteményekben: *Magyar-Zsidó Szemle*, 9 (1892), pp. 148–162: “A magyar- és erdélyhoni 1868–69. évi egyetemes gyűlésen alkotott szabályzatok és határozatok”; *Landes-Kongress der Israeliten in Ungarn und Siebenbürgen. Die sanktionierten Statuten und Beschlüsse* (Pest. Ráth Mór, 1868); Harai László, *A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye*, II: *Vallásügyi igazgatás*, IV. rész: *Különös rész. Görög-keleti egyház, izraelita és baptista felekezetek, iszlám vallás* (Budapest: Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1944), pp. 319–334; Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. (297) 298–312, no. 55; Gergely Jenő, szerk., *Autonómiák Magyarországon, 1848–2000* (Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – L’Harmattan Kiadó, 2005), I, pp. 659–672, no. 41; lásd még Barabás Györgyi, *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai, 1705–2005* (Hungaria Judaica, 20) (Budapest: MTA Judaiztikai Kutatóközpont, 2007), p. 458 sk., sub Pest, no. [28] és p. 127 sk., sub Budapest, no. [10] (a). A szabályzatot Bacher Simon héberre is lefordította, megjelent az Egyetemi Nyomdánál (1869). A fennmaradt tárgyi (és részben papír) források katalógusa: Fürst Aladár & Grünvald Fülöp, “Az Országos Magyar Zsidó Múzeum kongresszusi kiállításának katalógusa”, *Évkönyv, 1935* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1935), pp. 362–379. Az emlékiratokat, leveleket stb. mint forrásokat is áttekinti Nathaniel Katzburg feldolgozása a kongresszus történetéről: “The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869”, in: Randolph L. Braham, Ed., *Hungarian-Jewish Studies*, II (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1969), pp. 1–33. A kongresszus menetét részletesen ismerteti Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az “Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 97 skk. Érdemleges történeti feldolgozások, a már említettekén kívül: Thomas Domján, “Der Kongreß der ungarischen Israeliten, 1868–1869”, *Ungarn-Jahrbuch*, 1 (1969), pp. 139–162; Nathaniel Katzburg, *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon* (Hungaria Judaica, 14) (Budapest: MTA Judaiztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999), p. 81 skk.; különösen Jacob Katz, *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-century Central European Jewry* (Hanover – London: Brandeis University Press / University Press of New England, 1998), kül. p. 137 skk.; magyarul: *Végzetes szakadás. Az orthodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban* (H. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 1999).

A kongresszuson elfogadott szabályzatok: Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), pp. 976–983; Harai László, *A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye*, II: *Vallásügyi igazgatás*, IV. rész: *Különös rész. Görög-keleti egyház, izraelita és baptista felekezetek, iszlám vallás* (Budapest: Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1944), pp. 296–300; Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. (326) 327–331, no. 58; Gergely Jenő, szerk., *Autonómiák*

Magyarországon, 1848–2000 (Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó, 2005), I, pp. 673–682, no. 42.

Az Országos Rabbiképző Intézet történetéhez: Blau Lajos, “Az Országos Rabbiképző-Intézet előtörténetéhez”, in: *Adalékok a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet történetéhez / Magyar-Zsidó Szemle*, 34 (1917), pp. 88–158 (az első tervezetek szövegével); Hirschler Imre, “A Rabbiképző Intézet történetéhez”, *Magyar Zsidó Szemle*, 58 (1941), pp. 155–160. – Évfordulós áttekintések: Bánóczi József, “Az Országos Rabbiképző Intézet első évtizedének története”, in: *A budapesti Országos Rabbiképző Intézet X. értesítője az 1886/87-iki tanévről* (Budapest: Athenaeum, 1888), pp. 53–98; Schill Salamon, *A budapesti Országos Rabbiképző Intézet története* (Budapest: k. n. [Nyomatott Alkalay Adolfnál Pozsonyban], 1896); Blau Lajos, *Adalékok a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet történetéhez. Az Intézet fennállása 40. évfordulója ünnepére* (Budapest, 1917); uő & Klein Miksa, szerk., *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet 50 éves jubileumára, 1877–1927 / Magyar-Zsidó Szemle*, 44 (1927), pp. 209–368; Guttmann Mihály, Guttmann Henrik, Löwinger Sámuel & Wertheimer Adolf, “Visszapillantás a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet hatvanadik évfordulója alkalmából” stb., *Magyar Zsidó Szemle*, 54 (1937), pp. 1–27; Löwinger Sámuel, szerk., *Hetven év. Emléklapok az Országos Rabbiképző Intézet 70 éves jubileumára (1877–1947)* (Budapest, 1948); Ernst Roth, “Zum 100-jährigen Bestehen der Landesrabbinerschule in Ungarn”, *Udim. Zeitschrift der Rabbinerkonferenz in der Bundesrepublik Deutschland*, 7–8 (1977–1978), pp. 109–137; Moshe Carmilly-Weinberger, Ed., *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877–1977: A Centennial Volume* (New York: Sepher-Hermon Press, 1986); Gábor György, Hajnal Piroska & Schweitzer Gábor, szerk., “A tanítás az élet kapuja.” *Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából* (Mórija Könyvek, 1) (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1999). – Az Intézet hallgatóinak első nemzedéke életéből vette tárgyát Kiss Arnold regénye, *A fehér szekfü* (1917–1924), középpontjában Makai Emil-, a XIX. századvég ismert költőjével.

A magyar politika és a társadalom zsidóbarát és zsidóellenes magatartásáról: Ránki Vera, *Magyarok – zsidók – nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája* (Budapest: Új Mandátum, 1999); Fejtő Ferenc, *Magyarság, zsidóság* (História Könyvtár: Monográfiák, 14) (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2000).

A nagy ipari és pénzügyi karrierekhez: Sándor Vilmos, *Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900* (Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1954); uő, *A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon, 1849–1900* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1958); Kövér György, *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete, 1848–1914* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1982); uő, *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2002); Sebők Marcell, szerk., *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából* (Budapest: KFKI Csoport – HVG, 2004); Varga László, “A burzsoázia nagy nemzedéke”, in: Frank Tibor, szerk., *Honszeret és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831–1892* (Budapest: Argumentum, 2006), pp. 39–54.

Tiszaeszlár egykorú irodalmáról részletes tájékoztatást ad Nathaniel Katzburg, *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon* (Hungaria Judaica, 14) (Budapest: MTA

Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999), p. 191 skk. – Napi gyorsírói jelentések: Jóba Elek, szerk., *Tisza-Eszlár. Napi értesítő. A Tisza-eszlári bünper végtárgyalása alkalmából, gyorsírói felvétel nyomán kiadja a "Nyírvidék" szerkesztősége* (Nyíregyháza: Nyírvidék / Piringer és Jóba könyvnyomda, 1883). A bírósági tárgyalás jegyzőkönyve: *Tisza-Eszlár. Tartalmazza a tisza-eszlári ügy végtárgyalását, vád- és védbeszédeit gyorsírói jegyzetek után* (Nyíregyháza: Piringer és Jóba könyvnyomda, 1882; *Vád- és védbeszédek a Tisza-eszlári bünper végtárgyalása alkalmából. Gyorsírói jegyzetek nyomán kiadja a "Nyírvidék" szerkesztősége* (Nyíregyháza: Piringer és Jóba könyvnyomda, 1883); *Der Proceß von Tisza-Eszlar. Verhandelt in Nyiregyhaza im Jahre 1883. Eine genaue Darstellung der Anklage, der Zeugenverhöre, der Vertheidigung und des Urtheils. Nach authentischen Berichten bearbeitet* (A. Hartleben's Chronik der Zeit, 7) (Wien: A. Hartleben, 1883, 1883⁷). – Kéziratomban lezárásával egyidejűleg jelent meg Kövér György mikroszociológiai mesterműve: *A tiszai dráma. Társadalomtörténeti látószögek* (Budapest: Osiris, 2011).

A recepció törvényéről (1895:XLII. tc.): Groszmann Zsigmond, "A recepció mozgalom politikai története", *Egyenlőség*, 34, no. 44 (1915. október 31), pp. 22–24 (és különnyomat, Budapest: Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat, 1915). – Prepuk Anikó, "Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években", in: Angi János & Barta János, szerk., *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára* (Debrecen: Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000), pp. 263–281. – Moritz Csáky, *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95* (Studien zur Geschichte der Österreichischen–Ungarischen Monarchie, 6) (Graz – Wien – Köln: Hermann Böhlau Nachf., 1967).

A magyarországi zsidók jogi státusát és a hitközségi tulajdonlást szabályozó törvények történeti és aktuális gyűjteményei: Sánta Elemér, "Zsinagóga és temetőhely elárverezése", *Jogtudományi Közöny*, 24, no. 13 (1889), p. 106; Barta Lajos, *Hitközségi ügyintézés és az Izr. Felekezetre vonatkozó törvények s miniszteri rendeletek gyűjteménye* (Nagykanizsa: Weiss és Fia Nyomda, 1909); Hajnóczy R. József, *A magyar zsidók közjoga* (Lőcse, 1909); Eisner Jenő, *Az izraelita hitfelekezettel és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye* (Karcag, 1925); Harai László, *A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye, II: Vallásügyi igazgatás, IV. rész. Különös rész. Görögkeleti egyház, izraelita és baptista felekezetek, iszlám vallás* (Budapest: Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1944); Déry Endre, és mások, *A fasizmus üldözötteit védő jogszabályok (1945–1946)* (Budapest: American Joint Distribution Committee Magyarországi Bizottsága, 1946) (nem törvény-szövegek, csak ismertetés); Völgyesi Mátyás, *Egyházi vonatkozású jogszabályok gyűjteménye* (Budapest: Állami Egyházügyi Hivatal, 1974); Erdő Péter & Schanda Balázs, *Egyház és vallás a mai magyar jogban. A főbb jogszabályok szövegével, nemzetközi bibliográfiával* (Budapest: Szent István Társulat, 1993); Rácz Lajos, szerk., *Felekezeti egyházjog Magyarországon* (Budapest: Unió Lap- és Kereskedelmi Kft., 1994); Vértes Róbert, szerk., *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945* (Budapest: Polgár Kiadó, 1997); Petri Edit, és mások, szerk., *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon, 1989–1998* (Budapest: Napvilág Kiadó, 1998); Fedor Tibor, Galik Gábor & Ravasz Levente András, szerk., *Egyházakra vonatkozó hatályos jogszabályok gyűjteménye* (Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, 2002); Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak,*

*

Rabbik börtönben

A katonai ellenállás felszámolása után az osztrák hadsereg és a rendőri-igazgatási szervek hozzákezdtek a rendcsináláshoz. Az 1850-es években Ausztria egész területén ca. 670 000 zsidó élt, az összlakosságnak 1.85 százaléka, Magyarországon az arány jelentősen nagyobb volt, ca. 400 000 fő, 3.70 %, nem lehetett kétség aziránt, hogy a zsidókkal szemben specifikus politikára van szükség, még ha egy részük csatlakozott is a magyar függetlenségi háborúhoz. A zsidó honvédek közül sokakat besoroztak az osztrák hadseregbe,⁷ ez akkor hosszú katonai szolgálatot jelentett, volt, akinek hét nehéz évet kellett lenyomnia, legénységi állományban elvben akár életfogytiglani szolgálatot. Több rabbist börtönbüntetésre ítélték.

Schwab Löw Arszlán rabbi 1849. május 27-én Pesten templomi beszédben üdvözölte a Habsburg-ház trónfosztását (“Magyarország forradalmi függetlenségéért istentiszteletet tartott”): augusztus 17-én lefogták, a cs. kir. Hadtörvényszék szeptember 21-én a vizsgálati fogságban töltött 35 napon felül 6 hét fogságra (*Profosen-Arrest*) ítélte, november 13-án szabadult.

Annak idején ezt enyhe büntetésnek tartották, s beszéltek, Haynau elfogult a rabbi iránt. A tábornoszernagy IX. / I. Vilmos hessen-kasseli választófejedelem (1785/1803–1807, 1813–1821) – a frankfurti Amschel / Anselm Mayer Rothschild nagy barátja, támogatója és haszonélvezője – és az állítólag zsidó származású Rebekka / Rosa Dorothea Wilhelmine Ritter (1759–1833) morganatikus házasságából született, illetve állítólag neki magának is zsidó nő volt a szeretője: ezért lett volna kíméletes a tekintélyes rabbi ügyében. Haynau azonban, akinek vezetékneve Hanau tartományra utal, ahol Vilmos mint tartományi gróf uralkodott, magyarországi tetteiben abszolúte semmi elérékenyülést nem mutatott a zsidók iránt. A faji alapú kegyelem nem hihető.

R. Schwab veje, Löw Lipót, akkor pápai rabbi, táborigyelőként szolgált, Sellyén (Baranya vármegye), a Dráva mellett, egy katonai táborban nagy hatású beszédet

⁷ Bernstein Béla, “Zsidó honvédek 1848/49-ben”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 43 (1926) / in: Hevesi Simon, Klein Miksa & Friedman Dénes, szerk., *Jubileumi emlékkönyv Blau Lajos (...)* 65. születésnapja (...) alkalmából (Budapest, 1926), pp. 90–116 (a *Fachrechnungsabteilung des k. u. k. Kriegsministeriums*, Wien, kimutatásai alapján összesen 1 008 magyarországi zsidó nevet közöl).

tartott⁸ (1848. július 30),⁹ majd továbbiakat is,¹⁰ katonák előtt, Veszprémben 1849. június 3-án a “Függetlenségi nyilatkozat” mellett is. Egy szemtanú szerint “a prédikáció közben azt mondá: »Ó, te átkozott Habsburg-ház, úgy fogsz te összedőlni, mint hajdan a habsburgi vár a Schweizban összedőlt.«”¹¹ 1848. december 30-án a Pápara bevonuló császári hadsereg katonái letartóztatták, mert “Kossuth mellett és a Császár ellen prédikált”, de még aznap szabadon engedték. 1849. október 15-én betegágyából fogolyként, “erős katonai késéret alatt vitetett”¹² a veszprémi várba, onnan (másnap) Győrbe,¹³ majd gőzhajón Pestre; a vád: felségsértés és lázítás; két hónapot kapott.¹⁴ Löw felesége (R. Schwab leánya) említi naplójában, hogy a férje letartóztatása előtti napon “im Tempel” megismerkedett a vár felügyelőjének feleségével. Mindenesetre, a vétek súlyához képest Löw fogsága elég hosszú ideig tartott ahhoz, hogy nála se kelljen különleges bánásmódra gondolnunk. Büntetésüket após és vő államfogolyként a pesti Lipótváros közepén álló Újépületben (*Neugebäude*) töltötték le, a zárka előtti folyosón minden nap beszélhettek egymással, egyszer a két asszony is, kis szabálytalanság árán, meglátogatta őket (október 21),¹⁵ Löw a börtönben november 26-tól naplót vezetett, felesége számára,¹⁶ ebből kiderül, hogy az eljárásban

-
- 8 Löw Lipót, “Az Isten velünk vagyunk! Sellyén tartott táborig beszéd Löw Lipót pápai főrabbitól”, textus: Deut. 31,6; nyomtatásban is megjelent (Pápa: A ref. főiskola betűivel, 1848); új lenyomatban in: uő, *Zsinagógai beszédek* (Szeged: Traub B., 1870), pp. 91–106; Zsoldos Jenő, szerk., *1848–1849 a magyar zsidóság életében* (1948), pp. 149–150; Löw Lipót *beszédei. Összegyűjtötte Hidvégi Máté (Magyar Zsidó Történelem)* (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999), pp. 59–67; *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 1 (1998), pp. 4–7 (faksimile, kicsinyítve) (ajánlása “a pápai nemzetöröknek, nagyra becsült vitézársainak”).
- 9 Másnap, július 31-én Sellyén szabadságlevelet állítottak ki számára. (Mint új szerzeményt említi a *Libanon*, 6, no. 4, 1941, hátsó borító.)
- 10 “A szélvészben hajózók” (Pápa, 1848. november 26), textusa: Ps. 107 (lásd kül. Ps. 107,23 skk.).
- 11 Klein Mór, *Magyar-Zsidó Szemle*, 3 (1886), p. 117, Moritz Feitel, *Reminiscenzen aus meinem Umgange mit Leopold Löw vom Jahre 1829 bis zu seinem Lebensende* (1875). *Ein Beitrag zur Culturgeschichte* (Pápa: Schossberger S., 1885) nyomán. Az utalás a svájci Habsburg község, Habichtsbürg (Argau kanton) várára vonatkozik: lakótornyát kivéve idők folyamán leomlott.
- 12 Francsics Károly.
- 13 Francsics: “Többen szaladánk kocsija s kísérte után, és a többség közt csakhamar megtudtuk, hogy mint hadifogoly Pestre hurcoltatik, hova azon időben minden szerencsétlen igaz hazafiak hurcoltattak, hogy ott bűnhődjenek buzgó hazafúságukért.”
- 14 Löw feleségének naplóját – átírva – közli: Löw Immanuel & Kulinyi Zsigmond [(1854–1905)], *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig* (Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség / Endrényi és testvére, 1885).
- 15 Feleségének naplójából: Löw Immanuel & Kulinyi Zsigmond, *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig* (Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség, 1885), p. 199; Zsoldos Jenő, szerk., *1848–1849 a magyar zsidóság életében* (Budapest: A Pesti Izr. Hitközség Leánygimnáziumának és Ipari Leányképzőiskolájának 48-as ifjúsági bizottsága, 1948), pp. 225–227.
- 16 Kiadta, bevezetéssel, Hidvégi Máté, “Löw Lipót 1849-es börtönaplója”, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 1 (1998), pp. 116–124.

számos zsidó tanút vonultattak fel ellene. Talán Schossberger Sája Wolf és br. Sina György közbenjárására szabadult,¹⁷ 1849. december 16-án. Rendőrségi feljegyzés így zárta le az ügyét: "Nem ítélték halálra, az ellene indított hadbírósi eljárást bizonyítékok hiányában beszüntették."¹⁸ A börtönből az első útja az Orczy-házba vezetett, apósáék lakásába, aztán a Diana-fürdőbe, majd apósával együtt felkeresték Haynau tábornagyt, hogy köszönetet mondjanak kiszabadulásukért.

Az államfogság után Schwab visszatért a pesti rabbiságba. Löw hamarosan elfogadta a meghívást Szegedre.¹⁹ Első felesége 1851-ben meghalt, 1853-ban újra megnősült, Kanizsáról vett feleséget (Redlich Babette).²⁰ két feleségétől 7–7 gyermeke született.²¹

Jichak Mose Perles bonyhádi – azelőtt kismartoni – rabbit a hitközség villongásai közepette megvádolták, hogy Kossuth híveként kiállt a szabadságharc mellett. Elhurcolták. Konzeratív létére osztozott az újító rabbik sorsában.

A pesti község titkárát, Barnay Ignácot a hatóságok csak azután helyezték vissza hivatalába (1849. október 21), hogy a katonai rendőrség előtt igazolni tudta, akarata ellenére alkalmazták "az insurgents ministeriumnál".

Leo von Thun und Hohenstein (1811–1888) gróf, osztrák cultus- és oktatási miniszter (1849–1860) felhívta Karl Gabriel Geringer / Gehringer Freiherr von Ödenberg (1806–1889),²² a magyarországi polgári ügyek teljhatalmú császári biztosa, ideiglenes helytartó (*Ober-Civil-Kommissär / kaiserlicher*

Barnay Ignác (MZsL)

17 Leopold Löw [Löw Lipót], *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte* (Pest: Verlag von Ludwig Aigner, 1871) / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte* (Budapest: Verlag von Ludwig Aigner, 1874²), p. 91 sk.: "Sina György báró járt közben az érdekekben Haynau tábornagynál."

18 Idézi: Löw, *Der jüdische Kongress in Ungarn* (1871), p. 283 / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* (1874²).

19 Székfoglaló beszédét 1850. december 10-én tartotta a szegedi zsinagógában.

20 Második felesége a szabadságharcban veszítette el előző férjét.

21 Nevesebb fiai voltak az első feleségétől: Löw Tóbiás (1844–1880) kir. helyettes főügyész (1870); Löw Vilmos (1847–1922) jogász, kiment Amerikába, mint / William Noah Loew költőként és a magyar költészet fordítójaként szerzett nevet magának; Löw Sámuel (1846–?) orvos (balneológia); Löw Tódor / Tivadar (1848–?) jogász; második feleségétől Löw Immanuel.

22 Erdélyi szász családból származott, magyarul jól tudott.

Kommissar in Ungarn / Interimsstatthalter) (1849. június 4 / 1851. április 10–1852. március) figyelmét arra, hogy a zsidó konzervatívokra támaszkodják: a vallási újtók, túlzó reformerek, valójában atheisták.

Feljelentés a Reform-egylet ellen

Ausztria fennhatóságának helyreállítása után, 1849 októberében, a pesti magisztrátus felfüggesztette a Reform-egylet működését, megtiltotta a külön istentiszteletet, de a pesti kerület császári főbiztosa, Szent-Iványi Vince (1811–1868)²³ a tilalmat rövid időn belül feloldotta.

Barnay Ignác feljegyzése 1849 őszéről, a Reform-egylet megalapításához vezető folyamatról: “Az áldatlan romboló szellem, mely akkor²⁴ a társadalom rendei s osztályaiban különösen a meggondolatlan ifjúságot kerítette hatalmába, a fanatikus balhit, hogy minden fennálló rossz, elavult, időszerűtlen és elvetni, felforgatni kell, az addigi évek óta nyugodtan és feddhetetlenül működő hitközséget se hagyta háborítatlanul. Csakhamar itt is felléptek jelentéktelen, különösen műveltséget színlelő emberek, alacsony helyzetű magántanítók, tanulók és más hasonló egyének, kik sohasem voltak a hitközség tagjai, terheihez soha nem járultak hozzá, felbujtogatták a közönség egy részét a hitközség ellen, idevaló, kétes jellemű, arcátlan, vakmerő lakosokkal szövetségbe, és a hitközség elöljáróságát féktelen vakmerőséggel, vad erőszakkal ostromolva kérték, hogy köszönjön le, a hitközség újjászervezését engedje át nekik, mivel egyedül ők értenek hozzá.”²⁵

R. Schwab Löw, most már nem Arslán, jóval a fogságból való szabadulása után, ismét hivatalban, több feljelentést tett a Helytartóságnál a pesti Reform-egylet ellen. A feljelentések nyomán a Helytartóság (Geringer báró) 1851. november 10-én úgy rendelkezett, hogy a “Pester Reform Gesellschaft”, amely sem mint önálló gyülekezet (*Gemeinde*), sem mint önálló “szekta” nincs elismerve, csupán magán-egylet (*Privat-Verein*), amelyet a legitim kormányzat (értsd: az osztrák kormány) nem engedélyezett: a Reform-egylet további intézkedésig más izraelitákhoz hasonlóan köteles alávetni magát a pesti izraelita hitközségnek, egyebek mellett abban, hogy adójuk

23 1846-ban a Helytartótanács gr. Széchenyi vezette közlekedési bizottságának tagjaként nagy érdemeket szerzett a Tisza szabályozásában, Szeged díszpolgárává választotta (1848). – Az 1849 után kialakult politikai helyzetet utólag egy kis könyvben elemezte: *Die wahre Richtung der ungarischen National-Politik* (Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1862); a zsidók emancipációjáról: p. 70.

24 Ti. az előző években.

25 Idézi, levéltári iratból, valószínűleg szabad fordításban, Büchler Sándor, *A zsidók története Budapestben*, p. 445. (Itt apró stiláris módosításokkal.)

a hitközséget illeti.²⁶ A hitközség és a Reform-egylet vitája az illetékes miniszterek elé került, Bécsbe. Thun gróf kultuszminiszter a hitközség álláspontját tette magáévá, a római katolikus egyház alternatív mozgalmát (Német Katolikus Mozgalom) betiltó belügyminiszteri rendelet (1851. november 16) alapján. Alexander Bach belügyminiszter a Reform-egylet fennmaradása mellett volt. Thun grófnak írt levele szerint a Reform-egylet tagságának legnagyobb része “jómódú, magasan iskolázott, tiszteletre méltó pesti lakos, akik nem tartoznak a dolgozó osztályokhoz... Éppen hogy a pesti izraeliták legműveltebb, jómódú és politikailag megbízható része.”²⁷

Az Egylet, a fennmaradt iratokból (jegyzőkönyv, anyakönyv, a vezetőség névsorai stb.) ítélve, 1850–1851-ben élénk tevékenységet folytatott. Michael K. Silber (Jeruzsálem) vizsgálat alá vette vezetőinek és tagjainak elhelyezkedését a pesti társadalom rétegződésében.²⁸ A tagság közel 600 főből állt, köztük sok fiatallal; egyenjogú tagsággal rendelkezettek a nők is. A férfiak túlnyomó többsége nagykereskedő (15 %), kereskedő (29 %) vagy kereskedelmi alkalmazott (*Buchhalter* / könyvelő, *Sensal* / *proxeneta* / alkusz, *Commis* / segéd stb.) (34 %) volt. A szabadfoglalkozású tagság körülbelül 6 % lehetett, többségükben orvos, orvostanhallgató, újságíró stb. A templomban, amelynek a Valero-ház²⁹ adott otthont, a nők padsora a földszinten és az emeleten is a férfiaké mellett volt, a hagyományos elkülönített női imahely (*ezrat nasim*) helyett “elválasztott, de egyenrangú” elrendezésben. Nem voltak előre lefoglalt / megvásárolt ülőhelyek. Minden tagnak volt választójoga. Az Egyletbe tartozó családokban született gyermekeket mind körülmetélték. Abban az időben már nem volt selyemgyár a Valero-házban, tulajdonosai a szép épület helyiségeit kiadták, itt tartotta üléseit a Magyarító Egylet, s többek között zsidó asszonyok varró- és házimunka-műhelye működött a házban. Ágai Adolf: “Mint ahogy lett már elpusztult templombul gyár – itt az elpusztult gyárat 1848-nak egy tavaszi napján templommá avatták a *reformált zsidók*. Födetlen fővel járultak az Úr színe elé s egyéb tekintetben is lazítottak a zsidó vallásnak kényelmetlen, sőt szigorú parancsain. S aki ezt az új-zsidó mozgalmat megindította s annak prédikáló papja is volt, senki se más, mint

26 A rendelet érdemi részét német eredeti szövegében idézi: Groszmann Zsigmond, “A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története”, in: Guttmann Mihály, Hevesi Ferenc, Löwinger Sámuel & Friedman Dénes, szerk., *Emlékkönyv Hevesi Simon (...) papi működése negyvenedik évfordulójára* (Budapest, 1934) / *Magyar Zsidó Szemle*, 51 (1934), p. 155.

27 Idézi: Michael K. Silber, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 1 (1998), p. 128.

28 “The Social Composition of the Pest Radical Reform Society (Genossenschaft für Reform im Judenthum), 1848-1853”, *Jewish Social Studies*, NS 1, no. 3 (1995), pp. 99-128 / “A pesti radikális reformegylet (*Genossenschaft für Reform in Judenthum*) társadalmi összetétele 1848-1852 között”, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 1 (1998), pp. 125-142.

29 Építette Hild József. XIX. század közepi leírás szerint: “nagyobb, kaszárnyaszerű épület a Lípótváros ama részében, mely az Új-épület mögött s az új országházi telek előtt fekszik.” Gelléri Mór, *A magyar ipar úttörői. Élet- és jellemrajzok. A magyar iparos-íflűség buzdítására* (Budapest: Dobrowsky és Franke, 1887), p. 148.

Horn Ede, aki vagy húsz évvel később mint magyar királyi államtitkár folyt be ez ország sorsába a nemzetgazdaságban szerzett világszerte elismert nagy tudásával. És ah! – mint pozdorjává lett a bánági selyem és visszasülyedt zsinagógai homályába a »reformált zsidóság«: úgy hanyatlott el maga Horn is.”³⁰

A Valero család spanyol eredetű volt. Magyarországon az első nemzedék Baján telepedett meg, onnan kerültek Pestre. Gyárukat a XVIII. században (1776) alapították. A második nemzedékben Valero J. Antal (?–1850/60) és fivére vezették. A cég selyemszövet, kreppszövet, selyemfátyol stb. gyártásával foglalkozott. Terézvárosi épületéből 1814-ben költözött át a Lipótvárosba. Már csak üzleti okokból is szoros kapcsolatban állt a pesti zsidó textilnemű-nagykereskedőkkel, akik közül az újítók kikerültek.

Einhorn Ignác helyét a Reform-egylet élén a vele véletlenül azonos vezetéknevet viselő, de nem rokon németországi David Einhorn (1809–1879) schwerini³¹ rabbi-val (aki egyszersmind Mecklenburg országos rabbija volt) töltötték be (1851). David Einhorn előző községében Samuel Holdheimnek volt az utódja. A választás nem véletlenül esett a német rabbira: ugyanazt az irányzatot képviselte, Holdheimét, mint elődje. Doktori címet szerzett az erlangeni egyetemen. Pár évvel korábban – Holdheimmel együtt – részt vett a reformokkal rokonszenvező rabbik frankfurti (1845) és breslaueri (1846) gyűlésén, pártolta a liturgia nyelvének felváltását a némettel. Elutasította a Talmud isteni ihletettségének tanát, saját templomában több változtatást vezetett be a szertartásban: megáldott (*bar micva*) egy körülmetéletlen fiút; mellőzte azokat az imákat, amelyek a templomi áldozat helyreállítását, “Jeruzsálem felépítésé”-t kérik, vagy ahogy a fogalmi jelképeket érteni kell: a (zsidók) vallási és politikai függetlenségét; a lelki megújulás ígéreteként értelmezte a messiást, a kiválasztott nép fogalmát mint az uralkodó egyházzal szemben az öntudatra ébredés lehetőségét. Kijelentette: a Talmud egy pont körül forog, mi haladást akarunk. “Szent kötelességünk nyomatékosan hangsúlyozni a férfiak és nők közötti teljes vallási egyenjogúságot” – mondta Breslauban.³²

David Einhorn (David Einhorn Memorial Volume, New York, 1911; A zsidó Budapest, 1995)

30 Porzó (Ágai Adolf), *Utazás Pestről – Budapestre, 1843–1907* (Budapest: A Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság kiadása, 1909), p. 294.

31 Ma: Schwerin, Mecklenburg-Vorpommern fővárosa (Németország).

32 Idézi: Michael K. Silber, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 1 (1998), p. 135.

David Einhorn csak 1852 januárjában érkezett meg Pestre. Itt, természetesen, németül prédikált.³³ Nem sok ideje maradt arra, hogy az új közösség helyzetét megszi- lárdítsa. Nem sokkal Pestre érkezése után feljegyzést nyújtott be gr. Thun cultus- és oktatási miniszterhez (1852. március 12), hogy – a feljelentések ellenében – a va- lóságnak megfelelő képet adjon a Reform-egyletről. Hangsúlyozta, hogy a tagság, amelyet 1 200 főre tett, a (zsidó) lakosság legértékesebb részét foglalja magában, sok orvost, művészt, kereskedőt, kézművest.³⁴ A vádaskodások azonban hamarosan el- érték céljukat.

R. Schwab, 1852. január 15: A Reform-egylet tagjai "(...) arra szövetkeztek, hogy a közösség – értsd: a fennálló zsidó község / hitközség – feloszlását és a vallási tör- vények eltörlését tegyék meg csatakiáltásukká."³⁵ Schwab rabbi vallási és liturgikus vádakát hangoztatott, de tulajdonképpen felforgatással vádolta a Reform-egylet tag- jait. A vallási újításokat, mint korábban mestere, R. Moses Schreiber / Mose Szofér, politikai érdekűnek állította be, kérte templomuk bezárását. Az állami / közigazgatási / rendőri hatóságok segítségét akarta igénybe venni a zsidó közösség belső vitáinak megoldásához, vallási vitában saját győzelméhez; az eset, bizony, nem vet jó fényt Schwab rabbi jellemére. Veje, Löw Lipót, másfél évtizeddel később nyomatékosan intette a paksi zsidókat, hogy ne pereskedjenek egymással (ti. a hatóságok előtt).³⁶

A hitközségnek valójában az adó elvesztése fáj a legjobban: a Reform-egylet tag- jai, a velük szemben Schwab rabbi által felhozott vádak ellenére, nagyobbrészt a jó- módú kereskedők / nagykereskedők és a szintén biztos jövedelemmel rendelkező ér- telmiség – doktori címmel rendelkezők – soraiból kerültek ki, s így ők voltak a pesti zsidó társadalom legnagyobb adófizető rétege.

A Reform-egylet ügyében végül az osztrák minisztertanács döntött (1852. au- gusztus 7), Ferenc József császár szabad kezét adott Thun grófnak (szeptember 3): ő feloszlatta a gyülekezetet (1852. október 20). A döntést a Helytartótanács hozta az érintettek tudomására (október 25).³⁷ David Einhorn kivándorolt Amerikába, és az Egyesült Államokban – Baltimore, ahol rabbi-állást kapott (1855) – a radikális zsi- dó vallási reform-mozgalmak egyik úttörője lett,³⁸ imakönyvet szerkesztett, német

33 Pesten tartott beszédei is ki vannak adva a Kaufman Köhler által szerkesztett gyűjteményben: *Dr. David Einhorn's ausgewählte Predigten und Reden* (New York: E. Steiger, 1880).

34 MOL D2 Ministerium des Cultus und Unterrichtes 4 T5 1852:2207. Idézi: Michael K. Silber, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 1 (1998), p. 127 sk. és p. 130.

35 MOL D2 Ministerium des Cultus und Unterrichtes 4 T5 1852:2205. Idézi: Michael K. Silber, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 1 (1998), p. 127 és p. 138 (24. jegyz.).

36 "Keine Religionsprozesse!" (1864), in: *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1898; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 146–157.

37 A rendelet szövegét közli: Leopold Löw [Löw Lipót], *Der jüdische Kongress in Ungarn* (1871), p. 186 sk. (jegyz.) / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* (1874²).

38 Eric E. Hirschler, Ed., *Jews from Germany in the United States* (New York: Farrar, Straus and

szövegekkel (1856).³⁹ A polgárháború idején, lévén harcos abolitionista, nem volt maradása Maryland államban, ezért át kellett mennie New Yorkba, az “Adass Jeschurun” német nyelvű zsinagógába (1861).

A Reform-egylet eszmei örökösei

Reform-hitközséget később is, többször is létrehoztak Magyarországon, mindig az éppen korszerű formákhoz igazodva, de számon tartva az elődöt is. Némi késedelemmel, de Chorin Áron, a braunschweigi javaslatok – és részben az Einhorn által bevezetett újítások – szellemét próbálta feleleveníteni (1862) a pesti hitközséghez intézett beadványában Pollák Leon (1790–1870), egykor Ullmann Gábor barátja. Különösen a Tóra-olvasás hároméves ciklusát és a héber nyelv szefárdi kiejtését tartotta fontosnak.⁴⁰ Az 1880-as évek elején Stern Ábrahám / Albert (1826–1888) újpesti főrabbi, az 1930-as években (Ézsajás Vallásos Társaság) Naményi Ernő (1888–1957), végül pedig 1987-ben a “Szim Salom” gyülekezet, élén női rabbival, és a belőlük kiszakadt “Bét Orim”. A Reform-egyletet valamennyi a hagyományai között tartotta számon.

Naményi – Neumann Ede nagykanizsai főrabbi fia –, a zsidó művészet, közelebbről az illuminált kéziratok jeles kutatója,⁴¹ aki a művészetben a zsidó ethika csiszolásának eszközét látta, 1934-ben, interjúban,⁴² így fogalmazta meg törekvéseiket: “Az első és legfontosabb az, hogy az imádkozás nyelve legnagyobbbrészt anyanyelven történjék. Hiszen ezer zsidó közül ha egy akad olyan, aki a héber nyelvet megérti. És ha nem érti meg, hogyan tudja akkor átérezni? Másodszor, több zsoldár legyen és több szentírásmagyarázat... A próféták anyanyelven való olvasása. Kihagyni azokat

---

Cudahy, 1955); Bernhard N. Cohn, “Early German Preaching in America”, *Historia Judaica*, 15, no. 2 (1953), pp. 86–134, kül. p. 101 sk., p. 128.

39 עולת תמיד / *Olat tamid: Gebetbuch für israelitische Reform-Gemeinden* (1858; Baltimore: Schneiderith, 1862²), VIII, 490 pp.

40 Groszmann Zsigmond, “Gondolatok egy magyar-zsidó vallásreformátor körül”, *Libanon*, 2 (1937), pp. 49–56.

41 Főbb művei többek közt: Ernst Naményi, “La miniature juive au XVIIe et au XVIIIe siècle”, *Revue des Études Juives*, 116, NS 16 (1957), pp. 27–71; Ernest M. Namenyi, “The Illumination of Hebrew Manuscripts after the Invention of Printing”, in: Cecil Roth & Bezalel Narkiss, Ed., *Jewish Art: An Illustrated History* (New York: McGraw-Hill, [1961]; Jerusalem – London: Valentine & Mitchell – Greenwich, CT: New York Graphic Society, 1971²), pp. 423–454; Ernest Namenyi, *L'Esprit de l'art juif* (Paris: Les Éditions De Minuit, 1957) / *The Essence of Jewish Art* (Popular Jewish Library) (London: T. Yoseloff, 1960).

42 Barát Endre, “Reformzsidóság Budapesten. Mi az a »Jezsajás« társaság? – Kik a tagjai, mik a törekvései? – Akik huszonöt éve nem járnak templomba”, *Egyenlőség*, 54, no. 25 (1934. május 19), p. 15.

az imákat, melyek az áldozati dolgokra vonatkoznak. Hiszen ezek a zsidó vallást lényegileg meghamisítják. Ugyanez áll a cioni vonatkozású dolgokra is, mert nézetem szerint a vallásnak és Cionnak egymáshoz semmi köze. Harmadszor pedig, fesse alá az istentiszteletet zene is. Mindegy, hogy orgona vagy harmónium, vagy akár egy jó quartett legyen az. De szükség van rá, mintegy zsongítóra, hogy szárnyain az áhítat lebegessen. (...) A zsidó nőnek ott van a helye a férfi mellett. Éppen olyan részt kell adni neki a vallásos életben, mint a férfiaknak. (...) Ami pedig a kalapot illeti: (...) talán kedvesebb a jó Istennek az, hogyha rófnyi pajesszal és malomkő nagyságú kalappal imádják? (...) Ám ez a kérdés: kalappal-e vagy anélkül, ez nem képezi a mi törekvéseinknek még melléktényezőjét sem. Hanem igenis fontosnak tartom azt, (...) hogy a mi istentiszteleteink sokkal kevesebb ideig fognak tartani, mint a többieké. Hosszú órákon át nem lehet tiszta ájtatossággal imádkozni. Egy péntek esti istentiszteletnek nem szabad egy félóránál tovább tartani.” Naményi 1936-ban a Royal Szállóban tartott szédert, mintegy 80 fő részvételével, a Haggáda részleteit művészek, női kórus adta elő. Az ő megrendelésére készítette Kner Imre (1890–1945) gyomai nyomdász – Heller Bernát (1871–1943), a Rabbiképző professzora, Pap Károly (1897–1945) író és mások közreműködésével – egyik könyv-remekét, a csak magyar nyelvű Haggádát (1936), amely könyv az egyiptomi kivonulás elbeszélését és a megemlékezés ritusát finom eszközökkel a korhoz kapcsolja.⁴³

Rendezés – külön a zsidóknak

I. Ferdinánd 1848. december 2-án lemondott trónjáról unokaöccse, Ferenc (Franz) javára. A fiatal király Schwarzenberg herceg, miniszterelnök tanácsára ekkor vette fel második nevét, a Józsefet, hogy uralgatói nevében is emlékeztessen II. József-re. Ferenc József, akit december 2-án Olmützb⁴⁴ben kikiáltottak osztrák császárrá és megkoronáztak, trónra lépése után nyilatkozatot tett, amelyben az egységes állam (*Gesamtstaat*) megteremtését tűzte ki célul és az összbirodalom érdekeit állította politikájának középpontjába. 1849. március 4-én szuronyos katonákkal szétkergette a Kremsierben hónapok óta egy alkotmánytervezetről tanácskozó osztrák Birodalmi Gyűlést (*Reichstag*), és ugyanazon a napon Olmützb⁴⁴ben kiadta az új Birodalmi alkotmányt (*Reichsverfassung*). Ez Magyarországot koronaországnak (*Kronland*) nyilvánította.

43 Komoróczy Géza, “A szabadulás ünnepe, szorongattatásban. Utószó, fél évszázad múlva, a Kner Haggádához”, *Haggáda peszach estéjére*. Az 1936. évi kiadás hasonmása. Gondozta Haiman György [(1914–1996)] (Gyomai Kner Nyomda, 1993), pp. 1–23.

44 Morvaország; ma: Olomouc (Csehország). 1848 októberében a császári udvar Bécsből ide menekült.

A Birodalmi alkotmány kimondta, hogy a politikai jogok gyakorlása független a hitfelekezettől (1. §), teljes egyenjogúsággal ruházta fel a birodalom minden nép-faját és minden polgárát, minden népe számára biztosította nemzetisége és nyelve sérthetlenségét (23–28. §). Megengedte, hogy a birodalom területén bárhol lakjanak és kereskedjenek stb. (25. §). Hogy nyilvános hivatalt és állami tisztséget, ha megfelelő képesítéssel bírnak, betöltsenek (28. §). Úgy rendelkezett, hogy “minden ausztriai álladalmi polgár a birodalom minden részében mindennemű fekvő vagyont szerezhet, valamint minden törvényesen megengedett keresetágot gyakorolhat” (30. §). Mindez, természetesen, a zsidókra is vonatkozott,⁴⁵ és az áprilisi törvényekhez képest jelentős előnyökkel járt számukra.

A magyar politikai elit az olmützi alkotmányiratot felülről kényszerítettnek tekintette (“oktrojált alkotmány”), és élesen szembefordult vele, főként azért, mert az mint egyszerű koronatarományt megfosztaná az országot – jogi értelemben a “*Sanctio pragmatica*” mellett is fennálló – függetlenségétől. Az országgyűlés erre válaszul mondta ki a debreceni református Nagytemplomban a Habsburg–Lothringeni dinasztia trónfosztását (“Függetlenségi nyilatkozat”, 1849. április 14), és választotta meg Kossuth Lajost kormányzó-elnökké. Zsidó követ (népképviselő), az esztergomi Besze János (1811–1892) javasolta, hogy az ülést, melyet addig a Református Kollégium dísztermében tartottak, a határozat kihirdetésére tegyék át a Nagytemplomba, mert ott sokkal többen férnek el, és az eseménynek nagyobb híre támad.

Az osztrák igazgatás, általános politikájának megfelelően, semmisnek tekintette az 1848/49. évi országgyűlés törvényeit, az áprilisi törvényt, a Ferenc József trónra lépését megelőző királyi szentesítés ellenére, köztük azokat is, amelyek a zsidókra vonatkozó vagy helyzetüket érintő könnyítéseket tartalmaztak.

Az olmützi alkotmány rendelkezései, amelyek bizonyos liberalizmust mutattak, ténylegesen nem léptek életbe, többségük megmaradt pusztá deklarációnak,⁴⁶ mégis, a zsidók számára Magyarországon nehéz volt a választás az Ausztriával önkényesen szembeforduló magyar államhoz való hűség és az olmützi alkotmány elveinek szembetűnő előnyei között. A fiatal császár Olmützben fogadta a bécsi zsidók küldöttségét (1849. április 3). Az “*Ihre Gemeinde*” megszólítást, amellyel a császár hozzájuk fordult, ők a zsidó község legfelsőbb elismerésének tekintették. Bécs azóta használja hivatalosan is az Izraelita Hitközség (*Israelitische Religionsgemeinde*) elnevezést. Használó elismerést remélhettek Ausztriától a magyarországi zsidók.

Pesten az olmützi alkotmányt hivatalosan már csak a világosi fegyverletétel és Haynau megtorló akciói után, 1849. december 30-án hirdették ki, a Városházán. Az aktuson a rendőrfőnök meghívására a hitközség 19 tagú küldöttséggel képviseltette magát, élén Schwab Löw főbabbival (aki, mint láttuk, alig két héttel korábban szaba-

45 Marczali Henrik, “I. Ferenc József”, in: Kecskeméti Vilmos, szerk., *Zsidó évkönyv, IV: Az 5691. bibliai évre* (Budapest, 1930/31), pp. 267–268.

46 A császár 1851. december 31-én az úgynevezett szilveszteri pátensben visszavonta.

dult a fogságból), majd röviddel később, délelőtt 11-kor istentisztelet keretében a főrabbi ünnepi beszédet mondott a zsinagógában (Orczy-ház), és a főjegyző felolvasta az Alkotmány teljes szövegét. A Koller Ferenc cs. kir. tanácsnok, a Pest-budai kerület miniszteri biztosa (Pestnek az osztrák hatóságok által kinevezett polgármestere) vezette küldöttségben, amely Haynau előtt hódolt, részt vett Weisz M. A. / Weisz Móric Ábrahám (1811–1876), aki Kunewalder után a pesti zsidó hitközség elöljárója lett; tisztségétől az osztrák közigazgatás 1851. május 31-én fosztotta meg, de az elöljáróságba később is több választáson bekerült.

Bécs Magyarországon is számos olyan rendelkezést léptetett életbe, amely a zsidók számára – mellékesen – kedvező, előnyös volt. Koller miniszteri biztos 1850. július 10-én rendeletben ideiglenesen engedélyezte a pesti hitközségnek, hogy kóser húst mérjen ki, azzal a feltétellel, hogy a vásárló “a Zsidó vallás szertartásai által feltételezetteknek magát alája vesse”; ez esetben a hitközségnek joga van kivetni a fontonként 1 krajcárnyi díjat (*gabella*), mert “a Koscher Hús kivágása egyházi szertartással összeköttetik, (és ez) a jövedelem forrása, melyből nagyobb részben a Zsidó tanodák s egyéb jótékony intézmények fenntartatnak...”⁴⁷

A kereskedelmi és iparkamarák felállítása (1850) megteremtette a szervezettség kereteit a gazdasági élet különböző ágazataiban. A birodalom belső vámhatárainak eltörlése (részlegesen: 1850. október 1, teljesen: 1851. július 1), a szigorú vámsorompók felnyitása nem feltétlenül a zsidóknak akart kedvezni: az osztrák örökös tartományok és Magyarország vámuniója inkább a Habsburg birodalom egységesítését szolgálta, de lehetőséget nyújtott arra, hogy a magyarországi zsidó kereskedők eljussanak az osztrák piacokra, jobbára a magyar nagybirtokok mezőgazdasági termékeivel, a Hegyalja borával, a déli területek bőséges terményeivel (gabona, dohány, gyapjú) stb.

1851-ben a kormány rendeletet tett közzé, amely kimondta, hogy a kereskedelem és ipar gyakorlásából senki nem zárható ki vallása, nemzetisége, születése és szüleinek állása miatt. Ez a rendelet sem a zsidók érdekében született, de kétségtelenül előnyös volt számukra, amennyiben végleg felszámolta a céhek korábbi és hosszú ideje vitatott monopóliumait. Így értette a pesti és budai szabó céh is, és azonnal nagykeri Scitovszky János (1775–1866) bíboros, esztergomi érsek, hercegprímás (1849–1866) közbenjárását kérték, mintha a római katolikus valláson esett volna sérelem. Scitovszky az osztrák kereskedelmi minisztertől a rendelet visszavonását kérte: “Nem tagadhatom Excellenciád előtt, hogy mennyire fáj nekem ezen, a zsidóknak váratlanul jutott s a keresztény érdekekre hátrányos kedvezmény.”⁴⁸

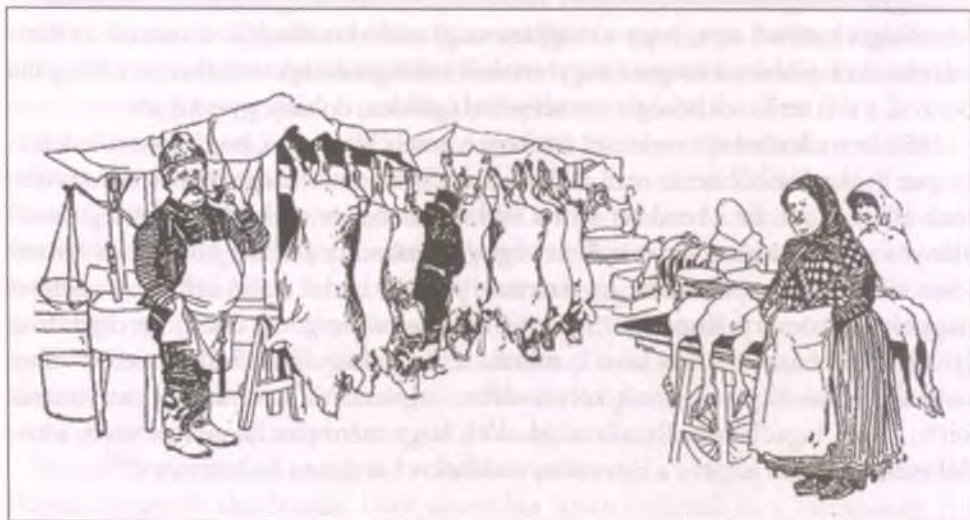
47 Idézi: Groszmann Zsigmond, “A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története”, in: Guttmann Mihály, Hevesi Ferenc, Löwinger Sámuel & Friedman Dénes, szerk., *Emlékkönyv Hevesi Simon (...) papi működése negyvenedik évfordulójára* (Budapest, 1934) / *Magyar Zsidó Szemle*, 51 (1934), p. 154.

48 Idézi: Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az “Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 35.

Az áruforgalom bővítését segítette a mérték- és súlyrendszer, az út-, rév- és híd-vámok egységesítése, a postaforgalom megszervezése, a távíró hálózat kiterjesztése az egész országra, Erdélyt is beleértve (1853), az új ezüstforint forgalomba hozatala (osztrák érték)⁴⁹ (1857. szeptember 19). Az országos kataszteri felmérés, a telekkönyvezés bevezetése (1855) megszilárdította a tulajdonviszonyokat. Egységesen szabályozták a hitelrendszert.

A kereskedelmi kapcsolatok mentén kialakult egy sajátos csoportja – vagy talán tágabb körben: rétege – Ausztria és Magyarország zsidóságának, nagykereskedők, bankárok, ipari vállalkozók, akik egyaránt otthon voltak Bécsben, Brünnben, Pozsonyban, Budapesten, Zágrábban, Nagyváradon, Temesvárt, szerteágazó üzleti és családi kapcsolataik sikeressé tették őket, gazdagok voltak, egyre nagyobb befolyásra tettek szert a társadalmi életben is. “A magyarországi zsidók sokkal jobb helyzetben vannak, mint a zsidók Európa más országaiban, mivel nem kell semmilyen háborgatástól tartaniuk” – írta a már idézett amerikai utazó (1851).⁵⁰

Az új helyzetben a zsidó község igyekezett érdemeket szerezni a hatóságoknál. Bizonyos osztrák elvárásokat mindenképpen érvényesítenie kellett. 1849 őszén, a *szukkot* alkalmából, a hitközség az Orczy-házban béke-istentiszteletet tartott, ezen Szent-Iványi Vince kerületi császári főbiztos is megjelent. Győrtött a katonai parancsnok felszólította a hitközség vezetőségét, hogy a zsidók ne viseljenek “Kossuth-szakáll”-t, ezt ki kellett hirdetniük a zsinagógában is (1850. május 25). Az *Erec Jiszraél*

Az István tér (ma: Klauzál tér) mint kóser-határ: disznó- és libaárusok (Ágai Adolf, Utazás Pestről – Budapestre, 1908; A zsidó Budapest, 1995)

49 A Magyarországon forgalomban lévő pénz értékét az osztrákhhoz kötötték.

50 Charles Loring Brace, *Magyarország 1851-ben* (Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2005), p. 102.

nek szánt hagyományos *sekel*- – az egykori templomi adót helyettesítő – adományok gyűjtésénél a rabbiknak igazolniuk kellett, hogy nem politikai célokat támogatnak, nem az emigrációban szervezkedők számára gyűjtenek.⁵¹

A zsidók helyzetének rendezésében az igazi akadályt Pesten továbbra is a polgárság ellenségessége jelentette: félelme a konkurrenciától. A vidékről beszerzett áruk után a zsidó kereskedőknek behozatali adót / vámot kellett fizetniük. A magisztrátus megtiltotta a házalást, és csak Koller miniszteri biztos utasítására (1850. szeptember 23) adta meg az engedélyt, de csak azoknak, akiknek pesti illetőségük van, és fel tudják mutatni a hitközség erkölcsi bizonyítványát. A kormányzat elrendelte, hogy Pozsonyban az 1848 tavaszán feldúlt zsidó üzleteket ismét nyissák meg, de a város saját hatáskörében feltételt szabott: csak azok kaphatják meg az üzlettartási jogot, akiknek már 1839-ben megvolt, vagy bizonyítvánnyal igazolható, hogy kitanult kereskedők – de a zsidó boltosok igazolását nem fogadták el, keresztény kereskedők pedig zsidó segédet nem tarthattak. A céhszabályzat úgy rendelkezett, hogy aki zsidó tanoncot stb. tart, halálakor nem részesülhet a temetés szertartásában. (A legtöbb cég, mint a zsidó *Hevra Kaddisa*, tagjai számára szoros társadalmi köteléket jelentett.) Ezt a szabályt Pozsonyban csak 1852-ben törölték el. Mindamellett a pozsonyi magisztrátus az olműzti alkotmány szellemében 1851-ben megadta a városban élő zsidóknak a polgárjogot.

A kormányzat arra kötelezte a hitközségeket, hogy – az egyházi anyakönyvekhez hasonlóan – a *mohél*-könyveket (körülmetelési anyakönyv) is németül vezessék, az addigi héber helyett. Az akkor még csak szórványosan vezetett zsidó születési anyakönyvek helyett a hatóságok ezekből akartak betekintést szerezni a pontos születési adatokba, hogy a hadkötelezettség szempontjából ellenőrzésük legyen a zsidó férfiak életkora fölött.

Kinevezett hitközségi elnökök

1849 decemberében a pesti zsidó község bénult állapotba került. Anyagilag szinte ellehetetlenült: a magisztrátus egy évvel korábban megtiltotta a *gabella* és egyéb adók kivetését, ellenben ki kellett fizetnie a hadisarcot. Rabbija nemrég szabadult a Neugebäude fogságából. A háború és a megtorlás megtizedelte sorait. Tagjainak egy részét – s éppen a vagyonosabb, mozgékonyabb szellemű tagokat – magához kötötte a reform hitközség. Elöljárósága széthullott, a *Comité*-ről már szó sem eshetett.

Az egyik, már korábban megválasztott elöljáró, Weisz M. A. / Weisz Móric Ábrahám elnök három társával kérelmet adott be a magisztrátushoz (1849. december

51 Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az "Egyenlőség" Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 7.

21) aziránt, hogy az előjáróságot választás útján egészítsék ki új, “nyugodt, békés, szakértelemmel bíró” személyekkel. Választás tartására nem kapott engedélyt, de mindjárt az olmützi alkotmány kihirdetése után, 1850. január 2-án megjelent a pesti hitközség tanácsstermében Alkér Antal (1803–1876) városi tanácsnok, és közölte azoknak a nevét, akiket a városi magisztrátus a hitközségi előjáróság megüresedett helyeire kinevezett.

Az abszolút kormány nem tartotta összeegyeztethetőnek a Birodalmi alkotmány szemléletével, hogy a zsidó hitközségek öngazgatási, bíraskodási, adószedési joggal rendelkezzenek, hogy az árvák vagyonát stb kezeljék. Szándékai szerint a zsidó közösségeknek szoros értelemben vett hitközségekké kell átalakulniuk, és igazgatásuknak be kell tagolódnia az állami adminisztrációba. Az osztrák hatóságok egyik politikai célja nyilvánvalóan az volt, hogy lehetetlenné tegye a zsidók önálló – és esetleg kormányellenes – szervezkedését.

A zsidó közösségek belső életének átalakulása, a szertartás reformja, amely az 1840-es években követni tudta a németországi változások ütemét, az 1850-es években megállt. Ludwig Philippson lapja, az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, aggodva reagált a magyarországi bénaságra. 1850. augusztusban három nyílt levelet (*Sendschreiben*) közölt gyors egymásutánban,⁵² címzettjei a magyar izraeliták voltak, így általában. A cikkek dicsérik és korholják a magyarországi zsidókat. A szerző úgy látja, Magyarország lehetne a zsidó élet központja: “(...) A magyar földön, ahol még annyi a parlagon heverő, kihasználatlan erő, ahol a lelkesedés lángja oly könnyen fellobban (...): Magyarország izraelitái, ti most az európai izraeliták élére állhattok, ha megteremtitek a zsidó tudományosság, a zsidó vallási kutatás, a zsidó szellemi élet új székhelyét. Ó, bárcsak akarnátok!”⁵³ Konkrétan, kívánatosnak tartja létrehozni a “*jüdisch-theologische Fakultät*” (egyetemi kar / rabbiképző), a “*jüdisches Lehrerseminar*” (tanítóképző) és a “*jüdisch-ungarische Volksschule*” (népiskola) intézményeit, természetesen, a kormányzat beleegyezésével, mert “kedvezőek a körülmények”. Ez az óhaj akkor hangzott el, amikor még háborítatlanul működött a pesti Reform-község. Szinte úgy hangzik, mint másfél évvel korábban Petőfitől az “Európa csendes, újra csendes...”⁵⁴ Különös, hogy Philippson éppen a magyarországi zsidóktól várja a Németországban hamvába holt liberális zsidó reform-remény megvalósulását.

Az 1850-es években az ország legnagyobb tekintélyű rabbijai: Brill Sámuel Löw (1814–1897) pesti rabbinátusi ülnök (*dajján / assessor*), később: a rabbiság elnöke; Mordekhaj / Markus Hirsch / Hirsch Márk, korábban karcagi, 1859-től óbudai, 1880-tól prágai rabbi; Steinhartd Jakab aradi főrabbi; Löw Lipót szegedi és Abraham

52 “Erstes Sendschreiben an die ungarischen Israeliten”, 14, no. 32 (5. August 1850), pp. 438–440; “Zweites Sendschreiben...”, no. 33 (12. August 1850), pp. 453–454; “Drittes Sendschreiben...”, no. 34 (19. August 1850), pp. 466–468.

53 *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 14, no. 34, p. 467b (a hasáb alján).

54 A vers kelte 1849. január.

Brill Sámuel Löw (MZsL)

Hirsch Márkus (MZsL)

Steinhardt Jakab (MZsL)

Löw Lipót; in: Illustriertes israelitisches Jahrbuch für Ernst und Lust auf das Jahr 5621 (1860–61), Zweiter Jahrgang (Samuel Winter in Tyrnau [Nagyszombat] und Johann Herz in Pest, 1860)

Szofér / Schreiber pozsonyi főrabbi. Valamennyien hajlandók voltak – vagy inkább: lettek volna – együttműködni a hatóságokkal a zsidó községek közjogi helyzete, az oktatásügy stb. értelmes rendezése érdekében.

Brill Sámuel Löw pesti *dajján* egyszerűen régimódi volt. A fővárosi magisztrátus felkérésére szakvéleményt készített (1857), amely szerint a szombat-zsinór (*éruv*) minden hithű izraelita község számára, Pesten is, elengedhetetlenül szükséges “előszőr is, azért, hogy az imakönyvet, az imaköpenyt lakásából a zsinagógába zavartalanul vihesse, másodszor, hogy a szolgálkkal a házon kívülről szombati étket hozasson magának, és más további nélkülözhetetlen eljáráshoz”.⁵⁵ Az Orczy-ház maga volt az “udvar”, amelyben az *éruv hacérot* könnyen megvalósítható volt. Attól fogva, hogy az újítók kiköltöztek az Orczy-házból, ez az elv megvalósíthatatlan lett, leginkább azért, mert a nagyváros kellős közepén a Teréz- / Erzsébetvárosban a zsidók más vallású lakossággal keveredve éltek, lehetetlen lett volna, egészen különleges alkalmaktól eltekintve, az utcákat lezárni. A Király utca, Dohány utca felső része, a Rumbach Sebestyén utca szombatonként vagy nagyünnepeken, istentisztelet után megtelt a zsinagógákból hazafelé tartó hívőkkel, lehet, hogy egy időre akadályozták a forgalmat, de ez biztosan nem a halákhikus előírások szombat-határa volt.

Geringer báró, teljhatalmú császári biztos, ideiglenes helytartó 1850. február 6-án leiratban (*Reskript*) szólította fel a kerületi biztosokat, hogy bizalmi embereiktől szerezzenek be adatokat a zsidók iskolai és egyházi viszonyairól. A tudakozódás az igazgatási úton megvalósítható reformok előkészítésére szolgált, és nyugodtan ki mondható, hogy ez a lépés indította meg a következő két évtized változásait a magyarországi zsidóság életében.

A rendelet és a nyomában várható reformok riadalmat keltettek a konzervatív rabbik körében, küldöttségük 1850. szeptember 2-án legfelsőbb kihallgatáson kérte Ferenc Józsefet arra, hogy rabbi-szinódust hívjon össze Pozsonyba a helyzet rendezésére.⁵⁶ Geringer báró felszólítására szakvéleményt (*Gutachten*) nyújtott be többek között Méir Eisenstadt / Eisenstädter / Méir As (1786–1852) ungvári rabbi és Grósz Frigyes nagyváradai szemész főorvos. Az egyik a konzervatívok / orthodoxia álláspontjáról ítélte meg a helyzetet és fejtette ki véleményét a szükséges javításokról, a másik az általános modernizáció igényét tartotta szem előtt.⁵⁷ R. Eisenstädter (1850. április 17) célszerűnek tartotta a zsidó iskolákat függetlenné tenni a vallási irányzatok befolyásától, ezért elfogadná keresztény tanítók alkalmazását is, de nem akart vallási tankönyveket, a vallás nem lehet iskolai tantárgy; elégedetten regisztrálta, hogy kerületében nincsenek reform-közösségek; a hitközségi életben növel-

55 Groszmann Zsigmond, “Brill Sámuel Löw pesti rabbi a szombati éruvról”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 49 (1932), p. 383.

56 *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 14, no. 39 (23. 9. 1850), p. 539 (Bécsből keltezett hír).

57 Részletesen ismerteti a szakvélemények tartalmát Leopold Löw [Löw Lipót], *Der jüdische Kongress in Ungarn* (1871), p. 215 skk. / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* (1874²).

ni akarta a rabbik hatalmát, többek között azzal is, hogy hatósági jogkört kapjanak a vallási törvények megsértőinek megfenyítésére. Talmudi hivatkozás alapján ítélte szükségesnek a szigorú fegyelmezést vallási ügyekben, mert "ez a nép másoknál inkább hajlamos az ellenszegülésre és arcátlanságra". Grósz doktor és a szakvéleményt szignáló többi nagyváradi személyiség (1850. október 8) javasolják felekezeti iskolák, tanítóképző és rabbiképző felállítását, utóbbit állami intézmény jelleggel; a hitközségek felsőbb szintű irányítását – kimondottan a francia és rajnai-német minta szerint – rabbikból és laikusokból álló kerületi, illetve központi bizottság(ok)ra (*Konsistorium*) bíznák; szükségesnek tartják a rabbik állami ellenőrzését és felügyeletét, azt, hogy megválasztatásuk után mint állami alkalmazottak (*Staatsdiener*) lássák el kötelességeiket az oktatásban, az elítéltek erkölcsi nevelésében stb. Zsidó szektákról nem tudnak, a haszidizmusnak felróják a rajongó vallásosságot, a hitet a csodákban; a pesti reform-községről nem tudják megállapítani, elszakadt-e a zsidóságtól. Mindkét szakvélemény szükségesnek tartotta átfogó hitközségi szabályzat kidolgozását. Más javaslattevők nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a hitközségeket centralizált és hierarchikus szervezetben kell összefogni, hatalmat adva a központi és kerületi rabbinátusoknak az egyes községek és személyek fölött, ideértve, például, a kultuszadó közadó módjára való beszédését is.

A Helytartóság 1851. május 31-én a pesti község egész előjáróságát elmozdította, és az ügyek irányítására ideiglenes vezetőket nevezett ki, köztük volt Boskovitz József Löb (1789–1862), Kassowitz Jakab Hirsch bornagykereskedő, Kadisch Joachim, Ullmann Károly. Feladatukat a rendelkezés az istentisztelet, iskola, kórház, szegények támogatása megszervezésében jelölte meg. A törvénykezés stb. ügyeit közhatóság jogkörébe utalta. Ezek az intézkedések felszámolták, illetve részben függesztették a zsidó községek korábbi autonómiáját.

A hitközséggé alakulás Pesten – kényszerűen elfeledve, a kontinuitásból kiiktatva az 1848. március végi epizódot – 1851. június 29-én történt meg. A városi magisztrátus 1851. november 10-én tudomásul vette a kormányzati rendelkezések nyomán kialakult helyzetet.

Geringer báró, helytartó 1851. augusztusban fogadta a pesti hitközség vezetőit, és tájékoztatta őket, hogy az Alkotmány revíziójának nem lesz korlátozó hatása a felekezetek politikai jogaira; ezt a hitközség előjárósága szeptember 3-án körlevélben tudatta az ország többi hitközségével is.

A br. Geringer által összegyűjtött szakvélemények és adatok alapján a kormányzat vegyesbizottságot állított fel a hitközségi ügyek rendezésére. A bizottság munkájában részt vett Schwab Löw pesti, Löw Lipót (akkor már) szegedi, Majer Zipser (akkor még) székesfehérvári rabbi,⁵⁸ világi részről Barnay Ignác, a pesti hitközség titkára és mások. A bizottság Budán, két ülészakra osztott tanácskozásban (1851. szeptember

58 R. Zipser 1850-ben egy évet töltött Angliában, onnan ment vissza székesfehérvári községébe.

23–24, november 17–23) kidolgozta a hitközségek szervezeti szabályzatának tervezetét.⁵⁹ Ennek főbb elemei visszavezethetők az előző évtizedekben kidolgozott javaslatokra. A tervezet, amelynek alapszövegét Löw Lipót fogalmazta, tárgyalta a zsidók jogállását (polgári egyenlőség), az anyakönyvek vezetését, a házassági jogot, önálló és fiókhitközségek létesítését, működését, tisztségviselőinek jogkörét stb., liturgikus kérdéseket is. Egyik legjelentősebb novellája a rabbik fenytő hatalmának megszüntetése. A rabbiknak, mondja a 67. §, kötelességük a községet és annak tagjait erkölcsös és vallásos életvitelre inteni, de sem neki, sem a község elöljáróinak nincs joga kiközösítést (Bann) vagy bármi más büntetést kiszabni a község tagjára, sem pedig ahhoz, hogy a vallási szokások megsértése miatt a hatóságokhoz forduljon.

Ez az alapszabály-tervezet homlokegyenest ellenkező elveken alapul, mint akár a pozsonyi R. Mose Szofér gyakorlata volt. A tanácskozás valódi értelmét a kormányzat és a részt vevő rabbik reményei szerint az adta volna, hogy megnyitja az utat a zsidó községek országos szervezetének megteremtése felé. Ez azonban csak hiú ábránd lehetett: a négy rabbi a reformmozgalom különböző árnyalatait képviselte, a reformellenesek egyiküket sem fogadhatták el. A szabályzat megkapta volna a kormány jóváhagyását, de belpolitikai okokból nem lett belőle semmi. Geringer báró a bizottságban részt vevő rabbiknak szívélyes köszönetet mondott, és annyi.⁶⁰

Császári nyílt parancs, az úgynevezett szilveszteri pátens (*Sylvesterpatent*) (1851. december 31),⁶¹ amely a kormányzati “alapelvek” (*Grundprinzipien*) meghirdetésével visszavonta az olmützi alkotmányt és császári egyeduralmat (abszolutizmus) vezetett be: a pátens a Birodalmi alkotmányban meghirdetett jogokat a zsidók vonatkozásában a törvény előtti teljes egyenlőségre nézve fenntartotta, ami egyszersmind a zsidók egyenjogúságát is jelentette; ez, mellesleg, önmagában sem csekély tényező volt a zsidók polgári helyzetének megerősítésében.

Mint az osztrák hatóságok által hivatalból kinevezett elöljáró került hosszú évekre a pesti hitközség élére Boskovitz József Löb elnök (1851–1858), majd utána Schosberger Sája Wolf (1859–1861). Az elnök feladata volt a pesti hitközség igazgatási szervezetének kiépítése. A városi tanács továbbra is fenntartotta a korábbi határozatokat, amelyek csak a hitközségi jogállást adták meg, de a belső autonómiát nem. A tanács később még a rendőrség képviselőjének jelenlétét is megkövetelte minden hitközségi összejövetelen és gyűlésen.

59 A tervezet terjedelmes szövegét közli: Leopold Löw [Löw Lipót], *Der jüdische Kongress in Ungarn* (1871), pp. 225–274 / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* (1874²).

60 A Löw Lipótnak írt levél in: Leopold Löw, *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1898; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), p. 450. Hasonló Majer Zipsernek in: Ignaz Reich, *Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten*, II (Pest: Druck von Alois Bucsánszky, 1859, 1868²), p. 286 sk.

61 Magdalena Pöschl, *Gleichheit vor dem Gesetz* (Forschungen aus Staat und Recht, 147) (SpringerWienNewYork, 2008), p. 89 skk.

Schossberger Sájé Wolf (MZsL)

A hitközségi adminisztráció rendbetételét célozta a kormányzat több rendelkezése (1851. július 4): kötelezte a hitközségeket, hogy szabványos születési, házassági és halálozási anyakönyveket vezessenek; a családfőket, hogy a családi állapot változásait büntetés terhe mellett rabbijuknak bejelentésük; a rabbikat, hogy az esketéseket, ugyancsak szigorú büntetés terhe mellett, szabályos módon – anyakönyvezéssel stb. – végezzék. Előírta, hogy a halottakat csak a hatósági halottkém engedélyével temethetik el.

Az osztrák polgári törvénykönyv magyarországi bevezetése (1852. november 29) után, 1853. május 1-től, szigorúbb előírások szabályozták a zsidók házasságkötését (123–136. §): a vőlegénynek a megyei hatóságtól engedélyt kellett beszereznie (*politischer Eheconsens*), ennek feltételei: betöltött 24., a menyasszony esetében 18. életév, a rabbi erkölcsi bizonyítványa, a megélhetést garantáló vagyon vagy jövedelem és a lakóhely szerint illetékes polgári hatóság beleegyezése; a feltételek szinte a *Familiantengesetz* korlátozásait állították fel Magyarországon is. 1856-ban a kormányzat elrendelte, hogy a körülmetélést (*berit milla / circumcisio*) csak orvosilag képzett, a rabbi és a hitközség engedélyével rendelkező metsző végezheti.

Egy császári pátens 1853. október 2-án ismét életbe léptette azokat a törvényeket, amelyek korlátozták a zsidók birtokképeségét: helyreállítva az 1848. január 1 előtti jogrendet, megszüntette a zsidóknak a Birodalmi alkotmányban megadott jogát új ingatlantulajdon szerzésére. A rendelkezés nagy zavart váltott ki, mert bár fenntartotta a korábban szerzett ingatlan státusát, nem rendelkezett az időközben szerzett tulajdonról, öröklésről stb.

A kormányzat a hitközség szervezeti életét nem engedte ki a kezéből. A Helytartóság 1854. november 28-án kiadott rendelete szerint minden hitközségi gyűlést és összejövetelt előzetesen be kell jelenteni a rendőri igazgatóságnál, és azok csak *k. k. Kommissär* jelenlétében tarthatók meg, kivéve az elöljáróság kizárólag belső vallási ügyekkel foglalkozó megbeszéléseit, de csak akkor, ha laikus személy nem vesz rajtuk részt.

A Helytartóság által 1858. május 30-án kiadott ideiglenes választási ügyrendi szabályzat⁶² rögzítette a már korábban is alkalmazott közvetett választás eljárásait.

62 *Provisorische Bestimmung über die Wahl und Ergänzung der Vorstands- und Ausschuß-Mitglieder der Pester israelitischen Gemeinde.*

A választásra jogosult – értsd: adófizető – hitközségi tagok, gyakorlatilag a családfők (*ba'al bajit / balebosz*) voltak az úgynevezett ősválasztók (*Urwähler*). Az ősválasztás egyfajta elektori testület megválasztását jelenti. Az ősválasztók egyenes választással, szavazólapok beküldése útján 30 elektort (*Wahlmänner / בררים / borerim*) választanak, majd az elektorok megválasztják a hitközség vezetőit: 6 elöljárót és a választmány szintén 6 tagját. Az aktív választójog alsó határa (választójogi census) 24 év és legalább 20 forint adó, a választhatóságé 30 év és legalább 50 forint adó. A hitközség tisztviselői, az asszonyok és a csődbe jutottak ki vannak zárva a választásból. Az elektorok megválasztásához relativ, az elöljárók és választmányi tagok megválasztásához abszolút többség kell. A választási bizottság elnöke hatósági személy (*“landesfürstlicher Kommissär”*), tagjai egy rabbi és két elöljáró.

A pesti hitközség két kinevezett elnökének – Boskovitz és Schossberger – hivatali periódusai között a Helytartóság 1858. május 30-án kiadott szabályzata alapján hitközségi választásra került sor. Az 1858. november 25-én megtartott választás alapján Baumgarten Fülöp (?–1894) földbirtokos lett az elnök. Az elöljáróság tagjaul megválasztották többek között Schossberger Sája Wolfot és Neuschloss Károly épületfaterkeskedőt.

Schwab Löw halálával (1857) megüresedett a pesti hitközség főrabbijának széke. Hosszas keresés után Michael Sachs (1808–1864) tudós berlini rabbit, ismerten jó hitszónokot⁶³ hívták meg; Sachs híres volt arról, hogy ellenezte a reformok legtöbbjét, köztük az orgonát. A pesti felkérést elhárította. Az üres rabbi-széket a hitközség egyelőre nem tudta betölteni. Löw Lipót talán elfogadta volna a meghívást, őt viszont nem kérték fel.⁶⁴

A Helytartóság rendelkezése nyomán 1859. február 2-án a hitközségben újabb választást kellett tartani, ekkor Fleischl Dávid (?–1870 k.) gazdag gyapjú-, ágytoll-, lószőr- és takarmánykereskedő, szállítási és bizományi vállalkozó, földbirtokos⁶⁵ kapta meg az elnöki tisztséget. Hivatali ideje alatt avatták fel a Dohány utcai zsinagógát. 1859. október 21-én ismét Schossbergert választották meg elnöknek. Csak 1860. január 2-án lépett ismét hivatalba. Schossberger az osztrák kormányzat emberének számított,⁶⁶ a nemzeti szellemű pesti fiatalság nem szívelte.

Löw Lipótnak a *Ben Chananja* újraindítása (1858) után több tanulmánya jelent meg a folyóirat lapjain, amely tanulmányok a hozzá forduló hitközségeknek, hitköz-

63 Lásd Löw Lipót nekrológiáját, *Ben Chananja*, 7 (1864), pp. 111–115; új lenyomatban in: uő, *Gesammelte Schriften*, II (Szegedin: Verlag von Alexander Bába, 1890; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 421–426.

64 R. Holdheim méltatlankodik, Löwnék irt levelében, afölött, hogy Pesten Meiselt, és nem Löwöt választották meg. Leopold Löw, *Gesammelte Schriften*, V (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1900; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), p. 161 sk. (1859).

65 Zsoldos Jenő, “Kitől vásárolt földbirtokot Arany János?”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 73, no. 5 (1969), pp. 594–595.

66 1863-ban nemességet kapott, anélkül, hogy kitért volna.

Rabbi-sor a régi Váci úti zsidó temetőben; balról a második Schwab Löw sírköve (MZsL)

ségi tagoknak, városi magisztrátusoknak a kérésére rituális kérdéseket tisztáztak. Voltak rabbik, akik a hatóságokkal való együttműködést saját értelemben vették: Mose Szofér módjára, azaz – anakronisztikusan – a hatóságokkal akarták kikényszeríteni saját akaratok végrehajtását akár a hitközséggel szemben is. A székesfehérvári rabbi, Josef Guggenheimer át akarta tenni a szombat reggeli imát 7 órától korábbi időpontra, reggel 6-ra, a tanácstalan magisztrátus Löw Lipóttól kért szakvéleményt az ügyben (1860).⁶⁷ Paksi férfiak tették fel neki a kérdést (1864), hogy részesítheti-e a hitközség elöljárósága hátrányos megkülönböztetésben a nőtlen férfiakat (kizárhatja-e őket, megtilthatja-e, hogy funkciójuk legyen a zsinagógában, hogy felhívják őket a Tórához stb.); Löw nagyon konzervatív érveléssel bizonyította, hogy a községnek nincs joga ilyesfajta korlátozó intézkedések megtételére.⁶⁸ Budáról (1858) – hatóságilag! – a rabbi hivatali öltözéke felől kérdezték,⁶⁹ Losoncról (1864) a nők

67 Leopold Löw, "Die Zeit des sabbathlichen Morgengottesdienstes", in: uő, *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1898; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 132–145. – Löw responsum-szerű szakvéleményében úgy ítélte meg, hogy a két időpont között rituális szempontból nincs különbség, a rabbinak a községgel kell egyezésre jutnia.

68 "Keine Religionsprozesse!", in: uő, *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1898; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 146–157.

69 "Die Amtstracht der Rabbinen", in: uő, *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1898; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 217–234.

számára fenntartott hely (*ezrat nasim*) / erkély korlátjának magassága felől,⁷⁰ Debrecenből (1864), ahol nagy vita támadt a községben az új zsinagóga építése kapcsán, a Tóra-olvasó emelvény (*bima / almemor*) helyére vonatkozó előírásokról⁷¹ stb.: mindig alapos, talmudista választ adott, s a rabbinikus szövegek és a hagyomány történeti változatai alapján mindig sikerült relativizálnia a konzervatív szemlélet abszolút érvényűnek hirdetett tételét. Löw Szegedről is országos tekintély volt, különösen a konzervativizmus *versus* (a hagyományon belül maradó) modernizáció konfliktusában.

A normalizáció lépései

1852. június 4–augusztus 18: Ferenc József⁷² hosszabb körutat tett az országban. Magyarországon politikai engedményeket vártak a látogatástól, ezt ígérte uralkodói jelmondata is: VIRIBUS UNITIS. A császár Budán felavatta Hentzi tábornok emlékművét, az ünnepségen jelen volt Jelačić tábornok is. Ferenc József számos bebörtönzöttnek kegyelmet adott. Az országszerte jól megszervezett ünnepléshez a pesti zsidók is csatlakoztak, születésnapján (augusztus 18) beszédet mondtak tiszteletére a zsinagógában. A következő években is többször tartottak megemlékezést róla különböző zsidó községekben.

1853: Libényi János (1831–1853) szabósegédnek Ferenc József ellen Bécsben elkövetett merénylete (április 18) után, Löw Lipót a szegedi zsinagógában a császár és király szerencsés megmenekülése alkalmából hálaadó beszédet tartott.⁷³ A beszéd nyilvánvalóan az elfogadás és közeledés gesztusa volt. A császár felgyógyulásakor Aradon is hálaadó imát mondtak a zsinagógában.

1853: a zsidókat az ingatlanszerzés jogától megfosztó császári pátens kiadása után Boskovitz hitközségi elnök felségfolyamodványt nyújtott át Albrecht főherceg-, tábornagy-, kormányzónak (november 20), aki válaszul a császár korábbi (október 28) szavait közvetítette neki: “Kiadtam már a rendeletet, hogy minél előbb készüljön el

70 “Brustwehr und Gitter der Frauengallerien”, in: uő, *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1898; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 72–92.

71 “Die Almemorfrage”, in: uő, *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1898; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 93–107.

72 Ferenc herceg, aki jelen volt az 1847/48. évi országgyűlés záró ülésén, mint I. Ferenc József császár először a Habsburg-ház trónfosztása utáni hetekben, hadműveletek közepette lépett Magyarország területére, a nyugati határvidéken (1849. május 10–12).

73 *Die göttliche Offenbarung des 18-ten Februar's. Feierlicher Gottesdienst aus Anlass der glücklichen Rettung sr. geheiligten Maj. d. Kaisers u. Königs Franz Joseph des Ersten, geh. am 26. Februar in der Synagoge zu Szegedin* (Szegedin: Joh. Grün, 1853).

egy törvény a zsidókról. És biztosíthatom önöket, hogy méltányos kívánalmaink tekintetbe fognak vétetni.” A császár magasabb célja nyilvánvalóan a zsidók megnyerése volt. Az osztrák polgári törvénykönyv (39. §) az egész birodalomra érvényesen kimondta, hogy “Vallásbeli különbségnek a magánjogra befolyása nincs, kivéve ha némely tárgyaknál a törvény mást rendel el.”

1854: Ferenc József és Erzsébet esküvője (1854. április 24)⁷⁴ alkalmából a császár megszüntette az 1848/49. évi háború óta fennálló ostromállapotot a lázadó területeken (Magyarország, Észak-Olaszország), és felfüggesztette a megtorlásokat. Az esküvő alkalmából több hitközségben, például, Esztergomban, ünnepélyes megemlékezést tartottak.

1855: Ferenc József – Zsófia leányának születése alkalmából – amnesztiát hirdetett az 1848/49. évi események miatt fogságban lévőek számára. Ez vonatkozott a zsidó foglyokra is.

1856: az év őszén a császár fogadta a pesti hitközség küldöttségét, amely a birtokképeség zsidókra nézve hátrányos tilalmának megszüntetését kérte tőle.

1857: A császár magyarországi protokolláris utazásának szervezését, az útvonal és a látogatások előkészítését a Budán székelő kormányhatóságok már az év elején megkezdték.⁷⁵ A körút hivatalos újságírója Maximilian Falk / Falk Miksa (1828–1908) volt.⁷⁶ Május 9-én a *Budapesti Hírlap*-ban megjelent a régóta várt amnesztia-rendelet: “Hogy egy szomorú múltnak politikai tévedéseire s különösen az 1848 óta birodalmam különböző részeiben a fennálló államrend ellen történt fondorlatokra örökre a feledés fátyolát borítsam, kegyelemből azon polgári osztálybeli alattvalóimnak, kik birodalmamnak a lombard–velencein kívüli más országaihoz tartoznak, s kik felségárulás, felkelés vagy lázadás bűntényei miatt (...) már elítéltettek, s a belső földön még fogságban vannak, ezen bűnökre vonatkozó minden további büntetést elengedek.”⁷⁷ A hosszú magyarországi körút során (1857. május 4–szeptember 7)⁷⁸ a császár és felesége, Erzsébet, aki ekkor mutatkozott be Magyarországon, nem mu-

74 Felesége, Erzsébet Amália Eugenia (1837–1898), Wittelsbach Miksa József bajor herceg leánya, Ferenc József unokatestvére, elterjedt becéző nevén: Sissy.

75 Az eseményekről részletesen ír Manhercz Orsolya, *Ferenc József 1857-es utazása Magyarországon* (Szakdolgozat, Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 2005) (MS). – Egykorú leírás: Johann Janotyck von Adlerstein, *Die Rundreise Sr. k. k. apost(olischen) Majestät Franz Joseph des Ersten durch Ungarn und Siebenbürgen im Jahre 1852. Als ein Beitrag zur Geschichte unserer Tage* (Wien: Pierer, 1852).

76 Falk elszegényedett pesti kereskedő gyermeke volt, iskoláit a zsidó elemiben kezdte, majd evangélikus gimnáziumba járt, valamikor kikeresztelkedett, elvégezte a pesti egyetemet, 1848 és 1867 között Bécsben élt. 1843 óta írt különböző német lapokba, de magyarul is. 1867-ben Wahrmann Mór javaslatára lett a *Pester Lloyd* alapító szerkesztője.

77 Idézi: Manhercz Orsolya, i. m., p. 52.

78 Ekkor, a császártól kapott kitüntetése alkalmából kezdte írni Arany János “A walesi bárdok” című balladáját, amelyet azonban csak 1861-ben fejezett be és 1863-ban tett közzé. – Kovács József László, “Az 1857-es császárvárás irodalmi visszhangja”, in: Kalla Zsuzsa, szerk., *Az iro-*

lasztották el, hogy zsidó alattvalóikkal is találkozzanak. A zsidók sem mulasztották el, hogy köszöntsék Őfelségét.

A császári pár május 4-én délután a Dunán érkezett meg Pestre, az "Adler" nevű jacht a Rakparton az Angol Királynő előtt kötött ki, itt Scitovszky János hercegprímás köszöntötte őket, Budára, a várpalotába az 1849. november 20 óta használatban lévő Lánchídon át, az új-vásártér érintésével mentek. (Az Erzsébet tér ebből az alkalomból kapta új nevét.) A Szén-téren / *Kohlmarkt* (ma: Deák tér) köszöntötte őket a zsidó község előjárósága, a közelben a Király, Szerecsen, Könyök utcák zsidó népe tolongott. A császár május 7-én Óbudán meglátogatta a Goldberger család karton-kendő-gyárát, ahol 1852. évi látogatásának jelszava, a *VIRIBUS UNITIS* felirat fogadta őket a bejárati kapu fölött (#140),⁷⁹ és május 11-én a Gyár utcában a Zsidó kórházat is. A Goldberger családról Joseph von Protmann k. k. rendőrigazgató előzetes környezettanulmányt és jelentést készített.⁸⁰ A Goldberger testvérek ebből az alkalomból 2 000 forintot ajánlottak fel jótékony célra.

Május 20-án Vácott az izraelita község képviselői külön köszönthették a császárt, aki ide Erzsébet nélkül érkezett. Május 24-én Szegeden, ahol akkor már Löw Lipót volt a rabbi, Ferenc József és Erzsébet császárné tiszteletére maga Löw (már előzetesen)⁸¹ és a községi jegyző, Bauer Márkfi Hermann – Moses Mendelssohn fordítója és követője – mondtak üdvözlő beszédet. Löw Lipót héber nyelvű üdvözlő verset írt a tiszteletük-

Ferenc József látogatása az óbudai Goldberger-gyárban (1857) (Winter's *Illustriertes israelitisches Jahrbuch für Ernst und Lust*; A zsidó Budapest, 1995)

dalom ünnepei. Kultusz történeti tanulmányok (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000), pp. 255–266.

79 A látogatást körrajzban örökítette meg Winter Sámuel (1824–1903) pesti lithográfus, nyomdatulajdonos az *Illustriertes israelitisches Jahrbuch*-ban, melyet maga szerkesztett és adott ki.

80 MOL D 120 Kaiserreise, 2. csomó, pp. 13–15; a hivatkozás Manhercz Orsolyánál, i. m., p. 32.

81 Leopold Löw, *Die Schulfahne. Vorfeier des Kaiserfestes*. Gehalten in der Synagoge zu Szegedin am 13 Mai 1857 י"ט אייר תרי"ז (Pesth: Joh. Herz, 1857).

re.⁸² Május 26-án Nagyváradon a császár látogatást tett Grósz Frigyes neves szemész főorvos (*Primarphysicus*) kórházában,⁸³ végigjárta a 15 kórtermet, a császárné pedig a főorvos fivére által alapított, Erzsébet nevét viselő csecsemőotthont kereste fel. Másnap Ferenc József magas kitüntetést adományozott a főorvosnak, akinek negyed évszázados, önmagát nem kímélő tevékenységét szegények és gazdagok, polgárok és arisztokraták, zsidók és keresztények egyaránt elismerték.

Az országjáró körutat a császári pár kisleánya, Zsófia főhercegnő halála miatt félbe kellett szakítani, az utazás második részét Ferenc József Erzsébet nélkül abszolválta. Augusztus 14-én Székesfehérvárt Majer Zipser rabbi köszöntötte. Születésnapján, augusztus 18-án Nagykőrösön, távollétében, szónoklat hangzott el tiszteletére a zsinagógában. A bécsi *Kohve Jichak* című, héber nyelvű újság szerkesztője, Mendel Emmanuel Stern / Stern Miksa Emánuel (1811–1873) héber költő⁸⁴ lelkesült cikkben ünnepelte a császár magyarországi látogatását.⁸⁵

1859: tíz évvel a forradalmak leverését és a magyar függetlenségi háborúban – mint tudjuk, Oroszország segítségével – megszerzett győzelmet követően, az osztrák–olasz háborúban a francia–olasz csapatoktól elszenvedett vereség (Solferino,⁸⁶ 1859. június 24) és az erre következő válság idején, a villafrancai béke (1859. július 11) után Ausztria sürgetőnek érezte a feszült politikai helyzet normalizálását. Rövid időn belül érdemi és / vagy hangulatjavító rendelkezések sora következett. A laxenburgi kiáltványban (1859. július 16) Ferenc József megköszönte a birodalom népeinek a francia–olasz háborúban tanúsított áldozatkészségüket, kilátásba helyezte, hogy a protestánsoknak megadja az önrendelkezést és a szabad vallásgyakorlatot. Néhány nappal később (július 20) engedélyezte, hogy a magyarországi gimnáziumok tanítási nyelvét az addig kötelező német helyett a fenntartók határozzák meg.

82 Szövegét nem láttam, Adolf Jellinek bécsi főrabbi hivatkozik rá egy Löw Lipóthoz írt levélben, és Löw Immanuel utal a kötet lábjegyzetében a "Mechitharisten-Album"-ra. Leopold Löw, *Gesammelte Schriften*, V (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1900; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), p. 155. Valószínűleg a következő könyvről van szó: *Das Kaiser-Album Viribus unitis*. Herausgegeben von der Mechitaristen-Congregation (Wien: Mechitaristen-Buchdruckerei, 1858).

83 Grósz doktor a saját költségén alapított kórházat a vak szegények számára.

84 Pozsonyi jesiva-bócher korában Mose Szofér kedvenc tanítványa, később a Schmid nyomda korrektora.

85 Évekkel később Stern, akinek számos héber és több német nyelvű ima- és egyéb könyve jelent meg, Maimonides *Tévelygők útmutatója* című művének német fordításáért "Pro litteris et artibus" aranyérmét kapott a császártól (1863). M(ax) E(manuel) Stern, *More Nebochim*, "Wegweiser für Verirrte". *Theologisch-philosophische Abhandlung von Moses Ben-Maimon. Zum 1. Male mit Benutzung der französischen Übersetzung S. Munk's nach dem arab(ischen) Urtexte ins Deutsche übersetzt...*, Wien: J. Schlossberg, 1863).

86 A Garda-tótól délre (Olaszország).

Az 1859 augusztusában Alexander Bach utódjául kinevezett új belügyminiszter, Agenor Romuald Gr. Goluchowsky (1812–1875) lépésről lépésre enyhítő intézkedéseket vezetett be Magyarországon.⁸⁷

A Dohány utcai zsinagóga

Az 1820-as évek végére az Orczy-házban fenntartott két zsinagóga már szűknek bizonyult a zsidó közösség lélekszámához képest. Felmerült egy nagyobb zsinagóga építésének gondolata. A Dohány utcai zsinagóga felépítése a politikai normalizáció folyamatába illeszkedett.⁸⁸ A hitközség kezdeményezésének megvalósulásához a hatóságoknak közvetlen köze nem volt, de az 1850-es évek második felének kedvezőbbre forduló politikai légköre hozzájárult ahhoz, hogy a község ezen módon találja meg a belső válság legalább részleges megoldását.

Az új zsinagóga építésének előkészítésére háromtagú bizottság alakult (1850. október 27): Schwab Löw,⁸⁹ Löw Lipót és Majer Zipser rabbikból. A bizottság egy hónappal az után alakult meg, hogy Ferenc József elengedte a hadisarcot: a költségeknek legalább egy részére volt fedezet. 1850. december 15-én a bizottság kimondta, hogy fényes templomot akar építeni. 1852 végén, amikor a hatóságok feloszlatták a Reform-egyletet, tagjainak egy része, mindenesetre a reformok iránt elkötelezett és anyagilag is cselekvőképés személyek, visszatértek a hitközségbe. A bizottság a szélsőséges reformoknak megfelelő változtatásokat elvetette, de elfogadhatónak tartotta az orgonát, a bimának a Tóra-szekrény elé helyezését, a kórust. Kezdetben fontolgatta, hogy a templomot esetleg megosztják a különböző liturgikus hagyományok hívei között: szombaton és ünnepnapokon a reggeli ima a zsinagóga, az esti pedig a *Chor-Tempel* imarendjét kövesse, vagy két imaházat építsenek, a két különböző

---

87 Csetényi Imre, "Az ötvenes évek sajtója és a zsidókérdés", *Magyar Zsidó Szemle*, 58 (1941), pp. 83–112.

88 Groszmann Zsigmond, "A pesti kultusztemplom", *Magyar-Zsidó Szemle*, 40 (1923), pp. 86–94; uő, "A hetvenéves pesti templom", in: Kecskeméti Vilmos, szerk., *Zsidó évkönyv*, III: *Az 5690. bibliai évre* (Budapest, 1929/30), pp. 213–215; Katona József, *A 90 éves Dohány-utcai templom* (& Grünwald Fülöp [Grünvald Fülöp] – Naményi Ernő, *Budapesti zsinagógák*) (Budapest: Országos Magyar Zsidó Múzeum, 1949); Schöner Alfréd, *The Synagogue of Dohány Street* (Budapest: Budapesti Zsidó Hitközség – Optimum Publ., 1992). – Komárik Dénes, "A pesti Dohány utcai zsinagóga építése", *Művészettörténeti Értesítő*, 40, no. 1–2 (1991), pp. 1–16; uő, "A Dohány utcai zsinagóga építése", *Budapesti Negyed*, 3, no. 2 (8) (1995), pp. 31–40.

89 Az 1850-es években Schwab rabbi mérsékelt újítóból konzervatív lett, talán a reform-hitközség fenyegetőnek érzett népszerűsége miatt lépett egyet hátra. Egyetlen példa: 1853-ban többedmagával átiratot intézett az izr. Főtanodához, kifogásolva az iskolai rajztanításban az alakos ábrázolást. *Magyar Zsidó Levéltár*, T.81.20-B9/7. (Toronyi Zsuzsanna szivességéből.)

szertartásrend hívei számára külön-külön, vagy előbb a régi imarend, azután a kultusztemplom imarendje szerint tartásuk az istentiszteletet. Az imaszék-tulajdonosok többsége csak 1853-ban döntött véglegesen, hogy az új templom a Kór-templomot fogja felváltani, a régi zsinagóga helyett pedig belátható időn belül építenek egy újat. 1853 elején engedélyért folyamodtak az építkezés megkezdéséhez, elindították az imaszékek eladásának előkészítését (alíráások gyűjtése).

Azt a telket,⁹⁰ amelyen majd a zsinagóga felépült, a község nevében Boskovitz József Löb, Kadisch Joachim, Löwy Hermann, Oesterreicher Dávid és Ullmann Gábor 1837. május 14-én 32 évre vették bérbe véghvezekényi br. Baldacci / Baldácsy Antal (1803–1878)⁹¹ nagybirtokos és felesége, br. Hunyadi Annától. A magisztrátus arra kötelezte a községet, hogy lemondjon a telek jövedelmező hasznosításáról: "a vevő izraelita Község csupán csak isteni tiszteltre, s iskolai célra használhassa, az ott most már létező, vagy ezután építendő épületbe semmi hasznot hajtó keresetet, ti. mesterséget, korcsmáltatást, húsmérést avagy kereskedést ne gyakoroljon, s ne gyakoroltathasson, ott bolt ne nyitathassék..."⁹² 1841-ben szintén béreltként hozzájutottak a telek folytatásához,⁹³ a Pfeifer utcai⁹⁴ ingatlanhoz (ez ma a Síp utca 12), mely Nessi Péter kéményseprő mester tulajdonában volt. Hosszú huzavona után, az 1840:xxix. tc. és 1844-ben kelt törvényszéki határozat alapján a község 1845. június 28-án megvásárolhatta ("birtokba vette") az addig bérelt telkeket. Oesterreicher Dávid és előjáró társai nevével a pesti Izraelita Hitközséget a polgármester a kettős ingatlan "tulajdonába vezette". Az előjáróság 1845-ben (szeptember 3) meghozta a határozatot, hogy az építendő templomban megőrzik a hagyományos szertartást, de orgonát és kórust alkalmaznak.

Az építkezés szándéka rövidesen újsághírré vált (1847): "A pesti izraelita hitközség nagyszerű imaházat szándékozik építtetni, mind a tagok nagy számának megfelelően, mind a fővárosnak újabb építészeti díszül szolgálókat." A templomépítési bizottság neves építészekkel tárgyalt a tervek ügyében. 1850 decemberében felkérték Hild József és Feszl Frigyes (1821–1884) építészeket. Feszl 1851 elején nyújtotta be terveit, a munkákkal elhalmozott Hild József csak 1853 végén.

A teljes társadalmi nyilvánosságba kilépő zsidó közösségeknek sehol Európában nem volt saját építészeti stílusuk, most keresték, Hild a klasszicizmus, Feszl a centrális-bizánci stílust ajánlotta. Bécsben ekkor már megkezdődött Ludwig Förster (1797–1863) bécsi zsinagógájának (Tempelgasse) építkezése, s ez az épület, méreteivel, orientalizáló stílusával, olyan erős hatást gyakorolt a pestiekre, hogy – mint annak idején a *Chor-Tempel*-nél Ullmann Gábor a *Seitenstettengasse*-zsinagógát akar-

90 Terézkülváros, Dohány utca, 376. hrsz.

91 Baldacci Manó unokatestvére. Egyébként a protestáns egyházakra hagyta vagyonát. Jelentős műgyűjteménye a pápai református kollégiumba került.

92 A szerződést idézi: Schöner Alfréd, *A Dohány utcai zsinagóga* (Budapest, 1989), p. 4.

93 Síp utca, 386. hrsz.

94 Az utca neve 1874-ben Sipos utcára, később pedig Síp utcára változott.

ta mintául venni – most Boskovitz József Löb elnök a Tempelgasséhoz hasonlóknak szerette volna látni az építendő pesti templomot. Boskovitz, aki pesti nagykereskedő és bécsi bankár volt, többször tárgyalt a bécsi hitközséggel és magával Försterrel. Förster 1854. februárban készen állt a tervvel. Az első tervbírálaton (1854. március 3) az ő tervét fogadta el a bizottság. Mindhárom építész illendő tiszteletdíjat kapott. Förstertől kisebb módosításokat kértek, ezután a templomépítési bizottság május 18-án végleg az ő terve mellett döntött.

A zsinagóga alapkőletétele 1854. szeptember 5-én történt meg, 5614. elul 12, kedd, jókat ígérő napon,⁹⁵ Schwab Löw főrabbi, Boskovitz József Löb, Kassowitz Jakab Hirsch előjárók jelenlétében. Az építési költségeket, az összegyűlt adományokon kívül, a templomi ülések eladásából fedezték. A kőművesmunkákat Hild vezette. A helyszínen Förster állandó megbízottja Wechselmann Ignác (1828–1903) volt. A belső tér statikai és látvány szempontból lényeges elemeit, az öntöttvas szerkezeteket sem az Óbudai hajógyár, sem Ganz Ábrahám öntödéje nem tudta elkészíteni, ezért Albrecht főherceg ausztriai vasművének (Teschen) adták a megrendelést. A külső falat borító kerámialapokat Johann Lechner / Lechner János⁹⁶ kőbányai téglagyára készítette. A lakatos- és rézművesmunkákat már zsidó mesteremberekre lehetett bízni.

A Dohány utcai zsinagóga (Metszet, 1860 k.) (MZsL)

⁹⁵ Gen. 1,9-13: a teremtés harmadik napján Isten kétszer mondta, hogy "jó".

⁹⁶ Lechner Ödön apja.

A Dohány a mór stílus első nagyszabású, reprezentatív épülete,⁹⁷ és a stílus iszlám háttéréhez még abban is hűséges, hogy a külső fal feltűnő színezésű tégladíszei nyolcágú csillagot ábrázolnak, kivéve a főbejárat belső béléjét, amelyet – zsinagógához inkább illő – hatágú csillagok koszorúja fon körbe, de azért nem feltűnő színezéssel, mint az iszlám-csillagok a külső falakon. A kivitelezést Hild és Förster társulása kezdte, Hild 1856-ban kilépett, majd Förster is visszavonult. A munkálatokat Wechseltmann Ignác fejezte be, s bár ő zsidó volt, a munkához mint Förster bécsi munkatársa és barátja jutott. A sziléziai születésű mérnök Pesten benősült a fűrészáru-nagyiparos Neuschloss családba, megmagyarosodott, divatos kivitelező építész lett (Fővármház: 1874, Egyetemi Könyvtár: 1876, Várkert-bazár: 1883 stb.), és neve fennmaradásáról felekezeti megkülönböztetést nem kikötő jótékony alapítványával (Vakok Intézete) is gondoskodott. A zsinagóga liturgikusan egyik legfontosabb része, a Tóra-szekrény, külön épület az épületben, Feszl Frigyes egyik főműve.⁹⁸

Még tartott az építkezés, amikor a község tagjai szavazással döntöttek arról, hogy legyen benne orgona is; megépült. Az esküvők előkészületeire szolgáló szobák úgy helyezkedtek el, hogy a szertartás is a belső térben legyen. A Tóra-olvasó emelvényt, amelyet Feszl tervezett, valóban a Tóra-szekrény elé helyezték. A templom 1859 tavaszán már készen állt, az orgonát júliusban szerelték be, de a templom felszentelését a főrabbi szék betöltetlensége miatt halogatták. A szertartásra csak Wolf Aloys Meisel főrabbi megválasztása után került sor. A nagy zsinagógának szánt épületet az őszi nagyünnepek előtt szentelték fel (5619. *elul* 7 / 1859. szeptember 6, kedd), ezt is "jó" napon.

A templomavatás volt R. Meisel első nagyobb funkciója. Aznap a zsidó kereskedők zárva tartották üzleteiket. Az ünnepségen részt vett számos előkelőség, köztük a Helytartóság képviselője is. Az épületet a közvélemény és a sajtó egyaránt lelkesen méltatta. A sajtó azonban kifogásolta, hogy R. Meisel az – egyébként német nyelvű – avató beszédben nem említette meg Magyarországot. A zsinagógában 1 464 férfi és 1 480 női ülőhely volt, annak idején ez számított Európa legnagyobb zsinagógájának.

A Dohány-templom építészetileg itt-ott feszegette a zsidó konvenciókat, sőt, tudatosan is igazodott a keresztény templomokhoz. Az ilyen jellegű elemek közül a legfeltűnőbb a háromhajós bazilika-alaprajz: a hármas számú elemek a középkori zsidóságot a római katolikus Szentháromságra emlékeztették, ezért gondosan került. A két toronnyal, amely újításnak számított, és az askenázi világban valóságos divatot csinált, nem volt baj, ezeket mint Salamon templomának főhomlokzatán a kapu mellett álló két oszlopot⁹⁹ lehetett értelmezni. A "haladni akarók" tudatosan

97 Klein Rudolf, "A zsinagógaépítészet mint a modernizmus előfutára. Az osztrák–magyar keleti-es stílusú zsinagógák építészettörténeti szerepe", *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 2–3 (2002), pp. 184–197.

98 Komárik Dénes, *Feszl Frigyes (1821–1884)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993).

99 Bóaz és Jábin, I. Kir. 7,21; II. Krón. 3,17.

vállalták az orgonát, de a Dohányban ezt nem a bejárat fölött helyezték el, mint más, óvatosabb községekben, hanem a keleti falon, igaz, elrejtve a Tóra-szekrény mögött. A szertartások során a kórus is, mint több metszeten látjuk, kiállt a közönség elé, háttal a Tóra-szekrénynek.

A Síp utcai telken 1854-ben iskolát létesítettek; a szerény, földszintes épületben 1869-ig működött az óvoda, a fiú- és leányiskola.

Német rabbi a Dohányban

Mint láttuk, a Dohány utcai zsinagóga elkészült, és a hitközségnek Schwab Löw halála (1857) óta még mindig nem volt rabbija. Michael Sachs kudarcra után a stettini Wolf Aloys Meisel / Meisel Farkas Alajos (1816–1867)¹⁰⁰ volt a következő jelölt. Először csak próba-szónoklatra hívták meg, de ennek hatalmas sikere után véglegesen is (1859). Ő volt az első rabbi a Dohány utcában. Főrabbi tulajdonképpen, mert amikor Pestre jött, még élt R. Júda Wahrmann, és itt volt Brill Sámuel Löw is. Meisel a breszlai Seminarban tanult, idővel valamelyest elsajátította a magyart, de csak törve beszélt a nyelvet, és ez megnehezítette beilleszkedését az 1860-as években rohamost magyarosodó pesti zsidó közösségbe.¹⁰¹ Mindig irodalmi értékű templomi beszédeit németül tartotta, kissé erőtlen hangon. Verseket is írt, inkább mondjuk így: naiv versel-

Meisel Wolf Alajos (MZsL)

100 Groszmann Zsigmond, "Meisel pesti főrabbi kora", in: *Évkönyv, 1939* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1939), pp. 100–113; Meyer Kaysersling, *W. A. Meisel. Ein lebens- und Zeitbild* (Leipzig: T. Grieben, 1891).

101 Már pesti működése idején egyik korábbi vallási tárgyú munkáját: *Homilien über die Sprüche der Vater (...) zur erbauenden Belehrung über Beruf und Pflicht des Israeliten* (Stettin: F. Nagel, 1851), magyarra fordította Bauer Márkfi Lőrinc (Budapest, 1862).

ményeket, és vallási folyóiratot adott ki (*Ha-Karmel*), anyanyelvén. Vallási felfogása eleve a konzervatívok felé húzta,¹⁰² s ebbe az irányba szorította nyelvi elszigeteltsége is. Fő törekvése arra irányult, hogy megőrizze az egyensúlyt konzervatívok és modernek között. Ennek megfelelően, felváltva hol az Orczy-házban, hol a Dohány utcában prédikált. Talmud-tórájában a korszak elterjedt iskolai bibliai-héber nyelvtanának szerzője, Deutsch Henrik (1822–1889)¹⁰³ tanította a Bibliát és a Talmudot.

Alig fél évvel azután, hogy megkezdte pesti működését, R. Meisel javaslatot tett a hitközségi előjárásnál (1860. április), hogy szólítsák fel az ország valamennyi hitközségét egységes szervezet kialakítására. Az elgondolást vidéki községek is támogatták. Pápáról többek között ezt válaszolták Meiselnek (1860. december 19): "(...) visszaélések és tapintatlanságok elhárítása tekintetéből a magyarhoni zsidóság számára egy központi bizottmány Pesten leendő székhellyel alakíttassék, amelynek általában javunk előmozdítása és községi ügyeink rendezése hivatása és feladatja legyen." Löw Lipót a *Ben Chananja* hasábjain "egy jól előkészített hitközségi szervezetről" írt (1861. július 19). Ezt a szervezetet majd csak az 1868/69. évi kongresszus hozta létre, az orthodoxok és Löw Lipót nélkül.

Graefl József (1810–1889), akit 1861-ben Pest városi főbírónak választottak,¹⁰⁴ a politikai enyhülés légkörében bizalmasan tájékoztatta a pesti hitközség vezetőit arról, hogy a hamarosan összehívandó országgyűlés tárgyalni fogja a zsidók egyenjogúsítását, és célszerű volna, ha a szervezet élén műveltségüknél fogva komoly szerepre alkalmas előjárók állnának. Schossberger elnök, megérezvén az általános bizalmatlanságot, új választás kiírását kérte a Helytartóságtól.

A hitközség életében ekkor került előtérbe Hirschler Ignác (1823–1891) doktor, kiváló, már fiatalon nagy tekintélyű szemorvos. Nagyapja a pozsonyi gr. Pálffy-birtokon élt, apja posztó-nagykereskedő volt Pozsonyban. Maga a pesti piarista gimnáziumba járt, nem jó emlékeket őrzött róla (#111), de megtanulta, amire a világi pályán szüksége lehetett, orvosi diplomáját Pesten és Bécsben szerezte, Párizsban neves professzor tanársegédjeként működött, 1849/1850 fordulóján tért haza. Pesten szeretett volna magántanári kinevezést kapni, de ehhez ki kellett volna keresztelkednie, így kórházi szemészeti osztályon dolgozott. Kezelte Arany Jánost is. Egy 1854. évi adat szerint a Lipótvárosban lakott (Nádor utca 7).¹⁰⁵ Hirschler többekkel együtt új szabályzatot készített, az önkormányzatiság elve alapján, végső változatának kialakításában Graefl is közreműködött. Maga a hitközség és intézményei – egyletek stb. – hierarchizált irányítás nélkül működnek, fenntartásuk költségeit maguk teremtik elő. A szabályzat eltörölte a választási jognál a vagyoni cenzust. A hitközséget el-

102 Apja kikeresztelkedett, s ezt ő talán kompenzálni akarta konzervativizmusával.

103 Életrajza: Ignaz Reich, "Deutsch Heinrich", in: uő, *Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten*, III/1 (Pest: Druck von Alois Bucsánszky, 1860, 1878²), pp. 94–102.

104 Deák Ferenc barátja és híve volt. 1848–1849 után ekkor tért vissza a politikai életbe.

105 A Pollack Mihály építette (1821) egykori bérház ma a M. Tud. Akadémia irodaháza.

nök, az előjárók (5) és a képviselő testület (150) irányítja. A szervezet 5 ügyosztályt tart fenn (szertartási, iskolai, jótékonyági, pénzügyi és gazdasági). Az új választást Graefl főbíró felügyelete mellett 1861. június 25-én tartották, az éppen érvényben lévő szabályzat alapján 150 tagú közgyűlést választottak, s ez 1861. szeptember 1-jén Hirschlert választotta meg elnöknek.¹⁰⁶

Mint a pesti hitközség megválasztott elnöke Hirschler Ignác emlékiratot intézett gr. Forgách Antal (1818–1899) kancellárhoz¹⁰⁷ (Udvari Kancellária) (1862. augusztus), kérve, hogy hívjon össze egy értekezletet, amelyen a magyarországi zsidóság képviselői megtárgyalják a felekezet legfontosabb ügyeit, többek között az Iskola-alap felhasználását (ami különösen a rabbi-szeminárium miatt lett volna fontos).

Szövevényes intrika kezdődött ezután a hitközség vezetőinek körében; biztosnak látszik azonban, hogy – *qui prodest* – a háttérben a kormányzat állt. R. Meisel a hitközségi vezetés megkerülésével – mondjuk így: saját szakállára – javaslatokat tett a Helytartóságnál a zsidó közállapotok rendezésére (1863. január 12). Ezek a javaslatok többségükben előrevivők voltak (konzisztoriális jellegű központi bizottság alakítása, rabbiképző felállítása, a rabbi hivatal megfelelő képzettséghez / műveltséghez kötése, jóváhagyott hittankönyvek, az iskolákban a szombatot és ünnepeket a vallási életre szabadon hagyó tanterv, nőegylet, a rabbi és a hitközség viszonyának állami szabályozása stb.), de jellegüket az mutatta meg a legtisztábban, hogy a rabbi tekintélyét a hitközséggel szemben állami segítséggel akarta megerősíteni. Ha a hatóságok valósítják meg őket, a zsidó községi autonomia helyére állami, sőt, osztrák irányítás lépett volna.

A királyi helytartó, vöröskői gr. Pálffy Móric (1812–1897) altábornagy mint a Helytartóság elnöke (1861–1865) 1863. március 12-i határozatában nem hagyta jóvá a befolyásolhatatlannak ismert Hirschler megválasztását. A hivatkozási alap az volt, hogy a választás kiírását nem a Helytartóság hagyta jóvá, csupán a városi magisztrátus. Hirschler és előjáró társai a Helytartóságnál beadványban tiltakoztak a döntés ellen (1863. március 26). A kortársak azt gyanították, hogy a hitközségi elnökként szuverén Hirschler elutasítása mögött R. Meisel, Schossberger és a Helytartóság összejárása áll. Hirschler megválasztott társai Meisel beadványát árulásnak tekintették, és tiltakozásul lemondtak. Nyilvánvaló azonban, hogy a válság kirobbanásához nem lett volna elég Meisel rabbi önkényes lépése. Hirschlernek tudnia kellett, hogy az osztrák hatóságok a magyar nemzeti törekvések képviselőjét látják

106 Hirschlert 1869-ben a M. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta. – Groszmann Zsigmond, "Hirschler Ignác", in: *Évkönyv, 1941* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1941), pp. 143–158. – Bíró Imre, "Hirschler Ignác és szerepe a magyar szemészet fejlődésében", *Orvosi Hetilap*, 98, no. 49 (1957. december 8), pp. 1350–1353; Varga Lajos, "Adatok Hirschler Ignác életrajzához", *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, no. 15–16 (1959), pp. 248–263.

107 Hirschler apja bizonyára kapcsolatban állt Forgách gróf gácsi (ma: Halič, Szlovákia) posztógyárával, amely akkor az ország legnagyobb ilyen üzeme volt.

benne,¹⁰⁸ s az akaratuk ellenére megválasztott vezetőségben a nemzeti ellenállás egyik megnyilvánulását. Egy bécsi titkosügynök jelentése azzal vádolta meg Hirschlert (1862), hogy együttműködik a magyar forradalmi emigrációval: “elnöki minőségében, éles eszével és határozott osztrákellenes beállítottságával uralkodik az egész képviselőtestületen. Ügynökként szolgálatára vannak a Nemzeti Kör által vezetett magyar egyesület vezéralakjai. Ő és társai agitációs kapcsolatban állnak a Nemzeti Kaszinó és a Nemzeti Kör forradalom-pártolóival. Az ő és a Magyar Egyesület pártfogásával mindenféle címeken gyűjtést rendeznek, és az így befolyó pénzt Olaszországba küldik az ott élő Taussig nevű pesti zsidó címére, hogy továbbítsa az emigránsok bizottságának. A Magyar Egyesület azt a hírt terjesztette, hogy Olaszországból érkező megbízható értesülések szerint a most következő április hó első napjaiban megkezdődik a magyar szabadság tavasza, és Ausztria erőszakos uralma véget ér...”

A Helytartóság Schossbergert visszahelyezte az elnöki székbe (április 10), a király a tornyai előnévvel nemességre emelte. Schossberger új szabályzatot dolgozott ki. 1865 májusára írták ki az új választást. Az ősválasztók az új garnitúra által készített választási szabályzat alapján ismét Hirschlert választották meg elnöknek. Az eredményt a hatóságok megsemmisítették, egy újabb választást elhalasztottak, majd szeptember 17-én az electorok harmadszor is Hirschlert választották meg. Ő most már nem fogadta el a tisztséget. Megint meg kellett ismételni a választást (szeptember 25). Ezen a választáson is a Hirschler pártjából került ki Lányi Jakab (1816–1879), az új elnök (1865–1873). Schossberger még a választmányba sem jutott be. A sorozat több volt, mint a sokszor emlegetett passzív ellenállás: valódi aktív ellenállás a kormányzati akarattal szemben.

A több éven át tartó hitközségi válságban kirajzolódtak a frontvonalak. A kormányzat erős hatósági befolyás alatt álló hitközségi vezetést akart, amely vezetés végrehajtja a szükséges technikai modernizációt, de kizárja az autonomia lehetőségét. A reformisták, akik szorosán együttműködtek br. Eötvös Józseffel, az autonóm hitközséget szervesen be akarták kapcsolni a magyar társadalom életébe. Ugyanazok a frontok, ugyanazok a programok, mint a politikai életben. Az eredmény is egyszerre érett be, az osztrák–magyar kiegyezéssel (1867) és br. Eötvös emancipációs törvényével.

Lányi elnöksége alatt visszaállították az 1861. évi, Hirschler elgondolásait tükröző alapszabályokat. Megerősödött a nagy létszámú, közel 50 000 főt magában foglaló hitközség igazgatása. II. József előírása, hogy az anyakönyveket stb. német nyelven kell vezetni, továbbra is hatályos maradt. Ferenc József 1848-ban rendeletben is rögzítette, hogy a birodalomban a rabbiknak rendelkezniük kell a világi műveltség elemeivel. Az anyakönyvezést leválasztották a rabbisági teendőktől, és külön hiva-

108 Csillag István, “Hirschler Ignác ifjúkori arcképéhez”, in: *Évkönyv, 1979/80* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1980), pp. 92–100; az idézet: p. 99. – Hirschlert az osztrák hatóságok nyilvánvalóan politikai megfontolásokból akarták eltávolítani.

talra bízták. Az adót az addig szokásos felosztás (*repartitio*) helyett bevallás (*fassio*) alapján vetették ki. A hitközség konzervatív tagjaira tekintettel hagyományos stílusu kántort (*éneklélsz*) alkalmaztak a Dohány utcában (1863).

A Hirschler programja szerint dolgozó új hitközségi vezetés jelkép értékű intézkedése volt, hogy 1866-ban Moritz Kayserling német hitszónok és főrabbi mellé kinevezte Kohn Sámuel a Dohány utcai zsinagóga magyar hitszónokává. Ez a kinevezés valósította meg véglegesen Löw Lipót óhaját, a magyar zsinagógát. "Az első igazán magyar rabbi" – írta róla (németül) egy korai méltatója.¹⁰⁹ Kohn Sámuel R. Eljákim Schwerin-Götz ha-Kohén

unokája volt, anyja Neuschloss Jakab dunaszerdahelyi rabbi leánya, családirag a magyarországi konzervatív, de a tudományok felé nyitott hagyományt örökölte. Baján érettségizett, tanult a boroszlói rabbi-szemináriumban és a pozsonyi egyetemen (1861), a doktorátust Pozsonyban szerezte meg (1865). Mint kutató és történetíró egyformán otthon volt a zsidó forrásanyagban és az országos történeti irodalomban. Több mint fél évszázadon át ő volt a magyarországi rabbiság legnagyobb tudományos súlyú egyénisége.

Erdélyi Országos Főrabbiság

Erdélyben (*Grossfürstenthum Siebenbürgen*) az 1850-es években, osztrák közigazgatás alatt megszilárdult a zsidó hitközségi szervezet. Egy osztrák államigazgatási

109 Ignaz Reich, *Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten*, II (Pest: Druck von Alois Bucsanszky, 1859, 1868²), p. 568.

kézikönyv (*Schematismus*)¹¹⁰ a különböző keresztény egyházak után külön fejezetet szentel a zsidó hitközségi szervezetnek. (Alább a könnyebb áttekintés kedvéért adom a magyar és a mai romániai névformákat, de ahol a *Handbuch* csak magyar nevet tüntet fel, a németet mellőzöm.)

Israelitischer Cultus: Landes-Rabbinat in Karlsburg [Gyulafehérvár / Alba Iulia]
Főrabbi: Friedmann Abraham (Karlsburg).

Al-rabbiságok (Unter-Rabbinat)

Bistritz [Beszterce / Bistrița]: Grünbaum Abraham rabbinátusi ülnök (Rabbinats-Verweser), Bethlen kerület (Arpástó [Branștea]) – 80 család.

Broos [Szászváros / Orăștie]: Büchler Abraham, rabbinátusi ülnök, Broos kerület (Déva) – 100 család.

Deés [Dés]: Paneth Mendel körzeti rabbi (Kreis-Rabbiner) (Al-Ör [Urișor]) – 305 család.

Klausenburg [Kolozsvár / Cluj]: Ancsel Ant., rabbinátusi ülnök, Bonczeda [Bonchida / Bontida] kerület (Panczélcseh [Panticeu]) – 110 család.

Klein Bernard, rabbinátusi ülnök, Klausenburg kerület (Klausenburg) – 204 család.

Kronstadt [Brassó / Brașov]: Silbermann Löbl, rabbinátusi ülnök, Fogaras [Făgăraș] és Freck [Avrig] kerület (Fogaras) – 112 család.

Maros-Vásárhely [Târgu Mureș]: Fürst Moses, körzeti rabbi (Maros-Vásárhely) – 250 család.

Szilágy-Somlyó [Șimleu Silvaniei]: Paneth Salomon, a Tasnád [Tășnad], Ziláh [Zalău] és Solymos [Solymosvár / Șoimoș] körzetek rabbija (Tasnád) – 300 család.

Hartmann Benjamin, Szilágy-Somlyó és Nagy-Falu [Szilágy-Nagyfalu / Nușfalău] körzetek rabbija – 200 család.

Deutsch Raphael, rabbinátusi ülnök a Szilágy-Cseh [Cehu Silvaniei] körzetben – 58 család.

Deutsch Bernard, rabbinátusi ülnök a Hídalmás [Hida] körzetben (Náprád [Năpradea]) – 100 család.

Az országos főrabbiság alá a jegyzék összegezése szerint 4 rabbi, 7 rabbinátusi ülnök, 3 500 (a feltüntetett adatokban csak 1 619) család, 15 000 lélek tartozik. A hitközségi szervezet nem a közigazgatási beosztást képezi le: a zsidó népesség elhelyezkedéséhez igazodott. A legtöbb zsidó az északnyugati területen élt, de a temesvári rabbinátus változatlanul megőrizte vezető szerepét.

¹¹⁰ *Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes Österreich für das Jahr 1856* (Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staats-Druckerei, [1856]), V, p. 89.

Izr. Iskola-alap

Az oktatás a zsidó élet általános modernizációjának keretében szerteágazó feladatot jelentett. Az oktatás általános modernizációja szükségessé tette a zsidó képzési rendszer átalakítását. Egyrészt, felmerült, hogy a jobbára személyes kapcsolatokon alapuló rendszer eredményességét javítani fogja, ha a képzést intézményesítik, másrészt, sokan felismerték annak elkerülhetetlenségét, sőt, szükségességét, hogy a hagyományos képzés terjedelmét bizonyos világi ismeretekkel bővítsék: az adott ország nyelve, írása, némi adminisztratív gyakorlat, matematika stb. hovatovább a rabbik számára is nélkülözhetetlenné vált.

Fényes Elek statisztikus: "A zsidó egyik dicséretes tulajdonsága, hogy gyermekét nagy költségek mellett is szívesen taníttatja. Ezért ritkán látunk olyan zsidót, legyen akár a legszegényebb, aki nem tud írni, olvasni, különösen pedig számolni" (1843). Majd, azt kommentálva, hogy a pesti kir. József Ipartanoda előkészítő osztályába már az első tanévben (1846/47) a 126 felvételre jelentkező közül 27 zsidó volt: "A zsidók e nagy száma eléggé megcáfolja azon előítéletet, mintha ők csupán kereskedni akarnának, más életmódot pedig kerülnének. Egyébiránt hogy első évben aránytalanul így sok izraelita vétetett fel, annak oka az is, mert a zsidók itt Pesten, Posonban, Aradon, Kanizsán stb. már régebben bírtak oly 4 fő elemi tanodákkal, melyek a legújabb országos terv szerint a catholicusoknál is állítandók lesznek, s az előkészítő tanfolyamba főleg oly egyének vétetettek fel, kik a felsőbb elemi tanoda két évű negyedik osztályát bevégezték".¹¹¹ Ugyanígy Ponori Thewrewk Emil (1848): "A zsidó nép fényoldalai: (...) és az, hogy mindnyája olvasni s írni tud. Lehetne-e ilyesmit a keresztényekről közönségesen állítani, anélkül, hogy ember az igazságot tetemesen meg nem sértené?"¹¹²

A centralizált – abszolutista – modernizáció nem kerülte ki az oktatást sem. A szolgabírók útján a kormányzat kötelezte a hitközségeket, hogy bizonyos gyermeklétszám megléte esetén iskolát állítsanak fel. A tanítás nyelve a német volt, ez, még ha a politikai szándék következménye is, nagyjából megfelelt a zsidó közösség általános nyelvi állapotának. A zsidó iskolákban is az államilag előírt tankönyveket kellett használni.

Az 1840-es években a zsidó községek a pesti Izr. Rendes Főtanodán kívül is több helyen létesítettek új iskolát.¹¹³ Szeged, Kecskemét, S(átor-) A(lja-) Újhely, Galgóc, Miskolc, Szenic, (Székes-) Fehérvár, B(alassa-) Gyarmat (héb. *Jarmet*), (Vág-) Új-

111 Fényes Elek, *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geográfiai tekintetben*, I (Pest: Trattner–Károlyi nyomtatása, 1836), p. 171.

112 [Ponori Thewrewk József], *Ponori Thewrewk Emil nyelvgyakorlatai* (Posony: Nyomatott Belnay örökösseinél, 1848), p. 168.

113 Philip J. Adler, "The Introduction of Public Schooling for the Jews of Hungary (1849–1860)", *Jewish Social Studies*, 36 (1974), pp. 118–133.

hely, Rohonc, Sz. Miklós / (Nagy?-) Szentmiklós, Győr, Bonyhád, Pápa, L. Berény (Lovasberény), Sz. Péter (Szentpéter),¹¹⁴ Új-Verbác stb. 1850-ben mintegy 50 zsidó elemi iskola működött az országban. Az 1850-es évek végén már több mint 300 zsidó iskoláról van tudomásunk. Bécs és Róma – a pápai *Curia* – konkordátuma (1855) alapján a kormányzat megtiltotta, hogy zsidó tanítók keresztény gyermekeket tanítsanak (1856), és keresztény iskolákban csak üres helyekre, illetve külön osztályban engedélyezte zsidó gyermekek felvételét (1857. november 7).

Alsó szinten a zsidó oktatás legkényesebb pontja az úgynevezett zugiskolák voltak. A korabeli elnevezés pejorativ jelentése nem egészen méltányos: a hagyományos közép- és kora újkori zsidó oktatás továbbélését jelentették ezek a kis tanítási csoportok, amelyek államilag elismert és a világi tananyagot is felölelő képzettség nélküli tanítók (*melamméd / melámed*) – gyakran csak metszők, a jesivát elhagyó bócherek stb. – köré szerveződtek, s amelyeknek tanítója, összetétele, helye, tananyaga meglehetősen képlékeny volt, és sűrűn változott, de ami a tananyagot illeti, lényegében a hagyományos zsidó oktatás medrében maradtak.¹¹⁵ Többnyire jiddisül folyt bennük a tanítás. A zugiskolák az 1860-as években ismét sokfelé kezdtek működni, a hatóságok nem nézték őket jó szemmel, sőt, erélyesen felléptek ellenük, rendeletekkel, akár büntetéssel, üldözték őket, de nem támogatták a zsidó igazgatási szervek sem. Népszerűségük főként az orthodox családok körében volt szinte töretlen és felszámolhatatlan, a fővárosban is. Működésükről, éppen illegitim voltuk miatt, a részletekben szinte semmit nem tudunk. Valószínű, hogy *héder* jellegük lehetett: írni, olvasni (héberül), számolni tanítottak, imakönyvet, Tórát, némi Talmudot stb.

A tanítók számára a kormányzat előírta (1855) a tanítóképzői (*praeparandium*) végzettséget. A zsidó elemi iskolák fenntartása mellett gondoskodni kellett a tanítók képzéséről.

Az osztrák abszolutizmus új tankönyveket adott az iskolai tanulók kezébe, országosan egységes olvasókönyveket. Ezeknek azonban felekezetek szerint külön mutációi voltak, rövidebb kiegészítő betétekkel: a zsidók számára az aggáda-irodalomból vett történetek, olyasmi, amit zsidó iskolákban is tanítottak volna.

A hadisarc összegének beszédésére felállított behajtó bizottság az osztrák minisztertanácshoz intézett folyamodványban bejelentette (1850), hogy a zsidóság – hálából az olmtüzi alkotmányban kinyilvánított polgári egyenjogúságért – kész 600 000 forint összeget felajánlani valamely közhasznú állami célra, leginkább az állami Isko-

114 Talán a mai Sajószentpéter, esetleg Liptovský Peter (Szlovákia) vagy Vágszentpéter (ma: Svätý Peter pri Váhu, Galgóc része, Szlovákia).

115 A zugiskolákat betöltő vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet, 24237/1891. Vkm. (XI. 22), szerint “zugiskolának tekintendő az oly talmud tóra iskola: 1). melyet nem az izraelita hitközség tart fenn, vagy amely nem a hitközség felelős felügyelete alatt áll, 2) amelynek tanítója nem magyar állampolgár és 3) amelyben a vallásoktatáson kívül más oktatás is folyik, anélkül, hogy az iskola a törvény értelmében népiskolának elismerhető volna”. *Magyar-Zsidó Szemle*, 9 (1892), p. 67, no. 234.

la-alap gyarapítására. Ferenc József a helytartó, Geringer báró útján már 1850. június 30-án intézkedett¹¹⁶ arról, hogy a hadisarcot / büntető járulékot (*Strafcontribution*), amelyet mindenesetre a hitközségek által felajánlott összegnél magasabban állapított meg, 1 000 000 forintban, Iskola-alappá változtatja. Magát a hadisarcot pedig ezzel – a polgári biztos előterjesztésére (1850. augusztus 19) – eltörölte (1850. szeptember 20).¹¹⁷ Az Iskola-alaphoz a hadisarc alól felmentett községeknek (Pozsony, Temesvár) is hozzá kellett járulniuk, éppen azért, hogy a források különböző jellege ki-domborodjék. Koller miniszteri biztos elnökletével megalakult az Izraelita országos Iskola-alapot megalapító bizottság (*Israelitische Landes-Schulfondbegründungs-Comite*), elnökét és tagjait a kormányzat nevezte ki.

“Cs. kir. belügyministerium. Bécsben, 1850. szeptember 25. 5181. sz. Ő Felsége a császár ez év szeptember 20-án kelt legfelsőbb elhatározásával a magyar korona tartományában lakó zsidó községek és zsidó családokra kivetett hadi sarcot végleg elengedte, s legkegyelmesebben elrendelni méltóztatott, hogy e tekintetben minden további eljárás beszüntetendő. Ellenben ugyancsak ő Felsége szükségesnek tartja a zsidó közoktatásügy emelése céljából egy Iskola-alapot teremteni.”

A kormányzat az osztrák kultuszminiszter, gr. Leo von Thun oktatási reformjainak (iskolakötelezettség, 8 osztályos gimnázium stb.)¹¹⁸ megfelelően akarta megszervezni a zsidó iskolarendszert. Kötelezte a magyarországi zsidóságot, hogy 1854. december végéig fél-fél éves egyenlő részletekben egyetemlegesen 1 000 000 forintot gyűjtsön össze és fizessen be egy országos izraelita iskolai és tanügyi alap (Iskola-alap) (*Israelitischer Landes-Schulfonds*) céljaira. Az összegeket a budai kamarai főpénztár gyűjti, az első részlet már 1850. december végével esedékes. Minden izraelita, kivéve a teljesen vagyontalanokat, jövedelmének aránya szerint tartozik hozzájárulni az alap alkotásához. Az alapító bizottság elnökét a bécsi kormány nevezte ki. Ez volt Ferenc József első olyan intézkedése, amelyből kiviláglott, hogy a császár a továbbiakban támogatni fogja a magyarországi zsidó intézmények modernizációját. A személyre szóló kivetés elrendelése hallgatólagosan mellőzte a zsidó lakosság egységes tömbként / testületként kezelését.

A részletes kivetés után a pontos összeg 998 300 forintra rúgott, ennek csaknem egyötöde Pestre hárult. A kötelezettség élén nagyságrendben – a zsidó lakosság lélekszámával arányosan – a következők álltak.

Pest	169 200
Pozsony vármegye	80 000
Pest vármegye	75 000

116 Friedlieber Ignác, “A zsidó alap”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 5 (1888), pp. 321–322, no. 158.

117 Az elhatározás szövege: Bernhard Wachstein, *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden* (Eisenstädter Forschungen, 2) (Wien – Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1926), p. 698 (jegyz.).

118 Organisationsentwurf (1850).

Trencsén vármegye	54 000
Szabolcs vármegye	44 000
Nyitra vármegye	37 200
Veszprém vármegye	36 000
Zemplén vármegye	35 000
Szalád vármegye	33 600
Szatmár vármegye	28 000
Sopron vármegye	25 090
Vasvár vármegye	25 000
Bihar vármegye	22 000
Bács vármegye	22 000

A hadisarc beszedésétől hosszú út vezetett, számos jogi állomáson át, a tetemes összeg felhasználásáig.

1850. március 19: a Helytartótanács 1845. évi tanodai szabályzata (“Magyarország elemi tanodáinak szabályai”) értelmében, amely “Szabály”-okat újra életbe léptettek, minden elemi iskola, a zsidó iskolák is, a területileg illetékes (római katolikus) eszperes felügyelete alá kerültek.

1850. szeptember 20, legfelsőbb elhatározás: a hadisarc teljes elengedése, ezzel kapcsolatos minden további eljárás megszüntetése, “a magyarországi izraelita iskolai és oktatásügy előmozdítására saját alap alakítása”.

1850. november 12: a magyarországi zsidók Országos Bizottsága tárgyalt az Iskola-alap ügyéről, különös tekintettel, mint korábban a türelmi adónál, a repartitóra. A Leo von Thun gróf által összehívott értekezlet résztvevői – az illetékes kormánybiztos jelentése (1851. szeptember 26) szerint – “valamennyien úgy nyilatkoztak, hogy a Monarchia minden izraelitájára üdvös hatással volna egy közös intézet (rabbi-képezde). Ezen intézet helyéül egyhangúlag a fő- és székvárost, Bécsset ajánlották.” A bécsi rabbiképző, természetesen, nyitva állt volna a magyar rabbijelöltek számára is.

1852. december 1, a császár és király pátense, “legfelsőbb elhatározás” (*resolutio*): “a magyarországi zsidó községek és zsidó családok által iskolaügyi célokra lefizetendő egy millió forint állami alapul tekintendő, s úgy kezelendő.”¹¹⁹

Az Iskola-alap tőkéje 1855-re gyűlt össze. Iratokból nem ellenőrizhető pontosan, de a két évtizeddel későbbi országgyűlési vitákban az a vélemény vált uralkodóvá, hogy a gyűjtésben magától értetődően minden magyarországi zsidó község részt vett. Az összegyűlt pénz felhasználásáról 1856-ban született meg a legfelsőbb elhatározás (március 29),¹²⁰ értsd: Ferenc József császár döntése. Az Iskola-alapot kormányzati szervek oszthatatlan alapítványként kezeljék. Feladatait a *resolutio* a következőkben szabta meg.

119 12632/112/1852. Vkm.

120 6587/1429, I. Cs. k. fő kormányzóság, Buda, 1856. április 30.

- 1) Első sorban egy rabbi-seminarium felállítása, a hely iránti intézkedés fenntartásával;
- 2) felsőbb minta-népiskolák (*Muster-Haupt-Volksschule*) nyitása, tanítóképződei tanfolyamokkal, az öt katonai kerület székvárosában,¹²¹ leány-iskolák felállítása;
- 3) szegény izraelita népiskolák segítése;
- 4) alapítványi helyek dotációja szegény izraelita szülők siketnéma és vak gyermekei számára.

A kormányzat az ország négy közigazgatási egységében egy-egy minta-őfelemi iskolát (*Musterhauptschule*) alapított (1857): Pesten, Pécsen, Temesvárt és Sátoraljaújhelyen; közülük a pesti két évvel később (1859. október 24) tanítóképzővé (*Präparandie / praeparandium*) alakult.¹²² A többi mintaiskolát az országos kongresszus után, az iskolarendszer átalakítása során, megszüntették. Az Iskola-alap önmagában, de különösen annak a rabbiképzőre szánt része a továbbiakban a viszály magját vetette el a zsidóság erőteljesen polarizálódó irányzatai között.

1856. március 29, legfelsőbb elhatározás, az izraelita Iskola-alap második alapítólevele, amely az alapot oszthatatlannak minősíti és ilyenként kezelni rendeli. Felhasználását a létező szükségletre tekintettel, de az erre hivatott kormányközegek bevétele és határozata szabja meg.

1858: kormányrendelet alapján a zsidó iskolák munkáját a keresztény iskolák mintájára kell megszervezni. A tanítási idő legfeljebb heti 20 óra lehet, beleértve a vallástant, de kivéve a héber nyelv tanítását. A tanítókat rendes fizetéssel kell alkalmazni, nem bocsáthatók el önkényesen, csak egy osztályban kötelesek tanítani. A héber nyelv külön tárgyként tanítható. A leányok kézimunkát is tanuljanak.

“Visszatér a régi szép idő, a magyar idő”

1859. november 19: Albrecht főherceg, kormányzó fogadta Meisel főrabbit és a pesti hitközség küldöttségét. Szavai érzékeltették, hogy a kormányzat a közeli jövőben intézkedéseket fog tenni a zsidók helyzetének javítása érdekében.

1859. november 22: császári pátenst érvénytelenítette a keresztény inasok és cselédek tartására vonatkozó tilalmakat, ez lehetővé tette a zsidó iparosoknak, hogy a keresletnek megfelelően növeljék alkalmazottaik számát.

1859. november 29: az uralkodó felfüggesztette a polgári törvénykönyvnek azt a rendelkezését (124. §), amely előzetes hatósági (kerületi hivatal) engedélytől tet-

121 Pest-Buda, Sopron, Pozsony, Kassa, Nagyvárad.

122 Országos Izr. Tanítóképző-Intézet. Az első időkben a Hermina téren (Dalszínház utca 10), majd 1877-től a Rabbiképző épületében működött.

te függővé a házasságkötést; a rendelkezés nagymértékben megkönnyítette – mert a hatóságoktól függetlenné tette – a zsidók házasodását, és visszamenőleg is törvényesnek nyilvánította a hatósági engedély nélkül, például, csak a rabbi előtt kötött házasságokat és az ezekben született gyermekeket.

1859. december 6: a belügyminiszter rendeletileg elejtette azokat a pereket, amelyeket zsidók ellen az 1853-ban bevezetett ingatlanszerzési tilalom megszerzése miatt indítottak.

1859. december 20: az ipartörvény valláskülönbség nélkül megadta mindenkinek az iparúzés jogát.

1860. január 6: az uralkodó érvénytelenítette az osztrák polgári törvénykönyvnek azt a paragrafusát, amely korlátozta a zsidók tanúzási képességét (593. §), például, aggályosnak nyilvánítva tanúvallomását keresztényekkel szemben, és megengedte, hogy zsidó tanúként szerepeljen keresztény vallású örökhatyó végrendeletén is.

1860. január 13: hatályon kívül helyezték azokat a rendelkezéseket, amelyek eltiltották a zsidókat a gyógyszerészet, szeszfőzés, italmérés mesterségétől és a malomipartól.¹²³

A bécsi zsidó község 1853 óta minden évben a pesti József Hengermalomban¹²⁴ örlette peszakra a lisztet, magának Lasar (Eleazar) Horowitz (1803–1868) rabbinak a felügyelete mellett. A malomipar felszabadítása után a zsidó nagyvállalkozók számos malmot alapítottak, Pesten az északi Duna-parton¹²⁵ és a Soroksári útnál¹²⁶ stb., mindenütt a gabona vízi szállításának lehetőségét tartva szem előtt. A XIX. század utolsó harmadában a budapesti Duna-part malomipari központnak számított, vízi úton és vasúton ide áramlott a fél ország gabonája, a malmokat malomipari gépgyártó üzemek látták el korszerű gépekkel.

1860. január 14: belügyminisztériumi rendelet megsemmisítette azokat a törvényeket és rendelkezéseket, amelyek Magyarországon, Horvátország–Szlavóniában és a Bánát- / Temesi bánságban a zsidókat – egyébként évszázadok óta – eltiltották a bányavárosokban való letelepedéstől.

1860. február 10: Ferenc József császár rendelete szerint azok az izraeliták, akik algimnáziumot, alreáliskolát, kereskedelmi iskolát, mezőgazdasági iskolát, erdészeti, bányászati vagy hajózási iskolát végeztek, vagy tisztviselői állást töltenek be, a Korona országaiban (Alsó-Ausztria / *Niederösterreich*, Csehország, Morvaország, Szi-

123 Sándor Vilmos, "A malomipar kialakulása Magyarországon (1839–1880)", in: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 13 (1959), pp. 315–422.

124 A Pesti Hengermalom Társaságot gr. Széchenyi István alapította (1838), a malmot 1841-ben helyezték üzembe. József nádorról nevezték el József Hengermalomnak.

125 Árpád Gőzmalom (Fegyvergyár utca – Csáky utca), Első Buda-pesti Gőzmalom (Klotild utca), Erzsébet Gőzmalom (Újpesti rakpart – Kárpát utca), Pannónia Malom (Pannónia utca – Wahrmann Mór utca), Unió Malom (Katona József utca), Victoria Gőzmalom (Újpesti rakpart) stb. – Budán: Blum Gőzmalom (Fő utca), Luiza Gőzmalom (Lajos utca).

126 Concordia Gőzmalom, Gizella Gőzmalom, Király Malom stb.

lécia, Magyarország, a Szerb vajdaság, a Temesi bánság / Bánát, Horvátország–Szlavónia, Erdély, a tengerpart és Dalmácia) vagyonszerzési képességüktől függetlenül a keresztény alattvalókkal azonos bánásmódban részesülnek.

1860. február 18: az uralkodó, helyreállítva a már az olmützi alkotmányban (1849. március 4) megadott, de a szilveszteri pátensben (1851. december 31) visszavont jogot, rendeletileg felruházta a zsidókat Magyarországon, Horvátország–Szlavóniában, a Bánát- / Temesi bánságban és Erdélyben a birtokszerzés jogával (*Besitzfahigkeit*) a birodalom egész területén, azaz lehetővé tette a zsidók szabad ingatlan tulajdon – lakás- stb. ingatlan, földbirtok stb. – szerzését. A rendelet elhárította a legfőbb akadályt a zsidók letelepedése előtt, a zsidó községeknek pedig megkönnyítette, hogy nagyobb szabású zsinagógaépítésbe fogjanak. A pesti hitközség 28 tagú küldöttsége 1860 márciusában Meisel főrabbi vezetésével hódolatát tette Bécsben Ferenc József előtt. A császár úgy nyilatkozott nekik, hogy a zsidók birtokképességének megadása az ő császári akaratát valósította meg. A zsidók ebből az alkalmából emlékérmeket verettek.

1860. október 20: Ferenc József a birodalom közjogi viszonyainak rendezése érdekében kiadta az alkotmányul szánt októberi diplomát (*Oktoberdiplom*). A pátens rendelkezései – szakítva Magyarország “jogeljátszás”-ának koncepciójával – megkezdték az abszolutista kormányzás felváltását korlátozott alkotmányos rendszerrel. Hivatalosan, politikai taktikából, nem nevezték alkotmánynak, akár ideiglenes alkotmánynak sem, de amíg hatályban volt, a közbeszéd “kis alkotmány”-ként beszélt róla. Az októberi diploma a birodalom minden királyságában és tartományában visszaállította az országgyűlést, illetve az 1848 előtti alkotmányos hatalmi és igazgatási intézményeket (Kancellária, Helytartótanács / Helytartóság stb.). A központosított hatalmi strukturát föderalizmussal társította. A Birodalmi Tanácsban magyarok is helyet kaptak.¹²⁷ Legfontosabb, maradandó rendelkezése az volt, hogy kimondta minden állampolgár törvény előtti egyenlőségét, a vallásgyakorlás szabadságát, és előírta az általános had- és adókötelezettséget. Egy további rendelet valamelyest korlátozta az addig kötelezően előírt német nyelvhasználatot az igazgatásban és oktatásban.

Az októberi diploma teret nyitott a korábbinál szabadabb politikai tevékenység előtt, hatására megpezsdült a magyar politikai élet. A magyarországi zsidók körében is újra felélesztette a magyar hazafias érzelmeket. Az Ausztriához és a német nyelvhez igazodás mint alternatíva bezárulni látszott előttük. Azok a zsidók, főként rabbik, akik az előző évtizedben Cseh- vagy Morvaországból költöztek át Magyarországra, abban a hiszemben, hogy az új helyzetben a magyarosodási láz elapad, most ismét külföldön, tisztán német ajkú községekben próbáltak új állást szerezni maguknak.¹²⁸

127 A 38 új tag közül a császár hatot Magyarországról hívott be.

128 *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 24, no. 51 (18. Dezember 1860), pp. 746–747: “Die ungarische Bewegung.”

Groszmann Zsigmond idézi¹²⁹ Jisszakhar Bär öreg lipótszentmiklósi rabbit, aki 1860 őszén egy szombaton a zsinagógából kilépve a környékbeli házakon észrevette a magyar nemzeti zászlókat: “E zászlók azt jelentik, hogy Isten meghallgatta imánkat. Az ország ismét magyar. Mily boldog ma az, ki magát ez ország fiának mondhatja. Visszatért a régi szép idő, a magyar idő.”

Zsidó oldalon sérelmet jelentett, hogy 1860 decemberében az Esztergomban tartott prímási konferencia – nem mellékesen: Deák véleményével összhangban – arra az álláspontra helyezkedett, hogy az esedékes országgyűlési választásokat az 1848. évi választási törvény (1848:iv–v. tc.) alapján kell megtartani, márpedig 1848-ban a zsidóknak, nem lévén polgárjoguk, nem volt választójoguk sem. A pesti hitközség elnöke, Schossberger Sája Wolf, titkára, Barnay Ignác kíséretében, br. Vay Miklós (1802–1894) református superintendens, udvari kancellár meghívására megjelent Esztergomban, hogy részt vegyen a tanácskozásokon, de Scitovszky hercegprímás nyersen elutasította, mondván, hogy megjelenésének nincs törvényes alapja.

1860. december 19-én Pesten Török Pál református püspök elnökletével az Európa Szállóban nagy banketten 600 vendég ünnepelte a keresztény–zsidó testvéresülést.¹³⁰ Ott volt a díszvendégek között Jókai Mór is. Nem kormányzati rendezvény volt, de annál erősebben befolyásolta a közhangulatot. Másnap, 1860. december 20-án – egy csütörtöki napon – a Dohány utcai zsinagógában is megtartották a zsidó–magyar testvéresülés ünnepét. Elhangzott Vörösmarty “Szózat”-a, a vívódó hazafiság romantikus költeménye (1836), mely Egressy Béni (1814–1851) dallamával (1843) éppen ekkor második nemzeti himnusznak számított.

1861. február 26: a februári pátens (*Februarpatent*), az októberi diplomát módosító quasi-alkotmány, félretolva a föderalizmus elvét, az abszolút központi hatalom ellensúlyaképpen a birodalomban is bevezette (volna) a parlamentáris rendszert, átvéve a magyarországi hagyomány formai kereteit, kétkamarás parlamenttel, de angol mintára az alsóházban (*Unterhaus*) a tartományokban megválasztott képviselőkkel, a felsőházban (*Herrenhaus*) a császár által kinevezett tagokkal, állami és egyházi méltóságokkal. Magyarországon az új jogrendet tiltakozással és elutasítással fogadták. A zsidók számára azonban a februári pátens azt jelentette, hogy végleg megszűnt a tilalom, mely megakadályozta, hogy közhivatalnokok, vámbérlők stb. legyenek, hogy ingatlan tulajdont szerezzenek stb.

Adolf Fischhof, a bécsi forradalom egyik zsidó főszereplője, aki börtönbüntetés után visszavonultan élt Ausztriában (Emmensdorf, Karintia), orvosi gyakorlatot

129 *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az “Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 19.

130 Ladislaus Martin Pákozdy [Pákozdy László Márton], “Juden und Christen in Ungarn nach 1526”, in: Karl Heinrich Rengstorff & Siegfried von Kortzfleisch, Hrsg., *Kirche und Synagoge* (Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1970; München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988), II, pp. 569–605, küll. p. 588.

Adolf Fischhof az 1848. márciusi forradalom időszakában

folytatva: Fischhof, “ez a nagy és független politikai gondolkodó”¹³¹ 1861-ben anonym röpiratot jelentetett meg, *Zur Lösung der ungarischen Frage* címmel.¹³² Javasolta dualista rendszer kiépítését, Magyarország teljes autonómiájával, mindkét ország részben saját parlamentáris intézményekkel, amelyek a külön-külön lefolytatott viták végén összhangba hozzák a határozatokat. A felszínen minden gon-

dolata Ausztria – az osztrák németiség – java körül forgott, de az óbudai születésű zsidó Ausztriával egyenlő félnek látta Magyarországot, és az egyenlőség elve alapján akarta rendezni a politikai helyzetet is. Fischhof politikai nézeteiben egyébként is a központban állt a nemzeti és nyelvi autonomia ügye.¹³³

Az 1861 tavaszára kiírt országgyűlési választások a zsidókban újabb reményt ébresz-

Fischhof Adolf (1860 k.) (MZsL)

131 Jászi Oszkár, *A Habsburg-monarchia felbomlása* (1929) (Budapest: Gondolat, 1982), p. 185.

132 [Adolf Fischhof & Joseph Unger], *Zur Lösung der ungarischen Frage. Ein staatsrechtlicher Vorschlag* (Wien: Wallishausser, 1861). – Magyarul: Szini Károly, *Magyar birodalom. Javaslat a magyarkérdés megoldására* (Pest: Trattner, 1866); Fenyő István, *Adolf Fischhof és a Habsburg monarchia* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2002), pp. 95–111.

133 Adolf Fischhof, *Die Sprachenrechte in den Staaten gemischter Nationalität. Nach den von – gesammelten Daten und gemachten Andeutungen dargestellt* (Wien: Manz, 1885).

tettek aziránt, hogy a magyar országgyűlés ezúttal végleg rendezni fogja polgári státusukat. Vezetőik ebben a helyzetben legfeljebb bizakodásuknak adhattak hangot, cselekednie, hangoztatták, a törvényhozásnak kell. Már csak azért is, mert a zsidóknak, mint már az előző évi primási konferencia felszínre hozta, a jogi *status quo* alapján nem volt választójoguk. Programbeszédeiben számos jelölt hangoztatta ez irányú törekvését: csíkszentkirályi és krasznahorkai gr. Andrassy Gyula (sr.) (1823–1890),¹³⁴ borosjenői Tisza Kálmán (1830–1902), később mindketten miniszterelnökök, Deák Ferenc (Pest-Belváros képviselője¹³⁵), Jókai Mór (akkor Siklós képviselője), még az emigrációból Klapka György,¹³⁶ a már hazatért Pulszky Ferenc és széki gr. Teleki László (1811–1861) (akit mágnásként Ferenc József a főrendi ház tagjául hívott meg) stb. Gr. Andrassy, a nála tisztelgő zsidó küldöttségnek: A magyar zsidók mindig kitűntek hazafiságuk által. Jókai, már mint megválasztott képviselő (1861. március 5): Vallása miatt senki se zárható ki az alkotmányból. Klapka, francia újságban: “Szégyentől kellene pirulnunk, ha az országgyűlésben csak egy magyar hazafi is akadna, ki a jogosság ezen aktusának halogatását követelné.” Pulszky, szintén megválasztatása után (jóllehet igazolt mandátuma ellenére az 1861. évi országgyűlésen nem jelent meg, és csak 1865-ben tért vissza Magyarországra): Csak ellenségeinknek lehet érdekük, hogy csupán vallásuk miatt zárjuk ki a szabadság élvezéséből testvéreinket, kik születésük, nyelvük és érzelmük folytán magyarok.

Az új országgyűlés – 1848/49 óta az első – 1861. április 2-án nyílt meg. Ferenc József Budára hívta össze, de az alakuló ülés után az 1848. iv. tc. értelmében átköltözött Pestre, egyelőre a Nemzeti Múzeumba, illetve a főrendi ház a Lloyd-palotába.¹³⁷ Az uralkodó leirata az októberi diplomát és a februári pátenst jelölte meg mint alaptörvényeket. A válasz formája körül kialakuló vita két nagy politikai táborra osztotta a képviselőket: a felirati pártra (Deák Ferenc) és a határozati pártra (gr. Teleki László, majd öngyilkossága után másodunoköccse, Tisza Kálmán); pártról csak abban az értelemben lehet velük kapcsolatban beszélni, hogy a képviselők véleménye eltért egymástól arról, mi módon érintkezzék az országgyűlés az uralkodóval: az egyik tábor a felirat – az 1848 előtti országgyűlések terminológiája szerint: *repraesentatio* – pártján állt, a másik – az uralkodó jogát elvonva – határozati úton (*resolutio*) akart döntéseket hozni.

134 1849-ben *in effigie* felakasztották.

135 Ugyanabban a kerületben, ahol az 1848/49. évi népképviselői országgyűlésben Kossuth volt a képviselő.

136 Egy nyílt levélben párizsi újságokban (1861. március 15). – Csetényi Imre, “A hatvanas évek és a zsidóság”, in: Samuel Löwinger, Ed., *Jewish Studies in Memory of Michael Guttmann – Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Guttmann Mihály emlékére / Magyar Zsidó Szemle*, 59–62 (Budapest, 1946), pp. 98–114, kül. p. 99 sk.

137 1865-ben a Nemzeti Múzeum mellett felépült az első országház a Sándor utcában (ma: Bródy Sándor utca), itt tartotta üléseit a képviselőház, a főrendi ház pedig a Nemzeti Múzeum kupolacsarnokában. 1902-ben mindkét ház átköltözött a Duna-parti új Országházba, ahol külön üléstermek álltak rendelkezésükre.

A pesti zsidók küldöttsége mindjárt április 2-án felkereste Deákot, és kérte, hogy legyen az országgyűlésben ügyük szószólója. Deák kijelentette, hogy őtőle, ki húsz éve fáradozik az igazság győzelemre juttatásán, nem kell külön kérni oly igaz ügyben való közbenjárását, mint a zsidóké. Felirati javaslata, amelyet 1861. május 3-i országgyűlési beszédében fogalmazott meg először, a magyar nemzet kívánságai között a felekezetek egyenjogúsítását is felemlítette: "Akarjuk, hogy a polgári jogok teljes élvezetére nézve sem vallás, sem nemzetiség a hon polgárai közt különbséget ne tegyen..." A határozati párt vezére kijelentette, hogy elfogadja a feliratnak azt a pontját, mely a nemzetiségek és felekezetek jogegyenlőségét kívánja, mert alig van valami kívánatosabb, mint hogy hazánk minden lakója egyenjogú legyen. A zsidók egyenjogúsításának ügye egyesítette a szembenálló két tábor, amelyek egyébként az alkotmányos rendezés programjáról eltérő nézeteket vallottak. Ebben az ügyben a politikai nemzet koncepciója volt a közös alap.

A pesti hitközség vezetésének meghívására 1861. április 16–18-án tanácskozássra gyűltek össze Pesten a zsidó hitközségek küldöttei. 19 vármegye és 9 város képviseltette magát összesen 53 küldöttel, köztük volt R. Meisel (Pest), R. Löw (Szeged), Holländer Leó (Sáros vármegye). Nem reagált a meghívásra 23 vármegye és 5 város. A háromnapos vitában¹³⁸ a küldöttek megvitatták az emancipáció aktuális esélyeit, és elhatározták, hogy ezúttal, eltérően a már háromnegyed évszázados hagyománytól, nem nyújtanak be kérvényt az országgyűlésnek. Nem kérnek olyasmit, amire a magyar zsidóság már rég rászolgált. Elhatározásukat a politikai légkör javulása indokolta, az általános reménység.

A tanácskozás második napján, április 17-én a küldöttek közül néhányan, R. Meisel, Holländer Leó és mások, külön meghívásra felkeresték nagykárolyi gr. Károlyi Eduárd / Ede (1821–1879) lakását. Károlyi gróf közvetíteni akart, kompromisszumot kialakítani. Utóbb kiszivárgott, hogy az általa meghívott zsidó személyiségek mérlegelték annak lehetőségét is, hogy az emancipáció érdekében – fejében – esetleg bizonyos reformokat hajtsanak végre a vallási törvényekben, elfogadják a zsidó bevándorlás némi korlátozását, előírják azokat a műveltségi követelményeket, amelyek esetleg csak a tanult, gazdálkodó (földbirtokos) vagy iparos zsidók emancipációját engedik meg. A kompromisszumos zsidó javaslat: (1) Vagyoni cenzus; (2) tilalom bizonyos földterületek megvásárlására; (3) nemzeti viselet és nyelv; (4) a keresztény testvérekkel "egy tálból enni"; (5) művelődési egylet a fenti célok érdekében; (6) polgári házasság. Valószínű, hogy R. Meisel volt az, aki alkuba bocsátkozott a részleges emancipációról. Neki kellett beszámolnia az előjárásnak a tanácskozás eredményeiről. Löw Lipót, aki nem vett részt a bizalmas alkudozásban, határozottan elutasította, hogy elfogadják a zsidók politikai szabadságának osztályozását vagyoni helyzetük vagy műveltségük alapján. "Adassék meg a szabadság mindenkinek, vagy

138 Jegyzőkönyvét kiadta Mezey Ferenc, "Sárga levelekből", *Magyar-Zsidó Szemle*, 11 (1894), pp. 31–35.

maradjon meg az elnyomatás mindenki számára.”¹³⁹ Nyilatkozata talmudi elv átfogalmazása volt. Az orthodoxok, utóbb: “A zsidók emancipációja csak akkor lesz valóság, ha a legalacsonyabb *Knoblauchjude* is részesül benne.” Meisel kénytelen volt kijelenteni, hogy csak magánemberként járt Károlynál, és a zsidó község végül az adott feltételek mellett nem óhajtotta az emancipáció törvénybe foglalását.¹⁴⁰

Az országgyűlési vita során számos képviselő szót emelt a zsidók emancipációja mellett, többek között br. Eötvös József, Jókai, br. Podmaniczky Frigyes (1824–1907), Szalay László (1813–1864), gr. Széchenyi Béla (1837–1918),¹⁴¹ Trefort Ágoston és mások.

Br. Eötvös: “Legyenek megnyugodva mindazok, akik más ajkúak, nem mondom: más nemzetiségek, mert ha a hazában különböző ajkú lakók vannak, de én itt más, mint egyenjogú polgártársat, más, mint magyart nem ismerek, annyiban, hogy én a fajnak említésében nem látok semmi sértést, mert van magyar faj s van más faj, de egyenlő polgárok vagyunk mindnyájan. (...) Tehát meggyőződéseim szerint nincs senki, aki a hazában lakó különböző nemzetiségek iránt más érezne, mint a legnagyobb testvériséget és jogegyenlőséget, valamint bizonyos, hogy e hazában csak hasonló polgárok vannak, és hogy éppen a tökéletes egyenlőségben fekszik a hazának érdeke.”¹⁴²

A képviselőház 1861. június 17-én Lónyay Menyhért (1822–1884)¹⁴³ vezetésével bizottságot küldött ki, hogy dolgozzon ki törvényjavaslatot a zsidók egyenjogúsítása tárgyában. A hír, melyet a Károlyi grófnál folytatott titkos megbeszélés tartalmáról megszellőztettek, igaznak bizonyult: az országgyűlési bizottság tagjai a letelepedési törvénnyel váltották volna ki a teljes emancipációt, ezt nem tervezhették volna, ha nem bírják a zsidó közösség mértékadó képviselőinek előzetes beleegyezését. Dűlőre azonban nem jutott az ügy, mert Ferenc József, nem fogadván el a felirati párt politikai programját, augusztus 21-én feloszlatta az országgyűlést. A záróülésen (augusztus 22) azonban Tisza Kálmán javaslatára a képviselőház – menteni, ami ment-

139 “Gott möge mich den Tag nicht erleben lassen, an welchem dem reichen Bruder in den Sinn kommen sollte, ein Recht anzunehmen, welches dem Armen vorenthalten ist. Man gebe die Freiheit für Alle, oder es bleibe der Druck für Alle.” Idézi: Josef Wertheimer, “Rückblicke auf das verflossene Jahr”, in: uő & Leopold Kompert, Hrsrg., *Jahrbuch für Israeliten*, 5622 (1861–1862), NF 8 (Wien, 1861), p. 8.

140 A tanácskozáson történeteket orthodox szempontból, elutasítólag összefoglalja egy anonim irat: *Die Pesther Israelitische Deputirtenversammlung im Jahre 1861 und ihre Leiter*, Nach authentischen Quellen und den Mittheilungen eines Augenzeugen bearbeitet (Frankfurt a. M.: In Kommission bei J. Kauffmann, 1862). Lásd még: *Graf Eduard Károlyi und die Judenemancipation in Ungarn nebst einem Offenen Schreiben an Dr. W. A. Meisel, Oberrabbiner der Pester israelitischen Gemeinde* (Pesth: J. Beimel und Basil Kozma, 1861).

141 Gr. Széchenyi István fia.

142 *Az 1861-ik évi magyar országgyűlés* (Pest: Osterlamm Károly, 1861), III, p. 72.

143 A Szemere-kormány pénzügyi államtitkára, később országgyűlési képviselő, pénzügyi tanácsadó Deák környezetében, majd pénzügyminiszter, gróf (1871), miniszterelnök (1871–1872) stb.

hető – határozatban mondta ki, hogy tervei közé tartozott a nemzetiségi követelések kielégítése és a zsidók egyenjogúsítása. A bécsi francia követség attaséjának emlékirata (1865) szerint "(...) sürgős feladatként jelölte meg (...) a felekezeti egyenjogúság elismerését és a zsidók elleni erőszakos intézkedések eltörlését..."¹⁴⁴

Az országgyűlés feloszlata után ismét hűvös időszak köszöntött be a magyar politikai életben, az osztrák államminiszter, Anton Ritter von Schmerling (1805–1893) centralizált, s bár ideiglenesnek tekintett, mégis közel öt évig tartó kormányzása, az úgynevezett Schmerlingi provizórium.

Hazafias istentiszteletek

Gr. Széchenyi István halálának első évfordulója alkalmából gyászistentiszteletet tartottak a Dohány utcai zsinagógában (1861. április 8). Az 1861. évi országgyűlés idején hunyt el Palóczy László, az országgyűlés korelnöke, aki az 1849:IX. tc. elfogadásakor a nemzetgyűlés korelnöke volt, és lett öngyilkos Teleki László. A magyar hazafias érzelmű zsidók körében mindketten népszerűek voltak. "Az izraeliták fő-rabbija a megholtakért mondott imájában – pünkösöd másod napján – Telekiről és Palóczyról is megemlékezett."¹⁴⁵ Teleki gyászistentisztelete 1861. június 6-án volt. Később gyászünnepeken emlékeztek meg a Dohányban br. Eötvös József (1871. február 12), Deák Ferenc (1876. február 6) és Kossuth Lajos haláláról (1894. április 5); Ferenc József születésnapjáról (1867, 1869, 1874 stb.), "Ő Felsége 25 évi uralkodásának örömnepélye alkalmával" (1873. november 29) stb.

1867-ben, amikor Ferenc Józsefet magyar királlyá koronázták, Kohn Sámuel, a Dohány utca magyar hitszónoka ünnepi beszédében óvatos, de félreérthetetlen utalást tett a múltra: "Első Ferenc József hazánk ragyogó koronáját, mely már is hatalmában volt, a nemzet kezéből fogadta. (...) A múltnak komor képére ez alkalommal utalni nem akarunk; az imént lefolyt két évtized szomorú tartalmára nem akarunk visszaemlékezni; a boldog jelen fátyolt vont rá, ne lebbentsük azt fel!" Hat évvel később, 1873-ban, amikor a király uralkodásának 25. (!) évfordulóját ünnepelte, a dátumból visszaszámolva, trónra lépését 1848 decemberétől számította. (Mint ismeretes, Ausztriában Ferenc Józsefet 1848. december 2-án koronázták meg.) A rabbi már elnézett az 1849-ben történtek fölött, a kiegyezés és az emancipáció szellemében már nem lebbentette fel "a boldog jelen" fátylát.

144 Idézi: Jean Bérenger & Kecskeméti Károly, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2008), p. 329.

145 *Hölgyfutár*, 12 (1861), p. 486.

Irányzatok elkülönülése

1848/49 eseményeit követően a magyarországi zsidó községekben heves viták folytak reformpártiak és tradícióhoz ragaszkodók között. Kolozsvár (1850), Székesfehérvár (1852), Pápa / Pupa (פופא) (1853), Makó / Mákeve (1858), Nagyvárad (1861), Miskolc (1861), Losonc (1865) hitközségeit vizsály szaggatta.

Azok a vidéki községek, amelyekben a XIX. század közepén erős meggyőződésű reform-rabbik munkálkodtak, nem adták fel az újító törekvéseket: Nagykanizsán Löw Lipót és utódjai, a morvaországi születésű Hirsch Fassel / Fassl Boskowitz (1802–1883),¹⁴⁶ Eduard Neumann / Neumann Ede (1859–1918), illetve Aradon Chorin és Steinhardt utódja, Rosenberg Sándor (1845–1909); Neumann és Rosenberg a rabbiképző mellett már egyetemet végzett, doktoráltak, az előbbi Pesten, az utóbbi Breslauban és Lipcsében; a vallási újítások melletti kitartásuk másfél-két évtized múlva a neológiába torkollott. Maga Löw Szegeden folytatta, amit korábban elkezdett. Vele a város a zsidó reformtörekvések egyik erőssége lett. Győrtött a XIX. század végén Fischer Gyula (1861–1944), aki 1905-ben Budapestre került (Dohány utca), Nagyváradon Kecskeméti Lipót (1865–1936) már a neológiától is próbált továbblépni, mindketten tudós / “Dr.” rabbik voltak.

Veszprémben a hitközségi elnök (*Rosch-hakahal / ros ha-káhál*) a pesti főrabbinak írt levelében azzal büszkélkedett (1843), hogy már öt éve van hivatalában, képzelhető, hogy “az Örökkévaló ész és bölcsességet adott neki”, ezért szép kultusztemplomot (*Cultustempel*) épített és bevezette a karéneket.¹⁴⁷ Innen egyenes út vezetett ahhoz, hogy az 1868/69. évi kongresszus után a veszprémi község a kongresszusi / neológ irányzathoz csatlakozott.

Kolozsvárt a hitközség új templomot épített. Friedmann Ábrahám erdélyi országos főrabbi avatta fel (1850), a felvilágosult eszmék híve. Nyomban ezután a község függetlennek nyilvánította magát az országos főrabbitól, értsd: az Erdélyt átfogó rabbinikus szervezettől,¹⁴⁸ és Hillél Lichtensteint (1815–1891), akkor éppen margittai¹⁴⁹ rabbit hívta meg. Lichtenstein szélsőségesen konzervatív volt, ellenezett minden modernizációs újítást: első dolga volt, hogy bezáratta a zsidó iskolát.

Székesfehérvárt a vizsály közvetlen oka, vagy csupán ürügye, egyetlen válólevél (*gét*) kiállítása volt (1852). A válólevélben – szilárd hagyomány szerint – az illető

146 Fassel, a pozsonyi jesivában Mose Szofér tanítványa, majd – mint Schwab Löw utódja – prossniti rabbi, az 1850-es évek második felében Nagykanizsán Löw Lipót utódja; több alkalommal határozottan visszautasította, hogy az osztrák hatóságok beavatkozzanak a hitközségek belső ügyeibe.

147 Szántó Eleázár, “Egy levél a régi jó időkből”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 6 (1889), pp. 238–240.

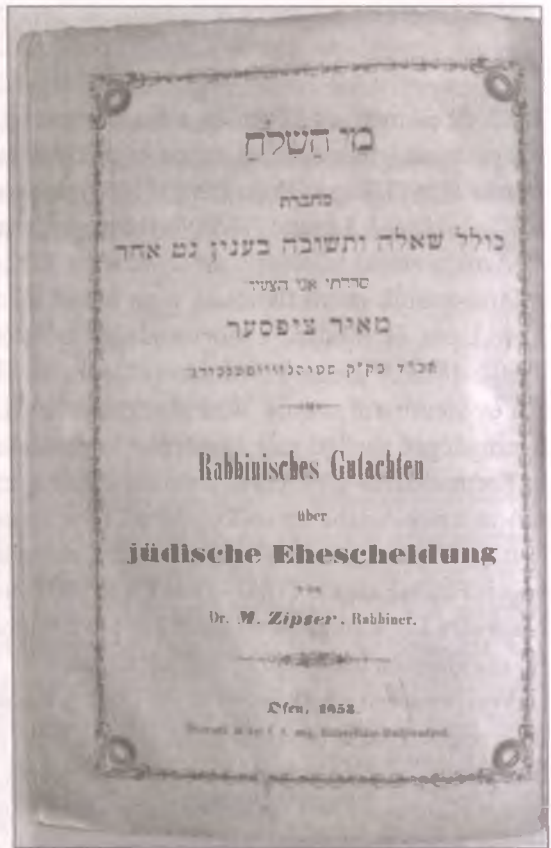
148 Erdélyben a konzervatív rabbik Friedmann főrabbival szemben működésének egész ideje alatt engedetlenséget tanúsítottak.

149 Bihar vármegyében; ma: Marghita (Románia).

“Silo vizei”, Zipser Mayer vitairata a rabbinikus válásról (1853)

község nevét a lehető legpontosabban kell írni, kiírva lehetőleg minden nevet. Minthogy Fehérvárnak latin, német, magyar neve egyaránt volt, és mindegyik több változatban is, az itteni rabbi elvől nem írt válólevelet. Ezt a hagyományt törte meg R. Majer Zipser, és a háromtagú rabbinikus bíróságba, amely előtt a válás megtörtént, bevette a saját fivérét¹⁵⁰ is. A tudós hitközségi elnök (Gottlieb Fischer) megtámadta az eljárást, R. Zipser héber nyelvű iratban¹⁵¹ válaszolt, mire az elnök egy elleniratban veszedelmes újítónak nevezte a rabbit. Az esemény feldőlt a kedélyeket a községben, és végül R. Zipser kényszerű távozásához vezetett (Rohoncra ment) (1858).¹⁵² Gottlieb Fischer folytatta

harcát a hitújítók – a hagyomány megrontói – ellen, újabb célpontja, héber nyelvű pamfletben, a breslauer *Seminar* lett (1861). A község új rabbija, Josef Guggenheimer / Guggenheimer József, “doktor-rabbi”, Samson Raphael Hirsch veje, konzervatív létére nem akarta megakadályozni a hitközség kettészakadását: 1860-ban a városban 28 taggal “szeparált község” (*Separat-Gemeinde*) alakult, az első orthodox hitközség Magyarországon. A Magyar Kancellária 1862-ben jóváhagyta a kiválást,¹⁵³ azon feltétel mellett, hogy “új vallás felállítása nem céloztatik”. R. Hirsch a fehérvári előljárókat idézi a *Jeschurun*-ban: “Szilárdan meg vagyunk győződve arról, hogy leválásunk

150 Marcus Zipser, Goldziher Ignác első héber tanítója.

151 Maier Zipser, *Vertheidigung einer vorgenommenen Ehescheidung* (Stuhl-Weissenburg: Sammer's Buchdruckerei, 1852); uő, מחברת כלל שאלה ותשובה בענין גת אחד, (Buda: K. k. ung. Universitäts Buchdruckerei, 1853).

152 Öregkoráról Rohoncon meleg szavakkal írt Radó Antal (1862–1944) műfordító, irodalomtörténész, a parlamenti gyorsíró iroda vezetője, akinek apja ugyanott volt tanító, in: *Évkönyv, 1911* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1911), p. 307 sk.

153 78993.

a zsidóság számára nemcsak nem zavart keltő (*betrübend*), hanem hogy éppen a mi leválásunkkal a zsidóság azon győzelmeinek egyikét ünnepli, melyeket hívei a törvény iránti hűséggel (*Gesetzestreue*) bármikor megszerezhetnek neki.”¹⁵⁴

A “maradék” – a község többsége – 1864-ben új zsinagógát épített, felavatására Majer Zipsert kérte fel, elégtétel volt ez a rabbinak, mert a templomot az ő szellemében rendezték be. Az 1868/69 után a kongresszusi / neológ irányzathoz csatlakozó hitközséget néhány éven át Kohut Sándor / Hanokh Jehuda Kohut / Alexander Kohut (1842–1894) vezette, már akkor kitűnt rabbinikus tudományával, majd utána, 1888-tól, Steinherz Jakab (1856–1921).

Nagyváradon Jisraél Jichak Aharon Landsberg / Landesberg Izrael Izsák Áron (1803–1879),¹⁵⁵ a község 1853-ban megválasztott rabbija, aki R. Mose Szofér jesivájában megkapta a kivételes kitüntetésnek számító *morénu* címet, nem akarta megengedni, hogy a hitközség újításokat vezessen be az imarendben. A változtatás hívei külön hitközséggé alakultak, “magyar zsidó község” névvel. A Helytartótanács az anyahitközség panasza nyomán kötelezte őket arra, hogy visszatérjenek, de kimondta, hogy a hitközség köteles fenntartani azt az új templomot is, amelyet a feloszlott “magyar zsidó község” rendezett be (1863). Landsberg rabbinak az orthodox tábor szemére vetette, hogy leányát hitszónokhoz adta feleségül, R. Hillél Lichtenstein emiatt bűnösnek (*pose*) nyilvánította. Ennek ellenére az 1868/69. évi kongresszus után Nagyvárad szilárdan megmaradt az orthodox táborban.

Miskolcon az újonnan (1863) épített templomban a tekintélyes öreg rabbi, Jehezkiél Mose Fischmann (1794–1874), a hagyomány fenntartása mellett érvelő és hitet tevő iratában hozzájárult,¹⁵⁶ hogy a nagyünnepeken kórus énekeljen (*Chorschul*). A községben hitszónokot alkalmaztak, és a Tóra-olvasó emelvény (*bima / almemor*) nem a terem közepén, hanem – az újítók szokása szerint – a Tóra-szekrény közelében állt. De a régi templomot továbbra is fenntartották, hogy akik ragaszkodnak a hagyományos formákhoz, azt látogathassák. Hillél Lichtenstein, akkor éppen szikszói rabbi, összefogva Hajjim ben Mordekhaj Efraim Fischl Szofér / Sussmann / Joachim Schreiber – akkor sajószentpéteri, később munkácsi, majd pesti orthodox – rabbi-val, a sátoraljaújhelyi tanácskozáson, amely a nagymihályi rabbi-gyűlés egyik előkészítő megbeszélése volt, 1864. március 1-jén az új templomot vallási tilalom (*isszur*) alá

154 “Zwei Aktenstücke aus dem jüngsten jüdischen Gemeindeleben”, *Jeschurun*, AF 8, no. 1 (1861–1862), pp. 34–47; az idézet: p. 38.

155 Munkája: *A Talmud erkölcsana. Theologiai előadás. A nagyváradai rabbi tanodában tartotta* – -. Magyarította Diamant Mór (Nagyvárad, 1876). – Életrajzához lásd Lakos Lajos, *A váradai zsidóság története. Hiteles levéltári adatok alapján* (Nagyvárad: Nagyvárad-Nyomda és Újságvállalat, 1912), p. 213 sk.

156 “דברי שלום ואמת / Divré salom ve-emet”, *Ben Chananja*, 8 (1864), col. 213–215. Angol fordításban közli: Howard N. Lupovitch, *Jews at the Crossroads: Tradition and Accommodation during the Golden Age of the Hungarian Nobility, 1729–1878* (Budapest – New York: Central European University Press, 2007), pp. 269–272.

helyezte, Fischmann rabbit pedig *hérem*-mel sújtotta, vén pártütőnek (*zoken mámre / zakén mamré*, “lázadó öreg”) nevezte.

Losoncon az új templomban épült női karzat (*ezrat nasim*) rácsozatának magassága és sűrűsége miatt támadt viszály a hitközség és a rabbi (Singer Jakab) között (1865).

Pápan a zsidó temető sírköveinek feliratai körül tört ki a viszály. A hitközség vezetői nem járultak hozzá (1853) ahhoz, hogy a sírkövekre a héber felirat mellett németül is felírják az elhunyt születési és halálozási adatait, azzal az érvel, hogy a polgári keltezésben a hónapnevekkel pogány istennevek¹⁵⁷ is a sírkőre kerülhetnek, márpedig ez bálványimádás (*avoda zára*). Az illető a vármegyei hatóságok előtt tiltakozott, és azok az elöljárók ellen döntöttek.

Kassán felépült az új zsinagóga (1867), de berendezése miatt a konzervatív hívek nem voltak hajlandók ott imádkozni. Itt is R. Hillél Lichtenstein szította fel a kedélyeket. Az ellenfelek megbékítésére br. Eötvös vallás- és közoktatásügyi miniszter elküldte a városba megbízottját, Mordekhaj Hirsch / Hirsch Márk óbudai rabbit, aki történetesen Fischmann miskolci rabbi veje volt, és mérsékelten orthodoxnak számított.¹⁵⁸ A másik oldalon – ez már 1868-ban történt – a “Hitór Egylet” avatkozott be a vitába.

Ez a néhány példa jelzi, hogy a hagyományhoz ragaszkodók és az újítani akarók közötti ellentétek kiváltó oka jellegzetesen a XIX. századi reformprogram különböző elemei voltak: a *bima* áthelyezése a Tóra-szekrény elé, a nők elkülönítésének mérséklése, nyelvhasználat (magyar prédikáció), kórus a szertartásban stb. Az eseti megoldásokban már kirajzolódtak a későbbi “nagy szakadás” törésvonalai.

A Schlesinger nyomda

1852-ben (március 1) Alexander Bach belügyminiszter – egy korábbi (1846) osztrák rendelkezés kiterjesztésével – megtiltotta, hogy külföldön készült héber nyelvű imakönyveket vagy egyéb zsidó vallási iratokat hozzanak be Magyarországra. Ezzel II. József egykori rendelkezése az ellenkezőjére fordult át. E korlátozással a zsidó vallási élet fenntartásában fontos szerephez jutott a Schlesinger nyomda. Joseph Ginz

157 Ti. római istenek, amelyek nevét a naptár több hónapja viseli (Janus, Mars), illetve istennek nyilvánított emberek: Julius (Caesar) és Augustus (Octavianus).

158 Hirsch Márk jelentése: *רבֵּי שְׁלוֹם וְאַמֶּת* (*Szavai a béke s az igaznak*). Vallási szempontból való véleményes jelentés, a kassai izr. hitközségben kitört pártoskodásra vonatkozólag; a hazai zsidóság közt általában észrevehető szétszakadási vágy jogosultságának megvilágításával, melyet a 10689/867 sz. alatti kiküldetése folytán, a m. k. nagyméltóságú vallásügyi Ministeriumnak felterjesztett Hirsch M., Ó-Budai főrabbi (Pest: Gyurián és Deutsch Mór Nyomda, 1868) (héber, magyar és német nyelven).

Schlesinger (1790–1871) Bécsben, 1858-ban nyitotta meg nyomdáját. A magyarországi Jaffe / Güns / Éger / Eiger / Schlesinger családból származott. Ősök Mordechai (Marx) Margolies (?–1683) volt, a bécsi zsidó község utolsó elöljárója, aki a kiűzetés után Kőszegen települt le, Bécs alatt, a város felszabadítására érkező Sobieski katonái ölték meg, fiai Eisenstadtban mint katonai szállítók működtek, III. Károly és Mária Terézia privilegiumával. Apja Szimha Bunim ben Mose Éger (1770–1829) nagymartoni (Mattersdorf) rabbi (1810–1829), R. Akiva ben Mose Éger öccse.

A XVIII. század végén tört be a héber könyvnyomtatás és könyvkereskedelem piacára, nem függetlenül II. Józsefnek a zsidó könyv-forgalom ellenőrzését célzó rendelkezésétől, egy keresztény nyomdász, a bécsi Anton Edler von Schmid (1765–1855). Tanult és jól tudott héberül, Lembergben sajtátította el a héber könyvkiadás fortélyait, saját nyomdájában (1800) jól felkészült zsidó korrektorokat (szerkesztő) és szedőket alkalmazott. A Talmudtól kezdve a *Sulhan arukh*-on át imakönyvekig minden héber könyvtípust raktáron tartott. Támogatta az új héber irodalmat. Könyvei művészileg is értékelhetők ma is. Osztrák nemességet kapott. A bécsi telephely mellett filiálét tartott Pozsonyban is. A XIX. század elején a magyarországi zsidók körében határozott meggyőződés volt, hogy Schmid az osztrák hatóságoknál érte el, hogy a zsidók csak az általa kiadott imakönyveket használhassák. Anton Schmid halála után a nyomda és könyvkereskedés egy ideig mint „Die vormals Schmid'sche Buchdruckerei” működött tovább; itt jelentek meg R. Moses Schreiber, a *Hatam Szofér* responsumainak postumus kötetei.¹⁵⁹

Schlesinger egyszerű imakönyveket és egyéb, nagy példányszámban eladható vallásos könyveket adott ki, olcsón, rendszeres utánnyomással. Könyvei tömegigényt elégítettek ki. Szállított Európa több országába és Észak-Afrikába. A vallási könyvek piacáról kiszorította mind a – korábban verhetetlen – bécsi Schmid, mind a pesti Egyetemi Nyomda kiadványait. Pesten a Király utca elején, az Orczy-ház földszintjén volt a boltja és lerakata. Imakönyvei a mai napig megtalálhatók az egykor az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó városok zsinagógáinak porral lepett könyvespolcain.

Ben Chananja

A *Ben Chananja*, Löw Lipót első kísérlete nemzetközi érdekű magyar zsidó folyóirat kiadására (Lipcse, 1844), ugyanúgy, mint itthon *A Magyar Zsinagóga* (1847), kudarcot vallott. Mint szegedi rabbi újrakezdte: változatlanul a *Ben Chananja* címmel, változatlanul németül. Hananja, Dániel könyvében, a Nebúkhadreccar által neki felkínált

159 – Schmid személyéhez lásd Raphael Julius, „Anton von Schmid: Royal Printer and Nobleman”, *Jewish Book Annual*, 51 (1993), pp. 195–202.

A Ben Chananja új sorozat első kötetének címlapja (1858)

A Ben Chananja utolsó számának fejléce (1867. december 15.)

udvari karrier előnyeiről lemondva, és minden veszélyt (tüzes kemence) vállalva, tártsaival együtt hűséges maradt zsidó hitéhez és a zsidó életmódhoz (étkezés).

Löw a folyóiratból 1858-tól havi, 1861-től heti, 1865-től kétheti megjelenéssel összesen 10 évfolyamot adott ki,¹⁶⁰ a szemle 1867-ben szűnt meg. Alcímei jelzik

160 "Die Mission Ben Chananja's", *Ben Chananja*, 4 (1861), col. 443–445. – Haraszti György, "A Ben Chananja szerkesztője. Ecsetvonások a zsurnaliszta Löw Lipót arcképéhez", in: Zombori István, szerk., *A szegedi zsidó polgárság emlékezete* (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1990), pp. 61–78; új lenyomatban in: uő, *Két világ határán* (Múlt és Jövő Könyvek / Magyar Zsidó Történelem) (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, é. n. [1999 k.]), pp. 220–238; Michael Jacoby, *Ben*

a terjesztési lehetőségek és részben a program módosulásait: “Monatsschrift für jüdische Theologie”, “Zeitschrift für jüdische Theologie”, “Wochenblatt für jüdische Theologie”, “Zeitschrift für jüdische Theologie und für jüdisches Leben in Gemeinde, Synagoge, und Schule”. A *Ben Chananja* egyéni kezdeményezés volt, személyes erőfeszítés kellett hozzá, még ha a szegedi hitközségben szilárd háttér állt is Löw rabbi mögött. A magyarországi zsidó nyilvánosság megteremtését, a német nyelvű zsidó világgal való kapcsolattartást szolgálta. Főként a művelt rabbiknak szólt. Egy időben a legfőbb fóruma volt a magyarországi zsidó nyilvánosságnak. Az első három kötetben csak a zsidó tudomány kapott teret, és legfeljebb híranyag zsidó hitközségekről, Magyarországon és külföldön.

1861-ben, amint a politikai helyzet megengedte, Löw a *Ben Chananja* lapjain tárgyalni kezdte a magyarországi zsidóság polgári státusát: “Ma Magyarország az egyetlen alkotmányos ország Európában, ahol a zsidókra vonatkozólag olyan megszorító törvények vannak érvényben, melyek még a boszorkányperek idejéből származnak...”¹⁶¹ Folyamatosan hozzászólt aktuális politikai vitakérdésekhez a zsidók emancipációja tárgyában, élesen bírálva minden olyan nézetet, hangoztassa bárki, amely nézet hátrányos lehetett a zsidók ügyére.

Cikkeket közölt biblikus témákról, zsidó régiségekről, történelemről, héber filológiai tárgyokról, a zsidó liturgiáról, etikáról, de ismertette a zsidókat érintő rendeleteket, közölt hitközségi híreket, beszámolt az emancipációs törekvésekről. A folyóirat profiljának szélesedésével két évben külön tudományos mellékletet is kiadott (1866, 1867).¹⁶²

A liturgikus reformtörekvések történetét Chorin Áron terjedelmes életrajzában maguknak a reformoknak az érdemi tárgyalásával bővítette, de külön értekezést szentelt az orgonának, a rabbi öltözkének, a zsinagógában a nőket elválasztó rácsnak, a zsinagógai éneknek, a szombati utazás tilalmának, a zsidó egyleteknek stb., írt a haszidokról, a szombatosokról, az emancipációs mozgalom történetéről. Reformmer volt, de azokat a szervezeti újításokat, amelyek az irányzatok közötti szakadáshoz vezettek, nem támogatta: a zsidó egység híve volt.

A *Ben Chananja*, ami egykor folyóirat volt, az ma – reprint és mikrofilm kiadásban – egyértelműen könyv: személyes hangú *Lesebuch / text-book* a XIX. századi zsidó szellemi életről.

Chananja: Eine deutschsprachige Zeitschrift von Leopold Löw. Inhalte, Autoren, Rezipienten, 1858–1867 (Uppsala, 1997) (MS).

161 “Die ungarischen Munizipien und die Juden”, *Ben Chananja*, 4 (1861), az idézet: col. 1; új lenyomatban in: uő, *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1898; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), p. 460.

162 Ezt a hagyományt elevenítette fel később a *Magyar-Zsidó Szemle*.

Néhány évvel Löw Lipót halála után Szegeden fia, Löw Immanuel kapta meg a rabbi-széket (1878. szeptember 8).¹⁶³ Apjának cikkeit, többségükben a *Ben Chananjából*, utóbb külön kötetekben gyűjtötte össze.¹⁶⁴

Löw Lipót vitája Trefort Ágostonnal

Trefort Ágoston előadása a magyar társadalmi osztályokról a M. Tud. Akadémián (1862. december 1)¹⁶⁵ a magyar társadalmat négy osztályra tagolta: parasztok, urak, kézművesek és zsidók. A zsidóság egyik rétege, fejtegette, rossz tulajdonságainál fogva káros hatással van a népre; a zsidóság még mindig németül beszél, nincs önérzete, becsületérzése, konzervatív. A zsidókon belül megkülönböztette a “vagyonosabb s felsőbb osztály”-t és “az alsóbb osztályú zsidók”-at. “A vagyonosabb s felsőbb osztályok főleg kereskedők s pénzüérek, s ezek és a keresztény kereskedők közt nem létezik semmi lényeges különbség, itt a jó és a rossz oldalak közösek, s a hatás a társadalomra nézve ugyanaz. (...) Ártalmas befolyása van azonban a népre azon alsóbb osztályú zsidóknak, kik a legrosszabb árukat drágán árulva, kóborolva és házalva, a népet százféle módon demoralizálják. A specifikus zsidóság ennyiben társadalmi állapotainkra ártalmas hatást gyakorol.” Trefort csak a “vagyonosabb s felsőbb osztályok” befogadását tartja hasznosnak: “(...) ezeket kell magunkhoz emelni azért, hogy őket minden jogainkban részesítsük, pótlékul tőlük követelvén, hogy faj és vallás rokonaikra aképp hassanak, hogy a keresztény társadalom erkölcsiéhez és szokásaihoz simulva, a csereberélésről s olyan kereskedelmi praktikákról lemondva, a földet míveljék s kézműveket gyakoroljanak. Tehát emancipáljuk a zsidókat, ne titkoljuk azonban bármi liberális álszégyenből hibáikat, s követeljük tőlük, hogy mondjanak le régi nézeteikről, s a felsőbb zsidó osztályoktól követelnünk kell, hogy hassanak alsóbb osztályaik átalakulására.”¹⁶⁶

163 A berlini rabbiképző intézet (a *Hochschule*) diplomájával kezében.

164 Leopold Löw, *Gesammelte Schriften*, hrsg. von Immanuel Löw, I–V (1889–1900; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979).

165 Trefort Ágoston, “A társadalom tudománya és Riehl munkái”, *Budapesti Szemle*, 6. évf., vol. 16, no. 53 (1862), pp. 291–304; új lenyomatban in: uő, *Emlékbeszédek és tanulmányok* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1881), pp. 211–233. – Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1987) müncheni egyetemi tanár, szociológus és író *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Social-Politik* (Stuttgart: J. G. Cotta, 1854–1855) című könyvéről van szó. A könyv 1861-ben 5. kiadásban jelent meg, a nemzetiszocialista Németországban is több kiadása került forgalomba (1935, 1939, 1944); erről, persze, Trefort nem tehet. A könyvet napjainkban is kiadják és használják.

166 A két idézet Treforttól: *Budapesti Szemle*, vol. 16, no. 53 (1862), p. 303 sk.; mindkettőt idé-

Trefort előadását nagy felzúdulás fogadta. Löw Lipót, aki frontális támadásnak tekintette a zsidóság ellen,¹⁶⁷ hosszú cikkben válaszolt rá, egyebek mellett azzal érvelve Trefort állításával szemben,¹⁶⁸ hogy számos jó magyar arisztokrata van, aki egyáltalán nem tud magyarul beszélni, Szegeden a nem zsidók is németül vezetik üzleti könyveiket, Pozsonyban csak német nyelvű napilap jelenik meg stb., ezzel szemben igen sok zsinagógában magyar hitszónoklatot tartanak. Meisel rabbi a Dohány utcai zsinagógában szállt vitába Treforttal; Löw is, ő is németül. Mellékesen, az érv, talán magának Löw rabbinak a tudta nélkül, hallgatólagosan szembeszegül azzal a magyar romantikában gyökerező gondolattal, amely annak idején gr. Széchenyi István nevével szállóige-tömörséggel rögzült a köztudatban: "Nyelvében él a nemzet."¹⁶⁹ Vörösmarty 1848-ban kétségbe vonta (#137/n), hogy a zsidók nyelvi nemzet volnának: "Zsidók-e ezek? Zsidóul talán minden századik tud: tehát nem nemzetiségüket féltik. Ők vallási szertartásaikat féltik." A modern polgári nemzet nem redukálható sem a származási, sem a nyelvi közösségre.

Br. Eötvös József régi és közvetlen munkatársát a közvélemény zsidóellenesnek könyvelte el. Öt év múlva, 1867-ben, az országgyűlési választások előtt, Gyomán, Trefort mint képviselőjelölt programbeszédében már egészen más hangot ütött meg: "Szóltam egykor a zsidóság hibáiról, és sok kellemetlenséget okoztam magamnak – de éppen ezért jogosítva vagyok most egyenesen kimondani, hogy a zsidóság polgári és politikai egyenjogúsága felett többé vitázni vagy azt még továbbra halasztani nem lehet." Trefort az országgyűlésben is kiállt a teljes és feltétel nélküli emancipáció ügye mellett.

---

zi: Nathaniel Katzburg, *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon* (Hungaria Judaica, 14) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999), p. 55 sk.

167 Az volt, nem kétséges. Goldziher a Naplóban jól érzékelt, hogy br. Eötvös utódjában, Trefort miniszterben zsidóellenes indulatok munkálnak, Antiochus Epiphanesnek nevezte... "a gonoszság papja, ki fiatalok tucatjait vonszolta a keresztelõmedencéhez". Közbeszéd tárgya volt, hogy zsidó tudósoknak Trefort csak a keresztlevél bemutatása után adott egyetemi tanári ki-nevezést.

168 Leopold Löw, "Die ungarischen Juden vor dem Forum der ungarischen Akademie. Offenes Sendschreiben an den Akademiker August Trefort", *Ben Chananja*, 5 (1862), col. 425–430; új lenyomatban in: uó, *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1898; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 481–495.

169 A mondás szó szerint eredetileg Kőváry László (1819–1907) erdélyi politikus- és történetu-dóstól való, *Székelyhonról 1841* című könyvéből (1842).

Az újítók ellen

A konzervatív irányzat egyik korai hangadója volt Méir ben Jehuda Leib Eisenstadter / Eisenstatt / Majer ben Júda Leib Eisenstädter / a MAHARAM AS¹⁷⁰ (1786–1852).¹⁷¹ A mattersdorfi jesivában R. Mose Szofér tanítványa volt, 1806-tól Baján, 1815-től (Balassa-) Gyarmaton volt rabbi,¹⁷² majd – még mestere életében – meghívták Ungvárra (1835). Vele kezdődött Mose Szofér konzervativizmusának terjedése Északkelet-Magyarországon. Nagy jesivát tartott, hevesen ellenzett minden vallási újítást, responsumaival széles körű kapcsolatokat épített ki az egész országban. Nem kifogásolta, hogy a zsidó iskolákban a szükséges mértékig világi tárgyakat is tanítsanak, de ezeket kizárólag nem zsidó tanítókra bízta volna: ez nem jelentene veszélyt a zsidó hitre nézve. Az Ausztria elleni 1848/49. évi háború után – sok magyarországi rabbival együtt – azt remélte, hogy az osztrák hatóságok helyreállítják a korábbi állapotokat, s ezzel együtt osztrák segítséggel el lehet majd hallgattatni a reformpárti rabbikat is. Igen tartott Samson Raphael Hirsch befolyásának terjedésétől. Halála után fia, Menahém ben Méir ASCH / Eisenstädter (1808–1869) apja szellemében töltötte be az ungvári rabbinátust.

Az elkülönülés híveinek élén Hillél Lichtenstein, Hajjim ben Mordekhaj Efraim Fischl Szofér / Sussmann / Joachim Schreiber és R. Lichtenstein veje, Akiva Joszéf Schlesinger álltak. A hosszú folyamat mesterei ábrázolása az eredeti források – nagyobb részben héber nyelvű halákhikus szövegek és emlékiratok, illetve az egykorú német nyelvű zsidó sajtó – alapján Jacob Katz könyve: *Végleges szakadás: Az orthodoxia kiválása a hitközségek egységéből Magyarországon és Németországban* (1993).¹⁷³ A héber cím első szintagmája magyarul pontosan: „a szakadás / törés, amely nem illeszthető össze” (הקרע שלא נתאחד). A formula forrása II. Kir. 2,12 (Élijáhu égbe ragdatatásának története, konkrétan: a próféta köpenye, amelyet utódja, Elísa kettészakított).

Mindenfajta újításnak és maguknak az újítóknak az intézményes elítélését Reb Hillél / Hillél Lichtenstein szorgalmazta a legerélyesebben. Fáradhatatlanul járta az országot, hogy a rabbik körében híveket gyűjtsön nézetei mellett. Beszélt, írt, szervez-

170 Gyakran a németes írásmóddal: ASCH.

171 Későbbi állomáshelyeiről nevezték Méir Gyarmath és Méir Ungvárnak is.

172 Baján Schwerin-Götz javára mondott le a rabbi-állásáról.

173 A könyvcím angol fordítása: *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-century Central European Jewry* (Hanover – London: Brandeis University Press / University Press of New England, 1998); a magyar kiadásban: *Végzetes szakadás. Az orthodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban* (H. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 1999) (a magyar változat a fordítás és szerkesztés gondatlansága miatt jóformán használhatatlan). Ács Gábor & Haraszti György előző, laza fordítása, *Múlt és Jövő*, ÚF 7, no. 2 (1996), p. 35: „A begyógyíthatatlan szakadás”, tartalmilag közelebb áll az eredetihez, de képzavar.

kedett, hogy elérje az újítók teljes kiközösítését. Ha a rabbi "kórtemplom"-ban (*Chor-schul*) imádkozik, ti. ahol a szertartás során kórus énekel, vallási döntéseiben nem lehet megbízni; ha metsző, az általa vágott állat nem fogyasztható; ha Tóra-írnok, az általa írt *mezusa* és *tefillin* nem használható (*pászul*). Azokkal, akik az újításokat elfogadják, nem szabad üzleti kapcsolatot tartani, nem szabad köszönteni őket.

A vallási újításokkal együtt az orthodoxia bírálta, bizonyos értelemben elutasította az emancipáció felé tett lépéseket is,¹⁷⁴ mert a teljes beilleszkedés a többségi társadalomba – mint helyesen vélte – óhatatlanul a szigorú vallási szokások módosulásához, fellazulásához vezet.

Az orthodoxia – maga R. Lichtenstein – 1864-ben váratlanul kiásta a feledésből R. Mose Szofér irataiból azt a néhány mondatot, amelyben a zsidók nyelvhasználatáról nyilatkozott (#112), és olyan jelentőséget tulajdonított nekik, mintha a Hatam Szofér egyetemes vallási törvényt fogalmazott volna meg, amikor tiltotta a héber és a jiddis helyett "idegen" nyelv használatát a liturgiában és a zsidó vallási életben.

Akiva Jozsef Schlesinger (1837–1922) a magyarországi szélsőséges orthodoxia / ultra-orthodoxia nagy hatású publicistájának nevezhető. Pozsonyban született, a Hatam Szofér tanítványának tekintette magát, jóllehet példaképét személyesen nem ismerhette. Hillél Lichtenstein leányát vette feleségül. *Széfer lév ha-ivri*, "A zsidó szív könyve" (1863) címmel terjedős kommentárt írt a Hatam Szofér pár sornyi úgynevezett végrendeletéhez. Harcaiban a *mesannim*, "változtatók" és *mithaddesim*, "újítók" ellen nem mondott le a modern technikai eszközök használatáról sem. Szenvedélyesen hirdette, hogy a zsidóknak el kell különülniük más népektől, a diaszporában csak a jól megvont határ tarthatja meg őket zsidóknak. Az elkülönülés eszköze a nyelv.¹⁷⁵ Ókori midrásra és a Hatam Szoférra hivatkozik: "Óvakodj attól, hogy megváltoztasd a neved és a nyelved." A név a személynevet jelenti, ellenzi a héber név helyett német vagy magyar név használatát. Akinek Aharon / Áron a neve, azt ne hívják Adolfnak. A "mi" nyelvünk szerinte a héber és a jiddis, ezeket más nem beszéli, a jiddist is az Örökkévaló adta a zsidóknak, ezt beszélték már Egyiptomban, hogy nyelvük különbözzék az ország lakóinak nyelvétől. Egyiptomból azért szabadulhattak meg, mert nem változtatták meg a nevüket; a midrás változata szerint: a nyelvüket. A Tórát Izrael négy nyelven kapta, ezek a héber, az arámi, a görög és az arab (!), más nyelvre tilos lefordítani. Ha a német hitszónoklat mellett döntenek, előbb egy tudós rabbijuk lesz, aki németül prédikál, aztán jön egy tudatlan, s a végén megtörténik, hogy egy gojt választanak meg rabbinak ("Kumt oys eyn goy oyftsunemen als rav"). A ruházat megváltoztatása a szokások feladását jelenti. Minden változtatás eretnesség és lázadás. Izraelnek meg kell különböztetnie magát a gojoktól

174 Nathaniel Katzburg, "Assimilation in Hungary during the Nineteenth Century: Orthodox Positions", in: Bela Vago, Ed., *Jewish Assimilation in Modern Times* (Boulder, CO: Westview Press, 1981), pp. 49–55.

175 Gen. 11,6: "(...) egy a nép, és egy nyelvük (száfa) van mindnyájuknak..."

öltözékében, szokásaiban és beszédében. A (vallási) reform valóságos eretnokség és lázadás, amely oda vezethet, hogy (rabbiképző) szemináriumot fognak felállítani, Isten óvjon ettől.

Schlesinger 1863-ban a franciaországi *Alliance Israélite Universelle* mintájára megalapította a *Kolél ha-Ivri*, "zsidók szervezete" elnevezésű együletet, amely a zsidó nacionalizmust egyesítette az orthodox vallásossággal; a *Kolél*-t Schlesinger alijája áthelyezte Jeruzsálembe, s ott eredeti formájában 1875-ig állt fenn. A cél az Török Birodalom keretében (fél-) független zsidó állam létrehozása volt.

Az orthodoxia formálódása

Az *orthodoxia* szó görög eredetű, jelentése: "egyenes / helyes / igaz hit"; orthodox az, aki ezt az igaz hitet vallja. Az ókori kereszténységben az i. sz. II–IV. századi hitviták során alakult ki a magát orthodoxnak nevező teológiai irányzat és egyházszervezet. A zsidó hagyományból¹⁷⁶ átvett elv alapján "kerítés" -t (*szijág*) akart építeni az eredeti keresztény tanítás köré. A "kerítés" nem más, mint állandó polémia a római vagy a perzsa birodalom szellemi áramlataihoz igazodni próbáló, az újító, modernizációs törekvésekkel szemben. A kereszténység nem utasította el a modern kihívásokat, de nem a hagyomány megváltoztatásával reagált rájuk, hanem folyamatos átértelmezéssel. Ma a gyakorlatban az egykori bizánci egyház négy görög patriarchátusa nevezi magát orthodoxnak (Konstantinápoly, Alexandria, Antiokheia, Jeruzsálem), továbbá a bizánci ritust követő önálló keresztény egyházak (orosz, szerb, román), illetve a keleti keresztény egyházak: a szír, egyiptomi (kopt), ethióp, örmény kereszténység; ezekről az ötödik ókori patriarchátus, Róma, amely a többiek fölötti primátusra tart igényt, idők folyamán térítéssel úgynevezett "egyesült" (uniáta) egyházakat hasított le. Az orosz *pravoszlavije* etymológiájában is, jelentésében is ugyanaz, mint az orthodoxia.

A zsidókkal összefüggésben az orthodoxia szót csak a XVIII. század végén kezdték használni (első ismert előfordulása: 1795). A XIX. század elején már egyértelműen és egyre szélesebb körben a reform *versus* orthodoxia oppozícióban beszéltek a zsidó modernizáció két nagy áramlatáról, amely áramlatok egymással szemben folyamatosan élesedő polémiát folytattak, de ugyanakkor a maguk módján mindketten lépést tartottak a technikai, politikai, társadalmi fejlődés hozta változásokkal, sőt, hatottak egymásra is. A történetírás általában, s ezen belül a zsidó történetírás nem kevésbé, az orthodoxia és a reform zsidóság polémikus ellentétét rendszerint a konzervatív – haladó ellentétpárban szokta elhelyezni, s ezzel az orthodoxyiát negatív,

176 *Pirké avot*, 3,18 (R. Akiva mondása).

a reformot pozitív minősítéssel látja el (vagy fordítva). Löw Lipót történeti értekezéseiben orthodoxok azok, akik elutasítják a hagyomány elemeinek korszerűsítését, a (külső) tudományok módszereinek átvételét. Tény, hogy az *orthodox* megjelölés szinonimája a XIX. században, különösen Európában és Németországban, sokáig a *konzervatív* volt, ez a szótársítás azonban akkor, amikor az Egyesült Államokban felbukkant a *Conservative Judaism* kifejezés, jogosulatlanul vált. Az elfogulatlan történész az orthodoxia és a reform irányzatok, különösen a mérsékelt reform irányzatok, XIX. századi történetében, a ritusban, tanokban, jelképekben egyaránt, inkább a tipológiai különbségeket látja, mindkét irányzat igazodott a külső körülmények változásaihoz, de különböző, esetenként diametrálisan különböző, elvek alapján, és eltérő eredményekkel.

A terminológia megbeszéléséhez hozzá kell fűzni, hogy az orthodox irányzat Magyarországon szívesen használta a שימורי הדת, „hitőr(ök)” és az עדת יראים, „(isten)félők gyülekezete” elnevezéseket. Az 1870-es évektől kezdve hivatalos elnevezésükben héberül is megjelent az *orthodox* szó, rövidítve (orth.), a héberben is latin írásmóddal (עורטה vagy עורטח). Annak ellenére, hogy a héber írás lehetővé – sőt, egyszerűbbé – tette volna a kiejtésnek megfelelő *ortodoksz* szóalak használatát,¹⁷⁷ a hitközségek önnevezésükben következetesen ragaszkodtak az *autonom orthodox*, rövidítve *aut. orth.* (אוט. עורטה) kifejezéshez. A görög szó *h* betűjének következetes – bár a héberben sajtáságos módon hol a *hé / ה*, hol a *hét / ת* betűt használó – kiírásával is jelezték klasszicizáló konzervativizmusukat. Hivatalos nevük magyarul „autonóm hittörvényű zsidó hitfelekezet” volt. Héberül egyszerűbben „istenfélők” (*jeréim*) vagy „törvény(tisztelők)” (*dati*). Az autonomia jelentette, egyrészt, a vallás hagyományos gyakorlásában a belső függetlenséget; másrészt, a hitközségek függetlenségét egymástól, a hierarchikus szervezet elutasítását; harmadrészt, a reformerek vagy neológia – a másik zsidó irányzat – teljes elutasítását. Az *aut. orth. izr.* hitközség elnevezés az 1868/69. évi zsidó kongresszus óta magyarországi jellegzetesség volt.

A XIX. század közepén a halákhikus szigor egyik kristályosodási pontja – mint korábban a kecsege – immár a hízott liba lett. Zsidó háztartásokban szívesen fogyasztották a mesterségesen tömött libát, bőséges zsírja és méretes mája miatt. A mesterséges tömés során esetleg megrepedhet az állat nyelőcsőve, és ez a halákhikus előírások szerint alkalmatlanná teszi a fogyasztásra. A széles körben elterjedt gyakorlatot a XVI. században R. Mose Iszerlesz krakkói rabbi alapozta meg azzal, hogy a nyelőcső gondos vizsgálata után engedélyezte a hízott liba felhasználását. Ezt a megszorítást a Hatam Szofér is elégségesnek tartotta. R. Hillél Lichtenstein szigorúbb volt, mint egykori mestere: kategorikusan elutasította a hízott liba kóser vágását. Kolozsvárt, ahol R. Hillél Lichtenstein egy időben községi rabbi volt, éppen ez

177 A magyar helyesírás abban az időben a görög eredetű szavaknál a *théta* (θ) átírásában ragaszkodott a *th* betűkapcsolathoz, a *h* betűt számos szóban csak az újabb keletű helyesírási egyszerűsítés dobta ki belőle. (Magam, mint látható, igyekszem tartani a görögös írásmódot.)

a szigorúság szolgált ürügyül ahhoz, hogy a hitközség, amely lassan a vetélytársa, R. Friedmann Ábrahám befolyása alá került, felmondja a szerződését, és elkeresse.

Az orthodoxia éberén figyelt minden új jelenséget, és kialakította ítéletét. Amikor a "kínai" tyúkok megjelentek a pesti vásárcsarnokokban, az Egyetemi Nyomda azonnal kiadott egy rövid héber nyelvű tájékoztatót a metszőknek (1861).

Orthodox rabbik a császárnál

Évtizedek óta heves indulatokat kiváltó ügy volt a rabbiképzés, ekörül most még szenvedélyesebben csaptak össze egymással a két irányzat szellemi vezeterei. Megin-
dult a hagyományhoz ragaszkodó rabbik tiltakozásának szervezése az újítások és az újítók ellen. A háttérben nagyobb árnyak álltak: a zsidó élet elmagyarosodása, amely az orthodoxiát fenyegette, s ezért az orthodoxok az 1860-as években erősen Habsburg-pártiak voltak, szemben a magyar nemzeti törekvésekhez húzó reformerekkel, újítókkal. Az orthodoxok korán támadtak, és a tervek előrehaladásával párhuzamosan folyamatosan ellenzői voltak a rabbiképzés újjászervezésének. Annak idején R. Méir / Majer ben Júda Leib Eisenstädter / a MAHARAM AS (Ungvár), a *Hatam Szofér* volt tanítványa levelet írt a Debrecenben üléselő *Vertrauens-Kommission*-nak (1850), s ebben nyomatékosan kérte őket, álljanak el a Rabbiképző romboló hatású tervétől. A megújítást akarók 1862-ben egy memorandumot dolgoztak ki, azt javasolva a kormánzatnak, hogy az Iskola-alapot erre a célra használják fel.

A konzervatív szervezkedés Kismartonban kezdődött. Isac Noa Mannheimer egy nyilatkozatára, melyben a bécsi rabbi kijelentette, hogy a zsidóságban nincsenek szekták, 1864 januárjában Azriél Hildesheimer kismartoni rabbi is nyilatkozatban reagált, kifejtve, hogy a zsidóságban igenis van orthodox irányzat, azok alkotják, akik a Talmud szabályai szerint élnek, s ők csak akkor tudnak eleget tenni lelkiismeretük parancsának, ha községük megteremti számukra a lehetőséget a vallási törvények szigorú megtartására. Aki az írott és szóbeli tanból csak egy tételt is tagad, az tagadja az egész Szinaj-hegyi kinyilatkoztatást. Ezzel a kijelentéssel R. Hildesheimer közvetett módon a külön orthodox zsidóság létét állította. Nyilatkozatához 121 rabbi csatlakozott, köztük 85 Magyarországról, R. Júda Aszód / Aszád dunaszerdahelyi, R. Jeremia Löw / Löw Jeremiás (1811–1874) sátoraljaújhelyi, R. Menahém ben Méir Eisenstadt / Eisenstädter / MAHARAM AS / ASCH (1808–1869) ungvári rabbi. Utóbbi, R. Méir Eisenstadt / Eisenstädter fia, 1864-ben, amikor a Rabbiképző korábbi tervei ismét napirendre kerültek, intelem gyanánt közzétette apja egykori levelét.

Először csak 4 rabbi ült össze tanácskozássra Sátoraljaújhelyen (1864. március 1–2), majd R. Júda ben Jisraél Aszód / Aszád elnöksége alatt, március 18-án, Nyíregyházán, már 18 emelte fel tiltakozó szavát a rabbi-szeminarium terve ellen. Az ott

megfogalmazott határozatot rövid időn belül összesen 91 rabbi írta alá. Naftáli ben Mordekhaj Efraim Fischl Szofér (1819–1899) pécs-újfalusi rabbi prédikációjában a Tórát szólította meg: öltön gyászt, mert romlás fenyegeti.

A nyíregyházi gyűlés elhatározta, hogy magához Ferenc Józsefhez fordulnak a terv megakadályozása érdekében. Hét tagú küldöttséget választottak, hogy személyesen adják át a 91 rabbi aláírásával ellátott, 1864. április 8-ról dátumozott felterjesztést és magánál a császárnál tiltakozzanak a rabbi-szeminárium felállítására ellen. Bécsből a már ismert Ignaz Deutsch k. k. Hofwechsler bátorította őket, talán közbenjárt is az audiencia megszervezése érdekében.¹⁷⁸ A császár a jelzett napon Bécsben fogadta az orthodox küldöttséget. Ott voltak az audiencián: R. Júda Aszód / Aszád dunaszerdahelyi, R. Abraham Benjamin Wolf Szofér pozsonyi, R. Jeremia Löw sátoraljaújhelyi, R. Menahém Eisenstädter / As ungvári, R. Menahém Katz / Wannfried / Prossnitz (ca. 1800–1881) németkeresztúri (Deutschkreutz / *Celem*), Jesaja Banet / Benedek József (1793–1865)¹⁷⁹ nagykállói és – mint a legfiatalabb – Hajjim ben Mordekhaj Fischl Szofér / Sussmann / Joachim Schreiber sajószentpéteri rabbi. Állítólag elkísérte őket Azriel Hildesheimer kismartoni rabbi is. A küldöttség szónoka R. Júda Aszód volt. Az audiencia végén a császár R. Júda áldását kérte, a rabbi azért imádkozott, hogy Ferenc József hosszú életű legyen.

A kihallgatás mély benyomást tett a régimódi tekintélytisztelő rabbikra. R. Hajjim Fischl Szofér, aki az audienciáról beszámolt,¹⁸⁰ elragadtatottan említi a király udvariasságát. “Ezek az ódon öltözékű és küllemű férfiak, akik bizonyára megannyi nyegleséget és kellemetlenkedést kényszerültek lenyelni vidéki szolgabíráktól, most a Monarchia urával állhatnak szemtől szemben, s az roppant udvariasan fogadja őket.”¹⁸¹ Ferenc József a jóindulatáról biztosította a küldöttséget. Nyilvánvaló, hogy számára minden társadalmi csoport bizalma fontos volt: Magyarországon a helyzet rendezésére törekedett. A rabbik úgy érezték, nyert ügyük van.

Néhány nappal a nyíregyházi nyilatkozat után, 1864. március 30-án ült össze Budán az a bizottság, amelyet a kormányzat hívott össze a rabbi-szeminárium ügyében.¹⁸² Tagjai között 4 rabbi mellett 9 világi foglalt helyet, ez az összetétel eleve a kidolgozandó tervet jelleget jelezte. A rabbik: Brill Sámuel Löw és Meisel pesti, Steinhardt Jakab aradi és Hirsch Márk óbudai rabbi. Három nap munkával – a Hely-

178 Figyelmet érdemel, hogy a Nyíregyházán tanácskozó rabbik 3 héten belül Ferenc József színe elé jutottak.

179 Mordekhaj Banet morvaországi főrabbi fia.

180 Joseph H. Schreiber, *Toldot Sofrim: A Biography of Joachim Schreiber (R. Chajim Sofer) from Pressburg, Chief-Rabbi of Budapest and His Family* (Zürich: I. J. Schreiber – London: L. Honig & Sons Ltd., 1963), p. 46 skk.

181 Schweitzer József, “A pesti Rabbiképző megalapítása a responzum-irodalomban”, in: *Évkönyv, 1977/78* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1978), pp. 329–342; az idézet: p. 335.

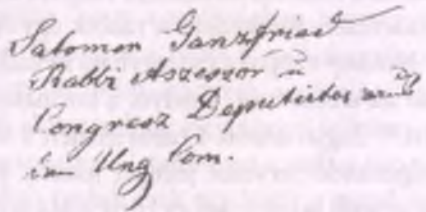
182 A kormányrendelet kelte 1864. február 11 volt.

tartóság alelnökének (Hueber Zsigmond) elnöklete alatt – kidolgoztak egy tervezetet, amely a rabbiképzést két lépcsőzetre osztotta: a tervezett 5 éves alsó tanfolyam gimnáziumi tárgyakat, Bibliát, Talmudot, zsidó történelmet tanítana, a 3 éves felső tanfolyam anyagában teológiai és szertartási tárgyak szerepelnének. (Érdemes megjegyezni, hogy ez a felosztás meghatározó maradt a későbbi tervezetekben és az Országos Rabbiképző Intézet megvalósult programjában is.)

Nagymihályi rabbi-gyűlés, 1865

A következő, Nagy-Mihályban (Zemplén vármegye)¹⁸³ (ném. Michalowitz) tartott rabbi-gyűlés¹⁸⁴ (5626. *kiszlév* 19–25 / 1865. december 7–13) legáltalánosabb célja az emancipáció minden elemének kiküszöbölése volt. A zsidó a fogságban a vallási törvények szerint csak teljes elzárkózásban élhet; ha a gettóból kilép a világba, fel kell adnia a hitelveket. A gyűlést Hillél Lichtenstein, akkor margittai rabbi kezdeményezte és szervezte, a határozat tervezetét előzetesen megbeszélte Mose Schick rabbival. A városkában összesen 16 rabbi és 8 rabbi-helyettes (*dajján*) gyűlt össze, 18 északkelet-magyarországi vármegyéből, kerületből (Abaúj, Bereg, Bihar, Borsod, Heves, Sáros, Ugocsa, Ung, Zemplén).¹⁸⁵ A résztvevők között volt Menahém Eisenstadt / Eisenstädter ungvári rabbi és dajjánja, Salomon Ganzfried (1806–1886), és Hajjim Szofér, akkor még sajószentpéteri rabbi. Ők hozták meg a 9 pontba foglalt nyilatkozatot (#143/a). Mose Schick már a tervezetről kifejtette, hogy két pontjával nem ért egyet: a német nyelvű prédikációnak (1. pont) és a reform zsinagógák látogatásának a tilalmával (7. pont), ezért nem is jelent meg Nagymihályban.

Salomon Ganzfried
Rabbi Eisenstadt
Congress Deputated
in Ung Com.

Salomon Ganzfried huszti rabbi-, a Kiccur Sulhan arukh szerzőjének aláírása (1868)

183 Szobránc közelében, a Kassa–Ungvár országút mellett, a Laborc (Laborec) folyócska partján, nagy vásáros hely. Ma: Michalovce (Szlovákia). – Bár Nagymihályban régóta éltek zsidók, abban az időben csak a szomszédos faluban (Pasdiós / Pozdisovica) volt önálló zsidó hitközség; Nagymihályban csak 1867-ben alakult meg. Az 1869. évi népszámlálás Nagy-Mihályban 858 zsidó lakosról tud (24.4 %), ez azonban túl nagy szám és arány ahhoz, hogy hirtelen beköltözőkről legyen szó.

184 Nataniel Katzburg, “Az 1865-ös nagymihályi rabbinikus döntvény (pszak din)”, in: Michael K. Silber, szerk., *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia* (Hágár, 6) (Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 2008²), pp. 185–209.

185 Moses Schwarz adja a neveket in: *Ben Chananja*, 9 (1866), col. 580–582.

A résztvevők szerették volna, ha tanácskozásuknak Szanhedrin / Nagy Szanhedrin jellege és tekintélye van,¹⁸⁶ ehhez azonban kevesen voltak, és együttesen sem elég tekintélyesek. Két befolyásos résztvevő, a pozsonyi (a *Hatam Szofér* fia, Abraham Samuel Benjamin Wolf Szofér, a *Ketav Szofér*) és a sátorlajújhelyi rabbi (Jeremia Löw), megtagadták a pontok aláírását. Utólag kellett további aláírásokat gyűjteni, és amikor a jelkép volta okán kívánatos 71 aláírás¹⁸⁷ összegyűlt, a pontokat és az aláírók nevét Budán kinyomtatták, és a leveles nyomtatványt minden hitközségnek megküldték.¹⁸⁸

A tanácskozás emléke a “nagy Mihályi zsinat” elnevezéssel ivódott be a köztudatba, és kezdeményezői ezt máris sikerként könyvelhették el. Valójában közönséges kisebbségi rabbi-gyűlés volt. Még a végül összegyűjtött 71 aláírás is csak a magyarországi rabbik egy csoportját, a zsidók kisebb részét képviselte, gyakorlatilag az északkeleti országrészt. Mindamellett, a résztvevők által elfogadott 9 pont bizonyos értelemben a kialakuló orthodoxia alapokmánya lett. Többé senki nem törődött azzal, hogy Hillél Lichtenstein elvakult, intranzigens nézetei és kötözködő természete állnak mögötte.

Feltűnő vonása a nagymihályi pontoknak, hogy csak a nyilvános rituális életet szabályozzák: a zsinagóga rendjét stb., és nem mondanak semmit a családi életről, az étkezésről stb. Valószínű, hogy a rabbik abban a meggyőződésben voltak, hogy ezek a szokások rendíthetetlenek, és csupán a szertartási reformok veszélyeztetik a zsidóságot, csupán ezek ellen kell fellépni. A környező társadalom nyelvének használatát tiltó szigorú szabályban a Hatam Szofér tanítása visszhangzik, anélkül, hogy a zsinagógán kívül tiltaná akár a nyelvet, akár a világi ismeretek megszerzését. A nyilatkozat, azzal, hogy érintetlenül hagyja az életvitel zsinagógán kívüli mozzanatait, kifelé akaratlanul is csak vallási közösségnek mutatja a zsidóságot. Ezzel megkönnyítette a külső közeg számára, hogy a reform irányzat(ok)hoz hasonlóan csak vallásként kezelje az orthodoxiát is.

A nyilatkozatot az eredeti aláírók rabbinikus bírósági döntvénynek (*peszak bét din*) tüntették fel. Hochmuth Ábrahám veszprémi rabbi “Exkommunikáló bullá”-nak nevezte; más ezt mondta: “Nagy-mihályi syllabus”,¹⁸⁹ megint más, kezdeményezőinek viselkedéséről: *zélóták*. Békítő hangot csak Löw Lipót ütött meg,¹⁹⁰ anélkül, hogy a legkisebb mértékben is elfogadta volna elveiket.

186 Ebben a tekintetben tanultak a németországi reformirányzattól: a braunschweigi rabbi-gyűlés is zsinati tekintélyt vándorolt magának.

187 Jeruzsálemben a második templom utolsó időszakában a Szanhedrinnek (“Nagytanács”) a hagyomány szerint 71 tagja volt.

188 Az aláíró rabbik személyét és főbb életrajzi adatait gondos munkával azonosította Köves Szmó, *Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig* ([Budapest]: Noran Libro, 2009), p. 166 skk.

189 Syllabus: pontokba szedett követelések; jegyzék. A római katolikus egyházban hivatalos utasítások.

190 “Einige Friedensworte des Redacteurs des Ben Chananja an die Mitglieder der Rabbinerversammlung zu Nagy-Mihály”, *Ben Chananja*, 8 (1865), col. 904–908.

Másfél évtizeddel később (1880. március 12) a képviselőházban Molnár Aladár (1839–1881)¹⁹¹ héberül és saját magyar fordításában idézte, enyhén elutasító, gúnyos hangsúllyal, a nagymihályi nyilatkozat 1. pontját,¹⁹² annak bizonyítására, hogy a magyarországi orthodoxoknak “élszerű, konzekvens törekvése, hogy mennél inkább elszigeteljék a hazai zsidóságot a haza többi polgáraitól”: “A francia zsidónak nincs tiltva francia nyelven prédikálni s imádkozni, (...) csak éppen a magyarországi orthodox zsidónak tiltaná a vallása s vallási törvénye, hogy kultuszában a magyar nyelvet használhassa, és parancsolná rá nem is az eredeti hébert, hanem az elrontott német jargont?” A többször is újra fellángoló vitában, amelyben a héber vagy a jiddis használatát többen is erősen kárhoztatták, a zsidók védelmében csak egy valaki utalt arra, hogy a római katolikus templomokban sem a magyar szó uralkodik: a mise nyelve a latin.¹⁹³

A kiegyenlítés / kiegyezés

A zsidók polgári helyzetét Magyarországon nem lehetett rendezni anélkül, hogy az ország közjogi helyzete ne rendeződött volna a Habsburgok birodalmán belül. Az 1860-as évek első felében megváltoztak a politikai körülmények, megérett az idő a zsidók emancipációjának megvalósítására.

Magyarország helyzetének rendezésére¹⁹⁴ először nagyapponyi gr. Apponyi György – az októberi diploma után kinevezett országbíró – tett, bizalmasan, javaslatot Ferenc József császárnak (1863). A “*Sanctio pragmatica*” (1723)¹⁹⁵ elismerése, azaz a Habsburg-ház legitim hatalmának fenntartása mellett a rendezés / “kiegyenlítés” / kiegyezés (*Ausgleich*) az egyenjogú / koordinált dualizmus formájában valósulhat meg. Ez a két korona, Ausztria és Magyarország fölött álló összállamot

191 Egykor református pap, majd a vallás- és közoktatásügyi minisztérium tisztviselője, a népoktatási törvény (1868) egyik előkészítője, tanítóképző intézetek szervezője, az MTA levelező tagja (1867), 1872-től kezdve képviselő (Nagyvácsány). Jelentős szerepet játszott az izraelita Iskola-alap országgyűlési vitáiban, támogatta a Rabbiképző felállítását. Itt hivatkozott országgyűlési beszédében héber és jiddis (*jüdisch-deutsch*) szövegeket idézett (#150/b).

192 Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1090.

193 Mocsáry Géza (Ung vármegyei képviselő), in: Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1104.

194 A legfontosabb dokumentumokhoz, kortársi és történetírói elemzésekhez lásd Cieger András, szerk., *Kiegyezés* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2004).

195 A már 1713-ban közzétett, de csak a pozsonyi országgyűlésen 1722-ben elfogadott törvény, amelyet III. Károly 1723. június 19-én szentesített (1723:1–II. tc.), a trónöröklés rendjét “gyakorlati megoldás”-ként úgy szabályozza, hogy sorrendben Károly leányai állnak az első helyen stb.

(*Gesamtstaat*) jelenti. Közösnek minősülhetnek a hadügy, külügy és pénzügyek. Egyéb tekintetben Magyarország autonomiával rendelkezik: nemzetiségi és valláspolitikában is. "A nemzetiségi körök a magyar országgyűlés részéről érdekeik teljes méltánylására számíthatnak..."

Deák Ferenc híressé vált cikke, az úgynevezett "húsvéti cikk" (*Pesti Napló*, 1865. április 16, vasárnap)¹⁹⁶ mint politikai előfeltételt fogalmazta meg a magyar alkotmányosság helyreállítását. A "kiegyenlítés"-nek (*Ausgleich*), ahogyan a kortársak nevezték, Ausztria és Magyarország között két fő követelménye volt: egyfelől, a birodalom szilárd fennmaradása, az uralkodóház közössége (*monarchia*), másfelől, Magyarország alkotmányos közjogi és önkormányzati önállósága az 1848. évi törvények hatályban tartása mellett. A formálódó új politikai rendben a nemzetiségek, vallások, egyházak – a zsidók helyzete is – kizárólag Magyarország illetékességébe tartoznak.

A tárgyalások összefüggésében és az ezeket kísérő politikai viták során a zsidók helyzetét alig-alig hozta szóba bárki is.¹⁹⁷ A megpezdülő politikai élet első renden nem érintette a zsidókat, trónbeszéd, felirat stb. nem említette őket, de a tisztán látó politikusok előtt nem lehetett kétséges, hogy a közjogi állapotok rendezése után rövidesen rendezni kell ezt is. Ferenc József és Ausztria ebben a tekintetben előbbre tartott, mint Magyarország, a kiegyenlítésnek e téren Magyarországon is meg kellett történnie.

1865. szeptember 20-án Ferenc József részlegesen felfüggesztette a februári pátenst, és új alkotmányos rendezést helyezett kilátásba (*Sistierungspatent*). Decemberre összehívta a magyar országgyűlést. Az 1865/68. évi országgyűlésben Deák Ferenc pártja, a felirati párt, amelyet majd – a nevezetes fúzió, azaz Deák és Tisza Kálmán pártjai, a kormánypárt és az ellenzék egybeolvadása (1875) után – Szabadelvű Pártnak fognak nevezni,¹⁹⁸ jelentős többségben volt. Az ügyrendi viták (felirat stb.) során Deák kijelentette, hogy az országgyűlésnek először a közjogi kérdéseket kell megoldania, de amint meglesz a jogalap, a zsidókérdés megoldása következik, a teljes jogegyenlőség alapján.

Néhány nappal az országgyűlés megnyitása (1865. december 14) után, december 18-án Ferenc József fogadta a pesti zsidók küldöttségét, amelyet a Dohány utcai

196 "Még néhány szó a »Botschafter«-nek ápril 9-iki cikkére." Újabb lenyomatai in: *Rubicon*, 14, no. 135–136 (2003/9–10), pp. 78–80; Deák Ferenc, *Válogatott politikai írások és beszédek*, II: 1850–1873, szerk. Deák Ágnes (Millenniumi Magyar Történelem: Politikai Gondolkodók) (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), pp. 305–311; Cieger András, szerk., *Kiegyezés* (Nemzet és Emlekezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), pp. 26–31.

197 A zsidók helyzetéről az országgyűlésben ez időben folytatott viták jegyzőkönyvi stb. anyaga, tágabb összefüggésben: Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894).

198 Beksics Gusztáv, *A Szabadelvű Párt története* (Budapest: Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újság-vállalata, 1907).

főrabbi, Wolf Aloys Meisel vezetett. Az uralkodó kifejezte reményét, hogy a zsidók polgári státusának ügyét rövid időn belül rendezni lehet. A főrabbi – az udvari protokoll szerint – meghívót kapott a királyi ebédre is.

Amikor a zsidók helyzetének rendezését az országgyűlés érdemben tárgyalni kezdte, válaszul alvárai Manojlovits Emil (1823–1897) verseci képviselő kérdésére, Deák, ezeknek az éveknek a kulcsszereplője, mindjárt az országgyűlés első ülészakájának vitáiban kifejtette (#144) (1866. február 23), hogy a zsidók emancipációjáról nem akar külön törvényt: “legegyszerűbb módja az emancipációnak az lesz, ha mindenütt, hol a törvény eddig különbséget tett a vallások közt, azon törvények illető pontjainál kimondjuk, hogy: minden valláskülönbség nélkül, ideértve az izraelitákat is, amit sokkal célszerűbbnek tartok, mint ha arról az eszméről: emancipáció, különös törvényt alkotnánk.” Nem kétséges, hogy a keresztény egyházak felfogásának ismeretében, jó érzékkel, el akarta kerülni, hogy a vita során a polgári házasság óhatatlanul felmerülő kérdése a polgári jogok megadásának akadálya legyen. Tisztán politikai síkon akarta tartani a vitát, jelezve, hogy az emancipáció nem zsidó ügy. A zsidók már a politikus nyilatkozatát is érdemi haladásnak tekintették, hódolatukat akarták kifejezni Manojlovitsnak és Deáknak, de ők elhárították, és minden ováció ellen tiltakoztak. Az országgyűlés 1866. május 12-én bizottságot küldött ki egy törvényjavaslat kidolgozására, mely törvény a jogegyenlőség elve alapján állapítja meg a felekezetek jogviszonyát.

A porosz–osztrák háború kitörése (1866. június 14) miatt Ferenc József elnapolta az országgyűlést (június 24). Ausztria súlyos königgrätzi¹⁹⁹ vereségét (1866. július 3) követően a politikai életet más ügyek kötötték le. A katasztrofális vereség után Ausztria sürgősen rendezni akarta mind külkapcsolatait, mind a korona országainak belső helyzetét. A porosz hadsereg néhány hét alatt egészen Pozsonyig nyomult előre (július 22). Ausztria válságos helyzetében, most már a kölcsönös engedmények szükségességét belátva, Ferenc József Schönbrunnba, titkos audienciára kérte Deák Ferencet, aki az országgyűlésben Pest belvárosának képviselője volt, a többségi párt elismert vezére. Deák a meidlingi szállodában mint “Advokat Ferenczy” jelentkezett be. Az audiencia (1866. július 19) után felgyorsultak az események. Ausztria számára a hadügy és a külügy volt a legfontosabb, Magyarország számára az alkotmányos kontinuitás, közelebről, a “*Sanctio pragmatica*” alapján és az 1848. évi törvények elismerése mellett. A dinasztia, III. / VI. Károly és Mária Terézia leszármazottjai, a Habsburg-ház leányágához tartoztak, legitimitásuk a “*Sanctio pragmatica*” értelmében vitathatatlan volt, ezért Deák és a megoldást, azaz kompromisszumot kereső országgyűlési többség a régi országgyűlési rend szerint felirat (*repraesentatio*) – leirat (*rescriptum*) útján akart az uralkodóval érintkezni, azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a dinasztia tagja mint magyar király uralkodjék, azaz csak perszónalunió

199 Ma: Hradec Králové, Brnótól északra, Prágától keletre (Csehország).

kapcsolja Magyarországot Ausztriához és örökös tartományaihoz. A megalakítandó kormány vezetését Deák elhárította magától, csíkszentkirályi és krasznahorkai gr. Andrassy Gyulát ajánlotta, s a további napokban a megegyezés részleteit az 1848/49. évi függetlenségi háború őrnagya, Andrassy tárgyalta meg Ferenc Józseffel.

A Poroszországgal megkötött nikolsburgi előzetes (1866. július 26) és prágai végleges békeszerződés (augusztus 23) után létrejött a béke Ausztria és Olaszország között is (1866. október 3). A prágai békeszerződés (4. §) kimondta a bécsi kongresszuson megalapított Német Szövetség megszüntét, továbbá Ausztria hozzájárult ahhoz, hogy a német államok új integrációja (Északnémet Szövetség: 1867, Német Birodalom: 1871) nélküle valósuljon meg. A belpolitikában most már a legsürgősebb feladat Ausztria és Magyarország viszonyának "kiegyenlítése" volt: a tényleges rendezés. Az eredeti osztrák koncepció, Ausztria mint föderális állam, helyett a konstrukció lényege a dualizmus volt: a Habsburg dinasztia, két egyenrangú állam, közös ügyek (külügy, hadügy, pénzügy), egyébként pedig kormányzati önállóság.

A háború miatt elnapolt országgyűlés 1866. november 19-én folytatta az ülését. Az osztrák–magyar megállapodások tervezetének elkészítésére még a korábbi ülészen kiküldött 67 tagú bizottság ("Hatvanhetes bizottság") elvégezte a munkát. A császár leiratban közölte az országgyűléssel (1867. február 17), hogy helyreállítja Magyarországon az alkotmányos rendet, és ezzel egyidejűleg kinevezi gr. Andrassy Gyulát magyar miniszterelnöknek. Néhány nap múlva (február 20) Ferenc József kinevezte gr. Andrassy kormányát, az önálló magyar minisztériumot (1867. február 17–1871. november 14). A vallás- és közoktatásügyi miniszter br. Eötvös József lett.

Kohn Sámuel a Dohány utcai zsinagógában ünnepi beszédet tartott ez alkalomból (1867. február 23): "(...) Mert ma ünnepet ülünk, (...) mely nem egyént, nem a társadalomnak csak egy rétegét, hanem egész nagy országot, egész nagy nemzetet illet. S ezen ország a mi országunk, az áldott szép Magyarhon; s ezen nemzet a mi nemzetünk, a magyarok nemzete. Félre tehát (...) minden önző érzettel s alacsony szűkkeblűséggel; félre! még azzal is, hogy mint zsidó vallású magyarok ma még különállást foglalunk el, melyet annyira fájlalunk, de melyre nézve a boldog jelen, éppen mai ünnepélyünknek nagy alkalmi oka, annyi szép reményt s édes várakozást kelt föl kebelünkben..." A szép reményekben egyébként nem kellett csalódnia, hamarosan elkövetkezett az 1867:XVII. tc.

Amikor az országgyűlésben a felelős minisztérium bemutatkozott, 1867. február 17-én, a miniszterelnök (gr. Andrassy Gyula) és a felirati / kormánypárt vezére (Deák Ferenc) egyaránt megígérték, hogy rövid időn belül elkészítik az összes felekezet egyenjogúsításáról szóló törvényt, összhangban a honossági törvénnyel. Eötvös kultuszminiszter 1867. február 27-én, Andrassy miniszterelnök március 3-án fogadta a pesti hitközség tisztelgő küldöttségét. Eötvös felszólította a küldöttséget, memorandumban adják elő kívánságaikat, hogy érdemben foglalkozhassék velük. Andrassy ígéretet tett, hogy az országgyűlés meg fogja adni a zsidóknak az egyenjogúságot, de jelezte, hogy az ügyet nem lehet siettetni, mert megoldásánál a keresz-

tény érdekeket is tekintetbe kell venni. A baljós értelmű szavak nemcsak a hitközség küldötteit hökkentették meg. Tisza Kálmán interpellációt intézett a kormányhoz (1867. március 26): „Szándékozik-e a különböző hitfelekezetek egymás és az állam iránti viszonyainak a jogegyenlőség alapján való megoldására nézve törvényjavaslatot terjeszteni a Ház elé?” Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter kilátásba helyezte (április 5), hogy a vallásfelekezetek egyenlő politikai gyakorlatának megvalósítására egy általános honosítási törvényjavaslat keretében kerül sor. Tisza Kálmán a viszontválaszban megjegyezte, helyesebbnek tartaná, ha a vallások egyenlőségének kérdését nem hoznák összefüggésbe a honosság kérdésével.

A „közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról” szóló törvényt, a kiegyezés alaptörvényét (1867: XII. tc.) a képviselőház nagy többséggel (1867. május 29), a főrendi ház egyhangúlag (június 1) elfogadta. Ferenc Józsefet fényes ünnepségek keretében Budán, a Várhegyen, a Mátyás-templomban magyar királlyá koronázták, feleségét, Erzsébet császárnét magyar királynévá (1867. június 8).²⁰⁰ A király és a királyné előtt hódoló küldöttségek között ott voltak a pesti hitközség vezetői is; a zsinagógákban országszerte hálaadó istentiszteletet tartottak.²⁰¹ Az ünnepségeket rendező bizottság 400 forint koronázási ajándékot osztott ki Pesten a szegény zsidók között. A kiegyezési törvények egy részét a király a koronázást követő napokban szentesítette (június 12), és dekrétumba foglalva kiadta (július 28). Az ország neve legfelső elhatározásból (1868. november 14): Osztrák–Magyar Monarchia / Osztrák–Magyar Birodalom. A kiegyezés értelmében Magyarországhoz²⁰² került Erdély, Horvátország („belügyeire nézve saját törvényhozással és kormányzattal”), Szlavónia és Fiume; Ausztriához Görz-Gradisca / Gorizia, Trieszt, Isztria, Dalmácia, Csehország, Morvaország, Osztrák-Szilézia, Galicia (1867. december 21, az úgynevezett decemberi alkotmány óta teljes autonómiával), Bukovina. A külpolitika a közös ügyek közé tartozott, közös volt a Monarchia jeruzsálemi konzulátusa is.

A kiegyezést mindjárt 1867. februárjában külön zeneművel köszöntötte Friedmann Mór (1826–1891), a Dohány utcai főtemplom kántora: a 45. zsoltár feldolgozását Deák Ferencnek ajánlotta, dallamával – politikailag kiegyensúlyozottan – utalt az Egressy Béni által megzenésített „Szózat”-ra (Vörösmarty) és az osztrák császári himnusz, a „Gott erhalte...” Joseph Haydntól (1732–1809)²⁰³ származó dallamára.²⁰⁴

200 Erzsébet királynét Falk Miksa tanította magyarra (1866–1867).

201 Szegeden Löw Lipót a beszédet záró imában „a visszanyert szabadságának ujjongó nemzet”-ről beszélt. Lásd *Löw Lipót beszédei*. Összegyűjtötte Hidvégi Máté (Magyar Zsidó Történelem) (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999), p. 143.

202 Ide értve a Felvidék, Kárpátalja, a Bánát és Bácska területeit is, amelyek ma a szomszédos országok (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, resp.) részei.

203 Variációi: C-dur „Kaiser-Quartett”, Op. 76 (1797), lassú tétel.

204 Laki Péter, „Ünnepi kórusmű a kiegyezésre”, in: *Évkönyv, 1983/84* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1984), pp. 221–226.

1867:XVII. tc., “Az izraeliták egyenjogúságáról”

A kiegyezési tárgyalások során a magyarországi zsidókról külön nem esett szó, de a törvények és megállapodások közvetve az ő helyzetüket is érintették. Az 1849:IX. tv a kiegyezéssel nem lépett hatályba. Az 1865/68. évi országgyűlésben is csak a kiegyezés után következhetett az explicit szabályozás. Tekintélyes személyiségek nagy csoportja már előzetesen elkötelezte magát a zsidók helyzetének rendezése mellett: Deák Ferenc, br. Eötvös József, Jókai Mór, br. Kemény Zsigmond, Csemegi Károly (akkor igazságügy-minisztériumi államtitkár), gr. Széchenyi Béla, Tisza Kálmán, Trefort Ágoston stb. A koronázás után nem maradt kétség aziránt, hogy meg fog valósulni az emancipáció.

Amikor br. Eötvös Józsefet miniszteri kinevezése alkalmából a zsidó hitközség küldötsége köszöntötte (1867. február 27),²⁰⁵ az emancipáció mellett szóba került a hitközségek országos szervezete is. Ez a találkozás indította el mind az emancipációs törvény, mind az 1868/69. évi Egyetemes Gyűlés előkészítését.²⁰⁶ A memorandum,

amelyre Eötvös báró az előljárókat felszólította, 1867 április elejére elkészült, a pesti hitközség elküldte az ország nagyobb hitközségeinek, április közepéig 63 helyről érkezett rá válasz, május folyamán átadták a miniszternek. A szervezeti kérdések megoldásának lehetőségeit Löw Lipót lapja, a *Ben Chananja* is behatóan tárgyalta.

Bernáth Zsigmond, aki az 1847/48. évi országgyűlésben még úgy nyilatkozott, hogy “Nincs még ideje...”, most (június 22) törvényjavaslatot nyújtott be, amelyben az országgyűlés felszólítaná a belügyminisztériumot,

---

Csemegi Károly államtitkár, a Büntető törvénykönyv szerkesztője (1878) (Mzsl)

205 Tenczer Pál, *Album. Első füzet – 1869. január 24* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársulat, 1869), p. 12.

206 Steven Béla Várdy, “The Origins of Jewish Emancipation in Hungary: The Role of Baron Joseph Eötvös”, *Ungarn Jahrbuch*, 7 (1976), pp. 137–166; új lenyomatban: ua. (Duquesne University Studies in History, no. 6) (Pittsburgh: Duquesne University Press, 1979).

terjesszen elő "izraelita honfitársaink polgári jogainkban való egyenjogúsítását ünnepelesen nyilvánító és őket ezen jogokba tetteleg beigtató törvényjavaslatot." Néhány nap múlva (június 26) Deák is interpellált, sürgetve törvényjavaslat előterjesztését "a zsidók jogegyenlőségére nézve", de "az azzal mégis kapcsolatban lévő honosítási törvényre nézve is". A kultuszminiszter, br. Eötvös még aznap (június 26) ilyen értelmű ígéretet tett.

Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter elképzelése szerint a törvénynek azt kellett volna kimondania, hogy polgári és politikai jogok gyakorlásában vallás alapján nem lehet különbséget tenni; az általános vallásszabadság értelemszerűen, kimondatlanul is, a zsidó vallás egyenjogúsítását jelentette volna. Deák Ferenc ugyanezen a nézeten volt, ő azonban fontolgatta, nem volna-e szükséges és helyes bevándorlási korlátokhoz kötni az egyenjogúsítást (#144). Deák elképzelhetőnek tartotta azt is, hogy egyidejűleg bevezessék – mint a polgári egyenjogúság részét – a polgári házasságot. Más miniszterek, köztük br. Eötvös kultuszminiszter is, tartottak attól, hogy ha ilyen messzire elmennek, a katolikus egyház ellenezni fogja, a főrendi ház nem hagyja jóvá, és a király nem írja alá a törvényt. Valóban, a kötelező polgári házasságot előíró törvény csak negyedszázad múlva ment át az országgyűlésben (1894:XXXI. tc.). A végül br. Eötvös által kidolgozott törvényjavaslat kompromisszum volt Horvát Boldizsár és Deák Ferenc elképzelései között. A kormány ejtette az emancipáció és a honosság összekapcsolását.

Horvát igazságügy-miniszter ősszel (1867. október 11-én) terjesztette a kormány elé tervezetét. Ez a valláseggyenlőséget minden vallásra nézve mondta volna ki, külön nem említve a zsidókat. Br. Eötvös vallás- és közoktatásügyi miniszter módosításával a tervezet "az országnak izraelita lakosai (kik 10 év olta a hazában letelepedtek)" formulát használta volna. A minisztertanács jóváhagyta az Eötvös által módosított formulát (november 24). A tényleges törvényjavaslat országgyűlési benyújtására, feszült várakozás után, másnap, 1867. november 25-én került sor. Maga gr. Andrássy miniszterelnök terjesztette elő.

Ferenc József a kormány törvényjavaslatát előzetesen jóváhagyta (1867. december 13). A bizottsági viták után az országgyűlés december 20-án kezdte meg a törvényjavaslat tárgyalását. A bizottsági vélemény előadója Tisza Kálmán volt. A vitában Bernáth Zsigmond szóvá tette, hogy a javaslat az "izraelita lakosok" kifejezést használja, helyette a "honfitársaink" szót ajánlotta: "Mert nem minden izraelita lakos egyszerűen honfitársunk; sokan vannak olyanok is, kik bevándoroltak és a honfiúsítási szabályokat be nem töltötték..."

A zsidók emancipációjára irányuló szándék erősebb volt, mint bármely szűkítési vagy túláltalánosítási indítvány. A törvényjavaslat mindkét házban viszonylag gyorsan átment, a képviselőházban²⁰⁷ december 22-én szavaztak róla, egyhangúlag. Még

207 "Az emancipationalis törvény a magyar országgyűlés képviselőházában", *Magyar-Zsidó Szemle*, 9 (1892), pp. 216–221, no. 240.

aznap tárgyalni kezdte a főrendi ház is; ott a másnapi szavazásnál négy ellenszavazatot adtak le.²⁰⁸ Eötvös a szavazás után, bizalmasan, tanulmányai miatt külföldön lévő fiának: “Az egész szavazat nem meggyőződésnek eredménye, hanem csak azon félelemnek, mely urainkat megszállta, hogy a közvélemény által ne tartassanak annak, miknek őket jobb ismerőseik tartják: obskurans, mindenben hátramaradt úri embereknek.”²⁰⁹ A borúlátó megjegyzés igazságát másfél évtized múlva a recepció törvény körüli huzavona igazolta. A megszavazott törvényt Ferenc József Bécsben december 27-én szentesítette. Másnap, december 28-án az országgyűlésben felolvasták – kihirdették –, és ezzel az 1867:xvii. tc. (#146/a) hatályba lépett.

Az új év első napjaiban (1868. január 5) a pesti hitközség körlevelet küldött szét az ország minden hitközségének: “Örömünk annál bensőbb, lelkesedésünk annál nagyobb lehet, minthogy mindkét törvényhozó testület méltósággal, szívéllyel, még eddig semmi más országban nem mutatkozott egyetértéssel fogadta el egyenjogúsítatásunk már most felséges királyunk által is atyai kegyvel szentesített törvényét, minden sértő ellenszenv és előítélet kifejezése nélkül, minden legkisebb megszorítás mellőzésével.”²¹⁰

Az öröm egyelőre teljes volt. Kemény Zsigmond elégedetten, talán büszkén is, nyugtázta, egy azóta is alig emlegetett cikkben (146/b), hogy végre megvalósult “a teljes jogegyenlőség”, amelynek jogi kereteit korábban ő maga próbálta megrajzolni (#138/b). A zsinagógákban hálaadó istentiszteletet tartottak. Kohn Sámuel a Dohány utcai templomban (1868. január 12) (#146/d): “Nem körülmények által kényszerítve, nem valamely kényúr hatalomzavára, nem egy kisebbség zajos ellentmondása és tiltakozása mellett adták nekünk vissza jogainkat; hanem egy egész nagy nemzet önként tette ezt.”²¹¹

Az 1867:xvii. tc. értelmében a zsidók az érvényes választási rendszer keretében választók és választhatók lettek. 1869-ben a Terézvárosban kampányoló képviselőjelöltek igyekeztek megnyerni a zsidó választók kegyét. Gorove István és Jókai Mór egyaránt részt vett egy zsidó “keresztelési” szertartáson,²¹² értsd: körülmetélésen, mint “keresztapa”, értsd: (tisztelőbeli) *szandek*.

208 64 : 4 szavazati aránnyal.

209 Eötvös József, *Levelek*, szerk. Oltványi Ambrus (Eötvös József Művei) (Budapest: Magyar Helikon, 1976), p. 515 skk., no. 258 (1867. december 24).

210 Idézi: Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az “Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 33.

211 Kohn Sámuel, *Hogyan fogadjuk és hogyan háláljuk meg az egyenjogúsítást? Zsinagógai beszéd* (Pest: Löwy E. M., 1868); idézi: Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az “Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 33.

212 Welker Árpád, in: Frank Tibor, szerk., *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrman Mór, 1831–1892* (Budapest: Argumentum, 2006), p. 125 skk.

Az 1867: xvii. tc. érvénye kiterjedt a magyar koronához – értsd: Ferenc József magyar koronájához – tartozó országrészekre, így, új közjogi helyzete értelmében, Erdélyre is. Nem szabott feltételeket, nem kívánta meg a vallás megreformálását: ezzel messze tovább ment el, mint az 1849: ix. tc., amely amúgy is csupán szép emléknék számíthatott.

A magyar parlamentarizmus történetének egyik legrövidebb törvénye nemcsak tartalmilag, de formálisan is megvalósította azt az eszményt, amelyet Wilhelm von Humboldt fogalmazott meg, amikor a poroszországi zsidók egyenjogúsításának tervezetét bírálta (1809): “A zsidó, aki ésszerűen nem kívánhat egyebet, mint a jogok egyenlőségét, már minden hosszabb rendelettől megrémül, minthogy az, amely a véleménye szerint igazi, csak néhány sorból állhat.” Br. Eötvös ezzel a – néhány sorból álló – törvénnyel tette fel a zárókövet a XIX. századi magyar nemzeti liberalizmus boltozatára.

A törvény elfogadásakor Bacher Simon héber költeménnyel köszöntötte Ferenc Józsefet, de ebben a zsidóság fennmaradását hirdette: várja az időt, amikor “Isten összegyűjti a szétszórt zsidó népet a világ minden sarkából, és visszavezeti őket a Szentföldre”.

Az emancipációs törvény jelentőségét zsidó szempontból Pollák Miksa soproni *status quo* főrabbi két évtizeddel később így méltatta: “Ezzel le is záródik itt hazánkban a tulajdonképpeni értelemben vett speciális zsidó történet.”²¹³ Azontúl már a zsidók a többi polgárok közé tartoznak, és az összességnek történetébe szövődik bele a zsidóhítű állampolgárok története is.”²¹⁴ Ötven év múlva egy tekintélyes rabbi az emancipációs törvényt, a zsidók “polgári megdicsőülésének szentírását” Szinajhoz, a kinyilatkoztatáshoz, a Tóra-adáshoz hasonlította.²¹⁵

Csalódást csupán az okozott, hogy a törvény a zsidó vallású személyeknek megadta ugyan a teljes egyenjogúságot a “polgári és politikai jogok tekintetében”, de nem érintette a közösségi jogokat: a zsidó vallásfelekezet egyenjogúsítását. Az egyéni és a közösségi jogok összefüggésének problémája a jogtudományt és a törvényhozást a legújabb korban szinte szüntelenül foglalkoztatja. A zsidó községek / hitközségek tekintetében az 1867. évi törvény körüli viták idején a megoldásnak nem lett volna akadálya az, hogy a kollektív jogokkal élés előfeltétele az adott csoporttal / közösséggel való nyilvános azonosulás: a zsidó közösséghez tartozás egyértelmű volt. Az

213 NB: R. Pollák Miksa specifikusan mint zsidó halt meg Auschwitzban. Korábbi szavaira a történelem nem várt választ adott, “a többi polgárok”, “az összesség” másképpen gondolta.

214 Pollák Miksa, *A zsidók története Sopronban a legrégebb időktől a mai napig* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai, 6) (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat – Franklin-Társulat Nyomdája, 1896; reprint, Sopron: Szép Sopronunk Kft., 2007). (Kiemelés az eredetiben.)

215 Kecskeméti Ármin, “I. Ferenc József és a magyar zsidóság”, in: *Évkönyv, 1917* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1917), pp. 7–27, kül. p. 8.

emancipációs törvény előtt a statisztikák a zsidókat vallási–nemzetiségi kisebbségként kezelték, ezután a “zsidó” vallási és / vagy nyelvi kategória volt.

A kiegyezéssel és az emancipációval az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között új korszak vette kezdetét a magyarországi zsidók történetében.²¹⁶ Magyarország viszonylagos függetlensége a zsidók számára mindenekelőtt azt jelentette, hogy lassan eloldották az ausztriai–németországi zsidósághoz fűződő kötelékeiket. Csehországban nem lazult meg a zsidók kapcsolata Béccsel, a Baltikumban, Vilnában, az orosz hatás továbbra is érvényesült: a magyarországi zsidók egyre nagyobb része lassan magyar-zsidóvá vált, s nemcsak vágy- vagy programszerűen, mint a XIX. század első felében, de valóságosan is a magyar nemzet részének tekintette magát, olyan nyira, hogy – Jászi Oszkár bíráló szavai szerint – magáévá tette a magyar nacionalizmust és sovinizmust is. Gazdasági tekintetben vitathatatlanul az ország fejlődésének mozgató ereje volt.

Az 1867 és az első világháború közötti időszak fél évszázadában a Magyarországon élő izraelita vallású állampolgárok jogait a közéletben újabb törvény nem korlátozta, a régi korlátokat pedig egyenként lebontották.²¹⁷ Az országgyűlésben zsidó képviselők is helyet kaptak, nem mint zsidók, hanem mint pártpolitikusok, mégpedig mindkét oldalon.²¹⁸ A pesti egyetemen az egyetemi tanári kinevezéseknél megszűnt a kitérés korábban formálisan is megkívánt kötelezettsége. Magasabb államhatalmi pozícióba zsidó kevés jutott, de azért kerültek zsidó származású vagy zsidó vallású miniszterek is.²¹⁹ A hivatalnoki helyeket többnyire a dzsentri (*gentry*) töltötte be, de elvben a zsidók sem voltak kizárva a hivatalnoki karból. A bírók közé is be-

216 Robert A. Kann, “Hungarian Jewry during Austria–Hungary’s Constitutional Period (1867–1918)”, *Jewish Social Studies*, 7, no. 4 (October, 1945), pp. 357–386; Robert S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph* (The Littman Library of Jewish Civilization) (Oxford: Oxford University Press, 1989).

217 Schweitzer József & Schweitzer Gábor, “A magyarországi zsidók és az izraelita felekezet jogállásának alakulása”, in: Rácz Lajos, szerk., *Felekezeti egyházjog Magyarországon* (Budapest: Unió Lap- és Könyvkiadó, 1994), pp. 215–244.

218 Árpád Welker, “Between Emancipation and Antisemitism: The Jewish Presence in Parliamentary Politics in Hungary, 1867–1884”, in: *Jewish Studies at the Central European University*, II: 1999–2001 (Budapest: Jewish Studies Project at the Central European University, 2002), pp. 239–271.

219 Az első zsidó származású miniszter Hazai Samu volt, 1910 és 1917 között – az első világháború idején is – több kormányban honvédelmi miniszter. A továbbiak: Teleszky János (1868–1939), pénzügyminiszter (1912–1917); taktaharkányi br. Harkányi János (1859–1938) nagybirtokos (Zemplén vármegye), kereskedelemügyi miniszter (1913–1917), mindketten, Hazaival együtt, a (második) Tisza-kormányban; Földes (azelőtt Weisz) Béla (1848–1945), kiváló statisztikus, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia tagja, a Wekerle-kormány átmenetgazdasági tárca nélküli minisztere (1917–1918); Vázsonyi (azelőtt Weiszfeld) Vilmos ügyvéd, 1917–1918-ban gr. Esterházy Móric, majd Wekerle Sándor (harmadik) kormányában (mindkettő kisebbségi koalíciós kormány), igazságügy-, majd (tárca nélküli) választójogi miniszter; Polnay (azelőtt Polatsek / Pillacsek) Jenő, tiszasülyi előnévvel magyar nemes (1911), az Atlantica Tengerhajó-

került néhány zsidó. A hadseregben az első világháború végéig több mint 10 zsidó származású tiszt érte el a tábornoki rendfokozatot. A nem törvényi / társadalmi korlátok egy része is ledőlt. A polgári társadalomban elfogadottá váltak a zsidó orvosok, ügyvédek, mérnökök. A zsidóknak adományozott nemesi címek, a vagyonok, a földbirtokvásárlások megkönnyítették a régi és az új arisztokrácia összefonódását. Mindamellet, a zsidókról, még a megkeresztelkedettekről is, mindenki számon tartotta, hogy zsidók, alkalomadtán ezt meg is jegyezték.

Az emancipációs törvény országgyűlési elfogadása után, de a szentesítését néhány nappal megelőzően, 1867. december 21-én írta alá a császár az állami alaptörvényt (*Staatsgrundgesetz*), az úgynevezett decemberi alkotmányt, amellyel a kiegyezés az osztrák államrend részévé vált, és amelynek hatálya az 1851-ben felállított, 1860-ban kibővített hatáskörű Birodalmi Tanácsban (*Reichsrat*) képviselt valamennyi királyság és ország polgáira kiterjedt, természetesen Magyarországra is,²²⁰ erről a császár a magyar országgyűlést királyi leiratban értesítette (december 27). A törvény kimondta az összes állampolgár törvény előtti egyenlőségét. A közhivatalok minden állampolgár számára egyformán hozzáférhetők. A személyek és anyagi javak szabad mozgása az állam területén belül nem korlátozható. A tulajdon sérthetetlen. Az állam területén minden állampolgár szabadon választhatja meg lakó- és tartózkodási helyét. Mindenkit megillet a teljes vallás- és lelkiismereti szabadság. Belső ügyeire nézve minden törvényesen elismert vallásfelekezet önállósággal bír. A tudományos kutatás szabadsága és a tudományos vélemény hirdetése nem korlátozható. Foglalkozását mindenki szabadon választhatja meg, és jogában áll, hogy e foglalkozásra oly módon és ott képeztesse magát, ahol óhajtja. Azonos jogok illetik meg az állam minden néptörzsét (*Volksstamm*), és mindegyiknek sérthetetlen joga van nemzetiisége fenntartásához és nyelve használatához.

Andrássy miniszterelnök a királyi leiratot mindjárt másnap (december 28) benyújtotta a képviselőháznak. Az országgyűlés figyelmét lekötötték a dualista állam-szerkezet kiépítéséből adódó feladatok, a decemberi alkotmány egyéb jogkövetkezményeivel keveset törődtek, maga Andrássy is beszédében azt a benyomást igyekezett kelteni, hogy "őfelsége többi királyságai- és országaira vonatkozó alaptörvények (...) a magyar korona országait egyenesen nem érdeklik... (*Helyeslés a középén.*)"²²¹

Nem lehet kétség aziránt, hogy ami a zsidók egyenjogúsítása terén Magyarországról nézve a magyar liberalizmus vívmányának látszott, valójában a császár és király tudatos politikája volt. A magyarországi politikai elit, elégedetten az emancipációs törvényt, és a zsidó közvélemény, hálásan a régóta várt egyenjogúságért, nem vet-

---

zási Rt. vezérigazgatója, egy hétig (1919 augusztus) a Friedrich-kormány megbízott ideiglenes közlélmzési minisztere.

220 A februári pátens értelmében a *Reichsrat* 343 tagja közül Magyarországot 85 képviselte (volna).

221 *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (Pest: Nyomatott Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál, 1868), VI, p. 282 sk.

te tudomásul, hogy az osztrák alaptörvényben több van, mint amit az 1867:XVII. tc. a magyarországi zsidóknak megadott.

1868-ban, még br. Eötvös reformtörvényeinek sodrában, két másik fontos törvény is legalább közvetve kihatással volt a zsidók helyzetére és társadalmi integrációjára. Az 1868:XXXVIII. tc. 6 és 12 éves kor között kötelezővé tette az iskolalátogatást, és egyszersmind lehetővé tette, hogy a nyilvános elemi iskolákban minden nemzeti-ség a saját anyanyelvén oktasson, a magyar nyelv kötelező tanítása mellett. Az 1868:XLIX. tc. kimondta minden állampolgár egyenjogúságát, nemzetiségre való tekintet nélkül, és a magyar államnyelv általános használata mellett minden nemzetiségnek megadta a jogot saját nyelvének használatára az alsó fokú oktatásban, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban, az önkéntes társulásokban (egyletek stb.). A törvénynek nem készült végrehajtási utasítása, ezért engedményei nem mentek át széles körben a gyakorlatba. Ami a zsidókat illeti, úgy látszik, hogy köreikben a fő törekvés ebben az időben éppen nem a héber vagy jiddis használatának megerősítése volt: ellenkezőleg, a nyelvi elmagyarosodás.

Az országgyűlésben később is viták folytak az emancipációról. Istóczy Győző és néhány más képviselő 1882-ben törvényjavaslatot nyújtott be az 1867:XVII. tc. hatályon kívül helyezéséről. Tisza Kálmán miniszterelnök a vitában (1882. február 18): "Miután az én meggyőződésem az, hogy Magyarország egy nagyon helyes és jövőjére nézve fontos diadalt aratott, midőn hosszú évtizedek küzdelme után ki tudta törülni törvénykönyvéből azon igazságtalanságot, mely rejlett abban, hogy lakosainak egy része, vallása miatt a politikai jogokból ki volt zárva, azt tartom, hogy hazafiúi kötelességet teljesítek, midőn tiltakozom az ellen, hogy ezen, annyi küzdelem után helyesen megtett lépés visszacsinálása iránt bármely oldalról is még csak a látszat is mutatkozzék. (Helyeslés.)"²²²

222 Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, III (Pesti Könyvnyomda-Részvény-társaság, 1882), p. 135.

Az első zsidó képviselő az országgyűlésben

R. Jizraél Wahrmann unokája, Majer Wolf Wahrmann fia, Moritz Wahrmann ha-Lévi / Wahrmann Mór (1831–1892)²²³ az evangélikus gimnáziumban²²⁴ tett érettségi és a pesti egyetem bölcsészeti karán befejezett tanulmányai után apjának²²⁵ királyi szabadalmazott textil-nagykereskedésében kezdett dolgozni (1847), cégvezető lett (1852), majd társtulajdonos (1858). Az üzletet testvérével (Wahrmann Sándor) együtt megörökölte, de részt vett több más vállalkozásban. Rájött, hogy a kereskedelemnél több lehetőséget kínálnak a bankügyletek, és a köz javát szolgálná, ha a magyar pénzügyrendszert függetleníteni lehetne az osztráktól. Pénzváltó üzletet nyitott, de más téren is kezdeményezően lépett fel. Felesége nagy

Wahrmann Mór (Doctor és Kozmata felv., 1868) (MZsL)

- 223 Ignaz Reich, "Wahrmann Mór", in: uő, *Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten*, III/1 (Pest: Druck von Alois Bucsánszky, 1860, 1878²), pp. 1–29; Szabolcsi Miksa, "Wahrmann Mór", *Egyenlőség*, 10, no. 44 (1891. október 10), pp. 2–4; Büchler Sándor, "Wahrmann Mór életrajza", *Magyar-Zsidó Szemle*, 10 (1893), pp. 7–15; Vadász Ede, "Adalékok a Wahrmann-, Szófer- (Schreiber-), Gorlicei Weiss- és Fischmann-családok származási adataiból; a családok kiválóbbjainak életrajzaihoz is", *Magyar-Zsidó Szemle*, 24 (1907), pp. 327–356; Kellér Andor, *Mayer Wolf fia (Wahrmann Mór életregénye)* (Budapest: A szerző kiadása, [1941]); Mérei Gyula, "Wahrmann Mór", in: *Évkönyv, 1943* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1943), pp. 313–343; Vörös Károly, "Wahrmann Mór – egy zsidó politikus a dualizmus korában", *Szombat*, [3], no. 4 (1991. április), pp. 14–16; uő, "Wahrmann Mór – egy zsidó politikus a dualizmus korában", *Budapesti Negyed*, 3, no. 2 (8) (1995), pp. 22–30 / "Mór Wahrmann: A Jewish Banker in Hungarian Politics in the Era of the Dual Monarchy", in: Michael K. Silber, Ed., *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945* (Jerusalem: Magnes Press, 1992), pp. 187–195; Welker Árpád, "Wahrmann Mór (1831–1892)", in: Rác Árpád, szerk., *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok* (Budapest: Rubicon – Aquila, 1999), pp. 246–247; Frank Tibor, szerk., *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831–1892* (Budapest: Argumentum, 2006) (közli Mérei és Vörös fent említett cikkeit is).
- 224 Sütő utca 1, a Deák téri evangélikus templom mellett. Ide jár majd Herzl Tivadar is. – Korábban, az alsó osztályokban, a gyermek Wahrmann Mór házitaniótja Ágai Adolf apja volt.
- 225 Majer Wolf Wahrmann (1795–1859).

hozományából alapította az Újpest-déli Duna-parton a Pannonia Gőzmalmi Részvény-Társaságot (1863).²²⁶ Részt vett a “Flóra” Sztearingyertya- és Szappangyár, az Első Magyar Gépgyár, a Salgótarjáni Vasfinomító, az Angol–Magyar Bank, Magyar Jelzalog- és Hitelbank stb. alapításában. A kiterjedt vállalkozásnak 1871-ben egyedüli tulajdonosa lett. Nagy földbirtokokat vásárolt (Kisvárdá stb.). 1877-ben elnöke lett a Pester Lloyd Társulatnak, 1891-ben a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamárának. Már 1848-ban, 17 évesen, választótag volt a Pesti Izr. Hitközségben. A Hitközség 1883. novemberben megválasztotta elnökének, s e tisztséget halála napjáig ellátta, erélyesen, a jó vállalatvezető szorgalmával és ügyszeretetével, talán országgyűlési képviselői szerepének valamelyest a rovására. Szabolcsi Miksa (1891): “(...) A szó legszorosabb értelmében vezeti a hitközséget. Irat nem hagyja el a hitközségi hivatalt, amelyet meg nem vizsgált, jelentősebb lépés nem tétetik, melyet meg nem fontolt volna. Még nem maradt el előjárósági ülésről; pontossága üdvös példát szolgáltat a hivatalnoki karnak, buzgalma utánzást szül még azokban a körökben is, melyek azelőtt alig merték bevallani maguknak, hogy még zsidók, és amelyek most meleg érdeklődést tanúsítanak felekezeti ügyeink iránt. Wahrmann regenerátora az általa vezetett hitközségnek, melynek ideje javát szenteli.”²²⁷ Szabolcsi Lajos (1940 k.): “Wahrmann Mór személye az új életre ébredő zsidóság erejét és öntudatát jelképezte.”²²⁸

Az 1867: xvii. tc. hatályba lépése után magától értetődően meg lehetett választani az országgyűlésbe zsidó képviselőt is. Az első zsidó vallású országgyűlési képviselő – Csengery Antal ajánlására – Wahrmann Mór lett, jelöltként – Falk Miksa ellenében²²⁹ – maga Deák Ferenc támogatta, 1869-ban választották meg a Pest-Lipótváros kerületben,²³⁰ ahol lakása (Akadémia utca 3) és üzleti központja állt.²³¹ Szűzbeszédét 1869. június 14-én tartotta, a váltópénz-kibocsátás tárgyában.²³² Bár nem tekinthető zsidó – kisebbségi / vallási / nemzeti(ségi) zsidó – képviselőnek, és többnyire határozottan a kormány mellett állt,²³³ mégis, valószínűnek látszik, hogy támogatói és választói az emancipáció részének tekintették egy zsidó képviselő megválasztását.

226 Ennek emlékét őrzi ma is az egykori telkét határoló Pannónia utca. A másik telekhatár, a mai Victor Hugo utca, 1893 óta Wahrmann Mór nevét viselte, nevét 1952-ben változtatták meg, s csak kárpótlásul adták 1992-ben a közeli kis Pozsonyi köznek a Wahrmann Mór köz nevet.

227 *Egyenlőség*, 10, no. 44 (1891. október 30), p. 2.

228 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 41.

229 Falk nem sokkal később Kőszegen lett képviselő.

230 Előtte Irányi Dániel (1848), Szalay László (1861), br. Kemény Zsigmond (1865) volt Lipótváros képviselője.

231 Minden következő választáson (1872, 1875, 1878, 1881) újraválasztották.

232 Képviselőházi beszédeit a *Napló*-ból faksimilében közli: Frank Tibor, szerk., *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831–1892* (Budapest: Argumentum, 2006), p. 281 skk.

233 Kivételnek számít, hogy ellenezte Bosznia okkupációját (1878).

Pannonia Gőzmalom

Szakértelme tekintélyt szerzett számára a Házban, elfogulatlan maradt, hazafiasságát nem vonhatta – és nem is vonta – kétségbe senki, és amikor egy beszédét így kezdte: „Amint a t. ház tudja, én magam is zsidó vagyok...”, szavait éljenzés fogadta (1875. december 17).²³⁴ Wahrmann 1867-ben tagja volt a koronázási ünnepségeket szervező bizottságnak, s haláláig jelentős politikai szerepet is vitt, mindenekelőtt a pénzügyek terén mint a képviselőház pénzügyi bizottságának tagja vagy elnöke és az Ausztriával közös ügyek tárgyalására kiküldött delegáció tagja.²³⁵

A XIX. században országgyűlési képviselő lett még,²³⁶ az emigrációból való hazatérése után, Einhorn Ignác / Horn Ede (Pest-Terézváros, 1875); megyeri Krausz Lajos malomnagyiparos (Szentendre, 1884, Dunaszerdahely, 1888); Wahrmann követően, éppen Krausz ellenében, szitányi Ullmann Sándor (1850–1897) (Fogarasz vármegye, 1884–1892), Mezei Mór ügyvéd (Pest-Lipótváros, 1892–1901).²³⁷ A főrendi ház szervezetét módosító 1885.vii. tc., bár minden keresztény egyház képviselő-

234 *Az 1875-dik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, III (Budapest: Schlesinger és Wohlaier gyorsajtó nyomása, 1876), p. 238.

235 Welker Árpád, „Wahrmann a magyar országgyűlésben”, in: Frank Tibor, szerk., *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831–1892* (Budapest: Argumentum, 2006), pp. 111–170.

236 Vadász Ede, „A magyar országgyűlés jelenlegi és azelőtti zsidó tagjai”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 23 (1906), pp. 252–254.

237 1896-ban Sándor (Schlesinger) Pál ellenében választották meg.

lőjét behívta az új testületbe, a zsidókat e tekintetben mellőzte. A király – a reformot keresztülvívő Tisza Kálmán miniszterelnök kezdeményezésére – Hirschler Ignácot hangsúlyozottan személyre szólóan nevezte ki a főrendi ház tagjává.

A főrendi ház tagja lett (1885), szintén személyében, kinevezéssel, Sváb Károly (1829–1890) Csanád- és Torontál vármegyei nagybirtokos is, ő azonban nem sokkal később kitért, 1902-ben govesdiai előnévvel magyar nemességet kapott; illetve 1886-ban kisteleki br. Lévy Henrik (1826–1907), az Első Magyar Általános Biztosító Társaság alapítója és elnöke (báró: 1897), majd 1906-ban ormódi Ormody Vilmos (1838–1932), e Biztosító vezérigazgatója, híres műgyűjtő és művészeti mecénás, aki a maga korában az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legnagyobb biztosítási szak tekintélyének számított.

A zsidóeskü eltörlése

Az emancipációs törvény hullámán szűnt meg véglegesen a középkori zsidóeskü használata. Werbőczy egykori szövegéből időközben a legtöbb középkorias elem kihullott. A türelmi adóval kapcsolatos eljárásoknál Mária Terézia 1769-ben egy olyan eskümintát írt elő, amelynél már mindössze annyi specifikus zsidó elem maradt, hogy hamis eskü esetén az illetőt sújtsa “a mi mózesi könyveinkben leírt minden átok” (*alle Fluchten, welche in unsere Bücher Moyses beschrieben seynd*).²³⁸ II. (Nagy) Frigyes Poroszországban eltörölte (1786), II. József Ausztriában modernizálni akarta. Az általánosan előírt eskü szövegében a protestánsok számára elfogadhatatlan formulákat (“boldogságos Szűz Mária” stb.) már II. Lipót mellőzni rendelte.²³⁹

A XIX. század első felében²⁴⁰ Nyugat-Európában több kezdeményezés indult a zsidóeskü teljes eltörlésére. Szászországban 1838-ban jelentősen javítottak a zsidók helyzetén, de az új törvény is fenntartotta a középkori megkötéseket a bírósági esküt illetően. Zacharias Frankel drezdai rabbi a szászországi Landtag elé terjesztett tör-

238 Idézi: Béla Bernstein, “Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn”, in: Marcus Brann & Ferdinand Rosenthal, Hrsg., *Tehilla le-David / Gedenkbuch in Erinnerung an David Kaufmann* (Breslau: Schlesische Buchdruckerei, Kunst- und Verlagsanstalt F. S. Schottländer, 1900), p. 613; uő, “A türelmi adó Vas megyében”, in: *Évkönyv, 1902* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1902), pp. 184–207, kül. p. 199; Mandl Bernát, “Egy hazai zsidóeskü a XVIII. századból”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 19 (1902), pp. 356–358; Winkler Ernő, “A zsidó eskü Magyarországon”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 44 (1927), pp. 29–47.

239 1790:xxvi. tc. – Irinyi József, *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme* (Pest: Kilián György, 1857).

240 Thomas Vormbaum, *Der Judeid im 19. Jahrhundert, vornehmlich in Preußen. Ein Beitrag zur juristischen Zeitgeschichte* (Juristische Zeitgeschichte, Abt. 8: Judaica, 2) (Berlin: BWV – Berliner Wissenschafts-Verlag, 2006).

téneti művében (1840)²⁴¹ a külön zsidóeskü jogosultságát vitatta, sikerrel. Franciaországban Isidor Lasar rabbi (1813–1888) megtagadta, hogy kinyissák a zsinagógát egy eskü kivételéhez. Vád alá helyezték, de Adolphe Crémieux – az első zsidó ügyvéd Franciaországban – 1846-ban elérte, hogy a semmitőszék megszüntette a *more judaico* eskü előírását. Simon von Lämel kezdeményezésére Bécsben is eltörölték (1846. november 30). Rummy Károly György (1780–1847) egykori evangélikus tanár (akkor már az esztergomi katolikus akadémia jogi professzora) a *Századok* 1840. júniusi füzetében felszólította a törvényhozást, hogy törölje el a kor szellemével nem összeegyeztethető zsidóesküt. Löw Lipót Zala megyében (1845), Schwab Löw rabbi Pesten (1847) tiltakoztak az eskü ellen. A bécsi döntésre támaszkodva 1848-ban R. Isac Noa Mannheimer mint a frankfurti Birodalmi Gyűlés (*Reichstag*) képviselője egész Németországban keresztülvitte eltörlését. (Mannheimer határozottan kiállt a halálbüntetés eltörlése mellett is.) Löw Lipót szegedi rabbi Horvát Boldizsár igazságügy-miniszterhez intézett beadványában (1868. március 9)²⁴² kimutatta, hogy a valláskülönbség nem lehet kihatással sem az esküformulára, sem az esküvés körülményeire, ennél fogva a külön zsidóeskü alkotmányosan tarthatatlan; a miniszter az új perrendtartási törvényben²⁴³ érvényét közvetett módon megszüntette.

Újpest első törvénybírája, Löwy Izsák (1793–1847), hivatali eskütelek, 1840-ben olyan szöveget használt (#121), amelyből egyértelműen kitetszik az eskütevő zsidósága, és ennyiben nem választható el a középkori zsidóeskütől (#29/a), de amely nem tartalmazza annak kuriózus, megalázó elemeit. Ez volt az első majdnem-polgári eskü Magyarországon. Löw Lipót 1848-ban újságban hívta fel a figyelmet (#137/p) arra, hogy a nemzetőrségbe bevett újoncok eskütételénél a zsidókat az auditorok figyelmeztessék: a keresztény formulánál (Szentháromság)²⁴⁴ engedjék le a kezüket.

1852-ben Bécs Magyarországra nézve is újból előírta a zsidóesküt. Az ügy újratárgyalása azzal indult, hogy 1867-ben Pest sz. kir. város törvényszéke egy perben elrendelte a Werbőczynél előírt esküformula használatát, és megkereste a pesti hitközség elöljáróságát, hogy az aktust az izraelita imaházban rendezzék meg. Az elöljáróság a megkeresést visszautasította, és Horvát Boldizsár igazságügy-miniszternél keresett jogorvoslást. A miniszter Löw Lipótot kérte fel véleménynyilvánításra. Kül-

241 *Die Eidesleistung der Juden in theologischer und historischer Beziehung* (Dresden – Leipzig: Arnoldische Buchhandlung, 1847²).

242 Löw Lipót, *A zsidó eskü múltja, jelene és jövője. Akadémiai felolvasás* (Pest: Aigner Lajos, 1868). – Löw Tóbiás, "A zsidó eskü eltörlése", in: Szabolcsi Lakos, szerk., *Az Egyenlőség emlékfüzete a magyar zsidóság egyenjogúsításának 50. évfordulójára* (Budapest: Egyenlőség, 1917), pp. 21–23; Löwy Ferenc, "A zsidó eskü eltörlése", *Egyenlőség*, 37, no. 19–20 (1918. május 15), p. 7.

243 1868: LIV. tc., "A polgári törvénykezési rendtartás tárgyában", 242. §: "(...) Felek, kik az eskütételtől saját hitelveik szerint törvényesen felmentvék, ünnepélyes bizonylást tartoznak eskü gyanánt letenni; mely azonban foganatára nézve a valósággal letett esküvel minden tekintetben egyenlő."

244 Héb.: *sittuf*, "társulás".

földön igen jó visszhangot keltett a felkérés.²⁴⁵ Löw rabbinak a zsidóesküt elutasító nyilatkozatát (1868. március 9) a miniszter teljes egészében magáévá tette, és a perrendtartási törvényből (1868:LIV. tc.) törölte azokat az előírásokat, amelyek külön zsidóeskü kivételét kívánták meg. Utójáteként néhány év múlva (1874) a Curia mint semmitűszék még egyszer foglalkozott az ügyel, mert egy peres eljárásban az alperes, maga is zsidó, a felperestől ezt kívánta; a határozat (1875) az esküre alapozott ítéletet megsemmisítette, és ezzel példát statuálva lehetetlenné tette a középkori zsidóeskü további alkalmazását.

Ugyanebben az időben (1867 k.) Ausztriában is vita folyt, rabbinikus körökben is, a zsidók számára előírt bírósági esküformuláról.²⁴⁶

A polgári életbe lépő vallásos zsidók lába a későbbiekben is nemegyszer botlott meg olyan küszöbökön, amelyek a keresztények számára nem jelentettek akadályt. A polgári jogrend csak részlegesen bontakozott ki a szorosan keresztény szimbolikából. A pesti egyetemen a doktoravatási szertartás során a jelöltek a díszbotra (*pedum / sceptrum*) tettek esküt, a jelvényt azonban a Szűz Mária képe díszítette. Abraham Karpeles görbő–pinchelyi rabbi ezzel kapcsolatban halákhikus aggályt hangoztatott. A protestánsok nem emeltek kifogást a szertartás e mozzanata ellen: úgy kellett értelmezni, hogy nincs sajátos egyházi (római katolikus) jellege. Hasonló aggályok később is támadtak: elfogadhat-e rabbi – sőt, egyáltalán, vallásos zsidó – olyan kitüntetést, amelynek neve és alakja kereszt. Különösen drámai volt 1990 után az első alkalom, amikor az egyik tekintélyes neológ rabbi a kormány az újonnan alapított magas állami kitüntetések egyikére terjesztett elő a köztársasági elnöknek: még az *Új Élet* is cikkezett arról, átveheti-e egy rabbi a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét. (Az állami kitüntetést átveheti; átvette.)

“Ó-hitűek” és “új-hitűek”

Ausztria és Magyarország kiegyezése (1867) és az emancipációs törvény (1867:XVII. tc.) elfogadása (1867. december 28) után br. Eötvös József (1813–1871) vallás- és közoktatásügyi miniszter megkapta a történelmi lehetőséget, hogy megvalósuláshoz segítse az 1839/40. évi országgyűlésben képviselt és 1840-ben nagyszabású tanulmányban (“A zsidók emancipációja”) kifejtett eszméit a zsidó “egyház” szervezetének rendezése / modernizálása ügyében. A pesti hitközség vezetői már 1867. április

245 Többek között Adolph Jellinek (1820–1893), a tudós bécsi rabbi gratulált neki (1868. január 17). Levele kiadva in: Leopold Löw, *Gesammelte Schriften*, V (Szegedin: Verlag von Ludwig Engel, 1900; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), p. 219 sk., no. 79.

246 Israel Hildesheimer, “Über die Reform der israelitischen Eidesleistung in Österreich” (1867), in: uő, *Gesammelte Aufsätze* (Frankfurt a. M.: Verlag Hermon, 1923 / 5684), pp. 82–95.

5-én átnyújtották neki az általa miniszteri kinevezése után kért memorandumot,²⁴⁷ melyet alighanem Mezei Mór szövegezett vagy öntött végső formába, a kongresszus eszméjének egyik legfőbb propagátora. “Községi életünk minden mozzanatánál – mondja az irat – sajnosan érezzük hiányát oly szabályoknak, melyek akár a hitközségnek az államhatóságokhoz való viszonyát, akár az egyes községi tagokat a község ügyeire és elöljáróinak választására illető jogosult befolyás mértékét, akár végre rabbiknak, tanítóknak és más községi tisztviselőknek jogait szabatosan meghatároznák. Nem létezik oly izraelita testület, mely fennforgó hitfelekezeti ügyekben a magas kormánynak részrehajlatlan, megbízható felvilágosítást a hitközségek nevében adni jogosítva lett volna. A magyarhoni izraeliták mindeddig nem voltak abban a helyzetben, hogy országos egyetemes hitközségüket és ennek központi képviselőjét megalakíthatták volna.” A pesti hitközség, amely ténylegesen addig is ellátta a “magyarhoni izraeliták” – az ország többi hitközségének – képviselőjét, ugyanazt akarja, amit a miniszter már negyedszázad óta kívánatosnak tart. “A mi tiszteletteljes kérésünk, miszerint Nagyméltóságod (az összes magyarhoni hitközségek képviselőinek) gyűlés(é)t egybehívni kegyeskedjék, hogy ez az országos egyetemes községnek és központi képviselőjének szervezésével az új rendszernek és az ettől várt jobb jövőnek alapját megvethesse.”²⁴⁸

Április 14-én a pesti hitközség körlevélben tájékoztatta az ország többi hitközségét a miniszternek átadott memorandumról. A visszhang nem volt egyöntetűen kedvező, sokan nem helyeselték, hogy a községek irányítását az elöljárók vegyék át, a rabbik – csaknem – teljes kiszorításával (a rabbik teendőinek a rituális ügyekre korlátozásával). A fenntartások ellenére ez a memorandum volt a kezdet, amelytől az 1868/69. évi kongresszushoz vezető folyamat elindult.

A magyarhoni hitközségek országos kongresszusának vagy ahogyan végül hivatalosan nevezték, az Egyetemes Gyűlésnek az előkészítése két ágon folyt.²⁴⁹ Két tábor alakult ki. Az egyik tábor tartotta magát br. Eötvös és a pesti hitközség koncepciójához, a másik tábor hevesen ellenezte, hogy e koncepció alapján állítsanak fel orszá-

247 Szövege olvasható in: *A Magyar Országgyűlés mélyen tisztelt Képviselőházához intézett emlékirata az Izraelita Egyetemes Gyűlés bizottságának az (...) Izraelita Congressus által hozott határozatok tárgyában* (Pest, 1870), a Függelékben.

248 A két idézetet közli: Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az “Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 85 sk.

249 A részleteket főként a következők alapján adom: Leopold Löw [Löw Lipót], *Der jüdische Kongress in Ungarn* (1871), p. 274 skk. / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* (1874²); Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az “Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 85 skk.; Jacob Katz, *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-century Central European Jewry* (Hanover – London: Brandeis University Press / University Press of New England, 1998), p. 96 skk. (Ch. 10).

gos hitközségi szervezetet, világi vezetés alatt, és mindazokkal a következményekkel, amelyekkel ez járna. Több vidéki hitközség, amely a pesti memorandum tervezetének megvitatásában részt vett, azt kérte Pesttől, hogy a tervezett gyűlésre csak az emancipáció elnyerése után kerüljön sor.

A pesti memorandum hírére a konzervatív tábor vezetői 1867. április végén egy ellenmemorandumot szerkesztettek,²⁵⁰ szintén körbeküldték az országban, és hónapok múlva, szeptember első felében benyújtották br. Eötvös miniszternek, “120 ó-hitű község” nevében. Kifogásolják, hogy a memorandum szerzőit senki nem hatalmazta fel arra, hogy az egész ország zsidósága nevében beszéljenek. Hajlandók egy országos Gyűlésen részt venni, de kívánatosnak tartják, hogy a választás előkészítésében egyenlő számú “ó-hitű” és “új-hitű” bizalmi ember vegyen részt; ezek döntsék el, mely ügyek kerülnek a gyűlés napirendjére; előzetesen dolgozzák ki a tanácskozás és döntéshozatal szabályait; döntsék el, hogy a gyűlés tanácsadó testületként fog-e működni, vagy törvényhozóként; végül, hívják meg az erdélyi hitközségek képviselőit is. Ez utóbbi követelésük a kiegyezési törvény alapján indokolt és jogos volt, de nem kétséges, hogy ők maguk legalább ugyanennyire fontosnak tartották, hogy Erdély legtöbb hitközségében nem támogatják az újító törekvéseket. Azzal, hogy – bizonyíték nélkül – 120 hitközség támogatására hivatkoztak, pusztán felül akarták ütni a pesti memorandumra válaszoló hitközségek számát, amely, emlékezhetünk rá, 63 volt.

Az orthodox szempontok érvényesítése érdekében az ellenmemorandum szerzői valamikor 1867 késő nyarán egyesületet alakítottak, “Hitór Egylet” / *חברת שומרי הדת* (*Hevrat Somré ha-Dat / Schomre-ha-Dath / Schomre Hadath*, az askenázi kiejtés szerint: *somre hadasz*) / *Glaubenswächter* névvel. Jogi értelemben véve egyelőre magántársaság volt, alapszabályukat²⁵¹ 1867. szeptember 14-én, néhány nappal az ellenmemorandum után nyújtották be br. Eötvösnek, de a miniszter fél éven át fektette az íróasztalán. Zsidó község, amely a “Hitór Egylet” eszméi és programja körül szerveződött, ebben az időben még nem volt Pesten, a hagyományhoz ragaszkodók a Sasz Hevra zsinagógába (Vasvári Pál utca) jártak. Az orthodox hitközség magja csak majd R. Binjamin Zeév Wolf Sussmann / Szofér Pestre érkezésével alakult ki. Bizarr módon, csaknem a “Hitór Egylet”-tel egyidejűleg (1867/68) szerveződött Lembergben a hasonló nevű *Somér Jisraél* egylet, amely azonban a “hitörök”-kel ellentétben éppen a modernizációt tűzte ki célul, és nem riadt vissza az asszimilációs lépések elől sem.

Röviddel az emancipációs törvény kihirdetése után megkezdődött és két héten át folyt Budán az Egyetemes Gyűlést előkészítő tanácskozás (1868. február 17–már-

250 *Denkschrift über das Memorandum der Pesther Israelitischen Religionsgemeinde* (Frankfurt a. M.: Verlag von J. Kauffmann, 1867).

251 *A “Hitór” Magyar Zsidó Egylet alapszabályai* *חברת שומרי הדת Statuten für den ungarisch-jüdischen Verein “Glaubenswächter”* (Pest: Légrády Testvérek Nyomda, 1868).

Krausz Zsigmond (MZsL)

cius 1). A résztvevők névsorát maga br. Eötvös állította össze, barátainak és ismerőseinek tanácsa alapján, kizárólag világi személyekből. Lehet, hogy főként Hirschler Ignácra hallgatott,²⁵² és bár a 36 meghívott bizalmi férfi között többen voltak, akiknek a nézetei magukat a szervezőket is meglepték, az orthodox ellenmemorandumban kívánt egyenlő arány a két irányzat képviselői között nem valósult meg. Hirschleren kívül a meghívottak közé tartozott Barnay Ignác (Pest), Fischer Leó (Herend), Goldberger Károly (Óbuda), a textilgyáros, Holländer Leó (Eperjes), Simon Krausz / Krausz Zsigmond (1815–1874) újságíró (Körösladány), Lányi Jakab (Pest), Mezei Mór (Pest), Rózsay József (Pest), Schossberger Sáje Wolf (Pest), Wahrmann Mór (Pest).

A meghívottak február 15-én, szombaton este a hitközség tanácstermében ismerkedtek meg egymással. Vasárnap br. Eötvös fogadta a tanácskozás résztvevőit. Beszédében kifejtette, hogy az emancipációs törvény jelentőségét az állam szempontjából abban látja, hogy az ország 400 000 polgárral gyarapodott. Politikai pályája legszébb napjának tartja azt a napot, amelyen a törvényt elfogadták. Az állam, mondta, fenntartja magának az ellenőrzés jogát a mózesi hit felett, mint ahogyan ezt teszi minden más vallás esetében is. Az ellenőrzést úgy gyakorolja, hogy minden vallás hívei egy átfogó szervezethez tartoznak. Mi sem volna könnyebb, mint hogy a kormány törvénnyel kényszerítsen a vallások híveire egy ilyen szervezetet, de inkább azt az utat választja, hogy a döntést azoknak a kezébe teszi le, akiket érinteni fog.

Február 17-én br. Eötvös nyitotta meg a tanácskozást, és az ülésen ő elnökölt. A tanácskozás egyik orthodox meghívottja, Krausz Zsigmond írásban és szóban előterjesztette azt a javaslatát, hogy a miniszter két kongresszust hívjon össze, külön-külön azoknak, akik a Tórát és a parancsolatokat a legkisebb részletükben sem tartják megváltoztathatónak, illetve azoknak, akik újításokat akarnak bevezetni. Br. Eötvös kijelentette, hogy ő mint miniszter a tanácskozást törvény – az emancipációs törvény – alapján hívta össze, ez a törvény csak egy zsidó vallást ismer, és így a kormány is *csak* egy zsidó vallást ismerhet el.

252 Br. Eötvös Hirschlert mint orvostudományi írókat ismerte korábbról. A Váci utcai Ráth könyvesboltban találkoztak.

Eötvös báró intenciói szerint a tanácskozásnak három javaslatot kellett kidolgoznia: szabályzatot az Egyetemes Gyűlés küldötteinak megválasztására, a hitközség szervezeti szabályzatát és egy iskolai szabályzatot (amely az Iskola-alap felhasználásáról rendelkezik). Ennek megfelelően három bizottság alakult. Az általuk előkészített tervezeteket 1868. február 25-én, illetve március 1-jén mutatták be a tanácskozás plenáris ülésén, br. Eötvös jelenlétében. A meghívottakat február 26-án fogadta gr. Andrassy miniszterelnök, 27-én pedig Ferenc József; a királyt Holländer Leó köszöntötte. Két nappal a tanácskozás berekesztése után (március 3) 7 orthodox résztvevő, köztük Krausz Zsigmond, külön audiencián különvéleményt nyújtott be Eötvös kultuszminiszternek: követelték a választási szabályzat átalakítását (annak érdekében, hogy az "ó-" és "új-hitűek" aránya az általuk feltételezett valóságos arányokat tükrözze vissza), a rabbik részvételének lehetővé tételét és – mint a tanácskozás elején Krausz – az irányzatok teljes elkülönítését, autonómiáját. Eötvös, átvéve a nyilatkozatot, kijelentette, hogy ha a kultusz terén helyes is az eltérő felfogások különválása, az adminisztratív ügyek intézése közös maradhat. A zsidóság kettéválása kisebb baj lenne a kormányra nézve, mint magára a zsidóságra.

A pesti memorandum és a konzervatív ellenmemorandum²⁵³ országos terjesztése forrongásba hozta a konzervatív rabbikat, heves viták zajlottak köreikben a tervezett Egyetemes Gyűlés minden részlete körül. Az 1868. februári előkészítő tanácskozás vitái is nagy nyilvánosságot kaptak. A rabbik olyan dolgokat tettek vitássá, amelyekről br. Eötvös nem is sejtette, hogy nem mindenki számára magától értetődők. A választási szabályzat szerint küldöttnek csak az választható meg, aki szóban és írásban ki tudja magát fejezni valamely honi nyelven, értsd: magyarul vagy németül; azok tehát, köztük rabbik is, akik csak jiddisül beszélnek, ki vannak zárva az Egyetemes Gyűlésről. Ha a Gyűlés résztvevői nem kapnak napidíjat, és maguknak, illetve községeiknek kell viselniük a költségeket, a szegényebb hitközségek nem tudnak delegátust küldeni; ez értelemszerűen a városi, tehetősebb zsidó réteget preferálja, azaz előnyt ad az újítóknak. A Gyűlésen, amely a hitközségek országos szervezetének felállítását és az iskolaügyet tárgyalja, és amelyen vallási kérdések nem kerülnek szóba, a miniszter meggyőződése – és a februári tanácskozáson elfogadott választási szabályzat – szerint rabbik és hitközségi tisztviselők egyáltalán nem vehetnek részt. Nem így gondolták a hagyományhoz ragaszkodók: ők a hitközségek szervezetét és az oktatást is a vallási kompetencia körébe tartozónak látták. A "Hitőr Egylet" röpiratot adott ki héberül, "A béke és igazság szavai" címmel,²⁵⁴ amelyben a rabbik kizárását istenkáromlásnak (*hillul ha-Sém*) nevezi.

A "Hitőr Egylet" alapszabályát br. Eötvös csak az előkészítő tanácskozás utáni hetekben hagyta jóvá (1868. március 18). Az Egylet elnöke Méir / Majer Trebitsch

253 Sigmund Krausz, *Ein Gegenstück der neuen Partei* (1868); Ignaz Reich, *Sendschreiben an meine Glaubensgenossen in der Stadt und dem Lande* (1868).

254 דבר׳ שלום ואמת / *Divré salom ve-emet* (Buda, 1868).

/ Trebitsch Márk lett, házassága révén a *Hatam Szofér* távoli rokona; titkára Ignaz Reich / Reich Ignác (1821–1887), a pesti izr. iskolák vallástanára, tudós újságíró.²⁵⁵ Az Egylet sietve megindított hetilapjának (*Magyar Zsidó*) első száma már 1867. szeptember 10-én megjelent, de az Egylet nevét csak a minisztériumi jóváhagyás után tüntették fel rajta, ekkor Krausz Zsigmond vette át a szerkesztést.²⁵⁶ Az alapszabály szerint az Egyletet 5 tagú rabbi-tanács irányítja. Hogy a "Hitör Egylet" súlyát és hitelét növeljék, feljött Budára Jeremia Löw sátoraljaújhelyi és Menahém Eisenstädter / MAHARAM AS ungvári rabbi. Harmadikként ott állt mögöttük a nagy orthodox tekintély, a pozsonyi jesiva-fő, Abraham Samuel Benjamin Wolf Szofér; az Egyetemes Gyűlés heteiben ő is Pesten tartózkodik majd, ők hárman lesznek az orthodox stratégia szellemi-rabbinikus infrastruktúrája.

Magát az Egyetemes Gyűlést br. Eötvös vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletileg hívta össze (július 15), és királyi *Reskript* hagyta jóvá (1868. július 30). Ezt követően Eötvös, szintén miniszteri rendeletben, létrehozta a központi választási bizottságot (augusztus 5), majd kiírta a választásokat (szeptember 15). Meghatározta a kongresszusi küldöttek megválasztásának rendjét is, kijelölte a választási kerületeket. A választás megszervezésével a főispánokat bízta meg, tekintettel arra, hogy az emancipációs törvény az ország zsidó lakosait a többiekkel egyenlővé tette, s ezért az államnak kötelessége segíteni őket polgári jogaik gyakorlásában. Amikor az eljárást Jókai Mór országgyűlési képviselő kifogásolta, a miniszter azt felelte, hogy egy olyan felekezetenél, amelynek addig önkormányzata nem volt, nem lát más módot. A választójog a hitközség minden helybeli adófizető tagját megillette; aki részt kívánt venni a választásban, annak egy vizsgálóbizottság előtt igazolnia kellett jogosultságát, valamint azt, hogy megfelel a feltételeknek (mint a nyelvismeret).

Nem volt könnyű az orthodox követelésekhez igazodni. Eleinte elképzelhetetlennek tartották, hogy a rabbik világiakkal együtt tanácskozzanak a (vallási) életet érintő változtatásokról. Amikor az előkészítő tanácskozás a rabbik mellőzése mellett döntött, felismerték, hogy a községi rabbi intézménye forog kockán, és követelni kezdték a rabbik teljes jogú részvételének lehetővé tételét. Azriel Hildesheimer (Kismarton / Eisenstadt), a háttérből, könyvben: "Ki adta a többségi javaslat készítőinek azon jogot, hogy oly férfiakat, kik sem tolvajok, sem rablók, sem vagyombukottak, egyik legszebb emberi és polgári joguktól megfossszák?"²⁵⁷ R. Menahém Eisenstädter

255 Főműve a *Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten*, I–III (1856–1865, 1868²), a kiemelkedő magyarországi zsidó személyiségek életrajzi sorozata. (A IV. és V. kötetnek, amelyeket olykor említenek, nem sikerült nyomára akadnom.) Adott ki magyar nyelvű verseskötetet (*Honszerelmi dalok*, Budán: Nyomatott M. Bagó betűivel, 1848), Biblia-fordítást (*Mózes első könyve*, 1878) stb.

256 A laphoz lásd Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, szerk. Scheiberné Bernáth Livia & Barabás Györgyi (Hungaria Judaica, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 36 sk., no. 7 (a kongresszus után, 1870-ben megszűnt).

257 Israel Hildesheimer, *Zum Congresse. Beurteilung der drei von der Majorität der in Pest versam-*

/ MAHARAM AS / ASCH annak idején aláírta a nagymihályi rabbi-gyűlés határozatát, amely megtiltotta, hogy “a világ népeinek nyelvén” bárki hitszónoklatot tartson vagy meghallgasson (#143/a, 1. §); a választási hadjárat során ellenben a három orthodox rabbi – R. Menahém Eisenstädter / MAHARAM AS / ASCH, R. Jeremia Löw és R. Abraham Samuel Benjamin Wolf Szofér – kora őszi kiáltványa azt hirdette, hogy az emancipációs törvénnyel elért helyzetben a magyar zsidók elsőrendű kötelessége a magyar nyelv terjesztése a zsidók körében. A *Magyar Zsidó*, bár nyelve magyar és német volt, címében ugyanezt az eszmét propagálta.

A rabbik – és Erdély – ügyében br. Eötvösnek engednie kellett. Először 30 “ó-hitű” rabbi fordult hozzá beadványban (1868. június 15), majd egy körlevélben a haladó párt (*Fortschrittspartei*) is beismerte, hogy az előkészítő tanácskozás rossz döntést hozott.²⁵⁸ Egy pótrendelet (szeptember 25) megadta a hitközségi tisztviselőknek is az aktív és passzív választójogot; egy probléma megoldódott: a rabbik is a hitközség alkalmazottai voltak.

1868 nyarán igazi – magyar stílusú – választási kampány folyt. A szabályzat támogatására Hirschler Ignác zsidó közéleti szereplőkből és értelmiségiekből valóságos pártot szervezett, az előjárók gyűlésének központi tanácsa elnevezéssel. Ez, a haladó párt, az *Izraelita Közlöny*²⁵⁹ hasábjain azért küzdött, hogy eloszlassa az orthodoxia által keltett aggodalmakat, és a választásra jogosultak körében támogatókat toborozzon a centralizáló reformok mellett. A taktika: “a hitfelekezet egységének és önkormányzati jogának megóvása mellett, engedékenység a lehetőség határáig”. A megnyugtató érv (körlevélben, 1868. augusztus): “a kongresszus, mely csak szervezkedési és igazgatási kérdések tárgyalását és megoldását célozza, vallási és szertartási kérdésekkel sem reformisztikus, sem hyperorthodox értelemben nem foglalatoskodhatik.”²⁶⁰ Az igaz hit három oszlopa kiáltványt tett közzé (5629. tisri 1 / 1868. szeptember 17), héberül, németül és magyarul, felszólítva Izrael fiait, hogy csak jó (“kóser”²⁶¹) zsidókra szavazzanak, nehogy az “új-hitűek” / neológok parancsoljanak az egész országban, mert

---

melten Conferenz dem Kultus-Minister unterbreiteten Statute (Wahl-, Gemeinde- und Schul-Statut) (Prag: Druck von Senders und Brandeis, 1868), p. 5; magyar fordításban idézi: Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az “Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 94.

258 Az 1868. augusztus 6-án kelt körlevél egyik aláírója Hirschler Ignác volt (“távollétében”); nem képzelhető el, hogy br. Eötvöst ne informálták volna a készülő iratról. – A körlevél szövegét lásd Leopold Löw [Löw Lipót], *Der jüdische Kongress in Ungarn* (1871), p. 277 sk. / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* (1874²).

259 A laphoz lásd Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, szerk. Scheiberné Bernáth Livia & Barabás Györgyi (Hungaria Judaica, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 38, no. 9. – A kritikus másfél évben Heckenast Gusztáv adta ki.

260 Az idézeteket közli: Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az “Egyenlőség” Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 94.

261 Átvitt értelemben? vagy “a kasruthoz ragaszkodó” jelentésben?

a "seminár"-ból kikerülő rabbik minden vallási parancsolat megszegését meg fogják engedni. Megszólalt, "minden kétely eloszlatása végett", br. Eötvös vallás- és közoktatásügyi miniszter is, mégpedig a *Hivatalos Közlöny*-ben (1868. október 4): "minden vallási (dogmaticus) és szertartási (rituális) kérdések a tanácskozás tárgyát nem képezik és azoknak a tanácskozás körén egészen kívül kell maradni(uk)."

A választásokat az egész országban – az eredetileg kitűzött terminus (november 3) elhalasztásával – november 18-án tartották meg. Minden kerületben a főispán irányításával kijelölt zsidó választmány és mellettük egy hatósági személy (*testimonium legale*) felügyelte a választást. Groszmann Zsigmond így írja le²⁶² ezt a napot: "A választások élénk képe semmiben sem különbözött az országgyűlési képviselő-választásoktól: lovas bandériumok járták be a városok utcáit, nemzeti lobogók alatt vonultak fel a választók, pártállásuk szerint más-más színű tollal ékesített kalappal; volt cigányzene, parázs verekedés, a fővárosban csakúgy, mint vidéken. Általában azonban méltóságteljesen viselkedett a zsidóság választói jogának teljesítésénél. Az élénk részvételt mutatja, hogy például a Pesten összeírt 1 800 választó közül 1 688 élt szavazati jogával. Az itt megválasztott 20 képviselő közül legtöbb szavazatot nyerte Barnay Ignác, a régi érdemes hitközségi titkár (1 659 szavazat), utána Kohn Sámuel, a fiatal rabbi (1 656 szavazat), de még a legkisebb szavazattal megválasztott Schönberg Ármin is 1 479 szavazatot kapott." A lassan nyilvánosságra jutó választási eredmények azt mutatták, hogy az orthodox tábor nem tudott többségbe kerülni.

A "Hitőr Egylet" már az Egyetemes Gyűlés összehívása után 152 "hittörvény hű" zsidó község nevében beadványt nyújtott be az országgyűlésnek (1868), kérve a konzervatív / orthodox irányzat önállóságának törvényi kimondását. Ez a kezdeményezés nyilvánvalóan keresztezte br. Eötvös szándékát. A választások után, belátva, hogy a kongresszust nem tudja feltartóztatni, a "Hitőr Egylet" előkészítő rabbi-gyűlést hívott össze Budára, a Lipót napi (november 15) vásárt követő napokra, időtartambeli korlát nélkül, a Császár-fürdő épületébe, amelyben elegendő kényelmes szálláshely volt, és ahol a vendégek kóser ellátásáról is gondoskodni tudtak. A hosszára nyúlt gyűlésen (november 24–december 3) mintegy 200 orthodox rabbi vett részt. A tanácskozás szellemi irányítója a *Hatam Szofér* legidősebb fia, Abraham Samuel Benjamin Wolf Szofér pozsonyi rabbi és jesiva-fő volt, közfelkiáltással – *acclamatio* – választották meg elnöknek, az egyik alelnök Cvi Hers / Hirsch Friedmann (1808–1874) olaszliszkai *rebe* lett,²⁶³ vele a "Hitőr Egylet" a haszidok támogatását szerette volna elnyerni, a másik alelnök Jeremia Löw sátoraljaújhelyi rabbi. Azriel Hildesheimer, az egyik jegyzőkönyvvezető, nagy energiával vett részt a tárgyalások irányításában. Az ő javaslata fogalmazta meg azt a formulát, amely körül forgott minden további vita. A küszöbönálló kongresszuson az orthodox rabbik csak a *Sulhan arukh* fenntartás

262 Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az "Egyenlőség" Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 96 sk.

263 Utólag aláírta a nagymihályi határozatot.

Hunfalva, mikve (1930-as évek) (MZsL)

nélküli elfogadása mint előfeltétel alapján voltak hajlandók részt venni, de nem utasítják el a haza kívánásainak megfelelő nevelést (*Tora im derekh-erec*).

Joszéf Karo jogi kódexének címe (*Sulhan arukh*) a hitközségi szabályzat tervezetében valóban nem szerepelt, de használta a "mózesi-rabbinikus" (*mosäisch-rabbinisch*) kifejezést, amely tartalmilag hasonlót jelent. A "Hitőr Egylet" erre a pont-ra irányította nyilait, azonban a *Sulhan arukh* főként jelkép volt számára. Emellett a Rabbiképző Intézet ügyét tekintették a legfontosabbnak. Voltak közöttük, akik elfogadták volna a "kóser szeminárium" gondolatát, ha abban a világi tárgyakat is a Talmudban járatos tanárok adják elő. Azriel Hildesheimer, akinek egy konzervatív rabbiképző, mondhatni, személyes ügye volt, mérsékelt hangon vitatkozott. A többség azonban makacsul ellenezte a nyitást a világi műveltség felé; az ő véleményük győzött, Hildesheimer, reményeiben megcsalatra, felháborodottan hagyta el a budai gyűlést.

A vallásháború magja már el volt vetve: az orthodoxok előkongresszusát a haladó párt nem hagyhatta viszonzás nélkül. Ők Óbudán gyűltek össze (november 26), mintegy 40 rabbi, akik a Császár-fürdőbe nem kaptak meghívást. R. Hirsch Márk volt a házigazdájuk. Hirsch, Brill Sámuel Löw és Kohn Sámuel írták alá a "Hitőr Egylet" ellen támadást intéző körlevelüket. Vádolták az Egyletet, mert szakadást hirdet – ezért vallásellenes; a magyarosodást támogatja – ez részükről megtévesztés; testvérháborút szít – ezért idegen a zsidóságtól; hierarchiát szervez – ezért ártalmas.

Ami a hierarchia vádját illeti: a "Hitór Egylet" hatalmat adna ugyan az 5 tagú rabbi-tanács kezébe, de ez a hierarchia nem hasonlítható össze a hitközségi szabályzat igazgatási tervezetével, amely minden hitközséget egységes, hierarchikus szervezetbe tagol be.

A küldöttnek megválasztott rabbik néhány nappal később harcra elszántan mentek el a vallás- és közoktatásügyi miniszter kongresszusára.

Izraelita Egyetemes Gyűlés, 1868/69

A br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter által kezdeményezett Izraelita Egyetemes Gyűlés / országos kongresszus / zsidó kongresszus / אספת הוועד הגדול 1868. december 10 (14) és 1869. február 23 között ülésezett a pesti Belvárosban, a Vármegeház közgyűlési termében. Az ülésterem jobb oldalán ültek a haladó párt tagjai, előre lefoglalták maguknak ezeket a helyeket, és mindvégig ragaszkodtak hozzájuk, a bal oldal maradt a konzervatívoknak. A 220 megválasztott küldött összesen 33 ülést tartott.²⁶⁴ Az ülések mindvégig nyilvánosak voltak, a karzat állandóan tele volt érdeklődőkkel.

Nem volt egészen szerencsés, hogy a megnyitó ülés (december 14, hétfő) a zsidó naptárban ünnepnapra esett (5629. *kiszlév* 30): az újhold 1. (*ros hodes*) és a *hanukka* 6. napjára, még ha ezeken a napokon nem tiltott is a munkavégzés. Ezen a napon mondta el megnyitó beszédét br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter (#148). "E kongresszus feladata eszközölni, hogy a hazában létező izraelita felekezet mint vallásos társulat is épp oly szabad, oly önálló és autonom testületet képezzen, mint a keresztény autonom egyházak" – mondta. Ezekből a szavakból kibontható, mi volt az Egyetemes Gyűlés igazi problémája, egyszersmind a magyar nemesi liberalizmus emancipációs politikájának legmélyebb ellentmondása. A zsidó községek elvben mind autonomok voltak, nem volt fölöttük területiális vagy hierarchizált szervezet, amelyhez tartoztak volna, a politikai ráció ellenben azt kívánta, hogy a keresztény egyházakhoz hasonló módon országos szervezetként tagolódjanak be a társadalomba. Ez a kíváncsi a zsidó életben az egyházszerkezeti vonásokat állította előtérbe, a hagyományhoz ragaszkodók azonban nem akarták még látszólag sem feladni a teljes életvitel önálló és felelős szabályozásának követelményét. Eötvös az izraelita felekezet autonom testületéről beszélt, de szavaiból az orthodox párt a keresztény egyházat hallotta ki. A beszéd után br. Eötvös elhagyta a termet, a továbbiakban már nem vett részt az üléseken: nyilván hogy a befolyásolásnak még a látszatát is elkerülje.

264 Az 1868. december 10-re összehívott izraelita egyetemes gyűlés naplója. Gyorsírói feljegyzések szerint. Hiteles kiadás (Pest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-társulat, 1869).

A korelnök, felkérés alapján, Holländer Leó lett, a haladó párt tagja. “El nem titkolhatom, hogy e percben kimondhatatlan öröm és hálaérzet tölti el keblemet. Én egyike vagyok azoknak, akik éltük nagyobb részét arra szánták, hogy hitsorsosaink mostoha polgári viszonyainak jobbra fordultát kieszközöljék. Most, hála Istennek, e tisztelt gyülekezetben szabad állampolgárokhöz szólhatok.” Kiválasztása bajt okozott: két orthodox küldött idősebb volt nála, többen rossz néven vették az ő mellőzésüket.

A kongresszus minden egyéb előtt arról hozott határozatot, hogy hódoló küldöttséget küld Ferenc József királyhoz. A király Bécsben, 1868. december 23-án délelőtt 11-kor fogadta a Wahrmann Mór vezette küldöttséget. “Mi, a szent, ősi zsidó hit követői most lépünk első ízben fenséged színe elé mint szabad polgárok...” Ferenc József: “(...) Meg vagyok győződve, hogy a congressus testvéri egyetértésben folytatván tanácskozásait, hitsorsosait javát mozdítja elő...”

A kongresszusi tisztikar megválasztására a mandátumok igazolása után, december 16-án került sor. Az orthodox párt megpróbálta megakadályozni, hogy az elnök Hirschler Ignác legyen, mert közismert volt, hogy br. Eötvös, a miniszter embere, és határozottan ellenzi az orthodoxia nézeteit, a szavazást mindkét fél erőpróbának tekintette, Hirschler 117 : 90 arányban nyert. Mindvégig ő maradt a kongresszus vezéralakja. Wahrmann Mór másodelnök lett, Kohut Sándor rabbi és Mezei Mór ügyvéd, a Pesti Izraelita Magyar Egylet titkára – többedmagukkal – jegyző. Kohut Sándor²⁶⁵ székesfehérvári rabbi abban az időben még az elején volt magasra emelkedő tudományos pályájának,²⁶⁶ br. Eötvös az előző évben ne-

Hirschler Ignác fiatal korában (MZsL)

265 Rebekah Kohut (1864–1951) [née Bettelheim (Alexander Kohut második felesége)], *His Father's House: The Story of George Alexander Kohut* (New Haven: Yale University Press, 1938).

266 Fő művéhez, az *Arukh ha-salém / Aruch completum*, egy középkori Talmud-lexikon (Nátán ben Jehiél) kritikai kiadásához, ekkor már évek óta gyűjtötte az anyagot, a kéziratot 1873-ban kezdte kidolgozni, br. Eötvös halála után Magyarországon már nem kapott támogatást, csak Bécsből és Berlinből, így adott ki négy kötetet Pesten, végül, hogy kedvezőbb munkakörülményeket teremtsen, elfogadta (1885) egy New York-i zsinagóga meghívását. Műve 8 kötetben, 1 kötet Kohut által írt függelékekkel jelent meg (Vienna – New York: Georg Brog & A. Kohut, 1878–1892). Mások által összeállított újabb függelékekkel együtt többször újranyomták.

Hirschler Ignác az Izraelita Egyetemes Gyűlés idején
(MZsL)

Hirschler Ignác idős korában (MZsL)

Mezei Mór (MZsL)

Kohut Sándor (MZsL)

vezte ki a zsidó iskolák országos felügyelőjévé, szívesen vállalta a közreműködést a miniszter reformtervének megvalósításában. A napi munka szervezésében jelentős részt vállalt a kongresszus egyik titkára, Raphael Bettelheim / Bettelheim Fülöp (1838–1890). A pozsonyi jesiva növendéke volt, de járt a prágai egyetemre is, majd iskolaigazgató lett, a kongresszuson a haladó párt egyik hangadója. Theológiai kérdésekben R. Kohn Sámuel, a Dohány utcai zsinagóga magyar hitszónoka, jogi kérdésekben Mezei Mór voltak br. Eötvös legfőbb tanácsadói, mindketten elkötelezettek a szervezeti reformok iránt.

Elhúzódott a kongresszus szerveinek és bizottságainak megválasztása, egészen 1869. január 28-ig. A tisztikar törekedett arra, hogy a tanácskozás működése parlamenti jellegű legyen. Mindenki szabadon eldönthette, hogy magyarul beszél-e, vagy németül, de nem egy képviselő csak németül tudott, ezért a legtöbb szónok németül beszélt, a jegyzőkönyveket és egyéb iratokat azonban mindkét nyelven elkészítették. Megszavazták, hogy minden küldött napidíjat (5 forint) és havi szálláspénzt (30 forint) kap, az összeget az Iskola-alap előlegezte, de a küldötteket megválasztó kerületek kötelesek voltak 2 év alatt megtéríteni. Egy-egy küldöttre végeredményben 470 forint jutott, az elszámolt személyi költségek összesen 103 400 forintot tettek ki.

Megválasztották küldöttnek, de nem vett részt a vitákban, vagy el sem járt az ülésekre, többek között Menahém Eisenstädter / As, Jeremia Löw, Mose Schick / MAHARAM Sik, azok a rabbik, akik korábban az orthodoxok harcos vezetői voltak. A "Hitőr Egylet" elnöke, Trebitsch Márk, választói körzetében nem szerezte meg a mandátumot.

Löw Lipót szegedi rabbi, akinek egész addigi tevékenysége a szükséges reformok ügyét szolgálta, nem vállalta a részvételt az Egyetemes Gyűlésen. Direkt nyilatkozata döntésének okairól nem ismert. Még a kongresszus előtt álnéven (Leon da Modena²⁶⁷ Redivivus) kiadott egy kis könyvet,²⁶⁸ amelyben azzal vádolja a haladó párt vezetőit, hogy az államtól várható előnyök fejében feladják a hitközségi autonómiát. Egy másik könyvben, már a "nagy szakadás" után, részletesen megírta és eredeti forrásokkal dokumentálta az emancipációs mozgalom sok évtizedes történetét (ez a könyv két kiadásban is megjelent, más-más címmel).²⁶⁹ A hitközségi szervezetet az előljárók uralmának (*Parnassimthum*) nevezi. Nemcsak a pesti "parnászizmus"-t bírálja: br. Eötvös kultuszminisztert is. Lényegében az orthodoxok véleményét tá-

267 Neves olaszországi zsidó író (1571–1648).

268 *Die jüdischen Wirren in Ungarn. Beitrag zur Zeitgeschichte, I: Vor dem Kongresse* (Leipzig: K. F. Köhler – Pest: Aigner & Rautmann, 1868). – Hogy Löw volt az irat szerzője, a kortársak előtt egy perccig nem lehetett kétséges. Nem sokkal később Deutsch Henrik, más tárgyban, egy kimondottan Löwvel vitakozó füzetet jelentetett meg, David Nieto Redivivus álnéven.

269 Leopold Löw [Löw Lipót], *Der jüdische Kongress in Ungarn* (1871) / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* (1874²).

mogatta, de látva a két tábor kibékíthetetlen ellentétét és Eötvös részéről a határozott politikai szándékot, nem akart részt venni a zsidóság megbontásában.

Eötvös báró és hívei erősen bíztak abban, hogy a küldöttek között többségben lesznek a haladó párthoz húzók, és előterjesztéseiket a kongresszus nagy többsége egyetértéssel fogja fogadni. Ebben a reménységben csalódnuk kellett. A haladó pártnak többsége volt ugyan, de a tárgyalások egyáltalán nem az egyetértés jegyében folytak. Az orthodox küldöttek már a választási és ügyrendi viták során javasolták, hogy a kongresszus ne hozzon többségi határozatot, mert két vallási felfogás áll szemben egymással, és egyik fél sem kényszerítheti rá a másikra a sajátját. Javasolták, hogy a kongresszus csak egy újabb kongresszus megválasztásának szabályait dolgozza ki. Javasolták, hogy minden ügyet külön-külön tárgyaljanak meg a két párt bizottságai. Leszögezték, hogy sem a miniszter, sem az elnökség nem dönthet arról, mi tartozik a vallási kérdések körébe, ezért javasolják, hogy egy összehívandó zsinaton az ország összes rabbija állapítsa meg, mi legyen a kongresszus feladata.

Három kérdésben kívánta br. Eötvös a kongresszuson elérni a szabályozást: a zsidó községek / hitközségek szervezete és az Iskola-alap kezelése; a zsidó oktatás; a majdani kongresszusok küldötteinek megválasztása. Ennek megfelelően, három bizottságot választottak a tervezetek kidolgozására (december 30). A bizottságoknak 25–25 tagja volt, egyenként 14 neológ és 11 orthodox. A bizottságok: (1) községügyi bizottság, ennek nevesebb tagjai: Barnay Ignác, Holländer Leó, Schossberger Sáje Wolf (a bizottság elnöke), Krausz Zsigmond és Steinhardt Jakab; (2) iskolaügyi bizottság, nevesebb tagjai: Kohn Sámuel, Reich Ignác, Zipser Majer, Hochmuth Ábrahám, Jaakov / Koppel Reich (1838–1929),²⁷⁰ Deutsch Henrik²⁷¹ és Azriel Hildesheimer; (3) választási bizottság (a hitközségi stb. választások szabályzatának előkészítésére), nevesebb tagjai: Mezei Mór és Hirsch Márk. A bizottságok 1869. január 5 után két hétig dolgoztak javaslatukon, az üléstermet ezen idő alatt át kellett adni a vármegyei közgyűlésnek.

A hitközségi szervezetről január 28-án kezdődtek plenáris ülésben a tárgyalások. A szabályzatnak a kongresszus elé terjesztendő tervezetét érdemben br. Eötvös bizalmasa, Hirschler Ignác dolgozta ki. Javaslatot készítettek az Iskola-alap felhasználásáról, a temetőkről és temetkezésekről, és a hitközségek számára kidolgoztak egy minta-alapszabályzatot is.

270 Koppel Reich apja Jehezkiél / Abraham Ezekiel Reich (?–1872) verbói rabbi volt, egyik nagyapja Jaakov / Kopl Altenkunstadt / Kopl Harif (1766–1836), 1793 óta verbói rabbi. R. Reich többek között a *Ketav Szofér* jesivájában tanult Pozsonyban. Először Szobotiszton (1860–), majd Verbón (1870–) volt rabbi, az 1868/69. évi kongresszus után községei azonnal az orthodoxiához csatlakoztak. Apa, fiú, unoka egyaránt népes jesivát tartott Verbón. A szobotishti rabbi leányát vette feleségül (1860). 1890-ben hívták meg Budapestre. A Király utca 14-ben lakott. Idős korában az orthodoxia legnagyobb tekintélyévé emelkedett, már életében szent emberként tisztelték.

271 A kongresszus idején az *Izraelita Közlöny* szerkesztője.

Eötvös már az 1843/44. évi országgyűlés vallásügyi vitáiban azt a nézetet vallotta, hogy az államhatalmat el kell választani a vallási élettől, de ugyanakkor egy modern államban elképzelhetetlen a vallásfelekezetek autonómiája a kormányzat felügyeleti joga és a törvényellenes cselekedetek büntethetősége nélkül. A zsidó hitközségek helyzetének rendezését célzó politikai programjában három évtizeddel korábbi eszméi fogalmazódtak meg: mint miniszter, hogy így mondjam, helyzetbe került.

A hitközségek területi–közigazgatási szervezete, bár kialakítását 1868/69-ben az államhatalom kezdeményezte, önmagában nem volt idegen a zsidó hagyományoktól. Az askenázi világban mindazokban az országokban, ahol nagyobb zsidó népesség élt, a centralizált állami hatalom mintájára már korábban is kialakultak a zsidó község felett álló szervezetek: a körzeti / kerületi (*galil*) és a tartományi / országos (*medina*) képviselő, rabbinikus bíróság stb. Ezek a maguk idejében jól működtek a német fejedelemségekben, Lengyelországban, Litvániában (*Vaad Arba Aracot*). Magyarországon a megyei szervezet hajtotta be a türelmi adót. Nyugat-Magyarországon a XVIII. század elején, Erdélyben a XIX. század közepéig volt országos főrabbi.²⁷² A gáonok, halákhikus tekintélyek számára csábító volt a lehetőség, hogy ők mint központi hatóság hozhatják meg a mindenkire kötelező döntéseket, de a végrehajtás és ellenőrzés felelőssége a községekre hárul. Az országos szervezet általában nem vonta magához a községi rabbik jogkörét, ennek ellenére, pusztán a léte hozzájárult ahhoz, hogy a rabbik befolyása és az elvben változatlanul autonóm zsidó községek tényleges önállósága valamelyest szűkebb lett. Ez volt az Egyetemes Gyűlésen is az autonomiavita lényege.

A sarokkő, amelynél a nézetek más-más irányba fordultak, éppen a rabbi státusa volt.²⁷³ A haladó párt a zsidó község / hitközség irányítását ki akarta venni a rabbi kezéből, és a világi vezetőség kezébe akarta adni. Br. Eötvös és Hirschler alapszabály-tervezete, amelyet a kongresszus elé terjesztettek, a rabbiktól megvonta a döntési jogot a hitközség ügyeiben. A hitközség fizetett alkalmazottainak nem adta meg a passzív választójogot, azaz nem lehetett őket az elöljáróságba vagy más vezető tisztségbe megválasztani. Azt akarták elérni, hogy a hitközség mint polgári intézmény világi vezetés alatt működjék, a rabbinak csak a szigorúan vallási ügyekre legyen befolyásuk. Szólas volt: A hitközség alkalmazottja, akit mi fizetünk (ti. a rabbi), ne szóljon bele döntéseinkbe. Ezzel szemben a konzervatívok nem akartak változtatni azon az évszázadok óta fennálló, jóllehet csak a középkorban intézményesült rendszeren, amelyben a községnek a rabbi a tényleges vezetője.

272 Friedmann Ábrahám volt az utolsó, tisztségétől, amelyet negyedszázadon át töltött be (1847–1872), megfosztották.

273 Ismar Schorsch, "Emancipation and the Crisis of Religious Authority: The Emergence of the Modern Rabbinate", in: Werner E. Mosse & Arnold Paucker, Ed., *Revolution and Evolution: 1848 in German-Jewish History* (Wissenschaftliche Abhandlungen des Leo Baeck Instituts, 39) (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1981), pp. 205–247.

A községi bizottság előadója, Popper József (Jászberény), a miskolci kerület küldötte, az alapszabály tervezetének előterjesztésekor (1869. január 28) külön hangsúlyozta, hogy az országos elnökség megszervezése kormányzati követelmény. Ha a zsidók nem csinálják meg, a kormány fogja. A tervezet a hitközségek irányítását országosan a centralizált világi szervezetnek adta át. Popper mellett érvelt, hogy a szabályzat nem épít ki hierarchikus függőséget a központ, a kerületek és a hitközségek között, azonban lehetővé teszi a rabbik túlkapásainak ellensúlyozását.

Az orthodox rabbik megütköztek a szavain. Számukra a zsidó vallás és a világiasság között máshol húzódott a határ, mint a haladó párt gondolkodásában. Krausz Zsigmond a kisebbség nevében különvéleményt nyújtott be (február 1). Javasolta szerint a hitközségeknek teljes vallási, gazdasági és jogi autonómiát kell adni. A szükséges felügyeletet a vármegyei hatóságok is elláthatják. A hitközségeknek még az adminisztrációja is vallási kérdés. A zsidó intézmények működését a Biblia, a Talmud és a *Sulhan arukh* szellemének kell irányítania. Az orthodoxok saját tervezetét is készítették a hitközségi alapszabályzathoz.²⁷⁴

A két tervezet általános vitája (február 3–5) megkezdése előtt 88 orthodox küldött (rabbi) határozati javaslatot terjesztett be, mely kimondaná, hogy a kongresszus nem fog olyan tervezetet tárgyalni, amely nem egyértelműen a Biblia, a Talmud és a *Sulhan arukh* elveire épül. Hirschler elnök a javaslatot nem tűzte napirendre: mint mondta, minden hitközség a “mózesi–rabbini” elveket követi, és vallási ügyekkel a kongresszus egyébként sem foglalkozhat. A vitában Azriél Hildesheimer kifejtette, hogy igenis ki kell mondani: a hitközség a *Sulhan arukh* alapján áll, mert mindaz, amit a Tórából a későbbi bölcsek levezettek, már eleve hozzátartozott a Tórához.

Elhangzottak erős szavak is. Steinhardt Jakab tiltakozott az ellen, hogy a kongresszustól hitvallást (*confessio fidei*) követeljenek, 20 év óta nincsenek olyan reformhitközségek, amelyek akár egyetlen hitelt is feladtak volna, ellenben bizonyos iratokban bálványok templomának nevezik a hitközségek imaházát.²⁷⁵ Holländer Leó a “Hitór Egylet” konzervatívjait támadta: az abszolutizmus idején elhittették a bécsi kormányzattal, hogy csak ők a hűséges alattvalók, azok pedig, akik újításokat akarnak, rebellisek; arroganciájukban azt állítják, hogy csak nekik szent az ősök vallása. A nagymihályi rabbi-gyűlés hangadója Amiensi Péterként emlegette, értsd: Hillél Lichtenstein ugyanúgy árt a zsidóknak, mint a keresztes hadjárat hírhedt vezére. Samson Raphael Hirsch rabbit vádolta, hogy ő biztatja a magyar rabbikat az elszakadásra, így szeretné megvalósítani saját németországi (neo-) orthodoxiáját. Nem

274 “Az 1868/69. izr. kongresszus minoritásának hitközségi szervezeti javaslata”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 14 (1897), pp. 182–190, no. 11: “Entwurf zu einem Fundamental-Statut für die jüdischen Glaubensgenossen Ungarns und Siebenbürgens.”

275 R. Steinhardt, persze, az Aradon bevezetett újításokat védelmezte. Első célása a pesti Reformegyletre vonatkozik, a második a nagymihályi rabbi-gyűlés határozatára (#143/a, 7: “istentagadás háza”) és Hillél Lichtenstein irataira.

eléggé tanultak és bölcsek a mi hagyományörző rabbijaink ahhoz, hogy utat jelöljenek ki maguknak, Bismarck politikáját kell másolniuk? Zipser Majer arról értekezett, hogy a zsidó vallás lényegéhez tartozik a korszerű haladás, az elavult elemek elvetése, a korszerű felvétele. A háromnapos vitában összesen 43 felszólalás hangzott el, 29 a községügyi bizottság javaslata mellett, 14 ellene.

A vitában a legtöbbet emlegetett vallási irat nem is a Tóra volt, hanem a *Sulhan arukh*. Jozsef Karo (1488–1575) jogi műve (1565). Akörül, hogy a *Sulhan arukh* megfellebbezhetetlen törvénykönyvnek tekinthető-e, eleinte éles viták folytak, de a XVII. századi kommentárok megszilárdították a tekintélyét. Azóta az askenázi világban vitathatatlanul a *Sulhan arukh* előírásai számítanak zsinórmértéknek, bár érdemes megjegyezni, hogy a nagy törvénygyűjtemény szerepe a tényleges eseti döntésekben idővel – egyszerűsített fogalmazásban – úgy módosult, hogy nem minden rendelkezése jut ugyan szigorúan érvényre, de nehezen képzelhető el, hogy valaki olyan döntéseket hozzon, amelyek egyenesen ellentmondanak neki. Jacob Katz elemzése²⁷⁶ mutat rá arra, hogy Krausz Zsigmond és az orthodoxok javaslata tulajdonképpen kompromisszumot kínált fel. A *Sulhan arukh* a halákhikus törvények utolsó kodifikációja. Ha az alapszabályzat hivatkozik rá, a hagyomány elveihez az esetleg változó szokások mellett is deklarative ragaszkodó orthodoxok számára megmarad a lehetősége annak, hogy együtt maradjanak azokkal, akik nem tartanak be minden előírást, akik az ő szemükben vétkeznek.

R. Steinhartd beszéde után az orthodoxok többsége nagy zajjal elhagyta a tanácskozást. "Ahol így beszélnek, ott zsidó nem maradhat!" Holländer beszédét is felháborodás fogadta, neki magyarázkodnia is kellett azok miatt a szavak miatt, amelyeket az orthodoxok sértegetésnek vettek. Ez sem használt, 48 orthodox küldött levélben jelentette be, hogy "ez idő szerint" nem vesz részt az Egyetemes Gyűlésen, és minden erejével tiltakozik az elfogadott határozatok ellen. Hirschler Ignác úgy vette, hogy csak ideiglenesen maradnak távol, és azt javasolta, hogy a nyilatkozatot hagyják figyelmen kívül, a kongresszus határozatait amúgy sem lehet megfellebbezni. (Nincs hova.) Pedig az orthodoxok a kivonulással valójában azt juttatták kifejezésre, hogy nem kívánnak a haladó párttal közös szervezethez tartozni. A kivonulás után a közelben, Pest középpontjában, a "Tigris" szálló / Wagner-ház (Nádor utca 5) – akkor a város egyik legkényelmesebb szállodája²⁷⁷ – I. emeleti nagytermében²⁷⁸ folytattak külön megbeszéléseket. Nem tartott velük többek között Azriél Hildesheimer és Krausz Zsigmond, őket is számítva összesen 35 orthodox küldött.

276 Jacob Katz, *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-century Central European Jewry* (Hanover – London: Brandeis University Press / University Press of New England, 1998), p. 152 sk.

277 Hild József építette (1818), 1826-ban nyílt meg benne a "Tigris" vendégház. Az 1840-es években itt volt a *Pesti Hírlap* szerkesztősége és kiadóhivatala.

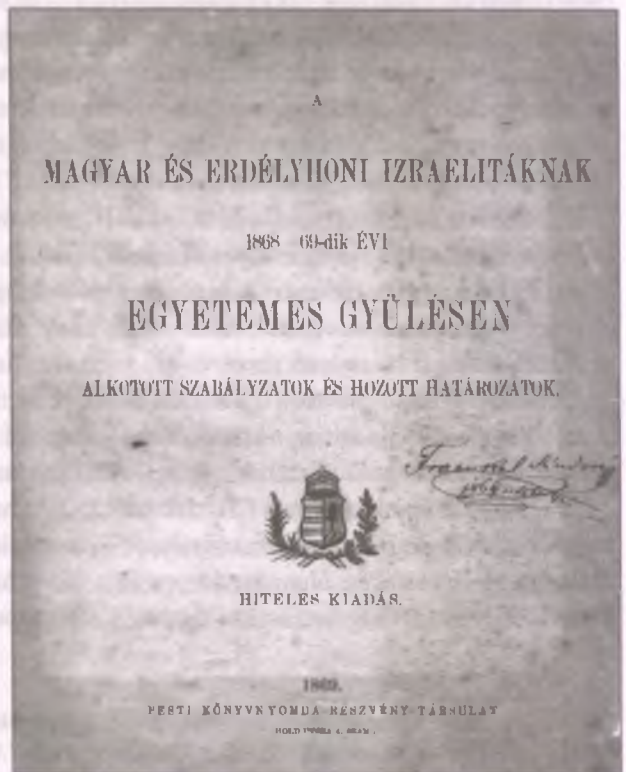
278 Ahol egyébként más szervezetek, pártok, csoportosulások is szívesen tartottak gyűléseket.

Az általános vitát lezáró szavazásban (február 5) a kongresszusra megválasztott 220 küldött közül csak 116 vett részt. Közülük 103 szavazott igennel, 12 nemmel, 1 tartózkodott. A kongresszus formális értelemben elfogadta – br. Eötvös eredeti szándékának megfelelően hagyta jóvá – a hitközségi szervezet alapszabályzatát. A szavazati többség csak azoknak lehetett meggyőző, akik ignorálták a kivonulókat; a küldöttek eredeti számához képest csak 40 % támogatta a hitközségi szervezet megalakítását.

A hitközségi szervezet részletes vitáját a küldöttek, most már a kivonulók nélkül, február 8-án kezdték meg, és február 16-án zárták le. A *Sulhan arukh* / “mózesi–rabbinikus” vitában, amelyben az orthodox küldöttek a két formula egymás melletti használatát is elfogadták volna, a résztvevők a színtelen – és az orthodoxok számára semmiképpen nem kielégítő – “szokásos izraelita” istentisztelet stb. kifejezés mellett döntöttek.

Az alapszabályzat kimondja, hogy egy politikai községben / településen csak egy hitközség állhat fenn, és minden zsidó, aki az adott községben él, köteles ebbe a hitközségbe belépni. Ha a tagok egy része más istentiszteleti rendet akar bevezetni, és létszámuk megfelelő, saját költségükön megtehetik, de a hitközség terheit – adók stb. – így is viselni kötelesek. Imaházat (zsinagógát) rendezhetnek be, hitszónokot, dajjánt, saktert alkalmazhatnak. Az ilyen közösség jogosult a hitközség anyagi támogatására.²⁷⁹ A hitközséget választott képviselőtestület és elöljáróság vezeti. Az ország területét 26 községkerületre osztják fel, minden 100 hitközségi tag 1 kerületi képviselőt választ, a kerületi elöljáróság elnö-

Az Izraelita Egyetemes Gyűlésen alkotott szabályzatok és hozott határozatok (1869) (MZsL)

279 Régóta ez a rend érvényesült Pesten az Orczy-ház két zsinagógájában, majd a Dohány és a Rumbach utcai zsinagógákban.

kei maguk közül megválasztják az Országos Iroda elnökét, az elnök köteles Pesten lakni. A rabbi szerződéses viszonyban áll a hitközséggel, hatásköre az istentiszteletek rendjére, rituális teendőkre, illetve ezek felügyeletére, oktatásra, az anyakönyvek vezetésére stb. terjed ki, de csak saját hitközségében, és hitközségét csak külön felhatalmazás alapján képviselheti. A képviselőtestület és az előljáróság ülésain csak meghívás esetén vehet részt. A hitközségek és a kormányzat között a kerületi előljáróság az Országos Irodán keresztül közvetít. Az Országos Iroda költségeit az Iskola-alap fedezi.

A választási szabályzat szerkesztő bizottságának elnöke Hirsch Márk volt, előadója Mezei Mór. Február 17–18-án tárgyalták meg a tervezetet. A következő kongresszusok esetében a képviselők közvetett választását írták elő, az összesen 80–90 választási körzetben a hitközségi tagok csak az elektorokat választják meg, s ezek választanak a kongresszusra körzetenként 1–1 küldöttet. Újabb kongresszusra – a szándék és tervek ellenére – e szabályzat alapján soha nem került sor.

Az iskolaügy vitája 1869. február 20-án kezdődött. Mindjárt az első ülés, este, a szombat kimenetelétől éjjel fél 1-ig tartott, és ez így ment a következő néhány napban is. Újsághír²⁸⁰ szerint br. Eötvös a sok meddő vita miatt türelmét veszítette, és kérte a kongresszust, nyilván Hirschler elnököt, hogy legkésőbb február végéig fejezzék be a munkát. Az iskolákra, beleértve a rabbiképzőt is, összesen 4 tárgyalási nap jutott, igaz, kora reggeltől késő éjszakáig. Az országgyűlésben nem sokkal korábban elfogadott népiskolai törvény (1868:xxxviii. tc.) elrendelte 12 éves korig az általános tankötelezettséget, ez vonatkozott az egyházi iskolákra is. Bár némely orthodox küldött tartott attól, hogy a felekezeti iskolákban a világi műveltségű tanárok határozzák meg a szellemet, ebben a kérdésben meglepő egyetértés alakult ki: a kongresszus amellet döntött, hogy a zsidó felekezeti iskola lehetőség legyen, nem kötelező, a hitközségek tartsanak fenn külön iskolát, s ahol erre nem képesek, ott hittani iskolát, középiskolai szinten pedig talmud-tórát. Azt az ajánlást tették, hogy létesítsenek zsidó tanítóképző intézetet.

A rabbi-szeminárium ügyének előadója R. Kohn Sámuel volt. A kiküldött bizottság arra a többségi álláspontra helyezkedett, hogy a rabbi-iskola felállítása nem valószínű kérdés, ezért a kongresszus hatáskörébe tartozik. A rabbik képzésében egyesíteni kell a teológiai tudást a korszerű műveltséggel. Az Iskola-alap egyik fő feladata ennek megvalósítása, felséges alapítója szellemében (*in sensu fundatoris*). Ha a jesiva – annak idején, a héber betűképnek megfelelően, így írták: *jesiba* – megfelel ennek a követelménynek, részesül az Iskola-alap támogatásában. A rabbiképzés “szorosán a mosaico-rabbinikus tan alapján állandó, a talmud és a szertartási törvények tanításáról különösen gondoskodandik.” Azriél Hildesheimer, az iskolaügyi bizottság tagja, kisebbségi véleményt terjesztett elő: kétségbe vonta a kongresszus illetékességét. Az

280 *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 33, no. 11 (1869. március 16), p. 204 (Samuel Singer).

általános vitában Zipser Majer hangsúlyozta, hogy a művelt rabbik, akik (szak-) irodalmi működésükkel elősegítették a zsidók jobb megismerését, ezzel hozzájárultak a zsidók polgári helyzetének javításához (*bürgerliche Verbesserung*) is. A szavazásnál mindössze 98 küldött volt jelen, 68 a többségi javaslat mellett szavazott, 2 ellene, 28 nem adott le szavazatot; eszerint a rabbiképző ügyében is az eredeti 220 küldött közül csak 68-an szavaztak igennel.²⁸¹ A részletes vita során a kongresszus elfogadta (1869. február 21) a felállítandó "Rabbiképezde" alapszabályzatát is.²⁸² Felajánlották, hogy az Iskola-alapból két jesiva is támogatást kaphat.

A következő két napon, a kongresszus utolsó napjain, adminisztratív ügyek megtárgyalásán kívül határozatot hoztak (február 22) arról, hogy feliratban kéri br. Eötvös kultuszminisztert, terjesszen elő az országgyűlésben törvényjavaslatot a zsidó vallás törvényesen bevett vallássá nyilvánításáról. A záróülésem Hirschler Ignác elnök kifejtette: meg van győződve arról, hogy a nemzet elvárta a kongresszustól a rabbi-szeminárium felállítását. Legvégül a munka lezárásaképpen a küldöttek testületileg felkeresték br. Eötvöst, és kérték, hogy a határozatokat mielőbb terjessze a király elé szentesítésre.

A "Hitör Egylet", bár formálisan a háttérben maradt, emlékezve az 1864. évi legfelsőbb kihallgatásra, ismét Ferenc Józsefnél akart orvoslást keresni sérelmére. Azt akarták elérni, hogy tagadja meg az Egyetemes Gyűlés határozatainak aláírását. Az új kihallgatást Reich Ignác készítette elő. A király az országgyűlés megnyitása (1869. április 20) alkalmából tartózkodott Budán, ezúttal – néhány nap múlva – a budai Várban, a királyi palotában fogadta az orthodox küldöttséget (1869. április 24). A küldöttség tagja volt Hajjim Szofér munkácsi (később: pesti), Menahém Eisenstädter / MAHARAM AS / ASCH ungvári, Mose Schick huszti, Aharon David Deutsch balassagyarmati, Menahém Katz németkeresztúri rabbi. A tekintélyes és szigorúan vallásos rabbik fedetlen fővel léptek Ferenc József elé, és engedélyt kértek, hogy az áldás elmondásához feltegyék kapedlijüket. A királlyal való találkozás áldását R. Menahém Eisenstädter / As mondta el, a kérelmet R. Deutsch nyújtotta át, a szóbeli előterjesztés feladata Reichnek jutott. A rabbik szinte sírva kérték a királyt, hogy ne adja meg a szentesítést a kongresszus határozataira. Kívánságuk teljesítését a császár nem ígérte meg,²⁸³ nem tehetette: az alkotmányosság – királyi esküje – kötötte a kezét. De azt megígérte, hogy engedélyt ad saját szervezetük létrehozására.

A kiegyezési törvény értelmében a király joga és kötelessége az aláírásra szorítózkodott, és Ferenc József Schönbrunnban hamarosan jóváhagyta az Egyetemes Gyűlés

281 Az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* imént idézett tudósítása szerint a szavazásnál 96 igen szavazat mellett 23 tartózkodás volt.

282 Közli: Blau Lajos, *Magyar-Zsidó Szemle*, 34 (1917), pp. 125–139.

283 Orthodox körökben legendák keltek lábra, miszerint a király elérzékenyült, és ígéretet tett a küldöttségnek, hogy országában nem fogja megengedni inkvizíció működését. (Inkvizíció a Szabályzat intézményei értendő.)

határozatait (1869. június 14). Magát a hitközségi Szabályzatot (“A magyar és erdély-honi izraelita hitközségek szervezése tárgyában”) br. Eötvös mint miniszter 1869. július 18-án terjesztette fel a királyhoz. Ferenc József a nyaralóhelyén, Ischlben kése-delem nélkül aláírta (1869. július 26).

A hatályba lépéshez hátra volt a határozat / törvény kihirdetése, az illetékes mi-niszter ellenjegyzésével. Ez br. Eötvös József nyaralása (Karlsbad) miatt őszre ha-lasztódott. A miniszter bízott az állami tekintély védte megoldásban. Remélte, hogy a két párt időközben megbékél egymással. “A zsidók annyiban Salamon bölcsességé-nek örökösei, hogy a fait accompliat mindig elismerik, s ez fog történni a kongresz-szusi munkálatokkal is, mihelyt azok életbe léptek, de míg ez nem történt, nem lesz nyugtuk.”²⁸⁴ A kihirdetés megtörtént, de nyugalmat nem hozott.

A “nagy szakadás”

Az 1868/69. évi Egyetemes Gyűlés alapvető ellentmondása volt, hogy a kezdeménye-ző zsidó személyiségek és br. Eötvös József politikai / egyházpolitikai síkon akarták tartani, a konzervatív tábor azonban bármifajta tanácskozást egyedül a vallás síkján tartott volna lehetségesnek. Az egyik tábor, mint maga br. Eötvös is, a társadalmi helyzet és az államhoz való viszony rendezését tartotta kívánatosnak és sürgetőnek, a vallási törvényt mint népszokást fogta fel, a másik tábor ellenben abból indult ki, hogy a vallási törvény – és annak foglalata és jelképe, a *Sulhan arukh* – a zsidó kö-zösség életének legáltalánosabb kerete, és a politikai vagy társadalmi kérdések nem függetleníthetők a benne foglalt törvényektől.

Löv Lipót, aki 1871-ben, már az irányzatok szakadása után, okmányokkal gazda-gon dokumentálva megírta az Egyetemes Gyűléshez vezető folyamat több évtizedes történetét,²⁸⁵ az egyik pártot következetesen orthodoxnak nevezi, a másik híveit kö-vetkezetesen reformereknek.

A reformirányzatra az egykorú szóhasználatban a *kongresszusi* elnevezés terjedt el a leginkább, ez váltotta fel a régebben használt *haladó* megjelölést, bár a *haladó zsidóság* is használatban maradt. A *neológ* ~ *neológia* eleinte főként a külső közeg-ben élt.²⁸⁶ A *neológ* szó a magyar nyelvújítás vitáiban Kazinczy Ferenc és társai tollán

284 Levele Tanárky Gedeonnak (1815–1887), államtitkárának (1869. augusztus), in: Eötvös József, *Levelek*, szerk. Oltványi Ambrus (Eötvös József Művei) (Budapest: Magyar Helikon, 1976), pp. 604–607, no. 306 (1869. augusztus 17); az idézet: p. 605.

285 Leopold Löw [Löv Lipót], *Der jüdische Kongress in Ungarn* (1871) / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* (1874²).

286 A fogalmakhoz és a terminológiához lásd Guttmann Mihály, “Orthodox – neolog”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 28 (1911), pp. 90–96.

keletkezett, más összefüggésben. Mondták, kívülről, azt is, hogy *új-hitű zsidók*. Löw Lipót németül a *Reformer* szót használta.

A kongresszusi hitközségek több tekintetben valóban változtattak a hagyományokon. Külső elemek: a *bima / almemor* a templomtér közepéről az *aron* elé került, orgonát építettek, vagy legalább harmóniumot használtak a szertartásnál, egyes vagy női kórus énekelt, a rabbi a protestáns egyházak lelkészeihez hasonlóan ornátust viselt, az esküvőt a templomban tartották stb. A szertartás nyelve héber maradt, a hívek nyelvismeretének hiányosságait kétnyelvű (héber–német, héber–magyar) imakönyvvel hidalták át.

A *Hatam Szofér* egykori szavai szerint szerint a zsidóknak minden tekintetben és teljesen el kell válniuk azoktól, akik újításokat vezetnek be a szokásokban. “Ha mi ítélkezhetnénk fölöttük, véleményem szerint el kellene különíteni őket magunktól, leányainkat nem hozzáadni fiaikhoz, leányaikat nem elvenni fiaink számára, hogy ne kapcsolódjunk össze velük, (...) legyenek külön ők, és külön mi. Mindez számomra *halákha*, de a kormányzat engedélye és jóváhagyása nélkül a gyakorlatban nem az, enélkül szavaim nem érvényesek, és olybá kell venni őket, mintha nem hangoztak volna el” – írta 1819/20-ban.²⁸⁷

Az orthodoxia széles körben keresett támogatókat ügyéhez. *Közlöny*-üket minden országgyűlési képviselőnek megküldték. Széles körben intéztek körkérdest nemzetközi zsidó tekintélyekhez, arról kérve tőlük véleményt, hogy vajon a kongresszus nem veszélyes-e az orthodox hitelvekre nézve. A válasz megnyugtató volt számukra: a legtöbben valóban nagy veszélynek látták a kongresszus határozatait, köztük Nathan Marcus Adler (1803–1890) nagy-britanniai főrabbi, Samson Raphael Hirsch Frankfurt a. M.-i főrabbi, Varsó, Breslau, Krakkó, Posen (Poznań), Prága, Hamburg, Altona, Fulda, Münster, Amsterdam, Rotterdam rabbijai: szinte az egész askenázi világ.

Az orthodoxok még az Egyetemes Gyűlés bezárása és a királyi audiencia előtt beadvánnyal fordultak a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez (1869. február 16), kérve egy tényleges szétválás törvényi helybenhagyását. Br. Eötvös a kérést már másnap határozottan elutasította. Az ősz folyamán (1869. november) rendeletben²⁸⁸ tájékoztatta a helyhatóságokat, hogy a kongresszus által elfogadott szabályzat az ország más vallású polgárait nem érinti, a hitközségekre és tagjaira nézve azonban kötelező érvényű. Aki a szabályzat megtartásában akadályozni próbálja őket, büntetőjogi felelősséggel tartozik. A helyhatóságoknak minderről a rabbikat szóbelileg tájékoztatniuk kell.

Az Egyetemes Gyűlés után a két irányzat között folyó vitában a törvényhozás is állásfoglalásra kényszerült. Az alkalmat a vallásszabadsággal foglalkozó törvény vitája kínálta. Az országgyűlés, illetve bizottságai elé több törvényjavaslat került, az

287 שו"ת חתם סופר, VI, no. 89.

288 20517/1869. Vkm.

elsőt maga br. Eötvös nyújtotta be,²⁸⁹ részletes indokolással.²⁹⁰ Eötvös felfogása szerint “a szorosabb értelemben vett vallásszabadságot akár megadni a polgároknak, akár tőlük megtagadni, az államnak hatalmában sincs”, a törvénynek a szabad vallásgyakorlás feltételeit kell megteremtenie. A feltételek magukban foglalják vallási testületek / egyházak szabad alakításának jogát, az egyházak egymás közötti és az állam irányában való teljes egyenjogúságát, ugyanakkor a vallásgyakorlás senkit nem menthet fel polgári kötelességei alól, az egyházak felett az államnak törvényi főfelügyeletet kell gyakorolnia, a vallási élettől különválasztandók azok az ügyek, amelyek az állam rendelkezése alá tartoznak (polgári és politikai jogok gyakorlása, a házasság polgári oldala és jogviszonyai: házasság, anyakönyvezés stb.). Eötvös elvei szerint a vallás gyakorlásának szabadsága a gyakorlatban megkívánja az állam és az egyházak teljes elválasztását.

A hatályos törvények és rendelkezések (legfőképpen az 1840:xxix. tc. és az 1867: xvii. tc.) a zsidóságról mint egységes felekezetről beszéltek. A szakadás a kongresszusi és az orthodox hitközségek között végleges volt, “nem összeilleszthető”, mint Jacob Katz említett könyvének eredeti héber címe mondja. Az új, 1869/72. évi országgyűlés – különböző beadványok²⁹¹ folytán – 1870-ben tárgyalta az izraelita felekezet(ek) ügyét.

Az 1869/72. évi országgyűlés képviselőháza 1870-ben (március 18) a “Hitör Egylet”- / *Glaubenswächter*-nek még a kongresszus előtt benyújtott beadványára (1868) határozatban mondta ki, hogy a kisebbséghez tartozók a kongresszusi határozatok alapján való szervezkedésre hatósági eszközökkel (közbenjárás vagy segély által) nem kényszeríthetők. Utasította a kultuszminisztert, hogy a lelkiismereti szabadság megóvása címén függessze fel mindazokat a rendeleteit, amelyeket a szabályzat végrehajtása tárgyában kiadott.

Az országgyűlési vitában (1870. március 18) a “Hitör Egylet” beadványát támogatta a kor legnépszerűbb írója, Jókai Mór, ebben a ciklusban Pest-Terézváros képviselője. Deák Ferenc a képviselőházban, a vallásszabadság elvére hivatkozva, határozottan az orthodox követelés mellé állt (1870. március 18) (#152).

“(…) A mózes-vallást követők, úgy látszik, itt Magyarországon két különböző felekezetre oszlottak; az egyik a másiktól, amint azt maguk állítják, valóságos dogmatikus kérdésekben is különbözik. Ők aziránt, úgy tudom, megkérdeztek számos külföldi tekintélyes rabbit, és azok nézete is az, hogy a két felekezet közt valóságos dogmatikus különbség létezik.

289 “Törvényjavaslat a vallás szabad gyakorlatáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 9 (1892), pp. 665–666, no. 328, I.

290 *Magyar-Zsidó Szemle*, 9 (1892), pp. 667–671, no. 328, II.

291 *A Magyar Országgyűlés mélyen tisztelt Képviselőházához intézett emlékirata az Izraelita Egyetemes Gyűlés bizottságának az (...) Izraelita Congressus által hozott határozatok tárgyában*, I–II (Pest, 1870). Stb.

Már ha a vallásszabadságot csakugyan óhajtjuk, ha azt elvben is kimondtuk: (...) én nemcsak helytelennek és károsnak, de jogtalanak is tartanám, ha két oly felekezetet, mely dogmákra nézve is különbözik egymástól, egy egyház, egy testület alá akarnánk szorítani. Természetes következménye a vallásszabadságnak az, hogy akik csakugyan dogmákban különböznek egymástól, külön felekezetet alkossanak. Fordulhatnak elő kérdések alapítványokról és a felekezetek egyéb dolgairól, ezeket magok közt egyezség útján elintézhetik, sőt hogyha meg nem tudnának egyezni, követhetik azon módot, melyet az óhitűek két nemzeti felekezetei (ti. a román és a szerb egyházak)²⁹² követtek. Hogy bíróilag döntessék el ezen kérdés, nekünk ez ellen legkisebb ellenvetésünk nem lesz, hanem azon kérelmök, hogy ne kényszerítessenek, tökéletesen méltányos.” Eddig Deák.

A “Hitőr Egylet” kitartó törekvését siker koronázta. Mint a vallási jelképek iránt nem közömbös orthodoxok megjegyzték: a határozathozatal Susán-purim napjára (5630. *adár II* 15 / 1870. március 18) esett: az igazhitűek, mint Eszter könyvében, most is megmenekültek.

Az országgyűlés határozata²⁹³ nyomán br. Eötvös kénytelen volt (1870. április 2) rendeletben felhívni a helyhatóságok figyelmét arra, hogy a szabályzat által előírt intézkedések végrehajtása során erőszakot alkalmazni nem lehet. Aki a szabályzatot magára nézve elfogadhatatlannak tartja, és a viták tárgyában hozott bírósági ítéletet a lelkiismereti szabadságra hivatkozva nem hajlandó követni, annak ügyében a hatóságok döntsének, jelentéstétel kötelezettsége mellett. Ez a rendelet, egyfelől, hallgatólagosan elismerte, hogy az egységes országos zsidó szervezet felállítása kudarcot vallott, másfelől, a belső vallási viták eldöntésénél kompetenciát juttatott a hatóságoknak, ami súlyosan sértette a hitközségi autonomia elvét.

A kormányzat a hivatali rendet tekintette döntőnek. Az országgyűlés ebben az értelemben határozott. 1870. március 18-án kimondta, hogy a (kongresszusi) kisebbséghez tartozók a határozatok alapján való szervezkedésre hatósági eszközökkel (közbenjárás vagy segély által) nem kényszeríthetők. Utasította a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a lelkiismereti szabadság megóvása címén függessze fel mindazokat a rendeleteit, amelyeket a szabályzat végrehajtása tárgyában kiadott.

“(...) Tekintve hogy a vallás- és lelkiismeret-szabadság elveivel ellenkezik, ha bármely vallásfelekezetnek tagjai a többség határozata által az alap hittörvényeikkel ellenkező szervezetet elfogadni kényszerítetnek; tekintve végre, hogy a kérvényezőök előadásai szerint az izraelita kongresszus határozatai a zsidó hittörvények alaptanával és a papok által megállapított alapszervezettel ellenkezésben állóknak állítanak, és így eszerint az ezen kongresszusi határozatok alapján szervezendő vallás-

292 A román orthodox egyház a nagyszebeni országgyűlésben (1863) elfogadott törvény után, 1864-ben vált ki a szerb orthodox egyházból, és lett önálló (*autokephal*). Az erdélyi görög-keleti román metropolia önálló jogállását az 1868:ix. tc. rögzítette (2. §).

293 Nyomtatásban: *Magyar-Zsidó Szemle*, 6 (1889), pp. 268–269, no. 191; 13 (1896), pp. 6–7.

egyház dogmatikus zsidó hittörvények alapja az eddig Magyarországon fennállott vallás-egyházról lényegesen különböző testületet képez, amelynek tagjává vallás- és lelkiismeretszabadság követelményei szerint ki-ki csak önkéntes elhatározás folytán, de sehogy sem kényszerítés által avattathatuk fel: a kérvényi bizottság ezen elveknél fogva az esedezők kérelmeit méltánylandóknak, és panaszaikat mielőbb orvoslandóknak találja...”²⁹⁴

A kongresszusi többség nem törődött bele az országgyűlésnek az orthodoxokat is a jogba emelő döntésébe. A kongresszusi határozatok egyik értelmi szerzője, Hirschler Ignác emlékiratot intézett a képviselőházhoz, s elérte, hogy 1871. március 30-án az országgyűlés a kérdést további tanulmányozásra Pauler Tivadar (1816–1886) vallás- és közoktatásügyi miniszter elé utalja. Br. Eötvös József akkor már két hónapja halott volt, és Hirschler gyorsan egy újabb előterjesztésben fejtette ki (1871. április 26) br. Eötvös utódja előtt a kongresszusi álláspontot.²⁹⁵ Felhívta a figyelmet arra, hogy ha a “Hitőr Egylet” eléri céljait, esetleg “harmadik és negyedik izraelita párt” is támadhat az országban.

Hogy nehezen kivívott elismertségük ne szenvedjen csorbát, a “Hitőr Egylet” kezdeményezésére 152 “hittörvény hű zsidó község” – továbbá külön is megnevezve a szatmár-németi orthodox izraeliták és a pápai Izraelita Hitközség – kérvényt adott be az országgyűléshez az Egyetemes Gyűlés határozatainak “kényszerítés útján való keresztülvitele” ellen. Ezzel akarták megakadályozni, hogy amit a kongresszus nem tudott elérni velük szemben, azt a törvény kényszerítse rájuk.

Ferenc József mindkét fél igényét méltányolta. Schönbrunnban “legfelsőbb elhatározás” formájában megengedte (Schönbrunn, 1871. október 22), hogy az 1868/69. évi Egyetemes Gyűlés kisebbsége – ti. a kongresszuson kisebbségben maradt és onnan kivonuló orthodoxia – saját szabályzata(i) szerint tartson fenn hitközségeket. Pauler vallás- és közoktatásügyi miniszter kiadta a rendeletet (1871. november 15),²⁹⁶ mely engedélyezte orthodox hitközségek szervezését. Körrendeletben értesítette az ország valamennyi törvényhatóságát arról, hogy létrejött az “orthodox hittörvény hű zsidó szervezet”, minden kényszer elkerülendő, a zsidó vallást követők szabadon választhatnak, hogy melyik szervezet alapszabályai szerint szervezik meg hitközségüket, külön engedélyre az orthodox szervezeteknek sincs szükségük.

“(…) Miután az orthodox izraeliták érdekeit képviselő »Hitőr-egylet« részéről előleges bejelentés után egybehívott gyülekezetben közakarattal készített és tényleg jelentékeny számú hitközségek által elfogadott szervező alapszabályzat a minisztériumnak be lett mutatva, és az közigazgatási és államfelügyeleti jog szempontjából kifogás alá nem esik; az abban hivatolt vallástanok és szabványoknak pedig, mint

294 Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 937 sk.

295 Közli: *Magyar-Zsidó Szemle*, 8 (1891), pp. 771–777, no. 229.

296 26915/1871. Vkm., “Az izraelita hitűgy szervezése tárgyában.”

kizárólag a lelkiismereti meggyőződésen nyugvó hittételeknek bírálatába a miniszterium nem bocsátkozhatik: a szervezkedés az említett (...) alapszabályzat értelmében azoknak, kik azt elfogadni akarják, ezennel megengedettik, és pedig anélkül, hogy e tekintetben az illető izraelita hitközösségeknek előleges engedélyre szükségük lenne.”

A “nagy szakadás” után további repedések keletkeztek. A galgóci rabbi fia, Eisler Emmanuel / Manó, a *Das traditionelle Judenthum* című lapban cikket írt (1872. február 22) “Status quo” címmel, ebben meghirdette a frissen kialakult irányzatoktól távolmaradást mint a kongresszus előtti állapotok fenntartásának egyetlen lehetőségét. Saját községében látta, hogy az újításokat nem mindenki akarja követni. A *status*, értsd: *ante congressum*, röviden: *status quo*, a mindennapi szóhasználatban egy szóként írva: *statusquo*, előbeszédben: *státuszkvó*, kizárólag a magyarországi helyzet alapján volt értelmezhető. A haszidok nem csatlakoztak egyik országos szervezethez sem, ők másképpen szervezték meg nagyobb közösségeiket: egy-egy *rebe* “udvar”-a jelentette az összetartozó közösséget, tagjai esetleg nem is éltek a rabbi közelében, de legalább évente egyszer megjelentek előtte.

Erősen tartja magát Magyarországon az a nézet, hogy a magyarországi hitközösségek szétválása irányzatok szerint különleges, egyedi eset volt. Valójában nem: szerencsésebb és békésebb megoldással, de nagyon hasonló helyzet alakult ki a XIX. század végére Hamburgban, így is nevezik: *Hamburg-System*. A zsidó község együtt maradt, de három különböző irányzatra tagolódott, ezek: az 1817 óta fennálló reform templom, az 1868-ban épült orthodox zsinagóga és az 1894-ben épült “konzervatív” (magyarul: neológ) zsinagóga (Neue Dammtor-Synagoge). A *kasrut*, a kórház, a népkonyha, a körülmetélés orthodox kezelésben maradt, de az istentiszteleti rendet mindegyik község saját felfogásának megfelelően alakította ki.

A kongresszus hívei később is, évtizedek múlva is nehezményezték, hogy az országgyűlés és a kormány lehetővé tette “az orthodoxok külön szervezkedését”. “Ha az ügyek ezen stádiumában oly miniszter ült volna a vallás- és közoktatásügyi miniszteri székben, aki államhatalmílag beavatkozott volna, úgy a szakadás is elmaradt volna. Eötvös azonban kijelentette, hogy mint a lelkiismereti szabadság híve ily kérdésben kényszerrel nem él.”²⁹⁷ Az események menete szerint a döntés a kongresszus után már egyáltalán nem br. Eötvös kezében volt. Deáknak nagyobb befolyása volt a külön szervezet engedélyezésére, mint Eötvös szellemi hagyatékának. Eötvös utódjai a miniszteri székben, Pauler és Trefort, a törvényhozó szándékának megfelelően jártak el. Eötvös jóhiszeműen azt akarta, hogy a magyarországi zsidó “egyház” a zsidók akaratából, “alulról” jöjjön létre, holott ilyent – mint Napoléon császár Franciaországban – csak “felülről” lehetett (volna) létrehozni.

297 Jánosi Engel Róbert, “Báró Eötvös József és a magyar zsidóság emancipációja”, in: *Évkönyv, 1914* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1914), pp. 7–27; az idézet: p. 25.

“Nem építhetünk közösen házat”

Az Egyetemes Gyűlés után a bibliai Zerubbábelnek a szamaritánusokhoz intézett szavai lettek az orthodox álláspont meghatározó igéje: “Nem építhetünk közösen házat Istenünknek: mi egymagunk építjük fel az Örökkévaló, Izrael Istene számára...”²⁹⁸ A *Magyar Zsidó* fejlécén ez a jelszó jelent meg: “Nincs béke, mondta az Örökkévaló a gonoszok számára.”²⁹⁹

A “kongresszusi” zsidókat az orthodoxia mint egy új / más vallás híveit kezelte, amely vallás lényegbevágóan különbözik a hagyományos zsidóságtól. Hitehagyottaknak tekintette őket. A neológok elutasítása a zsidó élet minden területére kiterjedt. Megbízhatónak számítanak-e vallási téren? Figyelembe lehet-e venni őket a minjárnál? A bor, amelyet megérintenek, nem válik-e tréflivé? – például, ha kihúzzák a kóser bor palackjának dugóját. Elválni tőlük, “borotoktól, asztalotoktól, fiaitoktól, lányaitoktól”. Problémává vált a házasság orthodox és neológ családból származók között. Maguknak az orthodox rabbiknak is megoszlott erről a véleményük. Hajjim ben Mordekhaj Efraim Fischl Szofer / Sussmann, az Egyetemes Gyűlés idején az orthodox szárny egyik szellemi irányítója, Pesten az orthodox hitközség első főrabbi (1879), tiltotta még azt is, hogy a hagyományos zsidóság akár családi kapcsolatot tartson fenn az újítókkal. Egészen el kell választani őket a Tórához hű zsidóságtól. Kivételnek számítottak azok az esetek, amikor valaki – bár neológ hitközség tagja volt – személyes életvitelében ragaszkodott az orthodoxia előírásaihoz. Ebben az ítéletben gyökerezik az a hagyomány, hogy a magyarországi rabbik nem szeretik vállalni a kongresszusi / neológ minősítést. Az egyik legelső példa erre éppen Kohn Sámuel volt. Orgonás templomban szolgáló, nyilvánvalóan a neológ szertartásrendet követő rabbik még a XX. század végén is szívesen hangoztatták a nyilvánosság előtt, hogy szigorúan orthodox családból származnak, igazolásul rendszerint orthodox nagyapjukat nevezik meg, bizonygatják, hogy otthon ők maguk is orthodox módon élnek.

Az újítók elleni polémia során az orthodoxok nemegyszer *ad absurdum* vitték érveiket. Hajjim Becalél Panet (1803–1874) tasnádi rabbi azt írta R. Hillél Lichtensteinnek, hogy jobb, ha valaki a nem zsidó templomban hallgatja a hitszónoklatot, mint ha a *Chorschul*-ban. R. Hajjim ben Mordekhaj Efraim Fischl Szofer így írt R. Mose Schicknek Husztra (1876): ha a rabbik képzésében teret engednek a világi tudományoknak, a jesiva nem lesz különb, mint a szeminárium, és akkor már inkább a hittől eltávolodottak szemináriuma – ti. a Rabbiképző – Pesten, mint “kóser szeminárium” Pozsonyban vagy Ungváron.

298 Ezra k., 4,3.

299 Jes. 48,22. – A mondat értelme szerint: “Nincs béke, mondta az Örökkévaló, a gonoszok számára.”

Az orthodoxia elutasító magatartását kongresszusi hitsorsosaikkal szemben jól fejezik ki azok a történeti terminusok, amelyekkel illették őket: „szamaritánus”, „karaíta”, de elhangzott az is, az egyik fontos szertartási ima, a *Semone eszré / Amida* szavával: *minim*, „eretnekek”. A szétválás / szakítás / szakadás végigfutott a zsidó élet minden mozzanatán. Maimonidesre mindkét irányzat hivatkozott, de míg az orthodoxok megmaradtak a RAMBAM rabbinikus rövidítés mellett, a kongresszusiak az európaias (latin) Maimonides névhez ragaszkodtak.

Az irányzatok elkülönülése³⁰⁰ viszonylag rövid időn belül végbement, bár kisebb változások később is sokféle voltak: a hitközség tagjainak kisebbsége kivált és külön hitközséget alakított; volt, ahol az orthodoxia szecessziója hozta a változást, később volt, ahol a hitközség csatlakozott az orthodoxiához stb.

1895-ben, a recepciós törvény főrendi házi vitájában br. Wlassics Gyula (1852–1937) vallás- és közoktatásügyi miniszter a hitközségek számáról a következő hozzávetőleges adatokat közölte.³⁰¹

kongresszusi	200
orthodox	250
status quo	50

A hitközségek tényleges száma folyamatosan változott, de mindegyik irányzat arra törekedett, hogy a hozzá tartozókat a lehető legnagyobbnak mutassa.

Az erdélyi zsidók nagy többsége (1910: 73 %) jól bírta a magyar nyelvet. Az első világháború után Erdélyben 110 hitközség közül 23 követte a kongresszusi és 8 a *status quo* irányzatot, az utóbbiak között egy szefárdival. Szervezetük neve Erdély-Bánati Országos Izraelita Iroda (Kolozsvár) lett (1922), majd A Nyugati szertartású Izraelita Hitközségek Szövetsége (1932). Létszámuk összesen mintegy 46 000 fő volt.

Másfél évszázad távlatából visszatekintve megállapíthatjuk, hogy a „nagy szakadás” egyik kiváltó oka biztosan az a magyar politikusok részéről évtizedeken át hangoztatott kívánság volt, hogy a zsidók a teljes befogadás vagy akár csupán lényeges engedmények fejében változtassanak vallási és egyéb szokásaikon. Azok, akik ragaszkodtak a hagyományhoz, gyanakodva szemlélték minden lépést az egyenjogúság felé: ennek ára a hagyomány feladása, a külső környezethez simulás.

300 Például, Szombathely: Mayer László, „»Rend a községi ügyekben, műveltség és felvilágosodás«: a szombathelyi zsidóság neológ és ortodox irányzatának elkülönülése 1867 és 1871 között”, in: Tilcsik György, szerk., *Előadások Vas megye történetéről*, III (Vas megyei Levéltári Füzetek, 9) (Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2000), pp. 183–193.

301 *Magyar-Zsidó Szemle*, 12 (1895), p. 241.

“Önálló autonom hitfelekezet”

A polgári életforma lassú átvételével a vallási szokások is szinte természetes módon igazodtak valamelyest a közösség megváltozásához. A rituális gyakorlattól addig távol tartott nők külön hívői közösséget jelentettek. Inkább csak zordabb idők-ből örökölt jelkép, mint tényleges elválasztás lett a női karzatot az imádkozó férfiaktól elválasztó korlát (*mehica / mehice*), sőt, lassan kialakult az a szokás is, hogy a templomtér egyik oldalán ülnek a férfiak (jobb oldal), a másikon a nők (bal oldal). A pesti hitközségben Back / Bak Izrael (1840–1894), a hitközség vallásánára bevezette a *bat micva* szertartását, egyéb vallástani munkái mellett imakönyvet írt leányoknak.³⁰² Ezen a nyomon haladt tovább Kiss Arnold (1869–1940) budai főrabbi,³⁰³ akinek *Mirjam* című imakönyve (1908) a talán legtöbbször újranyomott zsidó könyv Magyarországon, ezt követte, leányoknak, ugyancsak tőle, a *Noémi* (1909).

A korábbi “kisebbség” / az “autonom hittörvény hű zsidó hitfelekezet” / az orthodoxok által elfogadott “Szervező alapszabályzat”,³⁰⁴ mindjárt az 1.

Kiss Arnold és felesége (MZsL)

302 Bak Izrael, *Imádságos könyv zsidó hajadonoknak*, szerk. Sebestyén Károly (Budapest, 1884) (postumus kiadás). – Nők számára már 1848-ban jelent meg Pesten imakönyv, Max Emmanuel (Mendel Ber) Stern (1811–1873), a bécsi Schmid nyomda korrektorának imakönyve, Pillitz Dániel magyarításában: M. E. Stern, *Imádságok izraelita hölgyek számára*. Magyarra szabadon fordította P. D. (Pest: Kilián György, 1848).

303 Budán 1901-ben választották meg.

304 Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), pp. 976–983; Harai László, *A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye, II: Vallásügyi igazgatás, IV. rész: Különös rész. Görög-keleti egyház, izraelita és baptista felekezetek, iszlám vallás* (Budapest: Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1944), pp. 296–300; Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. (326) 327–331, no. 58; Gergely Jenő, szerk.,

paragrafusban rögzítette az orthodoxia legfontosabb követelését: “Magyar- és Erdélyország hittörvény hű (orthodox) zsidói – Askenazim és Szeferdim –, kik hajdan óta a Schulchan-Aruchba igtatott hittörvények alapján állanak, önálló autonóm hitfelekezetté alakulnak meg.” A hivatkozás a XVI. századi *Sulhan arukh*-ra, bár kimondatlanul, a vallási reformok feltétlen elvi elutasítását jelentette. Ezt az elvet az orthodox hitközségek a következő időkben a gyakorlatba is átültették. A szabályzat a rabbik kinevezését a hagyományos eljáráshoz kötötte: csak “három hittörvényű, zsidó körökben elismert rabbitól” kapott oklevelet (*hattára*) fogad el (26. §). A világi tantárgyak oktatásában az állami szabályozást tekinti mértékadónak (20. §). A héber tantárgyaknál lehetővé teszi a magánúton való oktatást is (21. §).

A helyzet ironiája, hogy a magukat *expressis verbis* a *Sulhan arukh* alapjára helyező orthodox hitközségek is folyamatosan végrehajtották a halákha konkrét előírásainak szelid modernizációját: az általános elvekből a megváltozott körülményekhez igazodó eljárásokat vezettek le. Nem sokkal a “nagy szakadás” intézményessé válása után Karo terjedelmes művéből, Mose Iszerlesz kommentárjainak figyelembe vételével, Salomon Ganzfried ungvári orthodox rabbi (*dajján*) egy rövidített változatot készített a diaszpóra használatára (*Kiccur Sulhan arukh*, 1870). Ettől fogva az orthodoxia, kényesebb vagy bonyolultabb kérdéseket nem számítva, általában megelégedett a *Kiccur*, a “Rövid változat” útmutatásával. A könyv már a szerző életében 14 kiadást ért meg, és azóta is közkézen forog, a könnyebb olvashatóság érdekében kiadták vokalizált szöveggel, lefordították több nyelvre, van magyar fordítása is, Izrael Állam megalakulása után rendelkezéseit az ottani viszonyokra alkalmazták. A modernizáció nem állt meg a *Kiccur*-ral. Egy tudós a XX. század elején úgy becsülte, hogy Iszerlesztől addig az időig, körülbelül 350 év alatt, Karo eredeti szövegének mintegy 60 százaléka esett át, értelmezés útján, kisebb vagy nagyobb tartalmi módosításon. Ez egyébként természetes is: valóban az értelmezés és átértelmezés tette és teszi elevené a rabbinikus hagyományt, ez adja a halákha életszerűségét.

A magyar politikai élet nehezen tudta megemészteni, hogy a zsidóság különböző vallási irányzatai nem ugyanahhoz az “egyház”-hoz tartoznak, nem irányíthatók központilag. Br. Eötvös József állam szempontú zsidó egyház eszméje mélyre eresztette a gyökereit. Eötvös és Pauler utódja, Trefort Ágoston³⁰⁵ vallás- és közoktatásügyi miniszter (1872–1888) az Iskola-alap ügyében az országgyűlés elé terjesztett jelentésében a zsidóság különböző irányzatairól – Heinrich Grätz (1817–1891), a korszak nagy zsidó történétírója, Löw Lipót és mások könyvei, illetve külön megkért véleménye alapján – hosszan fejtegeti az irányzatok történetét, végeredményben azonban úgy foglal állást, hogy “sem állampolitikai értelemben törvényesen elismert, sem dogmatikai szempontból lényegileg különvált két izraelita felekezet nem léte-

---

Autonómiák Magyarországon, 1848–2000 (Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó, 2005), I, pp. 673–682, no. 42.

305 Br. Eötvös József sógora.

zik...”³⁰⁶ S rendelet szövegében: “Kétséget nem szenved, hogy úgy a kongresszusi, mint az orthodox és a *status quo ante* alapon álló izraelita hitközségek összevéve úgy állampolitikai szempontból, valamint a zsidóság álláspontjából is egy és ugyanazon vallásfelekezethez tartozónak tekintendők, mert hazai törvényeink csak egy izraelita hitfelekezetet ismernek, (...) mert továbbá az egész világon csakis egy zsidóság ismeretes...”³⁰⁷

A politikusok, amikor az orthodox és a kongresszusi / reform felfogás közötti eltéréseket akarták meghatározni, jellegzetesen keresztény szemlélettel dogmatikai különbségekről beszéltek.³⁰⁸ Holott többen hivatkoztak arra, hogy egység és tagoltság együtt van jelen a kereszténységben is (keleti keresztény egyházak, római katolikus egyház, evangélikus és református kereszténység stb.). Szoros értelemben dogmatikai különbségeket, persze, a zsidóság irányzatai között nem találtak: zsidó szempontból nézve a különbség nem tanokban vagy hittételekben fejeződik ki, hanem a *halákha* alkalmazásában, mint ahogyan az orthodoxok valóban a *Sulhan arukh* maradéktalan elfogadását tették meg kritériummá a kongresszusi / neológ zsidósággal szemben.

A képviselőház minden alkalommal, amikor az Iskola-alap felhasználható pénzeszközök felosztása szóba került (1874, 1880), hosszasan tárgyalt, vitatkozott arról, hány zsidó vallás / felekezet / párt / irányzat van, és mi ezeknek az államjogi státusa. A felek érvelésében a korrekt jogi és politikai nyelvezet mögött nem ritkán felsejlett a zsidókkal szembeni régimódi gyanakvás: rendezetlen tömeg és műveletlenség, széthúzás és elzárkózás, s mindenekfölött: a Galiciából beözönlő tudatlan tömegek. És a vádaskodás, hogy az irányzatok elkülönülésének igazi oka az Iskola-alapból megszerezhető külön támogatás. “Figyelmeztetem a t. házat – mondja egy képviselő (1880) –, hogy ha a dolog komolyabb osztozkodásra kerülne, lesz még több felekezet is, mihelyest reményelhetnek külön felekezetekül külön összeget kapni.”³⁰⁹ Vagy a gyanúsítás, hogy a zsidók nem tartják be a fennhangon hirdetett szabályokat. Vagy a határozott ellenszenv, a zsidóellenesség: “A zsidók nagy zöme még ma sem olvadt be egészen a mi társadalmunkba; még ma is oly tetem mintegy a nemzet testén, amelyet az egésznek a vérkeringése nem hat át egészen, és amelynek nincs az egésszel közös szívdobogása. (...) Kezdetől fogva vörös fonálként húzódik azokon (ti. az orthodoxok törekvésein) végig egy bizonyos iszony a közös

306 Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 264.

307 1191/1888. Vkm. (VI. 21). – *Magyarországi Rendeletek Tára*, 22 (Budapest: Pesti könyvnyomda-részvénytársaság / Nágel Ottó, 1888), pp. 1069–1077, no. 114; az idézet: p. 1070.

308 Alkalmanként a görög-keleti kereszténység kettéválására, a román és a szerb egyházakra, a nagyszebeni és a karlócai (Karlowitz) papi szemináriumokra hivatkoztak mint analóg esetekre.

309 Molnár Aladár (1880), apud: Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 996.

kultúrában, a közös európai, vagy ha tetszik, a magyar kultúrában való participáció ellen...”³¹⁰ Ezeket a durva szavakat Trefort miniszter méltó módon utasította vissza: “Véleményem szerint az izraeliták tetteleg beigazolták azt, hogy a nemzet aspirációival mindig lépést tartanak, hogy ott, ahol a nemzetért áldozni kell, áldozni készek nemcsak pénzzel, hanem vérrel is; beigazolták azt, hogy a nemzet jó és rossz sorsában a hazának mindig egyenlő jó polgárai...”³¹¹

Néhány évvel az Egyetemes Gyűlés után Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter, hogy rendet teremtsen az irányzatok és elnevezések káoszában, kénytelen volt rendeletet kiadni a különböző irányzatú zsidó hitközségek elnevezéséről (1877. március 29).³¹² A kongresszuson elfogadott alapszabályzatot követő hitközségeket minden megkülönböztetés nélkül egyszerűen “izraelita hitközség”-nek nevezték, ebből zavar támadt, ezért elrendelte, hogy “kongresszusi izraelita hitközség”-nek nevezzék őket, de megengedte az egyszerűbb elnevezést is. Az 1871-ben jóváhagyott alapszabályzatot követő (értsd: a kongresszusi határozatokhoz nem csatlakozó) hitközségek neve pedig “autonom hittörvény hű zsidó hitközség” vagy “orthodox izr. hitközség”. A kongresszus előtti állapotban megmaradók neve “status quo hitközség”. A kongresszusi hitközségek nevét a köznyelvben lassan kiszorította a neológ / neológia elnevezés. A névhasználat minisztériumi szabályozása magukra a hitközségekre is kötelező érvénnyel bírt. Meg kell jegyezni, hogy a szabályozás Eötvös eredeti intencióit követte, és államhatalmi eszközzel nyúlt bele a vallási közösségek belső ügyeibe. Az orthodox hitközségek továbbra is ragaszkodtak az aut. orth. izr. önmegjelöléshez.

Ahol nagyobb tömegben, sűrűbben éltek zsidók, Budapesten, Máramarosban, néhány vidéki városban, egy városi zsinagóga, amelynek felépítése a XIX. század utolsó harmadában önmagában is az emancipáció nagy vívmánya volt: az egyetlen zsinagóga kevésnek bizonyult. Az 1868/69. évi kongresszus utáni megosztottság is siettetette az irányzatok külön zsinagógáinak építését. A nagyobb városokban – ismét – megjelentek, félig-meddig formális státust nyertek a körzeti, egyleti, kórházi, iskolai stb. imahelyek, az orthodoxoknál *stibl*-ek, *klojz*-ok, *sil*-ek, a rabbik vagy gazdag, előkelő zsidók “magán”-zsinagógái (Munkács: R. Sapira, Kismarton: Wolf Sándor borkereskedő és műgyűjtő stb.), kisebb helységeken a közeli falvak közös zsinagógája (ezekbe szombatonként gyalogosan jutottak el a férfiak). A hatóságok nem néztek jó szemmel a *Winkelbethaus*-ok szaporodását: ezek első ránézésre ellentmondás-

310 Molnár Aladár (1880), apud: Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1001, illetve 1003.

311 Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1019.

312 7768/1877. Vkm. – Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), p. 358, no. 65.

ban voltak a kongresszus után kialakult “egyházi” szervezet elvével, de a lélekszám növekedése végül szükségessé tette elfogadásukat, és maguk a hitközségek tagolták be szervezetükbe a spontánul kialakult imaközösségeket.

Az irányzatokra bomlás és az orthodox–neológ szembenállás, vita, harc egyenes következményének tarthatjuk a zsidó imahelyek elhelyezkedésének sajátos mintáját Budapest térképén. A vallási törvény azt kívánja, hogy egy településen csak egy zsidó község legyen, s vidéken kevés olyan város volt, amelyben egymás mellett orthodox és *status quo* vagy neológ hitközség élt volna. Budapesten, mint más európai nagyvárosokban is, ez az elv tarthatatlannak bizonyult. Budapesten a zsidóság minden irányzata jelen volt (kivéve a haszidizmust). Sajátos módon, ahol neológ zsinagóga épült, lehetőleg éppen vele szemben vagy legalább a közvetlen közelében, az orthodoxok is berendeztek maguknak egy imahelyet, legalább egy kis *stibl*-t, lakásból átalakítva. Jellegzetes példa erre – már az első világháború utáni évekből – a Nagyfuvaros utca.

A *stibl*, az “istenfélők” imahelye mintegy intelem volt a szemközti épületben imádkozó neológoknak, akik – az orthodox felfogás szerint – eltávolodtak a zsidóságtól.

Hitközségi szervezet: Országos Iroda (kongresszusi)

Az Egyetemes Gyűlésen elfogadott “Hitközségi szervezet”³¹³ szabályzat kimondja (3. §): “Az egy helyben lakó izraeliták semmi szín alatt különböző hitközséghez nem tartozhatnak...” Ugyanígy: “Egy és ugyanazon helységben csak egy izraelita hitközség állhat fenn” (6. §). Ez a kongresszusi elv látványosan nem valósult meg, leginkább azért, mert a különböző irányzatok éppen a szervezeti önállóságban látták elveik megvalósításának biztosítékát, és az orthodoxia önállóságának törvényes elismerése (1871) a kongresszusi szabályzatot látványosan felülírta.

Az éles hangú viták és politikai polémiák terjedelmes irodalmát akár csak futólag áttekintve, az a benyomásunk támad, hogy az Egyetemes Gyűlés után a mindenkori kormányzat magától értetődőnek tekintette, hogy zsidó oldalról a kongresszusi / neológ, “újító” szervezet a partnere. Folytatása ez br. Eötvös kezdeményezésének, és politikai célja arra irányult, hogy az állam szempontjából rendezett és kezelhető zsidó “egyház” jöjjön létre és szilárduljon meg. Az országgyűlési vitákban ellenben részben merő ellenzékiségből, részben a tényleges helyzet ismeretének hatására érelyes képviselőket és támogatást kapott az orthodox felfogás is, anélkül, hogy ebben a támogatásban a specifikusan zsidó érvek a legcsekélyebb mértékben is szerephez

313 Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), pp. 949–963.

jutottak volna. A nem zsidók vitája leképezte a zsidók egymás közötti vitáit, de egyszerűsége az országos ügyek szintjére emelte őket. A vitázó képviselők nemcsak költségvetési érveket hangoztattak: sokan felismerték, hogy az igazi tét az általános vallás- és lelkiismereti szabadság, amely a XIX. század harmadik harmadában a politikai élet egyik vezéreszméje volt.

A kongresszusi szabályozás érthetően nagy gondot fordított a centralizált hitközségi szervezetre; Eötvös koncepciójának ez volt a lényege. "Az egy helyben lakó izraeliták semmi szín alatt különböző hitközséghez nem tartozhatnak..." (3. §). "Egy és ugyanazon helységben csak egy izraelita hitközség állhat fenn" (6. §). Az igazgatás megkönnyítése végett az ország (akkori) területén, bevallottan a keresztény (protestáns) egyházmegyék / egyházkerületek mintájára, de sokkal több, összesen 26 "egyházkerület" - / községkerületet állítottak fel, ezek elnökei alkották az izraelita országos elnökséget. A szervezeti keret többnyire az ország közigazgatási beosztásához igazodott. A községkerületek középszintű egyházi hatóságoknak számítottak. Hatósági jogkörük nem volt, tevékenységük ezért nagyjából az elemi iskolai és vallási oktatás megszervezésére és felügyeletére szorítkozott, emellett a rabbinikus bírósági eljárásokat végezték.

A centralizált szervezet legfőbb szerve az Egyetemes Gyűlés (7. fejezet, 79–82. §), azonban ennek "illetékességi köréből a vallást és szertartásokat illető tárgyak ki vannak zárva" (82. §). Ez a megszorítás, egyfelől, jelezte a szervezet igazgatási, végső soron világi jellegét, másfelől megteremtette a lehetőségét annak, hogy a vallási kérdések kiszoruljanak az országos szervezet érdeklődési köréből. A vallási ügyeket a szabályzat a hitközségek rabbijainak hatáskörébe utalja (42. §), de a rabbi mint hitközségi alkalmazottat szorosan a hitközségi vezetés alá rendeli (45–46. §). Az "egyházi intézmények" megváltoztatásának szándéka esetén a hitközség köteles a rabbi véleményét kikérni, azt megvitatni, de végső soron érvényesíteni tudja az akaratát: minősített többséggel a rabbi véleményét akár el is vetheti (48. §). A kongresszusi (neológ) hitközségekben a rabbikat kiszorították az érdemi döntésekből. Bár a vezető testületekben általában voltak rabbik is, de a vélemények éles megosztottsága esetén, még ha jó hagyományos / halákhikus érvek voltak is, igazukat rendszerint nem tudták érvényre juttatni. A neológ rabbik egyszerűen papok és a hitközség alkalmazottjai lettek. Az átalakulás eredménye hasonlított a protestáns gyülekezetek szervezetéhez: a döntéseket az utóbbiakban a presbitérium hozta, a lelkészeket választották és a gyülekezet alkalmazásában álltak.

Az "egyházkerület"-ek (5. fejezet, 56–68. §) elnökei alkotják az izraelita országos elnökséget (6. fejezet, 69–78. §). Röviddel az Egyetemes Gyűlés bezárása után a "Hitközségi szervezet" szabályzatnak megfelelően megalakult a kongresszusi (neológ) hitközségek csúcsszerve, az Izraelita Országos Iroda / *Israelitische Landeskanzlei*. Magától értetődően a Dohány utcai templom hátsó udvarához csatlakozó épületegyüttesben rendezkedett be. A Síp utca 12, amely 1841 óta a hitközség tulajdonában volt, a budapesti hitközség és az Országos Iroda székhelye lett, s ezzel

a magyar zsidóságnak is a központja. Nem vitathatatlanul a központ, ez igaz, mert az orthodoxia nem fogadta el az Országos Iroda vezető szerepét. Mégis, az 1868/69. évi kongresszus után kialakult helyzetben a zsidók vallási életének jelképe a Dohány utca volt, a hitközségeket pedig a Síp utca képviselte. A Síp utcával évtizedeken át maguk a zsidók voltak a legkevésbé elégedettek: minden harag vagy elégedetlenség az Országos Irodán és székházán csapódott le, a Síp utcát mindig mindenki szidta (és szidja, a környező társadalmi rendszerek és a hitközségi vezetők változásai ellenére, változatlanul azóta is). Az Országos Irodához 1880-ban összesen 472 kongresszusi / neológ hitközség kapcsolódott. Ezek általában anyakönyvi kerületek is voltak.

Az Iroda eredeti feladata az volt, hogy közvetítsen a zsidó hitközségek és a kormány között, lassan azonban a magyar zsidóság érdekeinek legfőbb védelmezőjévé fejlődött. Elnöke – jelképesen szólva – a modern *stadlán* szerepét töltötte be. A kongresszus után Schweiger Márton (1834–1905) bankigazgató lett az Országos Iroda elnöke, őt 1905-ben Mezei Mór követte, s egészen haláláig, 1925-ig ő maradt az elnök. Székét a korábbi alelnök, majd ügyvezető elnök, Mezey Ferenc (1860–1927) ügyvéd kapta meg (1927), de csak egy hétig tarthatta meg.

Az Országos Iroda elnöke mellett jelentős szerepet játszott a Pesti Izraelita Hitközség elnöke. Minthogy a kongresszusi / neológ zsidóság jelentős része Budapesten élt, és a zsidók, többségükben neológok, a főváros lakosságának 20–23 százalékát tették ki, a pesti hitközség elnökének mind a zsidó életben, mind a közéletben és az országos politikában súlya volt. Nem beszélve arról, hogy a pesti hitközség eleve az ipari vagy bankvilág nagy befolyású, vagyonos személyiségeit választotta elnökül.

Wahrmann Mór hitközségi elnök

Az 1868/69. évi kongresszuson másodelnökként Wahrmann Mór határozottan kiállt br. Eötvös tervei mellett a hitközségi szervezet és az oktatási rendszer átalakítása ügyében. 1883-ban megválasztották a pesti hitközség elnökévé. Hivatali ideje alatt a hitközség fontos új intézményekkel gyarapodott, ilyenek voltak, például, az új Zsidó kórház (1889), a Síp utcai új székház (1891). Azt tartotta, hogy a zsidók beilleszkedését

Lépcsőház Wahrmann Mór palotájában, Andrassy út 23 (Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993; A zsidó Budapest, 1995)

segítheti elő, ha minél többen szereznek közülük földbirtokot. Mint a Kereskedelmi és Iparkamara elnöke és országgyűlési tevékenységében is a gazdasági élet egyensúlyának megteremtését és fenntartását tartotta a legfőbb feladatnak.

Wahrmann elnök a képviselőházban nem félt nyíltan kijelenteni, hogy szószóljaja a magyarországi zsidók érdekeinek is, rendszeresen támadta a közéletben vagy a törvényhozásban a zsidókat sértő megnyilvánulásokat. 1882. június 9-én, pénteken, az ülésszak utolsó napján az Oroszországból a pogromok elől menekülő zsidók befogadásával foglalkozó vitában visszautasította képviselőtársa, az egyébként azonos pártoldalhoz – Tisza Kálmán miniszterelnök Szabadelvű Pártjának képviselőcsoportjához – tartozó Istóczy Győző heves zsidóellenes támadásait. Használta a „ganéjtrágya” szót is. Mikszáth karcolatában: Wahrmann „»végre kifejezi azt a reményét, hogy bízik a kormányban, bízik a magyar nép józan szellemében, s nem fél attól, hogy zavarok keletkezhetnek, akármféle ganéjjal igyekezzenek is egyes izgatók erre fogékonytá tenni a talajt.« Ez utolsó szavaknál (...) a mellette ülő Istóczy felé fordult...”³¹⁴ A verbális pengeváltást az „antisemita próféta” részéről, már az ülés-termen kívül – a könyvtárteremben –, az „alacsony gazember” kifejezés kíséretében egy – félrecsúszott – pofon követte, ezt pedig párbaj.³¹⁵ Az eredetileg kitűzött helyszínen, a város széli lóversenypályán, június 12-én kora reggel; a párbajt a rendőrség közbelépése megghiúsította, de még aznap megtartották vidéken, Ercsi közelében.³¹⁶ A pisztolylövések nem találtak. Az ellenfelek és segédek hajnalban vonaton tértek vissza Pestre. Istóczy, mielőtt Tisza kizáratta volna, kilépett a Szabadelvű Pártból, és röviddel ezután megalapította az Országos Antiszemita Pártot.

314 Mikszáth Kálmán, *Cikkek és karcolatok*, XIV: 1882. június–november, szerk. Bisztray Gyula (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 64) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), p. 192 sk.

315 Mezei Ernő, „Tiszaeszlár (Emlékeim a nagy pörről). 1883–1923”, *Egyenlőség*, 42, no. 27 (1923. július 7), p. 5–6: „V: A Kagal” (Mezei sorozata az évfolyam 23. számában kezdődött, június 9-én, és amennyire látom, a 33. számig, augusztus 8, folyt); Kubinszky Judit, *A politikai antiszemizmus Magyarországon, 1875–1890* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1975), p. 139 sk.; Avigdor Löwenheim, „Zsidók és a párbaj”, *Múlt és Jövő*, ÚF 3, no. 4 (1992), pp. 83–94, kül. p. 85. – A párbajról – riportja mellett – gúnyos rajzot közöl a *Budapest. Képes politikai napilap*, 6, no. 161 (1882. június 13), p. 1; ezt reprodukálja Gerő András, „Mamelukok és zoltánok. Népképviselők a Monarchia Magyarországon”, *Medvetánc*, 1986, no. 2–3, pp. 181–233; a kép: p. 185. – A párbaj eseményeit és különösen általános politikai háttérét elemzi Mary Gluck, „A Wahrmann–Istóczy párbaj”, in: Frank Tibor, szerk., *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór, 1831–1892* (Budapest: Argumentum, 2006), pp. 171–182.

316 Gr. Brunswick Géza (1834–1899) főrendi házi tag birtokán.

Goldziher Ignác hitközségi titkár

A pesti hitközség 1874-ben Goldziher Ignácot (sírkövén a Kozma utcai temetőben: Jichak Jehuda ben Aharon Jom Tov) (1850–1921)³¹⁷ választotta titkárává (november 21).³¹⁸ Az akkor 24 éves, szépreményű, közel-keleti (Egyiptom, Palesztina, Szíria) tanulmányúttjáról³¹⁹ éppen hazatért ifjú tudósnak a biztos és előkelő állás kényelmes megélhetést nyújtott, de idejét erősen igénybe vette. Belépett a Hevra Kaddisába is (1876). Orientalisztikai tanulmányai előrehaladásával, nemzetközi sikerei gyarapodásával,³²⁰ hiúsága erősödésével párhuzamosan idővel egyre terhesebbnek érezte irodai elfoglaltságát, amelyet egyébként lelkiismeretesen ellátott, és háborgó lelkében igazságtalan indulatok gerjedtek a hitközség vezetői, mindenekelőtt az ő hivatalba lépése után 9 évvel megválasztott Wahrmann Mór iránt, ezeknek Naplójában³²¹ sűrűn és keserű szavakkal adott hangot.³²² A tisztséget – Wahrmann halála után is – 1905-ig töl-

Goldziher Ignác (MZsL)

- 317 Bűchler Sándor, "A Goldziherék családfájáról", *Múlt és Jövő*, 27 (1937), pp. 336–339; 28 (1938), pp. 18–20, 51–52, 82–83, 113–114, 152–153, 184–185. Temetéséről: *Egyenlőség*, 40, no. 46 (1921. november 19), pp. 1–13. – Tömör életrajza: Scheiber Sándor, "Goldziher Ignác", in: Goldziher Ignác, *Az iszlám kultúrája. Művelődéstörténeti tanulmányok* (Budapest: Gondolat, 1981), II, pp. 1065–1082.
- 318 Péner Tibor, "Goldziher Ignác főtitkár", in: *Új Élet Naptár, 1960–1961 / 5720/5721* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1960), pp. 32–37.
- 319 Raphael Patai, *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary. A Translation and Psychological Portrait* (Detroit: Wayne State University Press, 1987).
- 320 1889-ben megkapta a stockholmi orientalista kongresszus nagy aranyérmét, és II. Oszkár svéd király (1872–1907) kiténtette a Vasa-rend nagykeresztjével. Az arabisták körében a legnagyobb tekintélyek egyikének számított az egész tudós világban.
- 321 Ignaz Goldziher, *Tagebuch*, hrsg. von Alexander Scheiber (Leiden: E. J. Brill, 1978); magyarul: Goldziher Ignác, *Napló*, szerk. Scheiber Sándor, ford. Scheiber Sándorné Bernáth Mária (Tények és Tanúk) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984).
- 322 Ezek közül a magyar fordításban a szerkesztő sokat mellőzött; az elhagyott részeket pontos helymegjelöléssel összegyűjtötte Simon Róbert, *Goldziher Ignác: Vázlatok az emberről és a tudósról* (Budapest: Osiris, 2000), pp. 246–248. Érdemes utánuk-olvasni a német eredeti kiadásban.

Goldziher Ignác íróasztala Holló utcai lakásában (MZsL)

tötte be. Az 1880-as években részt vett a hitközségi oktatás reformjával kapcsolatos munkálatokban és vitákban, ezt igazi szívügyének tekintette. Még a XX. század elején is tartott nyilvános előadásokat zsidó vallási kérdésekről.

Igaz, nem osztatlan sikerrel. Az orthodoxia éppen a korszerű tudományos-
ságot utasította el Goldziher Biblia-értelmezésében: “Tény az, hogy a budapesti
neológ hitközség saját helyiségében *hivatalosan*, az egyetem zsidó vallású ifjúsága
számára, hitközségi titkár dr. Goldzieher Ignác úr által valláserkölcsi előadások-
kat rendezett, amely előadások fonalán a tudós doktor a zsidó vallást mint olyan
mutatta be zsenge korú hallgatóinak, amely minden kor felfogásához simul, mó-
dosul, fejlődik. A bibliát kiválóan bölcs férfiak, a próféták könyveit előkelő költők
szerezményének monda, és ugyane dr. Goldzieher, aki az ország első, legnagyobb,
legbefolyásosabb neológ hitközsége által az ifjúságnak valláserkölcsi felolvasások
tartásával bízatik meg, a biblia egyes részeinek különféle évszázadokban történt
keletkezésének tanát hirdeti, oly tanokat, amelyek vallásáért a theologia tanára-

Padlómozaik hatágú csillaggal, Holló utca 4, a lépcsőház orsóterében, az Izr. Fiúarvaház bérházában, ahol Goldziher Ignác és Kohn Sámuel lakása volt (Frankl Aliona & Lugosi Lugo László felv., 1993; A zsidó Budapest, 1995)

nak, a keresztény Wellhausennek³²³ ez állásáról le kelle mondania, míg a budapesti zsidó hitközség ez ellen még csak egyetlenegy tiltakozó szót sem emelt.³²⁴ A bírálókat részünkről úgy tekinthető, mint Goldziher tudományos integritásának komoly elismerése.

Doktorrá avatása (Leipzig, 1870) után Goldziher 1872 óta mint (díjtalan) egyetemi magántanár tanított a budapesti tudományegyetemen. A M. Tud. Akadémiának 1876 óta levelező, 1892 óta rendes tagja (ez díjazást is jelentett). 1900-ban az Országos Rabbiképző Intézetben Kaufmann Dávid után a vallásfilozófia óraadó (külső) tanára lett. Egyetemi tanári kinevezéséig a hitközségi állás volt a legfőbb jövedelmi forrása. 1905-ben végre nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezést kapott, az egyetemen Vámbéry Ármin helyére lépett; ekkor mondott le magas hitközségi állásáról. Amikor a bölcsészettudományi kar dékánja lett (1917/18), úgy érezte, méltósága – és a vele járó külsőségek: díszruha, egyetemi hintó stb. – elégtételt ad neki zsidó társaival szemben is, a Naplóban nem kellett lepleznie hiúságát sem.

“Holló utcai lakásomra huszáregyenruhába öltözött altiszt³²⁵ jött értem. Nyitott kocsiban utaztam a huszárral a bakon a Dob utcán át, hamisítatlan küllemű lengyel hittestvérek hosszú sorfalai között. Mit gondolhattak ezek kócsagtollas kalpagom láttán? Azt az egyet biztosan nem, hogy inkább vagyok én góleszban, mint ők. Egyébként állítólag nagyon mutatós, magyaros jelenség voltam.” (Napló, 1917. szeptember 10.)

Hitközségi titkári tevékenysége valóban teher volt Goldziher számára, s bármilyen fontos szerepet játszott a zsidó élet mindennapjaiban és a zsidóság szellemi ar-

323 Julius Wellhausen (1844–1918), aki a héber Biblia kutatásában a történeti–filológiai kritika módszereit alkalmazta. A greifswaldi egyetemen a teológiai kar professzora volt, 1882-ben saját elhatározásából lemondott állásáról, és Halléban a keleti nyelvek professzora lett.

324 Gabel Jakab, *A lelkiismereti szabadság: a magyarhoni zsidók szervezése* (Budapest: Pallas Részvénytársaság nyomdája, 1890), p. 27.

325 Ti. egyetemi altiszt.

culatának alakításában, maradandó jelentőségét nem ezek adják: az egész világon elismert tudományos munkássága az iszlám-tudományban és a judaisztikában.

Hitközségi szervezet: Közvetítő Bizottság (orthodox)

A hitközségi autonomia hagyománya csak az orthodox hitközségekben maradt eleven – ha nem is változatlanul és nem is egyszer s mindenkorra. Az orthodoxok nem alakítottak ki centralizált és hierarchizált szervezetet. A Közvetítő Bizottság csak politikai képviselőket látta el. A hitközségek nem voltak alárendelve a Közvetítő Bizottságnak, az autonomia, amelyet mindegyikük a nevében is hirdetett, valóság volt. A Közvetítő Bizottságot Reich Ignác elnök vezette, őt Lipschitz Lipót (1840–1904) váltotta fel az elnöki székben. Székhelyük Pesten, VI. kerület, Eötvös utca 19 volt.

Az orthodoxia országos szervezetének megalakulását a császár és király – mint már esett róla szó – 1871. október 22-én hagyta jóvá. A "Hitör Egylet" által kidolgozott szervezeti szabályzat szerint "a magyar- és erdélyországi orthodox zsidók, askenazim és sefarsim önálló autonóm hitfelekezete". Néhány évvel később az orthodoxia létrehozta a hédereket felváltó saját iskoláját (1873), eleinte mindössze egy kétszobás emeleti lakásban a Dobó utcában (a mai Andrássy út és a Révay utca között), majd többszöri helyváltoztatás után (Orczy-ház, Kazinczy utca 52–54, Gyár utca / Jókai utca 14, s végül, még a Kazinczy utcai zsinagóga felépülése előtt) 12 tantermet kapott a zsinagóga udvarán, a Dobó utcában álló épületben (1911).³²⁶

A pesti tanítóképzőből kikerült tanítókat az orthodoxok nem alkalmazták iskoláikban, szükség esetén inkább keresztény tanítókat vettek fel helyettük (Bonyhád, Makó, Szombathely stb.). Ezzel visszatértek a XVIII. század végi gyakorlathoz.

A vita a két irányzat között meg-megújult erővel évtizedeken át folytatódott.³²⁷ Az orthodoxia azért küzdött, hogy a két irányzatot, illetve a kongresszusi és az orthodox szervezetet, a kormány teljesen önálló vallásokként ismerje el. Ennek az 1888. június 5-én kelt "legfelsőbb elhatározás" és Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter körrendelete³²⁸ végleg elvágta a lehetőségét: "úgy a kongresszusi, mint az orthodox és alapon álló hitközségek úgy állampolitikai szempontból, valamint a zsidóság álláspontjából is egy és ugyanazon vallásfelekezethez tartozóknak tekintendők." Az Iskola-alap felhasználása és esetleges megosztása körüli vitákban a képviselőházban nem zsidó részről sűrűn hivatkoztak arra, hogy többféle zsidóság, több

326 Deutsch Gábor, "Budapest ortodox iskoláiról", *Új Élet*, 63, no. 12 (2008. július 1), p. 6.

327 Guttmann Mihály, "Ortodox-neológ", *Magyar-Zsidó Szemle*, 28 (1911), pp. 90–96; uő, *A Sulchan Áruhá és a magyar zsidóság. Néhány alkalmi észrevétel az izraelita vallásfelekezet napirenden levő egyik kérdéséhez* (Budapest, 1913).

328 1191/1888. Vkm. Eln. (VI. 21).

zsidó vallás / “egyház” van Magyarországon. Az orthodox *contra status quo ante* vitában Trefort álláspontját a halála után (1888) helyére lépő körösszegi és adorjáni gr. Csáky Albin (1841–1912) vallás- és közoktatásügyi miniszter is fenntartotta (1888. december 31). A Közvetítő Bizottság újabb folyamodványt adott be (1889), ezúttal 239 rabbi aláírásával. A miniszter fenntartotta a kialakult állapotokat (1890. február 10).³²⁹ “A bemutatott egyöntetű rabbinyilatkozatokra nézve megjegyzem – írja –, hogy az azokban foglalt kijelentés, mintha hazánkban két egészen különböző hitfelekezetet képező orthodox és neológ izraeliták léteznének, sem törvényeinkben, sem az eddigi kormányrendeletekben, sem végre az administratio terén szerzett tapasztalatokban és az izraeliták felekezeti élete körül észlelt jelenségekben általános támogatásra nem talál, de ezenfelül a nyilatkozó 239 rabbinak eme felfogásában a nem orthodox izraeliták sem osztoznak, orthodox részről pedig nem bizonyított be az állítólagos dogmatikus különbség. (...) A ritusra nézve, elismerem, vannak az izraelita egyházban eltérések, de ezek nem állapítanak meg felekezeti, sőt szervezeti különbséget sem, amennyiben mindegyik szervezetben valamennyi ritus képviselve van, sőt egy és ugyanazon hitközségben is többféle ritus szerint berendezett ima-

Koppel Reich a Csörsz utcai orthodox temető szertartási épületének bejáratánál (1934) (MZsL)

329 341/1890. Vkm. Eln. (II. 10). Teljes szövege: *Magyar-Zsidó Szemle*, 13 (1896), pp. 20–23.

házak állnak fenn.” Egység és sokféleség ellentmondásának feloldásában a kereszténység különböző irányzataira – a római katolikus, lutheránus, kálvinista, unitárius egyházakra stb. – való hivatkozás nem segített. A hatályos törvények és rendelkezések a zsidóságról a korszakban mindvégig mint egységes felekezetről beszéltek. Új törvény(ek)re lett volna szükség ahhoz, hogy az állam két – vagy több – önálló, egymástól független zsidó “egyház”-at ismerjen el.

Az orthodox hitközségek 1905. február 27 és március 2 között Budapesten közgyűlést tartottak. A gyűlést Koppel Reich vezette, nagy feltűnést keltett héber nyelvű beszédével (jiddist vagy magyart vártak volna). A szervezet elnökévé választották Frankl Adolfot (1859–1936), akinek a pozsonyi jesivából volt rabbi-oklevele, felállították az Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet Központi Irodája- / Központi Irodát (*Vaad ha-Merkazi*, “központi tanács”), melynek 10 világi és 5 rabbi tagja lett, és a Százas bizottságot, 60 világi, 40 rabbi taggal. Az orthodox hitközségek országos szervezete³³⁰ ezzel hasonlóvá vált a kongresszusi (neológ) szervezethez, de annyi különbséget továbbra is fenntartottak, hogy a centralizációt és hierarchizációt ellenző Központi Iroda nem osztotta fel az országot községkerületekre. A Rabbikollégium elnökeként R. Koppel Reich lett az orthodox Országos Rabbi Bizottság elnöke. Ez a gyakorlatban az országos (orthodox) főrabbi tisztségét jelentette. A szervezeti szabályzat jóváhagyásának 40. évfordulóján az agg Ferenc József ismét fogadott egy orthodox küldöttséget (1911), tagjai voltak: Frankl Adolf, R. Koppel Reich, R. Akiva Szofer és Hartstein Lajos (1855–1937) (a Központi Iroda ügyvezető alelnöke).³³¹ R. Reich 1927-ben mint a zsidó felekezetek egyik kép-

330 102284/1905. Vkm., “A magyarországi autonóm orthodox izraelita hitfelekezet országos képviselőségének, központi bizottságának és központi irodájának szervező szabályzata.”

331 Hartstein Lajos, “Mikor I. Ferenc József könnyezett az audiencián”, in: Kecskeméti Vilmos, szerk., *Zsidó évkönyv, IV: Az 5691. bibliai évre* (Budapest, 1930/31), pp. 282–286.

Frankl Adolf útlevele (1920-as évek) (MZsL)

viselője tagja lett a felsőháznak. Halála után Frankl Adolf kapta meg a helyét, a Központi Iroda elnökévé Kahan-Frankl Samut (1890–1970)³³² választották meg.

Az orthodox hitközségek számára vonatkozó adatok erősen ingadoznak, attól függően, hogy kik és milyen összefüggésben hivatkoznak rájuk. Az országgyűléshez egyidejűleg intézett bizonyos beadványuk száma alapján mintegy 300-ra tehető ez a szám, de van, ahol maguk az orthodoxok 700 hitközségről beszélnek. A kongresszusi hitközségektől ugyanebből az alkalomból 90 beadvány érkezett be. Számbeli súlya és elterjedtsége ellenére a magyarországi orthodoxia a társadalomban (*society at large*) nem tudott olyan elismertséget szerezni, mint Németországban.³³³ Eötvös és a kongresszus egyértelműen és tartósan a neológiának juttatta Magyarországon a *par excellence* zsidók szerepét.

Bonyhádön az orthodox hitközséghez kezdetben mindössze 7 család tartozott, évtizedek folyamán azonban a létszám gyors ütemben növekedett, és a második világháború idején már mintegy kétszerese volt a kongresszusinak (132, illetve 96

332 Frankl Adolf veje.

333 Mordechai Breuer, *Jüdische Orthodoxie im Deutschen Reich, 1871–1918. Die sozialgeschichte einer religiösen Minderheit* (Frankfurt a. M.: Jüdischer Verlag, 1986).

adófizető tag / családfő, azaz 750, illetve 376 fő). Kuriózumnak tekinthető, hogy Vácutt az 1930-as években két orthodox imaház működött egymás mellett, az ó-orthodox (Szent István tér) és az orthodox (Eötvös tér), huzamosan vitában és ellentétben egymással.

Az orthodoxia számára a – politikai tekintetben – legfontosabb ügy mindig is önállóságának megteremtése és fenntartása, megvédése volt, s állandó, éles hangú vitában álltak a kongresszusi szervezettel. Ezt a vitát a Központi Iroda fő orgánuma, a *Zsidó Híradó* tartotta fenn.³³⁴

A szervezet 1913-ban hozta létre – Abraham Freudiger / Freudiger Ábrahám (1868–1939) és Korein Dezső (1870–1944)³³⁵ hathatós anyagi támogatásával – legnagyobb jótékonyági intézményét, az Orthodox Népasztalt (Wesselényi utca 13–Kazinczy utca 20). A népkonyha áldásos, életmentő tevékenysége 1944 őszén a nagytóiban a pesti zsidóságot irányzatokra tekintet nélkül szolgálta.

Az orthodox szervezet keretein belül, néhány helyen, Pesten is (Király utca 35–37, az I. emeleten), keleti rítusú község is működött: szefárdi (vagy ahogy a XIX. században gyakran írták: *szefárt*) / “frenk” (frank).

Erdélyben az első világháború után az orthodoxia is önálló szervezetté vált, 80 hitközséggel, ezek az erdélyi zsidók közel 70 százalékát fogták össze (135 000 fő). Először Beszterce, majd 1932-ben Kolozsvár lett az Orthodox-Zsidó Központi Iroda székhelye.

Hitközségi szervezet: Status quo ante hitközségek

Bár a talmudi előírás és a hagyomány azt kívánta volna, hogy egy városban csak egy zsidó község legyen, az 1868/69. évi kongresszus után – az ott elfogadott szabályzatot figyelmen kívül hagyva – az országban több helyütt is párhuzamos zsidó hitközségek alakultak. A kongresszusi szervezeten kívül maradás kezdeményezői voltak Jeremia Löw sátoraljaújhelyi rabbi, aki addig is élénken vett részt az irányzatok közötti vitában, a szakadásban azonban nem akart szerepet vállalni, és Méir Perls / Perls Majer (1811–1894) nagykarolyi rabbi.

334 Mislovics Erzsébet, “A magyar orthodoxia a századfordulón (1891–1906) – az orthodox hetilap, a *Zsidó Híradó* alapján”, *Múlt és Jövő*, ÚF 17, no. 2 (2006), pp. 57–68.

335 Korein fiatal korában Pápán Breuer Salamon rabbi híve. Szombathelyen, majd Pesten gazdag textilkereskedő, évtizedeken át az orthodoxia egyik vezetője. Több vitairatot tett közzé az antiszemitizmus ellen. A *Mi az oka a zsidógyűlöletnek? A jólelkű keresztény közvélemény felvilágosítására* (Budapest: Phöbus ny., 1934), rövidesen tucatnyi új lenyomatban fogyott el. Jó viszonyt ápolt a legmagasabb politikai körökkel. Horthy kormányzótól nem volt hajlandó kitüntetést elfogadni.

Eötvös Károly országgyűlési képviselő, ügyvéd, később a tisztaeszlári per vádlottjainak fővédője egy harmadik felekezet nevében is benyújtotta a kérvényt az önálló státus elismerése iránt (1874). Ez a harmadik felekezet nem akart csatlakozni sem az újítók, sem a velük szembeszegülő orthodoxok szervezetéhez: továbbra is régi, helybeli szabályai szerint szerveződött. Úgy is nevezték magukat: *status quo* hitközség(ek).³³⁶

1880-ban Trefort Ágoston a képviselőházban a *status quo* hitközségek "tetemes megszorodására" ról beszélt, és felhívta a figyelmet a "negyedik párt, a sefardinok pártjára" is.

A kongresszusi és az orthodox szervezetekből egyaránt kimaradó hitközségek ügyében az orthodox Közvetítő Bizottság kérelemmel fordult gr. Csáky Albin válás- és közoktatásügyi miniszterhez, hogy akadályozza meg külön szerveződésüket. Ez az orthodoxia utóvédharca volt. A miniszter 1888. december 31-i, fentebb már hivatkozott rendeletében³³⁷ közölte elutasító válaszát. "(...) Az (a) remény, miszerint az izraelita hitközségek kivétel nélkül vagy a kongresszusi, vagy az orthodox szabályzatot követendik, teljesedésbe nem ment, hanem ugyanazon indokokból, melyek (...) az orthodox hitközségek alakulásának engedélyezésénél mérvadók voltak, a miniszterium nem ellenezhette és nem akadályozhatta meg azon izraelitáknak hitközséggé való alakulását, kik a már meglevő két (kongresszusi és orthodox) szervezési szabályzat egyikét sem akarták elfogadni, hanem vagy régi alapszabályaiknál, úgynevezett *status quo ante* alapon megmaradni, vagy pedig »szefárd« című külön hitközségekké alakulni óhajtottak."³³⁸

Nyomban ezután Szatmár-Németiben is *status quo* hitközség alakult (1898), Fogarasról a vármegyei főrabbit, Jordán Sándort (1861–1932) hívták meg rabbinak. R. Jordán pártolta a héber nyelv mindennapi használatát, *Száfá hajja*, "élő nyelv" elnevezéssel együletet alapított, héber tannyelvű óvodát (1911), majd iskolát (1922) állított fel, megszervezte a Cionista Szövetség helyi fiókját (1906). A város kereskedő, iparos, gyártulajdonos lakossága a *status quo* hitközséget támogatta.

Az orthodoxok harcoltak mindazok ellen, akik nem csatlakoztak hozzájuk, a hitközségeket ugyanúgy ellenfelüknek tekintették, mint a neológiát. Az előbbieket, ragszkozván a zsidó községek hagyományos önállóságához, magukra maradtak, községenként. Az orthodoxok őket, ők a kongresszusiakat nem fogadták el: az életvitel szabályainak megtartásához külön intézményekre volt szükségük.

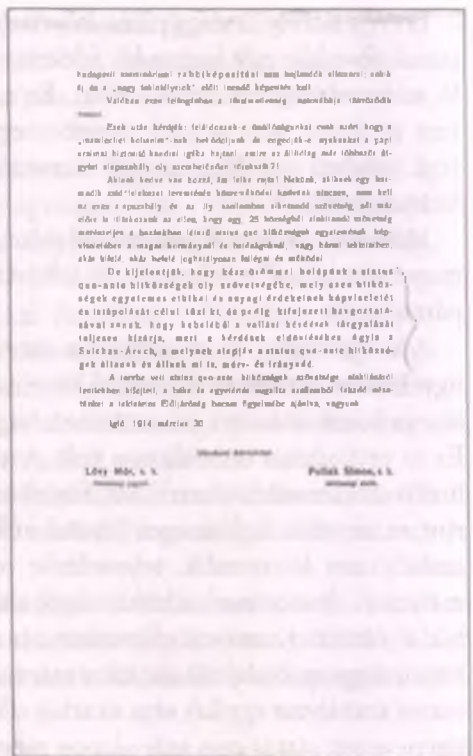
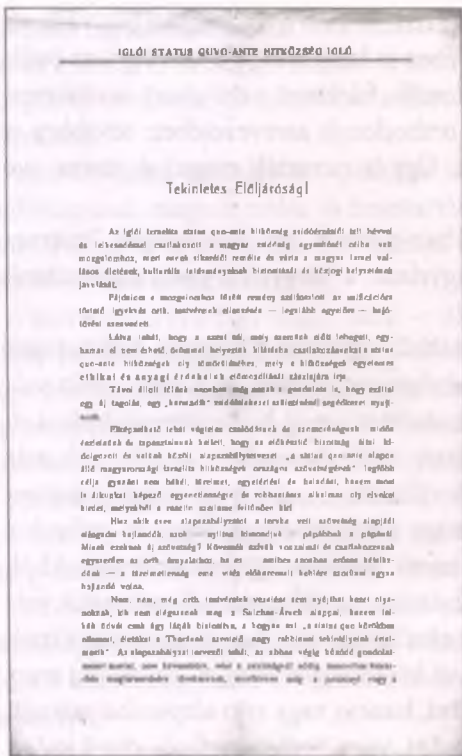
A hitközségek országos szervezetének megalakítására 1899. május 30-án 15 hitközség tett kísérletet, élükön Jordán Sándorral, de véleménykülönbségeiket nem tudták áthidalni. Az első világháború után Debrecen, Eger, Mágocs, Nagyercsi, Nyíregyhá-

336 Howard Lupovitch, "Between Orthodox Judaism and Neology: The Origins of the *status quo* Movement", *Jewish Social Studies*, 9, no. 2 (2003), pp. 123–153.

337 2304/1888. Vkm. Eln.

338 *Magyar-Zsidó Szemle*, 13 (1896), p. 18.

Igló, a hitközség nyilatkozata arról, hogy önálló (status quo ante) marad (Virtuális Zsidó Múzeum www.vzsm.hu, Kürti Csaba szívességéből)

za, Vác stb. ismét kezdeményezték országos szervezet megalakítását (1927), összesen 23 anya- és 9 fiók-hitközséggel. A szándék élvezte gr. Bethlen István miniszterelnök támogatását. Ezúttal sikerrel jártak. Alapszabályaikat³³⁹ a hitközségek nagygyűlése 1927. október 14-én, a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1928. május 25-én hagyta jóvá.³⁴⁰ A szervezet központja Debrecen lett. Legfőbb testülete a Nagygyűlés, a napi munkát a Szövetségi Tanács, illetve az Elnökség irányította. Az első egyházi elnök

339 Nyomtatásban: Harai László, *A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye, II: Vallásügyi igazgatás, IV. rész: Különös rész. Görög-keleti egyház, izraelita és baptista felekezetek, iszlám vallás* (Budapest: Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1944), pp. 377–384; Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 580–586, no. 128; Gergely Jenő, szerk., *Autonómiák Magyarországon, 1848–2000* (Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó, 2005), II, pp. 1395–1401, no. 84.

340 35847/1928. Vkm. Nyomtatásban legutóbb. Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár:

Bernstein Béla arcképe az Országos Rabbiképző Intézet tablóján (Kivágat, MZsL.)

Lebovits József (1862-?) baranyamágocsi főrabbi, világi elnök Fejér Ferenc debreceni hitközségi elnök volt. Határozatban kimondták, hogy feloszlatják a szervezetet, ha remény van egységes zsidó hitközségi szervezet / szövetség felállítására. Az országos szervezet megalakításában talán közrejátszott az a pillanatnyi remény is, hogy a hatóságok esetleg figyelembe veszik őket a felsőház megalakításánál,

és a remélt harmadik helyet a *status quo* jelölt, R. Bernstein Béla nyíregyházi tudós főrabbi kaphatja meg. Budapesten nem csatlakozott a szervezethez egyetlen közösség sem: ki kellett volna válnia a kongresszus után alakult országos szervezetről, de a Vasvári Pál utcai, Nagyfuvaros utcai, Rumbach Sebestyén utcai zsinagógák liturgiájukban közel álltak az ómódi hitközségekhez.

Status quo ante hitközségek: Békéscsaba, Bonyhád, Debrecen (Deák tér, illetve Kápolnás utca), Eger, Gyöngyös, Kisvárd, Losonc, Nyíregyháza,³⁴¹ Pest (a Vasvári Pál utcai Sasz Hevra zsinagóga és tanház), Sopron, Szarvas, Vác, Vágújhely, Zsám-bék stb.

A két világháború között Bonyhádon, Debrecenben, Kisvárdán, Nyíregyházán, Vácott stb. orthodox és *status quo*, orthodox és kongresszusi / neológ hitközség működött egymás mellett, sőt, részben együtt: közös temetőt, mikvét, egyleteket tartottak fenn.

A *status quo* hitközségek egy része az idők folyamán – a kongresszus után néhány éven belül – megváltoztatta affiliációját. Többször előfordult, hogy az eredetileg *status quo* hitközségből egy kisebb csoport kivált, és orthodox lett, azután az orthodox hitközség lassan megnövekedett. Vácott 1871-ben, Debrecenben 1882-ben alakult meg az új, orthodox hitközség. Kisvárdán a *status quo* hitközség 1929-ben vált ki az orthodoxiából – az országos szervezettel a háttérben, főként értelmiségi háttérrel,

Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. (297) 580–586, no. 128.

341 Neves rabbik mindkét hitközségben a két világháború között: Naftáli / Naftole Teitelbaum, Jajlis Teitelbaum unokatestvére (orthodox) és a cionista Abraham Lemberger (*status quo*).

Rosenbaum Mózes / Mose Hajjim ben Gérsom Rosenbaum Lits (1864–1943) rabbi vezetésével, de megalakulása nem eredményezett szakadást, R. Rosenbaum Szimha Bunem Szofér pozsonyi jesivájában nevelkedett, Szilágysomlyó orthodox községéből 1898-ban jött Kisvárdára, országos híres magyar szónok volt, és hasonlóan ékes szavú németül, jiddisül, R. Koppel Reich halála után fölmerült a neve utódjaként a felsőházban, de ő megmaradt községében.

Az első világháború után Magyarország határain túl fennmaradt a korábbi *status quo* hitközség Cseh-Szlovákia- / Csehszlovákiában: Losonc, Nagyszombat (Trnava), Pöstyén, Vágújhely; Romániában: Gyulafehérvár (Alba Iulia), Marosvásárhely (Tirgu Mures), Nagykaroly (Carei Mare), Szatmár (Satu Mare), Temesvár-Gyárvaros (Timisoara-Fabrică)³⁴² stb. A romániai (magyar) *status quo* hitközségek szervezete a *Jesurun*³⁴³ nevet vette fel.

Zsidózókból lett zsidók

A szombatosok zsidózo hitvilágát Péchi Simon óta csak egy lépés választotta el a zsidóságtól. Péchi majdnem megtette ezt a lépést. A XVIII. században egy Kováts József nevű bözöd-újfalvi szombatos Drinápolyból levelet írt szüleinek (1778),³⁴⁴ bejelentve, hogy feleségével és 16, név szerint felsorolt falubeli társával együtt zsidó lett, “Ger Sido”,³⁴⁵ a neve “Joseff ben Abraham”, “így szólítanak meg és hínak fel a papok az Sz. Törvény olvasására”. “Minden ember meg betsül, még a nagy Papok is.” A mestersege kompektor, könyvkötő; “(...) mind a szép fejér gyolcs oljan szép fejér tsipóval élek; a piros bornak a jóvát akor Iszom mikor Kedvem tartya.” Hogy ezek a székely szombatosok hogyan kerültek “Dirinápoly”-ba, nem tudjuk.

Nem várt fejlemény volt az emancipációs törvény után az erdélyi (Bözöd-Újfalu) szombatosok, összesen 107 személy, szabályos áttérése a zsidó hitre (1868. május 2). A helybeli római katolikus pap fenyegetéssel próbálta megakadályozni elhatározásuk valóra váltását, de ők arra hivatkoztak, hogy “nekik újságban megjött a szabad áttérés”. Udvarhelyszék főkirálybírája és az erdélyi (Gyulafehérvár) katolikus püspök feljelentést tett a hatóságoknál, hogy az áttérés sérti az ősi törvényeket (a XVI. század végén valóban törvény tiltotta meg a zsidó hitre áttérést),³⁴⁶ mire br. Eötvös kultuszminiszter vizsgálatot rendelt el, s végül felszólította a hatóságokat, hogy bár

342 A község később a neológiahoz csatlakozott.

343 *Jesurun*: Jisraél, Deut. 32,15 stb.; Jes. 44,2. A költői név alapjelentése “egyenes”, “igaz”.

344 Kiadta Kohn Sámuel, “Zsidó hitre tért szombatos levele”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 2 (1885), pp. 74–75, no. 26.

345 Ger: *gér*, “betért”.

346 Kohn Sámuel, *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi*

Bözödújfalva, a zsidó (volt szombatos) község tagjai a zsinagóga előtt (MZsL)

a törvény valóban hatályban van, óvakodjanak a zsidóvá lett szombatosok erőszakos visszatérítésétől (1869. május 5).³⁴⁷

A községben szabályos “autonom orth. izr. hitközség” működött. 1869-ben készített réz pecsétnyomójukon betérteknek (*gérím*, eredeti bibliai értelme szerint: “jövevények” / prozeliták) nevezik magukat (*Kehal gérím Adat Jesurun 5628 / 1868*³⁴⁸ / *Bözödújfalvi Izraelita-Prozelita Hitközség*), de környezetük egyszerűen zsidóknak tekintette őket, “székely zsidók” – mondták róluk. Temetőjükben ákombákom héber betűkkel írták vagy vésték a sírkövekre a feliratokat. Az egyik sírkő héber feliratában (5673 / 1913) ez áll az elhunytól: “vágy támadt szívében, hogy *gér cedek* legyen, hogy része legyen az örök életben”.³⁴⁹ Rabbijuk nem volt ugyan, de Hirsch Izsák / István vallási tanító ellátta a rituális teendőket, és időnként más városok rabbijai is felkeresték őket.³⁵⁰ Héber imákat mondtak, anélkül, hogy a szöveget pontosan értették volna.

Simon főkancellár életére és munkáira (Budapest: Athenaeum, 1890), p. 353 skk. – Kohn Dávid, “A szombatosok”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 5 (1888), pp. 81–87 stb. (további 6 folytatásban).

347 1318/1869. Vkm. – Kohn Sámuel, “Zsidó hitre tért szombatosok”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 1 (1884), p. 351, no. 13 (1869).

348 קהל גרים עדת ישורון דסיק בעזעד איפאלא תרכ"ט

349 Balázs György, “Az erdélyi szombatosok 1941. tavaszán”, *Libanon*, 6, no. 1 (1941), pp. 18–22.

350 Beck Móric [bukaresti rabbi], “Kirándulás a bözödújfalvi szombatosokhoz”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 2 (1885), pp. 654–660; uő, “Újabb kirándulásom a bözöd-újfalvi szombatosokhoz”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 4 (1887), pp. 89–98.

Bözödújfalú, a zsinagógában
(MZsL)

Magyar családnevük mellé zsidó neveket vettek fel: Lévi, Mendel, Naftali, Óser (Asér) stb. Ciceszt hordtak, nem jártak fedetlen fejjel, szigorúan tartották a *kasrut* szabályait, inkább lemondtak a húsról, mintsem disznóhúst egyenek, zsirral főzzenek, sertés helyett libát tartottak. Átvették a zsidó naptárt.³⁵¹ R.

Menahém Mendel Panet / Mendele Dész (1818–1884)³⁵² állásfoglalást adott ki arról, hogy a szombatosokat született zsidóknak kell tekinteni.

1870-ben szerény zsinagóga (*sil*) építésébe fogtak, rituális fürdőt rendezek be, de nagy szegénységük miatt mindkettő fenntartása sok gondot okozott számukra. A kongresszusi Országos Iroda 1885-ben széles körű gyűjtést szervezett anyagi segítségükre, az első felhívást a *Magyar-Zsidó Szemle* közölte, a szervezés élén Bacher Vilmos, a Rabbiképző Intézet professzora állt, a felajánlott adományok jegyzékét az *Egyenlőség* éveken át rendszeresen közölte. A zsidó anyakönyvi kerület székhelyét Székelyudvarhelyről a faluba helyezték át (1886). 1890-ben sikerült helyreállítaniuk a zsinagóga addigra már megrongálódott épületét. A bözöd-újfalvi zsidók történetét és helyzetét a szélesebb nyilvánossággal Magyarországon Orbán Balázs (#147) és Kohn Sámuel,³⁵³ Romániában és külföldön a neves hebraista, Moses Gaster (1856–

351 Kovács András, *Bözödújfalvi szombatosok szertartási és imádságos könyve* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2000).

352 Az erdélyi főrabbi fia, gyermekkorában a Hatam Szofér tanítványa volt, később Mose Teitelbaum hatása alá került, 1855-től dési rabbi.

353 Kohn Sámuel, *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkájára* (Budapest: Athenaeum R. Társulat, 1890) / *Die Sabbatharier in Siebenbürgen. Ihre Geschichte, Literatur und Dogmatik mit besonderer Berücksichtigung des Lebens und der Schriften des Reichkanzlers Simon Péchi. Ein Beitrag zur Religions- und Culturgeschichte der jüngsten drei Jahrhunderte* (Budapest – Leipzig: Singer & Wolfner, 1894) / *The Sabbatarians in Transylvania (Siebenbürgen): Their History, Literature, and Doctrines, etc.* (Woden, A.C.T. – St. Paul, MN: Christian Churches of God Pub., 1998).

1939) – a breslauer *Seminar* végzett növendéke, a londoni portugál zsinagóga hitszónoka, szefárdi *hákhám* – ismertette meg.³⁵⁴

1900-ban Jichak Hirsch ha-Lévi lett Bözöd-Újfalú rabbija, 1929-ben új templomot építettek maguknak, a Tóra-olvasó emelvényt orthodox mintára a belső tér közepén helyezték el. Iskolát és rituális fürdőt tartottak. Az elhasználódott imakönyveket az iskola padlásán – genizában – helyezték el. 1935-ben mintegy 30 családból, 75 főből állt közösségük, de sokan szétszóródtak közülük a környező falvakba, Marosvásárhelyre, Kézdivásárhelyre, Kolozsvárra, még Budapestre is. Zsidó életük háborítatlan maradt egészen 1941-ig, amikor a község ősszel – a második bécsi döntéssel – ismét magyar igazgatás alá került: a magyarországi zsidótörvények hatálya Észak-Erdélyre együtt Bözöd-Újfalura is kiterjedt. Az 1941: xv. tc., „A házassági jogról” (#205), „az úgynevezett erdélyi szombatos vagy ivadéka, aki származásánál fogva nemzsidó” személyeket kivonta a törvény következményei alól (16. §), amennyiben „nem tagja a zsidó felekezetnek”, azaz kitér. Erre a paragrafusra támaszkodva nem egy zsidó is próbálkozott azzal, hogy felmentést szerezzen a családjának oly módon, hogy szombatos ősokeket akart kimutatni. Az eljárást így nevezték: „szombatosmentesség”. A szombatosok tanúsítványi ügyeinek intézésére az igazságügy-minisztériumban külön miniszteri biztost neveztek ki (1941. május).³⁵⁵ A keresztény egyházak egymással versengtek 1941 nyarán a lélekhalászatban: hogy hálójukba fogják a szombatosokat. 1944 áprilisában a szombatosoknak is ki kellett volna tűzniük a sárga csillagot, de megtagadták. A magyar csendőrök május elején mintegy 40 embert vittek el közülük Marosvásárhelyre, a gettóba.³⁵⁶

354 Moses Gaster, *Judaica et Hungarica. A zsidó, magyar és román művelődési és politikai kölcsönhatások történetéből*, szerk. Miskolczy Ambrus (Encyclopaedia Transylvanica) (Budapest: ELTE BTK Román Tanszék, 1993). – Bözödi György, *Székely emberek, zsidó istenek. Jegyzetek a székely szombatosokról* (Cluj-Kolozsvár: Minerva Rt., 1935); Móricz Zsigmond, „A szombatosok közt” (1941), in: uő, *Riportok*, szerk. Nagy Péter (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958), pp. 455–474. – Szigeti Jenő, „Adventisták és szombatosok”, in: uő, „És emlékezzél meg az útról...” *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből* (Budapest: Szabadegyházak Tanácsa, 1981), pp. 123–129; Gidó Attila, „Öt forrás az erdélyi szombatoság XIX. és XX. századi történetéhez”, in: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, VI (Székelyudvarhely, 2006), pp. 162–181.

355 Németh László, „Degré Alajos [1909–1984] miniszteri biztosi tevékenysége a székely szombatosok ügyében, 1941–1944”, *Történelmi Szemle*, 47, no. 1–2 (2005), pp. 69–88 / in: Molnár András, szerk., *Elődeink. Degré Alajos és Szabó Béla munkássága* (Zalaegerszeg: Zala megyei Levéltár, 2006), pp. 40–53. – Degré a második világháború után éveken át (1960–1973) a Zala megyei Levéltár igazgatója volt, a legkiválóbbak egyike.

356 Dán Róbert, „Az erdélyi szombatoság vége”, in: *Évkönyv, 1973/74* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1974), pp. 217–229. – A bözöd-újfalvi szombatosok sorsáról a XX. században családi és személyes élményei alapján több könyvet írt Kovács András marosvásárhelyi újságíró: *Vallomás a székely szombatosok perében* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1981); *Útszélen fejfa* (Budapest: Balassi Könyvkiadó – Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 1995); *Mondjatok káddist egy székely faluért* (Csíkszereda: Pallas Akadémia, 1997); *Az erdélyi szombatoság*

Szefárdik

A Törökországban és a Balkánon élő szefárdi zsidók a XVIII. században még szerves kapcsolatban álltak a Délvidék és a Duna menti települések törökországi eredetű szefárdi zsidó szórványával, azokról a területekről még volt némi bevándorlás Magyarországra. A hídfő a Balkán felől a Duna jobb parti átkelőhely volt, Ruscsuk

/ Oroszcsík (ma: Rusze, Bulgária). A Bánátban túlnyomórészt szefárdi zsidóság élt.³⁵⁷ Ugyanígy Zimonyban. Max Berger (1924–1988) bécsi Judaica-gyűjteményében egy parokhet felirata szerint a pesti szefárdi község rabbija a XVIII. században Benjamin Almoznino volt – jellegzetes szefárdi név. Amikor Ausztria elfoglalta Belgrádot (1788), a város zsidó lakossága Ruszcsukban talált menedéket. Amikor a Monarchia annektálta Boszniát (1878), az ottani zsidóság csaknem ugyanolyan lehetőségeket kapott az északi–nyugati kapcsolatok fenntartására, mint a galíciaiak. Pesten a szefárdi közösség Király utcai imaháza egészen az első világháború éveig fennmaradt. Ebből a közezből származott Ágai Adolf, a XIX. század második felének egyik jelentős zsidó-magyar írója; családja Versecről köl-

Mayer / Moritz Kayserling (MZsL)

nyomában (Csíkszereda: Pallas Akadémia, 1999); Szávai Géza, *Székely Jeruzsálem* (Budapest: Pont Kiadó, 2000). – Egy elutasító dokumentum az igazságügyminiszter nevében 1943-ból: *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 3–4 (2000), pp. 145–149; Gidó Attila, in: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, VI (Székelyudvarhely, 2006), p. 169 skk. – Az unitárius egyház szombatosság-ellenes hagyományából felszított zsidóellenességéről a második bécsi döntés után: Pál János, “Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájának tükrében (1940–1944)”, *Regio*, 20, no. 1 (2009), pp. 117–146.

357 MZsO III, p. 748 sk., no. 458 (1737): “sich so nennet »Spanisch Judenschaft«”.

tözött át előbb Pécelre, majd Pestre.³⁵⁸ A Dohány utcai zsinagóga német hitszónoka, Mayer / Moritz Kayserling (1829–1905), a szefárdi zsidók történetének neves tudósa volt,³⁵⁹ német nyelvű munkáit ma is forgatják, reprintelik a szefárdi világban.

Haszidok

A haszid községek egy része szefárdinak nevezte magát: Abaújszina (Kassa közelében), Pest: Teleki tér stb. Nagy többségük lengyelországi eredetű volt, az askenázi szokásrendet (*minhág*) követte, annak haszid változatában, a haszid *minhág* valamelyik árnyalatában,³⁶⁰ R. Jichak Luria / Jichak ben Slomo Askenázi (az ARI) (1534–1572), a XVI. századi száfedi (Cfat) misztika és kabbala hatása alatt. Haszid-szefárdi szokásnak számított, például, az éjféλι ima (*tikkun hacot*) vagy könyörgések (*bakkasot*). A Talmud bizonyos helyeit olvasták. Mezítláb, földön ülve, fejükre hamut szórva siratták Jeruzsálem pusztulását. R. Luria intelme szerint szombaton lehetőleg nem feküdtek ágyba, hogy ne mulasszák el az éjféλι imát, és a Nap feljöveteléig imádkoztak. Magyarországon ehelyett könnyítésként a déli imát vezették be.

Debrecenben haszidok is voltak, de csak az orthodox hitközségi szervezetben, udvaronként önálló imaházzal, egyébként azonban a hitközség rituális szolgáltatásait (héder, vágoda, *mikve* stb.) véve igénybe. A Hatvani és a Csokonai utcákat összekötő Zúgó utcában, a kászonyi rebe imaházával éppen szemben, az utca túlsó oldalán állt a “cánzi” rebe imaháza. A két haszid udvart Strasser Salamon egyesítette. Kisvárdán is volt külön haszid imaház (*klausz / klojz*), rebéjüket Teitelbaumnak hívták (Hajjim / Cháim Teitelbaum).

Az 1890-es évek elején számos zsidó kérvényező ostromolta Teréz-, Erzsébet- és Lipótváros közigazgatási hatóságait, szefárdi hitközség engedélyezése végett. Szándékukat ügyvédekre bízta, mégsem lett eredménye. A Fővárosi Tanács és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kikérte a bevett zsidó intézmények, a budapesti

358 Ágai önéletrajzi jegyzeteiben ír szefárdi származásáról, dédapja spanyol nyelvről. Reich Ignác életrajza szerint apja “lengyel(országi zsidó)” volt. Lásd *Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten*, III/1 (Pest: Druck von Alois Bucsánszky, 185, 1878²), pp. 103–114. Ezt Ágai önéletrajza is megerősíti. Nincs ellentmondás: a szefárdiak Délről kerültek Oroszországba, a lengyel területekre.

359 *Sephardim. Romanische Poesien der Juden in Spanien. Ein Beitrag zur Literatur und Geschichte der spanisch-portugiesischgen Juden* (Leipzig: H. Mendelsohn, 1859); *Geschichte der Juden in Spanien und Portugal*, I (Leipzig: H. Mendelsohn, 1861); *Biblioteca espanola-portuguesa-judaica. Dictionnaire bibliographique des auteurs juifs, de leurs ouvrages espagnoles et portugais et des oeuvres sur et contre les juifs et le judaisme avec un aperçu sur la littérature des juifs espagnols...* (Strasbourg: Charles J. Trubner, 1890; Nieuwkoop: B. de Graaf, 1961²). Stb.

360 Frisch Ármin, “Szefárd hatás Magyarországon”, in: *Évkönyv, 1897* (Budapest: Lampel R. / Wodianer F. és Fiai, 1897), pp. 302–320.

autonom orthodox hitközség, a neológ Országos Iroda, az orthodox Közvetítő Iroda, az Országos Rabbiképző Intézet véleményét: valamennyi elutasító volt. Ezek a szefárdiak valójában haszidok voltak; Pesten akkor nem sikerült külön községet alapítaniuk. A Teleki téren a kis zsinagóga (imaszoba) azonban – a podóliai Czertkó- / Czortkówból (Ukrajna) származó alapítók nyomán – a XX. század első felében a szefárdi *minhág* szerint tartotta az istentiszteleteket.

Reformált izraelita egyház

Újabb reform-hitközség felállításával próbálkozott Stern Ábrahám újpesti főrabbi (1885 k.), Reformált izraelita egyház elnevezéssel. Tervezetéről³⁶¹ az Országos Rabbiképző Intézet tanárai, Moses Bloch rektor és Bacher Vilmos professzor nyilvánítottak véleményt.³⁶² “A tételék és elvek, melyek a programban kifejezvék, az alapítandó »egyházat« már előre kizárják a főnnálló zsidóság köréből; valamint az »izraelita« nevezetre sem tarthat számot mindazok után, amiket tudományban és szokás szerint e fogalmon értünk... Mindenestől új tan az, mely itt előadatik; (...) mert a Mózes törvényéből önkényesen és jogosult vagy megokolt elv nélkül összeállított szemelvények megtagadják a zsidóság dogmatikus talpkövé, és így, minden törtóriai alap nélkül szűkölködvén, az új tan még egy pozitív vallás jellegére sem tarthat számot...”

Nem kell nagyon megrendülni a nagy tekintélyek elutasító állásfoglalásától. Részbe volt az irányzatok közötti harcoknak.

Utólagos próbálkozások az egység megteremtésére

Löw Lipót, amikor az Egyetemes Gyűlés után megvonta a mérleget azokban a vitákban és törekvésekben, amelyek a “nagy szakadás”-hoz vezettek, jövőképét Amerika példája nyomán vázolta fel: “A kultúra és a politikai szabadság további fejlődésével (...) nem egy orthodox és egy reform-párt áll majd szemben egymással, hanem több orthodox és több reform-csoport barátságosan egymás mellett, mert egyikük sem támaszthat igényt arra, hogy erőszak(kal lépjen fel) a nem hozzá tartozókkal szemben.”³⁶³

361 “A reformált izr. egyház”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 3 (1886), pp. 145–152, no. 53.

362 “Az Országos Rabbiképző Intézet tanári karának véleménye a ref. izraelita egyház programjáról”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 3 (1886), pp. 153–154, no. 56.

363 Leopold Löw [Löw Lipót], *Der jüdische Kongress in Ungarn* (1871), p. 331 / *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* (1874²).

A kultuszkormányzat folyamatosan hangoztatta, hogy a zsidó hitközségek összességének csak akkor adhatja meg az autonómiát, csak akkor engedheti zsidó önkormányzat megalakulását, ha a magyar zsidóság egy szervezetbe tömörül. Ez a követelmény, egyrészt, br. Eötvös programjában fogant, amely program egyfajta zsidó egyházat akart létrehozni, másrészt azonban átlátszóan indokolatlan volt, tekintve, hogy a keresztény egyházak mind önállóak voltak, és egységes szervezetükről legfeljebb a római katolikus egyház merészebb képzeletű vezetői ábrázolhattak, amúgy középkoriasan. A kultuszpolitika szempontjából zsidó egységre sem lett volna szükség, elfogadható lehetett volna több zsidó hitközségi szervezet is.

Az orthodoxia eltökéltségét a szervezeti önállóság fenntartására megerősítette a Németországban elfogadott *Austrittsgesetz*³⁶⁴ (1876. július 28), amely lehetővé tette, hogy személyek kiváljanak abból az egyházból vagy vallási közösségből, amelyhez származásuknál fogva tartoznak, anélkül, hogy vallásukat el kellene hagyniuk. Ez a törvény a Német Birodalomban utat nyitott különböző irányzatokhoz tartozó, egymástól független zsidó közösségek és hitközségi szervezetek megalakulásához. Magyarországon az *Austritt* speciális esetét szabályozta a 1191/1888. Vkm. (VI. 21) rendelet, amely szerint ha valaki távozott a hitközségből (például, másik hitközségbe, neológból orthodoxba stb. lépett át), további 5 éven át köteles volt fizetni az eredeti hitközségében reá háruló adót és egyéb terheket.

Azriel Hildesheimer berlini Rabbiképzője (1873), a neo-orthodoxia szellemi műhelye új árnyalattal gazdagította az orthodox vallási életet: a művelt, szellemi foglalkozást űző orthodoxia, amely Németországban kialakult,³⁶⁵ Magyarországon legfeljebb személyeket jelentett, szervezeti formát öltetni nem tudott.

Az orthodoxia és a neológok között a különbséget a vallási törvényhez való viszony jelentette, de ez társadalmi különbségeket is kifejlesztett. Az orthodoxok ritkán választottak maguknak olyan foglalkozást, amelyben fölmerülhetett a szigorú vallási tilalmak áthágásának szükségessége vagy kényszere. Elzárkóztak a világi műveltségtől, ezért többnyire ragaszkodtak az egyszerű foglalkozásokhoz, vidéken éltek, lehetőleg saját szűk, zárt kisvilágukban, kerülték a szabadfoglalkozású – értelmiségi, integrált – pályákat. A vallási különbség szociális dimenziókat öltött.

A hitközségek egységes szervezetét megteremteni – az 1868/69. évi kongresszus fő célját elérni – sohasem sikerült. Br. Eötvös centralista programját az orthodoxia kiválása zátonyra futtatta. A zsidó hitközségek teljes autonómiájának a recepció (1895: XLII. tc.) után is az volt a feltétele, hogy az elismert és bevett zsidó vallás – a zsidó vallás – egységes szervezetként, zsidó egyházként lépjen fel. A szakadás ezt lehetlenné tette. Az Országos Iroda a maga számára sem tudta megszerezni az autonómiát: az csak a többi zsidó irányzat szervezetével, hitközségeivel együtt járt volna.

364 1876:8454. tv.

365 Julius Carlebach, "The Foundations of German Jewish Orthodoxy: An Interpretation", *Leo Baeck Institute Yearbook*, 33 (1988), pp. 67–91.

Szabolcsi Miksa (MZsL)

Autonomia nélkül kénytelen volt számos gyakorlati kérdésben államigazgatási hatóságokkal egyeztetni.

Éveken át folyt a polémia az egységről, a neológia részéről többek között Mezei Mór, Weinstein / Szabolcsi Miksa (1857–1915) és Mezey Ferenc, az orthoxia részéről pedig Reich Ignác között. Mindenki akarta (volna), de csakis a saját elvei szerint. Szabolcsi “régi, feledésbe ment imakönyv-részletek és pijutok visszavételéért agitált a neológ istentiszteletbe; de másrészt (azt akarta, hogy) az orthodox istentisztelet ne legyen »galici-

ai«, hanem legyen benne magyar szó, (...) hogy istentiszteletben, ritusban lassan-lassan közeledjék egymáshoz a zsidóság két nagy tábora. Ha közelednek, ha megszűnik a kétféle zsidó templom, kétféle zsidó hitközség, kétféle zsidó temető: akkor olyan egységbe fog fonódni a felekezet, mely megerősíti helyzetét az országban.”³⁶⁶

Az Országos Iroda politikai tevékenysége a XIX/XX. század fordulóján az autonomia ügyére összpontosított. 1896-ban kérelmezte a kormánynál – br. Wlassich vallás- és közoktatásügyi miniszternél – az Egyetemes Gyűlés újbóli összehívását, ezen az új kongresszuson újabb kísérletet szeret-

Reich Ignác (MZsL)

366 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 80.

tek volna tenni az egység megteremtésére.³⁶⁷ A kérelem eredménytelen maradt. Bár 1906-ban Lukács György (1865–1950)³⁶⁸ vallás- és közoktatásügyi miniszter fontolóra vette, hogy teljesíti a neológia kívánságát,³⁶⁹ a terv nem vált valóra, és 1908-ban gr. Apponyi Albert az újabb kérést (1908)³⁷⁰ már határozottan elutasította. Tudta, hogy ami Eötvösnek nem sikerült, az neki sem fog. Talán azt is, hogy a neológia őszinte és komoly egységtörekvése valójában nem volt más, mint kísérlet az orthodoxia bekebelezésére; orthodox oldalról biztosan így fogták fel.

Végül az Országos Iroda nehéz lépésre szánta el magát: hajlandó lett volna akár az egységes szervezet vezetését is felajánlani az orthodoxiának. A kongresszus után először 1912. február 20-án ült össze, vidéki (Szabadka) kezdeményezésre, az egész országból, minden irányzathoz, 250 hitközség mintegy 600 képviselője Budapesten, a gyönyörű Duna-parti Lloyd-palota nagytermében, hogy az egység megteremtésének lehetőségéről és módjairól tanácskozzék. Az Országos Magyar Zsidó Nagygyűlés határozatában hitet tett az egység mellett: "(...) egyértelműen vallja, hogy az izr. vallásfelekezet, az abban kialakult különböző pártok és árnyalatok ellenére, közös története, ősi hite és a hazai törvények és jogszolgáltatás, valamint a földkereken élő zsidóság felekezeti életéből vett tanúságok szerint egységes és oszthatatlan, mely senki által és semmi címen két vagy több felekezetre nem bontható..."³⁷¹ Az egységet az "együttérzés" alapján szerették volna megteremteni, kizárva a dogmatikai vitákat. A *Magyar-Zsidó Szemle* ez alkalomból írt cikke azt hangsúlyozza, többféle megfogalmazásban, hogy "a zsidó községek a középkorban sem voltak egyformák", de az anonym szerző nem állja meg, hogy ne tegyen szűrő megjegyzést az orthodoxiára: "cserepekre törné az a nap, amelyen a Sulchan Árucht végrehajtana".³⁷² Az Országos Nagygyűléstől a gyakorlatban csak annyi telt, hogy megválasztott egy százas bizottságot, és a további teendőket erre bízta. A határozat nyelvezete biztosan nem volt alkalmas arra, hogy az orthodoxiát, minden egyéb érdektől és körülménytől függetlenül, megnyerje: világias fogalmakat használt, holott a szakítás oka a vallástörvény értelmezése volt. A százas bizottság üléséről (1912. október 22) az orthodoxia valóban távol tartotta magát. A bizottság határozata,³⁷³ jóllehet címzett célkül, de kissé

367 "Emlékirat a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez az izraelita egyetemes gyűlés egybehívása tárgyában", *Magyar-Zsidó Szemle*, 13 (1896), pp. 1–39 (1896. január 6).

368 Nem azonos a hasonló nevű filozófussal (aki egyébként szintén volt miniszter).

369 Lukács György, *Életem és kortársaim* (Budapest: Pantheon, 1937).

370 "Az izr. községkerületi elnökök emlékirata", *Magyar-Zsidó Szemle*, 25 (1908), pp. 329–354 (1908. július 15).

371 A teljes szöveget közli: *Magyar-Zsidó Szemle*, 29 (1912), pp. 88–89; és Venetianer Lajos, *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században* (Budapest: Fővárosi Nyomda Rt., 1922), második, rövidített kiadás (Budapest: Könyvértékesítő Vállalat, 1986), p. 434 sk.

372 29 (1912), p. 85.

373 Idézi: Venetianer, p. 436; érdemi részeit: Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei*

ingerült hangon fogalmazott: "(...) Lehetetlen, hogy a jobb belátásúak ridegen és engesztelhetetlenül zárkózzanak el igazságaink elől. Érveink annyira visszautasíthatatlanok, békére való hajlandóságunk olyan őszinte s a jogos kívánságokkal szemben olyan áldozatkész az engedékenységünk, hogy előbb-utóbb talán a legkitartóbb ellenállókat is megnyerhetjük. Megadunk minden garanciát arra nézve, hogy a belső szervezetek és tradíciók megbolygatása nélkül óhajtjuk kiépíteni az egységes autonómiát." A százas bizottság több végrehajtó bizottságot választott, ezek vezetői memorandumot nyújtottak át (1914. június 19) szegedi és borosjenői gr. Tisza István (1861–1918)³⁷⁴ kormánya (1913–1917) kultuszminiszterének, Jankovich Bélának (1865–1939), de a válasz ugyanaz volt, mint br. Eötvös és Deák óta mindig: a törvény egy zsidó vallásról beszél, az autonómiát csak az egységes szervezet kaphatja meg, ezt a kormány nem tudja létrehozni, ez a zsidó hitközségek dolga.

Az első világháború kitörése után az Országos Iroda vezetőitől már csak egy pathétikus-drámai kiáltvány telt ki (1914. szeptember 23).³⁷⁵ "Eme nagy történelmi napokban, amikor hazánk annyifelé ágazó erőtenyezői évszázados mélyreható harcokban kiélesedett ellentétek leküzdésével a magyar nemzet létérdekének nagy egységében nemes harmóniával ölelkeznek, a soha ki nem aludt, mert közös ősi forrásból táplálkozó szeretetünk melegével nyújtjuk testvéri jobbunkat Nektek, akik szenvedéssel telt hosszú történetünkhöz mértén rövid idő óta tőlünk alakban különváltan szolgáljátok hitünk céljait. (...) Úgy érezzük, hogy a magyar Izraelnek a szent törvényeink javasolta békéhez vissza kell térnie... (...) Borítsunk fátylat a múltak küzdelmeire, jelentőségükön messze túlnőtt félreértéseire és tévedéseire. (...) Meg kell találnunk a módját annak, hogy a nem is oly nagy, nem is oly mély ellentéteket megszüntessük. Hisszük, reméljük, (...) hogy a várva várt diadalmas napokat az Isten által adott békében a már egygyé vált magyar zsidó felekezet fogja ünnepelni." A magyaros fellengzősség hatástalan volt, a diadalmas napok nem jöttek el, és a *tréuga Dei* is elmaradt.

A "nagy szakadás" óta a magyar állam kétszer is megteremtette a zsidó szervezetek egységét: 1944-ben és 1949/50-ben; mindkétszer durva politikai erőszakkal. Az egyik a Zsidó Tanács volt, a másik a МІОК. Ezek az autonómiát, persze, a legkevésbé sem hozták meg. De nem jött el a Löw remélte Amerika sem.

(1881–1931). *Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 143.

374 Életéhez és tevékenységéhez a legújabb irodalomból lásd Vermes Gábor, *Tisza István* (Századvég Biográfiák) (Budapest: Századvég Kiadó, 1994).

375 A teljes szöveget közli: Venetianer, p. 437 skk.

Oktatás

A zsidó oktatás évezredek hagyománya öltött polgári – részben, persze, szekuláris – alakot a tanulás iránti erős igényben, az állami vagy keresztény iskolák látogatásában. Degré Alajos: “Nézzünk szét az országban, nem mondom a fővárosban, de a vidéki városokban is, (a neológ zsidók) valósággal vezetik a magyar kultúrát, tútesznek a magyar ifjakon a magyar művelődésben, a magyar nyelv terjesztésében. Van nekik köreik, ahol magyar felolvasásokat tartanak. (...) Elismerem bennük a magyar törekvést, s elmondhatom, hogy a legnagyobb buzgalommal, a legnagyobb hévvel terjesztik a magyar nyelvet.”³⁷⁶

A zsidó iskolák a német ajkú városokban kezdeményező szerepet játszottak a magyar tanítási nyelv elterjesztésében. Pozsonyban, mondja a képviselőházban Thaly Kálmán (1839–1909), a M. Tud. Akadémia tagja, megütközéssel (1880): 27 elemi iskola közül egyedül az egyetlen zsidó iskolában folyik magyarul a tanítás.³⁷⁷

Figyelemre méltó, hogy amíg az állami iskolák fenntartása költségvetési forrásokat igényelt, a zsidó iskolák létesítését és működési költségeit a dualizmus korában mindvégig az Iskola-alap jövedelmei, tehát a zsidó községek és polgárok által korábban befizetett összegek kamatai fedezték. A XIX. század utolsó harmadában az írni-olvasni tudás minden statisztika szerint magasabb volt a zsidók, mint a nem zsidók körében.

A zsidó iskolák fejlődését serkentette az is, hogy a gyermekeik taníttatását ambiciózus családok ilyenek híján nem zsidó iskolába adták volna őket, de féltek a negatív hatásoktól, bár a zsidóságtól való eltávolodás általában nem az iskolán múltott, hanem inkább magán a családon, az egyénen vagy a szívó hatású társadalmi közegen.

Az orthodoxia sokáig ellenállt, egészen a *Hatam Szofér* szellemében, a világi oktatás bevezetésének, a jiddis *skolessz* (*shkoles*) szót megvető értelemben használta, félt a szekularizációtól, sokallta a költségeket, elegendőnek tartotta a hédert és a jesivát, de végül a nagy községek legtöbbször mégis bevezette néhány világi tárgy oktatását, majd külön orthodox elemi iskolát állított fel. Orthodox leányiskolából sokkal kevesebb volt, a koedukált oktatást, mint az egész iskolarendszer is, elképzelhetetlennek tartották.

Az Iskola-alap felhasználásáról az érdekelt felek egymás között nem tudtak egyezsége jutni, a bírói út is eredménytelen maradt, végül a Semmitőszék mondta ki,³⁷⁸ hogy a tárgyban a közigazgatás az illetékes.

376 Degré Alajos (1880), Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1039.

377 Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1061. – A zsidókat kifosztó, gyilkoló kurucoktól a kuruc énekeket hamisító Thaly megörökölte a zsidóellenességet.

378 Grecsák Károly, szerk., *Magyar döntvénytár. A magy. kir. Curia, kir. ítélőtáblák, nemkülönben*

1863. április 26: a kormányzat felmentette a római katolikus papságot a zsidó iskolák feletti felügyelet kötelezettsége alól.
- 1865: több zsidó iskola néhány év alatt odáig fejlődött, hogy saját jogon adhatott ki államérvényes bizonyítványt: Arad, Baja, Bonyhád, Gyöngyös, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Léva, Lovasberény, Miskolc, Nagykanizsa, Nagyszombat, Nagyvárad, Nyitra, Óbuda, Pécs, Pest, Pozsony, Sátoraljaújhely, Szeged, Székesfehérvár, Szevic, Tata, Temesvár, Trencsén, Vác, Verbó, Veszprém.
- 1868: a népiskolai törvény (1868:xxxviii. tc.) országos szinten rendezte a felekezeti iskolák helyzetét.
1869. január 22: legfelsőbb elhatározás megengedte, hogy az Iskola-alapból “az erdélyi izraeliták is a magyarországiakkal aránylagos (...) gyámolításban részesíttessenek”.
1869. június 14: az Egyetemes Gyűlés határozatait megerősítő királyi rendelet (1869. június 14) az Iskola-alap felhasználására vonatkozóan megerősítette “egy rabbi-intézet” felállítását.
1869. június 14 és szeptember 10: a kongresszusi kisebbség folyamodványban kérte a megerősítés megtagadását; a folyamodványt legfelsőbb helyen elutasították.
1873. május 6: legfelsőbb elhatározás, a Rabbiképző Intézetre vonatkozó tervezet jóváhagyása: “Vallás- és közoktatásügyi magyar miniszterem előterjesztésére megengedem, hogy az 1856. évi március hó 29-én és 1869. évi június hó 14-én kelt elhatározásaimhoz képest Budapesten egy izraelita rabbi-képző-intézet az izraelita alap költségén a tett javaslat értelmében fölállíttassék.”
- 1877: rendelet rögzítette, hogy a héber hitoktatásra szolgáló iskolák nem sorolhatók a zugiskolák közé.
- 1878: az izraelita házastársak között némely rabbi által könnyelműen kimondott válás érvénytelen.
- 1881: a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete³⁷⁹ arra kötelezte a hitközségből kilépőket, hogy egyházi adójukat 3 éven át továbbra is fizessék.
1885. november 13: rendelet³⁸⁰ szabályozza az izraelita anyakönyvek vezetését, felállították az izr. anyakönyvi kerületeket, ezek száma összesen 465.
1885. június 21: rendelet³⁸¹ – az 1840:xxix. tc. és az 1867:xvii. tc. betűjének és szellemének megfelelően – leszögezi, hogy a kongresszusi, orthodox és *status quo* hitközségek mind állampolitikai szempontból, mind a zsidóság álláspont-

---

más legfelsőbb fokú ítélőhatóságok elvi jelentőségű határozatai, IV (Budapest: Politzer Zsigmond és Fia, 1906), no. 404.

379 32339/1881. Vkm.

380 1924/1885. Vkm.

381 1191/1885. Vkm.

járól egy és ugyanazon vallásfelekezetnek tekintendők, és szabályozza az anyaközségek státusát.

1888: rendelet³⁸² mondja ki, hogy egy város területén ugyanazzal a szervezettel csak egy hitközség működhet.

1890: rendelet³⁸³ az orthodox panaszt elutasítva, megerősíti, hogy a hazai izraelita hitközségek, bármilyen szabályzat alapján szerveződnek, ugyanahhoz a hitfelekezethez tartoznak.

A polgárosult zsidóság körében, leginkább a városokban, tömeges igény mutatkozott a tanulásra. Ungvár képviselője mondta el a képviselőházban (1880), hogy az ottani állami gimnázium 600 tanulója közül 200 izraelita. A községi (elemi) iskolának 50 százalékban izraelita diákjai vannak, orthodoxok és neológok vegyesen. Nem mindenütt volt hasonlóan magas az arány, de másutt a zsidó lakosságnak is kisebb volt a lélekszáma. Mindenesetre, Herzl Tivadar is, amikor a Pest városi Nyilvános Főreáltanodából (Reáltanoda utca 7)³⁸⁴ átiratkozott a Deák téri (Sütő utca) Pesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgymnásiumba (1875. február), mint önéletrajzában később megjegyezte, az új iskolában nem találkozott zsidóellenességgel, mert a diákok többsége zsidó volt. Az evangélikus gimnázium már 1861-ben kérte a pesti hitközséget, hogy magyarul tudó vallásánárt küldjenek ki, "mert minden izraelita diák tud magyarul".³⁸⁵

Az irányszatok vitáinak tárgya a *halákha* értelmezésén túl az Iskola-alap pénzeszközök elosztása volt. Az 1872/75. évi országgyűlésben élénk vita folyt az Iskola-alap kezeléséről. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter álláspontja szerint az Iskola-alap alapítójának a császár és király tekintendő. A kongresszusi hitközségek képviselői ezt mint tényt fogadták el, és kész terveik voltak a pénz felhasználására. Az orthodox szervezet álláspontja szerint az alap kezelésének joga az izraelita felekezet(ek)et illeti meg. Az Iskola-alap forrása a magyarországi zsidók egyetemességének befizetései voltak, ezért tehát ugyanígy csakis a zsidók egyetemessége tekinthető a felhalmozódott pénzüsszeg kezelőjének. Az orthodox Közvetítő Bizottság elnöke, Reich Ignác által megfogalmazott kérvény (1874) az Alap kezelési jogát az izraelita felekezet számára igényelte. A kérvényt az orthodox hitközségek egyenként adták be, egyező szöveggel, összesen 309 példányban. (Eszerint abban az időben ennyi orthodox hitközség volt.) Az országgyűlési vitában ugyanezek az érvek álltak mindkét oldalon. Orthodox álláspont szerint az Iskola-alap összegét csak közös megegyezés alapján lehet felhasználni. Lipótváros képviselője, hajdan a márciusi ifjak egyike, Irányi Dániel a vitában (1874) kétségbe vonta az abszolút hatalom tu-

382 1191/1888. Vkm.

383 341/1890. Vkm.

384 Ma: Eötvös József Gimnázium.

385 Hittrich Ödön, *A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgymnázium első száz esztendejének története* (Budapest: Kókai Lajos, 1923), p. 123.

lajdonjogát, de nem állt egyik felekezeti igény mellé sem. Szerinte az alap “nem más, mint leszállított hadisarc, vagy ha úgy tetszik, a hadisarcnak pótléka. (...) Márpedig ha az abszolút hatalomnak nem volt joga a magyarországi izraelitákat megbüntetni azért, mivel hazájuk iránti kötelességüket teljesítették: akkor a tulajdonjog őket illeti, és senki más; következésképp őket illeti a rendelkezési jog is. (...) Énelöttem, aki alkotmányosan gondolkodom, nem szenved kétséget, hogy az izraelita alap a magyarországi összes zsidó-községet illeti.”

Az Iskola-alap felosztásáról a képviselőházban (1880): “a kérdés (...) az ország lakosságának (...) nevezetes részét hosszú idő óta izgatottságban tartja.”³⁸⁶ A rabbiképzés tekintetében még kevésbé volt közös akarat. A Rabbiképzőt elutasító érvelésüket az orthodoxok arra alapozták, hogy az Intézet csak a neológiát szolgálná, ezért a zsidóság egészét megillető pénzből egy csoport a többiek kizárásával részesednék. Valójában, persze, az Iskola-alap 1856 óta folyamatosan támogatott minden zsidó iskolát, és minthogy az orthodoxok többen voltak, rájuk folyamatosan több támogatás jutott, mint a neológokra.

Az Iskola-alap vagyona negyedszázad alatt, 1879 végére több mint duplájára nőtt: 2 112 273 forint tiszta törzsvagyon mellett évi mintegy 100 000 forint tiszta jövedelmet jelentett. Az egyenleg az alábbi összegeket mutatta.

1854	1 000 000
1874	1 925 367
1879	2 125 708

Eközben a jövedelemből folyamatosan kisebb-nagyobb összegeket fordítottak az alapítvány céljainak megfelelő kiadásokra (kassai izr. iskola, izr. népiskolák segélye, “talmud-thora iskolák” segélye). Az Iskola-alap pénzeszközeiből a zsidó iskolák támogatására fordított összegek:

	Orthodox	Kongresszusi	Status quo	Összesen
1874–1878 (összesen)	85 130	59 830	12 070	157 030
1878	15 000	3 500	1 900	19 917

Az 1878. évi arányokat a Rabbiképző felállítására érdemben befolyásolta: mint már az előzetes képviselőházi viták előrevetítették, az az álláspont alakult ki, hogy az erre fordított költségeket az orthodoxoknak az Iskola-alapból nagyobb rész juttatásával kell ellensúlyozni. A hosszabb időszakot átfogó adatokból azonban következtetést lehet levonni a hitközségek arányára, pontosabban, az arányukat megbecsülő hatósági ismeretekre is.

	%
orthodox	55
kongresszusi	38
status quo	7

³⁸⁶ Apáthy István, in: Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 984.

Az Iskola-alap egészen az első világháború végéig működött, jótékony hatása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a zsidó iskolák fennmaradtak.

Az Iskola-alap tervei között szerepelt külön intézetek felállítása a zsidó vakok és siketnémák számára. A József nádor kezdeményezésére 1826-ban megalapított budapesti Vakok Intézetében³⁸⁷ 12 helyet tartottak fenn zsidó rászorultaknak, a siketnémák számára pedig az alap költségvetése 20 helyet fizetett (6 000 forint összegben) a megfelelő bécsi intézetben. Később Fochs Antal (?–1874) jelentős összegű (300 000 forint) végrendeleti alapítványából (1873. március 1) Pesten is épült siketnéma intézet.³⁸⁸ Ezután vita támadt az orthodox és a kongresszusi szervezet között arról, hogy a bécsi alapítványi helyeket áttelepítsék-e Pestre, az orthodoxok ellenezték a változtatást, félve attól, hogy a siketnémák ügye egészében véve a neológok kezébe kerül.

Magánalapítványok vetették meg az alapjait több intézménynek, amely a fogya-tékkal élő zsidó gyermekek gondozását szolgálta, de volt közöttük, amely nem kizárólag a zsidó rászorultakat fogadta be.

Liptó-Szt.-Miklós, 1835: Moritz Mauksch (1806–1848) magán siketnéma tanintézte.

Pesti Izraelita Fiúárvaház, 1869: Fochs Antal (ő adta az épületet és 400 000 forint alapítványi tőkét).

Izraelita Siketnémák Országos Intézete: 1874 (ebben évben alapította Fochs Antal), megnyílt 1877-ben.

Br. Hirsch Árvaleány Menhely, 1875: Pesti Izraelita Nőegylet – br. Hirsch

Weiss Manfréd és családja (1893 k.); felesége, née Wohl Alice, és gyermekeik (jobbról balra): Elza, Marianne, Jenő, Alfonz (MNM Legújabbkori Történelmi Múzeum; Budapesti Negyed, 1993, no. 1; A zsidó Budapest, 1995)

387 1842 és 1901 között a Király utca és Gyár utca sarkán, a mai Zeneakadémia helyén álló épületben; 1873 óta állami intézményként működött.

388 A Bethlen Gábor tér 2 csak az első világháború után épült.

“Bródy Adél Gyermekkórház”, 1893: Bródy Zsigmond (1840–1906) hírlapíró, a főrendiház tagja (1896) alapította elhunyt felesége emlékére (későbbi nevén: “Bródy Zsigmond és Adél Gyermekkórház”).

Vakok Tanintézete (“Lovag / Wechselmann Ignác / és neje / Neuschloss Zsófia / Vakok Intézete”): alapította Wechselmann Ignác építési vállalkozó és felesége, Neuschloss Zsófia,³⁸⁹ 1 400 000 korona adománnyal; megnyílt 1908-ban.

Országos Izraelita Patronage Egyesület, 1909.

Izraelita Szünidei Gyermektelep Egyesület, 1909.

“Csepeli Weiss Alice Gyermekágyas Otthon”: alapította br. Weiss Manfréd (1910), elhunyt felesége (née Wahl Alice) emlékére.

A rabbiképzés

II. József iskolaügyi rendelkezéseinek szerves folytatása volt, hogy I. Ferenc 1797. augusztus 3-i pátense kimondta: “A jelen törvény kiadása után négy évvel senkit nem lehet rabbinak megválasztani, aki az örökös tartományok valamelyik egyetemén nem hallgatott jó eredménnyel bölcséleti tudományokat, természetjogot és etikát, és erről hitelt érdemlő bizonyítványt nem szerzett.” Az előírás azt tűzte ki célul, hogy a rabbik járatosak legyenek a tevékenységükhöz nélkülözhetetlen világi ismeretanyagban is. Ferenc király a rabbik egyetemlátogatását szorgalmazta, mint ahogyan abban az időben Magyarországról is több leendő vagy már hivatalban lévő rabbi töltött el hosszabb-rövidebb időt a prágai egyetemen stb.

Rabbiképző intézet³⁹⁰ létesítésére Magyarországon először David Friesenhausen hunfalvi *dajján* – R. Mose Teitelbaum bírálója és kámeáinak gúnyolója – tett javaslatot, a nádorhoz, József főherceghez beadott emlékiratában.³⁹¹ Ebből az alkalomból a nádor kihallgatáson is fogadta (1806. július 24). A tervet a pesti zsidó község előjárói élénken ellenezték, és érdemi tárgyalását megakadályozták. Nem csoda: az indítvány az akkori rabbik elmaradt és kulturálatlan voltát hozta fel a rabbiképzés reformjának indokául. A Helytartótanács többévi halogatás után azzal utasította el

389 Az épületet (Mexikói út 60) Leitersdorfer (Lajta) Béla tervezte. Az első világháború alatt ide költözött át az Izraelita Siketnémák Országos Intézete. Ma az épület, részben renoválva és jelentősen kibővítve, az országos jelentőségű Mozsásjavító Általános Iskola, Szakközépiskola és Diákotthon magja.

390 Carsten Wilke, “*Den Talmud und den Kant.*” *Rabbinerausbildung an der Schwelle zur Moderne* (Netiva, 4) (Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag, 2003). – Blau Lajos, “Az országos rabbiképző-intézet előttörténetéhez”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 34 (1917), pp. 88–158.

391 Kiadta Büchler Sándor, “A zsidó reform úttörői Magyarországon”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 17 (1900), pp. 107–119, kül. p. 114 sk.

a javaslatot (1813), hogy a rabbiképző elősegítené a zsidóság elkülönülését, egyébként sincs pénzalapjuk, melyből az intézetet fenntarthatnák, újabb terhet róna vállukra, amikor a türelmi adó amúgy is megnövekedett.

Az 1832/36. évi országgyűlésen egy országos bizottság javaslatot tett arra, hogy vallásos szolgálatra, azaz rabbinak a jövőben csak olyan egyéneket lehessen megválasztani, akik hivatásukra nyilvános felügyelet alatt nyertek oktatást, és képesek az anyakönyveket az országban használatos nyelveken vezetni. A javaslat nem jutott el a határozatig. 1837-ben Ludwig Philippson magdeburgi rabbi, az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* szerkesztője felhívást tett közzé egy zsidó teológiai tanintézet felállítására, és ebben a magyarországi zsidóknak is helyet adott volna. A Helytartótanács az e célra való gyűjtést és az esetleges adományok külföldre juttatását azonban megtiltotta.

A *Pesti Hírlap*-ban Bloch Móric szóba hozta egy “magyar–zsidó tanítókat képző intézet” tervét (1841. télutó / február 6, pp. 86 sk.³⁹²), és gyűjtést kezdeményezett megvalósítására.³⁹³ Szintén a *Pesti Hírlap*-ban említette Löw Lipót a rabbiképzést szolgáló intézetet (Seminárium) (1844. június 2) (#126/a). Amaz még kiterése előtt történt, emez már utána. Az 1843/44. évi országgyűlésben az alsótáblán az egyik követ, hivatkozva a Galiciából bejövő rabbik tudatlanságára, nyomban indítványt tett egy központi rabbi-iskola felállítására Pesten. Az alsótábla meg is hozta, ellenszavazat nélkül, az ilyen értelmű határozatot (1844. szeptember 28): “A zsidók számára Pesten egy külön rabbi- és népiskola-tanítóképző központi intézet felállítása rendeltetik.”³⁹⁴ A puszta hír is nagy felzúdulást váltott ki konzervatív körökben, Jichak Mose Perls bonyhádi rabbi általános böjtöt hirdetett meg a törvény ellen. A javaslat azonban a főrendi házban nem ment át.

A Bach-korszak abszolutisztikus igazgatása alatt a helytartóság egy adminisztratív intézkedése – mint sok más téren – egyengette az utat a rendszeres rabbiképzés megindítása felé: 1851-ben határozatot hozott, hogy tíz éven belül (tehát az 1860. évtől kezdve) csak olyan rabbi választható meg, akit a felállítandó intézetben képeztek ki, de alkalmazni is csak azt lehet, akinek főgymnáziumi érettségi bizonyítványa van. 1864-ben egy külön e célra összehívott tanácskozás kidolgozta az intézet terveit mind szervezete, mint tanítási rendje vonatkozásában.

Az osztrák hatóságok – maga Ferenc József – eredetileg (1850) egy rabbi-intézet felállítását tervezték, Bécsben. Az intézet merítési alapját az egész birodalom jelentette volna, kivéve az itáliai tartományokat. (Paduában már működött rabbiképző

392 Február.

393 A “Felszólítás”-t újraközölte a *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 2 (2000), pp. 30–31.

394 *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehországnak e néven Ötödik Apostoli királya által szabad királyi Pozsony városában 1843dik esztendei pünkösöd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai* (Pozsonyban – Pesten: Landerer–Heckenast, 1843–1844), IV, no. 302.

intézet.) És az egész birodalom összes izraelita hitközsége számára képzett volna rab-
bikat. Költségeihez a magyarországi Iskola-alapnak arányosan kellett volna hozzájárulnia. A politikai helyzet változásai folytán az összbirodalmi tervet ejtették. Helyette “a rabbi-képzésnél több okból nem kevésbé fontos, nemzeti kultúrai szellemre való tekintet” került előtérbe. A kamataival megszorodott összeg már elbírta az önálló magyar intézet alapítását, anélkül, hogy egyéb célokról le kellett volna mondani.

Rabbiképző intézetek megalakulása:

Padua	1829: Istituto Convitto Rabbinico / Collegium Rabbinicum
Metz	1830: École Centrale Rabbinique
Vilna–Zsitomir ³⁹⁵	1847: <i>Bét ha-midrás</i> ³⁹⁶
Breslau	1854: Jüdisch-theologisches Seminar ³⁹⁷
London	1855: Jews' College
Páris ³⁹⁸	1859: École Rabbinique / Séminaire Israélite
Bécs	1862: Israelitisch-theologische Lehranstalt
Berlin	1872: Hochschule für die Wissenschaft des Judentums ³⁹⁹
Berlin	1873: Rabbiner Seminar für das orthodoxe Judentum ⁴⁰⁰
Cincinnati, OH	1875: Hebrew Union College / HUC
Roma	1887: Collegio Rabbinico Italiano
New York	1887: Jewish Theological Seminary of America / JTS
Ístanbul ⁴⁰¹	1898
Varsó	1928: <i>Makhon le-Hokhmat Jiszraél</i> ⁴⁰²
Potsdam	1999: Abraham-Geiger-Kolleg ⁴⁰³

Leo von Thun gróf, osztrák kultuszminiszter a rabbiképzést – állami ügynek tekintvén – birodalmi méretben akarta megszervezni. 1859-ben, amikor a pozsonyi jesivát mint a teológiai tanulmányok akadémiai intézetét elismerte, és ezzel nyilvánossági jogot adott neki, jó szándékkal úgy képzelte el, hogy ott lehetne felállíta-

395 Verena Dohrn, “Das Rabbinerseminar in Wilna (1847–1873). Zur Geschichte der ersten staatlichen höheren Schule für Juden im Russischen Reich”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 45 (1997), pp. 379–399. – Efim Melamed, “The Zhitomir Rabbinical School: New Materials and Perspectives”, *Polin*, 14 (2001), pp. 105–115.

396 1873-ban tanítóképző intézettel alakult át (*Виленский Еврейский Учительский Институт*).

397 Hivatalos nevén: *Jüdisch-theologisches Seminar Fraenckelscher Stiftung*, alapítója, Zacharias Frankel nevééről.

398 Ide költözött át a metzi École.

399 Új nevet vett fel: *Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums* (1883), de később (1920) ismét a régi nevét kezdte használni.

400 Közkeletű nevén: *Hildesheimer's Seminar*.

401 Alapította az *Alliance Israélite Universelle*; az 1891 óta Edirnében működő Szeminárium utódja.

402 Utóbb: *Makhon le-Madda'ē ha-Yahadut*.

403 A Holocaust után az első újonnan alapított rabbiképző intézet Európában. A *World Union for Progressive Judaism* tagja.

ni a rabbi-szemináriumot. Ferenc József császárhoz intézett beadványában (1860. március 11) előadta, hogy az Iskola-alapból felállítandó rabbi-szeminárium székhelyének korábban Prágát tartotta alkalmasnak, mint ahol az egyéb tanintézetek nagy száma megfelelő háttérrel nyújthat, de időközben Ignaz Deutsch bécsi bankár meggyőzte őt, hogy helyesebb a mintegy 80 éves múlttal bíró pozsonyi jesivát megtenni a magyarországi rabbiképzés központjának. Deutsch pozsonyi születésű volt, Bécsben 1848 óta denunciók beadványok sorozatában támadta a zsidók polgári önszerveződésének⁴⁰⁴ és a vallási reformoknak a híveit, forradalmároknak nevezte őket, el akarta érni az orthodoxia teljes önállósodását. A “zsidó Tartuffe” rágalmozó és feljelentő beadványait Israel Levi Kohn álnéven Gerson Wolf (1823–1892), a bécsi hitközség vallásánára, maga is az 1848. évi bécsi események résztvevője, a bécsi zsidók történetének jeles tudósa tette közzé.⁴⁰⁵ Benjamin Wolf Szofér mereven hagyományörző jesivája jól szolgálta volna az orthodoxia diadalát. A miniszter távozása a kormányból (1860. október) irattárba zárta ezt a tervet. Löw Lipót a *Ben Chananja* nyilvánossága előtt szállt vitába a pozsonyi orthodoxiával (1864),⁴⁰⁶ a polémia kiterjesztve a sabbatiánusok XVIII. századi üldözésére és R. Mose Szofér responsumainak abszurd konzervativizmusára.

A harci terep, amelyen az Egyetemes Gyűlés után a reformpártiak és a hagyományhoz ragaszkodók ismét összecsaptak egymással, az iskolaügy és ezen belül különösen a Rabbiképző Intézet tervei voltak. A küzdelmet még hevesebbé tette, hogy a pénz rendelkezésre állt. Az “orthodox izraelita hitközségek” kétszáz kérvényt adtak be a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, tiltakozva a Rabbiképző felállítása ellen (1874. február 7). Az 1872/75. évi országgyűlésben a képviselőház hosszan tárgyalt a rabbi-intézet felállításáról (1874 július).

Pulszky Ferenc a képviselőházban, a zsidó Iskola-alap vitájában (1874): “Az orthodoxok (...) mit kérnek? csak azt, hogy ne legyen egy rabbi-szeminárium. Nem azt kérik ők, hogy valamit kapjanak; az ő kérésük nem pozitív, hanem negatív; nem akarják a szemináriumot; és miért nem akarják? azért, mert félnek a kultúrától; azon vallás pedig, mely magát a kultúrától ellentétbe teszi, legyen az zsidó vagy nem zsidó: az tönkre teszi magát, mert a vallás csak úgy tarthatja magát, ha karöltve jár a kultúrával; ha elfogadja a tudomány eredményeit, és maga is halad.”

404 Mint felforgató szervezetet denúciálta ausztriai tevékenysége miatt az *Alliance Israélite Universelle*-t (1860).

405 Israel Levi Kohn [Gerson Wolf], *Beitrag zur Geschichte jüdischer Tartuffe. Eingabe an das ehemalige k. k. Kultusministerium in Wien über die religiösen Zustände der Juden in Österreich* címmel (Leipzig: C. G. Naumann, 1864), a leleplezés véget vetett Ignaz Deutsch politikai befolyásának, és ezután mint üzletember is csödbe ment.

406 Leopold Löw, “Die Orthodoxie und das Rabbiner-Seminar”, *Ben Chananja*, 7 (1864), col. 883–889; új lenyomatban in: uő, *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Ludwig Engel, 1898; reprint, Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 449–457.

A képviselőház nem tudott határozatot hozni, mert a szavazásnál az ellentétes nézetek közül egyik sem kapta meg a szükséges többséget. A javaslat elejtése két évnyi halasztást eredményezett.

Országos Rabbiképző Intézet

Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 1873. április 29-én előterjesztésben kérte a királytól az engedélyt, hogy a Rabbiképzőt újabb kongresszus összehívása és határozata nélkül felállíthassa. 1873. május 6-án, a királyi "legfelsőbb elhatározás"-ra támaszkodva, aláírta az Országos Rabbiképző Intézet alapító levelét.⁴⁰⁷ Trefort iránt – korábbi akadémiai beszédének zsidóellenes kitételei miatt – ellenszenv élt még a neológia körében is. Azt tartották róla, sommásan, hogy antiszemita. Ez az ellenszenv már enyhült valamelyest,⁴⁰⁸ de a zsidó köztudatban mégis az maradt meg, hogy a Rabbiképző Intézetet Ferenc József alapította.

Az 1875/78. évi országgyűlésben folytatott hosszú – három teljes napot igénybe vevő –, terméketlen viták után, amikor a korábbi eredménytelenség már nem kötötte a kormányt, Trefort, ilyen irányú országgyűlési határozat nélkül, megtette a szükséges lépéseket. A Rabbiképző létesítését országos ügynek tartotta, és határozott meggyőződése volt, hogy a kormánynak kell kezdeményezőleg fellépnie. Mellesleg, azt remélte, hogy ezzel az irányzatok viszálya is könnyebben lesz rendezhető. Válaszul az orthodox beadványt intézett hozzá, kérve, hogy az Iskola-alap felosztása ürügyén akadályozza meg az Intézet felállítását; erre az Országos Iroda szintén beadványt fogalmazott,⁴⁰⁹ többek között arra is hivatkozva, hogy a rabbijelöltek Borszlóban (Breslau) tanulnak, a rabbi-szemináriumban, "több mint húsz ifjú", ez "alá nem becsülhető veszteség hazai érdekeinkre nézve".

A kongresszusi hitközségek községkerületi elnökei 1875. augusztusában jóváhagyták a Rabbiképző építkezési terveit, és rendelkeztek a szükséges pénzügyi eszközök felszabadításából az Iskola-alap terhére. A Rabbiképző a Józsefvárosban, a Nemzeti Múzeum és a pesti mágnásnegyed mögötti területen kapott helyet, egy olyan kerületrészben, amely kívül esett az erzsébetvárosi zsidó negyeden, és amelynek számottevő zsidó lakossága addig nem volt. A Bodza (ma: Röck Szilárd utca) (26) és Bérkocsi utca (ma: Bérkocsis utca) (2) sarkán álló, négyemeletes épületet, amelyben imaterem (zsinagóga) és két emeleten átnyúló könyvtár is elhelyezhető volt, Kolbenheyer Ferenc (1840–1881) és Freund Vilmos (1846–1922) tervezték. A sarokról és

407 12355/1873. Vkm.

408 Goldziher a Naplóban csak ellenszenvvel nyilatkozik Trefortról.

409 Hirschler Imre, "A Rabbiképző-Intézet előtörténetéhez. A kongresszusi zsidóság 1877. évi felterjesztése a Rabbiképző érdekében", *Magyar Zsidó Szemle*, 58 (1941), pp. 155–160.

a Bérkocsi utca 2-ből is nyílt bejárata. A látványos téglalapú épület a kortársaktól a “vörös ház” elnevezést kapta.

A Rabbiképző avatási ünnepségére 1877. október 4-én került sor, az őszi ünnepek után. Az avatás valóságos társadalmi esemény volt. Esemény volt a nemzetközi zsidó világban is. A testvérintézmény (amolyan báty), a breslauer *Seminar* köszöntését a korszak nagy zsidó történetírója, a *Seminar* professzora, Heinrich Grätz tolmácsolta. Megjelent Tisza Kálmán miniszterelnök, Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter, a főrendi ház és a képviselőház számos tagja, a főváros, az egyetem, a keresztény egyházak képviselői, ott volt Leopold Zunz és Isaac Adolph Crémieux. Másnap az intézet zsinagógájában is kigyulladt az örökmécses (*nér tamid*). Néhány héttel a megnyitás után maga a császár és király, Ferenc József tisztelte meg látogatásával az intézetet (1877. november 15). Bacher Vilmos (1850–1913) professzor, akinek tudományos anyanyelve a német volt, s aki tudományos munkáit szinte kizárólag németül írta, Ófelségét – hazafias okokból – magyar nyelvű beszédben köszöntötte.

Az Intézet épületének része lett négy évtizeddel később a vele a József körút felé szomszédos nagy bérház (József körút 27), amely óbecsei Freund József, tehetős üzleti vállalkozó, virilista,⁴¹⁰ az óbecsei⁴¹¹ hitközség elnöke végrendeleti adományából került a Rabbiképző tulajdonába (1918). Egybenyitották a “vörös ház”-zal, de a két épület között a néhány lépcsőnyi szintkülönbség megmaradt. A József körúti épületben kapott helyet a Rabbiképző és a Tanítóképző internátusa, a második világháborút követően a hitközség árvaháza. Freund, Kohn Sámuel unokatestvére – apjának, Freund Ignác óbecsei földbirtokosnak a felesége R. Eljákim Schwerin-Götz ha-Kohén leánya volt – több más jótékony adományt is tett, nemcsak zsidó intézményeknek; például, ő és felesége (Böhm Irén) alapították községükben a piarista rend kezelésébe adott szegényház / aggok otthonát (1905).⁴¹²

Az Országos Rabbiképző Intézet megalapítása után az Iskola-alap egy részét maga az Intézet képezte, másik részét államkötvényekbe fektették, és kamatait az Országos Iroda oktatási célra használta. Az első világháborúban az értékpapírok elvesztették értéküket, de a kamatokat a kormányzat továbbra is fizette, és a Bethlen-kormány néhány év elteltével magát az Alapot is visszapótolta. Az 1942:VIII. tc. értelmében

410 Lat. *vir*, “férfi”, “egyén”, *lista*, “jegyzék”; az 1871-ben bevezetett közigazgatási rendszerben (1871:xviii. tc.) a legtöbb adót fizető személy(ek), aki(k) ezen a jogon (azaz választás nélkül) tagja(i) a helyi képviselőtestületnek. A rendszer az 1920-as évekig életben maradt. – Vörös Károly, *Budapest legnagyobb adófizetői, 1873–1917* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979).

411 Rác-Becse / Magyar-Becse, Bács-Bodrog vármegyében, a Bácskában (ma: Becsej, Vajdaság, Szerbia).

412 Az alapítók Kanadában élő leszármazottjai nemzetközi bíróság előtt perelték vissza a második világháború után a jugoszláv hatóságok által kisajátított épületet, és eredeti funkciójával helyreállították (1965). Az alapítólevél fényképe: <http://www.gercent-becej.co.yu/en/memorandum.htm>.

a kormány az Iskola-alapot 1943 januárjában átadta az Országos Irodának. Formálisan csak a háború utáni államosítás számolta fel.

Rabbiképző Intézet: orthodox elutasítás

A Rabbiképző Intézet felállításával az újítok sok évtizedes vágya és követelése vált valóra. Fontos mozzanat azonban, hogy egészen hagyományos / orthodox módon: ahogyan az orthodoxia három tekintélyes rabbi okleveléhez köti a rabbi-állást, úgy az Intézetben is a hagyományos rabbinikus tudomány fő ágazatainak (Tóra, Talmud és "kódexek": a nagy középkori halákhikus kompendiumok) előadására három professzori állást létesítettek, és a rabbiavatáshoz hármuk egyetértésére volt szükség. Évtizedeken át szilárd rend maradt a Rabbiképzőben, hogy csak ez a három professzora van, és mindhármuk rabbi; más tárgyak előadói nem lehetnek professzorok, csupán tanárok. Goldziher Ignác ingerült sértődöttsége, amelynek a Naplóban is hangot adott, hogy ti. nem hívták meg a Rabbiképző professzorának, indokolatlan volt: nem szerzett rabbi-oklevelet, és egyébként vitathatatlanul fontos tudománya, amelyben vitathatatlanul általános nemzetközi elismertséget élvezett, az iszlámtudomány, nem tartozott a rabbinikus ismeretek fő ágazatai közé, ezért ő az Intézetben mint *professzor* valóban nem, csak mint *tanár* kaphatott *venia legendi*-t. A három hagyományos professzorság nyilvánvalóan gesztus volt az orthodoxia felé. Persze, nem ért semmit.

Moses Schick fő- és kerületi rabbi, Huszt, aláírása (1868)

A nagy orthodox ellenfelek⁴¹³ közül R. Mose Schick (Huszt), amikor meghallotta, hogy elkezdték a Rabbiképző építését, megszaggatta ruháit, és sírt, értsd: gyászolt, mintha halottja volna. R. Hillél Lichtenstein (Szikszó) böjtöt rendelt el, mint a jeruzsálemi templom pusztulásának gyásznapiján. R. Menahém Eisenstädter / MAHARAM AS / ASCH (Ungvár) prédikációban

szólított fel bűnbánatra és megtérésre (*tesuva*). Mintha a magyarországi zsidóság éppen a legnagyobb bünt követte volna el.

A vitát az Intézet jogosultsága körül a *fait accompli* sem zárta le. R. Hajjim Fischl Szofer kifejtette, hogy ilyen intézetben tanítani tilos, az itt végzetekkel közös rabbi-

413 Schweitzer József, "A pesti Rabbiképző megalapítása a rezponzum-irodalomban", in: *Évkönyv, 1977/78* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1978), pp. 329–342.

testületben, akár *bét din*-ben is, helyet foglalni tilos. Hagyományként rögzült, hogy orthodox apa nem küldi a fiát a Rabbiképzőbe tanulni; orthodox rabbi nem teszi be a lábát az Intézetbe; jesivák vezetői nyilatkozatot vettek ki hallgatóiktól, hogy nem fogják látogatni a Rabbiképzőt, ez előfeltétel volt ahhoz, hogy elfogadják őket; az Intézetben végző rabbikat orthodox község nem alkalmazta. A Rabbiképzőből kikerülő rabbik doktori címét (Dr.) az orthodoxok gúnyosan emlegették (“doktor-rabbi”). Az elhatárolódás minden rituális funkcióra kiterjedt: a kongresszusi vagy *status quo* községek metszőitől (*sohét*) orthodoxok nem fogadták el a rituális vágást. Ellenkező irányban nem emelkedett áthatolhatatlan akadály. A neológ vagy *status quo* hitközségek minden aggály nélkül alkalmazták a jesivákból kikerülő metszőket, rabbini-kus bíróságukban szívesen látták a jesivát végzett bírósági ülnököt (*dajján*), a kántor (*hazzán*) is ajánlólevélként hivatkozhatott náluk jesivában folytatott tanulmányaira.

Rabbiképző Intézet: tanulmányi struktúra

Alapításakor három professzora volt az Intézetnek: Mose Arje Bloch / Moses Bloch / Bloch Mózes (1815–1909), David Kaufmann / Kaufmann Dávid és Wilhelm Bacher / Bacher Vilmos. Mose Bloch anyai ágon az unokája volt Eleázár Löw / Löw Lázár / a Semen rokéah⁴¹⁴ (1758–1837) liptószentmiklósi, majd abaújszántói rabbinak, a nagy hírű, konzervatív talmudistának.⁴¹⁵ A csehországi származású Blochot Leipnikből⁴¹⁶ hívták meg a Rabbiképző professzor- és igazgatójául. Kaufmann morvaországi volt.

“Az állítatik, hogy ott⁴¹⁷ külföldi tanárok vannak alkalmazva. Igenis ott két külföldi tanár alkalmazva van, ezek egyike⁴¹⁸ azonban, mióta Magyarországon van, annyira elsajátította a magyar nyelvet, hogy épp oly korrekte beszél, mint a képviselő urak közül bárki, de nemcsak beszél, hanem írja is. A második külföldi tanár, a talmud tanára,⁴¹⁹ nem tud magyarul, ez azonban tisztán az orthodoxok kedvéért hívatott meg, mert nem lehetett embert találni, aki strikte orthodox szellemben képes lett volna a talmudot előadni.”⁴²⁰ Ehhez hozzá kell tenni, hogy az utóbbi, ti. Bloch, szá-

414 Műve, a שמן רוקח / *Semen rokéah* (“Gyógyító olaj”, Koh.10,1) címe alapján.

415 Mint néhány évvel később Löw Lipótnak, neki is – másokkal együtt – Rappaport prágai rabbi adott oklevelet (1833).

416 Morvaországban; ma: Lipník nad Bečvou (Csehország).

417 Ti. a Rabbiképzőben.

418 Ti. Kaufmann Dávid. – Kitűnő magyar nyelvtudását a képviselőházban zsidóellenes beállítottságú képviselő (Molnár Aladár, 1880) is nyilvánosan elismerte; lásd Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1004.

419 Ti. Mose Arje Bloch / Bloch Mózes.

420 Trefort Ágoston (1880), in: Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 986 sk.

Moses Bloch / Mose Árje Bloch (MZsL)

Bacher Vilmos (MZsL)

mos értekezést és szövegkiadást tett közzé pesti évei folyamán, de mindegyik megjelent a Rabbiképző *Évkönyv*-ében magyar fordításban is.⁴²¹

A Talmud-tanítás német nyelvét nemcsak Moses Bloch anyanyelve magyarázza: ez volt a hagyomány az askenázi világban. A Rabbiképzőben még a két világháború között is németül tanították ezt a tárgyat. De az 1880-as években a pesti Egyetemhez tartozó római katolikus papi szemináriumban sem magyar volt a tanítás nyelve: a katolikus egyház is ragaszkodott a latin hagyományhoz, papjait emiatt azonban nem érte a nemzetietlenség vádja. Bacher minden óráját magyarul tartotta, és Kaufmann is megtanult magyarul, jól, bár kissé idegenesen beszélt, de könyveinek magyar változata aligha tőle való.

Az Intézet tanulmányi strukturája – tudatosan vagy spontán módon – régi hagyományhoz igazodott, ahhoz a hagyományhoz, amelyet a római katolikus akadémiák Magyarországon a XVII. század óta (Győr, 1628, Buda, 1687) követtek: gimnáziumi szint, és erre épülve felsőfokú, akadémiai szint. A Rabbiképzőben az úgynevezett

421 *A polgári perrendtartás a mozaiko-rabbinikus jog szerint* (1882); *A mozaiko-talmudikus örökösödési jog* (1890); *A szerződés a mózesi-talmudi jog szerint* (1893); *A mózesi-talmudi birtokjog* (1897) stb.

Az Országos Rabbiképző Intézet hallgatóinak csoportképe az 1887/88. tanévben; az álló sorban balról a harmadik Hevesi Simon, később a Dohány utcai zsinagóga főrabija (MZsL)

alsó tanfolyam a főgimnáziumok négy felső osztályának felelt meg, de ténylegesen 5 osztályt jelentett, az országos tantervet kiegészítő zsidó tárgyak (héber nyelv, Biblia stb.) nagy óraszámja miatt. A felső tanfolyam szintén 5 évfolyamot foglalt magában. Ezekben az években már a rabbinikus ismeretek jelentették a tananyagot. A rabbijelöltek egy része egy évnyi időre kiment tanulni Breslauba, ott a *Seminar* mellett az egyetemet is látogathatta.

Az első években a Rabbiképző növendékeinek létszáma körülbelül 40 fő volt. Jelentkezőkben nem volt hiány, de sokakat az előírt általános műveltség gyengesége miatt nem lehetett felvenni: nem volt meg legalább az alsó 4 gimnáziumi osztályban szerzett végzettségük, másokat meg éppen ellenkezőleg, azért nem, mert előzőleg gimnáziumba jártak, és nem volt meg az elvárható minimális héber tudásuk.

A legelső rabbi, aki az Intézetben szerezte meg az oklevelet, Neumann Ede (1859–1918) volt, azonnal Nagykanizsa szerződött. Mindjárt a legelső évfolyamokból a következő évtizedek több nagy tudósa került ki: Blau Lajos / Jehuda Arje Blau (1861–1936), később az Intézet igazgatója; a nagyváradi születésű Martin Schreiner / Schreiner Márton (1863–1926), Goldziher tanítványa, aki a berlini *Lehranstalt* professzora lett; Adolf Büchler (1867–1939), a bécsi rabbiképző professzora, majd

Blau Lajos (MZsL)

Neumann Ede (MZsL)

---

a *Jews' College* (London) tanára és igazgatója; Krausz Sámuel / Samuel Krauss (1866–1948), először a budapesti Izr. tanítóképző, majd a bécsi *Lehranstalt* tanára (később: igazgató), ő a *Kristallnacht* után Cambridge-be menekült, és ott folytatta tudományos munkásságát.

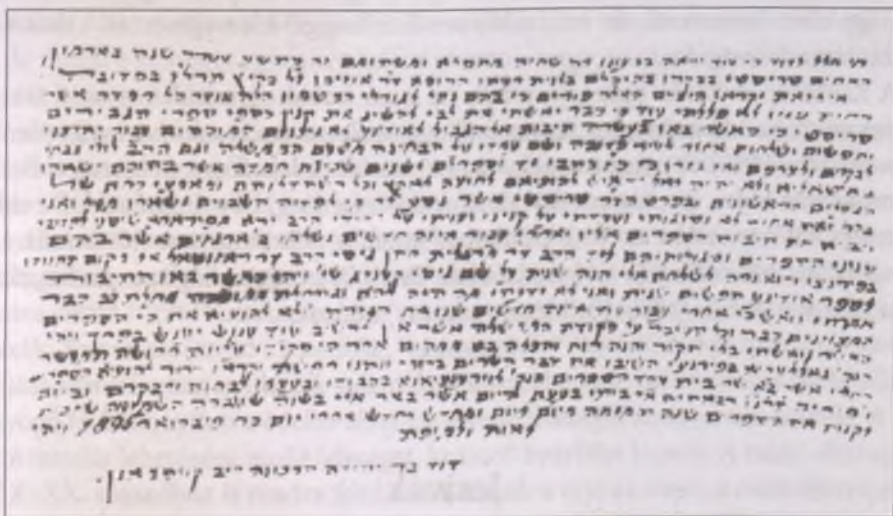
Krausz Sámuel (MZsL)

Rabbiképző Intézet: könyvtár

Az újonnan alapított Intézet részére a magyar kormány megvásárolta R. Lelio Della Torre / Hillél de la Torre ha-Kohén (1805–1871), a paduai rabbiképző (Collegio Rabbinico) néhány évvel korábban elhunyt Talmud-professzorának középkori kéziratokban, régi nyomtatványokban gazdag magánkönyvtárát (1877). Az értékes gyűjteményt Kaufmann Dávid hozta haza.

Saját kéziratgyűjteményét Kaufmann Dávid a mantuai rabbi, Marco Mortara (1815–1894) hagyatékából vásárolta (1894),⁴²² az illuminált kódexeket a paduai Gabriele Trieste- és fivéréétől, illetve N. Rabinowitz antikváriustól. Az összesen 592 értékes középkori kéziratból álló gyűjtemény katalógusát halála után özvegye, *née* Gomperz Irma (1854–1905) felkérésére volt tanítványa, R. Weisz Miksa (1872–1931) készítette el (1906).⁴²³ Az özvegy halála után az egész gyűjteményt Kaufmann anyósa,

Kaufmann Dávid saját kezű jegyzete Maimonides Misné Tora-kéziratának kötéstábláján: hogyan jutottak el az értékes héber kéziratok Pestre (MTA Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Kaufmann Gyűjtemény, no. A. 78, Kolthay Tiborné felv.; A zsidó Budapest, 1995)

422 Az értékes középkori gyűjteményről már korábban írt (1879); új lenyomatban in: David Kaufmann, *Gesammelte Schriften*, III (Frankfurt a. M.: Kommissions-Verlag von J. Kauffmann, 1915), pp. 362–368.

423 Max Weisz (Weisz Miksa), *Katalog der hebräischen Handschriften und Bücher in der Bibliothek des Professors Dr. David Kaufmann s. A.* (Frankfurt a. M.: Kommissions-Verlag von J. Kauffmann Verlag, 1906); uő, *Geniza-Fragmente der Bibliothek David Kaufmann s. A. im Besitze der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, I (Budapest: Druckerei der Brüder Katzburg, 1924).

Sigmund Gomperz / Gomperz Zsigmond (1817–1893) özvegye, *née* Rosa Gomperz (1821–1905) azonnal a M. Tud. Akadémiának ajándékozta (1905). Az ajándék része volt a kairói genizából Kaufmann által még 1894-ben megszerzett 750 középkori kézirat, pergamen-, papyrus-, papírtöredék. Az Akadémia könyvtára azóta is külön-gyűjteményként gondozza ezt a páratlanul becses anyagot.⁴²⁴

A Rabbiképző könyvtára idők folyamán számos értékes hagyatékkal gyarapodott, elhunyt professzoraitól, mint Mose Bloch, Bacher Vilmos, Blau Lajos rektorok; rabbiktól, mint Oppenheim Dávid (1816–1876) nagybecskereki,⁴²⁵ Hochmuth Ábrahám veszprémi, Brill Sámuel Löw pesti rabbi. A könyvtár belső berendezése 1944-ben megrongálódott, és csak az 1990-es években sikerült németországi alapítványi támogatással helyreállítani. Az állomány is megfogyatkozott, értékes könyvek tűntek el és majd bukkantak fel mint külföldi rabbinikus könyvtáraknak felkínált darabok. Az ezredforduló körüli években a könyvtárat az Országos Rabbiképző Intézetből átalakult Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem (OR-ZsE) elköltöztette eredeti háromemeletes, belső lépcsőkkel összekötött helyiségeiből az épület egy másik részébe, és nagy olvasóteremmel, de minimális rendezettséggel készségesen áll a diákok és kutatók rendelkezésére.

A Rabbiképző körül csoportosultak, ha nem voltak is mindannyian a tanárai, a nemzetközi zsidó tudomány fényes csillagai. A *Revue des Études Juives* egyetlen évfolyamában (1893) öt magyarországi szerző közölt tudományos dolgozatot: Bacher Vilmos, Blau Lajos, Kaufmann Dávid, Moritz Kayserling, Löw Immanuel. De ebben a sorban áll, vagy talán az élén, Goldziher Ignác is. Mindannyian élő szerzők a tudományban, munkáik reprint kiadásokban élnek. A nyugati világban vitathatatlanul ők a legismertebb, legtöbbször idézett magyar tudósok.

Jesivák

A rabbik képzése hagyományosan jesivákban folyt. Legtöbbször a községi rabbi tartott jesivát, de előfordult az is, hogy a jesiva-fő független volt a hitközségtől. Növendékek bárhonnan érkezhettek. Akik a jesivát látogatták, már ismerték a Bibliát (*Tanakh*) a héderből, sőt, szolid ismereteik voltak, a családi szokások, a *bar micva*-

424 Az adományt az Akadémia ülésén Goldziher Ignác méltatta: "Kaufmann Dávid könyvtára", *Akadémiai Értesítő*, 17 (1906), pp. 306–314; új lenyomatban: *Múlt és Jövő*, ÚF 10 (sic!), no. 4 (1999), pp. 66–70.

425 Leipnikben született, 1857-ben jött Nagybecskerekre Jamnitz morvaországi városból, az ország egyik legrégebbi zsidó községéből (ma: Jemnice, Csehország). Héber nyelvű tudós értekezéseket tett közzé külföldi folyóiratokban.

felkészülés, a mindennapi imagyakorlat stb. folytán a rituális előírások terén is. A jesivában az oktatás általában a csak-egy-tanár (rabbi) rendszert jelentette, ezért a jesiva-növendékek egy idő után váltottak, más rabbi jesivájához csatlakoztak. A rendszer hozzájárult ahhoz, hogy az askenázi világban kiegyenlítődjék a hagyomány ismerete, legyen alap az egyéni megítéléshez és döntéshez, hogy a rabbik ismerjék és tiszteljék egymást, hogy megmaradjon köztük a bizalom és a kapcsolat. A jesiva-rendszer a kellő mértékben egységesítette az askenázi világ vallási felfogását, s lehetővé tette ezen az egységen belül a helyi vagy személyes változatok kifejlődését, a nagy rabbik iskolateremtő hatását.

A jesivákban⁴²⁶ a tanév rendszerint az őszi ünnepek után kezdődött, *hesván* havában (november), és a *hanukka* kezdetéig tartott, majd újra *ijjár* havától (április) *savuot*-ig. A tanítás módszere helyenként – és főként rabbinként – változott. Pozsonyban R. Abraham Szofér hetente négy előadást tartott. Sem ő, sem sokan mások, nem törődtek a nyelvtannal, a világi tudományokat legjobb esetben is csak elnézték. A tanítás középpontja a Talmud és az úgynevezett “kódexek” voltak, mindenekelőtt Jozsef Karo *Sulhan arukh*-ja. A rabbi előadásokat tartott, ezeken mindenki ott ült, de magát a szöveget egyénileg kellett átvenni, megvitatni, megtanulni, párokban (*zugot*), kérdés-felelet módszerrel.

A jesivában a növendékek rendszerint 18 éves korig tanultak; Lengyelországban középiskolának ismerték el a jesivákat. Aki tovább maradt, בחור / *bahur* (*báhur*) / *bócher*, “ifjú”, maga is részt vett a kisebbek tanításában. Aki egy rabbi mellett eredményesen befejezte a tanulmányait, megkapta a *havér* címet. Három rabbi egymástól független, egybehangzó nyilatkozata / tanúsítványa / oklevele (כתב החרה / *ketav hattára*, התרת הוראה / *hattarat hora'a*, “tanítási engedély”) kellett ahhoz, hogy rabbivá avassák. Az avatást (סמיכה / *szemikha*, “támogatás”)⁴²⁷ követően rendszerint a mester ajánlása szerezte meg az ifjúnak valamelyik községben az első tényleges rabbi-állást. Ragyogó távlatot nyitott a *bócher* előtt, ha elvette feleségül mesterének leányát. A további tanulás lehetősége mellé feleséget, kosztot-kvartélyt kapott. A rabbi-életrajzok a XIX–XX. században is rendre feltüntetik, kinek a veje az illető, a rabbi-életrajzokban fontosabb az após neve, mint a feleségé; érthető, hiszen az előbbi egyszersmind a mester-tanítvány láncolatot is jelzi.

426 Cvi Moskovits [Moskovits Mihály], *Jesivák Magyarországon. Adalékok a zsidó hitközségek 1944. áprilisi összeírásának történeti értékeléséhez* (Hungaria Judaica, 15) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999). – Abraham Fuchs, ישיבות הונגריה בגדולותן ובחורבן (Jerusalem: Abraham Fuchs, 1978); Domán István, “A magyarországi jesivák”, in: Kriza Ildikó, szerk., *A hagyomány kötelességében* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), pp. 203–216; uő, “A magyarországi jesivák növendékeinek szerepe a magyar nyelv és kultúra megőrzésében idegenben”, in: Fejős Zoltán & Küllös Imola, szerk., *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl* (Vallási néprajz, 4) (Budapest: Magyarságkutató Intézet, 1990), pp. 58–73; uő, *A talmudiskolák titkai* (Budapest: Ulpius-ház, 2001).

427 A latin elnevezés: *probatum est*.

A bártfai jesiva (MZsL)

Az Országos Rabbiképző Intézet az orthodoxyát nem vonta el a jesiváktól, nem tudott konkurensükké válni. Híres, sokak által látogatott jesivák működtek Magyarországon a XIX–XX. században is. A Helytartóság 1866-ban felmentette a katonai szolgálat alól azokat a jesiva-növendékeket, akik már 5–6 éve tanultak; a rendelet tételesen 36 jesivát nevezett meg az országból. A Rabbiképző fennállása óta próbálta leküzdeni a pozsonyi jesiva befolyását; sikertelenül, de főként az éles felekezeti szembenállás miatt. Pedig Bacher Vilmos mint igazgató egyenes minősítésekkel sem fukarkodott: “Az orthodoxok körében fennálló (...) jesivabeli rabbiképzés, kulturális tekintetekenél fogva, oly vigasztalan képet nyújt, hogy nem méltó a magyar állam előretörő szelleméhez.”⁴²⁸

Az alábbi, csupán tájékoztató jellegű jegyzék egy 1886-ban megjelent összeállítás alapján készült.⁴²⁹ A más forrásokból vett kiegészítések nagyjából a XIX/XX. század fordulója körüli évtizedeket veszik figyelembe; ezeket a helységnév után (+) jelzi. Ami a növendékek számát illeti, visszaemlékezésekből stb. vett – és természetesen ma már ellenőrizhetetlen, nyilvánvalóan becsült és esetenként valószínűleg nagyvonalúan felfelé kerekített, esetleg halmozott – adatok.

428 Lásd “Az izraelita Országos Iroda véleménye a pozsonyi jesiva ügyrendjéről”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 25 (1908), pp. 103–109; az idézet: p. 105.

429 Zempléni Jakab, “A jesibák állapota hazánkban”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 3 (1886), pp. 415–419.

Növendékek száma

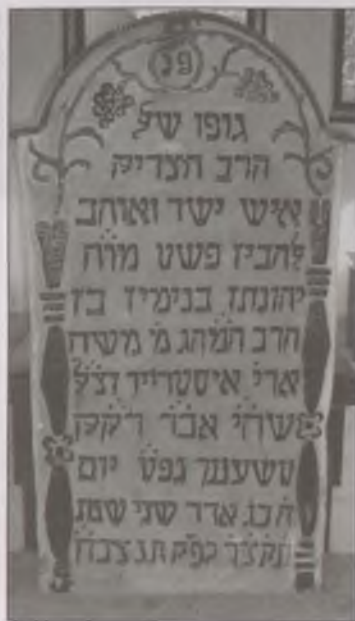
ca.

Balassagyarmat (+) ⁴³⁰	
Beled (+)	
Beszterce (+)	50
Bonyhád	50

Zsinagóga, Csenger (1958 k. lebontották) (MZsL)

Csenger (+)	
Dés (+)	
Dunaszerdahely (+)	
Eger	25
Fehérgyarmat (+)	
Gyömöre (+)	
(Kiskun-) Halas	30
Halmi (+)	
Homonna	60
Huszt (MAHARAM Schick)	800
Kismarton	25
Kraszna (+)	

Sirkő a csengeri zsidó temető oheljében: Asér Ansel Jungreis (1806–1872) közvetlen elődje, Jonátán Binjamin ben Mose Árje Österreich (?–1834)

430 Itt a XIX. század eleje óta egészen 1944-ig működött jesiva.

Mád, rabbiház: a rabbi lakása (emelet) és a jesiva (földszint)

Növendékek száma

ca.

Mád (+)
 Magyarláros (+)
 Makó (+)
 (Máramaros-) Sziget (+)
 Margitta (+)
 Marosvásárhely (+)
 Nagymarton
 Nagykálló (+)
 Nagykároly (+)⁴³¹
 Nagyszőlős (+)
 Nagyvárad
 Német-Keresztúr
 Nyitra
 Ónod (+)
 Paks (+)

50

80

30

30

431 R. Méir Perls status quo jesivát tartott.

Nagymarton, a község tagjai a zsinagóga épülete előtt (MZsL)

Izabella főhercegnő- / Isabella von Croy-Dülmen (1856–1931), Frigyes főherceg (1856–1936), tábornagy feleségének látogatása a pozsonyi jesivánál az 1913. évi tűzvész után (MZsL)

Növendékek száma

	ca.
Pápa	50
Pozsony	150
Putnok	30
Sárospatak	20
Sátoraljaújhely	60
Szatmár-Németi (+)	
Székelyhíd (+)	
Szikszó	50
Szilágysomlyó (+)	
Tolcsva (+)	

Növendékek száma

	ca.
Ungvár	20
Verbó	40
Vác	40
Verpelét (+) ⁴³²	

A felsoroltakon kívül is még több tucat helységben tartott a helybeli rabbi kisebb-nagyobb jesivát, csupán néhány növendékkel. Az első világháború után is több mint 20 orthodox községben, többségükben Kelet- és Északkelet-Magyarországon működött jesiva.

Sárospatak, zsinagóga (épült: 1864); az 1960-as években eladott és ezután felismerhetetlenül átalakított épület rekonstrukciójához Gazda Anikó készített tanulmányt (http://www.sarospatak.hu/aktualis/zsido_epuletek.html)

432 A Holocaust előtt Jozsef User Pollack (1888–1944) volt a jesiva-fő.

Aharon Smuél Aszód rabbi (Dunaszerdahely) újévi üdvözlő képeslapon (MZsL.)

Dunaszerdahelyen az 1810-es évektől kezdve mindig volt jesiva, a XIX. század végétől évtizedeken át párhuzamosan kettő is. Az elsőt R. Aharon Szuditz / Büchler vezette (1816–1828). Tanítványa, R. Júda ben Jiszraél Aszód / Aszád 1852-től haláláig (1866) tartott jesivát. Fia, R. Aharon Smuél Aszód / Aszád (1830–1905) méltó utódja volt apjának. Amikor R. Eliezer David Grünwald (1866–1929) a városba jött (1896), ő is nagy jesivát alapított, hogy 130 tanulóval; 1907-ben meghívták Németkeresztúrra, onnan pedig 1912-ben Felső-Visóra, 1921-ben Szatmárra, mindhárom helyen tartott jesivát, Szatmáron hallgatóinak száma elérte a 400 főt.

Huszton Mose ben Jozsef Schick (Schück / Sik), a Hatam Szofér tanítványa, 1861-től haláláig híres jesivát tartott, saját mestere szellemében. Halála után jesivája Mose Grünwald (1853–1912) – a pozsonyi R. Abraham Schreiber / Szofér tanítványa, R. Jisszakhar Dov Rokéah belzi rebe híve – alatt, 1893-tól kezdődően, ha lehet, még nagyobb hírnévre tett szert, egész Magyarország legtekintélyesebb jesivájának számított, volt idő, hogy 400 növendék ült a lábánál, legtöbbször Máramarosból, Zemplénből, de jöttek még Bécsből is.

Hunfalva- / Hunfaluban, ahol már 1700 k. tekintélyes rabbi, Benjamin "Szinaj"⁴³³ (?–1708) működött, a XIX. század elején három különböző jesivában tanultak bócherek. A század végén Samuel Rosenberg / Rosenberg Sándor (1842–1919) jesivája egyike volt a leghíresebbeknek, 1910 k. mintegy 300 növendéke volt. A rabbi halála után, utódja, Joseph Horowitz alatt a létszám csökkent (1927: ca. 130), a diákok korszerű elhelyezésére kollégiumot építettek (1929). R. Horowitz távozása után a jesiva megszűnt.

Tiszabüd / Büdszentmihályon⁴³⁴ 1883-ban alapította a jesivát Grünfeld Júda (1837–1907). Halála után a községben, mely 750 lelket számlált, fia, Grünfeld Simon (1861–1930) lett a rabbi (1907). Huszton tanult, R. Schicknél. Jesivájában száznál több növendéke volt egyszerre, de szinte az egész község tanult. A bócherek a község

433 A Szinaj tiszteleti cím.

434 Szentmihály és Tiszabüd községek (Szabolcs vármegye), 1941 óta Büdszentmihály, 1950 óta Tiszavasvári. A zsidók Büdön laktak, de az állami anyakönyvezés Szentmihályban volt.

tagjainak házában laktak. R. Grünfeld tagja volt az orthodoxia Központi Tanácsának, nagy befolyása volt a döntésekre, kortársai gáonnak nevezték.

Mádon Mordekhaj Leib Winkler / Winkler Mordekhaj (1845–1932) 1899-ben kapta meg a rabbi-széket, és mindjárt megalapította jesiváját. A dombtetőn álló zsinagóga aljában, az építészetileg gyönyörű, L alakú rabbiház emeletén reneszánsz boltíves tornác volt, a földszinten a növendékek szállást is kaphattak, de kosztjukról – “napokat enni” alapon – a község tagjai gondoskodtak. Mintegy 140 növendéke volt. A tanítás során – a Hegyalja egyik legnagyobb bortermő községében érthető módon – különös súlyt fektetett a bor készítésével, kezelésével és kereskedelmével kapcsolatos halákhikus előírásokra (bT Avoda zára).

Balmazújvároson Nátán / Noszon / Neszánele Fried (?–1917), a község első rabbi-ja, az 1840-es évek második felétől kezdődően letelepülő zsidók gyermekei számára minden szinten megszervezte a tanulást, zsinagóga (1850), elemi népiskola (1878), talmud-tóra (1894) épült.

A pápai (héb. *Puppa*)⁴³⁵ jesivát Jákov Hizkija / Jehezkijáhu Grünwald (1882–1941) vezette, a huszti Mose Grünwald fia, a két világháború között egyike a leghíresebb rabbiknak. Itt tanult éveken át Jacob Katz. Halála után, 1941-ben fia, R. Jozsef Grünwald / Greenwald (1903–1984) vette át a jesiva vezetését, ő egészen a német megszállásig tanított, a deportálásból családja és bócherei nélkül tért vissza, rövid magyarországi (Szombathely) tanítás után hamarosan Antwerpenben, majd 1950-től Amerikában kötött ki, és ott (New York, Brooklyn: Williamsburg, Boro / Borough Park; Ossining, NY) újraindította a “pápai” (Pupa) jesivát, a növendékek létszáma több ezerre növekedett, időközben külön leányiskolát is nyitottak, ma az unokája a “Puppa Dynasty” feje. A “Satmar” után a “Puppa” a legnagyobb haszid közösség New Yorkban. E kettőn kívül Magyarországra utaló nevet visel a “Munkatch” (Munkács) (Boro Park stb.).

Slomo Hers Cvi Sik / Schick / Schück Salamon (1844–1916) karcagi rabbi szilárd orthodox állásponttól is szükségesnek tartotta, hogy a jesivák növendégeit világi tárgyakra tanítsák, különben, mondta, koldusok lesznek belőlük, vagy a rabbiszemináriumba mennek. A kor neves jesivái között szerepel intelmében Pozsony, Putnok, (Máramaros-) Sziget, Újfehértó, (Sajó-) Szentpéter, Kisvárdá.

1907-ben Wekerle Sándor (1848–1921) (második) kormányának (1906–1910) vallás- és közoktatásügyi minisztere, gr. Apponyi Albert (1846–1933), véleményért a pozsonyi jesiva (“jesiba”) ügyrendjéről, abból az alkalomból, hogy az újonnan hivatalba lépő jesiva-fő, R. Akiva Szofér meg akarta erősíttetni az állami elismerést. A neológia vezetői, Mezei Mór és Mezey Ferenc lesújtó véleménye: a “jesibabeli rabbiképzés, kulturális tekintetknél fogva, oly vigasztalan képet nyújt, mely nem méltó a magyar állam előretörő szelleméhez, megakasztja fejlődésében a felekezet

435 A régiségben németül nevezték Pappának is, talán innen a héber névforma.

egy részét, megbénítva azt egynémely erkölcsi célja kifejtésében. Szenved ez alatt a hívők egész életfolyása, szenved alatta a műveltség és magyarosodás ügye.”⁴³⁶ Az 1913. évi hatalmas tűzvész felemésztette a zsidó negyed házait. A jesiva nagy épülete is teljesen kiégett. A cionista mozgalom már az első világháború előtt bizonyos konkurrenciát jelentett a jesivának, és a háború után, amikor a Kárpátalja Csehszlovákiához került, a zsidó fiatalok már nem azért mentek Pozsonyba, hogy a gyengülő jesivában rabbinak képeztessek ki magukat, inkább az itt működő cionista átképző tábor (*hakhsára*) miatt.

Zsidó aranykor (?)

Az Osztrák–Magyar Monarchia fél évszázadát, a dualizmus korát a történetírásban – Randolph L. Brahm szóhasználatára nyomán – a magyarországi zsidó történelem aranykorának szokás nevezni. A spanyolországi zsidó történelemben ezzel az elnevezéssel illetik a XI–XIII. századot, amelyben mind arab uralom alatt, mind a keresztény *reconquista* első korszakában viszonylag stabil volt a zsidók helyzete, és gazdag héber nyelvű irodalmuk alakult ki.

De vajon aranykor volt-e a dualizmus kora a magyarországi zsidók történetében is? Megtörtént, több lépésben, a törvényhozás szintjén az egyenjogúsítás. A gazdasági életben már nem álltak előttük mesterséges jogi korlátok. Az 1879:L. tc. („A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről”) szellemében megkapták a magyar állampolgárságot. Az 1894:xxxI–xxxIII. törvénycikkek, amelyek intézményesítették a polgári házasságot, elvben – a rabbik tiltakozása ellenére – lehetővé tették a vegyes házasságokat, és ezzel legalább vagyoni, örökösödési tekintetben megkönnyítették a zsidók helyzetét, ugyanakkor kimondta (149. §): „Ezen törvény a házasságkötésre vonatkozó vallási köteleességeket érintetlen hagyja”, s ezáltal utat nyitott a vallási korlátozások érvényesítése előtt. A magyar uralkodó osztályok, az arisztokrácia és a középnemesség / dzsenti (*gentry*), elfogadták őket, közelebbről, a letelepült, magyarul beszélő, szokásaikban legalább részlegesen alkalmazkodó zsidókat, toleránsan viselkedtek velük szemben, vegyültek velük: a leggazdagabb zsidó családok nemesi címet kaptak, földbirtokot vásárolhattak vagy bérelhettek, fiataljaik összeházashozhattak. Mintegy 350 zsidó család épült be vagyoni, nemességi, házassági útján a magyar nemességbe; ez, persze, a magyarországi zsidó lakosságnak csak egy töredéke volt. Az 1894:xxxI. tc. nem szabott speciálisan a zsidókra érvényes megkötéseket, de a magánérintkezésben a házasságnál a másik fél rendszerint feltételként szabta a zsidó házastárs kitérését, megkeresztelkedését. Törvényi akadály nem volt

436 *Magyar-Zsidó Szemle*, 25 (1908), pp. 103–109; az idézet: p. 105.

annak sem, hogy egy zsidó – csak a pesti egyetem bölcsészkaráról véve a példákat – nyilvános rendes (ny. r.) egyetemi tanári kinevezést kapjon, ha nagyon kitartó volt, végül kikeresztelkedés nélkül, mint Marczali Henrik (1895),⁴³⁷ Goldziher Ignác (1905) vagy Mahler Ede (1914).⁴³⁸ Igaz, a két első sokkal később, mint tudományos teljesítményük és nemzetközi híruk alapján kellett volna. A szellemi szabadfoglalkozásokban: ügyvéd, orvos, mérnök, újságíró, valóban szabad volt a zsidók előtt a tér. Zsidó párt nem volt ugyan (antiszemita azonban igen), de az országgyűlésben – az emancipáció óta – folyamatosan voltak zsidó képviselők, kormánypárti és ellenzéki sorokban egyaránt, és a zsidókat érintő ügyekben a vita és a döntések általában méltányosak voltak. Zsidó pártot maguk a zsidók nem akartak alapítani: őszintén, komolyan, elkötelezetten a magyar nép szerves részének tekintették magukat, olyanmódon, hogy a magyar történelmi hagyományokat, kezdve a honfoglalástól, beépítették magyarországi / magyar zsidó azonosságtudatukba. A zsidók mint zsidók elleni támadásokat, legyen az a tiszaezlári vérvád vagy a Katholikus Néppárt küzdelme a recepció ellen, nem zsidó és zsidó politikusok vállt vállnak vetve védték ki.

A törvényi rendezés előrehaladásával mind sűrűbb lett a közvetlen, személyes érintkezés az uralkodó és a zsidó lakosság között. Ferenc József kötelességtudó, fegyelmezett király volt, s bár merev formalizmussal, de kötelességeinek eleget tett. Fogadta a kihallgatást kérő küldöttségeket; zsidó küldöttségek is többször jártak nála, rendszerint legfőbb sérelmükkel: segítséget kérve tőle a *másik* irányzat ellen. A kitüntetés, nemesség, báróság adományozásánál nem tett vallási vagy származási alapon különbséget alattvalói között. Vidéki látogatásain rendszeresen felkereste a zsinagógákat, zsidó intézményeket.

A király egy soproni beszédéből (1884): “Biztosítom Önöket, hogy királyi kegyelem és oltalmam népeimnek minden osztályára felekezeti különbség nélkül egyformán terjed ki. Midőn hű ragaszkodásuk kifejezését kegyesen fogadom, óhajtom és őszintén elvárom, hogy a testvéri egyetértés körükben mindig fenntartassék, és hogy az Önök hitsorsosai is szorgalmuk gyümölcsét a törvény biztosította jogaiknál fogva zavartalanul élvezhessék.”

Ezek a valóban üdvös fejlemények vannak a mérleg egyik serpenyőjében. A másikban a zsidóellenesség, az egyszerű irigységtől a “faji” gyűlölködésig. Az emancipációs törvény után a zsidók aranykora kifejezésnek egyenesen gúnyos, zsidóellenes jelentésárnyalata volt.⁴³⁹

437 Marczali Henrik, “Hogy lettem én egyetemi tanár”, in: Kecskeméti Vilmos, szerk., *Zsidó évkönyv*, II: *Az 5689 bibliai évre* (Budapest, 1928/29), pp. 129–130.

438 Mahler életrajzához lásd Rezsabek Nándor, *Az utolsó magyar polihisztor. Mahler Ede kronológikus emlékezete* (Budapest: Aura Kiadó, 2010).

439 Egy vastag broszúra: *A zsidók aranykora Magyarországon, vagy: 1217, 1524 és 1868. Új Jeruzsálem és népe, vagy: az emancipáció után. Az új mágnás, vagy: Jakab, hátrább az agarakkal. Icíg, vagy: Nem úr még az, kinek pénze van. Hogy vitte el az ördög a zsidót, vagy: Az uzsora büntetése* (Pest: Bucsánszky Alajos, 1869).

Ady Endre a zsidók ellen fellobbanó indulatokról és az asszimilációról 1901-ben: "I. Fenntartatik a régi kedvezmény, mely szerint a szép zsidó asszonyokkal szemben nem vagyunk antiszemita. II. Azok a gazdag zsidók, akiknek leányaik vannak, tartoznak őket elszegényedett, nyakig adósságban úszó kaszinó-gavallérokhoz férjhez adni. III. Ellenben azok a gazdag zsidók, akiknek nincsenek leányaik, vagyonukkal egy szervezendő »Középosztály restauráló Egyesület« pénztárát gyarapítják. IV. Akik kellemetlenek, kötelesek kivándorolni. És így tovább. Így gondolják sokan az összeolvadást. De összeolvadni a munkában, a haladás-vágyban, a közös célokban. Ez nem ízlik még mindig a magyar úri gyomornak."⁴⁴⁰

Zsidó vagy magyar

A vallási újítások elutasítása kimondva-kimondatlanul a diaszporában élő zsidóság népi-nemzeti jellegének fenntartását jelentette. A reformok, a szertartás és az életmód modernizációja, egy-egy lépést jelentettek a magyar nemzeti liberalizmus legkiválóbb képviselői által évtizedek óta hangoztatott, az emancipáció feltételül állított követelmény: a közeledés / hasonulás / beolvadás felé. A zsidók mint zsidók megítélésében Magyarországon két, egymásnak szögesen ellentmondó felfogás alakult ki. Az egyik szerint a zsidók – mint a történelemben addig is – nép, nemzet, mondhatni így is: vallás-nemzet; a másik szerint a zsidók magyarok, éppúgy, mint az ország más lakosai, és csak zsidó vallásuk különbözteti meg őket más magyaroiktól.

1859-ben, a pesti hitközség egyik választása alkalmából Tandler József helytartósági tanácsos a zsidókat, akik előtt beszélt, "néptörzs"-nek (*Volksstamm*) nevezte: "Elmondhatjuk néptörzsük dicséretére, hogy különösen élénk érzéke van a rend és takarékoság, a családi boldogság és felebaráti szeretet iránt, elismeri a szellemi képességet és megbecsüli a polgári erényt és lojalitást."⁴⁴¹ Csupa dicséret és elismerés; azzal a fogalommal, amely az állam vagy a nemzet kereteiben ugyan, de törzsi alapon szerveződő külön társadalmi egységet jelöl.

A XIX. század közepén, amikor a nemzeti / nemzetiségi kérdés Európa sok államában felszínre került, természetes volt, hogy az a felfogás, amely a zsidóságot nemzetként határozza meg, az európai nemzeti mozgalmakhoz hasonló törekvéseket váltson ki a helyzetükön javítani kívánó zsidók körében is. Mások másként gondolkodtak.

440 "A hétről", in: Ady Endre, *Osszes prózai művei*, II: *Újságcikkek, tanulmányok*, (1901–1902), szerk. Földessy Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), pp. 118–120, no. 94 (1901. július 21).

441 Idézi: Groszmann Zsigmond, "A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának története", in: Guttmann Mihály, Hevesi Ferenc, Löwinger Sámuel & Friedman Dénes, szerk., *Emlékkönyv Hevesi Simon (...) papi működése negyvenedik évfordulójára* (Budapest, 1934) / *Magyar Zsidó Szemle*, 51 (1934), pp. 126–172, kül. p. 157.

Németországban (Poroszország) Moses Hess (1812–1875),⁴⁴² aki hagyománytartó zsidó családból származott, a szocialista eszmék híve lett,⁴⁴³ azt hirdette, hogy a zsidók már betöltötték történeti hivatásukat, ezért olyan más, hatékony népekhez kell csatlakozniuk, mint amilyenek a németek, majd a “damaszkuszi affér” nyomán kibontakozó zsidóellenesség hatására visszatért zsidó identitásához: *Róma és Jeruzsálem* című könyvében (1862)⁴⁴⁴ hirdette, hogy a zsidóknak a diaszporában is meg kell őrizniük nemzetiségüket, és arra kell törekedniük, hogy ehhez Palesztinában megteremtsék a politikai kereteket is. A zsidókérdést csak a Palesztinában létrejövő zsidó állammal lehet megoldani. A zsidó nemzeti jelleg megőrzésének legjobb eszköze a vallás, mert ez foglalja keretbe a hagyományokat, ezért mindaddig, amíg a nemzeti lét politikai keretei nem jönnek létre, a vallási törvényeket nem szabad módosítani. Hess a politikai cionizmus egyik előfutárának tekinthető.

Recenziójában – vagy inkább: vitacikkében – Löw Lipót éppen Hess főtételét vitatja. Löw, aki a zsidóságot már az 1840-es években nemzeti jelleg nélküli vallásnak tartotta, folyóirata, a *Ben Chananja* lapjain⁴⁴⁵ megjelenése után azonnal, több folytatásban ismertette Hess könyvét, és éles bírálat tárgyává tette koncepcióját a zsidó nemzeti jellegről. A hazaszeretet, Hess Palesztina / *Erec Jiszraél* eszméjével szemben, Löw szerint az intézmények, erkölcsök, szokások, történeti emlékezés fenntartását jelenti, és még a szabad státust sem tartja előfeltételének. Azt, hogy a zsidóknak csak a Szentföld lehet a hazájuk, cáfolja; a Talmud tudósai már az i. sz. III. században otthonuknak tekintették “Perzsiát”: Babylónt, a “fogság”-ot, még inkább otthonuk lehet Európa, Magyarország. Az anticipatorikus hazaszeretet kifejlődött bennük már a polgári egyenjogúság elnyerése előtt.

Az 1868:XLIV. tc. (“A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában”) értelmében Magyarország polgárai összességükben egy politikai nemzetet alkotnak: “Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja” (Preambulum). Ezen belül a nemzetiségeknek nincs joguk önálló politikai intézményekre és kollektív jogokra, el-

442 Shlomo Avineri, *The Making of Modern Zionism* (New York: Basic Books, 1981) / *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei* (Századvég Könyvtár: Történelem) (Budapest: Századvég Kiadó, 1994), p. 49 skk. – Bence György, “Moses Hess a filozófiatörténetben”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 11 (1967), pp. 35–86, 247–270.

443 Hatással volt Karl Marxra, ő nyerte meg Friedrich Engelst a kommunizmus ügyének.

444 Moses Heß, *Rom und Jerusalem. Die letzte Nationalitätsfrage. Briefe und Noten* (Leipzig: Eduard Wengler, 1862). Magyarul: *Róma és Jeruzsálem. Az utolsó nemzeti kérdés* (Lugoj: Tip. Huniadi, 1937) (ford. Giszkalai János); újabb kiadása: ~ (Múlt és Jövő Cionista Könyvtár, 1) (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2011).

445 *Ben Chananja*, 5 (1862); új lenyomatban in: Leopold Löw, *Gesammelte Schriften*, I (Szegedin: Verlag von Alexander Bába, 1889; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 333–355.

lenben saját nyelvüket használhatják a közigazgatás, bíraskodás, oktatás, egyházi élet területein, egyesületekben stb. A törvény előírta az alsó- és középfokú oktatásban az anyanyelvi oktatás állami támogatását, a nemzetiségi származásúak közszolgálati előmenetelének segítését. Mindez közvetve a zsidók beilleszkedését is segítette.

Pulszky Ferenc a zsidó Iskola-alap vitájában (1874): (A zsidók) “nemzetiségüket másképp fogják föl, mint mi. Nálunk a nemzetiség nem a vér, (...) hanem a nyelv a jelleg. Éppen ellenkező van a zsidónál. Nála a nyelv nem határoz, nála a vér határoz, és határoz a vallás. Ők – amennyire én tudom –, láttam több országban, Angolországban tökéletes angolok, nincs semmi más érdekek, mint angol. Megyek Franciaországba: ott meg franciák; ott miniszterek, képviselők; akármit lehet rólok mondani, csak azt nem, hogy nem jó franciák; Németországban németek, a német parlamentnek legkitűnőbb tagjai zsidó vallásúak. Jövünk Magyarországra. Igenis, itt is tisztelünk egy pár kitűnő képviselőt, kik minden tekintetben díszére válnak a hazának; akár jobbra, akár balra tekintek, azt látom, minden pártnak van egy zsidója, aki igen jó hazafi. De tekintsünk tovább, s mit fogunk látni? azt, hogy van igen sok zsidó, aki nem is tud magyarul, s van olyan is, aki nem is akar megtanulni.”

Helfy (1848-ig: Helfer) Ignác (1830–1897): “Aki ismeri a külföldi zsidóságot: meglepetéssel látja, mennyire speciális helyzetük van a magyarországi zsidóknak. Külföldön bármely országban a zsidóság egyszerű vallásfelekezet, úgy, mint a katolikus, mint a protestáns, s egyébként a zsidóság a nemzetnek kiegészítő részét képezi. (...) Magyarországon nem így áll a dolog. Itt ha valakinek kilétét akarja tudni, maga a zsidó úgy szokta kérdezni, micsoda ember az: zsidó vagy magyar? Tehát a magyar zsidó sem tekinti magát gyakran magyar embernek, s így a kérdés nemcsak vallási, hanem nemzetiségi is.”

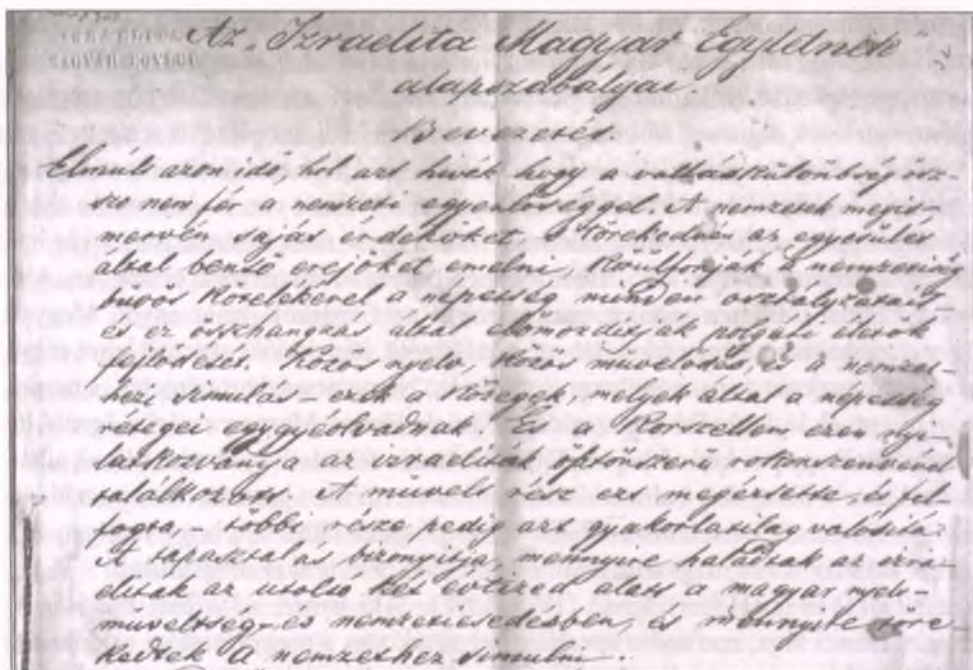
Zicsi és vásonykeői gr. Zichy Antal (1823–1898), a festőművész Zichy Mihály bátyja, Széchenyi hátrahagyott iratainak gondozója: “(...) sem a tisztelt ház, sem az ország előtt eddigelé, diplomatikailag legalább, hála Istennek, sohasem volt elismerve valamely zsidó nemzetiség, hanem csak zsidó hitfelekezet. Hagyjuk meg tehát őket zsidó hitfelekezetnek, és ne csináljunk belőlük magunknak egy újabb nemzetiséget.”

Magyar zsidóság

1850 után, az osztrák abszolutista uralom alatt, egy évtizeden át úgy látszott, hogy megakad a magyarországi zsidóság nyelvi és kulturális elmagyarosodása. Maradt a német nyelv, ezt favorizálta az osztrák igazgatás és iskolarendszer is.

Az 1860. évben – november 13-án, hangsúllyal kell említeni: néhány héttel az októberi diploma után – ismét életre kelt a zsidók magyarosodását céljaul kitűző

Az Izraelita Magyar Egylet alapszabályai (MZsL)

egylet, ezúttal Pesti Izraelita Magyar Egylet névvel. Rózsay József (1815–1885) orvos⁴⁴⁶ vezetésével a még megmaradt régi tagok élesztették fel. Az Egylet megalakulásáról Löw Lipót tette közzé a felhívást. Alig egy hét alatt közel 600 tag jelentkezett. 1861. március 18-án elfogadták az Egylet alapszabályzatát, április 7-én a közgyűlés megválasztotta az Egylet vezetését: Rózsay elnököt, Mezei Mór első titkárt, április 17-én a Helytartóság is jóváhagyta az alapszabályzatot.⁴⁴⁷ Bérelt helyiségben olvasótermet nyitottak, hetente magyar nyelvű felolvasásokat tartottak,⁴⁴⁸ magyar nyelv-

446 A városi Dolog- és Szegényház orvosa.

447 20602.

448 Az egyik előadás "a régi héber felolvasási módszeréről" szólt, értsd: a héber kiejtésről. A probléma lényege az askenázi és a szefárdi kiejtés különbsége. Az előadó, Deutsch Henrik tanár, imakönyv, vallási tankönyvek stb. szerzője, 1867-től az Országos Izraelita Tanítóképző és gyakorló iskola igazgatója, német nyelvű bibliai héber tankönyvét (1859) a szefárdi kiejtésre és a nyelvtan gondos tanítására építette, lásd Strbik Andrea, *Héber nyelvtanok Magyarországon: A Magyarországon kiadott, magyar szerzők által írt vagy magyar nyelvű héber nyelvtanok bibliográfiája (1635–1995)* (Hungaria Judaica, 10) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999), p. 59. – Deutsch Henrik egyébként is vezető szerepet játszott az Egyletben, magyarra fordította a *Genesis*-t, a *Pirké avot* szentenciáit (Az atyák erkölcsmondatai, 1865), imakönyvet adott ki (מקור חיים / *Mekor hajjim*, "Az élet forrása", 1867).

tanfolyamot indítottak, Tenczer Pál (1836–1905) személyében magyar nyelvtanárt alkalmaztak. A “felolvasási bizottmány”-nak egy időben tagja volt Arany László (1844–1898) is, Arany János fia, de Tenczer és mások eléggé lekezelően bántak vele, megsértődött, kilépett.⁴⁴⁹ Felszólították a zsidó kereskedőket, hogy cégtáblaikat magyarul szövegezzék. Az Egylet mindjárt kiadott egy kalendáriumot az 1862. évre,⁴⁵⁰ gazdag tartalommal, címlapján a 2. kötet megjelölés hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1848. évi kalendárium egyenes folytatása. Az Egylet lapot indított *Magyar Izraelita* címmel. Megjelentette, magyar főszerzővel, az *Első héber hangoztató és olvasókönyv a magyarországi izraelita népiskolák számára* címmel a korábbi, még német tankönyv új változatát (Buda: Magyar kir. egyetem betűivel, 1861, 1864²). Felkérték többek között Löw Lipótot, Ágai Adolfot⁴⁵¹ és az akkor már évek óta Amerikában élő Heilprin Mihályt, hogy támogassák törekvéseiket (1861).⁴⁵² Löw Lipót, Zipser Majer, Steinhardt Jakab, Mezei Mór részvételével bizottságot alakítottak egy magyar Biblia-fordítás előkészítésére (1862). Kétnyelvű kiadásról határoztak (1863). A nyelvi állapotok átmeneti jellegét mutatja, hogy a próbafordítási pályázatra olyan pályamunkát is beküldtek, amelyben a magyar fordítást – Mendelssohn száz évvel korábbi *Bi'ur*-jának mintájára – héber nyelvű kommentár kísérte.⁴⁵³ A tervből akkor nem lett semmi, Löw azt jelentette (1865) a pesti hitközség elnökének, hogy “a pályázók közt nincs egyetlenegy hivatott sem”.

Karinthy Frigyes (1887–1938) írta, háromnegyed évszázaddal később, a XIX. század közepéről: “(...) semmiféle (...) nyom nem maradt fenn ebből a korból, néhány héber nyelvű okiraton kívül, amelyeket azonban Lipótváros lakói: »Én, kérem, ezt nem tudom elolvasni« felírással egytől egyig visszaküldtek az érdeklődő történelmi társulatnak” (“A Lipótváros története”).⁴⁵⁴

449 Zsoldos Jenő, “Arany László és az Izraelita Magyar Egylet”, *Libanon*, 5 (1940), pp. 46–47.

450 *Első magyar-izraelita naptár és évkönyv* (5622 [1861/62]) (Pest: Izraelita Magyar Egylet, 1861).

451 Zsoldos Jenő, “Az Izr. Magyar Egylet levele Ágai Adolfhoz”, *Libanon*, 5 (1940), pp.

452 Zsoldos Jenő, “A Magyarító Egylet levele Heilprin Mihályhoz”, *Libanon*, 7, no. 3 (1943), pp. 78–79.

453 Groszmann Zsigmond, “Az izraelita Magyar Egylet törekvései”, *Libanon*, 3 (1938), pp. 39–43.

454 Idézi: *Budapesti Negyed*, 17, no. 4 (66) (2009), p. 517.

A pesti hitközség 1860-ban határozatba foglalta, hogy elemi főtanodájában megkezdje a magyar nyelvű tanítást. A tanári kar megvizsgálta, van-e elég magyarul tudó tanító, és a tanulók értenek-e eléggé magyarul. Elhatározták, hogy a következő tanévben már minden tantárgyat magyarul tanítanak. Rosenberg Henrik elemi iskolai altanítót, aki a magyar nyelvet oktatta, a kormányzat főtanítóvá nevezte ki.⁴⁵⁵ Szorgalmazták, hogy az izr. tanítóképzőben is vezessék be a magyar nyelvet.

Külföldről, zsidó oldalról, támadások érték a hitközséget a magyar nyelvhasználat miatt: magyar szónoklat a templomban, még a Tórát is magyarul tanítják az iskolában. Bródy Zsigmond a *Pesti Napló*-ban így válaszolt: Minden vád igaz. De e bűnök annyira a magyar zsidók természetévé lettek, hogy sem a(z *Allgemeine*) *Zeitung des Judenthums*, sem a Hírnök nem fogják leszoktatni róla a magyar zsidóságot.⁴⁵⁶ A magyar nyelvű iskolai oktatás bevezetésének a legtovább a Hegyalján álltak ellen a zsidó községek: Sárospatak, Erdőbénye, Tolcsva, egészen 1867-ig.

Az emancipációs törvény és ezt követően az 1868/69. évi kongresszus új helyzetet teremtettek. A törvényi egyenjogúsítás megnyitotta az utat a nyelvi és kulturális beilleszkedés felé, és egyszersmind fölkelte a vágyat ez iránt, de meglazította a kapcsolatot a német nyelvű külföldi zsidósággal, a zsidó világgal. Azonnal érzekelte ezt az *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (1868. május 3). "A magyarok szidják a zsidókat, mert azok egyáltalán nem akarnak megmagyarosodni, még mindig németül beszélnek, prédikálnak és tanítanak. De ha csak némi hajlandóságot mutatnak a magyarosodásra, és magyarul működtetik az iskoláikat, a németek rögtön jajveszékelní kezdenek, hogy ki akarják vonni magukat a német műveltségből. (...) Márpedig senki nem veheti rossznéven a magyar zsidóktól, ha csatlakozni akarnak ahhoz a nemzethez, amelynek egyenrangú tagjaivá nyilvánították őket."⁴⁵⁷ További kötelékeket vágtak el a kongresszus reformjai és a magyar egyházügyi törvénykezés számos rendelkezése, amelyek mind a zsidó hitközségeknek a magyar jogrendbe való betagozását szolgálták. Még egy erősen a zsidósághoz köthető újság, a német nyelvű *Neues Pester Journal* is a magyar nyelv mellett agitált.

Temesvárt, amikor 1874-ben pályázatot írtak ki rabbi állásra, feltételül szabták, hogy ha olyan nyeri el az állást, aki nem tud magyarul, két éven belül köteles megtanulni. A millennium körüli években már magyar nyelvű volt a prédikáció a legtöbb

455 Rosenberg Henrik imakönyvet, két magyar nyelvű tankönyvet adott ki, cikket írt "A népiskolaügy Éjszak-Amerikában" stb. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, XI (1906), s. v.

456 *Pesti Napló*, (1862. március 28); idézi: Csetényi Imre, "A hatvanas évek és a zsidóság", in: Samuel Löwinger, Ed., *Jewish Studies in Memory of Michael Guttmann – Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Guttman Mihály emlékére / Magyar Zsidó Szemle*, 59–62 (Budapest, 1946), pp. 98–114, kül. p. 110.

457 Idézi: Walter Pietsch, *Zwischen Reform und Orthodoxie. Der Eintritt des ungarischen Judentums in die moderne Welt* (Berlin: Philo Verlag, 1999), p. 70 sk. / *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba* (Múlt és Jövő Könyvek / Magyar Zsidó Történelem) (H. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 1999), p. 54 sk.

zsinagógában, kivéve Máramarost, ahol a zsidók aránya az összlakosságban szükségteleenné tette a teljes nyelvi igazodást.

A dualizmus korában Magyarország politikai határai között a magyarokon kívül éltek horvátok, németek (sváb), románok (oláh), rutén / ruszin / huculok, szerbek, szlovákok (tót), szlovének stb. 1867-ben az ország mintegy 13.5 millió lakosa közül körülbelül 6 millió volt magyar. A XIX/XX. század fordulóján az összlakosságnak alig több mint a fele (51 %) beszélt magyarul. Az 1910. évi népszámlálás szerint a teljes népességben 54.4 % volt az ország magyar lakosságának része. A nemzetiségi nyelvek közé kell számítani a jiddist is. A zsidók elmagyarosodása megnövelte a magyar elem súlyát a soknyelvű, soknemzetiségű országban. Főként a városi, polgárosult, nagyobb részben a kongresszusi / neológ irányzathoz tartozó zsidók körében divat lett a vezetéknev megmagyarosítása (mint egyébként a más nemzetiséghez tartozók körében is), határozott beilleszkedési szándékkal. A kormány 1869-ben elrendelte, hogy a rabbik az anyakönyvekben vezessék át az új vezetékneveket. Robert William Seton-Watson, írói nevén: Scotus Viator (1879–1951) angol történész, publicista, Magyarország nemzetiségi politikájának – a nemzetiségek példátlan elnyomásának – bírálója írta⁴⁵⁸ a XX. század elején, egyébként félreismerhetetlen rosszindulattal a zsidókkal szemben: “Weiss, Kohn, Löwy, Weinberger, Klein, Rosenfeld, Ehrenfeld, Gansl, Grünfeld ilyen álnevek mögé rejtik el identitásukat: Vészi, Kardos, Lukács, Biró, Kis, Radó, Erdélyi, Gonda, Mezei.” (Az imént említett Karinthy név mögött is a Kohn áll: az író apja magyarosította, ő maga ypszilonosította.) Más nemzetiségektől eltérően a zsidóknak szemmel látható előnyük volt, hogy nem voltak területi igényeik: más nemzetiségekkel szemben mint magyarok léptek fel, a többségi, nem zsidó társadalommal szemben nem támasztottak speciális követelményeket (közigazgatási autonomia vagy éppen elszakadás). A zsidók maguk fordultak szembe azokkal a zsidókkal, akik a társadalmi, politikai elkülönülést, külön – netán nemzetiségi – szerveződést szorgalmazták: részben ez a magyarázata a zsidóságon belüli feszültségeknek. Az aszsimiláció stratégiáját követő, a gyakorlatban nagyjából városi, neológ zsidóság ellenségesen állt szemben minden olyan törekvéssel, amely elhajlott a magyar-zsidó identitástól: az orthodoxiával, a munkásmozgalomhoz, a szocialistákhoz csatlakozó – forradalmár – zsidókkal és majd különösen a cionistákkal.

A nyelvhasználat változását Büchler Sándor a következő szavakkal rögzítette (1905): “A hazai hitközségek jó részében jelenleg a magyar szellemmel együtt a magyar az uralkodó nyelv. A templomokban a prédikáció, a gyűléseken a tanácskozás, a családokban és a nyilvános életben a társalgás ezt használja érzésének és gondolkodásának kifejezésére. Nincs messze az idő, mikor a statisztikai adatok azt a hírt közölhetik, hogy a zsidó egy színvonalon áll a református felekezettel abban a tekintetben, hogy hívei kizárólag magyar nyelven beszélnek. Erre a perspektívára az az

458 Scotus Viator [Robert William Seton-Watson], *Racial Problems in Hungary* (London: Archibald Constable, 1908; reprint, New York: Howard Fertig, 1972), p. 188.

örvendetes jelenség jogosít, hogy a fiatal zsidó nemzedék mára az egész országban magyar ajkú. – A magyar zsidóság múltjának legkedvesebb jelenetei közé tartozik ez a lázas, lelkes buzgóság, mellyel apáink nyelvünket a negyvenes években felkarolni igyekeztek. A vonzó kép benyomását nem rontja, ha itt-ott mosolyt keltő naiv kapkodásra s hebegésre akadunk; a kezdet természetével és nehézségeivel vele járt ez. A mozgalom indítója azonban mindenütt a legtisztább hazafias érzés volt.”⁴⁵⁹

Az emancipációs törvény után a legtöbb zsidó község / hitközség elfogadta, hogy a királyért mondott hagyományos imát a szertartás során ne héberül mondják, hanem magyarul. A hitszónoklat / *derása* / prédikáció nyelve, a XIX. század elején mutatott lendület után, lassabban vált magyarrá: a XIX. század végén még mindig közel 400 hitközségben német vagy jiddis volt, és csak ca. 85-ben magyar.

“A zsidóságnak teljes megmagyarosodására valóságos szerencse, hogy köztük magyar-zsidó dialektus nem fejlődött, mely a teljes nyelvi egybeolvadást gátolná, a kevésbé művelt vidékeken talán jó ideig meg is akadályozná. Mihelyt lerázta a magyar zsidóság az idegen anyanyelv nyűgét, azonnal elfogadta anyanyelvül a magyart, oly tisztán és romlatlanul, amint a vele együtt élő magyarság beszéli. Ez az oka, hogy a magyar vidékről származó zsidó vallású írók közül többen legmagyarosabb íróink között foglalnak helyet, és hogy ma már semmi sem gátolja a magyarországi zsidóságnak teljes és feltétlen beleolvadását az államfentartó magyar nemzetbe.”⁴⁶⁰

Az idegen név felcserélése magyarra a XIX. században jellegzetes beilleszkedési / asszimilációs lépés volt, németek, szlovákok, szerbek stb. esetében éppúgy, mint a zsidókéban. A zsidók a születéskor (körülmetélés, névadás) kapott héber nevet többnyire mint rituális / zsinagógai nevet tartották meg. Ha eleve polgári nevet kaptak, zsidó nevük rendszerint akkor is volt; titkos névnek mondták, mert csak a zsinagógai ritusban és a sírkövön került a nyilvánosság elé.

A XIX. századi névmagyarosítás divatját Stern Albert (Stern Ábrahám Albert, a reform hitközséget alapítani akaró újpesti rabbi ajánló jegyzéke (1864)⁴⁶¹ alapján szemlézem. “F(ő) T(isztelendő) Löw Lipót úrnak, (...) az izraeliták közti legelső magyar embernek (...) ajánlva” – írja külön lapon a szerző. Magyarosítani javasolja mind a bibliai, mind a középkorban kialakult, latin, francia, német stb. eredetű neveket. Úgy becsüli, “jelenleg” mintegy 300 férfi- és 200 női név van forgalomban, ezek alig negyede bibliai. Itt félszáznál kevéssel többet adok.

459 Büchler Sándor, “A magyar nyelv terjeszkedése a zsidók közt”, in: *Évkönyv, 1905* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1905), pp. 259–264.

460 Balassa József, “Magyar-zsidó dialektus”, in: *Évkönyv, 1898* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat – Lampel R. / Wodianer F. és fiai 1898)), pp. 114–117.

461 Stern Albert, *העבר-המגור הנטור*. *Héber-magyar névtár szülők és anyakönyvvezetők használatára* (Nagykanizsán: Nyomatott Markbreiter J. betűivel, 1864).

Abigail	Ágnes, Augustza
Aharon	Adolf, ⁴⁶² Áron
Asér	Angyal, András, Bódog, Boldizsár, Endre, István
Avraham	Ábrahám, Árpád
Baruch	Bernát
Batseba	Böske
Bencion	Bence
Bila	Arabella, Bella, Szépíke
Binjámin	Balázs, Bálint, Béla, Benő
Cádok	Zoltán, Sándor
Cemah	Szemere, Zénó
Cvi	Zobor
Debóra	Dóra
Dina	Antónia
Dov	Bernát, Bertalan
Eliezer	Lajos, László, Lázár
Élijáhu	Illés / Illyés
Elimelekh	Álmos
Esztér / Eszter	Emma, Erzsébet, Eszter
Freidel	Franciska
Friedmann	Frigyes, Fridolin
Glikl	Felicia
Hajjim	Henrik, Joachim
Hanna	Anna
Hanna	Johanna
Immánuél	Emánuel, Manó
Jaakov	Jakab
Jákob	Kupa
Jedidja	János, György
Jehuda	Tiborc
Jetl	Júlia
Jichak	Ignác
Jiszaél	Izidor, Oszkár
Jisszakhar	Menyhárt
Jósua	Istók, István
Judit	Ida, Jolánka
Kádós	Jámbor, Kocsárd
Kalonimosz	Kázmér, Kelemen, Kozma

462 Megjegyzendő, hogy az Adolf név különösen népszerű volt a zsidók körében a XIX. század végén; a szülők még nem tudták, ki lesz majd fiuk vagy unokájuk druszája.

Lea	Eleonóra
Lévi / Löb	Arszlán
Malkha	Malvin
Margalit	Gyöngyike, Margit
Méir	Márk
Menahém	Taksony, Tódor
Mordekhaj	Márk (Marcus)
Mose	Móric / Mór
Naftali	Nándor
Nátán	Mátyás
Neháma	Nina
Reuvén	Rezső / Rudolf, Rubin
Sabbetaj	Sebestyén
Saul	Zsiga, Zsolt
Selomo	Salamon, Szilárd
Sém Tov	Tódor
Simeon	Simon, Zalán
Sraga	Lucián, Sándor, Szőrény
Szimha	Vidor
Tanhum	Antal, Döme, Tóni
Zeév	Farkas
Zilpa	Szabina

Szabad foglalkozások

A középkorban a XVII. baseli egyetemes zsinat (1431–1437) megtiltotta, hogy zsidók tudományos címet vagy rangot szerezzenek, azaz promováljanak, “előlépjenek”. Ez a tilalom, bár nem mindenütt és nem mindig tartották be szigorúan, négy – vagy inkább öt – évszázadon át megakadályozta, hogy a zsidók az egyetemi tudományokat mint foglalkozást műveljék.

Az orvosi mesterség nem tudománynak számított, inkább megbecsült kézművészségnek. A középkor óta folyamatosan működtek zsidó orvosok. A XVIII. században a magyarországi zsidók, ha orvosi végzettséget akartak szerezni, Halléban vagy Paduában tanultak. Sokan azonban csak felcser / chirurgus végzettséggel folytattak gyakorlatot. Az 1735–1738. évi összeírásban meghaladja a tízet a zsidó chirurgusok száma. II. József engedélyezte (1781), hogy a Mária Terézia által Nagyszombatban alapított (1769), Nagyszombatból az 1777/78. tanévben Budára (a királyi palotába)

áthelyezett, ott 1780-ban megnyitott, majd onnan Pestre (a Curia korábbi épületébe) átköltöztetett (1784) Egyetem orvosi karán zsidók is diplomát szerezzenek.

A pesti egyetemen elsőként az óbudai születésű Oesterreicher József Manes / "R. Monesch Doctor" szerezte meg Winterl József Jakab (1739–1809) professzornál az orvosi oklevelet (1782. február 21).⁴⁶³ Értekezését a budai gyógyvizekről írta.⁴⁶⁴ "A megnevezett Orvos Doktor, ki-is nem régen a Budai és más azon vidékbéli orvosságos vizekről bő és jeles remek írást adott világra, születésére nézve Budai,⁴⁶⁵ ennek utána pedig a Füredi savanyó víznél hivatalos Orvos lészen" – írta a *Magyar Hirmondó*.⁴⁶⁶

A XIX. század végén–a XX. század első évtizedeiben Magyarországon a községi, járási vagy körorvosok, kórházi orvosok, orvostanárok jelentős része zsidó / zsidó származású volt.

Új kórházát a Pesti Izraelita Hitközség 1889-ben nyitotta meg az Aréna út – Vágány utca – Szabolcs utca által határolt nagy területen, parkkal, szabad térrel: az idővel híressé váló Zsidó kórházat, eleinte 4, utóbb már 7 pavilonnal. Hozzá csatlakozott a Bródy József (1844–1926)⁴⁶⁷ és neje, *née* Weisburg Fanny (?–1933) alapította Tüdőgondozó Intézet. Más forrásokból később további önálló kórházakkal gyarapodott az együttes: Bródy Zsigmond hírlapíró, szerkesztő, a felesége, Adél nevének megörökítésére tett alapítványt Gyermekkorház építésére (1897), mely kórház azután a nevüket viselte; Weiss Manfréd nagyiparos alapítványából épült a felesége⁴⁶⁸ nevét viselő "Weiss Alice Gyermekágyas Otthon" kórház (szülőotthon), 32 ágygal (1910); Kaszab Aladár (1868–1929) csavargyáros, később hitközségi elnök és neje, *née* Weiskopf Józsa alapítványából a róluk elnevezett Poliklinika (Rendelőintézet) (1925). A két világháború között a Zsidó kórház felölelte az egészségügy egész területét. Kezelt nem zsidó betegeket is. 1944-ben a magyar és német hatóságok nem sokkal a megszállás után önkényesen igénybe vették; 1950-ben a kormány államosította, s ezután is az ország egyik legjobban felszerelt egészségügyi intézménye ma-

463 Ignaz Reich, "Österreicher Joseph Manes", in: uő, *Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten*, I (Pest: Druck von Alois Bucsánszky, 1856, 1868²), pp. 1–7; Schweiger Lázár, "Az első magyar zsidó orvostudor", *Múlt és Jövő*, 5, no. 12 (1915. november), pp. 426–427; Grünvald Fülöp, "Oesterreicher Manes József", in: *Évkönyv, 1973/74* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1974), pp. 55–58; Sándor Anna, "Oesterreicher Manes József arcképehez", in: *Évkönyv, 1979/80* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1980), pp. 292–300.

464 Josephi Oesterreicher physici furediensis *Analyses aquarum Budensium...* (Veterobudae – Viennae: Graeffer, 1781, 1784²).

465 Értsd: óbudai; családja a XVIII. század második felében bizonyos szerepet játszott az óbudai zsidó községben.

466 *Magyar Hirmondó*, [3], no. 18 (1782. bőjt-más [március] hava 2, szombat), p. 137; új lenyomatban in: Kókay György, szerk., *Magyar Hirmondó. Az első magyar nyelvű újság* (Nemzeti Könyvtár: Művelődéstörténet) (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981), p. 127.

467 A pesti *Hevra Kaddisa* egykori elnöke.

468 Albert von Wohl vasúti vezérigazgató Alice leánya (1865–1904); 1884-ben vette feleségül.

radt. A Szabolcs utcában működő oktató és kórházi intézményeket 2007-ben a kormányzat felszámolta. A Zsidó kórház komplexum, amelynek épületeit az egymást váltó rendszerek elkobozták, államosították, át- meg átszervezték és ~-nevezték, ekkor már kiesett az emlékezetből. A nagy területű kórház-tömbön kívül a *Hevra Kaddisa* fenntartott egy Szeretetkórházat az Amerikai úton (1919); a második világháború után ez az épület maradt meg mint Zsidó kórház. 1931-ben Budán (Maros utca) a *Hevra Kaddisa* rendelőintézetet nyitott.

Franciaországban (Nancy) már 1801-ben működési engedélyt kapott egy zsidó ügyvéd, Michel Berr (1780–1843). Felhívást tett közzé “Európa minden lakosa nevében, akik a zsidó vallást követik”, hogy a fejedelmek és népek francia mintára teremtsék meg minden országban a zsidók jogegyenlőségét.

A pesti egyetemen először 1826-ban jelentkezett egy zsidó hallgató, bizonyos Abraham Fleischer, a bölcsészet elvégzése után, a jogi karra; a Helytartótanács a dékán kérdésére úgy rendelkezett, hogy minden akadály nélkül lehetővé kell tenni számára a kollégiumok hallgatását, mert bár közhivatalt nem tölthet be, és bíróság előtt sem léphet fel, de hitsorsosai döntőbírónak felkérhetik stb.⁴⁶⁹ 1856-ban a pesti egyetem kérdésére válaszul a minisztérium engedélyezte zsidók ügyvédi vizsgáját; ezt 1861-ben a királyi tábla megtiltotta ugyan, de fellebbezések és hosszas eljárás után végül felségfolyamodványra válaszul Ferenc József engedélyezte (1861). A királyi szabadságot Pesten Goldstein Simon és Schönberger Ármin kapták meg elsőként (1861), a következő évben egy Beck nevű volt eperjesi rabbi kapott királyi engedélyt az ügyvédi gyakorlathoz (1862), majd Mezei Mór (1864).

Az az igazságügy-miniszteri rendelet, amely az esküdtszéki képességet meghatározta (1867. május 17), lehetővé tette, hogy a törvényi keretek között zsidókat is esküdteknek válasszanak meg, sőt, a korlátok (24–60 év, vagyoni cenzus) alóli felmentés (értelmiségi foglalkozások, kivéve az egyházi személyeket) az orvosi, mérnöki stb. képzettségű zsidókat valamelyest előnyösebb helyzetbe hozták.

Újságírás: a tanult, emancipált, vagyonnal nem rendelkező zsidók szívesen választották a hírlapíró pályát. A XIX. század utolsó harmadában szinte minden újságnál dolgozott zsidó munkatárs, kis vidéki lapoktól a nagy országos újságokig és folyóiratokig, sokat ezek közül zsidó újságírók szerkesztettek. A zsidó ebben a körben egyre kevésbé jelentett kötődést a valláshoz vagy a zsidó községhez / hitközséghez, éppen ellenkezőleg, aki a zsurnaliszta pályára ment, többnyire eloldotta vallási kötelekeit, és többnyire csak a zsidó társadalom szekularizált rétegeivel tartott kapcsolatot.

Gyakori vád volt a XIX/XX. század fordulóján – és később – az antiszemita propagandában, hogy a magyar sajtó elzsidósodott. A vádat nem érdemes vitatni, mert értelmetlen. A kimondottan zsidó sajtó aránya a magyar sajtó erdejében nem volt

469 Büchler Sándor, “Zsidók a magyar egyetemen”, in: *Évkönyv, 1897* (Budapest: Lampel R. / Wodianer F. és Fiai, 1897), pp. 168–172.

jelentős.⁴⁷⁰ Ami pedig az egyéb sajtóban a zsidó (származású) szerzők, szerkesztők szerepét illeti: az olvasókra nem kényszerítette senki a lapokat, a szerzők nem mint zsidók írták cikkeiket, nem zsidó érdekből. Az újságok és az újságolvasó közönség szinkronban voltak egymással.

Iparbárok, pénzarisztokrácia

Ezek a címbeli szavak nem minden esetben zsidókra vonatkoznak, nagyjából mégis a zsidó származású ipari arisztokráciát jelölik. Sokan közülük valóban megkapták a bárói méltóságot, nemesi előnevet, sokan közülük meg is keresztelkedtek. Őseik, a dinasztiaalapítók, a XIX. század első harmadában, esetleg már egy nemzedékkel korábban, többségükben kereskedők voltak, sokan közülük az első jelentős vállalkozók Pesten a nagykereskedelemben és iparban. Nemcsak zsidók voltak az ipari és pénzügyi modernizációt kezdeményező és végrehajtó vállalkozók között, és nemcsak nagy gabona-, dohány- stb. kereskedők: az ország lakosságának egész nemzetiségi és vallási palettája, néhány földbirtokos is; hogy mindjárt a legnyilvánvalóbb példát említsem, a legkevésbé gr. Széchenyi István zárható ki a modernizáció hordozói köréből. A gazdasági élet modernizációja – ami a XIX. században természetesen kapitalizációt jelentett – az egész ország műve volt. A magyarországi zsidók története szempontjából jelentősége éppen a közös teljesítményben való erős részvételnek van: ez szocializálta őket Magyarország aktuális társadalmához, és jutalmazta polgári teljesítményüket, ha feudális módon is, amilyen a magyar társadalom volt.

A zsidó vagyoni arisztokrácia státusát a társadalmi ranglétrán – a szimbolikus szférában – a nemesítés erősítette meg. A XIX–XX. századi nemesítéseknek mintegy 20 százaléka zsidókat érintett. Azok a zsidók, akik először kapták meg a birodalmi vagy magyar nemességet, lovagi (*Freiherr*) vagy bárói méltóságot, címereslevelet, nemesi előnevet, a sikeres gazdasági tevékenységükkel felemelkedők rétegéből kerültek ki. Vagyonuk egy részét földbirtokra váltották, életvitelükben és családi kapcsolataikban lassan összefonódtak a magyar arisztokráciával. A XIX–XX. század folyamán, közelebbről, 1824 és 1918 között, amely év után már nemesi cím adományozására – nem lévén király – nem kerülhetett sor, mintegy 350 zsidó / zsidó származású személy vagy család kapott magyar nemességet.⁴⁷¹ Ebből a dualizmus korára

470 Máshol már használtam az erdő metaforát: "Magyar sajtó erdejében zsidó fák, facsoportok", apud: Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, szerk. Scheiberné Bernáth Livia & Barabás Györgyi (Hungaria Judaica, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), pp. 9–18.

471 1824–1859: 8; 1860–1899: 118; 1900–1918: 220. – William O. McCagg, Jr., *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (East European Monographs, 3) (Boulder, CO: East European

Szitányi Ullmann Sándor (1850–1897) ügyvéd, országgyűlési képviselő díszmagyarban (Mzsl.)

(1867–1918) esik mintegy 280 nemesítés.⁴⁷² A bárói címet viselő családok nevét az 1886: VIII. tc. rögzítette. Ezekhez további 26 zsidó család, új báró, csatlakozott. Velük együtt a lexikonok és genealógiák összesen 30 zsidó / zsidó eredetű magyar bárói családot tartanak számon, némelyiküket több ágon. A ca. 250 családot számláló zsidó nemességből alig egy-két család tartozott az orthodox irányzathoz.⁴⁷³

Az 1860–1870-es évek fordulóján, a közjogi és politikai állapotok viszonylagos rendeződésével nagy gyáralapítási hullám indult meg az egész Monarchiában: a *Gründerzeit*. A beruházások fedezésére új bankok alakultak. A Pester Lloyd Társulat székházában 1864. január 8-án megnyílt a pesti tőzsde, az első években csak mint értékpapír-tőzsde;

a Gabonacsarnok beolvasása után (1868) felvette a Pesti Áru- és Értéktőzsde nevet. Hamarosan átköltözött saját, új épületébe (1873), a Wurm és a Mária Terézia utca (ma: Szende Pál, illetve Apáczai Csere János utca) sarkán. A magyarországi gazdasági-pénzügyi élet valóságos szíve lett. 1905-ben épült fel a 10 évvel korábban lebontott Neugebäude helyének egy részén a Tőzsdepalota,⁴⁷⁴ mely méreteivel is jelzi az intézmény jelentőségét. A vállalkozások részvényekből – a tőzsdén – szereztek pénzt beruházásaikhoz.

Quarterly – New York: Columbia University Press, 1972). – Illéssy János & Pettkó Béla, *A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, cím, címer, előnév és honosság adományozásoknak, 1527–1867* (Budapest: Kilian, 1895; reprint, Budapest: Heraldika Kiadó, 1998); Gerő József, szerk., *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke* (Budapest: A szerző kiadása, 1940; reprint, Budapest: Heraldika Kiadó, 1998); Kollega Tarsoly István, *Királyi könyvek: 1867–1918* (Szekszárd: Babits Kiadó, 1994). – Gudenus János, *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája, I–V* (Budapest: Natura / Tellér Kft. / Heraldika, 1900–1999).

472 A nemes családok jegyzéke: Ujvári Péter, szerk., *Magyar zsidó lexikon* (1929), p. 642 skk.; bárói családok: uo., p. 90 sk.

473 Például, a budai Goldberger (1867) vagy az óbudai Freudiger (1910) család; származás szerint mindkettő óbudai gyökerű.

474 Az épület északi részében az áru-, déli részében az értéktőzsdével.

A rabbinikus tudományban járatos Schossberger Lázár Nyitráról költözött fel Pestre. Fiával, Schossberger Sáje Wolf- / Simon Vilmossal, aki a nevét – hitközségi keretek között – mindig csak mint Schossberger S. W. jegyezte, gabonakereskedést alapítottak. Az 1850-es években foglalkozni kezdtek dohánnyal is, kereskedtek és termeltek, az ausztriai konjunktura szárnyakat adott vállalkozásuknak. Sáje Wolf szereplése a pesti hitközségben ellenállást váltott ki, ellenben Ferenc József nemes-séggel jutalmazta (1863). A kiegyezés után a főváros leggazdagabb kereskedői közé emelkedett. Vállalkozásának profilja a cukorgyártással bővült. A Városligeti fasorban épített villája (1867) a legnagyobbak közé tartozott.⁴⁷⁵ Egyik fia, Schossberger Zsigmond (1826–1900) 1873-ban Esterházy hercegtől⁴⁷⁶ 26 000 katasztrális hold – 15 000 hektárnyi – birtokot vásárolt Turán,⁴⁷⁷ és az ott Ybl Miklós (1814–1891) tervei szerint épített (1883) soktornyos kastélyban a tavaszi–nyári szezonban főúri életvitelre rendezkedett be. Mint birtokos jövedelmező állattartást folytatott. Cselédei számára tanyát épített,⁴⁷⁸ iskolát (Harasztpuszta) létesített. Egyébként pedig a Budapesti Kereskedők és Gyáripárosok Egyesületének elnöke, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank egyik alapítója volt. 1863-ban nemességet kapott, tornyai előnévvel, 1890-ben báró lett, az első, akinek e rang elnyerése érdekében nem kellett kikeresztelkednie. A turai birtokon Schossberger Zsigmond halála után tornyai br. Schossberger / Tornyai-Schossberger Vilmos (1868–1938) gazdálkodott. Az 1930-as évek elején a gazdasági válság szele átviharzott a birtok fölött: Vilmos kénytelen volt házhelyeket kihasítani eladásra, majd nagyobb mezőgazdasági birtokrészekről is megvált. A második világháború idején ifj. Schossberger Vilmos munkaszolgálatosként halt meg. A háborúban a kastély a német, majd az orosz csapatok főhadiszállása lett, később iskola (1946–1973), ma – nagyon leromlott állapotban – egy 1995-ben éppen csak megkezdett felújítás folytatását várja.

Schossberger Zsigmond Jenny / Eugenia nevű leányától (1857–1931), Bischitz / hevesi Hevesy Lajos Károly (1895-ben: nemes), a Heves vármegyei Esterházy birtokok bérlőjének feleségétől született, öt másik gyermekük mellett, Hevesy György / George Charles de Hevesy (1885–1966) vegyész, aki a radioaktív izotópos nyomjelzés felfedezéséért és gyakorlati alkalmazási módszereinek kidolgozásáért 1943-ban kémiai – megosztott – Nobel-díjat kapott. Megjegyzendő, Hevesy Berlinben dokto-rált (1908), Angliában Ernest Rutherford (1871–1937) laboratóriumában dolgozott, csak a háború kitörésekor tért vissza Magyarországra, katonai szolgálatot a front

475 Gábor Eszter, *Az Andrássy út körül* (Budapest: Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 2010), p. 143 skk.

476 Hg. (III.) Esterházy Miklós (1817–1894), akinek a majorátus anyagi gondjait kellett rendbe-hoznia.

477 Aszódtól északra.

478 A birtokon élő cselédek között Bartók Béla 1906-ban másfélszáz népdalt jegyzett le.

Hatvani br. Hatvany-Deutsch Sándor (Petőfi Irodalmi Múzeum / PIM)

mögött teljesített, 1918-ban az Állatorvosi Főiskolán és a Műegyetemen tanított, 1919 májusában egyetemi tanári kinevezést kapott a bölcsészkarra, s amikor az igazoló bizottság 1920-ban megvonta tőle a *venia legendi*-t, ismét külföldre ment, Németországba (Freiburg), majd a nemzetiszocialista rezsim elől menekülve Svédországba (1943). Tudományos pályája itt érte el a csúcst. A második világháború után felvette a svéd állampolgárságot, nem kívánt többé a keleti világhoz tartozni.⁴⁷⁹

A (Hatvany) Deutsch család⁴⁸⁰ őseként az aradi Abraham Deuschot tarthatjuk számon. Kőszegről költözött Aradra, szatócsként kezdte, hadiszállító volt

a "napóleoni háborúk" alatt, gabona nagykereskedőként gazdagodott meg. Eizik Deutsch / Deutsch Ignác (1803–1873) az 1820-as évek végén létesítette Aradon Magyarország első cukorgyárát (cukor-finomító),⁴⁸¹ fővállalkozóként részt vett Kassáról, Munkácsról kiinduló vasútvonalak építésében, nagy földbirtokokat vásárolt, többek között Hatvanban (1867), 1853 és 1865 között az aradi hitközség elnöke volt. Két fia, József (1824–1903) és Bernát (1826–1893) alatt a cukoripari vállalkozás ("Deutsch Ign. és Fiai") szédületes tempóban fejlődött, a kor egyik legjelentősebb gazdasági tényezője lett. A családfő úgy végrendelkezett, hogy vállalkozásai – mintha hitbizomány lettek volna – közös tulajdonban maradjanak. Még apjuk megvette a barokk Grassalkovich kastélyt (1867), amely ezután a Deutsch / Hatvany család nagyvonalú

479 Bakos Károly, "Hevesy György élete", *Fizikai Szemle*, 47, no. 1 (1997), pp. 16–20.

480 Horváth László, szerk., *A Hatvanyak emlékezete* (Hatvan: Hatvany Lajos Múzeum Füzetek, 18) (Hatvan, 2003).

481 Sudár Kornélia, "Cukoripari családrégény: A Hatvany-Deutschok és Tornyai-Schossbergerek szerepe a magyarországi cukoripar fejlődésében", *Üzemtörténeti Értesítő*, 1990 (Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya, 1990), pp. 1–22; Kövér György, "Nagy vagyonok legendárium", *Café Babel*, no. 23 (1997), pp. 13–32; Halmos Károly, "A Hatvany-Deutsch dinasztia. Nagyvállalkozók és befektetők nemzedékei", in: Sebők Marcell, szerk., *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából* (Budapest: KFKI Csoport – HVG, 2004), pp. 84–97.

életvitelének évtizedeken át a központja volt. 1879-ben József és Bernát megkapták a magyar nemességet, a hatvani előnévvel. Cukorgyáruk központja hamarosan – forgalmas vasútvonal mellett – Hatvan lett (1889), de működtek gyáraik Sarkadon (1910), Sárváron,⁴⁸² Nagysurányban,⁴⁸³ Oroszkán⁴⁸⁴ stb. is. A cég vezetését József fia, hatvani Hatvany-Deutsch Sándor (1852–1913) és Bernát fia, Hatvany-Deutsch József (1858–1913) vitték tovább. 1897-ben engedélyt kaptak a Hatvany-Deutsch kettős név viselésére, 1908-ban elnyerték a bárói méltóságot, a főrendi ház tagjai lettek, az ország leggazdagabb családjai közé tartoztak. 2 000 katasztrális hold Hatvany-birtok mellett csak a hatvani cukorgyár közel 6 000 hold⁴⁸⁵ földet bérelt (1935). Chorin Ferenc (sr.), Hatvany-Deutsch Sándor és Weiss Manfréd a Gyáripárosok Országos Szövetsége (GyOSz) alapítói között voltak (1902. május 29). Hatvany-Deutsch József egyik alapítója és támogatója volt az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak (IMIT), támogatta a zsidó egészségügyi és jótékonyági intézményeket, a Rabbiképzőt, tagja volt az Intézet vezérlőbizottságának.

A harmadik nemzedékben a család különböző tagjai – a cukorgyáron kívül – sörfőző üzemet, cserzőműhelyt, gőzmalmot stb. működtettek. A család 1911-ben engedéllyel elhagyta a kettős név eredeti Deutsch elemét, 1917-ben Hatvany-Deutsch Sándor fia is, br. Hatvany Lajos (1880–1961), író és irodalomkritikus, nagy vagyona, a progresszív magyar irodalom mecénása. Regénye, az *Urak és emberek* (1927, átdolgozva: 1963), belülről rajzolja meg társadalmi rétegének életét és vívódását a zsidó identitással (ő maga kitért),⁴⁸⁶ asszimilációval. Br. Hatvany Ferenc (1881–1958) festő lett, feleségével a hatvani kastélyban sok művészt látott vendégül. Húguk, Hatvany Irén (1885–1944)⁴⁸⁷ és férje, Hirsch Albert, aki az első világháború után a céget vezet-

482 Itt H. Bernát fia, Hatvany-Deutsch Béla (1866–1933) volt a tulajdonos.

483 A Kisalföldön, Nyitra vármegyében; ma: Šurany (Szlovákia).

484 Kisoroszi, Bars vármegyében, a Garam jobb partján; ma: Pohronský Ruskov (Szlovákia).

485 1 katasztrális hold = 1 600 m².

486 És propagálta a kitérést (lásd #175, s. v.).

487 Thomas Mann a *Doktor Faustus* című regényében (1947) Mme de Tolna néven utal rá.

te, Auschwitzban haltak meg. Hatvany József fia, br. Hatvany Bertalan (1900–1980), amatőr orientalista, a cionizmus lelkes híve, vagy inkább szalon-cionista. Beutazta a Kelet országait, Palesztinát is, az arab–zsidó megbékés eszméit hirdette.⁴⁸⁸ Hatvany József leánya, br. Hatvany Lili (1890–1968) a két világháború közötti években divatos színpadi művek szerzője volt Budapesten. Másik leányának (Hermin) leánya, zempléni br. Moscovitz Amália / Lesznai Anna (1885–1966),⁴⁸⁹ íróként varázslatos képet festett apja, az északkelet-magyarországi zsidó földbirtokos⁴⁹⁰ világról és a legszegényebb falusi zsidókról (boltosok, korcsmárosok, napszámosok).⁴⁹¹

Hatvany Alexandra bárónőnek (?–1978), Hatvany Ferenc lányának megpróbáltatásokkal teli, kalandos élet jutott. Egymásba szerettek az 1943-ban Hatvanba vezényelt Nagy (né Schwend) Endre (1913–1994) csendőr századossal, a német megszállás után Nagy mint menyasszonyát bújtatta, 1944. május 29-én Budán, a ferencesek templomában összeházasodtak. A hatvani zsidók gettósítása elől br. Hatvany Ferenc Szentendrén rejtőzött el, Czóbel Béla festőművésznél, Alexandra pedig férje új állomáshelyén, Kalocsán. Ferenczy László csendőr alezredes feljelentése alapján Zöldi Márton és Lullay Leó csendőr századosok, utóbbi Ferenczy adjutánsa és tolmácsa, követték a nyomukat, Nagyot letartóztatták, tisztí rangjáról lemondani kényszerítették, elítélték, egy ideig Rajk Lászlóval egy cellában ült; Alexandrát visszavitték Hatvanba, és anyjával és két nővérével a cukorgyári gyűjtőtáborba zárták. Lullay, aki tisztí becsületszavára megígérte barátjának, Nagynak, hogy Alexandrának nem esik baja, kimentette a családot az auschwitzi transzportból. A kistarcsai internálótáborba kerültek. A Lakatos-kormány napjaiban Nagy is, felesége is kiszabadultak. A háború után Rajk révén Nagy vadász lett, de a Rajk-per után letartóztatták, 1952-ben szabadult, feleségével együtt külföldre szökött, itthon bírói ítélet megfosztotta őket állampolgárságuktól. Németországi szaktanulmányok után Nagy vadászterületet bérelt Tanzániában, reprezentatív vadász és vadász kísérelő lett a Kilimandzsáró és a Meru rezervátumaiban. 1971-ben jelentős szerepet kapott a budapesti vadászati világkiállítás szervezésében. Alexandra az utolsó éveiben pszichiátriai problémákkal küzdött, intézetekben is kezelték. Nagy 1984-ben Balatonedericsen Afrika Múzeu-

488 Zsidó vonatkozású művei: *Ázsia és a nacionalizmus* (1931); *Ázsia lelke* (1935); *Konfuciusztól Nehemiásig* (1936).

489 1913 és 1918 között Jászi Oszkár felesége.

490 Apja, zempléni Moscovitz Geyza, Boscovitz / Moscovitz Mór orvos (lásd #129, jegyzet) fia. Birtoka az Ondova mellett, Körtvélyesen (Zemplén vármegye; ma: Hrušov, Szlovákia) volt (az 1865. évi rabbi-gyűlésről nevezetes Nagymihály közelében). Leánya a szomszéd faluról (Leszna; ma: Lesné, Szlovákia) vette írói nevét.

491 Lesznai Anna, *Kezdetben volt a kert* (1966). Izgalmas naplója: *Sorsával tetováltan önmaga. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből*. Szerk. Török Petra (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum – [Hatvan]: Hatvany Lajos Múzeum, 2010). – *Vezér Erzsébet, Lesznai Anna élete* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1979). Hagyatékáról: Török Petra, "Formába kerekedett világ. A hatvani Lesznai Anna-hagyaték", *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 1 (2001), pp. 53–58.

mot létesített, 1987-ben második feleségével (*née* Berecz Katalin) hazatelepült. Leánya, Diana, Tanzániában él, gondozza anyja sírját, és a családnak 1944-ben lefoglalt, majd a Szépművészeti Múzeum gyűjteményébe besorolt értékes képeit próbálja peres úton visszaszerezni.

Hatvany-Deutsch Józseffel éles versengésben állt Schossberger Henrik (1831/1833–1909), Sája Wolf / Simon Vilmos fia. Ő Selypen alapított cukorgyárat,⁴⁹² ugyanabban az évben, mint a hatvani gyár (1889), ez is a Zagyva vizét használta. Henrik és testvére, Schossberger Zsigmond (1826–1900) jellegzetesen földbirtokba fektettek, a környéken – Aszód, Kartal határán – Hatvany-Deutschsal osztoztak, Schossberger Henriké volt a nagyobb rész, neki a szomszédos Bagon is volt birtoka. Zsigmond 1890-ben, Henrik 1905-ben kapta meg – kiterjesztéssel – a báróságot, előnevüket fiai is, mint Hatvany-Deutsch, a családnév elé csatolták (1907): Tornyai-Schossberger. A két családot több generációban kötötték össze házasságok.

Kornfeld Zsigmond (1852–1909)⁴⁹³ a bécsi Rothschildok⁴⁹⁴ közvetítésével jött Budapestre (1878) mint a Rothschild bankok köréhez tartozó, 1867-ben alapított Magyar Általános Hitelbank igazgatója, azzal a megbízáttal, hogy tegye rendbe a bank ügyeit.⁴⁹⁵ Apja kis pálinkafőzde bérlője volt egy csehországi faluban. Maga azelőtt a Credit-Anstalt prágai fiókjának helyettes igazgatója. Pesti bankjában először igazgató volt (1878), majd – a Hitelbank önállóvá válásakor, amiben nagy személyes érdeme volt – vezérigazgató (1900), végül elnök (1905). Kiváló pénzügyi tehetsége matematikai ingenium megnyilvánulása lehetett.⁴⁹⁶ A bankot leválasztotta a bécsi Credit-Anstalttól,⁴⁹⁷ megteremtette a független, önálló magyar pénzügyintézetet. Bankja félhivatalosan az állami (nemzeti) bank szerepét töltötte be. Első nagy akciója volt

492 Bencze Géza & Koroknai Ákos, *A selypi cukorgyár története* (Selyp: Magyar Történelmi Társulat, 1989).

493 Halmos Károly, "Kornfeld Zsigmond. Az emancipált »állambankár«", in: Sebők Marcell, szerk., *Sokszinű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából* (Budapest: KFKI Csoporthoz – HVG, 2004), pp. 154–165.

494 Konkrétan, Albert Rothschild. – Kövér György, "Cégek és piacok között. A Rothschild-konzorcium és a magyar kincstári utalványok, 1873–1874", in: uő, *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2002), pp. 283–297.

495 Kövér György, "Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905)", *Aetas*, 20, no. 1–2 (2005), pp. 93–114, kül. p. 98 skk.

496 Nagybátyja, Aharon ben Mordekhaj Bär Kornfeld (1795–1881) szülővárosában (Goltsch-Jenikau, Csehország) már 18 éves korában jesiva-fő volt, 1840-ben Moses Montefiore csak azért ment, a "damaszkuszi affér" ügyében tett közel-keleti útvjáról Angliába tartva, kerülővel, Csehországba, hogy megismerkedjék vele. Aron Jenikau talmudistaként is számokban gondolkodott. Idős korában, vakon, könyvet írt a bibliai parancsolatokról, amely könyvben minden parancsolat betűinek számértéke megegyezett a Tóra megfelelő versének számértékével (*gematria*): הקבלה ציונים לדברי / *Cijunim le-divré ha-kabbála* ("Jegyzetek a hagyományos mondásokhoz") (Prag, 1865).

497 Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe (1855).

Bosznia megszállásakor a pénzügyi fedezet (hitel) megszerzése (1878). A magyar államadósságot kapcsolatai révén sikerült járadékkölcsönre (kötvény) átalakítania, jó árfolyamon eladta külföldön a magyar aranyjáradékot, s ezzel nagyobb összegű külföldi pénzt vont be az állami költségvetésbe. A századvég állami pénzügyeiben mindvégig jelentős, sőt, döntő befolyása volt: államkölcsönöket szervezett (1888, 1892), ő hajtotta végre a pénzreformot: az aranyfedezet (1894) és az aranykorona bevezetését (1910) stb. Elérte, hogy a vasútépítésekhez szükséges kölcsön kötvényeire a vállalkozások licitáljanak. Maga a zimonyi vasút kiépítésének finanszírozásában vett részt. A bank is hatalmas befektetésekre tudott vállalkozni: Fiume (kikötő, olajfinomító), Budapest (Ganz-gyár, malom), többfelé cukorgyár stb. Kornfeld a tőzsdén is szerepelt: elnökévé választották. Bár csak Magyarországon tanult meg magyarul, de a tőzsde az ő elnöksége alatt tért át a magyar nyelvre.⁴⁹⁸ Részt vett nagy nemzetközi pénzügyletek lebonyolításában.

Művészetkedvelő férfi, műgyűjtő, aki szabadságát Olaszországban, műemlékek látogatásával töltötte. Bankja megvásárolta a Landerer és Heckenast kiadóvállalat utódját, a Franklin Társulatot, és támogatta a magyar könyvkiadást. Barátai közé számított Goldziher Ignác, Kármán Mór, Marczali Henrik. A király kinevezte a főrendi ház tagjává (1901), nála magasabb rendjeleket (Vaskorona rend III. osztály, 1890; Lipót-rend középkereszt, 1896) az ő idejében zsidó nem viselt az országban, közvetlenül halála előtt megkapta a bárói méltóságot. Zsidó maradt, vidéki birtokán (Rakovic / Rákfalu⁴⁹⁹) hitközséget alapított, és részt vett életében is, egy időben a pesti (neológ) hitközség alelnöke volt.⁵⁰⁰ III. Sándor cár magas kitüntetését elutasította, hivatkozva az oroszországi zsidóüldözésre. Több mint két évtizeddel halála után Móricz Zsigmond (1879–1942) így jellemezte: “Kornfeld Zsigmond úgy jelenik meg előttünk, mint egy végtelenül erős, végtelenül munkás és végtelenül nemes emberi élet példaképe.”⁵⁰¹

Engel Adolf (1820–1903) apja, Péter, egy zsidó családba házasodott be Pécsen, így kaphatott letelepedési engedélyt a városban. Anyja, özvegyen maradva, egy rohonci származású használtruha-kereskedőhöz ment férjhez. Adolf iskolásként irónokat árult társai között, majd használt ruhát, 16 éves korában dohányt, közben a püspöki könyvtárban külön engedéllyel mohón olvasott, 1848-ban nemzetőr volt, ezután fakereskedésből és főként gubacsfelvásárlással szerzett vagyont. Gőzfűrészt, parkettagyárat alapított, megvette a jánosi⁵⁰² uradalmat, ő létesítette a város első

498 Megtiltotta a nem magyarul kötött üzletek hivatalos bejegyzését.

499 A Vág völgyében, Pöstyén közelében (ma: Rakovice, Szlovákia).

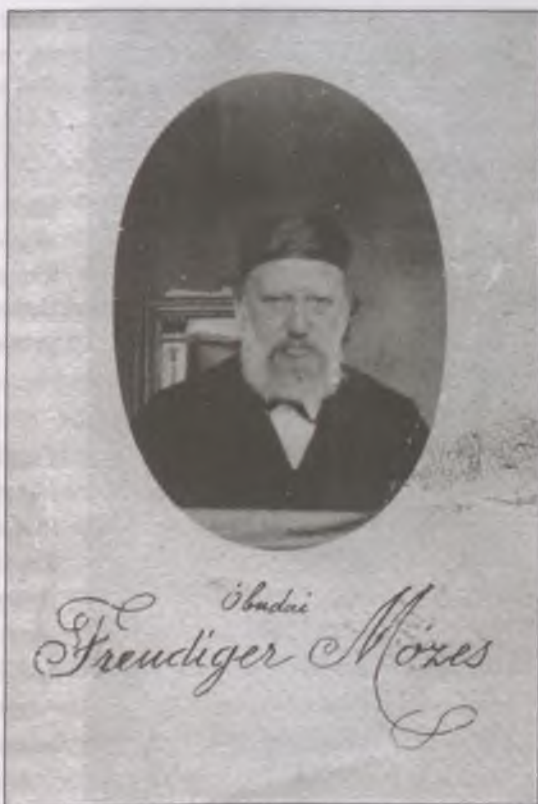
500 Le kellett mondania: az *Egyenlőség* megtámadta, mert részt vett a Bazilikában egy kitért család esküvőjén.

501 Móricz Zsigmond, “Kornfeld Zsigmond” (*Nyugat*, 1931), újra közölve in: Móricz Zsigmond, *A tizenkettedik órában* (Tanulmányok, 3) (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), pp. 75–80.

502 Mecsekjánosi; ma: Komló része.

Freudiger Pinhasz Leib rabbi
(MZsL)

Freudiger Mózses gyáros, hitközségi
elnök (MZsL)

uszoda- és fürdőjét (1858). A pécsi hitközség elnöke lett, és jótevőjének számított: iskolát állított fel és tartott el. 1887-ben jánosii előnévvel magyar nemességet kapott. 1892-ben a birtoka területén felfedezte a szénlelőhelyet (Komló), és megkezdte a kitermelést; neki köszönhető a komlói szénbányászat kifejlesztése.

Kaszab Aladár 1894-ben alapította Pesten a csavargyárát, amely a magyar ipari élet egyik vezető vállalkozása volt.

A Freudiger család őse Pinhasz Leib Freudiger volt, az óbudai (orthodox) község rabbija. Fia, Freudiger Mózses (1833–1913) ágy-, fehér- és ruhaneműgyárát alapított (1883). Az óbudai hitközség elnöke volt, anyagilag is támogatta, de 1890-ben, amikor Budapesten az orthodoxok nem azt választották meg rabbinak, akit ő szeretett volna, hanem a hasonlóan dúsgazdag Hermann Frankl jelöltjét, Koppel Reichet, visszahúzódott a zsidó közéletből. A gyáripar fejlesztése terén szerzett érdemeiért 1910-ben óbudai előnévvel magyar nemességet kapott. Reich főrabbi idővel bölcsen egyensúlyt teremtett az egymással vetélkedő orthodox családok között: Hermann Frankl fia, Frankl Adolf a Központi Iroda elnöke lett (1905), az óbudai hitközségi elnöki címet pedig – és a vele járó befolyást, sőt, hatalmat – Freudiger Mózses kisebbik fia, Freudiger Ábrahám (1868–1939) kapta meg. Az idősebb fiú, Freudiger J. Lipót (1866–1939) a tiszteletbeli elnök címet viselte. 1939-ben Mózses harmadik fia, óbudai

Lindenbaum Lévi 1833 óta Óbudán működő ágy-, ruha- és fehérenemű-gyáros háza a Laudon utca (ma: Káldy Gyula utca) 6-ban (épült a XIX. század végén); 1890-től Freudiger Mózes és felesége, Lindenbaum Sarolta, 1912-től a Freudiger fivérek tulajdona; örökösük (köztük Freudiger Ábrahám) tulajdonában maradt egészen az államosításig; az udvarban álló kis ház az 1930-as évekig magán-zsinagóga volt (Lábass Endre felv., Perczel Anna, Védtelen örökség, 2007, p. 174)

Freudiger Fülöp / Pinhasz (1900–1976)⁵⁰³ lett a község elnöke.

Chorin Ferenc (sr.) (1842–1925), az aradi R. Chorin Áron unokája,⁵⁰⁴ ügyvéd, újságszerkesztő, országgyűlési képviselő (1865⁵⁰⁵–1872, 1875–1901). 1880-ban megbízást kapott a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. ügyvitelének átszervezésére, majd lépésről lépésre az igazgatóság tagja (1881), alelnök (1889), elnök (1891) lett a keze alatt az ország egyik legnagyobb vállalatává növekvő részvénytársaságban.

Áttért a római katolikus vallásra. Ő, Hatvany-Deutsch Sándor és Weiss Manfréd voltak a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GyOSz) alapítói (1902), és haláláig Chorin volt az elnöke. A király 1903-ban a főrendi ház örökös tagjává nevezte ki. Kornfeld Móric (1882–1967)⁵⁰⁶ és Hatvany Lajos mellett az 1908-ban megindított *Nyugat* egyik fő mecénása.⁵⁰⁷ Ignotus / Veigelsberg Hugó (1869–1949), a főszerkesztő írta róla a folyóiratban: “A nagy és örök magyar széchenyiségnek mintegy polgári ága és verziója válik programmá a Chorin közképében. S ez ma, a polgárság első gyenge szemnyitási számára a legaktuálisabb kép Magyarországon.”⁵⁰⁸ Halálakor

503 Akiva Szofér pozsonyi rabbi veje, maga is tanult a pozsonyi jesivában.

504 Apja, Chorin Áron fia, Chorin Károly Zakariás (1801–1868), orvos volt.

505 Csemegi Károly ellenében nyert.

506 Apja a Mór nevet adta neki, maga bővítette Móricra. – Emlékiratai és publicisztikai írásainak gyűjteménye: Kornfeld Móric, *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok, szerk.* Széchenyi Ágnes (Budapest: Corvina, 2006). A szerkesztő bevezető tanulmányával: “Iparbáró, mecénás, filozopter”, pp. 10–88.

507 Fia, br. Chorin Ferenc (jr.) kezdettől az igazgatótanács tagja volt és támogatta a lapot.

508 “Chorin”, *Nyugat*, 4, II, no. 13 (1911), pp. 72–73.

Fenyő Miksa (1877–1972), a GyOSz titkára⁵⁰⁹ ezt mondta róla emlékbeszédében: „egy egész generáció magyarságának magisztere”.⁵¹⁰

Fia, Chorin Ferenc (jr.) (1879–1964),⁵¹¹ végzettsége szerint szintén ügyvéd, a Salgótarjáni Kőszénbánya vezérigazgatójaként, majd – apja halála után – elnökeként, a GyOSz-ban hasonlóan alelnökként (1926), majd elnökként (1933–1941) az ország legbefolyásosabb ipari hatalmasságai közé tartozott, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke volt (1932–1941). 1919. május 30-án megkeresztelkedett, római katolikusnak. 1927 óta a felsőház tagja,⁵¹² a kormányzó egyik bizalmasa; a politikai életre is befolyást tudott gyakorolni. Politikai tekintetben gr. Bethlen István köréhez tartozott. Családi kapcsolatok kötötték össze a Kornfeld, Weiss, Mauthner családokkal,⁵¹³ ezzel a klán vagyoni ereje jelentősen növekedett, az országban talán csak a Hatvanyak álltak velük egy sorban. Valószínűleg neki is szerepe volt abban, hogy a miniszterelnök, majd lassan ellenzékbe húzódo politikai a saját társadalmi köreiben talán a legtöbb méltányosságot és segítőkészséget mutatott a zsidók iránt, különösen a második világháború éveiben. A kormányzó is szívélyes kapcsolatban állt Chorinnal. A GyOSz elnökségéről 1941. május 19-én, Bárdossy miniszterelnök kívánságára mondott le, de ipari pozícióit, sőt, felsőházi tagságát egészen a német megszállásig megtartotta.

Mayer Krausz (1809–1894) Bonyhádon volt kereskedő, 1838-ban jött fel Újpestre, egy kereskedőcéghez állt be legénynek, még abban az évben feleségül vette Löwy Bernát – Löwy Izsák fivére – bőrgyáros leányát. 1841-ben elnyerte a pesti illetőséget, vagyona nagy tétel gubacsból állt, bor- és terménykereskedéssel foglalkozott, alkalmazott volt egy pálinka-, likőr- és ecetgyárban, majd önálló szeszkereskedő lett (1864 k.). 1867-ben idősebb fiával, Krausz Lajossal (1843–1905) terménykereskedést alapított (Mayer Krausz & Sohn / Krausz Mayer és Fia), majd a Józsefvárosban megvásárolt egy szeszgyárat (1870). A fiú ebben a cégben (Spiritus & Presshefe Fabrik Mayer Krausz / Szesz és Élesztőgyár Krausz Mayer) kezdte üzletvezetőjeként (1870).

509 Polgári állása mellett közgazdasági szakíró, a *Nyugat* egyik alapítója, több mint egy évtizeden át szerkesztője és anyagi támogatója. Az 1931/36. évi országgyűlésben független képviselő. 1934-ben könyvet írt Hitler ellen.

510 *Nyugat*, 18, no. 12–13 (1925. július 1); önállóan: *Emlékbeszéd Chorin Ferencről* (Budapest: Újságüzem Könyvkiadó, 1925); új lenyomatban in: Vajda Barnabás, szerk., *XX. század magyar beszédei* (Budapest: Agave Könyvek, 2007), pp. 107–112; az idézet: p. 108.

511 Gyáni Gábor, „Chorin Ferenc (1879–1964)”, in: Szentpéteri József, szerk., *Szürke eminenciások a magyar történelemben* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2003), pp. 150–154.

512 A GyOSz még 1943-ban is nagy többséggel őt jelölte a felsőházba, s meg is kapta a kormányzói kinevezést.

513 Chorin Ferenc (jr.) és Kornfeld Móric sógorok voltak, Weiss Manfréd leányait (Daisy, illetve Marianne) vették feleségül. A magtermelő Mauther Ödön (1848–1928) fiának, a kitért – unokahúgának visszaemlékezése szerint születésekor “bejegyezték katolikusnak” – Mauthner Alfonznak (Alfréd) (?–1933) a felesége Weiss Manfréd legidősebb leánya, Weiss Elza volt. Alfonz halála után a cég csak Chorin Ferenc segítségével tudott életben maradni.

1880-ban felépítették a Gizella Gőzmalmot,⁵¹⁴ ez több mint három évtizeden át családi vállalkozásként működött, két cégre tagolva: Krausz Szesz és Élesztőgyár (szeszipar), Krausz Mayer és Fiai (terménykereskedelem, malomipar). Krausz Mayer és leszármazottai 1882-ben, megyeri előnévvel, magyar nemességet kaptak. Az oklevél indoklása így szól: "Magyarország iparának előnyére számos gyárt létesített s jelesül Budapesten nagyobbserű szesz és sajtó élesztőgyárt, Angyalföldön maláta gyárt, s ezen felül egy évenként 400 000 métermázsa búza megőrlésére képes gőzmalmot állított fel, tekintetbe véve továbbá azt, hogy nagyobb kiterjedésű birtokain okszerű gazdálkodást hozván be, a mezőgazdaság emelése körül is kiváló szolgálatokat tett, ipartelegein és birtokain mintegy 1 600 embernek nyújt keresetet és jeles magaviseleténél fogva is köztiszteletben álló egyénnek jellemeztetik."⁵¹⁵ Megyeri Krausz Lajos mint a malomipar egyik hatalmassága haláláig elnöke volt a Fővárosi Malomegyesületnek, 1884-től két ciklusban szabadelvű országgyűlési képviselő is (Dunaszerdahely). Megyeri Lajos az Andrassy út elején (13) pompás palotát és bérházat épített magának (1894). Öccse, megyeri Krausz Izidor (1854–1920) Wahrmann Mór leányát, Regina / Renéet (1862–?) vette feleségül (1883),⁵¹⁶ vezetéknévét Megyerire (megyeri Megyeri) változtatta (1909). Az ő leányuk, Amália-Lujza (Megyery Lola) (1895–?) hercegné lett (1911), 6 millió korona készpénz-hozománnyal: Egon Maximilian Thurn und Taxis / Thurn-Taxis Egon Miksa (1872–1920) herceg felesége.

Pick Márk (1843–1892) szegedi kereskedő fiatal korában gabonával foglalkozott, 1869-ben paprikamalommal és kis szeszfőzdével kezdte ipari vállalkozásait, egyik üzleti körútján Olaszországban megismerte a szalámigyártást, addigi tevékenységéhez könnyen hozzá tudta kapcsolni a húsipart, 1883-ban Szegeden olasz munkásokkal, mindössze 10 alkalmazottal megalapította téliszalámi-gyárát. Az olasz jellegű Pick szalámi Magyarország egyik legismertebb élelmiszeripari terméke lett (és maradt). A zsidó vállalkozó üzleti rugalmasságát dicséri, hogy a kereslet és a siker láttán nem hagyta kicsúszni a kezéből a nagy lehetőséget. A mangalica sertés húsból készített szalámit a gyár az olasz technológiától (szárítás) eltérően, a magyar kolbászfélék mintájára, füstöléssel (bükkfa) tartósította, az eljárás eleinte csak a téli évszakban engedte meg a gyártást, a termék ezért kapta a téliszalámi nevet. Az alapító halála után özvegye, osztrák keresztény nő, majd 1898-ban fia, Pick Jenő (1879–1868) vette át az üzem vezetését. A család Szeged leggazdagabb köreihez tartozott, arisztokrata életvitelt folytatott. A zsidótörvények idején osztrák ("árja") sógorának nevére íratta át a gyárat. 1948-ban, a gyár államosítása után, a tulajdonost

514 Pest déli határánál, a Soroksári úton. – Későbbi korszakáról lásd Klement Judit, "Egy családi részvénytársaság a századelőn: Gizella Gőzmalom Rt., 1905–1917", *Korall*, 1, no. 2 (2000), pp. 61–79.

515 Idézi: Klement Judit, i. m., p. 66.

516 A házasság 1895-ben felbomlott, az elvált asszony ezután kikeresztelkedett és még kétszer férjhez ment.

letartóztatták, internálták, 1953 után is csak portásként, raktárosként dolgozhatott, mint ilyen is csak biokémikus leányának munkahelyén, a budai János-kórházban. A szegedi gyárat 1956 után a politikailag lehetetlenné vált volt belügyminiszter, Piros László (1917–2006),⁵¹⁷ eredeti foglalkozása szerint hentes és mészáros igazgatta (1959–1977).

A bankalapításnak⁵¹⁸ jól kitaposott útja volt a XIX. században. Az első bankok a pénzkölcsönzést intézményesítették (Hitelintézet / Hitelpénztár, 1772). A takarékpénztárak a betétesek pénzét kölcsönözték ki, szerepük az önsegélyezés, kölcsönsegélyezés (az Első Osztrák Takarékpénztár fiókja, 1827; a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület, 1839⁵¹⁹). Az Egyesület, amely péceli Fáy András író kezdeményezésére alapítottak (1839), megalakulásakor a 12 tagú igazgatóságába 4 zsidót választott be.

A kereskedelmi bankok, mint az Első Magyar Kereskedési Bank (1841), a nagy volumenű kereskedelem ügyleteit szolgálták. A XIX. század közepén megjelent a mezőgazdaságra specializálódott bank (Földhitelintézet, 1863), újabb hitelbankok alakultak (Magyar Általános Hitelbank, 1867,⁵²⁰ Magyar Jelzálog- és Hitelbank, 1869) stb. A század végén a takarékpénztári szerepet fokozatosan felváltotta a hitelbank jelleg. A betéti pénzek gyűjtésében úttörő szerepet játszott az Első Magyar Kereskedési Bank / Pesti Magyar Kereskedelmi Bank,⁵²¹ amely Magyarországon elsőként vezette be a kamatozó betéteket (1880). A nagy jövedelmet azonban a bankoknak is az ipari vállalatok hozták.

Szitányi Ullmann Móric / Mór felismerte, hogy a nagy lehetőség a bankügyletekben van. Az Első Magyar Kereskedési Bank / Pesti Magyar Kereskedelmi Bank egyik alapítója, 1830-ban, amikor Magyarországon még egyetlen bank sem működött, találóan fogalmazta meg a feladatokat: “állítsanak fel oly intézetet, mely által a kereskedés és ezáltal a hazai munkásság számára jelentékeny tőkeösszeg szereztessék, mely egyedül a kereskedelemre fordítva, hazánkban a pénz forgását sokszorozza, az igyekezetet bátorítsa, az elvállalt tartozások pontos teljesítését könnyítse, végre a személyes hitelnek biztos alapot szerezzen s éppen ezáltal a szorgalomnak eddigelé oly veszélyes

517 A Rákosi-korban a határőrség parancsnoka (1950–1953), mint belügyminiszter (1954–1956) 1956. október 23-án este a Rádió-nál a tüntető tömeg közé lövetett.

518 Tomka Béla, *A magyarországi pénzintézetek rövid története, 1836–1947* (Budapest: Gondolat, 1996; Budapest: Aula Könyvkiadó, 2000²).

519 Sebők Éva, “Az első nagy magyar pénzintézet, a Pesti Hazai Takarékpénztár Egyesület”, *Kereskedelmi Szemle*, 35, n. o. 3 (1994), pp. 53–57.

520 Tallós György, *A Magyar Általános Hitelbank, 1867–1948* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995); Kövér György, “Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905)”, *Aetas*, 20, no. 1–2 (2005), pp. 93–114.

521 Pólya Jakab, *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötvenéves fennállásának története, 1841—1892* (Budapest: Kertész József ny., 1892) – Botos János, “Az első magyar bank útja megalakulásától államosításáig”, *Valóság*, 35, no. 1 (1992), pp. 34–43.

uzsorát megszüntesse.”⁵²² Ullmann és társai, akik súlyt fektettek a több tekintetben számukra is mintául szolgáló osztrák nemzeti banktól való függetlenségre, Magyarországon kezdeményezők voltak az intézményi számlavezetés, a váltóleszámitolás, a részvénytársaság, a takarékpénztár, a hitel és a jelzálog stb. bevezetésében. Pártfogóul meg tudták nyerni József nádort, de még így is a terv felröppenésétől számítva 12 évig tartott, amíg V. Ferdinánd, a Helytartótanács útján, a bank működését engedélyezte. A bank első telephelye a Lloyd-palotában volt, a Pesti Kereskedők Testvérisége / Pesti Polgári Kereskedelmi Testület székházában. A törvényhozás is csak egy évtized alatt érte utol – az 1840:xv. tc.- / “Váltó-törvénykönyv”-ben stb. – a bankalapítók innovatív szándékait. 1848-ban a kormány – Kossuth pénzügyminiszter – ezt a bankot kérte fel az önálló magyar bankjegyek kibocsátására.⁵²³ A következőkben ez a bank töltötte be a quasi-nemzeti bank szerepét. A háborús szükséglet miatt azonban kénytelen volt a fedezetnél ötszörte nagyobb értékben pénzt kibocsátani, s ez nemcsak a Kossuth-bankó elértéktelenedését okozta, de a bank fizetőképességét is megrendítette. Az egyensúlyt Wodianer Rudolf fedezetül szolgáló ingatlanának eladása és az Osztrák Nemzeti Bank hitele (1850) állította helyre.

Madarassy-Beck Miksa (1839–1924) ősei a XVIII. század utolsó harmadában Bácsalmáson éltek. Pályáját külföldi bankok pesti fiókjaiban kezdte. Mint a Magyar Leszámitoló és Pénzváltóbank vezérigazgatója (1870), majd elnöke (1899) meghonosította Magyarországon a közraktár intézményét, bankja számos iparvállalat alapításában működött közre. A család – ő és fivérei – 1895-ben magyar nemességet kaptak, katolizáltak. Ő maga 1911-ben báró lett. Testvére, Madarassy-Beck Nándor (1840–1909) 1869-ben az akkor alapított Magyar Jelzálog- és Hitelbank vezérigazgatójaként nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az egész országban elterjedjen a jelzáloghitel. 1906-ban bárói méltóságot kapott. Fia, br. Madarassy-Beck Gyula (1873–1939), apja bankjában tevékenykedett, egy évtizeden át (1917–1925) a bank elnök-vezérigazgatója volt, bankelméleti munkásságot is folytatott. Tőle unokatestvére, br. Madarassy-Beck Marcell (1873–1945) vette át a családi bank elnök-vezérigazgatói tisztségét.

A XIX. század elején, a bankrendszer intézményes kiépülésével és megszilárdulásával a zsidó pénzarisztokrácia, funkcióját tekintve az udvari zsidók modern változata, nélkülözhetetlenné és elmozdíthatatlanná vált. A német császárság megteremtői, Graf, majd Fürst Otto von Bismarck (1815–1898) porosz, majd birodalmi kancellár (1862–1871, illetve 1871–1890), I. Vilmos (1871–1888) és II. Vilmos (1888–1918) császárok nemcsak a pénzügyekben: politikailag is sokat köszönhetnek bankáruk, Gerson von Bleichröder (1822–1893) támogatásának. Ebben az értelemben a XIX. század nagy magyarországi bankárai: szitányi Ullmann Móric / Mór (1782–1847),

522 *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története, 1841–1941* (Budapest, 1941), p. 6.

523 Augusztus 13: 2 forintos, október 6: 1 forintos címletek. Az első kibocsátásoknak nemesfém fedezete volt.

baranyavári Ullmann Mór György (1818–1898), br. Kornfeld Zsigmond (1852–1909), Lánczy Leó (1852–1921),⁵²⁴ érdi Krausz Simon (1873–1938),⁵²⁵ de vagyona súlyánál, képviselői állásánál és főként kormányzati tanácsadói szerepénél fogva akár Wahrmann Mór (1831–1892) is, “udvari”, korszerűbb kifejezéssel: kormányközeli zsidóknak mondhatók, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy a polgári társadalomban helyzetük már nem volt kitéve az uralkodói szeszélynek vagy önkénynek. Nem érdektelen számon tartani, hogy Krausz, aki közelebbi kapcsolatban állt gr. Tisza Istvánnal, az első világháború kitörésekor mintha Oppenheimer vagy Wertheimer hadiszállítók reinkarnációja lett volna, azonnal tudta, és figyelmeztette is rá a kormányzatot, hogy a hadsereg hulladékát, levágott marhák bőrét, töltényhüvelyt stb., össze kell gyűjteni és hasznosítani.

Lánczy Leó, Lazarsfeld Adolf 1845-ben Pesten letelepedett tímársegéd, borke-reskedő, szeszfőzde tulajdonos⁵²⁶ fia, mindössze kereskedelmi iskolai végzettséggel, először a Magyar Általános Földhitel Rt. vezérigazgatójaként vezetett nagyvállalkozást. Átment a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz, ahol a vezérigazgatói (1882), majd elnöki székéig emelkedett (1896–1921), az első világháború előtti években ő volt Budapest első virilistája, a Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, országgyűlési képviselő (1893–1901), a főrendi ház tagja (1905), a református egyház Budapest VI–VII. kerületi gondnoka. Az 1909-ben megalakított Magyar–Bosnyák–Hercegovinai Gazdasági Központ elnökeként szervezte és támogatta az üzleti kapcsolatokat Ausztria–Magyarország déli térségeinek integrálása érdekében.

A XIX. század közepén széles körben megindult a vasútépítés Ausztriában és Magyarországon. Az ország központi részein, Pestről, illetve Szolnokról kiindulva, még a reformkorban megtervezték a vasúti hálózat főbb irányait (Szolnok–Debrecen–Nagyvárad–Kolozsvár; Nagyvárad–...–Konstantinápoly; Kecskemét–Szeged; Debrecen–Tokaj-hegyalja; Pest–Fiume / Trieszt stb.), de a vonalak kiépítésére 1848/49 után nem kerülhetett sor. Az 1850-es években a magyarországi vasúthálózat tervezése osztrák fennhatóság alá került. Először a Pozsony–Vác szakasz készült el (1851),

524 Életéről: Halmos Károly, “Lánczy Leó (1852–1921)”, *Valóság*, 35, no. 1 (1992), pp. 49–54; uő, “Lánczy Leó. Hagyomány és nonkonformizmus egy bankvezér történetében”, in: Sebők Marcell, szerk., *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából* (Budapest: KFKI Csoport – HVG, 2004), pp. 180–195.

525 Nemességet és előnevet 1915-ben kapott. Emlékirata: *Életem. Krausz Simon emlékiratai* (Budapest: Cserépfalvi, 1937); új kiadásban: *A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1991). – Kövér György, “Egy magánbankár a XX. században: Krausz Simon”, *Valóság*, 30, no. 9 (1987), pp. 56–62; uő, “Nagy vagyonok legendáriuma”, *Café Babel*, no. 23 (1997), pp. 13–32; uő, “Keresztutak a gazdasági elitbe. Almási Balogh Elemér és érdi Krausz Simon karriertörténete”, *Korall*, [2], no. 3–4 (2001), pp. 156–169. – Krausz Simon fia, Érdi-Krausz György (1899–1972) a *numerus clausus* hatálya idején Berlinben tanult, de később hazajött, s a térképtudomány és az úrhajózási térképészet neves szakembere lett.

526 1861-ben családjával együtt kikeresztelkedett, ekkor vették fel a Lánczy nevet.

majd a Cegléd–Szeged (1853) vonal. Az évtized közepén Ausztria pénzügyi okokból magánvállalkozásoknak adta át a vasútépítést. A Déli Vaspálya Társaságnak (1858) az 1850-es évek második felében meginduló nagyszabású transz-európai építkezéseit Magyarországon is Isaac Péreire (Pereira) (1806–1880) párizsi bankháza ("Credit Mobilier") és a Rothschild bankház finanszírozta (Nagykanizsa–Csáktornya: 1860; Buda–Székesfehérvár–Nagykanizsa: 1861; Sopron–Nagykanizsa: 1865 stb.). A Pest–Szolnok vasúthoz csatlakozva a Tiszavidéki Vaspálya-társaság kiépítette a Szolnok–Püspökladány–Debrecen vonalat (1857), majd a Szajol–Arad (1858) és a Püspökladány–Nagyvárad vonalat (1858). 1859-ben megnyílt a Debrecen–Nyíregyháza–Miskolc, 1860-ban a Miskolc–Kassa vonal. A kiegyezés után megalakult a Magyar Államvasutak (MÁV) (1868. július 1), és az állam megvásárolta a Magyar Északi Vasút addig elkészült vonalát (Pest–Hatvan–Salgótarján). Az állami vasútépítések mellett a magántársaságok továbbra is építettek szárnyvonalakat. A Magyar Keleti Vasúttársaság építette ki a Nagyvárad–Kolozsvár vonalat (1870), a Magyar Északkeleti Vasút a Debrecen–Vámospércs–Nagykároly–Szatmár (1871), Szatmár–Máramaros–Sziget (1872) (és tovább Lemberg–Kiev felé), Sátoraljaújhely–Csap–Ungvár (1872), Nyíregyháza–Kisvárd (1872) vonalakat stb. Az Első Magyar Gácsországi Vasút⁵²⁷ 1874-ben nyílt meg, ez kötötte össze Bécset Budapest–Miskolc–Sátoraljaújhelyen át (és tovább: Töketeres / Trebišov–Nagymihály / Michalovce–Homonna / Humenné–Mezőlaborc / Medzilaborce–Lupkov / Łupków–Zagórz) a galíciai Przemyśllel. Szerencstől Nyíregyháza, Sátoraljaújhelytől Csap–Máramarossziget (és tovább), Legenye–Mihálynál Kassa felé nyílt vasútvonal. A fővonalakat idővel, legkésebb Baross Gábor (1848–1892) minisztersége (1886–1889) idején a MÁV magába olvasztotta.

A kormányzat tisztában volt a vasútvonalak katonai hasznosításának lehetőségével, az igazi haszon azonban mégis a kereskedelem számára származott belőlük. A Szatmár, Bihar, Szilágy, Máramaros vármegyékre kiterjeszkedő hálózat lehetővé tette, hogy a keleti országrész bekapcsolódjék a Monarchia pezsgő gazdasági életébe, hogy Máramarosból a birodalom minden részébe kényelmesen eljuttassák a bányavidék kincseit, a sót és a hatalmas erdőségek fáját. Ekkor kezdett rohamosan növekedni a kelet-magyarországi térség – Máramaros – zsidó népessége. A munkaerőt főként a sóbányászatra, fakitermelésre épülő szállítás és feldolgozás (faúsztatás,⁵²⁸ tutajos szállítás, szénégetés, fűrésztelep), a kereskedelem és a mezőgazdaság vette fel. A szomszédos (osztrák) Galiciából Északkelet-Magyarországra, majd innen Pestre áttelepülő zsidók szellemi vonzasközpontjai továbbra is a galíciai–ukrajnai haszid udvarok maradtak, a haszidok is, orthodoxok is fenntartották szigorúan hagyomá-

527 Amelynek terve már az 1836:xxv. tc.-ben is szerepelt (no. 12).

528 Máramaros erdeiből a méretes gerendákat tutajjá összekötözve rutén / ruszin és zsidó férfiak úsztatták le a Tiszán a magyar Alföldre (Szolnok, Szeged stb.). A tutajokat rendszerint megtárolták ölfával, fűrészáruval, deszkával, zsindellyel stb.

nyos életvitelüket, szokásaikat, jiddis anyanyelvüket, ugyanakkor előnyükre vettek részt a Monarchia intenzív gazdasági integrációjában.

Az állami költségvetés folyamatosan külföldi hitelekre szorult, hogy lépést tartson a reá háruló feladatokkal. 1867 után, a dualizmus egész időszaka alatt, a kormány rendszeresen az éves költségvetés negyedéves kiterjesztését volt kénytelen kérni az országgyűléstől. 1872-re hatalmas államadósság halmozódott fel.

A bécsi világhiállítás, amelyet 1873. május 1-jén – trónra lépésének 25. évében – maga a császár és király nyitott meg, még ragyogó képet mutatott a lendületesen fejlődő magyar gazdaságról. Alig több mint egy héttel később a “fekete péntek”, a bécsi tőzsde összeomlása (*Krach an der Wiener Börse*) (1873. május 9)⁵²⁹ néhány órán belül súlyos pénzügyi válságot okozott Magyarországon is. Először a Franco–Magyar Bank szólította fel befizetésre a részvényeseket: a részvények árfolyama azonnal zuhanni kezdett. A vállalatok sorra csődöt jelentettek. Az egyhetes fizetési moratórium nem volt elegendő.⁵³⁰ A gazdaság védelme érdekében a kormány a bécsi Rothschild bankháztól kényszerült kölcsönt felvenni, kemény feltételek mellett. A válságból való kilábaláshoz az országnak 5–6 évre volt szüksége. Az állam részéről Széll Kálmán (1843–1915) pénzügyminiszter vaskézrel irányította a pénzügyi konszolidációt. Az országgyűlés pénzügyi bizottságában vezető szerepet játszó Wahrmann Mór – a bizottság előadója – informális összeköttetései a külföldi kapcsolatokat egyengették. A tőzsdekrach, amely Bécsből egész Európára kiterjeszkedett, az egyik eredője volt a politikai antiszemitizmusnak, amint azt maga Stöcker is hangoztatta.

1860 óta nem korlátozta törvény a zsidók ingatlanszerzését. A zsidó vállalkozók, a kereskedelmi és banktőke egy részének befektetésével, néhány évtized alatt jelentős részt szereztek meg az agráriumban. Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint az 1 000 holdnál nagyobb földbirtokok közül 19.9 %, a 200–1 000 hold nagyságú birtokok közül 19 % volt zsidó tulajdonos kezében; ugyanezen kategóriákban a zsidó bérlők aránya 73 %, illetve 62 % volt. A zsidó tőke nagy lendülettel fogott hozzá az agrártermelés modernizációjához, hogy kihasználja a Monarchia hatalmas felvevő piacában rejlő lehetőségeket. Munkaszervezés, új termelési ágazatok, gépesítés, a termény elsődleges feldolgozása, az értékesítés megszervezése: ezeken a területeken a zsidó vállalkozók tapasztalatai hatékonyaknak bizonyultak, és a magyar mezőgazdaságot kimozdították évszázados feudális tespedtségéből.

Tolna vármegyében a Leopold család mintagazdaságot teremtett.⁵³¹ Ózsákpusz-

529 Kövér György, *1873. Egy krach anatómiája* (Budapest: Kozmosz, 1986).

530 A válság a világ más nagy üzleti központjait (Berlin, Frankfurt, New York, Chicago) lassabban érte el.

531 Csekő Ernő, “A szekszárdi Leopoldok. Pillanatfelvétel egy saját irathagyatékkal nem rendelkező család kutatásának állásáról”, *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltári Évkönyv*, 17 (2006), pp. 449–466; Szilágyi Mihály & Schweitzer József, “A Tolna megyei zsidók története 1868-tól 1944-ig”, in: Schweitzer József, “*Uram, nyisd meg ajkamat.*” *Válogatott tanulmányok és esszék* (Mórija Könyvek, 5) (Budapest: Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, 2007), p. 154 skk.

tán – Szekszárd határában, a város és Ócsény között – Leopold Sándor (1831–1912) az 1870-es években még csónakon közlekedett 2 300 holdas bérelt birtokrészei között. Mocsári erdők, a legelőket elöntő áradás, az érett búza kalászáig feltörő talajvíz, sáros utak. A bérlő csatornázással elvezette a földekről a vizet, lecsapolta a mocsarat, földjein gabonát termesztett, gyümölcsöst telepített, a 400 lelkes településen száraz munkáslakásokat épített, iskolát, ártézi kutat, vízvezetékét. A hitközség – és a X. községkerület – elnöke volt, támogatta a bözöd-újfalvi szombatos zsidók templomépítését. Bankot is alapított, a Tolnamegyei Takaré- és Hitelbank a Magyar Általános Hitelbank fiókintézeteként működött. Fia, ifj. Leopold Lajos (1879–1948) a XX. század első éveiben Olaszországba ment tanulmányútra, majd meghonosította Ózsákon a dohányt és a kendert, keskeny nyomtávú vasutat telepített, aratógépet, traktort, cséplőszekrényt Amerikából (Chicago), kéveketöző fonalat Manilából, tenyészmarhákat hozott Svájcban, tejgazdaságot épített ki. Szociológiai, közgazdasági tárgyú tanulmányokat írt, Babits Mihállyal (1883–1941),⁵³² Jászi Oszkár, Szabó Ervinnel (1877–1918) tartott kapcsolatot, egyszer Ady is vendégeskedett nála (1909. október 8–14). 1920-ban feladta: Pestre költözött, nyilatkozatában⁵³³ évekkel később magyarázatul a “kadárka” – megítélése szerint a magyar borászatra züllesztő hatású – termesztésére panaszkodott, de az 1920-as évszámnak nagyobb magyarázó értéke van. Az Egyesült Államokban tett tanulmányutat (1924/25), egyetemi előadásokat tartott az agrár-közgazdaságtanról; kikeresztelkedett. A bankot unokatestvére, Leopold Kornél (1865–1939) vette át (1911) és vezette haláláig; emellett hírlapot szerkesztett, amatőr fényképész volt; kikeresztelkedett. A család különböző tagjai nyomdát, hengermalmot, téglagyárat tartottak fenn.

Továbbra is a vállalkozás maradt a jellegzetes zsidó foglalkozás. Az 1910. évi népszámlálásban az önálló pénzügyi foglalkozásokban 85 % volt a zsidó, az alkalmazottak 42 százaléka; az önálló ipari vállalkozásokban 12.5 %, és az alkalmazottak 21.8 százaléka; a kereskedelembe 54 %, és az alkalmazottak 62.1 százaléka.

Sándor Pál (1860–1936) a gabonakereskedelemben és malomiparban kezdte a gazdasági pályát, szerepet vitt a tőzsdén. Alapítója (1904) és elnöke volt az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülésnek, vezérigazgatója (1912–1920) a Budapesti Közúti Villamosvasút Rt.-nek. Politikusként 1901 óta a Lipótvárosban megválasztott szabad- elvű országgyűlési képviselő, élete vége felé az országgyűlés korelnöke (1935).

Lukács (né Löwinger) József (1855–1928) bankigazgató (Magyar Általános Hitel-

532 Csekő Ernő, “»Mélyen tisztelt földim.« Ifj. Leopold Lajos és Babits Mihály barátsága”, *Múlt és Jövő*, ÚF 18, no. 2 (2006), pp. 29–47.

533 Ifj. Leopold Lajos, *Gyárak nélkül. Egy pusztuló vármegye emlékirataiból* ([Szekszárd]: k. n., 1907) stb. Munkái jelenünkben új kiadásokban elevenedtek meg: “Színlelt kapitalizmus” (1917), in: *Medvetánc*, 1988, no. 2–3, pp. 321–355; uő, *A presztizs* (Budapest: Athenaeum, 1912); új kiadásban, E. Bártfai László utószavával (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987). Az utóbb említett könyv első kiadásáról annak idején Babits Mihály (*Nyugat*) és Jászi Oszkár (*Huszedik Század*) írtak ismertetést.

bank) egyszerű – a latin betűkkel írástudatlan – szegedi paplankészítő iparos fiának született, saját erejéből tanult, banktisztviselőnek ment, 1879-ben az Angol–Osztrák Bank budapesti igazgatója lett. A vagyonos Wertheimer–Neuschloss családból nősült. Szabadkőműves lett, az asszimiláció nagy híve. 1890-ben magyarosította a vezetéknevét, 1899-ben szegedi előnévvel nemességet kapott. Fiának, Lukács György Bernát (1885–1971) irodalmár- és filozófusnak, és leányának, Lukács Mária (Popperné Lukács Mici) (1887–1980) gordonkaművésznek mindent megadott, hogy értelmiségi pályájukon a legjobbak közé kerüljenek.

Házi zsidó

A XIX. század utolsó harmadában, az emancipáció korszakában új formája alakult ki a XVII/XVIII. századi udvari factorságnak: a házi zsidó (*Hausjude*). A szót gyakran lekicsinylő értelemben használták, és tartalma valóban egyfajta függőségi kapcsolat volt, anakronizmus a jogi emancipációhoz képest. A házi zsidó a nagybirtokosok, tágabb értelemben gazdag, befolyásos nem zsidók, politikusok, államférfiak clientele volt: a társadalmi elismertetés fejében megvette és eladta patrónusa birtokainak termését, pénzt kölcsönzött neki, üzleti ügyeit intézte, tevékenységében segítette stb. Függősége nem volt formalizált.

A társadalom legmagasabb szintjein ilyen házi zsidónak tekintették,⁵³⁴ bizalmi értelmiségi munkakörben, gr. Széchenyi István mellett Falk Miksa újságírót, akinek döblingi iratait diktálta (1858–1860); Kossuth Lajos mellett a debreceni kormányzói irodától kezdve végig az emigrációban “palatinusát”, Helfy Ignácot; Deák Ferenc mellett Kónyi Manót (1842–1917),⁵³⁵ aki páratlan kitartással gyűjtötte a képviselő beszédeit, s egyébként az országgyűlés gyorsíróirodájának vezetője volt; gr. Andrásy Gyula mellett miniszterelnökségi és közös külügyminisztériumi titkárát, a jiddis anyanyelvű br. Dóczy Lajost (1845–1918), akiből sikeres magyar és német színpadi szerző (is) lett, és Gans / Ludasi Mór (1829–1885) újságírót; borosjenői Tisza Kálmán mellett, hosszú, termékeny miniszterelnöksége (1875–1890) éveiben, szintén Falk Miksát és Gajáry Ödönt (1852–1919) (a sajtóban), Wahrmann Mórt (pénzügyi és gazdasági téren), korai halála miatt csak rövid ideig az emigrációból gr. Andrásyval hazatérő Eduard Horn- / Horn Edét (a pénzügyminisztériumban); Trefort Ágoston mellett, minisztersége alatt, szőlőskislaki Kármán Mór (1843–1915)⁵³⁶ királyi

534 Kardos Albert, “Magyar államférfiak házi zsidói”, in: *Évkönyv, 1939* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1939), pp. 94–116, és önállóan is (Budapest, 1939).

535 Magyar érületéhez: Sándor Anna, “Kónyi Manó levelesládája”, in: *Évkönyv, 1983/84* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1984), pp. 310–318.

536 Nevét Kleinmannról a Trefort melletti működése idején magyarosította (1874). 1907-ben ma-

tanácsos, kiváló pedagógiai szakíró; de még gr. Tisza István sem tudta nélkülözni bizalmi emberét, Vadász Lipót (1861–1924) országgyűlési képviselőt, igazságügyi államtitkárát.

Nyakkendős / kaftános zsidók

A nyelvhasználat, magyar és német, illetve jiddis, megkülönböztette és elkülönítette egymástól a zsidóság két nagy területi-társadalmi csoportját. Ez a különbség a beilleszkedők számára a befogadásuk ára volt, következképpen érték, amelyre büszkék lehetek, és amelyet védeniük kellett. Védeni mindenekelőtt a belőle kimaradókkal szemben. A nyelvi határ túloldalán állt az *Ostjudentum*, a keleti zsidóság, a kaftánosok, "galiciánerek", akik iránt az elutasítás vagy megvetés a magyarul vagy németül beszélő, városias, polgárosult zsidók körében nem volt kisebb, mint a nem zsidók körében. A jiddisből, amely korábban a zsidó köznyelv volt, nem maradt meg más, mint szavak, formulák, családias-bizalmas nyelvhasználatban a gúny eszközei, a jellegzetes városi szórakozás, a kávéház és kabaré nyelve. Az élő jiddist, amelyet a falusi zsidók, a haszid közösségek és főként a kelet-európai, kaftános, pájeszos zsidók beszéltek, romlott nyelvnek minősítették, zszargonnak (*jargon*). A XIX/XX. század fordulóján a magyarországi zsidó publicisztikában és tudományos irodalomban még azok a kísérletek is, amelyek a zszargon bizonyos értékeit akarták felmutatni, alapálásban csak elutasítók voltak. A nyelvi határ tágabb értelemben kulturális határ volt, Theodore S. Hamerow szellemesen nyakkendős és kaftános zsidókról beszélt.⁵³⁷

A "nyakkendős" zsidók – mint zsidók – egyre kevésbé voltak észrevehetőek a társadalomban, s ennek hatásaképpen a zsidókkal szembeni előítéletek lassan mindentől átcsúsztak a keleti, "kaftános" zsidókra. Utóbbiak a XIX. század utolsó két évtizedében – részben az oroszországi pogromok hatására meginduló nagy népvándorlásban – tömegestől költöztek be Nyugat-Európa főként német nyelvű országai-ba. Berlinben, Bécsben, Budapesten kelet-európai (galíciai / "pólisi") zsidó szigetek

---

gyar nemességet kapott, szőlőskislaki előnévvel.

537 Theodore S. Hamerow, "Cravat Jews and Caftan Jews", *Commentary*, 77, no. 5 (1984), pp. 29–38. – A *Huszadik Század* körkérdés-kötetében (1917) br. Hatvany Lajos ajánlotta a zsidóknak: Nem lehet kaftánban (...) a ghetton kívül járni. Frakkot kell gyerekeitekre öltetni, zsidaim, bizony frakkot, hogy megnyiljanak előttük a csukott ajtók és akadálytalanul vehessenek részt az emberiség minden munkájában." Hatvany a *bon mot*-nál Maximilian / Max Harden (Felix E. Witkowski) (1861–1927) német újságíróra hivatkozik. – A XIX. században általánosan elterjedt zsurnaliszta szóhasználatban a kaftán helyett frakk formula jelképesen a keletiek (mindenekelőtt a törökök) európaizálódásának folyamatára utalt.

alakultak ki, a *Scheunenviertel*,⁵³⁸ a Leopoldstadt–Taborstrasse környéke, a Teleki tér környéke.

Miközben Pesten a Király utcában eltűnt a XIX. századi lengyel zsinagóga, a Teleki téren a századvégen “szefárdi” imaház nyílt, a csortkovi zsinagóga, utóbbi nevében Czertkóv / Czortkóv podóliai kisváros emlékét őrzi, amely városból a zsinagóga napi látogatói származnak, akik Pesten a piactéren találtak megélhetést. Mellesleg, Czertkóvból jöttek ki a Rothschild család ősei is. A Teleki téri zsidók a gazdasági hierarchia alsó sávjában helyezkedtek el (ószeresek, zsidóárusok stb.); a tér nyugati oldalán 1897-ben engedélyezte a magisztrátus az ócskapiacot. A Teleki téren tartott kóser kávémérést, főként a piaci árusoknak, Kertész Lipót, illetve özvegye, Hoffmann Ernesztina, akiknek egyik fia, Kertész Andor / André Kertész (1894–1985) Párizsban (1925), majd Amerikában (1936) a korszak egyik legjelentősebb fotóművésze lett.

Az antiszemiták fő veszedelemnek a “pajeszes és kaftános” zsidókat tartották, a “galiciáner” zsidókat: csaknem azonos érvekkel a magyar közép- és úri osztály, illetve a városi, beilleszkedett / asszimilált zsidó polgárság. Megisméltódott a francia forradalom utáni eset: a szefárdi zsidók, akik a spanyolországi és portugáliai kiűzetés után Bordeaux-ban és Bayonne-ban éltek, és védlevelüket az *ancien régime*-ben többször is megerősítették: az asszimilált, elfranciásodott egykori újkeresztények vagy marranók sérelmesnek találták, hogy az emancipációról tárgyaló nemzetgyűlés az askenázi zsidókat ugyanúgy kezeli, mint őket; polgári jogait a nemzetgyűlés külön nyilatkozatban rögzítette (1790. január 28), másfél évvel a zsidók általános emancipációja előtt. Németországban a XIX. század végén egyletek jöttek létre a vándorkoldulás ellen, ilyen Magyarországon szervezett formában nem volt, de ezt a szerepet a városi zsidó közfelfogás hatékonyan betöltötte.

Az arisztokráciához asszimilálódó zsidók mellett nem jelentéktelen volt, főként Budapesten, de más városokban is, az a zsidó réteg, amely valódi polgári életet alakított ki maga körül. A polgári kaszinók tagsága mindenütt többnyire zsidó volt, származás szerint bizonyosan, bár a hitközséggel nem minden tag tartott fenn szoros kapcsolatot. A polgári életforma sokak számára kivonulást jelentett a vallási társadalomból, félrehúzódtak a vallási közösségtől. A társas érintkezés más formáit a zsidó polgárság Nyugatról importálta. Berlinben, Bécsben az előkelő zsidó – zsidó származású, mert többségükben kikeresztelkedett – hölgyek szalonjait⁵³⁹ születt az arisz-

538 Eike Geisel, *Im Scheunenviertel. Bilder, Texte und Dokumente* (Berlin: Severin und Siedler, 1981²).

539 Jean-Édouard Spenlé, *Rahel: Mme. Varnhagen von Ense. Histoire d'un salon romantique en Allemagne* (Paris: Librairie Hachette, 1910); Hannah Arendt, *Rahel Varnhagen: Lebensgeschichte einer deutschen Jüdin aus der Romantik* (München: Piper, 1959) (és újabb kiadások, angolul is). – Petra Wilhelmy-Dollinger, *Die Berliner Salons. Mit historisch-literarischen Spaziergängen* (Berlin – New York: De Gruyter, 2000); Deborah S. Hertz, *Jewish High Society in Old Regime Berlin* (Modern Jewish History) (New Haven: Yale University Press, 1988; Syracuse, NY: Sy-

tokraták is szívesen látogatták. Népszerű előkelő szalonokat tartott többek között Sara Levy (*née* Itzig) (1761–1854), Dorothea Schlegel (*née* Brendel Mendelssohn) (1764–1839), Henriette Herz (*née* De Lemos) (1764–1847), Rahel Varnhagen von Ense (*née* Levin) (1771–1833) vagy a fentebb már említett Franziska / Fanny von Arnstein(er), Cecilia Eskeles, Henriette / Judit Frein von Pereira-Arnstein stb.

A külföldhöz képest Magyarországon későn, csak a XIX/XX. század fordulóján jelentek meg a zsidó szalonok. Közülük az egyik leghíresebb, és a társadalom egészére is kiható volt Polányi Cecil szalonja. A Pollacsek–Polányi család⁵⁴⁰ őse, Pollacsek Adolf (1820–1871), Ungváron teremtett magának egzisztenciát. Vagyonát fűrészmalom, szeszfőzde, állami mezőgazdasági ingatlan bérlejeként szerezte. Fia, Pollacsek Mihály (1848–1905), a család vezetéknévét Polányira magyarosította, ő azonban maradt Pollacsek. Mérnöki oklevelet szerzett a zürichi műegyetemen, külföldön szerzett tapasztalatokat. Feleségét, az orosz anyanyelvű Wohl Cecilt (1862–1939), akinek apja, Andreas Wohl rabbi, a bécsi *Lehranstalt* tanára volt, Bécsben mint a városi vasút tervezésén és kiépítésénél dolgozó mérnök ismerte meg. 1881-ben házasodtak össze. Az 1890-es években Pestre költöztek. Pollacsek Mihály Pesten vasútépítési vállalkozó volt. Az előkelő Sugár / Andrássy úton tartott lakást. Felesége, “Cecil mama” szalonjában a XX. század első két évtizedében hetente megfordult a szekuláris liberális értelmiség színe-java: a polgári radikális Jászi Oszkár, a *Huszadik Század* szerkesztője; Szabó Ervin, a szociáldemokrácia teoretikusa; Lukács György filozófus, esztéta, 1919-ben kommunista népbiztos; és sokan mások. A vitákban a társadalom átalakításának eszméi álltak a középpontban. A társaság a magyar mellett otthon volt a nyugat-európai nyelvekben is, németül anyanyelvi szinten. A zsidóság csak mint társadalmi probléma érdekelte őket. Öregkori önéletrajzában Lukács György így írt gyermekkoráról: “Tisztán zsidó családból. Éppen ezért: a zsidóság ideológiáinak semmi befolyása szellemi fejlődésemetre.”⁵⁴¹ Ehhez képest az 1910-es években kapcsolatban állt Martin Buberrel, Ernst Blochhal, foglalkoztatta a zsidó messianizmus. Cecilnek és férjének hat gyermeke volt, ők is kétnyelvű nevelést kaptak, szüleik vallási háttérét semmibe vették, közülük később Polányi Károly (1886–1964) mint politikai közíró és történész, Polányi Mihály / Michael Polanyi (1891–1976) mint vegyész-mérnök és filozófus szerzett magának nemzetközi elismerést.⁵⁴²

---

racuse University Press, 2005) / *Die jüdischen Salons im alten Berlin: 1780–1806* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1995).

540 Erzsébet Vezér, “The Polanyi Family”, in: Kari Polanyi-Levitt, Ed., *The Life and Work of Karl Polanyi. A Celebration* (Montréal: Black Rose Books, 1990), pp. 18–25.

541 Lásd Lukács György *levelezése (1902–1917)*, szerk. Fekete Éva & Karádi Éva (Lukács György Összes Művei) (Budapest: Magvető Kiadó, 1981); Lukács György, *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Az interjúkat készítette Eörsi István és Vezér Erzsébet, szerk. Eörsi István (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989). – Bendl Júlia, *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig* (Budapest: Scientia Humana Társulás, 1994).

542 Fia, John Ch. Polanyi (1929–) vegyész, 1986-ban kémiai Nobel-díjat kapott.

Szekularizáció

A mindennapi életben a zsidó társadalom, orthodoxok és neológok egyaránt, rendszeres érintkezésben voltak a nem zsidó világgal. Az üzleti életben nehéz lett volna elkerülni a nem zsidó szokásokhoz való alkalmazkodásnak legalább a minimumát. A legtöbb nehézséget a szombatartás okozott: az üzletek nyitvatartása, alkalmazottak munkavégzése, gyermekek iskolába járása. Bonyhádon a téglagyárak orthodox tulajdonosai a szombatokra is a *peszah* alkalmából széles körben elterjedt megkerülő eljárást alkalmazták: hogy az égetőkemencéket ne kelljen leállítani, a gyárat egy napra eladták a keresztény üzemvezetőknek.⁵⁴³

Ezekkel a kihívásokkal az orthodoxoknak éppúgy szembe kellett nézniük, mint a neológoknak, a külső társadalom csábítása vagy a körülmények kényszere nem tett különbséget közöttük. Hanyagok vagy eltávolodók az orthodoxok között éppúgy voltak, mint a neológiában. Végeredményben az orthodoxia elutasító magatartása a neológiával szemben nem annyira a személy, mint amennyire az irányzat ellen irányult. Az elnevezések:

asszimiláns: מתבולל / *mitbolél*, “elkeveredő (az idegen népek között)”⁵⁴⁴

meg- / kikeresztelkedett (kényszer hatása alatt vagy külső nyomásra): אנוס / *anusz*
/ *onusz*

kitérés: שמד / *semad* / *smad*, “elpusztítás”, “hitehagyás”

kitért: משומד / *mesummad* / *mesümed*

kitért: מומר / *mumar*, “lázadó”

hitszegő: עבריין / *abarján*, “átlépő”, “áthágó”

keresztvíz / keresztelés: מים / *majim* (“víz”); תהורים / *tehorim* (“fürdés”)

A kitérést a polgári jogrend azzal is egyszerűbbé tette, hogy a befogadó egyház lelkésze nem az illetékes községi rabbinak volt köteles bejelenteni, hanem a polgármesteri hivatalnak, és ez értesítette a rabbit.

A gazdasági integráció folytán nyílttá vált a konkurrenciaharc szinte minden ipari és kereskedelmi foglalkozásban. A szombati pihenőnap a zsidók számára azzal járt, hogy sem szombaton, sem vasárnap nem dolgozhattak. A XIX. század végén a vallási hagyomány még erősebbnek bizonyult: a zsidók a középkor óta fennálló vasárnapi tilalmat próbálták megszüntetni.⁵⁴⁵ Ténylegesen azonban, a hitközségi tiltá-

543 Eisner János [(1907–1972)], *A bonyhádi zsidók története* (Herzlia: A szerző kiadása, 1965), p. 104 sk.; idézi: Szilágyi Mihály & Schweitzer József, “A Tolna megyei zsidók története 1868-tól 1944-ig”, in: Schweitzer József, “*Uram, nyisd meg ajkamat.*” *Válogatott tanulmányok és esszék* (Mórija Könyvek, 5) (Budapest: Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, 2007), pp. 137–208, kül. p. 146.

544 Hosea k., 7,8 (Efraimról).

545 Prepuk Anikó, “Ortodox és neológ zsidók fellépése a vasárnapi munkaszünet enyhítéséért”, in: Halmos Károly, Klement Judit, Pogány Ágnes & Tomka Béla, szerk., *A felhalmozás míve.*

sok ellenére, érthető üzleti okokból, inkább a szombati nyitva tartás terjedt. Kompromisszumos megoldásnak számított, ha a zsidó tulajdonos szombaton nem zsidó alkalmazottat állított az üzletébe.

Nyomon követhető a zsidó társadalom szekularizációjának előrehaladása a zsidó iskolák hittan-tantervének vitáiban. Az 1891-ben érvénybe lépett tanterv mellőzte a Tóra héber szövegét, csak egy-egy jellegzetes, közismert mondatot írt elő héberül, azt is főként a prófétákból. “Szinte az a látszat, hogy a protestáns teológiai felfogás befolyására szorul a Tóra háttérbe a prófétákkal szemben” – írta egy történeti áttekintés.⁵⁴⁶ Az 1906. évi tanterv vitájában felszólalók már ilyen megjegyzéseket tettek: “A szülői házat ki kell hagynunk a számításból, ki kell kapcsolnunk a vallásnevelői tényezők sorából. Mi szükségesebb, a tefilintevés vagy az asszír-babilon vallás ismerete?”⁵⁴⁷

Tiszaföldvári templomok képeslapon a XX. század elején, köztük a zsinagóga (MZsL.)

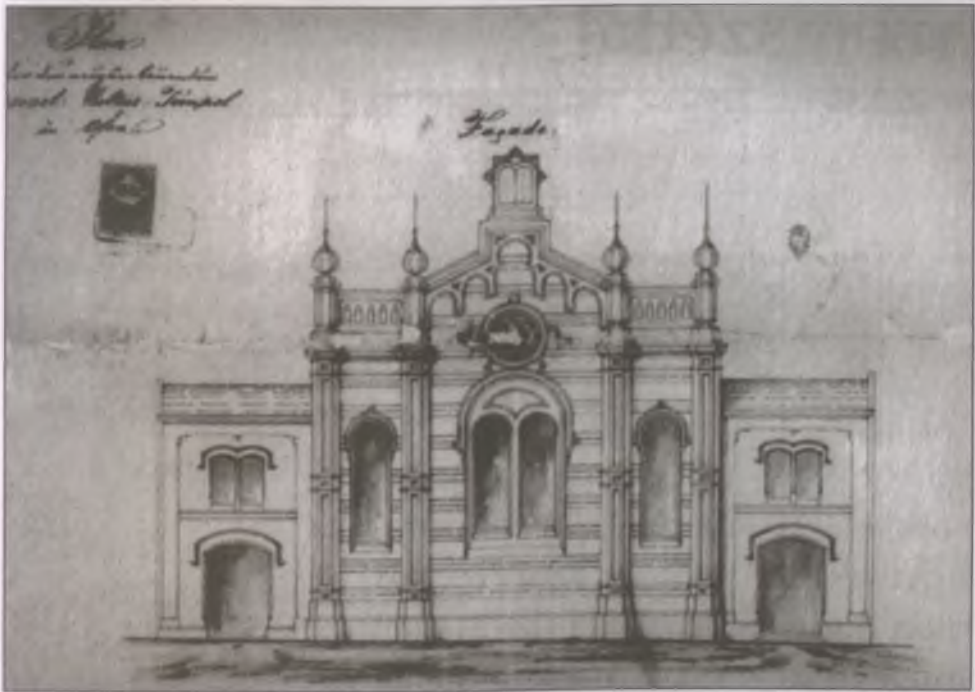
Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére (Budapest: Századvég Kiadó, 2009), pp. 239–251.

546 Groszmann Zsigmond, “Vallásoktatásunk”, in: Samuel Löwinger, Ed., *Jewish Studies in Memory of Michael Guttmann – Tanulmányok a zsidó tudomány köréből Guttmann Mihály emlékére / Magyar Zsidó Szemle*, 59–62 (Budapest, 1946), pp. 273–282; az idézet: p. 275.

547 Idézi: Groszmann Zsigmond, *uo.*, p. 277.

A XIX. század második felében szinte magától értetődővé vált, hogy a nagyobb városi zsinagógák- / főtemplomokat tornyok, pontosabban: két torony díszítse. A tornyos zsinagóga látszólag igazodás volt a városképhez, a keresztény templomok stílusához, jelezte a zsidóság beilleszkedését. De meg tudott békülni vele a hagyomány is, persze, nem az orthodoxia, csak azok, akik az értelmezést a modernizáció segédeszközének tekintették. Salamon templomában a főhomlokzaton, a kapu mellett két oszlop állt, bal oldalt Bóaz, jobb oldalt Jábin.⁵⁴⁸ Ezek voltak az előkép a tornyokhoz.

Tornyos zsinagóga épült Pesten a Dohány utcában (Ludwig Förster, 1859), Székesfehérvárt (Cometter Bernardin, 1862), Budán az Öntőház utcában⁵⁴⁹ (Knabe Ignác, 1866), Pécsen (Gerster Károly & Frey Lajos, 1869), Pesten a Rumbach Sebestyén utcában (1872), Szombathelyen (1880)⁵⁵⁰ stb., szinte divatot csinálva Kelet- és Dél-

Az Öntőház utcai zsinagóga belső tere, Knabe Ignác beadványi terve (1886) (A zsidó Budapest, 1995)

548 I. Kir. 7,21; II. Krón. 3,17.

549 A második világháború végén menthetetlenül elpusztult, emléke csak papíron maradt.

550 Tervezte Ludwig Schöne (1845–1935) bécsi építész, aki ugyanott a Szent Szív templomot is.

Az Öntőház utcai zsinagóga belső tere (1930-as évek) (MZsL)

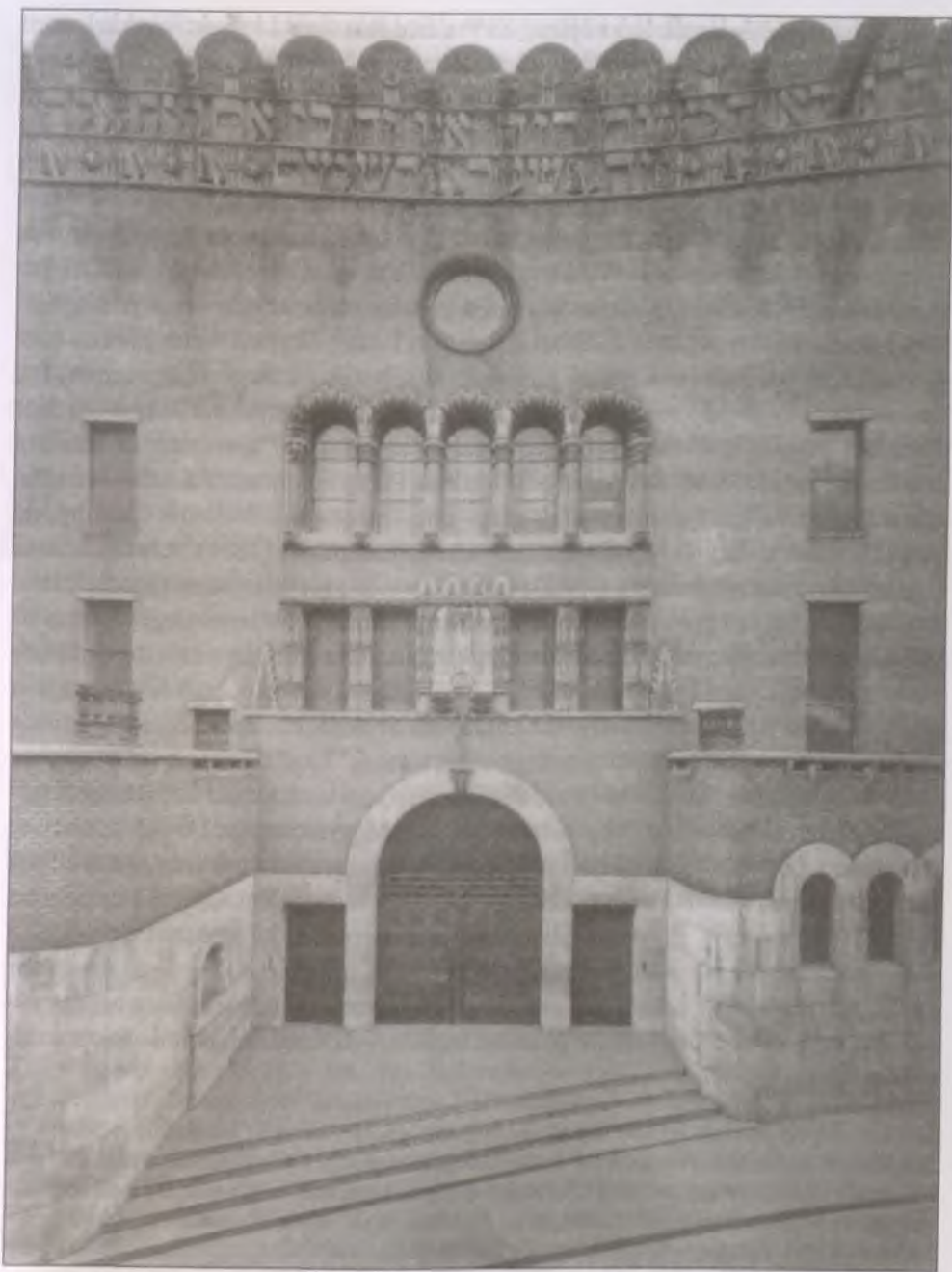

A Kazinczy utcai zsinagóga belső tere, a Tóra-szekrény két oldalán féloszlopokkal (MZsL)

kelet-Európában (Szarajevo, Wilhelm Stiassny, 1902). Végül még a Kazinczy utcai orthodox zsinagógában (Löffler Béla & Löffler Sándor, 1912) is két szecessziós féloszlop került a Tóra-szekrény két oldalára.

Antiszemitizmus

Az *antiszemitizmus* kifejezés, eufémisztikus szóhasználat a zsidóellenesség legkülönbözőbb változataira, a XIX. század utolsó harmadában jelent meg a politikai nyelvben. Wilhelm Marr (1818–1904) német újságíró határozottan meg akarta különböztetni a középkori kereszténység vallási ellenszenvét a XIX.

A Kazinczy utcai zsinagóga homlokzata (MZsL)

századi zsidóellenességtől. Egy röpiratban⁵⁵¹ a zsidókat nem a keresztényekkel, mint a középkorban, hanem a germánokkal állította szembe (1879), azt hirdetve, hogy a szemiták (értsd: zsidók) világalomra törnek,⁵⁵² és amit Róma nem tudott elérni Germaniával szemben, azt ők el fogják. Ezzel a szembeállításal a hagyományos zsidóellenességet faji alapra helyezte, fenntartva azonban gazdasági motivációját is. Ő volt az első, aki a zsidókat a városban élő patkányokhoz hasonlította. Mellesleg, Marr elutasította a nemzet fölött álló római katholicizmust és általában a monotheizmust. Ezméit tanítványa, Theodor Fritsch közvetítette a nemzetiszocialistákhoz. Karl Eugen Dühring (1833–1921) német közgazdász és filozófus a zsidó veszélyt még éle-
sebben mint faji fenyegetést határozta meg (1881): nem a zsidó vallás követői (*Religionsjuden*) épülnek be a német társadalomba, hanem a megkeresztelkedett, faji zsidók (*Racenjuden*).⁵⁵³ Adolf Stöcker (1835–1909) császári udvari lelkész (Berlin) 1878-ban megalapította az alsó-középosztályra támaszkodó Keresztény-Szocialista Munkáspártot (1881-től Keresztény-Szocialista Párt), amely mint a szociáldemokrata mozgalom ellenlábas a szociális célokat határozottan zsidóellenes éllel hirdette meg. Hasonló szellemet képviselt a *Deutsche Reformpartei* (1881), Ausztriában az *Österreichisches Reformverein* (1882). Az *antiszemita* szót Magyarországon először, August Rohling és egyéb németországi minta nyomán, a budapesti egyetemista ifjúság használta, egy gyűlés rendőri betiltása miatt Tisza Kálmán miniszterelnökhöz intézett beadványban (1881. február 17), az országgyűlésben pedig röviddel ezután Istóczy Győző (1881. március 3), aki korábban, a zsidók kitelepítését célzó indítványában, többek között a “semita mohamedán törzsek” körülírással élt (1878).⁵⁵⁴

1882. szeptember 11–12-én Drezdában nemzetközi antiszemita kongresszust tartottak, ennek német és osztrák résztvevői mellett Magyarországról is voltak résztvevői, Istóczy Győző, Ónody Géza és simonyi és varsányi Simonyi Iván (1836–1904) országgyűlési képviselők. A vendégek között Stöcker is megjelent. Ónody a tiszaezlári ügyről tartott előadást. A kongresszus tanácskozó termében kifüggesztették Solymosi Eszter nagyméretű képét. A második kongresszusra mindjárt a következő évben sor került (Chemnitz, 1883), ezen már csak Simonyi vett részt,⁵⁵⁵ a harmadikra néhány évvel később (Kassel, 1886), csekély részvétel mellett. A XIX. századi politikai antiszemi-

551 *Der Sieg des Judenthums über das Germanentum...* (Bern: Rudolph Costenoble, 1879).

552 Tacitus óta közhely a zsidóellenes irodalomban, *Historiae*, v, 13: “ősi papi írások szerint” *profectique Iudaea rerum potirentur*, “s Judaeából kiindulók szerzik meg a világalommat” (Borzás István fordítása); hasonlóan ír Suetonius, *Párhuzamos életrajzok*: “Vespasianus”, 4.

553 Karl Eugen Dühring, *Die Judenfrage als Racen-, Sitten- und Culturfrage* (Karlsruhe – Leipzig: H. Reuther, 1881).

554 Vadász Ede, “Az »antisemita« szó első elhangzása a magyar országgyűlésben”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 22 (1905), pp. 60–64.

555 Nathaniel Katzburg: “a magyarországi német polgárság szószólója” – “a legszélsőségesebb német antiszemita gyűlésé(n)”. *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon* (Hungaria Judaica, 14) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999), p. 142.

tizmus a zsidókat – a középkori, a vallásra fókuszáló zsidóellenességtől eltérően – faji alapon, a “vér” / leszármazás alapján határozta meg. Bár fenntartotta a XVIII/XIX. század követelését, hogy a zsidók szokásaikban, életmódjukban, vallásukban igazodjanak környezetükhöz, magát a zsidó jelleget változtathatatatlannak tekintette és elutasította, asszimilációjukat lehetetlennek tartotta. Stöcker programjának tartós, magát a pártot csaknem egy évszázaddal túlélő hatása volt, hogy a “keresztény” szó politikai mozgalmak, de akár szakmai, foglalkozási szervezetek elnevezésében, Magyarországon is, implicite – de sokszor nyíltan – zsidóellenességet, antiszemitizmust jelölt.

A történetíró Heinrich Gotthard von Treitschke (1834–1896) történeti alapon kezdett harcot Németországban a zsidók, elhíresült kifejezése szerint: “a németek balsorsa” ellen.⁵⁵⁶ A cikk heves vitát váltott ki (*Treitschkestreit / Treitschkiade*), és száz évvel később mint a németországi antiszemitizmus-vita (*Antisemitismusstreit*) kezdetét jelölték meg.⁵⁵⁷ A magától értetődően ellene forduló zsidó személyiségek – többek között Heinrich Graetz, Ludwig Philippson, Adolphe / Adolf [Abraham] Neubauer,⁵⁵⁸ Hermann Cohen (1842–1918) neo-kantiánus zsidó filozófus – mellett Treitschkével ellentétes nézeteket vallott – és vitába is bocsátkozott vele – a római történelem kimagaslóan nagy tudósa, Theodor Mommsen, aki a történelmi adatok értelmezésében, de – mint II. Vilmos császár akadémiai világának egyik vezető tudományos személyisége – politikai síkon is rendíthetetlen liberálisként kiállt a zsidók jogai mellett, első alkalommal éppen I. Vilmos császár születésnapja alkalmából a Királyi Porosz Tudományos Akadémián (1880. március 18), majd levelekben, tanulmányban és vitairatban.⁵⁵⁹ A középkori zsidóellenes pamfletek Talmudból vett érveit újította fel August Rohling (1839–1931),⁵⁶⁰ a prágai német egyetem professzora, aki majd a vád mellett nyilatkozott a tisztaeszlári perben is, és akinek Eisenmenger könyvének alapuló vádaskodásait és hamisításait a Biblia utáni héber irodalom

556 Heinrich von Treitschke, “Unsere Aussichten”, *Preussische Jahrbücher*, 44 (1879), pp. 559–576. Az interneten: http://www.gehove.de/antisem/texte/treitschke_1.pdf.

557 Walter Boehlich, Hrsg., *Der Berliner Antisemitismusstreit* (Sammlung Insel, 6) (Frankfurt a. M.: Insel-Verlag, 1965, 1988²) (Treitschke cikke: pp. 5–12); Karsten Krieger, *Der “Berliner Antisemitismusstreit”, 1879–1881. Eine Kontroverse um die Zugehörigkeit der deutschen Juden zur Nation. Kommentierte Quellenedition*, I–II (München: K. G. Saur, 2004) (Treitschke cikke itt: I, pp. 6–16, no. 2).

558 (1831–1907), magyarországi (Nagybiccse, ma: Bytča, Szlovákia) születésű hebraista, zsidó történeti források kiadója, a Bodleian Library (Oxford) héber gyűjteményének könyvtárosa.

559 Theodor Mommsen, *Auch ein Wort über unser Judentum* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1880). Új lenyomatban in: Josef Wiesehöfer, Hrsg., *Theodor Mommsen. Gelehrter, Politiker und Literat* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005), pp. 137–164.

560 *Der Talmudjude: Zur Beherzigung für Juden und Christen aller Stände* (1871; Münster: Adolph Russell, 1877⁶); magyarul: Rohling Ágoston, *A talmud-zsidó. Minden rangú zsidó s kereszténynek megszívlelésül...* Magyaritá Gemini (Pest: Heckenast Gusztáv, 1872; Budapest: Franklin-Társulat, 1876²; Eger: Szolcsányi Gy., 1882³), és a zsidóellenes uszítás újabb hullámában is: ~ (Budapest: [Luzsénszky Alfonz], 1940).

tudományos kutatásának egyik úttörője, Franz Delitzsch egyetemi tanár (Leipzig)⁵⁶¹ és a kor nagy Talmud-tudósa, Hermann L. Strack (1848–1922), mindketten elkötelezett, sőt, térítő protestáns keresztények, leplezték le.⁵⁶²

Delitzsch vitairatának érvelése különös hatást tett egy rabbira. Lichtenstein Izsák (1824–1909) tápiószele–tiszzaeszlári rabbi a vitairatban és Delitzsch héber Újszövetség-fordításában számára meggyőző gondolatokat talált arról, hogy Jézus a messiás. “(Az Újszövetség) korábban el volt zárva előttem. Új volt benne minden, mégis, mint ha egy régi barát érkezett volna meg, aki úti ruháit levetve már ünneplőbe öltözött. Olyan volt, mint az ékszereivel felékesített menyasszony és vőlegénye.” Keresztény színezetű prédikációkat kezdett tartani a zsinagógájában. Az országos Rabbitanács elé idézték, de nem mentették fel állásából, haláláig rabbi maradt. 84 éves korában keresztelte önmagát meg a mikvében. Történetét a zsidó-keresztény mozgalom mint csodás példát terjeszti azóta is.

Az antiszemitizmus ellen Németországban erős közéleti tiltakozó mozgalom alakult ki. 1880-ban 75 neves közéleti személyiség kiáltványt tett közzé Stöcker ellen; 1890-ben a *Verein zur Abwehr des Anti-Semitismus / Abwehrverein*; a következő évben 535 ismert nem zsidó / keresztény tudós és közéleti személyiség, köztük Mommson, Rudolf Virchow (1821–1902) neves orvostudós, a berlini egyetem professzora, képviselő, vele együtt a *Reichstag* félszáz tagja stb. tiltakozást jelentettek be az antiszemita politikai támadások ellen: “Az antiszemita agitáció célja a zsidók politikai jogainak eltörlése. A mi szemünkben végzetes hiba, ha ezt az agitációt közömbösen nézzük. (...) Becsület dolga, hogy véget vessünk neki.” Csatlakozott az egyesülethez Heinrich Rickert (1863–1936) neo-kantiánus filozófus és a német szellemi élet sok más kiválósága.

Németországban (Berlin) 1893-ban alakult meg a *Central-Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens*, amelynek célja az volt, hogy a német társadalomba beilleszkedő zsidóknak védelmet nyújtson az erősödő antiszemitizmussal szemben. Hirdette a német–zsidó együttélést (*Symbiosis*), ellenezte a cionizmust, a kitérést, a vegyes házasságot, azaz a németországi diaszpóra-zsidóság felszámolását. A két

561 Franz Delitzsch, *Rohling's Talmudjude beleuchtet* (Leipzig: Dörffling und Franke, 1881); *Schachmatt dem Blutlügner Rohling* (Erlangen: A. Deichert, 1883). – David Kaufmann, “Franz Delitzsch. Ein Palmblatt aus Juda auf sein frisches Grab” (1890), in: uő, *Gesammelte Schriften*, I (Frankfurt a. M.: Kommissions-Verlag von J. Kauffmann, 1908); reprint, New York: Arno Press, 1980), pp. 290–306 (Tiszaeszlárról itt p. 304 sk.).

562 Strack külön könyvben is támadta Stöcker nézeteit: *Herr Adolf Stoecker: Christliche Liebe und Wahrhaftigkeit* (Karlsruhe – Leipzig: Verlag von H. Reuther, 1886²) / *The Jew and Human Sacrifice, Human Blood and Jewish Ritual: An Historical and Sociological Inquiry* (London: Cope and Fenwick, 1909). – Kaufmann Dávid vitairata: *Ein Wort im Vertrauen an Herrn Hofprediger Stöcker von Einem, dessen Name nichts zur Sache thut* (Berlin, 1880); új lenyomatban in: David Kaufmann, *Gesammelte Schriften*, III (Frankfurt a. M.: Kommissions-Verlag von J. Kauffmann, 1915), pp. 521–536.

világháború között kiadóvállalata, a Philo-Verlag, értékes könyveivel, folyóirataival fő eszköze volt a német-zsidó öntudat fenntartásának. A nemzetiszocialista rezsimben először nevének megváltoztatására kényszerült (1935): az új név, *Central-Verein der Juden in Deutschland*, pontosan tükrözte a zsidók jogi helyzetének megváltozását a nürnbergi törvények hatása alatt. Majd 1938. november 10-én (a *Kristallnacht* után) a hatóságok betiltották.

A történelmi, hagyományos zsidóellenesség célpontja a zsidók *mássága* volt, a XIX/XX. század fordulóján az antiszemitizmus már éppen ellenkezőleg, a zsidók *hasonulását*, a környező társadalomhoz való alkalmazkodását, igazodását támadta: az asszimilációt.

Antiszemita mozgalmak bontottak zászlót a térség legtöbb országában. Romániában,⁵⁶³ mely az addigi román fejedelemségeket egységes nemzetállamban fogta össze (1857), az 1866. évi alkotmány csak keresztény vallású idegeneknek adta meg jogot, hogy elnyerjék a román állampolgárságot. Ion Brătianu (1821–1891) belügyminiszter⁵⁶⁴ 1867-ben ki akarta űzni Moldva falvaiból a “kóbor elemek”-et: a zsidó lakosságot. A Románia függetlenségét elismerő és státusát rendező berlini békeszerződés (1878. július 13),⁵⁶⁵ amely a Hohenzollern–Sigmaringen házat – I. Károly királyt (1878/1881–1914) – trónra ültette, arra kötelezte az országot, hogy abszolút egyenlőséget adjon minden vallásnak és felekezetnek (43. sk. §); abban az időben az országban csak a zsidók számítottak kisebbségnek.⁵⁶⁶ Alexandru C. Cuza (1857–1946) (a Iași-i egyetem professzora) és Nicolae Iorga (1871–1940) történétíró, politikus 1895-ben *Alliance Antisemitique Universelle* névvel politikai szervezetet alapítottak,⁵⁶⁷ 1910-ben pedig antiszemita pártot (Nemzeti Demokrata Párt), azzal a céllal, hogy a zsidókat a nemzeti szellemű keresztények javára kiszorítsák a szabad foglalkozásokból.

563 Nagy Lajos, *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában* (Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet – Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1944; reprint, Székelyudvarhely: Haáz Rezső Kulturális Egyesület – Infopress, 1994); Beate Walter, *Die Judenpolitik der rumänischen Regierung, 1866–1888* (Frankfurt a. M., etc.: Verlag Peter Lang, 1989).

564 Később (1876–1888) miniszterelnök.

565 Ausztria–Magyarország; Németország; Franciaország; Anglia; Olaszország; Oroszország, Törökország. Az Osztrák–Magyar Monarchiát gr. Andrássy Gyula külügyminiszter képviselte.

566 Nagy Lajos, i. m. (1994), p. 13 skk. – A szerződést Románia kijátszotta: negyed évszázad alatt is csak mintegy 1 800 zsidónak adta meg a polgárjogot.

567 Bukarestben 1886. szeptemberben franciaországi, magyarországi és romániai résztvevőkkel antiszemita kongresszust tartottak, amely *Alliance Anti-Israélite Universelle* elnevezéssel zsidóellenes szövetséget alapított, Párizs székhellyel.

Magyarországon⁵⁶⁸ Istóczy Győző Vas vármegyei képviselő⁵⁶⁹ már az 1875/78. évi országgyűlési ciklusban feltűnt zsidóellenes felszólalásával (1875. április 8), ez volt a magyar politikai életben az antiszemita eszme első rendszeres kifejtése.⁵⁷⁰ Az április 8-i interpellációban⁵⁷¹ arra várt választ a kormánytól, hogy “van-e szándéka (...) az országot elárasztó külföldi zsidóság itten való meghonosodásának gátat vetni”; gördít-e akadályt a “támadó kaszt” ellen szerveződő mozgalom – ti. az ő és hasonlóan gondolkodó társai – útjába; és végül, semleges marad-e továbbra is, mint az emancipáció óta, a zsidókérdésben. A miniszterelnök, br. Wenckheim Béla (1811–1879)⁵⁷² jelezte (április 21), hogy a kormány tervezi az idegenek betelepedésének szabályozását, de nem a képviselő érvei alapján; egy olyan mozgalommal szemben, amely sérti a polgári jogok kölcsönös tiszteletben tartásának elvét, fellépne; végül, a kormány az emancipációs törvény értelmében “zsidókérdést nem ismer”. Rónai János (1849–1919) erdélyi (Balázsfalva) ügyvéd, később a cionista mozgalom szervezője, egy önálló kötetben polemizált Istóczyval.⁵⁷³ A következő években Istóczy többször felszólalt az országgyűlésben, 1878. június 24-i felszólalásában, “A zsidó államnak Palesztinába való visszaállítására” címmel, saját előterjesztése (#155/a) indokolásául felvetette (#155/b), hogy a zsidók veszélyét esetleg azzal lehetne elhárí-

568 Friedrich Gottas, “Die antisemitische Bewegung in Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus”, *Zeitgeschichte*, 1, no. 5 (1974), pp. 105–119; Kubinszky Judit, *A politikai antiszemitizmus Magyarországon, 1875–1890* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1975); Rolf Fischer, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose* (Südosteuropäische Arbeiten, 85) (München: R. Oldenbourg Verlag, 1988); Szabó Miklós, *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története Magyarországon (1876–1918)* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2003).

569 Dicstelen országgyűlési pályafutását mint Deák párthíve (!) kezdte, majd a Szabadelvű Párt-hoz csatlakozott, innen azonban 1880-ban kilépett. – Bosnyák Zoltán, *Istóczy Győző élete és küzdelmei* (Budapest: Könyv- és Lapkiadó Rt., 1940) (elfogultan rokonszenvező életrajz); Welker Árpád, *Istóczy Győző élete és eszméi* (Szakdolgozat, Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 1998) (MS).

570 Más, nagyobb feltűnést keltő zsidóellenes felszólalásai az országgyűlésben: 1875. november 15 (börzeadó); 1875. december 17 (romániai zsidógyűlölet); 1877. január 23 (“zsidó uzsora”); 1878. június 24 (#155/b); 1881. március 3 (a zsidók “előzőnlik” az egyetemeket) stb.

571 *Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XVI (Budán: A Magyar Királyi Államnyomdából, 1875), pp. 82–87; önállóan is: *Istóczy Győző képviselőnek a képviselőház 1875 évi április 8-án tartott ülésén a zsidó-kérdésben az őssz-miniszteriumhoz intézett interpretációja s ennek indokolása* (Budapest: Hunyady-M. Ny., 1875); új lenyomatban, Istóczy Győző, *Parlamenti beszéde, mellyel az antiszemita kérdést a magyar törvényhozásban először fölvetette 1875 április 8-án*. Kiadta Nagy Imre Kecskeméten (Budapest: Neuwald Nyomda, 1885); in: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai, 1872–1896* (Budapest: Buschmann F. Könyvnyomdája, 1904), pp. 1–14.

572 1875. március 2 és október 20 között volt miniszterelnök.

573 *Kosmopolitizmus és nacionalizmus különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására* (Budapest: Reach Zsigmond Nyomda, 1875).

tani, hogy Palesztinában megalapítják a zsidó államot.⁵⁷⁴ Az érvelésében látszólag a zsidóknak segíteni kívánó javaslat álságos módon valójában arra irányult, hogy a zsidókat nemzetközi segítséggel távolítsák el Magyarországról.

Istóczy javaslatára néhány képviselő később is többször visszatért. A zsidó állam megalapítása többek véleménye szerint a magyarországi zsidóság teljes felszámolásának egyik alternatívája lehetne. Molnár Aladár az országgyűlésben (1880): “(A veszély) megszüntetésére, őszintén kimondom, csak két módot tudok gondolni, hogy melyik a kivihető, melyik a helyes és melyik emberséges, az azután más kérdés, ti. vagy kipusztítani közülünk a társadalomnak ez idegenszerű részét, s mint mondva volt, kivinni Palesztinába, s helyreállítani a zsidó államot, vagy pedig erkölcsében, szellemében, érzületében beolvasztani és legyőzni...”⁵⁷⁵ Képviselőtársának válasza: “Egy államnak sem lehet feladata az, hogy valakit azért, mert vallási szertartása elválasztja egy másik polgártól, absorbeálni igyekezzünk, vagy azon államban lakó nagyobb valláshoz hozzácsatolni kívánjuk. Ezt én egy alkotmányos állam fogalmának keretébe nem tartom illőnek. (...) Én tehát azt, amit a t. képviselő úr óhajt, hogy ti. absorbeálása által kell félig-meddig a judeizmust kiirtani és azt az állam testébe beolvasztani, hogy e felekezetnek nyoma se maradjon, kivihetőnek nem tartom. A másik módot, amelyet ajánl, még veszélyesebbnek tartom. Lehetne talán ezt eszközölni az által, hogy útiköltségül ajánljuk fel ez alapot; de én meg vagyok arról győződve, hogy még talán Soroksárig se mennének az izraeliták, és mi utánok szaladnánk, mert hiszen ez esetben nem volna, aki nekünk pénzt adjon kölcsön.”⁵⁷⁶ Az utolsó szavak maró öngúnya csak növeli a visszautasító válasz erejét.

Istóczy állításaival az országgyűlésen kívül is többen vitába szálltak. Kohut Sándor rabbi / Alexander Kohut, akkor éppen Nagyváradon, talmudi hivatkozásait bírálta.⁵⁷⁷ Szatirával utasította el Istóczy Palaestina-javaslatát a korszak szellemes tárcaírója, Ágai Adolf. A *Borsszem Jankó* című népszerű élclap szerkesztője az általa teremtett lipótvárosi kispolgár, Spitzig Iczig levelében (#155/c) Istóczyt elmebetegként kezeli. Az elmagyarosodó új zsidó nemzedék, “Árpádka gyerek” szavait a *peszah*

574 1905-ben, már kívül a politikai életen, de a cionista mozgalom kibontakozására nyomatékosan hivatkozva, e tárgyú cikkeit kiadta németül is: Viktor Istóczy, *Die Wiederherstellung des jüdischen Staates in Palästina*. Aus den Reden Viktor Istóczy's, gehalten im ungarischen Abgeordnetenhaus während der Reichstage von 1872–1896. Ins Deutsche übersetzt, und mit Vorwort und Anmerkungen versehen herausgegeben von ihm selbst (Budapest: Buchdruckerei F. Buschmann, 1905). A kis füzet Istóczy 1878. június 12-i beadványát és 1875. június 14-i képviselőházi beszédét tartalmazza, bőséges aktualizáló jegyzetekkel.

575 Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1001 sk.

576 Mocsáry Géza [(Ungvár tiszti ügyésze)], in: Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1019.

577 Kohut Sándor, *A Talmud és a középkori rabbinusi tekintélyeknek a “Gój”-ra vonatkozó egyenahány állításáról* (Nagyvárad: Laszky, 1881).

szertartási záró-formulájához ("Jövőre Jeruzsálemben") köti, a zsidók kitelepítésének ötletét visszájára fordítja: menjenek "Jeruzsálemba" azok, akik gyűlölik a zsidókat. Spitzig Iczig "zsidós" – a jiddis kiejtést utánzó – szavaival szemben "Árpádka" csaknem tisztán beszél magyarul; Ágai az asszimiláció perspektíváját védi, gúnyos támadása Istóczy ellen kormánypárti: egybecseng Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszternek a parlamenti vitában hangoztatott véleményével: "Nagyon sajnálom, hogy a házban oly doctrinák fejtegettettek, melyeket a kor humanitarius elveivel, e ház nemes szellemével és nagy részben a tényekkel is ellentétben állanak (...). Egyébiránt én az egészet egy irodalmi essay-nek tekintem, mely elmaradhatott volna, valamint az indítvány tárgyalása is el fog maradni. És én reménylem és nem is kételkedem rajta, hogy ezen felszólalás, mint egy irodalmi essay, minden nyom és minden utóhang nélkül a házban örökre el fog hangzani." S Mikszáth Kálmán a parlamenti viták kapcsán, gúnyosan: "Azt hiszi Istóczy, hogy szavára a zsidók majd rögtön összepakolnak és kihurcolkodnak Jeruzsálembé."⁵⁷⁸

Az antiszemita mozgalmat szervező Istóczyról pedig így írt Mikszáth: "(...) az a sovány kis szűnyogocska, mely eleinte olyan gyámoltalanul, olyan fülsértőleg, olyan siralmasan zümmögött, s amely most, valljuk meg, a zsidók túlságos érzékenysége által elefánttá fújva, oly éktelen zajt üt, hogy a gyöngébb idegzetűeknek még az epéje is fölkavarodik tőle. (...) A zsidók annyi üldöztetésnek voltak már kitéve, hogy nem csoda, ha a szél zörgésében is veszélyt látnak s védelemre készülnek. Azért nincs is biztosabb mód népszerűséget szerezni, mint az antiszemitizmus. Ezt Istóczy legjobban tudhatja, mert olyan fővel, olyan kevés készültséggel, mint az övé, nincs rá eset, hogy annyit emlegették volna nevét, mint azt ma teszik."⁵⁷⁹

Maga Istóczy utóbb (1906), már kívül a politikai élet körein, úgy vélekedett, hogy a "Visszaállítás" beszéd (#155/b) adta meg "az elhatározó lökést a cionista szervezkedésre".⁵⁸⁰ Csak egy sumer fabulát idézhetek, ékirásos agyagtábláról (i. e. 1800 k.): "A róka a tengerbe nyomta vesszejét: »Az egész tenger az én vizeletem!«."

578 *Szegedi Napló*, (1880. október 17). Idézi: Zsoldos Jenő, "Két elfelejtett Mikszáth-karcolat. A pályakezdő Mikszáth zsidószemlélete", in: *Évkönyv, 1970* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1970), pp. 166–206; az idézet: p. 183.

579 Idézi: Zsoldos Jenő, in: *Évkönyv, 1970* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1970), p. 186.

580 Istóczy Győző, *A Magyar Antiszemita Párt megsemmisítése s ennek következményei* (Budapest: Bachmann F. Könyvnyomdája, 1906), p. 14.

Antiszemita Párt

Istóczy Győző beszédei valójában nem a cionizmushoz adtak "elhatározó lökést": a parlamenten kívül is élénk visszhangot keltő országgyűlési beszédei a szervezett antiszemita mozgalomnak toborozták a híveket. A képviselőházi vitákban nem sokkal az emancipációs törvény elfogadása után formálódni kezdett az a szárny, amely gyanakodva szemlélte, élesen bírálta és támadta a zsidóság – nem is annyira térnyerését, mint inkább – láthatóvá válását. Ezt a folyamatot hódításnak fogta fel és állította be, holott valójában az addig mesterségesen fenntartott korlátok ledöntésének természetes következménye volt. Némely képviselő azt az egyszerű közigazgatási feladatot, hogy az Iskola-alap felhasználása körül az Egyetemes Gyűlés után az egymással szembekerült zsidó felek – neológok és orthodoxok – vitájában döntsön, arra próbálta felhasználni, hogy a zsidó társadalom belső ügyeit, vallási ügyeket is, kívülről minősítse. Mások felháborodtak a zsidók nagy számán, a jiddis vagy a német nyelv használatán, számon kérték a zsidók kulturális elmaradottságát, teljességgel figyelmen kívül hagyva mind a zsidó beilleszkedési szándék és modernizációs törekvések helyenként látványos eredményeit, mind azt, hogy bizonyos aszinkron kulturális fejlődés, ha tetszik, akár elmaradottság, egyszerűen a korábbi állapotok folyománya. Ennek a szárnynak egyik hangadója már igen korán Istóczy Győző volt. Rajta kívül Molnár Aladár és mások is élénken szerepeltek minden zsidó tárgyú vitában. Nem feltétlenül a zsidók mellett elköteleződve, de az alkotmányos értékek alapján támogatva kívánságaikat, legtöbbször a kongresszusi (neológ) irányzatot.

Több, a nemzeti hagyomány értékeire hivatkozó, egyébként érdemes képviselő, például, Herman Ottó (1835–1914), a népelet jó ismerője, Orbán Balázs, Thaly Kálmán, a kuruc kori hazafiasságtól dagadó keblű történetíró hangoztatta feltűnő erélyességgel aggályait azzal a veszedelemmel kapcsolatban, amely a zsidók – és különösen a keleti vagy orthodox zsidók – részéről a magyar társadalmat fenyegetheti, sürgetve ennek megelőzésére az asszimilációt. Csak egy idézet, sok hasonló közül, Herman Ottótól: "(...) tudjuk, hogy az orthodox zsidó elem éppen azért, hogy a fajtisztaságot fenntartani nemcsak iparkodik, hanem azt szigorúan meg is őrzi, egyszersmind az átörökösödési törvény alapján megörökít bizonyos fajtulajdonságokat és sajátságokat. Ezek a tulajdonságok és sajátságok (...) hazánkon belül valósággal a nép erkölcsére nézve romboló hatással vannak. Ki merem mondani, t. ház, a nép erkölcsére, gazdasági süllyedésére nagyrésztben az orthodox zsidók üzleti iránya, eljárása az ok. Aki ismerte a viszonyokat, nem egy felső megyében az emantipatio előtt és ismeri ma, az világos képét fogja látni és nyomról nyomra fogja követhetni azt, hogy mily romboló hatást gyakorol az az elszigeteltség és egyoldalú irány, mely e felekezetet egyszersmind az ő üzletében egészen különleges irányzatba

szorította, mely képtelenné teszi arra, hogy ő a nemzettel egy ethikai alapon érezze maga, egy cél felé törekedjék a nemzettel magával.”⁵⁸¹

Asszimiláció a magyar politikai osztály a XIX. század végén a zsidóság ethnikai, nyelvi, kulturális önfeladását értette: a század eleji programot, de most már – a jogok megadása után – vas következetességgel, hogy az, ami zsidó volt, csak mint egy a kereszténységhez hasonló, feltűnően zsidó elemeitől kilúgozott vallás (egyház) maradjon fenn. Istóczy és Herman konkrétan más-más programot hirdettek, sőt, bizonyos pontokon ellentéteset, de abban egy volt a véleményük, hogy a zsidóságot, úgy, ahogy van, nem fogadhatja el a magyar társadalom.

Molnár Aladár, Istóczyval szemben, a képviselőházban (1880): “Mi a zsidókat az országból nem akarjuk és nem is volnánk képesek kiűzni, polgári jogaiktól nem akarjuk és nem is volnánk már jogosítva őket megfosztani; nincs tehát más mód, mint szellemileg kiküzdeni az összeolvadás harcát, nincs más mód, mint kiirtani nem a zsidóságot, hanem azon szeparatizmust, mely őket tőlünk elválasztja. Egyedüli helyes életrevaló politika csak az lehet, hogy a zsidóság legyen olyan vallásfelekezet, mint egyéb hitfelekezetek, de legyen magyar minden ízében. Tőlünk különböző lehet bár vallásban, de erkölcsben, míveltségben, gondolkozásban, foglalkozásban, hazafias érzületben legyen olyan, mint mi. Amely részénél a zsidóságnak ezen törekvést látjuk, nyújtsuk annak oda kezünket.”⁵⁸²

A képviselőházban 1880. szeptember 25-én – mindjárt az új ülészak kezdetén – Miklós István képviselő interpellációt intézett a miniszterelnökhöz és a belügyminiszterhez Istóczy Győző “antisemiticus” szervezkedése és “a zsidóságnak Magyarországból való kiűzetése iránt megengedett és tiltott utakon” folytatott élénk agitációja tárgyában.⁵⁸³ “Köztudomású tény, hogy a legújabb időben Istóczy Győző képviselő urnak ismert parlamenti nyilatkozatai szellemében, a fővárosban és a vidéken alakult és szervezett antisemiticus egyletekben és folyóiratokban egyes néptörzs a maga összességében egyesek büneiért felette erős megtámadásokban részesül (*Halljuk! Halljuk!*) és a zsidóság elleni gyűlölet egyes keresztény felekezetek körében célzatosan szíttatik, és hogy a zsidóságnak Magyarországból való kiűzetése iránt megengedett és tiltott utakon élénk agitáció folyik. (...) Szükségesnek vélem már ma, hogy a t. kormány és a képviselőház ezen tagadhatatlanul létező agitációval szemben a szabadság, a testvériség, az egyenlőség és a szabadelvűség nevében állást foglaljon, és határozottan tiltakozzék azon intenciók ellen, amelyek az 1867: xvii. tc.

581 Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, VI (Pesti Könyvnyomda-Részvény-társaság, 1882), p. 244 sk.

582 Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1096.

583 Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, XIV (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-társaság, 1880), pp. 286–287; Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1110 skk.

ellenére a zsidóságot az általános erkölcsi hanyatlás okából mint hitfelekezetet megtámadják, és amelyek őket minden kivétel nélkül a törvények által biztosított alkotmányos jogaikból kizárni célozzák.” Tisza Kálmán miniszterelnök a Szabadelvű Párt és a kormány nevében nem tartja indokoltnak, hogy fellépjen a véleménynyilvánítás ellen, még ha felfogásával ellentétes nézetek kapnak is hangot, de leszögezi: “amely percben (a mozgalom) a törvényes korlátokat sérti, vagy izgat az ország valamely hitfelekezete, nemzetisége vagy osztálya ellen: ott van a kormánynak törvény adta joga és kötelessége az ily izgalmakat részint megakadályozni, részint a büntetőtörvénykönyv erejével sújtani.”

Az Országos Antiszemita Párt 1883. október 8-án alakult meg.⁵⁸⁴ Vezetői Istóczy és Ónody voltak, negyedmagukkal.⁵⁸⁵ Az 1884. évi választáson, alig egy évvel Tiszaeszlár után, 17 képviselője jutott be az 1884/87. évi országgyűlésbe. Igaz, a következő ciklusban (1887/92)⁵⁸⁶ már csak 11 képviselője volt, az 1892/96. évi országgyűlésben pedig egy sem. Istóczy sértődött, de kényszerű visszavonulásával a párt megszűnt (1896).

Egy “világraszóló *cause célèbre*”: Tiszaeszlár

Egy Tisza menti községben, Tokaj alatt, a folyópart közelében hosszan elnyúló Tiszaeszláron (Szabolcs vármegye), amelynek az 1880-as években összesen körülbelül 2 700 lakosa volt, akkoriban mintegy 25 zsidó család élt.⁵⁸⁷

1882. április 1-jén⁵⁸⁸ – *niszán 12: sabbát gádol*, “nagy szombat”, a peszahot megelőző *sabbát* – eltűnt egy 13–14 éves, kistermetű keresztény (református) cseléd lány, Solymosi Eszter (1869–1882), akit keresztanyja, Huri Andrásné, akinél szolgált, a boltba küldött, festékért a ház húsvéti rendbetételéhez.

A zsidó község aznapra tűzte ki a metsző- (*sakter*) és előimádkozó- (*hazzán / kántor*) választást, ugyanis Taub Emánuel, a község addigi metszője röviddel azelőtt

584 Kubinszky Judit, “Az Antiszemita Párt megalakulása és részvétele az 1884-es választásokon”, *Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve*, V–VI: 1964–65 (Budapest, 1966), pp. 107–160.

585 A másik két vezetőségi tag: Simonyi Iván újság szerkesztő, országgyűlési képviselő és Széli György.

586 1887-től az első világháborúig az addigi hároméves ciklusok helyett az országgyűlés öt éves ciklusokban működött.

587 Kövér György, “Performációk, I: »Zsidó társadalom« Tiszaeszláron a nagy per előestéjén”, *Korall*, [5], no. 17 (2004), pp. 5–42; “Performációk, II: »Nemesi társadalom« Tiszaeszláron a jobbágyfelszabadítás után”, *Korall*, 8, no. 27 (2007), pp. 110–150. – Mindenhez, ami Tiszaeszlár, most lásd Kövér György magisztrális, részben az alább idézendő cikkeit is magába olvasztó könyvét: *A tiszaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek* (Budapest: Osiris, 2011).

588 Kövér György, “»Egy különleges nap.« 1882. április 1., szombat Tiszaeszláron”, *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 40, no. 2 (2005), pp. 199–207.

Tiszaeszlár, a zsinagóga és a sakter háza (Ábrányi Lajos rajza, Vasárnapi Újság, 1883. jún. 24; Eötvös Károly, A nagy per, 1968, I, p. 161; Kövér György, A tiszaezlári dráma, 2011, p. 320)

más községbe költözött. A biztos jövedelemmel járó állásra többen is pályáztak. Schwarcz Salamon metsző, aki Tiszalökről jött a választásra, Bukszbaum / Buxbaum Ábrahám galíciai eredetű tanító (Ibrány), ő csak kántornak jelentkezett, és Braun Lipót Lébi metsző (Téglás); jesivát végeztek mindhárman, és aznap délelőtt főként énekhangjukkal kellett vizsgáznuk. A község Schwarcz Salamont választotta meg metsző- és előimádkozójának.

A leány eltűnését anyja, özvegy Solymosi Jánosné⁵⁸⁹ jelentette a községi bírónak (április 3), majd a járási (Vencsellő) szolgabírónak (április 4). Hamarosan az a híresztelés kezdett terjedni, hogy a zsidók ölték meg, a zsinagógában, mert a *peszah* szertartásaihoz a vérét akarták használni.⁵⁹⁰

Ónody Géza (1848–?) helybeli születésű, elszegényedett földbirtokos, a hajdúnánási kerület országgyűlési képviselője a képviselőházban előállt a váddal, ő kezdte han-

Tiszaeszlár, a zsinagóga (MZsL)

589 Özvegy Solymosi Jánosné *née* Jakab Mária (1834–1909). Személyiségéről, leányáról és magáról a történetről izgalmas mikrohistóriai tanulmányokat írt Kövér György, "Biográfia és család-történet: Solymosi Eszter és családja", in: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltári Évkönyv*, XVII (Nyíregyháza, 2006), pp. 215–241; uő, "Özv. Solymosi Jánosné dilemmái (Kis eszlári nő-történet)", in: Bakó Boglárka & Tóth Eszter Zsófia, szerk., *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban* (Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2008), pp. 15–44.

590 Paul Nathan (1857–1927), a XIX/XX. század fordulóján a németországi asszimilacionista zsidó önszerveződés és az antiszemitizmus elleni küzdelem egyik vezetője, publicisztikai pályafutását Tiszaeszlárról szóló retrospektív könyvvel kezdte: *Der Prozess von Tisza-Eszlár. Ein antisemitisches Kulturbild* (Berlin: F. Fontane & Co., 1892). Később ő volt a *Hilfsverein der deutschen Juden* egyik alapítója (1901), a Beilis-per idején ő szervezte a vádlott németországi védelmét. – Hegedűs Sándor, *A tiszaezlári vérvád* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1966); Andrew Handler, *Blood Libel at Tiszaeszlár* (New York: Columbia University Press, 1980).

Schwarz Salamon (Ábrányi Lajos rajza, Vasárnapi Újság, 1883. jún. 24; Eötvös Károly, A nagy per, 1968, II, p. 289; Kövér György, A tiszaezlári dráma, 2011, p. 384)

Buxbaum Ábrahám (Ábrányi Lajos rajza, Vasárnapi Újság, 1883. jún. 24)

goztatni: "(...) Állítólag az izraeliták vallási szabályait tartalmazó Thalmud szerint az engesztelődési ünnepen ártatlan keresztény leánynak a vérét kell venni..."⁵⁹¹ (Az ülés elnöke megpróbálta elejét venni annak, hogy Ónody a napirendhez nem tartozó esetről beszéljen; arra azonban nem figyelt fel senki, hogy a haláleset nem *jom kippur* alkalmából, hanem a húsvét előtti napokban történt. Ónody egyébként Istóczyt mint a "Thalmud" szakértőjét említette.) Május 4-én a vérvádat átvette a leány anyja is.

A zsidókkal szembeni gyanúsítást Scharf / Sarf József (1842–1905) "egyházfi" / "zsidó harangozó" (*samesz*) 4 és fél éves fiának, Samunak homályos, össze-vissza szavai támasztották alá; a fiúcskának a szomszédasszonyok cukorkával, kaláccsal nyomatékositva adták a szájába, mit mondjon: hogy bátyja, Móric a zsinagóga kulcslyukán át látta, amint benn a zsidók – környékeliek és máramarosi faúszta-tó tutajosok – a leány nyakát megvágják, és vérét egy tálba kicsorgatják. A vármegye székhelyéről, Nyíregyházáról a törvényszék május 19-én kiküldte Bary József (1858–1915) törvényszéki aljegyzőt mint vizsgálóbíró, hogy hallgassa ki a tanúkat, folytassa le az előzetes vizsgálatot. A vizsgálóbíró rendelkezése alapján a *samesz* 14 éves fiát, Scharf Móricot (1868–1929), első kihallgatása után a csendbiztos átvitte a szomszédos Nagyfaluba, lakására, ott éjszaka – egy később mint börtönviselt gyil-

591 Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, VI (Pesti Könyvnyomda-Részvény-társaság, 1882), p. 11.

kos leleplezett és a bírósági eljárásból kizárt személy közreműködésével – faggatta, kihallgatta. Reggelre elkészült a csendbiztos által fogalmazott jegyzőkönyv, amelyben a fiú tanúsította, hogy a kulcslyukon át látta a gyilkosságot és pontosan felismer- te a szereplőket. Ezen a vallomásán alapult a későbbi vádirat. A híresztelés és a tanú- vallomás terjedését segítette a község római katolikus papjának szava. Budapesten a gyilkosság hírért elsőként egy klerikális szellemű lap, a *Magyar Állam* közölte sietve (1882. május 20).

Az 1881/84. évi országgyűlés éppen az időben folytatta a vitát az oroszországi pogromok elől menekülő zsidók bevándorlásának kezelése tárgyában. E vita során, Ónody Géza felszólalásával, 1882. május 23-án került szőnyegre az eset; Tiszaeszlár Ónody kerületében feküdt.

Ónody főlemlegette, Bonfini leírása alapján, a nagyszombati (1494) és Bél Mátyás leírása alapján a bazini (1529) vérvádat, ezeket a klasszikus történeteket néhány más híreszteléssel is megtoldotta a közelmúltból. Az elhúzódó vitában ilyeneket mon- dott: “titokzatos felekezeti gyilkosság, egy vallási emberáldozat, amelynek kiderítése az egész zsidóság sorsára nézve évszázadokra döntő befolyással fog bírni, s e bűn- per egy világraszóló *cause célèbre*-ré fog válni.” Istóczy Győző mindjárt másnap egy interpellációban a vérvád részletes ismertetésébe fogott. A képviselő – Rohlingra hivatkozva – részletesen beszélt a damaszkuszi vérvádról, egy oroszországi esetről, a vizsgálat halogatása miatt a miniszterelnök- és belügyminisztert interpellálta. Ti- sza Kálmán miniszterelnök teljes határozottságot mutatott: Ónody “szellemidézési bajban szenved”; Tiszaeszlárról kijelentette: “kevéssé van bizonyítva”; Ónody izgatás értékű beszédéről: “Midőn ez ellen szavamat felemelem, egyúttal kénytelen vagyok a történetek után declarálni, hogy ha – mitől megment, remélem, a magyar nép és Magyarország lakosainak józansága – az ilyen felszólalásoknak, melyek a képviselői immunitás és a képviselőház tekintélyének köpenyébe burkoltan löketnek ki a nép közé, következése lenne, az akkor életbeléptetendő szigorú rendszabályok és az azok folytán okozandó fájdalmak, a netán kiömlendő vér azokra fog szállni, akik az ilyen izgatásoknak eszközlői voltak. (*Élénk helyeslés jobbfelől. Zaj a szélső baloldalon.*)”

Wahrmann Mór már az országgyűlési viták elején, 1882 júniusában ki tudta húz- ni a talajt Ónody és Istóczy lába alól: a Rohlingra mint a vérvádat bizonyító tudósra hivatkozó képviselőnek idézte a professzor egy másik könyvét, amelyben a protes- tánsokat nevezte szörnyetegnek (*Ungeheuer*), a protestantizmust vandalizmusnak; ez után a felháborodást keltő ostobaság után a vérvád sem kaphatott hitelt a képvise- lők többségénél. Nemcsak Tisza Kálmán: a tekintélyes és befolyásos képviselők nagy többsége elutasította, köztük Berzeviczy Albert (1853–1936), az egyik országgyűlési bizottság elnöke;⁵⁹² Szilágyi Dezső (1840–1901) egyetemi tanár, akkor az ellenzék egyik hangadója; Irányi Dániel és mások. Jókai Mór: “Én meg vagyok felőle győ-

592 Később vallás- és közoktatásügyi miniszter, egy időben a képviselőház elnöke, 1905-től halá- láig a M. Tud. Akadémia elnöke, amúgy erősen konzervatív politikus.

A tisaeszlári vérvád (Engel-Tevan István rajza, 1978) (Róna Erzsébet szívességéből)

zódve, hogy a jövő században nem lesz Magyarországon zsidókérdés.”⁵⁹³ De például Pauler Tivadar, korábban rövid ideig br. Eötvös József utódja a vallás- és közoktatásügyi miniszteri székben, akkor már régóta igazságügy-miniszter (1872–1875, 1878–1886): Pauler, aki maga elhitte a vérvádat, ebbe az ügybe nem avatkozott bele.

Istóczynek végül tulajdonképpen igaza lett, bár ellenkező értelemben, mint gondolta s akarta: Tiszaeszlárból valóban “világraszóló *cause célèbre*” vált. Ez volt az első vérvád, amelynek bírósági tárgyalása modern jogi keretek között folyt le.

Röviddel az után, hogy az eset az országgyűlésben napirendre került, a pesti neológ hitközség felkérte Eötvös Károly ügyvédet, hogy a várható perben lássa el a vádlottak védelmét. Hírnevéen túl, nem véletlenül esett rá a választás. Már említettem,

593 Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, VI (Pesti Könyvnyomda-Részvény-társaság, 1883), p. 177 (1883. január 23).

Scharf Móric, 1883 (Ábrányi Lajos rajza, Vasárnapi Újság, 1883. jún. 24; Eötvös Károly, A nagy per, 1968, II, p. 230)

hogy Eötvös korábban is vállalta zsidó ügy képviselését az országgyűlésben (*status quo* hitközségek).

Scharf Móric elbeszélése alapján azzal vádolták a zsidókat, s közelebb-ről, apját, Scharf József cipész-, templomszolgát és a három metszőt, hogy Scharf a nevezett szombaton a reggeli istentisztelet után behívta a zsinagógába az arra elmenő Solymosi Esztert, és a metszők, akik a választás miatt tartózkodtak Eszláron, elvágták a nyakát és egy edénybe kicsorgatták a véré. Bary nyomozóbíró hosszadalmas helyszíni vizsgálata, amelyet a vármegyei hatóságok is figyelemmel kísértek,⁵⁹⁴ nem lelte nyomát a holttestnek, sem a véres tett másodlagos

maradványainak, és meg kellett állapítani azt is, hogy a zsinagóga ajtajának kulcslyukán át nem lehetett volna látni azt, amiről Scharf Móric a vallomásában beszélt.

A június 19-re virradó éjszaka faúszató tutajosok Tiszadadánál, Tiszaeszlártól körülbelül 30 – vagy kicsivel több – folyamkilométerrel lejjebb, egy fiatal nő már hosszabb ideje vízben áll, bomlásnak induló hulláját fogták ki a Tiszából. A nyomozás vizsgálta öltözetét, testét, próbálta felismertetni a rokonsággal, helybeliekkel, megállapítani életkorát. A hivatalos eljárások nem hoztak biztos és vitathatatlan eredményt. Minthogy szegényes ruhadarabjai⁵⁹⁵ és némely testi jegy mégis az eltűnt leányt jelezték, a bíróság ezt a tetemet tekintette Solymosi Eszter maradványainak. A vád lényegét, kés (vágás vagy szúrás) nyomát nem lehetett feltalálni rajta. A vád előállt azzal a magyarázattal, hogy a tutajosok a meggyilkolt leány holttestét a nyomozás megtevesztésére elrejtették, és helyette egy idegen, temetőből ellopott, Soly-

594 Kövér György, "Az eszlári pünkösdi »népizgatottság« (1882. május 29", [http://www.szabarchiv.hu/drupal/userfiles/file/Kover_Gyorgy_Az_eszlari_punkosdi_nepizgatottsag_\(1982_majus_29_\).pdf](http://www.szabarchiv.hu/drupal/userfiles/file/Kover_Gyorgy_Az_eszlari_punkosdi_nepizgatottsag_(1982_majus_29_).pdf).

595 Kövér György, "Solymosi Eszter ruhája", in: Steinert Ágota, szerk., *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából* (Budapest: Kortárs Kiadó, 2005), pp. 139–151.

Engel-Tevan István rajza, 1978 (Részlet)

mosi Eszter ruháiba öltöztetett tetemet úsztattak le a Tiszán. Ennek a változatnak egyetlen részlete sem volt bizonyítható.

Már az első hírekre az egész ország megtelt zsidóellenes uszítással.⁵⁹⁶ Pozsonyban három napon át folytatódtek az antiszemita zavargások (1882. szeptember 28–30). Katonaszógot kellett kivezényelni, a kormány elrendelte a rendkívüli állapotot. Falvakban is zsidóellenes feliratok jelentek meg a kerítésekben, az iskolákban. Az országgyűlésben folyamatosan viták zajlottak az ügyről. Horánszky Nándor (1838–1902),⁵⁹⁷ Eötvös Károly,⁵⁹⁸ Funták Sándor (1822 k.–1898)⁵⁹⁹ és többen mások újságcikkekben, de a parlamentben is hirdették a vád alaptalanságát. Már országszerte folyt a zsidóellenes uszítás, zavargások is kitértek, amikor Bogdányi Mór (1854–1923) új lapja, az *Egyenlőség* belépett a nyilvánosság megnyeréséért folytatott küzdelembe (1882. november). Bogdányi, megérezve, hogy a váddal a neológ zsidóság nagy ügye, az asszimiláció forog kockán, tudósításokban és publicisztikában szorosán követte az eseményeket, a per idején naponta megjelent. Szabolcsi Miksa, aki majd 1884-ben átvette a lap szerkesztését, ekkor alakította ki publicisztikai arcélét.⁶⁰⁰ Haynald Lajos bíboros, kalocsai érsek pásztorlevélben ítélte el a zsidóellenes uszítást.

Rohling a vád tanújaul ajánlkozott a perhez. A *Talmudjude* lapjain azt állította, hogy a zsidók keresztény vért használnak a kovásztalan kenyérhez. Joseph Samuel Bloch (1850–1923), Bécs egyik külvárosának rabbija – Tiszaeszlártól függetlenül –

596 Gyilkos szatírát írt a tiszaezslári vérvádról Ágai Adolf a *Borsszem Jankó*-ban; újra közölte és kommentálta Kövér György, "Seiffensteiner Salamon lidérces álmái", 2000, 18, no. 7–8 (2006. július–augusztus), pp. 57–61, kül. 54–56.

597 1872 óta ellenzéki országgyűlési képviselő.

598 1872 óta – megszakítással – országgyűlési képviselő, Deák párthíve volt, majd a függetlenségi párthoz csatlakozott.

599 1849-ben Vukovics Sebő igazságügy-miniszter titkára; később a budapesti ügyvédi kamara elnöke, 1875-től két ciklusban országgyűlési képviselő.

600 Részletesen ismerteti a lapban megjelent írásokat Szabolcsi Lajos emlékirata: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 25 skk.

Kozma Sándor (Ellinger Ede felv., MNM Történeti Fényképtár; Kövér György, A tiszzaeszlári dráma, 2011, p. 528)

hazugsággal vádolta meg,⁶⁰¹ és igen jelentős összeget (3 000 forintot) ajánlott fel neki, ha le tudja fordítani a Talmud egy lapját. Rohlingot az osztrák kormányzat kötelezte, hogy perelje be Blochot. Két neves keresztény orientalista, Theodor Nöldeke (1836–1930), a sémi nyelvtudomány és August Karl Wünsche (1839–1913), az agádikus irodalom tudósa is Bloch mellett, Rohling ellen nyilatkoztak.⁶⁰² Két év vizsgálat után, néhány nappal a per kezdete előtt, Rohling visszavonta a keresetet. A vérvád hirdetője megszegyenült, kénytelen volt visszavonulni.

Tiszaeszlár ügyében csak az orthodox hitközség szervezett közvéleményt a vérvád ellen. Egy bizottság, Menahem Katz Wannfried / Menahem Prossnitz (1800 k.–1891) németkeresztúri (Deutschkreutz) rabbi vezetésével, neves tudósokat kért fel vélemény nyilvánítására (1882. június). Elítélte a vérvádat⁶⁰³ Franz Delitzsch, Paul de Lagarde (1827–1891), aki pedig egyébként nem számított a zsidók barátjának, Nöldeke, Hermann Strack, aki később külön könyvet szentelt a rituális gyilkosság cáfolatának.

Az országos főügyész, Kozma Sándor (1825–1897), leutazott Nyíregyházára, hogy személyesen ellenőrizze a nyomozás törvényességét, Bary József vizsgálóbíró eljárás módját. Felderített több, a vizsgálat során elkövetett törvényteleniséget (kínvallatás, az orvos szakértők véleményének mellőzése stb.), s ezzel jó irányban mozdított a per

601 Röpirata magyarul: J(osef) S(amuel) Bloch [(1850–1923)], *Rohling tanár gonosz kópéságai* (Budapest: Markus, 1883).

602 Lásd Joseph S. Bloch, Theodor Nöldeke & August Wünsche, *Israel und die Völker nach jüdischer Lehre*. Mit Berücksichtigung sämtlicher antisemitischer Textfälschungen in Talmud, Schulchan Aruch, Sohar und anderen rabbinischen und kabbalistischen Schriften auf Grund der dem Wiener Landesgericht aus Anlass des Prozesses Rohling contra Bloch 1885 erstatteten schriftlichen Gutachten der in Eid genommenen sachverständigen Professor Dr. Theodor Nöldeke und Lic. Theol. Dr. August Wünsche systematisch dargestellt... (Berlin – Wien: Benjamin Harz, 1922).

603 Leopold Lipschitz, Hrsg., *Christliche Zeugnisse gegen die Blutbeschuldigung der Juden* (Berlin: Walther & Apolant, 1882).

kimenetelén. Újságnak tett nyilatkozatban jelentette ki: “csak 5–6 úriember találta ki az egész mesét” (ti. a tiszaezlári gyilkosságot).⁶⁰⁴ Eötvös Károly, évekkel később: “(...) a vizsgálóbírónak minden munkája s munkájának minden jelentős része elfogultság, tévedés, erőszak s tökéletes hamisság. Jóhiszeműen végezhetné ő minden munkáját, de azért munkájának összes eredménye csodálatos hamissággá alakult át. Mert minden gondolata alaptalan, minden lépése téves s minden eszköze helytelen volt.”⁶⁰⁵

A nyomozati eljárás végén a vérvádat – rituális gyilkosság –, amely a gyilkosság indoka lett volna, maga Bary vizsgálóbíró is ejteni kényszerült; maradt az általánosabb, de szintén a középkorból örökölt vád: a vádirat szerint a gyilkosság oka “vallási rajongás” volt.

A vádiratot a királyi főügyészség 1883. április 16-án zárta le. Az ügy végtárgyalását a területileg illetékes nyíregyházi törvényszék Kornis Ferenc (1835–1922) elnökletével⁶⁰⁶ 1883. június 20-tól augusztus 3-ig tartotta (#159). Összesen 15 vádlott állt a törvényszék előtt. A vádat Szeffert Ede (1831–1907) közvádló (ügyész) képviselte, szavaiból kivehetően teljes székszissel aziránt, bizonyítható-e, s egyáltalán, megtörtént-e a gyilkosság. Az elsőrendű vádlott Schwarcz / Svarcz / Schwarz Salamon (1845–1905) metsző volt. Ő és 3 társa⁶⁰⁷ ellen az ügyészség gyilkosság (Solymosi Eszter meggyilkolása) miatt emelt vádat, 6 személy⁶⁰⁸ ellen – akik állítólag szintén jelen voltak a zsinagógában – gyilkosságban való bűnrészeség, 5 személy⁶⁰⁹ ellen pedig bűnpártolás és a holttest elrejtése miatt.

Wollner Hermann, a negyedrendű vádlott, idős korában (MZsL)

604 Idézi és értelmezi: Kövér György, *Korall*, 8, no. 27 (2007), p. 110 sk.

605 *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968), I, p. 418.

606 Kornis 1875 és 1884 között volt a nyíregyházi törvényszék elnöke.

607 Név szerint: Bukszbaum / Buxbaum Ábrahám (másodrendű vádlott), Braun Lipót Lébi (harmadrendű vádlott) és Vollner / Wollner Hermann “rendes lakhely nélkül(i) napszámos” (vándorkoldus) (saját szavai szerint: napszámos, marhahajcsár) (negyedrendű vádlott).

608 Scharf József, Junger Adolf, Braun (Brenner) Ábrahám, Lusztig Sámuel, Weiszstein Lázár és Taub Emánuel, korábban tiszaezlári, akkor már (tiszá-) polgári metsző.

609 Fogel Amsel (técsoi tutajosgazda), Smilovics Jankel, Herskó Dávid (tutajosgazda), Grósz Márton és Klein Ignác.

A védelem összehangolását Eötvös Károly látta el,⁶¹⁰ az előkészületek, illetve a tárgyalás során több ügyvéd állt mellette: Horánszky Nándor⁶¹¹ és Funták Sándor,⁶¹² illetve a nyilvános tárgyaláson Friedmann Bernát (1843–1925), a nyíregyházi Heumann Ignác / Jicchok (1845–1896), aki “zsidó (...) vallására egész életében büszkén hivatkozott”, és a helybeli származású, de a fővárosban élő Székely / Stern Miksa (1854–1922).⁶¹³ Eötvös önkéntes zsidó testőrségét a városban Goldstein János egykori huszár altiszt vezette.

Az elfogott és vizsgálati fogságban tartott zsidók: a *samesz*, a metszők, a szabadlábon védekező tutajosok kihallgatása – a vád szempontjából – legfeljebb soványnak mondható eredményt hozott. A bírósági tárgyalás folyamán Scharf Móric mindvégig ragaszkodott eredeti vallomáshoz, ketten beismerték a vádat, hárman “folytonos tagadásban” voltak. A vád által előtárt konstruált bizonyítékokat és a testi erőszakkal is megfélemlített vádlottak hazug beismerő vallomásait Eötvös nagy leleménnyel leplezte le, cáfolta. A halottszemle orvosi részleteinek értelmezésében mások mellett segítségére volt Babes Viktor / Victor Babes (1854–1926) kiváló bőr-pathologus és bakteriológus, akkor a budapesti egyetem magántanára, később egyetemi tanár Bukarestben (1887), ma a kolozsvári egyetem egyik névadója. Apja, Babesch (Calusieriu) Vince (1822–1907) tanár, ügyvéd, 1861 óta a magyar országgyűlés képviselője volt.

A nyíregyházi törvényszék felmentő ítéletet hozott (1883. augusztus 3): bizonyítottság híján. A tutajosoktól a Tiszából kifogott tetemen kívül más holttestet nem találtak. A nőn Solymosi Eszter ruhái voltak, több ismerős felismerte benne az eltűnt leányt, a testen külsérelmi nyom nem volt látható. Valószínű, hogy a leány a folyóba szédült, vagy talán beleölte magát. A holttestet vizsgáló orvosok szerint súlyos vérszegénységben szenvedett. Akadt tanú, aki azt állította, hogy megesett. Szabolcsi Miksa riporter következtetése az volt, hogy gazdasszonya megverte, és elkeseredésében ugrott a Tiszába. Megfulladt, a víz elsodorta, és hetekkel később, kilométerekkel lejjebb fennakadt a part menti füzes bozótjaiban.

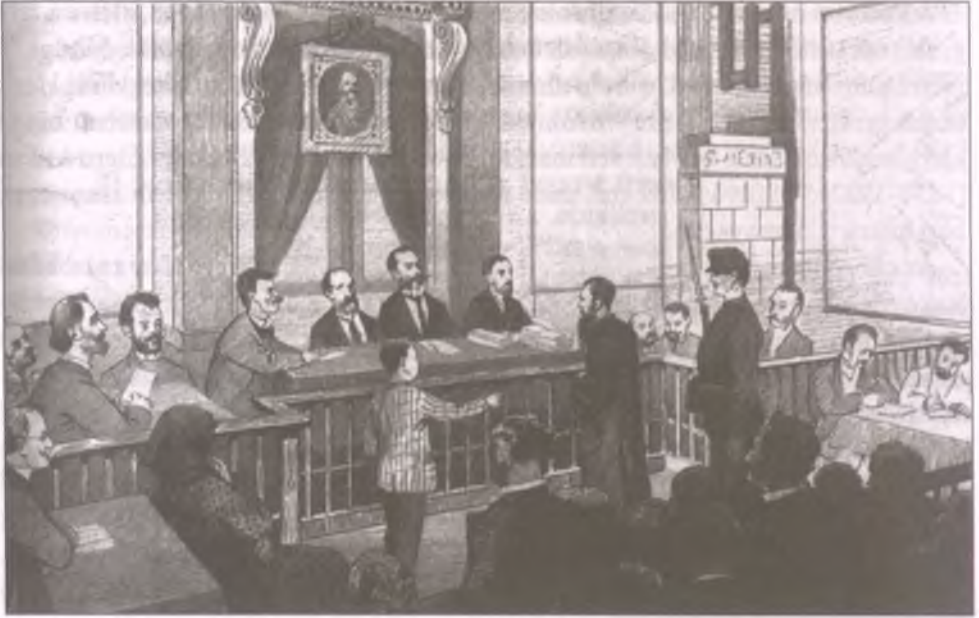
Jogi értelemben a bírósági eljárás nem zárult le a Nyíregyházán kihirdetett ítélettel. A felülvizsgálati eljárást a Pesti kir. Ítéltábla folytatta le, Vajkay Károly (1825–1893) tanácselnök vezetésével, a harmadfokú eljárást a Kúria, Tóth Lőrinc (1814–1903) tanácsa. Mindkét fellebbviteli fórum jóváhagyta a felmentő ítéletet.

610 Formálisan Scharf József és a másodrendű vádlott (Bukszbaum) védője volt.

611 A tiszaezslári lakosok védője volt. A tárgyalás kezdete előtt lemondott, helyére Friedmann Bernát lépett be.

612 A metszői állásra pályázók: az elsőrendű (Schwarcz Salamon) és a harmadrendű vádlott (Braun Lipót) védője volt.

613 Szinnyei tud róla, *Magyar írók élete és munkái*, XIII (1909), s. v., egy kinyomtatott előadását idézi: *A bírák és bírósági hivatalnokok felelősségéről szóló törvényjavaslat* (Magyar Jogász-egyleti Értekezések, 43) (Budapest: Franklin-társulat könyvnyomdája, 1889), 5, no. 2 (1889), pp. 39–78 (különlenyomat). – Székely utóbb az üzleti életben tevékenykedett.

A tiszaezlári vérvád-per tárgyalása a nyíregyházi bíróságon (Ábrányi Lajos rajza, Vasárnapi Újság, 1883. júl. 1; Kövér György, A tiszaezlári dráma, 2011, p. 521)

Az ítélet első- és másodfokon egyaránt ízekre szedte a vádat, a vád tanúinak vallomásait. Az, hogy a szerencsétlen leány miképpen halt meg, az eljárásban nem sikerült pontosan tisztázni, de hogy a vád minden részlete alaptalan volt, bebizonyosodott. A budapesti királyi ítélőtábla mint másod(fokú) bíróság ítéletének (1883. december 22) konkluziója: „Mint hogy tehát Scharf Móric vallomása büntetőjogi értékkel nem bír, sem az a mellé csoportosított adatok, jelenségek és körülmények annak súlyt nem kölcsönözhetnek; mint hogy a tiszadada Csonka-Füzesben talált női hulla a vádbeli cselekménnyel határozottan összefüggésbe nem hozható: ezeknél fogva tehát nem állapítható az meg, hogy Solymosi Eszter személye ellen a kérdéses napon és helyen a vádbeli cselekmény elkövetett.”

A vádlottak felmentését a közvélemény nem fogadta megkönnyebbüléssel: ország-szerte tiltakozásokat váltott ki.⁶¹⁴ Pozsonyban már a nyíregyházi ítélethirdetés napján tüntettek, csak a katonaság tudta feloszlatni a tömeget. Augusztus 8-án Pesten nagy tömeg vonult fel a Kerepesi útra, ahol az előzetes hírek szerint megszállni akartak (Fehér Hattyú, a Kerepesi út–Múzeum körút / Károly körút sarkán), szétverték a szálloda földszintjét, a környéken feltörték a zsidók üzleteit, megtámadtak zsidókat. Négy

614 Kubinszky Judit, „Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz”, *Századok*, 102, no. 1–2 (1968), pp. 158–177.

Ő Fölőge a király nevében

Handwritten text in Hungarian, likely a list of names and dates, possibly related to military or administrative matters. The text is written in a cursive script and includes names like 'Scharf József' and 'Mikszáth Kálmán'.

“A nyíregyházi kir. büntető törvényszék gyilkosság bűntettével s illetőleg bűnpártolás vétségével terhelt Scharf József és társai elleni bűnügyben (...) következő végzést hozta...” (MZsL)

napon át ment az utcai randalirozás. Rendőrségi beavatkozásra, sőt, miniszterelnöki intézkedésre volt szükség elfojtásához. Vidéken (Besztercebánya, Csurgó, Keszthely, Sopron, Zalaegerszeg stb.) heteken át folytak a tüntetések. Több helyen, hogy a súlyosabb támadásokat megelőzzék, rendkívüli állapotot kellett kihirdetni. Zalalövön

a vármegyei hatóságok kérésére a katonaság vetett véget a zavargásoknak.

A tárgyalás folyamata leginkább Mikszáth Kálmán (Scarron) napról napra, sőt, olykor óránként küldött, könnyed hangú, de a szereplők és helyzetek találó jellemzésével szolgáló távirati riportjaiban követhető nyomon a *Pesti Hírlap*-ban.⁶¹⁵ A védelem vezetője, Eötvös Károly két évtized múltán *A nagy per, amely ezer éve folyik s még sincs vége*⁶¹⁶ című könyvében irodalmias könnyedséggel írta meg a per törté-

615 Kritikai kiadásuk: Mikszáth Kálmán, *Cikkek és karcolatok*, XVI: 1883. április–augusztus, szerk. Rejtő István (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 66) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972).

616 Eötvös Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége* (Budapest: Révai Testvérek, 1904; új kiadás, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968).

netét, minden eseményt részletesen, minden jogi mozzanatot precízen mutatva be. Könyvének a legmélyebb szinten ugyanaz volt a mondanivalója, mint amit a szerző ügyvédként a tárgyalás során végig következetesen képviselt: a vád lehetetlen, a vád-nak nincs egyetlen elfogadható bizonyítéka. A *nagy per* hatalmas erejű röpirat a zsi-dókkal szembeni vádaskodás ellen.

Krúdy Gyula fél évszázaddal később regényes formában írt napilap-folytatásokban könyvet a perről, fiatalságának nyíregyházi helyismeretét is gazdagon felhasználva.⁶¹⁷ A könyv hírlapi közléséhez kapcsolódó nyilatkozatában⁶¹⁸ tömören összefoglalta az eset személyes értesülések alapján kialakított magyarázatát. "Az ítélet úgy szólt, hogy az egyetemi tanárok megállapítása szerint a Tiszából kifogott hulla egészen biztosan egy 14 éves leány hullája volt, ez a hulla éppenúgy lehetett a Solymosi Eszteré, mint másvalakié. Voltak tanúk, akik azt mondták, hogy Ónody Géza, aki a vérvádnak, azt mondhatnám, érdemi szerzője volt, hetekig elbújtatva tartotta a leányt, állítólag halála után. Bebizonyosodott az is, hogy a leány gazdája, Huri Andrásné leánykereskedelemmel foglalkozott, és az ő kezén tűnt el élve a kis szolgálóleány. Ezek a dolgok persze nem kerültek tárgyalásra. A hullaúsztatás és hullaszállítás meséje tehát valószínűleg igaz. És ha igaz, akkor az még rosszabb színben tünteti fel azokat, akik a vérvádat kovácsolták, mert nem is babonából, hiszékenységből terjesztették a vádat, de tudatos gonoszszágból. Mert ha ez a hulla nem volt Solymosi Eszteré s föl-tehetően valami temetőből vagy bonctani intézetből szereztek és felöltöztették az élő Solymosi Eszter ruháiba, hogy azután rituális gyilkossággal vádolják a tiszaezlári zsidókat, arra nem lehet mentséget találni. Mert azok, akik butaságból és babonából estek bele a vérvád tévhitébe, tulajdonképpen nem voltak rosszhiszeműek, de vol-tak olyanok is, akiknek ez a »hecc« politikai karrier lehetőségét jelentette, és ennek a karriernek a reményében ütötték a dobot, amely dobszó akkor könnyen hirdethet-te volna az országos zsidóüldözést. Szerencsére a tisztánlátás győzött, és a vérvádat el kellett ejteni. A védelem, majd a bíróság nem tehetett mást, mint hogy föltette, hogy a boldogtalan szolgálóleány, akinek az életből nem sok jó jutott cselédsorban, valószínűleg elemésztette magát. – Hogy miért került elő Solymosi Eszter állítólagos hullája, annak az is a magyarázata, hogy 5 000 forint jutalmat ígértek annak, aki Solymosi Esztert élve vagy halva előkeríti. Ez a hirdetés június 13-án, hat héttel Soly-mosi Eszter eltűnése után jelent meg a hivatalos lapban, de már május végén falraga-szokon hirdették a városokban és falvakban. A hullaszállítást, majd a hullaúsztatást ez az 5 000 forint, ami akkor teméntelen pénz volt, jól magyarázza."

617 Krúdy Gyula, *A tiszaezlári Solymosi Eszter* (1931); könyv alakban először több mint negyven év múltán (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1975).

618 Szenes Erzs, "Krúdy regényt ír Tiszaezlárról", *Múlt és Jövő*, 21 (1931), pp. 110–111; az idézet: p. 111. – Szenes Erzs (1902–1979) nagymihályi születésű költő (első kötete Kassán jelent meg, 1924) és novellista; Auschwitzból még visszatért szülőföldjére, de 1949-ben alijázott. Publikált héberül is. Magyarországon életében megjelent könyve: *A lélek ellenáll* (1966).

Krúdy tömör összefoglalása talán nem minden elemében maga a tiszta, bizonyítható igazság, csupán az eset adatainak szabad kombinációja, egy író személyes véleménye. De elvágja a lehetőségét annak, hogy a vád bizonyítatlanságából, amely az ítélet lényege, újabb vád sarjadjon ki.

Scharf József, a vád alá helyezett, majd felmentett *samesz*, szabadlábba helyezése után családjával együtt azonnal felutazott Pestre. Ideiglenes szállásuk, Weingruber "Hattyú" szállója előtt, a Kerepesi (Rákóczi) úton aznap este antiszemita tüntetők gyülekeztek, hangosan tüntettek, majd rombolni kezdtek, rendőröknek kellett megfékezni őket. Scharf a hitközségnél kapott szerény állást. Fia, aki mesterséget akart tanulni, egy idő után Amsterdamba ment, és a gyémántiparban talált magának megélhetést.⁶¹⁹ A többi vádlott élte tovább a maga életét. A sakter unokája (?), Schwarcz Mór (1896–1981) rabbi lett, 1943-ban megjelentette Eszter könyvének kétnyelvű kiadását, a bibliofil értékű könyv a Pesti Izraelita Nőegylet Leányárvaházának kiadásában jelent meg, Göndör Bertalan (1908–1945) illusztrációival: a megmenekülés aktuális reménységében.

Ónody Géza a felmentő ítélet után is napirenden tartotta a rituális gyilkosság vádját,⁶²⁰ a zsidóság elleni világtörténeti támadássá szélesítve. Számos hasonló zsidóellenes irat között 1885-ben Nyíregyházán is megjelent egy könyv, amely szinte a *Cion bölcsei* előzményeként tárgyalja a nagy zsidó összeesküvést és a vérvádat.⁶²¹ Tiszaeszláron és az onnan elszármazókban kitörülhetetlen a per emléke, nemzedékekkel később is személyes köze van mindenkinek hozzá.⁶²² Solymosi Eszter nevét zsidóellenes uszításra használta fel a zsidótörvények idején Erdélyi / Árgyelán József (1896–1978) költő.⁶²³ Egy emigrációban (utolsó információim szerint Svájcban)

619 Német nyelvű – de csak a Szabolcsi Lajos által szerkesztett magyar változatban ismert – visszaemlékezésében elismeri, hogy hajdani vallomása hamis volt: "Emlékeim a tiszaeszlári pörből", *Egyenlőség*, 46, no. 37–49 (1927. szeptember 10–december 3) (az elbeszélés megáll Solymosi Eszter eltűnésénél). – Kövér György, "Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet (Scharf Móríc ön-életírása)", *Aetas*, 22, no. 2 (2007), pp. 106–121 / in: Mekis D. János & Z. Varga Zoltán, szerk., *frott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai* (Budapest: L'Harmattan, 2008), pp. 99–118.

620 Ónody Géza, *Tisza-Eszlár: a múltban és jelenben. A zsidókról általában. Zsidó mysteriumok. Rituális gyilkosságok és véráldozatok. A Tisza-eszlári eset* (Budapest: Bartalits Imre, 1883; reprint, [Budapest]: Gede Testvérek, [2002]) / Géza von Ónody, *Tisza-Eszlár, in der Vergangenheit und Gegenwart...* (Budapest: Wilckens & Waidl, 1883).

621 *Egy héber (zsidó) írás titka, vagy cél és eszköz a kereszténység okulására*. Lefordította egy keresztényen pap (Nyíregyháza: Nyomatott az "Ébredjünk" könyvnyomdájában, 1885).

622 Sándor Iván [(1930–)], *A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaeszlári perről* (Budapest: Kozmosz Kiadó, 1976) / *A vizsgálat iratai. A tiszaeszlári per* (Budapest: Krónika Nova Kiadó, 2004⁵) / *A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaeszlári per körülményeiről* (Budapest: Noran, 2004⁶); "Egy múlt századi per. Felismerés és magatartás", in: *Utunk szabályai éjszaka* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), pp. 32–155.

623 "Solymosi Eszter vére", *Virradat*, (1937. augusztus 2).

élő magyar férfi (bizonyos Kenessey Csaba) 1994-ben Tiszaeszláron polgármesteri engedéllyel márvány síremléket állított a leánynak, ezt a Magyar Nemzeti Arcvonal nevű hungarista–nemzetiszocialista szervezet évente megkoszorúzza. Ma is sokan tartják úgy, hogy valami igazság volt a vádban, vagy legalábbis hogy az ügy nem volt – és nincs⁶²⁴ – kellőképpen tisztázva. Nyomasztó.

Kossuth Tiszaeszlár után a “zsidó-kérdés”-ről

Az agg Kossuth Lajos, turini emigrációban, jó emberének, Helfy Ignácnak írt levelében (1882. október 11)⁶²⁵ foglalkozott a tisztaeszlári vitákkal az országgyűlésben, főképpen azzal a szándékkal, hogy hívei, a Függetlenségi Párt, állásfoglalását befolyásolja: “kikerülhetetlen kényszerűség, hogy a párt, mint országgyűlési constituált párt, e kérdésben állást foglaljon.” De személyes oka is volt: vádak érték, “hogy még én is »zsidóvá lettem«,” értsd: a zsidók védelmezője, illetve másfelől, hogy nem szóval fel a zsidók védelmére. A vitát “zsidó-kérdés”-nek nevezi, zárójelben hozzátéve: “szégyen és botrány, hogy Magyarországon még ez is lehetséges”. Egyebekben még határozottabban képviseli az asszimiláció követelményét, mint hajdan, politikusként. Álláspontja ambivalens. “A dolognak két oldala van: egyik a középkor sötétségének hagyománya: a zsidó-gyűlölet; másik bizonyos közigazgatási és társadalmi bajok, melyek amannak is tápul szolgálnak s élesztésére fel is használtattak. Nem tanácsos azt ignorálni, hogy Istóczy et Co. uraknak soha sem sikerült volna a németektől (...) importált agitációkkal oly izgalmat kelteni, ha azok a közigazgatási és társadalmi bajok a tömegeket fogékonyakká nem teszik az izgalomra. A nép érzi a nyomort, de nem tud magának okairól számot adni, s »malaisere« speculálva a középkori zsidó-gyűlölet előáll s azt mondja: te szegény nyomorgó nép, megmondom én neked, mi a te nyomorod oka: a zsidó. S természetesen az a visszhang kél: »Üssük a zsidót!«” Feladatként ugyanazt jelöli ki, amit három és fél évtizeddel korábban a politikában képviselt. “Határozottan állást foglalni a jogegyenlőség sérthetlensége mellett, faj-, nyelv-, valláskülönbség nélkül az ország polgárai közt. (...) Magyarország ne tárjon kaput semmi jött-ment söpredéknek. Azt az önfenntartás kötelessége parancsolja, hogy idegen zsidóknak, éppúgy, mint idegen panszláv vagy panromán ele-

624 Gyurgyák János, *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), p. 339.

625 *Kossuth Lajos iratai, IX: Levelek*, szerk. Kossuth Ferenc (Budapest: Athenaeum, 1902), pp. 525–528 (1882. október 11). – A levél nagyobb részét 1940-ben újólagos figyelmeztetés gyanánt idézte az *Orthodox Zsidó Újság*: 2, no. 10–11 (5700. Ador I., 30 / 1940. március 10), p. 1. Lásd még Karsai László, szerk., *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993* (Budapest: Aura Kiadó, 1993), pp. 39–41.

meknek Magyarországra csoportosulása meg ne engedtesék, de hogy azok közül, kiket a demokratikus iránynak hódoló igazság az ország polgárai közé sorozott, csak egy teremtett léleknek is jogegyenlősége megcsonkítottassék, azt a függetlenségi párt meg nem engedheti. Hivatása minden eréllyel rajta lenni, hogy a zsidóság a magyar nemzetbe beolvadjon, vele assimilálódjék... Az auctoritással, melyet a haza érdekeit szíven viselő igazi szabadelvűség nyújt, megkövetelendheti a párt a zsidóktól, hogy ők is lássanak hozzá azon antideluvianus⁶²⁶ szagú választófalak ledöntéséhez, melyek őket a keresztyén polgártársaikkal egy nemzettestté összeforrásban akadályozzák, s az assimilatiót maguk részéről is buzgóan előmozdítsák; s kivetkőzve a felekezeti-ség szűkkeblű kötelékeiből, maguk legyenek legsújtóbb ostorai azoknak, akik saját felekezetökbeliek közül ez összeforrást nehezíteni törekcsenek s az assimilatiót akadályozzák.”

Kossuth politikai célja – 1882-ben, mi tagadás, már anakronisztikus cél – volt, hogy megakadályozza a zsidók csatlakozását az osztrák törekvésekhez. A “zsidókérdés”, írja levele befejezéséül, amellet, hogy a XIX. század magyarját a középkorba akarja visszalökni, még az a nevetséges hibája is megvan, hogy absolute nincs semmi possibilis célja, kivéve a gyűlölködésben kéjelgést, s hozzá még ezt is német mintára; ellenben az a nagy veszélye megvan, hogy az öt- vagy hatszázezer zsidó polgárt egytől egyig a hatalom szárnyai alá kergesse.”

És még egyszer, megint levélben (hogyan másképp, Kossuth, *haza?*),⁶²⁷ néhány nappal a tiszaezlári per ítélethirdetése után (1883. augusztus 15): “Én ember és ember között faj-, nyelv-, vallásfelekezet miatt soha nem tettem s nem is fogok tenni különbséget; az antisemitikus agitatiót mint a XIX-ik század embere szégyellem; mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom; – kárhoztatom már csak azért is, mert a fennforgó sociális és közgazdászati bajokra nézve a symptomákat okoknak tünteti fel, s mintha a hazánk jólétét akadályozó idegen érdekek szolgálatába állott volna, a valódi okok felismerésétől s az orvoslat kutatásától és sürgetésétől a figyelmet eltereli; kárhoztatom azért is, mert gyakorlati célja egyáltalában nincs; lehetetlen a magyar józan észről annyi bornirtságot feltenni, miszerint csak egy ember is legyen az országban, aki hiszi, hogy az, amit emlegetnek: »az emancipatio eltörlése vagy éppen 6–700 ezer embernek az országból kiüzése« a XIX. században Európában lehetséges, még ha a gondolat erkölcsi monstruosítás nem volna is; és kárhoztatom azért is, mert midőn afelett panaszkodnak, hogy a zsidók a társadalomban külön összetartó

626 Lat. *diluvium*, “vözön; értsd: vözön előtti.

627 Kossuth Lajos *iratai*, X: *Levelek*, szerk. Kossuth Ferenc (Budapest: Athenaeum, 1904), pp. 116–118, Úrváry Lajos (1841–1890) újságírónak, a *Pesti Napló* szerkesztőjének (1883. augusztus 15); az idézet: p. 117 sk. – Várkonyi Endre, “»Szégyen és botrány.« Kossuth Lajos álláspontja a tiszaezlári ügyben”, *Világosság*, 24, no. 11 (1983), pp. 693–699. Lásd még Karsai László, szerk., *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993* (Budapest: Aura Kiadó, 1993), p. 41; Szabad György, *Kossuth irányadása* (Budapest: Válasz Könyvkiadó, 2002), p. 240.

társadalmat képeznek a társadalom többi osztályának megrontására: az izgatással épp azt eszközlik, hogy a zsidók még jobban összetartanak...”

Az öregúr bölcs szavai nemes lélekre vallanak. Kár, hogy a politikus annak idején szavaiban nagyobb hangsúlyt tett az egyébként még a történetek után is emlegetett “söpredék” miatti gondjaira, mint eszményeire.

1895:XLII. tc.: a zsidó vallás recepciója

Az erdélyi példa és hagyomány ellenére, az ellenreformáció tartós utóhatásaként, Magyarországon csak csigaléptekkel haladt a nem római katolikus vallások befogadása, egyenjogúsítása. A recepció⁶²⁸ ebben az értelemben nem más, mint az adott egyház / vallási közösség kollektív jogainak törvénybe iktatása. A *religio recepta* státus kiterjesztésében a zsidó vallás a nagy protestáns egyházak és a görög-keleti (orthodox) kereszténység után következett a sorban. Az 1895:XLII. tc., az izraelita vallás recepciója, minden addigi vallásügyi törvélynél nagyobb gombóc volt, nagyon nehezen ment le a mereven ellenálló római katolikus egyház és az országgyűlési konzervatívok torkán. A törvényjavaslatnak hosszú útja volt az országgyűlésben.

1840:xxix. tc.: a zsidó anyakönyveket a rabbik vezetik, és ezek államilag is mint közokiratok vannak elismerve.

1848:xx. tc., “A vallás dolgában”: az unitárius vallás recepciója. A vallásügyi törvény br. Eötvös kultuszminiszter műve, de éppen azt nem tudta megvalósítani vele, amiért ő maga 1840-ben oly emelkedett szellemben kiállt: a zsidó vallás bevetelét az alkotmányosságba. A törvény (#119/e) csak a “bevett” vallásfelekezetek “különbség nélkül tökéletes egyenlőség(-) és viszonyosság”-át mondta ki (2. §).

1863: a házassági jognak az udvari kancellária rendeletében rögzített szabályozása a zsidó vallásúakra is kiterjesztetik.

1868:ix. tc.: a görög-keleti vallás recepciója.

1868:lIII. tc.: a bevett (keresztény) vallásfelekezetek egyenlőségének és viszonyosságának törvénybe iktatása. A törvény eltörölte az áttérés minden akadályát, lehetővé tette a vegyes házasságot, szabályozta az ilyen házasságból származó gyermekek vallását (12. §: az azonos nemű szülő vallását követik) stb. A törvény egyáltalán nem érintette a zsidók helyzetét.

1869. február 22: az Egyetemes Gyűlés határozatot hozott, hogy kéri br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minisztertől, terjesszen az országgyűlés elé törvényjavaslatot az izraelita vallásnak a bevett vallások közé iktatásáról.

628 Lat. *receptio*, “bevétel”, “befogadás”.

1873. február 25-én Irányi Dániel határozati javaslatot nyújtott be a képviselőházban: "A kormány oda utasíttatik, hogy a vallás szabad gyakorlata s a polgári házasság iránt mielőbb terjesszen elő törvényjavaslatot." A vallás szabad gyakorlata implicite a recepciót jelenti.

1875/78: Pap Gábor (1827–1895), a református egyház dunántúli egyházkerületének püspöke az országgyűlésben javaslatot tett a zsidó vallás egyenlősítésére.

1878: a Büntető törvénykönyv / "Csemegi-kódex" (1878:v. tc.) V. fejezete különleges büntetőjogi védelem alá helyezte a zsidó vallási szertartásokat.

1880: a kongresszusi hitközségek Országos Irodája 1880. december 6-án beadványt intézett gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszterhez,⁶²⁹ amelyben az Egyetemes Gyűlésre hivatkozva kéri, hogy a zsidó vallás is nyilváníttassék bevett vallásnak. Indokolásul olyan példákat hoz fel, amelyeknél a külföldön kötött polgári házasság vagy a zsidó vallásra való áttérés a fennálló szabályozás szerint Magyarországon a házasság törvényességét illetően feloldhatatlan nehézséget okozhat. Általánosabban, az 1868:LIII. tc. ("A törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról") alapján jogharmonizációt kér. A rendezés jogi folyamatát ez a beadvány indította el.

1885: Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter úgy rendelkezett, hogy a középiskolákban tanuló izraelita vallású gyermekek közül csak azokat lehet felmenteni szombaton az írásbeli munkavégzés alól, akik rabbinak készülnek. Ez a megszorítás arra kényszerítette volna a zsidó tanulókat, hogy megszegjék a szombatot. Mintegy 300 rabbi tiltakozó beadványt írt alá; a rendelkezést visszavonták. – A zsidó tanulók felmentése a szombati írás kötelezettsége alól ténylegesen csak majd 1948-ban szűnt meg, Ortutay Gyula (1910–1978) vallás- és közoktatásügyi minisztersége idején, az iskolák államosításával.

1891: rendelet írta elő,⁶³⁰ hogy a hitközség tagjai úgynevezett felekezeti adót (kultuszadó / kultuszjáradék) kötelesek fizetni. Ennek összegét a helyi zsidó hitközség határozta meg.

1891: Vázsonyi (Weiszfeld) Vilmos (1868–1926),⁶³¹ abban az időben joghallgató és fiatal újságíró, vezércikket írt az *Egyenlőség*-ben, "A végtelen kérdés" címmel.⁶³² Szükségesnek tartotta, hogy minden hitközség kívánja meg a hamarosan esedékes országgyűlési választás⁶³³ jelöltjétől a zsidó vallás recepciójának törvénybe iktatását. "Egyenlő jogunkat követelnünk kell még a választások

629 *Magyar-Zsidó Szemle*, 10 (1893), pp. 275–277, no. 246.

630 1191/1888. Vkm. Eln. (VI. 21).

631 Kószeg Ferenc, szerk., *Vázsonyi Vilmos emlékezete: konferencia Vázsonyi Vilmos életművéről* (Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 1995). – Beer Iván, "Vázsonyi Vilmos: az igazi demokrata", in: Landeszmann György & Deutsch Róbert, szerk., *Hetven év. Emlékkönyv Schweitzer József születésnapjára* (Budapest: Budapesti Zsidó Hitközség, 1992), pp. 19–32.

632 *Egyenlőség*, 10, no. 50 (1891. december 11), pp. 1–3.

633 Az 1892. január 28-i választásról van szó.

előtt, és bármi legyen fellépésünk eredménye, csak olyan képviselőre adjuk szavazatunkat, aki egyen jogúságunkat programjába felveszi.” És: “Egyenlő helyet követelünk az összes felekezetek anyjának, a zsidónak, a tőle származott felekezetek sorában.” A recepciós mozgalom elutasította a magyar nemzet faji koncepcióját. Csak a zsidó felekezet egyenjogúsága a többi vallással és egyházzal: csak ez adhatja meg a zsidóknak az őket mint állampolgárokat megillető személyes szabadságjogokat, mert ez teszi lehetővé, például, a házasságot zsidók és nem zsidók között, a betérést a zsidó vallásba, s akár a főrendi házi tagságot is, amelyet a törvény (1885:VII. tc., 4. § B) a bevett felekezetek főpapjainak és hivatalos képviselőinek megad, de a zsidó felekezet(ek)et mellőzi.

1892. január 6: az országgyűlés feloszlását követő napon, a választások előtt 3 héttel, a kongresszusi szervezet országos nagygyűlést hívott össze Pestre, a kongresszusi hitközség új székházába (Síp utca 12), a díszterembe. Megjelent rajta az egész budapesti zsidó előkelőség. Vázsonyi beszéde nyomán memorandumot intéztek a képviselőházhoz, ebben kérték a zsidó vallás törvénybe iktatását.⁶³⁴ A nagyobb vidéki hitközségek rendre gyűléseken csatlakoztak a követeléshez.⁶³⁵

Vázsonyi alapján véve nem azt akarta, hogy a zsidó vallást is “vegyék be”: épp ellenkezőleg, hogy töröljék el a “bevett” kategóriát, a vallások és egyházak állami megkülönböztetését, hogy törvény mondja ki az általános felekezeti egyenjogúságot. Ez a liberális program a pesti neológ hitközség vezetőiben, Wahrmann Mór elnökkel az élen, nem váltott ki lelkesedést, számukra az 1869-ben megfogalmazott recepció maradt a cél. Féltek, hogy a keresztény egyházak saját érdekeik sérelmét látnák benne. Mezey Ferenc: “(...) Mozgalmunkat, egy felekezet mozgalmát, nem szabad ez idő szerint az általános vallásszabadság nagy kérdésével összekapcsolni.”⁶³⁶ Maga Wahrmann attól tartott, hogy a törvény következményeképpen újra fog éledni a Tiszaeszlár idején tapasztalt antiszemitizmus.

Az orthodoxia eleinte, hagyományos elvei alapján, a recepció ellen volt. Koppel Reich pesti orthodox főrabbi: “(...) Az esztelenül felvetett kérdéssel szemben annyit már meg kell jegyezni, hogy a recepció ha nem is okvetlen szükségszerűséggel, de praktikus következményeiben a vegyes házasságot és a szabad vallás változást fogja maga után vonni.”⁶³⁷ Azok, akik az orthodox táborból a recepciós mozgalomhoz csatlakoznak, “szent ügyünk és örök elveink árulóinak tekintendők.”

634 Vázsonyi Vilmos, “Kérvény a magyar országgyűléshez”, in: *Beszédei és írásai*, szerk. Csergő Hugó [(1877–1944)] & Balassa József (Budapest: Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadása, 1927), I, pp. 50–54 (1892. január 6).

635 Prepuk Anikó, “Egy felekezeti mozgalom kezdetei: a vidéki zsidóság részvétele az izraelita vallás recepciójáért indított mozgalomban”, *Néprajzi Látóhatár*, 14, no. 3–4 (2005), pp. 185–209.

636 *Magyar-Zsidó Szemle*, 9 (1892), p. 109.

637 *Zsidó Híradó*, 2, no. 6 (1892. február 4).

1892. május 19: Irányi Dániel – a kultusztárca költségvetésének vitájában – határozati javaslatot nyújtott be az országgyűlésben: “A képviselőház utasítja a vallás- és közoktatási ministert, hogy a vallás szabad gyakorlatáról és a felekezetek egyenjogúságáról minél előbb törvényjavaslatot terjesszen elő.”⁶³⁸ Május 25-én gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter kijelentette, hogy a zsidó vallás recepciója “megtagadhatatlan kívánság” (#161/a). A javaslatot határozottan támogatta, másokkal együtt, Tisza István, a későbbi gróf és miniszterelnök, akkor még a Szabadelvű Párt sokat ígérő képviselője. – Tisza élete végéig, apja örökségéhez híven, ellenfele volt bármifajta zsidóellenességnek, antiszemitizmusnak.

1892. szeptember: a római katolikus püspöki karnak az 1868:LIII. tc. ellen – XIII. Leo pápa (1878–1903) támogatásával – intézett folyamatos támadásai nyomán a kormány elhatározta, hogy végre tényleg előkészíti a régóta esedékes törvényeket a szabad vallásgyakorlásról, a zsidó vallás recepciójáról, az állami anyakönyvezésről és a polgári házasságról. Németországban az *Austrittsgesetz* ekkor már másfél évtizede érvényben volt: Magyarországnak csak követnie kellett a példát.

1892. november 9: muraszombati, széchyszigeti és szápári gr. Szapáry Gyula (1832–1905) miniszterelnök (1890. március 13–1892. november 17) bejelentette a képviselőházban, hogy a kormány előkészítette az egyházpolitikai törvényjavaslatokat. Ezeket gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter előzetes jóváhagyásra bemutatta a királynak is.

Az országgyűlési bejelentés után azonnal magasra csaptak az egyházi és politikai ellenkezés hullámai. A római katolikus egyház emlékiratot intézett a kormányhoz (1893. március), a királyhoz és még a pápához is, tiltakozva az ellen, hogy törvény tegye lehetővé az áttérést keresztény vallásról a zsidóra. “Itt (...) a keresztény vallás értékéről egy nem keresztény vallással szemben van szó; s ilyen törvényjavaslatba bele nem egyezhetünk. (...) A zsidó vallásra való áttérés a maga valójában csak akkor volna lehetséges, ha az illető saját nemzetiségéből kiválva a zsidó nemzetiségbe beleolvadhatna, mert a zsidóságnál vallás és nemzetiség válhatatlanul kapcsolatos, a zsidó vallás nemzeti vallás. (...) Mint magyar ember lehet katolikus vagy protestáns anélkül, hogy nemzetiségét elvesztené, éppúgy nem lehet a mozaizmusnak követője anélkül, hogy nemzetiségét föl nem áldozná. Áttérésnek csak a keresztény vallások között van helye; ellenben a zsidó vallásról keresztényre nem áttérni, csak megkeresztelkedni lehet.”⁶³⁹

638 Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, III (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénny-társaság, 1892), p. 266.

639 A Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettkanzlei, 1893, ad 1145/893 sz. irat alapján idézi: Nathaniel Katzburg, *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon* (Hungaria Judai-

A Wekerle Sándor miniszterelnök vezetésével hivatalba lépő új kormány (1892. november 17–1895. január 14) nem tévovázott. Gr. Csáky Albin, aki egyelőre megtartotta tárcáját, 1893. április 26-án benyújtotta az országgyűlésnek a törvényjavaslatot a zsidó vallás recepciójáról. Az indokolásban kifejtette: “Huszonöt éve annak, hogy az izraeliták a polgári és politikai jogok tekintetében a keresztényekkel egyenjogúsítottak, s ez idő óta a közélet minden vonalán közreműködve, nem egy bizonyítékát szolgáltatott annak, hogy erős nemzeti érzéstől áthatva, részt akarnak venni a magyar nemzeti állam teljes kiépítésében. Nagy ideje, hogy az ország ezen hétszáz-
ezret meghaladó polgárainak vallása is a törvény sáncai közé befogadtassék.” Két és fél év kellett ahhoz, hogy a javaslatból törvény legyen.

A tervezett egyházügyi törvényekkel szemben erős parlamenti ellenzék alakult ki. Eleinte csak Eötvös Károly és néhány képviselőtársa állt ki eltökélten mellettük. Az új kormány terveinek ismeretében az orthodox vezetők megváltoztatták addigi szembenállásukat. Az orthodox rabbik konferenciája (1893. október 25), R. Koppel Reich és mások, a kormány elé terjesztett memorandumban (december 28) a kötelező polgári házasság törvénybe iktatásánál csupán azt tartották szükségesnek rögzíteni, hogy polgári válás esetén a törvény követelje meg előzetes feltételként a rabbinikus bíróság előtti válást és a válólevelet (*gét*). A memorandumot a képviselőházhoz is benyújtották (1894. március 12), azonban érdemi hatása nem volt.

Az 1894:xxxI. tc. bevezette a kötelező polgári házasságot. A főrendi házban Wekerle csak nagy küzdelmek árán tudta keresztülvinni a törvényt: a szükséges szavazati arány megteremtése érdekében Ferenc Józsefnek 3 új tagot kellett kineveznie, tízegynéhány tagot maga a császár és király kért fel nyomtatékosan a tartózkodásra, a kormány – hogy jelezze, mennyire ragaszkodik a törvényhez – benyújtotta lemondását, de persze, az országgyűlés kérésére mindjárt újra hivatalba lépett.

A törvény hatálya minden vallásfelekezetre kiterjedt. A vegyes házasság korlátait nem távolította el ugyan, ezeket maguk az egyházak állították, természetesen, a zsidó felekezet is, de legalább megkönnyítette a társadalmi beilleszkedést, és a vallási esküvőt csak az egyik fél készségétől tette függővé, a másik fél nem akadályozhatta meg. Wekerle további harcok során elérte a vegyes házasságban születő gyermekek vallását szabályozó (1894:xxxII. tc., “A gyermekek vallásáról”) és a kötelező állami anyakönyvezést előíró (1894:xxxIII. tc.) törvények kihirdetését.

A magyarországi emancipációs törvény annak idején szinte napra egy időben lépett életbe az egész Ausztriára kiterjedő hasonló rendelkezéssel. A recepció megvalósításával Ausztria öt évnyi előnyben volt, ott már 1890-ben (március 2) kihirdették “az izraelita vallási közösség (*israelitische Religionsgesellschaft*) külső jogi viszonyainak szabályozását” érintő törvényt. Igaz, Ausztriában csak ez a törvény rendezett olyan ügyeket is, amelyeket Magyarországon már az 1868/69. évi kongresszus szabá-

---

ca, 14) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999), pp. 108–110; a fent idézett részlet: p. 109.

Strelisky Lipót (1816–1905) neves fotográfus-, Strelisky Dávid kántor fiának esküvője, festmény- és fénykép-rekonstrukció az aranylakodalom alkalmából (1880-as évek) (MZsM)

lyozott. Az ausztriai rendezés csak egy zsidó felekezetet ismert, és az állami hatóságoknak több olyan ügyben is beleszólást tett lehetővé, amelynél valójában elegendő lehetett volna a belső szabályozás (ilyen volt, például, a községi alapszabályok jóváhagyása, rabbi alkalmazása, kényszerítő eszközök alkalmazása, községek közötti viták eldöntése stb.). Látható, hogy a XIX. században a zsidó autonomia-törekvésekkel párhuzamosan kibontakozott egy ezekkel éppen ellentétes irányú folyamat is: végső instanciaként az állam bevonása a zsidó élet jogi körülményeinek szabályozásába.

1894. március 4-én a Rákos-mezőn szabadelvű nagygyűlést tartottak, egykorú tudósítások szerint közel negyedmillió ember jelent meg, a Rákóczi- és Kossuth-zászlók alatt a tömeg, pesti polgárság, éltette a zsidókat, és követelte a zsidó vallás egyenjogúsítását.

A képviselőház 1894. június 26-án tárgyalta a recepciós törvényjavaslatot. Wlassics miniszter oroszlanként állt ki a törvény mellett. A politikai élet jeles szereplői közül az országgyűlésben Wekerle Sándor és losonczy br. Bánffy Dezső (1843–1911) miniszterelnökök, utóbbi egyébként a magyar nemzeti törekvések és az elmagyarosítás egyik legkeményebb képviselője; gr. Csáky Albin és Wlassics Gyula vallás-

és közoktatásügyi miniszterek; br. Eötvös Loránd (1848–1919), a főrendi ház tagja; Eötvös Károly képviselő; Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter, illetve – 1895. január 21-től – a képviselőház elnöke, aki végig rajta tartotta a szemét az országgyűlésben: a liberális gondolkodású politikusok arcvonala állt ki a recepció mellett.

Zsidó oldalról kitartóan küzdött a recepcióért Vázsonyi Vilmos (1868–1926). A fiatal ügyvéd 1894-ben megalapította a Demokrata Kört, a Demokrata Párt elődjét, ezzel indult el a politikai pályán.⁶⁴⁰ Vázsonyival együtt harcoltak a politikai életen kívül álló zsidó értelmiségiek: írók, újságírók, köztük Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* szerkesztője (az egyik parlamenten kívüli fórum éppen az *Egyenlőség* volt); a neves rabbik családjából származó Palágyi Menyhért (1859–1924) filozófus és öccse, Palágyi Lajos (1866–1933) költő; Márkus Dezső (1862–1912) ügyvéd, jogtudós, curiai bíró, aki a *Corpus Iuris* nagy millenniumi kiadását szerkesztette; Fleischmann Sándor (1862–1916) ügyvéd, újságíró; Makai Emil (1870–1901) költő, a makói Fischer rabbi fia; Bródy Ernő (1873–1961),⁶⁴¹ ügyvéd, később, 1906 óta, az egy 1922/26. évi nemzetgyűlési ciklust kivéve, egészen 1950-ig folyamatosan országgyűlési képviselő. A recepció vezető bizottság élén mint elnök Mezei Mór állt. Néhai Wahrmann Mór korábban “mezítlábasok”-nak nevezte a fiatal társaságot; elutasítólag. A pesti hitközség elnöke már nem élte meg a “mezítlábasok” sikerét. A recepció lehangosabb ellenfelei voltak Vaszary Kolos (1832–1915) bencés szerzetes, bíboros, esztergomi érsek, hercegprímás (1891–1912), akit Antonio Agliardi (1832–1915) érsek, bécsi pápai nuncius támogatott,⁶⁴² nagykarolyi gr. Károlyi Sándor (1831–1906), a Magyar Gazdaszövetség vezetője, a M. Tud. Akadémia tagja, Thaly Kálmán, gr. Zichy Nándor (1829–1911), aki éppen a főrendi ház második – elutasító – szavazása körüli napokban alapította meg a Katholikus Néppártot.

A képviselőházban a szavazásnál 180 igen mellett csak 3 római katolikus pap képviselő szavazott a törvényjavaslat ellen. A főrendi ház⁶⁴³ 1894. október 8-án tárgyalta először, és elutasította.⁶⁴⁴ A törvény körüli vita kibillentette helyéről a Werkerle-kormányt. Először gr. Csáky mondott le (1894. június 10), majd – az első és második főrendi házi vita között – az egész kormány (1895. január 14). Csáky helyét rövid ideig Eötvös József fia, br. Eötvös Loránd töltötte be, de az új kormányban, melyet br. Bánffy Dezső vezetett (1895. január 14–1899. február 26), már br. Wlassics Gyula lett a vallás- és közoktatásügyi miniszter, elődeinél nem kevésbé elkötelezett az egyházjogi rendezés ügye mellett. A főrendi ház másodszor 1895. március

640 1901-ben a Terézváros országgyűlési képviselője lett, és haláláig az maradt.

641 Bródy Sándor író unokaöccse.

642 A nuncius fellépését gr. Bánffy miniszterelnök a magyar belügyekbe való beavatkozásnak nevezte.

643 Gergely Jenő, “Az egyházpolitikai törvények a főrendi házban (1894–1895)”, *Protestáns Szemle*, 1 (1996), pp. 12–29.

644 A szavazás eredménye: 103 igen, 109 nem.

23-án szavazott a törvényről, és megint elutasította.⁶⁴⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy igennel szavazott a református, evangélikus, unitárius egyházak minden képviselője, nemmel minden római katolikus és görög-keleti egyháznagy. A főrendi ház harmadszor április 25-én és május 15–16-án tárgyalta újra a törvényt, és szavazott róla. Igennel szavazott többek között Horthy István (1830–1904) kinevezett főrendi házi tag, a későbbi kormányzó apja. A szavazáson 107 : 107 volt az eredmény. A szavazategyenlőség mellett az elnöki székben ülő vajai br. Vay Béla (1829–1910) alelnök (református) igen szavazata döntött.

A kedvező eredménnyel zárult országgyűlési szavazások után király 1895. október 16-án Zágrábban aláírta – szentesítette – a törvényt, az november 2-án hatályba lépett. Ferenc József, aki a képviselőházi szavazás után, de még a főrendi ház első elutasítása előtt Balassagyarmaton járt (1894. szeptember 12), és fogadta az őt köszöntő zsidó küldöttséget is, egyértelműen nyilatkozott előttük: “Vegyék tudomásul, uraim, hogy népeim irányában a valláskülönbség nem képez válaszfalat a szívemben. Királyi kegyelmemre és oltalmamra tehát Önök is mindenkor számíthatnak.” (Szavait márványtáblára vésték és a zsinagóga falára erősítették.⁶⁴⁶).

A recepciós törvény az izraelita vallást a többi vallással egyenjogúnak és egyenrangúnak nyilvánította: “törvényesen bevett vallásnak”, a nagyobb vallási közösségek közül utolsóként. A recepció azt jelentette, hogy az izraelita hitfelekezetre ugyanazok a törvények és előírások vonatkoznak, mint a keresztény egyházakra, az 1868:LIII. tc. szerint. A törvény értelmében a polgári és politikai jogok gyakorlása független a hitvallástól és a vallásfelekezethez tartozástól. Ezzel szabaddá vált a kilépés valamely vallásfelekezetből, illetve, természetesen, az oda való belépés is, tehát, értelemszerűen, az áttérés a zsidó vallásra. Ez utóbbit a zsidók soha nem követelték, a zsidó vallás a késő-ókor óta nem térített, ez a liberális Magyarország programjából és a törvény betűiből következett. Lehetővé vált bármelyik vallás hívei számára a más vallásúval kötött házasság ki- vagy áttérés nélkül. Keresztény–zsidó vegyes házasságban lehettek zsidó gyermekek. A törvény tiltotta a vallási szertartás gyakorlásának akadályozását. Az állami anyakönyvezés kiemelte ezt az aktust, mely a polgárjog szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt, az egyházak hatásköréből. Másfelől, a recepció – más vallásfelekezetek jogállásától eltérően – az izraelita felekezetnek nem adta meg a jogot ahhoz, hogy szabadon alakítsa ki anya- és leány- / fiók-hitközségeik hálózatát.

A vallás jogi értelemben vett befogadását a zsidó közvélemény tágabban értelmezte: mint a zsidóság teljes társadalmi elfogadását. Sajátságos helyzet, hogy egy évszázad óta a magyar politikusok azt követelték a zsidóktól: adják fel nyelvüket, adják fel ethnikai különállásukat: legyenek magyarok, legyen a zsidóság vallás; és

645 A szavazás eredménye: 111 igen, 117 nem. A jegyzőkönyvek: *Magyar-Zsidó Szemle*, 12 (1895), pp. 236–247, 305–320, 380–389.

646 A felirat töredékei sok évvel később előkerültek az 1944-ben felrobbantott épület romjai alól.

éppen a vallási elfogadás ment a legnehezebben. A felsőházi szavazások ismeretében nehéz elhárítani azt a következtetést, hogy az ellenállás a római katolikus egyház oldaláról volt a legerősebb.

A "bevett vallás" (*religio recepta*) státus – az orthodoxok minden korábbi félelme ellenére – nem rontott sem általában a zsidóság, sem különösen az orthodoxia helyzetén; ha volt lemorzsolódás, annak oka a társadalom – ettől független – szekularizációja volt.

Jelentősége volt annak, hogy mi *nincs* benne a recepciós törvényben: nem reflektál az 1868/69. évi kongresszusra, nem említi a zsidóság két nagy irányzatát, azaz nem kodifikálja a nagy szakadást. Ugyanígy, az 1895:XLIII. tc., "A vallás szabad gyakorlatháról",⁶⁴⁷ közvetett formában kimondva bevett / törvényesen elismert vallásfelekezetként ismerte el (6. §) a latin, görög és örmény szertartású katolikus, a református, az evangélikus, a görög-keleti szerb és görög-keleti román, az unitárius egyházakat, "nemkülönben" az "izraeliták"-at, anélkül, hogy a kongresszusi, autonóm orthodox és *status quo* hitközségek státusával külön foglalkozott volna. Elvben lehetővé tette, hogy bármelyikük legalább egy egyház- / hitközség fenntartásával megszerezze a törvényesen elismert – önálló – vallásfelekezet státust (7. §), ezzel azonban a későbbiek folyamán egyik zsidó irányzat sem élt, így a magyar jogrend szempontjából a zsidó / izraelita vallást követők valamennyien ugyanahhoz a vallásfelekezethez tartoztak.

A törvény 3. paragrafusa előírta: "lelkész (rabbi) és hitközségi elöljáró az izraelita felekezetnek csak oly tagja lehet, aki magyar állampolgár és aki képesítését Magyarország nyerte." A kikötés határozottan növelte a Rabbiképző Intézet súlyát. Elzárta azonban a lehetőségét annak, hogy a kongresszusi hitközségek, amelyek feltétlenül tartani akarták magukat a szokáshoz, külföldről hívjanak meg rabbit: elzárta őket a nemzetközi zsidó világtól.

Az 1895:XLIII. tc. (#156) átemelte a magyar jogrendbe a német *Austrittsgesetz* egyik fontos elemét: a jogot a felekezeten kívüliségre (5. §). Ez a vallási kötődést lazító, a hagyományoktól lassan elszakadó zsidó polgári rétegek számára különös jelentőséggel bírt: formálisan is megszakíthatták kapcsolatukat a hitközséggel, még ha – formálisan – valójában többnyire nem tették is.

Zsidó-magyar nyelv

Zsidó nyelvnek azt a nyelvet / nyelvjárást / nyelvváltozatot nevezzük, amelyen a zsidók a mindennapi érintkezésben beszélnek, és amelynél írásban a héber ábécét használják. Az eredeti zsidó nyelv a héber volt, ezt az i. e. második évezred utolsó harma-

647 Közölte a *Magyar-Zsidó Szemle*, 12 (1895), pp. 592–599.

dától kezdődően ismerjük, a hébert mint beszélt nyelvet az i. e. első évezred második felében fokozatosan az arámi váltotta fel, és a héber a vallási hagyomány nyelveként maradt fenn két évezreden át, miközben a rabbik szóban és írásban is bőségesen használták. A diaszporában a zsidó közösségek szinte mindenütt kialakították a környező társadalom nyelvének zsidó változatát.⁶⁴⁸ A héber felől nézve ezek a zsidó nyelvek "idegenek" (*la'az*). Kialakulásuk idején lényegében szocio-dialektusok voltak, egy jól körülhatárolható társadalmi csoport – de nem réteg – nyelve, azonban megerősödven, mindenképpen önállóknak kell tekinteni őket. Nem illeszthetők be az úgynevezett kreol nyelvek / kreolizáció kategóriájába, mint a jiddis. A másik nyelv és héber vagy arámi szavak, egyszerű nyelvtani formák sajátos ötvözetei ezek a nyelvek. A hétköznapi nyelvhasználat éltette őket. Önálló írásbeliség nem mindegyik beszélt nyelven alakult ki. A héber ábécé használata egyértelműen a zsidó vallási hagyományhoz köti őket. Moses Mendelssohn a Tórát irodalmi német nyelvre fordította, de hogy hittársai könnyebben olvassák, héber betűkkel írta a szöveget.

Európában számos zsidó nyelvet ismerünk,⁶⁴⁹ a zsidóság hétköznapi nyelvhasználata mindenütt a helyi nyelvhez igazodott.

zsidó-német / jiddis (*yidish*), másképp: *tajcs* (*taiytsh*) / *losn Askenáz* / *mamelosn*, "anyanyelv". A jiddis jellegzetes keveréknyelv, a kreol nyelvtípus mintája. Kezdetben szocio-dialektus volt, a németországi zsidók (SUM városok, Regensburg, Trier stb.) nyelve, a középfelnémet (*Mittelhochdeutsch*) zsidók által beszélt változata. A német alapréteg terjedelmes héber / héber–arámi elemet vett fel, szóképzésben, nyelvtanban, kifejezésekben egyaránt, és idővel sok jövevényszóval gyarapodott a szláv (lengyel) és román nyelvekből is, Amerikában pedig tetemesen az angolból. Hangzásában, jellegében nyugatról kelet felé haladva egyre inkább távolodik a némettől. Rögzítésére hagyományosan a héber írás szolgál; a Szovjetunióban, hogy zsidó vonásaitól megfosszák, a héber betűs helyesírás fonetizálására, a héber etymológia elleplezésére törekedtek.

zsidó-olasz: *latino*, *ghettaio*, *giudeesco*, *volgare*, számos helyi dialektusban (Ferrara, Firenze, Mantua, Modena, Piemont, Reggio, Róma, Velence stb.).

Leghorn / Livorno: *bagitto* (olasz alapon spanyol és portugál elemekkel).

zsidó-spanyol (Galicia és Cataluña nyelvjárásából): *ladino* / *judezmo* / *jidyo* / *judjo* / *romance* / *spaniolo* / *judeoespañol* / *eszpaniolit* / *szefárdi* / *haketia*. A zsidó-spanyol keleti nyelvjárását 1492 után Konstantinápolyban, Szmirnában, Rho-

648 Neubauer Adolf, "A nem-héber nyelvek, melyeket a zsidók használtak", *Magyar-Zsidó Szemle*, 8 (1891), pp. 589–597 (különösen a zsidó-göröghöz). – A magyarországi (Nagybiccse, Tencsén vármegye; ma: Bytča, Szlovákia) születésű Neubauer (1831–1907), a Bodleian Library (Oxford) alkönyvtárosa (a héber / zsidó gyűjtemény vezetője) a XIX. század utolsó harmadában a középkori héber kéziratok legkiválóbb ismerője, kiadói közé tartozott.

649 Solomon Birnbaum, "Jewish Languages", in: Isidore Epstein, Ephraim Levine, Cecil Roth, Eds., *Essays in Honour of the Very Rev. Dr. J. H. Hertz, Chief Rabbi of the United Hebrew Congregations of the British Empire...* (London: E. Goldston, [1944]), pp. 51–67.

dosz szigetén stb. beszélték; a nyugati nyelvjárást Szalonikiben, a Balkán más zsidó településein és Észak-Afrikában, a XVIII. századtól a spanyolországi, portugáliai zsidók Dél-Amerikában.

zsidó-katalán / judeo-katalán.

zsidó-aragóniai / judeo-aragóniai.

zsidó-portugál / judeo-portugál: *judeu-português* / *lusitanico*.

zsidó-román / judeo-roman: *loez* (zsidó-francia stb.).

zsidó-francia: *carfatit* (az 1394. évi kiűzetés után kihalt).

zsidó-provençal: *suadit* / *chuadit* / *ebraico vulgari* / *jargon de l'escolo* ("a zsinagóga nyelve").

zsidó-görög: *javanit* (karaita görög).

zsidó-arab / judeo-arab. – A judeo-arab nyelvészeti kutatásában a második világháború után vezető szerepe volt a kolozsvári születésű Joshua Blau- (1919–),⁶⁵⁰ a Héber Egyetem professzorának (Jeruzsálem); kiterjedt héber nyelvészeti munkássága mellett szövegeket adott ki, köztük Maimonides egy moszkvai kéziratát (Scheiber Sándorral), nyelvtant és szótárt írt stb.

zsidó-marokkói: *haketia* / *hakitia* / *aketilla* / *haquitia* / *jakitia* / *jaquetilla* / *haketiya* / *hakitiya* (talán a Jichak névből: *Ishaquito* vagy a katalán *hakà*, "beszélni" szóból) / *Djudeo Español* (Északkelet-Marokkó: Tetuan, Tangiers, továbbá az autonóm Ceuta és Melilla).

zsidó-török (karaita): *qaray* (karaita török a Krim-félszigeten, Litvániában, ma főként Troki / Trakajban, és Lengyelországban).

zsidó krimi-tatár: *krimcsak*.

zsidó-perzsa / judeo-perzsa: *jidi* (számos változatban). – A judeo-perzsa őrizte meg az új-perzsa nyelv legrégebb emlékeit. Bacher Vilmos a szöveghagyomány korszakos jelentőségű tudósa volt.

zsidó-tádzsik / zsidó-bokharai.

zsidó-tát / judeo-tát (tat): *juhuri*; a Dágh Chufut / hegyi zsidók nyelve Daghesztánban, Azerbajdzsánban (és ma Izraelben).

zsidó-grúz: *kartveli ebraebeli* / *jidjo* (Mcheta-, a régi grúz fővárosban és ma Izraelben).

zsidó-szván: *lachimul*; a dél-kaukázusi (kartvel) nyelvcsaládhoz tartozó szván nyelv zsidó változata, az Elbrusz hegységtől délre.

szamaritánus: a héber nyelv északi nyelvjárása az i. e. első évezred közepén; a Jehud / Júda perzsa (Akhaimenida) tartománytól elkülönülő sómroniak, lati-

650 Tanulmányait a pesti Zsidó gimnáziumban kezdte, Bécsből alijázott az *Anschluss* után (1938). Az Israel Academy of Sciences and Humanities tagja (1968). Tudományos kitüntetései: Israel Prize (1985), Bacher Vilmos Emlékérem (MTA Judaisztikai Kutatócsoport) (1999), Mark Lidzbarski Medal and Prize (a sémi nyelvtudomány legjelentősebb nemzetközi kitüntetése) (2000) stb. Önéletrajza: *Mi-Transilvania li-Yerushalayim* (2000).

nosan szamaritánusok, mint önálló vallási közösség (csak a Tóra öt könyvét fogadták el) nyelvüket a közép- és újkorban is megőrizték. A kis lélekszámú, endogám népcsoport ma Izraelben él.

Stb.

A XIX. században a jiddist Európában – francia szóval, a zsidó felvilágosítók (*maskilim*) szóhasználatára nyomán – egyszerűen zsargonnak (*jargon*) nevezték, oroszul is (*жаргон*). A szó eleinte nem számított lebecsülésnek. Ugyanígy beszéltek róla a magyarországi zsidó tudósok. A zsargon azonban nemcsak azért alkalmatlan és félrevezető elnevezés, mert a XIX. század végére már pejorativ árnyalatot kapott: azért is, mert rétegnyelv, szókincse rendszerint korlátozott, szűk, ezzel szemben a zsidó nyelvek általában, és a jiddis különösen, a nyelvhasználat minden területét felölelik, a hétköznapi élettől a vallásig és irodalomig.

Van néhány magyar szó, amelynek legelső vagy egyik igen régi lejegyzését héber szövegek őrizték meg, héber betűkkel, például: *tatárka*,⁶⁵¹ illetve *paszman* / *paszmány*,⁶⁵² *zszindely*,⁶⁵³ igaz, mint várható, ezek jövevényszavak a zsidók nyelvében is. Zsidó borkereskedő magától értetődően használja héberül a *máslás* (*maszlas*) szót. Érdemleges magyar nyelvű szöveget azonban, amelyet héber írással írtak volna, egyelőre nem ismerünk. Talán a XVIII/XIX. század fordulója körüli néhány évtizedben lehetne ilyesmit elképzelni. A magyarországi zsidók a jiddisről a XIX. század középső harmadában németre vagy magyarra váltottak. Héber betűs német nyelvű írásbeliség is csak szűk körben keletkezett Magyarországon.⁶⁵⁴ A magyarországi, különösen a pesti jiddis – amely utóbbi közel áll a *jüdisch-deutsch*-hoz – tanulmányozása a nyelvtudományban germanisztikai feladatnak számított.⁶⁵⁵

651 Shlomo J. Spitzer & Komoróczy Géza, *Héber kútforrások* (2003), 195 skk., no. 36, kül. p. 197 (ca. 1420–1450). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz), III (1976), p. 865, először 1533-ból adatozza; az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (EMSzT), XII (2005), p. 990, legkorábbi adata 1592.

652 Shlomo J. Spitzer & Komoróczy Géza, *Héber kútforrások* (2003), 763 skk., no. 182 (ca. 1666–1678). TESz: 1589; EMSzT: 1714.

653 Shlomo J. Spitzer & Komoróczy Géza, *Héber kútforrások* (2003), 718 skk., no. 170 (ca. 1666–1678). TESz: 1371.

654 Bär Fränk / Bernhard Fränkel, a pozsonyi zsidó község jegyzője több ilyen könyvet adott ki. Lásd Julius Fürst, *Bibliotheca Judaica. Bibliographisches Handbuch der gesamten jüdischen Literatur...* (Leipzig, 1849; reprint, Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1960), I, p. 290. Egy-két feliraton a XIX. század végén a magyar szöveget héber betűkkel írták, *Magyar-Zsidó Szemle*, 7 (1890), p. 575.

655 Claus Jürg Hutterer (Hutterer Miklós) [(1929–1997)], “Geschichte des Vokalismus der westjiddischen Mundart von Ofen und Pest”, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 17 (1967), pp. 345–382; “The Phonology of Budapest Yiddish”, in: Uriel Weinreich, Ed., *The Field of Yiddish. Studies in Language, Folklore, and Literature*. Second Collection (London – The Hague – Paris: Mouton, 1965), pp. 116–146. – A dunántúli német (sváb) származású Hutterer gyermekkoraiban Pesten a Dob utcában élt, itt tanulta meg anyanyelvi szinten a jiddist.

KÓSER LEXIKON.

Kinek pénze nincs, az **Schócher**.
 Kéregetni jár a **Bócher**.
 Leányokból lesznek: **Kalesz**.
 Nagy szegénység az meg: **Dalesz**.
Chaszene, az lakodalom.
Beheme, az egy jó nagy barom.
Machlojke, az egy civakodás.
Derstümm! az annyi: kérlek halgass!
Meschümed, az egy kitért zsidó.
Chazermógen, mindent faló.
 Gazdag ember, az egy **Ojscher**.
 Keresztény nem lehet **Mojsche**.
Menüvelpónem: egy csúf alak.
Broigez, az meg mérég, harag.
Schlemazel, az az anyós neve.
 Lueger az egy nagy **Nevéle**.
Make, az egy jó nagy kelés.
Gedóchez, egy nagy hideglelés.
Chamer, az egy jó nagy számár.
Ojrach, az meg koldulni jár.
 Káröröm, az egy **Nekóme**.
 Katona, egy **Balmechóme**.
 Aki lcig, az nem **Schmüle**.
 Kár, hogy nem minden lány **Bszüle**.
 Keresztény lány: kóser **Schiksze**.
 E nagy harag az meg **Rigze**.
 Purimajándék: **Schlachmónesz**.
 Négy napos láz: **Májgedóchesz**.
Sime Poncák, egy nagy hülye.
 Előéneklő: **Baltvile**.
 Imaének: **Zmiresz singen**.
 Tegyé róla: **Nur zerspringen!**

□ □ □

Jiddis szavak tréfás lexikona (Lapkivágat) (MZsL)

A *zsinagóga* / templom elnevezése a XIX. században zsidó-magyarosan, a héber elnevezés nyomán: *Béth ha-kenészet*h, "Község háza". Ezt használta Löw Lipót. Ez a felirat áll, 1912 óta, ma is, a pesti orthodox község székház-együttesének egyik épületén (Kazinczy utca). A *tetragrammaton* (JHVH) vagy az *Adonaj* istennév helyettesítésére a XIX. század első felében, közelebről, talán az 1840-es években jelent meg, a német *Ewiger / der Ewige* mintájára, az *Örökkévaló*. A *tefillin*: *imádságos gúzs*. A *maccot / macesz* zsidó-magyarul: *húsvéti laska*. A *hazzán-t* vagy kántort *éneklész*-nek hívták.

A haszid *caddik* kísérőjét, aki mesterének házában téblábol, látogatóit útba igazítja, elveszi tőlük az ajándékokat stb., a *rebe* csodás tetteinek hírért kelti, Löw Lipót szerint⁶⁵⁶ így nevezik: *kácsolábnyik*. A jámborok kívánságait rögzítő cédula neve *kvitli*. Körülmetélésnél *szandak*⁶⁵⁷ vagy *kvater*⁶⁵⁸ tartja a nyolcnapos fiút, de magyarul gyakran, kivált falun vagy nem zsidó társaságban, ő is *keresztapa* a *zsidó kereszt-*

Mint a német dialektológia professzora (Budapest, Graz) nyelvészetileg is mesterien kezelte a nyelvet.

656 Leopold Löw, *Gesammelte Schriften*, II (Szegedin: Verlag von Alexander Bába, 1890; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), p. 98.

657 Gör. *szündikosz*, "oltalmazó".

658 Ném. *Gevatter*.

lő-n, mint ahogy a 13 éves fiú bar micvája: *bérmálás*.⁶⁵⁹ A rabbinak a rituális szolgáltatásokért *stólapénz* jár. A helyettes rabbi: *kispap*. A *samesz*: *zsidó harangozó*. A *hupa / hüpe*: “esketési mennybolt”.

A bibliai szólások⁶⁶⁰ nem zsidó közegből kerültek át a magyarba: a keresztény Biblia-fordításokból, főként Károlyi Gáspár fordításából (1590), amely valóságos népkönyvvé vált, továbbá prédikációkból stb., bár mint kövület számos hebraizmust őriznek.

A zsidó rétegnyelv, amelyet általában a zsidó közösség tagjai vagy az ehhez közelállók használnak, néha akár ironikusan, legalább kétezer alapszót tartalmaz, ezt gyűjtési adatok alapján merem leírni, többségük héber vagy jiddis eredetű. A magyar – s különösen a pesti – köznyelvben is sok zsidó szó van.

Pesten a Salgótarjáni úti temetőben, amely évtizedeken át a pesti kongresszusi (neológ) hitközségé volt, a sírfeliratokról leolvasható a pesti zsidóság nyelvi átalakulása. A temető megnyitásakor (1874) sok család ide hozta át szülei, nagyszülei maradványait és a sírköveket. Nagyjából 1850-ig terjedően a feliratok kizárólag héber nyelvűek. A XIX. század elején Mose Münz egyenesen tiltotta a nem héber nyelvű sírfeliratot. Ezután évtizedeken át a legtöbb sírkövön héber és német felirat áll, de a halálozási dátumok rendszerint csak a zsidó naptár szerint vannak megadva (a születési dátumok egyáltalán nem, vagy legfeljebb az év). A XIX/XX. század fordulója táján a német feliratok lassan eltűnnek, helyüket magyar felirat váltja fel, a polgári naptár dátumaival, és a héber felirat erősen lerövidül, inkább csak jelzőként marad meg belőle a héber név.⁶⁶¹

Zsidó helyett izraelita

Mint másutt is Európában, a zsidók *izraelita* elnevezése a XVIII. század vége óta terjedt Magyarországon. Volt néhány alternatívája, leginkább a Mózes-hitű vált nép-

659 A római katolikusok által használt kifejezésekkel.

660 Barta Mór, “Bibliai kifejezések és közmondások a magyarban”, in: *Évkönyv, 1913* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1913), pp. 87–106; Komoróczy Géza, “Magyar költők és a Biblia. Idézetek gyűjteménye”, in: uő, *Héber mítoszok és mondák (A Bibliából)* (1964) (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 2000), pp. 351–363; Scheiber Sándor, “A Biblia a magyar irodalomban, 1945–1973” (1974), in: uő, *Folklór és tárgytörténet*, II (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1977), pp. 490–504; Csizmadia Károly, *Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások* (Győr: A Hazafias Népfront Győr-Sopron Megyei Bizottsága, 1987).

661 Löw Lipót 1866-ban a *Ben Chananja* lapjain külön német feliratot is elhelyezni: “Über Grabschriften”; új lenyomatban in Leopold Löw, *Gesammelte Schriften*, III (Szegedin: Verlag von Alexander Bába, 1893; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), pp. 449–460.

szerűvé. Az emancipációs törvény után a *zsidó* szót hivatalosan mintegy kiejtették a használatból. Az *izraelita* szó, akár ön-megnevezés volt, akár mások mondták így, már főként vallási értelemben jelentette a zsidókat. Akik az 1868/69. évi Egyetemes Gyűlésen úgy döntöttek, ez lesz a hitközségek és a vallás neve, úgy vélték – remélték –, ily módon el lehet törölni a *zsidó* szóval járó megbélyegző árnyalatot.

A zsidó irányzatok közötti viszályt figyelmen kívül hagyva, majd két évtizeddel később, amikor a “nagy szakadás” törésvonala már mozdíthatatlanul rögzült, gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter körrendeletben úgy intézkedett (1889. szeptember 16),⁶⁶² hogy az iskolákban a *héber* vagy *mózes vallás* helyett egységesen az *izraelita* / *izr.* megjelölést kell használni. Nyomban ezután megszólalt két tudós, egyikük⁶⁶³ helytelenítette ezt a szóhasználatot, a másik⁶⁶⁴ bizonyította, hogy az elnevezés történelmileg is helyes. Az utóbbi, Bacher Vilmos, határozottan kiállt az *izraelita* név mellett,⁶⁶⁵ “vallásunk méltósága” érdekében. Mondani sem kell, elvben Bachernek volt igaza. A köznyelvi héberben *Jisraél* mindig is *zsidó*-t / zsidókat / zsidó népet jelentett.

Kibújni az elkülönítő megnevezés alól, persze, nem lehetett így sem. A magyar politikai nyelvhasználatban az előírt közös *izraelita* elnevezés színtelenebbé tette a zsidóságot. Ettől függetlenül, az *izraelita* lassan gúnyosan eufémisztikus jelentést vett fel. A *zsidó* szót pedig sokan durva sértésként használták.

“A zsidó nemzet megszűnt”

Az emancipáció lehetőségének felcsillanása – a XVIII. század vége – óta folyamatosan az a vád érte a zsidókat, hogy befogadásukat lehetetlenné teszi kulturális elkülönülésük más népektől, amelyek között élnek. A filozófus Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) durván zsidóellenes érveléssel fogalmazta meg (1793): a zsidóság “kizárja magát étkezéseinkből, ünnepeinkből, abból, hogy megosszuk egymással azt a boldogságot, amit a vallás jelent, a legfőbb kapocs, mely összeköti az emberiséget”; olyan, mint egy külön állam az államban.⁶⁶⁶ Fichte szavait több mint fél évszázadon át hangoztatták a politikusok, nyilván anélkül, hogy tudták volna, kitől erednek. Ezekkel a szavakkal érvelt fenntartásai mellett Kossuth Lajos, Istóczy Győző vádként hozta fel a zsidók ellen (1878), hogy államot képeznek az államban, s ennek felszá-

662 39963/1889. Vkm. – Megjelent: *Magyar-Zsidó Szemle*, 6 (1889), p. 510.

663 Schreiner Márton, “»Izraelita« és »zsidó«”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 6 (1889), pp. 513–516.

664 Bacher Vilmos, “Az »izraelita« és »zsidó« név történetéhez”, *uo.*, pp. 517–525.

665 Bacher Vilmos, “Izraelita”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 9 (1892), pp. 113–114.

666 *Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publicums über die französische Revolution* (1793) “Adalék a közönségnek a francia forradalomról alkotott ítélete helyesbitéséhez.”

molása érdekében azt kívánta, hogy a politika állítsa őket a kivándorlás vagy asszimiláció alternatívája elé (#155/a). Az "állam az államban" formulát használta még Hermann Cohen neo-kantiánus zsidó filozófus is, amikor a cionizmusról Martin Buberrel (1878–1965) vitatkozva (1916) azt fejtegette, hogy a zsidó ethnikai csoport (*Stamm*, "törzs") nem akar önálló államot, nem akar más lenni, mint vallás és nemzetiség.

A zsidók önálló nemzet voltának hirdetése hátrányosan befolyásolta az emancipációs törekvéseket. Löw Lipót már az 1840-es években határozottan elutasította a magyarországi zsidók külön nemzetként kezelését (#126/b). Juda Mosessohn álnéven a *Ben Chanaja* 1844. évi kötetében, válaszul egy anonim magyar vitairatra, tömören: "Die Juden haben keine Nationalität. Sie sind eine Glaubensgenossenschaft": zsidó magyarok.⁶⁶⁷ A kismartoni zsidók 1848-ban "a mi nemzetünk" (*unsere Nation*) kifejezést így értelmezték: "Magyarország izraelita lakói" (*Ungarns israelit. Bewohner*), egyébként pedig a Magyarország iránt érzett "hazafias szeretet"-ről (*patriotische Liebe*) beszéltek.⁶⁶⁸

A millenniumi ünnepségek előkészületei során Roman Miron (1828–1898) nagy-szebeni orthodox (görög-keleti) érsek (metropolita), a főrendi ház tagja így írt a görög-keleti román klérushoz és néphez intézett körlevelében (1896. április 23): "Egy körülmény már constatálva van, nevezetesen az, hogy Magyarország compact nem magyar nemzetiségei közül, történeti névvel bíró legjobb fiainak számtalan elcsábító példái dacára egyetlen egy se akar az uralkodó magyar fajba beolvadni, sem pedig az egységes politikai nemzet általános nomenclatura alatt eltűnni; de erősen ragaszkodva ősi nemzeti jellegéhez, valamennyien a törvények oltalma alatt konzerválni akarják azon jelleget, amely mindegyikének nyelvében, vallásában és szokásaiban nyilvánul, és csakis ezen fenntartás mellett tudnak ezek lelkesedni és mindinkább megerősödhetnek azon elhatározásaikban, hogy mindenkor hűséges fiai maradjanak ezen hazának, odaadó polgárai legyenek a magyar államnak és éppen ilyen odaadó alattvalói legyenek felséges uralkodónknak és a magas uralkodóháznak."⁶⁶⁹ A metropolita a magyarországi nemzetiségek 1848/49-ben már erőszakos formában is megmutatkozó elszakadási törekvései és az 1918. évi tényleges elszakadás között a magyar állammal szemben lojális, de az elmagyarosító politikát elutasító⁶⁷⁰ beszéde éles ellentétben állt a magyar nemzethez tartozást nyomatékosan hangsúlyozó zsidó

667 Leopold Löw, *Gesammelte Schriften*, II (Szegedin: Verlag von Alexander Bába, 1890; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), p. 361.

668 Bernhard Wachstein, *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden* (Eisenstädter Forschungen, 2) (Wien – Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1926), p. 684 sk., no. 382/VII.

669 Kemény G. Gábor, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, II: 1892–1900 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1956), pp. 468–471; az idézet: p. 469 (egykorú hivatalos fordítás).

670 Antonie Plămădeală, *Lupta împotriva deznaționalizării românilor din Transilvania în timpul*

megemlékezésekkel, többek között Kohn Sámuel beszédeivel (#165). Tény azonban, hogy – mint ezt 1918 majd megmutatta – a román és egyéb nemzetiségek törekvéseinek volt territoriális háttere, hasonló zsidó programnak nem lett volna.

Mikszáth Kálmán (1880): "(...) Magyarországon (...) a nemzet annyi különféle nemzetiségből áll, akiknek mindnek céljaik, aspirációik vannak, akiknek álmuk külön zászlószíneket, ragyogó jövőt mutogat, csupán az egyetlen zsidó az, mely nem nemzetiség, melynek nincs semmi célja, mint köztünk élni és boldogulni."⁶⁷¹

Wahrmann Mór mint országgyűlési képviselő az Iskola-alapról folytatott vitában és más szakkérdésekben is mindig a zsidók magyar hazafiasságát hangoztatta, sürgette a zsidó iskolák és tanházak "teljes magyarosítását" ("vollständiges Magyarisiren"), azt akarta elősegíteni, hogy a zsidók ne *magyar izraeliták*, hanem *izraelita magyarok* legyenek.

Blau Lajos (1898): "Épp azért, mert a zsidó nemzet megszűnt, alkalmas a világtörténeti példaadásra, mert tisztán vallási feladatai vannak. Nemzetek jönnek és mennek, de a tízparancsolat él és élni fog, ameddig emberi társadalom lesz."⁶⁷²

Szabolcsi Miksa (egyértelműen Herzl alább majd pontosan idézett szavai nyomán): "Magyarországon (...) a zsidók piros- fehér- zöldebbek a keresztényeknél."⁶⁷³

Szabolcsi Lajos (1889–1943), apjának halála (1915) után az *Egyenlőség* szerkesztője, az első világháború végén, amikor reális lehetőség nyílt Palesztinában egy zsidó nemzeti állam megteremtésére, vezércikkben szögezte le: "Mi, magyar zsidók, eddig nem voltunk nemzetiség, és nem is akarunk azzá lenni. Ilyen törekvés közöttünk gyökeret nem verhet, bármiképp is óhajtának ezt a Lajtán túlról. Minket nemzetiséggé a zsidó állam sem tehet. (...) Mi politikailag továbbra is a magyarság erősítésének akarunk élni hazánkban; elszakadni tőle még lélekben sem akarunk. (...) Itt tervszerű, rendszeres aknamunka folyik ellenünk, nem a nemzet, hanem bizonyos körök részéről, hogy megmérgezzék a magyar nép becsületes, türelmes lelkét. (...) De hát síró gyermekek vagyunk-e, hogy ellenségeink ellen ne tudnánk fellépni hazánkban? El kell-e bújnunk a nemzetiségi elkülönülésbe, kétségbeesetten sóhajtani Ción felé, mert gonosz kezek működnek itthon ellenünk? Nem és ezerszer nem. Mi mint magyarok, mint teljes jogú magyarok állunk fel és nézünk szembe hazai ellenségeinkkel, mint magyarok harcolunk ellenük, mint magyarok fogjuk kivívni önvédelmi szervezkedésünkkel jogaink teljességét a magyar hazában."⁶⁷⁴

---

dualismului austro-ungar în vremea lui Miron Romanul (1874–1898) (Sibiu: Tipographia Eparhială, 1986).

671 Közli: Zsoldos Jenő, in: *Évkönyv, 1970* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1970), p. 192.

672 Blau Lajos, "Vallásunk jelenéről és jövőjéről", in: *Évkönyv, 1900* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat – Lampel R. / Wodianer F. és fiai, 1900), pp. 166–179, az idézet: p. 175.

673 Idézi: Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Detroit: Wayne State University Press, 1996), p. 344 sk.

674 *Egyenlőség*, 27, no. 42 (1918. október 19), p. 1.

Mezei Mór, az Országos Iroda elnöke (1917): "Vagyunk hitfelekezet; de nem vagyunk sem nemzetiség, sem társadalmi osztály, sem faj."⁶⁷⁵

Mezey Ferenc alelnök (1917): "A zsidóságból kiveszett a faji és népi kötelék organikus kialakulása iránti érzék, mert hazánkban, mint más államokban, a zsidóság az illető nemzet közösségébe való teljes beolvadásra törekszik, és csakis vallási tekintetben kíván külön létet."⁶⁷⁶

A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet⁶⁷⁷ állásfoglalása (1919. január 13): "A zsidóság már kétezer év óta csak vallás, és nem nemzet vagy nemzetiség. Ezen az ősi vallási állásponton volt az Országos Rabbiképző Intézet, és ezen az állásponton van ma is. Azt vallottuk és azt valljuk, hogy a magyar zsidóság a magyar nemzet szerves része, az volt és az marad. A magyar zsidók vallásuk érintetlensége mellett a magyar nemzet fiai. Ebben a szellemben fogjuk munkánkat a felekezet és az ország javára folytatni."

A XIX. század végén kezdett elterjedni mint a magyar patriotizmus címe a *zsidó-magyar / magyar-zsidó* kifejezés.⁶⁷⁸ Utóbbit a *Magyar-Zsidó Szemle* (1884) a címébe emelte. Pontos különbséget a két változat között nem tett senki: mindkettő az egybeolvadást / asszimilációt / a zsidók beolvadását jelezte. A kötőjelet a szerkesztők csak 1932-ben vették ki a címből. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy az 1848-ban kiadott *Első magyar zsidó naptár és évkönyv* az egyik lapon (az *Évkönyv* szennycímlapja, p. 79) kötőjellel írta, a kötet legvégén (p. 276) azonban lábjegyzetben corrigendát közölt: "magyar-zsidók helyett olv. magyar zsidók". Eszerint a két fogalom, amelyeket a kötőjel különböztetett meg, már a XIX. század közepén szemben állt egymással.

Schweitzer József (*Jelenkor*, 2011): "Nagyon érdekes tapasztalás, hogy amint lehetett, a magyarországi zsidók magyar zsidók akartak lenni. Beleilleszkedve a művelődésbe, a kultúrába és így tovább. Hiszen a rabbiképző alapelve is az volt, hogy a magyar nyelvű ígahirdetést erősen munkálja, a szószerket megmagyarosítsa. Ez az alapvető törekvés nem mindig talált őszinte elismerésre, de a törekvés mindig őszinte volt, hogy tudniillik a magyarsággal együtt, magyar zsidókként szerettünk volna élni. Így volt ez a történelem legkülönbözőbb időszakában. És így van ma is."

A zsidóság nemzetként való értelmezésének elutasítása, a csak vallásként való felfogás előtérbe kerülése Magyarországon a (neológ) hitközségi életben részt vevő és ezt identitásukban is vállaló zsidók részéről mindenképpen különösnek tűnik

675 *Husadik Század*, 18. évf., 36. kötet, no. 1–2 (1917), p. 27.

676 *Husadik Század*, 18. évf., 36. kötet, no. 1–2 (1917), p. 24.

677 Az igazgató ebben az időben Blau Lajos volt.

678 George Barany [Bárány György], "Magyar Jew or: Jewish Magyar? To the Question of Jewish Assimilation in Hungary", *Canadian-American Slavic Studies*, 8 (1974), pp. 1–44 / "Magyar Jew or: Jewish Magyar? Reflections on the Question of Assimilation", in: Bela Vago & George Mosse, Eds., *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945* (New York: John Wiley and Sons, 1974), pp. 51–98.

fel, ha tudjuk, hogy Bécsben a Magyarországhoz közel álló Aharon / Adolf Jellinek (1821–1893) főrabbi⁶⁷⁹ (1856–1893) határozottan a zsidó ethnikai-vallási identitást fogadta el,⁶⁸⁰ számára magyarországi zsidók, éppúgy, mint az osztrákok, *Stammesgenossen* voltak, nem *Glaubensgenossen*, “hitsorsosok”. Ugyanebben az értelemben beszéltek a zsidóságról azok is, akik a XIX/XX. század fordulóján vagy a XX. század első évtizedeiben eltávolodtak a hitközségtől, kikeresztelkedtek, polgári vagy tudományos pályát választottak. Ez a két – homlokegyenest ellenkező – felfogás jelzi, hogy a nemzeti identitás feladása, durva körülhatárolással, főként a vallásukat megtartó magyar neológia körének döntése, identitás-választó lépés volt.

Lélekszám a XIX. század végén

Az 1910. évi népszámlálás szerint Magyarország teljes lakossága 18 264 533 fő volt, ebből magyar anyanyelvű 9 944 627, azaz 54.45 %. A lakosság teljes számának 4.5–5 százaléka volt zsidó, nagy többségük – legalább statisztikai szempontból – magyar anyanyelvű, s ily módon, feltéve, hogy a zsidókat kivesszük a magyar anyanyelvű lakosság számából, utóbbi éppen hogy meghaladta – ha! – a teljes lakosság 50 százalékát. A zsidók nemcsak az ország egyik jelentős kisebbsége voltak, de nélkülük Magyarország domináns magyar nyelvűségéről sem lehetett volna beszélni.

Kelet-Magyarországon a XIX. század közepére megnövekedtek a kis falusi hitközségek. Nagyobb zsidó község volt, például, Szinyérváralja, Mátészalka, Csenger, Vitka. A szépen rendben tartott csengeri zsidó temető szinte végtelen; igaz, itt nyugszanak a XX. század első évtizedeinek halottai is. Amelyik hitközség önálló rabbit tudott szerződtetni, előbb-utóbb kivált a Szabolcs vármegyei szervezetből, így Kisvárda (1844) vagy Nyíregyháza (1865). Az utolsó megyei főrabbi, Jesaja / Sáj Benet / Binét / Banet / Benedek József (1793–1865) nagykallói rabbi halála után maga a szervezet is megszűnt. A század végén már a legkisebb falvakban is akadt egy-két zsidó család, rendszerint boltos, korcsmáros. Ezek ünnepeken néhány napra bementek rokonaikhoz a közeli nagyközségbe, városba, hogy részt vehessenek a templomi istentiszteleten. Fiú születésekor szekéren kihozták / kihozatták a *mohél*-t. Szélesebb körben is szokás volt az ünnepeket nagyobb községben tölteni, az őszi nagyünnepeken megtelt vidékiekkel a zsidó negyed Budapesten, mint ahogy Bécsben is.

679 A Bécs-Leopoldstadt zsinagóga főrabbiája. Öccsét (Hermann Jellinek, 1823–1849) a magyar szabadságharcban való részvétele miatt kivégezték. Felesége, Rosalie Bettelheim (1832–1892) Budapesten született.

680 Marsha Rozenblit, “Jewish Identity and the Modern Rabbi: The Case of Isak Noa Mannheimer, Adolf Jellinek, and Moritz Güdemann in Nineteenth Century Vienna”, *Leo Baeck Institute Yearbook*, 35 (1990), pp. 103–132.

A zsidó lakosság lélekszáma és tényleges társadalmi integrációjának foka a teljes törvényi egyenjogúság hiánya mellett ugyanolyan feszültséget jelentett a társadalomban, mint a nem magyar ajkú nemzetiségek kizorítottága a kulturális és politikai jogokból vagy a mezőgazdasági népesség, a föld nélküli parasztok tömege szemben a kevés kézben lévő földbirtokkal. Mindegyik, egyfelől, a tényleges lélekszámnak és társadalmi szerepnek, és másfelől, a jogok és a tulajdon megosztásának aszimmetriája.

Kőrösi József (1844–1906), aki a kiegyezés után megalapította a Fővárosi – később: Országos – Statisztikai Hivatalt (1869), és aki érdemei – tudományos és szerző munkássága – elismerésül a millennium évében magyar nemességet kapott (1896), szántói előnévvel, a nevébe pedig *y-t* (Körösy): Fényes Elek után a XIX. század legnagyobb statisztikusa 1870-től kezdődően szervezte az országos népszámlálásokat és adatainak feldolgozását. Statisztikai anyag alapján több történetileg is fontos munkát közölt: *Budapest főváros / székesfőváros halandósága* (1877–1904), a főváros építkezései közoktatásügyi statisztikája, szegényügye, a jövedelmi adó stb. Az ő évtized-fordulókon kiadott fővárosi statisztikai áttekintései teszik lehetővé a budapesti zsidók helyzetében beálló változások követését. Bár maga vallásos maradt mindhalálig, komolyan vette a társadalmi asszimilációt. Támogatta a zsidó alapítványokat. De fiainak fenntartotta a választás jogát, hogy felnőtt korukban döntsék el, zsidók akarnak-e maradni, vagy megkeresztelkednek.

A XIX. századi népszámlálások alapján aránylag pontosan követhetjük a zsidó népesség számbeli növekedését. Két adat, az 1869. évi 542 279 fő és az 1880. évi 624 826 fő egybevetése azt mutatja, hogy a növekedés körülbelül évi 14–15 ezreléknek (0.014–0.015 %) felel meg. Ennyi növekmény pusztán a természetes népszaporulat révén is lehetséges volt. Azok az állítások, hogy a dualizmus korában a galíciaiak előzönlöttek az országot, egyáltalán nem igazolhatók. A képviselőházban az ungvári képviselő utasította vissza azt a vádat (1880), hogy galíciai orthodox rabbinusok tömege vándorolt be az országba: legfeljebb egy vagy kettő, a több száz rabbi közül.⁶⁸¹ Sőt, dolányi Kovács Alajos- (1877–1963), a Központi Statisztikai Hivatal elnökének vizsgálatai, a szerző kimondott zsidóellenes beállítottsága ellenére,⁶⁸² határozottan arra az eredményre vezettek, hogy a XIX. század utolsó harmadában nagyobb mértékű volt a zsidók elvándorlása Magyarországról, mint a természetes szaporulat vagy a bevándorlás: "(...) 1869 óta zsidó bevándorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat."⁶⁸³

681 Mocsáry Géza (Ungvár), in: Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1023.

682 Szemléletéhez lásd Gyurgyák János, *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), p. 377 skk. De elég megnézni statisztikai adatgyűjteményeinek szöveges részeit.

683 Kovács Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* (Budapest: A szerző kiadása, 1922), p. 13.

Mindamellett, a demográfiai statisztikák futólagos megtekintése is lehetővé tesz bizonyos következtetéseket. Nyugat-Galícia a dualizmus korában Ausztria–Magyarország része volt, tehát belföld. Tarnopol⁶⁸⁴ is, amely a XIX. század végén az antiszemita irodalom céltábláján, annak is a közepén szerepelt. A népmozgalmi adatok Galiciában is hasonlóak voltak a Kelet-Európában általánosan megfigyelhető fejleményekhez. A falusi lakosság egy része beköltözött a kisvárosokba, ahol megélhetést talált magának, a kisvárosiak közül pedig sokan a nagyobb városokba húzódtak, vagy a fővárosokba mentek, Budapestre, Bécsbe, Berlinbe. Ez volt a galíciai zsidó népesség mozgásának iránya is, több nemzedéken át.

A belső vándorlás hullámain érkeztek Pest külső városrészeibe a szegényebb keleti zsidók, akik a felhajtóvásár tere közelében találtak helyet maguknak, ekkor alakult ki a külső Ferencváros zsidó negyede: a Tisza Kálmán tér (ma: Köztársaság tér) – Teleki tér – Nagy fuvaros utca szomszédságában, a Teleki téren a használtruha-árusok bódéi közelében “szefárdi” (haszid árnyalatú) zsinagóga épült.

Közép- / Köztes-Európa legnagyobb zsidó városai 1900 k.

100 000 fölött:

Bécs, Budapest, Łódź (Litzmannstadt),⁶⁸⁵ Odessza, Varsó (Warszawa / Warschau)⁶⁸⁶ és zsidó bolygóvárosai (Nowy Potok, Nowa Jerozolima).⁶⁸⁷

50–100 000 között:

Berdicsev (Volhynia), Kiev, Kisinyov,⁶⁸⁸ Krakkó (Kraków), Lemberg / Lwów / Lviv,⁶⁸⁹ Szaloniki,⁶⁹⁰ Vilna.

Magyarországon 20–50 000 között:

Magyarországon 10–20 000 között:

Kassa, Kolozsvár, Miskolc, Máramaros-Sziget, Munkács, Nagyvárad, Újpest.

A pesti hitközségnek, amely már régóta a legnagyobb volt az országban, a XX. század elején – több mint 160 000-es lélekszám mellett – összesen mintegy 12 000 adófizető tagja volt; hihetetlen vagy érthetetlen.

684 Ma: Ternopil (Ukrajna). 1772 óta tartozott Ausztriához.

685 Israel Joshua Singer regénye, *The Brothers Ashkenazi* (1936), magyarul: *Az Askenázi fivérek* (2004), történeti forrásként is értékes.

686 Władysław T. Bartoszewski & Antony Polonsky, Ed., *The Jews in Warsaw: A History* (Oxford: Basil Blackwell – Institute for Polish-Jewish Studies, 1991).

687 A legnagyobb minden kétségen felül Varsó volt: 1914-ben a város összesen ca. 884 000 lakosa közül ca. 337 000 volt zsidó (38 %).

688 Chisinău, Basarabia (ma: Moldova).

689 Thomas Held & Dirk Sawitzky, Hrsg., *Lemberg / Lwów / Lviv. Eine Stadt im Schnittpunkt europäischer Kulturen* (Köln: Böhlau Verlag, 1993, 1995²).

690 Szalonikiben élt a görögországi zsidóság négyötöde, többségük spanyolul beszélt, a szefárdi ritust követte. Közülük kerültek ki a haifai kikötő munkásai. A XIX. században a város lakosságának négyötöde zsidó volt. A szaloniki zsidókat a németek 1943-ban deportálták és elpusztították.

1910-ben összesen 2 278 hitközség volt Magyarország területén. Ebből 560 anya-hitközség, 1 718 fiókhitközség. Más csoportosításban: a kongresszusi irányzathoz tartozott 499 (179 anya-, 320 fiók-), orthodox volt 1 589 (317 anya-, 1 272 fiók-); *status quo* 190 (64 anya-, 126 fiók-) hitközség. Ezernél több zsidó az ország ca. 110 településén élt. A legnagyobb zsidó városok, Budapest után, Nagyvárad, Miskolc és Újpest voltak, az első ca. 15 000, a másik kettő is 10 000 fölötti lélekszámmal. 8 000 körül volt Debrecen, Pozsony, Máramaros-Sziget, Munkács zsidó lakossága, 7 000 körül Szatmár-Németi, Kolozsvár, Szeged, Temesvár, Kassa.

Millennium

A recepciós törvény után a zsidóság szinte euforikusan vetette bele magát az úgynevezett magyar honfoglalás fiktív, konstruált ezredéves évfordulója, a "millennium" ünneplésébe. Kohn Sámuel, a tudós történetíró, aki akkor már régen kiadta mindkét nagy magyar-zsidó történeti művét, több ünnepi beszédet is tartott, mindig hangoztatta a zsidók jelenlétét a honfoglaló magyarok között (#165/a-b).

Az orthodoxia vetélkedett Kohn Sámuel páthoszával: "A Mindenható irgalmassága nyilatkozott meg Izrael iránt, midőn felénk fordítá a magyar nép és királyainak meg kormányainak kegyét! Kutassatok a múlt idők homályában, és mindig azt fogjátok látni, hogy ama nap óta, melyen a magyarok ez országban hazát alapítottak maguknak, mindig szeretettel vevének körül bennünket. És ama szomorú napokban, midőn más országokban a gyűlölet gyűlöletével üldözték és üldözik Izrael fiait, szép Magyarország védő és menhelyet nyújtó vára volt a zsidóságnak! Fejedelmei az igazság mértékével mértek eleinknek, királyaik – dicsőségük gyarapodjék – megengedték, hogy szent vallásunk szerint élhessünk, hogy törvényeinket és tanainkat szívünk sugallata és atyáink parancsolata szerint megarthassuk!"⁶⁹¹

Voltak tartózkodóbb megjegyzések is. A millenniumi kiállításon (1896) a Városligetben a renaissance stílusú palota földszintjén a többi egyház / felekezet között a zsidó hitfelekezet is helyet kapott szertartási tárgyainak bemutatására. A filozófus és esztéta Alexander Bernát (1850–1927), aki a zsidó részről kiállított összesen 90 tárgyat ismertette,⁶⁹² csodálkozott, "hogy oly kevés régi tárgy akadt a kiállítás számára", és felrótta az érthetetlen antedatálásokat. Megállapította, hogy a tárgyak több-

691 "Szózat az orthodox zsidósághoz", *Zsidó Híradó*, 6, no. 11 (1896. március 12), p. 2. Idézi: Pre-puk Anikó, "A zsidóság a Millenniumon: Kettős ünnep", *Századvég*, ÚF 5, no. 2 (17) (2000), pp. 89–118.

692 "A Millenniumi kiállításon", in: *Évkönyv, 1897* (Budapest: Lampel R. / Wodianer F. és Fiai, 1897), pp. 43–49. Lásd még Strausz Adolf [(1853–1944)], *Zsidó Híradó*, 6, no. 20 (1896. május 21), pp. 2–3.

sége nem a zsidó műipar terméke, s “a zsidó emlékeknek ez a fiatalsága is jellemző a zsidók magyarországi történetére”.

Magyar Izraelita Közalap

A soha azelőtt nem látott ünnepségekkel megült ezredéves évforduló alkalmából az ország hitközségeinek és egyházkerületeinek képviselői Budapesten tartott értekezletükön közalapítványt hoztak létre (1896). Az értekezleten kibocsátott felhívás, hivatkozva a recepciós törvényre, hangsúlyozza, hogy a zsidóság mint teljes jogú része a magyar társadalomnak használni is többet tud hazájának.

“Hitfeleink!

Ragadjuk meg az alkalmat, s bizonyítsuk be ország-világ előtt, hogy jogainak birtokában felekezetünk fokozott mértékű kötelességek teljesítésére kész. S ha a közvárokozásnak megfelelően közalapunk méltó arányokban megnövekszik s megerősödik, nemcsak hitéletünk s kulturális törekvéseink fognak megtermékenyülve lendületet venni, hanem felekezetünk egyenjogúsításának is méltó emléket emelünk – emléket, mely a magyar állam fennállása második évezredének küszöbén hithűségünket és hazafiságunkat a jövőendő nemzedéknek fennen fogja hirdetni.”

A szót a kongresszusi hitközségek tettere váltották. Létrehozták az Országos Magyar Izraelita Közalapot. Céljául tűzték ki (#164) a szegény hitközségek támogatását, nyugdíjintézet felállítását, ösztöndíjak alapítását, érdemi hozzájárulást közjótékonyossági és közművelődési intézmények működéséhez stb. Kimondták, hogy az alapítványi helyek és ösztöndíjak a pályázóknak vallásukra való tekintet nélkül adományozandók. A Közalap ügyeinek intézését a VI. izr. községkerületre (Budapest) bízták, elnöke Schweiger Márton, az Országos Iroda elnöke lett. Elsőként a m. kir. honvédségi Ludovika Akadémián (*Academia Ludovicea / Ludoviceum*)⁶⁹³ létesítettek öt alapítványi helyet (150 000 korona örök alapítvány).⁶⁹⁴ A pénz nehezen gyűlt össze, a hitközségek a megajánlott összegeket csak lassan fizették be.

A “nagy szakadás” folytán az Alap tevékenysége nem tudott minden zsidó intézményre kiterjeszkedni. Mezey Ferenc, az Országos Iroda alelnöke éppen 1914-ben

693 A magyar országgyűlés által 1808-ban (1808.vii. tc.) alapított katonai Ludovika-akadémia feladatául magyar tisztek képzését tűzték ki. Csak 1867-ben nyílt meg. Nevét I. Ferenc király harmadik feleségéről, Mária Ludovika császár- és királynéről kapta.

694 *Magyar-Zsidó Szemle*, 13 (1896), pp. 200–202. – Rada Tibor, *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia. és a testvérintézetek összefoglalt története (1830–1945)* (Calgary – Budapest: Gálos-Nyomdász Kft., 1998).

adott összefoglaló beszámolót az eredményekről.⁶⁹⁵ Az Alap támogatta a zsidó iskolákat, a Rabbiképző és a Tanítóképző intézeteket, rabbik, hitközségi tisztviselők özvegyeit, fenntartotta az Országos Rabbiegyesületet, támogatta a Biblia fordítását, a Zsidó Múzeumot. Jutalmat adott a szellemi élet azon képviselőinek, akik “a zsidó névnek becsületet szereztek”, ösztöndíjat tudósoknak, művészeknek. Az évek során az Alap ösztöndíjában részesült a zsidó írók közül Bródy Sándor (1863–1924), Kiss József (1843–1921), Lengyel Menyhért (1880–1974), Szép Ernő (1884–1953), a művészek közül Czóbel Béla (1883–1976) festő, Kozma Lajos (1884–1948) építész⁶⁹⁶ és iparművész, Pór Bertalan (1880–1964) festő, Szigeti József (1892–1973) hegedűművész. A Közalapot az első világháború elmosta.

A liberalizmus mint vád

A recepció törvény körüli viták idején gr. Zichy Nándor és galánthai gr. Esterházy Miklós Mór / Móric (1855–1925)⁶⁹⁷ kezdeményezésére megalakult a Katholikus Néppárt (1895. január 28).⁶⁹⁸ Magja a keresztények és zsidók házasságát lehetővé tevő 1894:xxxI. tc. elleni főrendi házi szervezkedés volt. A Néppárt, Istóczy pártjának és szellemének örököse 1895-ben célba vette a “zsidó liberalizmus”-t mint “destruktív és keresztényellenes irányzat”-ot. A zsidóellenességet nem származási / faji alapon fogalmazta meg: a zsidó konvertitákat nem tekintette többé zsidóknak. Amúgy azonban valóban harcolt a zsidók gazdasági tevékenysége ellen: a zsidó boltosok konkurenciájául országos szövetkezeti hálózatot hozott létre, és a falvakban ezzel próbálta háttérbe szorítani a zsidó szatócsokat. Kereskedői különféle kedvezményeket kaptak, a hatóságok nyíltan támogatták őket. Törekvése azonban nem sok sikerrel járt: boltjai csak készpénz ellenében árusítottak, míg a falusi vagy kisvárosi zsidó kereskedőnél természetben – háztáji termékekkel, más áruval – is lehetett fizetni, a szatócsnál vagy krájlzlerosnál a környékbeli vevő hitelbe is vásárolhatott. A kereszténydemokrácia a szociális viszonyok jobbítására irányuló törekvéseit mindig éles zsidóellenességhez kapcsolta.

A Katholikus Néppárt felvette programjába a vegyes és a polgári házasságot lehetővé tevő törvény (1894:xxxI. tc.) hatályon kívül helyezését, eredményt ezen a téren sem ért el. Támadta a zsidó egyetemi tanárokat, Marczali Henriket, akinek – neki!

695 “A Közalap aktái”, in: *Évkönyv, 1914* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1914), pp. 293–303.

696 Beke László & Varga Zsuzsa, *Kozma Lajos* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968); Horányi Éva, szerk., *Kozma Lajos modern épületei* (Budapest: Terc, 2006).

697 Esterházy gróf néhány év múlva szakított a Néppárttal.

698 Szabó Dániel, “A Néppárt megalakulása”, *Történelmi Szemle*, 20, no. 2 (1977), pp. 169–208.

– meghiúsították újraválasztását a Magyar Történelmi Társulat vezetőségébe; Alexander Bernátot; Pikler Gyula (1864–1937) jogbölcselet. A Néppárt politikai sike-reit az sem akadályozta meg, hogy az 1899: xv. tc. megtiltotta (3. §) az egyházak és a templomi szószék politikai propaganda célú felhasználását. Az első világháború idején a zsidók elleni uszítás egyik fő szervezője volt.

A római katolikus egyház árnyékában szervezte meg Ausztriában a kereszténydemokrata mozgalmat Karl Freiherr von Vogelsang (1817–1888), de vezére Karl Lueger (1844–1910) lett, aki később mint Bécs hatékony városépítő polgármestere (1897) híresült el és vált hírhedtté a zsidógyűlöletéről. Ő vezette be Ausztriában a politikai antiszemitizmust. Népszerűség-hajhászó módon szidalmazta a kapitalistákat – akik az ő szemében a zsidók voltak –, de nem faji alapon volt zsidóellenes, mindig taktikai megfontolásból: *“Wer ein Jud’ ist, das bestimme ich!”* Ferenc József császár elutasította zsidó- és magyarellenességét, és bár elismerte sikereit a városfejlesztésben, a császár és a bécsi polgármester között feszült volt a viszony. Lueger a magyarokat sem kedvelte, két megvető kifejezése, *Judeomagyar*, *Judapest*, tulajdonképpen a magyarokat vette célba.

Zsidók és szociáldemokrácia

A XIX. század utolsó negyedében Ausztria–Magyarországon is kibontakozott két politikai mozgalom, amelyeknek évtizedeken át jelentős befolyása volt a zsidók helyzetére. Az egyik a szociáldemokrácia,⁶⁹⁹ a másik a cionizmus.

Német-, közelebbről, Poroszországban a zsidók társadalmi emancipációjáért folytatott politikai küzdelmek és intellektuális viták közepette, egy berlini tanár, Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) egykori tanítványa, Bruno Bauer (1809–1882) keresztény teológus és történész, *“Zur Judenfrage”* címmel cikket tett közzé a *Deutsche Jahrbücher* 1842. évi kötetében, majd a következő évben önállóan is (Braunschweig: Otto, 1843). Könyvében a zsidók emancipációjával foglalkozott. Elfogadta, hogy a keresztény állam elnyomja és elutasítja a zsidókat. Tétele szerint a polgárjogok maradéktalan megadása a zsidóknak mindaddig nem lehetséges, amíg nem adják fel különös keleti elemekkel teli vallásukat, mert a politikai emancipáció

699 Robert S. Wistrich, *Socialism and the Jews: The Dilemmas of Assimilation in Germany and Austria-Hungary* (London – Toronto: Associated University Presses, 1982). – Erényi Tibor, *“Zsidók és a magyar baloldaliság”*, *Világosság*, 33, no. 2 (1992), pp. 152–158; uő, *“Zsidók és a magyar politikai élet (1848–1938)”*, *Múltunk*, 39, no. 4 (1994), pp. 3–30; György Borsányi, *“The Labour Movement and the Jewish Question in Hungary, 1880–1944”*, in: Ferenc Glatz & Ervin Pamlényi, Ed., *Études historiques Hongroises*, 1985 (Budapest: Akadémiai Kiadó), I, pp. 85–101.

a szekuláris államban nem hagy teret a vallás társadalmi szerepének. A zsidók, akik a szokásaikhoz való ragaszkodással kizárják magukat a társadalomból, nem tarthatnak igényt a polgári társadalom tagjait megillető emberi jogokra. Nevetségesnek tartja a zsidó vallási reformtörekvéseket, lehetetlennek asszimilációjukat, még ha ők maguk törekednének is arra, hogy a keresztény többséghez hasonlóvá váljanak.⁷⁰⁰ A zsidó vallási reformerek, Samuel Holdheim, Abraham Geiger és mások éles hangú vitáikat tették közzé Bauer nézetei ellen.

Szembeszállt Bauerrel egykori tanítványa a bonni egyetemen, Karl Heinrich Marx / Marx Károly (1818–1883) is. Marx apja, Heinrich Marx / Hirschel ha-Levi (1782–1838), trieri (Poroszország) zsidó ügyvéd, a trieri főrabbi testvére, hogy hivatását III. Frigyes Vilmosnak a zsidók ügyvédi tevékenységét megtiltó rendelete (1823) után is folytathassa, családjával – feleségével (Henrietta Pressborck⁷⁰¹) és hat gyermekével – együtt kikeresztelkedett a protestáns hitre (1824).⁷⁰² Fiában nem élt semmi rokonszenv vagy szolidaritás a zsidók iránt, 15 éves korában mély keresztény hittel konfirmált. 1842-ben a kor legerősebben radikális német napilapjának (*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*) munkatársa volt. A szerkesztőségben együtt dolgozott többek között Moses Hess-szel, aki így írt róla: “ő (ti. Marx) fogja az utolsó csapást mérni a középkori vallásra és politikára”. Marx egy év múlva (1844), Bruno Bauer cikkére reflektálva írta meg első nagyobb tanulmányát, és az arra utaló címmel (“Zur Judenfrage”) jelentette meg Párizsban a *Deutsch-französische Jahrbücher* egyetlen (dupla) füzetében (1844),⁷⁰³ amely közölte neki magának egy másik cikket is,⁷⁰⁴ és Heinrich Heine “Lobgesänge auf König Ludwig”⁷⁰⁵ című versciklusát. Marx helyeselte ugyan a zsidók politikai asszimilációját, de a cikkben megvető és gyűlölködő hangon támadta a zsidók agyrémszerű nemzeti öntudatát, a kereskedők,

700 Bruno Bauer nyíltan antiszemita s még ebben is végletesen elfogult írása későbbi keltű: “Das Judentum in der Fremde” (1869).

701 / Pressburg (1780–1863), Isaac Heyman Pressburg (1747 k.–1832), Pozsonyból Hollandiába elszármazott rabbi leánya. A jól ismert Simon Michl volt a dédapja. Marx tehát anyai ágon a pozsonyi zsidó községből származott.

702 Marx kedvenc leánya, Eleanor (1855–1898), egy időben titkárnője, eltérően apjától, akinek szociális eszméit és társadalomkritikáját elfogadta, zsidónak vallotta magát.

703 Karl Marx, “Zur Judenfrage”, *Deutsch-französische Jahrbücher*, (1844), pp. 182–214. – Magyarul: [Karl] Marx, *A zsidókérdés*. Előszó: Ujvári László & Ujvári Imre. Bevezető tanulmány: Franz Mehring (Budapest: Phönix, 1934); “A zsidókérdéshez”, in: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, I: 1839–1844 (Budapest: Kossuth Kiadó, 1957), pp. 348–377 és no. 6, pp. 478–496. – Korábban: Karl Marx, “A zsidókérdésről”, *Huszadik Század*, 4, no. 5 (1903), pp. 386–396, és önállóan is (Budapest: Politzer Zsigmond és Fia, 1903) (ford. Csizmadia Sándor), Franz Mehring (1846–1919) jelentős szociáldemokrata történetíró, újságíró, politikus tanulmányával; *A zsidókérdés* (Budapest: Phönix, 1934) (Előszó: Ujvári László & Ujvári Imre, Mehring tanulmányával).

704 “Zur Kritik der Hegel’schen Rechtsphilosophie.”

705 I. (Wittelsbach) Lajos bajor király (1825–1848).

pénzemberek szemléletét, a pénzimádatot.⁷⁰⁶ A zsidók az ő számára a kapitalista társadalmat testesítették meg. Gondolkodása a – később Theodor Lessing (1872–1933) által leírt⁷⁰⁷ – zsidó öngyűlölet egyik változata. Marx zsidóellenes förmedvényét hit-hű követői is egy egész évszázadon át leginkább elhallgatni igyekeztek.

Zsidó szempontból nézve, Karl Marx XIX. századi Sabbetaj Cvi volt, lázadó a hagyomány ellen, de korához illően szekuláris, atheista, erős közgazdász beütéssel. Sabbetaj Cvi legalábbis annyiban, hogy közgazdasági elemzéseiből levezetett szekuláris messianizmusa, a történelem finalista értelmezése társadalmi mozgalmat hívott létre. Sabbetaj Cvi a kabbalista eszmék nyomán a messiási kor eljövetelét a talmudi előírások felfüggesztéséhez, ellentétükbe fordításához kötötte, Marx szenvedélyes támadást intézett a zsidók mint zsidók, a *par excellence* kapitalisták ellen, és meggyőződése volt, hogy a kapitalizmus szétzúzását az ember teljes önmegvalósítása, az igazságos társadalom fogja szükségszerűen követni. A zsidók által vallott és megvalósított gazdasági elvek (értsd: a tőkés vállalkozás elvei, amelyeket kizárólag a zsidóknak tulajdonított) és hatásuk leküzdése: ez volt Marx antikapitalizmusa. Később, ezt is el kell ismerni, a direkt zsidóellenesség nem kapott szót műveiben. De abban, hogy a kapitalizmust és a zsidókat a társadalom nagy része, sok szocialista, másfél évszázaddal később is egynek látja, Marx tanításának nagy felelőssége van. A marxizmus eszméjének politikai és gyakorlati alkalmazása a zsidókra nézve csak hátránnyal járt.

Marx személyes zsidóellenessége ellenére, a marxista tan sok zsidót vonzott a szocialista-kommunista mozgalomba: a társadalmi egyenlőség, az emberi önmegvalósítás eszméje nem lehetett idegen az integrációra törő zsidóságtól. Sok zsidó a dzsentrikhez vagy arisztokratákhoz való igazodás, a vállalkozói felemelkedés, meggazdagodás helyett a munkásmozgalomhoz való csatlakozást választotta.

Magyarországon, Lajta-Szentmiklóson⁷⁰⁸ alakult meg az Osztrák Szociáldemokrata Munkáspárt (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs*), vezetője a zsidó kereskedő családból származó orvos, Victor Adler (1852–1918) lett. A szociáldemokrata mozgalomban⁷⁰⁹ Ausztriában is, Magyarországon is sok zsidó kereste a lehetőséget a társadalom gyökeres megváltoztatásához és ennek keretében személyes helyzetének rendezéséhez is: a teljesebb emancipációhoz.

A XX. században a zsidókat vonzó két jelentős politikai irányzat és mozgalom, kommunizmus és cionizmus, diametrális ellentétbe került egymással, részben azon-

706 Julius Carlebach, *Karl Marx and the Radical Critique of Judaism* (The Littman Library of Jewish Civilization) (London – Boston: Routledge and Kegan Paul, 1978).

707 *Der jüdische Selbsthass* (Berlin: Jüdischer Verlag, 1930); újabb kiadásban is (München: Matthes & Seitz, 1984). Vö. Lionel Kochan, *Jewish Self-hatred* (Noah Barou Memorial Lecture, 1970) (London: British Section, World Jewish Congress, 1970).

708 Ma: Neudörfl (Burgenland, Ausztria).

709 Nora Levin, *While Messiah Tarried: Jewish Socialist Movements, 1871–1917* (London: Routledge & Kegan Paul – New York: Schocken Books, 1977).

ban ok nélkül: a szociáldemokrata mozgalomban valóban sok feltörekvő, liberális gondolkodású, szekularizált zsidó vett részt, de magának a mozgalomnak korántsem zsidó érdekű céljai voltak.

A cionizmus kezdetei

Cijjon / Cijon / Cion / Sion mint a diaszporában élő zsidók hazája, ahová visszavágyódnak, és ahová – ha eljön a messiás – vissza fognak térni, mindig is szerves része volt a zsidó hagyománynak.⁷¹⁰ Néhány zsidó, aki a messiás eljöveteleért imádkozott, mindig élt, az arabok, a keresztések, a törökök uralma alatt is, Palesztinában. A zsidók visszatérése ősi földjükre, nem személyes áttelepülés: valódi őshaza-visszaszerzés formájában, a XVII. századi angol protestáns teológiában is megfogalmazódott. A *Hibbat Cijon* / “Cijon szeretete” mozgalom középkori gyökereken kisarjadt romantikus vallási irányzat volt a XIX. század végén, az 1880-as évektől kezdődően. Az oroszországi, romániai zsidók körében volt különösen népszerű: számukra – a szörnyű oroszországi pogromok idején – az üldöztetés előli menekülés, a normális zsidó élet lehetőségét kínálta. Követői így nevezték magukat: *hovevé Cijon* / “Cijon szerelmesei”.

Erec Jiszraél politikai értelemben Törökországnak, a szultán birodalmának volt része. A “szerelmesek” fenntartották, sőt, némileg kiszélesítették az országban a zsidó jelenlétet, de ez nem jelenthetett többet, mint néhány kis közösséget, elszánt magánemberekből, akik földműveléssel és főként Edmond Jacques de Rothschild (1845–1934) báró, jeles philantróp támogatásából alapították és tartották fenn telepeiket (*Rison le-Cijon*, “Az első Cijonban”, 1882; *Zikhron Jaakov*, “Jákob emléke”, 1882; *Ros Pinna*,⁷¹¹ “Sarokkő”, 1882 stb.). Politikai entitás, jogilag is definiált közösség létesítését Palesztinában többen tűzték ki célul, s többen elleneztek is. Mereven elutasította a zsidó állam felállításának gondolatát a szigorú orthodox irányzat: ez emberi beavatkozás volna a Mindenható tervébe. Gyakorlati jelentősége a telepítési törekvéseknek volt. Sir Moses Montefiore hathatós anyagi és politikai támogatással azt akarta elérni, hogy a Jeruzsálemben és az ország más településein élő zsidók virágzó gazdaságot hozzanak létre, földműveléssel, kézműiparral teremtsék meg létfeltételeiket.

A zsidók politikai közösségének megteremtése mint cél Magyarországon⁷¹² a Ha-

710 Shlomo Avineri, *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei* (Századvég Könyvtár: Történelem) (Budapest: Századvég Kiadó, 1994).

711 Ps. 118,22.

712 Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Detroit: Wayne State University Press, 1996), p. 328 skk. / “Cionizmus: Előfutárok, alapítók, ellenfelek”, *Múlt és Jövő*, ÚF 4, no. 4 (1993), pp. 19–31.

tam Szofér tanítványai körében merült fel először: Jekutiél Hirschenstein varasdi⁷¹³ rabbi 1836-ban, a görög szabadságharc (1821–1831) sikere után, úgy gondolta, az európai nagyhatalmak érdekeltek lennének Törökország visszaszorításában, és a Szent Szövetséget akarta megnyerni “országunk” ügyének.

Jehuda ben Selomo Haj Alkalaj (1798–1878) zimonyi rabbi (1825–1843), aki Jeruzsálemben született, és utolsó néhány évét is ott élte le, a *Hibbat Cijon* eszme hatására azt hirdette, hogy az egész diaszpóra zsidósága egy nemzet. A megtérés (*tesuva*) vallási fogalmát szó szerinti értelemben magyarázta: megtérés *Erec Jiszraél*-be, személy szerint, egyénileg (*tesuva peratit*) és mint közösség (*tesuva kellalit*) egyaránt. Első két könyvét ladino nyelven írta (1839, 1840), azután – a Damaszkusz-afért követően – átváltott a héberre (1843). Földvásárlásokkal és a zsidók földművelő gazdálkodásával látta lehetségesnek a zsidó haza megteremtését, vének tanácsa és fegyveres erő felállítását is javasolta.

Magyarországon a zsidó nemzeti állam gondolatát Joseph Natonek (1813–1892)⁷¹⁴ kezdte hirdetni. A nikolsburgi jesivában tanult, rabbi oklevelet szerzett (1839). Kereskedő volt, részt vett az 1848/49. évi függetlenségi háborúban, majd tanítónak állt, később pedig Székesfehérvárt lett rabbi (1860). Hatott rá Mendelssohn *Bi'ur*-ja: Budapesten, az Egyetemi Nyomdánál megjelentette az Énekek énekét Benjamin Holländer korábbi német fordításában, héber kommentárral (1871).⁷¹⁵ Alkalmat a nyilvános fellépésre az országgyűlés egybehívása kínált számára, 1861-ben: a várakozás, hogy a zsidók emancipációjának ügyét ismét tárgyalni fogják. Kiadta, álnéven (Ábir Amiéli), vitairatát, *Messias avagy értekezés a zsidó emancipációról*.⁷¹⁶ A könyvet a hatóságok a hazafiasság megsértése miatt elkobozták, érdemi hatása a maga korában nem volt. A zsidók mint nemzet egyenjogúsítását hirdette benne. Szembefordult a zsidó emancipáció és az egyenjogúság követelésével, mert ha ezt elérik, értelmetlenné válnak azok az imák, amelyekben kérik a visszatérést az ígért földjére. Moses Hess *Rom und Jerusalem*-jének megjelenése után meleg barátság alakult ki kettejük

713 Warasdin; ma: Varaždin (Horvátország).

714 Frenkel Bernát Dov [(1881–1961)], *Natonek József. Az első cionista élete és művei. Válogatott fejezetek Messias című művéből* (Tel Aviv: Új Kelet Nyomda, 1953); Walter Pietsch, “Von Chatam Sofer zu Theodor Herzl. Das Verhältnis von Orthodoxie und Frühzionismus im Königreich Ungarn”, in: Heiko Haumann, Hrsg., *Der Traum von Israel. Ursprünge des modernen Zionismus* (Weinheim: Beltz Athenäum, 1998), pp. 186–204, új lenyomatban in: Walter Pietsch, *Zwischen Reform und Orthodoxie. Der Eintritt des ungarischen Judentums in die moderne Welt* (Berlin: Philo Verlag, 1999), pp. 89–103 / “Hátám Szófértől Theodor Herzlig. Az ortodoxia és a korai cionizmus viszonya a XIX. századi Magyar Királyságban”, in: *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 2–3 (1998), pp. 11–20, kül. p. 17; új lenyomatban: “Chatam Szófértől Theodor Herzlig...”, in: *uő, Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba* (Múlt és Jövő Könyvek / Magyar Zsidó Történelem) (H. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 1999), pp. 84–98.

715 Meglepetésre, a könyv 2009-ben felbukkant indiai reprint kiadásban.

716 Alcíme: *Zsidónak s kereszténynek egyaránt kedvező tanulmánya*. Írta Ábir Amiéli igazhitű izraelita (Budán: A magyar kir. Egyetemi Nyomdából, 1861).

között, levélben, majd személyesen is találkoztak (1866), Párizsban együtt kérték az *Alliance Israélite Universelle* támogatását a palesztinai telepítési akcióhoz. Adolphe Crémieux, az *Alliance* elnöke felhívta a figyelmüket, hogy a török törvények tiltják nem muszlimok földvásárlását. Frankfurtban Abraham Geiger is adott ajánlólevelet Natoneknek (1866). Natonek 1867-ben tárgyalásokat kezdett Isztambulban a török kormányzattal, hogy a zsidók számára függesse fel e tilalmat, és Palesztinában engedjen át földterületet zsidó település céljára. Bár Jakir Giron isztambuli *hákhám basi* közvetítése folytán többször is fogadta Mehmed Fuad (1815–1869) pasa, törökországi reformer államférfi, nagyvezir (1861–1862, 1863–1867), csak ígéretet kapott, igaz, ez is elegendő volt ahhoz, hogy Jehuda Alkalaj körlevélben kezdeményezzen gyűjtést a Natonek és Hess által alapított *Jisuv Erec Jiszraél* (“*Erec Jiszraél* betelepítése”) egyesület javára.

“Hinnünk kell benne, hogy lehetséges megteremteni saját nemzeti önállóságunkat. El kell ismernünk, hogy ez a gondolat egyben hitünk egyedüli magva, hiszen e hit valamennyi alapelve Izrael állami szintű önállóságán nyugszik. Ezért kell megteremteni Izrael önállóságát, hogy az végre csakugyan hitünkkel váljon. Különböző joggal süthetik ránk a szavahihetlenség bélyegét. Én azonban lelkem minden erejével arra törekedem, hogy ezt elkerüljem. Ha cigánynak születtem volna, akkor tisztelném saját gyökereimet, és minden tudásommal e nép jólétén és nemzeti önállóságán munkálkodnék. Mivel azonban Isten rendelése szerint a hírneves izraelita nép tagjaként jöttem e világra, (...) csak e nép méltó és büszke fia lehetek. De csak akkor, ha feltámasztom halotti dermedtségéből, és előrelendítem az önállóság felé.”⁷¹⁷

Magát a cionizmus szót is használták mások már Herzl színre lépése előtt, például, Nathan Birnbaum / Birnboym (1864–1937), galíciai és magyarországi származású szülők gyermeke. Bécsben járt egyetemre. Elfordulván a merev, hagyományos vallásosságtól, arra a meggyőződésre jutott, hogy az asszimiláció csábítása helyett a zsidók etnikum voltak felismerésében, mint nép találhatnak magukra.⁷¹⁸ 1885-ben német nyelvű folyóiratot indított, *Selbstemanzipation* (“Önfelszabadítás”) címmel,⁷¹⁹ ebben programját már a *Zionism* szóval jelöli. A nemzeti eszme jegyében a jiddis mint zsidó nyelv elfogadtatásáért a cionista mozgalomban is harcolt.

717 *Messias avagy értekezés a zsidó emáncipációról* (Budán: A magyar kir. Egyetemi Nyomdából, 1861), p. 28.

718 Első röpirata: *Ein Wort an die sogenannten Deutschen, Slaven, Magyaren, etc. mosaischer Confession von einem Studenten jüdischer Nationalität* (1884). – Uő, *Die jüdische Moderne: frühe zionistische Schriften* (Augsburg: Ölbaum-Verlag, 1989).

719 A cím az odesszai Leon / Juda Leib Pinsker (1821–1891) pár évvel korábban anonim kiadott irata nyomán, *Auto-Emanzipation. Mahnruf an seinen Stammesgenossen* (1882).

Theodor Herzl

Az asszimilációt mint a zsidók és a környező társadalom közötti feszültség feloldásának egyetlen reálisnak látszó lehetőségét Theodor Herzl / Herzl Tivadar (1860–1904)⁷²⁰ vetette el radikálisan.

Herzl a Dohány utca elején, a nem egészen egy évvel korábban felavatott fényes zsinagóga mellett álló, 1. számú házban (*Fleischlsches Haus* / Fleischl-ház) született, családja a II. emeleten lakott, nyilván nem az övék volt a ház egyetlen lakása,⁷²¹ nyilván a legszebb sem. A szomszéd, egyemeletes házban laktak anyjának rokonai, az Abeles család (kereskedők). Mindkét ház földszintjén üzletek voltak: David Löwinger, illetve Ign. Lederer & Sohn és Abeles. Mára mindkét ház le van bontva, helyüket a Zsidó Múzeum épülete, illetve a Wesselényi utca torkolata foglalta el. Apja, a Zimonyból származó Jacob Herzl / Herzl Jakab (1835–1902), fia születésekor „*Produkten-Kommissionar*” volt, pályája csúcán egy francia bank budapesti igazgatói állását töltötte be. Anyja, Diamant Jeanette / Johanna / Nanette (1836–1911), egy pesti házaló leánya

Theodor Herzl szülőháza a Dohány utcai zsinagóga mellett, az 1890-es évek elején készült fénykép alapján, képeslapon (MZsL)

volt. Amikor már jobban ment a családnak, 1870-ben átköltöztek a Duna-parton – a mai Vigadó téren – álló palotába, a Thonet-házba (*Thonet-Hof*). Itt a III. emeleten volt a lakásuk. Tivadar 13 éves korában a család ugyanis – a fennmaradt meghívó szerint – fiuk *bar micva*-ja, a “konfirmáció” (így a meghívóban) alkalmából nagyszabású ünnepségre

720 Zsidó neve: Binjamin Zeév Herzl. – Gyermekkorához és iskolás éveikhez Budapesten lásd Patai József, *Herzl* (Budapest: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, 1931); Andrew Handler, *Dori. The Life and Times of Theodor Herzl in Budapest (1860–1878)* (Judaic Studies Series) ([Tuscaloosa, AL]: The University of Alabama Press, 1983). Jó életrajza: Novák Attila, *Theodor Herzl* (Budapest: Vince Kiadó, 2002).

721 A háznak 11 ablaka nyílt a Dohány utcára.

Theodor Herzl, szüleivel és nővérével (1870 k.): Jacob Herzl (1835–1902), Jeannette / Nanette Herzl, née Diamant (1837–1911), Pauline Herzl (1859–1878) (Múlt és Jövő, 1926; A zsidó Budapest, 1995)

készült,⁷²² de ezt az 1873-ban Pesten is terjedő kolerajárvány⁷²³ miatt valószínűleg nem lehetett megtartani.

Iskolába az államilag előírt rend szerint kezdett járni, 6 éves korában, a pesti hitközség iskolájába (*Pester israelitische Normalhauptschule*) (1866). A gimnázium I. osztályába szülei magyar tanítási nyelvű iskolába írták be (1870), az Eötvös utcai Főreáltanodába a Belvárosban, innen azonban az V. osztályban – rövid magántanulóság után – átment az evangélikus egyház gimnáziumába, a mai Deák téren (ez új lakásukhoz is közelebb esett) (1875), ez az iskola mindig szívesen látta a zsidó diákokat.⁷²⁴ Természetesen, magyarul írta iskolai dolgozatait is, Patai József többet

722 Marton Lajos, "Herzl Tivadar bar-micvája a Dohány utcai templomban", *Új Kelet*, 60, (1977. április 15).

723 Máday Lajos, "Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873)", *Központi Statisztikai Hivatal Népegytudományi Kutató Intézet kutatási jelentései*, 9, no. 2 (Budapest, 1983).

724 Az 1870/71. tanévben az iskola diákjai közül ca. 45 % volt a zsidó, 1877/78-ban 66 %. A pro-

Herzl öt éves korában, Pesten (Kon Izso fényképíró felv.; *Múlt és Jövő*, 1925; A zsidó Budapest, 1995)

füllelt közülük.⁷²⁵ Herzl szeretett nővére, Pauline (1859–1878) halála után a család Bécsbe költözött (1878). A nagykorú, jogvégzett, német nyelvű drámaírói babérokra pályázó újságíró, Herzl 1885-ben feladta magyar állampolgárságát. Magyarországról való német zsidó volt, Bécsben.⁷²⁶ Itt temették el, kék-fehér zászlóval letakarva. Izrael Állam 1949-ben az ő és családja hamvait átvitte Jeruzsálembe.

Vallásosságáról évtizedekkel később így írt Mezei Ernőnek: “Párizsban (ti. a *Judenstaat* írása idején) (...) nem sokat tudtam a zsidó dolgokról. Elidegenedtem a zsidóságtól, *boulevardier*⁷²⁷ voltam. Rabbi most sem

vagyok, templomba csak Baselben megyek el, a (cionista) kongresszusi hét szombatján. Ott is inkább atyáim Istenével találkozom, mint a magaméval. Mert az én Istenemmel rabbi és előírásos imák nélkül is érintkezni tudok.”⁷²⁸

Könyve, a *Der Judenstaat* (1896) / *A zsidó állam*⁷²⁹ fogalmazta meg először – a vágyálmon túl – programként a török fennhatóság alatt álló Palesztinában, politikai keretek

---

testáns diákok tandíjmentesek voltak, a zsidóknak kellett tandíjat fizetniük, de nem annyit, mint a római katolikusoknak.

725 “Herzl gyermekkori magyar írásai”, *Múlt és Jövő*, 31 (1941. március), pp. 54–56. Egy faksimilét közöl a *Múlt és Jövő*, ÚF [0], no. 2, p. 63 sk. is.

726 Vö. napló-bejegyzését, 1895. június 15.

727 Ma talán így mondaná: *yuppie*.

728 Theodor Herzl, *Briefe, 1903–Juli 1904*, hrsg. von Barbara Schäfer (Theodor Herzl, Briefe und Tagebücher, 7) (Frankfurt/M. – Berlin: Propyläen, 1996), pp. 65–66, no. 4463 (1903. február 24).

729 Magyarul: Herzl Tivadar, *A zsidóállam. A zsidókérdés modern megoldásának kísérlete*, Schönfeld József fordítása (Budapest: Jövünk, 1919) / *A zsidó állam* (Máramarosziget: Berger Miksa utóda, 1919); *A zsidó állam* (Spinoza Füzetek) (Budapest: Zsidó Nemzet kiadása, 1941) (Szilágyi [Dénes] rövid előszavával, Herzl fametszetes arcképével); *A zsidó állam* (Budapest: Általános Ciomista Blokk, 1948).

Wien, 3 Dec. 89

Bereitet weiter nach!

Besten Dank für den famosen,
lustigen, glänzenden Hoch: Naptar! Eljan!
aus den Mittheilungen des Herrn
Bartholomäus von Krakau habe ich
entnommen, dass Sie in Paris waren.
Als Sie aber in Wien waren, gingen
Sie an mir vorbei!

Damit Sie sich für künftige Fälle nicht
mit der Unkenntnis meiner Adresse an-
reden können, habe ich mir eine deutliche
Stempelmarke machen lassen und sie oben
abgeschnappt.

Ich bin jetzt sehr fleißig. Ein Stück
- vier Aute der Gnadenankunft - fertig. Ein
zweites unterwegs.

An der Stelle meines Stückes, wo ich jetzt halte,
klopft jemand an die Thür. Ich muss nach-
sehen, was es ist. Herein!

Mit den herzlichsten Grüßen

Ihr getreuer
H. Herzl

Emléktábla Herzl lebontott szülőházának helyén, a Magyar Zsidó Múzeum bejárati falán (utóbb áthelyezve a lépcsőházba)

között létesítendő zsidó állam eszméjét. A zsidó haza látomását *Alt-Neuland* című könyvében (Berlin: H. Seemann, 1911) vázolta fel. Magyarul ez előbb jelent meg,⁷³⁰ mint a *Der Judenstaat*.

A cionizmus mint politikai mozgalom céljait az I. Cionista Kongresszus (Basel, 1897. augusztus 29–31) rögzítette. Két főelőadója volt: Herzl és Max Nordau (1849–1923).⁷³¹ A kongresszuson elfogadott programot⁷³² Nordau fogalmazta. A mozgalom nemzetközi vezetőjéül Baselben magától értetődően Herzlt választották meg, haláláig ő volt a kongresszusok (I: 1897–VI: 1903) elnöke, Nordau az alelnöke (I–VI), majd – Herzl halála után – elnöke (VII:

1905–X: 1911). A kongresszuson alakult meg a Cionista Szervezet / *Zionist Organization* / ZO / *Ha-Hisztadrut ha-Cijonit* (1960 óta: Cionista Világszervezet / *World*

730 Magyarul: Herzl Tivadar, *Ósi föld – új hon (Altneuland)* (Budapest: Schlesinger, 1916), fordította Kohn Ottó (későbbi nevén: Komoly Ottó; Kohn Dávid cionista vezető fia); *Ósújság. Regény – ha akarjátok, nem mese...*, Márkus Aladár [(1879–1940 u.) erdélyi cionista újságíró] fordítása (Budapest: A Magyar Zsidó Irodalmi Könyvkiadóvállalat kiadása, [1929]; népszerű kiadás, 1937; 1938⁶; az 1938. évi kiadás faksimile kiadása, Budapest: Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1993). – *Ha akarjátok, nem mese. Szemelvények Theodor Herzl naplójából, cikkeiből, beszédeiből*. Szerk. Gärtner Mose (Javne Könyvek, 5) (Budapest: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége – András Nyomda, 1944²).

731 Max Nordau, *Erinnerungen*. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens (Leipzig – Wien: Renaissance-Verlag, é. n.). – Ujvári Hedvig, *Magyar újságíró európai közegben: Max Nordau publicisztikai tevékenysége Budapest, Bécs, Berlin és Párizs között* (Magyar Zsidó Szemle Füzetek, 6) (Budapest: MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoportja, 2010).

732 Magyarul legutóbb in: Lugosi Győző, szerk., *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez* (Budapest: L'Harmattan, 2006), p. 21, no. 1.

Zionist Organization / WZO / *Ha-Hisztadrut ha-Cijonit ha-Olamit*), amely a mozgalmat szervezeti keretbe terelte.

Erősödő támogatottságának két mozgató ereje volt. A zsidó nép jogilag biztosított otthonának / hazájának (*„rechtlich gesicherte Heimstätte”*) megteremtése Palesztinában mint program, amint már az I. Cionista Kongresszus megfogalmazta, mint remény megoldást ígért az Európában üldöztetésnek kitett zsidók feszítő problémájára. Az oroszországi pogromok, a zsidóellenes uszítás és közhangulat átcsapása nyers hatósági megszorító intézkedésekbe és a csőcselék durva támadásaiba: a zsidók erőszakossá váló elutasítása Kelet-Európában széles tömegek körében kívánatosá tette a kivándorlást: Nyugat-Európába, Amerikába, akárhová. Herzl Palesztina mint zsidó haza eszméje vonzotta az antiszemita üldöztetés elől menekülni próbáló zsidókat.

Ugyanakkor a zsidó nép egységének, a különböző országokban élő zsidók összetartozásának gondolata mint a Kelet-Európában a nagy birodalmak határain belül formálódó nemzeti mozgalmak zsidó változata is bontakozni kezdett. A XIX. század végén egyfajta új-romantika fejlődött ki a zsidók körében Németországban: felfedezték a keleti zsidókat,⁷³³ akiknél az ősi hagyományok – így tartották – változatlanul, romlatlanul élnek. A paraszti világ iránti romantikus városi érdeklődés párhuzama ez. A bécsi zsidók felfedezték Galiciát, Isidor Kaufmann (1853–1921) divatos képekben vitte közéjük Máramaros, Brody falusi zsidóinak világát, egyik képét (*„A rabbi látogatása”*) maga a császár vásárolta meg a *Kunsthistorisches Museum* gyűjteménye számára, előkelő zsidó körökben is rangot adva az addig lenézett zsidó világnak. Az 1901-ben induló *Ost und West* gazdag ethnográfiai és modern művészeti anyagával a (nyugat-) európai zsidó világ öntudatra ébredésének eszköze volt. Magyarországon egy évtizeddel később Patai József *Múlt és Jövő*-je követte példáját.

A törökországi örmények elleni első nagy pogromok (1895/96) után Herzl azon fáradozott, hogy elnyerje II. Abdulhamid szultán (1876–1909) támogatását tervéhez, a zsidó állam felállításához, és cikkeivel csillapítani igyekezett a tömegmészárlás nyugat-európai visszhangját.⁷³⁴ Az I. Kongresszust követően a Cionista Szervezet vezetőjeként kiterjedt para-diplomáciai tevékenységbe fogott. A II. Cionista Kongresszus (Basel, 1898) bizalmát fejezte ki a szultán iránt. Bernard Lazare (1865–1903) – Alfred Dreyfus (1859–1935) egyik szenvedélyes publicista védelmezője a hosszan elhúzódó, alaptalan és felháborító büntetőeljárás (1894–1906) során – nyilvánosan bírálta Herzl állásfoglalását. Mellesleg, Lazare az örmények elleni pogromokat a ho-

733 Sander Gilman, “The Rediscovery of the Eastern Jews: German Jews in the East, 1890–1918”, in: David Bronsen, Ed., *Jews and Germans from 1860 to 1933: The Problematic Symbiosis* (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1979), pp. 338–366.

734 Marwan R. Buheiry, “Theodor Herzl and the Armenian Question”, *Journal of Palestine Studies*, 8 (1978), pp. 151–169. (NB: Az arab Közel-Kelet történetének kutatója egyáltalán nem elfogulatlan Herzl-lel szemben.)

locauste szóval illette. Herzl felajánlotta, hogy közvetít az örmény nacionalisták és a török hatóságok között, ezzel remélt, mint Max Nordaunak nyíltan megírta, jobb tárgyalási pozíciót elérni a cionista ügy érdekében.

Amikor II. Vilmos német császár – a középkori királyi zarándokutak halvány megismétlésével, a jeruzsálemi német evangélikus templom felszentelése (1898. október 31) végett, s valójában Németország közel-keleti gazdasági és politikai céljai érdekében – 1898 őszén keleti utazása⁷³⁵ során felkereste Palesztinát, Herzl, akit a császár tíz nappal korábban Isztambulban már fogadott, s akinek szintén ez volt az egyetlen palesztinai útja, támogatást remélve ügyéhez a császártól, az 1870-ben alapított Mikveh Israel (*mikvé Jiszraél*, "Izrael reménysége")⁷³⁶ nevű zsidó mezőgazdasági iskola kapuja előtt várta, más cionista vezetőkkel együtt (1898. október 29), de a császár nem óhajtott konkrét ígéretet tenni arra, hogy közbenjár a szultánnál a palesztinai zsidó állam megalapítása érdekében.⁷³⁷ Az ismert fénykép, amelyen Herzl a lóháton ülő császár előtt áll, montázs.

Abdulhamid szultánhoz Vámbéry Ármin (1832–1913) egyetemi tanár, utazó, a török Közel-Kelet és Közép-Ázsia kiváló ismerője⁷³⁸ ajánlotta be Herzl (1901). X. Pius pápánál (1903–1914) a középkorias zsidóellenesség falába ütközött. A pápa magánkihallgatáson fogadta ugyan (1904. január 25), de amit mondott neki, nem volt biztató: "A zsidók nem fogadták el a mi Urunkat, ezért mi sem ismerhetjük el a zsidó népet", és: "Ha Palesztinába jön, és letelepíti ott a népét, lesznek templomaik és papjaink, hogy megkereszteljük valamennyiőjüket."

Ascher Hirsch Ginsberg / Ahad Ha-Am (1856–1927), aki első – ezen az írói álnéven ("egy a népből") kiadott – cikke (1889) óta az ellen volt, hogy a zsidók tömegesen kivándoroljanak Palesztinába, a politikai cionizmussal szemben a kulturális cionizmus eszméjét fogalmazta meg. Bizalmatlan volt Herzl diplomáciai próbálkozásai iránt, a zsidó kultúra ápolásában látta az identitás megőrzésének, az asszimiláció elkerülésének egyedül járható útját. Többször felkereste Palesztinát, és élesen bírálta

735 Jan Stefan Richter, *Die Orientreise Kaiser Wilhelms II., 1898: Eine Studie zur deutschen Außenpolitik an der Wende zum 20. Jahrhundert* (Schriftenreihe Studien zur Geschichtsforschung der Neuzeit, 9) (Hamburg: Kovač, 1997).

736 Jer. 14,8; 17,13.

737 Alexander Bein, "Erinnerungen und Dokumente über Herzls Begegnung mit Wilhelm II.," *Zeitschrift für die Geschichte der Juden*, 2 (1965), pp. 35–52.

738 Birgit Bock-Luna, *Reiseleben – Lebensreise. Der ungarische Orientalist Hermann Vambery (1832–1913) über Zentralasien* (Münster: Literatur-Verlag, 2003); Ruth Bartholomä, *Von Zentralasien nach Windsor-Castle. Das Leben und Werk des ungarischen Orientalisten Arminius Vambery (1832–1913)* (Würzburg: Ergon, 2006). – Izzalmas képet rajzol (turkológiai szempontból) Vámbéry egyéniségéről, tudományos és politikai szerepéről több tanulmányában Dobrovits Mihály, ezek most együtt in: uő, *Vámbéryval a harmadik évezredben* (Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2010), p. 207 skk.

a jisuvban uralkodó állapotokat. Az Uganda-tervben, amely a VI. Cionista Kongresszust (Basel, 1903) foglalkoztatta, a zsidó értékektől való eltávolodás jelét látta.

A cionizmus és a magyarországi zsidók

Az I. Cionista Kongresszuson heten vettek részt Magyarországról,⁷³⁹ többek között Rónai János balászfalvai ügyvéd és Bettelheim Samu (1872–1942) pozsonyi újságíró, történétíró.

Rónait a zsidók integrációja Istóczy antiszemita mozgalmának fellépése után kezdte komolyabban foglalkoztatni. *Kosmopolitismus és nationalismus különös tekintettel a zsidóság jelenkori állására* című könyvében (1875) kiállt a zsidó nemzeti öntudat megőrzése mellett. Az I. Cionista Kongresszuson Herzl személyes meghívására vett részt, beszédet is mondott,

a magyarországi zsidók helyzetét normálisnak nevezte, de kifejtette, hogy a helyzet romlásával sokan fognak a cionista mozgalomhoz csatlakozni. Német nyelvű röpiratban (*Zion und Ungarn*, 1897)⁷⁴⁰ népszerűsítette Herzl eszméjét, védve

Bettelheim Samu (MZsL)

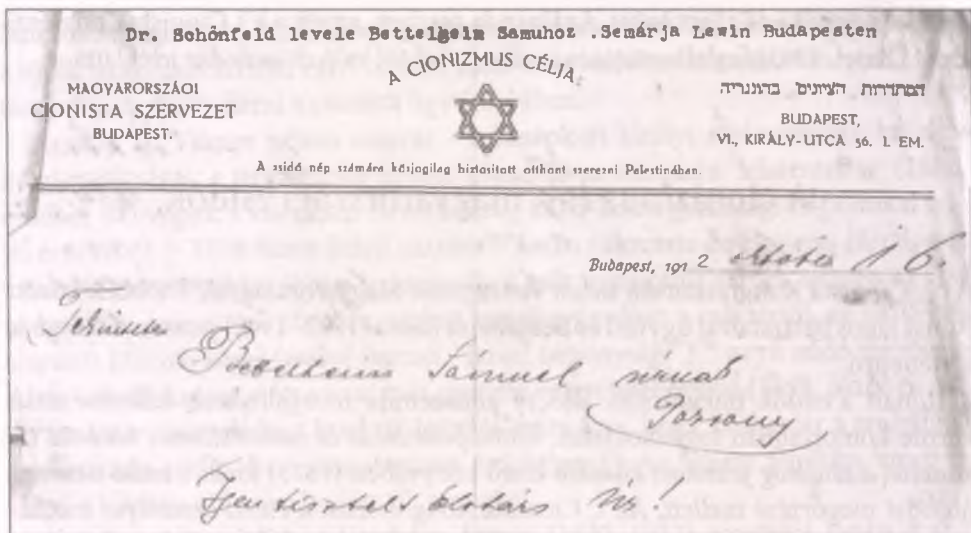

Bettelheim Samu (MZsL)

739 Peter Haber, *Die Anfänge des Zionismus in Ungarn (1897–1904)* (Lebenswelten osteuropäischer Juden, 8) (Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2001).

740 Egy részletét Fazekas M. László magyar fordításában, Schweitzer Gábor rövid előszavával, lásd *Múlt és Jövő*, ÚF 4, no. 4 (1993), pp. 32–35.

Schönfeld József (1884–1935) levele a Magyarországi Cionista Szervezet fejléces papírján Bettelheim Samu “elvtárs úr”-nak (1912. október 16.) (MZsL)

irányvonalát, egyfelől, az asszimiláció híveivel, másfelől, a vallási tilalom alapján ellenzőkkel szemben. Rendszeres levelezésben állt Herzllel. Magyarországra talán neki írt Herzl legelőször az antiszemitizmus veszélyéről: “Meggyőződésem, hogy hamarosan az antiszemitizmus heves kitörésének leszünk tanúi Magyarországon. Semmi körülmények között nem tennék olyasmit, ami siettetné ezt a kitörést, bár a magyar antiszemitizmus fejlődése jelentős módon erősítené a cionista eszmét.”⁷⁴¹

Rónai a kongresszus után cionista köröket alapított Erdélyben és Magyarországon. A legelső a Nagyszebeni Zion-egyesület volt, amely 1897 őszén alakult meg (#167/b). Tevékenységét hivatalos gyanakvás kísérte, szervező munkáját a hatóságok akadályozták. Holott programja, egyrészt, harmóniában volt “a magyar hazafiság” ápolásával, másrészt, “a hontalan zsidók beáramlását” akarta – Magyarországhelyett – Palesztina felé terelni. Nagyszeben után egy éven belül mintegy 30–32 cionista csoport alakult országszerte. Rónai gondot fordított arra, hogy a cionisták magyar hazafiságát senki ne vonhassa kétségbe, s másrészt hogy ne kerüljenek szembe a nemzetiségi törekvésekkel (#167/a). 1903-ban a Pozsonyba összehívott I. országos cionista értekezleten – Herzl elnökletével – megalakult a Magyarországi Cionista Szervezet, első elnöke, rövid időre, Rónai lett.

741 Theodor Herzl, *Briefe, Anfang Mai 1895–Anfang Dezember 1898*, hrsg. von Barbara Schäfer (Theodor Herzl, Briefe und Tagebücher, 4) (Frankfurt/M. – Berlin: Propyläen, 1990), p. 300, no. 1045.

A pozsonyi Ahavat Cion Egylet könyvtárszobája, a falon Herzl, a sarokban Max Nordau kép-másásával; az egyik férfi a Die Welt című cionista lapot olvassa (MZsL)

Herzl levélben írta Mezei Ernőnek (1903. február 24): "(...) De sokszor beszéltem drága apámmal arról, hogy a magyar zsidók távolmaradnak a (cionista) mozgalomtól. De mindig várom a csatlakozásukat, mert hát másképpen nem is lehet. Megértem, hogy a számomra ismerős, bár emlékezetemben valamelyest elhomályosult viszonyok miatt a cionizmusnak Magyarországon piros-**fehér-zöldnek** kell lennie, és nem vagyok annyira hajlíthatatlan, hogy ezen megütköznék. (...) Ha a mi kék-**fehér-zászlónk**, nem ér is többet, mint a piros-**fehér-zöld**, a fekete-**sárga**⁷⁴² vagy a fekete-**fehér-vörös**⁷⁴³ (...), egy nagy előnye van: hogy a mienk."⁷⁴⁴ Ez a köztudatba így ment át: magyar cionizmus csak piros-**fehér-zöld** lehet. Herzl egyébként leveleiben többször említette keserűen, hogy Magyarországon "a zsidók a cionista célokat ed-

742 Az osztrák zászló színei.

743 A német zászló színei 1867 és 1919 között.

744 Theodor Herzl, *Briefe, 1903–Juli 1904*, hrsg. von Barbara Schäfer (Theodor Herzl, Briefe und Tagebücher, 7) (Frankfurt/M. – Berlin: Propyläen, 1996), pp. 65–66, no. 4463. Magyarul: "Herzl Tivadar levele Mezei Ernőhöz", *Zsidó Szemle. Politikai Hetilap*, 24, no. 16 (1929. július 26), p. 8. – A szöveghelyhez (más fordításban) lásd Schweitzer Gábor, "«...a magyar cionizmus elsősorban csak piros-fehér-zöld lehet»" (Herzl). Cionizmus a századelő Magyarországan", in: Bódog Gyula, szerk., *100 éves a cionista mozgalom* (Budapest: Bethlen téri Oneg Sabbat Klub, 1998), pp. 41–49.

dig csak a cionista-ellenes lapokból, eltorzítva és visszájára fordítva ismerték meg”,⁷⁴⁵ “a zsidó lakosság kimondottan ellenséges” (ti. a cionizmus iránt)⁷⁴⁶ stb.

Bettelheim mindjárt megalapításakor csatlakozott a cionista szervezet vallásos irányzatához, a *Mizrahi*-hoz,⁷⁴⁷ amelynek magyarországi ágát többekkel együtt ő szervezte meg (1902), s amely éppen az ő kezdeményezésére tartotta Pozsonyban, a magyarországi kongresszusát (1903) követő évben, I. világháború kongresszusát (1904. augusztus 21–23).

A cionista eszme terjedését és a mozgalom bizonyos népszerűségét jelzi, hogy Budapesten zsidó egyetemisták megalapították (1903) a cionista diákok egyesületét, a Makkabeát. Elnökül Krausz Sámuel, akkor a Rabbiképző tanárát kérték fel. Az egyesület széles körű kulturális és sporttevékenységet fejtett ki, cionista vezetőket nevelt.

Az első világháború idején a Magyarországi Cionista Szervezet keretében mintegy 300 kisebb-nagyobb csoport tevékenykedett, nagyjából Budapesten és néhány vidéki nagyvárosban, ahol jelentős számú zsidó lakosság élt (Debrecen, Miskolc, Nyíregyháza, Szeged, Székesfehérvár). A Makkabea közel 1 000 tagot számlált. Mégis, a rokonszenvezők és csatlakozók a zsidóság lélekszámához képest nagyon kevesen voltak. Ennek oka azonban egyértelműen az volt, hogy a XX. század elején a magyarországi zsidók helyet találtak maguknak a környező társadalomban, és nagy tömegeik lépkedtek felfelé az asszimiláció lépcsőin.

Rónai János 1909-ben beadványt intézett a magyar országgyűléshez, ebben tájékoztatásul kifejtette a cionizmus célkitűzéseit. A mozgalom Magyarországon gazdasági, társadalmi és erkölcsi célokat kíván elérni. A nemzetiségi szerveződést nem hozta szóba. Magyarországon a mozgalom a kezdetektől egészen a második világháború végéig a beilleszkedő – integrált, asszimiláns – zsidó társadalom keretei között tevékenykedett, fő tartalma a Szentföld iránti nosztalgikus érzélem, a *Jesus* iránti rokonszenv és támogatás, a zsidó önszerveződés volt. Talán éppen ez a fő oka annak, hogy a zsidó vezetők körében erélyes visszautasítással találkozott, a zsidó népesség tömegei pedig – a szervezők bizonyos sikerei ellenére – csak mérsékelten érdeklődtek iránta.

Azok a zsidók, akik ki akartak válni a magyar társadalomból, elmentek. A nagy kivándorlási hullámban, amely az ország milliárdnyi lakosát vitte Amerikába, zsidók is nagy számban voltak. A ténylegesen távozókat nem számítva, a zsidók kiválását vagy akár csak elkülönülését a XIX/XX. század fordulóján, egészen az első világháborúig,

745 Theodor Herzl, *Briefe, 1903–Juli 1904*, hrsg. von Barbara Schäfer (Theodor Herzl, Briefe und Tagebücher, 6) (Frankfurt/M. – Berlin: Propyläen, 1993), p. 83, no. 2996a (1900. október).

746 Theodor Herzl, *Briefe, 1900–1902*, hrsg. von Barbara Schäfer (Theodor Herzl, Briefe und Tagebücher, 6) (Frankfurt/M. – Berlin: Propyläen, 1996), p. 178, no. 3227 (1901. március 12).

747 A név a héb. *merkaz ruhani*, “lelki központ” rövidítése, Vlnában alapította (1902. március 4–5) Jichak Jaakov Reines (1839–1915) litvániai rabbi.

Magyarországon csak az antiszemita mozgalom követelte. Ellene volt a magyar vezető réteg, és ellene voltak maguk a zsidók, más téren nem tapasztalt egyetértésben orthodoxok és neológok egyaránt.

A magyarországi zsidóság vezetőinek reakciója a cionista mozgalom kibontakozására, a baseli kongresszusra az azonnali, erélyes, hazafias elutasítás volt.⁷⁴⁸ A *Magyar-Zsidó Szemle* közölte Nordau kongresszusi beszédét.⁷⁴⁹ A folyóiratnak ugyanabban a számában azonban, név nélkül, "A cionizmus" címmel, rövid cikk jelent meg,⁷⁵⁰ amely magát a cionista eszmét veti el, mindenestől (#168).

A neológ Országos Iroda vezetősége mindjárt az I. Cionista Kongresszus alkalmából szembefordult a mozgalommal, de magával a cionista eszmével is. Kohn Sámuel: "A politikai cionizmust, mely Palesztinában egy új Zsidóországot akar megteremteni, merő bolondságnak, veszedelmes hóbortnak tartom. (...) Magyarországon a felekezettől nemzetet csináló cionizmusz sohasem fog híveket toborozni. Zsidó vallású magyarok vannak, zsidó nemzetiség nincsen..." Schweiger Márton, az Országos Iroda elnöke: "A magyar zsidóságnak minden törekvése homlokegyenest ellenkezik a cionizmusz tendenciáival. Nem álmodozik zsidó királyságról, hanem ősi vallásának épségben tartása mellett minél jobban be akar olvadni a magyarságba." Lipschitz Lipót, az orthodox Központi Iroda elnöke: "A cionizmusz megítélésében az orthodoxok egyetértenek a haladókhhoz tartozó zsidókkal. Ők is kárhoztatják ezt a meggondolatlan mozgalmat, amely a hazafiság ellen is, a vallás ellen is vét. A zsidóhitű magyarok itthon akarnak boldogulni; kivándorlás, Palesztinában való államalapítás eszük ágában sincsen." Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője (1897): "Még ha kiütne is nálunk az antiszemitizmus, talajra a cionizmus akkor sem fog találni. Ha rosszabbra fordul dolgunk, megvárjuk, míg jobbra fordul. Hisz elég rossz volt már dolga a magyarnak; de azért új hazára nem gondolt. A zsidó eltanulta ezt a magyartól, és magyarrá vált már annyira ő is, hogy ebből a talajból nem tépi ki sem antiszemitizmus, sem cionizmus, sem semmi más csapás vagy nyavalya. (...) Az igazi magyar zsidó itt akar élni, és itt meghalni, mert e nagy világon az ő számára sincsen máshol hely."

Szabolcsi Miksa magával Herzl-le szemben is hazafias pátoosszal érvelt. Herzl halála után maga számolt be az *Egyenlőség*-ben beszélgetésükről. Ekkor hangzottak el Herzl szájából azok a szavak a magyarországi antiszemitizmusról, amelyeket később, a zsidóüldözés idején az érintettek prófétikusnak tekintettek (#169). Szabolcsi Miksa a közfelfogást fogalmazta meg. David Wolffsohn (1856–1914), Herzl után a Cionista Világszövetség elnöke 1908-ban Magyarországra látogatott, hogy a kormánynál kieszközölje, engedélyezze a gyűjtést cionista célokra. Fogadta őt csíkszentkirályi és

748 Schweitzer Gábor, "Mért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? A politikai cionizmus kezdetei és a magyarországi zsidó közvélemény", *Budapesti Negyed*, 2, no. 2 (4) (1994), pp. 42–55.

749 "A zsidók általános helyzete", *Magyar-Zsidó Szemle*, 14 (1897), pp. 292–302.

750 14 (1897), pp. 289–292.

krasznahorkai gr. Andrásy Gyula (jr.) (1860–1929) belügyminiszter, és megindokolta, miért ellenzik a cionista tevékenység kiszélesítését: a kisebbségi problémák annyira kiéleződtek Magyarországon, hogy egy újabb nemzeti kisebbség – a zsidók – fellépése csak rontana a helyzeten.

Kecskeméti Lipót (1908): “A nemzetté fejlődés ma mindenképpen visszafejlődés lenne: az életre ráerőszakolt atavizmus. (...) Elutasítjuk a cionizmust; csak azzal az okkal nem, hogy mi e hazában jól érezzük magunkat; elutasítjuk akkor is, ha mostoha fiai vagyunk e nemzetnek, aminthogy igaz gyermekei voltunk akkor is, amikor az anya ellökött bennünket magától.” Ugyanő (1920): “(...) más nép vagyunk, de nemzeti érzésben egyek velük (ti. a magyarokkal), akikkel egy kultúrán vagyunk; más nép, de nem más nemzet is, csak más vallás.”⁷⁵¹

Az orthodoxia, amely a vallási hagyomány szoros értelmezésével a zsidó állam felállítását a messiástól várta, a cionista program elutasításában egy véleményen volt a neológ irányzattal, ha ezt nem szívesen mondta is ki, bár Lipschitz Lipót ki is mondta. A *Zsidó Híradó* a baseli kongresszus után meddőnek és nevetségesnek nevezte (1897)⁷⁵² Herzl és a cionisták törekvését a világ zsidóságának egyesítésére. A pozsonyi főrabbi, Szimha Bunem Szofer, nem vett részt a *Mizrahi* pozsonyi kongresszusán. Jósua Jesaja Silberstein (1856–1935) váci rabbi,⁷⁵³ az orthodoxia egyik nagy tekintélye, 1904-ben a *Tel-Talpijot* lapjain elvetette a cionizmust, a *Mizrahi* orthodox változatában is, és csak a *jisuv* támogatását tartotta megengedhetőnek. Saul Brach (1865–1940), aki Nagykárolyban,⁷⁵⁴ majd 1926-tól Kassán volt rabbi, azt hirdette, hogy a cionistákkal, a Mizrahit is odaértve, a zsidók nem tarthatnak fenn semmi közösséget, éppúgy, mint a pogányokkal, nem ehetnek velük egy asztalnál. A *Balfour Declaration* csak azt a célt szolgálta, hogy a nem zsidó világ megszabaduljon a zsidóktól. A héber nyelvet nem szabad világi célokra használni.

A cionizmus elutasítása talmudi támpontot is talált, persze, a Babylóniai Talmudban, a híres és sokat hivatkozott “három eskü / fogadalom” szakaszban.⁷⁵⁵ “R. Josze, R. Hanina fia mondta: Mire való ez a három fogadalom? Az egyik az, hogy az Örökévaló – legyen a neve áldás – ünnepélyesen megígértette Jiszraéllel, hogy nem megy fel (ti. Jeruzsálembe) fal(ak közé zárva) (*be-homa*).⁷⁵⁶ A másik az, hogy nem fog fel-

751 Kecskeméti Lipót, “A cionizmus”, in: *Évkönyv, 1908* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1908), pp. 221–239. Lásd még uő, *Vallási zsidóság és nemzeti zsidóság. Templomi beszédek* (Nagyvárad: Kosmos Nyomda, Könyv- és Lapkiadó Rt., 1922).

752 *Zsidó Híradó*, 7, no. 22 (1897).

753 David Leib Silberstein (1820 k.–1884) híres váci rabbi fia. Apjával és családjával együtt gyermekkorát (1859–1867) Jeruzsálemben töltötte. Apja jesivájában tanult. A XX. század első harmadában Mordekhaj Leib Winkler mádi rabbi mellett az orthodoxia legtekintélyesebb személyisége volt.

754 Nagykárolyban az ő helyére hívták meg Joél Teitelbaumot.

755 bT Ketubbot, 111A.

756 Értsd: nem hoz létre önálló államot *Erec Jiszraél*-ben (ti. a messiás eljöveteleig).

lázadni a világ népei ellen. A harmadik az, hogy az Örökkévaló – legyen a neve áldás – ünnepélyesen megígértette a bálványimádókkal, hogy nem fogják mértéktelenül elnyomni Jiszraélt.” Azaz, a zsidók ne akarják helyreállítani az egykor megsemmisített zsidó államot, és ha nem viselkednek más népek között kihívóan, helyzetük nem lesz elviselhetetlen, a népek, amelyek között él, nem fogják “mértéktelenül elnyomni” őket. Ez a tanítás Babylóniában az adott helyzet elfogadásának programja volt. A zsidóság régóta három nagy ágra vált szét: a Földközi-tenger környékén élő (szefárdi), az askenázi (németországi) és a *harmata* (lengyel- / litván- és oroszországi) zsidóságra, ez isteni akaratból történt, emberi szándék nem másíthatja meg.

Merőben más okokból fordult a cionizmus ellen a nem zsidó antiszemita politikai közvélemény egy része.⁷⁵⁷ Számukra a cionizmus programja csak a zsidók – úgy mond – viláгурalmi törekvésének kerete volt. Más, ugyancsak antiszemita értelmezés szerint, éppen ellenkezőleg, a cionizmus hivatott arra, hogy a zsidókat kivonja az európai országokból. Ezt a felfogást vallotta Istóczy Győző is.

Jiddis és héber

Ha paradoxonban próbálok fogalmazni, talán mondhatom, hogy a középkoron és kora újkoron át a héber holt nyelv volt, a jiddis élő, a XIX. század végén / XX. század elején megfordult a helyzet: a jiddis holt nyelv, a héber él. Egyik tétel sem egészen igaz, de tény, hogy a hébert Eliezer Ben-Yehuda / Eliezer Jichak Perlman (1858–1922) csodálatosan megújította, ellenben azokat a zsidókat, akiknek jiddis volt az anya- vagy egyetlen nyelve, a XX. század gyilkos rezsimjei elpusztították, és csak társadalmi szigetekben maradtak fenn.

Az újságíró és szótárszerkesztő Ben Jehuda 1881-ben telepedett le Jeruzsálemben, tanított, és elhatározta, hogy fiát, akit Ben Cijonnak nevezett el, csak héberül fogja felnevelni. Feleségét is rávette erre, és úgy beszélt róla, hogy ő szülte az első modern héber anyanyelvű gyermeket. A régi-új nyelv, az ivrit szókészletét a bibliai és rabbinikus héber szókincs alapján alakította ki. Edward Yehezkel Kutscher (1909–1971), aki Tapolcsányban született, és anyanyelvi szinten beszélte a magyart, nagy héber nyelvtörténeti munkájában⁷⁵⁸ a módszert a reformkori magyar nyelvújításhoz hasonlította. Ben Jehuda megalapította a Héber Nyelv Akadémiája elődjét, a Nyelvi Tanács- / Bizottságot (*Va'ad ha-Lason*) (1890), egyre több embert nyert meg törekvéseinek, s amikor a cionista mozgalom a nyelvhasználatról döntött, az ivrit már

757 Jakov Katz, “Cionizmus versus antiszemitizmus”, *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 1 (2002), pp. 28–35.

758 *A History of the Hebrew Language*, ed. Raphael Kutscher (Jerusalem: Magnes, 1982). – Fia, aki a posztumusz könyvet kiadta, assziriológus lett.

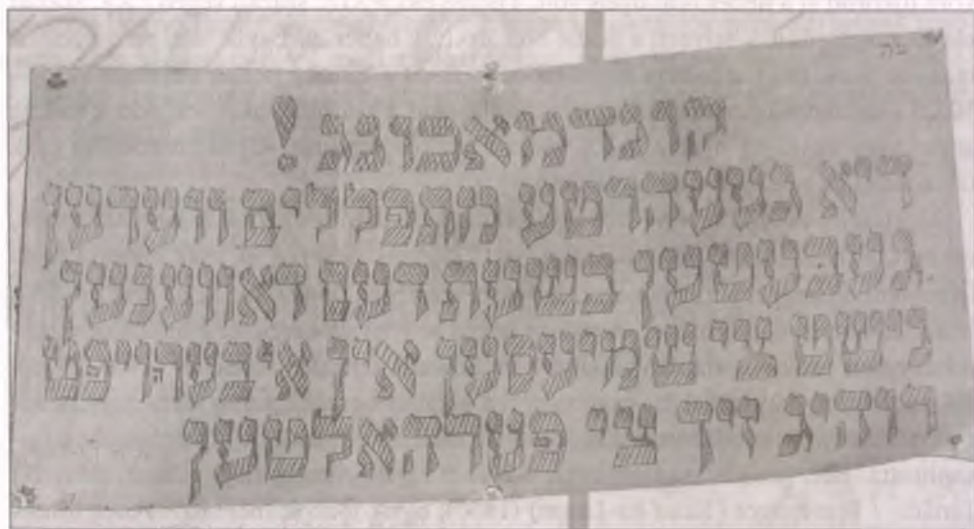

eléggé felkészült volt ahhoz, hogy előbb-utóbb tömegek beszélt nyelve legyen. Ma Izrael Állam nyelve, gazdag eredeti és fordításirodalma van.

A XIX. század utolsó harmadában Magyarországon a városi zsidóság már nagyjából elhagyta a jiddist. A nyugat-magyarországi (*Oberland*) orthodoxok, bár tudtak jiddisül, többnyire németül beszéltek, a kiejtésben a jiddisre emlékeztető hangképzéssel és hangsúllyal, a szóhasználatban sok héber és jiddis szót, jellegzetes kifejezéseket keverve a németbe. Ez volt tulajdonképpen a nyugati jiddis nyelvjárás. Kiejtésükről nevezték őket *fin-* / *finn-*eknek: *fin Minkecs*, mondták, keleti jiddis dialektusban, *von Munkács*, “Munkácsról” helyett. Vagy olykor *dán-nak*, *jordán-* / *jordány-* / *jordi-nak*. Az *Icig* (Jichak ~ Itzig) vagy a *jebuzeus* (Jebúsz: Jeruzsálem⁷⁵⁹) már inkább támadó jellegű volt.

A nyelvhasználat az alapján véve askenázi zsidóságon belül is megosztotta a zsidó társadalmat. Nagy vonalakban azt lehet mondani, hogy a zsidók nyelve a jiddis volt, de Ny–K irányban haladva a német-jiddis átváltott szláv-jiddisre. A váltás – a nyelvjáráshatár – Magyarországon is jól észrevehető volt, ívelt vonalban, de Ény–DK irányban osztotta két részre az országot.

Írásban még használatban maradt a héber betű, német szöveggel is, újságban is. Paradox módon, a XVIII. században a hagyományokhoz ragaszkodó zsidók elutasították Mendelssohn héber betűs német Biblia-fordítását, egy évszázaddal később a héber betűkkel írt német éppen a hagyományhoz való ragaszkodás jelképe lett

Jiddis figyelmeztető felirat az eperjesi zsinagógában: “Kundmachung. Die geehrte *mispaelim* weren gebeten *beschas* dem *Davenen* nicht *zi schmiesn* in überhaupt ruhig sich *zi verhalten*. Der Vorstand.”

759 Jud. 19,10 sk. stb.

számukra. Kelet-Magyarországon, *Unterland*-ban, a falusi orthodoxok és a haszidok körében tartotta magát a jiddis, bár a letelepültek mind tudtak magyarul, az iskolákban, az egyházi iskolákban is, a dualizmus korában a magyar tanítási nyelv állami előírás volt (1879: xviii. tc., 4. §: kötelezett tantárgy; 1907: xxvii. tc.,⁷⁶⁰ “Lex Apponyi” / “népiskolai törvény”, 18–19. §). Ez a követelmény megtette hatását a hétköznapi beszédben. A nyelvi elmagyarosodás az orthodoxia körében is megállíthatatlan volt, a XX. század elején a jiddis visszaszorult a családi kommunikációba, az öregek, a nagyszülők nyelve lett.

A XIX. század végén kibontakozó zsidó nemzeti mozgalmak egyik fő ügye a nyelv volt. A nyelvi megoszlásnál kevésbé látványosan jelentkezett a másik kelet-európai megoszlás: a vallásos–hagyományos és a szekuláris–szocialista zsidóság ellentéte. Oroszországban – az Ővezetben – mindkettő, némileg eltérő módon, de a jiddist preferálta, míg Magyarországon a nyugatias, szekularizálódó zsidóság már régen németül vagy magyarul beszélt. A XIX/XX. század fordulóján Magyarországon a jiddis a kabaré nyelvében a saját múlt ironikus felidézésére szolgált.⁷⁶¹

A bibliai és rabbinikus héber megújítása, használati körének kiterjesztése a XIX. század elején kezdődött. Néhányan Magyarországon is művelték az új héber költészetet. A nyelvújítás jegyében Salomon Löwisohn bibliai verstant írt. A legjelentősebb héber nyelvű költői életmű Bacher (Bacharach) Simon (1823–1891) nevéhez fűződik. Morvaországból 1867-ben költözött Pestre, családjával együtt. Az éledező újhéber költészetet magyar versek fordításával gazdagította. A század közepének magyar költészetéből különösen sokat fordított, magyaros versformában, hangsúlyos, rímes versekben. Fordításában megszólalt héberül a “Nemzeti dal”, de Lessing “Bölcs Nathán”-ja (1779) is (Wien, 1865), a zsidó felvilágosodás és “polgáritás” irodalmának klasszikusa. Fordításainak és verseinek gyűjteményét halála után fia, Bacher Vilmos adta ki három kötetben (1894). Kölcseytől a “Hymnus”, Vörösmartytól a “Szózat” héber fordításban⁷⁶² (1862), (1862) stb.: egyszerre bizonyítékai a magyar hazafiaságnak⁷⁶³ és a héber nyelvhez kötődő zsidó identitásnak. Prózában talán a legjelentősebb nem vallási tárgyú mű Meír Abraham Munk (1830–1907) emlékirata (#128).

760 Közli: Kóte Sándor & Ravasz János, szerk., *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből, 1849–1919* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1979), pp. 348–352, no. D/II/1.

761 Nádasdy Ádám, “A Walesi bárdok tréfás jiddis fordítása”, 2000. *Irodalmi és társadalmi havi lap*, 10, no. 10 (1998), pp. 46–60 / in: Karl Manherz, Hrg., *Gedenktagung zu Ehren von Claus Jürgen Hutterer und Karl Mollay* (Budapester Beiträge zur Germanistik, 38) (Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2003), pp. 88–118. – Hasonló fordításokat közöl Bató J. Lipót, “Két magyar népdal zsargon fordításban”, és “Magyar népdalok zsargon fordításban”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 18 (1901), pp. 80, 157–159, resp. – A kabaréhoz lásd Molnár Gál Péter, *A pesti mulatók. Előszó egy színháztörténethez* (Budapest: Helikon Kiadó, 2001).

762 A fordítók: Reich Ignác, illetve Schiller-Szinessy Salamon Mayer / Solomon Marcus (1820–1890), Cambridge-ben a Talmud és a rabbinikus irodalom *reader*-e.

763 Az eperjesi születésű Schiller-Szinessy, aki 1848/49 után vándorolt ki Magyarországról, 1887-

A jiddis nyelvújítás motorja Bukovinában zakatolt. Csernovicban (Czernowitz / Cernauti / טשערנאָוויץ)⁷⁶⁴ a lakosság 80 százaléka jiddis anyanyelvű volt. Itt tartották az első nemzetközi jiddis konferenciát (*Czernowitz Konferenz*)⁷⁶⁵ (1908. augusztus 30–szeptember), amelyen a zsidó értelmiség (*inteligentsya*)⁷⁶⁶ színe-java megjelent,⁷⁶⁷ és amely rendezni próbálta a nyelvhasználat kérdését a szóbeliség és írásbeliség minden területén. A fiatal Matisjohu / Matthias Mieses (1885–1945), a nagy tekintélyű Nahum Sokolowval (1859–1936) szemben érvelve, kifejtette, hogy a zsidók nemzeti nyelve, igazi anyanyelve (*mamelosn*) a jiddis. A konferencián a Bund⁷⁶⁸ elvei jutottak érvényre. Résztvevői szembefordultak a cionista mozgalomnak azzal a törekvésével, hogy a jiddist az újjáalakuló zsidó népnek mellőznie kell, mert ez a diaszpóra nyelve. Lándzsát törtek a jiddis teljes értékű fenntartása mellett: a jiddis nem egyszerűen diaszpóra-fejlemény, akkori becslés szerint a világban élő körülbelül 11 millió zsidó közül 8 millió a jiddist beszélte.

Egy berlini jiddis konferencia (1925. augusztus 7–12) tudományos intézetet alapított a jiddis tanulmányozására és terjesztésére (*Yidisher Visenshaftlikher Organizatsye* / *Yivo*, meggyökeresedett nevén *Yidisher Visenshaftlikher Insitut*), székhelyül Vilnát jelölte ki. A központ szerepét 1940-ben a politikai helyzet végzetes változásai miatt az addigi amerikai tagozat (*Amerikanische Opteylung* / *АМОПТЕУЛ*) vette át, ma a szervezet székhelye New York (*Yivo Institute for Jewish Research*). A vilnai intézet gyűjteményeinek nagyobb része átvészelt a második világháborút, és Németországon át eljutott New Yorkba. A *Yivo* szellemiségét egy nagy nyelvtudós alapozta meg: Méir / Meyer / Max Weinreich (1894–1969). Lettországbán és Leningrádban nőtt fel, Vilniusban a lakása volt a *Yivo* székhelye, a második világháború kitörésekor kintragadt Dániában, így sikerült folytatnia munkáját. Jiddis nyelvtörténete⁷⁶⁹ az

---

ben, amikor szülővárosában az evangélikus kollégium és a zsinagóga leégett, az angliai zsidók között gyűjtött pénzt az újjáépítésre.

764 1775 óta Ausztriához tartozott, 1849 óta Bukowina központja; ma: Csernivci (Ukrajna).

765 *Die erste jüdische Sprachkonferenz. Berichte, Dokumente und Stimmen zur Czernowitzer Konferenz, 1908* (Wilna: Bibliothek des Yiwo / Institut für Jüdische Wissenschaften, Philologische Sektion, 1931). – Kalman Weiser & Joshua A. Fogel, *Czernowitz at 100: The First Yiddish Language Conference in Historical Perspective* (Lanham, MD: Lexington Books, 2010).

766 Orosz jövevényező a jiddisben.

767 Sólem Asch (1880–1957), Nathan Birnbaum / Birnboym és mások; az akkor talán legismertebb jiddis író, talán Sólem Aléhem (1859–1916) betegsége miatt maradt távol.

768 *Algemeyner Yidisher Arbeter Bund in Lite, Poyln un Rusland*, zsidó szocialista párt, amely megalakulásától (Vilna, 1897) kezdve a jiddis nyelv, a zsidó autonomia és a szekuláris zsidó nemzeti lét mellett tört lándzsát. Kelet-Európában a cionizmus vetélytársának számított. – Ezra Mendelsohn, *Class Struggle in the Pale: The Formative Years of the Jewish Workers' Movement in Tsarist Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970); Henry J. Tobias, *The Jewish Bund in Russia from Its Origins to 1905* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1972).

769 Max Weinreich, *History of the Yiddish Language*, ed. by Paul Glasser, I–II (New Haven – London: Yale University Press, 2008).

élő nyelvhasználat évszázadait mutatja be, s a körülmények folytán szinte nyelvi múzeum is; a nyelvudomány egyik klasszikusának számít. Ő írt először, széles körű ismeretek birtokában, a németországi egyetemek hitlerista professzorairól⁷⁷⁰ és a nemzetiszocializmus eszméit adaptáló "tudományos" kutatásokról. Fia, Uriel Weinreich (1926–1967), a jiddis nyelvészetet az általános nyelvudomány felé tágította.

Jelentős jiddis költő volt Magyarországon, illetve Erdélyben Holder József (1893–1945). Máramaros-Szigeten jiddis újságot szerkesztett (*Yidishe Tsaytung*, 1920). Verseket írt magyarul is, jiddisül is (*Oft zingt zih*, 1928), és jiddisre fordította a magyar irodalom klasszikusait: Ady Endre több versét (magával Adyval személyes kapcsolatban is állt), Madách Imre "Az ember tragédiája" című drámai költeményét,⁷⁷¹ és kortárs költőket. A pesti gettóban halt meg.

A XX. század második felében, az európai zsidóság többségének elpusztítása után, a jiddis nyelvhasználat háttérbe szorult. Még a nagy jiddis írók, köztük elsősorban a Nobel-díjas Isaac Bashevis Singer (1902–1991) művei is angol fordításban terjedtek. Egyetemeken sok helyütt csak a germanisztika keretében tanítják. Az Európa Tanács 1996-ban a kritikusan veszélyeztetett kultúrák közé sorolta a jiddist, és szükségesnek tartotta támogatását. A jiddist ma is néhány százezren beszélik anyanyelvüként világszerte, főként a kompakt haszid közösségekben, ezek között nem egyiknek Magyarországon eredt a gyökere.

A cionista mozgalom rövid tétovázás után a megteremteni akart zsidó haza, a palesztinai *jisuv*, *Erec Jisraél*, Izrael Állam nyelvüül a hébert választotta. A XX. század közepére megpecsételődni látszott a jiddis nyelv sorsa. A nagy lendülettel fejlődő és lelkesen fejlesztett, milliók anyanyelvévé vagy második nyelvévé vált régi-új héber / *ivrit* nem hagyott helyet az askenázi diaszpóra nyelvének. A jiddis beszorult a maradiság, a megnyomorított zsidó jelképének szerepébe. A közel-keleti országokból származó izraelieknek végképp nincs közük hozzá.

Kelet-Európában, Oroszországban és a helyén felemelkedő Szovjetunióban⁷⁷² a zsidó szocialista mozgalom, a jiddishez ragaszkodó zsidó szocialisták a milliós zsidó tömeg anyanyelvét, a jiddist leválasztották a zsidó hagyomány vallási magjából. Programszerűen a zsidó nép nyelveként használták. A bolsevik politika ezt a szemléletet és gyakorlatot eltorzítva minden erővel a jiddis zsidótlanítására törekedett. A hagyományos jiddis írásmódot úgy alakították át, hogy a héber betűs írás a lehető legmesszebbre távolodjék el a héber nyelvtől, a héber és arámi szavakat nem hébere-

770 Max Weinreich, *Hitler's Professors. The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People* (New York: YIVO Institute for Jewish Research, 1946; New Haven – London: Yale University Press, 1999).

771 Yosef Holder, *Di tragedye funem mentsh. A drame fun Imre Madatsh* (Madách Könyvtár, ÚF 17) (Balassagyarmat: Madách Irodalmi Társaság, 2000) (latin betűre átírta Bihari József, szerk. Szabó Vera & Salamon Vera).

772 Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége (SzSzsZR).

sen (etymologikusan), hanem kiejtés szerint írták. A héber betű még így is fennmaradt, és volt jiddis nyelvű írásbeliség.

Ami ma a jiddis kultúrából az anyanyelvi beszélők, a szüleik nyelvének morzsáit emlékként őrzők, a zsidókkal is rokonszenvező germanisták körein kívül szélesebb körben él, népszerű, sőt, láthatóan terjed: a klezmer zene. Hangszeres klezmer sokszor, éppen a nyelv nehézsége miatt, s olyan hangszerekkel is, amelyeken a XVIII. században zsidó zenész nem játszott, de a szövegük emlékét is felidéző dallamok, a hegedű, a klarinét szlávos díszítései félreismerhetetlenül a zsidó kultúra jiddis aspektusát mutatják.

“Jeruzsálem” a diaszporában

A zsidó község a hagyomány szerint nevében is szent: *káhal kádos*. A szent város *par excellence* azonban mindig is Jeruzsálem volt. A XI. században úgy tartották, hogy Mainz, a keresztények számára is “szent város” (*civitas sacra*), szinte olyan, mint maga Jeruzsálem.⁷⁷³ Amikor a keresztések a zsidó községet elpusztították (1096), a krónikás ugyanúgy gyászolta és siratta, mint Jeruzsálem egykori pusztulását. Tudelei Benjámin a XII. században szentnek nevezi Lunelt és Barcelonát.

Az askenázi világban sokféle Jeruzsálemnek nevezik azokat a városokat, negyedeket, kisebb helységeket, ahol sok zsidó él, amelyek zsidó központnak számítanak vagy híresek jámbor életükről és talmudista tudományukról. Vilna, a kelet-európai / litvániai zsidóság legnagyobb városa, *Jerusalájm de-Lita* vagy “Észak Jeruzsáleme”, Varsó egyik zsidó bolygóvárosa “Új Jeruzsálem” (*Nowa Jerozolima*),⁷⁷⁴ Lublin *Jerusalájm de-Polin*, Zsitomir “Volhynia Jeruzsáleme”, Prága “Szláv Jeruzsálem”,⁷⁷⁵ Brody “Galíciai Jeruzsálem”, Csernovic a “Prut-parti Jeruzsálem”, Szarajevo *Jerusalajm Chico*, Szaloniki “a Balkán Jeruzsáleme” (*Jerusalájm de-Balkan*), a németországi Fürth

773 Israel J. Yuval, “Heilige Städte, heilige Gemeinden – Mainz als das Jerusalem Deutschlands”, in: Robert Jütte & Abraham P. Kustermann, Hrsg., *Jüdische Gemeinden und Organisationsformen von der Antike bis zur Gegenwart* (Aschkenas, Beiheft 3) (Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 1996), pp. 91–101.

774 Isaac Bashevis Singer varsói regényei nagyjából részét az Aleja Jerozolimska – nála csak Jerozolimska – utcában játszódnak. Ez Varsó egyik főutcája, 1774-ben nyitották meg, a város leghosszabb útja, az egykor zsidók által lakott Nowa Jerozolima negyedből vezetett Varsóba. Újabban Aleje Jerozolimskie. Az utcában épült fel a Nagy zsinagóga (1791–1793). A második világháború után a Jerozolimska megmaradt régi épületeit lebontották, az egykori út északi részén emelték a Kultúra és Tudomány Palotáját, s itt áll Varsó központi pályaudvara. A Nagy zsinagóga épülete, újjáépítve, ma városi könyvtár.

775 Moritz Hartmann (1821–1872) német nyelvű csehországi zsidó költő, a liberális mozgalmak egyik szereplője nevezte így a várost.

a “Bajor Jeruzsálem” volt, Majna-Frankfurt “Nyugati Jeruzsálem” / “a Nyugat Jeruzsálem” (*Jerusalájim sel ha-maarav*), Toscanában Livorno / Leghorn és Pitigliano “Kis Jeruzsálem” (az utóbbi: *La piccola Gerusalemme di Maremma*), Toledo “Szeferád Jeruzsálem”. Mose Ibn Ezra 1100 k. Granadáról írta, hogy valóságos “kis Jeruzsálem”. Amsterdament “nagy Jeruzsálem”-nek nevezték, bizonyára a tömeges XVI–XVII. századi spanyol–portugál és lengyelországi bevándorlás miatt,⁷⁷⁶ másik neve éppen *Mokum*, “(biztonságos) hely”. Bécs nem volt az, gondoljunk a kiűzetésekre, ide egy adat tartozik: a magisztrátus panaszt tett III. Ferdinánd császárnál, mindjárt trónra lépésekor, 1637-ben, hogy a zsidók “új Jeruzsálem”-et építenek a városban. Hamburgban a XX. század elején a Grindel városnegyed közkeletű neve “Kis Jeruzsálem”. Dublin (Írország) városi zsidó negyede, a Liffey déli partján, a South Circular Road környékén, ahol nagyobb részét kelet-európai bevándorló zsidók éltek, a XX. század első felében “Little Jerusalem” (*Jerusalájim ha-Katana*) volt.⁷⁷⁷ A Párizs közeli Sarcelles észak-afrikai (Algéria) zsidó bevándorlóinak lakótelepét nevezték el “kis Jeruzsálem”-nek (*la petite Jérusalem*) stb. “Erdei Jeruzsálem”-nek (vagy: “Jeruzsálem az erdőben”) nevezték a második világháború idején a stankiewiczzi gettóból megszökött Tuvia Bielski (1906–1987) és három öccse partizáncsapatának táborát a fehér-oroszországi erdőkben, Naliboki erdő: Navahrudak / Navagrudak / Nowogródek / Naugardukas, jiddis Navaredok (נאַוואַרעדאָק), jelentős zsidó központ; és Nasza erdő: Lida környékén (1941–1944),⁷⁷⁸ az előbbihez mintegy 1 200 zsidó csatlakozott, s többségük életben maradt.

Magyarországhoz legközelebb a “Moldvai Jeruzsálem” feküdt, Jászváros / Jászvásárhely / Iași, és Podóliában a “haszid Jeruzsálem”, Międzyborz / Międzybuż / Mezbish, ma: Medzsiybsz, Nyugat-Ukrajna), ahol a Baál Sém Tov / Jiszraél ben Eliezer (1700 k.–1760), a haszidizmus alapítójának sírja van; egyik város sem magyarországi kapcsolatok nélkül.

Nagyszombatban a XV. században a zsidó negyed két utcáját Jeruzsálemről és Jerihóról nevezték el.⁷⁷⁹ A XVIII. század elején “Kis Jeruzsálem”-nek nevezték, tudosai-

776 Lionel Kochan, *The Making of Western Jewry, 1600–1819* (New York: Palgrave Macmillan, 2004), p. 28 skk.: “A »Little Jerusalem« and a »Great Jerusalem«”.

777 Nick Harris, *Dublin’s Little Jerusalem* (Dublin: A. & A. Farman, 2002). – James Joyce (1882–1941) *Ulysses*-ének (1922) szombathelyi zsidó származású regényhőiséhez lásd Cormac Ó Gráda, “Lost in Little Jerusalem: Leopold Bloom and Irish Jewry”, *Journal of Modern Literature*, 27, no. 4 (Summer 2004), pp. 17–26.

778 Allan G. Levine, *Fugitives of the Forest. The Heroic Story of Jewish Resistance and Survival during the Second World War* (Toronto – New York: Stoddart, 1998 / General Distribution Services); Peter Duffy, *The Bielski Brothers* (New York: HarperCollins, 2003); Nechama Tec, *Defiance: The Bielski Partisans* (New York: Oxford University Press, 1993). – A kelet-lengyelországi és nyugat-fehéroroszországi zsidó partizántáborok jegyzékét lásd *Holocaust Füzetek*, no. 15 (2002), p. 130.

779 Stephanus Kaprinai, *Hungaria diplomatica temporibus Matthiae de Hunyad regis Hungariae*

ról, Eisenstadt / Kismartont; a XIX. században ugyancsak a “Kis Jeruzsálem” vagy “Magyar Jeruzsálem” nevet kapta Pozsony, a pozsonyi “gettó”, ahol Moses Schreiber (1762–1839), a *Hatam Szofér* egykori jesivája nyomán az orthodox talmudisták legfőbb nevelő iskolája működött, és Dunaszerdahely, ahol a lakosság egyharmada, a Szerdahely nevű szűkebb városnegyedek tekintve többsége, zsidó volt (de Dunaszerdahelyt mondták “Kis Jeruzsálem”-nek is); a “Kis Jeruzsálem” vagy “Felvidéki Jeruzsálem” nevet kapta Munkács, ahol a század végén a lakosság többsége zsidó volt; a “Kis Jeruzsálem” névvel emlegették a XX. század elején Vácot, amelyet David Cvi Hirsch Katzburg (1856–1937),⁷⁸⁰ családja⁷⁸¹ és 1892-ben megindított nyomdája tett híressé; ugyanígy “Kis Jeruzsálem”-nek hívták Kisvárdát, Büdszentmihályt, Makót. Bözöd-Újfalut, ahol a “zsidózó” szombatosok éltek, a környék népe “szombatos Jeruzsálem”-nek mondta. Szilágykrasznát jámbor zsidók így nevezték: *Erec Jiszraél zehira*, “Kis Izráel”.

Istóczy Győző Nagykanizsát jellemezte “kis Jeruzsálem”-ként. 1885-ben egy antiszemita képviselő országgyűlési interpellációban felhánytorgatta a kormánynak, hogy eltűri az oroszországi zsidók tömeges bevándorlását “Budapestre, az új eldorádóba, vagy mondjuk új Jeruzsálembe”.⁷⁸² NB: Tisza Kálmán miniszterelnök (1875–1890) – utolsó parlamenti felszólalásában – erélyesen visszautasította, hogy tömeges bevándorlás történjen. Tisza szavait érdemes hangsúlyozottan idézni: “Ami különben az elbánást általában illeti, azt gondolom, t. ház, hogy eltoloncolni valakit

(Vindobonae: Typis J. Thomae, 1767–1771), Pars I, liber III, dissertatio III, c. 2, § 1. Idézi: Leopold Löw [Löw Lipót], *Gesammelte Schriften*, IV (Szegedin: Ludwig Engel, 1898), p. 408 (2. jegyz.).

780 Egy feledésbe merült írása magyarul: Katzburg Dávid, *Igazság világa. A szocializmus a vallás megvilágításában*. Héberből átdolgozta Feldmann Sámuel (Vác: Katzburg Lipót, 1918).

781 Lipman / Lipót Katzburg, Katzburg Viktor. A nyomda az alapító halála után áttelepült Pestre Akácfa utca 45, Kazinczy utca 35 / Dob utca 28). További családtagok, már Pesten, az első világháború után: Mesullám Zalman Katzburg, Salamon Katzburg. Az 1930-as években a család nagyobb része alijázott. A Bar-Ilan Egyetem professzora volt a történetíró Natanel / Nathaniel Katzburg.

782 126. országos ülés, 1885. május 17: *Az 1884. évi szeptember 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, VI (Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1885), p. 386 sk.

azért, mert Oroszországból jő és zsidó, aligha egyeznék meg egy szabad állam leg-egyszerűbb fogalmaival.” A Tanácsköztársaság (1919) után egy roppant termékeny francia antiszemita szerzőpáros azt írta (1921), támadólag, hogy “egy új Jeruzsálem kezdett kialakulni a Duna két partján...”⁷⁸³ Ezekkel a megjegyzésekkel állítható egy sorba Karl Lueger (1844–1910), Bécs – a városfejlesztésben hatékony – polgármestere (1897), aki hírhedtté vált vak zsidógyűlöletéről. A magyarokat mint “Judeomagyarok”-at emlegette, Budapestet *Judapest*-ként.

A zsidó negyedekben többfelé a főutcát nevezték el Jeruzsálemről. Ez Varsóban az Aleja Jerozolimska, de van ilyen nevű utca több más lengyel városban is (Kraków-Plaszow, Piotrków Trybunalski, Płock óvárosa). Krakkóban a Jerusalemskában volt a város egyik zsidó temetője, és az utca része lett a német megszállás alatt alig néhány kilométernyire a városközponttól, a Podgórze negyedben felállított (1942) Płaszów kényszermunka- (koncentrációs) tábornak.⁷⁸⁴ Prágában, az Újvárosban (*Nové Město*) a *Jubilejní* vagy *Jeruzalémská Synagoga* az ulica Jeruzalémskában épült (1906), utóbbinak a neve azonban egy keresztény kápolnáét örökölte meg, a német megszállás alatt a Siebenbürgenstrasse nevet adták neki, a zsinagóga épületében pedig a *Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Prag / Zentralamt für die Regelung der Judenfrage in Böhmen und Mähren* az elkobzott zsidó vagyon tárolására rendezett be raktárat.

Az (egykori) zsidó negyedre vagy a keresztény Jeruzsálemre utaló utcanevek néhány további példája, véletlenszerűen: Szlovéniában (Ljutomer / Luttenberg i. d. Steiermark: *Jeruzalemska cesta*), Szlovákiában (Trnava / Nagyszombat: *ulica Jeruzalemská*), Németországban (Berlin: *Jerusalemmer Strasse*),⁷⁸⁵ Angliában (London,

783 Jerome and Jean Tharaud, *When Israel is King* (New York: R. M. McBride & Co., 1924), p. 190; idézi: Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington: Indiana University Press, 1983), p. 98. – Károlyi Mihály emlékirata szerint (*Hit, illúziók nélkül*, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982) a könyvet az akkori magyar kormányzat finanszírozta. Mindenesetre, a *Napkelet* című folyóirat 1924-ben közölte magyar fordítását. A közzelmúltban az interneten is hozzáférhetővé vált; a szóban forgó IX. fejezet: <http://betilva.com/files/tharaud09.php>. – Jérôme Tharaud (1874–1953) és Jean Tharaud (1877–1952) magyarországi helyszíni ismereteihez lásd Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 160 sk.

784 Ezt a rettenetes világot elevenítette meg, Oscar Schindler történetével a középpontban, Thomas Keneally regénye (*Schindler's Ark*, 1982) és Steven Spielberg filmje (*Schindler's List*, 1993). Dokumentált kutatómunka eredménye Robin O'Neil, “Schindler.” *Stepping-stone to Life. A Reconstruction of the Schindler Story* (2007): <http://www.jewishgen.org/Yizkor/Schindler/schindler.html#TOC>.

785 Arnold von Burgsdorff brandenburgi püspök építette jeruzsálemi zarándokútja (1484) után. A XVI. század óta viselte Jeruzsálem nevét (*Capella zu Hierusalem / Jerusalemskirche* stb.), 1539-ben a lutheránusok kapták meg, a XVII. században a kálvinisták, majd a két egyház közösen használta. Többször át- vagy újjáépítették. A nemzetiszocialista érában presbitériuma

a St. John's Square-nél: *Jerusalem Passage*) stb., és éppen csak említem William Blake "Jerusalem"-ét (1804–1820),⁷⁸⁶ amelyben a név, a népek táblázatát⁷⁸⁷ átfogalmazva, "the emanation of the Giant Albion", "a zsidókhoz" intézett szavakkal (a Chap. I utolsó szakaszaiban), többek között a tőzsdékkal kapcsolatban, félreérthetetlenül a zsidókra is utal. A "Jeruzsálemi Madonna" Korponában (Varasd vármegye)⁷⁸⁸ és a hasonló csodatévő kegytárgyak már csak a keresztény Jeruzsálemet idézik fel.

A másik kitüntető cím, amellyel a diaszpóra különösen jelentős városait megtisztelni szokás, a "város és anya Izráelben" / "Izráel anyja / anyavárosa", zsidó *métropolisz*. "Anyaváros"-nak nevezték Jeruzsálemet, Kusta / Konstantinápolyt, Szalonikit, Lemberget, Minszket, Nikolsburgot, Magyar-Brodot stb.; én annak nevezném, a XVIII. századi Magyarországon, Rohoncot.

És keresztény Jeruzsálem is többfelé van. A jelkép értékű név a keresztény világban is használatos. A XII–XIII. században a kereszties lovagok, a Szentföldről visszatérve, több helyütt csoportosan emléktáblákat állítottak fel, az általuk bejárt helyekre utaló felirattal, ezeket nevezték "kis Jeruzsálem"-nek, ezekből az együttesekből fejlődtek ki a templomok mellett felállított passiók. Örebro svédországi városról sok keresztény temploma miatt mondják olykor: "Kis Jeruzsálem", a spanyol Málaga húsvétkor kapja ezt a nevet. Mitterfels bajor üdülővároskát (München közelében) egy plébánosa nevezte így. Magyarországon Esztergomot nevezték a magyar kereszténység Jeruzsálemének.⁷⁸⁹

A diaszpóra Jeruzsálemben

A török háborúkat lezáró békeszerződésekben (Karlóca, 1699; Pozsarevác, 1718; Belgrád, 1739) Ausztria bizonyos jogokat kapott a Szentföldön élő katolikus alattvalói védelmére. Osztrák konzulátus nyílt Akkóban és Jaffában. A XIX. század első felében az európai hatalmak sorra nyitották meg diplomáciai képviselőiket a Törökországhoz tartozó Jeruzsálemben. Metternich herceg azon volt, hogy Ausztria is a nyomukba lépjen, de csak már bukása után került sor az első jeruzsálemi osztrák alkön-

---

a kereszténységet kizárólag árja vallásként értelmezte, és a gyülekezet zsidó származású tagjait elutasította. Az épület 1945 februárjában egy bombatámadásban megsemmisült. 1968-ban egy új templom és harangláb épült a helyén. A tér átellenes oldalán nyílt meg 2001-ben Daniel Libeskind Zsidó Múzeuma (*Jüdisches Museum*).

786 Magyarul hosszabb részlete Weöres Sándor fordításában.

787 Gen. 10.

788 Ma: Krapina (Horvátország).

789 Például, Szemere Bertalan, *Utazás Keleten a világosi napok után* (Pest: Ráth Mór, 1870; új kiadásban, Budapest: Terebess Kiadó, 1999), p. 9.

Jeruzsálemi képeslap az 1920-as évekből a Sira-tófal (Kotel / Nyugati Fal) rajzával (Friedrich Kaskeline, 1863-?, rajza) (MZsL)

zul beiktatására (1849. március 1). 1858-ban Ausztria postahivatalt (k. k. *Postexpedition*) nyitott a városban, Jaffáig hajón, onnan szeréken szállították a leveleket, ezen az úton jött meg az óhazából a *jisuv*-nak⁷⁹⁰ küldött segély (*halukka*) is.

Az Osztrák–Magyar Monarchia konzulátust tartott fenn Jeruzsálemben.⁷⁹¹ Jaffában al-konzulátus működött. 1863. március 19-én az Óvárosban, az arab negyedben a Damaszkuszi kaputól kiinduló, a Szemét-ka- pu felé vezető Völgy utca (*Tariq al-Wad*,⁷⁹² az egykori *Cardo secundus*) és a *Via Dolorosa* sarkán megnyílt az osztrák

zarándokház (*Katholisches Österreichisches* – 1895-től: *Österreichisch-ungarisches*

790 *Jisuv / jissuv*: "település", zsidó települések Palesztinában.

791 Mordechai Eliav, "Das österreichische Konsulat in Jerusalem und die jüdische Bevölkerung", *Studia Judaica Austriaca*, 10 (1984), pp. 31–72. – Barbara Haider, "»Austria in urbe sancta Jerusalem sit ultima!« Ein Beitrag zur Geschichte der Europäisierung der Welt", pp. 69–81; <http://www.europainstitut.hu/pdf/beg16/Haider.pdf>; Barbara Haider-Wilson, *Die Habsburgermonarchie und das Heilige Land, 1842–1917* (Diss., Universität Wien, 2007).

792 Josephus Flaviusnál: *pharagx tón tyropoióin*. A sajtóhoz azonban az időközben feltöltődött völgynek semmi köze, Josephus valószínűleg a héb. "szemét" szó (*aspot*) eufémisztikus változatát fordította görögre (*sefot*, "sajt").

– *Pilgerhaus zur Heiligen Familie*), amely kápolna, zarándokház és lakóépület volt egyben. Itt szállt meg 1869 novemberében Ferenc József császár és király, “Jeruzsálem királya”⁷⁹³ és a kíséretében lévő gr. Andrássy Gyula magyar miniszterelnök.⁷⁹⁴ Az épület mellett nővérház állt, távolabb pedig, szintén a római katolikus egyház kezelésében, az *Österreichisches Hospiz*, mely napjainkban is kényelmes óvárosi szálláshelyül szolgál.

Ferenc József jeruzsálemi látogatása, a keresztes hadjáratok óta keresztény uralkodónak az első szentföldi útja, demonstrálta, hogy a Monarchia nyomon követi egykori alattvalóinak sorsát. Az első küldöttség, amely a császár és király előtt a városkapunál hódolatát nyilvánította, éppen a jeruzsálemi magyar zsidóké volt. Feliratok a zászlóikon: ÉLJEN A CSÁSZÁR ÉS APOSTOLI MAGYAR KIRÁLY, FERENC JÓZSEF! ÉLJEN A NEMZET! A MAGYAR, MORVA ÉS CSEH IZRAELITA KÖZSÉG! A diplomácia a politikai ügyeken kívül főként a kereskedelmi kapcsolatokat szervezte, a keresztény zarándokok és turisták ügyeit intézte, de sokféle érintkezésben volt a zsidó társadalommal is, például, a *halukka* ügyeiben stb.

A Szentföldön: Jeruzsálemben, Száfedben a XIX. század közepén is élt néhány Magyarországról való zsidó. R. Amram Gáon a század elején Mádon lakott, azután Alberti-Irsán, innen ment fel Száfedbe. Az 1837. január 1-i nagy jeruzsálemi földrengés alkalmából Moses Schreiber néhány héttel később, amikor a hír eljutott Pozsonyba, beszédet tartott; korábban egy tanítványa települt le Száfedben.⁷⁹⁵ A magyarországi zsidó diaszpóra Jeruzsálemben a XIX. század második felében kezdett megerősödni. Jeruzsálem tágabb értelemben veendő: az *alija* célvárosa esetenként Hebron vagy Jaffa volt.

A *jisuv*-ban élő magyarországi zsidók aránylag korán létrehozták saját *kolél*-jukat (*kollél*, “összesség”, “teljesség”).⁷⁹⁶ A *Kolél Ungarn* (“Magyarországiak szervezete”) vagy *Kolél Somré ha-Homot* (“A falak öreinek szervezete”) 1859-ben alakult meg, Moses Schreiber tanítványaiból. A Hatam Szofér jesivájából kinövő magyarországi orthodoxia odáig jutott el a világias zsidó közegetől való elkülönülés elvi hirdetésében és gyakorlati megvalósításában, hogy többen közülük az aliját választották személyes élethelyzetük egyensúlyának megteremtésére.

A XIX. század utolsó évtizedeiben – az oroszországi emigrációra is tekintettel – több jótékonsági egyesület alakult Nyugat-Európában a kelet-európai zsidók kivándorlásának és biztonságos helyen megtelepedésének támogatására. Argentína,

793 Helmut Wohnout, *Das österreichische Hospiz in Jerusalem. Geschichte des Pilgerhauses an der Via Dolorosa* (Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 2000).

794 Ferenc József és gr. Andrássy keleti útján (1869. október 25–december 5).

795 Klein Sámuel, “Szentföldi és magyarországi vonatkozások 100 évvel ezelőtt”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 48 (1931), pp. 352–355.

796 A *kolél* / *kajlel*, “átfogó (szervezet)”, az egy országból vagy körzetből származó zsidók szervezete Erec Jiszraél-ben.

Brazília, az Egyesült Államok, Kanada, Ciprus stb. mellett Palesztina (Gedera, Hadera, Mismar ha-Jardén stb.) csak egyike volt a célországoknak. Sir Moses Montefiore (1784–1885), Maurice de Hirsch báró (1831–1896), Edmond Jacques de Rothschild báró voltak a nagy kezdeményezők és támogatók. Az egyik ilyen alap, Hirsch báró *Jewish Colonization Association*-ja (ICA, 1891) megszervezésében és vezetésében Sonnenfeld Zsigmond (1845/1847–1929) magyarországi (Vágújhely) születésű, pesti (*Pester Lloyd*), majd párizsi újságíró két évtizeden át (1891–1911) tevékenyen részt vett.

Az erősödő bevándorlás hatására a magyar *Kolél* jelentősége a XIX. század utolsó két évtizedében megnövekedett. Vezetőjének címe *nászi* volt, “fejedelem” / “elnök”. A magyarországi és a galíciai kolélok nagy súlya volt a palesztinai askenázi zsidó társadalomban. A *Kolél* osztotta el a diaszporából érkező adományokat: sokak számára ez volt az egyetlen megélhetési forrás. A Habsburg Birodalom tartományaiból származó zsidók rendszerint mind a magyar *Kolél*-hoz csatlakoztak.

A pozsonyi születésű Akiva Jozsef Schlesinger (1837–1922), a magyarországi szélsőséges / ultra-orthodoxia nagy hatású publicistája 1870-ben települt le Jeruzsálemben. A Nyugati fal (*Kotel ha-ma'ariv*) mellett lakott, önálló mezőgazdaságot akart létrehozni a Szentföldön, hogy a zsidóknak egyáltalán ne kelljen külső elemekkel érintkezniük, iskolákat alapított. Néhány évvel később (1873) Jozsef Hajjim Sonnenfeld (1849–1932), Abraham Szofér (1815–1872), a *Ketav Szofér* tanítványa is Jeruzsálembé érkezett. Ő lett a legteljesebb elkülönülés megvalósítására törekvők vezetője. Vallási okokból ellenezte, hogy az orthodoxia csatlakozzék a cionista mozgalomhoz, hogy orthodox zsidók belépjenek az első világháború idején felállított (1915), a török uralom ellen harcoló zsidó légióba, hogy gyermekeiket más irányzatok által fenntartott, idegen nyelvet és világi tárgyakat oktató vagy héber (ivrit) tanítási nyelvű iskolába járassák stb. Jelentős részben az ő elvei alakították ki az izraeli *harédi* ultra-orthodoxiát.⁷⁹⁷ 1878-ban R. Schlesinger, a zalaegerszegi David Méir Gutmann (1827–1894) és a szombathelyi Jósua Stampfer (1852–1908), aki 1869-ben gyalog indult el és végig a két lábán ért el Jeruzsálembé, együtt letelepedtek egy Mulabbisz nevű arab faluban a Jarkon folyónál, s itt megalapították az ország első zsidó mezőgazdasági települését (1878). Bibliai nevet adtak neki: *Petah Tikva*, “A remény kapuja”,⁷⁹⁸ de becézve csak “a *jisuv* anyjájá”-nak hívták. Schlesinger támogatta a *Kolél* törekvését, maga is vásárolt területet; ezt később átadta a *Kolél*-nak. Stampfer mint a helység önkormányzatának vezetője szélsőségesen konzervatív szemléletet ültetett

797 Walter Pietsch, “Über die Wurzeln der jüdischen Ultra-Orthodoxie im ungarischen Judentum. Gestalt und Wirken von Rabbi Chaim Josef Sonnenfeld”, in: uő, *Zwischen Reform und Orthodoxie. Der Eintritt des ungarischen Judentums in die moderne Welt* (Berlin: Philo Verlag, 1999), pp. 105–117 / “Az ultraortodoxia gyökerei a magyar zsidóságban. Chaim Josef Sonnenfeld alakja és munkássága”, in: uő, *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba* (Múlt és Jövő Könyvek / Magyar Zsidó Történelem) (H. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 1999), pp. 72–83.

798 Hosea k., 2,17.

Josua Stampfer (MZsL)

át a gyakorlatba, elutasította a nők választójogát, a második *alija* megindulásakor (1904) tömegesen érkező oroszországi zsidóknál, bár segítette beilleszkedésüket, súlyosan kifogásolta a vallás iránti hanyagságukat. Magyarul 1905-ben, a pesti zsidók szentföldi látogatása idején, “jól és folyékonyan” beszélt.⁷⁹⁹

A magyar *Kolél* vezetője (*nászi*) a XIX/XX. század fordulóján (1888–1905) Frankl Adolf (1859–1936) volt; ő 1905-ben visszatért Magyarországra, és Pesten a Központi Iroda vezetője és majd a felsőház tagja lett. A magyar *Kolél* élére Sonnenfeld került mint a jeruzsálemi askenázik Tanácsának (*Va'ad ha-Askenázi*)

főrabbi. (Az elkülönülés hirdetőjeként ellenfele volt Abraham Jichak Kook országos askenázi főrabbinak.⁸⁰⁰) Sonnenfeldet – halála után – nagy viták vagy inkább viszályok árán Jozséf Cvi ben Jiszraél Duschinsky / Dushinsky (1868–1948), a pozsonyi jesiva-fő, R. Szimha Bunem Szofér, a *Sévet Szofér* / Schreiber Bernát (1842–1906) tanítványa, Magyarországon galántai, majd huszti rabbi (1921–1933) követte.⁸⁰¹ A szélsőséges orthodoxia (*Éda harédit* / *Édat harédim*, “buzgó / igazhitű / orthodox gyülekezet”) jesivája, a *Bét Jozséf Cvi*, vonzotta a tanítványokat, és R. Duschinsky igen tevékeny volt, együttműködve az Agudával, ha kellett, a brit hatóságokkal is, a *jisuv* helyzetének megszilárdításában, az *alija* támogatásában. A jeruzsálemiek nem felejtik el neki, hogy 1948-ban, amikor az arab támadás megfojtással fenyegette a fiatal Izrael Államot, Jeruzsálem védelmében, általános különállása ellenére – csatlakozva más rabbik döntéséhez – R. Duschinsky is jóváhagyta, hogy az erősítési és védelmi munkálatokat szombaton is végezzék.

A XIX. század végén mintegy 1 100 magyarországi zsidó élt a Szentföldön, csaknem egyharmaduk Erdélyből érkezett.⁸⁰² A magyar *Kolél* nem csatlakozott a más

799 Szabolcsi Miksa, *Egyenlőség*, 24, no. 22 (1905. május 28), Melléklet, p. 4.

800 Abraham Jichak Kook / Kuk ha-Kohén (1865–1935) lettországi rabbi, aki az előző évben (1904) alijázott, kezdetben Haifában volt rabbi; az első világháború után ő lett Palesztina országos askenázi főrabbi (1921). Jelentős szerepe volt a mérsékelt konzervatív askenázi vallási élet kialakításában a brit mandátum idején.

801 Bacskai Sándor, “Rabbiválasztás Jeruzsálemben”, *Múlt és Jövő*, ÚF 3, no. 2 (1992), pp. 95–98.

802 Grünhut Lázár, “Jeruzsálemi állapotok. A magyarországi zsidók községe”, in: *Évkönyv, 1899*

országokból származó zsidók országos szervezeteinek Tanácsához (*Va'ad kol ha-kolelim*), ezért a diaszporában folytatott gyűjtésnek (*halukka*) a szorosán vett Magyarországról származó részét maga kaphatta meg, s így a többiekhez képest bizonyos jómódban tartotta fenn magát. Jeruzsálemben, az Óváros falától (az Új-kaputól) északnyugatra, az 1874-ben alapított *Mea Shearim* (*méa se'árim*, "száz kapu")⁸⁰³ negyed – a város leginkább orthodox negyede – közvetlen szomszédságában az 1880-as években Sonnenfeld kezdeményezésére kialakult az úgynevezett "Magyar házak" együttese (*Batté Ungarn*), a XIX/XX. század fordulóján összesen 50 ház. Ezekben maga Sonnenfeld döntött a lakások juttatásáról is. A magyar *Kolél* a XIX. század végén kiküldöttek (*sálich*) révén gyűjtött Magyarországon; vezetőik igen erélyesen ügyeltek arra, hogy a *jisuv* más csoportjai ne arathassanak az ő honi mezejükön.⁸⁰⁴

A Jeruzsálembé érkező magyarországi zsidók egy része eleve haszid volt, ezek száma idővel növekedett. A többiek szigorú orthodoxok. Mindkét irányzat saját zsinagógát tartott fenn. A magyar *Kolél* nem fogadta el a litvániai születésű Smuél Salant / Szalanter (1816–1909) rabbit, aki 1878-tól Jeruzsálem askenázi főabbija volt, és aki sokat tett azért, hogy a városban az askenázik a szefárdikéhoz hasonló jobb sorsra jussanak. Sir Moses Montefiore szellemében adomány helyett munkát akart szerezni a *jisuv*-ban élőknek, ezért arra intette őket, hogy a héber és családi nyelvük, a jiddis és / vagy a magyar mellett tanuljanak meg arabul is. A "magyarok" nem engedték gyermekeiket az *Éc hajjim*⁸⁰⁵ jesivába. Próbálták lejáratni Salant rabbit a diaszpora országaiban (1893), sikertelenül. A vizályban még Husztról is állást foglalt Mose Grünwald rabbi (1893–1912).

Ezeka "magyarok" szélsőségesen konzervatív nézeteikről váltak hírhedtté még a jámborok körében is, Jeruzsálemben – a nagy zsidó háború (66–70) szélsőségeiről – zélótáknak (*kannáim*) nevezték őket, sőt, egyenesen örülteknek (*mesuggá'im*). David Ben-Gurion (1886–1973) írta róluk, magánlevélben: "Jeruzsálemben a magyar törzs a legszélsőségesebb (*zélóta*)..."⁸⁰⁶ Különállásuk tette lehetetlenné, hogy kialakuljon az askenázi orthodox közösségek egysége. Ellenben áhítatos tisztelettel viseltettek Ferenc József király iránt. Erzsébet királyné halálakor gyászistentiszteletet tartottak.⁸⁰⁷ Az orthodox hagyománynak megfelelően nem túrték, hogy a férjes asszonyok meg-

---

(Budapest: Lampel R. / Wodianer F. és Fiai, 1899), pp. 284–298; uő, "A jeruzsálemi zsidó közösség és Palesztina zsidó gyarmatai", in: *Évkönyv, 1904* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1904), pp. 135–157. Grünhut első jeruzsálemi levelét, amennyire látom, a *Magyar-Zsidó Szemle* közölte 1893-ban.

803 Gen. 26,12; de ott a jelentése: "száz(szoros) mérték".

804 Avigdor Löwenheim, "A magyarországi ortodox-neológ vizály szentföldi vonatkozásai", *Múlt és Jövő*, ÚF 3, no. 2 (1992), pp. 85–93.

805 *Éc hajjim*: "az élet fája"; a Tóra-tekerics két rúdja.

806 *Múlt és Jövő*, ÚF 2, no. 2 (1991), a belső borítón.

807 Magyarországon is nekrológot írt Erzsébet királynéről Blau Lajos, in: *Évkönyv, 1899* (Budapest: Lampel R. / Wodianer F. és Fiai, 1899), pp. 7–13.

tartsák természetes hajukat, átkot (*hérem*) mondtak a szabadabb szellemű jesivákra, tiltakoztak, hogy a szegény leányok kiházását támogató egyesület a segítségért folyamodók számára előírja az olvasni tudást stb. A magyar *Kolél* ragaszkodott ahhoz, hogy az istentiszteleten elhangozzanak a szertartási imákat kiegészítő hagyományos középkori szövegek, ima-költemények (*pijutim*), mellőzésük vallási reform volna, s ezt mindenképpen elutasították.

Magyarországi zsidó szigetek Amerikában

A XIX/XX. század fordulóján kis magyarországi zsidó diaszporák épültek ki az Egyesült Államokban is.⁸⁰⁸ A bevándorló zsidók mindenütt lehetőleg kompakt településeket hoztak létre, azaz – mint a Talmud idején és a középkorban – ott telepedtek le, ahol érkezésükkor már éltek zsidók, ezen belül azonban legalább az első, de általában a második nemzedék is fenntartotta a közös földrajzi eredet tudatát és hagyományait: zsidó *landsmannschaft*-ok alakultak.⁸⁰⁹ A XIX/XX. század fordulóján, 1880 és 1914 között, mintegy 95 000 magyarországi zsidó vándorolt ki Amerikába.⁸¹⁰

Az 1848-as nemzedéktől eltérően az új zsidó emigráció nem elsősorban politikai okokból ment tengeren túlra. Az ő esetükben ugyanaz volt kivándorlás fő mozgatója, mint általában Kelet-Európában: az itthoninál összehasonlíthatatlanul nagyobb kereset, jobb életkörülmények vonzereje, a csaknem korlátlan lehetőségek. Ezekben az évtizedekben közel 22 millió bevándorló telepedett le az Újvilágban. Magyarországon az antiszemitizmus, bár nem maradt hatás nélkül a zsidó kivándorlásra sem, éppen a századfordulón nem jelentett olyan erős késztetést, mint Oroszországban az 1880-as évek pogromjai után, jöllehet a zsidók Magyarországot – demográfiai arányukat tekintve – kétszer annyian hagyták el, mint a nem zsidók. Az amerikai konzul így jellemezte a helyzetet (1886): A magyarországi zsidók, ha kivándorolnak, rendszerint önként és egyedül mennek el, egyáltalán nem az állami politika vagy

808 Yeshayahu A. Jelinek, "Self-identification of the First Generation: Hungarian Jewish Immigrants", *American Jewish Historical Quarterly*, 61, no. 3 (1972), pp. 214–222; Robert Perlman, *Bridging Three World: Hungarian-Jewish Americans, 1848–1914* (Amherst: The University of Massachusetts Press, 1991).

809 Daniel Soyer, "Between Two Worlds: The Jewish Landsmanshaftn", *American Jewish History*, 76, no. 1 (1986), pp. 5–24; Hannah Kliger, "Traditions of Grass-Roots Organization and Leadership: The Continuity of Landsmanshaftn in New York", *American Jewish History*, 76, no. 1 (1986), pp. 25–39.

810 Puskás Julianna, *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982); uő, *From Hungary to the United States (1880–1914)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982); uő, *Ties That Bind, Ties That Divide. 100 Years of Hungarian Experience in the United States* (New York – London: Holmes and Meier, 2000).

a közvélemény nyomása alatt. Mint kereskedő népek, egyszerűen azért hagyják el az országot, mert hazájuk nem nyújt számukra elégséges teret kereskedelmi vállalkozásukhoz.⁸¹¹ Csak részben volt igaza: a zsidók többsége családjával együtt kelt útra.

A kivándorlók többségének a XIX. század közepén még Pennsylvania és Maryland államok voltak az úticéljai, a századfordulón már inkább New York,⁸¹² Boston, Cleveland (Ohio),⁸¹³ Chicago stb., a zsidók Magyarországról ugyanoda mentek, mint a többiek, korábbi honfitársaik (*landsleit*⁸¹⁴). Ott, ahol egymás közelében laktak, együtt dolgoztak, a magyar kapcsolat fennmaradt. Ünnepezték, segítették Kossuthot amerikai körútja (1851. december 3–1852. július 14) során,⁸¹⁵ lelkesen ünnepezték a millenniumot (1896), továbbra is magyaros ételeket ettek, gulyást (persze, kóser vágású marhahúsból), palacsintát. Alkalmanként azonban az amerikai magyarok részéről sérelmek érték a zsidókat, mellőztetés, voltak magyar egyletek, amelyek zsidókat nem vettek fel tagjaik közé. Idővel kialakult az elkülönülés vallási és nyelvi alapokon, az orthodoxok és a haszidok pedig egyébként sem akartak keveredni másokkal, angolul megtanultak, de a jiddist nem adták fel. A lengyel- és oroszországi zsidóktól is távolságot tartottak, ez kölcsönös volt, az egyik oldalon a keletiek iránti lenézés húzta meg a határt, a másikon meg felhánytorgatták a “magyarok”-nak, hogy ridegek, hogy nem jiddisül beszélnek, hanem németül.

New Yorkban (Manhattan) a Lower East Side lett⁸¹⁶ a XIX/XX. század fordulóján a magyarországi zsidó bevándorlók kisvárosa,⁸¹⁷ a “Little Hungary”, mint ahogyan

811 Zoltán Kramar, *From the Danube to the Hudson: U.S. Ministerial and Consular Dispatches on Immigration from the Habsburg Monarchy, 1850–1900* (Atlanta: Hungarian Cultural Foundation, 1978), p. 69; idézi: Robert Perlman, *Bridging Three World: Hungarian-Jewish Americans, 1848–1914* (Amherst: The University of Massachusetts Press, 1991), p. 118.

812 Moses Rishin, *The Promised City: New York's Jews, 1870–1914* (Cambridge: Harvard University Press, 1962); Irving Howe & Kenneth Libo, *How We Lived: A Documentary History of Immigrant Jews in America, 1880–1930* (New York: R. Marek, 1979).

813 Itt alakultak meg az első önálló magyarországi zsidó egyletek: *Hungarian Aid Society* (1863), *B'nai Jeshurun* (1866; 1875-ben hitközség), *Hungarian Jewish Ladies Aid Society* (1868).

814 Szoros értelemben csak “(zsidó) honfitársak”.

815 Baltimore-ban a város Kossuthnak egy zászlót nyújtott át, ezen Mózes mellett az egyik oldalon George Washington arcképe az Egyesült Államokat, a másikon Kossuthé Európát jelképezte.

816 Az East River kikötőjéhez kapcsolódó, a Wall Streettől északra – a legrégebb város egykori palánkfalán kívül – fekvő terület, amelyet északon a 14th Street, keleten az East River, nyugaton a Third Avenue és a Bowery, délnyugaton–délen nagyjából a Catherine Street zárnak körül. – Allon Schoener, Ed., *The Lower East Side: Immigrant Portal to America from 1875 to 1925* (New York: New York State Council on the Arts for the New York Museums Collaborative, 1971) (egy kiállítás dokumentációja).

817 Jo Renee Fine & Gerald R. Wolfe, *The Synagogues of New York's Lower East Side* (New York: Washington Mews Books, 1978); Deborah Dwork, “Immigrant Jews on the Lower East Side of New York, 1880–1914”, in: Jonathan Sarna, Ed., *The American Jewish Experience* (New York: Holmes and Meier, 1986), pp. 102–117; Klaus Hödl, *Vom Shtetl an die Lower East Side: Galizische Juden in New York* (Wien: Böhlau Verlag, 1991).

a más országokból érkezők első lakóhelye is.⁸¹⁸ A városnegyed egy aránylag kis körzetében, a Delancey Street–Williamsburg Bridge-től északra az East Houston Street, Norfolk Street, Pitt Street, Hamilton Fish Park, délre a Cannon Street stb.: tízezres számban éltek magyarországi zsidók. Az első magyar zsinagóga (Ohab Zedek / *ohav cedek*, "igazságszerető") a Norfolk Streeten épült (1872),⁸¹⁹ egy másik északabbra, az East 7th Streeten (*Beth Hamidrash Hagádol Anshei Ungarn / bét ha-midrás ha-gádol ansé Ungarn*, "a magyarországiak nagy tanháza"), a "szefárdik"-nak (haszidok) külön zsinagógájuk volt a kicsiny Cannon Streeten (*Oestreich-Ungarn Anshe Sefarad*). 1897-ben az East 7th Streethez tapadó Tompkins Square-en akarták megtartani a Nap-köszöntés szertartását,⁸²⁰ egy rendőrnek feltűnt a kora hajnali időben szokatlanul nagy tömeg, de senki nem tudta angolul elmagyarázni neki, miért vannak az utcán, a rabbijukat letartóztatta, és az előjáró is csak jóindulata jeléül bocsátotta szabadon. (Ezekben az utcákban azóta a zsidók helyére rég kínaiak költöztek be, de a leromlott állagú házak kapui fölött itt-ott még mindig kivehető a héber vagy jiddis felirat, amely utal az egykori magyar hitközségre.) Az East River túloldalán – délről északra: a Brooklyn Bridge (1883), Manhattan Bridge (1909), Williamsburg Bridge (1903) keleti hídfőinél – tulajdonképpen, szociológiai értelemben, e városnegyed nyúlványaként alakult ki a századforduló és az első világháború után a túlnyomórészt haszid Williamsburg (Brooklyn);⁸²¹ ma ez a szatmári haszidok ("Satmar") világgözpontja.⁸²²

A magyarországi zsidók foglalkozási strukturája kezdetben az otthoni minta szerint alakult: házalók, ószeresek, szabók, használtruha-kereskedők, trafikosok, boltosok, iparosok, orvosok, ügyvédek, rabbik stb. A második nemzedékben sokan már ipari foglalkozást választottak maguknak (textil- és ruha-, illetve dohányipar), és igen sokan szereztek orvosi, ügyvédi végzettséget. Löw Lipót egyik unokája,⁸²³ Rosalie Loew Whitney (1873–1939), aki már New York-ban született, az ő korában igen kevés számú sikeres női ügyvédek egyike lett, a sufragette mozgalom harcosa. A magyarországi születésű rabbik igen aktív szerepet játszottak az amerikai zsidó

818 Közel hozzá található a "Little Italy" stb.

819 Egyik rabbija, Philip / Hillél Klein ha-Kohén (1849–1926), Kismartonból származott el. Azriél Hildesheimer tanítványa volt, Samson Raphael Hirsch unokájának férje, 1891-ben, mindjárt emigrációja után választották meg. New Yorkban az *Aguda* vezetői közé tartozott.

820 Hasonló szertartáshoz Budapesten lásd #166.

821 George Kranzler, *Williamsburg. A Jewish Community in Transition: A Study of the Factors and Patterns of Change...* (New York: Philipp Feldheim, 1961); Solomon Poll, *The Hasidic Community of Williamsburg: A Study in the Sociology of Religion* (New York: The Free Press of Glencoe, 1962; New York: Schocken Books, 1969²).

822 Israel Rubin, *Satmar: An Island in the City* (New York: Quadrangle Books, 1972); uő, *Satmar: Two Generations of an Urban Island* (New York, etc.: Peter Lang, 1997²).

823 Apja William Noah Loew, Löw Lipót fia; anyja, Leontine szintén magyarországi (Sebeskelleme) származású.

vallási reformmozgalmakban, részt vettek mind a reform, mind a “konzervatív” (*conservative*, a magyarországi skálán: a neológiához közeli) irányzat rabbiképző intézetének megalapításában (*Hebrew Union College / HUC*, Cincinnati, 1875; illetve *Jewish Theological Seminary of America / JTS*, New York, 1887). A 60-egynéhány magyarországi származású rabbi közül az Egyesült Államokban 15 orthodox hitközségekhez csatlakozott, 10 konzervatív lett, 18 pedig a reform irányzat híve; a többiek affiliációja ismeretlen.

A JTS felállításában Alexander Kohutnak jelentős szerepe volt, s ezért a szélsőséges orthodoxok folyamatos támadásának volt kitéve. Tömören megfogalmazta a “konzervatív” zsidóság alapelveit (*sabbát, kasrut*, a zsinagóga berendezése, *Erec Jisraél*), amelyekre a rabbiképzést alapozták, és közreműködött a szükséges pénz összegyűjtésében. Halálának közvetlen oka agyvérzés volt, amelyet a Kossuth Lajos halála alkalmából tartott emlékbeszéde közben kapott. A liptó-szentmiklósi születésű Adolf Hübsch (1830–1884) rabbi prágai egyetemi tanulmányai és a Régi-új zsinagóga (*Alt-neuschul / Staronová synagoga*) rabbisága után 1866-ban meghívásra a New York-i Ahavat Chesed zsinagóga rabbija lett, a mérsékelt reform irányzatot követő – és befolyásoló – héber–német imakönyvének angol változatát Kohut készítette (1889).

Einhorn és Kohut mellett a magyarországi származású, neves és befolyásos amerikai rabbik közé tartozott Stephen Samuel Wise (1874–1949),⁸²⁴ Wise Áron (1844–1896) rabbi fia, Weiss József Hirsch (1800–1881) egykori egri rabbi⁸²⁵ unokája. Apja csecsemő korában vitte ki magával Amerikába, tanulmányait Alexander Kohut segítette, a Columbia Universityn végzett, Bécsben Adolf Jellinek avatta rabbivá (1893), rabbiként először a nyugati parton, Portlandban (Oregon) működött (1900–1906), majd New Yorkba került, a cionista mozgalom egyik vezetője lett, részt vett a *Balfour Declaration* előkészítésében, Woodrow Wilson elnök (1913–1921) tanácsadója és a cionista szervezet egyik képviselője volt a párizsi béketárgyalásokon, megalapította az első liberális / reform rabbiképzőt (*Jewish Institute of Religion / JIR*) (1922), amely 1948-ban, még az ő elnöksége alatt, beolvadt a HUC-ba, egyik alapítója (1936) és haláláig elnöke volt a Zsidó Világkongresszusnak (*World Jewish Congress / WJC*),⁸²⁶ Hitler hatalomra kerülése után Franklin D. Rooseveltnél tanácsadója zsidó ügyekben.⁸²⁷ Felesége, a portlandi születésű Justine Wise Polier (1903–1987) családjogi bíró, egy időben Eleanor Rooseveltnél tanácsadójaként tevékenykedett.

824 Önéletrajza: *Challenging Years: The Autobiography of Stephen Wise* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1949).

825 Az egri rabbi a konzervatív irányzathoz tartozott. 1848/49-ben támogatta Kossuth függetlenségi politikáját, ezért utóbb egy ideig rejtőznie kellett, majd hűtlenség címén vádat emeltek ellene, de végül felmentették.

826 A Zsidó Világkongresszus 1936. augusztus 8-án alakult, Genfben. Wise rabbi akkor elnöke volt a szervezet előzményének (*Comité des Délégations Juifs / CDJ*), amely a párizsi békekonferencián az érintett országokban élő zsidók érdekeit képviselte.

827 Vannak, akik az ő téves helyzetmegítélését tartják felelősnek azért, hogy Amerika a második

Látogatóban a Szentföldön, 1905

A magyar zsidók *Erec Jisraél* iránti rokonszenvének legerőteljesebb megnyilvánulása a XX. század elején egy kirándulás volt. Időről időre ügynökségek szerveztek csoportos turistautat Egyiptomba és Palesztinába, 1898-ban, az utat hirdető közlemény azt a csábító ajánlatot is tartalmazta, hogy “a vállalat szívesen vesz föl egy rabbit teljesen díjtalanul”. Az *Egyenlőség* szerkesztője, Szabolcsi Miksa, többet akart, mint keleti egzotikumot. Egy hónapos kirándulást szervezett a Szentföldre (1905. március–április), 145 fő, legtöbbször neológ, köztük Hevesi Simon (1868–1943),⁸²⁸ a Dohány és Adler Illés (1868–1924),⁸²⁹ a Rumbach főrabbi, több vidéki rabbi, Galiciából is. Orthodox rabbi volt közöttük Schück Salamon karcagi rabbi,⁸³⁰ egyik fia, Bernát (?–1941), Nagyváradról, Strasser Salamon debreceni orthodox főrabbi, az egri, szatmári rabbi. A hitközség vezető személyiségei közül Mezey Ferenc. Budapestről *ve-adár* 2-án (március 9, csütörtök) indultak. Fiumében – a halákhikus előírásoknak megfelelően – már a szombat bejövetele előtt hajóra szálltak. A “Thalia” nevű gőzhajón jutottak el Alexandriába, ott felkeresték Kairót (Maimonides zsinagógája, a karaita zsinagóga stb.), *Erec Jisraél*-ben Jaffában kötött ki a hajójuk, Jeruzsálemben vonaton mentek, a magyar *Kolél* fogadta őket, tíz napot töltöttek a városban, találkoztak Abraham Kook rabbival, felkerestek három “kolóniá”-t (Petah Tikva, amelyet magyarországi zsidók alapítottak, Mikveh Israel, Rison le-Cijon), bibliai helyeket (Bét-Lehem, Hebron), a Holt-tengert, a Jordán partját. Jeruzsálemben ünnepelték őket: a város római elfoglalása (i. sz. 70) óta ez volt itt a legnagyobb zarándokcsoport. Találkoztak Smuél Salant / Szalanter rabbival, aki a jeruzsálemi askenázi zsidók fejének számított (de akivel a magyar *Kolél* feszült viszonyt tartott), és R. Jozsef Hajjim Sonnenfelddel; jesivákat látogattak. Az emancipált, európeai magyarországi zsidókat meglepte a zsidó mezőgazdaság, megrendítette a megelevenedő héber nyelv.

“Hallottunk anyákat, kik héber nyelven kecsgették el gyermekeiket a játéktérről, ahol az édes apró emberkék héberül kergetőznek, héberül labdázna, héberül mondják el egymásnak, mit hozott a vásárról a papa, és ha úgy fordul, héberül ve-

---

világháborúban nem tett meg minden lehetségest az európai zsidók megmentése érdekében, például, nem bombázta az Auschwitzba vezető vasútvonalakat vagy magát a lágert.

828 Eredeti neve Handler, Handler Márk (1837–1911) – születésekor aszódi – rabbi fia; nevét akkor magyarosította, amikor megválasztották a Dohány utcai zsinagóga rabbijává, ő volt az első magyar nevű rabbi a Dohányban; az *Egyenlőség*, 24, no. 36 (1905. szeptember 3), p. 11, ezt abban az időben közlésre érdemes hírnek tekintette.

829 Dési János, “Jeruzsálemi zarándoklat. Dédapám a Szentföldön”, *Szombat*, 13, no. 5 (5761. *ijjár* / 2001. május), pp. 23–25.

830 Adam S. Ferziger, “A magyar ortodoxia és a cionizmus. Salamon Cvi Schück rabbi szentföldi utazása”, *Múlt és Jövő*, ÚF 4, no. 4 (1993), pp. 36–41.

rekednek is. Megfigyeltem egy anyát, ki csecsemőjét héberül altatta, azon a nyelven, melyen máshol némely zsidó tudós is csak dadogni tud.”⁸³¹

Még a hajón utazó tudós rabbik is: egy másik útinaplóból⁸³² megtudjuk, hogy a szentföldi turisták csak bibliai nyelven tudtak megszólalni, így viszonzták az üdvözlő beszédek is, Ben-Yehuda nyelvi reformjának az első világháború előtt még csak a híre jutott el Magyarországra.

R. Schück, aki szintén naplót vezetett az úton, első jeruzsálemi beszédében – egészen a cionista programnak megfelelően – a földművelés jelentőségét emelte ki: “(...) saját szemünkkel látjuk, hogy Izráel gyermekei őseink földjének számos helyén (...) szentségben és tisztaságban élnek, és munkájukkal birtokba veszik e földet, és e föld bőven megtermi gyümölcsét. Teljes hittel hiszem, hogy a megváltás szikrái érkeztek hozzánk.”⁸³³

R. Schück véleményétől eltérően, a cionista mozgalom kezdeti sikerei Palesztinában a magyarországi orthodoxia nagy többségét nem készítették elutasító véleményük módosítására. 1910-ben egy kizárólag orthodox rabbikból álló csoport is ellátogatott *Erec Jiszraél*-be. Gerson Stern (1861–1936) marosludasi rabbi, Mose Schick egykori tanítványa, németül, héber betűkkel írt úti jegyzeteiben⁸³⁴ elismeri a *jisuv* eredményeit, ezekben ő is a megváltás jeleit látja, de magát a cionizmust támadja.

Építkező hitközségek

Magyarország gazdasági fellendülése, a városi zsidóság gazdagodása, polgárosodása és nem utolsósorban az emancipációs és recepciós törvények lehetővé tették, hogy a hitközségek reprezentatív zsinagógákat építtessenek. Most már nem elégedtek meg, mint a század közepén, az 1860–1870-es években, a régi épületek kibővítésével, átalakításával. Új, korszerű épületekre támadt igény.

A Dohány utcai zsinagóga építésekor tett ígéretet, hogy konzervatív irányzatú tagjainak, akik az Orczy-házban maradtak, szintén új zsinagógát épít, a hitközség csak az 1868/69. évi kongresszus után váltotta valóra. Az új zsinagóga az Orczy-ház mögött, közel a Dohányhoz épült fel, a Rumbach Sebestyén utcában.⁸³⁵

831 Szabolcsi Miksa, “A szentföldi út”, *Egyenlőség*, 24, no. 20 (1905. május 14), pp. 6–10.

832 Kelemen Adolf, “Jeruzsálemi utam”, in: *Évkönyv, 1906* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1906), pp. 176–204.

833 Idézi: Adam S. Ferziger, *Múlt és Jövő*, ÚF 4, no. 4 (1993), p. 39.

834 ישראל מסעי בני (“Jiszraél fiainak utazása”) (1910) (NB: a könyvnek csak a címe van héberül, maga a szöveg német).

835 Sisa József, “A Rumbach utcai zsinagóga, Otto Wagner ifjúkori alkotása”, *Ars Hungarica*, 10 (1982), pp. 43–49; Ines Müller, *A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga. Otto Wagner fiatalokori*

A Dohány elkészülte után a község konzervatív tagjai megmaradtak az Orczy-házban. Az előjáróság azzal fenyegette meg őket, hogy nem fogja tovább fizetni a régi helyiség bérletét, s imahelyüket átköltözteti a Kórtemplom egykori helyiségébe. Talán arra akarták rákényszeríteni konzervatív hittestvéreiket, hogy tartsanak velük, nemcsak az új épületbe, de szertartásban, életmódban is. R. Meisel jogosnak tartotta a konzervatívok igényét az önálló imahelyre. Majd az Orczy-ház közösségének 24 tagja, hogy valami végre elkezdődjék, 1867 nyarán megvásárolta a telket a Rumbach utcában, az akkori számozás szerint a 8. szám alatt. Az itt álló épületben már korábban is működött imaház egy ideig, 1840 óta a hitközség kiseddóvója volt benne. Még abban az évben megalakult a Zsinagóga Építő Bizottmány, és kiírták a pályázatot. A Bizottmány Otto Wagner (1841–1918) bécsi építész tervét fogadta el. 1868 márciusában nyilvánosan is bemutatták a nyertes pályamunkát. A kivitelezési tervnél közreműködött Kallina Mór (1844–1913). A munkák 1870. május 1-jén elkezdődtek. Az engedélyt a hatóság csak két hónappal később adta ki. Az építkezést 1872-ben fejezték be, a templom avatása október 1-jén (5632. elul 28) volt. Némely kisebb munkát csak az őszi ünnepek után tudtak elvégezni, de a következő évben, újév napján (5634. tisri 1 / 1873. szeptember 22) a zsinagóga már készen állt.

Eltérően a Dohány utcai templométól, amelynek alaprajza bazilika elrendezésű (hosszanti csarnokok), Otto Wagner centrális alaprajzot választott. De megmaradt a romantikus, orientalizáló stílushagyományban. Bizáncias alaprajza egy új változat volt a zsidó építészeti stílus keresésében. Az épület egészen látszik, hogy megrendelő és tervező egyaránt a Dohány méltó párjának szánták: ha kisebbnek is, nem szegényesebbnek. Teljesíteni akarták a konzervatív hívők

A Rumbach Sebastyén utcai zsinagóga belső tere (MZsL)

főműve *Budapestten* (Hungaria Judaica, 4) (Wien: Löcker Verlag – Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993).

A Kazinczy utcai zsinagóga belső tere a felavatás (1912) után kiadott képeslapon (MZsL)

elvárását, és megkívánta a méltányosság is, hogy a hitközség mindkét irányzata számára hasonló méretű és szépségű imahelyet tartsanak fenn; ez állt egyébként a konzervatív hívők eredeti beadványában (1859). A Rumbach mint építészeti mű kiváló alkotás. Belső térének elrendezése megfelelt a konzervatív előírásoknak, a női karzat el van különítve, a Tóra-olvasó emelvény (*bima*) közepén áll(t), létrehozta a térbeli egységet az egész gyülekezet számára. Orientalizáló,

moreszk díszítése szinte mechanikus pontossággal ismétli az Alhambra (Granada) középkori díszítményeit, a gazdag falburkolat viszont – a Dohányhoz hasonlóan – nagyon modern, látványosan karcsú szerkezetet öltött. Különösen leleményes az ablakok elhelyezése és mérete. Az imaidőkben nem feltétlenül volt szükség mesterséges világitásra. Szombat reggel–délelőtt a hatalmas, színes déli üveglakokon át a napfény egyenesen a Tóra-olvasó asztalra vetült.

Közkeletű német útikönyv (Karl Baedeker) a XIX. század végén egyszerűen orthodox zsinagógának nevezte a Rumbachot. A szigorú orthodoxok sohasem fogadták el annak. Az 1859-ben az Orczy-házban maradt konzervatív hívőknek csak egy része ment át a Rumbachba, s a maradék – ők voltak a szó szoros értelmében vett orthodoxok – megmaradt a régi zsinagógában, egészen addig, amíg el nem készült az "(isten)félők" (*jeré'im*) új zsinagógája: a Kazinczy. A Rumbach építkezése közben zajlott az 1868/69. évi kongresszus, végbement a nagy szakadás. A pesti hitközség új zsinagógája egy újabb lépés volt az orthodoxia és a kongresszusiak (neológok) teljes elkülönülésében.

A XIX/XX. század fordulójának nagy zsinagóga-építészé Baumhorn Lipót (1860–

A szegedi nagyzsina góga a városképen

1932).⁸³⁶ Pályája elején, több mint egy évtizeden át Pártos Gyula (1845–1916) és Lechner Ödön (1845–1914) tervezőirodájában dolgozott, itt sajátította el a jellegzetes korstílus, a nemzeti szecesszió jegyeit, önálló pályáján ezt a stílust gazdagította különböző történeti és keleties díszítőelemekkel. A dualizmus kori Magyarország területén mindenfelé összesen 20 eredeti zsinagógát tervezett és épített,⁸³⁷ emellett számos korábbi zsinagógaépület jelentősebb átalakítását tervezte.⁸³⁸ Több terve megvalósulatlan maradt.⁸³⁹ Leghíresebb épülete a szegedi új zsinagóga (1903), mór

836 Dávid Ferenc, "Baumhorn Lipót építész, 1860–1932", *Műemlékvédelmi Szemle*, 8, no. 2 (1898), pp. 203–212; Ruth Ellen Gruber, *Upon the Doorposts of Thy House. Jewish Life in East-Central Europe, Yesterday and Today* (New York, etc.: John Wiley & Sons, 1994), pp. 139 skk.: "Synagogues Seeking Heaven. Looking for Lipót Baumhorn"; uő, *et al.*, *Baumhorn Lipót építész* Budapest: Architart Kiadó, 1999).

837 Esztergom (1888), Fiume (1895), Nagybecskerek (1896), Temesvár (1899), Szolnok (1899), Brassó (1901), Szeged (1903), Kaposvár (1906), Budapest: Aréna út (1909), Újvidék (1909), Cegléd (1909), Szatmár-Németi (1909), Nyitra (1910), Eger (1913), Trencsén (1913), Makó (1914), Nyíregyháza (1923), Budapest: Páva utca (1923) (ma ez az állami Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény főépülete), Losonc (1925), Gyöngyös (1931).

838 Pécs (1905), Szeged: régi zsinagóga (1906), Újpest (1909), Kecskemét (1913), Budapest: Csáky utca (1927), Nagykanizsa (1928), Budapest: Bethlen Gábor tér 2 (a hatalmas épület bal oldal-szárnya, 1931) stb.

839 Gábor Eszter, "A lipótvárosi zsinagóga tervpályázata", *Budapesti Negyed*, no. 18–19 (1997/4–1998/1), pp. 5–47.

Savuot ünnepe a szegedi nagy-
zsinagógában (MZsL)

stilusban (de eklektika: bizáncias kupola, román oszlopok, gótikus mennyezet az orgona fölött stb.). A belső téralakítást és fal- és ablakdíszítést nagyobb részt maga Löw Immánuel főrabbi tervezte (a kupolát 24 oszlop tartja, a nap óráit jelképezve, mennyezete a csillagos ég, a Tóra-szekrény egyiptomi faanyagból). Róth Miksa (1865–1944)⁸⁴⁰ üvegablakai a zsinagógai év eseményeit, az ünnepeket ábrázolják.

A magyaros-szecessziós művészeti stílus egyik ragyogó példája a szabadkai nagy zsinagóga (1902), reprezentatív helyen, a város központi terének szom-

szedságában, a Zsidó, később Erdő utcában. Jakab Dezső (1864–1932) és Komor Marcell (1868–1944) építették, az üvegablakokat Róth Miksa készítette. Az építészeti terv tulajdonképpen Szegedre készült, de ott Baumhorn Lipót nyerte a pályázatot. A szabadkai zsinagóga mégsem “második”: más épület, a mór stílus helyett nemzeti szecesszió, nincs túlzásfólya, mint Szeged, megfejtendő képi utalásokkal. A díszítés a város (neológ) zsidóságának magyar identitását hirdette, a kupolákon a hatágú csillag jelezte, hogy templomuk zsidó.

Helybeli építészek több vidéki városban építettek a magyar szecesszió jegyében gazdagon díszített zsinagógát, Hódmezővásárhelyen (Müller Miksa, 1908), Kun-szentmártonban (Dobovszky József, 1911) stb. Budapesten az orthodox hitközség is

840 Róth üvegablak-, üvegmozaik-készítő a nemzeti szecesszió egyik legsikeresebb művésze volt. Nagy épületdíszítései (Gresham-palota, Zeneakadémia, Osztrák–Magyar Bank / Nemzeti Bank, a marosvásárhelyi Kultúrpalota stb.) mellett keresztény templomokhoz is készített üvegablakokat.

ebben az építkezési hullámban költözött ki az Orczy-házból, a Löffler fivérek, Löffler Béla (1880–?) és Löffler Sándor (Samu) (1877–?)⁸⁴¹ által épített székházba (Dob utca 35) és zsinagógába. A székházban az emeleteken téli imaterem és iskola is volt, az L alakú telek rövidebb szárán állt a zsinagóga, az igen szűk Kazinczy utcára néző homlokzattal. Az új épületegyüttes köré hamarosan kis orthodox városnegyed nőtt. Az elemi népiskola sajátos rendben tanított: külön a jesivába, külön a polgári életre készülő diákokat; az előbbieket délelőtt tanultak vallást, délután világi tárgyakat, az utóbbiak fordítva, az előbbieknél év végén külön vizsgát kellett tenniük a világi tárgyakból, az utóbbiak minden további nélkül megkapták az iskolai bizonyítványt.

Fél évszázad mérlege

1917-ben, az *Egyenlőség*-nek az emancipációs törvény 50. évfordulója alkalmából kiadott mellékletében Mezei Mór, aki a XIX. század végi egyenjogúsítási küzdelmekben (recepció) mint hatásos publicista jelentős szerepet vitt,⁸⁴² így zárja visszapillantó cikkét: “Megelégedett érzéssel ünnepelhetjük most ezt a reánk nézve annyira nevezetes évfordulót. A magyar Izrael célhoz ért, és az utolsó, ami még hátra van, saját házunk alkalmas berendezése, csak rajtunk múlik. És mert szent vallásunk tekintélye ezt tőlünk parancsolólag követeli, kell, hogy megtaláljuk módját annak, hogy testvéri egyetértésben teremtsünk rendet hitéletünkben, és szüntessük meg a felekezetünk kebelében dúló viszályokat. Legyen béke Izraelben!”

A 80 nagy alakú oldalból álló füzetben nem kerülnek szóba részletesebben a feszültségek: mintha ilyesmi nem is léteznék. Nincs szó az orthodoxiáról. A *Huszadik Század* ugyanabban az időben folyó “zsidókérdés”-vitáját csak egy-két oldalvágás éri. Találó megfogalmazás a kérdés-ről: “ezt a szót csak úgy értve, hogy valamit minden áron kérdéssé akarnak tenni” (Mezei Ernő).⁸⁴³ A cionizmusról, pontosabban, a zsidóság nemzeti értelmezéséről: “Ha lesz (zsidó) parlament, akkor az nem engedi

841 A Löffler fivérek nyugat-európai építészeti tapasztalatokkal tértek vissza Budapestre. A megbízást pályázaton nyerték el, de győzelmüket bizonyára befolyásolta az is, hogy mindketten az orthodox hitközség tagjai voltak. Ők építették a Síp utca 17 lakóházát, különlegesen szép zsidó díszítőmotívumokkal.

842 1860-ban gr. Andrássy Gyula mellett Zemplén vármegye kiskövetnek választotta meg az országgyűlésben. 1864-ben királyi engedéllyel ügyvéd lett Pesten. Nagy érdemei voltak az emancipációs törvény előkészítése körül. Wahrmann Mór halála után Lipótváros képviselője volt az országgyűlésben (1892–1901). 1905-ben Schweiger Márton után megválasztották az Országos Iroda elnökévé.

843 Szabolcsi Lajos, szerk., *Az Egyenlőség emlékfüzete a magyar zsidóság egyenjogúsításának 50. évfordulójára* (Budapest: Egyenlőség, 1917), p. 77.

be áldott hazánkba a cionizmust, mely a nemzetiségi örülettel akarja tönkrevittatni a magyar zsidóságot” (Szabolcsi Lajos).⁸⁴⁴

Bibó István második világháború utáni kritikája a dualizmus kori magyar politikáról és társadalomról,⁸⁴⁵ illetve ennek az elítélő bírálatnak a részleges revíziója Hanák Pétertől (1921–1997), a dualizmus korának konvenciókat tördelő nagy történetírójától, közvetlenül érinti a magyarországi zsidók történetét is. A zsidók ebben a fél évszázadban érték el helyzetük normalizálását. Mezei Mór derülátó végkövetkeztetését azonban a következő évtized (és a csak rosszabbat hozó folytatás) nem igazolta. A zsidókat az akkori – az adott – magyar társadalom fogadta be, ők abba a magyar társadalomba illeszkedtek be, ez nem történhetett másképp. Nagyon magyarnak akarta őket látni a környező társadalom, amelyet nacionalizmus hevített, nagyon magyarok akartak lenni a zsidók is, az alternatíva a bezárkózás és elszigetelődés volt. 1920 után, hiába az őszinte zsidó igyekezet, a magyar uralkodó réteg és a középosztály mellett állni még az irredenta⁸⁴⁶ programban is: az előző korszak viszonyai új feszültségek forrásává váltak. A beszűkült élethelyzetben, amelyben a kiegyezés kompromisszumai miatti csalódást tetézte a Trianon miatti, részben jogos sérelmi érzés, részben és főként azonban mesterségesen szított irredenta hisztéria: 1920 után a zsidókat már idegennek tekintette a magyar társadalom. Korábban felkínálták nekik a magyar nemesi–feudális társadalom bizonyos előnyeit, ők vágyódtak ezekre, elfogadták: most betolakodóknak nevezték őket. Minél erősebb volt a zsidók kötődése az első világháború előtt fennálló strukturához, annál nagyobb taszítottak rajtuk.

A legtalálóbban mégiscsak Horthy fogalmazta meg a vérségi leszámolás illúziójában rögzült, minden ízében elavult, ködös eszmevilágban élő magyar társadalom felfogását: “szükségünk van rájuk” (#202/b).

844 Szabolcsi Lajos, szerk., *Az Egyenlőség emlékfüzete a magyar zsidóság egyenjogúsításának 50. évfordulójára* (Budapest: Egyenlőség, 1917), p. 80.

845 Bibó István, “A kelet-európai kisállamok nyomorúsága” (1946); új kiadásban in: uő, *Válogatott tanulmányok, II: 1945–1949* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986), pp. 185–265

846 Olasz *irredento*, “nem megváltott”; értsd: visszaszerzendő.

10 / Két világháború között

Zsidók az első világháborúban	328
Hadiipar, hadimilliomosok	332
“Huszonötezer gácsországi földönfutók”	336
“Hazafias beolvadás”	340
“A zsidókérdés Magyarországon”	342
A zsidó állam ígérete	345
Önvédelmi Liga	346
Zsidók a Népköztársaságban	347
Zsidók a Tanácsköztársaságban	354
Szegedi ellenforradalom, zsidók Szegeden	368
Zsidó küldöttség a fővezér főhadiszállásán	376
Fehérterror	377
“Nagyok a szív fontolgatásai” (Jud. 5,15)	390
A kormányzó fővezér alatt	391
Löw rabbi börtönben	395
Ébredő magyarok	398
Turanisták	400
Zsidóverő egyetemi ifúság	404
Trianon	408
Különítményes utójáték Trianonhoz	412
Kegyelmi elhatározás	414
“Mint zsidó nemzeti kisebbség...”	415
Számarány	416
1920:xxv. tc.: a zsidók “korlátozott száma”	418
“A törvény népfajnak deklarálta a zsidóságot”	422
Külföldről a numerus clausus ellen	428
Héber Egyetem	437
Hitközségi szervezet	439
Rabbik a felsőházban	446
A hitközség építkezései	449
“A zsidó beözönlések meggáltása”	457

Befogadó / beolvasztó / kirekesztő ország.....	458
Népiek és urbánusok.....	463
Cionisták	472
Zsidó önszerveződés.....	481
Zsidó Munkaközösség.....	483
Magyarországi zsidók Palesztinában	486
Kettős kisebbségben.....	488

100	.....
101	.....
102	.....
103	.....
104	.....
105	.....
106	.....
107	.....
108	.....
109	.....
110	.....
111	.....
112	.....
113	.....
114	.....
115	.....
116	.....
117	.....
118	.....
119	.....
120	.....
121	.....
122	.....
123	.....
124	.....
125	.....
126	.....
127	.....
128	.....
129	.....
130	.....

10 / Két világháború között

A “napóleoni háborúk” és 1848/49 után az európai történelem legnagyobb közös eseménye, fordulata, az első világháború volt, *világháború*, mert Európán kívüli országokra is kiterjedt, fordulat, mert minden érintett országban jelentős változásokat okozott. Két nagyhatalom bomlott fel: Ausztria–Magyarország és Törökország, összeomlott a politikai rendszer Németországban és Oroszországban, új államok jelentek meg Európában és a Közel-Keleten, és átrendeződött a térkép. Felvillant a politikai lehetőség egy zsidó állam létrehozására az addig török fennhatóság alatt lévő Palesztinában. Az Amerikai Egyesült Államok most először mélyen belenyúlt az európai politikába. A háborút lezáró békeszerződések Immanuel Kant *Az örök béke* (1795) címmel kifejtett tételei alapján a nemzetközi jog több fontos elvét maradandóan kodifikálták. Létrejött egy nemzetközi, a tagállamok felett álló szervezet, amelynek joga és felhatalmazása volt államok közötti konfliktusokban és a nemzetközi szerződések megszegése esetén bizonyos korlátok között fellépni.

A háború után több európai országban diktatórikus rendszerek alakultak ki, Németországban a belső ellenséget a nemzetiszocialista ideológia a zsidókban jelölte ki, a faji felsőbbrendűség igényével kizorításukat, eltávolításukat, megsemmisítésüket tűzte ki célul. Olaszország és Németország egyre mohóbb területi igényei, Magyarország leplezetlen revíziós törekvései újabb háborús konfliktushoz vezettek.

*

A korszak történetéhez általában lásd Ránki György, Hajdu Tibor & Tilkovszky Lóránt, szerk., *Magyarország története tíz kötetben, VIII: 1918–1919. 1919–1945, I–II* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976, 1978²).

Az első világháborúhoz gazdag forrásgyűjtemény Szabó Dániel, szerk., *Az első világháború* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2009) (de a történet zsidó vonatkozásaira csak ritkán vet pillantást). Adatszerűen nagy forrásanyagot tartalmaz az *Egyenlőség*, amely négy éven át folyamatosan, számról számra foglalkozott a háború zsidó híreivel, közölte a jeles haditettek történetét, a kitüntetett katonák, a hősi halottak névsorát. Értékes katonai proszopográfia Hegedűs Márton, szerk., *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as világháború emlékére* (Budapest: Fodor József, 1941). Zsidó vonatkozásban lásd még Bihari Péter, *Lövészárkok a hátszországban. Középosztály, zsidó-*

kérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon (Budapest: Napvilág Kiadó, 2008); Róbert Péter, *Egyenlő jog a hősi halálra. Magyar zsidók az I. világháborúban* (Budapest: Gabbiano Print Nyomda és Kiadó Kft, é. n. [2011]).

A Tanácsköztársasághoz: Gratz Gusztáv, *A bolsevizmus Magyarországon* (Budapest: Franklin Társulat, 1921; új kiadás, szerk. Kupa László, Budapest: Vadszőlő Könyvkiadó, 2003); uő, *A forradalmak kora: Magyarország története, 1918–1920* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1935; reprint, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992); uő, *Magyarország a két háború között*, szerk. Paál Vince (Millenniumi Magyar Történelem: Historikusok) (Budapest: Osiris Kiadó, 2001); Alfred D. Low, *The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference* (Transactions of the American Philosophical Society, NS 53, no. 10) (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1963); Hajdu Tibor, *A magyarországi Tanácsköztársaság* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1969). – Kun Bélához külön is: Rudolf L. Tökés, *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic* (New York: Praeger, 1967); uő, “Béla Kun: The Man and the Revolutionary”, in: Ivan Völgyes, Ed., *Hungary in Revolution, 1918–19: Nine Essays* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1971), pp. 170–207; Borsányi György, *Kun Béla. Politikai életrajz* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1979) / *The Life of a Communist Revolutionary, Béla Kun* (Social Science Monographs) (Boulder, CO – New York: Columbia University Press, 1993); Eytan Bentsur, *Láng Európa szívében. Kun Béla hatalmának 133 napja* (Budapest: K. u. K. Kiadó, 2010).

Horthy kormányzóhoz: Thomas L. Sakmyster, *Hungary’s Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918–1944* (East European Monographs, 396) (Boulder, CO – New York: Columbia University Press, 1994) / *Admirális fehér lovon: Horthy Miklós, 1918–1944* (Budapest: Helikon Kiadó, 2001).

A zsidók történetéhez az 1920–1930-as évek Magyarországon (“Horthy-kor”): Denis Silagi [Szilágyi Dénes], “Die Juden in Ungarn in der Zwischenkriegszeit, 1919–1939”, *Ungarn-Jahrbuch*, 5 (1973), pp. 198–214; Bela Vago & George Mosse, Eds., *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945* (New York: John Wiley and Sons, 1974); Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington: Indiana University Press, 1983); Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews, 1920–1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981) / *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Bábel Kiadó, 2002). A zsidók gazdaságtörténeti szerepéhez: Jehuda Don, *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században* (Hungaria Judaica, 18) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont – Élet és Irodalom, 2006).

A *numerus clausus*-törvényhez és a háború utáni évek antiszemitizmusához: Hecksch Ágnes, “Adatok a numerus clausus történetéhez”, *Pedagógiai Szemle*, 12 (1962), pp. 613–619; Thomas Spira, “Hungary’s Numerus Clausus, the Jewish Minority, and the League of Nations”, *Ungarn-Jahrbuch*, 4 (1972), pp. 115–128; Ladányi Andor, *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első évében (1919–1921)* (Értekezések a történeti tudományok köréből, ÚS 88) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979); Rolf Fischer, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose* (Südosteuropäische Arbeiten, 85) (München: R. Oldenbourg Verlag, 1988); N(agyné) Szegvári Katalin, *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988); Szabó Miklós, *Az*

újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története Magyarországon (1876–1918) (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2003); Karl-Heinz Schlarp, “Das ungarische Numerus-Klausus-Gesetz von 1920 als erste judenfeindliche Gesetzgebung in Europa – Ursachen und Folgen”, in: Konrad Clewing & Oliver J. Schmitt, Hrsg., *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch* (Südosteuropäische Arbeiten, 127) (München: R. Oldenburg Verlag, 2005), pp. 349–381; Kerepeszki Róbert, “A Turul Szövetség”, in: Romsics Ignác, szerk., *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948* (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), pp. 341–376.

A cionista mozgalomhoz: Jozsef Fettman, Cvi Erez & Elijahu Sadmi, *A Hasomer Hacair története Magyarországon, 1927–1952* (Budapest: k. n., 1990); Schweitzer Gábor, “Vigyázó szemetek Ciónra vessétek. Nézetek a magyarországi cionista mozgalomról a két világháború közötti zsidó sajtóban”, *Szombat*, 5, no. 10 (5754. kisleév / 1993. december), pp. 31–35; 6, no. 1 (5754. svát / 1994. január), pp. 27–30; Alexander Emed, *A magyarországi cionista mozgalom története (1902–1948)* (Budapest: Bethlen Téri Oneg Szábbát Klub, 2002).

A romániai (Erdély) zsidók történetéhez: Gaál György, “Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. Beilleszkedés a két világháború közti romániai viszonyokba”, *Korunk*, III. folyam, 2, no. 8 (1991), pp. 1029–1034; Raphael Vago, “Romanian Jewry during the Interwar Period”, in: Randolph L. Brahm, Ed., *The Tragedy of Romanian Jewry* (East European Monographs, 404) (Boulder, CO – New York: Columbia University Press, 1994), pp. 29–57; Gidó Attila, *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)* (Források a Romániai Magyarság Történetéhez) (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2009). Csehszlovákiához: Lányi Menyhért & Propperné Békefi Hermin, *Szlovenszkói zsidó hitközségek története* (Kassa: özv. Propperné Békefi Hermin kiadása, 1933).

Újévi (ros ha-sána) üdvözlőlap az első világháborúból Ferenc József arcképével és héber nyelvű imádsággal; rajzolta Seelenfreund Salamon / Shlomo Yedida Seelenfreund (1876–1961), aki Szegeden született, majd az 1920-as évektől kezdve Jeruzsálemben dolgozott, és az ország egyik legismertebb művésze volt (MZsL)

Zsidók az első világháborúban

A világháborúhoz a magyarországi zsidók *mint magyarok* – és mint a magyarok általában – a közhangulat hullámán lelkesedéssel csatlakoztak. Bizonyítékát akarták adni hazafiasságuknak, bizonyítani akarták, hogy *ugyanolyan* magyarok. Úgy vélték, megerősítik szerzett jogait, és véglegesen megszerzik a hazához fűződő jogokat. Az Országos Rabbiegyesület elnöke, Schnitzer Ármin (1836–1917) komáromi főrabbi, aki hivatali működése első pillanatától dinasztikus-hazafiassággal tüntetett,¹ körlevélben szólította fel a (neológ) rabbikat, hogy ünnepi istentiszteleteken imádkozzanak a győzelemért. Frankl Adolf, az (orthodox) Központi Iroda elnöke azt is elvárta a rabbiktól, hogy tanúsítsanak hősiességet a király és a haza védelmében, azok pedig, akik otthon maradnak, áldozatkészségükkel szolgálják a hadsereg sikerét. Az *Egyenlőség* mindjárt augusztus 2-án vezércikket közölt: "(...) mi, akik a béke évtizedeiben versenyre keltünk jóban és nemesben környezetünkkel, íme, versenyre kelünk most is velük, és felajánljuk lelkesedve ezért a szent földért, ezért a nagy és nemes nemzetért: az életünket is."²

A zsidó hadkötelesek számára zsidók esetében sem jelentett mentességet a vallási hagyományokhoz való ragaszkodás. A Bécsben kiadott tábori imakönyvet "hadbavonult izraelita katonák számára" Deutsch Ernő (1886–1950) tábori rabbi magyarra fordította.³ Egy publicista a háború első hónapjaiban: "A német nép vezérei megértették ennek a nagyidőnek a szárnycsattogásait és eleve kijelentették, hogy a historia-
ilag szerzett jogok helyébe a vér árán szerettek fognak lépni, ha a népek nagy forrongásainak lezajlása után, elkövetkezik a nagy elhelyezkedés."⁴ "Magyarország zsidósága igaz lelkesedéssel sietett a zászlók alá.

Jom kippuri istentisztelet a fronton
(MZsL)

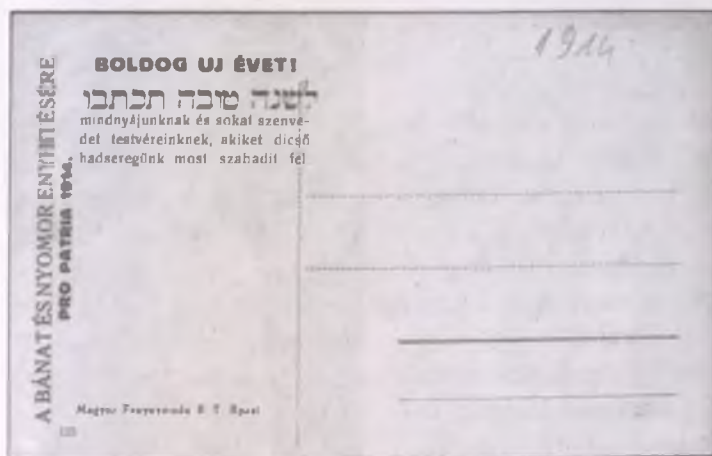
1 Lásd életrajzát Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, XII (1908), s. v.

2 Idézi: Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 167.

3 *Imádságos könyvecske...* (Wien: Schlesinger Jos. könyvkereskedése, 1915; reprint, Budapest: Makabi, 2008); részleteit közli: Szabó Dániel, szerk., *Az első világháború* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), p. 295 sk.

4 Fleischmann Sándor [(1862–1916)], "Keleti háború", *Egyenlőség*, 33, no. 45 (1914. november 8), p. 1 sk.

Újévi üdvözlőlapon hátoldala (1914); a háború első évében ros hášana szeptember 21-re esett, így az előre nyomtatott szöveg az augusztus végén megindult galíciai hadműveletekre vonatkozhat (MZsL)

A haza hívta őket. Csak veszteségekről kiadott hivatalos

lajstromokat kell nézni, hogy meggyőződjék minden igaz ember arról, hogy a káftános zsidó éppúgy ott van a golyózáporban, mint a diplomás zsidó...⁵ “A magyar zsidóságnak van még oka rá, hogy a dicső tetteket és a nemes áldozatokat, melyeket az ország életválsága tőle megkövetelt, zsidó öntudatában is számon tartsa. De büszkeségének igazi forrása nem zsidó voltából, hanem magyar hazafiasságából fakad. Úgy érzik mind, hogy minden áldozatuk és odaadásuk nem lehet más, mint a magyar nemzet hősi létküzdelmének természetes alkotó része.”⁶

Szolid becslések szerint az első világháborúban az osztrák–magyar hadseregben összesen ca. 300 000 zsidó katona harcolt, ebből ca. 23 500 volt Magyarországon honos zsidó, a ca. 378 000 fős magyar hadsereg 6.2 százaléka. Ferenc József 21 rabbit nevezett ki tábori lelkésszé a Monarchia hadseregében, hamarosan szükség is lett rájuk, az első háborús újév (5675. *tisri* 1 / 1914. szeptember 21) még az orthodox–neológ ellentéteket is elsimította. A tisztikarban összesen ca. 25 000 zsidó tiszt szolgált, a tábornokok közül összesen 25 volt zsidó. A magyar honvédségben a legmagasabb rangot Hazai Samu (1851–1942) érte el. Fiatal korában megkeresztelkedett, nevét mint hadapród Kohn Sámuelről Hazai Samura változtatta (1876), elvégezte a Ludovika Akadémiát, 1907 óta tábornok, 1910 és

Tábori rabbi a Piavénál, közepén Hirsch Salamon (MZsL)

5 Fleischmann Sándor, “Az örök zsidó kérdés”, *Egyenlőség*, 34, no. 6 (1915. február 7), p. 1 sk.

6 Mezey Ernő, “A Makkabeus hagyomány”, *Egyenlőség*, 33, no. 6 (1914. december 13), p. 1 sk.

1917 között egymás után több kormányban – tábornagi rendfokozattal – hadügyminiszter, báró (1912), Ferenc József 1916-ban tábornaszernaggyá (*Feldmarschal-Leutnant* / vezérezredes) léptette elő. Zsidó ügyek soha nem foglalkoztatták. A tábornaszernagyi rangot viselte és nemességet is kapott Kornhaber Adolf (1856–1937); altábornagy volt lovag Schweitzer Ede / Eduard Ritter von Schweitzer (1844–1920) és nemes borszczewskai Léderer Henrik (1861–1941); rajtuk kívül tábornoki rangban 4 magyar zsidó vezérőrnagy szolgált a háborús hadseregben, 11 ezredes, 8 orvos ezredes, 16 alezredes és 1 repülő-alezredes stb.

Az *Egyenlőség* folyamatosan gyűjtött adataira szerint a háborúban mintegy tízezer zsidó tiszt és katona esett el; a számról 1921–1922-ben egészen a kir. Curiáig, a legmagasabb bírósági fórumig feljutó per folyt Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* szerkesztője és az adatait zsidóellenes éllel támadó Avarffy Elek (1880–?)⁷ nemzetgyűlési képviselő között; a pernyertes Szabolcsi lett.⁸ A zsidó katonák háborús érdemeit írásban is elismerte Károly király, József Ágost főherceg és mások, majd 1939-ben – a második zsidótörvény országgyűlési vitája idején – külön nyilatkozatban 101 világháborús tábornok.⁹ A nyilatkozat aláírása értelemszerűen azt is mutatja, hogy az első világháborús hadsereg tábornoki karában messze nem volt általános az antiszemitizmus.

7 Eredetileg orvos, a nőgyógyászati klinika asszisztense; részt vett a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete szervezésében; később szélsőjobboldali írományok és népszerű vadászati könyvek szerzője. (Ha ugyanarról a személyről van szó, amit nem tudok biztosan.) Az előbbire legkésőbbi példám: *A mai nemzetpolitikai "tengely"* (*A zsidókérdés*). Előadás a Magyar Nemzetiszocialista pártban (Budapest: A Szerző kiadása – Kalocsa: Árpád Rt. kvny., 1938); *Órségváltás* (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1944); *A vörös Budapesttől a sárga Budapestig* (Budapest: Stephaneum Nyomda, 1944). A vadászati könyvek reprint kiadásokban ma is forgalomban vannak.

8 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 316 skk. Egykorú sajtóregálás Szabolcsi győzelmére: "Tízezer zsidó sír...". *Egyenlőség*, 41, no. 44 (1922. november 4), p. 1; "Tízezer halotti"; uo., pp. 3–5.

9 A tábornokok nyilatkozatát közli: Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest: Officina, 1946), p. 51 sk.

A Múzeumnak adományozta Wohletsein Samu ezredesvezető a volt 12-ik komáromi gyalogszredban,

1914. október 20-án ivangorodi elcsúszott sivat. csapatban az elleneséggel szemben
számos totti v' téségükért kitüntettek-

Az 1914. szeptember–októberi ivangorodi hadművelet után kitüntetett katonák csoportképe a tábori zsinagógában, a Tóra-szekrény előtt; a Zsidó Múzeum régi képaláírásával (MZsL)

Az első világháborúban hősi halált halt szegedi zsidó katonák emlékműve; felavatásán (1933) beszédet mondott Shvoy Kálmán (Hegedüs Márton, szerk., A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as világháború emlékére, 1941)

Az első világháború zsidó hősi halottainak emlékműve a Kozma utcai temetőben, a kard markolatán turullal; az oszlop tetején héber felirat: **דִּיכְסוֹסֶה־גֻּיְךָ מֵגָאֵל לְעוֹלָמוֹת** (Hegedüs Márton, szerk., *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as világháború emlékére*, 1941)

Hadiipar, hadimilliomosok

A magyar hadiipar fő bázisa csepeli br. Weiss Manfréd (1857–1922)¹⁰ gyáróriása volt a Csepel-szigeten. Nagyapja, Baruch Weisz / Weiss, pipakészítő mester költözött fel Pestre, a Rumbach utcába; apja, Weiss B. Adolf (1807–1877) termény- (szilvalekvár-) kereskedőként a főváros egyik leggazdagabb vállalkozója lett, egyik alapítója az

Első Budapesti Gőzmalom Rt.-nak, kereskedő (Mendl Hirsch Kánitz) leányát (Kánitz Éva, 1817–1863) vette feleségül. Hat gyermekük közül az utolsó, Manfréd a pesti Kereskedelmi Akadémia után Hamburgban egy gyarmatáru-kereskedő cégnél tanult, apja betegségének hírére, 20 éves korában jött haza, betársult bátyja, Weiss / Weisz Berthold (1845–1915)¹¹ üzletébe, és tőzsdei alkuszként önálló vállalkozásba is kezdett. A kiegyezés nyitott kaput a két Weiss / Weisz fivér vállalkozása előtt: az osztrák–magyar közös hadsereg a hadikiadások magyar részének arányában rendelt

10 Varga László, "Egy fináncnökés karrier. A Weiss-család és Weiss Manfréd", *Történelmi Szemle*, 26, no. 1 (1983), pp. 36–66; uő, "The Great Generation of the Hungarian Bourgeoisie", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30, no. 3–4 (1984), pp. 353–379; uő, "Manfred Weiss: The Profile of Munitions King", in: Michael K. Silber, Ed., *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945* (Jerusalem: Magnes Press, 1992), pp. 196–209. – Berend T. Iván, Kubinyi András & Ránki György, *Csepel története* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1965).

11 Tőzsdebírószági tag volt, közgazdasági érdeklődését tekintve bank-szakíró, e tárgyú könyvei: *A jegybankügy reformja, tekintettel az osztrák-magyar bankviszonyokra* (Pest: Bickel, 1870); *Az osztrák-magyar bank új alapszabályai* (Budapest: k. n., 1898); *Takarékpénztáraink reformja* (Budapest: Singer és Wolfner, 1899).

Magyarországtól. 1878-ban, Bosznia megszállásakor mint hadseregszállító¹² busás állami megrendelésekhez jutottak: élelem, fegyver és lőszer, katonai barakkok; dualizmus kori Oppenheimerek, akik mindent előteremtnek, amire a hadseregnek szüksége van, a különbség annyi, hogy most a "Haditanács" rendesen fizetett.

Weiss Berthold és Weiss Manfréd 1882-ben Budapesten, a Ferencvárosban (Lövölde tér) megalapították a Weiss Berthold és Manfréd Első Magyar Conserv (később: Konzerv- és Ércáru) Gyárat, továbbra is a hadseregnek szállítottak húskonzervet. Profiljuk a tartósított ("szelencében eltartható") élelmiszerek terén gyorsan bővült, de maguk építették ki a konzervtechnológiát is, Globus márkánévvel (1883). (A Globus konzerveket még az 1950-es években is gyártotta az állami konzervipar.) A gyár közben a Soroksári úton, a Közvágóhíd közelében nyitott új telepet. Belevágtak a textilipari fejlesztésekbe (Vác, Kőszeg, Rózsahegy¹³ stb.), de amikor a konzervdobozokkal betörték a fémiparba, a XIX. század utolsó évtizedében, már inkább különféle hadi eszközöket kezdtek gyártani, töltényhüvelyt, tölténytárat, töltényládát. 1890-ben, egy robbanást követően, szét kellett választani a konzerv- és a tölténygyártást, a hadiipari üzemek 1892-ben átköltöztek a Csepel-sziget akkor még szinte üres északi részén az úgynevezett János-legelőre, ahol is gyorsan kifejlődött a gyáróriás. 1897-ben már lőszer is szerepelt termékeik között. Megbízható cég lévén, a porosz, szász, bajor hadsereg is rendelt tőlük, Berlinben leányvállalatot nyitottak.

Weiss Berthold 1896-ban kilépett az addig közös cégből, összeférhetetlenségi okból: országgyűlési képviselő lett (Nagyajta¹⁴). Majd a Gyáriparosok Országos Szövetségének egyik alapítója (1902) és igaz-

Weiss Berthold és Manfréd Első Magyar Conserv Gyár a Soroksári úton

12 Varga László, "Weiss Manfréd balkáni érdekei", *Századok*, 113 (1979), pp. 108–119.

13 Ma: Ružomberok (Szlovákia).

14 Kovászna vármegye; ma: Aita Mare (Románia).

gatósági tagja. A millenáris kiállítás után a királytól magyar nemességet kapott, csepeli előnévvel. Hatalmas hadiipari birodalma más ipari ágazatok felé terjeszkedett: hajógyártás (Magyar / Danubius Hajó- és Gépgyár), textilipar, malomipar, bank (gr. Tisza Istvánnal együttműködve: Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank). A Weiss Manfréd Művek hengerelt lemezt, fémcsövet, fémrudat, járműveket gyártott, de – eredeti profiljához kapcsolódva – tábori konyhaberendezést (sütő- és főzőkocsi), sütőipari gépeket stb. is. A Csepel-szigeten lakásokat épített munkásainak, hozzájárult a korábbi falu kifejlődéséhez. Az addig magánvállalkozásként működő cégek 1914-ben részvénytársasággá alakultak (Weiss Manfréd Acél- és Fémművek / Weiss Manfréd Művek).

Az első világháború alatt Weiss Manfréd – vállalkozásainak fő profilja, a hadiipar és hadiszállítás révén – hatalmasan meggazdagodott. A cég vagyona a háború első két évében a háromszorosára nőtt. Weiss Manfréd volt az ország legnagyobb adófizetője. Gyáraiban a munkások száma 30 000 körül volt: ennyi embernek adott kenyeret. Szó szerinti értelemben is: vagyonából bő kézzel juttatott jótékony célokra, és nemcsak Csepelnek vagy a zsidó intézményeknek.¹⁵ 1914 szeptemberében a Külső-Váci úton (a Váci út 89 alatti elemi iskolában) népkonyhát nyitott “Weiss Manfréd-étkező”,¹⁶ eleinte 1 000, később 3 000 ember számára főztek, naponta két- vagy háromfogásos, húsos menüt, kenyérrrel, később már szerényebben. Csepelen a katonai fontosságú üzemeket (tölténygyár stb.) a rendőrség különleges erővel védte, egy nagyobb sztrájk (1916. július) alkalmából a kormány statáriumot hirdetett, és katonaságot is kivezényelt “a municiógyártás zavartalan folytatása” érdekében.¹⁷ Weiss Manfréd 1918-ban Károly királytól – díj ellenében – megkapta a bárói méltóságot. A Margit-híd pesti oldalán kiterjedt ingatlanvagyonot szerzett, gyakorlatilag az Új-Lipótváros nagyobbik részét (Lipót / Szent István körút–Pozsonyi út–Katona József utca–Csáki¹⁸ / Hegedűs Gyula utca), de a Sugár / Andrássy úton és vidéken is vásárolt földbirtokokat.

A keleti hadszíntéren, ahol a Monarchia nagy katonai erőt vetett be, 1914/15 telén az orosz hadsereg került fölénybe. Az oroszok galíciai előrenyomulása válságot okozott a hadiszállításokban. A Monarchia hadserege kénytelen volt alkalmi szállítókkal kötni szerződést a hadsereg ellátására. Legfőképpen a rossz minőségű felszerelés (egyenruha) okozott súlyos gondokat. A lövészárkokban álló, hidegnek, esőnek, sárnak kitett katonák egészségét, életét veszélyeztette. A tisztességtelen szállítók

15 Fodor Veronika, “A csepeli Weiss család jótékonyági tevékenysége”, in: Rab Virág, Dévényi Anna & Sarlós István, szerk., 5. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkollégium, 2008), pp. 91–97.

16 Ez igazi, hagyományos népkonyha (héb. *tamhuj*) volt, mert ingyen osztotta ki az ételt.

17 Egy idevágó dokumentumot idéz Szabó Dániel, szerk., *Az első világháború* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), p. 184.

18 Vagy Csáky utca, gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter nevééről.

romlott konzerve, papírtalpú bakancsa, az esőben mállani kezdő egyenruhaposztó jelképekké váltak. Krúdy Gyula: "A messzi határokon néha mezítláb, lerongyolódva vándorol a hóban a katona, a posztócsaló kelméje már korán ősszel leszakadt róla... (...) Körülbelül háromhetes életkort állapít meg a hadvezetőség a harctéren bolyongó katona ruhája részére. Mindig mennek, hol előre, hol hátra. De szakadatlanul mennek. A ruházat gyorsan pusztul a sáros országúton, ahol rövid ideig alusznak. A gödörben, amelyet a szántóföldön mindenki kiásott magának. A vonat, amely a csapatok mögött kigyózik, bőven hordja a ruházatot a legények számára. És mégis mindig rongyos a katona a harctéren. Most már tudjuk az okát a szegény katona nyomorúságának, kiderült, hogy lelketlen emberek milyen minőségű ruhát szállítottak a férfiaknak, akik elmentek a hazát védelmezni. A bakancsról, csizmáról levált a talp, és ezért ment mezítláb az én testvérem, az ön fia vagy a ti apátok térdig erő sárban rongyos Galiciában... Ezért pusztított az időjárás, a hideg, a járvány gyönyörű véreink között, mert a Deák utcai¹⁹ posztósok milliókat akartak keresni azokon a ruhaneműeken, amelyeknek a katona egészségét kellett volna védelmezni. (...) A ruha harmadnapra szakadni kezdett, holott még hosszú három hét telik el az útnak megérkezéséig. (...) A hősök a harctéren lelkiismeretlen kereskedők papiros csizmájában fagyoskodnak."²⁰

A sajtó gyorsan kiderítette, hogy a vétkes szállítók egy része máramarosi (zsidó) vállalkozó volt. Összesen is azonban csak néhány tucatjuk ellen hozott bíróság ítéletet kisebb-nagyobb szállítási csalás miatt. A képviselőház törvényeket fogadott el a csalások ellen: 1915:xviii. tc., "A hazaárulók vagyoni felelősségéről"; 1915:xix. tc., "A hadviselés érdekei ellen elkövetett bűncselekmények, különösen a hadi szállítások körül elkövetett visszaélések megtorlásáról". Maguk a törvényszövegek természetesen megmaradtak a jogi leírás szintjén, de az országgyűlési vitákban sok heves és indulatos vád hangzott el a zsidó kereskedők és bankok, bankárok ellen,²¹ uszító lapok "a hadiszállítók törzse", "hadseregszállító néptörzs", "a nemzet hiénái", "kazárok",²² "szemiokrata", "galíciai tőke", "zsidótőke" kifejezésekkel illették a zsidókat, egy vicclap a "hadimilliomosch" szót használta, nyílt támadások érték – mint zsidókat – többek között²³ a "bankokrácia" képviselőit, Lánczy Leót, br. Ullmann Adolfot,

19 A Deák Ferenc utca Pesten.

20 Krúdy Gyula, "A háromszoknyás lányok" (1915), in: uő, *Magyar tükök. Publicisztikai írások, 1894–1919*, szerk. Barta András (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), pp. 119–122.

21 A példákat idézi: Bihari Péter, *Lövészárkok a háterszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2008), p. 189.

22 Bartha Miklós könyve nyomán.

23 Kozma Nándor újságíró *Hadimilliomosok. Karrierek a háború aranyhegyén* című könyve (Budapest: A Táltos kiadása, [1918]) 26 vállalkozó (lőszergyáros, bakancsszállító, malomigazgató, borkereskedő, nyerstermény-kereskedő, disznószőr-kereskedő, gőzmalom-tulajdonos stb.) meggazdagodásának történetét ismerteti. A könyvhöz Huszár Károly (a későbbi miniszterelnök) írt gyűlölködő hangú előszót. – A hadiszállítók reális megítéléséhez lásd Szabolcsi Lajos, *Két*

a főrendi ház tagjait, különösen pedig br. Weiss Manfrédot, és gr. Tisza Istvánt is, "zsidóvédelmi", "zsidóbarát" politikája miatt. Huszár Károly, aki rendszeresen támadta az országgyűlésben a bankárokat és nagyiparosokat, egy alkalommal (1917) odáig ment el, hogy javasolta Weiss Manfréd behívását katonai szolgálatra. Meskó Zoltán, szintén a képviselőházban, kijelentette: (Weiss Manfrédnál) "igazán arany lesz a vérből", vállalatait és egész vagyonát államosítani kell.²⁴ A szociális indíttatású támadások egy oldalra állították Esterházy herceget, Weiss Manfrédot és Lánczy Leót: a feudális nagybirtok, a hadiipar és a bankok megszemélyesítőit.

"A hazaárulók készülő listájára szőröstül-bőröstül felkenik a zsidókat" – írta megütközve az *Egyenlőség*. Nem lehet azonban nem észrevenni, hogy Krúdy, bár pontosan és elítélően írja le a botrányos helyzetet, nem kezdett el zsidózni. "Ami jót a zsidó akár a hadseregszállítások, akár az élelmezés, akár a közszükségleti cikkekkel való ellátás terén – a központok, a behozatali és átvételi tilalmak idején, annál a nagy szerepnél fogva, ami a kereskedelem, ipar és hitélet terén a részére jutott – cselekszik, azt senki sem látja; azt senki sem emlegeti: az természetes valami; az bizonyos felfogás szerint neki csak egyéni érdeke, és ez nem is általánosítható. Ellenben kiszolgáltatják mindenért, feléje uszítják a haragot, ha tudatlanság és tájékozatlanság, tények ismeretének vagy a helyes ítélőképességnek hiánya mellett csak föltételezhető is, hogy valami nem klappol."²⁵

"Huszonötezer gácsországi földönfutók"

Az előző évszázadban a menekültek befogadása körüli országgyűlési vitákban Istóczy Győző a határok teljes lezárását követelte (1882). Az *Egyenlőség* a XIX. század végén rendszeresen előállt azzal a követeléssel, hogy a kormány zárja le a határokat a menekülő oroszországi zsidók elöl.²⁶ "A külföldi ószeresek" – írta valaki, félreérthetetlen megvetéssel. "A bevándorlás megakadályozását a határon kell kezdeni, nem pedig akkor, midőn a bevándorlás megtörtént."²⁷ Szabolcsi Miksa (1904): "Mondjuk ki csak nyíltan, óvakodnunk kell Galiciától. Galicia alatt ebben az esetben nemcsak

---

emberöltő. Az *Egyenlőség* évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 207 sk., és az új szakirodalomból: Bihari Péter, i. m.

24 A példákhoz lásd Bihari Péter, i. m., p. 206.

25 Komáromi Sándor [(1866–1922) közgazdasági szakíró, az *Egyenlőség* segédszerkesztője], "A hadibűnökről", *Egyenlőség*, 36, no. 5 (1917. február 3), pp. 1–2.

26 Avigdor Löwenheim, "Befogadók és kirekesztők. A Pesti Izraelita Hitközség 1904. évi alapszabály-módosításának háttéréről", *Múlt és Jövő*, ÚF 4, no. 3 (1993), pp. 10–21.

27 16, no. 33 (1897. augusztus 15), p. 1.

Galiciát értjük, de értjük a galíciai szellemet és visszamaradottságot és megbízhatatlanságot.” – “Kaftán uralkodják a pesti hitközség székházában, az rendelkezék a milliókra menő alapítványok fölött, kezelje páratlanul szép intézményeinket?”

A háborúban külön problémát jelentettek a menekültek. Kelet-Galicia zsidó lakossága tájékozott volt a zsidók életkörülményeiről a cári Oroszországban. Nyomorúságos helyzetüket, s részben az orosz hadsereg kíméletlenségét, Iszaak Babel (1894–1940) írásaiból ismerjük: az első világháború katonái nem voltak különbek, mint azok, akiket hadi naplója (1920) és a *Lovashadsereg* (1926) novellái a polgárháború és a szovjet–lengyel háború idejéből leírnak. A zsidók nem kis részét Kelet-Galiciában megélhetésük Ausztriához kötötte. Már 1914-ben hatalmas menekültáradat indult meg innen az oroszok elől Nyugat felé. Munkácson 1915-ben a rabbik még azt is megengedték, hogy a zsidók szombatot, amikor tiltva van az utazás, meneküljenek el a városból.

Az 1914/15 telén a Galiciából és Kárpátaljáról az orosz offenzíva elől menekülő – valójában a Monarchia keleti térségeiből (Galicia) a központ felé húzódó – zsidókat a kormányzat Ausztriába deportálta, “személyszállító kocsikká avanszált marha szállító kupékban”.²⁸ A hatóságok más eszközökkel is igyekeztek megfékezni a zsidó bevándorlást, rendeleteket adtak ki a zsidók regisztrációjáról, visszatelepítéséről, kitoloncolásáról, de sokan így is megragadtak a keleti országrészekben, Kárpátalján, Miskolc térségében. (A munkácsiak nagy többsége előbb-utóbb visszatért városába.)

A pesti zsidó szervezetek segélyben részesítették a menekülteket, de nem álltak ki értük, arra hivatkoztak, hogy azok osztrák alattvalók, az osztrák kormány a felelős, nem zsidók is vannak a menekültek között. “A fiúk a Kárpátoknál harcoltak, az apákat a Kárpátok országából eltávolítják.” Kosztolányi Dezső állt a galiciánerek, pólisiaik pártjára, Kosztolányi, az *Egyenlőség*-ben.²⁹ “Mi, huszonötezer gácsországi földönfutók, árvák és betegek és fáradtak, hozzátok emeljük lankadt szavunkat, magyar parasztok. (...) Egy ital vizet kérünk, meg egy vackot, hová lehajtsuk fejünket. Vagy még annyit se. Csak azt kérjük, ismerjete meg bennünket. Lássátok meg arcunkban az ember arcát, szemünkben a testvért. (...) A gácsországi zsidó áll most a küszöbötök előtt. Viaszfehér az arca, és a szeme alja piros a könnyek savától. Ismeretlen nektek ez az idegen? Nem, nem lehet ismeretlen. Mert ti minden szenvedést ismertek. Egy ősi vándor kopog, a század alélt vándora. Hátán háza, keblén kenyere.” 1916-ban, az őszi nagyünnepeken, Löw Immánuel templomi beszédben szólt a galíciai zsidókról: “(...) a gácsföldi testvérek nagy rajokban menekültek hazánkba is. (...) Gácsország zsidósága a lengyelnek német, a németnek lengyel, s ezenfölül mindkettőnek zsidó. Kimondhatatlanul sokat szenvedtek békében, képzelhetetlenül sokat a háborúban. Hiszen eme »keleti zsidóság« sorsa

28 A *Borsszem Jankó* kifejezését idézi a *Zsidó Szemle*, 9, no. 8 (1915. április 14), p. 1.

29 “Mi huszonötezeren”, *Egyenlőség*, 35, no. 35 (1916. augusztus 26), pp. 1–2; újra közölve in: uó, *Füst*, szerk. Réz Pál (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970), pp. 315–317.

a háború során taglalások közhelye lett. Senki szenvedésben velük, senki velünk nem vetekedhet e háború során...”³⁰

Magyarország hivatalosan 25 000 galiciai menekültet fogadott be (1916). A menekültek között rabbik is voltak, például, Jisszakhar Dov Rokéah, *der Belzer* vagy Mose Hager, *der Wischnitzer*, ők simán megkapták a tartózkodási engedélyt. A menekülteket főként a *Joint* segítette, a helybeli zsidóság, különösen a városokban vagy éppen Budapesten, általában ellenséges volt velük szemben, ugyanúgy egyébként, mint Berlinben vagy Bécsben.

A már beilleszkedett, asszimilált zsidó réteg, státusának elvesztése miatti félelmében, mindjárt hajlandó lett volna feladni a szolidaritást: “Hogy azonban azon Galiciából ide menekültekkel, kik uzsorájukkal megszenstelenítették Magyarország fővárosát és a magyar zsidóság vendégszerető gondoskodását – kurtán, nagyon kurtán kell elbánnia, világosan áll előttem. Nekünk zsidóknak tartoznak ezzel a hatóságok. Két okból kell a hatóságoknak erélyesen fellépniük, az egyik, hogy a zsidók a mostani időkben kivették a részüket az anyagi és az emberi áldozatból, másrészt, hogy a nagyközönség elé ne lehessen általánosítani, mint egyetemes zsidó bűnt feltüntetni. Ez a menekültek érdeke is, akiket továbbra is gyámolítani kell. Védekezünk a hiénák ellen, de védelmezzük az áldozatokat!”³¹

A második zsidótörvény felsőházi vitájában (1939. április 17) Láng Lajos (1885–1952) mint pénzügyi szakember, elutasítva a törvénytervezetet, élesen megkülönböztette egymástól a magyarországi, magyarul beszélő, magyarként gondolkodó asszimiláns zsidókat, akik közé maga is tartozott, a keleti zsidóktól: “(...) Ez a törvényjavaslat keserűen és dühvel beszél a Magyarország Felvidékén élő, úgynevezett keleti zsidókról, akik kaftánban járnak, hajtincset viselnek, hernyósapkát³² hordanak és jiddisül beszélnek, és azt mondja: íme, ez az elem az, amely nem képes asszimilálódni. De ebből nem azt a konzekvenciát vonja le, hogy ezeket üldözi, hanem azt a konzekvenciát, hogy minket üldöz, akik itt élünk 300 esztendő óta, akik magyarul beszélünk, magyarul gondolkozunk és akiknek semmi közünk nincs ezekhez az úgynevezett keleti, kaftánban járó zsidókhöz. Ez a törvényjavaslat tehát reformációt hirdet és ellenreformációt gyakorol. (...) Mert minket akarnak visszakergetni a gettóba, hogy mi is hajtincset hordjunk, hogy mi is kaftánban járjunk. Ez a törvényjavaslat (...) vissza akarja állítani a gettót azok számára, akik talán sohasem voltak gettóban, akiknek semmi közük nincs a gettóban élők szokásaihoz, akik idegenkednek a hajtincstől és a kaftántól, és akik sohasem lesznek hajlandók arra, hogy a magyar nyelv szépségeit a jiddis nyelv zsargonjával cseréljék fel. Erről van itt szó. Ez ennek a kérdésnek súlypontja. Ez a törvényjavaslat államférfiúi bölesességgé és nemzeti

30 Löw Immánuel, *Hetven beszéd, 1914–1928* (Szeged: A Szegedi Zsidó Hitközség kiadása, 1928), p. 159.

31 Fleischmann Sándor, “Kétféle menekült”, *Egyenlőség*, 34, no. 8 (1915. február 21), p. 1 sk.

32 Sildes sapka (angol *caterpillar cap*, egy cég nevééről), ma baseballsapkának mondanánk.

erénnyé teszi meg nem az asszimiláció folytatását, hanem a disszimilációt és a gettó visszaállítását.”³³

Zsolt Béla (1895–1949), kritikus hangú publicista és – a *Kilenc koffer*-ban – kitűnő író írta, már a nagyváradi gettóban (1944), a “tincses” zsidókról, akikkel össze volt zárva a haszid imaházban: “Olyan idegenek nekem, mint a filippinók – utálok magam, hogy még most is azt mondom: az a megvadult, barátságos csendőr sokkal közelebbi ismerősöm, közösebb velem! Ilyen parasztyerekkel játszottam kis koromban...”³⁴

A polgárosult zsidóság csak lassan ismerte fel, csak a XX. századi antiszemitizmus és a zsidóüldözés hatására, hogy az a megkülönböztetés, amit ők tesznek maguk és a keleti zsidók között, nem áll meg a zsidóellenesség rohama előtt. Patai József (1918): “A magyar zsidók egy része nem veszi észre, vagy behunyja a szemeit és nem akarja észrevenni, hogy amikor a parlamentben vagy a sajtóban a zsidógyűlölők a galíciaiakról beszélnek vagy írnak, nem is azt a mai pár száz itt rekedt »galíciai« menekültet értik, hanem tulajdonképpen a tegnapi »galíciaiak« gyermekeit és unokáit, vagyis az egész magyar zsidóságot, úgy, amint van, apástul, fiastul.”³⁵

Az 1916:xvii. tc., “Az iszlám-vallás elismeréséről”, részben a Balkán politikai állapotait akarta Magyarország számára kedvező irányban befolyásolni, tekintettel arra, hogy Bosznia–Hercegovinában jelentős muszlim lakosság élt. Részben azonban igazodott a háborús helyzethez. Ausztria–Magyarország, Törökország szövetségesek, 1916 elején csapatokat küldött szövetségesének segítésére Palesztinába.³⁶ A közös hadseregben zsidók is szolgáltak. Felszerelésüket és élelmüket Magyarországról kellett szállítani, szárazföldi úton. A magyar tüzérek a Damaszkuszi-kapunál bevonul-

33 Az 1935. évi április hó 17-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója, IV (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. nyomása, 1939), pp. 155–156.

34 *Kilenc koffer* (1946), az önálló kiadásban, szerk. Kőszeg Ferenc (1980), p. 60.

35 Patai József, “Az antiszemitizmus Magyarországon, a galíciaiak és a morál”, *Múlt és Jövő*, 8 (1918. augusztus), pp. 283–285; új lenyomatban in: uő, *Harc a zsidó kultúráért* (Budapest: Múlt és Jövő jubileumi kiadása, é. n. [1937]), pp. 186–193.

36 Róbert Péter, *Kórház a Szabolcs utcában* (XIII. kerületi helytörténeti füzetek, 13) (Budapest: Angyalföldi József Attila Művelődési Központ Helytörténeti Klubja, 2007), p. 93 sk.

tak Jeruzsálemben is (1916. május 6). Harcoltak Gázánál, a Szezei-csatorna térségében, a Jordán mellett stb.

A Vasvári Pál utcai imaház 1916-ban meg akarta változtatni a nevét “Török Izraelita (Sephardim) Imaház”-ra, nyilvánvalóan a háború légkörében. Így indokolták szándékukat: “A címváltozást a most folyó nagy történelmi esemény hozza előtérbe, tagjaink legnagyobb része török származású, és ezzel mintegy hálánkat kívánjuk kifejezni török szövetségesünkkel szemben, másrészt a török főkonzul Úr Ó Excellenciája egyenes kívánságára is kívánatos volt a címváltozás.”³⁷

“Hazafias beolvadás”

Ferenc József halála (1916. november 21), a temetés, a gyászünnepek, majd utódja, IV. Károly koronázása (1916. december 30) alkalmat nyújtott arra, hogy a zsidó intézmények ismét kinyilvánítsák tiszteletüket, hálájukat, hűségüket az ország királya iránt. Az *Egyenlőség* így kezdte a Ferenc József halála és temetése alkalmából közölt cikkei sorát: “Elnyomott, üldözött nép voltunk, mikor trónjára lépett; ma egy szabad nemzet szabad polgárai siratjuk őt.” A Rabbiképző hálás emlékezésül alapítójára,³⁸ halála után, Károly király engedélyével, 1917-ben, felvette Ferenc József nevét,³⁹ és viselte egészen 1944-ig (“Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet”).⁴⁰

IV. Károly koronázási ünnepségein, Budán, a hódolat középkori formái a zsidók tekintetében most megújultak: zsidók is tagjai voltak a koronázási ajándékot átadó főrendi küldöttségnek; a Koronázó Főtemplomban (Mátyás-templom) a rabbik és hitközségi vezetők számára is fenntartottak 10 helyet; zsidó előkelőségeket is beválasztottak a királyi ebédet rendező bizottságba, a különböző bandériumokba stb. 1917.

37 Az iratot idézi: Szilágyi György [(1928–2010)], “Az elmúlt éjjel ütközet volt. Zsidók az első világháborúban”, *Magyar Hírlap*, 41, no. 239 (2008. október 11), pp. 17–18 / http://www.magyarhirlap.hu/Popup_index.php?type=cikkuld&id=153949, s újabban: http://www.magyarhirlap.hu/ahogy_tetszik/az_elmult_ejjel_utkozet_volt.html (2011. február 1).

38 Az igazgató, Blau Lajos, a Rabbiképző zsinagógájában mondott gyászbeszédben Cyrus / Küroszhoz hasonlította; lásd *Magyar-Zsidó Szemle*, 33 (1916), pp. 241–246, kül. p. 243.

39 Az idevágó iratokat lásd *Magyar-Zsidó Szemle*, 34 (1917), pp. 63–67, no. 322.

40 *Egyenlőség*, 35, no. 47 (1916. november 25), p. 1. Itt és a következő számokban további nyilatkozatok, beszédek, imák, többek között Guttman Mihály, “Héber ima az elhunyt királyért”, uo., pp. 4–5. IV. Károly koronázása (1916. december 30) alkalmából uő, “Héber ima a koronázásra”, uo., no. 52 (1916. december 30), p. 6. Vö. Büchler Sándor, “Koronázás napján”, uo., no. 52, pp. 2–3. – Kecskeméti Ármin, “I. Ferenc József és a magyar zsidóság”, in: *Évkönyv, 1917* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1917), pp. 7–27; Löw Immanuel, *A Király. Két emlékbeszéd* (Szeged: Traub B. és társa, 1916); uő, *Száz beszéd, 1900–1922* (Szeged: Schwarz Jenő kiadása, 1923), pp. 3–21: “I. Ferenc József”; pp. 22–33: “IV. Károly.” Stb.

IV. Károly királyt köszönti Kolomeában a zsidó község küldöttsége (MZsL.)

április 14-én (szombaton!) a király a budai várban fogadta az egyházak küldöttségeit, a zsidók, hatodikként a sorban, két kül-

döttséggel jelentek meg, külön az orthodoxok és a neológok.

A kortársak szemében jelentős eseménynek számított, hogy Károly király 1917. június 15-én Vázsonyi Vilmost, aki egész pályája folyamán mint zsidó közéleti személyiség lépett fel, kinevezte igazságügy-miniszternek. Szabolcsi Lajos: "A zsidóság felé valami elementáris, történelmi ereje volt ennek a kinevezésnek. Ők nem láttak benne politikát, sem ravaszkodást, sem taktikai szükségyszerűséget; nem magyarázták sem így, sem úgy. Csak azt látták, ami álomszerű, tündérmeszerű volt az egészben: egy szegény, csak önjereje utalt zsidó fiú az ezeréves Magyarország minisztere lett! Igazi miniszter, igazi királyi kézirattal, igazi miniszterelnöki ellenjegyzéssel. Az a gépírókabinetiroidai kézirat (...) többet tett a zsidók asszimilációja és hazafias beolvadása mellett, mint egy évtizednyi propaganda. Tehát mégis itthon vagyunk, tehát mégis ez a mi hazánk, tehát nem vagyunk idegenek, ide tartozunk."⁴¹ Vázsonyi 1918. május 8-ig volt miniszter, a zsidó származású, de kikeresztelkedett miniszterek mellett az egyetlen zsidó vallású a dualizmus kori Magyarország – az egész Monarchia – kormányaiban. Mint választójogi miniszter az általa kidolgozott törvényben (1918:xvii. tc.), amelyet a király szeptember 11-én szentesített, az általános választójogot korlátozás nélkül kiterjesztette (volna) a nőkre is. (A törvény alapján nem tartottak választásokat.) 1918-ban megkapta a valóságos belső titkos tanácsos címet, a főváros díszpolgára lett.⁴²

Az optimizmus, mit Vázsonyi kinevezése azokban a körökben keltett, amelyekhez ez a hír egyáltalán eljutott, a hétköznapokban nem igazolódott. A háborús helyzet

41 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 201.

42 Vázsonyi választójogi törvénytervezetéhez lásd Varga Lajos, *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon, 1916–1918* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2004). Nagyobb részletét újraközli: Szabó Dániel, szerk., *Az első világháború* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), pp. 245–251.

rosszra fordulásával erősödött a zsidóellenesség és az antiszemita uszítás. Vázsonyi végül lemondott (1918. május 5).

“A zsidókérdés Magyarországon”

A Társadalomtudományi Társaság 1917 júliusában – Jászi Oszkár szervezésében – vitát rendezett “A zsidókérdés Magyarországon” címmel. Az alkalom Ágoston Péter könyvének megjelenése és élénk visszhangja volt.

A könyvről Baltazár Dezső (1871–1936) tiszántúli református püspök, a főrendi ház tagja, aki Tisza Kálmán liberális közegében nőtt fel, az *Egyenlőség* lapjain⁴³ tette közzé lesújtó véleményét, ilyen szavakkal: “az antiszemitizmus szolgálata”, “szerencsétlen munka”, “tudománytalanság” stb. “Tudományosan a zsidókérdést tárgyalni alig lehet. Az antiszemitizmus az érzés dolga, s az érzések között is az irigységé. Nem a zsidók rossz tulajdonságainak anyaga, hanem jótulajdonságaik összessége az alapja. (...) S ha a maroknyi zsidóság két ezredéven át a népek százmillióinak tengerében fenn tudott maradni, ezt nem rossz, hanem jótulajdonságainak köszönheti. A jótulajdonságok eredményeiben találta meg az irigység a maga alapját...” Jászi Oszkár, ellenkezőleg, azok ellen fordult, “akik üzleti rohamot intéz(nek) a zsidókérdés tanulmányozói ellen”.⁴⁴ Ez nem jelenthet mást, mint hogy az Ágoston ellen forduló *üzleti* érdekeiket érvényesítik. Jászi ingerültsége, amellyel az Ágostont antiszemitizmusa miatt elutasítók ellen fordult, jelzi, hogy a polgári baloldal nem érzékelte, milyen erők feszegetik a többé-kevésbé sikeres integrációt.

A Jászi Oszkár szerkesztésében 1901 óta megjelenő *Huszedik Század* körkérdés⁴⁵ segítségével rendezett széles értelmiségi körben vitát. A válaszul beérkezett hozzászólásokat a Társaság folyóirata közölte (#175).⁴⁶

Sem Ágoston Péter könyve, sem a *Huszedik Század* vitája nem az 1840-es évek problémáival foglalkozott többé, nem azzal, hogy a zsidó szokások elfogadhatók-e: a vita középpontjában az állt, hogy a gazdasági szerep, amelyet betöltének, nem

43 “A zsidók útja”, *Egyenlőség*, 36, no. 13–14 (1917. április 3), pp. I–IV; újra közölve in: Szegedy-Maszák Mihály & Zákány Tóth Péter, szerk., *Nemzeti művelődések az egységesülő világban* (Ráció – Tudomány, 2) (Budapest: Ráció Kiadó, 2007), pp. 268–274.

44 Jászi Oszkár, “Ádý és a magyar jövö”, *Huszedik Század*, 20. évf., no. 6 (1919), pp. 1–5.

45 A körkérdést közli: Litván György & Szücs László, szerk., *A szociológia első magyar mőhelye: A Huszedik Század köre* (Társadalomtudományi Könyvtár) (Budapest: Gondolat, 1973), II, pp. 359–361; a szerkesztőség zárszava: *uo.*, 354–359.

46 “A zsidókérdés Magyarországon”, *Huszedik Század*, 18. évf., 36. kötet, no. 1–2 (1917), pp. 1–164. Önállóan is (mint “második kiadás”) (A Huszedik Század Könyvtára, 64) (Budapest: A Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917).

Előszó.

Békében elsimulnak, háboruban kiéleződnek a nemzetek, felekezetek, osztályok közötti ellentétek. Ezért többszörösen égetőbb ma a zsidókérdés, mint volt a világháború előtt. Pedig ma mindenképpen felett szükségünk van arra, hogy egymást megértsük, hogy az egymással szemben való idegenséget kiirtsuk. Ezt a célt szolgálja ez a könyv.

A zsidósággal való kölcsönös megértés céljából a zsidókérdés történeti háttérét is kutattam és nemcsak a zsidók, hanem a nemzsidók hibáit és bűneit is leírtam, amivel annak a veszélynek tettem ki magam, hogy úgy a zsidók, mint a nemzsidók is megneheztelnek rám.

Mégsem tartottam volna helyesnek, hogyha egyoldalul csak az egyik fél hibáival foglalkoztam volna, mert ez megakadályozná a kölcsönös megértést, már pedig ennek meg kell előznie a végcél: az egymásba olvadást.

Jól tudom, hogy ezt a végcél sokan a zsidók és nemzsidók közül egyaránt ellenzik s mégis azt látom, hogy bevándorolt népek elolvadása a történelemben állandóan folyik, ezért nincs ok arra, hogy a zsidókérdés megoldását más alapon, mint ennek a meglátásnak alapján keressük.

Remélem, hogy ez a könyv hozzá fog járulni ahhoz, hogy az ellentétek kevesbedjenek, s hogy a zsidók és nemzsidók összeolvadásának folyamata meggyorsuljon.

Ágoston Péter.

Ágoston Péter, *A zsidók útja* (1917), Előszó

okoz-e feszültségeket a magyar társadalomban.

A *Huszedik Század* vitájában két diametrálisan ellentétes nézet fogalmazódott meg markánsan.

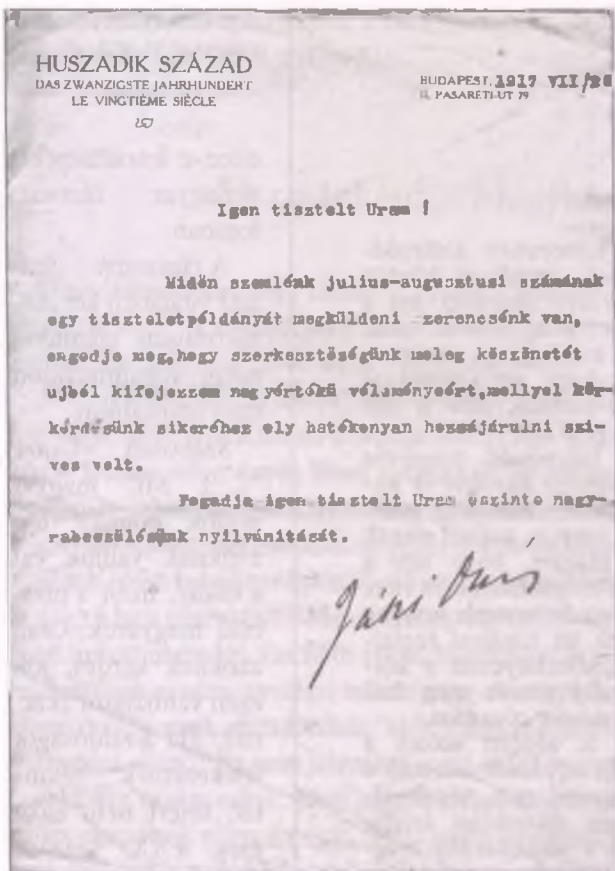
Szabolcsi Lajos: "(...) Mi, magyar zsidók éppúgy hazánknak valljuk ezt a földet, mint a más-hitű magyarok. Csak azoknak kérdés, kik ezen változtatni akarnak. Ha a zsidóságot felekezetnek tekintik, miért nem előzi meg a XX. században a zsidóvitát egy katolikus vita vagy református vita?"

Beregi Ármin Benjámin (1879–1953)⁴⁷ mérnök, abban az időben a Magyarországi Cionista Szer-

vezet elnöke (1911–1918): "Amint tisztesség- és önérvétszámba vesszük a bukovi-nai és romániai magyarság magyar állhatatosságát, nem lehetne erénynek tekinteni a zsidóság tudatos asszimilációját sem, amely mindenestre önfeladással, a zsidó nép ősjavainak feláldozásával járna. Az asszimiláció követelésével a zsidókérdésnek oly megszüntetéséről lehetne szó, amely a zsidó nép megszüntetésével járna. A zsidó népet pedig nem lehet megszüntetni."

47 A híres színész, Beregi Oszkár (1876–1965) öccse.

Bettelheim Sámuel levelesládájából: Jászi Oszkár megköszöni a Huszadik Század ankétjára küldött cikkét (vö. #175) (MZsL)

A vita érdekessége, tartalmi kérdésektől eltekintve, az volt, hogy a szellemi élet különböző területein dolgozó, más-más politikai nézeteket valló értelmiségiek nyíltan és kölcsönös gyanakvás nélkül beszélhettek egy kényes kérdéstről: a magyarországi zsidók helyzetéről. Csak “komoly, objektív, tisztességes vélemények” hangoztak el – írta a szerkesztőségi zárzó. A van zsidókérdés versus nincs zsidókérdés nem a zsidóellenes versus zsidó / zsidóbarát megoszlást mutatta. Mindkét táborban

egymás mellett álltak zsidók és nem zsidók. Ez a tárgyilagosság jelzi, hogy a zsidók integrációja a XX. század első évtizedeiben a szellemi életben végbement. A Társadalomtudományi Társaság zsidó tagjairól írta Litván György: “Ez a zsidó kisebbség volt az, amely a társadalmi progresszió táborában szolidaritásra talált a keresztény értelmiséggel. De bennük nem volt zsidó öntudat. Ellenkezőleg: ők szenvedélyes asszimilánsok voltak.”⁴⁸ Ezt éppen 1917-ben, a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszadik Század* által kezdeményezett zsidó-ankét mutatta meg leginkább, ahol ennek a gárdának minden vezető embere az asszimiláció mellett foglalt állást.⁴⁹ A vitázók értelmezésében “a zsidókérdés” tulajdonképpen abban állt, hogy a zsidók mint önálló / elkülönülő társadalmi csoport foglalják-e el helyüket a magyar társadalomban, vagy az asszimiláció folyamata csupán a vallási identitást hagyja meg lehetőségként

48 Kiemelés az eredetiben.

49 Litván György, “Szellemi progresszió a századelőn. A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelemben”, *Szombat*, 4, no. 1 (5752. svát / 1992. január), pp. 31–33; az idézet: p. 31b.

számukra. Éppen Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* szerkesztője, a zsidók beilleszkedésének harcosa volt az egyetlen, aki úgy nyilatkozott, hogy a vita mesterségesen rángatta elő "a zsidókérdés"-t. A Kossuth és Löw Lipót vitájával kezdődő intellektuális folyamatnak a *Huszedik Század* ankétja tulajdonképpen a lezárását jelentette. Szabolcsi Lajos, Ágostonra és Jászira utalva: "(...) ha a sors úgy hozta, hogy eddig a szélsőjobboldali Magyarország ellen védtem meg felekezetemet, ezentúl meg fogom védeni a szélsőbaloldali ellen is."⁵⁰

A zsidó állam ígérete

Még javában folyt a háború, amikor a *Balfour Declaration* (1917. november 2) mint sima tóba dobott kő kavarta fel a zsidó közelet vizét világszerte, Magyarországon is. Arthur James Earl of Balfour (1848–1930) brit külügyminiszter (*Foreign Secretary*) hivatalos levele Lord Lionel Walter Rothschildhoz (1868–1937), a *Zionist Federation of Great Britain and Ireland* tiszteletbeli elnökéhez a kelte után egy héttel került nyilvánosságra. Szövegét magyarul az *Egyenlőség* közölte először,⁵¹ a cikk címe: "A kormány egy nemzeti államként létesítendő Palesztina terveiről kedvező véleményét táplál." A *Múlt és Jövő*-ben néhány nap múlva⁵² megjelent az angol eredeti szöveg is, pontosabb magyar fordításban: "*H. M. Government view with favour the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people, and will use their best endeavours to facilitate the achievement of this object...*"; illetve: "Öfelsége kormánya szívesen látja a zsidó nemzeti otthon megalapítását Palesztinában, és minden tőle telhetőt meg fog tenni, hogy megkönnyítse e célnak elérését..."⁵³

A Törökországgal esetleg létrejövő különbéke konzerválhatta volna Palesztina helyzetét, és lehetetlenné tette volna a cionista álmok valóra válását. Ezzel szemben a brit külügyminiszter ígérete, bármilyen óvatosan-homályos volt is, politikai realitásként beszélt a zsidó állam tervéről. Jóllehet a zsidó hagyomány tiltja a messiás idejének számítását, a kronológiai jövendőmondást, voltak, akik az ígéretet egyenesen a Dániel könyvében megjövendölt "végső idő" / "a vég ideje" (*ét két*)⁵⁴ elérkeztének tekintették. Nem merült feledésbe, hogy fél évszázaddal korábban,

50 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 195.

51 36, no. 45 (1917. november 17), p. 15a.

52 1919. november 22.

53 I. h., p. 11. A rövid levél angol szövege számos forráskiadványban hozzáférhető. Általában lásd Leonard Stein, *The Balfour Declaration* (1961; reprint, London: Jewish Chronicle Publications, 1963).

54 Dan. 12,4.

Képeslap Herzl Tivadar (Binjamin Herzl) halála alkalmából (1904), tervezte Seelenfreund Salamon; a jelképes sírstélé alatt felirat: AKI UTAT TÖRT SZÁMUNKRA A FOGSÁGBÓL (MZsL)

még az előző évszázadban egy rabbinikus tekintély, Méir Leibus ben Jehiél Mikhaél Weiser / a MALBIM (1809–1879) volhyniai (s egy időben bukaresti) rabbi a Dániel könyvéhez írt kommentárjában (1868) az 1913 és 1928 közötti évekre tette a messiási kor eljövételét.

Az első hírközlést az *Egyenlőség* enyhe iróniával zárta: “Palesztina mint cionista állam telegrammban tehát már megvan.” A következő héten a lap – folytatva anticionista hagyományait – már az asszimiláció

vívmányait kezdte féltetni: “A zsidóság olyan világtörténelmi válság elé kerül, mint az őshaza pusztulása óta még sohasem. Választása lesz, hogy vagy angol protektorátus alatt egy kicsiny ázsiai országban zsúfolódik össze (...), vagy pedig nyíltan szakít ama testvéreivel, akik mostoha hazák szolgaságából (Oroszország, Románia) menekülnek a független Palesztinába, és akik – ehhez kétség nem fér – nyomorúságukban és zagyaságukban is az igaz, a hivatalos zsidóságot fogják képviselni.”⁵⁵

A török különbéke esélye hamarosan semmivé vált: (Sir) Edmund Henry H. Allenby (1861–1936) *Field Marshal*, az *Egyptian Expeditionary Forces* főparancsnoka, csapatai élén a Jaffa-kapun át bevonult Jeruzsálembe (1917. december 9), és lépésről lépésre elfoglalta Palesztina területét, végül pedig kapitulációra kényszerítette Törökországot (1918. október 31). Katonai teljesítményéért a király a “(1st) Viscount of Megiddo and Felixstowe” (örökletes) címmel tüntette ki (1919). Bár ő maga nem kötelezte el magát a zsidó állam megteremtése mellett, a mandatárius Palesztinában mint egyiptomi brit főmegbízott (*High Commissioner*) (1919–1925) mindig megértéssel nyilatkozott a cionista mozgalom céljairól, és például, részt vett a Héber Egyetem megnyitásának ünnepségein (1925. április 1).

Önvédelmi Liga

Már 1918 nyarán országszerte, de kivált a keleti részeken, razziák, házkutatások folytak, a kisvárosi orthodox vagy haszid (“szefárdi”) zsidók körében katonaszökevénye-

⁵⁵ *Egyenlőség*, 36, no. 46 (1917. november 24), p. 1.

ket kerestek, élelmiszer-rejtegetéssel gyanúsították őket. Egy átfogó sátoraljaújhelyi razzia (1918. július 16–20) után a Hegyaljáról eltűntek a borkereskedők. Prohászka Ottokár (1858–1927) székesfehérvári római katolikus püspök a szószékről és cikkekben folyamatosan támadta a zsidókat. A legnagyobb zsidó ünnepen, *jom kippur* napján (5679. *tisri* 10 / 1918. szeptember 16) Máramaros-Szigeten a katonai rendőrség a város minden zsinagógáját körülzártá, a templomból kijövőket igazoltatni kezdte (ezen a napon, amelyen tilos a munkavégzés, senki nem *hord* magánál igazolványt, kulcsot stb.), a katonák behatoltak a zsinagógákba is, átkutatták a padokat, élesre töltött fegyverrel fenyegették a tiltakozókat.

Az első világháború éveiben formálódott az a zsidóellenesség, amely a két háború között reflektálatlanul áthatotta a magyar társadalom mélyrétegeit. Vázsonyi: “Magyarországon a háborút használják fel az antiszemitizmus megszervezésére.”⁵⁶

Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* szerkesztője az erősödő antiszemitizmus – ahogyan nevezte: “antiszemita ellenforradalom” – láttán lapjában zsidó Önvédelmi Liga szervezését kezdeményezte (1918. július 6), olvasói adományokat is beküldtek, Vázsonyi Vilmos, a volt igazságügy-miniszter elnöksége mellett jogvédő bizottságot alakítottak. Az *Egyenlőség* több számon át közölte a csatlakozó, illetve a pénzbeli támogatást felajánló hitközségek nevét, az ország különböző pontjairól, a legváltozatosabban. (Csak az első két–három hétben: Abony, Csetnek, Igló, Kisújszállás, Mátészalka, Mór, Munkács, Nagykároly, Nagyvárad, Ruttka, Szatmár, Szentendre, Trencsén stb.)

Zsidók a Népköztársaságban

“(…) Aztán következtek az első világháborút záró évek, kilencszáztizenkilenc, Kun Bélák szörnyű mozgalmi, majd a pogromok...” – jellemezte tömören egy nyilatkozatban 1918–1919-et 60 évvel később Mauthner Ödön és Weiss Manfréd unokája, Mauthner Gabriella New Yorkban.⁵⁷ Csak megjegyzem, hogy nagykárolyi gr. Károlyi Mihály (1875–1955) elnök öt hónapja (1918. november–1919. március) kimaradt ebből a felsorolásból.

A magyarországi események irányát nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása: hasonló erővel befolyásolta a két oroszországi forradalom (1917. február 23⁵⁸ / “március 8”⁵⁹ és 1917. október 25 / “november 7”). Az oroszországi forradalomról az egyik legelső hír: az *Egyenlőség*-ben Magyar Lajos (1891–1940) nagy, fény-

56 Vázsonyi Vilmos, “Elég volt!”, *Egyenlőség*, 37, no. 35–36 (1918. szeptember 5), pp. 1–3.

57 *Múlt és jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 3–4 (2000), p. 238 (Erdélyi Lajos interjúja).

58 Az orthodox naptár szerint.

59 A gregorián naptárt Oroszország csak 1918. február 1-jén vezette be.

képes cikkben üdvözölte a bolsevik forradalom bátor hőseit: a galíciai Leo Bronsteint (1879–1940), azaz “Troczky”-t, “a pogromok hazájában zsidó miniszterelnök”-öt.⁶⁰

IV. Károly király és osztrák császár (1916–1918) kiáltványát (“Völkermanifest”, 1918. október 16) – amely, ha az érintettek elfogadják, a birodalmat szövetségi államként egyben tartotta volna⁶¹ – éppen Magyarország torpedózta meg, mert a javasolt államszövetség a dualista rendszerhez képest, Magyarország rovására, viszonylagos önállóságot adott volna a román, szerb, horvát, szlovák nemzetiségi területeknek.

A császár ajánlatán akkor már túlhaladtak az események. Gr. Tisza István a magyar országgyűlésben október 17-én elismerte a háború elvesztését. A Habsburg Birodalomhoz tartozó tartományok sorra kiszakadtak és önállósultak. Az Ausztriához, Poroszországhoz, Oroszországhoz csatolt lengyel területek mint önálló Lengyelország egyesültek (október 7). Magyarországon Jászi Oszkár polgári radikális követőiből és szociáldemokratákból megalakult a Magyar Nemzeti Tanács (október 24) és az önálló kormány (október 31). Létrejött a Cseh-Szlovák Köztársaság (RCS) (1918. október 28), későbbi (1920–1938, 1945–1992) nevén Csehszlovák Köztársaság (ČSR) vagy Csehszlovákia; illetve az önálló Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (október 29), a későbbi (1929–1941, 1945–1991/2006) Jugoszlávia. A Szlovák Nemzeti Tanács turócszentmártoni nyilatkozata (október 30) egyedül az egységes csehszlovák nemzet szlovák ágát nyilvánította a Magyarország határain belül élő csehszlovákok nevében cselekvésre jogosultnak. Ezeket a lépéseket követően a háborús felek aláírták a fegyverszüneti egyezményeket (november 3, Padua: Magyarország; november 11, Compiègne: Németország). Lemondott II. Vilmos német császár (november 9). A Budapesten megalakult Román Nemzeti Tanács november 9-én felszólította a magyar kormányt, hogy a románok lakta magyarországi területek fölött adja át neki az ellenőrzést. Az osztrák ideiglenes nemzetgyűlés elhatározta (november 12), hogy kikiáltják a köztársaságot. IV. Károly király (Eckartsau,⁶² november 13) nyilatkozatot írt alá, hogy a továbbiakban nem vesz részt az államügyek intézésében; a politikai életben ezt gyakorlatilag mint lemondást értékelték. IV. Károly 1919. március 23-án, mielőtt végleg elhagyta volna Ausztriát, egy újabb nyilatkozatban (“Feldkircher Manifest”) érvénytelennek nyilvánította minden nyilatkozatát stb., amelyet 1918. október 16 után tett. Ezután az osztrák nemzetgyűlés kimondta a Habsburg család kiutasítását az országból. Később, magyarországi visszatérési kísérleteinél Károly arra hivatkozott, hogy az eckartsau-i nyilatkozata ténylegesen nem lemondás volt. Ausztria köztársaság lett (november 12: *Deutschösterreich*, 1919. szeptember 10: *Republik Österreich*). A Nemzeti Tanács Magyarországon is kikiáltotta a köztársaságot (november 16). Az erdélyi románok gyulafehérvári nemzeti

60 36, no. 45 (1917. november 17), p. 6 sk.

61 “(...) Österreich soll, dem Willen seiner Völker gemäß, zu einem Bundesstaat werden, in dem jeder Volksstamm aus seinem Siedlungsgebiet ein eigenes, staatliches Gemeinwesen bildet.”

62 Niederösterreich (Ausztria).

gyűlése (1918. december 1–2) kimondta Erdély egyesülését Romániával, az Ókirálysággal. A gyulafehérvári határozat egyik pontja (III/2) kimondta: "Egyenlő jog és teljes felekezeti autonóm szabadság az állam összes felekezetei számára." Ez mint ha az erdélyi vallásszabadság fenntartásának bejelentése volna; de a zsidókra, mint a későbbi fejlemények mutatják, nem vonatkozott. A román királyi hadsereg bevonult Marosvásárhelyre (december 2), Kolozsvárra (december 24), Máramarosszigetre (1919. január 18), Nagyváradra (április 20); a cseh-szlovák hadsereg elfoglalta Pozsonyt (1919. január 1).

1918. október 24-én gr. Károlyi Mihály vezetésével megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. Október 25-én IV. Károly külügyminiszterré nevezte ki Andrássy Gyula grófot (jr.), s ő azonnal elfogadta Woodrow Wilson elnök békeajánlatát, amely az Osztrák–Magyar Monarchia felbontását is magában foglalta, és később a békeszerződés alapjául szolgált. Október 31-én József Ágost főherceg Károlyi grófot miniszterelnökké nevezte ki. IV. Károly visszavonulása után, november 16-án Budapesten, a parlament lépcsőjén nagy tömeg előtt felolvasták az 1918:1. néptörvényt, amelyben az országgyűlést helyettesítő Nagy Nemzeti Tanács az országot népköztársaságnak nyilvánította, Hock János (1859–1936) római katolikus pap, országgyűlési képviselő, gr. Károlyi Mihály híve kikiáltotta a Magyar Népköztársaságot.

A Magyar Nemzeti Tanácsnak két zsidó tagja volt: Sándor Pál, 1901 óta szabadelvű országgyűlési képviselő, és Bíró Lajos (1880–1948) író. A Károlyi-kormányban (1918. október 31–1919. január 19) két zsidó származású – kikeresztelkedett – miniszter kapott tárcát: a polgári radikális Jászi Oszkár, a nemzetiségi ügyek minisztere, aki önmagára nézve fenntartás nélkül elutasított minden személyes kötődést a zsidó identitáshoz,⁶³ de miniszterként elismerte a zsidók nemzeti alapú szerveződésének jogosultságát, sőt, mint politikus hajlandó lett volna a cionistákkal is együttműködni a palesztinai zsidó állam megteremtése érdekében;⁶⁴ és a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond (1879–1929),⁶⁵ munkügyi és népjóléti, majd közoktatásügyi miniszter. Jászit a szülei mindjárt születésekor reformátusnak kereszteltették meg és anyakönyveztették, csak felnőtt korában volt kénytelen tudomásul venni családjá zsidó származását, az ingerült elutasításnak ez a külső – társadalmi értelemben vett – vissza-

63 Walter Pietsch, "Oszkár Jászi und seine Haltung zur Judenfrage in Ungarn", in: uő, *Zwischen Reform und Orthodoxie. Der Eintritt des ungarischen Judentums in die moderne Welt* (Berlin: Philo Verlag, 1999), pp. 119–129 / "Jászi Oszkár és magatartása a magyarországi zsidókérdésben", in: uő, *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba* (Múlt és Jövő Könyvek / Magyar Zsidó Történelem) (H. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 1999), pp. 99–108; Pelle János, "Jászi Oszkár és a zsidókérdés", *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 1 (2001), pp. 74–80; Litván György, *Jászi Oszkár* (Millenniumi Magyar Történelem: Életrajzok) (Budapest: Osiris, 2003), p. 19 sk.; uő, "Jászi Oszkár és a zsidókérdés", in: Molnár Judit, szerk., *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában* (Budapest: Balassi, 2005), pp. 45–53.

64 Távirata a Máramaroszigeti Zsidó Szövetséghez. *Új Kelet*, (1918. december 19), p. 1.

65 1907 óta a *Népszava* helyettes szerkesztője. – A Tanácsköztársaság bukása után emigrált.

minősítés is oka lehetett.⁶⁶ Nem tartotta kényelmetlennek zsidó vallását a radikális Szende Pál (1879–1935) ügyvéd, addig a Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, majd novemberben pénzügyminisztériumi államtitkár, azután pedig a Károlyi- és a Berinkey-kormányokban (1919. január 11/19–március 21) pénzügyminiszter; neki köszönhető, hogy az új állam valamelyest, részben külföldi kölcsönrel, rendbe tudta tenni a pénzügyeit.⁶⁷ Károlyi Mihály kormányát az említettek vallási státusa és arányuk – a továbbiakhoz képest, jegyezzük meg, tényleg elenyésző arányuk – ellenére ellenfelei fokhagyma- vagy vöröshagymaszagúnak nevezték.

A polgári demokrácia ígéretének légkörében megalakult a Magyar Zsidók Szabadszakszervezeti Tanácsa. Célja a zsidó élet demokratikus alapra helyezése volt, az Országos Iroda kiiktatásával. Szerepelt programjában a hitközségekben az általános, egyenlő, titkos választójog szabályzatban rögzítése; az országos irodák megszüntetése, egységes Zsidó Tanács felállítása; a héber nyelv oktatása; a választójog megszorítások nélküli kiterjesztése a zsidókra; azokon a területeken, ahol a zsidók jelentős számban élnek, önálló kulturális egységek létrehozása (kulturális autonomia), a nevelés és a kulturális élet állami költségvetési támogatása; a palesztinai zsidó települések támogatása.

Az önvédelem érdekében zsidó politikusok megszervezték az Országos Segélyező Bizottságot, majd Vázsonyi Vilmos, Székely Ferenc (1858–1936) és Mezei Mór, akik korábbi politikai tőkésüket most is kamatoztatni tudták, megalakították a Magyar Zsidó Központi Szövetséget, illetve tiszasülyi Polnay Jenő (1873–1963) csatlakozása után az ő vezetése alá kerülő Magyar Zsidók Országos Szövetségét. Tevékenységük azonban nem terjedt túl a szervezésen, a publicisztikán, majd az 1920. évi nemzetgyűlési választások után a parlamenti felszólalásokon. Az antiszemita propagandát és az utcai erőszakot sem 1918/19-ben, sem 1920-ban nem tudták megakadályozni.

Mindjárt a régi rend megszűnésével, már november 1-jén a lakosság több helyen rátámadt a zsidókra, üzleteket fosztogattak, bántalmazták, akit kezükbe kaptak. Az inzultusok, atrocitások két héten át – a Népköztársaság kikiáltásáig – folytatódtak.⁶⁸ Vidéken is hasonló volt a helyzet. A honvédelmi államtitkár (Friedrich István) november 4-én zsidó önkénteseket kért a rend fenntartására. A jelentkezőkből három csapat állt össze, ezek még aznap elindultak Galgóc, Nagyszombat és Sopron térségébe. Beregi Ármin cionista vezető, aki a világháborúban századosként szolgált, 1 500 fő részére igényelt fegyvert. Ő lett a zsidó karhatalom parancsnoka. Egységeibe nagy számban jelentkeztek a Makkabea egyesület tagjai. Felszerelésük költségeihez

66 Jászi pályáját és – részben naplói alapján – személyiségét elemzi Litván György magiszteriális művében: *Jászi Oszkár* (Millenniumi Magyar Történelem: Életrajzok) (Budapest: Osiris, 2003).

67 A kommunista hatalomátvétel után emigrált.

68 Részletesebb adatok Szabolcsi Lajos emlékiratában: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 240 sk.: Tótkomlós, Óbecse, Kapuvár, Nagyszombat, Nagykálló stb.

Vázsonyi Vilmos
(MZsl.)

Székely Ferenc (MZsl.)

masszív támogatást kaptak a kongresszusi Országos Irodától és az orthodox Központi Irodától egyaránt. A kóser ételmezésről a Mizrahi gondoskodott. Az Önkéntes Karhatalmi Századok – vagy ahogyan nevezték őket: cionista gárda – megkapták az angyalföldi Albrecht főherceg-laktanyát (Lehel út–Szabolcs utca). Több vidéki városban (például, Pozsony,⁶⁹ Pápa) alakult hasonló zsidó önvédelmi csoport.⁷⁰

Vázsonyi zsidó nagygyűlés összehívását kezdeményezte. Néhány napon belül az *Egyenlőség* felhívása több mint félezer hitközséget ért el a régi Magyarország területén. “Ez volt – írja két évtizeddel később emlékiratában Szabolcsi Lajos⁷¹ – Nagy-Magyarországnak mind a mai napig utolsó gyülekezése...” A gyűlést 1918. november 6-ra hirdették meg a pesti Vigadóba.⁷² Szervezői, Mezey Ferenc, Székely Ferenc, a Belvárosi Takarékpénztár vezérigazgatója, az Angol–Magyar Bank és a Pester Lloyd Társulat alelnöke és Szabolcsi azt akarták, hogy a zsidó küldöttek a már hetek óta szerveződő Önvédelmi Liga szervezeti megerősítése mellett nyilvánítsák ki hűsé-

69 Sándor Komlósi, “Geschichte der Jüdischen Garde anno 1918”, in: Hugo Gold, *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelwerk* (Brünn – Prag: Jüdischer Buchverlag, 1932), pp. 151–154. Sok fontos részlethez lásd Róbert Péter, *Kórház a Szabolcs utcában* (XIII. kerületi helytörténeti füzetek, 13) (Budapest: Angyalföldi József Attila Művelődési Központ Helytörténeti Klubja, 2007), p. 102 skk.

70 A zsidó karhatalom 1919. március 1-jén feloszlott, tagjai a nemzetőrséghez csatlakoztak.

71 *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 243 skk.

72 *Egyenlőség*, 37, no. 44 (1918. november 2), p. 7 sk.: “A magyar zsidóság új önvédelmi mozgalma.”

güket a magyar haza iránt. A hitközségek képviselői mellett, hivatlanul és váratlanul, megjelentek a cionista szervezet aktivistái is. Szabolcsi emlékirata drámai jelenetet ír le: "Mikor az elnök bejelentette, hogy összegyűltünk, hogy tanúságot tegyünk a magyar nemzethez való tartozásunk mellett, óriási erővel szakad fel a cionisták lázas kiáltása: »A zsidó nemzethez tartozunk!«, »Éljen a zsidó nemzet!«, »Zsidók vagyunk!« És egy megdöbbenő erejű kiáltás: »Éljen Wilson!«". Nem nehéz párhuzamot látni a Monarchia nemzetiségeinek önálló államokat kikiáltó gyűlései és a *Balfour Declaration* nyomán magasan szárnyaló cionista remények között. A nagygyűlés anarchiába torkollott, de a szervezők kis csoportja kiadott egy nyilatkozatot, melyben felkérte a külföldi zsidó szervezeteket, személyiségeket, támogassák kormányuknál "a demokratikus magyar kormánynak a békére és nagy nemzetünk állami újjáépítésére és területe integritásának fenntartására irányuló tevékenységét". Az *Egyenlőség* a nagygyűlést úgy értékelte, mint nyílt szakítást "a cionisták és a vallási alapon álló zsidók között".⁷³

A Vigadó-beli nagygyűlést a neológia szervezte, az orthodoxia nagyobbik része távol tartotta magát tőle. A cionisták a zsidók önálló nemzetiséggé, nemzetté szerveződését akarták, nyilvánvalóan a neológiával szemben, de nem Magyarország ellenében. A két évtizede folyó sajtóviták után ez a nagygyűlés volt az első nyílt, hangos, személyes konfrontáció a hivatalos neológ vezetők és a cionisták között. A neológ hitközségi szervezet új vezetői a régóta előtérben álló személyiségek közül kerültek ki, Székely Ferenc, Mezey Ferenc, szászberekai br. Kohner Adolf (1865–1937) nagyiparos,⁷⁴ Vadász Lipót stb., de a tanácskozásokban részt vett néhány, a hitközség politikai életétől addig magát általában távol tartó tekintélyes értelmiségi is, többek között Bánóczy József (1849–1926) filozófus, irodalomtörténész, a Tanítóképző igazgatója; Marczali Henrik történész, egyetemi tanár; Mahler Ede (1857–1945) egyiptológus, a zsidó kronológia nemzetközileg elismert szaktekintélye, egyetemi tanár; Mohácsi Jenő (1886–1944) színpadi szerző, műfordító. Az új vezetőség határozottan megfogalmazta és minden lehetséges alkalommal kinyilvánította, hogy "a magyar nemzethez való szent,

Mahler Ede egyetemi tanár, asztronómus és orientalista (Mzsl)

73 A nagygyűlés dokumentumait közli az *Egyenlőség*, 37, no. 45 (1918. november 9), pp. 1–4.

74 Apja, Kohner Zsigmond (1840–1916) a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatótanácsának tagja, Wahrmann Mór halála után a pesti hitközség elnöke. A bárói méltóságot és a predikátumot fiai kapták (1912). – Kohner Adolf nagy műgyűjtő volt, de vagyont elvesztvén, értékes gyűjteményét 1934-ben elárvereztette. Szinyei Merse Pál "Pacsirta" címen ismert képét a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozta (ma a Magyar Nemzeti Galériában).

Hevesi Simon (MZsL)

Fischer Gyula (MZsL)

elszakíthatatlan kötelékének tudata” vezérli. Ebből a tudatból következett a mindenkori magyar kormány iránti hűség és a belé vetett teljes bizalom politikája az elkövetkező harmadfél évtizedben. A politikai irányt jelképesen, a többiek nevében, három rabbi hagyta jóvá, más fogalomkörből vett szóval, szentesítette: Hevesi Simon (Dohány), Fischer Gyula (Dohány) és Adler Illés (Rumbach), mindhárom neológ.

1919. január 11-én gr. Károlyi Mihály lett a köztársasági elnök. Berinkey Dénes (1871–1944) népkormány (1919. január 11–március

Adler Illés (MZsL)

21) különválasztotta a vallásügyi és a közoktatásügyi minisztériumot.⁷⁵ Elrendelte az 500 holdnál, kivételes esetekben, egyházi birtokoknál is, 200 holdnál nagyobb földbirtokok kisajátítását.⁷⁶ Ezek az intézkedések érzékenyen érintették a magyarországi feudális társadalmi szerkezetbe beilleszkedett zsidó arisztokrácia érdekeit.

Berinkei miniszterelnök 1919 elején kormánya nevében rokonszenvéről biztosította a magyar cionistákat a zsidók palesztinai nemzeti otthonának megteremtésére irányuló törekvésükben; válaszul a Magyarországi Cionista Szervezet kijelentette, hogy az országban nem törekszik "nemzetiségi" politika megvalósítására.

Mindamellet, Máramaros-Szigeten külön Zsidó Nemzeti Tanács alakult. Jászi Oszkár nemzetiségi minisztertől kérték meg hozzá az engedélyt. Jászi elismerte, hogy jogos a zsidó nemzetiségi szervezkedés. Döntése ellen tiltakozott Blau Lajos, a Rabbiképző rektora, és Székely Ferenc, a novemberi nagygyűlés óta a pesti hitközség elnöke (1918–1921); mindketten azt hangsúlyozták, hogy a zsidóság vallás, és nem nemzetiség.

Szabolcsi Lajos: "Mi (...) elindultunk azon az úton, amit lelkiismeretünk és magyar múltunk előírt. Nem kértünk a wilsoni elvekből, melyek minden népnek »önrendelkezési jogot« adtak. Nem akartunk ezen az alapon Wilson és Jászi szellemében új nemzetiség lenni Magyarországon. Mi inkább (...) idegenekből magyarokká akartunk válni, (...) és ha eddig nemzetiség lettünk volna, most alakítottuk volna át felekezetté a magyar zsidóságot."

A Nemzeti Tanács helyi szervei vidéken elkergették a zsidó jegyzőt, a földbirtokok felosztásakor megverték a zsidó ügyvédet, kifosztották a zsidó boltost. Salgótarjánban a kommunisták a zsidók ellen uszították a szervezett munkásokat a burzsuj zsidók ellen.

A soron következő hitközségi választások előtt, 1919. február 1-jén Magyar Zsidó Hitközségi Párt alakult, azzal a céllal, hogy kiszorítsa a cionistákat. Mezey Ferenc és Székely Ferenc vezették, Kaszab Aladár röplapokon támogatta őket, br. Kohner Adolf, a Pester Lloyd Társulat elnöke, lapjában. A cionisták a Hagyományhű Párt zászlaja alatt gyülekeztek. A hitközség elsöprő többsége azonban ellenük volt, a választás (1919. március 11) a 285 : 15 eredményt hozta.

Zsidók a Tanácsköztársaságban

Az orosz frontról vagy hadifogságból hazatérő kommunisták még Moszkvában elhatározott (1918. november 4) kezdeményezésére november 24-én Budapesten

75 1919.v. néptörvény (1919. január 23).

76 1919.xviii. néptörvény (1919. február 16).

megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja. Vezetője, Kun Béla (1886–1938), és több társa, közelről látták az orosz forradalom eseményeit, többen közülük részt vettek benne, néhányan, köztük maga Kun is, kapcsolatba kerültek a bolsevik forradalom vezetőivel. Céljuk a Szovjet- (“tanács”) Oroszországhoz hasonló politikai és társadalmi berendezés megvalósítása volt hazájukban is, szoros szövetségben Oroszországgal. Mozgalmukhoz sokan csatlakoztak a magyarországi szocialista vagy radikális irányzatok hívei közül, értelmiségiek a Galilei Körből,⁷⁷ amelyet egyébként a kormány már 1918. január 12-én feloszlattott, zsidó / zsidó származású értelmiségiek nagy számban,⁷⁸ akik többségükben már korábban elszakadtak a zsidó közösségtől, gyermekkoruk óta formálisan keresztények voltak vagy egyszerűen felnőttként hátat fordítottak a hitközségnek.⁷⁹

A kommunisták és szociáldemokraták egyesült pártja, a Magyarországi Szocialista Párt hatalomra jutása (1919. március 21), a Tanácsköztársaság / proletárdiktatura / kommün kikiáltása (1919. április 21) után Garbai Sándor (1879–1947) kőműves, szociáldemokrata politikus lett a Forradalmi Kormányzótanács elnöke, de a tényleges hatalmat a kommunista Kun Béla tartotta a kezében; állami tisztségére nézve Kun egyébként a Tanácsköztársaságban külügyi, illetve emellett egy időben hadügyi népbiztos volt.

Az *Egyenlőség* legközelebbi számai (már csak 3, ebből kettő összevont szám) a szerkesztő neve nélkül jelentek meg (március 29, április 5 és 12); Szabolcsi Lajos – mint utólag, az 1919. szeptember 11-i számban közzétette – tiltakozásul vette le lapjáról a nevét. Ezek a számok, írta, “a proletár-diktatura idején, a terror nyomása alatt láttak napvilágot”, értük “semmiféle felelősséget nem vállal”. A március 29-i vezércikk, “Az új Magyarország” címmel, nyilván elébe menve az elvárásnak, még lelkesen köszöntötte a Tanácsköztársaságot. “A proletár-diktaturát, a szegények és elnyomottak diadalát ki tudná jobban és erősebben átértetni és üdvözölni, mint az évezredek elnyomottja: a zsidóság? (...) Ebben az országban eddig minden osztályban képviselve volt a zsidóság. A kapitalista-rendszer és az osztályuralom megteremtette a kapitalista, a munkás és a kifosztott zsidókat. Elég volt ebből a középkori állapotból!” – írja az anonym vezércikk. Külön ok a lelkesedésre: “Meggzúnt a vallásügyi minisztérium, vagyis a felekezet mostantól fogva maga intézi összes ügyeit, állami segédkezés, beleavatkozás és jóváhagyás nélkül. Megszűnik az iskolai hitoktatás.”

77 A Galilei Kör 1908-ban alakult, baloldali beállítottságú fiatal értelmiségiek és egyetemisták vitaköréként. Történetéhez: Tömöry Márta, *Új vizeken járok. A Galilei Kör története* (Budapest: Gondolat, 1960).

78 A Galilei Kör törzstagjainak névsorát közölte a Kör egykori főtitkára, Kende Zsigmond, *A Galilei Kör megalakulása*, szerk. Hanák Péter & Litván György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), p. 171 sk.; illetve Varga F. János, “A Galilei Kör névsora 1912-ből”, *Történelmi Szemle*, 19, no. 1–2 (1976), pp. 211–233.

79 William O. McCagg, Jr., “Jews in Revolutions: The Hungarian Experience”, *Journal of Social History*, 6, no. 1 (Fall, 1972), pp. 78–105.

EGYENLŐSÉG

Kezeltetés és kiadói hivatal:
BUDAPEST
 V., Személyes-utca 25. sz.
 Telefonközvetítés:
 Kezeltetés: Budapesti és környéki
 Madárállomás 00-38.
 Helyi telefonok: 104-27.
 Nyomda: 143-64.

ZSIDÓ HETILAP

Hírlevél osztály:
 VII., Kertész-utca 16. szám.
 Előfizetési feltételek:
 Egész évre — — — 50.— korona
 Fél évre — — — 25.— korona
 Negyed évre — — — 12.50 korona —
 — Egyes szám ára 1 kor. —

Rabszolgák.

írta: Samlyó Zoltán.

... És nőtt a fal nap-nap után és nőtt a sok torony;
 búszkén tekint szét Fáraó a palotásoron.
 Zsidó rabszolgák gyors kezén kiserkedett a vár —
 Pithom és Ramszész sok fala már a felhőkig ér!
 Pithom és Ramszész sok fala már a felhőkig ér!

Dorul a sok rabszolgaarc: piszkosak, sárosok.
 Egyfömben így készültek a gulavárosok!
 Rabszolgavezetők kezéből ostromszil levág:
 Dolgozni, hé! vagy vér csurog, ti zsidó páriák!
 Dolgozni, hé! vagy vér csurog, ti zsidó páriák!

És minden új: egy emelet s száz rabszolga-halott!
 A lelkek márvány és porfirtömbök közé fagyott.
 Míg kéjt lehetve nyújtózik a színarany s özűst;
 A pompa és a fény fölött szétmentek, mint a füst!
 A pompa és a fény fölött szétmentek, mint a füst!

... S a rabszolgák magukhoz tértek egyszer reggelén,
 szűfét szemük végigmered a körengeten:
 még volt eddig, ami volt! évszázadokon át —
 ml építettek, hát miénk a rangteleg gulák!
 ml építettek, hát miénk a rangteleg gulák!

Fölébredt rabok bús szeme a szent magasba néz,
 S a nap felől az ég ívén lenyúlt egy csodakéz...
 S a Vörös-tenger tükörén az anyuk ott robot —
 s gulák helyén a pusztulás, tornyok helyett romok!
 Gulák helyén a pusztulás, tornyok helyett romok!...

STRÓFÁK

Mózesről, a rabszolgavezérről.

írta: Molnár Jend.

Szabadság, szabadság! — Napkelet bitora
 fűrészötte mindig hajnali orcádat, nyilazó suga-
 rak dőfték át először embert leigázó, szolga-
 láncra fűző, dühödést és vérszomjas zsarnokoknak
 szívéét. Fény örök forrása, aki megnyitottad
 szemét a letiport, sárpiszokká aljult emberi fér-
 geknek, fény örök forrása, ki merész nézésű,
 elbizott szándéku gőgösök látását menten ki-

oltottad, hogyha tekintett daccal szegeződött
 szüzi lángompádba, fény örök forrása, te vezé-
 relsz most is bolygó utaink, tétova jártunk-
 ban, ültünkben, fektünkben, gyarló kis emberi
 mozgulásainkban, reményben ábrándban, sóhaj-
 ban örömben, gyászban, vigasságban, édes sze-
 relemben, forró gyönyörökben, bénító csapás-
 ban, boldog ébredésben, halálajulásban.

Szabadság! Szabadság! — Cseresep ajkak-
 ról, keshedt rossz tüdőkből, kiaszott mellékből
 harsogott föl mindig, mint jajjos sikoltás, mint
 riasztó vészjel, mint rekedt kürtöknek lázadásra
 bujtó szörnűb zendülése. Hogyha bányák mélyén,
 szellérkunyhók táján, tengerek gályáin, hival-
 kodó házak cselédi oduján hangod egyszerű
 elbug: száll a végtelenbe, száll vihart kaszó,
 ablakot zörgető, alvókat ébresztő fürgetegnek
 szárnyán, száll szálló madárral, száll a sóhaj-
 jokkal és itt is bekocog és ott is bekocog s
 egyszerre mily csoda! talpon minden ember s
 elindul az erdő, kiárad a tenger, tornyos felle-
 geknek fehérén születik milliányi zengő csap-
 kodó pusztító mennykőves gyermeke. S égre
 tárt karokkal, domborodó mellett, feszülő inak-
 kal, lobogó szemekkel, kigyulladt orcával harsan
 föl a kórus: Szabadság! Szabadság! S ez a
 szó az élet, a szétmorzostó rablanc, a fölgyjű-
 tott járom, napfény és levegő, boldogság, egész-
 ség, tisztaság és jószág.

Gyárak és műhelyek, bányák és vasutak,
 termőföld rögének, hivatalszobáknak munkában
 törődött, tisztos szegénynepe: emlékezzél mos-
 tan! Emlékezzél első szolgatesztvérekre, dölyfős
 Fáraóknak kényére görnyedő, korbáccsal ker-
 getett, vérben agyonhajszolt, rongyos söpredék-
 nél is rongyosabb sorsu zsidó proletárok martir-
 életére. Kik Pitom és Rhamses felteget ostromló-
 kérdő guláit éhesen, szomjasan, megrogyó
 inakkal, rabszolgatartók bösz porkoláb-fegyelme
 alatt nyögve, fojtott keservevel szívükben, szót-
 lan összehordták. Jusson eszetekbe, ma fel-
 szabadultak: évezrek előtte rugdosott, üldözött,
 bottal és gyilokkal kormányozott népe gazdag
 Egyiptomnak zsidó volt, zsidó volt. Fáraók kez-

Az Egyenlőség utolsó száma a Tanácsköztársaság alatt (1919. április 12), a szerkesztő neve nélkül (Címlap)

EGYENLŐSÉG

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
BUDAPEST,
V., Személynek-utca 25. szám.

A MAGYAR ZSIDÓSÁG POLITIKAI HETILAPJA.

Előfizetési feltételek:

MEGJELENIK HETENKÉNT EGYSZER.

Egész évre ... .. 100 korona

Telefon-számok:
Szerkesztőség, kiadóhivatal és
kiszámlázó iroda 03-26
Nyomda 143-08

Szerkesztette 1886—1915
SZABOLCSI MIKSA.

Szerkesztő
D. SZABOLCSI LAJOS.

Fél évre ... .. 50 korona
Negyed évre ... .. 25 korona

A pesti zsidó hitközség nyilatkozata.

A Pesti Izraelita Hitközség előjárásága f. é. aug. 28 án Székely Ferenc elnöklete alatt tartott ülésében a következőket határozta el:

1. A Hitközség a maga és az egész magyar zsidóság nevében végtelen örömeinek ad kifejezést afelől, hogy az úgynevezett Proletárdiktatura esztelen és erőszakos kormányzati rendszere, mely minden hitközséget és generációk munkájával és áldozatkészségével felépített gyönyörű intézményeit végpusztulással fenyegette — saját bűnében összeomlott.

2. A Hitközség konstatálni kívánja, hogy a kommunizmusnak nevezett tévtan legelső sorban kereskedőellenes áramlat, senkire sem oly káros és veszedelmes, mint a főleg kereskedelmi és ipari foglalkozásokat űző zsidóságra.

3. A Hitközség ennél fogva fájdalommal és egyuttal megbotránkózással állapítja meg, hogy a kommunista uralom vezérkarában és táborában nagy számmal voltak zsidó származású emberek, akik majdnem kivétel nélkül már előbb váltak hűtelenné vallásukhoz, mint később hazájukhoz. Miután pedig ezeknek a szereplése lelkiismeretlen és gonosz emberek által arra használtatik föl, hogy a magyar zsidóságot a kommunizmussal azonosítsa, a Hitközség konstatálni kívánja, hogy minden egyes zsidó származású kommunistával szemben legalább ezer zsidó vallású magyar honpolgár áll, aki békeben és háborúban hiven állott a magyar hazához és nemzetéhez és aki a proletárdiktatura gyászos korszakában más vallású polgártársaival együtt türt és szenvedett és a kommunizmus erkölcssei-

től és tanaitól épp oly távol állott, mint bárki más.

4. A Hitközség úgy a zsidó vallás szent hagyományából, valamint saját erkölcsi érzéséből kiindulva megtagad minden szolidaritást azokkal, akik akár a bolsevizmus propagandájában, akár annak gonosztetteiben aktív részt vettek és azokat mint a haza és a vallás ellenségeit — amennyiben még a zsidó felekezethez tartoznának, — annak közösségéből kirekeszti.

5. A Hitközség ezen nyilatkozatát hozzá fűzi azon határozati javaslatához, mely a magyarországi zsidóságnak az ő részvételével megtartott 1918. november 6-ikán országos nagygyűlésén hozatott és amelyben a magyar zsidóság egyhangu határozattal megerősítette törhetetlen hűségét a magyar hazához és a magyar nemzethez.

6. A Hitközség mindezek után a legnagyobb határozottsággal utasítja vissza a magyarországi zsidó hitfelekezet ellen szórt rágalmokat. Jó és rossz időkben mindig hiven e hazához, minden áldozatra kész országunkért és nemzetünkért, szilárdan állunk a magyar törvény alapján, mely minket az ország teljes jogu polgárainak tett meg.

A pesti izr. hitközség előjárásága.

Legyen béke!

A szemünk tele könyekkel a zsidóság nagy tragédiáján, a kezünkben reszket a toll a dunántúli borzalmak hallatára és mi mégis, nem izgatni lőtünk, hanem békíteni. Nem növelni a lángot, hanem oltani azt. Leccsendesíteni a szenvedélyeket; létrehozni a megegyezést és újból egyesíteni a liazai társadalmat, melyet a nyomorult terrorista rémura-

A címdalán közli a lap ezt is: “Nincsen nap, hogy újabb és újabb atrocitásokról ne küldenének hírt szerkesztőségünkbe”, Erdélyből, Pozsonyból. “Dühöng a zsidógyűlölet.” Kis cikk emlékezik meg az esszénusokról, amely cikk szerint a vallási csoport tulajdonképpen “zsidó kommunizmus kétezer év előtt”, mert hogy előírásaiban megjelent “a közvagyon fejlettebb, állami gondolata”. Az esszénusok, akikről Josephus Flavius az i. sz. I. században részletesen ír (*Zsidó háború*), valóban egyfajta puritán vagyonközösségben éltek, ezt megerősítik az 1947-ben megtalált holt-tengeri tekercsek is. Érdekes azonban, hogy az esszénus szekta (*minim*) vagyonközösségére mint társadalmi eszményre korábban zsidó részről nemigen hivatkoztak: a legrégebb és legfontosabb szertartási imák egyike, a *Semone eszré / Amida* átkot mond a *minim*-re. A budai hitközség a szocialista érzelmű tagok kívánságára direktóriumi választott. A lap következő száma⁸⁰ arról ír, hogy “csodálatos biztonsággal és tudatossággal halad előre az új, a jobb világrend építkezése”, ugyanakkor “sajnos, a hitközségeinkben és felekezeti testületeinkben a legnagyobb fejvesztettség és bizonytalanság uralkodik.”

1918–1919 eseményeit, de különösen a Tanácsköztársaságot, a közvélemény mint a zsidók hatalomra kerülését fogta fel (*vörösteror*: “zsidó terror”). Egykorú jegyzőfüzetében, 1919 június–júliusában Móricz Zsigmond⁸¹ is minden alkalmat megragadott, hogy az előtérben ágáló szereplőkről megjegyezze: *zsidó*. Ez nála, ott, nem más, mint elítélő minősítés; amikor a kézirat előkerült, meglehetősen megütközést keltett.

“Zsidó uralomnak csúfolt proletár-diktatura” – írta a Tanácsköztársaságról, már a bukása után, az előző hónapokban betiltott, de ősszel már újra megjelenő *Múlt és Jövő* román cenzúrajelzéssel ellátott száma 1919. október 3-án – nyilvánvalóan védekezőleg. “Új zsidó ochlokrácia” – jegyezte meg, támadó éllel, egy jogász publicista.⁸² Jászi Oszkár, bécsi emigrációjában (1920), keserű, méltánytalan és hozzá magához is méltatlan inszINUÁCIÓVAL, ezt a jellemzést vetette papírra a kommünről: a világtörténelem első forradalma, amelyben “a zsidóság minden fék és korlát nélkül érvényesülhetett, tehát szabadon fejthette ki a benne évszázadokon át szunnyadó erőket és tendenciákat”.⁸³ A hivatalos politika 1919 után egyenesen erősíteni akarta

80 38, no. 14 (1919. április 5).

81 “Kommunizmus után. Egy magyar író naplója” (1919. augusztus első fele), kiadva in: Móricz Zsigmond, *Naplójegyzetek, 1919*, szerk. Cséve Anna (Budapest: Noran, 2006).

82 Az Arisztotelész államelméletéből eredő *okhlokrateia* jelentése: “a tömeg / csöcselék uralma”. Molnár Kálmán (1881–1961) jogász cikkéből (*Egri Népiújság*, 1919. november 8–9) idézi: Schweitzer József & Schweitzer Gábor, “Kritikus számvetés. Molnár Kálmán közjogász professzor ismeretlen előadása a zsidóüldözés koráról 1947-ben”, in: Schweitzer József, “*Uram, nyisd meg ajkaidat!* Válogatott tanulmányok és esszék (Mórija Könyvek, 5) (Budapest: Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, 2007), pp. 261–287, kül. p. 264.

83 *Magyar kálvária – magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai* (Bécs: Bécsi Magyar Kiadó, 1920); az újabb kiadásban (Budapest: ÁKV – Maecenas, 1988) az idézet: p. 129.

A Tolnai Világlapja melléklete: a Tanácsköztársaság népbiztosai (MZsL)

proletárdiktatura és zsidók szoros összekapcsolását. Gr. Klebelsberg Kunó (1875–1932) vallás- és közoktatásügyi miniszter mondta majd a parlamentben (1926): „A zsidóság nem követelhet privilégiumokat... Az a tisztelet, melyet a régi, hazafias zsidóság iránt érzünk, nem tarthat vissza konstatálásától, hogy a bevándorolt galíciai zsidóság első és második generációja hozta nyakunkra a proletár-diktaturát.”⁸⁴

Angyal Dávid, akkor ny. r. egyetemi tanár (mint más összefüggésben említem, kikeresztelkedett zsidó)

Emlékezései: „(...) A proletár-diktaturát Magyarországon általánosan zsidóuralomnak nevezték, mert valóban feltűnően sok zsidó tolongott a kommunista hivatalokban. Ez nagy visszahatást keltett...”

A Forradalmi Kormányzótanács névsorát⁸⁵ áttekintve kitűnik, hogy – első összetételében – 34 tagja közül legalább 15 ellenőrizhetően zsidó származású volt. Más adatok szerint 29 tagjából 18 volt zsidó származású. Megint más – egykorú – forrásból értesülünk, hogy két személy kivételével a kormány minden tagja, a 36 kormánybiztos közül 28, zsidó volt.⁸⁶ Mint abban az időben szóban és írásban sűrűn fölemlgették, zsidó származású volt⁸⁷ Varga Jenő (1879–1964) pénzügyi népbiztos, majd a Népgazdasági Tanács elnökségének tagja, amely hatóság a kisajátításokat vezette (később, élete végéig, vezető közgazdász a Szovjetunióban); Landler Jenő (1875–1928) belügyi népbiztos és helyettese, később utódja, Vágó Béla (1881–1939); Szántó Béla (1881–1952) helyettes hadügyi népbiztos, azután pedig népbiztos; László Jenő (1878–1919) ügyvéd, a Forradalmi Törvényszék politikai népbiztosa; Korvin Ottó (1894–1919), a belügyi népbiztosság politikai nyomozó osztályának vezetője; Szamuely Tibor (1890–1919), a hadügyi népbiztos helyettese, a Frontmögötti Bi-

84 A *numerus clausus*-törvénnyel kapcsolatos népszövetségi eljárás kapcsán. Idézi: Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 376 sk.

85 Molnár Erik, szerk., *Magyarország története* (Budapest: Gondolat, 1967), II, p. 318 sk.; Bölöny József & Hubai László, *Magyarország kormányai, 1848–2004* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004⁵), p. 90 skk.

86 Robert William Seton-Watson levelét idézi: Nathaniel Katzburg, *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Babel Kiadó, 2002), p. 33.

87 William McCagg, „Jews in Revolutions: The Hungarian Experience”, *Journal of Social History*, 6, no. 1 (Fall, 1972), pp. 78–105.

zottságok (a Rögtonítelő Törvényszék) elnöke, az arcvonaltól mögötti terület teljhatalmú biztosa (1919. április 21).

Ön-azonosításuk szerint kommunisták vagy szociáldemokraták, egyébként azonban zsidó származású személyek jelentős arányú részvétele a hatalomban: ez talán megállapítható, de zsidók terrorja, ahogyan utóbb beszéltek róla, aligha.

Ami az uralom zsidó jellegét illeti: széltében szokás idézni Kun Béla, a volt nagyváradi újságíró kijelentését: „Nem zsidó vagyok, hanem kommunista.” Ugyanez, a Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyvében: „Én, elvtársak, nem fogom szégyellni zsidó létemre ezzel a kérdéssel (értsd: az antiszemitizmussal) leszámolni. Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem (Úgy van! Úgy van!)...⁸⁸ A kijelentés külföldön forgalomban lévő változata: „Apám zsidó volt ugyan, de én már nem vagyok az, mert szocialista és kommunista lettem.”⁸⁹ Szabolcsi Lajos, általánosabban: „Azok, akik a »zsidó kommunista« nevet kapták, semmi módon nem sorozhatók a »zsidó« szó és fogalom megszokott kereteibe. Ezek az elemek a zsidó életkeret legszélén elhelyezkedett, ott csüggő, de a kerethez már nem tartozó egyének voltak. Oda nem tartoztak, mert kiestek a zsidó vallási keretből, hitet változtatva. De kiestek a zsidóság faji keretéből is, mert egy nemzetközi világorradalomhoz tartoztak, melyhez zsidók éppúgy fűződtek, mint georgiaiak,⁹⁰ tatárok, mongolok és indusok. Éppen a kommunista korszak tanított meg rá, hogy a zsidóságból teljességgel ki lehet lépni, tartalmát és lényegét abszolút le lehet vetkőzni – azt mondanám – más hit, egy új világvallás kedvéért, melyet kommunizmusnak hívnak.”⁹¹

Formális-szervezeti értelemben nem volt zsidó⁹² sem Kun Béla, sem Szamuely Tibor, sem Lukács György, az egyik közoktatási népbiztos. Egyáltalán, a hitközségi hagyomány és a történeti irodalom többé-kevésbé egyöntetűen úgy tudja, hogy azok a zsidó származású politikusok, akik a Népköztársaság és a Tanácsköztársaság idején vezető szerepet töltöttek be, szinte kivétel nélkül renegátok – kikeresztelkedettek – voltak, illetve már korábban felszámolták kapcsolataikat a hitközséggel. Frankl Adolf, az orthodox Központi Iroda elnöke, Horthynak, 1919-ben: „Akik bolsevisták

88 I. h. (Budapest: Athenaeum, 1919), p. 28.

89 Idézi (angolul): Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington: Indiana University Press, 1983), p. 95. – Nathaniel Katzburg, *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Bábel Kiadó, 2002), p. 33, 7. jegyz. szerint ezt a kijelentést a párt hivatalos lapja kihagyta a jegyzőkönyvből.

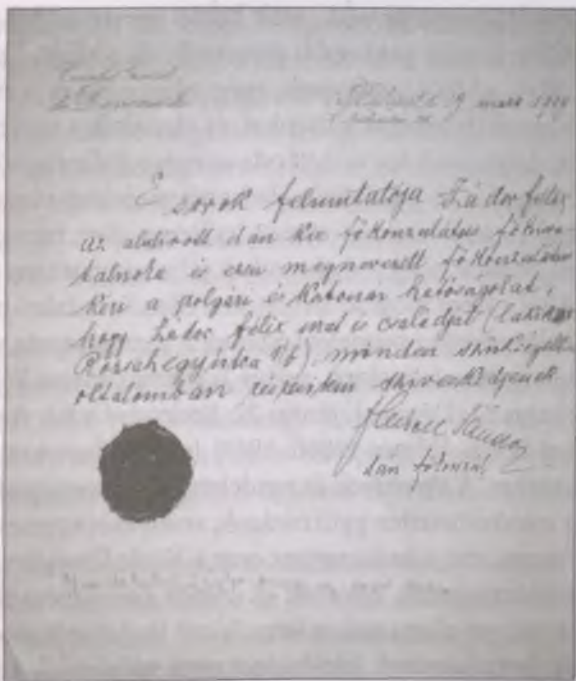
90 Értsd: grúzok.

91 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 275 sk.

92 A Tanácsköztársaság vezetőiről zsidó vonatkozásban higgadt, kritikus értékelés Nathaniel Katzburg könyve: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Bábel Kiadó, 2002), p. 31 skk.

A budapesti dán kir. főkonzulátus oltalomlevele (1919. március 19) Zádor Félix (Ahron Jeruchem Fischel, 1864–1961) magszakértő- (született Lembergben, 1893 óta a Budapesti Áru- és Értékdőzsde bejegyzett tagja) és családjának (Zádor Anna művészettörténész, egyetemi tanár, 1904–1995, hagyatékából) (Virtuális Zsidó Múzeum www.vzsm.hu, Kürti Csaba szíveségéből)

voltak, azok már nem tartoztak a zsidósághoz. Azok, akik a zsidóságban gyökereznek, távol tartották magukat a forradalmi bolsevizmustól.⁹³

Egyébként pedig a Tanácsköztársaság 133 napjában a zsidó történelem egyáltalán nem a vezetők személyes története.

A Vörös Őrség mellett a kormányzati terror legerősebb szabadcsapata a magát Lenin-fiúknak nevező különítmény volt, mintegy 200 fő, korábbi matrózok, a kommunista pártórség tagjai, fekete bőrkabátban, bőrnadrágban, lábszárvédővel, tányérsapkában, a nem (!) zsidó Cserny József (1892–1919)⁹⁴ volt bőrmunkás, cipészsegéd, a háború alatt haditengerész, a Kommunisták Magyarországi Pártja egyik alapító tagjának parancsnoksága alatt. Székhelyüket a Teréz körút 1 alatti Batthyány-palotában rendezték be. Először politikai terrorcsapatnak nevezték magukat (“A forradalmi kormányzótanács terrorcsapata”), hivatalosan pedig A Belügyi Népbiztosság Politikai Osztály Különítménye, illetve júniustól a népbiztosság V. alosztálya volt az elnevezésük. Szamuely már február 11-én programot hirdetett a *Vörös Újság*-ban az ellenforradalmárok ellen: “Üssétek agyon ott, ahol találjátok őket! (...) Mielőtt vérbe fojtanak a forradalmat, fojtátok őket a vérükbe!” Április 20, Győr: “A hatalom a kezünkben van. Aki azt akarja, hogy visszatérjen a régi uralom, azt kíméletlenül fel kell akasztani. Most szükség lesz arra, hogy vér ömöljön. (...) Ki fogjuk irtani, ha kell, az egész burzsoáziát!” A burzsoáziát, ahogyan a történetek mutatják, akár nem zsidó volt, akár zsidó.

Egy visszaemlékezésből (Centropa Hungary): “Anyám megélte Pálán azt is, hogy

93 Idézi: Patai József, *Múlt és Jövő*, 20 (1930. április), p. 142.

94 Stocker Antal, *A nagy per: Cserny József és terrorista társainak bűnügye* (MOVE Könyvtár) ([Budapest]: MOVE – Budapesti Hírlap Nyomda, [1920]).

jöttek a kommunisták, azok között persze zsidók is voltak, és fölégették a kereskedőknek, meg gazdagabb parasztoknak a házát. Ez 1918 novemberében volt. Aztán jöttek a különítményesek, meg a katonák, és a zsidókat irtották. Anyám mesélte, hogy fölgyújtották a házukat, és elszedték a vagyonukat. A különítményesek lóttek is. Anyámnak így veszett oda az egész stafírungja.”

Április 16-án a Vörös Hadsereg megelőző támadást indított a fegyverszüneti vonal mögött várakozó román hadsereg ellen, hamarosan megnyílt a cseh front, a Tanácsköztársaság, még ha voltak pillanatnyi sikerei is, katonailag defenzívába szorult. Ahol a front mögötti területeken ellenforradalmi mozgolódást észleltek, páncélozott különvonaton megjelent Szamuely terrorcsapata, és rövid időn belül rendet teremtett (május 1: Szolnok, május 2: Hatvan, május 7: Devecser, június 19: Dunaföldvár, június 21: Dömsöd, június 22: Szekszárd stb.). A szélsőségesen erőszakos fellépéseket Böhm Vilmos (1880–1949) (szociáldemokrata), az egyik hadügyi népbiztos is elítélte: “A törvények és rendeletek ellenére végrehajtott ítéletek és elsősorban azok a minősíthetetlen gyilkosságok, amelyeket egyesek, vagy a kormánytól nem engedélyezett, sem a hadsereghez, sem a Vörös Őrséghez nem tartozó szabadcsapatok vagy önkényeskedők követtek el: bűnös cselekmények voltak elsősorban a forradalom törvényei ellen, ezek a forradalom tisztaságát mocskolták be, ezekért a forradalom és forradalmárok felelősséget nem vállalnak.” A fegyveres terror a legszorosabban fűződött Szamuely, Korvin, Cserny nevéhez; a közvélemény mint zsidókat ítélte meg őket. A román támadás után a kormány (Forradalmi Kormányzótanács) megtiltotta a túsok szedését, a Lenin-fiókat hivatalosan lefegyverezték (május 19), ők ezután Böhm ellen merényletet kíséreltek meg (május 23), és változatlan energiával folytatták terrorista kicsapongásaikat.⁹⁵

A terrorista különítmény részt vett a június 24-i budapesti ellenforradalmi lázadás leverésében. Segítséget nyújtott nekik a Vörös Őrség ferencvárosi zászlóalja. A puccskísérlet központja a Ludovika Akadémia volt, néhány tiszt felhívására növendékei, kadétek és hadapródok vettek részt benne. A lázadáshoz csatlakozott a dunai flotilla három hajója, a “Maros” monitor – páncélozott, nagy tűzerejű folyami hadihajó – és két őrnaszád (“Pozsony”, “Fogas”), nemzeti színű zászlók alatt, délután 4-kor északi irányból, az óbudai hajógyár felől megjelentek a Dunán a ludovikások támogatására, és az Erzsébet-híd fölött löni kezdték a Duna-parti Szovjetházat (“Vörös Ház” / Hungária Szálló). Április óta a népbiztosok és családjaik laktak itt.

Egy neves orvos, a világháborúban törzsorvos, Berend (Bleuer) Miklós (1870–1919)⁹⁶ gyermekgyógyász, egyetemi magántanár (Fehér Kereszt Országos Lelencház

95 A vörösteror zsidó áldozatairól hosszú felsorolást ad Szabolcsi Lajos emlékirata: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 276 skk.

96 Kempelen Béla, *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok*, II (1937); új kiadás, az I–III. kötet együtt: *Magyar zsidó családok* (Budapest: Makkabi, é. n. [1999]), II, p. 107 sk.

Egyesület / Tűzoltó utcai gyermekklinika), aki kapcsolatban állt az ellenforradalmi szervezkedéssel, amikor a monitorokon meglátta a nemzeti színű zászlót, felkiáltott: "Feltámadt Magyarország!" A Déli-vasútnál segíteni akart egy fegyverszállítmány kirakásánál, de a vöröskatonák őt megelőzve lefoglalták a fegyvereket. Visszasietvén a Duna-partra, fehér zsebkendővel jelzéseket adott a monitoroknak.⁹⁷ A Lenin-fiúk egyike lelőtte, holttestét kifosztották és a Dunába dobták. Másnap délelőtt a "Lajta" monitor és a "Komárom" őrnaszád próbálkozott hasonló támadással. A történet *pointe*-je epilógusában van: Berend doktor özvegye és fia 1944-ben kormányzói mentességet kaptak.

A lázadás leverése után foglyul ejtett kadétokat és tiszteket "internálásban eltöltendő nevelési munkára" ítélték, július 10-től a Horánszky utcai jezsuita rendházban őrizték. Köztük volt Grassy József (1894–1946) főhadnagy (akivel majd 1942. januárban Újvidéken fogunk találkozni). Sinkó Ervin (1898–1967), a Központi Munkástanács tagja, a Szovjetház parancsnoka kommunista átnevelő előadásokat tartott nekik.

Cserny a felkelés leverése után: "Veszélyben a proletár-diktatura! Budapesten dühög az ellenforradalom, s hogy nem diadalmaskodott az kizáróan az én embereim érdeme... Ezen utolsó három nap megmutatta, hogy véres kézzel kell átgázolni és vérbe kell fojtani az ellenforradalmat..." A IX. kerületi Munkás- és Katonatanács ülésén elhangzott értékelő beszámoló: "(...) a burzsoáziával nem kell olyan kíméletesen bánni, mint eddig bántak. Nem a bestialitás jelenti ezt a kíméletlenséget, hanem a kényelemtől, a tétlenségtől és dologtalanságtól kell megfosztani a burzsoáziát. Kevesebb véráldozattal jár, ha a diktaturát keményen kezelik..."⁹⁸

A proletárdiktatura időszakában a forradalmi Törvényszék összesen 570 személyt ítélt halálra és végeztetett ki, köztük 44 volt a zsidó; ebben a számban nincsenek benne a fegyveres terror áldozatai. Váry Albert (1875–1953)⁹⁹ 1919 szeptemberében kinevezett koronaügyész (főállamügyész) – könyvének címlapja szerint koronaügyész-helyettes – összegezése¹⁰⁰ 590 kivégzett nevét sorolja fel, a 44 személyt ő azonosítja zsidóként, jegyzéke, pontosságukkal tüntető adatai mellett is, csak közelítés, maga mondja, hogy ez nem a teljes szám. Más összegezés szerint a *vörösteror*-nak összesen 626 áldozata volt, ebből 329 rögtönítélő bíróság ítélete alapján, ebből 32 zsidó.

1936-ban Budapesten, a Kossuth téren emlékművet állítottak azoknak a mártiroknak, akik a proletárdiktatura- / *vörösteror*-nak estek áldozatul. A fehér kő falára

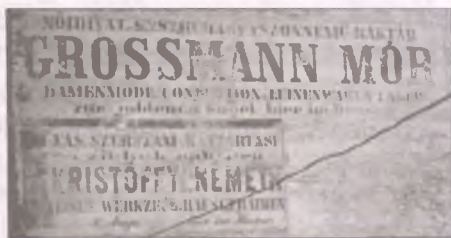
97 A motívum, másra áthelyezve, megjelenik Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regényében (1926).

98 Idézi: H. Kohut Mária, szerk., *Források Budapest történetéhez, 1873–1919* (Források Budapest Múltjából, 2) (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1971), p. 495.

99 Ügyvéd, 1908-tól budapesti királyi ügyész, 1918. áprilistól a budapesti ügyészség vezetője.

100 Váry Albert, *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Hivatalos jelentések és bírói ítéletek alapján írta – (A Váci Kir. Orsz. Fegyintézet Könyvnyomdája, 1922²).

Grossmann Mór hirdetése a Király utcában a XX. század elején; az 1990-es években, a szomszéd épület bontásakor került elő, a telek beépítését követően, napjainkban már nem látható

497 nevet véstek fel, köztük 32 a zsidó: kereskedő, ügyvéd, földbirtokos, géplakatos, moztulajdonos, gyárigazgató, középiskolai tanuló stb.¹⁰¹

Túszul lefogták és a Tolonházban (Mosonyi utca 9) fogva tartották a pesti hitközség vezetőit, köztük Székely Ferenc elnököt; más neves zsidó közéleti szereplőket; br. Weiss Manfréd nagyiparost, 1915 óta a főrendi ház tagját, akinek gyárait szocializálták, értsd: elkobozták, és aki pár nap múlva – sikertelen – öngyilkossággal próbált menekülni a kínzások elől; br. Wolfner Tivadart, a bőrgyárosok szövetségének elnökét; brassói br. Szerényi József (1861–1941)¹⁰² volt kereskedelemügyi minisztert; Sándor Pál országgyűlési képviselőt; a kitért Láczy Leó bankárt; a kitért br. Hazai Samu volt honvédelmi minisztert stb. Budapesten és a nagyobb városokban összesen mintegy 715 “ellenforradalmár” túszt tartottak fogva, közülük mintegy 160 zsidó volt. Más adatok szerint politikai okokból a rövidebb–hosszabb ideig fogságban tartott vagy internált személyek száma közel 1 350 volt. Miskolcon, az Avason kivégeztek egy zsidó orvost, egy medikust, egy földbirtokost, Nagyváradon egy zsidó tisztet; Munkácson börtönbe zártak több zsidó lakost; Csornán maga Szamuely végeztetett ki 8 zsidót; kivégzések voltak Gyöngyösön, Szolnokon; Landler Jenő népbiztos parancsára Pesten a Vörös Őrség eltávolított a városból több ezer galíciai zsidót (a tömeges kiutasítás ellen a lengyel konzul tiltakozott).¹⁰³

A tanács-kormány a hitközségeket magánegyesületeknek minősítette, a vallási oktatást az iskolákból – az államosított zsidó iskolákból is – a templomokba szorította. Megszűnt a hitközségi alkalmazottak, tanárok állása. A felekezeti vagyont “a köztalponhoz csatolták”. Kommunizálták még a temetőket is. Elrendelték, hogy

101 Több esetet felsorol Szabolcsi Lajos emlékirata: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 276 sk.

102 Stern Ábrahám / Albert újpesti főrabbi fia.

103 *Egyenlőség*, 38, no. 17 (1919. szeptember 11), p. 4 skk.

az élelmiszerüzleteket minden nap – szombaton is – nyitva kell tartani. Hivatalos minősítés szerint önkényesen ugyan, de több helyütt a templomokba “szocializálás ürügye alatt behatolnak, önhatalmúan járnak el”. Az *Egyenlőség* április 12-i (a Tanácsköztársaság alatt utolsó) számában *peszah* alkalmából vers, cikk ünnepelte “a szabadulás”-t; hogy ez sejtelmes célzás volt-e, nem tudjuk, de hát a *peszah* a szabadulás örök ünnepe, ki-ki érthette, ahogyan merte. Macesz éppen hogy került a zsidó asztalokra, de hús már nem (a pesti hitközség elnöke “a kóser húsügy gyökeres reformja”-ról nyilatkozott), cukor helyett csak cukorpótló volt. Megalakult a zsidó kommunista munkások egyesülete, helyiségeiben szép iroda, nagy gyűlésterem volt. A lapban csak Magyar Lajos¹⁰⁴ félkövér szedésű cikkének hangneme volt vészt jósló: “A tavasz – ez a minden forradalmak szülője – minden népben felkelti az erjesztő erőket... Ilyenkor könnyebben vetünk el minden tradíciót, és könnyebben szorul ökolbe a kezünk.” A szám megjelenése után az *Egyenlőség* torkára forrt a szó: a lapot Szamuely Tibor betiltotta, “azzal a megjegyzéssel – írta utólag¹⁰⁵ a szerkesztő –, hogy meg fogja szüntetni a zsidó vallást és a zsidó egyházat.” Betiltották a *Múlt és Jövő*-t is.

A kormány 1919 áprilisában betiltott minden zsidó felekezeti intézményt, még a Hevra Kaddisát is. Betiltotta a zsidó sajtót, osztályharcos alapon támadta: kifosztotta, letartóztatta, túszként fogva tartotta, helyenként kivégeztette a vagyonos és az önkénynek ellenálló zsidókat. 80 / 100 katasztrális holdon felül köztulajdonba / “a proletár állam” tulajdonába vette a közép- és nagybirtokokat, bányákat, gyárakat, bankokat (április 3).¹⁰⁶ Az ellenállókát halálbüntetéssel fenyegette. Megszorongatta a zsidó kiskereskedőket, az ellátási nehézségeket szabotáznak minősítette. “Szocializálta” a kisiparosokat, akik között sok volt a zsidó: állami tulajdonba vette műhelyeiket. Szigorúan korlátozta a személyes tulajdont (ruhanemű stb. is). A közoktatásügyi népbiztosság kisajátította az egyházak és az általuk kezelt alapítványok teljes vagyonát (április 21).¹⁰⁷ Május 24-én megnyitották a gyermekek számára a parkokat, a fürdőket és – önkényesen – a magánkerteket. A “zsidó terror” egyáltalán nem kímélte a zsidókat, sem személyüket, sem vagyonukat.

A Forradalmi Kormányzótanács által közzétett (1919. április 2) ideiglenes és a Tanácsok Országos Gyűlése által elfogadott (1919. június 14–23) végleges Alkotmány szövege szerint a Tanácsköztársaság “elválasztja teljesen az egyházat az államtól, az iskolát az egyháztól” (31. §). Áprilisban vallásügyi likvidáló népbiztosság alakult,

104 Az előző hónapokban a Nemzeti Tanács tagja, akkor a Szellemi Termékek Országos Tanácsa sajtóbizottságának vezetője. Később a Szovjetunióban élt, 1934-ben, ahogy akkor sokakat, letartóztatták, elítélték, a fogságban halt meg. Életéről volt felesége, Péchy Blanka (1894–1988) színésznő írt: *Regény* (1966). (Magyar és Greiner / Péchy 1914-ben házasodtak össze, de együttélésüknek a Tanácsköztársaság bukása után, Magyar letartóztatásával, egyszer s mindenkorra vége szakadt.)

105 38, no. 17 (1919. szeptember 11), p. 2.

106 A Forradalmi Kormányzótanács rendelete (1919:xxxviii.).

107 13/1919. Kñ.

ez minden felekezetnek megtiltotta a vallásoktatást. Megbízottja, egykori piarista szerzetes, középkorias eréllyel járt el a zsidó intézmények felbomlasztásában: a Rab-biképző Intézetben megszüntette a menza felekezeti jellegét, kivette a kórházat, az árvaházakat a hitközség felügyelete és vallási ellenőrzése alól, a temetőket megtiltotta a vallási előírások alkalmazását stb., államosította a hitközséghez és a Hevra Kaddisához tartozó, kegyes vagy jótékony célú alapítványokat, a felekezeti gyűjtésben összeszedett adományokat. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1919 októberi kimutatása szerint az egyházaktól elkobzott vagyon nagyságrendjében a zsidó hitközségeket csak a római katolikus egyház előzte meg.¹⁰⁸ Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos külön rendeletben utasította az "izraelita lelkészek"-et (április 17), hogy a vallás szabad gyakorlatáról szóló – ugyanazon a napon kelt – rendeletet két egymást követő szombaton olvassák fel "az izraelita templomokban".¹⁰⁹

Májustól kezdve mind Pesten, mind vidéken sűrűsödtek az antiszemita megnyilvánulások – már amennyire az indulatok a politikai viszonyok között teret találtak a cselekvésre. Mint utóbb¹¹⁰ Mezey Ferenc, a neológ Országos Iroda alelnöke írta, "a kommunizmus (...) a tőke elleni harc jogán elsősorban a zsidók ellen fordult, akikben a burzsoá típusát látta, akikben, mint a legújabb keletű eseményekbeli egyéni akció is, mint legkevésbé védett, az ősi gyűlölet felkeltése és szítása útján a népharagnak hamarosan odavethető és ádáz szenvedélyek által legkönnyebben elérhető áldozatot látta." Schönfeld József- (1884–1935), a *Zsidó Szemle* főszerkesztőjének sérelmi irata,¹¹¹ melynek megjelentetését pár hónappal később a román cenzúra engedélyezte, beszámol több incidensről, érthetően nem a kommün iránti elfogulatlansággal.

A cionisták eleinte az új kormány mellett álltak. "A zsidó nép dolgozó osztályai, a proletárok" nevében követelték a hitközség átszervezését a nemzetiségi felfogás alapján. Javasolták a szombati munkaszünet állami elismerését (a zsidók számára) stb. Mindezek ellenére a hatóságok áprilisban feloszlatták a Magyarországi Cionista Szervezetet, és betiltották lapját, a *Zsidó Szemlé*-t.

Az egyetemi autonómiát már a Berinkey-kormány felfüggesztette (1919. január), annak érdekében, hogy önkényesen keresztülvigye Jászi Oszkár és 6 további, a *Huszadik Század* köréhez tartozó professzor, köztük Vámbéry Ruzstem (1872–1948),¹¹² Ágoston Péter és Varga Jenő kinevezését a jogi karra.¹¹³ A bölcsészettudományi ka-

108 *Egyenlőség*, 38, no. 21 (1919. október 12), p. 14.

109 Közli: Kőte Sándor & Ravasz János, szerk., *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből, 1849–1919* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1979), p. 524 sk., no. F/III/6.

110 *Egyenlőség*, 38, no. 28 (1919. december 6), p. 5.

111 *Vissza a Gettóba?! Egy zsidó jegyzetei a diktatura alatt* (Budapest: Nyomatott Heller K. és Társa kö- és könyvnyomdai műintézetében, VIII., Német-utca 27, 1919).

112 Vámbéry Ármin fia, ügyvéd.

113 Litván György, "A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918–1919 fordulóján", *Történelmi Szemle*, 11, no. 4 (1968), pp. 401–427.

ron a közoktatásügyi népbiztosság 25 egyetemi tanárt felfüggesztett állásából, köztük Angyal Dávidot, aki februárig a kar dékánja volt, és erőlesen küzdött az autonomia védelmében, de áprilisban Sopronba menekült, itt volt tanítványa, Házi Jenő helyezte el a bencéseknel, majd onnan Bécsbe. Május 3-án 11 új egyetemi tanár kapta meg a kinevezést, Babits Mihály, Benedek Marcell (1885–1969), Fülep Lajos (1885–1970), Hóman Bálint, Szekfű Gyula mellett több zsidó / zsidó származású tudós. Berzevichy Albert naplójának nyugodtan rosszhiszeműnek mondható bejegyzése (április 4): "Egész sorát az érdeemes, régi egyetemi tanároknak elmozdították, egyelőre anélkül, hogy fizetésüket beszüntették volna... A legtöbbször helyére azonban újakat neveztek ki, majdnem kivétel nélkül zsidókat, és majdnem kivétel nélkül ismeretlen embereket, kiknek egyetlen érdemük, hogy radikálisak vagy szocialisták, s irodalmi működésük kizárólag zsurnalisztikai volt."¹¹⁴ Néhány név az újonnan kinevezettek közül, azoké, akik későbbi tevékenységükkel is igazolták, hogy helyük volt / lett volna a tudományegyetemen: Mannheim Károly / Karl Mannheim szociológus, aki később a frankfurti egyetem szociológiai iskolájának professzora lett; Balassa József (1864–1945) nyelvész; Ferenczi Sándor (1873–1933) pszichoanalitikus, Freud közeli munkatársa és barátja; Hevesy György vegyész (az 1943. évi Nobel-díjas); Pólya György (1888–1985)¹¹⁵ matematikus; Hauser Arnold (1892–1978) filozófus, esztéta. A népbiztosság megtiltotta a vallás feltüntetését egyetemi okiratokban (június 2). A hittudományi kart, amely, persze, a római katolikus hittudományt jelentette, a népbiztosság, Lukács György (!) aláírásával, június végén rendeletileg megszüntette, ennek, persze, a tanév vége előtt és a Tanácsköztársaság napjainak lejártához közeledvén, a gyakorlatban már semmi jelentősége nem volt.

A zsidó származású szocialisták közül többen is megtagadták, hogy részt vegyenek a *vörösteror*-ban. A szociáldemokrata Kunfi Zsigmond, a közoktatásügyi népbiztos, rövid idő elteltével lemondott, és tiltakozásul visszavonult a politikától; 1919 augusztusától kezdve Bécsben élt. Külföldre távozott Bíró Lajos; 1929-ben Korda Sándorhoz / (Sir) Alexander Korda (1893–1956) társulván, sikeres filmíró lett.

A Tanácsköztársaság egyik – akkor talán harmadrangú – zsidó szereplőjének élete később különös fordulatot vett Palesztina-Izraelben. A pápai születésű Buxbaum Márton / Mordechai Buchsbaum (1897–1959)¹¹⁶ Galántán járt jesivába, Prágában jogi végzettséget szerzett, ügyvéd lett, az első világháborúban tisztként a fronton szolgált, 1918-ban, a fordulat után, Pápán ő vezette a rendőrséget, majd részt vett a zsidó Önvédelmi Liga szervezésében, hogy segítse a fellobbanó antiszemitizmus megfékezését. A Tanácsköztársaság idején tagja volt a Lenin-fiúk csapatának. A reá

114 Idézi: H. Kohut Mária, szerk., *Források Budapest történetéhez, 1873–1919* (Források Budapest Múltjából, 2) (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1971), p. 428.

115 Szülei 1886-ban keresztelkedtek ki.

116 Az adatok tisztázását David Gurnak (Ramat-Gan, Israel) és Shlomo J. Spitzernek (Bar-Ilan University) köszönöm.

váró – és *in contumaciam* valóban kimondott – halálbüntetés elől Cseh-Szlovákiába menekült. Ott csatlakozott a cionista mozgalomhoz. 1926-ban Bécsből Palesztinába emigrált, letette az ügyvédi különbözeti vizsgákat, talmudi tanulmányokba fogott, Jeruzsálemben részt vett az *Agudat Jiszraél* életében. 1934-ben ő védte a bíróság előtt egy jeruzsálemi mozi tulajdonosát, aki németországi nemzetiszocialista filmeket mutatott be. Amikor a szélsőséges orthodox irányzat hívei, főként magyarországi zsidók, kiváltak az *Aguda* szervezetéből (1935), és egy tüntetés miatt eljárás indult ellenük, az ügyben ügyvédként ő vitte a védelmüket. A szervezet 1938-ban felvette a *Neturei Karta* (arámi "a város védelmezői") nevet. Buchsbaum nem tartozott a *Neturei Karta* formális vezetői közé. A szervezet vallási okokból ellenezte Izrael Állam megalapítását, akadályozni törekedett minden erre irányuló tevékenységet, és azóta sem ismeri el, hogy az *zsidó* állam volna, mert tanai szerint ilyent csak a messiás hívhat életre, központja ma is a *Méa Seárim* városnegyedben van, a "Magyar házak"-ban (*Batté Ungarn*). Maga Buchsbaum vallásos életvitelt folytatott, szerepet játszott az *Aguda* irányításában. A szervezet 1937. évi bécsi kongresszusán, ahol előadását plakátokon hirdették, az osztrák rendőrség felismerte, és a Magyarországon kiadott körözés alapján letartóztatta, csak az angol hatóságok segítségével sikerült elérni, hogy ne Magyarországnak adják ki, hanem a mandatárius hatóságoknak. Az 1950-es évek elején Jeruzsálem helyettes polgármestere volt. Veje, Menachem Elon (1923), pályája csúcán a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora, a Legfelsőbb Bíróság bírója (1977–1993), egy időben (1988–1993) helyettes elnöke, az *Israel Prize* kitüntetettje (1978), a zsidó jog (*mispát ivri*) nemzetközi tekintélye.

Szegedi ellenforradalom, zsidók Szegeden

"Az elviselhetetlen vörösteror után, mely lidércnyomásként nehezedett a lelkekre, most megkaptuk a fehérterrort. Egy kis ideig úgy látszott, mintha sikerülne igazságos kompromisszumig mérsékelni a feleket, végül azonban mégis a kíméletlen klerikális-antiszemita szellemé lett a győzelem. Ha nem csalódom, ránk, magyar zsidókra a brutális zsidóüldözés korszaka vár. Úgy vélem, a legrövidebb idő alatt kigyógyítanak abból az illúziókból, amelyben felnevelkedtünk: hogy ugyanis »zsidó hitvallású magyarok« vagyunk. Úgy képzeltem, a magyar antiszemitizmus – a népjellemnek megfelelően – brutálisabb, mint a kicsinyes és gyűlölködő osztrák." Ezt írta 1919. augusztus 28-án Sigmund Freudnak Budapestről Bécsbe tanítványa, munkatársa, önálló utakat kereső barátja, a pszichiáter Ferenczi Sándor (1873–1933).¹¹⁷

117 *Múlt és Jövő*, ÚF [0], no. 2 (1989), p. 77.

Volt katonatisztek, (vitéz) jákfai Gömbös Gyula¹¹⁸ vezérkari százados, akit majd elnökké is megválasztottak (1919. január 19),¹¹⁹ Eckhardt Tibor (1888–1972), (Bajcsy-) Zsilinszky Endre (1886–1944) és mások alakították meg paramilitáris, fajvédő civil szervezetként a Magyar Országos Véderő Egyesületet (MOVE) (1918. november 15).¹²⁰ Horthy Miklós 1919 elején felvette Gömbössel a kapcsolatot, Gömbös arra biztatta, hogy álljon a Károlyi-kormányval szemben álló erők élére. Az Egyesületet 1919 februárjában a kormány feloszlatta, de a nyár végén újjáalakult, és szerepet játszott Horthy hatalmának megszilárdításában.

Bécsben bethleni¹²¹ gr. Bethlen István (1874–1946) – több más, Bécsbe menekült magyar politikussal (gr. Teleki Pál, gr. Apponyi Albert, gr. Sigray Antal, Gömbös Gyula, Gratz Gusztáv stb.) együtt – 1919. április 13-án megalakította az *Anti-Bolszevista Comité*-t (ABC), amely célul tűzte ki a tanácskormány megdöntését.¹²² Az ABC emberei megtámadták és kifosztották (május 2) a Tanácsköztársaság bécsi követségének épületét, ahol Kun Béla a Magyarországról kimenekített pénzt és értékeket ideiglenesen elhelyezte: az emigráció különböző csoportjai között folyó marakodások lezárultával nagyjából ezekből a pénzekből került ki az ellenforradalmi szervezkedés kezdőtőkéje.

Bethlen gróf megbízásából, Gömbös Gyula kezdeményezésére Szegeden április 25-én megalakult az ABC helyi szervezete, ez Bethlent tekintette az ellenforradalmi kormányhatalom vezetőjének. Az ABC a városban a vagyonos zsidó polgárok által összeadott pénzen állt össze,¹²³ és – Gömbös, uzdóci Zadravetz István (1884–

118 Gergely Jenő, *Gömbös Gyula. Vázlat egy politikai életrajzhoz* (Budapest: Elektra Kiadóház, 1999); uő, *Gömbös Gyula. Politikai pályakép* (Budapest: Vince Kiadó, 2001); Vonyó József, "Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa", in: Romsics Ignác, szerk., *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948* (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), pp. 243–274.

119 Gömbös politikai életrajza: a szegedi ellenkormányok hadügyi államtitkára (1919), a MOVE elnöke (1919–1921), 1920 óta nemzetgyűlési, illetve országgyűlési képviselő, az Egységes Párt ügyvezető alelnöke (1922–1923), a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt alapítója és vezetője (ellenzékben) (1923–1928), az Egységes Párt tagja (1928), honvédelmi minisztériumi államtitkár (1928–1929), honvédelmi miniszter (1929–1936), miniszterelnök (1932–1936). Közvetlenül az előtt, hogy végzetes betegségével elindult a müncheni klinikára, a kormányzó gyalogsági tábornokká nevezte ki.

120 Dósa Rudolfné, *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet, 1918–1944* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972).

121 Másképp: buni / keresdi.

122 Az ABC tevékenységéhez lásd Romsics Ignác, *Bethlen István. Politikai életrajz* (Millenniumi Magyar Történelem: Életrajzok) (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), p. 119 skk.

123 Móra Ferenc (1879–1934), aki Szegeden élt, egy példálózó cikkben (utalással Lyonra, 1793) előre megjette, hogy a városban ellenforradalom érlelődik. "Memento (*Szegedi Napló*, 1919. április 1); újra közölve in uő, *Memento*, szerk. Vajda László (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1967), pp. 324–326.

1965),¹²⁴ a szegedi ferences rendház főnöke¹²⁵ stb. társaságában – voltak zsidó tagjai is, többek között Back Bernát malomtulajdonos, Biedl Samu (1872–1938) ügyvéd, hitközségi elnök,¹²⁶ Schweiger Miksa fakereskedő stb. Aradon Nemzeti Bizottmány, majd *Union Sacrée* néven alakult hasonló szervezet.

A Magyarországon, a semleges övezetben (Arad – Nagyikinda) állomásozó francia csapatok parancsnoka, Henri Léopold Marie René Hurault Comte de Gondrecourt (1867–1956) francia alezredes (*lieutenant-colonel*), először egy Pestről elmenekült zsidó bankhivatalnok, Gábor Ferenc előtt jelentette ki (április 28), hogy kormányt kell alakítani a bolsevizmus ellen.¹²⁷ Aradon a Lloyd Club volt, a város zsidó kereskedőinek és iparosainak találkozóhelye, a Tanácsköztársaság ellen szervezkedő ellenforradalom – ez a szó egykorú önelnevezés – első politikai fészke. Működéséhez a pénzt vagyonos polgárok adták össze, többek között Krausz Samu, Wolf János. Szegeden szintén a Lloyd Club volt a szervezkedés központja.

Aradon az egyik ellenforradalmi csoport gr. Gondrecourt tábornok engedélyével május 5-én nagykárolyi gr. Károlyi Gyula (sr.) (1871–1947), a vármegye volt főispánja¹²⁸ vezetésével ellen- / ellenforradalmi / “fehér” kormányt (“aradi kormány”) alakított (1919. május 5–30). Volt egy zsidó tagja is: Pálmai Lajos (1866–1937) aradi közjegyző, igazságügy-miniszter, pecsétőr,¹²⁹ akinek lakásán eleinte a megbeszéléseket is tartották. Május 7-én Szegeden 72 katonatiszt fegyveres lázadást robbantott ki a tanácskormány ellen; szervezői között volt a hitközségi elnök fia, Biedl Jenő (?–1928) tartalékos főhadnagy és a főrabbi fia, Löw Lipót hadnagy. A tiszti században, amely a csongrád–csanádi 46. gyalogezred laktanyájában (Mars tér) a vöröskatonákat, 160 főt, lefegyverezte, összesen 35 zsidó tiszt vett részt,¹³⁰ főhadnagy, hadnagy, alhadnagy, valamennyien harctéri szolgálattal a hátuk mögött. A négy szakasz egyikét Fischer Marcell tartalékos főhadnagy (és sikeres sportoló: vívó) vezette,¹³¹ 24 főből álló szakaszában 22 zsidó volt. Egy másik szakasznak Biedl Jenő volt a parancsnoka. A tiszti lázadás támogatására Szegeden a zsidó kereskedők 24 000 koronát adtak át az ABC-nek, ezt hamarosan 80 000-re egészítették ki, az ABC pénzgyűjtő

124 *Páter Zadravec titkos naplója*, szerk. Borsányi György (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1967).

125 1920 és 1928 között tábori püspök, 1944. októberben Szálasi mellé állt; a második világháború után a Népbíróság 2 évi szabadságvesztésre ítélte.

126 Löw Immanuel jó embere, halálakor a rabbi sírverset írt neki.

127 Berend Pál, “Látogatás Pálmai Lajosnál, az aradi ellenforradalmi kormány zsidó igazságügy-miniszterénél”, *Egyenlőség*, 56, no. 3 (1936. január 18), p. 5.

128 Gr. Károlyi Mihály unokatestvére.

129 Később, gr. Károlyi Gyula szegedi kormányában, közlélelmzési miniszter.

130 “Hogyan születik meg egy hadsereg. A szegedi zsidó tisztek dicsősége”, *Egyenlőség*, 38, no. 22 (1919. október 25), p. 1–4. – Gazdag névsort közöl a *Magyar zsidó lexikon* (1929), p. 220; Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 282 sk.

131 “A szegedi ellenforradalom és a zsidóság”, *Múlt és jövő*, 9 (1919. november 14), p. 5 sk.

bizottságának elnöke Biedl Samu volt; Aradon a Károlyi-kormány megalakulásakor a város zsidó polgárai egy nap alatt 150 000 koronát adtak össze.

Április 16–18-án Románia a front teljes hosszában támadást indított Magyarország ellen. Elfoglalta Nagyváradot (április 19), Nagyváradot (április 20), Nyíregyházát és Debrecen (április 24). A Tanácsköztársaság hadserege visszavonult a Tisza vonaláig. A Székely hadosztály megadta magát. Alexandru Averescu (1859–1938) hadseregtábornok – napokkal korábban még román miniszterelnök – és Gheorghe Márdărescu (1864–1938) tábornok, főparancsnok csapatai április 29/30-án elérték a Tiszát, május 1-jén elfoglalták Szolnokot. A magyar hadsereg visszavonult – menekült – egészen Ceglédig. A románok megszállták Hódmezővásárhelyt. A francia és szerb csapatok a Szeged – Makó – Nagyvárad – Arad vonalon álltak. A cseh erők elfoglalták Sátoraljaújhelyt, Miskolcot (május 2). A tanácskormány Miskolcnál nagy lendülettel ellentámadást indított (május 20), bizonyos sikereket el is ért, de a csehek véget vetettek a Vörös Hadsereg rövid győzelemsorozatának, a katonai vereséget nem lehetett feltartóztatni.

Arad a román hadsereg fennhatósága alá került, magyar ellenkormányt sem tűrtek, az antant¹³² egyébként is csak olyan kormánnyal volt hajlandó tárgyalni, amely ellenőrzése alatt tartja az ország területének legalább egy részét, gr. Károlyi Gyula áttette székhelyét Szegedre (május 29). A szegedi tiszti század támogatásával gr. Károlyi május 30-án meg tudta alakítani új kormányát, most már Szegeden (1919. május 30–július 12).¹³³

Már az ABC vezetője, gr. Bethlen István gondolt arra, hogy a kenderesi birtokán tartózkodó Horthyt bevonják a Tanácsköztársaság elleni szervezkedésbe. Károlyi Gyula mindjárt az aradi kormány megalakulása után, 1919. május 9-én küldöttség útján kérte fel a kormányában való részvételre. Ferenc József öt éven át (1909–1914) volt szárnysegédje, az SMS “Novara” gyorscirkálón az otrantói csata¹³⁴ (1917. május 15) hőse, a cattarói tengerészlázadást (1918. február) leverő “Prinz Eugen” csatahajó parancsnoka, a cs. és kir. flotta utolsó főparancsnoka, nagybányai (vitéz) Horthy Miklós (1868–1957)¹³⁵ ellentengernagy (*Konteradmiral / vezérőrnagy*),¹³⁶ illetve a háború legeslegutolsó napjaiban a tengerészeti fegyverletételt végrehajtó altenger-

132 Az 1904-ben szövetségre lépett Anglia és Franciaország kapcsolatukat “szívélyes szövetség”-nek (*entente cordiale*) nevezték; innen az első világháborúban a központi hatalmak ellen harcoló országok közös elnevezése: *Entente / antant*.

133 Az ellenkormány augusztus 19-én lemondott az időközben megalakult Friedrich-kormány javára.

134 Az Otrantói-szoros tengerzárának feltörése.

135 Horthy politikai pályájáról lásd legutóbb Thomas Sakmyster, *Admirális fehér lovon: Horthy Miklós, 1918–1944* (Budapest: Helikon Kiadó, 2001); eredetileg: Thomas L. Sakmyster, *Hungary’s Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918–1944* (East European Monographs, 396) (Boulder, CO – New York: Columbia University Press, 1994).

136 Gúnyos pesti zsargonban: *dafkezegrósz* (< dafke-See-Groß).

nagy (*Vizeadmiral* / altábornagy):¹³⁷ Horthy, egy nappal azután, hogy Kenderesről Szegedre érkezett (június 5), mint hadügyminiszter az ellenkormány tagja lett (június 6). Külügyminiszternek gr. Károlyi gr. Teleki Pált kérte fel. A hadügyminisztérium államtitkára Gömbös Gyula lett.

Horthy hadügyminiszter és Gömbös államtitkár június 10-én megkezdték a Magyar Nemzeti Hadsereg szervezését, mint Horthynak a következő napokban kiadott rendelete¹³⁸ már a címében mondja: “a vörös terror leküzdésére”. Maga Horthy lett a Nemzeti Hadsereg főparancsnoka. Felvették a kapcsolatot az antant Szegeden és Belgrádban állomásozó erőivel és a bécsi ABC-vel. Főként a hadsereg fiatal tisztjei álltak be soraikba, az állomány közel fele alacsonyabb rangú tiszt volt. Kedvenc találkozóhelyük, privát főhadiszállásuk a Kass Szálló kávéháza és a Csónakázó Egylet klubja volt.

Aradon Wolf Jenő kereskedő és Krausz Samu a város zsidó kereskedői között mindössze egy óra alatt 150 000 koronát szedtek össze a Nemzeti Hadsereg támogatására. A Nemzeti Hadsereg meg akarta nyerni ügyének Löw Immanuel szegedi főrabbit, Gömbös kérésére Zadravec István közvetített, de Löw rabbi éppen azt szabta feltételül, hogy Horthyt és Gömböst távolítsák el Szegedről, “az okos, diplomatikusan beszélő öreg rabbinus (...) e feltételét egész szenvedelmesen ismételtette”. A szegedi zsidó polgárok, értsd: a zsidó hitközség mint polgári testület, mintegy 250 fő, köztük Biedl Samu, hitközségi elnök, június 19-én nyilatkozatot adtak át a Nemzeti Hadseregnek,¹³⁹ elkötelezve magukat “a magyar nemzeti eszme” mellett, s visszautasítva, hogy a tanácskormány bűneiért “a felelősséget (...) Magyarország zsidó vallású polgárait” hárítsák. A Nemzeti Hadsereg állományának 17 százaléka volt zsidó – írta utóbb, 1919 őszén a *Múlt és Jövő*.¹⁴⁰

A Nemzeti Hadsereg eszmevilágát, az úgynevezett szegedi gondolatot a Tanácsköztársasággal való szembenállás határozta meg a legerősebben. Horthy közvetlen tanácsadói, jákfai Gömbös Gyula vezérkari százados és Prónay Pál (1875–1944/1945) százados,¹⁴¹ de a tisztek többsége is, a háborús vereségért és a kommunizmusért

---

137 IV. Károly 1918. február 27-én nevezte ki ellentengernaggyá, majd október 30-án – egy nappal azelőtt, hogy a Monarchia hajóhadát át kellett adnia a Szerb–Horvát–Szlovén Nemzeti Tanácsnak – *quasi* végkielégítésül táviratilag altengernaggyá léptette elő (a tengerészetnél ez a legmagasabb rangfokozat).

138 40/1919 Hm. (VI. 15).

139 Közli: *Egyenlőség*, 38, no. 21 (1919. október 12), pp. 6–7.

140 9 (1919. november 14), p. 5 sk.

141 A Ludovikán végzett, a háború végén százados, később alezredes, ny. ezredes. Bécsben az ABC tagja lett, 1919 júniusában Szegeden. Csatlakozott a Nemzeti Hadsereghez. Ő szervezte meg az első tiszti különítményt (1. rohamszázad). 1919–1921-ben egy “vadász-zászlóalj” (különítmény) parancsnokaként megtorló akciókat vezetett. – Naplója: *A határban a Halál kaszáj. Fejezetek Prónay Pál naplójából*, szerk. Szabó Ágnes & Pamlényi Ervin (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963).

egyaránt a zsidókat tették felelőssé. Azért tartották szükségesnek a független magyar hadsereget, hogy az országot megszabadítsák a zsidó uralomtól, a nemzetközi zsidóság befolyásától. Ellenségüknek tekintették a budapesti nemzetellenes elemeket, a liberálisokat, szabadkőműveseket, kommunistákat, zsidókat. Antiszemita eszméiket demagóg és agresszív propagandával hirdették, módszereikben a radikalizmusra, sőt, a terrorra építettek. Prónay megesküdött, hogy addig nem nyugszik, míg ezer zsidót meg nem öl. A Nemzeti Hadsereg sajtófőnöke, Eckhardt Tibor lett, volt szolgabíró, az Ébredő Magyarok vezére.

Eckhardt politikai pályája ott, Szegeden indult, Horthy oldalán. 1920-ban kapcsolatba került az akkor még csak pártját szervező Hitlerrel, összekötötte őket a békeszerződések elutasítása és talán a nemzeti fajtisztaság eszménye, de 1932-ben, amikor a nemzetiszocialista vezér politikai terveit Eckhardt már Magyarországra nézve is veszélyesnek tartotta, hátat fordított neki. Hitler hatalomra jutása után, az 1930-as években – Horthyval fenntartott baráti viszonyát is felhasználva – igyekezett a magyar külpolitikát a német orientáció helyett az Egyesült Államok felé fordítani. 1941-ben elhagyta az országot, és az Egyesült Államokban – formális kormány megbízatás, sőt, érdemleges hazai háttér és kapcsolatok nélkül, elszigetelten – Magyarország háború utáni függetlenségének elismertetése érdekében tárgyalgatott, minden esély és bármi eredmény nélkül.¹⁴²

Horthyt a MOVE szegedi nyilvános gyűlésén, 1919. július 5-én Gömbös javaslatára kikiáltották a mozgalom tiszteletbeli elnökévé. Magyarország megmentésére felhívó hatásos beszédével elérte, hogy ettől kezdve a Tanácsköztársaság ellen szervezkedő erők őt tekintették vezérüknek. Horthy július 12-én – francia nyomásra – kivált a kormányból, és egy független katonai erő, a Nemzeti Hadsereg szervezésének szentelte minden erejét; a tisztikar tagjait levélben szólította fel, hogy vonuljanak be Szegedre; a második szegedi ellenkormány (1919. július 12–augusztus 12) hadügyminisztere, a volt hadsereg-főparancsnok, Belitska Sándor (1872–1939) vezérőrnagy a Nemzeti Hadsereg mellett nem kapott érdemi szerepet.

A tiszai front, amelyet az antant oldalán harcoló román csapatok ellen a Tanácsköztársaság hadserege védett, július 21-én összeomlott, feladta a szolnoki hídfőt. A román hadsereg átkelt a Tiszán, és Budapest felé haladt. A Forradalmi Kormányzótanács lemondott (1919. augusztus 1), vezetői elmenekültek. A szociáldemokrata Peidl Gyula (1873–1943) vezetésével átmeneti kormány alakult (augusztus 1–6). Augusztus 4/5-én Márdárescu tábornok csapatai bevonultak Budapestre.¹⁴³

Habsburg József Ágost tábornagy-, királyi herceget, akit a közszej csak mint "Joe Habsburg"-ot fog emlegetni, IV. Károly 1918. október 27-én *homo regius*-szá nevezte

142 Emlékiratai erről az időről: Eckhardt Tibor, *Visszaemlékezések, 1941–1943* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2008).

143 L. Nagy Zsuzsa, "A főváros román megszállás alatt. 1919 augusztus–november", *Budapesti Negyed*, 2, no. 2 (4) (1994), pp. 105–124.

ki. Ezen a jogcímen József Ágost 1919. augusztus 5-én saját elhatározásából (értsd: önhatalmúlag) Magyarország kormányzójának nyilvánította magát, de az antant tiltakozása miatt e címről augusztus 23-án le kellett mondania. A “kormányzó” herceg megbízása alapján 1919. augusztus 7-én, a román megszállás árnyékában megalakult Friedrich István (1883–1951) kormánya (“hivatalnokkormány”) (1919. augusztus 7–november 24).

A Friedrich-kormány azonnal egy röpiratot adott ki és terjesztett az egész országban.¹⁴⁴ E röpirat első szavai: “A gaz vörös zsidó, aki az országot anyagilag és erkölcsileg elzüllesztette és tönkrejuttatta, hogy azt saját rabszolgájává tegye, most sem nyugszik. Minden aljas, nemtelen és piszkos eszközt felhasznál arra, hogy a kezéből kicsavart politikai hatalmat ismét magához ragadja és hogy a keresztény magyar nép akaratát bármi áron megtörje.” A következőkben, bekezdésenként, ilyen szavakkal vezeti be vádjait: “Az áruló gaz zsidó izgat idehaza...” – “A becstelen zsidó izgat a külföldi sajtóban...” – “Az alávaló zsidó megrágalmazza az újjászületni akaró keresztény Magyarország kormányát...” – “Az erkölcstelen zsidó vesztegetéssel dolgozik...” – “A gyáva zsidó a magyar Nemzeti Hadseregtől való félelmében...” – “A piszok zsidó ügynök ott ólálkodik a kaszárnyák ajtajában...” – “A csaló svindler zsidók (...) uzorát és lánckereskedelmet üznek...” – “A hazaáruló zsidó himpellér Bécsben csirkefogókat, szökött kommunista tolvajokat (...) toboroz azon célból, hogy e zsványhaddal betörjön Nyugatmagyarországba és visszaállítsa a zsidó Eldorádót, a kommunizmust...” – “A vérszopó zsidó lator, Szamuely-tanítvány, a zsidó Budapesten már vígan fickándozik... Egész zsidó zászlóaljokat állít és fegyverez fel...” – “A bujtogató, orgyilkos zsidó pesti szennylapjaiban nyíltan hirdeti, hogy a magyar nemzeti és keresztény gondolat szószólóit és apostolait, mint Friedrich Istvánt (...) el kell tenni láb alól.” A röpirat befejezése: “A leszámolás nem fog elmaradni! Ami késik, az nem múlik!” Egy plakát, “A keresztény magyar ember tízparancsolata”,¹⁴⁵ hatszor ismétli meg: “Üsd a zsidót.”

Az ilyen és hasonló felhívásokról tudomást sem véve, Frankl Adolf, az orthodox Országos Iroda elnöke augusztus 22-én Friedrich miniszterelnökhöz intézett beadványában felajánlotta, hogy a kormány támogatására latba veti kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatait. A Pesti Izraelita Hitközség augusztus 28-án nyilatkozatban határozta el magát a kommün főszereplőtől, és támogatást ígért az új rendszernek.

Körülbelül a román előrenyomulással egy időben kezdte meg a Nemzeti Hadsereg a Duna–Tisza közén, majd a Dunántúlon a térség megtisztítását a *vörösteror* maradványaitól. Szegeden Prónay vallatóközpontot állított fel, a Nemzeti Számonkérő Szék a kommunista rendszer bűneiről vallatta foglyait, a kínzásokkal megelőlegezett büntetésévé téve magát az eljárást is.

Horthy csak 1919. július 12-ig maradt a Károlyi-kormány tagja. Az akkor átalakí-

144 Szövegét közli: *Egyenlőség*, 38, no. 23 (1919. november 2), p. 1.

145 Uo.

tott kormánytól függetlenül szervezte a Nemzeti Hadsereget. Az önkényes önállósulás egyik oka az volt, hogy Szegeden a francia parancsnokság kifogást emelt Gömbös Gyula szereplése ellen, s Horthy inkább ragaszkodott Gömböshöz, mint az ellenkormányhoz. A tanácskormány bukása után, mit sem törődve azzal, hogy Pesten egy átmeneti hivatalnokkormány lépett hivatalba, független Fővezérséget hozott létre (augusztus 9). A Nemzeti Hadsereg áttette székhelyét Szegedről Siófokra. Prónay már augusztus 4-én elindult, lóháton, darutollas katonái rendezetlen csoportokban Baja környékén keltek át a Dunán, ki hogyan tudott. Létszámuk mintegy 1 000 főt tett ki: 2 gyalogos zászlóalj, 1 lovas és 1 árkász század. Ausztria felől csatlakozott hozzájuk br. Lehár Antal (1876–1962)¹⁴⁶ ezredes 2 000 főnyi alakulata. József Ágost főherceg augusztus 12-én Horthyt kinevezte az összes magyar haderő fővezérévé. Horthy a zavaros viszonyok közepette nem vállalta az országúti kalandot: augusztus 13-án repülőgépen jutott el Siófokra. Ott a Bezerédy utca és Rákóczi út sarkán álló, kisajátított villában rendezkedett be. Augusztus 15-én József Ágost előtt letette a hivatali esküt, és átvette a magyar fegyveres erők főparancsnokságát. Emlékirataiban azt állítja, hogy meg akarta akadályozni a román hadsereget az ország nagyobb részének, s főként a fővárosnak megszállásában, ehhez képest valójában elvonult a románok elől, és csapatai leginkább a kommün maradványainak felszámolásával: tisztogatásnak nevezett terrorakciókkal foglalkoztak.

A Nemzeti Hadsereg Fővezérége államjogi értelemben, persze, nem volt kormányzati szerv, de lépésről lépésre megszerezte a tényleges hatalmat. Back Bernát és Biedl Samu jelentős pénzüsszeggel támogatták. Nem lehetett kétséges, hogy a fővezér a hatalom átvételére – pontosabban: megtartására – készül. Szeptember folyamán az egész Dunántúl a parancsnoksága alatt álló fegyveres erők ellenőrzése alá került. A vezérkari főnök mellé volt beosztva Ranzenberger Jenő (1887–1946) százados, a fővezérségen szolgált többek között Stojakovics Döme (a későbbi Sztójay Döme) őrnagy, Kozma Miklós százados.

Az eredetileg újságíró és keresztényszocialista politikus, sárvári Huszár Károly (1882–1941), a Friedrich-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, e minőségében hivatali működésének rövid ideje (1919. augusztus 15–november 24) alatt is sürgető szükségét érezte annak, hogy – még közvetlenül a tanév kezdete előtt – elrendelje (augusztus 31): a volt Tanácsköztársaság alatt az alakítások mellőzésével történt vallásváltogatások esetében, a “visszás helyzet” elkerülése érdekében, az iskolák csak az illetékes lelkészi hivatal igazolása alapján jegyezzék be a tanulók új val-

146 A zeneszerző Lehár Ferenc testvére. – A második királypuccs (1921. október 23–24) alatt IV. Károly mellé állt, a volt király vezérőrnaggyá léptette elő. – Emlékirata: Lehár Antal, “Egy katonatiszt naplója, 1919–1921” *História*, 15, no. 11 / *História Plusz* (1993), pp. 7–48; Anton Lehár, *Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn, 1918–1921*, hrsg. von Peter Broucek (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1973).

lását.¹⁴⁷ A rendelet nem említi a zsidókat, de címzettjei között szerepel az Országos Rabbiképző Intézet is. Annak, aki a későbbi eseményeket ismeri, nem lehet kétsége, hogy az önkényesen vallást változtatók zsidók voltak. Zsidók, akik egy új vallásban próbáltak elrejtőzni a faji-vallási alapú üldöztetés elől, mely üldöztetés 1919 tavasza óta folyamatosan fenyegette őket.

Zsidó küldöttség a fővezér főhadiszállásán

November elején a Nemzeti Hadsereg fővezérét Pestről egységes zsidó küldöttség kereste fel Siófokon, a főhadiszálláson. Lehet, hogy a látogatást bizalmasan kezdeményezték.¹⁴⁸ A honvédelmi minisztérium állított ki számukra útlevelet. A küldöttségben minden árnyalat képviseltette magát: orthodox, neológ, cionista, világi. A résztvevők nevét leírta a *Múlt és Jövő* 1919. november 22-i száma, p. 2, lábjegyzet. A következők voltak: tiszasülyi Polnay Jenő volt miniszter, a Magyar Zsidók Országos Szövetségének elnöke; Frankl Adolf, a magyarországi orthodox zsidóság országos elnöke; br. Kohner Adolf, a a Pesti Izr. hitközség elöljárója; Vészi József miniszteri tanácsos, a *Pester Lloyd* főszerkesztője; és Patai József, a *Múlt és Jövő* szerkesztője.¹⁴⁹ A kétórás kihallgatás során Horthy cigarettával kínálta a küldöttséget, és tagjaival szívélyes beszélgetést folytatott. A találkozás légköre, ezt érdemes megjegyezni, Patai 11 évvel későbbi visszaemlékezésében barátságosabb volt, mint egykorú leírásában.

Zsidó részről a találkozás- / kihallgatáson Polnay Jenő beszélt: arról, hogy a magyarországi zsidók mit tettek az ország fejlődése érdekében, és hogy mennyit szenvedtek a kommunizmus alatt. Hosszú, békítő hangú beszédében is szükségesnek tartotta megjegyezni: "a hazafias érzésű zsidók tragikumát látja abban, hogy a bolsevista vezérek legnagyobb része az ő felekezetükből került ki".¹⁵⁰ Számára, mondta, a legfőbb feladat a nemzet megmentése. Lehet, hogy ennek során igazságtalanságok történnek a zsidósággal, de ha Magyarország ismét ép és egészséges lesz, igyekezni fog ezeket orvosolni.¹⁵¹ Más beszámoló szerint ezt mondta: "Hivatásom, hogy megmentssem a nemzetet. Ennek a feladatnak rendelek alá mindent. Lehetséges,

147 4753/1919. Vkm. Eln.

148 Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology* (Detroit: Wayne State University Press, 1996), p. 470, bizonyos U. ezredest említ, azonosítás nélkül; minthogy apja tagja volt a küldöttségnek, lehet, hogy ez családi információ.

149 Utólagosan: Patai József, "A fővezérnél és a kormányzónál: Visszaemlékezés a tizéves jubileum alkalmából", *Múlt és Jövő*, 20 (1930. április), pp. 140–142.

150 "A Magyar Zsidók Országos Szövetsége Horthy fővezérnél", *Múlt és Jövő*, 9 (1919. november 30), pp. 6–8.

151 Patai József, m. f.

hogy a nemzet gyógyulási folyamatában a zsidóságnak még igazságtalanságot kell elszenvednie. De ha nemzetem megint egészséges lesz, arra törekszem majd, hogy ezt a bajt is orvosoljam.”¹⁵²

Siófokon újkori viszonyok között megisméltódott a Mátyás király óta többször lejátszódó jelenet: a pesti hitközség elöljárósága 100 000 koronás alapítványt ajánlott fel a Nemzeti Hadsereg részére létesítendő Horthy-alapnak; ezzel járultak hozzá a konszolidációhoz – ebben az esetben a *fehérterror* rendszerének konszolidációjához. A Horthyt felkereső küldöttség tagja, Patai József az október óta újra megjelenő *Múlt és Jövő* novemberi számában közölte a fővezér Adler Illés főrabbinak tett – fentebb már idézett – nyilatkozatát a zsidóüldözés ügyében.

Fehérterror

A Nemzeti Hadsereg és a hozzá csatlakozók a kommün szovjet-orsz mintát követő *vörös* színe ellenében választották maguknak jelképül a *fehér* színt, a keresztény szimbolikában a tisztaság és ártatlanság színét; de a színskálát nézve, és a megtörténtek alapján, a szimbolum lehetett volna akár a *fekete* is. A *fehérterror*¹⁵³ azt jelentette, hogy 1919–1921-ben Horthy tudtával és jóváhagyásával különítmények, büntető osztagok, az 1980-as években Dél-Amerikából elterjedt kifejezéssel: halálbrigádok járták Magyarországot, hogy bosszút álljanak a *vörösteror* felelősein: mindazokon, akik részt vettek a proletárdiktaturában, s mindenekelőtt a zsidókon.

Az ellenséget az Egyesült Keresztény Gazdasági Párt programja pontosan meghatározta (1919. augusztus): “Élnek, működnek, hatnak még a zsidó nagybankok és vállalatok; a szabadkőműves-páholyok; a szociáldemokraták; a zsidó újságok – és ezek csatlósai, a nehéz pénzzel megfizetett, hazájukat és vallásukat megcsúfoló, lelkiismeret nélkül való magyarok, akik nem átallják júdáspénzért a legnagyobb és legveszedelmesebb ellenségünk szekerét tolni.”

Horthy, a Nemzeti Hadsereg fővezére jóváhagyta, hogy tisztí századok, különítmények – katonatisztekéből álló szabadcsapatok – tisztítsák meg a Dunántúlt és a Duna-Tisza közét a Tanácsköztársaság idején bármiféle szerephez jutott személyektől.

152 Edelsheim-Gyulai Ilona, *Becsület és kötelesség* (Budapest: Európa, 2001), I, p. 251. – Az emlékiratról lásd Nadas Péter vitriolos kritikai esszéjét: “Önkéntelen vallomás. Edelsheim Gyulai Ilona emlékezései”, *Élet és Irodalom*, 45, no. 38 (2001. szeptember 21), pp. 15–17; újra közölve in: *Hátországi napló* (Pécs: Jelenkor, 2006).

153 Karsai Elek & Pamlényi Ervin, *A fehérterror* (Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1951). Ezt a kifejezést használja a magyarországi közállapotok jellemzésére mértékadó történeti körképben Ezra Mendelsohn is, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington: Indiana University Press, 1983), p. 107.

A tiszti különítmények közvetlenül a fővezérség és a fővezér alá voltak rendelve. A Rongyos Gárda – Héjjas Iván (1886–1950) tartalékos főhadnagy (becenevén: “*Ivan der Schreckliche*”), Raád Árpád hadnagy, Francia Kiss Mihály (1887–1957) tisztthe-lyettes leszerelt katonákból, gazdálkodókból, napszámosokból, diákokból verbuvált szabadcsapata – 1919. augusztus 5-én alakult meg Szegeden.¹⁵⁴ A Duna–Tisza közén, Kecskemét, Izsák, Orgovány térségében – bizonyítottan Horthy tudtával, jóváhagyá-sával, esetenként utasítására – önkényes akciók sorozatában véres terrorcselekmé-nyeket hajtottak végre Héjjas Iván és Francia Kiss Mihály, a “rongyos parancsnok” stb. önálló különítményei. A Dunántúlon Bibó Dénes tartalékos főhadnagy; Hír György (1880–1926) földbirtokos; pribéri gr. Jankovich-Bésán Endre (1884–1936) földbirtokos, volt huszártiszt, 1918-ban a Dunántúl élelmezési biztosa, Horthy lovas testőrségének tagja; br. Lehár ezredes; Madary Antal kapitány / százados; Osten-burg-Moravek Gyula (1884–1944) őrnagy; Prónay Pál; Ranzenberger Viktor száza-dos (Prónay leváltása után a különítmény parancsnoka); gr. Salm Hermann;¹⁵⁵ Vén Jakab (1884–1964) stb. szereztek maguknak érdemeket (1920–1921).

A *fehérterror* különösen azokra a zsidókra vadászott, akiknek valami szerepük volt a Népköztársaság vagy a Tanácsköztársaság alatt. Lehár ezredes: “Egyszer Horthy a Prónay-zászlóaljról igazán egyértelmű célzást tett: »Vannak embereim, akik minden utamba álló embert hidegen mosolyogva megölnék.«”¹⁵⁶ Horthy kedélyesen üzente Prónaynak: “Ne öljetek meg nekem túl sok zsidót, mert abból is bajok lesznek.”¹⁵⁷ A különítményesek támadó jellegű plakátokat ragasztottak ki az utcákon, kivált a hit-községek épületein, zsidók házaiban, üzletein, megjelölték a keresztény üzleteket, hogy a lakosságot elriasszák a zsidóknál vásárlástól. Ha híre jött, hogy különítményesek érkeznek egy városba, a zsidók elrejtőztek, elmenekültek, mert tudták, hogy elfogják, véresre verik, elhurcolják a zsidókat. Szakállas zsidók nem mertek vonatra ülni, fél-tek, hogy bántalmazzák őket, menet közben kidobják őket a vagonból.

Shvoy Kálmán (1881–1971)¹⁵⁸ vezérkari őrnagy, akkor a Nemzeti Hadsereg ve-zérkari főnöke, naplójegyzetében: “1919. július 13. (...) A fővezérség és főleg Horthy személyes őrizetére Prónay Pál százados vezetésével egy tisztiszázad lett felállítva. Miután sok tiszt és tartalékos tiszt érkezett Nyugatról, akiket mind el kellett helyez-ni, a tisztiszázadok rendszerét vezettük be. 100–150 tiszt lett egy századba egyesít-ve, egy-egy konviktusban vagy iskolában elhelyeze, élélmezve. 5 vagy 6 ilyen század

154 A Rongyos Gárda történetével kapcsolatban néhány adatot Barotányi Zoltán cikkéből merítet-tem: “A példakép: A Rongyos Gárda története”, *Magyar Narancs*, 21, no. 13 (2009. március 26), pp. 23–25.

155 Hermann Albrecht Eduard Graf von Salm-Hoogstraeten (1888–1952).

156 *História*, 15, no. 11 (1993), p. 14.

157 *A határban a Halál kaszája. Fejezetek Prónay Pál naplójából*, szerk. Szabó Ágnes & Pamlényi Ervin (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963), p. 102 sk.

158 *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918–1945*, szerk. Perneki Mihály (Budapest: Kossuth Kiadó, 1983).

volt: Prónay-, Madary-, Ostenburg-, Vén- stb. század. Ezek mindegyike fegyelmeztetett, tisztességes alakulat volt, csak a Prónay-századdal volt sok baj. Prónay teljesen hatalmába kerítette Horthyt, nem engedelmeskedett senkinek, állam volt az államban, és rengeteg bajt csinált, sok szegényt hozott a honvédség nevére. Századában sok rovott múltú, tisztí mivoltát igazolni nem tudó alak volt, akik minden aljasságra képesek voltak. Ennek a századnak, mely később a Prónay-különítmény nevet vette fel, volt a műve, hogy Szegeden emberek tűntek el, akiket megölve, megdrótozva dobtak a Tiszába. Ezt mindenki tudta, de ellene nem tett senki semmit. De hogy is lehetett volna ellene tenni, mikor Horthy nap-nap után vagy a Csónakázó Egylet regattaházában, vagy a Kass Szálló különtermében reggelig tartó orgiákat rendezett a köréje sereglett huszártisztek és a szép Sóvári főhadnagyné¹⁵⁹ társaságában. Itt hangzott az Erger-Berger¹⁶⁰ stb. Ott volt Prónay, a »Pali«, aki dicsőítve lett elkövetett bűneiért. Mi, a hadsereg-parancsnokság – mint állomásparancsnokság – lépéseket tettünk ezen kihágások megtorlása és megszüntetése érdekében, de le lettünk intve, s Prónay és különítménye közvetlen a »fővezérnek« rendeltetett alá. Ez az intézkedés szülte azután a sok, Prónay-különítmény által elkövetett atrocitásokat.”

Prónay különítményének zászlóját Zadravec szegedi ferences rendházfőnök szentelte fel. Csapatát hivatalosan a Nemzeti Hadsereg 1. tiszti századának hívták, formálisan a Fővezérség offenzív és defenzív osztályának volt alárendelve, tábori lelkésze is Zadravec István volt, tagjai egyensapkájukon darutollat viseltek. Ősztől Pesten a Britannia Szállóban¹⁶¹ (”britanniások”) és a Károly-laktanyában volt a főhadiszállásuk.

A frontról visszatért tisztekből Eckhardt Tibor vezetésével 1918. novemberben megalakult, az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME).¹⁶² A tagtoborzási kampányt követően után 1919. január 6-án tartotta alapító gyűlését. Pesten 1919. augusztus 6-án a Szent Imre-körrel együtt kivonult az utcákra. Megállították a villamosokat, lelökdösték róluk azokat, akiket zsidóknak vélték, véresre verték őket. A Terézváros (a mai Erzsébetváros) utcáiban, a zsidó negyedben, megkergették a járókelőket. A randalírozás másnap is folytatódott. A következő napon, 8-án a Teleki téren, Lujza utcában, Holló utcában, Rákóczi úton stb. zsidó sportolókból szerveződő védekező csapatok szálltak szembe a támadókkal. Az utcai verekedések után több száz ember szorult orvosi ellátásra. Augusztus 9–10-én az egyetemeken felfüggesztették a nyári pót-szemesztet, de a zsidó diákokat terrorizáló csoportok akciói ezzel nem értek véget.

159 Sóváry Jenőné.

160 Zsidóellenes rigmus: ”Erger-Berger-Sósberger (eredetileg talán: Schossberger), minden zsidó...”).

161 Az Erzsébet körúton; ma: Royal Szálló.

162 Zinner Tibor, *Az ébredők fénykora, 1919–1923* (Értekezések a történeti tudományok köréből, ÚS 110) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989).

A műegyetem 66 hadnagy és 7 zászlós rangú hadviselt hallgatója tiltakozást nyújtott be József Ágost főhercegnél, az egyetem rektora kijelentette, hogy tehetetlen.

1919 novemberében a Fővezérség kezdeményezésére titkos szervezet jött létre, az Etelközi Szövetség (EX). A paramilitáris társaság Vezéri Tanács irányítása alatt (ál-) törzsi szervezetet alakított ki, hierarchikusan: törzs, nemzetségek, családok. Szorosan együttműködtek az Ébredő Magyarokkal. Hasonló szervezet volt a Kettős Kerest Vészsövetség stb.

Szegeden a zsidókat 1919 nyár végén megfenyegették, hogy az őszi ünnepeken a zsinagógában fogják megtámadni őket. A pogromtól félve Löw Immanuel és Biedl Samu hitközségi elnök többedmagukkal felkeresték Shvoy Kálmán vezérkari főnököt (szeptember 23), tőle kérve védelmet. Shvoy közbenjárt a rendőrségnél,¹⁶³ a pogrom elmaradt, de a fenyegetés továbbra is ott lebegett a levegőben.

A konzervatív arisztokraták egy csoportja 1919. október elején meglátogatta Horthyt, a fővezér akkor már siófoki főhadiszállásán. Gr. Bethlen István többek között a tisztí különítmények atrocitásait tette szóvá. Megkérdezték, hogy a Nemzeti Hadsereg előbb-utóbb esedékes pesti bevonulásakor lesz-e pogrom. Horthy válasza: "Pogrom nem lesz! De néhányan fürödni fognak!" A tisztí különítmények valóban éltek ezzel az eljárással: a meggyilkoltakat a Dunába dobták.

A Dunántúlról és az ország más részeiből érkező hírek pogromokról, gyilkosságról, rablásról eljutottak a legmagasabb körökig. József Ágost főherceg a nála panaszt emelő Adler Illés Rumbach utcai főrabbinak Horthy feljegyzését mutatta: "Ünnepélyesen kijelentem, hogy a zsidóüldözések ügyében, melyek felelőtlen elemeknek a bűnei, a legszigorúbb vizsgálatot indítottam, a bűnösöket, a tetteseket és uszítókat egyaránt, amennyiben a hadseregemhez tartoznak, haditörvényszék elé állítom és a Magyar Nemzeti Hadsereg kebeléből örökre kizárom; egyébként magától értetődőnek tartom, hogy mindenféle progromot (!), felekezeti üldözést és egyéni akciót kérlelhetetlen szigorral kell elnyomni, és semmiféle rendzavarást nem tűrök és nem fogok tűrni a jövőben sem. A pesti zsidóság tehát egészen nyugodt lehet. Nincs mitől félnie. Sőt csodálkozom, hogy rólam egy pillanatig is mást lehetett feltételezni."¹⁶⁴ A fővezér éppen azzal bizonyított, amit cáfolni akart.

A tisztí különítmények véres terrorakcióinak hírére 1919. szeptemberében Harry Hill Bandholtz (1864–1925) tábornok (*Major General*), Magyarországon működő katonai ellenőrző bizottság tagja kezdeményezésére az antant vizsgálóbizottságot küldött ki a tények megállapítására.¹⁶⁵ Vidéken több helyütt találtak az előljárásságokkal, útjukat (szeptember 24–25) a Nemzeti Hadsereg készítette elő. A jelentés,

163 Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918–1945. Szerk. Perneki Mihály (Budapest: Kossuth, 1983), p. 57.

164 "József főherceg beszéde a zsidóüldözésekről és a zsidó katonákról. Mit írt Horthy fővezér a főherceg naplójába a pogromokról?", *Múlt és Jövő*, 9 (1919. november 1), p. 2 sk.

165 Kulcsár Árpád, "A megfélemlített ország", *Hetek*, 14, no. 7 (2010. február 19).

amelyet a francia Becsületrend tisztí keresztjével néhány hónappal korábban kitüntetett¹⁶⁶ Nathan Horowitz amerikai ezredes tett, végül azt állapította meg, hogy Horthy admirális az ésszerűség határain belül mindent megtett a zsidók üldözésének megelőzésére, és nem követte el több atrocitást, mint amennyi ilyen körülmények között rendszerint elő szokott fordulni. Megállapította azt is, hogy a lakosság valóban fel van háborodva a zsidók által elkövetett bűnök miatt, és erős antiszemitizmus van az országban, mert sok zsidó volt bolsevista, de a *fehérterror* veszélye csak a politikusok képzeletében létezik. Zsidóknak és nem zsidóknak össze kell fogniuk, hogy fenntartsák a rendet, és abszolút biztosak lehetnek abban, hogy a Nemzeti Hadsereg részéről nem fenyeget veszély.¹⁶⁷ Az ezredes, akit tudatosan mint zsidót bíztak meg a vizsgálat vezetésével, talán túl derülátón ítélte meg a helyzetet és a közeljövőt.¹⁶⁸

1919 nyarán és a következő hetek, hónapok, több-mint-félév, mindent egybevéve, körülbelül másfél év folyamán a különítményesek durva zsidóellenes atrocitásait az *Egyenlőség*, amikor már ismét megjelenhetett, folyamatosan ismertette.¹⁶⁹ Hosszú a soruk, a különítményeseknek – becslések szerint – mintegy 3 000 zsidó áldozata volt. Alább a legtöbb helynév esetében csak egyszerű katalógust adok.¹⁷⁰

166 Lásd *American Jewish Year Book*, 5680 / 1920 (Philadelphia: American Jewish Committee, 1920), p. 153.

167 Harry Hill Bandholtz, *An Undiplomatic Diary*, ed. by Andrew L. Simon (Safety Harbor, FL: Simon Publications, 2000), p. 101 (September 29, 1919): "Colonel Horowitz, who is a member of the Committee on Army Organization and who had visited western Hungary, turned in a report on the general conditions there, and in particular concerning the Jewish persecutions. He stated that in his opinion Admiral Horthy's army had done everything within reason to prevent any such persecutions, and that he considered that no more atrocities had been committed than would ordinarily happen under the stress of such circumstances. (...) He stated that a great many rascally Jews under the cloak of their religion had committed crimes, that here really was a great deal of anti-Semitic feeling on account of so many Jews having been Bolsheviks, but as to there being a real White Terror, there was nothing of the kind, and this danger was a figment of the imagination of politicians. He stated that Jews and Gentiles alike should unite in maintaining order, and that they could feel absolutely sure that there was no danger from the Hungarian National Army."

168 Ugyanez a Horowitz ezredes figyelt fel egy héttel később arra, hogy a román megszálló hadsereg ki akarja üríteni a Nemzeti Múzeumot. Gyors közbelépése akadályozta meg a terv végrehajtását, a kiállítási tárgyak elrablását.

169 Pontos adatokkal: 38, no. 23 (1919. november 2), p. 2; de a lap szeptember 11-től, első megjelenésétől kezdve minden számában közöl jegyzőkönyveket, ismertetéseket a pogromokról. Lásd még Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 288. Számos, főként alföldi (Kecskemét és környéke) eset leírását adja, a különítményesek és az áldozatok nevének tömegével, Drozdy Győző (1885–1970) kiscgazda párti képviselő nemzetgyűlési felszólalása (1924. január 22), lásd *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdett nemzetgyűlés naplója*, XIX (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1924), p. 297 skk.

170 A helynév mögött álló o azt jelzi, hogy az esetről jegyzőkönyv maradt fenn a Pesti Izraelita

**Kézirat gyanánt!
Bizalmas!**

ÖSSZEFOGLALÓ JELENTÉS

az 1919. augusztus elejétől nov. 1-ig

**a pesti izr. hitközség
jogsegítő Irodájában
előadott fontosabb
tárgy panaszokról.**

Készítette:

Dr. DOMBOVÁRY GÉZA

ügyvéd

a jogsegítő iroda vezetője.

A Pesti Izraelita Hitközség Jogsegítő Irodájának összefoglaló jelentése az 1919–1920-ban elkövetett zsidóellenes terrorakciókról (MZsL)

Abony: 1919 őszén különítményesek az ott lakó vagy átutazó zsidókat folyamatosan zaklatták, verték; 1920. április 22-én a zsidók lakásait feldúlták; május 9-én az Ébredő Magyarok gyűlése után több zsidót kiűztek a községből. ○

Alap: augusztus 21, a zsidó lakosokat elűzték. ○

Albertirsa ○

Alsónémedi ○

Andornak ○

Apostag ○

Ártánd ○

Baja ○

Balatonfőkajár

Balatonfőkajár: augusztus 17, két zsidó halott, fosztogatás.

Balatonfüred ○

Balatonkeresztúr: augusztus 30, a zsidókat megverték, a zsidó fürdővendégeket elűzték. ○

Balatonszabadi: a zsidó házakat kirabolták.

Balatonszárszó: a zsidó házakat kirabolták.

Berhida: a zsidó házakat kirabolták.

Bonyhád ○

Böhönye: október 1, hat zsidó halott, a zsidókat megverték.

Cece: augusztus 26, három zsidó halott.

Cegléd ○

Hitközség levéltárában (Magyar Zsidó Levéltár). Az így megjelölt adatokat Toronyi Zsuzsanna szívességének köszönöm. A többi nagyjából az *Egyenlőség* egykorú jegyzékeiből.

Celldömök: 7 zsidó halott, a zsidókat megverték, fosztogatások; az istentisztelet alatt a katonák behatoltak a zsinagógába, elfogták a rabbit, a vallási pergame-
neket (értsd: a Tóra-tekerceket) a földre dobták és bemocskolták, 4 embert
dorongokkal vertek agyon, egy világháborús veteránt, a város díszpolgárát fej-
székkal hasítottak szét, egy kereskedő fejét felesége és gyermekei szeme láttára
levágták, a tisztek az utcán röpcédulákat osztogattak, arra izgatva a lakosságot,
hogy a zsidókat gyilkolják le.¹⁷¹

Csenger ◦

Csót ◦

Csurgó: szeptember, 7 zsidót (köztük a község zsidó tanítóját és a járásbíróság zsi-
dó jegyzőjét) felakasztottak.

Debrecen ◦

Dég: augusztus 28, a zsidókat megverték, fosztogatások.

Diszel: szeptember 8, a falusi bíró fegyvert osztott ki a polgárőröknek, azok pedig
a helyben lakó zsidók ellen fordultak, betörték a házakba, szuronnal, lőfegy-
verrel megölték a falu 9 zsidó lakosát, egy leányt hárman megerőszakoltak,
gyermek leányokat kútba vetettek, két leány, hogy a meggyalázástól megme-
neküljön, önként kútba ugrott, utánuk kézigránátokat dobtak, egy 18 éves
fiút – újsághíradás szerint – “ugyanolyan módon mészároltak le, mint ahogy
a zsidók marhát ölnek” (értsd: késsel elmetszették a nyakukat); a hatóságok
a garázdaságok miatt 85 embert tartóztattak le, a gyilkosok később kormányzói
kegyelemmel szabadultak.¹⁷²

Dömös ◦

Dömsöd ◦

Dunaföldvár: augusztus 8–12, 2 zsidó kereskedőt meggyilkoltak, fosztogatás.

Dunapataj ◦

Dunavecse ◦

Enying, augusztus 12, a hitközség 3 tagját kivégezték, 2 további halott, rablás,
fosztogatás.

Erzsébetfalva ◦

Esztergom: augusztus 27–29, a zsidókat megverték, rablás, fosztogatás.

Fadd, augusztus 23, 3 halott.

Foktő ◦

Fonyód: Salm Hermann gróf különítményesei tószegi Freund Albert földbirtokos,
ipari vállalkozó kastélyát kifosztották, s amikor a falusi nép nem volt hajlandó

171 Az amerikai katonai misszió ezredesének levele Harry Hill Bandholtz tábornoknak. Idézi:
Nathaniel Katzburg, *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Bábel Kiadó, 2002),
p. 37.

172 Horowitz amerikai ezredes levele Harry Hill Bandholtz tábornoknak. Idézi: Nathaniel Katz-
burg, *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Bábel Kiadó, 2002), p. 37 sk.

kötelet vetni Salmra, a parancsnok a kerítésből kivágott drótdarabbal sajátke-
zűleg akasztotta fel, Freund felesége szeme láttára. – Az eset nagy nemzetközi
visszhangot keltett, Horthy kénytelen volt bejelenteni, hogy vizsgálatot indít, ez
megtörtént, azonban eredménytelen maradt, Salmot állítólag nem találták.¹⁷³

Fonyód: szeptember 2, egy halott. ○

Fülöpszállás ○

Gerjen ○

Gödre ○

Gyékényes: szeptember 8, a zsidókat megverték.

Gyöngyös: 1920 elején, az Ébredő Magyarok gyűlése után a résztvevők ásóval,
kapával, dorongokkal támadtak a zsidókra, lakásaik ablakait betörték. ○

Gyöngyös: szeptember 8, a zsidókat megverték, egy halott.

Hatvan ○

Homokszentlőrinc ○

Högyész ○

Izsák: november, 3 zsidót meggyilkoltak; a községben élő 35 zsidó család a ke-
gyetlenkedések hatására elmenekült. – Váry Albert koronaügyész vizsgálata
(1921. augusztus 29) szerint a tömeges erőszakot a kommün miatti kommu-
nista- és zsidóellenesség váltotta ki. ○

Jánoshalma / Jankovác (Bácska)¹⁷⁴ ○

Jánosháza: augusztus 9, rablás.

Jászkarajenő ○

Jászládány ○

Kápolnásnyék ○

Kaposvár: augusztus 18, egy halott. – Szeptember 18, a különítményesek a tör-
vényeséki fogdában őrzött kommunistákat meggyilkolták.

Kapuvár: szeptember 25, fosztogatás.

Karcag: 1920. május 27/28, éjszaka egyenruhások az ismertebb zsidó személyeket
összefogdosták, köztük Kertész József könyvnyomdászt, és a városházán meg-
aláztatások közepette verték őket.¹⁷⁵

Kecskemét: Héjjas Iván a városban, szülei házának udvarán hirdette meg program-
ját (1919. április 18), többek között a magyarság számára súlyának megfelelő
hatalmi részt követelve (értsd: a zsidók visszaszorításával). Jelszavai: "A bank
és ipartőke kérdéseiben a döntő szó az államé legyen a nép érdekében, és ne
fordítva!", "A magyar élet minden síkján magyarok legyenek a vezetők!" Héjjas

173 Az esetről részletesen ír Horthy életrajzában Eugene S. Bagger, *Prominent Europeans. Studies in Continental Reality* New York – London: G. P. Putnam's Sons / The Knickerbocker Press, 1922), p. 274 sk.

174 Ma: Jankovác (Vajdaság, Szerbia).

175 Részletek egy emlékiratból: *Szombat*, 7, no. 7 (5755. elul / 1995. szeptember), p. 37.

W E I S Z L Á S Z L Ó borkereskedő, lak: Budapest, Zoltán u.7.

III. em.10.

1920. március vége felé Izsákon a csécselék beveregette a szidók ablakait és bizonytalan volt a helyzet. Így hát édesanyámmal, aki űsvegy menekültünk. Anyám Kecskeméten lakik, én Pesten, bátyám szintén Pesten. Két héttel menekülésünk után pinszából 20 hl. bort elloytak /: 75.000.-:/ A Lakáshivatal pedig lakásunkba két cigánycsaládot kvártélyozott be, egyik szobában pedig lakatoműhelyt helyezett. Asóte hogy eljöttünk egyszer sem voltunk Izsákon, mert oda nem mertük a lábunkat betenni, ismerve a viszonyokat. Ast azonban hallottuk, megbísható helyről, hogy távollétünk alatt a padlásra vezető grádicsot és a heritést is feltűszelték.

Budapest, 1921. július 6-án.

Weisz László s.k.

Jegyzőkönyv Weisz László volt izsáki borkereskedő meneküléséről a fehérterror elől 1920. márciusban (MZsL)

hamarosan Szegedre menekült, majd november 19-én visszatért és önkényesen átvette a városban a hatalmat. Francia Kiss Mihály különítménye november 15-én 11 zsidót a városból elhurcolt, és az orgoványi határban kivégezte őket. November 19/20 éjszaka a különítményesek a kecskeméti fogházból 32 főt, köztük nőket is, elhurcoltak, és a Szikra-dűlőben megölték őket. ○

Kemenes: augusztus 5, pogrom.

Keszthely ◦

Kétegyháza ◦

Kisbér: október 8, a zsidókat megverték, fosztogatás.

Kiskőrös ◦

Kiskunfélegyháza ◦

Kiskunhalas ◦

Kiskunmajsa: augusztus 10, a képviselő-testület egy rendkívüli ülésen a zsidó tagokat kizárta, "azért, mert a kommunizmus előidézői köztudomás szerint ők voltak". Héjjas és Francia Kiss különítménye a zsidó kereskedőket (bőr-toll-felvásárló, fa- és tüzelőanyag-kereskedő, bor- és gabonakereskedő, gőzmalom-tulajdonos, órás-ékszerész stb.) lefogta, bántalmazta, kifosztotta. ◦

Körmend ◦

Köröshegy: egy halott.

Kőszeg

Kunszentmiklós ◦

Lábod

Lajosmizse: november: a zsidókat megverték; egy zsidó tanárt és 3 gazdasági vezetőt megöltek.

Lepsény: augusztus 10, a zsidó állatorvost megölték, fosztogatás.

Marcali, augusztus 27, a Prónay-különítmény 6 zsidót felakasztott, összesen 67 személyt meggyilkolt, fosztogatás. Prónay: "Marcali és környéke tényleg meg volt fertőzve a kommunizmus által, de nem is csoda, miután nevezett községben igen sok jött-ment zsidó lakott."

Mezőcsát ◦

Mezőkomárom: szeptember 4, a zsidókat megverték.

Mezőszentgyörgy: augusztus 17, fosztogatás. A zsidóknak 12 órát adtak, "hogy kivándoroljanak Palesztinába".

Mohács ◦

Monor ◦

Nagyatád ◦

Nagydorog: augusztus 24, a zsidókat megverték.

Nagykóny ◦

Nagysomkút ◦

Nagyszokoly ◦

Ókésce ◦

Orgovány: augusztus, egy dokumentarista regényből: "Orgovány község határában egy szép nyári napon bejártam egy gyérnövesű kis akácerdőt, melyben a környékbeli parasztok minden hivatalos ítélezés nélkül körülbelül hatvan bolsevikit akasztottak fel, kiknek túlnyomó része héber volt. Egy gazdaember, ki elkísért ez utamban és aki bizonyára részt vett a kivégzésekben, valami leírhatatlan mosollyal az ajkán, kezeit mutatva, ezeket mondotta nekem: »Semmi

vérnyom nincs az ujjaimon; de zsidó sincs már a faluban.«¹⁷⁶ – November 19: három környékbeli zsidó kereskedőt az orgoványi erdő fáira felakasztottak. – Az orgoványi erdőben utóbb összesen 52 meggyilkolt személy holttestét találták meg. ○

Ozora: augusztus 20, 4 halott.

Paks

Pápa ○

Pásztó ○

Pécel ○

Pécs ○

Pestújhely: augusztus 17, a zsidókat megverték. ○

Piliscsaba ○

Pilisvörösvár: augusztus 8, a zsidókat megverték, rablás.

Polgárdi: szeptember 4–5, 2 halott, fosztogatás.

Pusztagegres ○

Pusztafejéregyháza ○

Pusztaszentimre ○

Rácalmás: egy zsidót ló farkához kötve végighurcoltak a községen.

Salgótarján ○

Sárospatak: a zsidók bántalmazása, fosztogatás.

Sárvár

Sásd: a zsidók bántalmazása, fosztogatás. ○

Sátoraljaújhely ○

Seregélyes ○

Simontornya: a zsidók bántalmazása, fosztogatás. A népgyűlés felszólította a zsidókat, hogy 48 órán belül hagyják el a várost.

Siófok: augusztus 27/28, Prónay az éjszaka folyamán a városszéli erdőben 42 személyt végeztetett ki. Később a Nopcsa-különítmény a Nemzeti Hadsereg főparancsnokának ablaka előtt egy embert felakasztott.

Solt ○

Soroksár ○

Sümege ○

Szabadszállás ○

Szatmár (-Németi) ○

Szeged ○

Székesfehérvár: a zsidók bántalmazása, fosztogatás.

Szekszárd: augusztus 10, Prónay különítménye a volt direktórium tagjait és más

176 Jerome and Jean Tharaud, *Quand Israël est roi* (1921) / *When Israel Is King* (New York: R. M. McBride & Co., 1924), a magyar fordítás XII. fejezetéből: <http://betiltva.com/files/tharaud/12.php>.

személyeket kivégezte, összesen 36 halott; augusztus 17, a különítmény visszavert és újabb gyilkosságokat követett el.

Szentgál: szeptember 17, a zsidó lakosokat elűzték.

Szentgotthárd ◦

Szigetszentmiklós ◦

Szilvasbalhás (ma: Mezőszilas): augusztus 27, a zsidó lakosokat elűzték, fosztogatás.

Szolnok: 1920. április 28, a törvényszék a Tanácsköztársaság alatt játszott szerepük miatt 18 szolnoki szocialistát és kommunistát halálra ítél, Abonyban végezték ki őket. ◦

Tab: augusztus 19–23, a volt direktórium egyik tagját kivégezték.

Tamási: 6 halott.

Tapolca: szeptember 8, pogrom, 2 halott, dúlás, fosztogatás. – Az amerikai ezredes levele Bandholtz tábornoknak: “Itt a pogrom gondosan volt szervezve. Este 8 órakor katonák foglalták el az elektromos világítótelepet, kényszerítve az üzemvezetőt, világítsa ki a várost egész éjjel, mert a zsidókat azon éjjel el kell tenni láb alól. Nyolcvan házat kifosztottak, a legtöbb bennlakó súlyosan megsebesült. A gyilkolás csak reggel 4 órakor szűnt meg, tankok megérkezte után...”¹⁷⁷

Tinnye: 5 zsidót megvertek, kifosztottak.

Tiszaföldvár ◦

Tiszafüred ◦

Tiszapüspöki ◦

Tolna: augusztus 13, a Prónay különítmény a volt direktórium tagjait kivégezte.

Tompaperkáta ◦

Tököl ◦

Törökszentmiklós ◦

Törtel ◦

Újfehértó ◦

Újkécske ◦

Újpest: 1920. február 17, három héttel a nemzetgyűlési választások (1920. január 25–26) után a magabiztossá vált fehér tiszti különítmények egyikének, az Ostenburg-különítménynek három tiszte, Horthy többször hangoztatott kívánására, a Megyeri-csárdánál meggyilkolta Somogyi Béla (1868–1920) és Bacsó Béla (1891–1920) újságírókat (a *Népszava* munkatársait), akik cikkekben támadták a *fehérterror* kegyetlenkedéseit, holttestüket a Dunába vetették. Azt, hogy Somogyi likvidálására – “megfürdetésére” – maga Horthy adott paran-

177 Idézi: Nathaniel Katzburg, *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Babel Kiadó, 2002), p. 37.

csot, Beniczky Ödön (1878–1931), 1920. március 15-ig belügyminiszter, a katonai ügyészség előtt tett vallomásában jelentette ki.

Vác ◦

Vámospércs (Hajdúvámospércs) ◦

Várpalota: a zsidók bántalmazása, fosztogatás. ◦

Veresegyháza ◦

Veszprém ◦

Zalabér: a helybeli zsidókat volt vöröskatonák (értsd: volt világháborús katonák, akik a Tanácsköztársaság hadseregében szolgáltak) megtámadták.

Zalaegerszeg ◦

Zalalövő: a zsidók bántalmazása, fosztogatás.

Stb.

IV. Károly király kétszer is megpróbált visszatérni Magyarországra, hogy visszaszerezze a magyar trónt (1921. március 26–április 5, illetve október 20–november 1). Az ellenforradalmi különítményesek több csoportja – Ostenburg, Prónay és mások – Károly mellé állt, de a királypuccs sikerét Horthy kormányzó –különítményesek (Ranzenberger Viktor és mások) segítségével – mindkétszer megakadályozta. A második kísérletnél, a Budaörsi repülőtérenél, Gömbös Gyulának a király emberei ellen harcoló katonai egységében zsidó halott is volt, egy önkéntes tizedes; a temetésen – feltűnést keltve – a kormány is képviseltette magát.¹⁷⁸ A különítményesek fegyveres legitimista fellépése volt a közvetlen oka annak, hogy a Bethlen-kormány 1921 végén határozott lépéseket kényszerült tenni a terrorcsapatok és az anarchia felszámolására.

A tisztí különítmények egykori parancsnokai közül Hír később nemzetgyűlési képviselő lett. Ranzenberger egy csendőr tartalékszázalaj parancsnoka. Gr. Jan-kovich-Bésán nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő. Madary ny. őrnagy. Vén (ny.) tábornok, a vitézi rend tagja. Francia Kiss ellen 1924-ben eljárás folyt, de a csendőrségi ügyész felmentette. A második világháború után az alföldi tanyavilágban rejtőzködött, 1948-ban *in contumaciam* halálra ítélték, csak 1957-ben fogták el, ekkor – új tárgyalást követően – kivégezték. A Legfelsőbb Bíróság egy felülvizsgálati kérelem nyomán 1994-ben hatályában fenntartotta az ítéletet.¹⁷⁹

178 "Klausz Imre élete és halála", *Egyenlőség*, 40, no. 44 (1921. november 5), p. 1 sk.

179 Rév István, "Ellenforradalom", *Beszélő*, III. folyam, 4, no. 4 (1999. április), pp. 42–54.

“Nagyok a szív fontolgatásai” (Jud. 5,15)

“A zsidó = bolsevik egyenlet nagyon ostoba tétel, melyet csak néhány fölheccelt orosz állati ösztöne talált ki” – idézte az *Egyenlőség*¹⁸⁰ Makszim Gorkij orosz író, nyilván pajzsként tartva a magyarországi zsidók elé, védelemül az ellen a vád ellen, hogy a kommünt a zsidók csinálták.

A szegedi hitközség, amely a legközelebről érezhette, hogy a fehér forradalom a zsidók ellen fordul, már 1919. június 19-én nyilatkozatot adott ki: “(...) Nem tűrjük, és bárhonnán jöjjön is, visszautasítunk minden ürügyet, amely azt a tendenciát szolgálja, hogy bennünket, zsidókat, vallásfelekezetünk miatt a magyar hazához, a magyar nemzethez való hűségünkben meggyanúsítson. Mi a magyar nemzeti eszme szolgálatában állottunk a múltban, és megrendíthetetlen hűséggel és odaadással állunk szolgálatában ma is, mint bármikor.”¹⁸¹

A *Múlt és Jövő* addigi nyomdája, a Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomda, mindjárt a proletárdiktatura bukása után felmondta az együttműködést a szerkesztőséggel, s elbocsátotta zsidó alkalmazottjait is: “ők most tisztán keresztény alapon akarnak dolgozni, a kereszténységnek teljesen külön kell válnia a zsidóságtól”. Patai József lapja allegorikus cikkeként közölt Mazdakról, aki Iránban i. sz. 500 k. mint a zoroasztrianizmus megújítója lépett fel, “perzsa kommunista agitátor”-nak nevezi, “a perzsa proletár-diktatura vezetőjé”-nek, leírja, hogy “a fajperzsa burzsoázia nem volt képes a bolsevik uralmat megdönteni”, s “ekkor megszervekedtek az ellenforradalomra a zsidók”, “makkabeusi hősiességgel” legyőzték Mazdak “»vörös« hadseregét”, “a perzsa kommün megbukott”. “És mi történt azután? Azt hinnők ugyebár, hogy a napbarnította perzsák valami kiváltságos módon hálálták meg a »fehér zsidók« felszabadító tettét! De hát éppen ellenkezője történt. Az »ebredő perzsák« nagy pogromokat rendeztek a zsidók ellen, kifosztották a zsidó negyedet, kirabolták a zsidó boltokat, a lakók egy részét legyilkolták...” A Szászánida kor történetéből tudjuk, hogy Mazdak vallási és szociális eszméinek semmi közük nem volt a zsidókhoz.

Az *Egyenlőség*, amely áprilisi betiltása után 1919. szeptember 11-én jelent meg először,¹⁸² közölte a pesti hitközség Székely Ferenc által kezdeményezett nyilatko-

180 38, no. 30–31 (1919. december 23), p. 12.

181 Ujvári Péter, szerk., *Zsidó lexikon* (Budapest: Pallas, 1929; reprint, Budapest: Blackburn International Inc., 1987), p. 221.

182 A 6/1919. Me. (VIII. 4) sz. kormányrendelet deklarálta a sajtószabadságot, de augusztus 8-án egy újabb rendelet minden napilapot és folyóiratot betiltott (egyetlen kivétel a *Budapesti Közlöny* volt). A tilalom szeptember 27-ig maradt érvényben. Az *Egyenlőség* a viszonylag gyorsan engedélyezett lapok közé tartozott. A *Múlt és Jövő* október 3-án jelent meg ismét, ~ heti lapja címmel, a folyóirat csak 1921-ben tért vissza, és még két éven át párhuzamosan jelent meg a hetilap és a havi folyóirat.

zatát (#182).¹⁸³ “A Hitközség a maga és az egész magyar zsidóság nevében végtelen örömének ad kifejezést afölött, hogy az úgynevezett Proletár-diktatura esztelen és erőszakos kormányzati rendszere (...) saját bűnében összeomlott. A hitközség konstatálni kívánja, hogy a kommunizmusnak nevezett tévtan legelső sorban kereskedő-ellenes áramlat, senkire sem olyan káros és veszedelmes, a főleg kereskedelmi és ipari foglalkozást űző zsidóságra. A hitközség ennél fogva fájdalommal és egyúttal megbotránkozással állapítja meg, hogy a kommunista uralom vezérkarában és táborában nagy számmal voltak zsidó származású emberek, akik majdnem kivétel nélkül már előbb váltak hűtlenné vallásukhoz, mint később hazájukhoz. (...) A hitközség úgy a zsidó vallás szent hagyományaiból, mint saját erkölcsi érzületéből kiindulva kimondja, hogy megtagad minden szolidaritást azokkal, akik akár a bolsevista propagandában, akár annak gonosztetteiben aktív részt vettek, és azokat mint a haza és vallás ellenségeit – amennyiben még a zsidó felekezethez tartoznának – annak közösségéből kirekeszti. (...) A hitközség mindezek után a legnagyobb határozottsággal utasítja vissza a magyarországi zsidó hitfelekezet ellen szórt rágalmakat. Jó és rossz időben országunkért és nemzetünkért minden áldozatra készen szilárdan állunk a magyar törvények alapján, amelyek minket az ország teljes jogú polgáraivá tettek meg.”

Az elhatárolódások nem hatottak. Az *Egyenlőség* lapjai tele vannak felháborodott panasszal, hivatalos tiltakozással, megrendült hírekkel a “fehér gárda” gyilkosságairól és kegyetlen tetteiről, amelyeknek áldozatai kizárólag zsidók voltak, a pesti tudományegyetem és műegyetem ifjúságának “más vallású” csoportjairól; hírekkel, hogy az egyetemeken az izraelita hallgatók indexeit és törzslapjait megsemmisítik, őket tanulmányaik folytatásában akadályozni akarják.

A kormányzó fővezér alatt

Amikor a román hadsereg elhagyta Budapestet (1919. november 14), Székely Ferenc, a hitközség elnöke előre üdvözölte a Nemzeti Hadsereg bevonulását a fővárosba (november 15): “A Nemzeti Hadsereg és annak fővezérlete éppoly kevésbé felelős egyes hitvány emberek gáztetteiért, mint a magyar zsidóság a proletár-diktatura bűneiért.”¹⁸⁴

Horthy november 16-án, vasárnap, ünnepélyesen vonult be Budapestre. Különvonaton érkezett Siófokról a Kelenföldi pályaudvarra, kora reggel (6:15), innen

¹⁸³ *Egyenlőség*, 38, no. 17 (1919. szeptember 11), p. 1. – Ujvári Péter, szerk., *Zsidó lexikon* (Budapest: Pallas, 1929; reprint, Budapest: Blackburn International Inc., 1987), p. 220 sk.

¹⁸⁴ *Egyenlőség*, 38, no. 25 (1919. november 15), p. 1.

szemerkélő esőben, az ellenforradalom jelképes színéhez igazodva: *fehér* ló hátán – altengernagyi egyenruhában, mellén a kitüntetésekkel – tette meg az utat az Átlós úton,¹⁸⁵ a feldíszített Gellért térig. A lóháton bevonuló vezér a millennium romantikus honfoglalásképét akarta megidézni, ahogyan Feszty Árpád körképén látható. A Prónay-zászlóalj tisztjei kísérték, sapkájukon sastollal, mögötte hadserege. Amikor a menet a Gellért Szálló elé érkezett, a város minden harangja megkondult. Horthy, a polgármester köszöntő szavaira válaszolva, lóhátról, beszédet intézett a meghívott közönséghez.¹⁸⁶ Ebben a beszédben mondta ki először azt a vádat, amelyet a következő negyedszázadban a zsidók ellen fordítottak: “(...) gyűlöltük és átkoztuk Budapestet, mert nem azokat láttuk benne, akik szenvedtek, akik mártírok lettek, hanem az országnak itt összefolyt piszkát...” A város “az elmúlt évben a nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost: ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta koronáját, nemzeti színeit és vörös rongyokba öltözött...” A beszéd után a menet továbbhaladt a Szent István-bazilika és az Országház felé. A fővezér bevonulását az útvonal mentén mindenütt ünneplő tömeg nézte. A parlament lépcsőin Csernoch János (1852–1927) bíboros, esztergomi érsek, hercegprímás szabadtéri misét celebrált, a keresztény egyházak papjai megáldották a Nemzeti Hadsereg zászlóit.

Ott volt a díszvendégek között Székely Ferenc is. Az ünnepség után a fővezér a Gellért Szállóban, ahol egyelőre főhadiszállását berendezte, ismét fogadta a zsidó küldöttséget, amely Siófokon felkereste volt, megígérte nekik, hogy a panaszoikat egyenként ki fogják vizsgálni, de általános érvényű parancs kiadását elhárította, nehogy – mondta – az a hír kapjon lábra, hogy eladta magát a zsidóknak. Este az Operaházban tartott díszelőadásra a neológ hitközség Hevesi Simon (Dohány) és Adler Illés (Rumbach) főrabbitat delegálta. Orthodox delegátus az előadáson nem vett részt.

A valóságot találóan jellemezte, negyedszázaddal később, Zsolt Béla, a korszak kiváló publicistája: “Mit adott az ellenforradalom? (...) Jogok és javak helyett adott (...) világnézetet. Keresztény világnézetet, új magyar életszemléletet, faji öntudatot, amit gyűjtőnéven úgy hívnak, hogy: antiszemitizmus. Magyarország 1919-től 1945-ig nem is jellemzően feudális vagy polgári, hanem antiszemita állam volt, és az ellenforradalom első napjától az utolsóig iskoláival, parlamentjével, szószerkeivel, sajtójával és hadseregével az államélet, a szellemi élet, a gazdasági élet és a társas élet minden területére kiterjesztette és rákényszerítette ezt az antiszemitizmust. Ez a sokarcú antiszemitizmus nemcsak mindenki bűnbakjává, de mindenki osztályellenfelévé és riválisává tudta avatni a zsidóságot az igazi ellenfél és rivális helyett.”¹⁸⁷

185 Később, a bevonulás emlékére, Horthy Miklós út; ma: Bartók Béla út.

186 L. Nagy Zsuzsa, “A fővezér”, *Rubicon*, 12, no. 1–2 (2001), pp. 19–22.

187 Zsolt Béla, *A végzetes toll. Publicisztikai írások* (Ars Scribendi) (Budapest: Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992), p. 314.

Huszár Károly, a Horthy és az antant egyezsége alapján megalakult, közvetlen elődeihez hasonlóan rövid életű kormány (1919. november 25–1920. március 15) miniszterelnöke nyilatkozatot adott Szabolcsi Lajosnak,¹⁸⁸ de a megnyugtatást szolgáló szavak mellett ő is csak ugyanazt mondta, mint a fővezér: “Az előtt a tény előtt én sem hunyhatok szemet, hogy a bolsevizmus vezetői között túl sokan voltak a zsidók.” Alig egy hét múlva kénytelen volt közölni, szintén az *Egyenlőség* útján,¹⁸⁹ hogy a Talmudról írott könyvét “meg nem történtnek óhajtja tekinteni”; mint miniszterelnök már nem merete vállalni a középkori érvekkel élő, nyílt zsidóellenességet.

Az 1919. november 17-én kelt kormányrendelet¹⁹⁰ nyomán 1920. január 25–26-án választások voltak az országban. A február 16-ra összehívott új, 1920/22. évi nemzetgyűlés¹⁹¹ mindenekelőtt meghozta a törvényeket (1920:I. tc.) az ország államformájáról (1920. február 29), amely törvények szerint Magyarország királyság marad, az állam élén kormányzó áll. A Nemzeti Hadsereg fővezérért, Horthy Miklós altengernagyot a nemzetgyűlés 131 : 10 szavazati aránnyal választotta kormányzóvá (március 1).

A Főméltóságú úr kezdeményezésére gr. Teleki Pál kormánya (1920. július 19–1921. április 14) megalapította a Vitézi Rendet (1920. augusztus 10),¹⁹² amelynek tagjai elkötelezték magukat a nemzetvédelem ügyének, hűségüket esetenként hitbizományi jellegű örökletes földbirtok (“vitézi telek”)¹⁹³ is szilárdította. A Rend tagjai kötelesek voltak “rendkívüli alkalmakkor (lázas, sztrájk stb.) az államrendészet kiegészítése gyanánt fegyveres karhatalmi szolgálatot ellátni”. Kötelesek voltak ideges hangzású nevüket magyar hangzású névvel felcserélni.¹⁹⁴ Az elsőként felavatott vitéz éppen Habsburg József Ágost királyi herceg, tábornagy, “Joe Habsburg” volt (1921. augusztus 21). A Vitézi Rend tagja lett Horthy számos jó embere a szegedi és siófoki időkből, és felvette a címet maga a kormányzó is. A szervezési munkákat a Vitézi Székek nevezett központ irányította.

Pozíciójának konszolidálása, a katonai elit körében való elfogadtatása érdekében Horthy 1920/21-ben a világháborús hadsereg több magas rangú tisztjét, akik már nyugállományba vonultak, tábornokká léptette elő.¹⁹⁵ Elvértve zsidók is voltak közöttük, így Zöld Márton (1865–1946), aki a Ludovika Akadémián végzett, a keleti fron-

188 *Egyenlőség*, 38, no. 27 (1919. november 29), p. 1.

189 no. 28 (december 6), p. 3.

190 5985/1919. Me.

191 Zsidó képviselőket választottak a Terézvárosban: Vázsonyi Vilmost, és a Lipótvárosban: Sándor Pált, Bródy Ernőt, Pető Sándor (1867–1921) ügyvédet, aki már az előző ország-, illetve nemzetgyűlésben is képviselő volt.

192 6650/1920. Me.

193 1920:xxxvi. tc., 77. §; 6640/1920. Me. (VIII. 10).

194 658/1921. Bm. Eln.

195 Györkei Jenő, “Magyar zsidók a Haza szolgálatában”, *Múlt és Jövő*, ÚF 7, no. 1 (1996), pp. 87–91, kül. p. 89.

ton (Volhynia, Bukovina) személyes bátorságáért, sióagárdi előnévvel, nemességet kapott (1916), a háború végén ezredesi rangban az olasz fronton ezredparancsnokként szolgált, 1919 nyarán belépett a Nemzeti Hadseregbe, a kormányzó 1920-ban léptette elő vezérőrnaggyá. Zöld zsidó maradt, az egyetlen zsidó tábornok a honvédségben, és egyenruháját még 1944 nyarán is viselte, utcán, a Dohány utcai zsinagógában, a tüntető büszkeség azonban nem volt elég ahhoz, hogy fiát megmentse a munkaszolgálatól.

Az ellenforradalomnak és a Nemzeti Hadseregnek nyújtott zsidó támogatást 1920-ban gr. Teleki Pál miniszterelnök a nemzetgyűlésben, második programbeszédében, maga is elismerte (1920. december 17), és már csak ezért is szükségesnek tartotta a zavaros helyzet konszolidálását. "(...) A külföld, például az állítólagos fehérterror kérdésében is, tökéletesen hamisan lát... Mi, akik végigéltük ezeket az időket, tudjuk azt, hogy igenis történtek jogilag meg nem engedett oly cselekmények, amelyek elítélendők, történtek még bűncselekmények is, azonban le kívánom szegezni azt is, (...) hogy ezeket meg fogjuk tudni fékezni és hogy minden tekintetben a jogrendet biztosítani tudjuk. (...) Egyik ilyen intézkedés az lesz, hogy a sorozásnál megbízhatatlanoknak minősített elemek katonai szolgálatát szabályozzuk, (...) esetleg oly módon, hogy mint munkászászlóaljak szerveztessenek. (...) Hasonlóképpen szükségesnek látjuk, hogy a közoktatásügy terén is rendszabályokat tegyünk..."

Külföldön a politikai élet hírei a *Balfour Declaration* folyamányai körül gomyogtak. A San Remo-i (Olaszország) konferencián (1920. április 19–26) az első világháború győztes hatalmainak képviselői, Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország miniszterelnöke és Japán követe, véglegesítették a Török Birodalom uralma alatt álló országok politikai helyzetéről kötött megállapodásokat: Palesztinában és Iráqban Nagy-Britannia, Szíriában és (a későbbi) Libanonban Franciaország kapott mandátumot. Eközben Pesten szenzációs újsághírek láttak napvilágot: a győztesek a Duna–Tisza közén akarják megalapítani Zsidóországot. Ennek a – természetesen, alaptalan – híresztelésnek nem volt más célja, mint a zavarkeltés, a közvélemény zsidók ellen hangolása.¹⁹⁶

A háború után "az állam biztonsága érdekében" bevezetett általános postai cenzúra¹⁹⁷ keretében 1920 decemberében a honvédelmi miniszter kérésére a kereskedelemügyi miniszter megtiltotta "héber (zsidó) nyelven vagy héber írásjelekkel írt

196 Mulatságos, hogy a közvélemény 70 évvel később, az 1990-es években is felült egy időre a hasonló híreszteléseknek. (Vagy inkább: jellemző?)

197 4352/1920. Bm. Int. (III. 27).

összes levélpostai küldemények” postai szállítását.¹⁹⁸ A tilalom konkrétan a *Ha-Cofe* (“a szemlész” / *Szemle*) című héber nyelvű rabbinikus tudományos folyóiratra vonatkozott. Az országos Iroda többszöri tiltakozására, az Akadémia szakvéleménye alapján, a minisztertanács két év múlva – amikor egyébként a postai cenzúrát már általában is jelentős mértékben enyhítették – a tilalmat visszavonta.¹⁹⁹

A zsidóellenes megfélemlítő és terrorakciók, amelyek sorát a tisztí különítmények kezdték el 1919 augusztusában, 1920-ban a kormánypolitika alá rendelődtek, ha most már nem is mindig a legbrutálisabb formákban.

Lőw rabbi börtönben

Mint ahogyan 1849-ben apja, Lőw Lipót, úgy az ellenforradalom idején Lőw Immánuel is börtönbe került (1920).²⁰⁰ Budapesten bestiálisan meggyilkoltak egy szegedi zsidó mérnököt, Lőw templomi beszédben (*derása*) elítélte az aljas tettet. Hollandiában két újságíró riportot jelentetett meg az esetről. Egyikük kalandvagyó holland kommunista újságíró (George Nypels), másikuk magyarországi születésű (Holländer Samu / Hollósi Sándor), egy zsidó tanító fia, a háború előtt nagyváradi bócher; kitért.²⁰¹ A magyar származású denunciáns újságíró, Gábor Andor (1884–1953) kommunista író, bécsi emigráns szavai szerint: “csak azelőtt volt zsidó, most ellenben gazember”.²⁰² A hollandusok cikke szerint Lőw Magyarország felosztása mellett nyilatkozott nekik. Egy rágalmazó újságcikk²⁰³ kipécézte Lőw nevét. A cikkekre mindjárt másnap reagáló nemzetgyűlési vita (1920. április 24) hatása alatt, a miniszterelnök²⁰⁴ utasítására, a szegedi rabbit letartóztatták (április 24). A hollandiai újságírókat fogadta Horthy is (április 25).

198 96799/1920. Ker.; *Posta és Távirat Rendeletek Tára*, 1921, no. 2.

199 Az okiratokat lásd “A héber nyelv védelme”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 40 (1923), pp. 46–52.

200 Hidvégi Máté, “A Lőw-per”, *Múlt és Jövő*, ÚF 7, no. 3 (1996), pp. 85–96. – Lőw Immánuel életének szegedi mozzanataihoz – a pertől a deportálásig – lásd Marjanucz László, “Lőw Immánuel tragikus sorsa a háború végén (Adalékok a zsidó törvények szegedi végrehajtásához)”, *Acta Historica* (Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis), 114 (Szeged, 2002), pp. 115–124 / <http://www.or-zse.hu/resp/marjunc-szeged2003.htm#top>.

201 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 304 sk. (további adatokkal Lőw ügyéhez). Nypelsről (1885–1977): Henk van Renssen, *De revolutieverzamelaar: George Nypels, verslaggever tussen twee wereldoorlogen* (Amsterdam: Podium b.v. Uitgeverij, 2008).

202 Gábor Andor, *Bécsi Magyar Újság*; kötetben: *Bécsi levelek* (Budapest: Athenaeum, 1950): “Müller Istvánról” stb.

203 *Nemzeti Újság*, (1920. április 23): “A magyargyalázó szegedi főrabbi”

204 Simonyi-Semadam Sándor (1864–1946), miniszterelnök 1920. március 15 és július 19 között.

Löw Immánuel a szegedi zsinagóga előtt (MZsL)

A vád Löw ellen “felségsértés” volt (értsd: Horthy kormányzó megsértése), továbbá osztály, nemzetiség és hitfelekezet elleni gyűlöletre izgatás; Löw nyilatkozatának az ügyészség szerint célja az volt, hogy “a velünk (ti. Magyarországgal) még hadilábon (értsd: hadiállapotban) álló hatalmak (...) Magyarországnak úgy az ellenség által már megszállott, mint meg nem szállott területét a magyar Szent Koronától, Magyarországtól elszakítsák és a velünk szomszédos négy hatalom alá juttassák”.²⁰⁵ Löw védelmét unokaöccse, Baracs Marcell (1865–1934) neves pesti ügyvéd vállalta,²⁰⁶ az eljárás költségeit Krausz Simon bankár²⁰⁷ fedezte.

A nyomozás során mások mellett Kosztolányi Dezsőt (1885–1936) is kihallgatták: az újságcikket, mondta Kosztolányi, “kiszínezték a főrabbi rovására”.²⁰⁸ Löw rabbit a bíróság két és fél hónap után – a külföldi tiltakozások hatására – kiengedte a börtönből, de elrendelte házi őrizetét. “A zárka ajtaján csappan a csapózár, csikorog a tolóretesz, nyikorogva fordul a porkoláb kulcsa” – emlékezett Löw a szabadulása utáni első templomi beszédében.²⁰⁹ Hosszabb időt töltött börtönben, mint apja Geringer báró alatt.

Eközben folyt a nemzetgyűlésben a *numerus clausus*-törvényjavaslat vitája. Löw ügyét Sándor Pál ott is szóba hozta (1920. szeptember 20): “Dr. Löw Immánuel, a szegedi főrabbi mindig nemzeti magyar viseletben járt és folyton túlzó magyar hazafiságban tobzódott hitszónoklataiban. Annak dacára most hazaárulás vádja miatt fogságban ül.”

205 Idézi: Hidvégi Máté, *Múlt és Jövő*, ÚF 7, no. 3 (1996), p. 88.

206 Baracs Marcell, “Zárszó a nagy perhez”, *Egyenlőség*, 40, no. 42 (1921. október 22), pp. 1–3.

207 Ebben az időben Krausznak még Bettelheim Mórral közös bankja volt; az Angol–Magyar Bank elnöke 1924-ben lett.

208 Idézi: Hidvégi Máté, *Múlt és Jövő*, ÚF 7, no. 3 (1996), p. 88.

209 Löw Immánuel, *Száz beszéd, 1900–1922* (Szeged: Schwarz Jenő kiadása, 1923), p.143.

Baracs Marcell, Löw Lipót unokája, Löw Immánuel ügyvédje (MZsL)

A vádirat Löw ellen 1921 májusára készült el, az ügy az Ítéletábla elé került, ez 1921. július 11-én, a többi vádat elejtve, Löwöt csak "Magyarország kormányzója ellen elkövetett sértés" büntetőében tartotta bűnösnek, és a vizsgálati fogságot megszüntette. A per főtárgyalását 1921. szeptember 19-re tűzték ki, de a tárgyalás elmaradt,²¹⁰ az aktákat Horthy kormányzó magához kérte,²¹¹ és kegyelmi jogát gyakorolva megszüntette az eljárást (1921. október 13).²¹²

Löw rabbi összesen mintegy 15 hónapot töltött fogságban (1920. április 24–1921. július 11), ennek egy részét

a hírhedt Csillag-börtönben, ahová egyébként rendszerint az Alföld betyárait és a legnehezebb bűnözőket zárták. Ez alatt az idő alatt kezdte meg főműve, a *Die Flora der Juden*²¹³ kötetéhez az évek óta gyűjtött anyag rendezését, és dolgozta ki gyönyörű cikkének, "A csók", német változatát.²¹⁴ Az első rész végén a tudományos folyóirat szerkesztői jegyzetben utaltak Löw akadályoztatására: "Aus besonderen Gründen war der Verfasser nicht in der Lage, die zweite Korrektur dieses Aufsatzes selbst zu lesen." Különleges okokból nem tudta maga olvasni a levonatot. Eszerint Löwnek a háziőrizetben a postaforgalom is meg volt tiltva?

A rabbinak nem kellett nélkülöznie a szolidaritást. Hivatalából való kényszerű távolléte idején zsinagógájában egy alkalommal Baltazár Dezső tartotta helyette az

210 Venetianer Lajos, "Elmarad a Löw-ügy főtárgyalása", *Egyenlőség*, 40, no. 37 (1921. szeptember 17), pp. 1–3.

211 *Egyenlőség*, 40, no. 38 (1921. szeptember 24), p. 1: "Miért maradt abba a Löw-ügy? Felső helyre mentek az iratok."

212 Baracs Marcell, m. f.; Sándor Pál, "Adják vissza jogainkat! (A Löw-ügy befejezése alkalmából)", *Egyenlőség*, 40, no. 42 (1921. október 22), p. 3; Balassa Ármin, "Löw Immánuel jomkipurja", uo., no. 43 (1921. október 29), p. 3 sk. (az ügyvéd volt Löw védője a szegedi tárgyaláson).

213 Immanuel Löw, *Die Flora der Juden*, I–IV (Wien – Leipzig: R. Löwit, 1924–1934; reprint, Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1967).

214 Immanuel Löw, "Der Kuß", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*, 65 (1921), Heft 7–9, pp. 253–276; Heft 10–12, pp. 323–349.

istentiszteletet. Maga Löw rabbi mondta el később, az úgynevezett első zsidótörvény felsőházi vitájában (1938. május 24): "Az izgató sajtóhadjárat énrajtam kezdődött. Tizenháromhónapos vizsgálati fogház lett részem, míg a legfelső hely kegyelmesen törölte a pert. Tudtomon kívül, teljesen önszántából tanúskodott akkor mellettem a csoda-szavú püspök: Zadravetz István, aki még szegedi gvardián korából ismert és akinek késő, de mély hálámat most fejezem ki."²¹⁵

Ugyanebben az időben Nagyváradon Kecskeméti Lipót rabbit a magyarság mellett kiálló templomi beszéde miatt tartóztatta le a román rendőrség; Kecskeméti most is ugyanazt mondta, mint már közel negyedszázaddal azelőtt: "Zsidó vallás, nem zsidó nemzet. A mi nemzeti érzésünk a magyarságé. Mi az új uralomban is magyar zsidók vagyunk, a magyar érzésnél kitarunk a maga végtelenségében."

Ébredő magyarok

Az atrocitások a fővárosban is, vidéken is célzottan a zsidók ellen irányultak, a különítményesek azonosították őket a forradalommal, a kommünnel. Az Ébredő Magyarok 1919. december elején tartották gyűlésüket a Vigadóban; az *Egyenlőség* tudósításából²¹⁶ másfél oldalnyi hely üresen – kicenzúrázva – jelent meg, ki lehet találni, miért.

Az ÉME fő törekvésének tekintette a zsidók üldözését. Egy a külföldnek szánt programszerű iratból: "Az Ébredő Magyarok Egyesülete (...) ki akarja irtani azokat a zsidók által terjesztett káros tanokat, amelyek már oly mértékben megfertőzték Magyarország keresztény lakosságát, hogy népünk már az idegen népek előtt is tel-

215 *Az 1935. évi április hó 17-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója*, III (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, 1938), p. 305.

216 38, no. 28 (1919. december 6), p. 1 sk.

jesen hamis színben tűnik fel.”²¹⁷ A jellegzetes tányérsapkát viselő ébredők soraiban volt Héjjas Iván és a tiszti különítmények több más vezére, központjukat Pesten, a Sörház utcában rendezték be. A helyszín nevének összecsengése a müncheni sörcsarnokéval – és a néhány évvel később ott történtekkel (“sörházi puccs”, 1923. november 8–9) – véletlen ugyan, de az asszociáció, amelyre készítet, nem alaptalan.

“A legutóbbi hónapokban – tájékoztatta 1920. május 24-én az amerikai katonai misszió²¹⁸ Washington – az utcákon, a kávéházakban és a színházakban sorozatosan bekövetkező rendbontásokért az Ébredő Magyarok tagjai és a hozzájuk csatlakozók a felelősek. A zavargások gyakorta a »karhatalom« (*Brachial-Gewalt*)²¹⁹ elnevezésű különleges rendőri osztag vezetésével folynak; állítólag az osztagból többen egyesületi tagsággal is rendelkeznek. Nyilvánvaló, hogy sokan azzal a szándékkal léptek be az egyesületbe, illetve azért állnak közel hozzá, mert nem akartak kimaradni a zűrzavaros időkben oly gyakran megszerezhető zsákmányból. A rendőrség, részben a nemzeti kérdésben való egyetértés, részben pedig az antiszemitizmus miatt, még csak kísérletet sem tesz arra, hogy határozottan fellépjen, ennek következtében, ha egy bizonyos rendbontásnál a gyanú az egyesületre hárul, a rendőrség vagy jelen sincs, vagy közönyösen szemléli az eseményeket. Az esetleges letartóztatásokat követően a rendbontókat általában megfeddik, majd rövid időn belül szabadon engedik.”²²⁰

Az ÉME – és személyesen a már addig is többször büntetett Illy László (1901–?) 15 főből álló fegyveres különítményének – első nagy akciója volt Pesten a főként a lipótvárosi zsidó középosztály által látogatott Club Kávéház feldúlása (Lipót / Szent István körút 15) (1920. július 27); egy embert megöltek, egyet súlyosan megsebesítettek. A lipótvárosi zsidó polgárság kedvelt vendéglátó helyén pisztolyokkal és törökkel felfegyverzett csoport megtámadta a kávéház vendégeit, az egyik vendéget, egy bankigazgatót, megölték, egy ügyvédet súlyosan megsebesítettek. A támadók mind az Ébredő Magyarok Egyesületének tagjai voltak. Az *Egyenlőség*-nek az ügy nemzetgyűlési tárgyalásáról készített riportjai és cikkei közül a cenzura legalább a felét törölte.²²¹ A zsidó polgárság elleni támadást október 5-én a Lipótvárosi Casino feldúlásával ismételték meg. Nagy visszhangot váltott ki, a nemzetgyűlés foglalkozott vele.

A következő években sűrűn fordultak elő hasonló támadások zsidók ellen nyilvános helyeken, ólmosbottal, fegyverrel, bombával: kávéházban, utcán. 1921. március

217 Idézi: Nathaniel Katzburg, *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Babel Kiadó, 2002), p. 41.

218 Ekkor már Ulysses Grant-Smith (1870–1959) karrierdiplomata volt, hamarosan *Commissioner* (1921–1922).

219 Értsd: különítmény.

220 Idézi: Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews, 1920–1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981), p. 45 / *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Babel Kiadó, 2002), p. 42 sk.

221 Lásd például, 39, no. 31 (1920. július 31), több oldalon.

15-én a Dob utcában feldúlták a kávéházakat, revolverrel belőttek az orthodox zsinagóga ablakán. 1922. április 2-án este az erzsébetvárosi Demokrata Kör székházában (Dohány utca 76),²²² ahol a második, 1922/26. évi nemzetgyűlés május 28-ra kiírt választásainak előkészületei sorában 400 személyes, előkelő díszvacsorát rendeztek, röviddel a fővendégek – köztük Bárczy István (1866–1943) főpolgármester, Rassay Károly (1886–1958) nemzetgyűlési képviselő, Sándor Pál nemzetgyűlési képviselő – várt érkezése előtt bomba robbant, a polgári demokratikus pártok vezetőinek volt szánva. Az erzsébetvárosi Demokrata Kör a pesti liberálisok – Vázsonyi Vilmos – klubja volt. Nyolc (9?) ember meghalt. Prónay Pál: “Több nagyfejű szabadkőműves demokrata vezér, akik elkéstek a bemandott vacsoráról, tiszta véletlennek köszönheték életüket – köztük dr. Vázsonyi Vilmos, a főpáholymester is.” Szinte percekkel később tüntetés kezdődött a székház és a közeli New York kávéház előtt, a kétszáz főnyi fiatal társaság ilyen jelszavakat kiabált: “Pusztuljanak a zsidók!”, “Halál a destruktivokra!” A merénylet kitervelésével az ébredőket gyanúsították. A rendőrség csak vonakodva avatkozott be, a nyomozás két évvel később megfeneklett,²²³ Rassay szerint az ébredők megállapodtak a kormánnyal, hogy a közelgő választásokon támogatni fogják, és az alig 6 héttel azelőtt megalakult Egységes Párt²²⁴ meg akarta nyerni a választást. Az áldozatok temetésén Horthy egy tábornokkal képviseltette magát. Néhány hónappal a Dohány utcai tüntetés után Csongrádon is az ébredő magyarok törték be petárdákkal a Magyar Király szálló ablakait az Izraelita Nőegylet bálján (1923. december 26).

Turanisták

1920-ban alakult meg a Magyarországi Turán-Szövetség, a fajvédő mozgalom egyik szervezeti kerete.²²⁵ A Turán nevet a Magyar Turáni Társaság (Magyar Ázsiai Társaság) (1910) és a *Túrán* című tudományos szemle (1913) akkor már évek óta használ-

222 Az eseményről és háttéréről lásd Szinai Miklós, “Egy fénykép. Gróf Apponyi Albert és a Dohány utcai bombamerénylet”, in: *Múlt és Jövő. Zsidó kulturális antológia* (Budapest: Szimultán Rt., 1988), pp. 88–95.

223 A belügyminiszter abban az időben (1921. december 3–1922. június 16) gr. Klebelsberg Kunó volt.

224 Hivatalos nevén: Keresztény–Keresztyén Földműves-, Kiszgazda- és Polgári Párt (1922–1932), majd Nemzeti Egység Pártja (1932–1939), Magyar Élet Pártja (1939–1944). – Gr. Bethlen István, majd az őt követő miniszterelnökök politikai háttére. – Vonyó József, szerk., *Gömbös pártja: A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai, 1932–1939* (Dialóg–Campus Szakkönyvek / Compendiarium) (Budapest – Pécs: Dialóg–Campus Kiadó, 1998).

225 Szabó Miklós, *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története Magyarországon (1876–1918)* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2003), p. 292 skk.

ta, érdeklődésük középpontjában a magyarság történetének eurázsiai, közelebről urál–altaji háttére állt. Turánt mint a Kaszpi-tenger és a Pamir közötti térséget értették, különös tekintettel arra, hogy a magyar törzsek – vagy akik később a magyar törzsek alkotóeleme lettek – az Altaj felől ezen a térségen át, a közép-ázsiai–dél- oroszországi nomádok nagy vándorútján vonultak nyugat felé.

Turán / Túrán, a perzsa mitológiában (*Túrán*), szembeállítva *Érán*-nal, utóbbinak, azaz Iránnak (a perzsáknak) az ellenségeit jelenti. Firdauszi *Sáh-náme* című eposzában Feridun felosztotta a világot három fia között, Szalm kapta Rúmot és a Nyugatot, Tur a törköket (turk) és Kínát, Iradz pedig Iránt. Tur féltékenységből megölte Iradzot. A Turán név eleinte Irán keleti határtérségét jelölte, Szeisztán és az Indus-völgy között. A késő ókorban a nevet átvitték a törkökre, s a perzsák és törkök történeti viszályát a mitologikus világgép egyetemes ellentété alakította át. A XIX. században Max Müller (1823–1900) orientalista a turáni elnevezés alatt foglalta össze Ázsia nem indoeurópai, nem sémi és nem sino-tibeti nyelveit és népeit; a finnugor eredet elméletét elutasító magyar őstörténészek turáninak tekintették a magyart is. Ez a gyakorlatban a távolabbi japán, török, bolgár affiliációt jelentette.²²⁶ A sémi népek nem tartoznak a hatalmas turáni népcsoporthoz. Tény azonban, hogy a tudományos kutatás még ma sem tudott egységes véleményre jutni arról, hogy a lazán turániaknak nevezett nyelvek valóban leszármazási rokonok-e egymással, vagy csak a szomszédság, érintkezés stb. fejlesztett ki bizonyos areális hasonlóságokat bennük. Még kevésbé tisztázott, hogy a szóban forgó nyelvek mögött álló ethnikumoknak közös-e az eredetük. Röviden és magyarul: a turáni nyelvcsalád az akadémiai vagy egyetemi tudományos kutatás számára egyelőre nem több, mint bizonyítatlan általánosítás.

A Turáni Társaság köréhez több jeles tudós és érdemes közéleti személyiség tartozott, például, legalábbis eleinte, orientalisták, mint a zsidó származású muszlim Vámbéry Ármin, a zsidó iszlám-tudós Goldziher Ignác,²²⁷ br. Hatvany-Deutsch József, illetve a nem zsidó Cholnoky Jenő (1870–1950),²²⁸ a földrajz; Felvinczi Takács

226 Vámbéry tanítványa, Germanus Gyula (1884–1976), a zsidóságból a református vallásra áttérő, de majd az iszlámot is felvevő arabista annak idején (1916–1917) határozottan elutasította a turanista badarságokat, de még Teleki Pál tudós földrajzi fejtegetéseit is, lásd “Turán” (*Magyar Figyelő*, 6, no. 3, 1916; és különlenyomat, Budapest, 1916); “Turanismus és a történelem”, *Történeti Szemle*, 6, no. 3–4 (1917), pp. 380–384, kül. p. 384: “A turanizmusnak hiányos a tudományos alapja.” Kései emlékirataiban visszatekintőleg is: *A Kelet varázsa* (Budapest: Magvető Kiadó, 1976), p. 380 skk. – Ma is sok tekintetben érvényes politikai bírálatokat közöl az irányzat és mozgalom kibontakozásának korából Szabó Dániel, szerk., *Az első világháború* (Nemzet és Emlekezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), p. 381 skk., Szász Zoltán (1877–1940) (*Nyugat*, 1916); illetve p. 388 skk., Fodor Ferenc (1917) tollából. Lásd még Móra Ferenc, “A turánok” (1923), in: uő, *Memento*, szerk. Vajda László (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1967), pp. 352–354.

227 Goldziher Ignác, *Napló*, szerk. Scheiber Sándor, ford. Scheiber Sándorné Bernáth Mária (Tények és Tanúk) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984), p. 346 sk.: lemondott tisztségéről, “a tagok dilettáns és hetyke fecsegése” miatt.

228 A kolozsvári egyetem tanára; 1919-ben települt át Budapestre. Cholnoky Viktor író öccse. –

Zoltán (1880–1964), a keleti művészetek; Hopp Ferenc (1833–1919), szintén a keleti művészetek; lóczy Lóczy Lajos (1849–1920), a földrajz; Márki Sándor (1853–1925), a középkori történelem; Vikár Béla (1859–1945), a folklór kiváló kutatói; továbbá losonczy gr. Bánffy Miklós (1873–1950) író; Herczeg Ferenc (1863–1954) író; gr. Károlyi Mihály; rosznyói Pekár Gyula (1867–1937) író; Rákosi Jenő (1842–1929) újságíró, a főrendi ház tagja; gr. Széchenyi Béla; Szemere Miklós (1856–1919) országgyűlési képviselő, egy igazi magyar úr, a zsidók ellensége; gr. Teleki Pál.

A világháború folyamán a turanisták érdeklődése a tudományos kutatás felől lassan eltolódott a turanizmus mint politikailag aktuális nacionalista és faji eszme felé.²²⁹ A tudományos ág 1920-ban Kőrösi Csoma-Társaság névvel önállósult. A mozgalom (Turán-Szövetség)²³⁰ élére Cholnoky Jenő *nagyvezér* és Baráthosi Balogh Benedek (1870–1945) *szövetségnagy* (egyébként sikeres ethnográfiai gyűjtő Szibériában és Japánban)²³¹ álltak. A magyarság ázsiai – sumer, hun, „szittyá” (szkítha), nippon / japán (!), „csínai” / kínai, török, mandzsu, mongol stb. – (vélt) rokonságának tételét a fajvédők az árja-sémi fenyegetés elleni mozgósításra használták fel. Az ősi, változatlan magyar faj, tartották a turanisták, nem tűrheti meg, hogy a sémiták – a zsidók – belülről bomlasszák egységét, de azt sem, hogy az árjak – a németek – alacsonyabbrendűnek tartsák. Várták, hogy egy új Attila vezetésével a turáni népek lerohanják a Nyugatot. A faji mitológiára épülő nacionalizmus politikai változatában közvetlen akciókra csak a zsidók ellen nyílt lehetőség. A turanisták a fiatal értelmiségre építettek, az egyetemista ifjúságra, akik fogékonyak voltak a történelmi romantikára, a nemzeti eszmére, akikben fel lehetett szítani a gyűlölet a háborús veszteségek okozói iránt. Az egyetemi zsidóverésekben a turanisták az ébredő magyarokkal együtt vettek részt.

Lóczy Lajos 1919 őszén a M. Tud. Akadémián egy felszólalásban antiszemita megjegyzéseket tett. Ahogy az *Egyenlőség* idézte: „(...) a zsidókat, a hozzá való tehetségük miatt, ne riasszák el a tudomány magyar nyelven való művelésétől, de Akadémiában, egyetemen, sem választás, sem kinevezés útján erkölcsi elismerésben

---

Cholnoky Viktor *Tammuz* címmel egész kötetet adott ki (1910) keleties elbeszélésekből. – Zsoldos Jenő, „Cholnoky Viktor és a sémi kultúra”, *Libanon*, 1, no. 6 (1936), pp. 225–236.

229 Felvinczi Takács Zoltán, „Turánizmus”, *Nyugat*, 7, II, no. 16–17 (1914), pp. 629–635.

230 Kincses Nagy Éva, „A turáni gondolat”, in: uő, szerk., *Östörténet és nemzettudat, 1919–1931* (Magyar Östörténeti Könyvtár) (Szeged: JATE Magyar Östörténeti Kutatócsoport, 1991), pp. 44–49; Farkas Ildikó, „A turánizmus”, *Magyar Tudomány*, 101 / ÚF 38, no. 7 (1993), pp. 860–868; Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris, 2007), p. 229 skk. – Szendrei László, *A turanizmus. Definíciók és értelmezések 1910-től a II. világháborúig* (Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2010) (sok érdekes adattal a mozgalom történetéről, de elfogultan és alapvetően apologetikus szándékkal).

231 És dilettáns magyar östörténeti elképzelések mániákus hirdetője: Szumirok, szittyák, östuránok (Baráthosi Turáni Könyvei, 7) (Budapest: a szerző kiadása, 1929) stb.

ne legyen részük, mert a zsidó mindig idegen faj marad.”²³² Goldziher Ignác ekkor és ezért mondott le az Akadémia I. osztályának elnökségéről, amely tisztséget 1905 óta viselte.

Az 1919 őszen kezdődő egyetemi atrocitásokhoz magának Telekinek, a Turáni Társaság alapító elnökének személyesen nyilván nem volt köze, de nem is emelte fel a szavát ellenük, és a világháború után kibontakozó fajvédelmi politika, amelynek a *numerus clausus*-törvény is része volt, és amelyet a Turán-Szövetség a legdurvább eszközökkel szolgált, nem választható el az 1910-es évek turanizmusától.

A turanizmus a két világháború között mindvégig jelen maradt a jobboldali eszmevilágban, egyértelműen zsidóellenes felhanggal.²³³ “A Magyarországi Turán-Szövetség meg akarja tanítani a magyar embert arra, hogy a magyar turáni eredetű nép, büszke lehet eredetére, nem jött-ment, bizonytalan eredetű néptöredék (...). Nem hontalan, másokon élőködő cigány vagy zsidó, hanem ősnemes, nagy nemzet. Olyan nagy és szép multú, hogy hozzá alig lehet hasonlítani más népet, más nemzetet.” Kisapsai Méhély Lajos (1862–1953), a M. Tud. Akadémia tagja, a biológiai fajelmélet *ex cathedra* hirdetője és Héjjas Iván, a gyakorlati zsidóüldöző is részt vett a Turáni Társaság munkájában. Méhély szerint a fajkeveredés rontotta meg az eredetileg tiszta turáni magyar fajt, s legfőképpen az idegen fajhoz tartozó zsidókkal szemben kell megvédeni a magyar faj lelkét. Azok a tudósok, akik felléptek ellene, nem a zsidóellenességet utasították el (ezt, ha nem helyeselték is, mellékesnek, jelentéktelennek tartották): a nyelvészeti és történeti dilettantizmust.²³⁴ A turanista gondolat hívei között nem mindenki volt zsidóellenes.

Kosztolányi Dezső, aki irodalmi és részben családi kapcsolataiban – majdnem – ezer szállal kötődött a zsidósághoz, és aki a világháború alatt az *Egyenlőség*-ben többször írt nagy rokonszenvvel a zsidókról,²³⁵ valószínűleg anyagi–egzisztenciális megfontolásból közel egy éven át írta – névtelenül, de közismerten – az *Új Nemzedék* jobboldali lap állandó rovatába (“Pardon”) fullánkos, gonosz glosszáit a zsidók

232 Emlékező soraiban idézi: Bánóczy József, *Egyenlőség*, 40, no. 46 (1921. november 19), p. 4.

233 Jelentéktelen, de azért jellemző mozzanat, hogy Horthy különvonata a két világháború közötti években a “Turán” nevet viselte.

234 Szekfű Gyula, “A »turáni-szláv parasztállam«, *Magyar Szemle*, 5, no. 1 (17) (1928. január), pp. 30–37; új lenyomatban in: uő, *Allam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1942), pp. 283–296; Németh Gyula [(1890–1976) turkológus professzor], “A magyar turanizmus”, *Magyar Szemle*, 11, no. 2 (42) (1931. február), pp. 132–139; Gaál László [(1891–1964) iranista nyelvész], “Műkedvelők a magyar őstörténeti kutatásban”, *Magyar Szemle*, 12, no. 3 (47) (1931. július), pp. 262–272.

235 Lásd, például, a *Füst* című gyűjteményben, szerk. Réz Pál (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970), 1916–1917-ből: p. 238 skk.: “Éjszaka, a vonaton” (az antiszemita beszéd megvető jellemzésével); p. 315 skk.: “Mi huszonötzren...” (a “gácsországi földönfutók”-ról – ebből fentebb röviden idéztem is); p. 396 skk.: “Zsidó köztársaság” (a palesztinai zsidó állam tervéről, szkeptikus véleményt fogalmazva meg) stb.

ellen (1919. szeptember–1921. augusztus).²³⁶ Az alaphang, mint a korszaké: zsidók és nem zsidók kibékíthetetlen ellentéte, előbbieik összeesküvése, a szabadkőművesekkel összefogva, a nem zsidók ellen, anyagi erejük nemtelen érvényesítése. Megtámadta Hevesi Simon pesti és Kiss Arnold budai rabbikat, akik állítólag egy a zsidók mellett kiálló könyv megjelentetéséhez pénzt gyűjtöttek (1920),²³⁷ sőt, személyesen Löw Immánuel is. Juhász Gyulának levélben panaszkodik: “Vidékről, távolról el se képzelheti, micsoda legendás szenvedésen ment át a magyarság a Balázs Bélák és Lukács Györgyök faji zsarnoksága alatt, (...) hogy jutott koldusbotra egész fajtánk, míg a másik »választott« fajta, mely mártírosdit játszik és jelszókat harsog, milliókat szerzett, és ma is kézben tartja az ország és irodalom sorsát.”²³⁸

Halála után védte őt költő-barátja, Somlyó Zoltán,²³⁹ aki korábban éveken át haragot tartott vele, megingását most már megértve, de nem megbocsátva. Ugyanolyan szeretettel és még erősebben védte a másik költőtárs, Füst Milán,²⁴⁰ aki azonban megsemmisítő erejű kódával zárta kis cikkét, idézve magát Kosztolányit: “Az ember olyan: ha másképp nem boldogul az ellenfelével, akkor nem tekinti a verekedés szabályait, hanem oda üt, ahol nagyon fáj. (...) Végül mégiscsak azt kiáltaná oda neki, hogy bűdös zsidó. Ilyen kedves és okos ember volt.”

Zsidóverő egyetemi ifjúság

1919-ben már nyár végén megkezdődtek a pesti egyetemeken a kari tanácskozások, hogyan állítsanak korlátot a zsidó hallgatók beiratkozása elé. Az ilyen irányú híreket hivatalosan cáfolták. Szólás, 1919 októberében: “Az egyetem kapuit őrzik az »ébe-
rek«,²⁴¹ hogy ne jussanak be a »héberek«.”

236 Mintegy 300 cikkről van szó, de nem biztos, hogy valamennyit Kosztolányi írta.

237 Lengyel András, “Az apostol-ügy. Egy 1920. őszi Kosztolányi-cikk sorsa”, *Holmi*, 18, no. 11 (2006), pp. 1511–1520.

238 Kosztolányi Dezső, *Levelek – Naplók* (Osiris Klasszikusok) (Budapest: Osiris Kiadó, 1996), p. 433, no. 726 (1920. február 15).

239 Somlyó Zoltán, “Kosztolányi és a zsidóság”, *Múlt és Jövő*, 27, no. 2 (1937. február), pp. 37–38; új kiadásban in: uő, *Párbaj és kultúra. Válogatott publicisztikai írások* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986), pp. 428–433.

240 Füst Milán, “Kosztolányi és a zsidóság”, *Múlt és Jövő*, 27, no. 3 (1937. március), p. 83; újraközl: Zsoldos Sándor, *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 3–4 (2000), pp. 167–168. – Somlyó és Füst levelezését e tárgyban folytatott (1936) kiadta uő, *Múlt és Jövő*, ÚF “11” (recte: 12), no. 3–4 (2000), pp. 162–164; újabban in: Somlyó Zoltán, *Zsidó mezőkön. A másik élet(mű) a másik térben* (Hágár, 8) (Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2009), pp. 428–435 (Somlyó), 436–439 (Füst).

241 Értsd: ébredő magyarok.

Az egyetemek előadótermeiben, folyosóin, kapuiból a tanév első hónapjaiban kezdődtek és gyorsan gyakorivá váltak a – korabeli elnevezéssel – zsidóverések, kézzel, furkósbottal, helyenként a tanárokat is fenyegetve, megfélemlítve. “Megkezdődött az egyetemen a zsidóüldözés – írja *Emlékezései*-ben Angyal Dávid, 1919. augusztus 25-től a bölcsészkar újra megválasztott dékánja. – A zsidó egyetemi hallgatókat keresztény társaik nem akarták túrni az egyetemen, bántalmazták őket, néha igen súlyosan. Nem akarták őket vizsgákra vagy avatásra bocsátani.” A tanárok tehetetlenek voltak az indulatokkal szemben. Egy zsidó jelölt doktori vizsgájáról, amelyen Angyal mint dékán elnökölt, s amelyen Goldziher Ignác volt az egyik kérdező: “Egyszerre a hallgatók számára nyitva maradt ajtón át berohant több fiatalember, egy vezérlő ifjú szavára hallgatva. A fiatalok hátulról megfogták a jelölt vállát, fel akarták emelni és kivinni a teremből. Erre én (ti. Angyal Dávid) felpattantam, és a legerélyesebb hangon követeltem, hogy a zavargók távozzanak. Ha nem távoznak – mondtam, rendőroket hívatok. Az ifjú vitézeket meglepte a váratlan erély, s kis habozás után elhagyták a termet.”

A megmozdulásokat az orvosi karon, a műegyetemen, a bölcsészkaron a Turul Bajtársi Szövetség²⁴² Bocskai-sapkás tagjai, az orvosi karon megalakult Csaba Bajtársi Egyesület,²⁴³ a Széchenyi Bajtársi Egyesület és egyéb paramilitarista alakulatok / bajtársi szövetségek²⁴⁴ szervezték, a *Foederatio Emericana* katolikus egyetemista diákszervezet²⁴⁵ stb. A lázongó ifjúság több helyet követelt magának az egyetemeken: az értelmiségi pályán, úgy vélte, a zsidók szorítják ki őket. A Turul Bajtársi Szövetség az egyetemeken, megzavarva az órákat, tettleges erőszakkal igyekezett megfélemlíteni a zsidó hallgatókat. “Zsidók ki, jön a hirig!” – harsogták, s ütöttek.²⁴⁶ A zavargás mindenütt rendszeresen valamelyik nagyelőadásra kezdődött, nagy hallgatóság előtt, a bajtársak az órát lármázással megzavarva, félbeszakítva elkezdték a jelenlévők igazoltatását, és a teremből kikergetett zsidókat sorfaluk végigverte a folyosón. A leggyakrabban az orvosi karon volt zsidóverés, de nem sokkal maradt el mögötte a Műegyetem és a Múzeum körüli bölcsészkar sem. A pesti tudományegyetem épületegyüttesébe az 1919/20. tanévben befészkeltek magukat a bajtársi egyesületek és hasonló. Különböző épületekben termeket, tanári szobákat foglaltak le a karhatalmi zászlóalj egységei számára. A Gólyavárat a rendőrség szállta meg, helyiséget kapott a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, a Református Keresztény Ifjúsági Egyesület, a Keresztény Magyar Nemzetvédő Szövetség, a Nyugállományú Katonatisztek

242 A Turul Bajtársi Szövetségnek semmi köze a *Turul* című folyóirathoz, amelyet 1883 óta a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság adott ki. – A folyóirat történetéhez lásd Nyulásziné Straub Éva, “115 éves a Turul”, *Történelmi Szemle*, 40, no. 3–4 (1998), pp. 381–388.

243 Neve Csaba királyfira utal.

244 Szent István Bajtársi Szövetség, Hungária Magyar Technikusok Egyesülete stb.

245 Az Emericánát a budai Szent Imre (cisztercita) gimnázium volt diákjai alakították meg (1921), és hamarosan a legnagyobb római katolikus egyetemista, majd értelmiségi szervezetté nőtt.

246 A *hirig* héber–jiddis szó az argóban: “verekedés”, a héb. “megöl” szóból.

Országos Szövetsége stb. Mondhatni, egyetemen kívüli szervezetek irányították, de az egyetemen belülről, a zsidóellenes akciókat. A feszültségek csak 1922 körül kezdtek oldódni.

Egy akkori szegedi gimnazista (Bibó István) emléke: “A húszas évek elején az iskolánk szomszédságában működő menekült pozsonyi egyetemen zsidóellenes tüntetések voltak, és én kiraktam a kapura egy cédulát, amire az volt írva, hogy éljenek a zsidók, mire megpofoztak.”²⁴⁷

A pesti egyetemen eljárások indultak azok ellen a tanárok ellen, akik bármi módon együttműködtek a Tanácsköztársaság kormányával. Marczali Henrik esetében súlyosbító körülmény volt, hogy korábban tudományos vitában, tanítványa, Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című könyve (1913) védelmében, szembekerült a Szekfűt élesen támadó Ballagi Aladárral (1853–1928),²⁴⁸ aki – miután a Tanácsköztársaság idején megfosztották állásától – az 1919/20. tanévben az egyetem rektora lett, és a hiúságán esett csorba, a személyes sérelem megtorlásához jó alkalmat kínált neki az antiszemita jobboldal Marczali-ellenes támadása.

A M. Tud. Akadémia vizsgálóbizottsága, neves tudósok, Szinnyei József (1857–1943)²⁴⁹ és Melich János (1872–1963),²⁵⁰ maguk elé idézték Simonyi Zsigmond (1853–1919) nyelvészt, aki ellen a “zsidó-bolszeviki szereplés” volt a vád.²⁵¹ Simonyi, az egyetemi tanári kinevezés érdekében megkeresztelkedett zsidó, a hírre összeomlott, és meghalt. Pár évvel később egykori tanítványa, Munkácsi Bernát / Dobos Méir Avraham (1860–1937),²⁵² a finnugor nyelvtudomány kiválósága, a M. Tud. Akadémia tagja, a pesti hitközség tanfelügyelője, akkor már megbékélve, így nyilatkozott: “A kurzus gyűlölködő, tisztátalan jelszavai sajnos eljutottak az Akadémiára is. Akadtak akadémikusok, akik vállalták a kurzus ideológiájának dicstelen

247 Huszár Tibor, *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok* (Budapest: Magyar Krónika, 1989), p. 48. – Az első világháború után a pozsonyi egyetemből alakult meg a szegedi tudományegyetem.

248 Ballagi Mór fia (apja már születésekor reformátusnak kereszteltette meg). 1889-től a pesti egyetemen nyilvános rendes egyetemi tanár (újkori egyetemes történelem), 1903/04 dékán, 1905–1910 országgyűlési képviselő, a tanácskormány megvonta tőle a venia legendit, 1919/20 rektor. Szabolcsi Lajos a Szekfű–Marczali vita kapcsán mint antiszemitáról ír róla: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 161 sk.; ez azonban elfogultság lehet a részéről.

249 *A Magyar írók élete és munkái* szerzője.

250 Nyelvész professzor, a két háború között a magyar nyelvtudomány atyaistene.

251 “A Kar sajnálattal állapítja meg, hogy Simonyi Zsigmond ny. r. tanár cikkeiben oly nyilatkozatokat tett, mintha a tanácsköztársasági tendenciákat helyeselné” – áll a kari ülés jegyzőkönyvében (1919. szeptember 25).

252 Méir Abraham Munk (1830–1907) (lásd #128) fia. – M. B. életrajza: Munkácsi Noémi [(1903–1966), M. B. leánya, Winkler Ernő (1894–1944) nagykanizsai főrabbi felesége], *Egy nagy magyar nyelvész: Munkácsi Bernát élete* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1943); Kálmán Béla, *Munkácsi Bernát (A múlt magyar tudósai)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981).

képviselétét a tudomány világában. A zsidó akadémikusokat, engem is, vizsgálat elé állítottak, hogy nem vétettünk-e magyar nemzeti szempontból. Alexander Bernát és Marczali Henrik tiszta, makulátlan jelleme, tudományos múltja nem bizonyult elegendő alibinek a mesterségesen felállított vádakkal szemben...²⁵³

Természetesen, gr. Teleki Pál nem mint a zsidóverő ifjúság vezére vagy képviselője lépett fel. A turanista mozgalom radikális akcióihoz személyesen nem volt köze, de világlátésben antiszemitának vallotta magát,²⁵⁴ s az 1910-es években és az első világháború alatt számos olyan társaság élén állt, valóságos vagy reprezentatív vezetőként, amely társaságok vezető eszméi rokonságban álltak a fajelmélettel, eugenikával,²⁵⁵ antiszemitizmussal: Turáni Társaság (1910), a Magyar Társadalomtudományi Egyesület egyesületközi magyar fajegészségügyi (eugenikai) bizottsága (1914), Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaság (1917) stb.²⁵⁶ Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy az eugenika az 1910-es években olyanoknak is felkeltette az érdeklődését, akik később a politikai spektrum diametrálisan ellentétes oldalaira kerültek: Méhelty Lajos és Madzsar József (1876–1940) lehet a példa. A Turáni Társaság tevékenységét a háború után több, egymástól független szervezet vette át, eszméinek más-más aspektusát tartva fenn: Körösi Csoma Társaság (tudományos kutatások), Turáni Társaság (külpolitikai koncepciók), Turán-Szövetség (délibábos östörténeti eszmék, akciók a fajvédelem jegyében). Ezekben a társaságokban Teleki már nem tevékenykedett. A turanista eszme azonban a magyar politikai befolyás erősítésének eszköze maradt számára. A háború után a cserkészlet eszmei vezetőjeként évtizedeken át sokszor mutatkozott nyilvánosan, testi megjelenésével egyáltalán nem harmonizáló módon, cserkész egyenruhában: térdnadrágban, bakancsban, fején a jellegzetes széles karimájú vászonkalappal. A cserkészlet lehetőleg külön csapatokba terelte a zsidókat, hogy ne befolyásolhassák károsan a mozgalom keresztény jellegét. Teleki személyesen is nemegyszer intézkedett annak érdekében, hogy a zsidókat tá-

253 *Zsidó Szemle*, 20, no. 21 (1925. december 15), p. 13. – Marczalinak talán lelki elégtételt vagy kárpótlást nyújthatott, hogy leánya, Marczali Paula, a Fogházmisszió elnöki titkára 1920–1922-ben vizsgálataival és jelentéseivel hozzájárult a méltatlanul fogva tartottak helyzetének könnyítéséhez.

254 Csak mint egészen személyes életrajzi adalék, családi örökségének jellemzéséül: anyja, gr. Teleki Géza (1843–1913) özvegye (né *Murathy Irén*, 1852–1926), az örökségképpen tulajdonolt Király utca 34 / Kazár (ma: Székely Mihály) utca 1 saroktelken 1914-ben négyemeletes, 28 lakásos bérpalotát építtetett, de zsidó bérlőt, jöllehet a zsidó negyed kellős közepén, ügyintézői nem szívesen fogadtak be, s ha volt is ilyen, mint a földszinti üzletek bérlői, nem engedték, hogy a zárt udvarban szukkotkor sátrat állítsanak fel.

255 Marius Turda, "The First Debates on Eugenics in Hungary, 1910–1918", in: uő & Paul J. Weindling, Eds., *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940* (Budapest: CEU Press, 2007), pp. 185–223.

256 Legelső cikkei (könyvismertetések) óta a fajelméleti anthropológia híve volt. Lásd Teleki Pál gróf, "Társadalomtudomány biológiai alapon", *Huszadik Század*, 5. évf., 9. köt., no. 4 (1904), pp. 318–322 (az *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* című folyóirat ismertetése). Stb.

vol tartásuk a mozgalomtól.²⁵⁷ Megérdemelten írta róla a *Múlt és Jövő* 1923-ban: "volt miniszterelnök, külügyminiszter, egyetemi tanár és egyéb. Az »egyéb« alatt értendő az antiszemita vezér is."²⁵⁸

"Bárcsak a fajvédelmi alapon álló gyilkos urak is megkezdének már a békét" – írta 1923-ban (!) Richtmann Mózes (1880–1972)²⁵⁹ rabbi, tanár, történetíró. A támadások elleni védekezésül a zsidó diákok megalakították az Agudához kapcsolódó Ezra Társaságot. Az egyetemi atrocitások csak 1924 táján szüntek meg – egy időre.

Trianon

Mindjárt az első világháború befejeződése után, 1918 őszen,²⁶⁰ illetve 1919-ben²⁶¹ a Román Királyság / Ó-Királyság, a kialakuló Nagy-Románia része lett Erdély, valamint a Bánát / Bánság keleti fele, Máramaros, Bihar és Szatmár nagyobbik része; másfél év múlva a háborút nemzetközi jogi aktussal lezáró békeszerződések²⁶²

257 Gergely Ferenc, "A Magyar Cserkész Szövetség »zsidótlánítása«", in: *Évkönyv, 1985–1991* (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1991), pp. 62–78.

258 13, no. 3 (1923. január 19), p. 9.

259 *Múlt és Jövő*, 13, no. 3 (1923. január 19), p. 6. – Richtmann tanulmányainak, cikkeinek bibliográfiája: *A Vidéki Rabbikar Körlevele*, * (1955. november) / *Emlékfüzet dr. Richtmann Mózes 75. születésnapjára*, pp. IV–VI.

260 Az erdélyi románok nemzeti gyűlése Gyulafehérvárt kimondta (1918. december 1) Erdély egyesülését Romániával.

261 Az 1919. január 18-án megnyíló párizsi békekonferencia május 12-én döntött Magyarországot új határaitól.

262 A legfontosabb dokumentumok és az események visszhangja jól áttekinthető Zeidler Miklós gyűjteményében: *Trianon* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2008²). – Galántai

csak a már kialakult állapotokat szentesítették. A vesztes birodalomból kiszakadtak azok a területek, amelyeken a nemzeti / nemzetiségi mozgalmak már régóta önállóságukért, a nyelvi-ethnikai nemzetükhöz való csatlakozásukért küzdöttek. "Csonka-Magyarország" nagyjából ugyanazt a területet foglalta magában, mint amelyet egykor Ferenc József olmützi alkotmánya (1849) meghagyott (volna) számára; az "elcsatolt" területek már 1848/49-ben is függetlenné akartak válni.

A győztes hatalmak²⁶³ 1919. január 18-án Párizsban ültek össze a háború utáni helyzet rendezésének,²⁶⁴ a békekötés feltételeinek megtárgyalására. Az Ausztria–Magyarországgal kötendő szerződés tervezetének tárgyalását október 29-én kezdték meg a győztes hatalmak képviselői: David Lloyd George (1863–1945) brit miniszterelnök (1916–1922), Balfour brit külügyminiszter, Georges Benjamin Clemenceau (1841–1929) francia miniszterelnök (1916–1920), Edward Mandell House (1858–1938) ezredes, Wilson elnök tanácsadója és megbízottja, akinek egyébként is jelentős szerepe volt a háború utáni rendezés terveinek előkészítésében, és Sidney Costantino Sonnino (1847–1922) báró, olasz külügyminiszter; az utóbbit hamarosan Tommaso Tittoni (1855–1931), az új külügyminiszter váltotta fel (aki később Mussolini támogatója lett). A háború a támadó és vesztesé vált fél számára a történelemben rendszerint érzékeny veszteséggel járt, területvesztéssel, különféle korlátozásokkal, például, fegyverkezési tilalommal. Mindez meglelt 1918/1920-ban Magyarországnak is, de a győztes hatalmak, az antant, súlyt fektetett arra, hogy a békeszerződések védjék az elszakított területeken élő kisebbségek jogait. A magyarokét, a zsidóké, a ruténokét stb.

Magyarországon gr. Apponyi Albert vezetésével Békeelőkészítő Iroda alakult, tagja lett többek között gr. Bethlen István és gr. Teleki Pál. A béketárgyalások előkészítésében és irányításában tanácsadóként, alkalomadtán Horthy jelenlétében is, részt vettek a magyarországi bankvilág legbefolyásosabb – zsidó / zsidó származású – vezetői. A gazdasági vonatkozású kérdések megvitatásában: br. Chorin Ferenc (jr.) (GyOSz – Pesti Magyar Kereskedelmi Bank); tolcsvai br. Korányi Frigyes (1869–1935) pénzügyminiszter;²⁶⁵ magyarzsákodi Hegedüs Lóránt (1872–1943) (GyOSz

---

József, *A trianoni békekötés, 1920. A párizsi meghívástól a ratifikálásig* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1990); Romsics Ignác, *A trianoni békeszerződés* (Osiris Könyvtár: Történelem) (Budapest: Osiris Kiadó, 2005³).

263 Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország. A győztes antant Európán kívüli szövetségesei: az Egyesült Államok és Japán, és kisebb tagjai: Szerbia, Románia, Görögország.

264 A győztes hatalmak terveit és ezek fényében a nemzetközi helyzetet áttekinti Diószegi István, "A párizsi békekonferencia 1919-ben", in: uő, *A magyar külpolitika útjai* (Budapest: Gondolat, 1984), pp. 312–346. – Manfred Franz Boemeke, Gerald D. Feldman & Elisabeth Gläser, Eds., *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

265 1919. szeptember–1920. december. – Br. Korányi Frigyes professzor fia.

– Pesti Magyar Kereskedelmi Bank²⁶⁶); Lánczy Leó (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank); br. Madarassy-Beck Gyula (Magyar Jelzálog- és Hitelbank); br. Madarassy-Beck Marcell (Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank); br. Ullmann Adolf (Magyar Általános Hitelbank) stb.

A földrajz tudós professzora, Teleki gróf – kevéssel később a *numerus clausus*-törvényt a nemzetgyűlésben keresztülvívő miniszterelnök – a magyar érdekek érvényesítése végett demográfiai érveket sorakoztatott fel,²⁶⁷ és félretéve zsigeri antiszemitizmusát, mindenütt magyarként tüntette fel a zsidó lakosságot: “1790 óta a magyar törvényhozás sorsuk javításával foglalkozik. (...) Legnagyobb részük teljesen asszimilálódott a magyarokhoz. (...) A magyar nemzeti lélekhez való asszimilációjuk következtében el kell ismerni, hogy faji szempontból a magyar zsidók már nem is zsidók, hanem magyarok.”²⁶⁸ Erdélyben a dualizmus korában a lakosságnak csak – durván – mintegy 30 százaléka volt magyar (a többi: 60 % román, 10 % szász), érthető, hogy a zsidók magyar nemzetisége nem volt közömbös politikai szempontból. Egyébként azonban a béketárgyalásokon a magyar fél által benyújtott dokumentumok, a küldöttség vezetője által tartott, kemény érvekre épített beszédek nem is említették meg a zsidókat, szó sem volt bennük, mint majd hamarosan a magyar nemzetgyűlésben, a zsidó fajról: mindig csak magyar nemzetiségről beszéltek, de a hivatkozott számok mögött a magyarul beszélő zsidók, sőt, a vitatott területek zsidó lakossága egészében véve ott volt.

A magyarországi zsidóüldözés ellen a párizsi béketárgyalások résztvevői is szót emeltek, gr. Apponyi Albert, a békedelegáció elnöke levélben figyelmeztette a nemzetgyűlést, hogy ezek a hírek ronthatnak Magyarország tárgyalási pozícióin, és követelte a törvényes rend azonnali helyreállítását. Simonyi-Semadam miniszterelnök a levelet felolvasta a nemzetgyűlésben (1920. március 17): “Belállapotaink ecsetelt züllésének hatása a mai, a szó teljes értelmében kényes pillanatban igen kellemetlenül érezhető, mert az általános hangulatot rontó hatásán kívül most már azzal

266 A párizsi magyar békedelegáció egyik pénzügyi főreferense (1920. január), a sajtóbizottság tagja, majd br. Korányit követően, pénzügyminiszter (1920. december–1921. szeptember). A pénzügyi világban igazni befolyása a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének igazgatói tisztsége révén volt.

267 Teleki Pál, *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1919).

268 *A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/s[sur Seine]-ben, január–március havában*, I–II (Budapest: M. kir. Külügyminisztérium, 1920–1921), p. 359. Idézi: Walter Pietsch, “Der Friedensvertrag von Trianon und die ungarischen Juden”, in: uő, *Zwischen Reform und Orthodoxie. Der Eintritt des ungarischen Judentums in die moderne Welt* (Berlin: Philo Verlag, 1999), pp. 131–155 / “Trianon és a magyar zsidók”, *Múlt és Jövő*, ÚF 1, no. 4 (1990), pp. 40–52; új lenyomatban in: uő, *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba* (Múlt és Jövő Könyvek / Magyar Zsidó Történelem) (H. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 1999), pp. 109–131.

a végtelenül komoly jelenséggel találkozunk, hogy az országnak egyes, tőlünk elveendőknél jelzett területein, ahol az általunk javasolt népszavazás feltétlenül részünkre kedvező eredményt ígért, a hangulat ellenünk fordult, amint ahogy természetes, hogy megszűnik annak az államnak attraktív ereje, amely a polgárok elemi közszabadságait megvédeni képtelen, s ahol a törvény uralmát az egyéni erőszak kérdésessé teszi.”²⁶⁹ A fajvédők felháborodtak, a nemzetgyűlésben közbekiabálók “zsidó manőver”-nek nevezték a figyelmeztetést. Simonyi-Semadam miniszterelnök: “Tessék elhinni, a zsidógyűlölet, a zsidók elleni antipátia nem ér annyit, mint Magyarország épsége. Méltóztassék minden hangulatot, minden ellenszenvet ebben a nagy pillanatban feláldozni. (...) És tessék elhinni, mélyen t. Nemzetgyűlés, hogy a nemzeti kurzus nem egy negatívum, az nem a gyűlölet bázisa, az igazi keresztény nemzeti kurzus nem lehet valamely felekezetet gyűlölő kurzus. (*Felkiáltások balfelől: Nem felekezetet, hanem fajt! A zsidó nemzetiséget! Helyeslés és taps jobbfelől.*) (...) Kérem felvilágosítani azokat a fiatalembereket arról, hogy nem hősi dolog az, hogyha az utcán, a villamoson, a kávéházban valakit, mert zsidónak nézik, felpofoznak, megvernek és megbántanak. (*Zaj.*) Ezzel nem lehet megoldani a nagy problémát.”²⁷⁰ Mindenesetre, a(z első) Teleki-kormány mindjárt hivatalba lépése után, 1920 júliusában betiltotta az Ébredő Magyarok Egyesületét, jöllehet ez nem jelentette az ébredők csillapodását.

A béketárgyalások idején a kongresszusi hitközségek Országos Irodája felhívást intézett Franciaország, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Svájc és Ausztrália zsidó vezetőihez, a külföldi zsidósághoz (1920. január 24) (#185), hogy a béketárgyalásokon támogassák a magyar küldöttség törekvéseit, segítsenek fenntartani az “integer” Magyarországot. “Mi, magyar zsidók, magyarok akarunk maradni.” Fel szólították az elszakított területek zsidóságát is, hogy ragaszkodjanak magyarságukhoz. “Magyar haza, te megbántott istenszobor”²⁷¹ Szeretlek a te bánatodban, imádlak megaláztatásod napjaiban!” (Hevesi Simon). “Menjetek ki apátok, anyátok sírjára, vigyetek ki magyar dalt, magyar virágot, és mondjátok el a zsidó szeretet fogadalmát: Nem, nem, sohasem!”²⁷² (Kiss Arnold budai rabbi). “Őriztétek meg, elszakított testvérek, hiteteket a magyar hazának, maradjatok szívben-lélekben magyarok!” (az Országos Rabbiegyesület körlevele) stb. Ez az igyekezet, ha őszinte és komoly volt is, mint ismeretes, nem hozott eredményt. Egyetlen tartós következménye volt: “(Csonka-) Magyarország” zsidó közvéleményét reménytelenül hozzáláncolta a magyar irredentához.

269 Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, I (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1920), p. 123.

270 Uo., p. 124.

271 Sic! – Vö. Ex. 20,4: “Ne csinálj magadnak (bálvány)szobrot (*peszel*)”; Ex. 34,17: “(Fémből) öntött isteneket ne csinálj magadnak...”

272 A “Nem, nem, soha!” az irredenta egyik jelszava volt.

A korszak közhangulatát fogalmazta meg Vincze Zsigmond Mózes (1874–1935) „A hamburgi menyasszony” című dalművének (melyet az Operaház az 1920/21. évadban mutatott be) egyik dala, „Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország”, szöveg: Kulinyi Ernő (1893–1945) újságíró; az irredenta limonádé tartós közönségsikert aratott, azután szerzőinek származása miatt betiltották, szövegírója koncentrációs táborban halt meg – de dallamát Bartók is felhasználta, amikor már Amerikában élt, az őt kiutáló és tiltakozásul elhagyott haza jelzésére, a „Concerto for Orchestra” (1943) IV. tételében („Intermezzo interrotto”).

A győztes Szövetséges és Társult Hatalmak (antant hatalmak) Németországgal és szövetségeseivel (központi hatalmak) Versailles-ban megkötött békeszerződése (Versailles-i béke, 1919. június 28) után a versailles-i Nagy Trianon (*Grand Trianon*) kastély nagytermében (Galérie des Cotelles) 1920. június 4-én Magyarországgal is aláírták a békeszerződést. A ratifikációs eljárás 1921. július 26-án zárult le. A szerződés becikkelyezése Magyarországon: 1921:XXXIII. tc.; kihirdetve: 1921. július 31.²⁷³ A békeszerződéssel körülbelül 3 300 000 fő magyar lakosság került valamelyik szomszédos állam fennhatósága alá.²⁷⁴ Közülük ca. 438 000 fő volt zsidó, a korábbi Magyarország zsidó lakosságának csaknem a fele (48 %).

Történelmi távlatból nézve, az első világháborút lezáró békeszerződések (Versailles, Trianon stb.) nem Magyarországot darabolták fel: az egész Osztrák–Magyar Monarchiát. És a világháború következtében nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia bomlott fel. Felbomlott a hatalmas Török Birodalom és a cári Oroszország is. Németország elveszítette több országrészét. Megalakult a Lengyel Köztársaság, megkapta (1919. június 28), illetve Józef Piłsudski (1867–1935) hadserege fegyverrel visszafoglalta (1920–1921) a XVIII. században felosztott területének igen nagy részét. A független Magyarországot, amelynek megteremtésére az előző három–négy politikusi nemzedék, a határozati párt, a függetlenségpártiak, az 1848-asok oly kitarotán törekedtek, ugyanaz a centrifugális erő hozta létre, mint amelyik Romániát, Cseh-Szlovákiát, Jugoszláviát.

Különítményes utójáték Trianonhoz

Nyugat-Magyarország legnyugatibb sávját, amely Pozsony, Vasvár, Moson és Sopron vármegyék nyugati részét foglalta magában, az Ausztriával kötött Saint-Germain-

273 Szövegét lásd Halmosy Dénes, *Nemzetközi szerződések, 1918–1945* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966), pp. 93–145.

274 Carlyle A. Macartney, *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937* (London: Oxford University Press, 1937). – Romsics Ignác, *A trianoni békeszerződés* (Osiris Zsebkönyvtár) (Budapest: Osiris Kiadó, 2005).

en-Laye-i békeszerződés (1919. szeptember 10) Ausztriának ítélte. Magyarországnak 1921. augusztus 28-án kellett átadnia az érintett helységeket. A magát Alföldi Brigádnak nevező alakulat – a Rongyos Gárda és a többi szabadcsapat tagjai, sorokban néhány száz, a háború után Magyarországon maradt bosnyák és albán önkéntessel, az elcsatolásra ítélt területet fegyverrel akarta megtartani / megszerezni Magyarországnak. A nagy veszteség után kis elégtétel, az irredenta ígérete. A mozgalom vezetői voltak: Friedrich István volt miniszterelnök, gr. Sigray Antal (1879–1947),²⁷⁵ korábban az ABC egyik vezetője, br. Prónay Pál százados, Héjjas Iván tartalékos főhadnagy, karhatalmi osztagparancsnok, Ostenburg-Moravek Gyula őrnagy, Francia Kiss Mihály tiszthelyettes fegyveres különítményei, Maderspach Viktor (1875–1941) főhadnagy / huszárkapitány Erdélyből áthozott katonái stb.

A trianoni békeszerződés hatályba lépése után, 1921 augusztusában zavargásokat robbantottak ki a térségben. Valódi fegyveres összecsapások is történtek kisebb egységek között. Gömbös Gyula mint kormánybiztos nem tudott úrrá lenni a helyzeten. Az antant Szövetségi Katonai Bizottsága saját fennhatósága alá vette a térséget. Friedrich Kismartonból próbált, felkelőkkel, felszabadító hadműveletet szervezni. Prónay Felsőőrön, ahol a főhadiszállása volt, kalandor módon – és már a kormányzót is bosszantó önkényességgel – kikiáltotta a Lajta-bánságot (*Leitha-Banat*); az egykorú megítélés szerint politikailag inkább veszélyes, mint nevetséges önálló államocsk a egy hónapig tudott fenmaradni (1921. október 4–november 5).

A határháborúval fenyegető konfliktusnak az antant oly módon vette elejét, hogy Sopronban és közvetlen környékén népszavazásra bocsátotta a békeszerződés döntését (1921. december 14–16). Korein Dezső (1870–1949), az orthodoxia egyik jelentős személyisége ment le a városba, hogy megnyerje a zsidó szavazókat. Végeredményben Sopron és néhány környéki falu Magyarországnál maradt,²⁷⁶ a határtérség – Moson, Sopron és Vas vármegyék – egyéb részei Ausztriához kerültek (1922. január 1), ezekből alakult meg Burgenland²⁷⁷ tartomány; ennek területén fekszik Kismarton és az egykori zsidó Hét község is. A nyugat-magyarországi részsikert az irredenda felkelők ünnepezték, a Bethlen-kormány nem titkolt örömmel fogadta; a majdnem-teljes kudarcért, hogy csak ennyit sikerült elérni, a most már a leghatározottabban nyugalomra intett különítményesek a zsidókat és a magyar ifjúság harci morálját megemésztő zsidó szellemet hibáztatták.

275 Békés Márton, *A becsület politikája: Gróf Sigray Antal élete és kora* (A Magyar Nyugat Történeti Kiskönyvtára, 4) (Vasszilvágy: Magyar Nyugat Könyvkiadó, 2007).

276 Ormos Mária, *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban, 1921* (Győr: Gordiusz, 1990); Turbully Éva, szerk., *„Magyarok maradtunk”, 1921–1996. Konferencia a soproni népszavazásról* (A Soproni Szemle kiadványai, ÚS 20) (Sopron: Soproni Szemle Alapítvány, 1997).

277 A név eredeti ötlete: *Dreiburgenland*: Wieselburg / Moson, Ödenburg / Sopron, Eisenburg / Vas vármegyék német neve alapján.

A történet érdekessége a magyarországi zsidó történelem szempontjából legfőképpen abban áll, hogy megmutatja: a *fehérterror* tisztí különítményei 1919-ben is a tágabb értelemben vett kormányzati politika eszköze voltak, még ha némely kínosabb esetben a kormányzat elhatárolódott is tőlük.

Kegyelmi elhatározás

A Simonyi-Semadam-kormány 1920. június 12-én feloszlatta Héjjas Iván különítményét, a Teleki-kormány két héttel azután, hogy a *numerus clausus*-törvény átment az országgyűlésben, november 10-én, katonai és rendőri erőkkel felszámolta a fegyveres különítmények főhadiszállását a Britannia Szállóban. A különítmények tagjai visszavonultak a politikába, a hadseregbe, a gazdasági életbe stb., de mint tartalék elvben rendelkezésre álltak. Többen közülük a Vitézi Rend tagjai lettek. A közhangulatot biztosan zsidóellenes irányban befolyásolták. Több ügyben, ahol a személyes felelősséget nem lehetett elkenni, bírósági eljárás is folyt, ezek általában felmentéssel végződtek vagy a kormányzó "kegyelmi elhatározása" vetett véget nekik. Az 1920. december 24-én, 1921. augusztus 20-án, 1921. november 3-án és 1921. december 22-én kiadott rendeletek kegyelmet hirdettek az 1918–1919. évi forradalmak szolgáltatában, illetve azokkal kapcsolatban elkövetett bűncselekmények miatt elítélt vagy bűnvádi eljárás alá eső személyeknek.

Ugyanezek a rendelkezések tették lehetővé több baloldali emigráns hazatérését is, akiket addig bírósági eljárás fenyegetett, köztük volt Vázsonyi Vilmos, aki azután további életében jelentős befolyással volt a hazai zsidó politikára.

A Francia Kiss Mihály és társai ellen eljárást folytató csendőri ügyész záró határozatából (1924. december 18): "Minthogy a rendelkezésre álló adatok szerint a gyanúsítottak a terhükre rótt cselekményeket az 1918. évi október 31-ike óta bűnösen felidézett haza és társadalom ellenes forradalmak idején a magyar faj és a nemzeti eszme ellen elkövetett cselekmények által felkeltett közelkeseredés és menthető felháborodás hatása alatt, abban a téves meggyőződésben követték el, hogy cselekményükkel a magyar faj és nemzeti eszme érdekeit szolgálják, (...) a körülírt cselekmények az 1921. évi november hó 3-án kelt magas kegyelmi elhatározás alá esnek, miért is őket kegyelemben részesíteni s a bűnvádi eljárást abban hagyni kellett."

“Mint zsidó nemzeti kisebbség..”

A világháború utáni átrendeződés által érintett területeken mindenütt éltek zsidók. Palesztina (a *jisuv*) Törökországhoz tartozott. Oroszország és a Varsói Nagyhercegség foglalta magában az akkori világ legnagyobb diaszporáját. Az újjáéledt Lengyelország területén számban és arányban egyaránt jelentős zsidó lakosság élt. A nagypolitikai események fontos változásokat okoztak a zsidók helyzetében Közép- és Kelet-Európában, Magyarországon is.

A béketárgyalásokon részt vevő zsidó küldött(ség)ek nem képviseltek egységes álláspontot. Az amerikaiak támogatták a cionista programot, a nyugat-európaiak azt tartották kívánatosnak, hogy a zsidók integrálódjanak országuk társadalmi életébe, a kelet-európaiak, amennyiben egyáltalán voltak zsidó küldötteik, saját országuk nacionalizmusához alkalmazkodtak.

A békeszerződés megtiltotta Magyarországnak az általános katonai védkötelezettséget, magyarul: a kötelező katonai kiképzést és sorozott hadsereg fenntartását. A kormányzat ezt az úgynevezett leventemozgalom megszervezésével játszotta ki (1921): a fiatalság ennek a paramilitáris szervezetnek a keretében kapott katonai kiképzést. A “leventébe” az első időkben zsidókat is felvettek, távoltartásuk majd csak az 1930-as évek végén, a zsidótörvények bevezetésével vált esedékessé, és az érintettek akkor egyértelműen megbélyegzőnek tekintették.

A “Csonka-Magyarország” zsidóságának képviselői ugyanúgy tiltakozással fogadták a békeszerződést, mint a magyar politikai elit. Bernstein Béla nyíregyházi (*status quo*) főrabbi templomi beszéde “Magyarország igazságaért!” címmel jelent meg. Maga a cím is elárulja, hogy a tudós rabbi szenvedélyesen vállalta az azonosítást a magyar politikai elit felfogásával. Frankl Adolf, az orthodoxia vezetője az *Agudat Jisraél* Zürichben ülésező kongresszusához fordult (1919. február), kérve, hogy a szervezet segítsen Magyarország területi integritásának helyreállításában.

Trianon elvágta Magyarországtól a nagy orthodox központokat: Pozsonyt, Munkácsot, Szatmár-Németit, megszűnt a legalább viszonylagos egyensúly a két nagy irányzat, az orthodoxia és a neológia között, a neológok többségbe kerültek.

A trianoni békeszerződés hírére a cionista szellemű *Zsidó Szemle* azonnal pontos diagnózist – és prognózist – adott.²⁷⁸ “A perifériális zsidóság dilemmában van. Magyaroknak nem vallhatja magát, mert a hatóságok ezt nem engedélyezik, minthogy nem tűrhetik, hogy a magyarság számarányát reájuk nézve kedvezőtlenül befolyásolják; hogy a »hódító« nemzetiségét vállalják magukra, arra egyetlen magyarországi zsidó sem lesz és nem lehet képes. Nem marad más hátra, mint ami már tényleg bekövetkezett Erdélyben, a Bánátban és Szlovákiában, hogy a zsidóság mint zsidó

278 15, no. 4 (1920. január 23), p. 1.

nemzeti kisebbség őrzi meg jogait, a magyar haza iránti kötelességeit és a maga tisztaságát és tisztességét.”

Számarány

A békebeli évekhez viszonyítva az első világháború után Európában mindenütt átrendeződött a többségi társadalom és a zsidók viszonya, Magyarországon is.²⁷⁹

Már a XIX. századi zsidóellenes közbeszédben és politikai publicisztikában használatban volt a számarány fogalma, közelebbről, az az állítás, hogy a zsidók bizonyos foglalkozásokban vagy gazdasági ágazatokban túlreprezentáltak. A pesti egyetemen 1881 februárjában a hallgatók egy része tiltakozott a túl sok zsidó hallgató miatt, és azt követelte, hogy a beiratkozásnál szorítsák le a létszámukat. Az országgyűlésben Istóczy Győző támogatólag nyilatkozott a tiltakozók követeléseiről (1881. március 3). Oroszország 1887-ben rendeletileg korlátozta a közép- vagy magasabb iskolákba felvehető zsidó tanulók számát (*процентная норма*): 10 % az Ővezetben, 5 % a városokban, 3 % Szentpéterváron és Moszkvában.²⁸⁰ Az első világháború idején Németországban a zsidók elleni vádak hatására a hadügyminisztérium elrendelte a frontszolgálatos zsidók arányának pontos felmérését (*Judenzahlung*) (1916).²⁸¹

A nemzetközi horizont kirajzolásához emlékeztetni kell arra is, hogy a zsidók egyetemi felvételének korlátozása, különböző formákban, ismert volt a nyugati világ több országában. A XX. század elején az Egyesült Államok keleti parti államaiban az *Ivy League* egyetemei (Harvard, Princeton, Yale stb.) informális módon korlátozták a zsidó, római katolikus vagy fekete diákok felvételét.²⁸² 1925 k. továbbra is informális, de erélyesebb és hatékonyabb eljárásokat kezdtek alkalmazni, minek következtében az *undergraduate* diákok száma, például, a Harvardon, az addigi ca. 28 százalékról néhány éven belül a felére csökkent. A korlátozások a feketéket illetően az 1960-as években fokozatosan, a zsidókat illetően 1965 k., a nőket illetően pedig

279 Denis Silagi [Szilágyi Dénes], "Die Juden in Ungarn in der Zwischenkriegszeit, 1919–1939", *Ungarn-Jahrbuch*, 5 (1973), pp. 198–214; Bela Vago & George Mosse, Eds., *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945* (New York: John Wiley and Sons, 1974); Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington: Indiana University Press, 1983).

280 Az 1905. évi forradalom után a számokat megnövelték, 15, 10, illetve 5 százalékra, respective.

281 Kiderült, hogy a zsidók arányos számban szolgálnak a hadseregben. A székelyenteljes vita és az eljárás viharos vitát váltott ki. – Werner T. Angress, "The German Army's Judenzahlung of 1916", *Leo Baeck Institute Yearbook*, 23 (1978), pp. 117–137.

282 Jerome Karabel, *The Chosen: The Hidden History of Admission and Exclusion at Harvard, Yale and Princeton* (Boston: Houghton Mifflin, 2005).

csak 1970 k. szűntek meg véglegesen. Hozzá kell ehhez tenni, hogy az informális korlátozások nem mindenütt specifikusan a zsidók ellen irányultak.

Magyarországon az egyetemi felvétel arányai szintén üggyé váltak az első világháború éveiben, de egyelőre nem a zsidókkal, hanem a nőkkel szemben.²⁸³ A háború alatt, amikor a fiatal férfiakat beszívta a hadsereg, a nők aránya feltűnően megnőtt az egyetemeken, holott csak a kitűnő érettségi bizonyítvánnyal rendelkező nők iratkozhattak be. A budapesti Tudományegyetem bölcsészkarának professzorai a növekedés megakadályozására mérlegelték a *numerus clausus* bevezetését rájuk vonatkozóan.

A fajvédő eszmerendszer középpontjában az idegenek vissza- vagy kiszorításának követelése állt.²⁸⁴ Az idegen az első világháború után egyet jelentett a zsidóval. A föld visszavétele a zsidó bérlőktől vagy birtokosoktól, a zsidók kiszorítása az értelmiségi foglalkozásokból, amelyekben számarányuknál többen helyezkednek el, a zsidó tőke és uzsora hatalmának megtörése.

Az ellenforradalom győzelmével 1919 őszén a fajvédő, sovén, irredenta diákszervezetek, a hadseregből visszatérő diákok vették át az egyetemeken a közhangulat irányítását. A *fehérterror* mérsékelt változata: a bajtársi szövetségek tagjai nem korbácsoltak vagy gyilkoltak, mint vidéken a darutollas szabadcsapatok, csak vertek. Követelésük volt a zsidók és bolsevisták kitiltása az egyetemekről. Az egyetemi tanácsok megfogalmazták a hallgatóság kontingentálásának igényét.

Haller István (1880–1964)²⁸⁵ vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920 februárjában rendeletben utasította az egyetemeket, hogy igazoló bizottságokban kérjék számon a zsidó származású hallgatókon az 1918–1919. évben folytatott tevékenységüket. Azokat, akik nem jelentek meg a bizottságok előtt, az 1920. tavaszi pótló félére nem engedték beiratkozni. Az 5 089 hadviselt hallgatóból, akik beiratkozhattak, mindössze 7 volt zsidó.

A budapesti tudományegyetem orvoskarán már 1919. augusztus végén bizottságot küldtek ki a korlátozás lehetőségeinek tanulmányozására. A tekintélyes orvosprofesszorokból álló bizottság elegendőnek tartotta volna a forradalomban részt vevő diákok kizárását. A hittudományi kar professzora és dékánja, a neves orientalista, Kmoskó Mihály (1876–1931), aki az első világháború után (1919 őszén s a következő néhány évben) szélsőségesen zsidóellenes nézeteket vallott és hirdetett,²⁸⁶ ebben az ügyben is határozottan a faj és felekezetek szerinti arányok megszabását kívánta. Például, az Ébredő Magyarok konferenciáján 1920 szeptem-

283 N(agyné) Szegvári Katalin & Ladányi Andor, *Nők az egyetemeken* (Budapest: Felsőoktatási Pedagógiai Kutatócsoport, 1976).

284 A 91383/1919. Bm. (XII. 15) sz. rendelet kimondta, hogy az állam és társadalom érdekeire veszélyes, gyanús és aggályos külföldieket az ország területéről ki kell tiltani vagy internálni kell őket. A rendelet a "galíciai" (zsidó) menekültekre is vonatkozott.

285 Haller már az első világháború alatt támadta az országgyűlésben a gonosz galíciai tőkét (1916). – Budapesten 1992-ben (!) utcát neveztek el róla (!).

286 Írásban: *Hogyan zsidósodott el Magyarország?* (Budapest, 1919); *Miért lett antiszemita a ma-*

berében előadást tartott a zsidók világhuralmi törekvéseiről; 1921. március 15-én a Petőfi-szobornál tartott tömeggyűlésen kiadta a jelszót: "Megalkotjuk a fehér internacionálét és azután a fehér forradalmat!" Ezután az ott lévők egy csoportja elindult a Dob utcába, szétverni a zsidó kávéházakat. A bölcsészettudományi karon kisapsai Méhély Lajos zoológus professzor kifejtette, hogy a magyar egyetemek túlságosan elzsidósodtak, és a törvény célja a zsidó hallgatók "mértéktelen beözönlésének megakadályozása". A két világháború közötti radikális antiszemita fajvédelem egyik vezető teoretikusa, a kurtakígyók, földi kutyák, méhek tudós monográfusa, a M. Tud. Akadémia tagja természettudományos, "életteni" alapon űzte a fajvédelmet.

A következő félév kezdetén, 1920 március elején az *ébredő* vagy *turulos* diákok tömegverekedéseket provokáltak ki az egyetemeken a beiratkozni próbáló zsidó hallgatókkal, helyenként a karhatalmisták is beavatkoztak az előbbieken oldalán. Balagi Aladár rektor magától Horthy Miklóstól kérte a karhatalmisták visszavonását az egyetemről (március 4). A csak néhány nappal korábban megválasztott kormányzó egy hét múlva eleget tett a kérésnek, azonban az ősszel kezdődő félévre már mindössze 12 zsidó hallgató tudott beiratkozni a budapesti egyetemen. Országosan 5.14 % volt a zsidó hallgatók aránya: ez nagyjából megfelelt a később elfogadott törvény intenciójának.

1920:xxv. tc.: a zsidók "korlátozott száma"

A "népfajok és nemzetiségek" számarányára hivatkozó törvényi korlátozást először az 1920/22. évi nemzetgyűlés által meghozott 1920:xxv. tc., az úgynevezett *numerus clausus*-törvény vezette be Magyarországon. De ez volt az első olyan törvény a modern Európában is, amely származási alapon korlátozta az állampolgárok egyenlőségét. Maga a törvény egyébként egyáltalán nem használta a zsidó szót, és más területen, mint az egyetemi tanulmányok, létszámkorlátozást sem írt elő. Mindezzel együtt is tartós, végzetes hatása volt a magyar társadalomra.

A számszerű arányosítás bevezetését az 1919 őszén széles körben kirobbanó, helyenként mesterségesen szított diák- és főként egyetemistatüntetések követelték, egyfajta anarchista diákmozgalom, amely a zsidók ellen irányult, és amely városi, értelmiségi része volt a politikai életben zajló *fehérterror*-nak.

A korlátozások kezdeményezésében maguk az egyetemek jártak elől. A pesti tudományegyetem bölcsészeti kara már 1919. december 19-én ilyen tárgyú fel-

---

gyar középosztály? (Budapest, 1919); *A zsidóság világhuralmi törekvései* (Budapest: Apostol Nyomda, 1921) stb.

terjesztéssel fordult az egyetemi tanácshoz. A nemzetgyűlésben Budaváry László (1889–1962)²⁸⁷ tanító, képviselő, az Ébredő Magyarok alelnöke 1920. július 21-én indítványt terjesztett elő,²⁸⁸ a hírhedt "10 pont"-ot, a zsidók részvételének korlátozásáról a politikai, gazdasági, kulturális élet szinte minden területén, többek között az egyetemi oktatásban. Ezekből idézek: "4) Magyarország minden iskolájában és hivatalában, valamint közintézményeiben, gyáraiban, üzemeiben, bankjaiban stb. a numerus clausus szigorúan behozandó. Zsidó iskolák a jövőben fenn nem tarthatók. Tanító és tanárképzőbe zsidó egyáltalán nem vehető fel. A fővárosi iskolák sürgősen államosítandók. A magánjellegű tanintézetek az egész ország területén megszüntetendők, illetve állami tanintézetekké átszervezendők. A zsidók tulajdonában lévő kabarék, dalszínházak, orfeumok erkölcsrendészeti szempontból a legszigorúbban ellenőrzendők. Színtársulatok élén zsidó igazgatók nem állhatnak. A mozgósínházak államosítandók." Az indítványt a nemzetgyűlés érdemben nem tárgyalta: már készen volt a kormány törvényjavaslata.

Csaknem húsz évvel később, 1939-ben, az úgynevezett második zsidótörvény felsőházi tárgyalásakor Raffay Sándor evangélikus püspök magukat a zsidókat tette felelőssé a kirekesztő törvényért. "Igen jól emlékszem arra, hogy amikor a világháborúnak vége volt és bekövetkezett a szomorú vöröskorszak, Magyarországnak talán leggyászosabb és legszegényetesebb korszaka, többen azt a javaslatot tettük a zsidó vezető férfiaknak, hogy nyíltan, világosan és hivatalos formában keressék meg a módját annak, hogy a vörös uralomban irányítólag részt vett zsidó elemekkel a szellemi, lelki, erkölcsi kapcsolatot teljesen megtagadják, és éppen úgy a Galiciából akkor már tömegesen beözönlő zsidók befogadása ellen, a hazai zsidóság saját hitele és nyugalma érdekében is tiltakozzék. Meg vagyok arról győződve, hogy ha ezt a mi akkori jóakarató, testvéries és magyar lélekből fakadó javaslatunkat az izraelita hitközség vezetői és általában a zsidóság vezetői elfogadták volna, a numerus clausus törvénye se született volna meg, mert hiszem itt a magyar lélek az antiszemitizmust sohasem táplálta, erősítette és dédelgette."²⁸⁹

A társadalmi és politikai talaj kellő előkészítése után, másfél hónappal a trianoni békeszerződés aláírását követően a Teleki-kormány, mit sem törődve azzal, hogy a béketárgyalásokon képviselt magyar álláspontot a magyarországi zsidó szervezetek fenntartás nélkül támogatták, és azzal sem, hogy a békeszerződésben Magyarország kötelezte magát arra, hogy az ország valamennyi lakosa számára azonos jogokat ad, tekintet nélkül nemzetiségi, nyelvi, faji vagy vallási különbségekre: a kormány Haller

287 Később, az 1940-es években a Nyilaskeresztes Párt aktivistája.

288 *Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott nemzetgyűlés irományai* (Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 1920), III, p. 338 sk., no. 100: "Indítvány a magyarországi zsidókérdés intézményes sürgős megoldása tárgyában."

289 *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója*, IV (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, 1939), p. 150.

István előterjesztésében elfogadta a majd *numerus clausus*-törvénynek nevezett tervezetet (1920. július 21).²⁹⁰ Haller mindjárt másnap benyújtotta a törvényjavaslatot a nemzetgyűlésben.

Az 1920:xxv. tc. nemzetgyűlési vitája szeptember 2-án kezdődött. Előadója, Usetty Ferenc (1878–1923) tanár,²⁹¹ képviselő, hangsúlyozta, hogy a törvény defenzív jellegű, a szellemi proletariátus kialakulását akarja megakadályozni, de félreérthetlenné tette, bár mentegetőzve, a kormányzati szándékot: "Nagyon természetes dolog, hogy ez igen erősen fogja érinteni a túlprodukción legerősebb koefficiensét: a zsidóságot is. De nem azért fogja érinteni, mert mi éppen a zsidóságot akarjuk kizárni, hanem érinteni fogja azért, mert ő volt az, amely a legnagyobb túlprodukción szolgált."

A *numerus clausus*-törvény (#188/b) nemzetgyűlési előterjesztésekor gr. Teleki Pál miniszterelnök expozéja nyíltan kimondta, mi a törvényhozó szándéka a létszámbeli korlátozással: "(...) nagyon természetes dolog, hogy ez igen erősen fogja érinteni a túlprodukción legerősebb koefficiensét: a zsidóságot is. (...) De nem azért fogja érinteni, mert mi éppen a zsidóságot akarjuk kizárni, hanem érinteni fogja azért, mert ő volt az, amely a legnagyobb túlprodukción szolgált." A vitában egy pillanatra sem volt kétséges, hogy a törvény szavaitól függetlenül a zsidók társadalmi szerepének korlátozásáról van szó.

A törvényjavaslatot Prohászka Ottokár püspök támogatta a legerélyesebben. A székesfehérvári püspök, a XX. század első két évtizedében, de különösen az első világháború utolsó éveiben és azóta a római katolikus egyház legfőbb ideológusa, a M. Tud. Akadémia tagja, annak idején már a recepción törvényt (1895:XLII. tc.) is kárhoztatta. "A zsidó recepción a morális szempontjából" (1897): "(...) A zsidó-morál valóságos átka a keresztény műveltségnek, amely átkon ez a keresztény kultúra okvetlenül tönkre megy, ha nem dobja ki magából ezt a mérget"; "A zsidóság mindenütt fekély, amely megmérgezi a morálist, kiváltképp az üzleti világban. Lealacsonyítja az erkölcsi színvonalat és a korrupción általános divattá emel. Meghamisítja az erkölcsi fogalmakat, tagad minden törvényt és eszményt, s lelkiismerete nem lévén, szívtelenül megfojtja áldozatait, amelyeket behálózni sikerült. Az antiszemitizmus a keresztény erkölcsön és a keresztény társadalmi rend reakción s mint ilyen, a legjogosultabb mozgalom. A keresztény társadalomban a zsidókat emancipálni annyit tesz, mint az erkölcselenségnek és az erkölcsiségnek ugyanazt a szabadságot és a lelkiismeretnek és a lelkiismeretlenségnek ugyanazokat a jogokat adni" stb. Prohászka a magyar társadalomra leselkedő legfőbb veszélyt a zsidók terjeszkedésében látta.

290 Heksch Ágnes, "Adatok a numerus clausus történetéhez", *Pedagógiai Szemle*, 12 (1962), pp. 613–619; Ladányi Andor, "A kisebbség nyilvánítás kérdéséhez: A történelmi előzmények", *Múlt és Jövő*, ÚF 17, no. 1 (2006), pp. 99–109.

291 1919-től kezdődően egy ideig a Királyi Egyetemi Katolikus Főgimnázium (I., Szabó Ilonka utca 2–4) igazgatója.

“Magyar zsidók nincsenek, hanem igenis vannak magyarországi zsidók, akik magyarul beszélnek... A zsidóság nemcsak vallás, hanem faj, nemzetiség” – írta korábban (1918). Nemzetgyűlési felszólalásában (1920. szeptember 16) (#188/a) hevesen védekezett az antiszemitizmus vádja ellen, de minden szavával azt hangsúlyozta, hogy “a magyar faji géniusz veszélyeztetése” csak akkor állítható meg, ha felszámolják a zsidóság “túlsúly”-át.²⁹² Szükségét érezte annak, hogy a törvény faji jellegét legalább néhány egyértelmű szóval elmagyarázza a külföld számára is: “A zsidókérdés valójában faji kérdés, a judaizmus nem vallási szekta, hanem pontosan meghatározott faj vagy nemzet, amely szemben áll a honos fajjal, az állam fő támaszával.”²⁹³

Gömbös Gyula “a magyar faj” védelmében a numerus clausust minden (!) szakmára ki akarta terjeszteni, és “a zsidókérdés intézményes megoldásáról” beszélt.²⁹⁴

A végrehajtási utasítás²⁹⁵ szigorúbb és körülményesebb felvételi eljárást írt elő, mint a törvény. A Nemzeti Hadsereg tisztjei, a “megszállott területekről” jövők személyétől eltekintve, az egyetemek bölcsészettudományi (bölcshészet-, nyelv- és történettudomány, mennyiségtan, természettudomány) és orvosi karain beiratkozásért folyamodóknak igazolniuk kellett többek között megbízhatóságukat nemzethűség szempontjából, a szülők lakóhelyét, foglalkozását, korábbi lakóhelyét és ottani foglalkozását, és a hallgatók aránya, az utasítás szavaival: “az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak aránya” az “országos arányszám”-hoz igazodott. A “népfaj” a rendeletben kimondatlanul is a “zsidó faj”-t jelentette, ennek aránya az ország akkori lakosságában 5.9 % volt, ezért az egyetemre fölvehető zsidók “zárt szám”-a 5 % lehetett, az országos demográfiai aránynak nagyjából megfelelően

292 Beszédét az Országgyűlési Napló-ból újraközli: Vajda Barnabás, szerk., *A XX. század magyar beszédei* (Budapest: Agave Könyvek, 2007), pp. 95–101. – Markó Csaba, “Prohászka politikai és közéleti szerepvállalása 1920 és 1922 között”, in: Mózessy Gergely, szerk., *Prohászka Ottokár – püspök az emberért* (Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár – Budapest: Szent István Társulat, 2006), pp. 126–131 (apologetikus); Szabó Ferenc, SJ, *Prohászka Ottokár élete és műve* (Budapest: Szent István Társulat, 2007) (apologetikus). – Karsai László, “Görények a tyúkolban. Prohászka Ottokár szélsőjobb recepciója, 1927–1944” (http://www.prohaszkaconf.atw.hu/files/Karsai_Laszlo_eloadasa.pdf) / *Élet és Irodalom*, 53, no. 18 (2009. április 30), p. 17.

293 “The Jewish question is, in fact, a racial question, Judaism is not a religious sect but a sharply defined race or nation, facing the native race, the mainstay of the state.” Bishop Ottokar Prohászka, *The Jewish Question in Hungary* (The Hague: *, 1920) / *Die Judenfrage in Ungarn* (Hammer-Schläge, 21) (Hamburg: Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund, 1921) (<http://www.hunfocus.org/E13.pdf>; <http://www.hunfocus.org/D10.pdf>) (a kötet külső címlapját horogkereszt és kard díszíti!).

294 Gömbös Gyula, *Válogatott politikai beszédek és írások*, szerk. Vonyó József (Millenniumi Magyar Történelem: Politikai Gondolkodók) (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), pp. 68–76 (1920. szeptember 17).

295 123033/1920. Vkm. (X. 27). – *Magyarországi Rendeletek Tára*, 54 (Budapest: Pesti Könyvnyomda, 1920), pp. 1455–1460, no. 386.

ugyan, de tekintet nélkül a különböző foglalkozási ágakban évtizedek alatt kialakult eltérő, széles sávban szóródó arányokra. A statisztikai háttér, a számszerű adatok összegyűjtése és prezentálása Kovács Alajos nevéhez köthető. A Statisztikai Hivatal elnöke ezt az anyagot is beépítette röviddel később kiadott könyvébe.²⁹⁶ Az előszóban nem hagyott kétséget aziránt, hogy a statisztikát a "zsidókérdés" megoldásához akarta használni. A végrehajtási utasítás melléklete külön feltüntette a népesség anyanyelv szerinti megoszlásának adatait, ezzel a megjegyzéssel: "Az izraelitákat külön nemzetiségnek véve" ("zsidó: 474 303, 6 %"). Vitás maradt, hogy a megkeresztelkedett zsidók beleszámítanak-e az előírt keretbe; a pesti egyetem igennel döntött, a szegedi és a pécsi egyetem nemmel. A rendelet tiltotta az úgynevezett utódállamokban kiadott diplomák nosztrifikálását, azaz lehetetlenné tette, hogy a Magyarországra áttelepülő zsidó értelmiség (orvos, ügyvéd, mérnök stb.) szakképzettségének megfelelő állást kapjon.

A zsidóellenes törvényhozás belső indítéka a két világháború között egyértelműen ugyanaz volt, mint a nyugat-magyarországi városok erélyes zsidóellenessége a XVI. században: az eltökélt szándék a zsidók kiszorítására a gazdasági versenyből, hatalmi eszközökkel. A *numerus clausus*-törvény helyet akart teremteni az egyetemeken a Trianon után Magyarországra áttelepült tisztviselő és értelmiségi csoportok gyermekeinek. A törvény jogi formulákba öntötte azt, amit az egyetemi tantermekben a Turul Szövetség tagjai ökölletel intéztek el.

"A törvény népfajnak deklarálta a zsidóságot"

Haller István, a Teleki-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere: "a *numerus clausus* a magyar fajnak egyik szociális önvédelmi fegyvere."²⁹⁷ Haller pártja, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, 1921-ben büszkén saját érdemének tudta be a zsidók kiszorítását az egyetemekről: "Nem fog fölöttünk ítéletet zsidó mondani, betegségben zsidó gyógyítani, perben zsidó védeni, a házunkat zsidó építeni, kereskedésünkben, bankunkban zsidó tulajdonos ülni. Ez a tettek keresztény politikája."

1920-ban, a *numerus clausus*-törvény nemzetgyűlési vitájában nem lehetett nem felismerni, hogy a zsidók nemzetiséggé, fajjá minősítése csak az első lépés a polgári jogok szűkítése vagy megvonása felé. Sándor Pál nemzetgyűlési képviselő (1920. szeptember 20): "(...) Kötelességemnek tartom, hogy odaszegezsem azt, hogy a zsidóknak ma teljes egyenjogúságuk van más vallásúakkal, s hogy a zsidókat az ezeréves Magyarországon még sohasem állították oda nemzetnek vagy nemzetiségnek.

296 Kovács Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* (Budapest: A szerző kiadása, 1922).

297 Haller István, *Harc a numerus clausus körül* (Budapest: A szerző kiadása, 1926), p. 259.

M·E·G·H·I·V·Ó.

A ZSIDÓ MAGYAR FŐISKOLAI HALLGATÓK
ORSZÁGOS SZÖVETSÉGE

f. évi március hó 15-én délután
pontban $\frac{1}{5}$ órai kezdettel
a Keresk. Utazók Egyesületének
(Gyár-utca 4. sz. a.) disztermében

NAGYSZABÁSÚ Ü·N·N·E·P·É·L·Y·T

rendez, melyre

tisztelettel meghivja.

Az ünnepélyen VÁZSONYI VILMOS, v. ig. min., v. b. i. t. mond
ünnepi beszédet. — Ez alkalomra Iri prologusát olvassa fel Kiss
Arnold, budai főrabbi; Büchler Sándor, főrabbi, egy. m.
tanár értekezést tart; Forgách Rózsi és Gál Gyula, a Nemzeti
Színház tagjai szavalattal; Hajdu Ilona, a m. kir. Operaház és
Somló József, a Városi Színház tagjai pedig énekeszámokkal
*- * működnek az ünnepély sikere érdekében közre. * - *

* - * A belépésre jogosító, * - *
korlátolt számban teljesen díjmentesen
kiadott jegyek f. hó 10-től kezdve
kaphatók a szövetség hivatalos
helyiségében VII., Wesselényi-u. 44

A megnyitó beszédre való tekintettel pontos megjelenést kérünk;
az ünnepély kezdete után a nézőtérre senkit se bocsátunk be!
Budapest, 1922. márc. 8-án.

Hazafias ödvözzettel

A VEZETŐSÉG.

Meghívó a Zsidó Magyar Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége 1922. március 15-i
ünnepélyére; a főszónok: Vázsonyi Vilmos (MZsL)

(...) Mi, zsidó vallású magyarok azt sohasem fogjuk elfogadni, hogy mi nemzetiség vagy zsidó nemzet legyünk. Mi és a mi apáink és öregapáink száz évekre visszamenően, itt születtünk, itt dolgoztunk, nekünk jogunk van a törvényhozás alapján egyenlő honpolgároknak lennünk, és ettől minket senki sem foszthat meg.”²⁹⁸

A törvény a modernizációs verseny ethnicizált lezárását jelentette. Kimondatlanul bár, de visszavonta az emancipációs törvényt. A zsidóságot – közvetve ugyan – fajnak vagy nemzetiségnek minősítette, és kizárta a szintén fajilag meghatározott magyar társadalomból. Korlátozta abban, hogy éljen a társadalmi mobilitáshoz fűződő, az előző évszázad törvényeiben rég megadott jogaival.

Már később, 1923-ban Lucien Wolf (1857–1930) tekintélyes angol újságíró és zsidó vezető²⁹⁹ a londoni magyar követ előtt így nyilatkozott: “A *numerus clausus*-törvény (...) a zsidóságra vonatkozóan azt sugallja, hogy a zsidók önálló nemzetiséget alkotnak; amennyiben szó nélkül hagynánk egy ilyen felvetést, azzal a más országokban élő zsidók politikai jogait is kétségbe vonnánk.”³⁰⁰ Az 1922/26. évi nemzetgyűlésnek a Népszövetség tárgyalásaival foglalkozó ülésén (1925. december 17) gr. Bethlen István miniszterelnök, válaszul Vázsonyi Vilmos kérdésére, minden kétséget kizáró fogalmazásban jelentette ki: “Ami mármost azt a kérdést illeti, (...) hogy népfaj-e a zsidóság, vagy nem, erre az a feleletem, hogy az a törvény, amely a *numerus clausus*ról hozatott, népfajnak, illetőleg nemzetiségnek deklarálta a zsidóságot. Efelett semmi kétség sem lehet, hiszen (...) mikor a törvény megalkottatott, ez alatt a kitétel alatt a zsidóságot értette...” Amikor a Népszövetség által kiküldött háromtagú bizottság a magyarországi *numerus clausus*-törvény elleni beadványt tárgyalta (1926–1927), a bizottság kínai diplomata tagja azt a kérdést tette fel, hogy miután a budapesti egyetemen a kitért zsidókat is a zsidók közé számítják, vajon hogyan állapítják meg valakiről, hogy zsidó-e, vagy nem.

A zsidók törvényi kiszorításának kezdete egybeesett a vagyonekbevitel kezdetével. A Teleki-kormány földreformja, az 1920. augusztus 5-én elfogadott 1920:xxxvi. tc. (“A földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről”), amelyet előterjesztője, nagyatádi Szabó István (1863–1924) kigazda politikus, közéleti és közéleti tárca nélküli (közvetlenül a törvény elfogadása után: földművelésügyi) miniszterre

298 Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, I (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1920), p. 434 skk.

299 A párizsi békekonferencián mint az angol zsidó küldöttség tagja részt vett a békeszerződések kisebbségi rendelkezéseinek kidolgozásában. Mark Levene, *War, Jews and the New Europe. The Diplomacy of Lucien Wolf, 1914–1919* (The Littman Library of Jewish Civilization) (Oxford – New York: Oxford University Press / Littman Library, 1992, 2009²).

300 Idézi: Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews, 1920–1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981), pp. 242–245, no. 2 (January 17, 1923); az idézet: p. 243 / *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Babel Kiadó, 2002), pp. 216–218, no. 2 (1927. [recte: 1923 (!)] január 17); az idézet: p. 217.

utalva Nagyatádi-féle földreformként szokás emlegetni,³⁰¹ reagálva a földbirtokok megoszlásának aránytalanságára, a mezőgazdasági népesség nincstelenségére, az ország összesen 16.6 millió katasztrális hold mezőgazdasági területéből, nem számítva a vásárlás útján elérhetővé tett területet (171 500 katasztrális hold), 948 500 katasztrális holdat osztott fel 411 516 szegényparaszt között (családonként átlagosan 2.3 hold- / 1.33 hektárt). A felosztott földterület negyedrésze (ca. 240 000 hold) zsidó személyek birtoka volt.³⁰² A földreform nem oldotta meg a magyar agrárgazdaság problémáit, a birtokviszonyokon nem változtatott, de zsidóellenes elemét nehéz lett volna félreismerni. Előlegezte a két évtizeddel későbbi 1942.xv. törvénycikket (#209), az úgynevezett negyedik zsidótörvényt.

A politikai gondolkodást a *numerus clausus*-törvény egy veszedelmes vírussal fertőzte meg. Magyarország a bel- és külpolitikában egyaránt harcolt a Trianon után más országok fennhatósága alá került magyarok kisebbségi jogaiért, ellenben itt-hon diszkriminatív bánásmódot vezetett be azokkal szemben, akiket kisebbségnek / nemzetiségnek minősített. Mi több, a Romániában vagy Csehszlovákiában élő magyar nyelvű, korábban magyar állampolgárságú zsidókat Románia- és Csehszlovákia-ellenes intenciókkal magyarokként kezelte, a hasonlóan magyar nyelvű, magyar állampolgárságú magyarországi zsidókat azonban leválasztotta a magyarságról.

A m. kir. Kúria 1925. május 13-án döntést hozott a faji vita tárgyában: “A zsidóságnak külön anyanyelve nincs, hanem a zsidók mindenkor az érdekkörükben élő nyelveket beszélnek, és az anyanyelvük is ezek szerint igazodik. Magyarországon tehát jogászai szempontból külön zsidó nemzetiségről nem lehet beszélni.”³⁰³ A *numerus clausus*-ban a jogászai szempontnál fontosabb volt a politikai.

Horthy Miklós kormányzó még 1943-ban is büszkén hivatkozott Klessheimben Hitler előtt a *numerus clausus*-ra. A jegyzőkönyv szerint: “Magyarország dicsekedhet azzal, hogy az első volt a világon, amely fennhangon hitet tett az antiszemitizmus mellett.” A kormányzó számos zsidóellenes rendszabályra hivatkozott, mint amilyen a *numerus clausus*, a zsidók kizárása az egyetemekről...³⁰⁴

301 A tervezetet valójában Rubinek Gyula (1865–1922) földművelésügyi miniszter dolgozta ki.

302 A birtokmegoszlás megítéléséhez figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy egyházi tulajdonban összesen ca. 1 millió katasztrális hold föld volt, nagy többségében nagybirtok, s ebből a zsidó hitközségek tulajdonában összesen is mindössze ca. 1 200 hold, azaz 0.12 %. Másképpen, csak a keresztény egyházak nagybirtokai közel négyszeresen múlták felül a zsidó személyek és hitközségek birtokait.

303 393/1925. K. Büntetőjogi határozatok tára, VII (Budapest: Váci Királyi Országos Fegyintézet Nyomdája, 1927), pp. 36–41, no. 784.

304 Andreas Hillgruber, Hrsg., *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes, 1939–1942* (Frankfurt a. M.: Bernard & Graefe, 1967); magyarul: Ránki György, szerk., *Hitler hatvannyalc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983), II, p. 63.

Maga a törvény a gyakorlatban inkább riasztó volt, mint súlyosan ártalmas. Ha ártott, Magyarországnak többet, mint azoknak a zsidó fiataloknak, akik külföldi egyetemekre mentek tanulni. A zsidóság a törvényben foglalt korlátozásra / a kihívásra (*challenge*) a középkorból ismert módon válaszolt: térbeli mobilitással; megindult a külföldi egyetemek és munkahelyek felé. Külföldön az egyetemek nem vizsgálták a zsidók származását, a nemzetiszocialisták hatalomra kerülése előtt Németországban sem, a Magyarországról jövő zsidó fiatalok a liberális felsőoktatási rendszerben akadálytalanul beiratkozhattak és folytathatták tanulmányaikat. Prága (a német egyetem), Berlin,³⁰⁵ Frankfurt és Nyugat-Európa több más városának egyeteméin szerezték meg az orvosi vagy mérnöki oklevelet.

Azoknak a zsidó fiataloknak a számát, akik a *numerus clausus* miatt hagyták el Magyarországot, hogy külföldön tanuljanak vagy kutatómunkát végezzenek, annak idején (1925) – több évet összegezve – 3 300-ra becsülték. Csak 1925-ben valamivel több mint 1 200 magyarországi diák tanult külföldön, „föltehető, hogy kevés kivétellel mind zsidó”, írja a *Zsidó lexikon* (1929).³⁰⁶ Magyarország elveszítette a háború utáni fiatal értelmiségi nemzedék sok-sok tehetségét. Közülük nem egy Magyarországon – elmaradott körülmények között – talán nem végezhetett volna el az egyetemet, vagy már diplomásként nem bontakozhatott volna ki a tehetsége. A legmagasabbra jutók között volt Polányi Mihály orvosi végzettségű kémikus, filozófus,³⁰⁷ Mannheim Károly szociológus, Szilárd Leó (1898–1964) atomfizikus,³⁰⁸ Gábor Dénes (1900–1979), a lézersugár feltalálója (Nobel-díj, 1971), Neumann János / Johann Ludwig von Neumann (1903–1957) matematikus, Teller Ede (1908–2003)

305 Michael L. Miller, „»A numerus clausus száműzöttjei« a berlini felsőoktatási intézetekben 1920 és 1933 között”, *Múlt és Jövő*, ÚF 17, no. 4 (2006), pp. 84–91.

306 *Zsidó lexikon* (1929), p. 563b.

307 Polányi Mihály elhallgatott vagy megtagadott (1919-ben Karlsruhéban katolizált), de filozófiai nézeteinek (ismeretelmélet) elemeiből kiolvasható rejtett, majd 1933 után szolidaritási nyilatkozatokban is manifesztálódó zsidó identitásáról lásd Paul Knepper, „Michael Polanyi and Jewish Identity”, *Philosophy of the Social Sciences*, 35, no. 3 (2005), pp. 263–293; uő, „Polanyi, »Jewish Problems« and Zionism”, *Tradition and Discovery*, 32 (2006), pp. 6–19. Vö. Michael Polanyi, „Jewish Problems: A Tradition Rejected”, *The Political Quarterly*, 14, no. 1 (1943), pp. 33–45; új lenyomatban in: uő, *Society, Economics and Philosophy: Selected Papers*, ed. by Richard Th. Allen (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1997), pp. 33–45. Az erős visszhangot kiváltó írás a zsidó asszimiláció előrehaladása mellett is számol a zsidó hagyomány tartós fennmaradásával, jóllehet úgy ítéli meg, Heinére és más neves XIX. századi – kikeresztelkedett – zsidókra hivatkozva, hogy „their achievements may also indicate that Jewish talent is most effectively released by baptism. Or at least that Jewish triumphs are bound up with the neglect of distinctive Jewish traditions.” Ebben az öngazoló tételben legfeljebb annyi pszichológiai igazság van, hogy más kultúrába átlépve, abba beilleszkedve, a zsidók – a saját kultúrájukból magától értetődően meglévő képességeik, ösztönzéseik, teljesítményorientáltságuk mellett – elsajátítják az új közegekben szükséges képességeket. Ez kétségtelenül többszöröző erő.

308 Szilárd Leó pesti családi hátteréről lásd Holló Szilvia Andrea, „Egy pesti polgárlány társat választ”, *Szombat*, 15, no. 9 (5764. *hesván-kiszlév* / 2003. november), pp. 7–9.

atomfizikus, Wigner Jenő (1902–1995). Nem érdektelen figyelembe venni azt sem, hogy Palesztinában a magyarországi olék egy addig ott ismeretlen mérnöki kultúrát honosítottak meg.³⁰⁹ Magyarországról származó mérnökök neve kötődik a haifai cementgyárhoz, a Jezreel-völgy mocsarainak lecsapolásához, a jeruzsálemi vízművekhez stb.

1921 tavaszán gr. Bethlen István lett a miniszterelnök (1921. április 14–1931. augusztus 24). A zsidóvéresek és egyéb atrocitások egyre kínosabb visszhangja, és persze, a zsidók bizonyos mértékű kiszorítását amúgy is garantáló *numerus clausus*-törvény arra készítette a kormányzatot, hogy lépéseket tegyen a helyzet rendezése érdekében. “T. Nemzetgyűlés! Én ellene vagyok – mondta bemutatkozó beszédében a nemzetgyűlésben (1921. április 19) – mindenféle lármás antiszemitizmusnak. (*Általános helyeslés.*) A jogrendet minden körülmények között fenn fogjuk tartani. (*Élénk helyeslés a Ház minden oldalán.*) Ha volnának hatóságok, amelyek túllépik saját hatáskörüket, azokat vissza fogjuk szorítani arra a hatáskörre, amelyet a törvény számukra megállapít. (*Általános helyeslés.*) És ezt a kérdést nem kívánjuk még a jogegyenlőség megbolygatásával sem érinteni. A jogegyenlőség olyan alapja, olyan biztosítéka a nemzet életének, amelyet bántani, amelyet érinteni nem szabad. (*Helyeslés és éljenzés a jobb-oldalon. Zaj balfelől.*) (...) Elismerem, hogy jelenleg van zsidókérdés az országban, (*Halljuk! Halljuk! balfelől.*) de ennek megoldása az, hogy gazdasági téren azok lehessünk nélkülük is, amik velük együtt vagyunk. (*Igaz! Úgy van! Élénk helyeslés.*) Ez önék is érdekük, mert abban a percben, amint nem lesznek nélkülözhetetlenek, abban a percben az összhang itt helyre fog állni. Ebben a tekintetben tehát a kormány el van szánva arra, hogy egy konstruktív politika alapelveit rakja le.”³¹⁰

Haller vallás- és közoktatásügyi miniszter 1921. június 12-én egy zsidó küldöttséget fogadott, és kijelentette előttük, hogy a keresztény szellem és a keresztény politikai rend kizárja a zsidógyűlöletet; a vörös uralom alatt volt zsidó kegyetlenkedés, és volt keresztény kegyetlenkedés is, de a hithű zsidó nem képes ilyesmit elkövetni, és a hithű keresztény sem lesz gyilkos; a gyűlölet szítása, az ártatlan üldözése, különösen a jelenlegi helyzetben, áruhással ér fel. Ezek a békítőnek szánt szavak az akkori helyzetben üresen hangzottak, éppen az ő szájából, aki a *numerus clausus*-törvényt kidolgozta és védelmezte.

A Keresztény Egyesülés Pártja 1921 őszén nyilatkozatban az egyetemeket jelölte ki harci települ: “A zsidó túltengés megszüntetése az egyetemen. Miután a legfőbb baj abból származott, hogy a magyar állam legfőbb iskoláján, az egyetemen a keresztény tanulóiifjúság egészen háttérbe szorult, a kisszámú zsidóság már teljesen lefoglalta az ügyvédi, orvosi, mérnöki, építési stb. pályát, és így a munkásság parancsolója, a hivatalok vezetője, a legjobban jövedelmező állások birtokosa mindenütt a zsidóság lett.”

309 David Giladi, *Pesti mérnökök – Izrael országépítői* (Budapest: Ex Libris – Múlt és Jövő, 1992).

310 *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója*, IX (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1921), p. 188 sk.

A statisztikai adatok elfogulatlan elemzése mögött egészen más társadalmi kép áll, mint amit ez a durva zsidóellenes értelmezés sugallt. A csupán egyetlen népesedési adattal kifejezett zsidóság valójában sokkal tagoltabb volt annál, hogysem közvetlen összefüggést lehetne kimutatni a demográfia és a gazdasági statisztika között. Az arányosság mint kritérium, ha egyáltalán, legfeljebb a teljes társadalmi horizonton értelmezhető. A zsidóknak a népesség más csoportjaiénál magasabb számaránya az úgynevezett szabad foglalkozásokban csak akkor ad valós képet a társadalmi szerkezetéről, ha melléje állítjuk számarányukat, például, a hasonló vagy összemérhető képzettséget kívánó államigazgatási ágazatokban (amelyekből gyakorlatilag ki voltak zárva). Ugyanígy, nagyobb részesedésük az ipari vállalkozásokban szembeállítható azzal, hogy a nagybirtokok túlnyomó többsége a hagyományos arisztokrácia kezén vagy római katolikus egyházi tulajdonban volt. A népesség egyenletes megoszlása a különböző foglalkozásokban vagy a tulajdon egyenletes terítése a társadalom tagjai között kimondatlanul is a zsidóellenes társadalomkritika alapelve; mint követelmény vagy eszmény abszolúte értelmetlen, még a szocializmus doktrínér elméleteiben is az.

A két világháború között a társadalompolitikai viták állandó témája volt a zsidók túlréprezentáltsága. Az 1938 májusától kezdődően sűrűn sorjázó zsidótörvények miniszteri indokolása pedig egyenesen statisztikai adatokra – a demográfiai és foglalkozási vagy tulajdonlasi arányokra – hivatkozva indokolta a zsidók kiszorítását / kitiltását a szellemi és gazdasági élet különböző ágazataiból.

Külföldről a *numerus clausus* ellen

Az első világháborút követő békekonferencián Woodrow Wilson amerikai elnök javasolta egy az államok fölött álló és tagjaival szemben bizonyos jogköröket élvező nemzetközi szervezet felállítását.³¹¹ A javaslatot a konferencia támogatta (1919. január 25), és röviddel később megalapította a Népszövetséget (*Société des Nations / League of Nations*, "Nemzetek Szövetsége" / *Völkerbund*) (1920–1946),³¹² elfogadta alapokmányát (április 28). A közgyűlés 1922. szeptember 18-án döntött Magyarország felvételéről. A nemzetgyűlés Magyarország tagságát az 1923. xii. törvénycikkben emelte be a magyar jogrendbe, Magyarország 1923. január 31 óta volt a Népszövetség tagja. A Népszövetség a statútumaiban a különböző államokban élő kisebbségek – köztük a zsidók – érdekeinek védelmére is vállalkozott.³¹³ Jogaik védelmében

311 Az 1918. január elején közzétett 14 pontjában.

312 Frederick S. Northedge, *The League of Nations: Its Life and Times, 1920–1946* (Leicester: Leicester University Press, 1986).

313 Martin Scheuermann, *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völ-*

a saját országukban sérelmet szenvedő kisebbségek közvetlenül a Népszövetség közgyűléséhez fordulhattak.

A magyarországi *numerus clausus*-törvény ellen angol és francia zsidó szervezetek³¹⁴ intéztek tiltakozó beadványt a Népszövetséghez (1921. november),³¹⁵ hivatkozva a trianoni békeszerződés rendelkezéseire is (VI. cím: A kisebbségek védelme, 56 skk. §), amely rendelkezések kimondták, hogy a magyar állampolgárok faji, nyelvi vagy vallási megkülönböztetés nélkül egyenlő polgári és politikai jogokkal rendelkeznek, illetve az 1895:XLII. tc.-re, amely a zsidóságot felekezetnek minősítette, nem pedig népfajnak, mint az 1920:XXV. tc. A Népszövetség Tanácsa 1922. szeptember 30-i ülésén magyarázatot kért a magyar kormánytól a törvényről, a kormány képviselője, gr. Bánffy Miklós író, külügyminiszter³¹⁶ ezt kilátásba helyezte. A tiltakozó beadvány tárgyalása éveken át húzódott. A beadvány és a népszövetségi eljárás³¹⁷ kezdeményezőit Lucien Wolf képviselte.

A magyarországi zsidó szervezetek kezdetben arra készültek, hogy tiltakozzanak a Népszövetségnél a *numerus clausus*-törvény ellen. A helyzet azonban más volt, mint Tiszaeszlár idején, amikor nemzetközi segítséget vettek igénybe, vezetőik most jobban bíztak a magyar politikai elitben, amelyhez szoros kapcsolatok fűzték. Gr. Bánffy Miklós külügyminiszter levélben fordult Lucien Wolfhoz (1922), és Genfben személyesen is tárgyalt vele. A Népszövetség bizottságot küldött ki. A *Joint Foreign Committee* az ügy napirenden tartását azzal indokolta, hogy "(...) ismerve a Magyarországon tapasztalható ártalmas antiszemita izgatást, a zsidó közösség aligha tud szabadon eljárni ebben az ügyben."³¹⁸

---

kerbundes in den zwanziger Jahren (Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung, 6) (Marburg: Verlag Herder-Institute, 2000).

- 314 A *Board of Deputies of British Jews*, az *Anglo-Jewish Association* és az *Alliance Israélite Universelle*. – A *Board* 1760 óta működik, egy időben Moses Montefiore volt az elnöke, sok sikeres akció vitt véghez az angliai és külföldi zsidók érdekében. A Zsidó Világszervezet létrehozásában is szerepet játszott.
- 315 Martin Scheuermann, "Jüdische Petitionen vor dem Völkerbund – Der ungarische »Numerus-Clausus« als Beispiel", *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts*, 4 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), pp. 131–150.
- 316 Bánffy 1921. április 14 és 1922. december 19 között volt külügyminiszter.
- 317 Az eljárásról, sok részlettel, lásd Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség evtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 352 skk.
- 318 *The Jewish Minority in Hungary: The Hungarian Law no. 25 of the Year 1920 (Numerus clausus) before the Council of the League of Nations, December 10 & 12, 1925*. Report by the secretary and special delegate of the Joint Foreign Committee, together with official correspondence and other documents, presented to the Board of Deputies of British Jews and the Anglo-Jewish Association, January 1926 (London: Published by the Committee, 1926; reprint, Nendeln: Kraus Reprint, 1974), p. 10. – Idézi: Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews, 1920–1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981), p. 72 / *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Bábel Kiadó, 2002), p. 65.

A magyarországi zsidó szervezetek tiltakozására valóban nem került sor: a jelek szerint maga Bethlen gróf, miniszterelnök kérte, hogy álljanak el tőle,³¹⁹ belátták, hogy saját maguknak ártanak, ha – úgymond – feljelentik hazájukat. A Népszövetség³²⁰ – a magyarországi zsidó vezetés közömbösségét vagy ellenlépéseit figyelmen kívül hagyva – az első eljárásban három éven át vizsgálódott az ügyben, és a törvény enyhítő módosításáig napirenden tartotta.

A magyarországi zsidó szervezetek abból a megfontolásból nem kérték a Népszövetségtől a *numerus clausus* felülvizsgálatát, hogy a magyar alkotmányosság keretei között maguk akarják kiharcolni a törvény megváltoztatását. Vázsonyi Vilmos: “Mi nem hívjuk segítségül a trianoni békét, s nem értjük, hogyan nyilváníthatnánk magunkat kisebbségnek, amely Genf védelme alá helyezi magát.” Vázsonyi éppen attól félt, hogy a zsidóság kisebbségi státusának elfogadása jogvesztést jelent majd.³²¹ Ez a félelem nem volt alaptalan. A pesti hitközség gyűlésén (1924. október 27) mondott beszéde után másnap Eckhardt Tibor, az ÉME elnöke, indítványt terjesztett elő a nemzetgyűlésben: “Mondja ki a nemzetgyűlés, hogy a zsidóság, felekezetre való tekintet nélkül, nemzeti kisebbséget alkot, melyet a nemzetközi szerződésekben a nemzeti kisebbségek számára biztosított összes jogok megilletnek, melyet azonban a nemzetfenntartó magyar fajtól minden vonatkozásban el kell különíteni.”

A recepció évfordulós ünnepségein a magyarországi hitközségek küldöttei a Vigadóban tartott nagygyűlés (1925. november 21) után, külön tanácskozáson, gr. Bethlen István miniszterelnök kezdeményezésére,³²² határozatba foglalták (1925. november 23), Vázsonyi, Baracs Marcell, Sándor Pál, Vészi József (1858–1940) szövegezésében, a hazafias érvekkel alátámasztott elutasító nyilatkozatot.

“Felekezetünk egyenjogúsága része a magyar alkotmánynak. Polgári és politikai jogainkat a szabadon megnyilatkozó magyar törvényhozás hozta meg, és az iktatta vallásunkat a bevett vallások sorába.

A *numerus clausus* intézménye ellen küzdve, éppen ezért csak a magyar alkotmányra támaszkodunk, és nem hivatkoztunk, és nem is fogunk hivatkozni a békeszerződésnek a felekezeti egyenjogúságot követelő pontjára.

Mi magyarok vagyunk, a magyarság részének valljuk magunkat, és a békeszerződés, mely nemzetünk gyásza, nem lehet a mi jogaink forrása...

A magyar alkotmány alapján állva, a nemes magyar tradíciók feltámasztásától vár-

319 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 364.

320 Thomas Spira, “Hungary’s Numerus Clausus, the Jewish Minority, and the League of Nations”, *Ungarn-Jahrbuch*, 4 (1972), pp. 115–128.

321 Vázsonyi Vilmos, “Nemzetünk gyásza nem lehet jogaink forrása”, in: *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*, szerk. Csörgő Hugó & Balassa József (Budapest: Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadása / Újságüzem Kiadó, 1927), II, pp. 439–440.

322 Erről lásd Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 363 sk.

va egyenjogúságunk győzelmét, a numerus clausus ügyét idehaza akarjuk elintézni, a magunk kormányával és a magunk törvényhozásával. Mi tehát semmiféle külföldi tényezőhöz nem fordulunk és nem fordultunk segítségért, és ezt a segítséget, még ha jó szándékból fakad is, magunktól elhárítjuk.”³²³

A *Joint Foreign Committee*, a népszövetségi eljárást kezdeményező angliai szervezetek közös külügyi bizottsága 1925-ben (január 1) megújította a korábbi beadványt, ekkor a Népszövetség ismét napirendre tűzte a magyarországi *numerus clausus* ügyét. Gr. Bethlen miniszterelnök nem kifogásolta a Népszövetség lépését: joga van napirendre tűzni az ügyet, mert programjába tartozik a vallási kisebbség védelme. Az addigi hivatalos zsidó nyilatkozatoknak is ellentmondva kijelentette: a magyarországi zsidóság nem válik nemzeti kisebbséggé és nem szűnik meg magyar lenni azáltal, ha a Népszövetség elé kerül helyzete az egyik vagy másik vonatkozásban.

A politikailag is befolyásos pénzügyi hatalmasság, volt pénzügyminiszter Hegedüs Lóránt, kikeresztelkedett zsidó, felajánlotta a miniszterelnöknek, hogy a hazai zsidó vezetőkkel együtt Lucien Wolfhoz fordul, s megkéri, “ne hozza elő ezt (ti. a törvényt) egy nemzetközi fórumon, mert ez (...) magyar kérdés.”³²⁴ Gr. Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter nem támogatta az ötletet, azzal érvelve, hogy “ha mi a genfi nehézségeket a hazai zsidóság és Lucien Wolf jóakarátának igénybevételével akarnók elhárítani, akkor ezzel erkölcsi obligót vállalnánk a numerus clausus megszüntetésére.”³²⁵

A Népszövetség eljárása során a magyar kormány hivatalos képviselője Genfben gr. Klebelsberg volt. A miniszternek egyetlen stratégiája lehetett a nemzetközi fórumon: eljelentékteleníteni az ügyet. A törvény elleni tiltakozást, mondta, olyan szervezetek terjesztették elő, “amelyek teljesen idegenek a magyar zsidóságtól”, ők (ti. a magyar zsidók) nem egyszerűen helytelenítették ezeknek a szervezeteknek a fellépését, de ünnepélyesen tiltakoztak a beavatkozás ellen. Az eljárás tárgytalanná vált, mert éppen azok utasították el, akiknek érdekében megindították. A magyar zsidóság hivatalos képviselői, Sándor Pál, Vázsonyi Vilmos és Vészi József, a Népszövetség tanácskozásán (1925. december 10 és 12)³²⁶ arra hivatkoztak, hogy a törvény csak a Trianon utáni rendkívüli helyzetben hozott ideiglenes intézkedés, a magyarországi zsidóság a *numerus clausus* elleni harcát nem a trianoni békeszerződésre, hanem az

323 #188/d. – *Zsidó Szemle*, 20, no. 22 (1925. december 1), p. 9; *Egyenlőség*, 45, no. 23 (1926. június 1), pp. 11–12; Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 366 sk.

324 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Bethlen István titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972), p. 255 sk. (1926. október 19). Levelét így kezdi: “Magam leghelyesebbnek és legeurópaibbnak tartom a megoldásnak azt a módját, hogy a magyar kormány maga elhatározásából eltörli ezt a szerencsétlen és keresztényellenes törvényt.”

325 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Bethlen István titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972), p. 256 (1926. november 3).

326 *The Jewish Minority in Hungary...* (1926), m. f.

ország törvényeire alapozza. Klebelsberg kétszeres hasznot akart húzni ebből a zsidó érvelésből: "Kijelentem, hogy a numerus clausus nem állandó intézmény, nem maradhat állandóan a magyar közjogban. Sőt, átmeneti intézmény, mely a trianoni béklyók lehullásának tényétől meg fog szűnni."³²⁷ Azaz a revízióhoz kötötte a *numerus clausus* felszámolását.

Közben itthon Gömbös Gyula a Fajvédő Párt³²⁸ egyik rendezvényén éles hangon támadta a Népszövetséget ("nemzetközi zsidó maffia" – mondta), amely arra kényszerítette a magyar kormányt, hogy beszámoljon a "szuverén nemzetgyűlés" által hozott törvényről, hogy megalázkodjon egy nemzetközi fórum előtt. "A legerélyesebben tiltakoznunk kell a numerus clausus törvényének revíziója ellen, tiltakoznunk azzal a merevséggel, mellyel képviselni kell egy olyan gondolatot, amellyel áll vagy bukik a nemzet." Mint ellenzéki vezér kilátásba helyezte, hogy (kormányra kerülésük esetén) "követelni fogjuk a numerus clausus kiterjesztését, és követelni fogjuk, azaz hogy nem követeljük, hanem keresztülvisszük, hogy ha a numerus clausus törvényéhez hozzá mernek nyúlni, egyetlen zsidó sem fog többé magyar egyetemre járni."³²⁹

A miniszter Genf után a nemzetgyűlésben: "A zsidóság nem követelhet privilégiumokat, márpedig a numerus clausus kitágításával, illetve ha több zsidó jár az egyetemre, mint az országos arányszám, a többi felekezet kerül hátrányba. (...) Az a tisztelet, melyet a régi, hazai zsidóság iránt érzünk, nem tarthat vissza annak konstataálásától, hogy a bevándorolt galíciai zsidóság első és második generációja hozta nyakunkra a proletár-diktatúrát..." Szabolcsi Lajos: "(Klebelsberg) Genfben a mi (értsd: a magyarországi zsidó szervezetek) tiltakozását mint fő ütőkártyát használta fel védőbeszédében: most egyszerre győztesként tért vissza Genfből, ahol sikerült megtevesztenie a külföldi zsidókat, és olyan antiszemita beszédet tartott a képviselőházban, hogy mindenkinek elállt szeme-szája."³³⁰ Klebelsberg a miniszterelnökhöz intézett levelében 1926-ban: "A törvényt tehát majd revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük."³³¹

Klebelsberg gróf genfi hivatalos szereplésének értékeléséhez tudni kell, hogy ő maga annak idején nem helyeselte a törvényt, mint ahogyan ezt később, már a tör-

327 Idézi: Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 373.

328 Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt; megalakult 1924. október 19-én, vezetője Gömbös volt.

329 Gömbös Gyula, *Válogatott politikai beszédek és irások*, szerk. Vonyó József (Millenniumi Magyar Történelem: Politikai Gondolkodók) (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), pp. 305–307 (1925. december 19).

330 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 376.

331 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Bethlen István titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972), p. 257 (1926. november 3).

vény módosítása után, az *Egyenlőség* jubileumi ünnepségén (1930. február 2) a Síp utcai Díszteremben nagy tapssal fogadott beszédében kijelentette: “Megállapítom, hogy én a numerus claususról szóló törvényjavaslatot nem szavaztam meg! Amint erre lehetőség nyílt,³³² én az eredeti törvényjavaslatból kivettem mindazt, ami a zsidóságra nézve a legfájdalmasabb és legsértőbb volt. Ezzel tartoztam múltamnak és Tisza Istvánnak, kinek szellemében nevelkedtem.”³³³ Mint illetékes miniszternek valóban személyes befolyása volt arra, hogy Genf után évről évre csökkent valamelyest a *numerus clausus* alapján elutasított hallgatók száma. Az általa közölt adatok: 1924/25: 5 290; 1925/26: 4 620; 1926/27: 4 142; 1927/28: 3 772. Nem mintha ezek a számok önmagukban és arányaikban alacsonyak volnának. A Rabbiképző Intézet hallgatói külön kvótát kaptak a bölcsészettudományi karon, így fenntartható volt a “doktor-rabbik” bevált rendszere: bölcsészeti doktorátus, többnyire sémi filológiából, még a rabbi-oklevél előtt.

A kormány és a zsidó képviselő – *viribus unitis* – végeredményben elérte, hogy a Népszövetség nem hozott Magyarországot elítélő határozatot: a magyar kormányra bízta, hogy rövid határidőn belül módosítsa a törvényt. Gr. Bethlen István a nemzetgyűlésben már 1925. december 17-én óvatosan elhatárolódott a *numerus clausus*-törvénytől, amely – fentebb idézett szavai szerint – a zsidókat “népfajnak, illetőleg nemzetiségnek deklarálta”, és a következőkben ezt mondta: “(...) Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kormánynak ez volna az álláspontja. T. Nemzetgyűlés! Én azokat a zsidókat, akik a magyarsággal azonosítják magukat, akik ennek a nemzetnek jóban-rosszban társai voltak, zsidóvallású magyaroknak tartom, és nem tartom külön népfajnak...”

A módosítás még mindezek után is sokáig elhúzódott: maga a kormány húzta-halasztotta. Közben zajlott a külpolitikailag roppant kínos frankhamisítási ügy (1925. december–1926. október), amelynek lezárulása után gr. Bethlen miniszterelnök arra számított, hogy pénzügyi és belpolitikai konszolidáció következik. “1926 júliusában – írta Szabolcsi Lajos³³⁴ – Lucien Wolf bejelentette, hogy őszig várnak, megkezd-e a magyar kormány a *numerus clausus* lebontását. Egyben jelentette, hogy a Rothschild bankház kétmillió fontos kölcsönt nyújtott e héten a magyar kormánynak a konszolidációs munka segítésére.” 1926 őszén, a december 14–15-re kiírt országgyűlési választások előtt mind Bethlen, mind az Egységes Párt több képviselője szóba hozták a *numerus clausus*-törvény módosításának szükségességét. Amikor híre kelt, hogy a vizsgálat kezdeményezői a Népszövetség 1926. decemberi közgyűlésén napirendre akarják vétetni a külföldi zsidó szervezetek indítványát, a kormány ma-

332 Ti. 1928-ban, a törvény módosításakor.

333 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 419.

334 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 379.

gánúton interveniált. Azután az 1926. évi választások ürügyén vett magának haladékot, hogy a törvénymódosítást majd csak az új országgyűlés elé kelljen vinnie. Amikor azonban a Népszövetség eljárásának egyik kezdeményezője, az *Alliance Israélite Universelle* ismét beadványban fordult a Népszövetség főtítkárához (1927. szeptember 4), és ehhez csatlakozva a *Joint Foreign Committee* is felhívta a Népszövetség figyelmét, hogy Magyarország még mindig nem teljesítette korábbi ígérését, a miniszterelnök, aki már programbeszédében, néhány hónappal a *numerus clausus*-törvény után (1921. április 19), mint fentebb már teljesebb szöveggel idéztem, kijelentette: “Én ellene vagyok mindenféle lármás antiszemitizmusnak”: gr. Bethlen végül arra a belátásra jutott, hogy tényleg szükség van a törvény módosítására, és ez feltétlenül a kormány érdeke. 1927. november 18-án be is nyújtotta a parlamentben az erre irányuló törvényjavaslatot.

Biztosra vehető, hogy Bethlen legfőképpen a nemzetközi nyomás hatására lépett. Tíz évvel később az országgyűlésben, illetve sajtónyilatkozatban (1938. április) ő maga is elismerte, hogy a Népszövetség közbenjárására kezdeményezte a törvény zsidókra nézve diszkriminatív részeinek módosítását.³³⁵ A népszövetségi eljáráson túl, az országnak égetően szüksége volt a külföldi kölcsönre, s gr. Bethlen gesztust akart tenni a pénzvilág felé; ő is, mint mindenki Magyarországon, kimondva-kimondatlanul abban a meggyőződésben élt, hogy a pénz urai a zsidó érdekek szerint döntenek.

Gr. Teleki Pál és Gömbös Gyula tiltakozó mozgalmakat szerveztek a korlátozások újratárgyalása ellen. Az egyetemeken mozgósították a bajtársi szövetségeket, 1927 őszén újra zsidóverések kezdődtek. Utcai tüntetések voltak, a kormánypárt képviselői óriási többségükben elleneztek a *numerus clausus* enyhítését, Bethlen a külpolitikai kényszerűséggel fenyegette meg őket.

A törvényjavaslatot a képviselőház 1928 februárjában, a felsőház márciusban tárgyalta. Várnai Dániel (1881–1962) szociáldemokrata képviselő: “(...) a *numerus clausus* törvénye a gyűlöletnek gyermeke, (*Úgy van! a szélsőbaloldalon.*) annak a szennyes tébolynak gyermeke, amelyet közönséges szóval antiszemitizmusnak nevezünk.”³³⁶ Baltazár Dezső református püspök (felsőház): “Én a faji megkülönböztetést a jogok, jogviszonyok adásának, szerzésének vagy megtagadásának és elvesztésének alapjául nem fogadom el. De nem fogadom el a vallási megkülönböztetést sem. A vallás az egyén lelkiismereti szabadságának és az Isten lelki uralmának különleges világa. (...) Én tehát a *numerus clausus* törvényt nem fogadom el. (...) A *numerus clausus* törvény (...) a félelem és gyűlölet kodifikációja...”³³⁷ Gr. Kle-

335 *Pester Lloyd*, 85 (23. April 1938), p. 1. Idézi: Johann Weidlein, *Der ungarische Antisemitismus in Dokumenten* (Schorndorf: Selbstverlag des Verfassers, 1962), p. 33.

336 Az 1927. január hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, IX (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat könyvnyomdája, 1928), p. 1.

337 Idézi: Molnár Sándor Károly, “Adalékok Baltazár Dezső életéhez”, *Kút. Az ELTE BTK Történelem-tudományok Doktori Iskola kiadványa*, 2, no. 3–4 (2003), pp. 80–93; az idézet: p. 88.

belsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter: “Ha a kormány csatlakoznék a fajvédők álláspontjához, ez annyit jelentene, hogy akkor a hazai zsidóság magát végleg fajnak, megbélyegezettnek érezné. Ez pedig annyit jelentene, hogy hasztalan tiltakoznék a magyar zsidóság hazafias túlnyomó többsége az ellen, hogy őket kiközösítsék a nemzet nagy szolidaritásából, és hasztalan vallaná magát jó magyar embernek. Ez esetben (...) a külföldi egyetemekről tömegesen visszatérő zsidó ifjak, akiket a numerus clausus szorított külföldre, könnyen akceptálhatnák majd azt az álláspontot, amelyet a fajvédők rájuk kényszerítenek, és tényleg valami nemzetiségnek, valami kisebbségnek, valami különállónak éreznék magukat. Ily módon elkövetnők azt a botorságot, hogy mesterségesen magunk csinálnánk meg egy kisebbséget, egy nemzetiséget, holott a zsidóság ma azon az állásponton van, hogy tiltakozik ez ellen. Azt gondolom, hogy ne csináljunk mesterségesen nemzetiséget, faji vagy nem tudom minő kisebbséget olyanokból, akik nem akarnak különálló csoport lenni, akiknek színe-java kifejezésre akarja hozni, hogy velünk együtt akar érezni, dolgozni és szenvedni.”³³⁸

A gr. Teleki Pál szívós ellenkezése (#188/j) ellenére – a miniszterelnök kérésére név szerinti szavazással, 147 : 34 szavazati aránnyal – keresztülvitt törvénymódosítás (#188/k) kielégítette a zsidó vezetők igényét. Éveken át tartó tétovázásuk, a külső segítség elhárítása vagy visszautasítása azonban baljós volt. A magyar zsidóságot képviselő szervezetek vak bizalma a kormány iránt előre jelezte az egy–másfél évtizeddel későbbi helyzetben mutatkozó bénultságot, mely akkor tragédiába fordult. Az 1928: xiv. tc. fontos eredményt jelentett az ellenforradalom liberalizálásában, de a magyarországi egyetemeken a törvénymódosítás után is fennmaradt a diszkrimináció.³³⁹

Hogy gr. Bethlen miniszterelnökségének vége felé már komolyan vette politikájában a zsidókkal szembeni diszkrimináció visszaszorítását, néhány eset mutatja. Az egyik ilyen volt Ádám Lajos (1879–1946) sebészorvos egyetemi tanári kinevezési ügye a pesti tudományegyetem orvosi karára (1926).³⁴⁰ Az egyik megüresedett sebészeti tanszék betöltésére kiírt pályázat elbírálásakor Ádámot, aki az egyetemen kinevezett nyilvános rendkívüli tanár volt, az orvostudományi kar a tanszék betöltésére alkalmatlannak minősítette. Ádám doktor ny. r. egyetemi tanári kinevezését leghevesebben Verebély Tibor (1875–1941) sebész professzor, egyébként a Turul Szövetség védnöke ellenezte. A kinevezési ügy az 1927/1930. évi országgyűlésben is szóba ke-

338 Új lenyomatban in: Vajda Barnabás, szerk., *A XX. század magyar beszédei* (Budapest: Agave Könyvek, 2007), pp. 140–143; az idézet: p. 142.

339 Ladányi Andor, “A numerus clausustól a numerus nullusig”, *Múlt és Jövő*, ÚF 16, no. 1 (2005), pp. 56–74.

340 Rác Kálmán, “Az Ádám-ügy, avagy konfliktus egy tanári kinevezés körül a Horthy-korszakban”, in: Gergely Jenő, szerk., *Autonómiák Magyarországon, 1848–1998* (Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2004), pp. 191–206. (Az alapos tanulmány az egyetemi autonómia kérdésére fekteti a hangsúlyt.)

rült, egy képviselő³⁴¹ nyíltan kimondta, hogy Ádámot ellenfelei “fajbiológiai világnézetük talajáról szemlélve” utasítják el. Hosszú, elmérgesedett vita után a kormányzat az egyetemmel szemben keresztülvitte akaratát. A miniszter, gr. Klebelsberg, a kar elutasító állásfoglalását figyelmen kívül hagyva egy újonnan alapított sebészeti tan-
székre nevezte ki. Ádám professzor egyetemi működése sikeres volt,³⁴² ő vezette be Magyarországon a helyi érzéstelenítést, egy másik korszakban, az 1946/47. tanévben az egyetem rektorává választották, de váratlan halála miatt hivatalát már nem tudta elfoglalni.

A *numerus clausus*-törvény utójátéka, hogy a magyar kormány, maga gr. Bethlen miniszterelnök, hivatali tevékenységének utolsó hónapjaiban, az angol zsidók segítségét kérte egy nagy összegű és a gazdasági válságban létfontosságú kölcsön megszerzéséhez.³⁴³ 1930 nyarán, amikor Bethlen hivatalos úton Londonban tartózkodott, Szabolcsi Lajos felkérte Lucien Wolfot, hogy keresse fel a miniszterelnököt. Szabolcsi tulajdonképpen a kormány kérését közvetítette: “fontos volna, mondta neki a kormány sajtófőnöke, ha az angol zsidóság, úgy is, mint pénzügyi hatalom, a barátot látná Bethlenben.” A találkozástól Szabolcsi azt várta, hogy eloszlassa “azokat a félelmeket, amelyek jelenleg a nyugati zsidóság és Magyarország között sajnálatos módon fennállanak”, illetve hogy elősegítse “a magyar zsidóság helyzetének javulását”. A találkozás a miniszterelnök szállodájában megtörtént (június 17); Wolf a *Joint Foreign Committee* elnökségének: “(...) elismerésemet fejeztem ki azért a kezdeményező szerepért, amelyet (gróf Bethlen) a *numerus clausus*-törvény kedvezőbb irányú módosításában játszott.”³⁴⁴ Wolf és Bethlen találkozója a magyar kormány szempontjából is eredményes volt: Magyarország megkapta Angliától a pénzügyi segítséget.³⁴⁵

A magyarországi antiszemiták, akiket a konszolidáció az 1920-as évek közepére valamelyest hátrább szorított, lelkesen csatlakoztak a Bécsben tartott XIV. Cionista Világkongresszus (1925. augusztus 18–31) megnyitása alkalmából tartott bécsi tüntetésekhez. Eckhardt Tibor és Gömbös Gyula, előbbi az Ébredő Magyarok mellett a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártnak is elnöke, kapcsolatot ápoltak a német nemzetiszocialista mozgalommal. 1925-ben madártani kongresszusnak álcázva anti-

341 Pakots József (1877–1933), demokratikus elveket valló újságíró, író.

342 Maga a kormányzó is reá bízta magát mint operátorre.

343 Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 423 skk.

344 A találkozással kapcsolatos iratokat, részben Szabolcsi Lajos nyomán, közli: Nathaniel Katzborg, *Hungary and the Jews, 1920–1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981), pp. 245–248, no. 3 / *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Bábel Kiadó, 2002), pp. 219–221, no. 3.

345 A Nemzeti Bank 1930 novemberében 3 millió font kölcsönt vehetett fel. – A gazdaságtörténeti háttérhez lásd Ferber Katalin, “Lépéshátrányban: A magyar kormány kölcsönszerzési kísérlete 1930–31-ben”, *Történelmi Szemle*, 30, no. 2 (1987–1988), pp. 137–154.

szemita kongresszust szerveztek Budapesten,³⁴⁶ ezen részt vett többek között Németországból Theodor Fritsch (1852–1933), akinek fajelméleti kézikönyve³⁴⁷ majd a nürnbergi törvényeknek is alapjául szolgál, és Romániából Alexandru C. Cuza.

Kiderült, hogy a különböző országok antiszemita mozgalmi erősebben kapcsolódnak saját *ébredő* nacionalizmusukhoz, mint egymáshoz. Abban azonban egyetértés alakult ki a résztvevők között, hogy az első világháborúért a zsidó bankkapitalizmus a felelős; hogy a magyarországi *numerus clausus*-törvény más országokban is hatékony lehet; hogy a zsidók ellen mindenütt különítményeket kell felállítani stb. Tárgyaltak arról is, hogy a zsidókérdés megoldása a kitelepítés lehet, valamely Európán kívüli országba, Madagaszkár jött szóba, ezt az ötletet a német nemzetiszocialisták azonnal felkapták.

Eckhardt és Gömbös kezdeményezése nem érte el célját, a nemzetközi antiszemita szervezet felállítását, de hozzájárult ahhoz, hogy a fajelméletet a gyakorlatba átültetők átvegyék a magyar *fehérterror* módszereit. Az 1926. december 14–15-i országgyűlési választásokon Gömbös Gyula Fajvédő Pártja csak 3 képviselőt tudott bejuttatni a parlamentbe. Gömbös 1928. szeptember 4-én bejelentette a párt feloszlását, ő maga visszalépett az előző választást nagy többséggel (60 %) megnyerő Egységes Pártba. Másnap a kormányzó kinevezte honvédelmi államtitkárrá. Később, amikor miniszterelnök lett, jó taktikai érzékkel valamelyest visszafogta magát a zsidókat érintő nyilatkozataiban.

Héber Egyetem

Sándor Pál szabadelvű lipótvárosi képviselő az 1920/22. évi nemzetgyűlésben, a *numerus clausus*-törvény tárgyalása során, egy felszólalásban indítványt tett, hogy a kormány adjon engedélyt külön zsidó egyetem alapítására. A gondolatnak volt értelme: a zsidó társadalom ily módon megoldotta volna ifjúságának felsőfokú képzését. Az indítványt a nemzetgyűlés a *numerus clausus*-törvény elfogadásával egy napon szavazta le (1920. szeptember 21). A zsidók visszaszorítására irányuló általános politikai szándékkal a zsidó egyetem nem fért össze.

Évekkel később, 1924. január 4-én a képviselőházban Sándor Pál a *numerus clausus*-törvény visszavonását javasolta, és megismételte a zsidó egyetem alapítására ko-

346 Szinai Miklós, "Antiszemita internacionálé. Az »első« nemzetközi antiszemita kongresszus Budapesten (1925)", *Múlt és Jövő*, ÚF 2, no. 3 (1991), pp. 14–23; Magnus Brechtken, "Madagaszkár für die Juden". *Antisemitische Idee und politische Praxis, 1885–1945* (Studien zur Zeitgeschichte, 53) (München: R. Oldenburg Verlag, 1997), p. 31 skk.

347 *Anti-Semiten-Katechismus* (1887), későbbi kiadásaiban: *Handbuch der Judenfrage*; Németországban összesen valami 40 kiadásban forgott közkézben.

Hgs.dr.Deutsch Zsigmond hitk.elnök ur,

P é c s.

Kedves Barátom !

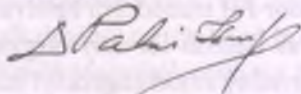
Engedd meg,hogy megint a jeruzsálemi Egyetem ügyében forduljak hozzád.Tavaly voltál szives a Pécsi hitközség nevében 250 pengőt átutalni.Azomkívül a Pécsi Szentegylet 25 pengőt,Talmud Tóra egyesület,25 pengőt,Roth Sándor vezérigazgató urtól 50 pengőt,Jámsói Engel József urtól 25 pengőt,Schwarz Mór urtól 25 pengőt,Tausz Gyula és Desső urtól 25 pengőt,Fuchs Sándor urtól 25 pengőt,Kende Alfred urtól 25 pengőt és a saját magad nevében 25 pengőt,összesen tehát 500 pengőt.

Nagyon kérlek 1938-ra is ezt az összeget átutalni a mellékelt befizetésilapon,hogy mielőbb Jeruzsálembe juttassuk.

A jeruzsálemi Egyetem működését ismertető füzetből egy példányt egyidejűleg küldök.

Szeretettel üdvözl

igaz híved

rábban tett indítványát, hivatkozva “a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” hozott 1868:XLIV. tc. 26. paragrafusára, amely egyházaknak és vallásfelekezeteknek megengedte közép- és felső tanodák felállítását és fenntartását. A tekintélyes képviselő indítványát az országgyűlés nem tárgyalta.³⁴⁸

A *numerus clausus*-törvény verte hullámokon élénk visszhangot váltott ki Budapesten, zsidó körökön kívül is, a Héber Egyetem megnyitása Jeruzsálemben (5685. niszán 7 / 1925. április 1). Pesten április 5-én megemlékezést tartottak az eseményről a Zsidó Szemle szervezésében, de más zsidó szervezetek is rendeztek előadást, bankettet stb. ez alkalomból.

A Héber Egyetem legelső tanárai között volt a budapesti születésű Fodor Andor / Anton Fodor (1884–1968) biokémikus, az elsőként kinevezett professzor; és Klein Sámuel / Samuel Klein (1886–1940) érsekújvári orthodox rabbi (*Palestinology: Palestina földrajza, a jisuv története* stb.), aki néhány éven át még ingázott hitközsége és Jeruzsálem között. A szervező bizottság Guttman Mihály- / Michael Guttmant (1872–1942)³⁴⁹ kérte fel egy évre a *halákha* professzorául. Bacher Vilmos egykori tanítványa volt az első, aki Magyarországról professzori meghívást kapott a Héber Egyetemre. Az inaugurációs ünnepségen (1925. április 1) Hajjim Nahman Bialik (1873–1934) mellett ő is héber nyelvű beszédet mondott. Egy év után azonban visszatért Pestre, anyaintézménye, a Rabbiképző rektorának. Szóba jött még Löw Immánuel, Blau Lajos és Krauss Sámuel meghívása. Fekete Mihály / Michael Fekete (1886–1957) matematikus 1928-ban egyetemi előadó lett, már a következő évben pedig a matematikai intézet professzora, 1946 és 1948 között az Egyetem rektora.³⁵⁰ Rhodesiai zsidó nőszervezetek adományából a Héber Egyetem könyvtára számára megvásárolták Goldziher Ignác tudományos könyveit (1925).

Hitközségi szervezet

A pesti neológ hitközségnél a szervezeti modernizáció – lassú lépésekkel – már az első világháború alatt megkezdődött. A kultuszjárulék / hitközségi adó reformját 1916-ban vezették be. 1919-ben felemelték a választott testületek (képviselő-testület, választmány, elöljáróság) tagjainak számát. Az óriási pesti hitközség közgyűlése 1920. február 15-én fogadta el új szabályzatát, amely a város / a hitközség területét templomkörzetekre osztotta. A hitközség egységét a templomkörzetek érintetlenül hagyták, de a vallási élet számára bensőségebb körülményeket te-

348 Gábor Gyula, *A numerus clausus és a zsidó egyetem* (Budapest: Fráter és Társa, 1924).

349 David N. Myers, *Re-inventing the Jewish Past: European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History* (Studies in Jewish History) (New York – Oxford: Oxford University Press, 1995).

350 Tudományos munkásságáért 1955-ben megkapta az *Israel Prize*-t.

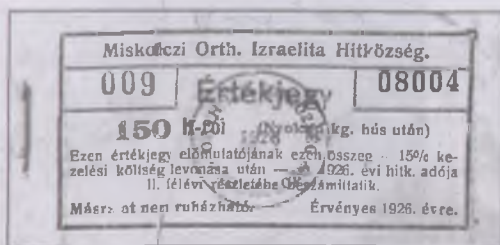

Belépőjegy a Pesti Izr. Hitközség képviselőtestületének díszközgyűlésére, melyet a recepciós törvény elfogadásának 25. évfordulója alkalmából tartottak a pesti Vigadóban (Mzsl)

remtettek. Az új körzetekben felmerült az igény új templomok építésére. 1925 óta a képviselő-testületbe póttagokat is választottak. Különválasztották a hitoktatás és a világi oktatás szervezetét.

A hitközségek országos szervezete az első világháború után kényszerűen átalakult. Ami a kongresszusi / neológ Országos Irodát illeti, a dualizmus korában felállított községkerületek nagyobb része többé már nem tartozott Magyarországhoz. A "trianoni" Magyarország területén fennmaradt kerületekben a lélekszám drámaian eltolódott, a vidéki szervezetek rovására. A Trianon utáni Magyarországon a kongresszusi zsidóság hatalmas többsége (78 %) Budapesten és környékén összpontosult. Az orthodoxia az ország keleti-északkeleti térségében alkotott nagyobb tömböket, leginkább falvakban szétszóródva, de néhány nagyvárosban is, például, Miskolcon. Az 1930-as években összesen mintegy 740 hitközséget tartottak számon, az anyahitközségek száma 348 volt, ebből 180 neológ, 131 orthodox, 37 *status quo*. Az 1935. évi összeírás szerint összesen 15 olyan település volt, amelyben orthodox és kongresszusi hitközség működött egymás mellett, és 7 olyan, amelyben orthodox

A miskolci orthodox hitközség gabella-jegye (1926)

és *status quo*. A kongresszusi szervezet az egész országban összesen 253 templomot és imaházat tartott fenn, ezekben a templomszékek (állandó helyek) száma 55 471 volt, azaz nem egészen minden ötödik – Budapesten csak minden tizedik (!) – személyre jutott egy templomi ülőhely.

Nincsenek biztos adatok a rabbik számát illetően. Az 1920. évi népszámlálás alapján 1919-ben 642, 1920-ban 515, 1921-ben 462 rabbi, segédrabbi és tanító működött a magyarországi hitközségekben, ebből rabbi 174, 162, 176, resp., a többi segédrabbi, illetve tanító. A csökkenés az 1919 utáni években drámai volt, később ez megállt, és a rabbik száma valamelyest növekedett. Valószínű, hogy a hitközségek több mint felében rabbi csak alkalmilag fordult meg. Egy rabbira országos átlagban 2 700–2 800 fő esett. A számok megközelítően mutatják a rendszeres vallásgyakorlás intenzitásának mértékét. Az 1930-as években a kongresszusi községekben szolgáló rabbi kétharmada (szám szerint 56) végzett az Országos Rabbiképző Intézetben; ebben az arányban informatív értéke van a maradék egyharmadnak is: a Rabbiképző fennállásának fél évszázada alatt tért hódított, de azért az orthodoxiát nem szorította ki, a működő rabbi több mint egynegyede (szám szerint 24) ugyanis orthodox képzettséggel (is) rendelkezett (18-nak volt hattárája, 5 a pozsonyi jesivában, 1 a berlini orthodox *Rabbinerseminar*-ban szerzett oklevelet). Sok helyen az istentiszteletet a kántor, vagy a metsző, vagy egyszerűen a hitközség képzetesebb tagjai vezették. Nem sokkal volt kedvezőbb a helyzet a rituális előírások megtartásának lehetőségei terén. Hitközségi alkalmazásban összesen 219 metsző állt, a kongresszusi hitközségek az egész országban összesen 23 rituális fürdőt (*mikve*) tartottak fenn, 15 saját mézsárszéket (rituális vágás – elvben – nem hitközségi kezelésű mézsárszékeken is folyt), 131 baromfi vágódát. A kongresszusi szervezetnek országosan összesen 62 zsidó elemi (nagy többségében 4 osztályos) népiskolája volt, ebből Budapesten (Pest, Buda, Óbuda, Kőbánya³⁵¹) volt 9; a tanulók száma összesen ca. 5 250, ebből Budapesten 2 400; a tanárok / tanítók száma 136, ebből Budapesten 37; a zsidó iskolákba néhány nem zsidó / keresztény tanuló is járt. Csak az első világháború utáni évtizedben több mint 20 zsidó iskola zárta be kapuit.

1921-ben, gr. Bethlen István miniszterelnökségével, valamelyest enyhült a légkör a zsidók körül, a különítményeket felszámolták, az utcai atrocitások megritkultak. A gazdasági élet, a pénzvilág, a parlamenti politika több igen befolyásos zsidó személyisége határozottan a kormányzó és a kormány mellé állt: br. Chorin Ferenc (sr.)

351 Kőbányán az 1851-ben alakult imaegylet 1880-ban lett önálló hitközség.

TERITÉK:

a Pesti Izr. Hitközség által a recepció törvénybeiktatásának 30-ik évfordulója és a Pesti Izr. Hitközség fennállásának 125-ik évfordulója alkalmából a Fővárosi Vigadó nagytermében 1925 november 22-én, vasárnap este 8 órakor rendezett

ÜNNEPI VACSORÁN.

PAPRIKÁS ÉS DIÓS PONTY, VEGYESEN.

□

SÜLT:

liba, kappan, pulyka, kacsa, pulár és rántott csirke
vegyesen,
karfiol, spárga, borsó és csottival körítve.

□

VEGYES SALÁTA.

□

VEGYES TORTA.

□

FEKETE KÁVÉ.

□

BOR ÉS SAVANYÚVIZ.

Az ünnepi vacsorát Tauber Adolf, budapesti vendéglő
(VII., Rombach-utca 14) szolgáltatja.

A recepció törvény elfogadásának 25. évfordulóján rendezett hitközségi díszvacsora menüjéről (1925) (Mzsl)

Frissen felavatott rabbik és tanáraik csoportképe az Országos Rabbiképző Intézetben (1938. február 21); a felavatottak nevében Scheiber Sándor (álló sor, középen) tartott beszédet: "Ezékiel, a példakép" (MZsL)

és fia, br. Chorin Ferenc (jr.), br. Kohner Adolf, Polnay Jenő, Székely Ferenc, Vida Jenő (1872–1945). Befolyásuk volt a hitközség vezetésére, bár formális szerepet általában nem kaptak. A budapesti (neológ) hitközség elnökei a háború után: Székely Ferenc (1918–1921), Lederer Sándor (1921–1927), Kaszab Aladár (1928–1929), rövid időre együtt ideiglenes elnökök: Glückstahl Samu és Hajdú Marcell (1929). Vázsonyi Vilmos és hívei, Bródy Ernő, Sándor Pál, bár az országgyűlésben a liberális demokrata politikai ellenzékkel tartottak, a jelentősebb hitközségi megmozdulásoknál nélkülözhetetlenek voltak, és nem is vonták ki magukat ezekből, hitközségi vezetők nem lettek, egyikük sem. Sándor Pál, aki zsidó ügyekben képviselőként is mindig bátran és határozottan lépett fel, azért nem kaphatott hitközségi szerepet, mert gyermekei kitértek. Ezt a hitközség szigorúan vette. A kormány politikájának megítélésében a hitközségi vezetésben jelentős véleménykülönbségek voltak a kormánypárti és az ellenzéki szárnyak között. Lederer hivatali ideje alatt a zsidóság helyzete szempontjából a legjelentősebb esemény a *numerus clausus*-törvény népszövetségi vitái voltak, ezeknél a két szárny rendre egyaránt a Bethlen-kormány intenciói szerint foglalt állást.

A hitközségi szervezet 1931-ig, néhány változtatás mellett is, alapjában véve a XIX. századból örökölt elvek szerint működött. A tag a családfőt jelentette. Újonnan rendes taggá válni bekebelezés útján lehetett: bizonyos összeg megfizetésével.

A tag köteles volt hitközségi adót fizetni. A hitközség vezetőit az úgynevezett ősválasztás során megválasztott képviselők (delegátusok / elektorok) választották, saját soraikból. 1931-ben az új szervezeti szabályzat érdemi változásokat hozott. A bekebelezést mint előjogot fenntartották ugyan, de a hitközségi tagságot önálló státusként határozták meg.

Néhány, mindig külső, politikai alkalomhoz kötött nagygyűlést (1919, 1923, 1925. november 23) nem számítva, a kongresszusi / neológ hitközségek szervezete a Gömbös-kormány gyakorlatiasan engedékeny légkörében, végre, 1868/69. óta először, egyenesen Gömbös felhívására, Országos Gyűlést tarthatott (1935. március 4). Persze, az orthodoxia nélkül. Új szervezeti szabályzat lett volna a cél, de csak a régi némi módosítása sikerült. Munkácsi Ernő akkor még minden kétely nélkül szilárdnak látta a zsidó közösség helyzetét: "(...) Ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy felekezeti életünk szabályait felekezeti parlamentünkben megtárgyalva, magunk alkossuk meg autonóm szervezeti szabályainkat, és azután terjesszük azokat jóváhagyás végett Magyarország Főméltóságú Államfője elé. A régi gettófelfogással pedig szakítsunk! (...) A szolgaság utolsó maradványait levetve magunkról, erős hittel fogadjuk el azt, amit a magyar alkotmányosság nekünk nyújtott: felekezeti autonómiánkat."³⁵² Az Országos Gyűlés üdvözlő küldöttségét fogadta Horthy Miklós kormányzó, táviratban küldte jókívánságait Gömbös Gyula miniszterelnök, a díszvacsorán megjelent

A hitközség újonnan létesített maceszsütő üzeme a Tüzér utcában (MZsL)

352 Munkácsi Ernő, "Előadói megnyitó beszéd az 1935. évi izraelita Országos Gyűlésen", in: *üő: Küzdelmes évek. Cikkék és tanulmányok a magyar zsidóság elmúlt évtizedeiből* (Budapest: Libanon, 1943), pp. 42–49; az idézet: p. 49.

Stern Samu (MZsL)

és beszédet mondott Hóman Bálint³⁵³ vallás- és közoktatásügyi miniszter.

Az orthodoxia még ugyanabban az évben, csak valamivel később (augusztus 17), külön tartotta meg az Országos Képviselőségi Gyűlést, nekik sikerült megújítaniuk és kiegészíteniük a hitközségi szabályzatot. Nagygyűlésre az orthodoxiában 1937. március 8–10-én került sor. A háromnapos tanácskozás vezérmotivuma a (zsidó) hitfelekezetek megbon-

tatlan egységének és testvéri békeességének kívánsága volt, de hangoztatták az összes egyház összefogásának szükségességét is. Üdvözlő táviratot küldtek a miniszterelnöknek (Darányi Kálmán) és a kultuszminiszternek (Hóman Bálint), a szűkszavú udvarias válasz sem maradt el. Láthatóan Strasser Salamon debreceni főrabbi, Kahan-Frankl Samu elnök és óbudai Freudiger Fülöp számítottak az orthodoxia legtekintélyesebb, illetve legbefolyásosabb személyiségeinek.

Stern Samu (1874–1947)³⁵⁴ dunántúli gazdálkodóból emelkedett a gazdasági és zsidó társadalmi előkelőségek közé. Néhány középiskolai osztály elvégzése után megszervezte a dunántúli vaj kivitelét, nagy élelmiszeripari vállalkozásokat hozott létre

353 Hóman Bálint (1885–1951), a kiváló középkori történész, egyetemi tanár stb., 1932–1938 és 1939–1942 között, Gömbös és Darányi, illetve Teleki, Bárdossy és – rövid ideig – Kállay kormányában töltött be miniszteri posztot. Tudományos munkásságának java a minisztersége előtti időre esett. Már első minisztersége idején politikus körökben “Nyilas Pufi” volt a gúnyneve. Részt vett a zsidótörvények előkészítésében. Szálasi hatalomátvétele után a nyilaskeresztes rezsim mellett is mindvégig kitartott. A Népbíróság mint háborús bűnös életfogytiglani fegyházra ítélte, börtönben halt meg. Népbírósági perének anyagából: Horváth László Béla, “Hóman Bálint utolsó évei, 1945–1951”, in: *Közel a múlt: tanulmányok a XIX. és XX. század történelméből / Sic Itur Ad Astra*, 7, no. 2–4 (1993), pp. 120–229. – Bencsik Zsuzsanna, “Hóman Bálint a magyar–német kapcsolatokról”, *Világosság*, 35, no. 2 (1994), pp. 58–71; Glatz Ferenc, “Hóman Bálint: németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben”, in: uő, szerk., *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet, 1867–1987* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1988), pp. 304–328; Ujváry Gábor, “Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint kultúrpolitikája”, in: Romsics Ignác, szerk., *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948* (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), pp. 377–413, Hómanról kül. p. 401 skk., zsidóellenességéről: p. 406 skk.; Püske Levente, “Szakemberből politikus – Hóman Bálint”, *Történelmi Szemle*, 53, no. 2 (2011), pp. 215–233. – Kosáry Domokos, “Emlékeim Hóman Bálintról”, *História*, 25, no. 1 (2003), pp. 25–28; a meleg visszaemlékezés konkluziója: “Politikusi felelősségéért alighanem a méltányosnál súlyosabb mértékkel kellett megfizetnie.”

354 Emlékiratai: Stern Samu, *Emlékirataim – Versenyfutás az idővel* (Budapest: Bábel Kiadó, 2004).

(tejcsernok, jéggyár, hűtőcsarnok stb.), az első világháború alatt mint közéleti szállító szerzett érdemeket. Kortársai "tejkirály"-nak nevezték (vagy inkább gúnyolták). Amikor megválasztották a pesti hitközség elnökévé (1929), így jellemezte saját magát: "a munkának egyszerű embere". Nagy építkezési programot indított el. 1932-től már ő volt az Országos Iroda elnöke is, hivatalosan a magyarországi zsidóság első és egyik legbefolyásosabb embere. A zsidóság képviselőjeként a kormányzó és a miniszterelnök övele tárgyalta. Alkalmanként nagy, elvi beszédeket tartott.³⁵⁵ Aránylag sűrűn, az 1930-as évek második felében egyre sűrűbben írt iránymutató cikkeket az *Egyenlőség*-be. 70. születésnapja alkalmából a Rabbiképző Intézet tiszteletbeli rabbi-oklevéllel (*morénu*) tüntette ki (1944. január 13). Az oklevelet többek között Löwinger Sámuel (1904–1980) igazgató, Róth Ernő (1908–1991) és Hahn István (1913–1984) professzorok, Kálmán Ödön (1886–1951) kőbányai főrabbi, az Országos Rabbi Egyesület elnöke írták alá.³⁵⁶

Rabbik a felsőházban

Az 1926:XXII. tc. (november 15) átszervezte az országgyűlést, ismét kétkamarás rendszert létesített, mint 1918 előtt volt. A felsőházban,³⁵⁷ amely a XIX. századi főrendi ház helyére lépett, és amely részben a korporációs / testületi elv alapján szerveződött, összesen 31 egyházi személy között az izr. hitfelekezet(ek) képviselőinek (4. §, B/6. bek.), a törvény szövege szerint "lelkész"-eknek (rabbi), két helyet szánt. Az egyik helyet az orthodoxia, a másikat a kongresszusi / neológ szervezet tölthette be, belső választással.

Az előkészítő tárgyalások során gr. Bethlen István miniszterelnököt állítólag Sándor Pál győzte meg: "Tudod-e, kegyelmes uram, hogy mit jelent, ha Magyarország, mely eddig csak arról volt híres, hogy a numerus clausus hazája volt, egyszerre csak arról lesz nevezetes, hogy két rabbit delegál a felsőházába?"³⁵⁸ A jelölések már a tör-

355 *Jelszavak és közgazdaság* (Cobden Könyvtár, 53) (Budapest: Cobden-szövetség, 1931); *Emlékszéde a recepció 40 éves jubileumáról és beszámolója elnökségének hatéves működéséről* (Budapest: Pesti izr. hitközség / Pesti Lloyd Nyomda, 1936); *A szabad gondolat és a nemzeti eszme* (Cobden Könyvtár, 79) (Budapest: Cobden-szövetség, 1936); *Tiltakozás erdélyi magyar testvéreink üldözése ellen!* (Budapest: Pesti Izr. Hitközség / Athenaeum Rt., 1938).

356 Az oklevél a Makkabi Kiadó judaika aukcióján (2002. május 26) mint no. 129. tétel szerepelt.

357 Összesen 250 tagja négy kategória valamelyikéhez tartozott: (1) örökös tagok, (2) hivatalból tagok, (3) különböző testületek által választott tagok, (4) kinevezett tagok. – Püski Levente, *A magyar felsőház története, 1927–1945* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2000).

358 Sándor Pál visszaemlékezéséből (1930) idézi: Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 384.

vény előzetes hírére megkezdődtek, a sajtóban 1925 novemberében röppentek fel az első nevek.³⁵⁹

Az izraelita felsőházi tagok megválasztását a törvény (43. §) értelmében külön miniszteri rendelet szabályozta.³⁶⁰ A tagokat elektori testületnek kellett megválasztania; ez jelölő bizottságot küldött ki. Az orthodoxia jelöltjei Mose Rosenbaum (1864–1943) kisvárdai, Strasser Salamon / Slomo Cvi ben Jakov ha-Kohén (1863–1952)³⁶¹ debreceni és Jakob / Koppel Reich³⁶² pesti rabbi voltak. Szóba került Jósua Jesaja Silberstein váci orthodox rabbi és Frankl Adolf, az Orthodox Iroda elnöke is. A kongresszusi szervezet

Hevesi Simon pesti (Dohány utca) főrabbit, Löw Immánuel szegedi főrabbit, Fischer Gyula pesti (Dohány utca) főrabbit és Bernstein Béla nyíregyházi főrabbit jelölte. Bernsteint arra tekintettel, hogy ő volt a irányzat egyik szellemi vezetője. R. Fischer a Dohány utcában R. Hevesi vetélytársának számított. Hevesi nagyon ambicionálta volna a felsőházi tagságot; de már a jelölő bizottság leszavazta; sértődöttségére a hitközség gyógyírként szavazta meg neki az addig ismeretlen “vezető főrabbi” címet. Az elektorok végül R. Löw mellett döntöttek (1927. január 5).

R. Reich és R. Löw *hivatalból* – a hitközségi választást helybenhagyó kormányzói kinevezéssel – a magyar felsőház tagjai lettek. A kilencvenes évei felé járó R. Reich volt a felsőház legidősebb tagja. Korelnökként neki kellett volna megnyitnia a felsőház első ülését, de ő – érezvén a helyzet kényes voltát – erről az ülésről kimen-

359 A háttérrel és a zsidó szervezetek belső vitáiról, sok részlettel, Szabolcsi Lajos ír: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 382 skk.

360 88206/1926. Vkm. (XI. 30). – *Magyarországi Rendeletek Tára*, 60 (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1926), pp. 1563–1566, no. 385.

361 Anyai ágon Mose Szofér leszármazottja. Az orthodox Országos Iroda rabbi-tanácsának elnöke.

362 Polgári nevén: Reich Koppl Károly. – Kiss József, “Reich Koppel: egy rabbi a felsőházból”, *Múlt és Jövő*, ÚF 4, no. 2 (1993), pp.89–93.

tette magát, és a korelnöki tisztséget a korban utána következő főrendiházi tagnak engedte át. Az országgyűlés megnyitása alkalmából a keresztény templomokon kívül ünnepélyes istentiszteletet tartottak a Dohány utcai és a Kazinczy utcai izraelita templomokban is. Reich rabbi a szűzbeszédet magyarul mondta el, a továbbiakban azonban nem szerepelt az országgyűlésben. Hamarosan meg is halt. A helyére jelölt R. Rosenbaum már elhárította magától a méltóságot, a megüresedett felsőházi helyet Frankl Adolf foglalta el (1930). 1940. október 11-én az 1940:xxvii. tc. a korábbi törvény 4. § B pont és 43. paragrafusát hatályon kívül helyezte (2. §, 1. bek.), ezzel a zsidó felsőházi tagok tagsága megszűnt. Gr. Teleki Pál az országgyűlési vitában a döntést így indokolta: "az izraelita hitfelekezet felsőházi képviselőinek történeti gyökerei nincsenek".

Nem mint zsidó, bár tevékeny volt a zsidó közéletben is: mint neves közéleti személyiség lett tagja 1927-ben a felsőháznak Glückstahl Samu (1864–1937) ügyvéd, a hitközség alelnöke, oktatásügyi előljáró, a kereskedelmi és adójog elismert szakteknéje, aki a főváros szociális intézményeinek fejlesztésében munkálkodott. Az ügyvédi kamara képviselőjeként a székesfőváros törvényhatósága választotta meg a felsőház tagjának, időrendben az első zsidó vallású választott tag az új felsőházban; brassói br. Szerényi József, a kereskedelemügyi minisztérium volt államtitkára, rövid ideig (1918. január-október) kereskedelemügyi miniszter, deszignált miniszterelnök; Vida Jenő, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. vezérigazgatója,³⁶³ a tőzsde képviselője; Vészi József újságíró, a *Pester Lloyd* főszerkesztője; a kitért zsidó br. Chorin Ferenc (jr.), a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke (1927); Fellner Henrik (1859–1932), a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója, a GyOSz elnöke; br. Hazai Samu tábornagy (vezérezredes), volt honvédelmi miniszter (1927); br. tolcsvai Korányi Sándor (1866–1944) (br. Korányi Frigyes fia) belgyógyász egyetemi tanár (1927); br. Kornfeld Móric nagyiparos (1918-ig a Ganz–Danubius Villamossági Gyár vezérigazgatója, az első világháború után a Weiss Manfréd Művek igazgatója), a Magyar Nemzeti Bank főtanácsának tagja, aki gr. Bethlen Istvánnal együtt megalapította (1927) a Magyar Szemle Társaságot; egerszegi Egry Aurél (1874–1948) ügyvéd, pénzügyi jogász, aki az első világháború alatt a Pénzintézeti Intézet- / Központot megszervezte (1916). Később kapott kinevezést a felsőházba a zsidó vallását megtartó Buday-Goldberger Leó (1932); fegyverneki Frommer Rudolf (1868–1936) mérnök,³⁶⁴

363 Továbbá a Magyar Általános Hitelbank végrehajtóbizottságának tagja, a Magyar Bánya- és Kohóvállalatok Egyesületének, valamint a Cementgyárak és Mészégetők Országos Szövetségének elnöke, a Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnöke, az Országos Iparegyesület, valamint a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara igazgatósági tagja, gazdasági főtanácsos. – Apja, Weil Dávid, cipésmester volt. – Annak idején Vida megtagadta, hogy pénzt adjon a közgazdasági egyetemen kohászati tanszék felállításához, amíg a *numerus clausus*-törvény hatályban van.

364 Érettségizett, de nem szerezte meg a mérnöki végzettséget. Találmányi szabadalmaira és a tömeges fegyvergyártás megteremtésében elért eredményeire tekintettel a Mérnöki Kamara

a Fegyver- és Gépgyár vezérigazgatója (1928); Láng Lajos ügyvéd, a Magyar Bank- és Kereskedelmi Rt. / Angol–Magyar Bank igazgatósági tagja (1933).³⁶⁵ Felsőházi tag volt tolcsvai br. Korányi Frigyes volt pénzügyminiszter, a Pénzügyintézeti Központ elnöke (1932); választott tag a kitért Székács Antal (1862–?)³⁶⁶ közgazdasági szakíró, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara alelnöke, a „Metallo” karosszéria-gyár stb. elnöke (1927); Weisz Fülöp (1859–1942), a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke és vezérigazgatója (1913–1921), majd Lánczy utódja az elnöki székben (1921–1938) (1927).

1943. április 15-én Dietrich Wilhelm Bernhard von Jagow (1892–1945)³⁶⁷ SS-*Obergruppenführer* / tábornagy, német követ külön távirati jelentést tett Berlinnek arról, hogy Magyarországon a felsőház külügyi bizottságába két zsidó származású tagot is beválasztottak: br. Chorin Ferencet és Egry Aurélt. „A magyar kormánynak – írta a külügyminisztériumnak – nem áll szándékában a zsidókérdésben az általunk képviselt vonalat követni.”

A hitközség építkezései

Az első világháború után, a politikai akcióktól zsúfolt életben a kongresszusi (neológ) Országos Iroda szerepe lassan átkerült a pesti hitközséghez.³⁶⁸ A vallási–kulturális reform, a „Vissza a zsidósághoz!” jelszó legfőképpen templomépítésben valósult meg. A zsidó hitközség építkezései fővárosi szinten jelentősen mérsékeltek az 1929. évi gazdasági válság³⁶⁹ hatását. Ennél is fontosabb talán, hogy az új épületek hozták be Magyarországra a modern egyházi építészetet.

A Székely Ferenc helyére lépő Lederer Sándor (1852–1927) jogász elnökségének (1921–1927) vége felé a hitközség jelentős összegű kölcsönt vett fel Angliában, 200 000 fontot, ez akkori értékén 5 500 000 pengőt tett ki, és nagy építkezésekbe kezdett.³⁷⁰ Gyors ütemben épült fel a zuglói (1920), a józsefvárosi (Nagy Fuvaros

---

gépészmérnöknek ismerte el. 1914-ben magyar nemességet kapott, ezzel járt quasi-beszélő előneve.

365 A bank főügyésze, képviselőtében a budapesti törvényhatósági bizottság tagja (Nemzeti Demokraták Párt).

366 2007-ben egy pesti árverésen felbukkant egykori díszmagyar öltözete, „bársony, brokát, gombokon (29 db) türkiz és gránát díszel”.

367 Ős-náci; 1941 és 1944 között budapesti követ; a háború legeslegvégén, amikor felismerte, hogy Németország veszített, öngyilkos lett.

368 Toronyi Zsuzsa, „A pesti hitközség a templomépítkezések idején”, in: Ruth Ellen Gruber, *et al.*, *Baumhorn Lipót építész* Budapest: Architart Kiadó, 1999), pp. 30–37.

369 Borsányi György, *Válságévek krónikája, 1929–1933* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986).

370 „Három új zsidó templom épül Budapesten. A Pesti Izr. Hitközség nagy munkaprogramja.

utca, 1922), a ferencvárosi (Páva utca, 1925), az új-lipótvárosi (Csáky utca, 1927),³⁷¹ a Garay utcai (1926) zsinagóga, és készült el a Bethlen Gábor téri zsinagóga terve (az építkezés befejeződött 1931-ben).³⁷² Ez a pénz fedezte a Hősök Temploma, a Goldmark Terem, a Wesselényi utcai árkádsor költségeit, a Zsidó Gimnázium leánygimnáziumi szárnyának (Abonyi utca) építkezését.

A Hősök Temploma és a Wesselényi utca–Dohány utca sarkán kialakított kert a nagy, díszetlen külső falfelületekkel, a pártázatos falzárással egy újabb kísérlet volt a keleties indíttatású zsidó építészeti stílus megteremtésére: asszírizáló épület.

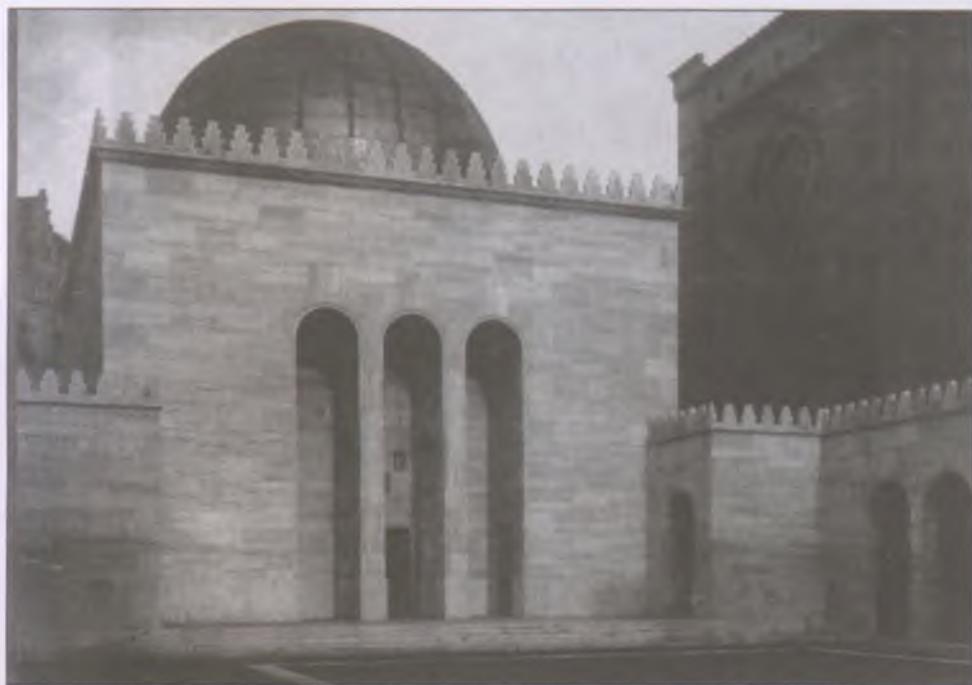
Hősök Temploma, az udvarral; a pesti hitközség ezzel az épülettel váltotta ki az első világháború 10. évfordulóján a kormányzat által ajánlott és elvárt nagyobbszabású emlékművet; tervezte Vágó László és Faragó Ferenc (Vágó László felv., 1931) (a kupolán még nincs a hatágú csillag) (MZsL)

Beszélgetés Lederer Sándor hitközségi elnökkel”, *Egyenlőség*, 45, no. 36–37 (1926. szeptember 4), pp. 17–18.

371 A Csáky (ma: Hegedűs Gyula) utca 3-ban a zsinagóga előzménye egy imaszoba volt, amelyet Vajda Béla tervei szerint a Lipótvárosi Templomegyesület egy bérházban hozott létre (1911). Mai formáját a ház teljes átalakításával Baumhorn Lipót építette ki. A zsinagógát Új-Lipótváros konzervatív közönsége látogatta.

372 A zsinagógát az Izraelita Siketnémák Országos Intézete székházának bal oldali szárnyában alakították ki.

Hősök Temploma, homlokzat (MZsL)

A Hősök Temploma ma,
a Goldmark-terem ablaká-
ból fényképezve

Hősök Temploma, belső tér; a felirat a bejárat fölötti falon, az első világháborúban elesett zsidó hősök emlékére: II. Sam. 1,19 – Ps. 72,17 – Ps. 111,3 – Jes. 26,9 (Mzsl.)

Korszakos jelentőségű volt a Zsidó Múzeum újrainvitása a Dohány utcai zsinagógával egybeépített, ahhoz harmonikusan illeszkedő új épületben. A Dohány utca–Wesselényi utca sarkán a zsinagóga melletti telek beépítésekor a Magyar Zsidó Múzeum Egyesület szerződést kötött a Pesti Izr. Hitközséggel az épülő Kultúrház I. emeletének bérleti átengedésére, állandó múzeumi kiállítás fenntartása céljából

A Kulturház (ma: Zsidó Múzeum) építése a Dohány utcai zsinagóga melletti telken, amelyen korábban Herzl szülőháza állt (1930) (MZsL)

(1931. június). A múzeumi épület a zsinagóga visszabontott bal oldali toronyszárnya és Herzl egykori, már korábban, a Wesselényi utca kinyitásakor elbontott szülőházának telkére került. Az első kiállítás 1932-ben nyílt meg az új múzeumban.

A Pesti Izr. Hitközség Alapítványi Fiúgimnáziuma, röviden: Zsidó Gimnázium, 1919-ben kezdte meg működését, ideiglenesen a fiú polgári iskola épületében (Wesselényi utca 44).³⁷³ Új épülete 1923-ban készült el, Lajta Béla, illetve halála után Hegedűs Ármin (1869–1945) tervei alapján.³⁷⁴ Az első érettségi vizsgákat 1927-ben tartották benne. 1930-ban több mint 600 diákja volt. A leánygimnázium egy évtizeden át az Andrassy út villanegyedében működött, 1931-ben elfoglalta a fiúgimnázium épülete mellett számára épített külön szárnyat. Közel 700 diák tanult benne. Ezek a hallgatói létszámok a légkör zordabbra fordulásával növekedtek.

373 Épült Freund Vilmos tervei szerint (1896).

374 Az épületről kvalitásához méltó és szakszerű leírást ad Oláh Éva, in: Ferkai András, szerk., *Pest építészete a két világháború között* (Budapest: Modern Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht., 2001), p. 433 skk., no. 495.

A Zsidó Kórház együttese néhány évtized alatt a főváros egyik legkiválóbb modern egészségügyi intézményévé fejlődött. A Gyar utcai épületből 1889-ben átköltözött új helyére, a Szabolcs utca és az Aréna út / ma: Dózsa György út kereszteződésében megvásárolt hatalmas (13 500 m²) telken emelt öt új pavilonba, amelyek Freund Vilmos tervei szerint épültek fel. Sebészeti, belgyógyászati,³⁷⁵ szemészeti osztálya, nőgyógyászati, bőrgyógyászati, gégeészeti és fogászati rendelője, laboratóriuma és egyéb kiszolgáló intézményei (gyógyszertár, konyha, mosoda stb.) voltak, az akkor legkorszerűbb berendezésekkel és technikával felszerelve (gőzfűtés stb.). Igazgatója, Stiller Bertalan (1837–1922) belgyógyász, egyetemi magántanár volt, a kardiológiai diagnosztika jeles klinikusa (érdeme a mellkaskopogtatás mint diagnosztikai módszer elterjesztése). Utódja, Benedict Henrik (1871–1926) mint br. Korányi Frigyes egyik legjobb tanítványa került a belgyógyászat és a kórház élére. Idők folyamán magánalapítványokból újabb kórházi részlegek nyíltak, új épületeket emeltek: a “Bródy Zsigmond és Adél gyermekkórház” (1893), szülészeti és nőgyógyászati osztály (Hatvany-Deutsch Sándor alapítványa, 1905), a “Weiss Alice Gyermekágyas Otthon” (1910), a Kaszab Aladár és felesége, Weiskopf Józsa nevét viselő Poliklinika (1925). 1936-ban Lévy Lajos (1875–1961) belgyógyász főorvos lett a kórház igazgatója. A Zsidó Kórház összesen mintegy 650 ágyat tartott fenn, nagyjából alapítványi támogatásból. Évente 4–5 000 fekvő, százezernyi járóbetegét látott el. Hagyományainak megfelelően, nem zsidó betegeket is fogadott.

A Dohány utcai zsinagóga rabbikara 1930-ban öt igazi kiválóságból állt: Hevesi Simon vezető főrabbi, Fischer Gyula főrabbi, Groszmann Zsigmond segédrabbi, Hevesi Ferenc segédrabbi, Herskovits Fábian segédrabbi. Hevesi Simon erőssége a prédikációban a bölcséleti szint volt, Fischeré a Biblia-magyarázat és a midrás, Groszmanné a történelem, Hevesi Ferencé a zsidó filozófia.³⁷⁶ Herskovits szavaiból mindig kitetszett cionista meggyőződése. 1936-ban társult hozzájuk Katona József (1909–1959). A rabbiság hivatalát Groszmann vezette, halála után pedig Salgó László (1910–1985), aki később évtizedeken át a józsefvárosi (Nagy Fuvaros utca) zsinagóga rabbija volt, 1971-ben ő lett a Dohány utca vezető főrabbija.

Debrecenben Kardos Albert (1861–1945) tanár, irodalomtörténész³⁷⁷ szervezte

375 Préda István, „»A« zsidókórház”, *Remény*, 9, no. 1 (5766. ádár–nizsán–ijjár / 2006. tavasz), pp. 12–21 / <http://www.remeny.org/node/22> (részletesen az osztály neves orvosairól, különös tekintettel a kardiológusokra).

376 Hevesi Ferenc, *Száádja gáon vallásbölcséleti eszméi arabs bibliafordításai és magyarázatai tükrében* (különlenyomat, Budapest: Magyar Zsidó Szemle, 50, 1933); *Az ókor zsidó bölcselete* (A zsidó vallásbölcsélet története) (Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1942).

377 Irodalomtörténeti és tanári munkásságát részletezőn ismerteti Elek Oszkár, “Kardos Albert”, *Libanon*, 7, no. 1 (1942), pp. 5–11; no. 2 (1942), pp. 46–47. – A köztisztviselőként álló tanár 84 éves korában deportálásban halt meg: a Göstling a. d. Ybbs (Ausztria) lágerben 1945. április 13-án éjjel az ott őrzött foglyokra gyújtották a barakkot, bennétek.

A lágymányos- / kelenföldi (abban az időben: Szent Imre-városi) zsinagóga (Bocskai út – Lenke út /ma: Zsombolyai út sarkán): Bocskai úti homlokzat (1936) (MZsL); ma felismerhetetlenül átépítve (MZsL)

Az avató istentisztelet közönsége (MZsL)

A Tóra-szekrény (MZsL)

meg (1921) és igazgatta a zsidó gimnáziumot.³⁷⁸ Itt tanított 1922-től Kardos László (1898–1987) irodalomtörténész, aki irodalomtörténeti tanulmányai mellett *Héber költők antológiája* címmel egy kötetet adott ki (1943)³⁷⁹ középkori és újabb zsidó költők verseiből, az eredeti szövegek alapján, művészileg is hiteles fordításban.

A két világháború között formálódott Magyarországon önálló, bár nem elkülönülő réteggé a kulturális zsidóság. Hozzájuk szolt Martin Buber, akinek haszid történetei különösen népszerűek voltak, németül is, magyar fordításban is (*Száz chaszid történet*³⁸⁰). Buber a haszid legendákat olvasmányos anekdotákká formálta, de feldolgozásában a haszidizmus mint vallási irányzat háttérben maradt.³⁸¹ Magyarországi híveit ez egyáltalán nem zavarta: a haszid zsidók mint életközösség legfeljebb kuriózumnak számítottak az elmagyarosodott zsidó társadalomban, eltévelyedésnek az orthodoxiában, de a történetek felébresztették az olvasókban a nosztalgiát a zsidó hagyományok iránt – amely hagyományoktól ők maguk lassan eltávolodtak.

378 Síró Béla, "A debreceni Zsidó Gimnázium", *Századok*, 127, no. 5–6 (1993), pp. 676–705.

379 Újabb kiadásban: ua. (Budapest: Farkas Lajos, [1947]).

380 1935 k. (Javne Könyvek, 9).

381 Gershom Scholem, "Martin Bubers Deutung des Chassidismus", in: uő, *Judaica*, I (Bibliothek Suhrkamp, 106) (Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag, 1963), pp. 165–202.

A Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete / МІЕҒ-НОЕ Vasvári Pál utcai helyisége értelmiségi találkozóhelynek számított. Szabolcsi Miklós mondta egy interjúban (1996): “ez a zsidó diákok egyesülete volt, ahol ekkor cionista és szocialista csoport állt egymással éles vitában, mindkettőnek olyan tagjai voltak, akikből később itt vagy ott utcanévek váltak.”

“A zsidó beözönlések meggátlása”

1920-ban titkos rendelet³⁸² lépett érvénybe a nem kívánatos zsidó elem beszivárgásának megakadályozására. Ez elrendelte az 1914. január 1 után az országba jött zsidó fajú beözönlöttek eltávolítását. 1925-ben egy újabb rendelet,³⁸³ az előbbi hatályon kívül helyezve, kiutasítandónak minősítette, a zsidók megnevezése nélkül, mindazokat, akik az állam érdeke szempontjából nem kívánatos bevándorlási mozgalommal kapcsolatosan kerültek az országba.

Kik lehettek ezek a nem kívánatos elemek? A Monarchia utódállamaiból menekülő / áttelepülő magyarokat³⁸⁴ az ország befogadta és segítette a gazdasági-társadalmi beilleszkedésben. Az egykori Monarchia nemzetiségei eleve nem jöttek a Trianon utáni Magyarországra. A rendelkezések másokra nem vonatkozhattak, mint az utódállamokból Magyarországra áttelepülő, nagy többségükben magyar nyelvű zsidókra. 1930-ban a belügyminiszter szabályozta a külföldiek az ország területén lakhatását.³⁸⁵ Az “illegálisan” az ország területén tartózkodó zsidók kiszűrésére több ízben országos razziákat tartottak (1927, 1929, 1931), az első két alkalommal 160 személyt, összesen 183 családtagjukkal együtt, kitoloncoltak, további több ezer személy ellen igazoltatási és egyéb eljárást indítottak. A belügyminisztérium egy tisztviselőt³⁸⁶ küldött Svájcba (1930), hogy tanulmányozza a külföldi és kétes állampolgárságú egyének hatékony ellenőrzésének lehetőségeit. Az ellenőrzésre és szankcionálásra az 1930:XXVIII. tc.³⁸⁷ 2. § alapján a belügyminisztérium közbiztonsági osztályának alárendelve Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (ΚΕΟΚΗ) elnevezés-

382 20000/1920. Bm. körrendelet.

383 200000/1925. Bm. (IV. 25). – *Magyarországi Rendeletek Tára*, 59 (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1925), pp. 179–195, no. 67.

384 1918 és 1924 között mintegy 426 000 menekült érkezett Magyarországra.

385 Az 1903:v. tc. rendelkezéseit módosító 1930:XXVIII. tc. végrehajtási utasításában, 100000/1930. Bm. (XI. 6), *Magyarországi Rendeletek Tára*, 64 (Budapest: Fővárosi Nyomda-Részvénytársaság, 1930), pp. 855–868, no. 289.

386 Az illető Pásztóy Ámon (Polczer Antal Ferenc) (1892–1949) volt.

387 “A külföldieknek a magyar korona országai területén lakhatásáról szóló 1903:V. tc. egyes rendelkezéseinek módosításáról.”

sel külön hatóságot hozott létre (1931. február 1). A bizalmas végrehajtási utasítás a zsidókat közigazgatásilag nem kívánatos elemnek minősítette.³⁸⁸

A Kormányzótanács Horthy kezdeményezésére 1931 telén (február 20) "a zsidó beözönlések meggátlása" tárgyköréről tárgyalt. "A főméltóságú úr (...) különösen megengedhetetlennek tartja, hogy a magyar vállalatok idegen zsidó vezető tisztviselőket tartsanak, és utal arra, hogy dacára a belügyminiszter rendelkezéseinek, állandó zsidóbeözönlés észlelhető, különösen a keleti és északkeleti megyékben."³⁸⁹ A jegyzőkönyv szerint a belügyminiszter megállapította, hogy az említett rendelkezést, "ha nem is jelöli meg kifejezetten a zsidókat, az alsóbb fokú hatóságok, valamint a belügyminiszter ebben az értelemben alkalmazza." A "zsidó beözönlés meggátlását" a miniszterelnök szükségesnek tartja "a hazai zsidóság szempontjából is", mégpedig, mint a határozat mondja, "minden eszközzel". A határozat kimondja, hogy magyar vállalatoknál "elsősorban magyar állampolgárok nyerjenek elhelyezést": foglalkozási *numerus clausus*, még ha szűkítve is. A КЕОКН majd az 1940-es években kapott igazi szerepet, akkor, amikor átvette a zsidók teljes körű adminisztratív ellenőrzését. A háború elől menekülő, az utódállamokból az addig hazájuknak tartott Magyarország oltalmát kereső zsidók megtelepülésének korlátozásától egyenes út vezetett a "külhonos" / "hontalan" zsidók deportálásáig (1941).

Az újonnan Budapestre beköltöző zsidók közül az orthodoxok szorosabban ragaszkodtak ahhoz a közösséghez és ahhoz a városi közeghez, amelyben életvitelüket nagyobb változtatások nélkül folytatni tudták. Ilyen volt az Erzsébetváros, a Terézváros egy része, a Józsefváros külső területei. Egy almanach az 1927. évből összesen 970 szombattartó kereskedőt és iparost tart számon Budapesten, ebből 67 % ezekben a városnegyedekben élt.³⁹⁰

Befogadó / beolvasztó / kirekesztő ország

A magyar közgondolkodás szívesen áltatja magát azzal, hogy Magyarország befogadó ország. I. (Szent) István király "Intelmei" (1020 k.) az egynyelvű és egyszokású

388 Az utasítást Pásztóy szövegezte; kezdetől ő volt, 1937-ig, a КЕОКН helyettes vezetője, 1937 és 1941 között vezetője, ezután a belügyminisztérium közbiztonsági osztályának vezetője lett. Tisztségében egyik irányítója volt a deportálásoknak.

389 A Koronatanács ülésének jegyzőkönyvét kiadta Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), pp. 82–96; az idézet: p. 87.

390 Richtmann Mózes, szerk., *Szombat-almanach az 5688. (1927/1928.) évre. Magyarország szombattartó kereskedőinek, iparosainak, gyárosainak címjegyzékével és héber naptárral* (Budapest: Somré Sábosz, 1927), p. 154 skk.; idézi: Zeke Gyula, "A fővárosi zsidóság lakóhelyi szegregációja, 1867–1941", *Világosság*, 31, no. 12 (1990), pp. 926–934, kül. p. 931.

országot gyengének és esendőnek nevezi (“*Nam unius linguae uniusque moris regnum, imbecille et fragile est*”).³⁹¹ A szöveg értelmezése körül a történeti irodalomban vita bontakozott ki. A közfelfogás szerint István az idegenek iránti toleranciát ajánlotta. A lat. *regnum* szó, közönségesen “ország”, “királyság” (< *rex*, “király”), szűkebb értelemben a király kíséretét, az udvart, az államapparátust jelenti. Mályusz Elemér (1898–1989), a második világháború előtti évtizedek egyik vezető történetírójának szűkítő magyarázata szerint a király a környezetében – az államapparátusban – csak tőle függő személyeket akart tudni, egyébként pedig mind ő, mind utódjai a behívott vagy betelepített idegeneket szétszórták az ország különböző pontjaira, hogy könnyebben beolvashassák őket a magyarságba.³⁹² (Ahhoz, hogy Mályusz érveit mérlegeljük, persze, érdemes szem előtt tartani, hogy mikor tartotta szükségesnek előadni őket.) Mindenesetre, a középkorban a zsidók mint a kamara szolgálói a királyi udvartól függtek, és más státusuk volt, mint a külföldről bejövő telepeseeknek. Az “Intelmek” a zsidókat bibliai történetek motivumainak fölelevenítésével csak mint negatív példát említi.³⁹³

A soknyelvűségnek és a “szokások” sokféleségének megőrzése Magyarországon egyébként sem vált politikai programmá soha. A soknyelvűséget és a szokások sokféleségét leginkább a vallási kisebbségek őrizték meg, a szlovák vagy német lutheránusok, a szerb vagy román orthodoxok, s ebben az értelemben a zsidók is, de a XIX. században ezek a partikularitások már nem álltak ellen a sodró erejű magyarosodásnak, az elmagyarosítási politikának. Magyarország valójában egyáltalán nem volt befogadó, toleráns ország (ma sem az): ellenkezőleg, asszimiláló, amely történelme folyamán mindig arra törekedett, koronként erélyesen, sőt, erőszakosan is akár, hogy a területén megtelepülő vagy politikai fennhatósága alá kerülő népeket beolvassza. Aki beolvadt, a társadalmi rétegződés különböző szintjein, és legfeljebb neve vagy szoros értelemben vett vallása – a vasárnapi templom – őrizte eredetének emlékét: azt elfogadta. A zsidóknál azonban mindig számon tartotta, alkalomadtán felhánytorgatta származásukat, mindig, még ha magyarul beszéltek, magyar nevet viseltek, keresztények lettek, azaz feladták zsidóságukat, akkor is; ma is.³⁹⁴

391 Márkus Dezső, szerk., Kolosvári Sándor & Óvári Kelemen, ford., *1526–1608. évi törvénycikkek* (Corpus Juris Hungarici, 1000–1895 / Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás) (Budapest: Franklin-Társulat, 1899), p. 12: “Sancti Stephani Primi regis Hungariae Decretorum liber primus. Ad Sanctum Emericum ducem”, c. 6, § 3); “Szent István király intelmei Imre herceghez”, c. VI (Kurcz Ágnes fordítása).

392 Mályusz Elemér, “Az egynyelvű ország”, *Századok*, 75 (1941), pp. 113–139; új lenyomatban in: uő, *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 30) (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2003), pp. 53–72.

393 I. h., a Prológusban.

394 Asher Cohen [(1936–1996)], “The Attitude of the Intelligentsia in Hungary towards Jewish Assimilation between the Two World Wars”, in: Bela Vago, Ed., *Jewish Assimilation in Modern Times* (Boulder, CO: Westview Press, 1981), pp. 57–74.

1848-ban, a pesti zsidóellenes zavargások napján (április 19) a Városházán, igen feszült hangulatban, Nyáry Pál megint egyszer világosan megfogalmazta, amit a szabadelvű politikusok akkor már legalább két évtizede alig eltérő szavakkal hangoztattak: "Kik azt mondták: éljen a szabadság, az alkotmány, testvériség, egyenlőség, s ezeknek ujjongattak, most mihelyt zsidó nevet hallanak, ez ellen ujjongatnak. Én ezt nem helyeslem, nem azért, mintha azok közül volnék, kik most a törvényhozás közbejötté nélkül akarják a zsidóknak a polgári jogot megadni, sőt inkább ezen jogok megadását bizonyos föltételek közé kívánám szorítani. (...) A zsidó nem mint zsidó nem lehet polgár, hanem azért, mert szeparatista,³⁹⁵ és én semmi szeparatistának polgári jogot nem adok, csak annak, ki a népnek s a nemzetnek testével, lelkével összeolvadott; mihelyt a zsidó egyesül, azt mondom: tüstént legyen polgár, habár zsidó vallású is, mert nekem az ő lelkiismeretével és azzal, miképpen vet számot istennével, semmi dolgom; de olyanokat, kik egészen különválnak tőlünk, kik nem akarnak a nemzet testébe beleolvadni, nem tartok érdemeseknek a polgári jogokra."

A magyar közgondolkodásban évszázadokon át az eszmény az ethnikai-territoriális nemzet volt.³⁹⁶ A XIX. századi nemesi liberálisok célja a politikai nemzet megvalósítása. Egyenlőség, egyenjogúság a nemzet minden tagjának. De még ez a nemzetfogalom sem tűrte el az ethnikai nemzettől nyelvben vagy vallásban elválasztó kisebbségeket.

Az 1861. évi országgyűlésben, az osztrák-magyar kiegyezéshez (1867) a talajt egyengető politikai vitákban a nemzetiségi kérdésben két felfogás kristályosodott ki. A "több nemzet közös hazája" koncepció helyett az "egy politikai nemzet" koncepció kapott többséget: ez a magyar szupremácia / vezető szerep tételét és az elmagyarosítás politikáját vonta maga után. Ebben a vitában nem a zsidók helyzete volt a fő tét: az ország különböző részein viszonylag zárt tömbben élő nemzetiségeké (horvát, szerb, román, rutén / ruszin, szlovák), de a vita érintette a zsidókat is, mert nekik is be kellett illeszkedniük a kialakuló képletbe. Minthogy a zsidó közösségnek territoriális kötöttsége nem volt, egy részük a többségi társadalomhoz való igazodás stratégiáját választotta, más részük lehetőleg kimaradni igyekezett az integrációból.

Magyarország a XIX. század utolsó harmadában azokat fogadta be, akik feladták eredeti identitásukat, nemzeti / nemzetiségi különállásukat. A magyar nyelvismert és nyelvhasználat a dualizmus korában kötelezővé vált: az 1879:xxviii. tc. a népiskolákban kötelezően előírta a magyar nyelv tanítását, a tanítói oklevél feltételéül szabta a magyar nyelvvizsgát, nemzetiségi tanítók esetében is. Az 1883:xxx. tc. az állami középiskolák érettségiző diákjai számára kötelezően előírta a magyar nyelvvizsgát. Az 1898:iv. tc. elrendelte a magyar nyelvű helynevek általános használatát, nemzetiségi területen is. A névmagyarosítási divat, amely az ország nemzetiségi la-

395 Értsd: elkülönülő, különböző.

396 Szücs Jenő, *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöve (Hozzászólás egy vitához)* (Értekezések a történeti tudományok köréből, ÚS 51) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970).

kosságának egy részét minden további nélkül, de legalább a második nemzedékben, magyarrá tette, nem hagyta érintetlenül a zsidókat sem, bár inkább csak a városias vagy a közéletbe törekvő zsidók viszonylag szűk rétege engedett neki. Gr. Apponyi Albert oktatási törvénye, az 1907:xxvii. tc., minden téren korlátozta a nemzetiségi nyelvhasználatot. Jiddisről, még ha a zsidók akarták volna is, már szó sem lehetett, a héberről is csak mint vallási tárgyról, az imákhoz. A törvény a nemzetiségek teljes elmagyarosítását tűzte ki célul. A román, szerb, horvát, szlovák kisebbség körében fokozódó ellenállást váltott ki. Ez a nemzetiségi feszültség a zsidókat kevésbé érintette: ők belső meggyőződésből a magyarrá válást akarták.

A XIX. század végén a nemzeti gondolat képviselői a zsidók asszimilációját követték; a két világháború között az antiszemita gondolkodásban legfőbb ellenséggé éppen az asszimiláns zsidó lett, aki belülről, megbújva bomlasztja a nemzetet. Gr. Bethlen István miniszterelnök a *numerus clausus*-törvény körüli vitában: “a zsidóság, ha már magyarrá asszimilálódott: felekezet, ha még nem: népfajnak számít.”³⁹⁷

Szekfű Gyula *Három nemzedék* című könyvében³⁹⁸ (1920, 1922², 1934³, 1935⁴, 1938⁵; reprint, 1989, 2007²),³⁹⁹ amelyben a magyar társadalom fejlődéséről rajzol képet a kiegyezéstől az első világháború koráig és – a 3. kiadásban – az utána következő másfél évtizedben, a zsidóságot az 1918/19. évi forradalmakban mint a nemzetközi radikalizmus képviselőjét mutatja be, amely radikalizmus “megindult az egész ország meghódítására”; megállapítja, hogy a zsidók a háború után a korábban preferált értelmiségi pályák helyett főként a gazdasági életben terjeszkedtek; regisztrálja a cionizmust és egyéb disszimilációs jelenségeket, és egészében véve a zsidók helyzetének fő problémáját idegen voltukban látja.

Németh László (1901–1975) a *Kisebbségben* (1940) című tanulmánykötetében és egyéb tanulmányaiban⁴⁰⁰ élesen megkülönböztette és szembeállította egymással a *mélymagyar és hígmagyar* személyiséget, igaz, hogy az utóbbi tág kategória nála, magában foglal minden asszimilánst: svábot (német), tótot (szlovák), oláhot (román) is, de a kifejezés hegye az 1930-as években egyre inkább az asszimiláns zsidók ellen irányult.

A “keresztény / keresztény–nemzeti kurzus”, ahogyan az 1919 őszén kialakuló jobboldali rezsimet elnevezték, a kifejezéssel éppen a “zsidó uralom”-tól akarta meg-

397 Idézi: Szabolcsi Lajos, *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok* (Hungaria Judaica, 5) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 379.

398 Az 1. és 2. kiadás címe: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* (Budapest: “Élet”, 1920); a 3. kiadástól: *Három nemzedék és ami utána következik* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934).

399 Lackó Miklós, “Szekfű-problémák”, in: uó, *Korszellem és tudomány, 1910–1945* (Budapest: Gondolat, 1988), pp.12–111.

400 Németh László, “Zsidóság és kapitalizmus”, in: *A minőség forradalma, IV* (1940); “Faj és irodalom”, in: *Készülődés. A Tanú előtt, I* (1941); “Védőbeszéd Szabó Dezső mellett”, in: *A minőség forradalma, V–VI* (1943) stb.

különböztetni magát. Ebben az összefüggésben a *keresztény* vagy *nemzeti* szó az asszimiláns zsidóktól való elhatárolódást jelentette, és így határozottan zsidóellenes, antiszemita konnotációt kapott. A mezőgazdaságban a Hangya Fogyasztási Szövetkezet, amely 1889-ben a recepciós törvény egyik lehangosabb ellenzője, gr. Károlyi Sándor hathatós közreműködésével alakult meg, mindig is a zsidó felvásárlókat és kereskedőket akarta kiszorítani a mezőgazdaságból, s az első világháború után egyenesen monopolhelyzetre törekedett. Nevében a keresztény szó nélkül, de a zsidó kereskedőkkel és iparosokkal szembeni szerveződés volt a Baross Szövetség / Baross Szövetség Kereskedő, Iparos, Rokonszakmák és Termelők Országos Egyesülete (1919. augusztus 6), amely programjában a “meglévő merkantil érdekképviselői szövetségekkel” – értsd: a zsidó konkurenciával – szemben ígért védelmet tagjainak.

Titokban alakult meg 1919. nyár elején, de augusztustól már nyilvánosan működött⁴⁰¹ a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE),⁴⁰² támogatta a Turul Szövetséget, az orvosok között megszervezte a Csaba Bajtársi Szövetséget,⁴⁰³ akadályozta a zsidó orvosok munkavállalását. A két háború között, súlyponton az 1930-as években, a zsidó orvosoknak mintegy 75 százaléka csak magánpraxist tudott folytatni, ezzel szemben a nem zsidó orvosok 60–65 százaléka az intézményi / nyilvános szolgálatban (biztosító intézetek stb.) helyezkedett el, és magánrendelőkbe csak kisebbségük kényszerült. Fajvédelmi alapon szerveződött a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége (MMÉNSZ) (1919), a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete (MÜNE) (1927). Több értelmiségi foglalkozásban olyan szakmai szervezetek is alakultak, amelyek nevükbe vagy alapszabályaikba – nyilvánvalóan visszatartó–kirekesztő szándékkal – belefoglalták a keresztény szót: Országos Magyar Katholikus Főiskolai Diákszövetség (OMKFDSZ) (1921), keresztény orvosi kamara stb.⁴⁰⁴ Hasonló kizárólagosságot hirdettek és valósítottak meg sportegye-

401 Központja a Mária utcában a “Sanitas” panzió volt.

402 Első vezetői gálszécsi Ritoók Zsigmond (1870–1938) belgyógyász, c. egyetemi tanár; Avarffy Elek; Csilléry András (1883–1964) fogorvos, a Friedrich-kormányban népegészségügyi miniszter, az Ébredő Magyarok egyik vezetője. – Csilléry 1944 őszén a Szálasi-kormány kormánybiztosaként az orvosi kar Németországba telepítését szervezte.

403 Szervezeti egységei a törzs és a század voltak, élükön orvosprofesszorok álltak.

404 Kovács M. Mária, “Aesculapius militans”, *Valóság*, 28, no. 8 (1985), pp. 68–82; “The Ideology of Illiberalism in the Professions: Leftist and Rightist Radicalism among Hungarian Doctors, Lawyers and Engineers, 1918–45”, *European History Quarterly*, 21 (1991), pp. 185–207; *Liberal Professions and Illiberal Politics: Hungary from the Habsburgs to the Holocaust* (Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press – New York: Oxford University Press, 1994); “A numerus clausus és az orvosi antiszemizmus a húszas években”, *Budapesti Negyed*, 3, no. 2 (8) (1995), pp. 137–158; “A numerus clausus és az orvosi antiszemizmus a húszas években”, *Budapesti Negyed*, 3, no. 2 (8) (1995), pp. 137–158; “Ügyvédi és orvosi politika a zsidótörvények idején”, *Mozgó Világ*, 24, no. 1 (1998), pp. 107–120; *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemizmus: A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között* (Budapest: Helikon Kiadó, 2001).

sületek is,⁴⁰⁵ esetenként politikai (ÉME, MOVE stb.) mozgalmak, párt vagy egyház önálló ágaként. A korszakban szinte kimeríthetetlen ezeknek a szerveződéseknek a névsora. Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Katolikus Legényegylet Országos Tanácsa (KALOT), Keresztény Ifjúsági Egyesület stb. Ezek a szervezetek, egyletek, társaságok stb. magától értetődően távol tartották soraiktól a zsidókat, legyenek zsidó vallásúak vagy keresztények. A *keresztény* (vallás) konstruált oppozícióba került a *zsidó* (faj vagy vallás) fogalmával.

Kadosa Marcel, az 1937:iv. tc., “Az ügyvédi rendtartás tárgyában”: *Ügyvédi numerus clausus és zsidó numerus clausus* (é. n. [1938]): “Eddig itt az életben az ideális elképzelés szerint teljesen egyenlőek, a valóság szerint pedig lehetőleg egyenlőek voltunk keresztények és zsidók, csak a temetőben különültünk el teljesen és örökre. Aki ezt az elkülönülést már itt, az élő társadalomban keresztül akarja vinni, az legyen vele tisztában, hogy az életből akar temetőt csinálni.”

A nemzeti fölény tudata szabad teret nyitott a zsidóellenes közbeszéd előtt, ez a zsidóellenesség rakta le azokat az alapokat, amelyre a társadalom széles rétegeiben a háborús évek aktiv antiszemitizmusa épült. “Már negyedszázada annak, hogy ez az ország, egy vesztes háború után, a »zsidó« szót egy bizonyos akcentussal ejti ki – írja emlékiratában⁴⁰⁶ Szilágyi Ernő (Cvi) (1898–1973). – És hogy a kormányzat, a napisajtó, az utca és a csöcselék sajátos hangsúllyal susogja, mondja, ordítja bele a világba ezt a szót. (...) A szó után, csaknem érzékelhetően, kérdőjel állt a levegőben. Valaminek már történnie kell ezzel »a zsidó« elnevezésű fogalommal. Huszonöt éve esedékes. Az élet nem tűr további haladékat.”

Népiek és urbánusok

A két háború között a “zsidókérdés”-t, mint 1917-ben, széltében-hosszában tárgyalták újságok, folyóiratok, könyvek. Akkor Jászi Oszkár és a liberálisok is energikusan részt vettek az ő ügyüket semmiképpen nem szolgáló vitákban; most egyre inkább az uszító szélsőjobboldal vitte a szót.

Az első világháború után jelent meg a “békebeli antiszemitizmus” kifejezés: ezzel jelölték a XIX. század utolsó harmadának érzelmi, patriarchális, olykor kedélyes zsidóellenességét – persze, ne Istóczyra vagy a Keresztény Néppártra gondoljunk –, szemben az 1919 őszén eluralkodott gyűlölködő, uszító, tettelegességre vetemető zsidóellenességgel és a későbbi zsidóellenes törvényhozással. A nyelvi minta a *békebeli*

405 Szegedi Péter, “Jobbra át! Adalékok a »keresztény-nemzeti« sportegyesületek debreceni szociogeneziséhez”, *Korall*, 1, no. 1 (2000), pp. 74–100.

406 Szilágyi Ernő, *Ismeretlen memoár a magyar vézskorszakról* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005).

szó volt: minden, ami jónak számított a háború előtt. Az antiszemitizmus szóval tár-
sítva fájdalmas iróniaként hangzott.

Baltazár Dezső tiszántúli református püspök az egyre feszültebbé váló légkörben is tüntető rokonszenvet mutatott zsidó paptársai, a zsidó társadalom, sőt, a cionista eszme iránt.⁴⁰⁷ A *Huszedik Század* vitájában (1917) még nem vett részt. Fiatalkorában, még mint hajdúböszörményi esperes, munkatársa volt az *Egyenlőség*-nek. Karcagon járva, felkereste a "kunsági rabbi"-t, Schück Mórt (1874–1940), Schück Salamon fiát. A *numerus clausus*-törvény revíziójának országgyűlési vitájában (1928) gr. Teleki őt tekintette egyik fő ellenfelének (#188/j). A Pro Palesztina Szövetség meghívására Pesten, a hitközség kultúrtermében (Goldmark Terem), előadást tartott (1933), meleg szavakkal juttatva kifejezésre szolidaritását (#193).

Az 1930-as években elterjedt a *zsidóbérenc* szó, a XX. század elején használt *destruktív* utódja, a *filoszemita* durva, támadó változata.⁴⁰⁸ Azokat jelölte, akik nem zsidó létükre nem álltak be a zsidóellenes táborba, netán magától értetődően egyenértékűnek tekintettek zsidót és nem zsidót, vagy éppen keresztülnéztek ezen a megkülönböztetésen; értelmiségiek, közéleti szereplők voltak a zsidóbérencsek, a feszültség növekedésével azonban bárki megkaphatta ezt a minősítést, aki szót emelt a zsidók mellett.

A XIX. században és azóta a magyar társadalom viszonylagos elmaradottságának egyik tényezője volt az óriási különbség város és vidék / falu között. A jobbágyrendszer csak 1848-ban szűnt meg, a nagy földbirtokok továbbra is a régi arisztokrata családok és a római katolikus egyház tulajdonában maradtak, a mezőgazdaságban nem volt tőke, amely lehetővé tette volna az átállást az intenzív, jövedelmet hozó, befektetést lehetővé tevő árutermelésre. A városok ellenben, a kézművesség, ipar, kereskedelem színtere, ha nem is a nyugat-európai ütemben és szinten, de polgárosultak. A XVIII. században még nagy többségében (90–95%) mezővárosokban és falvakban élő zsidóság a XIX. század folyamán, az 1840:xxix. tc. után gyorsuló tempóban, városokba költözött, kihasználva a szabad pályák lehetőségeit, s néhány nemzedék alatt átvette a városias életformát.

A XIX/XX. század fordulóján a népi hagyományok feltárása vált a nemzeti identitás keresésének és meghatározásának fő eszközévé. A falu és a népi élet felé fordulás olyan széles medret vágott, hogy kezdetben ugyanabban az irányban haladhattak egyébként egymással összebékíthetetlen kezdeményezések is, mondjuk, Bartók Béla (1881–1945) népdalgyűjtése,⁴⁰⁹ aki a parasztdalt modern zenei törekvéseinek forrá-

407 Síró Béla, "A liberális püspök és a cionizmus", *Szombat*, 4, no. 9 (5753. hesván / 1992. november), pp. 27–29.

408 Gy. Gömöri Jenő, "Egy Ady-vers négy sora", *Nyugat*, 33, no. 4 (1940), pp. 205.

409 Ennek indítatásáról maga így írt önéletrajzában: "(...) ez időben indult meg Magyarországon az az ismert sovén politikai áramlat, amely a művészet terén is érezhetővé vált. Arról volt szó, hogy a zenében is valami specifikusan magyart kell teremteni. Ez az eszme megragadott

Szabadszállás, zsinagóga (MZsL)

Törökszentmiklós, zsinagóga (MZsL)

saként használta, de a Kossuth-szimfónia (1903) után ki tudott lépni a szűk nemzeti keretből, vagy Huszka József (1854–1934) és Malonyai Dezső (1866–1916),

engem is és ráterelte figyelmemet népzénekn tanulmányozására, helyesebben annak tanulmányozására, amit akkoriban magyar népzénekn tartottak.”

A putnoki zsinagóga homlokzata képslapon (MZsL)

akik a paraszti építészet és díszítőművészet motívumkincsében ősi magyar – “turáni” – hagyományokat véltek felismerni, és ezzel a művészeti nemzetieskedés kezdeményezőivé váltak. Az általuk gyűjtött motívumkincset Lajta Béla szecessziós-modern díszítőelemekként használta, magyaros hímzések motívumaival falfelületeket díszített, zsidó rendeltetésű épületeknél is. Lajta csak egyike volt azoknak a zsidó művészeknek, akik megteremtették a magyar szecessziót.

Az első világháború után furcsa transzformációkban falu és város szembeállítására helyeződött rá a zsidók társadalmi helyzetének megítélése. Ebben a szembeállításban a falusi nép lett a tiszta, ősi magyar jelleg hordozója, a város pedig idegen, romlott, s a városban is különösen a zsidók, akikre az idegenség bélyegét nem volt nehéz rá-sűtni. A XIX. század végén és a XX. század elején a városi lakosságban, mindenekelőtt Budapesten, valóban megnőtt a zsidó lakosság száma és aránya. Hovatovább a zsidók lettek a városiak, eufémisztikus elnevezéssel, urbánusok. A magyar agrártársadalom valóban feszítő igazságtalanságai ellen az 1930-as évek közepén fellépő értelmiségi mozgalom reflektálatlanul, szinte öntudatlanul csúszott abba a pozícióba, amelyben a fő társadalmi antagonizmusnak a paraszt / falusi magyar *versus* városi zsidó látszott. Mindeközben teljesen figyelmen kívül maradt, hogy még a két világháború közötti időszakban is a magyarországi zsidó népesség fele falusi volt, csak kis hányadában értelmiségi foglalkozású (orvos, ügyvéd, tanító), többségében boltos, felvásárló, korcsmáros, iparos; többségében közvetlenül vagy közvetve a mezőgazdaságból élt.

A népi írók,⁴¹⁰ általában, az úgynevezett népiek társadalomképe éppen a zsidóellenesség mentén szívta magába a XIX. század végi politikai antiszemitizmus eszméit.

410 Nagy Sz. Péter, szerk., *A népi-urbánus vita dokumentumai, 1932–1947* (Budapest: Rakéta, 1990).

Tevan Margit (1901–1978) iparművész serlege, palástján Ruth történetének jeleneteivel; a serleget az Ézsaiás Vallásos Társaság tagjai ajándékozták Naményi Ernőnek, házasságkötése alkalmából (1935) (MZsL)

Az *urbánus* szó mai jelentésében neologizmus a magyarban. Eredete a latin *urbs*, “város”. A XIX. század végén a városias műveltséget, finom ízlést jelölte, antonimája volt a *rusztikus*, “falusias” szónak. Csak az 1930-as években tapadt hozzá a “(városi) polgár” jelentés, és ezzel együtt a pejorativ árnyalat, hogy az évtized közepén, s azóta is, egyértelműen a zsidó minősítés értelmiségi eufémizmusa legyen. Még szűkebben, az *urbánus* mint főnév a pesti zsidóságot jelentette. Ahhoz a hagyományhoz kapcsolódott, amelyet a XIX. század végén a keresztényszocialista Karl Lueger bécsi polgármester (“*Judapest*”), 1919-ben Horthy admirális “bűnös város” elmarasztaló kitétele

kezdeményezett.⁴¹¹ Hozzátéve azt is, amit szintén Lueger fogalmazott meg először, jelezve, hogy a minősítésben még csak nem is a származás a legfontosabb, hanem az álláspont: „*Wer ein Jud' ist...*” – zsidó vagy urbánus az, akivel “én” szemben állok.

A Bartha Miklós Társaság (1925) az értelmiségi fiatalság körében a hazaszeretet és a faji öntudat ápolását tűzte ki célul, egészen az Egan Ede (1851–1901) nyomán járó Bartha Miklós (1848–1905) XX. század eleji “kazár”-ellenessége szellemében, foglalkozni kívánt, többek között, “az internacionálizmus és a zsidókérdés elméletével”. Ez az indulás eleve a jobboldalra és – intellektustól, jellemtől, személyes élményektől függően – a zsidóellenesség valamilyen változata felé irányította a parasztságot, “a nép” helyzetén javítani akaró értelmiséget. Az 1930-as évek elejétől kezdődően a falukutató mozgalmat elindító írók és szociológusok riportokban, újságcikkekben, szépirodalomban tárták fel a magyar falvak elmaradottságát, a föld nélküli, a nagybirtok által szorongatott parasztság nyomorúságos helyzetét, a kisbirtok további osztódásának megakadályozására sokféle kialakuló egyke demográfiai hatását, a német (sváb) lakosság gazdasági sikereiről mint a magyarság pusztulásával fenyegető veszedelemről írtak.⁴¹² A magyar társadalom elmaradottságának problémáit, legyenek a sérelmezett jelenségek gazdaságiak vagy szociálisak, az ethnikaileg, genetikusan, faji értelemben vett magyarság problémáiként fogták fel. Szinte reflexszerűen jelent meg ebben a képben, a svábok helyén is, ellenséggként a zsidó.

A vita a két tábor között 1933–1934-ben mérgesedett el,⁴¹³ elvi és személyes tekintetben egyaránt, nem függetlenül az általános politikai légkör megváltozásától: Hitler hatalomra kerülésétől és az első németországi zsidóellenes támadásoktól. A német befolyás végzetes erősödésétől mindkét oldal félt, de a népiek a magyar-

411 Még korábbi előzmény, hogy 1848-ban Pozsonyt Babylonnak nevezték: “Legyenek feledve büneid, ó-Babylon városa!” *Budapesti Híradó*, [5], no. 818 (1848. április 22), p. 383. Stb. Akkor az ok: “(...) hol oly soká küzdött a szabadság a szolgasággal, a függetlenségért sovárgó nemzet az absolutismus vas akaratával...” – A Babylon név használata ebben az összefüggésben a Bibliára utal: Jelenések k., 17,5 (“a nagy Babylon, a föld paráznáinak és undokságainak anyja”); 18,2 (“a nagy Babylon, mely ördögök lakóhelyévé lett...”).

412 Csak mint a kezdetek jelzése álljon itt Fülep Lajos cikksorozata, “A magyarság pusztulása”, a *Pesti Napló*-ban (1929. november–december); kötetben: *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok, 1920–1970*, szerk. Tímár Árpád (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1976), p. 100 skk.; a későbbi irodalomból pedig Illyés Gyula két cikke, “Pusztulás. Úti jegyzetek. Észak-Baranya”, *Nyugat*, 26, no. 17–18 (1933. szeptember 1–16), pp. 189–205; és “A magyarság pusztulása”, uo., no. 20 (1933. október 16), p. 337–345. Egyik cikknek sincs zsidóellenes mondanivalója. De figyelmet érdemel Illyés e megjegyzése: “A hazafiság a mai magyarok közt, a legjobb értelmű is, enyhe zsidózással kezdődik; ez az előjáték; alapjában nem áll másból, mint csendes sóhajtozásból és mély légvételből, mintha csak a tudó hangszerelése lenne. Az is.”

413 Történetéről kimerítő ismertetést ad Monostori Imre, “A zsidókérdés változatai a magyar folyóiratokban a húszas évektől a zsidótörvényekig”, I–II, *Kortárs*, 47, no. 9 (2003. szeptember), pp. 70–88; no. 10 (2003. október), pp. 68–88; kötetben is: uő, *Helykeresések. Három esettanulmány* (Magyar Esszék) (Budapest: Nap Kiadó, 2004), pp. 9–108.

országi svábok terjeszkedésében és főként a zsidóság gazdasági befolyásában látták a magyar parasztságot fojtogató erőt, az urbánusok a törzsökös magyar faj, a turanizmus, a vér-rög vagy ős-rög eszméit mint zsidóellenességet azonosították. (Az.) Nem lehet elhallgatni, hogy közös ellenfele is volt a két oldalnak, már sok évtizedes hagyományhoz kapcsolódva, még ha ellenszenvük vagy viszolygásuk más-más hangon szólalt is meg: a “galíciai” vagy “hontalan” zsidók.

A népi írók meghatározó személyiségei 1935-ben egy pillanatra Gömbös Gyula miniszterelnök körül tömörültek. Gömbös 1935. április 12-én Zilahy Lajos (1891–1974) író villájában találkozóra hívta a paraszti világgal foglalkozó, a parasztság, a nép iránt elkötelezett írók egy csoportját, hogy társadalmi reformokról beszélgeszen velük, s mozgalma, az Új Szellemi Front keretében megnyerje politikájához a támogatásukat. A Zilahy-villa vendégei között volt Féja Géza (1900–1978), Illyés Gyula (1902–1983), Kodolányi János (1899–1969), Móricz Zsigmond, Németh László, Sárközi György (1899–1945), Szabó Lőrinc (1900–1957), Tamási Áron (1897–1966). A miniszterelnök kapcsolatban állt ugyan zsidó hitközségi vezetőkkel, de a zsidó értelmiség prominenseivel nem akart találkozni. Ezen az estén jelentette ki: “Csak zsidót ne – mert akkor én már nem is beszélek a dologról. (...) Nem változtam, és van okom rá, úgy gondolkodom, mint régen.”⁴¹⁴ Móricz éles társadalomkritikája elűtött attól a hangtól, amelyen a résztvevők többsége a következő hónapokban kiállt Gömbös mellett.⁴¹⁵

A Gömbös köré gyűlt írók egy része nem sok idő múlva, csalódottan, elfordult a miniszterelnöktől és politikájától, de mint tábor többségük együtt maradt, és a nép iránti elkötelezettségüket továbbra sem tudták másképpen megfogalmazni, mint a kapitalista, idegen, városi / urbánus, végső soron zsidó közeggel szembeni fenntartást, ellenszenvet, elutasítást. A Zilahy-villa vendégei közül később a legtöbben politikailag is radikalizálódtak, a jobboldalon, bár más-más szenvedéllyel.

Sárközi éppen ellenkezőleg, az áldozata lett e barátai eszméinek. Bálint György (1906–1943), a megalkuvást nem ismerő baloldali publicista, aki, persze, nem volt ott az estén, “Támogató ének vagy farkasok dala?” – címében Petőfi versére utaló – cikkében csak kételyt tudott hangoztatni a Gömbös-kormányt támogató írók magatartása iránt; ugyanazok az eszmék taszították halálba őt is, ukrainai munkaszolgálatban.

Az 1930-as évek közepén–második felében a vezető értelmiség két táborra oszlott, átjárás nélkül, személyes indulatok feszültségében: népiesekre⁴¹⁶ és urbánusokra,

414 Az idézet forrása: Illyés Gyula, *Naplójegyzetek, 1929–1945*, szerk. Illyés Gyuláné (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), p. 83.

415 Az Új Szellemi Front jegyében írt cikkekből közöl egy csokrot Szabolcsi Miklós, in: József Attila, *Összes művei, III: Cikkék, tanulmányok, vázlatok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), p. 376 skk., no. 35

416 Ignótyus Pál, a népiesek intranzigens kritikusa “anti-fajvédő” álláspontonról bírálta a népieseket, egyebek mellett antiszemitizmusukat. Kis gyűjteményt adott írásaiból Bozóki András a *Századvég* 6–7. számában (Bibó István Szakkollégium, 1988), s egy önálló kötetben: Ignótyus Pál,

külön folyóiratokkal (a népi *Válasz*⁴¹⁷ és az urbánus *Szép Szó*⁴¹⁸) stb. Annak a zsidó értelmiséginek, aki érvényesülni akart, el kellett hallgatnia kötődését a zsidósághoz, sőt, olyan erős volt a külső közeg zsidóellenes nyomása, hogy viselkedésével nem hagyhatott kétséget aziránt, hogy a keresztény magyarsággal tart. A magyar nemzet-hez tartozás, a hűség érzelmes hangoztatása olykor túlzásokba is átsapott.

A népi-urbánus vita jellemzésére írta Illyés Gyula, népies oldalról, de disztichonokban, alkalmi versnek szánva és bizonyára sértődötten, az alábbi – kötetein kívül is életét élő⁴¹⁹ – satirikus epigrammát.

– Pusztul a nép – kezdtem. Hangom elakadt. – A magyarság...

Mit? Magyarok? – hangzott. – Csönd, te zsidógyűlölő!

– Pusztul a nép... – Hallgass! Ne beszélj itt másról. A kérdés

Egy volt és leszen is: antiszemita vagy-é?

“A nagy kérdés”

Sértődöttségének, mert hogy a zsidóellenesség / antiszemitizmus vádjával illették, Illyés hangot adott Pap Károly *Zsidó sebek és bűnök* című könyvecskéjének bírálatában is: “Eltölthetél tíz évet vagy akár egy életet azzal, hogy a magyarságot akár nép, akár fajta mivoltában hibáidért ostoroztad, sértegetted, átkoztad, mindez csipetnyi jogot sem ad arra, hogy a zsidóság esetleges fogyatékoságaira csak távolról is célozhass. A láthatatlan tömeg, amelyről azt hitted, már szétfolyt az ország testében,⁴²⁰ egyszerre eleven egységbe ugrik, s minden egyede úgy feszül feléd, mint a tüskés-disznó lándzsái. Ha véletlenül zsidó vagy, az egység kitaszít magából, megbélyegez és megfojt.”⁴²¹

Pap Károly könyvét⁴²² a *Nyugat* ugyanazon számában⁴²³ ismertette, Illyés cikke után, Komlós Aladár (1892–1980). Komlós: “Nem itt a helye tünődni rajta, mi az oka, hogy a magyar zsidóságot még a fenyegető halálveszedelem sem tudja eszmé-

---

Jegyzetek a szabadságról (Budapest: Gondolat Kiadó, 2010). Különösen fontos cikke a “Népiség” (*Új Látóhatár*, 1959).

417 1934–1938. Másokkal együtt Sárközi György, Németh László szerkesztették. – A háború után Sárközi özvegye, Sárközi (név Molnár) Márta (1907–1966) és Illyés Gyula újraindították; az új

folyamban (1946–1949) több fontos cikket közölt Bibó István is, például, “A zsidókérdés...”-t.

418 1936–1939. Ignotus Pál, József Attila, Fejtő Ferenc szerkesztették.

419 Több kortársa idézi; nem szerepel a *Haza a magasban* (1972) “összegyűjtött”-nek minősített kötetben, de a Digitális Irodalmi Akadémia kiadása felveszi a *René a romokban* (1937) első “Vadak etetése” ciklusába.

420 Értsd: a zsidók, akikről azt hitted, hogy asszimilálódtak, magyarokká váltak.

421 *Nyugat*, 28, no. 7 (1935. július), pp. 37–41.

422 Pap Károly, *Zsidó sebek és bűnök* (Budapest: Kosmos, 1935); újabb kiadás in: Simon Róbert, szerk., *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában* (Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat, 3) (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1985), pp. 491–519; Pap Károly, *Zsidó sebek és bűnök, és más publicisztikák* (Pap Károly Művei, 7) (Budapest: Múlt és Jövő, 2000).

423 28, no. 7 (1935. július), pp. 41–43.

Pap Károly, Zsidó sebek és bűnök (Címlap)

lésre riasztani. Sajtója ma sem tud mást, mint lelkesíteni a hitközségek nagyjai iránt vagy meddón nyöszörögni az antiszemitizmus miatt, amely a zsidókat zsidóknak nevezi.” Regisztrálja “a zsidó külön népiség” programjának megjelenését Pap Károlynál és a társadalomban. Pap Károlyról, Ignó Pál (1901–1978), tömörebben és nem félrehallható iróniával, 1959-ben: “narodnyik-zsidó”, aki “később náci kéztől pusztult el”.⁴²⁴

Pap Károly röpirat hangnemű, szenvedélyes értekezése igazi bűnnek az asszimilációt tartja (#211/a). Pontosabban, a görcsös törekvést az asszimilációra,

ami a zsidóság önfeladásához vezetett, vezet. 1935-ben, amikor könyvét kiadta, reformokról Gömbös Gyula beszélt a legtöbbet Magyarországon, s már jól érzékelhető volt, hogy a nemzetiszocializmus eszméi nem fognak megállni a német határon. Pap Károly nem csatlakozott a Gömbös körül nyüzsgő népi írókhoz, de nem osztotta az urbánus publicisták harciasan hirdetett nézetét sem, hogy a magyar társadalmat fenyegető legerősebb veszedelem az antiszemitizmus. Számára kiutat abból a válságból, amelybe a modern társadalmakban a zsidóság került, csak a népiség, a zsidó nemzetiség vállalása kínált, cionizmus nélkül, Magyarországon. Hogy mi lesz azután, ha a vállalás megtörténik, s a nemzetközi erők hogyan hatnak a magyar közállapotokra: ezekről nem volt elképzelése. Ő maga eljutott a naiv, szentimentális Krisztus-rajongásig. Zsidó Jézus-hívő lett, anélkül, hogy kitért volna. 1944 legelején “Mózes” című darabjában – a darabot a Goldmark Színház játszotta, a betiltása

424 Századvég, no. 6–7 (Bibó István Szakkollégium, 1988), p. 336.

előtti utolsó pillanatban – mély átéléssel ábrázolta a zsidók nem-akarom vezérét, aki ő maga nem volt. Munkaszolgálatosként német koncentrációs táborban (Bergen-Belsen) halt meg.

Cionisták

A cionizmus kezdettől fogva az asszimilációt bírálta a legerélyesebben: nem a kulturális modernizációt, nem a társadalmi integrációt, hanem azokat az akkulturációs folyamatokat, amelyek ezektől és ezek révén a zsidók beolvadásához, a zsidóság eltűnéséhez vezetnek. Beolvadáson a specifikusan zsidó értékek és hagyomány eltűnését értve. A mozgalom vezetői felismerték, hogy a beolvadás után is fennmarad valami a zsidóságból, ami éppen elegendő az antiszemitizmus kiváltásához: az asszimiláns zsidók eredete. Éppen az eredet – jelképesen is: a korábbi név – felhánytorgatása terelte kívülről, az érintettek bármifajta helyeslése nélkül, egy csoportba a társadalom zsidó származású, de a zsidóságtól mint vallási közösségtől elszakadt egyéneit. Végletes formában a faji törvények fogalmazták meg ezt a szemléletet, de felismerhető volt már a megelőző évtizedek közbeszédében is: a testalkat, beszédmód, foglalkozás, a nemzeti hagyományokhoz való viszony folytonos firtatásában.

A cionista eszmének két oldalról támadtak ellenfelei.⁴²⁵ Egyfelől, az asszimiláció különböző köreiből, szekularizálódott és a környező társadalomba beépült zsidóktól a neológ hitközségi vezetőkig, akik nehezen megszerzett biztonságukat érezték veszélyeztetve. Másfelől, a szigorú vallási hagyományba mereven bezárkózó zsidók, akik a cionista mozgalom célját, Izrael önálló államának újbóli felállítását a messiástól várták, és a *másiah* eljövételét siettetni csak jámbor életvitellel, imával, a Tóra értelmezéséből kiépült előírásokhoz való szigorú ragaszkodással tartották megengedhetőnek és lehetségesnek, ezért a szükségképpen politikai elemeket is tartalmazó mozgalmat határozottan elutasították.

Az Országos Iroda vezetői nem átalottak hazug vádakkal is harcolni a cionizmus terjedése ellen; azt állították, például, hogy a mozgalom központja külföldön van, és ezért a magyar hatóságok nem tudják ellenőrizni az összegyűjtött pénz felhasználását. Ez nem volt más, mint a valóság elferdítése. A támadás mögött az a félelem dolgozott, hogy a mozgalom veszélyezteti a magyarországi zsidóságnak a beilleszkedéssel kialakított helyzetét, a nehezen megszerzett előnyöket, a magyar államtól

425 Schweitzer Gábor, "Vigyázó szemetek Ciónra vessétek. Nézetek a magyarországi cionista mozgalomról a két világháború közötti zsidó sajtóban", *Szombat*, 5, no. 10 (5754. kislelv / 1993. december), pp. 31–35; 6, no. 1 (5754. svát / 1994. január), pp. 27–30.

remélt védelmet. A kongresszusi / neológ hitközségi szervezet fenntartásait a kormányzat hivatalos véleményként kezelte, állításait tényként fogadta el.

A Cionista Szervezet (*Zionist Organization / ZO*) két ügynökséget hozott létre, gyakorlati célokkal. Az 1901-ben alapított *Keren Kayemeth Leisrael / קרן קיימת לישראל / Keren Kajjemet le-Jisraél / Jewish National Fund* ("Zsidó Nemzeti Alap") feladata volt a föld felvásárlása Palesztinában, a később megszervezett *קרן היסוד / Keren ha-Jeszod* ("Alapító Alap") (1920) a cionista szervezet működését, illetve a palesztinai gazdasági élet, mindenekelőtt mezőgazdaság fenntartását finanszírozta. A diaszpórában gyűjtött pénzt és a nagyobb adományokat ez a két Alap használta fel. Magyarországról a pénzt mindig a Magyar Nemzeti Bank váltotta át és utalta el nekik.

A Török Birodalom felosztása során a Népszövetség a Palesztina brit igazgatását szabályozó mandátumban (1922. július 24),⁴²⁶ a 4. cikkelyben rögzítette,⁴²⁷ hogy a Palesztinában letelepült zsidók érdekeit egy *Jewish Agency / Zsidó Ügynökség* mint közttestület fogja képviselni, és ez részt vesz a terület igazgatásában is. A הסכנות ישראל / היהודית לארץ ישראל / *Ha-Szokhnut ha-Jehudit le-Erec Jisraél / Jewish Agency for Palestine*, közismert rövidebb nevén *Szokhnut / Jewish Agency* ("Zsidó Ügynökség") a Cionista Szervezet keretén belül mint külügyi hivatal működött (1929), állandó delegátusa volt a Népszövetség mellett. Eredeti feladata a kapcsolattartás volt a zsidó diaszpóra és a palesztinai brit mandatárius hatóságok között, de mindig is főként a bevándorlást (*alija*) szervezte.

A Bethlen-kormány belügyminisztériuma 1921 júniusában elutasította a Magyar Cionista Szövetség jóváhagyásra benyújtott alapszabályzatát. A kedvező döntést éppen a neológ Országos Iroda akadályozta meg: még Székely Ferenc elnöksége idején kérte az ilyen értelmű elbírálást, vállalva, hogy a felelősségben osztozik a kormánnyal. A cionista szervezet Magyarországon éveken át csak mint kereskedelmi társaság működhetett.

A XIV. Cionista Kongresszuson (Wien, 1925) Kahan Nison / Kahán Niszán (1883–1949)⁴²⁸ ügyvéd⁴²⁹ szóvá tette a magyarországi cionista szervezet legalizálá-

426 *Mandate for Palestine*, "meghatalmazás", "felhatalmazás Palesztinában a főhatalom gyakorlására". – Angol szövege in: Paul Mendes-Flohr & Jehuda Reinharz, Ed., *The Jew in the Modern World: A Documentary History* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1995²), pp. 593–594, no. X, 27; magyarul in: Lugosi Győző, szerk., *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez* (Budapest: L'Harmattan, 2006), p. 100 skk., no. 29. – A Népszövetség egyidejűleg francia mandatárius igazgatást hozott létre a korábban szintén Törökországhoz tartozó Szíriában és Libanonban, mandátumot adott Nagy-Britanniának Iráqban, később pedig Transz-Jordániában.

427 Az Egyesült Államokban a kongresszus (*House of Representatives*) már néhány nappal korábban (1922. június 30) ugyanilyen értelmű határozatot fogadott el egyhangúlag (*House resolution 360*).

428 Kahan Nison, *Mi a cionizmus? Kérdések és feleletek* (Budapest: Heller K. és Tsa, 1920).

429 A cionista Szövetség és a Pro Palesztina vezetője. Ő alakította meg Magyarországon az első cionista ifjúsági szervezetet (Ivrija) Besztercén (1901).

sának kérdését. “Önök tudják, hogy Szovjetországtól eltekintve Magyarország ma az egyetlen ország, ahol a cionista mozgalom be van tiltva, és ahol a cionista szervezet működése büntetőjogi szankció alá esik. (...) A vezérlőbizottság ismételt lépéseket tett a magyar kormánynál alapszabályaink jóváhagyatása végett, de ezen intervenciók nem jártak sikerrel, mert a magyar zsidóság hivatalos vezetői a kormánynál ismételtén óvást emeltek ez ellen. Gr. Bethlen Istvánnak a vezérlőbizottság jelentésében leközölt leveléből kitéjük, hogy a pesti izraelita hitközség és az országos orthodox iroda elnökei kategorikusan bejelentették tiltakozásukat a magyar kormánynál a cionista szervezet legalizálása ellen. A magyar zsidóság e hivatalos reprezentánsai ezen lépésükkel megszegték a zsidó szolidaritást, megszegték azt olyan időben, amikor a numerus clausus a magyar zsidó ifjak ezreit arra kényszeríti, hogy a külföldi zsidók szolidaritására apelláljanak...”⁴³⁰

A két világháború közötti évtizedekben a nemzetközi cionista mozgalom több neves képviselője megfordult Budapesten, hogy híveket toborozzon az eszmének és a szervezetnek: csak 1925-ben Nahum Sokolow, a Cionista Szervezet (*Zionist Organization / ZO*)⁴³¹ végrehajtó bizottságának elnöke⁴³² és Menahém Usziskin / Abraham Menahem Mendel Ussishkin (1863–1941), a *Keren Kajjemet* elnöke. A látogatásoknak, melyeknek kormányzati tényezőkkel való találkozás is része volt, lett eredménye: megenyhült a hivatalos ellenkezés / elutasítás, és megélnékvült a zsidók érdeklődése a cionista eszmék iránt.

A Magyarországi Cionista Szervezet “ünnepélyes deklaráció”-ban jelentette ki (5686. *tisri* 1 / 1925. szeptember 19): “A magyarországi cionisták nem tartják szükségesnek, hogy úton-útfélen hangos szóval hirdessék a magyar nemzethez való hűségüket, mert a nemzethűséget magától értetődő kötelességnek ismerik el és mert tetteikkel bizonyították, hogy e kötelességüket önfeláldozással teljesítették ott, ahol ez áldozás életet és halált, pajzson vagy pajzszal⁴³³ való hazatérést jelentett... (...) »Nemzetiségi« politikát, a szónak »politikai« értelmében, a Magyarországi Cionista Szervezet mindenkor perhorreszkált⁴³⁴ és perhorreszkál. Ün. »zsidó« politikai propagandát egyenesen elhárít magától, abból a meggyőződésből indulván ki, hogy Magyarországon a zsidóságnak mint »politikai« nemzetiségnek nincsen jogi alapja. Meggyőződésünk szerint s a magyarországi viszonyokat tekintve, nekünk cionistáknak is az a feladatunk, hogy a magyarországi zsidóságnak a magyar törvénytárba becikkelyezett politikai, társadalmi és vallási egyenjogúsága megvédéséért síkra

430 *Zsidó Szemle*, 20, no. 15–16 (1925. szeptember 1), p. 11.

431 A cionista szervezet e néven a Nagy-Britanniának a Népszövetség által adott mandátum (1922) nyomán intézményesült, több lépésben, véglegesen 1929-ben.

432 Sokolow felkereste Erdélyt is (Kolozsvár, Nagyvárad, Arad, Temesvár). A körút fő célja a *sekelgyűjtés* lendületbe hozása volt.

433 Az ókori Spárta jelmondata harcosai számára; pajzszal vagy pajzson, értsd: győztesen vagy holtan.

434 Perhorreszkál: lat. “elítél”.

A Cionista Szövetség közgyűlése (1928) (MZsL)

szálljunk, de mint külön »nemzetiség« nemzetiségi jogokat nem vindikálunk magunknak, mivel ennek törvényben gyökerező (1868:XLIV. tc.) alapja nincsen.”⁴³⁵

1927-ben végre megtörtént a Magyar Cionista Szövetség törvényes bejegyzése Magyarországon, ekkor alakult meg – mint a Cionista Világszervezet tagja / területi csoportja – a Magyar Cionista Szövetség. A szervezeti keret csak az 1929-ben tartott országos konferencia után, az 1930-as években stabilizálódott. Megjelentek a különböző cionista ifjúsági mozgalmak tagszervezetei.

A hivatalos bejegyzés után a cionista mozgalom minden jelentősebb nemzetközi irányzata felbukkant Magyarországon is. A Magyar Cionista Szövetség magja az általános (*Klal-*) cionisták voltak. A *Mizrahi* a többnyire konzervatív / orthodox vallásos cionistákat fogta össze, a mozgalom szocialista / baloldali / munkásmozgalmi kötődésű tagjainak szervezete az *Erec Jisraél ha-'Ovedet* ("dolgozó Izrael") volt. Ez utóbbi maga is négy tagszervezetet jelentett: *Hasomer Hacair* (*ha-somér ha-cá'ir*, "ifjú őr"),⁴³⁶ *Dror* (*deror*, "szabadság"), *Po'álé Cijon*

435 *Zsidó Szemle*, 20, no. 17 (1925. szeptember 15), p. 1.

436 Jozsef Fettman, Cvi Erez [(1931-)] & Elijah Sadmi, *A Hasomer Hacair története Magyarországon, 1927-1952* (Budapest: k. n., 1990); Alexander Emed, *A magyarországi cionista mozgalom története (1902-1948)* (Budapest: Bethlen Téri Oneg Sábbát Klub, 2002).

(“Cijon munkásai”)⁴³⁷ és *Sztam Haluc*.⁴³⁸ A létszámról vonatkozóan nincsenek pontos adatok, de egyenként legfeljebb néhány száz fős szervezetekre / csoportokra lehet gondolnunk, s biztos az is, hogy a szervezetek szinte állandó átalakulásban voltak, tagjaik hol itt, hol ott tűntek fel a hasonló irányzatok köreiben.

A Palesztina Hivatal a cionista mozgalom, közelebbről, a *Jewish Agency* szervezeti kereteibe tartozott. Mint *Palästinaamt* 1908-ban alakult meg Jaffában, feladata a *jisuv* irányítása volt, a tudományos kutatás mellett gyakorlati feladatokat is ellátó szociológus, Arthur Ruppin (1876–1943) vezetésével kezdettől fogva sikeresen működött a földvásárlások, az *alija* segítése és a Palesztinában élő zsidók életének megszervezése terén. Az első világháború után a *Palästinaamt* / *Palestine Office* szerepe megváltozott, a Cionista Világszervezet képviselőjeként konzulátusi feladatokat is ellátott a diaszpóra országaiban: szervezte az aliját, mezőgazdasági munkára átképző táborokat (*hakhsára*) tartott fenn az alijára készülők (*haluc*, “úttörő”) számára, elosztotta a brit mandatárius hatóságok által kibocsátott bevándorlási engedélyeket vagy tanúsítványokat (*entry certificate* / *certifikátum* / *certifikát*), megszervezte az alijázók utazását (útlevél, hajójegy stb.). Kimondottan is előnyben részesítette azokat, akiknek mezőgazdasági szakképzettsége van, és akik már előzőleg egy évi kiképzésben vettek részt. A Palesztina Hivatal elnöke Magyarországon egy évtizeden át Beregi Ármin volt (1925–1935), utána Osztern Lipót (1872–1944) ügyvéd (1937–1941), egyidejűleg a Cionista Szövetségnek is elnöke. Amikor Magyarország belépett a háborúba, Osztern formálisan feloszlatta, de a gyakorlatban Mose Krausz / Krausz Miklós (1908–1985) mint ügyvivő továbbra is életben tartotta. A német megszállás után Krausz mint a svájci követség kivándorlási ügyekért felelős alkalmazottja tevékenykedett.

A certifikátokat a brit hatóságok adták ki. A beutazási engedélyek számát illetően Anglia – Malcolm MacDonald (1901–1981) gyarmatügyi miniszter (*Secretary of State for Dominion Affairs*) – egy Londonban, Arthur Neville Chamberlain (1869–1940) miniszterelnök védnöksége alatt tartott konferencián (1939. február) azt az előterjesztést tette, hogy 5 év alatt (1940–1944) 75 000 fő kapja meg a certifikátot (MacDonald White Paper, 1939), ebből a számból 25 000 jutott volna a menekültekre. A javaslatot sem a cionista, sem az arab fél nem fogadta el, így a keret rögzítetlen maradt. A beutazási engedélyt a Palesztinai Kormányzat (Government of Palestine) adta ki, és szoros értelemben csak azonosító okmány volt: “Certificate of Identity in Respect of a Resident in (Hungary) Who May Be Admitted to Palestine”.

A Pro Palesztina / Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége a cionizmus tompított, értelmiségi változatának számított. Löw Lipót unokája, Baracs Károly (1868–

437 Oroszországi eredetű, Palesztinában a XX. század eleje óta működő szocialista párt baloldali szárnya.

438 *Sztam haluc* / *Stam Chalutz*: a második világháború előtt alapított, a Poalé Cionról levált szervezet.

1929) közlekedési mérnök, a budai zsidó község elnöke és Patai József vezetésével az 1920-as években azokat a zsidókat fogta össze, akik a politikai cionizmushoz nem csatlakoztak volna, de rokonszenvet éreztek a jisivu iránt, és alkalomadtán támogatni is hajlandók voltak. Vezetőségében zsidó előkelőségek kaptak helyet: br. Kohner Adolf, Székely Ferenc. Jellegzetesen a magyarországi zsidók többségének gondolkodásához igazodott: a kulturális zsidóság szemléletéhez: támogatni a jisivot, de nem csatlakozni. Ez a rokonszenv jól megfért a magyar – olykor harsány magyar – hazafiassággal. Az 1930-as években feszült volt a viszonya a Cionista Szövetséggel.⁴³⁹ A probléma a beilleszkedés *versus* zsidó nemzet stratégiák akkor kibékíthetetlen ellentéte volt. A második világháború éveiben a Pro Palesztina vezetője Szilágyi Ernő volt, a Szövetség tevékenységének középpontjában ekkor már a segítő és mentő akciók álltak. Szilágyi erős intellektusa egyensúlyt tudott teremteni a zsidók európai ságának eszménye és a zsidó népiség tana között.

A cionista mozgalom támogatottsága Magyarországon a két világháború közötti években – a zsidó közösség lélekszámához képest – legfeljebb mérsékeltnek mondható. A Szövetség taglétszáma nem érte el az 5 000 főt, ez a magyarországi zsidóság alig több mint 1 százalékát jelentette. Annak érdekében, hogy megtörjék a hitközségi vezetés ellenségességét, a cionisták két községi választáson is megpróbálták önálló választási pártot indítani (1919, 1935), de mindkétszer alulmaradtak.⁴⁴⁰

A cionizmust elutasító zsidó közvéleménnyel a rabbi-karból és a tekintélyesebb zsidó személyiségek közül csak kevesen mertek szembeszegülni. Az orthodoxiához közelálló Richtmann Mózes írásban is kifejezésre juttatta, hogy rokonszenvezik a cionista eszmével.⁴⁴¹

A Cionista Szövetség az 1930-as években többször szervezett társasutazást Palesztinába. A *Múlt és Jövő* rendszeresen hirdette ezeket az utakat. Egy ilyen útról (1933) a *Zsidó Szemle* hosszabb beszámolót közölt a főszerkesztő, Schönfeld József tollából.

A Magyar Cionista Szövetség a Magyarországon befolyt tagdíjakat a Világszervezet rendelkezésére bocsátotta. A pénzbeli támogatást – amelynek jelképes neve egy bibliai súlyegység, a *sekel* volt – Magyarországon is jellegzetes kék bádogperselyekben gyűjtötték. A gyűjtéshez évente meg kellett újítani a hatósági engedélyt, de a kormányzat a cionista pénzgyűjtésben a kormányzó felesége, Horthy Miklósné jószáshelyi Purgly Magdolna (1881–1959) által vezetett nyomorenyhító akció gyűj-

439 Novák Attila, „»Itt érdekközösség van...« A magyar és a cionista diplomácia kapcsolatai a '30-as évek második felében”, *Szombat*, 8, no. 6 (5756. sziván / 1996. nyár), pp. 27–29.

440 Novák Attila, „Cionisták, baloldaliak, államrezon: cionizmus és államhatalom a 30-as évek Magyarországon”, *Századok*, 130, no. 6 (1996), pp. 1341–1392.

441 Richtmann Mózes, *Orthodoxia és cionizmus* (Budapest: Katzburg Nyomda, 1920) (M. A. Róth, *Der Zionismus, vom Standpunkte der jüdischen Orthodoxie beleuchtet*, Nagytapolcsány: Platzko Gyula Ny., 1904, fordítása és átdolgozása). – Richtmann a második világháború után egy ideig szerepet vállalt a cionista mozgalomban is.

tésének veszélyeztetését látta, ezért többször is megtagadta az engedély kiadását. A hitközségi szervezet pedig ellenezett minden cionista akciót, a zsidó társadalom stabilitását féltette tőle. A gyűjtés és átutalás engedélyezése ügyében Nahum Goldmann (1895–1982), a nemzetközi cionista mozgalom egyik vezetője, 1935 óta a *Jewish Agency* képviselője a Népszövetségnél, Budapesten levélben és személyesen is több alkalommal közbenjárt.⁴⁴² A kormány engedélye végül 1939-ben érkezett meg. A *sekel*-vásárlók száma valamivel nagyobb volt, mint a szervezet(ek) tagsága, 1937-ben ca. 7 300, a háború kitörését követő évben (1939) ez a szám a többszörösére növekedett (ca. 28–30 000), de a növekmény nem kis része a “visszacsatolt” területeknek a magyarországinál sokkal erősebb cionista mozgalmából származott.

Az 1920-as években a nemzetközi cionista mozgalomban kialakult egy harciasabb, a brit mandatárius hatalom ellen a fegyveres harcot is lehetségesnek tartó, az eredeti programot revízió alá venni törekvő irányzat.⁴⁴³ A *Betar* Vladimir / Zeév J. Zsabotinszkij / Jabotinsky (1880–1940) (*ros Betar*) mozgalma volt. A szervezetnek is egy fegyveres harcos, Joseph Trumpeldor (1880–1920)⁴⁴⁴ adta a nevét (*Betar / Berit Trumpeldor*, “Trumpeldor Szövetség”). Trumpeldor az arab támadók elleni harcban esett el Tell Hainál (1920), halála a harmadik *alija* legendás hőségévé tette. Jabotinsky, akitől az első világháború kezdetén a Zsidó Légió (*Jewish Legion*)⁴⁴⁵ gondolata eredt (1914), az oroszországi / kelet-európai forradalmárok elszánt harciasságát vitte be a cionista mozgalomba. A többség szélsőségesnek, illetve baloldalinak tartotta. Ez a revizionista irányzat a XVII. Cionista Kongresszuson (Basel, 1931. június 30–július 15) nyíltan szembefordult, majd néhány év múlva szakított is a *mainstream*-mel.

A *Betar* magyarországi csoportja 1928-ban alakult meg. Jabotinsky röpiratait rendre kiadták magyarul.⁴⁴⁶ Az általános (*Klal*-) cionizmus és az úgynevezett revizionista cionisták között folyamatosan harc volt.

A XVI. Cionista Kongresszus (Zürich, 1929. július 28–augusztus 10) a nyitás politikájának jegyében a *General Council* tagjává választotta – más neves külföldi zsi-

442 Novák Attila, “Lapok a magyar cionizmus történetéből”, *Múlt és Jövő*, ÚF 4, no. 4 (1993), pp. 45–51.

443 Novák Attila, “Testvérharc. A revizionista-cionisták és a magyar Cionista Szövetség viszonya a harmincas évek második felében”, *Múlt és Jövő*, ÚF 4, no. 4 (1993), pp. 51–56.

444 Trumpeldor mint a *Zion Mule Corps* helyettes parancsnoka a brit hadsereg balsikerű Gallipoli expedíciójában (1915), majd a Zsidó Légió jeruzsálemi hadműveletében (1918) tüntette ki magát.

445 Az 1917-ben mint a brit hadsereg 38. és 39. királyi lövész zászlóalja (*Royal Fusiliers*) felállított harci egység.

446 Vladimir Jabotinsky, *A zsidó légio a világháborúban* (Mukacevo: Nekudah-Kiadó, 1931); uő, *A betári eszme* (Budapest: Markovits József könyvnyomdája, 1939); uő, *Zsidó állam felé. Vádbeszéde a királyi bizottság előtt* (Cohár Könyvek) (Budapest: Bokor és Fischer Nyomda, 1939); *Zsidóság és szocializmus* (Fordította Szilágyi Dénes) (Budapest: Zsidó Nemzet, 1940). – Ambrus Katalin & Basa László, szerk., *Jabotinsky írásai* (Budapest, 1990).

dó személyiségek mellett – Magyarországról Patai Józsefet és Löw Immánuel. Löw nem volt cionista, koránál fogva nem lehetett számítani arra sem, hogy részt vesz a cionizmus nemzetközi életében vagy a hazai mozgalomban: a tekintélyes rabbi gesztus értékű elismerése talán a befolyásos magyarországi zsidó körök megnyerését szolgálta. A XVII. Cionista Kongresszus (Basel, 1931) előkészületei során a mozgalom magyarországi tagszervezetei irányzatok szerint akartak küldötteket választani. Négy lista indult: *Klal*-cionista, baloldaliak, vallásosak és revizionisták; az első lista kapott többséget. Magának a Klalnak is két szárnya volt: a baloldali tájékozódású Klal A és az enyhén jobboldali Klal B. A revizionisták a magyar társadalomból való kiválást hirdették. A következő alkalmakkor a kongresszusi helyeket a szervezetek az általuk eladott sekelek arányában osztották el egymás között.

A *Betar* legfőbb intellektusa, hangadója Magyarországon Szilágyi Dénes / Cvi / Denis Silagi (1912–2007)⁴⁴⁷ volt. Nagyobb létszámú csoportjai működtek a fővárosban és környékén (Pest, Angyalföld, Kispest, Kőbánya, Lágymányos, Óbuda), de néhány vidéki városban is (Vác, a Dunántúlon: Pápa, Csorna, Sopron, Tapolca, Kelet-Magyarországon: Miskolc, Szerencs, Dél-Magyarországon: Szeged). Jabotinsky koncepciójának megfelelően katonai jellegű – paramilitáris – szervezetet is felállított (*Brit Hehájál / berit he-hajál*, “katona szövetség”). Lapot adott ki *Kék Fehér* címmel; ezek a cionista mozgalom színei. A *Betar* heves sajtókampányokat folytatott a Magyar Cionista Szövetség ellen, de tagjaik között a gyűléseken többször verekedésre is sor került. Szilágyi elnöksége (1936–1937) idején a követők igen szerény létszáma adta neki az ötletet ahhoz, hogy a csoportot elitnek fogják fel (*Gdud Sérut*). Jabotinsky ezzel a felfogással nem értett egyet, ekkor Szilágyi lemondott, a továbbiakban csak tanulmányokkal és Jabotinsky eszméinek irodalmi terjesztésével vett részt a cionista munkában. A *Betar* 1937-ben Magyar Herzl Szövetség névvel új szervezet alakításához kért belügyminisztériumi engedélyt. Beadványaiban a Cionista Szövetséget és a Pro-Palesztina Szövetséget egyaránt internacionalizmussal és marxizmussal vádolta. Sőt, 1937 novemberében, amikor a rendőrség cionista aktivistákat tartóztatott le, röpiratban is hasonló vádakot hangoztatott. Ezekkel a vádakkal, persze, csoportja

447 Szilágyi Géza (1875–1958) költő fia. – A második világháború után külföldön (München) mint ismert történétíró a Denis Silagi nevet használta, nevet változtatott hivatalosan is. Fontosabb munkái az emigrációban: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* (1960); *Ungarn: Geschichte und Gegenwart. Eine Landesbiographie* (1964, 1972²); “Die Juden in Ungarn in der Zwischenkriegszeit (1919–1939)”, *Ungarn-Jahrbuch*, 5 (1973), pp. 198–214; “A Foiled Jewish Political Venture in Hungary, 1939–1942”, in: Randolph L. Braham, Ed., *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions* (New York: Columbia University Press, 1986), pp. 191–214; *Jakobiner in der Habsburger Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich* (Wiener historische Studien, 6) (Wien: Verlag Herold, 1962); *Der grösste Ungar (Graf Stephan Széchenyi)* (Wien – München: Verlag Herold, 1967). – Munkásságához lásd Zeke Gyula, “Szilágyi Dénes, Tábor Béla, Pap Károly: három zsidó önkép a vészorszak küszöbén”, *Szombat*, 4, no. 10 (5753. kislelv / 1992. december), pp. 29–31.

az Államrendőrség szemében értékesé tette magát. A *Betar* szemben állt a hitközség vezetésével is, őket osztályharcos alapon támadta: "dúsgazdag bankokraták".

A magyarországi zsidóságon belül 1937/1938-ban egyfajta *bellum omnium contra omnes* alakult ki. 1937 februárjában, amikor Nahum Goldmann Budapesten járt, hogy a *sekel*-gyűjtés ügyében a kormánnyal tárgyaljon, és a Magyar Cionista Szövetség meghirdette, hogy előadást is tart, a revizionisták bejelentették, hogy meg fogják zavarni az előadást, és a rendőrség útján akarták elérni, hogy Goldmann szereplését megakadályozzák. A cionista vezető előadásának körülményeit a minisztertanács ülése is tárgyalta: a kormány a Népszövetség emberét látta benne. Az előadást végül Goldmann megtartotta (február 12). Anélkül, hogy messzemenő következtetésre ragadtatnám magamat, és Szilágyi / Silagi intellektusának teljes elismerése mellett is, úgy vélem, a revizionista cionisták vagdalkozása valamelyest hasonlított a nem zsidó szélsőjobboldal tevékenységéhez.

Az együttműködésről csak közvetlenül a második világháború kitörése előtt, a XXI. Cionista Kongresszus (Genf, 1939. augusztus 16–26) előkészületei során jött létre a cionista szervezetek között a megegyezés.⁴⁴⁸ A Magyar Cionista Szövetség elnökévé 1940 elején Komoly Ottó⁴⁴⁹ (1892–1945) tartalékos honvéd századost választották meg.⁴⁵⁰ A háború folyamán a belügyminiszter a vidéki cionista szervezetek működését államrendészeti okokra hivatkozva betiltotta (1940. július 11). Vagyonukat, irataikat a budapesti központba (Andrássy út 67) szállították.⁴⁵¹ Komoly Ottó 1943-ban beadványt intézett a Kállay-kormányhoz, s elérte, hogy a kormányzat ismét engedélyezze vidéken is a szervezet tevékenységét (1943. december 14). A politikai siker elismeréséül Komoly nevét beírták a *Keren Kajjemet* Aranykönyvébe.

Az 1930-as években, már a Cionista Szövetséggel a háttérben, több kis könyv is megjelent magyarul Herzl írásiból: egy cikkgyűjtemény,⁴⁵² szemelvények a naplójából.⁴⁵³ Patai József a *Múlt és Jövő* számaiban többször közölt róla szóló vagy őt említő cikket, megírta életrajzát,⁴⁵⁴ felkutatta magyarországi életének emlékeit.

448 Novák Attila, "Fordulatok előtt. Cionizmus az 1938 és 1940 közötti Magyarországon", *Szombat*, 10, no. 2 (5758. svát / 1998. február), pp. 24–26.

449 Eredeti nevén: Kohn Nátán Zeév; apja, Kohn Dávid kereskedő, a Herzl iránti tiszteletből adta neki a cionizmus alapítójának zsidó nevét.

450 Scheiber Sándor írta róla: "a borzalom idejének egyetlen hivatott államférfia volt." In: Benoschofsky Imre, szerk., *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban* (A Budai Aggok és Árvák Menházegyesületének Évkönyve) (Budapest: Officina Kiadó, 1946), p. 14.

451 A Magyar Cionista Szövetség központja sokáig a Király utca 36 volt, 1933 k. átköltözött a régi Zeneakadémia épületébe.

452 Herzl Tivadar, *Cionista írások*, G. Gerő László fordítása (Herzl-könyvtár, 3) (Budapest: Gondos, 1932).

453 Herzl Tivadar, *Naplójából. Az első konstantinápolyi út*, G. Gerő László fordítása (Herzl-könyvtár, 4) (Budapest: Forum Nyomda, 1933).

454 Herzl (Tel Aviv: Omanut, 1936) (héberül).

Buk Miklós (1907–1962), a Cionista Szövetség főtitkára a zsidó haza eszméjét irodalmi tevékenységével⁴⁵⁵ próbálta népszerűsíteni a cionizmust vallási okokból elutasító orthodoxia és az asszimiláns érzületű neológok körében egyaránt.

Zsidó önszerveződés

A kirekesztés jelölte ki a zsidó önszerveződés terepét is. A hitközségtől, a gyakorlati vallásosságtól elszakadó, szekularizált, a magyar kultúrában integrálódó származási zsidók mint zsidók vettek fel védekező tartást, vívódtak lelkiismeretükkel.

A neológ hitközség vezetői a fennmaradás lehetőségét a hivatalos társadalommal való minél szorosabb együttműködésben keresték, lebecsülő, lekicsinylő nyilatkozatokat tettek a cionizmusról, minden tőlük telhető módon akadályozták a cionista szervezetek tevékenységét. Vezetőik igyekeztek szociálisan / társaságilag is beépülni a nem zsidó társadalom hierarchiájába, fent egészen a kormányzó magántársaságáig, ahová azonban csak a nemesi címet viselő ipari és pénzarisztokrácia néhány magas rangú képviselője jutott be, mint Buday-Goldberger Leó vagy csepeli br. Chorin Ferenc (jr.), a GyOSz elnöke, akik a kormányzói házaspár kártya- (bridzs) partnerei voltak; Aschner Lipót (1872–1952), a GyOSz alelnöke vagy Stern Samu, az Országos Iroda elnöke, akit Horthy rendszeresen fogadott a Várban, hogy a zsidóság helyzetével kapcsolatos ügyekben tanácskozzék vele.

Az 1920-as években Németországban az asszimiláns zsidó társadalomban erjedés indult meg: zsidó öntudatra ébredés, újjászületés. Többeknél, személyeknél, mint Gerhard Scholem, ez korán és gyorsan megtörtént. Scholem a németországi cionista mozgalomban töltött néhány év és komoly judaisztikai tanulmányok után 1923-ban kivándorolt Palesztinába, személynevét ekkor héberesítette Gershomra,⁴⁵⁶ választott hazájában a középkori zsidó filozófia korszakos jelentőségű tudósa és a tudatosan zsidó gondolkodás egyik formálója lett, történelmi léptékben nézve is.

A zsidó öntudat kibontakozása az 1930-as évek elején Németországban már társadalmi méreteket öltött, kivált az ifjúság körében. A kulturális élet megélénkülése csak a látványos felszín volt, pontosabban, az első lépés a zsidó identitás visszanyerése felé. Az asszimilációs kultúrától való elszakadás a zsidó öntudat számára az

455 *Mit akar a cionizmus?* (Budapest: Magyar Cionista Szövetség, 1935, 1940²); *A kétezer éves út. A zsidókérdés történet-szociológiája* (Javne Könyvek) (Budapest: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, 1943; új kiadásban, Budapest: Oneg Sabbat, 1995). Az utóbbi héber fordításban is megjelent (Tel Aviv: Javneh, 1962).

456 A kívülálló számára is feltűnő az *sch / sh* váltás: családnevét örökölte, azt változatlanul németesen írta.

ethnikai / népi identitást jelölte ki terepül. A zsidó ifjúsági mozgalmak⁴⁵⁷ sok elemet vettek át a cserkészettől, a német *Wandervogel* mozgalom (1896–1933) korai eszmeiségéből,⁴⁵⁸ de alapvetően a cionista eszmekört képviselték. Az új zsidó identitásnak semmi köze nem volt a párhuzamosan kibontakozó nemzetiszocialista ideológiához és mozgalomhoz. A teljes egyenlőség és fenntartás nélküli befogadás reményéből való kiábrándultság, a zsidó szolidaritás erősödése iránti igény táplálta.

Voltak néhányan Magyarországon is, Komlós Aladár, Tábor Béla / Élijáhu Barukh ben Binjamin Zeév (1907–1992),⁴⁵⁹ Pap Károly, akik a nyelvi, kulturális integráció mellett a zsidó örökség tudatos vállalását és a magyar–egyetemes európai identitáson belül külön zsidó árnyalat fenntartását tűzték ki célul (#211). Mint Franz Rosenzweig (1886–1929) és az általa 1920-ban megalapított frankfurti *Jüdisches Lehrhaus*, amelyhez Martin Buber is tartozott: Komlós, Tábor, Pap a cionizmussal ellentétben nem a zsidó állam megalapításában látták az asszimiláció meghaladásának eszközeit: azt tűzték ki célul, hogy a zsidók a diaszporában ismerjék meg kulturális hagyományaikat és éljenek benne, vele. Törekvéseikből mozgalom nem alakult ki.

Jellemző módon, mindenki, aki a zsidó identitás új lehetőségeit, új formáit, új tartalmát kereste, a hitközségi szervezeten kívül volt, vagy hamarosan kívül találta magát. Pap Károly ellen a Magyar Cionista Szövetség fegyelmi vizsgálatot indított, mert *Azarel* című regényében (1937) a hagyományörző orthodox nagyapa és a rigorózan ritualista rabbi apa – NB: Pollák Miksa soproni *status quo* főrabbi – alakjaiban rossz fényt vetett a zsidóságra.

A zsidó identitás meghatározása belső vitákat gerjesztett azok körében is, akik egyértelműen zsidónak tekintették magukat. Az asszimilációra törekvők, illetve azok, akik legalább a külsőségek tekintetében belesimultak a társadalomba, egészen konkrétan, a neológ zsidók jogosulatlannak, sőt, diszkriminatívnak tartották a magyarok és zsidók formulát, minthogy számukra a zsidóság a vallásfelekezeti identitással volt egyértelmű, és eszerint csak katolikus, evangélikus, református és zsidó vallású magyarokról lehet beszélni. A zárt közösségekben élő, környezetétől életformájá-

457 A *Verband der jüdischen Jugendvereine Deutschlands* 1909-ben alakult meg.

458 Walter Laqueur, "The German Youth Movement and the Jewish Question", *Leo Baeck Institute Yearbook*, 6 (1961), pp. 193–205; Herbert A. Strauss, "The Jugendverband: A Social and Intellectual History", *Leo Baeck Institute Yearbook*, 6 (1961), pp. 206–235.

459 Fontos könyve, *A zsidóság két útja* (1939); új kiadásban, a szerző visszatekintő előszavával (Budapest: Pesti Szalon, 1990). Az előszóban maga Tábor említi, hogy a könyvet Darányi győri beszédének – az első zsidótörvény bejelentésének – hatása alatt kezdte írni, hogy a kiszorítás fenyegetettségében komolyan mérlegelje a zsidó élet alternatíváit.

ban elkülönülő orthodox zsidóság, éppen ellenkezőleg, a vallási definíciónál sokkal egyetemesebben határozta meg önmagát: vallási-ethnikai értelemben. Ez az értelmezés igen közel állt a közfelfogáshoz, amelyben a zsidók, legyenek neológok vagy orthodoxok, egyszerűen zsidóknak számítottak. A kétféle értelmezés a zsidóságot is megosztotta, amint ezt a neológ-orthodox viták hevesége 1868/69 óta a történelmi korszakhatárokon át változatlanul mutatja. Kívülről, a nem zsidó társadalomban, az ethnikai értelmezés nem feltétlenül jelentett zsidóellenességet, kirekesztő antiszemitizmust, de könnyű utat nyitott ebben az irányban is, maga az antiszemitizmus pedig egyenesen ezt tekintette hivatkozási alapnak.

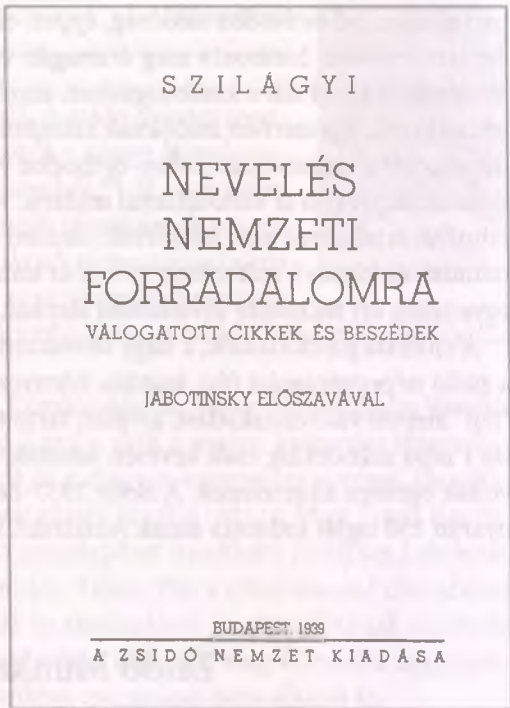
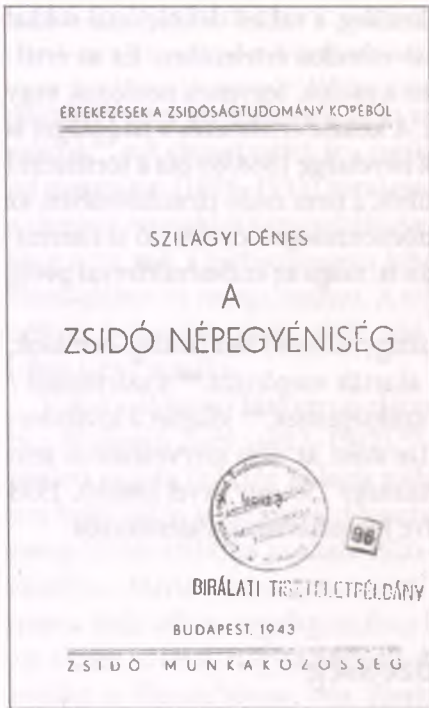
A cionista gondolkodók, a nagy formátumú Szilágyi Dénes / Denis Silagi és mások, a zsidó népegyeniséget (faj, kultúra, környezet) akarták megőrizni,⁴⁶⁰ a származási / “faji” alapon való elszakadást, kiválást tartották szükségesnek,⁴⁶¹ jöllehet a kivándorlás / *alija* szándékáig csak kevesen jutottak el. De azért az *alija* szervezésében sem voltak egészen sikertelenek. A *Betar* 1937-ben mintegy 750, egy évvel később, 1938 nyarán 150 tagját indította útnak Ausztrián, illetve Jugoszlávián át Palesztinába.

Zsidó Munkaközösség

A Zsidó Munkaközösség, Szilágyi baráti köre (1939–1942) az asszimilációval átellenes irányban indult el. Sem a hitközségi vezetés (Stern Samu), sem a Cionista Szövetség (Komoly Ottó) nem volt hajlandó együttműködni velük. Mint az ókor leginkább intellektuális vallásában, a manicheizmusban, szervezetük koncentrikusan épült fel: a néhány emberből álló központ, a mintegy 10 embert jelentő vezetőség és a baráti kör, körülbelül 200 fő. Ebben a körben önképző előadásokat tartottak, alkalmi előadók voltak többek között Hirschler Imre (1906–1989) orvos; Hahn István, a Rabbiképző Intézet tanára; Szabolcsi Miklós (1921–2000) tanár (Szabolcsi Lajos fia). Szilágyi “Spinoza Füzetek” sorozatcímmel Palesztinát ismertető kis füzeteket adott ki, megjelentette a *Zsidó sárgakönyvek* három kötetét (I: 1941. július; II: 1941.

460 Szilágyi [Dénes], *Nevelés nemzeti forradalomra. Válogatott cikkek és beszédek* ([Vladimir] Jabotinsky előszavával) (Budapest: A Zsidó Nemzet kiadása, 1939); *A zsidók országa: Palesztina* (Budapest: Zsidó Nemzet, 1940²); *A zsidó népegyeniség* (Értekezések a zsidóságtudomány köréből) (Budapest: Zsidó Munkaközösség, 1943). – Sabbatai D. [Szilágyi Dénes], *Egy az út. A zsidó nacionalizmus könyve* (Budapest: Zsidó Nemzet – Klein V. ny., 1939); *A zsidó nemzet története* (Spinoza-füzetek) (Budapest: Zsidó Nemzet, 1940); *Zsidó nemzeti káté* (Budapest: Zsidó Nemzet / Munkács: Nekudah könyvnyomda, 1940).

461 Denis Silagi, “A Foiled Jewish Political Venture in Hungary, 1939–1942”, in: Randolph L. Braham, Ed., *The Tragedy of Hungarian Jewry* (New York: Columbia University Press, 1986), pp. 191–235.

Szilágyi Dénes / Denis Silagi két könyvének címlapja

december; III: 1942. február),⁴⁶² a *Zsidó népegyéniség* című, szorosan a fajelmélettel párhuzamos vonalon⁴⁶³ érvelő kötetét.⁴⁶⁴ A harmadik *Sárgakönyv* már csak írógépen sokszorosítva jelenhetett meg, 50 példányban.

462 Sabbatai D. [Szilágyi Dénes], *Zsidó sárgakönyv* (Budapest: Zsidó Munkaközösség – Klein V. ny., 1941); *Második zsidó sárgakönyv* (Budapest: Zsidó Nemzet – Klein V. ny., 1941); *Harmadik zsidó sárgakönyv* (1942).

463 A “zsidó faj” kérdésköréről lásd Raphael Patai, *The Myth of of the Jewish Race* (New York: Charles Scribner, 1975; Detroit, MI: Wayne State University Press, 1989). Az anthropológiai méréseken alapuló elemzés a mikrobiológiai kutatások elmélyülésével meghaladottá vált.

464 Szilágyi Dénes, *A zsidó népegyéniség* (Értekezések a zsidóságtudomány köréből) (Budapest: Zsidó Munkaközösség, 1943). – Ortutay Gyula, akkor a Magyar Rádió irodalmi osztályának helyettes vezetője, akiről Szilágyi annak idején úgy gondolta, hogy rokonszenvezik eszméikkel, naplójában (1942. 12. 2) felháborodottan fejtegeti, hogy fogorvosa, tamási Varga Imre téved, amikor úgy ítéli meg, hogy a munkaszolgálatlaltal “a magyarság szervezeten, évfolyamonkint akarja kiirtani fajtám férfait”, s megjegyzést tesz Szilágyira is: “az a kis sunyi zsidó ideológus, a Szilágyi vadítottta meg”. Figyelmet érdemel Ortutay naplójegyzetének dátuma: alig néhány héttel később a doni áttörés során zsidó munkaszolgálatosok ezrei pusztultak el. – Tamási Varga Imre (1897–1944) alakjához lásd #228.

Denis Silagi utólagos értékelése (1986)⁴⁶⁵ szerint az ő szervezetükben “szólt meg 1919-et követően először Magyarországon a nyílt és megalkuvást nem ismerő zsidó nacionalizmus hangja”. A Munkaközösség a “zsidókérdés” megoldásában fontolgatta a magyarországi jobboldallal való együttműködést is. A háború utáni időkre tervezett tömeges *alija* gondolatát dédelgették. Szoros kapcsolatba kerültek Makkai János⁴⁶⁶ (1905–1994)⁴⁶⁷ kormánypárti országgyűlési képviselővel, a második zsidótörvény képviselőházi előadójával, aki 1940/41 fordulóján – egy hosszabb amerikai útjának élményei alapján – fokozatosan revidálta társadalomképének zsidóellenes elemeit. Még így is, a faji gondolat összekötötte őket. Utat találtak József Ágost főherceghez, Bárdossy László miniszterelnökhöz, vitéz Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948) belügyminiszterhez, Sombor-Schweinitzer József (1895–1950) rendőr főtanácsos-, 1938 és 1944 között főkapitány-helyettes-, a bűnügyi osztály vezetőjéhez.⁴⁶⁸ A két utóbbi régiót a nemzetiszocializmus és a magyar szélsőjobb ellenségének számított.⁴⁶⁹

Szilágyiék úgy gondolták, hogy meg tudnak állapodni a kormánnyal abban, hogy ők a – természetesen, német vereséggel végződő – háború után elérik a teljes magyarországi zsidóság kivándorlását, természetesen a Palesztinában felállítandó zsidó államba, ennek fejében azonban a jobboldal garantálja, hogy addig a zsidóknak nem lesz bántódásuk Magyarországon. Azzal nem gondoltak, hogy a jobboldal akkor, a zsidótörvények idején, már veszedelmes programokat készít elő. Kállay Miklós, az új miniszterelnök a zsidók egyetemleges kitelepítésének híve volt ugyan, de a Zsidó Munkaközösség eszméi iránt nem mutatott érdeklődést. A tervezgetésnek és szervezésnek a munkaszolgálatos-behívók vetettek véget, 1942. május–júniusban.

A hivatalos hitközségi vezetés végül felismerte, hogy a magyar közvélemény nem áll a zsidók mellett. Adolph G. Brotmanhoz (1896–1970), a *Board of Deputies of British Jews* titkárához megküldött “Jelentés”-ükben⁴⁷⁰ írják (1939. február): “(...) A szilárd alapokon álló társadalmi státust és szervezetet nélkülöző, napról napra

465 Denis Silagi, “A Foiled Jewish Political Venture in Hungary, 1939–1942”, in: Randolph L. Braham, Ed., *The Tragedy of Hungarian Jewry: Essays, Documents, Depositions* (New York: Columbia University Press, 1986), pp. 191–235.

466 Később, külföldön: John D. Makkai.

467 Csizmadia Ervin, *Makkai János. Ősztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között* (Budapest: Új Mandátum, 2001).

468 Valójában a politikai rendészet területén dolgozott. Megfigyelte a baloldali mozgalmakat is. 1943-ban megírta a magyar nemzetiszocialista mozgalom eseménytörténetét. A kéziratot kiadta Kovács Tamás, *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943* (Budapest: Gondolat, 2009).

469 Kovács Tamás, szerk., *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József rendőrfőkapitány-helyettes feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943* (Budapest: Gondolat, 2009).

470 Levéltári forrásból idézi: Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews, 1920–1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981), pp. 266–276, no. 10 / *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Babel Kiadó, 2002), pp. 250–258, no. 14; az alábbi idézet: p. 252.

gyengébb anyagi helyzetbe kerülő magyar zsidóságnak semmiféle lehetősége nincs arra, hogy megakadályozza a törvényjavaslat⁴⁷¹ törvényerőre emelkedését. A zsidótörvény korlátozásait fokozott aggodalommal szemlélő politikusok nem mernek véleményt nyilvánítani, ha ugyanis megtennék, azonnal zsidóbérenceknek titulálnák őket, és ez politikai pályafutásuk végét jelentené. Ebben a küzdelemben a zsidóknak nincsenek és nem is lehetnek sem barátaik, sem szövetségeseik. A baloldal és az az erő, amely a liberális polgári kisebbségből megmaradt, annyira meggyöngült, hogy az együttérzés kinyilvánításán kívül semmit nem tud tenni ügyünkben. Jóllehet ezek a szívhez szóló megnyilatkozások és tettek mély hálára kötelezik az egész zsidóságot, az események alakulására semmiféle befolyást nem gyakorolnak. A nem zsidó középosztály abban bízik, hogy az antiszemita törvények következtében kedvezőbb pénzügyi helyzetbe kerül, így a nem kifejezetten antiszemita érzelműek is támogatják a kormány gyümölcsözőnek vélt intézkedéseit. A konzervatív, vagyonos nem zsidó körök minden erejét saját vezető gazdasági helyzetük megőrzése érdekében kifejtett igyekezetük foglalja le, s nem vesztegetik a fáradságot a zsidó ügy védelmére, még akkor sem, ha egyébként lelkiismeretük ezt diktálná. A magyar zsidóság hazájában nem számíthat segítségre. (...)”

Magyarországi zsidók Palesztinában

Palesztinát az első világháborúban angol csapatok foglalták el (1917), a Versailles-i békeszerződés (1919. június 28), a San Remo-i konferencia (1920. április 19–26) brit mandatórius igazgatás alá helyezte, élén brit főmegbízottal (*High Commissioner*), státusát a San Remo-i konferencia döntése, a Népszövetség 1922. július 24-i határozata becikkelyezte. A korábbi zsidó bevándorlók, köztük a magyarországi eredetűek, ekkorra már megtalálták helyüket a térség egyre határozottabban önálló zsidó gazdasági és társadalmi életében. Kétirányú kereskedelmi kapcsolatok szövődtek magyarországi zsidó cégek és palesztinai vállalatok között. A Gömbös-kormány kereskedelmi miniszterét egy újság megvádolta (1936), hogy elzsidósította az ország külkereskedelmét; a miniszter, persze, az ostoba vádaskodással szemben megnyerte a sajtópert. Magyarország kereskedelmének mérlege Palesztinával szemben aktív volt, de a forgalom a magyar külkereskedelemnek legfeljebb fél százalékát tette ki, így nem számíthatott igazán jelentős gazdaságpolitikai tényezőnek, de fenntartotta a kapcsolatot a két ország, az itt és ott élő családok között. A magyarországi eredetű zsidó lakosság növekedése Palesztinában a korábbinál erősebb szolidaritást fejlesztett ki a magyarországi zsidókban *ole* rokonaikkal.

471 Ti. a második zsidótörvény.

Palesztinában a narancs termesztését csak az 1880-as évek vége felé terjesztette el a Lengyelországból alijázó Aharon Leib Felman (1867–1893): az 1930-as évek végére Magyarországon is fogalommá vált a *jaffa-narancs* (az 1934-ben megépült új kikötőről, ahol a gondosan csomagolt gyümölcs ládáit behajózták),⁴⁷² a zsidó földművestelepek egyik legfontosabb kereskedelmi cikke.⁴⁷³ A – nem zsidó tulajdonban lévő – bonyhádi zománcárugyár az 1920-as években egy magyarországi *ole* közvetítésével jelentős megrendeléseket kapott Palesztinából angol, arab és héber betűs utcanév- és házzsámtablákra, 1926-ban még fiókvállalatot is nyitott Jeruzsálemben, bonyhádi szakemberekkel.⁴⁷⁴ 1935-ben Magyar–Palesztinai Kereskedelmi Kamara alakult.⁴⁷⁵

Háddzs Amin el-Huszejni / Hajj Amin al-Husayni (1893–1974) jeruzsálemi nagymufti, aki bármi áron meg akarta akadályozni a cionista mozgalom sikerét, azt híresztelte, hogy Jeruzsálemben veszélyben forognak az iszlám szent helyei. Az 1929 őszen Jeruzsálemben a Nyugati falnál (*Kotel ma'arávi*)⁴⁷⁶ kirobbant arab zavargások (*Buraq Uprising*),⁴⁷⁷ amelyek *villámgyorsan* áterjedtek Hebronra és más városokra is,⁴⁷⁸ erős visszhangot keltettek Magyarországon. R. Edelstein, és később R. Grünvald

472 1930-ban két és fél millió, az 1930-as évek végén már 15 millió ládat tett ki a jaffa-narancs exportja. A Magyarországra irányuló szállítmányok a trieszti kikötőbe futottak be, onnan terítették szét az egész országban. – Kisgyermek koromból magam is jól emlékszem a finom papírban egyenként begöngyölt narancsokra, a jellegzetes friss citrusillatra.

473 Marton Ernő, "A palesztinai narancs éposza", in: *A zsidó állam* (h. n. [Kispest]: Általános Cionista Blokk, é. n. [1948]), pp. 142–144.

474 Szilágyi Mihály & Schweitzer József, "A Tolna megyei zsidók története 1868-tól 1944-ig", in: Schweitzer József, "Uram, nyisd meg ajkamat." *Válogatott tanulmányok és esszék* (Mórija Könyvek, 5) (Budapest: Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, 2007), p. 148.

475 *Zsidó Szemle*, 30, no. 2 (1935. január 11), p. 5 sk.: "Megalakul a Magyar–Palesztinai Kereskedelmi Kamara?"

476 Régebben hívták így is: Siratófal (*Klagemauer / Mur des Lamentations / Wailing Wall*), arab elnevezése nyomán: *el-Mabka*. (Ti. a középkorban a zsidók itt gyászolták, siratták a templom elpusztítását.) – Másik arab neve: *Hà it el-Burák*, "Burák fala", Muhammad lovának nevééről ("villám"), egy XIV. századi iszlám legenda szerint ugyanis a próféta itt pányvázta ki szárnyas lovát (*interpretatio islamica*).

477 1922-ben a mandatárius hatóságok megtiltották, hogy a Kotel férfi és női része között választófalat (*mehica*) állítsanak fel, a tilalmat éveken át nem vették szigorúan, és ha sokan voltak a falnál, felállították. 1928-ban azonban arab kérésre a hatóságok megerősítették a tilalmat, és szeptemberben a nők kívánságára mégis felállított deszka választófalat a brit rendőrség a *jom kippur* alkalmából összegyűlt tömegben erőszakkal eltávolította. Az *Agudat Jisraël* és a harmadik tiltakoztak, tüntetéseket szerveztek, a muszlimokat októbertől kezdődően Amin al-Husayni főmufti a zsidók ellen uszította, az angol kormány közvetíteni próbált, 1929. augusztus 15-én (*tisa be-av*) cionista fiatalok – a *Betar* szervezésében – nagy tüntetést rendeztek a falnál, 16-án több ezres muszlim tüntető tömeg megtámadta a falnál imádkozó zsidókat, 24–25-én Hebronban és Száfedben arabok lemészárolták, illetve elűzték a zsidó lakosságot. Ezután hónapokon át folytatódtak az arab erőszakos akciók a zsidók – különösen az askenázi zsidók – ellen.

478 Az események kivizsgálására kiküldött *Peel Commission* (*Palestine Royal Commission*) a Népszö-

“Az ... év története” sorozata az *Évkönyv* lapjain, amely a külföldi zsidóság aktuális helyzetéről és az őket érintő újabb eseményekről közölt elemzéseket, egyre részletesebben foglalkozott a palesztinai helyzettel. A zsidó lakosság ellen szervezett arab terrorakciók Jeruzsálemben⁴⁷⁹ és más városokban 1936 nyarán (április–október), illetve a brit mandátum elleni úgynevezett arab felkelés új hullámának (1936–1938) eseményei, amelyek során már szervezett csoportok követtek el merényleteket a zsidók ellen,⁴⁸⁰ rendszeresen szerepeltek a magyarországi lapok, köztük az *Egyenlőség* hasábjain.

Kettős kisebbségben

A dualizmus korában a hivatalos Magyarországnak a nemzetiségi területeken⁴⁸¹ szüksége volt a zsidó lakosságra: még az első világháború előtti utolsó népszámláláskor is a lakosoknak csupán ca. 54–55 százaléka vallotta magát magyar anyanyelvűnek, a zsidók, a teljes lakosság közel 5 százaléka, ebben az időben már túlnyomó részében magyar nyelvű volt, és így a magyar lakosság arányát növelte a nemzetiségekkel szemben.

Ez a politika kísérő jelensége volt az akkor hivatalos, kormányzati elmagyarosítási törekvéseknek. Beksics Gusztáv (1847–1906) liberális közíró: (a zsidóság) “a magyar fajnak legfeltétlenebb szövetségese, a magyarosítás leghatalmasabb eszköze.”⁴⁸² Ugyanő, a *Pesti Hírlap*-ban (1883. augusztus 16): “Milyen rossz politika volna a mi részünkről gyengíteni, fogyasztani magunkat. Mily örültség volna különösen a mi

---

vetség elé terjesztett jelentése (1937. július) tett először javaslatot Palesztina felosztására zsidók és arabok között. – William Robert Wellesley Peel / 1st Earl Peel (1867–1937) a *Commission* elnöke volt.

479 Gershom Scholem “richtiger Partisanenkrieg”-ről beszél. Walter Benjamin & Gershom Scholem, *Briefwechsel, 1933–1940*, hrsg. von Gershom Scholem (Suhrkamp Taschenbuch, 1211) (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1980), p. 220 (6. Juni 1936).

480 Száraz György idézi a korabeli leventedalt: “Majd lesz neked, Jeruzsálem, hosszú arab kés, ott esz meg a fene, Kóbi, ha te odamégy...”, lásd *Egy előítélet nyomában* (Gyorsuló Idő) (Budapest: Magvető Kiadó, 1976), p. 148.

481 Balogh Pál, *A népfajok Magyarországon* (Budapest: M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1902).

482 Beksics Gusztáv, *Magyarosodás és magyarosítás, különös tekintettel városainkra* (Budapest: Athenaeum, 1883), p. 56. – Uő, *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk, különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre* (Budapest: Athenaeum, 1896²); uő, *A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal* (Budapest: Athenaeum, 1899); uő, *Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján* (Budapest: Athenaeum, 1900).

nemzetiségi viszonyaink közt. Gondoljuk meg csak, mi lenne annak következménye, ha a 625 ezer zsidó számbeli és gazdasági súlya a nemzetiségek mérlegébe kerülne. Ha nem közel 45, de csak 40 százalék volna a magyar faj az országban. Ha a zsidók ahelyett, hogy a magyar ügyet támogatják, átpártolnának az omladinához, a dako-romanizmushoz és a panszlavizmushoz.⁴⁸³ Ha értelmi és anyagi tőkái a magyar érdekek helyett a nemzetiségi érdekek szolgálatában állának.”

A nemzetiségi területek elszakadásával 1918-ban magyar zsidók kerültek az utódállamokhoz, a trianoni Magyarországnak pedig többé már nem volt szüksége arra, hogy a magyar nyelvű lakosság arányszámába beszámítsa a zsidókat is. A magyar demográfia szempontjából a zsidók főlegesen voltak magyarok: a származási / “faji” alapon szerveződő politikai nemzet nem akart számolni velük. Gr. Teleki Pálnak a béketárgyalások háttéranyagául készített néprajzi térképe, amely az ország lakosságát faji, nemzetiségi és felekezeti megoszlásban mutatja be, a zsidókat hallgatólagosan magyaroknak vette, és csak a felekezeti kategóriában tüntette fel mint izraelitákat: szöges ellentétben számos alkalommal tett nyilatkozataival, melyekben – az országgyűlésben stb. – határozottan fajnak nevezte őket. Bár Teleki gróf térképe ugyanazt az elvet követte, mint amelyet a neológia az előző évtizedekben önérzetesen hangoztatott, jóhiszeműnek mégsem mondható: csakis a magyarság számát akarta növelni, Erdély és a dualizmus kori ország más területeinek megtartása érdekében.

Akaratlanul-e vagy tudatosan, talán mindegy is, Magyarország az első világháború után ugyanúgy használta az országos politikai játszmában a zsidókat, mint Morvaország a XIX. században. Ferenc császár 1798-ban Morvaország addigi 52 zsidó községe helyett összesen 25 – későbbi bővítéssel: 27 – úgynevezett politikai entitás (*politische Gemeinde*) felállítását engedélyezte, ezekben a községekben a zsidók önkormányzatot alakíthattak, és a városi magisztrátusban (*curia*) a zsidó népesség arányától független számú szavazattal bírtak, ily módon, lévén hogy a zsidók többségükben német nyelvűek voltak, a morva (cseh–morva) népességgel szemben a német befolyást erősítették. Az osztrák hatóságok kísérlete, hogy a zsidó politikai entitásokat beolvassák a városigazgatás szerveibe (1880), kudarcot vallott, és csak az újonnan alakult Cseh-Szlovák Köztársaság (RČS) számolta fel őket az első világháború után (1919–1920), a legutolsók egyikeként éppen a magyarországi zsidó történelemben is fontos kibocsátó központ szerepét betöltő Trebitschben (1921).

Maga a zsidóság az első világháború után a Magyarországból kivált és az újonnan megalakult utódállamokhoz tartozó területeken mindenütt kettős válságot élt át.⁴⁸⁴ Addig kulturális horizontja és társadalmi integrációja alapvetően a magyar társa-

483 *Omladina*: a szerb értelmiségi ifjúság politikai szervezete. *Dako-romanizmus*: a román nép erdélyi (Dacia provincia) őshonosságának elmélete. *Panszlavizmus*: a szláv népek politikai, társadalmi és kulturális egységének megteremtésére irányuló politikai mozgalom.

484 Ligeti Ernő, “Erdély zsidósága”, *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1941. évre* (Budapest: Országos Izraelita Leányrövidház, 1941), pp. 81–88.

dalomhoz kötötte. Erdélyben, a Felvidéken (Szlovákia), Kárpátalján, a Délvidéken (Jugoszlávia)⁴⁸⁵ az első nyelve nagyjából a magyar volt. Az új államokban ezek a nyelvi, szociális, kulturális, politikai kötődései megszakadtak, értéktelenné váltak, sőt, egyenesen károsak lettek. Elveszítették csak nemrég megszerzett hazájukat, kettős kisebbségbe kerültek: mint „magyarok” és ezen belül is mint zsidók. A szintén kisebbségbe került helybeli magyar társadalom most már nem fordított rájuk gondot, sőt, gögösen elnézett fölöttük.

Az erdélyi Országos Magyar Pártban csak 1924-ben, a brassói nagygyűlésen fogalmazódott meg az a gondolat, hogy a zsidókat, ha magyarnak érzik magukat, ha kulturálisan és pénzzel segítik a magyar eszme megerősödését: magyarnak lehet tekinteni. *Ha, ha* – mint a XIX. században. Ezt az érintettek is a régi asszimilációs politika folytatásaként értékelték. Fischer József ügyvéd (1887–1952), a kolozsvári kongresszusi / neológ hitközség elnöke, aki a két háború között mindvégig vezető szerepet játszott az erdélyi zsidó közéletben, a zsidó párt képviselője volt a román országgyűlésben: Fischer kijelentette, hogy ezután a zsidók maguk akarják kézbe venni sorsukat, nem a magyarság részének tekintik magukat, hanem vele egyenrangú romániai népkisebbségnek.

Mindamellet, az erdélyi zsidók a román állami keretek között is ragaszkodtak magyar identitásuk bizonyos elemeihez; igaz, a cionista mozgalom is erősebb volt körükben, mint bárhol másutt magyar nyelvterületen. Románia igyekezett az erdélyi zsidókat leválasztani a magyar kisebbségről, nyomást gyakorolt rájuk, hogy népszámláláskor stb. ne magyarnak vallják magukat: ugyanúgy politizált a zsidó lakosság külső, második identitásával, mint korábban a magyar hatóságok, anélkül, hogy társadalmi vagy kulturális érdekeikre tekintettel lett volna. Zsidónak lenni Erdélyben kettős kisebbséget jelentett: kisebbségi helyzetet mint magyar és ezen belül kisebbségi helyzetet mint zsidó.⁴⁸⁶ Románia a zsidó identitást nyelvi és etnikai értelemben vette, mint ahogy az ország keleties zsidóságában tisztán az volt is.

Az első világháború után Romániában kétféle, egymástól nagyon különböző zsidóság élt. Az erdélyi zsidók, kivált azok, akik a nagyobb városokban – Arad, Dés, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Marosvásárhely, (Máramaros-) Sziget, Nagyvárad, Szatmár-Németi, Temesvár stb. – éltek, a XIX. század második felében többségükben magyar anyanyelvűek lettek, beilleszkedtek a magyar kultúrába, legalább részlegesen asszimilálódtak. Másrészt, Ó-Romániában az askenázi zsidóság keleti jellegű

485 A Felvidék és Délvidék elnevezések, gyér előzmények alapján, az 1920-as években terjedtek el, a magyar politikai szóhasználatban egyértelműen irredenta jelentésárrnyalattal.

486 A „kettős kisebbség” kifejezést Gáll Ernő (1917–2000) romániai zsidó magyar társadalomtudós és publicista vezette be: „Kettős kisebbségben: Bibó István emlékének”, *Korunk*, III. folyam, 2, no. 8 (1991. augusztus), pp. 957–969. Lásd még – Ady egykori cikkére (#178) utaló címmel – uő, „Erdélyi »korrobori«”, *Szombat*, [3], no. 3 (1991. március), p. 15; „Kisebbség a kisebbségben”, *Regio*, 4, no. 2 (1993), pp. 81–98.

MARGITTA — Izraelita templom

Margitta (ma: Marghita, Románia), orthodox zsinagóga (1871); az 1970-es években lebontották (Képeslap) (MZsL)

Nagykároly (jiddis Krole; ma: Carei, Románia), status quo / orthodox zsinagóga (1892); tervezte Bach Nándor (MZsL)

Nagyvárad (ma: Oradea, Románia), neológ zsinagóga; tervezte Busch Dávid (1878) (MZsL)

volt. A különbség az erdélyi magyar zsidók és akár a Románia peremvidékein (de a volt Beszterce, Máramaros, Szatmár vármegyékben, Moldvában⁴⁸⁷ stb.) élő, jobára jiddis nyelvű zsidóság között semmivel nem volt kisebb, mint a városi és “pólisi” / “galiciáner” zsidók között Kelet-Európa más országában.

Az új állami keretek közé került zsidóknak Romániához éppen magyar nyelvű, németes-nyugatias kultúrájuk miatt alig volt közük.⁴⁸⁸ Horthy Magyarországá pedig, ahol a zsidókat a *numerus clausus*-törvény és az egyre erősödő zsidóellenes uszítás ki- vagy visszaszorította: Magyarország

a legkevésbé sem törődött az Erdélyben stb. maradt magyar nyelvű zsidókkal. Az új állami keretek között a többségi társadalomba való beilleszkedés lényegi identitásváltást kívánt a zsidóktól. Az alternatíva számukra az volt, hogy betagozódnak az új többségbe, mint tették volt a dualizmus korában a magyar társadalommal, vagy “csak” zsidók legyenek, most már a magyar megkülönböztetés nélkül.

Temesvár (ma: Timișoara, Románia), a gyárvárosi status quo (később: neológ) zsinagóga (1899); tervezte Baumhorn Lipót (MZsL)

487 A moldvai Bacău / Bákó csaknem 10 000 főnyi zsidó lakosságának (1930) fele jiddis anyanyelvűnek vallotta magát.

488 Romániában a Regát (Ó-királyság) zsidósága részben szefárdi volt.

Erdély és a Partium, ahol a legtöbb magyar ajkú zsidó élt, mintegy 180 000 fő, 1918-ban a gyulafehérvári kiáltvánnyal (1918. december 1–2) *de facto* Románia része lett. A dualizmus kori Magyarország jogrendjét a zsidók számára az új anyaország, a Román Királyság törvényei váltották fel. Már említettem, hogy az 1866. évi román Alkotmány csak keresztény vallású idegennek tette lehetővé a román állampolgárság elnyerését. Az eredeti tervezet kedvezőbb helyzetet teremtett volna a zsidóknak: utcai lázongások robbantak ki ellene. Az 1878. évi berlini béke előírta a zsidók polgári jogainak rendezését,⁴⁸⁹ de az újabb román Alkotmány (1879) is csak egyéni honosítást ismert el. 1918-ban (december 29)⁴⁹⁰ törvény erejű rendelet (“rendeletörvény”) engedélyezte, hogy a zsidók, egyéni kérelem alapján, polgári jogokat kapjanak; 1919-ben (január 13) egy törvény erejű rendelet megnyitotta az Ó-királyságban (Regát⁴⁹¹) élő idegenek – köztük a zsidók – előtt a honosítás lehetőségét, de csak egyéni kérelem alapján, majd pedig újabb törvény erejű rendelet (május 22) megadta az Ó-királyságban lakó zsidóknak az állampolgárságot is.⁴⁹² Az Ó-királyság területén kívül élő zsidók állampolgárságának rendezésére csak az 1923. március 28-án kihirdetett alkotmány⁴⁹³ kínált megoldást, részlegesen, közvetve, az imént említett törvények megerősítésével (133. §): változatlanul csak kérelem alapján, honosítással, egyénileg. Ezeket a rendelkezéseket az 1938. évi Alkotmány is érvényben hagyta (98. §).

A trianoni békeszerződésben Magyarország kötelezte magát arra, “hogy az ország minden lakosának születési, nemzetiségi, nyelvi, faji vagy vallási különbség nélkül, az élet és szabadság teljes védelmét biztosítja” (55. §). Kötelezettséget vállalt arra nézve is, hogy “amennyiben a jelen cím (értsd: fejezet) rendelkezései oly személyeket érintenek, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartoznak, ezek a rendelkezések nemzetközi érdekű kötelezettségek és a Nemzetek Szövetségének (Népszövetség) védelme alatt fognak állni” (60. §). A következő több mint két évtizedben Magyarország a békeszerződésnek ezeket a pontjait következetesen, még a nyugodtabb években is, szóban és tettben egyaránt megszegte. Pontosan ugyanezt tette Románia a korábban Magyarországhoz tartozó területeken, magyarokkal, zsidókkal egyaránt. A párizsi úgynevezett Kisebbségi szerződésekkel Románia (1919. december 9, hatályba lépett: 1920. július 16)⁴⁹⁴ kötelezettséget vállalt az állampolgárságnak és az ezzel járó jogok teljességének megadására a területén állandó jelleggel lakó kisebb-

489 Joshua Starr, “Jewish Citizenship in Rumania (1878–1940)”, *Jewish Social Studies*, 3, no. 1 (1941), pp. 57–80.

490 3902/1918 (XII. 29).

491 Az 1918 előtti Románia; román *regat*, “királyság”.

492 2085/1919 (V. 22), “Decret-lege pentru acordarea drepturilor cetățenești evreilor născuți în țară”, <http://ebooks.unibuc.ro/istorie/istorie1918-1940/10-1.htm>.

493 Magyar fordítását közli: Nagy Lajos, i. m. (1994), p. 223 skk.

494 Szalayné Sándor Erzsébet, *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században* (Kisebbségi monográfiák, 3) (Budapest: Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003), p. 81.

ségeknél, külön paragrafusban említve a zsidókat: "Románia kötelezi magát, hogy román állampolgároknak ismeri el jogérvényesen és mindennemű alakítás nélkül mindazokat a zsidókat, akik Románia területén laknak, és akiket valamilyen más állampolgárság nem illet meg" (7. §).⁴⁹⁵ A zsidók állampolgárságának rendezése nem történt meg, a gyulafehérvári határozat III/2. pontja, a békeszerződések wilsoni elvei nem érvényesültek.

Alexandru C. Cuza az első világháború után Nemzeti Keresztény Védelmi Szövetség néven zsidóellenes szervezetet hozott létre (1923), ebből nőtt ki Corneliu Zelea Codreanu (1899–1938) legionárius mozgalma (Mihály Arkangyal Légió) (1927), a Vasgárda (1930) elődje. A "cuzisták" 1927 december 7-én Nagyváradon az országos román diákkongresszus alkalmából vad zsidóellenes atrocitásokat szerveztek. A kongresszuson tárgyaltak a *numerus clausus* bevezetéséről. Ebben a szellemben a küldöttek feldúlták a templomot, összetépték a Tóra-tekerceket, betörték a zsidó tulajdonban lévő kávéházak, üzletek ablaküvegeit, zsidókat vertek meg. Hazafelé tartva, Kolozsvárt leszálltak a különvonatról, és megismételték a nagyváradi randalírozást. Utóbb a Nagyváradon meggyalázott (*pászul*) kéziratok rituális eltemetését a hatóságok csak azzal a feltétellel engedélyezték, hogy teljes csöndben zajlik le.

A két háború között érvényben lévő román alkotmányok csak a vallási kisebbségekre voltak tekintettel. Ugyanakkor a román állam erőteljesen törekedett arra, hogy leválassa a zsidókat a magyar kisebbségről. A Romániához csatolt területeken élő zsidók kötelesek voltak igazolni, hogy lakóhelyükön folyamatosan éltek. Az ország területén nagy számban maradtak zsidók, akik ilyen igazolás híján és különböző egyéb okokból továbbra sem tudták megszerezni a román állampolgárságot. 1924-ben az állampolgársági törvény, 1938-ban (január 21) egy állampolgársági revízió összesen mintegy 23 000 erdélyi zsidó családot fosztott meg a román állampolgárságtól. A két háború között az ország hivatalos döntéseiben a zsidóság hangsúlyozottan külön nemzetiségnek számított.

Sajátos ellentmondásban a magyarországi örökség széles körű felszámolására való törekvéssel, a romániai kultusztvény (1928. április 22) – mint az 1868/69. évi Egyetemes Gyűlés – minden településen csak egy zsidó hitközség felállítását engedélyezte, de lehetővé tette, hogy az orthodox és szefárdi hitközségek, az erdélyi hagyományoknak megfelelően, ugyanabban a városban egymás mellett is működjenek. 1928. november 3-án a kormány külön törvényerejű rendeletet adott ki az izraelita kultusz szervezetéről és jogállásáról. A hitközségek a vallási-rituális ügyek mellett oktatási és szociális feladatokat is ellátnak. Kizárólagos joguk a kóser hús és a pászka (*macca / macesz*) előállítására. Egyesületeket szabadon hozhatnak létre.

A Kisebbségi szerződések szelleme és betűje egyáltalán nem érvényesült a törvényhozásban. A Constantin Anghelescu (1870–1948) közoktatási miniszter által

495 Idézi: Szalayné Sándor Erzsébet, i. m., p. 101.

kidolgozott oktatási törvény (1924) és végrehajtási utasítása (1926) az oktatás nyelvként az egész országban egységes tanítási rend keretében a román írtá elő. Fennmaradt Angheliescu híres mondása: "Magyarországon magyarok voltak a zsidók, Romániában tehát románok." A kisebbségek által nagy számban lakott vidékeken az iskolákban megengedte a kisebbségi nyelv használatát, de a nemzeti tárgyakat csak románul volt szabad tanítani. Egy időben még a vallási ismeretek tanítása is kötelezően románul folyt. Egy további törvény (1928) a középfokú oktatásban már általában is csak a román nyelvet engedte meg. Az érettségi vizsgákat mindenkinek románul kellett letennie. A hivatalos oktatáspolitikára törekedett, hogy a zsidókat kiszorítsa a magyar nyelvi közösségből. 1918 előtt összesen 31 zsidó iskolában folyt magyar nyelvű tanítás, az új törvények kötelezően írták elő vagy az államnyelvet (román), vagy a nemzetiségi nyelvet (héber), a végrehajtásra 5 év határidő állt rendelkezésre, az 1932/33. tanévre egyetlen magyar nyelvű zsidó iskola sem maradt az országban.

A magyar tanítási nyelvű zsidó iskolák helyére részben héber nyelvű vagy a hébert intenzíven tanító iskolák léptek. A *Tarbut* ("nevelés", "kultúra") oroszországi gyökerű (1917), de az 1920-as évektől főként Lengyelországban és más kelet-európai országokban működő zsidó oktatási szervezet, amely héber nyelvű iskolákat tartott fenn és ilyenek felállítását szorgalmazta. A héber ebben a helyzetben beszélt nyelvet jelentett: a bibliai és középkori alapokon kialakult, a cionista mozgalomban hivatalossá tett és gyors ütemben fejlődő, modernizálódó ivritet. Romániában (Kolozsvár) 1920. szeptember 7-én alakult meg a Tarbut Országos Zsidó Iskola Egyesület. Erdélyben mintegy 30 városban vezették be a zsidó iskolákban a héber nyelvi oktatást legalább részlegesen. Temesvárt és Nagyváradon intenzív hébert is tanító Tarbut Liceum indult (1920). Kolozsvárt is a Tarbut Liceumnak kezdetben ca. 400 fiú és 200 leány növendéke volt; ez az iskola néhány év alatt elsorvadt (1925). Hátszegen, Gyergyóditróban stb. héber tanítási nyelvű elemi iskola nyílt meg, Szatmár-Németiben héber nyelvű óvoda.

Ilyen körülmények között nőtt fel Temesvárt héber quasi-anyanyelvűként – mert egyébként tökéletesen tudott magyarul – a zsidó vallási iskola (1918–1948) alapítójának és bezárásáig tudós igazgatójának, Júda Löb Fleischer- / Fleischer Lipótnak (1866–1955) a fia, Ezra Fleischer (1928–2006), akit a második világháború után cionista tevékenysége (*Bne Akiba / Bné Akiva*) miatt börtönbe zártak. A börtönben írt héber nyelvű költeményével, amelyet sikerült Izraelbe kicsempésznie, és amely ott álnéven azonnal megjelent,⁴⁹⁶ még abban az évben az ország legmagasabb tudományos és irodalmi kitüntetését (*Israel Prize*) kapta meg érte (1959), ő maga csak egy évvel később szabadult, és nyomban alijázott (1960). Izraelben a középkori zsidó

496 משה גוג / *Massza Gog* ("Góg terhe"), nyomtatásban egy folyóirat közölte (1959).

liturgikus költészet elismert tudós kutatója lett, az *Israel Academy of Sciences and Humanities* mindenkori 40 tagja közül az egyik (1984).

Vallási tekintetben az erdélyi zsidók – a Magyarországon az 1868/69. évi kongresszus után kialakult helyzetnek megfelelően – megoszlottak az orthodox, a kongresszusi / neológ és a *status quo* ante hitközségek között, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy hagyományosan sokan voltak, akik a szefárdi irányzatot követték. A neológia alapvetően vallásnak tekintette a zsidóságot, az orthodoxok közelebb álltak a nemzeti kisebbség önmeghatározáshoz.

A területi változásokkal az erdélyi zsidóság közös állami keretek közé került az Ó- királyságban (Regát), Bukovinában, Basarabiában élő, nyelvileg és kulturálisan egyébként tőle erősen különböző zsidókkal. A Romániai Honos Zsidók Szövetsége (*Uniunea Evreilor Pământeni din România*), illetve a Román Zsidók Szövetsége (*Uniunea Evreilor Români*) (1919) Erdélyben főként a román nyelvű zsidókat vontatta, de csatlakoztak hozzá olyanok is, akik a magyar orientációjú zsidó szervezetekkel elégedetlenek voltak. A Bukarestben tartott országos zsidó értekezlet (1923. május) úgy határozott, hogy olyan országos zsidó szervezetet kell létesíteni, amely magában foglalja a magukat a zsidó néphez tartozónak valló román állampolgárokat, belső kulturális, vallási, nyelvi különbségekre tekintet nélkül, és érdekeiket a politikai életben képviseli. 1926-ban erdélyi fiókszervezete alakult Kolozsvárt. Az erdélyi magyar politikusok azzal vádolták a zsidókat, hogy államhűségükkel a magyaroknál kedvezőbb helyzetbe kerültek Romániában, ez a vád, természetesen, nélkülözött minden alapot. Az alkalmilag, az esedékes választásokra összeálló Erdélyi Zsidó Néppárt (1922. február 14) nyomán Erdélyben (Nagyvárad, 1930. április 23) és a Regátban egymással párhuzamosan Zsidó Párt alakult, ezekből megalakult (1931. május 4) a Romániai Zsidó Párt / Országos Zsidó Párt (*Partidul Evreiesc din România*), külön erdélyi tagozattal. Az 1928. évi választásokon a Zsidó Párt több képviselője került be a román parlamentbe, a más pártok listáján az országgyűlésbe került zsidó képviselőkkel együtt, az egységes fellépés érdekében, megalakították a Zsidó Parlamenti Klubot, amelyet maguk zsidó frakciónak tekintettek. A Romániai Zsidó Párt programja kimondja, hogy a romániai zsidó lakosság elválaszthatatlan a zsidó nép nemzeti közösségétől; célul tűzi ki az ethnikai eredettől független állampolgári jogegyenlőség elérését és a zsidó nemzeti kisebbség kollektív egyenjogúsítását. A különféle próbálkozások ellenére a romániai zsidóság két évtizeden át nem tudta megteremteni a valódi szervezeti egységet vagy akár csak az együttműködést, az eltérő vallási–rituális, nyelvi, kulturális hagyományok, a cionizmus eltérő megítélése stb. erősebbeknek bizonyultak, az integráció meghiúsulásában az erdélyi zsidó szervezeteknek is felelősségük van.

Az erdélyi zsidók nagyjából háromnegyede orthodox volt. Már 1920-ban kongresszust tartottak Nagyváradon (augusztus 10–12), létrehozták az Erdélyi Orthodox Izraelita Központi Irodát, első elnöke Ullmann Salamon Zalman (1859–1931) besztercei főrabbi lett, a cionizmus ellenfele, székhelyül Besztercét választották, a szerve-

zethez 80 hitközség tartozott, körülbelül 135 000 fő. Ullmann halála után Ben-Zion Wesel / Wesel Albert (1861–1938) tordai főrabbit választották meg elnöknek (1932), és az Irodát áthelyezték Kolozsvárra.

A kongresszusi / neológ hitközségi szervezetből az 1868. évi beosztás szerinti XXI. (Nagyvárad), XXIII. (Temesvár), XXV. (Kolozsvár) és XXVI. (Brassó) községkerületek kerültek Romániához. Vezetőik 1922-ben megalakították, Kolozsvár székhellyel, az Izraelita Irodát (Országos Iroda / Erdély–Bánsági Országos Izraelita Iroda), eleinte 35 hitközség volt a szervezet tagja, de rövidesen 5 *status quo* hitközség kivált, a megmaradt 30 hitközségnek körülbelül 50 000 tagja volt. 1933-ban hivatalos rendelkezés nyomán a Nyugati szertartású izraelita hitközségek szövetsége elnevezést vették fel. Érdekes eset Gyulafehérvár. Az eredeti *status quo* hitközségből 1928-ban egy külön orthodox hitközség vált ki, majd 1932-ben orthodoxként egyesültek, és az új hitközségen belül külön szefárdi szekciót alakítottak ki.

Azok, akik nemcsak ténylegesen, de lélekben is szülőföldjükön, Erdélyben maradtak, zsidóságuknak vallási, ethnikai vagy politikai keretekben tudtak társadalmi helyet kialakítani. A politikai orientációt nyelvi identitás mentén nehezzé tette, hogy az Országos Magyar Párt (1922), amelyet esetleg támogathattak volna, és amellyel az asszimiláns zsidók egy ideig rokonszenveztek is: az 1920-as években szövetségre lépett Octavian Goga (1881–1938) szélsőjobboldali, antiszemita pártjával (csucspaktum, 1923). A *revans* lázában égő erdélyi magyar politikai elit nem tekintette a zsidókat partnerének. A szászok (németek) és a zsidók között szintén válaszfal állt,⁴⁹⁷ s a németországi, faji alapú (*völkisch*) antiszemitizmus erőteljesen terjedt a romániai németység körében is.

Nagy-Romániában, ha Erdélyt (Erdély, Bánság, Bihar, Körösvidék, Szatmár, Máramaros) nem számítjuk: az úgynevezett Ó-királyságban (Regát: Olténia, Munténia, Moldva), Basarabiában, Bukovinában, Dobrudzsában a zsidók többségének első nyelve továbbra is a jiddis maradt, irodalmi nyelve a német / osztrák-német, de a zsidó identitás más módon is tagolódott: sok híve volt a Bundnak és a cionistáknak is. Az erdélyi zsidóknak, ha a romániai zsidó közösségbe akartak volna integrálódni, keleti zsidókká kellett válniuk, a szó nyelvi és részben kulturális értelmében egyaránt, márpedig ők többségükben nyugati zsidók voltak. A magyar nyelvű zsidók közül a legtöbben inkább a magyar mint első / családi / kulturális nyelv megőrzése mellett más lehetőséget választottak: azt, hogy zsidók. Jellemzően ebben a történelmi közegben rögzült mint a *magyar-zsidó* kifejezés alternatívája a *zsidó-zsidó* önminősítés.⁴⁹⁸ A fejlődés lépcsői: magyar zsidó – magyar nyelvű / magyar érzelmű zsidó – zsidó-zsidó.

A cionizmus érthetően vonzó lett a magyar nyelvű zsidó-zsidók számára. Egy új

497 Hildrun Glass, *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)* (Südosteuropäische Arbeiten, 98) (München: R. Oldenbourg Verlag, 1996).

498 Más minősítésként használta már a kifejezést Ágoston Péter, *A zsidók útja* (1917).

Moses Samuel Glasner / Glasner Miklós
(MZsL)

integrációt ígért, elvben hasonlót a korábbihoz, Magyarországhoz, még ha egyelőre csak az *Erec*-vágýalom vagy a *haluc* valóság formájában. A cionizmus Erdélyben az első világháború után lényegesen népszerűbb volt, mint Magyarországon. Az 1930-as évek közepétől kezdve, a nemzetközi politikai helyzet gyors romlásával az *alija* egyre többeket vonzott. A cionista szervezet Erdélyben több mezőgazdasági (Kolozsvár, Hátszeg) vagy háziipari (Nagyseben) kiképző telepet, *haluc* tábort (Kolozsvár, Máramaros-Sziget, Marosvásárhely, Szatmár-Németi, Felső-Visó, Ludas stb.) tartott fenn az alijára készü-lők felkészítése céljából. Becslések alapján a két világháború között Erdélyből

– részben a Palesztina Hivatal segítségével – átlagosan évente 200–250 személy vándorolt ki Palesztinába.

Kolozsvárt a cionista mozgalom élére Moses Samuel Glasner / Glasner Miklós (1856–1924), 1878 óta a város orthodox főrabbija – anyai ágon R. Mose Szofér déd-unokája,⁴⁹⁹ a pesti R. Koppel Reich násza – állt, jiddis (*jüdisch-deutsch*) nyelvű könyvet írt róla.⁵⁰⁰ Erdélyben az igazi nagy rabbiknak kijáró tisztelet és szeretet övezte: minden fellépése újabb híveket szerzett a cionista eszmének. Személyes döntésében valóra váltotta az eszmét: szándékának nyilvános bejelentését (1919. július 15) követően végül alijázott (1923. május 6). Fia, Akiva Glasner (1886–1956) apja szellemében tevékenykedett.⁵⁰¹ Cionista meggyőződésű volt Lövy Ferenc Pinhasz (1869–1944) marosvásárhelyi és Eisler Mátyás (1865–1930) kolozsvári *status quo* főrabbi,

499 Apjának, Avraham Glasner kolozsvári rabbinak a felesége (Reisel) a Hatam Szofér legidősebb leányának (Hindl), David Cvi Ehrenfeld feleségének a leánya volt. Családfájára utal egyik könyvének címe: *Dor revii* ("Negyedik nemzedék") (Klausenburg, 1921).

500 *Der Zionismus* (1920); magyarul: Glásner Mózes, *A cionizmus a vallás tükrében* (Miskolc: Magyar Cionista Szövetség Mizrahi Szakosztály, 1940).

501 1944-ben a Kasztner-vonattal jutott ki Magyarországról.

Fischer József,⁵⁰² a kolozsvári kongresszusi hitközség elnöke, a két háború között az erdélyi zsidóság egyik politikai vezetője.

Másrészt, az erdélyi magyar nyelvű zsidóság körében az *alija* konkrét szándéka nélkül is erősebb lett a zsidó nemzethez, illetve az egyetemes zsidósághoz való tartozás érzülete. Ezt az identitást nevében is hordozta a mindjárt a háború befejeződésével, még Erdély Romániához csatolása előtt Cluj / Kolozsvárt megalakult Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség (1918. november 20), amely a zsidóságot nemzeti kisebbségként kezelte. Dísznökül Glasner rabbit választották meg. Fiatalokból önvédelmi fegyveres csoportokat is szerveztek. A Szövetség kolozsvári konferenciája nyilatkozatban jelentette ki, hogy “az itt élő zsidó nép fiai Nagy-Románia hű állampolgárai kívánnak lenni, az állampolgári kötelességekben és jogokban a többi állampolgárokkal egyenlően kívánnak részt venni. A konferencia követeli, hogy a zsidó nemzetiségű lakosság részére alkotmányos úton biztosítsanak a nemzeti kisebbségi jogai. Követeljük a teljes kulturális, vallási és közjóléti önkormányzatot.”⁵⁰³ 1920-ban csatlakoztak a Cionista Világszervezethez. A zsidó érdekű pártszerveződés kezdetével a Szövetség még határozottabb cionista arculatot vett fel. Székhelyét Kolozsvárról Temesvárra tette át (1930), de helyi csoportokat alakított egész Erdély területén, szervezte a “Palesztina-munkát”.

Romániában, ahol a zsidóság nyíltan részt vehetett a politikai életben, pártjuk, parlamenti képviselőik voltak, az erdélyi zsidók számára is valamelyes lehetőség nyílt arra, hogy érdekeiket politikai eszközökkel érvényessék vagy legalábbis kifejezzék, sőt, kiléphetek a nemzetközi színtérre is. Magyarországon mindez ismeretlen volt.

A magyar és a román nyelvű / kultúrájú zsidók között az első világháborút követő években, hiába éltek ugyanabban az országban és jutott osztályrészükül ugyanaz a kisebbségi helyzet, szinte semmi szerves kapcsolat nem alakult ki, idegenként tekintettek egymásra, még ha a magyar községekben politikai okokból olykor a román nyelvet használták is, az államnyelvet. A “magyar” és a “román” zsidók csak 1935-ben léptek szervezett kapcsolatba egymással, ekkor alakult meg a Hitközségek Szö-

502 Fischer József, *A cionizmus mint modern világnézet* (Cluj: Fraternitas Lap- és Könyvkiadó Rt., 1932).

503 *Új Kelet* (1920. november 24), p. 3.

vetségeinek Föderációja, érdemi együttműködés azonban ezt követően sem alakult ki közöttük.

A nemzetközi helyzet romlása miatt 1938-ban már sürgetővé vált a különböző zsidó szervezetek szorosabb összefogása. A politikai szervezetek 1938. január 19-én Bukarestben megalakították a Romániai Zsidók Központi Tanácsát, e példa nyomán a cionista mozgalom pedig február 12-én Romániai Központi Cionista Tanács elnevezéssel hozta létre ernyőszervezetét. Ekkor már sem a politikai tevékenységnek, sem az *alija* előkészítésének nem maradt sok tere. II. Károly király (1930–1940), amikor királyi diktatúrát vezetett be, más pártokkal együtt a Zsidó Pártot is feloszlatta (1938. március 31). Egy a helyettesítésére létrehozott szervezet, a Cionista Közéleti Tanács (1939. június 8) már kényszerűen Erdélyre korlátozta – ott is igen szűk körben beszorított – tevékenységét. Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség viszonylag hatékony tudott maradni.

A második bécsi döntés (1940), Észak-Erdélynek Magyarországhoz csatolása után az erdélyi zsidókra nézve is hatályba léptek a magyarországi faji törvények, majd a német megszállás után a magyar hatóságok ugyanolyan kíméletlenül deportálták őket, mint a “csonka-magyarországi” zsidókat.

Az első világháború után megalakult Cseh-Szlovákia (1918–1920) / Csehszlovákiában (ČSR / *Československo*) (1920–1938) a kisebbségek helyzetét ugyanazok a Kisebbségi szerződések szabályozták, mint Romániával (Párizs, 1919. december 9; hatályba lépett: 1920. július 16). A “zsidóhitű

Kassa, neológ zsinagóga (1929); tervezte Kozma Lajos (ma, külsőleg erősen átépítve: Dom Umenia) (MZsL)

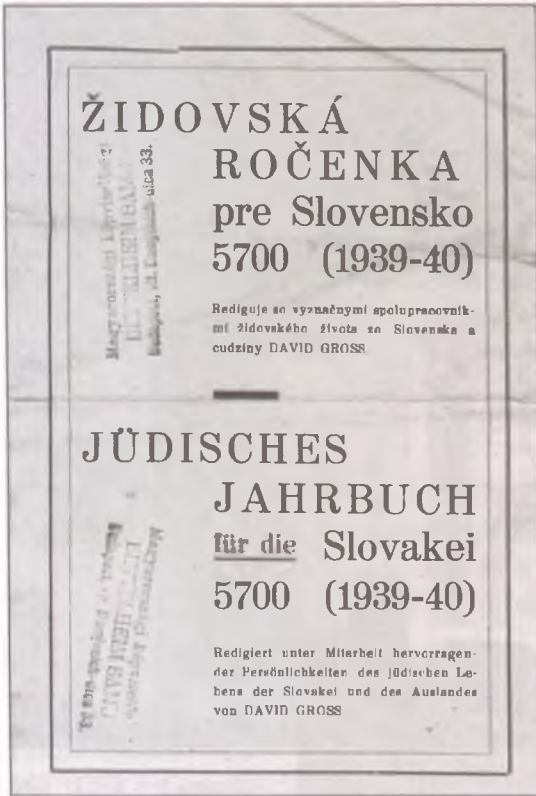

Kassa: a zsinagóga belső tere (MZsL)

magyarok”,⁵⁰⁴ túlnyomó többségük, a Szlovenszkhóhoz (*Slovensko*) tartozó területen,⁵⁰⁵ ugyanolyan identitásválságon mentek át, mint Erdélyben. Állami státusuk azonban lényegesen kedvezőbb volt, amennyiben a demokratikus csehszlovák állam vallási tekintetben nem tett különbséget polgárai között. A népszámlálásokon lehetőség volt a zsidó nemzetiség megjelölésére. 1921-ben az országos népszámlálás 180 534 zsidót regisztrált (1.33 %), de talán a magyarként regisztráltak (744 621, 5.47 %) között is voltak zsidók. Az 1923. évi kerületi választásokon külön Zsidó Párt indult, 1928-ban (országos választás) Zsidó Gazdasági Párt is. Koalícióra nem a magyar ellenzéki párttal léptek, s több településen fontos helyeket szereztek meg az előjáróságban. A Zsidó Párt 1932-ben és 1938-ban is szép eredményt ért el, de nyertek zsidó jelöltek más, tisztán politikai listán is. Ugyanakkor a zsidó fiatalok könnyebben bejutottak a prágai – 1882 óta önálló – német egyetemre, mint a Ká-

504 Ungár Joób, “A magyar zsidóság”, in: Borsody István, szerk., *Magyarok Csehszlovákiában, 1918–1938* (Budapest: Az Ország Útja kiadása, é. n. [1938]), pp. 55–58.

505 Lányi Menyhért & Propperné Békefi Hermin, *Szlovenszkhói zsidó hitközségek története* (Kassa: özv. Propperné Békefi Hermin kiadása, 1933).

roly Egyetem szakjaira, különösen az orvosi karon. A prágai német egyetemre járt sok magyarországi zsidó mérnök- vagy orvostanhallgató is. A felvidéki magyarság irredenta köreiből, persze, a magyarországihoz hasonló zsidóellenesség uralkodott.

Kárpátalján, Munkácson 1925-ben, Ungváron 1934-ben a *Tarbut* kezdeményezésére Héber Reform-reálgimnázium alakult, ezek a második világháború éveikig életképesek maradtak. A munkácsi *Tarbut*-gimnáziumra, leendő tanárraira, diákjaira és azok szüleire, az alapító letétele alkalmából (1924. augusztus 11) R. Hajjim Eliezer Sapira / Spira Lázár (1872–1937),

a cionizmus ellenfele, a nagyzsinaágában teátrális körülmények között átkot mondott. 1934-ben a várost sújtó tífuszjárványért is a cionizmust és a gimnáziumot tette felelőssé. Az *Egyenlőség* gúnyos hangú, támadó élű riportja idézi az igazgató szavait: “Az intézetnek nem az a célja, hogy böchereket neveljen, és mi nem vagyunk jesiva.

Mi a nemzeti öntudatot kívánjuk emelni, és nemzeti- leg akarjuk gerinccé tenni azt a generációt, amely kikerül innen.”⁵⁰⁶ A gimnázium érettségizett diákjai, akik a terület Magyarországhoz

A munkácsi Tarbut Héber Reform-reálgimnázium épülete képeslapon

506 *Egyenlőség*, 57, no. 20 (1937. május 13), p. 18.

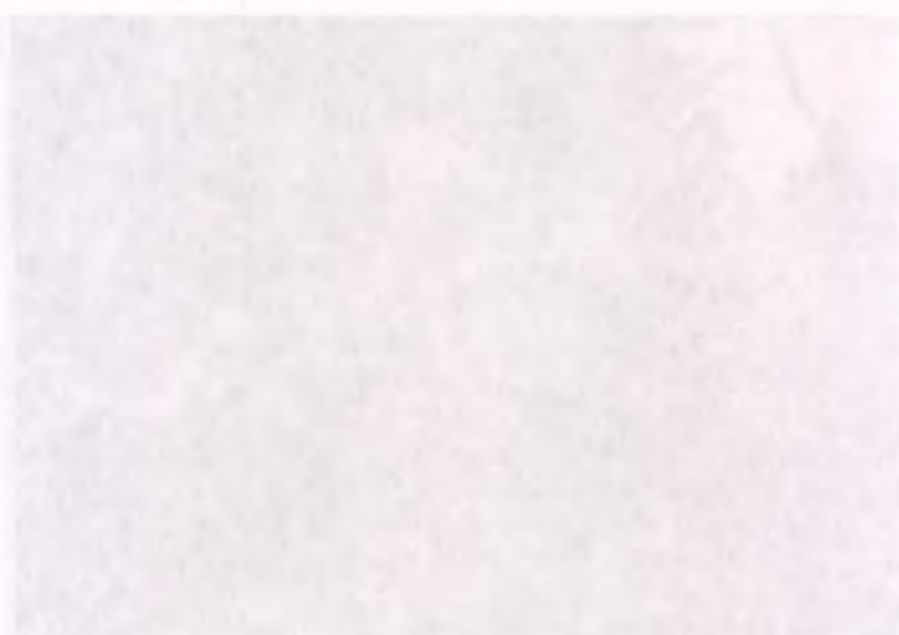
Zsidó fuvaros (ba'ál agála) Nagybereznán (Kárpátalja; ma: Velikij Bereznij, Ukrajna) (1940) (MZsL)

csatolása után tömegesen iratkoztak be a pesti Rabbiképzőbe, jó élő héber nyelvismeretükkel gyökeresen megváltoztatták az Intézet szellemét. Tanárait a háború után Magyarországon szervezett *Tarbut*-iskolák vették fel.

Ivan Olbracht (1882–1952) cseh író regénye, a *Golet v údoli* (“Galut a völgyben”, 1937),⁵⁰⁷ a Kárpátalján a hagyományos, zárt orthodox közösségek – nála ezek a *galut*, a “fogság” – fiataljai között hirtelen népszerűvé váló cionista átképző tábor (*hakh-sára*) világát eleveníti meg. Gazdag és szegény zsidók, orthodox-konzervatívok és új életre, az elmaradottságból, a “fogság” zártságából kitörni vágyó zsidó fiatalok konfliktusában Kárpátalján a cionizmus, a pozsonyi tábor és az *alija* kínált a regényben megoldást.

1938 őszén, a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés után a Csehszlovákiából kiváló, a nemzetiszocialista Németország gyámsága alatt önállósuló Szlovákiában és a Magyarországnak átadni kényszerített Felvidéken egyaránt radikálisan megváltozott a zsidók helyzete; nem jóra.

⁵⁰⁷ Magyarul, ma már érthetetlen jelentéstorzítással, *Átokvölgye* címmel jelent meg két fordításban is (1938, illetve 1957).

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

11 / “A zsidóellenes törvények kora”

“Nagyot fordult a sors kereke”	519
Anschluß	525
Sarkalatos zsidótörvények.....	528
1938:xv. tc.: az első zsidótörvény	531
1938. május 5: tiltakozók és nem tiltakozók	534
“A magyar zsidók elutasítják a kívülről jövő segítséget”	537
Eucharisztia, “hálaadás”	539
A köpcsenyi zsidók egy dunai tutajon.....	540
Évian	541
Tengeren	543
“A térfoglalás korlátozása”	546
1939:iv. tc., a második zsidótörvény.....	548
Keresztény főpapok szavazatai.....	552
Nyilaskeresztes pártok, programok.....	556
Pártfogó Iroda.....	566
Korlátok és kerülőutak.....	568
“Kálváriajárás”	572
Omike	573
Munkaszolgálat.....	574
A Don-kanyarban.....	578
Zsidó menekültek Lengyelországból	588
Határrevíziók	595
Zsidótörvények Észak- és Dél-Erdélyben	601
Szlovákia: Zsidó Kódex.....	605
Újvidék: magyar razzia	610
Az usztasa Horvátországa	614
Jud Süß Magyarországon.....	614
1941:xv. tc.: a fajvédelmi törvény	615
Tervek a zsidók kitelepítésére	619
Kamenyec-Podolszki	623
Kállai miniszterelnök: megment vagy kitelepít?	627

1942:xv. tc.: a zsidó földtulajdon kisajátítása.....	630
Kivándoroltatás, tömörítés, megsemmisítés.....	630
Wannsee.....	640
Horthy ígérete Hitlernek.....	643
Késköszörülés.....	648
Rebék menedékhelye Pesten.....	652
Orthodox rabbi megtérése a cionizmushoz.....	655
1944. március 19.....	656
Az SS budapesti vezérkara.....	660
Az első lépések az Endlösung útján.....	662
Figyelmeztetés Washingtonból.....	667
Készséges közreműködők.....	668
“Prominensek” internálótábor- / lágerben.....	672
Zsidó Tanács.....	674
Sárga csillag.....	681
Kiszorító rendelkezések.....	684
Ragadmány.....	691
Koncentrációs táborok.....	695
Mit tudott Horthy?.....	701
Mit tudtak a vidéki zsidók?.....	708
Az Auschwitz-jegyzőkönyvek.....	710
“Munkaerő szövetségesünk rendelkezésére”.....	716
Főpapok közbenjárása.....	719
Hamis érdem.....	724
Gettósítás.....	726
Áruért életet.....	734
“Összeszedési sorrend”.....	739
Összlétszám: 437 402.....	746
Auschwitz.....	746
Auschwitz-album.....	750
Mi lett volna, ha bombázzák?.....	752
Strasshof.....	753
Könyvek a zúzómalomban.....	754
“Csak komoly lelkipályódástól vezetett egyének...”.....	759
Kis út, külön utak.....	762
A Kasztner-vonat.....	768
Mauthausen.....	774
Vissza Magyarországra, ejtóernyővel.....	776
A deportálás leállítás.....	780
Tömörítés a nagyvárosban.....	787
Pesti zsidók: megmaradnak? elviszik őket is?.....	789

Őszi nagyünnepek.....	793
Bor – Cservenka – Abda	795
Gengszter állam gengszter kormánya.....	807
“A zsidókérdés rendezése”	812
Birodalmi védőállás	814
Kényszersorozás	817
Gyalogmenet, halálmenet	820
Embermentés	823
Védett házak.....	848
A nagy gettó	850
Cipők a Duna-parton	855
A gettó felszabadulása.....	861
Gázkamra Nyugat-Magyarországon.....	862
Lágerek népe	865

001	Das erste Buch	1
002	Das zweite Buch	2
003	Das dritte Buch	3
004	Das vierte Buch	4
005	Das fünfte Buch	5
006	Das sechste Buch	6
007	Das siebente Buch	7
008	Das achte Buch	8
009	Das neunte Buch	9
010	Das zehnte Buch	10
011	Das elfte Buch	11
012	Das zwölfte Buch	12
013	Das dreizehnte Buch	13
014	Das vierzehnte Buch	14
015	Das fünfzehnte Buch	15
016	Das sechzehnte Buch	16
017	Das siebzehnte Buch	17
018	Das achtzehnte Buch	18
019	Das neunzehnte Buch	19
020	Das zwanzigste Buch	20
021	Das einundzwanzigste Buch	21
022	Das zweiundzwanzigste Buch	22
023	Das dreiundzwanzigste Buch	23
024	Das vierundzwanzigste Buch	24
025	Das fünfundzwanzigste Buch	25
026	Das sechsundzwanzigste Buch	26
027	Das siebenundzwanzigste Buch	27
028	Das achtundzwanzigste Buch	28
029	Das neunundzwanzigste Buch	29
030	Das dreißigste Buch	30
031	Das einunddreißigste Buch	31
032	Das zweiunddreißigste Buch	32
033	Das dreiunddreißigste Buch	33
034	Das vierunddreißigste Buch	34
035	Das fünfunddreißigste Buch	35
036	Das sechsunddreißigste Buch	36
037	Das siebenunddreißigste Buch	37
038	Das achtunddreißigste Buch	38
039	Das neununddreißigste Buch	39
040	Das vierzigste Buch	40
041	Das einundvierzigste Buch	41
042	Das zweiundvierzigste Buch	42
043	Das dreiundvierzigste Buch	43
044	Das vierundvierzigste Buch	44
045	Das fünfundvierzigste Buch	45
046	Das sechsundvierzigste Buch	46
047	Das siebenundvierzigste Buch	47
048	Das achtundvierzigste Buch	48
049	Das neunundvierzigste Buch	49
050	Das fünfzigste Buch	50
051	Das einundfünfzigste Buch	51
052	Das zweiundfünfzigste Buch	52
053	Das dreiundfünfzigste Buch	53
054	Das vierundfünfzigste Buch	54
055	Das fünfundfünfzigste Buch	55
056	Das sechsundfünfzigste Buch	56
057	Das siebenundfünfzigste Buch	57
058	Das achtundfünfzigste Buch	58
059	Das neunundfünfzigste Buch	59
060	Das sechzigste Buch	60
061	Das einundsechzigste Buch	61
062	Das zweiundsechzigste Buch	62
063	Das dreiundsechzigste Buch	63
064	Das vierundsechzigste Buch	64
065	Das fünfundsechzigste Buch	65
066	Das sechsundsechzigste Buch	66
067	Das siebenundsechzigste Buch	67
068	Das achtundsechzigste Buch	68
069	Das neunundsechzigste Buch	69
070	Das siebenzigste Buch	70
071	Das einundsiebzigste Buch	71
072	Das zweiundsiebzigste Buch	72
073	Das dreiundsiebzigste Buch	73
074	Das vierundsiebzigste Buch	74
075	Das fünfsiebzigste Buch	75
076	Das sechsundsiebzigste Buch	76
077	Das siebenundsiebzigste Buch	77
078	Das achtundsiebzigste Buch	78
079	Das neunundsiebzigste Buch	79
080	Das achtzigste Buch	80
081	Das einundachtzigste Buch	81
082	Das zweiundachtzigste Buch	82
083	Das dreiundachtzigste Buch	83
084	Das vierundachtzigste Buch	84
085	Das fünfundachtzigste Buch	85
086	Das sechsundachtzigste Buch	86
087	Das siebenundachtzigste Buch	87
088	Das achtundachtzigste Buch	88
089	Das neunundachtzigste Buch	89
090	Das neunzigste Buch	90
091	Das einundneunzigste Buch	91
092	Das zweiundneunzigste Buch	92
093	Das dreiundneunzigste Buch	93
094	Das vierundneunzigste Buch	94
095	Das fünfundneunzigste Buch	95
096	Das sechsundneunzigste Buch	96
097	Das siebenundneunzigste Buch	97
098	Das achtundneunzigste Buch	98
099	Das neunundneunzigste Buch	99
100	Das hundertste Buch	100

11 / “A zsidóellenes törvények kora”

1946-ban egy responsum-gyűjtemény jelent meg Budapesten, ירושה פליטה *Jerusat peléta*, “A megmenekültek öröksége”, ennek az alcímében áll héberül ez a kifejezés: “a zsidóellenes törvény / törvényhozás kora” (*ét ha-gezéra*). A *gezéra* szó, egyes számban, egységesnek tekinti az egész korszakot, az első zsidótörvénytől (1938) egészen a pesti gettó felszabadulásáig (1945. január 18), a háború alatti horthysta, német és nyilaskeresztes uralom végéig.

1938 határvonal volt a nyugati világ történelmében: ennek részeként a zsidó történelemben is. A nemzetiszocialista Németország Ausztria bekebelezésével, az *Anschluß*-szal kezdte meg agresszív terjeszkedését. Éviaan leleplezte, hogy a Hitlerrel elvben szembenálló országok, bár a veszélyt felismerték, egyelőre nem tesznek lépéseket sem vele szemben, sem a most már manifeszt módon fenyegetett zsidók megsegítésére; Münchenben Anglia és Franciaország végzetes engedményeket tett a visszorgó fenevadnak. Az addig törvényekben kijelölt keretek között folyó zsidóüldözést, legyenek bármilyenek az 1935. évi németországi faji törvények, a *Kristallnacht* utcai brutalitásba fordította. Magyarországon Darányi Kálmán, Imrédy Béla, gr. Teleki Pál műve, az 1938:xv. tc., csak a kezdet volt, jóllehet egyáltalán nem nyugalmas évek után, a felheccelt tömeg szigorúbb intézkedéseket akart, a politikai vezetők lépésről lépésre engedtek a nyomásnak, majd a tömeg élére álltak, a lelkiismeret tiltakozása pusztába kiáltott szó maradt, hogy majd végül elinduljanak a tehervonatok Auschwitzba, és romba dőljön az ország.

A szélesebb háttér Németország, a weimari köztársaság válsága. Az 1919-ben alapított Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* / NSDAP) 1928-ban a parlamenti választásokon még csak a szavazatok 2.6 százalékát tudta megszerezni. A következő évben a tartományokban jelentősen előretört. 1930. szeptember 14-én a parlamenti választásokon a szavazatok 18.3 százalékát kapta meg, és 107 képviselője jutott be a Reichstagba. Egyfajta patthelyzet alakult ki: a parlamenti többséghez vagy a kommunisták (KPD), vagy a NSDAP támogatására lett volna szükség. A kommunisták, a Moszkvából irányított III. vagy Kommunista Internacionálé (Komintern) politikájának megfelelően, fő ellenségüknek a szociáldemokratákat tekintették, ádáz harcuk közömbösítette mindkét párt erejét. A válságos helyzetben a nemzetiszocialistáknak rövid idő alatt sikerült a ma-

guk oldalára billenteni a mérleg nyelvét. Thomas Mann "Mario és a varázsló" című novellája (1930), amely néhány évvel korábbi olaszországi élményekben gyökerezett, félelmetes éleslátással jelezte, hogy a tömeg fölötti hatalom könnyen kerülhet gonosz erők kezébe. Egyre erősebbé vált a politikai életben az agresszív nacionalizmus. Az addigi államfő, az első világháború egyik vezető tábornoka, az agg Paul von Hindenburg (1847–1934) tábornagy (*Generalfeldmarschall*) ellenfeleként 1932. április 10-én, a birodalmi elnökválasztás második fordulójában az NSDAP vezetője, Adolf Hitler (1889–1945), aki nem sokkal korábban – csak azon év február 25-én – kapta meg a német állampolgárságot, Hindenburg 53 százalékaival szemben 36.8 százalékot szerzett,¹ és ezzel, bár alulmaradt, a politikai élet kulcsszereplőjévé vált. Az NSDAP a porosz képviselőházi választásokon (1932. április 24) elsöprő győzelmet aratott. 1932. július 31-én a parlamenti választásokon az NSDAP győzött ugyan, a szavazatok 37.4 százalékaival 230 mandátumot szerzett, mellesleg, ez volt szabad választáson a legnagyobb támogatottsága, a párt egyik vezetője, Hermann Wilhelm Göring / Goering (1893–1946) lett a Reichstag elnöke, de az újabb választásokon, november 6-án az NSDAP népszerűsége valamelyest csökkent, 33.1 százalékos eredménye csak 196 mandátumot jelentett. A parlamenti többséget egyik választáson sem kapta meg. Szavazói a parasztok, a középrétegek és kisebb részben az ipari munkások köréből kerültek ki: azokból a társadalmi rétegekből, amelyeket a Németországban is elhatalmasodó gazdasági válság a legsúlyosabban érintett. A rendteremtés, az erős kéz ígérete ezek számára vonzónak bizonyult. A sorozatos kormányválság megoldására tett több, rendre kudarcba fulladó próbálkozás után Hindenburg, személyes fenntartásai ellenére, 1933. január 30-án az ország kormányozhatósága érdekében kancellári megbízást adott – saját megvető szavai szerint – "az osztrák örvezető" Hitlernek.

Hitler először kisebbségi kormányt alakított. Parlamenti helyzetének stabilizálása érdekében új választásokat írt ki. Néhány nappal a Reichstag – a választások befolyásolása érdekében időzített – felgyújtása (1933. február 27) után, már a nemzetiszocialista terror légkörében megtartott új választáson (március 5) az NSDAP 44 százalékot szerzett (236 képviselői hely).² Koalícióra lépve a *Deutschnationale Partei*-el (52 képviselő), végül parlamenti többségre jutott. Március 23-án a Potsdamba összehívott birodalmi gyűlés Hitlert külön törvényben teljhatalommal ruházta fel (felhatalmazási törvény / *Ermächtigungsgesetz*). 1933 áprilisában Göring – akkor már porosz miniszterelnök – megszervezte a Titkos Államrendőrséget (*Gestapo / Geheime Staatspolizei*), amely a továbbiakban a nemzetiszocialista hatalom fő támasza lett. 1934. augusztus 2-án Hitler saját kezében egyesítette az államelnöki és kancellári hatalmat mint "vezér és birodalmi kancellár" (*Führer und Reichskanzler*).

Az első átfogó akció ebben az irányban a zsidók ellen a Hitler utasítására, Göbbels által 1933. április 1-re meghirdetett bojkottnap volt. Az időpontot egy szombatra

1 A harmadik induló, a kommunista Ernst Thälmann eredménye: 10.2 %.

2 17 277 180 szavazatot kaptak; a szociáldemokraták: 7 181 620; a kommunisták: 4 848 058.

tűzték ki, az akciót ily módon is hatásos jelzésnek szánták. A célba vett épületek falára, kirakatokra, orvosok, ügyvédek réz kaputáblájára már előzőleg gót betűs JUDE / JÜD feliratot mázoltak, vagy hatágú sárga csillagot. Aznap minden városban egyenruhás nemzetiszocialista pártszolgálatosok állták el a zsidó üzletek ajtaját, a zsidó tanárokat és diákokat nem engedték be az iskolákba, fegyveres katonák zárták el a zsidó bírók előtt a bejáratot a bíróságok épületébe, őrséget állítottak a zsidó orvosi rendelők elé. A bojkottot Joseph Göbbels / Paul Joseph Goebbels (1897–1945)³ propagandaminiszter eredetileg meghatározatlan időre akarta fenntartani, az első nap után mégis lefűjták. Néhány nap múlva azonban a zsidókat kizárták az állami szolgálatból (1933. április 7).

*

Magyarország történetéhez a szóban forgó években általában lásd: Carlyle A. Macartney, *October Fifteenth: A History of Hungary, 1929–1945*, I–II (Edinburgh University Publications. History, Philosophy & Economics, 6) (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1957, 1961²). Az utolsó év (1944. március 19–1945. március–április) legjobb feldolgozása (Randolph L. Braham alább idézendő műve mellett), gazdag, korábban ismeretlen forrással (interjúk túlélőkkel közvetlenül a háború után izraeli levéltárakban stb.): Christian Gerlach & Götz Aly, *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden, 1944/1945* (Stuttgart – München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2002) / *Az utolsó fejezet. Réalpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945* (Budapest: Noran, 2005). A könyv magyar kiadásának recenziói indokolatlan- és méltánytalanul lekezelően beszélnek a szerzők forrásismeretéről. Vági Zoltán & Kádár Gábor, “Racionális népirtás Magyarországon”, *Budapesti Könyvszemle* / Buksz, 15, no. 3 (2003), pp. 219–227; Karsai László, “A holokauszt utolsó fejezete”, *Beszélő*, III. folyam, 10, no. 10 (2005), pp. 74–91 / “The Last Chapter of the Holocaust”, *Yad Vashem Studies*, 34 (2006), pp. 293–329. A két német szerző éppen a magyar szerzők által mindeddig sajnálatosan mellőzött külföldi, idegen nyelvű források felé nyitotta meg a Holocaust-kutatást.

Németország politikai történetéhez lásd többek között Karl D. Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie* (Stuttgart: Ring-Verlag, 1955; az 1971⁵. kiadás utánnomása, Königstein: Athenäum-Verlag – Düsseldorf: Droste, 1978⁶); William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazi Germany* (London: Secker and Warburg, 1960) / *Aufstieg und Fall des Dritten Reiches*, I–II (Knauer Taschenbücher, 4–5) (München – Zürich: Knauer, 1963); Werner Conze & Hans Raupach, Hrsg., *Die Staats- und Wirtschaftskrise des Deutschen Reichs, 1929–1933* (Stuttgart: Klett, 1967); Gotthard Jasper, *Die gescheiterte Zähmung. Wege zur Machtergreifung Hitlers, 1930–1934* (Neue historische Bibliothek) (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1986); Heinrich A. Winkler, Hrsg., *Die deutsche Staatskrise, 1930–1933. Handlungsspielräume und Alternativen* (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien,

³ Válogatás terjedelmes naplóiból, még a német kritikai kiadás megjelenése előtt: Joseph Paul Göbbels, *Napló*, szerk. Ormos Mária & Rátkai Ferenc (Budapest: Metropolis Kft., 1994).

26) (München: R. Oldenburg Verlag, 1992); Peter D. Stachura, *The Nazi Machtergreifung* (London: George Allen & Unwin, 1983); Henry A. Turner, Jr., *Hitler's Thirty Days to Power: January 1933* (Reading, NY: Addison-Wesley Publishing Co., 1996).

Hitlerhez: Eberhard Jäckel, *Hitler in History* (The Tauber Institute for the Study of European Jewry Series, 3) (Hanover, NH: Brandeis University Press / University Press of New England, 1984); Robert S. Wistrich, *Hitler and the Holocaust* (Modern Library Chronicles) (New York: The Modern Library / Random House, 2003).

A nemzetiszocialista zsidóüldözés kormányzati apparátusának kiépítését és működését egy ausztriai születésű, lengyel-román zsidó családból származó amerikai történész és politológus, Raul Hilberg (1926–2007) kutatásai alapján ismerjük, a későbbi elemzések az ő megkerülhetetlen munkáira épültek és épülnek. Főbb művei: *The Destruction of the European Jewry* (Chicago: Quadrangle Books, 1961); *Documents of Destruction: Germany and Jewry, 1933–1945* (Quadrangle Books) (Chicago: Franklin Watts, Inc., 1971); *The Holocaust Today* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1988); *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945* (New York: Aaron Asher Books, 1992); *Sources of Holocaust Research: An Analysis* (Chicago: Ivan R. Dee, 2001). Személyes hangon, a kutatás nehézségeiről és az általa választott módszerrel szembeni értetlenkedésről is: *The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian* (Chicago: Ivan R. Dee, 1996). – Lásd még Leni Yahil [(1912–2007)], *The Holocaust: The Fate of European Jewry, 1932–1945* (Studies in Jewish History) (New York: Oxford University Press, 1990); Lucy S. Dawidowicz [(1915–1990)], *The War Against the Jews, 1933–1945* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975; és újabb kiadások) / *Háború a zsidók ellen, 1933–1945* (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2002).

A kelet-európai politika jobboldali fordulatához: Bela Vago, *The Shadow of the Swastika: The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin, 1936–1939* (Farnborough, Hants: Saxon House for the Institute of Jewish Affairs, 1975).

A nyilaskeresztes stb. mozgalmakhoz: Szakács Kálmán, *Kaszáskeresztesek* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963); Lackó Miklós, *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1966) / *Arrow-cross Men, National Socialists, 1935–1944* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969); Margit Szöllösi-Janze, *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1989); Gergely Jenő, Glatz Ferenc & Pölöskei Ferenc, *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944* (Magyarországi Pártprogramok, 2) (Budapest: ELTE – Eötvös Kiadó, 2003); Ungváry Krisztián, “Kik azok a nyilasok?”, *Beszélő*, III. folyam, 8. no. 6 (2003), pp. 58–68; Paksa Rudolf, “Szélsőjobboldali pártok és mozgalmak a Horthy-korszakban”, *Kommentár*, [2], no. 5 (2007), pp. 68–75; uő, “Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években”, in: Romsics Ignác, szerk., *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948* (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), pp. 275–304; Paksy Zoltán, “A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális strukturája Magyarországon az 1930-as években”, *Múltunk*, 54. no. 3 (2009), pp. 202–237.

A magyar munkaszolgálat történetéhez általában: Karsai Elek, “Bevezetés”, in: uő, szerk., *Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...* *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1962), I, pp. VII–CXXVII; Randolph L. Braham, *The Hungarian Labor Service System, 1939–1945*

(Boulder, CO: East European Quarterly – New York: Columbia University Press, 1977); Fehér József, “A munkaszolgálat jogi története”, *Holocaust Füzetek*, no. 2 (1993), pp. 19–25; Vas Gáborné, “A második világháborús munkaszolgálat levéltári dokumentumai”, *Holocaust Füzetek*, no. 8 (1997), pp. 117–123; no. 9 (1998), pp. 214–225; Gazsi József, “Levéltári kutatás a munkaszolgálat történetéhez”, *Holocaust Füzetek*, no. 9 (1998), pp. 165–174; Szita Szabolcs, *Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez*, I (Budapest: Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, 2002); Randolph L. Braham, “The Hungarian Labor Service System (1939–1945): An Overview”, in: *Forced and Slave Labor in Nazi-dominated Europe. Symposium Presentations* (Washington, DC: Center for Advanced Holocaust Studies. United States Holocaust Memorial Museum, 2004), pp. 49–62; Rákos Imre & Verő Gábor, *Munkaszolgálat a Don-kanyarban* (Budapest: Ex Libris Kiadó, 2008). – Egykorú forrás: Bereznay Aurél, szerk., *Munkaszolgálatos kézikönyv* (Budapest, 1940). – Gyűjtemények munkaszolgálatosok visszaemlékezéseiből: Randolph L. Braham, szerk., *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései* (Látósög Könyvek) (Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség – Szent Pál Akadémia, 1996); Sára Sándor, *Hol vannak a katonák? Szemelvények a Don-kanyart megjártak vallomásaiból és korabeli hadijelentésekből.* – – dokumentumfilmjeinek szerkesztett anyaga, szerk. Tál Gizella & Raffai István (Veszprém: Új Horizont, 2005); Pihurik Judit, szerk., *Naplók és memoárok a Don-kanyarból* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2007) (p. 201 skk.: a közgyűjteményben lévő kéziratos naplók, visszaemlékezések jegyzéke).

A Don-kanyarhoz általában: Szabó Péter, *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)* (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1994; Budapest: Corvina Kiadó, 2001²); uő & Számvéber Norbert, *A keleti hadszíntér és Magyarország, I: 1941–1943* (Nagykovácsi: Püedlo Kiadó, 2003); ~, II: *1943–1945* (Nagykovácsi: Püedlo Kiadó, 2003). A zsidó munkaszolgálatosokra egyik sem fordít különösebb figyelmet. – Ungváry Krisztián, *A magyar honvédség a második világháborúban* (Budapest: Osiris Kiadó, 2004).

Bori munkaszolgálat, egykori foglyok visszaemlékezései: Bánáti Miklós, *Égő gyűlölet. Organization Todt, 1943–44* (Pesterzsébet – Temesvár: Béke Könyvnyomda, 1945); Gervai Sándor [(1916–1969)], *Azt a kort nem fogjuk visszasírni* (Budapest: k. n., 1945); Szűts László, *Bor* (Timișoara, 1945) / *Bori garnizon* (Budapest: Renaissance Kiadás, é. n. [1945]); György István, *Fegyvertelenül a tűzvonalban* (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1945, 1945²) / *Halálraitéltek* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1957); Palásti László, *A bori halálút regénye* (Magyar Golgota, 1944, [vol. 6]) (Budapest: Müller Károly / Gábor Áron, 1945); Nagy György, “A 108/84-es bori munkaszolgálat század története”, in: Randolph L. Braham, szerk., *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései* (Látósög Könyvek) (Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség – Szent Pál Akadémia, 1996), pp. 59–120 (ez a visszaemlékezés vetekedhetik akár egy alapos történeti tanulmánnyal); Andai Ferenc, *Mint tanú szólni: Bori történet* (Budapest: Ab Ovo Kiadó, 2003); Szele Anna & Szele György, szerk., *Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál: Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései* (Budapest: Makkabi Kiadó, 2004) / *Zwangsarbeit, Todesmarsch, Massenmord: Erinnerungen überlebender ungarischer Zwangsarbeiter des Kupferbergwerks Bor in Jugoslawia, 1943–1944* (Konstanz: Hartung-Gorre Verlag, 2007); Gadó Béla [(1903–1985)], “Deportált voltam... (Feljegyzések a bori

munkaszolgálatosok életéből), *Mozgó Világ*, 35, no. 6 (2009), pp. 30–49 (közli: Csapody Tamás). – Gazi József, “6000 bori munkaszolgálatos tragédiája”, *Hadtörténeti Közlemények*, 77, no. 1 (1964), pp. 70–83. – Nagyobb összefüggésben: Vihar Béla, szerk., *Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből, 1941–1944* (Budapest: Hechaluc Kiadó, 1945). – Domonkos Miksa hagyatékában maradt fenn két volt munkaszolgálatos jegyzőkönyvi vallomása (1944. október 14): Domonkos István, “Két ismeretlen jegyzőkönyv”, *Új Írás*, 38, no. 9 (1988), pp. 101–105.

Csapody Tamás cikkei a bori lágerekről önálló könyvbe kíváncsoznak, amíg az elkészül, néhányat felsorolok közülük: Csapody Tamás & Tomislav Pajic, “A bori munkaszolgálat jugoszláv szemmel”, *Új Honvédségi Szemle*, 59, no. 12 (2005), pp. 91–99 / http://old.honvedelem.hu/hirek/kiadvanyok/uj_honvedsesegi_szemle/a_bori_munkaszolgalat_jugoszlav_szemmel; Csapody Tamás, “Razglednicák. Becsétől Borig és vissza: az erőltetett menetek nyomában”, *Népszabadság*, 63, no. 206/2 (2005. szeptember 3), Hétféve, pp. 6–7; “Felmagasztosult keretlegények. Őt sír nyomában a rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában”, *uo.*, 66, no. 274 (2007. november 24), Hétféve, pp. 2–3; “A hiányzó negyedik oldal”, *uo.*, 66, no. 80/2 (2008. április 4), Melléklet, p. 10 (Csillag Albert grafikus bori munkaszolgálatosa); “Átváltozások. Marányi Ede – vagyis »Fehér Antal« – bori táborparancsnok élete”, *uo.*, 67, no. 131 (2008. június 8), Hétféve, pp. 6–7; “Halálút Bortól Cservenkáig”, *uo.*, 67, no. 212 (2008. augusztus 5), Hétféve, pp. 6–7; “Abdai gyilkosok”, *uo.*, 67, no. 97 (2009. április 25), Hétféve, pp. 2–3; “Radnóti Miklós halála”, *uo.*, 67, no. 255/2 (2009. október 31), Hétféve, p. 9; “»Iszonyodtunk, és meg voltunk rettenetesen lepődve«”, *Élet és Irodalom*, 53, no. 50 (2009. december 11), pp. 15–16 (interjú az abdai menetoszlop utolsó élő tanújával); “Orvosok és orvoslás Borban, 1943–1944”, *Lege Artis Medicinae*, 19, no. 12 (2009), pp. 816–819; “A bori menet Tarjánpusztán. Radnóti Miklós egy Győr előtti téglagyárban”, *Történelmi Szemle*, 53, no. 1 (2011), pp. 113–126.

Lengyel menekültek Magyarországon: Antall József (sr.), szerk., *Lengyel menekültek Magyarországon a háború éveit alatt* (Budapest: Athenaeum, 1946); *uo.*, *Menekültek menedéke. Emlékek és iratok. Egy magyar humanista a 20. században*, szerk. Kapronczay Károly (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1997). – *Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon, 1939–1945* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1985); Bronislaw Szatyn, *Árja papírokkal* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989); Elzbieta Isakiewicz, *Vörös ceruza* (Budapest: Múlt és Jövő, 2004); Grzegorz Lubczyk, *A lengyel Wallenberg. Henryk Ślaviak és idősebb Antall József története* (Budapest: Széphalom Könyvműhely, 2005); Robert Rozett, “From Poland to Hungary: Rescue Attempts, 1943–1944”, *Yad Vashem Studies*, 24 (1994), pp. 177–194; Kinga Frojimovics, *I Have Been a Stranger in a Strange Land. The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933–1945* (Jerusalem: The International Institute for Holocaust Research Yad Vashem, 2007) / *Jövevény voltam idegen földön. Zsidó menekültek Magyarországon, 1933–1945, I: A magyar állam és a zsidó menekültek* (2006) (MS).

A Kamenyec-Podolszki-i tömegmészárlás történetének részletes feldolgozása és dokumentációja: Geyer Árpád, “Az első magyarországi deportálás”, in: *Új Élet Naptár, 1960–1961 / 5720/5721* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőtestülete, 1960), pp. 75–82; Randolph L. Braham, “The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary”, *Yad Vashem Studies*, 9 (1973), pp. 119–130 / in: Michael R. Mar-

rus, Ed., *The "Final Solution" outside Germany* (The Nazi Holocaust, 4), II (Westport, CT – London: Meckler Ltd., 1989), pp. 541–556; Majsai Tamás, "A körösmezei zsidódeportálás 1941-ben", in: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 4–5 (1984–1985), pp. 59–86, 195–245; Szirtes Zoltán, *Temetetlen halottaink: 1941, Körösmező – Kamenyec-Podolszk* (Budapest: A szerző kiadása, 1996); Ságvári Ágnes, "Holocaust Kárpátalján 1941-ben", *Múltunk*, 44, no. 2 (1999), pp. 116–144; új lenyomatban in: uő, *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2002), pp. 33–66; Korn Horváth Zsuzsa, "Adalék a magyar Holocaust első szakaszának történetéhez és a Bárdossy-kormány felelősségéhez", *Élet és Irodalom*, 44, no. 1 (2000. január 7), p. 8; uő, "A Szirtes-ügy (avagy hogyan kezeli a rendszerváltás utáni Magyarország a magyarországi holokauszt történetét)", *Szombat*, 13, no. 10 (5762. kislelv / 2001. december), pp. 5–10; Lengyel Balázs, "A gyilkolás kezdete: Körösmező–Kamenyec-Podolszki", *Élet és Irodalom*, 46, no. 9 (2002. március 1), p. 14; Tóth Gábor, *Deportálások Kárpátalján a második világháború idején* (Műhelytanulmány, 32) (Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 2008), p. 10 skk.

Az újvidéki vérengzéshez: Dezsényi Miklós, *Hősök és árulók. A magyar összeomlás katonai története* (Budapest: Magyar Téka, 1947), p. 74 skk.; Geyer Arthúr, "Az 1942. évi újvidéki »razzia«", in: *Új Élet Naptár*, 1959 – 5719/5720 (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1959), pp. 39–51; Buzási János, *Az újvidéki "razzia"* (Budapest: Kosuth Könyvkiadó, 1963); A. Sajti Enikő, *Délvidék, 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1987), p. 152 skk.; uő, *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2004). – Horváth Csaba & Lengyel Ferenc, *A délvidéki hadművelet, 1941. április* (Nagykovácsi: Püedlo Kiadó, 2003). – Regényben: Cseres Tibor [(1915–1993)], *Hideg napok* (1964); *Vérbosszú Bácskában* (1991).

A Wannsee-konferenciához: Lévai Jenő, *Eichmann in Hungary: Documents* (Budapest: Pannonia Press, 1961), pp. 24–28; Kurt Pätzold & Erika Schwarz, *Tagesordnung: Judenmord. Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942. Eine Dokumentation zur Organisation der "Endlösung"* (Zentrum für Antisemitismusforschung der Technischen Universität Berlin. Reihe Dokumente, Texte, Materialien, 3) (Berlin: Metropol-Verlag, 1992³); Wolfgang Scheffler, "Die Wannsee-Konferenz und ihre historische Bedeutung", in: *Erinnern für die Zukunft. Ansprachen und Vorträge zur Eröffnung der Gedenkstätte* (Berlin: Haus der Wannsee-Konferenz, 1992), pp. 17–34 (<http://www.ghwk.de/deut/texte/scheffler.htm>; ~/scheffler-2.htm). – A jegyzőkönyv szövege (többek között): Ingrid Krüger-Bulcke & Hans G. Lehrmann, Hrsg., *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, Reihe E: 1941–1945* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1969), pp. 267–275; angol fordításban in: Paul Mendes-Flohr & Jehuda Reinharz, Ed., *The Jew in the Modern World: A Documentary History* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1995²), pp. 662–665, no. XI, 22. – Magyarul in: *Akcióban az SS: az SS büntettei a bizonyítékok tükrében* (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1960), pp. 109–119; Szinai Miklós, "A Wannsee-i konferencia jegyzőkönyve", *Kritika*, 21, no. 10 (1992. október), pp. 8–11 / "A wannsee-i konferencia jegyzőkönyve. Endlösung (tömeggyilkosság a zsidókkal szemben)", *Holocaust Füzetek*, no. 3 (1993), pp. 14–23.

A magyarországi vézskorszak / soa / Holocaust irodalmából: Lévai Jenő, *Fekete könyv*

a magyar zsidóság szenvedéseiről (Budapest: Officina, 1946) / *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry* (Zurich – Vienna: Central European Times – Panorama, 1948); uő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948); Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* (New York: Columbia University Press, 1981) / *A magyar Holocaust* (Budapest – Wilmington: Blackburn International Inc., 1988); uő, *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* (East European Monographs, 350) (New York: Columbia University Press, 1994) / *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997); uő & Attila Pók, Eds., *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later* (New York: Columbia University Press, 1997); David Cesarani, Ed., *Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary, 1944* (Oxford – New York: Berg, 1997); Molnár Judit, szerk., *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005); Randolp L. Braham & Tibori Szabó Zoltán, szerk., *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* (Budapest: Park Könyvkiadó, 2007).

Geyer Arthúr (1894–1976) budai rabbi 1958-ban összeállította a magyar Holocaust bibliográfiáját: Geyer Arthúr, *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1945–1958* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1958). A könyvhöz Scheiber Sándor írt előszót. Sajátos módon, megjelenése után a kötetet bevonták, példányait megsemmisítették. Talán az volt az ok, hogy egy-két szerző, akik a kommunista rendszerben magas pozícióhoz jutottak vagy egyébként politikailag védettek voltak, a bibliográfiában korábbi zsidóellenes cikkeivel szerepelt. (A könyv újabban a Wesley Egyház és Vallásszociológiai Kutatóközpont & Nagy Péter Tibor jóvoltából hozzáférhető az interneten: http://ia700204.us.archive.org/10/items/A_Bibliography_of_persecution_of_Jews_in_Hungary/geyer.pdf.) – Randolph L. Braham bibliográfiáiban folyamatosan regisztrálta a tudományos kutatásokat, a hírlapi cikkeket és a szépirodalmat, lásd *The Holocaust in Hungary: A Selected and Annotated Bibliography*, I (1984²); II (2001); uő & Julia Bock, III (2008).

A magyarországi zsidók helyzetéről a német megszállás első hónapjaiban, a háborús bűnösök ügyében folytatott nyomozások kapcsán, annak idején alapos összefoglaló áttekintést adott a washingtoni Stratégiai Szolgálatok Hivatalának (*Office of Strategic Services / OSS*) Kutatási és elemzési osztálya (*Research & Analysis*). A felderítés munkálatait a magyarországi származású Himler Márton / Martin Himler (1888–1961) ezredes (*Office of Strategic Services*), a Magyar szekció vezetője irányította Salzburgból. Az 1944. október 19-én készített átfogó jelentés hozzáférhető magyar fordításban: Hidas I. Péter, “Egy jelentés margójára”, *Múlt és Jövő*, ÚF 15, no. 1 (2004), pp. 86–88, maga a jelentés: pp. 89–113 (Sebes Gábor fordítása). A “szigorúan bizalmas” minősítésű jelentés a függelékében terjedelmes jegyzéket ad: “Antiszemiták a megszállás előtti Magyarországon.” Később Himler ezredes lett a háborús bűnökkel gyanúsítottak elfogásának és első kihallgatásának vezetője. A Nyugat-Európában elfogott háborús bűnösök első csoportját ő kísérte Budapestre. Könyve: *Így néztek ki a magyar nemzet sírásói. A magyar háborús bűnösök amerikaiak előtt tett vallomásának hiteles szövege* (New York: St. Marks Printing Co., 1958). Himler ezredes a háború után magas állami kitüntetést kapott Magyarországon. Meleg hangú karcolatot írt róla Szép Ernő (1945); újabb kiadásban in: uő, *Kispanasz*, szerk. Benedek Mihály & Márványi Judit (Ars Scribendi) (Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992), pp. 224–227.

● Az Auschwitz-jegyzőkönyvekhez: Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), pp. 88–110; Bajtay Péter, “Az Auschwitzi Jegyzőkönyv”, in: *Emberirtás, embermentés. Svéd követjelentések 1944-ből* (Budapest: Katalizátor Iroda, 1994), pp. 44–75. Magyar fordításokat közöl Munkácsi, i. m.; kíséző tanulmánnyal, Haraszi György, szerk., *Az Auschwitzi jegyzőkönyv (Múlt és Jövő Könyvek)* (Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 2005). – A szöveg magyarországi ismertségéről lásd Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok* (Budapest: A szerző kiadása, 1986; Budapest: BFI Szakmai Továbbképző és Tanácsadó Kft., 1994²); Randolph L. Braham, *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), II, p. 784 skk.

Joél Brand feladatához: Yehuda Bauer, *Jews for Sale: Nazi–Jewish Negotiations, 1933–1945* (New Haven: Yale University Press, 1994). – Brand visszaemlékezései: Alex Weissberg, *Die Geschichte von Joel Brand* (Köln: Kiepenhauer & Witsch, 1956) / *Desperate Mission: Joel Brand's Story as Told by Alex Weissberg* (New York: Criterion Books, 1958) / *Advocate for the Dead: The Story of Joel Brand and the German Order to trade a Million Jews for Army Vehicles...* (London: A. Deutsch, 1958; London: Four Square, 1959); új kiadásban: *Desperate Mission* (Whitefish, MT: Kessinger Publishing, 2005). – Lenni Brenner, *Zionism in the Age of Dictators. A Reappraisal* (1983), Ch. 25: “Hungary, the Crime within a Crime”, <http://www.marxists.de/middleeast/brenner/ch25.htm>.

Kasztner tevékenységéhez és a Kasztner-vonathoz: Szita Szabolcs, *Aki egy embert megment, a világot menti meg. Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS-embervásár, 1944–1945* (Budapest: Corvina, 2005). – Anna Porter [née Szigethy Anna], *Kasztner's Train. The True Story of Rezső Kasztner, Unknown Hero of the Holocaust* (Toronto – Vancouver: Douglas & McIntyre, 2007) / *Kasztner vonata. Kasztner Rezső igaz története regényben elbeszélve* (Budapest: M-Érték Kiadó, 2008). – Ladislaus Löb [Löb László], *Dealing with Satan – Rezső Kasztner's Daring Rescue Mission. A Survivor's Tale* (London: Jonathan Cape, 2008) / *Megvásárolt életek: Kasztner Rezső vakmerő mentőakciója* (Budapest: Athenaeum Kiadó, 2009) / *Geschäfte mit dem Teufel. Die Tragödie des Judenretters Rezső Kasztner. Bericht eines Überlebenden* (Köln, etc.: Böhlau-Verlag, 2010). – Filmen: Radó Gyula & Bubryák István (“Ki volt Kasztner Rezső?”, 2004; “A Kasztner-vonat”, 2006); Gaylen Ross (“Killing Kasztner”, 2008).

● A keresztény egyházak szerepéhez a zsidóüldözés idején: Livia Rothkirchen, “The Churches and the »Final Solution« in Slovakia. – The Churches and the »Final Solution of the Jewish Problem« in Hungary”, in: Dov Otto Kulka & Paul R. Mendes-Flohr, Ed., *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism, 1919–1945* (Jerusalem: Historical Society of Israel – Zalman Shazar Center of Jewish History, 1987), pp. 413–422, illetve 423–431, resp. – Lévai Jenő, *Szürke könyv: magyar zsidók megmentéséről* ([Budapest]: Officina, [1946]), p. 88 skk.; Uri Asaf, “Christian Support for Jews during the Holocaust in Hungary”, in: Randolph L. Braham, Ed., *Studies on the Holocaust in Hungary* (East European Monographs, 301) (New York: The Csengeri Institute for Holocaust Studies, 1990), pp. 65–112. – Moshe Y. Herczl [/ Hertsel (1924–1990)], *Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry* (New York: New York University Press, 1993) / *Mose J. Herczl, Kereszténység és a magyar zsidóság Holokauszta* (Budapest: Polgart, 2000). – Bereczky

Albert, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen* (Budapest: Református Traktátus Vállalat kiadása, 1945; reprint, 1984) / *Hungarian Protestantism and the Persecution of Jews* (Budapest: Sylvester Rt., é. n.); D. V. Bálint [Szántó Dénes Bálint (unitárius)], *With God against Hitler* (Budapest: Hungarian Unitarian Church, 1946) / “Hitler ellen Istennel”, szerk. Majsai Tamás & Nagy Edit, *Egyház és Világ*, 5, no. 5–6 (1994), pp. 41–60; Meszlényi Antal, szerk., *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* (Budapest: Szent István Társulat, 1947); László T. László [(1925–2008)], “Az egyházak szerepe a zsidómentésben Magyarországon”, *Katolikus Szemle*, 31, no. 2 (Róma, 1979), pp. 139–163; no. 3 (1979), pp. 217–235; Hetényi Varga Károly, *Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és a nyilaskereszt árnyékában* (Budapest: Ecclesia, 1985); Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt: Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések* (Budapest: A szerző kiadása, 1986; Budapest: BFI Szakmai Továbbképző és Tanácsadó Kft., 1994²); Szita Szabolcs, szerk., *Magyarország – 1944. Üldöztetés-embermentés* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994).

Az 1944 őszi nyugat-magyarországi és ausztriai munkaszolgálatához: Szita Szabolcs, *Munkaszolgálat Magyarország nyugati határán: a Birodalmi Védőállás építése, 1944–1945* (Politikaelméleti Füzetek) (Budapest: ELTE BTK Politikaelméleti Továbbképző Intézete, 1990); uő, *Utak a pokolból. Magyar deportáltak az anektált Ausztriában, 1944–1945* (Budapest: Metalon Manager Iroda Kft., 1991); uő, *Verschleppt, verhungert, vernichtet. Die Deportation von ungarischen Juden auf das Gebiet des annektierten Österreich, 1944–1945* (Wien: Eichbauer Verlag, 1999); Daniel Blatmann, “The Death Marches, January–May 1945: Who Was responsible for What?”, *Yad Vashem Studies*, 28 (2000), pp. 155–201; Eleonore Lappin, “The Death Marches of Hungarian Jews through Austria in the Spring of 1945”, *Yad Vashem Studies*, 28 (2000), pp. 203–242; Szita Szabolcs, *Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában* (Budapest: MAZSÖK – Velcsov Tudományos Kutató Bt., 2000).

A mentőakciók történetéhez általában: Lévai Jenő, *Szürke könyv: magyar zsidók megmentéséről* ([Budapest]: Officina, [1946]); Szita Szabolcs, szerk., *Magyarország – 1944. Üldöztetés-embermentés* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994); Kádár Gábor & Vági Zoltán, “Zsidók és nem zsidók. Szolidaritás és embermentés a vészorkorszakban”, *Holocaust Füzetek*, no. 10 (1998), pp. 9–107.

A pesti gettóhoz: Lévai Jenő, *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története* (Budapest: Officina, é. n. [1946]); Szita Szabolcs, *Holocaust Füzetek*, no. 4 (1994), p. 60 skk.: “A pesti gettó küzdelme a túlélésért”; Szekeres József, *A pesti gettók 1945 januári megmentése. “A magyar Schindler” – Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok alapján* (Várostarténeti Tanulmányok) (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1997); Tim Cole, *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto* (New York – London: Routledge, 2003).

“Nagyot fordult a sors kereke”

Hitler hatalomra kerülését (*Machtergreifung*)⁴ és a németországi zsidók helyzetének azonnali drámai romlását Magyarországon is riadalommal fogadta a nemzetközileg tájékozott zsidó társadalom.

Voltak előzetes jelzések. Néhány, viszonylag nyugodtabb év után az 1930-as években megsűrűsödtek a zsidók elleni támadások. Szegeden⁵ 1930. december 10-én a *numerus clausus*-törvényt éljenző joghallgatók kikergették a zsidó diákokat az egyetem épületéből, kettejüket meg is verték. Radnóti Miklós (1909–1944) I. éves egyetemi hallgató, levélben ([1930/31]): “(...) Az istenit a zsidóságomnak! A városban biciklis rendőrjárőrök és teherautós csendőrök a tényérsapkások miatt. A *Dél-magyarország* c. lap körül, mert elítélte egy cikkben a zsidóverést, rendőrökön, mégis bevették az ablakait. A MIEFHÖE⁶ előtt, ahol ebédelek és vacsorázom, rendőrsztag igazoltat, hogy nem vagyok-e kalapba bújt bajtárs, aki robbantani megy föl a zsidó egyetemisták szövetségébe. És hajnalba nyúló izgatott tárgyalások. A rector⁷ tökéletesen elvesztette a fejét. Ha a MIEFHÖE háromtagú küldöttsége bemegy az egyetemre a rectorhoz kihallgatásra és tanácskozásra, akkor ötvenen az erősebbek és egészségesebbek közül kísérik őket lapulva, elszórtan a falak mellett, és cirkálunk az egyetem körül, hogy nem verik-e agyon őket. Az orvoskaron a bajtársak ma katalógus olvasását követelték az egyik professzortól, és azt, hogy a zsidóknak írjon be hiányzási jegyet. A professzor kiment, hozta a jegyzéket, katalógust olvasott és a zsidókat nem olvasta föl, ellenben a hiányzó bajtársaknak beírta az abszentiát.⁸ Dörgő pfujolás támadt, mire referáltatta őket sorra, és mind elégtelent kapott. Kijelentette, hogy csak a zsidók tanulnak, azokat pedig kiverik, hogy azt hitte, úriemberek közé jött, és éretlen taknyosokat talál itt. Lerángatták a katedréről és egészen a szobájáig tuszkolták. A rend teljesen felborult...”⁹

Pesten a Dohány utcai zsinagógában 1931. február 6-án,¹⁰ a pénteki istentisztele-

4 A Hitler hatalomra kerülése és Hindenburg halála közötti időszak (a nemzetiszocialista zsargonban).

5 A szegedi zsidóellenes atrocitásokról és tüntetésekről gazdag dokumentációt ad Csaplár Ferenc, *A Szegedi Fialok Művészeti Kollégiuma* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967).

6 Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete.

7 Az 1930/31. tanévben az egyetem rektora Kovács Ferenc, a Pozsonyból 1921-ben Magyarországra áttelepült gazdaságtörténész volt, aki egyéb jelentős tanulmányai mellett majd egy rendkívül gondos okmánytárat adott ki, MZsO IV (1938) (!), a középkori Pozsony zsidóságának gazdaságtörténete köréből.

8 Lat. “hiányzás”.

9 Kéziratok hagyatékából, felesége gyűjteményében; idézi: Ferencz Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), p. 200.

10 Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest: Officina, 1946), p. 41: február 3 (de az kedd volt).

ten egy revolveres merénylő¹¹ golyója két imádkozó, egy férfi és egy gyermek életét oltotta ki. "Megbüntetem a zsidókat!" – kiáltozta magából kikelve. A fegyvert Hevesi Ferenc segédrabbi csavarta ki a kezéből. Az áldozat temetésén gr. Klebelsberg vallás- és közoktatásügyi miniszter is beszédet mondott. Szegeden 1932. október elején a Nemzeti Szocialista Párt rohamcsapata kilökdöste a zsidó vallású hallgatókat az egyetemi épületből. "Egy csoport verekedést rendezett az élettani és az anatómiai intézetben."¹² Kiss Ferenc (1889–1966) professzor, az anatómiai-tájbonctani intézet igazgatója a bonctani gyakorlatról kiment a folyosóra, és felszólította a tüntetőket, hogy ne zavarják az oktatást. "Egyikük nagyon szemtelen lehetett, mert társaival ennek ellenére a boncterem felé nyomult. A falon ott volt a tábla: Boncterembe idegeneknek tilos a bemenet! Ott azonban a professzor elállta az útjukat, és szóváltás után a fehérköpenyes orvosprofesszor egy szabályos pofonnal készítette önmérsékletre a »fő-bajtársat«. (...) Utólag kiderült, hogy a »fő-bajtárs« tartalékos zászlós és egyben joghallgató volt."¹³ A Műegyetemen 1933 novemberében megverték a zsidó hallgatókat, a rektor két napra bezárta az egyetemet, a Turul Bajtársi Szövetség azt indítványozta, hogy a zsidó vallású hallgatókat az előadásokon külön ültessék, "mert a keresztény ifjúság nem hajlandó egy padba ülni a zsidókkal".

Az 1933. április 1-i németországi bojkottnap után, mint sokfelé a világban, már két nap múlva (április 3) Magyarországon is több hitközségben tiltakozó istentiszteletet vagy községi gyűlést tartottak. Erdélyben a szatmár-németi zsidó orvosok felszólították kollégáikat, hogy amíg a németországi zsidók vissza nem kapják jogaikat, bojkottálják a német gyártmányú gyógyszereket.

Edelstein Bertalan (1876–1934) budai főrabbi utolsó éves cikke az IMIT *Évkönyv* lapjain¹⁴ nagy részletességgel foglalkozott a németországi változásokkal. Krónikáját így kezdte: "Nagyot fordult a sors kereke az utolsó két esztendőben. Műveltnek vélt országban kerekedett felül mind jobban a népszennvedély s az elvakultság, a faji gyűlölség és az ártó hajlam. A költők és tudósok népére nem ismerünk többé rá..." Hogy "a közeledő vihar", amelyről beszél, nemsokára Magyarországot is érinteni fogja, arról nincs sejtelve.

Gömbös Gyula mint miniszterelnök (1932. október 1–1936. október 12) teátrális gesztussal, korábbi agresszív zsidóellenességétől egy lépésnyire eltávolodva, a zsidók között is népszerűséget és támogatást keresve, bemutatkozó (program-) beszédében

11 Bizonyos Zatlóka Emil okleveles gépészmérnök.

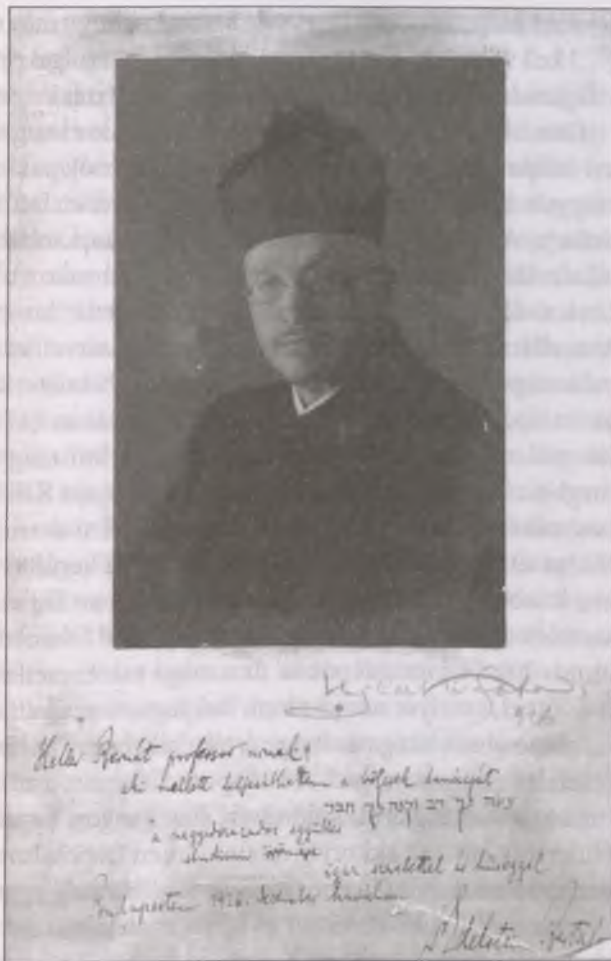
12 A *Délmagyarország*-ból idézi: Csaplár Ferenc, i. m., p. 124.

13 Makai Rozália, "Dr. Kiss Ferenc Kossuth-díjas orvosprofesszor élete (1889–1966)", <http://web.tvnetwork.hu/~vaise/kissferenc.html>. – Kiss Ferenc 1944 késő-őszén, már Budapesten mint az egyetem anatómiai intézetének professzora és igazgatója, abban az évben orvoskari prodékán, a Keresztény Testvérgyülekezet vezetője, több zsidó származású üldözött mentésében játszott tevékeny szerepet, köztük volt Éliás József is.

14 "Az 5692. és 5693. év", in: *Évkönyv, 1933* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1934), pp. 210–247.

Edelstein Bertalan budai főrab-
bi Heller Bernátnak dedikált
fényképe (1926) (MZsL)

a képviselőházban békítő
szavakat mondott a zsidó-
ságról (1932. október 11)
(#193): “revideáltam állás-
pontomat”. Szép szavak
ide vagy oda, megmaradt
a különbségtétel a zsidóság
egyik része, “amely nem
akar vagy nem tud beillesz-
kedni a nemzet társadalmi
közösségébe”, és az ebben az
összefüggésben csak “faji”
értelemben definiálható töb-
biek – a “magyar testvéreim”
– között. A programbeszéd-
ről legfeljebb mint politikai
taktikáról beszélhetünk.
A “zsidókérdés” továbbra
is napirenden maradt.¹⁵
Azt azonban nem lehet ta-
gadni, hogy a kormányzati
politikában Gömbös min-
iszterelnöksége alatt, bár

a kormányzati szólamok dagasztották a nemzeti önérzet léggömbjét: a kormányzati politikában nem érvényesült zsidóellenes diszkrimináció, a Gömbös-kormány nem hozott külön zsidóellenes törvényeket, rendeleteket, jóllehet a miniszterelnök revideált álláspontja nem terjedt ki az első világháború alatt és után Magyarországra menekült zsidókra. 1933-ban, a Zemplén vármegyei főispán kinevezésekor a miniszterelnök nagy nyomatókkal tette a főispán kötelességévé a galíciai menekültek kiutasítását.¹⁶ “El kell ismernünk – olvasható a pesti hitközség 1934. évi jelentésében –, hogy Gömbös Gyula kormányzata reánk, zsidókra nézve valóban a konszolidáció

15 Vonyó József, “Gömbös Gyula és a zsidókérdés”, in: Paksy Zoltán, szerk., *Az antiszemitizmus alakváltozatai* (Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2005), pp. 18–43.

16 Lásd Vonyó József, in: Gömbös Gyula, *Válogatott politikai beszédek és írások*, szerk. Vonyó József (Millenniumi Magyar Történelem: Politikai Gondolkodók) (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), p. 723 sk.

további megerősödését hozta, de bizonyos, hogy még mindig sok sérelem orvoslását (...) kell várunk. A magyar zsidóság joggal szolgál rá arra, hogy az antiszemitizmus világaradatában Magyarország a békés megértés szigete maradjon...⁷

Gömbös 1932. november 9–11-én hivatalos látogatást tett Rómában, Mussolini-vel külpolitikai kérdésekről – Trianon revíziójának esélyei – és fegyverszállításról tárgyalt. Miniszterelnökségének második évében lett Hitler a német birodalom kancellárja. A miniszterelnök sietett személyes kapcsolatba lépni vele. Hitler kinevezése alkalmából üzenetet küldött neki (1933. február 6).¹⁷ Már a következő minisztertanácsi ülésen (1933. március 18) bejelentette, hogy felvette az érintkezést Hitler kancellárral. Magyarország területi revíziós terveihez – a Versailles-i “bilincsek”-től való megszabaduláshoz – Olaszországtól és Németországtól várt segítséget. Elsőként az európai kormányfők közül, 1933 júniusában (17–19), demonstrative hivatalos látogatásra utazott Németországba.¹⁸ A berlini magyar követ a Hitlerrel folytatott megbeszéléséről azt jelentette Budapestre Kánya Kálmán külügyminiszternek, hogy benyomásai szerint az NSDAP “monopolizálni akarja G.-t”. A tárgyalások láthatóan főként az *Anschluss* körül forogtak, de szóba kerültek gazdasági kérdések és a nemzeti kisebbségek kérdése, és Gömbös Erfurtban Hitler mellett részt vett az SA¹⁹ díszszemléjén. Bajcsy-Zsilinszky Endre napirend felszólalása az országgyűlésben (1933. június 20): “A miniszterelnök úr a maga szerencsétlen utazásával (...) olyan lavinát indított el, amelyet nem tudom, hol fogunk megállítani.” Német oldalról a magyar miniszterelnök látogatását úgy értékelték, hogy “ez törte meg a nemzetiszocializmus hivatalos elszigeteltségét”. A budapesti “liberális-zsidó sajtó”, írta a német követ a látogatás visszhangjáról, különösen éles hangon ugyanezt nehezményezte. Gömbös Hitlerről nemcsak akkori hivatalos címén (*Reichskanzler*) beszélt: *Führer*-nek is nevezte. Miniszterelnökként Gömbös később még egyszer felkereste Berlint, néhány

17 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), p. 43, no. 1. Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), p. 133. – Karsai Elek, *Iratok a Gömbös–Hitler találkozó történetéhez, 1933. június 17–18* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962). – Pritz Pál, *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, 1932–1936* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982).

18 Karsai Elek, “Iratok a Gömbös–Hitler találkozó (1933. június 17–18) történetéhez”, *Levéltári Közlemények*, 32 (1961), pp. 147–199 / “The Meeting of Gömbös and Hitler in 1933”, *The New Hungarian Quarterly*, 3, no. 5 (1962), pp. 170–196.

19 Sturmabteilung, “rohamosztag”; Hitler nemzetiszocialista pártjának paramilitarista szervezete, amely az első világháború német hadseregének szabadcsapataiból (*Freikorps*), illetve az 1920-ban szervezett nemztiszocialista rendezőgárdából (*Ordnertruppen*) nőtt ki. Először *Saalschutz*-nak hívták (SS), és a pártrendezvények helyiségeinek védelme, illetve provokált verekedések kezdeményezése volt a feladata. Egy müncheni sörvendéglőben (*Hofbräuhaus*) rendezett verekedés (*Saalschlacht*, 1921. november 4) után kapta a Sturmabteilung / SA nevet. Barna egyenijükről barnaingeseknek is nevezték őket.

nappal a nürnbergi törvények kihirdetése után (1935. szeptember 26), ekkor Cseh-szlovákia volt az alkudozás tárgya.

Hitler kancellár első magyar politikus látogatója azonban nem Gömbös volt. Előtte már többen jártak nála Münchenben. Elsőként Mecsér András ny. huszár őrnagy. A fajvédő Ulain Ferenc (1881–?) ügyvéd, képviselő, saját kezdeményezéséből kereste fel a pártvezért (1923. január 24). Másodszer november elején több társával együtt indult Münchenbe, szerződést akart kötni a bajor nemzetiszocialistákkal, hogy azok segítenek neki megdönteni a kormányt, de a határon leszedték a vonatról, lázadás előkészítésének vádjával letartóztatták (november 7), a sörpuccs (november 8–9) nélküle fulladt botrányba. Ulaint és társait bíróság elé állították, lázadásra irányuló szövetkezés miatt 1 hónap 14 nap államfogházra ítélték. Hitler egy nyilatkozatban letagadta, hogy kapcsolatban lett volna velük.²⁰ Ulain, a *Szózat* szerkesztője,²¹ Gömbös hívei közé tartozott, több cikkét közölte lapjában (#187/a–b). Ulaint követte Böszörmény Zoltán, aki Hitlert a NSDAP központjában, a Barna Házban (*Braunes Haus*,²² München, 45 Brienner Straße) kereste fel (1931. december). Majd vitéz felsőkubini Meskó Zoltán (1883–1959)²³ országgyűlési képviselő (1933. április 1), aki Magyarországon az első nyilaskeresztes pártot (Nemzeti Szocialista Magyar Földműves és Munkás Párt) megszervezte. Meskó 1932. június 16-án az országgyűlésben nemzetiszocialista egyenruhába öltözve, Hitler-bajusszal, karlendítéssel jelentette be az új párt megalakulását. Beszédét a Németországból átvett jelszóval fejezte be: “Éljen Hitler!” Néhány hónappal a berlini látogatás után mozgalma – követve a nemzetiszocialista mozgalom példáját – a horogkeresztes jelvényt is használni kezdte. 1931-ben járt Hitlernél, a Barna Házban gr. Festetics Sándor (1882–1956) országgyűlési képviselő is.

Grünvald Fülöp 1935-ben vette át az időközben elhunyt R. Edelstein Bertalan rovatát az *Évkönyv*-ben, értékelő beszámolóit az előző év történetéről, a zsidókat érintő eseményekről szerte a világban, a *jisuv* fejlődéséről. Cikksorozatának (“Az ... év

---

20 Udvarvölgyi Zsolt, Fejezetek a magyar szélsőjobboldal korai történetéből: fasiszták, kékingesek és a Meskó-párt (szakdolgozat, ELTE BTK, 1996, átdolgozva: 2004) / <http://mek.oszk.hu/02100/02105/02105.htm#2>; <http://mek.niif.hu/02100/02105/02105.htm#3>.

21 Bajcsy-Zsilinszky Endre főszerkesztő mellett.

22 A nemzetiszocialisták egyeningének színéről.

23 Nyugalmazott honvéd százados; 1917-ben országgyűlési képviselő, 1919-ben a Nemzeti Hadsereg tagja, az első világháború után a Friedrich-kormányban államtitkár, majd nemzetgyűlési, illetve országgyűlési képviselő. – Meskót 1945-ben a Népbíróság az elsők között ítélte el (másodfokon) életfogytiglani börtönre (egy időben állítólag Kádár Jánossal egy cellában ült), 1956-ban kiszabadult, 1957-ben ismét letartóztatták, de 1959-ben Kádár engedélyével szabadon engedték, röviddel később meghalt. – Rozsnyói Ágnes, “A nyilasok kapcsolatai a náci Németországgal”, in: Vargyai Gyula & Almási János, szerk., Magyarország 1944: Német megszállás (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994), pp. 80–106; Wikipédia, s.v. Meskó Zoltán (2009/05/23).

története”) egy későbbi, az 5701 / 1941. évvel foglalkozó részét²⁴ ezekkel a szavakkal kezdi: “A háború második évét éljük. A küzdelem Európa újjárendezéséért folyik. A zsidókérdés elintézése e rendezés egyik legfőbb feladataként szerepel. A harc még tart, de a győzedelmes Harmadik Birodalom, mely a nemzeti szocializmus uralomra jutása óta kíméletlen eréllyel tör ama célja felé, hogy zsidómentessé tegye az új Németországot, igyekszik ezt a követelményt az újabban uralma alá került, az általa katonailag megszállt területeken és a vele szövetséges államokban is megvalósítani.” Ennél határozottabban 1940/41-ben²⁵ még nem lehetett előre látni, mi vár a magyarországi zsidókra, de ezek a mondatok bizonyítják azt is, hogy tisztán látó elmék pontosan tudták, mire kell számítani.

Az egyetemi zsidóverések az 1930-as évek második felében is folytatódtak, a zsidóellenes agresszió már az utcára is kicsapott. A Dohány utcában 1939. február 3-án este fél hat órakor, a péntek esti istentisztelet után a szemben lévő házból három kézigránát dobtak a zsinagógából távozók közé; sokan megsebesültek, egy halott is volt. Róth Jenő temetésén részt vett négy keresztény egyház püspöke is: Mészáros János (1873–1947) budapesti római katolikus érseki helynök, Ravasz László református, Raffay Sándor evangélikus és Józán Miklós (1869–1946) unitárius püspök.

A hungarista mozgalom által szervezett merénylet előkészítésében részt vett Kovarcz Emil (1899–1946) ny. őrnagy. 1920-ban még mint főhadnagy egyike volt a Somogyi Bélát meggyilkoló különítményeseknek. Az 1930-as években a Ludovika tanára, nyugdíjazása után a Nyilaskeresztes Párt országos szervezésvezetője. A Dohány utcai merénylet miatt a legfelsőbb honvéd törvényszék másodfokon 2 év börtönre ítélte, lefokozta és politikai jogainak gyakorlását 5 évre felfüggesztette (1941. február 28). Ily módon országgyűlési képviselői mandátuma megszűnt. Németországba szökött, és csak a német megszállást követően tért vissza Magyarországra. 1944-ben a nyilaskeresztes hatalomátvétel egyik szervezője volt, és a Szálasi-kormányban tárca nélküli miniszter lett. A tényleges tettesek életfogytiglani, illetve 10 évi fegyházbüntetést kaptak.

1941. május 7-én Óbudán Floh Sámuel cukrászdáját, szeptember 28-án az Új-Lipótvárosban a Hollán utcai kultúrtermet, a Külső-Józsefvárosban a Karpfenstein utca (ma: Karácsony Sándor utca) 26 alatti imaházat támadták meg. A rendőrség fellépett az atrocitások elkövetői ellen, Magyarországon nem volt németországi méretű *Kristallnacht*, de ezek az atrocitások intő jelzések voltak.

24 *Évkönyv, 1941* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1941), pp. 300–326; az idézet: p. 300.

25 A cikk Hitler 1941. január 30-i beszédére hivatkozik, nyilván nem sokkal ezután készült.

Anschluss

1938 Európában a végzetes fordulat éve volt. Ausztria bekebelezése, az *Anschluss* (1938. március 12) után a nemzetiszocialista Németország, az *Ostmark*-nak átnevezett tartomány Magyarország határszomszédja lett.

Ausztriában 1938. április 28-án rendelet írta elő a zsidók vagyonának nyilvántartásba vételét. Az utcákon összefogott zsidókat fegyveres felügyelet mellett nyilvánosan megalázó közmunkákra kényszerítették: felmosni a bécsi utcákat, pucolni az SA és az SS²⁶ laktanyáinak árnyékszékeit, levakarni az eltávolított kormány falragaszait. A *Kristallnacht* (1938. november 9/10), mely barbár durvaságával a zsidók erőszakos üldözésének jelképévé vált, már csak lezárta a kiszorítás addigi lépéseit, és megnyitotta azt az utat, mely fizikai megsemmisítésükhöz vezetett.

Herschel Grynszpan (1921–1943/44 u.) lengyelországi származású, de Németországban született és éppen Párizsban tartózkodó, 17 éves zsidó fiatalember, amikor megtudta, hogy szüleit a német hatóságok, tízezernyi lengyelországi zsidóval együtt, kitoloncolták (1938. október 28), egy merényletben halálosan megsebesítette (november 7) a párizsi német követség tanácsosát (Ernst von Rath). A merénylet indítéka egy végsőkig elkeseredett fiatalember tragikusan téves helyzetmegítélése volt: a tanácsosra mint a nemzetiszocialista rezsim reprezentánsára támadt rá. Ernst von Rath valójában a Gestapo megfigyelése alatt állt, nemzetiszocialista-ellenes beállítottsága miatt. Grynszpant a merénylet után Párizsban letartóztatták, bíróság elé állították, de ügyében nem született ítélet. Franciaország megszállása után kalandos úton menekülni próbált, de a németek kezébe került, börtönben és koncentrációs táborban őrizték, Eichmann is kihallgatta, és valamikor a háború vége felé nyomtalanul eltűnt.

Grynszpan tette adta az ürügyet a *Kristallnacht* meghirdetéséhez és a zsidókat egyetemlegesen érintő korlátozó rendelkezésekhez. Az elnevezés a bezúzott kirakatok üvegcserepeire utal. A büntető expedíciót Reinhard T. E. Heydrich (1904–1942), SS-*Obergruppenführer* / tábornagy, az SS Himmler után legmagasabb rangú vezetője, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal / *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) – a *Sicherheitsdienst* (SD) és a *Sicherheitspolizei* (Sipo) – vezetője szervezte, táviratilag, az egész országra kiterjedően.

A gyors mozgósítással előkészített esemény időpontját Himmler tudatosan választotta meg: a háborús vereség után 1918. november 9-én mondott le II. Vilmos csá-

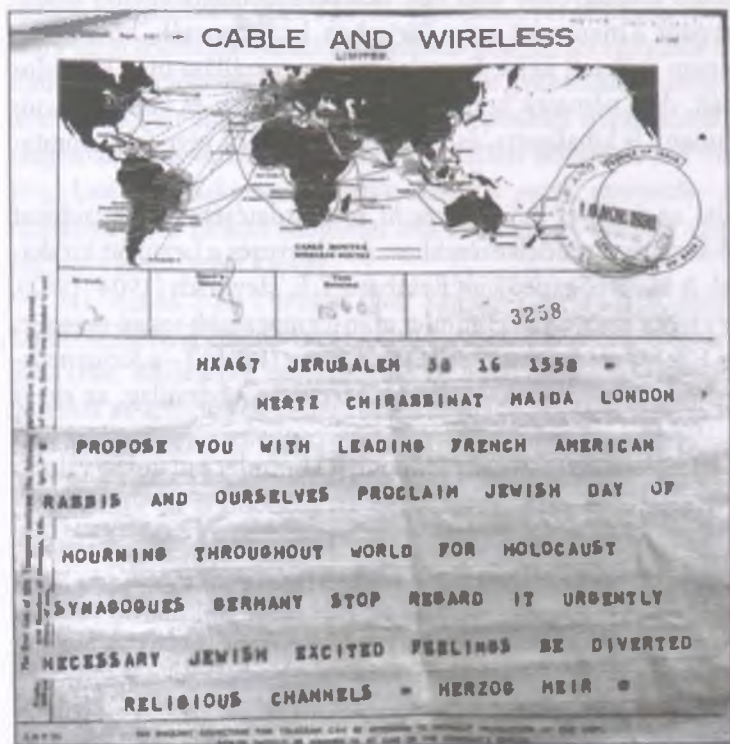
26 *Schutzstaffel*, "védelmi osztag"; kezdetben (1925) az SA részeként Hitler testőrsége, majd a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt fegyveres elitalakulata, 1939 januárjától, amikor Heinrich Himmler lett a parancsnoka, önálló katonai szervezet. Feketeingeseknek is nevezték őket. Az SS különalakulatai: *Waffen-SS* (harctéri feladatok); *SS-Totenkopfverbände*, "halálfejes kötelékek" (a koncentrációs táborok őrsége stb.), sapkájukon halálfejes jelvényt viseltek; SD, *Sicherheitsdienst*; Gestapo, *Geheime Staatspolizei* stb.

szár, november 11-én írta alá Németország a fegyverszüneti egyezményt / kapitulációt, és öt évvel később, 1923. november 8–9-én volt Münchenben Hitler sikertelen puccskísérlete, a "sörházi puccs": a zsidók elleni támadással a nemzetiszocialisták a nemzet ellenségein akartak bosszút állni. Göringnek benyújtott jelentése (1938. november 11) szerint éjszaka és a következő napon mintegy 7 000 "zsidó" üzletnek bezúzták a kirakatát, utcára hányták berendezését, árukészletét, feldúltak 815 nagyobb üzletet, felgyújtottak 29 áruházat, leromboltak 171 lakóházat, felgyújtottak 191, földig leromboltak 76 zsinagógát, megöltek 36 zsidó személyt. A következő napokban letartóztattak 20 000 zsidót. A romokat velük takarították el.

Luther 1543-ban ("Von den Juden und iren Lügen") azt tanácsolta a német fejedelmeknek, hogy borítsák lángba a zsidók imaházait, rombolják le lakóházaikat, vegyék el imakönyveiket, halálbüntetés terhe mellett tiltsák meg rabbijaiknak, hogy tanítsanak, fosszák meg őket utazási kedvezményeiktől, állítsák meg az uzorát, a zsidók keressék kenyerüket arcuk verejtékével (Gen. 3,19), a fejedelmek kövessék Franciaország, Spanyolország, Csehország példáját, örökre üzzék ki a zsidókat országukból.

A *Kristallnacht* barbár akcióinak igazolásával a barnaingesek még Luther egykori zsidóellenes iratára is hivatkoztak, mintha a fele-harmadrészben lutheránus Németországban a reformátor 400 évvel korábbi tanácsait akarták volna valóra váltani.

Isaac ha-Levi Herzog (1888–1959), a Brit Mandátum askenázi és Jacob Meir (1856–1939) szefárdi főrabbijának távirata Jeruzsálemből Joseph Herman Hertz- (1872–1946), az Egyesült Királyság főrabbijának; kéri, hogy a Kristályéjszaka (1938. november 9–10) miatt hirdessenek világszerte zsidó gyásznapot (Southampton University Library, Special Collections)

A birodalmi minisztertanács ülésén (november 12) a nemzetiszocialista vezetők, Göring, Göbbels, Heydrich, más megszorító intézkedések bevezetését is tervbe vették: zsidók ne látogathassák a színházakat, mozikat, a német közparkokat, üdülőhelyeket, zárják ki őket a nyilvános iskolákból, ne részesüljenek közkórházi ellátásban, a tömegközlekedési eszközökön csak a számukra kijelölt kocsikban utazhassanak, megkülönböztető jelet, sőt, megkülönböztető öltözeteket viseljenek. Értékeiket, műkincseiket letéti elismervény ellenében árja kezekbe kelljen adniuk, és az elismervényt se idegeníthessék el. Stb. A birodalmi minisztertanács kollektív büntetésként nagy összegű (1 milliárd márka) büntetést rótt ki egyetemlegesen a németországi zsidókra, kárpótlásul a párizsi német követségi tanácsos meggyilkolásáért, elrendelte a zsidó kiskereskedelem árja kézbe vételét vagy felszámolását, december 3-án az árjásítást kiterjesztette az iparvállalatokra is. A végső cél tekintetében megoszlottak a nézetek két alternatíva között: eltávolítani a zsidókat az országból vagy bent tartani és vagyonukat megcsapolni. A viharos gyorsasággal kialakuló helyzetet Göring vérfagyasztó kijelentése jellemezte: "Nem szeretnék zsidó lenni Németországban (*Ich möchte kein Jude in Deutschland sein*)."

Roosevelt elnök mintjárt a *Kristallnacht* utáni napokban hazarendelte jelentéstételre az Egyesült Államok berlini követét.

Heydrich a november 12-i ülésen hozta szóba azt az emberét, akire Ernst Kaltenbrunner (1903–1946)²⁷ hívta fel a figyelmét, és aki a tervek végrehajtásához a legalkalmasabbnak látszott. Ez volt Adolf Eichmann (1906–1962),²⁸ 1932 óta az SS tagja (először *Anwärter*, "jelölt", majd *SS-Mann*); 1933. novemberben *SS-Scharführer* / szakaszvezető lett a dachau koncentrációs táborban; 1934-ben *SS-Oberscharführer* / őrmester, szolgálati helye a *Sicherheitsdienst* berlini főhadiszállása; 1937-ben a zsidó kivándorlás lehetőségeiről tárgyalt Palesztinában és Kairóban; 1938 augusztusában, az *Anschluß* után, részt vett a bécsi Zsidó Kivándorlási Hivatal (*Zentralstelle für jüdische Auswanderung*) szervezésében, akkor már *SS-Obersturmführer* / főhadnagy rangban. 1939. július 21-én a prágai Zsidó Kivándorlási Hivatal vezetőjévé nevezték ki, szervezete űzte ki a zsidókat a cseh és morva protektorátus területéről. Nem sokkal a november 12-i ülés után, 1939 decemberében, Heydrich Berlinbe rendelte, hogy tapasztalatait a *Reichzentrale für jüdische Auswanderung* vezetésében hasznosítsa, ő szervezte meg az RSHA IV/D-4 (*Räumungsangelegenheiten*), majd 1941 márciusában a IV/B-4 (*Judenangelegenheiten* / *Judenreferat*) szekcióját, amelynek élén, 1941 ősz óta *SS-Obersturmbannführer* / alezredes rangban, hatásköre elvben az egész birodalomra kiterjedt. 1944-ben ő volt a magyarországi zsidógyilkosság fő szervezője.

Grünvald Fülöp "Az ... év története" címmel írt krónikasorozata ebben az évben különös részletességgel írt,²⁹ minden európai és magyarországi hírt megelőzően,

27 Ügyvéd, az osztrák SS vezetője, az *Anschluß* után a bécsi SIPO vezetője.

28 A háború után egy ideig Karl néven emlegették.

29 *Évkönyv*, 1938 (Budapest: Izs. Magyar Irodalmi Társulat, 1938), p. 227 skk.

Eisenstadt (Kismarton), Judengasse, az utcát jelképesen lezáró szombat-lánccal (Képeslap, 1936 k.); a zsidók az Anschluß után elhagyták a várost; a bal oldalon a Kristályéjszakán lerombolt zsinagóga (MZsL)

a palesztinai zsidó telepek fejlődéséről: mintha hívószónak szánta volna a cikket, hogy elkerülhető legyen a „Raus!” valósággá válása. Ausztriát (Burgenland: Eisenstadt / Kismarton stb., Rechnitz / Rohonc) ekkor hagyták el a magyar nyelvű zsidók utolsó kivándorló csoportjai, a cionista mozgalom a bevándorlási nehézségek ellenére nagyobb részüket eljuttatta Palesztinába.

Sarkalatos zsidótörvények

Gömbös halála után új hívószó hangzott fel Magyarországon: „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlya”. A Gömböst felváltó Darányi Kálmán miniszterelnök (megbízott miniszterelnök: 1936. május 14–, kinevezett miniszterelnök: október 12–1938. május 14) hivatalba lépése után, 1936 őszén új lendületet vettek az egyetemeken a Turul Szövetség tüntetései, a zsidók elleni fenyegetések, a zsidóverések. A tüntetők zajongással zavarták meg az órákat. Pesten novemberben (16–22) „magyar hetet” tartottak a Műegyetemen, a zsidó diákokat felszólították, hogy ebben az időben ne látogassák az órákat. „Olyan »magyar« hét propagandája folyik, melynek szellemi

eredete a mai Nürnbergbe nyúlik vissza, és amely a Stürmerből kölcsönzi jelszavait és jelképeit” – írta az *Egyenlőség*.³⁰ Budapesten a Király utca környékén és Óbudán november 6/7-én éjjel – lakásokban (!) – tömeges razzitát tartottak a bejelentés nélkül tartózkodó zsidók eltávolítására. Tudni kell, 1933 óta Nürnberg a nagy felhajtással járó nemzetiszocialista pártnapok színtere volt.

Horthy kormányzó néhány napon belül fogadta Stern Samut, az Országos Iroda és a pesti hitközség elnökét, és más zsidó előkelőségeket (Buday-Goldberger Leó, Láng Lajos, Vida Jenő felsőházi tagok) (november 11). Feltétlen hívei, felhívták Horthy figyelmét a nyilaskeresztesek politikai előretörésére. A kormányzó, megnyugtatónak szánva, azt állította, hogy az intézkedések csak a „síbolók”, a keleti zsidók ellen irányulnak.³¹ Ezek a nyilasok, akik lázítanak a nép között, nem tudnak a kormány ellen semmit sem felhozni és ezért, mert nincs más kifogásuk, jobb híján izgatnak a zsidóság ellen. Nem kell azonban túlbecsülni ezt a mozgalmat. Az audienciáról készült feljegyzés szerint: „A Kormányzó úr kijelentette, hogy azt a nyilas izgatást, ami most folyik, nem tartja jelentőségteljesnek, mert – és ezt a legnagyobb határozottsággal és hangsúlyozottan folytatta – a közrendet a kormány fenn fogja tartani és ha az izgatás következtében várakozás ellenére kilengések fordulnának elő, – akkor ő bármennyire szereti és sajnálja is a magyar parasztot – lövetni fog.”

Darányi mint miniszterelnök – feleségével és Kánya Kálmán (1869–1945)³² külügyminiszterrel – 1937 november végén látogatást tett Berlinben, megbeszélést folytatott Hitlerrel is (november 25). Ezután a kormánypolitika észrevehetően még határozottabban zsidóellenes irányba fordult. A karácsonyi vásár alkalmából felhívták a vásárlóközönséget, hogy az ünnep vallási jellegére tekintettel mellőzzék azokat a kereskedőket, akiknek a lelkivilága idegen a karácsony vallási jelentőségétől, sőt ellenséges érzülettel viseltetik iránta.

A magyar törvényhozás és államigazgatás 1938-tól kezdődően egyre gyorsuló ütemben hozta a törvényeket és adta ki a rendeleteket a zsidóknak³³ a társadalomból való kiszorítása, jogaik korlátozása vagy megvonása, életlehetőségeik szűkítése végett. Darányi miniszterelnök Győrtött a Nemzeti Egység Pártjának (NEP) gyűlésén tartott programbeszédében (1938. március 5) (#195), majd más beszédeiben is meghirdette a zsidókérdés „tervszerű és törvényes rendezését”: a zsidóság gazdasági visszaszorítását. Kifogásai a zsidók ellen: sokan vannak az országban (nagy az arányszámuk), „irritálja a magyar társadalmat a keletről bevándorolt galíciai a maga el-

30 56, no. 47 (1936. november 19), p. 1.

31 Szűcs László, „Kormányzói audencia az első zsidótörvény előtt, 1937. november 11”, *Levéltári Közlemények*, 64 (1993), pp. 143–164.

32 1935 óta a felsőház kinevezett örökös tagja.

33 A „zsidó” fogalmáról ebben az összefüggésben mint politikai konstrukcióról ír Tim Cole, „Constructing the »Jew«. Writing the Holocaust: Hungary, 1920–45”, *Patterns of Prejudice*, 33, no. 3 (1999), pp. 19–27.

zárkózásában és üzleti mohóságában”. Ezek a pontok már megrajzolják a következő évek zsidótörvényeinek körvonalait. Az országgyűlés április 30-án megszavazta az ebben meghirdetett programot. De időközben a miniszterelnök már beterjesztette (április 8) az első zsidótörvény tervezetét. A végrehajtás már a zsidók ügyében elszántabb és erélyesebb utódjára maradt.

Több sarkalatos törvényt a közvélemény, a korabeli sajtó, esetenként a hivatalos nyelvhasználat is zsidótörvénynek nevezett; értsd: zsidóellenes törvény. A hosszú sorozatból, amely az 1944. évi deportálást és zsidógyilkosságot előkészítette, a következő törvényeket nevezhetjük sarkalatos zsidótörvényeknek:

- (1) 1938: xv. tc., “A társadalmi élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” (1938. május 29) (#196/a) (első zsidótörvény) (Imrédy-kormány).
- (2) 1939: iv. tc., “A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” (1939. május 5) (#197) (második zsidótörvény) (Teleki-kormány).
- (3) 1941: xv. tc., “A házassági jogról”: IV. Nemzsidó és zsidó házasságkötésének tilalma (1941. augusztus 8) (#205/a) (harmadik zsidótörvény) (Bárdossy-kormány).
- (4) 1942: viii. tc., “Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról” (1942. július 19)³⁴ (Kállay-kormány). A törvény, amelyet Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter terjesztett be az országgyűlésben (1941. december 5),³⁵ hatályon kívül helyezte az 1895: xlii. tc.-et, az izraelita felekezetet visszaminősítette “bevett”-ről “törvényesen elismert” vallásfelekezetté. Számos ténylegesen jogfosztó intézkedést jelentett, például, megvonta a zsidó felekezeti iskolák állami támogatását, és arról rendelkezett, hogy a zsidó oktatási és egyéb intézményeik fenntartásához szükséges pénzüsszegeket az állami támogatás megvonása után a hitközségek a továbbiakban mint adót szedjék be. Megtiltotta az áttérést a zsidó vallásra. Az országgyűlés azzal az érveléssel vonta vissza az 1895. évi törvényt, hogy annak idején indokolatlan volt (!). Hóman: “(1895-ben) nem volt szükség arra, hogy a szervezetében egységesen ki sem alakult izraelita vallásfelekezetet felruházzák a keresztény egyházakat a vallásszabadság és lelkiismereti szabadság követelményein felül megillető közjogi tartalmú történeti előjogokkal is.” Grünvald Fülöp: “Az izraelita vallásfelekezethez való tartozás jellegzetes és leronthatatlan ismérve annak, hogy az ilyen személyt az állampolgári jogok és magánjog tekintetében kevesebb illeti, mint a töb-

34 *Országos Törvénytár*, 74, no. 5 (1942. július 19), pp. 41–42; Degré Miklós & Várady-Brenner Alajos, szerk., *1942. évi törvények* (Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. Millenniumi Emlékkiadás) (Budapest: Franklin-Társulat, 1942), pp. 39–42. – Újabb kiadás: Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 760–761, no. 149.

35 A képviselőház 1941. december 5, 17–18 és május 1-jén tárgyalta, a felsőház 1942. június 9-én.

bi magyar állampolgárt.” Krónikájában Grünwald a vallás- és közoktatásügyi miniszter szavait mint a zsidók helyzetének lényeges romlását jelző eseményt idézte.³⁶

(5) 1942: xiv. tc., “A honvédelemről szóló 1939: ii. tc. (...) módosításáról és kiegészítéséről” (1942. július 31) (#207/a): a munkaszolgálat szabályozása (Kállay-kormány).

(6) 1942: xv. tc., “A zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól” (1942. szeptember 6) (#209/a) (negyedik zsidótörvény) (Kállay-kormány).

1944-ben a Sztójay- és a Szálasi-kormányok törvények helyett már – a valamivel egyszerűbb eljárást jelentő – rendeletekben adták ki jogfosztó rendelkezéseiket. A rendeletek, végrehajtási utasítások, rendelkezések, helyi rendeletek száma a felsorolt sarkalatos törvényekénél százszorta – több százszorosan – több volt. A háló, amelyet a zsidók köré fontak, átszakíthatatlan sűrű lett, de szálai még össze is gabalyodtak.

A zsidótörvények általános indokolása nem egy esetben hivatkozik a középkori magyar királyok zsidókkal kapcsolatos – korlátozó, tiltó – törvényeire. Önmagában is jellemző, hogy a magyar politikai elit ehhez a középkori hagyományhoz csatlakozott, hogy politikájában a középkor legrosszabb vonásait állította vissza.

1938: xv. tc.: az első zsidótörvény

Egy hónappal Darányi Kálmán miniszterelnök győri beszéde után a kormány 1938. április 7-én az 1935/39. évi országgyűlés³⁷ elé terjesztette törvénytervezetét, mint címe mondja, “a társadalmi élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”. A törvényjavaslat országgyűlési tárgyalása közben, május 14-én vette át a kormányrudat a saját elhatározásából visszavonuló Darányitól nemes ómoraviczai³⁸ Imrédy Béla (1891–1946)³⁹ miniszterelnök (1938. május 14–1939. február 16), aki a politikai életben pénzügyi szakember és reformpolitikus hírében állt.

Az országgyűlésben heves vita folyt a tervezet körül. Azok, akik elutasították, arra hivatkoztak, hogy ténylegesen visszavonja az emancipációs és recepciós törvényeket; hogy megszünteti a jogegyenlőséget; hogy bevezeti a társadalmi életbe a faj fo-

36 Grünwald Fülöp, in: *Évkönyv, 1942* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1942), p. 339.

37 Az egykorú iratokon: 1935/40. évi országgyűlés.

38 A családi sírkövön és a helység névhasználata szerint: ómoraviczai.

39 Életéhez és tevékenységéhez lásd Sipos Péter, *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970); uő, *Imrédy Béla. Politikai életrajz* (Élet-Kép Sorozat) (Budapest: Elektra Kiadóház, 2001); Ungváry Krisztián, “Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában”, in: Romsics Ignác, szerk., *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948* (Budapest: Osiris Kiadó, 2009), pp. 305–340.

galmát; hogy megbontja a nemzeti egységet, feléleszti az elkülönítő zsidó öntudatot; hogy megzavarja a gazdasági életet; hogy Magyarországot elszigeteli nemzetközileg; hogy Erdélyben hátrányos helyzetbe hozza a Magyar Párt mellett kitartó zsidókat.

A felsőházban (1938. május 24) Löw Immánuel a törvényben a jogegyenlőség hatalát látta, de keresztény főpaptársainak szánt gesztussal a reményt sem ejtette el: “Újból el fog hangzani a hitet hirdető egyház ajakáról az evangéliumi ébresztő ige: a táltá kúmi!⁴⁰ A leányzó, a jogegyenlőség fel fog támadni halottaiból.” Felszólalását így fejezte be: “(...) törvénytisztelő megadással és türelemmel fogjuk várni a jogegyenlőség feltámadását, a táltá kúmit, majdnem hogy azt nem mondtam: Amen!”⁴¹

A keresztény egyházak képviselői⁴² közül Raffay Sándor (1866–1947), a bányakerületi evangélikus egyházkerület püspöke csak a kikeresztelkedett zsidók érdekében emelt szót. Ravasz László (1882–1975)⁴³ dunamelléki református püspök nagyívű beszédet tartott “a zsidókérdés százesztendőös nyílt”, “de ennél sokkal régebbi lappangó” történetéről. A zsidóság faji meghatározása mellett érvelt: “A zsidóság csakugyan egy olyan fajta, amelynek éppen a fajisága rendkívül erős, nehezebben olvad, különösen tőle idegen fajiságúakkal keveredik úgy, hogy a maga faji tulajdonságait különös következetességgel megtartja.” Hosszan beszélt az asszimiláció káros hatásáról, még Széchenyi tinta-hasonlatát is fölemlítette, határozottan a törvény korlátozó intézkedései mellett foglalt állást. “Ma már minden értelmes ember látja, hogy párszáz esztendő óta az országokat nem annyira karddal foglalják el, hanem bevándorlással és szaporodással. Magyarország karddal foglalt el egy országot, és annak nagy területeit elvesztette azáltal, hogy bevándoroltak ide olyanok, akik tele tudták szülni azt a területet. Ez a tapasztalás kell, hogy minden okos, józan gondolkodású magyar emberben azt az elhatározást erősítse, hogy az asszimiláció korrelativumául elfogadjuk ugyan a cionizmust, de cionizmust csak az ország határán túl.” Nem ez volt a legsúlyosabb kijelentése Ravasz püspöknek, de az, amit a keleti országrészben élő – s részben galíciai eredetű – zsidókról mondott, a lehető legmélyebb megvetést éreztette: “Magyar a zsidó, állítja valaki, még azt is hallottam, hogy a református felekezet mellett a legmagyarabb felekezet a zsidó. Üljön csak be egy Nyíregyházára menő harmadosztályú kocsiba, amelyben 60–70 hernyósapkás, kaftános zsidó van, akinek a szájában habzik a jiddis, kérdezze meg magától: ez a magyar, ez Árpád

40 Márk ev., 5,41 (arámi mondás az evangéliumban): “Leány, kelj fel!”

41 Az 1935. évi április hó 17-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója, III (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, 1938), p. 305.

42 Fisch Henrik, *Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben (1938-ban az I. és 1939-ben, a II. zsidótörvény kapcsán)* (Budapest, 1947).

43 K. Farkas Claudia, “Zsidótörvények – egy egyházi ember szemével”, in: Fazekas Csaba, szerk., *Fiatalszázadosok történeti írásai* (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1999), pp. 194–231 / <http://mek.oszk.hu/02000/02082/html/farkas.htm>; Kiss Réka, “Ravasz László püspöki működése”, in: Kósa László, szerk., *Reformátusok Budapesten, I* (Budapest: Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006), pp. 536–577, kül. p. 558 skk.

népe, ez Arany János népe? (*Élénk derültség és taps.*)” Az aljas mondatot az antiszemita irodalom napjainkig nem hagyta feledésbe merülni.

Ady Endre már évtizedekkel korábban támadta a fiatal Ravasz László antiszemitizmusát: “a kálvinistaság irodalmi lapjában a legszilajabb antiszemitizmust űzi egy Ravasz László nevű, s jobb sorsra érdemes volt ember”.⁴⁴ S Ravasz püspök egykorú válaszcikke is, melyben az antiszemitizmus vádja ellen védekezik, ilyen mondatokat tartalmaz: “Őszintén megvalljuk, hogy a magyar nemzeti művelődés szempontjából nem tartjuk kívánatos elemnek sem a galíciai bevándorlót, aki pálinkával és hangyasavval kezdi, sem a fiát, a vigécet, aki hadseregszállító, és milliomos lesz, sem unokáját, a szociológust...”; “(...) a zsidóság a maga sajátos kultúráköziségével ez idő szerint némely rétegében relative aggasztóbb bacilushordozója (...) e világmrolás bizonyos csíráinak: a hedonizmusnak, az utilitarizmusnak és a történetietlenségnek”.⁴⁵ Stb. Nem ezek a szavak az egyedüliek a későbbi nagytiszteletű püspöktől, amelyek egy vonalban állnak felsőházi beszédével.⁴⁶

A képviselőház május 18-án, a felsőház május 24-én megszavazta az 1938:xv. törvénycikket. Az úgynevezett első zsidótörvény május 29-én lépett hatályba. Alapelve az arányosítás volt: a zsidók társadalmi beszorítása a különböző foglalkozási ágakban számukra eleve megállapított numerikus korlátok közé: egyelőre visszaszorítás, gr. Teleki egykori *numerus clausus*-törvényének szellemében, de most már *expressis verbis*, és nevesítve a kiszorításra kerülő területeket; ennyit romlott a helyzet tíz év alatt, 1928 óta, amikor is gr. Bethlen törölte a *numerus clausus*-törvényből a diszkriminatív szakaszt. A 20 % mint korlát, persze, több volt, mint a zsidók demográfiai aránya az országban, kivéve Budapestet, de sok foglalkozási ágban tényleges redukción kívánt, és mindenképp: korlát volt, a szabadság specifikus korlátozása. Mert hiszen a népesség egyéb csoportjai sem demográfiai arányuknak megfelelően helyezkedtek el a foglalkozási ágakban. Imrédy már korábban meghirdette az “örségváltás” politikáját: az 1938:xv. tc. volt a megvalósítás első lépése.

A törvény meghatározta, ki tekintendő zsidónak, valamivel szűkebben ugyan, mint a későbbi törvény (a nagyszülőket nem vonta be), de egyértelműen faji / származási alapon (kiterjesztve zsidó szülők 1919. július 31 után született gyermekeire, ha megkeresztelkedtek is). Fel kellett állítani az ügyvédi, orvosi és mérnöki kamarákat.⁴⁷ A törvény utasította a kormányt sajtó-, illetve színészkamara felállítására,

44 Ady Endre, “Az én kálvinistaságom”, *Nyugat*, 9, I, no. 6 (1916. március 16), pp. 378–379. Kötetben: Ady Endre, *Publicisztikai írásai*, szerk. Vezér Erzsébet (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), III, pp. 506–507; Ady Endre, *Összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok*, XI. Szerk. Láng József (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), pp. 120–121, no. 102.

45 Idézi: Láng József, i. m., p. 558 sk.

46 Lásd még Ravasz László, *Antiszemitizmus? Az emberélet útjának felén. Beszédék, cikkek, előadások* (Kolozsvár: “Az Út” – Minerva, 1924).

47 4350/1938. Me. (VI. 24). – *Magyarországi Rendeletek Tára*, 72 (Budapest: Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság Nyomdája / Kókai Lajos könyvkereskedő cég, 1939), pp. 872–927.

mindegyikben előírva "a nemzeti szellem és keresztény erkölcs" érvényre juttatását. A kamarákban a zsidók aránya legfeljebb 20 % lehetett.

Ettől az időtől fogva a "keresztény" szó valamely nem kimondottan vallási szervezet elnevezésében egyértelműen zsidóellenességet jelentett.⁴⁸

1938. május 5: tiltakozók és nem tiltakozók

Az 1938:xv. tc. képviselőházi vitájának első napján, 1938. május 5-én a *Pesti Napló*⁴⁹ rövid tiltakozó nyilatkozatot közölt a készülő törvény ellen (#196/c). Szövegét ugyanazon a napon hozta a Szociáldemokrata Párt (SzDP) lapja, a *Népszava* is. A támogató aláírások gyűjtését vitéz Makay Miklós (1905–1977) református lelkész, újságíró szervezte. A tiltakozást, amelyhez néhány nap alatt gyűjtötték össze az aláírásokat, összesen 59-en írták alá. Írók, költők, mint Berda József, Darvas József, Féja Géza, Horváth Béla, Móricz Zsigmond, Remenyik Zsigmond, Tersánszky J. Jenő, Zilahy Lajos; zeneművészek, mint Bartók Béla, Kodály Zoltán, Tóth Aladár; képzőművészek, mint Bernáth Aurél, Csók István, Ferenczy Noémi, Kernstok Károly, Kmetty János, Márffy Ödön, Vilt Tibor; színész, mint Somlay Artúr; Riedl Margit mozdulatművész; irodalomtudósok, kritikusok, publicisták, mint Bóka László, Földessy Gyula, Gáspár Zoltán, Kárpáti Aurél, Schöpflin Aladár, Supka Géza, Szabó Zoltán, Szász Zoltán, Vikár Béla; politikusok, mint Bárczy István (volt fővárosi főpolgármester), Csécsy Imre (a *Századunk* polgári radikális folyóirat szerkesztője), Szakasits Árpád (1888–1965) (szociáldemokrata újságíró, a *Népszava* szerkesztője). A tiltakozókat támadta ugyan a zsidóellenes sajtó, de kormányzati retorzió nem érte őket. Az aláírók közül többnek köztudottan zsidó felesége volt vagy családfáján volt zsidó is; ezért akkor a személyes érdekeltséget hányták szemükre, ez a vád tárgyává tett érdekeltség azonban semmiképpen nem csökkenthette az elvi kiállás érdemét.

Feltűnő Darvas és Féja aláírása. A népi írók mozgalmának mindketten politikai téren is szerepet játszó résztvevői voltak. Féja Géza a harmincas években – és nyomatékkal 1943-ban a szárszói konferencián –, Darvas József (1912–1973) a háború után többször hangoztatott határozottan zsidóellenes, antiszemita nézeteket. Az egyik közel került a szélsőjobbhoz, a másik kommunista volt. Féja, Szárszón, 1943 nyarán: "(...) Figyelmeztetem a konferenciát arra, hogy jöhet olyan történelmi helyzet, midőn demokratikus és más efféle jelszavak cégére alatt majd a zsidóság kezd új harcot a magyar értelmiség ellen, hogy a szellemi vezetőszerpet ismét a kezébe

48 Gergely Jenő, "A »keresztény-nemzeti« ideológia, 1919–1944", in: Sánta Ilona, szerk., *Egy letűnt korszakról* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1987), pp. 71–92.

49 A korszak legjobb, sokoldalú napilapja. 1850 és 1939 között jelent meg. A nagy múltú lapot a cenzúra 1940-ben betiltotta.

kaparintsa.” A népi írók egy másik kiválósága, Veres Péter (1897–1970), a szegény-parasztság szociográfikus krónikása, egész életében mozgalmi ember, megélhetését tekintve abban az időben tiszántúli (Balmazújváros) szegényparaszt, mint tiltakozó talán számításba sem jöhetett volna, ő egyébként többször is írt a zsidók ellen. A törvény életbe lépése után azt javasolta (*Népszava*), hogy a Szociáldemokrata Párt távolítsa el vezetőségéből az idősebb zsidó elvtársakat. De a népiesek mozgalmának több más jelese is lemaradt a tiltakozás ívéről: Erdei Ferenc (1910–1971) vagy a falukutató mozgalom egyik vezetője, a *Néma forradalom* (1937) írója, Kovács Imre (1913–1980). Horváth Béla (1908–1975), aki addig is, azután is többször váltott politikai meggyőződést, nem sokkal később a zsidóellenes szélsőséghez csatlakozott.

Móricz néhány nappal a tiltakozó nyilatkozat megjelenése után külön cikket írt⁵⁰ arról, mit tanult ő személyesen, és mit köszönhet a magyarság a zsidóknak, sietve, mondja, “mert ha jó magyar módra kényelmeskedik, mire hozzáül a géphez, már meg is szavazták, s a kész törvényt már nem szabad kritizálni”. Babits Mihály, akinek súlyos gégeműtétje éppen arra az időre esett, nem tudta aláírni a nyilatkozatot, de alig két hét múltával cikket írt, “aktuális politikai nyilatkozat egyszerű aláírása” helyett “a kezdő barbárság lármája” ellen.⁵¹ Az Amerikában élő magyar szervezetek hírlapi tiltakozásai⁵² itthon visszhang nélkül maradtak.

Azt nem gondolhatta senki, hogy Németh László aláírna egy ilyen tiltakozást. Az akkori magyar szellemi élet jelentős személyiségeinek körében azok közül, akiknek ma erősen hiányoljuk az aláírását, két név igazán feltűnő: Illyés Gyula és Bibó István.

Illyéssel készített interjújában, évtizedekkel később (1975), Domokos Mátyás azt állította,⁵³ hogy a nyilatkozatot ő, Illyés fogalmazta. Illyés helyesbített: Babits nyilatkozatának megírásában működött közre. Megjegyzem, mindkét állítás, más-más okból, az én szememben teljes képtelenség. Illyés – egy kései, hatásvadászó színművének (*Sorsválasztók*, 1982) konfliktushelyzete alapján ítélve – évtizedek alatt sem módosított semmit a faji elkülönülést tudomásul vevő nézetén, ez – szerinte – a társadalmi helyzetet és kapcsolatokat döntően befolyásolja. Fejtő Ferenc és felesége az 1990-es években egy interjúban ezt a kijelentést tették: Illyés “megvallotta, hogy családi örökségként megvolt benne az antiszemitizmus csírája. Illyés azt mondta:

50 “Zsidótörvény”, *Pesti Napló*, (1938. május 8). Kötetben: Móricz Zsigmond, *A tizenkettedik órában*, szerk. Nagy Péter (Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei: Tanulmányok, 3) (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), pp. 457–463.

51 “A tömeg és a nemzet”, *Pesti Napló* (1938. május 15). Kötetben többek között: Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok*, szerk. Belia György (Babits Mihály művei), II (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), pp. 568–573.

52 Domán István, “Az első zsidótörvény elleni tiltakozás az amerikai magyar nyelvű sajtóban”, in: *Évkönyv, 1975/76* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1976), pp. 57–66.

53 Lásd Domokos Mátyás, “Kőasztalnál, Tihanyban. Televíziós beszélgetés Illyés Gyulával”, in: *A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával*, szerk. Földes Anna (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), pp. 561–604, kül. p. 596.

Hidd el nekem, hogy mindenfajta rasszizmus ellensége, humanista vagyok. De néha mélyről feltör bennem az antiszemitizmus”⁵⁴

Bibó azokban a hetekben a Márciusi Front⁵⁵ programjának kidolgozásával foglalkozott barátaival együtt, köztük Illyéssel, Erdei Ferencsel, Féjával, a tervezetekben a zsidók helyzetét, szerepét társadalmi értelemben problematikusnak állította be, “a magyarság vezetőszerpét” hangsúlyozta. Bibó István és Reitzer Béla tervezete (1938. január–február): “(...) A magyarság vezetőszerpét a magyar társadalom egész (javítva: élet minden) területén: a német és zsidó öntudatú kisebbség számára a kisebbségi jogok teljességét, a valóságos beolvadás teljes megbecsülését, de a beolvadás mellett külön érdekvédelmet folytató beolvadt németek és zsidók (javítva: német és zsidó eredetű rétegek) közéleti vezető szerepének és hangoskodásának (javítva: és hatalmi helyzetének) a megszüntetését. (...)”⁵⁶ Bibó újabb tervezete “A zsidókérdésről” címmel (1938. április): “(...) Kultúra. Ez a zs. kérdés centrális pontja, nem a hatalmi kérdés. A saját országunkban vagyunk-e még? Nem. (...) A fődolog nem az, hogy *ne* legyünk antiszemiták. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok segítsenek, akik ettől nem szűnnek meg ellenfelek lenni... Mikor mi a tolakodó antiszemitákat elutasítjuk, ugyanúgy és ugyanazért elutasítjuk a zsidókat is: *A nem tiszta szándékú vagy motívumú segítséget utasítjuk el.* A visszasandító, maga kis piszkos játékait játszani akaró segítséget. Zsidók és antiszemiták előttünk ebben egyek. (...)” Undorodva utasítja el “az olyan intézkedéseket, melyek megbélyegzők anélkül, hogy hatékonyak lennének. Az olcsó sikerekre menők módszere ez.”⁵⁷ Aligha képzelhető el, hogy a tiltakozó nyilatkozathoz aláírásokat gyűjtők Bibót nem keresték meg, vagy ne lett volna módja kapcsolat találnia velük. Tervezetei, természetesen, nem számolhattak az elkövetkezendő eseményekkel, de pillanatnyi magatartásának hátterét megvilágítják. Később, már az első zsidótörvény hatályba lépése után egy levélben örvendezve vette tudomásul, hogy barátja, Erdei Ferenc sem írta alá a nyilatkozatot (1938. június 2): “A zsidók körül(i) pro és kontra érzelmek gennyjébe nem szabad belemennünk, s a »zsidóbérenc«-ség nemcsak egy üres és buta szó, hanem néha egy súlyos, reális állapot.” És pár nappal később is (június 17): “a Makay-nyilatkozat alá *nem* írása életbevágóan fontos volt.”⁵⁸ Évek múltán, már a zsidógyilkosság évadja után utalt (1948), ha csak nagyon általános formában is, a személyes felelősségvállalás elmaradására (#196/e). Még később, egy

54 Idézi: Hamburger Mihály & Várdy Péter, “A zsidóság és a népi–urbánus vita”, *Szombat*, [3], no. 1 (1991. január), pp. 15–16; az idézet: p. 16.

55 Népi írók, a parasztság helyzetén változtatni akaró értelmiségiek, baloldali egyetemisták mozgalma (1937–1939).

56 Az aláhúzások az eredetiben. Lásd Huszár Tibor, szerk., *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban* (Budapest: 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, 1995), p. 166 sk., no. 79.

57 Uo., p. 172, no. 84.

58 Uo., p. 174 sk., no. 86; illetve p. 176, no. 87.

terjedelmes levélben (1978),⁵⁹ Illyés és Erdei nevére hivatkozva, azzal érvelt, hogy ők “kifejezetten azért nem írták alá, mert kifogásolták azt, hogy a nyilatkozat a jogfosztások tekintetében csupán a zsidókat ért jogfosztásokat említi meg, és a széles magyar tömegeket ért és érő jogfosztásokat nem. (...) Ezzel én akkor egyetértettem, ma kevésbé értek egyet.”

Adalék Bibó álláspontjának változásához: a sváb és zsidó asszimiláció kérdése végül kimaradt a Márciusi Front programtervezetéből; erről Bibó egy későbbi (1977) életrajzi interjújában: “Ma kifejezetten örülök, hogy így történt, mert az egész Németh László-i elképzelés, amely 1939-ben, a hitlerizmus árnyékában a magyarországi zsidó és német asszimilációt vagy félasszimilációt mint egyformán káros és az országot bizonyos értelemben gyarmati sorba vivő jelenséget kezelte, mai szemmel nézve rendkívül abszurd tévút volt...”⁶⁰

Erdeiről más oldalról tudjuk, hogy Bibóval közös barátjuk, Reitzer Béla (1911–1942)⁶¹ külön kérésére sem volt hajlandó aláírni a tiltakozást.⁶² Ortutay Gyula,⁶³ aki nek Reitzer – Naplójának nem egy bejegyzése szerint – a legjobb barátja volt, szintén nem írta alá.

A *Pesti Napló* tiltakozó nyilatkozatának utolsó mondata örök mementóként hangzik: “Gondolja meg minden kortárs, mekkora felelősség terheli, ha a lelkiismereti tiltakozás ellenére is megszületik egy törvény, melyre valamikor minden magyarnak szégyenkezve kell gondolnia.”

“A magyar zsidók elutasítják a kívülről jövő segítséget”

A zsidó szervezetek állásfoglalása hasonló volt most is, mint az 1920-as években, a *numerus clausus*-törvény idején. Az *Alliance Israélite Universelle* a párizsi magyar követ útján – “a liberalizmus és a jogegyenlőség érdekében” – tiltakozott, és kérte

59 Levél Borbándi Gyulához [A magyar népi mozgalom című könyvének eredeti német kiadása (1976) kapcsán], in: Bibó István, *Válogatott tanulmányok*, III: 1971–1979 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986), pp. 295–373; az idézet: p. 305.

60 Lásd Huszár Tibor, *Bibó István. Beszélések, politikai-életrajzi dokumentumok* (Budapest: Magyar Krónika, 1989), p. 41.

61 Bibó egykori osztálytársa, mint zsidó munkaszolgálatos a Don-kanyarban tűnt el.

62 Ungváry Krisztián, “Értelmiség és antiszemita közbeszéd”, *Beszélő*, III. folyam, 6, no. 6 (2001), pp. 74–92.

63 Néprajztudós, a háború után a Kisgazda Párt országgyűlési képviselője, később az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora, a Néprajzi Tanszék vezetője, az Elnöki Tanács tagja (1958–1978), a Magyar Függetlenségi / Hazafias Népfront Országos Tanácsának tagja (1949– / 1954–), főtítkára (1957–1964), alelnöke (1964–1978) stb.

a *Joint Foreign Committee* közbelépését.⁶⁴ Ellenben néhány közvetett adat, külföldi forrásból, azt jelzi, hogy a törvény országgyűlési tárgyalása idején talán bizonyos tárgyalások folytak a zsidó vezetők és Imrédy miniszterelnök között. Henry James Bruce (1880–1951), 1931 óta a Nemzeti Bank népszövetségi tanácsadója írta a budapesti brit követségnek: “Vezető pozícióban lévő zsidó személyiségek jöttek el hozzám, és arra kértek, értessem meg Imrédyvel, hogy készek lennének elfogadni a zsidók munkavállalását korlátozó törvényt, ha biztosak lehetnének abban, hogy ez a kérdés végleges megoldását jelenti, mint ahogy a törvénykezésnek valóban ez a szándéka.”⁶⁵

A szándék az adott pillanatban talán ez volt, bár még ez is kétséges, a folytatás azonban nem, és Stern Samu naplója megörökíti az elnök, Kahan-Frankl Samu és Wilhelm Károly (1886–1951) ügyvéd,⁶⁶ a hitközség jogtanácsosa tárgyalását Imrédy miniszterelnökkel (1938. december 20), akkor már az előkészületben lévő második zsidótörvény tervezetében előírt kivándorlási kvótáról stb.; az elnök és a jogtanácsos aggályait és ellenvetéseit Imrédy egyszerűen lesöpörte az asztalról. A hitközségi vezetők álláspontja ennek ellenére sem változott: a magyarországi döntéshozókkal kell tárgyalni. Valamikor 1939 februárjában, amikor Imrédy és gr. Teleki tervezete, a majdani második zsidótörvény, már két hónapja az országgyűlés előtt volt, a pesti izraelita hitközség vezetői az Adolph G. Brotmanhoz, a *Board of Deputies of British Jews* titkárához magánúton eljuttatott – fentebb már említett – terjedelmes “Jelentés”-ben⁶⁷ történeti perspektívában vázolták fel a magyarországi zsidók helyzetét. Annak ellenére, hogy a közvetlenül fenyegető veszélyt felismerték, Brotman szavai (1938. május 9) szerint “a magyarországi zsidókban (...) nem fogalmazódott meg az igény, hogy érdekeikért külföldön élő testvéreik síkra szálljanak; sőt, a tudomásunkra jutott információk szerint a magyar zsidók egyenesen elutasítják a kívülről jövő segítséget. Mindez valószínűleg azt tükrözi, hogy a magyar zsidók többsége csak vallási értelemben tekinti magát egy kisebbség tagjának. Úgy érzik, hogy mint magyarokat őket is ugyanazok a jogok illetik meg, mint más vallásfelekezetekhez tartozó honfitársaikat, ezért csak azon rendelkezések ellen tiltakoznak, amelyek hi-

64 Az iratokat közli: Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews, 1920–1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981), pp. 262–266, no. 9/I–II / *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Babel Kiadó, 2002), pp. 243–246, no. 12/I–[II].

65 Idézi: Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews, 1920–1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981), p. 99 / *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Babel Kiadó, 2002), p. 89; lásd még uo., p. 284, Berend Béla / Albert B. Belton levele a szerzőhöz (1979), amely – Eckhardt Tibor közlése (1967) alapján – azt állítja, hogy Stern Samu és “Imrédy és munkatársai között az 1938-as zsidótörvényre vonatkozóan valamiféle titkos »egyezség« jött létre”.

66 A Cukortröszt jogásza, az ő irodája képviselte többek között a hatvani cukorgyárat.

67 Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews, 1920–1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981), pp. 266–276, no. 10 / *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Babel Kiadó, 2002), pp. 250–258, no. 14.

tük miatt rekesztik ki őket.” A pesti zsidó vezetők pontosan ugyanazt tartották most is, mint a *numerus clausus*-törvény elleni külföldi akció idején.

Eucharisztia, “hálaadás”

Egy nappal azután, hogy az első zsidótörvényt a felsőház is megszavazta, 1938. május 25-én, szerdán megkezdődött Budapesten az ötnapos XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus.⁶⁸ A rendezvény több százezer hívőt mozgósított. A nemzeti-szocialista Németország a katolikus egyház és közötté fennálló feszültségek miatt bojkottálta a kongresszust. XI. Pius pápát (1922–1939) Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli (1876–1958) bíboros, a Vatikán államtitkára, a római egyház kancellárja (*camerlengo*) mint pápai *legatus* képviselte.

A magyar politikai élet teljes számban részt vett az ünnepségeken, a (református) kormányzó, Imrédy miniszterelnök, gr. Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszter, tiszteletbeli főcserkész (szintén református), Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter, József Ágost főherceg stb. Latinul tartott köszöntőt br. Chorin Ferenc (római katolikus).

A pesti izr. hitközség oktatási bizottsága büszkén számolt be arról, hogy “a hitközség előjárósága iskoláinkat az eucharisztikus kongresszus elszállásolási céljaira engedte át, és 650 magyar és lengyel vendég volt elszállásolva iskoláinkban”.⁶⁹

Pacelli bíboros megnyitó beszéde a Hősök terén (május 25) “a teljes és tudatos meghódolást (hirdette) az Oltáriszentség törvénye előtt”. A bíboros megbélyegezte Jézus ellenségeit, akik az arcába kiáltották: Feszítsd meg, és akiknek ajka elátkozza, szíve elveti őt ma is. Jézus megölése elévülhetetlen bűn, és ezért minden zsidónak szenvedéssel kell fizetnie. A rendezvény egyik tömeggyűlésén a tömeg ezt a jelszót skandálta: “Közös lengyel–magyar határt, zsidómentes hazát!” Az 1938:xv. tc. 1938. május 29-én hatályba lépett. Aznap délelőtt, a Hősök terén tartott mise végén XI. Pius a rádión át megáldotta a résztvevőket. Pacelli bíboros 1939. március 2-án XII. Pius / *Pius PP. XII* (1939–1958) néven elfoglalta a pápai trónt.

68 Eucharisztia: gör. *eukhariszteia*, “hálaadás”, a római katolikus egyházban az oltáriszentség elnevezése; az 1881 óta rendszertelen időközökben tartott eucharisztikus kongresszusok célja, a római katolikus egyház világi hatalomra törekvő politikájának szellemében, az volt, hogy hirdesse Krisztus társadalmilag elismerhető és érvényesíthető hatalmát. – Gergely Jenő, *Eucharisztikus világkongresszus Budapesten – 1938* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1988).

69 *Egyenlőség*, 58, no. 25 (1938. június 23), p. 3.

A köpcsényi zsidók egy dunai tutajon

Az *Anschluss* utáni napokban a bécsi hitközség levelet intézett a magyarországi zsidó vezetőkhez, és segítséget kért tőlük vagyontuktól megfosztott tagjai számára. A megjelölt bécsi lakcímekre néhány hónapon át, a nőegyletek szervezésében, heti 20 dekás, "minta érték nélkül" jelzésű élelmiszersomagot adtak fel magyar zsidók; az akciót egy idő után a hatóságok betiltották.

A köpcsényi zsidóknak nem sikerült az *alija*. 1938. március 15-én, *széder* estén, az Ausztriát akkor éppen csak három napja kezükben tartó nemzetiszocialisták a környék falvaiból ebben a városkában gyűjtötték össze a zsidókat, éjszaka elhajtották őket egy Pozsony közeli faluba (Dévény / Devin / Theben). Az Ausztriában régóta jól ismert középkori módszerrel éltek, mint legutóbb I. Lipót 1670-ben: kitelepítették / kiűzték a zsidókat a határon túlra, amely a középkorban *Niemandsland*-nak számított, most csak politikai értelemben volt – német szempontból – senki földje.

A csehszlovák hatóságok úgy döntöttek, hogy az Ausztriából menekülő vagy elűzött zsidókat nem fogadják be, nehogy ez szolgáltsaon ürügyet a zsidók teljes kiűzésére. A köpcsényieket, soraikban a hajlott korú, 80. évéhez közel járó Cvi Hirsch Perles / Perles Ármin rabbival, végighajtották Pozsony utcáin. A számkivetettek a Duna-parton egy hullámtörőn húzódtak meg. Egy francia vontatóhajó irgalomból felvette őket, de a csehszlovák–magyar határ túlsó oldalán a hajóhoz siető magyar csendőrök megakadályozták, hogy partra szálljanak. A debreceni születésű Hajjim Michael Dov / Ber Weissmandel (1903–1957) orthodox rabbi, nyitrai *dajján* – így hívták: "a kis rabbi" – közvetítésével mégis sikerült elérniük, hogy a vontatmányon ("tutaj") maradjanak, Rajkánál, csendőrök őrzete alatt, szigorú kiszállási tilalom mellett. 1938 áprilisában külföldi újságok is hírt adtak a történetekről.⁷⁰

A magyar hatóságok az éviani konferencia idején mintegy a Csehszlovákiával szembeni revíziós területi igényük nyomtatékosításául terjesztették ki karjukat a Pozsonyhoz közeli községből elűzött zsidók fölé (1938. július). A 70 főnyi csoport hét hónapot töltött a nyomorúságos szállítóhajó fedélzetén, végül az agg rabbit a pozsonyi "Dávid Sánta" szeretetkórházba vitték, a többieknek a négy égtáj felé szétszóródó zsidó menekültek hányatott sorsa jutott.

Hajjim Michael Dov / Ber Weissmandel

70 Hiller István, "Adatok a magyar zsidók ausztriai mártírúrához, 1944–1945" in: *Évkönyv, 1981/82* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1982), pp. 211–226, kül. p. 219 sk.

Évian

Az *Anschluss* után nem lehetett kétség aziránt, hogy Németország terjeszkedésre készül, és lépései a menekültek áradatát indíthatják el. A politikai érzék és a lelkiismeret elsőként Franklin D. Rooseveltt (1882–1945) amerikai elnököt (1932–1945)⁷¹ indította cselekvésre. A kezdeményezésére és a Népszövetség védnöksége alatt összehívott konferencián Évianban (Évian-les-Bains, a Genfi-tó déli partján, Franciaország), az Hôtel Royalban összesen 31 állam megbízottjai vettek részt (1938. július 6–15), hogy megtárgyalják a Németországból és Ausztriából menekülők befogadásával és elhelyezésével összefüggő teendőket. Az Egyesült Államok, nem lévén tagja a Népszövetségnek, megfigyelőt küldött.

Magyarország, Lengyelország és Románia hivatalosan nem képviseltették magukat a tanácskozáson. Magyarországról Soos Géza (1912–1953)⁷² külügyminisztériumi tanácsos – Teleki Pál jó embere – magánemberként utazott ki Évianba. Kiutazása előtt a kormányzó kihallgatáson fogadta. „Arra kért, hogy nagyon óvatosan viselkedjem, de ugyanakkor igen alaposan nézzek utána a zsidóság üldözéséről szóló mendemondáknak.” A zsidó szervezetek csak nem hivatalos megfigyelőt küldtek ki, Eppler Sándort (1890–1942),⁷³ az Országos Iroda főtitkárát.

Közvetlenül az éviani konferencia előtt a magyarországi zsidók ezeket olvashatták az *Egyenlőség*-ben:⁷⁴ „(...) néhány hete Roosevelt elnök maga vette kezébe a közép-európai zsidóüldözések áldozatainak ügyét. Kijelentette, hogy nem nézi tovább tétlenül a zsidó tragédiák sorozatát. Rooseveltt meg akarja menteni a pusztulástól a zsidóüldözések áldozatait. (...) Néhány év alatt az Egyesült Államok területén egymillió zsidó emigráns fog otthonot találni.” És: „az angol kormány be fogja jelenteni, hogy melyik angol gyarmat és dominium területén telepíthető le nagyobb számú zsidó menekült.”

Szintén az *Egyenlőség*, a konferencia után: „Jóleső meglepéssel regisztráltuk, hogy a konferencián nem képviseltette magát Magyarország, és nem kért helyet a ta-

71 Henry L. Feingold, „The Roosevelt Administration and the Effort to Save the Jews of Hungary”, in: Randolph L. Braham, Ed., *Hungarian-Jewish Studies*, II (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1969), pp. 211–252; uő, *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1945* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1970); Robert L. Beir & Brian Josepher, *Roosevelt and the Holocaust: A Rooseveltian Examines the Policies and Remembers the Times* (Fort Lee, NJ: Barricade Books, 2006); Robert Rosen, *Saving the Jews: Franklin D. Roosevelt and the Holocaust* (New York: Thunder’s Mouth Press, 2006).

72 Kiss Réka, „Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus”, in: Kosa László, szerk., *Reformátusok Budapesten*, I (Budapest: Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006), pp. 755–764.

73 Eppler Mór, a Sasz Hevra templomegyesület Szentírás-magyarozójának fia.

74 58, no. 25 (1938. június 23), p. 3.

nácskozó asztalnál a magyar zsidóság sem. Ez a felfogásunk magyar lelkeségünkéből fakad, és szigorú következetességet jelent magatartásunkban.”⁷⁵

A konferencia különböző terveket vázolt fel, és a teendők koordinálására felállított egy kormányközi bizottságot (*Intergovernmental Committee on Refugees*). Konkret intézkedés bejelentésére azonban nem került sor. A bizottság létrehívása csak a megoldás elnapolását jelentette. A német szövetségi rendszeren és érdekszférán kívüli országok Éviában gyakorlatilag közönyt mutattak a veszélyeztetett zsidók ügye iránt.⁷⁶ A konferencia tárgykörét eleve kiterjesztették minden ország mindenfajta emigrációjának befogadására, jóllehet mindenki tudta, hogy szorososan a Németország által fenyegetett zsidókról van szó. Kanada a belső munkanélküliségre hivatkozott. Argentína csak képzett mezőgazdasági munkásokat akart befogadni. Belgium nem akart olyan nemzetközi felelősséget magára vállalni, amelynek beláthatatlanok a következményei. Ausztrália arra hivatkozott, hogy náluk nincs faji probléma, és elzárkózott attól, hogy ezt importálja azzal, hogy nagyobb méretű faji bevándorlást tesz lehetővé. Anglia és az Egyesült Államok nem mutatott semmi hajlandóságot a bevándorlási kvóták növelésére. Szinte az volt a látszat, hogy az Egyesült Államok saját maga helyett más országokra akarja áttolni a felelősséget.

A sok tanácskozás és nagy jóakarát eredménye az volt, hogy a menekülni próbáló zsidókat a nyugati demokráciák a későbbiekben is valóban nem – vagy csak nagy nehézségek árán, korlátozott számban – fogadták be, Anglia pedig megnehezítette az aliját, minden erővel próbálta feltartóztatni a zsidó bevándorlást Palesztinába, és kelet-afrikai gyarmataira nézve is legfeljebb laza ígéreteket, látszatreményt csillantott meg. Németország, maga Hitler, fölényesen gúnyolódott a Reichstagban hatalomra kerülésének 6. évfordulóján tartott beszédében (1939. január 30): szégyenteljes látvány azt látni, hogy az egész demokratikus világ csepeg a résztvétől a szegény megkínzott zsidók iránt, de kőszívű és makacs marad, ha arról van szó, hogy segítsenek rajtuk. A hazafias magyar zsidók rendíthetetlenek maradtak: “Adja Isten, hogy a magyar zsidóságnak ne is legyen szüksége sem a londoni emigrációs központ, sem a dél-amerikai államok segítségére.”⁷⁷

Anglia a palesztinai helyzetet Fehér Könyvek (*White Papers / Statement of Policy*) sorozatával szabályozta. Az első ilyen Winston Churchill (1875–1965), akkor *Colonial Secretary*, nevéhez fűződik (1922), ez kimondta, hogy Palesztina “ugyanúgy zsidó, mint ahogyan Anglia angol”, de a bevándorlást bizonyos keretek között akarta tartani. A további rendelkezések (1929, 1937, 1938, 1939) számszerű kvótákat állítottak fel, az utolsó, hatodik *Fehér könyv* (1939. május) pedig, az arab felkelés le-

75 Gál Jenő, “Evian után”, *Egyenlőség*, 58, no. 29 (1938. július 21), p. 3.

76 Sós Endre, *Emberdömping. Az eviani konferencia és a zsidó kivándorlók világproblémája* (Napjaink zsidó problémái, 2) (Budapest: Periszkop, 1938).

77 “Döntés Evianban. Hányan vándorolhatnak ki és hová?”, *Egyenlőség*, 58, no. 28 (1938. július 14), p. 1 sk.

verése után, az öt következő évre összesen 75 000 fő bevándorlását írta elő (50 000 bevándorló, 25 000 menekült), hogy ezen idő elteltével végleg megállítsa a zsidók betelepülését, továbbá szigorúan korlátozta a zsidók földszerzését. A *British White Paper of 1939*, amelyet Malcolm J. MacDonald (1901–1981) angol politikus és diplomata, gyarmatügyi államminiszter (*Secretary of State for the Colonies*) mint a bizottság elnöke jegyzett, az alsóházban 268 : 179 arányban ment át. Az okmány ki nyilvánította, hogy a *Balfour Declaration* elérte célját, és a szűk bevándorlási kvóta megszüntetésén kívül erősen korlátozta az arabok föld-eladását, értsd: a zsidók földvásárlását. Az okmány politikai irányelvei roppant módon megnehezítették az európai zsidók bevándorlását a mandátárius Palesztinába. Az intézkedések gyakorlatilag leeresztették a függönyt az Európából a nemzetiszocialista fenyegetés elől menekülő zsidók előtt. A zsidó reakció a brit mandátárius igazgatás elleni harc és az illegális bevándorlás (*haapala*, “elsötétítés”, “elrejtés”, értsd: titkos bevándorlás; *alija bét / Aliyah B*) megszervezése volt.

Tengeren

Az illegális bevándorlás legkönnyebben elérhetőnek látszó útja a tenger volt. A zsidó szervezetek hajókat vásároltak vagy béreltek, és ezeken szállították a menekülőket. A szárazföldön kényelmes útvonalnak látszott a Duna, részben azért, mert Bécsben stb. vehette fel az utasokat, részben pedig, és főként, azért, mert a folyó mentén egyetlen országnak sem volt joga megállítani a hajókat. A második világháború kitöréséig összesen mintegy 22 000 menekült érkezett illegális úton Palesztinába, a háború folyamán további 16 500. 1938-tól kezdődően a *Hagana* (“védelem”) egyik részlege, a *Moszad le-Alija Bét*, röviden: *Moszad* szervezte az illegális bevándorlást.

A sikeres akciók mellett voltak vállalkozások, amelyek tragikusan végződtek. Jelkép értéke volt a “St. Louis” történetének. A német óceánjáró (Hamburg America Line) 907 menekülő németországi zsidóval a fedélzetén 1939. május 13-án hagyta el a hamburgi kikötőt és két hét múlva érte el Havannát, de utasai, Hamburgban kiállított kubai vízumuk ellenére, nem kaptak partraszállási engedélyt, kivéve 28 személyt, közülük 22 volt zsidó menekült, akiknek vízumát a hatóságok rendben lévőnek találták, a többiek vízumáról azt állították, hogy Németországban a kubai konzulátus egy korrupt tisztviselője állította ki őket, és érvénytelenek. Nem engedték partra szállni őket New Yorkban sem. A hajó kénytelen volt visszafordulni Európába, és – a kötelessége teljesítésében hajlíthatatlan Gustav Schroeder (1885–1959) kapitány kitartó tárgyalásainak köszönhetően – Antwerpenben tette partra utasait (június 17), azok Belgiumban, Franciaországban és Angliában kaptak menedékjogot, de a háború kitörése után közülük mintegy hatszázan végül német koncentráci-

ós táborokba kerültek és elpusztultak. – Schroeder kapitány postumusan megkapta a Yad Vashem (*jád va-sém*)⁷⁸ “Világ Igaza” kitüntetését (1993).

Több más hajónak volt hasonló története. A “Patria” nevű utasszállítóról, amelyet héberül “Moledet”-nek neveztek el, az európai országokból (Németország, Ausztria, Szlovákia, Magyarország) illegálisan Palesztinába menekülő zsidókat a brit hatóságok Mauritiusra és Trinidadra akarták deportálni. A *Hagana* Haifa kikötőjében bombát robbantott a hajón (1940. november 25), a fenyegetésnek szánt, de balul sikerült akcióban 267 fő pusztult el. A fedélzeten voltak azok is, akik a Dunán, négy hajóból álló konvojon jutottak el a Fekete-tengeri Tulcea kikötőjébe, s onnan a “Pacific” és “Milos” nevű hajókon – illetve sokan mások a csak előző nap befutó “Atlantic” fedélzetén – mentek volna tovább Haifába. A “Patria” életben maradt utasait Atlitban koncentrációs táborba zárták, de végül kiszabadultak. A “Salvador” 1940 decemberében futott ki Várnából, közel tízszeresen túlterhelve, az ócska fatákolmány a Márvány-tengeren egy viharban egyszerűen szétesett, kétszázan meghaltak, a hullámokból kimentett utasok közül a török hatóságok 63-at visszatoloncoltak Bulgáriába, 70-en idővel eljutottak Palesztinába.

A második világháború idején különböző kikötőkben nemegyszer előfordult, hogy a semleges hatalmak nem engedték partra szállni a tengelyhatalmak (Németország és szövetségesei) állampolgárait. Hunyady Sándor (1890–1942) író 1940. május 30-án indult vissza New Yorkból a “Washington” utasszállítón, a hajót Genua helyett Bordeaux-ba, majd Lisszabonba irányították, őt innen ugyanezen a hajón visszaküldték Amerikába (június 10), Ellis Islandon három hétig nem engedték partra szállni, végül körülményes diplomáciai segítséggel juthatott haza.

A “Struma”, amelyen a *Betar* szervezésében főként Romániából kormányzati engedéllyel kivándorló zsidók akartak Palesztinába eljutni, előző útján elsüllyedt a Dunában, majd miután kiemelték és úgy-ahogy rendbehozták, 790 utast vett fel Constantában, de motorja a Fekete-tengeren bedöglött (1942. december 12), a török tengerészet bevontatta İstanbulba, a 16 év alatti gyermekeket a hatóságok engedték partra szállni, de a hajót, a többi utasával, visszavontatták a Fekete-tengerbe (1943. február 23), és sorsára hagyták, másnap (február 24) a Vörös Flotta egyik tengeralattjárója torpedóval eltalálta, és elsüllyedt, egyetlen túlélő maradt meg, a felszínen maradó roncsokba kapaszkodva. A szovjetek 1944. augusztus 5-én a Romániából Palesztinába tartó, török és vöröskeresztes zászló alatt hajózó “Mefkure” nevű, 345 menekültöt szállító motorost süllyesztették el a Boszporusz előtt.

Pozsonyban – a Németország segítségével önállóvá vált Szlovákia néppárti kormányának 1939. március óta sorozatban hozott zsidóellenes törvényei elől menekü-

78 Héb. “emlék és név”, Jes. 56,5. Az állami tudományos és kegyeleti intézet feladata őrizni a Holocaust áldozatainak emlékét. Azoknak a nem zsidó személyeknek, akik zsidó életek mentésében tanúk által igazoltan közreműködtek, a “Világ Igaza” kitüntetését adományozza; héberül: *haszidé ummot ha-olam*, “igaz(ak) a világ népeiben / a nem zsidók között”.

Az "Erzsébet királyné" mentőöve

A "Car Dusan" mentőöve

lő zsidók kivándorlását a *Keren Kajjemet* megbízásából Aron Grünhut (?–1974),⁷⁹ vagonos libamáj-kereskedő szervezte. 1939. július 2-án két általa bérelt gőzhajó, az "M. F. T. R."⁸⁰ Erzsébet királyné" termes gőzös és a "J. R. P."⁸¹ Car Dusan" indult el Pozsonyból, lefelé a Dunán – nemzetközi vizeken –, Pesten is vett fel utasokat (július 3): Palesztinába igyekvő kivándorlókat. Induláskor az utasok a magyar himnuszt és a Hatikvát énekelték. A nagy böjtnapot (*tisa be-av*, abban az évben: július 25) a hajón töltötték, ki böjtölt, ki nem. Igen lassan haladtak. A brit hatóságok zaklatása ellenére Sulinában (Duna-delta) tengerjáró hajó vette fel őket (augusztus 8), a "Noemi Julia", Ístanbulban az ottani zsidó község friss étellel látta el őket (szeptember 11), még a *jom kippur*-t (szeptember 23) is a hajón töltötték, és szeptember 22–26-án partra szálltak Haifában. A két dunai hajó a visszaúton basarabiai svábokat vitt Németországba. Andrásovits Nándor (1894–1958) kapitány többször fordult újabb és újabb ki- és áttelepülőkkel.⁸²

1939 novemberében a bécsi származású Ehud Avriel (1917–1980),⁸³ akkor a Moszad bécsi rezidense, engedélyt kapott a német hatóságoktól – a zsidó kivándorlási hivatal vezetőjétől, Adolf Eichmanntól –, hogy egy dunai hajón ezer bécsi zsidó kivándorlását elindítsa (1939. november 29). Az "Uranus" fedélzetére 822 bécsi, 130 németországi és 50 lengyelországi (Gdańsk / Danzig) zsidó szállt fel. A menekülteket december 15-én a jugoszláv határon átszállították három folyami hajóra ("Car Dusan", "Car Nikolai", "Carina Marina"). A román határon (Kladovo) feltartóztatták őket (december 17), a hajók januárban befagytak a folyamba, utasaik az egész telet a fedélzeten töltötték, fogságban, a parton legfeljebb 25 méterre távolodhattak el a hajótól, kéthetente kaptak ételmiszert a jugoszláviai zsidó szervezettől, májusban végleg partra rakták őket, kunyhókban szállásolták el, közben újabb menekült csoportok csatlakoztak hozzájuk, eltelt a nyár, majd át kellett költözniük a szabácsi

79 Aron Grünhut, *Katastrophenzeit des slovakischen Judentums: Aufstieg und Niedergang der Juden von Pressburg* (Tel Aviv: A szerző kiadása, 1972).

80 Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt.

81 Jugoslovenska Rečna Plovidba.

82 Forgács Péter, "Dunai exodus" (2002).

83 Önéletrajzi könyve: *Open the Gates: A Personal Story of "Illegal" Immigration to Israel* (New York: Athenaeum, 1975). – Korábban cionista aktivista Bécsben, 1943–1944-ben Ístanbulban; egyike volt azoknak, akik Joél Brand útját egyengették a Közel-Keleten. A háború után majd izraeli követ Prágában és Budapesten.

(Sabac) lágerbe, 1941 márciusában 200 certifikátot szereztek nekik, három csoport elindult, a többiek ott érte a német megszállás (1941. április 6), kevés kivétellel agyonlőtték vagy teherautókban kipufogógázzal megölték őket.

A "Darient", amelyet a Moszad a Kladovóban rekedt zsidók elszállítására szerzett meg, a csoport deportálása miatt megváltoztatta terveit. Constantában 160 romániai és bulgáriai kivándorlót vett fel (1940. november 30), Sulinába ment, majd vissza Constantába. Innen 1941. február 17-én indult el, 450 utassal, Várnában további 750 főt vett fel, köztük a "Salvador" szerencsés túlélőit, kikötött Ístanbulban, ott újabb menekülők szálltak fel rá. 1941. március 19-én érkezett meg Haifába. Utasait Atlitba internálták, de másfél év múlva szabadultak. Ez volt az utolsó hajó, amelyet a Moszad a háború folyamán el tudott indítani. A menekülők számára nem maradt más lehetőség, mint szárazföldi úton, Törökországon és Szírián vagy Libanonon át próbálkozni.

A háború előrehaladtával az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok Bermuda szigetén tartottak egy tanácskozást (1943. április 19–29). A Bermuda konferencia az *American Jewish Congress* és más amerikai zsidó szervezetek kezdeményezésére foglalkozott a zsidó menekültek kérdésével is, de egyik fél sem akart változtatni bevándorlási politikáján, csupán megerősítették azt az elhatározásukat, hogy harcolnak Németország ellen a végső győzelemig.

"A térfoglalás korlátozása"

Imrédy Béla miniszterelnök 1938. szeptember 4-én kaposvári beszédében, melyben "csodás Forradalom"-nak nevezte reformjait, további szigorú zsidóellenes intézkedéseket helyezett kilátásba. Terveiről két héttel később, hivatalos berlini útján (1938. szeptember 20) nyilván beszélt Hitlernek is.

Követve a németországi példát, az 1938: xv. tc. nyomában a hatóságok 1939. január 1-jén betiltották a zsidó újságokat: *Egyenlőség*, *Zsidó Újság* (orthodox), *Zsidó Szemle* (cionista), helyettük két új hetilapot engedélyeztek: *A Magyar Zsidók Lapja* (neológ), *Orthodox Zsidó Újság*. Erről Kolosváry-Borcsa Mihály, az Imrédy-kormány sajtófőnöke, egyez szám első személyben emlékezik meg.⁸⁴

Imrédy miniszterelnök 1938. november 15-én, kormánya átalakításakor, bejelentette, hogy szükségesnek tartja a zsidótörvény revízióját,⁸⁵ mert az első bécsi döntéssel (november 2) Magyarországnak juttatott felvidéki területek nagy lélekszámú

84 *A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. A zsidó származású írók névsorával* (Budapest: Stádium Kiadó, 1943), p. 24 (53. jegyzet).

85 A közgazdasági szakértőt pályája elején br. Weisz Fülöp, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnöke, felsőházi tag támogatta.

zsidó lakossága kedvezőtlenül befolyásolta a zsidóság arányát az országban. Öt héttel később (1938. december 23) kormánya benyújtotta a parlamentnek a második zsidótörvény tervezetét. 1939. január 6-án a Magyar Élet Mozgalom nagygyűlésén a Vigadóban meghirdette a *csodás forradalom* jelképét, az ősmagyar csodaszarvast. Február 6-án volt a Dohány utcai zsinagógában a már említett revolveres merénylet. Maga Imrédy a második zsidótörvény országgyűlési eljárása folyamán, amikor újságok – Rassay Károly és gr. Bethlen István sugalmazására – megszellőztették, hogy felmenői között nagyanyai ágon egy zsidó származású dédapa van (a dédapát 1814-ben, 7 éves korában megkeresztelték), azaz – a korabeli terminológiával – maga is 1/8 részben zsidó származású, és ez okmányszerűen is bizonyossá vált, a leleplezés támasztotta sajtóviharban, jóllehet a zsidótörvény nem kötelezte volna rá, Horthy kormányzó egyenes felszólítására lemondott (1939. február 15);⁸⁶ de a politikai életből nem távozott.

Az Imrédy helyére lépő gr. Teleki Pál, második miniszterelnökségének (1939. február 16–1941. április 3) kezdetén, bemutatkozó beszédében (#198/b) vállalta a már az országgyűlés előtt fekvő törvényjavaslatot.⁸⁷ A kormánynyilatkozatban (#198/c), amely “a nemzet jellegének, jellemvonásai épentartásának szempontjából” határozottan szükségesnek tartotta a zsidók további korlátozását, többek között ezt a kijelentést tette: “utólag aztán ne jajgasson nekem senki”, e szavait a képviselőházi naplóból utólag törölték, de a második zsidótörvény vitájában több képviselő idézte, és az ő felszólalásaikban fennmaradt. Legitimációs érvként hivatkozott a *numerus clausus*-törvényre: “Kérem a közvéleményt, idézze emlékezetébe, hogy én hoztam a numerus clausust, (*Helyeslés és taps jobbfelől.*) én tiltakoztam a törvényhozás másik Házában (értsd: a felsőházban) annak megszükitése, hatásának tompítása ellen (ti. 1928-ban),⁸⁸ de ugyancsak én oszlattam fel a Britanniát is 1920-ban.” Teleki nyíltan kimondta, hogy a futó törvényjavaslat indokolásának bevezető részét, az elvi nyilatkozatot ő maga fogalmazta.⁸⁹

A törvényjavaslat melletti tüntető kiállása kapcsán Teleki szembekerült gr. Bethlen Istvánnal. A volt miniszterelnök és vele egyetértésben több “keresztény nemzeti alapon álló jobboldali ellenzéki” politikus – országgyűlési képviselő – egy hónappal korábban a kormányzóhoz intézett memorandumban elhibázottnak minősítette a törvényjavaslatot. A nagy tekintélyű politikusok kifejtették a memorandumban:

86 A kormánypárti képviselők előtt elmondott beszédét lásd Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest: Officina, 1946), p. 43 sk.

87 Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója, XXII (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. nyomása, 1939), pp. 11, 170, 356 sk., 582.

88 Vö. #188/c.

89 A második zsidótörvény elfogadása után gr. Teleki miniszterelnökhöz intézett levelekből közöl néhány megrendítő darabot Ablonczy Balázs, “Átok és könyörgés. Levelek Teleki Pál miniszterelnökhöz a második zsidótörvény időszakában”, *Szombat*, 20, no. 7 (5768 *elul* / 2008. szeptember), pp. 15–18.

“(…) amíg a kenyereket elvesztő zsidók kivándoroltatásáról gondoskodás nem történik, addig a zsidóság kezéből a kenyeret kiűtni, súlyos veszélyek felidézése nélkül, nem lehet. A zsidóprobléma lényege az, hogy túl sokan vannak, és túl nagy a hatalmuk. Az első bajon csak a kivándoroltatás, a második bajon csak a gazdasági életben betöltött hatalmuk visszaszorítása segít. Csodálatosképp a kormány javaslata sem a kivándorlás kérdését, sem a magyar részvényjog reformját nem tartalmazza. Sebeket üt, de gyógyításról nem gondoskodik. Országunkon belül közel egymillió intelligens zsidóból készül mindenre elszánt belső ellenséget nevelni a magyar nemzetnek. (...) Külkereskedelmünk és pénzügyeink jövő alakulására is a zsidókérdés megoldása rendkívüli fontossággal bír... A kormány forradalmasító politikája és a propagandacélokból készített zsidójavaslat egy következményt már meghozott: az egész országban megállt a vállalkozás, és lehanyaglott a normális üzleti élet. (...) A jelenlegi zsidójavaslat nem a magyar ügyet szolgálja, hanem alacsonyrendű indulatok kielégítését célozza...”⁹⁰ Szinte mondani is fölösleges, gr. Bethlenék bírálata sem jelenti a második zsidótörvényben foglalt súlyos korlátozások elvi és teljes elutasítását. A kifogásokat utilitarista szemlélet hatja át, ugyanaz, amelyet Horthy is többször megfogalmazott, amikor a magyarországi zsidókat, gazdasági szerepük miatt, nélkülözhetetleneknek nevezte.

Az első zsidótörvényhez képest újdonság volt a másodiknak már a címe is: “az egyensúly biztosítása” (értsd: megteremtése) helyett itt nyíltan és kihívóan “a térfoglalás korlátozása” volt a cél.

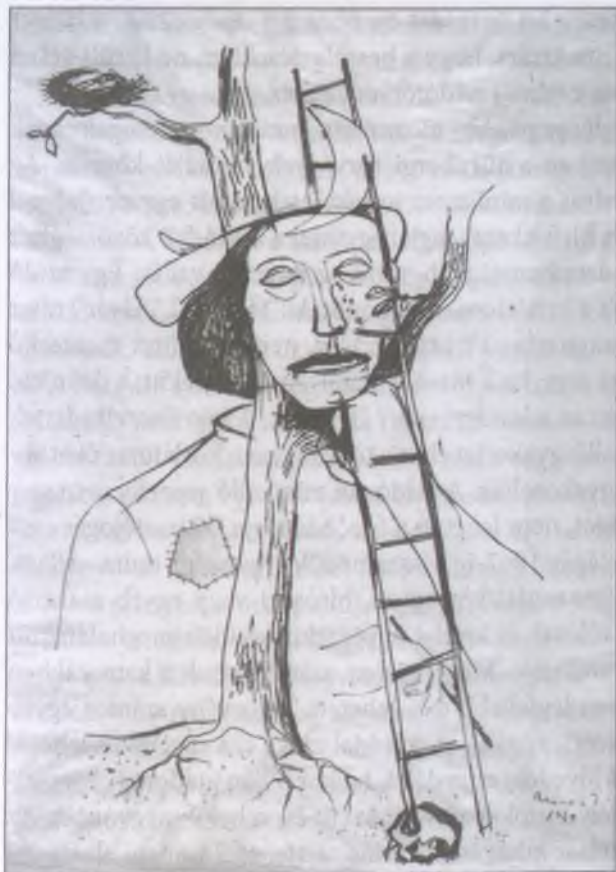
1939:IV. tc., a második zsidótörvény

A törvényjavaslat tárgyalását megelőző bizottsági vitákban⁹¹ Rassay Károly határozottan elutasította az állampolgárok faji alapon való megkülönböztetését. Ez, mondta, nem az 500 000 zsidóra nézve jelent hátrányos megkülönböztetést, hanem “a kilenc és fél millió magyarra”, ti. gyanússá válnak, igazolniuk kell, hogy nem zsidók. A képviselőházi vitában a szociáldemokrata Kéthly Anna (1889–1976) a “születési, nemzetiségi, nyelvi, faji vagy vallási” megkülönböztetésnek a békeszerződésbe foglalt tilalmára hivatkozott (#199). Ezeket az ellenvetéseket az országgyűlés figyelmen kívül hagyta, a második zsidótörvény lényege éppen a faji alapú megkülönböztetés volt.

A törvény tárgyalását ugyanazon a napon kezdte meg az országgyűlés, amely napon Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter – válaszul a Dohány utcai, három

90 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), p. 209 sk.

91 K. Farkas Claudia, “Parlamenti bizottsági viták a második zsidótörvény tervezetéről”, *Holocaust Füzetek*, no. 15 (2002), pp. 69–86; no. 16 (2002), pp. 18–37.

Ámos Imre, A sárga folt (1939) (Magyar Nemzeti Galéria / MNG; Ámos Imre, Csodavárók. Emlékkiállítás születésének 100. évfordulójára, Mazsihisz – Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2007, p. 54)

héttel korábbi merényletre – betiltotta⁹² a Magyar Nemzeti Szocialista Párt – Hungarista Mozgalom nevű szervezetet (1939. február 24),⁹³ és egyidejűleg internált több ismert szélsőjobboldali radikális szereplőt.⁹⁴ Az időzítés azt a látszatot volt hivatott a közvéleményben kelteni, hogy a csak két héttel korábban hivatalba lépett második Teleki-kormány (1939. február 16–1941. április 3) védelmezni fogja a társadalmat mind a szélsőségesektől, mind az ország-

ba – úgymond – folyamatosan beözönlő keleti zsidóság nemzetrontó veszedelmétől (#198/b). Makkai János, a képviselőházban a törvényjavaslat előadója, az előzetes bizottsági ülésen a törvény szükségességét azzal indokolta, hogy “egész Európában olyan áramlat vett erőt, amely a zsidóságot (...) el akarja különíteni a többségi és államot alkotó fajoktól, népektől és társadalmaktól”, és el akarja kerülni, hogy a más-honnan kiszorított zsidóság Magyarországon keressen menedéket. Az országgyűlési vitában világtörténelmi jelentőséget (pozitív jelentőséget) tulajdonított annak, hogy a faji gondolatban gyökerező törvényeket eddig csak totalitárius rendszerek hoztak, Magyarország az első alkotmányos rendszerű ország, amely parlamentáris keretek között vezet be ilyeneket.

Időközben gr. Teleki, a felesége, külügyminisztere, gr. Csáky István (1894–1941) és mások társaságában, hivatalos látogatásra utazott Berlinbe (1939. április 29–má-

92 101300/1939. Bm. VII/a.

93 Amely alig két hét múlva Nyilaskeresztes Párt néven újjáalakult.

94 A fővárosban mintegy 50, vidéken közel 120 személyt internáltak.

jus 3),⁹⁵ meghallgatta Hitler május 1-i beszédét az olimpiai stadionban, a *Führer* vacsorát adott a tiszteletére; szinte kizárt, hogy a beszélgetésekben ne került volna szóba Magyarország felzárkózása a német zsidótörvényekhez.

A második zsidótörvény leglényegesebb mozzanata a zsidó jogi fogalmának meghatározása. Ebben a tekintetben a nürnbergi törvények mintáját követte. Az 1. § körülményes megfogalmazását a miniszteri indokolás brutális egyszerűséggel fordította le: "Az, aki az izraelita hitfelekezet tagja, egyúttal a zsidó faji közösséghez is tartozik." A "zsidó" fogalma azonban tágabb, mint az izraelita vallás. Egy szülő vagy legalább két nagyszülő volt a kritérium. Így mondták: "félzsidó", "félvér", mint a lovaknál. A kitérés, ha 1919. augusztus 1⁹⁶ után történt, nem számított mentesítő körülménynek (4. §), még akkor sem, ha a törvény hatályba lépése előtt; a definíció alapja egyértelműen és határozottan a leszármazás / "faj" volt. A kikeresztelkedettek esetében érvényesült a szabad vallásgyakorlat elve: a törvény nem korlátozta őket abban, hogy választott vallásukat gyakorolják. A zsidónak minősülő személy nem szerezhett magyar állampolgárságot, nem lehetett a felsőház tagja. Választójogát csak akkor gyakorolhatta, ha honosságát 1867-ig visszamenőleg igazolni tudta. Állam, törvényhatóság, közüzem alkalmazottja, közjegyző, bírósági vagy egyéb szakértő nem lehetett. A törvénytörvénybíróknak és királyi ügyészeknek külön meghatározott határidőig nyugdíjba kellett vonulniuk. Megengedett arányszámuk a kamarákban és az egyetemi hallgatók körében legfeljebb 6 % lehetett. A törvény számos egyéb korlátozó rendelkezést tartalmazott, aprólékos gonddal zárva el a specifikus lehetőségeket. Zsidó nem szerezhett jövedéki engedélyt, ha korábban kiadott gyógyszer-tári, trafik- vagy korcsmaengedély birtokában volt, azt öt éven belül megvonták. Az előírt adatszolgáltatás elmulasztását kihágásnak minősítette, és 2 hónapi elzárással büntetni rendelte. A törvény megszegését, például, zsidók alkalmazását a tiltott foglalkozásokban, egy évig terjedő fogházzal büntette.

A felsőház zsidó – zsidónak minősülő – tagjainak tagsága a törvénnyel megszűnt. A zsidó egyházi képviselők tagságát az 1942:VIII. tc. szüntette meg, azzal, hogy a zsidó vallást "bevett"-ből "megtűrt"-té minősítette át.

A törvény gyakorlatilag kizárta a zsidókat minden értelmiségi, alkalmazotti, kereskedelmi foglalkozásból. Lehetetlenné tette számukra a vagyonszerzést, sőt, megfosztotta őket legálisan szerzett vagyonuktól. Lehetővé tette, sőt, kívánatosnak tartotta a zsidók kivándorlását,⁹⁷ de megnehezítette, sőt, akadályozta a vagyon kivitelét.

95 Lásd Szabó Lőrinc elragadtatott hangú riportjait: *Emlékezések és publicisztikai írások*, szerk. Kemény Aranka (Osiris Klasszikusok) (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), p. 480 skk. – A tárgyalások jegyzőkönyve nem maradt fenn.

96 A Tanácsköztársaság bukása (a Forradalmi Kormányzótanács lemondása). Az ezt követő napokban Budapesten tömeges kitérések voltak.

97 "A zsidók csoportos kivándorlásának engedélyezését" az 1940:IV. tc. 22. § alapján a 3610/1940. Me. (IV. 12) kormányrendelet szabályozta.

Az árjásítás – az egykorú szóhasználatban: *arizálás*, keverék-héberül: *gezéra sel arizirung*, lényege szerint *magyarosítás*⁹⁸ (!) – során, a második és majd a harmadik – már a faji kritériumokra fókuszáló – zsidótörvény értelmében, a hatóságok tízezreket fosztottak meg vagyonuktól és megélhetésüktől.⁹⁹ 1938-ban ca. 80 500 zsidó kereskedő volt az országban, ebből 1942. január 1-ig 29 193, s még abban az évben további 35 920, összesen 65 113 (77 %) kényszerült átadni kisebb-nagyobb üzletét. Az iparosok körében a zsidó vállalkozások száma csaknem ugyanilyen meredeken csökkent: 1938: ca. 73 900; 1942: ca. 43 400; 1943: ca. 25 950, azaz az eredeti számnak 35 százaléka maradt meg kenyérkereső foglalkozásában.

Azokat, akik zsidó üzletet, vállalatot vettek át, a köznyelv aladároknak nevezte el. A *Magyar értelmező kéziszótár* (1972, és újabb kiadások) ezt a szót nem ismeri. Az *aladár* más, mint a *stróman* (ném. *Strohmann*, angol *straw man*, „szalmabábu”), utóbbi fedő vállalkozás: az eredeti – zsidó vagy nem zsidó – tulajdonos tudtával és legalább részben a javára vezeti az üzletet, az *aladár* azonban keresztény, és zsidó üzletet szerez meg magának. Eredetileg, a XX. század eleji tolvajnyelvben *aladár* az utcalányokat tartó, a védelem fejében keresetüket elvevő férfi (mai szóval: strici).

A kormányzat szociálpolitikai intézkedései, a szegény családfők munkához és vagyonhoz juttatása, az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA, 1940) tevékenysége, „a társadalmi kiegyenlítődség elősegítése”¹⁰⁰ előtt részben éppen a második zsidótörvény nyitotta meg az utat. A törvény kihirdetése után azonnal megindult a roham a zsidó boltokért, árusító helyekért. A Teleki téren, amely a zsidó kereskedelem központja volt Budapesten, a mintegy 191 bolt, bódé stb. közül 29 tulajdonjogát már májusban megpályázták. De másutt is, az egész országban, a mohó aladárok szétkapkodták a zsidó boltokat.

Szekfü Gyula (1947): „(...) A vezetőréteget gyorsan ugyanolyan láz fogta el, mint a kaliforniai aranyásókat: vad szomjjal vetették rá magukat a zsidó vállalatokra, házakra, földekre, kezdettől fogva...”¹⁰¹ Bibó István (1949): „E törvények (...) széles középosztályi, kispolgári és kispolgárosodó rétegek számára azt a lehetőséget jelentették, hogy személyes erőfeszítés nélkül, az állam jóvoltából, mások kialakult egzisztenciájának rovására maguknak új, sokkal előnyösebb egzisztenciákat alapíthattak... (...) Ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljeli,

98 Christian Gerlach & Götz Aly kifejezése, lásd *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden, 1944/1945* (Stuttgart – München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2002), p. 212 skk. / *Az utolsó fejezet. Realpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945* (Budapest: Noran, 2005), p. 180 skk.

99 Ungváry Krisztián, „»Árjásítás« és »modernizáció«. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények geneziséhez”, *Századvég*, ÚF no. 26, no. 4 (2002), pp. 3–37.

100 1940:xxiii. tc., 2. § (1).

101 Szekfü Gyula, *Forradalom után* (Budapest: Cserépfalvi, 1947), p. 58.

nagyszülőit kikutatja, állásából kidobhatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi...”¹⁰²

Keresztény főpapok szavazatai

Deák Ferenc 1869-ben azon a nézeten volt, hogy az állam és az egyházak / vallások viszonyát az Egyesült Államok példája nyomán kellene megoldani Magyarországon is, szemben az Európában történetileg kialakult rendszerrel, amelyben az államvallás nem szűnt meg egészen, és bizonyos egyházak összenőttek az állam intézményeivel. “Az észak-amerikai államok törvényhozása (...) azon elvből indult ki, hogy az állam a kultuszok dolgába minél kevesebbet avatkozzék. (...) Úgy tekintette a kultuszokat is a státussal szemben, mint asszociációkat, és (...) ha tanaik vagy eljárásuk a státusra nézve veszélyesek voltak, ez ellen fölszólt, föllépett, minden más esetekben pedig szabad kezet engedett nekik.”¹⁰³ Konkrét ügyben, a felsőházi képviselőlet ügyében, úgy ítélte meg, hogy ha két vallásfelekezet főpapjai hivataluknál fogva tagjai a felsőháznak, ezt a többi egyháznak is meg kell adni. “Amint én ismerem polgártársainkat, mind a protestánsok, mind a zsidók nagyon megköszönnék (...) ezt a kedvezést. A dolog természete tehát az, hogy egyiknek sem kell megadni ezt a jogot. (...) Azoknak, akiknek választási vagy kinevezési joguk van, jogában álljon, ha akarnak, püspököt is választani vagy kinevezni, vagy szuperintendenst, vagy rabbinust, vagy más embert, de az akkor nem úgy ül ott mint püspök, mint szuperintendens, mint rabbinus, hanem úgy ül ott, mint kinevezett vagy megválasztott pairje¹⁰⁴ az országnak.”

Sajnálatos módon a magyar politika Deák javaslatát sem annak idején, sem később nem fogadta el, és ebben a visszás helyzetben a zsidók húzták a rövidebbet.

A felsőháznak az alkotmányosság keretei között 1938–1939-ben módja lett volna késleltetni, módosítani, akár elvetni is a zsidótörvényeket. Ehelyett a többség készségesen jóváhagyta őket, bár tagjai között is voltak, akik tiltakoztak ellene. Az első zsidótörvélynél a bizottsági vitában többek között budai Buday-Goldberger Leó, a plenáris ülésen (1938. május 24) Láng Lajos, Löw Immanuel és Szőke Gyula (1881–?) ügyvéd, kormányfőtanácsos, római katolikus fővárosi delegált tag; az utóbbinak egyéb szempontból voltak kifogásai, az előbbieket zsidók voltak: együtt sem tudták meggyőzni a többséget. Nem hatott az értelmiségitiltakozás sem. Erős kifejezés, de

102 Bibó István, *Válogatott tanulmányok*, II: 1945–1949 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986), p. 632 sk.

103 Deák Ferenc, *Beszédei*, szerk. Kónyi Manó, VI (Budapest: Franklin-Társulat, 1903), p. 408 skk. (1869).

104 Francia “förend”.

ezt kell mondanom: a keresztény egyházak püspökei a felsőházban nem bizonyultak különbnek, mint a képviselőházban a Nemzeti Egység Pártjának képviselői.

A felsőház 1939. április 15-, 17- és 18-án tárgyalta a második zsidótörvényt. Az ülés kezdetén bejelentették, hogy gr. Károlyi Gyula örökös tag, volt miniszterelnök lemondott felsőházi tagságáról; nem volt kétséges, hogy azért, mert az előzetes tárgyalások során nem tudta elérni sem gr. Telekinél, sem a hangadó politikusoknál a törvényjavaslat gyökeres átalakítását. Már két nappal a bejelentés után így értelmezte Károlyi lemondását Láng Lajos a felsőház ülésén: "Károlyi Gyula gróf ő excellenciája (...) a zsidójavaslat benyújtása folytán érzett lelkiismereti konfliktusát úgy intézte el, hogy önkéntes száműzetésbe ment, visszavonult a politikai élettől, lemondott felsőházi tagságáról."¹⁰⁵ Az 1930-as évek végén Horthy két volt miniszterelnöke, gr. Károlyi és gr. Bethlen próbálták visszatartani attól, hogy szorososan kövesse Németország végzetes politikáját; nem jártak sikerrel.

Berezky Albert (1893–1966)¹⁰⁶ református lelkész írta meg, már a Holocaust után, hogy a felsőház keresztény főpap tagjai a vita idején megbeszélést tartottak, és megállapodtak, hogy a kormány terveit nem fogják elgáncsolni, de a megkeresztelkedett zsidók részére kedvezőbb elbírálást harcolnak ki.¹⁰⁷ Az egyházi méltóságok a vita során valóban kizárólag a megkeresztelkedett zsidók számára megszerezhető kisebb előnyökért álltak ki, és nem vonakodtak a zsidókra – tulajdonságaikra, társadalmi szerepükre – terhelő szavakat mondani.

A vitában a keresztény egyházak képviselői közül Serédi Jusztinián György (1884–1945)¹⁰⁸ bencés szerzetes, esztergomi érsek, bíboros, hercegrímás (1927–1945), Raffay Sándor evangélikus püspök és Ravasz László református püspök szólaltak fel, mindhárman elvben támogatólag, de több részletet erősen vitattak. Nem akarták elfogadni, hogy a törvény meghatározza azt az időpontot, amely után az áttérés a keresztény vallásra már nem jelenti a törvény alóli mentesség elnyerését. E pontnál végül egyetértés alakult ki: csak az a kitért zsidó számít kereszténynek, aki 1919. augusztus 31 előtt hagyta el a zsidó vallást.

Serédi Jusztinián: "Minthogy a tervezett törvény nem kifejezetten egyéni deliktumok, hanem a zsidók összességének szélsőségekre való hajlamossága és bizonyos túlkapasai miatt minden magyar állampolgárt sújt, akit a javaslat »zsidó«-nak ne-

105 Lásd *Az 1935. évi április hó 17-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója*, IV (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. nyomása, 1939), p. 154.

106 Kiss Réka, "Berezky Albert lelképásztori, püspöki működése", in: Kősa László, szerk., *Reformátusok Budapesten*, I (Budapest: Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006), pp. 601–620.

107 Berezky Albert, *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen* (Budapest: Református Traktátus Vállalat kiadása, 1945; reprint, 1984) / *Hungarian Protestantism and the Persecution of Jews* (Budapest: Sylvester Rt., é. n.).

108 Emlékiratai: *Serédi Jusztinián hercegrímás feljegyzései, 1941–1944*, szerk. Bartyik István, Orbán Sándor & Vida István (Budapest: Zrínyi Katonai Könyvkiadó, 1990).

vez: azért úgy gondolom, hogy itt talán olyan represszáliával állunk szemben, amely a magyar polgárok egy csoportjának a gazdasági és közéletben mohó térfoglalása, túlkapásai és visszaélései miatt az egész csoportot sújtja, vagyis a bűnösökkel együtt azokat is, akik nem szolgáltak rá, mert a kifogásolt cselekedetekben nem volt részük, más szóval: egyéni deliktumot nem követtek el.” És: “(...) sokkal súlyosabb ok kell ahhoz, hogy valakit megfosszunk azoktól a jogoktól, amelyek őt megilletik, mint ahhoz, hogy ne adjunk meg neki olyan jogokat, amelyek őt nem illetik meg. (...) Én ilyen súlyosabb oknak a zsidókérdésben a nemzet közérdekét, illetve jogos önvédelmét tartom...” – A hercegprímás szavainak álnok érvelése önmagát leplezi le: elismeri, hogy a zsidókat megilletik azok a jogok, amelyekről a törvény megfosztja őket, de a megfosztást indokoltnak tartja a nemzeti közérdek, a jogos önvédelem miatt; egyszerűbben fogalmazva, a hercegprímás azt állítja, hogy a zsidók veszélyeztetik a nemzetet.

Raffay Sándor Eszter könyvére hivatkozott beszédében. “A zsidókérdés sokkal régibb, visszanyúlik a keresztyénség előtti V. századig. A történelmi könyvekben a legelső nyoma ennek azt hiszem az, amit a Bibliában olvasunk Eszter könyvében. Ott a következők állanak. Így szólt Hámán Ahasvérus királynak – tehát Xerxesnek, aki öt századdal élt Krisztus előtt –: »Van egy nép elszórva és elkülönülve a népek között országod minden tartományában, amely nép törvényei különböznek minden nemzetétől, a király törvényeit nem teljesítik, a királyhoz bizony nem illik, hogy így hagyja őket. Ha a király jónak látja, adjon írást, hogy el kell pusztítani őket.« Itt indul meg a zsidókérdés, az elkülönülés tényén, a külön élet és a külön jellemet képező életmód és életfelfogás tényén. Ezt nem a mi országunkban, nem is a mi korunkban termelték ki. Évezredek óta él ez.” Stb. Raffai püspök, nehéz kimondani, az idézet megválasztásával azonosította magát Hámánnal. Ott hagyja abba az idézetet, a zsidótörvény vitájában, hogy “el kell pusztítani őket”. Eszter könyvében ez nem történhetett meg; Magyarországon megtörtént.¹⁰⁹

Ravaszh László, aki Erdélyből az első világháború után jött át, püspöknek, Magyarországra, felszólalását következetesen arra a gondolatra építette fel, hogy “más a zsidó, mint faj, mint vallás, mint sors, mint történelmi helyzet”; ezzel a kegyetlen közönnnyel szól beszéde végén a szombatosokról is: “(...) szombatosok jelentkeztek és kérdik, hogy mi lesz velük, ősi, fajmagyar emberekkel, ők is a zsidótörvény hatálya alá esnek? A szombatosok, mint szekta, egyszer határozottan döntöttek afelett, hogy ők a zsidó felekezethez tartoznak, vele teljes szervezeti és lelki kapcsolatba lépnek, kultuszközösségben élnek vele. Kétségtelen dolog – volenti non fit iniuria¹¹⁰ –,

109 Raffay püspök utóbb távlatosan is kifejtette nézeteit: Raffay Sándor, *A zsidókérdés története Magyarországon* (Országos Nemzeti Klub kiadványai, 41) (Budapest: Kir. magyar Egyetemi Nyomda, 1941).

110 Lat. “aki maga akarta (értsd: saját akaratából ment bele egy helyzetbe), azzal nem történik törvénytelenység.”

ugyanazon kategória alá esnek, mint azok a fajmagyar emberek, akik meggyőződésből vagy érdekből áttértek a zsidó vallásra. Különbösen is azt, hogy szombatosok volnának, mindezt ideig nem tudtuk; mint szekta nem volt nyilvántartva Magyarországon, kultuszközösségükről, szellemi mozgalmukról soha hírt nem vettünk.¹¹¹ Tudtuk, hogy Bözöd-Újfaluban az utolsó szombatos már meghalt. Miért jelentkeznek tehát akkor, amikor a szombatossággal együttjáró kellemetlen mellékkörülmény juttatja eszünkbe, hogy ők talán nem olyan zsidók, mint a zsidó származású izraeliták.”

Br. Chorin Ferenc, abban az időben még a GyOSz elnöke, aki közel állt a kormányzóhoz is, felszólalásában nem méltányossági szempontokra hivatkozott: higgadt, racionális fejtegetésében felhívta a figyelmet arra, hogy a zsidók kiszorítása a gazdasági életből pótolhatatlan veszteséget okoz az egész országnak, s gazdasági válságot idéz elő.

A törvényt a felsőházban a többséggel együtt megszavazta moóri Glattfelder Gyula (1874–1943) csanádi római katolikus püspök (később: érsek), Raffay Sándor evangélikus püspök,¹¹² Ravasz László református püspök, Serédi Jusztinián hercegprímás.

Soha annyi törvényt Magyarországon, mint a zsidótörvények kiadása alkalmából: különféle kommentárok, hivatalos személyek szerkesztésében. Évtizedekkel később az olvasónak az a benyomása támad, hogy ezek a kézikönyvek nem annyira az érintetteket akarták segíteni az eligazodásban a paragrafusok között, mint inkább a végrehajtó közegeknek akartak segíteni abban, hogy bezárjanak minden kiskaput a kibújni próbálók előtt, hogy a lehető legsűrűbbre vonják a jogfosztó törvények hálóját.

Megjelent a második zsidótörvény után egy különös törvénygyűjtemény is,¹¹³ egyik szerkesztője Ribáry Géza / Mose (1889–1942) ügyvéd volt, a pesti hitközség jogtanácsosa, közösségi életének egyik vezetője. A zsidótörvények rendelkezései mellett közölte az emancipációs törvényeket is. Annak, aki megértette a hallgatolagos jogi érvelést és publicisztikai szándékot, demonstrálta az emancipáció megsemmisítését.

A második zsidótörvény 1939. május 5-én lépett hatályba, véletlenül vagy nem, éppen egy évvel azután, hogy az első zsidótörvény vitáját az országgyűlés megkezdte, és az ellene tiltakozó nyilatkozat (“Írók, művészek, tudósok deklarációja”) (#196/c), napvilágot látott. A dátumok egybeesése felhívhatta a figyelmet arra, hogy a kormányzati szándék töretlen maradt, sőt, erősödött. A hatályba lépés előtti napon oszlatta fel a kormányzó az országgyűlést, félő volt, hogy az új választásokon (május

111 Ez – többes számban mondva – súlyos tévedés, éppen egy erdélyi származású püspök részéről.

112 Fisch Henrik, szerk., *Keresztény egyházak felsőházi beszédei a zsidókérdésben, 1938-ban az I. és 1939-ben a II. zsidótörvény kapcsán* (Budapest, 1946).

113 Tóth László & Ribáry Géza, *A zsidók egyenjogúsítására és külön jogrend alá helyezésére vonatkozó jogszabályok* (Budapest: Hungária Könyvkiadó, 1939).

28–29) a nemzetiszocialista mozgalom, abban az időpontban mindenekelőtt a Nyilaskeresztes Párt, jelentős befolyást szerez az országgyűlésben. Beszéltek, hogy a kormányzati erők a radikális korlátozó törvénnyel esetleg a még radikálisabb szélsőség vitorlájából próbálták kifogni a szelet. Tekintettel arra, hogy egy évvel korábban, az első zsidótörvény után, egy időre valamelyest mérséklődött a nyilaskeresztesek befolyása a közvéleményre. Most nem ez történt.

Nyilaskeresztes pártok, programok

1944 októberében Szálasi Ferenc (1897–1946) ny. vezérkari őrnagy mint a hungarista és nemzetiszocialista mozgalom vezére került hatalomra. A hungarizmus szót Prohászka püspök vezette be és használta már korábban, az 1910-es években. Szálasi 1935-ben vetette papírra első változatát *Hungarizmus* című programtervezetének ("Hungarizmus, I"). A szöveg, többszöri átdolgozás után, 1944 decemberében jelent meg nyomtatásban, *Hungarizmus: A Cél* címmel.¹¹⁴ A II. rész csak vázlatokban készült el, "Hungarizmus: Az Út" címmel, előszava Velemben kelt, 1944 karácsonyán. "Hungarizmus, III: Harc a hatalomért" címmel Szálasi munkatársai állították össze naplójának részleteit, előszavának keltezése: 1944. december 31.¹¹⁵

A Szálasi vezetése alatt álló szervezet öse¹¹⁶ a mindjárt a katonai szolgálatból való kilépése után megalapított Nemzeti Akarat Pártja / A Nemzet Akaratának Pártja (NAP, 1935. március 1) volt, amely a magyar birodalmat Hungária Egyesült Földek Szövetsége formájában akarta helyreállítani. (Értsd: Magyarföld, Tótföld, Ruténföld, Erdélyföld, Horvát-Szlavonföld és Nyugat-gyepű, egyesítve.) Követelte "a zsidónak mint fajnak alkotmányos meghatározását"¹¹⁷ (értsd: alkotmányos érvénnyel törvénybe foglalását annak, hogy a zsidóság nem más, mint – a magyarságtól különböző – faj, a szó nemzetiszocialista értelmében); továbbá, "a zsidó bevándorlásnak

114 Lásd még uő, *Cél és követelések*, Budapest: Nemzeti Akarat Pártja, 1935.

115 Ennek az 1940. szeptember és 1944. október 13 közötti időszakkal foglalkozó részleteit adta közre és kommentálta (terjengősen) Karsai Elek, "Szálasi naplója." *A nyilasmozgalom a II. világháború idején* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978). – Az 1943. szeptember–1944. július közötti időszak naplófeljegyzéseit kiadta, a hatalomra készülő Szálásinak a zsidók ügyében vallott nézeteit és későbbi politikáját helyenként kissé engedékenyen mentetve–magyarázva kezelő bevezető tanulmánnyal, Karsai László, "Reflektor a sötétbe: Szálasi Ferenc naplója, I–II", *Beszélgő*, III. folyam, 13, no. 3 (2008. március), pp. 54–76; no. 4 (2008. április), pp. 60–79.

116 Lévai Jenő, *Horogkereszt, kaszáskereszt, nyilaskereszt* (Budapest: Müller Károly Könyvkiadóvállalat, 1945); Lackó Miklós, *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1966) / *Arrow-cross Men, National Socialists, 1935–1944* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969).

117 Gergely Jenő, Glatz Ferenc & Pölöskei Ferenc, *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944* (Magyarországi Pártprogramok, 2) (Budapest: ELTE – Eötvös Kiadó, 2003), p. 328.

mindenkorra való beszüntetését”; az 1914. augusztus 1 után letelepedési engedélyt szerzett “zsidóknak az állam területéről történő kiutasítását”; “a minden téren megnyilvánuló zsidószelem könyörtelen kiirtását”.

Az 1920-as évek óta több más hasonló, előzmény-, párhuzamos, rivális vagy utód pártalakulat működött az országban hosszabb-rövidebb ideig,¹¹⁸ ezeket Szálasi mozgalma 1944 őszére lényegében magába olvasztotta.

A magyarországi zsidó történelem szempontjából, persze, nem volna feltétlenül szükség arra, hogy a zsidóellenes mozgalmakat és szervezeteket egyenként és pontosan számba vegyük. Egyébként is, nevük és szervezeteik sűrűn változtak, külön kutatások nélkül nem könnyű eligazodni közöttük. Alább pusztán arra vállalkozom, hogy felsoroljam a jellegzetes szervezeteket, a tájékozódás megkönnyítésére, és jelezni, milyen sokrétű erő zúdult, 1938 óta egyre dagadó áradatban, a magyarországi zsidókra. Nem mellékes azonban, hogy az országgyűlésben az 1930-as évek második felében, és különösen az 1939. évi választások után, ezek a pártok jelentős erőt képviseltek, hangjuk betöltötte a parlament üléstermét és folyosóit, s bár a kormányzat valamelyest fékezte őket, mégiscsak az egyik fő meghatározó ereje voltak, Németország közvetlen jelenléte nélkül is, a magyarországi politikának. Ma már legtöbbjük neve ismeretlen, de annak idején fenyegetően és vészjóslóan hangoskodtak. Nagyobbrészt a vezetőikből került ki a magyar történelem legsötétebb rezsimjének, a Szálasi-kormánynak a gárdája.

1923: Budaváry László volt nemzetgyűlési képviselő egykori tiszti különítményesekből (Héjjas, Prónay stb.) megalapította a Magyar Nemzeti Pártot. Az olasz *fascista* mozgalom mintájára 1930 óta egyenruhát viseltek, kék inggel (“kékingesek”). A – képzelt – ősmagyar társadalom mintáit követve törzs (25 fő), nemzetség (10 törzs) stb. szervezetet alakítottak ki Heves vármegyében, Budapesten stb. A párt kontinuitást teremtett az 1919/20-as *fehérterror* különítményesei és a formálódó nemzetiszocialista mozgalmi szervezetek között. A szervezetet a Károlyi-kormány belügyminisztere, Keresztes-Fischer Ferenc betiltotta (1932. április 27).¹¹⁹

1931: Szüts Iván (1900–1973) jogász – később vezető biztosítóintézeti tisztviselő – Független Magyar Szocialista Párt néven a németországi nemzetiszocialista párt mintájára pártot alakított.

1931. május 4: Böszörmény Zoltán (1893–?)¹²⁰ és Meskó Zoltán megalakították

118 Udvarvölgyi Zsolt, Fejezetek a magyar szélsőjobboldal korai történetéből: fasiszták, kékingesek és a Meskó-párt (szakdolgozat, ELTE BTK, 1996, átdolgozva: 2004) / <http://mek.oszk.hu/02100/02105/02105.htm#2>; <http://mek.niif.hu/02100/02105/02105.htm#3>.

119 109932/VII. Bm.

120 Fialat korában kiadott verseskötetéről (*Az Élet énekei*) Tóth Árpád írt a *Nyugat*-ban (1916, no. 23): “Költeményei egy sajátos, sötét léggörű, infernális világba visznek. (...) Szinte végletesen szenvedélyes szabadságeszmék hirdetője lesz, egészen az »anarkizmus« és »a bombák véres, bús szavának« emlegetéséig.” – 1919-ben tagja volt Prónay tiszti különítményének. 1931

a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártot (NSzMMP). Barna inget viseltek, jelvényük először a – módosított, vörös alapon, fehér körben elhelyezett, zöld színű – német horogkereszt volt, majd ennek – mint idegen állam felségjelvényének – rendeleti betiltása (1933. szeptember 6)¹²¹ után a magyar változatának szánt kaszáskereszt (két kasza, keresztben, az óramutató járásával egy irányba fordított élekkel). Jelvényüknek megfelelő új nevet vettek fel: Kaszáskeresztes Mozgalom / kaszáskeresztesek.¹²² Programjukban követelték az idegenek azonnali kitelepítését: “Mindennemű további bevándorlás akadályoztassék meg, és követeljük, hogy valamennyi 1900 óta bevándorolt nem néptárs (...) az ország azonnali elhagyására kényszeríttessék.”¹²³ A párt 1936 május 1-re fegyveres puccsot tervezett, céljuk a nemzeti kaszáskeresztes királyság megteremtése lett volna, mire Böszörményt letartóztatták (1936. április 25) és 1937. október 20-án 32 havi börtönre ítélték. A pártot a Gömbös-kormány belügyminisztere, vitéz leveldi Kozma Miklós (1884–1941)¹²⁴ feloszlatta (1936. június 3).

1932. június 16: Meskó kilépett Böszörmény pártjából, majd gr. Pálffy Fidél (1895–1946), Szüts Iván (vezérhelyettes)¹²⁵ és mások társaságában megalakította a Nemzeti Szocialista Magyar Földműves és Munkáspártot (NSzMFMP). Eleinte a horogkereszt volt a jelvényük, ezt utóbb – miután a belügyminisztérium a horogkereszt használatát magyar állampolgárok számára betiltotta (1933. szeptember 6)¹²⁶ – nyilaskeresztre (“a magyar horogkereszt”) cserélték. Egyenruhaként zöld inget¹²⁷ viseltek. Amikor Meskót Hitler birodalmi kancellár mint a magyar nemzetiszocialisták képviselőjét fogadta Berlinben (1933. április 1), ezzel korábbi pártalapító társa, Böszörmény ki lett ütve a német nyeregből. Az alapítók különválása után Meskó hívei a Nemzeti Szocialista Párt (NSzP) elnevezést vették fel. Programjuk Magyarországot “sémita paradicsom”-nak,

---

decemberében Hitlernél járt. Radikális társadalmi nézeteket hirdetett, nemcsak verseiben. A háború utáni sorsa ismeretlen.

121 145500/1933. Bm. (IX. 6).

122 Szakács Kálmán, *Kaszáskeresztesek* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963).

123 Gergely Jenő, Glatz Ferenc & Pölöskei Ferenc, *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944* (Magyarországi Pártprogramok, 2) (Budapest: ELTE – Eötvös Kiadó, 2003), p. 235.

124 Egykor a Nemzeti Hadsereg vezérkarához beosztott százados, a propaganda- és védelmi osztály vezetője, a Magyar Telefónhírdemó és Rádió elnöke (1925, és másodsor: 1937), felsőházi tag (1934), belügyminiszter (1935–1937), a Rongyos Gárda tagja, egyik vezetője (1938).

125 Szüts a későbbiekben fellépett Szálasi ellen, a második világháború után, 1947–1949-ben a Független Magyar Demokrata Párt képviselője volt az országgyűlésben, 1956-ban részt vett a Kereszténydemokrata Néppárt újjászervezésében, majd ügyvédként tevékenykedett, izgatás miatt többször rendőrhatalósági eljárás indult ellene.

126 145000/1933. Bm. (IX. 6).

127 Nicholas M. Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the Others: A History of Fascism in Hungary and Romania* (Hoover Institution Publications, 85) (Stanford, CA: Hoover Institution Press, Stanford University, 1970).

a kommunistákat zsidóknak nevezte, rájuk hárította az 1918/19. évi forradalmak felelősségét. Állampolgár csak néptárs lehet, csak turáni és árja származású egyén, tekintet nélkül vallására; zsidó semmiképpen nem lehet néptárs. Intellektuális, vagyoni, vállalkozási tevékenységet nem néptárs Magyarországon nem folytathat, ingatlanja nem lehet, szellemi terméke csak anyanyelvén jelenhet meg, csak eredeti nevét használhatja. Stb. Gömbös miniszterelnök az országgyűlésben (1933. május 17): "Az igen tisztelt Meskó képviselőtársamat itt, a nemzet színe előtt arra kérem, hogy méltóztassék mozgalmát likvidálni! Nem azért, mintha e pillanatban túl nagy jelentőséget tulajdonítanék a mozgalomnak. Hanem azért, mert nem tartom helyesnek, hogy egy magyar politikai párt vezére a »Führerjére« hivatkozzék, aki nem magyar állampolgár." A pártot a Gömbös-kormány belügyminisztere, Keresztes-Fischer Ferenc betiltotta (1933. szeptember 6).¹²⁸ Ennek ellenére a nyilaskeresztesek 1933. november 5-én tüntetést tartottak Budapesten. John F. Montgomery (1878–1954), az Egyesült Államok budapesti követe (1933–1941) jelentette külügyminiszterének: "(...) A legmegbízhatóbb jelentések szerint a tüntetésen mintegy 800-an vettek részt, 20-an zöld inget viseltek. A tüntetőkhöz Meskó képviselő intézett beszédet. A magyar nácik feladata – mondta – nagyon egyszerű. A párt el fogja foglalni azokat az állásokat, amelyeket ma még a zsidók töltenek be, a zsidók pedig mehetnek utcát söpörni."¹²⁹

1933. november: gr. Pálffy kilépett Meskó pártjából, és megalapította az Egyesült Nemzeti Szocialista Pártot (ENSzP).

1933 végén: gr. Festetics Sándor,¹³⁰ addig a kormánypárt (Egységes Párt) tagja, Magyar Nemzetiszocialista Párt (MNSzP) néven új pártot alapított.

1934: Böszörmény pártjából (NSzMMP) egy csoport ifj. Balogh István (1903–1982) debreceni nagygazda¹³¹ vezetésével kivált, és Nemzetiek Pártja, majd Nemzeti Szociális Magyar Dolgozók Pártja néven (NSzMDP) önálló szervezetet alakított. Az 1935. évi választásokon gr. Festetics is, ifj. Balogh is mandátumot szereztek (az előbbi Enyingen, utóbbi Debrecenben), és pártjaik, az MNSzP és az NSzMDP, egy ideig együttműködtek. Önállóságát megtartva, szövetkezett velük gr. Pálffy pártja (ENSzP) is.

1935. március 1: Szálasi Ferenc megalapította a Nemzeti Akarat Pártját (NAP).

128 145000/1933. Bm. (IX. 6).

129 Nathaniel Katzburg, *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Babel Kiadó, 2002), pp. 222–223, no. 4 (1933. november 22). – John F. Montgomery, *Hungary: The Unwilling Satellite* (New York: Devin-Adair Co., 1947).

130 Gr. Károlyi Mihály sógora, húsz napig a Károlyi-kormány hadügyminisztere, 1931-től országgyűlési képviselő. – Püski Levente, "Festetics Sándor, a »nyilas gróf« politikai pályája", *Történeti Tanulmányok*, 13 (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2005), pp. 157–168.

131 Utóbb (1937) Horthy királlyá választásának egyik kezdeményezője; a *Szittyakürt* című lap szerkesztője.

Két hónappal később (május 1) a vezérkari főnökségen nyugdíjaztatta magát, politikai pályán akart próbálkozni. 1936. április 2-án Pomázon egy időközi országgyűlési képviselőválasztáson megbukott, mindössze 7.82 százalékot szerzett.

Az 1935. évi országgyűlési választásokon (március 29–április 7) a nemzetiszocialista pártok vidéken (nyílt szavazás) 51 094 szavazatot szereztek (3.6 %), Budapesten (titkos szavazás) 1 584 szavazatot (0.63 %).

1936. augusztus: gr. Pálffy és ifj. Balogh elhagyták gr. Festetics pártszövetségét, és Egyesült Nemzeti Szocialista Párt (ENSzP) / Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt (EMNSzP) néven egyesültek. Jelvényük a nyilaskereszt volt.

1936. október: Rajniss Ferenc (1893–1946) újságíró, a Reformnemzedék vezetője országgyűlési mandátumot szerzett. Megalapította a Nemzeti Front / Magyar Szocialista Néppárt nevű fajvédő szervezetet. Tagjai zöld nyilaskeresztet használtak jelvényként, rajta a NF ligatúrával. 1938-ban többségük csatlakozott gr. Festetics és ifj. Balogh MNSzP–NSzMDP szövetségéhez.

1937. április 15-én Szálasi Nemzeti Akarat Pártját a Darányi-kormány pár nappal azelőtt kinevezett belügyminisztere, Széll József (1880–1956) betiltotta. Szálasit a rendőrség letartóztatta, 1937. április 23-án – még a NAP ügyéből kifolyólag – (nem jogerősen) 3 hónapi fogházra ítélték. Mindössze 10 napot kellett börtönben töltenie, fellebbezése folytán április 25-én kiszabadult. Megalapította az illegális Hungarista Mozgalmat; ez október 23-ig működhetett. Időközben rövid időre megint letartóztatták (augusztus 6), majd október 4-én államfelforgatás vádjával bíróság elé állították. – Salló János (1906–?) tisztviselő és Rajniss Ferenc megalapították a Nemzeti Front nevű (nemzetiszocialista) pártot.

1937. augusztus: vitéz Endre László (1895–1946)¹³² tartalékos százados megalapította a Magyar Fajvédő Szocialista Pártot.

1937. október 24: Szálasi, Endre, ifj. Balogh István, gr. Széchenyi Lajos (1902–1963) stb. összefogásával, a betiltott Hungarista Mozgalom helyett, egy új Magyar Nemzeti Szocialista Párt (MNSzP) alakult a budai Vigadóban. Csatlakozott hozzá Salló János Nemzeti Frontja, ifj. Balogh Nemzeti Szocialista Pártja, Endre László és gr. Széchenyi Lajos Fajvédő Szocialista Pártja, gr. Pálffy Fidéi Irredenta Tábor, valamint Hubay Kálmán stb. A pártot 1938. február 24-én Széll József belügyminiszter feloszlatta, Szálasit és a párt vezetőségét, összesen 72 főt, rendőri felügyelet alá helyezte.

---

132 Lévai Jenő, *Endre László, a magyar háborús bűnösök listavezetője* (Budapest: Müller Károly, 1945). – Vági Zoltán, "Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban", in: Randolph L. Braham, szerk., *Tanulmányok a holokausztról*, II (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), pp. 81–153.

1937. november 29-én Szálasit a budapesti m. kir. Törvényszék Szemák-tanácsa¹³³ “zendülésre irányuló összeesküvésért” (szintén nem jogerősen) 10 hónapi fogságra ítélte.
1938. március 21: Matolcsy Mátyás (1905–1953) közgazdász és mások megalapították a Nemzeti Földműves és Munkáspártot. Újabb csatlakozások után a Keresztény Nemzeti Szociális Front, majd Keresztény Nemzeti Szocialista Front, végül Keresztény Nemzetiszocialista Front – Nemzeti Front néven működtek az országgyűlésben. Programjuk (1939. március 12) zsidóellenes célkitűzései radikálisabbak voltak, mint az országgyűlés által 1939. május 5-én elfogadott 1939:iv. tc.
1938. március 27: Hubay Kálmán (1902–1946) újságíró megalapította a Nemzeti Szocialista Magyar Pártot (NSzMP). A Darányi miniszterelnökkel folytatott titkos tárgyalásokon megállapodtak abban, hogy ha a törvények betartásával működnek, parlamenti képviselőnek juthatnak. Pártjukat április elején, Szálasitb. (MNSzP) csatlakozása után, Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom (NSzMP–HM) névvel alakították újjá. Hubayt egy időközi választáson (Lovasberény) országgyűlési képviselővé választották. A parlamentben április 4-én jelentette be pártja megalakulását. Programja a zsidókérdés végleges megoldását helyezte kilátásba, lényegében a nürnbergi törvények alapján. Szálasit márciusban a Törvényszék izgatásért 2 heti fogságra ítélte, és mivel rendőri felügyelet alatt állt, helyette – névlegesen – Hubay lett a pártelnök.
1938. május 29: Szálasit rendőri felügyeletét feloldották. Június 2-án ismét bíróság elé állították. Az Ítéletőrtábla az államrend felforgatására irányuló törekvés bűntettében elmarasztalva, július 6-án 3 év fogságra (kényszermunka) ítélte és 5 évre eltiltotta a polgári jogok gyakorlásától; az ítéletet a Kúria Töreky-tanácsa¹³⁴ augusztus 16-án jogerőre emelte. Büntetését 1938. augusztus 27 és 1940. szeptember 17 között Szegeden, a Csillag-börtönben töltötte.¹³⁵ Ugyanazon a napon (augusztus 16) a kormány rendeletben¹³⁶ tiltotta meg, hogy államhivatalnok, (köz)tisztviselő, katonatiszt az állam törvényes rendjével szembehelezkedő egyesület vagy szervezet tagja legyen. 1938. novemberben vitéz Baky László (1898–1946) nyugállományú csendőr őrnagy megszervezte a hungaris-

133 Szemák Jenő (1887–1971) törvényszéki tanácselnök, ebben a minőségében ő tárgyalta Rákosi második perét is (1935), később a budapesti törvényszék elnöke (1939), illetve Szálasit hatalomátvétele után a Kúria elnöke. 1945-ben külföldre menekült, a Népbíróság távollétében halálra ítélte.

134 Töreky Géza (1873–1961) bíró, 1935-től a felsőház tagja, 1937-től a Kúria elnöke. A Szálasit-kormány alatt letartóztatták (1944. november), Sopronkőhidára, majd Németországba vitték.

135 Csiffáry Tamás & Sipos Péter, szerk., *Szálasit Ferenc börtönaplója* (Budapest: Budapest Főváros Levéltára – Suliker-Filum Könyvkiadó, 1997).

136 3400/1938. Me. (V. 20), “Az egyesületi tagságra vonatkozó rendelkezések ellen vétő tisztviselők és egyéb alkalmazottak fegyelmi felelősségre vonásáról.”

ták rendvédelmi osztagait, több ezer embert mozgósított gyakorlatra a Budai hegyekben (Irhás-árok).

1939. február 24: a Teleki-kormány belügyminisztere, Keresztes-Fischer Ferenc betiltotta Hubay és Szálasi Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalmát, illetve gr. Festetics Magyar Nemzetiszocialista Pártját és lapjait.

1939. március 15: Hubay és Rátz Kálmán (1888–1951) huszárőrnagy¹³⁷ megalakították a feloszlott hungarista mozgalom újabb szervezetét, a Nyilaskeresztes Pártot (NyKP), Hubaynak az országgyűlésben elmondott bemutatkozó beszéde szerint is a betiltott MNSzP–HM utódjául. A párt céljait ismertetve Prohászkt idézte: “meg akarjuk akadályozni Magyarországot elzsidósodását.”¹³⁸

A párt elvben az éppen börtönben lévő Szálasi tekintette vezérének, helyette 1940. október 7-ig Hubay és Rátz vezette. A mozgalom különféle jelképek – síléc (értsd: “Száll a sí” – Szálasi); vas, alumínium és arany jelvény a 9323 számmal (Szálasi fegyintézeti törzskönyvi száma) stb. – terjesztésével és mozgósító jelszavakkal (“Jövünk!”, “1938 a miénk!” stb.) szervezte a tüntető rokon-szenvet. 1938 újévén Budapesten százezernyi röpcédula borította el az utcákat, ezzel a felirattal: 1938 SZÁLASI. Volt egy röplap, amelynek egyik oldalán az ÉLJEN SOKÁ SZÁLASI! felirat állt, a másikon pedig ez: REBEKA, KI A VÁRBÓL! (Az utóbbi jelszó a kormányzó feleségére utalt: Purgly Magdolna távoli, közvetett rokonságban állt a Wodianer család kikeresztelkedett ágával.) A Rebekka / Rivka női név, jiddis változata az argóban mint *rüfke*, “(zsidó) utcalány” értelemben terjedt el.

1939: Meskó megalapította a Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkás Pártot (Nyilaskeresztes Magyar Párt).

A Nyilaskeresztes Párt ellenzékinek mutatta magát, de programja szorosan párhuzamos volt az első zsidótörvény (1938:xv. tc.) (#196/a) tartalmával. Ahol messzebb ment, a későbbi zsidótörvények tartalma felé, ott német mintához igazodott.

“A zsidókérdést szenvedélyek nélkül, higgadtan, de gyökeresen és végleg kívánjuk megoldani. A zsidóság faj, és nem felekezet. Zsidó fajúnak tekintjük azt, akinek nagyszülei között egynél több zsidó származású van. Teljes jogú magyar állampolgár zsidó nem lehet... A zsidó fajú magyar állampolgárok külön kulturális kisebbségi életet élhetnek, és zsidó vallásukat szabadon gyakorolhatják. Teljes jogú magyar állampolgárokat nem dolgoztathatnak. Az 1900. évi január 1-e után kiadott települési engedélyeket felülvizsgáljuk, és a zsidó fajúaktól bevonjuk... Zsidóval házasságot kötni tilos. A zsidó családok gyermekei közül csak az elsőszülött fiúnak és az elsőszülött leánynak van joga ahhoz, hogy hazánkban élő zsidóval házasságot kössön. A többi gyermek csak a magyar állam területén kívül léphet házasságra, és csak a magyar állam területén kívül élhet családi közösségben. Zsidó fajúnak földbirto-

137 1921-ben, akkor még századosként, szerepet játszott a nyugat-magyarországi zavargásokban.

138 Vajda Barnabás, szerk., *XX. század magyar beszédei* (Budapest: Agave Könyvek, 2007), p. 190.

ka nem lehet. A hitelintézetek, részvénytársaságok, zsidó közép- és nagybirtokosok szántóföldjeit birtokpolitikai célokra azonnal felhasználjuk. A zsidó gyógyszerészek engedélyeit teljes jogú magyar állampolgár gyógyszerészeknek azonnal átadjuk. Zsidó fajú ügyvédek bíróságok és hatóságok előtt csak zsidó fajúakat képviselhetnek, és csak zsidó fajúak jogsérelmében vállalhatnak ügyvédi szerepet. Sajtónkat megmagyarosítjuk. Laptulajdonos, lapkiadó, felelős szerkesztő, főszerkesztő csak nemzetiszocialista, hungarista testvér lehet, belső és külső munkatársa pedig csak teljes jogú magyar állampolgár. Sajtótermék szerzője zsidó fajú nem lehet. Zsidó fajúak sajtóközleményeket csupán héber vagy jiddis nyelven írhatnak és adhatnak ki. Zsidó fajú könyvét magyarra fordítani és kiadni nem szabad.”

1939 januárjában Imrédy Béla a pesti Vigadóban megalakította a Magyar Élet Mozgalmat, amely németbarát, élesen zsidóellenes programmal a kormányhatalom megszerzését tűzte ki célul, és hamarosan párttá alakult.

Az 1939. május 28–29-én tartott országgyűlési választáson (“pütkösdi választás”), amely egyébként az első titkos választás volt Magyarországon (1938:xix. tc.), és a második világháború végéig az utolsó választás is: 1939-ben, már az úgynevezett második zsidótörvény (1939:iv. tc.) után, az ennek a zsidókra nézve hátrányos konzekvenciáit érvényesítő kormányrendelet¹³⁹ értelmében zsidóknak csak abban az esetben volt választójoga, ha szülei és / vagy ő maga 1867. december 31 után Magyarországon születtek, és azóta folyamatosan az ország területén laktak. Három hét alatt kellett a zsidóknak beszerezniük, sok esetben az első világháború után a szomszédos országokhoz került, különféle okokból nehezen elérhető helységekből, az igazolást születési és lakóhelyükről. A pesti neológ hitközség, Ribáry Géza ügyvéd, hihetetlenül gyorsan megteremtette a kapcsolatot az illetékes anyakönyvi hivatalokkal, és mintegy 50 000 személynek szerezte be határidőre az előírt iratokat. Ribáry ekkor kapcsolódott be a zsidó közéletbe, amelynek a következő néhány évben, haláláig, minden segítségnyújtó akcióban szervező ereje volt.

A választáson a kormánypárt – a még Imrédy által a korábbi kormánypártból 1939-ben (március 7) megszervezett Magyar Élet Pártja – nagyarányú abszolút többséget szerzett; a 260 helyből 178-at (68 %), képviselői között azonban sokan szélsőjobboldali beállítottságúak voltak. A nemzetiszocialista pártok a szavazatok ca. 25 százalékát, a képviselői helyek 16 százalékát szereztek meg, listákra és egyéni jelöltekre összesen ca. 1 millió szavazat, reálértékben ca. 600 000 szavazó, végeredményben 43 mandátum jutott nekik. Maga a Nyilaskeresztes Párt 21 % eredménnyel 28 képviselői helyhez jutott. A nyilaskeresztes mozgalomhoz közelálló kis szélsőjobboldali pártok további mandátumokat szereztek, az összesen 260 főt számláló

139 4800/1939. Me. (V. 5), “A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939:iv. t.-c. 4. §-ában meghatározott országgyűlési képviselőválasztójogi rendelkezések végrehajtása.” – *Magyarországi Rendeletek Tára*, 73, II (Budapest: Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság Nyomdája / Kókai Lajos könyvkereskedőcég, 1939), pp. 785–791, no. 207.

képviselőházban a szélsőjobboldali tömb volt a legerősebb ellenzéki erő. Egyesült Nemzeti Szocialista Párt (4), Magyar Fajvédők (4), Keresztény Nemzeti Szocialista Párt (3), Nemzeti Front (3), Népakarat Pártja (1). Ide sorolható még 38, a Felvidékről és Kárpátaljáról behívott képviselők egy része. Budapest elővárosaiban, a munkáske-
rületekben, Tatabánya környékén stb. a nyilasok érték el a legjobb eredményt. Az új országgyűlés képviselőinek nagy többsége a jobb- vagy szélsőjobboldalon állt, ez minden ülésen észlelhető volt, a durva, közönséges zsidóellenes közbekiáltásokat a parlamenti napló megőrizte.

1939. június 12: az országgyűlés megnyitó ülésén a korelnök, nagy- / magyar-
sarlói Magyar-Kossa István (1856–1945) Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei
földbirtokos, az Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt Nyilaskeresztes
Front lajstromos képviselője az elnöki emelvényre lépve képviselőtársait né-
met nemzetiszocialista karlendítéssel köszöntötte, a megnyitó ülésre érkező
kormányzót a parlamentben zöld ingben, nyilas pártjelvénnel fogadta. Az
idős Magyar-Kossa, neves család (földbirtokosok, orvosok) tagja, Horthy
Miklós első unokatestvére volt (anyja: nagybányai Horthy Jolán). 1934 óta
Meskó pártjának tagja. A képviselőház megalakulása után lemondott mandá-
tumáról.¹⁴⁰

1939. augusztus: Baky, gr. Pálffy stb. megalakították az Egyesült Magyar Nemzeti-
szocialista Párt – Nyilaskeresztes Frontot.

1939: az ENSZP felvette a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (MNSZP) nevet.

1940: Rátz Kálmán, kilépvén a Nyilaskeresztes Pártból, Független Magyar Szocia-
lista Párt néven alapított pártot. Híveit a Nyilaskeresztes Pártból kizárt szélső-
ségesek adták, egy időben oda tartozott Budaváry László is.

1940. szeptember 27: Szálasi, aki a szegedi Csillag-börtönből¹⁴¹ 1940 kora őszén,
a második bécsi döntés, Észak-Erdély visszacsatolása után meghirdetett am-
nesztiával szabadult (1940. szeptember 16), röviddel ezután egyezséget kö-
tött a Nyilaskeresztes Párt augusztus óta vezetőjével, vitéz Ruskay Jenő¹⁴²
(1887–1946) ny. altábornaggyal. Ruskayt korábban Ranzenbergernek hívták,
1919–1922-ben a fővezérség, majd a kormányzói katonai iroda beosztottja

---

140 Szerepléséről részletesebben lásd Udvarvölgyi Zsolt, *Mesko Zoltán: Egy politikusi pályakép* (PhD értekezés, Miskolci Egyetem, 2008) / [http://kvt99.lib.uni-miskolc.hu:8080/servlet/eleMEK.server.fs.DocReader?id=333&file=PhD_aktualis_verzio5.pdf\(09/05/02\)](http://kvt99.lib.uni-miskolc.hu:8080/servlet/eleMEK.server.fs.DocReader?id=333&file=PhD_aktualis_verzio5.pdf(09/05/02)), p. 135 sk.

141 Ahol egyidejűleg – már 1930 óta – Rákosi is ült, találkoztak is egymással. Rákosit 1940. október 30-án engedték ki (november 2-án kijutott a Szovjetunióba). Rákosi Mátyás, *Visszaemlékezések* (Budapest: Napvilág Kiadó, 1997), I, p. 19.

142 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Bethlen István titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972), pp. 82–83, no. 8/c (1922. február 1). – 1940-ben nyugdíjazták, ezután a nyilaskeresztes mozgalomban tevékenykedett, 1944 novemberében a Szálasi-kormány reaktíválta, 1945. február 1-jén vezérezredesi címet kapott. 1944/45 telén SS-Obergruppenführer / tábornagy és a Waffen-SS tábornoka. A Népbíróság 1946-ban halálra ítélte, kivégezték.

volt, 1921-ben ő kapott megbízást a nyugat-magyarországi tisztí különítmények leszerelésére. Ezután tartalékos vezérkari őrnagyként a honvédelmi minisztériumban teljesített szolgálatot. Befolyásával elégedetlen volt, a Horthy hatalmának megszilárdítása érdekében 1921-ben kifejtett jelentős tevékenységére tekintettel többet várt volna. Szálasi és Ruskay vezetése alatt létrejött a nyilaskeresztes mozgalom közel teljes egysége: Hubay, gr. Széchenyi Lajos, Csia Sándor (1885–1946)¹⁴³ stb. Csak Meskó és Rátz Kálmán kis pártjai maradtak kívül a szervezeten.

1940. június 24: Matolcsy Máttyás a képviselőházban bejelentette a Magyar Nemzeti Szocialista Párt megalakulását. A szervezet elődje az ENSzP / MNSzP, illetve gr. Pálffy Nyilaskeresztes Frontja volt, ehhez csatlakoztak Matolcsy és hívei. Összesen 15 képviselővel ők lettek a Nyilaskeresztes Párt után a második legnagyobb ellenzéki párt a képviselőházban. Követeléseik közé tartozott a földkérdés gyökeres megoldása, a zsidóbirtokok azonnali igénybevétele (ezt a programpontjukat a harmadik zsidótörvény váltotta valóra).

1940. október 5: gr. Teleki miniszterelnök mint a legnagyobb ellenzéki párt vezetőit fogadta Szálasi, Hubayt és Ruskayt.¹⁴⁴ Horthy kormányzó Szálasi-val, aki politikai karrierje folyamán mindig is miniszterelnök akart lenni, ezután még éveken át nem állt szóba (majd csak 1944. május 3-án fogadta).

1940. október 21: Imrédy Béla volt miniszterelnök, vitéz nemes-mitóczi Jaross Andor (1896–1946),¹⁴⁵ Rátz Kálmán stb. a Magyar Élet Pártjából kivált képviselőkkel megalakították a Magyar Élet Mozgalom – Magyar Megújulás Pártját.

1941. szeptember 18: Baky, gr. Pálffy stb. csoportja kivált Matolcsy Magyar Nemzeti Szocialista Pártjából, és Imrédy pártjával együtt megalakította a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetséget. 33 képviselőjük volt, több, mint Szálasi pártjának (abban az időben: 31). 1942 elején Hubay szakított Szálasi-val, és csatlakozott gr. Pálffy szervezetéhez.

1942. február 24: Szálasi és Hubay szakítása után Szálasi Nyilaskeresztes Pártja felvette a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom (NyKP–HM) nevet. 1944. augusztus 24-én a Sztójay-kormány belügyminisztere, Bonczos Miklós feloszlatta a pártot.

---

143 Orvos, országgyűlési képviselő, Szálasi hatalomátvétele után a háromtagú kormányzótanács tagja. A Népbíróság halálra ítélte, kivégezték.

144 A miniszterelnöki audienciáról lásd Karsai Elek, "Szálasi naplója" *A nyilasmozgalom a II. világháború idején* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978), p. 30 sk.

145 Korábban Csehszlovákiában parlamenti képviselő, a felvidéki Egyesült Magyar Párt elnöke. A Felvidék visszacsatolása után Magyarországon folytatott politikai tevékenységet, az Imrédy-és a Teleki-kormányban a felvidéki ügyek tárca nélküli minisztere volt, a Sztójay-kormányban belügyminiszter. A kormányzat soproni kitelepülése idején a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének elnöke (1944. december–1945. március). A Népbíróság halálra ítélte, kivégezték.

1944. május: a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség felbomlott. Tagjai októberben beléptek a Nyilaskeresztes Pártba.
1944. augusztus 25 és október 15 között Szálasi illegálisan szervezte a Hungarista Mozgalmat.
1944. október 16: Szálasi a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom és a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség quasi-koalíciójával kormányt alakított.

Pártfogó Iroda

Már Darányi miniszterelnök győri beszédének (1938. március) és az előkészületben lévő első zsidótörvény hírének fenyegető hatása alatt megalakult (1938. április) az első intézmény, amely alapvető feladatának a zsidó érdekvédelmet tekintette, a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI). A kezdeményezés a *Joint*-tól indult ki. Az Iroda mögött a pesti hitközség állt, de csatlakozott hozzá az orthodox és a *status quo* irányzat, sőt, a cionista szervezetek is. A szervezetek képviseleti aránya a következő volt: neológ Országos Iroda: 5; orthodox Központi Iroda: 4; *status quo* Országos Szövetség: 1; Magyar Cionista Szövetség: 2. Költségvetésének mintegy a felét a *Joint* fedezte. Az 1868/69. évi kongresszus óta most először fogtak össze egymással a zsidóság különböző irányzatai és szervezetei. A második zsidótörvény nagy tömegeket fosztott meg létfenntartásuk lehetőségeitől, eltiltva őket foglalkozásuktól; megoldást kellett találni helyzetükre, jövedelemszerző lehetőségeket teremteni számukra, esetleg kiképezni őket mezőgazdasági vagy kézműves foglalkozásokban a palesztinai kivándorlásra. A Pártfogó Iroda vidéken is körzeti irodákat nyitott. Titkára Mose Krausz / Krausz Miklós (1908–1985) lett. A Síp utca II. emeletén a MIPI-nek átengedett kis iroda hamarosan szűknek bizonyult. 1939. január 1-jén átköltöztek a Bethlen Gábor tér 2 tágasabb helyiségeibe, és ott is egyre terjeszkedniük kellett. Abban az évben, a második világháború kitörése (1939. szeptember 1) után, a *Joint* már gondoskodni akart a lengyelországi menekültek között tömegesen megjelenő zsidók ellátásáról, segítségéről is. A háború folyamán, és a következő években is, a Bethlen tér volt a zsidó segélyszervezetek fő bázisa.

A MIPI 1938 végén megalapította az Országos Magyar Zsidó Segítő Akciót (OMZSA). Ribáry Géza fáradhatatlan szervezésében a háború éveit folyamatosan megfeszített erővel próbálta a normalitás közelében tartani a zsidók életkörülményeit. Tevékenysége a kulturális életet is átfogta. A kitértekre magától értetődően nem terjedt ki. Az OMZSA anyagi alapjait gyűjtés: a hitközségek támogatása, magán-személyek adakozása teremtette meg, a keretösszeg több mint felét a pesti neológ hitközség adta, a vidéki neológ hitközségekkel együtt mintegy 85 százalékát a neo-

Az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció / OMZSA segítségnyújtásra felszólító cédléja, Talmud-idézzel héberül és magyarul (Pirké avot, 1,14) (MZsL)

lógia.¹⁴⁶ A *Joint a matching fund* amerikai elve alapján a Magyarországon össze gyűjtött összeg megduplázását helyezte kilátásba, 1939 őszén meg is érkezett az első átutalás, 400 000 dollár.

A Palesztina Hivatal egyik legfontosabb, életbe vágó feladata a certifikátok elosztása volt.¹⁴⁷ Ezt a teendőt a cionista szervezetek képviselői végezték, Komoly Ottó, Krausz Miklós, a mizrahista Salamon Mihály / Menahem Mendel (1897–1955), Szilágyi Ernő.

Kornfeld Móric báró – maga konvertita (1925), buzgó újhítű (neofita) római katolikus – kezdeményezésére 1939 tavaszán megalakult a Magyar Szent Kereszt Egyesület, azzal a céllal, hogy a zsidótörvényekkel szemben védje a kikeresztelkedett zsidók érdekeit: az 1939:iv. tc. a zsidók faji meghatározását érvényesítette. A római katolikus püspöki kar a kezdeményezés mellé állt (1939. október 3),¹⁴⁸ és először gr. Zichy Gyula (1871–1942) kalocsai érseket, a felsőház tagját, majd halála után Hamvas Endre / András (1890–1970) budapesti érseki helytartót, a későbbi csanádi püspököt (1944–1964) és a felsőház tagját (1942), végül altorjai br. Apor Vilmos (1892–1945)¹⁴⁹ győri püspököt, szintén a felsőház tagját bízta meg (1944) az Egyesület egyházi felügyeletével. Az Egyesület főtitkára Cavallier József (1891–1970) újságíró lett.¹⁵⁰ Tevékenységéhez anyagi háttérrel nagyjából br. Kornfeld Móric, br. Weiss Edith (1902–1967) nyújtott, tagjainak száma 1944-ben hétszázon felül volt.

146 Randolph L. Braham, *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 110 (29. jegyzet).

147 Novák Attila, „»A Föld négy sarkáról...« Magyar zsidó kivándorlás Palesztinába a II. világháború első éveiben”, *Szombat*, 18, no. 1 (5766. *chesván* / 2006. január), pp. 27–29.

148 Gergely Jenő, „A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése (Dokumentumok)”, *Történelmi Szemle*, 27, no. 4 (1984), pp. 580–616.

149 Szolnoki Erzsébet, *Fellebbezés helyett. Apor Vilmos püspök élete és vértanúsága* (Szeged: Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1990). – Br. Apor Vilmost orosz katonák lötték agyon temploma kapujában. A már 1946-ban megindított beatificációs eljárás befejezéseképpen II. János Pál pápa 1997-ben boldoggá avatta.

150 Cavallier József, „A püspöki kar és a Magyar Szent Kereszt Egyesület embervédő munkája”,

Korlátok és kerülőutak

Németországban 1935-ben megtiltották a rituális vágást (*sehita*). A rendelkezés állatvédelemre, az állatok kímélésére hivatkozott, de célja nyilvánvalóan a zsidók életlehetőségeinek korlátozása volt. Lengyelországban 1937. január 1-jén lépett életbe a rituális vágást tiltó, illetve a közvetlen fogyasztási szükséglet hatóságilag megszabott mértékére korlátozó törvény. Hasonló rendelkezésekre Magyarországon 1938-ban került sor, még az első zsidótörvény elfogadása előtt.¹⁵¹ Az illetékes hatóságok az állatok vágás előtti kábítását tették kötelezővé. A rabbinikus vélemények megoszlottak abban a tekintetben, halákhikus szempontból elfogadható-e a kábítás utáni vágás, mértékadó orthodox körökben azonban mindenképpen elutasították a kábítást. A mészárosok szervezetei megélhetésüket féltették a szarvasmarha vágásának nagy mértékű visszaesésétől. A budapesti Nagyvágóhídon 1937. évi adatok szerint a forgalomba kerülő szarvasmarha (ca. 36 000 db) 60 százalékát rituálisan vágták le, a borjú (ca. 90 000 db) 40 százalékát. Ez nem azt jelenti, hogy ezt a húsmennyiséget a főváros lakosságának mintegy 20 százalékát kitevő zsidóság fogyasztotta el: a szarvasmarha húsának csak körülbelül egyharmada számít kósernek. Amikor a hatóságok megtiltották a szarvasmarha kóser vágását,¹⁵² a zsidók szárnyast vásároltak: ez meglátszott az üzleti forgalmon, némelyek szóvá tették, mert a kereslet jelentős csökkenése sértette az egész húsipar érdekeit. Budapesten és másutt a vágóhidak személyzete rendszeresen áthágta a szigorú miniszteri rendeleteket. A kóser húst engedély nélkül is behozták az országba. Az 1939-ben Magyarországhoz csatolt Kárpátalját egyébként 1940-ben külön miniszteri rendelet¹⁵³ volt kénytelen (“további rendelkezésig”) kivonni a kóser vágás tilalma – a kábítás utáni vágás kötelezettsége – alól.

A munkanélküliség legalább részleges enyhítése végett sokfelé az országban zsidó foglalkozássá vált az angóryanúl-tenyésztés (#200), az értékes szőr (gyapjú) aránylag jó megélhetést nyújtott; rabbinikus döntés, hogy a nyulat nem saját céljaikra tenyésztik, hanem szőrének eladására: a döntés halákhikusan áthidalta a nyúlhús fogyasztásának tórai tilalmát.

Az úgynevezett második zsidótörvény (1939:iv. tc.) (#197) előírta (5. §), hogy 1943. január 1-ig el kell bocsátani “a közép-, a középfokú és a szakiskolákban oktatást végző zsidó tanárokat, a népiskolákban oktatást végző zsidó tanítókat”. A hatóságok siettek a végrehajtással. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium (miniszter: Hóman Bálint) 1940 januárjában rendeletet adott ki, mely – a törvényben megsza-

---

in: Meszlényi Antal, *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* (Budapest: Szent István Társulat, 1947), pp. 148–168.

151 Kónya Judit, “Rituális vágás Magyarországon – 1938. április 1-je után”, *Kút. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa*, 7, no. 3 (2008), pp. 83–100.

152 21700/1938 Fm. (IV. 1).

153 90462/1940. Fm. (I. 16).

KÖZSÉGERŐLÉSI ÉS NYILVÁNTARTÁSI IRODA	
Évesítés: 35/1938	Előjárás: 1. 1938. 4. 22.
Tárgy: Előjárás	Működés: /

Tekintetes Előjáróság!

Az Országos Iroda 68.886/938 sz. leiratával leküldi a rituális vágás ügyében az anyahitközségekhez intézett körlevelet és annak mellékleteit; ámbrást Önök bizonyára kézhez vették, mi ismételtlen csatoljuk azokat másolatban azon kérelemnek, hogy azok tartalmáról a fiókhitközségeket és a szövevényeket is mielőrtartás végett értesítsék. A Főrabbi Urak básonyára küldöm fogják a híveket a rituális előírások betartására figyelmeztetni s nincs semmi kétségünk, hogy kellő megadással fogják a hívek a tiltó végzést betartani, csak arra kérjük a t. Előjáróságot, hogy tekintélye súlyával hasson oda miképp provokatív módon ne nyilatkozzék meg a zsidóság magatartása e válságos időkben s türelemmel és megértéssel várja be az ügy további folyamányait, amelynek szemlélését az arra hivatott vezető férfiak kellőképpen előkészítik és folyamatba tették.

Pécs, 1938. április 29.

Hittestvéri Üdvözléssel és tisztelettel
 Dr. Greiner József s. k.
 a X. községkönyv-főjegyzője

Az Israelita Hitközség tekintetes Előjáróságának

Pécs

A X. Izs. Községkerület főjegyzőjének levele a kóser vágás akadályoztatásával kapcsolatban (1938. április) (Virtuális Zsidó Múzeum www.vzsm.hu, Kürti Csaba szívességéből); "(...) a t. Előjáróság (...) hasson oda, miképp provokatív módon ne nyilatkozzék meg a zsidóság magatartása e válságos időkben..."

bott határidőt radikálisan lerövidítve – azonnali hatállyal nyugdíjba küldött minden zsidó tanárt. Az előírt nyugdíjazásokat vagy elbocsátásokat végrehajtották a bírói és ügyészi szervezetben, az államigazgatásban, a hadseregben is. “Távozásuk veszteséget jelent” – mondták sok intézményben az elbocsátottaknak; a szavak talán megbecsülésnek voltak szánva, de valójában a társadalom – a középosztály – elkülönítő, lemondó gesztusa voltak.

A Teleki-kormány a második zsidótörvény megszorító / kiszorító rendelkezéseit a következő két évben szívosan tovább szigorította.

1940. január és április között megfosztották engedélyüktől a zsidó utazó ügynököket, újságárusokat stb.

1940. november 16-án a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter, ugyancsak az említett törvény rendelkezéseinek súlyosbításaképpen, a zsidó vendéglősök, fogadósok stb. engedélyének megtartását keresztény kisegítők alkalmazásához kötötte.

Az 1940:xxvii. tc.¹⁵⁴ 2. § (1) megvonta a 1939:iv. tc. 4. paragrafusában még fenn tartott felsőházi képviseletet a zsidó hitfelekezetek képviselőitől. A törvénymódosítást gr. Teleki Pál miniszterelnök terjesztette elő a képviselőházban (1940. október 2).¹⁵⁵ “Az izraelita hitfelekezet felsőházi képviseletének történeti gyökerei nincsenek” – mondta az indokolás, és hozzátette: ezt az 1939:iv. tc. óta időszerűnek tekinteni nem lehet. S hozzáfűzi: “A megszüntetés elvi okai mellett figyelmet érdemel az a tapasztalat is, hogy az orthodox izraelita hitközségek évek óta a maguk részéről sem mozdítják elő az izraelita hitfelekezetek képviseletére hivatott felsőházi tag megválasztását, és ennek következtében az egyik ilyen felsőházi hely évek óta üresedésben van.” Tény, hogy Frankl Adolf halála óta Löw Immánuel volt az izraelita felekezet egyetlen képviselője a felsőházban. A javaslatot a keresztény egyházfők megszavazták. A törvény hatályba lépésével megszűnt Löw rabbi felsőházi tagsága. A törvényjavaslat tárgyalásával párhuzamosan folyt a vita a felsőháznak a második bécsi döntés nyomán szükségessé vált kiegészítéséről (erdélyi tagok behívása).

A második zsidótörvénnyel fölöslegessé váltak a *numerus clausus*-törvények is (1920:xxv. tc. és az azt módosító 1928:xiv. tc.), az 1940:xxxix. tc. 4. § (2) rövid úton hatályon kívül helyezte őket: a zsidók kiszorítása most már sokkal nagyobb területet érintett, mint amilyenre annak idején, 1920-ban, gr. Teleki egyáltalán gondolni mert. A zsidó származású fiatalok beiratkozása “a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra” értelemszerűen az érvényben lévő zsidótörvények hatálya alá került.

1942. július 19-én hatályba lépett az 1942:viii. tc., amely a zsidó vallás közjogi státusát visszaminősítette, “bevett” helyett “megtűrt” lett ismét, mint a recepció (1895:xlII. tc.) előtt.

154 “A keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról.”

155 Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés felsőházának irományai, IV (Budapest: Az Athe-naeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat nyomása, 1941), p. 11, no. 152.

A zsidótörvények és majd a háború által teremtett helyzetben az orthodox rab-
biknak számos döntést kellett hozniuk, hogy az élet különböző dolgait a kényszer-
rítő korlátozások közepette is a halákhikus előírások keretei között tartsák. Jehosua
Grünwald (1909–1968) huszti rabbi 1942-ben a munkaszolgálatosoknak megengedte,
hogy a *peszah* nyolc napján hüvelyeseket egyenek (ez különben jellegzetes
megszorító tiltás Kelet-Európában), mert különben semmit nem ehettek volna.¹⁵⁶
Cvi Hirsch Meislisch / Meisels Hermann váci haszid rabbi 1944-ben Auschwitzban
szukkotkor megengedte a híveinek, hogy a titokban megtartott szertartásnál a “négy
fajta” (*arba'at ha-minim*): datolyapálma ága, mirtuszág, fűzfavessző, etrog¹⁵⁷ helyett
– ezeket a lágerben nem tudták megszerezni – csak hármat vagy akár kevesebbet is
használnak.¹⁵⁸

Amikor a törvény szombati nyitvatartásra kötelezte a boltosokat, a pékeket stb.,
az orthodoxia, hogy ne kelljen megszegnie a vallási törvényt, megtalálta a kerü-
lőutat: társulás egy kereszténnyel; a haszon aznap a keresztény üzletvezetőt illette
teljes egészében. (Mint a *haméc* – akár raktárkészletnyi gabona – eladása egy nem
zsidónak a *peszah* napjaira.)

A zsidókat sújtó törvények és rendeletek gyors szaporodásával sokan, okkal, még
rosszabbakat vártak, de azok a mentességek vagy könnyítések, amelyeket a törvé-
nyek a zsidó származású keresztényeknek adtak, némelyekben csalóka reményt éb-
resztettek. A hitközség megalkuvó engedékenysége: a keresztény iratok használatát
nem tekintették, de a kitérést sem feltétlenül, tényleges hitehagyásnak (*semad*), jól-
lehet a rabbi szót emeltek ellene, írtak is.

Ha 1941–1942-ben a megkeresztelkedés még nem vált is tömegessé, mint majd
1944 nyarán (#239), azért már nem lehetett nem figyelni rá. Vidor Pál (1909–
1944),¹⁵⁹ abban az időben újpesti rabbi: “Sokáig hallgattunk, pedig szinte fojtogatott,
annyira kikiváncozott már belőlünk ez az üzenet azokhoz, akik a rabbi hivatalok
előszobáiban türelmetlenkednek, hogy kijelenthessék: el akarjuk hagyni a hitünket.
Sokan közülük nem is tudják megmondani, milyen hitre térnek át: ahol előbb sor-
ra kerülünk, ahol kevesebb feltételhez kötik...”¹⁶⁰ És: “Nagyon magyarok vagyunk,
akárki akármit mond rólunk, a zsidóságunk problémáira és gondjaira is akárhány-
szor a magyarságunkon keresztül eszmélünk rá. Ma Petőfi szava jár gyakran az
eszünkben: »Ha nem születtem volna is magyarnak, / E néphez állanék ezennel én.
/ Mert elhagyott, mert a legelhagyottabb / Minden népek közt a föld kerekén.« Igen,

156 חסד יהושוע, no. 17.

157 Lev. 23,40.

158 מקדשי העם (Brooklyn, 753 / 1993), I, no. 10.

159 Az 1930-as évek közepétől kezdve a zsidó szellemi életben játszott szerepéről: Hrotkó Larissa,
Remény, 10, no. 2 (5767 *niszán-ijjár-sziván* / 2007), pp. 53–57.

160 Vidor Pál, “Üzenet a kitérőknek”, in: *Ararát. Magyar zsidó évkönyv az 1942. évre* (Budapest: Ország-
gos Izr. Leányárvaház, 1942 – 5702/3), pp. 17–22.

ma így van a zsidóságunkkal. Ma természetesebbnek tartanók, ha igazán nemes gondolkodású nemzsidó mellénk állna, mint hogy igazán nemes gondolkodású zsidó itthagyhath bennünket. Mert az a nemzsidó az ártatlanul üldözöttek mellé állna, és ezzel megbélyegezné az üldözést, de ez a zsidó az ártatlanul üldözötteket árulja el, és ezzel igazolja az üldözést.”

“Kálváriajárás”

1939 nyarán, már a második zsidótörvény (1939:iv. tc.) után, az Országos Iroda és a pesti kongresszusi hitközség vezetői kétségbeesett kísérleteket tettek arra, hogy külföldi zsidó szervezetektől védelmet és anyagi támogatást szerezzenek a magyarországi zsidók számára. 1939 májusában Stern Samu és Eppler Sándor Párizsban és Londonban tárgyaltak zsidó előkelőségekkel.¹⁶¹ Stern kapott bizonyos ígéreteket *matching fund* jellegű támogatásra, de az Évianban megalakított Kormányközi Bizottság képviselője a tárgyalásukat rögzítő jegyzőkönyvre rávezette, hogy “igényeik nyilvánvalóan messze kevésbé sürgetőek és fontosak, mint a lengyel zsidóké”.¹⁶² Itthon maga is kénytelen volt beismerni: “Igen, kálváriajárás (sic!) volt járni intézménytől intézményhez, és kérni, kérni a magyar zsidóság számára...”¹⁶³ A diplomáciai nyomásgyakorlás esélyeiről a *Board of Deputies of British Jews* elnöke utóbb – másnak – erősen kétkedő véleményt nyilvánított: “Nem titkolhatom, hogy jelen pillanatban szinte egyáltalán nem vagy csak alig bízom a politikai nyomásgyakorlás hatásában, nem utolsósorban éppen a Magyarországon érvényesülő náci befolyás miatt – bár ezek az urak¹⁶⁴ arról biztosítanak, hogy a magyar lakosság többsége még most is a demokráciáktól reméli a szabadulást. Attól tartok azonban, hogy a Foreign Office a legjobb szándék mellett sem tehet semmit, és a magyar zsidóság sorsát, akárcsak sok más zsidó közösségét, az Európában kialakuló új politikai felállás határozza meg.”¹⁶⁵

161 A részletekről lásd Nathaniel Katzburg, *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Bábel Kiadó, 2002), p. 130 skk.

162 “(...) it is evident that their claims are far less urgent and important than those of the Polish Jews.” Lásd Karsai Elek, “Évian után tizenegy hónappal”, in: *Évkönyv, 1971/72* (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1972), pp. 162–180; az idézet: p. 176.

163 *A Magyar Zsidóság Lapja*, 1, no. 27 (1939. július 27).

164 Ti. Stern és Eppler.

165 Neville Laski (1890–1969) levele Gerald Rufus Isaacs, 2nd Marquess of Reading (1889–1960), akkor a *Council of German Jews* elnökéhez (1939. június 15). (Lord Reading a háború után külügyminiszter volt, 1953–1957.) A levelet közli: Nathaniel Katzburg, *Hungary and the Jews, 1920–1943* (Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press, 1981), pp. 278–281, no. 11/II / *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943* (Budapest: Bábel Kiadó, 2002), pp. 260–263, no. 15/II; az idézet: p. 262 sk.

Az utóbb történetek ismeretében azt kell gondolnunk, talán ez volt, a pesti hitközség 1939. július 20-i közgyűlése, az utolsó alkalom, amikor a felelős vezetőknek kiáltaniuk kellett volna: Meneküljön mindenki, ahogyan és ahova tud. Nem tették. Ehelyett sikerként könyvelték el a külföldön – szilárd elkötelezettség nélkül – kilátásba helyezett segítséget, amely segítségből a háború kitörése után nem valósulhatott meg semmi, és bíztak a magyar kormányban, amely azonban a zsidók sűrűn kinyilvánított hazafias elkötelezettségének viszonzása helyett végrehajtotta a második zsidótörvény rendelkezéseit.

OMIKE

A németországi *Kulturbund* mintájára Ribáry Géza, aki családirag még német nyelvű volt, megszervezte az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyletet (OMIKE),¹⁶⁶ amely a Goldmark Teremben és kiegészítésül néhány más hitközségi előadóteremben éveken át, egyre nehezedő körülmények között fenn tudta tartani a zsidó művészeti életet. A Síp utcai színház Wesselényi utcára kirúgó oldalszárnyában, a II. emeleten Goldmark Károlyról nevezték el a kultúrtermet, amely nagy méretű helyiség színházi előadásra és hangversenyre egyaránt alkalmas volt. Az intézményt Bánóczy László (1884–1945) vezette.¹⁶⁷ Öt év alatt mintegy 300 előadást rendeztek, opera, nagyzenekari hangverseny, dráma, kabaré felváltva volt műsoron.

Az előadásokat az OMIKE működési engedélye értelmében csak az Egylet tagjai látogathatták. Belépőjegyeket nem árultak: csak zártkörű előadások tartására kaptak engedélyt. A pártoló tagokat a Művészek társasága tagdíja jogosította fel “a láthatatlan színház” előadásain való részvételre. A pártoló kör több ezer tagból állt.

A színházi műsorok szervezője és főrendezője a nagyszerű színész, Beregi Oszkár (1876–1965) volt. Beregi az avató előadáson (1939. november) Shylock monológját akarta elmondani, de ezt a cenzúra nem engedélyezte. “Elmondtam a »Lenni vagy nem lenni«-t, de nem úgy, ahogyan Hamlet mondja minden korokon keresztül, hanem úgy, ahogy a Goldmark Színház valamennyi nézője és a színházon kívül meg-sanyargatottak érzik és kiáltanak a nagyvilágba. Minket egyszerre fosztottak meg a szellemi munkásságunktól és a fizikai megélhetésünktől. Az utóbbit talán kibírtuk volna. De a szótól, amit belénk fojtottak, fuldokoltunk. A Goldmark Teremben való munkásság anyagilag jelentéktelen volt, de megadta nekünk a szószerket.” Beregi nagy szerepe a Goldmarkban Dávid király volt, Pap Károly darabjában (“Batseba”).

166 Horák Magda, “Ősi hittel, becsülettel a hazáért”: OMIKE: Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egylet, 1909–1944 (Budapest: Háttér Kiadó, 1998).

167 Bánóczy József fia, Lukács György fiatalkori barátja, színházi rendező.

A színházakból, az Operából és zenekarokból a kamarai törvény (#196/d) által kiszorított művészek rendszeresen tartottak közönségük – részben a korábbi, megszokott közönségük – számára előadóesteket. Az ΟΜΙΚΕ Művészakció műsoraiban, érthetően, előtérbe került a zsidó tematika, tüntetően játszottak zsidó szerzőket; de a rendes kulturális élet fórumairól kiszorított közönség is ezt várta. A vezető karmesterek Komor Vilmos (1895–1971) és Somogyi László (1907–1988) voltak. Előadták a zsidó operakultusz népszerű darabját, Halévy Zsidónőjét, Goldmark Károlytól a Sába királynőjét, Offenbachtól a Hoffmann meséit, Donizetti Don Pasquale-ját, Verdi Trubadúrját stb., énekelt az Operaház két nagyszerű basszusa, Ernster Dezső (1898–1981) és Kálmán Oszkár (1887–1971), korrepetitor volt Fischer Sándor (1900–1995) karmester, később a Magyar Rádió zenei osztályának vezetője.¹⁶⁸ Hangversenyeket adott Kadosa Pál (1903–1983). A színház 1944. március 19-re kitűzött előadása már elmaradt.

Munkaszolgálat

A politikailag megbízhatatlan személyeket – mint “a zsidóság és a szervezett munkásság” – 1919 őszén a Nemzeti Hadsereg kizárta a sorozásból, és többen felvetették, hogy közérdekű kötelező munkavégzés ürügyén katonai felügyelet alá kell helyezni őket. Gr. Teleki Pál már 1920-ban – első miniszterelnöksége idején – kilátásba helyezte munkásászlóaljak felállítását, második miniszterelnöki időszakában, nem egészen egy évvel az első zsidótörvény elfogadása után, az 1939:II. tc., “A honvédelemről” / Honvédelmi törvény, amelyet a képviselőház 1939. január 27-én, a felsőház február 4-én fogadott el és március 11-én lépett hatályba, az általános hadkötelezettség elvének megfelelően a katonai szolgálatra alkalmatlan állampolgárok számára, 14. és 70. életév között, nemre való tekintet nélkül, bevezette a “honvédelmi munka” / katonai kisegítő munkaszolgálat kötelezettségét (87 skk. §).¹⁶⁹ A katonai szolgálatot kiváltó munkakötelezettséget “közérdekű munkaszolgálat”-nak (kmsz) nevezték. A törvény megteremtette a jogi alapot ahhoz, hogy a fegyveres szolgálatot nem teljesítő magyar állampolgárokat munkaszolgálatra hívják be. A “közérdekű munkaszolgálat” (230. §) időtartamát a katonai szolgálatra nem alkalmas férfiak esetében 21–24. életévükben egyszeri 3 hónapban, a 14–42 éves, szolgálatra nem alkalmas férfiak és 16–42 éves nők esetében pedig egyszeri 3 hét és évente 1 hét szolgálatban állapította meg. A nők igénybe vételét munkaszolgálatra több más rendelet is lehe-

168 Két fia, Ádám (1949–) és Iván (1951 –) karmester, leánya, Eszter (1953 –) pszichológus.

169 Törvényi előzménye: 1912:LXVIII. tc., “A hadiszolgáltatásokról”, 4. §: “Hadi célokra szükséges személyes szolgáltatások teljesítésére (...) minden munkaképes, a férfinemhez tartozó polgári egyén kötelezhető, aki életének 50-ik évét be nem töltötte.”

tővé tette,¹⁷⁰ de tömeges méretekben csak 1944 őszén, a nyilaskeresztes uralom alatt került rá sor.

Az első munkaszolgálatosok – vagy ahogy akkoriban mondták: munkaszolgálatosok – sorkötelesek voltak, de tényleges katonai szolgálatot származási, politikai stb. okokból a már érvényben lévő zsidótörvények értelmében nem teljesíthettek. A munkaszolgálat nem mellékes rendeltetése éppen az volt, hogy a zsidókat kivonja a társadalom normális életéből.

A munkaszolgálatot katonai felügyelet alatt kellett teljesíteni. A zsidókat az 1939: II. tc. nem kezelte külön kategóriaként, értsd: nemcsak a zsidókra vonatkozott, és eredetileg – ugyanúgy mint korábban a *numerus clausus*-törvény – nem tartalmazott rájuk vonatkozóan külön szabályozást vagy konkrét utalást. Az eredeti koncepció szerint a munkaszolgálatosok ugyanazt a ruházatot, ételmezést, zsoldot kapták volna, mint a fegyveres szolgálatot teljesítő katonák.

A munkaszolgálat megszervezésére a honvédségen belül külön főcsoportfőnökséget hoztak létre (Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelősége / KMOF). Központja a Rákóczi út 4-ben (Palace Szálló) volt. 1939. július 1-jén a honvédség megkezdte a munkaszolgálatos táborok felállítását, egyelőre hadtestenként 1–1 közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljat telepítettek, összesen kilencet.¹⁷¹ Az első korosztály, amelyet behívtak, az 1916-os volt. Az üzemi munkaszolgálatot 1939. október 1-jén indították meg.

Külön a zsidókra vonatkozóan a munkaszolgálat teljesítésének általános elveit és megszervezésének részleteit egy későbbi kormányrendelet¹⁷² szabályozta (1939. május 17), már figyelemmel az úgynevezett második zsidótörvényre (1939:IV. tc.). Ennek a rendeletnek a szellemében, az 1939:II. tc.-re hivatkozva, a zsidó munkaszolgálatosok felől bármit el lehetett rendelni. A m. kir. honvédségben “zsidónak minősülő egyén” sem tiszti, sem altiszti, sem tisztesi rendfokozatot nem érhet el; fegyveres szolgálatban a kivonuló alakulatban – a védett alakulatok kivételével – megmaradhat, de csak arcvonal szolgálatra alkalmazható, parancsnoki beosztást nem kaphat. A csak fegyver nélküli szolgálatra alkalmas zsidókat külön munkásalakulatokba kell beosztani, irodai, raktári, küldönc szolgálatra azonban nem alkalmazhatók. A civilek saját ruhájukban dolgoznak, a tartalékosok honvéd egyenruhát kapnak, a tisztek megtarthatják rangjelzésüket. Zubbonyuk hajtókáján zöld M betű jelzi státusukat.

1940 júniusában már nagy számban hívtak be munkaszolgálatra zsidó tartalékos katonákat is. Először a 25 és 42 év közötti férfiakat, utánuk következtek a 42–48 éves, majd a 49–60 éves korosztályok. 1940 júliusában 60 munkaszolgálatos század volt állományban.

170 2620/1941. Me.

171 Ti. a budapesti hadtesthez kettőt (Budapest: Soroksári út és Esztergom).

172 5070/1939. Me. (V. 12). – *Magyarországi Rendeletek Tára*, 73, II (Budapest: Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság Nyomdája / Kókai Lajos könyvkereskedőcég, 1939), pp. 796–803, no. 212.

1939–1940-ben a munkaszolgálat, bár megalázó körülmények között, de többnyire célszerű fizikai munkát jelentett, lapáttal–csákánnyal, vagy egyéb segédmunkát, helyben vagy belföldön, korlátozott időtartammal, jó esetben a fegyveres felügyelők bizonyos elnézése mellett (ha a munkahely közelében laktak, hazamehettek étkezni, kimenőt kaptak stb.).

Egy 1940. augusztus 23-án kiadott rendelet értelmében zsidókat csak munkaszolgálatra lehetett behívni, a fiatalabb és egészséges férfiakat a hadsereg egységei mellett tábori munkásszázadokba osztották be, híd-, út-, vasútépítés, repülőtér karbantartása, nehéz földmunkák stb., az idősebbeket kiegészítő – itthoni – feladatokra (rakodás, mezei munkák stb.). Jellemző, hogy a második bécsi döntés végrehajtása során, Észak-Erdély megszállásánál, 1940 kora-őszén a munkaszolgálatosokat nem juttatták érdemleges szerephez: a magyarországi zsidók közelről láthatták volna, hogyan bánik a magyar hadsereg a “visszatért” országrész magyar anyanyelvű zsidóival, az erdélyi zsidók láthatták volna, mi vár rájuk Magyarország új határai között.

Endre László Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alispán 1940. november 5-én terjedelmes, részletező előterjesztést írt a miniszterelnöknek, javasolva – megszállott zsidóellenességére jellemzően – a “különleges zsidó munkaszolgálatosok erkölcsi magatartásának ellenőrzését”, azzal az indokkal, hogy a munkaszolgálatosok “az elszállásolás- és munkahelyeiken tapasztalatlan, könnyelmű vagy nagy szegénységben élő keresztény magyar földműves és munkáslányokat kisebb-nagyobb pénzösszegekkel erkölcstelen üzelmekre bírják rá”, márpedig “nemzetünk jövője függ népünk erkölcsének és fajtisztaságának megóvásától”, ezért kéri kormányrendelet kiadását, amely a hatóságok kezébe “elrettentő hatású megtorló eszköz”-t ad, “visszaesés esetén” akár a sterilizálást (!).¹⁷³ A felterjesztés a honvédelmi, igazságügy- és belügyminisztérium, illetve a miniszterelnökség elé került, intézkedés azonban – láthatóan – nem történt.

A munkaszolgálat sötét évei 1940 végén kezdődtek: december 2-től kezdődően a zsidó munkaszolgálatosokat külön alakulatokba osztották be, és lépésről lépésre külön súlyosbító rendelkezéseket léptettek életbe velük szemben.

A második világháború gyors eszkalációja, Magyarország csatlakozása a Jugoszlávia elleni német támadáshoz (1941. április 11), a hadiállapot kinyilvánítása a Szovjetunióval (1941. június 26) és a hadbalépés (június 27) a munkaszolgálat körülményeinek lényeges súlyosbodását hozta magával. A gr. Teleki Pál öngyilkossága (1941. április 3) után mindjárt másnap a helyére lépő bárdosi Bárdossy László (1890–1946) miniszterelnök kormánya röviddel hivatalba lépése után újraszabályozta a feltételeket (1941. április 16),¹⁷⁴ a munkaszolgálat ettől kezdve határozottan

173 A beadvány szövegét lásd Karsai Elek, szerk., *“Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1962), I, pp. 237–239, no. 36/a.

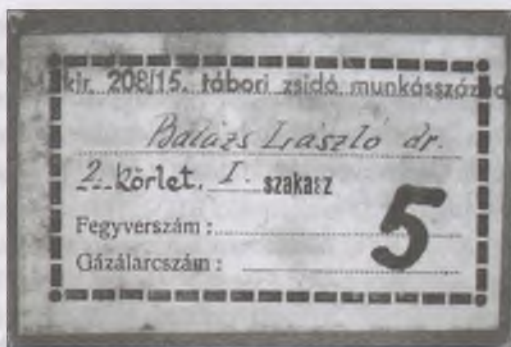
174 2870/1941. Me. (IV. 16); *Zsidók katonai szolgálata (2.870—1941. M. E. rendelet)* (Jogi Hírlap Tör-

Azonosító jegy egy tábori zsidó munkás-
században (MZsL)

zsidóellenes jelleget kapott. A rende-
let minden zsidó férfit – 45 éves ko-
rig – honvédelmi kisegítő szolgálatra
(munkaszolgálat) kötelezett, katonai
egyenruhában, katonasapkában és
bakancsban, de fegyver nélkül, la-
páttal és gyalogsági ásóval. A katonai

egyenruha ellen többen tiltakoztak, köztük, például, a vezérkari főnökön keresztül az ukrajnai Megszálló csoport parancsnoksága (Vinnica).¹⁷⁵ A munkaszolgálatosoknak – német minta nyomán – megkülönböztető jelzést (karszalag) kellett viselniük: a zsidóknak sárgát, a zsidó származású keresztényeknek fehéret. Ugyanúgy két év szolgálatra voltak kötelezve, mint a sorkatonák. A rendelet a második zsidótörvény hatálya alá eső személyeket megfosztotta a korábban – akár a harctéren – szerzett katonai rangjuktól. A hatályos zsidótörvényekhez képest részlegesen kivételes elbírálásban részesülhetnek azok a honvéd- vagy csendőrtisztek, akiknek a felmenőik között volt(ak) ugyan zsidó(k), de számuk a törvényben megjelölt arányt nem érte el, és így – kormányzói döntés alapján – “nem zsidó” vagy “zsidónak nem tekintendő” minősítést kaptak; az ilyen tisztek legfeljebb az ezredesi rendfokozatot nyerhették el, de csapatparancsnoki beosztásban vagy a vezérkarnál, a testőrségnél, a korona-őrségnél nem szolgálhattak. A rendfokozatok megvonását 1941 augusztusáig az egész hadseregben végrehajtották. “A honvédség tisztikará(nak) (...) el kellett viselnie, hogy a törvény végrehajtása folyamán sok igen értékes bajtársát veszítette el” – írta a honvédelmi minisztérium elnöki osztályának egy százados rangú munkatársa.¹⁷⁶ A honvédelmi miniszter azonban még 1942 májusában is érdemesnek tartotta a még szolgálatban lévő “zsidóvonatkozású” főtiszték (34 alezredes, 23 őrnagy stb.) megtartását szolgálati beosztásukban.¹⁷⁷

vénytára, 594) (Budapest: Centrum Rt. ny., 1941). – Végrehajtási utasítása: 27300. Eln. 8-1941. Újra kiadva: Karsai Elek, szerk., *“Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”* (1962), I, pp. 309–326, no. 42/h (1941. augusztus 19).

175 Lásd Karsai Elek, szerk., *“Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”* (1962), I, pp. 403–405, no. 61 (1941. december 18); vagy Beregyfő Károly, akkor altábornagy, a debreceni VI. hadtest parancsnoka, lásd uo., I, pp. 542–543, no. 73 (1942. április 23).

176 Ungváry Krisztián, szerk., *A második világháború (Nemzet és Emlékezet)* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), p. 149.

177 Karsai Elek, szerk., *“Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”* (1962), II, p. 3 skk., no. 76; Ungváry Krisztián, szerk., *A második világháború (Nemzet és Emlékezet)* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), p. 152 skk.

Az egész háború folyamán a magyar kormány szinte folyamatosan hangoztatta, hogy leveszi a kezét a zsidókról. 1941 októberében a külügyminisztérium sajtóosztálya felhívta a szerkesztőségek figyelmét, hogy ne közöljenek olyan cikkeket, amelyek "az országunkban kétségtelenül észlelhető egyes anomáliákra hangzatos szólalmok kíséretében rámutatnak, s ezzel úgy tüntetik fel, mintha (...) itt valódi zsidó paradicsom van."¹⁷⁸

A Don-kanyarban

1942 januárjában, Németország – személyesen Hitler január 1-jén a kormányzóhoz intézett levelében kifejezett és Joachim von Ribbentrop (1893–1946) külügyminiszter január 6–8-i, majd pedig Wilhelm Keitel (1882–1946) *Generalfeldmarschall*, a Wehrmacht vezérkari főnöke január 20-i budapesti látogatásakor nyomatékositott – kívánságára, a Bárdossy-kormány megkezdte a 2. magyar hadsereg felszerelését. A kormány határozata 1942. január 26-án kelt, a mozgósítást február végén kezdték meg. Arra számított, hogy a németekkel szövetségben gyors győzelmet fog aratni.

Az 1942. március 9-én hivatalba lépő Kállay-kormány a német *Heeresgruppe B / Süd*¹⁷⁹ Don mellett harcoló egységeinek (2. hadsereg, 4. páncélos hadsereg, 6. hadsereg stb.) támogatására a gyengén felszerelt, szállítóeszközökkel, nehéztüzérséggel alig ellátott hadsereget április második felében – májusban három lépcsőben szállította ki a frontra. Az első lépcsőben a III. (szombathelyi) hadtest Orjol és Kurszk térségében, az első vonalban, a német csapatokkal együtt nyomult előre, Voronyezs irányában, a Don felé. Az első egységek június végén kapcsolódtak be a harcokba. A második és harmadik lépcső több mint 1 000 kilométeres gyalogmenetben érkezett meg a Donhoz (július 7). A több mint 200 000 – a csak 1942 őszén kiküldött pótlással együtt 235 000 – főt számláló hadsereg – a III. (szombathelyi), a IV. (pécsi) és a VII. (miskolci) hadtest, a II. (székesfehérvári), V. (szegedi) és VIII. (kassai) hadtest egy-egy hadosztálya, összesen 9 gyalogos hadosztály, az 1. páncélos hadosztály, a 2. repülődandár, 9 tüzérosztály, híradósok, egészségügyiiek, vegyvédelem stb. – egységei Voronyezstől délre foglaltak állást, augusztus 25-re minden egység elfoglalta kijelölt helyét. A főhadiszállást Alekszejevskában állították fel. A hadsereg főparancsnoka vitéz Jány Gusztáv (1883–1947) vezérezredes volt.¹⁸⁰ A magyarok több mint 200

178 Márkus László, Szinai Miklós & Vásárhelyi Miklós, szerk., *nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1975), p. 175, no. 452.

179 Parancsnoka Maximilian Reichsfreiherr von und zu Weichs an der Glon (1881–1954) vezérezredes (*Generaloberst*).

180 Jányt 1940-ben nevezték ki a 2. magyar hadsereg parancsnokává, 1943. augusztus 1-ig töltötte be e tisztséget.

kilométer hosszan elnyúló frontszakaszától délre, a Don mentén a 8. olasz hadsereg, a Don-könyöknél (Don-kanyar) a III. és még távolabb, Sztalingrádtól nyugatra a IV. román hadtest helyezkedett el. A *Heeresgruppe B* főparancsnokságának alárendelt vazallus hadseregek feladata az volt, hogy megakadályozzák a Sztalingrádnál harcoló és a Kaukázus felé előretörő német hadsereg körbezárását. A magyar frontheadtesetek 1942 nyarától kezdődően a Don-könyök mintegy 210 kilométeres vonalán rendfenntartó szolgálatot láttak el, olykor azonban arcvonal harcokban is részt vettek. Velük szemben a Voronyezsi Front¹⁸¹ állt fel, a 38., 40.¹⁸² és 60. szovjet hadsereg, 18. lövészhadtest stb., három hídfőt ők tartottak a Don jobb partján.

A Kállay-kormány első honvédelmi minisztere, vitéz dálnokfalvi Bartha Károly (1884–1964) vezérezredes, egykor a Nemzeti Hadsereg tagja, alig néhány nappal a kormány hivatalba lépése után, 1942. március 17-én elrendelte: "A zsidó munkásalakulatokat teljes számban a hadművelleti területen kell alkalmazni."¹⁸³ A mozgósított harci alakulatokhoz képest a "zsidóalakulatok" legalább 10 százalékot tegyenek ki. Eltérően a honvédségtől, amelyet 6 hónap harctéri szolgálat után felváltottak, a zsidó munkaszolgálatosokat kizárták minden kedvezményből, őket felváltani nem lehetett. Rendfokozati jelzést zsidó nem viselhetett, minden tisztii nyilvántartásból törölni kellett őket. Kedvezményt nem kaphattak, gyakorlatilag fogolyként, kényszermunkásként kezelték őket. Katonai egyenruha már nem járt nekik, csak katonasapka, de a nemzeti színeket hordozó sapkarózsa nélkül, egyébként pedig (saját) polgári ruhájukban kellett járniuk, sárga, illetve – a keresztények – fehér karszalaggal. Itt-ott előfordult, hogy a munkaszolgálatosok leselejtezett egyenruhát kaptak. Az egyenruha azonban a munkaszolgálatos egységeknél mindvégig kényes ügy maradt. Az 1. magyar hadsereg egyik, az ellátásért felelős főtisztje, 1944. május 3-án, parancsban: "a m. kir. Honvédség egyenruhájának tekintélye nem tűri meg, hogy azt zsidó viselje!"¹⁸⁴ Különleges (büntető) munkásszázadokat is felállítottak. "A HM (honvédelmi minisztérium) a jelen különleges időkre való tekintettel külön egy klg. mu. szd. (különleges munkásszázad) keretet állít fel. Célja, hogy az ország területén bármikor és bárhol feltalált nemzethűség szempontjából olyan káros elemek, akikről azonnal meg kell szabadítani a társadalmat, ide haladék nélkül beosztassanak (...). Ha a század állományát elérte, azonnal útbaindul a harctérre."¹⁸⁵

181 1942. októbertől a Voronyezsi Front parancsnoka Filipp Ivanovics Golikov (1900–1980) altábornagy volt; később marsall.

182 Parancsnoka Kirill Szemjonovics Moszkalenko (1902–1985) altábornagy; később marsall.

183 15802.Eln. 1a/1942; lásd Karsai Elek, szerk., "Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." (1962), I, pp. 509–510, no. 68, 3. §.

184 Idézi: Ungváry Krisztián, szerk., *A második világháború* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), p. 418.

185 A vezérkari főnök 34411/1942. Eln. 2. Vkf. D–1942. rendeletéből (1942. május 30). Közli: Karsai Elek, szerk., "Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." (1962), II, pp. 42–51, no. 83; az idézet: p. 49.

Az 1942. július 31-én kihirdetett 1942:xiv. tc. írásban is rögzítette azt, ami a munkaszolgálatosoknál már 1940 nyara óta egyre szélesebb körben gyakorlat volt: a zsidókat minden kivétel nélkül kizárta a fegyveres szolgálatból (3. § (2)), ide értve a 12 és 21 életév közötti ifjúság előzetes katonai kiképzésére 1921-ben életre hívott paramilitarista leventeszervezetet is (3. §. (1)), amely addig kötelező volt számukra.

Az 1942:xiv. tc. értelmében a zsidók már csak kisegítő / katonai kisegítő munkaszolgálatot tettek eleget honvédelmi kötelezettségüknek. A kisegítő szolgálatot harcoló csapatok mellett kellett teljesíteni. A zsidókat nem korosztályonként, hanem személyesen, névre szóló, rövid határidejű, úgynevezett S. A. S. ("Siess, azonnal, siess!") behívóval¹⁸⁶ hívták be, a rendelet megjelenése után folyamatosan.

Bartha Károly helyett 1942. szeptember 24-én vitéz lófő nagybaczoni Nagy Vilmos (1884–1976)¹⁸⁷ ny. gyalogsági tábornok, az 1. magyar hadsereg volt parancsnoka – vezérezredesi rangban reaktiválva – lett a honvédelmi miniszter. "Már néhány napi működés után láttam, hogy a legnehezebb és legsúlyosabb problémák egyike a zsidókérdés, mely a hadseregen belül minden vonatkozásban jelentkezett. Itt volt elsősorban a munkaszolgálatosok ügye. (...) Zsidóellenes szellem uralkodott a honvédelmi minisztériumban."¹⁸⁸ Az új miniszter október közepén a keleti fronton megsejmelte a 2. magyar hadsereget, látogatást tett (október 17) Hitler akkori főhadiszállásán, a Déli-Bug mentén, Vinnica / Vinnicja közelében, egy erdőben (*Werwolf / Wehrwolf / Eichenhain*); Hitler Sztalingrád közeli elfoglalásáról beszélt neki. A szemleúton több helyen látott zsidó munkaszolgálatos alakulatokat is.

Nagybaczoni Nagy tábornok utólagos – talán valamelyest *kisvonalú* – becslése¹⁸⁹ szerint a Don-kanyarba mintegy 50 000 fő munkaszolgálatost vittek ki. E századok katonai alapszáma 101/n–109/n,¹⁹⁰ átlagos létszámuk 220 fő volt. A kivonulási létszám: 15 387. Az általa megadott szám biztosan kevesebb a valóságosnál. 1942 szeptemberében 152 munkaszolgálatos század volt volt hadműveleti területen, ugyanennyi a hátországban, közülük 130, illetve 61 zsidó. A Don-kanyarban szolgáló munkaszolgálatosok teljes létszáma reálisan 39 000 főre tehető.

A munkaszolgálatosok legnagyobb gyűjtőhelye, a 101. számú honvéd bevonulási központ – katonai kiegészítő parancsnokság – Nagykátán volt, 1941 novembere óta Muray Lipót (1886 –1945) alezredes parancsnoksága alatt.¹⁹¹ Ide vonult be – ezek

186 Névre szóló behívóparancs, amelyet expresszlevélként kézbesítettek, és a címzettet 48 órán belül bevonulásra kötelezte.

187 1967-ben megkapta a Yad Vashem "Világ Igaza" kitüntetését.

188 Nagybaczoni Nagy Vilmos, *Végzetes esztendő, 1938–1945 (Visszaemlékezések)* (Budapest: Körmendy, é. n. [1947]; Budapest: Gondolat Kiadó, 1986²), p. 99.

189 Nagybaczoni Nagy Vilmos, *Végzetes esztendő, 1938–1945 (Visszaemlékezések)* (Budapest: Körmendy, é. n. [1947]; Budapest: Gondolat Kiadó, 1986²), p. 127.

190 Jegyzékük: Közli: Karsai Elek, szerk., "Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." (1962), II, pp. 772–777: "c) Táborig munkaszolgálatos századok."

191 Saját kezű, terjedelmes, a felelősséget elhárító vallomása az előzetes letartóztatásban (1945):

közül csak két jól ismert név – Örkény István (1912–1979) író és Petschauer Attila (1904–1943) kétszeres olimpiai bajnok kardvívó. A későbbiekben a munkaszolgálatos századok száma mintegy a tízszeresére növekedett. Mindent összevéve, mintegy 100 000 zsidónak minősített férfit soroztak be,¹⁹² e létszámnak összesen körülbelül a felét az ország határain kívül vetették be. Petschauert az ukrán fronton egy olimpikon társa (Amsterdam, 1928) felismerte és kegyetlenül megölette. Örkény orosz fogságba esett, és 1946-ban hazakerülvén regényes szociográfiát írt a hadifogság hétköznapjairól (*Lágerek népe*, 1947).

1942. november 3-ára a honvédelmi minisztérium a zsidók behívása ügyében értekezletet hívott össze, az itt előterjesztett tervek szerint a keleti frontra az első lépcsőben 65 zsidó munkásszázadot rendelnek ki, egyenként 320 fő létszámmal feltöltve, de a 42 éven felüli korosztályokat mellőzve vagy leváltva. Ezeket az egységeket a 2. magyar hadsereg kötelékében foglalkoztatták. A második lépcsőt 71 honi munkásszázad jelentette, a harmadikat a már a hadműveleti területen lévő összes munkásszázad feltöltése az említett létszámmal. További 20, majd 24 zsidó munkásszázad a KMOF keretében belföldön végzett polgári jellegű munkákat. "Lényeg, hogy minél több zsidó mielőbb kerüljön ki a hdm (hadműveleti) területre. Elsősorban a szellemi munkával foglalkozó zsidókat kell igénybe venni" – zárul a jegyzőkönyvszerű feljegyzés.¹⁹³

A munkaszolgálatosok között valóban aránytalanul nagy számban voltak azok az értelmiségiek, orvosok, mérnökök, jogászok, akiket társaik szakmai féltékenységből adtak fel. A Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete 1937 óta listákat vezetett a zsidó orvosokról, a rajtuk szereplő kollégákat törekedett munkaszolgálatra behívni, hogy megszabaduljon a versenytársaktól. "A jobboldali orvosok egyesülete intézte úgy, hogy az idősebb és számukra versenyt jelentő zsidó orvosokat (...) eltávolítsa. Kevéssel azelőtt harminc zsidó orvost beidéztek a városparancsnokságra, és amikor azok gyanútlanul, utcai ruhában, kezükben orvosi táskájukkal megjelentek, fogták, kocsiba rakták és egy szál polgári ruhában kivitték őket Ukrajnába aknákat szedni" – olvassuk egy emlékiratban.¹⁹⁴ A csendőrség archívumában ezrével maradtak fenn kartonok ezzel a megjegyzéssel: "Behívtam munkaszolgálatra."

A munkaszolgálatosokat a harcoló alakulatok kiszolgálásához szükséges munkák elvégzésére osztották be: rakodás, szállítás, útjavítás, drótsővény, védőállás kiépíté-

---

Karsai Elek, szerk., "Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." (1962), I, pp. 155–174, no. 22/b. – Muray, a "nagykái hóhér"-t a Népbíróóság halálra ítélte, kivégezték.

192 A KMOF fennmaradt kartonjai alapján 107 000 személyt lehetett azonosítani. Gavriel Bar-Shaked, szerk., *Munkaszázadok veszteségei a keleti magyar hadműveleti területeken* (Nevek, 1–2) (Jeruzsálem: Beate and Serge Klarsfeld Foundation – Szól a kakas már Alapítvány – Yad Vashem, 1992).

193 Közli: Karsai Elek, szerk., "Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." (1962), II, p. 128, no. 107/b, és p. [886] (faksimile).

194 Körmendi Balázs [Kulcsár István], *Zsidó gyógyás* (Budapest: Interart Stúdió, 1990), p. 190.

se, árokásás, az ellenséges oldalon elesettek holttestének eltakarítása stb. Ruházatok, ételmezésük összehasonlíthatatlanul rosszabb volt, mint a rendes katonai állományé, a megfeszített munka, kegyetlen bánásmód minden erejüket kiszívta, betegség, járvány pusztított soraikban. A munkaszolgálatos egységek előjárói, gyakorlatilag: felügyelőik, a tiszti és főként az altiszti állomány, a "keret" tagjai, keretlegények, ahogyan nevezték őket, nem egy csapatnál – a büntető századoknál különösen – beosztottjaik kínzását,¹⁹⁵ esetenként elpusztítását tekintették feladatuknak. Muray alvezetes Nagykátán így búcsúztatta az egyik ukraini muszos csoport keretét: "Akkor végeztek jó munkát, ha minél kevesebbet hoztok haza ezekből a semmirekellők-ből."¹⁹⁶ Vagy: "Akkor jöhettek haza, amikor a századból már egyetlen zsidó vagy kommunista sem maradt életben." Kiképzés, felszerelés nélkül aknaszedésre vezényelték ki a frontvonalon a munkaszolgálatosokat (#212/a–c), talán tényleg azt hitték, hazamehetnek, ha a rájuk bízott csoport elpusztul. A veszélyes és nehéz munka mellett botozás, éheztetés, kikötés volt a büntetés, legtöbbször merőben önkényesen. Ellenséges volt a zsidók iránt a doni hadseregnek az a része is, amelyiket kiszolgáltak, több napló kárörömmel, minden részvét nélkül ír sorsukról. Erdélyi szemleútja után nagybacsoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter a katonai parancsnokoknak küldött utasításban (1942. december 19): "Vannak olyan tisztek is, kik a zsidókkal bánásmód végrehajtásában saját egyéni érzéseiket viszik bele, a parancsnok részéről szükséges és megkövetelhető tárgyilagossággal már nem rendelkeznek és ezért a fegyelem fenntartására, illetőleg a munkateljesítmény fokozására meg nem engedett eszközöket alkalmaznak..." Ugyancsak ő, az emlékiratában: "Az Ukrajnába küldött munkaszolgálatosok halálos ítéletüket vitték magukkal batyujukban."¹⁹⁷

Visszatérve a szemleútról a fővárosba, nagybacsoni Nagy a kormány ülésén kijelentette: "Ha jó munkát kívánunk a munkásszázadoktól, úgy azokkal jól kell bánni, jól kell őket ruházattal és élelemmel ellátni." 1942. november 18-án kiadott rendeletében¹⁹⁸ a zsidó férfiak munkaszolgálati kötelezettségét 18 és 48 év között határozta meg, de már korábban (november 6) – bizalmasan – úgy rendelkezett, hogy a 24 és 33 év közötti férfiakat hívják be, a 42 évnél idősebbeket pedig fokozatosan szereljük le. Másnap az országgyűlésben, a költségvetési vitában: "Én a magam részéről a törvény és az emberiség álláspontján állok, mert nekem munkásra van szükségem, aki nekem azért kell, hogy el is végezze azt a műszaki munkát, amelyet nem akarok a csapattal elvégeztetni. Ha pedig munkát követelek, akkor nekem annak az ember-

195 Karsai Elek, szerk., "Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." (1962), II, pp. 178–184, no. 115; az idézet: p. 180.

196 Egy munkaszolgálatos (Sárdos István) emlékiratából idézi: Pihurik Judit, szerk., *Naplók és memoárok a Don-kanyarból* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2007), p. 163.

197 Nagybacsoni Nagy Vilmos, *Végzetes esztendő, 1938–1945 (Visszaemlékezések)* (Budapest: Körmendy, é. n. [1947]; Budapest: Gondolat Kiadó, 1986²), p. 168.

198 69059/1942. Hm. (XI. 18).

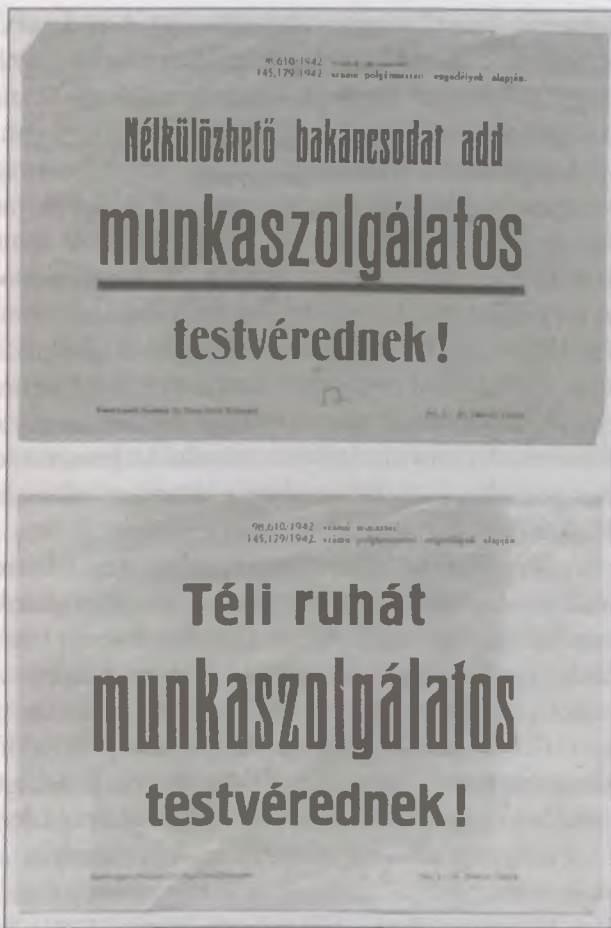
Két felhívás a munkaszolgálatosok megsegítésére (1942) (MZsL)

nek a munkaképességéről gondoskodnom kell. A bevonultak ne tekintsek ezt a munkásszázadba való bevonulást megalázásnak. Ez honvédelmi szolgálat, ez kötelező mindenkire, törvényes alappal bír. Viszont azonban legyenek meggyőződve arról is, hogy a parancsnokok olyan beosztottaknak tekintik őket, akikről ők emberségesen és tisztességesen gondoskodni tartoznak.”

A honvédelmi miniszter 1942 legvégén az 1942:xiv. tc. végrehajtási utasításában¹⁹⁹ a munkaszolgálatra kötelezettek számára megkülönböztető jelzéseként kategoriánként eltérő karszalag viselését írta elő. A rendelet különböző kategóriákat állapított meg, ezek mind-egyikében szerepelt a zsidó megjelölés:

- Ka. zs. katonai szolgálatra alkalmas zsidó
- Ks. zs. katonai segédszolgálatra alkalmas zsidó
- Mk. zs. munkaszolgálatra alkalmas, könnyű munkára fogható zsidó
- Mn. zs. munkaszolgálatra alkalmas, nehéz munkára fogható zsidó.

Az izraelita vallású kisegítő munkaszolgálatosoknak 9.5 cm. széles, 46 cm hosszú, citromsárga színű, a zsidó származású, de keresztény vallású munkaszolgálatosoknak fehér karszalagot kellett viselniük, “teljes hosszában alul is és felül is” a ruhára

199 55000. Eln./1942. Hm., “Az 1942:xiv. tc.-ben a zsidók hadkötelezettségére vonatkozó rendelkezések végrehajtásáról” (1942. december 24). Közli: Karsai Elek, szerk., “Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” (1962), I, pp. 490–499, no. 66/h (1942. december 21); Ungváry Krisztián, szerk., *A második világháború* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), p. 159 skk.

felvarrva (mert különben eltávolítanák). A zsidó orvosok sárga karszalagján vörös kereszt volt. A zsidó munkaszolgálatosok nevét a nyilvántartásokban "feltűnő piros nagy Zs jelzéssel" látták el. Rendfokozatuk többé már nem illette meg őket, mint a végrehajtási utasítás mondja: "még volt jelzővel sem."

A végrehajtási utasítás leginkább mint rendezés vagy szabályozás mondható kedvezőnek. A miniszter megszüntette az S. A. S. behívások rendszerét. Emlékiratában így ír főbb rendelkezéseiről: "Megszüntettem a munkaszolgálatosok fogolykénti kezelését. – Elrendeltem, hogy a munkaszolgálatosok ellátása megfelelő legyen. A megkívánt munkateljesítményt ne éhező emberroncsokból kényszerítsék ki. – Elrendeltem, hogy a betegeket és szolgálatra alkalmatlanokat azonnal le kell szerelni. – Eltiltottam a rossz bánásmódot és a testi fenyegetést."²⁰⁰ A keleti fronton bevetett munkaszolgálatosok ezután valóban a körülmények és a bánásmód némi javulását észlelték. A munkaszolgálatos századokba beosztott orvosok egy részét a miniszter hazarendelte, és a kórházakban a katonaozvosként behívott orvosok helyét velük töltötte be.

A doni frontra küldött fegyvertelen, rossz felszerelésű, keretlegények őrizete alatt nehéz munkára kényszerített és megaláztatásoknak, kínzásoknak kitett zsidó munkaszolgálatosok²⁰¹ már az állóháború során tömegesen pusztultak el. A szovjet hadseregnek az 1942. november 29-én megkezdett sztalingrádi ellentámadás végső szakaszával párhuzamosan 1943. január 12-én a Donnál, Voronyezs térségében – az urivi (Uryv) (január 12) és a scsucseji (január 14) hídfőknél – meginduló nagy ellentámadása (urivi / voronyezsi / doni áttörés) kettévágta a magyar frontot, és néhány nap alatt megsemmisítette a 2. magyar hadsereg kilenc hadosztályát.²⁰²

A hadsereg szervezete január 15-én felbomlott, az ellenállásnak, védekezésnek nem maradt semmi esélye. Jány vezérezredes január 17-én elrendelte a visszavonulást. Magyarországon a tábori posta január 21 után "részint a mozgó hadműveletek, részint a kedvezőtlen időjárás (hóviharok) miatt" már nem vette fel a munkaszolgálatosoknak szánt téli meleg ruha küldeményeket.²⁰³ Január 24-én a hadsereg-parancsnokság (Alekszejevka–Nikolajevka) végleg feladta a csapatrészek irányítását. Jány méltánytalan hangú hadseregpárancsban²⁰⁴ hárította át a kudarc felelősségét

200 Nagybacsoni Nagy Vilmos, *Végzetes esztendő, 1938–1945 (Visszaemlékezések)* (Budapest: Körmendy, é. n. [1947]; Budapest: Gondolat Kiadó, 1986²), p. 100.

201 A 2. magyar hadsereg mellé kivezényelt munkaszolgálatos egységek csapatszámát közli: Szántó György, *Holocaust Füzetek*, no. 13 (1999), pp. 151–156.

202 Lajtos Árpád [(1910–1986), szentmária; akkor: vezérkari százados], *Emlékezés a 2. magyar hadseregre, 1942–1943*, szerk. Szakály Sándor & Szabó Péter (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1989) (<http://gportal.hu/gindex.php?pg=7393890>); kézirat: Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmánygyűjtemény, no. 3031.

203 *A Magyar Zsidók Lapja*, 5, no. 3 (1943. január 21); Karsai Elek, szerk., "Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." (1962), II, p. 221, no. 133.

204 294/2. hds. I. a. 43. I. 24. Szabó Péter, *Don-kanyar* (Budapest: Corvina, 2001), p. 373 skk.; Ung-

a katonákra (1943. január 24): “1) A 2. magyar hds. (hadsereg) elvesztette becsületét, mert kevés – esküjéhez és kötelességéhez hű – ember kivételével nem váltotta be azt, amit tőle mindenki joggal elvárhatott. / Állásainkból elg-es (ellenséges) túlerő kivethetett még akkor is, ha a csapat kötelességét megtette. Ez nem szégyen. Ez szerencsétlenség. De becstelenség az a lelkevesztett, fejnélküli, gyáva menekülés, mit látnom kellett, miért most a szövetséges német hds. ám az otthon (is) mélységesen megvet bennünket. Ehhez minden oka meg is van. / 2) Vegye tudomásul mindenki, hogy innen sem betegség, sem sebesülés, sem fagyással el nem engedek senkit. Azon a területen, hol gyülekezésünket elrendelték, hol az újjászervezést végrehajtjuk, ott marad mindenki, míg meg nem gyógyul vagy el nem pusztul.” Stb. A munkaszolgálatosokról: “10) A munkásszázadokkal, melyeket a körzetek összeállítanak, addig, míg állásépítéshez nem bocsátom a német par.ságok (parancsnokságok) rendelkezésére, a harcos alakulatok kényelmét szolgáló helyi munkákat kell végeztetni; erre kell a fagyásos embereket felhasználni. Utak takarítása, hótól mentesítése az egyes községek között is reájuk hárul.” Az urivi áttörésben a teljes megsemmisítésnek kitett III. (szombathelyi) hadtest parancsnoka, gr. Stomm Marcell (1890–1968) vezérőrnagy, egykor a szegedi Nemzeti Hadsereg tagja, nevezetes utolsó hadtestparancsában közölte katonáival (február 1): “Kénytelen vagyok mindenkinek saját belátására bízni jövődjét, mivel élelmiszert, lőszert és végrehajtandó feladatot adni nem tudok. (...) Isten Veletek, Magyar Honvédek!”²⁰⁵

A munkaszolgálatosokra – mint Jány írta – valóban a pusztulás várt. A szovjet hadsereg ellenállhatatlan erejű támadásánál a magyar hadsereg sorsában osztoztak a magukra hagyott munkaszolgálatos alakulatok, és körülményeiknél fogva a visszavonulás / menekülés során még súlyosabb veszteségeket szenvedtek.²⁰⁶

Jány vezérezredes május 1-jén, különvonattal érkezett vissza Budapestre, a Keleti pályaudvaron díszegység várta, Kállay miniszterelnök köszöntötte. A sztalingrádi német hadsereg összeomlása után, 1943. január 31-én Hitler Friedrich Wilhelm Ernst Paulus tábornokot (1890–1957), a 6. német hadsereg parancsnokát tábornaggyá (*Generalfeldmarschall*) nevezte ki, ez a német katonai erkölcs szerint felszólítás volt az öngyilkosságra, Paulus azonban megadta magát az oroszoknak; 1953-ban a hadifogságból visszatérhetett a volt szovjet megszállási övezetbe, a Német Demokratikus Köztársaságba, Drezdában élt mint a szervező *Nationale Volksarmee* ta-

---

váry Krisztián, szerk., *A második világháború* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), p. 287 skk.

205 Stomm Marcell, *Emlékiratok*, szerk. Gallyas Ferenc (Magyar Hírlap Könyvek) (Budapest: Pallas, 1990). Stomm Sztalingrádnál hadifogságba esett, mindkét lábát amputálták, miután a hadifogságból szabadult, itthon a katonai törvényszék mint háborús bűnöst halálra ítélte (1951), ezt kegyelemből életfogytiglanra, majd 12 évre enyhítették, 1954-ben szabadult, de kitelepítésben élt. 1989-ben rehabilitálták.

206 Boldizsár Iván, *Don – Buda – Párizs* (Budapest: Magvető Kiadó, 1982). – Egykori rangja hadapród őrmester volt, akkor, bár ezt egyenesen nem írja le: munkaszolgálatos.

Ámos Imre, Munkaszolgálat
(1943)

nácsadója. Weichs vezérezredes Hitler február 1-jén szintén tábornaggyá nevezte ki, egyidejűleg tartalékállományba (*Führerreserve*) helyezte.

A doni megsemmisítő vereség után a kimerült embereket a kiütéses vagy flekk-tifusz pusztította. A visszavonuló magyar hadsereg a beteg munkaszolgálatosok ellátására néhány ideiglenes kórházat állított fel. Dorosicsban (Kiev közelében, Zsitomirtól 80 kilométernyire) az egyik ilyen munkaszolgálatos tifuszos gyűjtőkórház fabarakkját, eredetileg szal-

matetős pajta lehetett, amelyben több mint 700 kimerült, beteg munkaszolgálatost helyeztek el, 1943. április 29/30 – *peszah* utolsó napján – éjszaka az őrség benzinnel körüllocsolta és felgyújtotta, a menekülni próbálókat géppuskatűzzel fogadta, a sörtűzben négyszáznál többen haltak meg, csak néhányan maradtak életben.²⁰⁷ A honvédelmi minisztérium által kiküldött vizsgálóbizottság azt állapította meg, hogy a tüzet a cigarettázó munkaszolgálatosok okozták, és a menekülőket azért lötték le, mert égő ruháik felgyújtották volna a környező épületeket.

Aki a Donnál megmenekült, csak annak köszönhetette, hogy hadifogságba esett, illetve hogy a szovjet előrenyomulás idővel valamelyest lelassult. A Don-könyöknek az összesen mintegy 150 000 halott, súlyos sebesült és hadifogoly áldozata²⁰⁸ közül

207 Túlélők leírása: Singer Zoltán, in: Randolph L. Braham, szerk., *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései* (Látószög Könyvek) (Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség – Szent Pál Akadémia, 1996), p. 48 skk.; a neves költő, Zelk Zoltán (1906–1981) versei: “Dorosici tüzek”, “Dorosici alkony, 1943”. Zaklatott hangú, adatgazdag Zsigmond Anna cikke: “Dorosic, 1943”, *Remény*, 10, no. 2 (5767 *niszán–ijjár–sziván* / 2007), pp. 75–82. – 2005-ben emlékművet állítottak a Dorosicsban áldozatul esett munkaszolgálatosoknak, fekete márvány táblákon 396 névvel.

208 Bús János & Szabó Péter, szerk., *Béke poraikra. Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban, a ke-*

Zsidó menekültek Lengyelországból

Az 1930-as évek közepén, a nürnbergi törvények után, Németországból nem egy zsidó menekült Magyarországra és próbált itt egzisztenciát teremteni. Fialat lányok találtak férjet maguknak. Az *Anschluss* is sok osztrák zsidót kergetett át Magyarországra, mint korábbi évszázadokban, ha Bécsből vagy Ausztriából kiűzték a zsidókat. A megszűnő Csehszlovákiából is érkeztek menekültek. 1939-ig a magyarországi zsidó társadalomba sokaknak sikerült beépülniük.

Hitler és Sztalin kiegyezése, a Molotov²¹⁰–Ribbentrop-paktum (1939. augusztus 23) mindkét oldalról megpecsételte a lengyelországi zsidóság sorsát. A második világháború kezdete, a Lengyelország elleni német támadás (1939. szeptember 1), a lengyel hadsereg felmorzsolódása (szeptember közepe), Varsó eleste (szeptember 27) után alig néhány hét elég volt ahhoz, hogy a lengyelországi zsidók helyzete drámaira váljék. Szeptember 17-én megindult a szovjet hadsereg is: megszállta a paktumban neki juttatott keleti területeket. Szeptember 28-án – a német–szovjet szerződésnek megfelelően – a két fél kijelölte a demarkációs vonalat, amely az országot két részre osztotta.

Lengyelországból menekültek tömege indult el Magyarország és Románia felé.²¹¹ Néhai Józef Piłsudski marsall (*marszałek*), volt köztársasági elnök (1918–1922) és Horthy korábbi jó személyes és politikai kapcsolatára, illetve a történelmi lengyel–magyar barátságra tekintettel a Teleki-kormány a németek tiltakozása ellenére nem egészen 3 héttel a háború kitörése után teljes hosszában megnyitotta a közös magyar–lengyel határt (1939. szeptember 18), átvonulás címén korlátozás nélkül beengedte az országba a lengyel menekülteket, és a háborús körülményekhez képest törekedett integrálni vagy továbbsegíteni őket. Sokan közülük a felbomló lengyel hadsereg katonái voltak, ők előbb-utóbb tovább akartak menni, eljutni külföldre, Franciaországba, majd Angliába, és akiknek ez sikerült, többségükben csatlakoztak Władysław Eugeniusz Sikorski (1881–1943) tábornok, az emigráns lengyel kormány feje, a Fegyveres Erők (*Siły Zbrojne*) főparancsnoka által szervezett nyugati lengyel hadsereghez, ennek egységei talán nem is alakulhattak volna meg nélkülük. A Sikorski-hadsereg a Szövetségesek²¹² oldalán harcolt Németország ellen. Halála után Stanisław Mikołajczyk (1901–1966) lett az emigráns kormány feje.

210 Vjacseszlav M. Molotov (1890–1986), abban az időben a szovjet kormány külügyi népbiztosa (külügyminiszter).

211 Kapronczay Károly, "Lengyel zsidó menekültek Magyarországon a második világháború idején", in: *Évkönyv, 1985–1991* (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1991), pp. 199–206. – Károly Kapronczay, *Refugees in Hungary: Shelter from the Storm during World War II* (Toronto – Buffalo: Matthias Corvinus Publishing, 1999); uő, *Lengyel menekültek Magyarországon, 1939–1945* (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2009).

212 A Hitler elleni koalíció: Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, a Szovjetunió.

A németekkel szembeni ellenállás fő lengyel erejének számító földalatti Honi Hadseregnek (*Armia Krajowa*) (1942) voltak ugyan zsidó tagjai, de számuk – tekintve az antiszemitizmus erejét Lengyelországban – eleve nem lehetett magas.

A Titkos Lengyel Hadsereg (*Tajna Armia Polska*)²¹³ elnevezésű ellenállási csoport egyik alapítója (1939. november 9), Witold Pilecki (1901–1948) közlegény egy razzia során önként elfogatta magát a németekkel (1940. szeptember), hogy Auschwitzba vigyék, és felderítse, mi történik a táborban a (lengyel) foglyokkal. Egy másik ellenálló fegyveres csoport, a Nemzeti Fegyveres Erők / Népi Harci Erők (*Narodowe Siły Zbrojne*) (1942) határozottan nem zsidóbarát volt. A német megszállás alatt, írja Czesław Miłosz, “a szélsőjobboldal sem tűnt el, és vagy a Honi Hadsereg földalatti seregeit, vagy a fasisztoid, egyébként nagyon kis létszámú Nemzeti Fegyveres Erők csoportjait erősítette. Ha előfordult is, hogy a Honi Hadsereg olykor titokban megölte az erdőben bujkáló zsidókat, ez csakis egyes tisztok vagy katonák beállítottsága miatt történt így. Ugyanakkor a Nemzeti Fegyveres Erők nemegyszer kitervelt hajtóvadászatot rendeztek ellenük.”²¹⁴ Mindezt tudni kell, hogy megérthessük a lengyelországi pogromok, Jedwabne (1941. július) vagy Kielce (1946. július) hátterét, és méltányoljuk Pilecki hősiességét.

Władysław Anders (1892–1970) tábornok, aki szovjet fogságból szabadult ki (1941. június), és akinek a Vörös Hadsereg oldalán kellett volna a németek ellen harcolnia, kis csapatával átvágta magát Azerbajdzsánon és Iránon. Az Anders által felállított és vezetett 2. lengyel hadtest a Közel-Keleten vette ki részét a háborúból. Ugyanabban a hullámban, mint Anders, szabadult ki a Szovjetunióból Mieczysław Biegun / Menahem Begin (1913–1992) fiatal cionista vezető, akit a szovjet titkoszolgálat (NKVD) a Baltikum anektálásakor Vilna- / Vilniusban tartóztatott le és tartott egy éven át fogságban. Begin eljutott Palesztinába, csatlakozott az Irgun²¹⁵ néven ismert paramilitarista csoporthoz, és rövidesen a parancsnoka lett (1943).

A Magyarországon át menekülő lengyel katonák száma biztosan meghaladta a 40 000 főt, 13 tábornok volt közöttük, ca. 5 000 tiszt, a katonákon kívül 10–15 000 polgári személy is, asszonyok, gyermekek. Több ezer ember közülük, családok és magányosak, Magyarországon maradtak, egészen a háború végéig, nagy többségük menekülttáborokban.²¹⁶ A lengyel menekültek kezelésében a magyar politikát ténylegesen vitéz Keresztes-Fischer Ferenc ügyvéd, ügyész, a Károlyi Gyula-, Gömbös-,

213 Az illegális csoport utóbb csatlakozott a Küzdő Harci Szövetséghez (*Związek Walki Zbrojnej*), amely azután beolvadt a Honi Hadseregbe.

214 Czesław Miłosz, *Családias Európa* (Pozsony: Kalligram, 2011), p. 105 (az idézett szakaszt fordította Bojtár Endre).

215 *Ha-Irgun ha-cvai ha-le'umi be-Erec Jiszrael*, “nemzeti hadi szervezet Erec Jiszrael-ben” / ECEL.

216 Grzegorz Lubczyk, et al., *Menekült-rapszódia. Lengyelek Magyarországon, 1939–1945. Emlékiratok a bujdosás éveiből* (Budapest: Széphalom Könyvműhely, 2000): többek között Bregencmajor, Budapest-Zugliget, Csaroda, Eger, Esztergom-Pilisvörösvár, Fertőszentmiklós, Gencsapáti, Hőgyész, Ipolybalog, Ipolytárnóc, Jolsva, Kisbodak, Kiskunlacháza, Mohács, Nagykanizsa,

majd a Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányok belügyminisztere (1931. augusztus 24–1935. március 4, illetve 1938. május 14–1944. március 22) alakította. Magyarországi tartózkodásukat kisjenői Antall József (sr.) (1896–1974) belügyminiszteri tanácsos, a Belügyminisztérium IX., általános segélyezési osztályának vezetője – később menekültügyi kormánybiztos – szervezte. Szorosan együttműködött Henryk Sławik / Szlávik Henrikkel (1894–1944), az 1939 októberében megalakult Lengyel Polgári Bizottság vezetőjével,²¹⁷ aki egyébként a londoni lengyel emigrációs kormányt képviselte. A Menekültügyi Bizottság munkájában haláláig nagy energiával vett részt gr. Odescalchi (née Andrassy) Klára (1898–1941)²¹⁸ újságíró; továbbá (özv.) gr. Károlyi Józsefné née br. Wenckheim Margarete Daisy (1892–1964); Varga Béla (1903–1995) balatonboglári plébános; Salamon-Rác Tamás (1911–2004) mérnök és többen mások, hivatali funkciójukból, vagyonukkal – emberi tisztességből segítve.

A lengyelországi zsidók sorsa a Molotov–Ribbentrop-paktum után a két oldalon hasonlóan alakult. Hitler 1939. október 8-án elrendelte a (német) polgári igazgatás bevezetését: a Lengyel Főkormányzóság – *Generalgouvernement (für die besetzten polnischen Gebiete)* (Krakkó, Radom, Varsó, Lublin vajdaságok, 1941. augusztus 1-től Lemberg is) felállítását (október 26). Október 30-án Heinrich Himmler (1900–1945)²¹⁹ kiadta az utasítást, hogy mindazokról az elfoglalt lengyel területekről,²²⁰ amelyeket közvetlenül a birodalomhoz csatoltak, a zsidókat telepítsék át a Főkormányzóság területére. Hans M. Frank (1900–1946) tárca nélküli miniszter, a Német Jogakadémia elnöke, főkormányzó²²¹ úgy rendelkezett, hogy 10 és 60 éves életkor között minden zsidó kényszermunkára kötelezhető. 1939 végén felállították az első gettókat (*Piotrków Trybunalski, Radomsko*), végül Frank 1940 szeptemberében a Főkormányzóság egész területén zárt zsidó városrészekbe (gettó) kényszerítette a 3 millió főt meghaladó zsidó lakosságot. 1940 novemberében bezárult a varsói gettó kapuja. A németek a fennhatóságuk alá került területeken 1942-ben megkezdtek a megsemmisítő táborok szervezését. Kelet-Lengyelország – Ukrajna és Fehér-Oroszország nyugati részei – szovjet megszállását (1939. szeptember 17) mintegy

---

Osgyán, Özörény, Párkány, Pesthidegkút, Ricse, Sárvár, Selyp, Szombathely, Siklós, Vámosmika, Zalaszentgrót.

217 Sławikot a német megszállás után Mauthausenbe vitték, és ott 1944 augusztusában meghalt.

218 Gr. Andrassy Gyula (sr.) unokája, gr. Andrassy Katinka (1892–1985) húga, s így gr. Károlyi Mihány sógornője, főhg. Odescalchi Károly (1896–1987) elvált felesége; tettelesen is harcolt a németek ellen (szabotázsakciókat szervezett stb.).

219 Az SS vezetője; hivatalos címe: *Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei* ("az SS birodalmi vezére és a német rendőrség főnöke"). – Richard Breitman, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (New York: Alfred A. Knopf, 1991).

220 Nyugat-Poroszország és Posen / Poznań (Wartheland), Pomeránia, Zichenau / Ciechanów, Kattowitz / Katowice.

221 Nürnbergben, a háborús főbűnösök perében a Nemzetközi Katonai Bíróság halálra ítélte, kivégezték.

félmillió zsidó áttelepítése követte: az egykori Lengyel királyságból az Uralon túlra; gyakorlatilag az orosz–lengyelországi zsidóság felszámolása.

A zsidók, akik mertek és tudtak, menekülni próbáltak a németek elől, Lengyelország megszállása után már csak a magyar és a szovjet határ volt átjárható számukra, illegálisan, ki erre, ki arra menekült. A zsidó lakosság többsége azonban maradt, az alkalmazkodás és meghúzóadás passzív stratégiájában bízva. A maradás következményeit, abban a szörnyű formában, ahogyan történt, nem láthatták előre, de azt tudták, hogy Magyarországon már az úgynevezett második zsidótörvény (1939:IV. tc.) is hatályban van.

A zsidó menekültek²²² vonatkozásában a magyar kormány – a Palesztina Hivatal közbenjárására – tudomásul vette, hogy a Magyarországra menekülő zsidók Palesztinába fognak kivándorolni, és itteni tartózkodásuk ezért ideiglenes jellegű. Ez a formula teremtette meg a lehetőséget a zsidó menekültek befogadására és elhelyezésére.

A Magyarországra menekülő lengyeleknek becslések szerint mintegy 10 százaléka lehetett zsidó. (Maga Sławik is az volt.) Számuk elérte a 3–5 000, talán némileg túlzó becslések szerint a 15 000 főt. A rendelkezésre álló okmányokból nem lehet a pontos adatot megállapítani, mert a magyar hatóságok lehetőleg mindenkit keresztényként vettek jegyzékbe. Nem éppen azért, hogy így védjék a menekülteket: zsidókkal nem akartak foglalkozni, kényelmesebb volt a hanyagság, mint az érvényben lévő törvények megszegése.

A segélyezési osztály munkatársai azokat a zsidó menekülteket, akik vállalkoztak zsidó identitásuk eltitkolására, ellátták árja / keresztény papírokkal. A keresztény álcát vállalók között terjesztettek ugyan bizonyos hitbuzgalmi ismereteket, de kitérésre senkit nem kényszerítettek. Azokat, akik szigorúan ragaszkodtak zsidó vallásuk megnevezéséhez, a hitközségeknél helyezték el.

A menekültügyi kormánybiztos, mereven megmaradva hivatali kötelességének korlátai között, óvakodott attól, hogy a zsidók veszélyeztessék a lengyelek mentésének esélyeit. Felelősségre vonta azokat, akik az utasítások ellenére zsidóknak is oltalmat nyújtottak. Szapáry Erzsébet (1902–1980)²²³ grófnő, a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság / Menekülteket Gondozó Magyar–Lengyel Bizottság társelnöke, egyébként a Horthy-család rokona, többször kapott figyelmeztetést, hogy ne foglalkozzék zsidó menekültekkel. A grófnő ugyanis folyamatosan közreműködött a lengyelországi zsidók hamis keresztlevéllel ellátásában.

222 Livia Rothkirchen, "Hungary – an Asylum for the Refugees of Europe", *Yad Vashem Studies*, 7 (1968), pp. 127–146.

223 Szapáry grófnő 1944/1945 telén, a háború végén eltűnt. 1998-ban megkapta a Yad Vashem "Világ Igaza" kitüntetését. Claude André Donadello, Cseh Géza & Pozsonyi József, *A mura-szombati, szécsiszigeti és szapári Szapáry család története* (Régi magyar családok, 6) (Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatása – Tiszántúli Történelmi Társaság, 2007).

Antall József (sr.) levele gr. Károlyi Józsefné- és gr. Szapáry Erzsébetnek (1942. október első fele): "Az utóbbi időben azt tapasztaljuk, hogy Lengyelországból zsidó fajú egyének szivárognak be Magyarországra és (a) Méltóságod vezetése alatt álló Magyar Lengyel Menekültügyi Bizottságnál jelentkeznek részben támogatásért, részben pedig azért, hogy részükre valamely táborunkban való elhelyezkedés lehetősége kieszközöltessék. Kihallgatásuk alkalmával – amint értesültem – letagadják sok esetben, hogy zsidó fajúak és így könnyen lehetséges, hogy mi őket a legszigorúbb tilalom ellenére táboraink állományába felvesszük. – Ezért mély tisztelettel kérem Grófnőt, hogy az újonnan érkezett zsidó fajú menekülteket, továbbá akik erre gyanúsak, azonnal a КЕОКН-hoz utasítani szíveskedjék. (...) Nagyon kérem kedves Grófnőt, hogy ezeket az eseteket a legszigorúbban méltóztassék kezelni, mert eltekintve attól, hogy ellenkező esetben magyar hatósági rendelkezésekkel méltóztatnék összeütközésbe kerülni, a lengyel szociális akció is csorbát szenvedne. Ugyanis ha a magyar hatóságok azt látnák, hogy a lengyel menekültek közé – a velük szemben tanúsított nobilis eljárásunk következtében – külföldi zsidók szivároghatnak be, magukkal a lengyelekkel szemben is kénytelenek volnának olyan megszorító intézkedéseket tenni, amelyek következtében a lengyel menekültek helyzete is romlana. De a közérdek is ellene szól, hogy ezen a téren engedékenyek legyünk. Ha elterjed a zsidók körében, hogy Magyarországon a külföldi zsidóságnak is menedékjogot biztosítunk, akkor egész Európa zsidósága ide özönlenék.²²⁴ (...) Antall s. k. miniszteri osztálytanácsos."²²⁵

A belügyminiszteri osztálytanácsos, menekültügyi kormánybiztos életrajzának több más mozzanata megerősíti azt a benyomást, hogy könnyen alkalmazkodott az éppen uralkodó politikai áramlathoz. Antall Józsefet a nyilaskeresztesek, hatalomra jutásuk után, börtönbe zárták. A felszabadulás után a Kisgazda Párt nemzetgyűlési, illetve országgyűlési képviselője volt, újjáépítési miniszter (1945–1946), 1949-ben azonban könnyű szívvel vállalta a szereplést a Függetlenségi Népfront választási kampányában, és a legsötétebb 1950-es években is ott ült az országgyűlésben. Halála után – fiának, a rendszerváltás utáni első miniszterelnöknek erőteljes kezdeményezésére – megkapta a Yad Vashem "Világ Igaza" kitüntetését.

A lengyel emigráció némely körében Magyarországon sem csillapodott az otthoni heveny zsidóellenesség. A lengyel menekültek vezetői, néhányukat, mint Sławik, kivéve, eleinte tudomást sem vettek zsidó honfitársaikról. A helyzet valamelyest meg-

224 Vö. azokkal a szavakkal, amelyeket Hitler mondott 1943. április 22-én Tiso szlovák elnöknek (fentebb már idéztem őket, de megismétlem): "Magyarország lassanként Európa gettójává válik, mert minden zsidó oda menekül."

225 MOL K491, 2. cs. Közli: Kinga Frojimovics, *I Have Been a Stranger in a Strange Land. The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933–1945* (Jerusalem: The International Institute for Holocaust Research Yad Vashem, 2007), pp. 203–204. Az idézet a magyar eredetiből (F. K. fentebb megjelölt kézírata alapján).

változott, amikor Sikorski emigráns kormánya Londonból megintette a budapesti lengyel vezetőket (1942).

A lengyelországi zsidó menekülteket 1941-ben a magyar hatóságok különböző táborokban helyezték el. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter törvényesen lehetővé tette, hogy a hontalan idegenek magyarországi rokonságuk kezessége alapján ideiglenes tartózkodási engedélyt kapjanak. A hivatalos papírokkal rendelkező, legális menekültek elhelyezésére Budapesten a Columbus utcai tábor, a Damjanich utcai zsidó leányárvaház és tanoncotthon, a Páva és a Rumbach utcai zsinagógák, illetve melléképületeik, a vasmunkások Magdolna utcai székháza, az Ó és Szabolcs utcák zsidó tulajdonban lévő épületei stb. szolgáltak. Vidéki internálótáborok voltak Bácsstopolya, Balatonboglár,²²⁶ Fajszi, Kadarkút, Kalocsa, Kistarcsa, Nagykanizsa, Szatmár-Németi, Vámosmikola²²⁷ stb. helységeiben.

Csillaghegyen és Rákosfalván eleinte lengyel zsidó iskola működhetett. Ennek utódja volt a lengyel tisztai árvák otthona (Vác), egy keresztény bentlakásos kollégiumban elhelyezett árvaház, amely valójában zsidó gyermekeket bújtatott (1943). A balatonboglári lengyel gimnáziumban is voltak, hamis keresztlevéllel, zsidó gyermekek. Sok gyermekről az egyéb nevelőintézetek gondoskodtak (Árpádföld, Csillaghegy, Csobánka, Leányfalu, Rákosfalva, Szentendre). Gyermekeket fogadott be Budapesten a Cionista Nőotthon (Diósárok út 43).

A Szovjetunió elleni német támadás (1941. június 22) után további kisebb-nagyobb csoportok és egyéni menekültek lépték át a magyar határt, északkelet felől,²²⁸ nem egy esetben a segítségre önként vállalkozó magyar katonatiszteknek vagy a Vörös Kereszt alkalmazottjainak közvetítésével.

1942 tavaszától, amikor megkezdődött a lengyelországi gettók felszámolása, az addig otthon maradtak közül is sokan próbáltak a korábbi lengyel menekülő útvonalakon eljutni Magyarországra, menekülve a tömeges megsemmisítés elől. Eperjesen egy főhivatású csempész (bizonyos Juda Schwartz) segítette őket.

A Király utca 11-ben külön Lengyel Zsidó Menekültügyi Bizottság szervezte a menekültek elhelyezését. Nem volt könnyű dolga, mert a hivatalos magyarországi zsidó vezetés – mint korábban is mindig – félt a "galíciaiak"-tól. Majdhogynem közönyösen, legfeljebb olykor szorongva nézték a lengyelországi zsidó menekültek

226 Itt 1943/44 fordulóján a lengyelországi zsidó fiatalok néhány tucat magyar cionista ifjút kiképeztek a földalatti szervezkedés elemi fogásaira.

227 Olexa Józsefné, "Menekülttábor a laktanyában. Emlékezések a vámosmikolai menekülttábor életéről, 1939–1944", in: *Menekült-rapszódia. Lengyelek Magyarországon, 1939–1945. Emlékiratok a bujdosás éveiből* (Budapest: Széphalom Könyvműhely, 2000), pp.270–287; Koczó József, "Vámosmikola zsidósága (Száz esztendő)", *Múlt és Jövő*, ÚF 15, no. 4 (2004), pp. 16–33, kül. p. 30 skk.: "Lengyel zsidók a vámosmikolai menekülttáborban."

228 Ilyen menekülés – cionista fiatalok – történetét írja le a Szepesi-Magura gerincén (Spišská Magura, Északnyugati- / Központi-Kárpátok: Északi Tátraalja) egy regény megrendítően mitologizáló fejezetében Bánki Éva, *Esőváros* (2004), II. rész, Első fejezet.

megjelenését. Csak a cionistákra lehetett számítani. A második bécsi döntés óta Budapesten élő volt erdélyi cionista vezetők, Kasztner Rezső (1941-től: Rudolf) / Israel (1906–1957), Fischer József és Marton Ernő (1896–1960) kapcsolataikkal, tapasztalataikkal segítettek őket, az 1943 elején újjáalakult Zsidó Mentési Bizottság (*Va'ada*) szorosan együttműködött a Lengyel Zsidó Menekültügyi Bizottsággal. Budapesten a világlátott, nyelveket beszélő Smuél Springman / Springmann Sámuel / Samu (1900–?) órás, ékszerész, némely emlékezés szerint gyémántkereskedő, és Joél Brand / Brand Jenő (1906–1964) szervezték a menekülés útvonalát, irányították a futárokat, pénzzel az orthodox *Hevra Kaddisa* és személyesen is Freudiger Fülöp / Pinhasz állt mögöttük, leginkább az orthodoxok segítettek nekik, ők is csak mint magánemberek, pénzt adtak vagy bújtatták őket. Springmann még az első világháború alatt került Lengyelországból Budapestre.²²⁹ 1944. februárban Budapestről Palesztinába távozott. Kasztner kolozsvári újságíró volt, korábban a Zsidó Párt képviselőcsoportjának titkára, jól tudott idegen nyelveken, részt vett a cionista mozgalomban, 1941-ben települt át Budapestre. Brand Erdélyből származott, gyermek- és fiatalkorában Németországban élt, tengerészként sokfelé megfordult a világban, a Reichstag leégése után börtönbe került, szabadulása után kiutasították és Magyarországon telepedett le (1934). Szoros kapcsolatban állt a *Po'ale Cijon* szervezettel. Feleségének testvérét 1941 nyarán egy magyar titkosügynök segítségével mentette ki a Kamenyec-Podolszkiba deportált "hontalan" zsidók csoportjából. Ezután – talán ennek hatására – kapcsolódott be a mentőakciókba. A cionista kapcsolatok összeköttetést teremtettek Ístanbul és Budapest között, innen pedig kiépítették a segély, pénz, iratok, embercsempészet útját Lengyelországból, Szlovákiából. A cionista szervezetek rendelkezésére álló palesztinai beutazási engedélyek (*certifikát*) nagyobb részét, más jelentkező híján, a Lengyelországból menekülők vették igénybe.

A magyar hatóságok a szlovák határhoz közel, Garany községben²³⁰ tábort állítottak fel az illegális menekültek elhelyezésére. Az üres gr. Almássy kastélyban helyezték el őket, őrizet alatt. Garanyban valódi internálótábor is volt, az uradalomhoz tartozó istállókban, még ha a tábor parancsnoka, vitéz Tarnóczy István (1891–1974) rendőrfelügyelő igyekezett is emberségesen bánni a menekültekkel és foglyokkal. Hasonló táborok: Csörgő,²³¹ Ricse²³² stb. A menekülteket Szálasi hatalomátvétele után családoknál helyezték el (Csobánka, Leányfalu, Szentendre stb.).

229 A második világháború alatti tevékenységéhez – egyelőre feldolgozatlan – forrásanyag található Thomas Keneally (1935–) ausztráliai író levéltárában (State Library of New South Wales), <http://acms.sl.nsw.gov.au/item/itemDetailPaged.aspx?itemID=131878>.

230 Töketerebes közelében, Zemplén vármegye; ma: Hraň (Szlovákia).

231 Zemplén vármegye; ma: Čerhov (Szlovákia).

232 A Bodroghözben.

Határrevíziók

Mint Trianon óta mindig, a nemzetiszocialista Németország agresszív külpolitikájának farvizén Horthy kormányzó, Imrédy Béla miniszterelnök, a kormány élén őt felváltó gr. Teleki Pál, illetve Kánya Kálmán, majd pedig körösszeghi és adorjáni gr. Csáky István külügyminiszterek folyamatosan keresték a lehetőséget az első világháború után kialakult határok revíziójára,²³³ Magyarország korábbi területének visszaszerzésére.²³⁴ Az irredenta, az első világháború után elveszített területek visszaszerzése, Nagy-Magyarország lázálomban tartotta a magyar politikai elitet. “Csonka-Magyarország nem ország, Egész-Magyarország mennyország” – ez a népbolondító jelmondat állt még az elemi iskolai füzeteken is. “Nem, nem, soha!” – harsogott gyűléseken, s a nyelvileg önmagában tartalmatlan mondat hallatán mindenki tudta: *subintelligitur* Trianon, tudta, hogy a magyar politika a határrevízióra van beállítva.

A magyarországi zsidóság hivatalos vezetői maguk is osztották és képviselték a legfelső magyar politikai elit irredenta, határrevíziós vágyait és terveit. Az egyébként tiszteletre méltó Groszmann Zsigmond rabbi, kiváló történétíró az 1939. évi választások után, az új országgyűlés²³⁵ megnyitása alkalmából a Dohány utcai templomban többek között ezt mondta: “Mindenható Istenünk! (...) Add, hogy kitorölhetetlen betűkkel beírassák a magyar Corpus Jurisba azt a törvényt, amely helyreállítja a régi Nagy-Magyarország ősi határait!”²³⁶ A “Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország...” kezdetű, a két világháború között igen népszerű, enyhén irredenta dalt,²³⁷ amelyet majd Bartók Béla, már Amerikában, a “Concerto”-ban is felhasznált (1943), Vincze Zsigmond (1875–1935), a pesti Király Színház karmestere szerezte. A második zsidótörvény felsőházi vitájában (1939. április 17) Láng Lajos éppen erre a dalra hivatkozott, amellet érvelve, hogy “a magyar dalköltészet(et), amely zsidó származású, (...) talán mégsem lehet a magyar lelki-ségtől idegen terméknek tekinteni”²³⁸

233 Tilkovszky Loránt, *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974).

234 Az eseményeket lelkesült hangú riportokban és újságcikkekben kísérte végig Márai Sándor, ezeket az írásait 2004-ben kötetbe gyűjtve kiadták: *Ajándék a végzettől. A Felvidék és Erdély visszacsatolása*, szerk. Székely Ádám (Budapest: Helikon Kiadó, 2004). – Bár a cikkeknek zsidóellenes szála nincs, és Márai írásait szeretem, tömény revizionista politikumuk miatt – gyermekkoromban kassai magam is – nem tudom viszolygás nélkül olvasni őket.

235 Az 1939/44. évi országgyűlés.

236 *A Magyar Zsidók Lapja*, 1, no. 22 (1939. június 15).

237 “A hamburgi menyasszony” című operett (1926) egyik dala.

238 Lásd *Az 1935. évi április hó 17-ére hirdett országgyűlés felsőházának naplója*, IV (Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. nyomása, 1939), p. 156.

Horthy parádés németországi látogatását, a Csehszlovákia megcsonkítását – a Szudéta-föld²³⁹ kiszakítását, önálló Szlovákia kialakítását – eldöntő müncheni egyezményt (1938. szeptember 29)²⁴⁰ követően az Imrédy-kormány, Kánya külügyminiszter, gr. Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszter agresszív – inkább alibi, mint valóban tárgyalás jellegű – diplomáciai megbeszéléseket folytatott (Cseh-) Szlovákiával (Josef Tiso²⁴¹) (1938. október 9–13: Rév-Komárom) a Felvidék nagyobb részének ethnikai alapon való visszacsatolásáról.²⁴² A müncheni egyezmény következményeinek megállapítására kezdett tárgyalások eredmény nélkül megszakadtak, a további egyeztetésből Anglia és Franciaország kilépett, s így a döntést Joachim Ribbentrop német és Galeazzo Ciano (1903–1944) olasz külügyminiszterek hozták meg. Az 1938. november 2-án Bécsben, a Belvedere-palotában²⁴³ kihirdetett német–olasz döntőbírói határozat – az úgynevezett első bécsi döntés (*Wiener Schiedsspruch / Arbitrage de Vienne / Vienna Award*) (Magyarországon mint 1938:xxxv. tc. becikkelyezve)²⁴⁴ – értelmében Magyarország megkapott majdnem mindent, amit a revíziós politika akart: megszállhatta az első világháborút követő békeszerződés óta Csehszlovákiához tartozó Felvidék határmenti zónáját, mintegy 12 000 négyzetkilométert, több mint egymillió főnyi lakossággal. Az első bécsi döntés előkészítése során a magyar tárgyalófélnak, Darányi volt miniszterelnöknek, Hitlert többek között azzal az érveléssel sikerült rábírnia az Ungvár, Beregszász, Munkács közelében fekvő falvak átadására, hogy a térség lakossága zsidó.²⁴⁵ Nem lényegtelen mellékkörülmény, hogy Bécs ebben az időben, már az *Anschluss* után, Németországhoz tartozott. Ligetfalut és környékét, Pozsonynál, a Duna jobb partján, Hitler Németországhoz csatolta.

Azokból a városokból, amelyek a leendő önálló Szlovákiánál maradnak, a magyar csapatok bevonulása előtti napokban a leendő szlovák hatóságok a zsidó lakosság

239 Ném. *Sudetenland*, Csehország, Morvaország, Szilézia peremterületei, túlnyomó többségében német lakossággal. (Ide deportálták 1945-ben a magyar lakosságot is Dél-Szlovákiából.)

240 Hitler és a nyugati nagyhatalmak (Anglia, Franciaország és Olaszország), illetve az utolsó szakaszban Hitler és Arthur Neville Chamberlain (1869–1940) brit miniszterelnök (1937–1940) között. – Okmánytár: Harsányi Iván, Jemnitz János & Székely Gábor, szerk., *München 1938. Diplomáciai és politikai dokumentumok* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1988).

241 Josef Tiso (1887–1947) római katolikus pap (prelátus), 1939-től Szlovákia köztársasági elnöke.

242 Szarka László, "Az etnikai revízió elve és gyakorlata az első bécsi döntés előkészítésében", *Acta Historica Danubientia*. A komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karán működő Történelem Tanszék évkönyve, 1 (2007), pp. 47–62; Janek István, *Szlovák–magyar kapcsolatok, 1939–1944* (PhD értekezés, Pécsi Tudományegyetem, 2009), <http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/janekistvanphd.pdf>.

243 Egykor Savoyai Jenő palotája.

244 Szövegét lásd Halmosy Dénes, *Nemzetközi szerződések, 1918–1945* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966), pp. 478–482.

245 Lásd Újpeéry Elemér, *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában* (Tények és Tanúk) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987), p. 77 sk.

tömegeit toloncolták ki, mások elmenekültek. "A menekülők elbeszélése szerint Pozsonyban²⁴⁶ robbant ki az elmúlt péntek este²⁴⁷ a magyar zsidóság elleni gyűlölet. A zsidó kereskedők²⁴⁸ tömegeit letartóztatták, és több ezer zsidót azon a címen, hogy »bevándorlottak«, a magyar határra kitétek. Hogy mi volt az oka ennek a kegyetlen intézkedésnek, arról Tiso úr lapja részletesen beszámol. A lap szerint a pozsonyi zsidók irredenta magyar tüntetést rendeztek Pozsonyban, ez alkalommal röplapokat terjesztettek, melyekben Pozsonynak Magyarországhoz való visszacsatolását követelték. A röplap befejező mondata – Tiso szerint – így szólt: »Éljen a nagy és szabadelvű Magyarország!«."²⁴⁹ Másnap hasonlók történtek Nyitrán és más városokban. "Pozsonyban a zsidó (...) üzlettulajdonosokat a Csallóköznek egy olyan részébe szállították, amelyet a legközelebbi órákban már magyar csapatok fognak megszállni."

1938. november 5-én megkezdődött a magyar hadsereg (honvédség) bevonulása a visszacsatolt / Hitler árnyékában megszerzett területekre. A honvéd egységek mellett többfelé felbukkant az egykori tiszti különítmények maradéka is, külön zsidóellenes akciókkal. Az ünnepségek Komáromban kezdődtek. November 6-án Horthy – utalással 1919. novemberi budapesti, a város felszabadításaként ünnepelt bevonulására – *fehér* (almásderes) lován áthaladt a komáromi hídon; addig a híd közepén húzódott a trianoni határ. Losoncon november 10-én jelentek meg a magyar csapatok. November 11-én, pénteken, Horthy ünnepélyesen végigvonult Kassa főutcáján, most is, mint egykor Budapesten, *fehér* lovon. Ünneplő tömeg, virágcsokrok fogadták, a polgármester, a római katolikus püspök köszöntötte, a kormányzó díszszemlét tartott a Dóm előtt. A magyar hadsereg elfoglalta a kaszárnnyakat, az egész ország részben bevezette a katonai közigazgatást. A Dunaszerdahelyre bevonuló magyar tisztek nem fogadták el az üdvözlésükre kivonult zsidó tiszti küldöttség kéznnyújtását.

Kiss Arnold rabbi: "A templomban²⁵⁰ zengve száll a Himnusz. Novemberi szombat, délelőtt tíz óra s odakünn fölzúgnak az ünnepi öröm mámoros harangjai – szószéken állok, melyen magyar örömet, magyar boldogságot hirdetek: Komárom, Kassa, Ungvár nevei, mint egy zsolozsma, angyal-trombitákon ég felé szálló akkordjai betöltik zengésükkel az Isten házát."²⁵¹

Az *Egyenlőség* felsorolta "a visszahódított Felvidék nagyobb magyar zsidó hitközségeit": Beregszász, Dunaszerdahely, Érsekújvár, Kassa, Királyhelmec, Komárom, Léva, Losonc, Munkács, Rimaszombat, Rozsnyó, Ungvár. A csak pár nappal korábbi *Kristallnacht*-ről nem esett szó ezekben a napokban.

246 Megint Pozsonyban!

247 November 4.

248 Megint a kereskedőket!

249 *Egyenlőség*, 58, no. 45 (1938. november 10), p. 3.

250 Értsd: a kassai (neológ) zsidó templomban.

251 Kiss Arnold, "A magyar diadal napjai", *Egyenlőség*, 58, no. 45 (1938. november 10), p. 1 sk.

A kormányzó szózatot intézett "a közös hazába visszatérő lakossághoz", benne ilyen mondatokkal: "A magyar haza gondviselő szeretettel vár benneteket." És: "Szeretettel öleljük magunkhoz ennek a területnek valamennyi népcsoportját, amely a felszabadulás ünnepén velünk együtt örvendezve vesz részt."²⁵² A zsidókat a magyar haza az első zsidótörvénnyel várta. A zsidókat a *numerus clausus*-törvény (idegen) népcsoportként kezelte, ez a népcsoport most ünnepelte a revíziót: a haza, melynek vezetői már a második zsidótörvényről gondolkodtak, nem ölelte magához őket.

A határrevízió második lépését a következő évben a Teleki-kormány tette meg. Az Imrédy-kormánynak az első bécsi döntés alkalmából a megcsonkított Csehszlovákiából még nem sikerült az egész Kárpátalját²⁵³ kiszakítania.²⁵⁴ A honvéd vezérkari főnökség 1938. áprilisban a korábbi Rongyos Gárda életre keltésével egy 19 zászlóaljból, mintegy 9 000 főből álló titkos szabadcsapatot állított fel, hogy katonailag is segítse a Felvidék megszerzését. A szervezkedés vezetője Kozma Miklós volt. A katonai fellépésre Németország csak Csehszlovákia teljes felszámolásakor adta meg az engedélyt, napra egy időben az önálló Szlovákia megalakulásával. Az ukrán nacionalisták által, Hitler jóváhagyását élvezve, 1939. március 14-én kikiáltott Kárpát-Ukrajna Köztársaság – a kalandor Avgustin Volosin (1874–1945)²⁵⁵ rutén nacionalista politikus fantom-állama (*Карпатська Україна / Karpats'ka Ukrayina / Kárpát-Ukrajna*) – szétverésére Magyarország még aznap határincidenseket provokált Munkácsnál és Ungvárnál, majd ennek ürügyén a hadsereg (honvédség) március 15-én hajnalban fegyveres támadást indított, és gyors akcióban néhány nap alatt megszállta Kárpátalja főként magyarok lakta részeit. Ez több mint 12 000 négyzetkilométer és ca. 650 000 fő megszerzését jelentette.

A munkácsi rabbi és *rebe*, néhai R. Sapira utódja, R. Barukh Jósua Rabinowitz (1913–1999), akinek esküvőjét R. Sapira egyetlen leányával (Frimet) pár évvel korábban az egész várost betöltő tömeg ünnepelte (1935),²⁵⁶ Tóra-tekerccsel a kezében

252 *Emlékirataim* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2011), p. 228 sk.

253 A Kárpátalja elnevezés először a XIX. század végén jelent meg munkácsi újságokban, (fél)hivatalos földrajzi névvé csak lassan, a következő évtizedek során vált. A Kárpátok keleti karéjában fekvő térség általánosan használt egyéb nevei: magyar *Rusziinszko*, rutén–ukrán *Karpats'ka Rus*, orosz *Karpatszskaja Rusz / Carpatho-Russia*, szlovák *Podkarpatská Rus*, lengyel *Zakarpacie*, román *Transcarpatia*, jiddis *Karpatn Rus*, angol *Carpathian Ruthenia / Sub-Carpathian Ruthenia* stb.

254 Botlik József, *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez* (Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, 2000).

255 Matematika-tanár, görög katólikus pap, Csehszlovákia felosztása után Kárpátalja maradék autonóm részének miniszterelnöke (1938. október 28–1939. március 15), Huszt székhellyel. Zsidóellenes kurzust folytatott.

256 Az esküvőre állítólag 30 000 – más adat szerint 15 000 – vendég érkezett a városba a világ minden tájáról. Filmfelvétel maradt fenn az ünneplő tömegről. – Egy könyv, amelynek szerzője *sántikál* (vö. I. Kir. 18,21) a zsidóellenesség és a liberalizmus között (nevét más összefüggésben leírtam), közöl egy interjút Kolozsvár–Borcsa Mihályról, abban olvasható: "És volt egy

akarta fogadni a magyar hadsereget; a község vezetői lebeszéltek erről, s jól tették, mert Beregszászon, ahol a rabbik valóban kivonultak a hadsereg elé, a tömeg szidalmazni kezdte és a lovasság szétkergette őket. Horthy kormányzó még 1939. márciusban felkereste Kárpátalját (Csap, Munkács, Beregszász, Huszt), március 22-én Huszton megszemlélte a megszálló magyar csapatokat. Teleki gróf, miniszterelnök is hivatalos látogatást tett az új országrészben (március 24–26). Újra szerephez jutott több 1919-es különítményes, köztük vitéz Héjjas Iván, a Rongyos Gárda akciójának fő szervezője²⁵⁷, aki egy hónap múlva (1939. április 29) az újonnan alapított Magyar Fajvédők Országos Szövetségének is elnöke lett. – R. Rabinowitz a második világháború kitörésekor Budapesten át eljutott Palesztinába, de azzal, hogy elfogadta a ci-onizmust és Izrael Államot, szembefordította magával a munkácsi közösséget. Saõ Paulóban (Brazília), majd visszatérve Izraelbe Holonban volt rabbi.

Ugyanazon a napon, amikor Magyarország elfoglalta a rutén államot, a német hadsereg bevonult Prágába, Csehországban Hitler német protektorátust állított fel (*Reichsprotektorat Böhmen und Mähren* / Cseh-Morva protektorátus, 1939. március 15), Magyarországnak közös határa lett Lengyelországgal. Ez utóbbi mozzanat zsidó történeti szempontból rövidesen jelentőssé vált: a zsidók a gettóba zárás előtt vagy a gettókból legkönnyebben Magyarország felé menekülhettek.

A harmadik revíziós lépés egy újabb, az úgynevezett második bécsi döntéssel (1940. augusztus 30) vált lehetőséggé²⁵⁸. Ribbentrop német és Ciano olasz külügyminiszterek megegyezése²⁵⁹ alapján visszacsatolták Magyarországhoz az 1918 óta Romániához tartozó Észak-Erdélyt, benne a Partium és Máramaros jelentős részével. Magyarország 1940. szeptember 5 és 13 között megszállta a Románia területéből neki juttatott részeket, 43 000 négyzetkilométert.

Erdélybe a magyar hadsereg szeptember 5-én kezdte meg a bevonulást. Az első nagyobb városban, Szatmár-Németiben a kormányzó, gr. Teleki miniszterelnök, a honvédelmi miniszter (Bartha Károly), a vallás- és közoktatásügyi miniszter (Hóman Bálint), a képviselőház elnöke (Tasnádi Nagy András), a vezérkari főnök (Werth Henrik gyalogsági tábornok) is részt vettek az ünnepségen (szeptember 5), többen közülük feleségükkel együtt; a hadsereg fegyelmetlensége, a katonai szemle rossz szervezése botrányt okozott, Horthy kormányzó nyilvánosan feddte meg a parancsnokokat. De folytatta tíznapos jelképes hadjáratát, *fehér* lovon, a honvédség – Nemzeti Hadsereg – élén. Nagy ünnepség volt Nagyváradon (szeptember 6),

---

csodarabbi, aki úgy festett – nagyanyám mondta mindig –, mint egy hindu herceg. Volt egy gyönyörű lánya, és annak az esküvőjére az egész világ zsidósága eljött oda, Munkácsra.”

257 Az autonóm Kárpát-Ukrajna és Csehország közötti úgynevezett vízeresztli csatában (1939. január 6) a Rongyos Gárda segítette győzelemhez az előbbit. Munkácson, a Latorca város felőli (bal) partjánál emlékművet állítottak nekik.

258 Szövegét lásd Halmosy Dénes, *Nemzetközi szerződések, 1918–1945* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966), pp. 93–145.

259 Ezen események idején nagybacsoni Nagy Vilmos volt az 1. magyar hadsereg főparancsnoka.

Marosvásárhelyen (szeptember 10). Szeptember 11-én a hadsereg bevonult Kolozsvárra, szeptember 13-án Sepsiszentgyörgyre, 16-án Marosvásárhelyre és Szászrégenbe stb.

Erdély visszatérésének ünneplésére szeptember 15-én Horthy ünnepélyesen megjelent Kolozsvár feldíszített főterén, és a Szent Mihály-templom előtt felállított díszemléken beszédet mondott. A főter északi során (23, Rucska ház), a Hitelintézet és a Scherg Vilmos szövetület²⁶⁰ portáljainak üvegfa fölött, kiplakátozva függött Horthy, Hitler és Mussolini képe, a HEIL HITLER és az EVIVA MUSSOLINI felirat, a horogkeresztes zászló. Azok között, akik a díszemléken hódolattal köszöntötték Erdély visszatérését, volt egy zsidó is, Bischitz Ernő üzletember, mellén első világháborús kitüntetésekkel és kokárdával.

A második bécsi döntés folytán Magyarország lakossága körülbelül 2 650 000 fővel növekedett (ebből ca. 1 millió, 40 %, román volt), ugyanakkor ca. 400 000 magyar továbbra is Románia fennhatósága alatt maradt. A határváltozások, mindent összevéve, tetemesen megnövelték a magyarországi zsidóság lélekszámát. Mindhárom területen, amelyeket Magyarország – a Hitlerhez igazodó kormányzat – koncul kapott, nagyszámú zsidóság élt. “Tipikus zsidó helyeken, például Munkácson, a magyarság képtelen lett volna kisebbségi nyelvi jogot kivívni, hogyha a pajeszos, szakállas zsidók tömegesen nem támogatták volna a magyarságot, és kockázatok, büntetések elviselése mellett is nem szaporították volna a magyar nemzetiség hivatalos létszámát.”²⁶¹ Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint az új országhatárok között található zsidók ca. 44 százaléka a “visszacsatolt” területeken lakott. Az 1941. évi népszámlálás a “visszacsatolt” területeken összesen ca. 321 000 zsidót mutatott ki. A Partium és Erdély Magyarországhoz csatolt részeiben mintegy 160 000 zsidó élt, köztük a viszonylag kompakt közösséget jelentő máramarosi (“szatmári”) haszidok. Kárpátalján 100–102 000, többségében igen szegény zsidó került magyar fennhatóság alá, többségükben orthodox vagy haszid közösségek.²⁶² Munkács, a térség egyik legnagyobb zsidó városa, szintén Magyarországé lett. (Szlovákiában a revízió után is mintegy 80 000 fő magyar nyelvű zsidó maradt.) Erdélyben és Kárpátalján erős volt a cionista mozgalom, a *Tarbut* iskoláiban héberül tanítottak.

Amikor az első világháború után – a korabeli szóhasználattal élve – “elcsatolt” területek “visszatértek” (1938–1940), Magyarországon már érvényben volt az első és életbe lépett a második zsidótörvény. Imrédy miniszterelnök a Felvidék visszacsatolása után kimondta: “A visszanyert felvidéki területekkel a zsidók arányszáma még

260 A brassói posztógyár üzlete.

261 Hercz Ignác (Kassa) levele Szabolcsi Lajosnak, *Egyenlőség*, 58, no. 46 (1938. november 17), p. 5.

262 A kárpátaljai zsidók történetéhez lásd Yeshayahu A. Jelinek, *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948* (Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship, 13 / East European Monographs, 721) (New York: Columbia University Press, 2007).

kedvezőtlenebbé vált, tehát nekünk ebben a kérdésben eddig vallott felfogásunkat revízió alá kell vennünk.” A “visszacsatolt” területeken élő zsidóknak a továbbiakban osztozniuk kellett a magyarországi zsidóság sorsában. Kárpátalján 1939. július 7-én, a katonai közigazgatás megszűnte után, a magyar közigazgatás bevezetésével léptek hatályba a Magyarországon hatályos zsidótörvények.

A magyarországi zsidóság Kárpátalja visszacsatolására úgy reagált, hogy a Pártfogó Iroda (MIRI) havi 50 000 pengőt állított be költségvetésébe segély céljára, és egyéni adakozókkal is számolva 25 pengős jegyeket bocsátott ki, amely összeg Kárpátalján vagy Máramarosban egy ínséges zsidó család egy havi megélhetését fedezte.

A második bécsi döntés után miniszterelnöki minőségében Bécsben, Hitlernél tett látogatásán (1940. november 20) gr. Teleki Pál maga volt az, aki “felvetette a zsidókérdést, és kifejtette, hogy a zsidókat békekötéskor el kell távolítani Európából”.²⁶³ Hitler válaszában a kitelepítést mérlegelte, valamelyik francia (gyarmati) birtokra (Madagaszkár?). Ez volt az első alkalom, hogy Hitler és a legmagasabb magyar vezetők tárgyalásainak fennmaradt jegyzőkönyvei a zsidókat megemlítették. Teleki valójában ösztönzést és blanco jóváhagyást adott Hitlernek a később megvalósuló tervekhez. Magyarország ekkor (1940. november 20) csatlakozott a két hónappal korábban (1940. szeptember 27) megkötött úgynevezett háromhatalmi egyezményhez: a tengelyhatalmak, Németország, Olaszország és Japán szerződéséhez, amely a szerződő felek számára kölcsönös segítséget helyezett kilátásba “a nagy kelet-ázsiai térre és az európai területekre vonatkozó törekvéseiket illetően”.

Zsidótörvények Észak- és Dél-Erdélyben

A második bécsi döntés Erdélyt kettéosztotta: déli, nagyjából egyharmadnyi része Romániában maradt, nagyobb, északi része Magyarországhoz került, visszacsatolták, “hazatért”, ahogy az irredenta szólam fogalmazott. A térség zsidó lakossága is megoszlott, mintegy 44 000 maradt román állampolgár, a többség, mintegy 160 000 – de más becslések szerint 185 000 – fő, ismét “magyar” lett: magyar, az akkor már érvényben lévő zsidótörvények keretei között. A máramarosi haszidok ezen a számon belül 20–22 000 főt tettek ki.

Romániában Octavian Goga mindössze hat hétig hatalomban lévő kormánya 1938 legelején felzárkózott a nemzetiszocialista Németország minden zsidóellenes intézkedéséhez. Alexandru C. Cuza, aki az 1920-as években mint egyetemi tanár a *numerus clausus* gr. Teleki Páltól átvett eszméit hirdette, most miniszterelnök-helyettesként szél-

263 Ránki György, szerk., *Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983), I, p. 165 sk

sőséges nacionalizmusában teljesen zsidómentessé akarta tenni az országot. Elsőként a “betolakodott” zsidóságot vette célba, közéjük sorolta azokat is, akik 1918-ban Erdély kerületébe kerültek Románia fennhatósága alá. Az 1938. január 22-i törvény²⁶⁴ elrendelte az állampolgárság felülvizsgálatát, arra hivatkozva, hogy korábban több százezer menekült vagy bevándorló zsidó kapott állampolgárságot, jogosultság nélkül. Aki az előírt rövid határidő alatt nem tudta beszerezni az igazoló iratokat, azt visszaminősítette az idegen státusba, az “ethnikailag idegen” személyek foglalkoztatására pedig általában is 10 % kvótát szabott meg a kereskedelmi és ipari vállalatoknál. Mindazokat, akik 1918. december 1-jén zsidó vallásúak voltak, zsidó (fajúak)nak minősítette, ezzel a zsidóság ismét faji kategóriává vált. Az 1938. évi Alkotmány csak az állampolgári kötelességek tekintetében tartotta fenn a törvény előtti egyenlőséget, és a vallási és a faji kisebbségek számára egyaránt külön jogállást állapított meg. Az állampolgári jegyzékből törölt személyek állandó rendészeti ellenőrzés alá kerültek. Az 1940-ben (augusztus 9) kiadott Zsidó Statutum (*Statutul Evreiesc*)²⁶⁵ a németországi faji törvények alapján határozta meg a zsidóságot és korlátozta a zsidók jogait tulajdonlás, foglalkozás, házasság, névhasználat stb. tekintetében. Ezzel másodrendű állampolgároknak minősítette őket. A zsidók nagy részét megfosztotta a román állampolgárságtól. A Molotov–Ribbentrop-paktum után, a Szovjetunióknak átadandó (1940. június 28) Észak-Bukovina és Basarabia kiürítéskor, 1940 június–júliusában a román csendőrség tömegesen mészárolta le a térség zsidó lakosságát.

A magyar hatóságok Észak-Erdély megszállását megfontoltan úgy szervezték meg, hogy a második zsidótörvény korlátozó rendelkezései azonnal életbe lépjenek, még akkor is, ha maga az 1939:IV. tc. a trianoni Magyarországra nézve esetleg későbbi határidőt tűzött ki.

Mindjárt a nagy területi revízió (1940. szeptember) után jelentkeztek az 1920-as évek román állampolgársági törvényeinek legsúlyosabb következményei. A Magyarországhoz csatolt országrészben zsidók főként a nagyobb városokban éltek: Nagyváradon, Szatmár-Németiben és, persze, Máramaros-Szigeten; kevesen Kolozsvárt, Marosvásárhelyen, a Székelyföldön még kevesebben. A szász városokban, amelyek azonban továbbra is Romániánál maradtak, szinte egyáltalán nem. Mindenesetre, a máramarosi zsidóság, nagyobb részükben haszidok, erősen húztak a szomszédos keleti országok orthodox vagy haszid zsidóságához. Még az értelmiség is: a szigeti fiatal jiddis írók szellemi orientációja az 1940-es évek elején a két világháború között Romániához tartozó Csernovic felé irányult.

Észak-Erdélyben a magyar rendőrség és csendőrség már 1940 őszén úgy bánt a zsidókkal, ahogyan Magyarországon majd csak 1944-ben. 1940-ben történt a zsi-

264 “Decret-regal pentru revizuirea cetățeniei evreilor din România” (<http://ebooks.unibuc.ro/istorie/istorie1918-1940/10-12.htm>).

265 2650/1940, “Decret-lege No. 2650. privind la starea juridică a locuitorilor evrei din România” (<http://ebooks.unibuc.ro/istorie/istorie1918-1940/10-13.htm>).

dók első kitoloncolása Kamenyec-Podolszkiba. A kárpátaljai, partiumi, máramarosi stb. zsidó népesség egy részének állampolgársága abban az értelemben valóban rendezetlen volt, hogy bár folyamatosan, esetleg nemzedékek óta ott éltek, ahol a bécsi döntés érte őket, ezt megelőzően nem volt lehetőségük az Ausztria–Magyarország tartományában őket megillető státus aktualizálására. A második bécsi döntés után azok a zsidók, akik korábban nem voltak román állampolgárok, nem kapták meg a magyar állampolgárságot, még a zsidótörvények keretei között sem: hontalanok lettek, a magyar katonai / csendőrségi / rendőrségi igazgatás az első adandó lehetőséget kihasználva, 1940 őszen (október–december) több alkalommal, összegyűjtötte, akiket tudott, kivitte őket az akkori magyar (Kárpátalja)–szovjet-orosz (Ukrajna) határ legközelebbi pontjaira: Csíkszeredából Gyimesfelsőlok, Máramarosból Körösmező / Jaszinja / Jaszene stb., és egyszerűen áttette a határon.²⁶⁶ Körösmező Észak-Máramarosban fekszik (Rahói járás, ma: Ukrajna), a Tisza forrásvidékén (a Fekete-Tisza jobb partjánál), ca. 650 m tengerszint feletti magasságban, Rahótól 35 kilométernyire északra, közel a Jablonica- / Jabloneci- / Jablonkai- / Tatár-hágóhoz. Román neve: Frasin. Itt halad át a Máramaros-Sziget–Visó–Rahó–Körösmező–Jablonica-hágó, illetve Munkács–Huszt–Rahó–... főútvonal, az észak-máramarosi térség legfontosabb közlekedési útvonala Stanislaw / Stanisławów / Ivano-Frankivszk felé. A térséget Magyarország 1939. márciusban foglalta el. – A román határőrök esetenként még fegyverrel is megpróbálták megakadályozni a nyilvánvalóan határsértő akciót. Az ügyben vitéz Feketehalmy-Czeydner Ferenc (1890–1946) vezérőrnagy, az V. (szegedi) hadtest parancsnoka által elrendelt vizsgálat eredménytelen maradt.

Az egyik m. kir. rendőrkapitányság utólagos jelentéséből (Beszterce, 1941): "(...) A legújabb folyamatba tett zsidó igazoltatások, majd az egész itt élő zsidóság karto-tékszerű nyilvántartásba vétele, melynek során mindenki állampolgárságát megvizsgáltuk, a zsidóság körében egész nagy nyugtalanságot okozott..."²⁶⁷ Az itt említett állampolgársági vizsgálatok tették lehetővé a magyar hatóságoknak, hogy a zsidókat 1940 őszen kitoloncolják Kamenyec-Podolszkiba.

Az Észak-Erdélyben összegyűjtött rendezetlen állampolgárságú zsidók deportálásával egy időben Bukarestben a kormány elrendelte (1940. október 5) a vidéki zsidók vagyonának elkobzását, majd a zsidó kereskedelmi alkalmazottak fokozatos elbocsátását (november 16). A Vasgárda 1941 januárjában (21–23) pogromot szervezett a fővárosban, a legionáriusok lázadása során megtámadták a zsidókat, feldúlták üzleteiket, lakásaikat, zsinagógákat gyújtottak fel, a városi vágóhídon a holttesteket felakasztották. Január végén a diktátori hatalommal bíró Ion Antonescu (1882–1946)

266 Majsai Tamás, "Egy epizód az észak-erdélyi zsidóság második világháború alatti történetéből: Slachta Margit fellépése a Csíkszeredáról kiutasított zsidók érdekében", *Medvetánc*, 1988, no. 4–1989, no. 1 (1989), pp. 3–33.

267 Idézi: Ágoston Vilmos, *A kisajátított tér: A nemzeti képzelet Doru Munteanu és Wass Albert műveiben* (Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 2007), p. 58.

marsall, miniszterelnök (1940–1944),²⁶⁸ *conducător*, a katonai diktatura lehetőségével élve felszámolta a Vasgárdát, félve, hogy az ellene fordul. Ez, persze, a zsidók számára nem hozott felmentést.²⁶⁹ A szovjet hadsereg elfoglalta Kisinyovot (Chişinău) (1940. június 28), majd Romániának a háborúba való belépése (1941. június 22) után a város a német és román szövetségesek kezére került (június 18), azok néhány napon belül gettóba terelték a zsidó lakosságot (június 21); nemsokára Jászvásárhely (Iaşi) véres atrocitások színtere lett (június 29–30). A német–román erők a Szovjetuniótól a július 4 után meginduló támadás során visszafoglalt Észak-Bukovinában (Csernovic: július 6) és Basarabiában a zsidók tömegeit gettóiban gyűjtötték össze (Csernovic: július 10), felállították a Zsidó Tanácsot, július–augusztusban több tízezres tömeget átszállítottak a Dnyeperen és Dnyeszteren túlra, Transznisziába,²⁷⁰ a Dnyeszter bal partjára, hogy ott német *Einsatzkommando* pusztítsa el őket. A deportálások szeptemberben folytatódtak, Antonescu marsall csak november közepén állította le őket. A németek az előre megbeszélt terven felüli létszámot nem vették át Romániától. Heteken át ezrek bolyongtak a két ellenséges hadsereg között. A visszatoloncolt szerencsétlenek egy részét a románok lőtték agyon. Odessza román megszállását (1941. október 16) azonnal a zsidók regisztrálása követte (október 17), majd a vérengzés több hulláma (október 23–24, 28, december 21–23, 1942. január eleje), amelyekben a városban és környékén román kéztől összesen mintegy 22 000 (19–23 000) zsidó pusztult el. Az utasítást az első tömegmészárlásra maga Antonescu adta ki. Megtorlásnak szánta a katonai fellépést a zsidók és a partizánok ellen, egy időzített bomba miatt, mely a megszálló erők főparancsnoka és magas rangú román tiszték szállásán robbant fel. További 28 000 főt az SS alakulatok végeztek ki Berezovka / Birjovovka²⁷¹ körzetében. A zsidók maradékát 1942. január–márciusban fogolytáborokba zárták. A román hatóságok 1942 őszén több dél-erdélyi városból is elhurcoltak zsidókat, a transznisztiai lágerekben (Tiraspol stb.) ukrán, német, román fegyveresek gyilkolták le foglyaikat. Basarabia zsidó lakossága az 1939. decemberi népszámlálás szerint 206 958 fő volt, 1941. április 6-án hivatalos összeírások 72 625 főt mutattak ki, 1942. májusban összesen 227 zsidó élt a területen. Mindent összevéve, a háború folyamán a zsidóüldözés áldozatainak száma Romániában – becslések szerint – elérte a 250–270 000 főt.

1942 őszén a *conducător* engedett a zsidó vezetők és semleges diplomaták nyomásának, és a továbbiakban már nem járult hozzá a dél-erdélyi és ó-romániai zsidók megsemmisítő táborokba hurcolásához. A Sztalingrádnál a 6. német hadsereg

268 Mint háborús bűnöst 1946-ban halálra ítélték, kivégezték.

269 Radu Ioanid, "The Pogrom of Bucharest, 21–23 January 1941", *Holocaust and Genocide Studies*, 6, no. 4 (1992), pp. 373–382; uő, *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944* (Chicago: Ivan R. Dee, 2000). http://www.romanianjewish.org/en/In_Romania.html.

270 Joseph B. Shechtman, "The Transnistria Reservation", *YIVO Annual of Jewish Social Science*, 8 (1953), pp. 178–196.

271 Odesszától ca. 100 kilométernyire északkeletre.

fölött aratott megsemmisítő szovjet győzelem (1943. január 31–február 2) után még inkább enyhén bánt a zsidókkal. 1943-ban már tárgyalni kezdett a Transnistriában életben maradtak repatriálásáról. A hitleri politikától való óvatos elszakadás egyik oka az lehetett, hogy a zsidókat Antonescu marsall nélkülözhetetlennek tekintette a román gazdasági életben. Ezt egyébként így gondolta Horthy is (lásd #202/a–b), de ő nem vont le belőle messzebbre mutató következtetést.

Az erdélyi magyar zsidóság nem mutatott hangos szolidaritást Romániában élő hitsorsosaival, amikor a hatóságok nagy tömegekben deportálták őket. Dél-Erdélyben azonban, a munkaszolgálat kötelezettsége mellett is, a háború előrehaladtával enyhült a korábbi zsidóellenes politika. Azok a magyar nyelvű, magyar kultúrájú zsidók, akiket szerencséjük Dél-Erdélybe sodort, megmenekültek, azok a dél-erdélyi zsidók ellenben, akiknek sikerült eljutniuk Észak-Erdélybe, a magyar zsidótörvények áldozatai lettek.

Szlovákia: Zsidó Kódex

Szlovákiában,²⁷² amely a müncheni egyezmény (1938. szeptember 29) után önálló állam lett (1938. október 6), és 1939-ben (március 14) – szerződésben is rögzítve – német védnökség alá került (*Schutzvertrag*), a zsidók üldözése német módon kezdődött. A *Kristallnacht* után azonnal, mintjárt 1938. november 11-én széles körű támadást intéztek a zsinagógák és jesivák ellen. Az Andrej Hlinka / Hlinka András (1864–1938) római katolikus pap által alapított párt (1913: Szlovák Néppárt, 1925-től: *Hlinkova Slovenská Ľudová Strana* – Szlovák Nemzeti Egység Pártja) németbarát, radikális antiszemita eszmeiségű gárdája 1939 tavaszán újabb pogromokat szervezett a zsidók ellen. Hlinka még gr. Zichy Nándor szélsőségesen konzervatív Katolikus Néppártjában kezdte politikai karrierjét. 1939. március 14-én a néppárti (“*ľudák*”) kormányt törvény hatalmazta fel, hogy az államérdekből szükséges intézkedéseket rendeleti úton vezesse be; mindjárt áprilisban megindult a zsidókat korlátozó rendeletek sora.

A zsidóellenes rendelkezések és intézkedések Szlovákiában a “magyar” zsidókat is közvetlenül érintették. Pozsonyban, ahol ca. 13–15 000 – többségében magyar nyelvű

272 Livia Rothkirchen, *The Destruction of Slovak Jewry* (Jerusalem: Yad Vashem, 1961); Ladislav Lipscher, *Die Juden im Slovakischen Staat, 1939–1945* (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 35) (München – Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1980); Sas Andor, *A szlovákiai zsidók üldözése, 1939–1945* (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1993); Livia Rothkirchen, *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust* (Lincoln: University of Nebraska Press – Jerusalem: Yad Vashem, 2005). – Vigh Károly, “Adalékok a zsidókkal szembeni szlovák politikához a második világháború alatt és után”, *Valóság*, 40, no. 5 (1997. május), pp. 43–53.

Pozsony, a régi zsidó temető- és a Hatam Szofér sírjának elföldelése (1943) (Sameh Jenő felv.) (MZsL)

számára, a lefoglalt / elkobzott üzletek tulajdonosait munkatáborokba vitték. A zsidó orvosoknak sárga fatáblán vörös betűkkel kellett kiírniuk a nevüket, feltüntetve, két Dávid-csillag között, a *ŽID* szót, receptet csak sárga papíron írhattak. És mindez csak a kezdet volt.

A kormányzat munkatáborokat állított fel (1939), amelyekben katonai, illetve egy részükben polgári felügyelet alatt zsidókat tartott fogva és dolgoztatott. 1939 szeptemberében kisajátította a zsidók üzleteit. 1939 decemberében a belügyminisztérium a szlovák nemzet ellenségeinek nyilvánította a zsidókat. 1940-ben 24 hónap munkakötelezettséget írt elő számukra. 1940. június 1-jén megjelent az árjásítási törvény (113/1940). 1940. augusztus végén a kormány zsidó-szakértőjeként Pozsonyba érkezett Baron Dieter von Wisliceny (1911–1948) SS-*Hauptsturmführer* / százados, Himmler sógora, Eichmann beosztott munkatársa, feladata a német zsidópolitika végrehajtása volt. Korábban (1943. február–március–július) Szalonikiben stb. is Wisliceny volt a vezetője ca. 46 000 zsidó deportálásának.

A szlovákiai zsidókat 1941-ben három munkatáborban gyűjtötték össze: Szered / Vág-Szered / Sered' (itt volt az egyetlen kórház Szlovákiában, amely zsidó betegeket is felvett), Nyitránovák / Nováky és Vihnye / Vyhne / Eisenbach.²⁷³ Ebben a három helységben Zsidó Tanácsokat állítottak fel, ezeket országosan a Zsidó Központ / Központi Zsidó Hivatal (*Ústredňa Židov / Židovská Ústredná Úradovňa*) fogta össze. Megkezdték a zsidó vagyon árjásítását. A zsidó diákokat kizárták az egyetemről. 1941. szeptember 6-án belügyminiszteri rendelet minden zsidót sárga csillag viselésére kötelezett. Megtiltották a zsidók utazását. 1941. szeptember 12-én lépett hatályba a Josef Tiso, Hlinka halála után pártjának elnöke, köztársasági elnök (1939–1945) és "vezér" (*vodca*)²⁷⁴ által aláírt Zsidó Kódex / *Židovský kódex / Codex Judaicus /*

273 Vihnyepereszény, Selmecebánya közelében.

274 Tiso 1942 őszén elnöki diktatúrát vezetett be Szlovákiában. A háború után Bajorországba menekült, az amerikai titkosszolgálat egy szerzetesrend kolostorában elfogta, és kiadták Cseh-

6. Földalati Chassam Sofer sírja:

A négyszázéves pranyi öreg temető
amiben a legnagyobb zsidó tudósok sírjai
vannak köztük a világhíri, Chassam Sofer
1943-ban egy kivet kísérelték hogy egy ala-
gutat készítsenek ami lényegesen megrövidíti
az autótól Sidouciától egészen a Szmaj és a
kerület is lett fogadva. 1943-ban megkérdezték
a munkálatok. Eppen ahol az alagút végéig
bent a vonalba a 400 éves zsidótemető is, amit
el kellett bontani, vagyis a sírokat elmozdítani,
és nagyjében meg is kezdődött. 1944-ben mikor
a németek teljesen megszállták Horákiát,
a zsidókat össze fogdosták és nem volt aki
a további elmozdításokat végezzék. A németek
nem ^{hívtak} ~~hívtak~~ ^{még} ~~még~~
nem mertek éppen a nagy tudósok sírjai
bolygatni. Így Chassam Sofer is mellette kir-
sent sírok teljes egészében megmaradtak.
1946-ban ismét folytatni kezdtek az
alagút befejezését. Tekintve hogy a sírok
még mindig ott voltak, tárgyalások
után Chava Hadisával a sírokat vagy

Sameh Jenő részletes leírása a régi zsidó temetőben végzett munkálatokról (1943) (MZsL)

csomagját vagy teljesen elföldelik
 mert a helyre szerző volt az alapít-
 ókijáratára. Orthodox zsidó szempontból
 egyik sem volt elfogadható. Így sok
 tárgyalkások után a hatóság bele-
 engedett egy földalatti „Mausoleum”
 építésére. Így lett az a neutsirok
 megmentése, is megjelölésével.
 lehet megközelíteni a sírokat.

- ① a Dunai oldalról nézve a 32 sírhelyek:
- ② elölben duplatörés 14. 15. sírja.
- ③ a sírok alagúttal együtt látható.
- ④ a sírok magasságból nézve, látható a betonfal
vastagsága is a megjelölt helyet a kijáratát.
- ⑤ Mára a fedett sírhelyek 1/2 méter vastagságú
vasbetontetővel.
- ⑥ Közelről látható kijáratot munka közben.
- ⑦ 1/2^{száz} már fedett sírhelyek alagúttal egybe-

elvezetése
 Teljes befejezése a „Mausoleummal”
 Rosch-Harshonij kevézpaödi

Samech Jenő volt Poronni László irányítója.

1941:198. tv. (1941. szeptember 9), amely a nürnbergi törvények mintájára összesen 270 paragrafusban szabályozta a zsidók jogi helyzetét: kizárásukat a jogrendből. A törvényeket és a zsidóellenes intézkedéseket a legmagasabb szinten Vojtech Tuka / Tuka Béla (1880–1946) irányította, egykor a pécsi egyetem jogász tanára, a hitleri nemzetiszocialista mozgalom mintájára Honi Gárdát (*Rodobrana*) szervező (1923), a polgári demokratikus berendezkedésű Csehszlovákia szétszakítását célul kitűző politikus, aki 1939-ben Tiso alatt Szlovákia miniszterelnöke lett.

1942. februárban a szlovákiai zsidó közösség megbízásából Aron Grünhut átszökött a szlovák–magyar határon, és Budapesten felkereste Stern Samut,²⁷⁵ segítséget kérve tőle a deportálás megakadályozásához. Stern szerint a magyarországi zsidókat ilyen veszély nem fenyegette, az ezeréves alkotmány és a kormányzó biztos védelmet jelent számukra. Ő, Stern, illegális lépésekre nem vállalkozik, ezért nem tud segíteni a szlovákiai zsidóknak sem, különben is, azok 1919-ben a csehek, s nem a magyarok mellett álltak ki. Ha a szlovák zsidók illegálisan átlélik a magyar határt, el kell fogni őket, és visszatoloncolni. Így Stern Samu, a (neológ) Országos Iroda elnöke.

Szlovákiából – alig két hónappal a Wannsee-konferencia után – az ott élő mintegy 89 000 zsidó nagy többségét, mintegy 57–58 000 személyt, a szlovákiai római katolikus püspökök és a Vatikán tiltakozása ellenére 1942. március 25 és augusztus 20 között, egy második menetben pedig október 20-ig, Auschwitzba és a Lublin környéki lágerekbe (Majdanek) deportálták. Az első szerelvény Poprádról indult, egy híján ezer fiatal nővel. A szlovák kormány a deportált zsidók elszállításának költségeire fejenként 500 koronát fizetett a németeknek.

A szlovákiai zsidók összegyűjtése és deportálásuk megkezdése Szlovákia felől is nagy menekülthullámot indított el, főként a magyar nyelvű zsidók körében, Magyarországra, becslések szerint ez a tömeg is tízezernyi embert jelentett, nekik, persze, valamivel egyszerűbb volt a beilleszkedés. Nem véletlen, hogy Hitler éppen Tisonak mondta (1943. április 22): “Magyarország lassanként Európa gettójává válik, mert minden zsidó oda menekül.”²⁷⁶

A szlovák parlament 1942. május 15-én tárgyalta azt az alkotmánytörvényt (1942: LXVIII. tc.), amely jogilag is lehetővé tette a zsidók kiutasítását, kitelepítését, deportálását. Az egyetlen képviselő, aki a vitában a törvény ellen felszólalt és nem szavazta meg (1942. május 18), a keresztény-szocialista galánthai gr. Esterházy János (1901–1957) volt, a Magyar Párt elnöke. Képviselőtársai az ülésteremben tetteleg bántalmazták. Korábban gr. Esterházy is megszavazta a szlovák parlamentben hozott zsidóelle-

---

szlovákiának (1945). A pozsonyi Népbíróság (Národný Súd) mint háborús bűnöst kötél általi halálra ítélte, habitusban végezték ki (1947).

275 Aron Grünhut, *Katastrophenzeit des slowakischen Judentums: Aufstieg und Niedergang der Juden von Pressburg* (Tel Aviv: A szerző kiadása, 1972).

276 Ránki György, szerk., *Hitler hatvannyalc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983), II, p. 120.

nes törvényeket. A második világháború után Csehszlovákiában elítélték, és börtönben halt meg.²⁷⁷ Azt nem bocsátották meg neki, hogy elítélte Trianont.

A még megmaradt zsidók deportálását a szlovák hatóságok 1943 tavaszára tervezték. Az akció megakadályozása érdekében zádjeli és nádasi Slachta Margit (1884–1974),²⁷⁸ a Szociális Testvérek Társasága női szerzetesrend vezetője kihallgatást eszközölt ki XII. Pius pápánál, kérve a közbeavatkozását,²⁷⁹ de valójában az az 50 000 dollár segített, amelyet a szlovák Mentőbizottság Pozsonyban a deportálások irányításával megbízott Wisliceny báró zsebébe dugott.

Újvidék: magyar razzia

Külön fejezet Magyarország területszerző kalandorpolitikájában a Jugoszlávia elleni háború. A német támadásban magyar csapatok is részt vettek. A minisztertanács 1941. március 28-án döntött a magyar részvételről, a végleges döntést, Horthy beleegyezésével, a Honvédelmi Tanács április 1-jén hozta meg, a német támadás április 6-án kezdődött, Magyarország április 11-én csatlakozott a háborúhoz, és katonailag légüres térben alig néhány nap alatt elfoglalta a Délvidék nagyobb részét. A döntésért gr. Teleki Pál miniszterelnök személyes felelősséget érzett: "A gazemberek oldalára álltunk. (...) A legpocsekabb nemzet." Öngyilkos lett (1941. április 2/3). A zsidókat sújtó törvények és egyéb intézkedések miatt azonban sem korábban, sem a kormányzóhoz intézett búcsúlevelében nem mutatta a felelősségérzet vagy a lelkiismeret-furdalás jeleit.

A Délvidéket (Bácska, Muraköz, Duna–Dráva-köz: Szabadka, Titel, Újvidék, Zenta, Zombor stb.) Magyarország az 1941. április 11 utáni néhány napban megszállta, a korabeli hivatalos szóhasználat szerint: visszafoglalta. A felszabadítási ünnepséget Szabadkán rendezték meg (július 27), Horthy kormányzó, Bárdossy miniszterelnök, Keresztes-Fischer belügyminiszter jelenlétében. A térségben mintegy 14 000 zsidó került magyar fennhatóság alá. A megszálló csapatok ellen szerb partizánok harcoltak. A magyar honvédségi és csendőr alakulatok 1942. január 5-én Dél-Bácskában

277 A Yad Vashem elutasította a kitüntetésére tett javaslatot. – Életrajza: Molnár Imre, *Esterházy János* (Dunaszzerdahely: Nap Kiadó, 1998). De lásd még Yehuda Lahav, "Az ér(d)em másik oldala", *Szombat*, 20, no. 8 (5769. *tisri* / 2008. október), pp. 21–22 (E. J. zsidóellenes beállítottságának bizonyítékai).

278 1920-ban nemzetgyűlési képviselő volt, a magyar országgyűlés első női képviselője, s azóta vett részt a politikai életben. 1945-ben és 1947-ben ismét mandátumot szerzett. 1949 januárjától, félve a letartóztatástól, rejtőzött, majd külföldre távozott, az Egyesült Államokban élt.

279 Schmidt Mária, "Slachta Margit mentőakciója a szlovák zsidóság érdekében, 1942–43", in: uő, *Diktaturák ördögsekerén* (Budapest: Magvető, 1998), pp. 178–187.

tisztogatási hadműveleteket kezdtek, először Zsablyán,²⁸⁰ majd a Sajkásvidék környező tanyavilágában és községeiben (Sajkásgyörgye,²⁸¹ Csurog,²⁸² Óbecse, Szenttamás²⁸³ stb.), végül Újvidéken (január 21–23). Magyar hivatalos személyiség írta utóbb: “Újvidéken a szerb partizánok, a »csetnikek« forradalmi felkelésének ürügyén (...) a helyi parancsnokló tisztek parancsot adtak a szerbek és a zsidók tömeges lemezárlására és szabad rablást engedélyeztek.”²⁸⁴ A katonai és csendőri egységek parancsnokául vitéz Szombathelyi Ferenc (1887–1946) vezérezredes, 1941. szeptember 5 és 1944. április 19 között – a kérdéses időben – a honvédség vezérkari főnöke, Feketehalmy-Czeydner Ferencet, az V. (szegedi) hadtest parancsnokát nevezte ki. “A razzia vérengzéssé fajult. Válogatás nélkül összefogdostak minden kezük ügyébe került zsidót, szerbet, néhány németet és magyart is.”²⁸⁵ Házról házra járva, akiket elfogtak, agyonlőtték, a tetemeiket gépkocsikon a Duna-partra vitték, és a jégbe vágott lékekbe dobták. Újvidéken a pályaudvarra befutó budapesti gyorsvonat utasai közül egyenkénti igazoltatással kiválogatták a zsidókat, a Duna-strandra terelték őket, nőket, gyermekeket, fiatalokat, öregeket, a dermesztő fagyban meztelenre vetkőztetve órákon át várakoztatták, majd agyonlőtték és a Dunába vetették.²⁸⁶ Kifektetett hullák szegélyezték az utcákat. A razzia során, a partizánok elleni harc örvén – hivatalos adatok szerint – több mint 3 300 embert megöltek,²⁸⁷ köztük 743 zsidót. Más adat szerint csak Újvidéken az 1 246 áldozat között 808 fő volt zsidó. A razzia befejezésekor Újvidéken kiplakátozott felszólításban a művelet parancsnoka így írt: “Nehezen határoztam el magamat a katonai rendszabályok ily gyors beszüntetésére... Figyelmeztetem azonban a város minden egyes lakóját, hogy ezt a nyugalmat csak addig tudom biztosítani, amíg az első, velünk szemben ellenséges érületű puska el nem sül, vagy ismét nem jut tudomásomra egy a Magyar Állam ellen szőtt partizán vagy egyéb nemzetellenes összeesküvés.”

Szombathelyi Ferenc, már a háború után: “Szörnyű bűn történt.”²⁸⁸ “A véres eseményekben a magyarok nagy része, a jobboldal és a tisztikar majdnem teljes egészében nagy nemzeti hőstettet látott...” Börtönben írt vallomásához hozzá kell tenni, hogy

280 Zsablya / Józseffalva, a Sajkás kerületben (ma: Žabalj, Szerbia).

281 Ma: Djurdjevo (Szerbia).

282 Ma: Čurug (Szerbia).

283 (Bács-) Szenttamás / Thomasberg; ma: Srbobran (Szerbia).

284 Juhász Gyula, szerk., *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978), pp. 121, no. 21/c.

285 Nagybacsoni Nagy Vilmos, *Végzetes esztendők, 1938–1945 (Visszaemlékezések)* (Budapest: Körmendy, é. n. [1947]; Budapest: Gondolat Kiadó, 1986²), p. 93.

286 Ezt a mozzanatot említi nagybacsoni Nagy Vilmos emlékirata, *Végzetes esztendők, 1938–1945 (Visszaemlékezések)* (Budapest: Körmendy, é. n. [1947]; Budapest: Gondolat Kiadó, 1986²), p. 91.

287 Magyar források szerint 3 340, szerb források szerint több mint 3 800.

288 *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése, 1945*, szerk. Gosztonyi Péter (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1990), p. 36.

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter beleegyezését a véres megtorláshoz éppen Szombathelyi vezérezredes közvetítette a térségben operáló csapatoknak (január 17). Az áldozatok hozzátartozóinak a magyar állam utóbb némi anyagi kártérítést adott, de a zsidók még jogosnak elismert igény esetében sem kaptak semmiféle elégtételt.

A "hideg napok"²⁸⁹ során elkövetett bűntettek ügyében vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési képviselő, két évtizeddel korábban még a fajvédők élvonalában, most szenvedélyes parlamenti felszólalásban követelt vizsgálatot (1942. január 29). Egy kortárs utólagos jellemzése Bajcsy-Zsilinszkyról, Ignotus Pál (1959): "Amikor gavalléri és katonai álomlátásoktól tüzelten megindult a békécsabai, majd országos közpályán, azt hitte megszállott kamaszlelkében, hogy valóban a magyar népet, abból is a legtörzsökösöbben magyart segíti ősi erényeit megillető jussába azzal, hogy szembeszáll a cinikus fintorú zsidókkal és intellektuelekkel, a nemzetközi eszmevilágú munkásokkal és munkásnevelte parasztokkal, öntudatos gazdálkodókkal és magasabb bérre vágyó mezei proletárokkal egyaránt. Szent ellenforradalmár volt. Olyannyira, hogy szentsége idővel legyőzte benne az ellenforradalmárt. A nemzetközi és országos gazdasági válság éveiben kezdett föleszmélni. Kezdte átlátni, hogy ha valóban »fajt« akar védeni, akkor minden lehet, csak fajvédő nem: demokratának és agrár-reformernek kell lennie."²⁹⁰ Bajcsy-Zsilinszky mellett szociáldemokrata képviselők: Kéthly Anna, Peyer Károly, Rassay Károly követelték az országgyűlésben a vizsgálat megindítását.

A felelősök ellen indított első vizsgálat 1942 nyarán elhalt, a csendőrség szabotálta a nyomozást, a kormányzó a magasabb rangú tisztek közül többeket kitüntetett, és pertörlést rendelt el. Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter 1942 őszén a kormány elé vitte az atrocitások ügyét. Ez az újabb vizsgálat bírósági eljárásba toroklott. Erről Horthy kormányzó 1943. október 11-én hozott döntést. A vezérkari főnökség különbírósága 1943. december 14-én kezdte tárgyalni az ügyet, zárt ajtók mögött, 3 magas rangú katonatiszt, 12 csendőrtiszt állt a bíróság előtt.²⁹¹ A razzia felelős parancsnokai, vitéz Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy, hadtestparancsnok, vitéz Grassy József vezérkari ezredes, a 15. (zombori) dandár parancsnoka (néhány hónappal az Újvidéken történtek után vezérőrnagy), a karhatalmi erők parancsnoka és Zöldi Márton (1912–1946) csendőr százados – akik szabadlábbon védekezhettek – még az ítélethirdetés előtt Bécsbe szöktek (1944. január 15) és menedékjogot kap-

289 Cseres Tibor regénye (*Hideg napok*, 1964).

290 *Századvég*, no. 6–7 (Bibó István Szakkollégium, 1988), p. 332. – Vigh Károly, "Bajcsy-Zsilinszky Endre és a »hideg napok«", *Történelmi Szemle*, 11, no. 1–2 (1968), pp. 81–103; Tilkovszky Loránt, szerk., *Bajcsy-Zsilinszky irataiból* (Békéscsaba: Békés Megyei Tanács Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, 1986); uő, szerk., *Bajcsy-Zsilinszky: írások tőle és róla* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986).

291 A. Sajtí Enikő & Markó György, "Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről, 1943. december 14–1944. január 14", *Haditörténelmi Közlemények*, 98, no. 2 (1985), pp. 426–456.

tak. A hadbíróóság, melynek vitéz Kiss János (1883–1944)²⁹² ny. altábornagy volt az elnöke, távollétükben hirdette ki az ítéletet.²⁹³ Feketehalmy-Czeydner a fegyveres SS / Waffen-SS²⁹⁴ legmagasabb rangú nem német származású tisztje lett (SS-Obergruppenführer / tábornagy). A német megszállás után mint nyugalmazott altábornagyot rehabilitálták, részt vett az SS páncélos hadtest normandiai harcaiban, Szálasi hatalomátvétele után vezérezredesi rangban a honvédelmi miniszter és vezérkari főnök helyettese lett. Grassy szintén beállt a Waffen-SS-be, 1944 október végén, Magyarországon, már mint altábornagy, a “Hunyadi” SS páncélgránátos / gránátos-hadosztályt szervezte. Zöldi mint SS-Hauptsturmführer / százados Eichmann Sondereinsatzkommando-jával tért vissza Magyarországra, május–júniusban részt vett a vitéz patakfalvi Ferenczy László (1898–1946) csendőr alezredes vezetése alatt a deportálások lebonyolítására létrehozott csoport munkájában. A nyilaskeresztes uralom idején egy újabb bírósági eljárásban Grassyt és Zöldit is felmentették a korábbi, az újvidéki razzia miatt elmarasztaló ítélet alól, és visszakapták korábbi magyar rangjukat.

Képiró Sándor (1914–2011) csendőr főhadnagy, később (1943) százados, a razzia egyik járőrparancsnoka, egy eljárásban, amelyet hűtlenség vádjával indítottak (1944), és amelyben többekkel együtt szerepelt, a vezérkari bíróságon jogerősen 10 év büntetést kapott, de az ítéletet a német megszállás után nem hajtották végre, pertörlés után júniusban visszakerült a csendőrség állományába, 1945-ben külföldre távozott, 1946-ban a Népbíróság távollétében ismét elítélte (14 év). 1996-ban hazatért, a Frankel Leó utcai zsinagóga közelében szerzett lakást magának. A jeruzsálemi Simon Wiesenthal központ 2006 óta próbálta elérni, hogy az eredeti ítéletet végrehajtsák, vagy ügyét magyar bíróság érdemben újratárgyalja. Önéletrajzában írta: “A lakásommal szemben lévő zsinagógában eldöntötték, hogy mivel fognak vádolni.” Végre 2011. februárban a Budapesti Nyomozó Ügyészség háborús bűntett miatt vádat emelt ellene. Az eljárás lassú ütemben folyt. A korábbi perek iratait nem sikerült előkeríteni. Bár a szerb ügyészség minden iratot átadott Magyarországnak, a bíróság nem tudta tisztázni, volt-e Képirónak személyes felelőssége a gyilkosságokban, jöllehet az újvidéki napokban egy csendőr egységet személyesen irányított, egy csoportot személyesen vitetett a Duna-partra. A Fővárosi Bíróság első fokon “bizonyítottság hiányában” felmentette (2011. július 18). Szerbiában tüntetések voltak a felmentő ítélet ellen, igen magas rangú politikusok is tiltakoztak, maga Boris Tadić köztársasági elnök is. Jelen sorok javíthatása közben jött a hír, hogy Képiró néhány héttel

292 A honvédség gyalogsági szemléelője. A nyilaskeresztes hatalomátvétel után az ellenállási mozgalom egyik vezetője; november 22-én elfogták, december 8-án a Margit körüti fegyházban kivégezték.

293 Feketehalmy-Czeydner: 15 év, Grassy: 14 év, Zöldi: 11 év stb.

294 Az SS 1940-ben felállított, eredetileg a belső rend fenntartását szolgáló fegyveres testülete. A háború idején harctéri feladatokat is ellátott.

az elsőfokú ítélet kihirdetése után meghalt; talán ez az aggastyán volt az utolsó, akit Magyarországon a Holocaust éveiben elkövetett tettei miatt bíróság elé állítottak.

Az usztasa Horvátországa

Horvátországban a horvát szeparatista mozgalom / usztasa (*ustasa*) vezetője, Ante Pavelić (1889–1959), a Jugoszlávia német elfoglalása után létrehozott (1941. április 10) horvát (báb-) állam vezére (*poglavnik*) a németországi zsidótörvényekhez hasonló kizorító intézkedéseket vezetett be. Az első zsidótörvényt már április 30-án kiadta. Uralma alatt a zsidójel ez volt: mellükön és vállukon sárga sáv, hatágú csillag és nagy Zs betű (Ž). Zágrábban még az osztrák–magyar dualizmus kora óta sok, csatládilag Magyarországhoz kötődő, részben magyar nyelvű zsidó élt, az usztasa rezsim közülük is szedett áldozatokat. Az ország területén felállított táborokban – Jasenovac,²⁹⁵ Đakovo, Stara Gradiška (női és gyermektábor)²⁹⁶ stb. – mintegy 70–90 000 zsidót öltek meg, a maradékot 1943 elején a németek deportálták.

Jud Süß Magyarországon

Joseph Oppenheimer udvari zsidó, *alias* Jud Süß életéről Wilhelm Hauff (1802–1827) írt romantikus novellát (1827), nála – meglepő módon – Jud Süß tévesen úgy tudja magáról, hogy zsidó, de amikor kivégzése előtt rájön a tévedésre, már nem akarja megtagadni vélt hitsorsorsait. Lion Feuchtwanger (1884–1958) nagy sikerű regénye, a *Jud Süß* (1923) már az első világháború utáni németországi antiszemitizmusra reagált. A regény nyomán, a történetet eltorzítva, a nemzetiszocialista Németországban, saját forgatókönyvből, Göbbels közvetlen irányítása mellett, Veit Harlan (1899–1964) uszító antiszemita propagandafilmét rendezett (“Jud Süß”, Terra, 1940), a címszerepet Ferdinand Marian (1902–1946) játszotta. A háború folyamán a filmet rendszeresen vetítették a Hitlerjugend csapatainak, a zsidók deportálása előtt az SS egységeknek, az adott helység hivatalnokainak és a nem zsidó lakosságnak; egykorú adatok szerint közel 20 millió nézője volt. Mariant a közvélemény a náci propaganda “gyűlölt zsidó” alakjával azonosnak tekintette.

295 A Száva partján; tulajdonképpen öt nagy és három kisebb tábor, közös igazgatás alatt. Így nevezik: “a horvát Auschwitz”.

296 A Száva bal partján, a jasenovaci láger altábor.

Amikor a „Jud Süß” magyarországi bemutatóját tervezték, az *Egyedül Vagyunk*, Oláh György (1902–1981)²⁹⁷ szélsőjobboldali folyóirata, elragadtatott ismertetőt közölt róla.²⁹⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre levélben tiltakozott gr. Teleki Pál miniszterelnöknél „az ocsmány és embertelen” film vetítése ellen (1941. február 18): „(...) Emberi mivoltomban és magyarságomban egyszerre éreztem magamat megsértve azért, hogy ezt a gyalázatos propaganda-filmet egyáltalában játszani lehet Budapesten...”²⁹⁹ A tiltakozás nem volt egészen eredménytelen, a kormányzó megakadályozta a film nyilvános vetítését, bemutatására Magyarországon csak a német megszállás után, 1944. május 5-én került sor, Veessenmayer, Sztójay, Reményi-Schneller, Endre László és más kormányzati előkelőségek jelenlétében.³⁰⁰ 2008-ban egy neofasiszta szervezet ismét hirdette és több alkalommal vetítette is, a hatóságok ekkor tehetetlenek bizonyultak.

Epilógus a film történetéhez, hogy a rendező fia, Thomas Harlan (1929–2010) egész felnőtt életét – a háború után Varsóban élt – a nemzetiszocialista bűnök felderítésének szentelte.

1941:xv. tc.: a fajvédelmi törvény

Mint nyilatkozatban maga erősítette meg, gr. Teleki Pál, röviddel öngyilkossága előtt, intenzíven foglalkozott az úgynevezett harmadik zsidótörvény előkészítésével.

Utódja, bárdossi Bárdossy László miniszterelnök (1941. április 3–1942. március 7) az országgyűlésben, programbeszédében kijelentette (1941. április 24), hogy Gömbös és Teleki irányát fogja követni. „A zsidókérdés nem speciálisan magyar kérdés, hanem európai kérdés, és nálunk is csupán egy általános és egységes európai rendezés keretében oldható meg gyökeresen és véglegesen.”³⁰¹

297 Szociográfus, Imrédy párthíve.

298 4, no. 2 (1941. február), p. 24.

299 Idézi: Ladányi Andor, *Élet és Irodalom*, 52, no. 32 (2008. augusztus 8), p. 16. – A film nyomán annak idején a történetből hasonlóan durva zsidóellenes propagandaregényt írt egy bizonyos J. R. George [?], *Jud Süß...* (Berlin: Ufa-Buchverlag, 1941); magyarul: *Jud Süß. Történelmi regény a hasonló című „Terra”-film nyomán*, átdolgozta Höpp Henrik (Budapest: Centrum Kiadvány, 1942).

300 Lásd Veessenmayer jelentését Ribbentropnak, in: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), p. 844 sk., no. 660; Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóságról* (Budapest: Officina, 1946), p. 122.

301 *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, X (Budapest: Atheneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság könyvnyomdája, 1941), p. 5.

A gyökeres és végleges megoldás, az európai rendezés keretében, akkor nem jelenthetett mást, mint Németország példájának követését. "Hitler és Mussolini (*Élénk éljenzés és taps a Ház minden oldalán.*) – mondja a miniszterelnök – a két nagy baráti nemzet korszakot alkotó vezérei, akik annyiszor adták bizonyítékát annak, hogy a magyarság sorsának alakulását megbecsüléssel, megértéssel és szeretettel nézik. (*Éljenzés és taps.*)"³⁰² Bárdossy az elvet gyakorlati teendőként is megfogalmazta: "Míg azonban ez az általános és egységes európai rendezés bekövetkezhetik, nekünk addig is megoldást kell találnunk a magunk halaszthatatlan speciális zsidó problémái tekintetében. (...) Szükség van a második zsidótörvény egyes alapvető rendelkezéseinek – így például a zsidó fogalmi meghatározásának – szabatosabbá tételére, az egyes helyesen megalkotott rendelkezések továbbfejlesztésére, végül olyan jogterületek szabályozására a zsidókérdés szempontjából, amelyeket a második zsidótörvény nem érintett, de amelyeken a szabályozás szükségességét az azóta eltelt idő nyilvánvalóvá tett. (*Élénk helyeslés.*) (...) Egyszerű, világos és az egész problémát az ország egyetemes érdekeihez igazodóan megoldó egységes és tömör törvényre van szükség (*Élénk helyeslés.*), amely az elvi kérdések tekintetében sem félreértésre, sem kibúvásokra nem ad lehetőséget (*Taps. Gr. Festetics Domonkos: Úgy van! Végre Chorin is zsidó lesz egyszer!*), a gyakorlati problémákat viszont – elvi alapon – célszerűen és ésszerűen oldja meg. Az új jogszabályalkotás kiindulási pontja a zsidó fogalmának egyszerű, világos s a különböző (felekezeti és faji) szempontokat össze nem vegyítő, határozott megállapítása. (*Élénk helyeslés.*) Teljes mértékben magamévá teszem megboldogult elődömnök (...) azt a nézetét, hogy törvényes úton meg kell akadályozni a zsidóság elkeveredését a nem zsidókkal. (*Taps.*) Gondoskodni kell arról is, hogy a zsidóság a nemzet társadalmi, kulturális, politikai és szellemi életének mindazon helyeiről, ahonnan a nemzet lelki, erkölcsi, világnézeti és politikai irányítása, valamint a nagy tömegek lelkületének kialakítása és a jövő generáció nevelése folyik, teljes mértékben kirekesztessék. Az ország gazdasági életének kulcspozícióit nem szabad zsidó, félzsidó vagy strohmann kézben hagyni. (*Élénk helyeslés és taps.*) Viszont nem téveszthetjük szem elől azt a ténytet, hogy az országban egymillió zsidó él, és ha minden életlehetőséget el akarnánk venni tőlük, ez súlyos gazdasági és szociális zűrzavarokat idézhet elő. (*Zaj.*)"

Időközben Németország megtámadta a Szovjetuniót (1941. június 22), és néhány nap múlva Magyarország is hadat üzent (június 27), csak utólag kérve hozzájárulást az országgyűléstől. Bárdossy miniszterelnök a zsidóellenes politikában is igyekezett felzárkózni Németországhoz. Gyorsan beváltotta az országgyűlésben élénk helyesléssel üdvözölt ígéretét. Az úgynevezett harmadik zsidótörvény / fajvédelmi törvény (1941:xv. tc.), az 1894:xxxI. tc. ("A házassági jogról") novellája, csak kiteljesítette, ami már az 1939:iv. tc.-el elkezdődött: a zsidók kiszorítását, származási / faji alapon, a társadalomból.

302 Uo., p. 13.

Az 1941. augusztus 8-án kihirdetett törvény mintája a német fajvédelmi / úgynevezett nürnbergi törvények voltak. A közalkalmazottak státusát szabályozó németországi törvény (1933. április 7), az úgynevezett árja paragrafus (*Arierparagraf*), egyértelműen kizárta a közszolgálatból a nem árja szülők vagy nagyszülők leszármazottjait, ha akár csak egy nem árja felmenőjük volt is.

A “nürnbergi törvények” vagy “nürnbergi faji törvények” (*Nürnberger Rassen-gesetze*) összefoglaló elnevezés lényegében három törvényt jelent. A nürnbergi nemzetiszocialista pártnap (*Parteitag der Freiheit*, 1935. szeptember 15) alkalmából összehívott birodalmi gyűlésen hirdették ki őket.³⁰³ Hitler birodalmi kancellár és vezér a zsidó kérdés évszázadokra szóló rendezésének (*säkulare Regelung*) nevezte őket.

(1) A Birodalmi állampolgársági törvény (*Reichsbürgergesetz*, 1935. szeptember 15) szerint állampolgár (*Reichsbürger*) csak a germán vagy ezzel rokon fajú személy lehetett. Más fajú személy csak “a birodalomhoz tartozó” / “a birodalom honosa” (*Reichsangehöriger*) státust kapta meg, nem volt választójoga, nem viselhetett közhivatalt.

(2) “A német vér és becsület védelméről” címmel kiadott törvény / Vérvédelmi és házasságégeszségügyi törvény (*Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre / Blutschutzgesetz*) – a szorosabb értelemben vett nürnbergi törvény (1935. szeptember 15) – a zsidóknak megtiltotta a házassági vagy akár szexuális kapcsolatot az állam germán vagy ezzel rokon fajú polgáraival, az ilyen házasságot érvénytelennek nyilvánította, még ha a törvény megkerülésére külföldön kötötték volna is, az ilyen kapcsolatot fajgyalázásnak (*Rassenschande*) minősítette, továbbá megtiltotta 45 évnél fiatalabb árja háztartási alkalmazott foglalkoztatását.

(3) A “birodalmi zászlótörvény” (*Reichsflaggengesetz*), amely a weimari köztársaság német fekete–fehér–arany zászlója helyett visszaállította a császári Németország (“birodalmi”) fekete–fehér–vörös zászlóját, és ezzel egyenrangúként bevezette a nemzetiszocialista (“nemzeti”), vörös alapon, fehér körben elhelyezett horogkeresztes zászlót. A zsidóknak megtiltotta a birodalmi és nemzeti zászló használatát stb., csak a “zsidó színek” használatát engedte meg.

A törvényekhez összesen 13 végrehajtási utasítás készült, további megszorításokkal. Az 1. számú végrehajtási utasítás (1935. november 14) pontosan meghatározta, hogy a törvények alkalmazása szempontjából ki tekintendő zsidónak. A spanyolországi és portugáliai inkvizíció rögeszméje (*limpieza de sangre / limpeza de sangue*, “vértisztaság”)³⁰⁴ ismét törvényes követelménnyé és politikává vált. A zsidók nem

303 Ezek néhány évvel később, a magyarországi első zsidótörvény miatt aktuálisává vált fordítása, a kíséző rendeletekkel együtt: Molnár Ákos, *A hitleri árjátörvények teljes szövege és magyarázata* (Budapest: A szerző kiadása, 1938). – A fajgyűlölő aktivitás erejét jelzi, hogy a mintegy 40 oldalas füzet digitalizált változata több internetes honlapon is hozzáférhető (2009).

304 Megfogalmazását adja Toledo magisztrátusának rendelete (1449); szövegét lásd Fritz [Yitzhak]

lehetek állampolgárok, politikai ügyekben nem volt szavazati joguk, nem tölthet-tek be közhivatalt. Mind a német, mind a majd – alig négy év múlva – ezt követő magyar törvényhozás a zsidó hitfelekezethez való tartozást, két nemzedékkel vissza-menőleg, faji kritériumnak tekintette. Megkülönböztette a zsidó (*Volljude*), félzsi-dó (*Halbjude*), negyedzsidó (*Vierteljude*), sőt, nyolcados zsidó kategóriákat. Zsidó az, akinek nagyszülei közül legalább három zsidó volt; más terminológiával, vegyes származású / keverék (*Mischling*) az, aki két zsidó nagyszülőtől származik,³⁰⁵ és a zsi-dó vallási közösség tagja, vagy zsidó házastársa van, vagy egy zsidó házasságon kívü-li kapcsolatából született. Zsidó nem lehet a birodalom állampolgára, nincs politikai választójoga, köztisztviselői állást nem tölthet be. A második csoportba tartozókat személyes vagy szülői érdemek alapján bevehették a nemzetközösségbe, a harmadik csoportba tartozók elvben beletartoztak. Származásra tekintet nélkül a köznyelvben zsidónak számított (*Geltungsjude*), aki a törvény hatálya lépése után betért, zsidó-val házasságot kötött, zsidó személy házasságon kívüli gyermeke stb.

A további rendeletek a zsidókat egyebek mellett kizárták a tényleges katonai szol-gálatból; háborúban való alkalmazásuk megszervezésére külön rendeletet helyeztek kilátásba. A következő évben (1936. augusztus) egy aláírás nélküli, de valószínűleg magától Hitlertől származó memorandum a négyéves gazdasági tervvel összefüggés-ben a Reichstag számára előírta, hogy törvényben mondja ki: minden olyan kárért, amelyet a német gazdaságban a zsidó közösséghez tartozó személy okoz, a felelősséget az egész zsidóság viseli. A Birodalmi állampolgársági törvény 11. számú végrehajtási utasítása (1941. november 25) minden *Reichsangehöriger* státusú emigránst megfosz-tott a német állampolgárságtól. (A törvény hatálya kiterjedt az önkéntes emigránsokra és az áttelepítettekre, a deportáltakra stb.; teljes vagyonuk az államra szállt.)

A nürnbergi törvények rendelkezéseit a magyar törvényhozás két ütemben ve-zette be, részben a második, részben a harmadik zsidótörvényben, körülményesebb definíciókkal. A második zsidótörvény valamivel mérsékeltebb volt, mint a nürn-bergi törvények; a harmadik valamivel még több is, legalább a körülményességben. A felsőházban a keresztény főpapok – Serédi Jusztinián hercegprímás, Ravasz László református és Kapi Béla (1879–1957) dunántúli evangélikus püspök – gyenge kí-sérletet tettek, hogy a harmadik zsidótörvényt megbuktassák, egyébként kizárólag a kikeresztelkedett zsidókat diszkrimináló rendelkezések miatt. Kiállításuk legalább

---

Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, Teil I, 1: *Urkunden und Regesten* (Berlin: Akademie-Verlag, 1929); I, 2: *Kastilien. Inquisitionsakten* (Veröffentlichungen der Akademie für die Wissenschaft des Judentums: Historische Sektion, 4) (Berlin: Schocken Verlag, 1936; reprint, I–II, Farnbo-rough: Gregg International Publishers, 1970), pp. 315–317; német fordítás: Julius H. Schoeps & Hiltrud Wallenborn, Hrsg., *Juden in Europa. Ihre Geschichte in Quellen*, I: *Von den Anfängen bis zum späten Mittelalter* (Darmstadt: Primus Verlag / Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2001), p. 278 skk., no. 139.

305 Pontosabban, *Mischling ersten Grades* az, akinek két, *Mischling zweiten Grades*, akinek egy nagy-szüleje volt zsidó.

a keresztény hitre áttért zsidók mellett valamivel több volt, mint amit előzőleg felmutattak: az első két zsidótörvényt támogatták és megszavazták, a harmadik zsidótörvényt már elutasították.³⁰⁶ A többséggel szemben nem tudták szándékukat érvényesíteni. Az 1941: xv. tc., amelyet már akkor kendőzetlenül fajvédelmi törvénynek neveztek, 1941. augusztus 8-án életbe lépett.

Az orthodoxia (*Orthodox Zsidó Újság*)³⁰⁷ a harmadik zsidótörvényben felfigyelt arra, hogy a zsidó és nem zsidó közötti kapcsolatok, a vegyes házasságok tilalma, amely a törvény egyik lényeges eleme, egybevág a halákhikus előírásokkal. Szükségesnek ítélte, hogy a rendelkezések e részét a zsidók is támogassák, már csak azért is, mert a vegyes házasság a XIX–XX. században az asszimiláció egyik lépcsője volt, és hozzájárult a zsidóság létszámának csökkenéséhez.

Tervek a zsidók kitelepítésére

A zsidók kitelepítésének eszméje régóta ott keringett a politikusi vitákban. Theodor Herzl és Joseph Chamberlain (1836–1914) angol gyarmatügyi miniszter (*Colonial Secretary*) találkozója (1902) után Herzl munkatársai *pars pro toto* tervet mérlegeltek: a Szinaj-félsziget egy kis körzetét a Földközi-tenger partján (El-Aris); az ötlet azon bukkott meg, hogy Egyiptom brit kormányzója nem tartotta lehetségesnek víz eltérítését a Nilusból. Ezután a VI. Cionista Kongresszuson (Basel, 1903) még mint reális lehetőséget tárgyalták a *Guas Ngishu*, másképp: Uganda-tervet, a brit kormány által felvetett (1903) – és Herzl által is támogatott – javaslatot, hogy a zsidó államot Kelet-Afrikában hozzák létre. Akkor mellette szavazott 295 küldött, ellene 178, tartózkodott 132. A következő, VII. kongresszus (Basel, 1905) már határozottan elutasította. Az Uganda-terv rövid időre megosztotta a mozgalmat, de az ellentéteket a VII. kongresszus eloszlatta. Viszont a nagypolitikában továbbra is számoltak vele, olyannyira, hogy eleinte Lord Balfour is mellette állt, csak Chaim Weizmann (1874–1952), a cionista szervezet, majd a Cionista Világszövetség elnöke (1920–1930, 1935–1946), a majdani Izrael Állam első elnöke beszélte le róla. Weizmann még az első világháború utáni béketárgyalásokon is kénytelen volt a négy nagyhatalom képviselői előtt érvelni ellene (Párizs, 1919. február 27).

Az 1920-as évek közepén a szovjet kormány kezdeményezésére (1924) az *American Jewish / Joint Distribution Committee / Joint* (JDC)³⁰⁸ jelentős összegeket fektetett

306 Fürj Zoltán, "Az evangélikus egyház és a Holocaust. D. Kapi Béla tárgyalásai a Sztójay-kormányval", *Világosság*, 32, no. 12 (1991), pp. 939–953.

307 *Orthodox Zsidó Újság*, 3, no. 6 (1941), p. 10.

308 Németországi eredetű amerikai zsidók, köztük Felix M. Warburg (1871–1937), alapították (1914. november 27), az európai zsidó menekültek segítésére.

abba a tervbe, hogy az Oroszországban az 1917. októberi forradalom és a polgárháború során lakóhelyükről menekülni kényszerülő zsidókat a Krim-félszigeten telepítsék le mint a leendő Zsidó Szovjet Szocialista Köztársaság kezdeményét és egyben az oroszországi "zsidókérdés" megoldását. A szovjet kormány rendeletet adott ki (1924. július 29), hogy minden zsidónak, aki a "gyarmaton" földet akar, a kommisszáriátus köteles megfelelő területet a rendelkezésére bocsátani. A project első hullámban mintegy 5 150 család volt érintve, hosszabb távlatban potenciálisan legalább 1 300 000 fő, de a rendelkezésre bocsátott földterület (342 000 ha) semmiképpen nem lett volna elegendő, ezért a tervet végül feladták, mindössze néhány zsidó kolhoz alakult meg az 1930-as évek elején.

A Krim-tervet váltotta fel Birobidzsán. A szovjet kormány 1928-ban a Távól-Keleten, az Orosz Szövetséges Köztársaság területén, Habarovszkától nyugatra alakította ki a Birobidzsán Zsidó Autonóm Körzetet (*rajon*) (1934-től: Terület) (*oblaszty*), ahová az ország európai részeiből toborozta / telepítette át a zsidó lakosságot. Az Oroszország európai területein élő askenázi zsidók számára a Távól-Kelet kitelepítés volt, még ha sokan, talán legtöbbször, önként ment is, egy kommunista színezetű zsidó állam megvalósításának ábrándjával.³⁰⁹ Az ábránd hamar szétfoszlott, távozott, aki tudott, a jiddis nyelv visszaszorult (napjainkban a Terület egyik hivatalos kisebbségi nyelve). A maradék – a Terület lakosságának alig több mint egy százaléka – is csak évekkel a szovjet rendszer bukása után épített zsinagógát (2004).

Az 1930-as évek közepén Japánban vezető állami tisztségviselők foglalkoztak az a tervvel, hogy az európai zsidók kimenekítésére – illetve, a zsidók úgynevezett gazdasági világalalmának közömbösítése céljából – létrehoznak egy japán Izrael Mandzsúriában (Manchukuo, 1932 és 1945 között japán bábállam). A "fugu-terv" ("Fugu-Plot"), ahogyan nevezték,³¹⁰ több tízezer zsidót vonzott, főként Németországból, de lassan valamennyien áttelepültek Sanghajba, ott végül gettóba kerültek (*Restricted Sector for Stateless Refugees*), majd végül a második világháború után, elszegényedve, kalandos úton, eljutottak Izraelbe.³¹¹

Lengyelországban az 1930-as évek második felében a politikai életben vitáiban felmerült az az ötlet, mint alternatív lehetőség a zsidók számának mérséklésére, hogy tömegesen, évente százazres nagyságrendben, telepítsék ki őket Észak-Rhodesiába, amely akkor brit gyarmat volt (az érintett terület ma: Zambia). A térségben 1905 óta, amikor a vasút elért a Victoria-vízeséshez, növekvő számban éltek európai

309 Három kiadást is megért egy magyar nyelvű ismertető füzet a zsidótörvények idején: Kázméri Kázmér, *Biro-Bidjan, a távolkeleti zsidó köztársaság* (Budapest: Vietorisz, 1940, 1941³).

310 A *fugu* egyfajta hal, amelynek elkészítési módjától függ, ínycsalat lesz-e, vagy méreg.

311 Marvin Tokayer, *The Fugu Plan: The Untold Story of the Japanese and the Jews during World War II* (New York: Paddington Press, 1979). – Drámaian eleveníti meg a történeteket Ursula Krechel (1947–) német író nő dokumentumszerű, emlékiratokat is felhasználó regénye: *Shanghai fern von wo* (2008).

eredetű zsidók, hozzájuk csatlakoztak a Németországból a nemzetiszocialista rezsim elől menekülők. A lengyel követ 1938 októberében Londonban előterjesztette a zsidók kitelepítésére vonatkozó javaslatot, de az angol kormány nem reagált rá.

Madagaszkárt először Paul de Lagarde hozta szóba (1885), a kiváló sémi filológus és megátalkodott zsidógyűlölő, akinek eszméi ellen kortársa, Kaufmann Dávid,³¹² később pedig Löwinger / Löwinger Sámuel már 1934 k. szükségesnek tartotta – akkoriban sokak szemében anakronisztikusnak látszó hévvel – felvenni a küzdelmet.³¹³ Lagarde annak idején azt javasolta, hogy Németország vegye át a gyarmatot Franciaországtól, és ide telepítse át Lengyelországból, Oroszországból, Romániából és Ausztria–Magyarországról a zsidókat. A sziget az első világháború után hirtelen ismét a politika napirendjére került. Az 1920-as években Henry H. Beamish (1873–1948), a második angol–búr háború (1899–1902) idején Viktória királynő (1837–1901) adjutánsa, hírhedt angol antiszemita propagandista házalt a “*compulsory segregation*” eszméjével és Madagaszkárral.³¹⁴ 1926–1927-ben Lengyelország, illetve Japán a túlnépesedést akarták a Madagaszkár-tervvel levezetni. 1937-ben a lengyel kormány tájékozódni próbált Franciaországnál és Angliánál, volna-e lehetőség 1 millió lengyel zsidót kitelepíteni oda vagy Afrikában valamelyik más gyarmati területre.³¹⁵ Az elvakultan zsidóellenes Alfred Rosenberg (1893–1946), a nemzetiszocializmus vezető ideológusa³¹⁶ 1938 júniusában felfigyelt a Németország számára esetleg megnyíló lehetőségre. A francia külügyminiszter 1938 végén említést tett német kollégájának, Ribbentropnak az ötletéről, abban az értelemben, hogy mintegy 10 000 németországi zsidó menekültet Franciaország helyett ezen a gyarmaton lehetne letelepíteni; Ribbentrop kapva kapott rajta.³¹⁷

312 Paul de Lagardés *jüdische Gelehrsamkeit. Eine Erwiderung* (Leipzig: Otto Schulze, 1887).

313 “Hitlerizmus és bojkottmozgalom a XVI. század második felében”, *Magyar Zsidó Szemle*, 51 (134), pp. 295–329, lásd különösen a bevezető részt (a cikk a továbbiakban az anconai bojkott eseményeit elemzi). – A tárgyalt foglalkozó könyve, a *Germánia prófétája* már a háború után jelent meg (*Magyar Zsidó Szemle*, 64, 1947, és mint címlapnyomat is), és ez a tervezett sorozatnak csak az első része volt.

314 Gisela C. Lebzelter, “Henry Hamilton Beamish and the Britons: Champions of Anti-Semitism”, in: Kenneth Lunn & Richard C. Thurlow, Ed., *British Fascism: Essays on the Radical Right in Inter-War Britain* (London: Croom Helm, 1980), pp. 41–56.

315 Carla Tonini, “The Polish Plan for a Jewish Settlement in Madagascar, 1936–1939”, *Polin*, 19 (2007), pp. 467–477.

316 Rosenberg Alfréd, *Zsidókérdés – világlélektan*. Fiala Ferenc előszavával (Budapest: Centrum Rt. ny., 1942).

317 Leni Yahil, “Madagascar: Phantom of a Solution for the Jewish Question”, in: Bela Vago & George Mosse, Eds., *Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918–1945* (New York: John Wiley and Sons, 1974), pp. 315–340; Magnus Brechtken, “Madagaskar für die Juden”: Antisemitische Idee und politische Praxis, 1885–1945 (Studien zur Zeitgeschichte, 53) (München: R. Oldenburg Verlag, 1997).

A Madagaszkár-terv kidolgozásával Eichmannt bízták meg (1938).³¹⁸ Franciaország megszállása (1940) után a németek egy ideig mint tényleges lehetőséggel számoltak a "nagy gettó" (*Gross-Ghetto*) tervével, amely gettó 4 év alatt összesen 4 millió zsidót venne fel, és egyszersmind nemzetiszocialista alternatívája lehetne a cionista törekvéseknek. Madagaszkár talán Horthynak is a szeme előtt lebegett egy ideig. Németországban azonban hamarosan más alternatíva került előtérbe. A Madagaszkár-terv a Wannsee-konferencia után irattárba került,³¹⁹ bár később is célozgatnak rá olykor. 1942 februárjában a külügyminisztérium illetékes hivatalnoka tájékoztatta az illetékes osztályokat arról, hogy Hitler döntése szerint a Szovjetunióval folyó háború megteremtette a lehetőségét annak, hogy "a zsidókérdés végleges megoldása" (*Endlösung der Judenfrage*) számára más irányt jelöljenek ki: a háború folyamán német fennhatóság alá került keleti területeket (Lengyelország).³²⁰

Németország a *Machtergreifung* óta ténylegesen kitelepítési politikát folytatott. 1938-ig az ország zsidó lakosságának mintegy harmada, ca. 150 000 fő távozott külföldre. Az *Anschluß* után azonban Ausztria jó 200 000 főnyi zsidósága is német fennhatóság alá került, igaz, negyedrészüik néhány hónapon belül emigrált vagy megszökött, Burgenlandból³²¹ sokan a (Fertő-) Meggyes / Mörbisch – Fertőrákos Fertő-tó menti csapáson jöttek át Magyarországra. (Ma kedvelt bicikliút.) 1938. október 28-án Németország kitoloncolt minden lengyelországi zsidót, akinek nem volt tartózkodási engedélye. 1940 júniusa, Elzász elfoglalása után, júliusban, a németek az ottani – túlnyomó részben német nyelvű – zsidókat egyszerűen kiutasították, átadották a fegyverszüneti vonalon a megszállt Franciaországba, ahol, ha nem tudtak továbbmenni, az egymást követő zsidóellenes rendeletek (*Verordnung / Ordonnance*) hatálya alá estek. Októberben Délnyugat-Németországból is deportáltak zsidókat Franciaországba. Végül, a Wannsee-konferencia után Németországban és a német befolyás alatt álló európai országokban már csak egy lehetőség maradt: az áttelepítés keletre (*Übersiedlung nach Osten / Arbeitseinsatz im Osten*).

---

318 A külügyminisztériumban (*Auswärtiges Amt*, D III: *Judenreferat*) Franz Rademacher (1906–1973) *Legationsrat* volt illetékes a részletekben. Közvetlen felelőssége volt a szerb, francia és hollandiai zsidók deportálásában. 1943-tól a haditengerészetben szolgált. A háború után többször állt bíróság előtt.

319 A konferencia előkészítő anyagának egy részét éppen Rademacher állította össze.

320 Christopher R. Browning, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992); uő, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942* (The Comprehensive History of the Holocaust) (London: William Heinemann, 2004).

321 Az *Anschluß* után, Ausztria közigazgatási átszervezésével, a nemzetiszocialisták Burgenlandot mint önálló tartományt megszüntették, és területét a két szomszédos *Gau* között osztották fel. 1945-ben a tartományt helyreállították.

Kamenyec-Podolszki

Kárpátalja visszacsatolása után jelkép értékű figyelmeztetést kaptak a zsidók Észak-kelet-Magyarországon (1940): az egyik egyesület azt a javaslatot terjesztette a Zemplén megyei közgyűlés elé, hogy határozatban rendelje el a “közegészségügyi veszedelmet jelentő és undorító külsejű úgynevezett zsidófürt” hordásának tilalmát. Egy olyan térségben, ahol sok haszid zsidó élt, a *pájesz* tilalma a közösség vallási szokásrendjét borította volna fel. A közgyűlés mérsékletet tanúsított: csak fertőző betegségek alkalmával vagy munkaszolgálatra behíváskor tartotta feltétlenül szükségesnek és rendelte el az érintettek megnyírását. A határozat (1940. december 18) indokolása azonban fenyegető: “A zsidóság expanzivitásával szemben a védekezés legegyszerűbb módja éppen a megkülönböztető *kaftán* és *pájesz* viselet volna, melyet inkább kötelezővé kellene tenni mindazokkal szemben, akik zsidó mivoltukat nem jelképes külsőségekben, hanem szellemi, erkölcsi és gazdasági téren érvényesítik a magyarság rovására...”³²² Alig több mint fél évvel később Kárpátalján éppen a *kaftán* és a *pájesz* volt az az ismertető jel, amelynek alapján összegyűjtötték az orthodox és haszid zsidókat a Kamenyec-Podolszkiába deportáláshoz.

Alig néhány héttel Magyarország hadbalépése után felmerült az a terv, hogy az idegen – “rendezetlen” / nem magyar állampolgárságú – zsidókat az 1930:XXVIII. tc. szelleme és betűje alapján áttelepítik a lengyelországi – abban az időben a Szovjetuniótól Németország által elfoglalt – Galiciába, hogy a hátszágban ne nyújthassanak segítséget az ellenségnek. A magyar hatóságok már 1940. október–decemberben átdobtak az akkori határon több száz kárpátaljai és máramarosi zsidót szovjet területre: ez adta a mintát az új, nagyszabású akcióhoz. Werth Henrik (1881–1952) gyalogsági tábornok / altábornagy,³²³ vezérkari főnök (1938–1941. szeptember 5) javaslatát Bartha Károly honvédelmi miniszter terjesztette a kormány elé. Werth egy ideje már követelte a “zsidókérdés” megoldását, most elérkezettnek látta az időt legalább egy részleges megoldásra. A minisztertanácson csak vitéz Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter szavazott a terv ellen. A kormány 1941. július 12-én hagyta jóvá a kitelepítési határozatot. Belügyminisztériumi, szigorúan bizalmas rendelet³²⁴ intézkedett a “külhonosok” – a “beszivárgott” “lengyel” és “orosz” zsidók – “elszálítás”-áról. A belügyminisztérium nyomtatékosan felhívta a rendőrhatalóságok figyelmét, hogy “az utasításokat haladéktalanul, a legnagyobb körültekintéssel és határozottsággal tegyék meg, hogy az érdekelt külhonosok eltávolítása zökkenésmentesen

322 Katona Csaba, et al., *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetéhez, 1938–1945* (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2004), p. 42 sk., no. 8.

323 Később vezérezredes.

324 192/1941. Bm. VII/b Res. (VII. 12). A végrehajtási utasítás, 192/1/1941. Bm. VII/b Res. “a miniszter rendeletéből”, két nappal később jelent meg (július 14).

és gyorsan lebonyolítható legyen”. 1941. július 27-én a neológ és orthodox irodák közös beadványban fordultak a miniszterelnökséghez, hogy “a Galiciába való kitelepítéssel kapcsolatban” sürgessék az állampolgársági iratok beszerzési és elfogadási eljárásának meggyorsítását.³²⁵

A határozat végrehajtását a ΚΕΟΚΗ frissen kinevezett igazgatója, a belügyminisztérium VII/c alosztályának vezetője, vitéz Siménfalvy Sándor (1891–?) miniszteri osztálytanácsos és vitéz Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzói biztosa irányították. A magyar hatóságok 1941 nyarán Budapesten és vidéken – részben a ΚΕΟΚΗ jegyzékei alapján – szigorú ellenőrzések során összegyűjtöttek mintegy 2 200 főt. Az egyik gyűjtőhelyet Budapesten a Rumbach utcai zsinagóga melléképületében és udvarán állították fel. A továbbiak: a Toloncház, Szabolcs utca, Magdolna utca, Páva utca (a háború alatt: Hitler utca), Columbus utca 46 (az izr. siketnéma intézet mögötti telek), Ó utca, Damjanich utca; az első kivételével mind hitközségi épületek. Vidéken: Bácsstopolya, Diósjenő, Dömös, Garany, Gyula, Kistarcsa, Nagykanizsa, Ricse. Gyűjtőtáborok voltak Királymezőn, Valócon, Rusz-polyánán stb. A deportáltakat a körösmezei személyvonathoz³²⁶ csatolt vagonokban szállították keletre. A körösmezei táborban további csoportokat csaptak hozzájuk Kárpátaljáról, Észak-Erdélyből, Máramarosból. Máramaros vármegye alispánja július 8-án kiplakátozta, hogy a hontalan zsidókat áttelepítik Galiciába. A csendőrök Kárpátalján és Máramarosban válogatás nélkül szedték össze a zsidókat, házaikból, az utcáról. Marhagyonokban vitték őket a gyűjtőhelyekre. A Kárpátalján összegyűjtöttek száma pontos jegyzék szerint 17 306 fő volt.

Az elhurcoltak kétségbeesett levelei nyomán július végére kiszivárgott a brutális akció híre, Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társaságának vezetője a kormányzó feleségénél (Purgly Magdolna) tiltakozott (#204/b), augusztus elején negyedmagával Körösmezőre utazott, a bizottság jelentése döbbenetes képet rajzol a deportáltakkal való bánásmódról (#204/c), maga Slachta ismételten a főméltóságú asszonyhoz fordult segítségért (#204/d). Azon a napon, amikor a keleti (orosz) fronton operáló magyar Gyorshadtest német parancsokság alá került, többek között cionista vezetők, Joél Brand és Springmann Samu közbenjárására³²⁷ Keresztes-Fischer belügyminiszter táviratban utasította Kozma Miklós kormányzói biztost az áttelepítési akció azonnali leállítására (augusztus 9). Tudhatta, tudta, hogy a német *Einsatzgruppe-C*³²⁸

325 Az iratot közli: Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest: Officina, 1946), p. 61–63.

326 Csap–Huszt–Taracköz (Teresva)–Hosszúmező (Câmpulung la Tisa)–Rahó–Körösmező.

327 Brandnak a sógora (Stern Lajos) adott tájékoztatást a történekről.

328 1941. októberig Otto Rasch (1891–1948) SS-Brigadeführer (vezérőrnagy) volt a parancsnoka, ebben a minőségében felelős volt a Babij Jar-i kivégzésekben is. A háború után bíróság elé állították, de Parkinson-kórban megbetegedett, az eljárást megszüntették, és röviddel ezután meghalt.

/ *Sondereinsatzkommando* feladata a hadműveleti szempontból kockázatot jelentő személyek – a zsidók – likvidálása.

A további transzportokat leállították, de a Körösmezőn összegyűjtött, összezsúfolt “külhonos” / “hontalan” zsidó tömeget a magyar honvédség az egyértelmű utasítás ellenére 1941 augusztusában áttette a határon. Körösmező volt a határállomás. Az áttelepítésre kiszemelt térség hadműveleti területre esett, magyar ellenőrzés alatt, erős német jelenléttel. Körösmezőről magyar katonai teherautókkal vitték át az embereket a Tatár-hágón és tették ki őket galíciai falvakban. Körösmező és Kamenyec-Podolszki térsége között a távolság országúton Kolomeán át ca. 240, délebbre, kis kerülővel, Csernovicon át ca. 270 km, ez teherautóval tisztán legalább 5 óra. Ott elhelyezkedésükhöz, ételmezésükhöz semmi segítséget nem kaptak. Naponta mintegy 1 000 főt toloncoltak ki így Kelet-Galiciába, Kolomeába, más, közeli községekbe. Az eljáró magyar hadsereg formailag megőrizte az áttelepítés látszatát, de valójában a német katonai hatóságok kezére adta a zsidókat. Azokban a helységekből, ahová kerültek, a háborús evakuáció / kiűrités, a szovjet hatóságok visszavonulása után is maradt néhány zsidó, a kitoloncoltakat ezek úgy-ahogy elhelyezték, de érdemben nem tudtak segíteni nekik. A katonai hatóságok eleinte munkára fogták őket, néhány nap múlva azonban már nem törődtek velük, ételmezésükről sem gondoskodtak.

A transzportok végállomása Kamenyec-Podolszki volt. A német *Einsatzgruppe*-C fegyveresei (*Waffen-SS*), ukrán milicisták és egy magyar utász-csoport közreműködésével, augusztus végén (27–28) Kamenyec-Podolszkiban rövid idő alatt összesen mintegy 23 600 zsidót végeztek ki, közülük mintegy 14–18 000 volt magyarországi. Az alakulatokat Friedrich Jeckeln (1895–1946) *SS-Obergruppenführer* / tábornagy és rendőrtábornok, a megszállt déli szovjet területek főparancsnoka irányította.³²⁹ A tömeges kivégzés saját módszerét dolgozta ki. Ezres csoportokba osztva az áldozatokat, hatalmas gödröt ásattak velük, majd az *Einsatzgruppe* tagjai belőtték őket. A deportáltak életben maradt töredéke, mintegy 2 300 fő, a hatóságok hallgatólagos engedélyével, lengyel parasztok segítségével, előbb-utóbb visszajutott Magyarországra.

Az akció nem maradt titokban, bár a hivatalos vizsgálatoknak nem lett következménye. Az ősz folyamán az ügy Slachta Margit és mások tiltakozása, Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési felszólalása folytán az országgyűlés elé került. Bárdossy miniszterelnök a képviselőházban (1941. november 21): “(...) még többet akartunk kitelepíteni, de a velünk baráti német birodalom figyelmeztetett bennünket, hogy ezt tovább ne tegyük.” Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, szintén a képviselőházban (1941. november 26): “Amikor csapataink Galiciában annyira előrenyomultak, hogy oda már a zsidókat ki lehetett vinni, én elrendeltem, hogy a galíciai kiutasított zsidókat, akiknek kiutasítását eddig nem lehetett foganatosítani, mert az oroszok nem engedték, vigyék vissza a szülőhelyükre... Ez az akció még folyamat-

329 Hadifogságba esett, és a háború után a Szovjetunióban kivégezték.

ban volt, amikor a német katonai hatóságok a katonai közigazgatást ezen a galíciai területen átvették, és rögtön az első napon megüzenték, hogy több zsidót pedig nem eresztenek be. Megkíséréltem a tárgyalás útjára lépni velük, hogy ezt az elhatározásukat megváltoztassam, de ez nem sikerült.” A magyar hatóságok gondoskodtak arról is, hogy a vizgálatról a közvélemény lehetőleg ne értesüljön: a külügyminisztérium sajtóosztálya átiratban tájékoztatta a Cenzúra Bizottságot: “A miniszterelnök úr válaszbeszéde közölhető, de semmi esetre sem az a rész, amely a zsidóknak Galiciába való kitelepítésével foglalkozik. Külön gond fordítandó arra, hogy a beszédnek e részéből semmi se közöltessék.”³³⁰ Az év végén, de még 1942 elején is a katonai hatóságok arról leveleztek egymással, hogy meg kell akadályozni “a kitoloncolt zsidók visszaszivárgását”, sőt, cenzúrázni kell azokat a leveleket is, amelyekben az eltűntek iránt érdeklődnek.³³¹

A mártírok emlékét egy fiatal költő, Ben Slomo (írói név) / Cvi Jáir (R. Zvi Meir Steinmetz / Steinmetz Hermann) (1915–2005),³³² akkor a debreceni zsidó gimnázium tanára héber nyelvű versben elevenítette fel (“Ászifat Niemirów” / “A nemirowi gyűlés”),³³³ mondanivalója utalás Chmielnicki vérengzésére, aktualizált történelem.

Egy újabb Kamenyec-Podolszki-i deportálásnak csak az ötlete vetődött fel. Az *Oberkommando Wehrmacht* / OKW tájékoztatta a német külügyminisztériumot, hogy 1942 januárjában Heszlényi József (1890–1945) vezérőrnagy “a magyar kormánynak azt a kívánságát adta elő, hogy az engedély nélkül Magyarországra menekült zsidókat a Dnyesztertől keletre fekvő területre szándékszik áttelepíteni...”³³⁴ Nem kétséges, hogy többségükben lengyelországi és szlovákiai menekültekről van szó. A berlini magyar katonai attasé 1942. július 2-án megsürgette a német választ. Németország azonban akkor már az egész magyarországi zsidóság deportálásában gondolkodott, részmegoldásokról nem tartotta érdemesnek tárgyalni.

330 Márkus László, Szinai Miklós & Vásárhelyi Miklós, szerk., *Nem engedélyezem! A Cenzúra Bizottság dossziéjából* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1975), p. 189, no. 487.

331 Vö. Karsai Elek, szerk., “Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” (1962), I, p. 403 skk., no. 61, kül. 61/c, 61/d, 61/g.

332 Galíciai hátterű, de az első világháborúban Budapestre menekült haszid családban született. A második világháború után Bécsbe ment, majd az Egyesült Államokba, és a Yeshiva University (New York) egyik középiskolájában tanított. Izraelben több verseskötete jelent meg. Az elismert költőről, még életében, írt Magyarországon Varga László, “Kérdések és válaszok – Ben S'lomo költeménye az új [szegedi] zsinagógában”, *Szeged*, 15, no. 6–7 (2003), pp. 81–83 / http://www.freeweb.hu/vargapapi/Cikkek/zsido-magyarok/kerdesek_ben_slomo.html?PHPESSID=635233a0484b2d1d3dd9e1e33ded638c.

333 Először Ben S'lomo, *גְּסַרִים / Gesarim – Versek* (Debrecen: Herskovitz Miklós, 5702 [1942]) című kötetében jelent meg.

334 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), p. 675, no. 500 (1942. július 21).

Kállai miniszterelnök: megment vagy kitelepít?

Nagykállói és szuhakállói Kállay Miklós (1887–1967) miniszterelnök (1942. március 9–1944. március 22)³³⁵ programbeszédében (1942. március 19), minden bizakodást kizárva, az addig meghozott zsidóellenes törvények szellemében hirdette meg politikai koncepcióját: "(...) az az elméleti meghatározás, hogy a zsidóság faj, természetes, másnak, mint fajnak, el sem tudom képzelni." Ebben a beszédben külön hangsúlyozta, hogy a zsidók tulajdonának korlátozását ki fogja terjeszteni (előrevetítve, többek között, az 1942:xv. tc. rendelkezéseit). Aszociálisnak nevezte a zsidóságot. A "zsidókérdés"-nek "más végleges megoldás(a) nincs, mint a 800 000 főnyi zsidóság kitelepítése, amire azonban csak a győzelmes háború végén kerülhet sor." 1942. március 12: "A zsidók tevékenységének korlátozása a gazdasági életben nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy a magyar nép gazdaságilag előrehaladjon, márpedig ez a mi legfőbb célunk, és ezzel senki és semmi nem szállhat szembe." 1942 májusában az országgyűlésben úgy nyilatkozott, hogy minden épkézláb zsidót munkatáborba fognak küldeni. Október 22-én a kormányzó párt gyűlésén: minden zsidót be kell hívni katonai szolgálatra, tekintet nélkül arra, alkalmas-e, vagy nem. Ígéretei az 1942/43. évben a Don-kanyarban szinte maradéktalanul, tragikus precizitással teljesültek. 1944. február második felében egy főispáni értekezleten kijelentette: "(...) a zsidók is a kisebbséghez tartoznak"³³⁶ – értsd: nem a nemzethez. Kállaynak a zsidókkal kapcsolatos politikáját emlékiratai utólag kedvező színben tüntetik fel. Egykorú dokumentumok, beszédeinek hírlapi kivonatai azt mutatják, hogy valójában sokkal radikálisabb volt, még ha figyelembe vesszük is, hogy, mondjuk, az *Új Magyarország* nyilván jobboldali irányban élte ki szavait.³³⁷

Kállay 1942. április 20-án a kormánypárt (Magyar Élet Pártja) országos értekezletén tartott beszédének a zsidókra vonatkozó részét Berlinben Martin Luther (1895–1945), a külügyminisztérium helyettes államtitkára,³³⁸ a magyar miniszterelnök Hitlernél teendő bemutatkozó látogatásának (1942. június 6–8) előkészítéséül ezekkel

335 Emlékiratai: Kállay Miklós, *Hungarian Premier. A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War* (New York: Columbia University Press / London: Geoffrey Cumberlege, Oxford University Press, 1954; Westport, CT: Greenwood Press, 1970) / *Magyarország miniszterelnöke voltam (1942–1944). Egy nemzedék küzdelme a második világháborúban*, I–II (Budapest: Európa Könyvkiadó – História, 1991). – Szinai Miklós, "Kállay Miklós politikája és a Holocaust", *Magyar Tudomány*, 100 / ÚF 37, no. 1 (1992), pp. 111–117; Randolp L. Braham, *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 226 skk.

336 Karsai Elek, "Szálasi naplója." *A nyilasmozgalom a II. világháború idején* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978), p. 146.

337 Lásd a részleteket Johann Weidlein gyűjteményében: *Der ungarische Antisemitismus in Dokumenten* (Schorndorf: Selbstverlag des Verfassers, 1962), p. 139 skk.

338 1940 és 1943 között a külügyminisztérium D (Deutschland) osztályán a III. ügyosztály (AA D III): "Judenfrage, Rassenpolitik, Information der Auslandsvertretungen über wichtige innen-

a szavakkal rögzítette: “A) Azonnali rendszabályként a zsidók föld- és erdőbirtokát kisajátítják, és zsidók vidéki letelepedését megtiltják. B) Faji alapelvek döntenek el, hogy ki zsidó. C) Magyarországon a zsidókérdés egyedüli megoldása a kivándorlás, annak végrehajtásáig a zsidóknak kereső foglalkozásokból való kirekesztése szorgalmazandó. Az A) pontról szóló törvény felett a parlament már tanácskozik.”³³⁹ Igaz, hogy a Madagaszkár-terv alkalmi emlegetésén túl a zsidók kivándorlásáról mint megoldásról magyar részről hivatalosan nem tudunk meg semmit, egyébként azonban a német jelentés pontos. Hírlapi tudósítás szerint Kállay az említett értekezleten kijelentette, hogy a zsidókat a magyar élet legtöbb területéről gyors tempóban ki kell kapcsolni, nincs más megoldás, mint a 800 000 zsidó kitelepítése Magyarországról.

Kállay miniszterelnöksége idején lépett életbe az 1942:VIII. tc., amely hatályon kívül helyezte a közel 50 éves emancipációs törvényt (1895:XLII. tc.); az 1942:XV. tc., amely, mint már programbeszédében is bejelentette, a zsidókat megfosztotta mező- és erdőgazdasági ingatlanaiktól: “(...) az összes zsidóbirtokokat haladéktalanul a maguk egész teljességében állami kisajátítás tárgyává akarom tenni...”; “(...) az összes zsidókézen lévő erdőbirtokokat is kisajátítom. (...) Ez egyedül mintegy 500 000 hold zsidó erdőbirtokot jelent. Az egyéb földbirtokok is több mint 500 000 holdat tesznek ki. (...) A földbirtokokat kötvény ellenében fogjuk kisajátítani. Nem lehetett más útra lépniük, mert ennek az összegnek készpénzben való kifizetése olyan inflációt jelentett volna ebben az országban, amit nem vállalhatunk. Az 500 holdon felüli birtokok zár alá vett fundus instructusát,³⁴⁰ élő és holt felszerelését sem fogjuk készpénzben kifizetni, hanem zárolt betétek alakjában fogjuk elhelyezni. (...) Ha bármilyen szabotázs (...) mutatkoznék, a termelés folyamatosságát kényszerintézkedésekkel is biztosítani fogjuk.”

A miniszterelnök folyamatosan német nyomás alatt állt, azt akarták elérni nála, hogy Magyarországon is bevezesse a németországi zsidóellenes rendelkezéseket (sárga csillag mint megkülönböztető jel, a zsidók kiszorítása a gazdasági életből, a deportálás előkészítése stb.). Hitlernél a keleti fronton, a *Werwolf* főhadiszálláson tett bemutató látogatásakor (1942. június 8) a *Führer* nyomatékosan figyelmeztette a “zsidókérdés” megoldásának szükségességére. Kállay közvetlen reakciója erre talán a következő hónapban hatályba lépett 1942:VIII. tc. volt, a zsidó vallás egyenjogúságának megszüntetése. 1942 októberében nagybacsoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszternek úgy nyilatkozott, hogy “hajlandó gyökeres intézkedések fogana-

---

politische Vorgänge”) vezetője. 1943 elején Ribbentrop ellen fordult, illojalitása miatt februárban leváltották és a sachsenhauseni koncentrációs táborba zárták.

339 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 695–697, no. 517 (október 6); pp. 699–700, no. 520 (október 14); p. 660, no. 487 (1942. június 3).

340 Lat. “gazdasági felszerelés”.

tosítására. Ha kell, hajlandó kitelepíteni a zsidókat... Ma azonban egymillió ember kitelepítése képtelen(ség).³⁴¹

A nagyvilági gondolkodású, római katolikus Kállay beszédben és tettekben sok engedményt tett a német – és szélsőjobboldali magyar – követeléseknek, sok megszorító rendelkezést hozott, de a személyi szabadságot érintő radikális intézkedéseket elkerülte. Németország diplomáciai úton közölte kívánságát: “a zsidók keletre történő kitelepítését, azzal a végső céllal, hogy a zsidókérdés Magyarországon végleges megoldást nyerjen”. Kállay a “zsidókérdés”-t magyar belügynek nyilvánította, és a kormány ezt a német kérést hivatalosan is visszautasította (1942. december 2).³⁴² Nem engedett a német követelésnek a sárga csillag bevezetésében sem. A zsidó vezetőköt igyekezett megnyugtatni.

A németek befolyása alá került környező országokban más-más módon ugyan, de mindenütt megkezdődött az a folyamat, amelynek végső célja a zsidók megsemmisítése volt. Ebben a helyzetben a zsidók számára Magyarország – minden megszorítás és megfélemlítés mellett is – menedékhelynek tűnt fel. Kállay óvatosságát motiválta, hogy a magyarországi politikai elit a zsidó lakosság mentése révén kedvezőbb pozíciót remélt elérni, ha a háború, mint Sztalingrád után már némelyek sejtették, a németek számára kedvezőtlenül alakul. Továbbá, mint nagybacsoni Nagynak mondta, “a háború után (...) a gazdasági konszolidációt veszélyeztetnők a zsidó réteg brutális és azonnali kiiktatásával”. Személyében Kállay jóindulatú és segítőkész volt azokkal a zsidókkal, akikkel közvetlen kapcsolatba került. Felesége és Tamás bátyja mint *aladárok* átvették egy munkaszolgálatos (Deutsch Miksa) gyufaüzletét az Aulich utcában.³⁴³

A Zsidó Múzeum értékeit még 1942-ben sikerült a Nemzeti Múzeum pincéiben elhelyezni, ott vészelték át a nyilaskeresztes szabadrablás hónapjait, az ostromot és a szovjet hadsereg zsákmánygyűjtését.

341 Nagybacsoni Nagy Vilmos, *Végzetes esztendők, 1938–1945 (Visszaemlékezések)* (Budapest: Körmendy, é. n. [1947]; Budapest: Gondolat Kiadó, 1986²), p. 105.

342 Az idevágó diplomáciai levelezés: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 695–697, no. 517 (október 6); pp. 699–700, no. 520 (október 14); pp. 701–704, no. 522 (december 2); az iratok fakszimiléjét már korábban közölte Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account* (New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963), I, pp. 135–142, no. 70; pp. 154–156, no. 75; pp. 175–182, no. 86.

343 Többször ír az esetről Deutsch Gábor, lásd *Ajtónyitás* (Budapest: Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2002), p. 229; *Nagy csodák történetek itt* (Budapest: OR-ZSE, 2005), p. 215 skk.

1942:xv. tc.: a zsidó földtulajdon kisajátítása

Az 1942:xv. tc. (#209), amelyet negyedik zsidótörvénynek is szokás nevezni, nemcsak a kormányzat szociális politikáját szolgálta: a zsidóktól elkobzott földvagyon szétterítéséből remélt bevételekkel mindenekelőtt a keleti fronton folyó háborúhoz akarta megteremteni a gazdasági alapokat és a társadalmi támogatottságot.³⁴⁴ Összesen mintegy 525 000 katasztrális hold földtől – tulajdon vagy bérlet – fosztották meg a zsidókat. A végrehajtás³⁴⁵ során az 5 hold alatti birtokokat a vármegyei és városi ügynevezett közjóléti szövetkezetek kapták meg, az 5–100 hold nagyságú birtokokat a Vitézi Szék (összesen ca. 130 000 hold), a 100 hold felettieket pedig az Országos Földhitel Intézet (ca. 96 000 hold). A szegényparasztoknak az ONCSA hálózatában juttatott földterület, összesen ca. 25 000 hold, negyötöd részben zsidók tulajdonából származott. A törvény alapján a kormányhivatalok további intézkedéseket készítettek elő a szociális feszültségek enyhítésére; 1944-ben a Sztójay-kormány kész terveket vehetett elő a minisztériumok írásztalfiókjából.

Kivándoroltatás, tömörítés, megsemmisítés

Nincs még egy ilyen nagyságrendű esemény a modern történelemben, amelynek ilyen szegényes volna a dokumentációja – írta a végleges megoldás elhatározásáról egy kiváló történész, Eberhard Jäckel.³⁴⁶ A dokumentáció itt az eredeti, magában a döntéshozatal folyamatában keletkezett dokumentumokat jelenti. Mert egyébként nincs még egy esemény a modern történelemben, amelynek apró részleteiről ilyen sokat tudnánk egykorú iratokból.

A hivatalos német politikában 1940-ig a zsidók szervezett kivándoroltatása állt az előtérben. 1940 és 1942 között az ügynevezett tömörítés, a gettókba zárás politikáját folytatták. 1942-ben vált legfőbb célá a tömeges megsemmisítés, amit a “zsidókérdés” végleges megoldásának (*Endlösung*) – megismétlem: végleges (és nem “végső”) megoldásnak – szántak. A három különböző eljárási elvet nem választotta el egymástól éles időbeli határ, szervesen nőtt ki egyik a másikból. Hitler parancsa a végleges megoldásra nem volt formális, írott szöveg, a *Führer* csak Göringnek, Himmlernek, Heydrichnek adta ki, csak szóban, az utasítást, vagy fejezte ki határozott kívánsá-

344 Szikra Dorottya, “A szociálpolitika másik arca. Produktív szociálpolitika és a »zsidótörvények«, *Élet és Irodalom*, 52, no. 16 (2008. április 18), pp. 10–11.

345 5300/1942. Me.; 3600/1943. Me.; 4250/1943. Me.

346 *Hitler in History* (The Tauber Institute for the Study of European Jewry Series, 3) (Hanover, NH: Brandeis University Press / University Press of New England, 1984), p. 44.

gát, és 1941 nyarától kezdődően ők hárman hozták meg a szükséges intézkedéseket, a hivatali nyelv száraz eufémizmusában rejtve el a tényleges tartalmat.

A történetek értelmezésében ezen a ponton két irányzat ágazik el egymástól, az intencionalista és a funkcionalista – vagy strukturalista – magyarázat.³⁴⁷

Az úgynevezett intencionalisták,³⁴⁸ Andreas Hillgruber (1925–1989) és más német történészek³⁴⁹ abból indulnak ki, hogy Hitler, amióta gondolkodása egyáltalán dokumentálható, mindig a zsidók eltávolítását (*Entfernung*) tűzte ki politikai céljául, és idők folyamán csupán az eltávolítás módszerei, eszközei tekintetében változtatta meg véleményét, hogy végül eljusson a teljes kiirtás (*Ausrottung*) programjái.³⁵⁰

Hitler politikai tevékenységének már a legelső fennmaradt dokumentuma, egy levél (1919. szeptember 16)³⁵¹ tisztán megfogalmazza, hogy az antiszemitizmus mint politikai mozgalom számára a zsidóság faji, nem pedig vallási csoport; a zsidók tevékenységének eredménye “a népek faji tüdőbaja” (*Rassentuberkulose der Völker*); eltérően az érzelmi antiszemitizmustól, amely csak pogromokhoz vezet, s ezért nem igazán hatékony, a racionális antiszemitizmus végső célja a zsidók teljes eltávolítása (*die Entfernung der Juden überhaupt*). Ezt akkoriban talán még úgy értette, hogy el-

347 A kifejezéseket először Timothy Mason (1940–1990) angol – melleleg, marxista beállítottságú – történész használta (1981): “Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism”, in: Gerhard Hirschfeld & Lothar Kettenacker, Hrsg., *Der “Führerstaat”: Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches* (Stuttgart: Klett-Cotta, 1981); új lenyomatban in: Tim Mason, *Nazism, Fascism and the Working Class* (Cambridge, Cambridge University Press, 1995), pp. 212–230. – A viták történetéhez és irodalmához lásd Richard Breitman, “The Final Solution”, in: Gordon Martel, Ed., *Modern Germany Reconsidered, 1870–1945* (London: Routledge, 1992), pp. 197–210; Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (London: Arnold, 1993³), p. 80 skk.

348 Lat. *intentio*, “szándék”.

349 Andreas Hillgruber, *Hitlers Strategie. Politik und Kriegsführung 1940–1941* (Frankfurt a. M.: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1965); uő, *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967, 1979²) / *Germany and the Two World Wars* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981); uő, “Hitler’s Program”, in: Keith Eubank, Ed., *World War II: Roots and Causes* (Problems in European Civilization) (Lexington, MA: D. C. Heath, 1975, 1992²), pp. 69–75 (részlet az előzőből). – Gerald Fleming, *Hitler und die Endlösung: “Es ist des Führers Wunsch”* (Wiesbaden: Limes Verlag, 1982) / *Hitler and the Final Solution* (Berkeley: University of California Press, 1984).

350 Hitler személyes felelősségét a történeti szakirodalomban az elsők között dokumentálta Gerald Reitlinger, *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–1945* (London: Vallentine & Mitchell, 1953 / New York: Beechurst Press, 1953; Northvale, NJ: J. Aronson, 1987³).

351 Ernst Deuerlein, “Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr”, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 7, no. 2 (1959), pp. 177–227, kül. p. 203–205; Eberhard Jäckel & Axel Kuhn, Hrsg., *Hitler: Sämtliche Aufzeichnungen, 1905–1924* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1980), p. 88 skk.; angolul in: Paul Mendes-Flohr & Jehuda Reinharz, Ed., *The Jew in the Modern World: A Documentary History* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1995²), p. 636, no. XI, 1.

távolítás Németországból, máshová. Egy magyar lap 1923-ban Hitler olasz újságnak adott interjúja nyomán idézi: “A nemzetiszocialisták aktivitásának alapját az antiszemitizmus alkotja.”³⁵² Később, a *Harcom (Mein Kampf)*, 1923) II. könyvében (1927)³⁵³ Hitler azt írta, hogy az eltávolítás csak “a karddal” érhető el, és véres lesz. Hibának tartotta, hogy a(z első) világháborúban a 600 000 németországi zsidóból nem öltek meg 12–15 ezret, ez meghozhatta volna a győzelmet. A hírhedt idézet: “Tartották volna csak a háború kezdetén és a háború alatt ezt a tizenkét-tizenötezer héber nép-bolondítót mérges gázok alá, úgy, amint azt a német dolgozók legjobbainak százezei voltak kénytelenek a harctereken túrni, akkor a harctér milliós áldozatai sem lettek volna hiábavalók. Ellenkezőleg! Tizenkétezer bitagnak idejekorán való kiirtása egymillió tisztességes, értékes német életet mentett volna meg a jövő számára.”³⁵⁴ 1939. január 21-én a cseh külügyminiszter előtt úgy nyilatkozott, hogy a németországi zsidókat mind meg fogják semmisíteni.³⁵⁵ Nyíltan először 1939. január 30-án, hatalomra jutásának 6. évfordulóján a Reichstagban mondott beszédében³⁵⁶ jelentette ki, az éviani konferencia kudarcán gúnyolódva, hogy célja a zsidóság megsemmisítése: “Ha a nemzetközi zsidó finánciókészeknek (*Finanzjudentum*) Európában és Európán kívül sikerülni fog a népeket még egyszer világháborúba taszítaniuk, akkor az eredmény nem a földkerekség bolsevizációja lesz, nem a zsidóság győzelme, hanem a zsidó faj megsemmisítése Európában (*Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa*); “(...) ennek a háborúnak az eredménye a zsidóság megsemmisítése lesz.”³⁵⁷ Szemére vetette “a demokratikus világ”-nak, hogy nem akarják befogadni a zsidókat, akiktől, mint fenyegetőleg említette, Németország szeretne megszabadulni. Hivatkozott saját

352 Szózat, (1923. október 20); idézi: Nyerges András, “Sörpuccs kontra sátánacsillag”, in: uő, *Rendes ország, kétféle történelem* (Budapest: Noran, 2005), pp. 47–49.

353 *Mein Kampf*, II (München: Franz Eher, 1927, 1930²), p. 738.

354 *Mein Kampf* (München: Zentralverlag der NSDAP Franz Eher Nachf., 1936), p. 772.

355 *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, 1918–1945, Serie D: 1937–1945, IV: Die Nachwirkungen von München (Oktober 1938 bis März 1939)*, hrsg. von Walter Bußmann (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1951), p. 170.

356 Max Domarus, Hrsg., *Hitler: Reden und Proklamationen, 1932–1945* (Neustadt a. d. Aisch: Schmidt, 1962–1963; München: Süddeutscher Verlag, 1965); angolul: Norman H. Barnes, Ed., *The Speeches of Adolf Hitler, April 1922–August 1942* (London: Oxford University Press / Royal Institute of International Affairs, 1942), pp. 737–741; lényeges részletei in: Paul Mendes-Flohr & Jehuda Reinharz, Ed., *The Jew in the Modern World: A Documentary History* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1995²), pp. 656–658, no. XI, 19.

357 Ezt a gondolatát később is előadta, például, Sztójay Dömének 1944. június 7-én, amikor Klessheimben fogadta a magyar miniszterelnököt. Ránki György, szerk., *Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államsérfiakkal* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983), II, p. 322. (A tárgyalások középpontjában a magyarországi zsidókérdés állt, Hitler nagyon elégedetlen volt velük, Sztójay “maximális teljesítmény”-nek nevezte őket. Eközben Magyarországon teljes erővel folytak a deportálások.)

korábbi kijelentéseire, hogy ha hatalomra jut, megoldja a “zsidókérdés”-t; ebben is, mint annyi másban, mondja, prófétának fog bizonyulni.

A háború megindítása után, már 1939 őszén is, az Einsatzgruppék nyilván nem a legfelsőbb hadvezetés tudta nélkül hajtották végre a tömeggyilkosságokat, még ha a *Führer* parancsának nincs is írásbeli bizonyítéka. A következő években Hitler szűkebb körben több alkalommal, a széles nyilvánosság előtt személyesen is többször jelentette ki hasonló szavakkal, hogy a háború eredménye a zsidóság megsemmisítése lesz (1941. január 30, 1942. január 30, 1942. szeptember 30, 1942. november 8 stb.). 1939. február 10-én magas rangú tisztek előtt kijelentette, hogy a következő harc faji háború lesz.

A Szovjetunió megtámadása előtt három nappal (1941. június 19) a *Führer* azt mondta Hans Frank főkormányzónak, aki kétségen kívül bírta a bizalmát, hogy belátható időn belül eltávolítják a zsidókat a Főkormányzóság területéről, és az legfeljebb egyfajta átmeneti tábor lesz.³⁵⁸ Frank jól értette a cinikus eufémizmust, július 16-án maga is arról beszélt, hogy ki kell irtani mindenkit, “aki az utunkba kerül”. Rudolf Höß, az auschwitzi tábor volt parancsnoka a krakkói börtönben, ítélethozatala után írt visszaemlékezéseiben azt állítja, hogy 1941 júniusában Himmler négy szemközt kijelentette előtte: a *Führer* parancsot adott a “zsidókérdés” végleges megoldására, az SS tagjai hajtják végre a parancsot, erre jelölte ki Auschwitzot, amely jó vasúti összeköttetésekkel rendelkezik és könnyen álcázható, s ekkor nevezte ki a tábor parancsnokává, a közelebbi utasítások megadására Adolf Eichmann. Eichmann, izraeli kihallgatásai során, határozottan állította, hogy 1941 augusztusában – Heydrich közlése szerint – Hitler egyenesen felszólított a zsidók fizikai megsemmisítésére.³⁵⁹ 1941 szeptemberében Hitler parancsot adott, hogy távolítsanak el a Birodalomból minden zsidót az *Ostland* területére. 1941. november 28-án Hajj Amin al-Husayni jeruzsálemi nagymuftit, aki a palesztinai angol fennhatóság és a “zsidó nemzeti otthon” felszámolását várta tőle,³⁶⁰ azzal nyugtatta, hogy határozott szándéka felkérni az európai országokat, egyiket a másik után, a “zsidókérdés” megoldására, és megfelelő időben hasonló kérést intéz majd a nem-európai országokhoz is; egyébként pedig végigviszi a harcot a zsidó–kommunista birodalom teljes megsemmisítése (*Zerstörung*) végett Európában. 1941. decemberben a nála látogatást tevő szlovák vezetőknek felajánlotta, hogy a Szlovákiában élő zsidókat elhelyezi Lengyelországban, egy közelebről nem meghatározott területen, ott, ahol a többi megszállt ország zsidóságát is koncentrál-

358 Werner Präg & Wolfgang Jacobmeyer, Hrsg., *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen, 1939–1945* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1975), p. 386.

359 Jochen von Lang & Claus Sibyll, Ed., *Eichmann Interrogated: Transcripts from the Archives of the Israeli Police* (London: Bodley Head, 1983 / New York: Vintage Books, 1984), p. 75.

360 A főmufti a háború alatt Berlinben tartózkodott, és a rádióban rendszeresen nemzetiszocialista szellemű, élesen zsidóellenes beszédeket tartott az arab országok lakossága számára, toborzott az SS-nek a bosnyák és horvát muszlimok körében. Egy ellenőrizhetetlen adat szerint Eichmann társaságában látogatást tett Auschwitzban.

ni akarja. 1941. december 12-én, egy nappal az Egyesült Államokhoz intézett német hadüzenet után, nemzetiszocialista vezetők körében azt mondta, hogy a háború szükségszerű eredménye lesz a zsidók elpusztítása. 1941. december 16-án Frank Krakkóban, a Főkormányzóság vezetőinek értekezletén (*Regierungssitzung*) nyíltan fogalmazott, a Führerre hivatkozva: “Így vagy úgy, egészen nyíltan mondom, le kell számolnunk a zsidókkal. (...) Uraim, arra kell kérnem önöket, hogy vértessék fel magukat minden részvét ellen. A zsidókat meg kell semmisítenünk.”

Frank főkormányzó nyene *so oder so* formulája 1941/1942 óta bármit jelenthetett. 1942. január 30, a *Machtergreifung* 9. évfordulója csak néhány nappal követte a Wannsee-konferenciát. Mint már a második világháború kezdete óta többször, Hitler – a berlini Sportpalastban mondott ünnepi beszédében (1942. szeptember 30) – ezen a napon is a zsidókat tette felelőssé a háború kiobbantásáért, a Bibliából elorzott kifejezéssel a “szemet szemért, fogat fogért”³⁶¹ elv alkalmazását ígérte a világ legelvetemültebb ellenségének. Tény, hogy írásban nem maradt fenn Hitlertől származó parancs a zsidók elpusztítására, de a nemzetiszocialista párt és a fegyveres testületek magasabb köreiből, mint ezt a háború után többen tanúsították, köztudomású volt, hogy a *Führer* parancsot adott a végleges megoldásra (“*Führerbefehl für die Endlösung*”), de erről egymás között nem beszéltek, mindenki csak a saját (rész-) feladatát ismerte és teljesítette. Egyértelmű kijelentéseket Hitler szűkebb környezetéből is könnyű idézni, például, Göring 1938. november 12-én, néhány nappal a *Kristallnacht* után ezt mondta: háború esetén “rendezzük a számlát a zsidókkal”, és gettók felállítását helyezte kilátásba, Németországban először ekkor hangzott el hivatalosan és nyilvánosan bejelentés a gettókról; 1941. [július] 7-én írásban³⁶² bízta meg Himmlert, hogy tegye meg a szervezési, tárgyi és anyagi előkészületeket “a zsidókérdés átfogó megoldására (*Gesamtlösung der Judenfrage*) a német befolyás alatt álló területen Európában”, és rövidesen terjessze elő ez irányú javaslatait. Göring megbízása alapján Adolf Eichmann dolgozott ki tervezetet a részletekről (1941. július 31), a következő lépés pedig a Wannsee-konferencia összehívása volt.

Az intencionalista felfogással szemben az úgynevezett funkcionalisták vagy strukturalisták³⁶³ azt állítják, hogy a zsidók teljes elpusztítása – meggyilkolása – nem ele-

361 Ex. 21,24 sk.

362 Az irat fakszimilében megtekinthető az interneten: http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Carta_G%C3%B6ring.JPG (a hónap neve nem látható rajta).

363 Martin Broszat [(1926–1989)], “Hitler und die Genesis der »Endlösung«. Aus Anlaß der Thesen von David Irving”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 25 (1977), pp. 739–775 / “Hitler and the Genesis of the »Final Solution«: An Assessment of David Irving’s Theses”, *Yad Vashem Studies*, 13 (1979), pp. 73–125; új lenyomatban in: Hannsjoachim W. Koch, Ed., *Aspects of the Third Reich* (London: Macmillan, 1985), pp. 390–429. – Hans Mommsen [1930–], “Die Realisierung des Utopischen: Die »Endlösung der Judenfrage im Dritten Reich«, *Geschichte und Gesellschaft*, 9 (1983), pp. 381–420; új lenyomatban in: uő, *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft. Ausgewählte Aufsätze* (Reinbek b. Hamburg: Rowohlt, 1991), pp. 184–232 / “The Realization of

ve elhatározott szándék vagy terv volt, még Hitler gondolkodásában sem: a német társadalom strukturájában, egymást követő lépések során, fokozatosan alakult ki, más irányú szándékok preferálása, majd elvetése után, gyakorlati okokból, lépésről lépésre, annak megfelelően, ahogyan a politikai helyzet változott.³⁶⁴ A funkcionális-tá nézet számos tényre támaszkodhat.

Németországban 1938-ban a nemzetiszocialista politika azt tűzte ki célul, hogy a zsidókat a törvényhozás és a bírói hatalom eszközeit³⁶⁵ is felhasználva megfossza vagyonuktól, és kivándorlásra kényszerítse őket. Göring, a légierő (*Luftwaffe*) főparancsnoka a háborús fegyverkezést a zsidók vagyonából akarta fedezni. A hatóságok következetesen behajtották az 1931. december 8-án a weimari köztársaságban a tőkekimentés megakadályozására törvénybe iktatott birodalmi kivándorlási adót (*Reichsfluchtsteuer*), amely bizonyos értékhatáron³⁶⁶ felül a vagyon 25 százalékát jelentette,³⁶⁷ sőt, újabb adóval is megtoldották.³⁶⁸ Törvényben rendelték el a zsidó vagyon regisztrációját (1938. április 26), a zsidó vállalatok (*jüdisches Geschäft*) regisztrációját és megjelölését (1938. június 14). Ezekkel az intézkedésekkel egyidejűleg az egész országban összeírták a zsidó fajú személyeket (1938. május 17), előírták, hogy minden zsidó köteles felvenni az *Israel*, illetve *Sarah* személynévet (1938. augusztus 17), útlevelükbe – a svájci hatóságok kérésére – bepecsételték a J betűt (1938. október 5), külön zsidó igazolványt bocsátottak ki (1939. január 1).

Göbbels 1939. január 24-én kinevezte Heydrichet³⁶⁹ a Zsidó Kivándorlási Központ (*Reichszentrale / Zentralstelle für jüdische Auswanderung*) igazgatójává. Beosztottjait Heydrich arra utasította (1939. szeptember 21),³⁷⁰ anélkül, hogy külön hivatkozott

---

the Unthinkable: The »Final Solution of the Jewish Question« in the Third Reich”, in: Gerhard Hirschfeld, Ed., *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany* (Boston: Allen & Unwin, 1986), pp. 93–144; új lenyomatban in: Hans Mommsen, *From Weimar to Auschwitz: Essays in German History* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991), pp. 224–253. – Ez a felfogás időközben számos más könyvben, tanulmányban is testet öltött. – Norbert Frei, *Martin Broszat, der „Staat Hitlers” und die Historisierung des Nationalsozialismus* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2007).

364 Uwe D. Adam, “An Overall Plan for Anti-Jewish Legislation in the Third Reich?” *Yad Vashem Studies*, 11 (1976), pp. 33–55.

365 Werner Schubert & Hans Peter Glöckner, Hrsg., *Nachschlagewerk des Reichsgerichts. Gesetzgebung des Deutschen Reichs, IV: NS-Zeit. Beamten-, Anerben-, Arbeits-, Patent- und Aktienrecht sowie Sonderrecht für die Juden* (Frankfurt a. M., etc.: Peter Lang, 2006).

366 Ez az értékhatár kezdetben 200 000 Reichsmark (RM) volt, de több lépésben 1934 szeptemberére mindössze 10 RM-re csökkentették.

367 Ez az adó nem hivatalosan csak 1953-ban szűnt meg.

368 Ilyen volt többek között a *Dego-Abgabe*, amelyet a külföldre távozáskor átutalt pénzösszeg és az elvitt vagyontárgyak után fizetendő adó, amelyet a Deutsche Golddiskontbanknál kellett leróni. Mértéke kezdetben 65 % volt, majd 1936-tól 81 %, 1939-től pedig 96 %.

369 Akit később “a hóhér Heydrich” néven emlegettek.

370 Az Einsatzgruppék vezetőinek írt levél (*Schnellbrief*) német szövege: *YIVO-Bleter*, 30 (1947), pp. 163–168.

volna Hitler engedélyére, hogy a zsidó lakosságot – a végső cél (*Endziel*) elérése érdekében – a) nagyobb városokban koncentrálják; b) ezekben állítsanak fel zsidó-tanácsokat (*Jüdischer Ältestenrat*); c) a szükséges intézkedéseknél a legszorosabban működjenek együtt a német polgári és a területileg illetékes katonai hatóságokkal stb. A feladattal az első lépésben a Krakkó környéki *Einsatzgruppe*-I volt megbízva. Egy héttel később a németek – a Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében – átvették a szovjetektől Lublint, és Hitler azt mondta Rosenbergnek, hogy minden zsidót a Visztula (Wisła) és a Bug közötti területre akar áttelepíteni.³⁷¹ A Főkörmányzóság területén ténylegesen megkezdték a zsidó lakosság áttelepítését a nagyobb városokba (Varsó, Łódź, Lublin, Krakkó stb.).

Azt a tervet, hogy a Főkörmányzóság területén, Niskóban (Délkelet-Lengyelország) gyűjtőtábor, illetve Lublin központtal külön államot hozzanak létre a kitelepített zsidókból, bár 1939-ben néhány szerelvényt már Niskóba irányítottak, 1940 tavaszán az akció irányítói ejtették. (A “lublini rezervátum”-ra nem terjedt ki a város német katonai parancsnokának hatásköre.) 1939. október és 1940. március között sok ezer zsidót telepítettek át a lágerbe. A Főkörmányzóság nem tudta befogadni az áttelepített – és még áttelepítésre szánt – zsidókat. 1940 márciusában Göring *Reichsmarschall*, Németország legmagasabb rangú főtisztje leállította a további deportálásokat. A tilalom nem sokáig maradt érvényben. 1940 novemberében Hitler elhatározta, hogy a Főkörmányzóságba telepíti ki a bécsi zsidókat, 1941. február–márciusban valóban elindítottak több szerelvényt, de március 16-án Hitler közölte Frankkal, hogy hamarosan nagy esemény fog történni, és először a Főkörmányzóságból kell eltávolítani a zsidókat.

A józan megfontolás és a történeti események mérlegelése azt sugallja, hogy a történetek kétféle értelmezése egyáltalán nem zárja ki egymást.³⁷² *Summa summarum*, az *intenció* kétségbevonhatatlanul megvolt, bár az *eltávolítás* tartalma – célja, módszere – idők folyamán kétségtelenül változott: a második világháború eseményeivel párhuzamosan egyre radikálisabb és egyre átfogóbb lett, hogy végül az európai zsidóság teljes elpusztítását jelentse, sőt, az Amerikában élő zsidók sakkban tartásával is próbálkozzék. A felelősséget nem lehet egyedül és kizárólag Hitlerre, Himmlerre, Eichmannra hárítani: a szándék kivitelezése az egész nemzetiszocialista állam műve volt, a végrehajtást a *Führer* iránt fenntartás nélkül elkötelezett személyek irányították, részt vett benne, részfeladatokkal, az állam- és pártapparátus, a hadsereg, közigazgatási tisztviselők, a vasút polgári alkalmazottai stb.

371 Hans-Günther Seraphim, Hrsg., *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934–35 und 1939–40* (Göttingen: Musterschmidt Verlag, 1956; München: Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1964), p. 99.

372 Így vonta meg a viták mérlegét legutóbb Ian Kershaw, “Hitler’s Role in the »Final Solution«”, *Yad Vashem Studies*, 34 (2004), pp. 7–43.

A második világháborúban a meghódított területeken a nemzetiszocialista rendőri erők, szoros együttműködésben a gyorsan előrenyomuló német hadsereggel (*Wehrmacht*), nagy erővel irtották a zsidó lakosságot. Az *Anschluss* után, és majd a keleti fronton, a zsidókkal szembeni fellépés az SS külön csapategységeinek, az úgynevezett bevetési osztagoknak (zászlóaljnyi egység: *Einsatzgruppe*; századnyi egység: *Einsatzkommando*; különleges feladatra kirendelt egység: *Sondereinsatzkommando*) volt a feladata.³⁷³ Himmler és Heydrich 1939-ben, Lengyelország lerohanása (*Septemberfeldzug*) alkalmából, a keleti hadszíntéren harcoló hadseregcsoportok (*Heeresgruppe*) mellett különleges bevetési osztagokat (*Einsatzgruppe* z. b. V., azaz *zur besonderen Verwendung / Einsatz- / Sondereinsatzkommando*) állítottak fel, hogy a Wehrmacht nyomában haladva felszámolják a zsidó lakosságot. Két évvel később Himmler parancsára (1941. március 13), a Szovjetunió elleni támadás előkészületeinek rendjén, négy hasonló csapategységet szerveztek (*Einsatzgruppe-A-D*),³⁷⁴ egyenként mintegy 1 000 fős létszámmal, további alegységekkel (*Einsatzkommando*), ezek hatósugara átfogta az egész keleti frontot, a Balti-tengertől a Fekete-tengerig, és közvetlenül az RSHA-nak voltak alárendelve, nem pedig a megfelelő hadseregcsoport parancsnokságának.

Einsatzgruppe-A: Nord (Lengyelország, a Baltikum és Leningrád térségében).

--B: Mitte (Belorusszia- / Belarusj- / Fehér-Oroszország térségében).

--C: Süd (Ukrajnában).

--D: a déli térségben (Moldva stb.).³⁷⁵

Az *Einsatzgruppék* száma később növekedett. Kötelékükbe összesen mintegy 3 000 fő tartozott. Amikor megérkeztek egy helységbe, amelyet a hadsereg már elfoglalt, utasították a zsidó község vezetőit, hogy hívják össze a zsidó lakosságot, majd kisebb csoportokban teherautón valamilyen félreeső helyre szállították őket, szakadékhoz, bányaaaknához, tankcsapdához stb., levétették velük ruháikat, külön rakva a felső- és külön az alsóruhákat, és álló helyzetben vagy térden állva a katonai szabályzat szerint (értsd: sortűzzel vagy tarkólövéssel) kivégezték őket, a tetemeket a gödörbe vetették, és vékony földréteget szórtak rájuk. A bevetési osztagok feladata volt

373 Helmut Krausnick & Haus-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938–1942* (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, 22) (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981).

374 Személyzetüket különleges feladatoként a Waffen-SS adta.

375 Helmut Krausnick & Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938–1942* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981); Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski & Shmuel Spector, Eds., *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews in the Occupied Territories of the Soviet Union July 1941–January 1943* (New York, NY: Holocaust Library – Jerusalem: Yad Vashem, 1989); Peter Klein, Hrsg., *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion, 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* (Publikationen der Gedenk- und Bildungsstätte Haus der Wannsee-Konferenz, 6) (Berlin: Edition Hentrich, 1997).

mindezek mellett az is, hogy pogromokat kezdeményezzenek. Helyi erők – a pogromok hagyományát lelkesülten felelevenítő lakosság – készségesen támogatták őket, kiváltképpen Ukrajnában és Litvániában. Ukrajnában, ahol a nemzeti mozgalmak mindig is zsidóellenesek voltak, Kievnél, a Lukjanovszkoje temető közelében, Babij Járnál az *Einsatzgruppe-C* felügyelete alatt ukrán milicisták az engesztelőnapon (*jom kippur*) hajtották végre a tömegmészárlást (1941. szeptember 29–30), 33 771 személyt végeztek ki.³⁷⁶ Lettorszában, Riga mellett, a Rumbula- / Rumbuli-erdőben 1941. november 30-án és december 8-án a rigai gettóból teherautókon kiszállított mintegy 23 000 zsidót öltek meg az *Einsatzgruppe-A* tagjai és lett rendőrök. A litvániai Kownóban (Kovno / Kauen; ma: Kaunas) a Slobodka gettóban³⁷⁷ (Vilijampole, a Neris partján), a IX. Fortas erődbörtönben litvánok működtek közre a tömeges kivégzésekben (1941. augusztus–december). A szisztematikus tömegvérengzések nyomainak eltüntetésére az SS 1942 júliusában létrehozta a *Sonderkommando 1005* egységet.

A megsemmisítő háború (*Vernichtungskrieg*), ahogyan a Szovjetunió elleni háborút a német hadvezetés nevezte, modellt kínált a “zsidókérdés” végleges megoldásához is. Heydrich szavai szerint a Vezér parancsa (*Führerbefehl*) az, hogy öljenek meg minden orosz zsidót, ne kíméljék a nőket és a gyermekeket sem. Egy magyar hadművelleti tiszt, huszár zászlós, aki a Don-kanyarban személyesen tapasztalta a zsidókkal való bánásmódot, naplójában (1942. október 9) – az igazság kedvéért: helyeslőleg – így írt: “A német hatóságok megtalálták a lengyelországi zsidókérdés radikális megoldásának módját, melynek leglényegesebb pontja, hogy nincs kivételezett személy! Minden zsidó egyelő elbánásban részesül. Az egyéves német uralomnak eredménye, hogy zsidót, főleg a nagyobb városokban, alig lehet már látni, és ahol van is még, az sem mozog szabadon, nem árthat senkinek, örül, hogy él.”³⁷⁸

1941. május 20-án Göring birodalmi marsallra (*Reichsmarschall*), a birodalmi védelmi minisztertanács elnökére hivatkozva Heydrich körlevélben megtiltotta a zsidók kivándorlását a megszállt Franciaországból és Belgiumból, azzal az indokkal, hogy szűkítenék a németországi zsidók kivándorlási lehetőségeit. A Szovjetunió megtámadása után nem egészen egy hónappal, az első háborús sikerek mámorában Göring 1941. július 7-én Heydrichet bízta meg, írásban is, Hitler elhatározásának, a “zsidókérdés” átfogó megoldásának (*Gesamtlösung der Judenfrage*), “végleges megoldásának” (*Endlösung*) kivitelezésével mindazokon a területeken, amelyek német befolyás alá kerültek. 1941. október 23-án a Gestapo Himmler nevében azonnali ha-

376 A tömeggyilkosság művészi reflexiója Jevgenij Jevtusenko (1933–) verse (“Babij Jar”, 1961); Dmitri Sosztakovics (1906–1975), XIII. b-moll, “Babij Jar” szimfóniája (1962); Anatolij Kuznyecov (1929–1979) dokumentarista regénye, *Babij Jar* (1966; magyarul: 1968).

377 Slobodka volt évszázadokon át Kowno zsidó negyede.

378 Idézi: Pihurik Judit, szerk., *Naplók és memoárok a Don-kanyarból* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2007), p. 150.

tállyal általában is megtiltotta a zsidók kivándorlását. A valódi okra Heydrich körle-vele egyértelmű utalást tett: "a zsidókérdés kétségen kívül elkövetkező végleges meg-oidása" (*die zweifellos kommende Endlösung der Judenfrage*). 1941 október közepén – Eichmann felügyelete alatt – megkezdődött a németországi zsidók maradékának tömeges áttelepítése (*Evakuierung / Abwanderung*) / deportálása a keletebbre fekvő térségbe (Terezin / Theresienstadt,³⁷⁹ Łódź / Litzmannstadt,³⁸⁰ Minszk, Riga, Kow-no stb.), ahol több helyütt külön "német" gettókat állítottak fel számukra, külön *Ju-denrat*-okkal, de a géppuska-sortüzes kivégzések ugyanúgy pusztították őket, mint mindjárt a Szovjetunió elleni háború kezdetén a helybeli zsidó lakosságot.

1942 áprilisában Himmler a *Sicherheitspolizei*, "biztonsági rendőrség" (SIPO) és a *Sicherheitsdienst*, "biztonsági szolgálat" (SD) parancsnokához intézett levelében a Führerre hivatkozva elrendelte a "zsidókérdés" végleges megoldását, a végrehajtást a szolgálatok vezetőire és a koncentrációs táborok felügyelőjére bízta, és úgy rendel-kezett, hogy a munkaképes férfiakat és nőket egyelőre ki kell vonni ez alól az eljárás alól, és a koncentrációs táborokban kell dolgoztatni őket. Ez a parancs 1944 októ-beréig érvényben maradt. Teljesítésével az RSHA vezetője, Heydrich, majd utódja, Ernst Kaltenbrunner SS-*Obergruppenführer* / tábornagy volt megbízva. Eichmann, aki családiról a barátja volt Kaltenbrunnernek, most a beosztottja lett.

A kormányzó menyje, Horthy Istvánné marosnémethi és nádaskai Edelsheim-Gyulai Ilona (1918–), aki – egy kórházvonaton teljesítve szolgálatot – útban Kiev felé, hogy meglátogassa a fronton szolgálatot teljesítő férjét, rövid időre megállt Lem-bergben (1942. augusztus 13/14): Edelsheim Ilona a lembergi utcákon saját szemé-vel látta a fegyveresek által kísért zsidó csoportokat.³⁸¹ "A harmadik napon fél 7-kor ébresztették fel Lemberget. Autókon mindannyian bementünk a városba. Szörnyű hatással volt rám, amit ott láttam. Német katonák csoportokban vitték ki a zsidókat a városból. Mindegyik csoportot egy sárgacsillagos zsidó vezette. Érdeklődésemre azt mondták, ezeket nem deportálják, annak jutalmaként, hogy megmutatják, hol laknak vagy hol vannak elrejtve zsidók. Nehéz volt elhinni. Amit láttam, valóban a saját szememmel láttam. Kunder Antal képviselő és még két másik úr utazott ve-lünk, Erős és Pásztóy Ámon. Mindhárman, úgy látszik, jobboldali beállítottságúak.

379 Nyugat-Csehországban. – Hans G. Adler, *Theresienstadt, 1941–1945: Das Antlitz einer Zwangs-gemeinschaft. Geschichte, Soziologie, Psychologie* (Civitas gentium. Schriften zur Soziologie und Kulturphilosophie) (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1960²); Zdenek Lederer, *Ghetto Theresienstadt* (London: E. Goldston, 1953); Ruth Schwertfeger, *Women of Theresienstadt: Voices from a Concentration Camp* (New York: St. Martin Press, 1989); Norbert Troller, *Theresienstadt: Hitler's Gift to the Jews* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1991); Vera Schiff, *There-sienstadt: The Town the Nazis Gave to the Jews* (Toronto: Lugs, 1996).

380 Łódź / Litzmannstadtot eredetileg az úgynevezett *Altreich*-ből deportált zsidók tranzit lágéré-nek szánták. – Sascha Feuchter, Erwin Leibfried & Jörg Riecke, Hrsg., *Die Chronik des Gettos Lodz/Litzmannstadt*, I–V (Göttingen: Wallstein Verlag, 2007).

381 Edelsheim-Gyulai Ilona, *Becsület és kötelesség* (Budapest: Európa, 2001).

Nagyon leverten tértek vissza a vonatra. Azt hiszem, ezeknek az uraknak is kinyílt a szemük.” Kunder és Pásztóy uraknak ismerjük 1944-ben viselt dolgait.

Wannsee

1942. október és 1943. március között a Németországból deportált zsidókat Auschwitz vette fel. A Holocaust során Hitler parancsára világszerte összesen mintegy 6 millió zsidót öltek meg. Auschwitz neve és ez a szám jelképpé váltak. A szám nem statisztikákon vagy számláláson alapszik: Eichmann szájából. A nürnbergi perben Wilhelm Höttl (1915–1999) SS-Obersturmbannführer / alezredes mint a vád tanúja 1945. november 25-én vallomásában a következőket mondta az Eichmann-nal Budapesten, Eichmann hivatalában, 1944 augusztusában folytatott beszélgetéséről: “(Eichmann) kifejezésre juttatta meggyőződését, hogy Németország elvesztette a háborút, és neki személyesen nincs több esélye. Tudja, hogy az Egyesült Nemzetek³⁸² a fő háborús bűnösök egyikének fogják tekinteni, tekintve, hogy zsidó életek milliói vannak a számláján. Megkérdeztem, hogy ez mennyit jelent, mire ő azt felelte, hogy bár ez a szám nagy birodalmi titok, nekem megmondja, minthogy engem mint történészt érdekel... Nem sokkal korábban tett jelentést Himmlernek, aki tudni akarta a megölt zsidók pontos számát. Körülbelül 4 millió zsidót öltek meg a különböző koncentrációs táborokban, és ezenfelül további 2 milliót ért a halál más módon, ez (utóbbiak) nagyobb részét a titkosszolgálat különleges osztagai lötték agyon az oroszországi hadjárat során.”³⁸³

Az európai zsidók módszeres kiirtását a helyszínről – Berlin egyik előkelő, tóparti negyedéről – elnevezett Wannsee-konferencia (1942. január 20) tervezte meg, a szó technikai értelmében. A konferencia meghívójához, amelyet Eichmann küldött szét, Heydrich, az RSHA és az SD vezetője, mellékelte Göring 1941. július 7-én kelt meghatalmazását a *Gesamtlösung* előkészítésére. Magasabb értelemben az apparátus a *Führer* és a nemzetiszocialista vezetés döntését hajtotta végre. Csak a szinkronizmus evidenssé tétele végett: a Wannsee-konferenciával egy napon kezdődött Újvidéken a magyar katonai alakulatok vérengzése.

A biztonsági szolgálatok berlini vendégházában (*Gästehaus der Sicherheitspolizei und des SD*) (Am Grossen Wannsee 56/58)³⁸⁴ megtartott tanácskozáson 15 maga-

382 Az anakronizmust érthetővé teszi, hogy a három szövetséges nagyhatalom külügyminiszterei moszkvai találkozásjukon már megállapodtak abban, hogy a háború után egy nemzetközi szervezet hoznak létre. Az ENSZ alapokmányát 1945. június 26-án 51 ország képviselői írták alá San Franciscóban.

383 *The Trial of Adolf Eichmann: Record of Proceedings in the District Court of Jerusalem*, IV, Session 88.

384 Ma emlékhely (*Haus der Wannsee-Konferenz*).

sabb vagy középszintű minisztériumi, SS és rendőrségi tisztviselő vett részt, végrehajtott emberek. Értsd: egyetlen illetékes hivatalnak sem az első embere; később némi gúnnnyal így nevezték a konferenciát: államtitkári értekezlet (*Staatssekretärsbesprechung*). A résztvevőkre várt a terv részleteinek szétterítése a különböző minisztériumokon és más hatóságokon. Az ülésen Heydrich SS-*Obergruppenführer* / tábornagy elnökölt, aki majd nemsokára a “zsidókérdés” végleges megoldását (*Endlösung*) előkészítő teljhatalmú megbízott lesz, jelen volt az RSHA IV. osztály, a Gestapo főnöke, Heinrich Müller (1900-?) SS-*Gruppenführer* / altábornagy (a “Gestapo-Müller”), a jegyzőkönyvet Eichmann, a RSHA IV/B-4 osztályának vezetője vezette.³⁸⁵ Jelen volt³⁸⁶ Martin Luther külügyminisztériumi helyettes államtitkár, akinek már addig is az volt a hivatali feladata, hogy a német külügyi apparátust bekapcsolja a zsidók elleni intézkedések végrehajtásába.

A konferencián Heydrich bejelentette, hogy a végleges megoldást Himmler és ő fogják teljhatalommal irányítani. A cél a zsidók kiszorítása a német nép életteréből (*Lebensraum*) és életének különböző területeiről (*Lebensgebiete*). A zsidók kivándorlásának engedélyezése a továbbiakban már – biztonsági okokból – kockázatosnak látszik, helyette, a *Führer* előzetes engedélye alapján, átmenetileg a keletre való áttelepítés mellett döntöttek. A zsidókat nagy munkacsoportokba szervezve dolgoztatni fogják, ennek során egy részük a természetes csökkenés folytán (*durch natürliche Verminderung*) ki fog hullani. Elhatározták, hogy egész Európát, nyugatról keletre, átfésülik. A végleges megoldásnál Heydrich több mint 11 millió zsidóval számolt, Magyarország területén 742 000-rel. Kijelentette, hogy a megoldáshoz rendelkezésre áll a gyakorlati tapasztalat. Az általános formula mind a deportálás megszervezését, mind a megsemmisítés technikáját magában foglalta, az előző félév folyamán mindezeket már kipróbálták a keleti tartományokban.

Heydrich Magyarországon és Romániában számított bizonyos nehézségekre, ezeket az országokat korruptnak nevezte (ti. abban az értelemben, hogy a zsidók korrumpálják a hatóságokat). Szükségesnek tartotta, hogy nagyobb késedelem nélkül rákényszerítsenek a magyar kormányra egy tanácsadót a zsidó ügyekben. Kijelentette, hogy a deportálások ütemezése nagy mértékben a hadi helyzettől függ. Számol azzal, hogy Magyarországon és Romániában nehézségekkel fognak találkozni a lakosság magatartása miatt. A deportáltak egy része “természetes módon” elpusztul, a többieket munkára kell fogni (*Arbeitseinsatz*). A munkatáborokban életben maradóból azonban, mint a történelmi tapasztalat mutatja, kihajthat egy új zsidó felépülés csirája (*Keimzelle*), ezért őket különleges eljárásban (*Sonderbehandlung*)

385 A jegyzőkönyv leirata 30 példányban készült, a külügyminisztérium (*Auswärtiges Amt*) levéltárában fennmaradt példányt a Wilhelmstrassen-Prozess (1945) amerikai vádlója találta meg és csatolta a vádirathoz. Nyomtatásban először 1950-ben jelent meg. Jelenleg a külügyminisztérium Politikai levéltárában (PAAA, Inland II g, Nr.177, BI. 166-180).

386 Ernst von Weizsäcker (1882–1951) államtitkár helyett.

kell majd részesíteni. A vegyes házasságban élők és a vegyes származású személyek (*Mischling*) esetében az első fok (két vagy több zsidó nagyszülő) zsidónak, a második fok (egy zsidó nagyszülő) germánnak tekintendő. A mentesítési indokok (személyes érdem stb.) figyelembe vehetők, de ha az érintettek a Birodalom területén akarnak maradni, sterilizációnak kell alávetniük magukat. Külön határozat született arról, hogy a végleges megoldást a Főköormányzság területén élő zsidókkal kezdik meg.

Heydrichet nem sokkal a konferencia után kinevezték Cseh- és Morvaország kormányzójává (*Reichsprotektor*); 1942. május 27-én a cseh ellenállás tagjai merényletet követtek el ellene, és 8 nap múlva sérüléseibe belehalt. Haláláért a németek egy cseh falu, Lidice lerombolásával, férfi lakosságának kiirtásával, a theresienstadti gettó 3 000 foglyának megölésével álltak bosszút, róla nevezték el a lengyelországi zsidó lakosság teljes felszámolását eredményező vezető műveleteket (*Operation / Aktion / Einsatz Reinhard*).

Másfél évvel a Wannsee-konferencia után *Reichsführer*-SS Himmler Posenben (Poznań), az SS magas rangú parancsnokainak bizalmas köre előtt tartott beszédében (1943. október 4)³⁸⁷ minden eufémizmust mellőzve ilyen kijelentéseket tett: "A zsidókat ki kell irtani", s ha megölik a felnőtteket, nem tehetik meg, hogy életben hagyják gyermekeiket, "ennek a népnek el kell tűnnie a földről"; "azokban az országokban, amelyeket elfoglaltunk, a zsidókérdés a folyó év végéig meg lesz oldva". "Teljes nyíltsággal kell említés tennem önök előtt egy igen nehéz ügyről. Magunk között egyszer egészen nyíltan kell beszélnünk róla, de a nyilvánosság előtt soha nem fogjuk említeni. A zsidó nép kiirtását (*die Ausrottung des jüdischen Volkes*) értem ezen. Önök közül a legtöbben tudják, mit jelent, ha 100 tetem hever együtt, ha 500 tetem hever ott, ha 1 000. Ezt el kell viselni, és mindamellett fegyelmeztettnak kell maradni, eltekintve az emberi gyengeségtől, ez keménnyé tett bennünket. Ez történelmünknek soha meg nem írt és soha meg nem írandó dicsőséges lapja." Szavait bizalmas információnak szánta, és minden hallgatóját teljes titoktartásra intette: "titkunkat magunkkal kell vinnünk a sírba". Magyarország fél évvel ez után következett.

Az úgynevezett zsidótörvények hatálya idején, 1941-ben, az ország "trianoni" területén, a háborús terület-szerzések nélkül, a törvény meghatározása szerint ca. 459 000 személy minősült zsidónak, ebből 404 000 tartozott az izraelita felekezethez (88 %). A megkeresztelkedettek aránya (12 %) zsidó szempontból meglehetősen nagy, de szociológiai értelemben – az elmagyarosodás és akkulturáció háromnegyed évszázada után és a politikai körülményekre tekintettel – nem mondható drámainak. Különösen, ha tudjuk, hogy a kitérés sok esetben egyáltalán nem a zsidó hagyományból való kilépést jelentette: elrejtőzés volt. A két bécsi döntésben Magyarországhoz csatolt területeken népszámlálási adatok (1941) szerint ca. 320 000 zsidó élt. Heydrich becslése közel járt a valósághoz.

387 Bradley R. Smith & Agnes F. Peterson, Hrsg., *Heinrich Himmler, Geheimreden, 1933 bis 1945, und andere Ansprachen* (Frankfurt a. M. – Berlin – Wien: Propyläen Verlag, 1974), pp. 169–171.

Német mintára a “zsidókérdés” megoldásaként éveken át a magyar kormányzat is a kitelepítést képzelte el. A “végleges megoldás” (*Endlösung*) kifejezés egy idő után mindennapos lett a magyar politikai szóhasználatban. Kezdte felváltani vagy pontosabbá tenni “a zsidókérdés megoldása” kifejezést. Az 1939-ben megválasztott képviselőházban és majd Bárdossy és Kállay miniszterelnöksége alatt rendre elhangzott, egyre hangosabban; a képviselők sürgették, követelték megvalósítását, bár nem feltevényt a Németországban a háború folyamán alkalmazott módszerekkel.

Horthy ígérete Hitlernek

A kormányzó közvetlenül a háború előtt és a háború folyamán több alkalommal személyesen tanácskozott Hitlerrel,³⁸⁸ mindig ő kereste fel a Führert.

(1) 1936. augusztus 22: a Berghof elnevezésű nyaralóházban, a bajor Alpokban (Obersalzberg, Berchtesgaden közelében).³⁸⁹ Ez volt az első találkozásuk, egyszerűen a kormányzó legelső külföldi útja hivatalba lépése óta, kellemes magánlátogatás, kitérő egy ausztriai vadászaton (vagy a vadászat csak ürügy volt a kitérőhöz). Előzőleg Hitler “szíves táviratban üdvözölte” Horthyt budapesti bevonulása 15. évfordulóján, ő pedig március 11-én, üdvözlőt küldött Hitlernek a Rajna-vidék meg szállása alkalmából.³⁹⁰

(2) 1938. augusztus 21–26, feleségével együtt, kíséretében Imrédy miniszterelnökkel, Kánya külügyminiszterrel és vitéz nagylaki Rátz Jenő (1882–1952)³⁹¹ gyalogsági tábornok-, honvédelmi miniszterrel: Kiel,³⁹² Helgoland, Hamburg, Berlin,

388 Mario D. Fenyő, *Hitler, Horthy and Hungary: German–Hungarian Relations, 1941–1944* (Yale Russian and East European Studies, 11) (New Haven – London: Yale University Press, 1972).

389 1935 óta Hitler kedvenc nyári tartózkodási helye, a háború alatt majd egyik főhadiszállása.

390 Hitler és Horthy akkori megbeszéléseinek tartalmát Constantin von Neurath (1873–1956) német külügyminiszter (1933–1938) feljegyzéséből ismerjük. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 138–139, no. 56. A megbeszélés során Horthy kifejtette, hogy “a fejlődés (Ausztriának) Németországhoz való csatlakozás(á)ra vezet”. (Nem egészen két év múlva az *Anschluss* valóban bekövetkezett.) Azt a tanácsot adta Hitlernek, hogy ápoljon jó kapcsolatokat Angliával, és ne törekedjék párhuzamos tengeri haderő kiépítésére. Lásd Horthy Miklós, *Emlékirataim* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2011), p. 195 sk.

391 1940-től Imrédy Béla pártjának egyik vezetője. 1941-től vezérezredes. A Szálasi-kormány idején az országgyűlés felsőházának elnöke volt. A háború után Népbíróság mint háborús bűnöst kötél általi halálra ítélte, az ítéletet kegyelmi úton életfogytiglani kényszermunkára változtatták, börtönben halt meg.

392 Pritz Pál, “A kielői találkozó (Forráskritikai tanulmány)”, *Századok*, 108, no. 3 (1974), pp. 646–

Horthy Miklós és Hitler gépkocsiban a kormányzó tiszteletére rendezett díszszemlén Berlinben, az Unter den Lindenen (1938. augusztus 25); a háttérben a Neue Wache (Karl Friedrich Schinkel, 1818), mely ma a háború és önkényuralom áldozatainak központi emlékhelye (1938. augusztus 25) (MNM Történeti Fényképtár)

Nürnberg.³⁹³ A fényes hivatalos látogatás keretében a kormányzó megismerkedett a Harmadik Birodalom egész elitjével, Göringtől Ribbentropig, Göbbelstől Hessig,³⁹⁴ Himmlertől von Schirachig.³⁹⁵ Augusztus 22-én Horthy felkereste a német haditengerészet háborús emlékművét Laboeben; 23-án a kormányzó és kísérete Kielben, Hitler társaságában, meglátogatta a Germania hajógyárat, felesége felavatta a haditengerészet "Prinz Eugen" nehézcirkálóját, felesége a "Patria" utasszállítóról, ő maga

679; új lenyomatban in: uő, *Magyar diplomácia a két háború között* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1995), pp. 646–679.

393 A látogatás eseményeiről ezúttal is áthelyezett riportokban számolt be Szabó Lőrinc; e cikkeinek újabb kiadása: Szabó Lőrinc, *Emlékezések és publicisztikai írások*, szerk. Kemény Aranka (Osiris Klasszikusok) (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), p. 417 skk.

394 Rudolf Walter Richard Hess (1894–1987), Hitler helyettese a Nemzetiszocialista Párt vezetésében. 1941-ben kis repülőgépen – tisztázatlan okból vagy céllal – Angliába ment, itt letartóztatták, a nürnbergi perben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, kitöltötte.

395 Baldur von Schirach (1907–1974) *Reichsjugendführer*, a Hitler-Jugend vezetője.

és a kancellár a "Grille" futárhajó fedélzetéről megszemléltek a német hadiflotta gyakorlatát. Augusztus 24-én Berlinben a Lehrter pályaudvaron³⁹⁶ Hitler és Göring fogadta; 25-én Berlinben hosszú katonai díszszemlét tartottak a tiszteletére; részt vett az Opera díszelőadásán ("Lohengrin") stb. Az Opera díszpáholyában a "Deutschland-Lied" és a "Horst Wessel" előadásakor – Hitlertől és valamennyi többi résztvevőtől eltérően – sem ő, sem felesége nem emelte fel a kezét, előretartva, a hivatalosan előírt mozdulattal ("Heil Hitler!"); a magyar szuverenitás az egész látogatás során ebben mutatkozott meg. A birodalmi marsall, személyzetével együtt "ösgermán öltözetben", büszkén mutatta meg neki vidéki rezidenciáját (Carinhall) (augusztus 26). A látogatás napjaiban Hitlerrel már Németország háborús terveiről, a magyar revíziós igényekről, a Csehszlovákia elleni katonai akció tervéről tárgyaltak.³⁹⁷

(3) 1941. április 24: Mönichkirchen (Wien és Graz között félúton), Hitler "Frühlingssturm" nevű páncélozott különvonatán (*Führersonderzug*), amely abban az időben, a balkáni német hadműveletek, Jugoszlávia megszállása és a Görögország elleni támadás idején a *Hauptquartier Südost* volt, és amelyen az idő tájt több más külföldi látogatóját is fogadta.³⁹⁸

(4) 1941. szeptember 7–10, kíséretében Bárdossy miniszterelnökkel és Szombat helyi Ferenc frissen kinevezett vezérkari főnökkel (keleti front, Kelet-Poroszország, Vezéri főhadiszállás: *Wolfsschanze*, "Forst Görlitz" / Rastenburg),³⁹⁹ a programban egyebek mellett közös látogatás a Német Lovagrend marienburgi / Malbork kastélyában (szeptember 6–8).

(5) 1943. április 16–17, kíséretében a vezérkari főnökkel (Schloss Klessheim).⁴⁰⁰ – Ribbentrop külügyminiszter távirata a római német követnek a tárgyalásokról: "(...) főleg a zsidóproblémát vizsgáltuk meg a magyar kormányzóval, mert a nagyszámú magyarországi zsidóság különösen nagy veszélyt jelent az országra."⁴⁰¹

396 A Lehrter Bahnhof helyén épült fel napjainkban (2006) a Berliner Hauptbahnhof.

397 A tárgyalások anyaga többek között Újpeéry Elemér (1911–2001) emlékiratából ismert: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában* (Tények és Tanúk) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987), p. 59 skk. Vö. Horthy Miklós, *Emlékirataim* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2011), p. 216 skk.

398 A találkozót Horthy kezdeményezte, azzal a szándékkal, hogy az esedékes osztozkodásnál Dél-Erdélyt és a Bánátot megszerezze. Eredménye a Bácska, a Baranya-háromszög és a Mura-vidék megszerzése volt.

399 Kelet-Poroszország; ma: Kętrzyn (Görlitz / Gierłoż közelében, ÉK-Lengyelország).

400 Salzburg mellett. – A Berghofban tartózkodó Hitler gyakran használta tanácskozások színhelyeként a Klessheim-kastélyt. – A tárgyalások jegyzőkönyvei: Ránki György, szerk., *Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983), II, p. 67 skk., no. 41–43. – Juhász Gyula, "Két tárgyalás 1943 tavaszán. Feljegyzések Kállay Miklós 1943. április 1-i római és Horthy Miklós 1943. április 16–17-i klessheimi tárgyalásairól", *Történelmi Szemle*, 16, no. 3–4 (1973), pp. 438–530.

401 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvki-

(6) Utolsó találkozásuk, szintén Klessheimben (1944. március 18), kíséretében a külügyminiszterrel, a honvédelmi miniszterrel és a honvéd vezérkari főnökkel; Hitler ekkor közölte vele, hogy a német hadsereg megszállja Magyarországot.⁴⁰²

Ezekon a legmagasabb szintű találkozásokon kívül kormányzati személyek, kezdve a mindenkori miniszterelnökkel, rendszeresen megjelentek Berlinben, tárgyaltak hivatali kollégáikkal, esetleg maga a *Führer* is fogadta őket, voltak levélváltások, és összekötőnek mindig rendelkezésre állt Sztójay Döme (1883–1946) altábornagy, berlini követ, a nemzetiszocialista Németország nagy barátja. Lényeges politikai döntéseknél Magyarország mindig egyeztetett Németországgal. Horthy több alkalommal ajánlotta fel, hogy személyesen megy el Hitlerhez vagy hogy közvetít közte és más hatalmak között. A budapesti német követek szoros kapcsolatot tartottak a magyar miniszterelnökkel és külügyminiszterrel, maga Horthy sem tagadott meg tőlük egyetlen kihallgatást sem, ők közvetítették, udvarias hangon, de határozottan Hitler és a német vezetés kívánságait.

A kormányzónak legkésőbb 1943 áprilisában Klessheimben fel kellett ismernie, hogy Hitler eltökélten ki akarja pusztítani a zsidókat az egész világon – de legalább azokban az országokban, amelyekre befolyása van. Horthy vonakodását a radikális német megoldástól, amely a megszállt országokban időközben nagyjából megvalósult, a magyar politikai elit egy része osztotta, a kormányzóhoz hasonlóan nem annyira humanitárius megfontolások alapján, mint inkább a zsidók gazdasági szerepére tekintettel (#213/a). A(z első) klessheimi találkozó előtt a külügyminisztérium által készített feljegyzés (#/213b) minden radikális megoldást mint megvalósíthatatlant elvetett. Hitler, a tárgyalások jegyzőkönyve szerint: “A magyarországi zsidóbarát beállítottság neki egyszerűen megfoghatatlan. Németország (...) eltávolította a zsidókat, akiknek végső maradéka a legrövidebb időn belül el fog tűnni keleten.”⁴⁰³ Horthy: “Ő mindent megtett, amit a zsidók ellen tisztességes úton-módon tenni lehetett, de meggyilkolni vagy más módon elpusztítani aligha lehet őket.”⁴⁰⁴ Horthy kérdésére, “hogyan ugyan mihez kezdjen a zsidókkal, miután úgyszólván minden életlehetőséget megvont tőlük – elvégre mégsem ütheti őket agyon –, a birodalmi külügyminiszter⁴⁰⁵ kijelentette, hogy a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba szállítani. Más lehetőség nincs.”⁴⁰⁶ Figyelmeztette tétovázó

---

adó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 715–717, no. 537; az idézet: p. 717.

402 A tárgyalásról Horthy részletes tájékoztatást adott Budapesten a Koronatanács ülésén (1944. március 19, du. 12:45). Kiadva in: Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), pp. 422–431.

403 Ránki György, szerk., *Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983), II, p. 67 skk., no. 41; az idézet: p. 75.

404 Uo., p. 84.

405 Joachim von Ribbentrop.

406 Uo., p. 99 skk., no. 42; az idézet: p. 101.

szövetségesét, hogy minden nemzet, amely nem szabadult meg a zsidóktól, elpusztult. "A parazitáknak, ha képtelenek dolgozni, meg kell halniuk."

A találkozó után Horthy külön magyarázkodó levelet írt Hitlernek (1943. május 7), védelmezve a magyar kormány politikáját. "(...) Az egyik szemrehányás arra vonatkozott, hogy Magyarországon állítólag túl enyhén kezelik a zsidókat (*zu milde Behandlung der Juden*). Ebben a kérdésben minden elbizakodottság nélkül hivatkozhatom arra, hogy annak idején én voltam az első, aki szót emelt a zsidók destruktív magatartása ellen, és azóta megfelelő intézkedéseket tettem befolyásuk visszaszorítására. (...) Az általam hozott intézkedések (...) gyakorlatilag elvették a zsidóktól azt a lehetőséget, hogy tovább gyakorolják káros befolyásukat az ország közéletére. Hogy ennek folyamán micsoda óriási nehézségeket kellett legyőzni, az abból a körülményből adódik, hogy a kereskedelem és az ipar annak előtte majdnem teljesen a zsidók kezében volt. A zsidók fokozatos kikapcsolására vonatkozó további intézkedések folyamatban vannak, s amint meg lesznek teremtve elszállításuk feltételei, ezt is végre fogjuk hajtani. (...)”⁴⁰⁷ Félreértés ne essék: Horthy az enyhe bánásmód vádjával szemben védekezett. Amikor kilátásba helyezte a zsidók "elszállítás"-át, tudnia kellett, mi történt és történik a német uralom alatt álló területekről deportált zsidókkal. A levélhez a külügyminisztérium által előkészített fogalmazványban a fentebb idézett bekezdés a következő szavakkal kezdődött: "Excellenciád további szemrehányása volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt, és ahogyan az a többi országban is kívánatosnak látszik." Horthy a mondatot átfogalmazta, a szókimondást enyhe, szemérmes célzássá szelidítette. A szövegösszefüggés azonban egyértelművé teszi az "elszállítás" és a "kiirtás" szavakat. Ribbentrop külügyminiszter megértette, hogy Horthy elkötelezte magát; Jagow budapesti követnek így foglalta össze a kormányzó levelét: "Horthy először is az ellen a szemrehányás ellen tiltakozott, hogy a magyarországi zsidókkal túl enyhén bánnak. Azt állítja, az általa elrendelt intézkedések gyakorlatilag megfosztották a zsidókat annak lehetőségétől, hogy továbbra is kifejtsék káros befolyásukat az ország közéletére. További intézkedések vannak folyamatban a zsidók fokozatos kiiktatására, és amint megteremtik elszállításuk lehetőségét, Magyarország azt végre is hajtja.”⁴⁰⁸

Mindezek ellenére Hitler környezete elégedetlen volt a magyarországi helyzettel. Göbbels naplóbejegyzése (1943. május 8), nem sokkal Horthy látogatása után: "A zsidókérdést a legkevésbé kielégítően Magyarországon oldották meg. A magyar

407 Szinai Miklós & Szücs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), pp. 391–400, no. 75; az idézet: p. 392.

408 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 720–722, no. 541 (1943. május 26); az idézet: p. 721.

államot átszövik a zsidók, és legutóbbi tárgyalásaik során Hitler nem tudta meggyőzni Horthyt afelől, hogy az eddigieknél is sokkal szigorúbb intézkedésekre van szükség. Maga Horthy családjilag is alaposan össze van fonódva a zsidókkal, és ellenáll minden olyan próbálkozásnak, hogy a zsidó problémához erélyesebben nyúljon hozzá. Egész sor emberiességi ellenérvet sorakoztatott fel, amelyek azonban a legkevésbé sem alkalmazhatók erre a helyzetre. Amikor a zsidókról van szó, egyszerűen nincs helye az emberiességnek. A zsidókkal végezni kell. A *Führer* óriási erőfeszítéseket tett, hogy megnyerje Horthyt a saját álláspontja számára, de ez csak részben sikerült.”

Késköszörülés

A magyar értelmiség számottevő részének magatartását találóan jellemezte Bartók Béla (1938. április): Magyarországon, „sajnos, a »művelt« keresztény emberek majdnem kizárólag a náci rendszernek hódolnak, igazán szégyellem, hogy ebből az osztályból származom”.⁴⁰⁹

A militáns zsidóellenesség szellemi előkészítésének egyik munkása volt Németh László, a kiváló tehetségű esszéista és író, a magyar középosztály egyik nagy befolyású ideológusa. Nem szántszándékkal, megfontoltan: személy szerint bizonyára nem volt – ő sem volt – zsidógyűlölő.⁴¹⁰ Írásaival azonban elősegítette azoknak az eszméknek a terjedését és meggyökerezését, amely eszmék a zsidók megbélyegzéséhez, üldözéséhez és meggyilkolásához vezettek.

1943 nyarán vagyunk, a Don-kanyar, Sztalingrád és a kurszki csata után, amikor a szovjet ellentámadás nagy lendületet vett. Németh László előadást tartott a református egyház Soli Deo Gloria diákszervezetének védnökségével, Püski Sándor (1911–2009) könyvkiadó által szervezett balatonszárszói Magyar Élet-táborban⁴¹¹ (augusztus 23–29) (#215). Az előadásban azt fejtegette, hogy a magyarság az újkorban „bennszületett”-té vált saját hazájában, idegenek – az asszimilánsok – hatalma alá került, fel kell szabadítani. „A nemzeti ellenállás napilapjait csak az ő pénzükön lehetett megszervezni.” Hibáztatta a zsidótörvényeket: de csak azért, mert a magyar társadalomba lassan felszívódó, asszimilálódó zsidókat, „elmagyarosodott, fél-, negyed-zsidókat” beszorították a magyar középosztályba, „nem engedték meg, hogy zsidók legyenek a zsidók”. Az „új béke” az ő befolyásuk növekedését hozza, „az ön-

409 Levél Annie Müller-Widmann asszonynak, Basel.

410 Keszi Imre, *Németh László és a zsidóság* (Libanon Füzetek) (Budapest: Libanon, 1937).

411 A Magyar Élet Püski könyvkiadójának neve volt. Ez adta ki az úgynevezett népi írók műveit, szerzője volt Németh László is. Nehéz eltekinteni attól, hogy a név ugyanaz, mint Imrédy pártjéé.

kritikátlan, bosszúszomjas zsidóság” rendkívül megerősödött. – Halljuk jól: 1943-ra, az utóbbi “négy-öt évben”, azaz 1938, az első zsidótörvény óta, “rendkívül megerősödött”! – Szükségesnek tartotta felhívni a figyelmet arra, hogy “Shylock” köszörüli a kést, hogy neki “éppen a szív kell”. Talán gyanútlanul kimondott, a népi írók egyik rögeszméjét ismétlő, azonban a később törtétek felől visszatekintve rémisztő metaforája az asszimilációra: “harminc év múlva (...) a zsidóság elillan fölfele, a gyermektelen jómód retortáin.”

Németh László szavainak háttéréről annyit, hogy a “Shylock” vádat a magyar politikai irodalomban Istóczy Győző hangoztatta először.⁴¹²

Szárszón 1943-ban a németellenes értelmiség gyűlt össze, részben baloldaliak, nagy többségükben a népi irányzat hívei, akik a háború utáni új Magyarországot tervezgették. A zsidótörvényekről, Németh Lászlón kívül, senkinek nem volt szava sem. Az ezek által teremtett helyzetet, hogy az ország 1867 óta egyenrangú zsidó polgárai nem tartoznak bele a magyar népbe, nem bírálta senki más. Sőt, voltak, akik nyíltan zsidóellenes nézeteket hangoztattak a konferencián, az egyik résztvevő, Gombos Gyula (1913–1990) irodalomtörténész “faji elnyomás”-ról beszélt. A “gyökértelen”, a “nemzetietlen” nyelvi kód “zsidó” jelentésben megbélyegző szó lett.

Egy év sem telt el Szárszó után, és kakastollas magyar csendőrök puskatussal terelték tehervagonokba “a velencei kalmár” eleven hitsorsosait, a deportáltak tömegei Auschwitzban valóban elillantak fölfele. Maradandóan megragadt a fülekben az “önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóság” vád: a háború vége után, és majd 1989 változásait követően hangzik fel ismét, nem egyszer (#276/b).

A szárszói konferencia évében az Izr. Magyar Irodalmi Társulat *Évkönyv*-ében Ballagi Ernő (1890–1945) ügyvéd, újságíró (*Egyenlőség*) hosszú, száraz hangú tanulmányt tett közzé “Jogi változatok Shylockról” címmel.⁴¹³ Nem említi Németh Lászlót (Ballagi nyilván hamarabb írta a cikket), de hosszan felsorolja, kik írtak addig zsidó szerzők magyarul Shakespeare darabjáról.⁴¹⁴ A velencei kalmár ügye nem más, mint

412 Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 439. – A mese irodalmi háttéréről (*Gesta Romanorum* stb.), amely mesében a hitelező nem zsidó, lásd Klein Ábrahám, “Shylock”, *Libanon*, 1 (1936), pp. 244–251. – Az egy font hús motívum háttérét Kúnos Ignác (1860–1945) turkológus, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia tagja tárgyalta: “Adalék a »Velencei kalmár« keleti eredetéhez”, in: *Évkönyv, 1902* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1902), pp. 107–120 (közel-keleti mesei párhuzamok); új lenyomatban in: *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 2–3 (1998), pp. 216–223. – Alexander Bernát, “A velencei kalmárról”, in: *Évkönyv, 1901* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1901), pp. 8–37; Zsoldos Jenő, “Korai Shylock-nyomok irodalmunkban”, *Libanon*, 1 (1936), p. 264.

413 In: *Évkönyv, 1943* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1943), pp. 237–258. – A “Shylock-kérdés” újabb külföldi irodalmából: James Shapiro, *Shakespeare and the Jews* (New York: Columbia University Press, 1996).

414 “A velencei kalmár” színházi előadásairól Magyarországon Koltai Tamás írt, az antiszemita élű vagy rokonszenvező beállítás különböző megoldásait állítva a középpontba: “A velecei zsidó: Shakespeare A velencei kalmárja az újabb kori magyar színpadon”, *Szombat*, 13, no. 1 (5761. té-

Angyal Dávid (Kollega Tarsoly István, szerk., Magyarország a XX. században, V, Szekszárd, 1999)

a kisemmizett zsidó jogainak védekezése a formális jog minden eszközével. Ballaginál ilyen mondatokat olvasunk róla: "Shylock olyan jogához ragaszkodott talán még görcsös erővel, mely a társadalom jogi meggyőződésében már elvesztette erejét. (...) Neki nincs tekintélye, mely a bíróság előtt védené, nincs hatalma, de külső hatalmi beavatkozásra sem számíthat." Ballagi csöndes megjegyzése éppúgy figyelmeztetés volt, mint Németh László "Shylock" példázata, de a másik irányban, s pusztaságba kiáltott szó maradt.

Emlékiratában (1942. szeptember 14) az idős Angyal Dávid, a magyar történelem tudós kutatója, akire a kor rákényszerítette a korábban mellőzhetőnek vélt zsidó identitását, hosszan foglalkozik Shakespeare Shylockjával, és a mindent a pénz felől szemlélő gettó-zsidó alakjától elválaszthatatlannak tartja bájos leányát, Jessicát; ők ketten együtt jelentik a zsidókat.

Nyerges András (1948–) irodalom-régészeti ásatásai a magyar sajtó- és irodalomtörténet pöcegödreiben több neves íróról mutatták ki, hogy az 1930-as évek második felében, majd különösen a háború alatt és a zsidóüldözés mélypontján, 1944 nyarán–őszén irodalmi tehetségükhöz is méltatlanul szegődtek el, legtöbbször népies elkötelezettségüktől vezetettve, a nyilaskeresztes eszmékhez, sajtóhoz. Erdélyi József, Sinka István (1897–1969),⁴¹⁵ Sértő Kálmán (1910–1941), Tatay Sándor

vét / 2001. január), pp. 25–31. – Shylock szerepét játszotta Csontos Gyula (1928), Gellért Lajos (1936), Major Tamás (1940), a második világháború után először Gábor Miklós (1986), majd Koltai Róbert (1987), Garas Dezső (1997) stb.

415 A *Fekete bojtár vallomásai* (1944) zsigeri zsidóellenessége szociológiai síkon jelenik meg.

(1910–1991)⁴¹⁶ és mások, talán kevésbé durva hangon Féja Géza, Kodolányi János, Szabó Lőrinc. Volt közöttük, aki aztán a felszabadulás után hallgatott a múltjáról, átállt a népi demokrácia, a Hazafias Népfront vagy éppen a Magyar Kommunista Párt (MKP) – Magyar Dolgozók Pártja (MDP) – Magyar Szocialista Munkáspárt (MSzMP)⁴¹⁷ mellé, és a kormányzattól, amely elnézett a múltja fölött, vagy hívei táborát akarta kiszélesíteni: a kormányzattól díjat, magas kitüntetést is kapott.

Erdélyi József “Solymosi Eszter vére” című verse (1937), a tiszaezlári vérvád nyílt hangoztatásával, a zsidógyűlölet egyik zászlaja évtizedek óta. Erdélyi írta a nyilaskeresztes mozgalom indulóinak tekintett “Fahne hoch!” és “Riadó” című verseket is, az előbbi a német nemzetiszocialista “Horst-Wessel-Lied” / “Die Fahne hoch!”, az utóbbi az olasz fascista “Giovinezza” (“Ifjúság”) párdarabja. Önéletrajza (*Fegyvertelen*, é. n. [1943]) a zsidóellenességet érvényesíti az ábrázolás egészében. Talán expiálni akarta magát, de kimutatta kaméleon szellemiségét, hogy röviddel a vérvád-vers után “Mózes éneke” címmel verset küldött az *Egyenlőség*-nek is.⁴¹⁸

A tiszaezlári vád vizsgálóbírója, Bary József, a per idején a nyíregyházi törvényszék aljegyzője, már a legmagasabb bírói székből – kúriai bíró – nyugdíjba menvén vetette papírra emlékiratait (1912). A kéziratban maradt terjedelmes írásművet fia, Bary Zoltán (1892–1986), a budapesti ügyészség helyettes főügyésze éppen 1933-ban – Hitler hatalomra kerülésének évében – tartotta szükségesnek nyomtatásban közzétenni.⁴¹⁹ A már a per idején megcáfolt rágalmat, az ítélettel elosztatott gyanúsítást elfogultan felelevenítő könyv 1944-ben további három kiadásban jelent meg a Magyar Élet könyvkiadónál. Püski Sándor, a tulajdonos, akit a népi írók – jobb- és baloldaliak – társadalomkritikus könyveinek megjelentetésében Bary Zoltán mint ügyészégi vezető többször átségített a cenzúra által támasztott akadályokon, 1941-ben, majd a következő évben, s legutoljára 1944-ben, a német megszállás után adta ki, júniusban, a könyvnapra,⁴²⁰ a vidéki zsidók deportálásának nyomasztó napjaiban.⁴²¹

416 Nyerges András, “Szennyezett hajszálcsövek”, *Élet és Irodalom*, 52, no. 50 (2008. december 12), pp. 8–9.

417 A felosztatott MDP helyett 1956. november 1-jén megalakult régi-új párt.

418 *Egyenlőség*, 57, no. 33 (1937. augusztus 12), p. 3. – A *Virradat*, ahol a “Solymosi Eszter vére” először megjelent, egy évvel később (1938. november 21) közölte “Nyilas Jóska” című versét: “Nyilas Jóska az én nevem / nyilaskereszt a mellemen...” – Amikor a verset a nyilaskeresztes lap közölte, az első zsidótörvény már hatályban volt.

419 *A tiszaezlári bűnper. Bary József emlékiratai*, sajtó alá rendezte Bary Zoltán (Budapest: Bary család / Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, 1933; reprint, Budapest: Gede Testvérek, 1999).

420 Az első kiadás az 1933. évi; 2. kiadás: Budapest: Magyar Élet, 1941; 3. kiadás: 1942 (5–8. ezer példány); 1944-ben a 4., Püskinél a 3. kiadás jelent meg.

421 Püski 1988-ban egy éles bírálattal szemben védelmébe vette a könyv kiadását: *Magyar Hírlap*, 21, no. 291 (1988. december 7), p. 4, tagadva, hogy köze lett volna a zsidóüldözéshez. Az ügyről lásd részletesebben Berkes Tamás, “Püski ürügyén. Egy üzenet jóbarátnak”, *Élet és Irodalom*, 33, no. 5 (1989. február 3), p. 5; Karsai László, “Püski Sándor 1944-ben”, *Élet és Irodalom*, 33, no. 8 (1989. február 24), p. 2; uő, “Magyar Élet, 1938–1944”, *uo.*, 33, no. 13 (1989. március 31),

Rebék menedékhelye Pesten

Belz⁴²² a kelet-galíciai haszidizmus központjának számított, a városka háromezer-nyolcszáz lakosának fele zsidó volt, főterét három oldalról a rebe háza, a *súl* (zsinagóga) és a *beisz medras* (*bét midrás*) fogta közre. A Rokéah családnak tulajdonképpen a XIX. század eleje óta volt kapcsolata Magyarországgal, a dinasztia alapítója, R. Salom Rokéah (1783–1855), 1817 óta belzi rabbi, többször járt Magyarországon, utódjainak éltek haszidjai az *Unterland*-ban. Magában Belzben ötödik fia, Jehosua Rokéah / *reb Jesiele* (1825–1894) – „a középső rebe” – kapta meg rabbi-székét.⁴²³ Unokája, R. Jisszakhar Dov Rokéah (1854–1927) már a XIX. század végén nagy tekintélynek számított Magyarországon is.⁴²⁴ Az első világháború kitörésekor is ide menekült, évekig Újfehértón (Ratzfert) élt (1914–1918), és itt is sok híve gyűlt össze körülötte, de a Magyar Nemzeti Tanács megalakulása után, a forradalom elől menekülve, átköltözött Munkácsra (1918–1921). Munkács kívül esett a forradalmi kormányok hatalmi hatósugarán. Két rebe nem fért meg egy városban: R. Rokéah és R. Spira ellenségesen álltak szemben egymással. Amikor R. Spira kiátkozta ellenfelét, az ügy bíróság elé került, és R. Spira elvesztette a pert. Rokéah rabbi majd csak azután települt vissza Belzbe, hogy az új csehszlovák hatóságok kiutasították Munkácsról.

Jisszakhar Dov Rokéah fia, Aharon Rokéah / *reb Aharele* (1880–1957) belzi *rebe*, akit a Gestapo már évek óta keresett, és öccse, féltestvére, Mordekhai / *Motele Rokéah* (1902–1949), a bilgoraji rabbinikus bíróság elnöke a Krakó melletti Bochnia munkatábor- / gettóból menekült Magyarországra.⁴²⁵ A madár termetű *rebe* sza-

p. 4; uő, „Bary József vizsgálóbíró emlékiratainak sorsa”, uo., 48, no. 5 (2004. január 30), p. 8; Standeisky Éva, „Egy népi értelmiségi vállalkozó”, *Magyar Narancs*, 21, no. 34 (2009. augusztus 20), pp. 22–23.

422 Lemberg / Lvov / Lviv közelében, a Solokia partjánál. A város a két világháború között Lengyelországhoz tartozott, a Molotov–Ribbentrop-paktum (1939) a Szovjetunióhoz juttatta; ma: Ukrajna.

423 „A legújabb időben a Belcben (Lengyelorsz.) lakó »rebbe« bír döntő befolyással” – írta a *Magyar-Zsidó Szemle* lapjain Zempléni Jakab, 3 (1886), p. 417.

424 Patai József a *Múlt és Jövő* hasábjain riportot közölt egy korábbi látogatásáról a rebénél (1927).

425 A belzi rebe budapesti meneküléséről gazdag irodalom keletkezett. *הדרך / Ha-Derekh* („Az Út”). A M[agyarországi] C[ionista] Sz[övetség] Borocho-w-körének értesítője, 4 (Budapest: Manoah Náhúm Uri Eisler, 704. *sevat* 13 / 1944. február 7); *משיע / Masmia jesua* („A megmentés hirdetője”) (Budapest: Katzburg Nyomda, 1944). – Schmelzer Hermann Imre, „Ötven év távlatából”, *Múlt és Jövő*, ÚF 5, no. 2 (1993), pp. 63–65; Komoróczy Géza, szerk., *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem* (1995), p. 472 skk.; Yosef Israel, *Rescuing the Rebbe of Belz: Belzer Chassidus – History, Rescue and Rebirth* (ArtScroll History Series) (Brooklyn, NY: Mesorah Publ., 2005), kül. p. 288 skk. (igen sok addig ismeretlen részlettel); Borsányi Schmidt Ferenc, „A belzi hászidok és híres rebbeik”, *Remény*, 9, no. 2 (5766. *tamuz-áv-elul* / 2006. nyár), pp. 20–27; Deutsch Gábor, „Belz, az én kis városkám”, *Remény*, 11, no. 3 (5768. *kiszlév-tévesz-svát-ádár* /

kállát leborotválva, polgári ruhában, nyakkendőt kötve, a magyar titkosszolgálat⁴²⁶ közreműködésével, magyar rendszámú katonai autón, nyílt parancssal, nagy kerülőt téve keletnek, az Uzsoki-hágón át jutott el Ungvárra (5703. *ijjár* 14 / 1943. május 19), s onnan Budapestre (május 23). A tetemes költségeket a Szombathelyen, Budapestben stb. élő belzi hőszedek adták és gyűjtötték össze, nem csekély részét a Rumbach Sebestyén utcai Stern étterem belzi haszid tulajdonosa, Hajjim Mordekhaj Stern (aki majd a pesti gettó egyik népkonyháját működteti 1944 decemberében). Hívei, akik menekülését is szervezték, először kórházi kivizsgálásra fektették be, álnéven (Braun Sámuel), valóságos életkora helyett 90 évesnek mondva.

Aharon Rokéah mintegy nyolc hónapig tartózkodott Pesten. Életének megszervezésére lengyelországi és pesti hívei külön bizottságot alakítottak (Mose Dovid Hollander, Hajjim Mordekhaj Stern, R. Jozsef Salgó). Először az újpesti metsző, Mose Weingarten lakásában helyezték el. Lakóhelyét többször is meg kellett változtatni.⁴²⁷ Télikabátot R. Jiszraél Weltz (1887–1973) pesti orthodox dajján⁴²⁸ adott neki kölcsön. Hivatalosan Aron Twersky néven szerepelt. Az álnevet is változtatgatta. Kiléte nem maradhatott sokáig titokban. Mose Krausz / Krausz Miklós el tudta intézni Siménfalvy Sándorral, a ΚΕΟΚΗ vezetőjével, hogy a hatóságok megtűrjék. Rajta tartotta a szemét a titkosrendőrség, maga Hain Péter. Nyár elején, savuotkor (1943. június 9–10) ezernyi híve jelent meg a ház előtt. Megjelent a rendőrség is, igazoltatni kezdte a jellegzetes haszid öltözéket viselő embereket. Az 5704. év őszi nagyünnepein az orthodox hitközség bérelt termében (Nagyatádi Szabó utca 30) a csodarabbi vezette az imát, *tisch*-t adott. Svájcból, csomagban kapott három ethrogot. Az utcán nagy csoportok vártak áldására. A *tisch*-nél, belzi hagyomány szerint, elénekelték az “Al tira avdi Jaakov” / “Ne félj, szolgálám, Jákob...”⁴²⁹ kezdetű éneket (*zemira*) is.

A Gestapo augusztus elején hivatalosan kérte R. Aharon kiadatását. A *szukkot* utáni napokban beidéztek. Ügyét Batizfalvy Nándor őrnagy, rendőrőtanácsos, a budapesti rendőr-főkapitányság menekültekkel foglalkozó osztályának vezetője vette kézbe, még négyszemközt is beszéltek egymással. A kihallgatás végén az őrnagy egészen a kapuig kísérte a rebét.

R. Aharont pesti tartózkodása alatt sokan felkeresték, nemcsak Pestről vagy Magyarországról: a Lengyelországból menekülők is, átutazóban Budapestben. Jisszakhar

2008. tél), pp. 37–39. – A történetet filmregényben örökítette meg Benedek István Gábor, *Ez lett a vesztiünk, mind a kettőnk veszte...* (Budapest: Magyar Könyvklub, 1999, 2002²).

426 Jelesül, vitéz Ujszászy István (1894–1945/50 k.) vezérőrnagy, az Államvédelmi Központ vezetője.

427 Ismert címei: Dohány utca 56 (a “kupolás ház”), Dob utca, Nagyatádi Szabó utca (ma: Kertész utca) 32 (iskola), Rumbach utca (Hajjim Mordekhaj Stern háza), Tisza Kálmán tér (ma: Körtársaság tér) 12 (itt volt a belziek önszegélyező egyesülete) stb. 1943 végén már sűrűn költöztették új helyre, hol saját kérésére, hol óvatosságból.

428 A háború után jeruzsálemi dajján.

429 Jes. 44,2.

Slobo Teichtal volt pöstyéni rabbi 1943. augusztus 23-án látogatta meg, R. Weltz társaságában. Jól ismerték egymást még az első világháború éveiből, amikor az ifjú Aharele, apjával együtt, Újfehértón, Teichtal pedig a közeli Hajdúböszörményben élt. "Ez a szent személy megvitatta velünk a mostani szörnyű eseményeket, amelyek Lengyelországban testvéreinket érik, s amelyeket ő személyesen tapasztalt, és menekülését, melyet Isten csodás segítségének köszönhet. Egyik tárgyról a másikra tértünk, és a beszélgetésben *Erec Jiszraél*-nél kötöttünk ki. R. Weltz megemlítette, hogy én éppen erről a tárgyról írok könyvet. Ő (Aharon) elmondta, hogy a szent rabbi, Izrael rabbija, az isteni személy, a triszki *maggid* és *admor*⁴³⁰ *szent művében, a Magén Avraham, "Ábrahám pajzsa"* (című) könyvben (Lublin, 1887) kifejtette, hogy a megváltás természetes úton fog bekövetkezni. Ezért nekünk magunknak is meg kell tennünk minden szükségeset, hogy megtörténjék. Az Úr pedig sikeresen befejezi számunkra a művet."⁴³¹

Magától értetődik, hogy Aharon Rokéah azzal is siettetni akarta a megváltást, hogy maga is mielőbb a Szentföldre megy. Jó emberei táviratokkal ostromolták a *Jewish Agency*-t, a nemzetközi zsidó szervezetek minden követ megmozgattak, hogy a brit hatóságoktól megszerezzék a rebének és szoros kíséretének a certifikátot. Pesti hívei, persze, marasztalták, de ő nem engedett: "Higgyétek, magam nem akarok elmenni innen, de ez égi parancs (*gezera fun himel*)."⁴³² Elutazásához végül – hallgatólagosan vagy esetleg támogatólag – a magyar hatóságok is hozzájárultak. Állítólag maga Keresztes-Fischer belügyminiszter üzent, hogy tovább már nem tudják fedezni.

Az elutazás előtti napon (1944. január 16) öccse, Mordekhaj Rokéah, *der Bilgorajer*, hívei, haszidok és orthodoxok előtt beszédet mondott a nevében az orthodox hitközség dísztermében.⁴³³ A beszédről⁴³³ több – részben igen eltérő – változatban maradt fenn szemtanúk tudósítása. Nem mondta ki, hogy a *rebe* elutazik. "Ennek az országnak a lakói különös kegyelem folytán békességben és nyugalomban maradnak, és a zsidóknak csak jóban lesz osztályrészük" / "Nem jön ide a rossz" / "*Blaybt in shtilerkayt*" / "A belzi rebe erős a reményben, hogy magyarországi testvéreinket nem fogja – Isten ne adja – semmi baj érni. *Zeit mir gezunt, bliebst alle gezunt!*" Mindegyik változatban volt biztató elem.⁴³⁴ Maradjatok nyugodtan / nyugodtak. Vajon a *rebe* tényleg bízott abban, hogy a magyarországi zsidók, mint addig, megmaradnak?

430 Avraham / Avrom Twersky (1806–1889), a csernobili haszid dinasztia alapítójának, Baál Sém Tov tanítványának unokája. Maggid: prédikátor; admor (*adonénu, morénu ve-rabbénu*): a rabbinikus bíróság feje.

431 Yissakhar Shlomo Teichtal, *Em Habanim Semecha: Restoration of Zion as a Response during the Holocaust*, translated by Pesach Schindler (Hoboken, NJ: Ktav, 1999), p. 242 sk.

432 Ahol ma a Hanna étterem van.

433 *Derasat peréda* ("Búcsúbeszéd"), nyomtatta a Czóbel Nyomda (Nagyfuvaros utca 26).

434 A beszéd részletes ismertetése: Yosef Israel, *Rescuing the Rebbe of Belz: Belzer Chassidus – History, Rescue and Rebirth* (ArtScroll History Series) (Brooklyn, NY: Mesorah Publ., 2005), p. 373 skk.

R. Rokéah 1944. január 17, hétfőn (5704. tévét 21) indult el az *Orient Express*-szel, Istanbulton át, Palesztinába. Szakállát, pajeszát – ismét – leborotválták, polgári ruhába (*deutsche Kleider*) öltözött, az állomásra detektívek kísérték ki, rendőrök tartották távol a haszid vagy orthodox küllemű férfiakat még a kelenföldi pályaudvaron is, Batizfalvy személyesen felügyelt a rendre.

Orthodox rabbi megtérése a cionizmushoz

Az imént említett Jisszakhar Slomo ben Jichak Teichtal (1885–1945) rabbinak, a Sanz-Gorlitz dinasztia tagjának néhány hónappal a német megszállás előtt, 1943. december 23-án könyve jelent meg Pesten, a Kazinczy utcai Katzburg Nyomdában: *אם הבנים שמחה / Ém ha-banim szeméha* “Gyermekeinek örvendő anyja”⁴³⁵ (Budapest: Druck von Salomon Katzburg, 703 / 1943).⁴³⁶ A pöstyéni (Piešťany) rabbi 1942, a szlovákiai zsidók deportálásának kezdete óta először Nyitrán rejtőzködött, majd – lévén hogy a dualizmus kori Magyarország volt a szülőföldje – 1942 október végén Budapestre menekült. Panaszkodik, hogy addigi bujdosása során a zsidó vezetőkől alig kapott segítséget. “Hideg a szívük, hideg a beszédük, és hideg minden tettük. Ha tesznek is valamit, csak kívülről: nem szívük mélyből jön. Mindez azért van, mert a menekültben nem látják »a héber embert, a testvéreik közül valót«⁴³⁷.”⁴³⁸ Saját esetével szemlélteti (#220), hogy a zsidók, ha segítenek egymásnak és összetartanak, teljesíteni tudják a vallási parancsokat: az imádkozáshoz szükséges eszközöket pesti orthodoxok adták össze neki.

Magyarországon egy ideig aránylag szabadon mozgott, imádkozni a Sasz Hevra zsinagógába (*Hevrat Sasz Jeré'im*, Vasvári Pál utca) járt, prédikált is itt, tartott beszédeket vidéken (Békéscsaba stb.), orthodox községekben. Könyvét 1943 folyamán írta meg, “a fővárosban” (ti. Budapesten), “a szerencsétlenség völgyé”-ben.⁴³⁹ Korábban vallási meggyőződésből anticionista volt, de az üldöztetések hatására, s különösen március 19 után már ő is a kivándorlásban látta a fenmaradás és menekülés egyetlen

435 Ps. 113,9.

436 Új kiadásban is: *Ém ha-banim szeméha* (Jerusalem: Makhon “Peri ha-Árec”, 5743 [1983]); fordításban: *Em Habanim Semecha: Restoration of Zion as a Response during the Holocaust*, translated by Pesach Schindler (Hoboken, NJ: Ktav, 1999); *Eim habanim semeichah: On Eretz Ysrael, Redemption and Unity*, translated by Moshe Lichtman (Mevaseret Tzion: Kol Mevaser Publications, 2000).

437 Ex. 2,11.

438 Az idézet a 3. fejezet “A golusz-jid” című szakaszából. Yissakhar Shlomo Teichtal, *Em Habanim Semecha: Restoration of Zion as a Response during the Holocaust*, translated by Pesach Schindler (Hoboken, NJ: Ktav, 1999), p. 246.

439 Jos. 7,26 (*Émek Akhor*).

lehetőségét. Nem félt nyíltan bevallani, hogy megváltoztatta a véleményét. Németül (*be-lason Askenáz*) írja a héber szövegben: "A zsidó nép legnagyobb tragédiája az, hogy azok után a keserű és tragikus események után, amelyek velük történtek, nem akarnak semmi tanulságot (*Belehrung*) levonni; ebben áll a zsidó tragédia." Majd folytatja, már héberül: "Erre mondja a próféta: »Izrael nem értette meg a múltat, és nem gondolkodik a jövőről (Jes. 1,3).«"⁴⁴⁰ Változatos talmudi érvekkel bizonyítja, hogy életveszélyben minden zsidónak *Erec Jiszraél*-be kell mennie, és a fennálló helyzetben az *alija* nincs ellentmondásban azzal a tannal, hogy a zsidókat csak a messiás fogja majd Izraelben egybegyűjteni. A parancsolatokra aggályos gonddal ügyelő orthodox létére szemrehányást tett az orthodoxiának és a szélsőségeseknek (*harédim*), hogy a cionizmus ellen harcolva ezt nem ismerték fel. Megfogadta, hogy ha az eleven pokolból megszabadul, könyvet (*széfer*) ír *Erec Jiszraél* dicsőségére, az *alija* támogatására.

A vaskos héber nyelvű könyv szomorú dokumentuma a cionizmust addig elutasító orthodoxia megtérésének. Hiteles talmudista értekezés. Maga Teichtal végül nem menekült meg. Amikor Magyarországon is megkezdődtek a deportálások, visszament Szlovákiába, az 1944 nyarán már biztosabbnak vélt Pozsonyba, itt azonban augusztusban, amikor a zsidókat – a beszercebányai szlovák nemzeti felkelés (1944. augusztus 29–október 27) kitörésekor – összefogták és a szeredi lágerben koncentrálták, ő is oda került, és családjával együtt Auschwitzba deportálták. A tábor kiürítésénél a foglyok maradékát Mauthausenbe szállító vonatban halt meg (1945. január 24).⁴⁴¹

1944. március 19

A zsidóság tervszerű elpusztításának drámájában Magyarország a legutolsó felvonás volt. Bár Kamenyec-Podolszkiban a magyar hadsereg 1941-ben tízezres tömeget adott át a biztos halálra a németeknek, és 1942 óta a keleti fronton a munkaszolgálat ennél is súlyosabb emberveszteségekkel járt: Magyarországról 1944 májusa előtt nem vitték ki a zsidókat külföldi munka- vagy megsemmisítő táborokba, mint a megszállt Nyugat-Európa és a Balkán országaiból. A Kállay-kormány, ha egyébként a politikája zsidóbarátnak – a volt miniszterelnök utólagos önfényezése ellenére – nem mondható is: ezt az egyet, a zsidó lakosság elhurcolását fel tudta tartóztatni.

A kormánynak már jóval a német megszállás előtt tudnia kellett arról, hogy a né-

440 Yissakhar Shlomo Teichtal, *Ém ha-banim szeméha* (Jerusalem: Makhon "Peri ha-Árec", 5743 [1983]), p. 238 / *Em Habanim Semeha: Restoration of Zion as a Response during the Holocaust*, translated by Pesach Schindler (Hoboken, NJ: Ktav, 1999), p. 245.

441 Az ukrán foglyok közé zárt rabbit fogolytársai ölték meg.

met hatóságok Európa minden országában gettóban gyűjtik össze és különböző légerekbe deportálják a zsidó lakosságot. A karrierdiplomata Velics László (1890–1953), Hitler hatalomra kerülése idején müncheni főkonzul, 1942 nyaratól, abban az időben athéni magyar követ, folyamatosan küldte jelentéseit⁴⁴² Kállay miniszterelnöknek a görögországi zsidók elleni intézkedésekről; 1943-ban sikerült kimentenie a Szalonikiben rekedt magyarországi zsidókat.

Viharos utolsó találkozójukon, ismét Klessheimben, 1944. március 18-án Hitler megvádolta Horthyt, mint a kormányzó másnap délben a Koronatanács ülésén, a jegyzőkönyv szerint, előadta, hogy “Magyarország a zsidókérdésben semmit sem tesz, és nem hajlandó a nagyszámú magyarországi zsidósággal leszámolni”.⁴⁴³ Egy évvel később egy pesti újságnak a Koronatanács jegyzőkönyve alapján írt cikke szerint Horthy így fogalmazott: “Hitler azt is kifogásolta előttem, hogy a zsidókkal szemben nem teszi meg Magyarország a szükséges intézkedéseket. Bűnünk tehát, hogy Hitler kívánságát nem teljesítem, és nem engedem a zsidók lemészárlását.”⁴⁴⁴ Azután már engedte, július elejéig, s ígérte, hogy engedi, mindvégig.

Máig folynak a viták arról, hogy Magyarország német megszállása (1944. március 19), a “Margarethe-akció”,⁴⁴⁵ a zsidók ügyében tanúsított magyar vonakodás miatt következett-e be. Március 19 a zsidó naptár szerint abban az évben 5704. *adár* 24-re esett; a háború utáni években a magyarországi zsidók mint gyásznapról emlékeztek meg róla. A klessheimi tárgyalás rendelkezésünkre álló dokumentumai azonban egyértelműen bizonyítják, hogy Hitler a katonai biztonság szempontjából, a magyarországi politikai helyzet bizonytalansága miatt tartotta szükségesnek az ország megszállását. Ehhez képest a zsidókkal szembeni – igen mérsékelt és korlátozott – magyar türelem másodrendű volt számára is, jóllehet valóban súlyos bizonytalansági tényezőnek tekintette az ország nagyszámú zsidó lakosságát. Jól tudta, hogy a zsidók áttelepítése – az “elszállítás” – és megsemmisítése mindenütt a német hadsereg jelenlétében kezdődött meg és ment végbe, számíthatott arra, hogy ez Magyarországon is így lesz.

A zsidók helyzete csak egyike volt a német megfontolásoknak. A Koronatanács március 19-én 12:45-kor kezdődő ülésén Horthy beszámolt a Hitlerrel folytatott

442 Hidas I. Péter, “Kilátás a követségről: Velics László Görögországban, 1939–44”, *Múlt és Jövő*, ÚF 16, no. 2 (2005), pp. 38–76.

443 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), pp. 419–431, no. 81; az idézet: p. 425.

444 Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*, I: 1944. március 19–1944. május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1958), p. 17.

445 Ránki György, 1944. március 19: *Magyarország német megszállása* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978²) / *Unternehmen Margarethe: Die deutsche Besetzung Ungarns* (Wien: Böhlau Verlag – Budapest: Corvina, 1984).

tárgyalásokról. A zsidókkal csupán a már idézett mondatban foglalkozott.⁴⁴⁶ Ribbentrop külügyminiszter is szóba hozta Sztójay nagykövetnek, hogy “nem történt semmi a zsidókérdésben”.⁴⁴⁷ Az ülésen Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök, aki maga is tagja volt Klessheimben a kormányzó kíséretének, a magyar honvédség állapotát tekintve reménytelennek tartotta az ellenállást, ezért azt tanácsolta a kormányzónak, hogy adja jóváhagyását a német megszállásra.

Horthynak az első perctől fogva tudnia kellett, hogy a megszállás a zsidókra nézve közvetlen fenyegetettséget jelent. Március 19-én este Kállaynak, aki bejelentette lemondását, többek között azzal indokolta, hogy ő maga a miniszterelnök javaslata ellenére a helyén marad: “Ki fogja megvédeni a zsidókat, a külföldi menekülteket, ha ő elhagyja a helyét?”⁴⁴⁸

Hogy pontosan mi történt a Klessheim-kastélyban Hitler és Horthy indulatoktól feszült tárgyalási napjának utolsó, esti megbeszélésén, hogy Horthy mit ígért meg négy szemközt a Führernek: nem tudjuk. A pályaudvaron barátságosan váltak el egymástól, Horthy másnap, a Koronatanács ülésén és a vezető politikusokkal folytatott megbeszéléseken úgy állította be, hogy a nehéz helyzetből kihozta, amit ki lehetett hozni. Később, tavasz és nyár folyamán, levélben többször kérte számon Hitleren azt az ígéretét, hogy a német megszállás ideiglenes lesz. Magyarország eleget tett annak a német kérésnek, hogy hadsereget küldjön a keleti frontra, és gazdaságával, ipari termelésével jelentékenyen segítette a német hadviselést. 1944. július 17-én – a vidéki zsidóság deportálásának befejezése után tíz nappal – ígéretet tett arra is, hogy: “A zsidókérdés további megoldása a sokszor szükségtelenül brutális és embertelen módszerek nélkül fog megtörténni.”⁴⁴⁹ Értsd: meg fog történni. Ígéret állt ígérettel szemben. Jogos a feltevés, hogy Hitler és Horthy ezen az utolsó megbeszélésén megállapodtak egymással, ha csak nagy általánosságban is, hogy Magyarország együttműködik Hitler zsidópolitikájának megvalósításában. Horthy talán csak azt ígérte meg, hogy átengedi a mozgósítható zsidó munkaerőt a birodalomnak, s nem gondolt azzal, hogy a hírek e munkaerő megsemmisítéséről, a deportált zsidók többségének meggyilkolásáról szólnak. Nehéz elsiklani afölött, hogy egy fél évvel későbbi feljegyzés, amelyet a budapesti német követség tanácsosa Eichmann intenciói szerint fogalmazott,⁴⁵⁰ a klessheimi találkozó időpontjára teszi a megállapodást arról, hogy “a magyar csendőrség és rendőrség – a német biztonsági rendőrség tanácsadói minőségben való közreműködésével – a magyar vidék teljes zsidó lakosságát,

446 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), p. 425.

447 Uo., p. 428.

448 Kállay Miklós, *Magyarország miniszterelnöke voltam (1942–1944). Egy nemzedék küzdelme a második világháborúban* (Budapest: Európa Könyvkiadó – História, 1991), II, p. 191.

449 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), pp. 466–470, no. 88; az idézet: p. 468.

450 Közli: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), pp. 305–308.

a családi kötelék fenntartása mellett, Németországba munkaszolgálatra elszállítja”. Akárhogyan is: a magyar hatóságok a továbbiakban készségesen együttműködtek a németekkel, Horthy szemet hunyt afölött, ami történik.

Néhány nappal a német csapatok bejövetele után a kormányzó kinevezte (vitéz)⁴⁵¹ Sztójay Döme miniszterelnököt és kormányát (1944. március 22–1944. augusztus 19). Sztójay korábban a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének, majd a Nemzeti Hadseregnek a titkosszolgálatát vezette, 1935 óta berlini magyar követ volt, minden porcikájában elkötelezett híve a háborúnak és Hitler Németországnak. Kormányának névsorát valójában Edmund Veessenmayer (1904–1977)⁴⁵² birodalmi teljhatalmú megbízott állította össze, a miniszterek többsége Imrédy és Jaross pártjából (Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség) került ki, vitéz Rátz Jenő vezérezredes, pártelnök és a két másik pártvezér is miniszter lett.⁴⁵³ Az új kormányt a Szövetségesek, természetesen, nem ismerték el, nemzetközi státusát csak a Németországgal szövetségi vagy baráti kapcsolatokat fenntartó államok jelentették, illetve a semlegesek, amelyek egyelőre fenntartották budapesti képviselőiket. A Sztójay-kormány azonban – bábkormány léte – jogi értelemben véve nemzeti kormány volt, s a felelősség mindazért, ami hivatalba lépése után az országban történt, beleértve a zsidókkal szembeni intézkedéseket is, vitathatatlanul ezt a kormányt terheli.

Március 18/19 éjszaka, amikor megérkeztek Budapestre az első hírek arról, hogy a bicskei vasútállomáson a német csapatok megkezdték a kirakodást, Kállay miniszterelnök megvitatta a teendőket a legmagasabb katonai vezetőkkel; szóba került a fegyveres ellenállás is, de ezt esélytelennek tartották. Kállay megbízásából 19-én hajnalban telefonon beszéltek Stern Samuval. Napközben a miniszterelnök személyesen is fogadta a hitközség elnökét. A megszállás első óráiban a zsidó közösség vezetője határozottan a katonai ellenállás ellen foglalt állást. Azzal érvelt, hogy a németek az ellenállást provokációnak tekintenék, terrorral reagálnának rá, s ez a zsidóság teljes kiirtásához vezetne.

A német megszállás államjogi értelemben nem jelentett változást a magyar államiság működésében. Horthy kormányzó hivatalban maradt. Az 1939-ben megválasztott országgyűlést nem oszlatta fel. Az országgyűlés ezután már csak néhány alkalommal tartott ülést, de az év őszén a képviselők egy része követte Szálasit a nyugati határszélre. A zsidó életben azonban március 19-én határvonalat húzott. Tragikus ironiája a helyzetnek, hogy a közösség felelős vezetői, akik közül többen, mint maga Stern Samu, az ország leggazdagabb emberei közé tartoztak, és befolyásuk közvet-

451 Sztójayt Horthy csak hónapokkal kinevezése után, 1944. június 23-án avatta vitézzé. A vitézséget talán éppen a zsidók deportálásának hatékony lebonyolításával érdemelte ki.

452 A nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék az úgynevezett utóperek egyikében (Wilhelmstrassen-Prozess, Fall 11) 20 év börtönbüntetésre ítélte (1949), de 1951-ben szabadult.

453 A németek eredetileg Imrédy miniszterelnökségét követelték, ebbe azonban Horthy nem ment bele.

lenül a kormányzóig ért: a zsidó vezetők nem vették észre, hogy a helyzet, a zsidó közösség helyzete, egyik napról a másikra gyökeresen megváltozott.

Maglódi br. Wodianer Andor / Antal (1890–1964)⁴⁵⁴ lisszaboni követ a német megszállás után néhány nappal, március 25-én, tiltakozásul bejelentette lemondását rangjáról.⁴⁵⁵ Több nyugat-európai magyar követtel együtt április 24-én megalakították a Követi Bizottságot. A nemzetiszocialista-barát Sztójay-kormánnyal szakító Követi Bizottságnak a New York-i rádió július 17-i adásában elhangzott nyilatkozatából: “A magyar nép túlnyomó többségét borzalommal és utálattal töltik el azok a kimondhatatlan bűnök, amelyeket a magyar quisling-kormány és annak alárendeltjei a zsidók ellen és mások ellen is elkövettek. Mi a szabadságszerető magyar hagyományok és az emberséges keresztény szellem megsértéseként ünnepélyesen ítéljük el ezeket. Múlhatatlan kötelességünknek tartjuk, hogy óva intsük mindazokat a magyarokat, akik ezeket a gyalázatos bűnöket elkövezték, vagy bűnsegédeivé váltak ilyenek elkövetésének: felelősségre fognak vonatni cselekedeteikért. Ez a komoly intelem egyaránt szól magas rangúakhoz és alacsony sorban levőkhöz. Senki sem hivatkozhatik majd ennél fogva enyhítő körülményként arra, hogy felettes hatóságai parancsára cselekedett...”⁴⁵⁶

Az SS budapesti vezérkara

Az *Endlösung* – ami a *Führer* intenciója volt – közvetlen előkészítése gyorsan megkezdődött. Már a német megszállás napján Budapestre érkezett Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer / alezredes, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal / *Reichssicherheitshauptamt* / RSHA IV (Gestapo) / B-4 osztály különleges osztályának (*Judenreferat* / *Judenkommando*) vezetője. Évek óta ő volt a felelős a németországi és a német megszállás alá került országokban a “zsidókérdés” végleges megoldásáért. Most külön utasítást kapott Himmlertől: “Fésülje át az országot kelet–nyugati irányban, deportáljon minden zsidót Auschwitzba, de a lehető leggyorsabban. Kezdje

454 A Wodianer család maglódi ágából származott: nagypapja Wodianer Rudolf fia, Wodianer János Rezső diplomata volt.

455 Megbízatása ténylegesen április 27-én szűnt meg. Feladatkörét hivatalosan mint ideiglenes ügyvivő a követségi titkár vette át. Az angol követség továbbra is őt tekintette az ország képviselőjének.

456 Karsai Elek, szerk., *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*, III: 1944. május 26–1944. október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1967), p. 270, no. 132. – A Követi Bizottsághoz lásd Barcza György, *Diplomata emlékeim* (Budapest: Európa, 1994), II, p. 125 skk.; illetve a Sztójay-kormány mellett álló Újpétery Elemér emlékiratát: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában* (Tények és Tanúk) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987), p. 349 skk.

a keleti megyékkel, ahová közelednek az oroszok, gondoskodjék arról, hogy a varsói gettólázadáshoz hasonló eset ne forduljon elő.”⁴⁵⁷ A megszállást követő napokban maga Himmler is járt Budapesten. Himmler helyettese, Eichmann közvetlen főnöke, Ernst Kaltenbrunner SS-*Obergruppenführer* / tábornagy, már a Klessheimből hazatérő Horthy “Turán” különvonatán Budapestre érkezett, és néhány napon át személyesen irányította az *Endlösung* szervezését. A magyarországi német SS- és rendőri erők főparancsnoka (*Höherer SS- und Polizeiführer in Ungarn*) Otto Winkelmann (1894–1977) Waffen-SS-*Obergruppenführer* / tábornagy lett. A Várhegyen, Hatvany Ferenc báró villájában (a Főherceg Albrecht út felső szakaszán / Hunyadi János út 26)⁴⁵⁸ rendezkedett be.

Eichmann helyettese Magyarországon Hermann A. Krumej (1905–?)⁴⁵⁹ SS-*Obersturmbannführer* / alezredes volt. A belügyminisztériumi összekötő tiszt Otto Hunsche (1911–?) SS-*Hauptsturmführer* / százados, “jogi tanácsadó”, mindketten a IV/B-4 osztály munkatársai. A vasúti szállítás felelőse Franz Novak (1913–1983) SS-*Obersturmführer* / főhadnagy. Elhíresült mondása: “Számomra Auschwitz csak egy pályaudvar volt.”⁴⁶⁰ A csendőrségi összekötő tiszt Wisliceny,⁴⁶¹ aki rendszerint lovaglópálcával a kezében járt, és egyébként már előző szolgálati helyén, Pozsonyban ismert volt arról, hogy szívesen elfogadta az ajándékokat.

A német diplomáciai képviselő élén, Hitler személyes megbízása és kinevezése alapján, Edmund Veessenmayer SS-*Brigadeführer* / vezérőrnagy, I. osztályú követ és birodalmi teljhatalmú megbízott (*Reichsbevollmächtigter*) állt. A német megszállás másnapján foglalta el budapesti hivatalát, és “a zsidókérdés rendőrségi vonatkozásaiban” is a legmagasabb utasítási jogkörrel rendelkezett. Elődje, Dietrich von Jagow a Klessheimből hazafelé tartó Horthynak a különvonaton, Bicskénél mutatta be: a *fait accompli* jelzéséül. Veessenmayer korábban már többször járt Budapesten, politikai terepszemlén, az előző évben kétszer is (az első klessheimi találkozó idején

457 Gideon Hausner, *Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984; Budapest: Oliver Games International Könyvkiadó, 2004²), p. 198.

458 Lónyay Menyhért egykori pénzügyminiszter, miniszterelnök villáját, amelyet Ybl Miklós épített (1870 k.), Hatvany Ferenc 1915-ben vásárolta meg. Gyűjteményének még 1943-ban különböző bankok széfjeiben elhelyezett része a szovjet hadsereg zsákmánya lett. A Hunyadi úti villa leégett. Hatvany báró örökösei a műtárgyak egy részéért az NSzK-tól kaptak kártérítést. A műtárgyakról lásd Dunai Andrea, *Az évszázad jóvátételi pere* (Budapest: Népszabadság Zrt., 2009).

459 Több eredménytelen bírósági eljárás után 1973-ban az NSzK-ban életfogytiglanra ítélték.

460 Kurt Pätzold & Erika Schwarz, *Auschwitz war für mich nur ein Bahnhof. Franz Novak – der Transportoffizier Adolf Eichmanns* (Berlin: Metropol Verlag, 1994). – Novakot 1961-ben Ausztriában 7 év, 1969-ben az NSzK-ban 9 év börtönbüntetésre ítélték.

461 Wislicenynek a müncheni perben tett vallomását, amely tömören összefoglalja Eichmann és munkatársai tevékenységét, magyar fordításban közölte Benoschofsky Ilona, “»Sonder-Einsatzkommando Eichmann«: A magyarországi deportálások kulisszatitkaiból”, in: *Új Élet Nap-tár*, 1959 – 5719/5720 (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1959), pp. 29–38.

és 1943. decemberben), gyakorlatilag azért, hogy a megszállás előkészítéseképpen felmérje a helyzetet. “Az első számú ellenség – írta jelentésében – a zsidóság, az 1.1 milliónyi zsidóság ugyanannyi szabotőrt jelent”; “a bolsevikok szálláscsinálóit kell látni bennük”; “a zsidókérdés gyökeres felszámolása több okból is haladéktalanul szükséges.”⁴⁶²

A németek az Endlösungnek csak a magasabb szintű irányítását végezték, létszámuk sem lett volna elegendő sok százezer ember deportálásához. A *Sicherheitspolizei* magyarországi állománya ca. 600 fő volt, az Eichmann alá tartozó különleges bevetési osztag (*Sondereinsatzkommando Eichmann*) létszáma a több mint fél éven át tartó akció során nem szaporodott fel 150 főnél többre,⁴⁶³ közvetlen munkatársainak száma legfeljebb másfél-két tucat lehetett, a Gestapo parancsnoka is mindössze 32 ember fölött rendelkezett. A deportálásokhoz a magyar csendőrség, rendőrség, honvédség, MÁV, a közigazgatás apparátusai adták a személyi állományt.

Az első lépések az Endlösung útján

1944. március 19-én, vasárnap⁴⁶⁴ délelőtt a Síp utca 12-ben lezajlott a neológ hitközség közgyűlése, elfogadták az éves költségvetést és megemlékeztek Kossuth Lajosról; halálának 50. évfordulója másnapra esett ugyan, de a közgyűléseket vasárnap szokták tartani. A megemlékezés – Kossuth zsidó tárgyú országgyűlési nyilatkozatai ismeretében – nem lett volna feltétlenül indokolt, de régi szokás volt. Aznap talán az egész országban egyedül a Pesti Izraelita Hitközség tartott Kossuth-ünnepséget. Pedig a hitközség vezetői nem tudhatták, hogy ez a legeslegutolsó pillanat, amikor még egyáltalán módjuk van megerősíteni magukat a magyar nemzethez tartozásuk tudatában.

Délután az üres színházban két német tiszt jelent meg, az SS / Gestapo emberei, az elöljárókat keresték, de csak Bánóczy Lászlóval (ΟΜΙΚΕ)⁴⁶⁵ és egy tisztviselőnővel tudtak beszélni. Mondták nekik, hogy másnap reggel 10-kor találkozni kívánnak a hitközség elöljáróságával, a rabbikkal és az orthodoxia vezetőivel.

A Gestapo aznap délelőtt parancsot adott ki, hogy Budapestet egyetlen zsidó sem hagyhatja el. Ellenőrizték a pályaudvarokat, vonatokat, igazoltatták, lefogták az utaz-

462 Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account* (New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963), I, pp. 254–295, no. 110; az idézetek: p. 260 sk. (az eredeti iraton: p. 7 sk.), p. 265 (p. 12), p. 284 (p. 27).

463 Hivatalos adat nem ismeretes; Freudiger Fülöp egykorú becslése.

464 A március 19-én és a következő napokban történtek visszafogott hangú, mégis drámai leírását adja emlékiratában a szemtanú, Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), p. 12 skk. Lásd még #221.

465 Más forrás szerint Karádi Béla (1922–) rendezővel.

ni készülő zsidókat. Budapesten a Farkasréti zsidó temetőben aznapra volt kitűzve, halálának első évfordulóján, Heller Bernát professzor sírkőavatása. Volt tanítványai közül sokan vidékről jöttek fel, Debrecenből Weisz Pál (1908–1998), Dunaföldvárról Scheiber Sándor rabbi. Vidéki rabbi, egyikük aznap már egyáltalán nem, másukuk csak kínos megaláztatások árán tudott vonatra ülni, hogy hazainduljon. Az *Orthodox Zsidó Újság* másnapi számát kinyomtatják ugyan, de a terjesztők nem tudták eljuttatni olvasóikhoz. Vidéki városokban a Gestapo tűzokat szedett a gazdag zsidók közül.⁴⁶⁶ A *Magyar Zsidók Lapja* – már néhány nappal később elrendelt címváltoztatással: A *Magyarországi Zsidók Lapja* – bejelentette: “Vidékről zsidó nem jöhet Budapestre.” Nem kétséges, hogy ez a tilalom már a közeljövőre tervezett gettósításra tekintettel volt sürgős: sűrű hálót kellett kifeszíteni a vidéki zsidók köre.

A pesti hitközség néhány vezetője még vasárnap este megbeszélésre gyűlt össze egyikük lakásán. Nem voltak tájékozatlanok abban a tekintetben, hogy mit várhatnak a németektől, de szemernyi kétely sem támadt bennük aziránt, hogy 1919 óta töretlenül folytatott politikájuk folytatható marad: “(...) a magyar zsidóság körülfűrt helyzetében csak a magyarságra támaszkodhatik. A magyarság nem hagyhatja cserben 1000 év óta itt élő, lojális polgárait; a magyarság nem maradhat tétlen a zsidóság élet-halál harcában, és nem válhatik a hitleri barbárság cinkosává.” Csak annyi jutott az eszükbe, hogy a kormányhoz kell fordulniuk: “hiszen mi magyar állampolgárokat képviselünk.” Több minisztert is próbáltak telefonon elérni, senkit sem sikerült. Másnap kora reggel a kormányzat egyik képviselője, aki hajlandó volt szóba állni velük, a rendőrség főkapitány-helyettese, csak annyit mondott nekik: “Amit a németek kívánnak, teljesíteni kell.”

Március 20, hétfő reggel 10-kor a Síp utca III. emeleti tanácstermében az előljáróság tagjai rettegve várták a németeket. Többen feleségükkel együtt jöttek el, kis táskát hoztak magukkal. “Hátha (...) az út a Síp utcából az internálótáborba vezet!” Orthodox részről csak az elnök, Freudiger Fülöp volt jelen. Német tiszték jelentek meg, Krumej, br. Wisliceny, Hunsche és néhány fegyveres, bőrkabátban, géppisztollyal. Krumej, a kézicsomagok láttán: “Nem lesznek letartóztatások” (“*Es wird niemand in Haft genommen*”). Stern Samut *Herr Hofrat*-nak szólították: mintha a még 1917-ben kapott címe továbbra is érvényben maradna. A jegyzőkönyvet németül kellett vezetni. Wisliceny bejelentette a kezdeti intézkedéseket: meg kell alakítani a Zsidó Tanácsot (*Judenrat*), ezentúl minden ügy ennek hatáskörébe tartozik, a német hatóságok csak rajtuk keresztül fognak a zsidókkal érintkezni, tagjai igazolványt kapnak, hogy szabad mozgásuk legyen, lakóhelyét nem hagyhatja el senki, sajtótermékek csak a Gestapo engedélyével jelenhetnek meg. A Zsidó Tanács feladata az lesz, mondta Wisliceny, hogy bármiféle pániknak elejét vegye, mindenkit megnyugtason. Ha nem

466 A Koronatanács ülésén Keresztes-Fischer belügyminiszter tett erről bejelentést. Színai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), p. 429.

lesz képes ezt megtenni, drasztikus intézkedésekre kényszerülnek. Elrendelték, hogy a hitközség vezetői állandó készenléti szolgálatot tartsanak, és a németek számára mindig elérhetőek legyenek. Az utasításokat – jelenléti ívként álcázva – írásban is kiosztották a jelenlévők között.⁴⁶⁷

Pánik nem tört ki Pesten, de azért ezen a hétfő reggelen a bankok előtt már sorba álltak a zsidók, hogy kivegyék betéteiket, a zálogházak előtt, hogy lehetőleg készpénzre váltsák értéktárgyaikat.

Március 21-én, kedden délelőtt a Gestapo megszállta az orthodoxia központját a Dob utca 35-ben: fegyveresek rontottak be az irodákba, az emeleti imaterembe, az iskolai tantermekbe, az iskola igazgatóját kikergették a lakásából. Az iskolás fiúkat hazaküldték. Csak rövid időt adtak arra, hogy az iroda felszerelését átvigyék a leány elemi iskolába (Kertész utca 32). Reggel Reb Jide Ekstein / Ekstein Júda rabbi szokás szerint a bóchereivel éppen tanult.⁴⁶⁸ A németek megjelenésekor magához vette a Tóra-tekercest, a Talmudot, és a lakásán folytatták a tanulást.

Március 21-én, a Wisliceny által megjelölt időben, délután 5-kor, a zsidó intézmények vezetői, a hitközségi és körzeti előljárók, a neológ előkelőség, mintegy kétszáz fő gyűlt össze a Síp utcai Díszteremben. Stern Samu Krumej és Wisliceny között ült az emelvényen. Névsorolvasást tartottak. Wisliceny beszélt. Kihirdették a Gestapo által jóváhagyott Zsidó Tanács / Magyar Zsidók Központi Tanácsa összetételét. Stern Samu elnöki pozíciója nem rendült meg. Mint vasárnap este a hitközségi vezetők, hétfőn reggel az előljárók: most az előkelőség e tágabb köre sem értette meg a helyzetet, saját helyzetét sem (#221). Megnyugtatták magukat; nyugalmat és minden zsidó nyugalomra intését kívánta br. Wisliceny is. Hasonló értekezletet tartottak a Síp utcában egy hét múlva, március 28-án, a vi-

“(…) a komoly idők parancsa a vég-sőkig feszülő áldozatosságot követel” (MZsL)

ZSIDÓ TESTVÉRÜNK!

Ma,

amikor a komoly idők parancsa a vég-sőkig feszülő áldozatosságot követel a magyar nemzet minden háttárá, tartzuk szem előtt az idők istalmát

és hátróvá állít bennünket a szent kötelesség hívő szava: **legyen viselkedésünk méltó a történelmi korból!**

Figyelemfelkeltő zsidó testvérünk!

személyesen az időkhez méltó magatartást ó la és ha munka után,

vagy gondok közt a szabadán kívánhozak, kerülje a hangszokód szövekeztet, ne hivatkozzák az ország, az korán, az fűrdőhelyen, az hírdőnkön.

és négy fal közt sem, hanem:

legyen szarany és fejelemekett,

ne feleljen és ne adjen elot se külső megjelenésével, az viselkedésével logoz, vagy logatlan magatartásával.

ma:

ha egyikünk vét, az mindnyájunk rovására írják és egymak hibájáért valamennyiünknek meg kell szenvednünk!

Ne feleldjük egy percre sem: nemcsak magunkért, hanem egymásért is felelünk mindnyájan!

467 Közli: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 25–28, no. 3/b–c.

468 Visszaemlékezését idézi: Bacskai Sándor, *Múlt és Jövő*, ÚF 15, no. 1–2 (2004), p. 130.

Intelem hittestvéreinkhez!

Ne ácsorogjunk az utcán

Ne béméskodjunk sérült házak körül

Ne fecsegjünk és ne nyilatkozzunk

A látogatási tilalom érvényben van

Tartózkodjunk odahaza

Legyünk szerények

Legyünk fegyelmesebbek

A MAGYARORSZÁGI
ZSIDÓK SZÖVETSÉGE
IDEIGLENES INTÉZŐBIZOTTNÁCA

1943

“Intelem hittestvéreinkhez!” (A Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottsága / Zsidó Tanács szórólapja, 1944. április–május) (MZsL)

déki hitközségek vezetői számára, a “kivételes engedély” ellenére csak kevesen tudtak eljönni közülük.

A megszállást követő napokban az északi megyékben többen próbáltak átszökni – bizarr módon – Szlovákiába, de a szlovák határőrök visszafordították őket.

A németek, a szimbólumok tén is megindítva a támadást, azonnal ügyet csináltak a szakállviseletből. Vidéken több helyütt – például, Pakson, ahol orthodox hitközség volt – az SS mindjárt a megszállást követő napokban ki-

adta az utasítást, hogy a zsidók vágják le a szakállukat. Az orthodoxiában ez a vallási előírások sérelmének számított. Az úgynevezett Auschwitz-alumban fennmaradt egy fénykép, amelyen fiatal kárpátaljai férfi, aki egy szállítmányban éppen akkor érkezett, lecsupaszított állat vallási szégyenletében kendővel kötötte fel. Mint Mose Weisz / Weisz Márton, a későbbi pesti orthodox főrabbi is. A lágerekben, történetesen Auschwitzban, a zsidó foglyoknak a táborrend szerint naponta borotválkoznuk kellett. 1944 szeptemberében, az őszi nagyünnepek napjaiban Menahém Mendel Karader (Karádi) miskolci rabbi nem borotválkozott meg, az Appellen az SS örök észrevették, és átsorolták egy csoportba, amelyet gázkamrába szántak. Cvi Hirsch Meislisch váci rabbi azonnali döntéssel életmentés (*pikkuah nefes*) okából megengedte szakálla levágását.

A március 19 utáni napokban, amikor a Gestapo teljes súlyával rátelepült Magyarországra, a zsidó intézmények készületlenül álltak, sem szervezetük, sem embereik nem voltak az imminens veszély mérséklésére. A háború kezdete óta tudni lehetett, hogy Németország a zsidók kikapcsolására és – egyre nyilvánvalóbban – megsemmisítésére törekszik. A korlátozó intézkedések 1938 óta töretlen eszkalációja nem ébresztette fel a zsidó vezetőkben a végletes egzisztenciális fenyegetettség érzetét. Más országok vonatkozásában elegendő hír járta be a világot, ezek eljutottak Magyarországra is, de ez sem volt elegendő ahhoz, hogy tisztába jöjjenek azzal:

maguknak kell minden lehetséges módon védekezniük a német politika végső célja és a másutt már régóta mozgásban lévő kényszerítő erő ellen. A hitközség vezetői valóban a kétely legcsekélyebb jele nélkül bíztak abban, hogy a kormányzat és maga a kormányzó megvédik a zsidó lakosságot (#228). A legelső német intézkedések pillanatától kezdve a Síp utca mindig engedelmességre törekedett, mindig együttműködésre intette a zsidókat. A hitközségi szervezet éppen a magyar állam iránti bizalom miatt bizonyult tehetetlennek.

Stern Samu hitközségi elnökségének hosszú – 1944-ben már több mint másfél évtizednyi – időszaka alatt mindig bevált módszerrel vélt most is kiutat találni a helyzetből: azok segítségével, akikkel addig – vagyon, üzlet, rang, társaság – egyenlő vagy majdnem egyenlő volt. Időbe telt, amíg megértette, hogy ez a kapcsolat most, amikor a zsidók léte van veszélyben, a minden addiginál nagyobb terhet nem bírja meg. “Én – írta emlékiratában – 16 éve álltam a Pesti Izraelita Hitközség élén. (...) Gyáva, férfiatlan és felelőtlen magatartásnak, önző menekülésnek és megfutamodásnak véltem, ha most, éppen most hagyom cserben hittestvéreimet, amikor a legnagyobb szükség van a vezetésre, amikor tapasztalt és összeköttetésekkel is rendelkező férfiak áldozatos munkája talán valamit segíthet mégis. (...) Gondoltam arra, hogy esetleg a Kormányzót is igénybe kell majd vennem a magyar zsidóság megmentése érdekében, azt a Kormányzót, akit húsz éve ismertem, és mindig, ha erre szükség volt, kérdésekkel ostromoltam zsidóügyben. Tudtam, és tudnom kellett, hogy kiszolgáltatottságunkban belülről csak a Kormányzó segíthet rajtunk, kívülről egyelőre nem is kaphatunk segítséget.”

A cionista ifjúsági szervezetek (*Ha-Somér ha-Cá'ir*,⁴⁶⁹ *Makkabi ha-Cá'ir*, *Ha-No'ar ha-Cijoni*, *Bné Akiva*) mindjárt március 19-én este gyűlést tartottak.⁴⁷⁰ Elhatározták, hogy a felnőtteket *arizálják*: keresztény iratokkal látják el, így rejtik el őket a zsidóüldöző hatóságok elől; bejelentőlap, élelmiszerjegy, különböző katonai vagy munkahelyi igazolványok volt az iratgyártás kezdete. Szervezni kezdték a szökést Szlovákia, illetve Románia felé. Észak felé Kassa, Losonc, Somorja volt a kapu, délen Szeged, Békéscsaba, Nagyvárad, Kolozsvár. A szlovákiai menekülés lehetőségei kora ősszel, a szlovák nemzeti felkelés leverése után beszűkültek, Pozsony a zsidók számára csapdává vált, de a román határon át, hivatásos csempészek, Jehova Tanúi (jehovisták) segítségével, többnyire nagy pénzért, el lehetett jutni Dél-Erdélybe.⁴⁷¹

A Gestapo budapesti központja az első napokban az Astoria szállóban volt, az-

469 1927 óta jelen volt Magyarországon, lényegében ez volt a zsidó cserkészlet, baloldali szelleme miatt kommunistának tartották.

470 David Gur, “A cionista ifjúsági mozgalmak ellenálló-mentő tevékenysége 1944-ben Magyarországon”, in: Szécsi József, szerk., *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv, 2009* (Budapest: Gondolat Kiadó – Keresztény-Zsidó Társaság, 2009), pp. 126–135.

471 Tibori Szabó Zoltán, *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar-román határon 1940–1944 között* (Kolozsvár: Minerva Művelődési Egyesület, 2001).

után irodái szétköltöztek a város különböző pontjaira, előkelő svábhegyi (ma: Szabadság-hegy) panziókba, a zsidóktól elvett előkelő házakba.⁴⁷² Lefoglalták a Rabbiképző épületét a Rökk Szilárd utcában, a vasasszakszervezet székházát a Magdolna utcában stb. Eichmann stábja rövidesen elköltözött a Magdolna utcából, és a Svábhegyen, a kiürített Hotel Majesticben (XII., Karthauzi utca 4/a) ütötte fel főhadiszállását, mellette (Karthauzi utca 2) Hain Péter Állambiztonsági Rendészetének IV/4, zsidóügyi főcsoportja, Koltay László (1902–1946)⁴⁷³ detektív-főfelügyelő (“a zsidók réme”) vezetése alatt, szoros együttműködésben a Gestapóval. Lakásnak Aschner Lipót villáját választotta magának (Apostol utca 13). Különítményének különböző részlegei is a közelben helyezkedtek el: Mirabel társasüdülő (Karthauzi utca 6), Lomnic panzió (Ferenczy ezredes, csendőrségi összekötő hivatala, Evetke út 2), Melinda panzió (Melinda utca 30–32) stb. Wisliceny a Szent István park 16 két felső emeletén tartott magának és közvetlen beosztottjainak lakást. Az SS a Royal Szállót vette birtokba.

Eichmann, addigi érdemei, több országban szerzett tapasztalatai elismeréséül, most először a terepen irányíthatta a Wannsee-konferencián elfogadott határozatok végrehajtását, az utolsó országban, ahol a zsidó közösség az 1938 óta egyre szorosabb korlátok között ugyan, de fizikailag – Kamenyec-Podolszkit és a munkaszolgálatot nem számítva – a német megsemmisítő apparátus által még érintetlen volt.

Figyelmeztetés Washingtonból

Roosevelt elnök 1944. március 24-én – alig néhány nappal Magyarország megszállása után – rádióbeszédben hívta fel a figyelmet az új helyzetben fenyegető veszélyekre.⁴⁷⁴ “(...) Az egész történelem egyik legbűnösebb fejezete az a nagyszabású módszeres gyilkolás, amelyet az európai zsidók ellen folytatnak a nap minden órájában. Ezt a náciak már a békeidőben megkezdték s a háborúban százszorosára fokozták. A Magyarországon és a Balkánon élő zsidók százazrei eddig, ha üldözték is őket, legalább a haláltól menekültek meg. Most azonban, hogy a legutóbbi napok eseményei

472 A német hatóságok beszállásolásának adataihoz lásd Almási János, “Budapest történeti topográfiaja a német megszállás időszakában”, in: Vargyai Gyula & Almási János, szerk., Magyarország 1944: Német megszállás (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994), pp. 123–146.

473 A Népbíróság halálra ítélte, kivégezték.

474 Lévai Jenő, *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére* (Budapest: Officina, 1946), pp. 57–59. – Gazsi József, “»Rejtsétek el az üldözötteket!« Roosevelt elnök felhívása a magyar zsidók megmentéséért”, *Múlt és Jövő*, ÚF 2, no. 3 (1991), pp. 90–92, maga a beszéd (egykorú röplap alapján): *uo.*, p. 93.

következtében Hitler seregei még nagyobb mértékben ráterpeszkedtek ezekre az országokra, őket is a megsemmisülés fenyegeti. / Borzasztó tragédia lenne, ha ezek az ártatlan emberek, akik Hitler rémuralmának egy teljes évtizedét túlélték, most pusztulnának el, *előestéjén* a győzelemnek ama barbárság felett, amelynek épp az ő üldözöttségük a szimbóluma. Itt az ideje, hogy ismét leszögezzük: el vagyunk tökélve arra, hogy büntetését senki sem kerüli el, aki részt vesz ezekben a kegyetlenkedésekben. Amerika és szövetségesei világosan értésére adják mindenkinek, hogy *minden ilyen bűntörténetet letartóztatnak* és átadják őket az igazságszolgáltatásnak. Ez a figyelmeztetés nemcsak a vezetőknek szól, hanem *hivatalnokaiknak és alárendeltjeiknek* is, Németországban csakúgy, mint a vele szövetkezett csatlós országokban. Mindenki, aki részt vesz a zsidók *elhurcolásában*, akárcsak a norvégek és franciák Németországba való deportálásában, *éppúgy bűnös a halálukban*, mint azok, akik kivégzik őket. Aki részt vesz a bűnbánatban, kivészi majd részét a bűnhődésből is. Mindezeket a bűntörténeteket az emberiség ellen Hitler a német nép nevében követi el. Felszólítok tehát minden németet és minden egyes embert mindenütt a náci uralom országaiban: cselekedeteikkel mutassák meg a világnak, hogy szívükben nem helyeslik Hitler eszeveszett és bűnös szándékait. Rejtsétek el az üldözötteket! Segítsétek őket átszökni a határokon, és kövessetek el mindent, hogy megmentsetek őket a náci hóhéroktól! Felszólítok mindenkit, *tartsa nyitva a szemét*, hogy majd *tanúskodhassék*, ha eljön a bűntörténet felett való ítélezés ideje...”

A budapesti svájci követség, amely akkor az Egyesült Államok érdekeit képviselte Budapesten, 1944. október 28-án német nyelvű szóbeli jegyzékben idézte a magyar külügyminisztérium emlékeztetőbe Roosevelt elnök szavait, figyelmeztetésül és tiltakozásul a budapesti zsidók vidéki lágerbe telepítésének terve ellen.⁴⁷⁵

Készséges közreműködők

Addig is, amíg meg nem találták a magyar közreműködőket, meg nem szervezték a végrehajtás magyar apparátusát, egyelőre a németek – a Gestapo – vette kézbe a zsidók eltávolításának dolgát, párhuzamosan a tényleges vagy várható magyar ellenállás megbénításával. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter már a Koronatanács március 19-én délben (12:45) megkezdett ülésén egy lélegzettel számolt be arról, hogy a Gestapo megkísérelte letartóztatni gr. Bethlen Istvánt, két golyóval megsebesítette a fegyveresen ellenálló “Zsilinszky Andor” / vitéz Bajcsy-Zsilinszky

475 Szövegét közölte Lévai Jenő, *Zsidósors Európában* (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 218 sk. Az irat fakszimiléjét lásd Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account* (New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963), II, pp. 828–829, no. 406–407.

Endre⁴⁷⁶ országgyűlési képviselőt, “körülzárták Budapest egész területét, és egy zsidót sem engedtek ki a városból”, “vidéki városokban is gazdag zsidók közül túsokat szednek”⁴⁷⁷

A Sztójay-kormány (1944. március 22–augusztus 29) első ülésén a miniszterelnök bejelentette: “Magyarországnak a környező államok példája szerint elsősorban a zsidókérdést kell megoldania, a németek olyan rendeleteket kívánnak, amelyek a zsidókat megjelölik és a magyarságtól elkülönítik.” A kormány március 29-i ülésén megnyugvással vette tudomásul, hogy Horthy nem akadályozza “a zsidókérdés” radikális megoldását. “A miniszterelnök úr szerint a kormányzó úr főmértósága az összes zsidórendeletre vonatkozólag szabad kezet adott az ő (ti. Sztójay) vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni.”⁴⁷⁸ Ezen a napon a minisztertanács meghozta az első zsidóellenes rendeleteket, köztük a két nap múlva közzétett rendeletet “a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában” (#222/b).

A magyar segítségre sem kellett sokáig várakozni. Mint Wilhelm Höttl SS-Obersturmbannführer / alezredes, 1939 óta az RSHA VI (Auslandssicherheitsdienst/ külföldi hírszerző szolgálat) G osztályának magyar referense, 1944. március 19 után budapesti rezidense, a háború után álnéven (Walter Hagen) megjelentetett emlékiratában⁴⁷⁹ írja, a német megszállás után néhány héten belül meglepően sok feljelentés érkezett a szolgálathoz, legnagyobbbrészt zsidók ellen. Ugyanezt írta naplójegyzetében Csécsy Imre (1893–1961) újságíró, politikus (Magyar Radikális Párt): “Valakitől azt hallom, hogy két hét alatt 27 000 névtelen följelentés érkezett a Gestapóhoz. Magas rangú német tiszték, akik végigcsinálták a lengyelországi, hollandiai, belgiumi, norvégiai, dániai bevonulást, elképedve mondták, hogy ilyent még sehol sem tapasztaltak.”⁴⁸⁰ Később, 1944 nyarán, még többen voltak, akik – feljelentéssel vagy kérvénnyel – zsidó vagyont, ingatlant igényeltek maguknak. Némely történész kutató szerint a feljelentések nagy száma történelmi mitosz, mert hogy papírok nemigen

476 A belügyminiszter névhasználata pejorativ szándékú; a képviselő vitézzé avatása (1925) óta az utóbbi nevet használta.

477 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), p. 429.

478 66. napirendi pont. Közli: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 50 sk., no. 26.

479 Walter Hagen, *Die geheime Front* (Linz: Nibelungen-Verlag, 1950, és újabb kiadások) / *The Secret Front*, by Wilhelm Höttl, with an Introduction by David Kahn (London: Weidenfeld & Nicolson, 1954²). – A szerzőhöz és a könyvhöz lásd Szabó Miklós, “Feljelentő nép-e a magyar?” (1991), in: uő, *Múmiák öröksége. Politikai és történelmi esszék* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 1995), pp. 293–295; David Kahn, *The Secret History of the Author of the Secret Front* (2000–2002) (<http://david-kahn.com/articles-secret-history-author-front.htm>). – Wilhelm Höttl, *Einsatz für das Reich* (Koblenz: S. Bublies, 1997).

480 Csécsy Imre, “Napló, 1944–1949. Részletek”, *Kritika*, 12, no. 8 (1983), pp. 13–27; Randolph L. Braham, *A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), II, p. 1015.

kerültek elő,⁴⁸¹ és egyébként – állítja – nem a zsidókat, hanem leginkább a zsidómen-
töket jelentették fel. Mérlegelni lehet, kinek van igaza: a német titkosszolgálat magas
rangú tisztviselőjének vagy az évtizedekkel későbbi szkeptikusnak.

A feljelentéseknél is nagyobb súlya volt Baky László, vitéz Endre László és vitéz
patakfalvi Ferenczy László csendőr alezredes kinevezésének. A Sztójay-kormányban
olyan hivatali pozíciókba kerültek, hogy ők irányították, elkötelezetten és nagy len-
dülettel, a német követelések végrehajtását.

Baky, a Magyar Nemzetiszocialista Párt pártvezető-helyettese és országgyűlési
képviselője a belügyminisztérium politikai államtitkára lett. Reszortja a rendőrségi,
rendőri büntető stb. ügyek. Az ő felügyelete alá tartozott a minisztérium VI. rendőri,
VIII. büntető, XVIII. országmozgósítási és XX. csendőri osztálya. – Bakyt nemze-
ti szocialista programja miatt 1939. júliusban mint országgyűlési képviselőt a Vi-
tédi Rend törölte soraiból. Idővel szembekerült Szálasival, és szakítottak; ebben az
időben Himmler bizalmi embere volt. Igyekezett a hungarista mozgalom (Szálasi)
embereit félreszorítani. Kinevezésekor hírlapi nyilatkozatban mondta: “Feladatom
a baloldali és zsidó bajkeverők végleges és teljes likvidálása. Biztos vagyok benne,
hogy a kormány képes lesz megoldani ezt a hatalmas és történelmileg óriási fon-
tosságú feladatot.”⁴⁸² Ténylegesen már több héttel a kinevezési okmány aláírása előtt
betöltötte feladatkeretét a minisztériumban.⁴⁸³ A nyilaskeresztes párt lapja, a *Ma-
gyarság*, kinevezése alkalmából március 30-án lelkendezve üdvözölte – mint írták
– “testvérünk”-et. Baky felhívása (1944. április 15): “Akinak tudomására jut, hogy
a zsidókérdésben kiadott rendelkezéseket bárki is megszegi, kijátssza, tartsa hazafias
kötelességének, hogy ezt a legközelebbi közbiztonsági szervnek (csendőrség, rend-
őrség) azonnal jelentse.”⁴⁸⁴

Endre korábban szolgabíró, majd főszolgabíró (Gödöllői járás) volt, 1938 óta Pest
vármegye alispánja. Most a belügyminisztérium adminisztratív államtitkárságát
kapta meg. Teljes majdani jogkörében járt el már azelőtt, hogy kinevezése a hivata-
los lapban megjelent volna (április 16). Az ő felügyelete alá került a III. vármegyei és
községi, IV. városi, XXI. lakásügyi osztály, az utóbbin belül felállították (május 13)
a XXI/b. zsidók kitelepítésével és táborokban elhelyezésével kapcsolatban felmerülő
és más osztály ügyköréhez nem tartozó ügyek külön alosztályát. A Magyar Távira-
ti Iroda kommentárja: “Vitéz Endre László a magyar fajvédelem megalkuvást nem

481 Karsai László, “Feljelentők és feljelentettek 1944-ben Magyarországon”, *Élet és Irodalom*, 46, no. 26 (2002. június 28).

482 Idézi: Randolph L. Braham, *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 412.

483 *A Belügyi Közlöny*, 49, no. 14, p. 359, április 2-án közölte a kinevezés tényét, március 24-ről keltezte.

484 Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 84; Randolph L. Braham, *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), II, p. 1015.

ismerő harcos egyénisége, akinek főleg a zsidókérdés technikai részének megoldása lesz a feladata.”⁴⁸⁵ – Márai Sándor, 1946-ban, Endre kivégzésének napján: “A valóságban izsakos szadista volt, a kurtanemes karrierista minden önkényével fűtött eszelős.”⁴⁸⁶

Ferenczy a Gestapo mellett a csendőrség összekötő tisztje lett. A közbiztonsággal összefüggő ügyeket vidéken – azaz Budapest és a megyeszékhelyek területén kívül mindenütt – az 1919-ben újjászervezett csendőrség felügyelte. A belügyminisztérium alárendeltségében, területi alapon működött.⁴⁸⁷ A Gestapo rendelkezéseit az összekötő továbbította a csendőrséghez. A vidéki deportálások megszervezésében és végrehajtásában Ferenczy kulcsszerepet játszott.

Imrédy Béla mint tárca nélküli közgazdasági miniszter (1944. május 23–augusztus 7) most sem csekély befolyással volt a zsidók sorsára. Vissza akart térni a politikai élet csúcsára is. Június 14-én az újságok Németországból származó iratokat közöltek annak bizonyítására, hogy – a lemondatáskor megszéllőztetett adatok ellenére – mégiscsak őskeresztény származású, és nincs egyetlen zsidó őse sem. Az iratok, persze, hamisítványok voltak. A kormányfői tisztség megszerzésére törő politikust augusztus 7-én a kormányzó félreállította. Október 15 után Imrédy támogatta Szálasi hatalmát, és tagja lett a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének.

Az *Einsatz*, a “bevetés” feladatainak végrehajtásához szükséges emberek legnagyobb részét a magyar hatóságok állományából kerültek ki.⁴⁸⁸ Magyar részről a zsidók összegyűjtését és bevagonizozását a csendőrség és (városokban) a rendőrség végezte: 1 353 csendőr- és 780 rendőrőr. A fegyveres testületeken túl, szinte az egész magyar közigazgatási apparátus részt vett a teendőben: minisztériumi tisztviselő, alispán, szolgabíró, jegyző. Az elhurcoltak szállításában fuvaros, vasúti alkalmazott stb. A gettók, gyűjtőtáborok kialakításához szükséges deszka, szögesdrót stb. gyors leszállításában kereskedők, iparosok. Mindent összevéve legalább 200 000 ember.

A végrehajtás szervezetségét mutatja, hogy a vidéki zsidók deportálása során 56 nap alatt (május 15–július 9) német hivatalos kimutatás (#236/b) szerint 437 402 főt vittek ki az országból, valamennyit a lengyelországi Oświęcim-Auschwitzba. A de-

485 Idézi: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 107.

486 *A teljes napló, 1946* (Budapest: Helikon, 2007), p. 129.

487 A rendőrség és csendőrség működését az 5047/1919. Me. (X. 1), illetve az 5643/1921. Bm. (I. 21) sz. rendeletek, majd az 1922:VII. tc. szabályozta. – A csendőrség brutalitására lásd Molnár Judit, “A m. kir. csendőrség 1944-ben”, in: uő, *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből* (Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei, 1) (Szeged, 2000), pp. 43–49.

488 Ságvári Ágnes, “Parancsra tették? Közigazgatás, őrségváltás, törvénytisztelő állampolgárok 1944-ben”, in: Randolph L. Braham & Attila Pók, Eds., *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later* (New York: Columbia University Press, 1997), pp. 405–425; új lenyomatban in: uő, *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2002), pp. 15–32.

portálásokért felelős magyar belügyi államtitkár a miniszterelnöknek tett jelentésben több mint másfélszer nagyobb számmal (666 382 fő) dicsekedett (#236/a).

Egy magyar titkosszolgálati jelentés írta 1944. május végén, amikor az 1–2. zónában – Kelet-és Észak-Magyarországon – már folyt a zsidók deportálása: “Mind a társadalom, mind a hivatalos szervek meg vannak győződve ennek a kormányintézkedésnek a szükségességéről, időszerűségéről és helyességéről, és azon igyekeznek, hogy ezeket a maguk részéről végre is hajtsák.”⁴⁸⁹ A rendeleti úton elkobzott vagy erőszakkal elvett vagyon kezelésére külön kormánybiztosság alakult (1944. augusztus).

“Prominensek” internálótábor- / lágerben

Még a német megszállás estéjén a német követségen, Otto Winkelmann jelenlétében, Bakó átnyújtotta a Gestapo embereinek a politikailag veszélyes személyek jegyzékét. Mindjárt a következő napon (március 20, hétfő) reggel 8 órakor megkezdődtek a letartóztatások. Alfred Trenker (1905–?) SS-*Sturmbannführer* / őrnagy (1944. március és július között a Gestapo budapesti parancsnoka) irányításával a Gestapo letartóztatta a képviselő- és a felsőház 28 tagját, lefoglalták a gazdasági élet több ismert vezető zsidó személyiségét (“plutokrata zsidók” / “die Prominenten” / *valuable hostages / première juiverie*). Ugyanígy jártak el már Franciaország megszállása után, és Romániában is. Az első napok után a Gestapo a magyar rendőrségre bízta a további letartóztatásokat. A zsidó újságírókat a Magyar Sajtókamara nyilvántartásai alapján szedték össze.

Ideiglenes internálótáborok voltak az Astoria Szállóban, a Magdolna utcai vasasszakszervezeti székházban, a Toloncházban. A Rabbiképző Intézet épületében (Rökk Szilárd utca)⁴⁹⁰ a Gestapo toloncházat / internálótábort rendezett be. Az éppen ott tartózkodó növendékekkel kihordatták a padokat, és ágyakat állítottak a termekbe. A zsidó foglyokat oda vitték túszként. Egy-egy teremben mintegy félszáz személyt zsúfoltak össze. Fogolyként került a Rökk Szilárd utcába Wertheimer Adolf (1868–1955) bankigazgató (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank), az Izraelita Magyar

489 Idézi: Christian Gerlach & Götz Aly, *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden, 1944/1945* (Stuttgart – München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2002), p. 282 sk. / *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945* (Budapest: Noran, 2005), p. 235.

490 Brámer Frigyes, “Koncentrációs tábor a Rabbiképző épületében”, in: *Évkönyv, 1971/72* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1972), pp. 219–228; uő, “Zsidó túsok – Kistarcsa 1944 »B« Pavilon”, in: *Évkönyv, 1973/74* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1974), pp. 340–351.

Irodalmi Társulat elnöke, műgyűjtő és a zsidó kulturális élet bőkezű támogatója, őt azonban másnap Stern Samu közbenjárására szabadon engedték. Láng Lajost, a felsőház volt tagját az őrszemélyzet bánásmódja miatt kórházba kellett szállítani. Zsidó internálótábort rendeztek be a Páva utcai zsinagógában is. További zsidó „prominens” személyeket április végén írásbeli utasítással rendeltek be a Röck Szilárd utcába, takarót, fehérneműt, felsőruhát, evőeszközt, háromnapi élelmet kellett magukkal vinniük. Ezeket az idézéseket mind a Zsidó Tanács biciklis futárai kézbesítették, a Zsidó Gimnázium diákjai.⁴⁹¹ Az ekkor beidéztetett személyeket Csepelen vagy Horthy-ligetben⁴⁹² dolgoztatták.

A „prominensek” egy része, mintegy 200 férfi és 50 nő, három hét múlva (április 10) a Röck Szilárd utcából átkerült Kistarcsára, a pesti Toloncházhoz tartozó internálótáborba. A még az első világháború előtt gyári munkások lakótelepének készült épületcsoportot az 1930-as években alakították át kiegészítő toloncházzá. Őt nagy, emeletes pavilonja közül a „B” jelűben őrizték a túszoikat. Nem bántak velük különösebben rosszul, munkára nem kötelezték őket, a Rabbiképző hallgatói takarítottak rájuk. Kapcsolatot tudtak tartani családjukkal, a zsidó foglyokat a pesti hitközség ellátta kóser élelemmel, az őszi ünnepek alkalmából Tóra-tekerccsekkel, imakönyvvel.

A nem zsidó letartóztatottak között volt többek között Antall József (sr.), Baranyai Lipót (1894–1970) legitimista politikus, a Nemzeti Bank volt elnöke,⁴⁹³ Keresztes-Fischer Ferenc, Sombor-Schweinitzer József.⁴⁹⁴ Hogy a németek mit akartak kezdeni túszaikkal, tulajdonképpen soha nem derült ki.

Edmund Veesenmayer azt jelentette Berlinbe, hogy az ország egész területén 7 289 az „egyéni letartóztatott” zsidók száma. Más adatok szerint a Gestapo a megszállás első hetében mintegy tízezer személyt tartóztatott le, közülük 3 076 volt a zsidó.⁴⁹⁵

A kistarcsai tábor legtöbb foglyát – csellel élve – júliusban a Gestapo deportálta, de az ott hagyott „prominensek” egy részét végül a török követség egyik hivatalnokának szerencsés közbenjárására szélnek eresztették (szeptember 26–27).

491 Pető Ernő védőirata a háború utáni hónapokból. Kiadta Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 237–239, no. 104.

492 Ma: Ady-liget, Buda peremén. – Fóthy János, *Horthyliget, a magyar Ördögsgiget* (Budapest: Gábor Áron, 1945).

493 1942/43-ban Baranyai ellenezte Reményi-Schneller pénzügyminiszter tervét a zsidók vagyonának rendkívüli megadóztatására, ezért 1943 elején nem fogadta el a kormányzó személyes felkérését, hogy újra jelöljék az elnöki posztra.

494 Sombor-Schweinitzert letartóztatása után a Gestapo a flossenbürgi koncentrációs táborba vitte. Zsidó felesége megjárta a dachau (Allach) és ravensbrücki (Rechlin-Retzow) koncentrációs táborokat. A volt főkapitány 1945-ben együttműködött az amerikai katonai rendőrséggel a magyar háborús bűnösök felderítésében és elfogásában.

495 Ezek a számok bizonytalanok, ellentmondásosak, valószínűleg nem is ellenőrizhetők. Szita Szabolcs, *Holocaust Füzetek*, no. 16 (2002), p. 49: „A letartóztatottak száma március 31-ig 3 441, április 4-ig 3 459 volt.”

Zsidó Tanács

A Zsidó Tanács (*Judenrat*)⁴⁹⁶ ötlete a második világháború első heteiben vetődött fel a nemzetiszocialista vezetés legmagasabb köreiben, talán magának Hitlernek vagy Himmlernek az agyában: a tőlük függő centralizált igazgatás megteremtésével akarták könnyebbé tenni maguknak a nagy lélekszámú lengyelországi zsidóság kezelését. A német hatóságoknak voltak ismereteik a zsidó történelemről, tudták, hogy a zsidó öngazgatás a középkor óta hatékony volt, tervük kivitelezésében építeni akartak a zsidó vezetés hatalmára és tekintélyére, a belső autonomia erejére. Úgy gondolták, egyszerűbb a végrehajtás, kisebb feltűnéssel, kevesebb direkt konfliktussal jár, elegendő lesz, ha ők a Zsidó Tanácsot kézben tartják: a többit majd elvégzik maguk. Az engedelmség fejében a Zsidó Tanács tagjai még bizonyos kiváltságokat is kaptak, igen szűk körűeket, időlegesen, de kiváltságokat. Az SS mintegy átruházta a végrehajtást, az autonomia körében, a Zsidó Tanácsra, általában pedig Magyarország közhatalmi és karhatalmi szerveire.

Utóbb, amikor már a Holocaust tragédiájának méretei ismeretesekké váltak, a túlélők súlyos vádakot hangoztattak a Zsidó Tanácsokkal szemben, különösen a lengyel, litván, ukrán területeken. Nem pusztán kollaborációról beszéltek: egyenesen árulásról, a zsidó tömegek önös érdekű kiszolgáltatásáról. Ezek a vádak nem teljesen alaptalanok, jóllehet utólag nehéz mérlegelni, mennyi volt a Zsidó Tanácsok tényleges mozgástere. Többnyire legfeljebb annyit tehettek volna, hogy nem tesznek semmit. A pusztulás utolérte a menekülés reményében a német hatóságokkal együttműködők legnagyobb részét is.

Magyarországon a Zsidó Tanács megmenekült vezetői közül a háború után többen (Freudiger Fülöp, Komoly Ottó, Pető Ernő, Stern Samu) emlékiratban, visszaemlékezésben adtak számot lelkiismeret-vizsgálatukról.⁴⁹⁷ A pesti hitközség titkára, Munkácsi Ernő (1896–1950),⁴⁹⁸ elemző kritikai tanulmányt is közzétett, először a hitközségi újság, az *Új Élet* lapjain, évhosszat tartó folytatásokban, majd könyv alakban.⁴⁹⁹ Mindent egybevetve, a pesti Zsidó Tanács érdeme volt a lehetetlenül szűk térre szorított zsidó közösség életének megszervezése. Politikája a korábbi magatartás szerves folytatását jelentette: engedelmes együttműködést a hatóságokkal, bizalmat a magyar politikai vezetés jóindulatában. Megpróbált alkudozni a néme-

496 Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York – London: Macmillan, 1972; Lincoln: University of Nebraska Press, 1996).

497 Randolph L. Braham, Ed., *Hungarian-Jewish Studies*, III (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1973); magyarul in: Schmidt Mária, szerk., *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács* (Budapest: Minerva, 1990)

498 Munkácsi Bernát fia.

499 Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947).

tekkel, nagy erőfeszítések árán, de készen teljesítette a németek minden kívánságát anyagi szolgáltatások tekintetében. Ezt akkor is, később is sokan behódolásnak, a németek kiszolgáltatásának látták, valójában minden lépés pillanthyi megoldás volt, a *Sonderkommando* szeszélyes erőszakossága állandó fenyegetettséget jelentett. Felróni legfeljebb azt lehet neki, hogy nem próbált meg idejében – mondjuk, április első felében – a legnagyobb kockázattal élni: nem adott ki felhívásokat a menekülés, túlélés lehetőségeinek keresésére. Talán nem sérti meg azonban az áldozatok emlékét, ha arra hivatkozom: a Zsidó Tanács gondolkodása nagyjából egybevágott a zsidó közösség egészének mentalitásával; amikor megrendült a bizalom és remény, hogy Magyarország megvédi polgárait, már legfeljebb igen kockázatos egyéni utakat – inkább csak: kis ösvényeket – lehetett keresni.

Az 1868/69-ben – a kiegyezés utáni felszabadult légkörben – megvalósíthatatlannak bizonyult egységes hitközségi szervezet most a megszálló hatóság nyomása alatt jött létre. A zsidó önkormányzat belső szabályzatát a hitközség vezetői már április első napjaiban kidolgozták, bemutatták Eichmann-nak, ő tudomásul vette (április 4).⁵⁰⁰ A hitközségi önkormányzatok szerepéről a Magyar Zsidók Központi Tanácsa, köznapiasán: Zsidó Tanács vette át. A korábbiakhoz képest lényeges különbség volt, hogy a Zsidó Tanács egy szervezetben fogta össze a három hitközségi szervezetet.⁵⁰¹ Az 1944 tavaszán (április) a német hatóságok által elrendelt és a Zsidó Tanács által végrehajtott összeírás⁵⁰² összesen 740 hitközséget vett számba az ország akkori terü-

500 Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), p. 34 skk.

501 180627/1944. Bm. VII/b (VI. 16). – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 196 sk., no. 87/d.

502 *Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. Közzéteszi Schweitzer József, sajtó alá rendezte Frojimovics Kinga* (Hungaria Judaica, 6) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994).

tén. Ezeket a Zsidó Tanács, persze, képtelen volt összefogni, némely hitközségből már az egyszerű adatokat sem kapták meg, minden férfit elvittek munkaszolgálatba.

A hitközségi irattárak és könyvtárak anyaga a Zsidókérdés-Kutató Magyar Intézetbe került. Ezt az intézményt⁵⁰³ 1942 óta, vitéz Endre László hathatós támogatásával, a gödöllői alispáni hivatalban építette Bosnyák Zoltán (1905–1952). Szabályzatát a belügyminiszter 1944. április 15-én hagyta jóvá,⁵⁰⁴ elnökéül Bosnyákot nevezte ki, és a város központjában, a Vörösmarty tér 4-ben (Goldberger-palota), az Unio Club elkobzott helyiségében adott otthont számára. Az intézet alapító tagja volt többek között Endre László, vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály (1896–1946), a korábban Imrédy mellett működő újságíró is, akiről maga Horthy írta Teleki Pálhoz írott levelében (1940): „Imrédy jobbkeze”.⁵⁰⁵ Gömbös és Darányi kormányaiban a miniszterelnökségi sajtóosztály vidéki alosztályának vezetője (1935–1937), Imrédy kormányában sajtófőnök (1938) volt, 1939-től a Magyar Sajtókamara elnöke, a német megszállás után a Magyar Rádió, a sajtóügyek, a könyvkiadás kormánybiztosa; a Lakatos-kormány alatt felmentették, Szálasi visszahelyezte ebbe a pozícióba. Propaganda-szakértőnek Heinz Ballensiefen (1912–?) SS-*Hauptsturmführer*- / századost nevezték ki. (Fennhézó volt a Gestapo embereivel, nem sokáig maradt Pesten.) Hetilapot indítottak Julius Streicher (1885–1946)⁵⁰⁶ szélsőségesen uszító antiszemita, de még ezen belül is különösen aljas hangú újságja (1923–1945), a *Der Stürmer* (1923. április–1945. február) mintájára, *A Harc!* címmel, első száma május 5-én jelent meg. Német külügyminisztériumi tisztségviselő jelentése Budapestről: „A budapesti terjesztésre szánt példányok egy órán belül elfogytak. Megfigyelték, hogy voltak olyan csillagot viselő zsidók, akik 30 példányt is megvettek. Nem állapítható meg, milyen mértékben jutott el az újság az árja olvasókhoz, akikhez tulajdonképpen szólnia kell.”⁵⁰⁷ (Az uszító szennylapot felvásárló zsidók magatartása talán érthető: a lap terjesztését akarták blokkolni.) Bosnyák intézete állította össze azokat a jegyzékeket, amelyek alapján, „a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása” érdekében rendeletileg (1944. április 30) bevonták és bezúrták magyar és külföldi zsidó szerzők műveit.

503 Ungváry Krisztián, „Egy magyar intézmény: A »Zsidókérdéskutató Magyar Intézet« keletkezéséhez”, in: *Évkönyv, XI: Magyarország a jelenkorban, 2003* (Budapest: 1956-os Intézet, 2003), pp. 147–163.

504 44478/1944. Bm. III. – Újabb kiadás: Karsai Elek, szerk., *Vádirat, III* (1967), pp. 328–329, no. 156.

505 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), p. 262.

506 Streichert a háborús főbűnösök perében a nemzetközi bíróság halálra ítélte, kivégezték.

507 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 854–856, no. 674; az idézet: p. 855.

Bosnyák programmatikus szavai (*A Harc!*, 1944. június 3): “Akik a zsidórendeletekkel kapcsolatban jogról, szeretetről és hasonlóról beszélnek, azok együgyűek. Ebben a háborúban a zsidósággal szemben világos és félreérthetetlen tétel: vagy ők, vagy mi! Középut, kiegyezés, vagy más hasonló nem lehetséges. (...) Ha élni akarunk csak egy út áll előttünk: a győzelem útja bármi áron is.”

A Zsidó Tanács első összetétele visszatükrözte a megfélemlített, de a folyamatos-
ságot fenntartani akaró vezetés erőviszonyait. Az elnök Stern Samu lett; tagjai a neológ hitközség részéről több addigi tisztségviselő, Pető Ernő (1882–1965/70 k.)⁵⁰⁸ ügyvéd, a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) elnökhelyettese; Wilhelm Károly jogtanácsos; Csobádi Samu (1879–1964), a budai neológ hitközség alelnöke; az orthodoxok részéről Kahan-Frankl Samu⁵⁰⁹ rabbi; óbudai Freudiger Fülöp gyáros; a cionisták részéről Kahan Nison, a Cionista Szövetség elnöke.⁵¹⁰ A névsort Stern állította össze, a cionisták képviselőjét akarata ellenére, a Gestapo határozott kívánságára vette be. A Tanács formális ülést csak ritkán tartott,⁵¹¹ gyakorlatilag Stern, Pető és Wilhelm triumvirátusa irányította a munkát, “együttműködésük (...) a kölcsönös bizalmon és a hosszan tartó személyes barátságon” alapult, a többi taggal csak alkalmilag beszéltek meg ügyeket.⁵¹²

A Tanács a zsidó közösséghez intézett első felhívásában (március 23)⁵¹³ mindenkit felszólított a rendelkezések betartására, a hatóságokkal való együttműködésre. Hasonló felhívásokat később is szinte sorozatban adott ki, indokoltan és érthetően, de mégiscsak megtévesztő módon nyugtatgatva a zsidó társadalmat. “Mindenki tartozik a hatóságok utasításait és parancsait habozás nélkül és anélkül, hogy kibúvót keresne, azonnal, a legnagyobb odaadással és készséggel teljesíteni. (...) Illetékes helyen kifejezetten kijelentették, hogy a zsidóságtól nem kívánnak mást, mint azt, hogy rendet és fegyelmet tartson, és önként vállaljon munkát. Ha a zsidóság a követelményeket teljesíti, amelyeket vele szemben támasztanak, akkor minden dolgozó zsidónak ugyanolyan bánásmódban, ellátásban és fizetésben lesz része, mint a többi

508 Visszaemlékezése: “Pető Ernő feljegyzése az Ügyvédi Kamara igazgatóságához” (1945), magyarul in: Schmidt Mária, szerk., *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács* (Budapest: Minerva, 1990), pp. 324–336.

509 Az orthodox és neológ hitközségek egyesítésekor Stöckler közbenjárására, Vas Zoltán segítségével Izraelbe távozott (1950), végül azonban haláláig New Yorkban élt.

510 Molnár Judit, “A Zsidó Tanács megalakulása – cionista szemmel (Dr. Kahan Nison visszaemlékezése)”, *Holocaust Füzetek*, no. 13 (1999), pp. 93–117; új lenyomatban in: uő, *Csendörök, hivatlanok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből* (Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei, 1) (Szeged, 2000), pp. 157–181.

511 Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), p. 25 szerint összesen ötször.

512 Randolph L. Braham formulája, lásd *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 433 és p. 478 (11. jegyzet).

513 Újra: Randolph L. Braham, *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 445 sk.

munkásnak. Sőt, kifejezetten biztosítottak arról, hogy a rendesen és kötelességtudóan dolgozó zsidókat meg fogják védeni.”⁵¹⁴ A felhívás szavaihoz utólag hozzá kell fűzni, hogy az “illetékes helyek” eufémizmus akkor már több mint két hete egyértelműen a Gestapót jelentette, s hogy a “munka” – a hatóságok szempontjából – már évek óta egyértelmű volt a munkaszolgálatlalt. A védelem a rendeletek özönében üres szó maradt.

Kormányrendelet az egyéb intézkedések gyors végrehajtásához képest viszonylag későn (április 19) intézkedett a mindenfelől korlátok közé szorított zsidók önkormányzatáról és érdekképviseléről.⁵¹⁵ A késlekedésre a legegyszerűbb magyarázat az lehet, hogy a kormány így is lassítani akarta a zsidók esetleges önszerveződését. A rendelet hatályba lépésével (április 22) alakult meg a teljesen súlytalan Magyarországi Zsidók Szövetsége. A kormány ezzel egyidejűleg minden más zsidó egyesületet és szervezetet feloszlattott (kivéve azokat, amelyek közvetlenül a hitfelekezethez tartoztak). Ugyanazzal a lendülettel mindjárt feloszlatta a szabadkőműves egyesületeket is;⁵¹⁶ ez utóbbiakat szintén zsidó érdekűnek tekintette.

A belügyminisztérium államtitkára, vitéz Endre László, május 8-án kinevezte a Magyarországi Zsidók Szövetsége ideiglenes Intéző Bizottságának tagjait.⁵¹⁷ A Zsidó Tanács szerepét ez a Bizottság és utódai töltötték be, amíg egyáltalán maradt tér számukra, akár csak kisebb dolgokban is. A 9 tagú bizottság összetétele csak részben ismételte meg a Zsidó Tanács márciusi – a németek által jóváhagyott – névjegyzékét. Az elnök Stern Samu m. kir. udvari tanácsos maradt; tagjai: Pető Ernő ügyvéd, a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) elnökhelyettese; Wilhelm Károly ügyvéd, a PIH előjárója (jogtanácsos); Berend Béla (1911–1987) főrabbi⁵¹⁸ (Szigetvár); Kahan-Frankl Samu rabbi, az Orthodox Központi Iroda elnöke; óbudai Freudiger Fülöp gyáros, a Budapesti Autonom Orthodox Izraelita Hitközség elnöke; Török Sándor (1904–1985) újságíró (mint a fennálló törvények értelmében zsidónak számító keresztények / keresztény vallású zsidók képviselője);⁵¹⁹ Nagy József, főorvos a Zsidó Kórházban; és

514 *A Magyar Zsidók Lapja*, 6, no. 14 (1944. április 6). – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 115–117, no. 54.

515 1520/1944. Me. (IV. 22), “A zsidók önkormányzata és érdekképviselése.” – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 18 (1944. április 30), pp. 535–536, no. 246; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 90 (1944. április 22); *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), I, pp. 461–464. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 191–194, no. 87/b; Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (Historia Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 771–773, no. 154.

516 174289/1944. Bm. VII/b (IV. 25).

517 176774/1944. Bm. VII/b. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 22 (1944. május 21), p. 730, no. 333; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 108 (1944. május 13), p. 3. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 196–197, no. 87/d.

518 Korábban laza érintkezésben állt Szilágyi Dénes / Denis Silagi Zsidó Munkaközösségével.

519 Interjú tevékenységéről in: Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt: Keresztények és zsidók, sorsok. Beszél-*

Gábor János (?–1944/45), a PIH ügyésze. A belügyminisztériumi kinevezés magyar jogi státust adott a Gestapo által létrehozott intézménynek, és Endre László számára lehetővé tette az ellenőrzést minden lépése fölött. Az előző Zsidó Tanács e fordulóban mellőzött tagjai tanácskozási joggal vehettek részt az üléseken.

Az új összetételű bizottság május 15-én tartotta alakuló ülését, ezen betegsége miatt Stern Samu nem vett részt, és hiányzott Berend rabbi (éppen vidéken járt), valamint Török Sándor. Amikor Endre Törököt kinevezte, ő éppen internálva volt (a csepeli internálótáborban), ki kellett hozatni, hogy helyét elfoglalja. Nagy doktor a belügyminisztérium jelöltje volt, Gábor pedig – kifogástalan német tudásával – Krumej bizalmát bírta, ő lett a Tanács és a Gestapo összekötője, minden nap fel kellett mennie a Svábhegyre jelentést tenni, utasításokat átvenni.⁵²⁰ A nehéz és kínos szerepben végig tisztességes maradt. Augusztusban a Gestapo lefogta, csak a Lakatos-kormány alatt szabadult.

Hamarosan kiderült, hogy Berend szigetvári főrabbi kapcsolatban áll Bosnyák Zoltánnal, a Bizottság tagjául Bosnyák javasolta. Szigetvár országgyűlési képviselője, tolnai gr. Festetics Domonkos (1901–1975) (Magyar Élet Pártja) révén ismerkedett meg Bosnyákkal. Személyét a Síp utcában bizalmatlanság vette körül, Bosnyák emberének tartották, jelenlétében érdemi ügyekről lehetőleg nem tárgyaltak. Berend mint tábori lelkész 1940 óta több beadványban bírálta a honvédelmi minisztérium intézkedéseit a munkaszolgálatossal összefüggésben. Folyamatosan támadta a hitközségi vezetést a társadalmi beilleszkedést preferáló politikája miatt. Nem volt kapcsolata a cionista mozgalommal, s bár “meggyőződéssel hirdette, hogy a zsidóságnak nincs mit keresnie Magyarországon és innen ki kell vándorolnia”,⁵²¹ ez egyértelműen nem a cionista irányzat változata volt. A Sztójay-kormány megalakulása után azonnal beadványokat intézett Endre Lászlóhoz, aki akkor még csak designált államtitkár volt: “Egy a célunk, miért ne csinálnók együtt?” (április 1). “Azonos a célom a Méltóságodéval, a »magyar–zsidó« együttélést még a háború tartama alatt úgy elválasztani, hogy azt soha többé összeforrasztani ne lehessen, hogy csak egyetlen megoldás maradjon hátra, mint 3279 évvel ezelőtt Egyiptomban: az *exodus*, a *végleges elvonulás*” (április 12).⁵²² Berend a nyár folyamán cikkeket írt Bosnyák lapjába, sőt, mentességet ígérve, másokat – rabbikat, a Rabbiképző tanárait – is megpróbált rávenni arra, hogy írjanak a lapba. “Naponként lehetett a belügyminisztériumban látni.”⁵²³ Ő maga

---

getések (Budapest: A szerző kiadása, 1986; Budapest: BFI Szakmai Továbbképző és Tanácsadó Kft., 1994²), pp. 189–212.

520 Kahan Nison levele Szilágyi Ernőhöz (1945. május 27), *Holocaust Füzetek*, no. 13 (1999), p. 96 skk.

521 Munkácsi Ernő formulája; lásd *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), p. 60.

522 Idézi: Randolph L. Braham, *A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 463.

523 Munkácsi, m. f.

mondta a háború után (a Népbíróóság előtt): "A fasisztákkal bizonyos türelmi állapotot akartam teremteni."⁵²⁴

A Zsidó Tanács tagjai bizonyos privilegiumokat élveztek, rájuk nem vonatkozott néhány, a zsidók polgári jogait korlátozó rendelkezés (például, és legfőképpen, a sárga csillag kötelezettsége és a kijárási tilalom).

A Zsidó Tanács folytathatta 1939-ben megindított újságjának (*A Magyar Zsidók Lapja*) kiadását, de beszédesen megváltoztatott címmel (*A Magyarországi Zsidók Lapja*).⁵²⁵ A közlemények tájékoztató szerepük mellett fontos feladatot láttak el: a megnyugtatót, az aggodalom, nyugtalanság, rettegés tompítását.

A Tanács szervezetét két hónappal később egy kormányrendelet⁵²⁶ módosította. A zsidó származású, de valamelyik keresztény vallásfelekezethez tartozó személyek részére – vonakodva bár,⁵²⁷ de Angelo Rotta pápai nuntius közbenjárására és a Serédi hercegprímással kötött alku részeként – külön szervezetet hoztak létre, Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége névvel (július 14).⁵²⁸ A belügyminiszter Török Sándort kinevezte a Szövetség ideiglenes intéző bizottságába,⁵²⁹ s alelnökként ő lett a szövetség tényleges vezetője. Az ideiglenes Intéző Bizottságban két hely megüresedett: Török az említett okból kivált belőle, Kahan-Frankl Samu pedig lemondott (ugyanis a Kasztner-vonaton külföldre távozott), ezekre a helyekre a belügyminiszter új tagokat nevezett ki (július 22): Boda Ernő (1887–1967) ügyvéd-, kormányfőtanácsost, a PIH elnökhelyettesét; és Stöckler Lajos (1897–1960) volt csipkegyártót.⁵³⁰ Kahan Niszson a továbbiakban nem vett részt a Tanács munkájában, illegálitásba vonult, magyarul, elrejtőzött. A Tanács operatív vezetését Stöckler vette át.

Miközben a Zsidó Tanács vezetői a Gestapo tisztjeivel mindenféle szervezeti, hitéleti, oktatási, kulturális teendőkről tárgyaltak, és ez teljesen lekötötte a figyelmüket: vidéken végbement a gettók kiürítése, a deportálás.

524 Idézi: Randolph L. Braham, *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 468.

525 Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, szerk. Scheiberné Bernáth Livia & Barabás Györgyi (Hungaria Judaica, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 235, no. 303.

526 2540/1944. Me. (VII. 14). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 31 (1944. július 23), p. 1187, no. 504; *Buda-pesti Közlöny*, 1944, no. 157 (1944. július 14), p. 4; *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), II, p. 1483. – Újabb kiadás: Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 150–151, no. 67/b.

527 A belügyminisztérium a zsidó származású keresztények szervezetét csak mint a Magyarországi Zsidók Szövetségének alosztályát akarta engedélyezni.

528 2540/1944. Me. – Tagjairól: 190031/1944. Bm. VII/b. – Újabb kiadás: Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 150–151, no. 67/c.

529 Uo., pp. 152–153, no. 67/c (1944. július 14).

530 191449/1944. Bm. VII/b. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 32 (1944. július 30), p. 1262, no. 531; *Buda-pesti Közlöny*, 1944, no. 169 (1944. július 28), p. 12. – Újabb kiadás: Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), p. 288, no. 140.

Október 22-én Vajna Gábor (1891–1946) sz(ol)gálaton) k(ívüli) ezredes, a Szálasi-kormány belügyminisztere új Zsidó Tanácsot állított fel. Az úgynevezett III. Zsidó Tanács elnöke Stern Samu maradt, helyettese Stöckler Lajos lett, változatlanul a tagok közé került Berend Béla (decembertől ő lesz majd a gettó rabbija),⁵³¹ új tagként bekerült Földes István (1882–?) ügyvéd, Komoly Ottó, Szegő Miklós (1887–1945),⁵³² Vas Lajos. Stern, akit augusztus közepén a Gestapo egyszer már letartóztatott,⁵³³ az ősz folyamán rejték helyre húzódott, a szervezetet a továbbiakban ténylegesen Stöckler irányította, nagy energiával.

Sárga csillag

Spanyolországban a XIV. század végi zsidóellenes atrocitások (1391) óta időről időre felmerült a "vértisztaság" (*limpieza de sangre*) követelménye: ne vehessenek részt a társadalom életében azok, akikben zsidó vér folyik. Toledóban Juan Martínez Guijaro o Silíceo (1477/1486–1557) érsek 1547-ben szabályzatot (*Estatuto*) adott ki azokról a lépésekről, amelyekkel a nem tiszta vérűek kizárása megvalósítható: megkülönböztetés, elkülönítés, felszámolás. A nemzetiszocialista zsidóüldözés politikája fokozatosan alkalmazta ezeket az eszközöket. A zsidók eltávolításánál Magyarország is pontosan eszerint jártak el, a végrehajtásnak ez a három szakasza volt.

Németországban mindjárt Hitler hatalomra kerülése óta a zsidóellenes támadások során megvédező jelzésül használták a sárga csillagot. Ámos (Ungár) Imre (1907–1944) – megsejtve a jövőt – önarcképet rajzolt (1936), sárga csillaggal a mellén, "Mi lesz velünk?" címfelirattal; hasonló "A sárga folt" című képe (1939).

Heydrich a *Kristallnacht* után javasolta, hogy a zsidókat kötelezzék sárga csillag viselésére, ezt akkor Göring, és maga Hitler is, elutasították, azzal, hogy a megkülönböztető jelzést viselő személyeket üzletekben stb. nem szolgálnák ki, és az államnak kellene gondoskodnia róluk. Az ötlet azonban nemsokára mégis valóra vált.⁵³⁴

Lengyelország megszállása után a *Generalgouvernement* egyik igazgatási központjának (Włocławek / Leslau) német katonai parancsnoka sárga háromszög viselését rendelte el a zsidó lakosság számára (1939. október 24). Példáját a krakkói várospa-

531 Nem a gettóban lakott, naponta járt be, katolikus papi ruhában, hamis igazolvánnyal, a gettó területére. Többször prédikált a Dohány utcában.

532 Korábban a XI. községkerület (Fejér és Veszprém vármegye) elnöke.

533 Freudiger Fülöp távozása után a Gestapo egyszerre fogta le Stern Samut, Pető Ernőt és Wilhelm Károlyt, akiket – alaptalanul – felelősnek tartott a szökésért. Csak a kormányzó közbenjárására bocsátotta őket szabadon. Stern Samu emlékirata, i. kiad., p. 337 sk.

534 Philip Friedman, "The Jewish Badge and the Yellow Star in the Nazi Era", *Historia Judaica*, 17, no. 1 (1955), pp. 41–70.

A Németországban 1941-ben előírt sárga csillag (MZsL)

rancsnok is követte (november 18), ő sárga csillagot írt elő, majd 1939. december 1-jén az egész *Generalgouvernement*-ben minden zsidónak fehér karszalagot kellett felvarrnia, rajta kék színű hatágú csillaggal. Magában Németországban Hitler személyes engedélye (1941. augusztus 20) alapján a *Reichssicherheitshauptamt* / RSHA 1941. szeptember

19-én rendőrségi rendeletben tette kötelezővé minden hat évnél idősebb zsidó számára a zsidójel (hatágú csillag, *Judenstern*) viselését, előírt méretben, a legfelső ruhadarabon, a mellkas bal oldalán, benne gót betűkkel a JUDE felirattal. 1942. március 13-án a zsidók lakásait is sárga csillaggal kellett megjelölni. A németek által megszállt országokban (Belgium, Franciaország, Hollandia, Horvátország, Szlovákia stb.) 1942-ben a most már egységesen hatágú sárga csillag formájában előírt zsidójelet kötelezően bevették.

Amikor a budapesti újságokban megjelent a hír

Ámos Imre, Gettó (1944. március 31) (MNG; Ámos Imre, Csodavárók. Emlékkiállítás születésének 100. évfordulójára, Mazsihisz – Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2007, p. 73)

(1941), hogy Horvátországban minden zsidónak sárga csillagot kell a mellén / hátán / gomblyukában viselnie, az *Orthodox Zsidó Újság*,⁵³⁵ visszapillantva a zsidójel sok évszázados történetére, a megalázó elkülönítést azonnal a zsidó identitás felől nézi: “Mily borzasztó lehet ez azoknak, akik eddig nem érezték magukat zsidóknak, mert úgy vélték, hogy immár nincs különbség ember és ember

között, és ezért nem érdemes zsidó különállásukat megtartani. Szenvednek, lealáztatnak zsidóságuk miatt, amely tulajdonképpen nem is az ő zsidóságuk... (...) Aki ciciszt visel, esetleg hagyományos ruházatban jár, az igazán nem bánja, ha zsidónak nézik...”

Magyarországon a Sztójay-kormány rövid idő alatt meghozta a németországihoz hasonló rendeletet (#222/b). Április 5-én kellett kitézni a sárga csillagot. A zsidó naptárban ez 5704. *niszán* 12 volt, az a nap, amelyen a *peszah* (*niszán* 15) előkészületeit (*bedikat haméc*) estére be kell fejezni: kitakarítani a lakásból minden erjedő ételt stb. A rendelet *kanári-sárga* kifejezése alkotó magyar hozzájárulás a zsidók véstérhes megkülönböztetésének történetéhez.

A sárga csillagot viselő személyek az utcán, nyilvános helyeken gúnyos megjegyzéseknek, molesztálásnak voltak kitéve. Szép Ernő: “Azt hittem áprilisba, mikor felvarratták a csillagot, azt hittem, beléhalok a megjegyzett állattá, tárgygyá való degradálásba.”⁵³⁶

Április 2-án kezdődtek a Szövetségesek – az amerikai és a brit hadsereg – rendszeres légitámadásai Magyarország ellen. Április 3-án bombázták először Budapestet, főként a József- és Ferencvárost és a főváros déli térségét (Soroksár). Újabb nagy bombázások voltak április 12-én, 13-án, 16-án. Különösen súlyos bombatámadás volt június 2-án. Mindezt mintha a Szövetségesek figyelmeztető jelnek szánták

535 3, no. 25–26 (1941. június 20), p. 2.

536 Szép Ernő, *Emberszag* (1946).

volna; de nem értette meg senki. A háborús propaganda a zsidókat tette felelőssé a bombázásokért. A hatóságok a veszteséget azonnal rájuk hárították át: a kibombázottakat a zsidóktól elvett lakásokban helyezték el. Tervek készültek arra, hogy a veszélyeztetett ipari üzemek mellé zsidókat telepítenek, túsok gyanánt. A vidéki zsidók deportálásának leállítását követően Veesenmayer ezt jelentette Ribbentrop külügyminiszternek: "A részben nagyon súlyos, lakónegyedekre is kiterjedő bombázások kihatásai igen kellemetlenek, és széles körök attól tartanak, hogy a zsidók eltávolítása után Budapest elpusztul."⁵³⁷

Kiszorító rendelkezések

A tiltások és tilalmak, jogfosztások és elkobzások egyre szélesebb körben gyűrűző hullámai átcsaptak a zsidók életének minden területére.

1944. március 29: kormányrendelet szigorú korlátozásokat léptet életbe a zsidókkal szemben: a bankokban zárolja széfjeiket, korlátozza bankbetétjeik forgalmát (pénz kivételét), távbeszélő-készülékeik bejelentésére kötelezi őket⁵³⁸ stb.

március 31: kormányrendelet⁵³⁹ április 30-i határidővel megtiltja zsidó háztartásban nem zsidók alkalmazását; kizárja a zsidókat az állami vagy közszolgálatból (ide értve a Nemzeti Bankot, a Pénzügyi Központot stb.) és köz megbízásokból (közjegyző, hites tolmács, bírósági szakértő stb.);⁵⁴⁰ április 30-i határidővel megszünteti a zsidók sajtó-, színművészeti és filmművészeti kamarai tagságát⁵⁴¹ (kivéve az izraelita hitfelekezeti és hitbuzgalmi célú lapokat stb.); május 31-i határidővel törölteti a zsidó ügyvédek kamarai tagságát;

---

537 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), p. 873 sk., no. 691 (1944. július 6).

538 1140/1944. Me. (III. 29). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 14 (1944. április 2), p. 332, no. 168; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 71 (1944. március 29), pp. 1–2. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 58 sk., no. 29/b.

539 1200/1944. Me. (III. 31). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 15 (1944. április 9), pp. 377–378, no. 183; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 73 (1944. március 31), p. 1. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 78 sk., no. 33/b.

540 1210/1944. Me. (III. 31). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 15 (1944. április 9), pp. 378–380, no. 185; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 73 (1944. március 31), p. 2. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 66 sk., no. 31/b.

541 1220/1944. Me. (III. 31). – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 73 (1944. március 31), p. 2. Az Országos Magyar Sajtókamara már április 6-án törölte tagjai sorából a zsidó újságírókat. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 73 sk., no. 32/b.

elkobozzák a zsidók tulajdonában lévő telefonokat; kötelezően előírják a zsidó tulajdonban lévő gépjárművek bejelentését.⁵⁴² – Eichmann ezen a napon fogadta először kihallgatáson a Zsidó Tanács tagjait a Majesticben, és részletes utasításokat adott a sárga csillagok központi elkészítésére, kötelező viselésére és a zsidók egyéb kötelezettségeire nézve.⁵⁴³ – Kormányrendelet⁵⁴⁴ április 5-i határidővel 6 éves koron felül minden zsidó számára hatágú “kanári-sárga” csillag viselését írja elő (#222/b).

április 5: ez a nap a hatágú sárga csillag kötelező viselésének kezdete; a Zsidó Tanács utasítást kap, hogy az előző napokban bombatámadásban megsérült házak lakóinak elhelyezésére 24 órán belül 500 budapesti zsidó lakást ürítsen ki és adjon át a Fővárosi Tanács lakáshivatalában;⁵⁴⁵ a honvédelmi miniszter rendelete⁵⁴⁶ a zsidóktól megvonja katonai egyenruha vagy sapka viselésének jogát.

április 7: kormányrendeletek korlátozzák zsidók személygépjármű használatát közlekedés vagy szállítás céljára, vasút, közforgalmú személyszállító hajó vagy társasgépkocsi igénybe vételét (kivéve a városok belterületén közlekedő járatokat),⁵⁴⁷ rádió vevőkészülékek tartását és használatát.⁵⁴⁸ A belügyminiszter bizalmas rendeletet⁵⁴⁹ ad ki a zsidók lakhelyének kijelöléséről – ez az eufémizmus annyit jelent: gyűjtőtáborokba való szállításáról.

---

542 1230/1944. Me. (III. 31). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 15 (1944. április 9), pp. 380–381, no. 185; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 73 (1944. március 31), pp. 2–3. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 56 sk., no. 28/b.

543 A jegyzőkönyvet közli: Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), p. 28 skk.

544 1240/1944. Me. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 15 (1944. április 9), pp. 381–382, no. 186; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 73 (1944. március 31), p. 3.

545 Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947). – Maga Sztójay miniszterelnök is, aki a berlini magyar követség éléről került a miniszterelnöki székbe, és hazajövet először a Hungária Szállóban lakott, ilyen rekvirált lakásba költözött be. Lásd Karsai László, “Lakásügy”, 2000, 3, no. 1 (1991. január), pp. 50–51.

546 26666/1944. Eln. Hm. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 77 (1944. április 5), p. 4. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 107, no. 50.

547 1270/1944. Me. (IV. 7), “A zsidók utazásának korlátozása tárgyában”. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 16 (1944. április 16), pp. 400–401, no. 202; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 79 (1944. április 7), p. 4 / *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), I, pp. 412–414. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 127–129, no. 60.

548 1300/1944. Me. (IV. 7). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 16 (1944. április 16), pp. 402–403, no. 205; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 79 (1944. április 7), p. 4. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 129–131, no. 61.

549 6163/1944. Bm. VII. Res. (#223/a). *Nyomozati Értesítő*, 15, no. 76 (1944. április 5); újraközli: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), pp. 97–99.

április 12: a kibombázottak elhelyezése céljából rekvirálásra kerülő lakások számát Eichmann önkényesen 1 500-ra emeli.

április 14: kormányrendelet⁵⁵⁰ megvonja zsidók gyógyszerári jogosítványait; a minisztertanács ülésén a miniszterelnök kifogásolja, hogy zsidók levente- vagy honvédsapkát viselnek.⁵⁵¹

április 16: kormányrendelet⁵⁵² bejelentési kötelezettséget ír elő a zsidók teljes vagyonára, árukészletükre, követeléseikre, biztosítási kötvényeikre stb.; megvonják a zsidók engedélyét rádió tartására, és elrendelik rádióik elkobzását.

április 21: a honvédelmi miniszter elrendeli⁵⁵³ zsidók rádiókészülékeinek kötelező beszolgáltatását; a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter elrendeli⁵⁵⁴ az összes zsidó tulajdonban lévő üzlet, iroda, raktárhelyiség bezárását (zár alá kell venni az üzletek berendezését és árukészletét is).⁵⁵⁵

április 22: a kormány a Magyarországi Zsidók Szövetségének létrehozásával⁵⁵⁶ egyidejűleg feloszlat minden más zsidó egyesületet és szervezetet (kivéve a vallásfelekezetek szervezeteit).

április 23: a közellátásügyi miniszter rendelettel korlátozza a zsidók élelmiszer-adagjait,⁵⁵⁷ a nehéz fizikai munkát végző zsidók pótadagra nem tarthatnak igényt.

április 25: kormányrendelet⁵⁵⁸ megtiltja zsidók értelmiségi munkakörben való

---

550 1370/1944. Me. (IV. 14). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 17 (1944. április 23), pp. 496–498, no. 232; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 83 (1944. április 14), pp. 1–2. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 160–163, no. 74.

551 Kiadta: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 164, no. 76.

552 1600/1944. Me. (IV. 14). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 17 (1944. április 23), pp. 511–517, no. 237; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 85 (1944. április 16), pp. 1–3. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 170–181, no. 83/a. – A következőkben ez a rendelet volt a jogi / hivatkozási alap a zsidók teljes kifosztásához.

553 33000/1944. Hm. Eln. 18–1944. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 89 (1944. április 21), p. 2. – Az 1490/1944. Me. rendelet bejelentésre kötelezte azokat is, akik március 22 után zsidónak tekintendő személytől rádiókészüléket szereztek (értsd: akiknél a zsidók esetleg letétbe helyezték rádiójukat). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 18 (1944. április 30), pp. 533–534, no. 245; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 89 (1944. április 21), p. 2.

554 50500/1944. Kkm. (IV. 21). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 18 (1944. április 30), pp. 549–550, no. 256; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 89 (1944. április 21), pp. 2–3. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 204 skk., no. 93/a.

555 A kereskedések bezárása csupán Budapesten 18 000 üzletet érintett.

556 1520/1944. Me., 5. § (1), illetve (4). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 18 (1944. április 30), pp. 535–536, no. 246; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 90 (1944. április 22), pp. 1–2.

557 108500/1944. Kem. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 91 (1944. április 23). – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 228–231, no. 100/a.

558 1540/1944. Me. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 18 (1944. április 30), pp. 536–539, no. 247; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 92 (1944. április 25), pp. 1–2; no. 93 (1944. április 26), pp. 1–2; *Magyarországi*

- foglalkoztatását (az alkalmazások 25 százalékát április 30-ig kell megszüntetni, további 25 százalékát május 31-ig, valamennyit pedig szeptember 30-ig).
- április 29: a budapesti polgármester rendelete⁵⁵⁹ értelmében a szeretetotthonokban ápolt zsidókat át kell helyezni a hajléktalanok menedékhelyére.
- április 30: folyik a zsidók összeköltöztetéséhez a körzetek kijelölése; megkezdődik az összeköltöztetés; Kassán Endre László személyesen ellenőrizte a zsidókérés megoldására hozott intézkedések végrehajtását.
- május 1: a közellátásügyi miniszter rendeletben⁵⁶⁰ korlátozza a zsidók élelmiszer- (cukor, étolaj, hús, tej) ellátását (a fejadagok: fejenként és hetenként 10 dkg marha- vagy lóhús, havonta 30 dkg cukor és 30 dkg étolaj stb.; a nehéz testi munkások pótagyára zsidók nem tarthatnak igényt); a közellátási szelvényjegyekhez kötött élelmiszerekből (vaj, tojás, rizs, paprika stb.) zsidók nem kaphatnak.
- május 2: a belügyminiszter rendelete⁵⁶¹ eltiltja a zsidókat nyilvános fürdők látogatásától (kivéve a csak zsidók által látogatható, azaz rituális fürdőket).
- május 4: a belügyminiszter rendelete⁵⁶² értelmében a zsidó hatósági orvosokat azonnal szabadságot kell (értsd: el kell bocsátani őket).
- május 5: kormányrendelet⁵⁶³ elrendeli a zsidók kezében lévő váltók érvényének meghosszabbítását (értsd: megtiltja / elhalasztja a behajtásukat). A rendelkezés láthatóan középkorias szellemű. – Június 23-án a kormány kiterjeszti “a visszacsatolt területeken” kiállított váltókra, azzal, hogy ezeknek kamatait elévültnek nyilvánítja.⁵⁶⁴
- május 6: a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete⁵⁶⁵ megtiltja zsidó tanulók iskolai egyenruha-, sapka-, jelvényviselését iskolában és iskolán kívül egyaránt;

Rendeletek Tára, 78 (1944), I, pp. 466–471. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 211–217, no. 94.

559 145589/1944. (IX. üo.). – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 269 sk., no. 114.

560 108500/1944. Km. (IV. 22). – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 91 (1944. április 23), p. 3; *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), I, pp. 679–682. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 228 skk., no. 100/a.

561 444/1944. Bm. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 98 (1944. május 2), pp. 1–2. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 285–286, no. 121.

562 265290/1944. Bm.

563 1680/1944. Me., “A hitelintézetek és szövetkezeti központok birtokában levő egyes váltók lejáratának meghosszabbítása tárgyában.” – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 101 (1944. május 5). – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 295–296, no. 124/b.

564 2350/1944. Me.

565 8700/1944. Vkm. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 102 (1944. május 6), p. 4; *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), II, pp. 1021–1022. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 298–299, no. 127.

- kormányrendelet⁵⁶⁶ megszünteti “a zsidók hasznot hajtó hatósági jogosítványait”; “hasznot hajtó” többek között a szőlővessző, must, gyümölcsfaoltvány, tejbehozatal, tehéntartás, állatkórház, állatorvosi rendelő, ló-, szamár- és öszvérhús kimérése, lóverseny-fogadás lebonyolítása, mezőgazdasági termények márkajeggyel ellátása, ingatlan adás-vétele, halászjegy, növényvédelmi szerek forgalomba hozatala, fűszerpaprika-termelés, erdei természetvények stb.
- május 7: a belügyminiszter kiírta a pályázatot a zsidók által birtokolt gyógyszerárakra; a zsidók üzleteit további rendelkezésekig bezárják; sárga csillagot viselő zsidó vendéglőben húsételt nem fogyaszthat.
- május 10: a kormány elrendelte minden zsidó mozgósítását 48 éves korig, munkavégzés céljából.
- május 11: a vallás- és közoktatásügyi miniszter elrendelte⁵⁶⁷ “a zsidónak iskola, tanfolyam vagy tanulóotthon fenntartására adott engedély” megvonását.
- május 12: az iparügyi miniszter rendelete⁵⁶⁸ megtiltja zsidó iparosok további működését.
- május 14: egy korábbi kormányrendelet⁵⁶⁹ értelmében minden zsidó köteles 3 000 pengőt meghaladó vagyonát egy zárolt számlára befizetni; a rendelkezés a későbbiekben birtokukba kerülő készpénzre is vonatkozik.
- május 18: az Országos Sport Központ határozata értelmében a megkülönböztető jelzés (Dávid-csillag, sárga karszalag) viselésére kötelezett zsidók a sportrendezvényeket nem látogathatják.⁵⁷⁰
- május 19: a magyar és német hatóságok igénybe vették a pesti zsidó hitközség valamennyi egészségügyi és jótékonyági intézményének épületét (Zsidó Kórház, Szeretkórház, Leányárvaház, a siketnémák és a vakok intézete, a Pártfogó Iroda leányotthonai stb.), helyettük szükségkórházként és kiegészítő szükségkórházként⁵⁷¹ kijelölték a Wesselényi utcai iskola II–III. emeletét, a Bethlen Gábor tér 2 (OMZSA) néhány II. emeleti termét és a Fiúárvaház (Vilma királynő út 25)

566 1580/1944. Me. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 21 (1944. május 14), pp. 662–666, no. 303; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 102 (1944. május 6), pp. 1–2; *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), I, pp. 756–762. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 256–262, no. 109/b.

567 8960/1944. Vkm. (V. 11). – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 107 (1944. május 12), p. 9. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 311 sk., no. 135.

568 Kiadta: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 310, no. 134.

569 1600/1944. Me. (IV. 14), 8. §.

570 227574/1944 Osk.

571 A főorvosi kar tagjait felsorolja a *Magyarországi Zsidók Lapja*, 6, no. 22 (1944. június 1). – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*, II: 1944. május 15–1944. június 30. *A budapesti zsidóság összeköltöztetése* (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1960), pp. 133–135, no. 34.

I. emeleti helyiségeit.⁵⁷² A szükségkórházak igazgatója Lévy Lajos lett, a Zsidó Kórház addigi igazgatója. A Bethlen Gábor téri szükségkórházat Benedek László orvos, az ellátás szervezője, Frank György sebész és Groszmann Ferenc szülész és gyermekgyógyász vezették. A rendelkezés felszámolta azt a visszásnak tekintett helyzetet, hogy a Szabolcs utcában (Kaszab Poliklinika) már április közepe óta, összesen mintegy öt héten át egymás mellett dolgozott a Zsidó Kórház személynete és az SS orvosi stb. stáb (magyarországi svábok).⁵⁷³ A szükség-rendelő-intézet a Nagyatádi Szabó (ma: Kertész) utca 32-ben nyílt meg.

május 20: kormányrendelet⁵⁷⁴ megvonja a zsidóktól a nyomdai, hirdetőirodai, lapterjesztői stb. iparengedélyét; belügyminiszteri rendelet⁵⁷⁵ zsidóknak megtiltja nem külön kijelölt szállodák, panziók, vendéglők, kávéházak, korcsmák, italmérések stb. látogatását (kivéve a zsidók részére kijelölt külön helyiségeket vagy a nap meghatározott időszakát, akkor is csak helyben fogyasztás céljából), valamint nyilvános szórakozóhelyek látogatását.⁵⁷⁶

május 24: kormányrendelet⁵⁷⁷ törli a tőzsde zsidó tagjait és elbocsátja a zsidó tőzsdei alkalmazottakat.

május 31: a belügyminiszter elrendeli⁵⁷⁸ a külföldi és a hontalan zsidók "védő-örizet"-be vételét, de lehetővé teszi, hogy a külföldi állampolgárságú zsidók esetében kedvezőbb eljárást alkalmazzanak.

június 3: a belügyminiszter körrendeletben⁵⁷⁹ ad utasítást a vármegyei főszolgabíróknak és polgármestereknek a zsinagógák lebontására "azokban a községekben, amelyekből a zsidóságot már kiköltöztették". Vitéz Túrvolgyi Albert

572 Magyarországi Zsidók Lapja, 6, no. 20 (1944. május 19). – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), p. 80, no. 12.

573 Strausz Imre [(1909–2000)], "Egy zsidó kórház 1944-ben. Emlékezés-vázlat ötven év múltán", *Múlt és Jövő*, ÚF 5, no. 4 (1994), pp. 48–60.

574 11000/1944. Me. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 23 (1944. május 28), pp. 741–743, no. 340; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 113 (1944. május 20); pp. 3–4. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 83–85, no. 16.

575 500/1944. Bm. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 113 (1944. május 20), p. 4; *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), II, pp. 813–814. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), p. 86 sk., no. 17.

576 510/1944. Bm. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 113 (1944. május 20), p. 4; *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), II, pp. 814–815. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), p. 88 sk., no. 18/a.

577 1870/1944. Me. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 116 (1944. május 24), pp. 1–2.

578 9999/1944. Bm. VII. Res. – Újabb kiadás: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), pp. 131–133; Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 129–131, no. 32.

579 31453/1944. Bm. XXI. Res. – A körrendelet átiratát közli: Frank Gabriella, szerk., *A lőrinci zsidóság története, II: Megsemmisülés (Soá)* (Budapest: Pedagógiai Intézet és Helytörténeti Gyűjtemény, 2004), pp. 49–50.

(1899–?) pénzügyminisztériumi tanácsos, főosztályvezetőt kinevezték a zsidóvagyon kormánybiztosának; nyilatkozata szerint “a lefoglalt zsidó vagyont a háborús kiadásokra és a bombatámadások okozta károk ellentételezésére fordítják”.

június 4: kormányrendelet⁵⁸⁰ megtiltja zsidók számára a nyílt árusítású üzletek, vásárok, piacok látogatását, kivéve a nap külön kijelölt 2 óráját. Ezt Budapest polgármestere kiplakátozott rendeletben⁵⁸¹ élelmiszer vásárlásához a 11–13, iparcikk vásárlásához a 13–15 óra közötti időben határozza meg; zsidók ezentúl keresztény házaknál sem hallgathatnak rádiót.

június 5 k.: a helyhatóságok hirdetményeken szólítanak fel mindenkit, aki zsidóktól megőrzésre tárgyakat vett át, hogy ezeket szolgáltatassa be; zsidóktól ajándéktárgyakat sem szabad elfogadni.

június 11: belügyminisztériumi rendelet internálást helyez kilátásba azon keresztények esetén, akik zsidóval érintkezni próbálnak vagy a gettóba belépést megkísérlik.

június 14: kormányrendelet⁵⁸² szabályozza a zsidók üzlethelyiségeinek felhasználását.

június 23: kormányrendelet⁵⁸³ rögzíti, hogy zsidó orvos csak zsidót kezelhet, nem lehet az orvosi kamara tagja, orvosi névtábláját sárga csillaggal kell megjelölni; a budapesti rendőr főkapitányság a zsidók számára kijárási tilalmat rendel el,⁵⁸⁴ lakásukat csak 14 és 17 óra között hagyhatják el,⁵⁸⁵ látogatót nem fogadhatnak, a házak kapujában lakásonként és emeletenként ki kell függeszteni az ott lakó zsidók névjegyzékét, villamosoknak csak az utolsó pótkocsijában utazhatnak, parkban, sétatereken nem tartózkodhatnak; miniszteri rendelet⁵⁸⁶ előírja a zsidó anyakönyvek beszolgáltatását.

580 1990/1944. Me. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 25 (1944. június 11), p. 839, no. 386; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 125 (1944. június 4), p. 2; *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), II, pp. 1039–1040. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 126–127, no. 30/c.

581 Kiadta: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 127–128, no. 30/d.

582 2120/1944. Me. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 26 (1944. június 18), pp. 881–882, no. 402; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 132 (1944. június 14), pp. 1–2. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 146–150, no. 38/a.

583 2250/1944. Me (VI. 21). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 28 (1944. július 2), pp. 1008–1009, no. 434; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 140 (1944. június 23), p. 2; *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), II, pp. 1059–1060. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 287–289, no. 93/b.

584 7200/1944. fk. Eln. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), p. 316 sk., no. 107.

585 Valamivel később már 11 órától engedélyezték a kijárást.

586 8200/1944. Vkm. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 141 (1944. június 24), p. 5. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 321–323, no. 112.

július 1: belügyminiszteri rendelet⁵⁸⁷ megtiltja zsidóknak védőoltások, köztük a himlő elleni védőoltás, és diagnosztikai készítmények termelésében való közreműködését.

július 30: kormánybiztosság alakul a zsidó vagyonok felmérésére, az elrejtett vagyonok felkutatására, a már leltározott vagyonok megőrzésére, hasznosítására és értékesítésére.

És így tovább.

Az utcákon nyár elején plakátok jelentek meg, Nemzetiszocialista Párt aláírással, a pártjelvénnel: "AKI ZSIDÓNÁL VÁSÁROL: AZ HÜLYE"; "A ZSIDÓ = NEMZETKÖZI, BOLSEVISTA, KAPITALISTA"; "A ZSIDÓSÁG FAJ ÉS NEM VALLÁS"; és torz rajzok kíséretében: "A ZSIDÓSÁG: FAJ. – A GALICIAI – A SZOVJET ZSIDÓ – A BANKVEZÉR."

Ragadmány

Becslések szerint a zsidó – a zsidótörvények szerint annak minősülő – magyar állampolgárok összvagyonra (földbirtok, egyéb ingatlan, ipari és kereskedelmi vállalkozások, bank, műkincsek, értéktárgyak, egyéb ingóságok) 1940 k. elérte a teljes nemzeti vagyon 20–25 százalékát. Ez a vagyontömeg, még ha csak egy része volt is azonnal mozgósítható, önmagában, és a háború egyre súlyosbodó nehézségei közepe különösen, hatalmas vonzerőt jelentett mind a magyar kormányzat, mind Németország számára, de kisebb méretekben, apró részletekben a potyát leső lakosság – irigy szomszédok, alkalmazottak stb.: egyszerű emberek – számára is.

Az 1600/1944. Me. (IV. 14) kormányrendelettel (#223/c)⁵⁸⁸ a minisztérium / a magyar állam rátette a kezét a zsidók teljes vagyonára. Külön rendelet⁵⁸⁹ rögzítette a részleteket (április 29); a mezőgazdasági ingatlanokra zárgondnok kirendelését írta elő. Május 15-én, amikor a deportálások megkezdődtek, a pénzügyminiszter elrendelte a gyűjtőtáborokban elhelyezett személyek vagyonának – készpénz, ér-

587 286275/1944. Bm. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 146 (1944. július 1), pp. 1–2. – Újabb kiadás: Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), p. 23 skk., no. 12.

588 *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), pp. 447–456 / 475–479; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 85 (1944. április 16). – Újabb kiadása: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 170 skk., no. 83/a; Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 767–768, no. 152.

589 1077/1944. Pm. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 96 (1944. április 29), p. 3.

tékpapírok, értéktárgyak – felleltározását (4 példányban),⁵⁹⁰ majd a belügyminiszter a visszahagyott ingóságok szoros zár alá vételét (május 20).⁵⁹¹

Röviddel ezután (május 25) megjelent a zsidó tulajdonban lévő műtárgyak számbavételét (gyakorlati következményében: elkobzását) elrendelő rendelet.⁵⁹² Hain Péter (1895–1946) detektívfelügyelő, a német megszállás után, júniusig, az Állambiztonsági Rendészet vezetője kiállításon mutatta be a Svábhegyen (Karthauzi utca 2) a zsidó műgyűjtőktől összeszedett értékeket. Az elkobzott vagyontárgyak egy részének nyoma veszett, hivatalos vizsgálat állapította meg, hogy sok mindent ő maga és emberei tartottak meg. Júniusban sikkasztás miatt eljárást indítottak ellene, mire Németországba szökött, és csak október 15 után tért vissza.

A kormányzat külön kormánybiztosra bízta a műtárgyak számon tartását, ténylegesen: kezelését,⁵⁹³ Csánky Dénes (1885–1972) festőre, a Szépművészeti Múzeum főigazgatójára.⁵⁹⁴ Az elkobzott tárgyak közül az értékesebbek, ha a kormánybiztos apparátusának sikerült a németeket megelőznie,⁵⁹⁵ hamarosan a nagy állami gyűjteményekben – a Szépművészeti Múzeumban, a Keletázsiai Múzeumban, a Hadimúzeumban, az Országos Levéltárban stb. – kaptak helyet. A kormánybiztosság emberei különösen dús zsákmányra találtak néhai csetei br. Herzog Mór Lipót (1869–1934)⁵⁹⁶ neves műgyűjtő, illetve családja palotájában (Andrássy út 93), br. Chorin Ferenc (Andrássy út 114),⁵⁹⁷ a br. Weiss család (Andrássy út 116), a Mauthner család (Lendvay utca 13), br. Kornfeld Móric (Lendvay utca 27) házaiban, Wolfner Gyula gyűjteményében,⁵⁹⁸ Friedmann Ignác (1882–1944) ügyvéd, műgyűjtő Stefánia úti házában, br. Hatvany Ferenc villájában stb. Friedmann nagy judaica-gyűjteményét, amelyben többek között mintegy 200 Tóra-tekerecs, 300 Tóra-korona stb. volt, Eichmann különítménye vonaton Németországba szállította, itt a tárgyak a szovjet hadsereg fogságába estek, és a Szovjetunió valamelyik hadizsákmányraktárában

590 147379/1944. Pm. (körrendelet).

591 1180/1944. Bm.

592 1830/1944. Me. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 24 (1944. június 4), pp. 786–788, no. 363; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 117 (1944. május 25), pp. 1–2, “A zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavétele és megőrzése tárgyában.” – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 107–110, no. 24.

593 “Kormánybiztosság a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételére és megőrzésére.”

594 Az OSS 1944. október 19-én készült jelentése a “Vezető antiszemiták a kollaboráns kormányban” című Függelékben szerepelteti. *Múlt és Jövő*, ÚF 15, no. 1–2 (2004), p. 112.

595 Vö. Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 262–265, no. 128–1.

596 Kövér György, “Herzog Comp. Három nemzedék öröksége”, *Budapesti Negyed*, 1, no. 1 (1993), pp. 43–55.

597 1918–1919-ben itt volt az antant budapesti főhadiszállása. 1944-ben, a német megszállás után a házba Kurt Becher költözött be. Nem kétséges, hogy ő is megbecsülte a nagyértékű műtárgyakat.

598 A gyűjtemény magyar képzőművészeti anyagáról lásd Petrovics Elek, “Egy magyar gyűjtemény”, *Magyar Művészet*, 1, no. 6 (1925), pp. 301–306.

süllyedtek el. A nagy zsidó művészeti gyűjtemények bizonyos – nem csekély – része azonban mindjárt a német megszállást követő napokban letétként bankok széfjeibe került, s innen vagy az aranyvonaton Nyugatra, vagy – már 1945 nyarán – hadizsákmányként Keletre.⁵⁹⁹

A Herzog-gyűjtemény összesen ca. 2 500 értékes műtárgya között volt Courbet, Lucas Cranach d. Ä., Cézanne, van Dyck, Gauguin, Goya, El Greco, Monet, Renoir, Velázquez, Zurbarán stb. Az örökség csetei br. Herzog Mór és felesége, hatvani br. Deutsch Janka (?–1940) három gyermeke (Erzsébet, András, István) között oszlott meg. A műtárgyak egy részét 1943-ban Budafokon helyezték el, majd onnan Sirokra vitték, itt 1944-ben az Állambiztonsági Rendőrség megtalálta és átadta vezetője, Hain Péter hivatalának. Herzog András munkaszolgálatosként 1943-ban a keleti fronton eltűnt (értsd: meghalt). A gyűjtemény egy része a kormánybiztoshoz került, tőle pedig a Szépművészeti Múzeumba. Más részt banki trezorból vitt el zsákmányul a Vörös Hadsereg. A kormánybiztosság kezelésében lévő darabok közül 1945-ben többet Nyugatra hurcoltak, ezeket az amerikaiak visszaadták, de a magyar kormányzat, büntetésül két jogutód „disszidálása”⁶⁰⁰ miatt, elkobozta őket (1954), és állami tulajdonként múzeumi gyűjteményekbe sorolta. A Herzog András örökösei (két gyermek) és Herzog István tulajdonában lévő képek teljes vagyoneklobzást kimondó ítélettel kerültek állami tulajdonba. Br. Weiss Alfonzné br. Herzog Erzsébet (?–1992) kutatóorvos az örökség reá eső része (a rész egy része) fejében magyar–amerikai vagyoni szerződés keretében az Egyesült Államoktól (*Foreign Claims Settlement Commission of the United States*) pénzbeli kárpótlást kapott (1973). Martha Nierenberg, 1944-ben br. Weiss Márta (1925–), br. Weiss Alfonz / Ali (1890–1986) és csetei br. Herzog Erzsébet leánya, Weiss Manfréd és Herzog Mór unokája, részlegesen örököse, pert indított a magyar állam ellen (1999) a Nemzeti Galéria, a Szépművészeti Múzeum stb. gyűjteményeiben lévő képeiért. 2000-ben a Fővárosi Bíróság első fokon elutasította, hogy az elbirtoklás jogalap lehetne a képek állami tulajdonlásához, és az említett múzeumokat 12 kép visszaadására kötelezte. A Nemzeti Galéria Munkácsy Mihály egyik képét visszaadta az örökösnek (2000). A kormány a döntés ellen fellebbezést nyújtott be, a Legfelsőbb Bíróság az ítéletet hatályon kívül helyezte (2002), és a Fővárosi Bíróságot új eljárás lefolytatására kötelezte.⁶⁰¹ Az örökösök igényének jo-

599 Mravik László, *The "Sacco di Budapest" and Depredation of Hungary, 1938–1949. Works of Art Missing from Hungary as a Result of the Second World War* (Budapest: Hungarian National Gallery, 1998); a zsidó vonatkozásokról külön is uó, "Moszkva nem hisz a jognak: Kétszáz Tóra mint hadizsákmány", *Szombat*, 8, no. 6 (5756. sziván / 1996. nyár), pp. 8–10 (Várai Emil interjúja).

600 Herzog András (1902–1943) két leánya, akik anyjukkal együtt szabályos útlevéllel Olaszországba távoztak (1948). Az anya, gr. Parravicini Mária Izabella (1912–?), olasz volt, férjével 1939-ben elváltak, és ő ezután gr. Bethlen István (jr.) (1904–1982) felesége lett.

601 Riport a közel két évtizedes per egyik köztes állapotában: Szakonyi Péter, "Képet vissza nem adnak? Avagy mit ér a magántulajdon a XXI. században?", *Szombat*, 15, no. 1 (5763. svát / 2003. január), pp. 3–6.

gosságát a Szépművészeti Múzeum az eljárás folyamán mindvégig vitatta. Azt állította, hogy minden tárgyat jogosan, leltárkönyvileg tulajdonol, és hogy az egész ügynek semmi köze nincs az 1944. évi zsidóüldözéshez. Az új eljárásban a Fővárosi Bíróság a felperes keresetét elutasította (2008). A magyar hatóságok és a sajtó makacsul azt a mozzanatot hangsúlyozták, hogy pervesztés esetén a szóban forgó képek és egyéb műtárgyak kiszolgáltatásával anyagi és eszmei értékben egyaránt súlyos veszteség érne a magyar államot. A 2010. évi országgyűlési választások után a nemzeti erőforrás minisztériuma közleményt adott ki: a minisztérium szerint (ez) az ítélet megerősítette, hogy “a Magyar Állam különböző jogcímenek – jogerős büntetőhatározattal, a magyar–amerikai vagyoni jogi megállapodás értelmében, a törvény erejénél fogva, illetve elbirtoklással – tulajdonjogot szerzett 12 képre” (2010. július). Ezek után egy dédunoka, David de Csepel, most már amerikai bíróság (District of Columbia) előtt indított újabb pert a magyar állam ellen (2010. július), összesen 44 műtárgynak, továbbá a magyarországi közgyűjteményekben⁶⁰² lévő műkincsek teljes leltárának kiadását is kérve. Az örökösök keresetét a bíró (Ellen Segal Huvelle) 11 tárgy esetében – nem jogerősen – elutasította, egyébként azonban úgy ítélkezett, hogy a többi műtárgy esetében az örökösök perelhetik a magyar államot, és a magyar állam teljeskörűen köteles bizonyítani, milyen jogi alapja van a vitatott műtárgyak birtoklására (2011. szeptember 1). A bizonyítási kötelezettség ellen a magyar állam fellebbezett. Az – egyelőre – legutolsó fejlemény az, hogy a bíró a fellebbezés elbírálásáig az alapeljárást felfüggesztette (2011. szeptember 1). A bíró tanácsa ellenére a magyar fél több ízben elutasította a peren kívüli megegyezés minden formáját.

Az osztozkodás reménye a zsidók elkobzott vagyona fölött sokakat érdekelttett a jogfosztásban és a deportálásokban; ebben a kérdésben, kis túlzással mondván, nemzeti egyetértés alakult ki 1944-ben, ez a mohóság is akadály volt annak, hogy komolyabb szervezett erő lépjen fel a deportálásokkal szemben. A zsidók kiszorításánál a passzivitás, a közömbös szemlélődés is támogatást jelentett. A zsidó lakosság felszámolása példátlan gazdasági előnyöket ígért valóságos ajándék gyanánt a magyar államnak és a lakoságnak, az erőszak alkalmazása pedig a kockázat minimalisra csökkentésével kecsegtetett. A nemzeti konszenzust előkészítette az akkor már több mint két évtizede – az első világháború befejezése óta – nagy erővel folyó propaganda, amely a statisztikai adatokkal egyoldalúan és elfogultan operálva azt bizonygatta, hogy a gazdaság különböző ágazataiban, bizonyos foglalkozásokban stb. a zsidók nagyobb részt foglalnak el, mint a számarányuk, és ily módon kiszorítják a magyarokat. Ez a propaganda csapódott le már az úgynevezett zsidótörvények indokolásában és parlamenti előterjesztésében is. A zsidók kifosztása törvényes úton, állami eszközökkel folyt, az anarchia, a szabadrablás csak a legvégén, 1944 őszén – a nyilaskeresztes hatalomátvétel után – kezdődött. A zsidótörvények végrehajtá-

602 Szépművészeti Múzeum: 36, Magyar Nemzeti Galéria: 5, Iparművészeti Múzeum: 2, Műegyetem: 1 festmény.

sa, amelyet a magyar állam tartott a kezében, vagy legalábbis nagy erővel asszisztált hozzá: a végleges megoldás vagyoni téren nagyobb zökkenők nélkül végbement.

Koncentrációs táborok

A nemzetiszocialista rezsim nem sokkal a *Machtergreifung* után mintegy 50 koncentrációs tábort (*Konzentrationslager* / KZ / KL, héberül: מחנה הריכוז / *mahané ha-rikuz*) állított fel Németországban.⁶⁰³ A koncentráció ebben az összefüggésben összegyűjtést jelent, 1944-es magyar szóval: *tömörítés*. Az első, úgynevezett "vad" koncentrációs táborokba (*wilde KZ*), amelyek közül a nagyobbak, mint Dachau, tartósan fennmaradtak, kezdetben a rendszer ellenségeinek tartott személyeket (kommunisták, rémhírterjesztők, Jehova Tanúi (jehovisták), homoszexuálisok, külföldi rádióadót hallgatók stb.) zárták. A "vad" táborok egyik legkorábbi példája Oranienburg.⁶⁰⁴ Buchenwaldot, Weimar központjától néhány kilométernyire, az Ettersberg nevű hegy északkeleti részén maguk a foglyok építették fel (1937); a hegy és az erdő, hercegi kastéllyal és vadászparkkal, egykor Goethe kedvelt kirándulóhelye volt, műveiben említi is, ezért adtak a lágernek más nevet. A foglyok kőfejtőben dolgoztak, a lágernél az erdőn át külön vasúti szárnyvonalat fektettek le. A második világháború kitörése előtt még engedélyezték a zsidók külföldre távozását, nagy váltságdíj fejében. 1939 őszétől kezdődően ez megszűnt. Az *Anschluss* és a *Kristallnacht* után a lágerek már legfőképpen a zsidók fogva tartására szolgáltak, egyre nagyobb számban zsidókat mint zsidókat tartottak fogva bennük.

A lágerek szervezését és működtetését Heinrich Himmler az SS birodalmi vezére (*Reichsführer-SS*) irányította. Személyzetük, összesen mintegy 20 000, a háború végén több mint 40 000 fő (ca. 37 000 férfi és 3 500 nő), a *Waffen-SS* állományából került ki. Halálfejes kötelékek (*SS-Totenkopfverbände* / SSTV) / halálfejes hadosztály (*Totenkopf-Division*) volt a nevük (az egyenruhazubbony gallérjának jobb hajtókáján viselt halálfejes jelvényről).

A lágerek országos központját Oranienburgban helyezték el, Berlin városközpontjától 35 kilométernyire északra, itt, a város északnyugati negyedében (*Sachsenhausen*) állítottak fel – építészetiileg is gondosan, hatásosan elrendezve – egy mintatábort (1936), amely mintegy kiképző táborként működött az SS-tisztek, s különösen a többi lágernél SS parancsnokai és őrszemélyzete számára. A tábor az első pillanatban az olimpiára készülő Berlin megtisztítását szolgálta: ti. a gyanús elemek elkülöníté-

603 Az idevágó rendelet ("Notverordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat") 1933. február 28-án jelent meg, egy nappal a Reichstag felgyújtása után.

604 "Konzentrations Lager der Standarte 208"; a város központjában, egy volt sörgyár területén (1933).

sét. Jóllehet Sachsenhausen később sem számított kivégző tábornak, 1943-ban itt is gázkamrát és krematóriumot állítottak fel. 1945-ben az épületegyüttest a szovjet titkosszolgálat (NKVD) kezdte használni, és építette tovább, a speciális lágert 1950-ben zárták be.

1939 végén magában Németországban és a meghódított keleti területeken már 100 fölé emelkedett a lágerek száma. Több típusuk működött, de több láger esetében csak az elnevezések voltak különbözők. A társadalomból kiemelt személyeket internálótáborba (*Internierungslager*) zárták. Az elosztó- vagy átmeneti táborok (*Durchgangslager*) gyűjtő- és elosztóhelyek voltak. Volt átnevelő munkatábor (*Arbeitserziehungslager*), gyűjtőtábor (*KZ-Sammellager*), törzstábor (*KZ-Stammlager*), külső vagy altábor (*KZ-Außenlager / Nebenlager*). Megsemmisítő tábor (*Vernichtungslager*). A cseretáborokban (*Austauschlager*) őrzött foglyokat Himmler mintegy zálognak tekintette, arra számítva, hogy külföldről a németek számára előnyös ajánlat érkezik kiváltásukra; ilyen volt a Bergen-Belsen-i tábornak⁶⁰⁵ az a részlege, ahová 1944 nyarán a Kasztner-vonat utasai kerültek (*Ungarnlager*). A munkatáborokban (*Arbeitslager*) dolgoztatták a foglyokat; alultápláltság, kimerültség, betegség, járvány sok áldozatot szedett közülük, de legalább volt esélyük arra, hogy életben maradnak.

Mint internáló- és munkatábort alapították meg Stutthofot⁶⁰⁶ (1939. szeptember); Oświęcim- / Oświęczim- / Auschwitzot (jiddis *Oshvitzin / Oshpetzin*) (1940. május 1),⁶⁰⁷ ahol kezdetben nem zsidó lengyel foglyokat helyeztek el stb. Majdanek, Lublin peremén, eredetileg hadifogolytábornak épült (1941. július). Németország területén kívül Stutthof volt az első koncentrációs tábor. Mindjárt Lengyelország lerohanása után mint internáló tábort rendezték be, majd munka- és átnevelő táborrá (*Arbeitserziehungslager*) alakították át (1941. október), végül koncentrációs tábor lett (1942. január), gázkamrával, krematóriummal.

Himmler 1942 júniusában adta ki a parancsot, hogy az Auschwitzba szállított zsidó foglyokat megérkezésük után azonnal meg kell semmisíteni. Ezután ellentét alakult ki Adolf Eichmann és Oswald Pohl (1892–1951)⁶⁰⁸ SS-*Obergruppenführer* / tábornagy, az SS gazdasági főhivatalának (SS-*Wirtschafts-Verwaltungshauptamt*) vezetője között: míg az előbbi – Wannsee után vagyunk – a parancs betű szerinti végrehajtását szorgalmazta, az utóbbi célszerűnek látta, ha a deportált zsidók munkaerejét hadi célok érdekében használják ki. Pohl ésszerű javaslatát elfogadták,

605 Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen: Vom "Aufenthaltslager" zum Konzentrationslager, 1943–1945* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985, 2002⁶); Alexandra-Eileen Wenck, *Zwischen Menschenhandel und "Endlösung": Das Konzentrationslager Bergen-Belsen* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2000); Wolfgang Benz & Barbara Distel, *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, VII: *Niederhagen / Wewelsburg, Lublin-Majdanek, Arbeitsdorf, Herzogenbusch (Vught), Bergen-Belsen, Mittelbau-Dora* (München: C. H. Beck, 2009), p. 185 skk.

606 Gdańsk / Danzigtól keletre; ma: Sztutowo (Lengyelország).

607 Sziléziában, a Visztula (Wisła) mellett, a Soła torkolata közelében.

608 A nürnbergi utóperek egyikében halálra ítélték (1947), kivégezték.

s a foglyok egy részét a megsemmisítő táborokban is munkára fogták. 1943. június 11-én Himmler elrendelte a lengyelországi gettók felszámolását, ez a tömeges kivégzések megkezdésére adott paranccsal volt egyértelmű.

Azoknál a táboroknál, ahol a foglyokat, vagy egy részüket, dolgoztatták, a főtábor (*Stammlager*) környékén célszerűségi okokból al- vagy melléktáborokat (*Nebenlager / Aussenlager*) állítottak fel.⁶⁰⁹ Oranienburg- / Sachsenhausennek 47 altábora volt, Berlintől Wittenbergig (igen, Luther városa). Dachau altáborai: Allach (München), Augsburg, Mühldorf am Inn stb. Mauthausen altáborai (más-más munkákra): Amstetten, Dipoldsau, Donauschiff (egy uszály!), Ebensee,⁶¹⁰ Grossraming, Gunskirchen (Edt bei Lambach), Gusen,⁶¹¹ Hirtenberg,⁶¹² Klagenfurt, Lanzendorf,⁶¹³ Linz-I, Linz-III, Loiblpass, Melk, Passau, Peggau, Schwechat, St. Lambrecht, Schloss Lind, Steyr, Ternberg, Vöcklabruck, Wels, Wiener Neudorf, Wiener Neustadt stb. Ezekben a fő- és altáborokban a termelést külső vállalatok szervezték, de a foglyok az SS őrizetében voltak.

Csak Auschwitz esetében mintegy 50 altábort kell számon tartanunk, közel és távol.⁶¹⁴ Auschwitz I (a *Stammlager*) mellett nagy altábor volt Auschwitz-II: Birkenau / Brzezinka,⁶¹⁵ Auschwitz-III: Monowitz⁶¹⁶ / Monowice / Buna (ahol az I. G. Farben / Buna-Werke dolgoztatta a foglyokat) és az alájuk tartozó több mint 30 altábor⁶¹⁷ (bányák, fegyver-, műbenzin-, mógumi- stb. gyárak, kohók és öntödék, kőolaj-finomítók, mezőgazdasági telepek, építkezések stb.). Auschwitz-II / Birkenau körletei: BIa (Birkenau első részlege): női tábor és kórház (részben az orvosi kísérletek céljaira), az egyik barakkban a gázkamrára kiválogatott nőket gyűjtötték össze; BIb: először férfitábor (büntetőbarakk, börtön, egészségügyi megfigyelés stb.), 1943-tól női tábor; BIIa: férfi elkülönítő / egészségügyi megfigyelőtábor (karantén); BIIb: cseh zsidó családi tábor (a Theresienstadtból áthozott foglyok számára); BIIc: a magyarországi női foglyok tábora; BIIId: férfi (törzs)tábor (*Stammlager*); BIIe: a cigányok

609 A részletekhez lásd Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (New York: William Morrow, 1993); uő, *The Routledge Atlas of the Holocaust* (London – New York: Routledge, 2002³).

610 Szita Szabolcs, "Magyar deportáltak Ebenseeben 1944–1945-ben", *Holocaust Füzetek*, no. 12 (1999), pp. 11–31.

611 Szita Szabolcs, "Magyar deportáltak Gusenban és Gunskirchenban", *Holocaust Füzetek*, no. 13 (1999), pp. 7–34.

612 Szita Szabolcs, "A mauthauseni koncentrációs táborrendszer altáborai: Hirtenberg, Hirtenbrühl, Lenzing, Link, Melk", *Holocaust Füzetek*, 14 (2000), pp. 34–61.

613 Ober-Lanzendorf, akkor Bécshez csatolva.

614 http://www.auschwitz.org.pl/html/de/historia_KL/podobozy_kl_auschwitz_ok.html (08/04/23). Ota Kraus & Erich Kulka, *Éjszaka és kód* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1961), p. 112 sk. egy táblázatban 39 altábort sorol fel, megnevezve a tulajdonos cégeket és az ipari vagy mezőgazdasági profilt.

615 Ónálló falu, Oświęcim közelében. Neve a lengyel *brzezinka*, "nyírfa" szóból (magyar ajkakon: Brezinska).

616 Oświęcimtől keletre.

617 Blechamer / Blechhammer, Gleiwitz, Holleschau, Jawischwitz stb.

tábora; BIIf: kórházszektor / foglyokórház, az elgázosításra kijelöltek gyűjtőhelye; BIIf: / *Effektenlager-II*, "anyagraktár-tábor"⁶¹⁸ / "Kanada" (itt tárolták és csomagolták át továbbszállításra a foglyoktól elvett holmikat, a rámpán dolgozó rakodómunkásokat Kanada kommandó- / *Aufräumungskommando*-nak hívták; Kanada neve a mérhetetlen gazdagságot jelképezte); BIII: hadifoglyótábor, *Durchgangslager* (főként nők számára), lágernyelven: "Mexiko" (a részleg építését 1944. áprilisban kezdték el, de félbehagyták, a Mexiko név az itt őrzött nők vegyes, tarka öltözékére utal: nem egyenruhát kaptak, saját holmijukat vagy a "Kanada" lágerből kiosztott ruhadarabokat hordták).

Női koncentrációs tábor (*Frauenkonzentrationslager* / FKL / *Frauenlager*) volt Ravensbrück,⁶¹⁹ külön részleg szolgált a nők elhelyezésére Groß-Rosen (Brünnlitz, Christianstadt, Gräben, Grünberg stb.),⁶²⁰ Mauthausen⁶²¹ és Lichtenwörth⁶²² lágerreibe stb.; több altábor is Auschwitzban (Auschwitz-II: Birkenau Ia és Ib, illetve a magyar női táborok: a IIc, amelyben július–augusztusban 26 000 deportált nőt zsúfoltak össze, és a III, 10 000 női fogollyal).⁶²³ Bergen-Belsenben, ahol több falu helyén létesítették a láger előzményét (1936), a hatalmas területen két női tábor volt (*Kleines Frauenlager* és *Grosses Frauenlager*). Bergen-Belsen egyébként összesen 9 külön táborból állt: foglyótábor (*Häftlingslager*); gyengélkedőtábor (*Erholungslager*); semleges tábor (*Neutrallager*); különtábor (*Sonderlager*) (a dél-amerikai útlevéllel rendelkező lengyelországi zsidóknak); magyar tábor (*Ungarnlager*); csillagos tábor (*Sternlager*) (a többségükben hollandiai foglyok saját ruhájukat viselték, sárga csillaggal); sátortábor (*Zeltlager*); és a két női tábor. Buchenwaldban a női táborban mintegy 11 000 magyarországi zsidó nőt dolgoztattak, ők tették ki a női foglyok többségét; a láger egyik külön női altábora volt a Lipcse peremvárosaként kisebb községekből csak az 1930-as években összevont és elnevezett Markkleeberg.⁶²⁴ Az Ausztriába munkára vitt budapesti foglyok számára 1944 késő őszen Bécs környékén állítottak fel külön (alkalmi) táborokat (*Sonderlager*) stb. A női lágerek őrskemélyzetét 1944. szeptember 1 után Flossenbürgben⁶²⁵ tanították be. Több mint 500 *Aufseherin* kapta meg itt a speciális kiképzést, 11 000 női foglyon gyakorolhattak.

618 Az *Effektenlager-I* Auschwitzban volt.

619 Berlintől 90 kilométernyire északra, Mecklenburgban (Németország).

620 Alsó-Szilézia, Wrocław közelében; ma: Rogoźnica (Lengyelország).

621 Florian Freund, "Mauthausen: Zu Strukturen von Haupt- und Außenlagern", *Dachauer Hefte*, no. 15 (1999), pp. 254–272.

622 Wiener Neustadt közelében (Niederösterreich, Ausztria). Magyarországi női foglyokat 1945. márciusban hoztak ide.

623 Az auschwitzi női táborban átéltek szolgáltak élményanyagul Rudnó Teréz (1910–1947) regényéhez: *Szabaduló asszonyok* (Budapest: Dante Könyvkiadó, 1947).

624 Zahava Szász Stessel, *Snow Flowers: Hungarian Jewish Women in an Airplane Factory, Markkleeberg, Germany* (Madison, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 2009).

625 Oberpfalz, Bajorország.

Auschwitz I, a férfitábor közepén elkülönített 10. számú barakkban helyezték el az orvosi kísérletekhez kiválogatott nőket. A sterilizálásra szánt női foglyok Birkenauban, a BIIb szektor 15. számú barakkban voltak. Josef Mengele (1911–1979) 1943. májustól kezdődően a BIIe és BIIIf szektorok orvosa volt, ott – esetenként, 1944. május második felétől, amikor a magyarországi deportálások megindultak, már a birkenauai rámpán – válogatta ki megfigyeléseinek és kísérleteinek tárgyait. A képzett és nem tehetségtelen orvos önként jelentkezett az SS-be, rangja SS-*Hauptsturmführer* / százados volt. Akik életben maradtak Auschwitzban, és a válogatásról (*Selektion*) beszéltek, akaratlanul is Mengelét említették mint azt, aki a rámpánál lovaglópálcával jobbra vagy balra intette a foglyokat, a tábororvos neve közönséges nyelvi jellé vált. “A halál angyala” (*Engel des Todes*), ahogyan a foglyokon, főként nőkön végzett kegyetlen – és értelmetlen – orvosi kísérletei (meddőség, ikrek stb.) alapján elnevezték, maga ép bőrrel megúsza: 1949-ig Németországban, azután haláláig Dél-Amerikában élt.⁶²⁶

A “zsidókérdés” megoldásában szerzett gyakorlati tapasztalat, amelyről Heydrich a Wannsee-konferencián beszélt, nem volt üres szó. A német különleges bevetési osztagok a Szovjetunió megszállt területein 1941 őszén – októberrel kezdődően – több megsemmisítő lágert állítottak fel (Kowno, Lvov / Lemberg, Vilna,⁶²⁷ Riga, Minszk), ezekben a németországi zsidókat rendszerint megérkezésük után azonnal agyonlőtték. Az Európa különböző országaiból deportált zsidók számára a Főkormányzóság területén, Lengyelországban működtettek megsemmisítő (*Vernichtungslager*) / haláltáborokat.⁶²⁸ A foglyok útja mindjárt a megérkezéskor vagy néhány napon belül a gázkamrába vezetett. Rudolf Höß emlékirata szerint Himmler 1941 júniusában közölte vele, hogy a *Führer* parancsának végrehajtására Auschwitzot jelölte ki.

A RSHA évek során a megsemmisítés különböző eljárásait dolgozta ki. 1939-ben a németországi euthanázia-programban orvosok közreműködésével – *Sonderbehandlung* keretében – közel 80 000 fizikai és szellemi fogyatékoszt öltek meg mérgező gázzal vagy intravénás injekcióban befecskendezett mérgező anyaggal (benzin, chloroform, evipan-nátrium, phenol stb.). 1941-ben a keleti fronton a *Sonderein-*

626 Mengele auschwitzi tetteiről lásd Nyiszli Miklós [(1901–1956)], *Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban* (Debrecen: Debrecen város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1947; Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2004, 2010²) / *Orvos voltam Auschwitzban: Mengele boncoló orvosa voltam* (Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó, 1964, 1968²). Az angol fordításhoz Bruno Bettelheim írt előszót (1960). – Az orvosi kísérletek embertelenségéről – és tökéletes hiábavalóságáról – lásd Alfred Pasternak, *Inhuman Research: Medical Experiments in German Concentration Camps* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006).

627 Zelig Kalmanovitch, “A Diary of the Nazi Ghetto In Vilna”, *YIVO Annual of Jewish Social Science*, 8 (1953), pp. 9–81; Herman Kruk, “Diary of the Vilna Ghetto”, *YIVO Annual of Jewish Social Science*, 13 (1965), pp. 1–78.

628 Adalbert Rückerl, Hrsg., *Nationalsozialistische Vernichtungslager* (München: Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1977).

satzkommando-k golyóval (tarkólövés, sortűz) végezték a tömeges kivégzéseket. Fél évvel a lódzi gettó felállítására (1940. november 16) után Rolf-Heinz Höppner (1910–1951?) SS-Sturmbannführer / őrnagy (később Obersturmbannführer / alezredes) egy “Kamerad Eichmann” számára készített jelentésben kifejtette (1941. július 16), hogy az ott uralkodó katasztrófális állapotok és az élelmezési nehézségek miatt a legemberségesebb megoldás (“die humanste Lösung”) az lenne, ha azokat a zsidókat, akik nem munkaképesek, valamilyen gyors eljárással elintéznék (“durch irgendein schnell wirkendes Mittel zu erledigen”).⁶²⁹ Egész embercsoportok megöléséhez a gázt először teherautók hermetikusan lezárt rakterébe vezetett kipufogógázzal (szénmonoxid) próbálták ki (Gaswagen), többek között a jugoszláviai Zimonyban (Semlin / Zemun). Chelmno / Kulmhofban 1941. december 8-án kezdték meg a foglyok elgázosítását, diesel üzemű teherautók zárt terébe vezetett kipufogógázzal (erről kapta a nevét: Gaswagenlager). 1942 márciusában Belzeceben (Belzec) fürdőnek álcázott gázkamrát helyeztek üzembe. Az erős rovarirtóul gyártott Zyklon-B ciánkészítmény (Blausäure, “kéksav” / “porosz sav” / ciánhidrogénsav / hidrogéncianid) használatát elsőként Rudolf Höß rendszeresítette Auschwitzban (1942 nyarán), Himmler második szemleújtját (1942. július 17–18) követően, büszkén arra, hogy a máshol használtaknál hygiénikusabb és kíméletesebb (!) módszert alkalmaz. Korábban, még 1941 őszén, két lengyel parasztházat alakított át gázkamrává, és ezekben próbálta ki a gáz hatását foglyokon. A holttesteket eleinte hatalmas, árokszerű tömegsírokban temették el, a lágerekben 1940 óta krematóriumokat építettek, de ha ezek nem győzték, hosszú, nyitott árkokban tömegesen égették el az áldozatokat.

A tömeggyilkosság bürokratikus szervezett és technicizált módon, szinte személytelenül kivitelezett formái a nemzetiszocialista rendszer innovatív fejlesztései voltak, alkalmasak arra, hogy a végrehajtók és közreműködők lelkiismeretét, felelősségérzetét kikapcsolják. A gyilkolás gépezete, amint elindították, minden ideológia nélkül működött, szinte automatikusan, és érzelem, antiszemitizmus, zsidógyűlölet leginkább a rögtönzött, személyes kegyetlenkedésekben nyilvánult meg, még ha megszámlálhatatlanul gyakran is. Talán épp ebben áll az a különbség, amit a Magyarországról deportált zsidók sokszor észleltek, ti. hogy az SS-örség, amely a deportáló szerelvényeket a magyar határon átvette, szenttelen volt ugyan, de nem egyénileg mohó és kegyetlen, mint a bevagonirozást irányító magyar csendőrök.

Az SS hét kimondottan megsemmisítő tábort állított fel és működtetett.⁶³⁰ Ezek: Chelmno / Kulmhof⁶³¹ (1941. december 8–1943. április, 1944. április–1945. január

629 A feljegyzést idézi: Adalbert Rückerl, Hrsg., *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse. Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1977), p. 256 sk.

630 Ota Kraus & Erich Kulka, *Éjszaka és köd* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1961).

631 Varsó és Poznań között félúton, a Warta jobb partjánál.

18),⁶³² ahol a tömeggyilkosság első eljárását, az autó kipufogógázával való elgázosítást kipróbálták és bevezették; Oświęcim / Auschwitz-II: Birkenau (1942. február–1945. január 18); Belzec / Belzec⁶³³ (1941. szeptember 1–1943. július 31), az első tábor, amelyet e célból állítottak fel; Sobibór⁶³⁴ (1942. május 7–1943. november 30);⁶³⁵ Treblinka⁶³⁶ (Treblinka-II) (1942. június 1–1943. november 30); Majdanek / KZ Lublin⁶³⁷ (1941. július–1944. július); és Malij Trosztinec / Maly Traszcjanec / Klein Trostenez,⁶³⁸ közvetlenül Minszk mellett, Belorusszia- / Belarusj- / Fehéroroszországban (1941. július –1944. június 30). Az utóbbi négy tábort – az *Operation / Aktion / Einsatz Reinhardt*⁶³⁹ keretében – a lengyelországi zsidók teljes kiirtása végett állították fel, és működésüket teljes titoktartás kísérte. Megsemmisítő tábor volt ezeken kívül Horvátországban Jasenovac (1941. augusztus–1945. április). Nem szánták kimondottan megsemmisítő tábornak Mauthausent, de az embertelenül kemény kényszermunkában (gránittömbök fejtése és szállítása pusztán emberi erővel) nagyon sokan elpusztultak a foglyok közül, ezért szokták így is emlegetni. A lengyelországi zsidók nagy többségét három megsemmisítő táborban ölték meg (Belzec / Belzec, Sobibór, Treblinka); a varsóiakat Treblinkában. Szlovákiából, Morvaországból főként Majdanekbe vitték a zsidó foglyokat. Magyarországról Auschwitzba.

Mit tudott Horthy?

“Bármennyire is hihetetlenül hangzik, mégis történelmi és igen jellemző tény, hogy a magyar zsidóság a megsemmisítő táborok borzalmairól és a deportálásokról részleteiről 1944. május havának második feléig majdnem semmit sem tudott” – írta 1947-ben Munkácsi Ernő.⁶⁴⁰

632 Shmuel Krakowski, *Das Todeslager Chelmno/Kulmhof. Der Beginn der "Endlösung"* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2007).

633 Lublintól délkeletre, a Lvov / Lembergbe vezető országút mentén.

634 Lublintól északra, a Bug bal partján.

635 Jules Schelvis, *Sobibor. A History of a Nazi Death Camp* (1998; 2003; Oxford: Berg, 2007³).

636 Varsótól északra, ca. 120 kilométernyire, a Bug mellett.

637 Mindössze néhány kilométernyire Lublin központjától.

638 Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944* (Hamburg: Hamburger Edition, 1999), p. 768 skk.; Paul Kohl, *Das Vernichtungslager Trostenez. Augenzeugenberichte und Dokumente* (Dortmund: IBB – Internationales Bildungs- und Begegnungswerk, 2003).

639 A kód-név valószínűleg Reinhardt Heydrich emlékére akarta megörökíteni.

640 Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), p. 76.

Biztos, egyértelmű adataink nincsenek, csak töredékes információk, közvetett utalások alapján rekonstruálhatjuk, mit tudtak vagy mit gondoltak Magyarország felelős vezetői, élükön a kormányzóval⁶⁴¹ – és másrészt, maguk a zsidók – a nemzetiszocialisták terveiről, a zsidók kiszállításának – lengyelországi áttelepítésének – céljáról.

1941-ben, a keleti hadjáratban részt vevő 1. magyar hadsereg a német csapatok oldalán mélyen benyomult a Szovjetunió területére. Hat hadosztály a német frontvonal mögött megszálló feladatokat teljesített. Még évtizedekkel a háború után is fel-felbukkantak Magyarországon – nyilvánvalóan az egykori katonák unokáinál – Tóra-tekercek töredékei, 1–3 hasáb, a pergamen hátoldalán háborús tárgyú rajzocskákkal, ukrán helynevekkel stb.⁶⁴² Sohasem zsidók – volt munkaszolgálatosok leszármazottjai – hoztak be ilyesmit a tanszékre, azonosítani. Derék magyar honvédek szuvenirjei Ukrajnából, a feldúlt zsinagógákból.

Akkor még, a háborúba belépéskor, zsidók is szolgáltak a magyar honvédségben: orvos, mérnök, sofőr. Látták az SS *Einsatzgruppe* tevékenységét. Tudták, mit művelnek a zsidó lakossággal. A külföldi sajtó éppen magyar katonák személyes információira hivatkozott, amikor beszámolt a kegyetlen kivégzésekről. Füst Milán (1888–1967) terjedelmes naplójában⁶⁴³ napról napra, hónapról hónapra nyomon követhető, a költő belső háborgásától és szorongásától kísérvé, a zsidók helyzetének gyors romlása, mondataiból összeállítható volna a sötét évek történelme, a fenyegetettség növekedése. Angyal Dávid 1943. január 29-i naplófeljegyzése mutatja: tudott arról, hogy Hitler “2–3 millió zsidót öletett meg a legborzasztóbb módszerekkel”.

Sztójay Döme, akkor Magyarország berlini követe, Hitler beszédét a berlini Sportpalastban (1942. szeptember 30) Kállay miniszterelnöknek írt jelentésében így kommentálta: “Hitler kancellár ismételten a legélesebb szavakkal kelt ki a zsidóság ellen, melynek kiirtását kilátásba helyezte. Ezen mindég visszatérő, határozott és a végletekig menő állásfoglalása nem enged semmi kétséget aziránt, hogy szavai mögött nemcsak üres propagandacélt kell keresni, amit a tények amúgy is bizonyítanak.”⁶⁴⁴ Martin Luther külügyminisztériumi helyettes államtitkár 1942. október 6-án közölte Sztójayval a német kívánságokat. A nagykövet október 8-án kelt jelentése szerint “a zsidókérdés rendezése abban állna, hogy Magyarország lehetőleg minél előbb megfelelő zsidótörvényeket alkosson és léptessen életbe, amely törvények alapján

641 Sebők János, *A titkos alku: Zsidókat a függetlenségért. Horthy és a holokauszt* (Budapest: Szerzői kiadás, 2004). – Karsai László, “Horthy Miklós (1868–1957): Legendák, mítoszok és a valóság”, *Beszélő*, III. folyam, 12, no. 3 (2007. március), pp. 72–91 (polémia az 1990 utáni jobboldali–apologetikus történetírással).

642 Ilyenekről ír is Schöner Alfréd, “A meggyalázott Tóra-tekercek üzenete”, *Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv, 2009* (Budapest: Gondolat Kiadó – Keresztény–Zsidó Társaság, 2009), pp. 224–231.

643 Füst Milán, *Teljes napló* (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 1999).

644 Idézi: Karsai László, *Beszélő*, III. folyam, 12, no. 3 (2007. március), p. 80 és p. 90 (48. jegyz.).

a zsidók minden kulturális, politikai és gazdasági életből ki lennének kapcsolva. Továbbá foglalkozni és folyamatba tenni kellene a magyarországi zsidók kilakoltatását, amely vonatkozásban ezen zsidók a német szervektől lennének átvéve és a keleti területekre áttelepítve.” Ottlik György (1889–1966), a *Pester Lloyd* főszerkesztője, a felsőház külügyi bizottságának tagja 1942. október 10-én a külügyminisztériumhoz benyújtott memorandumában ezt írta a Sztójay nagykövettel Berlinben folytatott beszélgetéséről: “(...) nem titkolta, hogy ez (ti. a zsidó lakosság kitelepítése a megszállt Oroszországba) nem kitelepítést, hanem kivégzést jelentene.”⁶⁴⁵

1942. december 17-én a Szövetségesek közös nyilatkozatot tettek közzé: “Számos Európából érkezett jelentés hívta fel a kormányok figyelmét, hogy a német hatóságok hatályba léptették Hitler gyakran hangoztatott szándékát, hogy Európa zsidó lakosságát kiirtsa.” Elítélték a nemzetiszocialisták véres kegyetlenségeit, és a bűnösöknek megtorlást helyeztek kilátásba. A nyilatkozatot Anthony R. Eden (1897–1977) brit külügyminiszter felolvasta az alsóházban, majd szövegét a BBC naponta többször leadta, néhány hét múlva, 1943 januárjában milliós példányszámban a német megszállás alatt álló Európa országaiban repülőgépről röplapokon is ledobták. A három szövetséges hatalom külügyminisztereinek⁶⁴⁶ moszkvai nyilatkozata (1943. október 30) 4. pontja részletesen beszélt arról, hogy a hitleri fegyveres erők kegyetlenkedéseiért a felelősöket a majdani fegyverszünetet követően felelősségre fogják vonni (anélkül, hogy a zsidók megsemmisítését külön említette volna).⁶⁴⁷

Szilágyi Ernő, magasröptű cikket írva a cionizmusról, 1943 nyarán mintegy melleslegesen megjegyezte: “Még nem látjuk, nem merjük látni az elemi erejű és példátlan arányú változást, ami a keleteurópai zsidóság pusztulásával végbement.”⁶⁴⁸ Nehéz azt hinni, hogy a pusztuláson csak a jogfosztást és a közösségek felbomlását értette, s nem azt, amit a szó abyssusi jelentése mond. Naményi Ernő azon év október 31-én a Múzeum Egylet közgyűlésén a *kiddus ha-Sém*, “az Örökkévaló nevének megszentelése” (zsidó mártíromság) kifejezést használta,⁶⁴⁹ bár valószínűleg a munkaszolgálatosokra utalt.

A klesssheimi tárgyalások után néhány nappal, 1944. március 21-én Horthy egy családi ebéd utáni beszélgetésben – menyje, özv. Horthy Istvánné Edelsheim-Gyulai Ilona emlékirata szerint – kijelentette: “nem ír alá semmilyen zsidóellenes rendeletet

645 Karsai Elek, *A budai vártól a gyepűig, 1941–1945* (Budapest: Tánacsics Kiadó, 1965), p. 203 skk. – Idézi: Randolph L. Braham, *A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 281; Karsai László, *Beszélő*, III. folyam, 12, no. 3 (2007. március), p. 79 sk. és p. 90 (43. jegyzet).

646 Cordell Hull (1871–1955) (USA), Anthony R. Eden (Nagy-Britannia), Vjacseszlav M. Molotov (Szovjetunió).

647 Szövegét lásd Halmosy Dénes, *Nemzetközi szerződések, 1918–1945* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966), pp. 546–551, kül. p. 550 sk.

648 *Libanon*, 8, no. 2–3 (1943), pp. 48–51; az idézet: p. 49.

649 *Libanon*, 8 (1943), p. 107.

vagy törvényt, az ilyeneket, ha a minisztériumok kiadják, ő nem fogja ellenjegyezni.”⁶⁵⁰ Pilátus előre mosta a kezét.

1944 tavaszán a hivatalos propaganda azt állította, hogy a német birodalomnak munkaerőként van szüksége a zsidókra. Áprilisban, amikor a kárpátaljai és északkelet-magyarországi zsidók összegyűjtése teljes lendülettel folyt, Horthy egy kihallgatáson (április 28) Ravasz László püspök aggályait így próbálta leszerelni: “(...) Magyarországtól nagyszámú munkaszolgálatost követeltek... Így fog kikerülni pár százezer zsidó az ország határán kívül, de hajuk szála sem fog meggömbülni...”⁶⁵¹ A püspök értesülései közvetve az orthodoxia egyik vezetőjétől, Kahan-Frankl Samutól származtak. A kihallgatásról Ravasz László feljegyzést készített, és ezt 20 példányban eljuttatta a protestáns egyházak vezetőihez. “A kormányzó úr – írta többek között – bizonyos ellenérzéssel hallgatta előterjesztésemet, s olyan benyomás maradt benne, hogy túlléptem az illetékességnek a határvonalát.”⁶⁵² Sztójay miniszterelnök is olyasmiket mondott Ravasznak, hogy a külföldre kerülő zsidóknak nem lesz bántódásuk (május 10). Angelo Rotta pápai nuntius pedig így világosította fel (1944. július 6): azért viszik el a zsidókat családtagjaikkal együtt, mert a németek megállapítása szerint “a zsidók munkateljesítménye nagyobb, ha a családtagjaik közelükben vannak.”⁶⁵³ (Ezt a cinikus érvet mások is alkalmazták.)

Horthynak a vidéki, szegény, “galiciái” zsidók deportálásával szemben nem voltak különösebb aggályai. A gazdaságilag befolyásos zsidók eltávolítását kockázatosnak tartotta az országra nézve, ezért próbálta védeni őket, még ha többnyire erőtlenül, erélytelenül is. A kormányzó Reményi-Schneller Lajos (1892–1946) pénzügyminiszternek tett kijelentéséről – Reményi-Schneller a németek egyik besúgója volt a magyar kormányokban – az SS-hírszerzés magyarországi rezidense ezt jelentette (1942. július) Berlinbe Martin Luther külügyminisztériumi helyettes államtitkárnak: “A kormányzónak az az álláspontja, hogy a kis, Galiciából származó és bevándorolt zsidókat feltétlenül ki kell kapcsolni, de akik tudományos téren, Magyarország iparosítása és a pénzügyek terén az országban érdemeket szereztek, azok jó hazafiaknak tekintendők, azokhoz nyúlni nem szabad. Nem tűri, hogy olyan embereket, akik nemességet kaptak, vagy akiket titkos tanácsossá, gazdasági, pénzügyi, kormányvagy kormányfőtanácsossá, felsőházi taggá vagy egyetemi tanárrá nevezett ki, most a többi zsidóval egy kalap alá kerüljenek. Éppen ezeknek a zsidóknak köszönheti Magyarország az utóbbi évtizedek nagy gazdasági fellendülését, és elutasítja mind-

650 Edelsheim-Gyulai Ilona, *Becsület és kötelesség* (Budapest: Európa, 2001), I, p. 256.

651 Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), p. 142.

652 A feljegyzés kiadva: “Pro memoria”, in: Szenes Sándor [(1924–2009)], *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok* (Budapest: A szerző kiadása, 1986; Budapest: BFI Szakmai Továbbképző és Tanácsadó Kft., 1994²), pp. 100.

653 Sztójay feljegyzése. Kiadta: Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), p. 92–97, no. 43; az idézet: p. 95.

azt, aminek – mint pl. zsidó vagyon kártalanítás nélküli kisajátításának – rablás jellege van.”⁶⁵⁴ Érdemes figyelni a nyilatkozat időpontjára: két évvel a magyarországi deportálások előtt.

Baky László a háború után, a börtönben tett vallomásában felidézte a kormányzó államtitkári kinevezésekor mondott szavait: “Régi szegedi tisztem voltál, Baky, tudom, hogy hű vagy hozzám. Teljes mértékben megbízom benned, ezért neveztelek ki ezekben a nehéz időkben belügyi államtitkárrá. Ma a legjobb magyarokra van szükségem. (...) Utálok a kommunista és galíciai zsidókat, ki velük az országból, ki, ki! De te is belátod, Baky, hogy itt is vannak ugyanolyan jó magyarok a zsidók között, mint te meg én. Például itt van a kis Chorin⁶⁵⁵ és Vida.⁶⁵⁶ Ezek csak jó magyarok? Az ilyeneket csak nem engedhetem. A többit, azt csak vigyék.”⁶⁵⁷ Veessenmayer birodalmi teljhatalmú megbízott a háború után, bíróság előtt hasonló tartalmú nyilatkozatot tett (1948): “Horthy maga mondta nekem, hogy csak a gazdag, gazdaságilag értékes, jómódú budapesti zsidók megvédésében érdekelt. Ami a többi zsidót illeti – s itt igen csúf kifejezést használt –, az nem érdekli, és kész munkára elengedni őket a birodalomba vagy akárhová. Ehhez hozzájárult: s nem azt követően, hogy erre kértem, hanem miután megvitatta a dolgot miniszterelnökével és minisztériumaival, s megegyezett velük. Ezt az is bizonyítja, hogy később először mérsékelte a deportálásokat, végül le is állította őket. Ha valaki később megtilt valamit, azt korábban engedélyezni kellett.”⁶⁵⁸

Ferenczy László csendőr alezredes: “A kormányzó álláspontja a zsidókérdésben rendkívül meglepett. Nem helyezkedett arra az álláspontra, hogy a zsidóságot meg kell menteni, hanem azt mondta, a kiszsidókat vigyék ki, nem bánja, de a nagyzsidókat, a gazdasági és a szellemi élet kapacitásait nem engedi...”⁶⁵⁹ Végül, árulkodó, önmaguknak ellentmondó szavak menyének emlékiratából: “Azt is sokszor felhozzák apósom ellen, hogy csak a gazdag zsidókat igyekezett menteni. Ez rosszindulatú

654 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 682–683, no. 506–1; Ungváry Krisztián, szerk., *A második világháború* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), p. 165 sk.

655 Ti. ifj. Chorin Ferenc.

656 Ti. Vida Jenő.

657 Idézi: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 100. – Vö. Karsai László & Molnár Judit, szerk., *Az Endre–Baky–Jaross per* (Budapest: Cserépfalvi, 1994), p. 105.

658 Idézi: Randolph L. Braham, *A magyar Holocaust* (Budapest: Gondolat – Wilmington: Blackburn International Inc., 1988), I, p. 308 / *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 387.

659 Szirmai Rezső (& Gartner Pál), *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben* (Budapest: Faust Könyvkiadó, 1946; Budapest: Pelikán Kiadó, 1993²), p. 153 sk.

beállítás, mert előttem nem egyszer említette, hogy az értékes zsidókat nem engedi munkára kivinni az országból. »Rájuk feltétlenül szükségünk van« – mondta.”⁶⁶⁰

A kormányzó 1944. május 3-án a Várban fogadta Szálasi, és így beszélt neki – Szálasi feljegyzése szerint – a zsidókról: “Vagy itt van a zsidókérdés, elsősorban a Nemzet a hibás és nem a zsidóság, hogy a zsidókérdés országunkban ennyire elfajult. Mindenki rosszul értelmezett úr akart maradni, a gazdasági pálya lenézett volt, nem lehet most egyszerre kiküszöbölni őket. A zsidókérdést én vetettem fel legelőször 1920-ban, és nem is engedtem belőle, de különbséget kell tenni a lázadó kommunista zsidó és a hasznos zsidó között. Goldberger például száztizenhat éves céget vezet, amely mindig ennek a családnak a tulajdonában volt, ez idő alatt több aranyat biztosított az országnak, mint bárki más.”⁶⁶¹ Ekkor már folyt az országban, Horthy tudomásával, a gettósítás, és Horthynak tudnia kellett azt is, mi végre. Szavaira Szálasi – óvatosan – nem tett megjegyzést.⁶⁶² Ezután napokon át levelezett a kormányzói irodával arról, hogy mit hozhat nyilvánosságra a kormányzóval folytatott beszélgetésről. A Horthy által engedélyezett szöveg mindössze ennyi: “A PV (Pártvezető) az államfői kihallgatás alkalmával megköszönte a kegyelmet, az Államfő vele kedvesen elbeszélgetett, és eközben ráterelődött a beszéd a belső helyzetre, melyet a PV feltárt a Kormányzó előtt, amit az Államfő szeretetteljesen meghallgatott.”

Angelo Rotta pápai nuntius 1944. május 15-én, azon a napon, amikor a deportálás gépezete teljes lendülettel mozgásba jött, így írt Sztójay miniszterelnöknek, jegyzékben: “Mindenki tudja, mit jelent a deportálás a gyakorlatban”, a jegyzéket kísérő levélben pedig: “A pusztta tény: embereket egyedül faji eredetük miatt üldözni, a természeti jog megsértését képezi. Ha a jó Isten megadta nekik az életet, senkinek sem áll jogában a világon azt elragadni.”⁶⁶³

Lehet, hogy Horthy még májusban is azzal áltatta magát, hogy az elhurcolt zsidókat valóban munkaerőnek viszik el a németek. Veesenmayer a kormányzó véleményéről, másodkézből, így referált Ribbentrop külügyminiszternek (május 22): “A háború után minden idegen fajúnak, akár zsidó, román, szerb vagy német, el kell hagynia az országot, hogy a magyarok legyenek ismét a maguk urai az országban. / Az idegen fajú elemek mindig szerencsétlenséget hoztak Magyarországra...”⁶⁶⁴

660 Edelsheim-Gyulai Ilona, *Becsület és kötelesség* (Budapest: Európa, 2001), I, p. 324.

661 Karsai Elek, “Szálasi naplója” *A nyilasmozgalom a II. világháború idején* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978), p. 191.

662 Szálasi második kihallgatásáról (augusztus 29) a kormányzónál az egyre türelmetlenebbül a hatalom felé törekvő pártvezető, naplója szerint, azzal a benyomással távozott, hogy “a Kormányzó teljesen az angolszász–zsidó cimboraság markában van...” Karsai Elek, “Szálasi naplója” *A nyilasmozgalom a II. világháború idején* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978), p. 369.

663 Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 318 skk., no. 139/b, illetve 139/c.

664 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), p. 849, no. 667.

A gondolat egyik eredője a Horthy által 1919 óta hangoztatott nemzeti eszme, ennek érvényesítésére a kormányzó, zavart lelkiállapotában, a deportálást is megfelelő eszköznek tarthatta.

A Zsidó Tanács vezetői 1944. május 25-én gondosan fogalmazott, a helyzetet higgadt hangon ismertető feljegyzést juttattak el a kormányzóhoz.⁶⁶⁵ A szöveget valószínűleg Pető Ernő írta, és galánthai gr. Esterházy Móric (1881–1960), korábban rövid ideig miniszterelnök (1917), most Horthy belső tanácsadói körének tagja adta át a kormányzói kabinetirodának.⁶⁶⁶ Az iratból Horthy pontosan értesülhetett a kelet-magyarországi deportálások körülményeiről. Az irat kétségbe vonja, hogy a zsidókat németországi munkára szánják, mert “nemcsak a munkabíró férfiakat és nőket, hanem csecsemőket, leendő anyákat, önmagukkal tehetetlen betegeket és aggyastyánokat, tehát *korra és nemre való tekintet nélkül mindenkit elszállítottak*, illetve elszállítanak.” Szóvá teszi “az emberi méltóságot és az emberiséget mélyen megalázó elbánás”-t: 70–80 ember összezsúfolását egy-egy vasúti teherkocsiban, 1 vödör ivóvízzel és egy másik vödörrel “a testi szükséglet elvégzésére”, a bevagonirozás előtti meztelenre vetkőztetést és testi motozást, a véres bántalmazást. “Ily módon magyar állampolgárok százazeit, köztük sok ezer ártatlan gyermeket és nőt fenyegeti az elpusztulás.” “Könyörgünk – írja –, hogy ezeknek a szörnyűségeknek haladéktalanul vége vessék, és a deportálások legsürgősebben megszüntessenek.” Kéri, hogy szüntessék meg Budapesten a tömeges internálásokat, a vidéki városokban és községekben “az úgynevezett gettóban való elhelyezés” során sok helyütt tapasztalható embertelen bánásmódot: nem elegendő a kijelölt terület, egy emberre 1–2 négyzetméter hely jut, a korlátozott mozgási lehetőség, a kijárási tilalom nem teszi lehetővé élelmiszer, gyógyszer beszerzését.

Horthy az emlékirataiban eredetileg azt állította, hogy “csak augusztusban tudtam meg, titkos hírhozó útján, a szörnyű valóságot a megsemmisítő táborok működéséről.”⁶⁶⁷ Ez a dátum legjobb esetben is legfeljebb *lapsus memoriae* lehet. Az emlékiratok későbbi kiadásai így korrigálták: “július elején”.⁶⁶⁸ Menye 40 évvel később, egy interjúban említést tett arról, hogy az Auschwitz-jegyzőkönyvek német szövegének magyar fordítását Török Sándor juttatta el hozzá, emlékezete szerint július 3-án, a kormányzó és felesége kezébe ő adta, még aznap. (Naplójában csak Török látoga-

665 Kiadta: Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), pp. 444–449, no. 84.

666 Sebők János, *A titkos alku: Zsidókat a függetlenségért. Horthy és a holokauszt* (Budapest: Szerzői kiadás, 2004), p. 153.

667 Horthy Miklós, *Emlékirataim* (Buenos Aires: Impr. Cagnasso, 1953), p. 259.

668 Horthy Miklós, *Emlékirataim* (Toronto: Stephen Vörösváry – Weller Publ., 1974²; újabb kiadás, Budapest: Európa Könyvkiadó – História, 1990, 1993), p. 291, (2011), p. 302. – Angol szövege: *Admiral Miklos Horthy: Memoirs* (New York, NY: Robert Speller & Sons Publ., 1957); az interneten, kommentárokkal: Andrew L. Simon, “The Annotated Memoirs of Admiral Miklós Horthy, Regent of Hungary”: <http://www.historicaltextarchive.com>.

tását jegyezte fel, a jegyzőkönyv átadásáról nem tett említést.) Aligha kétséges, hogy július 3 utólag kalkulált dátum. Edelsheim-Gyulai grófnő azt szeretné bizonyítani, hogy Horthy azonnal intézkedett. És nem felelhet meg a valóságnak. Maga Török úgy emlékezett, hogy május végén vagy június elején adta át az iratot. "Utólag az volt az érzésem, hogy a kormányzónál nem ez volt az első példány, hanem már a zsidó vezetők és talán Ravasz László is eljuttatta hozzá."⁶⁶⁹ Török későbbi dátuma, június eleje, igaz lehet, de éppen nem ad felmentést a kormányzónak. A "kiskormányzóné" emlékirata⁶⁷⁰ szerint apósa "(...) 1944 júniusának elején megtudta, hogy nem munkára, hanem kiirtásra viszik el a zsidókat..." Ez egybevág Horthy emlékiratának korrigált szövegével. Mindezzel szemben, Horthy 1943. május 7-én Hitlerhez intézett levelének külügyminisztériumi előkészítő fogalmazványa tartalmazta "a zsidók kiirtása" kifejezést. Ezt a kormányzó a végleges szövegből kihagyta.⁶⁷¹ Akárhogy is, tudomásának kellett lennie arról, már 1943-ban, első klessheimi tárgyalása után, egy évvel azelőtt, hogy Magyarországon megkezdődött volna a zsidók összegyűjtése és elszállítása, mi történik a Németországba deportált zsidókkal.

Ennyit Horthy tájékozottságáról.

Mit tudtak a vidéki zsidók?

A Zsidó Világkongresszus (*World Jewish Congress / WJC*) 1944. április 7-én tiszta, érthető szavakkal hívta fel a Háborús Menekültügyi Hivatalt (*War Refugee Board / WRB*) a magyarországi zsidók felvilágosítására és mozgósítására: "Más államokban tapasztaltakból tudjuk, hogy azok a névsorok, amelyekben a zsidó lakosságot regisztrálták, és a sárga csillag, amelynek viselésére a zsidó lakosságot kötelezték, csalhatatlan jelei annak, hogy a deportálást végre fogják hajtani. Azt a tanácsot adjuk tehát, hogy Magyarország zsidó lakosságát rádió útján szólítsák fel, tagadja meg a sárga csillag viselését és semmisítsen meg minden meglévő lajstromot, amellyel lehetséges lenne megállapítani a személyazonosságát azoknak, akik elbújtak vagy el akarnak bújni. Ugyanebben az időben a nem zsidó lakosságot is fel kellene szólítani arra, siessen a segítségére a zsidóknak abban a harcban, amellyel megsemmisítésüket kívánják kivédeni." A WJC a többször is megismételt javaslatra azt a választ kapta, hogy az indítványt több hivatalos hely megvizsgálta, és elutasították. A hivatalos helyek, a javaslat címzettjéből (WRB) ítélve, amerikai és szövetséges kormányzati

669 Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok* (Budapest: A szerző kiadása, 1986; Budapest: BFI Szakmai Továbbképző és Tanácsadó Kft., 1994²), p. 198.

670 Edelsheim-Gyulai Ilona, *Becsület és kötelesség* (Budapest: Európa, 2001), I, p. 263 sk.

671 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), p. 398.

vagy katonai szervek lehettek, amely szervek nyilván úgy ítélték meg, hogy sok száz-ezer zsidó egyéni meneküléséhez akkor már késő van. Feltehetően a magyar kormányra kifejtendő nyomásban és a hadműveletek sikerében bíztak. Magyarországon az indítványnak nem volt semmilyen visszhangja. Ha ilyen tartalmú közlemények a külföldi rádióadásokban elhangzanak, biztosra vehető, hogy a magyarországi zsidók körében tömeges pánik tör ki. A további következményekről, az egyéni bujkálás esélyeiről utólag legfeljebb spekulálni lehet.

A Zsidó Tanácsot a háború után a deportálást túlélők részéről súlyos váddal illették: nem tájékoztatta a vidéki zsidókat arról, amit maga jól tudott. A vád annyiban jogos, hogy a gettósítás és deportálás körülményeiről a Síp utcában tudtak, tudniuk kellett, mindent. Az érintettek azonban nem a Síp utcából tudták meg ezeket a részleteket: maguk tapasztalták, saját bőrükön, amikor már – hitték, nem hitték – késő volt. A lengyelországi lágerekről 1943 óta tudott mindenki, aki hallgatta a külföldi rádiók adásait, aki odafigyelt a külföldi hírekre. Auschwitzról azonban Pesten is, a Zsidó Tanács vezetői is, csak akkor szereztek pontos és biztos tudomást, amikor az Auschwitz-jegyzőkönyvek eljutottak Magyarországra. És akkor már teljes erővel folyt a gettósítás, küszöbön álltak vagy folytak a deportálások. Azzal, hogy hatósági kényszerrel kiszakították őket környezetükből, társadalmi közegükből, a magyarországi zsidók több százezres tömege mint közösség, mint tömeg, tehetetlenné vált. Egyéni eseteket nem számítva, nem dönthetett, mérlegelve a körülményeket és esélyeket, a sorsáról.

1947-ben Egerben az újjáalakult hitközség elnöke levélben fordult Stöckler Lajoshoz, aki 1944-ben a Zsidó Tanács tagja volt, akkor pedig a hitközségek országos szervezetének elnöke. Felelősségre vonta Stöcklert azért, mert "nem tájékoztatták a vidéki zsidóságot a rájuk váró borzasztó eseményekről, pedig ez elemi kötelességük lett volna, s így nem adtak lehetőséget sem arra, hogy a zsidó tömegek nagy része életének megmentését megkísérelhesse." Bizonyítékul idézte a Zsidó Tanács 1944. június 20-i ülésének jegyzőkönyvét, amelyben ez áll: "A tanács a cenzurával kapcsolatos tilalmakra való tekintettel nem hozza tudomására a vidéki zsidóság vezetőinek a zsidóság katasztrofális helyzetét, kénytelen eltekinteni az informálás ezen eszközétől. Ellenben elhatározták, hogy kérvénnyel fordulnak a Kormányzó Úrhoz és a kormány tagjaihoz, amelyben a deportáció megszüntetését és az országban még megmaradt zsidóságnak a végpusztulástól való megmentését kéri."

A Zsidó Tanács nem az előző évi (1943) varsói gettófelkelés hősiességének példájának követése mellett döntött. Ha netán mérlegelték is az ellenszegülést, a fegyveres harcot, be kellett látniuk, hogy ez kilátástalan lett volna. Nem volt idejük és módjuk a megszervezésére, az ország egész területén szétszórta gettóiban és gyűjtőtáborokban a zsidóság nem képviselt olyan erőt, amely – éppen felkészületlensége és területi szétszórtsága miatt – bármit el tudna érni. A Zsidó Tanács az alternatív stratégiát választotta, azt, amelyre a magyarországi zsidóság hazafias hagyományai és vezetőinek a magyar társadalom vezető csoportjaival fennálló jó kapcsolatai predesztináltak: Horthytól kérni méltányos bánásmódot, segítséget. Amit tettek, anakronisztii-

kus magatartás volt; de vajon tisztában voltak-e ezzel? Vajon számolhattak-e azzal, hogy a magyar állam nemhogy nem segít nekik, ellenkezőleg, készségesen asszisztál a németeknek?

A háború után Kelet-Európában néhány helyen a Zsidó Tanácsok tagjait felelőségre vonták a deportálásokban való közreműködés, személyes előnyszerzés miatt. A pesti Zsidó Tanács nem volt bűnös: azt tette, amit a számára kontrollálhatatlan helyzetben a legjobbnak tartott.

Az Auschwitz-jegyzőkönyvek

Mit tudott a zsidó vezetés a magyarországi zsidók deportálásáról? Nagy általánosságban, mindent. De egy ideig csupán nagy általánosságban. Konkrétan és biztosan semmit. Ami Auschwitzot illeti, Munkácsi Ernőnek biztosan igaza van: 1944. május második feléig, ha tudtak róla, a sok láger egyikének tekintették.

Witold Pilecki 1940 októberétől egészen 1943 áprilisáig, amikor sikerült megszöknie (április 26/27), az Auschwitzban működő illegális szervezkedés útján híreket juttatott ki a koncentrációs és haláltáborból, a zsidók sorsáról is. Azt nem sikerült elérnie, hogy a Honi Hadsereg vagy a szövetséges hatalmak katonai lépéseket tegyenek a láger felszámolására.⁶⁷² Jan Koziellewski / Karski (1914–2000) lengyel diplomata, az ellenállási mozgalom résztvevője, a varsói és a belzeci lágerekről tájékoztatta Sikorskit és Anthony Eden brit külügyminisztert (1942), illetve Rooseveltnél (1943).⁶⁷³

A magyarországi deportáltak sorsáról az első híradás Kupfer Miksa (1898–1961) nagyváradi orvos – Raffy Ádám néven művelődéstörténeti dokumentumregények írója, műfordító – tollából származik: egy memorandum a gettó viszonyairól, amelyet még 1944 májusában – a román konzul közvetítésével – el tudott juttatni Genf-be. Részben ennek hatására erősítette meg magyarországi tevékenységét a Nemzetközi Vöröskereszt; a gettókból elhurcolt vidéki zsidókon nem segíthetett, de később, a pesti gettóban életmentő szerepet játszott. Zsolt Béla, ő is nagyváradi, a háború után, regényben, ennél korábról jegyzi az értesülést: "(...) londoni barátaim már 1942-ben elküldték nekem a részletes lengyelországi jelentést⁶⁷⁴ az ankarai futárral – én tudom, hogy valamennyien a gázba megyünk."⁶⁷⁵

672 Pileckit Auschwitzban egy fogoly tábornok alhadnaggyá léptette elő, szökése után lovassági kapitány lett, Lengyelországban a kommunista hatalomátvétel után kivégezték.

673 John S. Conway, "Frühe Augenzeugenberichte aus Auschwitz: Glaubwürdigkeit und Wirkungsgeschichte", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 27 (1979), pp. 260–284.

674 Talán Pilecki jelentését (?!).

675 *Kilenc koffer* (1980), p. 20. – A regénybeli jelenidő 1944. május.

Az úgynevezett Auschwitz-jelentés vagy ~-jegyzőkönyv, pontosabban: Auschwitz-jegyzőkönyvek (*Auschwitz-Protokolle*), több úton is eljutottak Budapestre. Az elnevezésben a többszámot az indokolja, hogy a teljes anyag három különböző feljegyzést tartalmaz, de ebben a formában csak az Egyesült Államokban egyesítették, 1944 novemberében.

(1) Első egysége Witold Pilecki rövid feljegyzése; a százados a németektől lopott okmányokkal 1943. április 26/27-én szökött meg a lágerből, és 1943 augusztusában Londonban írta le mindazt, amit Auschwitzban tapasztalt, beleértve a gázkamrákat.

(2) A második anyag⁶⁷⁶ két szlovákiai zsidó fogolytól származik. Walter Rosenberg / Rudolf Vrba (1924–2006)⁶⁷⁷ és Alfred Israel Wetzler / Josef Lánik (1918–1988) még otthonról ismerték egymást, Rosenberg a birkenauai láger BIIa szektorában dolgozott mint írnok (*Blockschreiber*), Wetzler a gödörösóknál (*Sonderkommando / Grubenbaukommando*), a halottégetéshez ásott árkoknál. Rosenberg előző munkahelyén, a BIIg “Kanada” szektorban polgári ruhát szereztek maguknak. Két héttel korábban szöktek meg, mintsem az első magyarországi “szállítmányok” (*Transport*) befutottak, de közvetett információkból (új vágány és rámpa építése, az örök beszélgetése a szalámiról stb.) következtettek arra, hogy hamarosan magyar foglyokat hoznak a táborba. Április 7-én rejtőztek el a tábor külső holt sávjában egy farakás közepén, három nap rejtőzködés és 11 nap kockázatos gyalogút után, a Sziléziai-Beszkidéken át Csadcánál (*Čadca*) érkeztek meg Északnyugat-Szlovákiába (április 21). Ott egy hallomásból ismert zsidó orvos közvetítésével azonnal a Zsidó Tanácshoz fordultak. A legközelebbi nagyobb városban, Zsolnán három nap alatt (április 25–27) egymástól függetlenül mindketten részletesen jegyzőkönyvbe mondták, illetve részben sajátkezűleg leírták ismereteiket a haláltábor működéséről. Terjedelmes, szlovák nyelvű beszámolójukat Erwin Steiner és Oskar Neumann, a zsolnai Zsidó Tanács tagjai foglalták írásba, és a szlovákiai Zsidó Tanács (Pozsony) egyik tagja, Oskar Krasnianský lengyelországi menekült, mérnök (későbbi nevén: Oskar Isaiah Karmiel / Karmil) és Gisela Steiner tették át, már írógépen, németre. Április 28-án Zsolnán, a zsidó öregotthonban egy szűkkörű megbeszélésen, amelyen Magyarországról is részt vett valaki, szóban is ismertették megfigyeléseiket és értesítéseiket. – Vrba a háború hátralevő idejében egy csehszlovák partizánegységben harcolt, a háború után Prágában

676 Ruth Linn, *Escaping Auschwitz: A Culture of Forgetting* (Ithaca – London: Cornell University Press, 2004); John S. Conway, “Escaping Auschwitz: Sixty Years Later”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 53 (2005), pp. 461–472.

677 Emlékirata: Rudolf Vrba, *I Cannot Forgive*, ed. Alan Bestic (London: Sidgwick and Jackson, 1963; New York: Grove Press, 1964; Fort Lee: Barricade Books, 2002) (több más kiadásban is). Lásd még Rudolf Vrba, “Die missachtete Warnung. Betrachtungen über den Auschwitz-Bericht von 1944”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 44 (1996), pp. 1–24; uő, “The Preparations for the Holocaust in Hungary: An Eyewitness Account”, in: Randolph L. Braham & Scott Miller, Eds., *The Nazi's Last Victims: The Holocaust in Hungary* (Detroit, MI: Wayne State University Press, 1998), pp. 55–101.

tanult, 1958-ban egy izraeli tudományos kongresszus alkalmából dobantott, Rehovotban, a Weizmann Institute-ban kapott munkát. Kijutott Angliába (1960), majd Kanadába (1967), és Vancouverben, a British Columbia University gyógyszer-tanszék docense lett. Nevét mindjárt sikeres szökésük után megváltoztatta (a szlovákiai Zsidó Tanács adott neki iratokat). Lánik a háború után Pozsonyban egy mezőgazdasági cégnél dolgozott, új nevét írói álnévként használta.

(3) A harmadik anyag Ernst / Arnošt Rosin (1913–2000) szlovákiai és Czesław Mordowicz (1921–1997) lengyelországi zsidó foglyok beszámolóí. Büntetőkommandóban találkoztak, Rosin korábban vezetője volt annak a blokknak, amelyből Rosenberg és Wetzler leléptek, ők május 27-én szöktek meg Auschwitz-II: Birkenauból, Rosenbergékhez hasonló módon, június 6-án érkeztek meg Északkelet-Szlovákiába (Nedeca). Egy szlovák községben a hangosbeszélő híreiben hallottak a normandiai partraszállásról, azt hitték, vége a háborúnak, egy étteremben dollárral akartak fizetni, letartóztatták őket, de csak devizabüntett miatt emeltek vádat ellenük, csak pénzbüntetést kaptak, ezt a szlovákiai Zsidó Tanács kifizette, így kiszabadultak. Az ő elbeszélésüket Krasnianský vette fel (június 17) és csatolta a korábbi jegyzőkönyvekhez. Beszámoltak a magyarországi zsidók megsemmisítésének első napjairól is.

Rosenberg és Wetzler jegyzőkönyvének szlovák változata nem maradt fenn. Szövegét Nyitrán Weissmandel orthodox rabbi lefordította héber betűs németre. Valószínűleg készült egy magyar fordítása is. A 32 sűrűn gépelt oldal terjedelmű jelentést szlovákiai zsidó vezetők és a cionista szervezet több helyre, többeknek eljuttatták: a zsidó szervezetek vezetőinek Ístanbulban, Svájcban, Londonban.

Pozsonyban május 22-én R. Weissmandel és Gisi Fleischmann *née* Gisela Fischer (1894–1944), a pozsonyi cionista mentőbizottság tagja és anyagi támogatója, átadta egy példányt a pozsonyi pápai nuntiusnak (Giuseppe Burzio), ő azonnal továbbította a Vatikánba, ott azonban hivatalosan valami okból csak októberben kezdtek vele foglalkozni. Ellenben Burzio nuntius megbízásából június 20-án a svájci pápai nuntiatúra képviselője (Mario Martilotti) a Svätý Jur / (Pozsony-) Szent György-monostorban személyesen is meghallgatta Rosenberg / Urbát és Czesław Mordowiczot, hogy ellenőrizze a jegyzőkönyvek tartalmát. Ezután Weissmandel rabbi is fogadta a két férfit Pozsonyban, az egyik jesiva irodájában.

XII. Pius pápa⁶⁷⁸ nem a Vatikánba eljuttatott jegyzőkönyvekből értesült először az Auschwitzban zajló tömeggyilkosságról. Ístanbulban Angelo Giuseppe Roncalli

678 XII. Pius magatartását a nemzetiszocialista rezsimmel szemben gazdag új forrásanyag alapján, a korábbi tudományos közfelfogásnál árnyaltabban elemzi Robert S. Wistrich, *Hitler and the Holocaust* (Modern Library Chronicles) (New York: The Modern Library / Random House, 2001, 2003), p. 119 skk., Ch. 5: "Between the Cross and the Swastika." Az egyenleg nála sem pozitív. Lásd még John Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (New York: Penguin Putnam / Viking, 1999); Michael Phayer, *Pius XII: The Holocaust and the Cold War* (Bloomington: Indiana University Press, 2008). – Saul Friedländer, *XII. Pius és a Harmadik Birodalom* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1966).

(1881–1963) bíboros, a későbbi XXIII. János pápa (1958–1963) már májusban kézbe kapta, és továbbította XII. Piusnak és Rooseveltnak is. A pápa Horthynak küldött – a maga nemében szokatlan – nyílt távirata (június 25) azonban, amelyben felszólította a kormányzót, hogy mentse meg a szerencsétlen embereket a további szenvedésektől, konkrétan a zsidókat nem említette.

Máig bizonytalan, Budapesten mikor, kitől és ki kapta kezébe az Auschwitz-jegyzőkönyveket. A részletekről az emlékiratok nem adnak pontos tájékoztatást; nem zárható ki, hogy a visszaemlékezés bizonytalansága mellett szerepe volt ebben annak a törekvésnek is, hogy homályban hagyjanak minden olyan mozzanatot, amelynek kapcsán netán felvethető lett volna az erkölcsi felelősség kérdése. Az is kétséges, hány magyar fordítása készült egymástól függetlenül.

Akikről tudható, hogy korán megismerték: Kasztner Rudolf, a Zsidó Tanács néhány vezetője és a Jó Pásztor Bizottság. Krasnianský állítása szerint Kasztner, rendszeres pozsonyi látogatásai egyikén, már április végén – esetleg Zsolnán, április 28-án⁶⁷⁹ – tőle magától kapta kézbe a szöveget. Ezt igazolni látszanak azok az utalások, hogy Joél Brand, aki május 17-én indult el Budapestről Bécsen át Törökországba, magával vitte a szöveget vagy legalább ismerte pontos tartalmát. Maga Kasztner azonban egyáltalán nem beszélt az iratról.

Munkácsi Ernő azt írja a Síp utcáról, hogy oda Svájcból jutott el a jegyzőkönyvek (Rosenberg / Vrba és Wetzler / Lánik) német szövege, “nagy titokban másolgatni kezdték”, majd “mutogatni kezdték széles körökben”. Az időpont bizonytalan, valamikor a május vége és június közepe közötti időre tehető.

Valószínű, hogy a német szöveg egy példányát valaki⁶⁸⁰ – Budapesten? – átadta Soos Géza külügyminisztériumi tanácsosnak, a Soli Deo Gloria református diák-szervezet világi elnökének, aki viszont április legvégén (április 28) vagy május elején továbbadta Éliás József (1914–1995)⁶⁸¹ református lelkésznek, a Jó Pásztor Bizottság lelkészi titkáranak.⁶⁸² A szervezet munkatársa, Küllői-Rhorer Lászlóné Székely Mária (1919–1989)⁶⁸³ banktisztviselő, magyarra fordította, és 6 példányban legépelte. A fordítás példányait a következők kapták meg (május 10 k.). Soos Géza, özv. Hor-

679 Laurence Rees filmje szerint: “Auschwitz: The Nazis and the »Final Solution«” (BBC, 2005).

680 Talán Soos egyik bizalmas ismerőse, aki a Szlovákiával határos területen lakott. Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok* (Budapest: A szerző kiadása, 1986; Budapest: BFI Szakmai Továbbképző és Tanácsadó Kft., 1994²), p. 53 (a személy kiderítetlen, az adat tisztázatlan).

681 Interjú a tevékenységéről in: Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt: Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések* (Budapest: A szerző kiadása, 1986; Budapest: BFI Szakmai Továbbképző és Tanácsadó Kft., 1994²), pp. 31–105.

682 Éliás a Skót Misszió által tért meg. Lásd Kovács Ábrahám, in: Kósa László, szerk., *Reformátusok Budapesten*, II (Budapest: Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006), p. 909.

683 Interjú a tevékenységéről in: Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt: Keresztények és zsidók, sorsok. Beszél-*

thy Istvánné gr. Edelsheim-Gyulai Ilona, Serédi Jusztinián, Ravasz László, Raffay Sándor és Komoly Ottó. Komoly vagy / és – saját állítása szerint – Pető Ernő, a Zsidó Tanács tagja további példányokat adott belőle ifj. Horthy Miklósnak (1907–1993), Angelo Rotta pápai nuntiusnak és Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszternek. Mindez még a magyarországi zsidók deportálásának megkezdése előtt történt.

Freudiger Fülöp⁶⁸⁴ több időpontot jelölt meg arra nézve, hogy mikor kapta Pozsonyból azt a héber betűs, jiddis nyelvű levelet, melyben rokona, Weissmandel rabbi megírta neki, hogy a németek vasúti konferenciát tartottak Bécsben és nagy számban összpontosítottak tehervagonokat Szlovákia területén: május első hetében,⁶⁸⁵ május végén,⁶⁸⁶ június elején vagy június 8 /10-én. (A deportálások vasúti feladatainak egyeztetésére az SS valóban konferenciát tartott Bécsben május 4–5-én, a MÁV és a csendőrség képviselőinek részvételével.) Munkácsi Ernő⁶⁸⁷ szerint Freudiger a “Pozsonyból kapott héber levelet” valamikor május második felében felmutatta és lefordította a Síp utcában. “Freudiger közlései bombaként hatottak.” Maga Freudiger utóbb azt állította, hogy június 5–10 körül a jegyzőkönyv egy német példányát kapta meg Weissmandeltől. Lehetséges, hogy a különböző időpontok rendszeres levelezést jelentenek. Mindenesetre, március 19-én Wisliceny is hozott magával egy levelet Weissmandeltől, amely levél szerint bízni lehet a *Hauptsturmführer*-ben.

Budapesten május / júniusban több külföldi diplomata vehette kézbe az Auschwitz-jegyzőkönyveket, a portugál ügyvivő jelentést is tett róla kormányának, Jaromír Kopecký (1899–1977), a cseh emigrációs kormány svájci képviselője valamikor június 10 k. kapta meg és adta tovább a WRB képviselőjének. Június közepén már biztosan eljutott az angol és amerikai kormányzati tisztviselőkhöz. Allen W. Dulles (1893–1969), az amerikai felderítés (*Office of Strategic Services*) európai vezetője (*Station Chief*, Bern) június 16-án elküldte Washingtonba, a külügyminisztériumba. Június 15-én és 20-án a BBC ismertette a tartalmát. Tahy Imre ideiglenes berni magyar ügyvivő egy június 19-én Budapesten kelt német nyelvű sokszorosított le-

---

getések (Budapest: A szerző kiadása, 1986; Budapest: BFI Szakmai Továbbképző és Tanácsadó Kft., 1994²), pp. 109–125.

684 Emlékiratai: Fülöp Freudiger, “Five Months”, in: Randolph L. Braham, Ed., *The Tragedy of Hungarian Jewry: Essays, Documents, Depositions* (New York: Columbia University Press, 1986), pp. 237–294. – “Beszámoló a Magyarországon 1944. március 19 és augusztus 10 között lejátszódott eseményekről”, in: Schmidt Mária, szerk., *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács* (Budapest: Minerva, 1990), pp. 248–318. – Alexander Diámant [Diamond Sándor], Philipp Freudiger & Gyula Link [Schmuel ben Jaakajv, Pinchas Dowid ben Abraham & Jochanan ben Josef], “Report on Hungary, March 19–August 9, 1944”, in: Randolph L. Braham, Ed., *Hungarian-Jewish Studies*, III (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1973), pp. 75–146.

685 Ezt az időpontot említi Cvi Erec (Erez), *Szombat*, 7, no. 1 (5755. svát / 1995. január), p. 2.

686 Többek szerint a levél kelte: május 22.

687 Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), p. 86 sk.

velet juttatott el a külügyminisztériumba, amely levél külföldi források nyomán az Auschwitz-jegyzőkönyvek tartalmát pontosan, szövegszerűen ismerteti.⁶⁸⁸ Rooseveltnél a jegyzőkönyvek hatása alatt írta Horthynak küldött jegyzékét (június 26).

Munkácsi Ernő szerint az Auschwitz-jegyzőkönyvek német szövege a svájci követség útján vált ismertté Pesten, még májusban. A Nemzetközi Vöröskereszt képviselője, Born elődje, Jean de Bavier (1893-?) – jelentése szerint – május 13-án olyan tájékoztatást kapott a hitközség képviselőitől és minisztériumi tisztviselőktől, amely feltételezi a jelentés tartalmának ismeretét. Az auschwitzi tábor parancsnoka, Höß azt állította, hogy Kasztnernek, amikor az Budapesten az ő jelenlétében tárgyalt Eichmann-nal, pontos ismeretei voltak az auschwitzi megsemmisítő táborban folyó tömeggyilkosságról.

Krausz Miklós / Moshe Krausz, a Palesztina Hivatal vezetője a török követség egyik zsidó alkalmazottjától (Reisner József) június 18-án megkapta a jegyzőkönyv rövidített változatát. Ezt – vagy a(z egyik) magyar fordítás francia kivonatát – június 19-én elküldte Genfben a *Jewish Agency* munkatársaihoz. A kéziratot Budapesten a berni román követség kereskedelmi attaséjának (Florian Manoglu / Manoliu) adta át, az pedig már másnap továbbadta Chaim Poznernek, a genfi Palesztina Hivatal / *Jewish Agency* helyettes elnökének. A jegyzőkönyv tartalmáról Genfben tájékoztatták a diplomáciai képviselőket, és a szöveget néhány napon belül eljuttatták az Egyesült Államok kormányának. A hír diplomáciai úton – Tahy Imre ideiglenes berni magyar ügyvivőtől – gyorsan visszajutott a budapesti külügyminisztériumba is.⁶⁸⁹ Tahy: "(...) a magyarországi deportálásokról pontos adatokat tartalmazó és az auschwitzi, valamint birkenauai táborok szörnyűségeiről beszámoló" iratokat "sokszorosított példányokban terjesztenek, és (...) már mindenüvé eljutottak. Amikor tehát arról beszélünk, hogy a zsidókat munkára küldjük, az egész világ tudja az említett táborokról szóló leírás alapján – amelyet, akár valóságon nyugszik, akár nem, a világ mint hitelest elfogadott –, hogy ez a munkaszolgálat mit jelent. Vagyis az a meggyőződés uralkodik, hogy a zsidókat a legborzasztóbb halálba küldjük..."

Június 21-én a minisztertanács ülésén Jungert-Arnóthy Mihály (1883–1957) külügyi államtitkár, aki a külügyminisztériumot a miniszterelnök-miniszter állandó helyetteseként ténylegesen vezette, tétovázás nélkül elmondta: "Néhány hét óta, mióta a zsidókérdés előtérbe került, a kormány megítélése terén rosszabbra fordult a helyzet külföldön. Ama hírek, hogy a zsidókkal Magyarországon rosszul bánnak, gettókba és táborokba összerelik őket és Németországba deportálják, és különösen azon atrocitások miatt, melyek a deportálásokkal kapcsolatban előfordulnak, a semleges és angolszász országokban magyarellenes hangulatot váltott ki."⁶⁹⁰ "Több kül-

688 Kiadta: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 245–258, no. 80.

689 Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 190–192, no. 98 (1944. július 14).

690 Az előterjesztés szövegét közli: Lévai Jenő, *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére* (Budapest: Officina, 1946), pp. 48–49.

földi lap olyan híreket hozott, hogy Lengyelországban a zsidókat elgázosítják, majd elégetik.” Összegezése: “Ma megbotránkozva fordul el a külföld a magyar néptől, s ez nemzetközi viszonylatban évtizedekre menőleg kiszámíthatatlan következményekkel járhat a magyar nép és az ország sorsára.”

Az államtitkár közlése nem okozott, az ülés jegyzőkönyve szerint, meglepetést, sőt, a kritikus kifejezések magától értetődő, természetes használata arra vall, hogy a szavak és a mögöttük álló események már közismertek voltak. A vitában az illetékesek próbálták tagadni, szépíteni vagy bagatellizálni a helyzetet. Jaross: a rossz bánásmódra stb. vonatkozó állítások nem felelnek meg a valóságnak; “a külügyi előterjesztésnek az az állítása, hogy ez a magyar nemzet jövőjére kiszámíthatatlan következményekkel fog járni, túlzás.” Imrédy: a zsidókkal való bánásmódot kapcsolatba kell hozni a bombázásokkal. A miniszterelnök rámutatott arra, hogy “a külügyminiszter állandó helyettese a leghatározottabban visszautasította ezeket a propagandisztikus vádakát”.⁶⁹¹ Valóban, a kormány rövidesen (június 26) körlevelet küldött a még működő magyar külképviseleteknek, tagadta a vádakát, és jogszerűnek állította be a deportálást: “(...) magyar zsidók Németországba munkára küldetnek ki. (...) Megegyezés alapján küldetnek ki zsidók németországi munkára. Mivel tapasztalat azt mutatta, hogy zsidók munkakészsége idegenben kisebb, ha családjuktól el vannak vágva, családtagjaik is velük küldettek...”⁶⁹²

“Munkaerő szövetségesünk rendelkezésére”

1944. március utolsó napjaiban a keleti fronton állomásozó magyar csapatokat, amelyek az előző év folyamán főként megszálló feladatokat teljesítettek, német utasításra hadműveleti szolgálatra irányították át. Az új egységekkel – VI. (debreceni) hadtest – kiegészített 1. magyar hadsereg, a német haderő (*Heeresgruppe Süd*) mentesítésére, Galiciában vette fel a harcot a szovjet csapatokkal. A magyar támadás Kolomea térségében már április közepén, nagy veszteségek mellett, összeomlott. Június elején Horthy levélben tájékoztatta Hitlert, hogy március 19 óta Magyarország mintegy 120 000 embert “adott le” a háború céljaira.⁶⁹³ Nyárra egy vezérkari beclés szerint közel félmillió magyar katona volt a keleti fronton. A harcoló csapatok mellé min-

691 Katona Csaba, et al., *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetéhez, 1938–1945* (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2004), pp. 159–163, no. 79.

692 Lévai Jenő, *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére* (Budapest: Officina, 1946), pp. 54–55.

693 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), p. 455.

denütt (kisegítő) munkaszolgálatosokat osztottak be, olyan egységeket, amelyeket addig az ország belsejében foglalkoztattak.

A zsidók deportálásának fedőakciója, a formula, amely mögé a magyar hatóságok az *Endlösung* feladatának végrehajtását rejtették, a szövetséges Németország munkaerőigénye volt. Berlinben Hitler és Albert Speer (1905–1981) fegyverkezésszügyi miniszter (*Reichsminister für Bewaffnung und Munition*) egy megbeszélésükön (1944. április 6–7) elhatározták, hogy az aktuális hadi építkezésekhez a Reichsführertől (Himmler) 100 000 főnyi “zsidó kontingenst” kérnek Magyarországról.⁶⁹⁴ Veessenmayer birodalmi teljhatalmú megbízott haladéktalanul közvetítette a *Führer* kérését 100 000 munkavégzésre alkalmas zsidó (*Arbeitsjude*) átadására vonatkozóan. A kormány április 26-án hozzájárult a kérés teljesítéséhez. Álszent módon döntött: mintha arról volna szó, hogy a németek háborús terheit csökkenti azzal, hogy rendelkezésükre bocsátja az általuk igényelt munkaerőt. Sztójay miniszterelnök ígéretet tett, hogy még áprilisban 50 000, május folyamán további 50 000 főt szállítanak ki Németországba. A munkaképes személyekkel együtt küldik ki családjukat is. További 3 000 főt adnak a Borban folyó vasútépítéshez és a bányákba. Veessenmayer elégedetten jelentette Berlinbe: “A gyakorlati intézkedések a Birodalmi Biztonsági szolgálat (RSHA) és a magyar rendőrség részéről megindított akciókkal már folyamatban vannak. A kormányzó úr is hozzájárult ehhez, a honvédelmi, valamint a belügyminisztérium pedig készen állnak a közreműködésre.”⁶⁹⁵

A hivatalos propaganda azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy a zsidókat azért viszik el az országból, mert az adott katonai helyzetben az addiginál több munkaerőre van szükség. A teljes zsidó lakosság deportálását ily módon mintegy a már évek óta folyó munkaszolgálat újabb ütemének állították be, és a nem zsidó közvélemény, mint ahogyan a munkaszolgálatot, ezt az intézkedést is belátóan elfogadta. Elvégre a honvédek is a keleti fronton harcolnak.

Nem törődve azzal, hogy a zsidó családok munkaerejét nem Németországban akarják bevetni, és a meghódított keleti területeken, Lengyelországban felállított táborokba viszik a zsidókat, Sztójay a pápai nuntius előtt szemrebbenés nélkül jelentette ki (saját feljegyzése⁶⁹⁶ szerint): “A zsidók külföldre küldésénél nem a faji zsidók megsemmisítéséről van szó, hanem arról, hogy szövetségesünknek munkaerőre van szüksége. E munkaerő vagy faj-magyar vagy faj-zsidó lehet. Miután a faj-magyarok a bolsevizmus elleni fegyveres küzdelemben vannak bevetve, és halnak meg tömegesen, a keresztény Magyarország és általában a keresztény civilizáció védelmében,

694 Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 133–136, no. 63/a.

695 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), p. 823, no. 632 (április 14).

696 Lásd Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), p. 93.

másrészt az országban kell, hogy a rendet fenntartsák és a termelést biztosítsák, és pedig nemcsak a magyarság, de az itt élő külföldiek érdekében is, csak természetes, hogy inkább a faj-zsidókat bocsátjuk munkaerőként szövetségünk rendelkezésére, annál is inkább, mert a faj-zsidók általában a destrukció képviselői, amint 1918-ban is ők destruáltak leginkább és voltak a bolsevisták szövetségesei.”

A német megszállás után, 1944 késő-tavaszán a tényleges munkaszolgálat – a keleti fronton is – szerencsés körülmények között nem egy esetben már azt jelentette, hogy az illető megmenekült a deportálástól. Május végén, amikor már javában folytak a kiszállítások, plakátokon tették közzé, hogy minden zsidó férfi, 18 és 48 év között, köteles munkaszolgálatra jelentkezni. Vác és Jászberény volt a két nagy gyűjtőtábor. Adolf Eichmann május végén utalt arra, hogy megegyezés van a német hatóságok és a magyar kormány között, miszerint a munkaszolgálatot teljesítő férfiakat nem deportálják, mert a magyar hadiiparban akarják foglalkoztatni őket. Május–június folyamán emberséges katonai parancsnokok a gettókba vagy a gettóba zárás előtt is kiemelték zsidó férfiakat: a keleti frontra küldték őket, hogy elkerüljék a deportálást. A munkaszolgálatos behívókat a gettóba is kikézbésítették. A korábbi 210 munkaszolgálatos századhoz képest ebben az időben 575 volt állandó szolgálatban. A honvéd vezérkar engedélyezte, hogy fejenként 1, legfeljebb 2 kg súlyú, kizárólag ruhaneműt tartalmazó csomagot küldjenek nekik, de persze, a küldeményeket nem minden egységénél kézbesítették. A bánásmód általában is leginkább a kerettől függött: életek múltak tagjainak emberségén vagy kegyetlenségén. A honvédelmi miniszter szigorúan bizalmas rendelete (1944. június 7)⁶⁹⁷ értelmében a hátszágban dolgozó zsidó munkaszolgálatosokkal hadifogolyszerűen kell bánni. A rendelet a hadifoglyokéhoz hasonló elhelyezést írt elő számukra, számos szigorú előírással: deszkapalánkkal körülvett tábor, szögesdrót, szigorú őrség, állandó ellenőrzés, a kimenő, eltávozás, szabadság tilalma, levelek, csomagok ellenőrzése stb., ellenére is bizonyos könnyítéseket vezetett be. A csendőrség folyamatosan keresztezni próbálta a honvédségnek a munkaszolgálatosok megtartására irányuló törekvéseit.

A munkaszolgálat a keleti fronton több tízezer magyarországi zsidó férfi számára szovjet hadifogságba torkollott. Ők csak 1947 őszén kerültek haza, együtt a többi magyar hadifogollyal.

697 151158/1944. Eln. 42–1944. Hm. (VI. 7). Közli: Karsai Elek, szerk., *“Fegyvertelen álltak az akna-mezőkön...”* (1962), II, pp. 548–551, no. 237; Ságvári Ágnes, szerk., *Emlékezzünk az áldozatokra. A magyarországi zsidóság holocaustja, 1944* (Budapest: The Jewish Agency for Israel, 1994) (térképpel), kíséző füzet, p. 12 sk., no. 5; Ungváry Krisztián, szerk., *A második világháború* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), pp. 419–422.

Főpapok közbenjárása

A keresztény egyházak formális lehetőségei korlátozottak voltak. Az egyházak vezetésének, papságának, hangadó értelmiségének gondolkodásában ezeket a korlátozott lehetőségeket is tovább szűkítették a recepció törvény vitái, a Katolikus Néppárt tevékenysége, a Prohászka Ottokár szónoklatai óta szervült antiszemitizmus.

Czapik Gyula (1887–1956) egri érsek (1943) fatális hibának minősítette, hogy a német katolikus egyház nem fogadta el a nemzetiszocializmust. Szörényi Andor (1908–1969), a kalocsai papnevelő (érseki szeminárium) tanára, tudós hebraista az *Egyedül Vagyunk*-ba írt cikket a zsidó faj fenyegető jellemvonásairól.⁶⁹⁸ Grósz József (1887–1961) kalocsai érsek (1943) a nyilaskeresztet összeférhetőnek tartotta a feszülettel, s naplójegyzetében (1944. október 11) még a deportálások után is hártotta a klérus felelősségét: "(...) Aztán jött 1944 márciusa, és jött az 5. és 7. parancsolat⁶⁹⁹ lábbal tiprása a nemzet nevében. És hiába volt minden minden kérés, minden figyelmeztetés a püspöki kar részéről, és hiába helytelenítette a nép nagy többsége a zsidók ellen hozott rendszabályokat, a megkötyagosodtak tapsoltak, zsidóbérenceknek, angol- és oroszbarátoknak mondták a katolikus papokat, és kéjelegtek a szerencsétlen zsidók kínjaiban..."⁷⁰⁰

A zsidótörvények betűje és szelleme nem hagyott kétséget aziránt, hogy a rendszer faji, származási alapon különíti el a zsidókat, és így a kizorító intézkedések kiterjednek a nem zsidó vallású, de a törvények szerint zsidó származásúnak minősülő személyekre is. Az egyházi vezetők, ténylegesen felekezeti különbség nélkül, éveken át kizárólag arra törekedtek, hogy a kitértek, a zsidó származású keresztények számára érjenek el kedvezményeket. A zsidótörvények felsőházi vitájában a keresztény egyházak vezetői minden lehetőséget – felszólalás, módosítási javaslat, bizottsági egyeztetés, színpalak mögötti közbenjárás stb. – megragadtak, hogy a kikeresztelkedett zsidók számára mentesítést vagy kedvezőbb elbírálást érjenek el.⁷⁰¹ A zsidó

698 "Zsidó fajiság, zsidó lélek", *Egyedül Vagyunk*, 2, no. 2–3 (1939. február–március), és különlenyomat: ua. (Budapest: Stádium Rt. ny., 1939; reprint, Ad Maiorem Dei Gloriam publikáció, 2011). – A különlenyomat szerepel az 1945-ben betiltott "fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek" jegyzékében (530/1945. Me.).

699 A bibliai szöveg római katolikus tagolása szerint: "Ne ölj!" és "Ne lopj!"

700 *Grósz József kalocsai érsek naplója* (Budapest: Szent István Társulat, 1995), p. 12.

701 A római katolikus egyházfők – Serédi Jusztinián hercegprímás, gr. Zichy Gyula kalocsai érsek, Glattfelder Gyula csanádi, Shvoy Lajos (1879–1968) székesfehérvári, Virág Ferenc (1869–1958) pécsi püspökök, Grósz József szombathelyi apostoli kormányzó (1936), illetve püspök (1939), majd kalocsai érsek (1943), Kelemen Krizosztom pannonhalmi főpapát és mások – ilyen irányú törekvéseit részletesen dokumentálja Fejérdy András, "A Magyar Katolikus Egyház hivatalos állásfoglalása a »zsidótörvényekkel« kapcsolatban", in: Hermann István, szerk., *Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére* (Budapest: Egyetemi Széchenyi Kör, 1999), pp. 171–209.

származású keresztények védelmében nemegyszer éltek olyan érvekkel is, amelyek önmagukban "a zsidó faj" súlyos megbélyegzését jelentették. A zsidóknak megmaradtak rovására próbálták menteni a zsidó vallást a szorító körülmények hatására – vagy akár vallási meggyőződésből – elhagyókat.

A hivatalos keresztény egyházi stratégia a német megszállás után sem változott. A keresztény egyházi vezetők felismerték a kitérés menekülés jellegét. Lassítani, nehezíteni akarták a kimenekülést, pillanatnyilag teljesíthetetlen feltételeket szabtak (#239/b–d). A középkorias hittérítő szándék, amely minden zsidót be akart terelni az egyház nyájába, örült a megkeresztelkedőknek, és óvatosan kiterjesztette föléjük a védelmező kart, de tartott is attól, hogy a megtérés nem őszinte, és az "újkeresztények" felhigítják az egyházat. A keresztény egyház történeti emlékezete nem törölte az i. sz. IV. századot, amikor a zsidókból keresztényekké lett hívők eredeti szertartásaik megtartásával vagy felelevenítésével elzsidósították az egyházat, és többek között Aranyaszájú Szent János (344–407) lépett fel az úgynevezett judaizálókkal szemben erőyes prédikációkkal.

A legmagasabb egyházi vezetők segítő közbeavatkozása 1944-ben mindössze abban állt, hogy néhány erőtlen beadványt juttattak el, főként a kikeresztelkedett zsidók érdekében, a nagyobb nyilvánosság kerülésével, a kormányzóhoz, a miniszterelnökhöz, majd pedig – október 15 után – a "nemzetvezető"-höz. Serédi Jusztinián hercegprímás március végén a miniszterelnöktől a római katolikus papság kivételét kérte az új, "megvetést keltő" rendelkezések alól (#222/c). Sztójay az utolsó percben (április 5) hozzájárult, hogy a zsidó származású papoknak, szerzetes nővéreknek, az egyház világi tisztségviselőinek ne kelljen sárga csillagot viselniük. A sárga csillag egyébként, válaszolja, "a zsidó fajnak közigazgatási szempontból szükséges megjelölésére szolgál", és a kormánynak nincs kifogása az ellen, hogy az áttértek keresztet is viseljenek mellette. Ravasz László rangidős református püspök április 3-án kérvényt adott át a belügyminiszternek, azt kérve, hogy egyházának híveit a zsidóellenes rendelkezéseknél részesítsék bizonyos kedvezményekben. Kihallgatást kért a kormányzótól is, Horthy április 12-én fogadta, a püspök felhívta a figyelmét arra, hogy az elkövetkezendő kegyetlenségek felelőssége reá hármlik majd, de a kormányzó elhárítólag válaszolt. Sztójay miniszterelnöknél egy kihallgatáson (május 10) is azt a kívánságát hangoztatta, hogy a református vallású zsidókkal ne történjék embertelenség, barbárság. Az egyidejűleg átnyújtott beadványra a miniszterelnöki hivatal átiratban – elképesztő arroganciával, fittyet hányva az egyház és személyesen a püspök státusára – azt válaszolta, hogy a törvényes intézkedéseknél az egyházi szempontoknak nem lehet jelentőségük, mert "a zsidó fogalmat felekezetre való tekintet nélkül, faji alapon kell megítélni". Serédi hercegprímás április 13-án újra felkereste a miniszterelnököt, de kéréseire azt kapta válaszul, hogy az egyháznak nagyobb buzgalommal kell ápolnia a haza jövőjébe vetett bizalmat. Április 23-án a miniszterelnöknek benyújtott állásfoglalásában figyelmeztetett "az államhatalom képviselőinek Isten és emberek előtti súlyos felelősségére", de kérései kizárólag a kikeresztelkedett zsi-

dókra vonatkoztak.⁷⁰² Ravasz püspök április 28-án ismét a kormányzónál járt; Horthy: “Néhány százezer zsidó megy csak ki az országból munkaszolgálatra, de nem lesz semmi bajuk, hajuk szála sem görbül meg.” Serédi hercegprímás ugyanakkor azt kérte a miniszterelnöktől, hogy a munkaszolgálatos századokban különítsék el a keresztényeket a zsidóktól, és teremtsenek számukra lehetőséget vallásuk gyakorlására. A hercegprímás május 17-én terjedelmes körlevélben⁷⁰³ számolt be a római katolikus püspöki kar tagjainak arról, hogy a sárga csillag viselését előíró rendelet megjelenése óta milyen erőfeszítéseket tett a miniszterelnöknél annak érdekében, hogy a zsidókra (“zsidó vallásúakra”) vonatkozó törvények ne vonatkozzanak “a keresztényekre”, utóbbiaknak ne kelljen sárga csillagot viselniük, a zsidó származású katolikus papokat ne érintsék a korlátozó rendelkezések stb.; maga is elismerte, hogy tárgyalásai kevés eredményt hoztak, ennek ellenére “(...) a kormány helyzetét ne nehezítsük; senkinek ürügyet ne szolgáltatassunk (...) egyházunk és katolikus intézményeink jogainak támadására.” Ravasz püspök 1944. május 24-én körlevélben figyelmeztette a református lelkészeket a veszélyre, mely a kitért zsidókat fenyegeti, és felszólította őket, hogy vegyék komolyan a zsidók áttérési szándékait. Ravasz László református és Raffay Sándor evangélikus püspökök május eleje óta próbálták megszerezni a keresztény egyházak tervezett közös tiltakozásához Serédi hercegprímás egyetértését.⁷⁰⁴ Nagy nekikészülőds után ez a tiltakozás elmaradt. Június 21-én Ravasz püspök kezdeményezésére az evangélikus és a református egyház vezetői, összesen 9 püspök, együttesen memorandumot intéztek Sztójay miniszterelnökhöz.⁷⁰⁵ Kárhoztattak “minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságot és irgalmasságot megsérti és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére”. Már tisztában voltak a helyzettel: “leólmozott vasúti kocsikban nap-nap után 70–80 különböző nemű, korú, társadalmi állású zsidó, izraelita és keresztény vallású vegyesen, hagyja el az ország határát és tűnik el szemünk előtt ismeretlen messziségben. Mind a deportáltak, mind hozzátartozóik arról vannak meggyőződve, hogy útjuk a végső megsemmisítésre vezet.” Könyörögtek a miniszterelnöknek, hogy vessen véget a kegyetlenkedésnek. De szavuk csak a keresztény vallású deportáltak érdekében volt, tiltakozásukkal még ekkor is taszítottak egyet a zsidókra: “Mint a két evangéliumi egyház püspökei felemeljük tiltakozó szavunkat az ellen, hogy egyházunk buzgó tagjai azért, mert faji szempontból zsidónak

702 A szöveget közli: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), pp. 122–124.

703 Kiadta: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 53–61, no. 5.

704 Majsai Tamás, “A magyar református egyház és a Holocaust: A nyilvános tiltakozás története”, *Világosság*, 36, no. 5 (1995), pp. 50–80.

705 Közli: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), pp. 198–199; Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), pp. 147–148. – Újabb kiadás: Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 6–8, no. 2.

minősülnek, tekintet nélkül arra, hogy milyen keresztyén szellemről és erkölcsről tesz bizonyosságot egyéni életük, bűnhődjenek azért a zsidó szellemiségért, amellyel ünnepélyesen szakítottak, s amelytől magukat elzárták nemcsak ők, hanem sok esetben már őseik.”⁷⁰⁶ Június 27-én Raffay püspök, levélben, Serédi hercegprímásnak: “(...) Lehetetlennek tartom, hogy az általunk megkeresztelt és így Krisztus parancsa szerint híveinkké vált zsidókat, kiváltképpen pedig a már keresztyénnek született és Krisztus vallásában nevelkedett gyermekeket a meg nem keresztelt zsidókkal teljesen azonos módon együttes táborba kényszerítik és felettük zsidókból álló bizottság határoz. Ez a keresztyén egyházaknak olyan megszegyenítése, amelyért én a magam részéről Isten előtt a felelősséget vállalni nem tudom és nem is akarom.”⁷⁰⁷

A római katolikus püspöki kar nevében Serédi hercegprímás június 29-én egy terjedős, a deportálások elleni tiltakozást kenetes fejtegetések felhőibe rejtő pásztorlevelet hagyott jóvá⁷⁰⁸ “az ártatlanok védelmében”. De ilyen mondatokkal is: “Mi nem vonjuk kétségbe, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi életre a zsidóság egy része bűnösen bomlasztó befolyást gyakorolt. Az is tény, hogy a többiek e tekintetben hitsorsosaik ellen nem léptek fel. Nem vonjuk kétségbe, hogy a zsidókérdést törvényes és igazságos módon rendezni kell. Tehát azt, hogy az ország gazdasági rendszerében a szükséges intézkedések megtörténjenek és a jogosan kifogásolható tünetek orvoslást nyerjenek, nemcsak nem kifogásoljuk, hanem kívánatosnak tartjuk.” Stb. Az volt a terv, hogy a pásztorlevelet következő vasárnap (július 2) minden templomban felolvassák, de a plébánosoknak címzett, Esztergomban postára adott borítékokat a jól informált rendőrhatalóságok azonnal elkobozták, és Sztójay miniszterelnök nyomtatékos kérésére a hercegprímás elállt a szándékától. Püspökei is készítették, több aggályt megfogalmaztak: nem lenne helyes templomban felolvasni, nincs benne az ellenséges bombázások elítélése, magukra vonják az államhatalom haragját, veszélybe sodorhatják iskoláikat. A demonstratív körlevélből végül – két héttel később (július 16) – a kormány hathatós rábeszélésére a római katolikus egyház pár soros “üzenete” lett, amely tájékoztatja a híveket, hogy az egyházak vezetősége “a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében, ismételten eljár az illetékes kormánytényezőknél, és ezirányú fáradozásait továbbra is folytatja.” Az engedmény viszonzásául a kormány hozzájárult a Magyarországi Keresztyén Zsidók Szövetsége megalakításához. Ravasz püspök körlevele, amelyet

706 Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), p. 147 sk.

707 Kiadta: Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 9–10, no. 4.

708 Közli: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 188 skk.; teljes szövege: Szenes Sándor, “Serédi Jusztinián hercegprímás levele 1944. június 29-én”, *Kritika*, 12, no. 5 (1983. május), pp. 21–23; Randolph L. Braham, *A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), II, p. 1130 skk.

“a két evangéliumi egyház” nevében ő is július 2-án, majd 9-én akart a templomban felolvastatni, ugyanarra a sorsra jutott, mint Serédi hercegprímásé.

Még Otto Winkelmann tábornagnak is feltűnt a keresztény egyházi vezetők közönye a zsidók sorsa iránt: “Az, hogy (...) csak a kikeresztelkedett zsidókra irányul a figyelmük, az nyilvánvalóan az egyház lényegéből ered.”⁷⁰⁹

Nyilvánosan a legmagasabb rangú egyházi személyek közül csak néhány püspök tiltakozott: Márton Áron (1896–1980) gyulafehérvári püspök az erdélyi zsidók deportálásának első napjaiban Kolozsvárt, a főtéren álló Szent Mihály-templomban (Basilica Sancti Michaelis) elmondott szentbeszédében ítélte el a zsidóellenes intézkedéseket (1944. május 18). Br. Apor Vilmos győri püspök pünkösdkor, székesegyházában (május 28). Hamvas Endre csanádi püspök Szent László napja előtt a szegedi székesegyházban (június 25). Apor püspök fáradozott azon is, hogy Serédi hercegprímást rábírja az erélyes nyilvános tiltakozásra, ez nem sikerült.

Márton Áron püspök: “(...) Értésültem, hogy híveim az egyházmegye legkelembb határától kezdve (...) aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időkben végrehajtott intézkedéseket. Örömmel hallottam híveimnek ezt az erkölcsi felfogását, véleményét és ítéletét, és főpásztori büszkeséggel említem föl, mert ez a széles tömeg felfogása, véleménye és ítélete... Az igazság védelmében és a szeretet szolgálatában az üldöztetés és a börtön nem szégyen, hanem dicsőség. Népünk megérti, hogy e rendkívüli körülmények rendkívüli intézkedéseket váltanak ki; keresztény érzése azonban ösztönösebben tiltakozik, ha ugyanakkor itthon tapasztalja, hogy emberekben az emberi személy méltóságát megalázzák és embereket jogaikban vagy emberi jogaik védelmében korlátoznak a véleményük vagy vallási mivoltuk miatt.”⁷¹⁰ Márton püspök a beszédben Sztójay miniszterelnököt egyenesen lemondásra szólította fel. Szavai visszhang nélkül szálltak el a gótikus boltívek alatt. A püspököt a kolozsvári rendőrkapitány kiutasította a városból. Néhány nappal később (május 22) erélyes hangú levelekben tiltakozott több közjogi méltoságnál és hatalmi tényezőnél (miniszterelnök, belügyminiszter, főispán, rendőrkapitány). “Tegnap értesültem, hogy zsidó-címen az elmúlt napokban összegyűjtött zsidókat és keresztényeket el fogják szállítani. Amit az ilyen szállítmányok kezeléséről és jövő sorsáról mondanak, az ember nem tudja megdöbbenés és mélységes megrendülés nélkül hallani. (...)

709 Titkos jelentése Himmlernek (1944. július 7), lásd Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 102–106, no. 46.

710 A beszéd szövegét közölte Lévai Jenő, *Szürke könyv: magyar zsidók megmentéséről* ([Budapest]: Officina, [1946]), pp. 79–81; Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), pp. 144–145; és újabban a *Határ/idő/napló*, 1987, no. 6, pp.56–59; Domokos Pál Péter, *Rendületlenül... Márton Áron, Erdély püspöke*, szerk. Hidvégi Máté (Budapest: Eötvös Kiadó – Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1990), p. 236; Karsai László, szerk., *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993* (Budapest: Aura Kiadó, 1993), p. 167. Virt László, *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi* (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002).

Emberi, keresztény és magyar kötelességemnek tartom, hogy visszaindulásom⁷¹¹ előtt az illetékes hatósági tényezőket szeretettel és Isten nevében kérjem, hogy az embertelenségeket akadályozzák meg, vagy ha erre nem képesek, ne működjenek több ezer ember elpusztítására irányuló cselekményben közre.”

Br. Apor Vilmos püspök: “És aki megtagadja a kereszténység alaptörvényét a szeretetről, és azt állítja, hogy vannak emberi csoportok és fajták, melyeket gyűlölni szabad, és azt hirdeti, hogy az embereket kínozni szabad, legyenek azok akár négerrek, akár zsidók, az bármennyire kérkednék is azzal, hogy keresztény, olyan, mint a pogány és nyilvános bűnös.”

Hamvas Endre püspök: “Mert mi történik mostanában? A kereszténység nevében száz- és százezer embert megfosztanak a tulajdonától, otthonától, és deportálnak fajiségük miatt, amiről nem tehetnek, olyan módon, mely a szenvedések özönét zúdítja rájuk, egészségüket, életüket bizonytalanságnak teszi ki, emberi méltóságukat pedig megalázza. Ki kell mondanunk hangosan, nehogy az emberek téves lelkiismeretre tegyenek szert: mindez a kereszténységgel semmiképp össze nem egyeztethető...”

Hamvas Endrét és Mindszenty Józsefet egy időben nevezték ki püspökké Szegedre, illetve Veszprémbe. Március 25-én szentelték fel őket, és napokon belül hivatalba léptek. Püspöki tevékenységük kezdete egybeesett az első zsidóellenes törvények kiadásával. Pályájuk a következő hónapokban eltérően alakult.

Hamis érdem

Mindszenty József (1892–1975),⁷¹² a frissen (1944. április elején) felszentelt veszprémi püspök, majd a háború után esztergomi érsek (1945), hercegprímás (1945. október–1948/1973),⁷¹³ bíboros (1946. február), gőgös, konok, önfejű legitimista⁷¹⁴ főpap, 1944 nyarán és őszén szembe mert szegülni az új hatalommal: nem engedte, hogy a vármegye nyilaskeresztes vezetője június 25-én a veszprémi ferences templomban “Te Deum”-ot mondasson abból az alkalomból, hogy “az isteni gondviselés kegyelméből ősi várunk és vármegyénk megszabadult a nemzetrontó zsidóktól”. Nem tette le az esküt a “nemzetvezető”-re. Megtagadta a nyilaskereszteseknek, hogy a püspöki palotában fegyvereseket és menekülteket szállásoljanak be. Ő fogalmazta a dunántú-

711 Ti. Kolozsvárról székhelyére, Gyulafehérvárra.

712 Balogh Margit, *Mindszenty József (1892–1975)* (Budapest: Elektra Kiadóház, 2002).

713 A XVIII. századi eredetű hercegprímás címhez a köztársaság kikiáltása (1946) és a feudális eredetű címek eltörlése után is ragaszkodott.

714 Mindszenty – akkor még Péhm / Pehm József – 1927-ben mint zalaegerszegi plébános templomot szentelt néhai IV. Károlynak, 1946-ban mint hercegprímás elutasította a köztársasági államformát stb.

li római katolikus főpapok Szálasihoz intézett levelét, amelyben a “nemzetvezető”-t arra kérték, “a még ép Dunántúlt ne vessék oda visszavonulási harcok martalékának”; a zsidókról, a halálmenetekről a levél nem ejtett szót. November 27-én a nyilaskeresztes főispán utasítására a rendőrség őrizetbe vette, és egészen 1945 március végéig őrizetben tartotta, először Veszprémben, fogdában, majd Sopronkőhidán, végül – enyhítésül – a soproni Isteni Megváltó Leányai apácarendházban; a fogságból 1945. április 2-án szabadult. Ez tény. Utólag azonban, a kommunista uralom alatt elszenvedett hosszú, törvénytelen börtönbüntetésének (1948–1956) töviskoszorújához hozzáfonta a korábbi fogságát is, és úgy állította be, vagy hívei úgy dicsőítették érte, mintha a zsidók védelmében szenvedett volna börtönt, holott a nyilaskeresztes hatalommal való megütközésének közvetlen oka valójában püspöki előjogainak megsértése volt.⁷¹⁵

A zsidók megmentése érdekében nem volt szava, sem akkor, sem később – sem pedig korábban. 1919-ben, a *fehérterror* idején, az *Egyenlőség* “Antiszemita sajtóizgatás a vidéken” címmel kishírben közölte:⁷¹⁶ “Minden képzeletet felülmúl az a szemérmetlen zsidóellenes sajtóizgatás, amelyet a dunántúli napilapok (...) napról napra véghezvisznek: (...) a »Zalamegyei Újság«, Péhm József r. k. káplán⁷¹⁷ hecclapja, magát a keresztény (...) katonai parancsnokot is támadja, mert az vaskézzel tartja fenn a rendet a városban.” Egy visszaemlékezésből az 1920-as évekre: “(...) a város gimnáziumában tanított... Innen ismerem a vele kapcsolatos rémtörténeteket, azt, hogy milyen vegzaturákban volt része a keze alatt a zsidó diákoknak...”⁷¹⁸

Mindszenty hercegrímás, a háború után, arra a kérdésre, mi a véleménye 6 millió zsidó pusztulásáról, állítólag – egy nagy tekintélyű rabbi állítása szerint – azt felelte: tudtommal csupán 5 millióan haltak meg.⁷¹⁹ 1947. december 10-án a római katolikus püspökkari tanácskozás ülésén, amely azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy az egyház kérjen-e bocsánatot a zsidóságtól, és mit tegyen az antiszemitizmus ellen, Mindszenty kijelentette: “Az igazság miatt meg kell állapítanunk nemcsak azt, ami a decalogussal [tízparancsolat] szemben velük történt, de azt is, ami most történik

715 Gergely Jenő, “Mindszenty József veszprémi püspök és a nyilasok”, in: Ablonczy Balázs, ifj. Bertényi Iván & Hatos Pál, szerk., *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára* (Budapest: BIP Kiadó, 2002), pp. 177–200; Holtzer Loránt, “Mindszenty vitatott hónapjai Veszprémben”, *Beszélő*, III. folyam, 9. no. 7–8 (2004), pp. 114–124.

716 38. no. 19 (1919. szeptember 25), p. 7. – A *Zalamegyei Újság*-ot Mindszenty mint a Keresztény Szociális Néppárt egyik helyi vezetője alapította és szerkesztette. 1919 februárjában a rendőrség őrizetbe vette, és csak 1919. májusban – a Tanácsköztársaság idején – szabadult.

717 Ti. Mindszenty, aki 1915-től felsőpatyi káplán volt. 1919. október 1-jén lett zalaegerszegi plébános.

718 *Szombat*, 6. no. 9 (5755. kisleév / 1994. november), p. 8a.

719 Idézi: Benoschofsky Imre, “Beszéde a szegedi Öregtemplomban tartott nagygyűlésen (1958. június 15)”, in: *Új Élet Naptár*, 1959 – 5719/5720 (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1959), pp. 102–114; az idézet: p. 105. – Az eredeti forrást nem sikerült megtalálnom.

a zsidóság részéről a keresztényekkel szemben.”⁷²⁰ Értsd: Mindszenty hercegprímás szerint “most”, azaz 1947-ben a zsidók üldözik a keresztényeket.

Gettósítás

A zsidó személyek elszállításának, amely kifejezés a legmagasabb körökben, Horthy kormányzó irataiban is, a deportálás eufémisztikus magyar változata volt: az elszállításnak Baky és Endre több lépcsőjét tervezték el.⁷²¹ (1) Falvakban és kisvárosokban a zsidókat ideiglenesen a helyi zsinagógában és hitközségi épületekben kell összegyűjteni; majd (2) a közeli nagyobb városban vagy a megyeszékhelyen létesített gettóba beszállítani. (3) A nagyobb városokban a zsidókat a város nagyobbbrészt általuk lakott utcáiban (“zsidó negyed”), gyárakban, áruházakban, téglagyárban stb. létesített gettókba kell összeköltöztetni; ugyanide hozzák át a falusi zsidókat is. (4) A gettókból a zsidókat megfelelő vasúti összeköttetéssel rendelkező központokban kell összegyűjteni, hogy elszállításuk ezekről a gyűjtőtáborokból könnyen megtörténhessék. Minden szakaszban különleges vizsgálatnak kell alávetni őket, elvenni tőlük pénzüket, értéktárgyaikat.

Országosan, kormányzati szinten a gettósítás és a deportálás vitéz Jaross Andor belügyminiszter és két államtitkára, Baky László politikai és Endre László adminisztratív államtitkár ügyköre volt. A belügyminisztérium közbiztonsági osztályának körrendelete (április 4) arra kötelezte az elöljáróságokat, hogy igen rövid határidőn belül (április 8) szerezzék be a hitközségektől a helybeli zsidó lakosság névjegyzékét, beleértve az éppen másutt – munkaszolgálatban stb. – lévőket is.⁷²² A rendeletet, szokatlan módon, a csendőrség *Nyomozati Értesítő*-je közölte: nyilvánvaló volt, hogy a deportálások előkészítésére szolgál. Egy példánya helyben maradt, egyet a rendőrség (főszolgabíró vagy rendőrkapitányság), egyet a csendőrség kapott meg, a negyedik példányt a belügyminisztériumba kellett felterjeszteni, ennek rendezésével Bosnyák Zoltán intézete volt megbízva.

720 Beke Margit, szerk., *A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* (Köln – Budapest: Argumentum Kiadó, 1996), p. 290 sk. Idézi: Schweitzer József & Schweitzer Gábor, “Kritikus számvetés. Molnár Kálmán közjogász professzor ismeretlen előadása a zsidóüldözés koráról 1947-ben”, in: Schweitzer József, “*Uram, nyisd meg ajkamat. Válogatott tanulmányok és esszék* (Mórija Könyvek, 5) (Budapest: Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, 2007), p. 286.

721 6163/1944. Bm. VII. Res. (IV. 4) (#223/a).

722 6136/1944. Bm. VII. Res. (IV. 4). – A rendelet végrehajtásával és az esetleg elkészült iratokkal kapcsolatos problémákról lásd Rátki András, “Hol vannak a deportálási listák?”, *História*, 25, no. 8–9 (2003), p. 62 (közli a rendelet teljes szövegét is); Gecsényi Lajos, “A »Jaross-listák« nyomában. A vészidőszak forráskérdései”, *História*, 26, no. 2–3 (2004), pp. 14–16.

Április 4-én a belügyminisztériumban Baky László államtitkár, az Állambiztonsági Rendészet irányítója titkos megbeszélést tartott. Jelen voltak Eichmann *Sondereinsatzkommando*-jának vezető tisztjei, a Wehrmacht képviselői, a csendőrség vezetői. Endre László államtitkár a jelenlévők elé terjesztette az általa kidolgozott tervezetet a zsidók összegyűjtéséről, a terv előíranyozta, hogy kényszerlakhelyet jelölnek ki számukra. Elszállításuk, ahogyan más országokban történt, ezzel az intézkedéssel lényegesen könnyebb lehet. A szervezéssel és végrehajtással a területileg illetékes rendőri szerveket és a csendőrséget bízták meg. Az éppen csak megalakított Zsidó Tanácstól bekérték az ország valamennyi hitközségét feltüntetető térképet. A Tanács útján minden hitközséget felszólítottak minden zsidó személy névjegyzékbe foglalására, családtagjaikkal együtt,⁷²³ továbbá a zsidók ingó és ingatlan vagyonának összeírására, ez teszi lehetővé, hogy felmérjék a visszamaradó községi vagyon várható állományát és értékét.

A csendőrség vitéz Ferenczy László csendőr alezredes vezetése alatt külön csoportot / különítményt állított fel, ennek feladata volt a zsidó lakosság bekényszerítése a kijelölt lakóhelyekre. A döntés az volt, hogy a deportálást csendőrkerületenként fogják végrehajtani, centripetálisan – sugarasan – haladva a főváros felé. Április 7-én egy újabb belügyminisztériumi értekezleten Baky kijelentette: “Megkívánja, hogy a németekkel az együttműködés súrlódásmentes legyen, segíteni kell nekik elszállásolásban, élelmezésben stb., amint a németek is kizárólag csak segíteni akarnak a zsidókérdés megoldásában.”⁷²⁴ A gettósítás és a deportálások centripetális megoldásával a magyar hatóságok meg akarták akadályozni, hogy a zsidók a fővárosból vidékre szökjenek.

A zsidók lakóhelyének kijelölésével foglalkozó bizalmas belügyminisztériumi (államtitkári) rendeletet, az úgynevezett gyűjtőtábor-rendeletet (április 7)⁷²⁵ (#223/a), amely meghozatala után két héttel lépett hatályba (április 28), egy nyilvánosságra hozott kormányrendelet⁷²⁶ követte (április 14)⁷²⁷ (#223/b). Ez megteremtette a jogi kereteket a tisztogatási akcióhoz, a zsidók tömörítéséhez; abban az időben ezt a két kifejezést hivatalosan használták. A közbülső idő elegendő volt arra, hogy az illetékes hatóságok megtegyék a megfelelő logisztikai és technikai intézkedéseket. Továb-

723 61361/1944. Bm. VII. Res. (IV. 4).

724 Katona Csaba, *et al.*, *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetéhez, 1938–1945* (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2004), p. 75, no. 25.

725 6163/1944. Bm. VII. Res. (IV. 7).

726 1610/1944. Me. (IV. 28), “A zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról”. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 19 (1944. május), pp. 575–577, no. 270; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 95 (1944. április 28), pp. 2–3; *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), I, pp. 475–479. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 244–250, no. 106/c.

727 1610/1944. Me.

bi rendeletek szabályozták a részleteket, például, egyenesen megtiltva, hogy zsidók máshol lakjanak, mint a kijelölt házakban.⁷²⁸

Endre államtitkár és munkatársai jóelőre megtervezték a kivitelezés lépéseit. Április 7-én a belügyminisztériumban, 12-én Munkácson (#225), 26-án Szatmár-Németiben, 28-án Marosvásárhelyt titkos tanácskozásokon dolgozták ki a tömörítés részletes tervét. Maga Endre április utolsó napjaiban szemléúton (Kassa–Sátoraljaújhely–Munkács–Szatmár-Németi–Székelyföld–Dés) ellenőrizte, rendben folynak-e az előkészületek.

Wisliceny már a lakóhely-kijelölési rendeletek megjelenése előtt néhány nappal érzékeltette – nyomtatékosítással több más Gestapo-tiszt jelenlétében – a távlatokat a Zsidó Tanács előtt. Kívánatosnak tartotta, hogy a XIX. század óta fennálló községkerületi rendszer helyett a hitközségek szervezetét igazítsák hozzá a vármegyékhez, hogy ezentúl a zsidók csak 10 000 főnél nagyobb létszámú helységekben lakhatnak, hogy a 100 főnél kisebb zsidó községeket fel kell számolni, hogy a kibombázott nem zsidó lakosság elhelyezésére fel kell szabadítani a zsidók lakásait stb. Csak utólag lehetett felismerni, hogy a felröppentett mindenféle megtévesztő, elterelő elgondolás csak a deportálás előkészítését szolgálta. A magyar hatóságok is azt a látszatot akarták kelteni, hogy hosszú időre szóló, ésszerű átszervezésbe fognak. A kormányrendelet előírta (8. §), hogy a 10 000 főnél kisebb lélekszámú községekből a zsidókat záros határidőn belül ki kell telepíteni, azaz kijelölt más községbe vagy városba áthelyezni; a nagyobb helységekben pedig meghatározott városrészbe, utcá(k)ba, esetleg kijelölt házakba kell átköltözniük (9. §). Vidéken a rendelkezést egyszerűen és tömören csak gettósításnak nevezték. A rendelet előírta, hogy a zsidók elhagyott lakásait le kell pecsételni, vagyontárgyaikat leltárba kell venni és biztonságba helyezni. A hivatalos *gyűjtőtábor* szó mellett némely rendelet a *gettó* szót is használta. Valójában megkezdődött a gettósítás.

A csendőrség részéről vitéz patakfalvi Ferenczy László csendőr alezredes irányította a műveleteket. A városokban a közvetlen irányítás a helyi rendőrkapitányság vezetője és a területileg illetékes csendőr alosztály- vagy szárnyparancsnok feladata volt. Maga a szervezés mutatja, hogy a deportálás fő erejét a magyar csendőrség adta. A gettósítás és a deportálás végrehajtásában mintegy 20 000 magyar csendőr vett részt.⁷²⁹ A csendőrkerületek a következők voltak.

- I. budapesti
- II. székesfehérvári
- III. szombathelyi

728 147501–147514/1944. IX. Budapesti szkf. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 135 (1944. június 17), pp. 3–7.

729 Vitéz Faragho Gábor (1890–1953) csendőr altábornagy, a m. kir. csendőrség katonai felügyelőjének adata az 1944. június 21-i kormányülésen. – Faragho 1944. október 11-én Moszkvában mint vezéreredes írta alá a fegyverszüneti egyezmény tervezetét.

- IV. pécsi
- V. szegedi
- VI. debreceni
- VII. miskolci
- VIII. kassai
- IX. kolozsvári (Bihar, Szatmár, Szilágy, Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód vármegyék)
- X. marosvásárhelyi (Székelyföld: Maros-Torda, Csík, Háromszék, Udvarhely vármegyék)

A deportálási zónákat végül is nem a csendőrkerületek számának rendje szerint jelölték ki. Ezek figyelembe vételével ugyan, de keletről nyugatra haladva hat zónára osztották fel az ország területét, és a tömörítést zónánként hajtották végre; gyors ütemben.

Egy vonatkozásban a kormány mindenképpen el akarta kerülni a zavart: a belügyminisztérium április 10-én, tehát még a gettósítás megkezdése előtt, közzétette a rendeletet arról, hogy a távollevő zsidó egyének vagyonának kezelése tárgyában. Leiratát Kárpátaljára Bakó államtitkár már április 6-án megküldte. A rendeletet további utasítások követték. A zsidó vagyona ezzel a hatóságok tették rá a kezüket; már amit a nem zsidó lakosság hamarjában nem tudott az üres házakból, udvarokból magához venni.

Először mindenütt a falvakban, kisebb településeken élő zsidókat gyűjtötték össze a környék valamelyik városában kijelölt gettóba (gettósítás), innen a nagyobb városok szélén álló téglagyárba vagy nagy gyűjtőtáborba vitték őket (tömörítés / koncentráció), végül a berakó állomásokra, ahol mindenkit vasúti teher- vagy marhahajókba raktak (deportálás).

A keleti országrészekben – Kárpátalján és Erdélyben – különösen sürgető volt a terv végrehajtása, mert az orosz csapatok gyors ütemben közeledtek. A gettósítás már a kormányrendelet hivatalos kiadása előtt elkezdődött. Kárpátalján a németek igen korán és a magyar központi hatóságok hivatalos tudta nélkül megkezdtek a zsidók összegyűjtését. Április 1-jén felkérték az előljáróságokat, hogy a határ menti falvakból költöztessenek be minden zsidót a nagyobb városokba (Ungvár, Munkács, Beregszász). A kassai (VIII.) csendőrkerület parancsokra április 2-án megkezdte a zsidók összeköltöztetésének előkészítését, anélkül, hogy erre formális rendelkezések felhatalmazást adtak volna.⁷³¹

730 230900/1944. Bm. Kiadta: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vadirat*, I (1958), pp. 141–142, no. 65/a.

731 Karsai László, "Zsidósors Kárpátalján, 1944", *Múlt és Jövő*, ÚF 2, no. 3 (1991), pp. 60–67 / "Jewish Deportations in Carpatho-Ruthenia in 1944", *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*, no. 101 (1995), pp. 37–49.

A zsidók deportálása Bezdánból (Vajdaság; ma: Szerbia), parasztszekereken, csendőrök kísérete mellett (MZsL)

A gettósítás kezdőnapjául a csendőrség a *peszah* utolsó napját (*niszán* 22), a húsvét vasárnapja előtti szombatot (április 15) tűzte ki. A zsidók elleni erőszakos akciók időzítése valamelyik zsidó ünnepre, külön többletbántalmazásként, a középkori zsidógyűlölet eleven hagyománya. A *peszah* utolsó napja azt jelenti, hogy a zsidók már nyolcadik napja csak maceszt ettek, a túlnyomó többségükben holtszegény kárpátaljai zsidóknak némi zöldségen kívül ezen a napon már semmi élelmiszertartalékuk nem volt, és a hatóságok a következő napokban is, nyomorúságos ellátás (híg leves naponta egyszer) mellett, megakadályozták, hogy a nem zsidó lakosságtól bármi élelmet beszerezzenek. Ungváron április 16-án nyitották meg a városon kívül eső téglagyár és a fatelep területén felállított gettót, Sárospatakon április 18-án, Nagykanizsa környékén szintén április 18-án.

Veesenmayer birodalmi teljhatalmú megbízott (követ) április 16-án jelentette, hogy a Kárpát-térség északkeleti részében "a magyar csendőrség az akciót mindenütt tervszerűen és súrlódásmentesen bonyolítja". Április második felében a teljhatalmú megbízott a Wehrmacht főparancsnoksága nevében hivatalosan felkérte Sztójay miniszterelnököt, hogy a magyar kormány a keleti határtérségből, az északi (Kárpátalja) és déli (Észak-Erdély) hadművelési területekről – a front közelsége miatt, biztonsági okból – telepítse át a zsidókat az ország belsejébe. Sztójay bejelentet-

te, hogy a kérésnek a kormány a zsidók nagy létszáma miatt nem tud eleget tenni. Veessenmayer válaszul közölte, hogy ebben az esetben a zsidókat a németek fogják elszállítani, a munkabírókat munkatáborokba, a munkaképteleneket koncentrációs táborokba. Endre államtitkár: "A németek ajánlatát el kell fogadni, mert véleményem szerint ilyen nagyszámú zsidó eltartása Magyarország számára lehetetlen." Végül az a megállapodás született, hogy a Wehrmacht, a német katonai rendőrség és a magyar hadsereg Kárpátalján együttműködve hajtja végre az összeköltöztetést. A gettósítás kezdetét követő napon, április 17-én a kárpátaljai zsidó vezetők kétségbeesett levelet intéztek az ungvári rendőr főkapitányhoz (#224), emberséges bánásmódot kérve a hatóságoktól. A levélnek nem volt eredménye.

Ung vármegyében a csendőrök először a községekből vitték be a zsidókat az ungvári gettóba, majd április 21–23-án a városi zsidók következtek. A sátoraljaújhelyi gettóban is április 21-én gyűjtötték össze a környező kisvárosok tízezer főnyi zsidóságát. Április 27-én a Zsidó Tanács aggódó hangú beadványban fordult Jaross belügyminiszterhez⁷³² az Ung, Ugocsa, Bereg, Máramaros, Abaúj-Torna, Zemplén és Szabolcs vármegyékben foganatosított rendszabályok miatt: "(...) az északkeleti országrészek zsidóságának nagy tömegei – több százezer ember – önhibáján kívül a legsúlyosabb helyzetbe került... Ilyen körülmények között félok, hogy élelem, megfelelő elhelyezés és betegellátás hiányában éhínség fog bekövetkezni, járványok fognak kitörni, és az áldott állapotban levő nők, (a) csecsemők, gyermekek, betegek, valamint az aggok tömegesen fognak elpusztulni."

A 2. zónában egységesen május 3-án hajnali 5-kor kezdték meg a gettósítást. Marosvásárhelyen csendőr és rendőr osztagok házról házra járva szedték össze és terelték be a zsidó lakosságot a koronkai téglagyárba, amelyet gettónak jelöltek ki; a következő napokban újabb tömegeket hoztak vidékről a két (*status quo* és neológ) zsinagógába, illetve a marosszentgyörgyi téglagyárba. Kolozsvárt az Írisz-telep és Szamosfalva téglagyárai – a szögesdróttal elkerített szárító csűrök – voltak a gyűjtőhelyek. Nagy eréllyel, mintegy 10 nap alatt mindenütt elvégezték a feladatot: tartottak attól, hogy sokan átszöknek a román határon, mint ahogy ez néhány esetben valóban megtörtént, Kolozsvár (a Feleki-tető), Nagyvárad igen közel feküdt a határhoz.

A városokban a rendelet végrehajtása során kijelölték a zsidó negyedeket vagy zsidó utcákat, és ezekben zsúfolták össze a saját lakásukból kitelepített családokat. Igazi zsidó negyed, gettó, a XX. században már nemigen volt Magyarországon, a szó klasszikus értelmében biztosan nem, de a városok illetékesei igyekeztek megkeresni azokat az utcákat, házcsoportokat, ahol régóta vagy nagyobb számban, koncentráltan éltek zsidók, nem törődve a kijelölt házak nem zsidó lakóinak érdekeivel sem: hogy a hagyomány folyamatosságát jelezzék, mint ahogyan a zsidótörvények is már évek óta lépten-nyomon az Árpád-házi királyok törvényeire hivatkoztak. A nagyobb

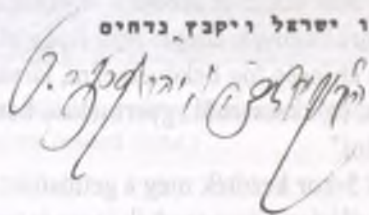
732 Közli: Ságvári Ágnes, szerk., *Emlékezzünk az áldozatokra. A magyarországi zsidóság holocaustja, 1944* (Budapest: The Jewish Agency for Israel, 1994) (tévképpel), kísérő füzet, p. 14 sk., no. 6/a.

AKIBA SCHREIBER
Chief Rabbi of Presburg
JERUSALEM
Palestine

עקיבא סופר-שריינר
בית מדרש בני ברק
אביר ורמ דקמ פרעסבורג תעמ
בנימק ירושלים ת"ו

ב"ת, ירושלים, יום ט"ז, חודש אייר, תש"ד

תלמידך הרב הנאון הסופר פוהר"ר דוד גרוס הי"ו אב"ד
דק"ק טאב בפרינת אונגרי' הי' אחד הפיוחד התלמיד
ישיבתנו הרפה שהצטיין בהתמדתו ובנקיאתו הנפלאה בנפ"ת
וראשית חכמתו ירצת ה' שחורה עקרת לעד, וכעת שנפשו
ארתה לעלות לארצ"ק בהיותו נתון בפסור ובפסוק,
ואחיו טפה עיה"ק פתחול להשיב עבורו רשיון כניסת,
ולפנות דנה יחשב חדר להיות בעוזריו והוסכיו להצילו
טפה יוקשים
וה' הטוב יחוס וירחם על שארית עמו ישראל ויקבץ נדחים
לציון בספרה

Ajánlólevél, Grosz Dávid (?–1989) tabi rabbi érdekében írta (5704. ijjár 16 / 1944. május 9) Akiva Schreiber / Szofér (1878–1959) / a Da'at Szofér, Mose Szofér dédunokája, volt pozsonyi rabbi, 1940 óta Jeruzsálemben a Jesivat Preszburg vezetője; Grosz rabbi a pozsonyi jesivában a legjobb tanítványai közé tartozott, fivére Erec Jiszraélben próbál certifikátot szerezni számára, s nagy micve, ha valaki segít neki. – R. Grosz megmenekült, a háború után egy ideig pozsonyi dajján volt, majd Brooklynban a "Nyitra" jesivat vezette.

városok közül talán csak Szekszárdon nem állítottak fel külön gettót, a polgármester úgy rendelkezett, hogy a zsidók választhatnak, melyik gettóba vonulnak be: Bonyhád, Dombóvár, Paks, Pincehely vagy Tamási.

A gettósítás azonnal jelentkező zavarokat eredményezett az érintett térségek mindennapi életében.⁷³³ Nem nyitottak ki a zsidó boltok, eltűntek a zsidó orvosok, nem volt ügyvéd, aki egy iratot elkészítsen. A Pénzügyi Központ egyik értekezletén

733 A következő idézetekhez és adatokhoz lásd Kádár Gábor & Vági Zoltán, *Buksz – Budapesti Könyvszemle*, 15, no. 3 (2003. ősz), p. 225.

A zsidók elkobzott javai a szegedi zsinagógában (Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

a VIII. (kassai) csendőrkerületből azt jelentették, hogy "a gazdasági élet megállt". Vitéz Jaross belügyminiszter levélben (1944. június 7) hívta fel a volt ludovikás Kunder Antal (1900–1968) kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter figyelmét arra, hogy "a zsidók üzleteinek bezárásával Kárpátalján a lakosságnak közszükségleti cikkekkel való ellátásában komoly zavarok álltak be, lévén ezen a területen a kereskedők jó része zsidó". A zsidók kivonása a társadalom szövetéből nemcsak őket sújtotta, akiknek egzisztenciájuk megsemmisült, és életük veszélybe került: sújtotta azokat is, akiknek a zsidóellenes intézkedések kedvezni akartak. A nem zsidó ("keresztény") orvosok, bármilyen hangosan és erélyesen követelték maguk számára a nagyobb teret, nem tudták pótolni a zsidó orvosok eltávolításával keletkező hiányt: az orvosok között 31 % volt a zsidó (13 771 főből 4 289), Észak-Erdélyben 89 % (2 685 főből 2 390). A kárpátaljai kormányzói biztos távirata a belügyminiszternek (május 22): "Hadművelti területemről összes zsidó orvosok, gyógyszerészek eltávolíttatnak, főleg kiütéses tífusz miatt kérem azonnali legszükségesebb pótlásukat." Május 31-én a Máramaros vármegyei alispán jelenti a belügyminiszternek: "(...) az orvosi tenni-valók ellátását saját hatáskörömben nem tudom biztosítani."

A zsidókat kiszorító rendelkezések első sorozatában, amikor néhány határidőt még nyári vagy őszi időpontra tettek, a beavatottak legszűkebb körén kívül talán nem volt világos senkinek, mi lesz a végeredmény. De a gyűjtőtáborok felállítása idején már kizárt, hogy a hivatalból illetékes magyar tisztviselők ne tudták volna, nem számoltak volna vele: csak hetek kérdése, és megkezdődik a régi-új zsidó negyedek

kiürítése. A deportálás felé vezető út újabb állomásait jelző rendeletek nyomtatásban többnyire nem is jelentek meg, a gyors hatályba lépés végett csak mint leiratokat kapták meg őket a közigazgatás illetékes tisztviselői.

A vidéki zsidók tömörítésének híre április közepén már Budapesten is elterjedt, és a kormányrendelet után senkinek nem maradhatott kétsége aziránt, hogy mindenkire sor fog kerülni, inkább előbb, mint utóbb. Endre László május 10-én szignálta a belügyminisztériumban előző nap előkészített iratot⁷³⁴ a “budapesti zsidó negyedek (gettók) kialakítása” ügyében. Az elgondolás az volt, “hogy a zsidók lehetőleg egymás mellett, egymás közelében lakjanak, (...) egy-egy házban végeredményben azután csak csupa keresztény vagy csak csupa zsidó lakják. (...) A másik elv az, hogy az egészséges, jó levegőjű, szép fekvésű városrészekből – amelyeket anyagi helyzetüknél fogva javarészt a gazdagabb zsidók foglaltak el – a zsidók kitelepíttessenek a szűk, sötét utcák házaiba, a keresztények pedig a modern lakásokkal bíró házakban helyeztessenek el, mégis ügyelve arra, hogy ezeknek a modern lakásoknak a lakbérét a keresztények képesek legyenek megfizetni. A rossz fekvésű házakba, a drága bérű lakásokba tehát a zsidók helyeztessenek el.”

Áruért életet

Akik a német megszállás után tettek valamit: mentőakciókat szerveztek, legyenek személyek vagy szervezetek, a Síp utcával legfeljebb laza kapcsolatban álltak, és érdemi támogatásra az egyetlen hivatalos zsidó intézmény, a Zsidó Tanács részéről csak kivételesen számíthattak. Kasztner Rudolf, Smuél Springman / Springmann Samu, Joél Brand, Brand felesége, Hanna / Hansi Brand (Hartmann Hajnalka) (1912–2000) a Zsidó Mentési Bizottság nevében a németekkel való tárgyalás és megegyezés útját próbálgatták. Hansi Brand Budapesten született, német volt az anyanyelve, kis kötődét (kötött és bőrkesztyűk) üzemeltetett, 1929-ben csatlakozott a cionista mozgalomhoz, Branddal 1935-ben házasodtak össze.⁷³⁵ A zsidó vezetés nem állt törekvéseik mellé; a németek alkudoztak velük, de ki akarták játszani őket; a zsidó tömegek bizal-

734 Kiadta: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 301 skk., no. 130.

735 Visszaemlékezése (Claude Salzman interjúja) terjedelmes részletekben hozzáférhető a Steven Spielberg Film and Video Archive at USHMM példányában: http://resources.ushmm.org/film/display/main.php?search=simple&query=Lanzmann&cache_file=uia_wNIOMn&total_recs=17&page_len=25&page=1&rec=4&file_num=4735&clip_id=2FA8F596-3C11-45FF-8401-52C4F85417C5 skk. – A The Nizkor Project öt részletben adja tanúvallomását az Eichmann-perben. Itt életrajzi részletek is olvashatók. <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-058-01.html> skk.

A Va'ada tagjai (jobbról balra): Cvi Goldfarb (1921–1977), Komoly Ottó, Kasztner Rezső, Brand Hansi és Révész László / Peretz (Tel Aviv, Beth Hatefutsot: The Nahum Goldmann Museum of Jewish Diaspora; David Gur & Eli Netzer, Brothers for Resistance and Rescue, Jerusalem, 2007, p. 195; Szalai Anna, szerk., Hágár országa, Budapest: Antall József Alapítvány – Kossuth Kiadó, 2009)

matlanságának falát alig-alig tudták áttörni; a nemzetközi zsidó szervezetek, bár eleinte láttak esélyt a sikerre, végül mégis megvonták tőlük a bizalmat. Nagy céljukat, az egész magyar zsidóság megmentését, nem érték el. Ezernyien köszönhetik nekik megmenekülésüket, de a *többiek* ellenük fordultak.

Az 1941 októberében megalakult és 1943 januárjában újjászervezett Zsidó Mentési Bizottság / *Va'adat ha-Ezra ve-ha-Haccála*, külföldön: ~ *be-Budapest* (ועדת העזרה וההצלה בבודפשט / *Relief and Rescue Committee*), röviden: *Va'ada* élén Komoly Ottó, Kasztner Rudolf, Springmann Samu, Joél Brand, Hanna / Hansi Brand, Moshe Krausz, Szilágyi Ernő, Róth Sziegfried (1915–1995)⁷³⁶ álltak, sokkal többen nem is tartoztak hozzá. Vezetője Komoly Ottó elnök volt, az ügyvezető alelnök Kasztner,⁷³⁷

736 A háború után mint Róth Stefan Szigfrid / Stephen Roth a *World Jewish Congress* budapesti irodájának vezetője (1946); később, az 1990-es évek elején, éveken át hasonló pozícióban Londonból is (Director, *WJC's Institute of Jewish Affairs in London*), az antiszemitizmus elleni bátor fellépésével, szerepet játszott a zsidó élet újraélesztésében Budapesten. Halála után a Tel Aviv-i egyetemen intézetet neveztek el róla: Department of History: The Stephen Roth Institute for the Study of Contemporary Anti-Semitism, Tel Aviv University.

737 Irodájuk kezdetben a Mentőbizottság székhelyén (XIV., Semsey Andor utca 15, Biss Andor lakása) volt. Biss Andor / Endre / Andreas Biss (1904–?) vegyészmérnök (Hansi Brand unokafivére) a lakást az Erdélyi Német Evangélikus Esperesség hivatalának nyilvántotta. A Deutsch-Evangelisches Generaldekanat A(ugsburger).B(ekenntnisses) in den siebenbürgischen Landesteilen Ungarns 1941 és 1944 között működött, de Biss, maga kitért (római katolikus), az

a hatóságokkal rendszerint ő tárgyalta. A menekültek segélyezését Brand irányította, a pénzügyekkel Springmann foglalkozott.⁷³⁸ A *Vaada* működéséhez Weiss Edith bárónő adott jelentős pénzbeli segítséget. Tevékenysége szinte a lengyelországi és szlovákiai zsidók menekülésének szervezésére korlátozódott: Magyarországról alig akadt zsidó, aki a cionisták védőszárnya alá helyezte volna magát. A *Po'ale Cijon* Magyarország is megalapította a szervezetét (1943).

A *Vaada* még a deportálások kezdete előtt vakmerő vállalkozásba fogott a magyarországi zsidók megmentése érdekében. Oskar Schindler (1908–1974), aki 1939 óta a Krakó melletti zománcáru- és lőszerhüvelygyárában zsidó foglyokat alkalmazott, 1943 márciusától kezdve a megsemmisítő táborba deportálás elől mentve őket, és aki pontosan ismerte a lengyelországi gettók felszámolásának mechanizmusát, rövid budapesti látogatásain, amelyeket cionista aktivisták szerveztek meg, 1943. novemberben és 1944. február vége táján részletesen tájékoztatta Budapesten Springmant és Kasztnert a lengyelországi koncentrációs és megsemmisítő táborok működéséről és saját tevékenységéről. Schindler és Kasztner 1942 óta álltak közvetett kapcsolatban egymással, a *Joint* Kasztneren és egy bécsi fogorvoson (Rudi Sedlaczek / Rudolf Sedlatschek) keresztül juttatta el Schindlerhez és tőle a lengyelországi cionista vezetőkhez a pénzbeli segítséget. Schindler később is többször járt Budapesten.⁷³⁹ A Cionista Világszervezet azt akarta elérni, hogy Schindler információi a lengyel megsemmisítő táborokról Budapesten át eljussanak a nagyvilágba: a szövetséges hatalmakhoz, és sürgősen lépésekre késztessek őket. De csak a magyarországi *Vaada* vette őket komolyan.

Schindler közlései hozzájárulhattak ahhoz, hogy a *Vaada* Magyarországon is menekülőutakat keressen.⁷⁴⁰ Brand és Kasztner 1944. március 29-én találkoztak Wisli-

---

elnevezést ellenőrizhetetlensége miatt választotta. Visszaemlékezései: Andreas Biss, *Der Stopp der Endlösung. Kampf gegen Himmler und Eichmann in Budapest* (Stuttgart: Degerloch Seewald Verlag, 1966) / *Wir hielten die Vernichtung an. Der Kampf gegen die Endlösung, 1944* (Herbstein: März-Verlag, 1985) / *A Million Jews to Save: Check to the Final Solution* (London: New English Library, 1973; South Brunswick, NJ: A. S. Barnes and Co., 1975). A Bizottság később behúzódott a Síp utca 12-be.

738 1944 januárjáig; ekkor Palesztinába emigrált.

739 Lásd Erika Rosenberg, Hrsg., *Ich, Oskar Schindler. Die persönlichen Aufzeichnungen, Briefe und Dokumente* (München: F. A. Herbig, 2000), p. 78 skk. (Schindler levele Kasztnerrel való együttműködéséről, 1955).

740 Andreas Biss, *A Million Jews to Save: Check to the Final Solution* (London: New English Library, 1973; South Brunswick, NJ: A. S. Barnes and Co., 1975); Richard Breitman and Shlomo Aronson, "The End of the »Final Solution«? Nazi Plans to Ransom Jews in 1944", *Central European History*, 25 (1992), pp. 177–203; Yehuda Bauer, *Jews for Sale: Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945* (New Haven: Yale University Press, 1994); Szabolcs Szita, *Trading in Lives? Operations of the Jewish Relief and Rescue Committee in Budapest, 1944–1945* (Budapest: CEU Press, 2005); Tuvia Friling, *Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attempts during the Holocaust* (Madison, WE: University of Wisconsin Press, 2005).

Joél Brand / Brand Jenő (David Gur & Eli Netzer, *Brothers for Resistance and Rescue*, Jerusalem, 2007, p. 69)

cenyvel, meg akarták szerezni a támogatását ahhoz, hogy hajón néhány száz főt, akiknek *certifikát* volt a kezükben, levigyenek a Dunán a constantjai⁷⁴¹ kikötőbe. Majd ők fogják összegyűjteni külföldön a többiek váltságdíját. Kasztner a cionisták nevében is tárgyalt Wislicenyvel, Kahan Nison helyett, akinek hozzájárulását Freudiger Fülöp eszközölte ki. Kasztner már tudta Weissmandel rabbitól, hogy pénzzel – nagy pénzzel – sok mindent el lehet nála érni. Korábban (1942 őszén) Weissmandel Wislicenyt megvesztegetve tudta feltar-

tóztatni a szlovákiai zsidók deportálásának második hullámát. Wisliceny ezúttal nem mert csak saját zsebre dolgozni (mint majd Freudigerrel fog), és nagyszabású ajánlatot tett: 200 000 dollár fejében a németek elengednek mindenkit, akinek *certifikátja* van, becslés szerint 30 000 személyt, a családtagokkal együtt ca. 150 000 főt. Az összeg 10 százaléka egy héten belül esedékes, a Wehrmacht szintén 10 százalékra tart igényt, magának Wislicenynek és két társának 1–1 % jár, az első részletek nekik is egy héten belül. Stern Samu személyesen tárgyalt a leggazdagabb pesti zsidókkal, 5 millió pengőt szedett össze, a *Va'ada* is adott másfél milliónyit, a határidőből kicsit kicsúsztak, de a pénzt Wisliceny átvette. Ezután őt feladatai – a deportálás megszervezése – vidékre szólították, cionista kapcsolatát Eichmann vette át.

Április 25-én Eichmann, akinek Brand felesége, Hanna / Hansi Brand már korábban bemutatta Kasztneréket, találkoójukon egyszerűbb eljárásra tett javaslatot: Brand menjen ki Törökországba, és szerezze meg a Cionista Világszervezettől, illetve a Szövetségesektől a pénzt, illetve most már inkább árut, a háborús körülményeket ismerve, elképesztő mennyiségben: 10 000 teherautót, 2 millió darab szappant, 800 t kávé, 200 t kakaót, teát, cukrot. Ezek valójában csak jelképes számok lehettek. Később Brand az MI5⁷⁴² tisztjeinek azt mondta a kihallgatásán (1944. július 2), hogy egyszerűen egy

741 Constanta / Konstanca, a Fekete-tenger legnagyobb kikötője, a Dunától Rasova / Cernavodától vasúti összeköttetéssel. A dunai csatornát, bár a tervvel többek között már gr. Széchenyi István is foglalkozott, csak a második világháború után építették meg (kényszermunkásokkal).

742 MI5: a brit katonai felderítés (*military intelligence*) biztonsági szolgálat osztálya.

gépelt listát kapott, 15–20 tétellel, mennyiségek feltüntetése nélkül. A teherautókat a német hadsereg a nyugati fronton nem fogja használni. Áruért cserébe, ígéri, akár egymillió zsidó kiengedése is lehetséges. *“Blut für Ware / Ware für Blut”* (vagy ahogy a történeti irodalomban angolul emlegetik: *Goods for blood, blood for goods*). Amint a németek megkapják a beleegyezést, kiengedik külföldre az első 100 000 zsidót, és felrobbantják az auschwitzi gázkamrákat. Az ajánlat irreálisnak látszhatott, de akik a németek markában voltak, úgy gondolhatták, hogy a legkisebb esélyt sem szabad elszalasztani. Eichmann két hetet adott nekik az üzlet nyélbe ütésére.

Brandot és egy fedett titkosszolgálati (*Abwehr*) ügynököt, bizonyos “Grósz Bandi”-t,⁷⁴³ kikeresztelkedett zsidót,⁷⁴⁴ minden tekintetben hétp próbás szélhámost Krumey vitte autón Bécsbe (május 17), onnan – Eugen Brand névre kiállított hamis német útlevéllel – német futárgép Szófián át Istanbulba (május 19). “Grósz Bandi” magyar útlevéllel utazott. Szállodát “Grósz” titkosszolgálati kapcsolata szerzett nekik (Pera Palas Hotel). A török vizummal nehézségük volt, a hatóságok védőőrizetben tartották őket, végül a Cionista Világszervezet / *Jewish Agency* isztambuli képviselője, Chaim / Hayim Barlas (1898–1982) rendezte. A Cionista Világszervezet képviselője a Pera Palas Hotelben, ahol a *Va'ada* isztambuli szervezetének központja volt, (fiktív) ellenajánlatot adott át Brandnak (május 29): 4 000 dollárt fizet minden 1 000, Palesztinába és 1 milliót minden 1 000 Spanyolországba kiengedett zsidóért, továbbá ha elláthatja élelmiszerral és gyógyszerrel a koncentrációs táborokat, azonos mennyiségben szállít a németeknek is.⁷⁴⁵ Moshe Shertok (1894–1965), a *Jewish Agency* politikai osztályának akkori vezetője (a későbbi Sharett miniszterelnök), akivel találkoznia kellett volna, nem kapott török vizumot, és az ő vizumát sem hosszabbították meg, ezért kénytelenek voltak más lehetőséget keresni, hogy találkozhassanak.

Shertok és David Ben-Gurion⁷⁴⁶ június 5-én felkereste Sir Harold A. MacMichael (1882–1969) palesztinai brit főmegbízottat (*High Commissioner*) (1938–1944), aki azonban – Anthony R. Eden külügyminiszterrel egyetértésben – egyértelművé tette számukra, hogy a Brand-ajánlatot “náci cselszövés”-nek tekinti. Ennek megfelelően, a brit titkosszolgálat Brandot kémként kezelte. A Cionista Világszervezet mégis meg akarta ragadni a legkisebb esélyt is. A *Jewish Agency* a magyarországi zsidók legyilkolása miatt gyásznappá nyilvánította június 6-át. Chaim Weizmann, aki a magyar

743 (1905–1970); egyéb nevei: Andor Gross, Andreas Gross, György András, Grainer András stb. – Bela Vago, “The Intelligence Aspect of the Joel Brand Mission”, *Yad Vashem Studies*, 10 (1974), pp. 111–128.

744 Szőnyegcsempész, akit a német kémelhárító szolgálat (*Abwehr*) zsarolni tudott, de dolgozott a magyar titkosrendőrségnek és katonai hírszerzésnek is.

745 Valószínűleg pusztán ellenőrizni akarták, építeni lehet-e egyáltalán a kapcsolatra. – Paul L. Rose, “Joel Brand’s »Interim Agreement« and the Course of Nazi–Jewish Negotiations, 1944–1945”, *Historical Journal*, 34 (1991), pp. 909–929.

746 Tuvia Friling, *Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attempts during the Holocaust* (Madison, WE: University of Wisconsin Press, 2005), p. 303.

zsidók megsegítésének lehetőségeit mérlegelve már április elején számolt a jugoszláv partizánokkal, kezdettől fogva komolyan vette és támogatta a Brand által felcsillan-
tott lehetőséget.⁷⁴⁷

Brand és Shertok találkozásának helyszínéül Aleppo látszott alkalmasnak. Brandot, aki Ankarán át akart eljutni Aleppóba, elkísérte egy magas rangú cionista tiszt-
ségviselő, Ehud Avriel, a háború utolsó éveiben a *Hagana / Moszad le-Alija Bét*
képviselője Ístanbulban. Már útközben, a vonaton figyelmeztette Brandot a cionista
szervezet két embere⁷⁴⁸ (június 5), hogy törbe fogják csalni. Valóban így történt,
a brit titkosszolgálat (MI5) Aleppóban mindjárt megérkezésekor elfogta (június 7),
tárgyalhatott ugyan Shertokkal (június 10), de az MI5 Haifán át Kairóba vitte, ott
hónapokon át fogva tartották, s őt is, "Grósz Bandi"-t is hosszú kihallgatásoknak ve-
tették alá. Ezek befejeztével végül október 5-én megengedték neki, hogy Jeruzsálem-
be menjen. Elérni nem tudott semmit. Shertok június 13-án visszatért Jeruzsálembe,
Brandot "nagyon megbízható ember"-ként jellemezte, Ben-Gurionnal együtt ismét
tárgyalt MacMichael főbiztossal, Londonba is elrepült, de a tárgyalásokkal és levele-
zéssel csak telt az idő. Közben Budapesten, június elején, Eichmann egyre ingerül-
tebben sürgette Kasztneréknál a választ az ajánlatra, fenyegetőzött: ha nincs válasz,
Auschwitzban megindítja az őrlőmalmot ("Ich lasse die Mühle laufen").⁷⁴⁹

“Összeszedési sorrend”

A deportálás megkezdéséről Szatmár-Németiben (április 26) és Marosvásárhelyen
Endre László folytatott szigorúan titkos megbeszéléseket. Az összegyűjtött zsidók el-
szállítására ütemtervet dolgoztak ki. A külföldre szállítás menetéről Eichmann má-
jus 4–5-én Bécsben egyeztetett a csendőrség és a MÁV illetékeseivel. A részleteket
május 12-én vitéz Ferenczy István csendőr ezredes, Uray László csendőr százados és
– a németek részéről – Zöldi Márton SS-*Hauptsturmführer* / százados Munkácson,
a VIII–IX–X. csendőrkerület számára tartott értekezleten jegyzőkönyvben rögzítet-

747 Meier Sompolinsky, *Britain and the Holocaust: The Failure of Anglo-Jewish Leadership?* (Brighton
– Portland, Or.: Sussex Academic Press, 1999), p. 196 skk.

748 Joseph Klarman nem orthodox (*World Council of Zionist Revisionists*) és Jacob Griffel orthodox
(*Aguda*) mentési aktivista. Utóbbi a Magyarországgal kapcsolatos információk legjobb ismerő-
je volt. Tevékenységükről a kelet-európai, különösen magyarországi mentőakciókban lásd Da-
vid Kranzler, "Orthodox Rabbis Confront the War Refugee Board", in: Michael A. Shmidman,
Ed., *Turim. Studies in Jewish History and Literature Presented to Bernard Lander* (New York:
Touro College Press – Jersey City, NJ: Ktav Publishing House, 2007), I, pp. 99–142.

749 Hansi Brand tanúvallomása az Eichmann-perben.

ték (#225).⁷⁵⁰ A deportálási menetrend széles körben ismeretes volt a magyar köz-
igazgatásban: két hetes rátartással készítettek szabad utat a szerelvényeknek.

A máramarosi zsidók egy részét – valószínűleg a vasúti összeköttetés adottságai
miatt – Mátészalkán zárták gyűjtőtáborba, távoli helységekből is: Ökörmező,⁷⁵¹ il-
letve Körösmező, Rahó,⁷⁵² Nagybocksó,⁷⁵³ Técső stb. környékéről, mintegy 15 000
embert. Zemplén vármegyéből 25 falu zsidó lakosságát gyűjtötték össze Sátoralja-
újhelyen.

A június 14 körüli napokban a Duna–Tisza közén, többek között Kiskunfélegy-
házán, a helyhatóságok hirdetményekben szólították fel a lakosságot, hogy június
20–24 között csak abban az esetben utazzanak, ha az feltétlenül szükséges, mert
esetleg zaklatásnak lehetnek kitéve.

A gettókba kényszerített zsidók próbálták lakásukat, bútorikat, ruhaneműiket,
értékesebb tárgyaikat szomszédokra, ismerősökre, barátokra bízni. Június elején or-
szágszerte helyhatósági plakátok szólították fel a lakosságot, hogy a zsidóktól meg-
őrzésre átvett értéktárgyakat szolgáltatassák be: a magyar hatóságok azonnal rátették
a kezüket a zsidók gazdátlanul maradt vagyonára, bizonyára annak tudatában, hogy
soha többé senki nem fog érte jelentkezni. De a civil társadalom sem maradt tét-

750 A vidéki gettók és koncentrációs táborok részletes felsorolása és rövid jellemzésük: Lévai Jenő,
Zsidósors Magyarországon (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 407 skk.

751 Husztól 55–60 kilométernyire északra; ma: Mizsgorja (Ukrajna).

752 Ma: Rahov (Ukrajna).

753 Ma megosztva: Bocicoul Mare (Románia) és Velikij Bycskov (Ukrajna).

(1-3) Deportálás után: amatőr filmsorozat egy kelet-magyarországi gettó kifiztása után (MZsL)

len. A gettók kiürítése után a lakosság mohón fosztogatni kezdte a hátrahagyott lakásokat. Feltörték a lezárt házakat is. Szomszédok, ismerősök, ismeretlenek vitték, amit megfoghattak, kézben, batyuban, fényképek is megörökítették a szabadrablást, a szerzés mámorát.

Márai Sándor naplójegyzete (1944. május): "Az emberekkel nincs mit beszélni. Mint ahogy részegekkel vagy örültekkel nem lehet vitatkozni: a magyar középosztály megőrült és berúgott a zsidókérdéstől. Az oroszok Körösmezőnél, az angolok és amerikaiak Pest fölött, s ez a társadalom eszelősen és tajtékozva nem akar, nem tud másról beszélni, csak a zsidókról. (...) A Musa Dagh örményeinek tragikus regénye⁷⁵⁴ itt történik meg, mindennap, minden vidéki magyar városban. A deportálások színhelye nem Mezopotámia, hanem város környéki téglagyárak s hasonló helyek; onnan Lengyelország. Werfel regényét látom minden nap életre kelni: ahogyan Enver pasa⁷⁵⁵ és a törökök kiirtották az örményeket, mert »igazhitűek nem élhetnek együtt keresztényekkel«, úgy kergetik ki lakásaikból, fosztják meg javaiktól, szabadságuktól s végül bizonyosan életüktől is – a gyilkosok számára nem marad más megoldás! – az igazhitű nemzetiszocialisták a zsidókat, kikkel nem élhetnek egy országban... Miért? Mert zsidók, mert »ellenségek«, mert »idegenek«, mert... s végül nincs válasz. Mert lehet."⁷⁵⁶

A vidéki deportálások megkezdésekor a rabbiság kezdeményezésére a budapesti orthodox hitközség a következő hónap első napjára (*ros hodes*) (5704. *sziván* 1 / 1944. május 23) általános böjtöt hirdetett.⁷⁵⁷

Himmler a bajorországi Sonthofenben, ahol 1934 óta nemzetiszocialista pártiskola (*NS-Ordensburg Sonthofen*) működött, és ahol maga is többször tartott előadást, 1944. május 24-én Wehrmacht tábornokok értekezletén bejelentette: "Jelenleg – ez különleges a háborúban – először 100 000 majd további 100 000 magyarországi zsidó férfit szállítunk be koncentrációs táborokba, akikkel föld alatti gyárakat építetünk. Közülük azonban egy sem kerül a német nép látókörébe (*Von denen aber kommt nicht einer irgendwie in das Gesichtsfeld des deutschen Volkes*).” A "táborok" akkor egyszerűen az auschwitzi táborokat jelentette, a "föld alatti gyárak" építése

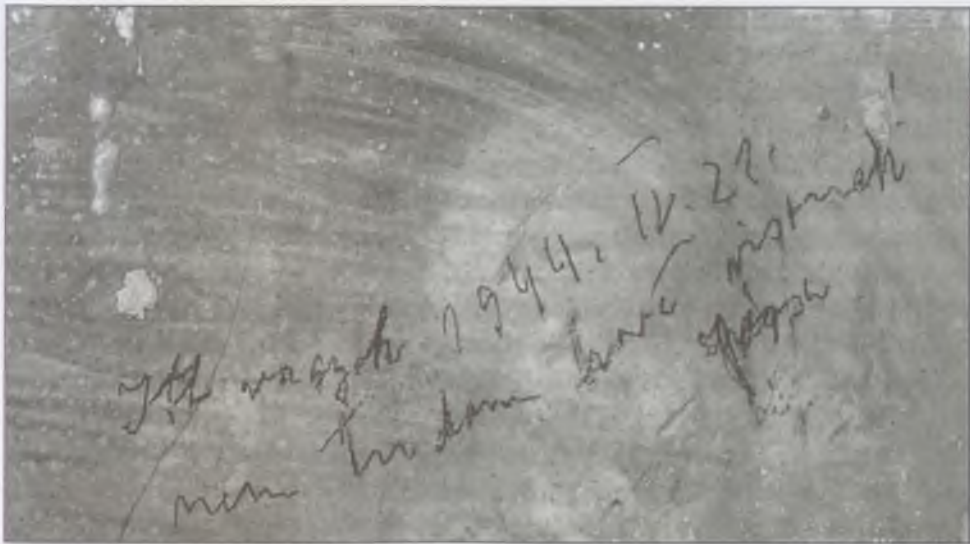
754 Franz Werfel, *A Musa Dagh negyven napja* című regénye (1933) az 1915. évi törökországi örmény népirtásról. – Musa Daği / Dzsebel Músza / örmény Musa Ler: hegy a Földközi-tenger (Iszkenderun- / Alexandrettai öböl) partjánál, Antakya közelében. A környező falvak elűzött örmény lakossága a hegységbe menekülve próbált ellenállni a török katonai erőnek.

755 İsmail Enver (1881–1922) pasa, tábornok, az első világháború alatt hadügyminiszter. A kaukázusi fronton 1915-ben az oroszoktól elszenvedett vereségek hatása alatt a térségben (Van, Bitlis, Hakkiari, Erzerum stb.) kiirtotta vagy deportálta az örmény, görög, kurd, szír, zsidó lakosságot.

756 Márai Sándor, *A teljes napló, 1943–1944* (Budapest: Helikon, 2006), p. 195 sk.

757 *A Magyarországi Zsidók Lapja*, 6, no. 21 (1944. május 25). – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), p. 110 sk., no. 25.

Felirat az eperjesi zsinagóga falán: "Itt vagyok 1944. IV. 21 ... nem tudom hová visznek"

legfeljebb a szelekció után megmaradtakra vonatkozhatott, és az, hogy a deportáltak közül "egy sem kerül a német nép látókörébe", nem metafora volt.

A mai Magyarország területén összesen több mint 30 vasútállomásról indítottak deportáló vonatokat. (Alább a bevagonirozási táborok aláhúzva).

Dél-magyarországi hadművelleti területek: Zala, Somogy, Baranya, Bács-Bodrog vármegyék déli sávja, a Dráva–Duna mentén. A koncentráció kezdete: április 19 (a hadművelleti területté nyilvánítás napja). Nagy gyűjtőhelyek és bevagonirozási táborok: Baja, Barcs, Csurgó, Dárda, Horgos, Nagykanizsa, Siklós, Szentlőrinc, Szigetvár, (Bács-) Topolya, Újvidék, Villány, Zombor. Deportálás: április 29,⁷⁵⁸ május 17–18, összesen 4 szerelvény.

1. zóna / övezet: VIII. (kassai) csendőrkerület (Kárpátalja és Északkelet-Magyarország). A koncentráció kezdete: április 16. Nagy gyűjtőhelyek és bevagonirozási táborok: Akaszlatina, Bárdfalva, Beregszász (Kont Manó és Vári Sándor téglagyárai, Weiss-tanya) Felső-Visó, Huszt, Iza, Kassa (téglagyár), Kisvárda (a zsinagóga udvara), Máramaros-Sziget, Mátészalka, Munkács (Latorica utcai gettó a munkácsi zsidók, a Sajovits és a Kallus–Össterreicher téglagyárak a Bereg vármegyeiek számára), Nagybánya, Nagykálló, Nagyszőlős, Nyírbátor,

758 Lásd Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account* (New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963), I, p. 363, no. 150 (Veesenmayer távirata a berlini külügyminisztériumnak, 1944. április 29). A távirat "Arbeitsjuden"-ről beszél. A szerelvények Auschwitzba mentek.

Nyíregyháza (Harangod, Nyírjes-tanya, Simapuszta, Padospuszta, Molnár-tanya), Nyírtelek (Varjúlapos tanya⁷⁵⁹), Ökörmező, Sátoraljaújhely (cigánynegyed), Szeklence, Técső, Ungvár (Moskovits-téglagyár és Glück-fatelep). Deportálás (1–2. zóna): május 14⁷⁶⁰–június 7, összesen 50 szerelvény.

2. zóna: IX. (kolozsvári) és X. (marosvásárhelyi) csendőrkerület (Észak-Erdély). A koncentráció kezdete: május 3. Nagy gyűjtőhelyek és bevagonirozási táborok: Beszterce (Stamboli-gazdaság, a Borgó-Prunt alatti téglagyár), Csíkszereda, Dés (a Bungur-erdő tisztása), Galócás, Gyergyószentmiklós, Kolozsvár (Kajántói út: Írisz-telep, Szamosfalva téglagyár),⁷⁶¹ Mátészalka, Marosvásárhely (Koronkai úti téglagyár),⁷⁶² Mindszent, Nagybánya (két gettó: a König Üveggyár és Borpatak), Nagykároly, Nagyvárad (két gettó: az orthodox zsinagóga környéke, illetve a Mezey-fatelep), Sepsiszentgyörgy (textilgyár), Szamosújvár (téglagyár), Szászrégen, Szatmár-Németi,⁷⁶³ Szilágyosmlyó (a somlyócsehi mocsaras talajú Klein-téglagyár), Szászrégen (téglagyár). Deportálás: június 7–június 26, a két zónából összesen 42 szerelvény.

3. zóna: II. (székesfehérvári) és VII. (miskolci) csendőrkerület (az ország Budapesttől északra eső része, Kassától a német / osztrák határig). A koncentráció: június 5–10. Nagy gyűjtőhelyek és bevagonirozási táborok: Balassagyarmat, Dunaszerdahely, Eger, Egercsehi (a Bagólyuk nevű bánya munkástelepe), Érsekújvár, Esztergom, Galánta, Gyöngyös, Győr (Győrsziget), Hatvan, Kál, Komárom (erőd), Léva (dohánygyár), Losonc, Maklár, Miskolc, Párkány, Sajószentpéter, Salgótarján, Székesfehérvár (Szabó-cserépgyár, lovassági laktanya), Tardoskedd. Deportálás: június 11–16, a két zónából összesen 23 szerelvény.

4. zóna: V. (szegedi) és VI. (debreceni) csendőrkerület (Duna–Tisza köze, Tiszántúl, Dél-Magyarország). A koncentráció: június 16–20. Nagy gyűjtőhelyek és bevagonirozási táborok: Bácsalmás, Bácstopolya, Baja, Békéscsaba (dohánygyár), Debrecen (Serly-téglagyár), Hajdúböszörmény (héber Boszerman) (zsinagóga), Hajdúdorog (zsinagóga), Hajdúhadház (zsinagóga), Hajdúnánás (zsinagóga), Hajdúszentgyörgy (tábor), Hajdúszoboszló, Hódmezővásárhely, Kalocsa (Búzapiac téri paprikamalom), Karcag, Kecel, Kecskemét (a városon kívüli téglagyár), Kiskőrös (zsinagóga), Makó, Nagykátá, Nagyvárad (ide hozták a Bihar megyei zsidókat), Püspökladány, Szabadka (felsőbácskai malom), Szarvas, Szeged (a szalámigyár sertéstelepe), Szentes, Szolnok (a zsidó temető

759 A Dessewffy uradalom egyik majorsági központja.

760 A legelső deportáló vonat a munkácsi gettóból vitt el ca. 3 100 embert.

761 Kolozsvárt a téglagyári gettót két hét alatt deportálták, 6 szerelvény indult el innen Auschwitzba (május 25, 29, 31, június 2, 8 és 9).

762 Ide kerültek a bözödfalvi – volt szombatos – zsidók.

763 Szatmár-Németiből az első szerelvény május 19-én indult el; összesen 6 szerelvény mintegy 21 000 embert deportált Auschwitzba.

melléképületei, cukorgyár), Téglás (Bácsipuszta). Deportálás: június 25–28, a két zónából összesen 14 szerelvény.⁷⁶⁴

5. zóna: III. (szombathelyi) és IV. (pécsi) csendőrkerület (Dunántúl). A koncentráció: június 30–július 3. Nagy gyűjtőhelyek és bevagonirozási táborok: Barcs (Unio Malom), Bonyhád, Kaposvár (a tűzéraktanya istállói), Keszthely (zsinagóga), Körmend, Kőszeg (terményraktár), Mohács (zsinagóga, kikötői csarnok), Nagyatád (internálótábor), Nagykanizsa (zsinagóga, gazdasági iskola), Pacsa, Paks, Pápa (a cigánynegyed trágyatelepe), Pécs (a Lakits-laktanya lovassági istálló), Sárbogárd, Sárvár (orthodox zsinagóga, cukorgyár, selyemgyár), Sopron (a középkori zsidó negyed: Új utca, Paprét: orthodox zsinagóga, Jakobi-gyár), Sümege, Szentgotthárd (barakkok), Szombathely, Tab, Tapolca, Veszprém (zsinagóga, komakúti kaszárnya), Zalaegerszeg, Zalaszentgrót. Deportálás: július 4–6, a két zónából összesen 10 szerelvény.

6. zóna: I. csendőrkerület. Budapest és perem- / elővárosi települései,⁷⁶⁵ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területe.⁷⁶⁶ Az elővárosokban végrehajtották a koncentrációt és a deportálást. A koncentráció: június 30–július 3. Nagy gyűjtőhelyek és bevagonirozási táborok: Békásmegyer–Budakalász (téglagyár),⁷⁶⁷ Budafok, Csepel,⁷⁶⁸ Kispest, Kistarcsa, Monor (a téglagyár agyagbányája), Rákoscsaba. Deportálás: július 6–8/9 (!), összesen 8 szerelvény, majd július 19 és 25, további 2 szerelvény.

764 A Szegedről utolsóként, június 28-án indított vonat utolsó kocsjában – a “prominensek” között – volt a 91 éves Löw Immánuel is. Ezt a kocsit Budapesten lekapcsolták a szerelvényről. Utasait az Aréna úti zsinagóga udvarán felállított gyűjtőtáborba vitték. Löw a Zsidó Kórházba került, és ott július 19-én elhunyt.

765 A pesti oldal peremvárosai (az óramutatóval egyező irányban): Újpest, Rákospalota, Pestújhely, Rákosszentmihály, Sashalom, Cinkota, Rákoskeresztúr, Pestszentlőrinc, Kispest, Pestszenterzsébet, Csepel. Budai oldal: Albertfalva, Budafok (Promontor), Budatétény, Budaörs, Budakeszi, Nagykovácsi, Pesthidegkút, Solymár, Üröm, Békásmegyer. – Önálló városrészek, szomszédos községek: Budakalász, Csillaghegy, Káposztásmegyer, Kistarcsa, Kőbánya, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Piliscsaba, Rádafok, Rákoscsaba, Rákoshegy, Soroksár.

766 Nagy gyűjtőtáborok: Abony, Gödöllő, Kalocsa, Kecel, Kiskőrös, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kiskunmajsa, Lajosmizse, Monor, Nagykáta, Nagykőrös, Szentendre, Vác, Vecsés.

767 A budakalászi téglagyár közelebb esett Békásmegyerhez, mint a névadó községhez. Vasúti összeköttetése a békásmegyeri HÉV-állomásról volt. (HÉV: helyi érdekű vasút.)

768 A csepeli táborokból a zsidó foglyokat hajón vitték fel Pünkösdfürdőre.

Edmund Veesenmayer birodalmi teljhatalmú megbízott (követ) július 11-én tárgy-szerű szükszavúsággal táviratban jelentette Berlinbe (#236/b), hogy két nappal korábban, július 9-én befejezték 437 402 zsidó elszállítását. Ferenczy alezredes 434 351 személy deportálásáról tett jelentést. Endre László államtitkár korábban, június 20-án a miniszterelnök számára írt jelentésben 615 577 főről beszélt (#236/a), nem egészen érthető túlzással. Akkor még nem fejeződtek be a kiszállítások. Talán dicsekedni akart.

A precíznek szánt hivatalos dokumentáció ellenére nincsenek pontos adatok arról, összesen hány embert gyilkolt meg az SS Auschwitzban. Höß lágerparancsnok a háború után 3 millióról beszélt. Az utólagos becslések a valóságos számot ca. másfél millióra teszik (1 100 000 és 1 470 000 között), ebből becslés szerint 960 000–1 363 000 volt a zsidó. A megszállt európai országokból Auschwitzba szállított zsidóknak durva becsléssel a 40 százalékát, az ott meggyilkoltaknak mintegy a harmadát Magyarországról hurcolták el. A megsemmisítő lágerben 1944 május végétől július közepéig, amíg a deportálások tartottak, 46 nap alatt, a – kereken – 437 000 magyarországi zsidó közül összesen mintegy 250–300 000 embert öltek meg és égettek el, a többiek nagy többségét más táborok között osztották szét.

Auschwitz

Auschwitz, ahová az 1944. május–júniusban Magyarországról deportáltak kerültek,⁷⁶⁹ több tábort jelentett. Az első világháború idején épült lengyel kaszárnyát 1940 júniusában lengyel politikai foglyok számára rendezték be koncentrációs tábornak. Ősszel már állt az első gázkamra és az I. számú (“kis”) krematórium, novemberben megtörténtek az első kivégzések és megsemmisítések. Az első zsidó foglyok 1942 márciusában érkeztek, Szlovákiából.

Rudolf Höß / Rudolf Franz Ferdinand Hoess (1900–1947) SS-Obersturmbannführer / alezredes,⁷⁷⁰ aki a birkenai megsemmisítő tábor építését és berendezését

769 Kádár Gábor & Vági Zoltán, “Magyarok Auschwitzban”, *Holocaust Füzetek*, no. 12 (1999), pp. 92–124.

770 Az első világháborúban a Közel-Keleten harcolt, a Vaskereszt I. és II. osztálya stb. mellett többek között osztrák–magyar katonai kítüntetést is szerzett (Ezüst Katonai Érdemérem *Militär-Verdienstmedaille am Kriegsband / Signum Laudis*). A háború után egy nemzetiszocialista *Freikorps* tagja, 1923-ban egy merényletben való részvétel miatt börtönbüntetésre ítélték, 1929-ben am-

irányította (1941),⁷⁷¹ 1940. május 1 és 1943. december 1 között Auschwitz táborparancsnoka volt.⁷⁷² Ezután magasabb megbízatást kapott. Utódjaként 1943. novemberben Arthur Liebehenschel (1901–1948)⁷⁷³ SS-Obersturmbannführer / alezredes lett a táborparancsnok. Felettesei elégedetlenek voltak tevékenységével, mert bizonyos könnyítéseket vezetett be a foglyokkal való bánásmódban (lebontatta az állócellákat stb.); valójában inkább csak racionalizálta a munkavégzést, azonban eltűrte a korrupciót, és viszonyt tartott fenn egy fogoly nővel. 1944. május 8-án, egy héttel az első magyarországi szerelvények érkezése előtt Höß visszatért a lágér élére. Ő volt a legtapasztaltabb táborparancsnok, a méreteiben minden addigi deportálást felülmúló magyarországi akciót rá lehetett bízni.⁷⁷⁴ Visszatérése után Höß azonnal rendbe hozatta a IV. számú krematóriumot, megjavíttatta a II. számú krematórium korábban használaton kívül helyezett gázkamráját, felújította az égetőkemencék samott bélését, megerősítette a kéményeket, vetkőzőbarakkot épített, a krematóriumok mögött 4 hosszú, széles árkot ásott, hogy ha a krematóriumok kapacitása nem elegendő, minél gyorsabban elégethessék a tetemeket. A magyarországi deportálások nagy hulláma után ismét távozott Auschwitz éléről (1944. július 29), először a birodalmi védőálláshoz, majd Himmler tanácsára a haditengerészetnél kért magának beosztást.⁷⁷⁵

Az SS 1944-ig Auschwitz-I / a főtáborban végezte a szelekciót, abban az évben azonban, április–májusban, a vasútvonalat rohammunkával meghosszabbították az Auschwitz-II: Birkenau táborig. A vágány egészen a II. és III. számú gázkamra–krematóriumokig vezetett. Ezután a szerelvények ezen a külön kiépített holtvágányon futottak be a birkenauai lágér főkapujához. E szárnyvonal kiépítését azok a foglyok fejezték be, akiket 1944. április végén vittek el Kistarcsáról. A táborkapu fölött – mint több más koncentrációs táborban⁷⁷⁶ – az ARBEIT MACHT FREI felirat állt. A mondás eredetileg Lorenz Diefenbach (1806–1883), nacionalista német író, egyik novellájának címe volt (1872). 1928-ban a weimari köztársaság kormánya a közmunkák nép-

---

nesztiával szabadult. 1934 óta az SS tagja, Auschwitz előtt Dachauban és Sachsenhausenben szolgált, legmagasabb rangját 1942-ben kapta.

771 Auschwitz-II: Birkenau eleve megsemmisítő tábornak épült.

772 Visszaemlékezései: Rudolf Höß, *Kommandant in Auschwitz* (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, 5) (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1958; és későbbi kiadások) / *Commandant in Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1959).

773 A háború után a Szövetségesek kiadták Lengyelországnak, ott bíróság elé állították, halálra ítélték, kivégezték.

774 Kádár Gábor & Vági Zoltán, "A Höss-akció", *História*, 25, no. 1 (2003), pp. 19–23.

775 A fegyverletétel után egy vidéki parasztgazdaságban bujkált Lang néven, csak 1946. március 11-én fogták el az angolok. A szövetséges hatalmak Moszkvai nyilatkozata (1943. október 30) értelmében kiadták Lengyelországnak, perét Krakkóban folytatták le, és a halálos ítéletet Auschwitzban hajtották végre, az I. számú krematórium előtt (1947).

776 Dachau, Groß-Rosen, Sachsenhausen, Theresienstadt.

szerűsítésére használta. Innen vette át Theodor Eicke (1909–1943) SS-Oberführer / ezredes–dandártábornok, a dachauai koncentrációs tábor parancsnoka (1933), aki később SS-Obergruppenführer- / tábornagyként az SS halálfejes hadosztály parancsnoka lett. A tábor kapun belül, a szelekciós rámpa (“Judenrampe”) / rakodó / peron mellett egy szakaszon három sínpart fektettek le, csak abból a célból, hogy a sűrűn érkező szerelvényekből többet is fogadhassanak egyszerre. Az új rámpához (“neue Rampe”) Magyarországról érkezett az első szerelvény, május 16-án. A beérkező szerelvényekről a többnapos úttól elgyötört foglyok az SS és a fogoly-felügyelők sürgető Schnell! Schnell! ordítózása, kutyák csaholása, botütések hajszájában szálltak ki. Az SS-tisztek mindjárt a sínek mellett, a rámpán elvégezték az első szelekciót. Külön csoportba kerültek a férfiak és a nők. A gyermekeket elválasztották szüleiktől. Bal oldalukra állították az öregeket, betegeket, gyermekeket, mindenkit, aki munkaképtelennek látszott, őket egyenesen a közeli gázkamrákhoz küldték. Fiúgyermek, hogy életben maradjanak, próbálták elhitetni a szelekciót végző SS-tisztekkel, hogy már 16 évesek. A szelekciós rámpától 400 méternyire volt a II. és a III. számú gázkamra–krematórium. A másik két gázkamra–krematóriumhoz a foglyoknak körülbelül egy kilométernyi utat kellett megtenniük. A magával hozott csomagokat mindenkinek a rámpán kellett hagynia. Akiket a szelekció során munkaképesnek találtak, azokat jobb oldalra állították, és a barakktáborban helyezték el.

Az Auschwitz-komplexumban, a tábor fennállásának egész idejét számítva, összesen 5 krematórium üzemelt. Az első, I. számú, “kis” vagy “rég”i gázkamra és krematórium magában Auschwitzban, a főtáborban, félig a föld alatt, ez 1942 és 1943. június között működött, ezután az épületet óvóhellyé alakították át. 1942-ben Birkenauban, amikor a tábor kiépítése elkezdődött, két deszkatető lengyel parasztházat – kerítéssel körülvéve – gázkamrákká alakították át, az I. számú “bunker”-ben 2, a II. számúban 4 kisebb gázkamrát építettek ki, FERTŐTLENÍTŐ felirattal, ezeket a nagy kapacitású gázkamra–krematórium-épületek elkészültéig használták. 1943 februárjában Birkenauban négy újabb krematórium építését kezdték meg. A két “bunker”, nagyobb, kétszintes épületek (a II. és III. számú krematórium)⁷⁷⁷ közvetlenül a tábor mellett álltak, egy-egy nagy föld alatti vetkőzőhelyiséggel és hasonló méretű gázkamrával (225 m²); a két kisebb (a IV. és V. számú) krematórium kissé távolabb, egy kis nyírfaliget (brzezinka) mögött, 3–3, a későbbi bővítés után 4–4 kisebb, felszíni vetkőzőhelyiséggel és gázkamrával. 1943 tavaszán helyezték üzembe őket: március 22 (IV), március 31 (II), április 4 (V), június 25 (III). A két nagy gázkamrához (II–III) a talajszinten 15–15 égetőkemence tartozott (ezekben 3–3 holttestet helyeztek el), a másik két épület gázkamráit 8–8 égetőkemence szolgálta ki. A gázkamrák és krematóriumok mellett a többi fogolytól elkülönített fogolycsapat (Sonderkommando) dolgozott, legnagyobb létszáma meghaladta a nyolcszázat, az

⁷⁷⁷ Van, aki a birkenauai krematóriumokat külön számozza (I–IV). Én a “rég”i krematóriummal kezdődő számozást használom.

SS időnként gázkamrába küldte közülük a betegeket vagy erőtlenekeket, a lázongókat megölte, és végül valamennyiüket el akarta pusztítani, de egy részük megmenekült. A magyarországi szállítmányok érkezése idején az V. számú krematórium egy ideig nem működött, és a többi gázkamra kapacitása nem volt elegendő, ezért 1944. júniusban a korábban már leállított II. számú "bunker"-t újra üzembe helyezték. 1944. október 6-án – egy pénteki napon – a birkenai táborban lázadás tört ki, a gázkamrák és krematóriumok mellett dolgozó foglyok felrobbantották a IV. számú krematóriumot, harcba szálltak az SS-őrökkel, és megkísérelték a kitörést. A sikertelen lázadást véres megtorlás követte.

A katonai szállítások vezetőinek (*Wehrmachttransportleitung*) értekezletén Bécsben, május 4–5-én kötött megállapodás szerint Magyarországról naponta 4 szerelvényt terveztek indítani, egyenként 45 marha- vagy tehervagonnal, 3 000 fővel. Ezt a menetrendi tervet nagyjából betartották, csak kisebb elcsúszások fordultak elő. A tömeges deportálás hullámában az első szerelvények május 15-én indultak el, Munkácsról. A szerelvények rendszerint Kassánál hagyták el az országot, addig többnyire magyar kísérő és őrző személyzetük volt, ott német őrség (*Schutzpolizei*) váltotta fel őket.⁷⁷⁸ A fegyveres magyar kísérők még az utolsó pillanatban is megszartolták a vagonba zárt embereket, elvették tőlük az addigi motozások, verések után még megmaradt értékeesebb tárgyaikat (#232).

Az útvonal Kassa–Eperjes–Muszyna (Zlockie)–Tarnów–Krakkó–Auschwitz volt. A birkenai rámpára május 16-án érkezett meg az első vonat. A továbbiakban átlagosan naponta 4 / kétnaponta 5–5 szerelvény indult el Auschwitz felé, egyenként 40–50 vagonnal, 3 000–3 500 emberrel. A vagonok létszáma sokszor meghaladta a Bécsben tervezett átlagot (65–70 fő): esetenként 80–90 embert is bezsúfoltak egybe-egybe. Ahogy Uray László csendőr százados mondta, még a deportálásokat előkészítő munkácsi értekezleten: "Ha a szükség úgy kívánja, 100 is mehet egy kocsiba. Rakhatók úgy, mint a heringek, mert a németeknek szívós emberek kellenek. Aki nem bírja, elhullik. Divathölgyekre Németországnak nincs szüksége."

Az első két deportáló vonat Magyarországról Auschwitzba már április 29- és 30-án átgördült a magyar határon, Kistarcsáról, illetve Bácsstopolyáról (Bačka Topola), Szombathelyen és Bécsen át. Ezeket körülbelül 3 800 fő került ki Auschwitzba, közülük a szelekció mintegy 1 100 főt (486 férfi, 616 nő) talált munkára alkalmasnak, a többieket meggyilkolták. Az életben hagyottakat különböző munkahelyekre osztották be, többek között a Birkenaubába vezető vasúti szárnyvonal építéséhez.

Auschwitzban a Gestapo a foglyokkal megérkezésük után képes levelezőlapot íratott, amelyen rövid formulával tudatták hozzátartozóikkal: "*Wir sind glücklich angekommen*", jól vannak, dolgoznak. A képeslapok egy Waldsee nevű helységből voltak keltezve. Richard Harpenberger SS-*Hauptscharführer* / törzsőrmester hozta

778 A vonatok időzését a kassai pályaudvaron nagy megjelenítő erővel írja le egy visszaemlékezés: Vincze László, "»Búcsú« Kassán", *Holocaust Füzetek*, no. 3 (1993), pp. 24–28.

őket repülőgépen Budapestre, a kézbesítés, a címzettek megnyugtatóására, a Zsidó Tanács feladata volt. Freudiger Fülöp, mint emlékiratában írja, erős textilnagyítójával észrevette, hogy az egyik lapon a *Waldsee* helynév alatt egy kikapart ...witz név áll. Két ismerőse pedig úgy írta alá a lapot: *Joseph Re'evim* ("éhesek") és *Samuel Bli-malbis* ("ruha nélkül"). Ez mindent elárult, Freudiger a maga részéről sietett levonni a tanulságot.

A magyarországi transzportok "különleges kezelés"-ét (*Sonderbehandlung*) már Höß irányította. A táborparancsnok a deportálások időszakában háromszor is járt Magyarországon, hogy egyeztesse Eichmann-nal a terveket, főként hogy a szerelvények ütemezéséről tárgyaljon, mert a túlságosan sűrűn érkező szállítmányokat Auschwitz nem tudta volna feldolgozni. A maga részéről Eichmann a "magyar ügy"-ben (*Ungarnangelegenheit*) két alkalommal kereste fel Auschwitzot, először mindjárt az első szerelvények egyikével, megtekintette a szelekciót, a gázkamrát, a hulláégetést, szervezte az ügymenetet.

Auschwitz-album

A kárpátaljai zsidóság deportálásának páratlan dokumentatív emléke az Auschwitz-album. Buchenwald felszabadulása (1945. április 11) után a láger egyik altáborában (Nordhausen Dora-Mittelbau, Thüringia) egy fiatal magyarországi leány, Jákob Lili / Lili Jacob / Jakab Lenke (később: Lili Zelmonovic, majd Lili Jacob Meier) (1926–1999), meleg ruhát keresve, az örök elhagyott szállásán az egyik szoba éjjeliszekrényén egy fényképalbumot talált, mindjárt az első képeken ráismert szülőfaluja, Bilke⁷⁷⁹ rabbijára, rokonaira és saját magára. Az album valószínűleg az Auschwitzból a Dora-Mittelbau lágerbe áthelyezett tisztok egyikének a fényképgyűjteménye volt. Ez a tiszt esetleg Richard Baer (1911–1963) SS-*Sturmbannführer* / őrnagy lehetett, az auschwitz-i főtábor (Auschwitz-I) parancsnoka (1944. május–1945. január), aki majd Dora-Mittelbau táborparancsnoka lett. A fényképeket talán Ernst Hofmann vagy Bernhard Walter készítette, mindketten az SS-táborszemélyzet tagjai. Lili a fényképalbumot magával vitte.

Az eredetileg ca. 200 fényképet tartalmazó album a Magyarországról, Beregszász, Técső stb. gettóiból deportált zsidók első szállítmányairól készült, 1944. május 26-án. A lágerbe érkezés, a válogatás, a nyírfaligetnél a gázkamra előtti várakozás jele-
neteit örökíti meg. A prágai Zsidó Múzeum üvegnegatívumot készített a képekről (1946 k.). Több képét felhasználták bizonyítékként az Eichmann-perben.⁷⁸⁰ Lili mint

779 Bereg vármegye, Kárpátalja (ma: Bilki, Ukrajna).

780 Schön Dezső, *A jeruzsálemi per* (Tel Aviv: Új Kelet Kiadás, 1962, 1963²), p. 306 sk.

Az Auschwitz-albumból: munkácsiak (a Mermelstein család tagjai és mások) a birkenai IV–V. számú krematóriumok melletti ligetben, néhány órával azelőtt, hogy a gázkamrába terelték őket

tanú bemutatta az Auschwitz-perben Majna-Frankfurtban (1964). Néhány felvétele szerepelt Auschwitzban a magyar pavilon 1965. évi kiállításán. Serge Klarsfeld (1935–) felkutatta Lilit az Egyesült Államokban (1980), és meggyőzte arról, hogy az albumnak Jeruzsálemben, a Yad Vashemben van a helye.⁷⁸¹ Azóta a fényképek külön-külön, és maga az album is, több kiadásban megjelentek, először New Yorkban (1981), de a különböző kiadások valóban különböznek egymástól (a közölt fényképek száma, a személyek azonosítása stb.).

⁷⁸¹ Magyarul nagy többségük először Ota Kraus (1921–2000) és Erich Kulka (1911–1995) csehből lefordított – az egész világon elterjedt – könyvében: *Halálgyár* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1958), p. 319 után, mellékletben (igen rossz technikai minőségben). A felvételek teljes kiadása Magyarországon, az izraeli kiadás nyomán: Israel Gutman & Bella Gutterman, *Az Auschwitz album. Egy transzport története*, szerk. Breuer Péter (Jerusalem – Budapest: Yad Vashem – Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum, 2004) (igen gondatlanul szerkesztett kíséző szöveggel) (a könyv nem került kereskedelmi forgalomba, csak zárt körben terjesztették). – Peter Moses-Krause, “Lili Jacob Meier Auschwitz-albumáról”, *Múlt és Jövő*, ÚF 15, no. 1–2 (2004), pp. 37–53.

Baer *Sturmbannführer* barátjának, Karl-Friedrich Höcker (1911–2000) SS-*Obersturmführer* / főhadnagynak a fényképalbuma, amely az auschwitzi SS-tisztek pihe-nőidejének képeit tartalmazza, 2006-ban került a washingtoni *Holocaust Memorial Museum*-ba.

Az auschwitzi láger felszabadulása után a foglyok hátrahagyott holmija között megmaradt, otthonról magukkal hozott családi fényképeket Katz Márton / Martin Katz, a kolozsvári Orient Nyomda egykori tulajdonosa, túlélő két fényképalbumban⁷⁸² gyűjtötte össze. Az összesen mintegy 300 fényképből 2008-ban a kolozsvári egykori Poale Tzedek zsinagógában – amely ma egy alapítvány félhivatalos-alternatív kulturális központja – kiállítást rendeztek (“Cine îl recunoaște? Tudsz róluk? Missing, 1944–2008”), és a képeket a világhálón is hozzáférhetővé tették.⁷⁸³

Mi lett volna, ha bombázzák?

Örök kérdés marad: segített volna-e a Magyarországról deportált zsidókon, ha a Szövetségesek bombázzák Auschwitzot vagy az oda vezető vasútvonalakat.⁷⁸⁴ A Szövetségesek, közelebbről, az Olaszországban állomásozó 15th U.S. Army Air Force, 1944. május elejétől kezdődően el tudta érni Auschwitz térségét. A légerről több ízben is készítették légifelvételt, igaz, az elsőt csak június 26-án. Július 7-én az egyik egység felderítette az Auschwitzba vezető vasútvonalakat, és bombákat dobott le a környék több katonai célpontjára.

A vélemények akkor is, azóta is megoszlanak. A nyugati hadszíntéren a Szövetségesek a háború megnyerését tartották a legfőbb célnak. Winston Churchill ellenezte a bombázást, tekintettel arra, hogy a pontatlan célzás miatt sok fogoly is elpusztult volna. Anglia általában is félt az arabok várható támadásától, ha korlátlanul beengedi Palesztinába a menekülteket. Az Egyesült Államok tartott attól, hogy nem fogja tudni kezelni a zsidó menekültek áradatát.

782 “Fotografie martirilor noștri deportati din Cluj.”

783 <http://www.missingsince1944.ro>. – Tibori Szabó Zoltán, “Egy fényképalbum képei. Zsidó élet Kolozsváron a holokauszt után”, *Szombat*, 20, no. 10 (5769. kisleév / 2008. december), pp. 7–9.

784 David S. Wyman, “Why Auschwitz Was Never Bombed”, *Commentary*, 65, no. 5 (May, 1978), pp. 37–46 / “Why Auschwitz Wasn’t Bombed”, in: Yisrael Gutman & Michael Berenbaum, Ed., *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington: Indiana University Press, 1994, 1998), pp. 569–587; Rafael Medoff, “»A Foolish Encroachment upon the Allied High Command«? American Jewish Perspectives on Requesting U.S. Military Intervention against the Holocaust”, *Modern Judaism*, 20, no. 3 (2000), pp. 299–314.

A "Mi lett volna, ha..." kérdések rendszerint a semmibe vezetnek, a lehetséges feltevések száma végtelen. A németek nem riadtak vissza a kegyetlenségtől, más úton, máshol is törekedtek volna arra, hogy elérjék céljukat, mint ahogyan a magyar hatóságok is az utolsó napokig készek voltak segídezni a zsidók elpusztításában. A halálgyarak nem azért álltak le, mert a németek a biztos vereség tudatában változtatni akartak politikájukon: az utolsó hónapokban már szükségük volt a munkaerőre, legyen bármilyen alacsony a teljesítőképessége, az *Endlösung*-hoz pedig elég volt a munkatáborokat üzemeltetni.

Később egy amerikai elnök, George W. Bush (2001–2009), anélkül, hogy elődjét, Rooseveltt elnököt bírálta volna, Jeruzsálemben a Yad Vashem megtekintése után kijelentette (2008. január 11): "We should have bombed Auschwitz to halt the killing"

Strasshof

A hitközség tisztviselői, a Zsidó Tanács megbízásából, nyár elején a Wesselényi utcában, a Hősök Templomának udvarán úrlapokat kezdtek osztogatni, hogy németországi munkára gyűjtsenek jelentkezőket. Reménység és laza ígélet volt, hogy rövidebb idejű munka után majd mint szervezett csoport mehetnek tovább, Barcelonán át, hajóval, Palesztinába. A kivándorlás reménye délibábnak bizonyult.

Mégis, júniusban – a nagy deportálások hullámában – elindult, Bécs felé, egy nagyobb csoport, a 4. zóna gyűjtőtáboraiából, többségükben a Dél-Alföldről – Debrecen, Békéscsaba, Orosháza, Makó, Szeged, Baja – (június 14), illetve Szolnok térségéből (június 25–28), összesen hat szerelvény, mintegy 15 000 ember.⁷⁸⁵ A Kasztnerrel kötött megállapodás értelmében, munkára. A bécsi polgármester – magas rangú SS-tiszt – kért Kaltenbrunner SS-tábornoktól munkaerőt, hadiüzemekbe, gyárakba. Férfiakra lett volna szükség, de a férfiak nagyobb része munkaszolgálatos volt, maradtak az öregek, a nők.

A RSHA főnökének utasítását Eichmann hajtotta végre. Az egyik szerelvényt – tévedés folytán – Auschwitzba irányították, egy másik szerelvény vagon sorának felét szintén, a szállítmány nagyobb része azonban Strasshofba (Strasshof a. d. Nordbahn) futott be, a Bécstől 25 kilométernyire felállított átmenő táborba (*Durchgangslager*). A XX. század elején a településen hatalmas méretű tolatópályaudvart (*Verschubbahnhof*) építettek ki, és a németek alkalmas elosztó központként tudták használni.

Strasshof ebben az összefüggésben gyűjtőnév, ténylegesen a lágerek százait jelenti. A foglyokat, többségükben nőket, gyermekekkel, különböző kisebb-nagyobb mun-

⁷⁸⁵ Egy nyilvántartás szerint 6 889 férfi és 9 812 nő (= 16 701).

kahelyekre osztották szét, magában Bécsben,⁷⁸⁶ a Reichsgau Gross-Wien különböző városaiban,⁷⁸⁷ a Waldviertel, Gau Niederdonau, Gau Steiermark kisebb-nagyobb helyeibeiben,⁷⁸⁸ Wiener Neustadtban stb. A szigorú kényszermunka általában nem különbözött a koncentrációs táborok körülményeitől. Ipari munkára vállalatok stb. kisebb-nagyobb csoportokat igényeltek ki, ezek elhelyezése, munkakörülményei, élelmezése esetenként változott, de általában kedvezőbb volt, mint a lágerekben. A 12 évnél idősebb gyermekeknek is dolgozniuk kellett. Mezőgazdasági üzemek, paraszti gazdaságok, háztartások is szerezhettek maguknak zsidó munkásokat, egyenként néhány főt, esetleg a családtagokat együtt, ezek a gazdák többnyire viszonylag emberségesen bántak munkásaikkal.

Az osztrák hatóságok (az evégre alapított *Zukunftsfond*) a Szovjetunió területéről (Ukrajna, Belorusszia / Belarusz / Fehér-Oroszország, Oroszország), Csehországból, Lengyelországból, Magyarországról elhurcolt kényszermunkások közül ca. 150 000 túlélőt tartanak számon. Magyarországról utólag összesen ca. 8 600 "strasshofi" kényszermunkást sikerült személy szerint azonosítani, ez az Ausztriában dolgoztatott kényszermunkások teljes létszámának 5–7 százaléka lehetett. A strasshofiakat viszonylag szerencsésekknek lehet nevezni, mert legtöbbször, egész családok, a kegyetlen körülmények között is életben maradt.

Könyvek a zúzómalomban

A könyvek szertartásos megsemmisítésének (*biblioklaszma*) hosszú múltja van. "A hódítók győzelmeik pillanatjában s pusztító dühök kirontásiban – írja a *Hasznos Multságok* (1832)⁷⁸⁹ – nem mindig elégedtek meg az emberek gyilkolásával; hanem, ami különös, bosszújuk gyakran az ártatlan könyvekre is kiterjedt."

A könyvégetés bibliai előképét Jeremiás könyve rajzolja meg.⁷⁹⁰ A próféta utasítására írnoka, Barukh ben Nérija leírja egy tekercsre mindazokat a beszédeket, amelyeket az Örökkévaló parancsából Jeremiás (Jiremjáhu) a király, Jehojákim és az udvari főemberek ellen intézett. A tekercset a téli palotában felolvassák a király és a vezető emberek előtt. Jehojákim a felolvasott részt három–négy hasábonként

786 A bécsi munkatáborok jegyzékét (1944. szeptember) adja Szita Szabolcs, *Holocaust Füzetek*, no. 15 (2002), p. 14 skk.

787 A Gross-Wien térségében működő munkatáborok jegyzékét (1944. szeptember) adja Szita Szabolcs, *Holocaust Füzetek*, no. 15 (2002), p. 20 skk.

788 Szita Szabolcs, *Holocaust Füzetek*, no. 15 (2002), p. 40 skk.

789 Perger Anna Mária, *Hasznos Multságok*, 1832, Második félesztendő, no. 40 (1832. november 17), p. 314.

790 Jer. 36,21 skk.

a kályhában égő tűzre veti. A tekercs elégetésével el akarta pusztítani az Örökkévaló szavait, amelyekben Júda megmentését feltételekhez kötötte. IV. Antiokhosz Epiphanész Szeleukida király (175–163) Jeruzsálem elfoglalása (i. e. 168) után elrendelte “a Törvény könyveinek” (Tóra-tekercsek) elégetését.⁷⁹¹ Az i. sz. I. században a keresztények is könyveket égettek Epheszoszban.⁷⁹² Jovianus (Flavius Iovianus) római császár (363–364) Antiokheiban elégette elődje, a kereszténységgel szakító Iulianus könyvtárát (i. sz. 363/364). A híres alexandriai könyvtárát (*Muszeion*), amelyben a hagyomány szerint 200–500 000 görög tekercset őriztek, pontosan nem ellenőrizhető tudósítások szerint vagy a keresztény I. Theodosziosz császár rendelkezése nyomán Theophilosz alexandriai patriarkha (i. sz. 391) vagy a muszlim Omár (Umar ibn al-Khattab) kalifa (634–644) parancsára Amr ibn al-Aasz tábornok égette fel (i. sz. 642). A középkorban a keresztény egyház rendszeresen pusztította – szertartás keretében máglyára vetette – az eretnekké nyilvánított keresztény szerzők műveit. A zsidó könyvek égetését a keresztény Európa kezdte el.

Párizs, 1242. Egy hitehagyott zsidó, Nicholas Donin 1236-ban memorandumban tájékoztatta IX. Gergely pápát arról, hogy a Talmudban 35 helyen Jézus, Mária és a keresztény egyház elleni támadások találhatók. A pápa elrendelte (“Si vera sunt”, 1239), hogy 1240. március 3-ig gyűjtsék össze a talmudi kéziratokat, a végrehajtást a Szent Domonkos- (dominikánus) és Szent Ferenc- (ferences) rendi szerzetesekre bízta: az ő feladatuk volt az egyházban az eretnekség megfékezése.⁷⁹³ 1240. június 25–27-én Párizsban, a királyi palotában az ifjú IX. (Szent) Lajos király⁷⁹⁴ és Blanka (Blanche) anyakirályné jelenlétében zsidó tudósok (R. Jehiél ben Joszéf⁷⁹⁵ és három társa) vitáztak a vádakat hangoztató Doninnal a kifogásolt talmudi szöveghelyekről. A kirendelt vizsgálóbizottság – Szent Ferenc-rendi szerzetesek – elítélte a Talmudot. 1242. június 6-án Párizsban 24 szekérrakomány Tóra- és Talmud-kéziratot égettek el. R. Méir Rothenburg, aki fiatalon tanúja volt az eseménynek, híres elégiájában (“*Sa’ali cerufa*” / “Kérdezd, megégetett...”) a templom lerombolásához hasonlította.

Toulouse, 1319. A Talmud-égetést a Szent Inkvizíció (Bernard Gui) rendelte el. Frankfurt a. M. (a Német-római Császárság székvárosa), 1509. szeptember 8 (péntek): Miksa császár húga, a buzgó katolikus Kunigunda kieszközölte, hogy

791 I. Makk. 1,56.

792 Acta ap., 19,19.

793 Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews: The Evolution of Medieval Anti-Judaism* (Ithaca – London: Cornell University Press, 1982).

794 IX. Lajos néhány évvel később maláriában megbetegedett, és fogadalmat tett, hogy gyógyulása esetén keresztet hadjáratot vezet a Szentföldre. Hosszú előkészületek után 1248-ban indult útnak, de csak Ciprusra, Egyiptomba, végül Akkóba jutott el, 1254-ben tért vissza Franciaországba. Második hadjáratán (1270) Tuniszban járványban halt meg.

795 Donin eredetileg R. Jehiél jesivájában tanult, de eretnek nézetei (a szóbeli tan elutasítása: karaitizmus) miatt a mester kizárta. Ezután belépett a ferences rendbe.

Johannes Pfefferkorn, aki már évek óta röpiratokban uszított a zsidók ellen, császári elnézés mellett összegyűjthesse a zsidók könyveit (kivéve a Bibliát). Célja e könyvek elégetése volt. Hasonlóan jártak el több más német városban (Mainz stb.). A frankfurti magisztrátus, a mainzi érsek (Uriel von Gemmingen) és más előkelőségek kiálltak a zsidók mellett, és Miksa elrendelte a könyvek visszaszolgáltatását. Zsidó könyvek elégetésére tehát nem került sor, de a zsidó iratokat ismerő, ügyvédként perbe fogott zsidók védelmére is vállalkozó Reuchlin csak erkölcsi és szellemi győzelmet tudott aratni elvetemült ellenfele fölött. Rövid idő múlva a császár vizsgálóbizottságot küldött ki, élén a mainzi érsekkel, utóbbi más tekintélyek mellett szakértőként kérte fel Johannes Reuchlint is. Reuchlin és Pfefferkorn vitáinak tárgya az volt, hogy helyesen értelmezi-e a rabbinikus tudomány a Bibliát, vagy netán káros a keresztény hitre, de tulajdonképpen a zsidók és a zsidó hagyomány elismertetése körül forgott. Miksa császár döntése (1513) után X. Leo pápa (1513–1521) Pfefferkorn vádjai alapján egyházi bírósági eljárást indított, ez először Reuchlin mellett döntött (1514), majd további viták nyomán, amely vitákban a kor szabad szellemei Reuchlin mellett foglaltak állást, Pfefferkorn pedig messzemenően élvezte a Szent Domonkos-rend támogatását, a pápa végül elítélte Reuchlin tanait.

Róma, 1553: három konvertita rágalmozó feljelentése alapján, III. Gyula pápa (1550–1555) rendeletére az egyházi állam területéről összegyűjtöttek minden elérhető Talmud-példányt stb., és az 5314. újév napján (1553. szeptember 9), szombaton, a Campo di Fiorén, ahol az eretnekeket is, máglyára vetették őket. A példát a pápai állam több más városában követték (Bologna, Ravenna), de Talmud-égetést rendeztek Ferrarában, Mantuában, Firenzében, hónapokkal később Velencében is. Csak Velencében, a héber nyelvű könyvnyomtatás központjában, 1 000 kötetet égettek el. A római Talmud-égetés napját a zsidó közösség böjtnappá nyilvánította.

Kamenyec-Podolszki, 1757. A város római katolikus püspökének rendeletére összegyűjtötték a Talmud elérhető példáit, gúnymenetben végighurcolták a városon, majd egy gödörben a városi hóhér tüzet vetett a könyvekre.

Kolozsvár, Románia, 1927. december 7. A nagyváradi országos diákkongresszusról vonattal a városba érkező tömeg a vasútállomásról egyenesen a Ferdinánd király úti (volt Ferenc József út) neológ zsinagógához ment, feltörték az épületet, a Tóra-tekerceket, imakönyveket stb. a templom előtt az utcán máglyán elégették. Az orthodox és a neológ hitközségek gyászközpülést tartottak, és az elégetett tekercek maradványait 1928. január 3-án rituálisan eltemették.

Németországban a nemzetiszocialista rezsim intézményesítette újra a zsidó könyvek rituális fizikai megsemmisítésének középkori gyakorlatát.⁷⁹⁶ Az első nagyobb,

796 Rebecca Knuth, *Libricide: The Regime-sponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century* (London – Westport, CT: Praeger Publishers, 2003); uő, *Burning Books and Leveling Lib-*

példának szánt akcióra (“*Aktion wider den undeutschen Geist*”) alig több mint három hónappal hatalomra kerülésük után, már 1933. május 10-én sor került.⁷⁹⁷ Berlinben az Opernplatzon raktak máglyát. Babits Mihály a *Nyugat*-ban: “Az idei magyar könyvnapot kevéssel előzte meg az európai könyv tragikus napja: a berlini könyvégetés. Barbár szelek fújnak... (...) A barbár lélek hatalmat lát a betűben. S azt lát benne, mindinkább csak azt, a mai lélek is: előnyt, propagandát, fegyvert, egyszóval hatalmat. Még jó ha nem varázshatalmat, mint az ősbárbarok. Az az érzés legalább, amivel a »horogkeresztes« máglyára viszi a »nem-német« irodalmat, alig különbözhet lényegesen attól, amivel hajdan a boszorkánymesterek könyveit elégették. A naív és félművelt antiszemita szemében a »zsidó« irodalom valami rejtelmes varázshálóhoz hasonlít, mely a szellemeket befonja és megbabonázza.”⁷⁹⁸ Öt évvel később, a *Kristallnacht* éjszakáján (1938. november 9/10) egész Németországban könyvmáglyák lobogtak a városok utcáin.

A német megszállás után Magyarországon is hamarosan fontos feladat lett a szellemi élet megtisztítása a zsidó könyvektől. Április 30-án jelent meg a kormányrendelet,⁷⁹⁹ amely “a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása” végett utasított külön jegyzékbe foglalt, név szerint felsorolt – s eredeti zsidó, németes hangzású nevükkel is megjelölt – magyar és külföldi zsidó szerzők műveinek kivonására a könyvtári forgalomból, és megtiltotta műveik közzétételét (kiadását).⁸⁰⁰ A köteteket június 15-ig – a hulladékpapír hatósági árának megtérítése mellett – kellett átadni a sajtóüggyek kormánybiztosának, bezúzásra. A kormánybiztos, vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály államtitkár utóbb (június 24) újabb névsort és újabb határidőt (szeptember 15) tett közzé.⁸⁰¹

---

raries: *Extremist Violence and Cultural Destruction* (London – Westport, CT: Praeger Publishers, 2006).

797 Julius H. Schoeps & Werner Treß, Hrsg., *Orte der Bücherverbrennungen in Deutschland 1933* (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2008); Volker Weidemann, *Das Buch der verbrannten Bücher* (Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2008).

798 “Könyvpropaganda és könyvégetés”, *Nyugat*, 26, I, no. 10–11 (1933. május 16–június 1), pp. 563–564; kötetben: Babits Mihály, *Árcképek és tanulmányok*, szerk. Gál István (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), pp. 122–125.

799 10800/1944. Me. – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 19 (1944. május 7), pp. 589–592, no. 279; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 97 (1944. április 30), pp. 5–6. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 276 skk., no. 118. – Trócsányi Zoltán, “Budapesti német könyvharácsolás”, *Magyar Könyvszemle*, 69 (1945), pp. 1–21.

800 Jó alapul szolgált ehhez saját bibliográfiai összeállítása: *A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. A zsidó származású írók névsorával* (Budapest: Stádium Sajtóvállalat, 1943; reprint: Budapest: Gede Testvérek Bt., 1999).

801 11300/1944. Me., “A magyar szellemi életnek a zsidó szerzők műveinek a közforgalomból való kivonása” (sic!). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 28 (1944. július 2), pp. 1013–1015, no. 439; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 142 (1944. június 25), pp. 14–15. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), p. 321 skk., no. 112.

“A különféle egyesületi, iskola- és más könyvtárak mázsaszámra szállították Budapestre a kiselejtezett, bezúzásra kerülő zsidó könyveket, amelyeket (...) azonnal a papírgyárakba vittek. Vagonszámra gyűlt itt össze a sok halálraítélt szennyes termék, amely az elmúlt évtizedek alatt akadálytalanul metelyezhette, ronthatta (...) a magyar társadalmat. (...) Ennek most vége: a zsidó könyv megszűnt hatalom lenni. Anyag lett belőle, tehetetlen cellulóze tömeg.”

A “szennyes termék” szerzői névsorán – az összeállítók szemléletmódján és ízlésén – a magyar olvasó csak megütközni tud. Néhányan a legismertebb szerzők közül: a magyar Ágai Adolf, Bródy Sándor, Füst Milán, Kiss József, Jászi Oszkár, Lukács György, Molnár Ferenc, Roheim Géza, Somlyó Zoltán, Szép Ernő, Szomory Dezső, a külföldi Martin Buber, Egon Erwin Kisch, Karl Marx, Felix Salten, Mendele Moscher Szfurim (így!), Franz Werfel. A pótjegyzékben van felsorolva, többek között, Déry Tibor, Heltai Jenő, Karinthy Frigyes, Komlós Aladár, Radnóti Miklós,⁸⁰² illetve Hajjim Nahman Bialik, Heinrich Heine, Theodor Herzl, Marcel Proust.

A zsidó írók műveinek bezúzása: Kolosváry-Borcsa Mihály az első könyvcsomót a zúzóhenger alá dobja (1944. június 15) (MNM Történeti Fényképtár; A zsidó Budapest, 1995)

802 A jegyzékben: “Radnóti József (Glatter)”. – Radnótit 3 héttel később hívták be harmadik munkaszolgálatára és vitték el Borba.

A könyvek összegyűjtésében szakemberek működtek közre. A szertartásos bezúzásra június 13-án valóban sor került, Budafokon, az Első Magyar Kartonlemezgyár telepén. Összesen – egykorú híradás szerint – 447 627 zsidó könyvet gyűjtöttek össze, legfőképpen könyvtárakból. A zúzda mázsánként 6 pengőt fizetett a beszállított könyvekért. Hírlapi fényképek mutatják, hogy az első kötetet Kolosváry-Borcsa, „a dühödt könyvpusztító”,⁸⁰³ hazai és külföldi újságírók jelenlétében sajátkezűleg dobta a hatalmas kő zúzóhenger alá, jelképesen Kiss József verseskötetét. A bezúzás méltó utódja volt a középkori nagy Talmud-égetéseknek, amelyekben a római katolikus egyház a veszedelmes zsidó szellemet akarta megsemmisíteni: a szellem magyar Auschwitzta.

Nem minden könyvet vittek zúzdába, a kimaradtakat (34 701 kötet) – könyvtárakból, antikváriumokból stb. összeszedett anyag, benne több mint 700 héber nyelvű könyv – a gyűjtőraktárban (Naphegy utca 31) egy bizottság szétosztotta a német katonai parancsnokság (erotikus tartalmú könyvek), a Nemzeti Múzeum könyvtára (ritka kiadványok), Kolosváry-Borcsa Zsidó(kérdés-) Kutató Intézete stb. között. Vásárolhattak belőlük a válogatást végző bizottság tagjai is. A bizottság elnöke – gondolom, hivatalból – Trócsányi Zoltán (1886–1971) irodalomtörténész, a Nemzeti Múzeum Könyvtárának (Országos Széchényi Könyvtár) főkönyvtárnoka volt, egyik tagja Borzsák István (1914–2007) klasszika-filológus, egyetemi magántanár.⁸⁰⁴

Ebben az összefüggésben értelmezhető, hogy a második világháború után miért bukkannak fel időről időre Magyarországon Tóra-kéziratok: egy-két hasábot tartalmazó pergamen-töredékek, amelyeket a tekercsből hasítottak ki. Rendszerint kiderül, hogy a keleti frontról hazatérő katonák hozták magukkal: a feldúlt ukrajnai zsinagógákból, emlékül.

“Csak komoly lelkvágyódástól vezetett egyének...”

A német megszállás után, 1944 tavaszán–nyarán Budapesten valóságos kitérésű láz tört ki. Július közepe táján a fővárosi zsidó tömeg még keveset tudott arról, hogy vidéken a kikeresztelkedett zsidókat is gettókba zárták, elvitték Auschwitzba, és hogy a bori lágeregekben a fehér karszalagos – keresztény – munkaszolgálatos férfiak sorsa nem különb, mint a többi zsidóé. Még némi különbséget vélt látni keresztény zsidó és zsidó-zsidó között. Remélte, hogy az egyházfők megvédik híveiket. A fővárosban

803 Vas István, *Azután* (1990), a 24. fejezetben.

804 Trócsányi Zoltán, *Magyar Könyvszemle*, 69 (1945), p. 13 és 17. – Az adat a válogató bizottság elnökének hivatalos jelentésében szerepel.

villámsebesen terjedt el az a hír, hogy ha további deportálásokra sor kerül, a keresztény vallású zsidókat ez nem fogja érinteni.

A szorongás napjaiban sok zsidó akart megkeresztelkedni.⁸⁰⁵ Tömegek jelentkeztek a rabbiságon kitérésre, illetve a keresztény egyházaknál megkeresztelkedésre. Nyilvánvalóan a megmenekülés vagy kedvezőbb elbírálás reményében (#239/a). A pesti rabbiság jegyzőkönyve megjegyezte (július 26): "A mai nehéz időkben ezren és ezren fejvesztetten rohannak a keresztységbe." A Zsidó Tanács nem kárhoztatta a kitérőket, nem lépett fel velük szemben, de kifejezte aggodalmait és próbálta erősíteni a közösségi kohéziót (#239/e).

Groszmann Zsigmond, a rabbiság hivatalvezetője már április 20-án így nyilatkozott: "Valóságos megrohanás ez, a rabbihivatal tisztviselői éjjel-nappal munkában vannak, hogy a mutatókönyvbe és kartotékba a jelentkezőket bevezessék és részükre a kilépési bizonyítványt elkészítsék. A rabbihivatal nem is képes mindazokat fogadni, akik egy-egy napon jelentkeznek, és sorszámot kénytelen osztani, határnapokat tűzve ki az egyes kitérni szándékozókna. (...) De őszintén meg kell vallanom, hogy legtöbbje maga sírva jelenti be eltávozását. Nem vallási mozgalomról van szó, legtöbbje a kitérőknek ezt nyíltan meg is mondja, a helyzetén akar javítani, és úgy véli, hogy ezzel előnyösebb helyzetbe kerül..."⁸⁰⁶

A keresztény egyházak illetékesei tisztában voltak a körülményekkel, ugyanígy a hatóságok is. Endre belügyi államtitkár a kormány elé terjesztett jelentésében⁸⁰⁷ így ír (június 21): "A zsidóság mentésében, sajnos, ezt őszintén meg kell mondani, első helyen állnak a keresztény hitfelekezet minden rendű és rangú lelkészei. (...) A lelkészek a keresztény és felebaráti szeretetre hivatkozva végzik a zsidók mentési akcióját."

Hogy a mentesítési célú kitéréseket korlátok közé szorítsák, a belügyi hatóságok várakozási időt, az egyházak pedig hosszabb felkészítési időt rendeltek el, az evangélikus egyház egy félévet, a római katolikus egyház három hónapot (a nyár végén már egy teljes évet). A Magyarországi Zsidók Szövetsége sokszorosított formanyomtatványon (valójában a *Keresztény Zsidók Szövetsége* helyett, Török Sándor szignójával) ilyen szövegű tanúsítványokat állított ki: "Alulírottak ... tanúsítjuk, hogy az általunk személyesen ismert ... velünk együtt megjelent a ... izraelita hitközség ... rabbinátsi hivatala előtt azon célból, hogy oda együttesen bemenjünk és ... az izraelita vallásfelekezetből való kilépését és a ... vallásra való áttérési szándékát az illetékes rabbinak bejelentse (...). Ez azonban nem volt kivitelezhető, mert a rabbinátsi

805 K. Farkas Claudia, "A »kikeresztelkedés« dilemmája", *Holocaust Füzetek*, no. 12 (1999), pp. 73–91; uő, "A »kikeresztelkedés« problémája a zsidótörvények idején (1938)", *Egyháztörténeti Szemle*, 2, no. 1 (2001), pp. 112–127.

806 *A Magyar Zsidók Lapja*, 6, no. 16 (1944. április 20). – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), p. 202 sk., no. 90.

807 Közli: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), pp. 214–218.

hivatal előtt álló nagy tömeg miatt (csak későbbi hónapokra szóló sorszámot adtak ki) a hivatalba bejutni nem tudtunk. (...)”⁸⁰⁸

Raffay Sándor evangélikus püspök jelentése: “A zsidók százával, sőt, ezrével özönlöttek el a lelkészi hivatalokat, s ezek zavartalan munkáját és belső békességét sokszor veszélyeztették. A felvétel lehető korlátozása érdekében elrendeltem, hogy csak olyan zsidót lehet felvenni, akinek családjában már van evangélikus, és így a család vallási egysége teszi megokolttá a felvételt; továbbá, aki súlyos betegség vagy más körülmény miatt életveszélyben van; s végül, akit működő és megbízható egyháztagok személyes felelősség mellett ajánlanak. E korlátozásokkal a felvételek száma nagyon leapadt. Ezekhez a korlátozásokhoz járult még az oktatás idejének tetemes meghosszabbítása és megnehezítése is.” Az evangélikus püspök külön körlevelet adott ki “miheztartás céljából” (július 10): “(...) egyházunk (...) nem tagadja meg a zsidókkal szemben is fennálló missziói feladatát, és viszont nem adja oda magát egyéni, önző érdekek kiszolgálására, s csak hívő meggyőződésű, komoly lelkipályodástól vezetett egyének jelentkezését szabad elfogadni, akiknek múltja, eddigi élete, lelkülete, egyénisége, családi körülményei reménységet nyújtanak elhatározásuk komolyságára.”⁸⁰⁹

A veszély feszült légkörében felelősödött az ellentét a zsidónak megmaradók és a kitértek, illetve szervezeteik vezetői között. A keresztény egyházfők érvei, amelyekkel kedvezőbb elbírálást próbáltak a hatóságoknál elérni a kikeresztelkedettek számára, részben visszaütöttek a zsidóságra. Hasonló vádak is elhangzottak, mint évekkel korábban a zsidótörvények felsőházi vitájában. A Jó Pásztor Bizottság lelkészi elnöke, a református Éliás József május 24-én kifogást emelt a római katolikus Török Sándornál a Zsidó Tanács összetétele és hatásköre miatt. “Református egyházunk felfogása az, és ebben valamennyi keresztény egyház megegyezik, hogy a pásztorlása alá tartozó zsidószármazású egyháztagok semmiféle vonatkozásban ne kerüljenek egy másik felekezetnek, ez esetben az izraelita hitközségnek intézkedési joghatósága alá. (...) Mi tehát semmiképpen nem nyugodhatunk abba bele, hogy olyan szerv intézkedjék a mi egyházunk tagjai felett, amelyik jelentős részben az izraelita hitközség tagjaiból áll. (...) Ha mind a három történelmi keresztény egyháznak (katolikus, református, evangélikus) ott volna a képviselője – amely szám (3) minimálisnak mondható –, akkor sem egyezhetnénk abba bele, hogy egy izraelita többségű hatóság intézkedjék a keresztényen vallásúak felett.”⁸¹⁰ Megjegyzendő, hogy Török volt az egyébként a belügyminiszter által kinevezett szervezet egyetlen “keresztény” tagja, és később, júliusban ő lett a Magyarországi Keresztény Zsidók Szö-

808 Két ilyen tanúsvány fényképét közli: Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 176–177 között.

809 Lásd Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 130–133, no. 58-1.

810 Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), p. 151 sk.

vetsége vezetője. Éliásnak konkrétan leginkább az ellen volt kifogása, hogy a Zsidó Tanács a zsidókat hátrányosan érintő rendelkezéseket a zsidó származású “keresztény” egyháztagokra is alkalmazta, anélkül, hogy őket is szociális gondoskodásban részesítette volna. Meglehet, igaza volt – de a körülményeket a Gestapo és a belügyminisztérium határozta meg, nem a Zsidó Tanács, és éppen nem Török Sándor. Ősszel aztán mind Éliás, mind Török maga is üldözötté vált.

Egészen bizarr egyéni aljasságok: június közepén Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármelegyében az egyik falu római katolikus papja feljelentette a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban az újpesti evangélikus lelkészt,⁸¹¹ mert a falujából fél óra alatt térített át egy zsidó asszonyt.⁸¹² Augusztusban hasonló panaszt tett Raffay püspöknél az újpesti református lelképásztor is.⁸¹³

Kis út, külön utak

A menekülők külföldre juttatását különböző cionista csoportok szervezték.⁸¹⁴ A menekülés “kis út”-ja a titkos, illegális ösvények voltak.

Több cionista szervezet foglalkozott az utak előkészítésével, például, a Bné Akiva megbízásából Schwarcz Ernő / Menahem Tzvi Kaddari (1925–2011),⁸¹⁵ a *Va'ada* és a *Somér* megbízásából a Szlovákiából átszökött Moshe Alpan / Pil / Elefánt Márton / Szabó János (1918–2005).⁸¹⁶ Békéscsaba környékén embercsempészek vezették át a “kirándulás”-ra (*tijul*) vállalkozókat Észak-Erdélybe, hamis árja papírokkal, éjjel, szántóföldek úttalan útjain, az arrafelé nagy számban élő Jehova Tanúi (jehovisták / millenisták) és nazarénusok,⁸¹⁷ jó pénzért, Nagyvárad vagy Kolozsvárnál a cionista

811 A neve: Mezei József (1885–1967). Lásd Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), p. 593 skk., no. 308. – Mezei 1932 és 1950 között volt Újpesten lelkész, majd esperes, hozzá tartozott Dunakeszi–Alag község is. 1944 késő-nyarán–őszén keresztlevelek körülményeskedés nélküli kiállításával több zsidónak nyújtott segítséget megmeneküléséhez. Ezt akkori egyházi felettesei nem vették tőle jó néven. Egyházközségében ma őrzik emlékét. Az ő nevét viseli az egyházközség alapítványa Dunakeszin is.

812 Uo., pp. 257–258, no. 125.

813 Uo., pp. 459–460, no. 223.

814 David Gur, *Brothers for Resistance and Rescue The Underground Zionist Youth Movement in Hungary during World War II* (Jerusalem – New York: The Society for the Research of the History of the Zionist Youth Movement in Hungary – Gefen, 2007).

815 Schwarcz / Kaddari az egyetemi tanulmányokat a háború után még befejezte Budapesten, majd alijázott, Izraelben a Héber Egyetem professzora, a Héber Nyelvi Akadémia elnöke lett. *Az Israel Prize* kitüntette (1999).

816 Mose Alpan, *A viharban* (Budapest: Makkabi Kiadó, 2004).

817 A 363500/1939. Bm. VII/a (XII. 2) rendelet, “A honvédelem érdekeit veszélyeztető szekták

szervezetek oda telepített megbízottjai tették át őket a román határon Dél-Erdélybe, Tordán újabb cionista megbízottak vártak rájuk. Romániában fogadóállomások voltak a menekülők számára: Arad, Belényes / Beiuș (Nagyvárad közelében), Brassó, Gyanta / Ginta (Nagyszalonta közelében), Segesvár, Temesvár és a most említett Torda. Magyarországi vagy erdélyi zsidó nem sok indult el a “kis út”-on, inkább a maradék lengyelországiak vették igénybe, eltérően magyarországi hitsorsosaitól, bennük nem élt a bizalom a magyar hatóságok iránt. A “kirándulás” 1944. augusztus 23-ig, Románia kiugrásáig volt lehetséges, attól kezdve Románia ellenséges országnak számított. Néhány ezer – utólagos becslés szerint 7 000 – ember menekült meg ily módon.⁸¹⁸

Weiss Manfréd halála után hagyatéka, bár 8 örökös között oszlott meg, oszthatatlan közös tulajdonban (holding) maradt. Az egymással szoros rokonságban álló br. Chorin, br. Mauthner, br. Kornfeld és br. Weiss családok – a Weiss Manfréd Művek tulajdonosai – külön elbírálást tudtak kieszközölni maguknak.⁸¹⁹ Az már nem számított semmit, hogy a családtagok egy része keresztény vallásfelekezethez tartozott, az sem, hogy br. Chorin a békeidőkben Horthy kormányzó bizalmas embere, a társasági életben pedig egyik rendszeres bridzspartnere volt. A vagyonuk megszerzése volt a cél. Három, egyaránt erős igénylő versengett érte: az SS, a Hermann-Göring-Werke és a magyar állam. Az ügyet Kurt Andreas Ernst Becher (1909–1995) vette a kezébe. A Hermann-Göring-Werke a nemzetiszocialista hatalom első időszakában a németországi vasérc feldolgozására alapított iparvállalat volt. A konkrét esetben a vállalatbirodalom két egységét jelölték ki a magyar ipari óriás átvételére: Steyr-Werke (Steyr-Daimler-Puch AG) és Göring légimarsall egyik személyes büszkesége, a Wiener Neustadt Flugzeugwerke GmbH, ahol a Messerschmidteket gyártották. Becher SS-Obersturmbannführer / alezredes, később (1945. január 1) SS-Standard-

---

működésének engedélyezéséről”, 1939. december 2-án betiltotta “az ország törvényeit, a közrendet, más bevett vagy törvényesen elismert vallásfelekezetet, valamint a közérkölciség kiválmait” sértő szektákat, köztük az említetteket is. – *Magyarországi Rendeletek Tára*, 73, III (Budapest: Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság Nyomdája / Kókai Lajos könyvkereskedő cég, 1939), pp. 2376–2377, no. 650.

818 David Gur & Hadasz Laor-Ashur, *A vihar közepén: A cionista mozgalmak földalatti ellenállása Magyarországon, a német megszállás idején* (Budapest: Magyarországi Hasomer Hacıair, é. n.) (<http://www1.yadvashem.org/education/hungarian/vihar.pdf>), kül. p. 33 skk. – Tibori Szabó Zoltán, *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar–román határon 1940–1944 között* (Kolozsvár: Minerva Művelődési Egyesület, 2001).

819 Karsai Elek & Szinai Miklós, “A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története”, *Századok*, 95, no. 5–6 (1961), pp. 680–719; Bán Éva, “A Weiss Manfréd Művek német kézre kerülésének utótörténetéhez. Dokumentumok a lisszaboni külügyminisztérium archivumából”, *Kritika*, 1, no. 1 (1972), pp. 34–36; George Hoff, “The Manfred Weiss–SS Deal of 1944. Excerpt from the Memoirs of George Hoff, Legal Counsel”, *Hungarian Studies*, 7, no. 1–2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991/92), pp. 23–34 / <http://epa.oszk.hu/01400/01462/00012/pdf/023-034.pdf> (09/11/23).

tenführer / ezredes, eredetileg a Waffen-SS hadfelszerelési törzs lómustra-bizottság (*Ausrüstungsstab mit Pferdemonsterungskommission*) vezetője volt, akinek Magyarországon az volt szorosabban a feladata, hogy lovakról gondoskodjék az SS lovassága (*Reiter-SS*) számára.⁸²⁰ Abban az időben a Weiss Manfréd Művek volt az egyik legnagyobb fegyvergyár a nemzetiszocialista Németország hatókörében. Közel 50 000 munkást foglalkoztatott.

A német megszállás hírére br. Chorin Ferenc és br. Kornfeld Móric még aznap a Pesten miséző zirci ciszterci főapát segítségét kérték, Endrédy Vendel⁸²¹ gépkocsin levitte őket Zircra, az apátságba.⁸²² Chorint már 21-én Zircen csendőrök, Kornfeldet másnap, 22-én, Badacsonyban, ahová taxin továbbment, csendőr nyomozók letartóztatták. (Nyilvánvalóan egy óvatlan pesti telefon, illetve a taxis vezette nyomra a csendőröket.) Mind Chorint, mind Kornfeldet, sok más politikai és gazdasági előkelőséggel, nemcsak zsidókkal, együtt, az Astoria pincéjében – a Gestapo ideiglenes fogdájában –, majd a Pestvidéki Törvényszék fogházában (Fő utca) tartották őrizetben, kihallgatásaik – testi bántalmazás mellett – főként a csepeli vagyonra irányultak. Néhány nap múlva Ausztriába, a Bécs egyik külvárosában (Oberlanzendorf) lévő munkatáborba vitték őket. Chorint innen hozták vissza Pestre (április 27). A Gestapo az Andrássy út 116 (Weiss-villa) egyik szobájában tartotta háziőrizetben (a szomszédos épületben, Andrássy út 114, a Chorin-villában, akkor maga Becher lakott). A lócsiszár szisztematikusan kikérdezte a magyarországi nagyipar szervezeti és személyi viszonyairól. Lényegében anyagot gyűjtött a csepeli Weiss Manfréd Művek megszerzéséhez.

Becher a „*Blut für Ware*” stratégiát követte. Ez nem vált ugyan be, de végül maga br. Chorin ajánlott fel egy csereügyletet: a cég átadását a tulajdonos család tagjainak szabadon engedése fejében.⁸²³ Az ügylet idején a család mint a zsidótörvények és a március 19 után hozott rendeletek hatálya alá nem eső keresztény családtagok tulajdonát a holding teljes vagyonának 51 százalékát tartotta kezében, a többi 49 % az

---

820 Lévai Jenő, *A fekete SS "fehér báránya"* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1966); Karla Müller-Tupath, *Reichsführers gehorsamster Becher. Eine deutsche Karriere* ([Hamburg]: Konkret-Literatur-Verlag, 1982; Berlin: Aufbau-Verlag, 1999).

821 Endrédy Vendel (1895–1981) 1939-ben lett Zircen főapát. A háború után, a szerzetesrendek feloszlásakor, Grósz József érsek perében vád alá állították, megkínózták, 14 évre ítélték, több mint 6 évig ült börtönben (1950–1956, majd ismét: 1957).

822 Chorin Ferenc feljegyzése a vele és családjával 1944. március 19. után történekről, kiadva leányának emlékirat-kötetében: Strasserné Chorin Daisy [(1929–)], *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*, szerk. Bán D. András (Budapest: Osiris, 1999), pp. 143–169. – Kornfeld Móric, „Tíz hét története 1944-ben. Budapest – Oberlanzendorf – Mauthausen”, in: uő, *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*, szerk. Széchenyi Ágnes (Budapest: Corvina, 2006), pp. 148–181. Az emlékirat részletesen ír a táborbeli életről is. – Mindkét feljegyzés kéziratban maradt fenn.

823 Strasserné Chorin Daisy, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*, szerk. Bán D. András (Budapest: Osiris, 1999).

1600/1944. Me. (IV. 14) rendelet (#223/c) és egyéb rendelkezések értelmében a magyar állam tulajdona volt.

A Weiss Manfréd Műveket a család szerződésben engedte át a Gestapónak.⁸²⁴ Becher és br. Chorin tárgyalásainak eredményeképpen az a megoldás alakult ki, hogy a tulajdonosok egy új társaságot hoztak létre (*Hausverwertungs- und Verwaltungs AG*), a Weiss Manfréd Művek ennek tulajdonába került, de teljes jogú irányítását 25 évre – a nyilvánvalóan e célból létrehozott, Becher tulajdonát képező Házértékesítő és Kezelő Rt. mint bizalmi vagyongazdálkodó (*Treuhand*) közbeiktatásával – a Waffen-SS vette át, azaz a hatalmas nehéz-, ezen belül hadiipari konszern felett az SS formálisan is megszerezte az ellenőrzést. A szerződés szerint annak lejárta után a holding az egész vagyont visszaadja a tulajdonosnak, de eladás esetén elővételi joga van. A megállapodást Berlinben maga Himmler hagyta jóvá. A szerződéseket minden részvényesnek személyesen kellett aláírnia, a nem zsidó családtagoknak is. A családot az aláíráshoz Mauthnerék villájában (a Ferenc-halmon, Budakeszi út 75) gyűjtötték össze (május 17). Kornfeldet és br. Weiss Jenőt (1887–1983), akiket a Gestapo Mauthausenbe deportált,⁸²⁵ a németek ebből az alkalmából hozták vissza a lágerből Pestre (május 20).

Chorin mindjárt a szerződés aláírásának napján, Becher tudtával, levélben tájékoztatta a kormányzót döntésükről (május 17).⁸²⁶

“Főméltóságú Kormányzó Úr! Útban külföldre szükségét érzem annak, hogy főméltóságú kormányzó urat, ki a magyar ipar érdekeit mindig annyira szíven viselte, minél előbb tájékoztassam arról a tranzakcióról, melyet a Weiss Manfréd vagyongruppák tekintetében kötöttünk... Bizonyára méltóztatik értesülve lenni arról, hogy néhány héten át különböző helyeken és körülmények között letartóztatásban⁸²⁷ voltam. (...) Ezen idő alatt, sajnos, bizonyára a helyzet kényszere alapján, főméltóságod égisze alatt, a zsidókérdést szabályozó, törvényes alappal nem bíró rendeletek egész sora jelent meg.⁸²⁸ Ezek a rendeletek egyfelől zárolták, de tényleg eltulajdonították a zsidó vagyont (...), másfelől azonban (...) a zsidók s az ilyeneknek tekintendők minden gazdasági tevékenységét erkölcsileg is, tényleg is lehetetlenné tették. (...) Letartóztatásom utolsó két hetében úgynevezett ehrenschutzhaftba⁸²⁹ kerültem, és (...) összekerültem a reichsführer Himmler vezetése alatt álló gazdasá-

824 A szövegek hozzáférhetők az interneten is magyar fordításban: http://www.natarch.hu/archivnet/rovat/forras.phtml?forras_kod=354.

825 Szita Szabolcs, *Holocaust Füzetek*, no. 9 (1998), p. 27 sk.

826 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), pp. 440–444, no. 83; Strasserné Chorin Daisy, *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*, szerk. Bán D. András (Budapest: Osiris, 1999), pp. 174–177; Ungváry Krisztián, szerk., *A második világháború* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), pp. 361–363.

827 Tapintatosan így nevezi meghurcoltatását.

828 Többek között az 1600/1944. Me. rendelet (#223/c).

829 Ehrenschutzhaft, “tiszteletbeli védőőrizet”.

gi csoporttal, (...) vállalták azt, hogy az egész Weiss Manfréd vagyonkomplexumot »treuhänderisch«⁸³⁰ kezelésbe vegyék át. Elsősorban azt értük el, hogy a vagyonállag a mi kezünkben, tehát magyar kézben marad meg... (...) A németek érdekét a megállapodás azzal szolgálta, s ez vezette őket, hogy ezzel a legnagyobb magyar gyári potenciált teljes mértékben a háború szolgálatába tudják állítani. (...) A magyar kormánnyal, mely az említett rendeleteket hozta, nem tudtunk s nem is óhajtottunk tárgyalni. (...) Nem árultuk el az ország érdekeit, ellenkezőleg... Igaz, hogy mindezekkel szemben családunk *egy része* visszanyerte szabadságát – de a múlt évtizedek alatt végzett munkájával ennyit talán kiérdemelt.

(...)

Búcsúzom Főméltóságú Uramtól, (...) különösen köszönöm azt a jóindulatot, mellyel 20 éven át az általam képviselt magyar ipar törekvéseit kísérte, s azt, amelyet velem szemben volt kegyes mindenkor tanúsítani, amelyért mindig őszintén hálás voltam és leszek. (...) Maradtam még egyszer ismételve hálás köszönetemet főméltóságú uram őszintén tisztelő szolgája.

Chorin Ferenc”

A családi vagyonrész átengedése⁸³¹ fejében a családtagok mindjárt a szerződés aláírása utáni napokban távozhattak Budapestről.⁸³² Bécsig teherautón, illetve rendőrségi gépkocsikon jutottak el, motoros SS-őrök kíséretében, hat héten át Purkersdorfban vasúti hálókocsokban tartották őket, őrizet alatt, időnként Purkersdorf és egy közeli pályaudvar (Hütteldorf) között ingáztatva a szerelvényt. Becher Bécsben további kihallgatásoknak vetette alá Chorint. A családnak túszoikat kellett hátrahagynia. Bécsből vonaton Stuttgartba vitték őket, onnan június 25-én és 26-án a Luftwaffe két ócska gépén – Barcelona, illetve Madrid leszállással – Lisszabonba,⁸³³ néhányukat pedig egy harmadik géppel Svájcba. Portugáliába összesen 32 családtag érkezett meg.⁸³⁴ Vonaton nyilvánvalóan nem lehetett volna szállítani őket, a nor-

830 Treuhänder: „bizalmi vagyonkezelés”, Vagyonkezelő (jogi személy).

831 A vételár kifizetésére a szerződés 25 év haladékat kötött ki.

832 A családtagoknak átadott ellenértékek: 600 000 dollár, 200 000 birodalmi márka, útlevelek, repülőjegyek stb. – A Reuter jelentése szerint „a lisszaboni vámhivatalnokok életükben még nem láttak együtt annyi ékszert”, mint amennyi a különgép utasainál volt. Idézi: Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), p. 444.

833 Utazásukról és megérkezésükről részletes tájékoztatást adott a külügynek Újpetery ügyvivő. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), p. 140 skk., no. 36/e; a teljes szöveg: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában* (Tények és Tanúk) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987). – Mauthner Gabriella (Mauthner Alfonzné Weiss Elza leánya, Weiss Manfréd unokája) visszaemlékezése Erdélyi Lajos interjújában: *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 3–4 (2000), pp. 236–252. – A portugál diplomáciai levelezést a kiutazás ügyében bemutatja Bán Éva, „Budapest–Lisszabon, 1944–1945”, *Valóság*, 46, no. 6 (2003. június), pp. 38–47.

834 A számot megerősíti a lisszaboni ideiglenes magyar ügyvivő jelentése. Kiadta: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), p. 140 skk., no. 36/e. Az ügyvivő – aki korábban

mandiai partraszállás után, a Franciaországban folyó hadműveletek miatt. A lisszaboni repülőtérről a portugál hatóságok csak másnap engedték be őket a városba. Kiderült, hogy az útlevelekbe beütött vizumokat a Gestapo hamisította.

Az akcióban kiszabadult a németek markából br. Chorin Ferenc, felesége, br. Weiss Daisy (1895–1988) és 3 gyermekük; br. Kornfeld Móric, felesége, *née* br. Weiss Marianne (1894–1971) és 3 gyermekük; br. Weiss Jenő és felesége; Mauthner Alfonzné *née* br. Weiss Alice / Elza; Weiss Alfonz / Ali és felesége, *née* csetei br. Herzog Erzsébet; br. Weiss Edith (eddig br. Weiss Manfréd gyermekei és házastársaik; Edith nem ment férjhez); br. Mauthner Ferenc; és más közvetlen családtagok, együtt összesen 1 210 kg csomaggal. Az első napokban maglódi br. Wodianer Andor / Antal volt magyar követ segített elhelyezkedésükben.

A legnagyobb magyar gyáriparos család távozása után a kormány többször is méltatlankodva tárgyalta a titkos tárgyalásokon kimódolt cserét.⁸³⁵ Amiatt, hogy a kormány tűrte, engedte, sőt, elősegítette, hogy a Gestapo úgy bánjon a vagyon tulajdonosaival, ahogyan bánt, nem hangzott el méltatlankodó szó a kormányülésen. Az igazság az, hogy Becher titokban és más vonalon folytatott tárgyalásai keresztettkék a kormányzat terveit: Imrédy a magyar kormánynak akarta megszerezni a Weiss Manfréd Műveket. Abból az ügyletből a családtagok kimaradtak volna. A kormány azt sérelmezte, hogy a németek elorozták előle a zsíros falatot. Imrédy előtt, aki éppen azokban a napokban lett a Sztójay-kormány "tárca nélküli közgazdasági minisztere az ország gazdasági politikájának egységes irányítására", a Weiss Manfréd Művekkel legnagyobb lehetősége zárult be. (Másfél hónappal kinevezése után lemondott.) A Gestaponak nemcsak a magyar kormányt sikerült kisemmiznie: a Hermann-Göring-Werke is elesett a nagy konctól. A gyáróriás területén 1944 nyarán zsidó kényszermunkások dolgoztak. A történet epilógusa, hogy a háború után a Weiss Manfréd Művek rövid úton szovjet igazgatás alá került, majd magyar állami tulajdonba, s 1950-ben a Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek nevet kapta.

Br. Chorin Ferenc Portugáliában 1944. szeptember legvégén aláírta a Követi bizottság tagjainak a kormányzóhoz intézett levelét, amelyben próbálják Horthyt meggyőzni, hogy "megadásra való készségünknek (...) haladéktalanul kifejezést kell adnunk (a) három szövetséges főhatalommal szemben".⁸³⁶ A második világháború után Chorin, amerikai emigrációjából, anyagilag támogatta a Portugáliában élő Horthy Miklóst és családját.

Imrédy személyi titkára volt – emlékirataiban: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában* (Tények és Tanúk) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987), p. 461 skk.

835 A kormányülések jegyzőkönyvének idevágó részleteit kiadta: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), p. 143 sk., no. 36/g (július 5) és 36/h (augusztus 17).

836 Idézi: Újpeéry Elemér, *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában* (Tények és Tanúk) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987), p. 498 sk.

A Kasztner-vonat

Június 28/29-én Budapest-Rákosrendező pályaudvaron vonatra szállt néhány híján 1 700 ember, pontosan 1 684 vagy 1 685, akiknek megmenekülését Kasztner Rudolf szervezte meg, magyarországiak és erdélyiek, onnan főként Kolozsvárról.

Eichmann június 3-án engedélyt adott Kasztnernek arra, hogy bizonyos számú prominens személyt a vidéki gettókból Pestre hozasson, és felvegye őket egy kivándorlásra összeállítandó csoportba. A vidékiek között a kolozsváriak alkották a legnagyobb csoportot: június 10-én 388 fő érkezett Pestre, különvonaton. Köztük volt Fischer József, a hitközség elnöke, Kasztner fiatalkori pártfogója és apósa is. A csoportot a Columbus utcai gyűjtőtáborban helyezték el.

Kasztner az utat a Becherrel és Eichmann-nal folytatott tárgyalásokon készítette elő. A Zsidó Tanács előtt június 14-én ismertette a lehetőséget. Megkapta a hozzájárulást a megállapodáshoz. A németek nagy összegű váltságdíj fejében voltak hajlandók a csoport tagjait kiengedni Magyarországról, elvben fejenként 1 000 dollár volt a díj, Eichmann eredeti követelésének tízszeresében maga Himmler szabta meg, némelyek többet fizettek, volt, aki 25 000 dollárt, akadt, aki szinte teljes vagyonát, de voltak ingyen utasok is a csoportban, többek között lengyelországi menekült zsidó gyermekek. Összesen valami 3 000 000 (Kurt Becher adata) vagy 8 600 000 svájci frank (hitközségi becslés) gyűlt össze, az utóbbi fejenként több mint 5 000 svájci frankot jelent. A pénzt Becher vette át. A csoport tagjait Stern Samu (neológok), Freudiger Fülöp (orthodoxok), Fischer József, Léb Zsigmond és Marton Ernő (kolozsváriak), illetve Komoly Ottó és Szilágyi Ernő (a szellemi élet jeles emberei) választották ki, irodájuk a Síp utca 12-ben volt (I. emelet 18). Bizonyos társadalmi csoportok számára kvótákat szabtak meg (a kolozsváriak, hitközségi és cionista vezetők, néhány cionista csoport tagjai stb.). A vidéki gettókból mintegy 40 rabbit hoztak ki. Maga Kasztner nem vett részt a döntésekben. A jelölteket indulás előtt Budapesten az Izraelita Siketnémák Intézete épülete (Mexikói út 60) mögött álló barakkokban gyűjtötték össze (a "kedvezményes tábor" / *Vorzugslager* telkének híressé vált címe: Columbus utca 46).⁸³⁷ Többen csak a családjukat jelölték a vonatra, Komoly Ottó a leányát küldte el. A szervezők azt gondolták, és német tárgyalópartnereik is azzal kecsegtették őket, hogy a szerelvény csak az első, "mintavonat" (*Musterzug*), az akció folytatódni fog. A köztudatban úgy élt, hogy a szerencsés kiválasztottak Svájcba, onnan egyenesen Palesztinába mennek. Weinmann Éva – akkor 16 éves leány – naplója, 1944. július 31: "Sokan kimentek Palesztinába. Én is kimentem volna, de

837 Szita Szabolcs, "»A« Columbus: a megmentés csodája. Kanizsai Dezső dokumentuma", *Remény*, 2, no. 4 (5759. *tisri-chesvan* / 1999. szeptember-október), pp. 61–68.

nem akarok Anyuék nélkül menni. 15, aki kiment az 1 transzport Németországba maradt. Oda internálták őket. Sok ismerős is van közöttük.”⁸³⁸

A Kasztner-vonat,⁸³⁹ összesen 35 marhavagon, ebből 4 a kísérőknek, vezetőknél, betegeknek, illetve az ellátmánynak, június 30-án, pénteken késő éjszaka indult el Pestről, a Rákosrendező pályaudvarról. Aznap többórás légiriadó volt a városban, így az elutazók csoportjai a gyűjtőhelyekről: a Columbus utcából, az Aréna úti (ma: Dózsa György út) és a Lenke úti (ma: Bocskai út) zsinagógákból gyalog haladtak át a városon; többen, mint ahánynak engedélye volt. Induláskor a vonatra még néhány készenlétben álló potyautas is felugrott, ők is megmenekültek. A szerelvényt Mosonmagyaróvárott az SS őrizetében félreállították egy mellékvágányra (július 2–3), aznap a szabad ég alatt alhattak. Eltérítették őket, Komáromon át, Pozsonyba, és csak július 7-én Hegyeshalomnál hagyták el az országot. Bécsben enni kaptak. Romeltakarításon kellett dolgozniuk. Linzben zuhanyozóba terelték és egész testükön megnyírták őket. A szerelvénynek német kísérői voltak, élükön Krumeyjel, ők foglyonként külön 120 birodalmi márkát kaptak kísérő-költségmegtérítés címén. Útközben az a hír terjedt el, hogy Auspitz (ma: Hustopeče, Csehország) felé tartanak, a nevet félrehallva első ijedtségükben Auschwitznak vélték. (A morva–cseh határhoz közeli városban is volt egy láger.)⁸⁴⁰ De nem Auschwitzban kötöttek ki, nem is Svájcban, hanem Bergen-Belsenben (július 9). 972 nő és 712 férfi; ezekben a számokban benne van a 320 gyermek, köztük 3 évnél fiatalabb 60. A szerelvény eltérítése talán Eichmann magánakciója volt. Igaz, Svájcba nem lett volna könnyű előzetes tárgyalások, egyezmény, útlevél stb. nélkül ennyi menekülőt bevinni.

Mindjárt Svájcba csak kevesen jutottak el közülük, 318-an,⁸⁴¹ augusztus vége felé,

838 http://pincus.lauder.hu/weinmannpub/weinmann_magyar.htm. Nyomtatásban: Weinman Éva naplója, 1941. okt. 10–1945. január 19 (Lauder Javne Könyvek / Eszter könyvek) (Budapest: Lauder Javne Iskola, 2004).

839 A vonattal megmenekültek nagyobb részének névsora a City University of New York Graduate Center és isze alatt, Mayer Egon (1944–2004) szerkesztésében hozzáférhető a világhálón: <http://www.kasztnermemorial.com> (06/08/25). A szerkesztő mint méhmagzat menekült meg a Kasztner-vonaton, szülei 1945-ben visszatértek Magyarországra, de 1956-ban külföldre távoztak, ő maga Amerikában szociológusként a kortárs zsidó társadalommal foglalkozott. Főbb könyvei: *From Suburb to Shtetl: The Jews of Boro Park* (Philadelphia: Temple University Press, 1979) (a brooklyni Borough Park haszid közösségéről); *Love and Tradition: Marriage Between Jews and Christians* (New York: Plenum Press, 1985, 1987?) (a vegyes házasságokról).

840 Andreas Biss, *A Million Jews to Save: Check to the Final Solution* (London: New English Library, 1973; South Brunswick, NJ: A. S. Barnes and Co., 1975).

841 A szám egy Ribbentrop külügyminiszternek küldött jelentésben szerepel. Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account* (New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963), p. 811, no. 394 (a berlini svájci követség augusztus 28-án jelentette, hogy 318 személy illegálisan átlépte a német–svájci határt). Lásd még uo., p. 799, no. 387 (1944. október 30) stb. A Gestapo eredetileg 300 főt akart kiengedni, de az utolsó percben még 18 csapódott hozzájuk. – A bizzar számhoz vö. Gen. 14,14.

az ő vonatuk augusztus 18-án indult el Bergen-Belsenből. A Gestapo talán előlegképpen engedte ki őket, bízva az árut foglyokért terv újabb változatának megvalósulásában.⁸⁴² A vonat augusztus 21-én megérkezett az "osztrák"-svájci határra. Senkinek nem volt svájci vizuma, ezért a határon, Hőchst-St. Margrethen között a Rajna-csatornahídon zuhogó esőben kellett kivárniuk, amíg a hatóságok elrendezik az ügyüket. Végül St. Gallenbe vitték őket, innen indultak tovább Olaszország felé, Palesztinába. Köztük volt Strasser Salamon debreceni orthodox rabbi és Weisz Pál debreceni⁸⁴³ *status quo* rabbi, a Status Quo Ante Izraelita Hitközségek Országos Szövetségének alelnöke, a debreceni Zsidó Tanács tagja, később mint Méir Weiss a Héber Egyetem neves biblikus professzora.⁸⁴⁴ R. Weisz úgy emlékezett, hogy újévre – természetesen, úgy érti, hogy a zsidó újévre⁸⁴⁵ – már *Erec*-ben voltak, felszabadultak és a hátramaradtak sorsán aggódva.

A vonat többi utasa Bergen-Belsenben a láger egyik elkülönített részlegébe került (*Ungarnlager*). Megtarthatták saját ruhájukat, a zsúfolt barakkokban elviselhető volt a bánásmód és az ellátás. A koncentrációs táborban a németek külön szektort nyitottak abból a célból, hogy ennek részlegeiben őrizzék azokat a zsidókat, akiket külföldre szándékoztak kiengedni, a cserealapot: innen akarták indítani a tervezett csereakciókat. Az *Ungarnlager*-t a Kasztner-vonat érkezése előtti napon nyitották meg (július 8). A magyar tábornak külön zsidó önkormányzata volt, élén a kolozsvári Fischer József *Lager*- vagy *Judenältester*-rel (tagja volt Danzig Hillél, később Zsolt Béla), a foglyoknak nem kellett dolgozniuk, nem kellett örökös és végtelen létszámellenőrzésen részt venniük (náluk *Appell* csak egyszer volt naponta). A csoportban lévő mintegy 30 orvos rendszeresen foglalkozott a foglyok panasaival. Előadásokat, vitákat tartottak. Az iskolás korú gyermekekre tanárok felügyeltek, neológ iskola, orthodox héder és jesiva rendszerben. Megünnepezték az őszi nagyünnepeket (egy sófár is volt valakinél), a *Balfour Declaration* évfordulóját. A cionista szervezetek (*Somér*, *Mizrahi*, *Beitar*) külön szemináriumokon nevelték a hozzájuk tartozókat, hébert tanítottak. Az SS úgy tartotta számon őket, mint kedvezményes zsidókat (*Vorzugsjuden*).

Ami a *Vorzug*-ot illeti, Szondi Lipót (1893–1986) írta, néhány héttel a bergen-belseni deportáltak szabadulása után, az akkor már több mint egy éve Svájcban élő Kerényi Károlynak: "Az ember közel száz emberrel él együtt fütetlen, szűk, mindig sötét barakkban, poloskák, tetvek, bolhák, egerek és patkányok között, mint egy asthmás vontatóhajó cipeli magával óráról órára azokat, akik úgy érzik, nem bírják tovább,

842 Saly Mayer és Becher-Kasztner tárgyalásairól lásd Randolph L. Braham, *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), II, p. 1049 skk.; Monty Noam Penkower, *The Jews Were Expendable: Free World Diplomacy and the Holocaust* (Urbana: University of Illinois Press, 1983), p. 202 skk.

843 Korábban: hódmezővásárhelyi.

844 1990-ben megkapta az *Israel Prize*-t.

845 5705. *tisri* 1 / 1944. szeptember 18.

reggel ½9-től estig negyedóránként más s más embert köt vontatókötélre, közben 5–10 percre le kell feküdnie egy ½ m széles és alig két méter hosszú faforgács-sírba, mert szédül az éhségtől, délután 5-től reggel 6-ig duplán felöltözve, vacogva, álmatlanul várja a felkelő napot, mialatt tropikus kopogással hangosan csöpög rá a fatetőről a jeges eső...⁸⁴⁶

Idők során az *Ungarnlager*-ben hárman meghaltak, 8 gyermek született. A foglyokat majd csak december 6/7-én engedték el a németek.⁸⁴⁷ Himmler ekkor már abban reménykedett, hogy közelesen békét tudnak kötni a Szövetségesekkel, és – egyebek mellett – ezzel a gesztussal akart kedvező elbírálást szerezni magának. December 4-én Krumej jelentette be a lágerben az indulást. Személyvagonokba ültették a mintegy 1 350 foglyot, zsúfoltan most is. De a szerelvény elindulása után enni adtak nekik. December 7-én, hajnali 1 órakor érkeztek meg a határállomásra (Lustenau, Vorarlberg). Itt svájci vonatra szálltak át. Először St. Gallenbe kerültek, egy kaszárnyában kaptak ideiglenes szállást, majd átvitték őket a Genfi-tó mellett, Caux-ban, szállodákba, külön az orthodoxokat (Regina), külön a többieket (Esplanade). (Caux-ból írta Kerényi is a fentebb idézett levelet.)

A háború vége után ki-ki arra tartott, amerre akart. Mintegy hétszázan a cionisták által fenntartott útvonalak egyikén, Bari kikötőjéből, Palesztinába mentek. Eljutott Palesztinába Szabó Ödön (1914–2003) békéscsabai rabbi, aki már 1939-ben újhéber nyelvkönyvet adott ki a Katzburg Nyomdában, majd Élijáhu Jesurun néven lelkes és lelkesítő történeti munkákat írt Izrael szabadságharcairól és hőseiről, és sokan mások. Kisgyermekként, szüleivel együtt volt a Kasztner-vonaton és Bergen-Belsenben, felnőttként, Izraelben regényíró lett Yehudit / Judith Rotem,⁸⁴⁸ megkapta a *Prime Minister's Prize*-t (2002).

Azt a mintegy 180 embert, akik a hazatérést választották, a Vöröskereszt 6 autóbuszon hozta Magyarországra. Köztük volt Komlós Aladár és felesége, Palotai Erzszi (1907–1988) előadóművész; Zsolt Béla, aki *Kilenc koffer* című regényében (1946) írta meg nyomasztó emlékeit; Blum Tamás (1927–1992), aki utóbb visszament Svájcba, és halálos betegségének hónapjaiban írta le könnyed hangú visszaemlékezését.⁸⁴⁹ Kovács György (1910–1977) kolozsvári színész a szülőföldjére tért vissza, és lett a Magyar Színház vezető művésze. Ernster Dezső (1898–1981) operaénekes a New York-i Metropolitanban és németországi operaházakban játszott, Budapestre csak vendégszereplések alkalmából látogatott el.

846 Kiadta Lackó Miklós, "Kerényi-levelek", in: Szilágyi János György, szerk., *Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára* (Osiris Könyvtár: Történelem) (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), pp. 145–206; az idézet: p. 156 sk. (1944. december 29).

847 A csoportból 17 főt a németek visszatartottak Bergen-Belsenben, köztük Joel Brand rokonait és két házaspárt, akik a láger más szektorában lévő gyermekeikkel felvették a kapcsolatot. Ladislaus Löb [Löb László], "A Kasztner-transzport", *Szombat*, 20 (2008).

848 Egyik könyve magyarul: *Oly nagyon szerettem* (2003).

849 "Menetrend", *Holmi*, 19, no. 6–7 (2007. június–július).

A többi bergen-belseni deportált szétszóródott a nagyvilágban. Peter Munk (1927–) gazdag vállalkozó lett Kanadában,⁸⁵⁰ magyarországi beruházásai nagy tőkét hoztak be, persze, nem saját haszon nélkül, az országba. Szondi Lipót, a már akkor világhírű pszichológus, a sors-analízis elméletének és az erre alapozott pszichológiai vizsgálati módszernek a kidolgozója, aki a lágerben is módszere ellenőrzésén és finomításán dolgozott, erre utal a Kerényinek írt levélben is: Szondi Svájcban maradt, és a háború után folytatta tudományos munkásságát. A gyilkos embertípusról írt könyve⁸⁵¹ aligha független az 1944. év személyes élményeitől.

A Kasztner-vonattal jutott külföldre Joél / “Jajlis” Teitelbaum szatmári rebe is, a magyarországi haszidizmus nagy befolyású személyisége. Felajánlotta unokaöccsének, Júda Jekutiél máramaros-szigeti rabbinak, aki miatt annak idején ő elhagyta Szigetet, hogy beszerzi őt is a csoportba, feleségét és gyermekeit azonban el kell hagynia, és senkinek nem szólhat a lehetőségéről. Júda Jekutiél elutasította a menekülést, és híveivel együtt, az élükön, kis batyuval és egy bottal ment a vasútállomásra, a deportáló szerelvényhez, Auschwitzba. Joél Teitelbaum rabbit Bergen-Belsenben állandóan pár tucat híve vette körül, kiszolgálták és széltől is óvták. Elkerített helye volt a barakkban. Szakállát nem kellett levágnia, de kendővel kötötte fel az állát, külön ételmiszerkészletet tartott, saját szakácsa főzött rá, orthodox fogolytársai mint rebét, mint szentet tisztelték, és *szimhat Tora* estéjén elragadtatottan nézték, énekeltek, tapsal kísérték táncát, körben a tábori ebédlőben. R. Teitelbaum élete végéig ellenezte a cionizmust és Izrael Állam megalapítását,⁸⁵² mert nem szabad siettetni a megváltást, s úgy tartotta, a Holocaust is büntetés volt azért, mert a zsidók maguk akarták megvalósítani, ami csak a messiás eljövételével válhat valóra. “Nincs olyan erő a világon, amely rábíthatna, hogy elfogadjam, Isten ne adja, ezt az eretnekséget...” Egyik híve, amikor megkérdezték, mi a véleménye arról, hogy a rebét is a cionisták mentették meg, ezt válaszolta: “Lehet, hogy ez volt a cionista mozgalom egyetlen érdeme.”

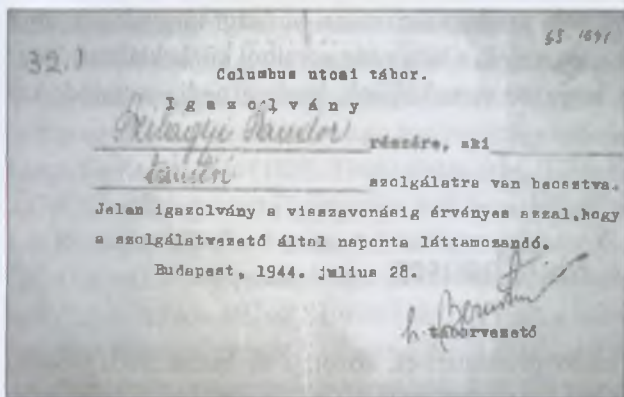
Július elején Pesten még úgy látszott, hogy a két csoportos – a Kasztner-vonat esetében: tömeges – mentőakció talán csak a kezdet, amelynek folytatása lesz. Kasztner biztosan így gondolta, s folytatta volna a tárgyalásokat, azt remélve, hogy a két sikeres akció megteremti mind a pesti zsidó, mind a német félben a bizalmat, és ezzel újabb lehetőségeket nyit. A Kasztner-vonatnál is nagyobb méretű csereügylet, melynek megvalósításáról Kasztner már hónapok óta tárgyalt Becherrel, és amelyet Eichmann is szívesen látott volna, cionista kifejezéssel: a “nagy út” nem nyílt

850 A világ legnagyobb aranybánya vállalkozásának (Barrick Gold) alapító elnöke. 1992-ben jelentékeny erejű jótékonyági alapítványt hozott létre.

851 Leopold Szondi, *Kain. Gestalten des Bösen* (1969). – Ennek iker-darabja: *Moses. Antwort auf Kain* (1973). Mindkettő magyarul is.

852 Zvi Jonathan Kaplan, “Rabbi Joel Teitelbaum, Zionism and Hungarian Ultra-Orthodoxy”, *Modern Judaism*, 24, no. 2 (2004), pp. 165–178.

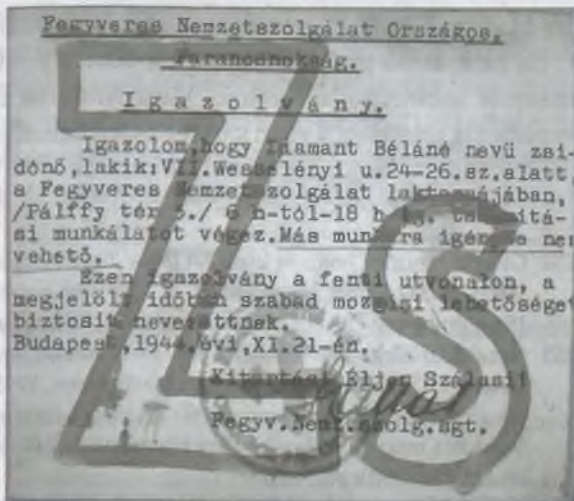
A Columbus utcai internálótáborban foglalkoztatott munkaszolgálatos igazolványa (1944. július 28.) (MZsL)

meg. Magát Kasztnert, aki Budapesten maradt, a magyar rendőrség letartóztatva (július 18), a *Vada* és az SS kapcsolatáról vallatták, nyilván a Becherrel fenn-

tartott kapcsolat részleteit firtatták, különös tekintettel a Weiss Manfréd Művekre, amihez neki semmi köze nem volt, de kiszabadult, és továbbra is abban reménykedett, hogy a tárgyalások végül legalább a megmaradt pesti zsidóság megszabadítását fogják eredményezni.

Freudiger Fülöp, a budai orthodox hitközség elnöke (*ros-hakóhl*) családjából és baráti köréből több – némely híresztelés szerint 40 vagy 50, sőt, összesen 72 – személynek sikerült elmennie. Köztük lehetett Freudiger Fülöp anyja, Feige Rose is (az akkor 65 év körüli asszonynak Pesten minden nyoma eltűnt). Egyébként nem került nyilvánosságra névjegyzék a szerencsésekről. Augusztus 9/10-én indultak el a Keleti pályaudvarról, háló- és személykocsikban, Románia felé, vonaton, jelentős összegű váltságdíj fejében. Útleveleket Romániából kaptak, hamis román útlevelet, az elutazást azonban Freudigernek Wislicenyvel kialakult hivatali kapcsolata tette lehetővé, közvetlenül pedig egy csokoládé-bonbonos dobozka, tele briliánsokkal, amelyet irodájában nyújtott át az SS-századosnak.⁸⁵³ Freudiger távozását a pesti zsidó közvélemény szö-

A Fegyveres Nemzetszolgálat lakatanyájába kirendelt munkaszolgálatos igazolványa (1944. november 21.) (MZsL)

⁸⁵³ Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 92. – Híre ment annak, hogy Freudiger hatalmas vagyont adott át Wislicenynek: 18 kg arany, 180 karát gyémánt, készpénz (dollár).

késnek tekintette. Kínos jelenet volt, amikor Eichmann bírósági tárgyalásán, ahol Freudigert tanúként hallgatták meg, valaki a közönség soraiból közbekiáltott: “Maguk nyugtatgattak bennünket, hogy ne meneküljünk, közben pedig a családjukat kiszöktették.”⁸⁵⁴

Mauthausen

A Mauthausenbe⁸⁵⁵ deportált zsidó prominensek között volt budai Buday-Goldberger Leó, nemrég még a felsőház kinevezett tagja, a GyOSz elnöke, az óbudai orthodox hitközség támogatója, aki Horthy feleségének éveken át különleges egyedi textilanyagokat gyártatott karácsonyi ajándékként, és aki Mauthausenben bönokat adott, háború utáni beváltásra, azoknak, akik személyesen segítettek neki. A láger felszabadulásának napján halt meg: az egykor nagy testű, most csonttá-bőrré lefogyott férfi nem tudott mértékletesen enni az amerikaiak 3 kilós élelmiszercsomagjából. A lágerben halt meg Tolnai Simon (1868–1944), a nagysikerű *Tolnai Világlapja* kiadója és br. Madarassy-Beck Marcell (1873–1945), a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank elnök-vezérigazgatója. Gelléri Andor Endre (1906–1945) író (Mauthausenből átvitték Gunskirchenbe, ott halt meg, már a tábor felszabadulása után).

Fogoly volt a lágerben Domokos József (1890–1978) kommunista védőügyvéd.⁸⁵⁶ A liberális meggyőződésű Litván József (1900–1988), a Budakalászi Textilművek egyik vezetője és tulajdonosa.⁸⁵⁷ Kabos László (1923–2004) színész (a “kis Kabos”). Buchinger Manó (1875–1953) szociáldemokrata politikus, országgyűlési képviselő.⁸⁵⁸

És nem zsidó prominensek, mint sédeni Ambrózy Gyula (1884–1954), a kormányzói kabinetiroda vezetője. Vitéz Andorka Rezső / Rudolf (sr.) (1891–1961) vezérőrnagy, 1939-ig a vezérkari főnökség kémelhárítási vezetője, majd madridi kö-

---

854 Gideon Hausner, *Justice in Jerusalem* (New York: Harper & Row, 1966, 1968² / London: Nelson, 1967), p. 341 / *Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984; Budapest: Oliver Games International Könyvkiadó, 2004²), p. 482.

855 Hans Maršálek, *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen: Dokumentation* (Wien: Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen, 1995³). – Szita Szabolcs, “Magyar deportáltak a mauthauseni lágerrendszer főtáborában”, *Holocaust Füzetek*, no. 9 (1998), pp. 23–56; uő, “Adatok a magyarok mauthauseni táboréletéhez (1944 október – 1945 május)”, *Holocaust Füzetek*, no. 11 (1999), pp. 5–60.

856 Visszaemlékezései: *Innen és túl az Óperencián* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1977).

857 Életrajzi visszaemlékezései: *Ítéletidő*, szerk. Tóth Pál Péter (Budapest: Tekintet Alapítvány, 1991).

858 Buchinger Manó, *Gestapo-banditák bűnhalmazata. Tizennégy hónap a hitleri koncentrációs táborban* (Budapest: A szerző kiadása, 1945).

vet (legitimista).⁸⁵⁹ Nagyapponyi gr. Apponyi György (1898–1970)⁸⁶⁰ országgyűlési képviselő, a német orientációt bíráló politikus (legitimista). Bakay Szilárd (1892–1947) altábornagy, hadtestparancsnok (akit Horthy 1944. augusztus végén a tervezett magyar kiugrás esetére maga és a kormány védelmének megszervezésével bízott meg). Gratz Gusztáv (1875–1946) történétíró, 1919-ben a bécsi ABC egyik vezetője, a GyOSz volt ügyvezető igazgatója, volt bécsi követ, volt külügyminiszter (legitimista). Keresztes-Fischer Ferenc volt belügyminiszter. Gr. Sigray Antal, a felsőház tagja (legitimista). Vitéz csíktaplóczai Lázár Károly altábornagy, a kormányzó testőrségének parancsnoka. Millok Sándor (1887–1959), a háború éveiben a szociáldemokrata *Népszava* szerkesztője.⁸⁶¹ Peyer Károly (1881–1956) szociáldemokrata politikus, volt miniszter, országgyűlési képviselő. Rátz Kálmán volt nyilaskeresztes vezető (aki később szembefordult a német orientációjú politikával, és Horthy fegyverszüneti tervezetéseknek egyik tanácsadója lett). Rassay Károly polgári demokratikus politikus, szerkesztő és újságíró (akit a mauthauseni “prominensek”, a német vereség utáni időket tervezgetve, miniszterelnöknek szántak).⁸⁶² Vitéz Somogyvári Gyula (1895–1953) / Gyula diák, népszerű irredenta versek költője, az Ébredő Magyarország egyik alapítója, országgyűlési képviselő. Parragi György (1902–1963) újságíró (*Magyar Nemzet*).⁸⁶³ Gr. Szapáry Antal (1905–1972) nagybirtokos, a lengyelországi menekültek segítője. Varga Zsigmond (jr.) (1919–1945),⁸⁶⁴ református lelkész, aki letartóztatása előtt Bécsben tanult és a magyar kolónia gyülekezetében szolgált.

A foglyok közül többen egy ideig rendszeresen kaphattak csomagot a családjuktól, fel voltak mentve a nehéz testi munka alól. A Gestapo itt tartotta fogva a kormányzó október 15-én orvul foglyul ejtett fiát, ifj. Horthy Miklóst is. Nem számított prominensnek, zsidó volt, kiváló grafikus, Göndör Bertalan (1908–1945).

Aschner Lipót, az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. vezérigazgatóját, a GyOSz alelnökét a Gestapo Mauthausenből átvitte Dachaubá; életben maradt, és svájci tartózkodás után 1948-ban visszatért Magyarországra, sőt, az államosított vállalat igazgatójának is kinevezték. Vázsonyi János (1900–1945)⁸⁶⁵ ügyvéd, liberális politikus Dachauban életben maradt, de néhány hónappal szabadulása után elhunyt..

859 Andorkát 1953-ban a bíróság háborús bűntett miatt 4 év börtönre ítélte. 1996-ban a Legfelsőbb Bíróság az ítéletet megsemmisítette.

860 Gr. Apponyi Albert fia.

861 Millok Sándor, *A kinok útja. Budapestről Mauthausenig: élményregény* (Budapest: Müller Károly Könyvkiadóvállalata, 1945).

862 L. Nagy Zsuzsa, *Egy politikus polgár portréja: Rassay Károly (1886–1958)* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2006).

863 Visszaemlékezései: *Mauthausen* (Budapest: Keresztes Kiadó, 1945).

864 A debreceni Református Kollégium professzorának, id. Varga Zsigmond (1886–1956) orientalistának a fia.

865 Vázsonyi Vilmos fia.

Mindez csupán a prominensek, a politikai deportáltak, akik között, melleleg, azelőtt többen közvetlen közel álltak Horthy kormányzóhoz. Az egyszerű zsidók számára Mauthausen és altáborai a legszörnyűbb munkatábor, a végén pedig már megsemmisítő tábor jelentettek. Parragi György, maga prominens deportált, a háború után a nemzetgyűlésben megrázó szavakkal ecsetelte – nem a prominensek: a zsidók szenvedéseit (#246).

Vissza Magyarországra, ejtőernyővel

A *Hagana* 1943 őszétől kezdve önkénteseket toborzott a *jisuv*-ban, hogy támogassa a brit hadsereg felszabadító harcát Németország ellen: Kelet-Európa területén folytatandó partizánakciókra és főként az ott élő zsidók illegális menekülésének megszervezésére. A mintegy 240 jelentkező soraiban 17 magyarországi származású fiatal is volt.⁸⁶⁶ Az angol titkosszolgálat (MI9)⁸⁶⁷ 1943–1944 folyamán Kairóban, a *Special Operations Executive* (London) táborában összesen 110 zsidó önkéntest képzett ki ejtőernyősnek. A brit hadsereg és a *Hagana* tárgyalásai hosszú ideig elhúzódtak, a titkosszolgálat mindössze 32 személyt dobott le a megszállt területeken vagy azok közelében. Köztük csak 3 nő volt, egyikük Szenes Hanna. A *Hagana* akciója túl későn indult ahhoz, hogy nagyobb zsidó csoportok meneküléséhez segítséget nyújthasson, de egészében nem volt eredménytelen, a Jugoszlávia fölött lelőtt brit repülőgépek legénységéből sokak életét mentette meg. A 32 zsidó ejtőernyős közül 7 hősi halált halt, köztük 2 nő, és egyikük Hanna. Bátor önkénteseit Izrael hősként tiszteli.

1944 elején az egyik önkéntes csoport tagja lett többek között Szenes Anikó (1921–1944), vagy ahogyan nevét – angolos, illetve lengyeles helyesírással – írni szokták: Hannah Senesh / Senesz.⁸⁶⁸ Szenes Béla (1894–1927) neves pesti újságíró⁸⁶⁹ ambiciózus fiatal leánya gimnazista korában, verbális antiszemita inzultusok hatása alatt, cionista lett, 1939-ben alijázott, Palesztinában elvégezte a mezőgazdasági leányisko-

866 Gazi József, "Palesztinai magyar zsidó ejtőernyősök a fasizmus elleni harcban", *Múlt és Jövő*, ÚF 2, no. 2 (1991), pp. 78–81.

867 A brit katonai felderítés (*military intelligence*) ellenállási mozgalmak osztálya.

868 Danzig Eliséva [(1914–1992)], szerk., *Szenes Chana: Élete, küldetése és halála. Emlékkönyv, hátrahagyott írások* (Tel Aviv: Hákibuc Hámeuchád, 1954) (naplójegyzetei, irodalmi próbálkozásai, dokumentumok, visszaemlékezések); Szenes Hanna, *Naplók – levelek – versek – szépirodalmi kísérletek – rövidebb írások*, szerk. Szalai Anna (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1992). – Hannah Senesz, *Her Life and Diary* (New York: Schocken, 1973); Ruth Whitman & Livia Rothkirchen, *The Testing of Hanna Senesh* (Detroit: Wayne State University Press, 1986).

869 Pesten a Tiszviselőtelepen (Józsefváros, Magyarok Nagyasszonya tér, ma: Rezső tér) laktak.

Szenes Anikó (A Senesh család tulajdona; Szalai Anna, Hágár országa, 2009)

Szenes Anikó purimi vígasságon, magyar katonai egyenruhában

szesült, őrmester (*szamal / sergeant*) rangot kapott (1943). Mélyen átélte feladatának morális értékét: segíteni akarta, akár személyes áldozatvállalással is, a magyarországi zsidó fiatalok kivándorlását Palesztinába (*alijat ha-no'ar*). Kairóban ő is ejtőernyős kiképzést kapott.

Hanna 1944 március 13-án éjszaka Bariban negyedmagával ült fel a katonai repülőgépre. Közvetlenül a bevetés előtt, a repülőtéren, előjárója a brit hadsereg hadnagyává (*lieutenant*) nevezte ki. Ejtőernyős társai: Yona Rosen / Rosenfeld Gyula (1917–2004), Yoel Palgi / Nussbacher Emil / Noah (1918–1978), Reuvén Dafni

870 Héb. *Peluggot mahaz*, a Hagana kommandós csoportjai (szó szerint: “merénylet-csoportok”), amelyek 1941 májusában alakultak meg a jisuvban, hogy az akkor Palesztinát is fenyegető német és szövetséges hadsereg ellen harcoljanak. Később partizán akciókban is részt vettek.

(1913–2005) és Aba Berdicsev. Jugoszláv területen dobták le őket (Sredice),⁸⁷¹ napokig tartott, míg rejtett utakon, gyalogmenetben, kísérők segítségével eljutottak a kijelölt partizántámaszpontra. A bázison tudták meg, hogy Magyarországot időközben megszállták a németek. Május 6-án találkoztak a később ledobott Peretz Goldstein / Goldstein Ferencsel (1923–1944) és két angol ejtőernyős társával. Goldstein, Nussbacher / Paldi és Rosenfeld / Rosen eredetileg kolozsváriak voltak; Palesztinában kibbuc-tagok. A csoport közel három hónapot töltött horvát területen, Zágráb közelében, partizánok között, brit katonai identitással. Hanna egy nem zsidó magyar nőtől kapott iratokat. A jugoszláv partizánok közül két magyar kommunista zsidó (Fleischmann Sándor, Kolos Péter) és egy szökött francia hadifogoly vállalkoztak arra, hogy Hannáékat átkísérik a határon, segítenek nekik a tájékozódásban. A jugoszláviai (Zágráb) származású Reuvén Dafni, aki 1936-ban Ausztrián át alijázott, és mint a partizánegységek melletti összekötő tért vissza Jugoszláviába, úgy beszélt meg Hannával, hogy három hétig vár rá a határnál. De nem találkoztak.

Hanna és társai június 9-én a Dráván át, Drávaszilasnál⁸⁷² léptek be magyar területre. A gyanús személyeket a magyar falu lakosai azonnal feljelentették, csendőrök elfogták őket, megtalálták a szétszedett rádió alkatrészeit. Fleischmann öngyilkosságba menekült.

Hannát a következő hónapokban az *Abwehr* és a magyar kémelhárítás vallatta, sorozatban Szombathelyen, Sopronban, Budapesten a Hadik-laktanyában,⁸⁷³ a Gestapo Sváb-hegyi főhadiszállásán (Hotel Majestic), a Gyorskocsi utcai, Conti utcai,⁸⁷⁴ Margit körúti katonai börtönökben; verték, kínozták. Hogy megpuhítsák, letartóztatták az anyját is, augusztus–szeptemberben mindkettejüket a Hadik-laktanyában tartották fogva, időnként pár szót válthattak egymással. Anyja októberben kiszabadult, a Va'adatól – személyesen Kasztnertől is – próbált segítséget kérni lánya megmentése érdekében; hiába, a Mentési Bizottságnak akkor már semmi lehetősége nem volt közbenjárásra, foglyok kiváltására. Hannát hadbíróság elé állították, bátran védekezett, tagadta, hogy kém volna, vádolta bíráit. A hadbíróság golyó általi halálra ítélte (október 28), vitéz Feketehalmy-Czeydner Ferenc vezérezredes, a Szálasi-kormány honvédelmi miniszterének és vezérkari főnökének helyettese kiadta az utasítást az ítélet végrehajtására. A nyilvános ítélethirdetést mellőzve, a fellebbezés lehetőségét kizárva november 7-én délelőtt a Margit körúton kivégezték. A Kozma utcai (neológ) zsidó temetőben temették el. Maradványait Izrael Állam később (1950. március) átvitette Jeruzsálembe, ott a nemzeti hősokeket megillető tiszteletadással, Ben-Gurion

871 Muraszerdahely / Murska Sredice (Horvátország, a mai horvát–szlovén határon). – Sredice (ma: Bosznia és Hercegovina Szerb köztársaság) – Male Sredice, Bjelovar közelében – Velike Sredice – Gornje Sredice (ma: Horvátország). Hogy melyik, nem sikerült tisztáznom.

872 Zala vármegye; ma: Podbrest (Horvátország).

873 A Horthy Miklós úton (ma: Bartók Béla út).

874 Ma: Tolnai Lajos utca.

miniszterelnök jelenlétében újratemették a Herzl-hegyen, Pesten csak sírköve maradt.⁸⁷⁵ 1993-ban a magyar katonai bíróság felmentette a vádak alól, rehabilitálta. Ma egy kis tér viseli a nevét, a Rózsa utca–Jósika utca sarkánál.

Hanna anyja, aki a háború után alijázott, Izraelben mint Szenes Kata / Katalin / Katrina Szenes (1896–1992) élt, az úgynevezett Kasztner-perben segítség elmulasztása miatt tett tanúvallomást Kasztner ellen.⁸⁷⁶

A Magyarországra átszökött három ejtőernyős férfi a határon megúsza a letartóztatást. Budapestre jöttek, jelentkeztek Kasztnernél, ő pedig megpróbálta legalizálni őket a németek előtt azzal, hogy Brand üzenetét hozzák. Palgi- / Nussbächert a magyar hatóságok elfogták, de életben maradt. 1945-ben mint a Szokhnut megbízottja (*slih*) visszajött Magyarországra, és a *briha* szervezésében dolgozott. Ezután Izraelben a légierőnél szolgált, majd az El-Al vezető beosztású tisztviselője lett, később Izrael tanzániai nagykövete.⁸⁷⁷ Rosen / Rosenfeld is megmenekült, a háború után vezető szerepet játszott a *briha* szervezésében Magyarországon. Ő is tanúvallomást tett Kasztner ellen. Palgi lebukása után Goldstein néhány napon át bujkált Pesten, a Columbus utcai táborban felkereste szüleit (június 28), akiket Kasztner hozott át Kolozsvárról, majd önként jelentkezett a Gestapónál. Az oranienburgi koncentrációs táborba vitték, ott halt meg. Szülei a Kasztner-vonaton hagyták el az országot, és mint a többiek, ők is eljutottak Palesztinába. Peretz Goldsteinnek a *Kibbutz Ma'agan* emlékművet állított. Dafni a háború végéig Jugoszláviában maradt. Később egy időben (1982–1995) a Yad Vashem helyettes elnöke volt.

875 Életéről filmnovellát írt Kardos G. György, "Ez út hazámba visszavisz...", *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 3–4 (2000), pp. 119–133; filmet készített Dénes Gábor ("Anikó – Szenes Hanna", 1994–1999); külföldön pedig, Yoel Palgi közreműködésével, többek között Menachem Golan izraeli rendező ("Hanna's War", 1988). – A "Hannah Senesz" kultuszról lásd Judith Tydor Boumel, "The Heroism of Hannah Senesz: An Exercise in Creating Collective National Memory in the State of Israel", *Journal of Contemporary History*, 31 (1996), pp. 521–546 / in: uő, *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust* (London – Portland, OR: Vallentine Mitchell, 1998), pp. 155–178.

876 Dan Laor, "How Are We Expected to Remember the Holocaust? Szenes versus Kasztner", in: Doron Mendels, Ed., *On Memory: An Interdisciplinary Approach* (Oxford, etc.: Peter Lang, 2007), pp. 195–212. Lásd még Katherine Szenes, "On the Threshold of Liberation. Reminiscences", *Yad Vashem Studies*, 8 (1970), pp. 107–126.

877 Emlékirata: Joel Palgi, ...és jött a fergeteg (*Szenes Anna története*) (1946) (Tel Aviv: Alexander, 1953) / Yoel Palgi, *Into the Inferno. The Memoir of a Jewish Paratrooper behind Nazi Lines* (New Brunswick, NJ – London: Rutgers University Press, 2003).

A deportálás leállítása

A Hitler-ellenes szövetség tagjai, a három “nagy”, a külügyminiszterek moszkvai találkozóján (1943. október 19–30) a legkomolyabb figyelmeztetést intézték Németországhoz, hogy “a hitleri fegyveres erők által elkövetett kegyetlenkedések, mészárlások és hidegvérrel végrehajtott tömeges kivégzések” miatt a háború befejeztével a felelősöket felelősségre fogják vonni, a következmények alól nem vonhatja ki magát senki.⁸⁷⁸ A teheráni konferencián (1943. november 28–december 1), Winston L. Churchill brit miniszterelnök, Franklin D. Roosevelttel amerikai elnök és Ioszif Visszarionovics Sztalin (1879–1953), a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja- / SzK(b)P-nek főtitkára, a Népbiztosok Tanácsának elnöke (kormányfő), a Vörös Hadsereg főparancsnoka hármastalálkozóján, közös nyilatkozatukban⁸⁷⁹ megerősítették szándékaikat mind a háborút, mind a rá következő békét illetően. “Nincs a földön olyan hatalom, amely megakadályozhatna bennünket abban, hogy megsemmisítsük Németország haderőit a szárazföldön, tengeralattjáróit a tengeren és szétromboljuk hadianyaggyárait a levegőből. / Támadásaink könyörtelenek és egyre erőteljesebbek lesznek. / Baráti tanácskozásaink végeztével bizakodva várjuk azt a napot, amikor a világ valamennyi népe szabadon élhet, minden zsarnokságtól mentesen, saját törekvéseinek és lelkiismeretének megfelelően.” Megállapodtak abban, hogy az ellenséges országoktól csak a feltétel nélküli fegyverletételt fogadják el tárgyalási alapul. Nem lehetett senki számára kérdéses, hogy a tömeggyilkosságokat, még ha a nyilatkozatban külön nem említik is meg, súlyos háborús bűnként fogják kezelni.⁸⁸⁰

Sztójajt a *Führer* június 7-én Berlinben nemcsak a deportálások meggyorsítására szólította fel, de nyílt rosszállását is kifejezte Horthy kormányzó halogató politikája iránt.⁸⁸¹ “Mi – mondta – megvédjük Magyarországot a saját zsidai ellen.” Június elején Horthy, a pápai nuntius és a magyar egyházfők tiltakozása vagy inkább közbenjárása után, leiratot intézett Sztójajt miniszterelnökhöz (#233/a).⁸⁸² Jelzi, tudomására

878 Halmosy Dénes, *Nemzetközi szerződések, 1918–1945* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983²), pp. 557–561, kül. “4. Háromhatalmi nyilatkozat a kegyetlenkedésekről.”

879 Halmosy Dénes, *Nemzetközi szerződések, 1918–1945* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983²), pp. 565–566.

880 A “nagyok” további találkozóiról – Churchill és Roosevelt (Kairó, 1943. december 4–7), Churchill és Sztalin (Moszkva, 1944. október 9–14), Churchill, Roosevelt, Sztalin (Jalta, 1945. február 2–12), Clement Attlee angol miniszterelnök, Sztalin, Harry S. Truman (Potsdam, 1945. július 17–augusztus 2) – kiadott közlemények külön nem foglalkoztak a Németországban és az uralma alatt álló területeken elkövetett zsidógyilkosságokkal.

881 Ránki György, szerk., *Hitler hatvannalc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983), II, p. 317 skk., no.62.

882 Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), pp. 450–454, no. 85.

jutott, hogy “a zsidókérdésnek nem a magyar gondolkodásmódnak, a magyar viszonyoknak és ezekhez képest a magyar érdekeknek megfelelő kezelése” terén “számos vonatkozásban több történt nálunk, mint maguknál a németeknél, részint pedig olyan brutális, sőt olykor embertelen módon, ahogyan maguknál a németeknél sem történtek az intézkedések.” Mentegeti saját magát: “(...) ami ezen a vonalon német intézkedés, vagy ami német kívánságra tett kormányintézkedés volt, azt nem állhatott módom megakadályozni...” Szükségesnek tartja “a túlzások” megszüntetését. Csak az intézkedések – félreértés ne essék: a gettósítás és deportálás – brutális, embertelen módját róttá fel, az indokolatlan kegyetlenséget és embertelenséget (ezek az ő kifejezései). Azt kívánta, hogy a foglalkozásuk miatt nélkülözhetetlen vagy pótolhatatlan zsidók “ne távolíttassanak el”. “Kívánom azt is – írja –, hogy a zsidók körén belül méltányos megkülönböztetés tétessék a már keresztény vallású zsidók javára.” Óhajtja, hogy a zsidók ügyeinek irányítását Endre államtitkártól “előzetes hozzájárulásom kikérése mellett, egy megbízható, megfelelő személy” vegye át, Baky államtitkárt pedig mentsék fel állásából, “annál is inkább, mert a közvélemény jelentős részében is a nevezettek szerepelnek a túlzott intézkedésekért felelős személyek gyanánt”.

A Koronatanács június 26-i ülésén⁸⁸³ a kormányzó szóban is követelte Baky és Endre államtitkárok félreállítását. Erélyesen kijelentette: “A budapesti zsidók deportálását pedig szüntessék be!” Mindez erőtlen kísérlet volt csupán. A kormányzó kívánságának Jaross belügyminiszter csak részlegesen tett eleget (június 30): Bakyt és Endrét felmentette a közbiztonsági osztály, illetve a zsidóügyek intézésétől, de meghagyta őket államtitkári beosztásukban. A deportálások pedig egyelőre folytatódtak. Endrét szeptember 7-én nyugdíjazták. Baky egyelőre politikai tényező maradt; végül mégiscsak le kellett mondania, lemondása augusztus 9-én került a kormány elé, de a hivatalos lapban csak szeptember 6-án jelent meg; Szálasi alatt mindketten visszatértek a hatalomba, Baky a Nemzetbiztonsági Iroda vezetője lett, Endre a polgári közigazgatás irányítója.

Június végén gr. Bethlen István emlékiratot⁸⁸⁴ juttatott el Horthy kormányzóhoz a legsürgősebb kormányzati teendőkről, mindenekelőtt a Sztójay-kormány meglepetésszerű félreállításának szükségességéről. “A harmadik feladata az új kormány-
nak az lenne, hogy véget vessen annak az embertelen, ostoba és a magyar jellemhez nem illő kegyetlen zsidóüldözésnek, amellyel a jelenlegi kormány a magyar nevet bemocskolja a világ szemében, és amely a legfertelmesebb korrupció, rablás és tolvajlásnak vált a kútforrásává, és amelybe, sajnos, a magyar intel(l)igenciának is te-

883 Az ülésre a kormányzó nyilatkozatának tervezetét (#233/b) Ambrózy Gyula, a kabinetiroda vezetője állította össze.

884 Kiadta: Szinai Miklós & Szűcs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), pp. 457–466, no. 87; a következő idézet: p. 460. – Lásd még *Bethlen István emlékirata, 1944*, szerk. Romsics Ignác (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1988).

kintélyes része belesodródott. Ezt a szégyenfoltot jó hírnevünkről letörölni, sajnos, már alig lesz lehetséges, de véget kell vetni ezeknek a barbárságoknak, mert különben maga a keresztény magyar társadalom fertőződik meg gyógyíthatatlanul.”

Időközben megváltozott a harctéri helyzet. A lengyelországi fronton április 15-én nagy offenzívát indított a Vörös Hadsereg. Június 4-én felszabadult Róma, a szövetséges haderők bevonultak a városba. A *D-day* (“Overlord hadművelet”) (június 6), a normandiai angol–amerikai partraszállás híre azonnal elterjedt az egész világon, Magyarországon is. “1944. június 6. Ez volt a nyugati partraszállás napja – írja, évtizedekkel később, egy emlékező tanár –. Aznap vonultam be munkaszolgálatra. Az utolsó korosztály volt az enyém, a 18 éves korosztály. Mi már aznap, amikor utaztunk, tudtunk a partraszállásról, mert volt olyan közöttünk, aki hallgatta éjjel az angol rádiót. Azt gondoltuk, most már nem tarthat soká a háború. Sajnos tévedtünk...”⁸⁸⁵ A partraszállás átütő erejű katonai sikerét, a Szövetségesek súlyos veszteségei – áldozatai – ellenére, egy hónappal később, amikor Horthy döntött, a politikusok már nem vonhatták kétségbe. Június 9-én a finnországi / karéliei hadszíntéren, 23-án a keleti front középső szakaszán (Belorusszia / Belarusz / Fehér-Oroszország) megkezdődött a Vörös Hadsereg újabb nagy támadása (“Bagration hadművelet”), a szovjet csapatok gyors ütemben haladtak előre a Kárpátok felé.

De végre, végre több külföldi államfő is közvetlenül a kormányzóhoz fordult a magyarországi zsidók ügyében. XII. Pius – a már három hete felszabadult Rómából – nyílt táviratban kérte beavatkozását az üldözött zsidók érdekében (június 25): “Több oldalról fordultak hozzánk, vetnének latba mindent, hogy e nemes és lovagias nemzet kebelén belül ne hosszabbíttassanak és súlyosbítottassanak a szenvedések, melyeket nagyszámú szerencsétlen nemzetisége vagy faji származása miatt már oly régóta keservesen visel. (...) Ezért személyesen Főméltóságodhoz fordulunk, nemes érzelmeire apellálva, abban a teljes bizalomban, hogy Főméltóságod mindent meg fog tenni, ami hatalmában áll, hogy annyi szerencsétlen ember újabb gyásztól és fájdalomtól megkíméltessek.”

Roosevelt elnök Maximilian Jäger (1915–1999) svájci követ⁸⁸⁶ útján tiltakozó jegyzéket juttatott el Jungert-Arnóthy külügyi államtitkárhoz (június 26). “Nemcsak a humanitásra, a fegyverek erejére is támaszkodom” – írta. “Az Amerikai Egyesült Államok kormánya kéri, hogy az illetékes magyar hatóságok adjanak tájékoztatást a gettóba és gyűjtőtáborokba zárt zsidókkal szemben alkalmazandó eljárásokról. Különösképpen kéri annak megállapítását, vajon a magyar hatóságoknak szándékában áll-e az élelmiszeradagok megkülönböztető jellegű csökkentése, kitoloncolás Lengyelországba vagy máshová, avagy egyéb rendszabályok alkalmazása, amelyek, hasonlóan a fent említettekhez, egyenlők volnának a tömeges kivégzéssel. Az Amerikai Egyesült Államok kormánya emlékeztetni óhajtja az illetékes magyar hatóságokra.”

885 <http://www.emlekezem.hu/text/RabaiImre.html>.

886 A háború alatt az amerikai érdekeket is Jäger képviselte Budapesten.

kat arra a súlyos megítélésre, amellyel az Egyesült Államok kormánya a zsidók vagy más kisebbségek üldözését kíséri. Emlékeztetni kíván továbbá az Egyesült Államok kormányának elhatározására, hogy mindazok, akiket aktiv felelősség terhel ilyen intézkedésekért, abban az elbánásban fognak részesülni, amelyet az Amerikai Egyesült Államok elnöke hozott nyilvánosságra 1944. március 24-én kelt intő figyelmeztetésében.” A jegyzék melléklete, biztos, ami biztos, tartalmazta az elnök hivatkozott beszédének szövegét is.

A 86 éves V. Gusztáv svéd király (1907–1950) francia nyelvű személyes levelet küldött Horthynak (június 30),⁸⁸⁷ a szöveget Carl Ivan Danielsson követ ünnepélyes kihallgatáson adta át a kormányzónak a Várban (július 1). “Értesülvén azokról a rendkívül szigorú intézkedésekről, amelyeket az Ön kormánya a magyarországi zsidó lakossággal szemben alkalmaz, személyesen Főméltóságodhoz fordulok, hogy az emberiesség nevében kérjem közbelépését azok javára, akik e szerencsétlenek közül még megmenthetők. (...) Az az őszinte kívánságom, hogy Magyarország a nemzetek összessége előtt jó hírnevét megőrizhesse.” Horthy táviratban válaszolt V. Gusztávnak, a szöveget minden svéd lap közölte: “Mindent meg fogok tenni, ami a jelenlegi viszonyok között hatalmamban áll, hogy érvényt szerezzek az igazság és emberiesség alapelveinek.”⁸⁸⁸

Rádión fordult a magyar néphez a zsidók megmentése érdekében a canterburyi érsek⁸⁸⁹ (július 8): “Mentsétek meg az ártatlanokat, még ha ez a legnagyobb veszéllyel jár is!”

Nincs tiszta képünk arról, hogy végül is mi indította Horthyt a deportálások leállítására. Lehet, bár kevésbé valószínű, hogy megrendültsége az Auschwitz-jegyzőkönyvek vagy az ahhoz hasonló tartalmú egyéb információk fölött. Lehet, hogy a külföldi hadszínterek eseményei. Vagy a külföldi tiltakozások. Talán meghatotta a nála magánál is jóval idősebb svéd király levele. Talán hízelgett a reformátusnak, hogy maga a római pápa kéri. Lehet, hogy Budapest első nagy nappali bombázása (július 2)⁸⁹⁰ – Roosevelttel jegyzékének ismeretében – a teljes pusztulást vetítette a szemé elé. Vagy mindez együtt.

887 Kiadta: Lévai Jenő, *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére* (Budapest: Officina, 1946), pp. 72–73; Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), p. 58, no. 25-1.

888 A kormányzó által fogalmazott eredeti szövegben ez állt: “(...) Magyarország jelenlegi helyzetében (...)”, ezt Sztójay változtatta meg.

889 William Temple (1881–1944), aki 1942-ben lett Canterbury-i érsek, és székéből többször szót emelt a nemzetiszocialisták politikája ellen.

890 “Halottak, vér, láng, romok, pusztulás” – mondja egy visszaemlékező szlovákiai menekült, aki Pozsonyban, majd Budapesten a cionista mozgalomban (Makkabi) tevékenykedett: Révész László / Peretz Révész / Reves (1916–), in: Benedek István Gábor & Vámos György, *Tépd le a sárga csillagot!* (Budapest: Pallas Lap- és Könyvkiadó, 1990), p. 182. – Révész 2002-ben a haifai egyetem díszdoktora lett.

A magyarországi *Endlösung* nagy akciótervéből ekkor már csak Budapest volt hátra. A július 5-i kormányülésen Jaross belügyminiszter bejelentette: "E hét végén már csak Budapest zsidóságának deportálásáról lesz szó. Szükségesnek tartja, hogy az I. (budapesti) hadtest területéről⁸⁹¹ kiszállított zsidók után azonnal sor kerüljön a budapesti zsidóság kiszállítására. Rendkívül sürgősnek tartja ezt, mert különben igen elromlana a hangulat a kormánnyal szemben."⁸⁹²

Baky államtitkár nagy csendőrségi csapatösszevonást rendelt el Budapestre, a galántai csendőr-karhatalmi zászlóalj július 2-ra kitűzött zászlóavatási ünnepélye alkalmából. Az akkori közvélemény meg volt győződve arról, hogy valójában a budapesti zsidók deportálását készíti elő. Az ünnepség után a csendőrök háromnapos kiemenőn a fővárosban maradtak volna, ezalatt becserkészik a csillagos házakat, majd 6-án megkezdik a zsidók összegyűjtését. Baky és Endre rövid idő alatt a főváros belterületén 1 500 csendőr tisztütskolást, a külső kerületekben pedig 3–4 000 csendőrt helyeztet el. A tervről a kormányzót titokban úgy tájékoztatták, hogy a csendőri erők összevonása az ellene irányuló puccs fegyveres háttere lenne. Lehet, hogy Baky valóban készült a hatalom átvételére. Horthy talán intő jelnek tekintette a csendőrség szokatlanul nagy létszámát; neki csak a kis palotaőrség állt rendelkezésére. A zászlóavatást lefújták. Tény, hogy a testőrség parancsnoka, Lázár Károly (1890–1968) altábornagy figyelmeztetése nyomán a kormányzó július 5/6 éjjel Esztergomból Budapestre rendelte Koszorús Ferenc (1899–1974)⁸⁹³ vezérkari ezredes-, az I. páncélos hadtest vezérkari főnökének csapategységeit. Reggel 5 órakor Óbuda felől egy harcokocsizó ezred⁸⁹⁴ és egy felderítő zászlóalj vonult be Budapestre, leváltotta az illetékes csendőrparancsnokokat, és kiadta az utasításokat, hogy a csendőr csapategységek hagyják el a várost.⁸⁹⁵ Az ellenszegülő csendőröket Koszorús csapatai készek voltak megsemmisíteni. Július 7-én megtörtént a csendőrök kivonása a fővárosból.

Hinni lehet, hogy a puccs előkészületeinek látszó csendőrségi csapatösszevonás megijesztette és felháborította Horthyt. A valóság azonban mégis Eberhard von

891 Értsd: a főváros környékéről.

892 Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 63–64, no. 28; az idézet: p. 64.

893 Emlékét a Dohány utcai zsinagógával átellenes ház (Dohány utca 1) falán emléktábla örökíti meg. 1991-ben Göncz Árpád köztársasági elnök postumusz vezérezredessé nevezte ki. Emlékiratait özvegye (második férje után: Varsa Istvánné) jelentette meg: *Koszorús Ferenc emlékiratai és tanulmányainak gyűjteménye* (Englewood, NJ: Magyar Történelmi Kutató Társaság – Universe Publishing Co., 1987). – Gabriella F. Koszorus-Varsa (1917–2008) az Egyesült Államokban többek között Kossuthról, az ország történetének magyar származású hőseiről készített festményeket, szobrokat.

894 Esztergomi 1. honvéd harcokcsi-pótezred.

895 Ez a feltevés vitéz Ferenczy László csendőr alezredesnek a Népbíróság előtt tett vallomásán alapul. Idézi: Benoschofsky Ilona, "Miért maradt el a budapesti zsidók deportálása", in: *Új Élet Naptár, 1960–1961 / 5720/5721* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1960), pp. 62–64.

Thadden (1909–1964) német külügyminisztériumi osztályvezető pár nappal korábbi jelentéséből olvasható ki. Ezt írta május 26-án: "(...) Úgy vélik (ti. a magyar vezetők), július 15–30 között Budapesten is hozzá lehet kezdeni a munkához. Erre egy napos nagyakciót terveznek, amelynek végrehajtásában vidékről felrendelt erős magyar csendőralakulatok, minden különleges egység és rendőriskola, valamint ezek kalauzolására az összes budapesti levélhordók és kéményseprők vennének részt. Az autóbusz- és villamosforgalom teljesen leáll erre a napra, hogy minden jármű a zsidók elszállítására szolgálhasson..." (#240/a).

Tom Lantos / Lantos Péter Tamás (1928–2008), 1981 óta az Egyesült Államok képviselőházának demokrata párti tagja (California), maga is egyike a fiatal korában Budapesten megmenekült zsidóknak, a Holocaust egyetlen túlélője a kongresszusban, így nyilatkozott Koszorúról (1994. május 26): "Koszorús ezredes példátlan tette az egyedüli ismert tény, hogy egy tengelyhatalom katonai erővel akadályozta meg a zsidók elhurcolását. Ez a példa nélkül álló, kockázatos hőstett, amit igen veszélyes körülmények között hajtottak végre, eredményezte azt, hogy Budapestnek a nácik általi végleges birtokba vétele három és fél hónappal eltolódott. Ez az időszak számtalan zsidónak tette lehetővé, hogy biztonságot találjon Budapesten és megmeneküljön a biztos haláltól..."

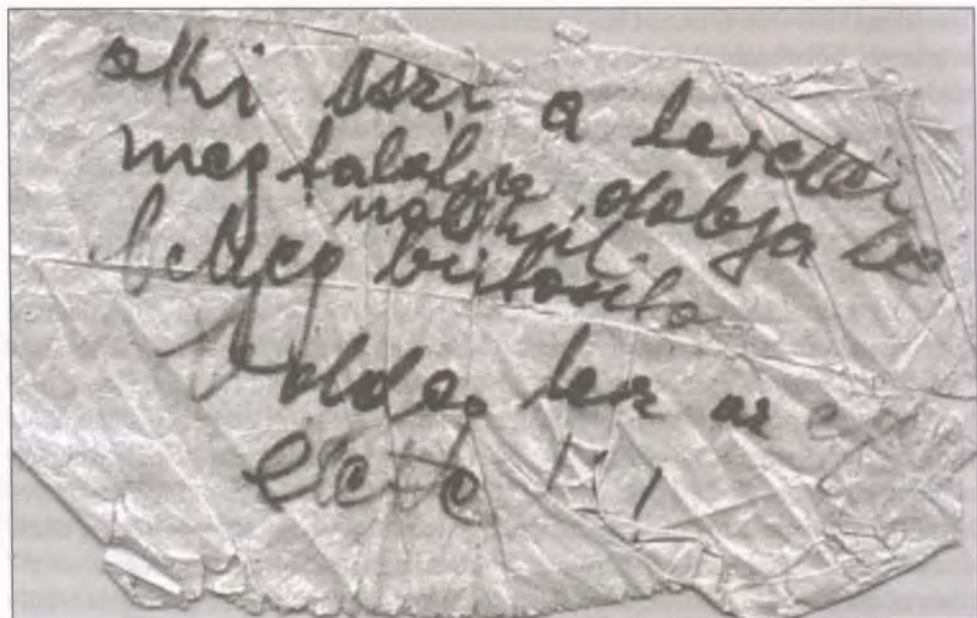
A kormány július 7-én Horthy utasítására leállította a további deportálásokat. Eichmann, felháborodva: "Hosszú gyakorlatom alatt először történik meg ilyesmi velem."⁸⁹⁶ Embereinek az utolsó napokban (július 6–8/9) azért még csellet sikerült Békásmegyér–Budakalászról elszállítaniuk a Pest környéki zsidók utolsó csoportjait. Márai Sándor egy július 4-re datálható naplóbejegyzésben: "Útközben a budakalászi téglagyár mellett megy el a vonat. Hétezer Pest környéki zsidó várja itt, a téglaszáritó pajták között, hogy deportálják őket. A töltésen katonák állnak gépfegyverekkel. Mindezt *lát*ni kell; hallomás, elbeszélés nem ad képet a valóságról."⁸⁹⁷

Sztójay miniszterelnök tiltakozott a kormányzó döntése ellen. Veessenmayer csak ideiglenesen vette tudomásul. Horthy is nyitva hagyta előtte a kaput, a követ ezeket jelentette Berlinbe: (A kormányzó) "a zsidókérdésről megjegyezte, hogy naponta minden oldalról, bel- és külföldről táviratokkal bombázzák, így a Vatikán, a svéd király, Svájc, a Vöröskereszt és még több ehhez hasonló. Nem barátja a zsidóknak, azonban politikai okokból közbelép a keresztény zsidók érdekében, továbbá a zsidó orvosok megtartásáért, valamint a zsidó munkaszolgálatos egységek Magyarországon való meghagyásáért, különösen ha ezek hadifontosságú munkára vannak beosztva."⁸⁹⁸ Majd két nap múlva: "A zsidókérdésben elrendelte a kikeresztelkedettek ügyének elkülönítését, és hajlandó a munkaszolgálatos századok kivételével a budapesti zsidók

896 Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest: Officina, 1946), p. 181.

897 *A teljes napló, 1943–1944* (Budapest: Helikon, 2006), p. 218.

898 Kiadta: Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 74–77, no. 34 (1944. július 6).

Vécépapírra írt kísérőcédula egy deportálónatonból 1944. július 19-én kidobott levélhez, mely szerepelt az Eichmann-perben, tanúsítva, hogy még ekkor is volt deportálás Budapestről (vö. Gideon Hausner, Ítélet Jeruzsálemben, Budapest, 1984², p. 483; Margo és Jaakov Reich tanúvallomása) (MZsL). – Szövege: “aki esz a levelet megtalálja dobja be belyeg nélkül biztosító(m) boldog lesz az egész élete!!!”

eltoloncolásához rövidesen hozzájárulni. Súlyt fektet azonban arra, hogy kerüljék az eddigi durva bánásmódot, mert az ellentmond az egész természetének.”⁸⁹⁹

A kormányzó tilalma ellenére Eichmann *Sonderkommando*-ja július 14-én még bevagonirozott Kistarcsán 1 500 főt. Köztük voltak a Röck Szilárd utcai kisegítő toloncházból (Rabbiképző Intézet) Kistarcsára átszállított túsok is. A deportáló vonat indításáról Pető Ernő, a Zsidó Tanács tagja értesítette br. Apor Vilmos győri püspököt, illetve rajta keresztül ifj. Horthy Miklóst (1907–1982) és az ő közvetítésével a kormányzót. Horthy utasítására a szerelvényt Hatvanból még aznap visszahozták. A gépezet azonban gördült tovább. Július 17-én 280 túszt átvittek Sárvára. 19-én⁹⁰⁰ kora reggel Hunsche a Zsidó Tanács minden tagját felrendelte a Svábhegyre, a Mirabel szállóba, egy zárt szobában hosszan várakoztatta őket, majd egész nap a zsi-

899 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 878–879, no. 695 (1944. július 8).

900 Stern Samu emlékirata szerint: 17-én (i. kiad., p. 332).

dók gazdasági és kulturális helyzetéről fecsegett nekik, eközben pedig Kistarcsán a *Sonderkommando*, Franz Novak irányításával, ismét vagonokba rakta a tábor lakóit, mintegy 1 220 főt. A túsok maradéka többségében Kistarcsán maradt. Amikor a Svábhegyen az alibi megbeszélés véget ért, a vonat már túl volt a határon, útban Auschwitz felé. Végül, július 24-én a sárvári internálótáborból indítottak el egy szerelvényt, 1 296 személlyel, majd még egyet, augusztus 2-án, mintegy 1 500 személlyel, Auschwitzba.

Ezekben a napokban, amikor nagyobb tömbben már csak Budapesten maradtak zsidók, és őket is a deportálás fenyegette, Hajj Amin al-Husayni jeruzsálemi nagymufti azzal a kéréssel fordult a magyar kormányhoz (1944. július 22), hogy akadályozza meg a zsidók kiutazását, palesztinai kivándorlását, "akár nyíltan, akár titokban".

Tömörítés a nagyvárosban

Amikor a vidéki zsidóság deportálása már a vége felé járt, Budapesten megkezdődött a zsidók összeköltöztetése: *tömörítés* a nagyvárosban, melynek 20 százaléka zsidó. Baky és munkatársai nyilván felismerték, hogy több százezer ember mozgatása a deportálásokkal egyidejűleg meghaladja az emberi és technikai apparátus kapacitását. Ezért a gettót, ahonnan majd elszállíthatják a zsidókat, későbbre tervezték, egyelőre csak nagyobb, homogén tömbökbe akarták összegyűjteni a zsidó lakosságot. Az első értekezletet e tárgyban Endre László államtitkár június 9-én tartotta a belügyminisztériumban.⁹⁰¹ Napokon belül már újságokban is tárgyalták a terveket.

Június 15-én jelent meg a fővárosi polgármester első rendelete az összeköltöztetéshez kijelölt, úgynevezett sárga csillagos házakról.⁹⁰² Minden házat, amelyben zsidók laknak, a kapubejáratnál 30 cm átmérőjű sárga csillaggal kell megjelölni, illetve zsidók csak olyan házban lakhatnak, amely sárga csillaggal van megjelölve. Másnap (június 16) a polgármester kerületenként külön kijelölte a csillagos házakat. I. kerület (Várnegyed),⁹⁰³ VI. kerület (Terézváros),⁹⁰⁴ VII. kerület (Erzsébetváros)⁹⁰⁵ stb. Első menetben a ca. 36 000 budapesti ház közül 2 681-et nyilvánítottak csillagos háznak, utóbb ezek közül a belügyminiszter ca. 700-at különböző okok miatt tö-

901 Feljegyzés az "értekezés"-ről: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 162–164, no. 42/a.

902 Dorogi Farkas Ákos polgármester 523926/1944. XXI. számú leirata, amely az 1610/1944. Me. rendeletre épült.

903 Kiadta: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, II (1960), pp. 203–208, no. 62.

904 Uo., pp. 209–210, no. 63.

905 Uo., pp. 211–213, no. 64.

Csillagos ház kapuja: Kossuth tér 18 (MNM Történeti Fényképtár; A zsidó Budapest, 1995)

rölt,⁹⁰⁶ maradt nem egészen 2 000 ház: ezekben kellett elhelyezni a főváros több mint 200–250–300 000 fő zsidó / zsidónak minősített lakosságát.⁹⁰⁷ Az összeköltözésre igen rövid határidőt szabtak: június 21. A fuvarosok tüstént árat emeltek. Az érintettek a rendelkezésükre álló egy hét alatt kézben, kézikocsikkal, néhányan fogaton hurcolták át lakásuk berendezését vagy holmijuk egy részét a kijelölt lakásokba, embertelen zsúfoltságba. A lejárat előtti napon, amikor világossá vált, hogy a több száz ezer embert megmozgató átköltözés nem fejezhető be az előírt időpontra, pár nappal meghosszabbították a határidőt, június 24 éjfélig.

Két nappal az átköltözés befejeződése után rendelet jelent meg (június 26), amely szerint a zsidók csak délután 2 és 5 között hagyhatják el lakásukat, és csak különösen indokolt esetben. A kijárási tilalom rendkívül megnehezítette már az elemi létszükségleti cikkek beszerzését is. A kijelölt időpontokat a nyár és ősz folyamán többször változtatták, a legfőbb cél az volt, hogy a nem zsidó lakosságot előnyhöz juttassák az egyre szűkösebben rendelkezésre álló napi élelmészeti cikkek beszerzésénél.

A zsidóktól elkobzott értéktárgyakat Budapesten, a Székesfővárosi Pénzügyigazgatóság Zs. (értsd: zsidó) osztályára gyűjtötték be, a zár alá vett zsidó vagyon értékesítéséből befolyó összegeket zárolt számlára kellett ugyan befizetni, de a tulajdonosok javára.

906 Uo., p. 217 skk.

907 Szita Szabolcs, "A budapesti csillagos házak, gettók (1944–1945)", *Remény*, 5, no. 1 (5761. *ádniszán* / 2002. tavasz), pp. 29–36.

Összeköltözés a csillagos házakba 1944 nyarán (Tel Aviv, Beth Hatefutsoth; Szalai Anna, szerk., Hágár országa, 2009)

Pesti zsidók: megmaradnak? elviszik őket is?

A pesti zsidók elszállítását Eichmann és magyar munkatársai először július 20-ra tervezték. A kormányzó még július 17-én is ígéretet tett, a már idézett levélben, Hitlernek, hogy a deportálások leállítása csak ideiglenes, bár a módszereken változtatni akar: "(...) A zsidókérdés további megoldása a sokszor szükségtelenül brutális és embertelen módszerek nélkül fog megtörténni. A leköszönő kormány⁹⁰⁸ olyan módszereket alkalmazott, amelyeket egyetlen más nemzet sem használt, és amelyek az itteni német hatóságok rosszálló kritikáját is kiváltották."⁹⁰⁹ Hitler azonnal (július 18) visszaüzent: "A Führer elvárja, hogy a magyar kormány most már további késlekedés nélkül végrehajtja a budapesti zsidók elleni rendszabályokat..."⁹¹⁰

908 Ti. a Sztójay-kormány, amelynek leváltásáról a kormányzó akkor már egy ideje gondolkozott.

909 Szinai Miklós & Szücs László, szerk., *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963²), pp. 466–470, no. 88; az idézet: p. 468.

910 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és*

A budapesti portugál ügyvivő július 28-án táviratilag jelentette külügyminiszteriumának, hogy a zsidók deportálásának felfüggesztése csak ideiglenes, rövidesen folytatódni fognak a deportálások, ez a fővárosban 300 000 embert érint. Alig több mint egy héttel később, az augusztus 7-i kormányátalakítás⁹¹¹ után, Sztójay arról tájékoztatta Veesenmayert, hogy a deportálásokat 8–14 napon belül folytatni fogják. Az augusztus 10-i kormányülésen részletes tervet fogadtak el arról, hogy a rendelkezésükre álló becslések szerint Budapesten tartózkodó mintegy 164 000 zsidó közül a deportálás kikre terjedjen ki és kiket tartsanak vissza.⁹¹² A jegyzőkönyv a következő számokat tartalmazza:

Csillagos házban elhelyezett	164 000	
ebből keresztény	20 000	“visszatartandók”
külföldi okmánnyal rendelkezik	10 000	“visszatartandók”
“Katonai munkaszolgálatosok”	134 000	
ebből “galíciai és beszivárgott zsidó”	50 000	“kiküldésük ajánlható”
Munkaszolgálatosok és családtagjaik		“visszatartandók”
Kormányzói mentesítettek		“visszatartandók”

Vitéz Bonczos Miklós (1897–1971), augusztus 7-től belügyminiszter, megígérte Eichmann-nak, hogy – mint a német követség tanácsosa jelentette Berlinbe – “a kormányzó hozzájárulásával f. hó (értsd: augusztus) 25-én megkezdni a zsidók kitelepítését Budapest területéről...”⁹¹³ Veesenmayer rendbehozta a békásmegyeri (Békásmegyer–Budakalász) téglagyári tábor. A terv szerint Budapestről a zsidókat a város területén kívül, három hatalmas lágerben gyűjtötték volna össze, ezek egyike Tura lett volna, beszéltek még (Esztergom-) Kenyérmezőről,⁹¹⁴ Ócsáról, Örkényről,⁹¹⁵ s a gyűjtőtáborokból szállították volna el őket, az első csoport – 6 szerelvény, összesen 20 000 fő – elindítását augusztus 28-ra tervezték,⁹¹⁶ ezután naponta 3–3 szerelvény indult volna, összesen 9 000 személlyel. Ezek a számok azt jelentik, hogy

Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944 (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 884–885, no. 700.

911 Imrédy, akivel szemben – a Weiss Manfréd Művek ügye miatt – felelevenítették a zsidó származás vádját, amely korábban miniszterelnökként megbuktatta, lemondott, Jaross és Kunder – a Magyar Megújulás Pártszövetség tagjai – kiváltak a kormányból.

912 Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 374–375, no. 185/b (Jungert–Arnóthy Mihály külügyi államtitkár jelentése a minisztertanács számára, 1944. augusztus 10).

913 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 897–898, no. 709.

914 A XIX. század végén katonai gyakorlóterep volt, az első világháborúban az ország legnagyobb hadifogolytábora; ma: Esztergom-Kertváros része.

915 Mindkettő Pesttől délre.

916 Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 377–380, no. 185/d. – Stern Samu emlékirata szerint: augusztus 26-ra (i. kiad., p. 336).

az 50 000 fő deportálását 4–5 nap alatt akarták befejezni. Végső határidőül szeptember 18-át tűzték ki.

Augusztus 21-én a semleges hatalmak – a Vatikán, Svédország, Portugália, Spanyolország és Svájc – diplomáciai képviselőinek vezetői jegyzékben tiltakoztak “az indítékaiban is már igazságtalan és kivitelében embertelen eljárás...” ellen, “...abszolút megengedhetetlen lévén az, hogy faji eredetük egyszerű ténye miatt üldözzenek és halálba küldjenek embereket. És kérik a királyi magyar kormányt, hogy végérvényesen vessen véget ennek az eljárásnak, amelynek az emberiség becületére sohasem lett volna szabad elkezdődnie.”⁹¹⁷

Egy nappal később Bonczos a három láger helyett ötről beszélt Veessenmayernek, de hozzátette, hogy “anélkül, hogy e táborokból az elszállítás birodalmi területre tervbe véve lenne”.⁹¹⁸ Ferenczy alezredes, a csendőrség összekötő tisztje Eichmannnak: “a magyar kormány nem járul hozzá a deportáláshoz, és a fővárosba felhozott csapatok és csendőrség szükség esetén fegyveresen fog minden német erőszakos kísérletnek ellenszegülni.”⁹¹⁹

Közben jött a hír a romániai királypucsról. Mihály király (1927–1930, 1940–1947) fegyveres segítséggel letartóztatta Ion Antonescu marsall-, conducător, maga állt a kormány élére, hadat üzent Németországnak, azaz Románia egyoldalúan kilépett a háborúból (augusztus 23). Horthy másnap (augusztus 24) délben fogadta Veessenmayert; a birodalmi teljhatalmú megbízott távirata Berlinbe: “A zsidókérdéshez (a kormányzó) megjegyezte, hogy néhány napon belül megkezdik a zsidók eltávolítását Budapestről, és a városon kívül fekvő táborokban gyűjtenék össze őket. De lelkiismeretével továbbra sem egyeztetheti össze, hogy hozzájáruljon a birodalomba történő deportálásukhoz, és ehhez megértést kért a Führertől.”⁹²⁰ Ezek után Eichmann – Wisliceny személyes közvetítésével – a RSHA-tól engedélyt kért (augusztus 24) – és kapott – ahhoz, hogy elhagyja Budapestet.⁹²¹ Úgy látta, nincs mit tennie itt. Augusztus 26-án távozott Magyarországról.

Románia kiugrása a háborúból és a német hadsereg ebből adódó katonai nehézségei arra késztették Himmlert, hogy Otto Winkelmann Waffen-SS-Obergruppenführer- / tábornagynak, a magyarországi német SS- és rendőri erők főparancsnok-

917 Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 275.

918 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), p. 898, no. 710.

919 Stern Samu emlékirata, i. kiad., p. 338.

920 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 898–900, no. 711.

921 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), p. 898, no. 710.

kának augusztus 25-én hajnalban táviratilag a legszigorúbban megtiltsa a zsidók deportálását a birodalomba.

Kurt Becher állítása szerint Himmler elhatározását ő kezdeményezte.⁹²² Ez nyilvánvalóan nem igaz, már ha csak az alá-felérendeltségi viszonyokra gondolunk is. Valójában legfeljebb közvetítő szerepe lehetett: Himmlertől Pestre. Becher Brémában az Eichmann-per alkalmából tett tanúvallomása során a következőket jelentette ki: “A háború utolsó szakaszában Himmler készen állt arra, hogy mérsékeltebb eljárásokat alkalmazzon a zsidókkal szemben, mint amilyenek Eichmann-nak szándékában álltak, 1944-ben a Reichsführer azt mondta végrehajtó tisztviselőjének (*Vollzugsbeamter*), Eichmann-nak: Ha eddig irtotta a zsidókat, akkor most, ha azt az utasítást adom, a zsidók gondozójává (*Judenpfleger*) kell válnia; és Himmler ténylegesen ilyen értelmű kegyelmi utasítást adott ki.”

Nem Horthy: a *Reichsführer* parancsa tartóztatta fel a budapesti zsidók megsemmisítésére kovácsolt terveket.

Himmler tilalma, mint hamarosan kiderült, csak a totális deportálásra és megsemmisítésre vonatkozott. Eichmann távozása ellenére a német követség folytatta a tárgyalásokat Ferenczy alezredessel.⁹²³ A továbbiakban arra koncentráltak, hogy munkaképes zsidókat szerezzenek a hátszági munkahelyekre. Persze, azt, hogy ki munkaképes, a magyar hatóságok mondták meg. (Rövidesen a zsidók kivétel nélkül mind munkaképesek lettek.)

Budapesten szeptemberben úgynevezett repülőbrigádok (*fliegende Kommission*) járták a csillagos házakat és gyűjtötték össze a munkaképesnek látszó férfiakat, több száz főt naponta. Kijelölték a pesti kitelepítő állomásokat (*Abgangsstelle*): zsinagógákat (Budán az Öntőház utca, Pesten az Aréna út, Bethlen Gábor tér, Csáky utca, Páva utca), a Columbus utca 46-ot stb., és a vidéki indítóhelységeket (*Evakuierungsorte*) is (Alsónémedi, Dunaharaszti, Gálpusztá, Maglód, Tura, Üllő). Bevagonirozási állomásnak Turát szánták, a Budapest–Hatvan–... vasútvonal mellett. Az első transzportot az őszi ünnepek miatt a kormányzat nem akarta szeptember második felében indítani. Szálasi hatalomátvétele után, október végén, új egyezmény alapján és más módon folytatódott a zsidók német kézre adása.

A deportálások utójátéka volt a reguláris magyar hadsereg büntette Sármáson. A Mezőségben, Kolozsvártól 60 kilométernyire keletre fekvő községet a második bécsi döntés Dél-Erdélyhez sorolta, és Romániának ítélte. Románia kiugrása után a magyar hadsereg rövid ideig játszott azzal a gondolattal, hogy bevonul Dél-Erdélybe, amelyet a második bécsi döntés Romániának ítél. A honvédség 1944. szeptem-

922 Richard D. Breitman & Shlomo Aronson, “The End of the »Final Solution«? Nazi Plans to Ransom Jews in 1944”, *Central European History*, 25, no. 2 (1992), pp. 177–203; Richard D. Breitman, “Nazi Jewish Policy in 1944”, in: David Cesarani, Ed., *Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary, 1944* (Oxford – New York: Berg, 1997), pp. 77–92, küll. p. 83. –

923 Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 578–583, no. 301.

ber 5-én elfoglalta Sármást, két nap múlva megérkezett a csendőrség is. A magyar hatóságok az érvényben lévő magyarországi törvények értelmében azonnal elrendelték a sárga csillag viselését. A községben még két hétig sem tartott a magyar uralom. Arra azonban ez az idő elegendő volt, hogy a honvédség a zsidó házakat sárga csillaggal jelölje meg. A katonák és a csendőrök a községben lakó összes zsidót összegyűjtötték a határban egy tanya pajtájába. A deportálásra már nem volt módjuk, ezért a zsidó újév (*ros ha-sána*) éjszakáján (szeptember 17/18) kivitték őket a Sós-kút erdőbe, és velük megásatott gödör mellett sortüzet lőttek ki rájuk, volt, akik élve kerültek a tömegsírba. A magyar honvédeken és csendőrökön szárad 124 személy vére, harmadrészüik gyermek volt. A kivégzésnél és az áldozatok elföldelésében a helybeliek közül is többen segédkeztek. A tömegsírt 1945. február 22-én exhumálták, a földmunkákhoz hatóságilag rendelték ki Sármás és a környékbeli falvak (Mócs, Pusztakamarás) lakosságát.⁹²⁴

Majdnem megtörtént a deportálás Aradon.⁹²⁵ A várost a magyar hadsereg, a Dél-Erdély hadművelet keretében, 1944. szeptember 13-án elfoglalta és 29-ig tartani tudta. Mintegy 10 000 zsidó élt a városban, olyanok is, akik a magyar zsidótörvények elől menekültek Dél-Erdélybe. E két hétnyi idő alatt megérkezett Aradra Eichmann *Sonderkommando*-ja, azzal az ürüggyel, hogy megszervezi a “német fajú személyek repatriálását”. Az akció a magyar hadsereg visszavonulása miatt hiúsult meg.

Himmler, az SS birodalmi vezetője – saját elhatározásából – hivatalosan megtiltotta a zsidók elgázosítását a megsemmisítő táborokban (1944. november 3). Erről a parancsról Auschwitzban a gázkamráknál és krematóriumoknál dolgozó foglyok november 17-én direktben is értesültek. Himmler alighanem azt remélte, hogy a tömeges gyilkosság leállításával elnyerheti a Szövetségesek bizalmát, és velük együtt, s talán Hitler nélkül, folytathatja – viheti győzelemre – a háborút a Szovjetunió ellen. A döntés mindenképpen befolyással volt a Magyarországról deportált és akkor még életben lévő zsidók további sorsára. A különböző lágerekben őrzött foglyokat németországi táborokba telepítették át, munkavégzésre. Most már a Budapesten lévő zsidók is mint munkáskéz voltak szükségesek a birodalom számára.

Őszi nagyünnepek

A romániai királypuccs és Romániának a háborúból való kilépése (augusztus 23) után Horthy kormányzó feloszlatta a politikai pártokat, és valóra váltotta már július

924 Erdélyi Lajos, “Sármás, Arad, 1944. szeptember”, *Múlt és Jövő*, ÚF 15, no. 4 (2004), pp. 34–41 (riport).

925 Randolph L. Braham, *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), II, p. 898 (198. jegyzet).

eleje óta érlelt szándékát, melyet addig a németek ellenállása miatt nem mert és nem tudott keresztülvinni: új kormányt nevezett ki. Vitéz lófő csíkszentsimoni Lakatos Géza (1890–1967)⁹²⁶ vezérezredes kormánya (1944. augusztus 29–október 16)⁹²⁷ továbbra is melegen tartotta a korábban több változatban kidolgozott tervet a budapesti zsidók kitelepítésére: ez lett volna az a “Magyarországon belüli megoldás”, amelyről Horthy korábban beszélt.

“Jól tudom – nyilatkozott Lakatos miniszterelnök a rádióban (szeptember 1) –, hogy a közre és különösen igazságos harcunk megvívására veszélyes magyar ajkú, de idegen fajú elemeknek a közéletből való kikapcsolódása még nem nyert végleges elintézését. Megnyugtathatom a közvéleményt, hogy magyar fajtánk szellemi és gazdasági fölényét továbbra is minden eszközzel biztosítani akarjuk...”⁹²⁸ A parlamentben, katonai egyenruhába öltözve, bemutatkozó beszédében (1944. szeptember 21) kilátásba helyezte “a zsidókérdés rendezése”-t, ti. “a törvényes lehetőségek szigorú alkalmazásával a legártalmasabb elemeknek és a munkanélkülieknek hasznos munkára való beállítását”.

Az új kormányfő szavai fenyegetően hangzottak ugyan, és előrevetítették a késő-őszi hónapokban, de majd Szálasi által elrendelt kegyetlen kényszermunkát, de egyelőre nem történt semmi végzetes. A zord szavak ellenére a Lakatos-kormány politikája, már a szeptember 1-i rádióbeszéd, megkönnyebbülést hozott a budapesti zsidóknak, és némi könnyítést helyzetükben. “(...) Beszédem – írja emlékiratában – országszerte megnyugtató hatást gyakorolt. (...) Mindenki megértette a legszigorúbb fenyegetést és az államhatalom kérlelhetetlen alkalmazását a szélsőjobboldali izgatókra.” Elterjedt a – valós – hír, hogy Eichmann már nincs Budapesten. Csillaghegyről, Kistarcsáról, a toloncházból sok foglyot szabadon bocsátottak, a kistarcsai internálótábort feloszlatták. Grünvald Fülöp is, akit röpiratok terjesztése miatt fogtak le – a valóság szomorúbb: többedmagával csak megírta a röpiratokat (#229, #230), terjeszteniük nem sikerült –, Grünvald és társai az őszi nagyünnepek előtt, szeptember 14-én kerültek szabadlábra. Az antiszemita fenyegetettség valamelyest enyhült.

A hatóságok az őszi nagyünnepek napjaiban enyhítették a zsidók kijárási tilalmát: a közlekedés kivételes rendje szerint az újév (*ros ha-sána*) előestéjén (1944. szeptember 17, vasárnap) este 5–7, az újévi ünnep két napján (5705, *tisri* 1–2 / 1944. szeptember 18–19, hétfő–kedd) reggel 9–este 7, engesztelőnapon (*jom kippur*) (*tisri* 10 / szeptember 27) ugyanúgy, a sátorosünnep (*szukkot*) első és utolsó két–két napján

926 Ludovikás volt; 1943. augusztus 1-től, Jány Gusztáv utódjaként, 1944. április 1-ig az újjászervezett 2. magyar hadsereg főparancsnoka, majd két hónapon át az 1. magyar hadsereget vezette. 1944. júliusában még elhárította a kormányzó miniszterelnöki felkérését.

927 Emlékiratai: Lakatos Géza, *Ahogy én láttam. Visszaemlékezések* (München: Aurora Könyvek, 1981; Budapest: Európa Könyvkiadó, 1992).

928 Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), p. XXX.

(tisri 15–16, illetve 22–23 / október 2–3, illetve 9–10) reggel 9–este 5 között szabad közlekedést engedélyeztek számukra. Ez már különleges engedmény volt: egyébként csak 12 és este 5 között mehettek ki az utcára.

Lakatos miniszterelnök felesége október végén, néhány nappal a kormány bukása után, amint férjével visszahúzódtak Tihanyba, nyaralójukba, a Nemzetközi Vöröskereszt rendelkezésére bocsátotta Perczel Mór utcai lakásukat, hogy a Vöröskereszt gondoskodásában lévő gyermekeket ott osszák el különböző szálláshelyek, menedékhelyek között. Utóbb Lakatost és családját a nyilaskeresztesek letartóztatták, mindvégig fogságban, kényszerlakhelyen tartották.

Bor – Cservenka – Abda

A legnehezebb munkaszolgálatot a Szerb-érchegységben (Szerb-Kárpátok) akkori-ban feltárt rézbányák jelentették. A francia tulajdonú *Société des Mines de Bor* (Mira-beau Bank) céget Németország a francia fegyverletétel (1940. június 22) után a Siemens Rt. felügyelete alá rendelte (1941. április). A német hadiipar számára rendkívül fontos réz termelésének 50 százalékát Bor adta. A termelésre a németek kényszer-munkásokat akartak felhasználni. Az első munkatábort,⁹²⁹ amelyet Berlinnek neveztek el, és amely mindvégig a központ maradt, 1942-ben építették, Bor mellett, 2 500 ember számára.⁹³⁰ Kezdetben jugoszláv kényszer-munkásokat dolgoztattak. Ez a létszám hamar kevésnek bizonyult. Meg kellett építeni a Bor térségéből a hegyeken át Kostolacba vezető vasúti szárnyvonalat, az ércet a vízben bő Kostolacban akarták feldolgozni. A létszám feltöltéséhez Görögországból hoztak további munkaerőt. A váltásokat elvben négy hónapra tervezték, ezt az ütemezést azonban nem tartották be, az első csoportot több mint egy éven át ott tartották.

929 A Borral foglalkozó alábbi szövegrészt átnézte Csapody Tamás, számos értékes megjegyzését és kiegészítését figyelembe vettem. Baráti szívességéért ezúton is köszönetet mondok. Éveken át végzett levéltári és helyszíni kutatások, túlélőkkel folytatott interjúk alapján cikkek sorozatában tisztázta a bori munkaszolgálat sok, korábban ismeretlen részletét.

930 Kutatási beszámoló a bori munkaszolgálatról, Radnóti Miklósról fókuszálva: Tolnai Gábor [(1910–1990) irodalomtörténész, Radnóti szegedi egyetemi barátja], "A Meredek út végső szakasza", *Irodalomtörténet*, 51 (1969), pp. 239–270, 463–497, 763–792; uő, "Szerbia ormán (Radnóti Miklós nyomában)", *Kortárs*, 16 (1972), pp. 86–106, 254–269, 416–433; "Radnóti utolsó időszak", in: uő, *Nőnek az árnyak* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), pp. 177–255; uő, "Radnóti-kutatásaim margójára (Az utolsó korszakról)", *Magyar Tudomány*, 93 / ÚF 30, no. 7–8 (1985), pp. 498–503; Kőszegi Ábel, *Töredék. Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972); Kovács Tamás, "Magyar munkaszolgálatosok Borban", http://www.publikon.com/application/essay/101_1.pdf. – Dokumentumfilm a bori történetről: Radó Gyula & Bubryák István, "Rézbánya Borban" (2008).

A magyarországi zsidó munkaerő-tartalékra felfigyelt az Albert Speer érdeklésébe tartozó német *Organisation Todt* (O. T.), a Fritz Todt (1891–1942)⁹³¹ által alapított építkezési vállalkozás, amely a bányát (*Bor Kupferbergwerke und Hütten AG*) és a kiszolgáló lágereket üzemeltette.⁹³² Az O. T. 10 000 főnyi munkaerőt kért Magyarországtól (1943. február).⁹³³ A kérést Dietrich von Jagow budapesti követ közvetítette. Nagybacsoni Nagy Vilmos tiltakozása és az országgyűlés elutasító állásfoglalása ellenére, a miniszter lemondása (1943. június 8)⁹³⁴ és távozása (június 12) után, Kállay miniszterelnök, vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök és más katonai vezetők egyetértésével, utódja, csataji Csata Lajos (1886–1944)⁹³⁵ vezérezredes, honvédelmi miniszter kötötte meg az erről szóló egyezményt (1943. július 2).⁹³⁶ A külön megállapodás alapján az O. T. egy 3 000 főből álló magyarországi munkaszolgálatos kontingenst vehetett igénybe.

Az első magyar egység, elvben 15 század, talán valóban 3 000 fő, főként vidéki (Apatin, Ercsi, Szeged és környéke, Szentkirályszabadja, Zombor stb.) zsidókból állt. Sorozóközpontok: Jászberény, Páhi, Szeged, Székesfehérvár, Szentkirályszabadja, Tasnád, Zombor. Sok olyan embert osztottak be az egységbe, aki már addig is mint behívott munkaszolgálatos dolgozott. Hozzájuk csatolták a Jehova Tanúi (jehovisták) századát (801. büntető musz. század). A keresztény kiségyházak tagjait a katonai szolgálat megtagadása miatt osztották be munkás- vagy büntetőszázadokba. Borban 180 Jehova Tanúi, 18 reform-adventista és 9 nazarénus volt. Csoportjuk 1943. július-októberben érkezett meg, hajókon, a Tiszán és a Dunán, az al-dunai Prahovo kikötőjébe, innen vasúton, Zajecartól keskenyvágányún, a Bor nevű kis bányaváros vasútállomására. Bor volt a Todt-parancsnokság és az őrség központja, itt álltak a központi fogadó-, gyűjtő- és elosztótábor ("O. T. Lager Berlin") barakkjai. Magukban a lágerekben a munkaszolgálatosok felügyeletét a Gestapo és a magyar honvédségi keret látta el, többségük a nép egyszerű fia volt,⁹³⁷ sok keretlegényt Szeged környékéről vezényeltek oda, a Todt emberei szigorúan csak a munkákat irányították.

931 1922 óta a nemzetiszocialista párt tagja, 1931-ben SA-Oberführer / ezredes-dandártábornok, Hitler hatalomra kerülése után *Generalinspektor für das deutsche Strassenwesen*, 1938-ban az építőipar teljhatalmú megbízottja stb. Az *Organisation Todt* (1938) először a Nyugati Fal / Westwall építkezésénél alkalmazott kényszermunkásokat.

932 Franz W. Seidler, *Die Organisation Todt: Bauen für Staat und Wehrmacht, 1938–1945* (Koblenz: Bernard & Graefe, 1987).

933 Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account* (New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963), I, p. 104 sk., no. 58.

934 Bonhardt Attila & Szakály Sándor, "Egy lemondás okairól. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter feljegyzése Horthy Miklós számára 1943-ból", *Kritika*, 13, no. 8 (1984), pp. 13–15.

935 Csata 1944. november 16-án – a Gestapo fogságában – feleségével együtt öngyilkos lett.

936 11470/1943. Eln. Kmof. (VII. 6).

937 Asztalos Ferenc tartalékos szakaszvezető, MÁV-altiszt; Juhász Pál főhadnagy, tisztviselő; Sisák György tizedes, földműves; Szokolits Ferenc honvéd, napszámos; Tálás András hadapród őrmester, magántisztviselő stb.

Az 1943. évi egység tagjai Borban, a központi lágerben (Berlin) laktak, a rézbányákban és környékén dolgoztak. Bornál a hegyek oldalában ma is jól láthatók a felszíni fejtés nyomai, kivájt hegyoldalok, hatalmas kráterek, meddőhányók, a hegyeket szinte elbontották, hogy elérjék a rézércet.

A második magyar egységet, amelyről 1944. március 30-án állapodott meg Csatay honvédelmi miniszter nevében Ruzsiczay-Rüdiger Imre (1889–1957) altábornagy⁹³⁸ és az O. T. magyarországi megbízottja (Wilhelm Neyer O. T.-*Hauptfrontführer*),⁹³⁹ 1944. május legvégén és június első napjaiban állították össze és vitték el, Vác és Jászberény gyűjtőtáborokból, több csoportban. Nagyjából ugyanannyian voltak, mint az előző évi kontingens, mintegy 3 000 fő, túlnyomó többségük budapesti. (Abban az időben már folyt a vidéki zsidók deportálása, vidékről már nem volt kit munkára összeszedni.)

Radnóti Miklós költő számára ez a munkaszolgálatos behívó már a harmadik volt. Előzőleg 1940-ben Erdélyben, Szamosveresmart környékén több mint 3 hónapig (szeptember 9–december 18), majd 1942/43-ban Nagyvárad környékén, a hatvani cukorgyárban, végül Pesten 10 hónapig (1942. július 3–1943. április vége) volt munkaszolgálatban. Harmadik behívója május 20-ra szól, Vácra. A behívó és a bevonulás kitűzött időpontja közötti héten Appel Henrik (későbbi nevén: Aczél György) (1917–1991), aki évek múltán majd vezető politikus lesz: Appel még megpróbálta a Zsidó Tanács frissen kinevezett tagjánál, Török Sándornál elérni, hogy lépjen közbe Radnóti mentesítése érdekében, de sem ő, sem a közvetlenül illetékes, Stella Adorján (1897–1967) író, a honvédelmi minisztérium összekötője nem vállalkozott a közbenjárásra. Appel és Kun Miklós (1908–2005) orvos, Radnóti szegedi barátja, a munkaszolgálatos behívó határidejét megelőző napon (1944. május 19) hamis iratokat ajánlottak fel Radnótinak, de ő nem bízott a bujkálás esélyében és nem fogadta el az iratokat.⁹⁴⁰ Csoportját május 27-én indították el, vonaton, a Vác–Pécs–Eszék–Belgrád–Niš–Zaječar útvonalon,⁹⁴¹ június 1-jén érkeztek meg, az utolsó szakasznál keskenyvágányú vasútra átszállva, Borba.⁹⁴²

938 Mint a miniszter állandó helyettese a magyar hadiipar irányítója; hamarosan vezérezredes. Szálasi hatalomátvétele után a Gestapo letartóztatta, Sopronkőhidára vitték, majd szovjet hadifogságba került, amikor onnan súlyos betegen hazaszállították, a Népbíróság háborús bűnösként elítélte, 1953-ban szabadult.

939 Lásd Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account* (New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963), I, pp. 110–112, no. 62.

940 A részletekről lásd Radnóti Miklósné, Lengyel Balázs & Ferencz Győző, *Holmi*, 21, no. 9 (2009. szeptember), pp. 1148–1151.

941 A Niš–Zaječar szakasz nagy kerülőt jelentett. Vasúton nem volt más útvonal.

942 Radnóti bori munkaszolgálatáról életrajzi és költői szempontból lásd Oszváth Zsuzsanna, *In the Footsteps of Orpheus. The Life and Times of Miklós Radnóti* (Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2000) / *Orpheus nyomában. Radnóti Miklós élete és kora* (Budapest: Akadémiai

A magyarországi munkaszolgálatosokat, más nemzetiségű – jugoszláviai, görög, cseh, olasz,⁹⁴³ francia, román – hadifoglyokkal és kényszermunkásokkal együtt, egészen 1944 nyár végéig, a német csapatok kényszerű visszavonulásáig dolgoztatták a rézbányákban és a vasútépítésen. Az 1944. nyarán hozott magyarországi munkaszázadokat a Bor és Kostolac között tervezett vasútvonal építésén állították munkába. A tervezett mintegy 150 kilométer hosszú vasút nyomvonalánál, a megkezdett 70 kilométernyi szakaszon, Bortól nyugatra, a Žagubica⁹⁴⁴ felé húzódó dombháton, egymástól néhány (legfeljebb 4–5) kilométernyire, kisebb lágereket állítottak fel, ezekben helyezték el az újonnan érkezett foglyokat, néhány száz fős csoportokban. A magyar muszosok a Bor és Lažnica közötti szakaszon (56 km) dolgoztak, ez volt a keskenyvágányú vasútépítés legnehezebb szakasza, nehéz hegyi terep. Az összesen 35 mellékláger elnevezése rendre németországi stb. helyneveket idézett: Berlin (a fő-tábor), Bregenz, (Beresztóc / Banatski Brestovac⁹⁴⁵), Brünn, Dresden, Franken, Graz, Heidenau, Innsbruck, Lažnica, München, Rhön, Straf, Tirol, Vorarlberg, Westfalen, Wien stb. A magyarországi munkaszolgálatosok legtöbbször Borban a Berlin, Dresden, Brünn és a *Straflager* (a Bregenz táborban lakó muszosok munkahelye), Bor és Žagubica között a Wien, Innsbruck, München, Voralberg, Bregenz, Rhön, Heidenau, Westfalen, Lažnica lágerekben volt elhelyezve, mindenütt magyar parancsnokság alatt, magyar keretlegények őrizetében.

Radnóti csoportját a Heidenau lágerbe osztották be, Bortól mintegy 40 kilométernyire északnyugatra, “Žagubica fölött, a hegyekben”.⁹⁴⁶ Ide kivételesen teherautóval vitték fel őket. “Elosztás. Öt barakkba a sárga karszalagos, zsidó munkaszolgálatosok kerülnek, a hatodikba a fehér karszalagos, keresztény vallású, de a törvény értelmében zsidónak minősülőket helyezik el. A barakkban emeletes fapriccsek deszkával, semmi egyéb. Külön barakk a tiszteknek, a legénységnek, külön a konyhának, étkezőnek, fürdőnek. Van itt minden, csak semmi sem működik. Nem folyik a víz a csapokból, az áramfejlesztő aggregátor rossz. Előttük szerb, olasz és görög hadifoglyok lakták a tábort. Sok kosz és piszok maradt utánuk. Kinn egész légyrajok zúgnak, benn poloskák és bolhák szállják meg a deszkákra terített pokrócokat, a szegekre és madzagokra akasztott ruhákat. (...) Ébresztő 5-kor. Tisztálkodás, körlettakarítás, reggeli. 6.30-kor indulás a munkahelyre, 7-kor kezdés. Ebédidő 12-től 13 óráig.

Kiadó, 2004); Ferencz Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), p. 667 skk.

943 A Pietro Badoglio (1871–1956) olasz marsall kiugrása után hadseregéből német fogságba esett olasz hadifoglyok.

944 Žagubica: a Duna egyik bal oldali mellékfolyója, a Mlava forrásvidékén, 300 méternyi vagy magasabb hegyek között. Ma kedvelt hegyi–erdei üdülőhely.

945 Magán Beresztócon láger nem volt, csak a Wien tábor állt a közelben. A kellemes fürdőhelyen pihentek a Todt emberei. Ide rendelt magyar munkaszolgálatosok, többek között az Innsbruck táborból, fát aprítottak tüzelőnek és más kiszolgáló munkákat végeztek. Csapody Tamás közlése.

946 Radnóti Miklós több verse keltezésében, 1944. július–augusztus.

Munkaidő vége 18 óraker. Beérkezéskor tisztálkodás és alkalmanként parancshirdetés. 19-kor vacsora. Akinek nincs büntetése, 20 óráig szabadfoglalkozás. 21 óraker takarodó.⁹⁴⁷

Heidenauban a 6 században mintegy 400 fő dolgozott, 5 zsidó munkaszolgálatos századon kívül egy fehér karszalagos (keresztény) század is, őket, köztük Radnóti is, külön barakkban helyezték el. A sárga karszalagosokhoz képest eleinte más kedvezményük is volt: ők többnyire irányító munkát végeztek, ez bizonyos feszültséget okozott köztük és a többiek között. Mindenkinek négyjegyű azonosító számot kellett sapkájára felvarrva viselnie, felsőruhájukra elől és hátul 20 cm nagyságú sárga hatágú csillagot festettek, magukkal hozott bakancsuk helyett fatalpú cipőben kellett járniuk, hogy ne szökhessenek meg. Mint több más táborban, kopaszra nyírták őket. Szállításuk hatalmas, földpadlós fabarakkokban volt, háromemeletes ágyakkal, szalmaszék és takaró nélkül. A léger parancsnoka az emberséges Száll Antal (1911–1997) tartalékos hadnagy volt. A munkakörülmények kegyetlenül nehezek voltak, sziklás hegyoldalon építették a vasúti pálya töltését, napi 12 órás munkaidőben. A Berlin táborban, ahol a foglyok a bányaművelésben dolgoztak, két műszak volt (nappal és éjszaka).

Vasárnaponként – szombat délutántól hétfő reggelig – nem kellett dolgozni. A visszaemlékezések⁹⁴⁸ szerint ezekben a szabad órákban az elkínzott kényszerszemélyek kis csoportja – Radnóti, Háy Károly László (1907–1961) grafikus, Junger József (1911–1945) ügyvéd, a zalaegerszegi rabbi fia, a Cionista Szövetség alelnöke, aki korábban megjárta az ukrajnai frontot is,⁹⁴⁹ Lorsi Miklós hegedűművész⁹⁵⁰ – beszélgetéseikkel az értelmiségi lét pillanatnyi hangulatát tudták megteremteni maguknak.

A magyar keret – többségükben karpaszományos tisztak: korábbi tanítók, hivatalnokok, vasutasok, rendfokozat nélküli honvédek, parasztok, egyszerű emberek⁹⁵¹ – munka után a táborban külön egzeciroztatták a munkaszolgálatosokat. A magyar őrség meghonosította a táborokban büntetésként a botozást és a kikötést: az illetőt

947 Kőszegi Ábel, *Töredék. Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972), pp. 17 és 19.

948 Andai Ferenc, "Randevű Heidenauban", *Múlt és Jövő*, ÚF 20, no. 4 (2009), pp. 14–24.

949 Könyve: *A zsidó népiség problémái* (Bialik Könyvek) (Budapest – Kolozsvár: Fraternitas Nyomda, 1941); részleteket közöl írásaiból a *Múlt és Jövő*, Junger József, "Szellemtörténeti szempontok az asszimiláció problémájához", *Múlt és Jövő*, 31 (1941. február), pp. 17–18; új lenyomatban: *Múlt és Jövő* ÚF 20, no. 4 (2009), pp. 30–31 stb. – Marton Ernő, Kasztner Rezső (Rudolf), Róth Szigfried & Junger József közös tanulmánykötete: *Az emancipáció múltja és jövője. Négy tanulmány* (Kolozsvár: Fraternitas Nyomda, 1942) (az adatot Tibori Szabó Zoltán szívességének köszönöm).

950 Az ő halálának – meggyilkoltatásának (október 6) – mozzanata szerepel Radnóti utolsó veresében: "Razglednicák, (4)".

951 Érettségizett vagy magasabb végzettségű sorkötelesek, akik tartalékos tiszti kiképzés után hadapród őrmester vagy zászlós rendfokozatot kaptak. Zubonyuk mindkét karján, a csuklónál, ék alakban felvarrt posztócsíkot (paszomány) viseltek megkülönböztető jelzésül.

Radnóti Miklós bori noteszéből: a Hetedik ecloga (MTA Könyvtára, Kézirattár)

összekötött kezénél fogva gerendába vert kampóra akasztották, hogy lába ne érje a földet, 2–4 órára.

Egy keretlegény (földműves, tartalékos tizedes) vallomása a Népbíróóság előtt: “Beismerem, hogy Borban tartózkodásom alatt több embert személyesen tetteleg bántalmaztam. A bántalmazásokat

puszta kézzel vagy bottal vagy puskám tusával hajtottam végre, több ízben előfordult az is, hogy a muszosokba belerugdaltam. Beismerem, hogy az éjszakánként a WC-re (értsd: latrina) menőket minden különösebb ok nélkül, ill. azért, mert az illetők nem mentek el egészen a WC-ig, több muszt megvertem és megcsuklótattam. Beismerem, hogy egy muszt, akinek nevére már nem emlékszem, arra kényszerítettem, hogy megigya vizeletét.”⁹⁵²

A magyar századok parancsnokává 1943 decemberében nevezték ki a reaktivált Marányi Ede (1896–1985) alezredest. Marányi 1919 őszén különítményes volt, majd határrendőr, az 1930-as években a katonai hírszerzésnél és kémelhárításnál dolgozott. A második világháborúban a keleti fronton mint központi személyirányító teljesített szolgálatot. Borban hírhedtté vált kegyetlenségéről, rendszeressé tette a kikötéseket, egy alkalommal vasárnap délelőtt nyilvános kivégzést rendezett, két budapesti muszost végeztetett ki, szökés kísérlete miatt. Csillag Albert / Albin (1920–1945) grafikust, akinek a tehetségét Marányi és a keret arra használták, hogy szobáikat kifestették vele: Csillagot egy a keret kezébe került karikatúrája miatt Marányi a Berlin lágerben krumpliverembe záratta, büntetését, a 120 órás kikötést napi 8 órás (2 × 4 órás) részletekben hajtatta végre, s végül egy magyar keretlegény saját kezüleg lőtte agyon. Egy túlélő visszaemlékezése szerint ez a Horváth József gyári munkás, tizedes “gyilkos és végtelenül gonosz ember volt.”⁹⁵³ Ő és társai további 23 magyar munkaszolgálatost végeztek ki, áldozataikat olasz hadifoglyok temették el, maradványaik 1947-ben, exhumálásuk után, a szabadkai zsidó temetőbe kerültek. Amikor a bori első lépcső még életben lévő munkaszolgálatosait a keret elindította Hegyeshalom felé, Marányi eltűnt. A második világháború után Ausztriában, majd Németország-

952 Csapody Tamás, “Felmagasztosult keretlegények...”, i. h. – A szóban forgó keretlegényt a Népbíróóság halálra ítélte, kivégezték (1948).

953 Idézi: Csapody Tamás, “Átváltozások”, i. h.

ban (NSzK) élt, Fehér Antal álnéven. Végrendelete alapján készített sírfelirata (Bermatingen b. Markdorf) mint "szkv" (szolgálaton kívüli) ezredest nevezi meg.⁹⁵⁴

A romániai királypucss után, augusztus végén, amikor a szovjet csapatok és a jugoszláv partizánok már fenyegetően közel jutottak a román–szerb határtérséghez,⁹⁵⁵ a németek hirtelen beszüntették a munkálatokat, és kezdték leszerelni a berendezéseket. Heidenauban augusztus 29-én, más altáborokban szeptember 1-jén megkezdődött a foglyok összevonása, a Berlin lágerben gyűjtötték össze őket. Heidenauból először a Brünn táborba, onnan a Berlinbe vitték le a foglyokat. Szeptember 12-éig mindenütt leállt a munka, a Berlinben látszat-tevékenységgel kötötték le a munkaszolgálatosokat. Radnóti itt adta át néhány verse kéziratát Szalai Sándornak,⁹⁵⁶ ezek hamarabb jutottak el Pestre, mint a halálhíre.

Szeptember 17-én elindították Borból a kiűrités első "lépcső"-jét, mintegy 3 000 embert, többségükben a "rég" boriakat. Ebben a csoportban volt Spira György (1925–2007) történész,⁹⁵⁷ Gárdos Károly / Kariel Gardosh / Dosh (1921–2008),⁹⁵⁸ később izraeli újságíró (*Új Kelet*), neves politikai karikaturista (*Maariv*),⁹⁵⁹ Palásti László (1903–1979) író. Mielőbb haza szeretett volna érn: nagy nehezen átkérte magát ebbe a csoportba Radnóti Miklós is. A csapat, gyalogmenetben, érintette a Heidenau lágert, ahonnan elindultak (a barakkokat időközben felégették).

Nem egy zsidó volt, aki munkaszolgálatba, gettóba, marhavagonba, lágerbe vitt magával imaszíjat, imakönyvet, még Tóra-tekerccset is.⁹⁶⁰ Zalmen Teichmann kárpátaljai (Tuska) orthodox zsidó munkaszolgálatos, aki az első lépcsőben indult el Borból, jiddis nyelvű visszaemlékezésében írja (1945): "Eljutottunk a Heidenau nevű faluba,⁹⁶¹ éjszaka értünk ide... *Rosh hashone* estéje volt,⁹⁶² és a vallásos zsidók (*yidische menshen*) már elkezdtek az imát, ahogyan szokták. A szabad ég alatt alud-

954 Csapody Tamás, "Átváltozások. Marányi Ede – vagyis »Fehér Antal« – bori táborparancsnok élete", *Népszabadság*, 66, no. 131 (2008. június 8), Hétféje, pp. 6–7.

955 Szeptember 12-én már elérték a romániai Szőrényvár- / Turnu Severinunál a Duna bal partját.

956 "Az anyagi Radnóti (Tolnai Gábor interjúja Szalai Sándorral)", közreadja és jegyzetekkel ellátta Csapody Tamás, *Magyar Tudomány*, 170, no. 11 (2009), pp. 1368–1380.

957 Spira György, "A bori bánya rabszolgáiról, I–II", *A Munka*, no. 2 (1945), p. 2, és no. 3 (1945), p. 2; illetve uő, "Tanúságtétel Cservenkáról" (1961), in: Karsai Elek, szerk., *Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...* (1962), II, pp. 632–635, no. 272. – Csapody Tamás, "Halálút Bortól Cservenkáiig"; i. h. Egy novellájában is felhasználja a bori kényszermunka motívumait: "Félelem", *Újhold*, 2, no. 1–2 (1947. június), pp. 23–31.

958 Gárdos Károly, "Cservenka – 1944. október 7", in: Galili-Gemeiner Ervin, szerk., *Tanúk vagyunk...! (1944–1969)* (Tel Aviv: Gyéres Nyomda, é. n. [1969]).

959 Gárdos egyik állandó figurája, Srulik (Szrulik, becézó név a Jiszraélből), vidám kisfiú, csúcsos csákóban, Izrael tréfás jelképének számít.

960 Vannak kis, házi használatra készült Tóra-tekerccsek.

961 Csapody Tamás kiigazítja: "Heidenau sem akkor, sem ma nem falu, semmilyen település nincs ott, a táborral szemben egy kocsmá volt."

962 5705. *tisri* 1 / 1944. szeptember 17 este.

tunk. Nagyon hideg volt, és senkinek sem volt többje, mint egy pokróc, reszkettünk mindannyian. Végül eljött a reggel. A zsidó nép már régóta imádkozott, megfújták a sófárt is. Egy sófár ugyanis volt nálunk...”⁹⁶³

Az út további állomásai, Belgrád felé: Petrovač, Požarevač, Mala Krsna, Smederevo / Semendria / Szendrő (szeptember 23). Belgrádban, ahová őreik csak sötétedés után merték bevinni őket, a lakosság kenyereket dobált közéjük, tovább Zimony (a Philips pavilonban, a korábbi belgrádi gettó épületében töltöttek néhány éjszakát), innen (szeptember 28) kompon átkelve a Dunán a Bánátban, Pancsova / Pančevo, Torontálalmás / Apfeldorf / Jabuka, Galagonyás / Glogau / Glogonj, Ópáva / Königsdorf / Opoava, Perlasz / Perlez. A menetet a láger magyar keretlegényei kísérték, Pancsova és Titel között német katonák, fekete (SS-) egyenruhába öltözött bácskai svábok (*Deutsche Miliz / DM*), a határon a magyar honvédség vette át az egységet. Egy magyar honvéd-keretlegény, korábban hordár és bokszoló, népbíró-sági kihallgatási jegyzőkönyvéből: “Útközben a sorból az emberek kidőltek. Ezeket addig rugdostuk, míg vissza nem álltak a sorba. Azokat, akik a lakosságtól enni vagy inni fogadtak el, félholtra vertem. A muszosoktól órát és pénzt vettem el, azzal a szándékkal, hogy ennilót viszek nekik. Azonban verésen kívül nem kaptak semmit.”⁹⁶⁴ Egy másik keretlegény: “Húszfőnyi zsidót lőttem én le, de a többiekkel együtt ennek sokszorosa lehetett a halottak száma.”

Bácskába Titelnél kelt át a Tiszán a csapat (szeptember 30 / október 1). A visszaemlékezések szerint a Tisza-hídon – a szerb–magyar határon – áthaladva néhányan, magyarországi zsidók, nazarénusok, adventisták a magyar himnuszt kezdték énekelni, talán azt hitték, a haza földjén szabadulás vár rájuk; a keretlegények puskatussal hallgattatták el őket. Október 2-án értek Újvidékre, ott már ötszáz fővel kevesebben voltak. A legyengült, járni is alig bíró csapat Újvidéken két nap pihenőt kapott; az Állami Selyemfonoda, a gyárnegyed és a Tiszti Kaszinó bombatalálatok megrongálta épületeiben helyezték el őket. Néhányan, talán negyvenen – köztük Spira György is – ki tudtak szökni a Selyemfonoda épületéből, és menedéket találtak a városi kórházban, megmenekültek. A menet Újvidékről október 4-én Szenttamáson, Verbáson, Kulán át Cservenka⁹⁶⁵ felé indult tovább, a bácskai község 60 kilométerre, erős menetben két napi járóföldre fekszik. Azokban a napokban a visszavonuló németek számára ez a térség hadműveleti – közelebről, visszavonulási – terület volt, nem tűrhették az országúton vándorló munkaszolgálatosok elhúzódozó oszlopait, időről

963 Nathan Eck, “The March of Death from Serbia to Hungary (September 1944) and the Slaughter of Cservenka”, *Yad Vashem Studies*, 2 (1958), pp. 255–294 / Zalmen Teichmann, “Im Massengrab”, in: Gerhard Schoenberner, Hrsg., *Wir haben es gesehen. Augenzeugenberichte über Terror und Judenverfolgung im Dritten Reich* (Hamburg: Rütten und Loenig Verlag, 1962), pp. 377–387.

964 Idézi: Csapody Tamás, “Halálút Bortól Cservenkáig”, i. h. Az illetőt a Népbírószág halálra ítélte, kivégezték (1947).

965 Nyugat-Bácskában, (Bács-) Kula és Ó-Szivác között, a Ferenc József-csatorna közelében, német neve Rotweil; ma: Crvenka (Szerbia).

időre leszorították őket. Cservenkán a Gläser–Welker–Rauch téglagyárban kaptak szállást (október 5–6).⁹⁶⁶ Egy csoportot, mintegy 500 főt, köztük Radnótit,⁹⁶⁷ Cservenkáról mindjárt október 7-én útnak indítottak a Zombor (a közvágóhíd istállóí)–Bezsdán útvonalon. Kompon lassú átkelés a Dunán Kiskőszegnél.⁹⁶⁸ Innen Darázs / Draž – Mohács (Alt Börgyár, májusban ez volt a gettó). Október 13–14 Mohácson (ott is börgyárban). Az október 15-i események csak annyiban érintették őket, hogy az örök között csendörök és nyilaskeresztes karszalagosok jelentek meg.⁹⁶⁹ Mohácstól marhavagonokban vitték őket tovább Szentkirályszabadjára. A repülőtér építkezésén kellett robotolniuk, ismét munkatáborban. Fűtetlen barakkban háltak, naponta egyszer kaptak enni, az örök minden korábbi durvaságnál keményebben bántak velük.⁹⁷⁰

Cservenkánál október 7-én két német SS-tiszt a téglagyár egyik agyaggödörét zsidó munkaszolgálatosokkal és Jehova Tanúival (jehovisták) – az *Einsatzkommando* módszere szerint a kivégzésre szánt foglyokkal – kibővítette, és a 7-ről 8-ra virradó éjszaka, este 11-től kezdve a Waffen-SS katonái húszas csoportokban, géppuskával sok száz embert belelőttek a gödörbe. Hajnali négykor “félbeszakították akciójukat, a gödörbe lekiáltottak: jöjjenek elő azok, akiket nem ért halálos lövés, nem lesz bántódásuk; akik hallgattak erre a felhívásra, azokat még pótlólag agyonlőtték, majd néhány kézigránát dobtak a holttestek közé s azzal távoztak, a sír befödésére a falubelieket utasítva, a tábor őrizetét pedig ismét átadva a visszatérő magyar keretlegényeknek.”⁹⁷¹ Hajnaltájt talán tízen élve kerültek elő a gödörből. Tálás András (1915–1947) hadapród őrmester (civilben: magántisztviselő) két magyar keretlegénnyel bement a téglagyárba, és az oda menekült, bujkáló muszosokat puskával lelővöldözte. A különböző emlékiratok Cservenkánál 500 és 1 000 közötti számú áldozatról beszélnek. Az exhumálás (1945. január) – az egyéb testi maradványok mellett – több mint 700 koponyát tárt fel. Az áldozatok maradványait a zombori zsidó temetőben temették el. A szertartást Schweitzer József rabbijelölt végezte.

Azokat, akik a tömegmészárlásból kimaradtak, becslés szerint mintegy 1 500 főt, október 8-án továbbhajtották, Veprőd / Weprowatz / Krušič (kenderfeldolgozó) – Ószivác / Stari Sivac – Zombor (október 10) – Baja (október 12-én pihenő a zsidó temetőben, majd magyar katonák felügyelete alatt a Pandúr-szigeten). A helyi lakosság és a város elöljárói segíteni próbáltak a boriakon, többüket kórházba vit-

966 Radnóti idillikus képének, “Razglednicák, (2)”, kelte: Cservenka, 1944. október 6, biztosan még a véres éjszaka előtt.

967 Radnóti Miklós, “Razglednicák, (2)”: Cservenka, 1944. október 6 (a Bori noteszben).

968 Donau-Daru-Winkel; ma: Batina (Horvátország).

969 Radnóti Miklós, “Razglednicák, (3)”: Mohács, 1944. október 24 (a Bori noteszben).

970 Radnóti Miklós, “Razglednicák, (4)” (utolsó verse): Szentkirályszabadja, 1944. október 31 (a Bori noteszben).

971 Spira György már idézett visszaemlékezése, in: Karsai Elek, szerk., “Fegyvertelen álltak az akna-mezőkön...” (1962), II, p. 634.

ték, például, Levendel Lászlót. Október 17-én Bonyhádon helybeli volksbundisták⁹⁷² mérszárlást rendeztek közöttük.⁹⁷³ Október 27/28 jutottak el Szentkirályszabadjára (Veszprém vármegye).

Az első bori lépcső eredeti létszámából Szentkirályszabadján egy adat szerint összesen már csak 1 647 fő volt meg. Itt megint Marányi alezredes és a bori keretlegények felügyelete alá kerültek. Marányi Borbóla a jugoszláv partizánok elől gépkocsin, esetleg repülőn menekült el, de Szentkirályszabadján ismét átvette a parancsnokságot.

Az a csoport, amelyhez Radnóti tartozott,⁹⁷⁴ Szentkirályszabadjáról október 30-án – vagy utolsó fennmaradt versének (“Razglednica, 4”) keltezése szerint 31-én – indult el, gyalog, a Bakonyon át Győr, Mosonmagyaróvár felé. Egy hét múlva kellett megérkezniük Hegyeshalomba. Még munkára akarták fogni őket Németországban. Marányi alezredes kiadta a parancsot, hogy minden keretlegény vegyen a kezébe egy husángot, és aki lemarad, azzal kényszerítse a továbbmenésre. Aki szökni próbál, agyon kell lőni. A több mint másfél ezer főből álló, hosszan elnyúló menetet magyar katonák kísérték.⁹⁷⁵ Szentkirályszabadja–Kádárta–Gyulafrátót (október 30, éjszakai szállás egy majorságban)–Eplény–Olaszfalú–Zirc–Nagyesztergár (október 31, az uradalomban). Tovább (kerülőúton) Kardosrét–Dudar–Bakonyoszlop–Bakonyzentkirály–Veszprémvarsány (november 1, gazdasági épületekben), tovább Pakonypéterd–Ravazd–Győrszentmárton, itt egy nap pihenőt kaptak a Szent Benedek-rend téglagyárában (Pannonhalmi Gőztéglagyár) (november 2). Tovább Écs–Nyúl–Ménfőcsanak (november 3, fa barakkokban). Másnap azokat a betegeket, akik már járni sem tudtak, két, a környékbeli parasztoktól rekvirált szekérre rakták, egy (egyetlen) szemtanú későbbi (bizonytalan) bírósági vallomása szerint Radnótit is. A következő napon késő délután, Győrtől kissé nyugatabbra, elérték a Budapest–Bécs országutat. A halálmenetek nagy vándorútja. A két parasztszekér és fegyveres kísérete bement a városba, de a győri kór-

972 Volksbund / *Volksbund der Deutschen in Ungarn* / Magyarországi Németek Népi Szövetsége: a magyar állampolgárságú németek képviseleti szervezete, jogi értelemben eleinte kulturális egyesület, csak a második bécsi döntés után népcsoport-szervezet. Anton Franz Basch / Basch Ferenc Antal (1901–1946) alapította 1938-ban, nemzetiszocialista szellemben és német befolyás alatt tevékenykedett, elnökét, Bascht, Hitler 1940-ben a magyarországi német népcsoport vezetőjévé nevezte ki. – Tilkovszky Lóránt, *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország, 1938–1945* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978).

973 Karsai Elek, szerk., *“Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”* (1962), II, pp. 640–641, no. 276 (a temesvári *Szabad Szó* cikke öt héttel később, egy szemtanú elbeszélése alapján). – Csapody Tamás szerint Bonyhádon nem történt tömeggyilkosság. Az idézett szemtanú valószínűleg Cservenkára gondolt.

974 Ferencz Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), p. 700 skk., körültekintő kritikával vizsgálja a tömegsírrol és az exhumálásról hozzáférhető forrásokat.

975 A menet útvonalára Szentkirályszabadjától Győr–Abdáiig, a kísérő személyzet viselkedésére és az ügyükben folytatott bizalmas nyomozás jegyzőkönyvének adataira lásd Csapody Tamás, *“Abdai gyilkosok”, Aetas*, 25, no. 1 (2010), pp. 66–92.

ház orvosai túlzásúfoltságra hivatkozva nem voltak hajlandók felvenni vagy ellátni a láthatóan súlyos állapotban lévő személyeket. A gyalogmenettől leszakadt szekerek kihajtottak a városból, a szekéren ülő, fekvő 22 beteg munkaszolgálatost öt keretlegény kísérte. Tálás András hadapród őrmester, a gyalogmenet helyettes parancsnoka,⁹⁷⁶ a legelső község, Abda előtt – saját későbbi népbírószági vallomása szerint – úgy döntött, hogy “a szokásos módon szabaduljunk meg tőlük”. Foglyaikat a Rábca hidja után leszállították a szekerekről, azok a folyó töltésén leültek, lefeküdtek. A keretlegények a bal parton, a töltéstől jobbra 20 méternyire ásní kezdtek egy körülbelül 2.50 × 2.50 méternyi gödröt, ásásra akarták kényszeríteni foglyaikat is, de ők nem bírták, így a másfél méternyi mély gödröt a keret ásta ki. Amikor készen voltak vele, az embereket egyenként a gödör széléhez vezették, és pisztollyal vagy puskával lelőtték őket. A gödröt sebtében betemették, a meggyilkolt munkaszolgálatosok pokrócait, használhatónak látszó tárgyait a szekerekre rakták, és a gyalogmenet után indultak.⁹⁷⁷

Egy évvel a kivégzés után, az abdai tömegsír exhumálásakor (1946. június 5? / 18–19? / 23? – a pontos dátum ismeretlen!)⁹⁷⁸ Radnóti viharkabátjának zsebében előkerült notesze, benne legutolsó verseivel.⁹⁷⁹ Ma az országút mindkét oldalán Radnóti-emlékmű áll. Melocco Miklós szobra a Győr és Abda helységnévtábla között,

976 Tálás András személyéről bővebben lásd Csapody Tamás, “Felmagasztosult keretlegények”, i. h.; uő, “Abdai gyilkosok”, i. h. – A hadapród őrmester Hegyeshalomból, ahova az abdai kivégzés után a gyalogmenetet elkísérte, visszament falujába (Demecser), a háború után belépett a Kommunista Pártba, terményértékesítő irodavezető lett, egy pesti beszerző úton felismerték, a Népbírószág háborús büntettek miatt halálra ítélte, kivégezték (1947). Tárgyalásán Abda nem került szóba. A rákoskeresztúri köztemető 298. sz. parcellájában van eltemetve, ez volt a Kozma utcai börtön temetője, sírját 1994 óta nemzeti címerrel díszített márványlap fedi. – Csapody Tamás, “Abdai gyilkosok”, i. h.; uő, “Tálás András népbírószági pere (Tálás András-e Radnóti Miklós gyilkosa?)”, *Századok*, 145, no. 1 (2011), pp. 197–214.

977 Egy helybeli lakos (abban az időben 15 éves szolgálólány) visszaemlékezése szerint a kivégzés november 8-án (szerda) történt. Csapody Tamás szerint biztosabb egy tágabb időkeret: november 4–10 között.

978 Az exhumálás lefolyásáról kevés adat áll rendelkezésünkre, ezek is ellentmondásosak. Az exhumáltak maradványait június 25-én a győri zsidó temetőben temették el, ez valószínűvé teszi, hogy az exhumálás június 23-án történt. A 22 személy névsorát közli az *Új Élet*, 2, no. 31 (1946. augusztus 1), p. 14. – Lásd Ortutay Gyula, *Napló, I: 1938–1954* (Pécs: Alexandra, 2009), p. 370 skk. (egy hónappal későbbi feljegyzés, Radnóti pesti temetése után); Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójegyzete apud: Ferencz Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), p. 717 skk. A fennmaradt dokumentumok kritikai vizsgálata: Ferencz Győző, i. m., p. 700 skk. Az események rekonstruálásának nehézségeit tárgyalja Csapody Tamás, “Radnóti Miklós halála”, *Népszabadság*, 67, no. 255/2 (2009. október 31), Hétféle, p. 9. Az exhumálási jegyzőkönyveket közli: Csapody Tamás, “Abdai exhumálási jegyzőkönyvek”, *Forrás*, 43, no. 1 (2011), pp. 61–71; Csapody legújabb kutatási eredményei szerint az exhumálás június 19–20-án volt.

979 Radnóti Miklós, *Bori notesz* (Budapest: Magyar Helikon, 1971) (faksimile kiadás). –

Abda előtt 2 kilométernyire. A kivégzés helye a Gyórtól nyugati irányban menő országút jobb oldalán volt, a Rábca régi hídján letéréssel, a folyó gátja mentén, az úttól ca. 400 méterre. A hely ma a Rábca jobb oldalára esik, de annak idején a bal oldalon volt, a folyót ugyanis időközben más mederbe vezették.

A Radnóti és 21 társát meggyilkoló keretlegények további sorsa igen eltérően alakult. 1967-ben a belügyminisztérium belső reakció elhárító csoportfőnöksége – mint Csapody Tamás kutatásai bizonyítják, Tolnai Gábor kezdeményezésére – nyomozni kezdett az ügyben, és a 3-b alosztálynak a tárgyban összegyűjtött nyomozati és kihallgatási anyagát az “Abdai gyilkosok” címmel megjelölt dossziében gyűjtötte össze, a dossziét 1977-ben zárták le. Azonosították a menetet kísérő keretlegényeket. Kettő közülük, egyikük bizonyítottan gyilkos maga is, akkor már MSzMP párttagok voltak, ezért ügyüket a nyomozó hatóság pártvonalra tette át, ami abban állt, hogy értesítették az illetékes pártbizottság első titkárát. Az eljárást belügyminisztériumi utasításra valamennyi keretlegény ügyében lezárták, “mert törvény szerint büntethetőséget kizáró ok forog fenn”. A nyomozás végeredménye: “Egyértelműen megállapítottuk, hogy Radnóti Miklós költőt és 21 társát 1944. november 4-én (!), szombat délután 14–16 óra között gyilkolták meg. A gyilkosságot pedig nem német katonák vagy nyilasok, hanem volt bori magyar keretlegények követték el.” – A belügyminisztérium a kiterjedt nyomozás eredményeiről bizalmasan tájékoztatta Tolnai Gábort, ő ezek alapján írta utolsó cikkeit.

A Bor óta az országúton lévő menetből egy csoport, mintegy 50 fő, még Szentkirályszabadja előtt levált a többiektől, és Nyugat-Dunántúlra került. A Jehova Tanuit (jehovisták) Szombathelyre vitték, ők 1945-ben a város környékén szabadultak fel. A többiek, becslés szerint nem egészen 1 500 fő, eljutott Hegyeshalom- / Zurndorfba (Zurány) (november 11). Innen Németországba vitték őket, és szétszórták különböző koncentrációs táborokba (Bergen-Belsen, Dachau, Flossenbürg, Sachsenhausen / Oranienburg).

A második “lépcső”-t a németek szeptember 29-én – ténylegesen szeptember 30 hajnalban – indították útnak Borból, a Berlin lágerből, ahol csaknem két héten át (szeptember 17–29) tartották őket, körülbelül 2 600 főt, többségükben az “új” boriakat, akik a vasútépítésnél dolgoztak. (Eredetileg Radnóti is ehhez a csoporthoz tartozott.) Az első “lépcső”-ben elvonulók még látták őket. A hátrahagyott központi tábor az őrség felgyújtotta. A csapat mindjárt a második napon (szeptember 30), Žagubica térségében, találkozott Josip Broz, illegális nevén: Tito / Tito marsall (1892–1980), a jugoszláv (szerb) partizánok (*Narodnooslobodilačka vojska / armija*) vezére – a későbbi jugoszláv államfő – egyik egységével, ez kiszabadította őket láger-felügyelőik kezéből, a partizánok faluról falura, táborról táborra hurcolták őket hosszú napokon át, de megmenekültek, többen közülük a partizánokhoz csat-

---

Emery George, “Textual Problems of Miklós Radnóti’s Bor Notebook”, (http://www.epa.hu/01400/01462/00003/pdf/1986_065-115.pdf).

lakoztak,⁹⁸⁰ sokan az akkor már a szovjet hadsereg kezén levő Aradra, Temesvárra,⁹⁸¹ s onnan Romániába (Bukarest) kerültek, innen jutott el, cionista megbízottak rábeszélésére – Istanbulon, Beiruton át – végül Palesztinába, sokadmagával, Kardos G. György (1925–1997), később magyar író, és Alexander Zeév Guiora (1925–), később pszichológus, egyetemi tanár Izraelben; többen mások pedig, köztük Mária Béla (1903–1975) elmeorvos, író;⁹⁸² Justus Pál (1905–1965)⁹⁸³ író, szociológus; Tabi László (1910–1989) író;⁹⁸⁴ Szalai Sándor (1912–1983), később szociáldemokrata pártpolitikus, majd neves szociológus, egyetemi tanár, Arisztotelész logikai művének fordítója (*Organon*, 1961); Szántó Tibor (1912–2001) tipográfus, könyvművész (1912–2001);⁹⁸⁵ Levendel László (1919–1994) orvos;⁹⁸⁶ Frank János (1925–2004) kiváló művészettörténész, előbb-utóbb – Makón, Szegeden át, a szovjet hadsereg nyomán – végül visszatérhettek, Budapestre.

A cservenkai tömeggyilkossághoz hasonló eset történt Kiskunhalason 1944. október 11-én: SS-alakulatok a vasútállomáson 196 munkaszolgálatost gyilkoltak meg.⁹⁸⁷

Gengszter állam gengszter kormánya

Szálasi Ferenc évek óta készült a hatalomra. 1943/44-ből fennmaradt jegyzetfüzetében szaporodtak ilyesfajta kifejezései: “élettér”,⁹⁸⁸ “nagyter”, “zsidó-kapitalista-szabadkőműves-bolszvista-klerikális”, “a jószágkészség elosztása”, “plutokrata-marxista-judaista világiga”, “nemzetiszocialista európarend”, “Kárpát-Duna-Nagyhaza”. A német megszállás után Veessenmayer közvetítésével próbálkozott kormánya

980 Godó Ágnes, *Magyarok a jugoszláv népfelszabadító háborúban* (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1972).

981 Vidin (október 9) – Calafat (Románia) – Craiova – Turnu Severin – Lugos – Temesvár (október 19).

982 Rövid visszaemlékezése: “Radnóti utolsó bori napjairól”, in: *A 2x2 józansága. Emlékezések Radnóti Miklósról* (Gyorsuló Idő) (Budapest: Magvető Kiadó, 1975), pp. 150–153.

983 Csapody Tamás, “A bori munkaszolgálatos Justus Pál”, in: Jemnitz János & Székely Gábor, szerk., *Justus Pál* (Budapest: Magyar Lajos Alapítvány, 2008), pp. 115–120.

984 Tabi László, *Életem és egyéb ügyeim* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981).

985 Visszaemlékezése: Szántó Tibor, “A nap olyan, mint a szeretet, a szeretet olyan, mint a nap”, *Múlt és jövő*, ÚF 3, no. 4 (1992), pp. 18–31, kül. p. 29 skk.

986 Levendel László, “A túlélő”, *Liget*, 2, no. 2 (1989), pp. 30–39.

987 Gáspár Ferenc [(1918–2003), levéltáros], “A kiskunhalasi tragédia (1944. október 11)”, *Századok*, 130, no. 6 (1996), pp. 1473–1504.

988 Ném. *Lebensraum*, geopolitikai értelemben Friedrich Ratzel (1844–1904) használta először (1897). Hitlerhez Karl Haushofer (1869–1946) tábornok tanítványa, Rudolf Hess közvetítette, a *Mein Kampf* óta a terjeszkedés / hódítás politikáját szolgálta.

kerülni, jóllehet magát a megszállást akadálynak látta a hungarizmus megvalósítása előtt. Politikai elképzeléseiről 1944. június 21-én memorandumot juttatott el Hitlernek.⁹⁸⁹ Augusztus 24-én Veesenmayernek ajánlotta fel szolgálatait. Horthytól kormányalakítási terveire akart hozzájárulást szerezni, de amikor a kormányzó fogadta (augusztus 29), ez – pillanatnyilag – nem volt aktuális. Végül valóban a német teljhatalmú megbízottnak köszönhette, hogy elfoglalhatta a kormányzó helyét.

Horthy proklamációját ("kormányzói szózat"), amelyben bejelenti, hogy fegyverszünetet kért a Szövetségesektől, Hlatky Endre (1895–1957) volt nagyváradi főispán, akkor a Lakatos-kormány miniszterelnökségi államtitkára, sajtó-kormánybiztos 1944. október 15-én kora délután három alkalommal – 12:30, 13:10, 14:10 – olvasta fel a rádióban. A bőbeszédű, magyarázkodó és mentegetőző kiáltványban a további teendőkre nézve mindössze a következő bejelentés hangzott el: "(...) eddigi ellenfeleinkkel előzetes fegyverszünetet kötünk, s velük szemben minden ellenségeskedést beszüntetek." A hadsereghez pedig, a proklamáció harmadik felolvasása után ismertetett rövid hadparancsban, így: "Mint a fegyveres hatalom legfőbb Hadura, felszólítlak benneteket, hogy honvéd-eskütdkhöz híven, hűséggel és feltétlen engedelmességgel teljesítsétek előljáró parancsnokaitok útján kiadott parancsaimat." A semmitmondó szövegek további ismétlését a honvéd vezérkar 14:30-kor megtiltotta.

Munkácsi Ernő: "A kora délutáni órákban Budapest zsidósága letépte magáról a sárga csillagokat és előzőnlötte a körutakat, ahol hatalmas tömegek sétáltak az őszi nap hanyatló fényében. Budapest zsidó népe azt hitte, hogy megnyerte az életet, pedig soha nem volt közelebb a halálhoz. Négy óra felé elhalkultak a rádiók katonanótái, gyanús híreket közvetítettek, és amikor az est szürkülete ránehezedett a városra, Budapest zsidósága megtudta, hogy a náci és nyilasok karmai közé esett."⁹⁹⁰

A zsidó lakosság azonnali megkönnyebbülését, örömét észrevételezte a német követség tanácsosának feljegyzése (október 19),⁹⁹¹ amely Eichmann türelmetlenségét foglalja össze: "(...) már a Lakatos-kormány alatt, különösen pedig az egykori kormányzó folyó évi október 15-én elhangzott proklamációja után, a magyar zsidók magukat a Sztójay-kormány által kiadott zsidó-törvények révén kötelezve többé nem érezték, a nekik kiutalt házakat elhagyták és az előírt ismertető jeleket lerakták. (...) A zsidó-kérdés végleges megoldására vonatkozó intézkedésektől eltekintettek, a magyar zsidóság Budapesten maradt, ahol mindig szabadabban mozoghatott..."

Horthy egyértelmű parancsnak nem mondható formulájával szemben 15-én délután ½5 körül Vörös János (1891–1968) vezérezredes, vezérkari főnök parancsban

989 Karsai László, "Szálasi és Hitler 1944 nyarán", *Történelmi Szemle*, 36, no. 1–2 (1994), pp. 167–180.

990 Munkácsi Ernő, *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához* (Budapest: Renaissance Kiadás, 1947), p. 244.

991 Közli: Lévai Jenő, *Szürke könyv: magyar zsidók megmentéséről* ([Budapest]: Officina, [1946]), pp. 229–232 (német); uő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), pp. 305–308.

a további harcra szólította fel a hadsereget (ő maga néhány nap múlva átment az oroszokhoz). Este ½9-kor már Szálasi adott ki "hadparancs"-ot. Ezzel *de facto* átvette a hatalmat.⁹⁹² Másnap (október 16) Horthy újabb kiáltványban semmisnek nyilvánította előző kiáltványát, és utalt a vezérkari főnök parancsára, mely elrendelte "a harc elszánt folytatását".

Fenyő Miksa (október 16): "Megjelent Szálasi rezsimjének első rendelete. Azok a zsidók, kik a kivételezettség folytán levetették a sárga csillagot, kötelesek ezt újra felvarrni és huszonnégyszáz órán belül visszaköltözni a csillagos házakba, mert különben internáltakatnak."⁹⁹³

Október 16-án délelőtt Szálasi kihallgatást kért Horthytól, aki aznap kora reggel feleségével és menyével együtt a németek védelme alá menekült, és akkor a Werbőczy utca⁹⁹⁴ 7, SS-laktanyának berendezett épületben – az Erdődy-Hatvany-palotában⁹⁹⁵ – tartózkodott, őrizetben, Miklós fiáért aggódva, sorsára várva. Szálásival, aki önteltségében is kisebbségérzettel vágyott a hatalomátadás gesztusára, nem állt szóba, és még azon a napon másodszer is kidobta. Az országgyűlés elnökéhez intézett levelében lemondott kormányzói tisztéről, és azt is bejelentette, hogy Szálasi megbízta "a nemzeti összefogás kormányának megalakításával".

A nyilaskeresztes pártszolgálatosok már 15-én este jelt adtak magukról: egy csoportjuk megjelent a Wesselényi utca 44 kapujánál, és belépett az iskola épületébe, pusztán megfélemlítési szándékkal: az előcsarnok mennyezete irányában. A fővárosi mentőszolgálat feljegyzései szerint október 15-én este találták meg a fegyverrel lelőtt első zsidó áldozatot a Csengery utca–Aradi utca sarkán. Másnap (október 16) 40, harmadnap (október 17) közel 100, a következő napokban is naponta 30–40 utcán, Duna-parton, Duna-hídon lelőtt személy került bejegyzésre a mentősök naplójában. Veessenmayer október 18-án jelentette Berlinbe, hogy "a budapesti zsidók ellen egyéni kilengések és gyilkosságok is napirenden vannak."⁹⁹⁶

A nyilaskeresztes hatalomátvételre az egész országban csak cionista fiatalok kis csoportjai reagáltak fegyverrel. Október 16-án Pesten, a Külső-Józsefvárosban, a nyilaskeresztesek razziaát tartottak a Teleki téren, az ócskapiac árusait akarták megfélemlíteni, a szegény hitsorsosaik között meghúzódo menekülteket kiszűrni. Erőszakos fellépéssel átvizsgálták a környék házait is. A szomszédos Zsibárus-házban (a Lujza utca 16–Magdolna utca 42/44–Magdolna utca 46–Dobozi utca 19/21 ház-

992 Rozsnyói Ágnes, *A Szálasi-puccs* (Népszertű Történelem) (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1977).

993 Fenyő Miksa, *Az elsodort ország* (Budapest: Révai, 1946), p. 416.

994 Egykor: Zsidó, ma: Táncsics Mihály utca.

995 Amelyet br. Hatvany-Deutsch József vásárolt meg.

996 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), pp. 904–905, no. 715.

tömb), amelyben az ócskapiac árusai, nagy többségükben zsidók laktak, váratlanul fegyveres ellenállás fogadta őket: munkaszolgálatosok, cionista fiatalok lóttak rájuk, néhány órán át tartani tudták magukat. A közelben, a Népszínház utca 31–Teleki tér 4 házból is rálóttak a nyilasokra, géppuskát is be kellett vetni ellenük, többen közülük megsebesültek, és azokat, akiket az ellenállás letörése után elfogtak, a szolgálatosok a Népszínház utca 59 udvarán megtorlásul agyonlőtték. Egy héttel később Budinszky László (1895–1946),⁹⁹⁷ a Nyilaskeresztes Párt tagja, országgyűlési képviselő, Szálasi kormányának igazságügy-minisztere így nyilatkozott: “Ma egy hete az őrző réteg ömlött ki a főváros utcáira, amely leszaggatta sárga csillagjait, a német katonákra kézigránát dobált...”⁹⁹⁸

A Rabbiképző Intézet épületét a hatalomátvétel után a nyilaskeresztesek vették birtokukba, itt rendezkedett be az Állambiztonsági Rendészet, amelynek vezetője Hain Péter lett.

Október 17-én megalakult a Szálasi-kormány (1944. október 17–1945. március 28).⁹⁹⁹ “Gengszter állam gengszter kormánya” – írja majd Bibó István (1948). Az első minisztertanácsi ülésen Szálasi elrendelte, hogy a hadsereg hivatalos köszöntése ez legyen: “Kitartás! Éljen Szálasi!” Egymást szólítsák “testvér”-nek. Szálasi hatalma¹⁰⁰⁰ az első napokban, Horthy közvetett megbízása alapján, a miniszterelnöki jogkör gyakorlását jelentette. Körülményesebb volt a hatalom formális átvétele. Horthyt csak október 18-án, a németek udvarias, de szorító fogságában sikerült Veesenmayernek rákényszerítenie arra, hogy a kinevezési okmányt aláírja, és nem is ő maga, hanem a birodalmi teljhatalmú megbízott adta át Szálásinak. Lakatos Géza pedig, aki *pro forma* még változatlanul miniszterelnök volt, a törvény szerint megkívánt ellenjegyzést csak október 31-én, közvetítő útján adta meg, Tihanyból, ahová kivonta magát az eseményekből.

Nyilvánvaló volt, hogy Szálasi a továbbiakban a jogrendet a saját igényeihez és ambícióihoz fogja igazítani. November 3-án a képviselőház és a felsőház a Budinsz-

---

997 A Népbíróság 1946-ban mint háborús bűnöst halálra ítélte; kivégezték.

998 Idézi: Fenyő Miksa, *Az elsodort ország* (Budapest: Révai, 1946), p. 439.

999 Fontos, történeti értékű emlékiratok a német megszállásról, a nyilaskeresztes uralomról és Budapest ostromáról: Fenyő Miksa, *Az elsodort ország* (Budapest: Révai, 1946), új kiadásban: ua. (Tények és Tanúk) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986); Szép Ernő, *Emberszag* (1946), több új kiadásban (1984, 2000, 2003), angolul: *The Smell of Humans: A Memoir of the Holocaust in Hungary* (Budapest: Corvina, 1994).

1000 Teleki Éva, “A nyilasuralmi rendszer berendezkedése, 1944. október–november”, *Történelmi Szemle*, 15 (1972), pp. 154–197; uő, *Nyilas uralom Magyarországon, 1944. október 16 – 1945. április 4* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1974); uő, “A nyilasdiktatura államszervezete”, in: Pölöskei Ferenc & Ránki György, szerk., *Magyarországi polgári államrendszerek* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1981), pp. 338–415; Vargyai Gyula, “Káosszal enyhített, anarchiával súlyosbított rémuralom”, in: uő & Almási János, szerk., *Magyarország 1944: Német megszállás* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994), pp. 107–122.

ky által kidolgozott 1944:x. tc.-ben összevonta a miniszterelnöki és a kormányzói jogköröket, megszavazta Szálasi számára az államfői méltóságot és a maga kreálta hivatalos címet. Az aktussal teljhatalmat kapott. Másnap (november 4) a királyi palota márványtermében mint "nemzetvezető" tette le az esküt Serédi Jusztinián hercegprímás kezébe, az országgyűlés tagjainak jelenlétében (az aktushoz nekik kellett felmenniük a Várba). Vitéz Habsburg József Ágost főherceg, 1936 óta a M. Tud. Akadémia elnöke – dinasztikus tekintélyével – azonnal kiállt Szálasi mellett, a Várhegyen álló palotája erkélyéről köszöntötte a "nemzetvezető" ünneplésére felsorakozó nyilaskereszteseket, és mindvégig kitartott Szálasi személye és kormánya mellett. "József főherceg mindenütt ott vigyorog" – írta naplójában Fenyő Miksa.

A nyilaskeresztes kormány hadműveleti területnek nyilvánította az ország egész területét. A polgári közigazgatás vezetője kormánybiztosi rangban Endre László lett. A párttagok felhatalmazás alapján vagy önkényesen rendészeti és katonai közegeként léphettek fel. "A párttagok egy része született nyomozónak tekintette magát. (...) Önhatalmúlag kémeket, zsidókat, személyi ellenségeket, főleg pedig zsidó vagyonokat (de egyéb vagyonokat is) kerestek, foglaltak le, és nem mindig megmondható célokra biztosították..."¹⁰⁰¹

Vajna Gábor belügyminiszter október 18-án, nyilatkozatban:¹⁰⁰² "(...) A zsidókérdés kapcsán, mely az elmúlt hónapokban annyi izgalmat keltett mind a zsidók, mind pedig bizonyos barátaik¹⁰⁰³ körében, kijelentem, hogy azt meg kell oldanunk.¹⁰⁰⁴ Ez a megoldás – ha kíméletlen¹⁰⁰⁵ is – az lesz, amit a zsidók megérdemelnek korábbi és jelenlegi magatartásuk miatt. A zsidókérdés¹⁰⁰⁶ megoldása céljából részletes rendszabályokat teszünk majd közzé és hajtunk végre. Senki se legyen a zsidók önkéntes vagy önjelölt bírója, mert ennek a kérdésnek a megoldása az állam¹⁰⁰⁷ feladata. És ezt a kérdést – efelől mindenki nyugodt lehet – meg fogjuk oldani. A zsidóságot és érdekeit kiszolgálókat nyomatékosan figyelmeztetem, hogy az államhatalom minden szerve éberem őrökdi magatartásuk felett, és a kiadott és még kiadandó intézke-

1001 Egykorú jelentésből idézi: Vargyai Gyula, in: uő & Almási János, szerk., *Magyarország 1944: Német megszállás* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994), p. 112.

1002 Idézi: Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest: Officina, 1946), p. 216; uő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 301 (részben eltérő kifejezésekkel, ezek közül a több mint stiláris értékkel bírókat alább közlöm – hiteles szöveget nem ismerek); Johann Weidlein, *Der ungarische Antisemitismus in Dokumenten* (Schorndorf: Selbstverlag des Verfassers, 1962), p. 177 sk.; Randolph L. Braham, *A népiítés politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), II, p. 912.

1003 Var.: "egyes zsidóbarát".

1004 Var.: "a zsidó-kérdést meg fogjuk oldani".

1005 Var.: "könyörtelen".

1006 Var.: "zsidó-ügy".

1007 Var.: "államhatalom".

déseket a háborúra való tekintettel is különös szigorral fogom végrehajtani. Ebben az összefüggésben nem ismerek a római katolikus, a lutheránus vagy az izraelita egyházhoz¹⁰⁰⁸ tartozó zsidókat, csak személyeket mint a zsidó faj tagjait.¹⁰⁰⁹ Nem ismerek el semmiféle oltalomlevelet,¹⁰¹⁰ sem külföldi útlevelet, melyet magyar állampolgárságú zsidó kapott bármely forrásból vagy személytől. A Magyarországon élő zsidók jelenleg¹⁰¹¹ a magyar állam ellenőrzése és irányítása alatt állnak, és senki se próbáljon beavatkozni ebbe a kérdésbe se idehaza, se külföldről. A zsidó faj egyetlen tagja¹⁰¹² se higgye hát, hogy idegenek segítségével kijátszhatja a magyar állam törvényes intézkedéseit. Ha mégis megkísérelné bármelyik zsidó a magyar nemzet vagy szövetségeseink hadserege, polgári lakossága ellen merényletet vagy bármilyen más bűncselekményt elkövetni, akkor az itteni zsidósággal szemben olyan kényszerrendszabályokat fogok alkalmazni, amelyek tetteiknek elégtételül fognak szolgálni nemzetünkkel vagy szövetségeseinkkel szemben.”

“A zsidókérdés rendezése”

Szálasi soha nem hagyott kétséget aziránt, hogy a zsidókat nem tekinti a magyar nemzet részének. 1943-ban, országjáró körútján, így nyilatkozott: “Miért késik Magyarországon még mindig a zsidóság felszámolása? Azért késik, mert mi, hungaristák, még mindig nem vagyunk a hatalom birtokában. (...) Mi a zsidóságnak meg akarjuk adni azt a lehetőséget, hogy saját hazájában élhessen, ahol a legteljesebben kiélheti az ő szabad, független, önálló, demokratikus »életét«, ahol mindig volt, van és lesz »munka, kenyér, béke«. Ez a hazája azonban nem lehet a mi hazánk. (...)”¹⁰¹³ A nyilatkozat a cionista törekvésekre céloz, a gonosz gúny mögött a konkrét tartalom abban az időben már a német deportálás volt.

A magyar Führer-utánczat mindjárt hatalomra jutása után határozott politikát fogalmazott meg a zsidók tekintetében. Jelképes értéke is volt, hogy – korábbi ellentéteik mellett elnézve – Bakyt nevezte ki a Közbiztonsági Iroda vezetőjévé. A hatalomátvétel alkalmából falragaszokon kiadott kiáltvány első szavaiban jelezte, hogy a nyilaskeresztes uralom egyik fő törekvése a zsidókkal szembeni fellépés lesz: “Hor-

1008 Var.: “hitfelekezethez”.

1009 Var.: “zsidó fajúakat”.

1010 Var.: “menlevelet”.

1011 Var.: “e pillanatban”.

1012 Var.: “zsidófajú”.

1013 Ungváry Krisztián, szerk., *A második világháború* (Nemzet és Emlékezet) (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), p. 171 sk. (1943. november 14).

thy Miklós, Magyarország zsidóbérenc, hazaáruló volt kormányzója...”¹⁰¹⁴ Az igazságügy-miniszter feladatát Szálasi többek között a következőkben határozta meg: “A zsidókérdés rendezése; a zsidók Magyarországon maradnak, munkaszolgálatot teljesítenek a Nemzet számára. – Zsidókkal szemben tanúsítandó bánásmód: a zsidók személyes magatartásától és az ellenség légitámadásától függ. – A zsidóság a háború után kikerül Magyarország területéről oda, ahová nemzetközi megállapodás ültetni fogja.”¹⁰¹⁵

A zsidókat Szálasi “nemzetvezető” hat kategóriára osztotta fel (1944. november 17).¹⁰¹⁶ (1) A “külföldi menleveles zsidók”; őket november 20-ig a pesti Duna-parton, a Margit-hídtól északra álló, úgynevezett Palatinus-házakban kell összegyűjteni. (2) Az úgynevezett “kölcsonzsidók”, férfiak 16–60, nők 17–50 év korhatárral, akiket Németországnak kell átadni, a hadviselés szempontjából szükséges munkára. (3) “Magyarországon visszamaradt, gettóban tömörített zsidók.” (4) Az első világháborús érdemek (például, arany vitézségi érem) stb. alapján mentességi bizonyítvánnyal rendelkező zsidók, ők a politikai, társadalmi, gazdasági életben nem vehetnek részt. (5) “Zsidófajú egyházi személyek”, megkeresztelkedett, papi státusú zsidók, őket rendházakban kell elkülöníteni, és “záros időn belül külföldre kell őket áthelyezni”. (6) A “zsidófajú külföldi állampolgárok” közül az “ellenséges államok alattvalói internálандók”, a semleges hatalmak alattvalói “kötelesek az országot haladéktalanul elhagyni”.¹⁰¹⁷ Az 1944 őszén, Pest felszabadulásáig történeteket, az első utcai atrocitásoktól a téglagyáron és a halálmeneteken át a nagy gettóig és az utcai, Duna-parti gyilkosságokig, Szálasi koncepciója mint *blueprint* határozta meg.

Szálasi, Angelo Rotta pápai nuntiusnak: “Ahogy az egyház szabadon dönt arról, hogy kit fogad fiává, az állam is szuverénül dönt abban, hogy kit akar állampolgárának elfogadni... A kormány nem kívánja a zsidókat elpusztítani, azonban a magyar nemzetet ettől az elemtől meg akarja szabadítani. A zsidók tehát Magyarország te-

1014 Szita Szabolcs, *Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1989), p. 60.

1015 Reggeli Magyarország (1944. október 19), p. 1 sk.

1016 Randolph L. Braham, *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account* (New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963), II, pp. 528–531, no. 241. Részben eltér ettől Lévai Jenő korábbi közlése: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest: Officina, 1946), pp. 225–226. Lévai szerint az utasítást br. Kemény Gábor külügyminiszter bemutatta a semleges államok követeinek és Raul Wallenbergnek is. Lévai Jenő, *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére* (Budapest: Officina, 1946), pp. 129–132 (az irat eltérő szövegezésű, terjedelmesebb, de tartalmilag az imént említett közléssel egyező szövege).

1017 Var. (különösen fontos): “(6) A gettó zsidók. Aggok, betegek, gyermekek. Elrendelem Budapesten a gettó felállítását a VII. kerület területén, egyben elrendelem azt is, hogy a gettónak négy kapuja legyen a négy világtáj felé.”

területén kívül, ha akarják, megtalálhatják boldogulásukat. Magyarország területén azonban nem... A kereszténység felvételével (...) nem változik meg a zsidó...”¹⁰¹⁸

Még a Népbíróság előtt is, az utolsó szó jogán (1946. február 25), Szálasi ezt mérészelte mondani: “2500 év óta, Ramától¹⁰¹⁹ Dachauig, merem állítani, megy a zsidó nép egyik gyűjtőtáborból a másik gyűjtőtáborba... Hogyan lehetséges az, hogy 2500 éven keresztül... mindig csak más népek voltak a hibások? Nincs itt valami, ami kiegyensúlyozatlanságában a zsidó népet ebbe a tragikus sorozatba kergeti bele?”

Birodalmi védőállás

1944 nyarán, a keleti fronton, a Vörös Hadsereg megállíthatatlan offenzívája következtében, és Nyugaton, a normandiai partraszállás után kialakult, Németországra nézve végzetesen fenyegető helyzetben a német hadvezetés többféle védelmi tervet dolgozott ki. Az irreálisan nagyszabású, anakronisztikus tervek egyike volt a Délkeleti / Keleti fal (*Südostwall / Ostwall*) vagy Birodalmi védőállás (*Reichsschutzstellung*). A teljes védőfalnak tulajdonképpen a Baltikum (*Kurische Nehrung*) és az Adria között kellett volna feltartóztatnia a szovjet előrenyomulást. A terv eszmei felelőse Heinz Wilhelm Guderian (1888–1954) tábornok (*Generaloberst / vezérezredes*), a páncélos csapatok felügyelője, majd a parancsnoki törzs főnöke volt. Hitler 1944. szeptember 1-jén nevezte ki birodalmi védelmi biztosnak (*Reichsverteidigungskommissar*) Baldur von Schirachot (1907–1974), Bécs Gauleiterét, illetve Niederdonau és Steiermark Gauleitereit, a kivitelezést ténylegesen ők irányították. Ide volt beosztva mint a “zsidóbevetés” (*Judeneinsatz im Niederdonau-Gebiet*) vezetője a volt auschwitzi táborparancsnok, Rudolf Höß is. A Maginot-vonal, a Siegfried-Stellung, az Árpád-vonal, az Atlanti-fal másáról ábrázolhattak?

A Védőállás egyik szakaszát a tervezett *Niederdonau–Steiermark* és folytatása, a *Steiermark–Nord* véd- / erődvonala jelentette.¹⁰²⁰ Pontos nyomvonaláról csak november 5-én döntöttek. A Pozsonytól Kőszegig (Írottkö) (“A” szakasz), illetve Kőszegtől Burgenlandban a magyar–osztrák–szlovén hármashatárig – a Dráva-közig – (“B” szakasz) húzódó erődítményrendszert¹⁰²¹ a dunántúli szovjet előretörés meg-

1018 Idézi: Vargyai Gyula, in: uő & Almási János, szerk., Magyarország 1944: Német megszállás (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994), p. 115.

1019 Rama / Rámához lásd Jer. 31,15; 40,1 stb. (i. e. 586-ban, Jeruzsálem elfoglalása után, a babylóniak itt állították fel a foglyok gyűjtőtáborát).

1020 Harald Straßl & Wolfgang Vosko, “Die Reichsschutzstellung”, *Holocaust Füzetek*, no. 11 (1999), pp. 61–80.

1021 Pozsony–Bruck a. d. Leitha (Lajtabruck)–Mannersdorf–Mörbisch–Sopron–Deutschkreutz–Nikitsch stb.

állítására szánták. A fennen hangoztatott jelszó ez volt: "Nincs hátrálás!"; holott akkor már minden épeszű ember tudta, a Vörös Hadsereget nem lehet feltartóztatni.

A Birodalmi védőállás tulajdonképpen óriási tankcsapda (harckocsiárok) volt / lett volna: 4 m széles és ugyanilyen mély árokrendszer, kilövőállásokkal. Megépítéséhez, a szükséges nagyméretű földmunkákhoz már nem állt rendelkezésre belső munkaerő, a tél közeledte is sürgőssé tette a munkálatokat, ezért a német hatóságok a végsőig ki akarták használni a még megmaradt magyarországi zsidó munkaerő kapacitását. Több százezer – becslés szerint 300 000 munkáskézre volt / lett volna szükségük. A Szálasi-kormány gyors ígérete és készséges együttműködése folytán a Budapestről elhajtott polgári erőket (zsidó nők, munkaszolgálatból kimaradt férfiak, a keleti frontról átirányított munkaszolgálatosok) november folyamán kezdték munkára fogni az osztrák–magyar határ térségében.¹⁰²² De a kényszermunkára igénybe vették az osztrák *Volkssturm*¹⁰²³ egységeit, a Hitlerjugendet, hadifoglyokat és a polgári lakosságot is. A megfelelő szerszámok helyett csak csákányt, ásót és lapátot tudtak a munkások kezébe adni, beton helyett csak faanyagot, rönköket használhattak. A tökéletesen értelmetlen munka ezek életét követelte, és a háború menetére abszolút semmi befolyása nem volt.

Nyugat-Magyarországon – Ágfalva, Sopronbánfalva, Fertőrákos (a kőfejtő), Balf, Hidegség,¹⁰²⁴ Nagycenk, Kőszeg stb. – leírhatatlanul rosszak voltak a sáncépítők körülményei. Őreik, hajcsárjaik – a "zsidóörök" – nyilaskeresztes pártszolgálatosok voltak, a magyar Waffen-SS fekete egyenruhájában. Fakitermelés, árokásás, terepakadályok építése volt a feladatuk. Szörnyű körülmények között tartották őket, virradattól sötétedésig kellett dolgozniuk, élelmezésük híg pótkávé (cikória) és marharé-paleves volt, egy darab kenyérral, szállásuk nyitott csűr, pajta, ólak. Az örök azt sem engedték meg, hogy a falubeliek némi ételhulladékot vessenek oda nekik. Vérhas, flekktífusz tizedelte őket, "szalmabetegség" (értsd: nem tudtak felkelni a földre vetett szalmáról), az őrszemélyzet kegyetlenkedése. A falvakban, ahol elhelyezték őket, a helybeliek egyébként is kevés együttérzést mutattak a "sitók" iránt.

1022 Szita Szabolcs, *Holocaust az Alpok előtt* (Győr: MSzMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága / Győr Megyei Lapkiadó Vállalat, 1983); uő, *Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1989); uő, "The Forced Labor of Hungarian Jews at the Fortification of the Western Border Regions of Hungary, 1944–45", in: Randolph L. Braham, Ed., *Studies on the Holocaust in Hungary* (East European Monographs, 301 / Social Science Monographs / The Csengeri Institute for Holocaust Studies of the Graduate School and University Center of the City University of New York) (New York: Columbia University Press, 1990), pp. 175–193.

1023 Hitler rendeletére 1944. október 18-án – a lipcsei csata évfordulóján – felállított "nemzeti gárda", a 18–60 éves férfiak kötelező részvételével.

1024 Virág Teréz & Kardos Péter, "Hidegségi hideg napok. Dokumentumok a magyar holocaust egy ismeretlen fejezetéről", *Tekintet*, 11, no. 2–3 (1998), pp. 25–76.

Ezekben a lágerekben halt meg Szerb Antal (1901–1945) irodalomtörténész, római katolikus, aki minden kortársánál nagyobb beleélő képességgel írt a magyar irodalomról (a végsőkig legyengült, beteg embert az örök, nyilaskeresztes suhancok, agyonverték). Halász Gábor (1901–1945) könyvtáros, a *Nyugat* irodalomkritikusa, akinek személyiségében barátja, Ignotus Pál ezt találta jellemzőnek: “filológus honvágy a művelt szalonok után”¹⁰²⁵ (Halásznak kormányzói mentesítése volt). Sárközi György költő, római katolikus, a népies irodalom egyik szervezője, folyóiratának (*Válasz*), szociológiai könyvsorozatának (Magyarország felfedezése) szerkesztője. Ők hárman Balfon haltak meg. Honti János (1910–1945), aki még gimnazista korában, elsőként összeállította a magyar népmesék motívumkatalógusát, a Balfal szomszédos Kópházán. Az *Ostwall* összesen több ezer áldozatának testét klórmérsz-szel leöntve tömegsírokban földelték el. Március végéig működtek ezek a munkatáborok, ekkor, március 28-án, amikor már a szovjet csapatok közvetlen közel álltak, a megmaradtak több csoportját bevagonirozták, s Nagycenkről és más vasútállomásokról németországi lágerekbe vitték. A mozgásképteleneket Hidegség közelében, Ilona-majorban gödörbe lötték. Nagycenken a munkaszolgálatosokra rágyújtották az egykori cukorgyár raktárépületét. Parragi György, mauthauseni emlékeiről (1946): “Április végén megrendítő látványban volt részünk, amikor tízezer-számra hozták a balfi, kőszegi és harkai munkatáborokból a munkatáborosokat, akiknek jó része már útközben elpusztult, másik részük pedig ott szenvedett ki a legszörnyűbb kínok között a mauthauseni táborban” (#246).

1946-ban csak Sopron környékén 1 526 személyt exhumáltak. Hidegség és Nagycenk között a tömegsírok gödrei visszatemetetlenül, jeltelenül tátonganak ma is, bozóttal, erdővel körülvéve. Balfon a temető falán kívül nyitottak tömegsírt a zsidó áldozatoknak, igaz, a temető, mint a falu is, katolikus; itt Sopron és a község emlékhelyet létesített, régi zsidó temetők sírköveire emlékeztető sztélékkel. Nem indokolatlan, hogy a balfi és hidegségi munkaszolgálatos táborokat az 1949-ben lefolytatott népbíróvási eljárás során megsemmisítő tábornak nevezték.

Pozsonynál, a Duna tulsó (jobb) partján, Pozsony-Ligetfaluban (*Petržalka / Engerau*), amely a müncheni egyezmény értelmében Németországó volt, 1944 decemberében állítottak fel lágert, több résztáborral, a *SüdoStwall* építkezéséhez kihajtott magyarországi munkaszolgálatos zsidók számára, volt katonai barakkokban, elképesztően mostoha körülményekkel.¹⁰²⁶ A szovjet hadsereg közeledtére 1945 márciusában a foglyokat gyalogmenetben elhajtották Bad Deutsch-Altenburgba.¹⁰²⁷ – A há-

1025 *Századvég*, no. 5–6 (Bibó István Szakkollégium, 1988), p. 330.

1026 Szita Szabolcs, “Az engeraui Holocaust”, *Műhely: Kulturális Folyóirat*, 11, no. 3 (Győr, 1988), pp. 64–70; Claudia Kuretsidis-Haider, “Das Volk sitzt zu Gericht”: *Die österreichische Justiz und NS-Verbrechen am Beispiel der Engerau-Prozesse 1945–1954* (Österreichische Justizgeschichte, 2) (Innsbruck: StudienVerlag, 2006).

1027 Bruck a. d. Leitha (Lajtabruck) közelében (Alsó-Ausztria).

ború után (1945) az engeraui láger volt Szlovákiában a lakóhelyükről kitelepített németek és magyarok legnagyobb “összpontosító” / elosztó tábora.¹⁰²⁸

Kényszersorozás

Szálasi hatalomra kerülése után pár nappal Eichmann már ismét Budapesten volt, repülőgépen tért vissza (október 18): új esélyt látott a cselekvésre. Makacsul, megszállottan törekedett az *Endlösung* eredeti tervének végrehajtására. Benyújtotta megújított követelését: a magyar kormány bocsássa Németország rendelkezésére a még megmaradt zsidó munkaerőt; értsd: adja át a németeknek a pesti zsidókat. A Feljegyzés, mely Eichmann követeléseit rögzítette,¹⁰²⁹ jogalapként a német birodalmi kormány és a magyar kormány 1944. március 19-i megállapodására hivatkozik. Eichmann felrótta a magyar félnek, hogy a Klessheimben kijelölt határidőhöz (július 1) képest késedelemben vannak. Vajna Gábor belügyminiszter gyorsan beleegyezett abba, hogy Magyarország folytatja a zsidó civilek átadását a német hatóságoknak munkaszolgálatra, sáncépítési munkálatokhoz.

Kovarcz Emil ny. őrnagy, “a nemzet totális mozgósításával és harcba vetésével megbízott miniszter” rendelete október 21-én – előző napi hatállyal – előírta a 16 és 60 életév közötti munkaképes zsidó férfiak¹⁰³⁰ munkaszolgálatos kényszersorozását. Az utólag meghozott rendelet végrehajtását már október 20-án megkezdték. Szép Ernő *Emberszag* című könyvének (1946) legelső mondataiban – “Október huszadika volt, a Szálasi-világ hatodik napja...” – a csillagos házban összeköltöztetett zsidókat – “az összes zsidó származású urakat” – nyilaskeresztes suhancok, fegyverrel a kezükben, munkaszolgálatra hajtják ki, egyelőre nagy fejetlenség közepette, de közönyös eréllyel. “Nekünk zsidóknak fő szenvedésünk a kiszolgáltatottság volt, és fő félelmünk a deportálás.” Veessenmayer jelentette Berlinbe: “Zsidóakció ma megindult. Ma reggel 5 óra óta a zsidó házakból minden 16–60 éves zsidó férfit elvisznek, összegyűjtik, nyilvántartásba veszik, és azonnal útbaindítják erődítési munkálatokhoz. Eddig súrlódásmentesen folyik.”¹⁰³¹

1028 Vadkerty Katalin, “Németek és magyarok Pozsonyban 1945–1948 között”, in: Czoch Gábor, szerk., *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel* (Pozsony: Kalligram, 2005), pp. 473–486, kül. p. 478 skk.

1029 Közli: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), pp. 305–308.

1030 Minden félreértés elkerülése végett: akik október 15 előtt sárga csillag viselésére voltak kötelezve és zsidó jelzésű házakban laktak.

1031 Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt & Juhász Gyula, szerk., *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944* (Budapest: Kossuth Könyv-

A további német terv az volt, hogy mégiscsak végrehajtják az augusztusban ejtett tervet az összes budapesti zsidó összegyűjtésére, város széli lágerekben, hogy ezekből emeljék ki a munkaképes személyeket – vagy esetleg mindenkit elszállítsanak.

Plakátok jelentek meg október 22-én, vasárnap reggel a főváros utcáin,¹⁰³² Beregfy Károly (1888–1946) vezérezredes – korábban a VI. (debreceni) hadtest, majd az 1. magyar hadsereg főparancsnoka, október 15-én éppen rendelkezési állományban,¹⁰³³ másnap honvédelmi miniszter és vezérkari főnök a Szálasi-kormányban – aláírásával, felszólítva a zsidó férfiakat 16 és 60, a nőket 16 és 40 év között, hogy másnap, október 23-án reggel 8 órakor jelentkezzenek honvédelmi munkaszolgálatra, férfiak a Tattersalban, nők a KISOK-pályán.¹⁰³⁴ “Minden jelentkezésre kötelezett zsidó férfi és nő meleg ruhát, erős cipőt, pokrócot, csajkát, evőeszközöket, közös főzésre alkalmas főzőedényeket, tisztogatószereket, hátizsákot és 3 napra elegendő ételmezt hozzon magával. / A házparancsnokok és a házfelügyelők tartoznak a házban levő zsidókat jelentkezésre utasítani. Amennyiben a munkaszolgálatra kötelezett zsidók nem jelentkeznének, vagy a házba visszatérnének, a házparancsnokok és házfelügyelők *internálás terhe mellett* kötelesek ezt a legközelebbi örszobán bejelenteni. / Az a jelentkezésre kötelezett zsidó, aki a felhívásnak nem tesz eleget, *a legsúlyosabb megtorlás alá kerül.*”

1944 őszén mintegy 520 munkaszolgálatos század volt szolgálatban, erősen különböző létszámmal.¹⁰³⁵ Beregfy honvédelmi miniszter október 26-án úgy rendelkezett,¹⁰³⁶ hogy ezek egy részén felül további 70 zsidó munkaszolgálatos századot bocsát a németek rendelkezésére, hadiüzemekben (Csepel: Weiss Manfréd Művek, Pét: Nitrogénművek, Győr: Magyar Wagon- és Gépgyár stb.) és védelmi feladatokon való foglalkoztatásra.

A munkaszolgálatra kötelezett férfiak gyűjtőpontja az új ügető-versenypálya / Tattersal (VIII., Kerepesi út 7–9)¹⁰³⁷ volt, a Külső-Kerepesi úton. Itt gyűjtötték össze a csillagos házakból kihajtott férfiak ezreit, elméletben – a rendelet szavainak megfelelően – a 16–60 év közöttieket, ténylegesen 14 éves koron túl mindenkit, 70 éven felülieket is. Szép Ernő könyve hitelesen írja le, hogy a házparancsnokok – mint írja,

---

kiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1968), p. 906, no. 718.

1032 Karsai Elek, szerk., *“Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”* (1962), II, pp. 643–644, no. 279.

1033 Horthy beszéde után rádióüzenetben jelentkezésre hívták fel.

1034 KISOK: Középfokú Iskolák Sportköreinek Országos Központja. A sportpálya, ahol a nőknek gyülekezniük kellett, a Népliget külső oldalánál helyezkedett el (Simor utca, ma: Vajda Péter utca), közel a Sertészhalálókhoz.

1035 Jegyzéküket, hadrendi számukat, elhelyezkedésüket táblázatban közli: Szita Szabolcs, *Holocaust Füzetek*, no. 5 (1996), pp. 79–91.

1036 975/M 42/1944. Hm.

1037 Egykori Lóvásártér, 1931 óta Ügető Versenypálya. – Területén 2007-ben egy bevásárlóközpont épült (Arena Plaza).

“közönyösen”, mégis – körültekintően hajtották végre a zsidók leterelését az utcára, összegyűjtését a Tattersalban, kihajtásukat a város szélén vagy még távolabb kijelölt munkahelyekre, őreik, a nyilaskeresztes suhancok durva bánásmódját öregekkel, meglelt férfiakkal.

Az erőszakkal összetertelt férfiak egy részét magában a fővárosban dolgoztatták, a többiek pedig Pest környéki munkahelyekre hajtották ki, hosszú gyalogmenetben (Ferihegyi repülőtér, Rákospalota, Káposztásmegyer, Göd, Dunaharaszti, Veresegyháza, Gödöllő stb.) (rakodás, sáncásás tankcsapdához stb.). Sokuknak az ügétő volt a szállása még decemberben is, a tribün az egyetlen védelme a lövedékek és a hideg elől. Hozzájuk képest ellátás, szállás, bánásmód tekintetében még a behívott munkaszolgálatosoknak is kedvezőbb volt a helyzetük.

A 2. Ukrán Front november 2-án Budapesttől délre áttörte a védővonalat. A front közeledtére a sáncosó századokat – ahogyan akkor mondták: a sáncistákat – közelebb vonták Budapest határához.

Fenyő Miksa (november 11): “R. L. megint csak R. L. volt. Körlevelet intézett az egyházkerület valamennyi lelkészéhez. A szükségessé vált erődítési vonalak építése – mondja a körlevél – többszázezer embernek egységes, gyors munkára való beszervezését jelenti, és rendkívül fontos, hogy minden község polgársága közösségi feladatának tekintse a ráeső munkát és azt egész lelkéből végezze. Erre kell példát adni a lelkipásztoroknak.”¹⁰³⁸ Nem lehet kétséges, hogy a monogram Ravasz László református püspök nevét jelenti. A körlevél, ezt nem fölösleges hangsúlyozni, nem a zsidókról szól: a püspök azt kérte lelkészeitől és híveitől, hogy tekintsék “közösségi feladatnak” a birodalmi védőállás építését, kiszolgáltatta volna egyházának tagjait az örült, kontrollálhatatlan katonai akaratnak.

A Kisok-pályán összegyűjtött több mint 10 000 nőt, akik közül sokan kisgyerekükkel együtt jelentek meg, néhány napon át a főváros környékén (Gödöllő, Isaszeg, Horány stb.) foglalkoztatták, sáncásáson, mint a férfiakat (Albertfalva, Kispest, Maglód stb.), vagy – jobb esetben – hadiüzemben. November elején újabb plakátok jelentek meg Budapest utcáin: a honvédelmi miniszter a 16–50 éves, “fehérneművagy ruhavarrásban jártas” zsidó nőket szólította fel “honvédelmi munká”-ra, majd ismét a 16–40 éveseket munkaszolgálatra, most már nekik is az ügétő-versenypályán kellett jelentkezniük,¹⁰³⁹ november 5-én, illetve 6-án.

Átmeneti tábort rendeztek be a Dohány és a Rumbach utcai zsinagógákban, több ezer embert hoztak át ide a Tattersalból és más gyűjtőhelyekről, napokon át élelmezés, ivóvíz nélkül hagyták őket.

Az összegyűjtött zsidó nőket, fiatalkorú gyermekeikkel, sorokba rendezve áthajtották a legnagyobb óbudai téglagyárba, a Nagybátony–Újlaki Egyesült Iparművek

1038 Fenyő Miksa, *Az elsodort ország* (Budapest: Révai, 1946), p. 470.

1039 Karsai Elek, szerk., *“Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”* (1962), II, p. 658, no. 285 (1944. november 2); illetve p. 659, no. 286 (november 3).

/ Újlaki Téglá- és Mészégető telepére, a Bécsi út és a Vörösvári út között (Bécsi út 134–136), a mai óbudai lakótelep délnyugati szélén. (A Vályog utca, amelytől északra feküdt, nevével ma is a téglagyárra emlékeztet.) A téglagyárat ebben az időben hadiüzemnek nyilvánították.¹⁰⁴⁰ Ezreket hoztak ide, ezreket hajtottak el innen, néhány nap étlen-szomjan várakoztatás után, november 8-ától kezdődően, gyalogmenetben (*Fussmarsch*) a bécsi országúton, a határ felé.¹⁰⁴¹ Hasonló gyűjtő vagy tranzit központok voltak Csillaghegy, Békásmegyer–Budakalász, Pilisborosjenő, Solymár téglagyáraiban, Albertfalván, Budafokon, a pünkösdfürdői sporttelepen stb. A Hegyeshalom felé hajszolt nők része voltak annak a munkás kontingensnek, “hadifontosságú építési munkálatokhoz”, amelyre a honvédelmi miniszter október végén tett ígéretet a német hatóságoknak.

Gyalogmenet, halálmenet

A Németország rendelkezésére bocsátott munkaerőt alapvetően gyalogmenetben tervezték eljuttatni a határra. Három útvonalat jelöltek ki. A Budapest–Győr–Hegyeshalom főútvonaltól délre, mellékutakon a Szerbiából (Bor) visszatérő és a belső munkaszolgálatosokat, a főútvonalon a sáncásokat, a főútvonaltól északra a hadművelési területekről visszavont munkaszolgálatosokat hajtották, szállították magyar fegyveresek a határállomás felé.

A belügyminiszter felhívta az illetékes alispánokat, hogy a járási főszolgabíró “a helyi nyilaskeresztes párt hungarista mozgalom fegyveres pártszolgálatának tagjait a munkaszolgálatosok őrzésébe megfelelően vonja be”.¹⁰⁴² A gyalogmeneteket ennek megfelelően csendőrök, honvédek, pártszolgálatosok kísérték, fegyverrel. Gyalog ők is: a bizonyára kimerítő szolgálatot a nekik életre-halálra kiszolgáltatott embereken torolták meg.

A gyalogmenetek útját a téglagyártól Hegyeshalomig 7–8 napra tervezték, a terv szerint naponta 2 000 embert indítottak el a Piliscsaba–Dorog–Süttő–Szöny–Gönyü–Dunaszeg–Mosonmagyaróvár–Hegyeshalom útvonalon. Az utat a menetoszlopokat kísérő csendőrök parancsnokáról Ferenczy-útvonalnak nevezték. A nőknek és gyermekeknek legfeljebb napi egyszeri, nyomorúságos étkezés mellett, a novemberi hidegben, többször esőben, tűrhető szállás, tisztálkodási lehetőség nélkül naponta – a terv szerint – mintegy 30 kilométernyi utat kellett megtenniük. Egy ak-

1040 A gyártelepet 1972-ben felszámolták, területét beépítették, a helyén semmi nem utal 1944 sötét őszére.

1041 Szita Szabolcs, “A hegyeshalmi gyalogmenet”, *Műhely: Kulturális Folyóirat*, 12, no. 6 (1989), pp. 52–59.

1042 Karsai Elek, szerk., “Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” (1962), II, p. 660–661, no. 287.

kor alig 7 éves leány¹⁰⁴³ visszaemlékezése édesanyjára és saját magára, évtizednyivel későbből: "(...) Mikor elfáradt, tréfásan felemelt: Elszállok – mondta, én meg úgy megijedtem, hogy leugrottam az öléből, a hideg hóba. Kislányom, elszállok – szót fáradt mosollyal. És mentünk tovább, kéz a kézben. Boldog voltam."¹⁰⁴⁴ Éjszakai szállításul Gönyүнél négy dunai uszályt jelöltek ki a gyaloglók számára, ezeket mint halálhajókat említik a visszaemlékezések. Azoknak, akik végig bírták az utat, valóságos megkönnyebbülés volt, amikor Hegyeshalomnál a németek átvették őket.¹⁰⁴⁵

A gyalogmenet sokak számára halálmenet (*Todesmarsch*) lett. Az elgyötört embereknek erőltetett ütemben kellett az utat megtenniük, akik nem bírták, és kidőltek, azokat a kísérő fegyveresek lelőtték, az áldozatokat otthagyták az útszélen. Novemberben Hans Jüttner (1894–1965) SS-*Obergruppenführer* / tábornagy, Himmler egyik helyettese, novemberben Bécsből autón Budapestre tartva maga is iszonyodva látta a női menetoszlopokat, az út szélén heverő tetemeket (#243/d). Szinte gúnyként hat, hogy ezeknek a halottaknak a magyar hatóságok keresztény temetést szántak (#243/f).

Márai Sándor (1900–1989) naplóbejegyzése (1944): "Akármilyen következik is: azokkal szemben, akik mindezt kitervelték és végrehajtották, akik a magyarság becsületét a szörnyettekekkel beszennyezték: nem kell a végén érzelmesnek lenni. (...) Északi szél, novemberi jeges eső. A pesti zsidók tízezreit terelik ismeretlen gyűjtőhelyek felé. A szakadó esőben asszonyok, gyermekek, aggastyánok vánszorognak. (...) E bűnökre nincs »jóvátétel«. (...) S mindennek végrehajtásához akadtak magyarok... akadtak? Sorbaálltak, hogy segédkezzenek. (...) Ezekkel nem lehet beszélni, mert soha nem értenek a szóból, ezeket minden eszközzel kényszeríteni kell, hogy eltűnjenek a világból, mely véres lesz és borzalmas lesz, de mégis új világ lesz..."¹⁰⁴⁶

A "kölcsonképpen" átengedett munkaerő jelentős részét a "katonai kisegítő szolgálatot teljesítő legénység" – a munkaszolgálatosok – tették ki.¹⁰⁴⁷ A kijelölt munkaszolgálatos századokat október 27 és november 3 között, sorokba rendezve, gyalogmenetben indították el a nyugati határ felé. A polgári ruhás munkaszolgálatosoknak katonasapkát és sárga karszalagot kellett viselniük. A számukra kijelölt útvonal Zsámbék–Vértestarján–Kocs (itt egy nap pihenő)–Bana–Abda–Mosonmagyaróvár (itt egy nap pihenő) stb. volt. Azok, akiket vidéki állomáshelyről indítottak el,¹⁰⁴⁸ az útvonal megfelelő pontján csatlakoztak a menethez. A bori századok Szentkirály-

1043 L. M. (1938–2010), később világhírű kardiológus professzorasszony.

1044 *Holnap*, no. 3 (1955. március–április).

1045 Hegyeshalom, illetve Zurndorf volt az átadóállomás.

1046 *Napló, 1943–1944* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, 1990), p. 261 és 263.

1047 A kifejezésekhez lásd Karsai Elek, szerk., "Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." (1962), II, p. 652 (1975. sz. M. 42–1944, "Szigorúan bizalmas! Tiszt-tisztnek!")

1048 Karsai Elek, szerk., "Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." (1962), II, pp. 655–657, melléklet a 1975. sz. M. 42–1944 jelzetű irathoz (felsorolja az átadandó munkásszázadokat). Néhány munkahely, ahonnan elindították őket, betűrendben: Budakalász, Csepel, Dunaszekcső

szabadjáról indulva Abdánál érték el a főútvonalat, a két szekér, amelyek egyikén Radnóti is ült, innen kanyarodott be Győrbe, majd hajtott vissza a városból, a Rábca-partig. A keleti hadművelleti területekről átvezényelt egységeket a főútvonaltól északra eső utakon vitték Hegyeshalomba.

A határszélen táborokat állítottak fel a munkaszolgálatosok számára, húsz lágerben és más, alkalmi telephelyeken dolgoztatták őket, egész télen át. Magyar kényszermunkás csoportok jutottak Eisenstadt, Wiener Neustadt, Gunskirchen stb. térségébe is. Német–osztrák területen a Todt (O. T.) volt felelős a munkavégzés fenntartásához szükséges minimális feltételekért (szállás pajtában, parasztházak istállójában, a földre terített szalmán stb.). Az őrizetet a Wehrmacht látta el.

Amikor a nyilaskeresztes kormány megkezdte a kényszermunkások átadását, Carl Ivan Danielsson (1880–1963) svéd követ kezdeményezésére a semleges hatalmak – Portugália, Spanyolország, Svájc, Svédország, Vatikán – Pesten tartózkodó képviselői kemény hangú jegyzékben tiltakoztak (november 17).¹⁰⁴⁹ A szóbeli jegyzéket Rotta nuntius és Danielsson svéd követ adták át magának Szálasinak. Szálasi ekkor foglalta össze – válaszul a diplomátáknak – zsidópolitikája elveit (november 17), amint fentebb már ismertettem. De a tiltakozás hatására november 20-án a “nemzetvezető” a gyalogos hegyeshalmi halálmeneteket, különösen a nők gyalogmeneteit, leállította. A külügyminisztérium válasza (november 24) továbbra is azt állította, hogy a Németországba vitt zsidók a magyar nemzet számára fognak munkát végezni, körülményeik nem rosszabbak, mint amilyenek között a magyar dolgozók ezrei dolgoznak. A jegyzékváltást hasonló jegyzék követte a spanyol követség (november 26) és a külügyminisztérium (november 27) között; Ángel Sanz Briz ügyvivő ekkor is különös nyomatékkal említette “a spanyol származású vagy spanyol nemzetiségű” zsidókat: “Van Magyarországon egy szefárd eredetű kolónia” stb.

Ezután, november 29/30-tól a Józsefvárosi pályaudvarról tehervagonokban indították el a munkaszolgálatosokat a határtérségbe. A pályaudvar, a m. kir. északi államvasút fejpályaudvara, a Külső-Józsefváros külső peremén, a Teleki tér közvetlen közelében, szinte kijárat kapu lehetett a legszegényebb zsidó negyedből, jól kiszámítva választhatták ki bevagonirozási állomásul. A tehervonatok Kőszeg és Sopron környéke, Hegyeshalom–Bruck a. d. Leitha felé indultak, a *Südstwall* építéséhez. A Columbus utcai gyűjtőtáborot december 3-án ürítették ki, az ott lévőknek még jutott egy vasúti szerelvény, de 11-én a Toloncház foglyait, mintegy 1 200 főt, már ismét csak gyalogmenetbe tudták besorolni. December végén a Kassáról átdobott munkaszolgálatosok következtek, sokan voltak közöttük, akik korábban már megjárták a keleti hadszíntereket. Őket csak Budapest megkerülésével tudták elvinni a nyugati határszélre.

Gánt, Győr, Hajmáskér, Hatvan, Kapuvár, Komárom, Kőbánya, Mátyásföld, Nyergesújfalu, Pestszentlőrinc, Pét, Pusztaszabolcs, Szentkirályszabadja, Szombathely, Szőny, Törökbálint.

1049 Közli: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), pp. 327–328.

Embermentés

Nyár elején a vidéki zsidók deportálása úgy zajlott le, hogy egyetlen szervezett mentő- vagy akár csak segítőkész nem bontakozott ki az országban. Egyedi, kivételes esetek előfordultak, ezek nem is elhanyagolható számban, leginkább kisgyermekek elrejtése segítőkész keresztény családoknál, bújtatás ismerősöknél, kalandos egyéni próbálkozások (Pesten, másoktól kapott vagy hamisított igazolványokkal mint erdélyi menekült, és hasonló) stb., de arra, hogy egész csoportokat kimentsen, gettóból, vasútállomásra, vagonból, senki nem tett kísérletet, sem szervezet, sem személy. A vidéki társadalom könnyen áttekinthető, vidéken elrejtőzni nem volt könnyű. Az egyetlen nagyobb szabású mentőkész, amely nem budapesti zsidókra is kiterjedt, a Kasztner-vonat volt.

A hadseregben szolgáló tiszteknek szűk körben lehetőségük volt arra, hogy segítsenek. Több esetben éppen a munkaszolgálatos egységek fölött rendelkező előjáró mentette meg embereit. A munkaszolgálat 1944 nyarán védelmet jelentett a deportálástól.

Csak néhány név Magyarországról azok közül a zsidómentők közül, akiket a jeruzsálemi Yad Vashem a "Világ Igazai" közé sorolt.¹⁰⁵⁰ Almásy Tibor (1913–2005) főhadnagy, aki Sopronban 1945 márciusában FIGYELEM! KIÜTÉSES TÍFUSZ felirattal védte a katonai büntető intézet laktanyájába befogadott munkaszolgálatosokat.¹⁰⁵¹ Ferenczfalvi Kálmán (1921–2005), aki 1944 őszén–telén Pesten munkaszolgálatosokat bocsátott a Nemzetközi Vöröskereszt rendelkezésére. Gidófalvy Lajos (1901–1945), aki 1944 őszén mint zászlós, Angyalföld körzeti leventeparancsnoka munkaszolgálatosokat, zsidókat fogadott be alakulatába (Vilmos-laktanya, Róbert Károly körút); ő maga 1945 januárjában a nyilasokkal szembeni tűzharcban esett el. Vitéz Horváth Kálmán (1911–1999) százados,¹⁰⁵² a VII. (miskolci) honvéd hadtest munkaszolgálatos előjárója, aki a területéhez (Nógrád, Borsod, Gömör, Heves vármegyék) tartozó gettóból nagy számban sorozott be munkaszolgálatra zsidó férfiakat, megmentve őket ezzel a deportálástól. Kálló Ferenc (1891–1944) tábori

1050 A Yad Vashem névjegyzéke, valamennyi szóba jövő országból, az interneten: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Righteous_Among_the_Nations_by_country. – A jeruzsálemi Yad Vashem által Magyarországról kitüntetettek történetét gondos kutatómunka alapján ismerteti Lebovits Imre, *Zsidótörvények – zsidómentők* (Budapest: Ex Libris Kiadó, 2007); újabban: Frojimovics Kinga & Molnár Judit, *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt* (Budapest – Jeruzsálem: Balassi Kiadó – Yad Vashem, 2009).

1051 1947-ben őrnaggyá léptették elő, 1948-ban kémkedés vádjával letartóztatták, internálták, 1956 óta Kanadában élt, 1988-ban az emigráns Nemzeti Számonkérő Szék kötél általi halálra ítélte (!), 1999-ben a Magyar Köztársaság elnöke (Göncz Árpád) dandártábornokká nevezte ki, 2003-ban, 90. születésnapján a MAZSIHISZ ünnepségen köszöntötte.

1052 1996-ban a Magyar Köztársaság elnöke ny. dandártábornokká léptette elő.

esperes, aki a budapesti 11. sz. Honvéd Helyőrségi Kórházban (Alkotás útja 25) mint tábori lelkész munkaszolgálatosokat, bujkáló zsidókat rejtegetett (1944. október 29-én a Nemzeti Számonkérő Szék kivégeztette).

Magyarországon is volt néhány emberséges Oscar Schindler. Revisnyei Reviczky Imre (1897–1957)¹⁰⁵³ alezredes 1943-ban a Nagybányára vezényelt X. kiegészítő munkaszolgálatos zászlóalj és a Nagybánya városi helyőrség parancsnokaként megtiltotta az alája tartozó mintegy 50 munkaszolgálatos századnál a kegyetlen bánásmódot, gondoskodott a körülményekhez képest megfelelő élelmezésről és egészségi ellátásról. Később nagy számban hívott be zsidó fiatalokat munkaszolgálatra, hogy megóvják őket a deportálástól. 1945 elején, amikor utasítást kapott, hogy a munkaszolgálatosokat adja át a németeknek, ehelyett honvéd egyenruhában, menetlevelekkel, nyílt parancsokkal ellátva szabadon engedte őket. A németek letartóztatták, Dachaubá deportálták.¹⁰⁵⁴

Ocskói Ocskay László (1893–1966)¹⁰⁵⁵ ny. huszár százados, a Magyar–Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) által feltárt lelőhelyek ásványolaját feldolgozó egyik olajfinomító, a Standard Oil – Vacuum Oil Co. magas rangú tisztviselője, 1944 nyarán reaktiváltatta magát, és ősszel először a Síp utcai hitközségi székházban, majd a Zsidó Gimnázium épületében úgynevezett ruhagyűjtő munkásszázadot állított fel (101/359), az ide besorolt mintegy másfél ezer zsidó munkaszolgálatos, nők, férfiak, gyermekek, a német hadsereg ruhaneműit javították, a német katonai készletekből kaptak élelmezést, azaz nem kényszerültek be a gettóba, és parancsnokuk – Waffens-SS örök (!) segítségével – megvédte őket a nyilaskeresztesekkel szemben is.¹⁰⁵⁶ Ebben a csoportban vészelte át a nyilaskeresztes uralom hónapjait többek között Kadosa Pál zeneszerző, Kellér Dezső író (1905–1986) és Ráday Imre (1905–1983) színész. A munkaszolgálatos század egy kisebb csoportja november közepén Ocskay századparancsnoktól átigazoltatta magát a Nemzetközi Vöröskereszthez, Friedrich Bornhoz, és mint “T” (Transport) csoport, a Benczúr utca 16-ból, piros–fehér–zöld jelzésű, “Futárszolgálat” felirattal ellátott gépkocsikkal bekapcsolódott a gyermekotthonok ellátásába, többeket az óbudai téglagyárból is kimentett.

1053 Reviczky Ádám, *Vesztes háborúk – megnyert csaták. Emlékezés Reviczky Imre ezredesre* (Tények és Tanúk) (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985).

1054 Halála után Reviczky megkapta a Yad Vashem “Világ Igaza” kitüntetését (1965). Postumus vezérőrnaggyá nevezték ki.

1055 Dan Danieli, *Captain Ocskay, a Righteous Man: A Research into the Activities of Captain Ocskay László of the Hungarian Army, during the Years 1944–1945, that Resulted in the Survival of Approximately 2,000 Jewish Men, Women, and Children* (Riverdale, NY: D. Danieli, 1998).

1056 Halála után Ocskay megkapta a Yad Vashem “Világ Igaza” kitüntetését (2002). Emléktáblája van az Abonyi utcában (Radnóti Miklós Gimnázium). Fonyó Gergely filmje: “Ocskay László, az elfelejtett hős” (2008); Szita Szabolcs, *Ocskay László története a háborús embermentések tükrében* (Budapest: Vox Nova, 2008).

Vitéz Thassy Jenő (1920–2008)¹⁰⁵⁷ és Görgey Guido (1920–),¹⁰⁵⁸ fiatal főhadnagykok, az ellenállási mozgalom tagjai hamisított nyílt paranccsal próbálták Szerb Antalt kiszabadítani a munkaszolgálatos táborból (s nem rajtuk múlt, hogy nem sikerült).¹⁰⁵⁹ Szerb Antalt 1944. június elején hívták be munkaszolgálatra. Az első hónapokban Budán dolgozott, az Élelmiszer-elosztó Központban (Tégla utca), majd a Nürnberg utcában (ma: Ilka utca) volt a csoportjuk körlete (Zománcgyár). A nyár végén Görgey Guido kétszer egymás után is megpróbálta kihozni munkaszolgálatos szállásáról. Október 15-én eltávozási engedéllyel hazament, majd néhány napig bujkált, de végül visszament a munkaszolgálatos körletbe. November 27-én szállították el a nyugati határszélre (Fertőrákos, Balf). December 15-én Görgey és Thassy autóval Balfról, a lágerből vagy egy Ausztria felé elindított menetoszlopból próbálták kiemelni, de nem sikerült a közelébe jutniuk. A menekítési kísérletek részleteit legendák veszik körül. Feleségének írta utolsó levelében: "(...) Általában a hely, ahol most vagyunk, Balf, átkozott egy hely, és minden tekintetben nagyon rosszul megy nekünk. És most már nincs más reménységem, mint az, hogy a háborúnak nem sokára vége lesz; csak ez tartja bennem még a lelket. Most már sötét is van, meg hangulatom sincs, hogy többet írjak..."¹⁰⁶⁰

1944 júliusában már csak Pesten maradtak zsidók. Ha az összeköltöztetés nem pontosan gettósítás volt is, a szónak az előző hónapokban megvalósított értelmében: hasonló fenyegetettséget jelentett. Már senkinek nem lehetett kétsége afelől, hogy Budapest van soron. Bár a németek és a Sztójay-kormány mindent megtettek a deportálások folytatása, a fővárosi zsidók koncentrációja és elszállítása érdekében (#240),¹⁰⁶¹ és Horthy is tett nekik bizonyos ígéreteket (#240/i, (#240/q, (#240/u, (#240/v), a kormányzó tulajdonképpen már csak húzta az időt, játszott a fegyverszünet gondolatával. Legyünk méltányosak: félt, hogy ha hozzájárul a még megmaradt zsidók megsemmisítéséhez, az a magyarságot terheli majd, az az ő lelkén szárad. A deportálások leállítására némi időt adott ahhoz, hogy ő is, és mindenki, akinek módja és bátorsága volt cselekedni, felférje a lehetőségeit.

1057 Szerb Antalról regényes önéletrajzi sorozatának: *Veszélyes vidék* (1997, 2006²), *Hátraarc* (1999) stb., I. kötetében ír.

1058 Szerb Antalról *Két Görgey* című könyve (2004) visszaemlékező részében ír.

1059 A visszaemlékezéseket – Szerb Antalné, Sötér István, Görgey Guido, Kolozsvári Grandpierre Emil – összegyűjtve lásd Wágner Tibor, szerk., *Akitől ellopták az időt. Szerb Antal emlékezete* (Budapest: Kráter Műhely Egyesület, 1996), p. 245 skk.; lásd még Thassy Jenő, *Veszélyes vidék* (Budapest: Pesti Szalon, 1997), p. 391 skk.; Görgey Guido, *Két Görgey* (Budapest: Helikon, 2004), p. 114 skk. – Szerb Antal a lágerben az öccsére is gondot viselt, és barátai (Halász, Sárközi) és testvére nélkül nem akart elmenni, a kísérlet(ek) meghiúsult(ak).

1060 Közli: Szerb Antalné [Bálint Klára], in: *Akitől ellopták az időt*, i. m., p. 249.

1061 Hitler külön magához hívatta Sztójajt (július 7), hogy sürgesse nála a deportálás folytatását (#240/b).

A hivatalos Magyarország segítő- / mentőakciója volt a kormányzói mentesítés.¹⁰⁶² Ti. mentesítés a zsidótörvények hátrányosan megkülönböztető rendelkezései alól. Az ötlet Bereczky Albert református lelkész,¹⁰⁶³ Ambrózy Gyula, a kormányzói kabinetiroda vezetője és Mester Miklós (1906–1989) országgyűlési képviselő, vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár¹⁰⁶⁴ megbeszélésein született meg, a kormányzót Ambrózy beszélte rá a kezdeményezésre. Horthy egy Sztójay miniszterelnökhöz intézett, de bizonytalan jogi státusú leiratban (#233/a) június elején fogalmazta meg azt a szándékát, hogy “általános kegyelmi jogkörénél fogva” a zsidók meghatározott körének mentesítést adjon. A gondolat összhangban volt sokszor hangoztatott korábbi kijelentéseivel, amelyekben konzekvensen lehetetlennek tartotta az ország számára hasznos zsidók kiiktatását. A miniszterelnöktől sürgős intézkedést kért e tárgyban. Alapul az 1941:xv. tc. 9. és 16. paragrafusa szolgált. A mentesítésre jogosultak körét szabályozó kormányrendelet májusban jelent meg,¹⁰⁶⁵ a kormány július 12-én foglalkozott is a tárggyal, és a mentesítési kérvényeket már július közepétől be lehetett adni. A Tárnok utca 5-ben külön irodát nyitottak átvételükre. Július 31-ig Jaross belügyminiszter 550 kérvényt hagyott jóvá,¹⁰⁶⁶ akkor a mentesítések kiadását megszüntette, és az aktákat csak azután vették elő ismét, hogy vitéz Jaross belügyminiszter augusztus elején kivált a kormányból. Az újabb rendeletet¹⁰⁶⁷ csak a Sztójay-kormány legutolsó napjaiban, augusztus 21-én bocsátotta ki Reményi-Schneller Lajos, a beteg miniszterelnök helyettesítésével megbízott pénzügyminiszter. A szeptember közepéig kiadott 633 kormányzói mentesítés összesen 1 616

1062 Lévai Jenő, *Szürke könyv: magyar zsidók megmentéséről* ([Budapest]: Officina, [1946]), p. 107 skk. (megnevez sok személyt, aki megkapta a mentesítést).

1063 Külső-Lipótváros, az 1940-ben épült Pozsonyi út 58 alatti templom lelkésze, aki 1944 őszén, a védett házak (az úgynevezett kis vagy nemzetközi gettó) közvetlen közelében, személyesen is részt vett az üldözöttek mentésében és segítésében. – 1938-ban *A zsidók titka* című könyvében bátran állást foglalt a zsidók jogai mellett, az első zsidótörvény ellen.

1064 Azelőtt jobboldali radikális volt, Imrédy politikáját támogatta. A német megszállás után megváltoztatta álláspontját. A kormányon belül egyetlenként már korábban is – a június 21-i kormányülésen stb. – próbálta feltartóztatni a deportálásokat. Tevékenységéről hosszú interjúban beszélt Bokor Péternek: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz* (Budapest: RTV – Minerva – Kossuth, 1982), pp. 126–181: “Egy naiv ember – bársonyszékben.”

1065 1730/1944. Me. (V. 10), “A zsidókra megállapított rendelkezések hatálya alól mentesített személyek körének egységes szabályozásáról.” – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 22 (1944. május 21), pp. 720–722, no. 323; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 108 (1944. május 13), pp. 1–2. – Újabb kiadás: Benoschofsky Ilona & Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, I (1958), pp. 250–253, no. 107/b.

1066 Tudni lehet, hogy ezek egy részét visszatartották, s így az érintettek nem menekültek meg.

1067 2040/1944. Me. (VIII. 21), “Egyes személyeknek a zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya alól mentesítése tárgyában.” – *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78 (1944), pp. 1632–1633; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 189 (1944. augusztus 22). – Újabb kiadás: Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), p. 425, no. 209. – Ladányi Andor, “A VKM listái. Tudósok mentesítése a zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya alól”, *Magyar Tudomány*, 102 / ÚF 39, no. 7 (1994), pp. 873–878.

személyt érintett.¹⁰⁶⁸ A kormány előterjesztése alapján elnyerhető különleges mentesítést adott a zsidótörvények hatálya alól azoknak a személyeknek, akik a művészet, a tudomány és a gazdasági élet területén a nemzet gyarapodásához hozzájárultak. Felmentést adott a sárga csillag viselése alól, és egyéb előnyökkel is járt (a mentesítettek a zsidókra vonatkozó korlátozások nélkül vásárolhattak boltban, piacon, nem lehetett deportálni őket stb.). A formula így szólt: “Magyarország Főméltóságú Kormányzója a m. kir. minisztérium előterjesztésére (...) legfelsőbb elhatározásával (...) budapesti lakost a zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya alól a 3040/1944. M. E. számú rendelet 1. alapján mentesíteni méltóztatott azzal a megszorítással, hogy a mentesítés az 1941: évi XV. törvénycikkben foglalt fajvédelmi rendelkezések, valamint a zsidókra vonatkozó vagyonjogi rendelkezések hatályát nem érinti.”

Tevan Margit (1901–1978) vitéz Horthy Miklós kormányzónak (Budapest, Királyi Vár) címzett kérelme:

“Főméltóságú Kormányzó Úr, / alulírott Engel Miklósné, szül. Tevan Margit ötvös-iparművész, Budapest V., Csanády u. (...) alatti lakos a Magy. Kir. Minisztérium 2040/1944. Me. sz. rendeletre hivatkozással, azzal az alázatos kéréssel fordulok a Főméltóságú Kormányzó Úrhoz, hogy engem a zsidórendeletek hatálya alól a fent hivatkozott rendelet értelmében mentesíteni és a mentességet családomra is kiterjeszteni kegyeskedjék. Családom férjem és 7½ éves kisfiam.¹⁰⁶⁹ Férjem okl. vegyész-mérnök, és 16 éve dolgozik a Chinoin gyógyszergyárban, amely I. oszt. hadiüzem, mint a biológiai oszt. vezetője. / Kérésem támogatására felhozom, hogy hosszú évek óta részt veszek – legtöbbször felszólításra – minden jelentős kiállításon úgy idehaza, mint külföldön, és csaknem minden kiállításon kitüntetésben részesültem. Ezen szerepléseimmel – úgy vélem – jelentős mértékben segítettem emelni a magyar iparművészet jó hírét és dicsőségét. / A kiállításokon kívül gyakran írtak ismertetést munkáimról úgy a belföldi, mint a külföldi szakfolyóiratok és napilapok is. / Engedtessek megemlítenem még azt is, hogy leánya vagyok Tevan Adolf¹⁰⁷⁰ könyvkiadónak, aki kiadványaival általában, különösen pedig Amator Könyvek sorozatával nemcsak a magyar könyvkultúra emeléséhez járult hozzá igen jelentős mértékben, hanem az Amator Könyvek kiadásával törhetetlen magyarságáról is tanúságot tett. És ebben a szellemben nevelte gyermekeit is. Három fiútestvérem vett részt tisztis rangban az előző világháborúban s szerzett magának kitüntetések. (...) / Kérésem még egyszer Főméltóságú Kormányzó Úr kegyes jóindulatába ajánlva / vagyok mély hódolattal...”¹⁰⁷¹

1068 Lásd Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 556–557, no. 284.

1069 Ti. Engel-Tevan István grafikusművész (1937–1989), barátom, akitől e könyv is közöl rajzot.

1070 Tevan Adolf (1854–1921) békéscsabai könyvkiadó, a Tevan Nyomda alapítója (1903); a nyomdát fia, Tevan Andor (1889–1955) vette át (1909) és mint könyvművészeti kiadót (1912) virágoztatta fel.

1071 A kéziratos fogalmazvány alapján, Róna Erzsébet, Tevan Margit menyé szívességéből.

Kormányzói mentesítést kapott többek között¹⁰⁷² a szegedi egyetem ókortörténész professzora, Marót Károly (1885–1963), aki egész életében Homéroszt kutatta.¹⁰⁷³ A pesti egyetem kiváló régészprofesszora, Pannonia római kori történetének kutatója, Alföldi András (1895–1981).¹⁰⁷⁴ Az agg Mahler Ede egyiptológus professzor, aki az ókori Kelet történetének első nyilvános rendes egyetemi tanára volt a pesti egyetemen (Keleti népek ókori története tanszék) (1914). Baktay Ervin (1890–1963) indológus. Fehér Géza (1890–1955) régész, a magyar őstörténet kutatója. Szabolcsi Bence (1899–1973), Szabolcsi Miksa fia, Kodály rajongó híve és népszerűsítője, zenetörténész.¹⁰⁷⁵ Visky Károly (1882–1945), a magyar néprajz egyik kiemelkedő kutatója. Két, világszerte ismert matematikus professzor: Fejér Lipót (1880–1959) és Riesz Frigyes (1880–1956), és Goldziher Ignác fia, Goldziher Károly (1881–1955) matematikai statisztikus. Írók, művészek: Csorba Géza, Fényes Adolf, Füst Milán, Gózon Gyula, Székely Mihály, Weiner Leó.

Herzl Tivadar unokatestvére, Heltai Jenő (1871–1957) helyett fia és Bajor Gizi színésznő adtak be kérelmet. Amikor az író erről tudomást szerzett, a következő levelet írta az illetékes államtitkárnak: "(...) Érdemekre hivatkozni nem tudok, előnyt vagy kedvezést a magam számára sohasem kértem. Mindig álltam azt, amit a sors rámmért. Sok jót kaptam attól az országtól, ahol születtem és amelynek a nyelvén írok, el kell tőle fogadnom a rosszat is. Egész múltamat meghazudtolnám, ha most, egy hosszú élet alkonyán, a helyzetemmel való kívánatos könnyítés kedvéért, egy sok százezer ember-társamat egyformán sújtó ítélet elkerülése végett kérelmezéssel élnék és magamnak kivételezést, jobb sorsot iparkodnék biztosítani. Akkor sem teszem meg, ha azok, akik szeretnek és féltenek, esetleg szenvednek emiatt. A kérvényt nem adom be."

A mentesítő iratok legnagyobb részét csak a Lakatos-kormány adta ki, szeptemberben.¹⁰⁷⁶ Akkor még legalább 10 000 kérvény várt elintézésre. A Szálasi-kormány az előzőleg kiadott összes mentesítést felülvizsgálta,¹⁰⁷⁷ helyettük maga Szálasi 70, Vajna Gábor belügyminiszter pedig 501 személynek adta meg a mentesítést (november 15),¹⁰⁷⁸ a többiekét törölték.

Amit a keresztény egyházak ténylegesen segítettek, összfel, a nyilaskeresztes uralom alatt, az többnyire személyes vállalkozás volt: papok, szerzetesek, apácák hő-

1072 Más kiválóságok gazdag névsorát közöl Lévai Jenő, *Szürke könyv: magyar zsidók megmentéséről* ([Budapest]: Officina, [1946]), p. 107 skk.

1073 A háború után a pesti egyetemre kapott kinevezést (1947). 1956 után magam is hallgattam nagyszerű óráit.

1074 Alföldi a háború után külföldre ment, 1956-tól a Princeton University professzora volt.

1075 Szabolcsi Bence, *Zsidó kultúra és zenetörténet. Tanulmányok*, szerk. Kroó György (Hungaria Judaica, 13) (Budapest: Osiris – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999).

1076 3400/1944. Me. (IX. 6). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 39 (1944. szeptember 17), pp. 1455–1459, no. 629; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 205 (1944. szeptember 8), p. 3.

1077 3780/1944. – *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 247 (1944. október 29), p. 1.

1078 16157/1944. Bm.

siessége.¹⁰⁷⁹ A jezsuita rend¹⁰⁸⁰ mintegy 120 üldözöttet rejtett el pesti rendházaiban (Horánszky utca 20, Mária utca 25) és a Jézus Szíve-templomban (Lőrinc pap tér). A német származású Raile Jakab SJ (1894–1949) a pápai nuntiatura Segítő bizottságának elnöke volt, a razziák idején ő volt a rendház védőpajzsa. Jánosi József SJ (1898–1965) a Szent Kereszt Egyesület munkatársaként a nuntiatura menleveleit terjesztette, s bár a zsidók katalizálására törekedett, 1944 novembere után együttműködött a Jó Pásztor Bizottsággal. A jezsuitáknál talált menedéket Harsányi János (1920–2000), a zsidó származású, kitért gyógyszerész és matematikus, aki a munkaszolgálatban töltött hónapok (1944. május–november) után októberben a Józsefvárosi pályaudvaron megszökött a deportálás elől.¹⁰⁸¹

A Szent Kereszt Egyesület 1944 őszén már nem ragaszkodott szigorúan eredeti céljához, a kikeresztelkedett zsidók védelméhez, segítséget nyújtott mindenkinek, aki hozzájuk fordult, bár az egyre nehezedő körülmények között sokat nem tehetett.¹⁰⁸² November 17-én nyilaskeresztesek megrohanták irodahelyiségét, az irodavezető Cavallier Józsefet fejlődéssel megsebesítették, a szervezet működését lehetetlenné tették.

A magyarországi református egyház 1942. október 20-án határozott a Jó Pásztor konventi missziói albizottság felállításáról. A Jó Pászturnak szoros értelemben a zsidó származású protestánsok védelmét kellett ellátnia. Megalakulásakor a missziós – értsd: a zsidók között térítő – tevékenységet tekintette feladatának, vállalkozott a zsidó származású keresztény gyermekek megsegítésére, de a Jó Pásztor Bizottság 1944-ben már segíteni törekedett minden üldözött gyermeken. Szoros kapcsolatban állt a Nemzetközi Vöröskereszttel, innen jelentősebb anyagi támogatást is kapott. Együttműködött a Szent Kereszt Egyesülettel is. Elnöke (id.) Muraközy Gyula (1892–1961) volt,¹⁰⁸³ akkor a Kálvin téri templom lelkésze, lelkészi titkára Éliás József, munkájában evangélikus részről közreműködött és különösen a gyermekotthonok szervezésében – egészen a háború utáni évekig – vezető szerepet játszott két evangélikus lelkész, Sztelho Gábor (1909–1974)¹⁰⁸⁴ és Koren Emil (1915–1998). 1944

1079 Hetényi Varga Károly, *Akiket üldöztek az igazságért* (Budapest: Ecclesia, 1985).

1080 Bikfalvi Géza, "A magyar jezsuiták budapesti embermentő tevékenysége 1944–1945-ben", <http://www.parbeszed.com/main.php?folderID=859&articleID=8270&ctag=articlelist&iid=1>.

1081 A háború után Szalai Sándor szociológiai intézetében tanársegéd lett. Később Californiában, a Berkeley egyetemen végzett kutatásaiért közgazdasági Nobel-díjat kapott (1994).

1082 Gergely Jenő, "A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése (Dokumentumok)", *Történelmi Szemle*, 27, no. 4 (1984), pp. 580–616.

1083 Kiss Réka, "Társadalmi kérdések – egyházi válaszok: Muraközy Gyula lelképásztori tevékenysége", in: Kósa László, szerk., *Reformátusok Budapesten*, I (Budapest: Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006), pp. 591–600.

1084 Sztelho Gábor, *Isten kezében* (Budapest: Sztelho Gábor Gyermek- és Ifjúságsegítő Alapítvány, 1994). – Koren Emil, *Sztelho Gábor élete és szolgálata* (Budapest: Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 1986²; Budapest: Az Országos Evangélikus Múzeum kiadása,

őszén mintegy 30 gyermekotthont tartottak fenn, az elsőt október 5-én nyitották meg Haggemacher / Haggemacher Ottó¹⁰⁸⁵ villájában (Bérc utca 13), melyet így neveztek: „gumifalú villa”, mert annyi gyermeket fogadott be, amennyire szükség volt. A nyilaskeresztesek hatalomátvétele után, amikor már Éliásnak magának is bujkálnia kellett, főként Szehlo irányította a munkát. Székhelyük az alapítása után alig két évvel később, 1841-ben Pesten is megjelenő Skót Misszó,¹⁰⁸⁶ amelynek „Gyermek- és Anyaotthona” adott otthont nekik is (VI., Vörösmarty utca 49–51). A Skót Misszió vezetőjét, Ms Jane Mariann Haining-et (1897–1944), aki 1932 óta szolgált Pesten, egy gyermek-csoporttal együtt, amelyet önként elkísért, Auschwitzba deportálták, és augusztus 16-án gázkamrában megölték. Ő volt a Holocaust egyetlen skót áldozata. A Pozsonyi úton álló református templomban, amelytől délre helyezkedett el 1944 őszén a nemzetközi gettó, Bereczky Albert lelkész végezte a szolgálatot. (1944. december végén Bereczkynek is a Skót Misszió adott menedéket.) Kapi Béla dunántúli evangélikus püspök elnéző volt a gyors kitérések eseteinél, amelyek egyébként egyházának több más vezetőjénél akadályba ütköztek volna. Soos Géza a református Soli Deo Gloria keretében Magyar Közösség elnevezéssel laza szervezetet hozott létre, polgári demokratikus politikai programmal, segítették a bujkáló zsidók, gyermekek mentését.¹⁰⁸⁷

Ahogy korábban, a harmadik zsidótörvény (1941:xv. tc.) felsőházi vitájában is, a nyilaskeresztes uralom alatt a legmagasabb egyházi vezetők végül félretették az eredendő egyházi zsidóellenességet, és felléptek az embertelenség ellen.

Serédi hercegprímás megpróbált közbenjárni Szálasinál és a hatóságoknál. Október 24-én személyesen kereste fel a „nemzetvezető”-t, november 2-án és 8-án levélben fordult hozzá, azt kérve, hogy a kormány nyilvánítsa Budapestet és Esztergomot nyílt várossá, azaz ne rendezkedjék be a két város védelmére, de tiltakozott a halálmenetek embertelensége miatt is. Szálasin elutasította, mire a hercegprímás – indignálódva, tehetetlenségébe beletörődve – visszavonult Esztergomba, többé már nem

---

1994); Miklya Luzsányi Mónika, *Frontvonal. Szehlo Gábor élete* (Budapest: Harmat Kiadó, 2003; uő, *Hogy véget érjen a sötétség. Dokumentumok Szehlo Gábor lelkész gyermekmentő munkájáról a II. világháború idején* (Budapest: Harmat Kiadó, 2003).

1085 A „Dreher–Haggemacher Első Magyar Részvényserfőzde” (a kőbányai sörgyár) egyik tulajdonosi családjának tagja. – Haggemacher Ottó Szehlo Gábor nagybátyja, Haggemacher Erzsébet pedig Friedrich Born titkárnője volt.

1086 Kovács Ábrahám, „A skót-magyar kapcsolatok az 1840-es években, és hatásuk a magyar protestáns egyházi és társadalmi életre”, *Pro minoritate*, (2001. nyár), pp. 177–186; uő, *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and Its Impact on the Reformed Church of Hungary, 1841–1914* (Frankfurt a. M., etc.: Peter Lang, 2006); uő, „A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: A Skót Misszió rövid története”, in: Kosa László, szerk., *Reformátusok Budapesten*, II (Budapest: Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006), pp. 895–914.

1087 Török Bálint, „A Magyar Függetlenségi Mozgalom zsidómentő tevékenysége. Az Auschwitz-i jegyzőkönyv”, *Magyar Szemle*, ÚF 12, no. 1–2 (2003), pp. 88–105.

avatkozott be az események menetébe. A Zsidó Tanács kérésére, hogy akadályozza meg a zsidók összefogdosását (november 14), így válaszolt: "(...) miután ismételt lépéseim a kért irányban nem jártak sikerrel, sajnos, hiába volna azok újabb megismétlése."

Ravasz László püspök novemberben szintén kérte a kormánytól Budapest nyílt várossá nyilvánítását, a hidak megkímélését, emberiességet a zsidókkal való bánásmódban, a deportálások megszüntetését. Választ csak két hét késéssel kapott, Szőlősi Jenő (1893–1946) volt gyógyszerész, tárca nélküli miniszter és miniszterelnök-helyettes csak annyit közölt vele (november 24), hogy a zsidókat a német határ közelébe telepítik át. Ravasz püspököt ez a válasz nem elégítette ki, és Waldemar Langlet közvetítésével közös fellépést kezdeményezett Serédi herceprímásnál (november 26), a bíboros ezt nem vállalta. Serédi ebben az időben súlyos beteg volt, nyegle válaszázt ez sem menti: már eljárt, mondta, Szálásnál, hogy ezt harmadmagával megismétlje, arra nincs kedve.¹⁰⁸⁸ A református és evangélikus püspököknek a "nemzetvezető"-höz benyújtott emlékirata (december 1) leszögezte, hogy a zsidókkal való bánásmód "sötét foltot ejt a nemzet hírnevére", "megcsúfolja Istennek azt az örök törvényét, amely még az ellenséggel szemben is emberséges bánásmódra kötelez, és nemzetünk fejére idézi az igazságos Isten haragját."¹⁰⁸⁹ Ezek a szavak – kegyes, de üres szavak – a címzettnél süket fülekre találtak, a nyilvánosság semmit nem tudott róluk.

A cionista mozgalomnak nagy támogatottsága nem volt Budapesten, de fiatal aktivistái, akiknek egy része az erős és jól szervezett erdélyi és szlovákiai mozgalomban nevelkedett, 1944-ben számos nagyszabású embermentő akciót szerveztek.¹⁰⁹⁰ Izraelben az *Organization of Partisans, Underground and Ghetto Fighters* mintegy 400 egykori ellenállót tart számon Magyarországról,¹⁰⁹¹ többségük Pesten, 1944 nyarán-őszén tevékenykedett. Grósz Endre / David Gur (1926–) fontos életrajzi lexikont állított össze a cionista ellenállásban tevékenykedő személyekről.¹⁰⁹² A cionista

1088 Idézi életrajzírója, Meszlényi Antal (1894–1984) kanonok nyomán Lévai Jenő, *Szürke könyv: magyar zsidók megmentéséről* ([Budapest]: Officina, [1946]), p. 71; uő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 320 sk.

1089 Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 319 skk.; Randolph L. Braham, *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), II, p. 1145 sk.

1090 Asher Cohen, "Resistance and Rescue in Hungary", in: David Cesarani, Ed., *Genocide and Rescue: The Holocaust in Hungary, 1944* (Oxford – New York: Berg, 1997), pp. 123–134; uő, *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944* (New York: Columbia University Press, 1986) / *A haluc ellenállás Magyarországon, 1942–1944* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

1091 http://www.thepartizans.org/members_eng_frame.asp?id=6&cat=Country_Of_Birth2 (20008/03/09).

1092 David Gur, *Brothers for Resistance and Rescue The Underground Zionist Youth Movement in Hungary during World War II* (Jerusalem – New York: The Society for the Research of the History of the Zionist Youth Movement in Hungary – Gefen, 2007).

aktivisták legtöbbje a háború után előbb vagy utóbb alijázott, emlékirataik a kortörténet értékes forrásai.

Komoly Ottó, aki korábban Kasztner törekvéseit is támogatta, 1944 nyarán a Cionista Szövetség szervezeti bázisán létrehozta a Nemzetközi Vöröskereszt "A" szekcióját, amely a szülők munkaszolgálatra, bujkálásra, a deportálásokról gondozás nélkül maradt gyermekekről igyekezett gondoskodni, 26 gyermekotthont tartott fenn.

Mose Krausz / Krausz Miklós, a Palesztina Hivatal elnöke, a *Jewish Agency* budapesti képviselője, együttműködésben Carl Lutz (1895–1975)¹⁰⁹³ svájci konzullal, a Vadász utcai Üvegházban svájci védelem alatt álló, a területenkívüliség jogával felruházott hivatalt épített ki (megnyílt július 24-én), itt folyt a certifikátok elosztása és később itt volt az egyik nagy műhely, amely tömegesen gyártotta a különböző hamis mentesítő iratokat.

A két viszonylag nagy, egymástól független szervezet, a Cionista Szövetség és a Palesztina Hivatal vezetői között nem volt zavartalan az együttműködés, feltételeknyen méregették egymást. A tét emberi életek voltak, s úgy vélhették, a másik akciói veszélyeztetik az ő tevékenységük sikerét.

Krausz, a Palesztina Hivatal, mindig is a cionista célt, a kivándorlást tartotta szem előtt. A szervezés eredményességét nemcsak – nem is annyira – a magyarországi zsidók hajlandósága befolyásolta: inkább a lehetőségek. Nehézségekkel járt mind a kijutás az országból, mind a bejutás a brit mandatárius Palesztinába. 1942 februárjában az angol kormány Romániából és Magyarországról 250 gyermek beutazását engedélyezte Palesztinába; 1943 februárjában közülük mintegy 150 valóban célhoz ért. 1943. februárban a Palesztina Hivatal 1 000 certifikáthoz jutott. A kiutazáshoz a háborús helyzetben minden egyéb iraton kívül német átutazó vizumra is szükség volt. A német megszállás után a külföldre jutás egyetlen reális lehetőségének a szökés maradt. Erre kevesen vállalkoztak.

A cionista mozgalom aktivistái – vagy / és zsidó kommunisták – több vakmerő akciót hajtottak végre. December 3-án a Városi Színházban tartotta első nagykongresszusát a Nyilaskeresztes Párt, a rendezvényen egy kis csoportnak, Mandel Hermann, Weinberger Dezső (mozgalmi nevén: "Szír") (1926–1944) és társaik, sikerült két bombát felrobbantania, és ezzel a gyűlést szétzavarni. Mandelt elfogták és kivégezték. December 26-án a csoport néhány tagja SS-egyenruhában megjelent a budai Margit körüti katonai börtönben, felmutattak egy (hamis) nyílt parancsot, amely

1093 Alexander Grossmann [Groszmann Sándor], *Nur das Gewissen. Carl Lutz und seine Budapest-er Aktion. Geschichte und Porträt* (Wald-Zürich: Verlag im Waldgut, 1986) / *Első a lelkiismeret. Carl Lutz és az ő budapesti akcióinak történelmi képe* (Budapest: CET Belvárosi Kiadó, 2003); Theo Tschuy, *Carl Lutz und die Juden von Budapest* (Zürich: Verlag Neue Zürcher Zeitung, 1995) / *Dangerous Diplomacy. The Story of Carl Lutz, Rescuer of 62.000 Hungarian Jews* (Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans, 2000) / *Becsület és bátorság. Carl Lutz, a budapesti zsidók megmentője* (Budapest: Well-Press Kiadó, 2002). – Bronia Klibanski, "The Archives of the Swiss Consul General Charles Lutz", *Yad Vashem Studies*, 15 (1983), pp. 357–366.

parancs szerint a foglyokat büntetés-végrehajtásra (kivégzésre) kell átvenniük, s elvonultak. 137 halálra szánt foglyot, munkaszolgálatost, utcán elfogott zsidót szabadítottak ki; ez volt Magyarországon az egyetlen nagyobb méretű fogolyszöktetés. Weinbergernek december végén nyoma veszett, a Szír-csoport bekerült a kommunista ellenállási hőstörténetbe.

A Budapesten akkreditált külföldi képviselők¹⁰⁹⁴ – a diplomáciai közvetítésen túl – csak 1944 nyarán kapcsolódtak be a zsidók szervezett védelmébe, lényegében a vidéki deportálások befejeződése után. A diplomáciai testület doyenje a hagyománynak megfelelően a Vatikán képviselője volt, és Angelo Rotta pápai nuntius mindenben megállta a helyét. A háborúban a semlegességüket fenntartó államok (Svájc, Svédország, Spanyolország, Portugália, San Salvador, Törökország) a német megszállás után is fenntartották Magyarországgal a diplomáciai képviselőt valamilyen szintjét.¹⁰⁹⁵ A portugál követség a bombázások elől kiköltözött Galgagyörkre, ahol azonban a rendőrség és a Gestapo zaklatásainak voltak kitéve (hivatalos autó feltartóztatása, betörés stb.), ennek ellenére is több zsidó menekültet rejtegettek. Házukat Hain Péter és detektívjei rohamozták meg, az ellenállást tanúsító követ is megsérült. A svájci székhelyű Nemzetközi Vöröskereszt¹⁰⁹⁶ szintén kívül állt a háborús konfliktuson.

Egy ideig úgy látszott, hogy a kormány hozzá fog járulni a külföldi állampolgárságú vagy külföldi államok befogadási nyilatkozatával, esetleg a palesztinai brit hatóságok beutazási engedélyével (*certifikát*) rendelkező zsidók kivándorlásához. Certifikát azonban, ha volt is, mint ahogyan nem volt, vagy csak szégyenteljesen kevés,¹⁰⁹⁷ 1944 őszén már kiutazási lehetőséget nem: legfeljebb reményt jelentett. A semleges államok követségeinek módjuk volt állampolgársági igazolást, útlevelet kiállítani. Állampolgáraik érdekének védelmére a nemzetközi jog alapján már fel tudtak lépni a hatóságoknál. Innen támadt az a gondolat, hogy a követségek erősebb védelmet nyújtó iratot, mint a certifikát: állampolgárságot igazoló iratot, útlevelet stb. adjanak ki a védelemre szorulóknak.

A svájci követség, személyesen Carl Lutz kezdeményezésére a hatóságok július 19-én engedélyezték, hogy a Budapesten működő követségek útleveleket adjanak ki

1094 Lévai Jenő, *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére* (Budapest: Officina, 1946). – Robert Rozett, “International Intervention: The Role of Diplomats in Attempt to Rescue Jews in Hungary”, in: Randolph L. Braham & Scott Miller, Eds., *The Nazi's Last Victims: The Holocaust in Hungary* (Detroit, MI: Wayne State University Press, 1998), pp. 137–152.

1095 Mordecai Paldiel, *Diplomat Heroes of the Holocaust* (Jersey City, NJ: Ktav Publishing House, 2007), p. 111 skk.: “Budapest: The Apocalypse.”

1096 Arieh Ben-Tov, *Facing the Holocaust in Budapest: The International Committee of the Red Cross and the Jews in Hungary, 1943–1945* (Dordrecht – Nijhoff – Geneva: Henry Dunant Institute, 1988) / *Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a II. világháború alatt* (Budapest: Duna-könyv Kiadó, 1992).

1097 Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe 1939–1945* (Oxford, Clarendon Press / London: Institute of Jewish Affairs, 1979).

azoknak, akik megfelelő jogcímet tudnak igazolni. Jogcímnek tekintették a rokoni kapcsolatot, de akár az üzleti összeköttetést is.

Szálasinak, hogy hatalomra jutása után rendszerét nemzetközileg is legitimálja, roppant fontos volt – lett volna – a semleges államok diplomáciai elismerése. Ennek elnyerése érdekében hajlandó volt némely engedményre. Engedmény volt a követségek által kiállított útlevelek tolerálása, illetve az ilyennel rendelkező zsidók tényleges kiengedése az országból, semleges országba. A külföldi képviseltek fenntartották vele a tárgyalásokat, hogy ily módon teremtsenek a még Magyarországon lévő zsidók számára legalább a megmaradásukat garantáló biztonságot. Egészen december végéig lebegtetni tudták az elismerés megadását, mindaddig, amíg a kormányszervek el nem hagyták Budapestet. Azután már szóba sem jöhetett ilyesmi. Veesenmayer a Berlinbe küldött jelentéseiben több ízben említette, hogy a különböző követségeknek ígéretet tett, laza fogalmazásban, a külföldi állampolgárságú zsidók kiengedésére, konkrétan, a német átutazó vizum kiadására, amennyiben nincsenek valamely, már útnak indított transzportban. A kivándorló útlevél a megmenekülés esélyét villantotta fel, még ha az ország elhagyását a front közeledtével egyre kevésbé remélhette bárki is.

A követségek már júliusban megkezdték az iratok kiadását. Mind a németek, mind a Szálasi-kormány korlátozott számú kiutazási engedélyről beszélt a tárgyalások során. A kormány által megszabott kontingens gyorsan betelt. A követségek az útlevelek kiadásánál eleinte szigorúan az előírások betartásával jártak el, később, merőben a segíteni akarás jegyében, egyre kevesebb skrupulusuk volt. Az igazi útlevelek mellett az ősz folyamán megjelentek a különböző útlevél-helyettesítő iratok, változatos elnevezésekkel, egy részük a középkori királyok, fejedelmek által kibocsátott Schutzbriefek mintájára: útlevél (*Reisepass*), védlevél / védőútlevél (*Schutz-Pass*), oltalomlevél (*Schutzbrief*), ideiglenes útlevél (*Provisoriskt pass / Passeport provisoire / Emergency Passport / Interimistischer Reisepass*), csoportos védlevél (*Kollektivpass*), vöröskeresztes igazolvány (*Legitimation*) stb.¹⁰⁹⁸ Az oltalomlevél mint útlevélszerű mentesítő okmány eredetileg talán Valdemar Langlet ötlete volt.

A követségektől teljesen függetlenül dolgoztak a cionista fiatalok, a halucok, akik addig is a menekülést / a menekültek továbbjutását (*tijul*) szervezték, az ehhez szükséges iratokat gyártották. Volt tapasztalatuk, ráálltak az árja papírok, majd pedig az útlevelek gyártására. Szervezettség és személyes kezdeményezés összefonódása alakította ki az illegális okmányhamisítás – nevezhetjük így – kézműiparát.¹⁰⁹⁹ A cionis-

1098 A hamisított iratok és igazolványok fajtáit kimerítően felsorolja Ságvári Ágnes, szerk., *Emlékezzünk az áldozatokra. A budapesti zsidóság holocaustja, 1944* (Budapest: The Jewish Agency for Israel, 1994) (térképpel), kísérő füzet, p. 12 sk., no. 3/a.

1099 Lévai Jenő, *Szürke könyv: magyar zsidók megmentéséről* ([Budapest]: Officina, [1946]), p.131 skk. – A cionista akciókról: David Gur, "Iratcsata az életért", *Holocaust Füzetek*, no. 9 (1998), pp. 65–102.

ta fiatalok eleinte a Síp utcában működtek, s amikor onnan kiszorultak, más kézműves mesterségek kis műhelyeibe (szuterén stb.), festőműterembe, lakásba telepítették át vakmerő vállalkozásaikat. Mindenféle igazoló iratot előállítottak, nagy számban.

Az Üvegházban a cionisták tömegmérétekből készítették a diplomáciai képviseletek mentesítő iratainak hamisítványait.¹¹⁰⁰ Hunwald Sándor / Szimcha (1914–1945), aki büntetőszázadban kétszer is megjárta az ukrán frontot, Hans Kühne néven a svájci követség autóján hordta szét lakásokra az ott elkészült iratokat. Kádár Iván (1921–1995)¹¹⁰¹ főhadnagy a Csaba Bajtársi Egyesület (!) könyvtárában állította fel az egyik okmánygyárat. Endrei Walter (1921–2000) mérnök, a textiltörténet kiáló tudósa: “Abban az időben nem okozott problémát a Goldberger gyárból olyan vegyületeket szereznem, pl. hidroszulfidot, ami a tintát eltüntette, és föléje lehetett írni valami mást. Arra kellett csak vigyázni, hogy a különböző tintaárnyalatok legalább hasonlítsanak egymásra. Nehogy a vallás rovatba beírt ref. vagy római kat. vagy ág. ev. (többnyire az izr. helyett) más színben tűnjék föl, mint az okmány többi része. Volt olyan okmányunk is, amit teljesen kitöröltünk és újjáírtunk...”¹¹⁰² Móricz Zsigmond fogadott leánya, Litkei / Móricz Erzsébet (Csibe / Árvácska) (1916–1971) könyvesboltjának (Móricz Zsigmond Könyvesbolt, Baross utca 1) raktárhelyiségében is mentesítő iratokat gyártottak.¹¹⁰³ Kende Éva emlékirata: “Iratokat hamisítottunk számukra a konyhánkban. A munkában az egész család részt vett. A módszerre a család egyik barátja, egy keresztény vegyész mérnök tanított meg, aki maga illegális kommunista volt. Az általa szállított valódi keresztleveleket és születési bizonyítványokat belemártottuk egy régi mosófazékban összeállított és forrásban lévő vegyszeres oldatba (emlékezetem szerint az egyik komponens nátrium-hidroszulfid volt), amíg a rajtuk lévő írás el nem halványodott, illetve el nem tűnt, nagyon vigyázva, hogy az eredeti pecsét és az anyakönyvvezető aláírása érintetlen maradjon. Az így megkínzott nedves papírokat ezután itatóson szárítottuk, majd – mivel e művelet után természetesen hullámosak lettek – óvatosan ki is vasaltuk, mielőtt különböző hamis nevekre kitöltöttük volna őket, úgy, hogy az adatok azt bizonyítsák, az irat tulajdonosa keresztény származású. Ez utóbbi műveletet legtöbbször nagynéném férje végezte, kalligrafikus betűkkel, akárcsak egy valódi anyakönyvvezető. A hamisítványokat aztán továbbadtuk a számunkra ismeretlen »megrendelőknek«. Néhány száz ilyen iratot készítettünk, és közben hasonló módszerekkel gondoskodtunk iratokról a magunk számára is, arra az esetre, ha a körülmények úgy hoznák, hogy bujkál-

1100 Illegális iratgyártó műhelyek működtek még: Baross utca 52, Damjanich utca 52, Mérleg utca 2, Perczel Mór utca, Wekerle Sándor utca stb.

1101 Kádár Iván & Mezei András, *Kilenc kedd. Esszé történelmi oldalnézetből. Beszélgetések Kádár Ivánnal* (Budapest: Magvető Kiadó, 1989).

1102 Idézi: Karinthy Márton, *Szombat*, 15, no. 9 (5764. *hesván–kiszlév* / 2003. november), p. 27 / *Órdöggörcs. Utazás Karinthyába* (2003).

1103 Móricz Erzsébet és férje, Keresztes Károly (1911–1948) postumus megkapták a Yad Vashem “Világ Igaza” kitüntetését (1977).

nunk kell.” David Gur (1926–), aki a *Somér* megbízásából az okmányok hamisításának egyik szervezője volt, úgy emlékszik, hogy az általuk gyártott igazolványok között volt református keresztlevél, szlovákiai lakóhely igazolása, katonai szolgálat alól felmentés igazolása, menekültigazolvány (amely azt igazolta, hogy az illető Kelet-Magyarországról vagy Erdélyből menekült Pestre, a Vörös Hadsereg elől), lakásbejelentő (ugyanarra a címre szóló adófizetési igazolással), sőt, nyilaskeresztes párttagsági könyv stb.: minden, ami csak kellett. A német követségi tanácsos október 19-én felrótta a magyar kormánynak, hogy a svéd követség 400 engedélyezett védlevél helyett legalább 4 000-t állított ki. (Később még több került forgalomba.) Veesenmayer november 21-én azt jelentette Berlinek, hogy a svájci védlevelek ellenőrzése során 100-ból 30 hamisnak bizonyult, 1 500 munkaszolgálatos közül 1 100 személynek volt hamis okmánya. A nemzetközi gettó szervezését november–decemberben irányító rendőrtiszt utóbb úgy emlékezett, hogy a hivatalosan engedélyezett 7 800 svájci védlevéllel szemben legalább 30 000 volt forgalomban. A cél az árásítás volt: hihető nem zsidó identitás igazolása. Az útleveléknél és külföldi védőiratoknál a termelékenység gyorsan az iratok inflálódásához vezetett.

Fenyő Miksa naplójegyzete (1944. július 30): “A hamis papírok gyártása egyike a legvirágzóbb iparoknak; százan meg százan adták magukat ennek gyakorlására s úzik olyan tehetséggel, mint a textilkereskedelmet. Egy részük ezeknek a hamis okmányoknak igazi okmány. Jogos tulajdonosa ruházta át a sárga folttól s annak következményeitől menekülő zsidóra: ha elég ügyesen és elég szerencsével használja ezeket az okmányokat, hát nincs semmi baj. Túlnyomó része azonban a forgalomba hozott okmányoknak hamisítvány, s még csak nem is a javából. A szerencsétlen zsidó, ki menekülésre szánt pénzének java részét ilyen okmányokra költötte, nem is mer ezekkel élni. Aki mégis mer, abban a biztos tudatban teszi, hogy okmányai csak addig érnek valamit, míg azokat valamely alkalommal a hatóságnál be nem kell mutatni...”¹¹⁰⁴

A diplomáciai tevékenység élén Angelo Rotta (1872–1965)¹¹⁰⁵ apostoli nuntius állt, a pápa (Vatikán) képviselője. Rotta 1930 óta képviselte Budapesten a Vatikánt. Maga mögött tudhatta XII. Pius és a római katolikus egyház tekintélyét. A Sztójay-kormány hivatalba lépése utáni napokban felkereste a miniszterelnököt (március 24), és mérsékletet ajánlott a várható zsidóellenes rendelkezések megfogalmazásában. Amikor a kormány az első zsidóellenes rendeleteket elfogadta, már másnap

1104 Fenyő Miksa, *Az elsodort ország* (Budapest: Révai, 1946), p. 154.

1105 Angelo Rotta, “A budapesti nunciatura diplomáciai akciója a zsidók érdekében”, in: Meszlényi Antal, szerk., *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* (Budapest: Szent István Társulat, 1947), pp. 21–30; Beke Margit, “Angelo Rotta apostoli nuncius (1930–1945): hazai források alapján”, in: Bertényi Iván & Dóka Klára, szerk., *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv, 1: Kumorovitz Lajos Bernát emlékére* (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Alapítvány, 1994), pp. 165–174, 205.

(március 30) ismét személyesen jelentkezett. Ezután is sűrűn interveniált Sztójay miniszterelnöknél, esetenként írásban, erélyes hangon is. Mindjárt a vidéki zsidók deportálásának első napján jegyzékben tiltakozott a külügyminisztériumnál (1944. május 15).¹¹⁰⁶ “Az egész világ tudja, hogy a deportálás a gyakorlatban mit jelent.” Kérte a magyar kormányt, hogy ne folytassa a jelen hadjáratot a zsidók ellen, mert ez már átlépi a természeti törvény és az isteni parancsolatok határait. “Az igazságtalanságok, amelyeknek elkövetésére készülnek – Isten hárítsa el! –, a megfontoltság nélkül kiontott ártatlan vér nem hozhatják az országra Isten áldását.” A kormányt, a keresztény egyházak szemléletével összhangban, külön jegyzékben is kérte (június 5),¹¹⁰⁷ hogy “a keresztény zsidókat vegyék ki az antiszemita rendelkezések alól”. Az általa kiállított és személyesen aláírt oltalomlevelek igazolták, hogy az illető a Budapesti Apostoli Nuntiatura (pápai követség) oltalma alatt áll. Július 6-án a miniszterelnöknél tett újabb látogatása során “a magyarországi zsidókérdés megoldásával kapcsolatban” kijelentette: “(...) ami e téren jelenleg Magyarországon történik, az utálatos (*abominable*) és Magyarország részéről becstelenség (*déshonneur*).”¹¹⁰⁸ Rotta bíboros többször próbálta Serédi hercegprímást is – “látszólagos részvétlensége miatt”¹¹⁰⁹ – erélyesebb fellépésre, nagyobb aktivitásra rávenni. Angelo Rotta nuntius a Szövetséges Ellenőrző Bizottság felszólítására a magyar hatóságok 1945. április 4-én kiutasították Budapestről.

Carl Lutz 1942-ben svájci alkonzulként kezdte meg budapesti diplomáciai tevékenységét: a Magyarországgal hadban álló államok, illetve polgáraik érdekeinek képviselőjét. Korábban Palesztinában mint a semleges Svájcnak a német képviselők felszámolásával, a diplomaták hazatérésének megszervezésével megbízott képviselője érdemeket szerzett a németeknél, az ebből eredő bizalom 1944 őszén nagy mértékben megkönnyítette magyarországi munkáját. Főnökei, Maximilian Jäger, majd távozása (1944. november 10) után Harald Feller (1914–), támogatták tevékenységét. A svájci követség (Stefánia út 107) végül összesen 15 állam, köztük az Egyesült Államok és Nagy-Britannia érdekeinek képviselőjét látta el Budapesten. Ő ellenőrizte a brit hatóságok által kiadott palesztinai beutazási engedélyek (*certifikát*) birtokosainak személyazonosságát (1942–1944). A német megszállás után az amerikai követség épületében (Szabadság tér 12) helyet adott a Palesztina Hivatalnak, amely a cionista tevékenység (a *Jewish Agency*) központja, az épület pedig egyik főhadiszállása volt. 1944 májusában, amikor a vidéki zsidóság deportálása megkezdődött, Lutz megszervezte a semleges követségek együttes tiltakozását. A háború után Fellert a szovjet hatóságok letartóztatták (1945. február), Moszkvába vitték, és

1106 Közli: Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), pp. 179–180.

1107 Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), pp. 181–182.

1108 Sztójay feljegyzése. Karsai Elek, szerk., *Vádirat*, III (1967), pp. 92–97, no. 43; az idézet: p. 93.
– A miniszterelnök tiltakozott a nuntius megállapítása ellen.

1109 Lévai Jenő, *Zsidósors Magyarországon* (Budapest: Magyar Téka, 1948), p. 183.

csak 1946-ban, fogolycsere keretében bocsátották szabadon.¹¹¹⁰ Lutzot kiutasították Magyarországról (1948), Svájcban a felettesei megrótták, hogy tevékenysége túllépte hatáskörét. (Ti. aláírt olyan okmányokat, konkrétan: zsidók útlevelleit, amelyeket csak a követ írhatott volna alá.)¹¹¹¹

A háború folyamán a Magyarországgal diplomáciai kapcsolatot nem fenntartó országok képviselőit a svájci követség látta el. A követség július végén az Idegen Érdekek Képviselői keretében Kivándorlási osztályt állított fel. Weiss Arthur (1897–1945), az 1896 óta működő tábla- és tükörüveg-kereskedő cég (Weiss Gyula tábla- és tükörüveg nagykereskedés) üzletvezetője, a pesti hitközség szertartásügyi előljáró-helyettese a már korábban Palesztinába áttelepült többi tulajdonos nevében az 1935-ben felépített csupa üveg üzletházat átengedte a svájci követség Idegen Érdekek Képviselői Kivándorlási osztály céljaira. A cionista vezetőség a Síp utcából az Üvegházba tette át székhelyét. Némileg önkényesen, csupán Lutz hallgatólagos jóváhagyását élvezve, a cionista szervezet két kihelyezett konzuli irodát is megnyitott az Üvegház közvetlen közelében (Wekerle Sándor utca¹¹¹² 17, Perczel Mór utca 2).

Az Üvegház (Vadász utca 29) szervezett menedékhely volt. Fényképek mutatják, hogy az őszi napokban az épület előtt, útlevelekre várva, hatalmas tömeg állt sorban, zsúfolódott össze az utcán, néhány rendőr tartotta fenn a rendet. Összesen mintegy 3 000 ember talált menedéket az Üvegházban a késő őszi-téli hónapokban.¹¹¹³ Belső életét cionista (*Somér*) vezetőség irányította: Krausz Miklós / Moshe Krausz, Gellért Endre / Élijahu Galor (1917–1977), Angelusz György / Mose (1924–), ők szervezték meg a ház rendjét, ami a létszám és a zsúfoltság mellett az életükért rettegő emberek körében nem volt egyszerű feladat. Az épület egész szélességében pince húzódott végig, ennek egy része volt az "orthodox pince", ahol az orthodoxok kaptak menedéket, mintegy 300 fő. Köztük is külön csoportokat alkottak a különböző orthodox irányzatok és a Herzl-kör. Imaidőben mindig elvégezték a szokásos imádságot. Sok gyerekük volt, itt folyt a legélénkebb élet az egész épületben.

A nyilaskeresztes uralom idején az Idegen Érdekek Képviselőihez tartozó cionista fiatalok, Lutz ötlete nyomán, a rendelkezésükre álló certifikátokra építve, csoportos (*collectiv*) útlevelüket (*Kollektivpass*) készítették. Egész családok kaptak igazolást arról, hogy a kollektív útlevelemben (*Kollektivpass*) szerepelnek, ez szolgált számukra azonosító iratul. Csoportos útlevelemben szerepelt Oberländer Lázár (1901–1999),

1110 A budapesti zsidók mentésében végzett tevékenységéért Feller megkapta (1999) a Yad Vashem "Világ Igaza" kitüntetését.

1111 Érdemeit hazájában csak 1958-ban, Izraelben (Yad Vashem) 1964-ben ismerték el ("Világ Igaza"). Budapesten 1991-ben egy foghíjas saroktelken emlékművet állítottak a tiszteletére (Dob utca 12, Szabó Tamás, 1991). Az irodalomban Sándor Iván (dokumentum-) regénye örökítette meg emlékét: *Követés* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006).

1112 Ma: Nagy Korona utca.

1113 Névjegyzékük hozzáférhető a The Glass House Carl Lutz emlékszoba katalógusában és honlapján: <http://www.uveghaz.org/?categoryId=38475>.

1934 óta az orthodox iskola melámedje, feleségével, 10 gyermekkel. (Két gyermeke a Kasztner-vonaton ment külföldre, helyettük, nevükkel, idegen gyermekeket vettek fel.) Gács Teri / Oblatt Teréz (1885–1971), aki utóbb könyvet írt az Üvegházról. Schweitzer József, a Rabbiképző hallgatója. Weiss Arthur, felesége, gyermeke és apja. (Az irat ma az Üvegház emlékszobájában kiállításon látható.) Az iktatószámok többszöri felhasználásával sikerült a magyar hatóságok számára áttekinthetlenné tenni a kiadott okmányokat.

Egy időben Krausz és Weiss már úgy ítélték meg, hogy az iratgyár tevékenysége az egész házra nézve veszélyessé vált, rendőroket akartak hívni, hogy kitegyék a műhelyt. (Nem történt meg.) November táján rendőrkordon vette körül az egész házat, egy lélek se mehetett se be, se ki. December 31-én egy nagyobb csoport nyilaskeresztes pártszolgálatos kézigránáttal kirobbantotta az épület lezárt kapuját, élelmiszert akartak zsákmányolni, csalódásukban géppisztollyal kikergettek az utcára mintegy 600 embert, hármukat megölték, csak a Weiss kérésére közbeavatkozó magyar katonák akadályozták meg, hogy a többieket a Duna-partra tereljék. Weisst másnap valaki katonaiszti egyenruhában kicsalta az utcára, a Városház utcai nyilasházban megkínózták és a Dunába lötték. Ezen a napon ölték meg a Duna-parti Ritz / Dunapalota szállodában Komoly Ottót is.

Friedrich Born (1903–1963)¹¹¹⁴ a svájci–magyar kereskedelmi kamara kirendeltségének igazgatója volt. Beszélt magyarul, voltak társadalmi kapcsolatai Budapesten. 1944. május 9-én kapta meg kinevezését mint a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti megbízottja. A szervezet vezetői azon az állásponton voltak, hogy a nemzetközi szerződések, konkrétan az 1929. évi genfi egyezmény (VI. fejezet, 24. §) a hadifoglyok védelmét írja elő, s ennek értelmében a Nemzetközi Vöröskereszt védelmező jogköre nem terjed ki az üldözött zsidókra vagy a zsidókat bújtató kórházakra stb. Born önkényesen figyelmen kívül hagyta ezt az értelmezést. A Nemzetközi Vöröskereszt (Erney-villa, Fillér utca 51)¹¹¹⁵ a már működő "A" szekció mellett októberben egy új részleget ("B" szekció) állított fel, és megosztotta feladataikat. Az "A" szekciót Komoly Ottó, a "B"-t Sztehlo Gábor vezette. Az "A" szekció (Mérleg utca 4–6) novemberben átalakult: új feladata az üldözöttek étellel és gyógyszerrel ellátása volt, anyagi hátterét a Zsidó Tanács rendelkezésére álló eszközök szolgáltatták. 22 kisebb-nagyobb szükségkórházat tartott fenn, 15 élelmiszer-raktárt, 8 népkonyhát. A rendőrség száz belépőt adott ki a szekció munkatársainak, de ezeket 230 ember használta felváltva, nagy többségük maga is üldözött volt, korábban a cionista szervezetek – a *Somér* – aktivistái: ennyi, különben naponta veszélynek kitett fiatal zsidó

1114 Szita Szabolcs, "Friedrich Born küldetése, 1944–1945" in: Szécsi József, szerk., *Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv, 2009* (Budapest: Gondolat Kiadó – Keresztény–Zsidó Társaság, 2009), pp. 256–271.

1115 Az épület az ostrom alatt találatot kapott, leégett.

férfi járhatott szabadon a városban a Nemzetközi Vöröskereszt védőszárnyai alatt.¹¹¹⁶ Ők látták el, amennyire lehetett, a pesti gettót is napi élelemmel. Ebben a szervezetben dolgozott Appel Henrik (zsidó és cionista mozgalmi nevén: Joél), 1930–1933 a Somér tagja.¹¹¹⁷ A “B” szekció (Fillér utca 24) gyermekek mentésével foglalkozott. Összesen 27 kisebb-nagyobb gyermekotthont létesített a Nemzetközi Vöröskereszt felügyelete és védelme alatt, körülbelül 6–7 000 gyermek mentése, ellátása állt rajtuk.

A Nemzetközi Vöröskereszt bőkezűen adott ki *Schutzpass*-okat, amely iratok azt tanúsították, hogy az illető személy az intézmény védelme alatt áll. A kormány elismerte a Nemzetközi Vöröskereszt mentesítő iratait, ezekből az arcképes igazolványokból mintegy 1 300 darabot adtak ki. Az általa védett épületek – elvben – az ország egész területén területen kívüliséget élveztek. Born november 27-én felkereste Szálasit, és legalább annyit sikerült elérnie, hogy a “nemzetvezető” a külügyminisztériumot jelölje ki a Nemzetközi Vöröskereszttel kapcsolatot tartó hatóságul, azaz – elvben – a szervezetet kívülhelyezte a pártszolgálatosok stb. hatósugarán.

A Nemzetközi Vöröskereszttől területen kívüli státust kapott – formálisan egy svájci megbízott igazgatása alá került – a pannonhalmi bencés főapátság is, amely Kelemen Krizosztom (Ferenc) (1884–1950) főapát, felsőházi tag vezetésével üldözötteket bújtatott; többségükben a közeledő Vörös Hadsereg elől a római katolikus egyház fedezékébe húzódó személyeket, de voltak közöttük zsidók is.

A Magyar Vöröskereszt minden forrás és visszaemlékezés szerint nem folytatott zsidómentő tevékenységet. Mindvégig közömbös maradt a zsidók sorsa iránt: a hadsereg mögött állt, zsidókon nem volt hajlandó segíteni.

Carl Ivan Danielsson svéd követ, tapasztalt diplomata 1942 óta képviselte országát Budapesten. Tudatos politikai döntés volt, hogy személyében Svédország a Sztójay-és a Szálasi-kormányok idején is a legmagasabb szintű diplomáciai képviselőt tartotta fenn Magyarországon, anélkül, hogy ezeket a kormányokat *de jure* elismerte volna, mert így lehetővé vált, hogy az üldözötteknek diplomáciai eszközökkel is segítséget nyújtson. Svédország már 1942 decemberében felajánlotta Németországnak, hogy befogadja a norvégiai zsidókat, akiket néhány héttel korábban Auschwitzba deportáltak. A követség röviddel a német megszállás után négy nyelvű (svéd, francia, angol, német) “ideiglenes útlevelet” (*Provisoriskt pass*) állított ki azoknak a magyarországi zsidóknak, akiknek hozzátartozóik élnek Svédországban. Danielsson 1944. június 14-én a kormány hozzájárulását kérte ahhoz, hogy segítse a Magyar Vöröske-

1116 Avihu Ronén, *Harc az életért. Cionista ellenállás Budapesten, 1944* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1998). – Lásd Karsai László recenzióját: “Löni vagy túlélni?”, *Beszélő*, III. folyam, 4, no. 7–8 (1999), pp. 104–116.

1117 Benedek István Gábor riportja: “Kommunisták és cionisták 1944-ben. Interjú Aczél György-gyel 1989-ből”, *Szombat*, 7, no. 1 (5755. svát / 1995. január), pp. 31–32. Aczél cionista múltjáról, a politikus izraeli látogatása (1989) alkalmából, részletesen, szeretettel és elismerőleg ír egykori bajtársa, Arje Palgi; cikkének magyar fordítása: “Aczél György és a zsidóság”, *Szombat*, [2], no. 6 (1990. augusztus), pp. 13–14.

resztet árva és elhagyott gyermekek gondozásában, ez adna módot arra, hogy a svéd követség minden lehetőet megtegyen a zsidó gyermekek mentése érdekében. Kezdeményezte, hogy V. Gusztáv király adjon svéd állampolgárságot budapesti zsidóknak; ebből a kezdeményezésből fejlődött ki a svéd útlevelék rendszere. Utóbb (1946) humorosan írt svéd útleveléről és állampolgárságáról Szép Ernő: "Hogy a svéd állam elismert polgára lehessenek, azért egyszer sétáltam fel a Gellérthegyre, a svéd követséghez. Negyvenégyben, nyáron. / Szóval kérem svéd vagyok. / Vagyis szóval éppen nem, mert egy kutya szót svédül nem tudok. (...) / Aki svéd honfitársamat ismerek, az is mind magyar születésű, az se tud többet az édes svéd nyelvből..."¹¹¹⁸ Wallenberg Pestre érkezése után Danielsson mindenben támogatta és fedezte beosztottja, tevékenységét. Amíg állami intézmények működtek a fővárosban (december 20), Danielsson írta alá a svéd Schutz-Passokat, és a követségen sorszámozott jegyzéket vezettek ezekről az okmányokról.

A svéd követség háromféle mentesítő okmányt állított ki: rendes svéd útlevelet, egyszeri kiutazásra szóló útlevelet (*Schutz-Pass*) és oltalomlevelet (*skydds brev*),¹¹¹⁹ az utóbbi azt igazolta, hogy az illető a svéd királyi külügyminisztérium által jóváhagyott repatriálási program keretében Svédországba utazik, és elutazásáig a svéd követség oltalma alatt áll. Fényképpel ellátott irat volt mind a három. Érvényességükhöz szükség volt a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal (ΚΕΟΚΗ) tartózkodási engedélyére, amelyet a mai Szabadság-hídnál lévő irodában esetenként 30 napra állítottak ki, meghosszabbításához személyesen kellett megjelenni.

A követség eleinte feltételül szabta, hogy a kedvezményezettnek valóban legyen rokona Svédországban, és az vállalja, hogy megfizeti az útiköltséget és a kint tartózkodás költségeit. Később már eltekintettek ezektől a követelményektől. A követség mintegy 4 500 valódi útlevelet adott ki zsidóknak, a forgalomban lévő svéd útlevelék száma a cionista hamisítványokkal együtt elérte a ca. 10 000 darabot. A svéd útlevelések keserű humorral *zsvéd*-eknek nevezték magukat.

Per Anger (1913–2002), a svéd követség első titkára¹¹²⁰ 1943 óta dolgozott Magyarországon diplomáciai beosztásban. Helyismerete, tapasztalata, kapcsolatai voltak. Az ő ötlete volt, hogy a követség ideiglenes okmányt adjon a védettségre szorulóknak. Wallenberg közvetlen hivatali főnökeként az újonnan érkezett diplomata számos vakmerő szabadító akciójánál jelen volt, és maga is többször mentett ki embereket a deportáló vonatokból. Wallenberg eltűnése után élete végéig az ő sorsának felderítésén fáradozott.

1118 "Svédország", új kiadásban in: uő, *Kispanasz*, szerk. Benedek Mihály & Márványi Judit (Ars Scribendi) (Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992), pp. 264–265.

1119 Másképp: fekete, ideiglenes és védő útlevél.

1120 Elizabeth Skoglund, *A Quiet Courage: Per Anger, Wallenberg's Co-liberator of Hungarian Jews* (Grand Rapids, MI: Baker Books, 1997) (<http://www.regeringen.se/sb/d/108/a/1455>).

A semleges országok, mindenekelőtt Svédország képviselője sikerének számít, hogy amikor október végén a honvédelmi minisztériumban a kiegészítő munkaszolgálatos századok nyílt parancsának mintaszövegét összeállították, külön rendelkezésként foglalták bele, hogy a svéd útlevelemmel, portugál menlevelemmel és a Nemzetközi Vöröskereszt svájci küldöttségének igazolványával rendelkező személyeket “legkésebb az útbaindulás előtti napon” egy külön gyűjtőhelynek (Aréna út 55) adják át. A rendelkezést, persze, az intézkedő karhatalmi személyzet többnyire figyelmen kívül hagyta, de ez szolgált hivatkozási alapul Wallenberg számára mentőakcióihoz.

Raoul Wallenberg (1912–1947)¹¹²¹ 1944. július elején (július 9) érkezett Budapestre, akkor, amikor a vidéki zsidóság deportálása már megtörtént. Követségi harmadtitkári kinevezését gr. Folke Bernadotte (1895–1948) javasolta, tevékenységéhez anyagi támogatást ígért Iver C. Olsen (1904–1960), aki az amerikai *War Refugee Board*-on (WRB)¹¹²² és a Wallenberg család ellenőrzése alatt álló svéd Enskilda Bankon keresztül a *Joint* pénzt juttatta el Budapestre. Sok pénzt,¹¹²³ amely sok ajtót

1121 Wallenberg életéhez és magyarországi tevékenységéhez a gazdag irodalomból lásd Per Anger, *With Raoul Wallenberg in Budapest: Memories of the War Years in Hungary* (New York: Holocaust Library, 1981) / *Raoul Wallenberggel Budapesten: visszaemlékezések a háborús évek Magyarországra* (Budapest: Belvárosi Kiadó, 1999). – John Bierman [(1929–2006)], *Righteous Gentile: The Story of Raoul Wallenberg, Missing Hero of the Holocaust* (London: Allen Lane, 1981; London – New York: Penguin, 1995) (ez a könyv hívta fel a nemzetközi közvélemény figyelmét Wallenberg budapesti tetteire) / *Wallenberg*, szerk. Kenedi János (Budapest: AB Független Kiadó, 1983 [szamizdat kiadvány]); Leny Yahil, “Raoul Wallenberg: His Mission and His Activities in Hungary”, *Yad Vashem Studies*, 15 (1983), pp. 7–54; Danny Smith, *Wallenberg: Lost Hero* (Basingstoke: Marshall Pickering, 1986); Michael Nicholson & David Winner, *Raoul Wallenberg: the Swedish Diplomat Who Saved 100,000 Jews from the Nazi Holocaust* (Watford: Exley, 1989); Elizabeth Klimovszky & Király Ferenc, *Wallenberg Budapesten* (Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1989); Gazsi József, *Akit Mózesként tiszteltek: Feltevések egy politikai krimi hátteréhez, avagy töprengés Raoul Wallenberg balsorsáról* (Budapest: Raoul Wallenberg Alapítvány, 1995); Ember Mária, “Wallenberg elrablása”, *Budapesti Negyed*, 3, no. 2 (8) (1995/2), pp. 181–208; Kati Marton, *Wallenberg: Missing Hero* (New York: Arcade Publishing, 1995); Andrew Handler, *A Man for All Connections: Raoul Wallenberg and the Hungarian State Apparatus, 1944–1945* (Westport, CT – London: Praeger Publishers, 1996); Christoph Gann, *Raoul Wallenberg: So viele Menschen retten wie möglich* (München: C. H. Beck, 1999); Ember Mária, *Wallenberg Budapesten* (Budapest: Budapest Fővárosi Önkormányzat Polgármesteri Hivatal, 2000); Harvey Rosenfeld, *Raoul Wallenberg: The Mystery Lives On* (Lincoln, NE: iUniverse, 2005²); Lajos Attila, *Raoul Wallenberg – mítosz és valóság* (Budapest: Minerva Kiadó, 2007). – Raoul Wallenberg, *Letters and Dispatches, 1924–1944*, translated by Kjersti Board (New York: Arcade Publ., 1995). – Karsai László, “Újabb Wallenberg-dokumentumok”, *Világosság*, 33, no. 12 (1992), pp. 949–956. – Wallenberg budapesti tevékenységének némely elemét kedvezőtlen megvilágításba állítja, és a semleges országok diplomatáinak tevékenységét bírálja Karsai László, “Az ismeretlen Raoul Wallenberg”, *Népszabadság*, 65, no. 78/2 (2007. április 3), p. 13.

1122 Háborús Menekültügyi Hivatal; megalakítását 1944. január 22-én rendelte el Roosevelt elnök.

1123 Lévai Jenő adata szerint 2.25 millió dollárt. Lásd *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók meg-*

megnyitott előtte. A diplomáciai szolgálat kereteit tágító vagy éppen szétfeszítő tevékenységéhez pénz – azonnali kiadásokra: megvesztegetésekre – nyugati / amerikai / zsidó forrásokból (is) kapott. Lehet, hogy a zsidók javára neki átadott pénz a zsidók javára szolgáló információk átadásával viszonzta. A hitközségnél Mordechai / Marcus Ehrenpreis (1869–1951) stockholmi főrabbi ajánlólevele nyitotta meg az ajtó előtte. Svédország egyik leggazdagabb, legbefolyásosabb családjának tagjaként teljes biztonságban érezte magát. Ő volt 1944 őszén a mentőakciók vakmerő, vagány hőse. Mint követségi titkárnak a svéd követség épületében, a Gellért-hegyen volt az irodája (Minerva utca 1/a, ma: Gyopár utca 3). Az új attasé magával hozta a svéd külügyminisztérium engedélyét 600 svéd beutazó vizum kiadására. Augusztus–szeptemberben naponta százak sorakoztak a bejárat előtt, hogy a bizonyos védelmet jelentő svéd útlevelet / védő útlevelet (*Schutzpass*) megkaphassák. Ekkor új helyen (Tigris utca 8) nyitottak irodát. Lakása eleinte a Vár alatt, a Hunfalvy utca 13-ban volt.

A nyilaskeresztes hatalomátvétel után a pesti zsidók a rövid kijárási idő alatt már nem tudtak átmenni Budára, és veszélyes helyzetekben a legtöbb esetben azonnali közbelépésre volt szükség. Wallenbergnek sikerült elérnie, hogy október 29-én – a Szálasi-kormány külügyminisztere, magyargyermónostori br. Kemény Gábor (1910–1946) utasítására és személyes jelenlétében¹¹²⁴ – közleményt olvastak fel a rádióban, amely közlemény szerint a svéd képviselő zsidó munkatársai és alkalmazottai mentességet élveznek. Ezután végképp nem volt nehéz munkatársakat találni. Wallenberg, hogy közelebb legyen a zsidó negyedhez, november 4-én a pesti oldalon, az erzsébetvárosi zsidó negyed közelében új székházat rendezett be (Üllői út 2–4).¹¹²⁵ Ez volt ezután mentőakcióinak főhadiszállása. A kapunál tábla hirdette, hogy az épület a svéd követséghez tartozik, idegeneknek tilos a belépés. Közél 250 ember kapott itt menedéket, egy részük formálisan mint a svéd követség alkalmazottja. November 7-én ígéretet kapott arra, hogy a svéd mentesítő okmányokat tiszteletben fogják tartani. November közepéig az Új-Lipótvárosban kialakították a svéd védett házak hálózatát. Amikor megindultak a deportálások a nyugati határszélre, a gyors és erélyes fellépés, a hatóságokkal fenntartott szívélyes kapcsolat, ha kellett, megvesztegetés voltak az eszközei. Bordó Studebaker gépkocsija (AZ 152) hol a védett házak, hol a hatósági épületek előtt tűnt fel. Akcióira elkísérte magyar fotósa, Veres Tamás (1923–2002),¹¹²⁶ neki köszönhető több hiteles fényképdokumen-

---

mentésére (Budapest: Officina, 1946), p. 32. A *Joint* 1944-ben további 3 millió dollárt juttatott el Magyarországra a Nemzetközi Vöröskereszt svájci (St. Gallen) irodája révén.

1124 Kemény báró felesége, Fuchs Erzsébet, zsidó származású volt, s Wallenberg az állapotos nő előtt kijelentette, hogy amennyiben nem szűnik meg munkatársainak zaklatása, a háború után Kemény báró "lőgni fog".

1125 A ház történetéről ezekben a hónapokban lásd Forgács Gábor visszaemlékezését (2004): <http://www.raoul-wallenberg.eu/testimony/history-of-wallenbergs-office-hired-by-the-swedish-embassy/#more-7>.

1126 Dési János, "Wallenberg magyar fotósa New Yorkban. Beszélgetés Veres Tamással, a bátor

tum a deportálások embertelenségéről. November 23–24-én Wallenberg végigjárta a Budapest–Hegyeshalom útvonalat, másfélszáz embert hozott vissza a halálmenetből. A Józsefvárosi pályaudvaron, ahol november 29/30-án munkaszolgálatosokat és a városból összeszedett, munkaképesnek nyilvánított embereket hajtottak fel a deportáló szerelvény marhavagonjaiba, villámgyors fellépése meglepte a hatóságokat, a hamis svéd oltalomleveleket is hitelesnek fogadta el, többeket a vagonok ajtajából mentett ki. December 10-én Hegyeshalomból mentőautóval hozott vissza Pestre súlyos állapotban lévő deportáltakat. Január 8-án, amikor nyilaskeresztes fegyveresek betörték az Üllői úti svéd védett épületbe, Wallenberg megint új irodát keresett hivatalának: a Belvárosban, a Hazai Bank Rt.¹¹²⁷ épületében (Harmincad utca 6) bérelt ki 16 szobát és a pánccéltermet.¹¹²⁸ Ezekben a napokban már nem tudott kapcsolatban maradni a követség Budán lévő irodáival és személyzetével. Pesten több épületet tartott fenn a hivatal szervező és elosztó tevékenysége céljára: Arany János utca 16 (logisztikai bázis: élelmiszerjegyek, a munkatársak ügyei stb.), Jókai utca 1 (ügyfélfogadás, könyvelés, pénztár stb.), Személynök utca 21, Révai utca 16, Tátra utca 6 (elosztó központ), Tátra utca 14–16 (svéd kórház), Wahrmann Mór utca (ma: Victor Hugo utca) 29 (járványkórház) stb. Amikor a kormány a nyilaskeresztesekre hagyta a fővárost, már saját magát is veszélyeztetve érezte, december 25-én átköltözött a Madách Imre út 5, VI. emelet egyik lakásába, de a következő hetekben sűrűn váltogatta lakóhelyét. Sokat tartózkodott a Hazai Bank helyiségeiben. 1945. január 12-én¹¹²⁹ megfordult az Üllői úti irodában, az Üvegházban, találkozott Mose Krauszal, jelezte neki, hogy felveszi a kapcsolatot a Vörös Hadsereg főparancsnokságával, ő lesz Svédország képviselője. Január 16-án benézett a svéd követségre, éjszaka – mint már néhány nap óta – Ocskay Lászlónak a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló lakásában aludt (Benczúr utca 16), az utca külső, a Városligetre kifutó végét a szovjet csapatok ekkor már elfoglalták, pár nappal korábban már Ocskay lakásába is bezörgettek, Wallenberget egyszer már igazoltatták az utcán. Január 17-én indult Debrecenbe, találkozott egyik pesti (zsidó) barátjával, sofőrje, Langfelder Vilmos

---

fényképpésszel”, *Remény*, 2, no. 3 (5759. év–elul / 1999), pp. 59–62. – Veres visszaemlékezése, különösen Wallenberg sikeres akciójára a józsefvárosi pályaudvaron: <http://www.raoul-wallenberg.eu/articles/i-was-there/>.

- 1127 A bankot a Pesti Hazai Első Takarékpénztár alapította a XIX. század végén. Ma ebben az épületben van Nagy-Britannia nagykövetsége.
- 1128 Erdei Gyöngyi, “Raoul Wallenberg és a Hazai Bank. Mozaikképek a budapesti mentőakciókról”, in: uő & Nagy Balázs, szerk., *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére* (Monumenta Historica Budapestinensia, 14) (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum – ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, [2004]), pp. 411–424.
- 1129 Az utolsó néhány nap történetéhez lásd többek között Harvey Rosenfeld aprólékos leírását, svéd és magyar tanúk szavai alapján: *Raoul Wallenberg: The Mystery Lives On* (Lincoln, NE: iUniverse, 2005²), p. 97 skk.

(1912–1948)¹¹³⁰ – elvitte őket a Tátra utca 6-ba, de már ott, az utcában orosz katonák tartották szemmel, távozván autójuk egy katonai teherautóval ütközött, ettől kezdve orosz katonák kíséretében maradt, foglyul ejtették. Vonaton vitték a Szovjetunióba, január 25-én. Kósza hírek szerint Jászvásárhelyen (Iasi) a restiben ebédelt. Február 6-án érkezett meg hadifogolyként Moszkvába. A Lubljankába, a titkosszolgálat börtönébe került, három hónap múlva átvitték a Lefortovo börtönbe. Márciusban a Kossuth rádió hírként közölte, hogy Magyarországon megölték. Valójában eltűnt a szovjet börtön- és lágerrendszerben. Sorsának nyomait a szovjet hatóságok eltitkolták. A második világháború utáni években a svéd diplomácia és a gazdag, befolyásos család egyaránt csak mérsékelt buzgalommal firtatták, mi történt vele.¹¹³¹ Az igazság talán megrendítette volna a svéd–szovjet kapcsolatokat. Andrej Visinszkij külügyminiszter 1947. augusztus 18-án jegyzékben tájékoztatta a svéd külügyminisztériumot, hogy a Wallenberg megkeresésére irányuló hivatalos próbálkozások eredménytelenek maradtak. Gromiko külügyminiszter 1956-ban – svéd megkeresésre – szűkszavú közleményben tudatta, hogy a Lubljanka foglya 1947. július 17-én szívelégtelenségben elhunyt. Az igazságot az e célból már a titkos állambiztonsági levéltárak – részleges – megnyitása után életre hívott svéd kormánybizottság sem tudta kideríteni.¹¹³² Lábra kapott az a feltevés, hogy budapesti működése során fenntartott német és amerikai kapcsolatai miatt vetődött rá a szovjet titkosszolgálat gyanúja. Alakja szinte mitizálódott: úgy él az emlékezetben, mint a zsidómentés jelképe. Talán rejtélyes eltűnése miatt is, de legfőképpen azért, mert a fővárosi zsidók, akiken segíteni tudott, hálásan fenntartották emlékét. Az Amerikai Egyesült Államok kongresszusa Tom Lantos kezdeményezésére tiszteletbeli amerikai állampolgárságot adott neki (1981), másodikként Churchill után.

Valdemar / Waldemar Langlet (1872–1960) az 1930-as évek elejétől mint svéd nyelvi lektor működött Budapesten a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Magyar irodalmat fordított svédre, többek között Móra Ferencet, Márai Sándort,¹¹³³ élete végén Déry Tibort. Útikönyvet írt Magyarországról.¹¹³⁴ 1944 június végén Daniels-

1130 Murányi Gábor, "Aki Wallenberggel együtt tűnt el: Langfelder Vilmos", *Múlt és Jövő*, ÚF 3, no. 2 (1992), Melléklet, pp. 13–17; Szita Szabolcs, "Raoul Wallenberg és magyar munkatársa, Langfelder Vilmos budapesti zsidómentő akcióiból", in: Szécsi József, szerk., *Keresztény–zsidó teológiai evkönyv. 2007* (Budapest: Keresztény–Zsidó Társaság, 2008), pp. 431–458. – Wallenberg sofőrjei: Kállay Kázmér (augusztus–november 4), Jobbágy Tivadar (november 4–január 6), Langfelder (január 6–).

1131 Ingemar Eliasson, et al., *Ett diplomatiskt misslyckande. Fallet Raoul Wallenberg och den svenska utrikesledningen* (Stockholm, Statens Offentliga Utredningar, 2003).

1132 Ingrid Palmklint & Daniel Larsson, Eds., *Raoul Wallenberg. Report of the Swedish–Russian Working Group* (Stockholm: Ministry for Foreign Affairs, 2001).

1133 Egy svéd Márai-fordítást Eva Bolgar-Langlet jegyezte (1943).

1134 Valdemar Langlet, *On Horseback through Hungary*. Abridged and translated from Swedish by Barnard Balogh (London: Hutchinson & Co., 1935).

son követ javaslatára őt nevezték ki a Svéd Vöröskereszt magyarországi főmegbízottjával.¹¹³⁵ Ez akkreditált diplomáciai státust jelentett számára. Feleségével (Nina Langlet, 1896–1988) a lakásukban (Lónyay utca 3) már áprilisban befogadtak vidékről menekülteket, bújkálókat. Az auschwitz-i jegyzőkönyvet, amelyet Langlet a Zsidó Tanácstól június végén kapott meg, lefordította svédre, és Per Anger segítségével – a stockholmi külügyminisztériumon át – eljuttatta V. Gusztáv királyhoz, ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Gusztáv király személyesen forduljon Horthyhoz. A Képviselőlet az Üllői út 32 alatti irodában vöröskeresztes oltalomlevelet (*skydds brev* / oltalomlevél / *Schutzbrief*) adott azoknak a zsidóknak, akikkel a szervezet kapcsolatban állt. Kezdetben hivatalosan 400 igazolvány kiadására kapott engedélyt, de az érintett személyek számát sikerült különböző betűjelekkel körülbelül a tízszeresére emelnie. Az iratok azt igazolták, hogy az illető – és családtagjai – a Svéd Vöröskereszt védelme alatt állnak, és egy éven belül beutazhatnak Svédországba. Az ő gondolata volt a védett házak kialakítása, a Palatinus-házakban mintegy 3 000 üldözöttet helyezett el. Egyházi intézményeket – 9 kolostort – vett a Svéd Vöröskereszt védelme alá, főként kisgyermekes anyák menedékhelyéül. Támogatta a Jó Pásztor Bizottság akcióit. A gyermekek napi gondját felesége viselte. A hatóságok 1944. december 13-án betiltották a Svéd Vöröskereszt működését, a védelme alatt álló házak közül többnek (Eszterházy utca 23 és 42) a felszerelését elkobozták.

Ángel Sanz Briz (1910–1980)¹¹³⁶ spanyol ügyvivő / követ – más követségek példája nyomán – védelmébe vette azokat a zsidókat, akiknek szefárdi származása legalább nevük alapján valószínűnek látszott.

Giorgio Perlasca (1910–1992)¹¹³⁷ olasz *fascista* volt, a spanyol polgárháborúban

1135 Valdemar Langlet, *Verk och dagar i Budapest* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1946). – Nina Langlet, *A svéd mentőakció, 1944* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1988); Berényi Zsuzsanna Ágnes, “Ismeretlen adatok Langlet Valdemar budapesti tevékenységéről”, *Hitel*, 4, no. 20 (1991), pp. 22–24; Björn Runberg, *Az elfeledett hős: Waldemar Langlet. Wallenberg nem volt egyedül* (Budapest: Adoc-Semic Kiadói Kft., 2007). – Langlet postumus megkapta a Yad Vashem “Világ Igaza” kitüntetését (1965).

1136 Harsányi Iván, “A spanyol diplomácia zsidómentő akciói Budapesten”, *Holocaust Füzetek*, no. 2 (1993), pp. 46–53; Ember Mária, “Ki volt Angel Sanz Briz?”, *Barátság*, 1, no. 8 (1994), pp. 460–461; no. 9–10, pp. 563–564; *Tiszteletadás Angel Sanz Briznek, Spanyolország ügyvivőjének Magyarországon (1942–1944), a holocaust 50. évfordulója alkalmából* (Budapest: Spanyol Királyság Nagykövetsége, 1994); Dobos Erzsébet, *Megmenekültek. Dokumentumok és visszaemlékezések a spanyol embermentésről Budapesten, a holokaustt idején* (Budapest: A szerző kiadása, 2010).

1137 Giorgio Perlasca, “A spanyol mentőakciók”, *Tekintet*, 2, no. 4 (1989), pp. 28–39. – Elek László, *Az olasz Wallenberg* (Budapest: Széchenyi Kiadó Kft., 1989); Enrico Deaglio, *A jöttel egyszerűsége. Giorgio Perlasca története* (Budapest: Osiris Kiadó, 1997). – Rebecca Clifford, “Forging Consensus in Holocaust Commemoration: The Uses (and Abuses) of the Righteous among the Nations”, in: *Report of the Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, 2007–2008* (Oxford, 2008), pp. 108–109 (visszaélés Perlasca fascista múltjával).

(1936/37) önkéntesként harcolt Franco¹¹³⁸ tábornok oldalán. Spanyol üzletemberként (kereskedő) került Magyarországra, itt 1943-ban mint idegent internálták, de megszökött, majd személyes kapcsolatok révén, nevét spanyolosra igazítva (Jorge), a spanyol követség alkalmazottja lett (1944. november). A követ távozása után önkényesen mint Spanyolország hivatalos képviselője lépett fel, felhasználva a követ hivatalos pecsétjét, antedatált spanyol menleveleket állított ki, felügyelte a spanyol védett házakat.¹¹³⁹

Carlos de Almeida Afonseca de Sampaio Garrido (1883-?),¹¹⁴⁰ 1939 júliusa óta Portugália budapesti követe¹¹⁴¹ 1939-től 1944. június 5-ig volt hivatalban Budapesten. Több üldözött személyt bújtatott a lakásán és a hivatalában, miattuk a rendőrség inzultálta is.¹¹⁴² Védettjei – titkárnője és annak családja – vele együtt hagyhatták el az országot. Távozása után Svájcba, ahová gyógykezelésre utazott, „lovagias módon” (*“atitude de lusitano cavalheirismo”*) közvetve is segíteni tudta utódja, Alberto Carlos de Liz-Teixeira Branquinho (1902-?) ideiglenes ügyvivő (*chargé d'affaires*) / követségi titkár¹¹⁴³ tevékenységét.¹¹⁴⁴ Az utóbbi hivatalos felhatalmazást kapott Lisszabonból (június 15) arra, hogy útlevelet állítson ki mindenkinek, akinek rokonai vannak Portugáliában, Braziliában vagy a portugál gyarmatokon, vagy akik a Galgagyörkre kiköltöző képviselőten menekültként jelentkeznek. Az utóbbiakra nézve valamivel később (június 25) az az utasítás érkezett, hogy a képviselő tekintse őket portugál zsidóknak. A szabályos útleveleket 1944. december 31-i lejáratral állították ki, de mindenkitől ellennyilatkozatot kértek arra nézve, hogy az útlevél alapján nem támaszt igényt portugál állampolgárságra. Branquinho 1944. október 29-én elutazott Budapestről, helyette Gulden Gyula tiszteletbeli alkonzul látta el a teendőket, majd

1138 Francisco Franco y Bahamonde (1892–1975) diktátor (1936–1975).

1139 2008 februárjában avatták fel mellszobrát (Giampietro Cudin műve) a budapesti Olasz Kulturális Intézet előtt a Bródy Sándor utcában.

1140 Randolph L. Braham szerint állítólag zsidó származású volt, lásd *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), II, p. 1234 (160. jegyzet).

1141 Bán Éva, „Lisszabon – Budapest – Berlin, 1944–1945 (Portugál mentőakció Budapesten. Dokumentumok)”, *Valóság*, 35, no. 7 (1992), pp. 91–106; uő & António Louça, „Salazar diplomatái – szemközt a holocausttal”, *Valóság*, 39, no. 4 (1996), pp. 57–66; Bán Éva, „Budapest – Lizsabon, 1944–1945”, *Valóság*, 46, no. 6 (2003), pp. 38–47. – *Spared Lives. The Actions of Three Portuguese Diplomats in World War II*. Documentary Exhibition. Catalogue. September 2000 ([Lisboa]: Ministério dos Negócios Estrangeiros – Instituto Diplomático, 2000).

1142 Lévai Jenő, *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére* (Budapest: Officina, 1946), p. 43 skk.

1143 Hivatalát 1944. április 25-én foglalta el Budapesten, és kormánya október 30-án rendelte vissza.

1144 A két diplomatának Göncz Árpád köztársasági elnök 1995-ben postumus kitüntetését adományozott. – Budapesten az Intercontinental Szálló Duna felőli oldalán 1998 óta emléktábla örökíti meg nevüket. Ezen a helyen állt egykor a Ritz Szálló, amelyben 1944 tavaszán a portugál ügyvivő rezidenciája volt.

december 8-án ő is átadta a szerepet az ideiglenes ügyvivő személyi titkárának, (gr.) Pongrácz Ferencnek (aki a semleges hatalmak december 24-i tiltakozó jegyzékét csak mint gr. Pongracz jegyezte). Személyéről közelebbit nem sikerült megtudnom, de nem csodálkoznék, ha kiderülne, hogy bujkáló zsidó volt. A portugál védettek 1945. január 4-én egy nyilas- és rendőrkülönítmény bevitte a nagy gettóba.

George Mantello (Mandl / Mandel György) (1901–1992),¹¹⁴⁵ aki Erdélyben (Beszterce / Bistrița), orthodox zsidó családban született, spanyolul nem beszélt, román kereskedelmi ügynökként került Svájcba, kereskedőként volt érdekelt Kelet-Európában, mint El Salvador genfi konzulátusának első titkára (1942–1945) meggyőzte José Arturo Castellanos Contreras (1893–1977) ezredes, főkonzult, akit már régebről ismert, hogy kötelességük a hozzájuk forduló üldözötteknek salvadori állampolgársági papírokat adni. Saját szakállára irodát nyitott Budapesten, és tömegesen gyártotta az iratokat, amelyekért a svájci követség vállalt felelősséget. Igazi állampolgári dokumentumokat – azaz nem csupán védlevelet, beutazási okmányt stb. – egyedül Salvador adott az üldözötteknek.

A semleges államok budapesti diplomáciai képviselői december 7-én a Nemzetközi Vöröskereszt védnöksége alatt közös védőirodát ("Département de Coopération") állítottak fel Budán (Tövis utca 3/b). Ez az iroda szervezte a követségek által védett házak fenntartását, koordinálta a nemzetközi gettó ellátását, segítette a halálmenetekből visszahozott személyeket.

Védett házak

Pesten 1944 késő őszén a nyilaskeresztes hatóságok tulajdonképpen két gettót létesítettek: az úgynevezett nagy gettó, az Erzsébetvárosban, és az úgynevezett védett házak vagy "külföldi" / nemzetközi gettó, a Pozsonyi út – Szent István park környékén. Az első zárt városrész volt, fallal körülvéve, a második egy városnegyed kijelölt házait jelentette. A koncentráció részeként a hatóságok elrendelték (november 22), hogy a követségek zsidó tisztviselőinek a védett területre kell átköltözniük, a külföldi állampolgárságú – értsd: magukat ilyen okmánnyal igazoló – zsidóknak pedig december 1-ig el kell hagyniuk az országot. A svéd "oltalmi levelek" és a pápai menlevelek érvényességét törölték.

A Szent István park csillagos házaiba, amelyek a zsidók számára kijelölt épületek közül a legjobbaknak számítottak, már 1944 nyarán, a tömörítés keretében, sok te-

1145 Lévai Jenő, *Zsidósors Európában* (Budapest: Magyar Téka, 1948); David Kranzler, *The Man Who Stopped the Trains to Auschwitz: George Mantello, El Salvador, and Switzerland's Finest Hour* (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2000).

hetősebb zsidó költözött át, hitközségi kiutalás alapján, lakáscserével. Október–novemberben a svéd, svájci, vatikáni, spanyol, portugál követség, a Nemzetközi Vöröskereszt a védlevelükkel rendelkező zsidókat gyűjtötték össze ezekbe a házakba.¹¹⁴⁶ A zsidók összeköltöztetésével megbízott budapesti rendőrfőkapitány-helyettes¹¹⁴⁷ november 12-én szolgálati utasítást adott ki a külföldi követségek menlevelével rendelkező zsidók elhelyezéséről¹¹⁴⁸ a Szent István körút – Pozsonyi út környéki házakban, a Palatinus-házakban és tőlük északra. A nemzetközi gettó megszervezését, a védettek elhelyezését november 15-ig kellett befejezni. A területet elvben a Szent István körút – Újpesti rakpart – Wahrmann Mór utca (ma: Victor Hugo utca) – Váci út határolta, a valóságban ennél szűkebb volt, de mindenesetre, s erre különösebb figyelmet látszólag nem fordított senki, a Nyugati pályaudvar közvetlen közelében. A hivatalosan nyilvántartott engedélyek alapján 7 800 svájci, 4 500 svéd, 2 500 kormányzói, belügyminiszteri és vatikáni, 698 portugál és 100 spanyol védett személyről – és családjukról – volt szó, a valóság végül ennek a többszöröse lehetett. Azon a területen, amelyet elhelyezésükre kijelöltek, korábban – normális időkben – mindössze 4 000 fő lakott.

A védett házak / “külföldi” / nemzetközi gettó / kis gettó nem jelentett lezárt területet. A zsidók mozgását a kijárási tilalom és a nyilaskeresztes járőrök jelenléte korlátozta, de a razzizáció nyilasok kényükre-kedvükre jártak mindenütt, berontottak a lakásokba, igazoltatás, az iratok ellenőrzése ürügyén fosztogattak, agyonlövésssel fenyegetve zsaroltak. Nem egy házmester az ügynökük volt, helyszíni megfigyelő. A rendőrség november elején nagy erőket rendelt ki a nemzetközi gettó fenntartására és védelmére, Tarpataky Zoltán (1898–1966)¹¹⁴⁹ rendőr-főfelügyelő parancsnoksága alatt, 400 főt, a létszámot később hatodfélszáz fölé emelték. Tarpataky, aki 1939 óta a КЕОКН-nak a lengyelországi menekültek ügyeit intéző csoportjában dolgozott, március 19 után saját kérelmére nyugugalomba vonult, de ekkor visszarendelték a szolgálatba, a Szent István park 6 sz. ház lépcsőházában volt a főhadiszállása, ő maga és egysége próbálta megakadályozni a nyilaskeresztesek garázdálkodását, de sok utasítást végre kellett hajtania. December közepén más szolgálati helyre vezényelték.

December második felében és különösen a karácsony körüli napokban a nyilasok szabadon hozzáférhettek a nemzetközi gettó védett házaihoz, a zsúfolt lakásokból becslések szerint kisebb-nagyobb csoportokban összesen mintegy 3 000 embert hajtottak ki a Duna-partra. Ekkor lőtték a jeges Dunába Richter Gedeon (1872–1944)

1146 Portugál védett ház: Újpesti rakpart 5 stb. (összesen 3 ház); spanyol: Szent István park 35 stb. (összesen 8 ház); svájci: Pozsonyi út 8 stb. (összesen több mint 70 ház); svéd: Pozsonyi út 1 stb. (összesen több mint 30 ház); vatikáni: Pozsonyi út 20 stb. (összesen 6 ház); Nemzetközi Vöröskereszt: Pozsonyi út 16 stb. (2 ház); Svéd Vöröskereszt: Katona József utca 24.

1147 Solymossy János rendőr-törzsfőfelügyelő.

1148 Kiadta Szita Szabolcs, *Holocaust Füzetek*, no. 4 (1994), p. 84.

1149 Karsai László, “Zsidómentők a népbíróóság előtt: Tarpataky Zoltán”, *Élet és Irodalom*, 50, no. 27 (2006. július 7), p. 12 sk.

gyógyszervegyészt is, akinek gyógyszeripari tevékenységét a kormány 1929-ben a m. kir. kormányfőtanácsos címmel ismerte el.

A nagy gettó

A pesti gettó felállításáról a hatóságok 1944. november 12-én hozták meg a döntést fegyveres pártszolgálatosoknak és rendőröknek adott szolgálati utasítással, miszerint a város különböző részein korábban csillagos házakba költöztetett zsidó lakosságot, ha nem munkaszolgálatra kötelezettek, és külföldi követség által kiállított menlevéllel sem rendelkeznek, a város egy pontosan megvont negyedébe kell áttelepíteni. Az előkészítés – a vidéki tapasztalatok felhasználásával – azonnal megkezdődött. Magát a rendeletet 29-én Vajna Gábor belügyminiszter adta ki (#244). A gettóba költözés végső határidejét december 7-ben határozta meg.

A nagy gettó határait a belügyminiszteri rendelet jelölte ki: Dohány utca – Károly körút – Király utca – Nagyatádi Szabó István utca (ma: Kertész utca). Ez az egykori zsidó negyednek az Erzsébetvárosba eső része. A mintegy 0,3 km² területre kellett beköltözniük a városban korábban kijelölt csillagos házakból a védlevéllel stb. nem rendelkező zsidóknak, a nem zsidókat pedig kijelölték a városba. A gettó terü-

A pesti gettó térképe a belügyminiszteri rendelet szerint (A zsidó Budapest, 1995)

téről több mint 4 000 embernek kellett kiköltöznie. Ha az új lakással esetleg szerzett előnyt nem tekintjük, a kiköltöztetettekkel a Szálasi-kormány ugyanolyan erőszakot tett, mint a zsidókkal. Az összeköltöztetés megszervezésére Solymossy János rendőrtörzs-főfelügyelő személyében külön miniszteri biztost jelöltek ki. A nyilaskeresztes párt terve szerint a zsidók beköltöztetését a gettóba lakáscserékkel kell megoldani, oly módon, hogy először a városból minden zsidót összegyűjtenek a Klauzál téren, december 2 és 7 között a városban kiűritett zsidó lakások közül a gettó területéről elköltöző nem zsidó lakosság választhat, végül a gettóban lévő lakásokat a Zsidó Tanács elosztja a betelepített zsidók között. Azok a zsidók, akik eleve a gettó kijelölt területén laktak, saját lakásukban maradhatnak, de lakásukba további családok is beköltöznek.

A Zsidó Tanács még novemberben felmérte a gettóul kijelölt terület lakás- és adóigényes személyi állományát. A következő eredményt kapta:

Lakósűrűség

csillagos ház	162	
ebből tisztán zsidó lakosokkal	18	
vegyes ház	144	
összes zsidó lakás	2 393	
szoba	4 725	
személy	3 556	0.75 személy / szoba
keresztény lakás ¹¹⁵⁰	974	
szoba	1 997	
személy	4 019	
keresztény ház	133	
lakás	2 346	
szoba	3 162	
személy	7 916	2.31 személy / szoba

A gettónak kijelölt területen az ott élő zsidó lakosság szociális helyzete jobb volt, mint a nem zsidó lakosságé, ez jól látszik a lakósűrűsége. A nem zsidók számára a kényszerű költözködéssel járó terheket az enyhíthette, hogy a korábbiaknál – a zsidó negyedben ők voltak rosszabb szociális helyzetben – jobb lakáskörülményekhez juthattak. Merőben mást jelentett az összeköltöztetés a zsidók számára. A megalázó kényszer, helyzetük lényeges romlása, bútoraik, tárgyaik elvesztése sem volt minden. Az adatok alapján megállapítható, hogy az első fázisban 4 725 szobában mintegy 63 000 újonnan beköltöztetett személyt, tehát szobánként átlagosan 13–14 személyt kellett elhelyezni. A lakáscserék lebonyolítása után, mint kiszámítható, a rendelkezésre álló összesen 7 887 szobába átlagosan 8–9 személyt zsúfoltak be. A zsúfoltság elképesztő méretű volt. Az éhezés, a betegségek, a hideg pusztításai után a gettó lét-

1150 Ti. a vegyes házakban.

száma hivatalos adatok alapján 1945. január 2-án összesen 52 688 főt tett ki, ebből 5 730 gyermek, 5 829 fő kórházi fekhelyen.

A gettót deszkapalánkkal vették körül, mint korábban a gettókat sok vidéki városban, a zsidókat fizikailag is elkülönítették, kihasították a fővárosból, amelyben addig éltek, a környező társadalomból. A kapukat december 10-én lezárták. A négy kapunál, amelyek – Szálasi már korábban nyilvánosságra hozott koncepciója szerint – a négy világtájat jelképezték, állandó őrség állt, kívül is, belül is, egyenruhás magyar rendőrök. A ki- és bejárást ellenőrizték. Gettó-város, Tim Cole (University of Bristol) kifejezésével: *Holocaust City*.

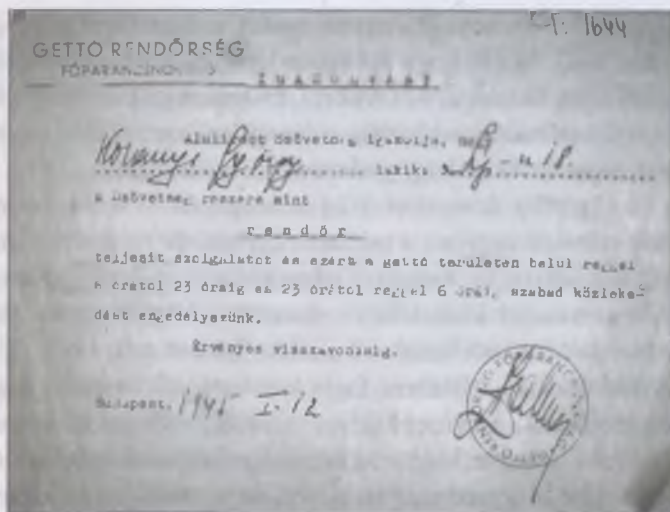
Bosnyák Zoltán lapja, *A Harc!* "A nagy elkülönítés" címmel december 16-án ünnepelte a gettó felállítását. "Maga a zsidóság is hálával tartozik a Szálasi-kormánynak, amely alapos megfontolások és komoly munka után törvényes alapon és általános megnyugvásra megoldotta a fővárosi zsidóság nagy és sokfelé ágazó ügyét. A belügyminiszter megoldotta a Budapesten élő zsidók sorsát, amennyiben kijelölt számukra egy elég terjedelmes és a zsidóság által már régen megszokott területrészt, ahol zavartalanul lakhatnak, élhetnek, dolgozhatnak. A megoldás tökéletesnek látszik. A főváros zsidósága megnyugvással kell hogy fogadja a gettót, hiszen ezzel vége szakad vándorlásainak, bizonytalanságának, és ha tisztességesen viselkedik a számára megszabott területen, egyetlen magyar sem akad, aki pusztán üldözési vágyból vagy túlfanatizáltsága alapján bánthatná." A cikket állítólag Berend Béla sugalmazta; bizonyíték erre nincs.

Domonkos Miksa (1890–1951)¹¹⁵¹ gépészmérnök a német megszállás első napjától kezdve a Síp utca 12-ben tevékenykedett. Az első világháborúban több kitüntetést szerzett, súlyosan megsebesült, főhadnagyi rangban szerelt le, Horthy kormányzó 1935-ben soron kívül századosá léptette elő, részt vett a kassai bevonulásban. Kormányzói mentesítése volt. A Zsidó Tanács alkalmazott ügyvezetője, a gettó belső rendészeti parancsnoka volt, a Tanács reá bízta a rendészeti ügyeket és – tiszti rangjára is tekintettel – a németekkel való kapcsolattartást. Bátor, határozott fellépése, jó német tudása (két évet járt Németországban egyetemre) sok nehéz helyzeten átsegítette. Mindvégig viselte századosi egyenruháját, katonai csizmában járt. Szálasi Ferenc a Népbíróság előtt, védőbeszédében (!) arra vetemedett, hogy szemére vesse Domonkosnak mint az egyik terhelő tanúnak ezt a törvénytörtést: "Kérdezem Domonkos Miksa urat, aki itt tanúvallomást tett, vajon mit szoltak volna az ő hozzátartozói, ha egy őrző elcsípte volna őt, amint illegitim századosi egyenruhában jár az utcán, és agyonlőtték volna őt? Maga elismerte, hogy illegitim járt itt századosi egyenruhában."

Megyeri József / Jozsef Méir / Megyeri-Mayer József (1922–1991), a *Ha-Somer ha-Cáir* egyik aktivistája, kis fegyveres csoportot szervezett. A belső (zsidó) rendőrség tagjait fehér karszalag különböztette meg, RENDŐR felirattal.

1151 Életéről részletesen beszél fia egy élet-interjúban a Centropa honlapján: <http://www.centropa.hu/object.39eda380-9b18-4c52-b39b-fccec0ed1a79.ivy?full=true>.

Igazolvány a gettó-rend-
őrség tagja számára
(1945. január 12) (MZsL)

A gettó élelmiszer-
adagjait fejenként
napi 900 kalóriában
határozták meg. Össze-
hasonlításul: a fegy-
intézetekben ez 1 500
kalória volt. Valójában
ennek az élelmiszer-
mennyiségnek a ki-
sebb hányadát is csak
nehezen lehetett elő-

teremteni, csak a Nemzetközi Vöröskereszt adományai jelentettek megbízható for-
rást. Az embereket az Orthodox Népkonyha (Wesselényi utca 13), a Stern vendéglő
(Rumbach utca 10) és több más konyha, sütőde látta el.

A Wesselényi utca 44 alatti iskolaépületben a szükségkórház nemcsak a betege-
ket fogadta be: sokaknak menedéket is nyújtott.¹¹⁵² Lévy Lajos belgyógyász főorvos,
igazgató és munkatársai orvosi kötelességüket messze meghaladó módon, hősként
viselkedtek. A Zsidó Kórházból, amikor kitették őket, nem hozhatták el sem a rönt-
gen-, sem az EKG-felszerelést, de közadakozásból be tudtak szerezni egy röntgenké-
szüléket. Az I. emeleten steril műtőt rendeztek be. A 180 ágy nem volt elég: betegek,
öregék és, igen, bújkálók töltöttek meg, akár a földre terített matracokon, minden
zugot. A gettó lezárása után Groszmann Ferenc (1884–1959) gyermekgyógyász (ko-
rábban a “Bródy Zsigmond és Adél gyermekkórház” rendelőjének főorvosa) került
a kórház élére. A kórházat a Nemzetközi Vöröskereszt vette oltalma alá, kapujában
néhány rendőr állt állandóan őrséget, előjáróik által nem engedélyezett szolgálatukat
a gettó belső vezetősége készpénzzel ellentételezte. Lévy főorvost 1945-ben méltány-
talan módon leváltották osztálya éléről, éppen azzal a váddal, hogy 1944-ben nem
volt elég aktív, majd 1947-ben nyugdíjazták, ezután magánrendelést tartott fenn, ő
kezelte többek között Kodály Zoltánt, Tóth Aladárt. 1954-ben Londonba távozott.

1152 Botos János & Szita Szabolcs, *Vöröskeresztes embermentők: A Wesselényi utcai szükségkórház és a get-
tókórházak helytállása, 1944–1945* (Budapest: Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége,
1992); Szabó Éva, *Helytállás: Embermentő orvosok és egészségügyiek, 1944–1945. Visszaemlékezések,
tanulmányok* (Budapest: Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége – Tusculanum, 1996);
Botos János, in: Szita Szabolcs, szerk., *Magyarország – 1944. Üldöztetés-embermentés* (Budapest:
Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994), p. 199 skk.

Megrázó bizonyítéka a pesti zsidók és a rabbinátus vallási lelkiismeretességének 1944 késő őszen, hogy a Salgótarjáni utcai temetőben, ahová a zsidó negyedből, a csillagos házakból, az utcákról, s végül, a gettóból kiszállított halottakat, amíg lehetett, kézikocsikon kivitték: a tömegsírokban is külön temették el a nőket és a férfiakat, ragaszkodva a hagyományos elkülönítéshez.

A kormány november 3-án rendeletben¹¹⁵³ nyilvánította ki (#242), hogy a zsidók minden vagyona a nemzet vagyona, és mint ilyen az államra száll. Szálasi és két minisztere, br. Kemény Gábor külügy- és Beregfy Károly honvédelmi miniszter – Veessenmayer kíséretében – december 4-én látogatást tettek Hitlernél Berlinben, a birodalmi kancellárián.¹¹⁵⁴ Szálasi ígéretet tett, hogy “a magyar nemzet minden vonatkozásban teljesíteni fogja kötelességét”, és kérte a német offenzíva mielőbbi megindítását. A *Führer* kijelentette, hogy a várost mindenképpen védeni fogják, és kilátásba helyezte, hogy – az oroszok rohamának befulladása után – újabb alakulatokat vet be Magyarország területén, de nyomatékosan kérte magyar egységek felállítását és munkások átengedését. A jegyzőkönyv szerint a zsidókat egyik fél sem hozta szóba. Bár a “Margaréta” hadműveletben magyar csapattestek is felvették a harcot a németek oldalán, az orosz roham nem fulladt be.

December 20-án az utolsó kormányziszervek is elhagyták a fővárost. Vajna Gábor belügyminiszter rendeletet adott ki, hogy minden bujkáló zsidó köteles “záros határidőn belül” beköltözni a gettóba.¹¹⁵⁵ A kormány vitéz kishindi Hindy Iván (1890–1946) altábornagyot¹¹⁵⁶ nevezte ki a város védelmének élére, Karl Pfeffer-Wildenbruch (1888–1971) tábornok (*Waffen-SS-Obergruppenführer* / tábornagy, *General der Waffen-SS und Polizei*), városparancsnok alárendeltségében. Hindyt és Mohay Gyula (1894–?) hungarista főpolgármestert “*Budapest székesfőváros területén magyar vonatkozásban teljhatalommal*” ruházta fel.

Eichmann december 23-án távozott, most már véglegesen, bár még nem menekült. A legenda szerint utolsó pesti útja, fegyveres kísérettel, a gettóba vezetett, de a Síp utcai székházban nem talált senkit. Ha a legenda igaz, a székház ürességén nincs mit csodálkozni: szombat volt.

1153 3840/1944. Me. (IX. 1). – *Belügyi Közlöny*, 49, no. 47 (1944. november 12), pp. 1635–1642, no. 756; *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 250 (1944. november 3), pp. 2–4.

1154 Ránki György, szerk., *Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983), II, p. 388 skk., no. 67 és 392 skk., no. 68.

1155 8935/1/1944. Bm. Eln. Közli: Lévai Jenő, *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története* (Budapest: Officina, [1946]), pp. 94–95.

1156 1944. október 15-én Hindy tartóztatta le Csatay Lajos honvédelmi minisztert, aki végre akarta hajtani a kormányzó által bejelentett fegyverszünetet. Szálasi kinevezte az 1. magyar hadsereg főparancsnokává, 1945. február 1-jén soron kívül vezérezzredessé léptette elő. 1946-ban a Népbíróóság halálra ítélte, kivégezték.

A városparancsnokságot a nyilaskeresztes osztagok vették át (december 23), ettől kezdve a karhatalmi szolgálatot is ők látták el: az eddiginél is tágabb tér nyílt önkényességük előtt. A zsidók ügyeiben a legmagasabb szinten ketten intézkedtek: Rettmann Kurt, a Nyilaskeresztes Párt Hungarista Mozgalom Budapest főkerületvezetője és Nidossi Imre (1907–1948), Budapest karhatalmi vezetője, aki 1944. december 25-től önmaga-adta-magának alezredesi rangot viselt. Nidossi eredeti foglalkozása pedikűrös, fürdőmester, a Széchenyi Fürdő alkalmazottja, innen emelkedett a Budapesti Gyógyforrások és Gyógyfürdők nyilaskeresztes üzemszervezője, majd a VII. kerületi pártszervezet vezetője tisztségébe. Rettmann és Nidossi voltak a tébolyult nyilaskeresztes terrorakciók fő kezdeményezői. Rettmann üzent Wallenbergnek is, hogy megöleti, ha nem hagy fel tevékenységével. December 24 és január 6 között a nyilaskeresztesek a Nemzeti Számonkérő Szék nevében vérszomjas vadászatokat rendeztek mindenütt, ahol zsidókról tudtak vagy bujkáló zsidókat sejtettek.

Cipők a Duna-parton

Komoly Ottó 1944. november 27-én levélben Saly Mayer (1882–1950) svájci (St. Gallen) kereskedőnek,¹¹⁵⁷ a *Schweizerischer Israelitischer Gemeindebund* elnökének, a *Joint* tiszteletbeli képviselőjének és európai koordinátorának, akivel már Joél Brand és Kasztner is kapcsolatban álltak: “Csak pár percnyi időm van az íráshoz, hogy írhatok Önnek. Ezért tehát nagyon röviden. Közeledik a magyar zsidóság vége. Egy kis töredéket kivéve, nincs remény arra, hogy megmeneküljön. Erőtlenül állunk az eseményekkel szemben, és csak azt reméljük, hogy az Ön részéről valami határozott dolog történik majd. Különben teljesen elvesztük.”

Anna Margit, *Az elkésett Messiás* (1975) (© Anna Margit örököse; Péter Vladimir szívességéből)

1157 Yehuda Bauer, “The Negotiations between Saly Mayer and the Representatives of the SS in 1944–1945”, in: Yisrael Gutman & Effraim Zuroff, Eds., *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference, Jerusalem, 1974* (Jerusalem: Yad Vashem, 1977), pp. 5–45; uő, “Onkel Saly. Die Verhandlungen des Saly Mayer zur Rettung der Juden 1944/45”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 25 (1977), pp. 188–219; uő, “The Mission of Joel Brand”, in: uő, *The Holocaust in Historical Perspective* (Seattle: University of Washington Press, 1978), pp. 94–171; Jean-François Bergier, et al., *Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus* (Bern: Unabhängige Expertenkommission Schweiz, Zweiter Weltkrieg, 1999), p. 317.

Cipők a Duna-parton (Pauer Gyula szoborműve, 2005)

November végén kezdték meg a nyilaskeresztes szolgálatosok, rögtönzött akciókban, a zsidók legyilkolását. Az első személy, akit ismeretlen tettesek a Dunába akartak lőni, november 24-én kapott segítséget a mentőszolgálattól. A karácsonyi napok – mint a középkorban – különösen vad kegyetlenségekre indították a nyilaskereszteteket. Az akciókat kisebb fegyveres csoportok, suhancok hajtották végre. Kiinduló pontok a városban sokfelé fenntartott nyilas házak voltak.¹¹⁵⁸ Egy-egy házból kite-

1158 Nyilas ház volt Pesten többek között: Andrásy út 27, 32, 47 (a budapesti "főkerület" székháza), 60 (Hűség Háza); Bécsi út 102; Bérkocsi utca 32; Erzsébet körút 49 (Vagyongyűjtő osztály); Ferenc körút 41; Jókai tér, Mária Terézia tér (ma: Horváth Mihály tér) 8 (az Angol-Magyar Bank pincéje); Molnár utca 11; Petneházy utca, Pozsonyi út 33/b (35); Phönix (ma: Wallenberg) utca 7; Stefánia út / Thököly út 80; Szent István körút 2; Teleki tér 5; Tompa utca 14; Városház utca 12–14 (a fegyveres pártszolgálat székhelye). – Budán: Bécsi út 102; Csalogány utca 22; Kapás utca 48; Maros utca; Márvány utca 40–42; Németvölgyi út 5; Pasaréti út 10; Szász Károly utca 8; Városmajor utca 37. – Kispesten: Horthy Miklós út; Pestlőrincen: Baross utca. – Újpesten: Árpád út. – Budatétényben: Erzsébet királyné út (Löwy ház). – Az újpesti nyilas házat 1945. január 9-én egy kommunista partizáncsoport felrobbantotta, foglyait kiszabadította.

relték a zsidókat, elszedték értékeiket, a Duna-partra hajtották őket, ott elvették irataikat is, a kiszolgáltatott embereket levetkőztették és a Dunába lötték. Néhányan ki tudtak úszni a jeges vízből, és megmenekültek, ők voltak a vérengzés hiteles tanúi. Az áldozatok emlékéét örökítette meg a helyszínen Pauer Gyula (& Can Togay) Cíppők a Duna-parton elnevezésű szoborkompozíciója, 60 pár vascipő, nőké és férfiaké; 2005. április 16-án, a (magyarországi) Holocaust emléknapon avatták fel.

December 27-én hurcolták el Schalkház / Salkaházi Sárát (1898–1944), a Szociális Testvérek Társasága tagját, aki a Bokréta utca 3 leányotthonban zsidó gyermekeket bújtatott, és nővér társával, Bernovits Vilmával (1901–1944) és védenecikkel együtt a Ferenc József-hídtól¹¹⁵⁹ délre a Dunába lötték.¹¹⁶⁰ 1945. január 8-án az Üllői út elején a svéd követség védelme alatt álló házból (Üllői út 2–4) a nyilaskeresztesek 154 embert vittek el a Mária Terézia-laktanya (Üllői út 47) / Ferenc körüti nyilas házba (köztük volt Stöckler Lajos és családja is). Egy csoportot kihajtottak a Duna-partra, életüket Szabó Károly (1916–1964) műszerész, követségi alkalmazottnak, közelebb-ről, Szabó rendőrségi kapcsolatának, Szalai Pál (1915–1994) könyvkereskedő-, nyilaskeresztes tiszttségviselőnek¹¹⁶¹ köszönhetik.

A hatóságok január 8-án kijárási tilalmat rendeltek el a gettó területén. A szabad mozgást de. 9–10, du. 12–1 és 3–4 között engedélyezték, du. 5-től szigorú tilalom volt érvényben. Azonnali agyonlövással fenyegették azokat, akiket a kijárási tilalom alatt az utcán találnak. A kijárási tilalom adott fedezetet a terrorakcióknak.

Márai Sándor, Napló, [1944]: “A nyilasok ezen a karácsonyon nem karácsonyfákat, hanem akasztófákat állítottak; így a Szabadság-téren, ahol karácsony másnapján öt áldozatukat – állítólag tűszokat – akasztották fel.”¹¹⁶²

A nyilaskeresztesek még a főváros ostromának legutolsó napjaiban is szörnyűséges gaztettekre vetemedtek. “Ekkor szabadultak fel szabad gyepőlőszárra eresztve a szunnyadó legvadabb emberi indulatok” – írta börtönnaplójában Kun András (1912–1946), a nyilaskeresztes hónapok egyik legkegyetlenebb gyilkosa.¹¹⁶³

1159 Ma: Szabadság-híd.

1160 Salkaházi Sárát XVI. Benedek pápa boldoggá avatta (2006). – Mona Ilona & Szeghalmi Elemér, *Salkaházi Sára élete* (Budapest: Ecclesia Kiadó, 1990); Hidvégi Máté, szerk., *Boldog Salkaházi Sára. Emlékkönyv* (Budapest: Szent István Társulat, 2006). Bernovits Vilma 2003-ban megkapta a Yad Vashem kitüntetését.

1161 Szegeden börtöntársa volt Rákosinak (ugyanazon a folyosón) és Szalasi Ferencnek (másik emeleten), a Nyilaskeresztes Párt ifjúsági vezetője, 1944. november végétől kezdődően rendőrségi összekötője. Lásd részletesebben is: Lévai Jenő, *Szürke könyv: magyar zsidók megmentéséről* ([Budapest]: Officina, [1946]), p. 118 skk. – Kalandos életéhez: Ember Mária, “Mintha nyilasok csinálták volna...”, *Múlt és Jövő*, ÚF 1, no. 4 (1990), pp. 58–66 (interjú). – Szalai 2009-ben postumus megkapta a Yad Vashem “Világ Igaza” kitüntetését.

1162 *Napló (1943–1944)* (Budapest: Révai, 1945), p. 498.

1163 Palásti László, “Kun páter ördögi naplója. Kivégzés előtt »lélektani« jegyzeteket írt a reverendás nyilas tömeggyilkos”, *Képes Figyelő*, (1946. február 23 és 30); Zinner Tibor & Róna Péter, *Szalasiék bilincsbén, II: A magyar nép nevében* (Budapest: Lapkiadó Vállalat, 1986), pp. 244–251.

1945. január 12-én a budai *Hevra Kaddisa* kórház / Budai Izraelita Szentegylet Gyógyintézet épületébe (Maros utca 16) fegyveres nyilaskeresztes suhancok rontottak be, mindenkit, akit ott találtak, meggyilkoltak: az épület háta mögötti kertben, ahol hevenyészve elföldelték őket, utóbb 92 áldozatot exhumáltak. A tömegsír feltárása annak idején széles körű visszhangot váltott ki; a Vörös Hadsereg magyar sajtótisztje, Ék Sándor / Alex Keil (1902–1975) grafikus – fotóriporterek (Mafirt) közreműködésével – számos fényképfelvételen dokumentálta, az oda vitt nyilaskeresztes pártszolgálatosok jelenlétében, a holttestek azonosítását (1945. április).

A Városmajor utcában 1920 óta működött a pesti orthodox hitközség jól felszerelt kórháza,¹¹⁶⁴ a Bíró Dániel Gyógyintézet,¹¹⁶⁵ 25 betegszobában 70 ágygal. 1944 őszén a Nemzetközi Vöröskereszt vette oltalma alá. A szovjet csapatok ekkor már három hete (1944. december 24 óta) a János (Új Szent János) Kórháznál álltak, pár száz méterre az épülettől. Január 14-én délben a közeli (Városmajor utca 37) nyilas ház legénysége betört a kórházba, több orvost, a zsidó személyzetet, a beteget, a bujkálókat igazoltatás után összetertették, az épületben vagy az udvaron agyonlőtték, a fekvőbetegekkel ágyukban végeztek, csak néhányan menekültek meg. Másnap a nyilasok az épületet kifosztották, január 17-én a holttesteket petróleummal lelocsolták, majd felgyújtották, az épület két napon át égett, azután összedőlt, az elszenesedett tetemekre omlott.¹¹⁶⁶ A mentést vagy az oltást mindvégig fegyveresek akadályozták meg. 130 beteget, 24 fő személyzetet gyilkoltak meg, az áldozatok között volt Koppel Reich főrabbi özvegye, leánya és unokája.

A csaknem szomszédos orthodox szeretetotthonból (Alma utca 2) a gondozottakat, mintegy 80 idős embert január 19-én – a Pest felszabadulását követő napon – kiterelték a Városmajorba, és a fák között agyonlőtték, a holttesteket a Szamos utca sarkánál, a tenispálya közelében egy bombatölcsérbe dobálták. Az utóbb elfogott gyilkosok ügyét a Népbíróság tárgyalta. A politikai ügyész Ortutay Gyula volt. A vádlottak közül 8 személy halálos ítéletét végrehajtották. A kivégzett háborús bűnösök közül többeket, s velük a hasonló ítélettel kivégzett bori keretlegényeket, a rákoskeresztúri Köztemető 298. parcellájában – amely 1945 és 1956 között a börtön temetőjeként szolgált – temették el, és nevüket a rendszerváltás után orvul felírták A HAZÁÉRT HALTAK VÉRTANÚHALÁLT feliratú emléktáblára.¹¹⁶⁷ – A 298. és 301. par-

1164 Városmajor utca 54, a volt Vaskovits hidegvíz- / vízkúra-gyógyintézet; a mai házszámozás szerint: Városmajor utca 64–66 (a telek egy részén új építésű, több lakásos ház áll).

1165 A Vaskovits gyógyintézetet 1920-ban egy Braun Bernát / Bernardo Braun nevű fiumei kereskedő vette meg, és az első világháborúban tüzérkapitányként szolgáló, sebesülésébe belehalt fivérééről nevezte el.

1166 Scheiber Mirjam, "A budapesti »Bíró Dániel« orth. zsidó kórház tragikus története", *Holocaust Füzetek*, no. 7 (1997), pp. 9–44; Frisch György, "Az eltüntetett Bíró Dániel Kórház", *Új Élet*, 62, no. 3 (2007. február 15), p. 5.

1167 Csapody Tamás, "Felmagasztosult keretlegények. Őt sír nyomában a rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában", *uo.*, 66, no. 274 (2007. november 24), Hétvége, pp. 2–3; Rab

cellák nyilaskeresztes / hungarista emléktábláit 2008. június elején szaktörténészek tiltakozása nyomán, erős társadalmi nyomásra eltávolították.¹¹⁶⁸

Kun András Szent Ferenc-rendi (minorita) szerzetes 1944 tavaszán lépett be a Nyilaskeresztes Pártba, október 15 után mint a Fegyveres Nemzetbiztonsági Bizottság tagja razziákat vezetett a zsidók ellen. Részt vett a Maros utcai és a városmajori kórházak elleni támadásban. Többek állításával ellentétben a szerzetesrendből nem lépett ki, a nyilaskeresztes osztagok élén is reverendáját viselte.¹¹⁶⁹

Szálasi "nemzetvezető" rémuralma 1944. október 15-től a város teljes felszabadulásáig – becslések szerint – 38 000 polgári áldozatot követelt, ebből körülbelül 14 000 volt a zsidó; a kivégezettek és meggyilkoltak száma 7 000, a nyugatra hurcolt zsidóké 50 000, ebből meghalt körülbelül 25 000, a katonai veszteség 55 000.

A Vörös Hadsereg egységei 1944. augusztus 27-én a Kárpátokban (Ojtozi-szoros) lépték át Magyarország akkori határát. Szeptember 23-án Délkelet-Magyarországon (Battonya) elérték a "trianoni" határt. Erős ellenállást legyűrve, változó ütemben, de közeledtek Budapest felé. A főváros ostroma¹¹⁷⁰ – tágabb értelemben – 1944. november elején kezdődött, a Vörös Hadsereg első T-34-es tankja a pesti oldalon november 3-án jutott el a főváros mai közigazgatási határához. Megkezdődött a város hosszú ostroma. A pesti oldalon Rodion Jakovlevics Malinovszkij (1898–1967) marsall, a 2. Ukrán Front parancsnoka, a budain Fjodor Ivanovics Tolbuhin (1894–1949) marsall, a 3. Ukrán Front parancsnoka vezette az ostromló szovjet csapatokat. Magát a várost lépésről lépésre, a belterületen házról házra foglalták el. Az első nagy roham Budapestért október 29-én kezdődött, a második november 6-án, a harmadik november 29-én, a negyedik január 1-jén. November 2-án elérték Kispest peremét. A munkaszolgálatos sáncos századokat gyorsan hátrább kellett vonni. November 13-án szovjet csapatok voltak a Csepel-szigeten. Bár Hitler november 23-án elrendelte Budapest védelmét az utolsó emberig, s a fővárost "Budapest Erőd"-dé (*Festung Budapest*) nyilvánította (december 1), a németek és részben a nyilaskeresztesek megkezdték a visszavonulást a főváros körzetéből (november 28–29). Hitlernél tett látogatásakor (december 4) Szálasi már csak üres ígéreteket kapott. A Vörös Hadsereg Budapestet három oldalról körülzárt (december 5–9). December 5-től rendszerezéské váltak az ágyúzások.

László, "Tömeggyilkos »vértanúk«", *Népszabadság*, 66, no. 28/1 (2008. február 2), Hétvége, p. 2; [Zinner Tibor], "Ötvenegy háborús bűnös. Folytatódik a kegyeleti dráma – A 301-es parcella körül sincs minden rendben", *Népszabadság*, 66, no. 97/1 (2008. április 25), p. 4.

1168 A névsor azóta is szerepel több szélsőjobboldali honlapon, például, <http://www.pannonfront.hu/29/1946.lista.htm>.

1169 A Népbíróóság halálra ítélte, kivégezték.

1170 Ungváry Krisztián, *Budapest ostroma* (Budapest: Corvina, 1998, 1998³) / *Die Schlacht um Budapest, 1944–1945* (München: Herbig, 1999) / *The Siege of Budapest: One Hundred Days in World War II* (New Haven, CT: Yale University Press, 2005).

A m. kir. belügyminiszter ezt a pillanatot találta a legalkalmasabbnak arra, hogy elrendelje: “mindazok az utak, utcák és terek, amelyek ezidőszerint zsidó személy családi nevével vannak megjelölve, megfelelő új elnevezést nyerjenek” (december 5).¹¹⁷¹

December 10-én a Síp utcai székház III. emeletén az elnöki szobát telitalálat érte, több halott és sebesült volt, gyakorlatilag az egész emelet használhatatlanná vált. A szovjetek december 10 k. benyomultak Újpestre. December 11-én elfoglalták Vácot. A kormány utolsó tagjai ekkor hagyták el a fővárost. December 20-án szőnyegbombázás okozott súlyos pusztítást a gettó területén, másnap is bombák hullottak a gettóra. December 24-én szovjet kézre jutott a Budaörsi repülőtér. Budán, a Budakeszi úton és a Sváb-hegyen (ma: Szabadság-hegy), a fogaskerekű vasút végállomásánál feltűntek az első szovjet tankok. Egy szovjet felderítő járőr eljutott egészen a Szent János Kórházig. December 25-én a szovjet csapatok elfoglalták Budán a Hűvösvölgy környékét, Pesten a Kelenföldi pályaudvart, a Duna jobb partjánál elvágta a Szentendre–Esztergom utat, kijutottak a Dunához. 27-én a bécsi országot átvágásával minden oldalról és minden útvonalon bezárult az ostromgyűrű a város körül. A szovjetek elfoglalták a ferihegyi repülőtérrel. Bár a következő napokban voltak német ellentámadások, a Vörös Hadsereg pozícióin már nem tudtak jelentősen változtatni. 30-ától az orosz tüzéség állandó pergőtűz alatt tartotta a fővárost. 1945. január 1-jén az oroszok elfoglalták Kőbánya egy részét, január 4-én Pestszenterzsébetet, január 6/7-én Zuglót, január 8-án Kispestet, 9-én Újpestet. Január 12-én a Nagykörúton kifelé már nem lehetett átjutni. 14–15-én a Nagykörútnál voltak a szovjet alakulatok, 15-én a Ferencvárosban (Boráros tér), a Józsefvárosban (Szentkirályi utca), 16-án az Új-Lipótvárosban.

Karl Pfeffer-Wildenbruch tábornok, “Budapest Erőd” parancsnoka, akinek szolgálati helye a Várnegyedben, az Erdődy–Hatvany-palotában volt (Werbőczy utca 7), de ekkor már főként az Alagútban tartózkodott: a tábornok parancsnoksága alatt a németek berendezkedtek a Várhegy védelmére.

Pfeffer-Wildenbruch tábornok elrendelte a Duna-hidak felrobbantását. A Margit-híd pesti szárnya – közelebből nem ismert körülmények között – már 1944. november 4-én a vízbe szakadt. Az összeköttetést ideiglenesen komppal és rozoga pontonhíddal állították helyre. Felrobbantották a déli összekötő vasúti hidat (1944. december 31), a Horthy Miklós-hidat (ma: Petőfi-híd) (1945. január 14), a Ferenc József-hidat (ma: Szabadság-híd) (január 16) és az Erzsébet-hidat (január 18). A Margit-híd megmaradt budai szárnyát a Pestről Budára visszavonuló német csapatok robbantották fel (1945. január 18).

1171 960/1944. Bm. *Budapesti Közlöny*, 1944, no. 270 (1944. december 6), p. 5.

A gettó felszabadulása

A gettóba december 20 után az őrség már csak a Nemzetközi Vöröskereszt embereit engedte be. 1945. január elején pánikszerűen terjedt el a hír, hogy az SS és a nyilas-keresztes osztagok el akarják pusztítani a gettót, az oda bezsúfolt összes zsidót. A hír első változatában (január 3) a nyilasok állítólag ekrazitot helyeztek el a nagyobb épületek alatt; a második, későbbi változatban (január 12) az SS és nyilaskeresztes fegyveresek a Nagykörúton, a Royal Szállóban gyülekeztek a támadáshoz. A tervet – Szalai Pál közbenjárására – állítólag Gerhard Schmidhuber (1894–1945)¹¹⁷² Wehrmacht-Generalmajor / vezérőrnagy, hadosztályparancsnok (13. Panzerdivision) akadályozta meg. Ezeknek a híreknek hitelt érdemlő bizonyítéka nincs, de jelzik a gettó lakóinak végletes kiszolgáltatottságát és elemi erejű halálfélelmét. Január 10-én a gettó négy kapuja közül kettőt bezártak, közlekedést csak a Wesselényi utca két végén engedélyeztek.

Az Üvegháznál 1945. január 17-ről 18-ra virradó éjszaka jelentek meg a szovjet katonák. Halálos csend volt a környéken. Egyikük bekiáltott a kapun: "Jidn, ir seid frei!"¹¹⁷³ A nagy gettót január 18-án hajnalban szabadította fel a Vörös Hadsereg. Az első szovjet katonák a Wesselényi utcai kapunál hatoltak be a deszkapalánk mögé. Rendőrségi jelentés 1945. január 18-án, délelőtt 9 óraker: "Ellenség már a Belvárost ostromolja, s előretört a Calvin térig. Nappal állandó tüzérségi aknatűz s a légítámadások miatt a mozgás lehetetlen. Pusztulás elképzelhetetlen, különösen a Belvárosban és a Várban..." Egy héttel később Budán az a hír terjedt el, hogy a zsidók kitortek a gettóból, és sok németet agyonlőttek.¹¹⁷⁴

A gettóval együtt január 18-án felszabadult a Wesselényi utcai szükségkórház is. Orvosai és személyzete továbbra is részt vett a betegek ellátásában, származásra tekintet nélkül. A főváros más részein folytatódó hadműveletek azonban elérték, január 20-án és február 6-án Buda felől belövést kapott, halálos áldozatok is voltak. A Zsidó Kórház 1945. május végén ürítette ki az épületet, és költözött vissza eredeti helyére, a Szabolcs utcába.

Teljes felszabadulást a pesti zsidók számára csak az ostrom vége hozott: a városban szinte mindenütt bujkáltak zsidók, rejtékhelyeken, hamis iratokkal. Január 20 után már csak Budán folytak harcok. Február 11-én délután Pfeffer-Wildenbruch tábornok kiadta a parancsot a Várban már 53. napja védekező német és magyar csapatoknak a kitorésre. Este este 8 óraker indultak el, mintegy 18 500 ember, maga

1172 Elesett a Várhegyet védő német csapatok kitorésekor (1945. február 13).

1173 Így írja le emlékiratában Shemuel (Alexander) Katz (1926–2010) izraeli grafikus (1944-ben Pesten a *Ha-Noar ha-Cioni* aktivistája): *Sorsom volt a kivétel. Egy grafikus és karikaturista emlékei Ausztriáról, Magyarországról és Izraelről* (Budapest: C.E.T. Belvárosi Könyvkiadó, 2002), p. 44.

1174 In: Ungváry Krisztián, szerk., *Budapest ostroma / Budapesti Negyed*, 8, no. 3–4 (29–30) (2000. ősz-tél), p. 243.

a tábornok is, a Bécsi-kapun át, a Margit körút/Széna tér–Széll Kálmán tér vonalon, a Mány községnél álló német–magyar vonalat mindössze néhány száz ember érte el, a többiek meghaltak vagy fogságba estek.

Időközben Debrecenben összeült az ideiglenes nemzetgyűlés (december 21), megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány (december 22), és hadat üzent Németországnak (december 28) (1945:iv. tv.).

Gázkamra Nyugat-Magyarországon

Az ország nyugati peremén 1945. január–februárban egyelőre nem változott meg semmi: a nyilaskeresztes kormányzat továbbra is működtette a *Südstwall* munkatáborait.

A Holocaust embertelen történetében a nagy koncentrációs és megsemmisítő táborok mellett százak vagy ezrek szenvedésének, tragikus halálának színterei voltak a kisebb táborok is. Egy ilyen Magyarországon még 1945 tavaszán is működött, a nyilaskeresztes hatalom utolsó hónapjaiban, amikor már csak az elvetemültség tarthatta fenn.

Szálasi Ferenc “nemzetvezető” államapparátusa a közeledő front elől 1944. november végén Farkasgyepűre (Veszprém vármegye) (“Gyepű I”) menekült,¹¹⁷⁵ majd innen az osztrák határszélre (“Gyepű II vezéri védőkörlet”): a “nemzetvezető” Kőszegen, az országgyűlés Sopronban,¹¹⁷⁶ a hivatalok Szombathely, Kőszeg, Velem, Sopron, Sopronkövesd, Brennbergbánya szerény hivatali épületeiben, irodáiban vagy magánházaiiban rendezkedtek be, Brennbergbányán még tárnákban is. Szálasinak Kőszegen vezéri bunker épült, ezt a Hunyadi János testőrszázlój alj örizte.¹¹⁷⁷ Sopronkőhidán a börtönt Pestről áttelepített politikai foglyokkal töltötték meg, és a kivégzéseket még karácsonykor sem szüneteltették, Bajcsy-Zsilinszky Endrét is december 24-én akasztották fel.

Kőszegen,¹¹⁷⁸ ahonnan a helybeli zsidókat – a környékbeliekkel együtt valamivel

---

1175 Maga Szálasi november 21-én hagyta el Budapestet.

1176 Szikossy Ferenc, “A Nemzeti Szövetség és az Országgyűlés két házának tevékenysége Sopronban, 1944. november – 1945. március”, in: *A Legújabbkor Történeti Múzeum Évkönyve*, 1966 (Budapest, 1966), pp. 293–321.

1177 Szálasi 1945. február végétől március 27-ig tartózkodott Kőszegen, a “védőkörlet” vezéri bakkjában.

1178 A kőszegi lágerek történetéhez lásd Tolnai László, *Kőszegi végállomás* (Budapest: Vörösváry Kiadóvállalat, 1947); Harsányi László, *A kőszegi zsidók* (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái, 6) (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviseletének kiadása, 1974), p. 211 skk.

több mint száz főt – már 1944 nyarán deportálták, és ahol abban az időben a már menekülőben lévő kormány székhelye volt, november végén két munkaszolgálatos láger rendeztek be, a város átellenes széléin: a téglagyár pajtáiban, szárítóiban, illetve a sörgyár épületében és a közeli, még az első világháború előtt épített barakkokban. A munkaszolgálatosokat Pestről, a Józsefvárosi pályaudvarról mézporos tehervagonokban szállították Kőszegre, de ide került az a kevés zsidó is, aki a nyugati határszélen a fél évvel korábbi deportálást szerencsésen elkerülte, és most jutott a nyilasok karmai közé. A foglyok száma nyolc–tízezer főre becsülhető, napi 14 órát dolgoztak, SA őrség, az ausztriai *Volkssturm* tagjai, fegyveres nyilaskeresztesek és helybeli leventék őrizték őket. A *Südstwall Niederdonau–Steiermark-Nord* szakaszának építésén dolgoztatták őket, sáncot ástak, tankcsapdát, futófolyosót építettek. A “B” szakasz első része, a Kőszeg–Bozsok–Bucus–Szombathely–Rábafüzes vonal még Magyarország területén vezetett. Januárban a munkaszolgálatosok egy részét 60, kartonpapírból összetakolt barakkba helyezték át, hogy a sörgyár épületében az őrök foglalhassák el helyüket. Kimerültség és éhezés, ragály és kegyetlenkedés szedte áldozatait, de a végsőkig legyengültekkel az őrök tarkónlövessel végeztek. A munkatáborok halottai csakhamar megtöltötték a zsidó temető kerítésén belül nyitott tömegsírt, ezután a város melletti erdőben (Guba-hegy) földelték el a tetemeket, fölöttük a foglyokkal simára döngöltették a földet. Az 1947-ben végzett exhumálások után még 2004 őszén is találtak a város külső részein (Lovagló-dűlő) addig ismeretlenül maradt tömegsírt, benne több száz holttest csontmaradványaival.

A sörgyárnál két-három deszkabarakkot kórháznak nyilvánítottak. A Vörös Hadsereg közeledtére a munkaszolgálatosok többségét, aki mozogni bírt, 1945. március 22-én gyalogmenetben útnak indították Ausztriába, a mauthauseni koncentrációs tábor felé. Másnap azokat a barakkokat, amelyekben a betegek és hátramaradtak tartózkodtak, rossz pokrócokkal tömítették, papírral beragasztották, majd március 24-én német katonák hordozható felszereléssel gázt engedtek beléjük. Akik ezután még életben voltak, azokat agyonlőtték. A halottakat bombatölcsérekbe dobták. Mintegy 90–120 ember vesztette életét ezekben a kezdetleges gázkamrákban. Magyarország területén a kőszegi gázkamrák voltak a náci és nyilaskeresztes uralom utolsó nagy gáztette. Szálasi kormánya március 29-én vonaton hagyta el Kőszeget, ezen a napon a szovjet hadsereg Kőszegnél áttörte a birodalmi határt. A *Südstwall* értelmét vesztette.

Kőszegtől csak pár kilométernyire nyugatra, Rohoncon (Rechnitz), az egykori Batthyány-kastély tulajdonosnője, Margareta Thyssen-Bornemisza / Batthyány Margit grófnő (1911–1989),¹¹⁷⁹ a német hadiiparral szoros kapcsolatban álló Thyssen

1179 Heinrich Thyssen (1875–1947), házasságkötése (1907) óta magyar báró (kászoni br. Thyssen-Bornemisza Henrik / Baron Heinrich Thyssen-Bornemisza de Kaszon) és első felesége, *née* kászoni és impérfalvai br. Bornemisza Margit (1887–1971) leánya.

család¹¹⁸⁰ tagja, aki a rohonci kastély eredeti tulajdonos családjának egyik vagyontalan tagját, gr. Batthyány Ivánt (1910–1985) vette férjül (1933),¹¹⁸¹ és kastélyát a háború alatt a Waffen-SS tisztjei számára pihenőhelynek rendezte be: a férjétől külön élő Batthyány Margit 1945. március 24/25-én – a virágvasárnapra virradó éjszaka (!) – SS-tisztek, köztük barátja (Hans-Joachim Oldenburg) és valami 40, ugyancsak a nemzetiszocialista körökhöz tartozó más vendég társaságában szórakozott, táncoltak, ittak, s amikor a hangulat magasra csapott, vendégei a közeli tanyán (Kreuzstadl, Meyerhof) egy csürben magyarországi – Kőszegről ide hozott – munkaszolgálatosokat, akiket még akkor is a *Südstwall* helyi szakaszán akartak dolgoztatni, mintegy 180–220 férfit, a vasútról odatereltek, és meztelenre vetkőztetve őket, mérőben szórakozásból, agyonlőtték, majd 18, életben hagyott személlyel elföldeltettek, s másnap ezeket is agyonlőtték.¹¹⁸² Ezután a kastély tulajdonosai és vendégei gyorsan elmenekültek.

Négy-öt nap múlva érte el a szovjet hadsereg a magyar–osztrák határt és Rohoncot, a kastélyt felgyújtották, a lakosság kifosztotta, később lebontották. 1945–1947-ben bírósági eljárások is folytak, 1970-ben egy tömegsírt, a 18, utólag agyonlőtt személy sírját, feltárták és jegyzőkönyvet vettek fel róla, a maradványokat a grazi zsidó temetőben eltemették, a gyilkosság körülményeit azonban sem akkor, sem – további terep- és levéltári kutatások ellenére – azóta nem sikerült jogi értelemben tisztázni,¹¹⁸³ a nagy tömegsírnak nincs nyoma, a falu nem akar tudni róla.¹¹⁸⁴ Rechnitz a hallgatás fala – mondta a Schlossberg korcsmában egy helybeli lakos az eseményekről kérdezősködő riporternek. Batthyány Margit, aki a háború után Svájcban élt, évente visszajárt Rechnitzbe, 1 000 holdas erdőbirtokára, vadászni.

1180 Heinrich bátyja, Friedrich "Fritz" Thyssen (1873–1951) 1923 óta pénzzel és politikailag egyaránt támogatta Hitlert és a nemzetiszocialista mozgalmat, a zsidóellenes intézkedések is, de 1938-ban, a Kristallnacht után szakított a nemzetiszocialistákkal, sikertelen emigrációs kísérlete után, 1943-tól a háború végéig, a sachsenhauseni, majd a dachau koncentrációs táborban tartották fogva. Az első világháború után a Thyssen család ipari vállalkozásai (acél, cső, gáz stb.) jelentős szerepet játszottak Németország újrafegyverkezésében.

1181 A rohonci Batthyány-kastélyt Heinrich Thyssen még 1907-ben vásárolta meg. Nászajándékkul adta leányának, aki az eredeti tulajdonos család leszármazottjához ment férjhez.

1182 Harald Straßl & Wolfgang Vosko, *Der Arbeitseinsatz und die Lager entlang der Grenze im Bezirk Oberwart (Burgenland)*, *Holocaust Füzetek*, no. 14 (2000), pp. 62–80, kül. p. 65 skk. (a tömeggyilkosság tényszerű ismertetése). – David R. L. Lichtfield, *The Thyssen Art Macabre* (London: Quartet Books, 2006); uő, "The Killer Countess: The Dark Past of Baron Heinrich Thyssen's Daughter", *The Independent* (7 October 2007); "Die Gastgeberin der Hölle", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2007, no. 242 (18. Oktober 2007), p. 37. – Walter Manoschek, Hrsg., *Der Fall Rechnitz: das Massaker an Juden im März 1945* (Wien: Braumüller, 2009).

1183 Gazdag információ található egy internetes honlapon: http://www.kreuzstadl.net/massengrab_long.html (09/11/14).

1184 A történetet színdarabban dolgozta fel Elfriede Jelinek (1946–) Nobel-díjas (2004) osztrák író ("Der Würgeengel" / "Rechnitz", 2008).

Lágerek népe

Majdaneket 1944. július 23-án szabadította fel a Vörös Hadsereg, a Hitler elleni – sikertelen – merényletet követő napokban. A tábor személyzete nem tudta felszámolni a tömeggyilkosság bűnjelét: megmaradt a gázkamra és a krematórium, s a 480 túlélő elmondta, milyen volt a táborban az élet és a halál, utóbbiról elszenesedett csontok hatalmas halmai is tanúskodtak. Az Auschwitz-jegyzőkönyvek után az innen tudósító újságok adtak tényszerű, hiteles képet a világnak, a Szövetségesek országaiban is, a lágerekben folyó rémtettekről.

Az auschwitzi lágerrendszerben¹¹⁸⁵ az utolsó elgázosítást 1944. október 28-án végezték, november 3-án Himmler parancsára hivatalosan is beszüntették a további tömeges gyilkosságokat. Birkenauban az októberi fogolyházadás során felrobbantott IV. számú krematóriumot az év végére lebontották. November 25-én megkezdték a II–III. számú krematóriumok technikai berendezésének leszerelését és elszállítását. Az SS, tekintettel a front közeledtére, el akarta tüntetni a megsemmisítő tábor nyomait. Decemberben megkezdték a munkaképes foglyok elszállítását nyugatabbra, Németországba, más táborokba. Utoljára 1945. január 7-én volt kivégzés, 17-én pedig *Appell*, akkor összesen 67 012 foglyot számoltak össze.¹¹⁸⁶ A még ott lévő foglyokat csoportokban, tehervonatokon, egy részüket, amikor már vagonok sem voltak, gyalogmenetben, elindították németországi táborok felé. Egy ilyen szerelvény vagonjába került Jisszakhar Slomo Teichtal rabbi is. Január 18 után már nem adtak sem enni, sem inni az ottmaradt foglyoknak. Január 20-án a visszavonuló SS-egységek felrobbantották a II. és III. számú krematóriumok épületét, január 26-án az V. számút, amely addig még működőképes volt.

Január 27-én délután jelentek meg Auschwitzban az akkor Georgij Konsztantino-vics Zsukov (1896–1974) parancsnoksága alatt álló, a Voronyezsi Frontból szervezett 1. Ukrán Front 60. hadseregéhez tartozó, hóköpenyes orosz katonák. A barakkokban akkor már csupán néhány ezer zsidó fogoly élt.¹¹⁸⁷ Köztük 543 volt a magyar. Az időpont jelképnek sem volt rossz: a zsidó rituális naptárban pár nap múlva következett *sabbat Sira*, a Vörös-tengeren való átkelés hálaadó énekének (*Sira / Sirat ha-jám*)¹¹⁸⁸ és az egyik rituális újévnek a napja.

Theresienstadtból – amely mintegy kirakatlágerül szolgált – 1945. február 5-én Himmler utasítására s miután zsidó szervezetek váltságdíjra ötnegyed millió dollárt utaltak át különböző svájci bankokba, 1 210 – többségükben hollandiai – fog-

1185 Andrzej Strzelecki, *The Evacuation, Liquidation and Liberation of Auschwitz* (Voices of Memory, 1) (Oświęcim: Wydawnictwo Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau, 2008).

1186 Ota Kraus & Erich Kulka, *Halálgyár* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1958), p. 332: 54 651.

1187 Auschwitz: 1 200 beteg; Birkenau: 5 800 fő; Monowitz: 600 beteg.

1188 Ex. 15,1-21.

lyot kiengedtek Svájcba. A lágert, 17 000 fogollyal, 1945. május 3-án az őrség átadta a Nemzetközi Vöröskeresztnek, de az SS csak napok múlva (8/9 éjszaka) távozott. Groß-Rosent a szovjet hadsereg február 14-én szabadította fel.

Buchenwaldban és altáboraiban, ahová a keletről evakuált táborokból 1945 januárja óta nagy tömegben vittek foglyokat, és százezer főnél is nagyobb létszám mellett elviselhetetlenül zsúfolt volt, az örök április 5-én akarták kiüríteni a lágert, de menekülniük kellett, és az utolsó héten maguk a foglyok vették át a tábor irányítását. Az egyik közeli altábort, Ohrdurfot az amerikai csapatok már 1945. április 4-én, *peszah* első napján felszabadították. A buchenwaldi tábor kapujánál 11-én jelentek meg. Április 12-én Dwight D. Eisenhower (1890–1969) tábornok, az Európában állomásozó amerikai haderő főparancsnoka – később az Egyesült Államok elnöke (1953–1961) – magas rangú katonai kíséretével szemlét tartott Buchenwaldban és Ohrdurfban, a foglyok elhelyezésének körülményei, az életben maradtak testi állapota, a halmokba rakott tetemek látványa valósággal beteggé tették. A környék településeinek elöljáróit és lakosságát rendelte ki az emberi maradványok eltakarítására.

A legnagyobb hollandiai gyűjtőtábort, Westerborkot a kanadai hadsereg szabadította fel (április 12).

Bergen-Belsent az angol hadsereg 1945. április 15-én érte el. A 60 000 foglyot kritikus állapotban találták, a táborban tifuszbajrány dült, a következő hetekben mintegy 28 000 fogoly meghalt. Az életben maradt rabbik öt tagú rabbi-tanácsot alakítottak, hogy hiteles döntéseket hozhassanak vallási ügyekben.

Április 22-én a Vörös Hadsereg, amely akkor már ostromgyűrűbe fogta Berlint, felszabadította a fővárostól északra fekvő Sachsenhausent. Flossenbürgöt április 23-án érték el az amerikai csapatok.

Dachauban április 29-én, vasárnap jelent meg az amerikai *Seventh Army* két egysége, a *42nd Rainbow Division*, a *45th Thunderbird Division*, és az utóbbival a *101st Tank Battalion*. Az első tisztet az egyik fogoly jiddisül köszöntötte, a tiszt jiddisül válaszolt. A felszabadítók első dolga volt, hogy az SS laktanyáit kórházzá alakítsák át. Ravensbrücköt április 30-án szabadította fel a szovjet hadsereg, 3 500 beteg, kiéhezett női foglyot találtak a táborban. Neuengammét május 2-án az angolok, ugyanzen a napon Jasenovacot a szovjet hadsereg és a jugoszláv partizánok.

A magyarországi zsidók számára különösen fájdalmas emlékezetű ausztriai táborokat, Mauthausent és a többi, csak 1945. május 5-én érték el az amerikaiak, Gunkirchenben az őrség megadta magát. Legutoljára Stutthof szabadult fel, a német kapitulációt követő napon (május 9).

12 / Maradék-zsidóság

Displaced	874
Briha.....	879
A "maradék".....	881
Gyász-nap.....	885
"Mea culpa"	888
A törvényhozás lépései	889
Népbíróság	892
Országos Zsidó Helyreállítási Alap.....	899
Az aranyvonat-ügy.....	903
Bibó István és "a zsidókérdés".....	907
Új zsidó élet.....	909
Hitközségek, zsinagógák, rabbik	912
Joint: kis Marshall-segély Magyarországnak.....	916
Jesivák – rövid időre.....	920
Vidékről a fővárosba	922
Változások a zsidó társadalomban	923
Államosítások	925
"Földet vissza nem adunk"	927
Szombat a szocializmusban.....	928
A cionista mozgalom	930
A zsidók és a politikai pártok.....	938
Pogromok a népi demokráciában	949
Kunmadaras.....	954
Miskolc-Diósgyőr	959
Wallenberg emlékműve	961
Izrael Állam.....	965
Hivatalos / diplomáciai kapcsolat Izraellel.....	969
Alija	973
"Magyar" falvak és kibbucok	983
Hitközségi választás, 1948. április.....	986
A cionista szervezetek felszámolása.....	988

MDP: "a jelenleg is aktív" cionisták kizárása.....	991
Az első cionista per (1949).....	993
A pártállam zsidó egyháza.....	995
Osztályharcos deportálás.....	1002
Jerida.....	1004
Cionisták börtönben (1953).....	1006
Ki ölte meg Wallenberget?.....	1014
Kasztner bíróság előtt.....	1015
Enyhülés – érdemi javulás nélkül.....	1018
"Nyomasztó létkörülmények".....	1020
Zsinagógák kiárusítása.....	1021
Magyar nyelvű zsidók Romániában.....	1030
1956: mélyről bugyborgó indulatok.....	1032
Eichmann-per.....	1040
Izrael két háborúja.....	1043
(Egy)személyes szembenézés a múlttal.....	1046
Az emlékezés ereje.....	1047
Holocaust-identitás.....	1049
1989: rendszerváltás.....	1050
Izraelita helyett zsidó.....	1054
Szívélyes viszony Izraellel.....	1055
Istóczy – Gömbös – Szálasi – Csurka.....	1056
"Nappali hold".....	1059
A zsidók egykori vagyona: letét.....	1063
A zsidók egykori vagyona: elkobzás.....	1064
Kárpótlás Németországból: részleges kártérítés.....	1065
Kárpótlás Magyarországon: kártérítés helyett.....	1068
Kárpótlás a volt közösségi tulajdon helyett.....	1070
Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány.....	1072
Kárpótlás: élet elvesztéséért.....	1073
A zsidóüldözés dokumentumai.....	1076
Emlékhely és emlékezés.....	1078
Lélekszám a XX. század végén.....	1082
Szervezetek, irányzatok, hitközségek.....	1085
Nemzetiség, nemzeti kisebbség.....	1096
A jelen.....	1099
A zsidó diaszpora esélyei.....	1107

12 / Maradék-zsidóság

A fegyverek elhallgatása (az európai hadszíntéren: 1945. május 9) után a világ – nagy- és kishatalmak, felelős politikusok – nem eszméltek rá arra, hogy a zsidók elhurcolása, tömeges meggyilkolása nem egyszerűen a zsidóság: az egész emberiség ellen elkövetett bűntett volt.

A fő európai hadszíntéren, Kelet- és Közép-Európában, ahol a győztes hatalmak a határokat átrendezték, szinte minden állam tömeges lakosságcserével, kitelepítéssel törekedett megvalósítani a nemzetállami homogeneitást. Kimondva, mint korábban a zsidók, a háború után a német vagy magyar kisebbségek esetében, vagy kimondatlanul, a feszültségek és konfliktusok kirobbantásáért a politikusok és a közvélemény egyaránt felelőssé tették a többségi lakosságtól különböző, idegenként megbélyegzett kisebbségeket. A kisebbségek felszámolásával akarták megoldani a kisebbségek létéből adódó feszültségeket, lehetetlenné tenni a továbbiakban az irredentát. De büntetésnek, megtorlásnak is szánták a nemzetállami többségtől különböző idegének kitelepítését.

A győztes hatalmak egyike, a Szovjetunió nyugatabbra toltta el Lengyelország határait: az újrászabott Lengyelország nyugati területeiről (Szilézia) és az egykori Kelet-Poroszország Lengyelországnak juttatott feléből Németország keleti felébe telepítették ki a németeket, keleti területeiről a szovjet tagköztársaságokba az ukrán, fehér orosz stb. kisebbségeket, a Szovjetunióból Lengyelországba a lengyeleket (és az eredetileg lengyelországi, de a Molotov–Ribbentrop-paktum után evakuált / deportált zsidókat), Németországba a még megmaradt kelet-poroszországi németeket. A helyreállított Csehszlovákia – formálisan a győztes hatalmak egyike – kitelepítette a német lakosságot (az úgynevezett Szudéta-németeket), a magyarok egy részét – az úgynevezett “anyásokat”, az anyaországból való tisztviselőket stb., akik a magyar közigazgatással költöztek át az 1938-ban Magyarországhoz csatolt területekre – már az első napokban kiűzte, a magyar lakosság másik részét lakosságcserével áttelepítette Magyarországra, onnan befogadva a szlovák lakosság áttelepülni hajlandó részét, majd a dél-szlovákiai őshonos magyar lakosság maradványát deportálta Északnyugat-Csehországba.

Magyarország deportálta a főként dunántúli német (sváb) lakosságot, amely ellen a népi (nacionalista) értelmiség már az 1930-as évek második felében uszított,

és amelynek egy részét a nemzetiszocialista Németország is a maga oldalára állította (*Volksbund*). A svábok – hivatalos megjelöléssel: a volksbundisták – kitelepítése ugyanolyan könyörtelenül és birtokukra, vagyonukra vágyó mohósággal történt, mint egy évvel korábban a zsidóké. Bibó István 1945. május közepén terjedelmes feljegyzésben bírálta a svábok kitelepítéséhez alapul szolgáló politikai koncepciót: “Nem szabad második zsidókérdést csinálni most a »sváb« kérdésből.” Egy fontos mondat a feljegyzésből: “Az egész elgondolás mögött, ha más személyeken keresztül is, ugyanaz a szellem mozog, amely Bakyék szörnyeteg akcióit mozgatta: azok a faji gyűlöletre és kegyetlenségre mindenkor kész magyarok, akiket az erőszak és a faj mítosza visszavonhatatlanul megfertőzött, akik egy organikusan beteg szellemű és beteg társadalmú ország minden baját az idegenekben, a kisebbségekben látják, és abban az örült illúzióban ringatják magukat, hogy ha ezeket bármiféle brutális akcióval eltávolítják az országból, akkor ezzel beírják a nevüket a magyar történelem lapjaira.”¹

Magától értetődően érvényét veszítette a második bécsi döntés: ismét, mint 1918-ban, magyar nemzetiségű menekültek, s részben székely áttelepülők érkeztek Romániából (Erdély) Magyarországra, és a német (szász) lakosság egy részét Románia szintén kitelepítette (a maradékot majd Nyugat-Németország vásárolta ki az 1980-as években). A különböző országokból kitelepített németeket a megszálló hatalmak elosztották Németország nyugati (amerikai, angol, francia) és keleti (szovjet) megszállási zónái, a később megalakuló Nyugat-Németország (*Bundesrepublik Deutschland* / BRD / NSzK) (1949. május 24) és Kelet-Németország (*Deutsche Demokratische Republik* / DDR / NDK) (1949. október 7) között. Magyarországról 186 000 németet telepítettek ki, az első hullámban (1946) a nyugati, a másodikban (1948) a keleti zónába. Csehszlovákiából 90 000 magyar települt át Magyarországra, részben a németek hűlt helyére, házaiba. A bukovinai székelyeket, akiket a magyar kormány a második bécsi döntés, illetve a Délvidék megszállása után, 1941-ben, a Vajdaságba, Bánátba Szabadka, Újvidék, Topolya környéki falvakba telepített át, 1944. októberben az V. (szegedi) kerületi honvéd parancsnokság evakuálta, ők is – egy telet menekültekként átvészelve – 1945-ben a kiürült dél-dunántúli sváb falvakban (Tolna, Baranya megyékben) találtak maguknak mostoha otthonot. Rajtuk kívül is sok magyar menekült el Tito partizánjai vagy a csetnikek elől. Az 1943. novemberben, majd – most már kommunista vezetés alatt – 1945. novemberben újjászervezett Jugoszlávia is kitelepítette vagy elűzte a németeket a szerbiai Bácskából (dunai németek), a horvát és a szlovén tagállamból.

Ha a háború előtti és alatti áttelepítéseket is figyelembe vesszük, nagyjából 1948-ig körülbelül 20 millió kelet- és közép-európai veszítette el otthonát, ahol ősei évszázadok óta éltek, és került, vagyonát hátrahagyni kényszerülve, új közegbe. A né-

1 Bibó kéziratából közölte Kenedi János, *Kritika*, 23, no. 10 (1994), pp. 3–5.

peknek ebben a hatalmas kavargásában kevés figyelem jutott a zsidóknak, akik nem pusztán a deportálásból menekültek meg, de szoros értelemben véve a halál torkából hozta vissza őket a Szövetségesek győzelme. Mindenesetre, korábbi hazájuk népe idegenként tekintett rájuk, szeretett volna megszabadulni tőlük; azt a figyelmet és segítséget, amit kaptak, legfőképpen a nemzetközi zsidó szervezetektől és a Szövetségesek nyugati szárnyától, az amerikai és angol megszálló hadseregektől kapták.

*

A zsidóüldözés demográfiai következményeihez: Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest: Officina, 1946), p. 313 skk.; Pach Zsigmond Pál, szerk., [“A magyar zsidóság statisztikája”], in: *A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete Statisztikai osztályának Közleményei*, no. 1–14 (Budapest, 1947–1949) (az átfogó felmérés első eredményei már 1946-ban ismertek voltak); Varga László, “A magyarországi zsidóság megsemmisítése, 1944–1945”, in: *Évkönyv, 1983/84* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1984), pp. 389–420; uő, “The Losses of Hungarian Jewry: A Contribution to the Statistical Overview”, in: Randolph L. Braham, Ed., *Studies on the Holocaust in Hungary* (New York: Institute for Holocaust Studies of the City University of New York / Columbia University Press, 1990), pp. 256–265; Stark Tamás, *Zsidóság a vészorszakban és a felszabadulás után (1939–1955)* (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 15) (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1955); uő, *Hungarian Jews during the Holocaust and after the Second World War: A Statistica Review* (East European Monographs, 551) (New York: Columbia University Press, 2000).

A DP történetéhez (Németország, amerikai zóna): Leo W. Schwarz, *The Redeemers: A Saga of the Years 1945–1952* (New York: Farrar Straus & Young, 1953); Leonard Dinnerstein, “The U.S. Army and the Jews: Policies toward the Displaced Persons after World War II”, *American Jewish History*, 68, no. 3 (March, 1979), pp. 353–366; Wolfgang Jacobmeyer, *Vom Zwangsarbeiter zum heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland, 1945–1951* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985); Mark Wyman, *DP: Europe's Displaced Persons, 1945–51* (Philadelphia: Balch Institute Press – London: Associated University Press, 1988); Jacqueline Giere, Hrsg., *Überlebt und unterwegs: Jüdische Displaced Persons im Nachkriegsdeutschland* (Fritz Bauer Institut. Jahrbuch 1997) (Frankfurt a. M.: Campus, 1997).

Briha: Yehuda Bauer, *Flight and Rescue: Brichah* (Contemporary Jewish Civilization Series) (New York: Random House, 1970); Thomas Albrich, *Exodus durch Österreich. Die jüdischen Flüchtlinge, 1945–1948* (Innsbruck: Haymon Verlag, 1987); uő, Hrsg., *Flucht nach Eretz Israel. Die Bricha und der jüdische Exodus durch Österreich nach 1945* (Österreich–Israel-Studien, 1) (Innsbruck: Studien Verlag, 1998); Christine Oertel, *Juden auf der Flucht durch Austria: Jüdische Displaced Persons in der US-Besatzungszone Österreichs* (Wien: Werner Eichbauer Verlag, 1999). –

A budapesti kitelepítésekhez (1950–1951): Rátki András, “A volt magyar uralkodó osztályok”, *História*, 3, no. 3 (1981), pp. 28–29; Szántó András, “Az 1951-es budapesti kitelepítés”, *Medvetánc*, 1988, no. 4–1989, no. 1 (1989), pp. 141–187; Dessewffy Tibor &

Szántó András, "Kitörő éberséggel" *A budapesti kitelepítések hiteles története* (Budapest: Háttér Kiadó, 1989). – Hantó Zsuzsa, Takács János, Füzes Miklós & Saád József, szerk., *Kitaszítottak*, I (Budapest: Alterra Svájci-Magyar Kiadó Kft., 2001); Füzes Miklós, szerk., *Kitaszítottak*, II: *Dokumentumok a hortobágyi zárt munkatáborokról* (Budapest: Alterra Svájci-Magyar Kiadó Kft., 2002).

A romániai (magyar anyanyelvű) zsidóság helyzetéhez a második világháború után: Erdélyi Lajos, "Magyar zsidók Romániában, Erdélyben", *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 1 (2000), pp. 25–46; Tibori Szabó Zoltán, "Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945–1948)", *Korunk*, III. folyam, 14, no. 8 (2004), pp. 77–88; uő, *Az erdélyi zsidóság identitástudatának alakulása 1945–1948 között, a sajtó tükrében* (Diss. Kolozsvár, 2007, MS) / *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után* (Kolozsvár: Koinónia, 2007); Gidó Attila, "Zsidó jelen-lét Romániában", *Regio*, 15, no. 3 (2004), pp. 3–21. – Krista Zach, "Die Juden Rumäniens zwischen Assimilation und Auswanderung. Anmerkungen zur Geschichte einer südosteuropäischen Minderheitengruppe im Schwinden", in: Edgar Hösch & Gerhard Seewann, Hrsg., *Aspekte ethnischer Identität: Ergebnisse des Forschungsprojekts "Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum"* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 35) (München: R. Oldenbourg Verlag, 1991), pp. 257–298.

A zsidó élet változásai a háború után Magyarországon: Eugene Duschinsky [Duschinsky Jenő], "Hungary", in: Peter Meyer, Bernard D. Weinryb, Eugene Duschinsky & Nicolas Silvain, *The Jews in the Soviet Satellites* (Syracuse, NY: Syracuse University Press for the American Jewish Committee, 1953), pp. 373–489; Karády Viktor, Kende Péter, Kovács András, Sanders Iván & Várdy Péter, *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, szerk. Kende Péter (Magyar Füzetek) (Párizs, 1984); Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó & Horváth Pál, szerk., *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, II (Vallástudományi tanulmányok, 5) (Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990), pp. 61–190; Csorba László, "Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig (1945–1983)", pp. 191–300; Tamási Györgyi, "Zsidó szellemi élet Magyarországon 1945 után"; Gergely Jenő, "Az izraelita felekezet és a zsidókérdés Magyarországon", *Egyháztörténeti Szemle*, 1, no. 2 (2000), pp. 3–15; Géza Komoróczy, "Israeliten/Juden in ihrer Gemeinde: Juden in der ungarischen Gesellschaft der Nachkriegszeit, 1945–2000", in: Eleonore Lappin, Hrsg., *Jüdische Gemeinden. Kontinuitäten und Brüche* (Berlin – Wien: Philo, 2002), pp. 63–101; Haraszti György, "Trapéz a lejtőn. A magyarországi zsidóság a második világháború után és az '56-os forradalomban", *Confessio*, 30, no. 1 (2007), pp. 66–94.

A cionista mozgalom történetéhez a második világháború után: Novák Attila, *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon* (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000).

Zsidók a háború utáni politikai helyzetben: George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS); Márton László, "Zsidó sors, zsidókérdés a háború utáni Magyarországon", in: Németh Sándor, szerk., *Eszmék nyomában* (München: Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1965), pp. 121–152; Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington: Indiana University Press, 1983), pp. 85–128: "Hungary"; Kovács András, "A zsidókérdés a mai magyar tár-

sadalomban”, in: Kende Péter, szerk., *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Magyar Füzetek) (Párizs: Magyar Füzetek kiadása, 1984), pp. 47–86; Charles Gati, “Kommunisták és zsidókérdés”, *Szombat*, [2], no. 8 (1990), pp. 9–11; Varga László, “»Zsidókérdés«, 1945–1956”, *Világosság*, 33, no. 1 (1992. január), pp. 62–67; Litván György, “Zsidó szerepvállalás a magyar kommunizmusban, antisztálinizmusban és 1956-ban”, *Szombat*, 4, no. 8 (5753. *tisri* / 1992. október), pp. 14–17 / “Jewish Role in Hungarian Communism, Anti-Stalinism and 1956”, in: Tóth Péter Pál, szerk., *Király Béla emlékkönyv* (Budapest: Századvég Kiadó, 1992), pp. 237–242; Borsányi György, “Zsidók a munkásmozgalomban”, *Világosság*, 33, no. 2 (1992. február), pp. 145–151; Erényi Tibor, “Zsidók és a magyar baloldaliság”, *Világosság*, 33, no. 2 (1992. február), pp. 152–158; Varga László, “»Zsidókérdés«, 1945–1956”, *Világosság*, 33, no. 1 (1992. január), pp. 62–67; Svéd László, “A magyar zsidóság és a hatalom, 1945–1955”, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 248–298 (forrásközlés); Karsai László, “Zsidók és kommunisták”, *Kommentár*, [3], no. 1 (1994), pp. 3–8; Szabó Miklós, “A magyar zsidóság és a kommunista mozgalom”, *Szombat*, 7, no. 5 (5755. *ijjár* / 1995. május), Melléklet, pp. 21–23; Szabó Róbert [a második kiadásban: Győri Szabó Róbert], *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995, 1997²); uő, “A zsidóság és a párt, a párt és a zsidóság”, *Mozgó Világ*, 21, no. 8 (1995), pp. 33–50; Borsányi György, “Zsidók a nemzetközi kommunista mozgalomban”, *Szombat*, 7, no. 5 (5755. *ijjár* / 1995. május), pp. 24–27; Géza Komoróczy, “Jewish Hungary Today”, *Jerusalem Center for Public Affairs: Jerusalem Letter / Viewpoints*, No. 351 (25 Shevat 5757 / 2 February 1997); uő, “Jewish Hungary Today: The Jewish Cultural Heritage in the Contemporary Culture of Hungary”, in: S. Ilan Troen, Ed., *Jewish Centers & Peripheries. Europe between America and Israel Fifty Years after World War II* (New Brunswick, U.S.A. – London, U.K.: Transaction Publishers, 1999), pp. 127–155; Kende Péter, “»Zsidó Magyarország« (1867–1997)”, in: Püspöki Nagy Péter, szerk., *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában* (Budapest: Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 2001), pp. 332–345; Kovács András, “Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig”, *Múlt és Jövő*, ÚF 14, no. 3 (2003), pp. 5–39; Jonathan Frankel, *Dark Times, Dire Decisions: Jews and Communism* (Studies in Contemporary Jewry, 20) (Oxford: Oxford University Press, 2004); Szabadka Katalin, *Fejezetek a magyar–izraeli kapcsolatok történetéből, 1945–1956* (Szakdolgozat, ELTE BTK hebraisztika szak, 2005) (MS); Standeisky Éva, “A kommunisták politikai antiszemitizmusa, 1945–1957”, *Századvég*, ÚF no. 44 (2007), pp. 3–29; (Győri) Szabó Róbert, “Zsidóság és kommunizmus a Kádár-korszakban”, *Valóság*, 51, no. 3 (2008), pp. 58–73; no. 4 (2008), pp. 92–108; no. 5 (2008), pp. 79–97; uő, *A kommunizmus és a zsidóság Magyarországon 1945 után* (Budapest: Gondolat, 2009³).

Az 1956 őszi felkelés történetéről, háttéréről, főbb szereplőiről, véres elfojtásáról és hosszan elhúzódó, kegyetlen megtorlásáról a sok hiteles történettudományi munka között is ma a legjobb Standeisky Éva kritikailag mérlegelő, de rokon- és ellenszenvvel is árnyalt könyve: *Népuralom ötvenhatban* (Pozsony – Budapest: Kalligram – 1956-os Intézet, 2010). Zsidó vonatkozásban lásd uő, *Antiszemitizmusok* (Budapest: Argumentum, 2007), p. 174 skk.; Schöner Alfréd, szerk., *Ismét válaszüton, avagy a magyarországi zsidóság és az '56-os forradalom* (Budapest: Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem, 2009).

Displaced

1945 tavaszán, nyarán hontalanná vált emberek tömege bolyongott Közép-Európában, elűzöttek, menekültek, foglyok, deportáltak stb., hivatalos elnevezéssel: *displaced person(s)* / DP. Számukat a Szövetségesek a háború végén 8 millió főre becsülték. Életben tartásuk, leromlott testi állapotuk helyreállítása, élelmezésük, elhelyezésük vagy elszállításuk, kórházi, egészségügyi gondozásuk soha addig nem tapasztalt kihívás elé állította a szövetséges hatalmakat és a helyi hatóságokat.² Élelemmel és egészségügyi (orvosi stb.) szolgáltatásokkal főként az Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSz) külön e célra felállított intézménye (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration* / UNRRA) látta el őket.³ 1945 augusztusára a hatalmas embertömegnek több mint a fele, ca. 5 millióan, visszatértek hazájukba, további 1 milliónyian az év végéig. Azokat, akik politikai okokból elutasították a repatriációt, az ENSz által felállított külön táborokban helyezték el.

A zsidók problémáját mindenképpen külön kellett kezelni. Németország és Ausztria területén körülbelül 500 000 fő szabadult fel a lágerekben. Az amerikai *Seventh Army* csak Dachauban 32 000 embert talált. A Bergen-Belsenben felszabadult foglyok több mint egynegyede néhány héten belül meghalt: ez felhívta a figyelmet arra, hogy a volt foglyok egészségügyi ellátása megoldatlan. A hontalan zsidók számát növelte azoké, akik a megszállt országokban vészelték át az üldöztetést, lágerben, munkaszolgálatosként, bujkálva, és amint módjuk nyílt rá, azonnal elmenekültek. Esetleg éppen a cionista eszme indította útnak őket. 1946 elején mintegy 70 000 új zsidó menekült tartózkodott Németországban, 1947-ben 180 000; DP voltak ők is. A lágerekből sokan, ki gyalog, ki a ritkán járó vonatok valamelyikén, azonnal útnak indultak. Haza, már csak abban a reményben is, hogy otthon találkoznak szeretteikkel. Sokan biztosan nem akartak visszatérni abba az országba, ahonnan deportálták, s ahol esetleg még a háború után is pogrom fenyegette őket. Rövid ideig ott maradtak a volt lágerükben, majd elindultak valamelyik kikötő felé, ahonnan Palesztinába, az Egyesült Államokba vagy bárhova eljutni reméltek. A cionista kiküldöttek a DP

2 Csak egyetlen koncentrációs tábor irodalmából, ebben a vonatkozásban: Ben Shephard, *After Daybreak. The Liberation of Belsen, 1945* (London: Jonathan Cape, 2005); Johannes-Dieter Steinert, "British Relief Teams in Belsen Concentration Camp: Emergency Relief and the Perception of Survivors", in: Suzanne Bardgett & David Cesarani, Eds., *Belsen 1945. New Historical Perspectives* (London: Imperial War Museum – Portland, OR: Vallentine Mitchell, 2006), pp. 62–78; Paul Weindling, "»Belsenitis«: Liberating Belsen, Its Hospitals and Selection for Reemigration, 1945–1948", *Science in Context*, 19 (2006), pp. 401–418.

3 Jessica Reinisch, "Displaced Persons and Public Health in Occupied Germany, 1944–1947", in: Johannes-Dieter Steinert & Inge Weber-Newth, Eds., *Beyond Camps and Forced Labour: Current International Research on Survivors of Nazi Persecution, 60 Years On* (CD és kíséző füzet, ISBN 3-929979-73-X: Osnabrück: Secolo, 2005).

körében erősen szervezték az aliját. A többség DP-táborokba került. Ezek a táborok az egykori lágereket jelentették, némileg feljavított körülményekkel, étkezéssel, orvosi ellátással. Bergen-Belsenben 1945 nyarán még 12 000 személy tartózkodott a volt lágerben. A fogolytáborokban felszabadult zsidók azt akarták elérni, hogy a Szövetségesek mint a DP külön zsidó csoportját ismerjék el őket.

DP-lágerekbe kerültek olyan zsidók is, akik bujkálva vészelték át valahol a háború utolsó időszakát, és nem egy német, ukrán, lengyel stb. fogoly, aki korábban a lágerekben a megsemmisítő gépezet szolgálatában állt, a deportáltak közé keveredett, és el tudta kerülni a lelepleződést.

A győztes hadseregek eleinte nem túl kíméletesen bántak a volt foglyokkal.⁴ Harry S. Truman, Roosevelt utolsó alelnöke és halála után az Egyesült Államok elnöke (1945–1952), aki hivatalba kerülve villámgyorsan áttekintést szerzett az európai politikáról, mindjárt a német fegyverletétel után különbizottságot állított fel a zsidó hontalanok ügyének kivizsgálására (1945. június 2), majd felkérte Dwight D. Eisen-

Ungarin

MILITARY GOVERNMENT OF GERMANY

TEMPORARY REGISTRATION Zeitweilige Registrierungskarte

Name Löwy Margit Alter 39 Geschlecht weibl.
 Name Age Sex

Ständige Adresse Donbovar Kossuth Lajos 25 Beruf Naherin
 Permanent Address Occupation

Jetzige Adresse Tirschenreuth Messungsamt Kirchplatz
 Present Address

Der Inhaber dieser Karte ist als Einwohner von der Stadt Tirschenreuth
 vorschriftsmäßig registriert und ist es ihm oder ihr strengstens verboten, sich von diesem Platz zu entfernen. Zuwiderhandlung dieser Maßnahme führt zu sofortigem Arrest. Der Inhaber dieses Scheines muß diesen Ausweis stets bei sich führen.

The holder of this card is duly registered as a resident of the town of Tirschenreuth
 and is prohibited from leaving the place designated. Violation of this restriction will lead to immediate arrest. The holder of this card must carry this paper on his person.

 Right Index Finger

Light-colored Number
 Identity Card Number
Löwy Margit
 Unterschrift des Inhabers
 Signature of Holder

OFFICIAL
 Allied Expeditionary Force
 Major General
 U. S. Army
 U. S. Government Officer

Datum der Ausstellung
 Date of Issue
3.5.1945

(Dies ist kein Personal-Ausweis und erlaubt keine Vorrechte.)
 (This is not an identity document and allows no privileges.)

Az amerikai katonai hatóság ideiglenes igazolványa a koncentrációs táborból felszabadított Löwy Margit részére (1945. május 3). Virtuális Zsidó Múzeum, Kürti Csaba szívességéből

4 Robert H. Abzug, *Inside the Vicious Heart: Americans and the Liberation of Nazi Concentration Camps* (New York: Oxford University Press, 1985); Robert L. Hilliard, *Surviving the Americans: The Continued Struggle of the Jews after Liberation* (New York: Seven Stories Press, 1997).

hower tábornokot a helyzet megnyugtató rendezésére. Egy amerikai tábornokot⁵ fel is mentett.⁶ Majd 1945 júliusában az amerikai hadsereg külön táborokat állított fel a zsidó DP számára, javítottak életkörülményeiken, lehetővé tette önszervező tevékenységüket, táborújság kiadását stb.

Theresienstadt felszabadulása után röviddel Majna-Frankfurt a városból elhurcolt zsidókat külön hazahozatta a lágerből, és néhány nappal később megtartották az első istentiszteletet: megtették a jelkép értékű első lépést a zsidó község újjáépítése felé. Romániában Petru Groza (1884–1958) baloldali kormánya (1945–1952) 1945. március végétől június végéig két vonatjáratot üzemeltetett Krakkó és Nagyvárad, illetve Prága és Kolozsvár között a lágerekben életben maradt észak-erdélyi zsidók hazaszállítására. Magyarországon hasonló szervezett akciók a hatóságok részéről nem voltak.

1945/46-ban megindult a kelet-európai zsidók kiáramlása, a *briha*, a Szovjetunió kiengedte Lengyelországba a lengyel állampolgársággal rendelkező zsidókat,⁷ a több százezres (250–400 000) tömeg nagyobb része igyekezett mielőbb továbbmenni a zsidók iránt kevésbé barátságos országból. A Nyugat-Európában tartózkodó zsidó menekültek száma végül elérte a 250–300 000 főt. Az angol hatóságok továbbra sem könnyítették meg a bevándorlást Palesztinába. De a Nyugat szinte minden országában szigorú bevándorlási törvények voltak érvényben. 1947. április 12-én az amerikai hatóságok megtiltották, hogy a DP-táborok újabb menekülteket vegyenek fel.

David Ben-Gurion 1946-ban meglátogatott több volt koncentrációs tábor, és Bergen-Belsenben, a felszabadított foglyok konferenciáján felhívást intézett a zsidó deportáltakhoz, hogy jöjjenek *Erec Jisraél*-be, és vegyenek részt a zsidó állam felépítésében. Az illegális *alija* (*alija bét*) néhány akciója reményt keltett a brit certifikátra várakozó tömegekben.

1945 decemberében az „Amorta” nevű rozoga bárka, amelynek a *Hagana* a „Hannah Senesh” nevet adta, az *alija bét* keretében, 252 emberrel a fedélzetén indult el Savona-Vado kikötőjéből; december 25-én megérkezett Haifába.

1946 tavaszán Yehuda Arazi / Alon (1907–1959), lengyelországi születésű *ole*, aki fiatal korától a Haganában dolgozott, és a háború után a Moszad olaszországi rezidense volt, szervezettebbé akarta tenni az aliját, és ezért a megszálló angol hadsereg keretében Olaszországban állomásozó Zsidó Brigádtól teherautókat kért kölcsön, és az ország különböző részeiből La Spezia kikötőjében (Liguria, Északnyugat-Olaszország) csaknem ezer zsidó DP-t gyűjtött össze. A „La Fede” és a „Fenice” kihajózását április 4-re tervezték. Előző napon az olasz rendőrség feltartóztatott egy teherautót,

5 A különben a háború folyamán nagy érdemeket szerzett George S. Patton (1885–1945) négycsillagos tábornokot, a bajorországi megszálló hadsereg parancsnokát.

6 Alfred Lipson, „Patton’s DP Camps: A Nightmare after Liberation” *Moment: The Magazine of Jewish Culture and Opinion*, 22, no. 1 (New York, February, 1997), pp. 52–55, 88–89, 96–98.

7 Azokról van szó, akik a Molotov–Ribbentrop-paktummal a Szovjetunióhoz került lengyel területen éltek, Kelet-Galiciában, az egykori Övezetben.

Arazit letartóztatta, és az esetről jelentést tett az angol hatóságoknak. Arazi kiszabadult, feljutott a hajóra, és amikor az angol katonai felderítés szét akarta kergetni a már a "La Fede" fedélzetén lévő illegális bevándorlókat, éhségstrájkot szervezett. Végül a sajtóvisszhang révén, politikai közvetítéssel elérte célját, az angol hatóságok útjára engedték a hajót, de a rajta lévők számát levonták a megengedett bevándorlási létszámból. Izraelben a La Spezia kikötőt így hívják: *Saar Cijon*, "Cijon kapuja".

Az "Exodus" (héber neve: יציאת אירופה תש"ז, "Európai kivándorlás, 1947") 1947. július 11-én indult el Sète kikötőjéből (Montpellier közelében, Dél-Franciaország) 4 515 kivándorlóval a fedélzetén, amikor megközelítette a palesztinai partokat (július 18), az angol haditengerészet egy cirkálója, amely mindvégig kísérte, még nemzetközi vizeken jogtalanul feltartóztatta, Haifa kikötőjébe kísérte, utasainak át kellett szállniuk három másik hajóra (Runnymede Park, Ocean Vigour, Empire Rival), azok visszavitték őket egy francia kikötőbe (Port-de-Bouc, Marseille közelében) (augusztus 2), ott három héten át éhségstrájkjal és egyéb módokon álltak ellen az angolok által kikényszeríteni akart kiszállásnak, ezután az angol megszállási zónához tartozó Hamburgba vitték és erőszakkal két DP-táborban (Am Stau b. Lübeck, Pöppendorf) helyezték el őket, később átvitték Sengwardenbe, illetve Emdenbe. A cionista szervezetek sokakat közülük kihoztak a táborból, és eljuttattak Palesztinába, de mintegy 1 800-an csak 1948 áprilisában, Izrael Állam kikiáltása után alijázhattak. Az eseményeket figyelemmel kísérte a nemzetközi sajtó és az ENSz is, de az együttérzés és felháborodás nem jutott el a közvetlen beavatkozásig. Anglia eljárása hozzájárult a palesztinai brit mandátum megszüntetése melletti politikai fellépés sikeréhez.⁸

1945 és 1948 között csak olaszországi kikötőkből összesen 38 hajó indult el és érkezett meg Palesztinába, fedélzetén illegális bevándorlókkal.

A problémát Izrael Állam megalakulása oldotta meg; 1949 és 1953 között a zsidó DP-táborokat sorra bezárták, lakóik körülbelül kétharmada áttelepült Izraelbe. Mindenesetre, az évszámok azt jelentik, hogy az üldözöttek között voltak, akik felszabadulásuk után még 8 éven át lágerben kényszerültek élni.

Külön sorsa volt azoknak a zsidóknak, akik munkaszolgálatosként a keleti fronton estek hadifogságba. A szovjet hadsereg nem tett semmi különbséget köztük és a magyar hadsereg tagjai között. A munkaszolgálatosok is hadifogolytáborba kerültek, esetleg ugyanabba a lágerbe, amelybe volt keretlegényeik. Dolgoztatták őket, nem kíméletesen, de a személyes kegyetlenkedés nem volt jellemző. Bíróság elé nem a volt munkaszolgálatosokat állították, büntetőtáborba nem ők kerültek: a megszálló magyar hadsereg által elkövetett háborús bűnökért nem a munkaszolgálatosok

8 A kalandos, de az angol politika tekintetében kiábrándító történet alapján Leon Uris (1924–2003) írt bestseller regényt (*Exodus*, 1958). A könyv sokakban tartotta ébren a zsidó öntudatot. – Ruth Gruber, *Destination Palestine: The Story of the Haganah Ship Exodus 1947* (New York: Current Books, 1948); uő, *Exodus 1947: The Ship That Launched the Nation* (New York: Times Books, 1999).

voltak felelősek. De legtöbben már a fogságba esésük előtt erősen leromlott testi állapotban voltak, ha a korpa néhány gyomorfekélyest meggyógyított is, a továbbra is kényszer alatt végzett munka, a primitív életkörülmények nem javítottak állapotukon. Zsidók, akik kisebb-nagyobb dolgokban esetleg külön segíthettek volna nekik, a táborórságban vagy a polgári lakosságban, akikkel érintkeztek, nem voltak, és a Szovjetunióban nem csillapodó zsidóellenesség nem tűrte volna meg, hogy ha vannak is, szolidaritást mutassanak, zsidókként lépjenek fel a hadifoglyokkal való bánásmódban. Zsidók legfeljebb a táborokat látogató magyar kommunista agitátorok között voltak, ők azonban maguk sem akartak tudni zsidó származásukról. A szovjet hadifogságban több ezer magyarországi zsidó munkaszolgálatos vesztette életét, akik hazajöttek, többségükben nagy reményeket fűztek az új rendszerhez.

Bárány György (1922–2001), aki a szovjet hadifogságba esett magyarországi zsidók történetét megírta,⁹ a keleti fronton, munkaszolgálatosként vészelte át 1944 leg-sötétebb napjait, majd 3 évet töltött szovjet hadifogságban. Hazatérése után, 1956-ban, Nyugatra távozott, eljutott az Egyesült Államokba, egyetemi tanár, az osztrák és magyar történelem (XIX. század) elismert tudósa lett. Az előző fejezetekben több munkáját idéztem.

“Új világ indul meg” – olvassuk abban a kiáltványban, amelyet Pesten a Síp utca, a pesti hitközség életben maradt vezetői 1945. május 9-én, “a Vörös Hadsereg nagy és végső győzelme napján” adtak ki. “Új világ indul meg, a történelemnek új fejezete kezdődik. A zsidóság, a világtörténelem legősibb népe köszönti az új, szociális világot megteremtő Vörös Hadsereg győzelmét. Ehhez a világtörténelmi győzelemhez nemcsak nagyszerű fegyverek és hősiességek kellettek, hanem eszmék is, a szociális igazságnak örökérvényű igéi. Ezeket az igéket: az emberi egyenlőséget, a vagyoni kiegyenlítődést, a szegényeknek, az elnyomottaknak, a leigáztottnak felségítését, az emberi járom megtörését, a munka megbecsülését a mi Bibliánk és a mi prófétáink hirdették először a világtörténelem során... Ezért hisszük, hogy a győzelmes szovjet haderő meg fogja becsülni a zsidóságot, és a maga részéről is elő fogja mozdítani a fasiszta táborokba elhurcolt véreink hazatérését...” A kiáltvány utolsó mondata a győzelmes Vörös Hadsereget és “Sztalin tábornagy”-ot élteti. A zsidó vezetők köszöntő szava viszonzatlan maradt. Az emelkedett szavak nagy reménységet fejeznek ki. Ehhez képest a szociális igazság XIX. század végén megfogalmazott eszméinek bibliai eredetéről a kialakuló új világban inkább hallgattak. A keleti front munkaszolgálatosait pedig a Szovjetunió csak 1947-ben kezdte hazaengedni a hadifogságból, a munkatáborokból.

9 George Barany [Bárány György], “Jewish Prisoners of War in the Soviet Union during World War II”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 31 (1983), pp. 161–209; Stark Tamás, “Magyar zsidók szovjet fogságban”, *História*, 16, no. 2 (1994), pp. 11–12.

Briha

1944 legvégén a Szövetségesek nyomására a Szovjetunió beleegyezett abba, hogy az 1939 szeptemberétől a Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében általa megszállt kelet-lengyelországi területekről elmenekült vagy elhurcolt lengyel állampolgárok, köztük mintegy félmillió zsidó, hazatelepüljön. A nemzetközi zsidó szervezetek minden erővel igyekeztek gyarapítani Palesztina zsidó lakosságának számát. A cionista szervezetek azon voltak, hogy a lágerekbe elhurcolt zsidók ne eredeti lakóhelyükre térjenek vissza, hanem menjenek Palesztinába. A lengyelországi koncentrációs táborokban felszabaduló zsidók nagyobb része nem is akart “haza”-térni, köreikben az egyetlen lehetőség Palesztina volt.

A kelet-európai hontalan vagy menekülő zsidók (DP) kivándorlását Palesztinába a cionista mozgalom szervezte meg. Héber elnevezéssel vált közismertté: בריחה / *briha*, “menekülés”, “szökés”. A szervezet, amely maga is a *Briha* nevet vette fel, 1944 decemberében alakult meg Lublinban, vezetője Abba Kovner (1918–1987) volt.¹⁰ A Szovjetunió elfogadta, hogy európai zsidók nagy számban települjenek át a brit mandátum alatt álló Palesztinába, mert úgy ítélte meg, hogy ez, tekintve a mandátárius hatalom és a zsidó fegyveres szervezetek konfliktusait, gyengíteni fogja Nagy-Britannia befolyását a Közel-Keleten.

A fegyverszüneti egyezményben Magyarország kötelezte magát arra, hogy a területén tartózkodó zsidók és hontalanok számára ugyanolyan védelmet és biztonságot nyújt, mint amilyennel saját állampolgárai rendelkeznek (5. §). Erre alapozva, az európai háború befejeztével, nyáron és ősszel, 1945 novemberéig, mintegy 30 000 fő haladt át Magyarországon,¹¹ kisebb csoportokban, de egész vonatszerelvényeken is. A cél Palesztina volt: a cionista szervezetek, amelyek már a háború előtt szervezték / szervezni próbálták az aliját, most könnyen meg tudták mozdítani a hazájukban is otthontalanná, hontalanná vált tömegeket. De Szlovákián (Pozsony), Magyarországon (Budapest) és Ausztrián (Wiener Neustadt, Bécs, Salzburg, Innsbruck) át a Kelet-Európa más országaiból menekülni akaró zsidóság is áramlott Tarvisio (Olaszország), Zágráb (Jugoszlávia) stb. és tovább, a Földközi-tenger kikötői felé. Majd pedig 1946-ban (július–szeptember) százezernyi zsidó menekült el a pogromok elől, félelmében a pogromoktól, Lengyelországból, többségük Ausztrián át, egy részük Pozsonyt vagy Magyarországot is érintve. Magyarországon Miskolc és Ózd volt a továbbmenők elosztóhelye, a határ illegális átlépésének Kéked, Bánréve,

10 Kovner néhány társával megszökött a vilnai gettóból, s mint Egyesült Partizán Szervezet (*Fareynikte Partizaner Organizatsye*, 1942. január 21) vezetője az ellenállás egyik szervezője és hőse lett.

11 Pelle János, “Egy cionista Budapesten”, *Múlt és Jövő*, ÚF 5, no. 4 (1993), pp. 70–72 (interjú Jehuda Talmi / Füredi Pál cionista megbízottal, aki 1945 és 1947 között Magyarországon szervezte a brihát).

Szödliget, Drégelypalánk, Mosonmagyaróvár, a Fertő-tó, Szentgotthárd felől lehetett nekiindulni.

A pesti hitközségi vezetés (Stöckler Lajos elnök) eleinte készségesen együttműködött a cionista szervezőkkel. 1946. április 9-én azonban a politikai rendőrség le tartóztatta a *bríha* magyarországi fő szervezőjét, Yona Rosent (Szenes Hanna egykori ejtőernyős társát) és az ő több munkatársát, köztük Geyer Arthúr (1894–1976) rabbit. Az ürügy az volt, hogy az egyik szerelvénnyel – állítólag – 4 egykori nyilastaláltak, akik zsidónak álcázták magukat, hogy kiszökjenek az országból. (Lehetek éppen provokátorok is.) Rosen akkor már egy éve működött Budapesten. A rendőrség csak Vas Zoltán és Pálffy György (1909–1949) altábornagy közbeavatkozására, 20 000 dollár lefizetése ellenében engedte szabadon őket. Maga Geyer állítólag ca. másfél millió forinttal váltotta ki magát Péter Gábornál, a Politikai Rendészeti Osztály vezetőjénél.¹² (A forintot a Nemzeti Bank 1946. augusztus 1-jén bocsátotta ki. Lehet, hogy ez a két – ellenőrizetlen – adat azonos.) Az év végén Rajk László (1909–1949) kommunista belügyminiszter megfenyegette az összekötőt (Eliezer Szade / Sadeh), hogy Keletre fogja deportáltatni, ha nem hagyja abba az illegális kivándorlás szervezését.

Az MKP egyik vezető gazdaságpolitikusa, Vas Zoltán a legfőbb vezető, Rákosi jóváhagyásával ügyes és mindkét fél számára kielégítő megoldást talált. A devizaéhes magyar hatóságokat folyamatosan foglalkoztatták a zsidó kivándorlásból adódó haszonszerzés lehetőségei. A kormány szemet hunyt a *bríha* fölött, mert a költségek fedezetét – a megegyezés értelmében – a *Joint* és más zsidó szervezetek a Nemzeti Bankhoz utalták át külföldről, dollárban. (Mint a háború előtt a sekelek átváltásában, a Nemzeti Bank most is megtalálta a számítását.) A végrehajtás Pálffy György altábornagy, abban az időben a Honvédelmi Minisztérium katonapolitikai osztályának (Katpol) vezetője, majd a határőrség parancsnoka kezébe került. Pálffy egyik titkára Szade testvére volt.¹³ A különvonatok utasait a határőrség útlevél vagy egyéb okmányok nélkül is átengedte. Hogy hányan voltak közöttük átutazók, hányan magyarországiak, sem akkor, sem azóta nem tudja senki. Az *Encyclopaedia Judaica* (1972) 15 000 főre teszi a Magyarországról 1945 nyarától 1946 végéig elmenekült zsidók számát. A *bríha* szervezőinek visszaemlékezései szerint ennél sokkal nagyobb tömegek voltak, összesen ca. 60–70 000 fő, ebből 18 000 magyarországi zsidó. A távozóknak csak egy része ment Palesztinába, a többiek szétszóródtak a világban, sokan kerültek Amerikába.

Izrael Állam megalakulása után megszűnt minden akadály, amely a brit mandátum idején a zsidók bevándorlását nehezítette. 1949 tavaszáig, amikor is a magyar

12 Az erre vonatkozó iratra (Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, V-150-028) Kenedi János hivatkozik: "Egy kiállítás (hiányzó) képei", II, *Élet és Irodalom*, 48, no. 42 (2004. október 15), p. 11.

13 A Rajk-per egyik mellékperében (1949) Pálffy ellen vád volt többek között a cionistákkal való együttműködés is. Pálffyt halálra ítélték, kivégezték.

kormány végleg leállította az át- és kivándorlást, becslések szerint összesen 250 000 fő haladt át Magyarországon a nyugati határállomásokon.

1949. május 12-én és a következő napokban az Államvédelmi Hatóság, többek között Izrael javára folytatott kémtevékenység és illegális kivándorlás szervezése vádjával, őrizetbe vett tíz magyar cionista vezetőt (Dénes Béla és társai). Az év őszén pedig a Rajk-perben (1949. szeptember) és az ezt követő mellékperekben a cionistákkal való együttműködés miatt éppen azok ellen a kommunista vezetők ellen emeltek vádat, akik korábban – államhatalmi pozíciójukban – akadályokat gördítettek a *bríha*, a cionista szervezetek tevékenysége elé, és az állam javára sápot húztak a nemzetközi szervezetek által a korábbi üldözötteknek küldött segélyekből.

Az államhatalom, mint alig több mint egy évtizeddel azelőtt (1938), most (1949) is a zsidók szabadságát korlátozta legelőször; és a zsidó szabadság korlátozása, mint korábban, most is csupán a kezdete volt az egész magyar társadalmat maga alá hajtó diktatúrának.

A “maradék”

A bibliai kifejezés, maradék-zsidóság (*se'orit Jiszraél*¹⁴ / *se'orit ha-peléta*¹⁵ / *sheyris Yisroel*, “Izrael maradéka” / “a megmenekültek maradéka”), Magyarországon egy 1947-ben megjelent könyvnek¹⁶ is a címe volt: a háború és az üldöztetés után a zsidó élet vezetői vették számba benne a veszteségeket és a feladatokat.

Nem volt zsidó Magyarországon, akit az üldözés személyében is ne érintett volna. Vagy a zsidótörvények korlátozásai, vagy a munkaszolgálat a keleti fronton, az ukrajnai aknamezőkön, vagy a deportálás, vagy a pesti gettó, vagy a bujkálás ismerősöknél, ismeretleneknél, hamis papírokkal. A felszabadulás után kutatóbizottságok indultak a különböző gyűjtőhelyekre, hogy felkutassák az életben maradtakat, és segítséget nyújtsanak ahhoz, hogy megtalálják rokonaikat.

Hogy mennyi ez a maradék: pontosan tudni nem lehet. Sem a kiinduló lélekszámot, sem az elpusztítottak számát nem ismerjük pontosan.¹⁷ Becslés szerint Magyarország háborús embervesztésének kétharmada zsidó volt. A Holocaust áldozatai közül nagyjából minden tizedik személy magyarországi zsidó lehetett. A vidéki zsi-

14 Mikha 2,12. Vö. Jes. 6,13 stb.

15 A kifejezéshez (más összefüggésben) lásd II. Krón. 4,43.

16 Benoschofsky Imre, szerk., *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban* (A Budai Aggok és Árvák Menházegeyesületének Évkönyve) (Budapest: Officina Kiadó, 1946).

17 A Zsidó Világkongresszus 1947. évi adata, nyilván a Pach Zsigmond Pál által vezetett – fentebb már idézendő – felmérés alapján: 564 507 személy. Ennek nyomán terjedt el, jelkép értékkel is, a kerek szám, a 600 000 mártír.

dóság deportálásának mérlege az egykorú hivatalos német jelentés (#236/b) szerint 437 402 fő volt; ebben a számban benne vannak azok is, akiket a "visszacsatolt" területekről hurcoltak el. A deportáltak egy része túlélte a megpróbáltatásokat, de nem tudjuk pontosan, hogy hányan. Ugyanakkor a deportálásban, munka- vagy megsemmisítő táborokban megöltek a zsidó embervesztésnek csak az egyik, bár valószínűleg a legnagyobb részét tették ki. Sokan haltak meg munkaszolgálatban, Pesten a nyilasok vérengzéseiben, az 1944 őszi halálmenetekben, a pesti gettóban.

A szűk értelemben vett magyarországi adatok alapján két egykorú hitközségi becslés áll rendelkezésünkre az ország zsidó veszteségéről a Holocaust idején, az egyik 300 943, a másik 295 000 fővel számol. Statisztikai értelemben kerekítve, ez 300 000 főt jelent, az ország "trianoni" / mai területén.

Az 1949. évi hivatalos népszámlálás Magyarország akkori területén 133 862 zsidó / izraelita vallású személyt mutatott ki, a teljes lakosság nem egészen 1.5 százalékát (1.45 %). Ez az előző, 1941. évi népszámlálás hivatalos adatahoz képest, csak a párizsi béketárgyalásokon¹⁸ is jóváhagyott, úgynevezett "trianoni" területet számítva, 269 752 fő demográfiai veszteséget jelent (ca. 67 %). A teljes veszteséget – Magyarország 1941. évi határain belül – nem tudjuk pontosan kiszámítani, mert nincsenek adataink a deportálásból a háború folyamán "vissza-", majd ismét "el-"csatolt területekről Magyarországra visszatérők számáról. Csak becsülhető, hogy Magyarország 1941. évi zsidó lakosságának közel 80 százaléka elpusztult a Holocaustban, nem tért vissza vagy 1949 előtt elhagyta az országot. Azok, akik a háború után ilyen vagy olyan okból kiléptek a zsidó élet kereteiből, akár mert eleve nem voltak vallásosak, akár mert feladták vallásukat vagy pedig kommunista identitást választottak, továbbá azok, akiket a faji törvények származásuk miatt soroltak a zsidósághoz, és az üldöztetés után visszatértek szüleiktől kapott vagy maguk választotta kereszténységükhöz: azok a demográfiai statisztika számára 1949-ben, természetesen, nem számítottak zsidónak. Különböző, nem egészen homogén statisztikai adatok alapján a háború után úgy számoltak, hogy a zsidó lakoságnak a Holocaustban országos átlagban 56.7 százaléka, vidéken 73.6 százaléka, Budapesten 36.8 százaléka pusztult el.

Nem ismerjük pontosan a "maradék" számát sem. A Pesti Izraelita Hitközség vezetőinek hivatalos becslése a pesti gettóban megmenekültek számát mintegy 70 000 főre tette. A hitközség 1945. április 20-án vitéz lófő dálnoki Miklós Béla (1890–1948) vezérezredes,¹⁹ az Ideiglenes Kormány miniszterelnökéhez intézett

18 1946. május 6 (Külgügyminiszterek Tanácsa), július 29–október 15 (békekonferencia), 1947. február 10 (a békeszerződés aláírása). – Margaret MacMillan, *Paris 1919: Six Months That Changed the World* (New York: Random House, 2001), p. 83 skk. (League of Nations), p. 257 skk. (Hungary), p. 410 skk. (Palestine).

19 1933–1936-ban berlini katonai attasé, majd egyre magasabb ranggal és beosztásban a honvédség egyik parancsnoka, végül, 1944. augusztustól, az 1. magyar hadsereg parancsnoka. Vitézi címét 1941 májusában kapta. 1944. október 15-én Horthy őt bízta meg a kiugrási kísérlet meg-

levelében²⁰ a magyarországi zsidóság életben maradt részéről a következő számokban beszélt: “a fővárosban kb. 100–120 000 fő” (“részben a gettóban, részben a védett házakban, részben mivel álneveken bujdosnak”), “a vidéki zsidóságból megközelítően 20 000 bujdosott”, a munkaszolgálatból, bel- és külföldi táborokból hazatértek száma pedig “20–30 000-re tehető”. Domonkos Miksa, 1944 őszén a pesti hitközség alkalmazott ügyvezetője, a Szálasi-perben tanúkihallgatásakor 69 000 fő gettó-túlélőt említett.

A Magyar Izraeliták Országos Irodájának bizalmas értekezletén 1945. június 29-én Stöckler Lajos elnök azt a – nyilvánvalóan optimista becslésen alapuló – adatot közölte, hogy a deportált vidéki zsidók közül 150–170 000 maradt életben.²¹

A Zsidó Világkongresszus és a *Szokhnut / Jewish Agency for Palestine*²² 1946 februárjában jegyzéket adott ki a budapesti zsidó túlélőkről.²³ A közvetlen cél az eltűnt családtagok fölkeresésének megkönnyítése volt. A jegyzék felölelte mindazokat, akiket a megelőző évek zsidótörvényei érintettek. A közölt adatok: név (a jelenlegi név mellett a magyarosítás előtti, illetve leánykori név is), születési hely és év, anyja neve, lakcíme. Az adatfelvétel szélesebb körű gyűjtés része volt, a később csupán statisztikai célra²⁴ felhasznált kérdőíven szereplő további kérdések: kapcsolat a zsidósággal; anyagi és jövedelmi körülmények; személyes sérelmek és anyagi veszteségek az üldöztetés alatt; a jövőre vonatkozó tervei. A névsor, kéthasábos szedéssel, összesen 1 320 oldalon, mintegy 66 000 nevet tartalmaz. A pesti hitközség 1947-ben jegyzéket készített (sokszorosítva) az adófizető tagokról (családfők, egyedülálló személyek), születési évvel, lakcímmel: 54 000 név szerepel benne.

A tevékenységét mindjárt 1945 tavaszán Magyarországra is kiterjesztő Zsidó Világkongresszusként (*World Jewish Congress*) a háború utáni években végzett felmérését²⁵ Pach Zsigmond Pál (1919–2001), Geyer Albert (1895–1962) és Róth Szigfried

---

szervezésével. Átment az oroszokhoz, de csapatai nélkül. Ő lett az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnöke.

20 Kiadta Ságvári Ágnes, szerk., *Emlékezzünk az áldozatokra. A magyarországi zsidóság holocaustja, 1944* (Budapest: The Jewish Agency for Israel, 1994) (térképpel), kísérő füzet, p. 23 sk., no. 10.

21 A jegyzőkönyvet közli: Mink András (& Toronyi Zsuzsanna), “A magyar zsidóság 1945 után. Dokumentumok a budapesti Zsidó Múzeum levéltárából”, *Beszélő*, III. folyam, 9, no. 4 (2004), pp. 79–91, kül. pp. 80–81, no. II.

22 Teljes héber neve 1948 óta: *Ha-Szokhnut ha-Jehudit le-Erec Jiszraél*. Izrael Állam megalakulása után pedig főként a bevándorlást (*alija*) szervezi.

23 *Counted Remnant. Register of the Jewish Survivors in Budapest* (Budapest: Hungarian Section of the World Jewish Congress – Jewish Agency for Palestine, Statistical and Search Department, 1946).

24 Pach Zsigmond Pál, szerk., [“A magyar zsidóság statisztikája”], in: *A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselői Statisztikai Osztályának Közleményei*, no. 1–14 (Budapest, 1947–1949).

25 A WJC a második világháború után jelentős szerepet játszott a Holocaust során elpusztított zsidó községek újjáépítésében. A világ különböző országaiban működő országos zsidó szervezeteket összefogó – területiális felépítésű – szervezethez Magyarország – a Magyar Izraeliták

irányították. Pach Zsigmond Pál történész, később egyetemi tanár, a felmérések összegezését a következőkben adta (1946).²⁶

	ca.
Budapesten a gettóban felszabadultak	69 000
a védett házakban felszabadultak	25 000
bujkálásban kerültek el a bestialitást	25 000
megmenekült munkaszolgálatos	11 000
deportálásból visszatért	70 000

Ez összesen ca. 200 000 főt jelent. Hasonló felméréseket a Világkongresszus más országokban is végzett, például, Romániában.²⁷ Megjegyzendő, hogy egy magát névtelenségben hagyó szerző, a DEGOB kimutatásaira támaszkodva, 1947-ben azt írta, hogy addig – értelemszerűen: 1946 őszéig – 82 144 deportált tért haza.²⁸

Ha figyelembe vesszük, hogy az 1944 folyamán (nyár elején vagy ősszel) Nyugatra elhurcoltak közül sokan csak 1946 folyamán vagy még később tértek vissza a lágerekből, az összes túlélő számát, mindazokét, akik Magyarországon maradtak meg vagy ide tértek vissza, 1946 táján – az egykorú becslések és felmérések alapján – mintegy 210–225 000 főre becsülhetjük. Pach Zsigmond Pál külön kitért az “izraelita” vallású túlélőkre. Az 1945. június 30-i népszámlálási gyorsfelvétel alapján úgy számolt, hogy az ország összlakosságából (8 656 178) mindössze 141 480 fő volt “izraelita”; ez 1.63 százalékot jelent. Későbbi becslésekben ennél lényegesen nagyobb szám is szerepel. Varga László szerint a háború végén Budapesten élő zsidók száma 119 000; az életben maradt munkaszolgálatosoké 15 000; más csoportokat is számítva, az összes túlélőé 293 000 volt.

Mindezzel szemben a külföldön készült statisztikai becslések²⁹ úgy számolnak, hogy Magyarország mai területén 1939 szeptemberében 404 000 zsidó élt, ebből az áldozatok száma ca. 200 000 volt (49.50 %). Ez a becslés a túlélők számát valamivel

---

Országos Irodája – egyetlenként Európában, nem siette el a csatlakozást, csak 1946. márciusban vált hivatalosan a szervezet tagjává.

- 26 “A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szembevetendő jelenségei”, in: Benoschofsky Imre, szerk., *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban* (A Budai Aggok és Árvák Menházegyesületének Évkönyve) (Budapest: Officina Kiadó, 1946), pp. 22–33, kül. p. 23.
- 27 Gidó Attila & Sólyom Zsuzsa, *Kolozsvár, Nagyvárad és Nagyvárád zsidó túlélői. A Zsidó Világkongresszus 1946-os észak-erdélyi felmérése* (Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről, 35) (Cluj-Napoca: Institutul Pentru Studiere Problemelor Minorităților Naționale, 2010).
- 28 “A budapesti zsidóság nyomora”, in: Benoschofsky Imre, szerk., *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban* (A Budai Aggok és Árvák Menházegyesületének Évkönyve) (Budapest: Officina Kiadó, 1946), pp. 51–56, kül. 52.
- 29 Leon Poliakov & Josef Wulf, Hrsg., *Das Dritte Reich und die Juden: Dokumente und Aufsätze* (Berlin: Arani-Verlag, 1955), p. 229; Israel Gutman, Ed., *Encyclopaedia of the Holocaust* (New York: Macmillan, 1990), IV, p. 1799; Martin Gilbert, *The Routledge Atlas of the Holocaust* (London – New York: Routledge, 2002³), p. 244, Map 317.

magasabbra, az elpusztultakét valamivel alacsonyabbra teszi, mint a magyarországi felmérések és számítások.

A bécsi döntésekkel Magyarországhoz csatolt területeken még kevésbé ismerjük a visszatértek és a háború után távozók számát, mint a "trianoni" vagy a párizsi békeszerződés szerinti Magyarországon. Az ezekről a területekről elhurcolt zsidók egy része egyáltalán nem tért vissza korábbi lakhelyére: Palesztinában, Budapesten, Prágában, Bukarestben vagy Nyugat-Európában, Amerikában keresett új otthon magának. Kárpátalján, amikor eldőlt, hogy Csehszlovákia helyett a Szovjetunióhoz (Ukrajna) kerül (1945. június), és majd amikor a szovjet hatóságok lezárták a határokat (1945. szeptember vége), a zsidók kétségbeesetten próbáltak elmenekülni Magyarországra (és innen tovább) vagy Csehszlovákiába (Prága vagy Szudétaföld, ahol a kitelepített németek helyét foglalhatták el),³⁰ a lágerekből visszatértek száma körülbelül 15 000 fővel fogyatkozott meg e néhány hónap alatt.

1956-ban a *World Jewish Congress* a magyarországi zsidók számát, igen laza becsléssel, 100 000 főben határozta meg, ebből a Budapesten élőkét 80 000 főre tette. Ez az 1949. évi népszámlálás adataihoz képest mindenképpen ca. 30 % csökkenést jelent. Hivatalos adatok szerint 1949 és 1952 között az *alija* összesen 2 800 főt tett ki; a különbség nyilván az illegális kivándorlás számláján könyvelhető el. Észak-Erdélyben, amely a háború után visszakerült Romániához, a megmaradt – a lágerekből visszatért – zsidóság lélekszámát a Zsidó Világkongresszus és a hitközségek felmérései (1947) ca. 45 000 főben állapították meg; újabb becslések csupán 30–35 000 főről beszélnek.

A pesti hitközségben a háború után, 1946 és 1948 között évente több mint 500 születést anyakönyveztek, ezután az újszülöttek száma évről évre drámaian csökkent, több olyan év volt (először 1962), amikor a 10 alatt maradt.³¹

Gyász-nap

A gyász mint közösségi intézmény a zsidó hagyományban a megemlékezés szertartása (*mazkir*, "emlékeztetés"). Évszázadokon át minden közösségben kialakult a megemlékezés a mártirokról (*hazkarat nesámot*, "a lelkek említése"). Az askenázi világban évente négyszer, négy nagy ünnepen (*peszah, savuot, jom kippur, szukkot*), a reggeli istentiszteleten a Tóra-olvasás után olvassák fel nevüket a *kunteresz / Memorbuch / Memorbukh / yizker-bukh* ("jegyzék" / "emlékezés könyve") lapjairól.³²

30 A Csehszlovákiába távozók voltak az *optanty*, azaz akik "(a távozás mellett) döntöttek".

31 *Szombat*, 10, no. 1 (5758. tévét / 1998. január), p. 8.

32 A magyarországi hitközségek Izraelben kiadott *Memorbukh*-jait felsorolja Féder Zoltán, *Izraeli könyvtárakban. Két bibliográfia* (Tel Aviv: Eked Kiadó, 2004), p. 38 skk.

Anna Margit, Epilógus, Csak azt tudnám feledni... (1980)
(© Anna Margit örököse; Péter Vladimír szívességéből)

A pesti neológ hitközség 1945. április 15-én tartotta meg a gyászünnepeket a Dohány utcai zsinagógában. Welt Artúr gyöngyösi status quo és Jungreisz Sándor orthodox rabbi 1945 májusában a *Joint*-on keresztül minden magyarországi hitközséget értesítettek arról, hogy községeikben minden év *sziván* 17-én (!)³³ meg fognak emlékezni a zsidók elhurcolásáról: "Ezen a napon böjtnapot rendelünk el a Hitközségben, ezen a napon papucsban a földön ülve, mint Tisebovkor emlékezünk meg évről-évre erről a szomorú Jahrzeitről."³⁴

A pesti orthodox hitközség *sziván* 20-át jelölte ki mint gyász-napot az elpusztított emlékezetére (#249). Ez a nap évezredes gyász-nap a zsidó közösségekben: az 1171. évi blois-i vérvád és a kozákok ukrainai–litvániai–lengyelországi mészárlásai (1648) emlékére.³⁵ Az orthodox hitközség erre a napra kiadott szerény imakönyve (1946)³⁶ tartalmazza Méir Rothenburgnak az 1242. évi párizsi Talmud-égetésről írt híres gyász-költevényét is. Az emlékezés láncszemei egymásba fűződnek. Hasonló a jeruzsálemi templom elpusztításának emléknapja, *tisa be-av, av 9*, amelyet a történeti emlékezet konstruált, és amelyre a zsidó hagyomány minden nagy pusztulás időpontját tette: a sivatagban vándorlók nem léphetnek a szent földre, elpusztult a szentély először (i. e. 587/586) és másodszor (i. sz. 70), a rómaiak elfoglalták *Be-tar*-t, a Bar Kosziba / ~ Kokhba felkelés legtovább védett erődjét (i. sz. 134), elpusztították Jeruzsálemet (területét "felszántották").³⁷ A zsidók távozásának határnapját Spanyolországból (1492) Ferdinánd és Izabella tudatos döntéssel rögzítették erre a napra: július 31-re.³⁸

A halottakról való megemlékezés egyik formája, a *Jahrzeit*, szükségképpen vált a Holocaust után családi és zsinagógai megemlékezésből közösségivé: az Auschwitzban vagy más lágerekben meggyilkoltaknak, a halálmenetek áldozatainak halála napját csak ritka esetekben sikerült az életben maradt rokonoknak megállapítaniuk. Az a szokás alakult ki, hogy a megemlékező szertartást minden község a deportálás napján tartja, istentisztelet keretében.

33 Ez 1944-ben június 8-ra esett. Ekkor indult el a városból az utolsó vonat Auschwitzba.

34 Idézi: Horváth László, *A gyöngyösi zsidóság története* (Mátrai Tanulmányok, 1999) (Gyöngyös: Mátra Múzeum, 1999²), p. 85.

35 Yosef Hayim Yerushalmi, *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet* (Osiris Könyvtár: Judaica) (Budapest: Osiris Kiadó – ORZSE, 2000), p. 62 skk.

36 סליחות ליום כ' סיון

37 M Taanit, 4,6.

38 5252. av 9: 1492. augusztus 2.

Szatmárnémeti: mártíremlékmű

Az Izraelben 1961-ben intézményesített hivatalos gyászünnep (*jom ha-soa*) napja a rituális naptár szerint van kijelölve (*niszán 27*),³⁹ és ezért a polgári naptárban mozgó ünnep. Az Egyesült Államokban a kongresszus határozata (1978) nyomán Dachau felszabadításának napja (április 28–29) állami emlékűnnep: *Days of Remembrance*. Németországban Auschwitz felszabadulásának napja (január 27) 1996 óta *Gedenktag für die Opfer des Nationalsozialismus*. Ezt a napot az Egyesült Nemzetek Szervezetének közgyűlése 2005-ben egyhangú határozattal hivatalos nemzetközi Holocaust-emléknappá nyilvánította.

A Magyarországon a 9/2000. Om. (V. 31) számú miniszteri rendeletben előírt iskolai megemlékezés, a Holocaust-emléknap április 16,⁴⁰ ezt először 2001-ben tartot-

³⁹ A varsói gettófelkelés kitörésének (5703. *niszán 27*, *peszah* / 1943. április 19) emlékére.

⁴⁰ Egy ilyent a Keresztény–Zsidó Társaság javasolt a magyar országgyűlésnek: április 17-ét, még 1994-ben, lásd *Szombat*, 6, no. 1 (5754. *svát* / 1994. január), p. 2. Aláírták: Dankó László kalocsai érsek (1987–1999), Harmati Béla evangélikus püspök (1987–2003), Hegedűs Loránt református püspök (1991–2002), Singer Ödön (1916–2001) főrabbi. Hogy Pokorni Zoltán, az Orbán-kormány oktatási minisztere (1998–2001), erre a javaslatra támaszkodott-e az előterjesztésben, nem tudható.

ták meg.⁴¹ A kommunizmus áldozatainak emléknapja, amelyet az akkori Kisgazda Párt egyik képviselőjének indítványára az országgyűlés röviddel később (június 16) határozatban (58/2000. Ogy.) jelölt ki, nyilvánvalóan a Holocaust emléknapját akarta eljelentékteleníteni: időpontját éppen csak valamivel korábbra (február 25) tették.

“Mea culpa”

A keresztény egyházak közül a háború után egyedül a református egyház – annak egyik, talán lehetne így mondani: az egyházi vezetéssel szembenálló, ellenzéki csoportja – tett egy lépést a bűn belátása felé. Még az 1946:xxv. tc. nemzetgyűlési vitája előtt Bereczky Albert kezdeményezésére a *Magyar Református Ébredés* szerkesztősége Országos Református Szabad Tanács elnevezéssel tanácskozást hívott össze Nyíregyházára (1946. augusztus 14–17), a résztvevők az egyházi közösség nevében önbírálatot gyakoroltak, és nyilatkozatban hívták fel az egyház híveit a zsidóellenesség minden formájának elutasítására. “A reánk nehezedő felelősség súlya alatt és a zsidósággal szemben elkövetett mulasztások és bűnök miatt is népünkkel együtt bűnhődve – átérzve azt a szörnyű fájdalmat, amit az életben maradt zsidóság szeretteinek embertelen elhurcolása és borzalmas kiirtása miatt hordoz –, megkésvé bár, de most Isten színe előtt bocsánatot kérünk a magyar zsidóságtól.” A nyilatkozatot ismertette az erdélyi zsidó *Egyenlőség*,⁴² hivatkozott rá a “Zsidókérdés”-ben (1948) Bibó István.

A hivatalos református egyházi vezetés, Ravasz László püspök, akkor elutasította a lelkiismeret-vizsgálatot.⁴³ Talán zavarta, hogy a kezdeményezés az egyházi ellenzektől jött, talán helytelenítette Bereczky politikai szereplését. Csak sokkal később (1960), emlékiratában tett egy igen visszafogott megjegyzést,⁴⁴ a zsidótörvények felsőházi vitájában mondott felszólalására utalva: “Egy tévedésemet beismerem. Nem szabad zsidó hibákról beszélni, mikor a vak és vad antiszemitizmus a zsidók torkára

41 Karsai László, “Az iskolai holokauszt-emléknap”, in: Gerő András, Varga László & Vince Mátyás, szerk., *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2000-ben* (Budapest: B'nai B'rith Első Budapesti Közösség, 2001), pp. 25–32.

42 Benczel Béla, “Beszéljünk őszintén”, *Egyenlőség*, 1, no. 23 (1946. október 11), p. 3.

43 Hatos Pál, “Ravasz László és a magyar református egyház holokauszttal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásai”, *Protestáns Szemle*, 13, no. 4 (2004), pp. 211–224; Kiss Réka, “A diktatura szoritásában. Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőben (1945–1948)”, *Századvég*, 8, no. 3 / 29(2003), pp. 39–66.

44 Ravasz László, “A zsidókérdésről”, in: uő, *Válogatott írások, 1945–1968*, szerk. Bárczay Gyula (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1988), pp. 353–363; az idézet: p. 356; vö. *Emlékezéseim* (Budapest: Református Egyház Zsinati Irodája, 1992).

tette a kést. Akkor a kést kell kicsavarni a gyilkos kezéből. Ebben én is vétkeztem. Mea culpa!”

A római katolikus egyház részéről még a Bereczkyéhez hasonló félhivatalosan-személyes lelkiismeret-vizsgálat sem történt meg. Egy világi személy, aki már az 1930-as évek második felében mint a pécsi egyetem jogász-professzora többször fellépett a kereszténység alapelveit sértő zsidóüldözés ellen: marcsamagyari Molnár Kálmán (1881–1961) szólalt meg, a pécsi egyetem Közjogi Tanszékének ny. professzora,⁴⁵ az ideiglenes nemzetgyűlés volt képviselője, akkor a rövid időre újra feléledt Magyar Szent Kereszt Egyesület világi elnöke (1947. október 21).⁴⁶ A végzetes fordulatot Gömbös Gyula hatalomra jutásában látta. A zsidók kirablásához is a MOVE, majd a Vitézi Szék szégyentelen és végzetes kapzsisága adott példát azzal, hogy a zsidó vagyon megszerzésére törekedett. Gömbös tevékenységéért a felelősséget azonban nem kis részben a “zsidó” sajtó lelkes támogatására hárította. Mindenesetre, Molnár kimondta, amit a hivatalos egyház nem: “Ami a zsidótörvények létrehozásában való bűnösségünket illeti, hiba volna tagadni a tényeket. Be kell ugyanis látnunk, hogy ebben a szörnyű bűnben valóban *bűnrészesek* vagyunk.”

A törvényhozás lépései

Debrecenben 1944. december 21-én az ország addigra már felszabadult területeiről delegált képviselőkől összeült az ideiglenes nemzetgyűlés, december 22-én dálnoki Miklós Béla elnökletével megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány,⁴⁷ és a Szövet-ségek fegyverszüneti egyezményt kötöttek Magyarországgal (1945. január 20).⁴⁸ Ez

45 Lásd *Egyenlőség*, 57, no. 12 (1937. március 18), p. 2.

46 A beszéd szövegét közzétette Schweitzer József & Schweitzer Gábor, “Kritikus számvetés. Molnár Kálmán közjogász professzor ismeretlen előadása a zsidóüldözés koráról 1947-ben”, in: Schweitzer József, *“Uram, nyisd meg ajkamat.” Válogatott tanulmányok és esszék* (Mórija Könyvek, 5) (Budapest: Universitas Kiadó – Judaica Alapítvány, 2007), pp. 261–287, küll. pp. 272–282. – Életrajzához és tudományos munkásságának jelentőségéhez lásd Ádám Antal cikkét: “Molnár Kálmán”, *Jura. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja*, 7, no. 2 (2001), pp. 74–76 / <http://jura.ajk.pte.hu/print.php?cikk=26>. A *Magyar Katolikus Lexikon* nem tud Molnár Kálmánról.

47 Vida István, szerk., *Ideiglenes nemzetgyűlés almanachja, 1945* (Budapest: Magyar Országgyűlés, 1994); Feitl István, szerk., *Az Ideiglenes nemzetgyűlés és az Ideiglenes nemzeti kormány, 1944–1945* (Budapest: Politikatörténeti Alapítvány, 1995).

48 Kihirdetve: 525/1945. Me. (I. 20); visszamenőleges hatállyal becikkelyezve: 1945.v. tc. (1945. szeptember 16). Vincenti Gusztáv & Gál László, szerk., *1943–1945. évi törvénycikkek* (Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. Millenniumi Emlékiadás) (Budapest: Franklin-Társulat, é. n. [1946]), pp. 73–79.

az egyezmény előírta Magyarországnak a zsidók diszkriminációjának megszüntetését és az őket sújtó korlátozások feloldását. 5. §: “Magyarország kormánya minden szükséges intézkedést megtesz annak a biztosítására, hogy a magyar területen lévő összes áttelepített személyek vagy menekültek – ide értve a zsidókat és a hontalankokat is – legalább olyan védelemben részesüljenek és biztonságban legyenek, mint saját polgárai.” Még nem zárult le a háború, sőt, Németország ellen Magyarország is hadba lépett, amikor az ideiglenes fővárosban (Debrecen) megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány (1944. december 21–1945. november 15) tárgyalta a zsidókérdés rendezéséről (1945. január 25–26). A szükséges intézkedések kidolgozásával Erdei Ferenc belügyminisztert és Ries István (1885–1950) igazságügy-minisztert bízta meg. Alig két hét múlva (február 5) a kormány elfogadott egy rendeletet,⁴⁹ amely megbélyegezte és hatályon kívül helyezte “a magyar nép alkotmányos érzületével ellentétben álló” zsidóellenes rendeleteket, illetve – alkotmányos jogkörén is túllépve – törvényeket. A rendelet kimondta (10. §), hogy “Budapest székesfővárosnak a polgári közigazgatásba való bevonásától számított 30 napon belül” rendezni kell “a zsidó vagyonok” kérdését. Budapest 1945. február 13-án szabadult fel teljesen; a rendeletben megjelölt határidő 1945. március közepén járt le, anélkül, hogy ezen a téren érdemi intézkedés történt volna. A következőkben (február 26) a kormány betiltotta és feloszlatta a fasiszta jellegű katonai szervezeteket,⁵⁰ pártokat, egyesületeket, elrendelte a fasiszta szellemű sajtótermékek megsemmisítését,⁵¹ két hónap múlva pedig a csendőrséget is feloszlatta.⁵² A feloszlátott egyesületek között volt az Etelközi Szövetség, Ébredő Magyarok Egyesülete, Levente Egyesület, Magyar Élet Pártja, Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, Országos Vitézi Szék (/ vitézi Rend), Turul Szövetség, Zsidókutató Intézet stb.⁵³ Később a választójogi törvény a betiltott szervezetek vezető tisztségviselőit választójoguktól is megfosztotta.⁵⁴

Az Országos Zsidó Szövetség 1945-ben ismételten (január közepe, április 20, október 31) az Ideiglenes Kormányhoz fordult, “elégítelt és jóvátételt” kérve a ma-

49 200/1945. Me. (II. 25); *Magyar Közlöny*, 1945, no. 9 (1945. március 17), pp. 1–2. – Újabb kiadás: Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 800–801, no. 158.

50 528/1945. Korm. (II. 26).

51 530/1945. Me. (II. 26). A betiltott kiadványok jegyzéke önállóan is megjelent, az első füzet: *Fasiszta szovjetellenes antidemokratikus sajtótermékek I. sz. jegyzéke* ([Budapest]: Kiadja a Magyar Miniszterelnökség sajtóosztálya, 1946).

52 1690/1945. Me. (IV. 23). Az Alkotmánybíróság 1991-ben a rendelet szankcióit alkotmányellenesnek nyilvánította. 44/1991. Ab. (VIII. 28). – A “demokratikus államrendőrség” felállításáról az 1700/1945. Me. (V. 10) sz. kormányrendelet intézkedett.

53 529/1945. Me. (II. 26, illetve III. 17). *Magyar Közlöny*, 1945, no. 9 (1945. március 17), p. 3.

54 1947:xxii. tv., “Az országgyűlési választásokról”, 6. §.

gyarországi zsidóság számára.⁵⁵ A zsidóüldözés jogi vonalának lezárásaképpen⁵⁶ külön törvény helyezte hatályon kívül, az 1946:xxv. tc. (#255),⁵⁷ amely 1946. november 15-én lépett hatályba, az összes zsidóellenes törvényt és rendeletet, és rendelkezett – bár csak részlegesen – a károk és sérelmek jóvátételéről is. Mai számítások szerint 21 törvényről és 367 rendeletről volt szó.⁵⁸ Hírlapi tudósításból tudjuk, hogy az 1946:xxv. tc. országgyűlési tárgyalásánál a kormány tagjai közül egyedül az előterjesztő, Ries István tartózkodott az ülésteremben.⁵⁹ A vagyoni rendezés ígérését, a további törvények és rendeletek minden verbális jószándéka mellett is, a kormányzat nem sietett a gyakorlatba átültetni, ugyanis az 1946:xxv. tc. végrehajtási utasítása csak 1947 márciusában jelent meg,⁶⁰ azaz két évvel a nyilaskeresztes rezsim végleges felszámolását – és saját ígérését – követően.

Időközben a kormány vagy az illetékes tárcák folyamatosan adták ki azokat a rendeleteket, amelyek az – egyébként már általános rendelkezéssel eltörölt – zsidóellenes jogfosztó intézkedések következményeit törekedtek felszámolni: ismét lehetővé tették elvett (árjásított / arizált) italmérések,⁶¹ illetve berendezési tárgyak, üzlethelyiségek, áru- és anyagkészletek⁶² visszaadását, dohányárusítási, gyógyszertár-tartási⁶³ engedély kiadását, a lakásbérlet, lakástulajdon helyreállítását, hűtőházak és baromfi-feldolgozó telepek,⁶⁴ ingóságok,⁶⁵ gazdasági felszerelések⁶⁶ stb. visszaadását stb. Ezeknek az intézkedéseknek a végrehajtása azonban a gyakorlatban igen sok esetben nehézségekbe ütközött: az új tulajdonosok masszív ellenállásába.

Az 1947:iv. tv., “Egyes rangok és címek megszüntetéséről”, megszüntette a nemesi rangokat és rangjelző címeket, megtiltotta ezek, valamint a vitéz cím használatát, a rangra vagy állásra utaló címzést. Ez a rendelkezés kis mértékben bár, de zsidókat

55 Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest: Officina, 1946), p. 266 skk. / *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry* (Zürich: The Central European Times, 1948).

56 Tóth Judit, “Az üldözöttek jogi rehabilitációja: torzó”, in: Botos János & Kovács Tamás, szerk., *Visszatérés – újrakezds* (Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2007), pp. 18–42.

57 Auer György, szerk., *A Magyar Köztársaság törvénytára. 1945–1946. évi törvénycikkek* (Budapest: Athenaeum, é. n. [1947]), pp. 236–242.

58 Botos János, “Az izraelita származásúak, vallásúak rehabilitációja, 1944. december – 1947”, in: uő & Kovács Tamás, szerk., *Visszatérés – újrakezds* (Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2007), pp. 64–72.

59 *Új Élet*, 2, no. 41 (1946. október 10), p. 3.

60 3200/1947. Me. (III. 9).

61 3630/1945. Me. (VII. 1).

62 7590/1945. Me. (VIII. 11).

63 10480/1945. Me.

64 5280/1947. Me.

65 300/1946. Me.

66 6400/1947. Me.

is érintett. A társadalom demokratikus átalakításának szándéka lefelé nivellálta az egyébként a zsidóságban is meglévő nem jelentéktelen rétegződést.⁶⁷

Az Egyesült Nemzetek Szervezete / ENSz (*United Nations' Organization / UNO*, rövidebben: *United Nations / UN*) közgyűlése 1948. december 9-én egyezményt fogadott el "A genocidium büntetésének megelőzéséről és büntetéséről", amely egyezményben a nemzetközi közösség felelősséget vállalt azért, hogy a második világháború folyamán elkövetett zsidógyilkosság megismétlődését vagy hasonló büntettek elkövetését a jövőben nem fogja eltűrni.

Népbíróság

A háború szörnyű pusztításai után sürgető feladat volt minden érintett országban a bűnösök felelősségre vonása. A háborús főbűnösök fölött a Szövetségesek által felállított katonai törvényszék ítélkezett Nürnbergben (1945. november 20–1946. október 1⁶⁸). A Szövetségesek döntése a jogelvekről és az eljárásról (*London Charter*, 1945. augusztus 8) formailag visszamenőleges hatályú törvényhozás volt ugyan, és ennyiben egy örök jogelvbe ütközött (*nullum crimen sine lege, nulla poena sine crimine*), bár a háborús bűnöket már a hági egyezmények (1899, 1907) pontosan meghatározták, de köztudomású, hogy a Szövetségesek a legszigorúbb felelősségrevonást már jóelőre – legnyomatékosabban a teheráni közös nyilatkozatban – kilátásba helyezték, és joghatósággá csak a háborús győzelem és a német feltétel nélküli megadás után váltak. A nürnbergi perrel⁶⁹ párhuzamosan más országokban is

67 Nem e ma is hatályos – bár nem visszamenőleges hatályú – törvény negligálása, hanem a történeti látásmód érvényesítése, hogy a jelen munkában lehetőleg használom a nemesi címeket, előneveket stb.

68 Történetesen *jom kippur*.

69 *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, 14 November 1945–1 Oktober 1946* (Nürnberg: Internationaler Militärgerichtshof, 1947–1949; reprint, München – Zürich: Delphin-Verlag, 1984–1989 / Frechen: Kornet, 2001) / *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945–1 October 1946* (Nuremberg, 1947–1949; reprint, Buffalo, NY: William S. Hein, 1996; New York: AMS Press, [1971]) (42 kötet) (elektronikus kiadásokban is hozzáférhető). – *Nazi Conspiracy and Aggression, I–VIII* (Washington, DC: Office of the United States Chief of Council for Prosecution of Axis Criminality, 1946–1947). – John Mendelsohn, Ed., *The Holocaust: Selected Documents in Eighteen Volumes, XV: Relief in Hungary and the Failure of the Joel Brand Mission* (New York: Garland Publishing, 1982); Peter Alfons Steiniger, Hrsg., *Der Nürnberger Prozess. Aus den Protokollen, Dokumenten und Materialien des Prozesses gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof*, Berlin: Rütten & Loening, 1957, 1962⁵). – Arkagyij I. Poltorak, *Nürnbergi epilógus* (Budapest: Magvető Kiadó, 1967). – Szabó Imre, *A nürnbergi per és a nemzetközi büntetőjog* (Budapest: Officina, 1946); Sajó András, "Jogi felelősség és nemzetudat. Megjegyzések a háborús főbűnösök

megindultak a hasonló bírósági eljárások. Magyarországon az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletével⁷⁰ 1945. január 25-én felállított, majd az 1945:VII. tc., „A népbíráskodásról” (1945. szeptember 11), alapján egészen 1950. március végéig működő Népbíróság⁷¹ (népügyészségek és népbíróságok) haladék nélkül megkezdte a háborús bűnösök felelősségre vonását.

A Budapesti Néptörvényszék / Népbíróság első ítéletét – Kádár János- (1912–1989), akkor éppen, egyelőre, a Magyar Kommunista Párt vezető titkárának feljelentése alapján – Major Ákos / nemes tasnádi Major-Maróthy Ákos (1908–1987) (volt hadbíró) tanácsa hozta, február 3-án, a három vádlott közül az egyik szökésben volt, őt *in absentia* ítélték el, a 401. sz. munkaszolgálatos század két volt keretlegény (Rotyits Péter tartalékos főtörzsőrmester és Szívós Sándor tartalékos szakaszvezető) – 124 rendbeli gyilkosság vádjával, az 1878:v. tc. / Csemegi-kódex, a hatályos büntetőtörvénykönyv alapján – halálbüntetést kapott (február 3), őket másnap nyilvánosan, népítélet-szerűen lámpavasra húzták.⁷² Az akciót magasabb szinten Kádár János és Péter Gábor (1906–1993) szervezték.⁷³ Az elítélteket rendőrök vezették elő. Nagy tömeg gyűlt össze az Oktogonon, nyilván megszervezték. Major, postumus emlékiratában, Rotyis és Szívós kivégzéséről: „Az Oktogonon történő végrehajtáshoz Vas Zoltán ragaszkodott. Vonakodásomra azzal válaszolt, hogy nélkülem is végrehajthatja az ítéletet... Úgy véltem, hogy ez a megoldás kompromittálná az első politikai ítéletet, így inkább magam vállaltam az ítélet végrehajtásának hivatalos irányítását...” – „A halálra ítélt gyilkosokat az Oktogonon lámpavasakra akasztottuk. A végrehajtás után a teret megtöltő felszabadult tömeg megéljenezte az újfajta igazságszolgáltatást,

---

pereihez”, in: *Liber amicorum: Studia E. Weiss dedicata – Ünnepi dolgozatok Weiss Emilia tiszteletére* (Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Polgárjogi Tanszék, 2002), pp. 249–269.

70 81/1945. Me. (I. 25), „A népbíróságokról.” A Népbíróság működését szabályozó törvények: 1945:VII. tc.; 1947:XXXIV. tc. stb. Módosító rendeletek: 1440/1945. Me. (IV. 27); 5900/1945. Me. (VIII. 1) stb. – 1945:VII. tc.: Vincenti Gusztáv & Gál László, szerk., *1943–1945. évi törvénycikkek* (Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. Millenniumi Emlékiadás) (Budapest: Franklin-Társulat, é. n. [1946]), pp. 90–109.

71 Margit Szöllösi-Janze, „»Pfeilkreuzler, Landesverräter und andere Volksfeinde« – Generalabrechnung in Ungarn”, in: Klaus-Dietmar Henke & Hans Woller, Hrgs., *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991), pp. 311–357. – Fehér Csaba, „A népbírósági perek és a népbírósági jog, 1945–1950”, *Köz-Politika*, 4, no. 1 (2003), pp. 3–15.

72 A két kivégzett személy neve sűrűn szerepel a Muray Lipót ügyében keletkezett iratokban (tanúkihallgatási jegyzőkönyvek); néhány ilyen közöl Karsai Elek, szerk., *»Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...»* (1962), I, p. 178 skk., no. 22/e, 22/f, 22/n (Kossa István!), 22/p.

73 A nyilvános kivégzést, gyermekkori emléke alapján, egy Komlós János- (1922–1980) volt rabbi-képzős növendék-, volt ÁVH-százados-, majd újságíróról szóló esszében, érzékletesen eleveníti fel Kőszeg Ferenc, *Múltunk vége* (Pozsony: Kalligram, 2011), p. 178. – Az akasztott ember képét közli Gyurgyák János, *Szocializmus és rendszerváltás* (Magyarország Története Képekben, 3) (Budapest: Osiris Kiadó stb., 2008), p. 22.

azután botokkal, ernyőkkel nekiesett a lámpavason himbálózó hulláknak, és ütlelni kezdte azokat. Amikor ez ellen hivatalos minőségemben tiltakoztam, levették a fejemről a kalapot. Kivergődtem a tömegből. A németek a várból felfedezték a tömegcélpontokat, és löni kezdték a teret. Hamarosan csak a két hulla maradt az Oktagonon.”⁷⁴ Rákosi február 22-én, a budapesti pártaktiván: “Nagy örömmel értesültem róla Debrecenben, amikor a népbíróság az első két nyilast felakasztatta. Az egész ország örült.”⁷⁵ Major nemsokára a Budapesti Népbíróság, majd a Népbíróságok Országos Tanácsának elnöke lett (1946–1948), Péter Gábor a Politikai Rendészeti Osztály – és utódjai, az ÁVO és ÁVH – legfőbb vezetője.

A Népbíróság két szinten folytatható eljárás: alsóbb fokú büntetőbíróságok a törvényszéki székhelyeken és a Népbíróságok Országos Tanácsa (Budapest). A tanácsok a tanácsvezető szakképzett bíróból és helyetteséből, valamint a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front öt pártjának⁷⁶ egy-egy és a szakszervezetek egy delegáltjából álltak. Összesen 25 tanácsot szerveztek, de nem működött valamennyi. A vádat ügyész és politikai ügyész képviselte. A nagyobb érdeklődésre számot tartó ügyeket a Zeneakadémia nagytermében tárgyalták, közönség előtt. Kiszabható büntetések: halál, fegyház, börtön, fogház, internálás, pénzbüntetés, állásvesztés vagy foglalkozástól való eltiltás, politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése, fegyelmi büntetések, az első kivételével meghatározott mértékekkel.

Az első jelentős ügy Bárdossy László volt miniszterelnök mint háborús főbűnös pere volt. Néhány nappal az országgyűlési választások előtt, 1945. október 29-én, a Zeneakadémia nagytermében tartották az első tárgyalást; a politikai ügyész Szalai Sándor volt. Az első fokú ítéletet Major Ákos-, akkor a Budapesti Népbíróság elnökének tanácsa már november 3-án meghozta; a másodfokút december 28-án hirdették ki; a kivégzés 1946. január 10-én történt.

A Népbíróság működése alatt, 1950, április 1-ig, összesen 59 429 személy ügyét tárgyalta, ezeket néhány (összesen 107) híján le is zárta. Az ügyeknek⁷⁷ több mint a fele – összesen 26 997 – elmarasztaló ítélettel zárult. 477 ügyben született halálos ítélet, ebből 189 kivégzést hajtottak végre,⁷⁸ életfogytiglani szabadságvesztésre ítétek

74 Major Ákos, *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései* (Budapest: Minerva, 1988), p. 125, p. 33, resp.

75 Rákosi Mátyás, *A magyar demokráciáért* (Budapest: Szikra, 1948⁴), p. 36.

76 Független Kisgazda Párt, Magyar Kommunista Párt, Nemzeti Parasztpárt, Polgári Demokrata párt, Szociáldemokrata Párt.

77 Randolph L. Braham, “The National Trials Relating to the Holocaust in Hungary: An Overview”, in: Larry V. Thompson, Ed., *Lessons and Legacies, IV: Reflections on Religion, Justice, Sexuality, and Genocide* (Evanston, IL: Northwestern University Press, 2003), pp. 128–151; László Karsai, “The Hungarian Holocaust as Reflected in the People’s Court Trials in Budapest”, *Yad Vashem Studies*, 32 (2004), pp. 59–96.

78 Összehasonlításul: a hasonló bírói szervek Németországban 658, Lengyelországban 1005 halálos ítéletet hoztak. – A Budapesten kivégzettek névsora több internetes honlapon szerepel, fel-

167 személyt. A háború és a nyilaskeresztes uralom időszakában történekeért őket terhelő személyes felelősségük miatt a Népbíróság halálra ítélte, és kivégezték nemes ómoraviczai Imrédy Béla (másodfokon: golyó),⁷⁹ bárdosi Bárdossy László (kegyelemből: golyó)⁸⁰ és vitéz Sztójay Döme⁸¹ sz(olgálaton) k(ívüli) vezérezredes (golyó),⁸² volt miniszterelnököket; Szálasi Ferenc “nemzetvezető”-t (kötél),⁸³ vitéz nemes-mitóczi Jaross Andort, a Sztójay-kormány belügyminiszterét (golyó); és a deportálásokért a legmagasabb szinten közvetlenül felelős (vitéz) Baky László és vitéz Endre László (mindketten kötél) belügyminisztériumi államtitkárokat,⁸⁴ vitéz patakfalvi Ferenczy László csendőr alezredest, a csendőrség és a Gestapo zsidó ügyekben illetékes összekötő tisztjét (kötél); a Szálasi-kormány több tagját, köztük Szöllösi Jenő miniszterelnök-helyettest (kötél); Vajna Gábor belügyminisztert, aki a később aranyvonatnak nevezett rablott kincsek külföldre szállítására utasítást adott, és aki elrendelte a gettó felállítását, eltúrta a nyilaskeresztesek utcai kegyetlenkedéseit (kötél); gr. Pálffy Fidél földművelésügyi minisztert, nyilaskeresztes pártvezetőt (kötél); Beregfy Károly vezérezredes, honvédelmi minisztert, a honvédség vezérkari főnökét,

---

mentő megjegyzések kíséretében, ilyen, például: http://www.geocities.com/pannon_front/29/Lista.htm.

- 79 Ábrahám Ferenc & Kussinszky Endre, szerk., *Az Imrédy-per. A vád, a vallomások és az ítélet* (Ítélet a történelem) (Híradó Könyvtár) (Budapest: Magyar Központi Híradó Rt., 1945 [1946]); Sipos Péter & Sipos András, szerk., *Imrédy Béla a vádlottak padján* (Budapest: Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 1999).
- 80 Ábrahám Ferenc & Kussinszky Endre, szerk., *A Bárdossy-per. A vád, a vallomások és az ítélet* (Ítélet a történelem) (Híradó Könyvtár) (Budapest: Magyar Központi Híradó Rt., 1945 [1946]); Pritz Pál, szerk., *Bárdossy László a Népbíróság előtt* (Budapest: Maecenas, 1991); uő, *The War Crimes Trial of Hungarian Prime Minister László Bárdossy* (CHSP Hungarian Studies Series, 4 / East European Monographs, 651) (Wayne, NJ: Center for Hungarian Studies and Publications, 2004). – A rendszerváltás után Bárdossy rehabilitációja érdekében folytatott politikai vitákról lásd Karl P. Benziger, “The Trial of László Bárdossy. The Second World War and Factional Politics in Contemporary Hungary”, *Journal of Contemporary History*, 40, no. 3 (2005), pp. 465–481. – Bárdossy személyéről és politikájáról közvetlenül a perhez kapcsolódva Pritz Pál egy mélyre hatoló esszében adott tárgyilagos, de bizonyos együttérzést is mutató képet: *Az a “rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2005), pp. 226–332: “Bárdossy László”.
- 81 Karsai László & Molnár Judit, szerk., *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt* (Párhuzamos archívum) (Budapest: 1956-os Kht, 2004).
- 82 Ezt a rendfokozatot már a Szálasi-kormánytól kapta (1944. november 28).
- 83 Ábrahám Ferenc & Kussinszky Endre, szerk., *A Szálasi-per. A vád, a vallomások és az ítélet* (Ítélet a történelem) (Híradó Könyvtár) (Budapest: Magyar Központi Híradó Rt., 1945 [1946]); Zinner Tibor & Róna Péter, *Szálasiék bilincsbén*, I–II (Budapest: Lapkiadó Vállalat, 1986); Karsai Elek & Karsai László, szerk., *A Szálasi per* (Budapest: Reform, 1988).
- 84 Karsai László & Molnár Judit, szerk., *Az Endre-Baky-Jaross per* (Budapest: Cserépfalvi, 1994). – Pszichoanalitikus interjú a börtönben: Szirmai Rezső (& Gartner Pál), *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben* (Budapest: Faust Könyvkiadó, 1946; Budapest: Pelikán Kiadó, 1993²). Baky: “Én nem tudtam, hogy a zsidók szenvednek.”

aki 1944 októberében elrendelte a zsidók kivezénylését a hírhedt nyugat-magyarországi védvonalon sáncsásra, és ezért számos munkaszolgálatos haláláért viseli a felelősséget (kötél); magyargyerőmonostori br. Kemény Gábor külügyminisztert, aki egészen december 22-ig Budapesten tartózkodott, és tudatosan elmulasztotta a zsidók védelmében tett külföldi felszólítások foganatosítását (kötél); Reményi-Schneller Lajost, az előző évek valamennyi kormányának pénzügyminiszterét, aki felelős volt a zsidó vagyon elrablásáért (kötél); Rajniss Ferenc⁸⁵ vallás- és közoktatásügyi minisztert, nyilaskeresztes pártvezetőt (kötél); Kovarcz Emilt, "a nemzet totális mozgósításával és harcba vetésével megbízott tárca nélküli miniszter"-t, az 1944. novemberi halálmenetek fő szervezőjét (kötél); Budinszky László igazságügyminisztert (kötél). Halálbüntetéssel sújtotta Hubay Kálmánt, aki a nyilaskeresztes mozgalmak egyik fő szervezője volt, és Szálasi kormányában a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban tevékenykedett (kötél). Kolosváry-Borcsa Mihályt, a Sztójay-kormány sajtó-kormánybiztosát (kötél); Pásztóy Ámont, aki a ΚΕΟΚΗ egyik vezetőjeként (1938–1941) és a belügyminisztérium VII. (közbiztonsági) osztályának vezetőjeként (1941–1944)⁸⁶ meghatározó szerepet játszott a zsidók deportálásában, és személyes felelőssége volt a Kamenyec-Podolszki-i deportálásokért;⁸⁷ Hain Péter detektívfelügyelő, kormánytanácsost, korábban a legmagasabb rangú vezetők, köztük – egy időben – a kormányzó titkos testőrségének parancsnokát, a német megszállás kezdetétől a budapesti rendőr-főkapitányság politikai rendészeti osztályának és az Állambiztonsági Rendészet – a magyar Gestapo – törzsének vezetőjét (kötél); Basch Ferenc Antal magyarországi német "Führer"-t, a *Volksbund* elnökét (kötél); Ruszkay Jenő ny. altábornagyból reaktivált SS-*Obergruppenführer* / tábornagyot (golyó); vitéz kishindi Hindy Iván altábornagyot, Budapest városparancsnokát (kötél) stb.; Nidossi Imre ál-alezredest, a karhatalom vezetőjét, aki Pesten a nyilaskeresztes csoportok vérengzéseit irányította.⁸⁸ Ezeket a halálos ítéleteket mind végrehajtották. Az újvidéki gyilkosságok főbűnöseit (Feketehalmy-Czeydner, Grassy, Zöldi) a Népbíróság halálra ítélte, majd kiadták Jugoszláviának, és az ott hozott halálos ítélet alapján kivégezték őket. Vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredest a Népbíróság életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte, de kiadták Jugoszláviának, és ott háborús bűnösként halálra ítélték, Péterváradon kivégezték.⁸⁹ Vitéz Jány Gusztáv vezérezredest, a 2. magyar hadsereg főparancsnokát, aki a keleti hadszíntérre kivezényelt

85 Rajniss Ferenc, *Szálasi minisztere voltam. Rajniss Ferenc naplója*, szerk. Sipos Péter (Korok és Dokumentumok) (Budapest: Palatinus Kv., 2001).

86 1944 júniusában nyugdíjazták, novemberben a nyilaskeresztesek letartóztatták.

87 Pásztóy 1948-ig bujkált, akkor elfogták, a Népbíróság kötél általi halálra ítélte, 1949-ben az ítéletet végrehajtották.

88 Ő és társai hurcolták el 1944. december 31-én Komoly Ottót a Duna-parti Ritz szállodából, és végeztek vele.

89 A Hadtörténeti Múzeumban emléktáblát helyeztek el tiszteletére (!).

munkaszolgálatosok sorsáért is felelősséggel tartozott, szintén kivégezték (golyó).⁹⁰ Halálos ítéletet szabott ki *in absentia* a Népbíróság Werth Henrik vezérezt, volt vezérkari főnökre is, az ő esetében azonban az ítéletet nem hajthatták végre: szovjet hadifogságban halt meg. Halálra ítélték (1947) a bori tábor öt keretlegényét, akiknek személyes felelőssége bizonyítható volt. A külföldön álnéven bujkáló Marányi Ede ügyét a Népbíróság “kézrekerüléséig, illetve az elévülési idő leteltéig nyilvántartásba helyez(te)” (1949. május 18); az elévülési idő 1962. január 27-én lejárt, Marányi – “Fehér Antal” néven – békés körülmények között magas kort ért meg.⁹¹ Tasnádi Nagy András, 1939 novemberétől, és a nyilaskeresztes időkben is, a képviselőház elnöke halálbüntetését a Népbíróságok Országos Tanácsa kegyelemből életfogytiglani fegyházbüntetésre változtatta. Életfogytiglant kapott többek között Kunder Antal, a Sztójay-kormány kereskedelem- és közlekedésügyi minisztere (1956-ban kiszabadult a börtönből és külföldre menekült).

Bosnyák Zoltánt, aki a háború után évekig Romániában rejtőzködött, 1951-ben fogták el, Budapestre hozták. Az Államvédelmi Hatóság börtönében, felajánlkozott antifasiszta tudományos kutatások stb. szervezésére; javasolta *Új Harc* (!) címmel antifasiszta hetilap indítását, az Államvédelmi Hatóság Tudományos Kutató Intézetének felállítását, felajánlotta 10 megírandó könyvét, köztük egyet, amely “a magyarországi plutokrácia” igazi arcát mutatná be (!) stb. Halálra ítélték, kivégezték.⁹²

Népbíróság elé került Berend Béla főrabbi is (1946). A vád ellene kollaboráció volt. A bonyolult és sokáig elhúzódó ügyben először 10 év fegyházra ítélték (1946), végül azonban a bíróság felmentette,⁹³ Berend az Egyesült Államokba távozott, ott

90 Jány a háború végén nyugatra menekült, amerikai fogságba esett, önként jött haza. – Az ellene hozott ítéletet a Legfelsőbb Bíróság 1993-ban hatályon kívül helyezte, és felmentette őt a háborús bűnösség egykori vádjá alól (!). A Hadtörténeti Múzeumban emléktáblát helyeztek el tiszteletére (!).

91 Csapody Tamás, “Felmagasztosult keretlegények. Öt sír nyomában a rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában”, *uo.*, 66, no. 274 (2007. november 24), *Hétvége*, pp. 2–3.

92 Ungváry Krisztián, “A titkos kapcsolat: Bosnyák Zoltán az ÁVH szolgálatában”, *Szombat*, 14, no. 3 (5762. *ádár* / 2002. március), pp. 23–25. – Bosnyák háború utáni történetéről lásd Kutrucz Gizella, *Válogatott közügyeim* (Budapest: Gondolat, 1990), kül. p. 13 skk., 135 skk.; Holtzer Loránt, “Bosnyák Zoltán élete és titokzatos halála”, *Beszélő*, III. folyam, 8, no. 12 (2003), pp. 84–91.

93 Munkácsi Krisztina, “Berend Béla főrabbi népbírósági pere”, *Századok*, 130, no. 6 (1996), pp. 1525–1552. – Boston, Harvard University, Wiener Library, Document Collection, no. 598b: “Dr Bela Berend: Trial Judgement and Other Papers, 1940–1977”, <http://www.wienerlibrary.co.uk/collections/documents/collection/collectionitem.aspx?oItemID=11834>; http://www.aim25.ac.uk/cgi-bin/search2?coll_id=7881&inst_id=104. – Tényszerű jellemzését adja Berendnek, és ismerteti a köztük folyó peres eljárásokat, amelyekben rendre Berend / Belton lett a peresztes, Randolph L. Braham, *A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 460 skk. (és a hozzájuk tartozó jegyzetek).

Albert B. Belton néven élt, de a magyar jogi szervek még az 1970-es évek közepén is foglalkoztak személyével és ügyével.

A háborús bűnök vádjával – de esetenként ok nélkül – 1945. január 1 után rendőrhatalósági őrizetben tartott (internált) személyek közül ítélet nélkül sokan haltak meg fogságban, A Buda-Dél internálótábornak (Budaörsi út 49–53⁹⁴) 1945/46 telén 922 halottja volt. A politikai rendőrség internálótáborokat tartott fenn Hajmáskéren, Kazincbarcán, Kistarcsán, Komárom-Igmádon (szűrő tábor), Tiszalökön, Zalaegerszezen stb., többségüket korábbi lágerek területén.

1960. április 1-jén – az 1956 utáni szigorú megtorló ítéleteket követő amnesztiarendeletek sorában – az államfői jogkört gyakoró Elnöki Tanács közkegyelemben részesítette⁹⁵ azokat, akiket 1952. december 31 előtt háborús vagy népellenes bűncselekmények miatt életfogytiglanra ítélték, és büntetésükből 10 évet letöltöttek: értelemszerűen azokat is, akiket a Népbíróság 1945 és 1950 között elítélt, és netán 1956 őszén nem szöktek meg / szabadultak ki a börtönből. A törvény erejű rendelet gyakorlati jelentősége valószínűleg csekély volt, annál inkább szimbolikus üzenete: a politikai konszolidáció érdekében feledve vannak még a nyilaskeresztes bűnök is. A rendszerváltás után többen, történészek is,⁹⁶ kétségbe vonták a Népbíróság ítéleteinek törvényességét, visszamenőleges hatályú törvénykezésnek minősítve a felelőségre vonást (*nulla poena sine lege*)

Ernst Kaltenbrunner SS-Obergruppenführer / tábornagy halálbüntetését a háborús főbűnösök perében a Nemzetközi Katonai Törvényszék (Nürnberg) mondta ki. Eichmann fölött a “Nazi and Nazi Collaborators (Punishment) Law” alapján Izrael Állam – a Jeruzsálemi Kerületi Bíróság – ítélezett. Baron Dieter von Wisliceny SS-Hauptsturmführer / századost mint a szlovákiai deportálások fő felelősét Pozsonyban végezték ki (1948).

Ausztriában a magyarországiakhoz hasonló népbíróságok (*Volksgesichte*) működtek 1945 és 1955 között. Összesen mintegy 173 000 eljárást folytattak le, mintegy 23 000 ítéletet hoztak. A *Südstwall* körzetében a munkaszolgálatosok felügyeletére beosztott személyek közül 92 főt ítélték el emberölés miatt, ebből 13 halálos ítélet volt, közülük 11-et végrehajtottak.

94 Ma: Petőfi-laktanya; az M1/M7 autópálya kivezető szakasza mellett.

95 10/1960. ElnT. tvr.

96 László Karsai, “The People’s Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46”, in: István Deák, Jan T. Gross and Tony Judt, Eds, *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000), pp. 233–251, kül. p. 236.

Országos Zsidó Helyreállítási Alap

A magyar zsidóság vezetői 1946-ban felhívást intéztek a párizsi békekonferenciához, kérték a területi rendezésről tárgyaló hatalmakat, hogy "igazságos és méltányos békét biztosítsanak" a demokratikus Magyarországnak.⁹⁷ "A kedvező béke erősíteni fogja a demokratikus magyar kormányzatot, viszont kedvezőtlen békefeltételek növelik az elégedetlenek számát és kétségtelenül gyengítik a kormány törekvéseinek erejét. A magyar zsidóság csak a demokráciájában erős Magyarországtól várhatja jövőjét és jogainak teljes helyreállítását. (...) Minél erősebb a demokrácia, annál inkább remélhetjük (...) azt, hogy a kormányzat úgy formailag, mint lényegében azt a teljes elégtételt és azt a jóvátételt adja a magyar zsidóságnak, amely irányban már komoly lépéseket tett, de amelyeknek eredményei még nem teljesek." Igazságos békén, természetesen, többek között – kimondatlanul bár – Trianon revízióját kellett érteni: a zsidóság hivatalos vezetői a magyar nemzethez tartozásukat, hazafiságukat azzal akarták kifejezni, mint az első világháború után is, hogy csatlakoznak a pillanatnyilag hivatalos politikához.

A zsidó nép nem feltétlenül követte vezetőit: tömegek latolgatták a kivándorlás lehetőségét.

A párizsi békeszerződésben, amelyet Magyarországon az 1947: XVIII. tc. hirdetett ki (1947. július 25),⁹⁸ és amely ezzel hatályba lépett (1947. szeptember 15) – változatlanul hatályban van azóta is –, Magyarország a restitúció vonatkozásában egyértelműen nyilatkozott:

"1) Magyarország kötelezettséget vállal arra nézve, hogy minden olyan esetben, amidőn magyar fennhatóság alá tartozó személyeknek Magyarországon lévő javaira vagy érdekeire e személyek faji származása vagy vallása miatt 1939. évi szeptember hó 1. napja óta zár alá vételt, elkobzást vagy kényszerkezeltést rendeltek el, az említett javakat, törvényes jogokat és érdekeket tartozékaikkal együtt visszaállítja, vagy ha a visszaállítás lehetetlen, e tekintetben megfelelő (az angol szövegben: *full / fair*) kártalanítást ad.

2) A magyar kormány mindazoknak a személyeknek, szervezeteknek vagy közösségeknek Magyarországon levő összes javait, jogait és érdekeit, akik, illetőleg amelyek egyénekenként vagy mint összességek tagjai faji, vallási vagy más fasiszta szellemű zaklató rendszabály tárgyai voltak, amennyiben azokra nézve a jelen Szerződés életbelépésétől számított hat hónap alatt örökös nem jelentkezett, vagy igénybejelentés nem érkezett, át fogja ruházni az ilyen személyeket, szervezeteket vagy közösségeket

97 *Új Élet*, 2, no. 38 (1946. szeptember 19), p. 1.

98 Új kiadás: Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 840–845, no. 175 (részlet).

Magyarországon képviselő szervezetekre. Az átruházott javakat ezek a szervezetek az említett magyarországi összességek, szervezetek és közösségek életben maradt tagjainak támogatására és helyreállítására fogják fordítani. Ezeket az átruházásokat a jelen Szerződés életbelépése után 12 hónapon belül kell foganatosítani s azok ma-
gukban fogják foglalni a jelen Cikk 1. bekezdése értelmében visszaállítandó javakat, jogokat és érdekeket is” (27. cikkely, 1–2. §).

A békeszerződésben Magyarország ugyanakkor “a maga és a magyar állampol-
gárok nevében” lemondott “minden, Németországgal és német állampolgárokkal szemben az 1945. évi május 8-i állapot szerint fennálló igényről” (30. cikkely, 4. §). Az 1. paragrafusban lényeges a *kártalanítás* szó, ez, eltérően a *kárpótlás* értelmétől, az elszenvedett kár: az elkobzott stb. vagyon teljes megtérítését jelenti.

A végrehajtás sem 1947-ben, sem később, soha nem a békeszerződés betűjéből indult ki.

Az elhurcolt zsidók és a Horthy-rendszer vagy a nyilaskeresztes kormányzat nyugatra menekült képviselőinek hátrahagyott lakásait, egyéb javait Magyarországon az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, amelyet már az Ideiglenes Kormány felállított (1945. március),⁹⁹ de amely csak az év végén kezdett működni, együtt kezelte. Az “el-
hagyott javak” kifejezéssel a kormányzat átvette az előző rendszer szóhasználatát (és intézményi rendszerét). A kormánybiztosság feladata volt az elhagyott ingó vagyon összegyűjtése és használatba adása, a tulajdonos hazatérése után pedig visszaadása; az elhagyott ipari és kereskedelmi vállalatok hasznosítása, főként bérbeadás útján; az elhagyott ingatlanok kezelése.

A lágerekből haza-
térő zsidók döbbenet-
tapasztalták, hogy ja-
vaikat sem a házukat
elfoglaló, bútoraikat,
ruháikat magától érte-
tődően és gátlástalanul
használó új tulajdo-
nosoktól nem kapják
vissza (#248), sem a ha-
tóságok nem segítik

.....
Felhívás a deportálásból
visszatértek segélyezésére
(MZsL)

**A FASZTÁN ÁLTAL ELHURCOLTAKAT
SEGÍTŐ BIZOTTSÁG**

100/1945. évi 2-3. példány
okmányos ki.

ENG. SZ. 130.712/1945. II. M.

Segíts az elhurcoltakon!

Minden magyar, minden igaz ember testvéri együttérzéssel legyen az Ártatlanul deportáltak megsegítésére.
Nézd mennyire megnyomorították emberiségedet!
Nézd mily éhesen, melegén, nyomorultan vánszorog hazafelé a néhány, aki megmenekült a náci-nyilas gyilkosok kezeiből!
Nincs se ruhája, se cipője.
Nem találja sem családját, sem lakását.
Kihex menjen, kúdi kérjen?
Tőled vár segítséget, emberéget.
Te adj neki pénz, cipőt, ruhaneműt!
A fasizmus pusztítod el, ha a fasizmus áldozatait nem hagyod elpusztulni!
Adj, amit csak tudsz, a legjobbat add!
Ezt várja tőled a magyar nép, a kormány, a Nemzeti Bizottság és a Nemzeti Segély közös szerve.

A Faszisták Által Elhurcoltakat
Segítő Bizottság

⁹⁹ 727/1945. Me. – Végrehajtási utasítása, a részletes szabályozás november 4-én jelent meg (10490/1945. Me.).

őket kellő eréllyel jogos tulajdonuk visszaszerzésében. A tárgyban kiadott rendeletek a jogtalanul elidegenített vagyontárgyak bejelentésének elmulasztását sikkasztásnak minősítették ugyan, de a bejelentésre előírt határidőt többször módosították. A kárpótlásra vagy kártérítésre jogosultak körét túl szűken határozták meg. A jogosultaknak gyakran a kormánybiztossággal szemben kellett fellépniük.

Az 1946:xxv. tc. (#245) tervezetének tárgyalásakor (augusztus 23) a minisztertanács ülésén Ries István igazságügy-miniszter jelezte, hogy az Egyesült Államok kész visszaadni a birtokába került, jelentős – 100–150 millió dollár – értéket képviselő vagyontárgyakat, ha azt Magyarországon “kizárólag zsidó célokra” fordítják. Rákosi Mátyás (1892–1971) és Vas Zoltán¹⁰⁰ (1903–1983) arra hivatkoztak, hogy az értékek egy része nem zsidó eredetű (s ebben, persze, igazuk volt: egy része), valódi törekvésük azonban az volt, hogy a kormány *quasi* szabad kezet kapjon a vagyon felhasználása tekintetében. Rákosi egyébként is túlzottnak tartotta azt a segítséget, amelyet a *Joint* a magyarországi zsidóságnak juttat. Ezeknek az intencióknak megfelelően Vas Zoltán rávette a zsidó hitközségek Irodáinak vezetőit, hogy fogadják el a felállítandó Alap vezetőségének paritásos összetételét (ami kizárja, hogy a kormány akaratával ellentétes döntést hozzon), és azt, hogy hatásköre a nem zsidó személyek hátrahagyott értékeire is kiterjedjen (ami lehetővé tette, hogy az Alap vagyontát tetszés szerinti célra fordítsák). A törvényjavaslat 1946. szeptember 27-én került a nemzetgyűlés elé. A bizottságok és a plenáris ülés vitáiban számos bírálat érte a tervezetet, súlyosan aggályos ellenvetések is elhangzottak.¹⁰¹ A zsidók “fajrokonaiak véréből külön előnyöket szereznek” (!). A törvény a zsidókat a halottak vagyonából “nagykapitalistává teszi” (!), ellentmond a demokratikus államiság alapelveinek, mert vallási és faji alapon tesz különbséget a polgárok között (!). A vita résztvevői igyekeztek csökkenteni a magyar államigazgatás felelősségét a zsidóüldözésben, nehogy az elismerés hátrányt jelentsen a párizsi békekonferencián, a felelősséget át akarták tolni Németországra, kérték a zsidóságot, ismerje el, hogy a magyar parasztság nem antiszemita. Az elfogadott törvényt 1946. november 15-én hirdették ki.

Az 1946:xxv. tc. (2. §) “külön alap” létesítését rendelte el, hogy ebbe kerüljenek, és “a segítségre utalt személyek, valamint az ily személyek javára szolgáló intézmények támogatását” szolgálják, azok a vagyontárgyak és értékek, amelyeknek tulajdonosa

100 Weinberger Zoltán, Rosenberg Ármin Budapest, Nagyfuvaros utcai rabbi unokája. – Vas 1925 és 1930 között, a második Rákosi-perben hozott ítélet után, Rákosi börtöntársa volt a váci fegyházban, és 1940-ben együtt szabadultak: a kormány az 1849-ben orosz zsákmányba került magyar katonai zászlók visszaadása fejében átadta őket a Szovjetunióknak. – Seres Attila, “Nemzeti ereklyéinket egy politikai fogolyért. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848–49. évi szabadságharc honvédszászlóinak kicseréléséről (1940)”, *Történelmi Szemle*, 47, no. 1–2 (2005), pp. 129–187.

101 Aránylag részletesen ismerteti a vitát Botos János, in: uő & Kovács Tamás, szerk., *Visszatérés – újrakezdés* (Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2007), p. 68 szkk.

nem állapítható meg vagy jogszerű örököse nincs. A miniszteri indokolás kimondja: "E hagyatékokat a magyar állam a maga részére nem veheti igénybe, mert a német és nyilas gonosztevők által ártatlanul kiontott vér nem lehet számára vagyoni bevételek forrása."

1946 júliusában rendelet¹⁰² jelent meg "a nyilasok vagy németek által nyugatra hurcolt köz- és magánvagyon kötelező bejelentése tárgyában", amely felszólította a lakosságot, hogy vegyen részt e vagyontárgyak felkutatásában. Az esetleg föllelt vagyontárgyak visszaszerzése azonban nehéznek, esetenként lehetetlennek bizonyult. Vagyonőrt / zárgondnokot kellett melléjük rendelni, és a szövetséges hadseregek katonái alkalomadtán nagyvonalúan vettek vagy ajándékoztak el belőlük (a Zsidó Kórház 7 vagon rakományát kitevő felszerelésének nyoma veszett). A visszaigénylési jogot a párizsi békeszerződés (1947. február 10) csak az 1945. január 20 után kivitt javakra nézve ismerte el (30. §), ezzel a Szálasiék által korábban eltulajdonított értékeket kivette a rendelkezés hatálya alól. A megszálló hadseregek 1947 után más-más módon ugyan, de egyaránt megnehezítették a visszaigénylési eljárást.

1947 áprilisában – csaknem fél évvel az 1946:xxv. tc. kihirdetése után – a 27/2. § értelmében kormányrendelet¹⁰³ felállította a törvényben előírt Országos Zsidó Helyreállítási Alapot.¹⁰⁴ Vezetőit a köztársasági elnök, illetve a miniszterelnök nevezte ki, 1947 márciusában. Az Alap kezelésébe főként bizonyos ingatlanokat adtak, egyszersmind azonban zárolták az ezek esetleges eladásából befolyó összegeket. A következő évben az Alaphoz csatolták az Elhagyott Javak Kormánybiztosságát.¹⁰⁵ Az Alapot a pénzügyminisztérium 1951-ben állami tulajdonba vette,¹⁰⁶ szervezetét 1954 legvégén (december 21) beolvasztották az Állami Egyházügyi Hivatalba,¹⁰⁷ pénztárát a pénzügyminisztérium alá rendelték. Az Állami Egyházügyi Hivatal formálisan is csak 1962-től kezdve támogatott zsidó szociális intézményeket.

A Magyar Nemzeti Bank a nála zárt letétként elhelyezett arany és egyéb értéktárgyak értékét befizette a Pénzügyminisztériumnak: nemhogy nem számolt el a túlélőkkel / örökösökkel vagy az Országos Zsidó Helyreállítási Alappal az általa kezelt értékekről, de egyenesen megvásárolta őket. Az iratok egy része nem nyilvános leltárba került (Pénzügyminisztérium, Letéti csoport).

102 7880/1946. Me.

103 3200/1947. Me.

104 Történetéhez lásd Cseh Gergő Bendegúz, "Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap létrehozásának körülményei és működése (1947–1989)", *Levéltári Közlemények*, 65, no. 1–2 (1994), pp. 119–127, 323.

105 A Kormánybiztosságot felszámoló rendelet: 1800/1948. Korm. (II. 14); a határidő meghosszabbítása: 5620/1948. Korm. (V. 16).

106 0243/86/III/1951. Pm.

107 7925/G/1954. (minisztertanács titkársági határozat).

Az aranyvonat-ügy

1944 tavaszán (április 14) a kormány elrendelte (1600/1944. Me.) a zsidók teljes vagyonának zár alá vételét, elkobzását, az ingatlanok, kereskedelmi és ipari vállalatok, értékpapírok, valuta, nemesfém, ékszer, drágakő stb. zár alá helyezését (5. §). Az értékeket a Pénzintézeti Központ felügyelete alá tartozó bankoknál vagy a Posta-takarékpénztárnál kellett elhelyezni. Zárolták a bankbetéteket is. A Magyar Nemzeti Banknál a rendelet hatályba lépése előtt elhelyezett értékeket továbbra is a Nemzeti Bank kezelte. A Lakatos-kormány a letétek összegyűjtéséről rendelkezett. A pénzügyigazgatóságok jegyzőkönyvileg vették át a letéteket, a jegyzőkönyvek feltüntették a tulajdonos nevét és a borítékok tartalmát. A letétek (értéktárgyak) az egész országból a Székesfővárosi Pénzügyigazgatóság kezelésébe kerültek. A fővárosi és vidéki pénzintézetektől, pénzügyi igazgatóságoktól átvett szállítmányokat részben a Lónyay utcai központi Zálogházban gyűjtötték össze. Legkésőbb augusztusig az észak-erdélyi zsidók elkobzott vagyonra is ide került.

A zsidóktól összegyűjtött arany és értéktárgyakból egy jelentős mennyiséget 1944. október 5-én Budapestről teherautókon elszállítottak Óbányára, Lókútnál, Zircről 6 kilométernyire, a falu melletti erdőben egy szerény kastély (gr. Tattenbach-kastély) pincéjébe. Száz évvel ezelőtt – egy emléktábla szerint – rövid időre Kossuth Lajos rejtőzködött ebben az épületben. A szovjet hadsereg közeledtekor a Szálasi-kormány szükségesnek tartotta a november 3-án kiadott rendeletével (#242) jogi értelemben is elkobzott értékek biztonságba helyezését: saját kezelésébe vételét, röviden és magyarul: eltulajdonítását. A művelet irányítását vitéz Túrvoölgyi Albert-, a nyilaskeresztes uralom alatt pénzügyminisztériumi államtitkárra és Toldy / Toldi Árpád szolgálaton kívüli csendőr ezredes-, 1944-ben (május–augusztus) Fejér megyei főispán-,¹⁰⁸ a zsidó vagyon különleges kormánybiztosára bízták; a nyilaskeresztes uralom alatt ő volt a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Valamikor december 16 és 20 között, közvetlenül a fővárost körülvevő ostromgyűrű bezárulása előtt, egy szerelvény indult el Budapestről Zircre, 18–22 tehervagon, megrakodva a vidéki gettókból deportált, illetve az akkor már a pesti gettóba bezárt zsidók értéktárgyaival: szőnyeg, műtárgy, óra, drágakő stb. Zircen további vagonokba rakták az ismét teherautókon odaszállított aranyat. December 20-án, éppen hogy kicsúszva az orosz csapatok szorításából, a vonat elindult Sopronba, a Szálasi-kormány hivatalos székhelyére. Innen továbbvitték Brennbérgbányára (december 27). A közvetlenül az osztrák határon, hegyek és erdők mélyén fekvő szénbányatelepen az akkor 42 vagonból álló szerel-

108 Aki a városban és Fejér megyében a gettósítást és deportálást levezényelte. – A nyilaskeresztes kormány belügyminisztériumának 1945. január 15-én Sopronkövesden felállított XI. zsidó osztályának vezetője.

vény három hónapon át rostokolt. Maga Szálasi is a közelben húzta meg magát halmának utolsó heteiben.

Az aranyvonatot¹⁰⁹ szoros őrizet és szigorú titoktartás vette körül. Sok volt az őriző: sokan bízták személyes biztonságukat az értékek felügyeletére, és sokan akartak – közönséges szóval: orgazdák – részt kapni az olcsó prédából. Kecskék a nagy halom káposzta mellett. A szállítmány¹¹⁰ kíséretéhez Budapesten 130, a végén közel 200 személy tartozott, a magasabb rangúak családjukkal együtt,¹¹¹ mint afféle politikai arany. Az értékeket a bányatelep fürdőjében szortírozták és átcsomagolták. Néhány vagonban és teherautókon további értéktárgyakat hoztak Brennebergbányára még az utolsó napokban, március végén is.

A Brennebergbányán átcsomagolt értékek a háború után készült jelentések alapján a következők voltak.¹¹²

A ládák jelzete	Darab-szám	Átlagos súly	Tartalom	Ebből amerikai ellenőrzés alá került
Ar.	41	45	aranytárgyak, karkötők, cigaretta-tárcák, aranyláncok stb.	10
Ar. o. ¹	35	45	férfi és női kar- és zsebóra	32
Ar. éksz. ²	18	35	fél-drága- és ékkövekkel díszített ékszerek	18
Br. ³	8	38	drága- és fél-drágakövekkel díszített ékszerek, foglalat nélküli igazgyöngyök	
Ar. p. ⁴	3	100	vegyes pénzek és aranyrudak	1
vaskazetta	2	4	különleges briliáns ékszerek és igazgyöngyök	
kézikoffer	1			bankjegyek, briliáns
1560 láda ezüst, 1 láda ezüstitéglá, 3 000 db szőnyeg, 100 db festmény, ⁵ szőrme stb.				

109 Korábban így nevezték azt a vasúti kocsit (szerelvényt), amely az Eucharisztikus év (1938) alkalmából a magyar koronát körbevitte az országban.

110 Kádár Gábor & Vági Zoltán, *Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001); Ronald W. Zweig, *The Golden Train: The Destruction of the Jews and the Second World War's Most Terrible Robbery* (London: Allen Lane, 2002); Varga Bálint, "Az aranyvonat, avagy hová tűnt 3500 milliárd forint?", in: *Hamu és Gyémánt*, no. 30 (Budapest: Hamu és Gyémánt Kiadó, 2005), pp. 64–71.

111 A kísérő- és őrszemélyzet névsorát közli: Ronald W. Zweig, *The Golden Train* (2002), p. 233 skk.

112 Kádár Gábor & Vági Zoltán, *Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), p. 46, p. 57 sk.

Szálasi "nemzetvezető" és kormánya 1945. március 27-én mentek át a magyar határon, a biztosnak hitt német fennhatóság alá. A rablott vagyon három nap múlva követte őket. Március 30-án reggel 6 személykocsi, 2 teherautó, 2 vontatóból álló közúti szerelvény hagyta el az országot. A rakományt, 54 láda, Toldy így jelölte meg: "értékek", ő adott parancsot arra, hogy a vasúti szerelvényről átrakják őket, és maga is beült a konvoj élén haladó kocsi fülkéjébe. Szálasi fegyveres megbízottjai ezeken a teherautókon mentették át nyugatra a rablott vagyon személyes zsákmányuknak tekintett részét. Még aznap útnak indult a vasúti szerelvény is, az aranyvonat, 46 vagon, Ágfalvánál lépte át a határt. A szállítmány parancsnoka Avar László zentai polgármester, a belügyminisztériumi XI. zsidó osztályon Toldy helyettese volt. Állomásai: Wiener Neustadt (március 30), Wilhelmsburg (április 1), St. Pölten (április 6), Amstetten (április 7), Salzburg (április 8), Hopfgarten (április 8), Bockstein (május 5), Werfen (május 16), Salzburg (július 19).

Útközben a menekülő nyilaskeresztes kormány felhatalmazásával, vagy csak a hivatalosság látszatát keltve, többen is megkíséreltek egy-két láda értéket magukhoz venni, az őrség és a magyar pénzügyi tisztviselők azonban el tudták hárítani ezeket a rablási próbálkozásokat, és a német katonák fosztogatási kísérleteit is. A parancsnok megtagadta Toldy távirati parancsának teljesítését (április 10), amely szerint őrizetlenül kellett volna hagynia a szerelvényt: ő Svájcba akarta eljuttatni vagy az amerikai hadseregnek átadni a reá bízott értékeket. A vonat 1945. május 11-én amerikai felügyelet alá került, majd május 16-án Werfennél (Salzburgtól délre) az amerikai hadsereg 42. gyalogsági hadosztályának katonái lefoglalták, és július 19-től kizárólagosan amerikai ellenőrzés alatt állt. A magyar kísérőket eltávolították, az értékeket tartalmazó 24 vagon Salzburgba vontatták.

A Magyarországi Zsidók Központi Tanácsa 1947-ben igazolta, hogy a rakományban egyebek mellett 8, egyenként 45 kg súlyú arannyal megtöltött kazetta volt, továbbá 32 láda, bennük, egyenként, 30–60 kilogramnyi aranyóra, 18 láda, egyenként 35 kg aranyékszer, mintegy 100 arany pénzérme, 1560 láda különböző ezüsttárgy, 3 000 darab perzsaszőnyeg.

Eredetileg az aranyvonathoz tartozott az a két gépkocsi is, amelyeknek a rakományával Toldy Brennbérgbányáról elhajtott. Az ezredes Arlbergnél az értékek egy részét elrejtette. A gépkocsik valamikor 1945. április–májusban Salzburgon át Halleinbe kerültek, ott a francia hadsereg lefoglalta őket,¹¹³ és Párizsba szállította; a rakományuk: 38 láda arany és ékszer, 2 vaskazetta igazgyöngy és briliáns. A külügyminisztérium az átvételi jegyzőkönyvekkel bizonyította, hogy a rakomány magyar zsidóktól származik. A "párizsi arany": 645 kg tört arany és 1 000 darab aranyóra (beolvasztott) tokja; 189 kg darabos arany; 163 kg fazon arany; 62 kg ékköves arany; 54 kg egyéb kővel díszített arany; 13 kg igazgyöngy; 13 kg briliáns és gyémánt. Ezek

113 Magának Toldynak nyoma vészett.

a vagyontárgyak többségükben (36 láda) visszakerültek Magyarországra (1948), értékük megállapítását a Nemzeti Bankban működő értékmegállapító bizottság végezte, és a továbbiakban a Nemzeti Bank kezelte őket.

Az aranyvonat ügyében Nagy Ferenc miniszterelnök 1946. február 22-én Kliment Jefremovics Vorosilov (1881–1969) marsall, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke útján levélben fordult az amerikai hatóságokhoz, kérve tőlük az elrabolt javak visszaszolgáltatását. Az amerikai hadsereg az aranyvonat rakományát az ellenség lefoglalt tulajdonának tekintette, és hadizsákmányként kezelte. Egy részét a salzburgi katonai raktárból 1945–1947 folyamán főtisztjei széthordták. A festményeket és rajzokat az amerikai hatóságok átadták Ausztriának, onnan Magyarország 1968-ban visszakapta őket, 3 tonnányi zsidó kegytárgyat szétosztottak az ausztriai zsidó hitközségek között, bizonyos tárgyakat a salzburgi érsekségnek juttattak, arra hivatkozva, hogy az eredeti tulajdonosok között megkeresztelkedett zsidók is voltak. A még megmaradt értékeket 1948-ban átvitték az Egyesült Államokba, és a párizsi jóvátételi konferencia határozata (I/8/A) értelmében átadták az ENSz menekültügyi szervezetének (Aranygyűjtő), az pedig 1948 és 1951 között New Yorkban összesen hat árverésen értékesítette, és a bevétel mintegy 90 százalékát zsidó szervezetek rendelkezésére bocsátotta.

A Nemzeti Bank vagyont, amelyet 1945 januárjában az aranyvonattól függetlenül vasúton jutott át Ausztriába, és amelyet az amerikai hatóságok Salzburg közelében (Spital am Pyhrn) foglaltak le (1945. május 7), az Egyesült Államok kormánya 1946 és 1947 folyamán teljes egészében visszaszolgáltatta. Ebben benne volt a bank saját aranykészlete (30 t), a nyílt vagy zárt letétek, a zsidóktól származó ékszerek stb., valamint 120 millió pengő a Posta-takarékpénztár által elhelyezett zsákokban (feltehetően a készpénz elkobzásából). 1964-ben az Altaussee (Salzkammergut) fölött lévő sóbányából 134 festmény került vissza Magyarországra.

Az aranyvonat sorsának tisztázása érdekében a hitközségi szervezet kezdeményezésére a pénzügyminisztérium rendeletet¹¹⁴ adott ki egy vizsgálóbizottság felállításáról, de ennek munkája nem vezetett eredményre.

Az Egyesült Államokban Bill Clinton elnök (1993–2001) bizottságot küldött ki az aranyvonat ügyének teljes kivizsgálására (1998). A bizottság megállapította, hogy az értékek nem hadizsákmány volt, hanem magyarországi zsidók elrabolt vagyona, értelemszerűen polgári jogi letét. Az Egyesült Államok felelősségét a képviselőházban José Enrique Serrano (1990 óta folyamatosan South Bronx egyik körzetének demokrata párti képviselője) szóvá tette (2004).¹¹⁵

A Florida Déli Körzet Bírósága előtt a 13 idős, Floridában élő, Magyarország-

114 5950/1946. Pm.

115 *United States of America, Congressional Records. Proceedings and Debates of the 108th Congress, Second Session, Vol. 150, Part 13* (Washington: United States Government Printing Office, 2004), p. 17408 sk.: "The Case of the Hungarian Gold Train" (July 22, 2004).

ról elszármazott zsidó felperes nevében fellépő ügyvédek négy éven át tartó eljárás (Rosner v. USA) keretében megállapodást kötöttek az Egyesült Államok kormányával (2005). A kormányajánlat szerint a megállapodás keretében a Holocaust magyarországi túlélőit gondozó zsidó karitativ és egészségügyi szervezetek összesen ca. 25.5 millió dollár kártérítést kaphatnak.¹¹⁶ A kormány a megállapodás véglegesítéséig a szóban forgó összeget egy úgynevezett Megállapodási Alapban helyezi el. Ez az összeg az eredeti követelésnek nominálisan kevesebb mint tizedrésze, az aranyvonat rakománya becsült értékének – 1945. évi értéken ca. 6.5–13 millió US\$, mai értéken ennek körülbelül a tízszerese – ca. 20–40 százaléka. Kedvezményezett mindenki, aki 1945. május 9 előtt Magyarországon zsidónak született. A megállapodás összesen 62 000 fővel számol. Egyéni kártérítést érvényesíteni a felperesek nem tudnak, mert a letétek sorsát a dokumentumokban nem lehet eredetük szerint pontosan követni. Az összeget a megállapodásban a túlélők területi eloszlásának arányai szerint osztották el. Az Izraelben élő egykori magyarországi zsidóknak ca. 8.92 millió dollár jut (de ők, a túlélők szervezete, a reájuk eső rész 10 százalékaról lemondtak a Magyarországon élők javára), a Magyarországon élő zsidók egyetemességének 4.76 m, az Egyesült Államokban, illetve Kanadában élőknek 4.22 m, illetve 1.28 m, respective, az Ausztráliában élőknek 0.52 m. A bíró (Patricia Ann Seitz) döntésével a megállapodás 2005. szeptember 30-án jogerőssé vált. Összecszerűségét Magyarországon ezután is keveslik, elosztási arányait pedig – a magyarországi zsidó túlélők kárára – tévesnek tartják.¹¹⁷ A keserű valóság azonban mégis az, hogy letétbe helyezett vagy a magyar állam által elkobzott értéktárgyaik után a magyarországi zsidó közösség vagy zsidó személyek egyedül ebből a forrásból kaptak / kapnak kárpótlást.

Bibó István és “a zsidókérdés”

Bibó István nagy tanulmánya (“Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”) a szellemi szabadság utolsó pillanataiban jelent meg a *Válasz*-ban (1948. április).¹¹⁸ Akkor

116 Szociális szolgáltatásokra: 21 millió dollár; az aranyvonattal és a magyar zsidók kizsákmányolásával kapcsolatos dokumentumok összegyűjtésére: 0.5 millió dollár; ügyvédi illetékekre és egyéb kiadásokra maximum 4 millió dollár. A dokumentumok összegyűjtésének jogát pályázat alapján a Yad Vashem és a washingtoni Holocaust Memorial Museum nyerték el.

117 A Munkaszolgálatosok Országos Egyesületének nyilatkozata, *Népszabadság*, 64, no. 181/2 (2006. augusztus 4), p. 5.

118 Mértékadó újabb kiadásai: Bibó István, *Összegyűjtött munkái*, sajtó alá rendezte Kemény István & Sárközi Mátyás, II (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982), pp. 391–510; Bibó István, *Válogatott tanulmányok*, válogatta Huszár Tibor, II: 1945–1949 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986), pp. 621–797.

némi vita támadt körülötte, rövidesen azonban teljes csöndbe merült, a folyóirat megszűnt, a szám még könyvtárakban is hozzáférhetetlenné vált. Egy-egy elnyűtt magánpéldány járt szűk körben kézzől kézre, s csak majd a svájci kiadás (1982) jutott be illegálisan az országba néhány példányban. Gondolaterjesztő hatása liberális értelmiségi körökben az 1980-as évek derekán bontakozott ki, s hozzájárult a magyar felelősségtudat ébresztéséhez, a zsidó öntudat kibontakozásához egyaránt.

1944 eseményei, a zsidóüldözés, Bibót mélyen megrendítették. Minden fenntartás nélkül elítéli őket. A tanulmány tisztázni próbálja a zsidók üldözése és elpusztítása miatti felelősséget. A háború utáni helyzet elemzésében változatlanul fenntartja azt az álláspontját, amelyről 1938-ban az első zsidótörvény elleni tiltakozó nyilatkozatot elutasította.

Egy tervezetben, amelyben 1944 nyarán, már a vidéki zsidóság deportálása és megsemmisítése után, "a magyar úriemberek", a "magyar középosztály" és a munkásság összefogásának megteremtéséhez próbált volna eszmei keretet kialakítani, a zsidóüldözés aljasságának és embertelenségének elítélése mellett nyomatékosan leszögezte: "A baloldali magyar munkásság központi vezető bizottságának nincs egyetlen zsidó tagja sem; nem azért, mintha a m(agyar) m(unkásság) osztoznék a faji örület pusztító ostobaságában, hanem azért, mert tisztában van azzal, hogy Magyarországot a szabad, demokratikus fejlődés útján csak a magyaroknak maguknak az erőfeszítése indíthatja el."¹¹⁹ Értsd: zsidók nélkül.

Kifejti, hogy a modern korban a zsidóságnak több fogalma él egymás mellett: a zsidó a hagyományhoz ragaszkodóknak vallási, a cionistáknak nemzeti, az antiszemitáknak faji fogalom; ehhez hozzátehetjük, hogy a szekularizált zsidóknak pedig kulturális.

A magyarság és a zsidók Bibó számára két különböző társadalmi kategória maradt. Az 1948. évi tanulmány alapjául is a magyar társadalom és a Magyarországon élő zsidók megkülönböztetése szolgál. Ezen az alapon jut el ahhoz a gondolathoz is, amely addig orthodox vagy cionista körökön kívül soha sehol még nem fogalmazódott meg: "számításba kell vennünk annak a tisztázó hatását is, ha a külön zsidó öntudat vállalása és megszervezése számára tiszta és szabad lehetőségek jönnek létre."¹²⁰

Bibó emblemikus tisztességgel fogalmazta meg tanulmányában a zsidóüldözés miatti felelősséget. "Ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megállapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, személyes részét. Megállapítani pl. azt, hogy mindaz, amit e sorok írója akár lelkiismeretből, akár kérésre segített vagy segíteni próbált, milyen siralmasan és szánalmasan kevés, mennyire mögötte marad annak, amit kellett és amit lehetett volna, mennyire meg van terhelve sok hiábavaló óvatossággal és jóra való restséggel, mennyire hiányzott belőle az, hogy a jóakarát megéreztetésének az

119 Huszár Tibor, szerk., *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban* (Budapest: 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, 1995), p. 204 skk., no. 100; az idézet: p. 209.

120 I. m., p. 761.

igyekezetén túlmenően, mindenestül vállalja egy-egy hozzá forduló gondját, és kezébe vegye a megmentését, és az esetleges kockázatokba is mennyire inkább csak belecsúszott, mintsem szembement volna velük. Szükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei vagy a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeit vagy a mulasztásait; hanem egyszerűen csak arra, hogy mi mindenért *felelős*, vagy mi mindennek a felelősségében *részes*. Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is.”

Löwinger Sámuel, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója hasonló címmel tette közzé vitadolgozatát,¹²¹ de érdemi visszhangot nem keltett, 1948 végén a léγκör már nem volt alkalmas a vitákra.

Új zsidó élet

Az izraelita hitfelekezet kongresszusi (neológ) tagozatának jogállását egy rendelet¹²² már 1945-ben helyreállította. Már korábban belügyminiszeri rendelet¹²³ írta elő az újra megalakuló izraelita hitközségek, egyesületek stb. elismerését (bejegyzés). Végül, az 1895:XLII. tc. nyomán, törvény rendezte az izraelita felekezet helyzetét (1947: XXXIII. tc.),¹²⁴ helyreállítva a többi egyházzal és felekezettel azonos státusát, mégpedig oly módon, hogy a bevett (*religio recepta*) – elismert – túrt vallások kategóriái helyett új törvényi osztályozást vezetett be: “elismert vallás” – “el nem ismert szekta”, az előbbibe sorolta mindazokat a vallásokat / egyházakat, amelyek működése nem ütközik a hatályos törvényekbe. A zsidó vallás az új jogi kategóriák szerint elismertnek számított, de nem hunyhatjuk be a szemünket az előtt, hogy a törvény ily módon némely vallási csoportot, irányzatot diszkriminative kezelt.

A Magyar Izraeliták Országos Irodájának bizalmas elnökségi értekezletén Stöckler Lajos elnök a következő elvi programot hirdette meg: “A mi szörnyű tragédiánk egy korszaka lezárult. Úgy véljük, ez a történelmi periódus az emancipációval

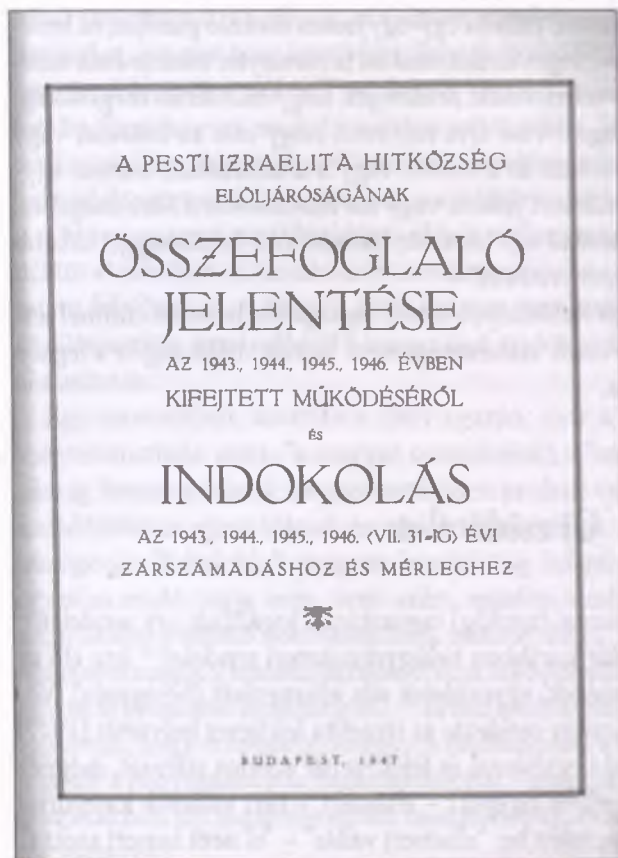
121 *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (Budapest: A szerző kiadása, 1948).

122 2727/1945. Km. (VI. 11), “Az izraelita vallásfelekezet egyes központi szerveinek feladatkörébe tartozó ügyek ideiglenes ellátása tárgyában”, *Magyar Közlöny*, 1945, no. 52 (1945. június 15), p. 3.

123 5271/1945. Bm. (III. 7), “Az izraelita hitfelekezet és más izraelita egyesületek megalakulásának bejelentéséről”, *Magyar Közlöny*, 1945, no. 11 (1945. március 24), p. 4.

124 “A bevett és az elismert vallásfelekezetek között az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről.” – Újabb kiadás: Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 851–852, no. 178.

A hitközség előjáróságának jelentése az 1943–1946. évről (MZsL)

kezdődött s az akkori s az azóta egymást követő zsidó vezetőségek hibájából is hatalmasodott el. Azért jutottunk oda, ahol most vagyunk, mert azon az úton jártunk, amelyen eddig haladtunk.”¹²⁵ A kibontakozás valójában inkább restaurációként indult meg.

A romok eltakarításával, a közrend helyreállításával párhuzamosan kezdtek új-jáéledni, legalább Pesten, az 1938 óta szűk korlátok közé szorított, s végül betiltott zsidó intézmények. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány székhelyén, Debrecenben 1944. december 28-án meg-

alakult az első zsidó képviselőtestület, a Budapesti Zsidók Szövetsége, amely a legsürgősebb feladatnak az életben maradtak helyzetének politikai rendezését tekintette. A szervezet elnevezésében a pillanatnyi helyzet tükröződik: akkor úgy látszott, hogy nagyobb számban csak a budapesti zsidók maradtak életben. 1945 elején Budapesten megkezdte működését a Magyarországi Zsidók Szervezete, tevékenysége főként abban állt, hogy magyar és orosz nyelvű igazolványt állított ki azoknak, akik – egyelőre főként Pestről – eredeti lakóhelyükre akartak visszatérni.

A pesti neológ hitközség 1945. március 22-én rendkívüli közgyűlést tartott. A régi képviselőtestület életben maradt tagjai – akik részben a Zsidó Tanácsnak is tagjai voltak – vettek részt rajta. Megválasztották elnöknek Stöckler Lajost. A korábbi Zsidó Tanács tagjai közül nem ő volt az egyetlen, aki a felszabadulás után vezető szerepet kapott és vállalt a zsidó életben, de lassan az ő kezébe került minden fontosabb vezető tisztség, párttámogatás is állt mögötte, belépett az MKP-ba. Néhány nap

125 Közli: Mink András (& Toronyi Zsuzsanna), *Beszélő*, III. folyam, 9. no. 4 (2004), pp. 79–91, külön p. 80–81, no. II.

múlva az előjáróság felhívást bocsátott ki, "Szózat a pesti zsidósághoz" címmel,¹²⁶ kérve az újjáépítéshez a "sok ezer" pesti zsidó támogatását, de a kivetésre kerülő adó előlegét is. 1945. november 13-án megjelent, *Új Élet* címmel, Magyar Izraeliták Lapja alcímmel a hitközségek hivatalos lapja.

A neológ hitközség a cionista Herskovits Fábiánt (1907–1982) választotta meg a Dohány utcai zsinagóga rabbijának.¹²⁷ Újjáalakult a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet (ΜΑΟΙΗ) Központi Irodája, elnöke ismét Kahan-Frankl Samu lett.¹²⁸ (Korábban, 1944 nyaráig, ő is tagja volt a Zsidó Tanácsnak.)

Ősszel megkezdődött a tanítás a Rabbiképző Intézetben, már a következő évben megjelentettek egy kötetet az Évkönyvek sorozatában (1946), három évfolyamot (1943/44, 1944/45, 1945/47) vonva egybe. Tanárai tanulmánygyűjteményt állítottak össze לחירות / *Szolgásból szabadságba* címmel (1947). Számításba vették a magyar irodalmi élet mártírjait.¹²⁹ Újra megnyílt a Zsidó Kórház és a Szeretetotthon.

A *Torasz / Tájrász Emesz* ("Igaz Tóra"), a pesti orthodox hitközség 4 osztályos valóságos középiskolája, előkészítő fokozat a jesivához, Oberländer Lázár *melamed* vezetésével 1945 szeptemberében nyílt meg a Dob utca 35-ben, az orthodox hitközség épületében, fél nap világi, fél nap zsidó tárgyakat tanított, összesen 42 tanulóknak.

Az 1945/46. tanévben a *Tarbut* szervezésében héber tannyelvű iskola nyílt a Hungária körút 149 épületében. 1946 őszén az addig mint 2. számú Tarbut Héber Népiszkola működő elemi iskola további 8 osztállyal bővült ki, ez a Héber Gimnázium a régi Zsidó Gimnázium héber tanítási nyelvű változatát jelentette. Deszken (Csongrád megye) a *Mizrahi* a vallás- és közoktatásügyi minisztérium engedélye¹³⁰ alapján

126 Közli: Seifert Géza, in: *Évkönyv, 1975/76* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1976), pp. 318–353, kül. pp. 320–322.

127 R. Herskovitsnak a svájci követség által 1944. november 30-án magyarul és németül kiállított igazolványát a követség 1945. január 16-án kézírásos orosz nyelvű záradékkal is ellátta (nevét Fabian Izidorovics Gerskovicsra oroszosítva). A fényképet közli: Szalai Anna, szerk., *Hágár országa. A magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra* (Budapest: Antall József Alapítvány – Kossuth Kiadó, 2009), p. 271, no. 299.

128 Az orthodox és neológ hitközségek egyesítésekor Stöckler közbenjárására, Vas Zoltán segítségével Izraelbe távozott (1950), végül azonban haláláig New Yorkban élt.

129 Bóka László, szerk., *Magyar mártír írók* (Budapest: Cserépfalvi, 1947). – Természetesen, nem erre a könyvre vonatkozott, nem is a nyilvánosságnak volt szánva br. Hatvany Lajos arrogáns levélbeli megjegyzése a mártír írókra, Oxfordból (1946. május 25): "A terror áldozatai iránt minden kortársi, emberi, baráti részvétem, de nincs egy sem köztük, akinek írói arcképe elég érdekes lett volna, hogy azt külföldi olvasó számára, illő kegyelettel, kritika nélkül vonhatnám meg. S a letehetségesebbek a haláltáborban meg éppenséggel *hinaus mit uns* zsidók vagy félzsidók voltak, akiket utolért az a nemezis, amelyre, mint ellenfelük, még nem oktan felháborodásomban műveik iránt sem gondolok másképp, mint iszonynal." *Hatvany Lajos levelei*, szerk. Hatvany Lajosné és Rozsics István (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), p. 389, no. 468.

130 31999/1945. Vkm.

gyermekfalut alapított (1945),¹³¹ *Tarbut*-iskolával, mely hébert és angolt tanított, az igazgató Szabó Ferenc / Shraga Szabo volt, tanárai a volt ungvári Héber Gimnázium tanárai, az 1945/46. tanévben 8 osztályban kezdődött meg a tanítás, összesen 150 tanulóval.¹³² A héber tanítási nyelvű iskolák hálózata a következő néhány évben egyre bővült. Azután 1948-ban, az iskolák államosításakor, megszüntették valamennyit.

Hitközségek, zsinagógák, rabbik

Közvetlenül a háború befejezése után, 1945 nyarán, az ország területén összesen 84 kongresszusi / neológ hitközség működött vagy alakult meg újra. A koncentrációs táborokból hazatért vidéki zsidók 1946-ra további mintegy 120 hitközséget állítottak fel, még ha nem is a korábbi lélekszámmal: közülük alig 25-nek a népessége haladta meg a 250 főt. Miniszterelnökségi rendelet¹³³ kimondta, hogy az a hitközség, amelynek nincsenek 1945. január 1 után megválasztott vezető szervei, megszűntnek tekintendő, egyébként pedig rendelkezett a hitközségektől elvont vagyontárgyak ügyének ideiglenes rendezéséről. Az újjáalakult hitközségek száma később 258-ra emelkedett, közülük – 1946 novemberi adat – mintegy 136 az orthodox irányzathoz tartozott. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a háború előtti állapotokhoz képest hivatalosan 93 hitközség megszűntét regisztrálta; a tényleges szám ennél nyilvánvalóan jóval magasabb volt. A *Joint* felmérése szerint 1947-ben összesen 263 hitközség működött, 1949-ben 257. Több mint a felükben – 163-ban – azonban a tagok száma alatta maradt a 100 főnek. 1 000 fő körüli lélekszámmal működött a szegedi hitközség, amelyben a Strasshofból visszatérők alkották a többséget. Debrecenben mind az orthodox, mind a *status quo* hitközségnek hasonló lélekszáma volt. Hasonló nagyságú volt a hitközség Újpesten és Miskolcon is. Budapesten, a Teleki téren és környékén, ahol a társadalom alacsonyabb rétegeihez tartozó zsidók éltek, nagyobbrészt orthodoxok, részben haszidok, a háború utáni években öt zsinagóga vagy imaház telt meg minden péntek este és szombaton, és a reggeli imához is mindig összejött a *minján*.

Az Országos Iroda 1945 novemberében szakított a hitközségi szervezetben hagyományos választási renddel, és kinyilvánította, hogy minden 20 éven felüli izraelita vallású lakos, a nőket is beleértve, jogosult részt venni a választásokon. Az intézkedés a zsidó közösség összetartását volt hivatott növelni, és lépés volt a hitközségi élet demokratizálása felé.

131 *Kefar ha-Noar ha-Dati ba-Gola*, "a vallásos ifjúság faluja a diaszporában".

132 *Deszki gyerekfalu* (Budapest, 1946); "Beszámoló a »Tarbut« deszki iskoláinak működéséről", in: *A "Tarbut" iskolák 1. évkönyve, 1945–46*, szerk. Spiegel Aladár (Budapest, 1946), pp. 43–44.

133 10400/1946. Me. (IX. 6). További rendelkezés e tárgyban: 25000/1946. Me.

Hivatalos (kormányzati) adat szerint 1954-ben 150 zsinagóga működött az országban, a valóságos szám azonban ennek a felénél is kevesebb, ca. 70 lehetett. Húsz év múlva, 1975-ben a több templomkörzetet és zsinagógát magában foglaló budapestin kívül már csak 75 hitközség működött az országban, nem számítva a szórványokat.

Nemcsak Magyarországon: mindenütt, ahol a Holocaust elpusztította a zsidó családokat, jelentős változások mentek végbe a vallási élet szokásaiban. Korábban is voltak hitközségek, amelyeknek nem volt rabbija, a fiókhitközségek, eldugott helyeken, általában ilyenek voltak, most azonban számos újra felállított gyülekezet maradt rabbi nélkül. Az orthodoxyában ez kisebb gond, és az istentiszteletek vagy szertartások megtartását a neológoknál sem veszélyezteti, de a rabbit a mindennapi élet apró rituális problémáinál nehezen lehet nélkülözni. A korábban családi jellegű ünnepek, kivált a *peszah* és a *szukkot*, amelyeket rendszerint a családfő vezetett, a csonka családokban örömtelenek lettek volna; rövid idő alatt kialakult az ünnepek közösségi megtartásának szokása, előbb-utóbb mindenütt pénzbeli térítéssel a felszolgált ételekért.

A vidéki rabbihiány egyenes következménye volt a deportálásoknak: a legtöbb községben rabbit és községét a csendőrök együtt terelték be az auschwitzi vagonokba. Kevesen tértek vissza közülük, és hirtelenjében a Rabbiképző Intézet sem tudta megtölteni az üresen maradt rabbi-székeket. Baján Klein Tibor (1923–) (1949 k. külföldre távozott); Bonyhádon Blum Béla (1913–?), rövid időre; Debrecenben Weisz Miksa (1913–2001) (1957-ben külföldre távozott); Győrött Landler Péter (1923–2007) (1950 után Pinhas Artzi néven assziriológus professzor lett Izraelben); Kápolnásnyéken Fisch Henrik (1907–?) (személyes gyászatól is indítva 1947-ben mementóként kiadta a keresztény egyházfőknek a felsőházban a zsidótörvényeket támogató beszédeit¹³⁴); Kaposváron Krausz Henrik (1914–?) (1956-ban külföldre távozott); Kecskeméten Schindler József (1918–1962) (1950-ben Szegedre távozott); Kiskunfélegyházán Goldberger Farkas; Nagykanizsán Szirtes László (1923–?) (1957-ben külföldre távozott); Nyíregyházán Morgenstern Benő (1920–?); Óbudán Neumann József (1880–1956); Pécsen Schweitzer József; Sashalmon Rácz Zoltán (1905–?); Székesfehérvárt Komlós Ottó (1913–1988) (1950-ben alijázott); Szolnokon Singer Ödön (1956-ban alijázott¹³⁵): nagyjából öbelőlük állt 1946–1950 táján a vidéki kongresszusi / neológ rabbikar. A teendők halákhikus rendjét a *Vidéki Rabbikar Körlevelei*-nek néhány füzete tartotta fenn. Néhány helyen kántor, itt-ott sakter volt egy ideig a legmagasabb vallási funkcionárius. Mint a rabbiknak, nekik is a hitközségüknél nagyobb körzetet kellett ellátniuk.

134 Fisch Henrik, *Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben (1938-ban az I. és 1939-ben, a II. zsidótörvény kapcsán)* (Budapest, 1947).

135 1959-ben visszatért Magyarországra, hat éven át egyszerre, ingázva Kaposvár és Nagykanizsa rabbija volt, majd 1965-től (Kelet-) Berlinben (NDK) volt rabbi. Újra Magyarországon, először a józsefvárosi Nagy Fuváros utcában (1983), majd a budai községben (1985) kapta meg a rabbi-széket.

A feldúlt és kifosztott zsinagógákban nem maradtak Tóra-tekercek. Szekfű Gyula magyar követnek a moszkvai rabbi "embermagasságig tele kamrát" mutatott.¹³⁶ Ki tudja, honnan származtak a széfer-ek? Volt köztük olyan is, amely Magyarországon szabadult fel? Az ezüsttel-bársonnyal felöltöztetett Tórákat, ahol a németek után még találtak ilyent,¹³⁷ a Vörös Hadsereg sem vetette meg. A főrabbi megígérte, hogy ötöt elküld Magyarországra, később esetleg többet is.

A lágerekből hazatérők¹³⁸ elemi gondozása az újjáalakuló zsidó szervezetekre, a Pesten életben maradt zsidókra, a külföldről érkező szervezőkre hárult. Az Országos Zsidó Segítő Bizottság, és különösen egyik osztálya, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) 1945 márciusától kezdődően, egészen 1946 áprilisáig, jegyzőkönyvekben rögzítette az elhurcoltak fájdalmas élményeit¹³⁹ (ezek a jegyzőkönyvek később páratlan forrásként szolgáltak a Holocaust eseményeinek rekonstrukciójához, részben pedig a népbírósi perekhez is), Budapesten, a Bethlen / Bethlen Gábor téri központban, a történetek egyedi dokumentációja mellett, szervezte a repatriálást, a külföldi és egyéb segélyek elosztását, próbált segíteni az elhurcolt családtagok megkeresésében, a hátrahagyott vagyon fellelésében, visszaszerzésében, az új élet elkezdésében.

A megmaradt rabbiakra hatalmas munka várt a halákhikus teendők ellátása terén, ilyen volt mindenekelőtt az

Segélyezettek a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság / DEGOB Bethlen téri épületének bejáratánál (MzSL)

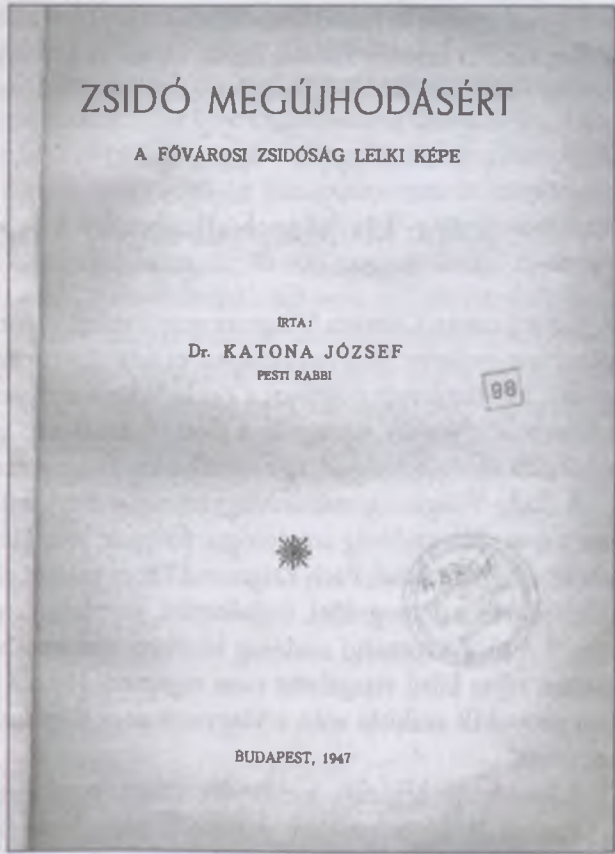
136 "Szekfű Gyula moszkvai követ levele a pesti főrabbihoz", *Kommentár*, [2], no. 1 (1993), p. 36. (A címzett: Hevesi Ferenc, a pesti hitközség vezető főrabbi.)

137 Netán Friedmann Ignác gyűjteményében?!

138 David Bankier, Ed., *The Jews Are Coming Back: The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII* (New York – Oxford: Berghahn Books – Jerusalem: Yad Vashem, 2005).

139 A rendkívül részletező kitöltetlen kérdőívet közölte Murányi Gábor, "Volna lelke egy zsidó társát kihagyni ebből a mókából?", *Múlt és Jövő*, ÚF 2, no. 3 (1991), pp. 44–53, kül. pp. 50–53. – Horváth Rita, *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története* (Makor. Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 1) (Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997). A fennmaradt anyag részleges közzététele és feldolgozása: <http://www.degob.hu>. – Fennmaradt többek között Hahn István (akkor a Rabbiképző Intézet professzora) vallomása (3606. sz. jegyzőkönyv).

Katona József Dohány utcai főrabbi füzete, Zsidó megújulásért. A fővárosi zsidóság lelki képe (MZsL)

eltűntek özvegyének (*aguna*) rituális válása. A pesti orthodox *bét din* elnöke¹⁴⁰ R. Mose Weisz / Weisz Márton (1904–1982)¹⁴¹ főrabbi lett (1965), R. Koppel Reich halála óta ő volt az első, aki ezt a címet viselhette, az orthodox hitközség Debrecenből hívta fel Pestre, a *bét din* tagjai pedig R. Jaakov Berger / Berger Jakab (?–1980), a Király utcai lengyel imaház rabbija, és R. Groszberg Jenő (1894–1982), a két háború között az orthodox *Zsidó Újság* szerkesztője, akkor Akácfa utcai rabbi.¹⁴²

Már a háború után is alig volt olyan község, amelyben metsző működött, idővel ezek száma teljesen elapadt, ezért budapesti és vidéki zsidók egyaránt a kóser ételek, kivált a hús tekintetében a budapesti hitközség gondoskodására szorultak. A *kasrut* valamelyes fellazulása nem pusztán ennek tudható be, de tény, hogy zsidó módon élni tetemes külön költséggel és külön nehézségekkel – vagy lemondással – járt mindenütt az országban.

Nagyobb vallási megmozdulásra a háború utáni évtizedben semmi lehetőség nem nyílt. Mégis, 1952-ben, a Chaim Weizmann halála (november 9) alkalmából tartott gyászistentiszteleten zsúfolásig megtelt a Dohány utcai zsinagóga. Államfőről, Izrael Állam első elnökéről lévén szó, a szertartáson megjelentek a kormányzat és a diplomáciai testület képviselői is. “Mutatta a budapesti zsidók viszonyát Izraelhez: ami-

140 Korábban metsző, majd *dajján* (Tyukod, Hajdúsámson, Hajdúböszörmény).

141 Szép cikket közölt e két rabbiról – és elődjük-, R. Reich Koppelről – Deutsch Gábor, “Két főrabbi a Dob utcából”, in: uő, *Elmondjuk Nektek* (Budapest: Gabbiano Print Nyomda és Kiadó Kft., 2008), pp. 47–54.

142 A *Zsidó Újság*-ot Groszberg Lipót (1869–1927) alapította (1925), halála után fia, Groszberg Ervin vette át. – Deutsch Gábor, “A Groszberg família”, *Új Élet*, 62, no. 2 (2007. február 1), p. 6.

kor Izrael nyíltan és hivatalosan rendezvényt tarthatott, részt vettek rajta” – mondta utólag Gellért Endre / Élijahu Galor, abban az időben – pontosabban, 1950 és 1955 között – az izraeli követség magyarországi munkatársa.¹⁴³

Joint: kis Marshall-segély Magyarországnak

A háború után a Cionista Világszervezet mellett három nagy nemzetközi zsidó szervezet vert gyökeret Magyarországon, és folytatott éveken át eredményes tevékenységet a zsidó élet fenntartásában: a Zsidó Világkongresszus / *World Jewish Congress*,¹⁴⁴ a *Szokhnut / Jewish Agency* és a *Joint*.¹⁴⁵ Ezzel a magyarországi zsidóság, szakítva a korábbi elszigeteltséggel, egy vonalba került a nemzetközi zsidó szerveződéssel.

A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviseletének legnagyobb teljesítménye a maradék zsidóság szociológiai felvétele volt. Nem reprezentatív mintán: teljes körben. Munkatársai, Pach Zsigmond Pál és mások, több éven át dolgoztak az adatfelvételen és a demográfiai, foglalkozási, jövedelmi / vagyoni statisztika feldolgozásán.¹⁴⁶ A magyarországi zsidóság körében sem korábban, sem azóta ilyen sokrétű, alapos, teljes körű vizsgálatot nem végeztek. 1949, a szovjet külpolitika szolgálatában provokált szakítás után a Magyarországi Képviselet már csak látszateletet folytathatott.

A *Jewish Agency* már a második világháború éveiben szorosan összefonódott a Cionista Világszervezettel. A háború után Magyarországon az *alijsa* szervezése terén tevékenykedett, együttműködésben a *Joint*-tal: toborzás, előkészítő táborok

143 Idézi: George Garai [(1926–2007) újságíró, a *Zionist Federation* főtitkára (1982–1992)], *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 187. – Gellért / Galor 1955-ben alijázott.

144 George Garai, *40 Years in Action: A Record of the World Jewish Congress* (Geneva: World Jewish Congress, 1976).

145 Kinga Frojimovics, “The Role of the American Joint Distribution Committee and the World Jewish Congress in the Reconstruction of Jewish Life in Hungary in the Aftermath of the Shoah (1945–1953)”, in: Randolph L. Braham, Ed., *The Treatment of the Holocaust in Hungary and Romania During the Post-Communist Era* (New York: Columbia UP, 2004), pp. 167–188 / “Beilleszkedés vs. kivándorlás. Az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) tevékenysége a holokausztot követő években Magyarországon”, *Beszélő*, III. folyam, 9, no. 6 (2004), pp. 71–79; uő, “Different Interpretations of Reconstruction: The American Jewish Joint Distribution Committee and the World Jewish Congress in Hungary after the Holocaust”, in: David Bankier, Ed., *The Jews Are Coming Back: The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII* (Jerusalem: Yad Vashem, 2005), pp. 277–292.

146 Pach Zsigmond Pál, szerk., *A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselete Statisztikai osztályának Közleményei*, no. 1–14 (Budapest, 1947–1949).

(*hakhsára*), kiutazás stb. Izraelben a *Szokhnut* gondoskodott a diaszporából érkezőkről, a gyermekek elhelyezéséről, nyelvtanfolyamokról (*ulpán*) stb.

Különösen nagy erővel – és jól látható módon – segítette Magyarországon a zsidó élet megújítását a *Joint (American Jewish Joint Distribution Committee / JDC / Általános Szétesztő Bizottság)*.¹⁴⁷ A *Joint* 1944 végén Szegeden kezdte újra tevékenységét, hamarosan Kecskemétre, majd 1945. február 15-én Budapestre tette át központját. A háború utáni években – hivatalos költségvetési adatai szerint¹⁴⁸ – hatalmas összegeket fordított magyarországi kiadásaira, azaz ca. 30 000 magyarországi zsidó segélyezésére. 1947-ben (#256) a zsidó szervezeteknek havonta ca. 700 000 dollárt és további 50 vagon élelmiszert, ruhaneműt stb. juttatott személyi segélyezésre, ebből körülbelül 40 000 személyt támogatott, ezenkívül kórházat, több aggok házát, gyermekotthont, napközi otthont, népkonyhát tartott fenn, ca. 3 500 főnyi apparátust (tisztviselők, munkások) foglalkoztatott.¹⁴⁹

US dollár

1947	10 898 388.38
1948	8 463 875.94
1949 ¹⁵⁰	7 671 015.03
1950	4 145 534.28
1951	2 754 783.00
1952	2 107 766.13
1953 ¹⁵¹	ca. 2 865 000.00
1945–1953 összesen	49 377 966.31

Visszafogottan van megfogalmazva, de a lényegét mégis mutatja az a formula, amelyet Stöckler Lajos használt az amerikai zsidóságnak írt újévi üdvözlésében (1947): "(...) lehetővé tettétek, hogy visszanyert szabadságunk mellett újjáéledhesünk..." A *Joint* olyan jelentősen befolyásolta a háború utáni Magyarország életét, hogy neve a hivatalos kommunista zsargonban rövidesen az *amerikai imperialisták* szinonimája lett.

147 A szervezetet a Warburg bankár család alapította az Egyesült Államokban 1914 őszén, a háború zsidó szenvedéseinek enyhítése érdekében (*Joint Distribution Committee of American Funds for the Relief of Jewish War Sufferers*), első elnöke Felix M. Warburg (1871–1937) volt; a második világháború alatt vált nemzetközi jellegűvé. Magyarországon 1945 és 1953 között működött.

148 Idézi: öket George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 134 (51. jegyz.); p. 148 (104. jegyz.).

149 A népjóléti minisztériumi biztos jelentéséből (1947. július 31). Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 261–264, no. 10; az alábbi idézet: p. 263.

150 Hogy ebben benne van-e az az 1 000 000 dollár, amit Izrael a kivándorlási egyezmény megkötése előtt fizetett Magyarországnak, nem tudjuk.

151 Összesen 3 821 000 dolláros tervezett költségvetésének ca. 75 százalékát.

Gyűlés a Joint Szenes Anikó Leányotthonában, amely dolgozó lányok otthonaként 1945 és 1950 között működhetett (Olasz faszor / Malinovszkij faszor; ma: Szilágyi Erzsébet faszor 57) (MZsL)

Nem lehet kétséges, hogy ezek az összegek voltak azokban a devizaszegény években Magyarország egyik legnagyobb devizabevételi forrása. Valóságos kis Marshall-segélyről¹⁵² van szó!

A népielőéleti kormányzat úgy ítélte meg, hogy a *Joint* segítségével bizonyos mértékig tehermentesíti őt, "gazdasági és szociális szempontból feltétlenül előnyöket jelent", az ország nem tudja nélkülözni. Ezzel szemben kifogása van az alijára előkészítő átképző tábortól ellen, ezekből országosan 110 volt, s "a magyarországi zsidók különállását a magyarságtól állandóan elősegíti(k)", több ezer "fiatal férfit és leányt" tartanak el "reakciós szellemű irányítás közepette". A biztosnak a *Joint* tevékenységéről írt jelentését, amely Rákosi kezébe is eljutott, és amelyet ő sajátkezűleg szignált és a "jó" megjegyzéssel látott el, többek között ebben a javaslatban összegezi: "(...) Meg kell találni azt a zsidó közéleti férfit, akiben a *Joint* külföldi reakciós vezetői megbíznak,

152 George C. Marshall (1880–1959), a második világháborúban ötcillagos tábornok, 1947–1949-ben az Egyesült Államok külügyminisztere, 1947-ben meghirdetett terve (*Marshall Plan / European Recovery Program / ERP / Európai Újjáépítési Program*), amely 1948 és 1952 között összesen mintegy 14 milliárd dollár segélyt, illetve részben kölcsönt nyújtott a második világháborúban kárt szenvedett országok gazdaságának talpra állítására. A Szovjetunió befolyása alatt álló országok, Magyarország is, elutasították.

de az itthoni intencióknak megfelelően fog dolgozni.” Ajtai Miklós (1914–1982)¹⁵³ kommunista politikus, abban az időben a Népjóléti Minisztérium osztálytanácsosa (csoportfőnök) Farkas Mihályhoz (1904–1965), az MKP főtitkárhelyetteséhez írt levelében (1947. május 27) így fogalmazta meg a *Joint*-tal szembeni politika feladatát: “Jelenleg az irányunk az, hogy minél mélyebben nyúljunk bele a *Joint* ügyeibe, megakadályozzuk, hogy a 10 millió Ft-juk a reakció támogatását szolgálja, és visszaszorítsuk a cionista vonalat. Erre a célra (a) belügy és népjóléti együttműködik...”¹⁵⁴ Az előzőleg említett jelentés konkrétan a *Joint* teljes támogatásának legalább havi 5 százalékát kívánta “a különböző haladó szellemű baloldali pártok” szociális intézményeinek fenntartására fordítani.

A magyar hatóságok a *Joint* megbízottjainak tevékenységével folyamatosan elégedetlenek voltak. Érthető: a külföldről irányított, külföldi pénzt kezelő szervezetet nem tudták lenyelni. A *Joint* magyarországi történetében a vezetőváltások mindig az országos politika fordulópontjain következtek be: ez jelzi a próbálkozásokat. A *Joint* Israel Gaynor Jacobson (1912–1999)¹⁵⁵ irányításával működő irodáját, amelynek hatásköre az Olaszország, Görögország, Csehszlovákia közötti térségre terjedt ki,¹⁵⁶ Magyarországon a kommunista befolyást nyíltan ellenző és minden erővel háritó Görög Frigyes (1890–1978) ügyvéd, banktisztviselő, pénzügyi szakértő¹⁵⁷ képviselte és vezette (1945–1948).¹⁵⁸ A hitközségi választás után már Stöckler Lajos egyik bizalmi embere, Szűcs Géza került a helyére (1948–1951).¹⁵⁹ Őt hivatalba lépésekor – a nyilvánosság elől eltitkoltan – Rákosi is fogadta. Jacobsont, miután neve a Rajk-perben szóba került, 1949. december 15-én Budapesten az ÁVH letartóztatta, kémkedéssel és illegális határátlépés elősegítésével vádolták, majd 12 napi fogság után kiutasították az országból. Az ügyben kiadott belügyminisztériumi sajtóközlemény¹⁶⁰ nem tesz említést a *Joint*-ról.

153 1956 után miniszterelnök-helyettes, majd az Országos Tervhivatal elnöke.

154 Közli: Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 260 sk., no. 9.

155 Kevéssé ismert, hogy Jacobson eleve kiválóan alkalmas személy volt a *Joint*-ban végzett munkára, egyetemi szakdolgozatában is a szociális intézmények és szervezetek munkájának összehangolásával foglalkozott: *A Historical Study of the Community Organization Processes Involved in the Organization and Early Growth of a Council of Social Agencies* (MSS thesis, State University of New York at Buffalo, 1941).

156 Tad Szulc, *The Secret Alliance: The Extraordinary Story of the Rescue of the Jews since World War II* (New York: Farrar, Straus & Giroux, 1991)

157 A szabadkőműves Galilei Páholy tagja, a Pártfogó Iroda (МІРІ) munkatársa, 1944-ben a Nemzetközi Vöröskereszt “A” szekciójának munkatársa, 1945. márciustól a *Joint* megbízottja, ő lett az Országos Zsidó Segítő Bizottság (OZsSB) vezetője.

158 Görögöt a hatóságok 1948-ban kivándorlásra kényszerítették. Az Egyesült Államokban ő lett a *World Federation of Hungarian Jews* alapító elnöke.

159 George Garai, “Magyarországon másként volt”, *Szombat*, 7, no. 5 (5755. ijjár / 1995. május), pp. 27–30, kül. p. 28.

160 *Szabad Nép*, 7, no. 301 (1949. december 28), p. 5.

Maga Rákosi évekkel később is kérkedett azzal, hogy Jacobson leleplezése “a cionizmuson keresztül űzött kémveszély”-t hárított el.¹⁶¹ A szervezet magyarországi tevékenységét Jacobson után egy ideig, közelebről, 1951 májusáig, Charles H. Jordan (1908–1967), a párizsi irodában a kivándorlási osztály vezetője irányította.¹⁶² A szorosabb ellenőrzést a kormányzat csak 1951-ben tudta megszerezni, elérvén, hogy Stöckler vegye át a magyarországi képviselőlet vezetését. Végül 1953-ban a kormány bezárta a *Joint* budapesti irodáját, és az országban megtiltotta a szervezet működését.

A Magyarországra ezután is folyamatosan eljuttatott támogatásokat, esetenként 3–400 forintot, közismerten – de időközben iratokból is dokumentálhatóan – Scheiber Sándor és néhány más rabbi magánúton, zsebből fizette ki a rászorulóknak. Sós Endre (1905–1969) – a nem sokkal korábban leváltott hitközségi elnök – feljelentő levele Kádár Jánosnak (1967): “Jelenleg is évi 20–40 000 dollár jut be az országba ezúton. E segély feletti rendelkezési jogot egy bizottság élén Dr. Scheiber Sándor, a Rabbiképző Intézet igazgatója gyakorolja. Dr. Scheiber azonban az elmúlt évek során függetlenítette magát mind a bizottságtól, mind a MIOK elnökségétől, és a gondjaira bízott pénzt saját döntései alapján elsősorban elvbarátai, Izrael és a cionizmus eszméivel szimpatizálók között osztja szét.”¹⁶³

Jesivák – rövid időre

Néhány helyen az orthodoxia mindjárt a háború után fel tudott állítani jesivát.¹⁶⁴ Pesten a Király utca 26-ban, a Jálics-féle borpincéről¹⁶⁵ Borpalotának is nevezett épületben, az I. emelet utcai frontján, egykor Jálicsék lakása, a volt zsidó tanoncotthon egyik helyiségében, ahol a háború alatt iparos jesiva működött, az *Aguda* nyitotta meg az első jesivát (*Jesivat Agudat Jiszraél*), Ekstein Júda rabbi vezetésével. A Király utcai jesiva később kitelepült Budára, a Hűvösvölgyi út 62-be, ahol közvetlenül a város felszabadulása után gyermekotthon működött, ott egy ideig R. Jósua Grünwald (1905–1969) volt huszti rabbi vezette, utána (1946-tól) R. Simon Jiszraél Posen (1894–1969) volt soproni rabbi, 75 tanulója volt.¹⁶⁶ A *Joint* támogatása tartotta fenn. A Dob utca 22–Holló utca 1 saroképületben, az I. emeleten a Linász Hacedek (*linat ha-cedek*,

161 Az idézet: Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 283.

162 Jordan 1955-ben a *Joint* európai igazgatója lett, 1967-ben Prágában merénylők ölték meg.

163 Idézi: Gantner Brigitta Eszter, *Világosság*, 46, no. 7–8 (2005. július–augusztus), p. 139.

164 Hangulatos riport-részletek: Bacskai Sándor, “Jesivák Magyarországon, 1945–1946”, *Múlt és Jövő*, ÚF 16, no. 2 (2005), pp. 87–96.

165 Alapítója Jálics Ferenc András (1795–1874) borkereskedő.

166 R. Posen Frankfurt a. M.-ban született, jesivába és egyetemre járt, doktori címet szerzett, majd Munkácsra került, és ott a haszidokhoz csatlakozott. 1932-től volt soproni orthodox rabbi.

Növendékek a pápai jesiva ajtajában (1945 után) (MZsL)

“jótékonyági szállás”) Egylet tartott fenn kis jesivát, gyermekeknek. Csak pontatlan tudósítások maradtak fenn arról is, hogy Johánán Szofér egri és Mose Stern (1914–1997) debreceni rabbik rövid ideig közösen tartottak egy jesivát Pesten.

Pakson R. Barukh / Burechl Pinhasz Cvi Moskovits ha-Kohén / Bernt Moskovits / Moskovits Bernát (?–1990) lábánál többségükben pesti bócherek tanultak. Számuk rövid idő alatt a kezdő létszámnak majdnem a duplájára nőtt (35). Nyíregyházán R. Mordekhaj Grünfeld; Egerben R. Johánán Szofér volt a jesiva-fő; Soltvadkerten (Vadkert), ahol sokan megmenekültek, R. Simon Jehezkiél Jakubovits, a hatóságok követelését, hogy marxizmust is tanítson, kerek-perec elutasította, a tanítás csak 1956-ban szakadt meg. Szombathelyen R. Jozsef ben Jaakov Grünwald, korábban pápai (*Pupa*) rabbi tanított, az egész országból mentek hozzá a tizenéves fiúk, 1946-ban volt vagy 70–80 diákja, árva a legtöbbjük. Rövidebb-hosszabb ideig jesivát tartott R. Ezriel / Ezril Júda Lebovits (1910–1991) hajdúhadházi rabbi (50 fő) és R. Chajim / Chájem / Henrik Berger (?–1976) miskolci rabbi (40 fő). Békéscsabán is az *Aguda* alapított jesivát (*Jesivat Morija*), kisebb gyermekeknek, nagy magánházban, melynek tulajdonosát a deportálásban megölték, R. Élijáhu KAC / Katz Éliás (?–2004), korábban nyitrai rabbi vezette. R. Katz a háború alatt Budapesten bujkált, 1945-ben először Soroksáron nyitott jesivát, a Domonkos utcai árvaházban, innen küldte az *Aguda* Békéscsabára. 1949-től az 1960-as évek végéig Pozsonyban volt rabbi.¹⁶⁷ Egy ideig volt jesiva Makón is, R. Mose Nátán Lemberger / Lemberger Nándor (1909–1982) vezetése alatt.¹⁶⁸

A bócherek a legtöbb helyen házaknál laktak és “napokat ettek”. A paksi jesiva-internátust csak külföldi segítséggel lehetett fenntartani, a község lélekszáma nem volt elegendő ahhoz, hogy – hagyományos módon – szállást, kosztot nyújtson a növen-

167 Életéről lásd Bacskai Sándor interjúját: “Bennem látták az utolsó bástyát. Beszélgetés Katz Éliás volt pozsonyi főrabbiával”, *Szombat*, 9, no. 10 (5758. kislelv / 1997. december), pp. 17–18.

168 R. Lemberger 1956-ban Izraelbe távozott, de Kirjat Atában ismét felállította a makói községet és jesivát.

dékeknek. Miskolcon egy férfi, akinek egész családja elpusztult, nagy házát ajánlotta fel a jesiva és az internátus céljára. 1945 és 1948 között összesen 11 jesiva működött rövidebb-hosszabb ideig.

1948 az egyházi iskolák államosításának éve volt; a kormányzattól csak Paks és Soltvadkert kapott működési engedélyt, a többi jesiva megszűnt, a két engedélyezett azonban egészen az 1956 utáni exodusig tartotta magát. R. Mordekhaj Grünfeld hamarosan Pestre jött, az orthodox rabbinikus bíróság elnöke (*av bet din*) lett, tanítványait Soltvadkertre küldte. Egy "kis jesivá"-t (*jesiva ketána*) azonban Pesten 1956 után is fenn tudott tartani, talán 1966/67-ig. A Mizrahinak a Svábhegyen volt jesivája (1946).

Jesiváknak nem lehet nevezni őket, de a cionista szervezetek gyermekotthonai és ifjúsági táborai,¹⁶⁹ amelyeknek mindenekelőtt szociális feladatuk volt, a zsidó életmód bizonyos elemeit is közvetítették.

Vidékről a fővárosba

1945 őszen és a következő években a Magyarországon élő zsidók kétharmada Budapesten lakott: Pesten maradt életben, egykori otthona helyett ide tért vissza a deportálásból, vidékről, ahol ellenséges közeg fogadta vagy nem maradt közössége, rövidebb-hosszabb idő után felköltözött a fővárosba. A koncentrációs lágerekben felszabadult vidéki zsidók egy része eleve nem tért vissza eredeti lakóhelyére, érzelmi okokból, vagy mert a vidéki zsidóság deportálását és a pesti zsidók megmenekülését a jövőre nézve is intő jelnek tekintette, hanem Pesten maradt, rokonok, ismerősök körében. A falusi zsidóság lélekszáma különösen drámai módon csökkent: az 1949. évi népszámlálás szerint a zsidó népességnek már csak kevesebb mint 15 százaléka élt falun. A következő években az orthodox falusi zsidóság fogyott el a leggyorsabban. Kiterjedt családok, csoportok, egész községek alijáztak. A kisebb-nagyobb vidéki városokban sem sokan maradtak. A magyarországi zsidó népesség a Holocaust után nagyjából már véglegesen városi lett, nagyjából neológ háttérrel, és nagy volt benne a szekularizáltak aránya.

169 Novák Attila, "Zsidó gyermekotthonok és árvaházak Magyarországon a második világháború után", <http://www.emlekezem.hu/text/zsidootthonokattila.html>.

Változások a zsidó társadalomban

A Holocaust minden ízében megváltoztatta a magyarországi zsidó társadalmat. Makroszociológiai értelemben mindenekelőtt belső strukturája változott meg. A dualizmus korában és a két világháború között a zsidók nagyobb része (ca. 80 %) vidéken élt, és az összes hitközségnek körülbelül 3/5 része az orthodox vagy *status quo* irányzatot követte. A vidéki zsidóság pusztulásával, a budapesti zsidók részleges megmenekülésével megbillent, egyrészt, a falusi és városi zsidóság, másrészt, ami még jelentősebb, az orthodoxok és neológok aránya. Egy az 1950-es évek elején Rákosi számára készített titkos jelentés szerint "a Magyarországon élő zsidó származású személyek száma 103 000, ebből 93 000 tartozik az ún. neológ irányzathoz, míg körülbelül 10 000 az úgynevezett orthodox tagozathoz. A neológ tagozatból azonban csupán kb. 20 000 olyan személy van, aki magát a zsidó egyházhoz tartozónak vallja."¹⁷⁰ A keleti peremvidékek haszid zsidósága gyakorlatilag teljesen eltűnt, utolsó nyomait a háborút követő kivándorlások számolták fel. A korábbi helyzethez képest a neológia domináns helyzetbe került.

A belső struktúra megváltozásának része az életkori arányok alakulása. A Holocaust után a zsidó társadalomban magasabb lett az idősek aránya, mint a magyarországi népességben általában, a 60 évesek vagy idősebbeké ca. 40 %, a 46 éven felülieké több mint 50 %. A vidéki zsidóságból több férfi maradt életben, mint nő: a munkaszolgálatban és orosz hadifogságban nagyobb volt a túlélési arány, mint Auschwitzban. Budapesten, a gettóban eleve több nő volt, mint férfi, mert az utóbbiak közül 1944 őszén sokan munkaszolgálatban voltak, és a gettót is több nő vészelte át. A "maradék"-ban tehát sokkal több volt a nő, mint a férfi: 1 000 férfira országosan 1 370, Budapesten 1 565 nő esett; százalékos arányban a zsidó lakosságból országosan 43.43 %, Budapesten 41.11 % volt a férfi, 56.57 % pedig, Budapesten (kerekítve) 59 % (58.89 %) a nő. A sokfelől és sokszor kárhóztatott vegyes házasságok realista megítélésénél figyelembe kell venni, hogy Magyarországon a Holocaust után a zsidó nők és férfiak aránya a 14–40 éves – az úgynevezett termékeny – korosztályokban nagyjából 1.3 : 1 volt, azaz eleve lehetetlen lett volna, hogy minden zsidó nő zsidó férfához menjen feleségül, márpedig sokan voltak, akik nem csupán új házasságot akartak kötni, de gyermekeket is akartak.

A túlélők között sok volt az árva. A Zsidó Árvaház több otthont nyitott Pesten; az a nemzedék, amely ezekben az otthonokban nőtt fel, évtizedeken át megőrizte a kapcsolatot a zsidó háttérrel. A cionista szervezetek szinte egymással versengve állítottak fel gyermekotthonokat vidéken, de Budapesten is, korcsoportok szerint. A cionista gyermekotthonok országosan összesen több mint 7 000 kisebb-nagyobb

170 Idézi Szabó Róbert, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995).

gyermekről gondoskodtak. Az egyik jó emlékezetű gyermekotthont az *Aguda Mezőkovácsházán* létesítette 1945 őszén, ezt később áthelyezték Csornára. Br. Kornfeld Móric villáját (Budakeszi út 48) Sztehlo Gábor gyermekotthona kapta meg a családtól.¹⁷¹ Nagyobb Sztehlo-gyermekotthonok voltak még Budán az Árnas úton, a Völgy utcában stb. A Palesztina Hivatal külön szervezetet állított fel a gyermekek és fiatalok alijának szervezésére (Ifjúsági Alija Bizottság) (1946).

Az iskolák államosítását (1948:xxxiii. tv.)¹⁷² követően, rövid átmeneti idő után, a hitközség kezelésében mindössze egy iskola maradhatott meg, az egykori Zsidó Gimnázium jogutódja, de saját épületét elvették, és a Rabbiképző Intézet épületében szorítottak neki helyet. Az utolsó tanév, amelyben héber nyelvből is lehetett érettségit is tenni, 1948/49 volt. A *Tarbut* iskoláját bezárták. Az 1949/50. tanévben az állami iskolákban megszüntették a kötelező hittant, ettől kezdve a hatóságok minden lehető módon igyekeztek elérni, hogy a tanulók ne jelentkezzenek fakultatív hittanra sem, 1950-ben rendelet tiltotta meg a kötelező hittantanítást még az egyházi iskolákban is. A vallási oktatás egyetlen formája a keresztény egyházaknál a templomokban tartott foglalkozás vagy a vasárnapi iskola maradt, zsidó hitközségben a talmud-tóra.

Szemere Samu, a Rabbiképző professzora, aki az IMIT Évkönyv utolsó, 1948. évi kötetét szerkesztette (MZSL)

171 Sztehlo gyermekotthon (A Magyar Evangéliumi Egyházak Jó Pásztor Missziói Alapítványa Gyermektelepei) volt a Budakeszi út 79 (egy évvel korábban Kurt Becher hivatala) és az Árnas út 17 is, a gyerekek többsége zsidó vagy megkeresztelt zsidó árva volt.

172 Újabb kiadás: Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Allam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 853–855, no. 179.

A társadalmi élet homogenezálása, illetve államosítása kiterjedt a zsidó egyletekre, egyesületekre. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, amely 1894 óta szervezte a zsidó szellemi életet, utolsó évkönyvét, amely még megjelenhetett (1948), az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc emlékének szentelte, akkor még összhangban az országos ünnepekkel, ezután 1950-ben formálisan is megszűnt. A Hevra Kaddisák, jótékonyági egyletek, nőegyletek stb. mind beolvadtak az egyetemes hitközségi szervezetbe.

Új választ kellett adni az identitás kérdésére.¹⁷³ Az üldöztetések hatása alatt sokan menekülni akartak a zsidóságból, megszabadulni a tragédiák nyomasztó emlékeitől. Erre leginkább a korábbi asszimilációs paradigma új változata kínált lehetőséget: zsidó helyett felekezeten kívüli, magyar, szociáldemokrata vagy kommunista. A neológia még határozottabban vallásnak és csak vallásnak tekintette zsidóságát. A cionizmusnak támadtak új hívei, sokak vonzódnak találták azt az eszmét, hogy a zsidóság önálló nép, a származás vallási fogalma szerint ethnikum, XIX. századi fogalmak szerint nemzet. Ezekből az eltérő válaszokból más-más döntések születtek, a gyakorlatban három különböző típus: beilleszkedés a Magyarországon kialakuló politikai rendszerbe (elfogadva vagy aktív közreműködéssel); visszahúzódás a vallásellenes rezsim által egyre szűkebb körbe szorított zsinagógába; az *alija*.

Államosítások

A magántulajdont Magyarországon a rezsim gyorsabban és sokkal szélesebb körben számolta fel, mint a szovjet befolyási övezet több más országában: egészen az 1930-as évek szovjet gyakorlata szerint.¹⁷⁴ Karl Marx és Friedrich Engels a Kommunista kiáltványban (1847) a proletariátus feladatává tették a burzsoázia megfosztását lépésről lépésre a tőkétől és a termelőeszközöktől, és ezek állami tulajdonba vételét. Az államosítás egyszerűen kisajátítás volt, ellenszolgáltatás nélkül. Ez történt Magyarországon mindjárt a háború után.

A nemzetgyűlés 1945. december 6-án döntött a bányák állami kezelésbe vételéről, a végrehajtást december 20-án minisztertanácsi rendelet rögzítette, 1946. január 20-án rendelet mondta ki, hogy bányaművelést csak az állam folytathat, majd a nem-

173 Kovács András, "Identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon", in: Kovács M. Mária – Yitzak M. Kashti – Erős Ferenc, szerk., *Zsidóság, identitás, történelem* (Budapest: T-Twins Kiadó, 1992), pp. 97–113.

174 Andrew C. Janos [János Csaba / János Cs. András (1934–)], *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderlands from Pre- to Post-Communism* (Stanford: Stanford University Press, 2000) / *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában* (Budapest: Helikon Kiadó, 2003).

zetgyűlés május 25-én elfogadta a bányák államosítását kimondó törvényt.¹⁷⁵ November 28-án miniszterelnöki rendelettel¹⁷⁶ állami tulajdonba vették a legnagyobb nehézipari üzemeket, köztük a Weiss Manfréd Műveket (amely 1952-ben a Rákosi Mátyás Művek nevet vette fel). 1947. november 21-én hatályba lépett a nagybankok és vállalataik államosításáról szóló törvény.¹⁷⁷ 1948. április 29-én az országgyűlés megszavazta a 100 vagy több alkalmazottat foglalkoztató iparvállalatok államosítását,¹⁷⁸ a törvényt május 10-én hirdették ki, de végrehajtását már korábban, március 25-én (!) megkezdték. A Magyar–Amerikai Olajipari Rt.-t (MAORT) már 1945 óta készülték kisajátítani, ez most megtörtént. A vállalat vezetőit bíróság elé állították és elítélték. Ennek a koncepciósnak nem volt direkt zsidóellenes éle, de a kormánynak a cionizmussal leszámolni akaró és Izraellel szemben ellenséges politikája az Egyesült Államok, s általában az “imperializmus” elleni küzdelemhez illeszkedett. Az aktus egyszersmind betömte az SzDP bevételeinek fő forrását (hamarosan nem is lett szüksége külön pártfinanszírozásra, az MDP megalakulásakor beolvadt az MKP-ba). 1949. október 10-én államosították a nagykereskedelmi vállalatokat, december 28-án a 10 vagy több munkásnál nagyobb ipari üzemeket és kereskedelmi vállalkozásokat.¹⁷⁹ 1949-ben államosítottak 1 721 kiskereskedést (ebből 1 504-nek volt zsidó tulajdonosa). 1950. július 21-én a könyvkiadókat. 1952. február 17-én a házingatlanokat, lakóházakat, bérházakat (491 államosított bérházból 383 zsidó tulajdonban volt).¹⁸⁰ 1949-ben kormányrendelet¹⁸¹ zárta be a Budapesti Áru- és Értéktőzsdét. Végeredményben adminisztratív intézkedések folytán megszűnt vagy roppant módon megnehezedett minden egyéni gazdasági vállalkozás. Államosították a makói hagymatermelő parasztok (zsidó) felvásárlóit is (1948), akik addig külföldi piacra vitték a jól eladható zöldségfélét, ezután a kivitel megszűnt, és a belföldi piacon is ellátási nehézségek mutatkoztak. A falvakban államosították a traktorokat és cséplőgépeket (1948), ezzel az intézkedéssel a zsirosparasztokat (orosz szóval: *kulák*) akarták visszaszorítani, de következményeit a mezőgazdasági árutermelés sínylette meg. Az ügyvédi gyakorlatot munkaközösségekbe kényszerítették (687 ügyvéd közül 439 zsidó volt). A kézműves foglalkozásokban szövetkezetekbe terelték a kisiparosokat.

Ez a végletes államosítás minden társadalmi réteget érintett, a zsidók megélhetését hagyományos foglalkozási, kereseti ágaikban, szatócstól a bérháztulajdonosig vagy ügyvédig, lehetetlenné tette. A kereskedőket, vállalkozókat a gazdasági rendőrség

175 1946:xiii. tc. Vincenti Gusztáv & Gál László, szerk., 1943–1945. évi törvénycikkek (Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. Millenniumi Emlékiadás) (Budapest. Franklin-Társulat, é. n. [1946]), pp. 162–175.

176 23550/1946. Me. (XI. 28).

177 1947:xxx. tc.

178 1948:xxv. tc.

179 20/1949. ElnT. tvr.

180 4/1952. EntT. tvr.

181 4043/1949. Korm. (V. 20).

feketézés, csempészés, valutarejtegetés vádjával üldözte. Mi több, a lehetetlenné tett, felszámolt foglalkozásokat, létfenntartási módokat kizsákmányolónak minősítették, az "osztályidegen" vagy "egyéb" kategória pedig hátránynak számított vagy éppen akadály volt elhelyezkedésben, gyermekek tanulásában, egyetemen is. 1945-ben Budapesten a kereső foglalkozást űző zsidók száma 51 300 volt, ebből 21 800 önálló: nekik alkalmazottnak kellett beállniuk, sokszor a saját üzletükbe. Az állam maga lett *aladár*. A szocializmus útján a zsidó polgárság éppúgy deklasszálódott – erőszakkal deklasszálták –, mint a háború előtti arisztokrácia.

“Földet vissza nem adunk”

Sajátságos, hogy az Ideiglenes Kormány rendeletei külön egyáltalán nem érintették a zsidóktól az 1942:xv. tc. (#209/a), az 1600/1944. Me. (IV. 14) (#223/c) és a 3840/1944. Me. (XI. 3) (#242) alapján elkobzott földtulajdont, holott egyéb vagyontárgyak tekintetében számos tulajdon-helyreállító (restitúciós) intézkedést hoztak.

A földreformrendelet,¹⁸² amely 1945. március 15-én jelent meg, és az ezt megerősítő 1945:vi. tc.¹⁸³ is, csak bizonyos területnagyságig engedte meg, hogy birtokát volt zsidó tulajdonos visszakapja, amennyiben (a) magyar állampolgár, (b) tulajdonát fasiszta törvény értelmében és (c) zsidó származása miatt veszítette el; (d) és a birtok nem esik a földreform hatálya alá. Ez az utolsó pont volt a leglényegesebb. Az 1945:vi. tc.¹⁸⁴ nemzetgyűlési vitájában (szeptember 11) a törvényjavaslat előadója, a kommunista Donáth Ferenc (1913–1986) még kijelentette, hogy a vegyes rendelkezések körében intézkedni fognak a zsidóktól elvett ingatlanok visszaadásáról. A tulajdonosoknál meghagyható földbirtok felső határa intézményi birtok esetében 1 000 katasztrális hold (575 ha), paraszti birtok esetében 200 katasztrális hold, úri birtok esetében 100 katasztrális hold volt. A reform összesen 5 600 000 katasztrális hold (3 220 000 ha) földterületet vett el előző tulajdonosától, az ország teljes mezőgazdasági területének mintegy 30 százalékát, s a földosztás során ebből mintegy 60 százalékot juttatott ca. 600 000 földnélküli igénylőnek, illetve törpebirtokosnak. Az eredeti szövegével elfogadott törvény értelmében zsidó tulajdonos nem kaphatta

182 600/1945. Me. (III. 17), "A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról." *Magyar Közlöny*, 1945, no. 10 (1945. március 16), pp. 1–4. (Több végrehajtási rendelet követte.)

183 Vincenti Gusztáv & Gál László, szerk., *1943–1945. évi törvénycikkek* (Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. Millenniumi Emlékkiadás) (Budapest: Franklin-Társulat, é. n. [1946]), pp. 79–90.

184 "A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről."

vissza a birtokát, ha rajta a földreformrendelet szerinti igényjogosult gazdálkodik. A légerekből hazatérő zsidók a földosztás után még abban a mértékben sem kapták vissza földjüket, amilyen mértékben más nagybirtokosok megtarthattak valamenynyit a tulajdonukból; későn jelentkeztek.

A földosztást 1945 tavaszán Veres Péter, a népi írók mozgalmához tartozó író, a Nemzeti Parasztpárt alapító politikusa és elnöke, az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke vezette. Azt hangoztatta, hogy a magyar társadalmat meg kell szabadítani minden idegen elemtől, zsidótól is, némettől is.

A földosztást elrendelő és végrehajtó kormányzat nyilvánvalóan fenn akarta tartani magának a jogot, hogy a zsidó földtulajdonosoktól az előző években elkobzott birtokok fölött maga rendelkezék. "Földet vissza nem adunk" – ez volt a földosztás kommunista jelszava 1945/46-ban. A faji diszkriminációt felváltotta a társadalmi osztály szerinti diszkrimináció. Ebből a szempontból pedig mindegy, hogy az 1945. évi földreform során meghagyott, 100 – Budapest 30 kilométeres körzetében 50 – katasztrális holdnál nem nagyobb – birtokoktól a hatalom hamarosan mindenkit, zsidót, nem zsidót, megszabadított.

Szombat a szocializmusban

A szombattartás vallási előírása iránt az állam közvetlenül a háború után néhány évig még toleráns volt. Az állami iskolákban a zsidó diákok szombaton fel voltak mentve az írás alól.¹⁸⁵ Rosszabbra fordult a helyzet az 1948/49. tanévben: "a fordulat éve" (1948)¹⁸⁶ után az állam nem tűrte tovább a vallásosság nyilvános kifejezését. Ez állt római katolikusokra és zsidókra, reformátusokra és evangélikusokra egyaránt, a kisebb egyházakról és vallási közösségekről ("szekták") nem is beszélve. Minthogy azonban a zsidó szokások némelyike, leginkább a szombati ünnepnap, feltűnő módon eltér a keresztény ünneprendtől, a zsidókat egyszerűbb és könnyebb volt meg-
regulázni, mint a lakosság nagy többségét, a keresztényeket.

A megélhetésüket elveszített zsidó iparosok, kereskedők munkához juttatása érdekében a *Joint* 1949-ben átképző irodát hozott létre (Magyar Izraeliták Átképző és Szövetkezetszervező Irodája / MIZRA),¹⁸⁷ már az első hónapban közel 900 ügyfél fordult meg náluk, főként iparosok. Hitközségi javaslat (1950) szerint a szombattar-

185 47880/1890. Vkm. (X. 29); 55711/1893. Vkm. (II. 15). – Utóbbi értelmében az engedélyt a szülő kérvénye alapján az iskola igazgatója adta meg. A tanulóknak szombaton is jelen kellett lennie az iskolában, és szóbeli feleletre felszólítható volt.

186 Rákosi Mátyás, *A fordulat éve* (Budapest: Szikra, 1948²). Már az Előszóban (p. 6): "És hozzá lehet fogni a demokrácia és az egyházak viszonyának rendezéséhez is."

187 A betűszóba beleérthető volt a *Mizrah* vagy a *Mizrahi*, a vallásosság vagy / és a cionizmus.

Szombattartó szövetkezet (1949–1950k.); felirat a falon: A MUNKA NÁLUNK BECSÜLET ÉS DICSŐSÉG DOLGA (Rákosi Mátyás) (MZsL)

tó foglalkozásokra az alábbi kézműves ágazatok kínálkoznak: textil-szövetfestés, háziszóttos, rongyszőnyeg, hímzés, játékaru, művirág, síkárkefe és cirokseprő, sásfélék feldolgozása, gyékények

készítése, kosárfonás, csipkeharisnya (körkötőgéppel), papírzacskó készítése, intézmények fehérneműjének javítása stb.¹⁸⁸

Bizonyos kézművességekben – cipészek, szabók stb. –, ahol a mesterek közös műhelyben, úgynevezett szövetkezetben dolgoztak, 1951-ben Budapesten, de néhány vidéki városban is (Csorna, Debrecen, Makó: Béke Ktsz., Mátészalka,¹⁸⁹ Mezőkövácsháza, Miskolc, Nyíregyháza stb.), külön szombattartó részlegek alakulhattak vallásos zsidó iparosok számára,¹⁹⁰ ezek a részlegek szombaton zárva tartottak, és vasárnap dolgoztak. Egy besúgói jelentés szerint országosan mintegy 400–550 ember dolgozik szombattartó munkahelyen. A szombattartó szövetkezetekben olyanok is vállaltak munkát, akiknek a vallási előírás fontosabb volt, mint tanult mesterségük, eredeti foglalkozásuk. Mások kialakították a még éppen járható utat, például, gyalog mentek munkahelyükre, hogy legalább az utazási tilalmat megtarthassák.

188 Közli: Mink András (& Toronyi Zsuzsanna), *Beszélő*, III. folyam, 9, no. 4 (2004), pp. 79–91, kül. pp. 84–85, no. IV.

189 A mátészalkai szombattartó szövetkezet elnöke lett a Budapesti Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség főtitkára (1962), majd elnöke, gyakorlatilag a magyarországi orthodoxia tekintélyes és nagy hatalmú világi vezetője: Fixler Herman (1914–2004).

190 Ilyen szövetkezetek alapítására tett javaslatot közöl 1951-ből Pelle János, *Világosság*, 31, no. 5 (1990), p. 359. – 1961-ben szombattartó volt az Egység Faipari Szövetkezet (XIX., Jáhn Ferenc utca 122), a Különleges Műanyaggyártó K(isipari) Sz(övetkezet) (VII., Szövetség utca 6), a Kiszárműipari Szövetkezet (Visegrádi utca), a Műszaki Tömítéskészítő Kisipari Termelő Szövetkezet (Damjanich utca – Lovag utca – Huba utca – Reitter Ferenc utca), a Debreceni Műanyag-feldolgozó KTSz stb. *Szombat*, 8, no. 5 (5756. *ijjár* / 1996. május), p. 22. Nyíregyházán szabók alakítottak szombattartó szövetkezetet.

A cionista mozgalom

A németekkel szembeni cionista ellenállás, a menekülés és mentés küzdelmei, a második világháború utáni tömeges zsidó kivándorlás, *alija* Magyarországon évtizedeken át a felejtés betonfala mögé volt elzárva. A magyarországi zsidó történelem e fényes korszakának emlékét a hiányosan fennmaradt, porladó korabeli¹⁹¹ hírlapok és néhány résztvevő emlékirata őrzik, a történetírás¹⁹² eddig keveset tett feltárásáért, a történeti tudatnak pedig nem része egyáltalán.

Feltehető, hogy a szervezett cionisták egy része a deportálásból nem tért vissza Magyarországra, és rövidebb-hosszabb úton eljutott Palesztinába, vagy a háború utáni években a lehető leghamarabb elhagyta az országot. A cionizmus megerősödése a háború után merőben új jelenség volt.

A cionista mozgalom kibontakozása, Magyarországon korábban elképzelhetetlen támogatottsága a háborút követő években tulajdonképpen utólagos reakció volt a Holocaustra. Aki életben maradt, megértette, hogy ha egyáltalán valaki segíteni tudott az üldöztetés idején, az a cionista szervezet volt: iratokat gyártott, élelmisszert osztott, tagjai néhány akcióban hősiiesen viselkedtek. Megértette, hogy az *alija* a megmenekülés útja lett volna. Aki hallgatott a cionisták buzdítására, és idejében elment az országból, az megmenekült. Ezek a viszonylagos sikerek eloszlatták az életben maradt – túlnyomórészt pesti, asszimiláns – zsidók ellenérzéseit a mozgalmárokkal szemben. Az életben maradtak segélyezését, a külföldi zsidó szervezetek, mindenekelőtt a *Joint* megbízásából és anyagi támogatása mellett, jobbára cionista aktivisták szervezték. És aki ezután már nem akart Magyarországon maradni, annak leginkább a cionisták nyújthattak legális vagy illegális lehetőséget az alijára.

A Cionista Szövetségben mindjárt Pest felszabadulása után, 1945 februárjában megindult a szervezeti élet.¹⁹³ Akkor csak ideiglenes vezetőséget választottak (1945. február 2). A Szövetség tagszervezetei többé-kevésbé igazodtak a nemzetközi cionista mozgalom irányzataihoz és részben a Palesztina / Izraelben működő pártokhoz, szervezeti változásaik is általában a külföldi mozgásokra reagáltak. A nemzetközi cionista szervezetek rendszeresen küldötteket (*sliah*) küldtek Magyarországra,

191 Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. A szerző hagyatékából sajtó alá rendezte Scheiberné Bernáth Livia és Barabás Györgyi (Hungaria Judaica, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 250 skk., no. 250 skk.

192 Adatgazdag, levéltári forrásokat is felhasználó áttekintés Novák Attila tanulmánya: "Cionizmus érett korban (A magyarországi cionista mozgalom a második világháború után)", *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 2–3 (1998), pp. 89–106. A következő szakaszban jobbára ezt a tanulmányt vettem alapul. Lásd még uő, *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon* (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000).

193 Alább az annak idején Magyarországon használt névalakokat a héber etymológiához igazítva használom, némi magyarázatot a jegyzetekben fűzök hozzájuk.

ezek pénzt is hoztak, és hónapokon át, esetleg egy-két évig segítettek a helybelieknek a szervező munkában. A háború utáni 3–4 évben a cionisták olyan erőterben tevékenykedtek Magyarországon, amelyben a sürgős speciális feladat (az *alija* szervezése), a hitközségi szervezettel való interferencia, a külföldi irányítás és az országos politika külső nyomása egy pillanat nyugalmat nem engedélyeztek számukra.

A háború után a nyilvános / kifelé forduló cionista tevékenység jellegzetes formája volt a gyűlés, nagygyűlés, tüntetés, felvonulás. Ez a cionista mozgalom szocialista gyökereinek oldalhajtása. Az 1945–1947 közötti évek viszonylagos szabadságában a mozgalom kiléphetett az utcára, ezt korábban sem híveinek száma, sem a politikai légkör nem engedte volna meg.

1945. május 1-jén a *Somér* önálló egységgel, saját zászlói alatt vonult fel a Hungária körüttől a Hősök teréig. Június 21-én a Zeneakadémia nagytermében tartott cionista nagygyűlésre a résztvevők zárt csoportokban vonultak fel, a gyűlés agítált az *alija* mellett, de nem ítélte el azt sem, ha egy cionista Magyarországon akar élni, dolgozni. Száva István (1907–1970), a szociáldemokrata *Népszava* szerkesztője (1945. június 24): "(...) Ne jöjjön senki azzal, hogy annak vagy ennek a csoportnak kártérítés jár az elviselt szenvedésekért, meghurcoltatásokért. Értsék meg, nincs kitől kártérítést kérni, a becsületes embereket mind meghurcolták. (...) Minden becsületes embernek egyetlen kötelessége lehet, hogy minden erejével ennek az országnak az újjáépítésén dolgozzék. Csak annak van helye ezen a földön, aki ezt a munkát vállalja. Ne tessék tehát sem a Zeneakadémia nagytermében, sem másutt kivándorlásra csábítani ilyen vagy olyan rétegeket. Aki el akar menni, az menjen el ma, percnyi gondolkodás nélkül! Vagy – számunkra ez a szimpatikusabb – tessék itt maradni, és tessék vállalni az ezzel járó kötelezettségeket."¹⁹⁴ 1945. november 7-én a Hősök Templomában felavatták a mártir Szenes Hanna emléktábláját, november 11-én emlékülést tartottak a tiszteletére. November 25-én a Royal Színházban (Erzsébet körút 31) a zsidó szervezetek gyűlése kinyilvánította támogatását a palesztinai *jisuv* iránt, a nagygyűlésen megjelent Kahan-Frankl Samu, Stöckler Lajos, Geyer Albert, Hevesi Ferenc, a kormány részéről Balogh István (1894–1976) / Balogh páter,¹⁹⁵ az általa alapított Független Magyar Demokrata Párt politikusa, miniszterelnökségi államtitkár. 1946. március 3-án országos cionista gyűlést tartottak, követelték az *alija* teljes szabadságát. Augusztus elején gyűlésen tiltakoztak a diósgyőri pogrom ellen. Október 8-án az Általános Cionista Blokk tartott nagygyűlést a Zeneakadémián. 1947. január 6-án a Sportcsarnokban ismertették a XXII. Cionista Kongresszus (Basel, 1946. december 9–24) tárgyalásait. Április 20-án egy moziteremben volt cionista választási gyűlés. Október 2-án nagygyűlés üdvözölte a *jisuvot* abból az alkalomból,

194 Idézi: Ben Menahem Neubauer [Varga Sándor (1920–2004)], "Így kezdődött a zsidókérdés szőnyeg alá seprése. Riadót fújtak a cionizmus jelentkezésekor..." *Szombat*, 5, no. 2 (5753. svát / 1993. február), pp. 31–32; az idézet: p. 31.

195 Római katolikus pap.

A Ha-Somér ha-Cáir felvonulása Pesten (1946/1948) (MZsL)

hogy az Egyesült Nemzetek tárgyalni kezdte Erec Jiszraél ügyét, és követelte a brit mandátum mielőbbi megszűntetését. December 7-én a Városi Színházban tartottak nagygyűlést, néhány

nappal azután, hogy az Egyesült Nemzetek elfogadta a korszakhatárt jelző határozatot, amely lehetővé tette a zsidó állam felállítását. 1948. júliusban a Cionista Munkaközösség tartott több nagygyűlést, október 23-án az Egyesült Marxista-Cionista Párt. Stb.

A tüntetések, felvonulások ingerültséget váltottak ki a politikusokban (#250), leginkább a kommunistákban, akik a háború után kezdettől fogva arra törekedtek, hogy az utca kizárólag az övék legyen, a rendet az ő rendőrségük tartsa fenn. A cionizmusban a nemzet egységének megbontását látták, a *Szabad Nép* (1945. június 22) nem átalotta a cionista ifúsági mozgalom előző napi nagy pesti felvonulását a *Hitlerjugend*-hez hasonlítani (#250/a).

A *Szabad Nép* bíráló cikkein túl, a kommunisták hatékonyabb módszerekkel is éltek. Pártszervezetet hoztak létre a *Joint*-ban, és elérték, hogy a segélyre fordítható összegek bizonyos hányadát a Magyar Kommunista Párt által fenntartott intézmények kapják, például, a Rákosi Mátyás Gyermekotthon. De a Szociáldemokra Párt is ráta padt a *Joint*-ra.¹⁹⁶

A hitközségi szervezet vezetőinek felfogása a cionizmusról a háború előttihez, az évtizedeken át hangoztatott elutasításhoz képest gyökeresen megváltozott. Egy 1945 júliusában megfogalmazott programnyilatkozat jelzi a változásokat és – nem mellesleg – ezek indítékai között a cionista mozgalom világra szóló jelentőségének hatását.

“A cionizmus jelentheti általában az ősi zsidó népi gondolatot, és annak művelését. A másik értelme – mint az elsőnek politikai kiteljesedése – kísérlet a zsidó kérdés megoldására. Hiba, hogy a szónak ezt a két értelmét összekeverték. Mert így azzal, hogy a »cionista« név megszületett, meg lehetett alkotni ezt a szörnyű szót: »anticionista«, sőt a még meghökkentőbb szókapcsolatot: »anticionista-zsidóság«. Ez – ha a cionizmus szó első értelmét vesszük – azt jelenti, zsidóságellenes zsidóság.

Így történt meg, hogy ezt a galutban egyformán vallási és népi közösséget, vallási szempontból destruíálta – legalábbis Magyarországon – az orthodoxia és neológia kettészakadása, népi szempontból pedig a »cionista« és »anticionista« szavak megszületése. (...)

196 A *Joint*-ban működő két párt 1946–1948-ban közösen lapot is kiadott.

Az egyetemes magyar zsidóság vezetősége számára a »cionizmus« szó első értelme és annak minden konzekvenciája kulturális téren természetesen programot jelent. Természetes, hogy a zsidóság nép is. A zsidó nép vallása alkotta meg azt az élet- és világszemléletet, amely egy kicsit mindannyiuké. Illetőleg mindenki annyira jó zsidó, amennyire a magáénak vallja ezt az élet- és világszemléletet. Nehéz lenne ezt definiálni, de talán nem is szükséges.

A cionizmussal mint politikai törekvéssel szemben két szempont szabhatja meg az egyetemes magyar zsidóság vezetőségének álláspontját: a világ zsidósága, amelynek mi eleven része vagyunk, és a magyar belpolitikai helyzet, amelyben élünk. Amilyen mértékben nő a világ cionista többségű zsidóságának befolyása és csökken a szovjet ez irányú ellenállása, vagyis amilyen mértékben válhatik valósággá egy tömeges bevándorlás Erecbe, olyan mértékben kap reális értelmet a galuti cionista propaganda. Bizonyos, hogy nem lehet egyik óráról a másikra lelkileg előkészíteni az ereci bevándorlást. Ehhez idő kell. De az is igaz, hogy lelkileg intenzíven előkészíteni, aztán – mindegy, hogy miért – nem nyújtani, talán még nagyobb baj. Hiszen azt nem lehet tagadni, hogy az előkészítés intenzívitásának arányában szakadnak el innen az emberek lelkileg. Ezek az emberek a Messiást terminusra várják majd. Ez – Isten ments – több mint csalódással, teljes összeomlással járhat...

Ezért az egyetemes magyar zsidóság vezetősége testvéri szeretettel támogatja a cionista párt erőfeszítéseit az *alija* lehetőség megteremtését és – ha ez már megvan – ennek előkészítését illetően. Számol az itt maradni akarók vagy kényszerülők helyzetével. Nem minősíti őket sommásan rossz zsidóknak. Az egyetemesség érdeke védelmében a cionista propagandát egyelőre olyan helyekre utalja, ahol csak zsidók vannak, olyan lapokba, amelyeket a zsidóknak írnak, és kerülendőnek tartja a közfel-tűnés mindenféle formáját. Azokat a cionista párttagokat, akik bármilyen minőségben az egyetemes zsidóság szolgálatát vállalták, felkéri, hogy munkásságuk a buzgó párttagság és az egyetemes magyar zsidóság iránt való szeretet eredője legyen.¹⁹⁷

A cionista mozgalomra mindig is jellemző volt, hogy rendkívül sok irányzat, szervezet, csoport alakul ki benne, s ezek sűrűn változtatták kapcsolataikat mind a mozgalmon belül, mind külső erőkkal. A háború utáni években Magyarországon a Szövetség fő tartóoszlopait négy jelentősebb szervezet alkotta: (1) az *Ichud*¹⁹⁸ – *MAPAI*¹⁹⁹ (amely a szociáldemokrata baloldalhoz állt közel, és az izraeli kormánypárt

197 Közli: Mink András (& Toronyi Zsuzsanna), *Beszélő*, III. folyam, 9. no. 4 (2004), pp. 79–91, kül. pp. 81–84, no. III (Részlet).

198 *Ichud / IHUD: Ihud Olami Poalé Cijon*, "Cionista Világszervezet." A cionista szocialisták nemzetközi szervezete a diaszporában; több munkásmozgalmi gyökerű szervezet egyesülésével alakították meg (1932). Magyarországon a második világháború előtt *Poale Cion* néven működött.

199 *MAPAI / MAPAJ: Mifleget Poalé Erec Jiszraël*, "Izraeli Dolgozók Pártja." 1930-ban alakult meg mint a cionista szocialisták szervezete, vezetői közé tartozott David Ben-Gurion és a későbbi Izrael Állam több más miniszterelnöke. 1968-ban belőle alakult ki az Izraeli Munkapárt (*Mifleget ha-Avoda ha-Jiszraëlit / Avoda*).

filiáljának volt mondható²⁰⁰); (2) a Klal-Cionista Párt / Általános Demokratikus Cionista Blokk (polgári cionisták); (3) a *Mizrahi* (vallásos cionisták); és (4) a *Ha-Somér ha-Cá'ir* (amelynek szocialista színezete volt²⁰¹). A képet színezte az *Aguda / Agudat Jiszraél*, mely megalakulása²⁰² óta ellenezte a zsidó állam felállításáért folytatott küzdelmeket (magyarul: ellenfele volt a cionizmusnak), 1937 óta azonban közeledett a cionista mozgalomhoz, a Holocaust után pedig vele együttműködésben nagy erővel segítette a zsidó élet újjáépítését mind Palesztinában, mind a diaszporában. A *Betar* a háború után kereste az együttműködést a cionista szervezetekkel, de hosszú időn át nem tudtak közös nevezőt találni, a szervezet alijára toborzott fiatalembereket, akik azután a palesztinai Zsidó Brigádban harcoltak. A *Betar* munkatársait a hitközség és a többi cionista szervezet terroristáknak tartotta.

A cionista szervezetek mind élénk, látványos tevékenységet folytattak, karjukat kinyújtották a zsidóság minden rétege és korosztálya felé. Mindegyikük mellett alakult külön ifjúsági és munkás szervezet / tagozat is. Főbb cionista ifjúsági szervezetek voltak (a fenti felsorolás rendjén): *Makkabi Ha-Cá'ir* és *Dror-Habonim*²⁰³ (*Mapai*); *Ha-No'ar ha-Cijoni* (Klal); *Bne Akiba* (*Mizrahi*); a *Ha-Somér ha-Cá'ir* ifjúsági tagozata; *Zeirei Agudat Jiszraél* stb. A fiatal felnőttek korosztályát célozta meg a *Ha-Ovéd ha-Szocialishti* (*MAPAI*), a *Ha-Ovéd ha-Cijoni* (Klal), a *Ha-Ovéd ha-Borochowi / Borochow-kör*²⁰⁴ (Somér) és a *Ha-Ovéd ha-Kibbuci* (Avoda).

A *haluc*-mozgalomból, amely a háború alatt egységes szervezetben működött, 1945 végén *Hechaluc* néven kivált a *He-Haluc ha-Mizrahi*, és az Agudával együtt külön vallásos *haluc*-szervezetet hozott létre (*Brit Chalucim Datiim*²⁰⁵ / *BACHAD*), majd néhány hónap múlva szakított velük, és csatlakozott a *Brit Irgunim Chalucim*-hoz (*BICH*).²⁰⁶

A vallásos *Bne Akiba* vezetője Schmelzer Kornél / Menahem Schmelzer (1934–) lett, akkor a Rabbiképző Intézet hallgatója, később New Yorkban a legnagyobb konzervatív rabbiképző, a *Jewish Theological Seminary* könyvtárának tudós igazgatója, a középkori héber irodalom professzora, rektor (*provost*).

200 Magyarul egyszerűen így nevezték: Szocialista Cionisták Pártja.

201 A *Ha-Somér ha-Cá'ir* Izraelben 1948-ban egyesült az *Ahdut ha-Avoda-Poalé Cijon* nevű munkáspárttal, az új párt neve *MAPAM / Avoda-MAPAM* lett (*Mifleget ha-Poalim ha-Méuhedet*), közel a marxizmushoz (ahogy akkoriban mondták: marxista-cionista).

202 Katowice, 1912.

203 1939-ben két önálló cionista ifjúsági szervezet (*Dror* és *Hehaluc Hacair*) egyesült (*Dror-Hehaluc Hacair*), 1944-ben csatlakozott hozzájuk a *Habonim*, így alakult ki ezen nevük, 1946. februárjában kettéváltak, egyik részük a *Dror-Habonim* névvel az *Ahdut ha-Avodá*-hoz csatlakozott, másik részük *Necach Habonim* néven az *Ichud-MAPAI*-hoz.

204 Az irányzat Ber Borochov (1881–1917) oroszországi szocialista-nacionalista cionista vezető nevével viselte. A névadónak egy könyvecskéjét is kiadták: Ber Borochov, *Cionizmus – szocializmus. Cionista klasszikusok* (Budapest: k. n., 1946).

205 "Vallásos halucok szövetsége (*berit*)."

206 "Haluc szervezetek szövetsége."

A háború utáni években is működött, a Cionista Szövetség ernyője alatt, a *Keren Kajjemet le-Jisraél*, amely az adományokat gyűjtötte, és a Palesztina Hivatal, amely a bevándorlási ügyeket intézte. A fentiek nem jelentik a cionista szervezetek teljes felsorolását, és a nem ritka változásokról – kiválás, egyesülés, átalakulás – is csak hiányos képet adnak.

A cionista mozgalom határozott fordulatot kívánt elérni a magyarországi zsidó társadalom, ezen belül a hitközség életében: a zsidó népi jelleg nyílt vállalását. Ebben minden irányzata egyetértett. “A hitközségek nem lehetnek többé a múlt (értsd: a XIX.) század liberalizmusának szellemében értelmezett pusztán vallásfelekezeti szervek” – hirdette a Cionista Szövetség programja az esedékes vezetőségváltás előtt (1946).²⁰⁷

A Cionista Blokk elnöke Herskovits Fábián volt, abban az időben a Dohány utcai zsinagóga rabbija és – 1946-ban kelt kinevezéssel, tábornoki rangban – táborigazgató. Az egyes szervezetek mellett izraeli kiküldöttek (*sálich / sliach*) működtek mintegy összekötőként az anyamozgalomhoz; számuk változott, de egy időben elérte a harmincat is. A Szövetségen belül 1948. január 20-án *Lema’an Cijon* (“Cionért”) / Cionista Munkaközösség névvel külön csoport alakult, R. Herskovits Fábián és R. Richtmann Mózes, az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet vallástanára és sokan mások részvételével, amely csoport a Szövetség tevékenységének vallásellenes jellegét támadta és akarta felszámolni.

A Magyar Cionista Szövetséget közvetlenül a háború után, ideiglenesen megválasztva, Geyer Albert elnök vezette (1945. február 2–1946. március 3), ő lemondott, tiszteletbeli elnökké választották, de rövidesen alijázott. A soros vezetőségváltáson 1946-ban (március 3) az elnök Salamon Mihály / Menahem Mendel Salamon lett (1946–1948), ő a *Mizrahi* irányzathoz tartozott.²⁰⁹ A következő választást 1947 helyett 1948-ban (március 14) tartották, elnöknek Bisseliches Mózes (1878–1970)²¹⁰ mérnököt, rövid időre már korábban (1941) is megbízott elnökét, akkor a mozgalom nagy öregjét választották meg, abban a reményben, hogy tekintélye folytán meg tudja őrizni a kormányzat jóindulatát a szervezet iránt. Az operatív vezetés (alelnökök, főtitkár, titkár) a baloldali tagszervezetek vezetőinek kezébe került.

1948 októberében két baloldali cionista szervezet, a *Ha-Somér ha-Cá’ir* és az *Ahdut ha-Avoda–Po’alé Cijon* / Cionista Munkásegység Pártja – az izraeli minta nyo-

207 Idézi: Novák Attila, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 2–3 (1998), p. 97, forráshivatkozása: 104 (73. jegyz.).

208 A halála előtti évben, akkor már több évtizede Izraelben, ő volt a Magyar-Zsidó Világszövetség ideiglenes elnöke.

209 Emlékirata: “Keresztény” voltam Európában. *Pesti riportregény a nyilas időkről* (Tel Aviv: “Népünk” kiadása, é. n.).

210 Születési éve a Műegyetem gépészmérnök hallgatói anyakönyve alapján. Diplomát 1902-ben szerzett.

mán – a hitközségi választásokon való részvétel céljából összefogtak, és megalakították az Egyesült Marxista-Cionista Párt- / Munkáspártot.

A háború után – a korábbi adatokkal összehasonlítva – a Magyar Cionista Szövetség taglétszáma jelentősen megnövekedett, annak ellenére, hogy a túlélők száma a zsidók háború előtti lélekszámához egyáltalán nem volt hozzámérhető. A Szövetség aránylag sok embert tudott elérni. Szervezetei, aktivistái mozgékonyak voltak, és egy-egy nagy akciójukkal a városokban élő zsidók többségét meg tudták mozgatni. A XXII. Cionista Világkongresszuson (Basel, 1946) a magyar küldöttek a háború előtti taglétszám háromszorosát jelentették be. A kongresszus alkalmából szervezett nagy gyűjtés során állítólag 90–95 000 *sekel* gyűlt össze a *jisuv* támogatására; ha a hagyományos templomi adó “fél *sekel*” (*haci sekel*) összegére gondolunk, ez 180 000 főt jelent, a szám még esetleg a gyermekekkel együtt is szinte hihetetlenül sok, de tartjuk túlzottnak, a reálisra redukált szám is sokkal-sokkal nagyobb, mint ahányan bármikor a két háború között vagy korábban hajlandók voltak megfizetni ezt a jelképes összeget. Két évvel később (1948) egy tájékoztató jelentés szerint ca. 15 000 bejegyzett tagja volt a Szövetségnek, a következő felosztásban.

Ha-Somér ha-Cá'ir	3 300
Mizrahi	3 000
Ahdut ha-Avoda	2 700
Klal	2 700
MAPAI	1 750
Lema'an Cijon	800
Sztam Haluc	230

Ehhez a számhoz mint potenciális szervezett cionisták hozzászámíthatók a *Tarbut*-iskolák diákjai: ezek az iskolák elvben az alijára készítették elő, és intenzíven tanították a hébert, abban az évben ca. 800 diákjuk volt.

A *Somér* ügyes szervezői, ifjúsági vezetői, Groszmann Sándor / Alexander / Ben-Erec Groszman (1909–2003) újságíró és mások, jó közösségi életet teremtettek a kis örsökből (*kvuca*) felépülő mozgalomban. Eszmeiségüket tekintve közel álltak a szocialista mozgalomhoz, annak inkább szociáldemokrata, mint kommunista változatában. Szemben álltak a *Betar*-ral, fasisztáknak tartották őket, rendezvényeiket megzavarták. Tagjaikat határozottan az alijára készítették elő, de a cionista szervezetek betiltása után úgy ítélték meg, hogy mégsem kell egészen kiüríteni – zsidótlánítani – Magyarországot.

A háborút követő években a különböző cionista szervezetek hosszabb-rövidebb életű lapokat adtak ki, gyakran csak stenciles / könyvatos sokszorosítással, s többnyire az *alija* közvetlen szolgálatában. Különleges nyelvemlékek a magyar történelem számára ezek a gyakorlati célú közlönyök. A Holocaust szörnyű eseményei után *Erec Jiszraél*: Palesztina, majd Izrael Állam felé forduló zsidó fiatalság, hogy ők maguk-e, vagy szervezőik, szinte mindegy, az új ország megteremtésének lázas lelkesedésében egy új nyelvet alakítottak ki. Mintha már nem is magyarul írnának, valami

kreol típusú ivrit–angol magyarsággal. Nem a magyar nyelv ellen fordultak, nyilván, bár érthető lett volna ez is: elvetni a csendőrök, keretlegények, a németekkel együttműködő, sőt, a német kívánságoknak olykor buzgón elébe menő hivatalnokok, hatóságok nyelvét, elvetni a dölyfös, az emberekkel zsúfolt gettók, téglagyárak, lezárt vagonok mellett elnéző régi Magyarországot. Nem a magyar nyelv *ellen* fordultak: az Izraelben beszélt héber, az ivrit *felé*. Készültek *Erec*-be: Palesztinába, amely *az ország* ígérete volt számukra, Ország, élszóban is nagybetűvel.

A Szövetség fő törekvése az *alija* szervezésére irányult. Az alijára jelentkezőket ca. 110 átképző táborban (*hakhsára*) készítették fel,²¹¹ szerte az országban, leginkább fiatalokat. 1946 végén a *Joint* tudomása szerint a *haluc*-mozgalom, a Cionista Szövetség önálló *alija*-előkészítő szervezetei 76 ipari és 32 mezőgazdasági átképző tábort tartottak fenn, 2 721, illetve 1 538 (összesen 4 259) *haluc* résztvevővel. A cionista vezetés alatt álló árvaházak / gyermekotthonok is az *alija* szellemében nevelték a gyermekeket. 1946-ban Pesten ca. 2 800, vidéken ca. 4 000 gyermek élt ilyen otthonokban, közülük ca. 2 500 valóban eljutott Palesztinába.

Benedek László (1906–1974) orvos (nőgyógyász), az MKP tagja, amikor megválasztották a Zsidó Világkongresszus Elnöki Tanácsának tagjává (1946. március 6), a párt titkárságától kért tanácsot tevékenységéhez, a Kongresszust “a Palesztina-gondolat tőkés csoportjához” közelálló “cionista fedőszerv”-nek minősítette, szóvá tette szoros angol–amerikai kapcsolatait, ugyanakkor megjegyezte, hogy “a béketárgyalásokon ez a szerv képviseli a zsidóságot”;²¹² a titkárság tanácsa az volt, hogy fogadja el a felkérést. A Cionista Szövetség tisztújító gyűlésén (1948. március 14) Stöckler Lajos, a hitközség elnöke – Szirmai István (1906–1969)²¹³ kívánságának megfelelően – támogatásának feltételül szabta, hogy a Szövetség vezetése a baloldali pártok emberei közül kerüljön ki. A kommunista orientációjú vezetők, mindenekelőtt Stöckler Lajos és Benedek László arra törekedtek, hogy a *Joint* tevékenységének irányítását kiüssék a behódolni nem hajlandó Görög Frigyes kezéből. 1948 júniusában Stöckler és Benedek részt vettek a Zsidó Világkongresszus montreux-i ülésén, tevékenységük abban merült ki, hogy a határozattervezetbe fel akartak vétetni egy mondatot, amely szerint a zsidók “nem maradhatnak közömbösek az imperialista és a demokratikus erők küzdelmében”; nem sikerült. Egy évvel később, tiltakozásul, amiért a Kongresszus elutasította a részvételt a Szovjetunió által erősen támogatott párizsi Béke

211 A népjóléti minisztériumi biztos jelentéséből (1947. július 31). Közli: Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 261–264, no. 10.

212 Közli: Svéd László, “A magyar zsidóság és a hatalom, 1945–1955”, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 248–298, kül. p. 254 skk., no. 2–3 és 5; idézi: Novák Attila, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 2–3 (1998), p. 97, forráshivatkozása: 104 (74 skk. jegyz.).

213 Az 1930-as években Erdélyben az illegális kommunista pártban és a cionista mozgalomban (Erdélyi Zsidó Diáksegélyező Egyesület) tevékenykedett. A második bécsi döntés után mint a romániai és magyarországi kommunisták összekötője került Budapestre. 1946–1947-ben az MKP Központi Vezetőségének tömegszervezeti osztályát vezette.

Világkongresszuson (1949. április), Stöckler javaslatára a magyarországi szekció “kötelességének tart(ott)a, hogy megvonja a bizalmát” (“*is obliged to withdraw their confidence*”) (!) a Zsidó Világkongresszus jelenlegi vezetőségétől, mindaddig, amíg nem lép a helyére “haladó gondolkodású vezetőség”.²¹⁴

A zsidók és a politikai pártok

A felszabadulás (1945) utáni idősakkal foglalkozó magyar történetírás évtizedeken át nem hozta szóba a zsidók – zsidó származású, zsidónak tartott személyek – részvételét a hatalomban sem 1919-ben, sem 1945 után. Külföldön ez nem számított tabutémának, és a rendszerváltás (1989) körüli években Magyarországon is legitimé vált mind a történetírásban, mind a közbeszédben. Mindkét síkon felszínre került számos előítélet, de a komoly történetírás, Bibó István tanulmánya (1948) vonalán, igyekezett és igyekszik elfogulatlanul foglalkozni vele. Külföldön, Izraelben is, a zsidók részvételét a politikai életben személyre lebontva is szokás tárgyalni, a szereplőket akár eredeti németes / zsidó nevükkel azonosítva; Magyarországon ez a zsidótörvények szellemét idézheti meg, ezért csak ritkán találkozni vele, és olyankor rendszerint nem zsidóellenes mellézköngye nélkül. Egy zsidó történelem keretében azonban a származás önmagában nem számít. A zsidó történelem azokkal foglalkozik, akik mint zsidók éltek életüket, akarva-akaratlanul, tekintettel kell lennie tehát, például, az üldözöttekre a Holocaust alatt, ha kikeresztelkedtek is, de igen kevésbé a renegátokra. A zsidó születésű / származású politikusok, akik a XX. században mint kommunisták váltak történeti szereplővé, csak annyiban lehetnek tárgya a zsidó történelemnek, amennyiben az antiszemita gyűlölködés politikai céltáblát látott bennük, s holott valóban nem voltak zsidók, rajtuk keresztül élte ki zsidóellenes érzelmeit. Nincs félrevezetőbb, mint Rákosiban a zsidót utasítani el; körülményes magyarázat helyett elég utalni arra, hogy Szálásival sem mint örménnyel foglalkozik a történetírás. Ha a zsidó származású kommunista politikusokat, személy szerint vagy egyetemlegesen, a tetteik alapján ítéljük meg, úgy találjuk, hogy rendszerint nemzetieskedő, többségi, osztálypolitikát folytattak, még akkor is, ha az ártott a zsidóknak.

“A fasizmus a bolsevizmus ellen volt (...). Ha a faji kérdést nem tekintjük, oly sok közöset, azonosat akartak! Nem véletlen, hogy az újonnan szervezett kommunista pártok megbocsátóan ölelik magukhoz a régi nyilasokat, ezt az ismerős, rokon emberfaját.”²¹⁵ Bizarr ellentmondása a második világháború utáni közállapotoknak,

214 George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 152.

215 Márai Sándor, *A teljes napló, 1946* (Budapest: Helikon, 2007), p. 297 sk.

hogy a volt nyilaskeresztesek, akik nem menekültek el, a korabeli kifejezéssel: kisnyilasok, az új rendben is a hatalom közelében próbáltak elhelyezkedni, előnyökért vagy a felelősségrevonástól való félelmükben. Ugyanígy történt Romániában, Erdélyben is: a Kommunista Párt megbocsátott az egykori Vasgárda tagjainak, és befogadta őket a soraiba. Szemléltetésül elég egyetlen példa. A bori munkaszolgálatosok keretének egyik parancsnoka, Tálás András a háború után visszament szülőfalujába (Demecser), belépett az MKP-ba, a Termény szövetkezeti és értékesítő iroda vezetője lett; éppen beszerző körúton járt Pesten, amikor egykori munkaszolgálatosok egy vendéglőben felismerték, letartóztatták, és a Népbíróság elé került.²¹⁶

A kommunista párt hasznosnak ítélte, ha szélesedik a tömegbázisa. A népi zsidóellenességet hasznos eszköznek tekintette politikai céljai megvalósításában. Röviddel az 1945. évi nemzetgyűlési választások után egy Heves megyei párttag (Kunovitz Imre) egyenesen Rákosinak címezte tiltakozó levelét (1945. november): "Az MKP volt az első, amely – mint előjáró és irányító párt – megbocsátást hirdetett az ún. kisnyilasoknak... A fasizmus pedig Magyarországon nem jelentett mást, mint háttartalan zsidógyűlöletet, vagyonfelosztást, rablást, gyilkolást, amit mind a magyar zsidókon hajtottak végre. (...) A mi sorainkban vannak a nyilasok... (...) Emellett éppen az MKP tagok sorából kerülnek ki mindenütt azok, akik minden gátlás nélkül mernek ma is zsidózni, mert maguk mögött érzik a minden bajtól őket megóvó pártot... (...) Mindezek pedig azoknak a kisnyilas köröknek a kedvéért történt, akiknek a szavazataira vártunk, de melyeket nem kaptunk meg... Felkérem Elvtársamat, nyilatkozzék abban az irányban, hogy az MKP beszűnteti-e végre az antiszemitáskodást? (...) Mi kommunista zsidók eddig nagy figyelemmel és összeszorított fogakkal túrtuk ezt az antiszemitizmust, amiről talán a központban nem is tudtak, de nem vagyunk hajlandók tovább túrni ezt, mert még egy Auschwitz ellen életünk árán is küzdeni fogunk. Szüntesse meg tehát Elvtársam országos visszhangot verő kinyilatkoztatással a közvéleményben gyökeret vert hitet, hogy az MKP antiszemita párt..."²¹⁷ A levelet szignálta Rákosi, elolvasta Rajk, Farkas és Révai. Rákosi utasította a párt káderosztályát, nézzen utána, ki a levélíró. A belügyminisztérium politikai államtitkárának (Farkas) és a néhány nap múlva kinevezendő belügyminiszternek (Rajk) a neve nem sok jót sejtet. Az "országos visszhangot verő kinyilatkoztatás", amit a vidéki elvtárs követelt, nem hangzott el.

A háború után, az átmenet rövid idejét követően, a kommunista hatalom Magyarországon zsidóellenes volt, még ha a politikai elitben, a hatalmi és elnyomó apparátusban voltak zsidók is, vezető szerepben vagy nagy számban akár. A hatalom és a hivatalos ideológia nem fogadta el a zsidó létet. Az államosítások néhány év alatt felszámolták azt a közeget, amelyben a zsidók addig hagyományosan éltek: a kereskedelmi, kézműves, ipari magánvállalkozást; az állam vallás- és egyházellenes,

216 Kötél általi halálra ítélték, kivégezték.

217 Idézi (bővebben): Standeisky Éva, *Századok*, 126, no. 2 (1992), p. 288 sk.

nem állam és egyház elválasztására, hanem az egyházak kiszorítására törekvő politikája megnehezítette vagy éppen lehetetlenné tette a szabad, nyilvános vallásgyakorlatot, a nem zsidó közeg szokásaitól eltérő életvitelt, például, a szombattartást; a centralizált, állami, sőt, rendőri ellenőrzés alatt álló társadalomban nem volt helye az autonóm közösségeknek, amilyen a zsidó község; a Szovjetunió közel-keleti politikája, a törekvés befolyásának növelésére, gyanút vont az Izraellel – vagy akár csupán az ott élő rokonokkal – való rokonszenv köré, tiltotta a személyes kapcsolattartást; a Holocaust traumájának feldolgozását betערelte az antifasiszta szervezet egyoldalúan politikai kereteibe.

A zsidók csatlakozása a kommunistákhoz a Holocaust után a társadalmi integráció – vagy akár asszimiláció – újfajta lehetőségét, új változatát jelentette. Azok, akik a modernizációt a zsidó hagyományokból való kivetkőzés útján próbálták megvalósítani, a XIX. században a magyar nemzethez akartak idomulni, sőt, csatlakozni, nyomtalanul betagoledni. A XX. század első évtizedei óta a szociális érzékenységgel telítődött modernizációs törekvések számos, a vallási közösség kötelékét levető zsidót sodortak a szocialista – szociáldemokrata, majd kommunista – mozgalom soraiba. A Holocaust után a kommunista platformot egy újabb elem is vonzóvá tette: a hatalmi pozíció azt az ígéretet hordozta, hogy elejét fogja venni a zsidóüldözés bármilyen módon való megújulásának. Az MKP soraiban a vallási identitástól elforduló és az üldöztetés emlékét feledni akaró zsidók a többség részeként érezhették és érezték magukat. Nem bosszúvágy vezette őket, nem is a hatalom csábítása: egy olyan közösséghez akartak tartozni, amely végre nem zsidónak tekinti őket, amelyben egyenlők a többiekkel.

Találóa fogalmazott Rákosi, amikor magyarországi politikáját mentegette Moszkvában a szovjet vezetők előtt 1953-ban: “Nálunk a pártban vannak olyan elemek a zsidók között, akik hozzánk jöttek, közvetlenül a felszabadulás után, mert azt látták, hogy a fasiszták ellen harcolunk, de nem azért jöttek, mert a szocializmusért harcolunk.”²¹⁸

Határozottan ki kell mondani, és ez a zsidók második világháború után helyzetének, zsidó (származású) személyek politikai szerepének megítélésében minden egyébnél fontosabb, hogy a zsidók mint közösség vagy szervezet nem voltak hatalmon, nem voltak benne a hatalomban. Ilyesmit csak a manifeszt zsidóellenesség, az antiszemitizmus állít.

A zsidókat mint zsidókat illetően a Magyar Kommunista Párt politikájának talán legelső, és mindjárt erélyes hangütése Darvas József, a kommunistákhoz húzó népi író és politikus – akkor történetesen a Nemzeti Parasztpárt alelnöke és nemzetgyűlési képviselője²¹⁹ – cikke volt, a *Szabad Nép*, az MKP napilapja legelső legális

218 “Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16)”, *Múltunk*, 37, no. 2–3 (1992), pp. 324–369; az idézet: p. 250.

219 Később, 1947 és 1956 között, valamennyi kormányban miniszter. Elterjedt vélemény szerint mindig is kryptokommunista volt.

számában (1945. március 25): “Őszinte szót a zsidókérdésben.”²²⁰ Darvas 1938-ban aláírta az 1938: xv. tc. elleni tiltakozást. *Város az ingoványon* című könyvében (1945), gyorsan kimondva az egyetemesen elmarasztaló ítéletet a letűnt világ fölött, a polgárságot, zsidókat és svábokat, egyaránt hibáztatta. Említett újságcikkében támadólag fordult a zsidóüldözés után életben maradt vagy a légerekből hazatérő zsidók ellen. A háború után ő fogalmazta meg először élesen – arcpirító cinizmussal – azt a vádat, talán nem Németh László Shylock-utalása nyomán, de azzal egybehangzóan, hogy a zsidók bosszút akarnak állni az előző években elszenvedett sérelmeikért: “Az utóbbi esztendőök során egy furcsa »munkaszolgálatos szemlélet« fejlődött ki náluk: úgy tanulták meg a világot látni, hogy vannak keretlegények és vannak munkaszolgálatosok. Most, hogy fordult a világ, ők szeretnének keretlegények lenni... Nos, ezzel a hamis és káros szemlélettel le kell számolni. Nincs tovább keretlegény és nincs munkaszolgálatos, még megfordított szerepkörrel sem! (...) Sem a demokratikus meggyőződés, sem az egyéni képesség nem mérhető a származással. Elvégre nem minden zsidó született demokrata, s közöttük is szép számmal akad gyenge képességű, munkáért nem rajongó ember.” – Hogy a volt munkaszolgálatosok “keretlegények” akartak volna lenni? Sokan még a szomszédjuknál megtalált bútoraikat is alig tudták visszaszerezni (#248).

A kommunista párt aktuális álláspontját a zsidók ügyében Molnár Erik (1894–1966), a háború előtt marxista gondolkodású ügyvéd vidéken, most kommunista népjóléti miniszter fejtette ki tüzetesebben, elméleti igényvel, a Magyar Kommunista Párt Politikai Akadémiáján tartott előadásában (1946. április), mely azután a párt elméleti folyóiratában jelent meg (#250/c).²²¹ Elítélve az antiszemitizmust, de a támadás élét a cionizmus ellen fordítva: “A cionizmus törekvése arra, hogy a magyar zsidóság elenyészett nemzeti öntudatát helyreállítsa, szembefordulás a magyar társadalmi fejlődés irányával...”

A tétel illeszkedik ahhoz az oppozícióhoz – reakció *versus* haladás –, amelybe a kommunista párt minden társadalmi és politikai kérdést akár erőszakosan is belehelyezett. A (zsidó) nemzeti öntudat elenyészése többé-kevésbé igaz lehetett, ha a városi, neológ zsidóságra gondolunk, de az egész magyarországi zsidóságot biztosan nem jellemezte még a második világháború után sem, még kevésbé pedig a háború előtt, amikor a vidéki orthodoxiában határozottan élt a népiségtudat. Igaz továbbá Molnár Erik szavaiban, hogy a cionista eszme eredendően összefügg a szocialista

220 *Szabad Nép*, 3, no 1 (1945. március 25), p. 5. Újra közölve in: Karsai László, szerk., *Kirekesztők. Antiszemita írások, 1881–1992* (Budapest: Aura Kiadó, 1992), pp. 144–146.

221 “Zsidókérdés Magyarországon”, *Társadalmi Szemle*, 1, no. 5 (1946. május), pp. 326–334 (különlenyomatban is: Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1946); újra közölve in: Hanák Péter, szerk., *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* (Budapest: Gondolat, 1984), pp. 121–134; Molnár Erik, *Válogatott tanulmányok*, szerk. Ránki György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), pp. 280–289.

mozgalom célkitűzéseivel. Cikkének lényege azonban politikai volt; figyelmeztetés, a zsidóknak általában, és különösen a cionistáknak: a kommunista párt nem fogja tűrni a politikai vagy szervezeti szeparatizmus semmilyen formáját. "A zsidókérdés megoldásának progresszív útja Magyarországon a zsidók teljes beolvadása felé vezet." Molnár előadása, illetve cikke minden szavában az MKP hivatalos megnyilatkozása volt, egyszersmind előhang a zsidókkal mint szervezett társadalmi csoporttal szembeni állami politikához, amely politika végül a cionista pereket is megindította. Egyébként Molnár nyomában az értelmiséggel hivatalból foglalkozó kommunista vezetők többsége megszólalt a sajtóban "a zsidókérdés"-ben.²²²

Darvas és Molnár cikkeiről a párt kezében lévő sajtó nem engedett vitát nyitni, a polémikus zsidó reflexiók csak a cionista lapokban jelentek meg, a szélesebb közvéleményt nem érték el.

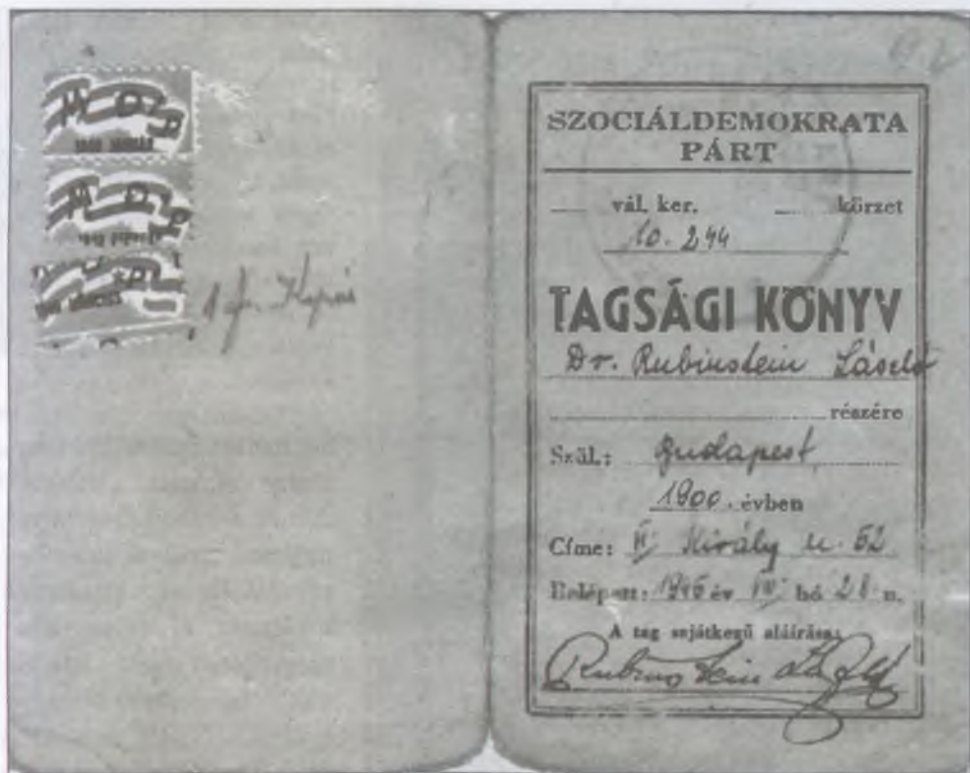
Révai József (1898–1959),²²³ az MKP főideológusa, a *Szabad Nép*-ben vezércikkben²²⁴ ítélte el az antiszemitizmust, de ezt az elítélést eszközként használta a kommunista belpolitika céljai érdekében. "A kommunisták a legélesebben elítélik az antiszemitizmus minden megnyilvánulását. De mert a népmozgalmak kapcsán voltak antiszemita kilengések is, nem vagyunk hajlandók elítélni magát a népmozgalmat." És: "A zsidók megbélyegzése és a kegyetlen kiirtása kivetkőzés volt az emberségből, kannibálizmus volt, és egy nép, amely a fasizmus zsidóüldözéseiben részt vett, vagy segédkezett, önmagát gyalázta meg. (...) Az antiszemitizmus elleni harc magyar ügy, népi ügy, a demokrácia ügye. A magyar demokráciának kötelessége védeni a zsidókat, de még inkább kötelessége védeni önmagát. Aki az antiszemitizmus elleni harcot elválasztja a reakció elleni harctól, egyszerre csak arra ébred, hogy antifasiszta létére, az antiszemitizmus ellen hadakozva – akarva akaratlan – a reakció szekerét tolja." A cikk zárómondata: "Nem engedjük, hogy az antiszemitizmus elleni harc ürügyén zavarják össze a frontokat."

A cionista szervezetek tagságának jelentős része egyszersmind valamelyik politikai pártnak is tagja lett, az SzDP-nek talán többen, mint az MKP-nak. Maga a mozgalom is igazodott a különböző pártokhoz, bár ebben inkább az izraeli pártrendszer hatása érvényesült. Más pártok történetéből is jól ismert kommunista taktika volt továbbá, hogy a párt a saját embereit, úgynevezett kryptokommunista

222 Kállai Gyula [(1910–1996), akkor a Tájékoztatásügyi Minisztérium politikai államtitkára], "Antiszemitizmus, vérvád, népmozgalom", *Szabad Nép*, 4, no. 129 (1946. június 9), p. 3; Révai József, "Pogrom és népmozgalom", *Szabad Nép*, 4, no. 134 (1946. június 16), pp. 1–2; uő, "Párizs és Miskolc", *Szabad Nép*, 4, no. 174 (1946. augusztus 4), pp. 1–2 / uő, *Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek, 1945–1949* (Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1949), pp. 67–99; Horváth Márton [(1906–1987)], "Zsidóság és asszimiláció", *Társadalmi Szemle*, 1, no. 8 (1946. augusztus), pp. 495–501.

223 Fiatal korában avantgard költő.

224 "Ködösítés", *Szabad Nép*, 4, no. 74 (1946. március 31), p. 1. – Idézi az *Új Élet* is: "Ködösítés", 2, no. 15–16 (1946. április 11), p. 3 (a második idézet innen).

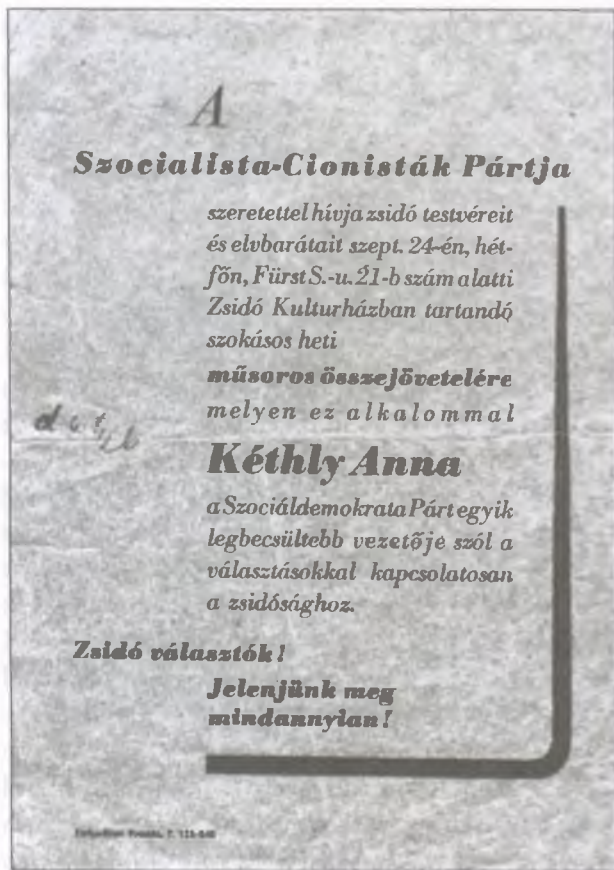
A Szociáldemokrata Párt tagsági könyve 1949. márciusi tagdíjbélyeggel (MZsL)

kádereket helyezett el más pártokban, szervezetekben, hogy ezek belülről érvényesítsék a kommunista irányvonalat. Az SzDP a zsidó szervezetek közül leginkább az Ichud-MAPAI-hoz vonzódott; Kéthly Anna, a párt egyik vezetője, abban az időben nemzetgyűlési képviselő, 1945. szeptember 24-én, a választások előtt, megjelent és felszólalt az Ichud-MAPAI pártnapján: “Amíg azok a zsidók, akik vágnak ősi hazájukba visszatérni, itt vannak, kötelességük segíteni a magyar demokráciának abban, hogy a reakció ne győzzön. (...) A cionista ifjúság feladata óriási, nekik kell építeni az új világot, az itteni felnőtteknek viszont azon kell dolgozni, hogy a gyerekeknek odakint kevesebb elvégezni valójuk legyen. Jelszavunk ez: ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért.”²²⁵

A cionista mozgalom baloldali szárnya, leginkább a *Ha-Somér ha-Cáir*, közvetlenül a háború után erős affinitást mutatott a Szovjetunió és a Kommunista Párt iránt. “Az első szocialista állam nagy győzelmével nemcsak a fasizmus eltírása következett

225 Idézi: Novák Attila, *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon* (Múlt és Jövő Könyvek / Magyar Zsidó Történelem) (H. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 2000), p. 65.

A Szocialista-Cionisták Pártjának meghívója a Zsidó Kulturházban (Fürst Sándor utca / ma: Hollán utca 21) tartandó rendezvényre, melyen Kéthly Anna, a Szociáldemokrata Párt "egyik legbecsültebb vezetője" tart beszédet a "zsidó választók", "zsidó testvérei és elbarátai" előtt (1945. szeptember 24) (MZsL)

be, hanem megnyílt a lehetősége azoknak a törekvéseknek a szabad megnyilvánulására, amelyek az ember egyenlőségéért, kizsákmányoltatása és elnyomatása megszüntetéséért harcolnak" – hangoztatta országos gyűlésük (1945. augusztus 21–22) nyilatkozata. A szervezet több támogató nyilatkozatot adott ki a kommunista politikai követelések

mellett, az 1945. évi nemzetgyűlési választásokon (november 4) "kötelességének tartotta a munkáspártok listájának támogatását". Az MKP vezetőiben azonban hamar megfogant a gyanakvás és bizalmatlanság a cionista mozgalom, s ezen belül a párttal rokonszenvező somérek iránt is. A változás szele alighanem Moszva felől fújt. A cionizmus, amely az *alija* szervezésével a brit mandátum alatt álló Palesztina zsidó lakosságának számát akarja növelni, Moszkva szerint az imperialista befolyást erősíti a Közel-Keleten.

A *Ha-Somér ha-Cáir* és az *Ichud-MAPAI* 1947-ben már pártszerűen működött. Volt értelmiségi holdudvaruk. A Szocialista Cionisták Pártja nagy gondot fordított a polgári-értelmiségi társadalom megnyerésére, a műveltség eszközeivel. Rendezvényein rendszeresen tartott előadásokat Benoschofsky Ilona (1913–1997) cionista aktivista, R. Benoschofsky Imre (1903–1970), Dénes Béla orvos,²²⁶ Goda Gábor (1911–1996) író, Gonda László tanár, történész, R. Hahn István, a Rabbiképző professzora,²²⁷ Kul-

226 "Marx Károly helye a zsidóságban" (!).

227 "Milyen lenne Európa a zsidó lélek nélkül." – Hahn István 1948-ban kilépett a Rabbiképző ta-

Hahn István egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia tagja

„A próféták forradalma”, Hahn István tanulmányának első oldala, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvének utolsó megjelent kötetében (1948) (MZsL)

A PRÓFÉTÁK FORRADALMA.

A próféták idők lőle magasló alakja nemcsak az „örök humánus” jogán foglalkoztatott minden későbbi nemzedéket — közlők természetesen a miénkét is, — hanem „sub specie actualitatis” is. A mi korunknak pedig az eddigi korok bármelyikénél jobban kell éreznie azt a szinte kényszerítő esőt, amellyel a próféták feléje fordulnak, állásfoglalást, értékkövetelést követelvény lőle. A nagy társadalmi problémák tudatosodásának és megoldásának e korában nemcsak az örök értékek hideg fényében ragyogó klasszicitásnak kijáró hódolattal, hanem a ma is érvényes időszerűségnek terelőz, talán nem oly mereven tiszteletteljes, de annál elevebb érdeklődéssel fordulhatunk a próféták felé, akikben korunk joggal tiszteli az elsőkét az emberi társadalom nagy bírálóinak s a megújuló álmodóinak sorában.

1.

A próféták megjelenésének háttérében a bibliai zsidó népnek az a nagy társadalmi, gazdasági és politikai átalakulása áll, amelyet legazemléltetőbben néhány ellentétpár fejez ki: Izrael ellentéte Kánaánnal, a JHWH vallásé a Báál-kultuszé, a pásztortársadalomé a földművelésé, a nomád ideál harca a letelepült életformát ideálként szemlélő fellépés ellen, a törzsi szervezet ellenállása a királyi bürokráciával szemben.

A zsidóság letelepedése Kánaánban nagyjából ugyanúgy játszódott le, mint a többi hasonló történelmi folyamat. A katonaság, nomád, addig lőleg pásztorkodó törzsek megharadják és fokozatosan meghódítják a kánaáni őslakók magasabb anyagi kultúráját képviselő, letelepült földművelés társadalmát, ugyanúgy, ahogy egy évszázaddal előbb a sémi akkádok tették a sumérokkal, vagy valamivel később a görög törzsek a mikénéi őslakókkal, vagy a magyarok az itt talált szláv törzsekkel. A hódolással és letelepedéssel többirányú gaz-

csár István (1901–1986) orvos,²²⁸ László Zsigmond (1893–1981) zenetörténész, Naményi Ernő,²²⁹ R. Scheiber Sándor, R. Schweitzer József, Szabolcsi Miklós irodalomtörténész. A két szervezet a cionista mozgalom több alapkérdésében eltérő nézeteket vallott. A *Somér* a leendő Izraelt binacionális – zsidó és arab – államként képzelte el, az Ichud határozottan zsidó államot akart, de szocialista berendezkedéssel, támogatta

nári karából, később az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a görög–római történelmi tanszék vezetője, egyetemi tanár lett (1963), a M. Tud. Akadémia tagja (1979).

228 1950 óta Izraelben élt. Az Eichmann-perben elmeorvosi megfigyelőként vett részt. 1942-ben írt, zsidó identitás-válságával küzdő emlékiratai Körmendi Balázs néven jelentek meg postumus kiadásban: *Zsidó gyónás* (Budapest: Interart Stúdió, 1990; új kiadásban, Budapest: Argumentum Kiadó, 2006).

229 1942 óta a Zsidó Múzeum igazgatója. 1949-ben külföldre (Párizs) ment.

az aliját, és hirdette, hogy a kapitalista rétegeket a zsidóságon belül is “le kell gyűrni, s lehetetlenné tenni, hogy vezető szerepük legyen a zsidó közösségben”²³⁰

Az MKP vezetésének magasabb szintjein számos ügyben Berei Andor (1900–1979), a külügyminiszter első helyettese döntött. Még magasabban Vas Zoltán, 1945 és 1949 között a Gazdasági Főtanács²³¹ teljes döntési jogkörrel rendelkező titkára, az MKP gazdasági osztályának vezetője, aki, ha tehetete, zsidó ügyekben sokszor mutatott jóindulatot, sőt, segítőkészséget. A legfontosabb ügyeket azonban a legmagasabb rangú pártvezetők tartották kézben, a moszkvai “négyesfogat”: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő (1898–1980), Farkas Mihály és Révai József, a *Szabad Nép* főszerkesztője. A nevezettek származás szerint mind zsidók voltak, de már fiatal korukban, csatlakozván a szocialista mozgalomhoz, szakítottak a zsidó vallással és közösséggel. Visszaemlékezők szerint amikor Rákosi a szegedi Csillag-börtönben ült (1930–1940), a szegedi hitközség, személyesen Fränkel Jenő (1902–1989), Löw Immánuel mellett a másodrabbi, felajánlotta neki és meg akarta szervezni, hogy péntek esténként ki-mehessen zsidó családokhoz, és részt vehessen a szombati istentiszteleten, de Rákosi a kedvezményt nem volt hajlandó elfogadni azon az áron, hogy vállalnia kell a zsidó identitást, neki semmi köze, érvelt, a valláshoz. Löw Immánuel egyébként ismer-te még szegedi iskolás éveiből (1905–1910). Személyes történetéhez tartozik az is, hogy apja, Rosenfeld József terménykereskedő, 1944-ben Dachauban halt meg, húga Bergen-Belsenben. A legfőbb vezetők politikai értelemben mintegy rejtegették zsidó voltukat.²³² “Minden népnek vannak árulói: Rákosi a magyar népet és a zsidóságot elárulta” – mondta Groszberg Ervin (Slomo) (1922–),²³³ a háború utáni években az *Agudat Jisraél* ifjúsági szervezetének egyik vezetője. Groszberg Jenő fia volt, fiatalon cikket írt apja újságjába (*Zsidó Újság*), egyébként pedig kitanulta a bőrdíszműves szakmát. Apja, majd halála után ő szerkesztette, évtizedeken át, évről évre, Izraelből is, a magyarországi zsidó rituális naptárt (*lúah*).

A diktatura, amelynek a “négyesfogat” és a náluk alacsonyabb rangú *elvtársak* – a korszak rangjelző címe – megvalósítottak, önmagában is gyűlöletet váltott ki az alávetett társadalomban, ezt a gyűlöletet csak színezte, pontosabban, specifikussá

230 Dénes Béla, *Mit akarunk* (Ichud-MAPAI Füzetek, 1) (Budapest, 1945); idézi: Novák Attila, *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon* (Múlt és Jövő Könyvek / Magyar Zsidó Történelem) (H. n. [Budapest]: Múlt és Jövő Kiadó, 2000), p. 71.

231 A gazdaságpolitikában és konkrét ügyekben a legfőbb hatóság; az 1945:III. tc. hozta létre. Helyét az Országos Tervhivatal vette át.

232 George Garai, “Magyarországon másként volt”, *Szombat*, 7, no. 5 (5755. ijjár / 1995. május), pp. 27–30.

233 Idézi: Bacskai Sándor, “A magyarországi zsidó ortodoxia története 1945 után, I: Groszberg Slomó”, *Múlt és Jövő*, ÚF 4, no. 4 (1993), pp. 73–82 (életrajzi interjú); az idézet: p. 78; vö. uő, *Egy lépés Jeruzsálem felé* (New York – Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő Könyvek, 1997), p. 34 skk.

Két csillag ("Kis Varsó Fogyóeszköz, Crew Expendable 2007", Részlet), Hommage à Major János (1934–2008); a csillagok mellett, jobboldalt lent, a fényfoltban Major neve (Budapest, Ludwig Múzeum–Kortárs Múzeum)

tette a legfőbb elvtársaknak a politikai nyilvánosságban hallgatással leplezett zsidó származása.

A kommunista vezetőkben a közvélemény akkor is, utóbb is nem pusztán Moszkva helytartóit látta: a már szervesült zsidóellenes indulatokkal egyszerűen zsidóknak tartották őket. Hamar kialakult velük szemben a vád, hogy zsidó uralmat valósítanak meg. Rákosinak, amikor hatalma már megingott, 1953 nyarán, állítólag egy mindenható szovjet pártvezető²³⁴ vágta a szemébe: "Figyeljen ide, Rákosi. Mi már hallottuk azt, hogy Magyarországon volt török szultán, Habsburg császár, erdélyi fejedelem, de még azt nem, hogy zsidó király is lett volna. Maga, úgy látszik, az akart lenni. Vegye tudomásul, hogy ezt sohasem fogjuk megengedni magának."²³⁵ Rákosi és társai politikájában és eseti állásfoglalásaiban azonban semmi módon nem érvényesült a zsidó érdek, még csak a legminimálisabb szolidaritás sem.²³⁶ Éppen ellenkezőleg, a zsidókat, ha ragaszkodtak vallási és közösségi identitásukhoz, lehetőleg félreszorították, éppen úgy egyébként, mint más vallások híveit; azokat a zsidókat pedig, akik levetették vagy rejtették zsidó identitásukat, az üldöztetések emlékét is, azokat bizalmatlanul kezelték. Losonczy Géza írta Révai Józsefnek egy a párt káderpolitikájáról folytatott beszélgetésről (1949. július 14): "(Rákosi elvtárs) nyomatékosan aláhúzta, hogy óvakodjunk az »ügyes kispolgári zsidó intellektuelektől«. (...) Soha nem tudhatjuk, hogy mikor válnak belőlük kémeek és mikor teszik tönkre erőfeszítéseinket éppen a pártvonal végrehajtásának az ürügyén."²³⁷ A kommunista vezetők számára minden csoportkötődés közömbös volt, vagy éppen kockázatosnak találták, hacsak nem az adott csoport megnyerése

234 Lavrentij Pavlovics Berija (1899–1953), 1938 óta – 1953-ban miniszterként is – a szovjet belügyi és állambiztonsági apparátus vezetője, marsall. – A szóban forgó tanácskozás után 10 nappal, az SzK(b)P Központi Bizottságának ülésén, letartóztatták, kivégzését hivatalosan az év végén jelentették be.

235 Az eredeti forrás Nagy Imre, aki jelen volt a moszkvai tanácskozáson (a szovjet vezetők akkor jelölték ki miniszterelnököknek), és emlékeit utóbb elmondta két, hozzá közelálló újságírónak; ők rögzítették írásban. Lásd Aczél Tamás & Mérai Tibor, *Tisztító vihar. Adalékok egy korszak történetéhez* (1961; München: "Griff" Kiadó, 1982), p. 144. Utal rá többek között Andorka Rudolf, *Századvég*, no. 2 (1990), p. 154; Lányi Gusztáv, *Világosság*, 35, no. 10 (1994. október), p. 32.

236 Várdy Péter, "Befejezetlen múlt – mai magyar zsidóság" (1982), in: Mislivetz Ferenc & Simon Róbert, szerk., *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában* (Fejlődés-tanulmányok: Regionális sorozat, 3) (Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1985), pp. 455–483.

237 Közli: Standeisky Éva, *Budapesti Negyed*, 8, no. 2 (1995), pp. 223–226.

volt a taktikai cél. A zsidóságát elhallgató vagy megtagadó kommunista pártvezetés csak azokat a zsidókat fogadta el, akik vállalták a teljes és maradéktalan kommunista identitást, a hűséget és engedelmességet, akár egészen az önfeladásig. De a politikai élet második vonalába – Rákosi, Gerő, Farkas, Révai mögé – még az ilyenek közül is csak keveseket engedtek, ezeket is inkább csak gazdasági jellegű pozíciókba. Mindez talán éppen pszichológiai okból, ti. azért, hogy saját zsidó származásuk ne kapjon nagyobb hangsúlyt a közbeszédben.²³⁸

Sok évszázados, évezredes történelmi tapasztalat, hogy az erőszakos szervezetek, a testőrségtől a rendfenntartó erőkön át a terrorista kommandókig, annál hatékonyabbak, minél kevesebb köze van tagjaiknak az ellenőrzött népcsoportokhoz: ha ethnikai, vallási vagy politikai szempontból mások, mint a többség, és ily módon érdekeik, érzelmeik szorosán a hatalomhoz kötik őket. Az egyiptomi fáraók núbiai rendőrsége, Dávid király krétai és filiszteus testőrei,²³⁹ a pápa svájci gárdistái történelmi példák, nem is a legvégletebb esetek.

Péter Gábor, illegális kommunista pártkader, Eisenberger Benjámint; saját kijelentése szerint: három és fél elemít végzett szabómunkás 1944 decemberében az illegális Magyar Kommunista Párt megbízása alapján szervezni kezdte a (majdani) Államrendőrség budapesti főkapitánysága politikai rendészeti osztályát. Majd 1945-től frissen kinevezett rendőr vezérőrnagyként a politikai rendőrséget, később pedig altábornagyi rangban az Államvédelmi Hatóságot irányította. A rendszer cinizmusára jellemző apróság, hogy Péter szolgálati gépkocsijaként állítólag azt a páncélozott autót használta (Maybach Zeppelin DS8), amelyet még Horthy kapott ajándékba Hitlertől (1937).²⁴⁰

A Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya 1946 októberétől mint Államvédelmi Osztály (ÁVO), majd 1948. október 20-án mint Államvédelmi Hatóság (ÁVH) alakult át, és 1949. december 29-ig önálló szerv volt. Ezután mint a belügyminisztérium Államvédelmi Osztálya (ÁVO) működött. 1956. október 29-én a (második) Nagy Imre-kormány feloszlatta.²⁴¹

Péter 1945-ben felkérte Megyeri / Megyeri-Mayer Józsefet, aki a *Ha-Somér ha-Cáir* egyik vezetője volt, és akinek az ellenállási mozgalomban folytatott tevékenységéről (Megyeri-csoport) tudomást szerzett, hogy csatlakozzék a politikai rendőrséghez.²⁴² Az MKP jól tudta, hogy a politikai rendőrség csak akkor tud erélyesen fel-

238 Lányi Gusztáv, "Rákosi Mátyás politikai antiszemitizmusa: Pszichohistória és történelmi szociálpszichológiai elemzés", *Világosság*, 35, no. 10 (1994. október), pp. 21–47.

239 I. Kir. 1,38.

240 Ma a Közlekedési Múzeumban.

241 *Trezor. A Történelmi Hivatal Évkönyve*, 1 (1999), pp. 73–89: Cseh Gergő Bendegúz, "A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlat, 1945–1990"; pp. 91–111: Boreczky Beatrix, "Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953".

242 Jozsef Méir / Megyeri-Mayer József, in: Benedek István Gábor & Vámos György, *Tépd le a sárga csillagot!* (Budapest: Pallas Lap- és Könyvkiadó, 1990), pp. 149–173.

lépni az új hatalmi rend érdekében, ha tagjai semmi módon nem kötődnek a háború alatti rezsimhez, erre az üldözött zsidóknak volt a legnagyobb esélyük, a rendőrségi és államvédelmi szervek szívesen vettek fel zsidókat, sőt, toboroztak körükben. A cionista szervezet azt ajánlotta Megyeri-Mayernek, hogy fogadja el a felkérést, "mert lehetőséget ígért a bűnösök felelősségre vonására". Megyeri-Mayer a volt nyilasok és kémelhárítók felkutatásával foglalkozó főcsoport vezetője lett, ebben a minőségében nyomozott az előző években a cionisták üldözői után is, ő és beosztottjai – 20–25 fő, akiknek többségével korábban együtt dolgozott a cionista illegalitásban – több sikeres eljárást folytattak le, vezették egykori kihallgatóik kihallgatását is. "Nem bántak kesztyűs kézzel az elkapott nyilasokkal. (...) A kihallgatást a gumibot másik oldaláról ismerték. Természetes, hogy nagyjából úgy fogtak hozzá a dologhoz, ahogyan őket hallgatták ki. (...) Volt bántalmazás, ezt nem lehet tagadni, hiszen senki sem vallott..." Megyeri 1945 augusztusában kivált a politikai rendőrség kötelékéből, és ismét a cionista szervezéssel (ismét a *Ha-Somér ha-Cáir*) kezdett foglalkozni. Ő szervezte többek között a cionisták részvételét a jugoszláviai vasútépítő munkabrigádban (1947) és a Duna-Tisza-csatorna építésénél. Később alijázott. Hozzá hasonlóan lehettek – voltak – többen is olyanok, akik az új rendszer által kijelölt feladataik körében talán külön gondot fordítottak arra, hogy a zsidók elleni büntettek elkövetői ne ússzák meg a rájuk váró és megérdemelt büntetést. Eljárásuk azonban nem minősíthető bosszúnak, még kevésbé zsidó bosszúnak, mint azt az új-antiszemitizmus (#276/b) beállítani törekszik.

Pogromok a népi demokráciában

A kommunista politika azt az államrendet, amely a Szovjetunió által megszállt kelet-európai országokban kialakult, népi demokráciának nevezte. Ez éppen úgynevezett "népi" mivoltában különbözött a Nyugat demokráciáitól, amelyekben parlamentáris rendszerben a hatalmat szabad választások döntötték el, és az egymástól független hatalmi ágak egyensúlya tartott fenn. A népi demokrácia alacsonyabb fokozata volt a szocializmusnak, amely felé a Szovjetunió példája nyomán ezek az országok is haladtak. Keserű iróniával mondhatjuk, hogy a rendszer a "népi" jellegből csupán a néptömegekben ébren tartott, újra meg újra felgerjesztett zsidóellenességet valószínűsítette meg. Éppen azokban az országokban, ahol a háború alatt legtöbb zsidót ölték meg, a háború után – kommunista asszisztenciával vagy egyesesen kommunista kezdeményezésre – több helyütt zsidóellenes pogromok törtek ki. Az új rendszer vezetői a belső feszültségeket részben a zsidók elleni népharaggal próbálták levezetni, ahogyan néhány évvel korábban "faji" alapon, most osztályellenségnek, kizsákmányolónak, tókésnek nevezve az áldozatokat.

Lengyelországban az egyik nevezetes példa Kielce. A délkelet-lengyelországi tartományi székhely közelében van Sandomierz, a lengyelországi zsidóság egyik ősi fészke. Kielcébe a lágerekből a korábbi 25 000 fős zsidó lakosságnak csak töredéke, néhány száz fő tért vissza. Egy elcsavargott lengyel kisfiú azt állította, hogy a zsidók pincében tartották fogva, és más keresztény gyermekek is vannak a kezükben. A rendőrök hittek a szekuláris vérvádnak, és másnap már azzal indultak el házkutatásra, hogy a zsidók ölik a gyermekeket. A Belbiztonsági Hadtest tagjai, az államvédelemhez tartozó belügyesek fegyveresen megtámadták az úgynevezett zsidóházat (1946. július 4), a korábbi hitközség többemeletes épületét, ahol a koncentrációs táborból vagy szovjet deportálásból hazatért zsidók is éltek. Lövöldözés tört ki. A hivatásos fegyveresekhez csatlakozott a város lengyel lakosságának egy csoportja, köztük a kommunista párt néhány tagja is. A támadók 42 védekező zsidót megöltek, többeket megsebesítettek.²⁴³ Ez a váratlan, gyalázatos támadás adta meg a döntő lökést az életben maradt lengyelországi zsidók tömeges kivándorlásához. A zsidók rémült menekülését a kormány tétlenül szemlélte, védelem helyett inkább csendes segítséget adott a cionista szervezeteknek a kivándorlás megszervezéséhez, abban reménykedve, hogy ha a zsidók távoznak az országból, a népi zsidógyűlölet és a politikai antiszemitizmus is megszűnik.

Romániában 1946 tavaszán azt a suttgó hírt terjesztették, hogy a deportálásból visszatérő zsidók bosszúból saját elpusztított gyermekeikért magyar kisgyerekeket fogdosnak el és ölnek meg. Abban az évben (1946) húsvét hétfőn Szatmár-Németiben véres utcai zavargások törtek ki a zsidók ellen. Nagyváradon azt híresztelték, hogy a zsidók keresztény gyermekek húsából gyártanak kolbászt. Az újságok, kommunista újságok is, nyíltan uszítottak a zsidók ellen, akik egész nap a kávézóknak ülnek, akiknek asszonyai tele vannak aggatva ékszerekkel stb. Fél év sem telt el, 1946. december 9/10 éjszaka Kolozsvárt kézigránátot dobtak a Sasz Chevra zsinagógába, nagy pusztítást okozva. 1946–1947-ben több erdélyi városban történtek zsidóellenes atrocitások (Arad, Bánffyhyunad, Felső-Visó,²⁴⁴ Gyergyószentmiklós, Nagybánya, Nagyvárad, Szatmár-Németi, Temesvár stb.).

A háború végén az újra Csehszlovákiához tartozó Tapolcsányban 1945. szeptember 24-én volt Hlinka-gárdisták rátámadtak a zsidókra. Az ürügyet egy zsidó orvos szolgáltatta, aki az iskolásoknak védőoltást adott be, egyikük lázas lett, és a faluban elterjedt a hír, hogy a zsidók ölik a keresztény gyermekeket. A faluban tartózkodó zsidókat véresre verték, visszkapott üzleteiket feldúlták. Szlovákiában egy rigmus terjedt el: "Magyarokat a Dunán túlra, zsidókat a Dunába (variáns: Palesztinába)." (Fel-felhallatszott azóta is nemegyszer.)

243 Kovács István [költő, a lengyel kultúra szakértője], "A kielcei pogrom, avagy idegen érdekek járszalagjára kerülhet-e egy egészséges társadalom?", *Múlt és Jövő*, ÚF 7, no. 3 (1996), pp. 33–41.

244 Ma: Vişeu de Sus (Románia).

Magyarországon²⁴⁵ az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon a kommunisták (16.96 %) és szociáldemokraták (17.41 %) alulmaradtak a Független Kisgazda Párttal (57.03 %) szemben.²⁴⁶ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására koalíciós kormány alakult, Tildy Zoltán (1889–1961) vezetésével (1945. november 15–1946. február 4), majd ezt Nagy Ferenc (1903–1979) kormánya (1946. február 4–1947. május 31) váltotta fel. A belügyminisztert mindkét kormányban a kommunisták adták, először Nagy Imre (1896–1958), majd március 20-tól az MKP egyik erős embere, Rajk László.

A Nagy Ferenc-kormány megalakulása után az MKP elhatározta, hogy a politikai küzdelmet kiviszi az utcára. Rákosi 1946. február 16-án Budapesten, a Sportcsarnokban mondott beszédében kijelentette: "A demokráciában igenis helye van a tömegek ösztönös cselekedeteinek, és a nép jogosult arra, hogy a saját kezébe vegye az igazságszolgáltatás ügyét." A gazdasági nehézségek, az áruhiány miatt kialakuló tömeges elégedetlenséget a kommunista politika úgy próbálta csillapítani, hogy üldözött hadjáratokat indított a rejtgetők, az úgynevezett feketézők – a szabad piacon hiányzó cikkeket rejtve, "feketén" árusítók – ellen. A támadást könnyű volt a zsidók ellen fordítani. A célpont a legtöbb helyen hamarosan már a zsidó kereskedők voltak. Nem mint zsidók: mint kereskedők. De zsidó voltuk azonnal mozgósította az alig két évvel korábban még fortyogó antiszemita indulatokat is. A nagy munkásközpontokban a hatósági intézkedések azt a látszatot keltették, hogy a zsidó kereskedők felelősek az áruhiányért, az ellátási nehézségekért. A lakosság rátámadt a zsidókra.

Stöckler Lajos, a Magyar Izraeliták Országos Irodájának elnöke már 1945 nyarán bizalmas értekezleten szóvá tette az antiszemitizmus feléledését: "Ismeretesek azok a viszonyok, amelyek a gyérszámú vidéki zsidóság körében mutatkoznak. A visszatérők, különösen (a) munkaszolgálatos férfiak, akik családjukat nem találják otthon, és kevés számú fiatal nő, elrablott, széjjelhordott ingóságaikat visszaszerezni nem tudják. Azok, akik birtokba vették vagy megőrizték a távollevők javait, már-már magukat jogos tulajdonosoknak érezték, s ezért semmit sem akarnak visszaadni. Fájdalmas csalódást jelentett számukra az, hogy mintegy 150–170 000 zsidó a vidékiek közül is megmaradt. Ez a helyzet volt az alapoka az újra kezdődő gyűlölködésnek. A lappangó antiszemitizmus okát szeretnék úgy feltüntetni, mintha az azért jelentkezne, mert a zsidók rendőrségnél helyezkedtek el. Nem akarják tudomásul venni,

245 Ständeisky Éva, "Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban", *Századok*, 126, no. 2 (1992), pp. 284–308 új lenyomatban in: Valuch Tibor, szerk., *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig* (Osiris Tankönyvek) (Budapest: Argumentum – Osiris, 2004), pp. 314–324; uő, *Antiszemitizmusok* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), p. 131 skk.; Szabó Róbert, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995), p. 124 skk.; Szakács Sándor & Zinner Tibor, *A háború "megváltozott természete"* (Budapest: Genius Gold Rt. Kiadó, 1997).

246 Két másik párt szerzett még mandátumokat: Nemzeti Parasztpárt (6.87 %), Polgári Demokrata Párt (1.62 %).

hogy a pártok akaratából zsidók azért kerültek a rendőrségre, mert nem volt más megbízható ember. A reakció most ügyes fondorlattal ezt akarja kihasználni antiszemita tendenciája ürügyéül.”²⁴⁷

Egykorú újsághíreket, visszaemlékezéseket, dokumentumokat átnézve, kitűnik, hogy a háborút követő néhány évben legalább 25–30 helyen voltak zsidóellenes kilengések, temetőrongálástól véres pogromig. A zsidó önvédelem elvét jóformán csak a cionista ifjúság hirdette; gyakorolni nekik sem igen volt lehetőségük. Az *Új Élet* 1946 közepén²⁴⁸ hosszú felsorolást közölt azokról a helységekről, amelyekben “véres és vértelen pogrom volt Magyarországon”: Celldömölk, Eger, Hajdúhadház, Karcag, Kunmadaras, Makó, Mezőkovácsháza, Ózd, Pécs, Sajószentpéter, Szegvár, Tiszaladány. A támadásokra az adott okot, hogy hírek terjengtek arról, hogy a zsidók kolbászt, szalámit készítenek áldozataik húsából. A *Szabad Nép* cikkeiből,²⁴⁹ részben csak utalásokból, kiderül, hogy sok helyen fő- vagy mellékes motivumként a vérvád is felmerült (Budapest, Csanádpalota, Debrecen, Földeák, Hajdúhadház, Mecsekháza, Mezőkovácsháza, Nyírtas, Pély, Sopron, Tiszaladány).²⁵⁰

Pesten²⁵¹ 1946. május elején, a Teleki tér környékén néhányan a romlott disznóhústól rosszul lettek. A mentőre várva, kiabálni kezdték, hogy a gyermekhústól, amit a zsidók kevertek az áruba. Május 8-án a tömeg rátámadt az egyik ószeresre (Molnár Lajos), gyermekgyilkos zsidónak nevezték, és majdnem meglincselték, csak a helyszínre érkező rendőrök felügyelete mellett sikerült kimenteni és kórházba vinni.

Kispest, 1945. december: gyári munkások minden zsidó alkalmazott azonnali elbocsátását követelték.

Ózd, 1946. február 26. A nehézipari központban nagygyűlést szerveztek, amelyen Révai József mondott volna beszédet, előtte azonban az a hír terjedt el, hogy éjszaka leütötték a Magyar Kommunista Párt egyik népszerű – közismerten antiszemita – helyi vezetőjét. Másnap több ezres munkástömeg tüntetett. A kommunista vezető elleni támadás nem volt igaz, a tüntetésen az álmerénylet áldozata,

---

247 Közli: Mink András (& Toronyi Zsuzsanna), “A magyar zsidóság 1945 után. Dokumentumok a budapesti Zsidó Múzeum levéltárából”, *Beszélő*, III. folyam, 9. no. 4 (2004), pp. 79–91, kül. pp. 80–81, no. II.

248 *Új Élet*, 2. no. 24 (1946. június 13), p. 5 skk.; no. 27 (1946. július 4), p. 12: Gervai Sándor, “Ankét a vérvádról.”

249 *Szabad Nép*, 4. no. 123 (1946. június 2), p. 4; no. 129 (június 9), Kállay Gyula, i. h. és p. 7; no. 132 (június 14), p. 3 (Pély); no. 134 (június 16), Révai József, i. h. – *Új Élet*, 2. no. 25 (1946. június 20), p. 2 (a *Szabad Nép* nyomán).

250 Ständeisky Éva, “A háború utáni vérvádak”, *Szombat*, 7. no. 4 (5755. *niszán* / 1995. április), pp. 23–25. – Pelle János, *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből* (Budapest: Pelikán, 1995).

251 Pető Andrea, “Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten”, *Múltunk*, 51. no. 1 (2006), pp. 41–71; Pelle János, “Az elpusztíthatatlan piac”, *Heti Világgazdaság* (http://hvg.hu/print/20071229_elpusztíthatatlan_piac.aspx).

korábban nyilaskeresztes párttag, akkor már a Kommunista Párt tagja, maga volt a hangadó. A tömeg haragja gyorsan a rendőrség és a zsidók ellen fordult, a (zsidó) rendőrnymozót, aki a tüntetők feje fölött a levegőbe lőtt, véresre verték, kifosztották a zsidók üzleteit és lakásait, zsidó származású rendőröket lincseltek meg. Révai az MKP vezető testülete elé terjesztett írásbeli értékelésében ezt írta: "Egy tüntetés, melyet kétségkívül jogos és helyes proletár elkeseredés váltott ki egy reakciós mérnyelet ellen, a fasiszták által provokált fosztogatássá fajult."²⁵² Szavaiból könnyen kiolvasható, hogy a tüntetést a kommunisták kezdeményezték, de kicsúszott a kezükből. Az ózdi kommunista párttitkár megmagyarázta, miért fordult a tömeg a zsidók ellen: "A zsidókérdés Ózdon a központi kérdés, és minden bajnak okai a zsidók, és az ózdiak véleménye szerint a bajokat megoldani nem is lehet, mert a megoldást akadályozzák a zsidók. (...) Párttagságunk kisebb, de nem jelentéktelen részében az a hit van elterjedve, hogy azért ilyen nehéz a munkásember élete, azért nincsenek helyes intézkedések, mert a mi pártunkban zsidók a vezetők."²⁵³ Régi kommunista, a spanyol polgárháborúban (1937–1938) a nemzetközi brigád önkéntese, akkor a belügyminisztérium vidéki politikai osztályának vezetője, Tömpe András (1913–1971) írta egy hónappal később: "A mi ózdi tagságunk szemében nem jelent semmi különösebb bűnt az, hogy valaki antiszemita, vagy egyszerű nyilas párttag volt. Az antiszemitizmus elleni ideológiai harcban nem lehet a párttagság széles tömegére támaszkodni."²⁵⁴

Ózd tisztán mutatja az 1946. évi pogromok morfológiáját. A kommunisták a hatalmi harc eszközeként felkeltették a tömegekben a kereskedők, a kapitalisták elleni szociális indulatokat, de ezzel utat nyitottak a zsidóellenesség előtt is, és többé már nem tudták kezükben tartani az eseményeket.

Békéscsaba, 1946. március. A kommunisták a közigazgatás "reakciós" tisztviselői ellen szerveztek tüntetést, de elszabadultak az indulatok, 80–100 fő behatolt a városháza épületébe, a tömegben zsidóellenes jelszavak hangoztak el, több zsidót megvertek.

Makó, 1946. május 31 (pütkösd). Felgyújtották a makói zsinagógát.²⁵⁵

Szegvár, 1948. pütkösd.²⁵⁶

Hajdúhadház, 1948. május.

Sátoraljaújhely, 1949. július.

A felsorolás tovább bővíthető: Csongrád, Karcag, Mezőkövesd, Miskolc (1946.

252 Idézi: Szabó Róbert, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995), p. 127.

253 Idézi: Szabó Róbert, i. m., p. 127 sk. – 1956-ban ugyanaz a személy lett a forradalmi bizottság elnöke, aki 1946-ban a tömeget a zsidó rendőrök ellen felheccelte. Akkor két (nem zsidó) államvédelmist lincseltek meg.

254 Idézi: Ständeisky Éva, *Századok*, 126, no. 2 (1992), p. 292.

255 Pelle János, "A makói zsinagóga lángjai", *Világosság*, 34, no. 6 (1993. június), pp. 81–99.

256 Pelle János, "»Gyilkos zsidók?« (Vérvád Szegváron 1948-ban)", *Élet és Irodalom*, 34, no. 23 (1990. június 8), p. 16.

július 29, augusztus 1),²⁵⁷ Sopron, Szeged, Tótkomlós stb. Szabolcs megye rendőr főkapitánya, visszaemlékezésében: "Rejtély marad előttem a szabolcsi, jórészt szegény-parasztok akkori gyűlölethulláma a falujukba hazaszivárgó, sokat szenvedett zsidók ellen. (...) Itt már 1946 első hónapjaiban elszabadult a pokol. Megindultak a népitéletek, amelyek elsősorban a baloldali elemek, a kommunisták, az elhurcolásból alig visszatért zsidók és a rendőrség ellen irányultak. Tömeggyűléseken a felizgatott parasztok népitéletszerűen kiűzték az egyes falvakból a nemkívánatosnak bélyegzett szerencsétlen embereket."²⁵⁸

A második világháború utáni zsidóellenes pogromok hátterének mélyebb ismeretéhez hozzátartozik, hogy a zsidók mindenütt nyilvánvaló módon csupán ürügyként szolgáltak a tőlük független társadalmi feszültségek levezetésére. Egy példa, később-ről és nem kommunista országból. 1955-ben, amikor Nagy-Britannia feladta Ciprust, és Görögország átvenni készült a sziget fölötti hatalmat, a török titkosszolgálat egyik ügynöke provokativ céllal bombát dobott Musztafa Kemal Atatürk (1881–1938) egykori török köztársasági elnök (1923–1938) szülőházára Thesszalonikiben. Egész Törökországban elkezdődött a harsány uszítás az idegenek ellen. A felhergelt utcai nép Ístanbulban szeptember 5–6-án éppen a zsidók házait dúlta fel, üzleteit fosztotta ki. Magyarországon is, Törökországban is a zsidókat tekintették *par excellence* idegeneknek.

Kunmadaras

A legnagyobb hazai és nemzetközi visszhangot Kunmadaras (Karcag közelében, Szolnok megye) keltette.²⁵⁹ Az itt történtek olyan erős politikai visszhangot vertek, hogy szóba kerültek a párizsi békekonferencián is.

257 Kónyáné Kutrucz Katalin & Gyarmati György, "Rajk László a miskolci pogromról, 1946", *Magyar Napló*, 14, no. 4 (2002. április), pp. 41–44.

258 Idézi: Ständeisky Éva, *Antiszemitizmusok* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), p. 133.

259 Néhány egykorú újságcikk az esetről: Szatmári Jenő, "Kunmadaras a Körúton", *Haladás*, (1946. május 30); Zsolt Béla, "Kunmadaras", *Haladás*, (1946. május 30), pp. 1–2; ua. (december 5), pp. 1–2; *Szabad Nép*, 4, no. 119 (1946. május 28), p. 3. Stb. – Történeti elemzések: Ötvös László, "A madarasi antiszemita megmozdulás", *Jászkunság*, 36, no. 1 (1990), pp. 81–93; Pelle János, "A kunmadarasi pogrom", *Magyar Nemzet*, (1991. június 15); Ständeisky Éva, *Századok*, 126, no. 2 (1992), p. 293 skk. / *Antiszemitizmusok* (2007), p. 143 skk.; Pelle János, "A »mezítlábas vérvád«. A kunmadarasi pogrom", 2000, 5, no. 7–8 (1993), pp. 667–676; kiadatlan levéltári források felhasználásával: Vörös Éva, "Kunmadaras: Újabb adatok a pogrom történetéhez", *Múlt és Jövő*, ÚF 5, no. 4 (1994), pp. 69–80 (az események leírásában több ponton őt követem). – Egy 1946. május 20–21-én készült, valószínűleg az Országos Iroda budapesti képviselőjének hely-

A községből deportált mintegy 800 zsidó közül – a háború előtti lakosság ca. 9 százaléka – mindössze 70-egynéhányan tértek vissza. Az elhurcolt zsidók vagyónát a helybeliek időközben – a front átvonulása után, az anarchia közepette – széthordták. A Népbíróság 1946. május 20-án Karcagon tárgyalást tartott a község volt leventeoktatója, köztisztviselőként álló református tanító elleni eljárásban. Azok között, akik a tanítót feljelentették, a deportálásból visszatért zsidók is voltak, köztük a helyi kommunista párttitkár. A község a tanító mellett állt, a tárgyalás napján, őt kísérve, tömegesen vonultak be Karcagra. A tömeget a város határában a rendőrség feltartóztatta, mire az a tanítót sem engedte tovább. A tárgyalást el kellett napolni. A faluba visszatérő emberek találkoztak a kommunista párttitkárral, s ilyen szavakkal támadták: “Megálljatok, rohadt demokráciasok, a zsidó népbíróság bérencei, zsidóbérencek, most nem lesz népbírósági tárgyalás.” A szociáldemokrata párttitkárt megverték. “Csak amikor már őt fogam a kezemben maradt – mondta később –, jöttem rá, hogy nem mint szocialistát vernek, hanem mint zsidót.”

Közben elterjedt a hír, hogy két karcagi gyermek eltűnt, és a zsidók nem engedik a madarasiakat a bírósághoz felvonulni. Valaki (bizonyos Tóth Zsigmond) beszédet tartott: “Biztosan a zsidók tüntették el a karcagi gyermekeket. Szlovákiában is fordultak elő hasonló esetek, s ezért ott több zsidót fel is akasztottak, lámpavasra húzta őket a nép.” Este a faluban a tömeg kérvényt szerkesztett a tanító védelmében, és rá akarta venni a terhelő tanúkat, köztük a kommunista és a szociáldemokrata párttitkárokat, hogy vonják vissza vallomásukat. A gyűlés azzal zárult, hogy az említett T. Zs. felhívta a népet: másnap legyen mindenki a piacon, mert ott valami történni fog, lehet, hogy zsidóverés is lesz.

Másnap, kedden (1946. május 21), a piacon, ahol rengeteg nép gyűlt össze, ez a T. Zs. elkialtotta magát: Na, most már kezdődhet a tánc! Hangok hallatszottak: ütni kell a zsidókat, mert ellopják a gyermekeket, hogy kolbászt, paprikást csináljanak belőlük. A vérvád gyanúját erősítette, hogy a faluba visszatért zsidók éppen a rendbehozott zsinagóga újrászentelésére készültek. A tömeg rárohant a zsidókra, feldöntötték a kereskedők árusító asztalait, betörték a piactéren álló zsidó üzletekbe, felfeszítették a bezárt zsidó házak kapuit, akit értek, véresre vertek, nőket, gyermekeket, öregeket, volt, akit a padlásról rángattak le, a menekülők előtt a helybeliek bezárták a kapuikat. A tömeg rendszeresen a nyomába eredt minden egyes zsidónak. “A jelszó az volt: ütni, ütni” – mondta utóbb az egyik félholtra vert férfi.²⁶⁰ A rendőrség nem avatkozott be, az egyik zsidót szemük láttára verték agyon.

Este a község lakosságának pártközi értekezlete határozatot hozott: “Felszólítja az értekezlet Kunmadaras község zsidó lakosságának azt a részét, amely nem hajlandó beilleszkedni a község demokratikus életébe, hogy saját maguk érdekében a falut

színi tapasztalatairól beszámoló jelentést közöl Mink András (& Toronyi Zsuzsanna), *Beszélő*, III. folyam, 9. no. 4 (2004), pp. 79–91, kül. pp. 86–88, no. VI.

260 Jegyzőkönyvből idézi: Ständeisky Éva, *Századok*, 126. no. 2 (1992), p. 294.

hagyják el, mert a pártok értük felelősséget vállalni nem tudnak.” A bántalmazott zsidók közül hárman meghaltak (Kuti Ferenc tojáskereskedő, Rosinger István fuvaros, Neuländer Ferenc kereskedő), 18 súlyosabban megsebesült. A sebesülteket a karcagi rabbi házában látták el: nem merték bevinni őket a városi kórházba.²⁶¹ Lakásukat, üzletüket feldúlták.

A helyi rendőrség tétova intézkedései miatt elégedetlen belügyminisztérium a kommunista Tömpe András rendőr ezredest²⁶² – a rendőrség vidéki főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályának vezetőjét – küldte le Budapestről a nyomozás irányítására. Az eltűnt gyerek előkerült, de ennek már nem volt jelentősége. A sajtóban a Szovjet Ellenőrző Bizottság cenzúrája csak igen visszafogott hangú tudósításokat engedett közzétenni az eseményekről. Mindszenty hercegprímás nyilatkozata szerint az esetet “a zsidók provokálták ki”.²⁶³

Az eseményekkel foglalkozott a kormány, a nemzetgyűlésben is többször megvitatották (május 25, július 31, augusztus 7 stb.). Még a bírósági eljárás előtt Rákosi miniszterelnök-helyettes kijelentette: “(...) utasítani kell az igazságügyminisztériumot, hogy a tettesek statáriális bíróság elé kerüljenek. Feltétlenül halálra kell ítélni azt, aki a kunmadarasi események szervezője volt, mert példát kell statuálnunk.”²⁶⁴ A Cionista Szövetség, a neológ МІОІ és az orthodox Központi Iroda közösen fordult Nagy Ferenc miniszterelnökhöz, megállapították, hogy az országot hullámszerűen antiszemita izgatás borítja el, és ezekkel a hatóság nem száll szembe; “a felelősséget csak azok viselhetik, akik a fegyveres hatalom felett rendelkeznek”; jogszabályokat kell hozni a zsidók és jogaik védelmében. Kérték, hogy a statáriumot terjesszék ki a faji, illetve felekezeti elleni izgatásra, és hogy azok a községek, amelyekben zsidóellenes atrocitások fordulnak elő, az okozott károkért legyenek felelősségre vonhatók. A kormány a miniszterelnök előterjesztésében május 24-i ülésén foglalkozott Kunmadarassal.

Budapesten május 25-én, szombaton a délelőtti istentisztelet után a Dohány utcai zsinagógában Hevesi Ferenc főrabbi megemlékezett az üldöztetésekről és a zsidó áldozatokról.²⁶⁵ Ezután a Magyar Zsidók Országos Társadalmi Szövetsége, amelynek Hevesi az elnöke volt, tüntető menetet indított a Parlamenthez. A tüntetők egy részét zsidó kereskedők alkották, őket a Szövetség már előzetesen felszólította, hogy az áldozatok iránti szolidaritás kinyilvánítására ezen a napon semmiképpen ne nyissák

261 A karcagi zsidó iskola akkori tanítója, Herskó Mózes / Moshe Hershko (1905–1999), röviden említi a kunmadarasi pogromot, annak három, a deportálásból hazatért zsidó áldozatát, a város történetéről írt könyvében: *A karcagi zsidók története* (Jeruzsálem: A karcagi zsidók emlékbizottsága kiadása, 1977²), p. 171.

262 Később rendőr vezérőrnagy.

263 Idézi Moshe Hershko, *A karcagi zsidók története* (Jeruzsálem: A karcagi zsidók emlékbizottsága kiadása, 1977²), p. 171.

264 “A kunmadarasi ügy a minisztertanács előtt”, *Új Élet*, 2, no. 22 (1946. május 30), p. 2.

265 Egy visszaemlékező szerint aznap a Dohányban Herskovits Fábián rabbi tartotta a hitszónoklatot.

ki üzleteiket. Csatlakozott a menethez a *Betar*. A felhevült tömeg végigvonult Somogyi Béla út- (Károly körút) – Bajcsy-Zsilinszky úton és az Alkotmány utcában. Folyamatosan skandálták: “Van még elég lámpavas, nem lesz többé Kunmadaras.” A Parlament előtt a rendőrség felszólította őket, hogy oszoljanak, különben löni fognak; csak a Vörös Hadsereg tisztjei tudták a nyugalmat valamelyest helyreállítani. Balogh István miniszterelnökségi államtitkár megígérte, hogy az eset nem fog megismétlődni. A tüntetés a Himnusz és a Hatikva eléneklésével ért véget. A МГОВ ezután nyilatkozatban ítélte el “egy társadalmi szövetségnek nevezett magánegyesület felelőtlen lépései”-t. Benedek László a tüntetést – zavargást – fasiszta provokációnak nevezte.²⁶⁶ Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője, nyilatkozatában a zsidók felé is nyilatkozott ki: “A teljes megnyugváshoz nemcsak a magyarságnak kell igazítania magatartását, hanem a zsidóságnak is.”²⁶⁷

A szolnoki bíróság június 2-án kezdte tárgyalni a kunmadarasi ügyet, statáriális eljárásban, de három tárgyalási nap után áttette a budapesti Népbíróshoz. Összesen 59 vádlottja volt az ügynek. A kommunista tanúk a falu kisgazda párttitkárát próbálták főbűnösnek beállítani. Domokos József legfőbb államügyész Farkas Mihályt, az MKP főtitkárhelyettesét és a párt Központi Vezetőségének titkárságát tájékoztatta a vádirattal szembeni kifogásairól. A kisgazda párttitkárt Pfeiffer Zoltán (1900–1981), az igazságügy-minisztérium politikai államtitkára vette védelembe. A háttéralkuk után a Népbíróshoz rendes eljárásban, három hét tárgyalás után július 25-én hozott első fokú ítéletet: 3 esetben halál, egy életfogytiglani, 55 esetben 2 évtől 5 évig terjedő börtön, kényszermunka. Az ítélet indokolásából: “Kunmadaras község az idő szekeken visszament az 1944. év fasiszta és nyilas korszakába, s egymely lakói úgy cselekedtek, mint az akkori fasiszta és nyilas gonosztevők.” Révai, az MKP egyik vezetője a *Szabad Nép*-ben leírta (augusztus 4): “Antiszemita lincselés történt.”²⁶⁸ Révait e kijelentésre nem az őszinteség készítette: politikai taktika volt, a kormányzat Párizsban, a béketárgyalásokon kedvezőbb pozíciót akart elérni azzal, hogy felhagyott az addigi tagadással.

1946. augusztus 7-én a Síp utcában “a magyar zsidóság” nevében, a МГОВ, az orthodox Központi Iroda, a Magyar Cionista Szövetség és az Országos Munkaszolgálatos Szervezet aláírásával erélyes hangú kiáltványt fogalmaztak: “A hitlerista téboly megszállottjai még mindig közöttünk járnak és hordó tetejéről, valamint suttogó propagandával a középkori vérvád meséjével mérgezik az évtizedeken át mesterségesen elbutított és sötétségben tartott lelkeket és – pogromra uszítanak. Ugyanilyen sötét és felelőtlen kísérlet az, amely a veszített háború utáni gazdasági nehézségeket és ennek nyomában járó elégedetlenséget a zsidók elleni hangulatkeltéssel kívánja levezetni. Sajtóban, pártgyűléseken nyíltan vagy burkoltan a zsidókat teszik felelős-

266 *Új Élet*, 2, no. 22 (1946. május 30), p. 6.

267 *Új Élet*, 2, no. 24 (1946. június 13), p. 5.

268 Révai József, “Párizs és Miskolc”, m. f.

sé az inflációért, a nélkülözésekért, az ország gazdasági kifosztottságáért...”; “(...) a megmaradt zsidóság élete ebben az országban nincs biztonságban.” Statáriumot követeltek “minden felekezeti vagy népi kisebbséggel szembeni erőszakosság és uszítás ellen.” Végül: “A demokratikus magyar közvéleményt pedig arra kérjük: ha meg akarja védeni a demokráciát, vessen véget a féktelen antiszemita uszításnak!”²⁶⁹ Az *Új Élet*-ben másnap közölt, egyébként erősen tompított hangú változat egyenesen azt követelte a kormánytól, hogy állítson fel riadókészültségbe helyezhető karhatalmi századokat, amelyek megakadályozhatják az antiszemita megmozdulásokat.²⁷⁰ Augusztus 13-án a zsidó szervezetek országos gyűlése tiltakozó memorandumot intézett Rákosi miniszterelnök-helyetteshez, követelve, hogy a kormány a magyarországi zsidók élet- és vagyonbiztonsága érdekében akár katonai vagy karhatalmi erőkkel is lépjen fel, statáriummal, rögtönítélő bírósággal, azoknak, akik kivándorolni akarnak, tegye lehetővé “az emberi szabadságból folyó” joguk gyakorlását.

Kora ősszel Ries István szociáldemokrata igazságügy-miniszter benyújtotta a törvényjavaslatot “A magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről” (1946:xxv. tc.) (#255). Erős a gyanú, hogy a zsidó szervezetek Kunmadaras miatti forrongása hozzájárult ahhoz, hogy az országgyűlés, a hatalom legfőbb letéteményese, egy alig több, mint formális törvénnyel végre levonja a magyar állam felelősségének következményeit. A nemzetgyűlési vitákat, mint a kunmadarasi ügy bírósági eljárását is, mélyen áthatotta a kommunista, szociáldemokrata és kiszgazda pártok közötti rivalizálás és ellentét.

A bírósági eljárásba mind a kiszgazda párti miniszterelnök (Nagy Ferenc), mind a kommunista (Rákosi Mátyás) és szociáldemokrata (Ries István) vezetők legalább nyilatkozataikkal beavatkoztak. Magában az eljárásban is részt vettek magas rangú pártfunkcionáriusok. A fellebbviteli eljárásban a Népbíróság Országos Tanácsa november 30-án hirdette ki a jogerős ítéletet: az elsőrendű vádlottat (T. Zs.) faj- és felekezet elleni gyűlölködésre izgatás (stb.) büntette miatt életfogytiglani fegyházra ítélte,²⁷¹ a tanítót, akinek valóban semmi köze nem volt a pogromhoz, felmentette, a többi mintegy 50 vádlott 5 hónaptól 8 évig terjedő börtönbüntetést kapott. A történet kései utójátéka, hogy három elítélt férfi, a börtönből szabadulva, 1956 októberében, Kunmadarason és Karcagon ismét a zsidók ellen uszított.²⁷²

269 Közli: Mink András (& Toronyi Zsuzsanna), *Beszélő*, III. folyam, 9. no. 4 (2004), pp. 79–91, kül. pp. 88–89, no. VII: “A magyar zsidóság kiáltványa” (Pelle alább idézett cikkének említése nélkül).

270 A szövegeket közzétette Pelle János, “Sarokba szorítva. Zsidó alternatívák 1945 után, három dokumentum tükrében”, *Világosság*, 31, no. 5 (1990), pp. 354–360.

271 1956 októberében kiszabadult a börtönből, és külföldre távozott.

272 Moshe Hershko, i. h.

Miskolc–Diósgyőr

A kereskedelmi központ- és iparvárosban²⁷³ – a pénzügyi stabilizáció, az egekbe szökő és a gazdasági életet szétziláló infláció felszámolása: az új pénz, a forint bevezetését (1946. augusztus 1) előkészítő politikai propaganda-hadjárat keretében – Miskolcon maga Rákosi készült beszédet tartani. A városban a politikai élet felszíne alatt zsidóellenes uszítás folyt, az MKP bizalmas jelentése ilyen feliratokról számolt be: JÖN RÁKOSI, A ZSIDÓK KIRÁLYA, JÖN RÁKOSI, A BATYUS ZSIDÓ, JÖN RÁKOSI, AKI ELADTA AZ ORSZÁGOT AZ OROSZOKNAK stb.

Július 21-én a városban, negyedmillió tömeg előtt, Rákosi halált követelt a feketézőkre: "(...) aki a forinttal spekulál, aki alá akarja aknázni demokráciánk gazdasági alapjait, azt fel kell húzni az akasztófára."²⁷⁴ Néhány nappal később a kommunisták, hogy a párt jelszavát kivigyék a tömegek közé, tüntetést szerveztek a feketézők ellen (1946. július 29). A konkrét ok a kenyérellátás zavara volt. Az előző napon elterjedt a hír, hogy a városban letartóztattak három nagybani feketézőt, és átviszik őket a város melletti internálótáborba. Kiszivárogtatták az útvonalat, amelyen a letartóztatottakat szállítani fogják (július 30). A tömegben előre elkészített táblákat emeltek magasra: HALÁL A FEKETÉZŐKRE!, HALÁL A ZSIDÓKRA! A jelen lévő rendőrök tétlenül nézték, hogy a tömeg megrohanja a rabszállítmányt. A három fogoly közül az egyiket, egy zsidó "malmos"-t (malomtulajdonos), agyonverték, a másikat, szintén zsidót, félholtra verték, a harmadikat, aki nem zsidó volt, nem bántották.

Utójáték. A rendőrség 16 személyt letartóztatott (köztük 6 kommunista, 2 szociáldemokrata párttag volt), a vallatás során történt verés is, de a letartóztatottak közül néhányat már másnap szabadon engedtek (július 31). Gyári munkások tüntettek a brutális rendőri módszerek ellen (augusztus 1), ez a tömeg is zsidóellenes jelszavakat kiabált, a súlyosan sérült malomtulajdonost csak a mentők tudták a kórház hátsó

273 Zsolt Béla, "Miskolc vagy a vesztett illúziók", *Haladás*, (1946. augusztus 8), pp. 1–2. – Történeti elemzések: Varga [F.] János, "A miskolci népítélet", *Medvetánc*, 1986, no. 2–3, pp. 293–314; új lenyomatban in: Gerő András, szerk., *Skandalum. Magyar közéleti botrányok* (Budapest: T-Twins, 1993), pp. 194–215; Standeisky Éva, "A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták", *Társadalmi Szemle*, 45, no. 11 (1990), pp. 78–96; Kende Tamás, "Lincselés előtt és után. Antiszemizmus és közvélemény Miskolcon 1946-ban", *Dimenziók*, 1, no. 1–2 (1993), pp. 74–83; Pelle János, "A konstruált vérvád", I–II, *Valóság*, 38, no. 1 (1995. január), pp. 27–46; no. 2 (1995. február), pp. 55–68; Szabó Róbert, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995), p. 136 skk.; K. Kutrucz Katalin & Gyarmati György, "Rajk László a miskolci pogromról, 1946", *Magyar Napló*, 14, no. 4 (2002), pp. 41–44; Standeisky Éva, *Antiszemizmusok* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), p. 159 skk.

274 A beszéd szövege: "A jó pénzért", *A magyar demokráciáért* (Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1948⁴), pp. 293–304. A fent idézett mondat már nincs benne, itt csak a következő szavakat találjuk: "(...) éppen elegenden vannak, akik ellenségei a jó forintnak (*Le velük! Akasztófára velük!*)...", i. m., p. 294.

kijáratán át kimenteni a népi indulat elől, a rendőrség épületében a nyomozást vezető tisztet – aki származása szerint zsidó volt – elkapták, agyba-főbe verték (később belehalt sérüléseibe). Orosz katonai dzsipek oszlatták szét a tömeget. Egyébként hamar kiderült, hogy a feketézés a vármegye kommunista főispánjának kitervelt provokációja volt: ő beszélt rá a zsidó malomtulajdonost,²⁷⁵ hogy adjon el 20 mázsza lisztet háromszoros áron, majd ugyanő mint árdrágítót leleplezte a malmost.

Augusztus 2-án Rákosi az MKP Központi Vezetőségének ülésén, a legmagasabb pártkader körében, beszédet tartott, s bár elismerte a kommunisták által Miskolcon elkövetett hibákat, a felelősséget végső soron „provokátorok” aknamunkájának tulajdonította. Vattába csomagolva, de kimondta, hogy ők is felelősek a megélnkü-lő antiszemitizmusért. „(...) Most támadni fogják, és már támadják a kommunis-ta belügyminisztert...²⁷⁶ Bennünket most minden oldalról azzal a váddal illetnek, hogy tulajdonképpen mi engedjük nagyra nőni az antiszemitizmust, és íme ennek az eredménye az, ami Miskolcon történt, és kétségkívül ebben a vádban van valami. Mi (...) hagytuk magunkat befolyásolni attól a körülménytől, hogy pártunkat a fa-siszták általában »zsidó pártnak« tekintették, ilyenek hirdették, és azt hittük, hogy ez a körülmény magában véve már kivéd minden olyan gyanút, hogy a kommunista párt valóban antiszemita párt volna. (...) Most váratlanul torkon ragadtak bennün-ket, és igen súlyos sebet ütöttek a párton, ami a pártnak egész országos befolyását bizonyos fokig kérdésessé teszi...”

Az ügy kivizsgálása során a hatóságok nem vették figyelembe a történetek antisze-mita mozzanatait. Vádiratot adtak ki, de 1947 februárjában az MKP megyei vezetése az Államvédelmi Osztálynál (Péter Gábor) elérte, hogy a Népbíróság több vádlottat szabadlábra helyezzen, 3 kommunista párttagot is (a másik 3 közvetlenül részt vett a gyilkosságban és bántalmazásban).

A cionisták hevesen reagáltak a Miskolcon történetekre, és szóvá tették a hatósá-gok felelősségét. Néhány száz cionista fiatal Budapesten egy cionista átképző tábor-ban (*hakhsára*) gyűlést tartott, és a neológ hitközségi elnök, Stöckler Lajos útján tud-tára adták a politikai rendőrségnek, hogy a zsidók szükség esetén meg fogják védeni magukat. Ők felismerték, hogy a politikai játszmában a zsidókat áldozatul dobják a tömeg elé. A hivatalos zsidó vezetők nyilatkozatot tettek közzé (augusztus 1): „(...) Hivatalosan többször megállapították, hogy a demokratikus Magyarországon nincs zsidókérdés, mégis erről beszélnek úgy a pártgyűléseken, mint a templomok szószé-kén. A demokrácia nagyobb dicsőségére még az is lehetséges volt, hogy 1946-ban még egyszer szabadjára ereszhették a középkori vérvádat. A politikusok szívesen beszélnek egy »bizonyos vékony rétegről«, s ugyanakkor kilátásba helyezik az akasz-tófát, de a gyakorlatban azután vannak olyan árdrágítók is, akiket futni engednek. Voltak internált feketézők, gyilkos keretlegények és szadista csendőrök is, akiket

275 Rejtő Sándor (Flórián Malom).

276 A belügyminiszter Rajk László volt.

kiszabadított a népharag. Bizonyára nem véletlen, hogy azt a két feketézőt viszont megtalálja a jól megszervezett miskolci népitélet, akik a maguk szerencsétlenségére a »vékony réteg«-ből származtak...»²⁷⁷

A kongresszusi és az orthodox Országos Irodák, a Cionista Szövetséggel együtt, országos értekezleten (augusztus 13) tiltakozó memorandumot intéztek Rákosi Mátyáshoz, szövegét eljuttatták Nagy Ferenc miniszterelnökhöz és Szakasits Árpád miniszterelnök-helyetteshez is.²⁷⁸ Láthatóan a három nagy párttól – kommunisták, kisgazdák, szociáldemokraták – várták a hatékony intézkedést. A szöveg hangneme sokkal erélyesebb, mint a sajtóközleményé: “mélységes megdöbbenéssel”, “követeli” (hatszor!), “nyomatékosan kéri”. Kéri “gyors karhatalmi alakulatok” felállítását; “a magyar zsidóság élet- és vagyonbiztonsága érdekében” a “katonai, karhatalmi és egyéb közigazgatási szervek” erélyes fellépését; rögtönítélő bíraskodás bevezetését a felekezet és faj elleni izgatás stb. esetére. Javasolja, hogy a kormány “az élet-, személy- és vagyonbiztonság hatékony megvédése érdekében” forduljon a szövetséges nemzetek illetékes szerveihez – ez Magyarországon akkor a szovjet megszálló csapatokat jelentette. Több követelés túlmént az atrocitások megfékezésének ügyén. Az értekezlet “az emberi szabadságból folyó” jogra hivatkozva követelte a kivándorlás engedélyezését.

Általános érvényű bírálatnak tekinthető a vagyoni restitúciót követelő pont: “Követeli, hogy a zsidók állampolgári jogegyenlősége ne csak papíron érvényesüljön, hanem a fasiszta kormányok idején elkobzott vagy megcsonkított jogaikat és tulajdonukat a zsidók maradék nélkül kapják vissza, és az ide vonatkozó ki nem elégítő, fél rendszabályokat a kormány gyors revízió alá vegye.”

Tudni kell, hogy az értekezlet idején a kormány még be sem nyújtotta a nemzetgyűlésnek a későbbi 1946:xxv. tc. tervezetét, és nyilvánvaló volt, hogy az Elhagyott Javak Kormánybiztossága egyáltalán nem a zsidó károk jóvátételét szolgálja. Utólag visszatekintve, talán ez a memorandum volt a legerélyesebb szöveg, amelyet a második világháború után hivatalos zsidó szervek a kormányzathoz intéztek.

Wallenberg emlékműve

Már 1945-ben mérlegelték többen, akik Raul Wallenbergnek köszönhették életüket, hogy sokak megmentőjének emlékművet kell állítani Magyarországon. Fischer Annie (1914–1995), svédországi emigrációjából hazatérve, első hangversenyének bevételét erre a célra ajánlotta fel. Vas Zoltán, 1945 őszén Budapest polgármestere,

277 *Új Élet*, 2, no. 32 (1946. augusztus 8), p. 1.

278 Közli: Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp 256–258, no. 6.

Raoul Wallenberg emléktáblája az újlipótvárosi Wallenberg utcában (1989) (Bottos Gergő Gábor); felirata: RAOUL WALLENBERG / 1912 / SVÉD KÖVETSÉGI TITKÁR / EMLÉKÉRE, AKI / A NYILAS URALOM / ALATT BÁTOR / FELLÉPÉSÉVEL / ÉS TETTEIVEL / ÜLDÖZÖTTEK / TÍZEZEIT / MENTETTE MEG

engedélyt adott a költségek fedezetének összegyűjtésére (1945. november 17). Nagyvállalatok adták össze a pénzt. Lévai Jenő ebből az alkalomból megírta a svéd diplomata életrajzát.²⁷⁹ A könyv befejező részében, ma már átlátszó érveléssel, próbálta elterelni a szovjet hatóságokról a Wallenberg eltűnése miatti gyanút, teljes meggyőződéssel igyekezett tisztára mosni a Vörös Hadsereget és a szovjet katonai elhárítást, amelyek embereivel Wallenberget utoljára látták. A főváros azt kívánta volna, hogy a szobor, amelynek a Szent István park északi oldalán jelölték ki a helyét, a Dunára nézzen; a látszólag teljesen értelmetlen kívánság mögött politikai szándék állt: a térszerkezetben ez az elhelyezés elkülönítette volna Wallenberget a védett házaktól, amelyeknek sora nagyjából a Margit-hídtól a park déli oldaláig tartott.

²⁷⁹ Lévai Jenő, *Raoul Wallenberg: Regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka* (Budapest: Magyar Téka, 1948; új kiadás, Budapest: Állami Könyvterjesztő Vállalat – Maecenas, 1988).

Wallenberg szobra Budán, a Szilágyi Erzsébet fasorban (1987) (Varga Imre)

Elkészült a később saját személyében is a Yad Vashem kitüntetésével elismert (1999) Pátzay Pál (1896–1979) bronz szobra (“Sárkányölő Szent György”).²⁸⁰ 1949. január 17-én akarták felavatni, a nemzetközi gettó felszabadulásának napján, de ehhez technikai okokra hivatkozva a főváros nem járult hozzá. Az avatást április 8-ra tűzték ki. A szobrot előző nap felállították a Szent István parkban, arccal déli irányban. Másnapra, még az avatás előtt, eltűnt, mondhatni, nyomtalanul: talapzatát is elbontották. Hatvany Lajos a lakása ablakából hajnalban látta, amint leemelik, gránit talapzatát is szétszedik. Nem indokolatlan arra gondolni, hogy Lévai könyvének

280 Pótó János, *Emlékművek, politika, közgondolkodás: Budapest köztéri emlékművei, 1945-1949* (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok) (Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1989), p. 59 skk.; Prohászka László, *Szoborhistóriák* (Budapest: Városháza, 2004), p. 189 skk.

Az 1949-ben a Szent István parkban elhelyezett, de még a leleplezés előtt eltávolított Wallenberg-emlékmű (Pátzay Pál) fél évszázaddal későbbi másolata (Györfi Sándor), ugyanott, magánkezdeményezésre felállítva (1999)

célzatos magyarázata Wallenberg eltűnéséről és a szobor eltüntetése összefüggésben vannak egymással. A következő évben (1950) Pátzay a sérült és csak durván kijavított szobrot bemutathatta az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításon mint antifasiszta alkotást, de az ebből az alkalomból adott "Kígyós férfi" cím nem utalt Wallenbergre. Három év múlva (1953) a szobrot minden különösebb feltűnés nélkül felállították Debrecenben, a város szélén, a Biogal nevű gyógyszer-

gyár udvarán, a főbejárat közelében, ott mint "Kígyóölő férfi"-t. Egy kisebb másolatát / változatát a budapesti Radiológiai Intézet előtt helyezték el (1972), sem ez, sem a debreceni nem jelezte, hogy eredetileg Wallenberg jelképéül készült. Egy öntvényt Sukarno indonéz elnök (1945–1967) vásárolt meg belőle budapesti hivatalos látogatásakor (1962).

Wallenberg nevét nem lehetett kitörölni az emlékezetből. Az Új-Lipótvárosban egy kis utcát neveztek el róla.²⁸¹ 1987-ben – időzítve: Kádár János svédországi hivatalos látogatásához, ez volt a feltétele, hogy Kádárt Svédországban fogadják, az út után néhány héttel (1987. május 15) – Budán, a Szilágyi Erzsébet fasorban felavatták Varga Imre (1923–) 1985-ben készült – s addig az Egyesült Államok nagykövetének²⁸²

281 1989 óta bronz emléktábla is megjelöli (Bottos Gergő műve).

282 A szobrot a budapesti származású amerikai nagyvállalkozó, Nicolas M. Salgo (1914–2005), az előző években (1983–1986) az Egyesült Államok magyarországi nagykövete rendelte meg. Így

rezidenciáján álló – Wallenberg-szobrát.²⁸³ Allítólag ennek a helynek közelében találták meg Wallenberg autóját, hogy ez igaz-e, nem lehet tudni, de az biztos, hogy a szobrot el akarták dugni, pontosabban, le akarták választani a zsidók mentésének ügyéről. A faszor, ahol 1945 telén a szovjet csapatok hosszú állóharcot vívtak, inkább egyfajta felszabadulási emlékmű jelleget adott neki.

Pátzay művét csak 1999. április 18-án, ötven évvel az eredetileg tervezett avatás után sikerült, magánkezdeményezésre,²⁸⁴ eredeti helyén, a Szent István parkban felállítani, de csak a Debrecenben álló szobor és az eredeti feliratok hű másolatát.²⁸⁵

Izrael Állam

Az európai zsidók milliós tömegeinek meggyilkolása nagy erkölcsi nyomatókat adott a cionista szervezeteknek ahhoz, hogy újult erővel kíséreljék meg Herzl álmának valóra váltását és legfőbb céljuk elérését: felállítsák Palesztinában a zsidó államot. Ehhez a háború után a nemzetközi helyzet is kedvező volt. Nagy-Britannia 1947. február 14-én javaslatot tett az Egyesült Nemzetek Szervezetének az anarchikussá vált palesztinai helyzet rendezésére. Az Egyesült Államok támogatta a tervet. A Szovjetunió is melléje állt. Az 1947. április 28-án összeült rendkívüli közgyűlés napirendre tűzte, május 8-án Abba Hillel Silver (1893–1963) kelet-európai származású rabbi, a *Jewish Agency* amerikai szekciójának elnöke, egy pleáris ülésen kifejtette a zsidó érveket, a közgyűlés ténymegállapító különbizottságot küldött ki (május 15), az előterjesztette jelentését és javaslatait (augusztus 31),²⁸⁶ a szeptember 23-án megnyílt rendes közgyűlés lefolytatta a részletes vitát, egyeztetette az eltérő javaslatokat. Andrej A. Gromiko (1909–1989), akkor a Szovjetunió állandó képviselője a Biztonsági Tanácsban, a későbbi külügyminiszter, 1947. november 26-i beszédében²⁸⁷ kijelentette:

---

nyilatkozott: “Egy ilyen kényes ügyben hivatalos lépéseket nagyon későn szoktak tenni. Úgy gondoltam, hogy a magánkezdeményezés segítheti a hídverést.”

283 Később (1990) Varga készítette el a gettó emlékművét a Wesselényi utcában, a Hősök Temploma mögötti téren. A budapesti Wallenberg szobor egy másolatát felállították Tel Avivban is.

284 Deák Gábor (Magyar Zsidó Kulturális Egyesület), Vince Mátyás (újságíró).

285 A karcagi Győrfi Sándor (1951–) munkája. A talapzaton lévő domborműves portrét Marosits István (1943–), Pátzay egykori tanítványa rekonstruálta, az eredeti fényképe alapján.

286 Magyarul legutóbb in: Lugosi Győző, szerk., *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez* (Budapest: L'Harmattan, 2006), p. 247 skk., no. 73.

287 *Pravda*, 1947, no. 319 (10710) (1947. november 30), p. 3. – Magyarul: “Gromiko, a szovjet kiküldött beszéde a Palesztina-kérdésről”, in: *A zsidó állam* (h. n. [Kispest]: Általános Cionista Blokk, é. n. [1948]), pp. 262–266. A szovjet delegátus beszédét Farkas Mihály adta át a baloldali cionistáknak (*Ha-Somér ha-Cáir*), és ők terjesztették, különlenyomatban, nagy példányszámban (visszaemlékezések szerint 23 000 példányban).

nem tagadható meg a zsidó néptől, hogy létrehozza saját államát, nem lehet az állam létrehozását egy előzetes arab–zsidó megegyezéshez kötni.

A közgyűlés 1947. november 29-én 33 : 13 arányban, 10 tartózkodás mellett elfogadta a határozatot (no. 181: "Partition Resolution")²⁸⁸ Palesztina felosztásáról. A határozat értelmében a brit mandátum helyett Palesztinában két, egymástól független – arab és zsidó – államot kell létrehozni. A határozatot Tildy Zoltán, a Magyar Köztársaság elnöke (1946–1948) is üdvözölte. A Magyar Cionista Szövetség elnöke a rádióban beszédet mondhatott a határozat alkalmából. A továbbiakban a *Palestine Commission* tárgyalásokat folytatott a gyakorlati megoldás lehetőségeiről. A következő évben, 1948. május 14-én a közgyűlés felmentette a *Commission*-t, és megszavazta egy közvetítő kinevezését az arabok és a zsidók közötti véleménykülönbségek rendezésére. Mindjárt ezután, a zsidó rituális naptár szerint 5708. *ijjár* 5-én (1948. május 14) délután 4 órakor, rövidebb azelőtt, hogy a brit mandátum lejárt volna, David Ben-Gurion, a *Szokhnut / Jewish Agency* végrehajtó bizottságának elnöke a Tel Aviv-i múzeum nagytermében (Auditorium) felolvasta az Izrael Állam (*Medinat Jisraél*) megalakulását bejelentő "Függetlenségi nyilatkozat"-ot.²⁸⁹ Ez a nap, a Függetlenség napja (*jom ha-acma'ut*),²⁹⁰ mozgó ünnep (mindig *ijjár* 5). Magyarország a lehető legrövidebb időn belül, június 1-jén hivatalosan elismerte az új köztársaságot.

Izrael Állam kikiáltásának napján, még az eseményt megelőzően, kora délután, megindult a fegyveres arab támadás a zsidók ellen. Az első függetlenségi háborúban nagy áldozatokkal kivívott izraeli győzelem után az új állam katonai támogatását a prágai kommunista hatalomátvételt követően részben a csehszlovák fővárosból irányították. Elie Wiesel / Wiesel Lázár (1928–)²⁹¹ emlékiratai²⁹² erre vonatkozóan sok érdekes, bár puha háttéranyagot tartalmaznak. A csehszlovák fegyverszállítmányok egy része Magyarországon át jutott el Izraelbe, szigorú államvédelmi ellenőrzés és védelem mellett. Az izraeli hadseregbe toboroztak Magyarországon is fiatalokat (*gahal: gijusz huc la-árec*, "toborzás külföldön"), a beszámolókból mintegy 450 főről esik szó, de a jelentkezők sokkal többen voltak, a *Hagana* ca. 1 500 fiatalt tart számon. A cionista szervezetek a hadsereg támogatására gyűjtést szerveztek, 3 millió forint / 58 000 *sekel* – más forrás szerint 20 millió forint (!) – gyűlt össze, Vas Zoltán

288 Szövege in: Paul Mendes-Flohr & Jehuda Reinharz, Ed., *The Jew in the Modern World: A Documentary History* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1995²), pp. 626–627, no. X, 40; magyarul legutóbb in: Lugosi Győző, szerk., *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez* (Budapest: L'Harmattan, 2006), p. 253 skk., no. 76.

289 Szövege in: Paul Mendes-Flohr & Jehuda Reinharz, Ed., *The Jew in the Modern World: A Documentary History* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1995²), pp. 629–630, no. X, 41. Magyarul legutóbb in: Lugosi Győző, szerk., *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez* (Budapest: L'Harmattan, 2006), p. 271 sk., no. 79.

290 Betű szerint: "a megtestesülés / megvalósulás napja".

291 A Máramaros-) Szigeten született író 1986-ban Nobel-békedíjat kapott.

292 *All Rivers Run to the Sea: Memoirs*, I: 1928–1969 (1994) (London: Harper Collins, 1997).

Cionista megemlékezés Izrael Állam függetlenségének kikiáltása alkalmából Soltvadkerten (1948. május 14/15 éjszaka) (MZsL)

tanácsára az összeg egy részén cukrot vásároltak magyar gyáráktól, 40 vagont, a többit dollárban juttatták el Izraelbe.²⁹³ Egy visszaemlékezés szerint David Ben-Gurion, ha választhatott volna a fegyver és a cukor között, biztosan az előbbit választja, de a lakosság az elképzelhető legnagyobb örömmel fogadta a cukrot is. A Haganába jelentkezők kiutazási engedélyének megszerzésében, a bevándorlás brit korlátainak megkerülésében 1948 elején, még Izrael Állam kikiáltása előtt, Szirmai István nyújtott segítséget.²⁹⁴

Az új aliják, "a nép összegyűjtése",²⁹⁵ elsőrendű politikai cél volt Izrael számára, gyakorlati és eszmei okokból egyaránt. A gyakorlati ok egyszerűen az volt, hogy a Közel-Kelet országaiban csaknem mindenütt megkezdődött a zsidók kiközösítése

293 George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 122 (6. jegyz.).

294 George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 122.

295 Ez. 37,21: "(...) Kiveszem Jiszraél fiait a(z idegen) népek (gojim) közül, ahová mentek, és összegyűjtöm őket mindenholnan, és beviszem őket a saját földjükre..."

vagy elüldözése. Szíriában az aleppói pogrom (1947. december 1) után menekültek el a zsidók. Két nappal azután, hogy az Egyesült Nemzetek határozata lehetővé tette Izrael Állam megalakulását, erre reagálva, felhevült tömeg feldúlta az aleppói zsidó negyedet (*Bahszita*); ekkor rongálódott meg az Aleppói kódex, a héber Biblia legrégebbi (egykor teljes) maszoréta kézírata. Iráqból, a kurdisztáni területeket is ideértve, 1952-ben, némi arab nyomásra, a legtöbb zsidó áttelepült Izraelbe, a maradék pedig már menekült, 1968-ban. A zsidók elleni fenyegetések vagy támadások erősödésével sorra került Kuwait (1948), Irán (1948–1955), Szaudi-Arábia (1949–1950), Jemen (1949–1950, 1951–1954) stb., majd végül Etiópia (1991. május 24).²⁹⁶ Hasonló tömeges betelepítés volt a közelmúltban a felbomló Szovjetunióból és Jugoszláviából. Izrael állampolgárságot ad minden zsidónak.

A Hazatérési törvény (*hok ha-sevut / Law of Return*), amelyet a Kneszet Herzl halálának évfordulóján fogadott el (1950. július 5),²⁹⁷ megerősítette a baseli program (1897), a Palesztina brit igazgatását szabályozó mandátum (6. §) és a "Függetlenségi nyilatkozat" tételét, amelyek szerint Izrael minden zsidó hazája, minden zsidónak joga van Izraelben megtelepednie (*Right of Return*): a törvény a zsidó szó jelentését tágabban értelmezi, mint a halákha, érvényesnek fogadja el az apai leszármazást is, de a gyakorlatban feltételül szabja a rituális betérést. A brit mandátum idején fennálló bevándorlási korlátozások (*White Paper*, 1939) értelemszerűen megszűntek, Izrael tárt karokkal fogadott minden zsidót.

A kivándorlás méreteit Magyarországon a vidéki hitközségek számának gyors apadásán lehet lemérni. A kivándorlók által magukkal vitt értékek és ingóságok engedélykötelesek voltak. A könyvek kivételét a Széchenyi Könyvtár engedélyezte. Napjainkban derült ki, hogy a New York-i (Brooklyn: Williamsburg) haszid könyvtár gyűjteménye sokkal gazdagabb a magyarországi eredetű héber és jiddis könyvekben, mint bármelyik más nagy hazai vagy külföldi zsidó könyvtár, Jeruzsálemet is beleértve. A kivándorló jámbor haszidok magukkal vitték, keletiesen, lepedőbe, paplanhuzatba, takaróba kötve, értékes vallási könyveiket, és ezek a második vagy harmadik nemzedék kezéből, náluk az újabb irodalomnak adván át helyüket, nem antikváriumba, nem szemétygyűjtő konténerbe kerültek, *halila! Gott hüte mich!*, az istennév van bennük, hanem a vallási közösség könyvtárába.

A magyar zsidó társadalom az akkori viszonyok között terjedelemre is jelentős könyvvel ünnepelte Izrael Állam megalakulását. Ez a könyv, *A zsidó állam* (1948), abban az évben csak egyike volt a szellemi élet erejét mutató számos kiadványnak. Szerkesztette Salamon Mihály, kiadta az Általános Cionista Blokk. Közli Gromiko és Ben-Gurion beszédét, maradandó értékű cikke van benne Scheiber Sándornak,

296 Stephen Spector, *Operation Solomon: The Daring Rescue of the Ethiopian Jews* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

297 Szövege in: Paul Mendes-Flohr & Jehuda Reinharz, Ed., *The Jew in the Modern World: A Documentary History* (New York – Oxford: Oxford University Press, 1995²), p. 633, no. X, 43.

Hahn Istvánnak, Gonda Lászlónak, Marton Ernőnek. A *Magyar Zsidó Szemle* 65. kötete (1948), az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc zsidó dokumentumait közreadó – a hitközségi Leánygimnázium diákjai által összeállított és igazgatójuk által szerkesztett fontos forrásgyűjtemény,²⁹⁸ az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat több év szünet után ismét megjelenő *Évkönyv*-e (amely azonban már csak ezt az egy kötetet élte meg, 1948-ban), Hahn István és Scheiber Sándor szerkesztésében az Orsz. Rabbi Egyesület *Értesítő*-je²⁹⁹ és Schindler József szerkesztésében a *Vidéki Rab-bikar Körlevele*,³⁰⁰ e két utóbbi közlöny tudományos-halákhikus megvilágításban aktuális vallásjogi kérdéseket (*aguna*,³⁰¹ *halica*, kitérés / megkeresztelkedés – vissza-térés / *tesuva*, *jahrzeit*, nők mint a *minján* tagjai³⁰² stb.) is tárgyalt. Döntvényben és értekezésben egyaránt érvényesült Róth Ernő páratlan halákhikus tudása. Szép kezdet volt – és nem lett folytatása, a folyóiratoknak, sorozatoknak újabb kötetei 1948 után már nem jelenhettek meg.

Hivatalos / diplomáciai kapcsolat Izraellel

A Szovjetunió a Közel-Keleten már 1947/48-ban megkezdte a volt nyugati szövetségesei, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok elleni front kiépítését. Izrael Állam megalakulását is részben azért támogatta, mert azt remélte, hogy ezzel meggyengíti Anglia befolyását. A szovjet politika döntő szerephez akart jutni ebben a térségben, szeretett volna Izraelre támaszkodni, mert úgy ítélte meg, az arab országok Anglia befolyása alatt állnak. A hidegháború során azonban másképpen ment végbe a világpolitikai polarizáció: Izraelnek az Egyesült Államok, Anglia, majd pedig Nyugat-Németország lett a szövetségese, a Szovjetunió és a tőle függő kelet-európai államok pedig az arabokat használták fel befolyásuk erősítésére. Izrael, már csak az *alija* érdekében is, törekedett a jó kapcsolatokra a szovjet tömb országaival, és érdekelt volt

298 Zsoldos Jenő, szerk., *1848–1849 a magyar zsidóság életében* (1948).

299 Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, szerk. Scheiberné Bernáth Livia & Barabás Györgyi (Hungaria Judaica, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 282, no. 386.

300 Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, szerk. Scheiberné Bernáth Livia & Barabás Györgyi (Hungaria Judaica, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), p. 320 sk., no. 456.

301 Róth Ernő, "Az aguna kérdéséhez", *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1 (5706 / 1946), pp. 12–19.

302 Róth Ernő, "A halácha és a hagyomány tükrében (Lehetnek-e a nők a minjan teljesjogú tagjai)", *Új Élet*, 7, no. 10 (1951. március 8), p. 5 (elutasítja).

a kölcsönös gazdasági előnyökben is, de sem diplomáciai eszközökkel, sem kereskedelmi szerződésekkel nem tudta maga mellé állítani őket.³⁰³

Magyarországnak Bereczky Albert vallás- és közoktatásügyi államtitkár³⁰⁴ kezdeményezésére, 1946 decembere óta kulturális megbízottja működött Tel Avivban.³⁰⁵ A Rabbiképzőben diplomát szerzett Scher Tibornak (1912–1975) és irodájának az alacsony – akkor alighanem egyedül lehetséges – szintű diplomáciai kapcsolat fenntartása mellett az volt a feladata, hogy intézze a Magyarországról alijázó vagy éppen oda visszatérni kívánó zsidók ügyeit, továbbá hogy készítse elő egy Magyar Intézet felállítását Jeruzsálemben, a Héber Egyetem mellett, illetve egy héber tanszék felállítását a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, ezekhez hozzárendelve tanárok, diákok cseréjét stb. 1848. március 15-én az ünnep alkalmából Scher a jeruzsálemi rádióban beszédet mondott. A messzire tekintő kulturális tervekből semmi nem lett: amikor Izrael Állam megalakítása napirendre került, Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter, Alexits György³⁰⁶ (1899–1978) államtitkár útján, a képviselőt “ideiglenesen” bezáratta (1948. április 28).

Az új konfigurációban a szovjet politika kihátrált Izrael mögül, sőt, erőteljesen fékezni kezdte a kelet-európai zsidók kivándorlását, akadályozni Izrael Állam kapcsolatait a befolyása alatt álló országokkal. A politikai Izrael-ellenesség összekapcsolódott az antiszemizmussal. Eufémizmusként az anticionizmus nevet adták neki.

Magyarország és Izrael a diplomáciai kapcsolatokat 1948. novemberben vette fel egymással. Izrael prágai diplomáciai képviselője jelezte (1948), hogy főkonzult szeretne küldeni Magyarországra. A megbízatást az erdélyi származású, magyarul anyanyelvi szinten beszélő Shmuel Bentsur (Ben-Cur) / Péterfi Endre (1906–1973)

303 Izrael külpolitikai helyzetéről ebben az időszakban lásd Yaacov Ro'i, *Soviet Decision Making in Practice: The USSR and Israel, 1947–1954* (Shiloah Center for Middle Eastern and African Studies. The Monograph Series) (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1980); Uri Bialer, *Between East and West: Israel's Foreign Policy Orientation, 1948–1956* (LSE Monographs in International Studies) (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1990).

304 Bereczkyt 1948-ban, Ravasz László lemond(at)ása után, Rákosi bizalmas kezdeményezésére, de Ravasz beletörődése mellett és Karl Barth (1886–1968), a korszak legnagyobb tekintélyű református teológusa, egyetemi tanár (Basel) támogatásával, megválasztották a Dunamelléki Egyházkerület püspökének. 1956-ban súlyos beteg lett, 1958-ban véglegesen visszavonult a közéletől.

305 Lásd N. Szabó József, “Magyarország kulturális és tudományos kapcsolatai Zsidó-Palesztinával (1945–1948)”, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 2–3 (1998), pp. 129–134. – Scher Tibor kiküldetését a kormány a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésében 1946. december 16-án tárgyalta. *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei, 1944. december 23–1947. május 31* (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2003), p. 253, no. 155[53] 50.

306 Tudós matematikus; a *numerus clausus*-törvény után Grazban járt egyetemre és szerzett doktorátust. Megjárta a dachauai koncentrációs tábor. 1949-ben politikai szempontok alapján ő irányította a M. Tud. Akadémia átszervezését, a kiépült politikai rendszerrel nem konform tudósok eltávolítását az Akadémiáról.

kapta (1948. november), aki 1947 óta az Ichud-MAPAI kiküldöttje volt Budapesten: az izraeli diplomáciai képviselőt szervesen nőtt ki a korábbi mozgalmi előzményekből. Bentsur 1949 és 1951 között főkonzulként képviselte Izrael Államot Budapesten. A konzulátus kezdetben a Gellért Szállóban működött, azután átköltözött a Vilma királynő út (Gorkij fasor) 32- (35-)be. Mint alkonzul és kulturális attasé dolgozott a követségen Weinberger Mózes / Mose Carmilly-Weinberger (1908–) volt kolozsvári rabbi,³⁰⁷ aki 1944 májusában közvetlenül községének deportálása előtt román területre, majd Palesztinába menekült. Izrael budapesti képviselője 1948 novemberében nyílt meg. Az első izraeli követ, Ehud Avriel hivatásos diplomata, aki korábban az illegális *alija* szervezésében – és az izraeli hadsereg fegyverrel való ellátásában – szerzett nemzetközi tapasztalatokat; egyidejűleg volt akkreditálva Prágába és Budapestre. A Keleti pályaudvaron, ahová Prágából érkezett (1948), több ezer zsidó várta,³⁰⁸ és üdvözlésére lelkesen elénekelték az izraeli himnuszt, a Hatikvát. Magyarországi megbízólevelét 1949. január 31-én nyújtotta át Szakasits Árpád köztársasági elnöknek.³⁰⁹

Avriel utódja – rövidebb időre – Shmuel Eliashiv / Elyashiv lett (1950), szintén mint prágai és budapesti követ, később Izrael moszkvai követe, de Bentsur főkonzul, a rezidens ügyvivő már 1950-ben tájékoztatta Rákosit, hogy Izrael különválasztja a prágai és a budapesti követséget, és a diplomáciai kapcsolatok szintjét attól teszi függővé, hogy Magyarország követet küld-e Tel Avivba, vagy ügyvivőt. 1951-ben Shmuel Bentsur követi rangot kapott.³¹⁰ 1952-től a követséget Gershon Avner (1919–1991) mint *chargé d'affaires* vezette.³¹¹ A kivándorlási kvóta növelése fejében még azt is felajánlotta, hogy Izrael közvetítő szerepet vállal Svédországnál magyar fegyvervásárlások érdekében.³¹²

A diplomáciai kinevezésekről a *Szabad Nép* mindig hírt adott. A magyar titkosszolgálat az izraeli képviselőt minden lépésén rajta tartotta a szemét. Nemcsak

307 1934-ben választották meg a kongresszusi / neológ hitközség rabbijává.

308 Fénykép a tömegről: *Szombat*, 5, no. 3 (5753. ádár / 1993. március), p. 35.

309 Szakasits 1948–1949-ben volt köztársasági elnök, ezután 1950-ig, amikor is letartóztatták, az Elnöki Tanács elnöke. (Háborús bűntett, kémkedés, a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés volt a vád ellene, életfogytiglani börtönrre ítélték, 1956-ban szabadult, rehabilitálták.)

310 Shmuel Bentsur 1956-ban Izrael Állam bécsi követe, 1962-ben svájci követe lett.

311 Pályáját a *Jewish Agency* munkatársaként kezdte. 1949-ben tagja volt a Lausanne-i béketárgyalások izraeli delegációjának. 1950/51-ben a külügyminisztérium Western Europe Department vezetője volt. 1952-ben Bulgáriába és Magyarországra akkreditálták. Budapest után Avner valamikor 1954 elején Londonba kapott konzuli kinevezést, később Izrael norvégiai, majd kanadai követe, ezután pedig a külügyminisztérium vezető tisztviselője (*Director of Foreign Ministry's West European Section*), végül Yitzhak Rabin kormányában *Government Secretary* (1974–1977) lett, majd a Haifai Egyetem elnöke (*President*) (1977–1982).

312 Jacob Abadi, "Sweden's Policy toward Israel: Constraints and Adjustments", *Middle Eastern Studies*, 37, no. 2 (2001), pp. 23–49.

magyar – részben hitközségi – kapcsolataitól kapott jelentéseket a követségről, de megfejtett minden rejtjeles táviratot, sőt, mint 1956-ban kiderült, kulcsmásolata volt a követségi épület valamennyi ajtajához.

1949 januárjában a két ország kereskedelmi szerződést kötött; az üzleti kapcsolatok Magyarország és Izrael között nagyjából 1952 őszéig normális mederben folytak. Magyarország csak exportjának 27.5 százaléka ellenében volt köteles izraeli árut vásárolni és behozni. Az áruforgalom összege jelentősen meghaladta a korábbi évekéét, bár mindkét felet érték csalódások. Például, az Izrael által szállított kakaó zsirtartalma nem érte el a szerződésben előírt százalékot.

A magyar érdekeket 1949 júliusáig Jugoszlávia képviselte Izraelben, de ekkor a Szovjetunió és a csatlós államok – köztük az első helyen Magyarország – politikai támadásai miatt ezt a szolgálatot felmondta.

Magyarország első (ideiglenes) ügyvivője Tel Avivban Romhányi István volt (1950. március–1954. szeptember). A magyar követség 1950 májusában nyílt meg. 1952-ben Izrael Állam elnöke, Chaim Weizmann (1874–1952)³¹³ üdvözlő táviratot küldött Magyarország felszabadulásának ünnepe (április 4) alkalmából.

A prágai Slánský-per (1952. november) után érezhetően megváltozott a légkör és a kapcsolat. Magyarország legmagasabb rangú vezetői többé nem mertek barátságot mutatni Izrael iránt, még kevésbé abba a gyanúba keveredni, hogy együttműködnek a cionistákkal. Izhak Efrat, 1956 kora őszén az izraeli követség első titkára, ezt írta egyik jelentésében: “Tény: a hatalom csúcsán állók »zsidósága« miatt mindeddig negatív »fogadtatásban« volt részünk. Hivatalos diplomáciai küldött előtt a grémiumhoz vezető út zárva volt, ahová a párt kádere beléphet, oda követ nem juthat el...”³¹⁴ (Efrat 1958 elején távozott Budapestről.)

1953-ban, amikor a Szovjetunió – az összeesküvéssel megvádolt orvosok ügye miatt, 1953. február–júliusban – megszakította, akkor rövid időre, a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel (1953. február 9),³¹⁵ Magyarország nem követte nagy példaképünket. 1953–1956-ban a lengyelországi születésű, tizenéves kora óta Palesztina- / Izraelben élő Katriel Katz (1908–1988) volt Izrael budapesti követe. A háború alatt a *Hagana* rádióadásainak vezetője volt, később diplomata. Budapestről 1956 július végén utazott el.³¹⁶ Emlékiratában³¹⁷ több budapesti élményét rögzítette. 1956 őszén

313 Emlékirata: *Trial and Error: The Autobiography of Chaim Weizmann* (New York: Harper & Row, Publ., 1949).

314 Izraeli levéltári forrásból idézi: Cvi Erez, “A budapesti Gorkij fasor jelenti Jeruzsálemnek... Az izraeli külügyminisztérium dokumentumaiból”, *Világosság*, 33 (1992), pp. 794–799.

315 1953. februárban, amikor bombát dobtak a Tel Aviv-i szovjet követség udvarába; júliusban már helyreállt a diplomáciai kapcsolat.

316 Ezután Lengyelországban volt követ, majd *Government Secretary* (1958–1962). Izrael moszkvai követe (1962–1967), később a Yad Vashem igazgatótanácsának elnöke (1968–1972) stb.

317 Katriel Katz מתכרות אל מדינות מוסקוה: בודאפשט וארשה מוסקוה: שגריר אלו (כתריאל כחו / כ"ץ), (Tel Aviv: Hocaat Szifriat Poalim, 1976).

a két ország nagyköveti szintre emelte a diplomáciai kapcsolatokat. Izrael első nagykövete, Meir Tuval / Weltman Meir (Márton) (1905–1981)³¹⁸ 1956 augusztusában kapta meg a kinevezését. Utazását a szuezi háború és az 1956. október–novemberi események akadályozták, csak november 20-án jutott el Budapestre, ahol 1959-ig képviselte országát. Tuval távozása után David Giladi / Klein Dávid (1908–2009) mérnök mint ügyvivő vette át a követség vezetését. A magyar követ, Kálló Iván, csak 1957. március 11-én érkezett meg Tel Avivba (március 19-én adta át megbízólevelét, és 1959. november 11-ig töltötte be a posztot).

1959-ben, amikor Magyarországnak különösen fontos volt a nemzetközi elismerés meg- – helyesebben, 1956, a felkelés durva leverése, a megtorló kivégzések, politikai indíttatású súlyos börtönbüntetések idején³¹⁹ – visszaszerzése, az ENSZ közgyűlésén Sík Endre külügyminiszter találkozott Golda Meir (1898–1978) izraeli külügyminiszterrel, a későbbi miniszterelnökkel. Nem kétkelhetünk abban, hogy Izrael semmi körülmények között nem akarta elveszíteni a kapcsolatot a magyarországi zsidókkal. Ugyanakkor Magyarországot csak ideiglenes ügyvivők (*chargé d'affaires ad interim*) képviselték Tel Avivban: Nyerki Gyula (1959. november–1965. július), Csécsi Kálmán (1965. szeptember–1967. június).

Alija

A bibliai héberben *alijja*, a “felmenni” igéből, “felső szoba”,³²⁰ ez a szógyök jelenti a Bibliában a “felmenetel”-t Jeruzsálembé, amely – a Cion-hegy – valóban magasan fekszik, de főként itt áll az Örökkévaló szentélye; Jeruzsálembé évente háromszor kell felmenni, a három zarándokünnepen (*salos regálim*): *peszah*, *savuot* és *szukkot* alkalmából. A diaszporában “felmenetel” a fellépés a pódiumra a Tóra-olvasáshoz (*bima*). Végül, *alijja* / *alija* az, ha valaki a diaszporából áttelepül “Jeruzsálem”-be / *Erec Jiszraél*-be, egyszerűbb szóval, a ki- (a diaszporából), illetve be- (Palesztina / Izraelbe) vándorlás.

A zsidóüldözés és zsidógyilkosság hosszú évtizede (1933–1945) után az európai zsidóság nagyobb része úgy érezte, hogy nem érvényes többé a “három eskü” tanítása: a “bálványimádók” igenis mértéktelenül “elnyomták” Jiszraélt.

Az 1516 óta török uralom, majd 1918 óta Nagy-Britannia igazgatása (mandátum) alatt álló palesztinai *jisuv* feltöltődése Európából érkező zsidókkal öt nagy hul-

318 A vajdasági születésű férfi 1938-ban alijázott; a háború alatt Istanbulban a Szokhnut képviselője volt.

319 Az ENSZ 1956-ban felfüggesztette Magyarország tagságát, a közgyűlés 1958. december 12-én fogadta el a szovjet katonai megszállást elítélő nyilatkozatot, a “magyar kérdés”-t egészen 1962-ig napirenden tartotta.

320 Birák k., 3,20 stb.

Zsidó dolgozó

Palesztinába

akarsz jutni?

jöü hozzánk

és mi megmutatjuk az utat

„Haovéd” Szocialista Cionista

Munkásmozgalom

Jelentkezz központi irodánkban:

Budapest V., Wekerle Sándor ucca 17. II. 20

Hétfő délután 5 órakor összejövetel.

Szerdán délután 6 órakor szeminárium

V., Arany János-utca 34 I. emelet

A “Haovéd” Szocialista Cionista Munkásmozgalom / Ha-Ovéd ha-Szocialishti (МАРАИ) cionista szervezet alijához toborzó röplapja (1945–1946 k.) (MZsL)

lában ment végbe. Az első nagy *alija* (tömeges bevándorlás) az oroszországi zsidók kivándorlása volt, menekülés a pogromok (1881) elől, a XIX. század végén (1882–1884, 1891–1890), ez a nemzedék kezdte meg az intenzív földművelést Palesztinában, hozta létre az első zsidó településeket (*mosav ovdim*, “dolgozók települése”, röviden: *mosav*), akkori elnevezéssel: kolóniákat; a második *alija* (1904–1914) alapította meg a mezőgazdasági szövetke-

zeteket (*kibbuc*); a harmadik *alija* (1919–1923) lelkes és a szocialista / szakszervezeti hagyományokban nevelt fiatalokat (*haluc*) vitt az országba; a negyedik *alija* (1924–1928) a városokat töltötte fel a középosztály különböző csoportjaival (kiskereskedők, iparosok stb.), nagyjából lengyelországi zsidókkal, akiket nem cionista lelkesedés vitt ki, hanem az otthoni körülmények romlása, a nyugat-európai országok és Amerika elzárkózása; az ötödik *alija* (1929–1939) tisztán menekülőkből állt, a Németországból és a nemzetiszocialista mozgalom fenyegetése elől menekülők települtek át Palesztinába, az általuk meghonosított új élet- és települési forma volt a szövetkezeti falu (*kfar situfi*). Az első aliják megteremtették a zsidók számára a létfeltételeket, kialakították a szervezett társadalomban nélkülözhetetlen intézményeket, amelyeket az utóbb érkezők már adottságként fogadtak el; a két utóbbi bevándorlási hullám pedig kialakította a majdani állami struktúra körvonalait, a korszerű gazdasági hátteret, a szellemi élet kereteit. A második világháború végén Palesztinában a minden elemében megújult és megerősödött zsidó társadalom készen állt az államalapításra.

Izrael Állam megalakítása után, a *briha* hullámainak levonulásával, a tömeges zsidó kivándorlás újabb jelei kezdtek mutatkozni. Groszmann Sándor: “A zsidóság

A Mizrahi vallásos cionisták alijára induló csoportjának búcsúztatása a Keleti pályaudvaron (1947) (MZsL)

döntő többsége a kivándorlás mellett fog dönteni, ha nem politikai, akkor lelki okok miatt. A fiatalok nem akarnak a halottak árnyékában élni.”³²¹ Ortutay Gyula mint vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Zsidó Gimnázium diákjainak: “Tudom és megértem, hogy vannak köztetek olyanok, akik elhagyják ezt az országot. Megértem ezt az érzést, és csak arra kérem ezeket, (...) ne érezzenek haragot a magyarság iránt.”³²²

Kivándorlásra nemcsak a cionista szervezetek gondoltak. Izrael élénk propagandát folytatott, nem volt nehéz: a Holocaust sötét emlékének nyomását most már az egyre zordabbá váló politikai klíma is erősítette. Magyarországon a kormányzat, eltérően a szomszédos országoktól, fékezni próbálta a mozgalmat. Az Ideiglenes Kormány – nyilvánvalóan a háborús embervesztésre is tekintettel – általában szigorú szabályokhoz kötötte a kivándorlást.³²³ Az útlevél kiadásra csak a belügyminisztérium volt jogosult. A kérelmezőnek igazolnia kellett, hogy teljesített katonai szolgálatot, illetve katonai munkaszolgálatot. Stb. Ezek a rendelkezések automatiku-

321 Idézi: Erdei András, “A magyarországi zsidóság migrációja, 1945–1955”, *Beszélő*, III. folyam, 9. no. 4 (2004), pp. 69–78; az idézet: p. 72 (Magyar Országos Levéltár, Jelenkori Gyűjtemény, XXXIII-3 2d. 14t. 6–7).

322 Idézi: Erdei András, *Beszélő*, III. folyam, 9. no. 4 (2004), pp. 69–78; az idézet: p. 71.

323 4340/1945. Me.

A Mizrahi csoportjának búcsúztatása a Keleti pályaudvaron (MZsL)

san a zsidók kivándorlását is korlátozták. A menekülés lehetősége azonban 1948-ig gyakorlatilag nyitva maradt.

Az aliját a háború után minden politikai párt ellenezte. Jellemző hang volt Parragi György vezető publicista, kigazda párti nemzetgyűlési képviselő cikke: "(...) Palesztinába csak az vándoroljon ki, aki nem fáradt bele a harcba, a gyűlöletbe, az örökös résen állásba, aki a bombával szemben kész másik bombát dobni, aki otthonosan érzi magát az utcai tűzharcokban, akinek idegei kibírják a gyűlölet rekedt ordítását. Aki

nem ezt keresi, az csalódni fog. Aki abban bízik, hogy talál egy zugot, ahol halottai emlékének élhet, ahol vérző sebeit begyógyíthatja, ahol felzaklatott lelkét megnyugtathatja, ahol nem lát több vért és erőszakkal meggyilkolt halottakat, ahol nem lobog véresen az antiszemitizmus kénes tüze, az ne menjen Palesztinába..."³²⁴ Parragi a háború alatt végig ellensége volt a nemzetiszocialista politikának, a német megszállás után Mauthausenbe hurcolták, nem vetődhet rá a zsidóellenesség gyanúja: ő abban a meggyőződésben élt, hogy a megújuló nemzetben a korábbi üldözöttek is hazára találhatnak.

1948 decemberében az országgyűlés elfogadta a magyar állampolgárságot szabályozó törvényt (1948:LX. tv.), amely megfosztotta állampolgárságától és vagyonelkobzással büntette az ország területének elhagyására vonatkozó szabályok megszegését (17. §), a szankciókat kiterjesztve az illető személy családjára is. Az 1948:

324 *Magyar Nemzet*, 2, no. 107 (1946. május 16), p. 1. Idézi: Novák Attila, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 2–3 (1998), p. 95, forráshivatkozása: 103 (60. jegyz.).

3. u. 1945.

A lágereszkóban csak egy pótkálós vil-
lanylámpa meg egy gyertya van. A
kezeskálóba asztalt lepedővel terítettük meg.
Bor, hús, tojás pevze nem volt, csak al-
mát, pehesselymet tudtunk nagy fáradság-
gal keríteni. Rám hárul a "Ka nistane"
mondásának feladata. El is mondom, pedig
ez a nap is olyan volt, mint az előző s
holnap is úgy kell majd végezni a számunk-
ra idegen munkát, mint ma... Halz bácsi
felel rá: Rabszolgák voltunk Kicraim-
ban... Pizony rabszolgák vagyunk ma is,
de mikor jön már Isten, hogy megszabadít-
son?

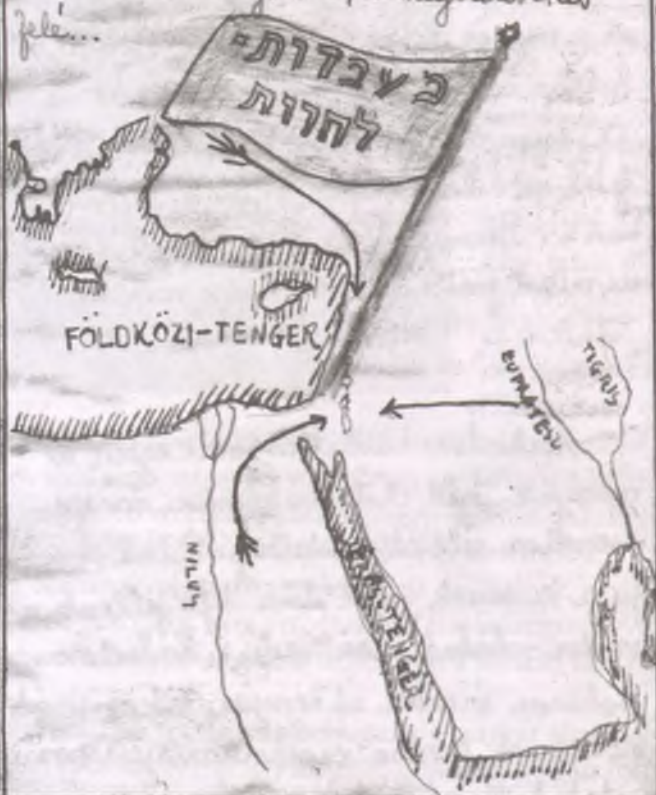
ooo

1947.

A chadar hachellen már égnek a
gyertyák. Hék chulcaba öltöjve, ünnepi
vendégek ültünk asztalhoz. Hillel elmond-
ja a kiddust, majd Lövi keje felemeli a
szeder - lábat, s rákéri: Ho lachno...
Sohasem értem át ennyire ezt az imát,
mint most. Mintha ereci haverjaink szó-
zatát hallanám a fábólól: jertek már,

gáink utócsont, a szent ország építésére!
 Craverjaim arcára nérek: Ők is ugyan-
 azt érzik mint én. S elképzelem magam-
 ban: milyenszép lesz az a pillanat, mi-
 kor hajóink elhagyja Bari vagy Constantza
 kikötőjét s mi a Flakke hangjai mellett
 haladunk a tengerszélre, a megvalósítás
 felé...

Ungar Dov kéziratos haggadája, az utolsó oldal; a térképen a Palesztina–Erec Jisraélnél kitűzött zászló héber felirata: SZOLGASÁGBÓL – SZABADSÁGBA (kis betűhibával) (MZsL)

xxvi. tv.³²⁵ rendelkezéseivel összhangban ezt a törvényt alkalmazták az illegális *alija* eseteire is. A magyar–osztrák határ mentén védőzónát alakítottak ki, 50 méteres mélységben kivágták a fákat, őrtornyokat építettek. A határon áthaladó vonatokat szigorúan ellenőrizték. A határsértést egyenértékűnek tekintették a kémtevékenységgel. Kádár János belügyminiszter: Nem nézhetjük tétlenül, hogy imperialista kémek ki és be járkálnak.³²⁶

Az *alija* szervezése 1949 áprilisától illegálisan folytatódott, kisebb kerülőkkel. Voltak, akik átszöktek a csehszlovák határon, és az *alija* iránt ott enyhébb rendelkezések alapján megszerzett csehszlovák okmányokkal indultak útnak, Magyarországon át. Ilyen esetekben a magyar hatóságok elnézőek voltak, az átutazókat nem vevőzték, de a vonatok ajtait lezárták, és vasútállomásokon nem engedték kiszállni a tranzit utasokat. Sokan a szigorúan őrzött osztrák határon át próbálták meg átszökni. A magyar–osztrák határon román kivándorló útlevéllal, a román–magyar határ beléptető pecsétjével igazolták magukat.³²⁷ Akik a “zöld határon” át menekültek, könnyen a határőrök golyójának eshettek áldozatul, vagy az államvédelmiské kezébe kerültek.

Arje Paldi (Fleischmann László) (1928–2007), a *Somér* egyik vezetőjének visszaemlékezése: “(...) Ausztrián keresztül már nem lehetett kimenni, mert a határokat lezárták. De el lehetett jutni Szlovákiába. (...) És valóban, sok-sok 15–16 éves fiút és lányt vittünk át. (...) A gyerekeknek azt mondtuk: kirándulásra megyünk, hétvégi túrára. Hoztak magukkal kétnapi élelmet. Béreltünk egy autóbust, és irány az Ipoly partja. A kiránduló gyerekek magyarul énekeltek, nem akartunk feltűnést kelteni. És amikor elérkeztünk a határhoz, akkor leültettük őket, és elmondtuk nekik, elérkezett a nagy pillanat. Ez nem egyszerű kirándulás, ez *alija*, és aki nem akar velünk jönni, az visszamehet. Azt hiszem, hogy a 200–300 fiatalból álló csoportból legfeljebb egy-kettő jött vissza. A másik oldalon persze várták őket, hiszen ott sem volt veszélytelen az ilyesmi. Ráadásul becsúsztak váratlan dolgok. A teherautó nem érkezett időben, rossz idő lett, a csoport eltévedt. Hiszen nem voltunk mi hadsereg, rádióval, telefontal felszerelve, mi csak pár zsidó fiú és lány voltunk, olyanok, akik elhatárolták: másként fognak élni, mint a szüleik.”³²⁸

Elérkezett az az idő is, amikor a pozsonyi hitközség már nem tudta továbbsegíteni a kivándorlókat. A magyar–csehszlovák határ lezárása (1949. október) után

325 “Külföldön tartózkodó egyes személyeknek magyar állampolgárságuktól való megfosztása és vagyonuk elkobzása tárgyában.”

326 *Magyar Nemzet*, (1949. január 21).

327 Egy 1952-ben történt esetről készült határőri jelentést közöl Svéd László, *Múltunk*, 38. no. 2–3 (1993), pp. 279–280, no. 20.

328 Benedek István Gábor & Vámos György, *Tépd le a sárga csillagot!* (Budapest: Pallas Lap- és Könyvkiadó, 1990), p. 232 sk.

a csehszlovák hatóságok visszatoloncolták Magyarországra az illegálisan próbálkozó cionistákat.

Izrael továbbra is érdekelt volt a magyarországi zsidók folyamatos bevándorlásában. A *Jewish Agency* 50 000 fő megnyerését tűzte ki célul, és hajlandó volt arra is, hogy minden egyes személyért fizessen, fejenként 25 dollárt ajánlott, de elment volna akár 40–50 dollárig.³²⁹ Jól tudta, hogy Magyarországnak égető szüksége van külföldi fizetőeszközre. Nem riadt vissza attól sem, hogy akár magas szinten megvesztegesse az illetékeseket.³³⁰ Ehud Avriel izraeli követ 1949. január végén, bemutató látogatása során, valóban 50 000 zsidó kivándorlásáról kezdett tárgyalásokat Rákosi miniszterelnök-helyettessel. Ezt a számot Tel Avivban az *Új Kelet* már korábban meglebegettette.³³¹ A magyar–izraeli kereskedelmi egyezmény tárgyalásai során is erről a létszámról volt szó. Rákosi erélyesen elhárította egy ilyen magas létszám lehetőségét: “a magyar kormány tendenciája az, hogy a kivándorlást lehetőleg ne engedélyezze... Egy szűkebb körű kivándorlásról azonban szó lehet.” Néhány hét múlva a követ – külügyminisztériumi szinten – már csak 35 000 embert hozott szóba. A *Joint* 1949 folyamán 2 millió dollárt ajánlott fel, ha Magyarország ca. 25 000 zsidót kienged. Vas Zoltán, akkor a Politikai Bizottság póttagja, alkudni kezdett: 5 000 fő, 1 millió dollár. Az MDP Szervező Bizottsága a Révai számára készített feljegyzésben (1949. július 19)³³² 1 000 személy kiutazását tartotta elképzelhetőnek. Végül a magyar fél már hallani sem akart többről, mint legfeljebb 3–5 000 fő.³³³ Az már nem is került a nyilvánosság elé, hogy lehetőleg csak az öregeket akarják kiengedni. Izraeli részről Bentsur főkonzul egy államközi egyezményről tárgyalt a magyar hatóságokkal; kiderült, hogy Magyarországnak azért van szüksége az egyezményre, hogy a hivatalos aktussal elejét vegye a további alkudozásoknak.

1949 elején a kormány vezetői figyelmeztették a cionista szervezetek vezetőit és izraeli megbízottjait, hogy hagyjanak fel az *alija* szervezésével. Az *Új Élet* sorozatban közölt cionizmus- és *alija*-ellenes cikkeket, többnyire név nélkül, de még Domonkos Miksa aláírásával is. Az MDP Titkárságának Szirmai István által előterjesztett határozata (január 12)³³⁴ kimondta: “Az idegen állampolgárokat el kell tanácsolni az országból.” Ugyanezen az ülésen határozta el a Titkárság a Cionista Szövetség fel-

329 Uri Bialer, *Between East and West: Israel's Foreign Policy Orientation, 1948–1956* (LSE Monographs in International Studies) (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1990), p. 83.

330 Bialer idézett könyve szerint (akkor) Magyarország volt az egyetlen a szovjet tömbben, ahol a személyes megvesztegetés hatékonynak bizonyult.

331 1948. február 7.

332 Kiadta Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 269–270, no. 16.

333 A tárgyalásokhoz lásd Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 273.

334 Kiadta Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 268, no. 14; Szabó Csaba, “Dokumentumok a zsidó kivándorlás történetéhez” (1948–1953), *Levéltári Közlemények*, 75, no. 2 (2004), pp. 155–232, kül. p. 167.

osztatását. Két hét múlva a nemzetközi cionista szervezetek kiküldötteit (*sliah*) rövid – 48 óra – határidővel kiutasították Magyarországról.

Az 1949. október 20-án megkötött és november 30-án aláírt magyar–izraeli kivándorlási egyezmény³³⁵ 3 000 főnyi kontingenst állapított meg. Az érintettek körét szoroson vonta meg, a családegyesítés elve alapján: az 1948 előtt Izrael Állam területén letelepedett személyek fel- és lemenő egyenes ági rokonai; feleségek, akiknek férje 1949 előtt Izraelben telepedett le, amennyiben 1945 előtt kötöttek házasságot; valamint 55 éven felüli személyek. Utóbb Magyarország hozzájárult ahhoz, hogy az 1948 után illegálisan kivándoroltak itthon maradt rokonaira is vonatkozzanak a feltételek. A kontingensen felül engedélyezett 40 főt és családját a felosztatott Cionista Szövetség vagy annak valamelyik tagegyesülete felső vezetői közül. A négy nagy cionista szervezet 9–9 helyet kapott, a revizionisták 3, a Nemzetközi Cionista Nőszövetség (WIZO) 1 helyet. A szerződés szerint a megállapodás tényét “hirdetés, sajtótermék, rádióközlemény vagy csoportos megbeszélés” útján propagálni nem lehetett (9. §, 1. bek.). A kivándorlási kerethez kereskedelmi megállapodás társult, ennek keretében az alijázók áruban is kivihették magyarországi vagyonukat, és ezt Izraelben a hatóságok bizonyos keretek között pénzzel megváltották / kompenzálták. Ezenfelül Magyarország nagy összegű térítést követelt és kapott a kiengedett személyekért. Ez önmagában nem volt szokatlan: a többi kelet-európai ország is fejkvóta fejében adta meg az engedélyeket, de Magyarország már a tárgyalások megkezdése előtt inkasszált 1 millió dollárt, ez 30 000 dollár *per capita* váltságdíjat jelentett, és sokszorosa volt annak, amit más országok kívántak. Mellesleg, a kormányzat az egész összeget rava-szul átadta a hitközségnek a Zsidó Kórház felszerelésére, ez megkönnyítette Izraellel az alkut, majd ezután gyorsan az egész kórházat (a Szabolcs utcai épületegyüttest), új, korszerű berendezésével, műszerezettségével együtt, államosította.

Magyarország anyagi (deviza-) érdekeltsége, éppúgy, mint a *Joint* támogatásánál, szemérmetlen lerablásként fejeződött ki az *alija* esetében is. Egy 1950-ben készített elszámolás szerint az IBUSZ és a MASPED számláira átutalt összegeknél több mint 1 millió forint többlet mutatkozott, az átutalt összegnek mintegy a harmada.³³⁶

A már megkötött kivándorlási egyezmény végrehajtása ugyanolyan nehezen ment, mint a tárgyalások. Igen pontos elemzését adja a helyzetnek a pesti Palesztina Hivatal utolsó vezetője, Moskovits Mihály / Jehiel Cvi Moskovits (1917–1999) az *Undzer Weg* című jiddis (*Mizrahi*) lapban (Paris),³³⁷ röviddel Dénes Béla és más cionista

335 Kiadta Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 270–273, no. 17. – Háttéréhez fontos információkat közöl George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 175 skk.

336 Erdei András, *Beszélő*, III. folyam, 9, no. 4 (2004), p. 75.

337 1949. július 8. – Közli: Szabó Róbert, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995), pp. 291–294, no. 3: “Magyarország cionistaellenes politikája.”

vezetők letartóztatása után, maga akkor már külföldön. Hibáztatja a kormánykörök zsidó származású tagjait, akik megtagadják a zsidó szolidaritást. A kormányzat fél attól, hogy az *alija* anyagi veszteséget okoz az országnak, részben a kivitt vagyonnal, részben a *Joint* támogatásának elmaradásával. Fél a fiatal munkaerő elvesztésétől. De hibáztatja a zsidó vezetést is, amely túlságosan alávetette magát a kommunista kormányzat befolyásának. Az alijával szembeni állami-hatósági ellenkezést a cionizmust hagyományosan ellenző neológ hitközségi politika folytatásának tartja.

Az első kivándorló csoport csak 1950 májusában hagyhatta el az országot. Az idegenforgalmi ügynökség (IBUSz) csoportosan indította el az alijázókat, kezdetben havonta, majd lassabb ütemben, félévente. A kivándorlási keret teljes kitöltését a hatóságok csak közel öt év alatt tették lehetővé. 1950 őszén az izraeli ügyvivő arról beszélt, hogy mintegy 400 ember várja a követségen, lakásuk, munkájuk, kapcsolataik felszámolása után, az indulást, de a hatóságok egyre-másra halogatják az engedély kiadását. Vita támadt a két ország között (1950) arról, hogy ki fizesse az Izraelből visszatelepülni szándékozók útiköltségét. Magyarország ezt először magára vállalta, majd visszalépett, és hogy Izraelt megzsarolja, októberben felfüggesztette a kiutazásokat, végül Izrael engedett. 1950-ben, az utolsó hullám valamelyik csoportjával alijázott, nagyon megkeseredve, Löwinger / Löwinger Sámuel, a Rabbiképző Intézet igazgatója, aki azután jeruzsálemi és más külföldi héber kéziratárak tudós katalógusait készítette el. És Herskó Mózes / Moshe Hershko, a karcagi zsidó iskola tanítója, és családja. A tudós tanító Izraelben az 1950-es években Jacob Katz nagy sikerű orthodox (*Mizrahi*) zsidó történelem iskolai tankönyvének egy újabb kiadásában mint átdolgozó és szerkesztő működött közre.³³⁸ Később héber és magyar nyelvű könyvben megírta a karcagi zsidók történetét (1977). Fia, Avram (Ferenc) Hershko (1937–), Haifában a Technion természettudományi egyetem professzora, 2004-ben kémiai Nobel-díjat kapott.

Hivatalos izraeli statisztika szerint 1948 májusa (Izrael Állam megalakulása) és 1951 vége között Magyarországról összesen 13 631 személy érkezett az országba, ezen belül – a XXIII. Cionista Világkongresszus (Jeruzsálem, 1951) elé terjesztett jelentés szerint – 1948-ban 3 463, 1949-ben 6 844, 1950-ben 2 732. Közöttük 2–300 mérnök, orvos, agrárszakember élt a kiutazási engedéllyel (1949. évi adat). Más forrás szerint Magyarországról 1952 és 1955 között 370 fő telepedett le Izraelben. Az izraeli számok, persze, magukban foglalhatnak nem egy illegális kivándorlót is, a legutolsó adat pedig esetleg az 1949. évi egyezményen felül értendő. Izraeli hivatalos adatok a következő évekből: 1951: 1 285; 1952: 239. Egy izraeli adatokon alapuló tanulmány³³⁹ a következő számokat adja meg a magyarországi bevándorlókról.

338 Lásd Jacob Katz, *With My Own Eyes. The Autobiography of a Historian* (Hanover – London: Brandeis University Press – University Press of New England, 1995), p. 132.

339 Uri Bialer, *Between East and West: Israel's Foreign Policy Orientation, 1948–1956* (LSE Monographs in International Studies) (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1990), p. 65.

1948	10 307
1950	2 302
1951/52	1 155
1953/54	278
1955	275

Az Államvédelmi Hatóság adatai szerint 1953 végéig mindössze ca. 3 300 személy kapott szabályos magyar kivándorló útlevelet Izraelbe.³⁴⁰ A különböző statisztikai források idézett adatai közötti eltérések okát csak körülményes irattári kutatások deríthetnék fel.

1952 augusztusában megakadt az *alija*. Hivatalos leállítása után a legális kivándorlási engedély megszerzése, az utazás megszervezése mind nagyobb nehézségekkel járt, a számok egyre zsugorodtak. Constantából a "Transylvania", "Bulbul" és más hajók menetrendszerűen indultak Haifába, de igen kevés magyarországi utas vette igénybe őket. A magyar külügyminiszter³⁴¹ még 1953 nyarán is feljegyzéseket kényszerült küldözgetni Rákosinak és az éppen csak hivatalba lépett új miniszterelnöknek, Nagy Imrének arról, hogy a kontingensből fennmaradt 210 személy mikor és hogyan hagyhatja el Magyarországot.³⁴² 1953 novemberében egy csoport megint elmehetett, de az ügy csak 1954 elején jutott nyugvópontonra, csak ekkor kapta meg a legutolsó csoport a kiutazási engedélyt. Izraelben, illetve a budapesti hitközségben akkor még további 30–40 000-re becsülték a kivándorolni szándékozók számát.

Illegális kivándorlókról a magyar hatóságoknak is tudomásuk volt, néhányat azok közül, akik Romániából szerzett hamis útlevelemmel próbálkoztak, Hegyeshalomnál sikerült a vonatról leszedniük.³⁴³

“Magyar” falvak és kibbucok

Magyarországon a cionizmus sokáig és széles körben többnyire csak a *jisuv* támogatását jelentette. Az *alija* egyéni döntés volt, a cionizmus fő törekvését, *Jisraél* / Izrael helyreállítását leghevesebben a magyar antiszemita támogatták, az orthodoxia és a neológia egymással versengve támadta. A *kibbuc* / *kibuc*, eredeti jelentésében: “csoport”, “közösség”, a palesztinai *jisuv*-ban és majd Izraelben az önálló mezőgazdasági település alapformája.

340 Lásd Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 291 sk., no. 29.

341 Boldoczki János (1912–1988).

342 Lásd Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 286 skk. no. 23 skk.; p. 289 skk., no. 27 skk.

343 Lásd Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 279 sk., no. 20 (1952).

Az első világháború után Erdélyben a román állam zsidóellenes politikája aktuálissá tette a cionista programot.³⁴⁴ 1921 elején Paneth Hermann zsidó földbirtokos, a nagy hírű rabbi-család tagja vezetésével néhány cionista vezető Palesztinában járt, hogy megvizsgálják, hol lehet telepet létesíteni az Erdélyből áttelepülő zsidók számára. A szándék és az elszántság nem maradt eredmény nélkül, de csak igen szerény hozzájárulás volt a *jisuv* terjeszkedéséhez. A *Keren Kajjemet* 1923-ban alapította meg a Jezreel-völgyben, utalással a Bírák könyvének egyik történetére,³⁴⁵ *Kfar Gideon*-t,³⁴⁶ ahová számos erdélyi és néhány magyarországi család érkezett, de végül az oroszországi olék kerültek benne többségbe: ők jobban hozzá voltak edződve a mostoha természeti körülményekhez. Hasonló erdélyi magyar próbálkozás volt *Tzur Shalom* ("béke-szikla", a presztizs-vállalkozás,³⁴⁷ amely azonban hamar kudarcba fulladt), *Givat Hashomer* (Kfar Saba), *Kvutzat Tal*, *Shaar Hanegev* stb. A *Bamaaleh* ("felfelé") *kibbuc* erdélyi eredetű tagjait a *Dalia* (Haifától délre, 1939) olvasztotta magába. A Pozsonyból és Budapestről dunai hajókon Palesztinába kivándorló zsidók *Kfar Hungarija* néven terveztek falut alapítani (1939).

A második világháború után Magyarországon a *kibbuc* a cionista mozgalom egyfajta szervezeti egysége volt. A Dror ("szabadság"), a Hasomer Hacair (*Ha-Somér ha-Cáir*, "ifjú őr") és más cionista szervezetek 1945-ben eleve *kibbucok*ban fogták össze az alijára készülöket, és a csoportot lehetőleg együtt indították útnak. A *Ha-Somér ha-Cáir* "Május elseje" (*Rishon ha-may* / *Rishon le-may*³⁴⁸ / *Ehad be-may*) *kibbuc*a 1945 áprilisában alakult, tagjai május 1 munkás- / szakszervezeti ünnepe alkalmából választottak nevet maguknak, csoportjuk, kétszázon felüli létszámmal, országos mozgalommá bővült, tagjai közös munkahelyeken dolgoztak, az első csoport, 17 fő, 1945. október végén indult el Palesztinába, később továbbiak követték őket, 1947 őszére a legtöbbjük már célhoz ért, és a *Ha-Somér ha-Cáir* már 1913 óta fennálló *kibbuc*ához csatlakozott (*Ein Shemer*, Caesarea közelében). A *Gardosh kibbuc* (Parod, Észak-Izrael) Gárdos József (1921–1945) cionista (Dror) aktivista emlékére kapta a nevét. Gárdos a munkácsi és huszti gettóból embereket hozott ki

344 Zvi Hartman, "Zionism in Transylvania between the World Wars: From Ideology to Practice", *Studia Judaica*, 5 (1996), pp. 200–210.

345 Jud. 6,33 skk.

346 Héb. *kefar*, "falu".

347 Bizonyos előkészületek után 1925-ben Cur Salom Szövetkezeti Társaság alakult Romániában, Arad és Haifa székhellyel, a szervezési és pénzügyi teendők intézésére. December elején Máramarosból és más községekből száz főnyi csoport indult el Kolozsvárról Palesztinába. A kudarcról röviden beszélt Danzig Hillél (Imre) (1909–1992) újságíró (*Új Kelet*), cionista vezető 1939-ben, az erdélyi cionista mozgalomról tartott összefoglaló előadásában; új lenyomatban lásd in: Gidó Attila, *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetéptési kísérletek (1918–1940)* (Források a romániai magyarság történetéhez) (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2009), pp. 446–453, kül. p. 447 sk. (ugyanitt két másik erdélyi *kibbuc*ról is: *Kfar Gideon*, *Kvucat Tal*).

348 A név első két változata jellegzetes hungarizmus.

hamis keresztény iratokkal, San Salvador-i útlevelemmel a menekülés cionista útvonalát (*tijul*) szervezte. A második világháború után sokan mentek, csoportosan, a *Hazorea* kibbucba (*ha-zorëa*, "a vető", északon, a Jezreel-völgyben, Haifa és Megiddo között), amelyet 1936-ban Németországból érkező, többé-kevésbé szekularizált zsidók alapítottak; a *Ramat ha-Shofet* kibbucba ("az ítélkező dombja", Megiddo közelében, 1941), amelynek első tagjai kelet-európai, köztük magyarországi olék voltak; a *Hadera* kibbucba ("zöldellő", Tel Aviv és Haifa között, közel a tengerparthoz, 1891), ahol az eredetileg baltikumai közösségbe sok erdélyi cionistát is befogadtak stb.

A Magyarországról alijázó cionisták, többségükben a *Ha-Somér ha-Cáir* tagjai, az 1930-as évek második felétől kezdődően több mint 10 "magyar" vagy részben "magyar" (német, osztrák, lengyel, cseh, román stb. halucokkal közös) kibbucot alapítottak Palesztina / Izraelben. Ilyen volt az *Evron* (Naharija közelében, 1937), ahol a második világháború éve alatt az illegális bevándorlás (*alija bët*) egyik fogadóállomása és az angolok ellen harcoló illegális szervezet, a *Palmach* egyik bázisa volt; a *Sdot Yam* ("tengerpart", Caesarea közelében, 1940), amelynek két évvel alijája után Szenes Hanna is tagja lett (1941); a *Kfar Szold*³⁴⁹ (*a Hule-völgyben*, 1942); a *Massuot Yitzhak* (*meszuòt Jichak*,³⁵⁰ "Izsák tűz-jele / fáklyája / tűzoszlopa", eredetileg Jeruzsálem és Hebron között, ma: Askelontól északra, 1945 / 1948), amelynek nevében a "fáklya" szó a Holocaust áldozatait örökíti meg; a *Givat Oz* ("erő dombja", Afula közelében, a Vádi Ara völgyében, a jordániai fegyverszüneti vonalnál, 1949), ahol 160 magyarországi *somér* alapított kibbucot, eleinte fegyveres feladatokkal is; a *Kibbutz Ma'agan* ("kikötő", a Kinneret déli partján, 1949), amelyben erdélyi és magyarországi olék telepedtek meg; a *Meron mosav*, amelyet magyarországi és csehszlovákiai orthodoxok alapítottak (1949); a *Yad Hannah*, "(Szenes) Hanna emléke" (Tul Karem / Túl Karm arab falu közelében, a jordániai fegyverszüneti vonalnál), amelyet magyarországi átképző táborban felkészített fiatalok alapítottak (1950), s az ország legismertebb kommunista kibbuc lett (volt).³⁵¹ Magyarországi somérek alapították a *Kibbutz Ga'aton*-t is (1948), a libanoni határ közelében, 10–12 kilométernyire a Földközi-tengertől, Naharijától, egy nagyobb patak mellett, amelyről nevét kapta. "Rózsaszín" kibbuc, mondják, baloldali, de nem kommunista. 1986-ban magyar költőket láttak vendégül, Juhász Ferencet, Mezei Andrást, velük volt Csoóri Sándor is, akkor még nem volt gondja a "szellemi-lelki összeforradás"-sal. A *Kibbutz Kfar ha-Hores* ("Szántód") (Názáret mellett) az antiszocialista Gordonia alapítása (1933), a lengyelországi eredetű, a kétkezi munkát mint legfőbb erényt tanító ifjúsági szer-

349 A Magyarországról elszármazott Benjamin Szold rabbi leánya, Henrietta Szold (1860–1945), a Hadassah alapítója (1912) emlékére.

350 Isaac Herzog ha-Lévi (1889–1959), 1937 óta a Mandátum, majd Izrael askenázi főrabbija tiszteletére.

351 Történetéről László Gergely fénykép-dokumentációt, ő & Rákosi Péter filmet, Páldi Livia fénykép-kiállítást rendezett a Múcsarnokban (2009).

vezet Magyarországról is ide küldte tagjait. A *Kibbutz Negba* ("Délre") (1939), a Negev peremén, 1947-ben egy csoport tizenéves magyarországi árvát vett fel, 1948. májusban az első arab–izraeli háborúban ők is fegyvert fogtak. Komoly Ottó emlékét őrzi, héber nevével, a *Yad Natan* mosav (Lákhis megyében), amelyet 1953-ban alapítottak magyarországi olék. A felsorolás folytatható volna.

Jeruzsálemben és az ország több más városában látványosan, de legalább nevükben és részben nyelvükben (magyar, jiddis) fenntartják a magyarországi eredet emlékét a "Magyar házak", haszid községek, jesivák, a "Kirjat Mattersdorf" (1958),³⁵² "Beregovo" (*Toldos Aharon*),³⁵³ "Chust" (R. Duschinsky), "Erlau" (Eger), "Klauzenburg" (Kolozsvár), "Mako", "Minkacs" / "Munkatch", "Preszburg", "Pupa" (Pápa), "Satmar" stb.: szinte kirajzolják Izraelben a történelmi Magyarország térképét.

Hitközségi választás, 1948. április

A zsidó közélet 1947 nyarára egészen hozzáidomult a politikai élethez: mind az országos politika, mind a hitközség választásra készült, mindkét választáson arról kellett dönteni, hogy kié legyen a hatalom, mindkét választáshoz pártokba tömörültek a véleménytáborok. A különbség csupán annyi volt, hogy a hitközségi választási készülődés színtere szűkebb volt, mint a politikaié: Budapestre összpontosult. Hogy melyik választás volt a fontosabb, mutatja, hogy a hitközségi választást az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választások miatt a következő évre kellett elhalasztani. És az akkori politikai közegben természetes módon a hitközségben is az a tábor győzött, amelyik az országos választáson.

A hitközség szervezeti autonomiájával a társadalom teljes ellenőrzését gyors ütemben kiépítő politikai hatalom nem békélhetett meg. A kongresszusi / neológ Országos Iroda, illetve az orthodox Központi Iroda, formailag a háború előtti országos szervezetek jogutódjai, a háború után ismét megkezdték tevékenységüket. Zsidó vonatkozásban az autonomia felszámolásának első lépése a kongresszusi és *status quo* hitközségek gyakorlati egyesülése / egyesítése volt (1946. február 10–11). Az egységes szervezet kialakítását látszólag maguk a zsidó vezetők kezdeményezték. Megalakult a szervezet előkészítő bizottsága (1946. március 31), majd a Magyar Zsidók Országos Egyesülete (1946. július 8). Az Egyesület az esedékes hitközségi

352 Megalakulását Mattersdorf / Nagymarton utolsó rabbija, Samuel Ehrenfeld kezdeményezte, először – mindjárt emigrációja után – New Yorkban (1939), majd átvitte Jeruzsálembé (1958).

353 A szatmár- (németi) születésű R. Aharon Roth / Reb Ahrele (1894–1946) dinasztiája, "Áron nemzetsége" (*toldot*), határozottan anti-cionista, központja Jeruzsálemben, a Mea Shearim-Geula negyed közelében.

Zsidó Egység Demokratikus Hitközségi Párt és a
Magyar Cionista Szövetség Közös Választási Blokkja

Meghívó

Pártunk IV. kerületi körzete

f. évi május hó 13-án, csütörtökön délután 6 órakor

IV. Fekü-ut 5. szám alatt (Belvárosi Kávéház)

választási gyűlést tart.

Egységes táborunk minden jószándéku testvérünket hívja és várja. Építő munkára, a felszabadító demokrácia oldalán úgy az Isten kegyelméből megmaradt magyar zsidóság, mint Izrael országában dolgozó és harcoló testvéreink érdekében.

Budapest, 1948. május hó.

Hittestvéri üdvözléssel:

IV. kerületi körzet
pártvezetősége.

NYILASZTÁS, 1948. MÁJUS 14.

A Zsidó Egység Demokratikus Hitközségi Párt és a Magyar Cionista Szövetség választási blokkjának meghívója közös választási gyűlésükre (1948. május) (MZsL)

választáson akarta keresztülvinni az irányzatok egybeolvasztását. Az egyesülés előkészítésére pártszerű kereteket alakítottak ki.

Az országgyűlési választásokon három (MKP, MSzDP, NPP) párt koalícióban (Baloldali Blokk) indult, a szakszervezetek támogatásával.³⁵⁴ Ennek mintájára a hitközség vezetői, élükön Stöckler Lajossal, megszervezték a Zsidó Egység Demokratikus Hitközségi Pártját (1947. június 1). A vezetőséggel szembenálló cionista ellenzék pártja volt a Cionista Választási Párt a Demokratikus Hitközségért; célul tűzték ki, hogy Stöcklert és híveit kibillentik a hatalomból. Mindkét párt igyekezett megszerezni az SzDP támogatását,³⁵⁵ ez szolidabb erőnek látszott, mint a Zsidó Egység mö-

354 És bár az országgyűlés legnagyobb tömbje lettek, az általános választási csalás ("kék cédula") ellenére együtt sem szereztek meg az abszolút többséget (MKP: 22.25 %; MSzDP: 14.86 %; NPP: 8.28 %). Az összesen 411 képviselői helyből az MKP 100, az SzDP 67, az NPP 36 helyet szerzett.

355 A pártban Szalaihoz tartoztak a nemzetiségi ügyek is. 1944-ben munkaszolgálatosként hónapokat töltött Borban; a Bárdossy-perben ő volt a politikai ügyész, 1950 és 1956 között börtönben ült, 1956 után egyetemi tanár, élete utolsó szakaszában mint szociológus szerzett nemzetközi hírnevet. – Gál Éva, "»Lejárátás« és »bomlasztás«. A Kádár kori állambiztonság esete Szalai Sándorral", *Történelmi Szemle*, 52, no. 2 (2010), pp. 81–92.

gött felsorakozó kommunisták. Ismét kialakultak a régi (1919) frontok: a hitközségi vezetők *contra* ellenzékük, vagy másképp: Síp utca *contra* elégedetlenek. Két kisebb ellenzéki párt is alakult, a Független Zsidók Választási Pártja³⁵⁶ és az Ellenzéki Zsidó Pártszövetség. A hitközségi vezetés megszerzéséért nagygyűléseken és a sajtóban folyt a küzdelem. A Pártszövetség még azt is kétségbe vonta, hogy 1945-ben legitím módon került Stöckler kezébe a hitközség vezetése.

A politikai pártok vezetői már 1947 elején azt fontolgatták, hogy beépített embereik által befolyásolják és saját javukra fordítják a hitközségi választást. Ez ellen lépett fel, bizalmas feljegyzésben, az SzDP-ben Szalai Sándor, a párt külügyi titkárságának vezetője: “Én a magam részéről azt javasolnám, hogy adjunk szabad kezét párttagjainknak abban, hogy kire szavaznak és mely listán lépnek fel, egyben pedig a legkilátásosabb központi listára³⁵⁷ vonatkozólag tárgyaljuk le most már végleg, hogy ott – Stöcklerrel folytatott megbeszélések értelmében – 80 képviselő testületi és 2 előjáró tagot kapjunk. (...) Publicisztikailag semmilyen irányban ne foglaljunk állást...”³⁵⁸

A pártok vezetői magától értetődőnek tartották, hogy meg kell szerezniük a biztos befolyást a hitközség vezetésében. A “biztos befolyás” megszerzését sem Szalai Sándor, sem – az MKP részéről – Farkas nem tartotta volna fölöslegesnek. Szalai egyenesen Szakasits Árpádtól várt intézkedést ez irányban. Dénes Béla lett volna a kapocs. Ebből az egyelőre finom irányítási módszerből nőtt majd ki az Állami Egyháziügyi Hivatal (1951) és a titkosszolgálatnak rendszeresen jelentéseket író hitközségi elnök alakja.

A Zsidó Egység Demokratikus Hitközségi Pártja és a Független Zsidók Választási Pártja koalícióra léptek, Zsidó Egység Hitközségi Választási Párt elnevezéssel. A kommunisták a koalíció mögött sorakoztak fel. A választáson (1948. április) végül valóban Stöckler tábora győzött.

A cionista szervezetek felszámolása

1948. január 13-án Minszkben ismeretlen tettesek – azóta bebizonyosodott: a szovjet titkosszolgálat ügynökei! – meggyilkolták Slomo / Slojme Mikhoelsz (1890–1948) neves jiddis színészt, a Zsidó Antifasiszta Bizottság elnökét, a moszkvai Állami Zsidó Színház igazgatóját, aki mint a Sztalin-díj kuratóriumának tagja hivatalos kiküldetésben tartózkodott a városban. Egy teherautó ütötte el, a nyilvánvalóan megren-

356 Ennek elnöke Polnay Jenő, az első Friedrich-kormány (1919) egykori minisztere volt.

357 Értsd: Zsidó Egység Demokratikus Hitközségi Pártja.

358 Idézi: Novák Attila, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 2–3 (1998), p. 104 (80. jegyz.).

dezett baleset körülményei tisztázatlanok maradtak. Feleségének kései visszaemlékezése szerint a Zsidó Színház munkatársai a koporsót felnyitva golyónyomot láttak a halántékán.³⁵⁹ Három nap múlva Moszkvában álszent módon ünnepélyes állami temetést rendeztek neki, a Belorusz pályaudvartól tizezres tömeg kísérte a koporsót az Állami Zsidó Színház (ГОСЖЕТ) épületéhez, "egy sovány emberke felment a színházzal szemben lévő egyemeletes ház tetejére, és hegedült..."³⁶⁰ Ez a sötét büntett vezette be a zsidók – szervezetek és személyek – elleni hosszú hadjáratot a Szovjetunióban és a megszállása alatt lévő országokban. A jiddis nyelvű, 1918 óta folyamatosan játszó Zsidó Színházat néhány hónap múlva bezárták. 1948. szeptember 21-én Ilja Ehrenburg (1891–1967) újságíró és író, maga is a Zsidó Antifasiszta Bizottság tagja, és egyébként a szovjet politika egyik értelmiségi közvetítője, a *Pravda*-ban közzétett egy cikket, amelyben amellet érvelt, hogy a zsidók sorsa nem lehet más, mint beolvadni a szovjet népbe. Ez a cikk volt az első nyilvános jele annak, hogy a Szovjetunióban megkezdődik a zsidók marginalizálása, üldözése.³⁶¹

Magyarországon a cionista szervezetek és az MKP között Szirmai István volt az összekötő, korábban cionista aktivista maga is, most az MDP Szervezési Osztályának vezetője, láthatóan a párt zsidó ügyekért felelős funkcionáriusa. Szirmai feladata nemcsak a kapcsolattartás volt: a zsidó szervezetek kézben tartása is. Az ismertté vált iratok alapján úgy látszik, hogy a pártapparátusban ő irányította a kivándorlási útlevelek kiadását, a Cionista Szövetség elleni intézkedéseket stb.

A hivatalos indok, amellyel a pártvezetés fel akarta számolni Magyarországon a cionista tevékenységet, és főként az *alija* szervezését, Izrael Állam megalakulása volt. Magyarországon az első kormányzati jelzések az *Új Élet* lapjain érkeztek a zsidó szervezetekhez. Stöckler Lajos kezdte.³⁶² Tisztában kell lennünk azzal, mondta a Pesti Izr. Hitközség képviselőtestületének ülésén, hogy az önálló zsidó állam megalakulása után az a fajta cionista tevékenység, amely eddig folyt, nem folytatható ugyanolyan mértékben és ugyanolyan feltételek mellett. Domonkos Miksa néhány hónap múlva vezércikkben erősített.³⁶³ Amíg nem volt Izrael Állam, a hatóságok megértéssel nézték a cionista szervezetek tevékenységét, most azonban ezek a mozgalmak elveszítették minden létjogosultságukat. Sós Endre még határozottabban fogalmazott.³⁶⁴ Független állam nem engedheti meg, hogy a területén más független állam érdekében folytassanak tevékenységet. Egy héttel később³⁶⁵ Stöckler kontra-

359 M. Gejzer, "Mihoelsz halála", *Múlt és Jövő*, ÚF [0], no. 1 (1989), p. 124–125.

360 *Múlt és Jövő*, ÚF [0], no. 1 (1989), p. 124.

361 Joshua Rubenstein, *Tangled Loyalties. The Life and Times of Ilya Ehrenburg* (New York: Basic Books, 1996).

362 *Új Élet*, 4, no. 41 (1948. október 7), p. 1 sk.

363 *Új Élet*, 5, no. 5 (1949. február 3), p. 1 sk.: "Lássunk tisztán!"

364 *Új Élet*, 5, no. 6 (1949. február 10), p. 1 sk.: "Csak a szocializmus diadala fejezheti be a nagy pert!"

365 *Új Élet*, 5, no. 7 (1949. február 17), p. 1 sk.

zott neki. Az Izraelhez fűződő viszony a magyar állam dolga, nem a magyarországi zsidóké. Megjegyzendő, Stöckler is, Sós is tagja volt a hitközség MDP alapszervezetének. A pártvezetés szándéka mögött azonban a Szovjetunió közel-keleti politikájának fordulata állt, az egyre erősebb arab orientáció és az ugyancsak egyre erősebb konfrontálódás az Izrael mögött álló Egyesült Államokkal.

Szirmai Istvánra csak a papírmunka maradt. 1949. január 7-én feljegyzésben³⁶⁶ indítványozta a párt operatív vezető testületének (Titkárság) a cionista szervezetek felszámolását. Megállapítja: "A zsidó polgárság körében erős emigrációs hangulat van. Ezt a hangulatot fűtik a magyarországi cionisták és a Joint." Jelenti, hogy Farkas Mihály (hónvédelmi miniszter) és Kádár János egyetértése mellett Péter Gábor és ő leállították a kivándorlási útlevelek kiadását. Ebben a helyzetben javasolja a Cionista Szövetség feloszlását, az "idegen állampolgár" cionista ügynökök kiutasítását. Szükségesnek tartja, hogy "indítson a zsidó hitközségen belül a baloldali csoport politikai felvilágosító kampányt a zsidóság között az emigráció ellen". A hivatkozás Farkasra és Kádárra azt mutatja, hogy az elhatározás a párt legmagasabb köreiből született meg. Ilyenformán a Titkárság természetesen egyetértett a javaslatokkal, a határozat (január 12)³⁶⁷ kimondja, hogy a Cionista Szövetség "további tevékenysége az országra nézve káros, ezért nem kívánatos", de a feloszlást jobbnak látta egyelőre halasztani. Egy visszaemlékezés szerint³⁶⁸ Rákosi 1949. február 7-én fogadta a zsidó hitközség vezetőit, és kijelentette előttük, hogy a kormány nemsokára egyetlen tollvonással feloszlatta az összes cionista toborzó irodát, iskolát, szervezetet, irányzatot és földalatti nemzeti mozgalmat; nem fogjuk többé túrni Magyarországon a cionista mesterkedéseket. Kádár egy operációval meggyógyítja a magyar zsidóknak ezt a betegségét. A történet egyik mozzanatát ismerjük részleteiben is.³⁶⁹ Péter Gábor, az Államvédelmi Hatóság egykori vezetője 1957-ben, korábbi (1953) perének felülvizsgálati eljárásában azt állította, hogy 1949-ben Kádár felelősségre vonta, mert az ÁVH útlevelek titkos árusításával teremtette elő a fenntartásához szükséges bevételek egy részét. Az eredeti perben az volt a vád ellene, hogy közel 400 "tökés és egyéb osztályidegen személy" részére adott ki útlevelet. Eléggé valószínű, hogy az útlevél-történet igaz. A tömeges *bríha* és *alija* jövedelmei a Nemzeti Banknál csapódtak le, a nagyobb halak előtt az ÁVH húzta fel, jó pénzért, a zsilipet.

366 Kiadta Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 266–267, no. 13; közli Szabó Róbert is: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995), pp. 289–290, no. 2.

367 Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 268, no. 14.

368 Bela Fabian, "Hungary's Jewry Faces Liquidation: Again the Concentration Camps", in: Elliot E. Cohen, *The New Red Antisemitism. A Symposium* (Boston: Beacon Press, 1953); idézi: George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 136 (56. jegyz.).

369 Kenedi János, "Tőke a tőkésék elleni harchoz", *Élet és Irodalom*, 51, no. 24 (2007. június 25), p. 12 sk.

A Rákosi által kilátásba helyezett operáció időpontja gyorsan elérkezett. Szirmai röviddel ezután az 1949. február 13-ra kitűzött cionista kongresszus betiltását és a Szövetség közeli feloszlását javasolta.³⁷⁰ A párt vezetői számára taktikusabbnak látszott azonban, ha önfeloszlatásra kerül sor. Szirmai beszélt Stöcklerrel, a hitközség elnökével, felszólítva őt, hogy a javaslatot továbbítsa a cionista szervezetek vezetőinek. A végrehajtást Stöcklerre bízták, ő válságbizottságot alakított, de óvatosságból még gondoskodott arról, hogy a Palesztina Hivatal iratait az izraeli konzulátus vegye át, így sikerült megakadályoznia, hogy az alijára feliratkozottak személyi adatai a nyomozó hatóságok kezébe kerüljenek. Áruló azért mégsem akart lenni.

A kommunistáknak mindössze két hónapra volt szükségük ahhoz, hogy megtörténjék, amit el akartak érni. A kongresszust egy hónappal elhalasztották, és március 13-án a Magyar Cionista Szövetség feloszlatta önmagát. "(...) Miután Izrael állama megalakult, és így a Szövetség legfőbb célkitűzése már teljesült, valamint mert Magyarország és Izrael között ma már normális diplomáciai kapcsolat áll fenn, az Intéző Bizottság a Magyar Cionista Szövetség működését beszünteti."³⁷¹ Ez a döntés, persze, a Szövetség minden tagszervezetére vonatkozott. Egyidejűleg feloszlott a Palesztina Hivatal is, iratait azonban – Stöckler utasítására – átadta az izraeli konzulátusnak. Stöckler kijárta azt is, hogy mintegy 800 cionista vezető és aktivista soron kívül, hírverés nélkül kivándorlási engedélyt kapjon, de az érintettek egy része azt gondolta, provokációról van szó, ezért nem mert élni a legális lehetőséggel. Az egyik távozó cionista ifjúsági vezető, a Palesztina Hivatal utolsó vezetője, Moskovits Mihály / Jehiél Cvi Moskovits, négy évtizeddel később, már a rendszerváltás után, egy időre mint tanár tért vissza Budapestre, a Rabbiképző Intézetbe.

MDP: "a jelenleg is aktív" cionisták kizárása

A Magyar Cionista Szövetség feloszlásakor a háború utáni tagnévsorok az MDP Központi Vezetőségének apparátusához kerültek; ezek ca. 37 000 (!) fő adatait ölelték fel.³⁷² Megjegyzendő, hogy a Belügyminisztérium a háború után épségben átmentette az egykori m. kir. Államrendőrségnek a hungaristákról és a cionistákról összeállított adattárait, amelyekben valamivel több, mintegy 40 000 baloldalinak minősített személyt tartottak számon.³⁷³ Ezeket és a feloszlott Cionista Szövetség

370 Kiadta Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 26–269, no. 15.

371 *Új Élet*, 5, no. 12 (1949. március 24), p. 1; *Szabad Nép*, 7, no. 70 (1949. március 25), p. 5.

372 Az e tárgyú szigorúan bizalmas feljegyzést közli: Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 273 skk., no. 18.

373 Borsányi György, "Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldalról", *Valóság*, 26, no. 9 (1983. szeptember), pp. 19–31.

tagnyilvántartását az állambiztonsági szervek szükség esetén politikai céljaiknak megfelelően használták fel.

A Magyar Cionista Szövetség 1948. évi tagnévsora alapján az MDP Szervezési Osztálya megállapította, hogy a cionista tagság 33 százaléka, 12 275 személy, a párt-nak, illetve két elődpártjának is tagja volt.³⁷⁴ Közülük az MKP és az SzDP egyesülési kongresszusa (1948) után több mint 3 000 főt nem igazoltak át az MDP-be. Ezzel azonban az MDP nem zárta le az ügyet. További kizárásokra is sor került, ebbe a hullámba mintegy 1 000–1 500 személy került bele. A párt Szervezési Osztálya 1949. december 5-én határozattervezetet terjesztett a Titkárság elé,³⁷⁵ ebben javasolta, hogy rövid időn belül zárják ki a párt még megmaradt cionista tagjainak nagyobb részét is. A Titkárság külön ülésen (1949. december 30) foglalkozott a tagrevízió végrehajtásával. Úgy határozott,³⁷⁶ hogy a "jelenleg is aktív" cionistákat ki kell zárni, a többiek esetében egyéni mérlegelés lehetséges. Olyan alapszervezeteknél, ahol sok kizárásra kerül sor, vigyázni kell, hogy ez ne bénítsa meg a szervezet életét; nyilván sok helyütt, leginkább Budapesten, az alapszervezetek tagsága nagyrészt cionista, értsd: zsidó volt, s "a cionisták maguk mellé tudnák állítani a körzet nem öntudatos zsidó tagságát, akik ugyan nem cionisták, de szimpátiából támogatnák őket". A "Teleki téri ószeres és zsidó szervezetek"-et azonnal fel kell oszlatni. A cionisták eltávolításának politikai indokolását a Titkárság határozata a következőkben fogalmazta meg: "1) a cionizmus az imperializmus behatolási eszköze, 2) a cionizmus reakciós, nacionalista mozgalom, (...) 3) a pártot megtévesztették azok, akik a felülvizsgálat során nem közölték, hogy ők cionisták." A cionista párttagok, állapította meg egy újpesti vizsgálat, "általában a párttól idegen, kivétel nélkül polgári beállítottságú, nagyrészt bigott vallásos elemek". Ehhez hozzátehetjük, hogy többségük, az ipari városnegyedekben, eredetileg az SzDP tagja volt, és eltávolításuk másik – vagy mélyebben fekvő – oka esetleg éppen ez lehetett.

A határozat körülményes, aprólékos, óvatoskodó rendelkezései azt mutatják, hogy a párt cionista tagsága, 1949 végén már csak ca. 7 000 fő, jelentős politikai erő és befolyást képviselt. A vezetés eltökélt szándéka volt, hogy megszabadul ettől a kemény magtól. Az MDP-ből kieső zsidók / cionisták számára az, hogy a párt ejtette őket, társadalmi egzisztenciájuk összeomlását jelentette.

374 Közli: Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 273 skk., no. 18; Szabó Róbert, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995), pp. 295–300, no. 4.

375 Kiadta Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 273–276, no. 18.

376 Közli: Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 276 skk., no. 19.

Az első cionista per (1949)

Az utolsó lehetőséget kihasználva, a cionista vezetők megpróbálták felgyorsítani az aliját. Arra számítottak, hogy a hatóságok szemet fognak hunyni. Gyors akcióban sikerült közel 1 000 fiatalot, cionista aktivistákat, Pozsonyon vagy a magyar–osztrák határon át kiszöktetniük az országból. Erre válaszul az Államvédelmi Hatóság eljárást indított az embercsempészek és a mögöttük álló cionista vezetők ellen.³⁷⁷ 1949. május 11-én letartóztatták Dénes Bélát, az Ichud-MAPAI magyarországi vezetőjét, a Magyar Cionista Szövetség alelnökét, közvetlenül azután, hogy – nyilvánvalóan kelepécét állítva neki – kezébe adták az útlevelét. Május folyamán szinte véletlenszerű kiválasztással további cionista vezetőket fogtak le,³⁷⁸ a hónap végén (május 26) 8 főt átadtak az Államvédelmi Hatóságnak. A kihallgatásokat Farkas Mihály fia, Farkas Vladimir (1925–2002) alezredes vezette. Két fő tárgya volt a gyanúsításnak: embercsempészés és kémkedés. A kihallgatások jegyzőkönyvei szerint, amelyeket Shmuel Bentsur izraeli főkonzul megszerzett, minden gyanúsított bevallotta, hogy kém- vagy információszerző munkát végzett az izraeli követség számára; ez ténylegesen a betiltott cionista tevékenységet jelentette, az embercsempészés az illegális aliját.

Nagyjából ezekkel a kihallgatásokkal párhuzamosan zajlott Rajk László és társai ügyében is a nyomozás.³⁷⁹ (A Rajk-per és mellékperrei összesen 30 pert jelentettek és mintegy 140 vádlottjuk volt.) A két ügyet közvetlenül nem kapcsolták össze ugyan, de a cionista / zsidó elem, mind a vád tárgyát (kémkedés), mind a vádlottak személyét illetően, mindkettőben szerepet játszott, bár a Rajk-perben csak a háttérben. Kádár János, aki belügyminiszterként részt vett a Rajk-per előkészítésében, az MDP Központi Vezetőségének ülésén többek között ezeket mondta: “Szalai András pályafutását cionistaként kezdte. Meg kell mondanom, hogy a leleplezett kémcsoport tagjai közül feltűnő nagy számban vannak cionisták, illetve olyanok, akik közszereplésüket cionistaként kezdték. Ez a konkrét ügy is bizonyítja, hogy a cionista mozgalom, amely korábban az angol, most az amerikai imperializmus szekerébe van befogva, szívesen használt fedőszerve az imperialisták javára kémkedő csoportoknak.”³⁸⁰ – Szőnyi Tibor és Szalai András (1917–1949) neve mellett a halálos ítélet

377 Szalai Ágnes, “Az 1949-es magyarországi cionista per”, *Szombat*, 18, no. 2 (5766 / 2006. február), pp. 14–17.

378 Dénes Béla (1904–1959) (Ichud-MAPAI), Kertész Sándor (marxista cionisták), Schwarcz Béla és Felkai-Friedman Aladár (Klal-cionisták), Frenkl Jenő (Mizrahi), Fleischmann László / Arje Palgi (*Somér*), Weisz Magda (Mirjam) (*Ha-Bonim*).

379 Szőnyi Tibort (1903–1949) (orvos, az MKP szervezőbizottság titkárságának vezetője) május 17-én, Szász Bélát (1910–1999) május 24-én, Rajk Lászlót május 30-án tartóztatta le az Államvédelmi Hatóság. – A Rajk-perről a legjobb képet rajzolta, belülről, Szász Béla, *Minden kényszer nélkül. Egy műper története* (1979, magyarországi szamizdatban: 1984).

380 Idézi: *Szombat*, 7, no. 4 (5755. niszán / 1995. április), p. 27.

feltüntette az 1945 előtti nevüket, ezzel utalva zsidó származásukra. Szalai a bíróság előtt vallomásaiban ezt mondta: "Cionista neveltetésem természetesen vitt az árulás útjára." Szalai 1936-ig volt tagja a *Ha-Somér ha-Cáir* cionista ifjúsági szervezet vezetőségének (*Hanaga*), s azért szakított vele, mert az nem foglalkozott a fasizmus veszélyével.³⁸¹

Az 1949. június 18-án bíróság elé került ügyben Dénes Bélát első fokon 3 évi fegyházbüntetésre ítélték, az ítélet nem az Izrael javára való kémkedés vádjára hivatkozott, amely vád a kihallgatások elején a súlypont volt, hanem az *alija* szervezésére és pénzügyi szabálytalanságokra (devizakezelés stb.); 6 vádlott-társa 6–32 hónap börtönt kapott (köztük volt, illegális csoportos határátlépés elősegítése és megszervezése miatt, Kertész Sándor, a Cionista Szövetség alelnöke, az *Ahdut ha-Avoda* elnöke, 26 hónappal), két vádlottat felmentettek. Egy orthodox vádlott ügyét a többiekétől elkülönítve tárgyalták, tapintatból a vallási előírások iránt: hogy kikerüljék a szombatot. Az izraeli főkonzul magánál Rákosinál próbált közbenjárni a vádlottak érdekében, hiába. Az ítéleteket jóváhagyták másodfokon is.

A sajtó nagyon jelentéktelennek mutatta az ügyet, csak általánosságban utalt az embercsempészet vádjára, a fővádlottak szerepét cionista szervezetekben csak az *Új Élet* említette.³⁸²

Büntetésének kitöltése után Dénest, ahelyett, hogy szabadon engedték volna, internálták (1952). 1953 augusztusában, hivatkozva a miniszterelnök – NB: Nagy Imre³⁸³ – "nemrég elmondott beszédének szellemé(re) és szavai(ra)", az Izraeli Képviselet jegyzékben kérte kiengedését: "Egyik számottevő magyarországi vezetője volt az Izrael Államának megteremtésére irányuló mozgalomnak, egy olyan ügynek, melyhez a döntő küzdelem idején Magyarország és szövetségesei erőteljes és soha el nem felejthető segítséget nyújtottak. Dr. Dénes Béla bizonyos idővel ezelőtt már kitöltötte büntetését, szabadonbocsátása teljesen megfelelne a nemrégén meghirdetett közkegyelem szellemének."³⁸⁴ Dénest 1954-ben a bíróság felmentette, majd új eljárásban másodfokon ismét elítélte. Szabadulása után, 1957-ben Izraelbe távozott, emlékiratában³⁸⁵ részletesen megírta cionista tevékenységének és üldöztetésének történetét.

Dénes Bélával egy időben több más cionista vezető is az Államvédelmi Hatóság börtönébe került.³⁸⁶ Szabadon bocsátásuk érdekében Herskovits Fábíán rabbi és Do-

381 George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 169 (45. jegyzet).

382 *Új Élet*, 5. no. 25 (1949. június 23), p. 14, a Hírek rovatban.

383 Nagy Imre első miniszterelnöksége: 1953. július 4–1955. április 18.

384 ÚMKL XIX-J-1-j-Izrael-29/c-05711/1-1953 (11d). Idézi: Szabadka Katalin, *Fejezetek a magyar-izraeli kapcsolatok történetéből, 1945–1956* (Szakdolgozat, ELTE BTK hebraisztika szak, 2005).

385 Dénes Béla, *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai* (1958) (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1991; Budapest: Kairosz Kiadó, 1999²).

386 Szalai Ágnes, "A magyarországi kommunista diktatura zsidó áldozatai (1945–1954)", in: Ran-

monkos Miksa beadványt intéztek a belügyminiszterhez, eredménytelenül. Tiltott határátlépés előkészítése és segítése címen emeltek vádat ellenük. A vád azt állította, hogy az *alija* költségeinek fedezésére külföldről kapott pénz ugyanazokból a forrásokból származik, mint amelyek Nagy Ferenc volt miniszterelnököt és az Amerika Hangja rádióadásait támogatták. Nagy Ferenc átlátta a Magyar Kommunista Pártnak a rivális Kisgazda Párttal szemben folytatott politikáját ("szalámi-taktika"), egy külföldi útján lemondott tisztségéről (1947. június 1), és nem tért vissza, de a cionista mozgalomhoz semmi köze nem volt. A perben a megvádolt cionista vezetők leg többje 6 hónaptól 3 évig terjedő börtön- vagy fegyházbüntetést kapott. Herskovics rabbi levonta a tanulságot: 1950-ben alijázott.

A pártállam zsidó egyháza

Mindjárt a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülése (1948. június 12–14) után az új párt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP), a Pesti Izr. Hitközségben is külön pártcsoportot alakított (1948. június),³⁸⁷ elnöke Benedek László lett,³⁸⁸ most már a Zsidó Kórház igazgató-főorvosa, kommunista és meggyőződéses anticionista; az MDP pártcsoport tagja lett az 1947 óta szociáldemokrata párttag Stöckler Lajos elnök is.

1948-ban, a kommunista hatalomátvétel – "a fordulat éve" (Rákosi) – nagy, erőszakos átalakításai közepette a kormányzat egyezményekkel (konkordátum) rögzítette az egyházak helyzetét, státusát.³⁸⁹ Ezek az egyezmények formálisan elismerték az egyházak mint testületek autonómiáját, valójában azonban szoros állami ellenőrzés és függőség alá vonták mind a szervezetet, mind a személyeket. A függőség egyik eleme volt a papoknak, lelkészeknek és részben más egyházi személyeknek juttatott állami illetmény (kongrua), illetve az intézmények eltartását szolgáló költségvetési támogatás. Csak részletkérdés, hogy az izraelita felekezetnek juttatott támogatások nagyságrendjükben sem voltak hozzámérhetőek a még a zsidótörvények hatálya alatt tőlük elvett anyagi javakkal.

---

dolph L. Braham, szerk., *Tanulmányok a holokausztról*, IV (Budapest: Presscon, 2006), pp. 217–267.

387 "Megalakult a Pesti Izr. Hitközség dolgozóinak M. D. P. csoportja", *Új Élet*, 4, no. 26 (1948. június 24), p. 13.

388 Benedek állítólag Vas Zoltán távoli rokona, illetve Rákosi sógora volt. Az utóbbi állításhoz lásd Lányi Gusztáv, *Világosság*, 35, no. 10 (1994. október), p. 37.

389 Balogh Margit & Gergely Jenő, "Az egyházak »államosítása«", *História*, 21, no. 2 (1999), pp. 7–10.

Mindszenty letartóztatása és pere az egész ország politikai légkörét meghatározta. A hercegprímást Rákosi már 1948. áprilisban kijelölte: "(...) egyházfők, akiknek szellemi fejlődése hecckáplán korukban megállott..."³⁹⁰ 1948. december 26-án Mindszentyt letartóztatták, majd perbe fogták (1949. február 3–8), és a budapesti Népbíróság életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte.³⁹¹ A támadásokhoz, önként vagy megrendelésre, külső nyomásra, Rákosinak megküldött nyilatkozatban csatlakozott a hitközség és a Cionista Szövetség vezetőségeinek közös ülése: "A magyar zsidóság nagy megnyugvással fogadta Mindszenty letartóztatását... Mindszenty és a köréje gyűlt fasiszta, antiszemita erők a magyar és kelet-európai zsidóság életére törtek, azokkal a volt magyar politikusokkal szövetkeztek (Horthy és társai), akik felelősek a magyar zsidóság többségének elpusztításáért."³⁹² – A nyilatkozat egyenesen antiszemita szervezkedéssel vádolja a hercegprímást: "mindazok, akik a magyar zsidóság szörnyű tragédiájának előkészítői és tevékeny résztvevői voltak, Mindszenty érsek mögé húzódva újabb Auschwitzot terveztek", "isteni parancsolat ellenére, papi hivatása ellenére a faji gyűlölködésnek a vezére lett, aki maga köré gyűjtötte és vezette azokat az antiszemita erőket, amelyek a lelkek megbékélésének esküdt ellenségei" stb. A közös nyilatkozat a kommunista pártpropaganda logikáját követi: Mindszenty a rendszer ellen van, a letűnt rendszer politikusai a rendszer ellen vannak, ergo Mindszenty is felelős a letűnt rendszer bűnéért, a zsidóság elpusztításáért. Ez így, természetesen, elvetemült rágalom, még ha nem állítható is, mint fentebb, a maga helyén már utaltam rá, hogy a káplán vagy a főpap a zsidók elszánt védelmezője lett volna.

A történet kevésbé ismert része, hogy Mindszenty letartóztatására a zsidó szervezetek első reakciója egy tiltakozó nyilatkozat volt, amelyet külföldi zsidó szervezeteknek is eljuttattak. Néhány nappal később táviratilag kérték a címzetteket, hogy korábbi nyilatkozatukat tekintsék semmisnek.³⁹³ Hogy közben mi történt, arról nem ejtett szót senki.

A nem állami iskolák államosítása (1948:xxxiii. tc.) (1948. június 16), a Mindszenty József esztergomi érsek ellen irányuló, egyre hevesebb politikai támadások, majd az átlátszóan konstruált büntetőeljárás, a szerzetesrendek feloszlata (1950.

390 *A fordulat éve* (Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1948²), p. 6.

391 A per dokumentumai: Gergely Jenő & Izsák Lajos, *A Mindszenty-per* (Budapest: Reform Kiadó, 1989); Stemler Gyula, szerk., *A Mindszenty-per* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 2001).

392 Idézi: Kovács András, *Múlt és Jövő*, ÚF 14, no. 3 (2003), p. 32 (25. jegyz.); nagyobb terjedelemben lásd Szabó Róbert, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995), p. 178 skk. A nyilatkozat tompított hangú változata, nyomtatásban, minden állításánál a *Sárga könyv*-re hivatkozott; lásd "Szerencsénk...", *Új Élet*, 5, no. 4 (1949. január 27), p. 1 sk.

393 George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 131.

szeptember 7),³⁹⁴ több száz katolikus pap letartóztatása, református lelkészek elbocsátása, keresztény templomok lebontása vagy átalakítása jelölték ki az államhatalom szervezeti nyomulásának útját.

A vagyonuktól megfosztott egyházak anyagi fenntartását az állam magára vállalta. A konkordátumot a kormányzat elsőként a református és az unitárius egyházakkal (1948. október 7) kötötte meg, majd rövidebb később az evangélikussal is (december 14). Az izraelita felekezetekkel kötött konkordátumot (#261) a két országos szervezet vezetői, a kormány nevében pedig Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter írták alá (1948. december 7). A két nappal később (december 9) tartott országos konferencia³⁹⁵ mint a vallásszabadság garanciáját üdvözölte.

Ortutay a zsidó ügyek országos tanácsadójává nevezte ki Bródy Ernőt (1949. június): hogy az érdemes ügyvéd mit tanácsolt a miniszternek vagy miről akarta volna lebeszélni, nem tudjuk. 1949. november 6-án az óbudai hitközség közgyűlése³⁹⁶ "Egy város egy hitközség" mozgalmat indított.³⁹⁷ "Széles mederben megindult országszerete a hitközségek egyesítésének mozgalma. Az ország legrégebbi hitközsége, az óbudai hitközség elsőnek hozott közgyűlési határozatot az egyesülés mellett" – írta az *Új Élet*. A következő lépés a pesti és a budai hitközségek (Pest, Buda, Óbuda, Kőbánya) egyesítése volt (Nagybudapesti Izraelita Hitközség, 1949. december 4).

Most már csak az orthodoxia megnyerése: bekényszerítése hiányzott. Hamarosan elkövetkezett ez is. A kezdeményezést Ortutay tette. Felszólította a két szervezet vezetőségét az önkéntes egybeolvadásra. A neológiának ez háromnegyed évszázados vágya és reménysége volt, kapva kaptak rajta. Az orthodox vezetők tudták, hogy nem állhatnak ellen, fel kell adniuk nehezen kivívott önállóságukat. Tanácskozást tartott az orthodox rabbi-kar (1949. december 6–7), tagjait Kahan-Frankl Samu tájékoztatta Ortutay kívánságáról. Állítólag kikérték 100 külföldi rabbi állásfoglalását. Nyilván volt külföldi rabbi, akivel tanácskoztak, ha másképp nem, az izraeli követség útján, de a szám inkább jelkép lehetett: a középkorban volt szigorú előírás (*takkan*), hogy a legsúlyosabb, hátrányos következményekkel járó döntéseknél száz rabbi egyetértésére van szükség, több országból.

Az orthodox rabbik (5)710. *kiszlév* 16-án, szerdán (1949. december 7) maguk között titkos nyilatkozatot foglaltak írásba. A héber nyelvű szövegben (#262) az orthodox és neológ irányzat szétválását az 1868/69. évi kongresszusnak róják fel. Kijelentik, hogy csak a rájuk nehezedő nyomásnak engedve egyeznek bele az egyesülésbe,

394 34/1950. tvr. ElnT. – A rendek feloszlataása összesen mintegy 11 000 személyt érintett, férfiakat és nőket.

395 Szervezői: a Pesti Izraelita Hitközség Képviseletestülete, a MIOI Intézöbizzottsága, a Magyarország Autonóm Orthodox Iroda.

396 Elözüleg október 17-én az előjáróság, október 20-án a képviselőtestület rendkivüli ülése.

397 *Új Élet*, 5, no. 45 (1949. november 10), p. 1 sk.

és amint lehetőség nyílik arra, hogy a teljes szétválás megvalósuljon, mostani aláírásuk semmisnek tekintendő.

Ezek után az Országos Bizottság (december 11) elfogadta az elkerülhetetlent, csupán annyi feltételt támasztva, hogy az orthodoxia önálló tagozat maradjon.

Az orthodox és a neológ irányzatok képviselői december 29-én a vallás- és közoktatásügyi minisztérium elé terjesztették a választási szabályzatot, amelynek alapján az új szervezet vezető testületeit megválasztják. Ortutay január 6-án a kormány elé vitte a zsidó szervezetek kérését, hogy járuljon hozzá egy Országos Gyűlés összehívásához. A kormány 1950. január 15-én elrendelte az Izraelita Országos Gyűlés összehívását. Ismétlődött 1868/69, biztosan voltak, akik úgy érezték, Bötvös József nemes szelleme lebeg fölöttük.

Az Országos Gyűlést a Síp utcában, a neológ hitközség székházának dísztermében tartották, a teremben ebből az alkalomból Tóra-szekrény függönyök (*parokhet*) tartották el a korábbi (neológ) hitközségi elnökök portréit, a terem fejenél, az elnökségi asztal mögött pedig Lenin, Rákosi és Sztalin arcképét helyezték el, az akkor a közéletben előírt minta szerint. Az Országos Gyűlés, igazodva a kor Szovjetunióból átvett szokásához, üdvözlő táviratot küldött Rákosinak: "(...) A magyar zsidóság, mint a dolgozó nép része, hűséggel követi Vezérét a béke védelmének, a Népköztársaság megerősítésének nagy munkájában." A *Vezér* szó a Síp utcában, úgy látszik, már nem feszélyezett senkit. A gyűlésen Jungreisz Sándor gyöngyösi orthodox rabbi zaklatott szavakkal fejezte ki sajnálkozását. (Jungreisz később alijázott.) Züszman Alfréd (1896–1966), a miskolci orthodox község elöljárója³⁹⁸ kimondta, hogy az orthodoxok csak külső sürgetés miatt mennek bele az egyesülésbe. Többen kínos kérdéseket tettek fel, mire Stöckler berekesztette a vitát. S végül, megalakult (1950. január 26) a hitközségek egyesített szervezete, a Magyar Izraelita Vallásos Szervezet Egységes Országos Szervezete, amely magát pillanatnyilag Magyar Izraeliták Országos Szervezetének nevezte.

Az alapszabályzatot³⁹⁹ alig egy hónappal később újabb Országos Gyűlés fogadta el (1950. február 20).⁴⁰⁰ A szöveget Seifert Géza (1906–1976) ügyvéd, akkor a Szer-

398 A második világháború után könyvet írt városáról: *Miskolci zsidó élet* (Miskolc: Miskolci Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség, 1948). Alijázott. 1958-ban Izrael Állam megalakulásának 10. évfordulójára adott ki évkönyvet: *Tízéves Izrael, 1948–1958* (Tel Aviv: Idősebb Dolgozók Szövetsége, 1958).

399 Nyomtatásban: Stöckler Lajos (felelős kiadó), *Magyar Izraelita Vallásos Szervezet Egységes Országos Szervezete, 1950. február 20* (Budapest: Hírlapnyomda, é. n. [1950]); Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (Historia Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 898–931, no. 192; Gergely Jenő, szerk., *Autonómiák Magyarországon, 1848–2000* (Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó, 2005), III, pp. 1749–1776, no. 98. – Seifert Géza, "A magyar zsidóság Egységes Országos Szervezeti Szabályzata", in: *Évkönyv, 1971/72* (Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1972), pp. 3–10.

400 Bacskai Sándor, "Unifikáció", *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 3–4 (2000), pp. 262–267.

Képek az Izraelita Országos Gyűlésről (1950. január 26) a Síp utcai neológ hitközségi székház dísztermében (Síp utca): Ortutay Gyula beszél, mellette kétoldalt Kahan-Frankl Samu, az ortodox, és Stöckler Lajos, a neológ hitközség elnöke (MZsL)

Országos Gyűlés: tapsol az elnökség (MZsL)

Országos Gyűlés: ortodox küldöttek (MZsL)

vezet választott főügyésze dolgozta ki. 1945-ben a szovjet nagykövetség jogtanácsosa volt, majd katonai ügyész. Zsidó (neológ) részről láthatóan ő mozgatta az egész egyesítési folyamatot. Később évtizedeken át ő volt a zsidó közélet egyik hivatalos vezetője, egy évtizeden át (1966–1976) a МЮК elnöke, akinek tollából (“Sárosi”) számos titkosszolgálati jelentés maradt fenn – és került 1990 után napvilágra – az Állami Egyházügyi Hivatal levéltárában.

A Szabályzat a zsidó hagyomány stílusában ugyan, de az 1948. decemberi konkordátum szavaival és politikailag szinte szemérmetlenül egyértelműen kötelezi el a szervezetet a hatalom iránti hűségére: “Az izraelita hitközségek az előírt vallási parancsnak megfelelően gondoskodnak a Magyar Népköztársaságért, ennek Elnöki Tanácsáért, a Kormányért, az egész magyar nép jólétéért és békességéért mondanó könyörgésekről, továbbá állami ünnepeken megfelelő istentiszteletek tartásáról” (6. §, 2. bek.). A gyorsan pergő események dátumsora önmagában is mutatja, hogy az egyesítés nem spontán folyamat volt: jól előkészítve, erős nyomást gyakorolva, kívülről / felülről mozgatták, belső emberek közreműködésével.

Az egységes szervezet elnevezése egy ideig képlékeny volt. Végeredményben a legfőbb döntéshozó testület a Magyar Izraeliták Országos Képviselete (МЮК) lett: négyévente összeülő “parlament”; ez választotta meg a főhatóságot, a Magyar Izraeliták Országos Intézőbizottságát (МЮИ), amelynek felhatalmazásából a tényleges döntések a Végrehajtó Bizottság, illetve az állandóan működő hivatal, az Országos Iroda kezében voltak. Az adminisztrációt az Országos Iroda végezte, valójában ez volt a hitközségek országos hatalmi központja. Külön szervként működött az Izraelita Központi Felekezeti Bíróság és a rabbitanácsok, külön orthodox rabbitanács is.

Az egységes “zsidó egyház”-ban a neológia szorosan magához ölelte az addig még megmaradt *status quo* és az orthodox hitközségeket. Az előbbieket feloldódtak a szervezetben, azaz feladták megkülönböztető elveiket. Mindenki tudta, leginkább maguk az orthodoxok, hogy a hitközségek egyesítése az orthodoxia felszámolását célozza: ők kevésbé voltak átláthatók, mint a neológok. Az orthodoxia mint külön tagozat (Budapesti Izraelita Hitközség Orthodox Tagozata) működött tovább. A Szabályzat a vallási előírások néhány mozzanatánál az orthodox (fiók)hitközségek számára külön engedélyezte a kivételeket, ami tisztán mutatja, hogy az alapelvekben a neológia felfogásához igazodott.

A nagy szervezeti átalakulás után ott, ahol elegendő volt a létszám, újjáalakult a hitközség (1950). A kisebb közösségek fiókhitközségeket alkottak, a legkisebbeket szórványnak nevezték. A korábbi orthodox hitközségek nevükben megtarthatták ezt a jelzőt; ahol korábban több hitközség volt, az új felvehette nevébe az “egyesült” szót. A korábbi felekezeti egyletek, egyesületek stb. beolvadtak a hitközségbe. A hitközségi igazgatás közbülső szintje egy ideig még legalább részlegesen fennmaradt. Az egységes szervezet 1950 végén új községkerületi beosztást készített, lényegében a két világháború közötti beosztás alapján hat községkerületre osztotta az országot: Budapesti, Északdunántúli (Győr), Déldunántúli (Kaposvár / Pécs), Alföldi (Sze-

ged), Tiszántúli (Debrecen) és Északmagyarországi (Miskolc). A vidéki hitközségek elsovadásával azonban a községkerületek további fenntartása értelmét veszítette, és lassan minden egy kézbe – erős kézbe – került. 1950 végén az Országos Iroda megszüntetett 66 kongresszusi és 80 orthodox hitközséget. A további átszervezések és kivándorlások után 22 kongresszusi és 38 önálló vagy fiók orthodox hitközség maradt fenn az országban.

A Mfok a Párt (MDP) és az állam akaratától függő, minden lehető módon befolyásolt és ellenőrzött felekezeti hatóság volt, mint elődje, a Zsidó Tanács 1944-ben, ha nem is azonos körülmények között, talán nem is ugyanolyan végletes kiszolgáltatottságban, de hasonló külső nyomás alatt. Az izraelita hitközségek egységes, országos, centralizált szervezete, a kongresszusi / neológ szervezet alapjain, az állami szervek által kezelhető módon.

A pártállam, ahogy a történetírás a rendszerváltás óta az 1949-ben kialakult rendszert nevezi: a pártirányítás alatt álló állami szervek néhány lépésben rövid idő alatt kialakították az egyházakat formálisan a társadalomba integráló, valójában ellenőrzésükre szolgáló intézményi kereteket. Szovjet kezdeményezésre, a szovjet külpolitika céljait követve, 1949. áprilisban Párizsban nagy béke-világkongresszust tartottak, igen kiváló emberek részvételével. 1949-ben Magyarországon is megalakult az Országos Béketanács, amelyben jelen voltak az egyházak képviselői. A propagandisztikus békemozgalom, személyekre lebontva, egyházi vonatkozásban: a békepapság volt az a forma, amelyben egyházi embereket a hatóságok elköteleztek maguknak. A zsidóság képviselőire kevésbé volt szükség, mint a keresztény papságra. Adatok mindössze arról vannak, hogy az I. békekongresszuson (1949) a zsidó hitközségek nevében Stöckler Lajos szólalt fel, a III. békekongresszuson (1952) részt vett ugyan Schwarcz Benjámín (1885–1962) budapesti és Czitron József (Jehuda) (1895–1957) vidéki főrabbi,⁴⁰¹ de hallgattak.

1951 májusában kezdte meg működését az Állami Egyházügyi Hivatal,⁴⁰² az irányítás és ellenőrzés hatósági szerve. Korábban az egyházakkal és vallással kapcsolatos ügyek egy évszázadon át a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennható-

401 Hajdúböszörményi, majd a deportálásból való hazatérése után soproni orthodox rabbi, 1950 óta a pesti orthodox hitközség / tagozat rabbinikus bíróságának feje (*ros-bészdm*). Főrabbi címet / kinevezést nem kapott.

402 Felállításáról az 1951:1. tv. (V. 19) rendelkezett. A 33/1956. tvr. megszüntette, 1956 és 1959 között a Művelődésügyi Minisztérium alá tartozott. A 25/1959. tvr. (VI. 2) újjászervezve ismét mint önálló intézményt hozta létre. A 14/1989. tvr. (VI. 30) (2. §) és végrehajtási utasítása (65/1989. Mt.) jogutód nélkül megszüntette. – Ólmosi Zoltán, "Proletár-diktatura és egyház, 1951. Az Egyházügyi Hivatal létrejötte", *História*, 13, no. 5–6 (1991), pp. 23–27; Köbel Szilvia, "Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az ötvenes években (1951–1959)", *Magyar Közigazgatás*, 50, no. 8 (2000. augusztus), pp. 504–512; uő, "Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az újjászervezéstől a megszűnésig (1959–1989)", *Magyar Közigazgatás*, 51, no. 10 (2001. október), pp. 608–618.

sága alá tartoztak. Az Állami Egyházügyi Hivatal ezt a jogkört vette át, merőben más jellegű feladatokkal is kibővítvé. 1951 szeptemberében a kormány felállította a Vallásfelekezeti Alapot, amelynek feladata az volt, hogy fedezze az egyházak elismert költségvetési igényeit: eltartsa a tulajdonuktól és bevételeiktől megfosztott egyházakat és papjaikat. A MIOK is integrálódott az állami költségvetésbe. A politikai rendőrség 1962-ben a hitközség legfelsőbb vezetésében négy emberére támaszkodhatott,⁴⁰³ 1957 és 1976 között két egymást követő elnökét, Sós Endrét (*alias* "Sipos") és Seifert Gézát (*alias* "Sárosi") mint ügynököket tartotta nyilván, és rendszeresen kapott tőlük – de nemcsak tőlük – jelentéseket.⁴⁰⁴

A Dohány utcában, amelynek istentiszteletei mindig az éberség szeme előtt voltak, Herskovits utódja, Katona József (1909–1959) tartotta a lelket a hívekben, beszédeit mindig többen hallgatták, mint ahányan részt vettek a szertartásban, beszédeiben a Tóra explicit utalások nélkül is a zsidó élet jelen követelményei- és lehetőségeiről szólt.

Osztályharcos deportálás

1950. június 23-án, majd 1951. május–júliusban a belügyi szervek összesen 5 182 családot, 12 704 "volt kizsákmányoló" személyt telepítettek ki Budapestről.⁴⁰⁵ Egy második hullámban további ca. 1 200 családtól vonták meg a fővárosi lakhatási engedélyt. Hasonló kitelepítési akciók voltak néhány nagyobb vidéki városban is. Hivatalosan a volt uralkodó osztály tagjait telepítették ki, "nemkívánatos elemeket": gyárosokat, nagytőkéseket, gyárigazgatókat, nagykereskedőket, a Horthy-kor államapparátusához tartozó magasabb rangú személyeket, tábornokokat, a csendőrség és rendőrség törzstiszti karát stb., mindig az egész családot. Valójában értelmiségiek, magasabb beosztású tisztviselők, alkalmazottak is kerültek közéjük. Esetenként csak jó helyen fekvő, szép lakásuk volt az ok. A vagyonekobbzás és kitelepítés tágabb körben a mezőgazdasági középbirtokosokat, az orosz szóval kuláknak nevezett parasztokat is érintette.

403 *Szombat*, 13, no. 3 (5761. *ádár* / 2001. március), p. 16.

404 *Szombat*, 12, no. 4 (5760. *niszán* / 2000. április), pp. 3–4; 12, no. 5 (5760. *niszán-ijár* / 2000. május), pp. 12–13 (kelt: 1960); no. 6 (5760. *sziván* / 2000. nyár), pp. 21–23 (kelt: 1969); 12, no. 8 (5761. *tisri* / 2000. október), pp. 24–26; no. 9 (5761. *chesván* / 2000. november), pp. 21–24; 13, no. 3 (2001. *ádár* / 2001. március), pp. 16–17 (kelt: 1957, 1962); no. 9, pp. 24–26.

405 A kitelepítések törvényi alapja az 1939:II. tc. 148 skk. §, illetve ennek végrehajtási utasítása, 8130/1939. Me. (XII. 1) volt (az utóbbira az iratok elírás folytán a 8030/1939. számmal hivatkoztak). *Magyarországi Rendeletek Tára*, 73, II (Budapest: Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság Nyomdája / Kókai Lajos könyvkereskedőcég, 1939), p. 1269, no. 350.

Az érintetteknek a "véghatározat" kézbesítésétől számított 24 órán – esetenként mindössze fél órán – belül kellett elhagyniuk a lakóhelyüket, az esetleges fellebbezéseket a Rákosi-titkárság bírálta el (szinte kivétel nélkül az eredeti határozatot hagyta jóvá), a transzportok bevagonirozása hajnali 3-kor kezdődött, a szerelvényeket este indították el. A hátrahagyott ingóságokat a hatóságok eladták, a volt tulajdonosok maximum 5 000 forint kártérítést kaptak értük. A lakásokba, amelyek fölött a rendelkezési jogot az Államvédelmi Hatóság gazdasági osztálya kapta meg, az új hadsereg tisztjeit, pártfunkcionáriusokat, munkáskadereket költöztettek. Magasabb politikai szinten az elkobzást és elosztást Vas Zoltán irányította.

A kitelepítettek között legalább 15 % volt a zsidó, bár a kiválasztásban osztályharcos kritériumok érvényesültek, nem a származás. Hivatalos adatok szerint 781 családfő volt gyáros, bankár vagy nagykereskedő, kávéház-, étterem- vagy szállodatulajdonos, ügyvéd, esetleg földbirtokos, illetve ilyenek özvegye.⁴⁰⁶ Nagy valószínűséggel nagy többségükben zsidók. Nem egy közülük korábban megjárta a német lágereket is.

Hivatalosan így nevezték őket: telepesek. "Ez a megjelölés – mondja a rendelet⁴⁰⁷ – jogszabályainkban eddig ismeretlen, és sem ez, sem pedig az alkalmazott szabadságkorlátozások nem tartoznak sem a rendőrhatósági felügyelet, sem az internálás, sem a kitiltás fogalma alá. A gyakorlatban kialakult szokás alapján a kitelepített személyek megjelölésére a »telepes« elnevezés vált használatossá. A telepesek tehát olyan személyek, akik ellenséges cselekedeteik folytatásának megakadályozása végett lakóhelyükről családjukkal együtt ki lettek tiltva, és egyes állami gazdaságok területén kényszertartózkodásra lettek kötelezve. Tekintettel arra, hogy személyiségük és magatartásuk nagyobb veszélyt jelent a társadalomra, államunk belső és külső biztonságára, mint a rendőri felügyelet alá helyezett vagy kitiltott személyeké, így szükségessé vált velük szemben a fent leírt szigorúbb szabadságkorlátozó intézkedések alkalmazása."

Isten háta mögötti helyekre kerültek Borsod, Békés, Hajdú-Bihar, Heves, Szabolcs vagy Szolnok megyében, a Bükkbe, a Hortobágyra, a Nagykunságba stb., 12 helységbe, nem éppen lágerekbe: tiszántúli falvakba; parasztházak egy-egy szobájában helyezték el őket, szerencsés esetben távoli rokonoknál, rendőri felügyelet – zaklatás – alatt álltak, de a Hortobágyon lágerszerű elhelyezést alakítottak ki számukra, csűr, juhakol volt a közös szállásuk.⁴⁰⁸

406 "A Budapestről kitelepítettek összesített névsora" (összesen 11 219 név): http://195.70.53.102/~hirlevel/kozma/kitiltottcsaladok/Data/terkepek/budapest/osszes_nevsor.pdf.

407 00384/1950. Bm. IV. Ücs. (VII. 13).

408 Magam a sárréti Darvas községben (Hajdú-Bihar megye), ahol 1951 nyarán cséplőgép mellett kisegítőként dolgoztam, közről láttam az oda kitelepített embereket, akiket az állami gazdaság szántóföldjein dolgoztattak, szállásuk vessző fonatú pajta – előzőleg talán juhhodály – volt. – Ugyanezen a vidéken, Etyeken élt kitelepítve, kényszerlakhelyen Lakatos Géza volt miniszterelnök.

A Síp utcába tömegesen érkeztek a segítséget kérő levelek. A hitközség semmifajta védelmet nem tudott az áldozatoknak nyújtani. Kossa István (1904–1965), ő maga egykor munkaszolgálatos a Don-kanyarban,⁴⁰⁹ most az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke, Stöckler közbenjárását elutasította. Levélben fejtette ki: "(...) szó sem lehet arról, hogy itten összehasonlítsák a mostani kiköltöztetést a fasiszták által végrehajtott deportálásokkal. Itt nemcsak a családfő vihet magával 500 kg súlyt a holmiaiból, hanem még családtagonként 250 kg-ot. Azonkívül az itt maradt holmijukat az Állami Bizományi Áruház pontosan leltározza, értékesíti, és a tulajdonos kezeihez kifizeti. Az, ami döntő érv, mindenki előre kijelölt lakásba költözik, méghozzá nem is akármilyen lakásba, hanem a falu környékének legszebb lakásaiba. Főleg pedig azt kell megértetni mindenkivel, hogy itt nem a dolgozó emberről van szó, hanem volt nagybirtokosokról, kapitalistákról és kizsákmányolókról és a jelenleg élősködő elemekről. Aki a két eljárást összekeveri, az ezt csak tudatosan teheti, mert a két eljárás közti különbség a legegyszerűbb emberek előtt is világos."

Az *Új Élet* 1951 nyarán többször foglalkozott a kitelepítések ügyével; ez is mutatja, hogy a fővárosi zsidók erősen érintettek voltak. A hitközség vezetői nyíltan megtagadták kitelepített hitsorsosait (#264/a–b). Az izraeli ügyvivő rendszeresen tudakozódott a külügyminisztériumban aziránt, nem volna-e lehetséges, hogy a kitelepítettek kivándorlási vizumot kapjanak, mert a követségre százával érkeznek a kivándorlási kérelmek; kézből elutasították.

Csak Nagy Imre első kormánya tette lehetővé, a "kormányprogram" után, 1953 nyarán, illetve a következő évben, a rendőrhatalom őrízeti alá helyezés vagy internálás megszüntetésével,⁴¹⁰ hogy a kitelepítettek visszatérjenek, ha nem is korábbi lakásukba: legalább lakóhelyükre.

Jerida

A Palesztinába / Izraelbe különböző időpontokban kivándorolt (*alija*), kimenekült (*bríha*), kiszökött magyarországi zsidók közül a háború utáni években többen készültek visszatelepülni Magyarországra. Pontos adatok nem ismeretesek a *jerida* szándékával foglalkozókról. 1947-ben a Magyar Cionista Szövetség 300 főről tudott.⁴¹¹ A Tel Aviv-i magyar képviselő 1950-ben 1 200 főről tájékoztatta az izraeli külügyminisztériumot, ez azonban igen eltúlzott becslés lehetett, a gépiratban az eredetileg beírt 900 főt kézzel javították ki. Későbbi iratok legfeljebb 400 főt em-

409 Emlékirata: *Dunától a Donig* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1984³).

410 1034/1953. Mt. (VII. 26).

411 *Magyar Nemzet*, 3, no. 249 (1947. november 1), p. 5. Idézi: Novák Attila, *Múlt és Jövő*, ÚF 10, no. 2–3 (1998), p. 103 (61. jegyz.).

lítének. Személyes emlékezésekben 20–25 család szerepel. A román király egykori jachtján (“Transylvania”) 1951-ben kilencvenen tértek vissza. A képviselőt leszögezte: “Az Izraelbe kivándorolt magyar állampolgárok magyar állampolgárságukat megtartják. Ennek alapján joguk van arra, hogy hazájukba visszatérhessenek.”⁴¹²

A megalakuló Izrael Állam vallásos berendezkedését hagyták ott? Nem tudták megtanulni a héber nyelvet? Elégedetlenek voltak az élet kezdetlegességével, mindennapi nehézségeivel? Félték az araboktól? Idegennek érezték a Közel-Kelet éghajlatát? Honvagy vezette őket? Megéreztek a Magyarországon épülő szocializmus vonzó erejét?

A visszatelepülők (*joréd*) egyike volt Kardos G. György, aki a bori lágert a kiürítés második “lépcső”-jében hagyta el, abban a csoportban, amelyet a jugoszláv partizánok felszabadítottak; Palesztinába ment.⁴¹³ Cvi Kardos az arabok ellen harcoló hadseregéből leszerelve települt vissza Magyarországra (1951). Regénytrilógiája: *Avraham Bogatir hét napja* (1968), *Hová tűntek a katonák?* (1971), *A történet vége* (1977), magyarul a legjobb körkép a Palesztinában a XX. század eleje óta formálódó zsidó társadalomról, a jisuvtól Izrael Állam megalakulásáig és első önvédelmi háborújáig. Az *Avraham Bogatir*-ral röviddel megjelenése után az Országos Rabbistület ülése is foglalkozott, a könyvet Scheiber Sándor védte meg kollégáival szemben. A vitáról részletes feljegyzést írt az Állami Egyházügyi Hivatalnak Seifert Géza, a MIOK elnöke.⁴¹⁴ Visszatelepült Mezei András (1930–2008) is, aki túlélte Auschwitzot, cionista gyermekotthonban nevelkedett, 1949-ben alijázott, majd másfél év után visszatérően Magyarországra mint költő és a zsidó kulturális élet egyik jelentős szereplője szerzett nevet magának.

A jisuvban megmerítkező olék és jorédek egy korábbi generációjához tartozott Zsigmond László (1907–1992). A pécsi egyetemen került kapcsolatba a cionista mozgalommal, tanári oklevelének kézhez vétele után alijázott (1932), a *Ha-Somér ha-Cá’ir* akkortájt alapított *Ma’abarot*, “átmenet(ek)” kibbucában, a Sáron völgyében kapott helyet és munkát, romániai bevándorlók között, a kibbuc létszámát Magyarországból, Lengyelországból, Németországból, Chiléből érkező új olék folyamatosan gyarapították. Zsigmond, akit a kibbucok egyhangúsága nem elégített ki, egy idő után Tel Avivba ment, gyárban dolgozott, megnősült, majd 1937-ben visszatért Magyarországra, felesége csak egy évvel később tudta követni. Budapesten magántanítónak tartotta el magát. 1940-től kezdve háromszor hívták be munkaszolgálatra: 1941: útépités beföldön, 1942/43: keleti front, a Don-kanyar után túlélte a dorosicsi barakk égését (erről leánya írt később tanulmányt); 1944: a Vértesben. A felszabadu-

412 MOL XIX-J-1-j-Izrael-30/d-001734-1950 (14d). Idézi: Szabadka Katalin, *Fejezetek a magyar–izraeli kapcsolatok történetéből, 1945–1956* (Szakdolgozat, ELTE BTK hebraisztika szak, 2005).

413 Kardos G. György, “Izraelben a nevem Cvi volt...”, *Múlt és Jövő*, ÚF 9, no. 4 (1997), pp. 25–29 (Soós Mária, egy Izraelben forgatott film szövege alapján).

414 *Szombat*, 12, no. 6 (5760. *sziván* / 2000. nyár), pp. 21–22.

lás után kommunista meggyőződésű tanár és kutató volt, 1960-tól az Eötvös Loránd Tudományegyetem új- és legújabb kori történeti tanszékének vezetője, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia tagja. A XX. század politikai eszméinek történetével foglalkozott. Egy gyűjteményt állított össze a pápák politikai és szociális enciklikáiból a XIX–XX. században (1970). Élettörténetének fordulataival, életveszélyes kalandjaival soha nem dicsekedett, de magatartásában, szavaiban érezni lehetett, hogy történeti ítéleteit személyes élményei formálták.

Cionisták börtönben (1953)

Az állami antiszemitizmus a második világháború után a Szovjetunióból indult ki. A hagyományos oroszországi zsidóellenesség, a zsidók nemzetközi kapcsolataitól ("kozmpolitizmus") való félelem, a diktatorikus hatalom törekvése a feszültségek levezetésére egyaránt mozdítóerői voltak. Mikhoelsz meggyilkolása után a Zsidó Antifasiszta Bizottságot feloszlatták (1948. november), tagjait letartóztatták, a Krim-félsziget elszakítására irányuló összeesküvés és egyéb vádak alapján elítélték őket. A Krim-összeesküvés valójában nem volt más, mint a szovjet kormány rendelete (1924) alapján egykor a Krimben tervezett autonóm zsidó terület létrehozásának tervei. A jiddis kultúra jeles személyiségei köréből 24 költőt, író, személyt cionista és imperialista kapcsolatok vádjával kivégeztek (1952. augusztus 12), köztük volt Peretz Markish (1895–1952) író, többen mások a börtönben haltak meg.

A Szovjetunióban zajló folyamatok több hullámban átterjedtek a szovjet uralom alatt álló országokra is.⁴¹⁵ Romániában Georghe Georghiu-Dej (1901–1965) teljes hatalmú kommunista pártfőtitkár (1945–1965) alatt Ana Pauker (*née* Rabinsohn) (1890–1960)⁴¹⁶ külügyminisztert eltávolították posztjáról (1952), azzal a váddal, hogy 1948 után támogatta a zsidók kivándorlását Izraelbe. Igen, Pauker mint külügyminiszter valóban hozzájárult a zsidók kivándorlásához, az államközi egyezményeknek megfelelően.⁴¹⁷ Csehszlovákiában Klement Gottwald (1896–1953) pártfőtitkár (1945–1953) és miniszterelnök (1948–1953) alatt a Rudolf Slánský (1901–1952), a párt titkára és társai elleni konstruált per (1952) határozottan antiszemita jelleget kapott. A csehszlovák kommunista vezető, a szlovák nemzeti felkelés (1944. augusztus) egykori vezetője, miniszterelnök-helyettes és 13 társa, köztük – rajta kívül – 10

415 Hódos György, *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában, 1948–1954* (Budapest: Eötvös Kiadó, 1990).

416 Tatiana Brătescu & Gheorghe Brătescu, *Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist* (Berkeley – Los Angeles, CA: University of California Press, 2001).

417 Robert Levy, "Ana Pauker and the Mass Emigration of Romanian Jewry, 1950–1952", *East European Jewish Affairs*, 28, no. 1 (1998), pp. 69–86.

zsidó elleni politikai per nyíltan zsidóellenes jellegével tűnt ki a szovjet tömb többi országában folytatott konstruált perek közül. A vád állítása szerint a nemzetközi zsidó összeesküvést a *Joint* irányította. A tárgyalás során minden lehető alkalommal hangsúlyozták a vádlottak zsidó származását. A zsidó vádlottak közül nyolcat kivégeztek. Az ellenőrzött magyarországi sajtó tompította a per antiszemita célzatú elemeit, a zsidó vonatkozásokra csak halvány utalásokat tett.⁴¹⁸

Slánský és társai kivégzése (1952. december 3) után alig több mint egy hónappal, 1953. január 13-án Moszkvában a szovjet távirati iroda (TASzSz) kiadta a Szovjetunió Kommunista (Bolshevik) Pártja Központi Bizottsága elnökségének közleményét, amely szerint leplezték a Szovjetunió vezetői ellen gyilkos merényleteket előkészítő "cionista orvosgyilkosok" csoportját (*Pravda*).⁴¹⁹ A közlemény szerint a Kreml orvosai, akiket őrizetbe vettek, és akik ellen az eljárás már folyik, a "fehér köpenyes gyilkosok", a *Joint* elnevezésű "nemzetközi zsidó burzsoá-nacionalista szervezet" ügynökei voltak. Az "orvos-ügy"-ben (*дело врачей*) megvádolt orvos-professzorok közül többen "kapcsolatban álltak a »Joint« zsidó nemzetközi burzsoá-nacionalista szervezettel", értsd: zsidók voltak; "ez a szervezet az amerikai felderítés vezetésével széles körű kémtevékenységet, terrorista harcot és egyéb aknamunkát folytat több országban..." A Kreml orvosai a gyanúsítás szerint a Szovjetunió legmagasabb rangú személyiségeinek meggyilkolására szervezkedtek. Az orvosok között voltak magának Sztalinnak a kezelőorvosai, Miron / Meer (Méir) Sz. Vovszi (1897–1960)⁴²⁰ és Vladimir N. Vinogradov (1882–1964) belgyógyász professzorok. Számos letartóztatás történt. Egy nappal azután, hogy a Szovjetunió megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel (1953. február 9), őrizetbe vették Maria Jevzorovna Weizmann (1893–?) doktornőt, Izrael nem sokkal korábban elhunyt első elnökének hűgát. Neki igazán semmi köze nem volt a Kremlhez. Ő képviselte volna acionista összeköttetést. Aláírtattak vele egy nyilatkozatot, hogy sajnálatát fejezi ki Sztalin halála fölött, de augusztus 12-én kiengedték a börtönből. 1956-ban alijázott.⁴²¹ A Szovjetunióban híre ment, hogy a zsidókat ki akarják telepíteni a városokból.

A prágai Slánský-per és a Kreml zsidó orvosainak megvádolása Moszkvában mintát adott Magyarországon is.⁴²² A *Szabad Nép* már másnap (1953. január 14) kö-

418 George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 213 sk.

419 A moszkvai ügynevezett orvosper háttéréhez és történetéhez lásd Jakov Rapoport, "Emlékeim az ügynevezett »orvospererről«", in: *Múlt és Jövő. Zsidó kulturális antológia* (Budapest: Szimultán Rt., 1988), pp. 150–158.

420 A második világháborúban az orvosi szolgálat vezérőrnagya (1943). A színész Mikhoelsz unokatestvére. Bulgakov róla mintázta a *Mester és Margarita* (1929–1940, nyomtatásban: 1966) Kuzmin professzorát.

421 A történet dokumentációja olvasható az interneten: <http://www.pseudology.org/Veizman/>.

422 Az ügy egykorú magyarországi sajtóvisszhangját, amely nagyjából külföldi cikkek célzatos átvételére szorítkozott, részletesen ismerteti George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism,*

zölte a moszkvai hírt,⁴²³ és a továbbiakban is szinte naponta leadta vagy ismertette a szovjet hivatalos lapok vonatkozó cikkeit. Egy a Slánský-perhez hasonló eljárás Magyarországon a legfőbb politikai és állami vezetés szintjét fenyegette volna, ellenben az orvosok alacsonyabb szinten álltak a hierarchiában, ezen a szinten az ügy Rákosi és legmagasabb rangú társai helyzetét nem veszélyeztethette. Rákosi valószínűleg ügyes taktikai lépésnek gondolta, hogy moszkvai mintára ő is megindítson egy cionistaellenes eljárást.

Az államvédelmi szervek és a gazdasági rendőrség már közvetlenül a háború után gyűjteni kezdte az adatokat, egyelőre határozott cél nélkül, az egykori Zsidó Tanács volt tagjai, a *Joint* alkalmazottjai, a zsidó / cionista szervezetek vezetői és aktivistái ellen. 1953 elején, még mielőtt a moszkvai közlemény nyilvánosságra került volna, eljárások indultak.⁴²⁴ A vádak az 1946:VII. tv., "A demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről" – köznyelven a "hóhértörvény" – paragrafusaihoz kapcsolódtak.⁴²⁵ A letartóztatottak között egyaránt voltak az Államvédelmi Osztály vezetői és cionista vezetők. Péter Gábort cionista kémtevékenység vádjával tartóztatták le,⁴²⁶ és azt hozták fel ellene, hogy a párt vezetői elől eltitkolta vagy elrejtette azokat a bizonyítékokat, amelyek a cionistáknak a német fasisztákkal (Gestapo) való együttműködésére és kémtevékenységükre vonatkoznak.⁴²⁷ Letartóztatták az Államvédelmi Osztály több, zsidó származású kommunista tisztjét: Bálint István

---

and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953 (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 205 skk.

423 "Terrorista orvoscsoportot lepleztek le a szovjet állambiztonsági szervek", *Szabad Nép*, 11, no. 14 (1953. január 14), p. 3.

424 George Garai, *The Policy towards the Jews, Zionism, and Israel of the Hungarian Communist Party, 1945–1953* (Thesis, London School of Economics and Political Science, 1979) (MS), p. 215 skk.; Zinner Tibor, "Az 1953-as »cionista per«", in: Püspöki Nagy Péter, szerk., *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában* (Budapest: Magyarország Holocaust Emlékalapítvány, 2001), pp. 216–251. – "Az államszocializmus kora Magyarországon" című, egyetemi történelem szigorlat segédanyagát közlő honlapon (<http://www.geocities.com/allamszocializmus/>) a "Koncepciók perek, 1949–56" című összeállításban két cionista per van feltüntetve: "Cionista / ÁVH" (Péter Gábor stb.) és "Cionista 2" (Benedek László stb.). A szorosabb értelemben vett zsidó közösséget és cionista mozgalmat csak az utóbbi érintette.

425 A dokumentumok egy részét közli: Solt Pál, szerk., *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, I–V (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992–1996).

426 Állítólag 1953. január 3-án maga Rákosi, saját házában, mint vendéggel, közölte vele, hogy le van tartóztatva, s rögtön elvitték.

427 A vádiratot 1953. december 11-én adták ki ellene. Életfogytiglanra ítélték (1954. március 13). Ügyét 1957 márciusában felülvizsgálták. 1960-ban szabadon bocsátották, és ezután gazdasági pozícióban dolgozott.

(1912–1984),⁴²⁸ Bauer Miklós (1921–2008),⁴²⁹ Csapó Andor (1901–1981),⁴³⁰ Tihamy János,⁴³¹ Timár István (1913–1991)⁴³² stb.⁴³³ Péter Gábor iratai között nyomozati anyagot találtak többek között a Magyar Cionista Szövetségről, személyesen Rusznyák István (1889–1974)⁴³⁴ belgyógyász, egyetemi tanár, 1949 óta a M. Tud. Akadémia elnöke ellen. Stb.

Cionista kémkedés vádjával január 15-én több orvost letartóztattak.⁴³⁵ Köztük volt Benedek László, egykor a Zsidó Kórház alorvosa, majd 1944 nyarán–őszén a zsidó orvosi szolgálat – a Wesselényi utcai szükségkórház – vezetője, akkor a Zsidó Kórház főorvosa, a *Joint* gyógyszerosztályának vezetője, nyíltan is hangoztatott meggyőződése szerint kommunista és anticionista (a hitközség MDP pártszervezetének titkára); Székács-Schönberger István (1907–1999)⁴³⁶ pszichiáter; Zádor

---

428 A Zsidó Kórház orvosa, 1944 novemberétől kezdődően Waldemar Langlet mellett részt vett a Svéd Vöröskereszt segélyező akcióiban. Államvédelmi ezredes, az ÁVH főorvosi hivatalának vezetője.

429 Államvédelmi alezredes (VIII/3, nyugat-európai hírszerzés).

430 Államvédelmi alezredes (X/4, gazdasági osztály).

431 Államvédelmi őrnagy / alezredes (II/1, katonai kémelhárítás, VIII, hírszerzés, X/3 operatív technikai osztály).

432 Volt munkaszolgálatos. 1945-től a politikai nyomozócsoportban dolgozott. Az Államvédelmi Hatóságnál ezredes, 1948-tól az igazságügy-minisztérium büntetőjogi és ügyészségi főosztályának vezetője. A háború után ő vezette a főbb háborús bűnösök kihallgatását. 1956-ban szabadult, 1957-ben rehabilitálták, az igazságügy-minisztérium törvény-előkészítő osztályának vezetője, majd 1962-től a Szerzői Jogvédő Hivatal főigazgatója volt.

433 Schmidt Mária, „»Ez a per lesz a perek pere.« Adalékok egy torzóban maradt tisztogatósi akcióhoz”, *Szombat*, 7, no. 4 (5755. niszán / 1995. április), pp. 30–33 (kissé eltérő címmel); újra közölve in: uő, *Diktaturák ördögsekerén* (Budapest: Magvető, 1998), pp. 271–284.

434 1944-ben kormányzói védettséget kapott, ennek ellenére Szegedről deportálták, de egy vonatról sikerült visszahozni, Pesten bujkált, a Szociális Testvérek Társasága védelmében (Thököly út 69). 1945-ben a budapesti II., 1946-tól az I. Belklinika igazgatója.

435 Benedek István Gábor, „Így kezdődött. Orvosper – 1953”, *Népszabadság*, 47, no. 280 (1989. november 25), Hétféle, p. 18.

436 Benedek István Gábor, i. h. (1953. szeptemberig volt letartóztatásban). – Székács-Schönberger félbemaradt, postumus visszaemlékezése: *Egy zsidó polgár gyermekkorára. Analitikus háttérrel* (Budapest: Múlt és Jövő, 2008). Benne 1948-ban angolul megjelent tanulmánya a Holocaustszindrómáról: „Én-rendellenességek háború idején”. – Egy terjedelmes, mélyreható önéletrajzi interjújában (Hadas Miklós, 1994), amely (családja) eredeti Schönberger nevét nem használja, beszél zsidó származásáról, az 1925 k. őt ért antiszemita atrocitásokról, az 1944. évi zsidóüldözésről stb., de 1953. évi letartóztatásáról nem ejt szót, a szövegből úgy tűnik ki, mintha pályája az 1950-es években töretlen lett volna: *Replika*, no. 19–20 (1955), pp. 11–43 / <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1920/szekacs.htm>. Idős korban, szakmai elismertsége csúcsán: elfojtás? – Lásd még Judit Mészáros, „Progress and Persecution in Psychoanalytic Heartland: Antisemitism, Communism and the Fate of Hungarian Psychoanalysis”, *Psychoanalytic Dialogues*, 20 (2010), pp. 600–622.

Imre (1917–)⁴³⁷ pszichiáter, korábban a Zsidó Kórház orvosa, akkor a Kútvölgyi úti kórház ideg- és elmeosztályának és a János kórház pszichiátriai osztályának vezetője,⁴³⁸ Weil Emil (1897–1954) egészségügyi szervező egyetemi tanár, röviddel azelőtt washingtoni követ, és többen mások, még a nem zsidó Babics Antal (1902–1992) urológus professzor is, aki mindössze Péter Gábor házsomszédja volt (s egyébként a felszabadulás előtt az illegális kommunista mozgalom tagja). A *Szabad Nép* cikket közölte “Bűnös orvosok felelősségre vonása” címmel.

A “dr. Benedek László és társai” megjelöléssel futó eljárásban ugyancsak még 1953 januárjában lefoglalták a zsidó és cionista szervezetek vezetői közül Stöckler Lajost, 1944-ben a Zsidó Tanács tagját, később elnökét, a háború után a MIOK elnökét, a hitközség pártszervezetének tagját (őt mindjárt január 16-án); Benoschofsky Imre rabbit; húgát, Benoschofsky Ilonát, aki korábban az Ichud-МАРАI tagja és 1948-ban rövid ideig a Cionista Szövetség főtitkára volt, előtte és utána a Zsidó Világkongresszus magyarországi titkára, illetve főtitkára;⁴³⁹ Csengeri Leó (1887–1967) gazdálkodót, a debreceni *status quo ante* hitközség elnökét; Engländer Tibor (1932–) és Schmelzer Kornél / Menahem Schmelzer fiatal cionista vezetőket, összesen mintegy 10 cionistát; Szalai Pál egykori nyilaskeresztes tisztet, aki 1944 végén a Síp utcával és Wallenberggel együttműködve segítette a mentőakciókat (ő rendelt ki rendőröket a gettó védelmére). Engländer ellen a vád kémkedés, a rendszer elleni izgatás és hűtlenség volt.⁴⁴⁰ Február végén, *purim* előestéjén a letartóztatottak közé került Groszberg Ervin (Slomo), polgári foglalkozására nézve, bődíszműves, egyébként – és főként – pedig az orthodox *Aguda* ifjúsági tagozatának (*Ze'iré Agudat Jisraél*) vezetője, aki a háború utáni években talmud-tóra foglalkozásokat (Holló utca 1, II. emelet) és nyári tábort (Húvösvölgyi út 62) szervezett gyermekeknek, azután a Dob utcai orthodox iskola volt diákjai számára tartott cionista foglalkozásokat; ez utóbbi volt a fő vád ellene.⁴⁴¹

A közvélemény a letartóztatásokról alig tudott meg valamit, hivatalosan a zsidó közösség sem kapott tájékoztatást. A *Szabad Nép* közölte Stöckler letartóztatásának hírét (január 17), de nem említette, hogy ő a MIOK elnöke, csak azt közölte, hogy

437 *Lélekgyógyítás tengereken túl. Egy pszicháter visszaemlékezései* (Budapest: AduPrint Kft., 1998); *Minden perc egy örökkévalóság* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000).

438 Zádor 1954-ben szabadult, 1956-ban külföldre távozott. Három évtizedet élt Ausztráliában, 1996-ban visszatelepült Magyarországra. A Legfelsőbb Bíróság 2002-ben rehabilitálta. A *Minden perc... börtönnaplóját is közli*.

439 Később a Zsidó Levéltár igazgatója.

440 1953 júniusában négy évre ítélték, ezt másodfokon két évre enyhítették, 1954 december 25-én szabadult. Az ügyről interjúban beszélt: Gadó János, “»Nem hittem, hogy ezt négy évvel meg lehet úszni.« Interjú Engländer Tiborral (...) az 1945–1956 közötti időszakról”, *Szombat*, 18, no. 8 (5767. *tisri* / 2006. október), pp. 14–16.

441 Az 1953. évi cionista perben kihallgatásainak dokumentumait közli: Novák Attila, “Ortodox tanító az állambiztonság fogságában”, *Szombat*, 18, no. 2 (5766 / 2006. február), pp. 18–20.

a volt gyáros lakásán nagy mennyiségű dollárt és svájci frankot találtak elrejtve. (Ez nyilvánvalóan a *Joint* pénze volt, amelyet Stöckler kezelt.) Az 1950-es évek elején a valutarejtegetés a legsúlyosabb bűnnek számított. Az újsághír Stöckler denunciaciójára szolgált. Az *Új Élet* 1953. május 5-i számában közlemény jelent meg, hogy az Országos Iroda Heves Lajos (1900–1965) személyében új elnököt választott; az okot elhallgatta.

Domonkos Miksát, 1944/45, a pesti gettó egyik hőst, a háború után egy ideig a hitközség főtitkárát 1953. március 3-án vagy – fiának emlékezete szerint – április 7-én tartóztatták le. Tudott volt róla, hogy nem helyeselte a konkordátumot, az iskolák és kórházak államosítását, emiatt konfliktusa is támadt Stöcklerrel, és 1950-ben nyugdíjba ment. Az Államvédelmi Hatóság börtönéből – a kínzások miatt rettenetesen leromlott egészségi állapotban – 1953. november 13-án egyenesen kórházba került, majd szabadulása után nem sokkal meghalt.⁴⁴²

Szirmai Istvánt, az MKP, majd az MDP egyik vezető káderét, 1949 óta a Magyar Rádió elnökét egyenesen a cionista szervezetekkel fenntartott kapcsolatai (!) miatt vették őrizetbe. Leváltották Décsi Gyula (1919–1990) végzett jogászt (1953. február 2), aki a háború után először mint a politikai rendőrség főtisztje (ÁVH alezredes), majd mindössze két és fél hónapos hivatali ideje alatt mint igazságügy-miniszter is az egyházak megengedését szervezte. Annak idején őt érte az a kitüntetés, hogy letartóztathatja Mindszenty herceprímást.

A letartóztatottakat a börtönben magánzárkában tartották, fizikai bántalmazásoknak tették ki, kémkedés vádjára vallatták. A nyomozás és a kihallgatások egyik célpontja Löwinger / Löwinger Sámuel volt, 1942 óta a Rabbiképző Intézet igazgatója, aki már 1950-ben Izraelbe emigrált, így könnyű lett volna reá terhelni a bizonyíthatatlan vádakot. Elő volt készítve az 1944. évi zsidóüldözésről rendszeres egykorú forrásanyagot gyűjtő és közlő Lévai Jenő újságíró letartóztatása is.

Több zsidó származású befolyásos kommunista vezető, köztük Vas Zoltán, akivel korábban Stöckler rendszeres kapcsolatot tartott fenn, és aki zsidó ügyekben a lehetőségekhez képest általában segítőkésznek mutatkozott, most hirtelen kegyvesztett lett. No, nem börtönbe került, csak Pécsre, mint a komlói szénbányák igazgatója. A párt káderlistáján ez is nagy lecsúszást jelentett. Más zsidó származású, magas rangú párt- és állami funkcionáriusokat, tekintet nélkül hosszú pártmozgalmi múltjukra, félreállítottak. Kovács Istvánt (1911–), az MDP Központi Vezetőség káderosztályának vezetőjét, addig a központi pártapparátus irányítóját, vidékre (Miskolc) helyezték. Szántó Zoltán (1893–1977) washingtoni nagykövetet visszahívták, és politikai szempontból jelentéktelen állást adtak neki. Szirmai, Vas, Szántó, Weil majd az első Nagy Imre-kormány idején kaptak ismét vezető tisztségeket.

442 Rabságáról, szenvedéseiről fiával (Domonkos István) készített interjút Várnai Pál: "Apámat elhurcolták azzal, hogy csak egy kis meghallgatásra viszik...", *Szombat*, 18, no. 2 (5766 / 2006. február), pp. 21–23. Lásd még Andor Mihály interjút: *Centropa.hu*.

A kihallgatások megkezdésével egy időben Rákosi nagy ívű külpolitikai beszámolót tartott az MDP Politikai Bizottsága előtt (#265).⁴⁴³ Ahhoz, hogy a cionizmust és Izraelt az amerikai kémiszolgálat eszközének minősítse, visszanyúlt az első világháborúig, a *Balfour Declaration*-ig, a fasizmusig. Meg akarta magyarázni, hogy a légerekből visszatérő zsidók tulajdonképpen átejtették a gyanútlan kommunista pártot: "(...) azoknak a zsidóknak jelentéktelen része, akik ilyen légerekben voltak, nem mertek visszamenni, hazamenni. (...) Azonkívül maguk a zsidók rendkívül szimpatikusak voltak a fasizmus leverése után, mert mindenki úgy tekintett rájuk, mint a fasizmus áldozataira, és mindenki azt hitte, hogy azok a szörnyű tapasztalatok, amiket a koncentrációs táborokban meg a halálgyárakban szereztek, azok egyszer s mindenkorra a demokrácia barátaivá teszik őket... És valóban, az első időkben ezek a zsidók, tekintet nélkül pártállásukra, szimpatizáltak a felszabadító mozgalommal olyan értelemben, hogy ennek köszönhették a megmenekülésüket, és látták, hogy főleg a kommunisták azok, akik a fasisztákkal szemben a legélesebb harcot viszik. Ebben az időben volt olyan általános nézet, hogy az a zsidó, aki átélte a nácizmus borzalmait, az, ha nem is kommunista, de feltétlenül demokrata, és sok elvtárs maga is elhitte ezt. Emlékszem, hogy 1945-ben, 1946-ban az ilyen kérdéseknél, mikor ilyen kispolgári zsidó felvevéséről volt szó a pártba, akkor elég volt azt mondani, hogy Auschwitzban volt, vagy három hozzátartozóját megölték a nácik, és ez már egy érv volt arra, hogy bevegység a pártba." Egy oldalvágás a szociáldemokratáknak: "Hogy a Szociáldemokrata Pártban ez még sokkal könnyebben ment, arról, azt hiszem, nem kell beszélni." Ezen a ponton a cionisták felé fordult: "Ugyanakkor pedig a cionisták újra benyomultak ezekbe a népi demokráciákba, felhasználták a gazdasági nehézségeket, és mint a Joint, ilyen jótékonyági egyesületek és a többi elkezdtek a maguk munkáját." Következett az osztályharcos magyarázat: "(...) a német fasizmus helyére az amerikai imperializmus lépett, és ugyanakkor a szocialista építés következtében a zsidó kispolgárok jelentékeny része gyökértelenné vált, mert a szocialista építés következtében a kiskereskedelem, a kisipar, a magánkereskedelem igen jelentékeny része szükségtelenné vált, és ezek az elemek (...) lassanként szembekerültek a népi demokráciával..." A nemzetközi összefüggés: "(...) az amerikaiak természetesen Izraelt és az egész cionizmust rögtön a saját szolgálatukba állították. A legnagyobb cionisták Amerikában vannak, és ami döntő, onnan kapják a pénzt... (...) Tekintettel arra, hogy (...) zsidók mindenütt vannak, (...) előtérbe került a cionizmus mint kémiszervezet." *Quod erat demonstrandum*. Az elméleti fejtegetések után Rákosi, ismert beszédmodorában, hivatkozik a Rajk-per zsidó vád-

443 Kiadva: "Rákosi Mátyás a zsidóságról és a cionizmusról", *Szombat*, [2], no. 6 (1990. augusztus), p. 11; Révai Valéria, szerk., *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése* (Budapest: Zrínyi Kiadó – Új Magyarország, 1991), pp. 107–109; Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 281–284, no. 21; idéz belőle Szabó Róbert, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995), p. 203 sk.

lottaira,⁴⁴⁴ a Slánský-perre, a Szovjetunióban az orvosok ellen folytatott eljárásra és Péter Gáborra, hogy ez előtt a háttér előtt Stöckler Lajost Gestapo-kémnek nevezze, hogy példálózzon “a budai rabbi”-val, “akit néhány nappal ezelőtt zártu(n)k ki”, “aki 1947-ig kiscgazda volt, 1947-ben belépett a Szociáldemokrata Pártba, és 1948-ban átjutott a mi pártunkba”. Az utalás Geyer Arthúr rabbira vonatkozik; Rákosi nem említette, hogy ő is a letartóztatottak közé került. A letartóztatásokról egyáltalán nem beszélt, de a várható támadásokkal és tiltakozással szemben elővágásként már is védekezni kezdett, “az amerikai ügynök Mindszenty”-vel állítva párhuzamba “az amerikai ügynök cionisták” elleni fellépést. “Ha mi ezekkel a cionistákkal szemben fellépünk, az természetesen nem antiszemitizmus, és a rendes kommunista vagy pártunkívüli zsidó, aki a népi demokráciának híve és támogatója, az változatlanul ugyanúgy fog dolgozni ezután is, mint eddig, és a munkáját ugyanúgy megbecsüljük és jutalmazzuk, mint eddig. (...) Annak idején, amikor mi az amerikai ügynök Mindszenty ellen felléptünk, akkor az ellenség azt mondta, hogy keresztényüldözés, katolikus üldözés folyik Magyarországon... Most pedig, amikor az amerikai ügynök cionisták ellen megyünk, most pedig mi lettünk antiszemiták. (...) Most, miután különösen nálunk a katolikus kémvonal megfelelő csapások után kissé óvatosabban dolgozik, és helyette a cionista kémvonal került előtérbe, első vonalba, ugyanazzal a következetességgel és remélem ugyanazzal a sikerrel fogunk velük szemben is harcba menni, mint ahogy ezt a többi ellenséggel szemben is megtettük.”

A letartóztatottak eleinte úgy sejtették, hogy a cionista összeesküvés vádjával a Kreml orvosainak felrótt bűnök (Zsdanov halála stb.) mintájára őket is – közvetve, *per analogiam* – valami hasonlóért akarják felelőssé tenni. Sztalin halála (március 5) után – abban az évben *purim* csak két-három nappal korábbra esett – Moszkvában visszavonták a zsidó orvosok elleni vádak (1953. április), majd a letartóztatott orvosokat szabadon engedték. A siker, amelyet Rákosi februárban elérni remélt, délibábnak bizonyult. De Rákosi ekkor már elveszítette egyensúlyát, ide-oda kapkodott, személyes érdekből egyre mélyebb és sötétebb aljasságokba süllyedt. A politikai helyzet gyors változásai arra indították, hogy a már mozgásba lendült gépezetet megrendült személyes hatalmának erősítésére használja fel.

Hamarosan kibontakozott a zsidóellenes koncepció magyar változata. A cionista összeesküvést mint az eljárások vezérmotivumát ejtették, a továbbiakban a kihallgatások a nemzetközi kémhálózat felgöngyölítésére és a párt vezetői ellen tervezett merényletek háttérének tisztázására irányultak. Természetesen, mint ahogy a cionista összeesküvés gyanúsításának, úgy ezeknek a vádaknak sem volt alapjuk. A “világimperializmus” ügynökei ellen indított nyomozást Rákosi összekapcsolta az Államvédelmi Hatóság / Osztály volt vezetője, a Rajk-pert annak idején előkészítő

444 Rákosi: “a Rajk-ügyben (...) a legtöbb halálraítélt ilyen kispolgári zsidó volt: a Szőnyi, a Szalai, az Angliából meg Svájból visszatért ilyen emigráns, úgynevezett baloldali rendőrspiclik.” – Az idézet: Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 282 sk.

Péter Gábor altábornagy elleni eljárással, amely az 1949 óta folytatott törvénytelen, önkényes perek, az MKP kádereinek üldözése és hazug vádak alapján történt kivégzések miatt reá magára háruló felelősséget akarta elleplezni. A tervezett nagy cionista perből nem lett semmi, de a vád a *Joint* tevékenységét egészében véve amerikai kémtevékenységnek állította be.

Ki ölte meg Wallenberget?

Az eredetileg egy cionista összeesküvésű pert előkészítő eljárás folytatásának az volt a célja, hogy az Államvédelem segítsen a szovjet titkosszolgálatnak. Abban az időben már Svédországban és a nemzetközi közvéleményben a szovjet titkosrendőrségre terelődött a gyanú, hogy Wallenberget megölték vagy titokban fogva tartják. Wallenberg 1945. januári eltűnéséért a magyarországi zsidó vezetőkre akarta hárítani a felelősséget: mintha ők tervelték volna ki és hajtották volna végre – a hitközség (!) vagy az amerikai követség pincéjében, megtorlásul, mert nem tett eleget a budapesti zsidók megmentése érdekében (!) – a politikai gyilkosságot.⁴⁴⁵ A teljességgel abszurd gyanúsításhoz talán kapóra jött, hogy Lévai Jenő a Wallenbergről írt könyvében azt bizonygatta, hogy az NKVD-nek semmi köze nem volt a svéd diplomata elrablásához. A nyomozó hatóságok Szalai Páltól mindjárt az első kihallgatáson ezt kérdezték: “Maga most el fogja mondani nekünk az igazat arról, hogyan gyilkolta meg Stöckler Lajos és Domonkos Miksa Raoul Wallenberget.”⁴⁴⁶ A nyomozás Wallenberget, a zsidó segélyszervezeteket és a cionista mozgalom aktivistáit az amerikai kémhálózat ügynökeinek akarta beállítani. A vád egyik koronatanúja Szalai Pál lett volna: a koholmány szerint látta, hogy Wallenberget Stöckler és Domonkos verték agyon. Ma már igen nehéz belátni, hogyan képzeltek el a bizonyítását annak, kierőszakolt, kiverett vallomásokon túl, hogy a pesti zsidóknak érdekükben állt Wallenberg meggyilkolása. Az Államvédelmi Hatóság (egyik) vizsgálati terve (1953. május 26)⁴⁴⁷ a koholt vádaknak az 1930-as évek moszkvai perei óta ismert módszerével tényállásként a pusztán gyanút rögzíti: “A gettósításnál kivételezéseket tettek. A szegény zsidókat kis helyre tömörítették össze, embertelen életkörülmények között éltek, míg a gazdag zsidóknak kényelmes szállást biztosítottak. A gettó megalakítása után besúgó hálózatot építettek ki. A besúgó hálózat jelentette azokat a személyeket, akik szembeálltak a Zsidó Tanács népellenes tevékenységeivel...” stb. A terv a “népellenes tevékenységek” közé sorolja a gettó-rendőrség megszervezését (!), a Waldsee-postát

445 Ember Mária, *Ránk akarták kenni* (Budapest: Hét Torony Könyvkiadó, 1992).

446 Ember Mária, *Múlt és Jövő*, ÚF 1, no. 4 (1990), p. 64.

447 Kiadta Szabó Róbert, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995), pp. 305–307, no. 6.

(!), a felszabadulás után Lévai Jenő könyvének megíratását “a gettóban elkövetett népellenes tevékenységek leplezésére” (!), végül, Raoul Wallenberg meggyilkolását (!). Egy nyilvánosságra került kihallgatási jegyzőkönyv⁴⁴⁸ azt mutatja, hogy a gyanúsítottakból a vádak tárgyára nézve hasznos adatot egyáltalán nem lehetett kiszedni.

A tervezett perrel összefüggésben széles körben felülvizsgálták az MDP tagjai körében a korábbi cionista mozgalmi kapcsolatokat – ez gyakran pusztán a zsidó származást jelentette –, és a gyanús személyeket kizárták a pártból, elzárták előttük a magasabb tisztségek lehetőségét. A cionista kémkapcsolat és összeesküvés, Wallenberg meggyilkolása stb. azonban nemsokára lekerült a napirendről. A vádak közül az embercsempészet maradt meg, az, hogy pénz fejében segítették a Nyugatra kiszökni készülőket. (Ez a segítség, tudjuk, valójában a *bríha* és a háború utáni első években az *alija* szervezését jelentette. A pénz, amely nagyjából a Nemzeti Bankon ment át, a költségek fedezete volt.)

Négy letartóztatott, köztük Stöckler és Benedek ellen vádat emeltek, hadbírósg elé állították őket, mindketten börtönbüntetést kaptak, 2, illetve 3 évet (1953. december 8), de már a következő évben szabadultak (1954. február 25, illetve december 7),⁴⁴⁹ egyikük elborult elmével, másikuk súlyos betegen. A Legfelsőbb Bírósg 1956-ban (november 30) zárt tárgyaláson mindkettejüket rehabilitálta. 1956 végén Stöckler Ausztriába emigrált, Benedek Svédországba. A bíróság 1953–1954-ben több más perbe fogott személyt is börtönbüntetésre ítélt. A letartóztatott zsidó vezetők többségét 1953 nyarán vagy ősszel, 1954 elején szabadon bocsátották, de a közéletbe nem engedték visszatérni őket. Szalai Pál a szabadulása után, 1956-ban Dél-Amerikába emigrált, de még ott is félt attól, hogy a Hatóság utána nyúl, nevét Paul Sterlingre változtatta; a rendszerváltás után egyszer rövidebb időre még hazalátogatott (1990).

Kasztner bíróság előtt

A számos per közül, amelyekben a nemzetiszocialista rezsim fő-, egyszerű és mellékszereplőinek tettei fölött bíróság ítélezett, Magyarország számára – a Népbíróság által tárgyalt perekén kívül – két nagy eljárás volt különösen fontos: a Kasztner- és az Eichmann-per.

Az úgynevezett Kasztner-per nem Kasztner Rudolf ellen folyt: Ben-Gurion kormánya indította Kasztner becsületének védelmére, rágalmozója ellen. Kasztner a háború után az amerikai nyomozó hatóságok (*Federal Bureau of Investigation / FBI*) kihallgatták magyarországi tevékenységének részleteiről (1945. május). A Mentőbi-

448 Szabó Róbert, i. m., pp. 308–312, no. 7.

449 <http://www.geocities.com/allamszocializmus/>.

zottság tevékenységéről jelentést írt a XXII. Cionista Világkongresszus (Basel, 1946) számára.⁴⁵⁰ Palesztinában, illetve Izraelben telepedett le (1947). Korábbi háttérintézményénél, a MAPAI pártban kapott szerepet.⁴⁵¹ Magyar nyelvű újságot szerkesztett, majd 1948-ban belépett a Tel Avivban újraindított *Új Kelet* szerkesztőségébe.

1953-ban egy magyarországi származású, idős amatőr újságíró, Malkiel Grünwald / Malchiel Greenwald (1881–1958), sokszorosítva terjesztett iratban megvádolta, hogy együttműködött a nemzetiszocialistákkal, eltitkolta a magyarországi zsidók elől az Auschwitz-jegyzőkönyveket, a megsemmisítő táborok valóságát, és ezzel tevékenyen hozzájárult a kiirtásukhoz. Az árulás jutalmaként engedte ki a Gestapo a Kasztner-vonat utasait, Kasztner cionista barátait. Azt is felróta neki, hogy a Kurt Becher elleni nyomozás során tett kedvező tanúvallomása segített a háborús bűnös SS-tiszt felmentésében. Becher a háború után Brémában mint dúsgazdag gabona- és takarmánykereskedő kezdett új életet. Ő volt az egyik alapítója (1948) és fő külföldi partnere a Monimpex magyar külkereskedelmi vállalatnak, amelynek kezében volt a magyar agrárexport egészen a rendszerváltásig.

Grünwald ellen az izraeli főügyész vádiratot bocsátott ki kormányzati személy megrágalmazása címén; Kasztner ugyanis az Ellátásügyi Minisztérium szóvivője és a közelgő választásokon a MAPAI jelöltje volt. Az első fokú bíróság (*Jerusalem District Court*) több tanút meghallgatott. Az ítéletben Benjamin Halevy (1910–1996) bíró⁴⁵² egy kivétellel Grünwald minden vádpontját jogosnak találta (1955. június 22). Félreértések elkerülése végett: a bíró nem ítélte Kasztnerre, de elutasította Moshe Sharett (Shertok) kormányának Grünwald ellen benyújtott keresetét. Halevy azonban az ítélet indokolásában azt az – utóbb sokat idézett – formulát használta: “Kasztner eladta a lelkét a Sátánnak.” A kormány arra utasította a legfőbb ügyészt, hogy az ítéletet fellebbezze meg, mire az ellenzék bizalmatlansági indítványt terjesztett elő a Kneszetben, ezt az egyik kormánypárt (*General Zionist Party*) is megszavazta, és ezzel megbuktatta a kormányt.

A politikai válságot elmélyítette, hogy az 1955 novemberére kitűzött választásokra készülve Sharett és Ben-Gurion ellenfelei, a Menahem Begin és Yitzhak Shamir (1915–) – később mindketten miniszterelnökök – vezette jobboldal érvként használta fel Kasztner 1944. évi budapesti tárgyalásait is, arra hivatkozva, hogy a MAPAI

450 Rudolf Kastner, *Der Bericht des jüdischen Rettungskomitees aus Budapest, 1942–1945* (sokszorosított kiadás, Budapest: A szerző kiadása, 1945); nyomtatásban: *Der Kasztner-Bericht über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn* (München: Kindler Verlag, 1946); Ernest Landau, Hrsg., *Der Kasztner-Bericht über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn* (München: Kindler Verlag, 1961).

451 Hannah Torok Yablonka, “Mapai and the »Kasztner Trial«,” in: S. Ilan Troen & Noah Lucas, *Israel: The First Decade of Independence* (SUNY Series in Israeli Studies) (Albany: State University of New York Press, 1995), p. 195 skk.

452 Később, már mint a Legfelsőbb Bíróság bírójája, ő volt az egyik tagja az Eichmann fölött ítélező tanácsnak.

Kasztner Rudolf Jeruzsálemben, tanúvallomása a bíróság előtt

meg akarta akadályozni a kelet-európai zsidók nagy tömegű bevándorlását Palesztinába, ezért engedte át őket a németeknek.

A fellebbezés a legfelsőbb bíróság elé került, és az ügy ítelt (1958. január 17), hogy Grünwald valóban megrágalmazta Kasztneret, bűnös. Kasztnernek ezzel – közvetve – igazságot szolgáltatott. Csatlakozó kisebbségi véleményében Moshe Silberg bíró kifejtette, hogy az ő megítélése szerint Kasztner minden ellene felhozott vádpontban bűnös volt. A főbíró legfőbb érve nem jogi természetű: talmudi, vagy ha úgy tetszik, morális. Kasztner nem dönthetett volna néhány száz ember javára úgy, hogy a többieket sorsukra hagyta. *“Does he decide instead of God?”* Ezek a szavak éppúgy örök életűek lettek, mint Halévy bíró kijelentése.

Maga Kasztner ekkor már nem élt. 1957. március 3-án egy Tel Aviv-i fiatalember (Zeév Eckstein) és két társa (Joseph Menkes és Dan Shemer), korábban mindhárman a belbiztonsági szolgálat (*Séruť ha-Bittahon ha-Klali*, “általános biztonsági szolgálat” / שׂרׁוּף / *Sin Bét*) tagjai, a nyílt utcán, lakása közelében meglőtték, sebeibe a kórházban 11 nappal később behalt. A merénylőt a bíróság életfogytiglani börtönre ítélte,⁴⁵³ de 3 év múlva Ben-Gurion miniszterelnök, Kasztner leányának beleegyezésével, kegyelemben részesítette. Magát Kasztner a legfelsőbb bíróság tanácsa 1958. január 17-én 3 : 2 szavazataránnyal *post mortem* felmentette a vádak alól.⁴⁵⁴

Ügyében az indulatok azóta sem csillapodtak, évről évre újból fellángol a vita, a magyarországi sajtóban is: hős volt-e, vagy áruló.⁴⁵⁵ Róla szól Robert St. John regénye: *Az ember, aki Istent játszotta*.⁴⁵⁶ Egy izraeli szociológus, Nachman Ben-Yehuda, a politikai merényletek sorában tárgyalja meggyilkolását.⁴⁵⁷ Budapesten a Kasztner-vonat egyik megmentettje, Devecseri László (1907–2008)⁴⁵⁸ kezdeményezésére

453 Nachman Ben-Yehuda, *Political Assassinations by Jews: A Rhetorical Device for Justice* (SUNY Series in Deviance and Social Control / SUNY Series in Israeli Studies) (Albany, NY: State University of New York Press, 1993), p. 282 skk.

454 Leora Bilsky, “Judging Evil in the Trial of Kastner”, *Law and History Review*, 19, no. 1 (Spring, 2001), pp. 117–160.

455 Ez az ellentéppár szerepelt Karsai László & Molnár Judit polemikus – Kasztner mellett érvelő – cikkének címében: “Kasztner Rezső – hős vagy áruló?”, *Élet és Irodalom*, 48, no. 20 (2004. május 14), p. 13.

456 *The Man Who Played God* (1962).

457 Nachman Ben-Yehuda, *Political Assassinations by Jews: a Rhetorical Device for Justice* (Albany: State University of New York Press, 1993), pp. 278–284.

458 Egykor építési vállalkozó, aki a Columbus utcai telepen a gyűjtőtábor barakkjait építette, és maga is Bergen-Belsenbe került.

1994-ben emléktáblát helyeztek el azon a házon (V., Váci utca 12), ahol 1941-ben, amikor Budapestre költözött, magának és feleségének kétszobás lakást vett ki Zahler Erzsébet kis panziójában (Corso Panzió).

Enyhülés – érdemi javulás nélkül

1953/54-ben ismét napirendre került a kivándorlás. Nagy Imre kormányának megalakulása (1953. július 4) után enyhült a politikai légkör az országban, az általános amnesztia (1953. július 26) közel 750 000 embert érintett, a börtönökből, internálótáborokból összesen 115 761 politikai foglyot engedtek ki. A “kormányprogram” szó, a miniszterelnök programadó beszéde, a közbeszédben ugyanazt jelentette, mint 1945 vonatkozásában a *felszabadulás*, 1989–1990 vonatkozásában a *rendszer-váltás*. Budapestre már júliusban visszatérhetett ca. 2 000, 1950–1951-ben kitelepített zsidó, akik azonban csak külön eljárás keretében érték el, hogy visszahelyezzék őket jogaikba (letelepedési engedély Budapesten stb.).

Az izraeli ügyvivő többször felkereste a külügyminisztériumot, és kérte újabb, 10 000 főnyi kivándorlási keret megnyitását. A külügyminiszter⁴⁵⁹ a javaslatról több feljegyzésben adott tájékoztatást Rákosinak és Nagy Imre miniszterelnöknek.⁴⁶⁰ Hangsúlyozta, hogy az engedély hozzájárulna a nemzetközi feszültség enyhítéséhez, Magyarország megszabadulna olyan személyektől, akikhez a népi demokráciának különösebb érdekei nem fűződnek, bizonyos anyagi előnyökkel járna az ország számára, ugyanakkor azonban “a magyarországi zsidóság körében újra felkavarná a kivándorlási lázat”, az izraeli követség “élénkebb kapcsolatokat” építhetne ki a magyarországi zsidósággal stb. A külügyminiszter hónapokon át nem mert dönteni – maga nyilván nem is dönthetett – az ügyben. Rákosi a hivatalbéliék szorgalmával válaszolt a feljegyzésekre, de úgy ítélte meg, hogy “ilyen nagyszámú kivándorlási mozgalom belső kihatásai károsabbak lehetnek, mint az a kevés haszon, hogy a feszültség csökkent Magyarország és Palesztina között.”⁴⁶¹ NB: Palesztinát írt, 5 évvel Izrael Állam megalakulása után. Véleményt nyilvánított a kivándorlások ügyében az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke;⁴⁶² Berei Andor, a külügyminiszter első helyet-

459 Boldoczki János.

460 A feljegyzéseket kiadta Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 286, no. 23 (1953. augusztus 8); p. 288, no. 26 (1953. október 20); pp. 289–290, no. 27 (1953. november 17); pp. 293–294, no. 30 (1954. február 4). Az utóbbit közli: Szabó Róbert is, *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)* (Budapest: Windsor Kiadó, 1995), pp. 316–318, no. 9.

461 Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), p. 290, no. 28 (1953. november 22).

462 Horváth János (1921–).

tese; egy őrnagy az Államvédelmi Hatóságtól.⁴⁶³ Utóbbi “nem látja akadályát” annak, hogy engedélyezzék a kivándorlást, de indoka az, hogy “a kivándorlási tervvel foglalkozó személyek túlnyomó többsége politikailag élesen szemben áll a népi demokráciával. Különösen vonatkozik ez az orthodox tagozathoz tartozó zsidóságra, amelynek jelentős része gazdasági manipulációkkal foglalkozik, illegális kapcsolatot tart fenn a bécsi orthodox központokkal” stb. Gerő, abban az időben miniszterelnök-helyettes és belügyminiszter, Rákosinak és Nagy Imrének címzett szigorúan titkos feljegyzésében⁴⁶⁴ csak azoknak a kiutazását támogatta (1954. február 5), “akiknek itthonmaradása különösebb előnyt nem jelent számunkra: öreg és beteg emberek, különösen ha foglalkozásuk sem érdekes, nem szakemberek stb.” Gerőnek, aki a spanyol polgárháborúban (1935–1936) a szovjet titkosrendőrség (NKVD) összekötője volt, biztos tudomása van, úgymond, arról, hogy az izraeli követség titkára “régóta tapasztalt hírszerző rezidens”; a kivándorlás engedélyezésével összefüggésben mérlegeli a feljegyzésben azt is, hogy a kiutazókat fel tudnák használni saját céljaikra: nyilvánvalóan információk szerzésére.

Izrael Állam új budapesti követe, Katriel Katz, 1954 június 19-én találkozott Nagy Imre miniszterelnökkel. Emlékirata⁴⁶⁵ szerint Nagy Imre megértéssel nyilatkozott a zsidók Izrael iránti vonzalmáról, mondván, maga is sokáig élt szülőföldjétől távol. Utalt a Szovjetunióra, ahol külön területet jelöltek ki a zsidóknak; ezzel a nem túl szerencsés utalással Birobidzsánra nyilván Izrael Állam létjogosultságát akarta elismerni. Sok szerencsét kívánt Izraelnek. A tárgyalás középpontjában a kivándorlás engedélyezése állt.⁴⁶⁶ Az újabb kivándorlási kvóta megnyitása nem sikerült. Amikor Nagy Imrét az erejét egy időre visszaszerző Rákosi félreállította (1955. április), a nagykövet azt jegyzi meg, hogy Budapesten a leváltott miniszterelnököt sokan keresztény mártírnak tartják, akire rátörtek a zsidók (ti. Rákosi és társai), hogy megfeszítsék.

463 Rajnai Sándor (1922–1993); később ÁVH ezredes, majd rendőr vezérőrnagy stb., moszkvai magyar nagykövet (1982–1989). 1992-ben Izraelbe távozott.

464 Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 294–295, no. 31; Szabó Róbert, i. m., p. 319, no. 10; Szabadka Katalin, *Fejezetek a magyar–izraeli kapcsolatok történetéből, 1945–1956* (Szakdolgozat, ELTE BTK hebraisztika szak, 2005).

465 Katriel Katz, *בדאצטש וארשה מוסקווא: שגריר אל מדינות-מתנכרות* (Tel Aviv: Hocaat Szifriat Poalim, 1976). Idézi: Szabadka Katalin, *Fejezetek a magyar–izraeli kapcsolatok történetéből, 1945–1956* (Szakdolgozat, ELTE BTK hebraisztika szak, 2005) (MS).

466 Cvi Erez, “Amikor Nagy Imre bocsánatot kért az izraeli ügyvivőtől”, *Remény*, no. 21 (Tel Aviv, 1991. április), pp. 101–102.

“Nyomasztó létköörülmények”

Kezdetől fogva összefüggött a kivándorlási engedélyek ügyével a Magyarországon élő zsidók külföldi segélyezése. Mindkettőnek külföldi forrásokból származott a fedezete. Amikor a kormány a *Joint* magyarországi tevékenységét betiltotta (1953), betonlappal zárta el a külföldi segélyek legális forrását is.

A *Joint* nem adta fel ilyen könnyen, talált titkos csatornákat, amelyeken illegálisan juttatott segélyt a rászorulóknak. Bátor vállalkozók is akadtak Budapesten, akik nagy titokban vitték el az alkalmi pénzadományt azoknak, akiket el tudtak érni, talán 3–400 család részesülhetett így módon rendszeres segélyben. Hitközségi vezetők titkosszolgálati jelentéseiből lehet tudni, hogy a zsidó ünnepek alkalmából az izraeli követség is sok ajándékot osztott szét, maceszt, etrogot. 1955 elején Heves Lajos (1900–1965)⁴⁶⁷ ügyvéd, az Országos Iroda elnöke (1953–1957), aki jó kapcsolatokat tartott fenn az izraeli követséggel, beadvánnyal⁴⁶⁸ fordult Nagy Imre miniszterelnökhöz, kérve, hogy a kormány tegye lehetővé külföldi segélyek fogadását. “(...) A fasiz-

Scheiber Sándor barheszt “dob” a Rabbiképző Intézet péntek esti kaddusán a résztvevőknek (MZsL)

467 Deutsch Gábor, “Dr. Heves Lajos, aki »valaki« volt”, *Remény*, 10, no. 2 (5767 niszán–ijjár–sziván / 2007), pp. 49–52.

468 Közli: Svéd László, *Múltunk*, 38, no. 2–3 (1993), pp. 295–298, no. 32.

mus áldozataként – írta – Magyarországon még több mint 10 000 öreg zsidó ember nyomasztó létkörülmények között él. (...) Anyagi tartalékaink már kimerültek, és néhány hónap elteltével kénytelenek leszünk, ha a segélyezés kérdése meg nem oldódik, rituális népkonyháinkat, melyen ez idő szerint 2 500 személy étkezik, megszüntetni, és összes intézményünket feladni, ami óriási pánikot idézne elő a magyar zsidóság kebelében.” A konstrukció, amelyet Heves elnök a külföldi – svájci, holland, belga, angol, skandináv – zsidó segélyszervezetek nevében felajánlott, részben hasonlított volna ahhoz, amit korábban a *Joint* alkalmazott: a segélyszervezetek külföldön Magyarország számára fontos árucikkeket (gyógyszer stb.) vásárolnak, ezeket behozzák, a magyar állam reális feltételek mellett kifizeti az árukat, és a bevételből vagy ezenfelül külföldi valutából itthon “a hazai árukészlet rendjének és beosztásának meg nem zavarása mellett” beszerzik azokat az élelmiszereket, ruhaneműt stb., amelyekre a segélyezéshez szükség van.

Nagy Imre nem sokkal később fogadta Heves Lajost (1955. január), ezután valamivel kisebb lett a hatósági ellenőrzés a pénteki–szombati istentiszteleteken, de a hitközségi elnök tervéből semmi nem lett. Azután Rákosi és Gerő visszatértek a hatalomba (1955). 1956. október 8-án az izraeli ügyvivő, a Rákosi elmozdítása (1956. július 18), Gerőnek az MDP első titkárává választása, a Rajk László és a konstrukciós perben kivégzett társai temetése (1956. október 6) utáni forrongó napokban így jellemezte az országos elégedetlenséget: “Gerő (...) az emberek szemében ellenszenves (...) nem annyira a Mordechaj iránt érzett szeretet, sokkal inkább a Hamannal szemben táplált gyűlölet⁴⁶⁹ miatt... Elmúlt az az idő, amikor zsidó állhatott a hatalom csúcán.”⁴⁷⁰

Schweitzer József, 1947-től kezdődően pécsi főrabbi: “Nem volt könnyű dolog, óvatosnak kellett lenni. Megtanultam az óvatosságot, pozitív dolgokról beszéltem. A zsidó történelem pozitív tanulságairól, az etikáról, a múlthoz való hűségről. Az Izrael szó nem jött ki a szánkón.”⁴⁷¹

Zsinagógák kiárusítása

1947-ben a rabbi-kar döntésben mondta ki, hogy a használaton kívül maradt zsinagógákat a községek eladhatják. Lehetőleg minden településen, ahol zsidók laktak, maradjon meg egy zsinagóga vagy imaterem. Az eladásból származó bevételt csak vallási vagy jótékonyági célra lehet felhasználni. A berendezési tárgyakat át kell

469 Utalás a bibliai Eszter könyve antagonistáira.

470 Idézi: Cvi Erez, “A budapesti Gorkij fasor jelenti Jeruzsálemnek... Az izraeli külügyminisztérium dokumentumaiból”, *Világosság*, 33 (1992), pp. 794–799.

471 *Új Élet*, 62, no. 14 (2007. augusztus 1), p. 3.

szállítani más, megmaradó zsinagógába, múzeumba, vagy pedig – például, a használhatatlanul megrongálódott Tóra-tekerceket – el kell rituálisan temetni. Bár Magyarországon nem volt *Kristallnacht*, az országon átvonuló háború és a nyilaskeresztes uralom alatt a legtöbb épület és berendezése súlyos károkat szenvedett. A nagy tereket, még ahol fizikai állapotuk lehetővé tette volna is, a deportálásból visszatértek, a megmaradt kis község nem tudta kihasználni, behúzódtott egy kisebb imaszobába. Amikor megkezdődött a helyreállítás, a városok főtereinek, nagyobb utcáinak legalább külső tatarozása, a sérült, kiégett, romos, omladozó zsinagógák (mint Debrecenben a Nagyvárad utca- / Deák Ferenc utca- / Petőfi téri *status quo ante* nagyzsinagóga stb.) nyilvánvalóan rontották a városképet, rontották a konszolidált-nak mutatkozni akaró rendszer arcát. Közös érdek volt, hogy kegyeletre, építészeti és történeti értékre fűtyülve, felszámolják a romokat: érdeke a hatalomnak, de érdeke a hivatalos zsidó szervezetnek is, amely az állagmegóvást vagy éppen újjáépítést sem szükségesnek nem tartotta, sem a költségeket vállalni nem tudta.⁴⁷² Az senkinek nem jutott eszébe, hogy mint a várromok szerte az országban, mint a bombatámadásban leégett, magában álló tornyával az égnek meredő *Gedachtniskirche* (Berlin-Charlottenburg) vagy a *Nikolaikirche* (Berlin-Mitte), amelynek csak csupasz falai maradtak állva: hogy a zsinagógák is *memento* lehetnek, és jobb időkben esetleg majd újjá lehet építeni őket. Magyarország nem számított kivételnek ebben a tekintetben: azokban az országokban, amelyeket a Holocaust lángja megperzsel, a közönyös társadalom az elpusztított zsidó községek pusztuló zsinagógáit is sorsukra hagyta.⁴⁷³

Az 1950-es évek végén a MIOK kezdett gyorsan megszabadulni a használaton kívüli zsinagógaépületektől.⁴⁷⁴ Kisajátításra sehol nem került sor, az ügylet mindenütt adásvétel volt, de nyilvánvalóan erős nyomás alatt. “Az eladott zsinagógákért minimális árat kértünk, pedig a zsidó hitfelekezet kimondhatatlan anyagi gondokkal küzd” (MIOI, 1960). 1955-ben a MIOK megbízásából Löwinger István és Schmelzer Kornél (Menahem Schmelzer) végigjárták a dunántúli hitközségeket és felmérték az épületek, tárgyi emlékek veszteségeit, akkori állapotát. Jelentésük,⁴⁷⁵ ha részleges is, jelentőségében a *Joint* háború utáni demográfiai, szociológiai adatfelvételéhez ha-

472 Toronyi Zsuzsanna, “Mivé lettek az egykori magyar zsidó imaházak? Bútorraktár, vívóterem, galéria... Zsinagógák a mai Magyarországon”, *Múzeumcafé*, 4, no. 16 (2010. április–május), pp. 44–55.

473 Rivka & Ben-Zion Dorfman, *Synagogues without Jews and the Communities that Built and Used Them* (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 5761 / 2000). Magyarországról Zalaegerszeg, Apostag, Pápa, Kőszeg, Győr, Szeged, Karcag, Kunszentmárton, Bonyhád, Jánoshalma zsinagógáit mutatja be.

474 A jogi probléma már a recepció törvény előtti években megfogalmazódott, lásd Sánta Elemér, “Zsinagóga és temetőhely elárverezése”, *Jogtudományi Közöny*, 24, no. 13 (1889), p. 106.

475 Toronyi Zsuzsanna, *Zsidó közösségek öröksége* (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 7) (Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, [2010]). A kötet (p. 165 skk.) jegyzékbe foglalja a 2010-ben műemléki védetség alatt álló zsidó közösségi épületeket is.

Debrecen: a status quo nagyzsina-
nagóga, még épségben, a vaske-
rítésen át

sonlítható. Ha volt is *minján*
az adott helyen, a hitközsé-
gek legtöbbször a tehetetlen-
ség, a környező társadal-
mat a közöny jellemezte.
Sós Endre, a MIOI akkori
elnöke (1957–1965),⁴⁷⁶ aki
– “Sipos” fedőnévvel – el-
volt kötelezve az állambiz-
tonsági szolgálatnak,⁴⁷⁷ di-
csekedve számolt be titkos
jelentésében (1960. március
7) arról, hogy az elmúlt két
és fél év alatt körülbelül 15
zsinagóga-épületet sikerült
eladni, részben az állam-
nak, részben a városoknak
és községeknek. “Mindig
gondoltunk arra, hogy az
állami érdekek is kellően

érvényesüljenek. Több esetben nagy harccal kellett megtörni az egyes hitközségek
ellenállását.”⁴⁷⁸ Az Állami Egyházügyi Hivatal egyik titkos munkatársa írta titkos-
szolgálati feljegyzésében (1975): “A használaton kívüli, többnyire igen elhanyagolt
állapotban lévő zsinagógákat község- és városfejlesztési szempontokat is figyelembe
véve, a MIOI értékesíti. Az értékesítés rendjét az Állami Egyházügyi Hivatal elnöké-
nek intézkedése szabályozta, amely előírás szerint az értékesítésre csak a MIOI illeté-

476 Elnöki működéséhez lásd Csorba László, “A hazai zsidóság politikai hagyománya volt az ál-
lamhatalomhoz való kötődés”, *Szombat*, 8, no. 5 (5756. *ijjár* / 1996. május), pp. 29–30 (Gadó
János interjúja).

477 *Szombat*, 5, no. 1 (5753. *svát* / 1993. január), p. 31 (a jelentés írójának személye egyértelműen
azonosítható); 8, no. 5 (5756. *ijjár* / 1996. május), pp. 21–28; 12, no. 6 (5760. *sziván* / 2000.
nyár), pp. 21–22; 12, no. 8 (5760. *sziván* / 2000. nyár), pp. 24–26 (kelt: 1965).

478 Kenedi János, “Egy kiállítás hiányzó képei, II”, *Élet és Irodalom*, 48, no. 42 (2004. október 15),
p. 11.

kes (nem a gyülekezet, hitközség vagy az egyes rabbik), és az adásvételhez az Állami Egyházügyi Hivatal hozzájárulását is kérni kell.⁴⁷⁹

Balassagyarmaton, ahol a deportálások előtt a lakosság mintegy kétötöde zsidó volt, az 1839 és 1868 között épült orthodox zsinagógát a visszavonuló német katonák robbantották fel 1944 december 9-én, a megmaradt falcsonkokat 1950-ben magyar utászok távolították el, az épület helyére a városi piac került; a képzettársítás a zsidókról alkotott sztereotípiák egyik eleme.

Balassagyarmat: a zsinagóga romjai 1945-ben (MZsL)

479 Közli: a *Szombat*, 12, no. 5 (5760. *niszán-ijár* / 2000. május), pp. 13–14.

Össze lehetne számolni, de senki nem tette, csak becslés alapján mondják: száznál jóval több zsinagóga került ki a zsidó közösség kezéből. Gazda Anikó (1933–1990) építészmérnök gazdag fényképgyűjteményt állított össze a más célra használt zsinagógaépületekről.⁴⁸⁰ Több, a háborúban megrongálódott, bár építészetiileg is jelentős zsinagógát néhány évvel a háború után egyszerűen felrobbantottak, lebontottak (Ádánd,⁴⁸¹ Bátaszék, Celldömölk,⁴⁸² Debrecen,⁴⁸³ Gyöngyös, Kaposvár, Miskolc,⁴⁸⁴ Pincely, Somogyuszil, Székesfehérvár, Tab, Zalaszentgrót, Zsámbék stb.) vagy valamilyen restaurálás után szekuláris rendeltetéssel kezdtek használni.

Zsámbék: a zsinagóga lebontása. – Az épület 1944/45-ben nem szenvedett ugyan komolyabb sérüléseket, de mert emlékeztetett a kiirtott községre, eltüntették (MZsL)

480 Fotóinak nagy részét a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal fotótára őrzi. Több felvétele az interneten (Open Society Archives) is elérhető (<http://www.osaarchivum.org/og?lng=1&col=1&ct=Photos%20of%20Hungarian%20synagogues>). A rombolásokat áttekinti Czene Gábor, "Eldőzerolt és megmentett zsinagógák", Népszabadság, 68 (2010. október 2), Hétféle, pp. 6–7.

481 Somogy megye.

482 Mindkét zsinagógát (neológ: 1882; orthodox: 1911) lebontották.

483 A hitközség elnöke 1946-ban állami segítséget kért a zsinagóga helyreállításához, nem kapott; 1948-ban a hitközség bejelentette a kupola lebontását; 1956. áprilisban a városi tanács vállalta volna a felújítást, ha a hitközség 25 évre átadja levéltár és könyvtár céljára; 1961-ben rendőrségi jelentés szerint a zsinagóga mellett felépült orvosi rendelő látogatóit veszélyeztette a romos épület; 1962-ben a zsinagógát lebontották, 1963-ban a város a telket is kisajátította.

484 A Kádás / Palóczy utcai orthodox zsinagóga (1901) lebontása (1963) után parkolót alakítottak ki a helyén.

Olaszliszka: az utolsó képek egyike az elpusztult zsinagógáról

Apostag: az átépített zsinagóga mellett az üres rabbiház

Abaújszántón postává alakították át a zsinagógát. – Apostagon, ahol a zsinagóga annak idején Europa Nostra díjjal kitüntetett restaurálása (Wirth Péter, 1989) már szinte elveszítette ódon-új fényét, és Baján a klasszicista zsinagógából könyvtár lett (1985). – Baján azóta is van, elzárva–elrejtve, 3 Tóra-tekercs, ha az elvándorolt zsidók a deportálás Jahrzeitjén összegyűlnek Kaddist mondani. – Békéscsabán az előjáróság “igen mérsékelt áron” ajánlotta fel a városnak a régi nagy zsinagóga épületét. – Bonyhádon faanyagraktárnak használták a XVIII. század végén épült zsinagógát. – Bölcskén gabonát tároltak benne. – Budapesten az 1936-ban felavatott lágymányo-

si zsinagóga épületét (XI., Bocskai út 37–Zsombolyai utca 6)⁴⁸⁵ az állam 1950-ben kisajátította; 1966-ban, felismerhetetlenül átépítve, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kapta meg.⁴⁸⁶ Az egykori zsinagógra csak a vaskerítés ismétlődő menőramotivuma utal. Talán részleges jóvátételnek szánta az Antall-kormány, hogy 1991-ben itt rendezte meg a magyar zsidó történelmet bemutató kiállítást. – Budapest-Kőbányán, a Cserkesz utcában, a zsinagógát 1966-ban a földművelésügyi minisztérium vásárolta meg, kiállítási csarnok lett belőle, később raktár stb., végül egy keresztény gyülekezet ökumenikus templomává építették át (népkonyhája helyén pékség működik); igaz, az egykori Tóra-szekrény fölött továbbra is héber felirat áll. – Cecén a zsinagóga épülete gyümölcsraktár. – Cegléden, átalakítás után, ökölvívó versenyterem. – Devecserben a gr. Esterházy Ferenc adományából épült (1894) templomból lizstraktár lett. – Egerben a Kis zsinagóga (*status quo*) épülete (Hibay Károly utca 7), amely már évtizedek óta hitközségi kultúrház volt, megmaradt, ma galéria, de az orthodox zsinagógából áruház (“Török bazár”) lett, és Baumhorn nagy, díszes neológ zsinagógája (1913) helyén szálloda épült. – Göncruszán a zsinagógát a háború után lebontgották, ma egy söröző áll a helyén (a zsidó temetőt gondozzák, szép XVIII. századi sírkövek vannak benne). – Gyöngyösön Sós Endre személyesen erőszakolta ki, hogy a hitközség eladja a városnak Baumhorn Lipót egyik legszebb épületét, a főtéren lévő nagy zsinagógát, és mindjárt a kisebb zsinagógát is, egy mellékutcában építendő kis imaház ellenében; az átvett épületben a Főnix bútoráruház- és raktárat rendezték be, ma is, mint a város érzéketlenül hirdeti, “reprezentatív bútorház, a külső értékek megőrzésével, a belső tér célszerűségtől vezérelt átformálásával”.⁴⁸⁷ – A győri (Győr-város) neológ zsinagóga 1968-ban került – vétel útján – városi tulajdonba, restaurálás után hangversenyterem lett; a győr-szigeti orthodox zsinagógát a romos részek eltakarítása, a falak csupaszra kaparása után, minden restaurálás nélkül zenei fesztiválokra hasznosítják. – Gyulán a zsinagógát zeneiskolává építették át (1963). – A kaposvári zsinagógát 1974-ben adták el, a város 1980-ban robbantással, szakszerűen, romba döntötte. – Kecskeméten a kongresszusi hitközség zsinagógájának (Zitterbach János, 1871) belülről felismerhetetlenül átalakított épületében a Tudomány és Technika Háza irodái működnek; ez a zsinagóga adta országosan a példát a céltalanná vált épület kulturális célú hasznosítására. Az orthodox zsinagóga épületéről, amely korábban vendéglő volt, 1989-ben a megyei Tanács fotómúzeum létesítése céljából lemondott. – Kiskőrösön a megfogyatkozott létszámú hitközség

485 Tervezte Novák Ede (1888–1951) és Hámor (Hamburger) István. – Hámor más jeles épületei: Hollán Ernő utca 16 / Katona József utca 33/a; Pozsonyi út 53–55.

486 A zsinagóga történetéhez lásd Komoróczy Géza, szerk., *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem* (1995), II, p. 482 (és az oda tartozó képek); Barcza Tibor: “A főváros adta, az állam elvette – avagy a lágymányosi zsinagóga története”, *Múlt és Jövő*, ÜF 11 (sic!), no. 4 (2001), pp. 85–88.

487 A történetet részletesen leírja Horváth László, *A gyöngyösi zsidóság története* (Mátrai Tanulmányok, 1999) (Gyöngyös: Mátra Múzeum, 1999²), p. 99 skk.

magának Ortutay Gyula országgyűlési képviselőnek a kívánságára adta át zsinagógáját az iskola bővítésére. – Kisvárdán a városnak eladott zsinagóga szecessziós épületében a Rétközi Múzeum kapott helyet (1983), a belső tér átalakításakor a Tóraszékény helyére lépcsőházat építettek. Az előcsarnokban megmaradtak a Holocaust áldozatainak emléktáblái. Az épületet utóbb műemléknek nyilvánították. A volt zsinagóga mellett álló kis imaterem (*bét midrás*) megmaradt. – A háború óta használatlan kőszegi zsinagógát (Szabolcsi / Grósz Ferenc, 1901) a MIOK 1970-ben adta el a városnak, kulturális célra: használatlan maradt azóta is.⁴⁸⁸ – Kunszentmártonban a zsinagóga (Dobovszky József, 1912), felújítva, Bartókról elnevezett hangversenytérmet lett. – Makón az Eötvös utcai kongresszusi (neológ) templomot az 1950-es évek végén lebontották, a helyén emelt új épület először MDP–MSZMP pártbizottsági székház volt, majd itt helyezték el a rendőrkapitányságot. – Marcaliban Jakab Dezső és Komor Marcell magyar szecessziós stílusú zsinagógáját (1905), a nagyközség főutcáján, egy képeslap felirata szerint a “főbírói lak” mellett, felismerhetetlenül átépítették. – Medgyesegyházán a zsinagógát református templommá alakították át (1951). – Mezőtúron a Városi Galéria kiállítóterme van az egykori zsinagógában. – Óbudán a XIX. század eleji klasszicista zsinagógát átépítették televíziós stúdióvá (csupán a homlokzat jelezte, a meghagyott héber betűs felirat, eredeti rendeltetését). Az épületet a HABAD-lubavicsi hitközség 2010-ben visszaalakította zsinagógává, és hitközséget is szervezett hozzá. – Olaszliszkán a zsinagógát, Kossuth szülőházával átellenben, téglától tégláig, deszkától deszkáig szétszedte, széthordta a falu, éveken át még látszott belőle egy csonka faldarab, aztán már az sem.⁴⁸⁹ – Pakson a *status quo* imaházát általános iskolává alakították át. – Pápán az orthodox zsinagóga az önkormányzat tulajdonában van, s az a 2010-es évek elején “történelmi” keresztény egyházakkal tandemben pályázik a műemléki felújításhoz szükséges pénzre. – Putnokon a zsinagóga épületét lakóházzá alakították át (1980 k.). – Salgótarjában a zsinagógát azért bontották le (1969), mert Finta József sztár-építész nagyszabású városrendezési terveinek, a szocialista városközpont kialakításának útjában állt. – Sárbogárdon a zsinagóga épületében ruházati bolt és bútorraktár működik. – Sárospatakon a nagytemplom épületét a földműves-szövetkezet vette használatba. – Sümegen a zsinagóga erősen átalakított épületében a középiskola ebédlőjét és a városi gyermekkönyvtárat helyezték el, szép lassan feledésbe merült az épület eredeti rendeltetése. – Szekszárdon az 1897-ben Hans Petschnigg grazi építész tervei szerint, Szélig Gáspár bátaszéki építőmester kivitelezésében épült zsinagóga⁴⁹⁰ 1984 óta, restaurálva és némileg átalakítva (Kerényi József), a Művészetek Háza. – Szentesen (Kossuth utca) az 1872-ben épült új zsinagógát (Knabe Ignác) a MIOK 1967-ben 3.6 millió forintért eladta a városnak; az épület 1998-ban, átalakítva (Terney László),

488 Műemléki rekonstrukciójához 2005-ben tervek készültek.

489 Romos állapotában ott forgatta Jelenlét című filmjét (1965) Jancsó Miklós.

490 Ugyanez a Petschnigg tervezte a városban a belvárosi plébániát is.

mint könyvtár nyílt meg újra, de van benne egy imaszoba is. – A szerencsi zsinagógát az 1970-es években lebontották. – Szolnokon (Szapáry út / Templom út) Baumhorn Lipót zsinagógáját (1898) a МЮК 1968-ban adta el a városnak, a 2005-ben befejezett rekonstrukció az építészeti elemek többségét helyreállította, de az épületből kiállító-, hangverseny- és rendezvényterem lett. – Tapolcán a zsinagógát⁴⁹¹ a bauxitbánya megvásárolta, színházteremmé és irodaházzá alakította, később a művelődési ház egyik szárnya épült ki benne. – A tatai zsinagógában a Szépművészeti Múzeum ókori görög és római gipszmásolat-kiállítását rendezték be. – Tolnán a zsinagóga emeleti részén 1955-ben szénát tároltak. – Vácott az 1864-ben épült, romantikus stílusú épületben,⁴⁹² amelyet a hitközség 1978-ban 600 000 forintért adott el a városnak, de az 1990-es évek elején 100 000 forintért visszavásárolt, a 2007-ben befejezett restaurálás után, a zsinagóga funkció megtartása mellett, hangversenyterem nyílt, de talán lesz benne egy kis Holocaust-kiállítás is. – Várpalotán a zsinagógát egy helyi festő állandó kiállítása tölti meg. – Zalaegerszezen az épület (Stern József, 1903) hangverseny- és kiállítóterem lett.

Volt, ahol a megmaradt község foggal-körömmel védte szertartási épületét. A МЮК elnöke már említett jelentésében külön említi a nehéz eseteket: “Gyöngyösön egy évig kellett viaskodnom a hitközség vezetőivel. Végül ott is átengedték a főtéren lévő nagy és kis zsinagógát. Kiskörösön, ahol 14 zsidó maradt, majdnem kiátkoztak, hogy kieroszakoltam Ortutay Gyula országgyűlési képviselő kívánságára a zsinagóga átengedését az iskola kibővítésének céljaira. (...) Abaújszántón a régi zsinagógából új postahivatal lesz.” A zsinagóga-eladások hosszú sorozatának utolsó, botránys ügye Budapesten a Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga eladása volt, az 1980-as években (1984), bagóért. (Az eladási ár – szóban terjedő információk szerint – 3 000 000 forint volt.) De hasonló volt a történet Romániában is: ott a bukaresti főrabbi rendelte el a használaton kívüli zsinagógák átalakítását, hogy se kívül, se belül ne lehessen felismerni őket.

Ugyanilyen vagy még szomorúbb történet a temetőké. “A nagyszámú használaton kívüli izraelita temetők rendezését – írja az Állami Egyháziügyi Hivatal fentebb is idézett munkatársa – kisajátítás, illetve megegyezésen alapuló adásvétel útján oldják meg a község- és városfejlesztés igényei szerint. A temetők ügyében is a МЮК illetékes. Az Állami Egyháziügyi Hivatal figyelemmel kíséri a temetők szanalását, hogy az esetleges kegyeletsértő intézkedések elkerülhetők legyenek. A gyakorlat szerint a temetők szanalását úgy oldják meg, hogy vagy két temetőt vonnak össze kialakítva egy, a jelenlegi igényeknek megfelelőt, vagy a régi temető egy kisebb részét hagyják meg temető céljára.”

491 Építette Tarek József sümegi építőmester, 1863.

492 Építette Alois Cacciari olasz származású helybeli ács és építőmester, aki a következő években a szomszédos telken álló evangélikus templomot is.

Mátészalkán 1954-ben a helyi tanács, nyilván a magasabb hatóságokkal egyetértésben, úgy döntött, hogy városrendezési okból felszámolja a város belterületén lévő katolikus és református temetőt, s ezekkel együtt a település szélén fekvő, egy évszázadnál is régibb zsidó temetőt is, egyszersmind arra kötelezi a községben élő zsidókat, hogy halottaikat az új köztemetőben helyezték el: a keresztény sírok között. A tanács makacs ragaszkodása a határozathoz két éven át foglalkoztatta a helyi közvéleményt, több zsidóellenes zavargás tört ki (1954. április, 1957. március), és csak 1957-ben, az MSzMP pártközpont beavatkozása bírta rá a helyi vezetőket a megváltoztatására.

Magyar nyelvű zsidók Romániában

A második világháború után a megmaradt magyar zsidók körül Romániában lassan elfogyott a levegő, a korábbi kettős kisebbségi helyzetet hármassé váltotta fel: a magyarok kisebbségi helyzete általában, kisebbség a magyar társadalmon belül és a zsidóság általános diszkriminációja; mindezt még súlyosbította az alárendeltség a román rabbiságnak.

Mindjárt 1944 őszén Erdélyben újjáalakult a két nagy hitközségi szervezet: Erdélyi és Bánsági Központi Orthodox Iroda és Nyugati Szerződés (Neológ) Izraelita Hitközségek Szövetsége. Erdély állami státusa csak 1945 márciusában dőlt el, Románia javára, a két szervezet addig önálló volt, azután mindkettő csatlakozott a Zsidó Hitközségek Szövetségéhez, amely Bukarestből irányította az ország vallási életét. Új zsidó társadalmi szervezetek is alakultak, a polgári jellegű Demokrata Zsidó Népközösség (DZsN) (1944. október) és a kommunista befolyás alatt álló Demokrata Zsidó Komité (DZsK) (1945. július), amely szervezetek egy ideig quasi-pártként tudtak politikai és közéleti tevékenységet folytatni. A DZsN *Egység* című lapja (1946–1953) szívós harcot folytatott a deportálásból hazatérő zsidók beilleszkedéséért, helyzetük vagyoni-gazdasági és jogi rendezéséért, családi és egyéb életkörülményeik javításáért. Ellene volt a zsidók tömeges kivándorlásának. A DZsN volt a mozgatója az új állampolgársági törvénynek (1947. május), amely hatályon kívül helyezte a korábbi korlátozásokat, és zsidók számára is lehetővé tette a román állampolgárság megszerzését. A Román Kommunista Párt – és a párttal egyetértésben a DZsK – meghirdette az “átrétegesítés” programját, amely általános társadalmi előnyökért cserébe a “dolgozó osztályok”-hoz csatlakozást, a termelő munkába bekapcsolódást és a vallási közösséggel való kapcsolat elszakítását kívánta volna a zsidóktól.

Románia területén ca. 400 000 zsidó élte túl a háborút. A háború után az észak-erdélyi zsidó társadalom feltöltődött az Ó-Románia- / Ó-királyságból, a Szovjetunióhoz visszakerült Észak-Bukovinából és Basarabiából stb., részben a kivándorlás

reményében ide átköltöző vagy menekülő, nem magyar nyelvű zsidókkal. Másrészt, a kivándorlás apasztotta a mintegy 45 000 főre tehető lélekszámot.

Az *alija* Romániában a háború után először illegálisan, majd 1948-tól kezdve változó törvényi keretek között, de gyakorlatilag megszakítás nélkül folyt. A cionista szervezetek Magyarországon át menekülő útvonalat építettek ki. Az első nagy tömeg 1947-ben hullámzott át Magyarországon, Bécs felé. Egy idő után az ausztriai megszálló hatóságok lezárták a határt, de az illegális menekülést ez sem tudta teljesen megakadályozni. 1947 végén a hatóságok 15 000 fő kivándorlását engedélyezték. A szilágysági városok, Nagykároly, Szilágycseh, Zilah, Zsibó, illetve Szatmár-Németi stb. voltak a határt átlépni készülők gyűjtőfészke. A cionista szervezetek betiltása (1948) után maga a román kormányzat szervezte meg az úgynevezett "vörös *alija*" néhány ezer főből álló csoportját (1948), amely csoport tagjainak Izraelben a kommunista befolyás növelése lett volna a feladatuk.

1947 végén Svájcba távozott a bákói születésű Alexandru Şafran (1910–2006), 1940 óta országos főrabbi, a szenátus tagja, aki a háború folyamán – bár a németek túsznak tekintették – számos esetben tudott közbenjárni a romániai zsidók érdekében. A királyság felszámolása után a hatalmat megragadó kommunista vezetéssel Şafran nem tudott, nem is akart együttműködni. 1947 decemberében rapid eljárásban kiutasították az országból.⁴⁹³ A zsidó hitközségek egyesítése Romániában valamivel korábban lezajlott, mint Magyarországon: 1949. június 1-jén az orthodox, neológ, *status quo* és szefárdi községekből (neológ és *status quo* községek csak Erdélyben) megalakult a "mózes hitű" hitközségek országos szervezete.

Romániában, éppúgy, mint Magyarországon, az úgynevezett burzsoá és kispolgári elemek eltávolítása a társadalomból, magyarul, a kitelepítés (1951), kiterjedt a zsidókra is. Amikor pedig a lágereket feloszlatták, 1953-ban, a zsidók csak eredeti lakóhelyük körzetében, de csak a város határától számított 10 kilométeres körön kívül telepedhettek meg.

Ahogy Erdély és az Ó-királyság zsidó társadalma a két világháború között nem tudott összeolvadni, ugyanúgy külön tartomány maradt Erdély a háború után is. 1980-ban magyar nyelvű rabbi érkezett Izraelből, Jólesz Károly (1914–1996), működésének három éve azonban nem volt több, mint epizód. Ezután évtizedeken át csak Temesvárt volt magyar rabbija a hitközségnek, az 1949 óta haláláig a városban működő Neumann Ernő (1917–2004), egykor a budapesti Rabbiképző növendéke.

R. Şafran kiutasítása után unokatestvére, Moses Rosen / David Mose Rosen (1912–1994) lett az országos főrabbi (*rabinul-şef / rav kolel*) (1948). Lépésről lépésre, és leképezve a politikai rendszer szerkezetét, tiszta személyi uralmat valósított meg. Segítette a román politikai vezetést abban, hogy nemzetközi elismerést szerezzen; sok támogatást szerzett külföldről; bizonyos felélénkülést vitt a zsidó életbe; helyre-

493 Emlékirata: *Resisting the Storm. Romania, 1940–47. Memoirs*, ed. Jean Ancel (Jerusalem: Yad Vashem, 1987).

állított zsinagógákat; támogatta a hitközségek életét, a vallási oktatást; a nyomasztó általános ínség idején rendszeresen kóser húst – húst! – juttatott a zsidó családoknak, ha látogatták a templomot; nyíltan szembezállt a hivatalos antiszemitizmussal. A magyar nyelvű vagy elmagyarosodott zsidókat nem szívelte. A cionista meggyőződést valló főrabbi szinte erőltette a zsidók áttelepülését Izraelbe, e téren komoly sikereket ért el. A román állam fejpénzt kért és kapott minden zsidóért, akit kiengedett. Jól jöttek neki – mint a szászok esetében is – a nagy összegű váltságdíjak. 1950 és 1952 között Romániából mintegy 110 000 zsidó ment külföldre. 1960-ig több mint 200 000 zsidó távozott Izraelbe, és legalább 80 000 más országokba. Az *alija* hullámverése a magyar nyelvű zsidókat is kisodorta Erdélyből.

1956: mélyről bugyborgó indulatok

Az 1956. október 23-án délután Pesten kirobbanó, majd néhány napon belül az egész országra kiterjedő felkelés / népfelkelés / forradalom / “sajnálatos októberi események” / “ellenforradalom” legmagasabb hivatalos megnyilatkozásaiban nem voltak zsidóellenes hangok. Sokaknak ugyanez a személyes emléke is. Ember Mária (1931–2001) író: “Én azokban a napokban Budapesten zsidóellenes megnyilatkozásokkal nem találkoztam. Ha nem így lett volna, biztosan elmentem volna.”⁴⁹⁴ Huszonöt éves voltam – és nekem is nagyon közel volt még 1944.”⁴⁹⁵

Örkény István bejegyzése naplójában: “A Dob utcában egy ávósról, akit akasztani vittek, kiderül, hogy zsidó. A tömeg elengedi. »Nehogy azt merje valaki mondani, hogy pogrom van.«”⁴⁹⁶ – Hogy derült ki, hogy az illető ávós zsidó? És nem is mindig történt így.

Mojse Weisberger (1948–) rabbi (Budapesti Koppel Reich Kajlel) visszaemlékezése: “1956-ban megmozdult az ország. Forradalom volt. De el kell mondani, vidéken nem annyira simán és nyugodtan zajlottak az események, mint a fővárosban. (...) Vidéken az elégedetlenség keserű indulatokat szült. Ezért nem véletlen, hogy a falvak zsidói vagy a városba költözés, vagy a zöldhatáron való távozás gondolatával foglalkoztak.”

Az 1957-ben propagandisztikus célból kiadott hivatalos *Fehér könyv*⁴⁹⁷ mintegy 20 súlyosabb zsidóellenes atrocitásról számolt be az ország egész területéről. A MIOT

494 Értsd: Magyarországról.

495 “Emlékfoszlányok”, *Szombat*, 4, no. 8 (5753. *tisri* / 1992. október), pp. 23–24; az idézet: p. 24.

496 Örkény István, *Levelek egypercben. Levelek, emlékezések, interjúk a hagyatékából*, szerk. Radnóti Zsuzsa (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1992), p. 56 (az újabb kiadásokban is).

497 *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*, [I] (Budapest: Magyar Népköztársaság Tájékoztatási Hivatala, é. n. [1957]), p. 44 (Kiskunmajsa); IV (Budapest: Magyar Népköztársaság

1957 januárjában 24 esetről küldött tájékoztatást, pontos adatokkal, nevekkal, nemzetközi zsidó szervezeteknek,⁴⁹⁸ ezek egy része a *Fehér könyv*-ben nem is szerepelt. A MIÖK vezetői a következő években többször utaltak a zsidóknak az "ellenforradalom" idején elszenvedett sérelmeire. Nyilvánvaló, hogy a hitközség vezetői a külföldi tájékoztatásában és a hazai hivatkozásokban a hivatalos, politikailag súlyosan elfogult szemlélethez igazodtak, és maguk is érdekeltek voltak a felkelés előtti, számukra a zsidó közösségen belül privilegizált helyzetet jelentő *status quo* fenntartásában: az antiszemita kitérőések eseteinek összegereblyezésével is igazolni akarták a felkelés ellenforradalmi jellegét. Zsidó kontextusban az ellenforradalom különösen súlyos szó volt, mert még éltek néhányan abból a nemzedékből, amely átélte 1919-ben a *fehér* ellenforradalmat. A torzító látószög semmiképpen nem jelenti azt, hogy maguk a tények ne lettek volna igazak.⁴⁹⁹ Az 1980-as években, amikor a Kádár-rendszer fellazulásával 1956 mint a tiszta forradalom ragyogott fel, és a gyökeres változtatások lehetőségét jelképezte, a változtatások iránt elkötelezett értelmiség büszkén hivatkozott arra, hogy az eseményeknek nem volt antiszemita vonulata. A rendszerváltás utáni években azonban több, addig homályban maradt eseményre derült fény.⁵⁰⁰

Az antiszemita uszítás az utcákon bugyborgott fel, szinte az 1944 nyarán és őszén megtapasztaltakhoz hasonlóan, bár valóban sokkal elszigeteltebben, sokkal kisebb erővel. Az izraeli követség, amelyet Katriel Katz elutazása után Izhak Efrat első titkár vezetett, már október 23-án délután 2 órakor ezt jelentette Tel Avivba, a külügyminisztériumba: "Az egyik csoportosulásban ma az első alkalommal ilyen hangok hallatszottak: Ki a zsidókkal a kormányból! Küldjék őket Izraelbe! stb. A kormány összeomlása esetén az oroszok hívei antiszemitizmust jósolnak. A zsidó körökben

---

Tájékoztatási Hivatala, é. n. [1957]), pp. 70–78: "Antiszemita jelenségek és zsidóellenes atrocitások a magyarországi ellenforradalom idején" (15 eset).

498 Gadó János, "»Összegyűjtöttük és regisztráltuk«: Antiszemita atrocitások 1956-ban", *Szombat*, 4, no. 8 (5753. *tisri* / 1992. október), pp. 18–20.

499 Egy külföldi szemtanú is említést tett antiszemita atrocitásokról 1956-ban: Leslie Balogh Bain, *The Reluctant Satellites: An Eyewitness Report on East Europe and Hungarian Revolution* (New York: Macmillan, 1960), p. 126 skk.

500 Karády Viktor & Vári István, "Félelem és részvétel: zsidók 1956-ban", *Világosság*, 30, no. 6 (1989. június), pp. 453–458; Pelle János, "Pogrom Hajdúnánáson 1956-ban", *Kommentár*, [1], no. 1 (1992), pp. 18–23; no. 2, pp. 22–29; Litván György, "Zsidó szerepvállalás a magyar kommunizmusban, antisztálinizmusban és 1956-ban", *Szombat*, 4, no. 8 (5753. *tisri* / 1992. október), pp. 14–17. – Standeisky Éva, "Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban", *Élet és Irodalom*, 48, no. 9 (2004. február 27), pp. 14–15; uő, "A tagadott, a kibukó és az álcázott előítéletesség. Ötvenhatosok az antiszemitizmusról", *Szombat*, 18, no. 8 (5767. *tisri* / 2006. október), pp. 19–21; uő, *Antiszemitizmusok* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), p. 174 skk. (igen nagy anyaggal); Haraszi György, "Lejtmenetben. (A magyarországi zsidóság vészorszak utáni első 12 éve)", *Múlt és Jövő*, ÚF 18, no. 4 (2007), pp 4–29 / in: Schöner Alfréd & Oláh János, szerk., *Ismét választón, avagy a magyarországi zsidóság és az '56-os forradalom* (Budapest: Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem, 2009), pp. 19–63.

a félelem hasonló.”⁵⁰¹ Másnap hajnalban Izhak Efrat hasonló jelentést tett: “A már több órája tartó tüntetések folyamán zsidóellenes jelszavak hangzottak el az utcákon. Fiatalok csoportjait láttam, akik »Zsidók menjetek innen, eredjetez haza! « jelszavakat kiabálnak.”⁵⁰² A fegyveres felkelők sok helyütt, Pesten is, vidéken is hajszát indítottak a Rákosi-rendszer képviselői: az Államvédelmi Hatóság és a rendőrség tisztjei, párttitkárok, tanács- és termelőszövetkezeti elnökök, összefoglalóan, az “ávósok” / “kommunisták” / “komcsik” ellen, a két kategória, kommunista és zsidó, egybemosódott, a vak népharag és gonosz indulat a kommunisták közül is leginkább a zsidókat találta el. Durva zsidóellenesség leginkább azokon a településeken mutatkozott, ahol jól látható volt a zsidók jelenléte, akár mert 1945/46-ban viszonylag sokan – bár az elhurcoltaknál sokkal kevesebben – tértek vissza a deportálásból, és kezdték újra helyben az életüket, akár pedig mert életmódjuk, mint az orthodoxia esetében, szembetűnően különbözött a többiekétől. Az orthodox zsidók, jellegzetes külsejükkel, viseletükkel különösen könnyű célpontul szolgáltak, esetükben félreérthetetlen volt, hogy a támadás nem a vélt kommunista funkcionáriust: határozottan a zsidót éri. Kommunisták nem öltözködtek orthodox módra, funkcionáriusok még kevésbé. Orthodox közegekből kevesen kerültek be a kommunista párt káderébe, akik mégis, azok mindenképpen elhagyták az életmód, viselet jellegzetességeit. A hosszú barkó hajdivat volt, nem a *pájesz* maradványa.

Különböző, a fenyegető zsidózástól a meghurcoláson át az akasztásig terjedő történetek kerültek napvilágra több helyről, városokból, falvakból,⁵⁰³ a rendszerváltás után, amikor a Kádár-rendszer félelme a zsidó identitás és a kommunista szerepvállalás összekapcsolásától és a zsidó sérelmek feszegetésétől már nem kötötte meg a kutatók kezét, és az addig hétpécsetes titokként kezelt iratok hozzáférhetőkké váltak.

Bács-Kiskun, Pest, Szolnok megyék, Kelet-Magyarország, az egykori *Unterland*: Borsod–Abaúj–Zemplén, Szabolcs–Szatmár, Hajdú–Bihar volt az a terep, ahol a legtöbb nyílt antiszemita akció történt. Helységek szerint: Hajdúnánás (1956. október 26, október 31, november 1)⁵⁰⁴ (a tömeg feltörte a korcsmát, megitta az ott tárolt pálinkát, majd a zsidókként számon tartott családok háza ellen fordult, fosztogatott); Kiskunmajsa (október 27-én agyonverték a begyűjtési felügyelőt), Mátészal-

501 Cvi Erez, “A budapesti Gorkij fasor jelenti Jeruzsálemnek... Az izraeli külügyminisztérium dokumentumaiból”, *Világosság*, 33 (1992), pp. 794–799. Innen idézi többek között Vámos György, “Hol voltak a zsidók 1956-ban? Mit tettek, melyik oldalon álltak?”, *Erec*, 12, no. 6 (2006), p. 3 (http://www.erec.hu/belso/content/2006_06/1956.HTM / http://www.bpi.hu/index.php?action=fullnews&id=235686&category=487&category_name=kapcsolodo_magyarazat_zsido_unnepek).

502 Cvi Erez, m. f.

503 Völgyesi Zoltán, *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001).

504 Pelle János, “A forradalom árnyai – 1956 Mátészalkán”, *Mozgó Világ*, 17, no. 2 (1991. február), pp. 23–34.

ka, Mezőcsát (betörték a rabbi ablakát), Mezőkövesd (plakátok: “Űsd a zsidót, ahol éred!”), Miskolc, Nyírcsaholy, Szarvas, Szolnok, Tápiógyörgye (október 25-én éjjel megtámadták a zsidó szeretetotthont), Tarcal (tömeggyűlésen felakasztással fenyegették a helybeli zsidókat), Tiszabő stb. Szabolcs-Szatmár megyei esetek:⁵⁰⁵ Balkányban elterjesztették, hogy a zsidókat internálni fogják, ezzel akarták elérni, hogy távozzanak a községből. Mátészalkán a tüntető tömeg meg akarta lincselni a zsidókat. Máriapócon felgyújtották egy zsidó házat. Mérken feldúlták egy zsidó kereskedő lakását, két gyermekét véresre verték. Nyírbátorban a járási tanács nagytermében tartott gyűlésen a zsidó boltvezetők leváltását követelték: “Elég volt a zsidók vezetéséből!” Tiszabercelen a korcsmánál gyülekező, kövekkel felfegyverkezett személyek a zsidó származású cipésmestert inzultálták: “Te kutya jordán, gyere ki!” Stb. De Pécsen is bevették a zsinagóga ablakait, Csabrendeken (Győrtől délre) rágyújtották a házat egy idősebb személyre.

Hajdúnánáson⁵⁰⁶ a pesti felkelés hírére október 26-án tüntetés kezdődött, a falusiak bosszút akartak állni a helybeli zsidókon, mert úgy tartották, hogy 1944 késő őszen ők vitettek el a faluból 350 férfit a Szovjetunióba, a közhiedelem szerint a volt munkaszolgálatosok vezették azt a csapatot, akik összeszedték a férfiakat. Nos, amit a fogolyszédésről országosan tudunk, azt mutatja, hogy a több évig tartó “kis robot”-ra oroszok fogdosták össze az embereket. Valaki elkiáltotta magát: “Most van annak az ideje, hogy a zsidókat és kommunistákat nyírjátok”, mire a tömeg feltörte a korcsmát, megitták az ott lévő italokat, ütni-verní kezdték a községben lakó zsidókat, betörték a lakóházakba is; bár nagyobb baj nem esett, a nánási zsidók “két hétig nem mertek aludni”, s amint lehetett, kiszöktek az országból, kivándoroltak, összesen 85 személy, a községben csak 4 zsidó család maradt.

Miskolcon⁵⁰⁷ október 26 délután – fizetésnapon, amikor a legtöbben keveslik a munkabért, és néhányan italboltba is betérnek vigasztalódni – a város közepén,

505 Dikán Nóra, *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai* (sorozat), I/1: *A nagykállói járás* (1992); I/2: *A mátészalkai járás*, I–II; I/3: *A fehérgyarmati járás* (1993); I/4: *A kisvárdai járás* (1993); I/5: *Nyíregyháza* (1993); I/6: *A vásárosnaményi járás* (1994); I/7: *A csengeri járás* (1994); I/8: *A nyírbátori járás* (1994); I/9: *A nyíregyházi járás* (1996); I/10: *A tiszalöki járás* (1996); I/11: *A baktalórántházi járás* (1997) az 1990-es években hatalmas tömegű iratot adott ki az 1956 utáni perek anyagából, járásonkénti bontásban, ezekben a perekben a zsidóellenes atrocitások gyakran szerepeltek a vádpontok között.

506 Völgyesi Zoltán, *Helyi forradalom. Hajdúnánás 1956-ban* (Nánási Füzetek, 12) (Hajdúnánás: Polgármesteri Hivatal, 1993), p. 27 skk. stb.; uő, *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001); Filep Tibor & Valuch Tibor, szerk., *1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. Az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai* (Debrecen: Az 1956-os Intézet Hajdú-Bihar megyei Kutatócsoportja, 1993), pp. 370–373, no. 266.

507 Szokolczay Attila, “Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25–26”, in: *Évkönyv, VIII: Magyarország a jelenkorban* (Budapest: 1956-os Intézet, 2000), pp. 303–322 (nem minden elfogultság nélkül az áldozatok államvédelmista voltára teszi a hangsúlyt); Standeisky Éva, “Elmismá-

a főutcán tömeg tüntetett, követelte, hogy a rendőrség engedje szabadon az állítólag fogva tartott egyetemistákat, át akarták kutatni a rendőrkapitányság épületét, a rendőrök, ijedtükben, a lármozó utcai tömegbe lőttek, többen meghaltak, sok sebesült volt. (Letartóztatott egyetemistákat egyébként nem őriztek az épületben.) Ezután a tüntetők behatoltak az épületbe, több rendőrt durva kegyetlenséggel agyonvertek vagy kidobtak az ablakon. A megyei főkapitányság helyettes bűnügyi vezetőjét (Gáti Gyula) a munkástanács egyik képviselője a pincéjében rejtette el: a helybeli rendőr alezredest a felbőszült tömeg kivezette, félholtan egy teherautó után kötötték, az útesten elvontatták a szovjet felszabadítási emlékműhöz, közben kiáltották: "Pizkos zsidó", az emlékműre felakasztották,⁵⁰⁸ egy feliratot tűztek rá: GÁTI = GRÓSZ,⁵⁰⁹ ez elég volt. Rátámadtak egy a közelben álló, nem a városba való, zsidónak nézett férfira (Freimann Lajos), aki felháborodottan tiltakozott a kegyetlenkedés ellen, bemenekült a szállodába, a portást, aki beengedte, megverték, a férfit elkapták, alsótestét lemeztelenítették, hogy lássák, valóban zsidó-e, végül az alezredest mellé akasztották.⁵¹⁰ "Minden zsidó így járjon!", "Egy zsidóval kevesebb!" Stb. A városban napokig még villamosvezető sem mert egyenruhában kimenni az utcára.

Nyíregyházán fegyveres suhancok támadtak a templomra (november 2), fegyverrel megfenyegették a városi tanács épületébe bemenekült rabbit és a hitközségi vezetőket. Kiskunmajsán megöltek egy zsidó tanácsi alkalmazottat, aki a begyűjtésért volt felelős. Kiskunhalason lista készült a városban élő zsidókról.

Szarvason⁵¹¹ az első tömeggyűlésen (október 28) egy zsidó orvos tiltakozott, hogy "egy volt nyilas" tartson forradalmi beszédet, mire az illető – ténylegesen egykori leventeparancsnok, röviddel a gyűlés után a forradalmi bizottság elnöke – így viszonozta a szavait: "Pizkos zsidó!" Az orvost a tüntető tömeg meglökdöste, többen ütlegelték, kitaszították a tömegből. Utóbb kiderült a volt leventeparancsnokról, hogy 1944-ben, szervezve a városban a deportálásokat, durván bánt a felügyelete alatt álló zsidókkal, fosztogatással jelentős értékeket szerzett meg magának, és tanú bizonyította azt is, hogy mint a forradalmi bizottság elnökének több más, durva zsidóellenes megnyilatkozása volt.

solt antiszemitizmus, elhallgatott múlt. Az 1956-os miskolci lincselés", *Élet és Irodalom*, 48, no. 34 (2004. augusztus 20), pp. 8–9.

508 Fénykép: Gyurgyák János, *Szocializmus és rendszerváltás* (Magyarország Története Képekben, 3) (Budapest: Osiris Kiadó stb., 2008), p. 100, no. 1.

509 Rádai Eszter interjúja Ungváry Rudolfal, *Élet és Irodalom*, 53, no. 44 (2009. október 30).

510 A lincselés zsidóellenes vonatkozásaival a bírósági eljárás nem foglalkozott. A visszataszító büntett fényképét közli: Féner Tamás, szerk., *Korképek, 1956* (Budapest: Magyar Távirati Iroda, 2006), p. 187.

511 Standeisky Éva, "Libikóka. Egy 1956-os forradalmi bizottsági elnök ellentmondásos élete", in: *Évkönyv, XI: Magyarország a jelenkorban* (Budapest: 1956-os Intézet, 2003), pp. 181–196; uő, *Antiszemitizmusok* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), p. 222 skk.

Pesten az utcákon, különböző csoportosulásokban, én magam is – elsőéves egyetemista – több helyen találkoztam a zsidókat durván szidalmazó, tetteleg is megtámadni kész tömeggel. Elterjedt jelszó volt, többfelé kiabálták, házfalakra írták: “Ícig, nem jutsz el Auschwitzig!”⁵¹² A mindennapos tüntetéseken szinte mindenütt felharsant egy-egy zsidóellenes jelszó, igaz, ezeket legtöbbször mások lehurrogták, de azért azoknak, akik még emlékeztek 1944-re, ennyi elég volt ahhoz, hogy összeszoruljon a gyomruk. Budapesten hosszú sora van a zsidók elleni támadásoknak, szóban vagy tetteleg, utcán vagy lakásukon. Gádor Béla (1906–1961) író (kabarészerző, humorista, sikeres film-író, 1956-ban a *Lúdas Matyi* főszerkesztője), Somogyi Erzsi (1906–1973) színésznő férjét a színházban (liba)tollban akarták megfogatni; az esetet Aczél György hozta fel az MSzMP ideiglenes Központi Bizottságának 1956. november 11-i ülésén.⁵¹³

Az utcai harcok során Pesten súlyosan megrongálódott a Páva utcai zsinagóga (a közelben volt a Tűzoltó utca, a fegyveres ellenállás egyik gócpontja), Budán (Bocskai út) a volt lágymányosi zsinagóga épülete. Mindkettőt néhány hónapon belül renoválták.

Az 1956/57 telén külföldre menekülők között sok zsidó volt. Az új izraeli követ, Meir Tuval, már 1956. november 20-án, Bécsből Budapestre tartva látott “egy új bevándorlókkal teli autóbust”. Az új bevándorlón ő az *ole hádás*-t érti: a frissen alijázót; akkori magyar szóval: (zsidó) disszidentet. Csak a tényleges harcok napjaiban – hivatalos hitközségi adatok szerint – 1 870 ember alijázott. Tény az is, hogy 1957 tavaszán a kivándorló-útlevel iránti kérelmek sokaságát nyújtották be olyanok, akik legálisan akartak kijutni Izraelbe. A külügyminisztérium vezető munkatársai mind a Nagy Imre-, mind a Kádár-kormány nevében ígéretet tettek az izraeli követnek, hogy “elismeri(k) minden magyar állampolgárságú zsidó jogát az izraeli alijára”. Magyarország zsidó lakosságának vesztesége ebben az időszakban legkevesebb 15–17 000 főre becsülhető, de esetleg elérte a 20 000 főt is.⁵¹⁴ Ennek a tömegnek körülbelül a kétötöde ment Izraelbe: köztük azok, akik félték 1944 felújulásától, mások a szándékolt, de korábban lehetetlenné tett aliját valósították meg. A *Jewish Agency* 1956/1957-ben 8 682 Magyarországról elmenekült zsidót juttatott el ausztriai mene-

512 Az 1990-es években azután ugyanezt harsogta a Fradi (Ferencváros / FTC) futballmeccseinek szurkoló szavalókórusa.

513 Levéltári forrásból idézi: Standeisky Éva, *Antisemitizmusok* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), p. 214. Az eset Aczél számára az ellenforradalom bizonyítéka volt. – Aczél, korábban a *Somér* tagja, 1944 őszén a Nemzetközi Vöröskereszt “A” szekciójának munkatársa, a felszabadulás után magas rangú párt- és állami funkciókat töltött be, 1950-ben koholt vádakkal börtönbe került. 1956 után évtizedeken át az MSzMP egyik vezetője, a kulturális élet pártirányítója volt.

514 Andrew Handler beclése: “Where Familiarity with Jews Breeds Contempt”, in: uő, & Susan V. Menschel, Ed., *Red Star, Blue Star. The Lives and Times of Jewish Students in Communist Hungary (1948–1956)* (East European Monographs) (New York: Columbia University Press, 1997), pp. 1–54, illetve p. 223.

kültáborokból Izraelbe. Elmenekült vagy elment sok fiatal, a korábbi aktiv cionisták maradéka, a vidéki zsidóság nagy része, a fővárosi értelmiség mozgékonyabbja és az, aki 1944 emlékei alapján félt az atrocitások eszkalációjától. Köztük volt budapesti gimnáziumi éveim (1952–1956) magyartanára, a feledhetetlen Keller Lászlóné (1904–2002), akinek férje rokonságban volt Kecskeméti Ármin makói főrabbiával, az idők mélyén Löw Lipóttal. Keller László (1906–1945) Mauthausenben halt meg, a főrabbi a strasshofi munkatáborban, többen a közvetlen rokonságból Auschwitzban. Izraelben Györgyi néni magas kort ért meg, gyöngybetűs magyar kézírása változatlan maradt, élete végéig olvasta a német klasszikusokat. A távozók közül volt, aki a német kárpótlási törvény (1956) előnyeiben akart részesedni, és a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) igyekezett a magyarországi zsidó menekülteket nagyvonalúan segíteni a beilleszkedésben, akárhová mentek is a nyugati világban.⁵¹⁵ Az arányokat érzékeltetheti, hogy a Zsidó Gimnázium akkori 190 tanulójaiból 47 maradt itthon. Az Egyesült Államokban a *United Jewish Appeal* nyújtott segítséget a zsidó menekülteknek a beilleszkedéshez, akár Amerikában, akár esetleg Izraelben akartak új otthont teremteni maguknak.⁵¹⁶

Nagy Imre miniszterelnök, aki november 4-én kora reggel a Budapestet megszálló, a parlament környékét körülvevő orosz fegyveresek elől közvetlen környezetével együtt a jugoszláv követségen keresett menedéket, s akit majd másfél éven át a romániai Snagovban tartottak szigorú, internált társaitól is elkülönített fogságban, ott papírra vetett emlékirataiban maga is, Rákosi és vezető társai felelőségéről írva, hangsúlyozta zsidó származásukat: “a zsidó Rákosi és klikkje”, “amelynek tagjai kivétel nélkül zsidók voltak”, “zsidók, méghozzá Moszkvából jött zsidók lévén túlnyomó többségükben, a magyar nép széles tömegei gyűlölettel viseltettek irántuk, szembefordultak velük, s nem voltak hajlandók elfogadni őket a magyar nemzeti érdekek képviselőinek, még kevésbé vezéreiknek”.⁵¹⁷ Azután Nagy Imre a kormánya közvetlen környezetéből több zsidó származású hívével együtt állt a vérbíróság előtt, 1958. június 16-án hajnalban egyik zsidó származású – unitárius hitre tért, majd kommunistává lett – munkatársával az akasztófa alatt.

A megtorlás nem került el az eseményekben szerepet vállaló zsidókat, jóllehet a Kádár-rendszer nem zsidó minőségükben sújtott le rájuk. “A megtorlások idején

515 Andrea Dunai, “Der kleine Exodus: Ungarische Juden im Exil”, *Aufbau. Das jüdische Monatsmagazin*, 71, no. 7–8 (Zürich, Juli/August 2006), pp. 11–13.

516 Az amerikai zsidó szervezetek külön füzetet jelentettek meg, több mint 60 oldal tájékoztatással: Major Róbert, *Ákik befogadnak: mit kell tudniok a Magyarországból érkező zsidóknak a világ zsidóságáról...* (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1957). – Marc L. Raphael, *A History of the United Jewish Appeal, 1939–1982* (Brown Judaic Studies, 34) (Scholars Press, 1982), p. 63 skk.

517 Nagy Imre, *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések, 1956–1957*, szerk. Vida István (Budapest: Gondolat Kiadó, 2006), p. 93 skk. – Révész Sándor, “Kommunisták a forradalomban”, *Beszélő*, III. folyam, 11, no. 11 (2006. november), pp. 50–62.

a pereket mindig igyekeztek úgy összeállítani, hogy legalább a második sorban legyenek zsidók, ők legyenek azok, akik felelősek a társadalom szemében, amelyben mélyen élt az antiszemitizmus.”⁵¹⁸ A bírósági eljárással halálra ítélt- és kivégezettek között volt a kiábrándult kommunista Gimes Miklós (1917–1958), a Nagy Imre-per harmadrendű vádlottja; Angyal István (1928–1958), aki Auschwitz után mély meggyőződésű kommunista lett, októberben ő vezette az egyik legnagyobb fegyveres felkelő csoportot (Tűzoltó utca). Több éven át ült börtönben Ádám György (1921–2011) ügyvéd, Déry Tibor (1894–1977) író, Donáth Ferenc, Eörsi István (1931–2005) író, Gáli József (1930–1981) író és színházi ember, Hágy Gyula (1900–1975) író, Litván György (1929–2006) történész, Mérei Ferenc (1909–1986) pszichológus, Tánczos Gábor (1928–1979) tanár, a felkelést szellemileg előkészítő Petőfi Kör titkára, Vásárhelyi Miklós (1917–2001) újságíró, Nagy Imre második és harmadik kormányának sajtótitkára, Zelk Zoltán (1906–1981) költő.

Az 1956 utáni hullámban hagyta el az országot Abraham Naftali Cvi Roth / Róth Ernő, a Rabbiképző Intézet professzora,⁵¹⁹ addig Scheiber Sándorral éves váltásban – nem konfliktusok nélkül – igazgatója; távozott Schmelzer Kornél / Menahem Schmelzer; családjával együtt alijázott Szarvasról az akkor még kisiskolás Klein Jenő, ma: Jacob Klein, utóbb a sumerológia professzora a Bar-Ilan Egyetem (Ramat Gan) assziológiai intézetében, az *Israel Academy of Sciences and Humanities* tagja (2005).⁵²⁰

Különösen érzékeny veszteségeket szenvedett 1956-ban az orthodoxia. A menekültek közül – külföldi adatok szerint – mintegy 3 000 volt az orthodox, arányuk nagyobb, mint amilyent Magyarországon képviseltek. Szemlélteti az arányokat, hogy 1956 előtt 59 orthodox metsző volt Magyarországon, közülük csak 10 maradt az országban. 1956/57-ben mentek el azok is, akik már korábban alijára készültek, de nem kaptak útlevelet: most – útlevéllel vagy anélkül – a hirtelen megnyíló lehetőséget használták ki.

1956–1957 után a magyarországi orthodoxia, amint tágulni kezdtek a keretek, megpróbálta visszaszerezni szervezeti önállóságát. Szinte a semmiből kellett indulnia. R. Czitron halála után az orthodox bíróság elnöke R. Jakubovits lett, akinek soltvadkerti jesiváját a vihar szétszórta, alijája után Moskovits Bernát követte, ő pedig Bécsbe ment, ott egykori paksi tanítványai gondoskodtak róla. 1958-ban R. Weisz

518 Feldmájer Péter (1953–) ügyvéd, a MAZSIHISZ elnöke (1991–1999, 2005–), in: Schönér Alfréd & Oláh János, szerk., *Ismét válaszádon, avagy a magyarországi zsidóság és az '56-os forradalom* (Budapest: Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem, 2009), p. 4.

519 Róth Ernő / Ernst Roth külföldi életében több könyvtár (Frankfurt a. M., Hamburg, Wien) héber kéziratának katalógusát készítette el. A Rabbiképző Intézet kéziratából kiadta a nikolsburgi szabályzat-gyűjteményt: Avraham Naftali Cvi Rot, ספר תכנות ניקולסבורג / *Constitutiones communitalis Judaeorum Nikolsburgiensis* (Jerusalem: “Sura” – New York: Yeshiva University, 1961). Stb.

520 Jacob Klein életrajzi visszaemlékezése: http://szarvasikronika.szarvasnet.hu/15_szam/15_04.htm.

Márton vette át a tisztséget, az 1959-ben újjáalakult Orthodox Rabbitanácsot Mose Nátán Schück / Schück Jenő, korábban miskolci főrabbi vezette. A politikai konszolidáció éveiben a környező társadalom közönye és a külső, hatalmi nyomás egyre sorvasztotta a zsidó közösséget. Az 1970-es években Groszberg Jenő és Schück Jenő rabbik megmentették a kihantolás- és beépítéstől a Csörsz utcai orthodox temetőt. Az orthodox hitközség gondosan ügyelt arra, hogy minden évben legyen egy temetés a sírkertben, ezért az állami törvények szerint nem minősült lezártnak, nem lehetett felszámolni. Ma, embermagas fallal mintegy kihalva a városból, gondosan karban tartva, kegyeletes emlékhelye száz év budai, budapesti orthodox életének.

Az 50. évforduló (2006) megemlékező rendezvényei idején a fővárosi utcákon szinte automatikusan kísérte a tüntetéseket a fél évszázaddal korábbihoz hasonló antiszemitizmus. 2006 októberében a hivatalban lévő kormány elleni tüntetők Budapesten, a Kossuth téren, a Parlament előtt, ahol már hosszú napok óta táboroztak, ideiglenes színpadjukról felolvasták és a rendőrség által felállított biztonsági rácskerítésre, "a felelősök falá"-ra kiplakátozták negyven, általuk zsidónak minősített személy nevét, amely személyek jelenlétét a közéletben nem kívánatosnak tartják, mert őket tekintik felelősnek az ország romlásáért. Október 23-án a tüntetők egy csoportja a Dohány utcai zsinagóga előtt elhaladva belekötött az épületet őrző rendőrökbe, zsidóellenes jelszavakat ordított. Amikor Pesten – Magyarországon – a csöcselék szabad teret talál magának a nyilvánosságban, azonnal zsidóellenes indulatokban tör ki, így van 1848 óta.

Eichmann-per

A háború utolsó napjai óta bujkáló és évek múlva Dél-Amerikába menekülő Adolf Eichmannról az első információt állítólag 1945 őszén kapta Simon Wiesenthal (1908–2205), aki Mauthausenből felszabadulva további életét az alámerült náci bűnösök felkutatásának szentelte. A nyomravezető azonban biztosan nem ő volt. Eichmann 1950 óta Ricardo Klement néven Argentínában élt, két évvel később feleségét és fiait is ki tudta vitetni magához. Szintén ott élő német nácikkal tartott kapcsolatot, barátai körében egyre kevésbé titkolta kilétét. Apró jelek felszaporodása vezetett a nyomára. 1960 májusában izraeli titkosügynökök elfogták, repülőgépen Izraelbe szállították,⁵²¹ és megkezdődött a kihallgatása.⁵²²

521 Moshe Perlman, *The Capture and Trial of Adolf Eichmann* (New York: Simon and Schuster, 1963); Peter Z. Malkin & Harry Stein, *Eichmann in My Hands* (New York: Warner Books, 1991) / *Eichmann a markomban* (Budapest: Dunakönyv Kiadó, 1994).

522 Jochen von Lang & Claus Sibyll, Eds., *Eichmann Interrogated: Transcripts from the Archives of the Israeli Police* (London: Bodley Head, 1983 / New York: Vintage Books, 1984).

Amikor Izraelben már folytak az Eichmann-per előkészületei, a magyar kormány-
nak is el kellett döntenie, milyen álláspontot foglaljon el, tekintettel arra, hogy Eich-
mann tevékenységének legfőbb színtere éppen Magyarország volt, és tudni lehetett,
hogy legalább a túlélők Magyarországon is élénken fogják követni a pert, amelyben
elpusztított rokonaik sorsáról lesz szó.⁵²³ Az MSzMP Központi Bizottsága konzul-
tált a szovjet, lengyel és csehszlovák külügyi vezetéssel, az előbbtől – mint rendszeren
– utasításokat várt, az utóbbi kettővel mint hasonló módon érintettekkel egyeztetni
akarta stratégiáját. Kádár János állítólag eleinte fontolgatta,⁵²⁴ hogy Magyarország az
izraeli per után hivatalosan kikéri Eichmann: a per, mint a volt auschwitzitáborpa-
rancsnok (Rudolf Höß) pere a háború után Lengyelországban, látványos politikai
sikert jelenthetett volna a kormánynak, és ugyanakkor lehetővé tette volna azt is,
hogy a tárgyalás visszhangját a számára kívánatos mederbe terelje.

A Politikai Bizottság ülésén (1960. június 28) Szirmai István, a korábbi cionista
vezető, aki kegyvesztettsége és börtönben töltött ideje után a Kádár-rezsimben ismét
jelentősebb politikai szerepet kapott, a perben lehetőséget látott arra, hogy leleplez-
zék a fasiszták és a cionista mozgalom együttműködését a háború folyamán, és ezzel
kompromittálják Izrael cionista politikáját. A Politikai Bizottságban arról locsogott,
hogy Izrael azért érdekelt Eichmann elfogásában és elítélésében, mert az ügynek
vannak olyan elemei, amelyek “az izraeli kormányt és a cionista mozgalmat súlyosan
kompromittálják” (!); hogy Kasztnert “az izraeli kormány lövette agyon, hogy befog-
ja a száját” (!); hogy az izraeli kormányak “is voltak összeköttetései a Gestapóval”
stb.⁵²⁵ Kádár nem akarta, hogy az Eichmann-per mint a zsidók ügye jelenjék meg
a közvélemény előtt: “Nem jó ezek(bő)l a nyomorult, fasiszta ügyekből kizárólag zsi-
dókérdést csinálni. Ha mi ebben a dologban fellépünk, a döntő az legyen, hogy ez
az Eichmann a magyar állampolgárok százezreit gyilkolta meg. Ennek a vonalnak
kell erősnek lennie, ne az a vonal legyen, hogy zsidókérdést csinálunk ebből az ügy-
ből.”⁵²⁶ A kikéréstől Magyarország elállt, és a pártvezetés úgy döntött, hogy gondo-
san kiválogatott dokumentumokat küldenek el Jeruzsálembe. Lévai Jenő könyvét⁵²⁷
angolul, franciául és németül is kiadták; ez mutatja, hogy – értékeitől függetlenül
– a hivatalos propaganda céljait szolgálta. Magyarországról hivatalos tanúként Lévai
Jenő vett részt a tárgyaláson.

523 A dokumentumokat közli: Gáspár Ferenc, “Az Eichmann-per és a magyar politikai vezetés”,
Szombat, 14, no. 9 (5763. kislelv / 2002. november), pp. 27–30.

524 Az MSzMP Politikai Bizottsága 1960. június 28-án tárgyalta az ügyről. Az ülés jegyzőkönyvét
idézi: Kovács András, *Múlt és Jövő*, ÚF 14, no. 3 (2003), p. 33 (37. jegyz.).

525 Idézi: Gáspár Ferenc, i. h., p. 28.

526 Idézi: Gáspár Ferenc, i. h., p. 28 sk.

527 Jenő Lévai, *Eichmann in Hungary. Documents* (Budapest: Pannonia Press, 1961; New York: Ho-
ward Fertig, 1987).

A *District Court of Jerusalem* előtt folytatott perben (1961. április–december)⁵²⁸ a vádat Gideon Hausner (1915–1990), Izrael Állam főügyésze (*Attorney General*) képviselte, a tanács elnöke Moshe Landau (1912–2011), a Legfelsőbb Bíróság bírása, később (1980–1982) elnöke volt, a szavazóbírók Benjamin Halevy (a *District Court* elnöke) és Jichak Raveh (1906–1989) (a Tel Aviv-i Kerületi Bíróság bírása).

Lévai Jenő mint újságíró a zsidótörvények életbe lépése óta folyamatosan gyűjtötte a dokumentumokat a tragédia kibontakozásáról, és a háború után több könyvet tett közzé az eseményekről; mindmáig az ő munkái jelentik a legváltozatosabb, legaprólékosabb leírását az eseményeknek. Újságíró volt, sok felületességet elkövetett, és kénytelen-kelletlen alkalmazkodott a háború után hatalomra kerülő kommunista kormányzat elvárásaihoz, ezt legvilágosabban a Wallenbergről szóló könyve mutatja. Lévai, Jeruzsálemba megérkezve, megrendült hangú nyilatkozatot tett, hogy a repülőúton két bőröndje, amely a magával hozott bizonyító anyagot tartalmazta, az út során elveszett. A furcsa bejelentés után a perben Magyarországgal kapcsolatban lényegében csak az innen származó, de a háború után Izraelben letelepedett és ott élő tanúkat hallgatták meg, összesen mindössze 14 személyt. A perben háttéranyagként is csupán azok a leírások szerepeltek, amelyeket Lévai a korábban megjelent munkáiból a Magyarországon a per előtt kiadott könyvében átvett.

A pártlap (*Népszabadság*) hivatalos tudósítói a Politikai Bizottság által kialakított felfogásban tájékoztatták a magyar közvéleményt a jeruzsálemi tárgyalásról. A perben a magyarországi események egyáltalán nem súlyuknak megfelelően szerepeltek, mindamellett, a tárgyalások hivatalos jegyzőkönyvei azóta is jóformán ismeretlenek maradtak Magyarországon, és még a Holocaust történetének hivatásos kutatói sem aknázták ki rendszeresen a fólió köteteket. A magyar közvélemény számára mind a mai napig Gideon Hausner főügyésznek, a per fővádlójának emlékirata⁵²⁹ az egyetlen alapos tájékoztató forrás.

Minden hivatalos ködösítés mellett is az Eichmann-pertől kell számitanunk a Holocaustról való nyilvános beszéd kezdetét Magyarországon: a zsidógyilkosság emlékének közüggé válását.

A hitközségi szervezetben tevékenykedő titkos ügynökök – mindenekelőtt maga az elnök (!) – jelentései azt mutatják, hogy a szigorú tilalom és ellenőrzés ellenére a pesti zsidóság fenntartotta a kapcsolatot az izraeli követséggel. “Nagyon sok magyar zsidó fordul különböző ügyes-bajos dolgával az izraeli követséghez. Rengetegen

528 *The Trial of Adolf Eichmann: Record of Proceedings in the District Court of Jerusalem*, I–IX (Jerusalem: Trust for the Publication of the Proceedings of the Eichmann Trial, in co-operation with the Israel State Archives and Yad Vashem, the Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority, 1992–1995) (a VII–VIII. kötetben Eichmann a pert megelőző rendőrségi kihallgatásának jegyzőkönyve).

529 Gideon Hausner, *Justice in Jerusalem* (New York: Harper & Row, 1966, 1968² / London: Nelson, 1967) / *Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984; Budapest: Oliver Games International Könyvkiadó, 2004²).

kérnek gyógyszert. (...) Az emberek nyugodtan mernek eljönni az izraeli követségre. Megszűnt a régi félelem” – olvashatjuk egy jelentésben (1962).⁵³⁰ Besúgói jelentések mentek (1962) arról, hogy egy *bar micva* ünnepségre meghívásra ellátogatott az izraeli követség két tagja,⁵³¹ hogy a követség fogadásán száznál többen jelentek meg,⁵³² hogy Schück Jenő orthodox főrabbi 100 doboz maceszt és ugyanannyi borospalackot kapott a követségtől (persze, nem a maga számára), hogy az izraeli ügyvivő el akar menni az árvaház *hanukka* ünnepségére stb. Egy évvel később (1963) az Állami Egyházügyi Hivatal átírt a külügyminisztériumnak: “Március 14-én az ortodox és a neológ rabbitanács elnökei közölték a Magyar Izraeliták Országos Képviselete elnökével, hogy a budapesti izraelita (*sic!*) követség 25 üveg izraeli bort és 25 doboz maceszt küldött ajándékkul – mint az izraeli rabbiság ajándékát – a magyar rabbiknak a közelgő purim ünnepe⁵³³ alkalmából. (...) Tekintve, hogy a rabbik már várják ezeket az ajándékokat, így a szétosztását a МЮК-nak igen népszerűtlen lenne megakadályozni.”⁵³⁴ Ez a kapcsolat nemcsak a zsidó identitás rejtőző fenntartásának egyik tényezője volt, de a követség által juttatott gyógyszerek, pénzsegély, sőt, élelmiszer az érintettek létfenntartását is segítette. A belügyminisztérium 1965-ben többször próbálkozott fedett akciók, ügynökök révén Izrael-ellenes hangulatot kelteni a zsidó közösségben,⁵³⁵ sikertelenül.

Izrael két háborúja

Az úgynevezett “hatnapos háború” (1967. június 5–10), Izrael preventív–védekező háborúja Egyiptom,⁵³⁶ Jordánia és Szíria ellen, az elsőprő győzelem fordulatot hozott Magyarország és Izrael viszonyában, és a magyarországi zsidók helyzetében. Az európai kommunista és munkáspártok moszkvai értekezlete (június 9) Izrael lépését agressziónak nyilvánította. Ezután, lényegében a Szovjetunió nyomására, Magyarország, mint Románia kivételével a többi csatlós állam is, megszakította Izraellel a diplomáciai kapcsolatot. Magyarország június 12-én; David Giladi volt az utolsó

530 *Szombat*, 5, no. 1 (5753. *svát* / 1993. január), p. 31.

531 [Ben Menahem Neubauer] Varga Sándor, “Azok az izraeli diplomaták 1962-ben...”, *Szombat*, [2], no. 8 (1990. október), pp. 17–18.

532 *Szombat*, 8, no. 5 (5756. *ijjár* / 1996. május), p. 22.

533 NB: Az Egyházügyi Hivatal főosztályvezetője a purimot összetévesztette a peszahhal.

534 *Szombat*, 5, no. 1 (5753. *svát* / 1993. január), p. 31.

535 Kovács András, “Helyes irányba terelve. Egy titkosrendőri akció dokumentumai”, *Szombat*, 18, no. 2 (5766 / 2006. február), pp. 24–27.

536 Gamal Abdel Nasszer (Nászér) Huszejn (1918–1970) egyiptomi elnök: “Izraelt beszorítjuk a tengerbe!”

izraeli diplomáciai képviselő Budapesten, távozásától egészen 1989-ig. Utolsó éveiben a követség másodtitkára 1965 óta Eytan Bentsur (1938–)⁵³⁷ volt, egy magyar *szabre*⁵³⁸ diplomata Budapesten, aki távozása után az izraeli külügyminisztérium és diplomácia magas beosztásaiban (1996–2000: *Director General of the Foreign Ministry* stb.) szolgált.⁵³⁹

1967-től kezdve a hivatalos magyar politika Izraelt agresszív imperialista hatalomnak tekintette. A cionizmus- és Izrael-ellenes politikai terminológia antiszemitizmussal telítődött. A pártvezetés azonban érzekelte, hogy a zsidó társadalom a felszín alatt Izrael pártján áll, és a látványos katonai siker szélesebb körben is mozgósítani tudta a szovjet politikával szembeni ellenszenvet. A korban szokásos hangulatjelentések néhány héten belül elegendő információt gyűjtöttek össze a pártközponthoz a közvéleményről. Egy moszkvai tanácskozás (június 9) után Kádár János a Politikai Bizottság ülésén tartott beszédében (június 13)⁵⁴⁰ meghirdette a bizalmatlanságot az Izraellel rokonszenvező párttagok iránt: "A párttagság egy bizonyos kisebb része – ne értsen félre senki –, de bizonyos területen létező és nagy hatással bíró kis része nem kommunista módon viselkedett. S én ebből semmiféle faji dolgot nem akarok kihozni, és megértem, hogy nem mindenki előtt világos, ki az agresszor, a támadó, bizonyos aggodalmat meg lehet érteni, de ez nem jár együtt azzal az engedéllyel, hogy vitassák a párt és a kormány álláspontját ilyen döntő kérdésben, hogy ki mellett vagyunk és ki ellen harcolunk. (...) Ez a mi rendszerünk életkérdése, hogy a párt intakt legyen és szilárd. És ha kevesebb lesz a párttag, az kisebb veszély, mint ha ingadoznak. Ezt nem szabad tűrni és megengedni. Tessék elképzelni, hogy a párttagoknak és a magyar állampolgároknak milyen rokonsága van a határokon kívül, annyi legalább, mint itt bent. És akkor a pártot osszuk fel izraeli szekcióra, felvidéki szekcióra, erdélyi szekcióra, és a Szovjetunióknak csak az marad, aki orosz diáklányt vett feleségül? (...) Ha nagyon elszaporodnak ezek a tendenciák, rendszabályokat kell fogantatni. Mert hogy mi jó állásokban hízaljunk embereket, akik kritikus helyzetekben így lépnek fel, az nem engedhető meg!" Világos, hogy a beszédben a zsidó párttagokról, illetve magasabb beosztásban ("jó állásokban") lévő zsidókról van szó, még ha az első titkár a "faji dolgot" nem erőlteti is. Kádár hivatkozott az olajkereskedelempre, a nemzetközi politika egymással szembenálló frontjaira: a párt a zsidóktól nem tűrhette el, hogy szolidaritásuk szembemenjen a hivatalos politikával.⁵⁴¹

537 Shmuel Bentsur fia.

538 Héb. "kaktuszgyümölcs" > "(Palesztina-) / Izraelben született".

539 A Tanácsköztársaságról szóló könyvét már idéztem a maga helyén.

540 Belpolitikai részét közli: Kovács András, *Múlt és Jövő*, ÚF 14, no. 3 (2003), pp. 36–37.

541 Bővebben elemzi az MSzMP legmagasabb fórumain folytatott vitákat Gantner Brigitta Eszter, "A Magyar Szocialista Munkáspárt és a zsidó közösség az 1960-as és 70-es években", *Világosság*, 46, no. 7–8 (2005. július–augusztus), pp. 119–144.

A következő időkből a külügyi, katonai és biztonsági apparátusban nem egy zsidó származású személyt felmentettek vagy kevesebb befolyással járó pozícióba helyeztek át. A politika a "zsidó kártyá"-t csak az asztal alatt merte játszani, 1971/72-ben Kádár belső ellenzéke, az 1956 után nyíltan és nagy hangon zsidózó Marosán György (1908–1992), akkor már félreállított "munkás"-politikus, Gáspár Sándor (1917–2002) szakszervezeti örök-vezér, Biszku Béla (1921–) volt belügyminiszter azért ágáltak itthon, árulkodtak Moszkvában, mert a magyar politikában a cionista intrika érvényesül.

A hivatalosan ellenséges viszony Izraellel a "hatnapos háború" után egészen a rendszerváltásig tartott, annak ellenére, hogy 1984-ben – a magyarországi zsidók elpusztításának 40. évfordulója évében – aránylag sok útlevelet adtak ki rokonlátogatásra, és ez a magyarországi / budapesti zsidó családokban megerősítette a szolidaritást Izraellel. A zsidókon⁵⁴² kívül is a semleges közeg nagy többsége határozottan Izraellel rokonszenvezett, részben, persze, azért, mert általában elutasította a hivatalos politikát, de nem utolsósorban az 1967. évi háború impozáns katonai sikerei miatt.

1984-ben a pártvezetés engedélyezte Bibó István "Zsidókérdés"-tanulmányának új kiadását egy gyűjteményes kötetben, a *Huszdik Század* Ágoston-vitájának megválogatott szemelvényeivel és egyéb dokumentumokkal együtt, Hanák Péter történész professzor szerkesztésében. Az MSzMP számlájára Pozsgay Imre⁵⁴³ előszava volt hivatott inkasszálni a politikai és erkölcsi hasznot.

Nyíltan zsidóellenes megnyilatkozásokra a magyar politikai vezetés 1967-ben nem vetemedett, eltérően, például, Lengyelországtól, ahol Władysław Gomułka (1905–1982), a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára, aki pedig hatalomra kerülésekor (1956. október) szembefordult az antiszemitizmussal, elérte, hogy a lengyelországi származású zsidók hazatérjenek a szovjet légerekből: Gomułka 1967/68-ban, váratlan fordulattal, nyilvánosan megintette a zsidókat, ne viselkedjenek úgy, mint az imperializmus ötödik hadoszlopa, és felszólította azokat, akik Izraellel szolidárisak, hogy hagyják el az országot. Amit akart, elérte. Becslések szerint rövid idő alatt 20 000 zsidó távozott Lengyelországból: sok magas kvalifikációjú értelmiségi, művész, még volt titkosrendőrök, pártfunkcionáriusok is, a kiutazási engedély egyszersmind megfosztotta őket állampolgárságuktól. A politikai antiszemitizmus, szovjet minta nyomán, Izrael – mint a propaganda hirdette – agresszív, imperialista érdekeket szolgáló politikájának elítélésében, a cionizmus rendőri üldözésében nyilvánult meg.

Jelkép értékű, a belső zsidó életet ugyan nem érintő, a helyzetet mégis villámfényként megvilágító adatokkal lehet leírni a politikai vezetés félelmét attól, hogy a zsidó

542 Diósi Ágnes, "A hatnapos háború és a magyar zsidók", *Beszélő*, III. folyam, 2. no. 10 (1997), pp. 78–80.

543 Akkor az MSzMP reformszárnyának egyik vezéralakja, nemzeti kommunista, a rendszerváltáskor megsértődött, mert nem lehetett köztársasági elnök, és látványosan a jobboldalhoz csatlakozott.

öntudat váratlanul megint felszínre törhet. A „*jom kippur*-háború” (1973. október 6–22) után a Fővárosi Operettszínház műsoráról levették a „Hegedűs a háztetőn” (Sólem Aléhem – Joseph Stein – Jerry Bock, 1964) című musicalt, amely akkor már hónapok óta nagy sikerrel ment (Tevje: Bessenyei Ferenc); a Magyar Rádió meghirdetett műsorából indokolás nélkül törölték Händel „Izrael Egyiptomban” (1739) című oratóriumának hangfelvételét. Más szintre – mondjuk így: más *dossziéba* – tartozik ugyan, de itt említendő, hogy a belügyminisztérium kémelhárító csoportfőnökség 1976-ban a III/II-4 csoport („elhárítás a közel- és távol-keleti országok hírszerzésével szemben”) külön feladatává tette „a cionizmus elhárítását” is.

(Egy)személyes szembenézés a múlttal

Németország már régen túl volt az első Auschwitz-per (Frankfurt a. M., 1963–1965)⁵⁴⁴ sokkján, már megjelent Jürgen Habermas (1929–) nagy vihart kavaró cikke,⁵⁴⁵ amely a *Vergangenheitsbewältigung*-nak nevezett publicisztikai vitát (*Historikerstreit*) elindította.⁵⁴⁶ Habermas közvetlenül Ernst Nolte (1923–) cikkét⁵⁴⁷ támadta, amely cikkben az egyébként a fasizmus történeti értelmezésében érdemeket szerzett történész professzor⁵⁴⁸ Auschwitzot, kivételes szerepét tagadva, a XX. század nagy népirtásaival (örmény genocidium, Gulag stb.) állította egy szintre, más szóval: relativizálta. Habermas a cikket úgy értelmezte, mint felhívást a nemzetiszocialista rendszer morális szempontú elutasításának feladására. A német hazafiság, a nemzeti identitástudat csak a nemzetiszocializmus – és benne „Auschwitz”: az antiszemizmus, a másság iránti gyűlölet – teljes megtagadásán alapulhat. Ezt jelenti a szembenézés a múlttal.

544 Berndt Naumann, *Az Auschwitz-per* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1966).

545 „Eine Art Schadensabwicklung”, *Die Zeit*, 1986, no. 29 (11. Juli 1986); kötetben in: uő, *Eine Art Schadensabwicklung* (Kleine politische Schriften, 6) (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1987).

546 Ernst Reinhard Piper, Hrsg., „Historikerstreit”: *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung* (München: Piper Verlag, 1987, 1989²); Dan Diner, Hrsg., *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit* (Frankfurt a. M.: Fischer Verlag, 1987); Reinhard Kühnl, Hrsg., *Vergangenheit, die nicht vergeht: Die „Historikerdebatte”. Dokumentation, Darstellung und Kritik* (Köln: Pahl-Rugenstein, 1987). – A vita főbb dokumentumait közli (angol fordításban): *Yad Vashem Studies*, 19 (1988).

547 „Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eine Rede, die geschrieben, aber nicht mehr gehalten werden konnte”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, (6. Juni 1986). – Válasza a bírálóakra: Ernst Nolte, *Das Vergehen der Vergangenheit: Antwort an meine Kritiker im sogenannten Historikerstreit* (Berlin: Ullstein, 1987, 1988²).

548 Főműve, 1963-ból, magyarul is megjelent: *A fasizmus korszaka: Action française, az olasz fasizmus, a nemzetiszocializmus* (XX. század Intézet) (H. n. [Szentendre]: Kairosz, 2003).

Magyarországon az őszinte, nemcsak a szenvedést és sérelmeket felemlítő, de a felelősséget is felvető szembenézést a múlttal Ember Mária *Hajtűkanyar* című könyve (1974)⁵⁴⁹ kezdeményezte: személyes élményekből és történeti dokumentumokon alapuló tudásból ötvözött, felkavaró erejű irodalom. Erre a könyvre reagált Száraz György (1930–1987) újságíró, író tanulmánya, „Egy előítélet nyomában”⁵⁵⁰ Gyermekkori emlékei alapján a nem zsidók látószögéből nézve az eseményeket, a felelősség tisztázására és a megbékélés előmozdítására törekedett; könyve széles körben ismertté vált Magyarországon és Izraelben, hozzájárult a hallgatás tabujának megtöréséhez, a lelkiismeret-vizsgálathoz. Ha évtizedekkel később – és az akkor évtizedekkel korábbi *Huszedik Század*-vita felől – nézzük, Száraz is azok közé tartozott, akik szerint tényleg van Magyarországon zsidókérdés. Egy hasonló vezetőkenvű szerző fényképekkel gazdagon illusztrált könyvben⁵⁵¹ a látszat-érdeklődés és látvány-rokonszenv cukormázába vont a mélyebb mondanivalóját: hogy a zsidók reménytelenül idegenek Magyarországon, a „magyarok” számára.

Az emlékezés ereje

1967, a hatnapos háború után két évtizedre megszűnt Magyarországon a zsidó sajtónyilvánosság. A süket csöndet egy engedély nélküli kiadvány (oroszból átvett néven *szamizdat*) törte meg. 1983. december 25-én megjelent a *Salom* nyílt levele,⁵⁵² amelynek két számából később a *Magyar Zsidó* című, 3 számot megélt ellenzéki politikai folyóirat (1987–1988) nőtt ki, Gadó György (1930–) szerkesztésében és kiadásában. A lap éles kritika tárgyává tette a politikai viszonyokat, de bírálta a hivatalos zsidó vezetést is. Az illegális lap munkatársai a szabad sajtó első zsidó termékében búcsúztak (1989),⁵⁵³ átadva a terepet a zsidó életről folytatandó nyílt vitáknak.

A zsidó identitás felébredésének mechanizmusait szociológiai és pszichológiai módszerrel mutatta be egy tanulmány, egyetemi folyóiratban: Erős Ferenc, Kovács András & Lévai Katalin, „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Interjúk” (1985). A folyóirat a hivatalos könyvkiadás és az ellenzéki publikáció (szamizdat) határ-

549 Ember Mária, *Hajtűkanyar* (Holocaust Könyvek, 2) (Budapest: Katalizátor Iroda, 1994³).

550 *Valóság*, 18, no. 8 (1975. szeptember), pp. 60–82; új lenyomatban in: Hanák Péter, szerk., *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* (Budapest: Gondolat, 1984), pp. 295–347; könyvként, kibővítve: *Egy előítélet nyomában* (Gyorsuló Idő) (Budapest: Magvető Kiadó, 1976) (ennek újabb kiadása a szerző gyűjteményes tanulmánykötetében: *Történelem jelenidőben*, 1984).

551 *Írd fel házad kapujára...* (2004).

552 „Nyílt levél a magyar társadalomhoz és a magyar zsidósághoz”, in: *AB Hírmondó*, no. 6–7 (1984. május–június), pp. 23–37.

553 „Jövőt köszöntő búcsúszó”, *Szombat*, [1, no. 1] (1989. november), p. 7.

mezsgyéjén egyensúlyozott.⁵⁵⁴ Az interjúk egyfajta felszabadulást jeleztek: a zsidó származás és affiliáció tudomásul vételét, akár ellenséges közegben is, akár öntudat-tá transzformálva is.

Video-interjút készített Magyarországon is a Holocaust sok túlélőjével a Shoah Foundation, Steven Spielberg filmrendező alapítványa (1994),⁵⁵⁵ és a Centropa (2000).⁵⁵⁶ Az előbbi magyar interjúi alapján Spielberg és Randolph L. Braham "The

A Budapesten ülésező Zsidó Világkongresszus delegációjának látogatása az Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjteményben (Zsidó Múzeum) (1984); balról jobbra: Salgó László László (1911–1985) Dohány utcai főrabbi és Scheiber Sándor, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója, mögöttük Schweitzer József, akkor pécsi főrabbi (MZsL)

554 *Medvetánc*, 1985, no. 2–3, pp. 129–144 (külföldön rövidesen angol, francia és német fordításban is); új lenyomatban in: Valuch Tibor, szerk., *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig* (Osiris Tankönyvek) (Budapest: Argumentum – Osiris, 2004), pp. 325–338. – A tanulmány eredményeit később ismertette Kovács András, "Anti-Semitism and Jewish Identity in Postcommunist Hungary", in: Randolph L. Braham, Ed., *Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe* (Social Science Monographs, 14) (New York, NY: Rosenthal Institute for Holocaust Studies, Graduate Center, The City University of New York – Boulder, CO: Social Science Monographs / Columbia University Press, 1994), pp. 125–142 (hivatkozás nélkül a *Medvetánc* cikkekre). – Hasonló interjúkat dolgoz fel Liska Márton, "Magyar zsidó identitáskeresés 1945 után", *Múltunk*, 54, no. 1 (2009), pp. 138–180.

555 *Survivors of the Shoah Visual History Foundation / University of Southern California, Shoah Foundation Institute for Visual History and Education*.

556 Centropa Magyarország Zsidó Családtörténeti Non Profit Kft, Centropa Közép-Európai Kutatói és Dokumentációs Központ (Bécs) része.

Last Days” / “Az utolsó napok” címmel filmet is készítettek (1998).⁵⁵⁷ Az utóbbi gazdag anyaga, bizonyos kiegészítő dokumentációval, internetes honlapjukon is hozzáférhető, ha nem is egészen szabadon, és csak bizonyos anyagi feltételek mellett, ami megnehezíti a kutatást.

Sajnálatos módon, nincs olyan átfogó bibliográfia, adattár, mutató, amely összegezné, név, hely, időpont stb. szerint indexálva, azokat a kiadatlan, és nagyjából minden bizonnyal egyszer s mindenkorra kiadatlanul maradó, interjúkat, amelyeket közvetlenül a második világháború után és azóta készítettek a Holocaust magyarországi túlélőivel, és amelyeket a világ legkülönbözőbb múzeumai, video- és fonothékái, levéltárak, magángyűjtemények stb. őriznek. Hacsak nem járód körbe a fél világot, mindez számodra “lepecsételt forrás”⁵⁵⁸ marad.

A magyarországi deportálások kerek évfordulói, 1984, 1994, 2004, mindig változásokat hoztak a magyarországi zsidóság helyzetében, különösen pedig az Izraellel való érzelmi szolidaritás és a zsidó öntudat kifejezése terén.

Holocaust-identitás

A “Holocaust zsidó” / “Holocaust-identitás” mára közkeletűvé vált fogalma Jean Améry / Hans Maier (1912–1978) bécsi születésű, francia nyelvű belgiumi írótól származik. Apja zsidó volt, anyja római katolikus, az *Anschluss* után – kelet-európai zsidó feleségével együtt – Belgiumba emigrált, a háború alatt a németek először katonaszökevénynek tartották, majd amikor kiderült, hogy a nürnbergi törvények értelmében zsidónak minősül, Auschwitzba deportálták. Életben maradt, és felszabadulása után véglegesen Belgiumban telepedett le. Halákhikus értelemben nem lévén zsidó, sajátos státusát úgy értelmezte, hogy belőle a Holocaust csinált zsidót: számára a zsidó identitás egyszerre szükségszerűség és lehetetlenség.⁵⁵⁹

Magyarországon hasonló önazonosság-tudat alakult ki azokban a túlélőkben, akik a lágerből visszatérve vagy a gettó után a kommunista eszme hívei, esetleg éppen harcosai lettek, a vallási hagyományoktól elszakadtak, gyermekeiket nem zsidónak nevelték, de a rendszerváltáskor nekik vagy inkább gyermekeiknek, unokáiknak fel kellett ismerniük, hogy környezetük zsidónak tekinti őket; az egyetlen pont, amelyhez zsidó gyökereiket köthetik, a család szenvedései a Holocaust során.

A Holocaust-túlélők és családjaik, gyermekeik, unokáik lelki traumáinak kezelésében, a veszteségek fölötti fájdalom elviselésének terápiás segítségével, pszicho-

557 Rendező: James Moll.

558 Cant. 4,12.

559 Magyarul: “Zsidónak lenni: kényszer és lehetetlenség”, *Múlt és Jövő*, ÚF 10 (sic!), no. 1 (1999), pp. 42–52.

lógiai egyensúlyuk fenntartásában országonként különböző módszerek alakultak ki. A nem tudatosan megőrzött emlékből, nem is személyes élményből táplálkozó, a szülők vagy a tágabb család tapasztalataiból generált, második vagy harmadik generációs szorongásos Holocaust-traumákra Vikár György (1926–2003) pszichoanalitikus néhány példája a következők.⁵⁶⁰ Egy négyéves kislány Duna-parti sétából hazatérve azt meséli a szüleinek, hogy egy gyermekkocsit toló asszonyt látott a vízben járni. Egy középkorú férfi azt álmodja, hogy telehamuzott ágyba kell belefeküdnie. Fiatalasszony ismételt emeletes ágyakat lát álmában. Magyarországon Virág Teréz (1930–2000) könyvei, az *Emlékezés egy szederfára* (1996)⁵⁶¹ és a postumus *Mély kútba tekinték...* *Válogatott tanulmányok* (2002)⁵⁶² önéletrajzi írásokkal és terápiás esettanulmányokkal mutatják be, hogy a rejtett szorongás feltárása, a kibeszélés, évtizedek múlva és generációkon át képes enyhíteni, gyógyítani a zsidóüldözés lelki sebeit. Virág Teréz KÜT (*Kedolim u- Tehorim*, "szentek és tiszták" / Közös Út Találkozó / Thomas Mann: "Mélységes mély a múltnak kútja"⁵⁶³) elnevezéssel rendelőt is alapított (1992).⁵⁶⁴ Sokakat éppen a pszichoanalitikus kezelés szabadított meg amorf traumáiktól.

1989: rendszerváltás

A nemzetközi politikai helyzet enyhülése, a Szovjetunió afghanisztáni háborújának kudarca (1988), Mihail Szergejevics Gorbacsov szovjet pártfőtitkár (1985), elnök (1988–1991) reformokra (*peresztrojka*) törekvő, engedékeny vagy erőtlen politikája lehetővé tette Magyarországon az alapvető politikai átalakulást. 1989 nyarán a nemzeti kerekasztal tárgyalásain, formális legitimáció nélkül ugyan, de nagy társadalmi támogatottság mellett, az MSzMP vezetői és az ellenzék különböző csoportjainak képviselői egymással szemben ülve megállapodtak a demokratikus átmenet elveiben és sok jelentős gyakorlati kérdésben; kialakult a többpártrendszer; az 1985/90. évi országgyűlés elfogadta az Alkotmánynak (1949:xx. tv.) a kerekasztalon írt, a lényegét érintő módosításait (1989:xxxI. tv.), a gyökeresen átalakított Alkotmány hatályba lépett (1989. október 23); az 1990. évi szabad választások (március 25, április 9) eredményei alapján megalakult az új országgyűlés, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) elnöke, kisjenői Antall József (jr.) (1932–1993) alakított kormányt (1990.

560 "Zsidó sors(ok) az analitikus rendelés tükrében", *Thalassa*, 5, no. 1–2 (1994), pp. 139–146.

561 Szerkesztette László Klári.

562 Szerkesztette leánya, Bárdos Katalin és Kardos Péter.

563 *József és testvérei*, I: *Jákob* (1933), a regény első szavai (Sárközi György fordítása).

564 Virág Teréz, "A Holocaust-szindróma megjelenése a pszichoterápiás gyakorlatban", *Thalassa*, 5, no. 1–2 (1994), pp. 129–138.

május 23–1993. december 12), koalícióban a Független Kisgazda / Kisgazda és Polgári Párttal (FKGP), az 1990/94. évi országgyűlés és az Antall-kormány kiépítette a parlamentáris képviselői demokrácia intézményeit; kivonult az országból a megszálló szovjet hadsereg (1991. június 19). Ezt a folyamatot nevezzük rendszerváltásnak; mint esemény szimbolikusan Nagy Imre és három mártírtársa ünnepélyes újratemetéséhez (1989. június 16) és az 1990. évi országgyűlési választásokhoz köthető.

Willy Brandt (1913–1992) teátrális, de az egész világon megrendítő hatást kiváltó varsói gesztusa, a német szociáldemokrata kancellár (1969–1974) letérdeplése és bocsánatkérése a varsói gettófelkelés (1943. április 19–május 15)⁵⁶⁵ harcosainak, áldozatainak emlékművénél (1970. december 7)⁵⁶⁶ a múltban a németek által a zsidókkal szemben elkövetett bűnökért, egyfajta erkölcsi mintává vált, követelménnyé tette a politikai bocsánatkérést. Brandt a nemzetiszocialista rezsim idején politikai emigránsként külföldön élt, mint kancellár az egész német nép nevében kért a spon-tán gesztussal jelképesen bocsánatot.

Magyarországon Bereczky Albert példáját (1946) kevesen követték. A rendszerváltás (1989/1990) után Antall József miniszterelnök nem volt hajlandó a bocsánatkérésre. Belügyminisztere, Horváth Balázs (1942–2006) mondta ki ezt a szót a pesti Duna-parton, a Margit-híd hídfőjétől északra (az egykori védett házak közelében) felállított szerény emlékmű avatásán (1990. október 14). Az 1994. évi kormányváltás után Horn Gyula (1932–), a Magyar Szocialista Párt (MSzP)–Szabad Demokraták Szövetsége (SzDSz) koalíciós kormány miniszterelnöke, hivatalba lépése (1994. július 5) után azonnal.

Egy 70 éves asszony keresetet adott be a magyar állam ellen, kérve a bíróságot, kötelezze a magyar államot bocsánatkérésre, mert édesapját, egykor a Goldberger gyár munkását, Dachauba deportálta. A Fővárosi Ítéletábrán a másodfokú eljárásban a tanácselnök bírónő a jogerős ítélet indokolásában kijelentette (2011): “Állami bocsánatkérésnek nincs helye.” Szembe mert-e nézni a bírónő a két Holocaust-túlélővel, a felperessel és ügyvédjével? Ádám György, az ügyvéd, aki évtizedek óta konok következetességgel védte a meggyilkoltak és az életben maradtak ügyét: “Ez egy gyáva bíróság.” – Vajon csak gyáva?

A rendszerváltás átmeneti évében (1989/90) ismét napirendre kerültek az előző másfél évszázad nagy vitái a zsidók beilleszkedése körül. Az asszimiláció programját az MDF politikai keretei között a legtisztább formában Szabad György (1924–)

565 A varsói gettót a németek a bátor felkelés kegyetlen leverése után számolták fel. – Szokolay Katalin, *És a varsói gettó felkelt...* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1983); Hanna Krall, *Egy lépéssel az Úristen előtt* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982, 2003²); Mary Berg, *Napló a varsói gettóról* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990).

566 Valentin Rauer, “Symbols in Action: Willy Brandt’s Kneefall at the Warsaw Memorial”, in: Jeffrey C. Alexander, Bernhard Giesen & Jason L. Mast, Eds., *Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual* (Cambridge Cultural Social Studies) (Cambridge, UK – New York: Cambridge University Press, 2006), pp. 257–282.

történész, egyetemi tanár képviselte, nemsokára az országgyűlés elnöke. Kossuth-kutató, egészen Kossuth Lajos szellemében és retorikájával: a zsidóságnak Magyarországon nincs más útja, mint az egybeolvadás: a teljes beolvadás. Kimondatlanul benne volt ebben a gondolatban, hogy a vallás, amely a XIX. századi asszimilációs mintában még megkülönböztetést jelentett, a XX. század végén nem tényező, illetve hogy az asszimiláció olyan mértéket ölthet, amelynél zsidó és keresztény / nem zsidó különbsége már nem több, mint legfeljebb a keresztény felekezeteké egymáshoz képest. Ez a klasszicizáló asszimilacionalizmus a beolvadás követelményét, természetesen, abszolúte nem tartotta érvényesnek a Romániában, Szlovákiában stb. élő magyar kisebbségekre: a legjobb szándékú nacionalizmus programjában is a zsidók legjobb esélye az, hogy megszűnnek zsidónak lenni. A kiváló történész és érdemes politikus pályájának tragikus pillanata volt, amikor saját pártjának a szélsőséges jobboldal felé csúszó szárnya szemtől szembe lezsidózta.

A XX. században már harmadszor került terítékre az úgynevezett "zsidókérdés". Először 1917-ben, Ágoston Péter könyvével és a *Huszadik Század* hasábjain folytatott vitával. Akkor egyértelmű volt, hogy a tárgy a zsidók / zsidó származású magyarok beilleszkedése a magyar társadalomba *versus* idegenségük; a kérdés a vitázó felek számára az volt, hogy van-e egyáltalán "zsidókérdés", azaz hogy a zsidókat lehet-e, és ha igen, kell-e önálló társadalmi egységként megkülönböztetni a magyar társadalom egészén belül.

Másodszor az 1930-as évek második felében, már a Németországban hatalomra jutott zsidóellenes politika és a nemzetiszocialista fajelmélet árnyékában, a hosszan elnyúló, szerteágazó népi-urbánus vitában, amely, az 1917. évi, jobbára a szociológiai publicisztika síkján folytatott vitától eltérően, az egész értelmiségi társadalomban szétterült. Ez a vita már eleve idegenként kezelte a zsidókat, akik egyébként addigra nagyjából nyelvükben, életmódjukban, társadalmi helyzetükben szerves részeivé váltak a magyar társadalomnak, és sokan közülük, éppen az urbánusok, messzire távolodtak a vallási hagyományoktól, nyugatos polgári eszméket képviseltek. Ellenfeleik, a népi – vagy völkisch – magyarok számára a zsidók, *osz, posz*, idegen fajok voltak, és csak annyit engedtek meg nekik, hogy mint ilyen részt vegyenek a magyar társadalom feszítő problémáinak megoldásában.

Harmadszor a rendszerváltás fordulópontján, 1990-ben írt ki ankétot a zsidókérdésről a *Századvég* című, akkor Gyurgyák János (1956–) eszmetörténész által szerkesztett folyóirat. Abban a vitában a zsidó vallásról, a zsidókat esetleg összekötő hagyományról szó sem esett, a népi-urbánus ellentétet – ez volt a vita címe – minden hozzászóló mint elsődlegesen politikai problémát tárgyalta: mint a politikai jobb- és baloldal dichotomiáját.

A *Századvég*-vita háttérében eleve politikai feszültség állt, bár ez magukban a jellegzetesen társadalomtudományi hozzászólásokban nem fogalmazódott meg nyíltan. Az 1980-as években két ellenzék fejlődött ki Magyarországon. Ez a két tábor, a szabadságjogokat és demokratikus társadalmi berendezést követelő liberálisok (az

Hajnal Gabriella színes kárpitja: héber szövegrészet a Kohelet- / Prédikátor könyvből (Lelet, 1981–1983) (Hajnal Gabriella szívességéből)

ügynevezett demokratikus ellenzék) és az ügynevezett nemzeti sorskérdéseket középpontba állító népiek mindaddig szót tudtak érteni egymással, amíg meg nem nyílt a lehetőség a rendszer békés átalakítására. Az MSzMP politikai elitje, hogy hatalmának legalább egy részét átmentse, kiegyezést keresett a népiekkel, és együttesen

fordultak szembe a liberálisokkal.⁵⁶⁷ Durva fogalmazásban, a zsidókkal. Akiket annak tartott. 1990 áprilisában, az első szabad választásokon, a zsidózás volt az egyik leghangosabb kortesbeszéd. Zsidónak minősült akkor mind a hatalmi elit, amelynek leváltása volt a tét, mind a liberális ellenzék, amely a rendszer megváltoztatásáért küzdött, és amely tagjainak, ha voltak is közöttük származásra nézve zsidók, magához a zsidó közösséghez nem volt közük.

Pozitív fejlemény volt azokban a kezdeti időkben, hogy Magyarországon először jelenkezhetett legitim formák között a szekuláris zsidó identitás. Radnóti Sándor (1946–) esztéta és irodalomkritikus a *Szombat*, a rendszerváltáskor megalakult Magyar Zsidó Kulturális Egyesület (MAZSIKE) folyóiratának nyitó számában (1989) hatásos és hangulatos cikkben⁵⁶⁸ tiltakozott az ellen, hogy a már érezhető disszimilációs politikai mozgalom zsidónak próbálja megnyerni, annak nyilvánítani azokat is, akiket pusztán a származás – más szempontból nézve: az antiszemitizmus – tehet zsidóvá, amúgy azonban teljes társadalmi integrációban élnek: társadalmi létük minden aspektusa magyar. Ennek a rétegnek nem egy tagja részben a MAZSIKE, részben a Magyar–Izraeli Baráti Társaság keretében talált magának lehetőséget zsidó aktivitásra.

Izraelita helyett zsidó

A rendszerváltáskor a zsidó társadalom is felszabadult a reá kényszerített bénaságból. Megalakult a Magyarországi Zsidók Kulturális Egyesülete (MAZSIKE / Mazsike) (1988), amely egy-két évig igen jelentős szerepet játszott a közéletben, amennyiben lehetővé tette a zsidó identitás kinyilvánítását a hitközség keretein kívül is, és bizonyos segítséget adott a zsidó öntudat felébredéséhez. 1989. március 15-én hatalmas tömeg vonult fel a pesti Petőfi-szobor és a televízió székháza közötti útvonalon a MAZSIKE transzparense alatt, az egész tüntetés egyik legnagyobb csoportja.

Ha arányaiban nem is, természetében hasonló folyamatok indultak meg, mint 1945–1946-ban. Megjelentek, segítő akciókkal és szervezőmunkával, a nemzetközi zsidó szervezetek, az izraeli tanárok, megmozdultak a cionisták, számos új, addig ismeretlen zsidó társadalmi szervezet alakult.

1948-ban írta le Bibó István: „Nem látom értelmét, hogy »zsidó«-n kívül más kifejezést használjak: régebben kerülték ezt, ma azonban zsidók és nem zsidók egyaránt

567 Jelképe volt ennek az ellenzékiek tanácskozása Monoron (Monorierdő, 1985. június 14–16), ahol mindkét tábor képviselői jelen voltak, illetve Lakiteleken (1987. szeptember 27), ahová a szervező népiek az MSzMP egyik magas rangú és nagy ambíciójú vezetőjének részvétele érdekében a liberális ellenzékét már nem hívták meg.

568 Radnóti Sándor, „Miért nem tartozom kisebbséghez?“, *Szombat*, [1, no. 1] (1989. november), p. 5.

használgák, s »izraelitá«-t mondani ma már oly archaikusan és hivatalosan hangzik, mintha »Mózes-vallású honpolgártársaink«-at emlegetnénk.”

Átalakult a hitközség. Közgyűlési határozattal levetette az izr. / izraelita nevet, 150 év után visszanevezte magát zsidónak (#278/a), büszkén viselve a hatágú csillagot. Zászlónak fogadta el a kék–fehér–kék izraeli zászlót.

Szívélyes viszony Izraellel

Az Izraellel való államközi kapcsolatok normalizálása párhuzamosan haladt a rendszerváltás menetével, sőt, annak szerves része volt. A hivatalos kapcsolat felújítása több lépésben történt. A taktikai lépéseket Görög János (1936–), a külügyminisztérium jogi osztályának vezetője – később Magyarország első nagykövete Izraelben (1989–1994) – dolgozta ki. 1987. szeptember 14-én Bernben magyar–izraeli megállapodást írtak alá érdekképviselői irodák felállításáról. Először az izraeli érdekképviselői iroda nyílt meg Budapesten, a svájci nagykövetség védnöksége alatt (1987), majd önálló szervezetként (1988. március 14). Ettől kezdve a svájci nagykövetség épületében ez az iroda foglalkozott magyar állampolgárok izraeli látogató vizumának kiadásával. A Budapesten működő izraeli érdekképviselő vezetője Shlomo Marom (1929–) / Marosi Tamás, a Tel Avivban megnyitott magyar érdekképviselőt Görög János lett.

1989-ben az ENSZ közgyűlésén Horn Gyula akkori magyar külügyminiszter meghívta Budapestre Mose Arens (1925–) izraeli külügyminisztert. A nagykövetségi szintű diplomáciai kapcsolat helyreállításáról szóló egyezményt Horn és Arens 1989. szeptember 14-én írták alá. Izrael, nyilván a magyarországi zsidók iránti különös figyelemből, másfél évtizeden át magyarországi származású, magyarul is jól beszélő nagyköveteket küldött Budapestre, nem is mindig hivatásos diplomatát. Shlomo Marom volt, már azelőtt ügyvivő másfél éven át, Izrael nagykövete az első két évben (1989–1990). Komoly szerepet játszott a szovjet zsidók kivándorlásának szervezésében, hazatérve pedig a Szíriával kezdett – egyelőre eredménytelen – béketerárgyalásokon. Utódja, David Kraus (1929–2000), nagykövet 1991 és 1994 között, Dunaszerdahelyen született, 1947-ben alijázott, pályája csúcsán rendőrtábornok volt Izraelben. A nagykövet és a nagykövetség szívélyes személyes kapcsolatai a magyarországi zsidók számára is megkönnyítették a családi és hivatalos érintkezést az Izraelben élő rokonokkal. Ebben az időben fejlődtek fel a turisztikai kapcsolatok Izraellel, a Szokhnut a magukat zsidóként igazolni tudó fiataloknak nyári táborokat szervezett, középiskolai vagy *college* szintű tanulmányokra ösztöndíjakat ajánlott fel, s külön jelentősége volt annak, hogy a keresztény egyházak, közösségek is társasutasításokat szerveztek a keresztény szent helyekre.

Aliza Bin-Noun, Izrael Állam budapesti nagykövete (2007–2011)

Shimon Peres külügyminiszter, többszöri miniszterelnök, majd államelnök (*nászi*) (1988, 1994 és 2001), Yitzhak Shamir miniszterelnök (1988), Chaim Herzog államelnök (1991), Moshe Katzav államelnök (2004) és más, magas rangú izraeli állami méltóságok és politikusok magán- vagy hivatalos látogatásai Budapesten, Antall József miniszterelnök (1991), Göncz Árpád köztársasági elnök (1992), Szabad György, az országgyűlés elnöke (1994) és utódaik hivatalos látogatásai Izraelben: e látogatások rendszerint többet jelentettek, mint egyszerű protokolláris eseményt. Azoknak, akik látták, feledhetetlen élmény volt Herzog elnök látogatása alkalmából a magyar Parlament Kossuth téri homlokzatán a magyar zászló mellett lobogó hatalmas izraeli zászló.

Izrael Állam nagykövetei Budapesten az utóbbi másfél évtizedben a következők voltak:

Joel Alon / Brichta Károly (1935–): 1994–2000

Várnai Shorer Judit: 2000–2004

***

Aliza Bin-Noun: 2007–2011

A két ország között folyamatosan normális a kapcsolat. Van *alija*, de láthatóan többnyire személyes okokból, és csekély számban. Sokkal jelentősebb, hogy a *Szokhnut* széles körben nyitotta meg Izraelben a tanulási lehetőséget magyarországi fiatalok előtt, középiskolai és egyetemi szinten egyaránt.

Istóczy – Gömbös – Szálasi – Csurka

A rendszerváltással, a szólás- és sajtószabadság megvalósulásával az antiszemita beszédmód is kapott Magyarországon bizonyos legitimitást.

A Kossuth Rádió (Budapest I) “Vasárnapi Újság” című műsorában, amely a nemzeti jobboldal egyre radikálisabbra váltó hangja volt, Csurka István (1934–) író,⁵⁶⁹ abban az időben az MDF egyik vezető politikusa (alelnök, országgyűlési képviselő) és hangadója felolvasta “Ébresztő, magyarság!” című jegyzetét (1990. január 14).

569 Csurkának évekkel korábbi, ittasan tett antiszemita kijelentéseiről lásd Fodor András, *A hetvenes évek* (Budapest: Helikon Kiadó, 1995), II, p. 42.

Engel-Tevan István, *Gonoszok* (1992)

“Ébresztő, magyarság! Megint félrevezetnek! Elmúlt az őszi-rózsás forradalom, ez már a Kun Bélák időszaka, még akkor is, ha Lenint szidják az új leninfiúk. Mi jöhet erre? Terror. Katonák. Vér és végső összeomlás.” A megjegyzést a közvélemény hangos felzúdulással fogadta, írásban is sokan reagáltak rá. Bartha Antal (1927–1999) (a magyar honfoglalás tudós történésze): “Azokban a szavakban én is sanda antiszemitizmust véltem, ami azért aggaszt, mert a zsidó hitvallású és magukat zsidó nemzetiségűnek valló atyáinkfiai elleni durva atrocitások szaporodnak. Zaklatott társadalmunkban múltja van az antiszemitizmusnak, a maguk mögött tisztázatlanságot hátrahagyó szavak fel nem mérhető indulatokat lobbanthatnak fel.”⁵⁷⁰ Az írónak már egy héttel később külön nyilatkozatban kellett tiltakoznia az antiszemitizmus vádjá ellen. Későbbi írásai és politikai szereplése igazolták: a felzúdulás valóságos uszításra reagált. Még pártjának alelnöke volt, amikor egy tanulmánya, “Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán”,⁵⁷¹ leginkább személyes sérelemből, szembeállította vele Antall József pártelnököt és miniszterelnököt, és fél évvel később a kormánypártból való eltávolításához vezetett, ugyanakkor világossá tette, hogy korábbi jegyzetének célzásai az 1918/1919. évi eseményekre azt

570 “Bundapálinka és magyar jövő”, *Szombat*, [2], no. 3 (1990), pp. 3–4.

571 *Magyar Fórum*, 4, no. 34 (1992. augusztus 20), pp. 9–16.

jelentik: Csurka azonosaknak tekinti a bolsevikokat, a zsidókat és aktuális politikai ellenfeleit, s egy zsidó terroruralom rémképével riogatja a magyar társadalmat.

Csurka kifejtette, hogy nincs kifogása a zsidók ellen, ha orthodox módon élnek, értsd: egészen elkülönülve a magyar társadalomtól, különösen pedig ha kivándorolnak Izraelbe. Ez a megjegyzés markánsan egybevág a magyarországi politikai antiszemitizmus prominens képviselőinek korábbi nézeteivel. Istóczy Győző (1878. június 24): Elégtételt kell adni a zsidó népnek, melyet tizennyolc évszázaddal ezelőtt rákényszerítettek arra, hogy feldúlt hazáját elhagyja; eredeti országa, Palesztina, állíttassék helyre, megnagyobbítva, mint független tartomány a Fényes Porta fennhatósága alatt vagy mint önálló Zsidó Állam, hogy ily módon létrejöhessen a zsidó nép, amely növekedésének jelenlegi ütemével fékezi az európai nemzeteket és fenyegeti a keresztény civilizációt. – Gömbös Gyula (1921. január 1): A magyar kormány vegye fel a kapcsolatot a cionista Központi Irodával a száz és százezer magyar állampolgár zsidó eltávolítása ügyében. – Szálasi Ferenc (1944. november): "Nem vagyok antiszemita, csak ellenfeleim állították ezt rólam. Aszemita vagyok, amint ezt már több ízben leszögeztem. A zsidó éppen olyan ember, mint mi vagyunk, és brutális erőszakkal nem lehet a zsidókérdést megoldani. Az egyetlen helyes megoldást a cionizmus képviseli. Önálló zsidó államot kell alakítani a világon szétszórt zsidóság összes tagjának a bevonásával, mert a népek tulajdonságai különbözőek, és vannak fajták, amelyek egymás mellett élve örök súrlódást okoznak. Egyébként is ez a kérdés jelenleg nem aktuális, de a háború után mindenesetre meg kell oldanunk, mégpedig Európához méltó eszközökkel. Legutóbb illetékes német körök a Budapesten élő zsidók kiszállítását kívánták. Ezt határozottan megtagadtam azért, mert tudom milyen sors vár a mai körülmények között a deportáltakra. Tekintve azonban, hogy a magyarországi zsidóság ezt a háborút nem tekinti az ő háborújának – mi pedig a mienknek tekintjük –, kénytelenek vagyunk addig őket biztonságos elkülönítésben tartani. Hallottam, hogy különböző helyeken sajnálatos atrocitások történtek. Én a magam részéről mindent elkövetek, hogy ezek a jövőben megszűnjenek..." Az *aszemitizmus* szót más nem használta, és nem is jelent egyebet, mint amit maga Szálasi mond: a zsidók biztonságos elkülönítését, a megszabadulást tőlük. Amikor ezt a kijelentést tette, éppen sok tízezer zsidót hajszoltak végig a hegyeshalmi országúton, rabszolgamunkára vagy a halálba.

A cionizmusban mindhárom politikus, Istóczy, Gömbös és Csurka, azt találta rokonszenvesnek, hogy a zsidókat Palesztinában akarták letelepíteni. Tiszta sor, gondolták, a cionizmus meg fogja szabadítani Magyarországot a zsidóktól. Csurka ehhez a vonalhoz csatlakozott.

“Nappali hold”

Csoóri Sándor (1931–), neves költő és az 1989 körüli években a népi / nép-nemzeti / “paraszi” értelmiség egyik szellemi – és akkoriban politikai – vezére, “Nappali hold” című esszé-sorozatának egyik részében, már az első szabad választások és az új kormány megalakulása után, meg akarta védeni pártját, a kormányon lévő Magyar Demokrata Fórumot az ellenzékbe szorult Szabad Demokraták Szövetsége (SzDSz) bírálataival szemben. A politikai ellentétet könnyed mozdulattal ráfeszítette a magyar–zsidó viszony másfél évszázados sztereotípiájára. A népiek általa szerkesztett folyóiratában (*Hitel*) a zsidók szemére veti (1990. szeptember 5/6) (#276/a), hogy nincs bennük megértés a magyar nemzeti fájdalmak iránt, nem tudják átélni a magyar történelmet: a nemzeti vereségeket Mohácsnál (1526), Nagymajténynál⁵⁷² (1711), Világosnál⁵⁷³ (1849), Trianonban (1920). A “szellemi-lelki összeforradás” lehetősége, mondja, a XX. század terrororszakaival pedig végleg megszűnt. Mintha a zsidók kenték volna a magyar nemzetre a gyalázatot azzal, hogy a Horthy-korszakban vagy a vészorszakban kíméletlen zsidóüldözés folyt, éppen a “magyar nemzet” akkori hivatalos képviselője, a magyar állam részéről.

Az “összeforradás” 1848 óta élő szó, akkor, a szabadság mámorában, a zsidók nemcsak hangoztatták, de át is élték és komolyan vették, a honvédsereg soraiban vérükkel pecsételték meg; Csoóri, éppen ezt a szót véve tollára, kilökte a zsidókat még a magyar történelemből is. A Tanácsköztársaság megemlézése ebben a sorban kimondatlanul a Horthy-korszakban folyton hangoztatott vádat idézi, azt a vádat, hogy akkor a zsidók erőszakot tettek a magyarságon. Majd kimondta az aktuális politikai vádat: azzal, hogy “a szabadelvű magyar zsidóság”, értsd: a szabad demokraták, értsd: az SzDSz, a szabad választásokon jelentős szerephez jutottak az országgyűlésben, hatalmukat arra használják fel, hogy ők asszimilálják magukhoz a magyarságot. Szokatlanul – ez esetben talán szándékosan – pongyola fogalmazás és gondolati csúsztatás jellemzi a költő-publicista szavait, de így is világos, hogy felfogása szerint a zsidóság nemcsak idegen elem a magyar nemzetben: több ennél, ellenség, és az összeforradásra, amely a XIX. században nemzeti program volt, most már végképp nincs lehetőség.

Csoóri magasröptűnek szánt szavai verbális bombának bizonyultak, felrobbantották az addigi feszült hallgatást. Nyomában otromba szavakkal megszólalt Benedek István (1915–1996) (#276/b) elmeorvos, író és sikeres tudománynépszerűsítő, nagy hírű – zsidókkal is baráti, sőt, házassági kapcsolatban álló – erdélyi család tagja,⁵⁷⁴ aki azzal vádolta a zsidókat, hogy a második világháború után dühödten álltak bosszút,

572 Majtény, Szatmár vármegyében, Nagykárolytól keletre; ma: Moftinu (Románia).

573 Arad vármegyében; ma: Şiria (Románia).

574 Nagyapja Benedek Elek (1859–1929), népszerű meseíró és publicista, apja Benedek Marcell,

a zsidó, mondja, “ugyanolyan aljas tudott lenni, mint a fasiszták”, “abba sem tudja hagyni a garázdálkodást”. A nyíltan antiszemita vádat pontosan fogalmazta meg: “Amikor oly előszeretettel dörgölittek orrunk alá a haláltáborokat, mindig megfedkeztek arról a két országhalálról, amelyeket ti okozatok 1919 és 1945 után. Ez a Nagy Tabu, amiről nem szabad beszélni: hogy a tanácsköztársaság és a kommunizmus Magyarországon a ti művetek...”⁵⁷⁵ Vezér Erzsébet (1915–2003) irodalomtörténész az orvos-író a Benedek család hagyományaira is hivatkozva szégyenítette meg.⁵⁷⁶

A kommunizmus mint a zsidók bosszúakciója a zsidóüldözésért nem új eszme volt: az 1943. évi szárszói konferencián ezt vizionálta Féja Géza és Németh László. Csurka, Csoóri, Benedek megnyilatkozásai után nem csupán rádió-, televízió- és sajtónyilvánosságot: legitimitást kapott a gátlástalan zsidóellenesség.

Csak jelentéktelen forráskritikai adalék: korábban (1880) Istóczy Győző beszélt az országgyűlésben, a polgári házasság bevezetését célzó javaslatok kapcsán, arról, hogy “ezen az úton igen valószínűleg nem a zsidók mibelénk, hanem ellenkezőleg, mi a zsidóságba, ezen konstans, konzervatív fajba olvadnánk. (Közbeszólás: *Jónás nyelne el a cethalat!*) (...) A zsidóságnak velünk való fuzióját tehát a polgári házasság panaceájától várni annyit tenne, (...) mint hagyni rágódni társadalmunk testén a rákfenét mindaddig, míg mi, nem zsidók, minden pozícióból kiszorítva, minden vagyonból kifosztva, a zsidóság rabszolgáivá nem süllyedtünk, s a Talmud által hirdetett kiirtási zsidópolitikának áldozatul nem estünk.”⁵⁷⁷

Csoóri véleményével sok író társa nyíltan szembefordult, legelőbb Kertész Imre,⁵⁷⁸ majd Mészöly Miklós⁵⁷⁹ (elutasítja “a kirekesztésnek bármilyen faji, hitbéli, szemléleti vagy világnézeti ideológiájá”-t), Göncz Árpád,⁵⁸⁰ Esterházy Péter (“Egyszerűen nem akarok olyan mondatok közelében lenni, mint amelyeket ott olvasnom kellett. Az ott számomra egyszerűen »zsidózás«”).⁵⁸¹ A cikk után Esterházy kilépett a *Hitel* szerzői gárdájából.

---

jeles irodalomtörténész és műfordító. Ő maga az 1940-es évek első felében (1940–1944) a csepei Weiss Manfréd Művek kórházi orvosa.

575 “Levél egy Izraelbe költözött barátnőnek”, *Hunnia*, no. 28 (1992), p. 5.

576 Vezér Erzsébet, “Öcsike nadselű gondolatai”, *Élet és Irodalom*, 34, no. 41 (1990. október 12), p. 15.

577 Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika, 1847–1894* (Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894), p. 1069 sk.

578 Kertész Imre, “Nem tűröm, hogy kirekesszenek”, *Magyar Hírlap*, 23, no. 225 (1990. szeptember 25), p. 3.

579 Mészöly Miklós, “...Ott én nem vagyok otthon”, *Magyar Nemzet*, 53, no. 229 (1990. szeptember 29), p. 11; új kiadásban in: Karsai László, szerk., *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993* (Budapest: Aura Kiadó, 1993), pp. 215–216.

580 “Öngyilkos jelentőségűnek tartom ezt a »faji« vitát”, *Magyar Nemzet*, 53, no. 230 (1990. október 4), p. 3.

581 Esterházy Péter, “Kedves Hitel-Olvasó”, *Hitel*, 3, no. 21 (1990. október 17), p. 17; új kiadásban in: Karsai László, szerk., *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993* (Budapest: Aura

Antall József (jr.), miniszterelnök, pártja, a Magyar Demokrata Fórum, és kormánya (1990–1993), folyamatosan próbálta csitítani a párt belső magját alkotó népnemzeti irányzat antiszemitizmusát. A csitítás egyik eszköze volt számára az, hogy különböző pozíciókat juttatott az irányzat képviselőinek. Csurka hosszú ideig a párt alelnöke lehetett, és végül ő dobta oda a kesztyűt Antallnak; a szakításra, Csurka kiválására csak ezután került sor (1993). Csurka megalapította saját szervezetét, először Magyar Élet Pártjának nevezte el, de az utalás Imrédy egykori pártjára túlságosan feltűnő volt, a közfelháborodás miatt átkeresztelte Magyar Igazság és Élet Pártjának (MIÉP), és melléje állította a hasonló előzményre visszautaló Magyar Élet Mozgalmat. V(arga) Domokos Györgyöt (1952–), aki közvetlenül az első szabad választásokat követően, a kormányalakítás feszült politikai légkörében megfújta a zsidóellenes uszítás kürtjét, és a zsidók közéleti részvételében, ahol “saját uralomra, kizárólagosságra” törekednek, “a számszerű arányok figyelembevételét” követe-
te⁵⁸² (ez volt a *numerus clausus*-törvény, az első és a második zsidótörvény): Varga Domokost Antall József néhány évvel később a Nemzeti Tájékoztatási Iroda vezetőjének nevezte ki (1993).⁵⁸³

Csoóri vádját 2005-ben Orbán Viktor (1963–) volt miniszterelnök, akkor ellenzéki pártvezér (s 2010 óta ismét miniszterelnök) durvább és közönségesebb formában ismételte meg a XVI. Bálványosi Szabadegyetem és Diáktábor zárónapján (Tusnádfürdő, 2005. július), azt mondva, hogy a baloldal, amikor csak teheti, ráront saját nemzetére; példaként Kun Bélát és Rákosi Mátyást hozta fel, lebegtetve, hogy ez “talán nem” a baloldal “genetikai” sajátossága (értsd: talán mégis).⁵⁸⁴ A kódolt antiszemita célzás félreérthetetlen.

Nagy vihar kerekedett a Landeszmänn-“ügy”-ben. Ügyet ugyan csak a politikai jobboldal csinált belőle.⁵⁸⁵ Landeszmänn György (1944–) budapesti vezető főrabbi (Dohány utca) egy római katolikus hetilapnak, provokatív újságírói kérdésekre válaszolva, meglehetősen nyegle hangon nyilatkozott arról (1993. február), hogy mit érne a magyar kultúra a zsidók hozzájárulása nélkül. Minden oldalról felcsapott a felháborodás és tiltakozás, a szélsőjobb antiszemitáktól a rabbi-karig. Száznál több

---

Kiadó, 1993), pp. 217–218; kötetben: Esterházy Péter, *Írások* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1994), pp. 346–347.

582 V. Domokos György, “A kisebbség és a zsarnokság”, *Népszabadság*, 48, no. 100 (1990. április 29), p. 29. – A cikk nagy felháborodást váltott ki, sajtóvitát kavart. Ennek dokumentumait nem idézem, csupán Esterházy Péter cikkére utalok: “Hogyan legyünk kevésbé magyarok?”; kötetben: *Írások* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1994), pp. 466–469.

583 A “zsidók” / “idegenszívűek” / “antinacionalisták” és “antiszemiták” / “nacionalisták” törzsi (!) háborúját tételező nézeteit igen részletesen fejti ki *A törzsi háború természetrajza – a rendszerváltás Magyarországon* (Budapest: LKD, 2005) című könyvében.

584 MTI, 2005. július 24.

585 Alexa Károly, szerk., *A Landeszmänn-dosszié* (Budapest: Hírlapkiadó Vállalat, 1993). – A terjedelmes válogatás maga is elfogultságával tüntet.

hozzászólás – vitacikk, támadás, mocskolódás – jelent meg a lapokban Landeszman és a zsidók ellen. Az ügyben megszólaló rabbik feltehetően megrettentek, hogy Landeszman szavai miatt az antiszemita jobboldal a nemzetellenesség bélyegét ragasztja a zsidókra. Antall miniszterelnök – példátlan módon – Izrael Állam nagykövetéhez, David Kraushoz fordult, kérve a rabbi eltávolítását. Ez az elképesztő lépés annyit jelentett, hogy a miniszterelnök egy Magyarországon született, magyar állampolgár fölött, azért, mert az történetesen zsidó, és hitközségi alkalmazott, joghatóságnak tekinti Izrael Állam diplomáciai képviselőjét, azaz a magyarországi zsidókat *en bloc* idegeneknek veszi. Kraus – magától értetődően – azonnal visszautasította a miniszterelnököt. A rabbi nyilvánosan bocsánatot kért. Végül a hitközség, amelynek, ha nem is nyilatkozatát, de személyét erőlyesen meg kellett volna védenie, Landeszmant gyáván elbocsátotta, ő külföldön keresett rabbi-állást magának. A hangzavarban nem akarta szinte senki észrevenni, hogy – akármit mondott is a rabbi – a támadók az egész zsidóságot akarták megbélyegezni, őket magukat téve felelőssé az antiszemitizmusért.⁵⁸⁶

A zsidóellenesség és a verbális antiszemitizmus a rendszerváltás után évről évre egyre merészebb lett, egyre többet engedett meg magának. Csak néhány esetet – az elfajulás mérföldköveit – említem meg. Az 1944-ben az orosz frontról leszerelt katonákat tömörítő, Imrédy által megszervezett és 1945-ben betiltott Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség 1995-ben Debrecenben újjáalakult, január 6-án – Szálasi születésnapján – felgyújtották a Kápolnás utcai *status quo* zsinagóga Tóra-szekrényét, az ott lévő tekercsek megégették. 2001-ben Hegedűs Lóránt (jr.), a református püspök hasonló nevű fia, a MIÉP egyik budapesti kerületi lapjában “Keresztyén Magyar Állam!” című cikkében a következő mondatokat írta le: “A galíciai jöttmentek hada (...) rágták és rágják szét a hont... Hát halld meg magyar az 1000. keresztyén magyar állami év (...) egyetlen életre vezető üzenetét: Rekeszd ki őket! Mert ha te nem teszed meg, ők teszik meg veled.” Ádám György (1921–2011) ügyvéd első fokon, a Pesti Központi Kerületi Bíróság előtt közösség elleni izgatás miatt pert indított ifj. Hegedűs ellen, és megnyerte (2003), de fellebbezés után másodfokon a Budapesti Ítéletábla felmentette az alperest (2004); hívei vállukra emelve vitték ki a tárgyalóteremből. A másodfokú ítélet elleni felülvizsgálati kérelmet és perújítási kérelmet a legmagasabb bírói fórumok elutasították (2004). Hegedűs azóta a zsidóellenesség cégtáblája Magyarországon.

A további részleteket és újabb fejleményeket azonban nem a zsidó történelem keretében kell számon tartani, inkább a magyar társadalom és közgondolkodás diagnózisához tartozik.

---

586 A történeteket és a háttérrel elemzi Gadó János higgadt cikke: “Kései megjegyzések egy kellemtelen üggyöz”, *Szombat*, 5, no. 7 (5753. elul / 1993. szeptember), pp. 3–7.

A zsidók egykori vagyona: letét

A zsidóktól rendelvek útján elvett vagy erőszakkal elrabolt vagyon sorsa a második világháború és a Holocaust után külön történet, számos önálló ágon, alig kevésbé viszontagságos, és nem kevésbé jelenti a zsidó egzisztenciák megsemmisítését, mint – ha vagyoni értékek és emberek sorsát egyáltalán szabad összevetni – az emberek tömeges elpusztítása a zsidóüldözés során.

Dokumentumok, értesülések, feltevések szerint 1944-ben elkobzott zsidó értékek kerültek szinte minden magyar hatóság kezelésébe. Néhány a rendeletileg kijelölt letéti helyek közül: Magyar Nemzeti Bank, Pénzügyi Központ, Posta-takarék-pénztár, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Igazságügy-minisztérium, Zálogház, Fővezérség, Államrendőrség, Árvaszék, Pártvédelmi Osztály, Nemzeti Számonkérő Szék, Pest megyei Felderítésvezető, Bezdáni csendőrőrs stb. Azután a műtárgyak kezelésével megbízott kormánybiztosság, amelynek vezetője a Szépművészeti Múzeum főigazgatója volt, és székhelye maga a múzeum, s amely a roppant értéket képviselő műtárgyak javát rövid úton szétszította a nagy állami múzeumok között.

A párizsi Jótételési konferencia / *Reparations Conference* (1945. november–1946. január) határozatai alapján megkötött egyezmény (1946. június 14) a németek nem repatriálható áldozatainak, túlnyomó többségükben zsidóknak a támogatására rendelkezte felhasználni a Németországban fellelhető nem monetáris arany 90 százalékát, a semleges országokban regisztrált és 25 millió dollárban meghatározott német vagyon 90 százalékát és a semleges országokban örökös nélkül maradt javak 95 százalékát. Részben ezekből az alapokból (*Gold Pool* / Aranygyűjtő) fedezték a koncentrációs táborokban felszabadult személyek (DP) egészségügyi ellátását, ápolását, élelmezését, kivándorlási terveik támogatását. Az Aranygyűjtőbe bekerült az aranyvonat értékeinek egy része is. A Magyarországról elhurcolt zsidókra az ugyaninnen származó javaknak feltehetően csak csekély hányadát fordíthatták.

Az egykori bankbetétek egykori tulajdonosainak azonosítása és a számlákon lévő összegek kifizetése világszerte lassan halad, nemcsak azért, mert a tulajdonosok közül sokan elpusztultak a Holocaust során, vagy elvesztették irataikat, de a bankok bizonyos vonakodása és a banktitok merev abszolútizálása miatt is. Az *Anglo-Palentine Company* (a későbbi izraeli *Bank Leumi*) még 2007-ben is ca. 40 magyar hangzású nevet viselő ügyfelét kerestette.

A párizsi békeszerződés (1947) előírta, hogy azokat a javakat (jogokat, érdekeket), amelyekért a szerződés életbelépését követő 6 hónapon belül örökös nem jelentkezett vagy igénybejelentést nem tettek, át kell ruházni “az ilyen személyeket vagy közösségeket Magyarországon képviselő szervezetekre”.

Az 1990-es években a Zsidó Világkongresszus és más zsidó szervezetek vizsgálódásai nyomán lassan fény derült arra, hogy a svájci bankokban kezelt gazdtalan számlák, alvó betétek legnagyobb része mögött a második világháború éveiben meg-

ölt zsidó tulajdonosok állnak. A svájci Szövetségi Tanács már néhány évvel a háború után foglalkozni kezdett az alvó betétek ügyével, a bankárszövetség 1997-ben több mint 1 700 ilyen betétet tárt fel. Mi több, kiderült, hogy a Németország által a háború folyamán elrabolt aranyat és egyéb vagyont, részben ugyancsak zsidók vagyonát, főként két svájci bank (Nationalbank, Bern és Bank für Internationalen Zahlungsverkehr, Basel) kezelte, fizették belőle a németek külföldi háborús kiadásait. Kiderült az is, hogy Svájc 1949 után vagyoni jogi egyezményeket kötött Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Magyarországgal (a magyar kormánnyal 1973-ban), amely egyezmény szerint az ezekben az országokban államosított svájci tulajdonú cégeket részben a gazdátlan letétekből, az örökös nélkül meghalt, megölt zsidók vagyonából kártalanítják. Utóbb a vizsgálódások körébe kerültek a nyugat-európai biztosítótársaságok is. Svájc és a svájci bankok hosszú éveken át nem a kellő lelkiismeretességgel, nem a betétesek érdekét nézve, kimondható: saját érdeküktől vezetve jártak el. Nemzetközi nyomásra végül egy jóvátételi alapot kényszerültek létrehozni, ebből, megint lassan, nehézkesen, történtek kifizetések Magyarországon is.

A zsidók egykori vagyona: elkobzás

Csak a rendszerváltás (1989) körüli években, a magyarországi zsidó közösség eszmélésével párhuzamosan kezdődött meg a tudományos kutatómunka annak felmérésére, hogy a jogfosztó intézkedések következtében milyen vagyoni károkat szenvedtek el a zsidó közösségek és személyek 1938 és 1945 között. Egy ilyen extenzív felmérés tenné lehetővé a párizsi békeszerződésben előírt restitúciós kötelezettség végrehajtását. Ezen a téren a kutatásokat minden hatóság, amelynek módja van rá, azóta is akadályozza. Becslések készültek csupán, más-más forrásbázisokon, különböző módszerekkel. Jehuda Don (1930 –), a Bar-Ilan Egyetem budapesti születésű professzora, Varga Lászlóval együttműködve, az ingatlanulajdonra és az adókötelezettségre vonatkozó adatok alapján a nem visszaadott zsidó ingatlanvagyon értékét 1944. évi árakon 222 888 000 pengőre becsülte.⁵⁸⁷ Ságvári Ágnes (1928–2000) vagyoni statisztikák és a zsidó tulajdonosok számaránya alapján a zsidó vagyon értékét a “trianoni” Magyarországon az 1938. évben, 1999. évi árakon, kerekítve, 555–557 000 / 563–565 000 milliárd (555–565 trillió) forintban határozta meg.⁵⁸⁸

587 Jehuda Don & László Varga, “Report to the Nazi Authorities as a Quantitative Source of History”, *Studia Judaica*, 7 (Cluj-Napoca, 1998), pp. 71–88; magyarul: “Jelentések a náci hatóságoknak. A történelem kvantitatív forrásai”, in: Jehuda Don, *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században* (Hungaria Judaica, 18) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont – Élet és Irodalom, 2006), pp. 170–185.

588 Ságvári Ágnes, “A zsidó közösségek vagyonának sorsa Magyarországon (1938–1968)”, in: uő,

Akármelyik becslést fogadjuk el, akármilyen árfolyamot használunk is a reálérték kiszámítására: iszonyatosan nagy összeget kapunk. Ezek a becslések, vagy más hasonlók, nem teljes körű felmérésen alapultak azonban, csupán gazdasági modellszámításokon, a valóság eltérhet tőlük akár felfelé is.

Ha a szocialista társadalom fejlődése során "a zsidókérdés" magától megoldódik, mint a politika szinte a háború óta – álszent hazugsággal – hirdette, akkor nincs szükség külön támogatásra a zsidó közösség működésének segítéséhez vagy a Holocaust poklából megmenekült emberek kárpótlására, illetve életkörülményeik javításához, a zsidóság beolvad a szocialista társadalomba. Ennek az elméletnek jegyében a magyar állam nem számolt el az Elhagyott Javak Kormánybiztossága által kezelt vagyonnal,⁵⁸⁹ az üldözöttek által a Nemzeti Bankban elhelyezett vagy tőlük állami-rendőrségi eszközökkel elkobzott értékekkel.

A kormány 1946-ban méltányossági okokból rendeletben⁵⁹⁰ erősítette meg tulajdonukban vagy bérletükben azokat, akik az előző rezsimben, értsd: a zsidótörvényeknek köszönhetően jutottak lakáshoz, ha ez szociálisan indokoltnak látszott; a rendelkezés véglegesítette az otthonukból elűzött, elhurcolt zsidók kifosztását. Méltánytalan, álságos módon érvényesítette a jogfolytonosság elvét: ingatlant egyáltalán nem adott vissza az eredeti tulajdonosnak, sem hitközségnek vagy más zsidó intézménynek, sem magánszemélynek. Lakásukban a légerekből hazatérők másokat találtak, bútoraikat, edényeiket, ágyneműjüket, ruhájukat a szomszédok széthurcolták, az új lakók még az ajtót sem nyitották ki előttük. Az árszámított vállalatok, üzletek esetén peres eljárásban az eredeti tulajdonosnak kellett igazolnia jogos igényét, ezek többsége is az új tulajdonos kezén maradt, legalábbis az 1947-ben kezdődő államosításokig.

Kárpótlás Németországból: részleges kártérítés

A *Conference on Jewish Material Claims against Germany / Claims Conference* 1951 óta folytatja harcát annak érdekében, hogy anyagi alapokat teremtsen a nemzeti-szocialista rendszerben üldözött zsidó túlélők életének megkönnyítéséhez, veszteségeik kárpótlásához, az elpusztított zsidó közösségi élet helyreállításához. A *Claims Conference* összehívását Nahum Goldmann, a *Jewish Agency* elnöke kezdeményezte, 23 ország zsidó szervezetei csatlakoztak a konferencián megalakult és annak ne-

---

Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből (Budapest: Napvilág Kiadó, 2002), pp. 67–126, kül. p. 74.

589 Az 1948:xxviii. tc. és végrehajtási utasítása, 8920/1948. Korm. (VIII. 27) az Elhagyott Javak Kormánybiztossága által kezelt vagyont gyakorlatilag államosította.

590 300/1946. Me.

vét viselő szervezethez. 1952-ben megkezdődtek a tárgyalások a Német Szövetségi Köztársasággal. 1952. szeptember 10-én Luxemburgban a *Claims Conference* és az NSzK képviselői egyezményt írtak alá. Ennek az egyezménynek alapján alakultak ki az NSzK-ban a német jóvátétel (*indemnification / Reparation*) törvényi keretei. A *Claims Conference* támogatása tette lehetővé Jeruzsálemben a Yad Vashem felállítását, a vilnai Yivo Institute (New York) újjászervezését. A *Memorial Foundation for Jewish Culture* (New York) többek között jelentős támogatást nyújtott és nyújt tudományos kutatási projektek megvalósításához. Az NSzK általában is vállalta a felelősséget a nemzetiszocialista rezsim által a zsidók ellen elkövetett bűnökért.⁵⁹¹

A magyar állam éveken át elnyelte a java részét minden olyan jóvátételi támogatásnak, amelyet külföldről a zsidó szervezeteknek szántak.⁵⁹²

Az NSzK⁵⁹³ Szövetségi Kártalanítási Törvénye⁵⁹⁴ (1953, illetve átalakított formában 1956. június 29), a Kárpótlási Törvény⁵⁹⁵ (1969. február 12) és a Szövetségi Visszaszolgáltatási Törvény⁵⁹⁶ (1957. július 19) nem tudták kifejteni hatásukat a magyarországi zsidók körében még azokban az esetekben sem, amelyekben hatályuk reájuk is kiterjedt. Az NSzK-kormány humanitárius megfontolásból mintegy 6 millió márkát (DM) utalt át Magyarországnak az álorvosi kísérletek áldozatainak kárpótlására (1971), és a következő évtől kezdődően, három évi részletekben, további 3 millió márkát helyezett kilátásba egyéni kártérítési igények kielégítésére. A magyar kormány vállalta, hogy a befolyt összegeket az igénylők között elosztja.

Hosszú tárgyalások, huzavona után az NSzK-val a BEG / BRÜG alapján folytatott tárgyalások eredményre vezettek (1971), még ha ez az eredmény az érintettekre nézve sérelmes volt is. Az NSzK pénzügyminisztériumától a magyar állami Pénzügyintézeti Központon keresztül a Nácizmus Magyarországi Üldözöttei Országos Érdekvédelmi Szervezete (NÜB) számára 1975-ig átutalt tetemes összeget a magyar állam önkényesen – és állandó devizaéhségének minden más szempont fölé helyezésével – mintegy saját bevételeként kezelte. A Magyarországnak átutalt 100 millió márkából (DM), amely a nemzetiszocialista koncentrációs táborokban elkobzott vagyontárgyak kárpótlását szolgálta, s amelyet a NÜB megbízásából az Általános Ér-

591 Géza Herczegh, "Einige Fragen des Völkerrechts hinsichtlich der Entschädigung der Verfolgten des Nazismus in Ungarn", *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9, no. 3–4 (1967), pp. 307–330.

592 A németországi kárpótlások ügyéről, a háború utáni évekből, lásd Dunai Andrea, "Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia", *Múlt és Jövő*, ÜF 15, no. 4 (2004), pp. 55–73.

593 Konstantin Goshler, *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945* (Beiträge zur Geschichte des 20. Jahrhunderts, 111) (Göttingen: Wallstein Verlag, 2005); Jürgen Lillteicher, *Raub, Recht und Restitution. Die Rückerstattung des jüdischen Eigentums in der frühen Bundesrepublik* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2007).

594 BEG / Bundesentschädigungsgesetz.

595 RepG / Reparationsschädengesetz.

596 BRÜG / Bundesrückerstattungsgesetz.

tékforgalmi Bank osztott ki 1971 és 1975 között, a volt deportáltak fejenként 13 000 forintot, örököseik ennek a felét kapták. Ugyanakkor az MSZMP vezetői rossz néven vették és felrótták, hogy a МIОK és a Budapesti Izraelita Hitközség, amelyek az egykori üldözöttek gondozását erejükből telhetően végezték, az 1960-as évek első felétől kezdve évről évre növekvő költségvetési deficitre panaszkodnak. Az összesen 99 872 kárpótlási tétel – a többes igények leszámításával – mintegy 63 000 személyt jelentett.

Jogcím	Kártérítést kapott személyek száma	Kártérítés összege fejenként (Ft)
Egykori deportáltak saját jogon	20 897	13 000
Egykori deportáltak örökösei	53 285	6 500
Magyaró.-i kárigény alapján	25 374	4 000
Egykori deportáltak elhunyt hozzátartozói után	316	3 000

Németország a későbbiekben is több alkalommal különböző jogcímen nyújtott kárpótlást, segítyt, támogatást a nemzetiszocialista rezsim magyarországi üldözötteinek. 2002-ben törvény rendelkezett arról, hogy a gettókban munkára fogottak a szövetségi kormánytól a Kényszermunka-kárpótlási program keretében nyugdíjat kapjanak ("gettónyugdíj"). Legutóbb 2007. szeptember 19-én ajánlott fel fejenként 2 000 € összegű egyszeri kárpótlást azoknak, akik a gettókban kényszer nélkül munkát végeztek, és munkájukért sem nyugdíjat, sem kárpótlást nem kaptak. 2008-ban a lágerek túlélőinek az Európai Unió tagállamaiban havi 216 € segítyt fizetett.

Németországhoz hasonlóan, de sokkal később, sokkal kisebb kör számára és kisebb összegben néhány más ország is felajánlott kárpótlást a nemzetiszocializmus áldozatainak. Ausztria (2003)⁵⁹⁷ a pénzbeli kárpótlás mellett utat engedett ingatlanok és épületek természetbeni visszaadásának is.

A *Claims Conference* külön programot indított a volt kényszermunkások kárpótlására. Ennek keretében Magyarországon mintegy 14 000 túlélő és örökös részesült anyagi segítygben, 1998 óta 8 276 személy kapott összesen mintegy 9 millió dollár támogatást, 2007-ben összesen 11 693 túlélő további 7 millió dollár kiegészítő támogatást. 2007-ben a *Claims Conference* 230 személy házi gondozásának, 1 200 személy kóser étkezésének költségeit fedezte. 2008-ban a német kormány által átutalt összegből létrehozott Budapest Alap mintegy 10.9 millió eurót fizetett ki 5 755 személynek, akik átéltek a vészorszakot és még életben vannak.

597 *Allgemeiner Entschädigungsfonds für Opfer des Nationalsozialismus.*

Kárpótlás Magyarországon: kártérítés helyett

A rendszerváltás (1989) után sokáig folyt a politikai vita arról, hogy mi a megfelelő eljárás: a teljes kártalanítás (*restitutio in integrum*) / kártérítés-e vagy a kárpótlás (*compensatio*), másképpen: a jogrend megsértésével okozott károk ingatlan esetében elvben teljes visszaadása, ingó vagyron esetében értékének teljes megtérítése vagy csupán ezeknek részleges pótlása. Mint a maga helyén említettem, a párizsi békeszerződés 27. cikkelye (1. §) kártérítést írt elő. A rendszerváltást követően a politikai vita a zsidók esetét szinte teljesen figyelmen kívül hagyta; a politikai elit és a közvéleményt összehasonlíthatatlanul jobban foglalkoztatták a kommunista kormányok alatt elkövetett jogsértésekből következő teendők. Az első szabad, demokratikus választások (1990) két fordulója közötti napokban a régi (az 1985/1990. évi) országgyűlés egyik legutolsó határozata (március 28)⁵⁹⁸ még a “kártalanítás” szót használta,⁵⁹⁹ de a továbbiakban a törvényhozás és végrehajtás visszafordíthatatlanul a részleges és degresszív “kárpótlás” irányában indult el. Kivételt képeztek az egyházak, amelyek korábbi vagyonuk egy részét, a tevékenységükhöz szükséges ingatlanokat természetben kapták vissza.

Az első szabadon választott kormány – a párizsi békeszerződés határozott rendelkezéseivel ellentétesen – először (1990) olyan törvénytervezetet dolgozott ki, amely csak az 1949. június 8 után elkövetett jogsértéseket rendelte volna kárpótolni. Ezzel az időponttal a zsidókkal szemben elkövetett jogsértéseket automatikusan figyelmen kívül hagyták. A tervezetből nem lett jogszabály. Ezután még egy ideig csak az 1945 és 1989 között elszenvedett sérelmek jóvátételéről beszéltek, azaz továbbra is kihagyva a sértettek köréből a zsidókat. Az 1991:xxv. tv.⁶⁰⁰ (1991. június 26) és az 1992:xxiv. tv.⁶⁰¹ (1992. május 8) a kárpótlás szempontjából figyelembe vehető időszakot visszafelé 1939. május 1-ig terjesztette ki. Gyakorlatilag az 1939:iv. tc., az úgynevezett második zsidótörvény volt a legkorábbi zsidóellenes rendelkezés, amelynek következményeire orvoslást helyezett kilátásba. Az időpont meghatározását ezekben a törvényekben úgy értelmezhetjük, hogy az országgyűlés megítélése szerint az első zsidótörvény nem tartalmazott olyan rendelkezést, amely kárpótlást tett volna szükségessé. Az első kárpótlási törvény konkrét rendelkezéseket csak az 1949 után

598 34/1990. Ogy.

599 “(...) az országgyűlés szükségesnek látja, hogy kártalanítást biztosítson az 1938–1945 közötti időszakban a faji vagy nemzetiségi hovatartozásuk vagy a nácizmus elleni magatartásuk miatt deportált, munkaszolgálatot teljesített vagy egyéb hátrányt szenvedett személyeknek.”

600 “A tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról.”

601 “A tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról.”

elszenvedett sérelmekkel összefüggésben hozott, az ezt megelőző időszakra nézve ezeket későbbre ígérte, az ígéret a második törvényben vált valóra.

A személyes vagyoni kárpótlás Magyarországon az 1991. július 11-én kihirdetett 1991:xxv. tv. értelmében csak részleges (1. §), sávosan csökkenő mértékű (degresszív) (4. §, 2. bek.) és maximált összegű (4. §, 3. bek.) lehetett. A részlegesség elvét kiterjesztette az annak idején kötelezően előírt letétekre is: a tényleges vagyona. A zsidóktól elvett vagyontárgyak értékének megállapításánál az 1992:xxiv. tv. nagyvonalú becsléseket alkalmazott. Egy férfi arany jegygyűrű (3 gr) értékét 285 forintra, egy gyémántköves (0.25 karát) gyűrű értékét 20 000 forintra becsülte.

A kárpótlási törvények rejtett (inherens) diszkriminatív rendelkezése a műtárgyak kezelése: míg ezeket a zsidóktól elvették, és múzeumi gyűjteményekbe sorolták, addig a kommunizmus alatt műtárgyakat általában nem államosítottak, a nagy állami múzeumok vásárlással szerezték meg a külföldre távozó tulajdonosoktól, még ha ez esetenként kényszervásárlást vagy névleges árat jelentett is.

Az 1600/1944. Me. kormányrendelet, amely a zsidók teljes vagyonát állami letétbe / kezelésbe vette, még 2006-ban sem szolgálhatott jogalapul az igazolható egykori bankbetétek visszaperléséhez, a bíróságok minden ilyen tárgyú keresetet mindenféle ürüggyel folyamatosan visszautasítottak, holott magát a rendeletet a háború után különböző törvények réges-régen hatályon kívül helyezték.

Legújabban (2010. február), a floridai ítéleten felbátorodva, ugyancsak az Egyesült Államokban kártérítési perek indultak a Magyar Államvasutak (MÁV) és magyar pénzüzetek, többek között az Országos Takarékpénztár (OTP) ellen is. A MÁV esetében a per tárgya, hogy a deportálásokhoz az Államvasutak bocsátotta rendelkezésre a vasúti szerelvényeket, és nem gondoskodott az elszállítottak magukkal vitt személyes tulajdonának biztonságáról sem. A MÁV pontosan tudta, mit tesz, szerelvényeinek nagy részét heteken át a deportálásokra használta, ezek a szerelvények a visszaúton rendre üresek voltak, a MÁV nélkül nem lehetett volna a deportálásokat végrehajtani. Egy magyarországi történész, akinek fő kutatási területe a Holocaust, mindjárt az első hírre felháborodott hangú nyilatkozatban⁶⁰² minősítette a pert indokolatlannak, véleménye szerint nem lehet bizonyítani, hogy a MÁV vezetői vagy a vasutasok tudták volna, hogy hová viszik a zsidókat és milyen céllal; a 95 felperest, akik Holocaust-túlélők vagy azok leszármazottjai, olyan mértékű pénzhésséggel vádolja, hogy az már szinte büntetőjogi felelősségüket veti fel. A magyar bankok elleni pert viszont a Mazsihisz elnöke jogosnak ítélte,⁶⁰³ mert a bankok kötelesek helytállni a náluk elhelyezett vagyontárgyakért. A Chicagói Szövetségi Bíróság (Samuel Der-Yeghiayan) kimondta (2011. július), hogy az Egyesült Államokban vagy

602 Karsai László, *Népszava*, (2010. február 12) / <http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=258042>.

603 Feldmájer Péter, *Népszava*, (2010. március 28) / <http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=276889>.

Izraelben élő felpereseknek joguk van amerikai bíróság előtt perelni a magyar állam intézményét. Már a védelem előzetes költségei is olyan jelentős összegeket tesznek ki, hogy érdemes lett volna legkésőbb a kárpótlási törvénykezés idején minden részletükben valóban méltányosan megvizsgálni a magyar állam által gettóba zárt, a német megsemmisítő gépezetnek kiszolgáltatott, a háború után különböző módokon vagyonuktól megfosztott zsidókkal szembeni felelősség tételeit. Ehelyett a magyar hatóságok a MÁV elleni per esetében is alig leplezetten zsidóellenes hangulatkeltésre használják az általuk jogtalanak vagy legalábbis eltúlzottnak nevezett követeléseket. Magyarország nem tud becsületesen szembenézni felelősségével.

Kárpótlás a volt közösségi tulajdon helyett

A zsidó közösségi tulajdont képező ingatlanok száma Magyarországon a *World Jewish Restitution Organization* (WJRO) becslése (1998) szerint 3 000 volt, az Egyesült Államok külügyminisztériumának jelentése (2000) szerint 1 600. A különbség nyilvánvalóan a zsidó temetők számát jelenti.

A volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezését előíró rendelkezések (1991:xxxii. tv.)⁶⁰⁴ hátrányosan érintették a zsidó szervezeteket. A megelőző évtizedekben a MIOK számos ingatlant – a legtöbb esetben kényszerhelyzetben – ténylegesen eladott, ezért nem kaphatta vissza őket, és nem illette meg értük kárpótlás sem. Az 1991:xxxii. tv. olyan épületek visszaadását rendelte el, amelyeket a volt tulajdonos egyház az eredeti rendeltetésüknek megfelelően kíván hasznosítani (2. §).

A zsidó hitközségek államosított / elkobzott ingatlanai közül a Mazsihisz több épületet természetben kért vissza; ezek között volt Pesten az egykori Zsidó Gimnázium, amelyben azonban államosítása óta is középiskola működik,⁶⁰⁵ ezért visszaadása helyett a törvény (2. §, 4/b. bek.) értelmében új iskolaépület (a Scheiber Sándorról elnevezett iskola) felépítéséhez kapott pénzbeli kárpótlást. Az elkészült épületet 1998. augusztus 30-án avatták fel. Az eredeti épületben, a Radnóti Miklós Gyakorló Gimnázium aulájában emléktáblán örökítették meg az egykori Zsidó Gimnázium emlékét (1999).

Az elismerten elkobzott összesen közel 180 községi ingatlan iránti kérelemről a kormány és a zsidó szervezetek képviselői hosszú tárgyalásokat folytattak. Ezek eredményeképpen 35 ingatlan ügyét sikerült megállapodással lezárni, 140 ingatlan esetében pedig az igényt a kormány elutasította vagy a zsidó szervezetek visszavon-

604 "A volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről."

605 Mégpedig sikeres iskola, a Radnóti Miklós Gyakorló Gimnázium, amely egyébként változatlanul a fővárosi szekuláris zsidó társadalomban kedvelt tanintézet.

ták. Mintegy 20 ingatlant a Mazsihisz természetben kapott vissza, ezek egy részét hamarosan elcserélte vagy elidegenítette. A jóváhagyott igények által érintett, de természetben nem igényelt ingatlanok értékét az idevágó 1997:CXXIV. tv.⁶⁰⁶ (1997. december 10) alapján szakértői becslés összesen 13 511 millió forintban határozta meg. A kormány és a Mazsihisz ezt követő megállapodása (1998. október 1, kihirdetve: 1999. május 28)⁶⁰⁷ értelmében ezekért az ingatlanokért a Mazsihisz⁶⁰⁸ folyamatosan járadékot kap.⁶⁰⁹ A járadék mértéke évente, 1998 és 2000 között: 4.5 %; 2001-től: 5 %; tényleges összege a pénzromlás arányában emelkedik (valorizáció).⁶¹⁰ (A 2002. évi adat: 700 mFt.)

Jelképes érték maradt a Rumbach utcai zsinagóga. Mint imahelyet a budapesti neológ hitközség – Sós Endre elnök – 1959-ben, az épület veszélyessége és a gyülekezet megfogyatkozása miatt, bezárta. A Tóra-szekrényt, a rituális berendezési tárgyakat a Zsidó Múzeumba vitték. A gyülekezet megmaradt tagjai együtt maradtak, a Wesselényi utcai (neológ) imateremben tartották istentiszteleteiket, régi hagyományaik szerint és más időpontban, mint a Dohány utcai körzet, amely befogadta őket. Évtizedeken át Goitein Emil (1917–1998) volt a fogyatkozó csoport lelke, tudott mindent, amit egy *seliah cibbur* tudhat. Az épület állaga évről évre veszedelmesen romlott, 1979-ben a kupola egy része beomlott. A hitközségtől – Seifert Gézáné (1921–2006) főtitkársága alatt, de az ő állítása szerint Bárdi Dezső (1922–1997) kezéből – az akkoriban prosperáló Alba Regia állami építőipari vállalat (Székesfehérvár) vette meg, rekonstrukciós szándékkal (1984). Hozzákezdtek a műemléki helyreállításhoz, Otto Wagner eredeti tervei nyomán, de a vállalat az új gazdasági körülmények között csődbe jutott, és 1994-ben az akkorra már mintegy 80–85 százalékban restaurált épületet el kellett adnia az Állami Vagyonügynökségnek.

Időközben sokféle terv röppent fel, hogyan lehetne a műemléki jelentőségű épületet hasznosítani. Tőzsde vagy kaszinó volt az államilag megszellőztetett ötlet: ezt zsidó értelmiségi tiltakozás gyorsan elfújta. Holocaust múzeum: ennek a Páva utcai építkezés tett keresztbe. Izraeli cégek, üzleti vállalkozások irodái: a közvélemény ízléstelennek minősítette ezt is. A Vagyonügynökség szeretett volna szabadulni az időközben ismét rohamos pusztulásnak induló épülettől, felajánlotta a Mazsihisznek (2003), hogy egy másik, a vagyoni kárpótlás keretében átadott épületért cserében visszaadja, de a Mazsihisz spekulált: hátha ajándékképpen is megkaphatná, a helyreállításhoz szükséges költségekkel együtt; maga a milliárdos helyreállítási és

606 "Az egyházak hitéleti és közcélú tevékenységének anyagi fedezetéről."

607 1058/1999. Korm. (V. 28). *Magyar Közlöny*, 1999, no. 46 (1999. május 28), p. 2945; Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 1311–1312, no. 265.

608 Feltűnő, hogy a Megállapodás a MAZSIHISZ-t "Egyház"-nak nevezi.

609 2234/1998. Korm. (X. 30).

610 1058/1999. Korm. (V. 28), 4. §.

egyéb költségeknek legfeljebb 25 százalékra tudott volna fedezetet találni. 2004-ben aztán lendületes hadjáratba fogott az újonnan alakult Egységes Magyarországi Statusquo Ante Izraelita Hitközség (EMIH), azzal érvelve, hogy a Rumbach eredetileg *status quo* zsinagóga volt, és mozgósítva egész nemzetközi rabbinikus hátterét. Érvük biztosan téves, sőt, nem is egészen jóhiszemű: az alaposabb történeti kutatások kimutatták, hogy a Rumbach annak idején a neológia konzervatív szárnyának volt az imahelye, a hitközségekhez semmi köze nem volt. Az új *status quo* hitközség agresszív kampánya végül döntésre készítette a Mazsihiszt. Az Egyházi kárpótlási bizottság ülésén 2005. szeptember 10-én mégiscsak megegyezés született az ingatlan-cseréről. A Mazsihisz lemondott érte a kárpótlás során kapott nagy értékű ingatlanai egyikéről (egy villáról a Budakeszi úton). A felhasználásról azóta nincs döntés, az épület áll üresen, bár belépődíj ellenében látogatók megtekinthetik.

Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány

Az Antall-kormány (1990. május 23–1993. december 12) kezdeményezésére tárgyalások kezdődtek (1992) a kormány és a zsidó szervezetek képviselői között a zsidókat érintő kárpótlás részleteiről. Ezek a tárgyalások kudarcba fulladtak, mert a zsidó szervezetek nem tudtak egymás között megállapodni sem arról, milyen követeléseket támasszanak, sem pedig arról, hogyan osszák el maguk között a nekik juttatandó vagyont. A lassú tárgyalásokat a Horn-kormány (1994–1998) vitte végig, már a következő országgyűlési ciklusban.

Időközben az Alkotmánybíróságon eljárás folyt annak megállapítására, hogy a nem azonosítható letétek – vagy ellenértékük – stb. az 1946:xxv. tc. 2. § (3), illetve a párizsi békeszerződés (1947:xviii. tc.), 27. cikkely, 2. § alapján a zsidó közösséget illetik-e. Az eljárást az Alkotmánybíróság 16/1993. Ab. (III. 12) számú határozata zárta le, megállapítva, hogy Magyarország nem tett eleget a békeszerződés szóban forgó rendelkezésének. Ennek nyomán, a Horn-kormány alatt, az országgyűlés határozatot fogadott el (1996. október 30),⁶¹¹ amely szerint Magyarország teljesíti a párizsi békeszerződés (1947:xviii. tc.) 27. § 2. pontjában reá kirótt kötelezettségét.⁶¹² Az Alkotmánybíróság megállapításai nyomán világossá vált, hogy a letéti vagyon természetbeni visszaszolgáltatására nincs tényleges lehetőség, de a magyar állam kárpótlás útján is eleget tehet kötelezettségének. A fél évvel később – 1997. március 12-én – kihirdetett 1997:x. tv.⁶¹³ 4 milliárd forint értékű névleges kárpótlási jegyet

611 89/1996. Ogy.

612 89/1996. Ogy. (X. 30).

613 "A Párizsi Békeszerződésről szóló 1947. évi XVIII. törvény 27. cikke 2. pontjában foglaltak végrehajtásáról", *Magyar Közlöny*, 1997, no. 22 (1997. március 12), pp. 1531–1532; Petri Edit, et

juttatott egyetemlegesen a magyarországi zsidó közösségnek, mintegy 20 500 fő kiegészítő nyugdíjának / életjáradékának fedezetül.⁶¹⁴

A Horn-kormány 1997. április 10-én határozattal⁶¹⁵ létrehozta a Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítványt (MAZSÖK), ezt a párizsi békeszerződésnek megfelelően felállított Országos Zsidó Helyreállítási Alap jogutódjának nyilvánította, és a névleges kárpótlási jegyen felül összesen 7 nagy értékű ingatlant (1 271.8 mFt összértékben), valamint néhány (10) műtárgyat (12.4 mFt értékben) bocsátott rendelkezésére.⁶¹⁶ Az ingatlanok és műtárgyak feltehetően a természetbeni kárpótlás jelképei voltak, illetve a nem visszaadott ingatlan-ingó vagyon értékét jelképezték.⁶¹⁷ Az ingatlanok / épületek egy részét folyamatosan állami célra használják: követség, magas szintű hivatal stb. van bennük elhelyezve. Ami a műtárgyakat illeti, a bizarr ötletet csak nesze semminek lehet nevezni. Rippl-Rónai, "Párizsi nő", "Anella legvigább kiadásban"; Székely Bertalan, "Fiatal nő képmása"; Csók István, "Varrogató nő", "Sokác menyecske"; Aba-Novák, "Majális"; Iványi Grünwald Béla, "Gémeskútnál"; Mednyánszky László, "Táj", "Tájkép"; ismeretlen (magyar) festő, "Férfiportré". Közülük több a háború előtt bizonyíthatóan zsidó tulajdonban volt. A képek egy részét a MAZSÖK nem vette át, mert élő személyek birtokában voltak. A Közalapítványt a kormány az éves költségvetési törvényben meghatározott összegű költségvetési támogatásban részesíti.

Kárpótlás: élet elvesztéséért

Valóságos vihart kavartak az 1990/94. évi országgyűlésnek azok a döntései, amelyek a zsidótörvények által érintett személyek esetében az élet elvesztése után járó kár-

---

al., szerk., *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon, 1989–1998* (Budapest: Napvilág Kiadó, 1998), pp. 217–218; Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 1294–1297, no. 262. – Petri Edit, i. m., p. 218 skk., részletesen összefoglalja a párizsi békeszerződés 27. § (2) teljesítésével kapcsolatos intézkedéseket, törvényeket, vitákat.

614 Az érintettek a 2005:XXXI. tv. alapján visszamenőleg bizonyos kiegészítő támogatást kaphatnak.

615 1035/1997. Korm.

616 A MAZSÖK alapítólevele, a tulajdonába adott ingatlanok és műtárgyak felsorolásával: *Magyar Közlöny*, 1997, no. 61, I (1997. július 10), pp. 4571–4574; in: Petri Edit, et al., szerk., *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon, 1989–1998* (Budapest: Napvilág Kiadó, 1998), pp. 646–650.

617 A MAZSIHISZ akkori elnöke egy nyilatkozatban kijelentette, hogy tíz–tizenöt-ször nagyobb vagyommennyiségre volna szükség a Közalapítvány feladatainak megvalósításához. Lásd *Szombat*, 11, no. 8 (5759. *tisri* / 1999. október), p. 12.

pótlást határozták meg. Az 1992:xxxii. tv.⁶¹⁸ (május 12) 1 000 000 forintban jelölte meg azt az összeget, amelyre az élet elvesztése után, ha ez 1939. március 11 és 1989. október 23 között magyar bíróság ítélete, illetve magyar hatóság szándékos közreműködése folytán következett be, a hozzátartozók jogosultak. A személyes szabadság súlyos korlátozása esetén kárpótlást rendelt el, havi életjáradék vagy kárpótlási jegy formájában. A törvény azonban az életüket elvesztettek köréből hallgatással mellőzte a Magyarország területén elkövetett önkényesség vagy deportálás következtében elpusztított zsidókat, azokat tehát, akiket bírósági eljárás és ítélet nélkül, de tagadhatatlanul a magyar hatóságok közreműködésével vittek el a halálba. Jóllehet a szabadság súlyos korlátozása eseténél tekintettel volt a deportálásra,⁶¹⁹ konkrétan, például, az 1945-ben a Szovjetunióba elhurcoltak esetére, a "kis robot"-ra.

Három év múltán, számos beadvány nyomán, az Alkotmánybíróság határozata alkotmányértőnek minősítette a törvény vonatkozó rendelkezéseit, kivált abban a tekintetben, hogy azok esetében, akik büntetőeljáráson kívül lettek az állami önkény áldozatai, egyáltalán nem állapít meg kárpótlási jogosultságot.⁶²⁰ Az indokolás összefoglalóan feltárta a személyes sérelmek külföldi kárpótlásának adatait.⁶²¹ A széles körű adatfeltárás nyilvánvalóvá tette, hogy ilyen kárpótlást az érintettek vagy hozzátartozóik addig csak külföldről kaptak. A magyar törvényhozás csak az 1945 után elkövetett törvénytelen sérelmek áldozatai javára hozott intézkedéseket.

Az 1992:xxxii. törvénynek a zsidó áldozatokkal szembeni súlyos méltánytalanságát csak öt évvel később próbálta jóvátenni az 1997:xxix. tv.,⁶²² amely a kárpótlást kiterjesztette a faji, vallási vagy politikai okokból deportáltakra és a kényszermunka ideje alatt elhunytakra is.⁶²³ Ugyanakkor az élet elvesztése után e törvényben megítélt összeg felől nem határozott, és az országgyűlési vitában az a vélemény jutott – egyébként az Alkotmánybíróság határozata alapján – túlsúlyra, hogy az érintettek között egy zárt alapot kell felosztani, azaz minél nagyobb a számuk, annál kisebb összeg jut egyre-egyre. A Horn-kormány sietve szabályozta az igénylési eljárást.⁶²⁴ Ennek alapján összesen 202 351 új kérelmet küldtek be a világ minden tájáról, ebből csak Izraelből 54 028 érkezett (26.70 %), Magyarország után a legtöbb.

Az 1998/2002. évi országgyűlés a kárpótlás összegéről ténylegesen 1998-ban határozott, láthatóan főként erős takarékoskodási szándékkal: az (első) Orbán-kor-

618 1992:xxxii. tv. (V. 12), "Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról."

619 3. § (1) e).

620 1/1995. Ab. (II. 8).

621 Petri Edit, *et al.*, szerk., *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon, 1989–1998* (Budapest: Napvilág Kiadó, 1998), p. 491 skk.

622 1997:xxix. tv. (V. 8), "Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény módosításáról."

623 2. § (1) d) szakasz.

624 103/1997. Korm. (VI. 13).

mány (1998–2002) által, mindjárt hivatali működésének első hónapjaiban beterveztett első, 1999. évi költségvetési törvény (1998:xc. tv.), 58. § (1) bekezdésében az összeget személyenként 30 000 forintban jelölte meg. Az 1992:xxxii. tv. 1 000 000 forintjához képest megszegően diszkriminatív és nevelésesen alacsony összeg kifizetését a kormány az új költségvetési évben – mintegy *fait accompli* teremtésének szándékával – sebesen megkezdte. Az eljárás azonnal hangos tiltakozást váltott ki, az összeget diszkriminatív mértékűnek, az eljárást megalázónak tartották nemcsak az érintettek, a közvélemény jelentős része is, az országgyűlésben Iványi Gábor képviselő (SzDSz) felháborodottan tiltakozott, többen – a Mazsihisz ajánlására – demonstratív Orbán Viktor miniszterelnöknek vagy Áder Jánosnak, az országgyűlés elnökének címezve küldték vissza a pénzt,⁶²⁵ sokan azonban, közel 20 000 személy, egyszerűen rászorultága miatt, elfogadta.

Az Alkotmánybíróság – válaszul több, eltérő érveket felsorakoztató indítványra, illetve a Mazsihisz beadványára – a rendelkezést egy év múlva, 2000. december 14-én alkotmányellenesnek minősítette, azzal az indokolással, hogy sérti “az egyenlő méltóságú személyként kezelés” elvét, hogy az élet elvesztéséért járó kárpótlás összege alacsonyabb, mint a szabadság elvonásáért korábban megállapított összeg, és határozatában 1999. január 1-i visszamenőleges hatállyal – tehát “keletkezése napjára”-tól – megsemmisítette.⁶²⁶ Az Orbán-kormány a választásokig hátralévő másfél évben már nem ért rá az Alkotmánybíróság határozatának végrehajtására, már egyáltalán nem foglalkozott az ügyel.

Eleget téve – az összecszerűséget tekintve eleget téve – az Alkotmánybíróság határozatának, Medgyessy Péter miniszterelnöksége (2002–2004) alatt a kormány az egyösszegű kárpótlás mértékét 400 000 forintban állapította meg (2003. március 27).⁶²⁷ A kormányrendelet lehetővé tette, hogy a második világháború alatt (1941. június 27–1945. május 9) vallási vagy politikai okokból munkaszolgálatra kötelezettek is igényeljék a kárpótlást. 2003 nyarán kezdetét vette a 400 000 forintok kifizetése azoknak, akik igénylésüket 1997. október 7-ig beadták. 2006 nyaráig mintegy 124 000 jogosultnak fizették ki a törvényes kárpótlást, összesen közel 20 milliárd forintot.

A Gyurcsány Ferenc első kormánya (2004–2006) hivatali idejének vége felé (2006. február 13) elfogadott törvény (2006:XLVII. tv.)⁶²⁸ az életüktől vagy szabadságuktól politikai okokból megfosztottak vagy leszármazottjaik kárpótlási eljárásra új határidőt írt elő, 2006. július 31-ben jelölve meg az igénylések benyújtásának

625 “Schweitzer József visszaküldte...”, *Új Élet*, 54, no. 5 (1999. március 1), p. 1.

626 46/2000. Ab. (XII. 14).

627 31/2003. Korm. (III. 27).

628 “Az életüktől és a szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló törvényben meghatározott határidők ismételt megnyitásáról és a kárpótlás lezárásáról.” – Végrehajtási utasítása: 67/2006. Korm. (III. 27).

jogvesztő időpontját. E határidőt, lejárta előtt közvetlenül, már a 2006. évi választások után, a második Gyurcsány-kormány, a tömeges érdeklődésre tekintettel, ismét meghosszabbította (2006. július 24), 2006 végéig. Erre a végső lehetőségre, hivatalos adatok szerint, 119 825 (!) személy reagált, ebből ca. 40 % volt munkaszolgálatos vagy családja. (Izraelből 16 984 kérelem érkezett.)

Az 1997-ben megkezdett elbírálás 2007 nyarán még mindig nem ért véget, még akkor is voltak elintézetlen kérelmek. Vannak, akik remélik, hogy a kárpótlási folyamat, ami az 1939 és 1945 között meghurcoltakat illeti, egyszer majd valóban lezárul.

A zsidóüldözés dokumentumai

Külön szál mentén folytak a viták a levéltári források kutathatóságáról. A Munkaszolgálatosok Országos Egyesületének kérése alapján már Németh Miklós kormányának (1988. november–1990. május) pénzügyminisztere, Békesi László 1990 elején zárolta a Pénzintézeti Központ, illetve jogutódja, az Általános Értékforgalmi Bank iratanyagát (elvben ebben voltak / vannak elhelyezve a zsidóktól átvett vagyont érintő iratok), a kutatás és betekintés tilalmát az Antall-kormány pénzügyminisztere, Kupa Mihály is fenntartotta.⁶²⁹ “A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról” című törvény (1992:LXIII. tv.) az iratok kutathatóságát az érintett személy elhalálása után 30 évvel, ha ez nem ismert, a születés dátuma után 90 évvel, ha ez sem, az irat keletkezése után 60 évvel nyitja meg. Ezek az időhatárok azt jelentik, hogy a magyarországi zsidóüldöztetés némely dokumentuma csak körülbelül a XXI. század második évtizedében (ha nem később) válik majd kutathatóvá, illetve tárható a nyilvánosság elé. Ezt követően az Alkotmánybíróság egyik határozata⁶³⁰ a levéltári iratok kutathatóságát szorosán összekapcsolta a személyes adatok védelmének alkotmányos alapjogával; ez elvben újabb akadályt emelt az iratok megtekintése elé.

Az országgyűlés adatvédelmi biztosa (ombudsman) az 1995 és 2001 közötti években, Majtényi László (1950–), több ízben is külön állásfoglalásokban foglalkozott a Holocaust eseményeivel és az ezekhez kapcsolódó kárpótlási eljárásokkal összefüggő iratok kutatásának, másolásának, gyűjtésének, külföldre – konkrétan is Jeruzsálembe, a Yad Vashem gyűjteményébe – való továbbításának feltételeivel.⁶³¹ Egy

629 2059/91. ikt. sz. (1991. szeptember). – A vonatkozó iratokat lásd *Szombat*, 4, no. 10 (5753. kislelv / 1992. december), p. 7.

630 34/1994. Ab. (VI. 24).

631 33/A/1995 (XII. 31), “Ajánlás a náci korszak zsidóüldözéseivel kapcsolatos, személyes adatokat tartalmazó iratok mikrofilmre vételéről és a jeruzsálemi Yad Vashem Archívumba továbbításáról”. Szövege kényelmesen hozzáférhető az interneten: <http://abiweb.obh.hu/abi/index>.

hozza benyújtott indítvány írója "sérelmezi, hogy »egy olyan számítógépen előállított listán szerepel«, mely alapján nézete szerint »valamely felekezethez vagy fajhoz tartozónak tekintik«. Aggályosnak tartja azt is, ha állami szerv költségvetési eszközök felhasználásával lát el ilyen – felekezeti célt szolgáló – tevékenységet. Az indítványozó általánosságban is kéri, hogy az adatvédelmi biztos »fellépésével tegye lehetetlenné, hogy bármilyen kárpótló csoportról lista legyen előállítható kárpótlási igényük alapján, különös tekintettel arra, hogy ez a korábbi – alkotmányserető – jogfosztási alapok szerinti megkülönböztetési lehetőséget hordozza magában.«"

Az ajánlásban az ombudsman így érvel: "Köztudott, hogy sem a deportálás, sem a munkaszolgálat, de a gettóba kényszerítés sem a polgárok egynemű csoportját érintette, az áldozatok az egyéb megaláztatások mellett a szabad identitásválasztás jogától is meg voltak fosztva. A hívő zsidók mellett sok, a keresztény felekezetekhez tartozó polgárt, illetve vallástalanokat is zsidónak tekintett az akkori jogrend, akár csak pl. a zsidó hitre tért székely szombatosokat vagy másokat. Származásuktól függetlenül szenvedték el ugyanezen szabadságkorlátozásokat a szélsőjobboldali rendszer politikai ellenfelei valamint – éppen származásukra tekintettel – a romák. Az OKKH⁶³² által megküldött levelet,⁶³³ felhívást és meghatalmazást ezért mind a hívő, mind a vallástalan, mind pedig a nem zsidó származású polgár okkal kifogásolhatja, információs önrendelkezési joga alapján." Az Állásfoglalás kimondja: "Közhatalmi szerv – az érintett írásos bejegyzése hiányában – nem rendelkezhet faji eredetre, vallásos meggyőződésre vonatkozó adattal. Közhatalmi szerv nem kelthet olyan láttszatot, hogy ilyen adatok birtokában van. Az OKKH az érintett kérelmére indult eljárásban a személyes adatokat célhoz kötötten köteles kezelni, nyilvántartásaiban az adatbiztonság követelményeit különös gonddal kell biztosítani. Nyilvántartásaiból törölni kell azokat a személyes adatokat, amelyeket a Mazsihisz felkérésére önként válaszoló állampolgárok küldtek a Hivatalnak."

Hasonló problémák vetődtek fel azzal kapcsolatosan is, hogy a jeruzsálemi Yad Vashem Magyarországról is – mint minden, a nemzetiszocialista zsidóüldözés és gyilkosságok által érintett országból – másolatban összegyűjteni törekszik a büntettek teljes dokumentációját. Az ombudsman közleménye⁶³⁴ az iratmásolást is feltéte-

---

php?menu=beszamolok/1995-96/7/1/2&dok=33_A_1995_2 (08/08/02). – 340/A/1996 (X. 21), "A felekezeti hovatartozással kapcsolatos adatok kezelésével, a Holocaustot túlélő polgárok információs önrendelkezési jogának biztosításával kapcsolatos adatvédelmi biztosi vizsgálat eredményeit összegző Ajánlás." http://abiweb.obh.hu/abi/index.php?menu=beszamolok/1995-96/7/1/1&dok=340_A_1996.

632 Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal.

633 Ti. amelyben "a Hivatal a címzett hozzájárulását kéri ahhoz, hogy a Hivatal átadhassa a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége Szeretkórházának személyes adatait."

634 Az idézett Ajánláshoz kapcsolódó Közlemény (1997. január 21): http://abiweb.obh.hu/abi/index.php?menu=beszamolok/1995-96/7/2/2&dok=33_A_1995K. – Az ombudsman honlapján az internetes lehívások száma (2004–2010): 4 324 669. – Nem kerülheti el a figyelmünket,

lekhez köti: "Tekintettel a dokumentumok nagy számára, a bennük foglalt személyes adatok érzékeny voltára, a hatályos magyar törvényi előírások hiányosságaira, valamint arra, hogy az iratanyag jelentős részének másolata már a Yad Vashem Archivum birtokában van, a zsidóüldözésekkel kapcsolatos iratanyag külföldre továbbítását kétoldalú *nemzetközi szerződésben* indokolt szabályozni. Ennek ki kell terjednie az érintettek jogainak érvényesíthetőségére és az adatfelhasználás ellenőrizhetőségére. (...) Az átadott dokumentumok csak tudományos célra használhatók fel, más célra csak akkor, ha a levéltári törvényben megállapított védelmi idő letelt, vagy az érintettek ahhoz írásban hozzájárultak."

Az ombudsmani Ajánlásban megkívánt szerződést Magyarország és Izrael évek múlva végre megkötötte, 2002. január 1-jén lépett hatályba.⁶³⁵ Az ambivalencia azonban fennmaradt: igaz ugyan, hogy az áldozatok érzékeny adatai erős védelmet kívánnak, de a túlzottan szigorú adatvédelem esetleg a tettesek személyére is leplet borít.

Emlékhely és emlékezés

Auschwitzban 1965 óta a magyar blokkban kiállítás mutatta be a magyarországi zsidóüldözés történetét (1919–1945) és a deportálások áldozatait. A kormány 1980-ban emlékoszlopot állított fel a lágerben, rajta 30 000 névvel, a lágerben megölt zsidók emlékezetére (többről nem tudtak?!), és az év májusában megnyitotta az állandó kiállítást. Forгатókönyvét Horn Emil (1928–2002) készítette, a Holocaust és ezen belül a lágerek történetét kiválóan ismerő történész–muzeológus; de hát a kiállítás technikailag igen szegényes volt. A kiállítás hosszú éveken át változatlan maradt, beporosodott, szellemi értelemben is.⁶³⁶ Felújításának – egy új kiállítás rendezésének – történeti forгатókönyve körül 1999 első felében vita robbant ki. Az (első) Orbán-kormány bizalmi emberei által készített forгатókönyv-tervezetben a Holocaust történetével foglalkozó kutatók azt kifogásolták, hogy a magyar felelősséget kisebbitve, hallgatólagosan a Horthy-korszak rehabilitálására törekszik. A Nemzeti Múzeumban tartott vitán az én megjegyzésem az volt, hogy csak a zsidók hiányoznak belőle.

Az Orbán-kormány 2000-ben határozatot hozott,⁶³⁷ hogy támogatja a ferencvárosi

---

hogy az ombudsman állásfoglalásainak, köztük a fentebb idézetteknek, a lehvási adatai erős, nem a szakmára szorítókozó érdeklődést mutatnak.

635 13/2002. Korm. (I. 31).

636 Holtzer Loránt, "Az auschwitzi magyar pavilon kiállításai, 1965, 1979", *Szombat*, 16, no. 6 (5764. sziván / 2004. június), pp. 18–21.

637 A történet adminisztratív vonulatáról részletesen ír Dési János, "Holokausztmúzeum Budapest. A vita, mely évtizedek óta tart, de még nincs vége", *Múlt és Jövö*, ÚF 11 (sic!), no. 4 (2002), pp. 67–79.

Páva utcai zsinagóga újjáépítését. A tervpályázat eredményét még abban az évben kihirdették (november 28): a Mányi Stúdió (Mányi István építész) lett a nyertes; de nem történt semmi. 2001 őszén viszont feltűnő sietséggel elkészült az akkor még éppen csak tervezetett Holocaust múzeum politikai ellentételezése, a kommunizmus büntetteinek leplezésére szánt Terror Háza; az Andrassy út 60 átalakított épületét, röviddel az országgyűlési választások előtt, nagy jobboldali tüntetés és tömeggyűlés keretében, magának Orbán miniszterelnöknek a beszéde nyitotta meg (2002. február 24).

Az Andrassy út 60,⁶³⁸ amely Feszty Adolf (1846–1900) tervei alapján épült (1882), és 1885-ben Perlmutter Jakab, serfözők tulajdonosa vásárolta meg, ott is lakott. Tőle unokája, Perlmutter Izsák / Izidor Izsák (1866–1932) neves festőművész örökölte, ő pedig végrendeletében – teljes vagyona részeként – a Pesti Zsidó Hitközségre hagyta, azzal, hogy a vagyon negyedrészt a Zsidó Múzeum céljaira kell fordítani. Feleségének és fogadott leányának haszonélvezeti jogot kötött ki. A leány 1937-ben kiadta bérletbe Szalasi Ferenc pártjának. Egészen 1944 késő ősziéig ez az épület volt a nyilaskeresztesek főhadiszállása, a Hűség Háza, 1945-ben, mindjárt Pest felszabadulása után, a politikai rendőrség vette birtokba (január 26 / 29), majd az Államvédelmi Hatóság székháza lett. Itt nyílt meg a Terror Háza,⁶³⁹ átalakították még az épület homlokzatát is.

A Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítványt közvetlenül az esedékes országgyűlési választások előtt, 2002. március 19-én hozta létre az Orbán-kormány. (A választási célt nem sikerült sem a Terror Házával, sem a fájdalomcsillapítónak szánt Közalapítvány létrehozásának közhírré tételével elérni: Orbán pártja, a Fidesz elvesztette a választást.) Időközben többen – az ügyben erősen érdekelt tudományos kutatók – a Páva utca helyett a Rumbach utcai zsinagóga és nagy utcai szárnyépülete mellett álltak ki, eredménytelenül. Abban az időben a "Rombach" még nem volt állami tulajdonban, valószínűleg egyszerűen a kivásárlás többletköltsége akadályozta meg, hogy a kormány mellette döntsön. A Páva utcában

638 Történetéhez lásd Keresztessy Csaba, "Andrassy út 60: A házak nem bűnösök", *História*, 24, no. 5–6 (2002), pp. 37–39. Az ÁVH központja 1949-ben máshová költözött.

639 A Terror Háza kiállításának kritikáiból, különösen a Holocaust és a kommunista terror összehasonlásának technikáira lásd Seres László, "Andrassy út 60", *Élet és Irodalom*, 46, no. 6 (2002. február 8), pp. 6 és 8; Mink András, "Alibi terror – Egy bemutatkozásra", *Népszabadság*, 60, no. 43 (2002. február 20), p. 12; Karsai László, "Az igazság bonyolultabb", *Népszabadság*, 60, no. 55 (2002. március 6), p. 10 (Mink cikke ellen); Ungváry Krisztián, "A káosz háza", *Magyar Narancs*, 14, no. 10 (2002. március 7), pp. 26–27; Randolph L. Braham, "A Terror Háza csatlódást okozott" (Böhm Ágnes interjúja), *Heti Világgazdaság*, 24, no. 17 (2002. április 27), pp. 47–48; Magdalena Marschovszky, "Zwischen Wahrheitsfindung und Amnesie. Das »Haus des Terrors« in Budapest", <http://klick-nach-rechts.de/gegen-rechts/2002/06/ungarn.htm>; magyar fordításban is: <http://www.c3.hu/~ligal/ManaMaMarsTer.html>. – Nagyobb összefüggésben: Frazon Zsófia & K. Horváth Zsolt, "A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybe-mutatás, emlékmű és politikai rítus", *Regio*, 13, no. 4 (2002), pp. 303–347.

viszont évekre feltartóztatta az építkezést, hogy a Síp utca nem bontotta fel a telken működő konyha és a zsinagóga épületében elhelyezett konyhai raktár (!) bérleti szerződését. A választások után hivatalba lépő Medgyessy-kormány úgy döntött, hogy az elődje által elindított tervet valósítja meg, és a Páva utcában építi meg az Emlékgyűjtemény székházát. Szándékosan nem az erzsébetvárosi zsidó negyedben, hogy már a helyszín is jelezze: nemzeti emlékhely. Igaza volt, a félreeső helyszín valóban jelzi, hogy a nemzeti emlékezetben – a döntéshozók megítélése szerint – a zsidók meggyilkolása és a nemzeti kultúra zsidó szegmensének lerombolása nem áll központi helyen. 2002 decemberében le is rakták az új épületrész alapkövét. Az építkezéssel párhuzamosan elindult a zsinagóga⁶⁴⁰ helyreállítása. Az a koncepció alakult ki, hogy a fő kiállítási helyiség a zsinagóga terme lesz, a kutatószobák, előadótermek, kiszolgáló helyiségek (könyvesbolt, büfé stb.) az új épületben kapnak helyet.

A Páva utcai emlékhelyet, mely a Mányi Stúdió tervei alapján épült meg, és stílusában jeruzsálemi épületeket másol, utánoz, a kormány 2004. április 16-án avatta fel, Mádl Ferenc köztársasági elnök, Medgyessy Péter miniszterelnök, Moshe Katzav izraeli államfő jelenlétében. Kiállítás helyett, ami a megnyitóra nem készült (el), a kiegészítő épület alagsorában az Auschwitz-album fényképeinek egy részét mutatták be, a föld alá vezető folyosón pedig a kárpátaljai zsidók életéről különböző időpontokban készült életképek, cionista toborzó felvételek fal méretűre nagyított mozgóképeket vetítették,⁶⁴¹ klezmer zenei alájátszással.⁶⁴² A templomtér karzatát a cigányok deportálásával kapcsolatos fénykép-dokumentáció és jelképek töltötték meg. A zsinagóga belső terének restaurálása kifogástalanul sikerült. Az új épület és a telket lezáró fal egy elzárkózó, védekezésre berendezkedő közösség képét sugározza. Az udvar belső falánál üveglapokra bemaratva az áldozatok névsora olvasható, a több mint félmillióból – mindössze – ca. 60 000 (!) név, nyilván amennyit az illetékesek hirtelen, nem nagy megerőltetéssel össze tudtak szedni.

Csak ezután kezdődött meg (2002. július) az állandó kiállítás tervezése és tudományos előkészítése, s folytatódtak a viták is a múzeum / Emlékház tulajdonképpeni feladatáról. Kiderült ugyanis, hogy a zsinagóga jelkép / emlékhely jellege, legalább alkalmi liturgikus használatának lehetősége és a kiállítási funkció nehezen egyeztethetők össze, a zsinagóga mint kiállítási tér kizárja, hogy az emlékhely szekuláris jelleget tartson fenn. Magára a kiállításra pedig alig van hely: az épület összesen mintegy 1 800 m² területén legfeljebb 600–640 m², az egykori női karzaton túl csak a falakon. A kiegészítő épület alagsorában, amelyet eredetileg mélygaráznak szántak, a kiállítás koncepciójának elébevágva az építész olyan útvonalat alakított

640 Baumhorn Lipót kései korszakának mesterműve, amelyet 1924-ben avattak fel.

641 Enyedi Ildikó filmetűdje.

642 A képsorok között részletek láthatók Spira rabbi leányának esküvőjéről, a Munkács utcáin hömpölygő tömegről.

ki, megváltoztathatatlanul, amely lehetetlenné tette a zsinagóga bekapcsolását egy történeti elvű kiállításba. Nincsenek megfelelő kiszolgáló helyiségek.

Bächer Iván (1957–) író akkortájt, „A Semmi Háza” című cikkében (2005), keserű felháborodással írta: „A Páva utcai épület emlékmű, de nem a magyar zsidóság és zsidóztottság emlékműve, nem is a Holocausté, nem; ez a ház a tehetetlenség, a gyávaság, a butaság, a cinizmus és az eszmétlenség emlékműve.”⁶⁴³

A Páva utcával egyidejűleg készült el Auschwitzban is az új magyar kiállítás. Az egykori koncentrációs tábor területén a 18. számú épület volt az egyik magyar blokk. Az új kiállítás, Kádár Gábor és Vági Zoltán forgatókönyve, Rajk László (jr.) (1949–) építész tervei alapján, 2004. április 16-án nyílt meg. Címe: „Az elárult állampolgár. A magyar holokauszt emlékére.” Az egész I. emeletet betöltő kiállítás tudatosan a látványosságra és a művészi–technikai eredetiségre koncentrál,⁶⁴⁴ nincsenek tárgyak, csak vetített másaik.

A Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékhely (utóbb adott nevén: Holocaust Emlékközpont) állandó kiállítása 2006-ban nyílt meg. A kiállítás átírt / új forgatókönyvét ismét éles bírálat fogadta, a legerélyesebben Kenedi János bírálta a koncepciót.⁶⁴⁵ Ténybeli tévedések vagy elhallgatások mellett főként azt tette szóvá, hogy a tervezet szerzői közömbösek maradtak a magyarországi Holocaustban működő eszmék és társadalmi erők 1945 utáni fennmaradása, részben éppen kommunista (MSzMP) színezetű továbbélése iránt. „A holokauszt-kiállítás (...) feladata, hogy közönsége választ kapjon arra, vajon lezáródott-e a múlt, ami a vészorszakhoz vezetett, vagy folyamatos a történelem, amely a mai társadalmat is mozgatja. (...) Ha már a forgatókönyv szerint a holokauszt előtörténete ötven évvel korábban kezdődik, ötvenéves utóéletét miért nem dokumentálják a Páva utcában?” Legelső példája éppen a КЕОКН: 1941-ben ez szervezte a deportálásokat Kamenyec-Podolszkiba, 1945 és 1949 között ez adta ki vagy tagadta meg a kivándorlási (alija) engedélyeket.

A végül megrendezett kiállítás anyagának jelentős részét a Zsidó Múzeum és a Zsidó Levéltár adta át (másolatok), így a kiállításnak komoly dokumentációs értéke van. Koncepciójában, hangsúlyaiban érzékeltetni tudja, hogy a vészorszak szenvedéseiben és pusztításaiban mi a magyar állam és a vezető politikai tényezők személyes felelőssége, mit jelentett a magyar emberek együttműködése a gyilkos gépezettel, illetve a lakosság közönye, a keresztény egyházak és jólelkű egyének kockázatot hordozó segítsége. Sikerült leküzdeni a korábbi forgatókönyv-tervezeteknek azt a vonását, hogy olykor direkt módon mentegették a magyar állam vezetőit, és minden felelősséget áttoltak a német megszálló hatalomra.

643 *Népszabadság*, 63. no. 165/2 (2005. július 16), Hétfvége, p. 11.

644 Kovács Gábor interjúja Rajk Lászlóval: „Minden megvalósult, amit elképzeltünk”, *Szombat*, 16. no. 6 (5764. szívn / 2004. június), pp. 21–22.

645 „Egy kiállítás képei”, *Élet és Irodalom*, 48. no. 41 és 42 (2004. október 8 és 15).

2006. október 23-án, az 1956 őszi felkelés 50. évfordulóján, az akkor ledöntött Sztalin-szobor helyén a Gyurcsány-kormány felavatta a felkelés emlékművét. Ezen a napon jelent meg először a pesti utcákon a magát "goj motorosok"-nak nevező⁶⁴⁶ motorkerékpáros csoport, amely az állami ünnepség helyszíne közelében zajt keltve akart botrányt okozni. Motorjaik hangos bögetésével sikerült az 56-os emlékmű avatási ünnepségét is megzavarniuk. Az emlékbizottság elnöke, a M. Tud. Akadémia volt elnöke, kimagaslóan jelentős történetíró, Kosáry Domokos (1913–2007), 1956 után börtönviselt maga is, zavarodottan állt a szobor előtt, elhaló hangon fejezte be ünnepi beszédét. Alig két hónappal később ismeretlenek az emlékmű csiszolt acél felületére festékszóróval hatalmas hatágú csillagot és sarló–kalapácsot festettek. Az emlékmű meggyalázása az akkori (Gyurcsány-) kormánynak szólt: zsidók, kommunisták. Az emlékműre azóta is többször felmázolták a Dávid-csillagot. De hát 1956 a zsidók műve volt? a felkelés a zsidók érdekét szolgálta? Öt évvel később, az új (Orbán-) kormány alatt, az a hír terjed, hogy az 56-os emlékművet, úgy, ahogy van, el akarják távolítani.

A "goj motorosok" ezután is rendszeresen felléptek állami ünnepségek alkalmából, verbálisan nem zsidóellenesek, nem uszítanak, sőt, tagadják, hogy közük volna az antiszemitizmushoz, de hangos, rendezavaró jelenlétükkel akarják tudatosítani mindenkiben, hogy a tér, az ország a "gojoké" – a nem zsidóké, akiket, erre utalnak az elnevezéssel, a zsidók, úgymond, lenéznek és mellőznek.

Lélekszám a XX. század végén

A zsidók arányára a magyarországi népességben, a zsidó közösség jelenlegi lélekszámára – népszámlálási adatok híján – csak becslések és szórványos részadatok alapján lehet következtetni. Az egyetlen módszeres szociológia felmérés⁶⁴⁷ is csak reprezentatív mintán alapult. Sorolom a szórványos adatokat.

1958-ban, amikor az NSzK az 1956. évi Szövetségi Kárpótlási Törvény (BEG) alapján meghirdette a nemzetiszocialista zsidóüldözés áldozatainak egyéni kárpótlását, Magyarországról 62 022 kérvényt nyújtottak be. A 2001. évi (január 1) népszámláláson pontosan 12 871 fő vallotta magát "izraelita" (értsd: zsidó) vallásúnak, 701 fő "modern héber, zsidó nemzetiségű"-nek, 276 fő "modern héber, zsidó anyanyelvű"-nek; ehhez hozzá kell tenni, hogy a nyilatkozat e tárgyban nem volt kötelező, és előzőleg több oldalról erős agitáció folyt a válasz megtagadása érdekében. Az általa-

646 Az elnevezést komoly nyelvészeti elemzésnek vetette alá Kálmán László, "A goj motorosok elnevezéséről", *Élet és Irodalom*, 51, no. 47 (2007. november 23), p. 4.

647 Kovács András, szerk., *Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon. Egy szociológiai kutatás eredményei* (Budapest: Szombat, a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóirata, 2002).

nos hitközségi választásokban a 2002. évben országosan mintegy 2 000 személy vett részt. A Mazsihisz tag-hitközségeinek legfeljebb 5 000 adófizető tagja lehet, pontos adat nem áll rendelkezésre, ez a szám azonban a családokat (!) jelenti; ebből a budapesti hitközségre esik mintegy 3 800 adózó tag (család!). Évek óta lassan növekvő számban, de még így is legutóbb (2004) összesen alig 7 000 fő ajánlja fel adója egyháznak juttatható 1 százalékát a zsidó hitközségi szervezetek valamelyikének. A Zsidó Világkongresszus 2004-ben, a tagországok képviseleti létszámának megállapítása végett – és feltehetően főként külföldi adatok analógiája alapján – összesen 60 000 főre becsülte a magyarországi zsidóság lélekszámát.

A reprezentatív mintára támaszkodó említett felmérés szerint a halákhikusan zsidó (származású) lakosság lélekszáma Magyarországon 2000-ben minimálisan 64 000, maximálisan ca. 118 000 lehet, de a egyes házasságban születettek arányát figyelembe véve a becsült maximális szám felmegy 260 000-ra. Ennek a felmérésnek a végső konklúziója, mely figyelembe vette az adatokat csökkentő tényezőket is, az volt, hogy “1999-ben a teljes felnőtt (18 évesnél idősebb) magyar lakosságot reprezentáló minta tagjainak valamivel több mint 2 százaléka mondta azt, hogy szülei, illetve nagyszülei között volt zsidó. Ez a teljes felnőtt lakosságra vetítve kb. 170 000 főt jelent.”⁶⁴⁸

A Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítványhoz 1999-ben 18 634 személy folyamodott életjáradékért. Jogosultak azok voltak, akik 1945. május 8 előtt születtek, azaz akkor már betöltötték 54. évüket, más megfogalmazásban, akik túlélőknek számítottak. Az “életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak” kárpótlását előíró törvények alapján 2004. december 31-ig összesen ca. 60 280 személy nyújtott be igénylést, az áldozatok túlélő utódjai, ebből 23 106 (38.33 %) Magyarországról.

Az a megállapodás, amelyet az aranyvonat fiktív értékének felosztásáról a Florida Déli Körzet bírósága – Randolph L. Braham szakvéleménye alapján – jóváhagyott (2005), úgy számol, hogy a Holocaust magyarországi túlélői közül legfeljebb 62 000 személy van életben,⁶⁴⁹ szétszóródva a világ minden táján, összesen 35 – vagy még több – országban. Közülük

	%
Magyarországon él	22.70
Izraelben	42.50
az Egyesült Államokban	20.10
Kanadában	6.10
Ausztráliában	2.50
más országokban	6.10
	100.00

648 I. m., p. 24.

649 Ez a szám egybeesik több más, fentebb már említett becsléssel.

Ha a Florida Déli Körzet bíróságának becslése alapján számolunk, a 2005 k. még életben lévő túlélők számából Magyarországra esik ca. 14 000 fő. Ebből a számból a leszármazottak – a második és harmadik Holocaust-generáció – száma nem vehető le.

2005 nyár elején, amikor a matematika írásbeli érettségi vizsgákat országosan meg kellett ismételní, és a minisztérium az új vizsgát szombati napra tűzte ki, utólag módosítva az időpontot, lehetővé tette, hogy akik vallási / lelkiismereti okokból szombaton nem írhatnak, vasárnap írják meg dolgozatukat: összesen 30 diák jelentkezett, a vizsgára jelentkezők 0.1 százaléka. Az arány valóságosnak látszik.

2006-ban, amikor pótlólag be lehetett nyújtani a magyar hatóságokhoz személyi kárpótlás iránti kérelmet, összesen 60 országból érkezett új igény, összesen 119 825.⁶⁵⁰ Ez a következőképpen oszlott meg (kerekített számadatok). A nyilvános adatokból nem lehet elkülöníteni, közülük ki a zsidó vagy zsidó származású, egyedül Izrael esetében vehetjük a teljes számot annak.

	ca.
Magyarország	39 800
Egyesült Államok	18 800
Izrael	17 000
Szerbia–Montenegro	19 700
Románia	10 300
Ukrajna	4 400
Kanada	2 500
Szlovákia	2 300
Ausztrália	2 000
stb.	

Palesztinában a második világháború kitörésekor mintegy 60 000 magyarországi származású zsidó élt. Ma Izrael "magyar" zsidóinak számát szélsőséges becslések 80–100 000 és 200 000 közé teszik. Ez a szám azonban nem sokat jelent: a második nemzedék alig, a harmadik már szinte egyáltalán nem tud magyarul, sokuknak héber neve van, az ősök magyarországi eredete legfeljebb családi emlékekben és bizonyos nosztalgiában realizálódik, szociológiai értelemben – például, preferencia a házastárs megválasztásában – nincs külön jelentősége, a magyarországi olék a formálódó izraeli nép részévé váltak.

650 A Központi Igazságügyi Hivatal általános főigazgató-helyettesének 2007. június 1-jén kelt, 2007.Ig.IX.-C-41 sz. levele alapján.

Szervezetek, irányzatok, hitközségek

A rendszerváltás küszöbén az 1985/1990. évi országgyűlés a hatályos Alkotmány érdemi módosításával határozott formában rögzítette “a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadsága”-t (60. §, 1. bek.), ugyanakkor azt is, hogy “az egyház az államtól elválasztva működik” (60. §, 3. bek.). A vallásszabadság érvényesülését és az egyházak működését az 1990:iv. tv., “A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról”, átfogóan szabályozta.

A neológ és orthodox hitközségek kikényszerített egysége, a MIOK a rendszerváltás után megszüntette önmagát (1990. december 9), és Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége (Mazsihisz)⁶⁵¹ néven alakult át (#278/a). Korábbi orthodox ta-

Rabbiavatás az Országos Rabbiképző Intézetben (1972). – A felavatott rabbik: Berger István (Csuló) (1937–1994) (a jobb oldalon) és Landeszman György (1944), közöttük Feleki Rezső (1900–1981), a Rabbiképző Intézet előimádkozója; az első sorban az Intézet tanárai (jobbról balra): Domán Ernő (1886–1976), Schweitzer József, Schwarcz Mór (Aréna / Dózsa György út), Scheiber Sándor, Salgó László (Dohány utca) és Weisz Dávid (1906–1981) (Gyöngyös) (MZsL)

651 Schweitzer Gábor, “Az izraelita felekezet és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége”, in: Kulcsár Kálmán & Bayer József, szerk., *Társadalom, politika, jogrend* (Magyar Tudománytár, 4) (Budapest: MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó, 2003), pp. 279–288.

gozata Magyarországi Aut. Orth. Izraelita Hitközség néven önálló szervezetté vált, de tagja maradt a Mazsihisznek. Két "autonom" hitközség tartozik hozzá: Pesten és Miskolcon. A Mazsihisz egyfajta ernyőszervezet. A valóságban formálisan megvalósítja a zsidó "egyház" másfél-két évszázada br. Eötvös által megfogalmazott, a magyarországi liberális politikában több változatban is hangoztatott követelményét. Minden magyarországi zsidó szervezet és zsidó egyén legitim képviselőjének tekinti magát, és egyelőre a hatóságok is annak fogadják el.

A Mazsihisz új alapszabálya nem változtatott a *hitközség* elnevezésen: maradt önmeghatározásként az, amit a XIX. század a szent község helyett, a vallássá beszőkülés útjának lelegején választott magának. Az orthodoxia legalább héberül szent községet mond. Lényegbevágó változás viszont az izraelita szó felcserélése a zsidóra. Ez nemcsak visszatérés a XIX. századi reformokat megelőző hagyományhoz: az antiszemitizmus és a zsidóüldözés során megbélyegzőként használt szó megtisztítása (#278/b).

A Magyar Köztársaság kormánya és a Mazsihisz között megkötött szerződés (2000. december 7) (#282), amely az állam és a zsidó vallási szervezetek közötti viszonyt szabályozza, változatlanul konkordátum jellegű, szövegének érdemi részei nagyjából ugyanazt az elvet követik, mint a kormánynak a református egyházzal ugyanakkor (1998. december 8) kötött szerződése. A konkordátum jelleg jellemezte már a Horn-kormány és a Vatikán között megkötött (1997. június 20) szerződést is. Az utóbbi tekinthető mintának mindkét esetben.

Az új Alapszabály (2004. május 16)⁶⁵² teljesíti az 1868/69-ben a szervezeti kettészakadáshoz vezető viták követelését: kimondja, hogy a vallási életet a *Sulhan arukh* alapján szervezi. A *Sulhan arukh*-ra való hivatkozás azonban, ha némi jóindulattal programnak vesszük is, a jelenlegi gyakorlatban, mondhatni, fügefalevél csupán. A centralizált igazgatás és pénzkezelés a tényleges hatalmat a szervezet vezetőinek a kezébe teszi le. A Mazsihiszben gyakorlatilag az ügyvezető elnök dönt mindenben, amihez pénzre van szükség.

A harmadik évezred elején nagyjából ugyanannyi zsidó (hit)község működik Magyarországon, mint amennyit a történeti irodalom a középkorból számon tart.

A XXI. század első évtizedében a vallási irányzatok Magyarországon nagyjából leképezték a diaszpóra más nagyobb zsidó társadalmiiban található helyzetet. A hagyományos – és létszáma szerint legnagyobb – neológia a budapestin kívül 25 vidéki hitközséget számlál, összesen 15 zsinagógával, a budapesti hitközség pedig Pesten 12, Budán 1 templomkörzetet foglal magában, ezek összesen mintegy 20 zsinagógát

652 Balogh Margit & Gergely Jenő, szerk., *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005 (Dokumentumok)* (História Könyvtár: Okmánytárak, 2) (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2005), pp. 1439–1464, no. 276; Gergely Jenő, szerk., *Autonómiák Magyarországon, 1848–2000* (Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó, 2005), III, pp. 2289–2309, no. 123.

és imatermet használnak. (Egész pontosan, Budapesten 23 helyen van rendszeres istentisztelet, beleértve a kórház és a szeretetotthonok imahelyeit is, köztük hat helyen minden nap, két helyen csak hétfőn és csütörtökön – a hétköznapi Tóra-olvasás napjain – reggel és este, két helyen csak péntek este, egy helyen csak szombat reggel.) A vidéki zsidó községek gyér lélekszámát jelzi, hogy a Mazsihisz képviselő testületébe 19 hitközség csak 1–1 tagot delegál, a debreceni 5-öt, míg a budapesti 58-at. Ez gyengésséget, majdhogynem tehetetlenséget jelent. A budapesti szavazatok döntik el, mennyi támogatást kapnak a vidéki hitközségek.

A centralizáció ellen lázadva, a vidéki hitközségek közül több az illetékes megyei bíróságon mint önálló egyház is bejegyeztette magát, azaz jogi státusa független lett a Mazsihisztől. Autonóm orthodox hitközség működik Budapesten, három zsinagógával és viszonylag teljes intézményi strukturával, valamint Miskolcon. A háború után a miskolci (Kazinczy utca) zsinagóga restaurálásakor a bima- / almemort az orthodox hagyománynak megfelelően áthelyezték a tér közepére.

A Mazsihisz vezetésével szembeni tiltakozásul a keszthelyi hitközség kilépett a szervezetből (2006. január): ezzel megbomlott az 1868/69 óta több néven, de nagyjából változatlanul meglévő országos hitközségi szervezet, a kongresszusi / neológ hitközségek körében is megjelent az *autonomia*. A kiválás oka az volt, hogy a Mazsihisz 2001-ben a hitközségek tulajdonában lévő ingatlanokat központi tulajdonba vette, és ezzel egyszerű adminisztratív úton teljes rendelkezési jogot szerzett fölöttük.⁶⁵³

A modern orthodoxia képviselői Budapesten csak kis informális közösséget alkotnak. Az irányzat a Samson Raphael Hirsch által hangoztatott elvek alapján áll, még ha Hirsch rabbi iránymutató művét, a *Neunzehn Briefe* tartalmát már igen kevesen ismerik is. Hirsch elveinek fontos eleme az, hogy a hitű zsidóknak a Tóra és a Talmud ismeretén kívül szükségük van magas szintű tájékozottságra a világi ismeretekben és tudományban. Hirsch elveit a XX. századi – amerikai – életkörülményekhez Joseph Baer / Dov Soloveitchik (1903–1993) bostoni rabbi igazította hozzá. Az irányzat célul tűzi ki a nők integrálását a rituális és liturgikus életben: a tanulásban a nők ugyanúgy részt vesznek, mint a férfiak, egyenrangú tagjai a közösségnek. Iskolákat, egyetemet végez, elfogadja a modern öltözködési szokásokat, alkalomadtán eszik nem kóser étteremben is, de csak vegetáriánus ételt vagy halat, strandra jár stb. Magyarországon ilyesmi egyelőre csak egyéni elhatározásból történik.

A debreceni hitközség 2004 őszén jelentette be, hogy visszatér a *status quo* jellegéhez mind nevében, mind szabályzatában, szertartásrendjében és tevékenységében. Vácott a hitközség először a korábbi *status quo* ravatalozót építette át imaházzá, majd a hitközség elnökének⁶⁵⁴ kezdeményezésére – sokak összefogásával, a városi önkormányzat támogatásával – elkészült a műemlék zsinagóga (Eötvös Károly utca

653 Gadó János, "Keszthely non coronat", *Szombat*, 18, no. 3 (5766. ádár / 2006. március), pp. 16–17; 19, no. 1 (5767. tévét / 2007. január), pp. 20–21.

654 Turai János.

A Teleki téri szefárdi (Csortkov) "schul" alapító irata a falon, a község akkori tagjainak névsorával

5) újjáépítése (2008). Békéscsabán⁶⁵⁵ a kis hitközség új zsinagógát épített (2008).⁶⁵⁶

1987 óta működik egy reform zsidó hitközség "Szim Salom" ("adj békét"),⁶⁵⁷ a *World Union of Progressive Judaism* irányzat / a főként az angolszász világ számos pontján megtalálható nemzetközi hitközség része,⁶⁵⁸ a *Leo Baeck Institute*-ban (London) kiképzett és 1998-ban felavatott női rabbival.⁶⁵⁹ A "Szim Salom" hitközség tagja a Mazsihisznek, de a Rabbitanács erőlesen elutasította a felvételi kérelmét. 2006-ban egy amerikai stílusú reform hitközség is alakult,⁶⁶⁰ "Bét Orim" ("fények / fényesség / világosság háza"⁶⁶¹), az 1848–1852 között fennálló Középponti Reform-egylet felújított utódjának tekinti magát, szintén a *World Union of Progressive Judaism* tagja, az Egyesült Államokból hazatért rabbi⁶⁶² vezeti.

A Teleki téri ("csortkovi") zsinagóga közössége újjáéledt. XIX. századi hagyományaiknak megfelelően szefárdinak nevezik magukat, van rabbijuk, érdeklődnek a kabbalista eszmék iránt, összejön a *minján*, gyermekek is járnak az istentiszteletre.

A második világháború után az egész világon igen elterjedt haszidisztikus irányzatok közül Magyarországon jól látható – és a feltűnést is minden lehetséges módon kereső – képvisellel a HABAD-⁶⁶³lubavicsiak vannak jelen, zsinagógával (Vasvári Pál utca),⁶⁶⁴ létszámukhoz képest is jól kiépített, gondosan fenntartott intézményi

655 A két korábbi zsinagóga-épület fennmaradt ugyan, de az 1960-as években a város más célokra vette igénybe őket.

656 Tervezte Wirth Péter és Benkő Ágnes; az építkezés mozgató ereje Moskovits Sándor hitközségi elnök volt.

657 A "Semone eszré" / "Amida" ima kezdő szavai.

658 1992-ben mint egyesület alakult meg, 2004-ben bírósági bejegyzéssel megszerezte mint egyház az államilag elismert státust.

659 Kelemen Katalin.

660 Tagjai a "Szim Salom" közösségből váltak ki és alakítottak "Bét Orim Progresszív Zsidó Egyesület" névvel önálló közösséget.

661 Vö. Ps. 136,7.

662 Raj Ferenc, aki korábban Budapesten, az Országos Rabbiképző Intézetben szerezte meg rabbi-oklevelét.

663 Akronímia a *hokhma* – *bina* – *daat* szavakból: "bölcesség, megértés, tudás". Alapítója Snéur Zalman (1745–1813), "der alte Rebe". A tanulás (Talmud-tanulás) iránti mély elkötelezettség és erős messianisztikus hit jellemzi az irányzatot.

664 Rabbijuk, Baruch Oberlander, Oberländer Lázár egykori pesti orthodox *melámed* unokája,

hálózattal, óvodától a jesiváig, vasárnapi iskolától (talmud-tóra kisgyermekeknek) a szabadegyetemig; valamivel – lényegesen szerényebben – a szatmáriak (*Satmar*). A HABAD nagy részt vállal a rituális életvitel feltételeinek megteremtésében, rabbit⁶⁶⁵ avatott, tanít, jesivát tart, vállalja a körülmetélést, erőteljesen térít a zsidó ifjúság körében, kiterjedt könyvkiadási tevékenységet folytat: új imakönyveket, Haggadát, talmudi szöveggyűjteményeket adott ki. Minden megnyilatkozásában észlelhető az irányzat messianisztikus eszmeisége.

Legújabban (2004) Budapesten megalakult a HABAD-lubavicsi irányzat – átlátzó módon – *status quo* hitközségnek álcázott változata, az Egységes Magyarországi Statusquo Ante Izraelita Hitközség (EMIH),⁶⁶⁶ amely nevében nem csupán a *status quo* elnevezést használja megtévesztő módon, de teljes ellentétben a hagyománnyal – amely szerint a (hit)község az egy helységben élő zsidók közössége – igényt jelent be az egész országra kiterjedő működésre is.

Az – amerikai értelemben (*Jewish Theological Seminary of America / JTS*, New York) vett – konzervatív irányzat új, *maszorti* (“hagyományos”) ága Budapesten a “Dor Chadas” (*dor hádás*, “új nemzedék”) *minján* (2006), amelynek imahelye az Erzsébetvárosban van, egy lakásban. A Marom Klub Egyesület a *Maszorti Olami* tagja. A reform hitközségek mind az elfogadtatás nehézségeivel küszködnek, például, hogy ne botránkozzanak meg a neológok, ha nő is táleszben (*tallit*) imádkozik vagy éppen rabbi. Egyikük sem ismeri el a Mazsihiszt a magyarországi zsidóság legmagasabb szintű, egyetlen képviselőjének: “Egyetértünk abban, hogy a Mazsihisz jelenlegi öndefiníciója, mely szerint ő a honi zsidóság általános képviselője, nem felel meg a valóságnak. A Mazsihisz jelenlegi szervezeti formájában nem alkalmas arra, hogy hitelesen és átfogóan képviselje akár a szekuláris, akár a vallásos hazai zsidóságot.”⁶⁶⁷

Magyarországon 2004-ben összesen 127 hivatalosan – az 1990:iv. tv. alapján – elismert egyházat tartottak számon; a számuk évről évre növekszik, 2008-ban megközelítette a 170-et. A keresztény színezetű egyházak / vallási csoportok között több olyan is találkozunk, amely nevében félreérthetetlenül utal valamilyen szóra, fogalomra a héber Biblia vagy a zsidó vallás történetéből, még ha ez nem jelent is többet, mint a kereszténység “őszövségi” elemeinek megidézését, esetleg éppen a kisajátítását: Ámen gyülekezet, Dávid Sátora Gyülekezet, Fény Gyermekei Magyar Esszénus Egyház, Immánuel Gyülekezet, Mahanaim gyülekezet, Shalom Bibliai Gyülekezetek, Sekina Gyülekezet stb. Igaz, a motívum-szavak semmiképpen nem halákhikus zsidóságot jeleznek, de esetenként mégis a héber Biblia mint referen-

---

Amerikából 1989-ben költözött Budapestre mint lubavicsi haszid *sálih* / *slih*. Nagy energiával és eredményességgel szervezte meg a haszid vallási és társadalmi életet.

665 Köves Slomó.

666 A név változata: Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (Statusquo Ante).

667 Közlemény, 2008. november 14 (<http://ots.mti.hu/news.asp?view=2&newsid=52694>).

cia elfogadásáról, a zsidó vallás iránti rokonszenvről árulkodnak, mint a XVI. században a *Hebraica veritas* Biblia-magyarázó elve. A Teljes Evangéliumi Keresztyén Közösség Mahanaim gyülekezet minden lehető módon kinyilvánítja szolidaritását a zsidósággal, 1994-ben ők szervezték meg a leghatásosabb, az egész országot lefedő Holocaust-megemlékezéseket.

A hitközségekhez szorosabban nem – vagy egyáltalán nem – kötődő, nagyrészt szekuláris zsidók több tízezres tömegét a különböző világi / kulturális és érdekvédelmi szervezetek próbálják magukhoz kapcsolni.

1994. október 16-án avatták fel a Révay utca 16-ban a Magyar Zsidó Közösségi Házat, amelynek helyrehozatalát és berendezését egy Londonban élő család alapítványa tett lehetővé, róluk nevezik röviden Bálint-háznak. Az épület korábban is különböző zsidó intézmények otthona volt, a földszintjén egy időben, még a második világháború után is, a híres Niszeli kóser vendéglő működött. Rendszeres kulturális programok, nyugdíjasklub, jiddis klub stb. mellett a házban lakások és diákokthoz is helyet kapott. Nyüzsgő életébe sokan olyanok is bekapcsolódnak, akik amúgy távol tartják magukat a zsidó szervezetektől.

Formailag nem zsidó szervezetek ugyan, de tagjaik – és tevékenységük – eredendő kapcsolatban állnak a Holocausztal, az a néhány, ma már kis létszámú csoport, amely többnyire a második világháború és a lágerekből való visszatérés óta egykori szenvedéseinek emlékét őrzi: Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesülete / Bizottsága (NÜB), Munkaszolgálatosok Országos Egyesülete (MSZOE), Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége (MEASz). A NÜB eredetileg az egykori lágerek szerint tagolódott csoportokra: Auschwitz, Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, Lichtenwörth, Mauthausen, Neuengamme,⁶⁶⁸ Sachsenhausen és a (pesti) gettó. Buchenwaldot az egykori deportáltak csoportos kegyeleti kirándulás keretében évente fel szokták (volt) keresni.

A rendszerváltás után megújult a Magyarországi Cionista Szövetség (1990. április 1). Újrafogalmazta programját.⁶⁶⁹ A tervzetben szerepel, hogy “a zsidóságot saját nemzeti történelemmel, önálló vallással, nyelvvel, közös kultúrával és hagyományokkal szerveződött népnek” tekinti. Kötelességének tartja, hogy “szellemi elődeinket, akik a zsidó nemzeti otthon megteremtéséért, illetve ennek támogatásáért személyes és egzisztenciális szabadságukat kockáztatták és váltak áldozataivá az intoleranciának és értetlenségnek, erkölcsileg, jogilag és politikailag rehabilitáltassuk.” (Újra-) alapító elnöke, Engländer Tibor, számíthatott az általa még az 1980-as évek vége felé a Bethlen téren tartott *oneg sabbát* (“a szombat öröme”) csoport tagjaira.

668 Sachsenhausen egyik altábor, Hamburgtól délkeletre (Németország). – Brenner Sándor, *A téglagyárból indult el* (Budapest: A szerző kiadása, 1946).

669 “A Magyarországi Cionista Szövetség programtervezete”, *Szombat*, [2], no. 4 (1990. április), pp. 9–10.

A Szövetség kis könyvsorozatát adott ki Herzl írásából, a cionizmus történetével, a *haluc* ellenállással foglalkozó munkákból.

Az 1990-es években először Budapesten, majd sok más városban (Debrecen, Hódmezővásárhely, Szombathely, Vác, Zalaegerszeg stb.) alakult Magyar–Izraeli Baráti Társaság, ezek időközben országos szövetséggé is szerveződtek. Tagjaik, a programjaik iránt érdeklődők között nagy számban vannak olyanok, akiket nem annyira vagy egyáltalán nem származásuk, inkább érdeklődésük vagy munkájuk köt Izraelhez.

A magyarországi társadalom zsidó része, akár hogyan határozzuk is meg a zsidóságot, ugyanúgy tagolt, valószínűleg arányaiban is hasonlóan, mint a környező társadalom. Feltűnést váltott ki 1999-ben, hogy három személy, egy ismert történész (Haraszi György), egy publicista (Pelle János) és egy jogász (Staub Pál) megalakították a Zsidó Közéleti Uniót, amely magát mint konzervatív szervezetet határozta meg, és elhatárolta magát “a magát szocialistának vagy liberálisnak valló, de zsidó identitását nem mindig vállaló értelmiségtől”.⁶⁷⁰ Más tagja a szervezetnek talán nem is volt, de a kimondatlan célt, átvenni a zsidó közélet vezetését vagy legalább szerephez jutni benne, egyelőre nem sikerült elérnie. Politikai kötődést nyilvánított ki a *Chérut-Likud Hungaria* nevet választó, 15 fővel a Várhegyen, a török hódoltság kori zsinagóga (ma: múzeum) épületében alakult párt (Rózsa T. Endre), ez nyíltan kimondta, hogy támogatásra, “(kormány)penzre” számít. Két másik szervezetnek csak a neve került forgalomba: Jeruzsálem-Társaság, illetve Magyar-Zsidó Polgári Kör. Tömörülésüknek a Magyarországi Zsidók Közéleti Szövetsége a Haladásért nevet adták.⁶⁷¹ Megalakulásuk után egyik szervezetről sem lehetett többé hallani, a 2002. évi választások után nem szerveződött látható zsidó jobboldal.

A *Memorial Foundation* az 1980-as évek végén kezdeményezte egy judaisztikával és zsidó történelemmel foglalkozó intézmény felállítását Magyarországon is, ennek eredményeképpen hozta létre a M. Tud. Akadémia és elnöke, Berend T. Iván az MTA Judaisztikai Kutatócsoportot (1987). A kis kutatócsoport erkölcsi és szellemi támogatást kapott Szabolcsi Miklóstól, Pach Zsigmond Páltól, szoros együttműködést alakított ki az Országos Rabbiképző Intézettel és igazgatójával, Schweitzer Józseffel. A megnyitó ünnepségen megjelent Ephraim Elimelech Urbach (1912–1991), az Israel Academy of Sciences volt elnöke, évtizedeken át a klasszikus (talmudista) judaisztika egyik vezető mestere. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem szerződésben vállalta a hebraisztika mint rendes egyetemi szak megindítását, e szerződés alapján a kutatócsoport az Assziriológiai és Hebraisztika Tanszék mellett működik, szervezi és ellátja a szakoktatásának feladatait. Az oktatás felöleli a héber Bibliát, a talmudi és középkori zsidó irodalmat, a modern héber nyelvet, a zsidó történelmet, *jiddiskejt* elnevezéssel tanítja a zsidó élet alapvető ismereteit, a zsidó szokásokat. Ezzel jelent meg először a judaisztika az állami egyetemeken Magyarországon. Húsz-egynéhány év alatt ca. 50 hallga-

670 *Szombat*, 11, no. 8 (5759. *tisri* / 1999. október), p. 11.

671 *Szombat*, 12, no. 9 (5761. *chesván* / 2000. november), p. 5.

Ünnepi ülés az MTA Judaisztikai Kutatócsoport megalakulása alkalmából az Akadémia dísztermében: Efraim Elimelech Urbach, az Israel Academy of Sciences and Humanities volt elnökének előadása (“Akadémiai kutatás és vallási tudomány”); mellette Berend T. Iván, a M. Tud. Akadémia elnöke (1988) (MZsL)

tó szerzett egyetemi diplomát hebraisztika szakon héber nyelvű források alapján írt szakdolgozattal. A tudományos kutatás eredményei egy nagyobb könyv- és egy kisebb füzet-sorozatban jelennek meg, *Hungaria Judaica*, illetve *MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő* sorozattal, az említett évek alatt összesen több mint 40 kötet. Az akadémiai–egyetemi intézet tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy a zsidó hagyományok tudománya ismertebbé vált Magyarországon a társadalom zsidó szegmensén kívül is. A kutatócsoport szervezeti önállóságát az MTA vezetése 2011 végén megszüntette.

Az Országos Rabbiképző Intézet 2000. januárban egyetemmé alakult át, régi nevének lényeges elemét megtartva: Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem / OR-ZsE / ORZsE. Profilja a hagyományoshoz képest lényegesen kibővült: a rabbiképzésen kívül külön szakirányokban tanít kántorokat, liturgiatorténét, judaisztika tanárokat, szociális munkásokat, és fontos szakág a zsidó művelődéstörténet, amely a diákkoron már túllévő, idősebb felnőtteknek ad sokoldalú képzést a zsidó történelem és hagyomány területein. Külföldi (Izrael) vendégtanárokat is fogad. A templomot, mely a rabbijelöltek “gyakorló” zsinagógájául is szolgál, az addiginal konzervatívabbra alakították át, orgona nélkül. Az ORZsE másfélszáz vagy több hallgatója idő-

Jeruzsálem, Dec. 26. 2003

Tisztelt Kolléga Úr,

Az elmúlt harminc évem alatt hogy kérték velem a "Héber Konferenciák" és valószínűleg hasonlóan az illető nyugdíjazás, mert úgy éreztem hogy nem illik az ilyen ajándékok konvencionális kiadványait rendezni. Inkább időt vettem rá hogy a vaslós kötetet (amelynek létezését én nem ismertem) elpótoljam, hogy becsillapítsam iróniámat róla. Most az én igazságtól megfosztott és a múlt megjelölésére a könyv kiadására és a szerzői jogok megjelölésére. A könyv jó része elolvasom, és miután minden rendes tudós, magyarral kevesebb lenne a (magyarok) hibáival. Minden esetben: egyet is tudtam. Az utolsó jó pár tíz éve ez még sokszor történt velem (az utáni publikációkat egybevéve). Van ennél nagyobb dicsőség? Az ilyen fajta minden azt bizonyítja hogy nincs Erre csak a könyv grafikai kidolgozását érdekelni a "képek" a kötetben benne. A könyv "szépi" (vagyis a könyv) és belülről egyformán magyarral. Szóval gratulálunk Önnek. Spitzer professzorom, és minden jókívánsággal. A könyv megjelölése a valódi tudományok nagy ünnepe.

Sok hasznos sikert kívánok Önnek és a Kutatócsoport összes tagjának.

Mély tisztelettel,

Ezra Fleischer

Ezra Fleischer
Rehov Gethse 14/8
96755 Jeruzsálem
Izrael

Ezra Fleischer levele (2003) (MTA Judaisztikai Kutatócsoport)

vel át fogja alakítani a magyarországi zsidóság jelentős rétegének zsidó műveltségét.

És vannak az elhagyott temetők. Az ezredforduló táján hirtelen sokfelé ébredt fel érdeklődés a zsidó temetők iránt, kegyelet és családtörténeti nosztalgia a zsidó, lelkiismeretfurdalás, megbecsülés, idegenforgalmi érdek a nem zsidó közegben. Sokfelé elvégzik a rendbehozatal minimálisan szükséges munkáit. Gondozzák, ahol van, az *ohél*-t. De tisztázatlan a temetők tulajdonjoga azokban a helységekben, amelyekben már nem élnek zsidók, és ez bizonytalanra teszi jövőjüket, mint ahogy bi-

Az Országos Rabbiképző Intézet egykori díszterme, a főfalon az intézet tanárainak arcképei (MZsL)

A Magyar Zsidó Levéltár egykori szobája az Országos Rabbiképző Intézetben (MZsL)

zonytalan az elhagyott zsinagógák sorsa, még az építészetiileg értékes épületek is.

Az orthodoxia, amelynek az 1950-es évek után szinte csak nyomai maradtak Magyarországon, „az atyák sírjának látogatása” (*keveravot*) szokását külföldről is fenntartja. A(z) orthodox) magyar-zsidó horizontot a zarándoklatok itineráriumi rajzolják ki. Egy tanulmány⁶⁷² interjú-riportjaiból: „Az, hogy egy helyre megy valaki, az nagyon ritka. (...) Tehát Magyarországon is van egy úgynevezett kiskör és egy úgynevezett nagykör. (...) A kiskör, az Budapestről jön lefelé, Mád, Bodrogkeresztúr,

Liszke⁶⁷³ és Sátoraljaújhel. A nagykör, az tartalmazza a kiskört, ezen kívül Újfehértó, Racfelt,⁶⁷⁴ úgy szokták emlegetni, akkor Kálló, Nagykálló, Balmazújváros, oda is sokan mennek, Nyíregyháza... (...) Kálló környékén van egy pár település. Akkor itt nem messze Kisvárda, s... (egy sofőr: Nyírtass... Hajdúnánás, Hajdúdorog...)⁶⁷⁵ (...) Szlovákiában szoktam (zarándokokat vinni) Pozsonyba. (...) Azt külön szokták. Az egy félnapos (út) Pestről. És itt ezen a részen Kassára. Lengyelországban pedig Lizsenszke, Rimanov, Lancut,⁶⁷⁶ Dinov,⁶⁷⁷ Szánsz, az most Novi Szánsz,⁶⁷⁸ és

672 Gleszer Norbert, „»Súlajm áléchem Rabéni vöMoréni...« Zarándoklatok a magyarországi cádik-síroknál” (<http://www.mzsh.hu/gtanulm.doc>).

673 Olaszliszka.

674 A zsidó név Újfehértó régebbi nevét (Rác-Fejértó) őrzi.

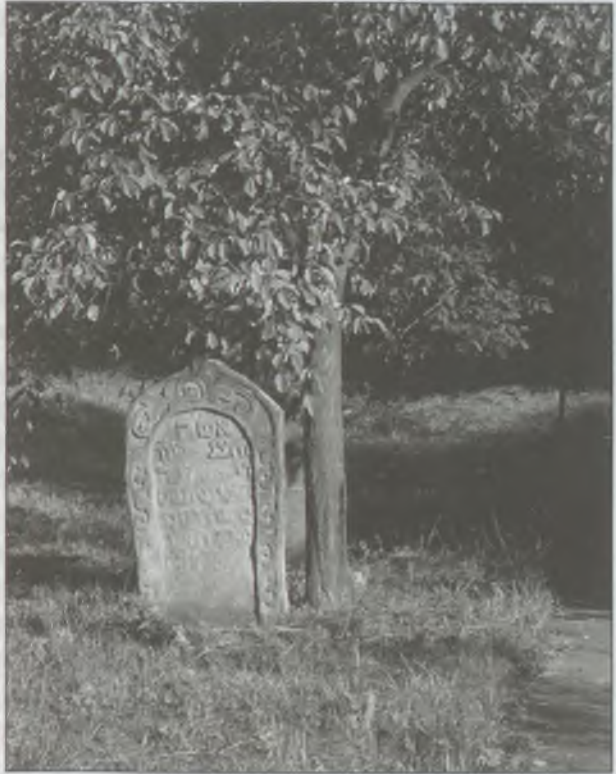
675 Anonimus, 1957, orthodox, levita családból, gondnok, Sátoraljaújhely, 2003, illetve Anonimus, 30 év körüli sofőr, Budapest, orthodox, Sátoraljaújhely, 2003.

676 Łancut / jiddis *Lancut*: a Kárpátok térségében (*Podkarpacie*, Délkelet-Lengyelország). Zsinagógája 1761-ben épült.

677 Dynów, lengyel kisváros, a második világháború előtt shtetl a Kárpátok térségében. 1939-ben a zsidó újjév napján (5700. *tisri* 1 / 1939. szeptember 14) a Wehrmacht egysége 150 zsidót gépfegyverrel megölt, 50-re rágyújtotta a zsinagógát.

678 Nowy Sącz.

Magányos sírkő a csengeri temetőben

Krakkó. Innen Budapestről. A többit, azt inkább onnan szokták intézni. (...) Makó, az egy külön fuvar, mert az egy kicsit kiesik.”⁶⁷⁹

Az antiszemitizmus valamelyest kódolt formája továbbra is a szovjet időkben kialakított modell: az anti-cionizmus, konkrétan, az Izrael-ellenesség. Új fejlemény, hogy ez az Izrael-ellenesség nemcsak a hagyományosan zsidóellenes körökben ölt harcias formát, de átveszi – legalábbis szellemét és érveit – a liberális tábor is, amely az izraeli politikában, nagyvonalúan el-

tekintve az arab / “palesztin” terrorizmus vitathatatlan tényeitől, Izrael Államot teszi felelőssé a véres konfliktusért. Magyarországon az 1990-es évek elején erősebb volt a zsidóellenes érzelem, ha nem is éppen indulat, a szocialisták – főként a “nemzeti” szocialisták – köreiben, mint a többi politikai pártban (nem számítva a nyíltan antiszemita MIÉP-et és hasonlókat). Időközben a nézetek polarizálódtak, de a politikai baloldal és a liberális értelmiség egy része – köztük sok zsidó származású, szekuláris értelmiségi, akik vagy akiknek családja életének egy részében a szocialista-kommunista mozgalomhoz kötődött, határozottan Izrael-ellenes álláspontot foglal el, mit sem törődve azzal, hogy nézetei érintkeznek vagy éppen összemosódnak a régi típusú, zsigeri, diszkriminatív zsidógyűlölettel, politikai antiszemitizmussal.

679 Anonimus, 30 év körüli sofőr, Budapest, orthodox, Sátoraljajuhely, 2003.

Nemzetiség, nemzeti kisebbség

A zsidóüldözések által érintett országokban eltérő a zsidók jogi státusa. Németországban vallási kisebbségnek számítanak, a hitközsegeket két ernyőszervezet fogja össze, az 1950-ben megalakított Németországi Zsidók Központi Tanácsa (*Zentralrat der Juden in Deutschland*) (orthodox) és emellett 1997 óta a Németországi Progresszív Zsidó Közösségek Tanácsa (*Union progressiver Juden in Deutschland*). Ausztriában és a térség több más országában más minősítés, mint a vallási közösség, föl sem merült. Romániában ellenben a zsidók nemzeti kisebbség. A Szovjetunió, és felbomlása után Oroszország, történeti hagyományainak megfelelően, továbbra is fenntartotta a zsidók nemzetiség státusát, ezt a személyi okmányokban is feltüntette (*еврей*), és a gyakorlatban diszkriminatív módon érvényesítette, az érintettek is annak tekintették. (Az orosz szó azt jelenti, hogy "héber", és önmagában nem számít offenzívának, a támadó élű szó ez: *жид*.)

Magyarországon az 1985/90. évi országgyűlés utolsó napjaiban (1990. március 1) elfogadott kisebbségi törvény (1990: XVII. tv.)⁶⁸⁰ törvénybe iktatta, hogy nyolc nemzetiség jogosult az országgyűlési képviselőre (#275), ezek egyike volt a zsidóság.

Schöner Alfréd (1948–), akkor (1985–1990) Dohány utcai főrabbi, az 1985/1990. évi országgyűlésben – mint az Országos Rabbitanács elnöke – országgyűlési képviselő, utóbb így nyilatkozott⁶⁸¹ a törvényről: "A parlamentben azt mondtam a nyolcvanas évek végén, hogy a magyarországi zsidóságnak adassék meg a lehetőség, hogy bármelyik tagja önmaga dönthesse el, milyen módon éli meg a zsidóságát. Ha valaki nemzetiségi alapon akar Magyarországon zsidó lenni, akkor lehessen nemzetiségi alapon zsidó. Ha vallási alapon, akkor vallási alapon, ha kulturális alapon, akkor kulturális alapon. Mindenki úgy élhesse meg a zsidóságát, ahogy akarja, és ezt senki ne határozza meg a számára. Abból elég volt, hogy meghatározzák, hogyan lehetek zsidó. Kitért az óriási botrány. Kiforgatták a szavaimat, ugyanis úgy interpretálták, hogy a Schöner a magyar zsidóságot nemzetiségnek akarta minősíteni. Ebben a kérdésben az akkori magyar rabbi-kar mellém állt ugyan, de mindenki más támadott. Szinte teljesen egyedül maradtam."

A kisebbségi törvényt az új, szabadon választott, többpárti országgyűlés (1990/94) nem sokkal megalakulása után rövid úton érdemben hatályon kívül helyezte (1990: XXXVI. tv.) (1990. június). Majd a hosszas vajúdas után 1993. július 7-én elfogadott új törvény (1993: LXXVII. tv.)⁶⁸² lehetővé tette Magyarországon a nemzeti-ethnikai kisebbségek önálló szervezetekbe tömörülését (61. § 1. bekezdés), és rendelkezett helyi, illetve országos önkormányzataik jogköréről, illetve érdemleges anyagi támo-

680 "A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és nyelvi kisebbségek országgyűlési képviselőtéről."

681 *Múlt és Jövő*, ÚF 11 (sic!), no. 2 (2000), p. 21.

682 "A nemzeti és ethnikai kisebbségek jogairól."

gatásáról, de a “bevett” nemzeti kisebbségek jegyzékében a zsidók nem szerepeltek. E törvény előkészítése során a magyarországi zsidó hitközségek ernyő-szervezete (Mazsihisz) nyilatkozatban jelentette ki, hogy jelenlegi közjogi helyzetén nem kíván változtatni, mert “a magyarországi zsidóság a magyar társadalom szerves részének tekinti magát”, nem igényli a nemzetiség minősítést (#279/c), de fenntartja jogát arra, hogy véleményét később esetleg megváltoztassa. Egyetértett az elutasító véleménnyel országa nevében Izrael akkori – hosszú szünet után első – magyarországi nagykövete, Shlomo Marom is.

Egyidejűleg egy – akkor hirtelenjében a nyilvánosság elé lépő – szervezet, a Magyarországi Zsidók Nemzeti Szövetsége gyorsan kinyilvánított különvéleményben ellenkező értelmű nyilatkozatot tett (#279/e), a bibliai ígéret – “nagy néppé teszlek”⁶⁸³ – közeli megvalósulásának reményében. A Szövetség mögött – a szervezők akkori becslése szerint – 1 000–1 500 fő állhatott. A hivatalos zsidó elhárítás dacára az MSzP egyik országgyűlési képviselője (Suchmann Tamás⁶⁸⁴) önálló indítványt terjesztett be (1993. szeptember), s azt javasolta, hogy a héber is minősüljön Magyarországon kisebbségi nyelvnek, és ennek megfelelően oktatásához az állam adjon támogatást. A zsidó nemzetiségi kérdés akkor lekerült a politikai napirendről. Mezei András költő: “(...) semmi probléma nem lett volna azzal, hogy kisebbségnek nyilvánítsák a zsidóságot, de, legalábbis a zsidóság hangadó része, ellene volt. Szembe mert-e nézni a magyar zsidóság azzal, hogy népi s nem vallási alapon zsidó? Magyarországon még ma is a zsidó klérus (értsd: a rabbik) képviseli a zsidóságot. A magyar kormány pedig belenyugodott abba, hogy a zsidóság egy olyan kisebbség, amely nem tartja magát kisebbségnek.”⁶⁸⁵

Mellesleg, az 1991. évi népszámláláskor – már az 1990: xvii. tv. (kisebbségi törvény) hatályon kívül helyezése (1990: xxxvi. tv.) után és az erős ellenpropaganda ellenére – valamivel több mint 500 fő, a 2001. évi népszámláláskor pedig 701 fő vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, miközben pedig 12 871 fő zsidó vallásúnak, 276 pedig héber (ivrit) anyanyelvűnek. A számok inkább egymáshoz viszonyított arányukban informatívok, mintsem abszolút értékükben. A zsidó vallású és magukat zsidó nemzetiségűnek tekintő csoportok határai biztosan nem esnek egybe, de a kettő aránya (5.45 %) feltehetően reális. Ez azt jelenti, hogy a ma Magyarországon élő zsidók mintegy 5–6 százaléka tartja magát zsidó nemzetiségűnek.

A zsidó vallási hagyomány (*halákha*) a zsidósághoz tartozást egyértelműen származási kérdésnek tekinti, a zsidó anya gyermeke zsidó marad, a zsidóságot levetkez-

683 Gen. 12,5.

684 Ugyanő volt az, aki az őszi nagyünnepek idején a héber quasi-“BÜÉK” kifejezéssel (*Le-sána tova tikkátévna*, “Legyetek beírva jó évré”) jelezte az országgyűlés plenáris ülésén, hogy aznap van a zsidó újév.

685 Várnai Pál interjúja Mezei Andrásal, *Szombat*, 15, no. 2 (2003), pp. 24–27; az interneten: <http://szombat.portalinternet.hu/archivum/h0302m.htm>.

Schweitzer József nyugalmazott országos főrabbi

ni nem lehet, elveszíteni is csak több nemzedék alatt, bár a zsidó módon élést rituális követelmények határozzák meg, ugyanakkor lehetséges – megfelelő feltételek mellett – a teljes jogú betérés.

2005 őszén négy magánszemély, köztük a korábbi Nemzeti Szövetség egyik képviselője, az Országos Választási Bizottság jóváhagyását kérte egy aláírásgyűjtő ívre, amely kedvező eredmény – ezer támogató aláírás összegyűjtése – esetén köteleznék az országgyűlést, hogy tárgyalja a zsidók nemzeti-ségi kisebbséggé nyilvánítását. A Zsidó kisebbség népi kezdeményezés aláírásgyűjtő ívének jóváhagyása (október 29) után széles

körű hírlapi vita kezdődött a kezdeményezésről. Az ellenzők beadványát az Alkotmánybíróság elutasította (2006. január 30), ezzel ténylegesen is megkezdődhetett a támogató aláírások gyűjtése. A szervezők azzal érveltek törekvésük mellett, hogy a hitközségi szervezetek azok közül, akik vállalják zsidó identitásukat, csak csekély részét ölelik fel, a többiek, köztük a nem vallásosak összefogására a jelenlegi alkotmányos keretek között a kulturális egyesület (MAZSIKÉ) kevés, a nemzetiségi státus alkalmasabb lehet, és ezzel a státussal együtt járnak bizonyos jogi előnyök (önkormányzat) és jelentős állami támogatás is. A Holocaust emlékével együttélők körében már pusztán az összeírás lehetősége reflexszerűen ellenérzést és félelmet váltott ki. Külön gondot jelent, hogy a nemzetiségi törvény a nemzetiségi önkormányzatok választásánál előírja az ilyen státust igénylők összeírását és a megfelelő jegyzékek hivatalos nyilvántartását. Sokak véleménye szerint azonban kívánatos a polgári identitás-választás szabadságának kiterjesztése a zsidókra is. Az akkori kisebbségi ombudsman, Kaltenbach Jenő nyilatkozata szerint aligha vitatható, hogy a zsidóság nemzeti kisebbség.

Schweitzer József ny. országos főrabbi (2010): "Amint lehetett, a magyarországi zsidók magyar zsidók akartak lenni. Beilleszkedve a művelődésbe, a kultúrába és így tovább. (...) Ez az alapvető törekvés nem mindig talált őszinte elismerésre, de a törekvés mindig őszinte volt, hogy tudniillik a magyarsággal együtt, magyar zsidókként szerettünk volna élni. Így volt ez a történelem legkülönbözőbb időszakai-ban. És így van ma is."⁶⁸⁶

686 *Jelenkor*, 53, no. 9 (2010), p. 949 skk. (Sz. Koncz István interjúja).

A jelen

A könyv alcímében ezt írtam: "... a jelenkorig", de a jelenről valójában nem lehet történelmet írni. És a jelen, 2010/11-ben, egyelőre fordulópontnak látszik a rendszerváltáshoz, az előző két évtizedhez képest. Csak olyasmiről írok itt, ami a zsidók helyzetében rövidebb-hosszabb távlatban lényeges változásokat hozott, hozhat.

Etwas über... – ahogy a XIX. században tudományos értekezések címében írták; valamit a háttérrel. Orbán Viktor volt miniszterelnök pártja, a Fidesz⁶⁸⁷ 2010. áprilisban abszolút többséggel megnyerte az országgyűlési választásokat, az egyéni választókerületekben leadott összes szavazat 53.43 százalékaival kétharmados parlamenti többséget szerzett (Fidesz–KDNP: 263 képviselő, 68 %). Az MSZP 59 képviselővel (15 %) a legnagyobb ellenzéki párt. Az SzDSz kiesett az országgyűlésből. Bejutott ellenben egy új, (szélső-) jobboldali párt, a Jobbik (Jobbik Magyarországért Mozgalom): 47 képviselő (12 %); és egy további párt, amely egyelőre keresi arculatát, de az országgyűlésben esetenként a Fidesszel együtt szavaz: a Legyen Más a Politika / LMP: 16 képviselő (4 %). 2010. május 29-én megalakult a második Orbán-kormány.

Az új összetételű törvényhozás a választásokat követő egy év alatt a kormány diktálta gyors ütemben gyökeresen átalakította a politikai és gazdasági rendszert. A "centrális erőtér", amelyet Orbán miniszterelnök már előre az új rend alapvének nevezett, erősen központosított hatalomgyakorlást jelent, hierarchizált személyi uralmat, diktatorikus vonásokkal. Ismét egy "fordulat éve" kezdődött, mint 1948-ban: a sajtószabadság korlátozása, a hatalommegosztás intézményeinek meggyengítése vagy felszámolása, célzottan diszkriminatív különadók, vagyonek Kobzás, fenyegetőzés, megfélemlítés, hivataltól való megfosztás, önkényes vádemelések és letartóztatások, s mindezek csúcán az 1989-ben konszenzussal elfogadott Alkotmány felváltása egy az országgyűlés fideszes többségén kutyafuttában átkergetett alaptörvénnyel, amely a parlamentáris demokrácia intézményeit nagyjából kiüresítette. A kormány balkézről elutasított minden belföldi és külföldi bírálót. És láthatóan ez még mindig csak a kezdet.

A kormányzati propaganda folyamatosan az ország keresztény jellegéről beszél, ez a jellemzés helyet kapott a 2012-ben hatályba lépő alaptörvény deklaratorikus bevezető szakaszában is; várható, hogy az állam polgári jellegét előbb-utóbb felváltja az államhatalom és a keresztény egyház(ak) szorosabb, jogilag is definiált együttműködése; nem nehéz felismerni, hogy ebben a szövetségben az államegyház szerepére

687 Korábban: Fiatal Demokraták Szövetsége / FiDeSz; Fiatal Demokraták Szövetsége-Magyar Polgári Párt / FiDeSz-MPP; most: Fidesz–KDNP. Ez utóbbit maguk úgy nevezik: pártszövetség. Valójában a Fidesz szövetsége önmaga egyik részével: egy pártszerű alakulattal (Kereszténydemokrata Néppárt), amely a 2010. évi országgyűlési választásokon nem indult önállóan, és parlamenti frakciójába a választások után a Fidesz listáján megválasztott képviselőkből szedte össze a tagokat.

a jelölt – és az önjelölt – a római katolikus egyház (az 1990:iv. tv. alapján: Magyar Katolikus Egyház).

Az országgyűlés 2011. július 11/12 éjszaka 254 : 43 szavazati aránnyal elfogadta (89 képviselő nem volt jelen, nem szavazott) az új egyházügyi törvényt (2011:c. tv.),⁶⁸⁸ amely érdemi részeinek hatályba lépésekor (2012. január 1) az 1990:iv. törvényt váltja fel. Az új törvény sarkalatosnak minősül, azaz – a szó újonnan bevezetett értelmezése szerint – csak kétharmados parlamenti többség módosíthatja. A minősítés lényegében visszahozza a XVI. századból, más terminológiával, a *religio recepta* fogalmát, és a “bevett” – most: elismert – egyházaknak adott jogokból eleve kizárja az egyéb vallási közösségeket.

Érdemi pozitív rendelkezés a törvényben, hogy “az Országgyűlés által elismert” kategóriába tizenegyedmagával három zsidó vallási szervezet kerül: a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége, az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (Statusquo Ante) / EMIH és a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség. Csúnya szeplő azonban a törvényen, hogy a zsidó vallási szervezetek- / közösségek- / hitközségeket az egyház kategóriájába sorolja, holott ez (gör. *ekklészia* / lat. *ecclesia*), még ha a jelentése “gyülekezet” is, egyértelműen keresztény fogalom, és más a tartalma; minden zsidónak személyesen és minden hitközségnek intézményesen tiltakoznia kellene ellene.

Az “elismert” egyházak, vallásfelekezetek igen jelentős előnyökkel élhetnek, többek között: közcélú tevékenységük és intézményeik a hasonló tevékenységet folytató állami, önkormányzati intézményekkel azonos mértékű államháztartási finanszírozásra jogosultak (19. §, 4. bek.); anyagi támogatásban részesülhetnek, a pályázati rendszeren kívül, egyedi döntés alapján, állami vagy az Európai Uniótól származó forrásból (19. §, 6. bek.); működésük érdemi területei (intézmények működtetése, kiadványok előállítás, egyházi ingatlan részleges hasznosítása, szabad pénzeszközök banki, befektetési elhelyezése, betétek kamatai, értékpapírok osztaléka, hozama, egyházi nyugdíjalap működtetése stb.) nem minősülnek gazdasági-vállalkozási tevékenységnek (20. §); hitéleti célú bevételeiket (a személyi jövedelemadó egyháznak felajánlott része és annak állami kiegészítése, ingatlanjaradék, egyházi nyugdíj stb.) és ezek felhasználását állami szerv nem ellenőrizheti (21. §, 1. bek.). Stb. Ezek a kedvezmények máris az államhatalom és az egyházak jogilag definiált együttműködését, szövetségét jelentik, és kevésbé lényeges, hogy kiterjednek három zsidó szervezetre is: a keresztény egyházak létszámbeli és anyagi fölénye marginalizálja őket, s különben is ki van zárva belőlük minden más zsidó vallási közösség és szervezet.

Azoknak a vallási közösségeknek, amelyeket a törvény nem sorolt az eleve “elismert” egyházakhoz, nyilvántartásba vételüket külön kérelmezniük kell, a kérelmet – bizonyos feltételek teljesítése esetén (hitvallás, működési szabályzat stb. benyújtá-

688 “A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról”, *Magyar Közlöny*, 2011, no. 85 (2011. július 19), pp. 25102–25110.

sa, legalább 20 éves működés igazolása, tagjainak nyilatkozata stb.) az illetékes miniszter egyetértése, esetleg szakértők minősítése alapján – az országgyűlés hagyja jóvá, kétharmados szavazati aránnyal (III. fejezet). Ezek a vallási közösségek, ha bejegyzésre kerülnek is, az “elismert” egyházakat megillető kedvezmények túlnyomó többségére nem lesznek jogosultak.

Az új törvény a jelenleg törvényesen működő zsidó hitközségek esetében hátrányosan érinti a nem az EMIH-hez tartozó *status quo* hitközségeket és minden reform-hitközséget. Az orthodoxiának a törvény által lehetővé tett kiválása, az eredetileg a Mazsihiszhez tartozó hitközségek már eddig megvalósított vagy egyelőre csak érlelődő elszakadási törekvései elvben is kérdésessé teszik a Mazsihisz egyház vagy vallásfelekezet státusát. Már az 1868/69. évi zsidó kongresszuson br. Eötvös József egykori koncepciója alapján létrehozott neológ szervezet is határozottan nem egyház jellegű volt. A Mazsihisz – az egyházaktól eltérően – nem dönthet *sui generis* vallási kérdésekben, ez a rabbik illetékessége: a Mazsihisz nem *egyház* típusú intézmény, hanem – neve szerint is – *szövetség*, azaz szervezet.

Az 1990:iv. törvényhez képest az új egyházügyi törvény egészében véve visszalépést jelent. Rendelkezéseivel sérti az állam világnézeti semlegességének elvét, radikálisan megszünteti (*pace* 8. §, 1. bek.) az állam és az egyházak elválasztását, kiszolgáltatja a vallási közösségeket a mindenkori országgyűlés pártjainak, a kormánynak, a politikának. A kormányzatnak (az általa felkért szakértők útján) ellenőrzést enged a hitelvek fölött. Jóllehet az orthodox zsidó hitközség vonatkozásában üdvözlendő és örvendetes módon visszatér Deák Ferenc (#152) – és a “legfelsőbb elhatározás”-t 1871. október 22-én kiadó Ferenc József császár és király – álláspontjára, amennyiben lehetővé teszi a neológiától teljesen független működését, egészében véve mégis a Deákéval diametrálisan ellentétes szemléletet képvisel, mert a vallásszabadság, lelkiismereti szabadság, gyülekezési szabadság, szólásszabadság (szabad véleménynyilvánítás) fölé vagy inkább helyére az országgyűlési (politikai) döntést állítja. Lesznek az államnak – a mindenkori politikai rezsimnek – kedves egyházak, és lesznek tiltott, vagy akár üldözött vallási közösségek. Egyetlen “elismert” egyház sem tiltakozott az egyházügyi törvény ellen.

Az EMIH esetében a törvény hallgatólagosan elfogadja, jóváhagyja a hitközség igényét az országos működésre. Ennek a már most átlátható következménye az lesz, hogy a lubavicsi haszid irányzat országos hatáskörű egyházzá épül ki, mint ahogy hasonlóan működik nemzetközileg is. Az EMIH fogja megvalósítani azt, ami az 1868/69. évi zsidó kongresszuson az ütközőpont volt: br. Eötvös és támogatói nem zsidó egyházat, mindössze országos zsidó *igazgatási* szervezetet akartak, az orthodoxia a hitközségek teljes önállóságáért harcolt (és szakított az Eötvös támogatóiból alakult neológiával); az EMIH országos *egyházi* szervezetet épít ki, létrehozza a zsidó katolikus egyházat.

A törvény alapján véve legelsősorban az egyházak, vallási közösségek állami támogatását akarja szabályozni, ehhez kerít roppant nagy, a vallásszabadság fölött

elterpeszkedő feneket. Sajnálatos módon, e téren a Horn-kormány és a Vatikán konkordátuma (1997) jelölte ki az utat. A konkordátumnak a Vatikán nevében a konzervatív magyar püspökök által diktált feltételei rendezték és szabályozták, a kárpótlási törvények utóhullámaként, de részben azokat felülírva és kibővítve, az állami tulajdonba vett egyházi ingatlanok visszaadását, azonfelül azonban – jóformán visszavonhatatlanul, majdhogynem örök időkre – ígéretet tettek bizonyos egyházi intézmények állami finanszírozására. Minthogy a többi konkordátum a vatikáni egyezményt klónozták, s mert az 1990:iv. tv. a vallásszabadság elvét követve az egyházalapítást csak bejegyzéshez kötötte, ezzel pedig az esetleg csak formálisan vallási alapon szerveződő közösségek előtt is megnyitotta az utat az állami támogatásokhoz: a rendszer az évek során, természetesen, finanszírozhatatlanná vált, és azt a visszas helyzetet eredményezte, hogy az egyházak saját fenntartású intézményei két helyről, önerőből és az államtól – szerencsés esetben tehát kétszeresen – kapták meg a működésükhöz használt anyagi eszközöket. Ehhez hozzá kell tenni, hogy rendszerint az önerő is részben állami pénzt jelent. Az egyházi iskolák, egészségügyi intézmények, ifjúsági szervezetek országszerte lényegesen jobban el voltak látva, mint az államiak, ennél fogva az állami iskolák stb. hozzájuk képest, de a költségvetési források szűkülésével abszolút értékben is, elszegényedtek, leromlottak.

A finanszírozás zsákutcájából a 2011:c. tv. nem kivezet, csak leszűkíti a zsákutcát, a kormányzatnak / politikának kedvezőbb vallási közösségek preferálása, privilegizálása mellett. A zsidó történelemben erre a problémára mindig volt megoldás: a zsidó közösségek mindig is maguk gondoskodtak intézményeik fenntartásáról, fejlesztéséről. Még ha Ferenc József Iskola-alapját (1856) nézzük, végső soron önfinanszírozás volt az is, bár a hadisarcból létrehozott Alap létrehozásához szükség volt a király megbékítő szándékú méltányosságára. A Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány, amelyet ugyancsak a Horn-kormány hozott létre (1997), ennek analógiája. És valószínűleg ez lehetne a megoldás minden egyház és vallási közösség számára történelmi távlatban is: egyszeri és egyszer s mindenkorra szóló közalapítvány, jelentős arányú, bár még mindig csak részleges kárpótlásul vagy jóvátételül az önkényesen elvett egyházi ingatlanokért, ezt egyébként a nagy keresztény egyházak ilyen vagy olyan formában nagyjából meg is kapták, és túl ezen, szigorúan és kivétel nélkül az önfinanszírozásra bízni minden egyház és egyházi intézmény fenntartását. A vallásszabadság és az államtól kapott pénz fordított arányban állnak egymással. Pénzügyi tekintetben az egyletekkel azonos jogi státust kellene kapniuk az egyházaknak is.⁶⁸⁹

A "centrális erőter" emanációja, a hatalomátvétel, késelem nélkül megkezdődött az intézményekben is. Az Orbán-kormány hivatalba lépése után nem sokkal egy államtitkár kifogást emelt az állam által fenntartott Holokauszt Emlékközpont

689 Vö. Komoróczy Géza, *Mozgó Világ*, 19, no. 7 (1993. július), pp. 13–21. (Mihancsik Zsófia interjúja).

állandó kiállításának némely részletével szemben; olyan részletről van szó, amely a kormányzat szerint nem megfelelő összefüggésben mutatja be a Horthy-korszak politikáját, a zsidóüldözést. Az Emlékközpont vezetését röviddel rá új kuratórium (Haraszi György elnök és mások) és új igazgató (Szita Szabolcs) kapták kézbe. Már most látható, hogy az emlékezés súlypontja nem a zsidók elpusztításának tényén lesz, hanem a mentőakciókon, nyilván beleértve azt az apologetikus állítást is, hogy Horthy kormányzó éveken át védelmezte a magyarországi zsidókat, a magyar társadalom odaadón segítette az üldözötteket, a zsidógyilkosság felelőssége érdemben nem Magyarországra hárul, hanem az országot megszálló Németországra. Az egyházi törvénnyel a Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány élére is új kuratórium került, ebben – néhány szükséges és helyesíthető változtatás mellett – feltűnő, hogy egyenlő arányú képviselőt kapott a Mazsihisz és az EMIH, bár kimutatható támogatottságuk ezt jelenleg egyáltalán nem indokolja.⁶⁹⁰

A zsidóellenes közbeszéd nem új jelenség Magyarországon, de amit a jelenben tapasztalunk, rossz emlékezetű évekre, nem ritkán már 1938-ra, sőt, 1944-re emlékeztet. Amire Csurka István “Ébresztő”-jénél a fél ország felkapta a fejét, az ma visszhang nélkül elmegy; a türekszűz az állandó frusztráció hatására sokkal magasabb lett. (A félelem azonban nőtt.) A parlamentben és politikai gyűléseken, utcán és akár szűkebb társaságban is olyan szavak, mondatok hangzanak el, amely szavak ellen tiltakozni kell: kellene, de legtöbbször csak viszolygást, szorongást, halk háborgást váltanak ki, s nem azonnali, határozott, tömeges visszautasítást. Tény azért, hogy volt néhány nagyszabású tömegtüntetés is (1991–1992, 2008, 2011). A MIÉP eltűnt a politikai süllyesztőben, de támadt udódja, a Jobbik, amelynek vezetője 2002 k. még Orbán Viktor szűk politikai tanácskozó körében foglalt helyet, de azóta “kibújt a palackból”, s 2010-ben a Fidesz vetélytársaként olyan jól szerepelt a választásokon, hogy az országgyűlésben közel ugyanolyan erő lett, mint az MSZP. Kialakult a zsidózás kódolt nyelve, gonosz, furmányos célzások, amelyek pontosan célba találnak, de visszautasítani őket szinte nevetséges volna. Előkerültek a zsidótörvények idején használt szavak, kifejezések, és kitaláltak újakat, mint a *galíciai jöttment, idegenszívű, ráront a nemzetre, New York–Tel Aviv tengely* és hasonlók. Csurkát, a MIÉP lelkét, Budapest 2010-ben megválasztott főpolgármestere 2011 őszén politikailag revitalizálta: az egyik színház vezetésében ígért neki 2012-től szerepet, s ezzel a kulturális életben legitimmé vált a szélsőjobboldali hangnem és tematika.

A helyzet romlását nem lehet kizárólag a jobboldal számlájára írni. Az országgyűlés folyamatosan tűrte, a politikai pártok, akár kormányon, akár ellenzékekben, tétlenül nézték, hogy fölelevenednek a szélsőjobboldali szervezetek, mozgalmak. A Fidesz arra játszott, hogy ha nem utasítja el a szélsőjobboldal eszméit, nem ítéli el megmozdulásaikat, ezzel magához tudja édesgetni a szélsőjobboldali szavazókat.

690 Legutóbb (2010) a személyi jövedelemadó 1 százalékát 5 263 személy ajánlotta fel a Mazsihisz-nek, 1 030 személy az EMIH-nek, ez nagyjából 5 : 1 arányt jelent a Mazsihisz javára.

A fundamentalista jogvédők a szabad véleménynyilvánítás alkotmányos alapjogára, az Emberi jogok európai egyezményére (becikkelyezve: 1993:xxxI. tv.) hivatkozva éveken át tiltakoztak a Holocaust-tagadás büntetőjogi szankcionálása ellen, holott ilyen törvények vannak Ausztriában (Verbotsgesetz, 1947, kiegészítésekkel, 1992), Belgiumban (Holokauszt-tagadás elleni törvény,⁶⁹¹ 1995), Csehországban (2001), Franciaországban (Loi Gayssot,⁶⁹² 1990), Hollandiában, Lengyelországban (1998), Liechtensteiben (2000), Litvániában, Luxemburgban (1997), Németországban (“Gesetz gegen die »Auschwitz-Lüge«”, Strafgesetzbuch, 1985, kiegészítésekkel, 1992, 2002, 2005: 130. §: “Volksverhetzung”, 189. §: “Verunglimpfung des Andenkens Verstorbener”), Olaszországban (654/1975), Portugáliában, Romániában (2002), Spanyolországban (Delitos de genocidio, 1971, 1995), Svájcban (1995), Szlovákiában stb.; alkalmazták is őket. Az Európai Unió 27 igazságügy-miniszterének 2007. április 19-én egyhangúlag elfogadott határozata lehetővé tette a rasszizmus és idegengyűlölet egységes büntetőjogi elítélését. A hatályos Büntető törvénykönyv nálunk is tartalmaz olyan tényállást, amely alá befoglalható volna a Holocaust-tagadás, például, a “Kegyeletsértés” (181. §) vagy a “Közösség elleni izgatás” (269. §) címen. A szocialista–éiberális kormánykoalíció és az MSzP Holocaust-tagadást és gyűlöletbeszédet tiltó különböző törvényjavaslatai (2003, 2006, 2007, 2008, 2009) egymás után elbuktak az országgyűlésben vagy az Alkotmánybíróságon,⁶⁹³ az egyébként a kormányban lévő SzDSz sem támogatta őket. A jobboldali pártok, az utóbbi években már a Fidesz, azzal akarták behízelegni magukat a szélsőjobb szavazók kegyeibe, hogy sommásan azonosították a kommunizmust és a nemzetiszocializmust. Ehhez az ideológiát és történelmi hivatkozási bázist a Terror Háza szolgáltatta, mérítve külföldi Holocaust-revizionista forrásokból is. A köztársasági elnök, korábban az Alkotmánybíróság elnöke, egy nyilatkozatában azzal kérkedett, hogy ő meg tudná mondani, hogyan lehetne ilyen törvényt meghozni – de nem mondta meg. Amit tett: kétszer is megtagadta a Polgári törvénykönyv releváns módosításának aláírását (s az Alkotmánybíróság, persze, neki adott igazat). A bíróságok minden ügyben, amelyet – magánvád alapján – nyílt zsidózás miatt indítottak, jogerősen felmentő ítéletet hoztak; hivatalból ilyen eljárás nem indult. Hegedűs Lóránt (jr.) református lelkész (“Rekeszd ki őket”) a jogerős felmentő ítélet után, mint már említettem, az ünneplő hallgatóság vállon hozta ki a tárgyalóteremből (2004). A 2010. évi választások előtt alig egy pillanattal az MSzP egy módosítási javaslata a Büntető törvénykönyvhöz (269/C. §), amely paragrafus büntetné a Holocaust-tagadást, mégiscsak

691 “Loi tendant à réprimer la négation, la minimisation, la justification ou l’approbation du génocide commis par le régime national-socialiste allemand pendant la seconde guerre mondiale.”

692 No. 90-615 du 13 juillet 1990, “Loi tendant à réprimer tout acte raciste, antisémite ou xénophobe.” – Jean-Claude Gayssot (1944–) kommunista képviselő terjesztette elő.

693 Bárándy Gergely, *A gyűlöletbeszéd Magyarországon* (Budapest: Scolar Kft., 2009).

átment az országgyűlésben (2010. február). Az áprilisi választások után a Fidesz azonnal (már júniusban) átformálta.⁶⁹⁴ A fideszes törvénymódosítás igazán felháborító eleme az, hogy az említett paragrafusban szereplő “a holokauszt tényét tagadja” formulát felcserélte a következővel: “a nemzeti szocialista és kommunista rendszerek által elkövetett népirtás és más, emberiség elleni cselekmények tényét tagadja”. Magyarországon ugyanis a nyilaskeresztesek, bár tanaikban és tetteikben hasonlítottak a nemzetiszocialistákhoz, de nem voltak azok, továbbá, a Holocaustban vagy a népirtásban és más, emberiség elleni cselekményekben nemcsak a nemzetiszocialisták voltak bűnösök: a Horthy-rendszer is, jóllehet ez nemzetiszocialistának nyilvánvalóan nem mondható. A Fidesz törvénymódosítás-módosítása felmenti a Horthy- és Szálasi-rendszert a zsidókkal szemben elkövetett bűnök alól, Kamenyec-Podolszkitől a kőszegi gázkamráig. Az egyenlősítési módszer régóta ismert, régóta – mint fentebb már Gorkijtől idéztem (1919) – “nagyon ostoba tétel”. A politikai háttér megítélésénél nem közömbös egyébként az sem, hogy a paragrafust az LMP mindenestől törölnetni akarta.

A jobboldali, antiszemita közbeszéd elvadulásaért külön politikai és erkölcsi felelősség illeti az SzDSz-t. Az 1990. évi választások előtt jobboldali pártok és jobboldali pártonkívüliek hangosan uszítottak a “zsidó” SzDSz ellen, a párt plakátjait telefirkálták a ZSIDÓ szóval, különböző antiszemita megjegyzésekkel. Ha zsidóznak, ha gyalázkodva szidják a zsidókat: egy demokratikus pártnak nyíltan ki kell állnia a zsidók mellett. A szabaddemokraták soha nem merték tisztázni, mi a viszonya a pártnak, és vezetőinek személy szerint is, a zsidósághoz, a mások által napirenden tartott zsidókérdés-hez; még addig a pontig sem mentek el, ahol nemes elődeik, a *Huszadik Század* köre állt. Azok közülük, a párt élén, akik zsidó származásúak voltak, úgy tettek, mintha nem tudnák, hogy ez a politikai életben igenis számít, féltek nyilvánosan tudomásul venni, hogy zsidók, ezért a zsidóellenes megnyilvánulásokra, akár személyes támadásokra, nem mertek nyíltan válaszolni, félrenéztek. Nagy általánosságban elítélték az antiszemitizmust, de nem mertek számot vetni azzal, hogy ellenfelei az SzDSz-t zsidó pártnak tartják és mint ilyen támadják. Politikai párt, kiállnak a vallásszabadság mellett, de semmi dolguk a hitközséggel. Elvben és gyakorlatban egyaránt elutasították a gyűlöletbeszéd szankcionálását, merev dogmatizmusukban még büszkéek is voltak erre. Nem látták be, hogy sem a személyes szabadság, sem a véleménynyilvánítás szabadsága nem abszolút jog, ezeket a társadalomban élés eleve és mindig igen sok mindenben korlátozza, már a hétköznapokban is, és éppen

694 A 263/C. § szövege: “Aki nagy nyilvánosság előtt a holokauszt áldozatának méltóságát azáltal sérti, hogy a holokauszt tényét tagadja, kétségbe vonja, vagy jelentéktelen színben tünteti fel, büntettet követ el...” A Fidesz által beterveztett módosítás: “Aki nagy nyilvánosság előtt a nemzeti szocialista és kommunista rendszerek által elkövetett népirtás és más, emberiség elleni cselekmények tényét tagadja, kétségbe vonja, vagy jelentéktelen színben tünteti fel, büntettet követ el...”

közérdekből szükséges korlátozni őket; a politika éppen abban áll, hogy megállapítja a szükséges és elegendő korlátozás mértékét. Az SzDSz a rendszerváltás óta három parlamenti ciklusban kormányon volt, koalícióban az MSzP-vel, partnerükkel szemben kisebbségben ugyan, de nem befolyás nélkül a lényeges döntéseknél; a hangos, agresszív szélsőjobboldal antiszemitizmusának megfékezésére nem jutott eszükbe semmi. Alapítói, pártvezetőik, hivatásos politikusaik, ideológusaik mindig a szabadságjogok abszolút státusának doktrínér elvét követték.

Mindezt keserű szívvel írom: meggyőződésem szerint leginkább a nyugatias felzárkózás-párti, liberális SzDSz-nek, a rendszerváltás egyik fő erejének kellett volna – s ez csak a legkevesebb – folyamatosan gyözködni a magyar társadalmat, a társadalom jobb belátásra hajlamos részét, hogy a zsidóellenes gyűlölködés méltatlan a szabadság világához, megcsonkítja, lerontja, lezülleszti Magyarországot. Tehetetlensége a 2010. évi választásokon elsodorta az SzDSz-t, de az országra maradt az a helyzet, a mocskos szájú zsidóellenes uszítás, amelynek újraéledését kormányzásuk alatt tétlenül nézték.

Az ép zsidó társadalom kialakulásához Magyarországon szükség volna arra, hogy a zsidó származású, szélesebb körben ismert, megbecsült személyiségek, nem annyira a politikusok, inkább az értelmiség, nyíltan, nyilvánosan vállalják összetett, sokrétű identitásuk zsidó elemét, alkalomadtán kertelés nélkül, büszkén hangoztassák. Ez nem feltétlenül a vallásosság vállalását jelentené. A zsidó identitás, de akár pusztán a zsidó származás, sokkal általánosabb, mint a szorosan vett vallásosság. Éppen az értelmiség teheti meg, hogy tudatosítja a közömbös (elfogulatlan) társadalomban a hagyományos zsidó értékeket, a zsidó hagyomány értékét. Ez személyes bátorságot kíván, s egyénileg nehéz áttörni a társadalmi antiszemitizmust, de az értéknek mindig van meggyőző ereje.

A zsidóellenesség adja mindenfajta idegengyűlölet paradigmáját, mintáját: Magyarország új-nacionalista politikája ma belül elnézi a terjeszkedő zsidóellenességet, kívül konfliktusokat támaszt a velünk földrajzi szomszédságban lévő államokkal. Ez a jelen.

A zsidó diaszpóra esélyei

A XX. század végére Izrael Állam léte gyökeresen átstrukturálta a zsidó világot. Olyan helyzet alakult ki ismét, mint amilyen legutóbb több mint kétezer éve állt fenn: van zsidó állam, és van diaszpóra. A zsidó világ ismét elliptikus szerkezetű lett, az ellipszis másik "központ"-ja, a diaszpóra azonban maga is osztott: a nagy zsidó szórványok mindegyike viszonylagosan önálló. A diaszpóra ma nem fogság, amit a héber *galut* / *gólesz* eredetileg jelentett: a nyílt társadalom (*open society*), amennyire megvalósul, a szabadság világa. Az ókorhoz képest ma számos diaszpóra van

Menóra az 1931-ben felavatott Csáky utcai (ma: Hegedűs Gyula utca) zsinagógában (MZsL)

a nagyvilágban: a hosszú történelemre visszatekintő örmény a Közel-Keleten, kínai a Távols-Keleten, a balkáni és törökországi népek diaszporái Nyugat-Európában és Amerikában, az Iráqból és Iránból elmenekült szír keresztények, "asszírok" és mandeusok szerte a nagyvilágban stb., és persze, a magyarok.⁶⁹⁵ Maguk a diaszporák sem egyneműek: Amerikában más, mondjuk, a lengyelországi zsidó közösség, mint a magyarországi vagy ukrainai, legalább a második generációig, de a sokféle kelet-európai haszid "udvar" Brooklynban azt mutatja, hogy valószínűleg sokkal tovább. A diaszporákra tagolódott világban könnyebben kialakulnak a kisebb közösségek autonómiái, ezek a közösségek beilleszkednek a környező társadalomba, teljes integrációt érnek el, anélkül, hogy

a földrajzi-politikai határokon átnyúló kapcsolataikat ez kényszerűen korlátozná vagy elszakítaná. Beilleszkedés a polgári, az identitás fenntartása a belső, személyes és közösségi, életben: a kettő nem zárja ki egymást, finom egyensúlyuk fenntartható, mint ahogy zsidó vonatkozásban megvalósult; esetleges zavar esetén önfenntartó mechanizmusaik gyorsan helyreállítják, látni Amerikában és Nyugat-Európa több országában. A diaszpóra-zsidóság abban az országban, ahol él, kisebbség marad mindig, személyes és intézményi kapcsolata Izraellel és a más országokban élő zsidókkal csak erősödni fog, beleértve utazást, migrációt, endogámiát, kulturális cserét egyaránt. Ha az ilyen kisebbséget nemzeti vagy – *horribile dictu* – nemzetiségi kisebbségnek hívják: hát legyen. Az identitásválasztás a nyílt társadalomban szabad. Ha valaki el akarja feledni, feledtetni, tüntetni zsidó származását, megteheti, bár nem biztos, hogy nyer vele, és az sem biztos, hogy a környező társadalom ezt elfogadja;

695 Gérard Chaliand & Jean-Pierre Rageau, *The Penguin Atlas of Diasporas* (New York: Viking Penguin, 1995).

ha meg akarja őrizni a zsidó identitást, nem támadásnak érzi, ha nemcsak magáról mondja, hogy Zsidó vagyok, hanem mástól is hallja, offenzív szándék nélkül: Zsidó vagy. Aki meg akarja különböztetni magát a többiektől, annak tisztában kell lennie a különbséggel, esetleg jeleznie is kell, ez a tudat vagy jel mindenképpen határ lesz, de az integráció éppen azt jelenti, hogy a határ nem árok, fal vagy szögesdrót, csupán ajtó, ruha vagy – személyesebb képet választva – viselkedés. Az nem lehet, hogy mástól elvárja egy olyan határ tisztelőben tartását, amelyről csak ő tudja, hogy van, de nincs jelölve, nincs róla közmegegyezés; fel kell öltöznie, hogy ne meztelennek lássák. A magyar – vagy bármilyen más – kultúra (nyelv, műveltség, társadalmi viselkedés) elsajátítása a kisebbségi létben csak többletet jelent, mint ahogyan az erős zsidó identitás is csak színezi, gazdagítja, változatosabbá teszi a magyar – vagy más – társadalmat. A megjelölt határok különböző identitások között a társadalmi kényelmet és békességet szolgálják, ezenfelül bizonyos helyzetekben megkönnyítik vagy lehetővé teszik a választást a könnyen felismerhető alternatívák közül. Minél erősebb és láthatóbb a zsidó identitás, annál erősebb a zsidóság, és annál könnyebb általában is a társadalmi lét.

Az emberiségnek,⁶⁹⁶ s ez közös vonása minden természeti létezőnek, a nagy tartaléka a *sokféleség*. Az emberi kultúra tulajdonképpen adaptációs mechanizmus. Változásaiban a külső, természetes feltételekhez való alkalmazkodás és e feltételek alakítása két ellentétes irányú folyamatot tartanak egyidejűleg és szüntelenül működésben; ezek: *homogeneizálódás*, egyformára alakulás, és *divergálódás*, különbségek kialakulása. Az emberi sokféleség folyamatosan eltűnik: bizonyos újítások elterjedése mindenkit egyformává tesz, éljen bárhol. De megteremtődik újra meg újra, mert szükség van rá, mert ez adja meg a lehetőséget a környezethez való adaptációra, arra, hogy a tágabb közösség válaszolni tudjon az egyik részét érő kihívásokra. A sokféleségnek része az ethnikai, nyelvi és kulturális sokféleség, a kisebb egységek, csoportok, nemzetek különbségei. Az egyöntetű emberiség csoportjai mindig különbözni fognak egymástól.

A zsidóság: nép, mint minden nép, bizonyos anthropológiai, szociológiai kulturális, nyelvi sajátosságokkal, ezek – folyamatos változásban – megmaradtak és megmaradnak a diaszporában is, megkülönböztetik / elválasztják más népektől, összekötik máshol élő zsidókkal, nincs ebben sem különös, sem rejteni vagy restelli való. A népi identitás lehetséges elemei többé-kevésbé ugyanazok az egész emberiségben, de igen különböző a keveredési arányuk, kapcsolódási strukturájuk: igen eltérő szövetet adnak, külső körülményektől és belső adottságoktól (földrajz, a létfenntartás módja, lélekszám stb.) függően: ezért vannak különböző népek, ezért tudnak a kiszakadt népcsoportok (diaszpora) alkalmazkodni környezetükhöz, ezért nem olvad fel új közegekben minden diaszpora; nem olvadt fel a zsidó sem: ez a különbség a történelme.

696 Ezt a bekezdést több mint húsz éve írtam, megjelent nyomtatásban is, legutóbb a *Meddig él egy nemzet* című könyvemben (Pozsony: Kalligram, 2011).

Függelék

I / Népeségi adatok	1111
II / Zsidó foglalkozások a XVIII. századi összeírásokban	1140
III / Zsidók a földesúri birtokokon (100 lélek vagy több), 1840 k.....	1166
IV / Cionista táborok, 1945–1947	1171
V / A személyi jövedelemadó 1 százalékanak felajánlása a zsidó hitközségek javára.....	1174

History

The history of the world is a long and complex one, spanning thousands of years and encompassing a vast array of cultures, societies, and events. It is a story of human progress, struggle, and achievement, shaped by the actions of individuals and the forces of nature. From the earliest civilizations to the modern world, the history of the world has been a continuous process of change and development. The study of world history allows us to understand the roots of our current world and the challenges we face today. It provides a context for the events and people that have shaped our lives and offers insights into the human condition. The history of the world is a rich and diverse tapestry, and its study is essential for a full understanding of our world and our place in it.

© 2023 World History Foundation. All rights reserved. This document is for educational purposes only. For more information, visit www.worldhistory.org.

I / Néességi adatok

A zsidó demográfia bibliográfiája

A magyarországi zsidó demográfia¹ terén a fontosabb összefoglaló munkák – a magyarországi általános statisztika alább esetenként külön is hivatkozott forrásai mellett – a következők (megjelenésük időrendjében).

- Martin Schwartner, *Statistik des Königreiches Ungarn, ein Versuch* (Pest: M. Trattner, 1798)
- Fényes Elek, *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geográfiai tekintetben*, I–VI (Pesten: Trattner–Károlyi nyomtatása, 1836–1840, 1843²)
- Fényes Elek, *Magyarország statistikája*, I–III (Pesten: Trattner–Károlyi tulajdona, 1842–1843)
- Leopold Löw, “Versuch einer Statistik der Israeliten in Ungarn”, in: Karl Maria Benkert [Kertbeny Károly], szerk., *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn. Mit Beiträgen namhafter Schriftsteller...*, I. Jahrgangs 1. Hälfte (1846), pp. 121–128 / in: Isidor Busch, *Kalendär und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr 1845–46 / 5606* (Wien: Franz Edler von Schmid & J. J. Busch, 1845); önállóan is (Pest: Gedruckt bei Landerer und Heckenast, 1846)
- Pollák Henrik, “Adatok a magyar izraeliták statistikájához”, in: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre* (Pest: Nyomatott Landerer és Heckenastnál, 1848); új lenyomatban is, in: Kőbányai János, szerk., *Zsidó reformkor* (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000), pp. 125–163
- Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik* (Pesten: Nyomatott Kozma Vazulnál, 1851)
- Glatter Eduárd, “A zsidók biostaticai viszonyai”, *M. T. Akadémiai Értesítő*, 16 (1856), és különlenyomat (Pest: Landerer és Heckenast, 1856)
- Victor Hornyánszky, *Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn und der serbischen Woiwodschaft mit Banate. Ein Hilfsbuch für Behörden, Postämter, Advokaten und Geschäftsmänner* (Pest: G. Heckenast, 1858)

1 A számok az eredeti források alapján készült összegezésekben, illetve a különböző hivatalos statisztikai kiadványokban sok adatnál valamelyest eltérnek egymástól. Eredeti kutatásokat e téren nem végeztem, igyekeztem a leginkább megbízhatónak látszó forrást vagy feldolgozást követni, és némely esetben közlöm a szignifikánsan eltérő változatokat is.

- Kőrösi József, *Pest, szabad királyi város, az 1870-dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*, I–II (Szabad Királyi Pest Város Statistikai Hivatalának Közleményei, 1–2) (Pest: Fővárosi Statistikai Hivatal, 1871) (a II. kötetben az 1857. évi összeírás is)
- A magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt* (Pest: Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1871)
- Keleti Károly, *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából* (Pest: Ráth Mór, 1871, 1873²)
- Keleti Károly, *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján* (Értekezések a társadalmi tudományok köréből, 7, II) (Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatalában, 1881)
- Kőrösi József, *Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint* (Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatalában, 1882)
- Kőrösi József, *Die Hauptstadt Budapest im Jahre 1881. Resultate der Volksbeschreibung und Volkszählung vom 1. Januar 1881*, I–III (Berlin: Puttkammer und Mühlbrecht, 1881–1883)
- Szalárdi Mór, “A főváros népesedési viszonyai felekezetek szerint”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 1 (1884), pp. 257–261
- Kőrösi József & Gustav Thirring, *Die Hauptstadt Budapest im Jahre 1891. Resultate der Volksbeschreibung und Volkszählung*, I–III (Berlin: Puttkammer und Mühlbrecht, 1894–1898)
- Weszprémy Kálmán, ifj., *A magyarországi zsidók statisztikája* (A magyarországi zsidóságról, 1) (Debrecen: Debrecen sz. kir. város Könyvnyomda Váll., 1907)
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása* (Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1916)
- Kovács Alajos, *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* (Budapest: A szerző kiadása, 1922)
- Jonas Kreppel, *Juden und Judentum von heute. Ein Handbuch* (Zürich: Amalthea Verlag, 1925)
- Tieder Zsigmond, “Magyarország zsidósága”, in: Ujvári Péter, szerk., *Magyar zsidó lexikon* (1929), pp. 552–564
- Harry Sebee Linfield, “Statistics of Jews”, in: *American Jewish Year Book*, 29 (1927–1928), pp. 227–281, kül. pp. 265–281: “The Jews of Hungary: Census of 1920”
- Tieder Zsigmond, “Magyarország zsidósága”, in: Ujvári Péter, szerk., *Zsidó lexikon* (Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929), pp. 552–564
- Arthur Ruppin, *Soziologie der Juden*, I: *Die soziale Struktur der Juden* (Berlin: Jüdischer Verlag, 1930)
- Benisch Artur, “A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén (1830–1930)”, *Magyar Statisztikai Szemle*, 12, no. 11 (1934), pp. 916–925
- Jakabffy Elemér, *Adatmutató a nyelvi, faji, és vallási kisebbségek jogi, politikai kulturális és gazdasági helyzetéről, különös tekintettel a nemzeti kisebbségekre. A Magyar Kisebbség nemzetpolitikai szemlében 1922. szeptember 1-től 1934. augusztus 31-ig közölt anyagból* (Lugos: Husvéth és Hoffer kny., 1934)
- B. D., “Di zidn in Ungarn”, *Yidishe ekonomik*, 1 (1937), pp. 184–188

- Kovács Alajos, *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében* (Budapest: Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 1938)
- Bakonyi László, "A kongresszusi zsidó hitközségek statisztikája", in: Hevesi Simon, Guttmann Mihály & Lówinger Sámuel, szerk., *Zikkaron Jehuda. Tanulmányok Blau Lajos (...) emlékére* (Budapest, 1938), pp. 35–56
- Thirring Gusztáv, *Magyarország népessége II. József korában* (Budapest: A M. Tud. Akadémia kiadása, 1938)
- Grünvald Fülöp, "A mai Magyarország zsidó lakosságának száma. Egy kis statisztika", in: *Luah. Zsidó naptár az 5704. évre (1943–44)* (Budapest, 1943), pp. 51–67
- Dolányi (Kovács) Alajos, "A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint", *Statisztikai Szemle*, 24, no. 4–5 (1944), pp. 95–103
- Pach Zsigmond Pál, "A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szembevető jelenségei", in: Benoschofsky Imre, szerk., *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban* (A Budai Aggok és Árvák Menházegyesületének Évkönyve) (Budapest: Officina Kiadó, 1946), pp. 22–33
- Pach Zsigmond Pál, szerk., ["A magyar zsidóság statisztikája"], in: *A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képvisellete Statisztikai osztályának Közleményei*, no. 1–14 (Budapest, 1947–1949)
- Kovacsics József, *Magyarország történeti demográfiája: Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963)
- Dányi Dezső [(1921–2000)] & Dávid Zoltán, szerk., *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1960); Dávid Zoltán, Faragó Tamás & Fügedi Erik, szerk., *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz, 1786–1787* (Történeti statisztikai tanulmányok, 3) (Budapest: KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1975)
- Ember Győző, "A magyarországi országos zsidó-összeírások a XVIII. század első felében", in: Grünvald Fülöp & Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, VII (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1963)
- Uriah Zevi Engelman, "Sources of Jewish Statistics", in: Louis Finkelstein, Ed., *The Jews: Their History, Culture, and Religion*, II (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1966)
- Ernő László, "Hungarian Jewry: Settlement and Demography, 1735–38 to 1910", in: Randolph L. Braham, Ed., *Hungarian-Jewish Studies*, I (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1966), pp. 61–136
- Ernő László, "Hungary's Jewry: A Demographic Overview, 1918–1945", in: Randolph L. Braham, Ed., *Hungarian-Jewish Studies*, II (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1969), pp. 137–182
- Házi Jenő, "Az 1767/8. évi országos zsidóösszeírás", in: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-zsidó oklevéltár*, XVI (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1974), pp. 11–367
- Dányi Dezső & Dallos Ödönné, szerk., *Az 1941. évi népszámlálás, II: Demográfiai adatok községek szerint* (Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat, 1976); III/a: *Anyanyelv, nemzeti-*

- ség, *nyelvismeret* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – Magyar Országos Levéltár, 1983)
- Varga László, "A magyarországi zsidóság megsemmisítése, 1944–1945", in: *Évkönyv, 1983/84* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1984), pp. 389–420
- Pálházy László, szerk., *Magyarország Községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években, az 1980. évi államigazgatási beosztás szerint* (Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat, 1984)
- Jehuda Don & George Magos, "The Demographic Development of Hungarian Jewry", *Jewish Social Studies*, 45 (1983), pp. 189–216 / "A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése", *Történelmi Szemle*, 28, no. 3 (1985), pp. 437–469; új lenyomatban in: Jehuda Don, *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században. Tanulmányok* (Hungaria Judaica, 18) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont – Élet és Irodalom, 2006), pp. 13–50
- Zeke Gyula, "Statisztikai mellékletek", in: Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó & Horváth Pál, szerk., *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, I (Vallástudományi tanulmányok, 4) (Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990), pp. 185–199
- Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon (Térképek, rajzok, adatok)* (Hungaria Judaica, 1) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1991)
- László Varga, "Ungarn", in: Wolfgang Benz, Hrsg., *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1991), pp. 331–351
- Sergio DellaPergola, "Major Demographic Trends of World Jewry: The Last Hundred Years", in: Batsheva Bonne-Tamir & Avinoam Adam, Ed., *Genetic Diversity among Jews: Diseases and Markers at the DNA Level* (New York: Oxford University Press, 1992), pp. 3–30
- Dányi Dezső, *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993)
- Kepecs József [(1928–2002)], szerk., *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993)
- Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán.* Közzéteszi Schweitzer József, sajtó alá rendezte Frojimovics Kinga (Hungaria Judaica, 6) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994)
- Kepecs József, szerk., *A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása, 1880–1941* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1995)
- Kepecs József, szerk., *Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai, 1880–1941* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1996)
- Kovacsics József, *Magyarország történeti demográfiája, 896–1995: Millecentenáriumi előadások* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1997)
- Kepecs József, Czibulka Zoltán & Dallos Ödönné, *A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban (1880–1941)* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1995)

- Dányi Dezső, szerk., *II. József népszámlálásának községi adatai* (Budapest: Népeségtudományi Kutató Intézet, 1997)
- Czibulka Zoltán, *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai: 1880–1941* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1998)
- Varga E. Árpád, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája, I: Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között* (Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 1998); *II: Bihar, Máramaros, Szatmár és Szilágy megye. Népszámlálási adatok, 1850/1869–2002 között* (uo., 1999); *III: Arad, Krassó-Szörény és Temes megye. Népszámlálási adatok 1869–1992 között* (uo., 2000); *IV: Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között* (uo., 2001)
- Stark Tamás, *Zsidóság a vészorszakban és a felszabadulás után (1939–1955)* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 15) (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1995) / *Hungarian Jews during the Holocaust and after the Second World War, 1939–1949: A Statistical Overview* (East European Monographs, 551) (New York: Columbia University Press, 2000)
- Gergely Egressy, “A Statistical Overview of the Hungarian numerus clausus Law of 1920. A Historical Necessity or the First Step Toward the Holocaust?,” *East European Quarterly*, 34 (2001), pp. 447–464
- Sebők László, szerk., *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai* (Budapest: TLA Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, 2005) / <http://www.mek.oszk.hu/05900/05936/05936.pdf>

A zsidó lakosság száma a világ országaiban, 1910 k.²

Oroszország	5 215 805
Amerikai Egyesült Államok	1 777 185
Ausztria (Galiciával együtt)	1 233 213
Magyarország	938 438
Németország	607 862

...

Magyarország zsidó lakossága

(az ország mindenkori területén)³

		%
1700	4 071	
1713 / 1720 ⁴ (családfők / családok száma)	2 531 ⁵	
1720	11 621	0.40
1735 ⁶	12 907	0.50
1736 (családfők / családok száma) ⁷	2 431	
1743 (családfők / családok száma) ⁸	2 430	
1746 ⁹	14 847	
1749 ¹⁰	13 751	

2 A külföldi adatok: *The American Jewish Year Book, 1909–1910*, p. 193.

3 Az alábbi táblázat nem egyéb, mint eklektikus összeállítása a szakirodalomban szereplő adatoknak, anélkül, hogy kritikai elemzésnek vettem volna alá őket. A demográfiai trend mindenképpen kirajzolódik belőlük, a szóródás pedig önmagában is informatív értékű.

4 Az ország adóköteles lakosságának összeírása, későbbi (1720) hiánypótló korrekciókkal.

5 NB: Az adat a családfők (!) számára vonatkozik.

6 Az adókivetési célból készített *Conscriptio Judaeorum* alapján. Csak 31 megyéből és 8 szabad királyi városból vannak adatok. A tényleges szám nyilván valamivel magasabb lehetett. – Acsády Ignác, *Magyarország népeisége a Pragmatica sanctio korában* (Magyar Statisztikai Közlemények, ÚF 12) (Budapest, 1896); uő, "A magyar zsidók 1735–38-ban", in: *Évkönyv, 1897* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat – Lampel R. / Wodianer F. és fiai, 1897), pp. 173–188. Acsády adatának korrekciója: Grünvald Fülöp & Scheiber Sándor, "Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében", MZsO VII, pp. 49–77, kül. p. 45.

7 MZsO XVII, p. 207 skk., no. 290–291 adatai együttesen.

8 MZsO XIII, p. 119, no. 95 (NB: nyilvánvalóan az előző, 1936. évi összeírás alapján, kerekítve).

9 Az 1746. évi zsidó-összeírás alapján. Az összesen 46 vármegye közül 36 és az összesen 37 város közül 9 küldött be adatokat. Ember Győző, "A magyarországi országos zsidó-összeírások a XVIII. század első felében", MZsO VII, pp. 49–77, kül. p. 72 skk. Ugyanezt a számot tartalmazza egy igen részletes összegező jelentés: MZsO XIII, p. 183 skk., no. 160 (1748. július 27). – Grünvald Fülöp & Scheiber Sándor, i. h., véleménye szerint a tényleges lélekszám "bízvást egyharmadával több..."

10 A türelmi adó kivetését előkészítő felmérések összegezésében, MZsO XIII, p. 264 skk., no. 261 (1749. szeptember 2). Ebből a Magyar Kamara területén 11 153, a Szepesi Kamara területén 2 598.

1768 (családfők / családok száma) ¹¹	5 440	
1785 ¹²	75 089	1
1784 / 1787 ¹³	80 894	1.30
1787 ¹⁴	80 775	1.30
1785–1787 ¹⁵	82 896	1
1805 ¹⁶	127 075	2.10
1805 ¹⁷	127 816	
1805 ¹⁸	126 620	1.80
1825 ¹⁹	185 075	2.10
1826 ²⁰	139 236	2.05
1827–1828 ²¹	185 000	1.80
1830 k. ²²	202 876	2.34
1835 ²³	165 776	
1830–1835 ²⁴	205 631	1.90
1840 ²⁵	244 035	2.20
1840 ²⁶	238 848	2.60
1840 ²⁷	202 876	2.34
Ebből Dunántúli kerület	42 244	2.12
Dunamelléki kerület	73 268	2.82

11 MZsO XVI, p. 14.

12 II. József rendeletére az első hivatalos népszámlálás, későbbi (1787) hiánypótló korrekciókkal. – Martin Schwartzner, *Statistik des Königreiches Ungarn, ein Versuch* (Pest: M. Trattner, 1798).

13 1787 és 1850 között Erdély, a Partium és a Határőrvidék nélkül. Maga Erdély: 2092. – Thirring Gusztáv, *Magyarország népessége II. József korában* (Budapest: A M. Tud. Akadémia kiadása, 1938), p. 50 skk.

14 Kovács Aladár, i. m., p. 58. – Löw Lipótnál kissé több: 80 894. “Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn, I” (1846), in: uó, *Gesammelte Schriften*, II (Szegedin: Verlag von Alexander Bába, 1890; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), p. 373.

15 Erdéllyel és Horvátország–Szlavóniával együtt.

16 Löw Lipót, “Geschichte der Juden in Ungarn.”

17 Külföldi adat. Említi többek között Löw Lipót, *Gesammelte Schriften*, II (Szegedin: Verlag von Alexander Bába, 1890; reprint: Hildesheim – New York: Georg Olms Verlag, 1979), p. 373.

18 Országos nem nemesi összeírás (Erdély nélkül). Kovács Aladár, i. m., p. 58.

19 Kovács Aladár, i. m., p. 59.

20 Horváth Elek, *Tudományos Gyűjtemény*, 10, I (1826), p. 23.

21 Ludovicus Nagy, *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum* (Budae: Typis Annae Landerer, 1828).

22 Országos összeírás.

23 Külföldi adat, Csaplovics János (1780–1847) nyomán.

24 Erdély nélkül, de Horvátországgal.

25 Löw Lipót, “Geschichte der Juden in Ungarn.”

26 Fényes Elek adata. *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geográfiai tekintetben*, I–VI (Pest: Trattner–Károlyi nyomtatása, 1836–1840, 1843²).

27 Fényes Elek adata, országgyűlési kerületek szerint, azaz a szorosán vett Magyarországon, i. m.

Tiszamelléki kerület	50 537	2.99
Tiszántúli kerület	36 827	1.54
1842 ²⁸	241 632	
1846	276 000	1.90
1847 ²⁹	279 814	
1848	336 000	
1850 ³⁰	339 816	3.20
1850 ³¹	366 000	3.16
1851 Erdély	16 490	0.8
1857 ³²	365 171	
1857 ³³	407 798	3.70
Ebből Pest-budai kerület ³⁴	66 189	3.64
Soproni kerület	64 416	3.44
Nagyváradai kerület	50 116	3.16
Kassai kerület	99 512	6.78
Pozsonyi kerület	84 938	4.89
kerületek összesen	365 171	
Erdély ³⁵	18 224	0.8
1861 ³⁶	412 700	
1869 ³⁷	553 641	3.56
1869 ³⁸	552 133	3.60
1869 ³⁹	543 186	
1869 ⁴⁰	542 279	3.99

28 Fényes Elek, i. m.

29 Fényes Elek számítása; közli Bacher Vilmos, "A magyarországi zsidók száma 1847-ben", *Magyar Zsidó Szemle*, 1 (1884), p. 668, no. 24.

30 Osztrák hivatalos népszámlálás; adatai Erdély és a Partium nélkül. Kovács Aladár, i. m., p. 59.

31 Kovács Aladár, i. m., p. 10 (hivatkozással az osztrák népszámlálásra).

32 Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az "Egyenlőség" Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 5.

33 Hivatalos népszámlálás.

34 Az abszolutista kormányzat alatt felállított kerületek adatai Csetényi Imre, *Magyar Zsidó Szemle*, 58 (1941), p. 112 alapján. (Összegük kevesebb, mint a népszámlálás országos adata.)

35 Traian Rotariu, et al., szerk., *Recensământul din 1857: Transilvania* (Cluj-Napoca: Editura Staff, 1997), p. 9, p. 133; idézi Tibori Szabó Zoltán, *Az erdélyi zsidóság identitástudatának alakulása 1945–1948 között, a sajtó tükrében* (Dissz., Kolozsvár–Cluj-Napoca, Universitatea Babeş-Bolyai, 2007), p. 10, p. 20. Innen az alább Erdélyből közölt adatok is.

36 Groszmann Zsigmond, *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Történelmi tanulmány* (Budapest: Az "Egyenlőség" Könyvkiadóvállalata, 1917), p. 5.

37 A magyar birodalom; hivatalos népszámlálás.

38 Székely Ferenc, "Számok és tanulságok", in: *Évkönyv, 1900* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat – Lampel R. / Wodianer F. és fiai, 1900), pp. 43–49.

39 Vanczák János, *Huszadik Század*, 18. évf., 36. kötet, no. 1–2 (1917), p. 31 sk.

40 1869 és 1910 között Horvát-Szlavónia nélkül.

1869 ⁴¹		516 658	4.64
1880 ⁴²		638 314	4.05
1880 ⁴³		631 850	4.10
1880 ⁴⁴		624 737	4.55
1880 Erdély		105 676	
1880 Máramaros		45 074	19.81
1890 ⁴⁵		730 342	4.18
1890 ⁴⁶		725 222	4.20
1890		707 961	4.66
1890 ⁴⁷		707 472	4.64
1890 Erdély		130 088	
1900		851 378	4.44
1900 ⁴⁸		846 254	4.42
1900		831 162	4.93
1900 ⁴⁹		826 222	
1900 ⁵⁰		825 055	4.94
1900 Erdély		158 707	
1910 ⁵¹		938 438	4.49
1910		932 187	4.50
1910 ⁵²		909 531	4.99
1910 ⁵³		753 765	6.20
1910 ⁵⁴		473 764	6.20
1910 ⁵⁵		471 355	6.19
1910 Erdély		182 495	

41 Magyarország; hivatalos népszámlálás.

42 A magyar birodalom; hivatalos népszámlálás. – Székely Ferenc, i. m., in: *Évkönyv, 1900* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat – Lampel R. / Wodianer F. és fiai, 1900), pp. 43–49.

43 Erdéllyel és Horvátországgal.

44 Magyarország; hivatalos népszámlálás.

45 A magyar birodalom; hivatalos népszámlálás.

46 Székely Ferenc, i. m., in: *Évkönyv, 1900* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat – Lampel R. / Wodianer F. és fiai, 1900), pp. 43–49.

47 Magyarország; hivatalos népszámlálás. – Pap Dávid, “Zsidók vándorlása”, in: *Évkönyv, 1900* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1900), pp. 22–28.

48 A magyar birodalom; hivatalos népszámlálás.

49 Pap Dávid, i. m., in: *Évkönyv, 1900* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1900), pp. 22–28.

50 Magyarország; hivatalos népszámlálás.

51 A magyar birodalom; hivatalos népszámlálás.

52 Magyarország; hivatalos népszámlálás. – Kepecs József, szerk., *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993), p. 37.

53 Magyarország 1941. évi területén. Kepecs József, szerk., i. m., p. 32.

54 Magyarországnak a trianoni békeszerződés (1920) után megmaradt területén.

55 Magyarországnak a trianoni békeszerződés (1920) után megmaradt területén (Bakonyi).

1920 ⁵⁶		473 310	5.92
1920 Erdély (Románia)		181 340	
1921 Kárpátalja (Csehszlovákia)		80 117	13.25
1930		444 567	5.11
1930 Erdély ⁵⁷		192 833	2.94
1930 Erdély ⁵⁸		179 000	
1930 Kárpátalja (Csehszlovákia) ⁵⁹		91 255	12.58
1930 Kárpátalja (Csehszlovákia) ⁶⁰		95 008	
1938 Kárpátalja (autonom terület)		65 828	
1941 (Magyaró., "trianoni" területen)		403 614	4.45
1941 ("trianoni" területen)		400 760	4.30
1941 ("visszacsatolt" területeken) ⁶¹		321 393	
Ebből (Nagy-)Kárpátalja		162 065	
1941 ("trianoni" és "visszacsatolt" / területek együtt)		725 007	4.94
+ "nem izraelita vallású zsidó" ⁶²		61 548	
1945. június ⁶³		141 480	1.63
1946 ⁶⁴		143 624	
1949		133 862	1.45
1959 ⁶⁵		ca. 84 000	
2001 ⁶⁶		12 871	
2001 ⁶⁷		ca. 3 800	

56 *Magyar statisztikai évkönyv*, 1926 (Budapest: Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1927), p. 10. – 1920, 1930 és 1941 Magyarországnak a trianoni békeszerződés után megmaradt területén.

57 Hivatalos népszámlálási adat.

58 Kőpeczi Béla, szerk., *Erdély története* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), III, p. 1742.

59 Nemzetiségi alapon.

60 Vallási alapon. – Mindkét adat a csehszlovákiai népszámlálás szerint.

61 Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia területének Magyarországhoz csatolt részein.

62 Ti. az 1939:iv. tc., illetve az 1941:xv. tc. értelmében "zsidó fajú"; értsd: zsidó származású keresztény. Ebből 55 233 a "trianoni", 6 315 pedig a "visszacsatolt" területen. A teljes szám egyharmadánál (ca. 18 000) mindkét szülő izraelita vallású volt, azaz a kitérés viszonylag újkeletű lehetett. – A Zsidó Világkongresszus 1946. évi statisztikája szerint ez a szám magasabb volt: 100 000.

63 A Központi Statisztikai Hivatal gyorsfelvétele.

64 Pach Zsigmond Pál, szerk., ["A magyar zsidóság statisztikája"], in: *A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselői Statisztikai Osztályának Közleményei*, no. 1 (Budapest, 1947).

65 Becslés, a pesti és vidéki hitközségek lélekszáma (72 000, illetve 12 000, resp.) alapján. Katona József, in: *Új Élet Naptár*, 1959 – 5719/5720 (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselői, 1959), p. 129.

66 "Izraelita vallású"; hivatalos népszámlálási adat.

67 Az "adózők" (kultuszjáradékot fizetők) száma; ez általában családfőt jelent, a család létszámától függetlenül.

Pest / Budapest zsidó lakossága⁶⁸

		%
1787	114	
1787 (Óbuda) (család)	320	
1799 ⁶⁹	1 075	
1803 (Óbuda) (család)	527	
1808	2 009	
1818	3 192	
1820 (család)	594	
1820 ⁷⁰	3 365	
1822 (Óbuda) ⁷¹	3 210	
1828	4 601	
1833 (családok száma)	1 343	
1833 ⁷²	6 730	
1836	6 486	
1840	10 266	9.80
1848 (Pest) ⁷³	15 288	15.00
1848 (Buda)	995	3.50
1848 (Óbuda) ⁷⁴	2 865	31.00
1848 (Pest, Buda, Óbuda összesen)	19 148	
1850	17 000	11.00
1850 ⁷⁵	16 648	17.43
Ebből Belváros	304	2.47
Lipót-külváros	2 725	22.15
Terézia-külváros	15 920	40.00
József-külváros	104	0.53
Ferenc-külváros	95	1.11

68 Néhány esetben kerekítve.

69 Ebből 310 túrt (tolerált) és 765 időző (*commorans*).

70 224 "tolerált" családfő. – Groszmann Zsigmond, "A pesti zsidóság második nemzedéke", in: Hevesi Simon, Guttman Mihály & Löwinger Sámuel, szerk., *Zikkaron Jehuda. Tanulmányok Blau Lajos (...) emlékére* (Budapest, 1938), pp. 127–139, kül. p. 129.

71 Franz Schams (1780–1839), *Vollständige Beschreibung der königl(ichen) freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern* (Ofen: Universitäts Druckerei, 1822), p. 635 skk.

72 1 346 család.

73 Itt és a következő két sorban a népesség száma statisztikai forrásokból. A százalékos adatok: Haraszti György, "Az 1848. évi magyarországi zsidóösszeírás háttere és mozzatórugói", in: uő, *Két világ határán* (Magyar zsidó történelem – Múlt és Jövő könyvek) (Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, é. n. [1999 k.]), pp. 185–219, kül. p. 211, 40. jegyzet. NB: A százalékos adatok az előző és következő éves adatokhoz képest valamelyest eltúlzottnak látszanak.

74 544 családfő.

75 Csetényi Imre, *Magyar Zsidó Szemle*, 58 (1941), p. 112 alapján.

1851 (Pest) ⁷⁶	12 642	
1851 (Buda-Óbuda)	4 976	
1851 Pest ⁷⁷	20 779	
Ebből Belváros	379	
Lipótváros	2 892	
Terézváros	16 955	
Józsefváros	316	
Ferencváros	237	
1857	23 101	
1869	44 890	16.58
E b b ő l:		
Pest	39 384	19.64
Buda	2 554	4.72
Óbuda	2 952	18.21
1871	44 890	16.10
1873 ⁷⁸	48 306	16.30
1880	70 879	19.74
1890	102 377	21.00
1890 ⁷⁹	103 317	
1900	166 198	23.60
1900 ⁸⁰	167 974	
1910	203 687	23.10
1919 ⁸¹	262 000	25
1920	215 512	23.20
1921	212 736	
1925	207 015	21.50
Ebből a budai oldalon:		
I. kerület (Várnegyed)		8
II. kerület		11
III. kerület (Óbuda)		10
A pesti oldalon:		
IV. kerület (Belváros)		18
V. kerület (Lipótváros–Új-Lipótváros)		31
VI. kerület (Terézváros)		28

76 Joseph V. Häufler, *Buda-Pest. Historisch-topographische Skizze von Ofen und Pest und deren Umgebungen* (Pest, 1854), p. 78.

77 Carl Tormay, *Statistik der Bevölkerung und ihrer Bewegung in der Stadt Pest im Jahre 1853–54* (Pest, 1855); Bácskai Vera, szerk., *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez, 1686–1873* (Források Budapest múltjából, 1) (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1971), pp. 204–205, no. 119.

78 Pest, Buda és Óbuda egyesítése után.

79 Pap Dávid, i. m., in: *Évkönyv, 1900* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1900), pp. 22–28.

80 Pap Dávid, i. m., in: *Évkönyv, 1900* (Budapest: Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1900), pp. 22–28.

81 *Múlt és Jövő*, 9 (1919. november 30), p. 12. – Nyilvánvalóan némiképpen túlzó becslés.

VII. kerület (Erzsébetváros) ⁸²		36
VIII. kerület (Józsefváros)		22
IX. kerület (Ferencváros)		13
X. kerület (Kőbánya)		6
1930	204 371	20.30
1930 (Nagy-Budapest) ⁸³	232 212	
1935	201 069	18.96
1941	184 453	15.80
+ zsidónak minősülő ⁸⁴	37 931	3.30
+ jiddis anyanyelvű	408	
1945	ca. 86 000	7.00
1949	101 259	6.40
1959 ⁸⁵	ca. 72 000	
1967 ⁸⁶	ca. 50 000	3.90
2004	ca. 80 000	0.07

Zsidó családfők száma Pesten

1820	594
1833	1 343
1848	3 274

Budapest zsidó lakosságának aránya az ország zsidó lakosságában

	%
1910	43.20
1920	45.50
1930	45.90
1930 (Nagy-Budapest)	52.20
1949	76

82 A XIX. századi pesti ("régi") zsidó negyed.

83 A fővárossal egybeépült környező 21 várossal és községgel együtt.

84 Nem izraelita vallású, de az 1938–1941. évi zsidótörvények értelmében zsidónak minősülő személy.

85 Becslés. Katona József, in: *Új Élet Naptár*, 1959 – 5719/5720 (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1959), p. 129.

86 Ez és a következő adat Zsoldos Jenő becslése, *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, IV (Jerusalem: Keter, 2007), p. 246.

Néhány nagyobb vidéki város zsidó lakossága

	1880	%	1910	%	1920	%	1941	%
Arad	4 415	12.40	6 295	10.00	n. a.		n. a.	
Debrecen	3 089	6.04	8 406	9.10	10 170	9.90	9 142	7.30
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		585	0.50
Győr	3 766	13.65	5 583	12.60	5 904	11.80	4 688	8.20
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		497	0.90
Kassa	2 846	10.90	6 723	15.20	8 792 ⁸⁷	16.62	10 211	15.24
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		537	0.80
Kecskemét	1 749	3.90	2 022	3.0	1 857	2.5	1 346	1.5
Kolozsvár "izraelita vallású"	1 624	5.10	7 046	11.60	n. a.		16 763	15.10
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		850	0.80
zsidó nemzetiségű ⁸⁸					10 633	12.72	2 661	
Mátészalka			1 128		1 270	19.40	1 555	
Miskolc	5 117	21.04	10 291	20.00	11 300	19.80	10 428	13.50
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		495	0.60
Munkács⁸⁹			7 675		10 012		13 067	48
Nagyvárad	8 186	26.10	15 155	23.60	17 880	26.00	21 333	23.00
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		750	0.80
Nyíregyháza	2 097	8.70	3 882	10.20	5 066	11.70	4 993	8.40
Paks	1 404	12.00	1 011		891		730	6.20
Pécs	2 244	7.81	4 026	8.10	4 292	9.00	3 486	4.80
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		534	0.70
Pozsony	4 966	10.30	8 207	10.50	10 973	11.80	15 109	10.91
Sárospatak	724		1 033		1 168		1 036	7.80
Sopron	1 152	4.96	2 255	6.60	2 483	7.00	1 861	7.00
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		161	0.40
Szatmárnémeti	2 855	14.48	7 194	20.60	n. a.		12 960	24.90
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		151	0.30
Szeged	3 618	4.91	6 907	5.80	6 954	5.80	4 161	3.00
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		781	0.60
Székesfehérvár	2 689	10.49	3 024	8.30	2 867	7.30	2 075	4.30
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		249	0.50
Temesvár	4 196	11.10	6 728	9.30	n. a.		11 788 ⁹⁰	
Ungvár	4 497	36.89	5 666	31.00	6 294		9 576	27.20
+ "nem izraelita vallású zsidó"	n. a.		n. a.		n. a.		123	0.30

87 1921. – Kovács Aladár, "Kassa népességének fejlődése és összetétele", *Magyar Statisztikai Szemle*, 11, no. 5 (1938), pp. 519–542.

88 Varga E. Árpád, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája, IV: Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között* (Budapest: Teleki László Alapítvány – Csíkszereda: Pro Print Könyvkiadó, 2001).

89 Az utolsó adat (1941) helyett: 1938.

90 1942.

Pozsony zsidó lakossága, 1851

		%
A város lakossága összesen	42 238	
Ebből zsidó polgár	4 840	
Zsidó nem polgár belföldi	615	
Zsidó nem polgár külföldi	5 441	
Zsidó összesen	10 896	25.79

Észak-Erdély izraelita lakosságának anyanyelvi és nemzetiségi tagolódása

(ezer főre kerekítve)⁹¹

(az 1910, 1930 és 1941. évi népszámlálás szerint)

	Izr. vallású		Jiddis anyanyelvű		Zsidó nemzetiségű	
		%		%		%
1910	134	100.0	45	33.9	–	–
1930	148	100.0	100	67.3	139	93.9
1941	151	100.0	48	32.1	47	31.3

Rendszertelen / szórványos adatok városok / községek zsidó lakosságáról

	Év	Összesen	Ebből zsidó	%
Mád	1735		38	
Pozsony	1736		772	
Tarcal	1746		13	
Hajdúsámson	1748		252	
Makó	1773		158	
Galicia	1784		184 448	6.31
Abony	1784		233	
Alberti(-Irsa)	1784		226	
Mátészalka	1784		325	
Máramaros vármegye	1787		1 214	
Máramaros-Sziget	1787		142	
Mád	1811		76	
Tokaj	1811		21	
Galánta	1817	1 407	345	24.52
Nagy-Magyar	1817	1 039	240	23.09
Szered	1817	2 423	246	10.15
Tejfalu	1817	909	376	41.36
Sopron	1830		37	

⁹¹ Thirring Lajos, "A visszacsatolt keleti terület. Terület és népesség", *Magyar Statisztikai Szemle*, 13, no. 8–9 (1940), pp. 662–679, kül. p. 672 sk.

Óbuda	1830–1835			42.20
Kismarton	1835		ca. 900	15
Máramaros-Sziget	1835		431	
Hőgyész	1836		449	
Arad	1839	15 242	812	5.32
Dunapentele	1840		90	3.46
Duna-Szerdahely	1840	568	343	60.68
Hajdúsámson	1840		418	
Kiskunhalas	1840		69	0.5
Komaróc ⁹²	1840	409	4	0.97
Nagyida	1840	1 698	185	10.89
Zalaegerszeg	1840		349	10.1
Szabadka	1844	41 707	623	1.49
Baja	1848		753	
Debrecen	1848		118	
Hódmezővásárhely	1848		629	
Nagymarton	1848		ca. 1 500	ca. ½
Bodrogkeresztúr	1851	1 873	366	19.54
Bonyhád	1851	4 873	1 563	32.07
Csenger	1851	2 307	440	19.07
Gyöngyös	1851	14 870	385	2.58
Huszt	1851	3 103	132	4.25
Makó	1851	20 644	1 120	5.42
Máramaros-Sziget	1851	6 336	964	15.21
Mezőcsát	1851	5 030	170	3.37
Nagyszöllős	1851	2 018	150	7.43
Pápa	1851	16 183	2 714	16.77
Rohonc	1851	4 671	1 038	22.22
Szécsény	1851	3 104	564	18.17
Vác	1851	13 231	281	2.12
Vágvecse	1851	1 173	364	31.03
Zsámbék	1851	3 513	494	14.06
Irsa (Alberti-Irsa) ⁹³	1856		450	
Nagykőrös	1856		840	
Pozsony	1856	43 863	5 475	12.48
Vác	1856		300	
Vörösvár (Pilisvörösvár)	1856		300	
Érsekújvár	1857		892	

92 Abaúj vármegye, Kassától délnyugatra, Nagyida (Velká Ida) közelében (ma: Komárovice, Szlovákia). – Fényes Elek, i. m.

93 Az 1856. évvel jelzett adatok forrása: Hunfalvy János, *Magyarország és Erdély eredeti képekben*, I: *Magyarország* (Darmstadt: Lange Gusztáv György, 1856); láthatóan kerekített számok.

Kolozsvár	1857		231	
Bártfa	1862		480	
Duna-Pentele	1863	3 235	141	4.35
Pécs	1867		1 623	
Duna-Szerdahely	1869	3 805	1 857	48.80
Gönc-Ruszka	1869	1 257	204	16.22
Hunfalu	1869	1 502	524	34.88
Kisvárdá	1869	4 703	1 328	28.23
Körmend	1869	4 238	740	17.46
Kunszentmárton	1869	10 056	143	1.42
Nagybánya	1869	11 663	241	2.06
Sátoraljaújhely	1869	9 946	3 523	35.42
Sopron	1869	21 108	854	4.04
Új-Pest	1869	6 722	1 484	22.07
Zala-Egerszeg	1869	5 424	868	16.00
Zsámbék	1869	3 486	453	12.99
Bonyhád	1870		1 209	
Dombóvár	1870		183	
Dunaföldvár	1870		607	
Högyész	1870		531	
Kiskunmajsa	1870	7 333	152	2.07
Paks	1870		1 129	
Pinchehely	1870		116	
Szekszárd	1870		879	
Tamási	1870		193	
Kőszeg ⁹⁴	1877	1 549	177	8.75
“Burgenland”	1880		ca. 6 800	
Hódmezővásárhely	1880		1 760	
Tokaj	1880		1 161	
Érsekújvár	1890		1 491	
Mád	1890		897	
Nagybánya	1890	12 510	748	5.97
Simontornya	1890		189	6.2
Tiszaeszlár	1880	2 175	138	6.34
Tiszaeszlár	1890	2 691	72	2.67
Bereg vármegye	1891	179 455	24 358	13.57
Máramaros vármegye	1891	268 281	45 051	16.79
Bonyhád	1900		1 143	
Csíkszereda	1900	2 858	160	5.59
Dombóvár	1900	8 875	701	7.89

94 Chernel Kálmán, *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja*, I: *Jelenkor* (Szombathely: Nyomatott Seiler Henriknél, 1877), p. 17.

Dunaföldvár	1900		651	
Högyész	1900		388	
Pincehely	1900		282	
Szekszárd	1900		801	
Tamási	1900		411	
Világos	1900	6 694	111	1.65
Nagymarton	1902		752	
Beregszász	1910			28
Dunaszerdahely	1910	4 747	2 378	50.09
Kiskunhalas	1910		1 051	3
Marosvásárhely	1910		2 755	9
Máramaros-Sziget	1910		7 981	
Munkács	1910		7 675	45
Nagybánya	1910	16 465	1 462	8.87
New York ⁹⁵	1910	4 766 883	ca. 53 000	1.11
Sátoraljaújhely	1910		5 730	
Szabadka	1910	85 445	3 256	3.81
Szatmárnémeti	1910		7 194	20
Szombathely	1910		3 029	10.1
Cegléd	1920		1 017	2.7
Marosvásárhely	1920		3 246	
Sátoraljaújhely	1920		6 445	
Vác	1920		2 131	11.3
Zalaegerszeg	1920		1 659	12.5
Érsekújvár	1921		2 087	
Magykálló	1921		982	
Apostag	1928		117	
Tiszabüd / Büdszentmihály*	1928		820	
Érmihályfalva	1928		2 007	
Földes	1928		253	
Jászberény	1928		741	
Nagybánya	1928		1 960	
Olaszliszka	1928		312	
Szécsény	1928		287	
Tapolca	1928		771	
Balatonfüred	1929		150	
Dés	1929		3 224	
Bártfa			1 803	
Dunaszerdahely	1930	6 280	2 510	39.96
Kárpátalja	1930	ca. 725 000	102 255	14.1

95 A város teljes lakosságából a Magyarországról elszármazott zsidó.

96 Ma: Tiszavasvári.

Kassa	1930	70 117	11 504	16.41
Kiskőrös	1930		588	4.4
Makó	1930		2 052	5.7
Marosvásárhely	1930		5 193	
Nagybánya	1930	17 879	2 071	11.58
Sebeskelemes	1930	636	206	32.38
Pozsony (ethnikai)	1930	116 451	4 747	4.07
Pozsony (vallási)	1930		14 882	
Selmec- és Bélabánya	1930	13 395	178	1.33
Érsekújvár	1938		2 492	10.7
Kassa	1938	58 090	11 420	19.65
Dunaszerdahely	1940	6 584	2 645	40.17
Abony	1941		315	
Albertirsa	1941		145	
Cegléd	1941		669	1.8
Csíksereda	1941	6 926	299	4.31
Gyergyószentmiklós	1941		559	
Gyergyótölgyes	1941	4 526	198	4.37
Hajdúsámson	1941		216	
Kiskunhalas	1941		975	
Kunszentmárton	1941		202	1.7
Margitta	1941	6 608	1 623	24.56
Nagykálló	1941		869	
Mád	1941		304	
Máramaros-Sziget	1941		10 144	39
Mátészalka	1941		1 555	15.4
Püspökladány	1941		552	3.6
Szekszárd	1941		437	3.0
Tarcal	1941		299	
Vác	1941		1 854	1.7
Várpalota	1941		224	2.0
Zalaegerszeg	1941		873	6.2
Tokaj	1944		998	
Nagykőrös	1945		119	
Abony	1946		56	
Cegléd	1946		150	0.4
Hajdúsámson	1946		62	
Kunszentmárton	1946		44	
Mád	1946		51	
Mátészalka	1946		150	
Mezőtúr	1946		210	0.7
Nyíregyháza	1946		1 210	
Püspökladány	1946		185	1.2

Sárospatak	1946	153	1.2
Siófok	1946	97	
Szekszárd	1946	51	
Tarcal	1946	30	
Tokaj	1946	112	
Vác	1946	377	1.7
Várpalota	1946	126	1.2
Zalaegerszeg	1946	133	
Csíkszereda	1947	126	
Gyergyószentmiklós	1947	204	
Gyergyótölgyes	1947	9	
Gyimesközéplak	1947	12	
Hódmezővásárhely	1948	430	
Kiskunhalas	1948	462	
Albertirsa	1949	30	
Hajdúsámson	1949	34	
Mád	1949	28	
Mátészalka	1949	238	
Mezőtúr	1949	124	
Püspökladány	1949	115	
Szekszárd	1949	121	
Hódmezővásárhely	1953	290	
Kiskunhalas	1953	169	
Mezőtúr	1953	58	
Hódmezővásárhely	1955	259	
Mezőtúr	1955	40	
Nagykőrös	1956	50	
Szekszárd	1956	36	
Zalaegerszeg	1956	60	
Abony	1959	19	
Mátészalka	1959	98	
Siófok	1959	36	
Mezőtúr	1961	26	
Kunszentmárton	1962	15	
Nagykőrös	1966	42	

Ezer főnél több "izraelita" (zsidó vallású) lakost számláló helységek,⁹⁷ 1941

Budapest	184 453
Nagyvárad (ma: Románia)	21 133
Kolozsvár (ma: Románia)	16 763

97 A két bécsi döntés után.

Munkács (ma: Ukrajna)	13 488
Szatmárnémeti (ma: Románia)	12 960
Újpest	10 882
Miskolc	10 428
Máramaros-Sziget (ma: Románia)	10 144
Ungvár (ma: Ukrajna)	9 576
Debrecen	9 142
Huszt (ma: Ukrajna)	6 023
Beregszász (ma: Ukrajna)	5 856
Marosvásárhely (ma: Románia)	5 693
Nyíregyháza	4 993
Győr	4 688
Felsővisó (Máramaros vm.; ma: Vișeu de Sus, Románia)	4 269
Nagyszőlős (ma: Ukrajna)	4 264
Szeged	4 161
Sátoraljaújhely	4 160
Pestszenterzsébet	3 978
Kisvárd	3 770
Dés (ma: Románia)	3 719
Nagybánya (ma: Románia)	3 623
Újvidék (ma: Szerbia)	3 621
Szabadka (ma: Szerbia)	3 549
Pécs	3 486
Szombathely	3 086
Kispest	2 669
Dunaszerdahely (ma: Szlovákia)	2 645
Pápa	2 613
Szolnok	2 590
Aknaszlatina (ma: Románia)	2 537
Érsekújvár (ma: Szlovákia)	2 492
Komárom (ma: Szlovákia)	2 473
Békéscsaba	2 433
Borsa (Máramaros vm.; ma: Borșa, Románia)	2 409
Beszterce (ma: Románia)	2 370
Kaposvár	2 346
Nagykároly (ma: Románia)	2 255
Rákospalota	2 240
Nagykanizsa	2 091
Székesfehérvár	2 075
Gyöngyös	2 071
Nyírbátor	1 899
Makó	1 881
Sopron	1 861

Vác	1 854
Eger	1 787
Losonc (ma: Szlovákia)	1 747
Margitta (ma: Románia)	1 725
Balassagyarmat	1 712
Nagybocskó (Máramaros vm.; ma: Velikij Bicskyv, Ukrajna)	1 708
Érmihályfalva (ma: Románia)	1 662
Szászrégen (ma: Románia)	1 635
Rahó (ma: Ukrajna)	1 607
Mátészalka	1 555
Esztergom	1 510
Hódmezővásárhely	1 501
Szilágysomlyó (ma: Románia)	1 496
Szolyva (Bereg vm.; ma: Szvaljava, Ukrajna)	1 432
Zenta (ma: Szerbia)	1 432
Körösmező (Máramaros vm.; ma: Jaszinja, Ukrajna)	1 403
Baja	1 378
Újfehértó	1 359
Kecskemét	1 346
Halmi (Szatmár vm.; ma: Halmeu, Románia)	1 329
Felsőapsa (Máramaros vm.; ma: Verhne Vodjane, Ukrajna)	1 289
Léva (ma: Szlovákia)	1 271
Salgótarján	1 255
Nagyberezna (Ung vm.; ma: Velikij Bereznij, Ukrajna)	1 237
Galánta (ma: Szlovákia)	1 216
Bonyhád	1 153
Bilke (Bereg vm.; ma: Bilki, Ukrajna)	1 103
Pestszentlőrinc	1 101
Visóoroszi (Máramaros vm.; ma: Ruscova, Románia)	1 084
Hajdúnánás	1 080
Majszin (Máramaros vm.; ma: Moisei, Románia)	1 067
Sárospatak	1 036
Zombor (ma: Szerbia)	1 011

Városban élő zsidók aránya az ország összslakosságában⁹⁸

	Összesen	Zsidó	%
1825	1 205 965	34 529	2.90
1869	1 819 547	160 090	8.80
1910	3 389 553	438 670	12.90

⁹⁸ Erdély és a Partium nélkül. – Kovács Aladár, i. m., p. 65.

Városban élő zsidók aránya az ország zsidó lakosságában

	Összesen	Városban	%
1830 (sz. kir. városok)	ca. 203 000	13 600	6.69
1869 ⁹⁹	542 279	159 834	29.47
1910 ¹⁰⁰	909 531	463 222	50.92

A magyarországi zsidók anyanyelve, 1890 és 1910

	1890	% ¹⁰¹	1910	%
magyar	451 209	64	705 488	75.96
német (benne: jiddis)	233 488	33.12	203 230	21.88
tót (szlovák)	13 370	1.89	5 830	0.63
oláh (román)	5 359	0.76	991	0.11
rutén	1 152	0.16	2 702	0.29
horvát / szerb	356	0.05		
horvát			10 387	1.12
szerb			91	0.01
együtt	704 934		928 719	
n. a.	ca. 3 000		9 700	

Jiddis anyanyelv / nyelvismeret a zsidók körében

		%
1930 Erdély ¹⁰²	111 000	62
1941 Magyarország		
"trianoni" területen	1 630	
"visszacsatolt" területen	130 695	
"zsidó" (jiddis) anyanyelvű összesen ¹⁰³	132 325	18.26
héber anyanyelvű	5 659	

99 1869 és 1910 Horvát-Szlavónia nélkül.

100 Magyarország; hivatalos népszámlálás.

101 A teljes zsidó népességben.

102 Köpeczi Béla, szerk., *Erdély története* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), III, p. 1742.

103 Vékás János, "Színképek. Magyarország nemzeti és etnikai kisebbségei a népszámlálások tükrében", in: Kántor Zoltán & Majtényi Balázs, szerk., *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről* (Rejtjel Politológiai Könyvek, 23) (Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005), pp. 500–530, kül. p. 516, 7. táblázat (a többi népszámlálás esetében figyelmen kívül hagyja, illetve értelmezhetetlenül az "egyéb" kategóriában tünteti el a zsidókra vonatkozó adatokat).

Magyar nyelvismeret a zsidók körében

		%
1890		64
1900	ca. 200 000	73
1910	705 488	78

A magyarországi zsidók nemzeti / nemzetiségi önazonosítása, 1941¹⁰⁴

		%
magyar	585 265	80.80
zsidó	139 041	19.20

A magyarországi egyetemek és főiskolák zsidó hallgatói, 1929

	Összes hallgató	Ebből zsidó	%
Pázmány Péter Tudományegyetem	5 569	428	7.68
Ebből joghallgató	2 288	228	
orvostanhallgató	1 194	104	
bölcészhallgató	940	86	
gyógyszerészhallgató	248	10	
Közgazdasági Egyetem	1 356	148	10.91
Tisza István Tudományegyetem (Debrecen)	836	104	12.44
Ebből joghallgató	305	52	
orvostanhallgató	355	40	
bölcészhallgató	87	12	
Erszébet Tudományegyetem (Pécs)	1 106	362	32.73
Ebből joghallgató	319	53	
orvostanhallgató	680	299	
bölcészhallgató	50	10	
Ferenc József Tudományegyetem (Szeged)	1 033	133	12.87
Ebből joghallgató	483	63	
orvostanhallgató	353	38	
nyelv- és történettudományi hallgató	56	5	
mennyeiség- és természettudományi hallgató	65	16	
gyógyszerészhallgató	76	11	
József Műegyetem	2 203	190	8.62
Ebből vegyészmérnök	198	13	
építészmérnök	295	24	
mérnök	367	40	
gépészmérnök	1 287	113	

104 Lévai Jenő, *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* (Budapest: Officina, 1946), p. 77.

közgazdasági	56	4	
Állatorvosi Főiskola	285	9	3.15
Bánya- és Erdőmérnöki Főiskola	213	-	
M. kir. Gazdasági Akadémia	976	13	1.33
Képzőművészeti Főiskola	340	46	13.52
Polgári Iskolai Tanárképző	260	4	1.53

A hitközségek országos szervezeteinek taglétszáma, 1930

		%
kongresszusi (neolog)	292 159	65.71
orthodox	134 972	30.36
status quo ante	17 440	3.92
összesen	444 571	

Községkerületek

(A kongresszusi hitközségek országos szervezete), 1930

Községkerület	Székhely	Hitközségek ¹⁰⁵ száma	Lélekszám
VI.	Budapest	68	27 972
VIII.	Szombathely	8	5734
IX.	Nagykanizsa	24	14 546
X.	Pécs	16	9 394
XI.	Székesfehérvár	24	6 100
XII.	Győr	6	6 915
XVI.	Szolnok	14	6 892
XXII.	Szeged	20	14 602
összesen		180	292 155

Az ország zsidó lakosságának nemzetiségi megoszlása, 1941¹⁰⁶

		% ¹⁰⁷	% ¹⁰⁸
zsidó nemzetiségű	139 455	19.17	0.95
“zsidó” (jiddis / héber) anyanyelvű	132 325	18.25	0.90

105 Anyahitközségek.

106 Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1941), p. 696 sk.

107 A zsidó népességben.

108 Az ország egész népességében.

“Nem izraelita vallású zsidók”,¹⁰⁹ 1941

római katolikus	39 618
görög katolikus	906
görög keleti	537
református	12 757
evangélikus	6 704
unitárius	717
egyéb	309
összesen	61 548

A faji törvények érintettjei, 1941

“trianoni” területen	403 614
“visszacsatolt” területen	321 393
“nem izraelita vallású zsidó”	61 548
összesen	786 555
+ “hontalan zsidók” (menekültek, ¹¹⁰ bujkálók stb.)	?

A faji törvények érintettjeinek vallási megoszlása, 1941¹¹¹

(a) A “trianoni” területen

	Budapest		Vidék		Összesen	
Összesen	246 803		243 818	490 621		
Ebből izr.	184 453	74.74 %	216 528	88.81 %	400 981	81.73%
keresztény ¹¹²	62 350	25.26 %	27 280	11.19 %	89 640	18.27%

(b) A “visszacsatolt” területeken

Összesen	334 386	
Ebből izr.	324 026	96.90 %
keresztény	10 360	3.10 %

(c) Országos összesítésben

Összesen	825 007	
Ebből izr.	725 007	87.87 %
keresztény	100 000	12.13 %

109 Az 1939:iv. tc., illetve az 1941:xv. tc. értelmében zsidónak minősülő keresztények.

110 Lengyelországból stb.

111 A *Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselői Szervezetének Közleményei* (Budapest, 1947–1949) adatai alapján idézi Randolph L. Braham, *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 74. – A számadatok valamelyest különbözhetnek az itt közölt többi táblázat adataitól.

112 Az 1939:iv. tc., illetve az 1941:xv. tc. értelmében zsidónak minősülő keresztények.

Zsidó vallású lakosok a Magyarországhoz "visszacsatolt" területeken, 1941

(1 000 fő, kerekítve)

		%
Felvidék	67	7.80
Kárpátalja	77	12.50
Észak-Erdély	163	7.50
Délvidék	14	1.40

Hitközségi adófizetők (családfelek) Budapesten, 1944¹¹³

	Családfelek	Lélekszám
Buda anyahitközség (neológ)	5 172	11 269
Óbuda anyahitközség (neológ)	ca. 600	ca. 3 600
Óbuda aut. orth. hitközség	1 427	
Pest anyahitközség (neológ)	53 837	161 511
Pest aut. orth. hitközség	39 729	
Albertfalva ¹¹⁴ fiókhitközség	23	56
Budafok anyahitközség (neológ)	79	229
Cinkota fiókhitközség (neológ)	49	124
Csepel fiókhitközség (neológ)	182	?
Kispest anyahitközség (neológ)	1 020	3 800
Kőbánya anyahitközség (neológ)	1 124	2 231
Mátyásföld fiókhitközség (neológ)	68	159
Pestszentimre fiókhitközség (neológ)	33	70
Pestszentlőrinc anyahitközség (neológ)	285	887
Pestújhely au. orth. fiókhitközség	140	420
Rákoscscaba fiókhitközség (neológ)	96	ca. 246
Rákoshegy anyahitközség (neológ)	ca. 180	ca. 450
Rákoskeresztúr fiókhitközség (neológ)	52	126
Rákosliget fiókhitközség (neológ)	71	183
Rákospalota anyahitközség (neológ)	859	3 200
Rákosszentmihály fiókhitközség (neológ)	178	ca. 400
Sashalom fiókhitközség (neológ)	92	326
Soroksár fiókhitközség (neológ)	43	66
Újpest anyahitközség (neológ)	3 471	ca. 12 000
Újpest aut. orth. hitközség	140	460

113 Nagyobb részét a *Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán*. Közzéteszi Schweitzer József, sajtó alá rendezte Frojimovics Kinga (*Hungaria Judaica*, 6) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994) adatai alapján.

114 Az itt következő helységek 1944-ben még nem tartoztak Budapesthez, a fővároshoz 1950-ben csatolták őket.

A Holocaust túlélői¹¹⁵

	ca.
a pesti gettóban	69 000
védett házakban	25 000
bujkálva	25 000
munkaszolgálatosként	20 000
deportálásból hazatértek	116 000
/	121 000
összesen	255 000 / 260 000

Hitközségek száma, 1930 és 1935¹¹⁶

	Orthodox anya	fiók	Neológ anya	fiók	Status quo ante a.	fiók	Összes anya	Fiók	Összesen
1930	136	300	96	123	24	30	256	453	709
1935	149	321	104	131	14	13	267	465	732

Hitközségek száma, 1946 k.

(A különböző források adatai)

	Orthodox	fiók	Neológ	fiók	Status quo ante	fiók	“Összes”
(a) ¹¹⁷							204
(b)							120
(c)							258
(d) ¹¹⁸	149	321	104	131	14	13	267
+ fiók							465

Hitközségek száma, irányszatok szerint, 1949

kongresszusi (neolog)	96
orthodox	136
status quo ante	24
összesen	256

115 Egykorú becült adatok, Pach Zsigmond Pál részben a Vörös Hadsereg közlésére támaszkodó adatgyűjtése a Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozata Statisztikai Osztályán.

116 *A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képvisellete Statisztikai Osztályának Közleményei* (Budapest, 1947–1949) adatai alapján idézi Randolph L. Braham, *A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), I, p. 82.

117 Munkácsi Ernő, in: Benoschofsky Imre, szerk., *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban* (A Budai Aggok és Árvák Menházegeyesületének Évkönyve) (Budapest: Officina Kiadó, 1946), pp. 22–32.

118 Sós Endre adata 1962 novemberében az Állami Egyházügyi Hivatalnak írt jelentésében.

Hitközségek száma, 1959 k.¹¹⁹

Önálló	43
Fiók	35
Szórvány	?

119 Katona József, in: *Új Élet Naptár, 1959 – 5719/5720* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1959), p. 129.

II / Zsidó foglalkozások a XVIII. századi összeírásokban

Az alábbi jegyzék, legfőképpen az I. kötet 5. fejezetének kiegészítéséül, nagyjából az MZsO III, VII, XVI. köteteiben kiadott zsidó-összeírásokon és egyéb régi szövegeken alapul. A megkérdezett foglalkozását rendszerint az összeíró-biztos, vármegyei vagy városi tisztségviselő minősítette, kialakult terminológia nem volt. A latin szavak, kifejezések fordításánál többnyire Pápai Páriz Ferenc (*Dictionarium Latino-Hungaricum*, 1767²), illetve Bartal Antal szótárára (*Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*, 1901) támaszkodtam.¹ A latin szövegek nyelvtani hibáit vagy különös írásmódját nem javítottam, ezek egy része amúgy is a provinciális nyelvhasználat sajátossága. A forrásokban talált magyar szavakat, kifejezéseket nem értelmeztem. Esetenként felvettem a foglalkozásnevek egyszerű nyelvi változatait is. Az itt adott anyag semmiképpen nem tekinthető teljesnek, de így is kielégítő képet ad, egyrészt, a zsidó közösségek belső szervezettségéről, másrészt, a zsidók megélhetésének, létfenntartásának lehetőségeiről, foglalkozásaik változatosságáról, beilleszkedésükről a falusi társadalomba és a földesúri háztartásba, rétegződésükről stb. A ~ jel az előző sor(ok) élén álló kifejezés első, a ~ ~ első két szavának ismétlődésére utal.

(a) Foglalkozások a zsidó közösségben

ad sinagogam excitator: a zsinagógához ébresztő (templomi kopogtató)

ad synagogam invitor: a zsinagógába behívó (templomi kopogtató)

aedituus: templomfelügyelő

agit ancillam penes Communitatem: a közösségnél szolgálóként tevékenykedik

agit Ludimagistrum: iskolamesterként tevékenykedik

agit Buchhalterum Viennensium Judaeorum: bécsi zsidók könyvelőjeként tevékenykedik

alii Hebraeis serviendo et cursitando: más hébereknek szolgálva és futkosva (tartja el magát és övéit)

alii Hebraeis serviendo et cursitando semet suosque sustentat: más hébereknek szolgálva és futkosva tartja el magát és övéit

alterius judaei subalternus questor sive factor: más zsidónak alárendelt kereskedő vagy ügyintéző

armber schulmaister: szegény iskolamester

auriga Hebraicus: héber kocsis

1 Ezúton is köszönöm Kopeckzy Rita segítségét.

bassista / basszista: (templomi) énekes
 Buchhalterus communitatis: községi könyvelő
 campanator: templomi kopogtató
 campanator communitatis: a község (templomi) kopogtatója
 cantor: kántor
 cantor Haebraicus: héber kántor
 ~ in synagoga Judaica: kántor a zsidó zsinagógában
 ~ Judaeorum / judaeorum: a zsidók kántora
 ~ judaicus: zsidó kántor
 ~ Synagoga: zsinagógai kántor
 ~, vivit ex annuo salario suo, quod praestat Communitas Haebraica: kántor, a héber község által juttatott évi fizetéséből él
 carnes ad rationem judaeorum emacillat: húst vág a zsidók szabálya szerint
 coctor crematurae Judaeorum: pálinkafőző zsidók számára
 cocus Judaeorum: zsidók szakácsa
 Communitatis Hebraicae Schachter: a héber község metszője
 communitatis laniator: községi mészáros
 communitatis servitor / servus: községi szolga
 communitatis vigilator: a község (éjjeli) felvigyázója
 concionator: templomi kopogtató
 coquus Judaeorum quaestorum: zsidó kereskedők szakácsa
 curat macellari per Christianum ephebum, ipse veroque Judaeis mactat: keresztény segéd révén mészárszéket tart, a zsidóknak azonban maga vág
 curator templi: templomgondnok (*samesz*)
 cursor communitatis Judaicae, solet cum litteris exmittus: a zsidó község küldönce, levelekkel szokták küldözni
 educillator Communitatis Judaicae: a zsidó község korcsmárosa
 educillator Judaeorum: a zsidók korcsmárosa
 educillator vini vulgo Koser: közönségesen kóser(nek nevezett) bor korcsmárosa
 Einnehmer: (türelmi adó) beszédő éneklő
 erhalten sich auf denen (sc. der Juden) Märkhten mit Kochen: a piacokon (értsd: zsidók piacán) főzéssel tartják el magukat
 erhalt sich von der Einkehrung der frembden Juden: idegen zsidók betéréséből (értsd: szállásadásból) tartja el magát
 famulus quasi satrapa communitatis: szolga mint a község pandúrja
 fidicen et simul lanio judaicus: lantos, egyszersmind zsidó mészáros
 fidicen Hebraicus: héber lantos
 Fleisch hokher: mészáros
 handelt mit kaschewein: kóser borral kereskedik
 házi zsidó praeceptor: házi zsidó (segéd-) tanító
 hebraischer schulmaister: héber iskolamester
 in servitiis communitatis constitutus: a község szolgálatában áll

incassator portionis quanti: adóösszeg-behajtó
 indicator ad synagogam: a zsinagógához jelzést adó (templomi kopogtató)
 inspector hospitalis: utazó (zsidók) felügyelője
 instructor: tanító
 ~ puerorum: fiúk tanítója
 ~ puerum et puellarum judaicarum: zsidó fiúk és lányok tanítója
 ~ puerorum Hebraeorum: héber fiúk tanítója
 ~ prolium: gyermekek tanítója
 ~ prolium arendatorum: bérlők gyermekeinek tanítója
 ~ prolium judaicarum: zsidó gyermekek tanítója
 instruiat kinder in schreiben: gyermekeket írni tanít
 inter Judaeos mendicat: zsidók között koldul
 iudex, judex: bíró
 Judaeis mactat: zsidóknak vág
 iudex Haebreorum: héberek bírója
 iudex Judaeorum: zsidók bírója
 iudex minor: kisebb bíró, a rabbinikus bíróság ülnöke (*dajján*)
 iudex primarius: első bíró, a rabbinikus bíróság elnöke (*av bet din*)
 iudex xenodochii: a vendégfogadó (*hekdés*) vezetője
 iuxta morem Judaeorum in eorum nuptiis stultum agit: a zsidók szokása szerint esküvői-
 ken a bolondot (tréfamestert) alakítja / badchen / marsalik
 karkuchler unter der jutenschafft: a zsidóságnál lacikonyhás
 köchin: szakácsnő
 käscheweinschänck: kóserbor-kimérő
 kasser vinum educillat: kóser bort mér ki
 kossir: kóser (borkimérő)
 laniator carnis ovinae: juhhús-mészáros
 laniaturam pro Judaeis agit: a zsidóknál mészárosként tevékenykedik
 laniam sive sackteriam exercet: mészárosságot avagy sakteriséget gyakorol
 lano communis Haebreorum / Hebraicae: a héber község mészárosa
 lano communitatis Judaicae: a zsidó község mészárosa
 lano haebraicus / Hebraicus: héber mészáros
 lano Judaeorum seu Sachter: zsidók mészárosa avagy sakter
 lano Judaicus: zsidó mészáros
 lano ordinarius tam Christianorum quam Judaeorum: rendes mészáros mind a kereszté-
 nyeknél, mind a zsidóknál
 lano sive scissor: mészáros, avagy metsző
 lano Viennae apud Judaeos: bécsi mészáros a zsidóknál
 lano vulgo Schächter: mészáros, közönséges (szóval), sakter
 liberer: templomi kopogtató
 ludi magister / ludimagister: tanító
 ludi magister seu praeceptor Judaicus: zsidó iskolamester, avagy (segéd-) tanító
 ludi magister Judaeorum: a zsidók iskolamestere, avagy tanítója

ludimagister et sakter: iskolamester és sakter
 ludimagister Judaicus: zsidó iskolamester
 mactator, seu Schacter: metsző, avagy sakter
 manualis laborator Judaeorum: kétkezi munkás a zsidóknál
 mester: tanító
 obstetrix Judaeorum: a zsidók bábaasszonya
 pap: rabbi
 pistior judaeorum: zsidók pékje
 praeceptor: (segéd-) tanító
 ~ apud ludi magistrum: (segéd-) tanító az iskolamester mellett
 ~ et aeducillator: (segéd-) tanító és korcsmáltató
 ~ et arendator: (segéd-) tanító és bérlő
 ~ infantium Judaicorum ac lanio, qui pecudes ac alia volatilia mactat Judaeis: zsidó gyermekek (segéd-) tanítója és mészáros, aki aprómarhát és egyéb szárnyasokat vág a zsidóknak
 ~ puerorum et sakter: fiúk (segéd-) tanítója és sakter
 ~ scholae, simulque kossir: iskolai (segéd-) tanító, és egyúttal kóserbor-kimérő
 ~, instruit infantes: (segéd-) tanító, kicsiket tanít
 ~, instruit pueros Hebraicos: (segéd-) tanító, héber gyermekeket tanít
 praeceptorem agit: (segéd-) tanítóként tevékenykedik
 pro misero recognitus per communitatem loci: a helységben szegénységéről ismert
 proceptor / Perceptor: türelmi adó beszédő
 proles dum et quando instruere solet: alkalmilag gyermekeket szokott tanítani
 quaestum exercens cerulea fimbriis ex fila confectis: viaszszálakból összefont viaszcsokrokkal (*havdala*-gyertya!) kereskedik
 Rabbinus Haebreorum: a héberek rabbija
 rabiner: rabbi
 rabinus: rabbi
 rabinus, amit a köz zsidóság néki ad szolgálatjáért abbul él
 rector: tanító
 reliquo praestat in mediam communitatis ad instar aliorum colonorum: egyébként a többi (zsidó) lakossal azonos mértékben járul hozzá a község javához
 Sachter et praeceptor vagus: vándorló sakter és (segéd-) tanító
 Sachter judaicus: zsidó sakter
 sacterium communitatis agit: a község vágódáját vezeti
 sakter / sachter / Sachter / sachterius, sacterius: sakter
 sartor Hebraicus: héber szabó
 schaafschachter / schafschächter / schofschächter: juh-metsző
 schächter: sakter
 Schachter communitatis: községi metsző
 Schachter Judaicus / ~ Judaeorum: zsidó metsző
 Schachter, quaestum tamen exercet cum pelibus non elaboratis: metsző, de kereskedést is folytat nyersbőrökkel

schaftschächter und fleischhacker: juh-metsző és mészáros
schieffambt, in der, wohnhafter jud: a hajózási hivatalban (értsd: rév) lakó (azt kezelő)
zsidó
Schlacht seu Schachten: vágás, azaz metszés
scholae cantor: zsinagógai kántor (*hazzán*)
scholae magister: iskolamester
scholae magister sicut Schachter: iskolamester, valamint metsző
scholae praeceptor: iskolai (segéd-) tanító
scholae pulsator / pulsor: templomi kopogtató ("Schulklopper")
scholae rector: iskolai tanító
scholae rector seu cantor: iskolai tanító, valamint (zsinagógai) kántor
schreiber: írnok
schuellsinger / Schulsinger: zsinagógai kántor
schulglopper / Schuhl klopper / Schulklopper: templomi kopogtató
schulmeister / schulmaister: iskolamester
schulrufer: templomba hívó
scriba: írnok
scriba communitatis: községi írnok
scriba hebraicus / Hebraicus: héber írnok
scriba judaeorum: a zsidók írnoka
scriptura se intertenet: írással tartja el magát
secundarius curator templi: templomi segédgondnok (*samesz*)
senior judex: első bíró, a rabbinikus bíróság elnöke (*av bet din*)
sepultor mortuorum: sírásó
servus apud alios judaeos: szolgál más zsidóknál
servus judaeorum: zsidók szolgálja
servus reliquorum et Schachter: kóserhús-kimérő és metsző
servus reliquorum vulgo Sachter: kóserhús-kimérő, közönséges (szóval), metsző
servus sinagogae: zsinagógai szolgálja
sido biro
sidó szabó
sókter: metsző (*sakter*)
Stam-Schreiber: *sztam*-írnok (*Széfer*-, azaz Tóra-, *tefillin*- és *mezuza*-írnok) / Tóra-másoló
subjudex: kisebb bíró, a rabbinikus bíróság ülnöke (*dajján*)
subjudex Hebraicae Communitatis: a zsidó község kisebb bírója, a rabbinikus bíróság ülnöke (*dajján*)
subjudex Judaeorum: a zsidók kisebb bírója, a rabbinikus bíróság ülnöke (*dajján*)
suffert onus commune ad instar aliorum colonorum: a többi (zsidó) lakossal azonos mértékben viseli a község terheit
supportat omnia onera communia: hozzájárul minden közös teherhez
tabellarium agit Judaeorum: a zsidók levélhordójaként működik
tabellarius, et vini Judaici expressor: levélhordó és zsidó bor szállítója

tabellarius hunc et quando cum literis a Judaeis ad imperium et alias exteras provincias mittitur: levélhordó, alkalomadtán a zsidók levéllel küldik a hatalomhoz vagy más külső tartományba

tabellarius judaicus: zsidó levélhordó

templomszolga

tod graber: sírásó

Toraschreiber: Tóra-írnok

vespilio Haebraicus: héber éjjeliőr

villicus: (zsidó) községi előljáró

vorgestelter: (zsidó községi) előljáró

zehengebott schreiber: Tízparancsolat-írnok (sztam-írnok)

zsidó mészáros

zsidó pap

(b) Kereső foglalkozások

ablakos

administrator officinae crematoriae dominalis: az urasági szeszfőző műhely ügyvezetője

administratoris officinae crematoriae agens: a szeszfőző műhely ügyvezetőjének ügynöke

aeconomus / oeconomicus: sáfár

aeducillator dominalis: urasági korcsmáltató

aeducillator et arendator: korcsmáltató és bérlő

aeducillator et mercator: korcsmáltató és kereskedő

aenipola / aenopola: borkimérő

aenopola et quaestor diversorum rerum: borkimérő és különféle dolgok kereskedője

agit Buchhalterum: könyvelőként tevékenykedik

agit factorem aliorum quaestorum: más kereskedők ügyintézője

agit pro parte Suae Ma(ies)t(a)tis annonae coemptorem: Őfelsége részéről a termény felvásárlójaként tevékenykedik

agit subsequostorem aliorum: mások kereskedőségéjéért tevékenykedik

ahenum: (pálinkafőző) üst

ahenum braxatorium: sörfőző üst

ahenarius: üstgyártó (pálinkafőző üst)

alacsonyszerű portékákkal kereskednek, azt gyalog hordozzák, azokkal házankint járnak

aliis merces emendas procurare solet, vulgo Unterhandler: különféle árut szokott mások számára beszerezni, közönséges (szóval), közvetítő

alter kleyderhandler: használtruha-kereskedő / ócskás

alt eisenhandl: ócskavas kereskedő (felvásárló)

ancilla: szolgálóleány

arendas: árendás

arendat tabacam et salem dominalem: az urasági dohány- és só-(árusítás)t bérlő

~ fundum et educillum cremati: telket és csapszéket bérlő

~ macellum dominale: a földesúri mészárszéket bérlő

~ telonium camerale: a kamarai vámot bérlő

- arendator: bérlő
 ~ aenopolii: borkimérés bérlője
 ~ allodii dominialis: földesúri birtok bérlője
 ~ braxatorii: sörfőzde bérlője
 ~ braxatorii et sartor: sörfőzde bérlője és szabó
 ~ cauponarii: csapszék bérlője
 ~ cerevisiae: sörfőzde bérlője
 ~ cremati: szeszfőzde bérlője
 ~ dominialis: urasági bérlő
 ~ domus braxatoriae: sörfőző ház bérlője
 ~ domus crematitiae: szeszfőző ház bérlője
 ~ domus crematoriae: a szeszfőzde-ház bérlője
 ~ et quaestor: bérlő és kereskedő
 ~ fornicis: bolt bérlője
 ~ macelli: mészárszék bérlője
 ~ popinarum: vendéglő bérlője
 ~ soceri: apósának bérlője
 ~ tabacae, salis, candelarum et schmigmatis: dohány-, só-, gyertya- és szappan-áruda bérlője
 arendator et simul quaestor: bérlő, valamint kereskedő
 arendator liberum habens educillum omnis generis potus: önálló csapszék bérlője, mindenfajta itallal
 armer mann oder bettler: szegényember, azaz koldus
 ars pulveris pyrei: puskapor készítés
 ars salis nytri: salétrom-nyerés
 artem pelionis exercet: bőrös mesterséget gyakorol
 Arzt: orvos
 aurifaber: ötvös, aranyműves
 auriga: szekeres
 auriga Christianorum et Judaeorum habens vacuum fornicem: keresztények és zsidók szekere, akinek egy üres bolthelyisége (is) van
 aurigatio: fuvarozás
 Bad, sambt ein Neu aufgerichteten badhausz: fürdő, egy újonnan felállított fürdőházzal
 bajulator: batyuzó
 bajulator servus vulgo Trager Judaeorum: batyus szolga, közönséges (szóval), zsidó hordár
 bajulus cum literis: levélhordozó
 bajulus vulgo Trager: batyuzó, közönséges (szóval), hordár
 banckhnecht: mészárossegéd
 bandlhandler: házaló
 Barbier, barbierer: borbély
 bedienter: szolga
 bedienter bey der fleischbanck: szolga mészárszékben

behandler der sachen: tárgyak kezelője (?)
 belli educillator: csemegeárus
 Betteljude, bettlerjud: kolduló zsidó
 bettler, petler: kéregető
 bibliopega: könyvkötő
 bierschäncker: csapos, korcsmáros
 Bildhauer: kőfaragó
 binckeltrager: koldus
 bobus signandis et vaccis: bika- és tehén-billogozás
 Bodaschenbrenner: hamuszír-égető
 bodtengänger, bottengeher, podergeher: küldönc
 boltja vagon, mellyben posztót és egyéb matériákat árultat
 boltocskaája van, abban aprólékos partékát tart
 boltocskát arendál
 boltos zsidó
 bormérő és hentes
 bort az uraság részére árul
 botten: küldönc
 botularius: hentes
 brandtweinbrenner / brandwein brenner / Brandweinbrenner: borpárlat-készítő
 brandwein kössel: borpárló üst
 brandweinschäncken: borpárlat-kimérés
 brandweinschänkh: borpárlat-kimérés
 brandweinschäncker: borpárlat-kimérő
 brantweinhaus: borpárlat
 braxat cerevisiam, crematuram cremat et educilla tenet, educillari curat ac crematum et
 cerevisiam vendit: sört főz, szeszt éget, csapszéket tart, korcsmáltat, szeszt és sört árul
 braxator: sörfőző
 braxator et cremati coctor: sör- és szeszfőző
 braxatorius: sörfőző
 Brayer / breüer: sörfőző
 brief-, priefftrager: levélkihordó
 brodbäckher: pék
 Buchbinder, puchpinter: könyvkötő
 buchhalter: könyvelő
 bugyros
 carnis ovinae et caprinae laniator: juh- és kecskehús-mészáros
 caupo: korcsmáros
 caupo dominalis: urasági korcsmáros
 caupo domini terrestris: földesúri korcsmáros
 caupona: csapszék
 cellarius: kulcsár
 cerdo: tímár, bőr kikészítő

cordonibus crudas pelles emendas procurare solet: tímároknak nyersbőröket szokott el-
 adni feldolgozásra
 cordonarius: tímár
 cerevisia: sör(főző)
 cerevisiae epocillator: sörfőző
 cerevisiae educillator: sörkimérő
 cerevisiam educillat: sört mér ki
 chirurgus / chyirurgus / chirulgius: kirurgus, felcser, sebész
 cimbalista / cymbalista: cimbalmos
 cinerarius: hamuzsír-égető
 cineres clavellati: hamuzsír-égetők
 cinerum exustor: hamuzsír-főző
 cingulum: heveder
 circumferens per pagos ligulas: falvakat körbejárva szalagokat árul
 circumfert reculas suas pedes per possessiones: javait gyalog viszi el a birtokokra
 circumforaneus: házaló
 clavellator: sáfár, kulcsár
 claviger: sáfár, kulcsár
 coarendator: bérlőtárs
 coctio vini adusti: pálinkafőzés
 coctor cremati: pálinkafőző
 coctor cremati et simul smigmator: pálinkafőző, valamint szappanfőző
 coctor cremati simul arendator macelli: pálinkafőző, valamint mézszárszék bérlője
 coctor et questor: lepárló és kereskedő
 coemit pellos, non elaboratas lanas: felvásárol bőroket és nem feldolgozott gyapjút
 colorator telae: kelmefestő
 comediasta: mulattató
 compactor: könyvkötő
 compactor librorum: könyvkötő
 confector culcitrarum lanearum: gyapjútakarókat készít
 ~ tabacae: dohányárut készít
 consocius: (üzlet)társ
 conventio: törvényes egyezés, szegődés, alku
 conventionatus cremati coctor: szegődött pálinkafőző
 conventionatus educillator: szerződött korcsmáros
 coquinam servat: kifőzdében szolgál
 coquit cineres clavelatos: hamuzsírt főz
 coquus: szakács
 cothurnarius: csizmadia
 crämmler mit kleiner waar: szatócs, kis áruval
 cremarius: pálinkás
 cremat crematum et cerevisiam: pálinkát és sört főz
 crematarius: pálinkás

cremati cerevisiaeque coctor: pálinka- és sörfőző
 cremati coctio: pálinkafőzés
 cremati coctor: pálinkafőző
 cremati coctor censualis: adóra kötelezett pálinkafőző
 cremati coctor et teloniator: pálinkafőző és vámos
 cremati exustor: szeszleparló
 cremati fexor: pálinkafőző (< facio)
 cremati ustor, coctor: pálinkaégető
 cremator: (szeszesimal) égető
 crematoria olla: főzőüst, fazék
 crematorum: pálinka (kimérés)
 crematrix: pálinkafőző (asszony)
 crematum et cerevisiam curat coqui: pálinka- és sörfőzdét lát el
 crematum et cerevisiam epocillat: pálinkát és sört főz
 crematum: pálinka, égetett szesz
 crematum exurit: szeszt párol
 cum tela et vulgo rasch in pagis oberrat: vászonnal és közönséges (szóval), rásával² a falvakat járja
 deportans vestes antiquas: ócska ruhákat szállít
 destillator vini adusti: pálinkaégető
 dienst: szolgál
 dienstbot: szolga
 distractor cremati: pálinka-leparló
 domatim laborat et sic se victitat: házaknál dolgozik és így tartja fenn magát
 domino terrestri arendam solvit: a földesúrnak bért fizet
 domum crematoriam tenet: szeszfőző házat bérel
 domus braxatoriae: sörfőző ház
 domus cinerum: hamuzsírfőző ház
 dorffahrer: a falvakat járja
 dorffhandler: falvakban kereskedő
 dorffhausierer: falvakban házaló
 dorsalis: háti (kereskedő)
 dorsalis quaestor: háti kereskedő
 dorsalista: háti (kereskedő)
 dorso portando pagatim res minores vendit: hátán szállítva falvakban kisebb dolgokat árul
 edificat domus D(omini) Terrestris: a földesúr házeit építi
 educillaris domus: csapszék
 educillat cerevisiam: sört mér
 educillatio vini: korcsmáltatás, borkimérés
 educillationem ac cocturam cremati exercet: pálinka-kimérést és -főzést gyakorol

2 Rásamása, "szövet", "posztó", "rásóvászon".

educillator: korcsmáltató
 ~ cerevisiae et cremati: sör- és pálinkamérő
 ~ et cremati ustor: korcsmáltató és szesz-égető
 ~ et sartor: korcsmáltató és szabó
 ~ vini et cerevisiae oenopola et cremati coctor: bor- és sörkimérő, borkereskedő és szeszt főz
 educilli: korcsmáltatás
 educillum: korcsma, csapszék
 elaborator pellium: bőr kikészítő
 emensuratio: kimérés
 epocillatio: italmérés
 ~ domalis: házi italmérés
 epocillator cerevisiae: sörkimérő
 epocillator cremati et cerevisiae dominalis: földesúri pálinka- és sörkimérő
 epocillator cremati: pálinkakimérő
 erhalt sich mit den spitzen Klephlen: csipkékből tartja el magát
 erhalt sich mit Klöphlen und wer ihr etwas gubt zu verkauffen: csipkékből tartja el magát, és abból, amit eladásra adnak neki
 ernährt sich Hochzeit Kochen und Kindtbetterin zu warthen: lakodalmi főzésből és gyermekágyas asszony melletti szolgálatból él
 ex emolumento dominarum vaccarum victitat: a földesúr teheneinek tartásának hasznából él
 ex pistura panis victicat: kenyérsütésből él
 exarendator domus crematoriae: pálinkafőző ház bérlője
 excoctor cremati: pálinkafőző
 exercet artem sartoream: a szabómesterséget műveli
 exercet mercaturam varii generis hincinde per Nundinas: országos vásárokra járva különféle árukkal kereskedik
 exercet musicam: zenél
 exurit crematum palinka dictum: pálinkának nevezett szeszt főz
 exurit nonnunquam crematum: olykor szeszt főz
 exustio cremati: pálinkafőzés / ~-égetés
 exustor cinerum: hamuzsír-égető
 exustor cremati: pálinkafőző
 exustor cremati conventionatus: szegődött pálinkafőző
 exustor cremati et rerum exiguarum mercator: pálinkafőző és kisebb dolgokkal kereskedik
 exustor rosolis, aquae vitae: rózsalikőr (rózsólis, Rosolio < ros solis) és akvavit lepárló
 eysenhandler: vas kereskedő
 ex gratia aliorum Judaeorum vivit: más zsidók szívességéből él
 Eysler: jeges
 factor oculariorum: szemüvegfélék készítője
 factor vinorum: borkereskedő

fahret auf die Märkte: piacokra jár
 fakereskedő
 falukra kijár aprólékos és hátsó kereskedésekben
 falukra kijár gyertyát árul
 falukról falukra kijár aprólékos portékákkal
 famulus mercatoris: kereskedő segéd
 famulus: segéd
 famulus penes domum crematitiam: égetőház alkalmazott segédje
 federnhandler: toll kereskedő
 fekete spiczlit czinal: csipkeverő
 fellhandler: irhakereskedő
 fenestrarius: ablak készítő
 fidicen: citerás, lantos
 figulus: fazekas
 fimbrias et ligulas in pagis distrahit: paszományokat és szalagokat falvakban terjeszt
 fimbrias conficere solet: paszományokat szokott gyártani
 fimbrias facit: paszományokat csinál
 fimbrias elaborat: paszományokat készíti
 fleischbanckh: mészáros
 fleischhackher / fleischhacker / Fleisch hokher: mészáros
 Fleischhacker knecht: mészáros-szolga
 flickkürschner: foltozószücs
 flickscheider / fleckschneiter: foltozósabó
 flickschuster: foltozóvarga
 fornicator: kurvás, kurafi
 fornicem esculentorum habet: kifőzdéje van
 fornicem tenet: boltja van
 fornix: bolthajtás, boltív, csapszék, lebuj
 fornix stabilis: állandó bolt
 futozo biró
 gahrkuchler: lacikonyhás
 galandrihandler: díszműáru-kereskedő
 gärber: cserző
 gärbwohlhandler: finomgyapjú-kereskedő
 gegen Versatz Geld entleihen: zálog ellenében pénzt kölcsönöz
 geht bottenweiss: gyalogosan ("bakancsban") jár (értsd: árusít)
 Geldwechsler: pénzváltó
 Germanicus nodularius vulgo Pasementirer / Pasementirer dictus: német gombkészítő,
 akit közönséges (szóval), paszományos / paszományosnak mondanak
 gewölbler, gwelbler, gwöbel: boltos
 Glaser / glaser / Glaszer: üveges
 goldschmid: aranyműves
 gombkötő

Gürschner: szücs

gwelb mit krammery: szatócsbolt

gwelb specerey und leinwad: fűszer- és vászon-bolt

gyo(l)ccsal, dohánnyal és több ef(f)éle aprólékos portékával kereskedik

haarhandler: szőr kereskedő (felvásárló)

habens achaenum: üstje van

habet achaenum minus et merciculas: kis üstje és árucikkei vannak

~ achaenum, macellum, quaestum salis: üstje, húskimérése, sókereskedése van

~ achaenum, merces melioris sortis: üstje, kisebbfajta áruai vannak

~ ahenam crematoriam: pálinkafőző üstje van

~ ahenum cremati: pálinka-üstje van

~ beneficium ustionis cremati: pálinkaégetés javadalmát bírja

~ fornicem a domino exarendatum, in quo mercatur phimbriis aureis et argenteis, panno, tela, sericeisque materiis: az uraságtól kibérelt boltja van, melyben arany- és ezüstbojtokat, posztót, szövetet és selyem anyagokat árul

~ fornicem apertum antiquo ferro et vestibus antiquis repletum: ócskavassal és használt ruhával feltöltött üzlete van

~ fornicem et mediocris sortis merces: van boltja és közepes fajta áruja

~ fornicem stabilem in arenda, in quo habet particulas panni sericei, singulam particulam ex sex vel septem ulnis constantem, item variarum sericearum rerum minutias, piper, zinziber in quantitate 10 vel 15 librarum, etc.: zárt üzlete van, ebben selyemszövet végeket tart, mindegyik vég hat vagy hét öl hosszú, továbbá különböző kisebb selyemholmit, borsot, gyömbért 10 vagy 15 font mennyiségben stb.

~ fornicem stabilem in qua vendit aromata, telam, sericum, fimbrias ex filo ligatas: állandó üzlete van, ahol fűszerszámokat, vásznat, selymet, fonalból készített rojtokat árul

~ fornicem stabilem pulveribus pyreris, stratagematibus, fimbriis ex filo confectis, pelluculis vulgo szattyan repletum: állandó üzlete van, lőporral, söréttel, fonalból készített rojtokkal, finom bőrrel, melyet közönséges (szóval) szattyanak neveznek

~ fornicem stabilem, mercibus pipere, zacharo, tela, item karthon vulgo dicta, in magna quantitate refertum, etc.: állandó üzlete van, árukkal, mint bors, cukor, vászon, közönséges (szóval), karton, nagy mennyiségben tárolva stb.

~ minoris sortis merces: kisebbfajta áruai vannak

~ officinam apertam: nyitott műhelye van

~ officinam in communi fundo oppidi, est etiam coctor cremati: műhelye van mezővárosi köztelken, továbbá szeszfőző

~ officinam stabilem mercibus Turcicis repletam utpote ligulis serico, antipendiis Turcicis: török árukkal, úgymint selyemszalagokkal, török kárpitokkal megtöltött állandó boltja van

hackt schaaffleisch: juhhúst vág

hamuzsírt íget

handelsman: kereskedő

handelt auf Credit: hitelre árul

handelt mit alten eissen / Eissen: ócskavassal kereskedik

- ~ mit alten Eyszen, Kupfer, Mösing und blech: ócskavassal, rézzel, sárgarézzele és ónnal kereskedik
- ~ mit alten Eyszen, Zünn und Kupfer: ócskavassal, cinnel és rézzel kereskedik
- ~ mit alten gewant: ócska ruhaneművel kereskedik
- ~ mit alten Kleidern und alten Eyszen: ócska ruhákkal és ócskavassal kereskedik
- ~ mit daback: dohányt árusít
- ~ mit krammery: szatócsárúkkal kereskedik
- ~ mit lampelfeell: báránybőrrel kereskedik
- ~ mit Leinwath und unterschidlichen zeug, zwiern, bántl, neue und alte Knöpf: lenvászonnal és különféle dolgokkal, cérnákkal, szalagokkal, új és régi gombokkal kereskedik
- ~ mit Leinwath, silber, alten Eyszen und Kupfer: lenvászonnal, ezüsttel, ócskavassal és rézzel kereskedik
- ~ mit Nürberger waar: finom divatcikkekkel kereskedik
- ~ mit schaffehl: juhbőrrel kereskedik
- ~ mit speiss: élelmiszer-kereskedő
- ~ mit waaren: árukkal kereskedik
- ~ nit holtz und andern: fával és egyebekkel kereskedik
- handler, hondler: kereskedő
- Handtierung: handlé / ócskás
- hangász
- harisnyakötő
- hat ein gwelb mit waaren: boltja van árukkal
- hat ein offenes Gewölb: nyitott boltja van
- haupenmacher: sapkakészítő
- hausierer in städten: házaló városokban
- hausierer, haussierer: házaló
- hauth- und fehlhandler: bőr- és irhaárus
- hauthhandler, heüthhandler, häutlhandler. Häutehändler: bőr kereskedő
- hegedüs
- helfer bey der fleischbank: mészárszékekben kisegítő
- szalagszövő
- histrío: mulattató
- hondler: kereskedő
- hossenschneider: nadrágszabó
- in dividitione vini, cerevisiae et vini cremati cauponam egisset: csapszékert tartott fenn bor, sör és égetett szesz árusítására
- in dorso vilissimas merces circumfert: háton körbeviszi a legolcsóbb árukat
- in hospitali infirmis sevitiun exhibens: kórházban szolgálatot teljesít
- in marck auskochen: piacon kifőzdet tart
- in servitis uti scriba: mint írnok szolgál
- inspector in Farbrica Clavellatorum Cinerum: hamuzsír-égető műhelyben felügyelő
- institor: szatócs

intertenet se cum ligatura phimbrium ac quaestu antiquarium vestium: rojtok készítéséből és használtruha-kereskedésből tartja fenn magát
 jocalista: mulattató
 jocalista et inde vivit: mulattató, és ebből él
 Judaeus aulicus: udvari zsidó
 jurist / jurista: jogtudó
 kalapos
 kässhandler: sajtárus
 kayserlich königlicher müntzlifrant: császári-királyi pénzszállító
 kereskedő, gyapjúval, dohánnyal, mézzel, bürrel, gabonával, egyszerűen aminek jó árát tapasztalja
 kesztyűkészítő
 Kinder lehrnet: gyermekeket tanít
 klein kramerey handler: szatócs
 klein waaren handler: szatócs
 knirschner: szűcs
 knöpffmacher: gombkötő
 Kornhändler: gabonakereskedő
 könyvkötő
 Krämer / kramer: szatócs
 kramer mit bändl und zwirn: szalag- és pántlika árus
 kramer mit gewölb: bolti szatócs
 Krähsengeher / Krähsengeher: becsődölt
 krommer: szatócs
 kürschner / kirschner: szűcs
 laboribus se intertenet: munkákkal tartja el magát
 läger brenner: ászok(sör)-főző
 laniaturam exercens: mészáros mesterséget űz
 lanio: mészáros
 lanio et aenopola: mészáros és borkimérő
 lanio et aenopola dominalis: urasági mészáros és borkimérő
 lanio et arendator: mészárszék-bérlő
 lebet nach seine Handarbeit: kézművességéből él
 lebetes pro cacoquendis cineribus habet: üstjei vannak hamuzsír égetéséhez
 lederer / leder: bőrös / bőrkikészítő
 ledererhandler: bőrárus
 leibelschneiter: mellényszabó
 Leporinas solet congregare pelles: nyúlbőröket szokott összegyűjteni
 liefert nach der Garnison stroszák: a laktanyába szalmazsákokat szállít
 liffert Heyducken Mondour: hajdúknak egyenruhát szállít
 ligula: szalag, szíj
 ligularius: szalagkészítő, szalag-, pántlika kereskedő
 ligularum distractor: szalagokat árusít

ligulas pagatim et ostiatim vendendo misere vitam tenet: falvakban és portákon szalagokat árusítva nyomorúságos életet él
 liverantius: kézbesítő / hordár
 lorarius: pandúr (?)
 lupulus: komló
 lusor: mulattató
 macellarium: mézsárszék
 macellarius: mézsáros
 macellator: mézsáros
 macelli: mézsárszék ~
 macellum: mézsárszék, húskimérés
 manibus laborans inservit aliis: másoknál kétkezi munkával szolgál
 manuali labore quaesit subsistentiam suam: kétkezi munkával szerzi meg létfenntartását
 manualista: kétkezi munkás
 manualibus laboribus vivit: kétkezi munkából él
 más pinzén némelykor kereskedik
 mässinghandler: sárgaréz kereskedő
 materialista
 Matracz fecit: matracot készít
 Maurerer: kőműves
 Mautner: vámos
 mediocris sortis mercet: kisebb dolgokat árul
 mehlhandler, mellhandler: liszt árus
 Meisterl: kézműves
 mendicans: koldus
 mendicatio: koldulás
 mendicus: koldus
 mercantialia: kereskedelmi cikkek
 mercat leporinis pellibus: nyúlbőrökkel kereskedik
 mercator: kereskedő
 ~ de sorte minori: kisebb
 ~ diversarum rerum: különböző dolgokkal kereskedik
 ~ dorsalis: háts kereskedő
 ~ in dorso varias minutias portans: háton kisebb dolgokat hordozó kereskedő
 ~ in dorso, ligulas, acus, fila et alias minutias res gestans: hátán hordozva szalagokat, tüket, fonatokat és egyéb apró holmit árusít
 ~ in dorso varias minutias, uti fimbrias, ligulas etc.: hátán (hordozva) különféle apróságokat, mint bojtokat, szalagokat árusít
 ~ pellium: bőrökkel kereskedik
 mercator, braxator et ustor cremati: kereskedő, serfőző, szeszesital lepárló
 mercatum: vásárhely, vásárpia
 mercatur candelis: gyertyákkal kereskedik
 ~ antiquis ferramentis et vestibus: ócskavassal és ruhákkal kereskedik

- ~ cum pipere et pro culina necessariis rebus: borssal és a konyhában kellő dolgokkal kereskedik
- ~ ferro antiquiori: ócskavassal kereskedik
- ~ pagatim in dorso portans aromata: háton szállítva fűszerszámokkal kereskedik falvakban
- ~ pellibus agninis, vitulinis etc.: bárány- és borjúbőrökkel stb. kereskedik
- ~ pellibus leporinis et rebus antiquioribus: nyúlborókkal és régi dolgokkal kereskedik
- ~ plumis: tollal kereskedik
- ~ vestimentis antiquis: régi ruhákkal kereskedik
- mercatura: kalmárság
- ~ magna: nagyban való kereskedés
- ~ tenuis: kicsinyben való kereskedés
- mercenarius quotidianus: napszámos
- merces habet vilissimas: igen olcsó áruik vannak
- mezei oeconomia
- minutias ex auro et argento conficit: aranyból és ezüsből kisebb dolgokat készít
- minutias mercium in dorso circumfert: apró árukat háton körbevisz
- miser: szegény
- miserabilis: szegény
- mit klein felln handler: kis prémekkel kereskedő
- Mühl in arenda: malom, bérletben
- molae: malom
- monetarum deportator: pénzszállító
- musica se intertenet: zenével tartja el magát
- musica: zene
- musicant, musicus: zenész, klezmer
- münczjudt: pénzverdei zsidó
- negotiatum contingenter cum minori argenteria et alio metallo: esetenként kisebb ezüstáruval és egyéb fémmel üzletel
- negotiatum cum antiquo ferramento et vestibus: ócska vasféséssel és ruhákkal üzletel
- német szabómesterséget tud
- nihil habens: nincs semmije
- nodularius sodalis vulgo Pasomentirer: társult gombkötő, közönséges (szóval), paszomáryos
- nodularius: kötélverő
- obst-, opsthandlerin: gyümölcsárú asszony
- obstetrix: bábaasszony
- oenopola: borkimérő
- oenopola, venditorque cremati dominalis: borkimérő és urasági szeszestál árusító
- officialis in Bibliotheca caesarea Viennensi: tisztviselő a bécsi császári Könyvtárban
- ochsenhandler: marhakereskedő
- officinae sodalis: műhelyben társ
- ollam crematorium habet: szeszfőző üsteje van

ollam crematorium propriam habet: saját szeszfőző üstje van

omnis generis res emendas procurare solet vulgo Unterhandler: mindenféle dolgot szokott beszerezni megvásárlásra, közönséges (szóval), közvetítő

pagatim de ambulando mercat rebus minutioribus: falvakban kisebb dolgokat gyalogosan árul

pagatim peregrinando mercat minutiis: falvakat járva kisebb dolgokkal kereskedik (szatócs)

pagatim pergit cum bajulo: batyuval falvakat jár (batyuzik)

pagatim quaestuator: falvakban kereskedik

pagatim vilissimis aromatibus ambulat: falvakban olcsó fűszerszámokkal kereskedik

Pakenträger: (háti) csomagból árusító

palinkafőző

palinkam exurent: pálinkát főz

panem in foro emit et alibi dividit: kenyeret vásárol fel a piacon és másutt eladja

pannifex: posztóműves

pántlika árus

pascit oves: juhásztor

paszománykötő

pauper sustentat vitam servitio: szegény, életét szolgálattal tartja fenn

pecoribus saginandis: marha hizlalásból (él)

pedibus oberando possessiones quaestum minutioem exercet: a birtokokat gyalogosan körbejárva kiskereskedést űz

pék

pelfex: szücs

pelczflickerin: bundafoltozónő

pelles agninas et anseres coemere: báránybőröket és ludakat felvásárolva (tengődik)

pelles congregat: (nyers) bőrt gyűjt (felvásárol)

pelles, pelizara: (nyers) bőr, szücsáru

pellifex: szücs

pellio: szücs

per pagos colligit pelles: falvakban (nyers) bőrt gyűjt (felvásárol)

per pagos res viles coemit et aromata vendit: falvakban olcsó dolgokat felvásárol és fűszerszámokat árul

Pferdehändler: lócsizár

pffofferhandler: bors- (fűszer-) kereskedő

pilos vendit baruccariis: haját ad el parókakészítőknek

pinckeljud, binckeljud: kolduló zsidó

pistor panis: kenyérsütő

pistor: : pék

plicator calceamentorum: sarukészítő

portat bajulum per civitatem in cum frustis tela, ligulis, filis, piperis et zinziberis, valde exigua quantitate: batyuval járja a várost vászonnal, szalagokkal, fonalakkal, borssal és gyömbérrel, nagyon kis mennyiségben

- portat in dorso minutias pagatim: háton visz kisebb dolgokat falvakba
- portator aquae: vízhordó
- possamentierer: paszományos
- potum dominalem in vino, cerevisia et cremato educillans: uraság italt, bort, sört és pálinkát mér ki
- quaestor: kereskedő
- ~ circumforaneus: házaló kereskedő
  - ~ cremati: szeszestital árus
  - ~ cum canabibus: kenderkötelekkel kereskedő
  - ~ cum lana: gyapjúval kereskedő
  - ~ cum leguminibus: zöldségekkel kereskedő
  - ~ cum ligulis: szalagokkal kereskedő
  - ~ cum mercibus: áruféleségekkel kereskedő
  - ~ cum minutioribus: kisebb dolgokkal kereskedő
  - ~ cum minutioribus mercibus: kisebb áruféleségekkel kereskedő
  - ~ cum panno et tela: posztóval és szövettel kereskedő
  - ~ cum patenis et ollis: edényekkel és üstökkel kereskedő
  - ~ cum pellibus: bőrökkel kereskedő
  - ~ cum tela et ligulis: vászonnal és szalagokkal kereskedő
  - ~ cutium: bőrkereskedő
  - ~ diversorum, diversorum rerum: különböző dolgokkal kereskedő
  - ~ dorso bajulans merces / res suas: az árut / áruját batyuban hordó kereskedő
  - ~ exiguus hincinde per pagos divigans: faluról falura járó szegény kereskedő
  - ~ exiguus: szegény kereskedő
  - ~ ferarium: vasféleség-kereskedő
  - ~ ferri et cutium: vas- és bőrkereskedő
  - ~ habens fornecem: kereskedő, boltja van
  - ~ in dorso solet suas merces portare et vendere: aki az áruját a hátán szokta vinni és árulni
  - ~ inferioris classis: alacsonyabb osztályú kereskedő
  - ~ magnarius: nagykereskedő
  - ~ mediocris: közép-szerint-való kereskedő
  - ~ minoris sortis: kiskereskedő
  - ~ minutioribus mercibus: kisebb áruval kereskedő
  - ~ minutioribus rebus: kisebb dolgokkal kereskedő
  - ~ pagatim oberrans: falvakat járó kereskedő
  - ~ pellium: bőrökkel kereskedő
  - ~ rerum minutiorum / minutissimarum rerum: kisebb / a legkisebb dolgokkal kereskedő
  - ~ ruralis: szatócs
  - ~ salis: só kereskedő
  - ~ sortis minoris mertium: kisebbfajta árukkal kereskedő
  - ~ totam substantiam et quaestum in dorso portat: kereskedő, minden holmiját és áruját a hátán viszi
  - ~ vilis: ócskás

- ~ vini: bor kereskedő
- quaestor habens fornicem: kereskedő, boltja van
- quaestores pagatim ambulantes: faluról falura járó kereskedők
- ~ cum minoris sortis mercibus: kisebbfajta árukkal kereskedők
- quaestrix lanae: gyapjúval kereskedő (asszony)
- quaestuatur hincinde in pagis: faluról falura járva kereskedik
- quaestuatur propriis equis: saját lovával kereskedik
- quaestum agens per pagos cum rebus vilioribus, quas in dorso bajulare potest: falvakban kereskedik olcsóbb dolgokkal, amelyeket a hátán batyuban tud szállítani
- quaestum ducit cum pilis caprarum: kecskeszőrrel kereskedést visz
- quaestum exercens, ~ntes, ~cet / habet: kereskedést folytat
- ~ ~ 1^{ae} classis cum diversis mercimoniis: első osztályú kereskedést folytat különböző árukkal
- ~ ~ 1^{ae} classis cum diverso panno: első osztályú kereskedést folytat különböző szövetekkel
- ~ ~ 1^{ae} classis ex diversis materialibus constantibus: első osztályú kereskedést folytat, különböző szilárd anyagokkal
- ~ ~ 1^{ae} classis panno et aliis materialibus: első osztályú kereskedést folytat szövettel és egyéb anyagokkal
- ~ ~ 2^{ae} classis cum aromatibus: másodosztályú kereskedést folytat, fűszerszámokkal,
- ~ ~ 2^{ae} classis oleo olivarum et aliis Italiae specialis: másodosztályú kereskedést folytat, olivaolajjal és más itáliai különlegességekkel
- ~ ~ 3^{ae} classis cum rebus minutioribus: harmadosztályú kereskedést folytat kisebb dolgokkal
- ~ ~ aere confectis fosiis: fémből készült ásókkal kereskedik
- ~ ~ anseribus et galinis: ludakkal és tyúkokkal kereskedik
- ~ ~ antiquis ferramentis et usuatritis vestibus: ócskavassal és használt ruhákkal kereskedik
- ~ ~ antiquis ferramentis: ócskavassal kereskedik
- ~ ~ antiquis rebus: régiségekkel kereskedik
- ~ ~ antiquis vestibus: ócska ruhaneművel kereskedik
- ~ ~ aromatibus: fűszerszámokkal kereskedik
- ~ ~ caffe et rosoly: kávéval és rózsalikőrrel kereskedik
- ~ ~ candelis: gyertyával kereskedik
- ~ ~ caseo: sajttal kereskedik
- ~ ~ cineribus clavellatis: hamuzsírral kereskedik crematura et pipere: égetett itallal és borsal kereskedik crudis pellibus et aliis occurrentiis: nyersbőrökkel és egyéb alkalmi áruval kereskedik crudis pellibus: nyersbőrökkel kereskedik
- ~ ~ cultellis: késekkel kereskedik
- ~ ~ cum aciculis, ligulis: tűkkel, szalagokkal kereskedik
- ~ ~ diversis mercibus: különböző árukkal kereskedik
- ~ ~ equis, aut pellibus non elaboratis, tela aromatibus: lovakkal, úgyszintén nem kidolgozott bőrökkel, vászonnal, fűszerszámokkal kereskedik
- ~ ~ ex destillatione rosolii et coctione cave: rózsalikőr lepárlást és kávéfőzést űz
- ~ ~ farina: lisztel kereskedik

- ~ ~ ferro: vassal kereskedik
- ~ ~ fibulis et ferro antiquo: csatokkal és ócskavassal kereskedik
- ~ ~ fila alba: fehér fonallal kereskedik
- ~ ~ fimbrealis vulgo Krammer Spitzl vocatis: rojtokkal, közönséges (szóval), szatócs-csipkével kereskedik
- ~ ~ fructibus: gyümölcsökkel kereskedik
- ~ ~ frumento: gabonával kereskedik
- ~ ~ furfuribus et sebibus ovinis: korpával és juhfaraggyúval kereskedik
- ~ ~ furfuribus: korpával kereskedik
- ~ ~ gemmis: ékkövekkel kereskedik
- ~ ~ halecibus: sózott halakkal kereskedik
- ~ ~ in dorso bajulando cum fimbriis et aromatibus: háton batyuzva rojtokkal és fűszerszámokkal kereskedik
- ~ ~ in dorso cum pellibus ovinis non elaboratis: háton nyers juhbőrökkel kereskedik
- ~ ~ infra Anglicanum pannum vilioris sortis panno, tela et his similibus minutiis: az angol szövethnél olcsóbb fajta szövetekkel, vászonnal és hasonló apróságokkal kereskedik
- ~ ~ lacte: tejjel
- ~ ~ lana et cera: gyapjúval és viasszal kereskedik
- ~ ~ lana ovili: juh-gyapjával kereskedik
- ~ ~ lana ovina: juh gyapjával kereskedik
- ~ ~ lana: gyapjúval kereskedik
- ~ ~ leguminibus: zöldségekkel kereskedik
- ~ ~ lentibus, fabis, pisis et similibus culinaribus: lencsével, babbal, borsóval és hasonló konyhai árucikkekkel kereskedik
- ~ ~ ligneis cultellis vulgo Taschen Feidl dictis: zsebkésekkel, közönséges (szóval), bicskákkal kereskedik
- ~ ~ lignis: fával kereskedik
- ~ ~ ligulis: szalagokkal kereskedik
- ~ ~ ligulis et tobaca: szalagokkal és dohányossal kereskedik
- ~ ~ ligulis pagatim: falvakban szalagokkal kereskedik
- ~ ~ linteo, ligulis, filis, item aromatibus, piper, zinziber, crocum zazarum habet: szalagokkal, fonallal, illetve fűszerszámokkal, borssal, sáfránnyal, cukorral kereskedik
- ~ ~ melle et tabaco: mézzel és dohányossal kereskedik
- ~ ~ melle: mézzel kereskedik
- ~ ~ mercibus alienis: idegen árucikkekkel kereskedik
- ~ ~ mercibus non multum valentibus: nem nagy értékű árucikkekkel kereskedik
- ~ ~ minutiis: apróságokkal
- ~ ~ minutoribus mercibus: apró cikkekkel
- ~ ~ minutoribus rebus: apró dolgokkal
- ~ ~ Mundo Muliebri minoris praetii: kisebb értékű kozmetikai cikkekkel kereskedik
- ~ ~ ollis aliisque minutiis: mindenféle kisebb (áruval) kereskedik
- ~ ~ omnis generis: mindennel kereskedik
- ~ ~ panno Anglico: angol szövettel kereskedik

- ~ ~ panno et aliis mercibus: posztóval és egyéb áruval kereskedik
- ~ ~ panno et alterius generis mercimoniis: posztóval és másfajta áruféleségekkel kereskedik
- ~ ~ panno et mercibus sericeis: posztóval és selyem holmikkal
- ~ ~ panno syndone: len szövetáruval kereskedik
- ~ ~ panno, melle et aliis: posztóval, mézzel és egyebekkel kereskedik
- ~ ~ panno, simpliciori tela, peplo, ligulis: posztóval, egyszerűbb vászonnal, kendővel, szalagokkal kereskedik
- ~ ~ panno, tela, lana, melle, gallis, pellibus et aliis omnis generis mercibus: posztóval, vászonnal, gyapjúval, mézzel, baromfikkal, bőrökkel és minden más áruval kereskedik
- ~ ~ panno: posztóval kereskedik
- ~ ~ Papyro: papírossal kereskedik
- ~ ~ pecoribus et pecudibus: jószággal és marhával kereskedik
- ~ ~ pecoribus et vinis: jószággal és borral kereskedő
- ~ ~ pecoribus: jószággal kereskedik
- ~ ~ pellibus et tabaca: bőrökkel és dohánnyal kereskedik
- ~ ~ pellibus non elaboratis sub fornice stabili: nyersbőrökkel, állandó üzletben
- ~ ~ pellibus non elaboratis: nyersbőrökkel kereskedik
- ~ ~ pellibus ovinis ac aliis: juh- és egyéb bőrökkel kereskedik
- ~ ~ pellibus sub fornice stabili, ex panno, fimbriis, ligulis, pipere, zinzibere, tela
- ~ ~ pellibus: bőrökkel kereskedik
- ~ ~ pellibus: bőrökkel kereskedik
- ~ ~ pilis caprinis: kecskeszőrrel kereskedik
- ~ ~ piscibus: halakkal kereskedik
- ~ ~ potu crematorio in vicinis pagis: égetett itallal kisebb falvakban kereskedik
- ~ ~ pulveribus pyriis et stratagematibus: lőporral és söréttel kereskedő
- ~ ~ rebus argenteis minutioribus, cupro item, ac aere quaestum exercet: kisebb ezüsthalmival, továbbá rézzel kereskedő, és fémmel is kereskedik
- ~ ~ rebus aureis et argenteis: arany- és ezüsthalmival kereskedő
- ~ ~ rebus minutioribus pagatim: kisebb dolgokkal falvakban
- ~ ~ rebus vilioribus: olcsó dolgokkal kereskedik
- ~ ~ sale et candelis: sóval és gyertyákkal kereskedik
- ~ ~ sale et cutibus: sóval és bőrökkel
- ~ ~ sale: sóval
- ~ ~ siccis fructibus: szárított gyümölcsökkel kereskedik
- ~ ~ smigmatibus et candelis: szappannal és gyertyákkal kereskedik
- ~ ~ sortis minoris mercium: kisebb áruféleségekkel kereskedik
- ~ ~ tabaca et sale: dohánnyal és sóval kereskedik
- ~ ~ tabacca: dohánnyal kereskedik
- ~ ~ tela crassiori: vastagabb vászonnal kereskedik
- ~ ~ tela et aliis quae in dorso bajulare potest: vászonnal és egyebekkel kereskedik, amit háton batyuban lehet vinni
- ~ ~ tela et aromatibus: vászonnal és fűszerszámokkal kereskedik

- ~ ~ tela, aromatibus, fimbriis, ligulis, koromrascha et aliis rebus minutioribus: vászonnal, fűszerszámokkal, rojtokkal, szalagokkal, Kromraschsal (cromras) és egyéb apróságokkal kereskedik
- ~ ~ tela, panno et lana: vászonnal, posztóval és gyapjúval kereskedik
- ~ ~ tela, vulgo cromras ac aliis minutiis: vászonnal, közönséges (szóval), cromrassal kereskedik
- ~ ~ tela: vászonnal kereskedik
- ~ ~ telis: vásznakkal kereskedik
- ~ ~ varii generis pellibus: különböző fajta bőrökkel kereskedik
- ~ ~ vestibus et clenodiis: ruhákkal és ékszerekkel kereskedik
- ~ ~ victualibus: zöldséggel kereskedik
- ~ ~ vilioribus mercibus et pellibus non elaboratis: a legolcsóbb árukkal és nyersbőrökkel kereskedik
- ~ ~ vilioris: értéktelen, olcsó dolgokkal
- ~ ~ vino: borral
- ~ ~ zacharo, cava ac aliis aromaticis: cukorral, kávéval és más fűszernövényekkel kereskedik
- ~ ~ zonis: zsinegekkel kereskedik
- quaestum ob miserum suum statum nullum exercet: nyomorúságos helyzete miatt semmiféle kereskedést nem folytat
- quaesturam exercet cum tela, pipere, cum sale: vászonnal, borssal, sóval folytat kereskedést
- quaesturam exercet cum lignis cultellis: fa (nyelű) zsebkésekkel folytat kereskedést
- quaesturam in pagis exercere: falvakban kereskedni
- quaestus all in Grosso: nagyban való kereskedés
- quaestus alla Minuta: kicsinyben való kereskedés
- quaestus domatim exercere: házalni
- quaestus: kereskedés
- quaestus exercet in domo D(omi)nali: a földesúri házban folytat kereskedést
- ration exactor: számla-beszedő
- rasolibrennder: likőr égető (pároló)
- Rauchfangköhler: kéményseprő
- Riemer: szíjgyártó
- rongszedő
- rosoli coctor: rózsalikőr-főző
- rusticorum barbam solet tondere, inde vivit: falusiak szakállát szokta levágni, ebből él
- Sadler: nyerges
- saginato caponorum et anserum: kappan- és lúd-hízlaló
- saiffensieder: szappanfőző
- salem dominalem dividit: urasági sót árusít
- salis mercatura: só kereskedés
- sarcinarius: batyuzó (kereskedő)
- ~ cum cutibus quaestum habet: batyuzó, késekkel üzletel

sartor: szabó, váltószabó
sartor, habet fornicem propriis sumptibus in fundo civitatis erectam: szabó, városi telken saját költségén emelt boltja van
sartor et arendator: szabó és bérlő
sartor existens, questum cum ligulis, fimbrys, aliisque minutiis exercet
sartor Germanicus: német szabó
sátor csináló zsidók
schaffehlhandler: juhbőr kereskedő
schafhaidlgerber: juhbőr cserző, tímár
schafhandler: juh kereskedő
Schlosser: lakatos
Schmid / Schmitt: kovács
Schneider, schneider, schneiter: szabó
schniermacher, schnürmacher: kötéilverő
schnuptaback handler: tubák kereskedő
Schnüdreher / Schnirdeher: kötélfonó
scortator: kurvás, kurafi
scribendo sustentationem quaerit: írással keresi meg a megélhetését
sculptor sigillorum: pecsételő vésnök
se ac liberos suarum manuum labore sustentat: kétkezi munkával tartja el magát és gyermekeit
Seifensieder: szappanfőző
semel verkaufes: zsemlyeárus
serkortsomának folytatása
servat fornicem: boltban szolgál
servat mercantilem officinam: kereskedőházban szolgál
servilis: szolgálatban van
servilis famulus: szolga
servit tempore nuptiarum cum jocositate: esküvők idején mulattatással szolgál
servitio inquilinum agit: lakosok szolgálatát végzi
servitio sustentatur: szolgálattal tartja fenn magát
servitor: szolgáló
servitorem agit: szolgál
servus cinerarii: hamuzsír-égető ház szolgálója
servus fornicis: bolti szolga
servus: szolga
Shneider: szabó
sigillorum sculptoria: pecsétvésés
silberhandler: : ezüstnemű kereskedő
smigmator: szappanfőző
socius: (üzlet)társ
socius lanionis: mészárszék üzlettárs
sodalis mercatoris: kereskedősegéd

spielman, Spilman: mulattató
 spitaller: ápoló
 Spitzen, die sie machtet, verkauffen thuet: maga készítette csipkét árul
 spitzhandler / spitzenhandler / spizenhandler / spitzhandlerin: csipkeárus
 spitzleckerin: csipkeverő nő
 spützenhandler: csipke kereskedő
 Stainmötz: kőfaragó
 studens: tanuló
 suas merces in pagis in dorso portat et vendit: áruját háton viszi a falvakba és árulja
 subaenopola: alkorcsmáros
 subministrat Caesareis Regiminibus stramentias, lectikaria et reliquas indigentias
 sutor: varga
 sutor, per pagos plicat ocreas: varga, falvakban sarukat árul
 szabó
 szabó mesterséget űz, néha pedig sört, bort és pálinkát is árul
 szabóságot folytat
 szűcs
 szűcs mesterséget tanult és abban jól és nagyon foglalatoskodik
 tabacam conficit, eamque vendit: dohányt készít és árúsít
 tabacariis quaestuatur: dohányneművel kereskedik
 tabacarius, tabaccarius: dohányárus
 tabackh-handler: dohányárus
 tabackmacher: dohánykészítő
 tabellarius: levélhordó
 tabellarium agit: levélhordóként tevékenykedik
 taberna vinaria: csapszék
 tabernarius: szatócs
 taxalista: váltáságos, váltáságfizető
 telae impressor: vászon-nyomó
 telarum crassium pro plebe communi necessarium pictor: az egyszerű népnek kellő durva
 vásznakat fest
 teloniator: vámos
 teloniator, habet fornicem rebus minutis, utpote tela, ligulis fimbriis, aromatibus reple-
 tum
 tenet fornicem: csapszéket tart
 textor, conficit zonas viliores ex lana: takács, gyapjából olcsóbb fonalakat készít
 textor ligularius: szalagszövő
 tibialia conficit: harisnyát készít
 tibialium corrector: harisnya javítója
 Tischler: asztalos
 tobakkmacher: dohány(termék) készítő
 tonsor caprarum: kecskenyíró
 tonsor: borbély

trager: hordár
 trägler: hordár
 tuchhandler: kendőárus
 Tuchhandlung: kendő árusítás
 tyro: inas
 unterhandler: közvetítő / üzletkötő
 ustor cremati: szesz égető
 ustor: (szesz) égető (lepárló)
 ustura: (szesz) égetés (lepárlás)
 üveges
 üveg kereskedő
 vagabundus: jött-ment, csavargó, kóborló
 vagator: vándorló
 vagus quaestor: vándorló kereskedő
 vagus: vándorló
 vámos sidó
 vendéglős
 vendit salem et crematum: sót és pálinkát árul
 ~ tabacam, fumulas vulgo pipas vocitatas: dohányt és közönséges (szóval), pipákat árul
 vespilio: éjjeli őr
 Viehjud: tőzsér, lókereskedő
 viles merces in dorso circumfert: olcsó árut hátán körbevisz
 vilioris sortis merces: olcsóbb fajta áruk
 vini venditio: bor árulás
 vinum dominalem distrahit: urasági bort terjeszt
 vitrearius / vitriarius: üveges
 vivit ex educillatione cremati ac cerevisiae: pálinka és sör főzéséből él
 vivit ex usuris pecuniarum suarum ad interesse elocatarum: kamatra kihelyezett saját
 pénzének kamataiból él
 von Haus zu Haus herumb gehen, (um) Lämbl-Fell anzukaufen: házról házra jár bárány-
 bőrt felvásárolni
 waarenhandler: árus
 Wagner: bognár
 weinschäncker: borkimérő
 wirtschafter: vendéglős
 wirthshaus: vendéglő
 wirthshaus von drey brandwein kösseln: vendéglő, három lepárló üsttel
 wollhandler, Wohlhandler, Wollhändler: gyapjúkereskedő
 Zimmermann: ács
 Zischmenmacher: csizmadia
 zonarius: zsinég készítő
 Zucker und gewürzc handlung: cukor- és fűszerkereskedés
 zsinórverő

III / Zsidók a földesúri birtokokon (100 lélek vagy több), 1840 k

Forrás:

Fényes Elek, *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben*, I–VI (Pesten: Trattner–Károlyi nyomtatása, 1836–1840, 1843²)

Ujvári Péter, szerk., *Magyar zsidó lexikon* (1929), pp. 1003–1005: “Zsidók a földesúri birtokon”

Dunántúli kerület

Baranya vm.: Dárda (Esterházy-birtok)

Fejér vm.: Bogárd és Tinópuszták (Huszár-birtok, Mészöly-birtok, Pázmándy-birtok), Cece (Szluha-birtok, Forster-birtok), Csór (Marich-birtok), Felcsút (Pázmándy-birtok), Kajászószentpéter (Andrássy-birtok, Szentpéteri-birtok, Szeless-birtok), Lovasberény (Cziráky-birtok), Moór / Mór (Lamberg-birtok, Lussinszky-birtok)

Győr vm.: Asszonyfa (Hollóssy-birtok, Sidó-birtok), Beri (Gyapaly-birtok, Zmeskál-birtok), Enese (Enesey-birtok), Felpéc (Tóth-birtok, Bozzay-birtok), Gyömörő (Esterházy-birtok), Győrsziget (Győri püspöki birtok), Téth (Bézsán-birtok, Noszlopy-birtok, Kisfaludy-birtok)

Komárom vm.: Ács (Lichtenstein-birtok, szentmártoni főapáti birtok), Bagotta (Ordódy-birtok), Csúz (Vég-birtok, Halasy-birtok)

Moson vm. Boldogasszony (Esterházy-birtok), Köpcseny (Esterházy-birtok) Oroszvár (Zichy-birtok), Gátha (Esterházy-birtok)

Somogy vm.: Nemesvid (Festetich-birtok), Toponár (religio fundus), Bajom (Széchenyi-birtok), Szili (Hunyady-birtok), Tab (Lengyel-birtok, Mérey-birtok), Szigetvár (Czindery-birtok), Gige (Somssich-birtok)

Sopron vm.: Kabold (Esterházy-birtok), Németkeresztúr (Esterházy-birtok), Nagymarton (Esterházy-birtok), Lakompak (Esterházy-birtok), Beled (Cziráky-birtok, Esterházy-birtok, Potyondy-birtok), Farád (csornai préposti birtok)

Tolna vm.: Paks (Rudnyánszky-birtok, Korniss-birtok, Vigyázó-birtok), Bölske (Tahy-birtok), Fadd (Festetich-birtok), Hőgyész (Apponyi-birtok), Gyönk (Magary-Kossa-birtok, Vizsolyi-birtok), Bonyhád (Perczel-birtok), Tevel (Dőry-birtok)

Vas vm.: Rohonc (Batthyány-birtok), Szalónak (Batthyány-birtok), Németújvár (Batthyány-birtok), Muraszombat (Batthyány-birtok, Szapáry-birtok), Hidvég (Ber-

tha-birtok, Varga-birtok), Körmend (Batthyány-birtok), Vasvár (Festetich-birtok), Já-nosháza (Zichy-birtok)

Veszprém vm.: Palota (Zichy-birtok), Veszprém (püspöki város), Szilasbálhás (ma: Me-zőszilas) (Kenesey-birtok, Pázmándy-birtok), Csajág (vallási kincstár), Balatonkajár (Zichy-birtok, Révay-birtok, Batthyány-birtok), Király-Szabadja (ma: Szentkirálysza-badja) (nemes falu), Pápa (Esterházy-birtok, Károlyi-birtok), Csögle (Barcza-birtok, Pethő-birtok), Noszlop (Noszlopy-birtok)

Zala vm.: Kővágóörs (közbirtokosok), Csabrendek (közbirtokosok), Keszthely (Feste-tich-birtok), Szentgrót (Batthyány-birtok), Mihályi (Dóczy-birtok, Forintos-birtok), Nagykanizsa (Batthyány-birtok), Pacsa (Festetich-birtok, Inkey-birtok), Zalaegerszeg (szombathelyi püspöki birtok), Zalalövő (közbirtokosok), Csáktornya (Festetich-bir-tok)

Dunamelléki kerület

Árva vm.: Námesztó (árvai uradalom), Turdossin (árvai uradalom), Alsókubin (árvai ura-dalom)

Bács vm.: Szabadka (kir. város), Újvidék (kir. város), Zombor (kir. város), Baja (Grassal-kovich-birtok), Bezdán (kamara-birtok), Jankovác (Orczy-birtok), Zenta (kamara-bir-tok), Ada (kamara-birtok), Petrovoszello (kamara-birtok)

Esztergom vm.: Uny (Simonsich-birtok, Miskey-birtok), Bátaszék (Pálffy-birtok), Eszter-gom (kir. város)

Liptó vm.: Liptószentmiklós (Pongrác-birtok)

Nógrád vm.: Szécsény (Forgács-birtok, Losonczy-birtok, Szemere-birtok), Becske (Pró-nay-birtok), Cséce (Gyürky-birtok, Plathy-birtok, Almássy-birtok), Balassagyarmat (Balassa-birtok, Zichy-birtok), Alsópetény (Szurcsányi-birtok, Somogyi-birtok), Penc (Prónay-birtok, Podmanitzky-birtok), Szügy (Prónay-birtok, Szerémy-birtok)

Nyitra vm.: Szakolca (kir. város), Egbell (kir. birtok), Holics (kir. birtok) Sándorfa (kir. birtok), Sasvár (kir. birtok), Szénásfalu (Nyáry-birtok, Amade-birtok), Popudin (kir. birtok), Verbóc (berencsi uradalom), Brezova (Révay-birtok, Mednyánszky-birtok, Zay-birtok, Csáky-birtok), Csejte (Révay-birtok, Mednyánszky-birtok, Zay-birtok, Csáky-birtok), Galgóc (Erdődy-birtok), Kosztolán (csejtei uradalom), Miava (csejtei uradalom), Pöstyén (Erdődy-birtok), Vágújhely (csejtei uradalom), Verbó (csejtei ura-dalom), Vittenc (Erdődy-birtok), Nagytapolcsány (Traun-birtok), Nagyjác (több birto-kos), Zsámbokrét (Simonyi-birtok), Bosány (Bossányi-birtok), Nyitra (püspöki város), Űrmény (Hunyady-birtok, Forgács-birtok), Báb (Zichy-birtok), Cabaj (nyitrai püspöki birtok), Emőke (közbirtokosok), Kiskér (esztergomi érsek), Párutca (ma: Nyitra város-része) (közbirtokosok), Szelőce (Hunyady-birtok), Vecse (közbirtokosok)

Pest-Pilis-Solt vm.: Buda (sz. kir. város), Pest (sz. kir. város), Ó-Buda (koronauradalom, előbb Zichy-birtok), Zsámbék (koronauradalom), Tétény (Paksy-birtok), Tinnye (Si-monsich-birtok, Fribeysz-birtok, Miskey-birtok), Vörösvár (Majtényi-birtok), Aszód (Podmanitzky-birtok), Domony (Mátyus-birtok, Onódy-birtok, Bernáth-birtok, Perger-birtok), Pécel (Ráday-birtok, Fáy-birtok, Szemere-birtok), Alberti (Almás-sy-birtok), Szügyi (Bánffy-birtok, Vay-birtok), Dabas (Halász-birtok, Sigray-birtok,

Kovasóczy-birtok), Gyón (Halász-birtok, Zlinszky-birtok), Irsa (Irsay-birtok), Maglód (Lipthay-birtok, Fáy-birtok), Abony (Ürményi-birtok, Tallián-birtok, Gál-birtok, Vignyázó-birtok, Benitzky-birtok), Nagykőrös (Sigray-birtok, Beretvás-birtok, Halász-birtok, Szilassy-birtok), Kecskemét (Coburg-birtok), Bicske (Beleznay-birtok), Tápiószele (Dubravitzky-birtok), Izsák (Kubinyi-birtok, Okolicsányi-birtok), Apostag (Fáy-birtok, Szilassy-birtok), Tass (Bernáth-birtok, Földvály-birtok, Madarassy-birtok)

Pozsony vm.: Bazin (sz. kir. város), Pozsony (sz. kir. város), Pozsony-Váralja (Pálffy-birtok), Cseszte (Pálffy-birtok), Cajla (Pálffy-birtok), Réte (közirtokosok), Ciffer (Zichy-birtok) Nádas (Motesitzky-birtok), Galánta (Esterházy-birtok), Szered (Esterházy-birtok), Jóka (Farkas-birtok, Udvarnokoy-birtok), Nagymagyar (Esterházy-birtok), Tejfalu (Liesznovszky-birtok), Szerdahely (pozsonyi várkapitányság, Bacsák-birtok, Petényi-birtok), Gajár (Pálffy-birtok), Szentjános (Batthyány-birtok), Stomfa (Pálffy-birtok), Burszentmiklós (kir. birtok), Detrekő (Pálffy-birtok), Konyha (Pálffy-birtok), Kukló (kir. birtok), Szekula (Batthyány-birtok)

Trencsén vm.: Trencsén (sz. kir. város), Csáca (Esterházy-birtok), Varin (Pongrácz-birtok), Vágbeszterce (Balassa-birtok, Szapáry-birtok), Bittse (Esterházy-birtok), Rajec (Perényi-birtok, Révay-birtok, Thurzó-birtok), Hlinik (közirtokosok), Kotassó (Esterházy-birtok), Marikova (Szapáry-birtok), Vrch Tepla (Balassa-birtok, Szapáry-birtok), Dezsér (Bakó-birtok) Beckó (Révay-birtok, Mednyánszky-birtok), Illava (Königsegg-birtok), Puchó (Erdődy-birtok, Marczibányi-birtok), Bolesso (Vietorisz-birtok), Luki (Marczibányi-birtok), Bosác (Révay-birtok, Mednyánszky-birtok), Baán (Sinai-birtok), Ozor (Ottlik-birtok), Liesznova (Révay-birtok)

Turóc vm.: Szucsán (Nyáry-birtok)

Tisza melléki kerület

Abaúj vm.: Rozgony (Károlyi-birtok, Menczer-birtok, Dessewffy-birtok), Zsadány (Péchy-birtok, Orbán-birtok), Iskáros (Bónis-birtok, Csorna-birtok), Zsujta (Balog-birtok, Korniss-birtok), Nagyida (Csáky-birtok, Perényi-birtok), Szinna (Patay-birtok, Marjássy-birtok, Óváry-birtok), Szikszó (Csáky-birtok, Perényi-birtok), Méra (Vitéz-birtok, Fáy-birtok). Gönc (Csáky-birtok), Szántó (ma: Abaújszántó) (Bretzenheim-birtok), Erdőhorvati (Bretzenheim-birtok), Korlát (közirtokosok), Kovácsvágás (közirtokosok), Göncruszka (Zombori-birtok, Bárczay-birtok)

Bereg vm.: Munkács (Schönborn-birtok), Beregszász (Schönborn-birtok), Alsó-Verecke (Schönborn-birtok), Mezőkaszony (Dolinay-birtok, Lónyay-birtok)

Borsod vm.: Miskolc (privilegizált koronaváros), Csaba (ma: Hejőcsaba, Miskolc városrésze) (munkácsi püspöki birtok), Felsőábrány (közirtokosok), Daróc (Okolicsányi-birtok, Braskovich-birtok), Ernőd (Erdődy-birtok), Nagy-Mihály (Tybold-birtok), Szentpéter (ma: Sajószentpéter) (Erdődy-birtok, Szirmay-birtok), Kazinc (ma: Kazincbarcika városrésze) (Radvánszky-birtok, Kubinyi-birtok, Molnár-birtok), Szendrő (Csáky-birtok)

Heves vm.: Gyöngyös (Esterházy-birtok, Grassalkovich-birtok, Forgács-birtok, Wimpfen-birtok), Pásztó (Draskovich-birtok, Gyürky S.-né-birtok), Heves (Szapáry-birtok, Szepessy-birtok, Bernáth-birtok), Verpelét (Sztáray-birtok, Gosztonyi-birtok, Bárczy-

birtok), Dévaványa (Baldachy-birtok, Ocskay-birtok, Orczy-birtok), Tiszafüred (Pankotay-birtok, Gyulay-birtok, Farkas-birtok), Tiszabő (közbirtokosok), Csépa (közbirtokosok), Igar (közbirtokosok)

Sáros vm.: Bártfa (sz. kir. város), Berzevice (Berzeviczy-birtok), Péchújfalú (Péchy-birtok), Zboró (Erdődy-birtok, Szirmay-birtok), Ladamér (Erdődy-birtok, Szirmay-birtok)

Szepes vm.: Hunsdorf-Hanuszfalva (Okolicsányi-birtok, Szirmay-birtok, Matyasovszky-birtok)

Ung vm.: Szobránc (Buttler-birtok, Szemere-birtok, Viczmándy-birtok), Eőr (közbirtokosok), Jenke (Pongrác-birtok), Szerednye (Mailáth-birtok, Ghillányi-birtok, Serényi-birtok), Minay (Minay-birtok, Lüley-birtok), Ungvár (kamarabirtok)

Zemplén vm.: Bodrogkeresztúr (Erdődy-birtok), Liszka (szepesi püspöki birtok), Mád (Erdődy-birtok), Sárospatak (Bretzenheim-birtok), Tállya (Bretzenheim-birtok), Tarcál (kamarabirtok), Tolcsva (Szirmay-birtok), Zombor (Andrássy-birtok, Erdődy-birtok, Orczy-birtok), Monok (Andrássy-birtok), Gálszécs (Fischer-birtok, Szemere-birtok, Puky-birtok), Sátoraljaújhely (Bretzenheim-birtok), Barancs (Barkóczy-birtok, Szikszay-birtok), Csörgő (Bretzenheim-birtok), Homonna (Csáky-birtok), Nagymihály (Sztáray-birtok), Bánóc (Bánóczy-birtok), Dobra (Haller-birtok), Sztropkó (Pethő-birtok), Varannó (Haller-birtok, Barkóczy-birtok, Pethő-birtok)

Tiszántúli kerület

Arad vm.: Ó-Arad (sz. kir. város), Simánd (közbirtokosok)

Békés vm.: Szentandrás (Horváth-birtok, Kürthy-birtok, Rudnyánszky-birtok), Csaba (Beliczay-birtok, Simay-birtok)

Bihar vm.: Nagyvárad (püspöki város), Mezőtelegd (Haller-birtok, Korniss-birtok, Ugray-birtok), Álmosd (Zsombory-birtok, Kölcsey-birtok, Chernél-birtok, Kazinczy-birtok), Berettyóújfalú (Esterházy-birtok), Sámson (Budaházy-birtok, Revitzky-birtok), Vértes (Papszász-birtok, Derzsi-birtok, Magyar-birtok)

Csanád vm.: Makó (csanádi püspöki birtok)

Csongrád vm.: Szeged (sz. kir. város), Szentes (Károlyi-birtok)

Krassó vm.: Lugos (kamarabirtok)

Máramaros vm.: Ökörmező (kamarabirtok), Hidegpatak (Teleki-birtok, Perényi-birtok), Priszlop (Pogány-birtok, Ilosvay-birtok), Bedő (közbirtokosok), Herincse (közbirtokosok), Szeklince (közbirtokosok), Urmező (közbirtokosok), Nagysziget (korona birtok), Kabalapatok (kincstári birtok), Karácsonyfalva (Pogány-birtok), Szaplonca (Szaplonczay-birtok), Barcánfalú (Barcán-birtok, Pap-birtok), Bártfalú (Kodra-birtok, Bályus-birtok), Mojszen (közbirtokosok), Rozavlya (közbirtokosok), Felsővisó (kincstári birtok)

Szabolcs vm.: Kisvárd (Esterházy-birtok), Gemze (Károlyi-birtok, Dőry-birtok), Tass (Esterházy-birtok), Nagykálló (Kállay-birtok), Nádudvar (Vay-birtok, Perényi-birtok), Újfehértó (Margittay-birtok), Balkány (több birtokos), Bércei (több birtokos), Buly (több birtokos), Dada (több birtokos), Keresztút (Ibrányi-birtok, Vay-birtok, Nyírbátor (Károlyi-birtok), Máriapócs (több birtokos)

Szatmár vm.: Nagykároly (Károlyi-birtok), Mátészalka (több birtokos), Gebe (Teleki-bir-

tok), Hodász (Eördögh-birtok, Ibrányi-birtok), Nyírmedgyes (Teleki-birtok), Csenger (Teleki-birtok, Károlyi-birtok), Mikola (Mikolay-birtok, Mándy-birtok), Aranyosmedgyes (Teleki-birtok, Wesselényi-birtok), Szinérváralja (Korniss-birtok, Vécsey-birtok), Apa (Korniss-birtok, Vécsey-birtok), Felsőfalu (Korniss-birtok, Vécsey-birtok), Sárközújlak (közirtokosok)

Temes vm.: Nagybecskerek (kamarabirtok), Csóka (Marczibányi-birtok), Nagykikinda (szabad kerület), Nagyszentmiklós (Nákó-birtok)

Ugocsa vm.: Nagyszőlős (Perényi-birtok), Fancsika (Megyery-birtok, Bessenyei-birtok), Halmi (Perényi-birtok, Haller birtok)

IV / Cionista táborok, 1945–1947

Forrás:

Novák Attila, "Zsidó gyermekotthonok és árvaházak Magyarországon a második világháború után", <http://www.emlekezem.hu/text/zsidootthonokattila.html>

Gyermekotthonok

Budapest

Hungária körút 149 (Ha-Somér ha-Cá'ir)

Bácskai utca 39 (Dror ha-Bonim)

Mexikói út 49 (Ha-Somér ha-Cá'ir)

Déliabab utca 26 (Makkabi ha-Cá'ir)

Déliabab utca 33 (Makkabi ha-Cá'ir)

Zichy Jenő utca 31 (Bné Akiva)

Rákospalota (Dror ha-Bonim)

Mátyásföld (Bné Akiva)

Szeged (Újszeged), Korondi utca 1 (Dror ha-Bonim)

Iskolák

Budapest

Rökk Szilárd utca (Országos Rabbiképző Intézet):

1945/46, Magyarországi Tarbut Héber Kultúregyesület, 4 gimnáziumi osztály (I–III. osztály)

1946/47, 2. számú Tarbut Héber Népiskola, Tarbut Héber Gimnázium (I–VIII. osztály)

Hungária körút 149:

1945/46, Magyarországi Tarbut Héber Kultúregyesület, elemi iskola

1946/47, 1. számú Tarbut Héber Népiskola

Óbuda, Zichy utca 9: 1946/47, 3. számú Tarbut Héber Népiskola

Deszk, Gyermekfalu: 1945/46, 1946/47, Tarbut Héber Kultúregyesület, elemi iskola

Gyermeknyaraltató táborok

Gencsapáti (Vas megye), Apponyi-kastély: 1947 (Joint)

Deszk: 1948 (Joint)

Bodajk: 1949

Felkészítő / átképző táborok

1946: 5 cofe-mosava (Mizrahi)

1946. október: 126 plúga, 31 mezőgazdasági hakhsára, 33 kollektiv üzem (Joint)

1946. november 1: budapesti plúgák: 3 029, vidéki: 964

	Táborok		Létszám
	Budapesten	Vidéken	
Bné Akiva	6	7	432
Dror ha-Bonim	5	1	410
Ha-Somér ha-Cá'ir	3	7	403

1947: több tucat mosava (mini-kibbuc) (Mizrahi)

1947. május: 26 fővárosi, 14 vidéki otthon, összesen ca. 1 650 gyermek

1947. május: 1 869 plúga a budapesti ipari kollektivákban, 852 haluc vidéken (Joint).

Részletesebb adatok:

	Táborok		Létszám	
	Budapesten	Vidéken	Budapest	Vidék
Bné Akiva	7	5	203	213
Dror ha-Bonim	7	-	220	
Ha-No'ár ha-Cijoni				204
Ha-Ovéd ha-Borochowi	5	2		
Ha-Ovéd ha-Kibbuci	7	3	306	103
Ha-Ovéd ha-Szocialiszi	4	2		
Ha-Póél ha-Dati	2	2		
Ha-Somér ha-Cá'ir	6	1	213	
Makkabi ha-Cá'ir	3	1		
Necah ha-Bonim	4	-		

Mezőgazdasági átképző táborok (hakhsára):

	Táborok	Létszám
Bné Akiva	6	318
Dror ha-Bonim	5	221
Ha-No'ár ha-Cijoni	3	144
Ha-Ovéd ha-Borochowi	2	80
Ha-Ovéd ha-Kibbuci	2	134
Ha-Ovéd ha-Szocialiszi	2	76
Ha-Somér ha-Cá'ir	6	299
Makkabi ha-Cá'ir	2	75
Necah ha-Bonim	4	193

Egyéb intézmények:

Budapest

Alkotmány utca 4, II, 6: plúga (Ha-Ovéd ha-Kibbuci)

Czobor utca: 1946, kibbuc

Csúcshegy, 1947 telén: Mosevet Medinat Ivrit (Ha-No'ár ha-Cijoni)

Dohány utca: 1945, kibbuc (Ha-Somér ha-Cá'ir, Ahdut)
Gellért tér: plúga (Ha-Ovéd ha-Kibbuci)
Ilosvai utca 26: 1945–1946, kibbuc
Savanyúkút utca: 1945, kibbuc (Ha-somér ha-Cá'ir, Ahdut)
Szatmár utca: 1945, plúga (Ha-Somér ha-Cá'ir)
Szent István körút 16, IV, 24: 1946, vezetőképző tanfolyam; később plúga (Dror ha-Bonim)

Apagy: 1947, hakhsára (Ha-Ovéd ha-Kibbuci)
Baktalórántháza: 1946, az év végén, hakhsára (Betar)
Balatonboglár: 1947, több turnus mosava (Ha-No'ar ha-Cijoni)
Balatonboglár: 1946, két turnus mosava (Mizrahi)
Balatonkenese: 1947, mosava (Betar)
Békéscsaba, 1945. februártól (Ha-Somér ha-Cá'ir)
Borsodszentgyörgy, 1946, hakhsára / bérgazdaság (sertést is tartottak!) (Ha-Somér ha-Cá'ir);
1947, nyár, mosava (mini-kibbuc) (Ha-Somér ha-Cá'ir), hakhsára (Ha-Somér ha-Cá'ir), pögisa
Csataszög, 1946, plúga (Ha-Somér ha-Cá'ir)
Debrecen, volt Zsidó Kórház (Böszörményi út): 1947. decembertől
Deszk: hakhsára, Kfar ha-No'ar ha-Dati ba-Gola (Mizrahi)
Eger: hakhsára (Necah ha-Bonim)
Elek: 1946 nyarán, mosava, hakhsára (Ha-somér ha-Cá'ir)
Füzesgyarmat: hakhsára (Dror ha-Bonim)
Hajdúnánás: 1946, plúga (Ha-Somér ha-Cá'ir)
Hidasvölgy: 1946 nyarán, mosava (Makkabi ha-Cá'ir)
Hódmezővásárhely: hakhsára
Járdánháza: hakhsára (Ha-Ovéd ha-Szocializti)
Kevélynyereg, menedékház: 1946 telén, mosava (Makkabi ha-Cá'ir)
Kőhegy: 1947 telén, mosava (Dror ha-Bonim)
Monor: 1946, plúga (egy malacot is tartottak!) (Dror ha-Bonim)
Nyírkércs: hakhsára (Ha-Ovéd ha-Szocializti)

V / A személyi jövedelemadó 1 százalékanak felajánlása¹ a zsidó hitközségek javára² (Az előző évi adóból)

Év	2000			2001		
	Fő	Összeg (Ft)	Sorrend ³	Fő	Összeg (Ft)	Sorrend
EMIH Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség ⁴	-	-	-	-	-	-
Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség	275	1 917 483	24	281	3 092 380	23
Mazsihisz Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége	5 950	43 541 120	4	6 461	54 411 126	4
Szim Salom Progresszív Zsidó Hitközség ⁵	-	-	-	-	-	-

1 1996:cxxvi. tv.

2 Zsidó oktatási, egészségügyi, jótékonyági intézmények, alapítványok stb. nélkül. Az Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal (APEH) Sajtóosztály által rendelkezésemre bocsátott adatok alapján. Néhány esetben Gadó János, "1+1 százalék zsidó szemmel", *Szombat*, 20, no. 1 (5768 svát / 2008. január), pp. 12–15 táblázatai nyomán korrigálva. Az APEH évente többször, különböző időpontokban tesz közzé idevágó adatokat; ezek változásait nem minden esetben tudtam követni.

3 A felajánlott összeg nagysága szerint.

4 Csak 2004 óta kedvezményezett.

5 Csak 2004 óta kedvezményezett.

Év	2002			2003		
	Fő	Összeg	Sorrend	Fő	Összeg (Ft)	Sorrend
EMIH Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség	-	-	-	-	-	-
Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség	299	2 600 925	28	313	3 728 622	23
Mazsihisz Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége	7 284	68 561 757	4	6 671	71 499 694	4
Szim Salom Progresszív Zsidó Hitközség	-	-	-	-	-	-

Év	2004			2005 ⁶		
	Fő	Összeg (Ft)	Sorrend	Fő	Összeg (Ft)	Sorrend
EMIH Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség	689	5 201 751	18	661	6 963 793	16
Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség	293	2 783 150	29	267	2 549 278	34
Mazsihisz Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége	5 912	68 178 932	4	5 554	67 227 702	4
Szim Salom Progresszív Zsidó Hitközség	66	832 981	64	175	2 279 088	37

6 2006. augusztus 24-i adatok. *Népszabadság*, 64, no. 217/2 (2006. szeptember 15), p. 11.

Év	2006 ⁷			2007 ⁸		
	Fő	Összeg (Ft)	Sorrend	Fő	Összeg (Ft)	Sorrend
EMIH Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség	917	8 954 774	14	1 011	11 375 469	14
Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség	283	3 640 592	28	303	3 207 474	37
Mazsihisz Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége	5 562	64 063 752	5	5 528	65 162 990	5
Szim Salom Progresszív Zsidó Hitközség				249	3 090 316	38

Év	2008 ⁹		
	Fő	Összeg (Ft)	Sorrend
EMIH Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség	925	10 109 427	15
Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség	256	2 589 197	47
Mazsihisz Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége	5 017	65 242 506	6
Szim Salom Progresszív Zsidó Hitközség	2 50	2 895 331	42

7 *Egység*, no. 63 (5768. kislelv / 2007. december), p. 1.

8 2008. augusztusi adatok. *Népszabadság*, 66, no. 214 (2008. szeptember 12), p. 19.

9 http://www.apoh.hu/data/cms135519/kimutatas_egy-hazak_kiemeltek_20091231_2279263922.pdf.

	2009 ¹⁰			2010 ¹¹			2011 ¹²		
	Fő	Összeg (Ft)	Sorrend	Fő	Összeg (Ft)	Sorrend	Fő	Összeg (Ft)	Sorrend
Bét Orim Reform Zsidó Hitközség	140	2 175 014	51	126	1 221 435	81	133	1 093 367	90
EMIH Egységes Magyarországi Izraelita Hitköz- ség	879	9 817 714	15	1 030	10 630 833	16	1 067	10 789 726	16
Magyarországi Autonom Orthodox Izra- elita Hitközség	249	2 565 007	45	263	2 904 762	42	282	3 003 586	42
Mazsihisz Ma- gyarországi Zsidó Hitköz- ségek Szövetsége	4 773	62 983 846	6	5 263	65 835 919	6	5 829	65 204 820	7
Szim Salom Progresszív Zsidó Hitközség	241	2 834 786	42	238	2 287 205	52	288	2 781 707	46

10 2009. szeptemberi adatok. *Népszabadság*, 67, no. 216/2 (2009. szeptember 15), p. 6. Lásd még Gadó János, *Szombat*, 22, no. 1 (5770. tévét-svát / 2010. január), p. 11.

11 2010. szeptemberi adatok. *Népszabadság*, 68, no. 214/2 (2010. szeptember 14), p. 15. Lásd még Gadó János, *Szombat*, 22, no. 1 (5770. tévét-svát / 2010. január), p. 11

12 2011. novemberi adatok az APEH honlapján: http://www.apeh.hu/data/cms199880/1_melleklet_KEGYH_20110819_2.pdf.

A zsidó hitközségek¹³ részesedése a személyi jövedelemadó egyházaknak felajánlott 1 %-ából

	2000	2001	2002
A jövedelemadó 1 %-át valamelyik egyháznak felajánló személyek száma összesen	559 359	538 708	649 294
Ebből a zsidó hitközségi szervezeteknek felajánló személyek száma összesen	6 225	6 742	7 583
%	1.112	1.251	1.168
A felajánlott összeg összesen	1 964 117 528	2 223 455 456	3 047 847 405
Ebből a zsidó hitközségi szervezeteknek felajánlott összeg összesen	45 458 603	57 503 506	71 162 682
%	2.314	2.586	2.376

	2003	2004	2005 ¹⁴
A jövedelemadó 1 %-át valamelyik egyháznak felajánló személyek száma összesen	649 843	634 092	641 257
Ebből a zsidó hitközségi szervezeteknek felajánló személyek száma összesen	6 984	6 894	6 657
%	1.074	1.087	1.038
A felajánlott összeg összesen	3 507 386 234	3 487 929 701	3 842 235 224
Ebből a zsidó hitközségi szervezeteknek felajánlott összeg összesen	75 228 316	76 163 833	79 019 861
%	2.144	2.183	2.056

¹³ Zsidó oktatási, egészségügyi, jótékonyági intézmények, alapítványok stb. nélkül. Az Adó- és Pénzügyi Ellenőrzési Hivatal (APEH) Sajtóosztály által rendelkezésemre bocsátott adatok alapján.

¹⁴ 2006. augusztus 24-i adatok. *Népszabadság*, 64, no. 217/2 (2006. szeptember 15), p. 11.

	2006	2007 ¹⁵	2008	2009
A jövedelemadó 1 %-át valamelyik egyháznak felajánló személyek száma összesen	720 243	813 914	790 354	894 166
Ebből a zsidó hitközségi szervezeteknek felajánló személyek száma összesen	6 970	7 091	6 282	6 920
%	0.97	0.87	0.795	0.773
A felajánlott összeg összesen	4 126 470 099	4 742 421 091	4 947 419 264	5 153 828 720
Ebből a zsidó hitközségi szervezeteknek felajánlott összeg összesen	79 726 416	82 836 249	80 376 367	82 880 154
%	1.93	1.75	1.625	1.608

A személyi jövedelemadó 1 %-ának felajánlása zsidó civil szervezeteknek¹⁶

2002	12 064 256
2003	11 705 857
2004	15 923 885
2005	18 734 756

15 2008. augusztusi adatok. *Népszabadság*, 66, no. 214 (2008. szeptember 12), p. 19; Gadó János, *Szombat*, 21, no. 1 (5769. *tévt* / 2009. január), p. 18.

16 Gadó János, i. m., p. 15.

Névmutató

A II. kötet Névmutatója mintegy 2 300 személynevet, ezenkívül körülbelül 150 névváltozatot ölel fel; a neveknek csak igen csekély része húzódott át az I. kötetből, így a két kötet névmutatói együtt mintegy 5 000 név- és személyről adnak információt. A bibliográfiai hivatkozásokból itt is csak egészen kivételes esetekben vettem fel a neveket. Néhány szerzőt, akiknek munkáiból, feldolgozásokból vagy forráskiadványokból, olykor pedig szóbeli közléseiből merítettem, de akik a Névmutatóban az említett okból nem – vagy csak aránytalanul kevés hivatkozással – szerepelnek, itt nevezek meg: Randolph L. Braham, Csapody Tamás, Csorba László, Deutsch Gábor, Eötvös Károly, George Garai, Gidó Attila, Groszmann Zsigmond, Gyurgyák János, Hanák Péter, Andrew Handler, Hidvégi Máté, Karsai Elek, Karsai László, Jacob Katz, Nathaniel Katzburg, Kende Péter, Kövér György, Lévai Jenő, Ladislaus Löb, Novák Attila, Pach Zsigmond Pál, Anna Porter, Pritz Pál, Thomas L. Sakmyster, Salamon-Rácz Tamás, Schweitzer Gábor, Standeisky Éva, Svéd László, Szinai Miklós, Tamási Györgyi, Tibori Szabó Zoltán, Varga László, Zeke Gyula. A magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatok történetében több személyi adatot Várkonyi László segített tisztázni. A szövegben hiányzó adatokat néhány esetben itt pótoltam, egyébként azonban a Névmutató legfeljebb azokat az életrajzi adatokat tartalmazza, amelyek az adott személy azonosításához, a hasonló nevűektől való megkülönböztetéséhez szükségesek. A rövidítések ugyanazok, mint az I. kötetben.

- A ..... Ágai Adolf: 23 sk., 30, 96, 152 sk., 191, 232, 242, 285, 758
Aba-Novák Vilmos: 1073
Abdulhamid, II.: 287
Abeles: 282
Ábir Amiéli (álnév): lásd Natonek
Ablonczy Balázs: 547
Ábrányi Lajos: 236 sk., 240, 245
Aczél György / Appel Henrik / Joél: 797, 840, 1037
Ács Gábor: 76
Ádám György (1921–2011) ügyvéd: 1039, 1051, 1062
Ádám Lajos orvos: 435 sk.
Áder János: 1075
Adler Illés: 314, 353, 380, 392
Adler, Nathan Marcus: 122
Adler, Victor: 278
Ady Endre: 187, 216, 299, 490, 533
Ágai Adolf: 23 sk., 30, 96, 152 sk., 191, 232, 242, 285, 758
Agliardi, Antonio: 258
Ágoston Péter: 342 sk., 345, 366, 497, 1052
Ahad Ha-Am / Ascher Hirsch Ginsberg: 288
Ajtai Miklós: 919
Akiva rabbi (i. sz. II. század): 78
Albrecht Frigyes Rudolf főhg.: 13, 40, 58
Alexander Bernát: 273, 276, 407, 649
Alexits György: 970
Alföldi András: 828
al-Husayni, Hajj Amin / Háddzs Amin el-Huszejni: 487, 633, 787
Alkalaj, Jehuda ben Selomo Haj: 280 sk.
Alkér Antal: 31
Allenby, (Sir) Edmund Henry H.: 346
Almásy Tibor: 823
Almoznino, Benjamin: 152

- Alon, Joel / Brichta Károly: 1056
Alon, Yehuda / Arazi: 876
Alpan, Moshe / Elefánt Márton: 762
Altenkunstadt, Jaakov / Kopl / Kopl Harif: 114
Ambrózy Gyula: 774, 781, 826
Améry, Jean / Hans Maier: 1049
Amiens-i Péter: lásd Péter szerzetes
Ámos Imre / Ungár (1907–1944): 549, 586, 681 sk.
Amram Gáon: 306
Ancsel Ant.: 53
Anders, Wladysław: 589
Andor Mihály: 1011
Andorka Rezső / Rudolf (sr.): 774 sk.
Andrásovits Nándor: 545
Andrássy Gyula gr. (jr.): 294, 349
Andrássy Gyula gr. (sr.): 63, 87, 90, 94, 105, 217 sk., 229, 306, 320, 590
Andrássy Katinka gr.: 590
Angelusz György / Mose: 838
Anger, Per: 841, 846
Anghelescu, Constantin: 494 sk.
Angyal Dávid: 359, 367, 405, 650, 702
Angyal István: 1039
Anna Margit: 856, 886
Antall József (jr.) m. min.-eln.: 592, 1027, 1050 sk., 1056 sk., 1061 sk., 1072
Antall József (sr.): 590, 592, 673
Antiokhosz, IV., Epiphanész: 75, 755
Antonescu, Ion: 603 sk., 791
Apor Vilmos: 567, 723 sk., 786
Appel Henrik: lásd Aczél György
Apponyi Albert gr. (1846–1933): 157, 184, 297, 369, 409 sk., 775
Apponyi György gr. (1808–1899): 84
Apponyi György gr. (1898–1970): 775
Arany János: 38, 41, 49, 297, 533
Arany László: 191
Aranyszájú (Szent) János / Ióánnész Khrüszosztomosz: 720
Arazi: lásd Alon
Arens, Moshe: 1055
Ari: lásd Jichak ben Slomo Luria
Arisztotelész: 358, 807
Arnsteiner, Franziska / Fanny von (née Vögelchen): 220
Árpád m. fej.: 532 sk.
Artzi, Pinhas: lásd Landler Péter
Árvácska (becenév): lásd Móricz Erzsébet
As / Asch: lásd Eisenstädter
Asch, Sólem: 298
Aschner Lipót: 481, 667, 775
Aszód / Aszád, Aharon Smuél: 183
Aszód / Aszád, Júda ben Jiszraél: 80 sk., 183
Atatürk: lásd Musztafa Kemal
Attlee, Clement: 780
Avar László: 905
Avarffy Elek: 330, 462
Averescu, Alexandru: 371
Avner, Gershon: 971
Avriel, Ehud: 545, 739, 971, 980
B .....
Baál Sém Tov / Jiszraél ben Eliezer / Ribas: 301, 654
Babel, Iszaak: 337
Babes Viktor / Victor Babeş: 245
Babesch (Calusieriu) Vince: 245
Babits Mihály: 216, 367, 535, 757
Bach Nándor (1842–1905): 491
Bach, Alexander: 13 sk., 23, 44, 70, 165
Bächer Iván: 1081
Bacher Simon / Bacharach: 92, 297
Bacher Vilmos / Wilhelm Bacher: 150, 154, 169, 171 sk., 176, 178, 262, 266, 297, 439
Back Bernát: 370, 375
Bacsó Béla újságíró: 388
Badoglio, Pietro: 798
Baer, Richard: 750, 752
Bagration, Pjotr Ivanovics (1765–1812): 782
Bajcsy-Zsilinszky Endre: 369, 522, 612, 615, 625, 668, 862
Bajor Gizi: 828
Bak / Back Izrael: 129
Bakay Szilárd: 775
Baktay Ervin: 828
Baky László: 561 sk., 564 sk., 670, 672, 705, 726 sk., 729, 781, 784, 787, 812, 895
Balassa József: 367

- Balázs Béla: 404
 Balázs László: 577
 Baldacci / Baldácsy Antal br.: 45
 Baldacci Manó br.: 45
 Balfour, Arthur James Earl of: 313, 345, 394, 409, 543, 619, 770, 1012
 Bálint György: 469
 Bálint István: 1008 sk.
 Bálint Klára: lásd Szerb Antalné
 Ballagi Aladár: 406
 Ballagi Ernő: 649 sk.
 Ballagi Mór / Moses / Moritz / Bloch Móric: 165, 406
 Ballensiefen, Heinz: 676
 Balogh István (1894–1976) / Balogh páter: 931, 957
 Balogh István, ifj. (1903–1982): 559 sk.
 Baltazár Dezső: 342, 397, 434, 463
 Bandholtz, Harry Hill: 380 sk., 383, 388
 Banet, Jesaja: lásd Benedek
 Bánffy Dezső br. min.-eln.: 257 sk.
 Bánffy Miklós gr.: 402, 429
 Bánki Éva: 593
 Bánóczy József: 352, 573
 Bánóczy László: 573, 662
 Bar Kosziba, Simeon / Kokhba / Koziba: 886
 Bär, Jisszakhar: 61
 Baracs Károly: 476 sk.
 Baracs Marcell: 396 sk., 430
 Bárány György / George Barany: 269, 878
 Baranyai Lipót: 673
 Baráthosi Balogh Benedek: 402
 Barcza Györgi: 660
 Bárczy István: 400, 534
 Bárdi Dezső: 1071
 Bárdossy László min.-eln.: 209, 445, 485, 576, 590, 610, 615 sk., 625, 645, 894 sk., 987
 Barlas, Chaim / Hayim: 738
 Barnay Ignác: 21 sk., 35, 61, 104, 108, 114
 Baross Gábor: 214
 Bar-Shaked, Gavriel / Zsigmond Gábor: 581
 Barth, Karl: 970
 Bartha Antal: 1057
 Bartha Károly: 579 sk., 599, 623
 Bartha Miklós: 335, 468
 Bartók Béla: 201, 412, 464, 534, 595, 648
 Barukh ben Nérija (i. e. 600 k.): 754
 Bary József: 237, 240, 243 sk., 651
 Bary Zoltán: 651
 Basch, Anton Franz / Ferenc Antal: 804, 896
 Batizfalvy Nándor: 653
 Batthyány Iván br.: 864
 Batthyány Margit gr.: lásd Thyssen-Bornemisza, Margareta
 Bauer Márkfi Hermann: 42
 Bauer Miklós: 1009
 Bauer, Bruno: 276 sk.
 Baumgarten Fülöp: 38
 Baumhorn Lipót: 317, 450, 492, 1027, 1029, 1080
 Bavier, Jean de: 715
 Beamish, Henry H.: 621
 Becher, Kurt: 692, 763–768, 770, 772 sk., 791, 1016
 Beck rabbi (Eperjes): 198
 Begin, Menahem / Mieczysław Biegun: 589, 1016
 Beilis, Mendel: 236
 Békesi László: 1076
 Beksics Gusztáv: 488
 Bél Mátyás: 238
 Belitska Sándor: 373
 Belton, Albert B.: lásd Berend Béla
 Benedek Elek: 1059
 Benedek István: 1059 sk.
 Benedek József / Jesaja Banet / Sáj Benet / Binét: 81, 270
 Benedek László: 689, 937, 957, 995, 1009 sk., 1015
 Benedek Marcell: 367, 1059 sk.
 Benedek, XVI.: 857
 Benedict Henrik: 454
 Ben-Gurion, David: 309, 738 sk., 778 sk., 876, 933, 966–968, 1015 sk.
 Beniczky Ödön: 389
 Benjamin "Szinaj": 183
 Benjamin, Walter: 488
 Benkő Ágnes: 1088
 Benoschofsky Ilona: 944, 1010

- Benoschofsky Imre: 725, 944, 1010
 Bentsur, Eytan (1938–): 1044
 Bentsur, Shmuel / Ben-Cur / Péterfi Endre: 970 sk., 993 sk.
 Ben-Yehuda, Eliezer / Eliezer Jichak Perlman: 295, 315
 Ben-Yehuda, Nachman: 1017
 Berda József: 534
 Berdicsev, Aba: 777
 Berecz Katalin (Nagy Endre második fel.): 204 sk.
 Bereczky Albert: 826, 830, 888 sk., 970, 1051
 Beregfy Károly: 818, 820, 854, 895
 Beregi Ármin Benjámin: 343, 350, 476
 Beregi Oszkár: 343, 753
 Berei Andor: 946, 1018
 Berend Béla rabbi / Albert B. Belton: 538, 678 sk., 681, 852, 897
 Berend Miklós / Bleuér: 362 sk.
 Berend T. Iván (1930–): 1091 sk.
 Berger István (“Csuló”): 1085
 Berger, Chajim / Chájem / Henrik: 921
 Berger, Jaakov / Berger Jakab: 915
 Berija, Lavrentij Pavlovics: 947
 Berinkey Dénes min.-eln.: 350, 353 sk., 366
 Bernadotte, Folke: 842
 Bernáth Aurél: 534
 Bernáth Zsigmond: 89 sk.
 Bernovits Vilma: 857
 Bernstein Béla: 147, 415, 447
 Berr, Michel: 198
 Berzeviczy Albert: 238, 367
 Bessenyei Ferenc: 1046
 Besze János: 28
 Bethlen István gr. (jr.): 693
 Bethlen István gr. min.-eln.: 146, 209, 369, 371, 380, 400, 409, 413, 424, 427, 430 sk., 433–436, 441, 446, 448, 473 sk., 533, 547, 553, 668, 781
 Bettelheim Fülöp / Raphael: 113
 Bettelheim Samu / Sámuel: 289, 292, 344
 Bettelheim, Rebekah: lásd Kohut
 Bettelheim, Rosalie (Jellinek Adolf fel.): 270
 Bialer, Uri: 980
 Bialik, Hajjim Nahman: 439, 758
 Bibó Dénes: 378
 Bibó István: 321, 406, 470, 535–537, 551, 810, 870, 888, 907–909, 938, 1045, 1054
 Biedl Jenő: 370
 Biedl Samu: 370–372, 375, 380
 Biegun, Mieczysław: lásd Begin
 Bielski, Tuvia: 301
 Binét: lásd Benedek
 Bin-Noun, Aliza: 1056
 Birnbaum / Birnboym, Nathan: 281, 298
 Bíró Lajos: 349, 367
 Bischitz / Hevesy Lajos Károly: 201
 Bischitz Ernő (Kolozsvár): 600
 Bismarck, Otto von, Gr. / Fürst: 212
 Biss Andor / Endre / Andreas Biss: 735 sk., 769
 Bisseliches Mózes: 935
 Biszku Béla: 1045
 Blake, William: 304
 Blanka / Blanche de Castille (1188–1252) (VIII. Lajos fel., IX. Lajos anyja): 755
 Blau Lajos / Jehuda Arje: 173 sk., 176, 268, 340, 354, 439
 Blau, Joshua: 262
 Bleichröder, Gerson von: 213
 Bleuér: lásd Berend
 Bloch Móric: lásd Ballagi Mór
 Bloch Mózes / Bloch, Moses / Mose Arje: 154, 171 sk., 176
 Bloch, Ernst: 220
 Bloch, Joseph Samuel: 242 sk.
 Blum Béla: 913
 Blum Tamás: 771
 Bock, Jerry: 1046
 Boda Ernő: 680
 Bogdányi Mór: 242
 Bóka László: 534
 Boldizsár Iván: 585
 Boldoczki János: 1018
 Bolgar-Langlet, Eva: 845
 Bonczos Miklós: 565, 790 sk.
 Bonfini, Antonio: 238
 Borbándi Gyula: 537
 Born, Friedrich: 715, 824, 830, 839 sk.

- Bornemisza Margit br. (Heinrich Thyssen fel.): 863
- Borochow, Ber: 934
- Borzák István: 759
- Boscovitz / Moscovitz Mór: 204
- Boskovitz József Lőb: 35 sk., 38, 40, 45 sk.
- Boskowitz, Hirsch Fassel / Fassel: 67
- Bosnyák Zoltán: 676 sk., 852, 897
- Bottos Gergő Gábor (1947–): 962
- Bozóki András: 469
- Böhm Irén (Freund József fel.): 169
- Böhm Vilmos: 362
- Böszörmény Zoltán: 523, 557, 559
- Brace, Charles Loring: 30
- Brach, Saul: 294
- Braham, Randolph L.: 185, 897, 1048, 1083
- Brand, Hansi / Hartmann Hajnalka: 734 sk., 737, 739
- Brand, Joél / Jenő: 545, 594, 624, 713, 734–739, 771, 779, 855
- Brandt, Willy: 1051
- Brătianu, Ion: 229
- Braun / Brenner Ábrahám: 244
- Braun Bernát / Bernardo Braun: 858
- Braun Lipót Lébi: 244 sk.
- Braun Sámuel: 653
- Breuer Salamon: 144
- Brichta Károly: lásd Alon
- Brill Sámuel Löw: 33 sk., 48, 81, 109, 176
- Bródy Adél: 164, 197, 454
- Bródy Ernő: 258, 393, 443
- Bródy József: 197
- Bródy Sándor: 258, 275, 758
- Bródy Zsigmond: 164, 192, 197, 454
- Bronstein, Leo: lásd Trockij
- Broszat, Martin: 634
- Brotman, Adolph G.: 485, 538
- Broz, Josip: lásd Tito
- Bruce, Henry James: 538
- Brunswick Géza br.: 136
- Buber, Martin: 220, 267, 456, 482, 758
- Bubryák István: 795
- Buchinger Manó: 774
- Budaváry László: 419, 557, 564
- Buday-Goldberger Leó: 448, 481, 529, 552, 706, 774
- Budinszky László: 810 sk., 896
- Buk Miklós: 481
- Bukszbaum / Buxbaum Ábrahám: 236 sk., 244 sk.
- Bulgakov, Mihail Afanaszjevics: 1007
- Burgsdorff, Arnold von: 303
- Burzio, Giuseppe (1901–1966): 712
- Busch Dávid (1845–1902): 492
- Bush, George W.: 753
- Buxbaum Márton / Mordechai Buchsbaum: 367 sk.
- Büchler Abraham: 53
- Büchler Sándor: 193, 340, 423
- Büchler, Adolf: 173 sk.
- Büchler: lásd Szudit
- C.....
- Canterbury-i érsek (1944): lásd Temple, William
- Carmilly-Weinberger, Moshe: lásd Weinberger Mózes
- Castellanos Contreras, José Arturo: 848
- Cavallier József: 567, 829
- Cézanne, Paul: 693
- Chamberlain, Arthur Neville: 476, 596, 619
- Chaszam Szofer: lásd Schreiber, Moses
- Cholnoky Jenő: 401 sk.
- Cholnoky Viktor: 401
- Chorin Áron: 26, 67, 73, 208
- Chorin Daisy, Strasserné: 764
- Chorin Ferenc (sr.): 203, 208, 441
- Chorin Ferenc br. (jr.): 208 sk., 409, 443, 448 sk., 481, 539, 555, 616, 692, 705, 764–767
- Chorin Károly Zakariás: 208
- Churchill, Winston: 542, 752, 780, 845
- Ciano, Galeazzo: 596, 599
- Clinton, Bill: 906
- Codreanu, Corneliu Zelea: 494
- Cohen, Hermann: 227, 267
- Cole, Tim: 852
- Cometter Bernát / Bernardin (1826–1881): 223
- Courbet, Gustave: 693

- Cranach, Lucas d. Ä.: 693
 Crémieux, Isaac Moïse / Adolphe: 100, 169, 281
 Cudin, Giampietro: 847
 Cuza, Alexandru C.: 229, 437, 494, 601
 Czapik Gyula: 719
 Czitron József / Jehuda: 1001, 1039
 Czóbel Béla: 204, 275
- Cs .....
- Csáky Albin gr.: 141, 145, 253, 255–258, 266, 334
 Csáky István gr.: 549, 595
 Csánky Dénes: 692
 Csapó Andor: 1009
 Csapody Tamás: 514, 795, 798, 801, 805, 897
 Csatay Lajos: 796 sk., 854
 Csécsei Kálmán: 973
 Csécsy Imre: 534, 669
 Csemegi Károly: 13, 89, 893
 Csengeri Leó (Debrecen): 1010
 Csengery Antal: 97
 Csepel, David de: 694
 Cseres Tibor: 612
 Csernoch János: 392
 Cserny József: 361–363
 Csia Sándor: 565
 Csibe (becenév): lásd Móricz Erzsébet
 Csillag Albert / Albin: 800
 Csilléry András: 462
 Csók István: 534, 1073
 Csoóri Sándor: 1059 sk.
 Csorba Géza: 828
 Csortos Gyula: 650
 Csurka István: 1056–1058, 1060 sk., 1103
- D .....
- Dafni, Reuvén: 777–779
 Danielsson, Carl Ivan: 783, 822, 840 sk., 845 sk.
 Dankó László: 887
 Danzig Hillél: 770, 984
 Darányi Kálmán min.-eln.: 445, 482, 509, 528 sk., 531, 561, 566, 596, 676
 Darvas József: 534, 940–942
 Dávid kir.: 948
 Dawidowicz, Luy S.: 512
 Deák Ferenc: 49, 63 sk., 66, 85–90, 97, 123 sk., 126, 158, 217, 230, 552, 1101
 Deák Gábor: 965
 Décsi Gyula: 1011
 Degré Alajos (1819–1896): 159
 Degré Alajos (1909–1984): 151
 Delitzsch, Franz: 228, 243
 Dénes Béla: 881, 944, 981, 988, 993 sk.
 Dénes Gábor: 779
 Déry Tibor: 758, 845, 1039
 Deutsch Bernard: 53
 Deutsch Ernő: 328
 Deutsch Henrik: 49, 113 sk., 190
 Deutsch Janka br. (Herzog Mór fel.): 693
 Deutsch Raphael: 53
 Deutsch Zsigmond (Pécs): 438
 Deutsch, Abraham (Arad): 202
 Deutsch, Aharon David: 120
 Deutsch, Eizik / Ignác (Arad): 202
 Deutsch, Ignaz (Bécs): 81, 167
 Devicséri László: 1017
 Diamant Béláné: 773
 Diamant Jeannette / Johanna / Nanette: 282 sk.
 Diefenbach, Lorenz: 747
 Dobovszky József István (1882–1930) építész: 319, 1028
 Dóczy Lajos: 217
 Domán Ernő: 1085
 Domokos József: 774, 957
 Domokos Mátyás irodalomtörténész (1928–2006): 535
 Domonkos István (1921–2011): 1011
 Domonkos Miksa: 852, 883, 980, 989, 994 sk., 1011, 1014
 Don, Jehuda: 1064
 Donáth Ferenc: 927, 1039
 Donin, Nicholas: 755
 Donizetti, Gaetano (1797–1848): 574
 Dosh (művésznév): lásd Gárdos Károly
 Dreyfus, Alfred: 287
 Drozdy Győző: 381

- Dulles, Allen W.: 714
- Duschinsky Jenő / Eugene (1916–1986): 872
- Duschinsky, Jozsef Cvi ben Jiszraél: 308
- Dühring, Karl Eugen: 226
- Dyck, Anthony van: 693
- E .....
- Eckhardt Tibor: 369, 373, 379, 430, 436 sk.
- Eckstein, Zeév: 1017
- Edelsheim-Gyulai Ilona gr. (Horthy István fel.): 377, 639, 703, 705–708, 713 sk.
- Edelstein Bertalan: 487, 520 sk.
- Eden, Anthony R.: 703, 710, 738
- Efrat, Izhak: 972, 1033 sk.
- Egan Ede: 468
- Éger / Eiger / Aiger, Akiva ben Mose Güns (1761–1837) ("az ifjabb R. Éger"): 71
- Éger, Szimha Bunim ben Mose: 71
- Egressy Béni: 61, 88
- Egry Aurél: 448 sk.
- Ehrenburg, Ilja: 989
- Ehrenfeld, David Cvi Hersch / Hatan Szofér: 498
- Ehrenfeld, Samuel / Smuél ben Szimha (1891–1980): 986
- Ehrenpreis, Mordechai / Marcus: 843
- Eichmann, Adolf: 525, 527, 545, 613, 622, 633 sk., 636, 639–641, 658, 660–662, 667, 675, 696, 718, 727, 734, 737, 739, 750, 753, 768, 772, 774, 785 sk., 789–791–794, 808, 854, 945, 1015 sk., 1040–1042
- Eicke, Theodor: 748
- Einhorn Ignác / Ignaz Einhorn: lásd Horn Ede
- Einhorn, David: 24 sk., 313
- Eisenberger Benjámín: lásd Péter Gábor
- Eisenhower, Dwight D.: 866, 875
- Eisenmenger, Johann Andreas: 228
- Eisenstädter / Eisenstadt, Méir ben Jehuda Leib (1780/1786–1852) / MAHARAM ASCH / As (Ungvár): 34, 76, 80
- Eisenstädter, Menahém ben Méir ASCH / As (1808–1869) (Ungvár): 76, 80–82, 106 sk., 113, 120, 170
- Eisler Emmanuel / Manó: 126
- Eisler Mátyás: 498 sk.
- Ék Sándor / Alexander Keil: 858
- Ekstein Júda / Reb Jide Ekstein: 664, 920
- El Greco: 693
- Elefánt Márton: lásd Alpan, Moshe
- Éliás József: 520, 713, 761 sk.
- Eliashiv, Shmuel / Elyashiv: 971
- Elon, Menachem: 368
- Ember Mária: 842, 846, 857, 1032, 1047
- Endre László: 560, 576, 615, 670 sk., 676, 678 sk., 687, 726–728, 731, 734, 739, 746, 760, 781, 787, 811, 895
- Endrédy Vendel: 767
- Endrei Walter: 835
- Engel Adolf: 206
- Engel József (Pécs): 438
- Engel Péter: 206
- Engels, Friedrich: 925
- Engel-Tevan István: 239, 241, 827, 1057
- Engländer Tibor (1932–): 1010, 1090
- Enver, İsmail: 742
- Enyedi Ildikó: 1080
- Eörsi István: 1039
- Eötvös József br.: 65 sk., 75, 87, 89–92, 95, 101–108, 110 sk., 113–115, 119–126, 130, 148, 155, 158, 239, 252, 998, 1101
- Eötvös Károly: 145, 236, 239, 244–246, 256, 258
- Eötvös Loránd br.: 91, 258
- Eppler Mór: 541
- Eppler Sándor: 543, 572
- Erdei Ferenc: 535–537, 890
- Erdélyi József / Árgyelán: 249, 650 sk.
- Erdélyi Lajos: 766, 793
- Érdi-Krausz György: 213
- Ernster Dezső operaénekes (basszus): 574, 771
- Erős Ferenc (1946–): 1047
- Erzsébet m. kir.-né / Erzsébet Amália Eugénia / Sisi / Elisabeth Amalie Eugenie von Wittelsbach (Ferenc József fel.): 41–43, 88, 309
- Eskeles, Cecilia (née Itzig / Wulff): 220
- Esterházy Ferenc gr. (1859–1909): 1027
- Esterházy János gr.: 609 sk.

- Esterházy Miklós (III.) hg.: 201
 Esterházy Miklós Mór / Móric gr. (1855–1925): 275
 Esterházy Móric gr. (1881–1960) min.-eln.: 93, 707
 Esterházy Péter: 1060
- F .....
- Falk Miksa / Maximilian Falk: 41, 88, 97, 217
 Faragho Gábor: 728
 Faragó Ferenc (1902–?): 450
 Farkas Ákos (1894–1955) polgármester (Budapest): 787
 Farkas Mihály: 919, 939, 946, 957, 965, 988, 990, 993
 Farkas Vladimir: 993
 Fáy András: 211
 Fehér Antal (álnév): lásd Marányi Ede
 Fehér Géza: 828
 Féja Géza: 469, 534, 536, 651, 1060
 Fejér Ferenc: 147
 Fejér Lipót: 828
 Fejtő Ferenc: 470, 535
 Fekete Mihály / Michael Fekete: 439
 Feketehalmy-Czeydner Ferenc: 603, 612 sk., 778, 896
 Feleki Rezső: 1085
 Felkai-Friedman Aladár: 993
 Feller, Harald: 837
 Fellner Henrik: 448
 Felman, Aharon Leib: 487
 Felvinczi Takács Zoltán: 401 sk.
 Féner Tamás: 1036
 Fényes Adolf: 828
 Fényes Elek: 54, 271
 Fenyő Miksa: 209, 809–811, 819, 836
 Ferdinánd, III. (Habsburg) n.-r. cs., m. kir.: 301
 Ferdinánd, V. (Habsburg) m. kir. (1830–1848) / I. Ferdinánd o. cs. (1835–1848): 14, 27, 212
 Ferenc József (Habsburg) o. cs., m. kir.: 13 sk., 25, 27 sk., 34, 40–43, 51, 56–60, 63, 65 sk., 81, 84–88, 90–92, 99, 105, 111, 120 sk., 125, 142, 165, 167–169, 186, 198, 256, 259, 276, 306, 325, 329 sk., 340, 371, 1101 sk.
 Ferenc, I. (Habsburg) m. kir., n.-r. cs.: 164, 274, 489
 Ferencz Győző: 797, 804
 Ferenczfalvi Kálmán: 823
 Ferenczi Sándor: 367 sk.
 Ferenczy István: 739 (?)
 Ferenczy László: 204, 613, 667, 670 sk., 705, 727 sk., 739 (!), 746, 784, 791 sk., 820, 895
 Ferenczy Noémi: 534
 Festetics Domonkos gr. (1901–1915): 616
 Festetics Sándor gr. (1882–1956): 523, 559 sk., 562
 Feszl Frigyes: 45, 47
 Feszty Adolf: 1079
 Feszty Árpád: 392
 Feuchtwanger, Lion: 614
 Fichte, Johann Gottlieb: 266
 Finta József: 1028
 Fisch Henrik: 913
 Fischer Annie: 961
 Fischer Antal Énoch (1826–1896) rabbi (Makó): 258
 Fischer Gyula: 67, 353, 447, 454
 Fischer József (Kolozsvár): 490, 499, 594, 768, 770
 Fischer Leó: 104
 Fischer, Gottlieb: 68
 Fischhof, Adolf: 61 sk.
 Fischmann, Mose: 69 sk.
 Fixler Herman: 929
 Fleischer Lipót / Júda Löb: 495
 Fleischer, Abraham: 198
 Fleischer, Ezra: 495, 1093
 Fleischmann László: lásd Palgi, Arje
 Fleischmann Sándor: 258, 328, 778
 Fleischmann, Gisi (née Gisela Fischer)
 Floh Sámuel cukrász (Óbuda): 524
 Fochs Antal: 153
 Fodor Andor / Anton Fodor: 439
 Fodor Ferenc: 401
 Fogel Amsel: 244
 Forgách Antal gr.: 50

- Forgách Rózsi (1886–1944) színész: 423
 Forgács Gábor: 843
 Forgács Péter: 545
 Földes Béla (Weisz): 93
 Földes István (1882–?): 681
 Földessy Gyula: 534
 Förster, Ludwig: 45–47, 223
 Francia Kiss Mihály: 378, 385 sk., 413 sk.
 Franco, Francisco, y Bahamonde: 847
 Francsics Károly (1804–1880) borbélymes-
 ter, emlékiró: 20
 Fränk / Fränkel, Bernhard: 263
 Frank György: 689
 Frank, Hans M.: 590, 633 sk., 636
 Fränkel Jenő: 946
 Frankel, Zacharias: 99
 Frankl Adolf: 142 sk., 207, 308, 328, 360,
 374, 376, 415, 447 sk., 570
 Frankl Hermann: 207
 Freimann Lajos: 1036
 Frenkl Jenő: 993
 Freud, Sigmund: 368
 Freudiger Ábrahám: 144, 207 sk.
 Freudiger Feige Rose / Rosa (1872 k.–?)
 (Schreiber Izsák leánya, Freudiger Ábra-
 hám fel.): 773
 Freudiger Fülöp / Pinhasz: 208, 445, 594,
 662, 674, 677 sk., 681, 737, 750, 768, 773
 sk.
 Freudiger J. Lipót: 207
 Freudiger Mózes / Mose: 207 sk.
 Freudiger Pinhasz Leib: 207
 Freund Albert: 383 sk.
 Freund József: 169
 Freund Vilmos: 168, 453 sk.
 Frey Lajos (1829–1877): 224
 Fried, Nátán / Noszon / Neszánele: 184
 Friedmann Ábrahám / Abraham: 53, 67, 80,
 115
 Friedmann Bernát: 245
 Friedmann Ignác: 692, 914
 Friedmann Mór: 88
 Friedmann, Cvi Hers / Hirsch: 108
 Friedrich István min.-eln.: 94, 350, 374 sk.,
 413, 462, 988
 Friesenhausen, David / David ben Méir ha-
 Kohén: 164
 Frigyes főhg. / Habsburg-Tescheni Frigyes /
 Erzherzog Friedrich Maria Albrecht Wil-
 helm Karl von Österreich: 181
 Frigyes Vilmos, III. porosz kir.: 277
 Frigyes, II. (Nagy) porosz kir.: 99
 Fritsch, Theodor (1852–1933): 226, 437
 Frojimovics Kinga: 823
 Frommer Rudolf: 448 sk.
 Fuad, Mehmed pasa: 281
 Fuchs Erzsébet: 843
 Fuchs Sándor (Pécs): 438
 Funták Sándor: 242, 245
 Fülep Lajos (1885–1970): 468
 Fülep Lajos: 367
 Füredi Pál: lásd Talmi, Jehuda
 Fürst Moses: 53
 Füst Milán: 404, 702, 758, 828

 G .....
 Gaál László orientalista: 403
 Gábor Andor: 395
 Gábor Dénes / Dennis Gabor: 426
 Gábor Ferenc: 370
 Gábor Gyula ügyvéd: 440
 Gábor János: 679
 Gábor Miklós: 650
 Gács Teri / Oblatt Teréz: 839
 Gadó György: 1047
 Gadó János: 1062, 1087
 Gádor Béla: 1037
 Gajáry Ödön: 217
 Gál Gyula (1866–1945) színész: 423
 Gáli József: 1039
 Gálik András ("Kis Varsó"): 947
 Gáll Ernő: 490
 Galor, Élijáhu: lásd Gellért
 Gans: lásd Ludasi
 Ganz Ábrahám: 46
 Ganzfried, Salomon: 82, 130
 Garai, George (1926–2007): 872, 916
 Garas Dezső: 650
 Garbai Sándor: 355
 Gárdos József: 984 sk.

- Gárdos Károly / Kariel Gardosh / Dosh: 801
 Gáspár Sándor: 1045
 Gáspár Zoltán: 534
 Gaster, Moses: 150 sk.
 Gáti Gyula (Miskolc): 1036
 Gauguin, Paul: 693
 Gayssot, Jean-Claude: 1104
 Gazda Anikó: 182, 1025
 Geiger, Abraham: 277
 Gelléri Andor Endre: 774
 Gellért Endre / Éljjáhu Galor: 838, 916
 Gellért Lajos: 650
 Gemmingen, Uriel von (1468–1514): 756
 George, J. R.: 615
 Georghiu-Dej, George: 1006
 Geringer, Karl Gabriel / Gehringer Freiherr von Ödenberg: 21 sk., 34, 35 sk., 56
 Germanus Gyula: 401
 Gerő Ernő: 946, 1019, 1021
 Gerster Károly (1819–1867): 224
 Geyer Albert: 883, 931, 935
 Geyer Arthúr: 880, 1013
 Gidófalvy Lajos: 823
 Giladi, David / Klein Dávid: 973, 1043
 Gimes Miklós: 1039
 Ginsberg, Ascher Hirsch: lásd Ahad Ha-Am
 Giron, Jakir / Yakir hákhám basi (Isztambul) (1863–1873): 281
 Glasner, Akiva: 498
 Glasner, Avraham: 498
 Glasner, Moses Samuel / Glasner Miklós: 498 sk.
 Glattfelder Gyula: 555, 719
 Glückstahl Samu: 443, 448
 Goda Gábor: 944
 Goethe, Johann Wolfgang: 695
 Goga, Octavian: 497, 601
 Goitein Emil: 1071
 Golan, Menachem: 779
 Goldberger Farkas: 913
 Goldberger Károly (1812–1901): 42, 104
 Goldmann, Nahum: 478, 480, 1065
 Goldmark Károly: 573 sk.
 Goldstein János: 245
 Goldstein Simon: 198
 Goldstein, Peretz / Ferenc: 778 sk.
 Goldziher Ignác / Jichak Jehuda ben Aharon Jom Tov: 68, 75, 137–140, 168, 170, 173, 176, 186, 206, 401, 403, 405, 439, 828
 Goldziher Károly: 828
 Golikov, Filipp Ivanovics: 579
 Goluchowsky, Agenor Romuald Gr.: 44
 Gombos Gyula: 649
 Gomperz, Rosa (Kaufmann Dávid fel.): 176
 Gomperz, Sigmund / Zsigmond: 176
 Gomułka, Władysław: 1045
 Gonda László: 944, 969
 Gondrecourt, Henri Léopold Marie René Hurault Comte de (1867–1956): 370
 Gorbacsov, Mihail Szergejevics: 1050
 Gorkij, Maxim: 390
 Gorove István: 91
 Gottwald, Klement: 1006
 Goya, Francisco José de: 693
 Gózon Gyula: 828
 Göbbels, Joseph / Paul Joseph Goebbels: 511, 527, 614, 635, 643, 647
 Gömbös Gyula min.-eln.: 369, 372 sk., 375, 389, 413, 421, 432, 434, 436 sk., 444 sk., 469, 471, 486, 520–523, 528, 558 sk., 589, 615, 676, 1056, 1058
 Göncz Árpád: 101, 784, 823, 847, 1056, 1060
 Göndör Bertalan: 249, 775
 Görgey Guido: 825
 Göring, Hermann Wilhelm: 510, 526 sk., 630, 634–636, 638, 640, 643–645, 681, 763
 Görög Frigyes: 919, 937
 Görög János: 1055
 Graefl József: 49 sk.
 Graetz / Grätz, Heinrich: 130, 169, 227
 Grant-Smith, Ulysses: 399
 Grassy József: 363, 612 sk., 896
 Gratz Gusztáv: 775
 Grätz: lásd Graetz
 Greenwald: lásd Grünwald
 Greiner József (Pécs): 569
 Greiner: lásd Péchy
 Griffel, Jacob: 739
 Gromiko, Andrej A.: 845, 965, 968

- Grossmann Mór: 364
 Grósz Andor (Grósz "Bandi") / Andreas Gross / György András / Grainer András: 738 sk.
 Grosz Dávid (Tab): 732
 Grósz Endre: lásd Gur, David
 Grósz Ferenc: lásd Szabolcsi Ferenc
 Grósz Frigyes: 34 sk., 43
 Grósz Márton: 244
 Groszberg Ervin / Slomo: 915, 946, 1010
 Groszberg Jenő (1894–1982): 915, 1040
 Groszmann Ferenc: 689, 853
 Groszmann Sándor / Alexander / Ben-Erec Groszman: 936, 974 sk.
 Groszmann Zsigmond: 61, 108, 454, 595, 760
 Groza, Petru: 876
 Grósz József: 719, 767
 Grünbaum Abraham: 53
 Grünfeld Júda: 183
 Grünfeld Simon: 183 sk.
 Grünfeld, Mordekhai (Nyíregyháza): 921 sk.
 Grünhut, Aron: 545, 609
 Grünvald / Grünwald Fülöp: 487, 523, 527, 530 sk., 794
 Grünwald / Greenwald, Jozsef (1903–1984): 184
 Grünwald, Eliezer David: 183
 Grünwald, Jehosua / Jósua: 571, 920
 Grünwald, Jozsef ben Jaakov (Pápa): 921
 Grünwald, Malkiel / Malchiel Greenwald: 1016 sk.
 Grünwald, Mose: 183 sk.
 Grynszpan, Herschel: 525
 Guderian, Heinz Wilhelm: 814
 Guggenheimer, Josef: 68
 Gui, Bernard / Bernardus Guidonis (1261/1262–1331) inkvizitor: 755
 Guiora, Alexander Zeév: 807
 Gulden Gyula: 847
 Gur, David / Grósz Endre: 367, 831, 836
 Gusztáv, V. svéd kir.: 783, 841, 846
 Gutmann, David Méir: 307
 Guttman Mihály / Michael Guttmann: 340, 439
 Gyarmati Fanni: lásd Radnóti Miklósné Gyórfi Sándor (1951–) szobrász: 964 sk.
 György, V. angol kir.: 346
 Gyula, III.: 756
 Gyurcsány Ferenc min.-eln.: 1075 sk., 1082
 Gyurgyák János: 893, 1052
 H .....
 Habermas, Jürgen: 1046
 Habsburg József Ágost: lásd József Ágost főhg.
 Habsburg Zsófia főhg.-nő: 41, 43
 Hadas Miklós: 1009
 Hagen, Walter (álnév): lásd Höttl, Wilhelm
 Hager, Mose / Wischnitzer: 338
 Haggenmacher Erzsébet: 830
 Haggenmacher Ottó: 830
 Hahn István: 446, 483, 914, 944 sk., 969
 Haiman György: 27
 Hain Péter: 653, 667, 692 sk., 810, 833, 896
 Haining, Jane: 830
 Hajdu Ilona operaénekes (szoprán): 423
 Hajdú Marcell: 443
 Hajnal Gabriella (1928–): 1053
 Halász Gábor: 816, 825
 Halevy, Benjamin: 1016, 1042
 Halévy, Jacques Fromental (1799–1862): 574
 Haller István: 417, 419 sk., 422, 427
 Hamvas Endre: 567, 723 sk.
 Hanák Péter: 321, 1045
 Händel, Georg Friedrich: 1046
 Handler Márk: 314
 Haraszti György (1947–): 76, 1091, 1103
 Harkányi János br.: 93
 Harlan, Thomas: 615
 Harlan, Veit: 614
 Harmati Béla (1936–): 887
 Harpenberger, Richard: 749
 Harsányi János: 829
 Hartmann Benjamin: 53
 Hartmann Hajnalka: lásd Brand, Hansi
 Hartmann, Moritz: 300
 Hartstein Lajos: 142
 Hatam Szofer: lásd Schreiber, Moses

- Hatvany Alexandra br. (Nagy Endre első fel.): 204 sk.
- Hatvany Bertalan br.: 203 sk.
- Hatvany Ferenc br.: 203 sk., 661, 692
- Hatvany Hermin: 204
- Hatvany Irén br.: 203
- Hatvany Lajos br.: 203, 208, 911, 963
- Hatvany Lili br.: 204
- Hatvany-Deutsch Béla: 203
- Hatvany-Deutsch Bernát: 202
- Hatvany-Deutsch József (1824–1903): 202 sk.
- Hatvany-Deutsch József br. (1858–1913): 203–205, 401, 809
- Hatvany-Deutsch Sándor br.: 202 sk., 208, 454
- Hauff, Wilhelm: 614
- Hauser Arnold: 367
- Haushofer, Karl: 807
- Hausner, Gideon: 774, 786, 1042
- Havas Bálint (“Kis Varsó”): 947
- Háy Gyula: 1039
- Háy Károly László: 799
- Haydn, Joseph: 88
- Haynald Lajos: 242
- Haynau, Julius Jakob Heinrich Friedrich br.: 13, 19, 28 sk.
- Hazai Samu / Kohn Sámuel: 93, 329, 364, 448
- Házi Jenő: 367
- Hegedüs Ármin: 453
- Hegedüs Lóránt (1872–1943): 409 sk., 431
- Hegedüs Loránt (1930–): 887, 1062
- Hegedüs Lóránt (jr.) (1968–): 1062, 1104
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: 276
- Heilprin Mihály: 191
- Heine, Heinrich: 277, 426, 758
- Héjjas Iván: 378, 384, 386, 399, 403, 413 sk., 557, 599
- Helfy / Helfer Ignác: 189, 217
- Heller Bernát: 27, 521, 663
- Heltai Jenő: 758, 828
- Hentzi, Heinrich, von Arthurm: 40
- Hercz Ignác: 600
- Herczeg Ferenc: 402
- Herman Ottó: 233 sk.
- Hershko, Avram / Ferenc: 982
- Herskó Dávid: 244
- Herskó Mózes / Moshe Hershko: 956, 958, 982
- Herskovits Fábíán (Fabian Izidorovics Gerskovics): 454, 911, 935, 956, 994 sk., 1002
- Hertz, Joseph Herman: 526
- Herz, Henriette née De Lemos: 220
- Herzl, Jacob / Jakab: 282 sk.
- Herzl, Pauline: 283 sk.
- Herzl, Theodor / Herzl Tivadar / Binjamin Zeév Herzl: 96, 161, 268, 281–293, 346, 453, 480, 619, 758, 828, 968
- Herzog András br.: 693
- Herzog Erzsébet br. (br. Weiss Alfonz / Ali fel.): 693, 767
- Herzog István br.: 693
- Herzog Mór br.: 692 sk.
- Herzog, Chaim (1918–1997): 1056
- Herzog, Isaac ha-Levi: 526, 985
- Hess, Moses: 188, 277, 280 sk.
- Hess, Rudolf Walter Richard: 644, 807
- Heszlényi József: 626
- Heumann Ignác / Jicchok: 245
- Heves Lajos: 1011, 1020 sk.
- Hevesi Ferenc: 454, 520, 931, 956
- Hevesi Simon / Handler: 173, 314, 353, 392, 404, 411, 447, 454
- Hevesy György / George Charles de Hevesy: 201, 367
- Hevesy: lásd még Bischitz
- Heydrich, Reinhard T. E.: 525, 527, 630, 635, 637–642, 681, 699, 701
- Hilberg, Raul: 512
- Hild József: 23, 45–47, 117
- Hildesheimer, Azriél / Esriel / Israel: 80, 101, 106, 108 sk., 114, 116 sk., 119, 155, 312
- Hillgruber, Andreas: 631
- Himmler, Heinrich: 525, 590, 630, 633 sk., 636 sk., 638–640, 642, 644, 661, 670, 674, 695–697, 699 sk., 717, 723, 742, 765, 771, 791, 793, 821, 865
- Hindenburg, Paul von: 510, 519
- Hindy Iván: 854, 896

- Hír György: 378
Hirsch Albert: 203
Hirsch Izsák / István / Jichak Hirsch ha-Lévi: 149, 151
Hirsch Márk / Márkus / Mordekhaj Markus Hirsch: 32 sk., 70, 81, 109, 114, 119
Hirsch Salamon: 329
Hirsch, Moritz de / Maurice de Hirsch br.: 163, 307
Hirsch, Samson Raphael: 68, 76, 116, 122, 312, 1087
Hirschenstein, Jekutiél: 280
Hirschler Ignác: 49–51, 99, 104, 107, 111 sk., 114 sk., 117, 119, 125
Hirschler Imre: 483
Hitler, Adolf: 373, 425, 509 sk., 519, 522–526, 529, 542, 550, 558 sk., 578, 580, 585 sk., 588, 592, 596 sk., 599–601, 616–618, 622, 627 sk., 630–636, 638, 640, 643–648, 657–659, 661, 668, 674, 681 sk., 702, 708, 717, 774, 789, 791, 793, 804, 807–809, 812, 815, 825, 854, 859, 864 sk., 948
Hlatky Endre: 808
Hlinka, Andrej / Hlinka András: 605 sk., 950
Hochmuth Ábrahám: 83, 114, 176
Hock János: 349
Hoess: lásd Höß
Hoffmann Ernesztina kávé (özv. Kertész Lipótné): 219
Hofmann, Ernst: 750
Holder József: 299
Holdheim, Samuel: 24, 38, 277
Holländer Leó: 64, 104 sk., 111, 114, 116 sk.
Holländer Samu / Hollósi Sándor: 395
Holländer, Benjamin: 280
Hóman Bálint: 367, 445, 530, 539, 568, 599
Honti János: 816
Hopp Ferenc: 402
Horánszky Nándor: 242, 245
Horn Ede / Eduard Horn / Einhorn Ignác / Ignaz Einhorn: 24, 98, 218
Horn Emil: 1078
Horn Gyula min.-eln.: 1055, 1072–1074, 1102
Hornyánszky Viktor: 390
Horowitz, Joseph: 183
Horowitz, Lasar / Eleazar: 59
Horowitz, Nathan: 381, 383
Horthy István (1830–1904): 259
Horthy Jolán: 564
Horthy Miklós (jr.): 714, 775, 786, 809
Horthy Miklós: 321, 360, 369, 371–378, 391–393, 395–397, 403, 409, 418, 425, 436, 444, 458, 467, 492, 529, 547, 553, 559, 564, 588, 595–597, 599 sk., 605, 610, 643–648, 657–659, 661, 666, 669, 676, 681, 701–709, 713, 715, 720 sk., 726, 765–767, 774 sk., 780–786, 791–794, 796, 808–810, 812 sk., 825–828, 852, 854, 882, 900, 948, 996, 1105
Horthy Miklósné Purgly Magdolna: 477, 562, 624, 644 sk., 774
Horvát Boldizsár: 88, 90, 100
Horváth Balázs: 1051
Horváth Béla: 534 sk.
Horváth János (Állami Egyházügyi Hivatal): 1018
Horváth József: 800
Horváth Kálmán: 823
Horváth Márton: 942
House, Edward Mandell: 409
Höcker, Karl-Friedrich: 752
Höppner, Rolf-Heinz: 700
Höb, Rudolf / Rudolf Franz Ferdinand Hoess / Lang (álnév): 633, 699 sk., 715, 746 sk., 750, 814, 1041
Höttl, Wilhelm / Walter Hagen: 640, 669
Hubay Kálmán: 560–562, 565, 896
Hueber Zsigmond: 82
Humboldt, Wilhelm von: 92
Hunsche, Otto: 663, 786
Hunwald Sándor / Szimcha: 835
Hunyadi Anna br.: 45
Hunyady Sándor: 544
Huri Andrásné: 235, 248
Huszár Károly: 335 sk., 375, 393
Huszejni: lásd al-Husayni
Huszka József: 465
Hutterer Miklós / Claus Jürgen Hutterer: 263

- Huvelle, Ellen Segal bíró (District of Columbia): 694
 Hübsch, Adolf: 313
- I .....
- Ibn Ezra, Mose: 301
 Ignotus (Veigelsberg Hugó): 208
 Ignotus Pál: 469 sk., 612, 816
 Illy László: 399
 Illyés Gyula: 468–470, 535–537
 Imrédy Béla min.-eln.: 509, 531, 538, 546 sk., 562, 565, 595 sk., 598, 600, 615, 643, 648, 659, 671, 676, 790, 826, 895, 1061
 Iorga, Nicolae: 229
 Irányi Dániel: 97, 161, 238, 253, 255
 Isaacs, Gerald Rufus / 2nd Marquess of Reading: 572
 Israel Levi Kohn: lásd Wolf, Gerson
 Istóczy Győző: 95, 136, 226, 230–235, 237–239, 250, 266, 275, 295, 302, 336, 415, 463, 648, 1056, 1058, 1060
 István, I. (Szent): 458 sk.
 Iszerlesz, Mose / RAMA: 79, 130
 Itzig: lásd Levy, Sara
 Iványi Gábor (1951–): 1075
 Iványi Grünwald Béla: 1073
 Izabella főhg.-nő / Isabella von Croy-Dülmen: 181
- J .....
- Jabotinsky, Zeév J. / Vladimir Zsobotinszkij: 478 sk.
 Jäckel, Eberhard: 512, 630
 Jacobson, Israel Gaynor: 919 sk.
 Jäger, Maximilian: 782, 837
 Jagow, Dietrich Wilhelm Bernhard von: 449, 647, 661, 796
 Jáir, Cvi / Zvi Meir Steinmetz / Steinmetz Hermann: 626
 Jakab Dezső: 319, 1028
 Jákob Lili / Lili Jacob / Jakab Lenke / Lili Zelmanovic / Lili Jacob Meier: 750 sk.
 Jakubovits, Simon Jehezkiél: 921, 1039
 Jálícs Ferenc András: 920
 Jankovich Béla: 158
 Jankovich-Bésán Endre gr.: 378, 389
 János, XXIII. / Angelo Giuseppe Roncalli: 712 sk.
 Jánosi József SJ: 829
 Jány Gusztáv: 578, 584 sk., 794, 896 sk.
 Jaross Andor: 565, 726, 790, 895
 Jászi Oszkár: 93, 204, 216, 220, 342, 344 sk., 348–350, 354, 366, 463, 758
 Jeckeln, Friedrich: 625
 Jehiél ben Jozséf: 755
 Jehojákim júdai kir. (608–598): 754
 Jelinek, Elfriede: 864
 Jellinek, Adolf / Aharon: 43, 101, 270, 313
 Jellinek, Hermann: 270
 Jeremiás / Jiremjáhu (floruit: 625–585): 754
 Jésu ben Jozséf / Jézus: 755
 Jesurun, Élijáhu / Szabó Ödön: 771
 Jevtusenko, Jevgenij: 638
 Jichak ben Slomo Luria / Ari: 153
 Jichak Hirsch ha-Lévi: lásd Hirsch Izsák
 Jobbágy Tivadar: 845
 Joél (mozgalmi név): lásd Aczél
 Jókai Mór: 61, 63, 65, 89, 91, 123, 238
 Jólesz Károly: 1031
 Jordán Sándor: 145
 Jordan, Charles H.: 920
 Josephus Flavius: 305, 358
 Jovianus / Flavius Jovianus: 755
 Joyce, James: 301
 Józán Miklós: 524
 József Ágost főhg. (Habsburg): 330, 349, 373–375, 380, 393, 485, 539, 811
 József Attila: 470
 József főhg. / József Antal János (Habsburg), nádor: 59, 163 sk.
 József, II. n.-r. cs., m. kir.: 27, 51, 70 sk., 164, 196
 Juhász Gyula: 404
 Juhász Pál: 796
 Junger Adolf: 244
 Junger József: 799
 Jungert-Arnóthy Mihály: 715, 782, 790
 Jungreisz Sándor: 886, 998
 Jungreisz, Asér / Ósel / Ansel ha-Lévi: 179
 Justus Pál: 807

- Jüttner, Hans: 821
- K.....
- Kabos László ("a kis Kabos"): 774
- Kádár Gábor: 1081
- Kádár Iván: 835
- Kádár János (1912–1989): 523, 893, 920, 964, 979, 990, 993, 1033 sk., 1037 sk., 1041, 1044 sk.
- Kaddari, Menahem Tzvi / Schwarcz Ernő (1925–2011): 762
- Kadisch Joachim: 35, 45
- Kadosa Marcel (1874–1944) / Krieshaber Mór ügyvéd, író: 463
- Kadosa Pál: 574, 824
- Kahan Nison / Kahán Niszán: 473, 677, 679 sk., 737
- Kahan-Frankl Samu: 143, 445, 538, 677 sk., 680, 704, 911, 931, 996, 999
- Kállai Gyula: 942
- Kállay Helén (1887–1961) (Kállay Miklós első fel.): 629
- Kállay Kázmér: 845
- Kállay Miklós (1887–1967) min.-eln.: 445, 480, 530 sk., 578 sk., 590, 627–629, 645, 656 sk., 659, 702, 796
- Kállay Tamás (1876–1963) (Kállay Miklós bátyja): 629
- Kallina Mór: 316
- Kálló Ferenc: 823 sk.
- Kálmán Oszkár operaénekes (basszus): 574
- Kálmán Ödön: 446
- Kaltenbach Jenő: 1098
- Kaltenbrunner, Ernst: 639, 661, 753, 898
- Kánitz Éva (Weiss Manfréd anyja): 332
- Kánitz, Mendl Hirsch: 332
- Kant, Immanuel: 325
- Kánya Kálmán: 522, 529, 595 sk., 643
- Kapi Béla: 618, 830
- Karádi Béla: 662
- Karádi, Menahem Mendel / Karader: 665
- Kardos G. György: 779, 807, 1005
- Kardos Péter: 815, 1050
- Karinthy Frigyes / Kohn: 191, 193, 758
- Kármán Mór / Kleinmann: 206, 218
- Karmiel: lásd Krasnianský
- Karo / Caro, Jozsef: 109, 117, 130
- Károly, I. román kir.: 229
- Károly, II. román kir.: 500
- Károly, III. (Habsburg) m. kir., n.-r. cs.: 71, 84, 86
- Károly, IV. (Habsburg) m. kir., o. cs.: 330, 334, 340 sk., 348 sk., 372 sk., 389, 724
- Károlyi Eduárd / Ede gr. 64 sk.
- Károlyi Gáspár: 265
- Károlyi Gyula gr. min.-eln.: 370–372, 553, 557, 589
- Károlyi Józsefné gr. (née br. Wenckheim Margarete Daisy): 590, 592
- Károlyi Mihály gr. (1875–1955): 303, 347, 349 sk., 353, 370, 402, 559, 590
- Károlyi Sándor gr. (1831–1906): 258
- Kárpáti Aurél: 534
- Karski, Jan (né Koziellewski): 710
- Kaskeline, Friedrich: 305
- Kassowitz Jakab Hirsch: 35, 46
- Kaszab Aladár: 197, 207, 354, 443, 454
- Kasztner Rezső (1941-től: Rudolf): 498, 594, 680, 713, 734–737, 753, 768–773, 779, 799, 823, 832, 839, 855, 1015, 1041
- Kasztner Zsuzsa: 1017
- Katona József (1909–1959) rabbi: 915, 1002
- Katz Éliás / Élijáhu Kac: 921
- Katz Márton (Kolozsvár): 752
- Katz, Jacob: 76, 123, 184, 982
- Katz, Katriel: 972 sk., 1019, 1033
- Katz, Menahém: 81, 120
- Katz, Shemuel / Alexander: 861
- Katzav, Moshe: 1056, 1080
- Katzburg Lipót / Lipman: 302
- Katzburg Viktor: 302
- Katzburg, David Cvi Hirsch (1856–1937): 302
- Katzburg, Mesullám Zalman: 302
- Katzburg, Natanel / Nathaniel (1922–2006): 302
- Katzburg, Salamon: 302, 655
- Kaufmann Dávid / David Kaufmann: 139, 171, 175, 228, 621
- Kaufmann, Isidor: 287

- Kayserling, Moritz / Mayer: 52, 152 sk., 176
 Kazinczy Ferenc: 121
 Kecskeméti Ármin: 340, 1038
 Kecskeméti Lipót: 67, 294, 398
 Keil, Alexander: lásd Ék Sándor
 Keitel, Wilhelm: 578
 Kelemen Katalin (1951–) rabbi: 1088
 Kelemen Krizosztom: 719, 840
 Kellér Dezső: 824
 Keller László (1906–1945): 1038
 Keller Lászlóné (1904–2002) tanár: 1038
 Kemény Gábor br.: 813, 843, 854, 896
 Kemény Zsigmond br.: 89, 91, 97
 Kempfen, Johann, von Fichtenstamm: 14
 Kende Alfréd (Pécs): 438
 Kende Éva (1926–): 835
 Kende Péter (1927–): 873
 Kende Zsigmond (1888–1971): 355
 Keneally, Thomas: 303, 594
 Kenedi János: 842, 870, 880, 990, 1023, 1081
 Kenessey Csaba: 250
 Képiró Sándor: 613
 Kerényi József (1939–): 1028
 Kerényi Károly (1897–1973): 770–772
 Keresztes Károly: 835
 Keresztes-Fischer Ferenc: 485, 548, 557, 559,
 562, 589, 593, 610, 612, 623–625, 654, 663,
 668, 673, 775
 Kernstok Károly: 534
 Kertész Imre: 1060
 Kertész József (Karcag): 384
 Kertész Lipót kávé: 219
 Kertész Sándor: 993 sk.
 Kertész, André / Kertész Andor: 219
 Ketav Szofér: lásd Szofér, Abraham
 Kéthly Anna: 548, 612, 943 sk.
 Kis Varsó (művésznév): lásd Gálik András,
 Havas Bálint
 Kisch, Egon Erwin: 758
 Kiss Arnold: 129, 404, 411, 423, 597
 Kiss Ferenc (1889–1966) anatómus pro-
 fesszor: 520
 Kiss János ny. altábornagy: 613
 Kiss József: 275, 758 sk.
 Klapka György: 63
 Klarman, Joseph: 739
 Klarsfeld, Serge: 751
 Klausz Imre: 389
 Klebelsberg Kunó gr.: 359, 431 sk., 434 sk.,
 520
 Klein Ábrahám: 649
 Klein Bernard: 53
 Klein Dávid: lásd Giladi, David
 Klein Ignác: 244
 Klein Sámuel / Samuel Klein: 439
 Klein Tibor: 913
 Klein, Jacob sumerológus / Klein Jenő: 1039
 Klein, Philip / Hillél ha-Kohén: 312
 Klement, Ricardo (álnév): lásd Eichmann
 Kmetty János: 534
 Kmoskó Mihály orientalista: 417
 Knabe Ignác: 223 sk., 1028
 Kner Imre: 27
 Kodály Zoltán: 534, 828, 853
 Kodolányi János: 469, 651
 Kohn Dávid: 286
 Kohn Sámuel: 52, 66, 87, 91, 108 sk., 113 sk.,
 119, 127, 150, 169, 268, 273, 293
 Kohner Adolf br.: 352, 354, 376, 443, 477
 Kohner Zsigmond: 352
 Kohut Sándor / Hanokh Jehuda / Alexander
 Kohut: 69, 111 sk., 231, 313
 Kohut, Rebekah née Bettelheim: 111
 Kolbenheyer Ferenc: 168
 Koller Ferenc: 29 sk.
 Kolos Péter: 778
 Kolosváry-Borcsa Mihály: 546, 598, 676,
 757–759, 896
 Kolozsvári Grandpierre Emil: 825
 Koltai Róbert: 650
 Koltai Tamás: 649
 Koltay László: 667
 Komáromi Sándor: 336
 Komlós Aladár: 470 sk., 482, 758, 771
 Komlós János: 893
 Komlós Ottó: 913
 Komoly Ottó / Kohn Nátán Zeév: 286, 480,
 483, 567, 674, 681, 714, 735, 768, 832, 839,
 855
 Komor Marcell: 319, 1028

- Komor Vilmos: 574
 Kónyi Manó: 217
 Kook, Abraham Jichak / Kuk ha-Kohén: 308, 314
 Kopecký, Jaromír: 714
 Kopl Harif: lásd Altenkunstadt
 Korányi Frigyes br. (1828–1913): 409, 454
 Korányi Frigyes br. (1869–1935): 409 sk., 449
 Korányi György: 853
 Korányi Sándor br. (1866–1944): 448
 Korda Sándor / (Sir) Alexander Korda: 367
 Korein Dezső: 144, 413
 Koren Emil: 829
 Kornfeld Móric br.: 208, 448, 567, 692, 763–765, 767, 924
 Kornfeld Zsigmond: 205 sk., 213
 Kornfeld, Aharon ben Mordekhaj Bär: 205
 Kornhaber Adolf: 330
 Korvin Ottó: 359, 362
 Kosáry Domokos: 445, 1082
 Kossa István: 1004
 Kossuth Lajos: 20 sk., 28, 66, 212, 217, 250–252, 266, 311, 313, 345, 662, 1028, 1052
 Koszorús Ferenc: 784 sk.
 Kosztolányi Dezső: 337, 363, 396, 403 sk.
 Kovács Alajos: 271, 422
 Kovács András (1947–): 1047 sk.
 Kovács András (Marosvásárhely): 151
 Kovács György színész (Kolozsvár): 771
 Kovács Imre (Nemzeti Parasztpárt): 535, 957
 Kovács István (1911–) (MSzMP): 1011
 Kovács István (1945–) költő: 950
 Kovarcz Emil: 524, 817, 896
 Kováts Ferenc: 519
 Kováts József / Joseff ben Abraham (Bözöd-Újfalu – Drinápoly): 148
 Kovner, Abba: 879
 Kozielski: lásd Karski
 Kozma Lajos: 275, 500
 Kozma Miklós: 375, 558, 598, 624
 Kozma Nándor: 335
 Kozma Sándor: 243
 Köhler, Kaufman (1843–1926) rabbi (Einhorn Ignác veje): 25
 Kölcsey Ferenc: 297
 Körmendi Balázs (álnév): lásd Kulcsár István
 Kőrösi József: 271
 Kőszeg Ferenc: 893
 Kőszegi Ábel: 795
 Kőváry László: 75
 Kövér György: 235
 Köves Slomó / Máté (1979–): 83, 1089
 Krasniansky, Oskar / Oskar Isaiah Karmiel: 711–713
 Kraus, David: 1055, 1062
 Kraus, Ota: 751
 Krausz Henrik: 913
 Krausz Izidor: 210
 Krausz Lajos / Megyeri: 98, 209 sk.
 Krausz Miklós / Mose Krausz: 476, 566 sk., 653, 715, 735, 832, 838 sk., 844
 Krausz Samu (Arad): 370, 372
 Krausz Sámuel / Samuel Krauss: 174, 292, 439
 Krausz Simon: 213, 396
 Krausz Zsigmond / Simon: 104–106, 114, 116 sk.
 Krausz, Mayer: 209 sk.
 Krúdy Gyula: 248, 335
 Krumey, Hermann A.: 661, 663 sk., 679, 738, 771
 Kuk ha-Kohén: lásd Kook
 Kulcsár István / Körmendi Balázs: 581, 944 sk.
 Kulinyi Ernő: 412
 Kulka, Erich: 751
 Kun András: 857, 859
 Kun Béla: 355, 360, 369, 1057, 1061
 Kun Miklós orvos: 797
 Kunder Antal: 639 sk., 733, 790, 897
 Kunewalder Jónás: 29
 Kunfi Zsigmond: 349, 366 sk.
 Kunigunda / Kunigunde von Österreich (1465–1520) (III. Frigyes leánya, I. Miksa húga): 755
 Kúnos Ignác orientalista: 649

- Kunovitz Imre: 939
 Kupa Mihály: 1076
 Kupfer Miksa / Raffy Ádám: 710
 Kuti Ferenc kereskedő (Kunmadaras): 956
 Kutscher, Edward Yehezkel: 295
 Kutscher, Raphael (1938–1989) sumerológus: 295
 Kuznyecov, Anatolij: 638
 Küllői-Rhorer Lászlóné: lásd Székely Mária
 Kürosz / Cyrus (i. e. VI. század): 340
 Kürti Csaba: 146, 361, 438, 569, 587
- L .....
 Lagarde, Paul de: 243, 621
 Lahav, Yehuda: 610
 Lajos, I. bajor kir.: 277
 Lajos, IX. (Capeting; Szent): 755
 Lajta Béla / Leitersdorfer: 164, 453, 466
 Lajtós Árpád: 584
 Lakatos Géza min.-eln.: 204, 676, 679, 794 sk., 808, 810, 828, 1003
 Lämél, Simon von: 100
 Lánczy Leó: 213, 335, 364, 410, 449
 Landau, Moshe: 1042
 Landesberg Izrael Izsák Áron / Jisraél Jichak Aharon: 69
 Landeszman György: 1061 sk., 1085
 Landler Jenő: 359, 364
 Landler Péter rabbi / Pinhas Artzi assziriológus: 913
 Láng Lajos: 338, 449, 529, 552 sk., 595, 673
 Langfelder Vilmos: 844 sk.
 Langlet, Nina: 846
 Langlet, Valdemar: 831, 834, 845 sk.
 Lánik, Josef (írói név): lásd Wetzler, Alfred Israel
 Lantos, Tom (képviselő, U. S. Congress) / Lantos Péter Tamás: 785, 845
 Lányi Jakab: 51, 104
 Lasar, Isidor: 100
 Laski, Neville: 572
 László Gergely: 985
 László Jenő: 359
 László Klári: 1050
 László Zsigmond: 945
- Lázár Károly: 775, 784
 Lazare, Bernard: 287
 Lazarsfeld Adolf: 213
 Léb Zsigmond: 768
 Lebovits Imre (1929–): 823
 Lebovits József: 147
 Lebovits, Ezriel / Ezril Júda: 921
 Lechner János: 46
 Lechner Ödön: 46, 318
 Léderer Henrik: 330
 Lederer Sándor: 440, 443, 449
 Lederer, Ign(az): 282
 Lehár Antal br.: 375, 378
 Lehár Ferenc: 375
 Leitersdorfer: lásd Lajta
 Lemberger Nándor / Mose Nátán (Makó): 921
 Lemberger, Abraham: 147
 Lemos, De: lásd Herz, Henriette
 Lengyel Balázs (1918–2007): 797
 Lengyel Menyhért: 275
 Lenin, Vladimir Iljics: 998, 999 (falikép), 1057
 Leo, X.: 756
 Leo, XIII.: 255
 Leopold Kornél: 216
 Leopold Lajos (ifj.): 216
 Leopold Sándor: 216
 Lessing, Gotthold Ephraim: 297
 Lessing, Theodor: 278
 Lesznai Anna / Moscovitz Amália br.: 204
 Lévai Jenő (1892–1983): 515–518, 813, 962, 1011, 1014 sk., 1041 sk.
 Lévai Katalin (1954–): 1047
 Léway Henrik: 99
 Levendel László: 804, 807
 Levin: lásd Varnhagen, Rahel
 Lévy Lajos: 454, 689, 853
 Levy, Sara née Itzig: 220
 Lewin / Levin (!), Shemarya (1867–1935)cionista vezető (Berlin): 290
 Libényi János: 40
 Libeskind, Daniel: 304
 Lichtenstein Izsák: 228

- Lichtenstein, Hillél / Reb Hillél: 67, 69 sk., 76 sk., 79, 82 sk., 116, 127, 170
- Liebehenschel, Arthur: 747
- Lindenbaum Lévi: 208
- Lindenbaum Sarolta: 208
- Lipót, II.: 99
- Lipschitz Lipót: 140, 293
- Litván György: 344, 350, 1039
- Litván József: 774
- Liz-Teixeira Branquinho, Alberto Carlos de: 790, 847
- Lloyd George, David: 409
- Lóczy Lajos: 402
- Loew, William Noah: 312
- Lónyay Menyhért: 65, 661
- Lorsi Mikdós: 799
- Losonczy Géza: 947
- Löffler Béla (1880-?): 224, 320
- Löffler Sándor / Samu Sándor (1877-?): 224, 320
- Lövy Ferenc Pinhasz: 498
- Löw Immánuel: 21, 43, 74, 176, 319, 337, 340, 370, 372, 380, 395-398, 404, 439, 447, 479, 532, 552, 570, 745, 946
- Löw Jeremiás / Jeremia Löw: 80 sk., 83, 107 sk., 113, 144
- Löw Lázár / Löw, Eleázár: 171
- Löw Lipót: 19-21, 25, 32 sk., 35 sk., 38-40, 42-44, 49, 52, 64, 67, 71-75, 79, 83, 88 sk., 100, 113, 121 sk., 130, 154, 158, 165, 167, 188, 190 sk., 265, 267, 312, 345, 395, 397, 476, 1038
- Löw Sámuel: 21
- Löw Tóbiás: 21, 100
- Löw Tódor / Tivadar: 21
- Löw Vilmos: 21
- Löwinger István: 1022
- Löwinger Sámuel: 446, 621, 909, 982, 1011
- Löwinger, David: 282
- Löwinger: lásd Lukács
- Löwisohn / Löwizohn, Salomon: 297
- Löwy Bernát: 209
- Löwy Hermann: 45
- Löwy Izsák: 100, 209
- Löwy Margit: 875
- Löwy Mór (Igló): 146
- Ludasi Mór / Gans: 217
- Lueger, Karl: 276, 303, 467 sk.
- Lukács György (1865-1950): 157
- Lukács György (1885-1971) / Löwinger György Bernát: 217, 220, 360, 367, 404, 573, 758
- Lukács József / Löwinger: 217
- Lukács Mária / Poppenné Lukács Mici: 217
- Lullay Leó: 204
- Luria: lásd Jichak ben Slomo Luria
- Lusztig Sámuel: 244
- Luther, Martin (1483-1546): 526
- Luther, Martin (1895-1945): 627, 641, 702, 704
- Lutz, Carl: 832 sk., 837 sk.
- M .....
- MacDonald, Malcolm J.: 476, 543
- MacMichael, Sir Harold A.: 738 sk.
- Madách Imre: 299
- Madarassy-Beck Gyula: 212, 410
- Madarassy-Beck Marcell: 212, 410, 774
- Madarassy-Beck Miksa br.: 211
- Madarasy-Beck Nándor: 212
- Madary Antal: 378 sk., 389
- Maderspach Viktor: 413
- Madzsar József: 407
- Magyar Lajos: 347, 365
- Magyary-Kossa István (1856-1945): 564
- MAHARAM ASCH / As (Ungvár): lásd Eisenstädter
- MAHARAM Sik: lásd Schick, Mose
- Mahler Ede: 186, 352, 828
- Maier, Hans: lásd Améry
- Maimonides / Mose ben Maimon / RAMBAM: 128, 314
- Major Ákos / tasnádi Major-Maróthy Ákos: 893 sk.
- Major János: 947
- Major Tamás: 650
- Major-Maróthy Ákos, tasnádi: lásd Major Ákos
- Majtényi László: 1076 sk.
- Makai Emil: 258

- Makay Miklós: 534
Makkai János: 485, 549
MALBIM: lásd Weiser, Méir
Malinovszkij, Rodion Jakovlevics: 859
Malonyai Dezső: 465
Mályusz Elemér: 459
Mandel Hermann: 832
Mann, Thomas: 203, 510, 1050
Mannheim Károly / Karl Mannheim: 367, 426
Mannheimer, Isac Noa: 80, 100
Manogliu / Manoliu, Florian: 715
Manojlovits Emil: 86
Mantello, George / Mandl / Mandel György: 848
Mányi István: 1079 sk.
Márai Sándor: 595, 671, 742, 821, 845, 857, 938
Marányi Ede / Fehér Antal (álnév): 800 sk., 804, 897
Marczali Henrik: 186, 205, 275, 352, 406 sk.
Marczali Paula: 407
Márdárescu, Gheorghe: 371, 373
Márffy Ödön: 534
Margolies, Mordechai / Marx: 71
Mária Béla: 807
Mária Ludovika m. kir.-né: 274
Mária Terézia m. kir.-nő: 71, 86, 99, 196
Marian, Ferdinand: 614
Márki Sándor: 402
Markish, Peretz: 1006
Márkus Dezső: 258
Marom, Shlomo / Marosi Tamás: 1055
Marosi Tamás: lásd Marom
Marosits István (1943–) szobrász: 965
Marót Károly: 828
Marr, Wilhelm: 226
Marshall, George C.: 918
Martilotti, Mario: 712
Martínez Guijjaró o Silíceo, Juan: 681
Márton Áron: 723
Marton Ernő: 594, 768, 799, 969
Marx, Eleanor: 277
Marx, Heinrich / Hirschel ha-Lévi: 277
Marx, Karl / Karl Heinrich / Marx Károly: 277 sk., 758, 925, 944
Mason, Timothy: 631
Matolcsy Mátyás: 561, 565
Mátyás, I., Hunyadi / Corvinus: 377
Mauksch, Moritz: 163
Mauthner Alfonz / Alfréd: 209
Mauthner Ferenc br.: 767
Mauthner Gabriella: 347, 766
Mauthner Ödön: 209, 347
Mayer Egon: 769
Mayer József: lásd Megyeri József
Mayer, Saly (1882–1950): 770, 855
Mazdak (Irán, i. sz. 500 k.): 390
Mecsér András: 523
Medgyessy Péter: 1075, 1080
Mednyánszky László: 1073
Megyeri József / Jozsef Méir / Megyeri-Mayer József: 852, 948 sk.
Megyery Lola / Amália-Lujza: 210
Megyery: lásd Krausz Lajos
Méhely Lajos: 403, 407, 418
Meier, Lili Jacob: lásd Jákob Lili
Méir ben Barukh Rothenburg: 755, 886
Meir, Golda: 973
Meir, Jacob: 526
Meisel, Wolf Aloys / Meisel Farkas Alajos: 38, 47–50, 60, 64 sk., 75, 81, 86, 316
Meisels Hermann / Meislisch, Cvi Hirsch: 571
Melich János: 406
Melocco Miklós: 805
Mendele Moicher Sforim (“Mendele Moscher Szfurim”) / Schalom Jakob Abramovitsch: 758
Mendelssohn, Brendel: lásd Schlegel
Mendelssohn, Moses / Moses Dessauer / **RAMAD:** 42, 191, 280, 296
Mengele, Josef: 699
Menkes, Joseph: 1017
Mérei Ferenc: 1039
Meskó Zoltán: 336, 523, 557–559, 562, 564 sk.
Mester Miklós: 826
Mészáros János: 524

- Mészöly Miklós: 1060
- Metternich / Metternich-Winneburg, Klemens Wenzel Lothar hg.: 304
- Mezei András: 1005, 1097
- Mezei Ernő: 136, 284, 291, 320
- Mezei József evangélikus lelkész (Újpest): 762
- Mezei Mór: 98, 102, 104, 111–114, 119, 135, 156, 184, 190 sk., 198, 258, 269, 320 sk., 350
- Mezey Ferenc: 135, 156, 184, 254, 269, 274, 314, 351 sk., 354
- Mieses, Matisjohu / Matthias: 298
- Mihály román kir.: 791
- Mikhoelsz, Slomo / Slojme: 988, 1006 sk.
- Miklós Béla, dálnoki, min.-eln.: 882, 889
- Miklós István képviselő (1880): 234
- Mikołajczyk, Stanisław: 588
- Miksa, I. (Habsburg) / Maximilian: 755 sk.
- Mikszáth Kálmán: 136, 232, 246, 268
- Millok Sándor: 775
- Miłosz, Czesław: 589
- Mindszenty József / Pehm / Péhm: 724–726, 996, 1011, 1013
- Mocsáry Géza (Ungvár): 84, 231
- Modena Redivivus, Leon da (álnév): 113; lásd Löw Lipót
- Mohácsi Jenő: 352
- Mohay Gyula: 854
- Moll, James: 1049
- Molnár Aladár: 84, 131, 171, 231, 233 sk.
- Molnár Erik: 941 sk.
- Molnár Ferenc: 758
- Molnár Judit: 823
- Molnár Kálmán (1881–1961): 358, 726, 889
- Molnár Lajos ószeres: 952
- Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (1890–1986): 588, 590, 636, 869, 876, 879
- Mommsen, Theodor: 227 sk.
- Monesch Doctor: lásd Oesterreicher József Manes
- Monet, Claude: 693
- Montefiore, Sir Moses: 205, 307, 309, 429
- Montgomery, John F.: 559
- Móra Ferenc: 369, 401, 845
- Mordowitz, Czesław: 712
- Morgenstern Benő: 913
- Móricz Erzsébet (“Csibe”, “Árvácska”) / Litkei: 835
- Móricz Zsigmond: 206, 358, 469, 534 sk., 835
- Mortara, Marco: 175
- Moscovitz Geyza: 204
- Mosessohn, Juda (álnév): lásd Löw Lipót
- Moskovits Bernát / Bernt / Barukh / Burechl Pinhasz Cvi ha-Kohén (?–1990): 921, 1039
- Moskovits Mihály / Jehiel Cvi (1917–1999): 177, 981 sk., 981, 991
- Moskovits Sándor: 1088
- Moszkalenko, Kirill Szemjonovics: 579
- Muhammad: 487
- Munk, Méir Abraham: 297, 406
- Munk, Peter: 772
- Munkácsi Bernát / Dov ben Méir Avraham: 406, 674
- Munkácsi Ernő: 444, 674 sk., 679, 701, 710, 713 sk., 808
- Munkácsi Noémi: 406
- Muraközy Gyula (sr.): 829
- Murathy Irén (gr. Teleki Géza fel.): 407
- Muray Lipót: 580, 893
- Mussolini, Benito: 409, 522, 600, 616
- Musztafa Kemal Atatürk: 954
- Müller Miksa (1875–1923) építész: 319
- Müller, Heinrich (“Gestapo-Müller”): 641
- Müller, Max orientalista: 401
- Müller-Widmann, Annie: 648
- N .....
- Nádas Péter: 377
- Nagy Endre / Schwend: 204 sk.
- Nagy Ferenc min.-eln.: 906, 951, 958, 961, 995
- Nagy Imre min.-eln.: 947, 951, 983, 994, 1004, 1018 sk., 1020 sk., 1037–1039, 1051
- Nagy József (Zsidó Kórház): 678
- Nagy Vilmos, nagybacsoni: 580, 582, 584, 587, 599, 611 sk., 628 sk., 796
- Nagyatádi Szabó: lásd Szabó István

- Nagybaczoni Nagy: lásd Nagy Vilmos
 Naményi Ernő: 26 sk., 467, 703, 945
 Napoléon Bonaparte: 126
 Nászér Huszejn / Gamal Abdel Nasszer: 1043
 Nathan, Paul: 236
 Natonek, Joseph: 280 sk.
 Németh Gyula orientalista: 403
 Németh László: 461, 469 sk., 535, 537, 648–650, 941, 1060
 Németh Miklós min.-eln.: 1076
 Nessi Péter: 45
 Neubauer, Adolphe / Adolf / Abraham: 227, 261
 Neubauer, Ben Menahem: lásd Varga Sándor
 Neumann Ede / Eduard Neumann: 26, 67, 174
 Neumann Ernő: 1031
 Neumann János / Johann Ludwig von Neumann: 426
 Neumann József: 913
 Neumann, Oskar: 711
 Neurath, Constantin von: 643
 Neuschloss Jakab: 52
 Neuschloss Károly: 38
 Neuschloss Zsófia (Wechselmann Ignác fel.): 164
 Neyer, Wilhelm: 797
 Nidossi Imre: 855, 896
 Nierenberg, Martha (née br. Weiss): 693
 Nolte, Ernst: 1046
 Nopcsa Ferenc br. (1877–1933): 387
 Nordau, Max: 286, 291
 Novák Attila: 872, 922, 930, 1010, 1171
 Novak, Franz: 661, 787
 Nöldeke, Theodor: 243
 Nussbacher Emil: lásd Yoel Palgi
 Nyáry Pál: 460
 Nyerges András: 650
 Nyerki Gyula: 973
 Nyiszli Miklós: 699
 Nypels, George (1885–1977): 395
- O .....
- Oberländer Lázár: 838 sk., 911, 1088
 Oberländer, Baruch (1965–): 1088
 Oblatt Teréz: lásd Gács Teri
 Ocskay László: 824, 844
 Odescalchi Károly főhg.: 590
 Odescalchi Klára gr. (née gr. Andrásy): 590
 Oesterreicher Dávid: 45
 Oesterreicher József Manes / Monesch Doctor: 197
 Offenbach, Jacques (1819–1880): 574
 Oláh György: 615
 Olbracht, Ivan: 502
 Oldenburg, Hans-Joachim: 864
 Olexa Józsefné: 593
 Olsen, Iver C.: 842
 Ónody Géza: 226, 235–238, 248 sk.
 Oppenheim Dávid (Nagybecskerek): 176
 Oppenheimer, Joseph ben Issachar Süsskind / Jud Süss: 614
 Oppenheimer, Samuel: 213, 333
 Orbán Balázs: 150, 233
 Orbán Viktor min.-eln.: 887, 1061, 1074 sk., 1078 sk., 1082, 1099, 1102 sk.
 Ormody Vilmos: 99
 Ortutay Gyula: 253, 484, 537, 805, 858, 970, 975 sk., 997–999, 1028 sk.
 Ostenburg-Moravek Gyula: 378 sk., 389, 413
 Oszkár, II. svéd kir.: 137
 Osztern Lipót: 476
 Ottlik György: 703
 Ozsváth Zsuzsanna: 797 sk.
 Örkény István: 581, 1032
 Österreich, Jonátán Binjamin ben Mose Árje: 179
- P .....
- Pacelli, Eugenio Maria Giuseppe Giovanni: 539; lásd még Pius, XII.
 Pach Zsigmond Pál: 881, 883 sk., 916, 1091
 Pakots József: 436
 Palágyi Lajos: 258
 Palágyi Menyhért: 258
 Palásti László: 513, 801, 857

- Páldi Livia (1967–): 985
Pálffy Fidél gr.: 558–560, 564 sk., 895
Pálffy György (1909–1949): 880
Pálffy Móríc gr. (1812–1897): 50
Palgi, Arje / Fleischmann László: 979, 993
Palgi, Yoel / Nussbacher Emil / Noah: 777–779, 840
Pálmai Lajos: 370
Palóczy László: 66
Palotai Erzs: 771
Panet, Hajjim Becalél: 127
Panet, Menahém Mendele / Mendele Dés: 150
Paneth Hermann: 984
Paneth Mendel: 53
Paneth Salomon: 53
Pap Gábor (1827–1895): 253
Pap Károly: 27, 470–472, 479, 482, 573
Parragi György: 775 sk., 816, 976
Parravicini Mária Izabella gr.: 693
Pártos Gyula (1845–1922) építész: 3118
Pasternak, Alfred (1930–): 699
Pásztóy Ámon / Polczer Antal Ferenc: 457 sk., 639 sk., 896
Patai József: 283, 287, 339, 376 sk., 390, 438, 477, 479 sk., 652
Patton, George S.: 876
Pátzay Pál: 963–965
Pauer Gyula: 856 sk.
Pauker, Ana née Rabinsohn: 1006
Pauler Tivadar: 125 sk., 130, 239
Paulus, Friedrich Wilhelm Ernst: 585
Pavelić, Ante: 614
Péchi Simon: 148
Péchy Blanka / Greiner: 365
Peel, William Robert Wellesley / 1st Earl Peel: 487 sk.
Pehm / Péhm: lásd Mindszenty
Peidl Gyula min.-eln.: 373
Pekár Gyula: 402
Pelle János (1950–): 1091
Pereira-Arnstein, Henriette / Judit Frein von: 220
Péreire, Isaac / Pereira: 214
Peres, Shimon (1923–): 1056
Perlasca, Giorgio: 846
Perles Ármin / Cvi Hirsch: 540
Perlman, Eliezer Jichak: lásd Ben-Yehuda
Perlmutter Izsák / Izidor Izsák: 1079
Perls / Perles / Pereles, Jichak Mose: 21, 165
Perls, Méir / Perls Majer: 144, 180
Péter Gábor / Eisenberger Benjámín: 880, 893 sk., 948, 960, 990, 1008–1010, 1014
Péter szerzetes / Péter remete / Amiens-i / Achery Péter / Pierre l'Ermit: 116
Péter Vladimír: 856, 886
Péterfi Endre: lásd Bentsur
Pető Ernő: 673 sk., 677 sk., 681, 707, 714, 786
Pető Sándor: 393
Petőfi Sándor: 571
Petschauer Attila: 581
Petschnigg, Hans (1821–?): 1028
Peyer Károly: 612, 775
Pfefferkorn, Johannes / Jozsef: 756
Pfeffer-Wildenbruch, Karl: 854, 860 sk.
Pfeiffer Zoltán: 957
Philippson, Ludwig: 31, 165, 227
Pick Jenő: 210
Pick Márk: 210
Pierre l'Ermit: lásd Péter szerzetes
Pikler Gyula: 276
Pilátus / Quintus Pontius Pilatus (i. sz. I. század): 704
Pilecki, Witold: 589, 710 sk.
Pillitz Dániel: 129
Piłsudski, Józef: 412, 588
Pinsker, Juda Leib / Leon: 281
Piros László: 211
Pius, X.: 288
Pius, XI.: 539
Pius, XII. / Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli: 539, 610, 712 sk., 782 sk., 836
Podmaniczky Frigyes br.: 65
Pohl, Oswald: 696
Pokorni Zoltán: 887
Polányi Cecil née Wohl: 220
Polányi Károly: 220 sk.
Polanyi, John Ch.: 221
Polanyi, Michael / Polányi Mihály: 221, 426

- Polczer Antal Ferenc: lásd Pásztóy Ámon
 Polier, Justine Wise (Stephen Samuel Wise fel.): 313
 Pollack Mihály: 49
 Pollack, User: 182
 Pollacsek Adolf: 220
 Pollacsek Mihály: 220
 Pollacsek: lásd még Polányi
 Pollák Miksa: 92, 482
 Pollak Simon (Igló): 146
 Polnay Jenő (Polatschek / Pillacsek): 93, 350, 376, 443, 988
 Pólya György: 367
 Pongrácz gr. / Pongrácz Ferenc: 848
 Ponor Thewrewk Emil: 54
 Ponor Thewrewk József: 54
 Popper József: 116
 Pór Bertalan: 275
 Posen, Simon Jiszraél: 920
 Pozner, Chaim: 715
 Pozsgay Imre: 1045
 Pressborck, Henrietta (Karl Marx fel.): 277
 Pressburg, Isaac Heyman: 277
 Prohászka Ottokár: 347, 420, 556 sk., 719
 Prónay Pál: 372–372 sk., 375, 378 sk., 386–389, 392, 400, 413, 557
 Prossnitz, Menahem: lásd Wannfried
 Protmann, Joseph von: 42
 Proust, Marcel: 758
 Pulszky Ferenc: 63, 167, 189
 Purgly Magdolna: lásd Horthy Miklósné
 Püski Sándor: 648, 651
- R**.....
 Raád Árpád: 378
 Rábai Imre: 782
 Rabin, Yitzhak: 971
 Rabinowitz, Barukh Jósua: 598 sk.
 Rabinowitz, N.: 175
 Rácz Zoltán: 913
 Rádai Eszter (1946–): 1036
 Ráday Imre: 824
 Rademacher, Franz: 622
 Radnóti Miklós / Glatter: 519, 758, 797–801, 803–806, 822, 1070
 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: 797, 805
 Radnóti Sándor: 1054
 Radó Antal: 68
 Radó Gyula: 795
 Raffay Sándor: 419, 524, 532, 553–555, 714, 721 sk., 761
 Raffy Ádám (írói név): lásd Kupfer Miksa
 Raile Jakab SJ: 829
 Raj Ferenc: 1088
 Rajk László (1909–1949): 204, 880 sk., 939, 951, 993, 1012 sk., 1021
 Rajk László (jr.) (1949–): 1081
 Rajnai Sándor: 1019
 Rajniss Ferenc: 560, 896
 Rákosi Jenő: 402
 Rákosi Mátyás: 211, 561, 564, 857, 880, 894, 901, 919 sk., 928 sk., 932, 938–940, 946 sk., 951, 956, 958–961, 970 sk., 980, 983, 990 sk., 994–996, 998, 999 (falikép), 1003, 1008, 1012 sk., 1018 sk., 1021, 1038, 1061
 Rákosi Péter: 985
 RAMA: lásd Iszerlesz, Mose
 RAMBAM: lásd Maimonides
 Ranzenberger Jenő (1887–1946): 375, 564; lásd még Ruskay Jenő
 Ranzenberger Viktor: 378, 389
 Rassay Károly: 400, 547 sk., 612, 775
 Rath, Ernst von: 525
 Rátz Jenő: 643
 Rátz Kálmán: 562, 564 sk., 775
 Ratzel, Friedrich: 807
 Ravasz László: 524, 532 sk., 553–555, 618, 704, 708, 714, 720–722, 819, 831, 888 sk., 970
 Reading: lásd Isaacs, Gerald Rufus
 Reb Ahrele: lásd Roth, Aharon
 Reb Hillél: lásd Lichtenstein, Hillél
 Redlich Babette (Löw Lipót második fel.): 21
 Rees, Laurence: 713
 Reich Ignác: 106, 114, 120, 140, 156, 161, 297
 Reich, Jehezkiél / Abraham Ezekiel: 114
 Reich, Koppel / Jaakov Reich / Reich Koppl

- Károly: 114, 141 sk., 148, 207, 254, 256, 447 sk., 498, 858, 915
- Reich, Margo (Margó / Margit) és Jaakov (Jakab): 786
- Reisner József: 715
- Reitlinger, Gerald: 631
- Reitzer Béla: 536 sk.
- Remenyik Zsigmond: 534
- Reményi-Schneller Lajos: 615, 673, 704, 714, 826, 896
- Renoir, Pierre-Auguste: 693
- Rettmann Kurt: 855
- Reuchlin, Johannes: 756
- Révai József: 939, 942, 946 sk., 952 sk., 957, 980
- Révész László / Peretz: 735, 783
- Reviczky Imre: 824
- Ribáry Géza: 555, 562, 566, 573
- Ribbentrop, Joachim von (1893–1946): 578, 588, 590, 596, 599, 615, 621, 628, 636, 643, 646 sk., 658, 684, 769, 869, 876, 879
- Richter Gedeon: 849 sk.
- Richtmann Mózes: 408, 477, 935
- Rickert, Heinrich: 229
- Riedl Margit: 534
- Riehl, Wilhelm Heinrich: 74
- Ries István: 890 sk., 901, 958
- Riesz Frigyes: 828
- Rippl-Rónai József: 1073
- Ritoók Zsigmond (1870–1938): 462
- Ritter, Rebekka / Rosa Dorothea Wilhelmine: 19
- Roheim Géza: 758
- Rohling, August / Rohling Ágoston (1839–1931): 226, 228, 238, 242 sk.
- Rokéah, Aharon (1880–1957) / reb Aharele: 652–655
- Rokéah, Jehosua (1825–1894) / reb Jesiele: 652
- Rokéah, Jisszakhar Dov (1854–1927): 183, 338
- Rokéah, Mordekhai / Motele (1902–1949): 652, 654
- Rokéah, Salom (1783–1855): 652
- Roman Miron: 267
- Romhányi István: 972
- Róna Erzsébet: 827
- Rónai János: 230, 289 sk., 292
- Roncalli, Angelo Giuseppe: lásd János, XXIII.
- Roosevelt, Eleanor / Anne Eleanor (1884–1962): 313
- Roosevelt, Franklin Delano: 313, 527, 541, 667 sk., 713, 715, 753, 780, 782 sk., 842, 875
- Rosen, Moses / David Mose: 1031
- Rosen, Yona / Rosenfeld Gyula: 777–779, 880
- Rosenbaum Mózes / Mose Hajjim ben Gersom Rosenbaum Lits: 148, 447 sk.
- Rosenberg Ármin: 901
- Rosenberg Henrik: 192
- Rosenberg Sándor / Samuel Rosenberg: 67, 183
- Rosenberg, Alfred: 621
- Rosenberg, Walter: lásd Vrba, Rudolf
- Rosenfeld Gyula: lásd Rosen, Yona
- Rosenfeld József: 946
- Rosenfeld, Harvey: 844
- Rosenzweig, Franz: 482
- Rosin, Ernst / Arnošt: 712
- Rosinger István fuvaros (Kunmadaras): 956
- Rotem, Yehudit / Judith: 771
- Róth Ernő / Abraham Naftali Cvi Roth: 446, 969, 1039
- Róth Jenő (?–1939): 524
- Róth Miksa: 319
- Roth Sándor (Pécs): 438
- Róth Szigfried / Stefan Szigfried / Stephen Roth: 735, 799, 883 sk.
- Roth, Aharon / Reb Ahrele: 986
- Rothschild, Albert: 205
- Rothschild, Anselm / Amschel Mayer br.: 19
- Rothschild, Edmond Jacques br.: 279
- Rothschild, Lord Lionel Walter / 2nd Baron Rothschild: 345
- Rotta, Angelo: 680, 704, 706, 714, 717, 813, 822, 833, 836 sk.
- Rotyits Péter: 893
- Rózsa T. Endre (1946–): 1091

- Rózsay József: 104, 190 sk.
 Rubinek Gyula: 425
 Rubinstein László: 943
 Rudnóy Teréz: 698
 Rummy Károly György: 100
 Ruppin, Arthur: 476
 Ruszkay Jenő: 564 sk., 896; lásd még Ranzenberger Jenő
 Ruszkiczay-Rüdiger Imre: 797
 Rusznyák István: 1009
 Rutherford, Ernst: 201
- S .....
- Sabbatai D. (álnév): lásd Szilágyi Dénes
 Sabetaj Cvi: 278
 Sachs, Michael: 38, 48
 Sadeh / Szade, Eliezer: 880
 Šafran, Alexandru: 1031
 Ságvári Ágnes: 1064
 Salamon Mihály / Menahem Mendel: 567, 935, 968
 Salamon-Rácz Tamás (1911–2004): 590
 Salant, Smuél / Szalanter: 309, 314
 Salazar, António de Oliveira (1889–1970): 847
 Salgó László: 454, 1048, 1085
 Salgó, József: 653
 Salgo, Nicolas M.: 964 sk.
 Salkaházi Sára / Schalkház: 857
 Salló János: 560
 Salm Hermann / Hermann Albrecht Eduard Graf von Salm-Hoogstraeten: 378, 383
 Salten, Felix: 758
 Salzmann, Claude: 734
 Sameh Jenő "völt Pozsonyi lakó": 607 sk.
 Sampaio Garrido, Carlos de Almeida Afonsecas de: 714, 847
 Sándor Iván: 249, 838
 Sándor Pál / Schlesinger: 98, 216, 349, 364, 393, 396, 422, 430 sk., 437, 443, 446
 Sándor, III. / Alexandr Alekszandrovics: 206
 Sanz Briz, Ángel: 822, 846
 Sapira: lásd Spira
 Sárdos István: 582
 Sárközi György: 469 sk., 816, 825, 1050
 Sárközi Márta (née Molnár): 470
 Sárosi: lásd Seifert Géza
 Savoyai Jenő / Eugène-François von Savoya hg.: 596
 Schalkház Sára: lásd Salkaházi Sára
 Scharf / Sarf József: 237, 240, 244–246, 249
 Scharf / Sarf Móric: 237, 240, 245 sk.
 Scharf / Sarf Samu: 237
 Scheiber Mirjam: 858
 Scheiber Sándor: 443, 480, 920, 945, 969, 1005, 1020, 1039, 1048, 1070, 1085
 Scher Tibor: 970
 Scherg Vilmos (Kolozsvár): 600
 Schick, Mose ben Jozsef / MAHARAM Sik: 82, 113, 120, 127, 170, 183
 Schick: lásd még Schück
 Schiller-Szinessy Salamon Mayer / Solomon Marcus: 297 sk.
 Schindler József: 913, 969
 Schindler, Oscar: 303, 736, 824
 Schirach, Baldur von: 644, 814
 Schlachta: lásd Slachta
 Schlegel, Dorothea née Brendel Mendelsohn: 220
 Schlesinger, Akiva Jozsef: 76–78, 307
 Schlesinger, Joseph Ginz: 70 sk.
 Schmelzer, Menahem / Schmelzer Kornél: 934, 1010, 1022, 1039
 Schmerling, Anton Ritter von: 66
 Schmid, Anton Edler von: 43, 71, 129
 Schmidhuber, Gerhard: 861
 Schnitzer Ármin: 328
 Scholem, Gershom / Gerhard: 481, 488
 Schossberger Jenny / Eugenia: 201
 Schossberger Lázár: 201
 Schossberger S. W. / Saje Wolf / Simon Vilmos: 21, 36–38, 49–51, 61, 104, 114, 201, 205
 Schossberger Vilmos (ifj.): 201
 Schossberger: lásd még Tornyai-Schossberger
 Schönberger Ármin: 198
 Schönberger István: lásd Székács-Schönberger
 Schöne, Ludwig: 224

- Schöner Alfréd: 1096
 Schönfeld József (1884–1935): 290, 366, 477
 Schreiber, Abraham: lásd Szofér, Abraham
 Schreiber, Joachim / Sussmann: lásd Szofér, Hajjim
 Schreiber, Moses / Mose Szofér / Hatam Szofér / Chaszam Szofér: 25, 36, 39, 43, 67, 71, 76 sk., 79, 83, 106, 167, 183, 279 sk., 302, 306, 447, 498, 606–608, 732
 Schreiber: lásd még Szofér
 Schreiner Márton / Martin Schreiner: 173
 Schroeder, Gustav: 543
 Schück Bernát: 314
 Schück Jenő / Mose Nátán: 1040, 1043
 Schück Mór: 464
 Schück Salamon / Slomo Hers Cvi Schick / Sik (Karcag): 184, 314 sk., 464
 Schwab Leontine (Löw Lipót első fel.): 20 sk.
 Schwab Löw / Arszlán: 19–22, 25, 28, 35, 38 sk., 44, 46, 48, 67, 100
 Schwarcz Béla: 993
 Schwarcz Benjámín: 1001
 Schwarcz Ernő: lásd Kaddari
 Schwarcz Mór: 249, 1085
 Schwarcz Salamon: 236 sk., 244 sk.
 Schwartz, Juda: 593
 Schwarz Mór (Pécs): 438
 Schwarz, Moses: 82
 Schwarzenberg, Felix Ludwig Johann, Fürst zu: 13, 27
 Schweiger Márton: 135, 274, 293
 Schweiger Miksa: 370
 Schweitzer Ede / Eduard Ritter von Schweitzer: 330
 Schweitzer József: 101, 170, 269, 803, 913, 945, 1021, 1048, 1075, 1085, 1091, 1098
 Schwerin-Götz Eljákim ha-Kohén: 52, 169
 Scitovszky János: 29, 42, 61
 Scotus Viator: lásd Seton-Watson
 Sedlaczek, Rudi / Rudolf Sedlatschek: 736
 Seelenfreund Salamon / Shlomo Yedidya Seelenfreund: 327, 346
 Seifert Géza ("Sárosi"): 998, 1002, 1005
 Seifert Gézáné ("Ili néni"): 1071
 Seitz, Patricia Ann bíró (Florida Déli Körzet): 907, 1083 sk.
 Serédi Jusztinián / Jusztinián György: 553, 555, 618, 680, 714, 719–722, 811, 830 sk., 837
 Serrano, José Enrique (képviselő, U. S. Congress): 906
 Sértő Kálmán: 650
 Seton-Watson, Robert William / Scotus Viator: 193, 359
 Sévet Szofér: lásd Szofér, Szimha Bunem
 Shakespeare, William: 649 sk., 941
 Shamir, Yitzhak (1915–): 1056
 Sharett, Moshe: 1016; lásd még Shertok
 Shemer, Dan: 1017
 Shertok, Moshe / Moshe Sharett: 738 sk.
 Shirer, William L.: 511
 Shvoy Kálmán: 331, 378
 Shvoy Lajos: 719
 Sigray Antal gr.: 369, 413, 775
 Sik: lásd Schück
 Sikorski, Władysław Eugeniusz: 588, 593, 710
 Silagi, Denis: lásd Szilágyi Dénes
 Silber, Michael K.: 23
 Silber, Moshe (1900–1975): 1017
 Silbermann Löbl: 53
 Silberstein, David Leib: 294
 Silberstein, Jósua Jesaja: 294, 447
 Silver, Abba Hillel: 965
 Siménfalvy Sándor: 624
 Simon Michl / Michel / Michael: 277
 Simon Róbert: 137
 Simonyi Iván: 226 sk., 235
 Simonyi Zsigmond: 406
 Simonyi-Semadam Sándor min.-eln.: 395, 410 sk., 414
 Sina György br.: 21
 Singer Jakab: 70
 Singer Ödön: 887, 913
 Singer Zoltán: 586
 Singer, Isaac Bashevis: 299 sk.
 Singer, Israel Joshua: 272
 Sinka István: 650
 Sinkó Ervin: 363

- Sipos: lásd Sós Endre
 Sisák György: 796
 Schlachta Margit / Schlachta: 610, 624 sk.
 Slánský, Rudolf: 972, 1006–1008, 1013
 Sławik, Henryk / Szlávik Henrik: 590–592
 Smilovics Jankel: 244
 Snéur Zalman (Ljady) (Alter Rebe): 1088
 Sokolow, Nahum: 298, 474
 Sólem Aléhem: 298, 1046
 Soloveitchik, Joseph Baer: 1087
 Solpray: lásd Sonnenfeld
 Solymosi Eszter: 227, 235 sk., 240, 244–246, 248 sk.
 Solymosi Jánosné née Jakab Mária: 236
 Solymosy János: 849, 851
 Sombor-Schweinitzer József: 485, 673
 Somlay Artúr: 534
 Somló József (1893–1954) operaénekes (tenor): 423
 Somlyó Zoltán: 356, 404, 758
 Somogyi Béla újságíró 388
 Somogyi Erzsébet: 1037
 Somogyi László: 574
 Somogyvári Gyula: 775
 Sonnenfeld Zsigmond / Siegmund Solpray-Sonnenfeld: 307
 Sonnenfeld, József Hajjim: 307 sk., 314
 Sonnino, Sidney Constantino: 409
 Soos Géza: 541, 713, 830
 Soós Mária: 1005
 Sós Endre ("Sipos"): 920, 989 sk., 1002, 1023, 1027, 1071
 Sosztakovics, Dmitri: 638
 Sóváry Jenőné: 379
 Sötér István: 825
 Speer, Albert: 717, 796
 Spielberg, Steven: 303, 734, 1048
 Spira Frimet: 598, 1080
 Spira György: 801–803
 Spira Lázár / Hajjim Eleázár Sapira / Chaim Eliezer Spira (1872–1937): 132, 502, 598, 652, 1080
 Spitzer, Shlomo J.: 367
 Springmann Sámuel / Smuél / Samu: 594, 624, 734–736
 St. John, Robert: 1017
 Stampfer, Jósua: 307 sk.
 Ständeisky Éva: 873
 Stein, Joseph: 1046
 Steiner, Erwin: 711
 Steiner, Gisela: 711
 Steinhardt Jakab: 32 sk., 67, 81, 114, 116 sk., 191
 Steinerherz Jakab: 69
 Steinmetz Hermann: lásd Jáir, Cvi
 Stella Adorján: 797
 Sterling, Paul: lásd Szalai Pál
 Stern Ábrahám / Albert: 26, 154, 194, 364
 Stern József: 1029
 Stern Lajos: 624
 Stern Miksa Emánuel / Mendel Emmanuel Stern / Max Emmanuel Stern / Mendel Ber: 43, 129
 Stern Samu: 445 sk., 481, 483, 529, 538, 572, 609, 659, 664, 666, 673 sk., 677–679, 681, 737, 768, 786
 Stern, Hajjim Mordekhaj: 653, 853
 Stern, Mose (Debrecen): 921
 Stern: lásd Szerényi
 Stiller Bertalan: 454
 Stojakovics Döme: lásd Sztójay Döme
 Stomm Marcell: 585
 Stöcker, Adolf: 215, 228, 880
 Stöckler Lajos: 677, 680 sk., 709, 857, 883, 909 sk., 917, 919, 931, 937 sk., 951, 960, 987 sk., 989–991, 995, 998 sk., 1001, 1004, 1010 sk., 1013–1015
 Strack, Hermann L.: 228, 243
 Strasser Salamon: 153, 314, 445, 447
 Strasserné: lásd Chorin Daisy
 Streicher, Julius: 676
 Strelisky Dávid: 257
 Strelisky Lipót: 257
 Suchmann Tamás: 1097
 Suetonius / Caius Suetonius Tranquillus: 226
 Sukarno (1901–1970): 964
 Supka Géza: 534
 Sváb Károly: 99

- Sz.....
- Szabad György: 1051 sk., 1056
- Szabó Ervin: 216, 220
- Szabó Ferenc / Shraga Szabo: 912
- Szabó István, nagyatádi: 424 sk.
- Szabó Károly: 857
- Szabó Lőrinc: 469, 550, 644, 651
- Szabó Miklós (1935–2000): 669
- Szabó Ödön: lásd Jesurun, Élijáhu
- Szabó Tamás: 838
- Szabó Zoltán: 534
- Szabolcsi / Grósz Ferenc: 1028
- Szabolcsi Bence: 828
- Szabolcsi Lajos: 97, 249, 268, 321, 330, 335, 341, 343, 345, 347, 350–352, 354 sk., 357, 360, 364, 381, 393, 432 sk., 436, 483, 600
- Szabolcsi Miklós: 457, 483, 945, 1091
- Szabolcsi Miksa / Weinstein: 97, 156, 242, 258, 268, 293, 314, 336, 357, 828
- Szade: lásd Sadeh
- Szakasits Árpád: 534, 961, 971, 988
- Szalai András: 993 sk., 1013
- Szalai Pál / Paul Sterling: 857, 861, 1010, 1014 sk.
- Szalai Sándor: 801, 807, 829, 987 sk.
- Szalanter: lásd Salant
- Szálasi Ferenc: 370, 462, 524, 531, 556, 558–562, 564–566, 613, 643, 670, 676, 681, 706, 794, 797, 807–815, 817, 828, 830 sk., 834, 840, 843, 851 sk., 854, 857, 859, 862, 883, 895 sk., 902–905, 938, 1056, 1058, 1062, 1079, 1105
- Szalay László: 65, 97
- Száll Antal: 799
- Szamuely Tibor: 359 sk., 362, 364 sk., 374
- Szántó Tibor tipográfus: 807
- Szántó Zoltán: 1011
- Szapáry Antal gr.: 775
- Szapáry Erzsébet gr.: 591 sk.
- Szapáry Gyula gr.: 255
- Szárász György: 488, 1047
- Szárász Miklós György (1958–): 1047
- Szász Béla: 993
- Szász Stessel, Zahava: 698
- Szász Zoltán (1877–1940): 401, 534
- Száva István: 931
- Széchenyi Béla gr.: 65, 89, 402
- Széchenyi István gr.: 22, 59, 65 sk., 75, 189, 217, 737
- Széchenyi Lajos gr.: 560, 565
- Szegő Miklós: 681
- Székács Antal: 449
- Székács-Schönberger István: 1009
- Székely Bertalan: 1073
- Székely Ferenc: 350–352, 354, 364, 390–392, 443, 449, 473, 477
- Székely Mária / Küllői-Rhorer Lászlóné: 713
- Székely Mihály operaénekes (basszus): 828
- Székely Miksa / Stern: 245
- Szekfű Gyula: 367, 403, 406, 461, 551, 914
- Széli György: 235
- Szellig Gáspár: 1028
- Szell József: 560
- Szell Kálmán min.-eln.: 215
- Szemák Jenő: 561
- Szemere Bertalan: 65
- Szemere Miklós: 402
- Szemere Samu (1881–1978): 924
- Szende Pál: 350
- Szenes Anikó / Hanna / Hannah Senesh: 776–779, 876, 880, 918, 931, 985
- Szenes Béla: 776
- Szenes Erzs: 248
- Szenes Kata / Katalin / Katrina: 779
- Szent-Iványi Vince: 22
- Szép Ernő: 275, 683, 758, 810, 817–819, 841
- Szerb Antal: 816, 825
- Szerb Antalné Bálint Klára: 825
- Szeyffert Ede: 244
- Szigeti József hegedűművész: 275
- Szilágyi Dénes / Denis Silagi / Sabbatai D.: 284, 416, 478–480, 483–485, 678
- Szilágyi Dezső: 238, 258
- Szilágyi Ernő (Cvi): 463, 477, 567, 679, 703, 735, 768
- Szilágyi Géza: 479
- Szilágyi Sándor: 773
- Szilárd Leó: 426
- Szinyei Merse Pál: 352
- Szinnyei József: 406

- Szír (mozgalmi álnév): lásd Weinberger Dezső
- Szirmai István: 937, 967, 980, 989–991, 1011, 1041
- Szirtes László: 913
- Szita Szabolcs: 1103
- Szívós Sándor: 893
- Szofér, Abraham / Abraham Schreiber / Abraham Wolf Szofér / Abraham Samuel Binjamin Wolf Szofér / Binjamin Szofér / Ketav Szofér: 32, 34, 81, 83, 106–108, 114, 167, 183, 307
- Szofér, Akiva (1839–1902) / Akiva Schreiber: 142
- Szofér, Akiva (1878–1959) / Da'at Szofér: 184, 208, 732
- Szofér, Benjamin Wolf: lásd Szofér, Abraham
- Szofér, Binjamin Zeév Wolf / Sussmann: 103
- Szofér, Hajjim (1821–1886) / Hajjim ben Mordekhaj Efraim Fischl Szofér / Joachim Schreiber / Sussmann (Mattersdorf, Pest): 69, 76, 81 sk., 120, 127, 170 sk.
- Szofér, Johánán (Eger): 921
- Szofér, Naftáli ben Mordekhaj Efraim Fischl: 81
- Szofér, Szimha Bunem (Benjamin) / Bernard Schreiber / Schreiber Bernát / Sévet Szofér: 148, 294, 308
- Szofér: lásd még Schreiber
- Szokolits Ferenc: 796
- Szombathelyi Ferenc: 611 sk., 645, 658, 796, 896
- Szomorj Dezső: 758
- Szondi Lipót: 770–772
- Szóke Gyula: 552
- Szőllősi Jenő: 831, 895
- Szőnyi Tibor: 993, 1013
- Szőrényi Andor: 719
- Sztalin, Ioszif Visszarionovics / Dzsugasvili (1878–1953): 588, 780, 878, 998, 999 (fali-kép), 1007, 1013
- Sztehlo Gábor: 829 sk., 839, 924
- Szterényi József br. / Stern: 364, 448
- Sztójay Döme min.-eln. / Stojakovics: 375, 531, 565, 615, 646, 658–660, 669, 679, 683, 702, 704, 706, 717, 720, 723, 730, 767, 780, 785, 789, 808, 825 sk., 836 sk., 895
- Szuditz / Büchler, Aharon: 183
- Szűcs Géza: 919
- Szűcs Jenő: 460
- Szüts Iván: 557 sk.
- T.....
- Tábor Béla / Élijáhu Barukh ben Binjamin Zeév: 479, 482
- Tacitus, Publius Cornelius: 226
- Tadić, Boris: 613
- Tahy Imre: 714 sk.
- Tálas András: 796, 803, 805, 939
- Talmi, Jehuda / Füredi Pál: 879
- Tamási Varga Imre (1897–1944) fogorvos: 484
- Tanárky Gedeon: 121
- Tánczos Gábor: 1039
- Tandler József: 187
- Tarnóczay István: 594
- Tarpataky Zoltán: 849
- Tasnádi Nagy András: 599, 897
- Tatay Sándor: 650 sk.
- Taub Emánuel: 235, 244
- Tausz Dezső (Pécs): 438
- Tausz Gyula (Pécs): 438
- Teichmann, Zalmen: 801 sk.
- Teichtal, Slomo / Jisszakhar Shlomo: 654–656, 865
- Teitelbaum Mózes / Teitelbaum, Mose ben Cvi: 150, 164
- Teitelbaum, Joél / Jajlis: 147, 294, 772
- Teitelbaum, Júda Jekutiél: 772
- Teitelbaum, Naftáli / Naftole: 147
- Teleki Géza gr.: 407
- Teleki László gr.: 63, 66
- Teleki Pál gr. min.-eln.: 369, 372, 393 sk., 401–403, 407, 410 sk., 414, 419 sk., 422, 424, 434 sk., 445, 448, 464, 489, 509, 533, 539, 541, 547, 549, 553, 562, 565, 570, 574, 576, 588, 590, 595 sk., 598, 601, 610, 615, 676
- Teleszky János: 93

- Teller Ede: 426
 Temple, William: 783
 Tenczer Pál: 191
 Terney László (1947–1998): 1028
 Tersánszky J. Jenő: 534
 Tevan Adolf: 827
 Tevan Margit (Engel Miklósné): 467, 827
 Thadden, Eberhard von: 784 sk.
 Thälmann, Ernst: 510
 Thaly Kálmán: 159, 233, 258
 Tharaud, Jean: 303, 387
 Tharaud, Jérôme: 303, 387
 Thassy Jenő: 825
 Theodosziosz, I.: 755
 Thun, Leo von ~ und Hohenstein gr.: 21, 23, 25, 56 sk.
 Thurn-Taxis Egon Miksa / Egon Maximilian Thurn und Taxis hg.: 210
 Thyssen, Friedrich ("Fritz"): 864
 Thyssen, Heinrich / br. Thyssen-Bornemisza Henrik: 863
 Thyssen-Bornemisza, Margareta / Batthyány Margit gr.: 863 sk.
 Tihanyi János: 1009
 Tildy Zoltán: 951, 966
 Timár István: 1009
 Tiso, Josef: 596 sk., 606
 Tisza István gr. min.-eln.: 158, 213, 218, 334, 348, 433
 Tisza Kálmán min.-eln.: 63, 65, 85, 88–90, 93, 95, 99, 136, 169, 217, 226, 235, 238, 302, 342
 Tito / Josip Broz Tito: 806, 870
 Tittoni, Tommaso: 409
 Todt, Fritz: 796
 Togay, Can: 857
 Tolbuhin, Fjodor Ivanovics: 859
 Toldy / Toldi Árpád: 903, 905
 Tolnai Gábor: 795, 801, 806
 Tolnai Simon: 774
 Tornyai-Schossberger / Schossberger Henrik br.: 205
 Tornyai-Schossberger / Schossberger Zsigmond br.: 201, 205
 Tornyai-Schossberger Vilmos: 201
 Toronyi Zsuzsanna: 44, 382
 Torre, Lelio Della / Hillél de la Torre ha-Kohen: 175
 Tóth Aladár: 534, 853
 Tóth Árpád: 557
 Tóth Lőrinc: 245
 Tóth Zsigmond (Kunmadaras): 954
 Tömpe András: 953, 956
 Töreky Géza: 561
 Török Pál: 61
 Török Sándor: 678–680, 707 sk., 760–762, 797
 Trebitsch, Méir / Majer / Márk: 105 sk., 113
 Trefort Ágoston: 65, 74 sk., 89, 126, 130, 132, 140 sk., 145, 161, 168, 169, 218, 232, 253
 Treitschke, Heinrich Gotthard von: 227
 Trenker, Alfred: 672
 Trieste, Gabriele: 175
 Trockij / Troczkij / Leo Bronstein: 348
 Trócsányi Zoltán: 759
 Truman, Harry S.: 875
 Trumpeldor, Joseph: 478
 Tuka, Vojteh / Tuka Béla: 609
 Turai János (Vác): 1087
 Túr völgyi Albert: 690 sk., 903
 Tuval, Meir / Weltman Márton Meir: 973
 Twersky, Aron (álnév): 653; lásd Rokéan, Aharon
 Twersky, Avraham / Avrom: 654
 U.....
 Újpestéri Elemér: 645, 660, 766 sk.
 Ujszászy István: 653
 Ulain Ferenc: 523
 Ullmann Adolf br.: 335, 410
 Ullmann Gábor: 26, 45
 Ullmann Károly: 35
 Ullmann Mór György (1818–1898): 213
 Ullmann Móric / Mór: 211, 213
 Ullmann Salamon Zalman: 496 sk.
 Ullmann Sándor (szitányi): 98, 200
 Umar ibn al-Khattab / Omár kalifa: 755
 Ungar Dov: 977 sk.
 Ungváry Rudolf: 1036
 Uray László: 739, 749

- Urbach, Ephraim Elimelech: 1091 sk.
 Uris, Leon: 877
 Usetty Ferenc: 420
 USSishkin, Abraham Menahem Mendel / Menahém Usziskin: 474
- V.....
 V. Domokos György (írói álnév, 1990): lásd Varga Domokos György
 Vadász Lipót: 218, 352
 Vági Zoltán: 1081
 Vágó Béla: 359
 Vágó László (1875–1933): 450
 Vajda Béla: 450
 Vajkay Károly: 245
 Vajna Gábor: 681, 811, 817, 820, 828, 850, 854, 860, 895
 Valero J. Antal: 24
 Vámbéry Ármin: 139, 288, 366, 401
 Vámbéry Rusztem: 366
 Varga Béla (1903–1995): 590
 Varga Domokos György: 1061
 Varga Imre (1923–) szobrász: 963–965
 Varga Imre: lásd Tamási Varga Imre
 Varga Jenő: 359, 366
 Varga László (1948–): 884, 1064
 Varga Sándor / Ben Menahem Neubauer: 931, 1043
 Varga Zsigmond (jr.): 775
 Varga Zsigmond (sr.): 775
 Várnai Dániel: 434
 Várnai Shorer Judit: 1056
 Varnhagen, Rahel / Varnhagen von Ense: 220
 Varsa Istvánné (korábban Koszorús Ferenc fel.): 784
 Váry Albert: 363, 384
 Vas István: 759
 Vas Lajos: 681
 Vas Zoltán / Weinberger: 677, 880, 893, 901, 946, 961, 966, 980, 1003, 1011
 Vásárhelyi Miklós: 1039
 Vaszary Kolos: 258
 Vay Béla br.: 259
 Vay Miklós br.: 61
- Vázsonyi János: 775
 Vázsonyi Vilmos / Weiszfeld: 93, 253 sk., 258, 341, 347, 350 sk., 393, 400, 414, 423 sk., 430 sk., 443, 775
 Veesenmayer: 615, 659, 673, 684, 705 sk., 730 sk., 743, 746, 785, 790 sk., 807–809, 817, 834, 836, 854
 Veigelsberg Hugó: lásd Ignotus
 Velázquez, Diego: 693
 Velics László: 657
 Vén Jakab: 378 sk., 389
 Verdi, Giuseppe (1813–1901): 574
 Verebély Tibor: 435
 Veres Péter: 535, 928
 Veres Tamás: 843
 Vészi József: 376, 430 sk., 448
 Vezér Erzsébet: 1060
 Vida Jenő: 443, 448, 529, 705
 Vidor Pál: 571
 Vikár Béla: 402, 534
 Vikár György: 1050
 Viktória / Alexandrina Victoria angol kir. nő: 621
 Vilmos, I. n. cs.: 212, 227
 Vilmos, II. n. cs.: 212, 288, 348, 525
 Vilt Tibor: 534
 Vince Mátyás: 965
 Vincze László: 749
 Vincze Zsigmond Mózes: 412, 595
 Vinogradov, Vladimir N.: 1007
 Virág Ferenc: 719
 Virág Teréz: 815, 1050
 Virchow, Rudolf: 228
 Visinszkij, Andrej: 845
 Visky Károly: 828
 Vogelsang, Karl Freiherr von: 276
 Volosin, Avgustin: 598
 Vorosilov, Kliment Jefremovics: 906
 Vovsz, Miron / Meer / Méir: 1007
 Vörös János: 808
 Vörösmarty Mihály: 61, 75, 88, 297
 Vrba, Rudolf (né Walter Rosenberg): 711–713
 Vukovics Sebő: 242

- W.....
- Wagner, Otto: 316, 1071
- Wahrmann Mór / Moritz Wahrmann ha-Lévi: 96–98, 104, 111, 135 sk., 137, 210, 215, 217, 238, 254, 258, 268, 320
- Wahrmann Regina / Renée: 210
- Wahrmann Sándor: 96
- Wahrmann, Jiszaél / Israel ben Slomo Szegal / ha-Lévi: 96
- Wahrmann, Júda: 48
- Wahrmann, Majer Wolf: 96
- Wallenberg, Raoul / Raul: 813, 841–845, 961–965, 1014
- Walter, Bernhard: 750
- Wannfried, Menahem Katz / Menahem Prossnitz: 243
- Warburg, Felix M.: 619, 917
- Washington, George: 311
- Wechselmann Ignác: 46 sk., 164
- Weichs an der Glon, Maximilian Reichsfreiherr von und zu: 578, 586
- Weidlein, Johann (1905–1994): 627, 811
- Weil Dávid: 448
- Weil Emil: 1010 sk.
- Weinberger Dezső (“Szi”): 832 sk.
- Weinberger Mózes / Moshe Carmilly-Weinberger: 971
- Weiner Leó: 828
- Weingarten, Mose: 653
- Weinmann Éva: 768
- Weinreich, Méir / Meyer / Max: 298
- Weinreich, Uriel: 299
- Weisburg Fanny: 197
- Weiser, Méir Leibus ben Jehiél / MALBIM: 346
- Weiss / Weisz Berthold: 332 sk.
- Weiss / Weisz, Barukh: 332
- Weiss Alfonz / Ali br.: 163, 693, 767
- Weiss Alice (née Wohl): 163 sk., 197, 454
- Weiss Arthur: 838 sk.
- Weiss B. Adolf: 332
- Weiss Daisy br. (br. Chorin Ferenc fel.): 209, 767
- Weiss Edith br.: 567, 736, 767
- Weiss Elza / Alice br. (Mauthner Alfonz / Alfréd fel.): 163, 766 sk.
- Weiss Gyula: 838
- Weiss Jenő br.: 163, 765, 767
- Weiss József Hirsch: 313
- Weiss Manfréd br.: 163 sk., 197, 203, 208 sk., 332–334, 336, 347, 364, 693, 763, 766 sk.
- Weiss Marianne br. (Kornfeld Móric fel.): 163, 209, 767
- Weiss Márta: lásd Nierenberg
- Weiss, Méir: lásd Weisz Pál
- Weissmandel, Ber / Hajjim Michael Dov: 540, 712, 714
- Weisz Dávid: 1085
- Weisz Fülöp: 449, 546
- Weisz László: 385
- Weisz M. A. / Móric Ábrahám: 29 sk.
- Weisz Márton / Mose Weisz: 665, 915, 1039 sk.
- Weisz Miksa (1872–1931): 175
- Weisz Miksa (1913–2001): 913
- Weisz Pál / Méir Weiss: 663, 770
- Weiszberger, Mojse: 1032
- Weiszkopf Józsa: 197, 454
- Weiszstein Lázár: 244
- Weizmann, Chaim: 619, 738, 915, 972, 1007
- Weizmann, Maria Jevzorovna: 1007
- Weizsäcker, Ernst von: 641
- Wekerle Sándor min.-eln.: 93, 184, 256–258
- Wellhausen, Julius: 139
- Welt Artúr (Gyöngyös): 886
- Weltman Márton: lásd Tuval, Meir
- Weltz, Jiszaél: 653 sk.
- Wenckheim Béla br. min.-eln.: 230
- Werbőczy István: 100
- Werfel, Franz: 742, 758
- Werth Henrik: 599, 623, 897
- Wertheimer Adolf: 672
- Wertheimer, Samson: 213
- Wesel Albert / Ben-Zion: 497
- Wetzler, Alfred Israel / Josef Lánik: 711–713
- Whitney, Rosalie Loew: 312
- Wiesel, Elie / Wiesel Lázár: 966
- Wigner Jenő / Eugene Wigner: 427
- Wilhelm Károly: 538, 677 sk., 681

- Wilson, Woodrow: 313, 349, 352, 354, 428
 Windisch-Grätz, Alfred Candidus Ferdinand Fürst zu: 13
 Winkelmann, Otto: 661, 672, 723, 791
 Winkler Ernő: 406
 Winkler Mordekhaj / Mordekhaj Leib Winkler: 184, 294
 Winter Sámuel: 42
 Winterl József Jakab: 197
 Wirth Péter: 1026, 1088
 Wischnitzer: lásd Hager, Mose
 Wise Áron: 313
 Wise, Stephen Samuel: 313
 Wisliceny, Dieter von br.: 606, 661, 663 sk., 667, 728, 737, 773, 898
 Wittelsbach Miksa József hg.: 41
 Wlassics Gyula br.: 128, 257 sk.
 Wodianer Andor / Antal br.: 660, 767
 Wodianer János Rezső br.: 660
 Wodianer Rudolf br.: 212, 660
 Wodianer: 562
 Wohl Alice (Weiss Manfréd fel.): 163, 197
 Wohl, Albert von: 197
 Wohl, Andreas rabbi: 220
 Wolf János: 370
 Wolf Jenő: 372
 Wolf Sándor: 132
 Wolf, Gerson (Israel Levi Kohn): 167
 Wolf, Lucien: 424, 429, 431, 433, 436
 Wolffsohn, David: 293
 Wolfner Tivadar: 364
 Wollner / Vollner Hermann: 244
 Wünsche, August: 243
- Y.....
 Yahil, Leni: 512
 Ybl Miklós: 201, 661
- Z.....
 Zádor Anna: 361
 Zádor Félix / Ahron Jeruzsem Fischel: 361
 Zádor Imre: 1009 sk.
 Zadravetz István: 369, 372, 379, 398
 Zahler Erzsébet: 1018
 Zatlóka Emil: 520
- Zelk Zoltán: 586, 1039
 Zelmonovic, Lili: lásd Jákob Lili
 Zerubbábel / Zér-Bábili (i. e. VI. század): 127
 Zichy Antal gr.: 189
 Zichy Gyula gr.: 567, 719
 Zichy Mihály: 189
 Zichy Nándor gr.: 258, 275, 605
 Zilahy Lajos: 469, 534
 Zipser, Majer / Zipser Mór: 35 sk., 43 sk., 68 sk., 114, 117, 120, 191
 Zitterbach János: 1027
 Zöld Márton: 393 sk.
 Zöldi Márton: 204, 612 sk., 739, 896
 Zunz, Leopold: 169
 Zurbarán, Francisco de: 693
 Züszman Alfréd: 998
- Zs .....
 Zsabolinszkij: lásd Jabotinsky
 Zsdanov, Andrej Alekszandrovics (1896–1948): 1013
 Zsigmond Anna: 1005
 Zsigmond Gábor: lásd Bar-Shaked
 Zsigmond László: 1005 sk.
 Zsilinszky: lásd Bajcsy-Zsilinszky
 Zsolt Béla: 339, 392, 710, 770 sk.
 Zsukov, Georgij Konsztantinovics: 865

A further improvement in the accuracy of the results

It is a well-known fact that the accuracy of the results is greatly improved when the number of observations is increased. This is because the law of large numbers states that as the number of observations increases, the sample mean will approach the population mean.

The results of the study show that the accuracy of the results is improved when the number of observations is increased. This is because the law of large numbers states that as the number of observations increases, the sample mean will approach the population mean.

A kiadvány helyesírása a kötet szerzőjének nézeteit tükrözi.

Kiadta a Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2012. Javított utánnomás. Oldalszám 1216. Felelős kiadó Szigeti László. Borítóterv Hrapka Tibor. Grafikai elrendezés Studio GB, Dunaszerdahely. Nyomta az OOK-Press Kft., Veszprém. Felelős vezető Szathmáry Attila.

Vydal Kalligram, spol. s r. o., Bratislava, 2012. Opravené vydanie. Počet strán 1216. Vydavateľ László Szigeti. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava Studio GB, spol. s r. o., Dunajská Streda. Vytlačil OOK-Press, Veszprém.

k 1093

2004-7

KALLIGRAM

A kötet borítóján felhasznált festmény: Anna Margit: *Rettenetes gond* (1981). Olaj, vászon, 50 × 30 cm. Jelezve a hátoldalon: „Rettenetes gond, 1981. Mocsok ország, ahol ilyesmit követnek el.” Magántulajdonban. (A Virág Judit Galéria és személyesen Virág Judit szíveségéből.)

I. kötet

ISBN 978-80-8101-479-6

EAN 9788081014796

II. kötet

ISBN 978-80-8101-480-2

EAN 9788081014802

I-II. kötet

ISBN 978-80-8101-574-8

EAN 9788081015748

I-II. kötet ára: 14000 Ft

WWW.KALLIGRAM.COM

A zsidók történelmét tárgyaló könyvekben hol a siralmas hang uralkodik, a zsidók története folyamatos szenvedéstörténetként jelenik meg, mint ahogyan valóban kijutott nekik az üldöztetés; hol pedig a kritika nélküli büszkeség: leleményes kereskedők, tanult polgárság, az országot az összeomlástól megmentő bankárok, s jogos volt ez a szemlélet is.

A XVIII. század után három fényes időszaka volt a magyar történelemnek, ezek emlékére mint cölöpökre épül a magyar történeti identitás: a kuruc harcok, 1848/49 és 1956. Mindháromban felbugyborgott a bundás indulat. Thököly kurucai lóhátról vágtak le egy egész zsidó községet (Magyar-Brod, 1683), Rákóczi kurucai pedig országszerte a fejedelem intenciói szerint fosztogatták a zsidókat. 1848/49-ben Pozsonyban, Pesten elementáris erővel tört ki a zsidógyűlölet. 1956-ban a terror ellen felkelők nem egy helyütt a kommunistaellenesség jelszával éppen a zsidókat támadták meg. Rendkívüli idők, de a normális magyar történelem eseményei, 1944 brutalitásához még csak nem is hasonlíthatók. A történetírás nem hallgathat azokról az atrocitásokról, amelyek a zsidókat Magyarországon, hazájukban érték. Nem nézhet el a fényes korszakok sötét foltjai fölött. És nem hallgathat arról sem, hogy a XIX. században a nemesi liberalizmus és a polgárosuló zsidók feszegették a középkorias társadalom kereteit, nagyjából éppen a zsidók alakították ki a magyarországi bankrendszert, gyáripart, sajtót, polgári életformát.

Ez a könyv nem idegeneknek tekinti a zsidókat Magyarország történelmében, s nem csatlakozik a zsidó történetírás siralmasdicsekvő karénekéhez sem. Az eseményeket jeleníti meg. Zsidó forrásokból, amennyiben vannak ilyenek, vagy külső források alapján, ezeket olykor fonákjukra fordítva, hogy ne csak a befogadó vagy eltaszító közeg látszódjék bennük, hanem maguk a zsidók.